

DAMAGE BOOK

सायानसप्तमस्तम्भश्रीमत्स्वयम्भुदः

भाट्टदीपिका ।

सप्तमस्तम्भश्रीमत्स्वयम्भुदः

UNIVERSAL
LIBRARY

OU **184563**

UNIVERSAL
LIBRARY

THE
BHATTA DIPIKA

OF

MAHÁMAHOPÁDHYÁYA SARVATANTRASWATANTRA

SHRÎMAT KHANDADEVA

WITH PRABHÁVATI THE COMMENTARY,

OF

Shri Kavi Mandan Shambhu Bhatta.

UP TO THE

NIVÎTA PART I.

EDITED BY

PANDIT VEDÂNTAVIS'ARADA N. S. ANANTA KRISHNA S'ÂSTRÎ,

Sanskrit Lecturer, Calcutta University,

AND

VÂSUDEVA LAXMANA SÂSTRÎ PANSÎKAR.

First Edition

PUBLISHED BY

PÂNDURANG JÂWJÎ,

PROPRIETOR OF THE "NIRNAYA-SAGAR" PRESS,

BOMBAY.

1921.

Price 6 Rupees.

CHECKED 1950

CHECKED 1956

[All rights reserved by the publishers.]

Publisher Pandurang Jawaji, } "Nirnaya-sagar" Press,
Printer Ramchandra Yesu Shedge, } 23, Kolbhat Lane, Bombay

Checked 1964

महामहोपाध्यायसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमत्खण्डदेवप्रणीता

भाट्टदीपिका ।

श्रीकविमण्डनतदन्तेवासिशम्भुभट्टप्रणीतप्रभावलीव्याख्यासंवलिता

(निवीतान्तो भागः १)

वेदान्तविशारदश्रीयुक्तानन्तकृष्णशास्त्रिसंगृहीतमीमांसाशास्त्रसारयुतः ।

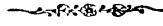
कल्कत्ताविश्वविद्यालयाध्यापकेन वेदान्तविशारदेन

नूरणिग्रामाभिजन-विद्वद्भरसुब्रह्मण्यात्मजेन

अनन्तकृष्णशास्त्रिणा

पणशीकरविद्वद्भरलक्ष्मणशर्मसूनु-वासुदेवशास्त्रिवराणां साहाय्येन

टिप्पणादिसिरुपस्कृतः ।

मुम्बय्याम्

पाण्डुरङ्ग जावजी-श्रेष्ठिभिः

स्वीये निर्णयसागरालयमुद्रणयन्त्रालये स्वायसाक्षरै-

रङ्कयित्वा प्राकाश्य नीतः ।

शाकः १८४३, सन १९२२.

मूल्यं ६ रूप्यकाः ।

श्रीः भूमिका—

सत्सुधि बहुषु दर्शनेषु मीमांसादर्शनमेव योद्धादिनास्तिकमतनिरासेन सर्वव्याप्तिकदर्शनानामात्मलाभार्थमुपजीव्य-
मिति सर्वोदरणीयमिदं दर्शनमिति सर्वविदितमिदम् । यथाहि ब्रह्मसूत्रविवरणं भिन्नभिन्नविषयेण भिन्नभिन्नसिद्धान्तादिना
च भिन्नभिन्नप्रस्थानमव्यवस्थितं समुपट्टश्यते न तथा मीमांसादर्शनमिति नेतःप्रामाण्ये कस्यापि विप्रतिपत्तिं पश्याम ।
ये ह्यद्वैतिनो वेदान्तानामेव परम पर्यवसानं कर्मकाण्डानां लवान्तरमेव तदिति मन्यन्ते, तेऽपि विशेषतोऽद्वैतमतप्रक्रिया-
व्यवस्थापनार्थं तृतीयाध्यायादौ मीमांसादर्शनमाकाङ्क्षन्ते । यथाचैवं सत्यपि न पूर्वोत्तरमीमांसयोर्नैकेशास्त्रत्व तथा निर्णय-
सागरमुद्रापितशास्त्रदीपिकाभूमिकायां विशदं प्रकाशितमिति तत्त एव द्रष्टव्यम् । किं बहुना ? न किमप्यास्त्रि-
कदर्शनं मीमांसादर्शनं विना स्वात्मसत्तामपि विन्दते ॥

मानवावार्थशास्त्रादिनिर्णयोऽपि मीमांसान्यायोपपत्तौ यथाऽप्रकम्प्यो भवति न तथा न्यायान्तरोपपत्तौ इति प्रसिद्ध-
मिदं सर्वेषाम् । ये लघुनातना धर्मशास्त्रविषये मीमांसान्यायविरुद्धा अपि ब्रह्मचारिकर्तृकदत्तकस्वीकारसाधुतादय एकपुत्र-
दानप्रतिग्रहाविरुद्धतादयश्चाधिकरणिकनिर्णयता कार्यकारिणश्च वर्तन्ते, तेषामप्यापातरमणीयत्वमपि मीमांसान्यायाभासो-
पपत्तौ निबन्धनमेव । कुत्र कस्य न्यायस्य प्रवृत्तिं कुत्र च नेति बहुतरविमर्शं विना क्रियमाणा हि निर्णया पारलौकि-
कार्यक्रियाकारिताया नोपयुक्ता भविष्यन्तीति निश्चिनुम । व्यवस्थितं हि धर्मतत्त्वं न कालभेदेन देगभेदेन पुरुषभेदेन
वाऽव्यवस्था प्राप्नोतीति तु साप्रदायिक सिद्धान्तः । नहि दृष्टफलेषु कार्यान्तरेष्विवाहृष्टफलेषु धर्मेषु समुदायस्य व्यवस्थाप-
कत्वम् । न ह्यसदादिभिरधर्मोऽपि धर्मो निर्णयत परलोकैऽपि धर्मकलं प्रदास्यतीति नियमकरणेऽपि कस्य चनाधिकरणि-
कस्यान्यस्य वा धनिकवयस्यापि योग्यतास्ति । ततश्च सम्यक् विमर्शनेन ब्रह्मचारिकर्तृकदत्तकस्वीकारादयो न धर्मो भवितु-
मर्हन्ति । विस्तृतं चैतत् निबन्धनप्रत्येष्वाति तत् एव द्रष्टव्यम् । ऋणापाकरणार्थं खडु पुत्रस्य सपादनम् । ब्रह्मचारिणा
तु ऋणमेव नास्तीति आमत्यादिषु विस्तृतमिति नेह वितत्यते ॥

एकपुत्रदानप्रतिग्रहनिषेधकं यत् वाक्यं “न त्वेवैकं दद्यात् प्रतिग्रहोयाद् वा स हि सन्तानाय पूर्वेषामि”ति, तत्र “हि”शब्द-
श्रवणात् हेतुमन्निगदाधिकरणं प्रवर्तते । तथाच “स हि सन्तानाय पूर्वेषामि”त्यस्य केवलं स्तावकलात् पूर्वसन्तानार्थं नैक-
पुत्ररक्षणं नियतमित्येकपुत्रदानप्रतिग्रहौ न दृष्टाविति हि तेषा सिद्धान्तः (See sreeBalasu SreeBala-
su-Case of Madras) । अत्र चाधिकरणिकैर्धर्मशास्त्रनिर्णये मीमांसान्यायादर आवश्यक इति यद्गृहीतं तेनाधर्ममा-
स्तिककुलमाधिकरणिकानाम् । इदमेवात्र तु खं यत् मीमांसान्यायोऽत्र प्रकृताऽनुगुणो वोत नेति न सम्यक् परिशीलित-
मिति । एकेन न्यायवादिनाऽतिदृष्टस्य न्यायस्य तद्विरुद्धन्यायातिदेशेन च निरासोऽपरेण न्यायवादिना यदि न क्रियते ता-
वता हि मतिदोर्बल्यं प्रकाशितं भवति न मतदोर्बल्यम् । ये हि निबन्धकारा मीमांसान्यायनिष्ठाताः सर्वैश्रुतिस्मृतिपार-
द्व्यानां हेतुमन्निगदाधिकरणादिविदोऽप्येकपुत्रदानप्रतिग्रहायोगमेव तत्र तत्र व्यवस्थापयन्ति, न ते कथमप्यगणनीया न्या-
याधिपतीनाम् ।

न ह्यत्र वयं हेतुमन्निगदाधिकरणप्रवृत्तियोग्यता पश्यामः । नहि हिशब्दार्थः सर्वत्राविवक्षित इति मीमांसकानां
राद्धान्तः । “नह्यत्रानूयाजा इत्यन्ते”इत्यत्र हि हिशब्दार्थो विवक्षित एवेति मीमांसादर्शने व्यक्तम् । ततश्च कस्य न्यायस्य
कुत्र विषये प्रवृत्तिरिति विचारणाया हेत्वर्थस्याकाङ्क्षाया तद्विवक्षा तदभावे न तद्विवक्षेत्याद्यन्त्र विस्तृतमिति प्रकृते “नह्य-
त्रानूयाजा” इत्यत्रैव हेत्वर्थविवक्षैव समता । “चतुरपभृती”त्युक्ते या शङ्का जायते कथं प्रकृत्याविव नाष्टावुपभृतीति,
तन्निरासो “नह्यत्रानूयाजा” इत्यनेन यथा क्रियते, एवमत्रापि एकपुत्रो न देय इत्युक्ते या शङ्का जायते कथं द्वितीय इव
स न देय इति, तन्नित्यं न हि “स हि सन्तानाय पूर्वेषामि”मित्यनेन क्रियते इति स्पष्टम् ।

यदत्रापर कारणमुक्तनिर्णये न्यायाधिपतीनाम्—“बहुपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः । नैकपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं
कदाचन ॥” इति श्लोके पूर्वाधं बहुपुत्राणां पुत्रदानं न यथा नियतं बोध्यते, न हि बहुपुत्रैः सर्वैरपि पुत्रदानाभावे
प्रत्यवायो भवतीत्यत्र शास्त्रार्थः, तथोत्तराधोऽपि एकपुत्रदाननिषेधो न नियतः, किंत्वैच्छिकः—इति, तत्रोभयोरप्यै-
च्छिकविषयत्वे सपुत्रेण पुत्रदानं कर्तव्यमित्यर्थस्यैव फलितत्वात् वाक्यद्वयमिदं वितथ समापद्येत । नहि स्वरसतो रागः
स्वपुत्रदाने कस्यापि भवतीति पुत्रदानस्यैच्छिकत्ववर्णनं न सगतं पश्यामः । एतेन निषेधोऽपि व्याख्यातः । निषेधो
हि रागप्राप्तधालर्थाविषयः सर्वत्र दृष्टो न रागप्राप्तस्य विषयः ॥

अयमत्र निष्कर्ष — प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिं समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति न्यायद्वयं लो कसिद्धम् । तत्रैकां व्यक्तिमुद्दिश्य कस्यचन विधौ प्रथमः, समुदायमुद्दिश्य तद्विधौ तु द्वितीय । तत्र समुदायावयवैर्नैकेन तद्विध्ययुक्त्यानेन सर्वेऽपि चरितविधयो भवन्ति । यथा बहूना चोराणा शतरूप्यापराधे निर्णते एकेनैव तद्दानेन सर्वेषा निर्हार । तथाच तेन न्यायेनैकेन बहुपुत्रेण स्त्रीयैकपुत्रदानेन सर्वेऽपि बहुपुत्राश्चरितविधयो भवन्तीति “बहुपुत्रेणे”ति पूर्वार्थेऽपि नैच्छिद्रकविषयत्वम् ।

सर्वेषा च मीमासाशास्त्रस्य सम्पगपर्यालोचनमेवेदानीतनयथेच्छेदव्याख्यानादीना यथेच्छधर्मशास्त्रार्थनिर्णयस्य च सुहृदयं कारणमिति मीमासाशास्त्रस्य विशेषतः प्रचारस्तत्र तत्रापेक्षते । पुरा हि न्यायालयेषु पण्डितानामपि नियोग केषाचनासीत् तेषामेवानुसत्या धर्मशास्त्रार्थनिर्णयं कृत इति विदिनमिद सर्वेषाम् । तादृशाना पण्डितानामसहयोग एवेतादृशापसिद्धान्तानामपि सिद्धान्तत्वेन प्रवृत्तौ निमित्तम् ।

यदिदानी पण्डितपरम्परायामपि मीमासाशास्त्रस्य न विशेषत प्रतिष्ठा, तत्रापीदमेव सुहृदयं निदानं यत् धर्मशास्त्रार्थनिर्णये न्यायाधिपतयोऽन्ये च न तथा मीमासाशास्त्रमाद्रियन्ते इति न्यायाधिपतानन्यार्थं सर्वानिदमेव प्राययामो यत् धर्मशास्त्रार्थनिर्णयावसरे ते मीमासाशास्त्रस्यापि पण्डितवरद्वारा समालोचन कुर्वन्तु प्रचारयन्तु च तत् सवेतो भारतवर्षे इति ।

शास्त्रन्तरेषु यावन्ति पुस्तकान्यतिगभीराणि दुर्बगहाणि च वर्तन्ते, ततोऽन्यूनं तानि मीमासायामपि विद्यन्त इति न वयमल्पज्ञः पारयामोऽस्य परिच्छेत्तु गभीरतादिकम् ।

तत्र प्रथमं जैमिनिमहर्षिसूत्राणि, तत उपवर्षाचार्यकृता वृत्ति, तत श्रीशबरस्वामिकृतं सूत्रभाष्य, तत तद्विरणंश्लोकवार्तिक-तन्त्रवार्तिक-दृष्टीकाभिध श्रीकृमारिलमट्टमपादित, ततो विधिविधे शो मण्डनमित्रकृत, ततो न्यायसुधा तन्त्रवार्तिकव्याख्या भट्टसोमेश्वरविरचिता, ततो न्यायरत्नाकर-शास्त्रीपिकान्यायखलाया श्रोपार्थभारविभिधकृता, अथ श्रीशकरमिश्रविरचित-शास्त्रीपिकाप्रकाश-वालप्रकाशो, अयो श्रीमदापडवविरचितो मीमासाग्यायप्रकाश, अनन्तर तत्सूनुविरचितो भाट्टालकार, तत सविस्तरन्यायमाळा विद्यारण्यस्वामिसपादिना, ततो वि.वरसायन श्रीमदप्ययीक्षितसहृदीत, ततो भाट्टरीपिका श्रीखण्डदेवकृति, तत प्रभावली तद्याह्या श्रीशुभमट्टकृतेति केषाचन ग्रन्थाना सप्रदृष्ट क्रमो निरूयते । भाट्टदिनकर-भाट्टचिन्तामणि-भाट्टकौस्तुभ-तन्त्ररत्नव्याख्यावार्तिकव्याख्यानाराण्यन्याति च पुस्तकानि मीमासाशास्त्रसवन्धीनि भाट्टमतानुसारेण बहूनि वर्तन्ते ।

अत्रच मीमासायां प्रस्थानान्तर प्राभाकारमिध यत् वर्तते तदनुसारेणापि ऋजुविमलादयो बहवो वर्तन्ते । अयं हि प्रभाकर. श्रीकृमारिलपादानामन्तेवासीति प्रसिद्धा सोऽपि सप्रदायो बहुकालमारभ्य वर्तत एव । एवमपि याज्ञिकप्रयो, गानुगुण्य भाट्टसप्रदायस्येते तस्यैव विशेषत प्रचारो बहुभिर्ग्रन्थावशेषे प्राभाकरमतनिरासामूयिष्ठैराचार्यपरम्परया वर्तते । तत्र भाट्टसप्रदायानुयायिना सर्वेषामपि विषयानामावापोद्गापाम्या प्रत्यनिकरण विषयव्यवस्थापनं भाट्टरीपिकाया यथा वर्तते न तथाऽन्यत्र कुत्रापि वर्तते इति सर्वतो नवीनाऽपीयं भाट्टरीपिका सर्वोदरणीयैव ।

अत्र हि भाट्टरीपिकाया श्रीखण्डदेवाचार्ये शब्दप्रयोगविषयेऽतीव कार्पण्यं प्रकाशितमिति सर्वविदितमिदम् । इदच कार्पण्यं तैर्ग्रन्थसमासार्थमेव समादत्तम्, नतु स्वभावेन । नहि भाट्टकौस्तुभे परिपूर्णं तेस्तत् समादत्तं वर्तते । नैयायिकादिशैल्या बहुतरन्यायातिदेशादिना च पूर्वोत्तरपक्षव्यवस्थापन भाट्टरीपिकाया यत् कृत तेन गम्यते मीमासादिसर्वेदर्शनमूर्तिस्वरूपा एव खण्डदेवाचार्या इति ।

श्रीखण्डदेवाचार्ये निवीतान्तं कौस्तुभं मिस्तुत् निरचितं आन्तं च भाट्टरीपिका सप्रदृष्टीतेति प्रभावलीदर्शनामपरोक्षमेव । अस्याथ भाट्टरीपिकाया भाट्टचिन्तामणि श्रीमत्सूरकुण्डिशास्त्रिमहाशयकृताऽतिवस्तुतव्याख्येकाऽपरा श्रीभास्कररायकृताऽपरो भाट्टकल्पतरुरिति श्रीमन्महामहोपाध्याय श्रीराममुच्चशास्त्रिचरणविरचिततराच प्रभावलीनाम्रीति व्याख्याचतुष्टयमुपलभ्यते । तत्र भाट्टकल्पतरुरिदानांतनैः पूजनीयैर्महामहोपाध्यायैर्विरचितो सुदितस्त्वैरेव स्वतन्त्रम् । सा तु अतिसप्रहृष्टा न सर्वेषा पर्याप्ता भवेदिति नात्र बहु वक्तव्यमस्माकं वरीवर्ति ।

श्रीभास्कररायकृतव्याख्या तु सप्रहृष्टासि सूक्ष्मेक्षिकया सर्वविषयशयनिरासक्षमेव वर्तत इत्यत्र न सन्देहः । भाट्टचिन्तामणेषु प्रभावोऽन्यादश एव वर्तते इत्यस्सदाचार्यमुखादस्वामि श्रुतम् । नैतावताऽपि साऽस्माभिरपरोक्षीकृतेति सशोकं निवेदयामः ।

येयं प्रभावलीनाम्री व्याख्याऽत्रास्माभिः प्रकाश्यते, तत्र न्यायसुधाशास्त्रीपिकातत्प्रकाशसोमनाथीयन्यायप्रकाशभाट्टालंकारविधिरसायनवेदान्तपरिभाषादिनिर्णयाना कवित्कचित् भाट्टरीपिकाया अपि च खण्डनमण्डनादिमुखेन सर्वेषा तत्पूर्वैतनाना मीमासाप्रस्थाना विमर्शः कृत इति नास्मदादिपरिच्छेद्यमेतद्गाम्भीर्यम् । नहि भाष्यादिपठनेनापि तथा न्यायस्वरूपावधारण भवति यथा सप्रभावलीकभाट्टरीपिकाऽध्ययनेनेति नेयमतिशयोक्तिरिति व्याख्यान्तरादस्या उत्कर्षोऽपि व्या-

ख्यातः । अपरं चेदमुक्तपैनिमित्तं यत् श्रीखण्डदेवान्तेवासिन एव शंभुमष्टा एतस्याः सपादका इति भाट्टदीपिकायाः सांप्रदायिकोऽर्थोऽनया गृहीतो भवतीति ।

निवीतान्तभाट्टकौस्तुभेनाप्यप्रकाशिताः तत्र तत्र प्रकाशभाट्टालंकारन्यायमुधादिद्रष्टाण्योऽत्र प्रभावल्या सविस्तरं प्रकाशिता इति निवीतान्तकौस्तुभेनाप्यगताथेता प्रभावलीदर्शना विशदं भासेत । अत्र हि प्रभावल्या दुर्बोधामपि विषयाणां सुखलितपदविन्यासादिभिः यत्सुबोधता सपादिता तेन गम्यते यथार्थनाश्रयेष्वेव प्रभावलीखलमतिविस्तरेण ।

इयं च भाट्टदीपिका मूलमात्रं कल्कत्ताएशियाटिक्कोसयिव्या मैसूरनगरे च प्रकाशिता । तत्र कल्कत्तासपादिता प्रथमाध्यायद्वितीयपादेनोपक्रान्ता, मैसूरसंपादिता तु प्रथमाध्यायप्रथमपदेनेति नवंविदितमिदम् । अत्र च श्रीभास्कररायव्याख्या प्रथमाध्यायप्रथमपादस्यापि वर्तते इति श्रीखण्डदेवाचार्येण प्रथमपादस्यापि भाट्टदीपिका कृतेति केषांविद्भ्यो वर्तते ।

अन्ये तु प्रथमपादस्य भाट्टदीपिका भास्कररायं स्वयं कृतं न खण्डदेवाचार्यविरचिता, मैसूरनगरमुद्रापितप्रथमपादे हि कल्कत्तामुद्रापितपुस्तके मन्त्राधिकरणस्थानि बहूनि वाक्यानि योजितानि ततो निष्कासितानि चेत्यादि वर्णयन्ति । अत्र च निर्णयकारणं नान्या व्याख्या भवति प्रभावलीत । प्रभावल्या हि उपक्रम एव—आदितो व्याख्या प्रस्तुयते इत्यारभ्य प्रथमपादाथानां सर्वेषामपि सन्नतिनिरूपणमुखेन स्वयं सगृह्य द्वितीयपादेनेव शब्दतो व्याख्या क्रियत इति द्वितीयपादमारभ्यैव भाट्टदीपिका खण्डदेवाचार्यकृतेति स्पष्टमेव गम्यते । नहि भाट्टदीपिकाया प्रारम्भादिनिर्णये श्रीखण्डदेवान्तेवासिशंभुमष्टविरचितव्याख्यातोऽपरा व्याख्या नियामिका भवितुमर्हतीति प्रभावलीमुद्रणारम्भः श्रेयःपरम्पराभेवाद्घाति ।

तदत्र यथावसर शंभुमष्टीसपादानार्थं प्रतृत्तानामस्माकं समीचीनादर्शालेन प्रथमतः क्लेशमनुभूतवता कल्कतैश्याटिक्कोसयिटीत्यादर्शं कामंचतुष्टयानन्तरं विशेषतः उपकरोति स्म । प्रथमतो विषयसंग्रहटिप्पण्यारंभापि ग्रन्थविस्तरभयात् सा तृतीयाध्यायमारभ्य परित्यजेति सोऽयमपराधः क्षन्तव्य इति प्रार्थयाम ।

प्रभावलीग्रन्थोऽयमित्तिवस्तुतो नाद्यापि समाप्तिं गतश्चेदपि वह्ना प्रार्थनामनुसृत्य निवीतान्तेन प्रकाश्यते । तत्र सभाव्यमानानां प्रमादानां यथावसर संशोधन कालान्तरे करिष्याम इति तेषामुद्बोधनेन सर्वथा वयमुपकृतव्या इति प्रार्थयाम ।

यो हि मीमांसाशास्त्रसाराभिधो ग्रन्थोऽत्र योजितः स कल्कत्ताविश्वविद्यालयकलोपाध्याय (M. A.) परीक्षार्थिनां कृते भाष्यादिप्रवचनमुखेनास्माभिः संगृहीत इति सर्वथैतदीय स्वाम्य कल्कत्ताविश्वविद्याल्यस्यैव नान्यस्य । कल्कत्ताविश्वविद्यालयेन सर्वेषामपि शास्त्रविभागानामध्यापनव्यवस्थापनादिनाऽस्मत्भारतवर्षस्य यावदुपक्रियते न तथाऽन्येन केनापि । अत्र च मुख्यं निदानं सर्वतन्त्रस्वतंत्राणामतिगभीरप्रकृतीनां धीरोटात्तानां सरस्वत्ववताराणां शास्त्रवाचस्पत्यादिदिविधिविरुद्भूपणानां श्री सर आशुतोपमुखोपाध्यायानां निरङ्कुश तदाध्यक्ष्यमेवेत्याबालगोपविदितमिदमिति नात्र बहुविलेखनेन पिष्ट पेपथितुमिच्छाम । सस्वपि बहुषु प्रतिबन्धिषु सस्वपि च बहुष्ववश्यकतैव्येषु कार्यान्तरेषु सर्वमपि क्षण ये विश्वविद्यालयाथैमेव विनियुजते स्वरेऽपि तद्भववस्थामेव च परामृशन्ति, तादृशा भारतवर्षीयविभागस्याऽग्निनीयावल्बस्थानीया महात्मानो हीदानीं विरलविरला एव । तदत्रास्यावश्यकतैव्यं समुचित समर्पणस्थानं तान् पूजनीयान् श्री सर आशुतोपमुखोपाध्यायानेव विमृश्य निश्चिनुम ।

विरतृत्तस्यापि मीमांसाशास्त्रसारस्य योजनं बहुभिः प्रथितमिति तदनुसारेण निवीतान्तं सोऽपि समनुयोजित इति तत्र कृतप्रयत्नानां पण्डिताग्रगण्यानां श्रीवासुदेवशास्त्रिणामन्येषां च निर्णयसागरमोजेज्जर्महाशायादीनामधमर्णां वयमिति सविनयं निवेदयाम ।

कष्टसाधेऽपि मुद्रणव्यापारेऽत्र समये एतादृशानां शास्त्रग्रन्थानां प्रकाशानार्थं निर्णयसागराधिपतीन् य उपदिशन्ति प्रोत्साहयन्ति च तादृशा माहात्मानः । श्रीवासुदेवशास्त्रिणो निर्णयसागरस्य विशेषतः साहाय्यकारिण एव ।

सर्वथा चैतेषां पण्डितवराणां निर्णयसागराधिपतीनां श्रीपाण्डुरङ्ग जावजी श्रेष्ठिमहाशयानां च शास्त्रग्रन्थप्रचारेण महान्तं लोकोपकारमाद्धानानां चिरजीवनमेव वयं सदा भगवत्सविधे प्रार्थयाम इति शिवम् ॥

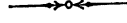
इति सुचीजनविधेयतमः

वेदान्तविशारदः अनन्तकृष्णशास्त्री

Calcutta University Sanskrit-Lecturer.

शुद्धिपत्रम्—

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२०.	१	विषयो	विषहो
२२.	२१	द्रव्याणां	द्रव्याणां
२३.	२७	तनवाक्येन	तनेन
२५.	२६	परः	परं
”	”	वृत्तिकः	वृत्तिकं
२८.	९	प्रकृत्यथा	प्रकृत्यर्था
”	”	कृता	कृतौ
”	४२	पपत्त्या	पपत्त्या
३०.	४	तापत्तिः	तानापत्तिः

श्रीः
अविघ्नमस्तु
अथ मीमांसाशास्त्रसारः ।

मीमांसा नाम वेदार्थविचारः । स च वेदार्थनिर्णयार्थं । तस्य च प्रयोजनं यथावदेव साङ्गप्रधानस्य धर्मस्यानुष्ठानद्वारा स्वर्गादिप्राप्तिरेव । कर्मानुष्ठानार्थमपेक्षितं वेदार्थज्ञानं न मीमांसाशास्त्रं विना व्याकरणेन निरुक्तादिना वा भवति । यद्यप्यधी-
तपदन्त्यायादितत्त्वस्य वेदवाक्यश्रवणसमनन्तरमेव कश्चिदर्थः प्रतिभाति तथापि स किं बाधितोऽबाधितः? किं स एव तत्र विवक्षितः? उतान्य इत्यादिसहायनिरासो मीमांसाशास्त्रेणैव भवति ॥

तथाहि—“अक्ताः शर्करा उपदधाति” इत्येकं वैदिकं वाक्यं विद्यते । अत्र शर्करापदस्य लोष्ठखण्डका अर्थः । अक्ता इत्यनेन तेषामञ्जनं कर्तव्यं कृताञ्जनानां चोपधानं कर्तव्यमिति च गम्यते । उपधानं नाम राशिरूपेण घटनाविशेषः । तत्र चाऽञ्जनं द्रवद्रव्येणैव भवति, न वायुकादिमिरिति सर्वविदितमिदम् । तत्रैवं सदहो भवति केन द्रवद्रव्येणाञ्जनं कर्तव्यमिति । अनेकानि द्रवद्रव्याणि तैलं जल घृतादिकं च विद्यन्ते । अयं च सदहो न व्याकरणाध्ययनमात्रेण निरासमर्हति, मीमांसाशास्त्राध्ययनेन तु सर्वथा नावसरमाप्नोति ।

मीमांसाशास्त्रे हि प्रथमाध्यायस्यान्ते “सदिरथे तु वाक्यशेषात्” इति सूत्रे—“अक्ताः शर्करा उपदधाति” इत्यत्र तद्वाक्यानन्तरश्रुतेन “तेजो वै घृतं” इति वाक्यशेषेण घृतस्य स्तुतिं कियते, स्तुतिर्हि तस्यैवाऽपेक्षिता यस्यानुष्ठानार्थमपेक्षा । तथाच घृतस्य स्तुत्याऽवगम्यते घृतेन किमपि कर्तव्यमिति पूर्वमवगतमिति, पूर्वं त्वञ्जनं कर्तव्यमिति बोधितम् केनेति साधनं किमपि द्रवद्रव्यमपेक्षते । एवंच नशाश्वदग्धरथन्यायेनोभयोरपि परस्परसंबन्धात् घृतेनैवाऽञ्जनं न तैलादिनेति निर्णयः सिद्धो भवतीति निरूपितम् । तथाच मीमांसाशास्त्राध्ययनमिदमत्यन्तमपेक्षितम् । मीमांसाशास्त्रं चेदं गुरुकुले स्थित्वाऽप्यध्ययम् वेदाध्ययनवत् नतु गुरुकुलात्समावृत्य विवाहादिकमपि कृत्वा विना गुरुसहायं स्वयमपि वा । मीमांसा अवश्यं कर्तव्येति हि “स्वाध्यायोऽध्येतव्य” इति वाक्येनावगम्यते । वेदाध्ययनमप्यवश्यं कर्तव्यमिति तदेव वाक्यं गमयति । तथाच एकविधिमूलकत्वाद्देवाध्ययनवेदार्थविचारयो उभयमपि गुरुकुले स्थित्वैव सपादनीयम् ।

कथं “स्वाध्यायोऽध्येतव्य” इति वाक्यं मीमांसाशास्त्रमपि विदधाति? नहि मीमांसापरपर्यायविचारबोधकं किमपि पदमत्र वर्तते । तत्रहि स्वाध्यायपदस्य वैदवाक्यमर्थः । अध्येतव्य इत्यस्याध्ययनकर्तव्यत्वादर्थः । तथाच विचारकर्तव्यत्वा-
बोधकपदाभावात्कथमिदमुपपद्यते विचारोऽपि “स्वाध्यायोऽध्येतव्य” इति विधिमूलक इति चेत्

अत्रेदं समाधानम्—अध्येतव्य इत्यस्य हि द्वेधा विवरणं भवति अध्ययनं कुर्यादिति, अध्ययनेन कुर्यादिति च । यथा पचतीत्यस्य पाकं करोति, पाकेन करोतीति च तद्वत् । यत्र हि देवदत्तः पचतीति द्वितीयान्तपदं विना पचतीत्यस्य प्रयोगस्तत्र पाकं करोतीति विवरणम् । यत्र तु पचत्योदनमिति प्रयोगस्तत्र पाकेनोदनं करोतीति च । नहि पाकं करोत्योदनमिति विवरणं सङ्गतं भवति । एककर्मा हि कृ धातुर्न द्विकर्मकं । तत्र च यदि प्रथमतः प्रमाणान्तरेण फलं पाकस्यावगतं तर्ह्येव पचतीति केवलप्रयोगः । अन्यथा न सः । तथाच अध्येतव्य इति विधिवाक्यस्थले यद्यध्ययनस्य फलं किमपि प्रमाणान्तर-
प्रसिद्धं स्यात् तर्ह्यध्ययनं कुर्यादित्येव विवरणं युक्तम् । यदि तु प्रमाणान्तरेण न सिद्धं तर्ह्यध्ययनेन फलं कुर्यादिति विवरणं युक्तम् ।

तत्राध्येतव्य इति कर्मणि तस्यप्रत्ययेन स्वाध्यायस्य कर्मत्वामिधानाध्ययनस्य स्वाध्यायः फलमिति प्रमाणान्तरानधि-
गतत्वाध्ययनेन स्वाध्यायं कुर्यादित्येव विवरणं श्रेयः । तत्र च केवलस्य स्वाध्यायपदवाच्यस्य वेदस्य कर्मत्वं कीदृशमिति विचारणायाम् किमपि तत्र तत्र न भवति ।

चतुर्विधं हि कर्मलक्षम्—उत्पाद्यत्वं प्राप्यत्वं विकार्यत्वं सस्कार्यत्वं चेति । यथा घटं करोतीत्यत्र घटस्योत्पाद्यत्वम् । ग्रामं वा गच्छतीत्यत्र तु ग्रामस्य गमनेन प्राप्यत्वं नतु जन्यत्वम् । तण्डुलं पचतीत्यत्र तण्डुलस्य विकार्यत्वं न प्राप्यत्वं नाप्युत्पाद्यत्वम् । नहि पाकेन तण्डुलो ग्राम इव प्राप्यते घटवदुत्पाद्यते वा किं तु विकेदनेनरूपावस्थान्तरं प्राप्यते । अवस्थान्तरप्राप्तिरेव खलु विकारः । आदर्शं विमलीकरोतीत्यत्र त्वादर्शस्य सस्कार्यकर्मलक्षमिति ।

तत्राध्ययनेन वेदो न जन्यते; तस्य नित्यत्वात् । नापि विकार्यते, तत्रावस्थान्तरप्राप्तेरदर्शनात् । नापि संरिक्तयते, तदेष हि संस्कार्यकर्म भवति यस्पोत्तरत्र कार्यान्तरेपुपयोगो भवति, तत्रायं विशेषः—लौकिकवाक्येन यस्य संस्कार्य-कर्मत्वमवगम्यते तस्य लौकिके कार्यान्तरे विनियोग । वैदिकवाक्येन यस्य संस्कार्यकर्मत्वमवगम्यते तस्य वैदिके कार्यान्तरे विनियोग इति । यथा “म्रीहीन्प्रोक्षति” इति वाक्ये संस्कार्यकर्मतयाऽवगतानां म्रीहीणां “म्रीहिमिर्यजेत” इति बाक्यान्तरेण यागे विनियोगो विद्यते । नचैवं स्वाध्यायेन क्वचित्कुर्यादिति कस्मिंश्चन यागे स्वाध्यायस्य विनियोगो कृतो वर्तते । अतो न संस्कार्यकर्मत्वमपि सम्भवति । प्राप्यकर्मत्वं तु यद्यपि स्वाध्यायस्य सम्भवति । अध्ययनेन तस्य प्राप्यत्वात् । एवमपि न स्वाध्यायस्य केवलस्य प्राप्यत्वं विवक्षितम् । यतः “अनधीयाना त्रात्या भवन्ति” इति वाक्यान्तरेण केवलस्य स्वाध्यायस्य त्रात्यापारिहाराय संपाद्यत्वं निरूपितमित्येतद्वाक्यवैयर्थ्यमापद्यते । नहि केवलः स्वाध्याय-प्रयोजनम् । तथाच केवलस्य वेदस्य “स्वाध्यायोऽधेतव्य” इति वाक्ये कर्मत्वेनान्वयासंभवादर्थज्ञानविशिष्टस्वाध्यायस्यैव प्राप्यकर्मत्वं विवक्षणीयम् । तथाच विशेषणीभूतार्थज्ञानार्थमध्ययनमुक्तवाक्ये विधीयत इति सिद्धम् ॥

यत्तु भामत्या “स्वाध्यायोऽधेतव्यः” इत्यत्राध्ययनेन स्वाध्यायस्य संस्कार एव फलमित्यपश्चद्वाधिकरणे व्यवस्थापितं तदपि तत्रैव संस्कृतस्य स्वाध्यायस्य दृष्ट्वा रेणैवोपयोगो सम्भवति हिरण्यधारणवन्न साक्षाददृष्टार्थत्वमित्यधीतेन स्वाध्यायेन कर्मब्रह्मवबोधस्यैव व्यवस्थानादर्थज्ञानार्थमध्ययनमिति सिद्धान्तस्य न विरुद्धम् । तत्र च “कुठारेण छिन्धात्” इति वाक्ये कुठारो द्वैधीभावाख्यफलसाधनमिति बोधिते सति एवं शङ्का जायते कथं कुठारेण द्वैधीभावः संपादयेदिति । तत्र च समाधानं लौकिकानामिदमेव यदुद्यम्य निपात्य च द्वैधीभावः संपादनीय इति । तत्र प्रतीयमानमुद्यमनिपातनादिकं यत्कुठारस्य फलं प्रति साधनस्य फलजननार्थमुपकारकं तदतिकृतव्यताशब्देन व्यपदिश्यते । कर्तव्यतायाः प्रकारविशेष एव इतिकर्तव्यता नाम । तथाचोद्यम्य निपात्येत्यस्यापि कुठारेण छिनत्तीत्यत्रान्वयानन्तरमेव तद्वाक्यं निराकाङ्क्षं भवतीत्यनुभवसिद्धम् । एवमत्राप्यध्ययनेनार्थज्ञानं कुर्यादित्युक्ते या शङ्का जायते कथमध्ययनेनार्थज्ञानं संपादनीयमिति तस्या इदमेव समाधानं यत् वेदार्थं विचार्य वेदाध्ययनेनार्थज्ञानं संपादनीयमिति ।

तथाच “स्वाध्यायोऽधेतव्य” इति वाक्ये विचार्येतिपदस्यापि योजना विना न तद्वाक्यं निराकाङ्क्षं भवतीति “स्वाध्यायोऽधेतव्य” इतिविधौ विचारबोधकपदस्यापि विद्यमानत्वादध्ययनविचारयोरेकविधि मूलकत्वमुपपन्नमेव । एवंच गुरुकुल एव स्थित्वा विचारः कर्तव्य इति सिद्धम् । अनुमेवार्थं मनसि निधाय जैमिनि. “अथाऽतो धर्मजिज्ञासा” इति सूत्रयामास । अथ वेदाध्ययनानन्तर अतः अध्ययनस्य अर्थज्ञानफलकत्वेनाऽध्ययनवद्देवार्थविचारस्यापि वैधत्वात् धर्मजिज्ञासा वेदार्थविचार कर्तव्य इति सूत्रार्थः ।

अस्य सूत्रस्य जिज्ञासाधिकरणमिति नाम । अधिकरणलक्षणं तु—

“विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । सङ्गतिश्चेति पश्चात्तं शास्त्रेऽधिकरणं विदुः ॥”

इति वचनसिद्धं विषयादिपक्षकमेव ।

तत्र सर्वेषामप्यधिकरणानां किमपि वेदवाक्यं (१) विषयः ।

तद्वाक्य कस्याऽर्थस्य बोधकमिति सन्देह (२) विशयः ।

तत्रैकतरनिरस्यकोटि. सयुक्तिका (३) पूर्वपक्षः ।

पूर्वपक्षकोटिनिरासपूर्वकस्वीकरणीयकोटिनिर्देश (४) सिद्धान्तः ।

यथा जिज्ञासाधिकरणे “स्वाध्यायोऽधेतव्य” इति वेदवाक्यं विषयः ।

तेन वाक्येन स्वर्गार्थमध्ययन विधीयते उतार्थज्ञानार्थमध्ययनं विधीयते वा । यदि स्वर्गार्थं तर्हि न विचारो वैधः । यद्यर्थज्ञानार्थं तर्हि विचार विनाऽर्थज्ञानासम्भवास्य वैध इति सन्देहः ॥

स्वर्गार्थमेवाऽध्ययनं नार्थज्ञानार्थं अर्थज्ञानार्थमध्ययनमिति भारताध्ययनादौ ह्रस्वलाद्विधिवैयर्थ्यात् इति पूर्वपक्षः ॥

अर्थज्ञानार्थमध्ययनमिति यद्यपि भारताध्ययनादौ ह्रस्वम्, तथापि लिखितपाठभाषान्तराध्ययनादिसिरपि भारताध्ययनमिव वेदार्थज्ञान मा भूदित्येतदर्थं वेदाध्ययनेनैवार्थज्ञानं युक्तं संपादयितुं ननु भाषान्तरदर्शनादिसिरित्येतदर्थं बोधयितुं “स्वाध्यायोऽधेतव्य” इति विधिवाक्यमपेक्षितमेवेति दृष्टफले सम्भवत्यदृष्टकल्पनाया अन्याप्यत्वात् स्वर्गार्थमध्ययनम् । यथा हि वेदार्थज्ञानस्य क्लृप्तगुणानुद्धारणा स्वर्गादिकलोपयोग. नैवं भारतार्थज्ञानस्येति भाषान्तरादिसिर्भारतार्थज्ञानं न दोषाय भवतीति सिद्धान्तः ॥

१ अत्रानन्तरार्थानाशब्देन वेदमधीत्य न स्नातव्य त्वरितेन, किंतु वेदार्थविचारानन्तरमेव स्नातव्यमिति नौपनद्वाराऽधीतेवेदस्य माणवकस्याध्ययनकालिकानां नियमविशेषाणामवर्जनमपि न दोषायेति गम्यत इति भाष्यवातिकादौ व्यक्तम् । एवंच वेदार्थविचारोऽयं इदानीतनरिसर्च (Research) शिक्षणतुल्य एवेति जानीमः.

सङ्गतिर्हि चतुर्विधा—शास्त्रसङ्गतिः, अभ्यायसङ्गतिः, पादसङ्गतिः, अधिकरणसङ्गतिश्चेति ॥

“शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसङ्गतयस्त्रिधा” इति वचनात् ॥

शास्त्रसङ्गतिर्नाम—शास्त्रसंबन्धेवार्थः प्रत्यधिकरणं विचारणीय इति ।

इदं हि मीमांसाशास्त्रं धर्मशास्त्ररूपम् । अतः प्रत्यधिकरणं धर्मनिर्णयोपयोग्येवार्थो विचारणीयः । मीमांसाशास्त्रं हीदं द्वादशाध्यायरूपम् ।

तत्र प्रथमाध्याये धर्मप्रमाणम्, द्वितीये धर्माणां परस्परभेदः, तृतीये किं कर्म कस्य कर्मणोऽङ्गमित्याद्यङ्गान्त्रिभाषः, चतुर्थे किं स्वतन्त्रफलसाधनं किंवा कर्मसमृद्धयर्थमित्यादि क्लृप्तपुरुषार्थविचारः, पञ्चमे कस्य कर्मणोऽनन्तरं किमित्यादिधर्मगतक्रमविशेषविचारः, षष्ठे कस्मिन्धर्मे कोऽधिकारी कोऽनधिकारीत्याद्यधिकारविचारः, सप्तमे धर्मस्य प्रकृतिगतस्य विहृतावतिदेशः सामान्यतः, अष्टमे स एव विशेषतः, नवमे ऊह, दशमे बाधः, एकादशे तन्त्रम्, द्वादशे प्रसङ्गः, इत्येवं सर्वेष्वध्यायेषु धर्मकथैव विद्यते । जिज्ञासाधिकरणेऽपि सा विद्यत एवेति शास्त्रसङ्गतिरविकला ॥

एवं धर्मप्रमाणविचारस्याऽत्र प्रतिज्ञानात् अध्यायसङ्गतिः ॥ पादसङ्गतिरप्येवमेव ॥

तथाच धर्मविचारः गुरुकुले स्थित्वा कर्तव्य इति युक्तमेव ।

स च धर्मः क इति चेत् “चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” इति सूत्राद्यश्वेदनालक्षणे वेदबोधितोऽर्थः प्रयोजनवान् स धर्म इति सिद्धयति । तथाच वेदेन प्रयोजनमुद्दिश्य विधीयमानोऽर्थो धर्म इति धर्मलक्षणं सिद्धं भवति ।

वेदेन प्रयोजनमुद्दिश्य विधीयमानोऽर्थो धर्म इति लक्षणवाक्ये वेदशब्दस्य लिङादिघटितं वेदवाक्यमर्थः । तदुत्तर-वृत्तीयाविभक्तेश्चाप्यत्वमर्थः । तस्य च विधीयमानपदघटकविधान्वयः । तस्य च शानजर्थे फलरूपकृतिविषयत्वेऽन्वयः । तथाच वेदबोधितविधिविभाव्यप्रयोजनोद्देश्यककृतिविषयो धर्म इति फलितम् ।

तत्र को नाम विधिः ? स कस्यार्थः ? काच कृति ? सा कस्यार्थः ? किं तस्यां प्रयोजनम् ? किं च तद्विषयः ? इति जिज्ञासायां “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” इति वाक्यमादाय तदुपपादयामः ।

“गामानय” इत्यादिवाक्यश्रवणानन्तरं गवानयनार्थं किङ्करं प्रवर्तते । सा च प्रवृत्तिरेतद्वाक्याधीना । तत्र गोपद-श्रवणं अर्मुविभक्तिश्रवणं आनीश्रवणं केवलाख्यातश्रवणं वा न निमित्तम् । नहि “गामानयति” इत्यादिवाक्यश्रवणा-नन्तरं कोऽपि गवानयनार्थं प्रवर्तते, किंतु लिङ् श्रवणमेव निमित्तम् । तथाच लिङ्थज्ञानमेव प्रवृत्तिं प्रति तत्र करणम् । लिङ्थैव प्रवृत्त्यनुकूलप्रवर्तयितुमुपनिष्ठोऽभिप्रायविशेषः । तथाच स एव विधिः । याच प्रवृत्तिस्तेन भवति सैव कृतिः । एवंच लिङ्श्रवणानन्तरं प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारं प्रतीयते ।

तत्र प्रवृत्तिः व्यापार इत्यर्थद्वयं यत्प्रतीयते तत्र कारणं न लिङ् एवार्थद्वयैऽपि सङ्केताङ्गीकारः । अन्यायश्चानेकार्थत्व-मिति न्यायविरोधात् । अतो लिङ् एव सामान्यधर्मपुरस्कारेण विशेषधर्मपुरस्कारेण चार्थभेदस्तत्राङ्गीक्रियते । अन्या-यश्चानेकार्थत्वमिति न्यायः शक्यतावच्छेदकभेदे शक्तिभेदमप्यावश्यकं गमयति अतो न दोषः ।

*यद्यपि वेदे अपौरुषेये पुरुषाभिप्रायविशेषरूपा प्रेरणा लिङ्थो न भवितुमर्हति, तथापि शब्दगत एव व्यापारविशेषो वेदे लिङ्थ इति कल्पनात् दोषः । अस्थैव लिङ्थस्य शब्दनिष्ठत्वात् शाब्दी भावनेति नामान्तरमपि । इयत् प्रसिद्धिवैदिकानामेव । भावना नाम फलानुकूलव्यापारः । इदं भावनात्वं फलानुकूलेषु सर्वत्रापिशिष्टम् । तथाच प्रवृत्त्यनुकूलव्यापार इव स्वर्गादिकलांश्या प्रवृत्तावपि भावनेति व्यवहारः । इयान्विशेषः—सा शाब्दी भावना, प्रवृत्ति आर्था भावनेति ।

अर्थः प्रयोजनम्, तत्सबन्धिनी आर्था भावनेत्यर्थः । यत्सुखरूपं तदेव मुख्यं प्रयोजनं न तत्साधनानि । तथाच शाब्दीभावनाया अपि प्रवृत्तिरूपप्रयोजनसत्त्वेऽपि स्वर्गफलायाः प्रवृत्तेरेवार्थभावनाशब्देन व्यवहारः ।

तथाच अर्थभावना कृति प्रवृत्तिः इत्यादीनि पर्यायपदानि । यत्तु न्यायप्रकाशे भवितुमेवानुकूलो भावकव्यापार-विशेषो भावनेत्युक्तं तस्याप्ययमेवाशयः । तत्र भवितुमित्यस्य फलस्येति भावकपदस्य तत्करणधात्वर्थाश्रयेति चार्थात् । तत्र शाब्दबोधे प्रथमान्तमेव मुख्यविशेष्यमिति नैयायिकाः । तेषां मते “देवदत्त पचति” इत्यस्य पाकानुकूलस्या-श्रयो देवदत्त इति “देवदत्तस्तण्डुलं पचति” इत्यत्र तण्डुलकर्मकपाकानुकूलकृत्याश्रयो देवदत्त इति च बोधः ।

धाल्थर्ममुख्यविशेष्यकः शाब्दबोध इति वैयाकरणाः । तेषां मते “देवदत्तः पचति” इत्यत्र देवदत्तनिष्ठः पाक इति “देवदत्तस्तण्डुलं पचति” इत्यत्र देवदत्तनिष्ठस्तण्डुलकर्मकः पाक इति च बोधः ।

तत्र प्रथममते कारकाणां क्रियायां साकमेवाऽन्वयनियमात्प्रथमार्थस्यापिहितकारकस्य क्रियायामन्वयस्यैव युक्तत्वा-त्तादृशानियमोऽङ्गत्वं द्वितीयमते सर्वत्र प्रत्ययार्थः प्रधानमिति यो नियमस्तस्य धाल्नन्तरप्रत्ययार्थं परिव्यागात्तादृशानियमो-ऽङ्गत्वं च दोष इति मीमांसका आख्यातार्थमुख्यविशेष्यकं शाब्दबोधं मन्यन्ते ।

तथाच “पचती”त्यस्य पाकं करोतीति “पचत्योदनं” इत्यस्य पाकेनौदनं करोतीति विवरणमप्युपपद्यते । अतएव धाल्-

थस्य कर्मत्वेन करणत्वेन वा आख्यातार्थकृतावन्वयो युक्त इति “देवदत्तः पृचति” इत्यस्य पाककरणिका देवदत्तकृतिरिति “पचति ओदनं” इत्यस्य पाककरणिका ओदनभाव्यका देवदत्तकृतिरिति च बोधः ।

तत्र च धात्वर्थस्य कृतिं प्रति करणत्वं न साक्षात्साधनत्वरूपम्, किंतु कृतौ भाव्यत्वेनान्वितस्वर्गोदिसाधनत्वरूपम् । दृष्टं हि लोके तत्फलसाधने तदसाधनेऽपि साधनशब्दप्रयोगः, यथा—“कुठारेण छिनत्ति” इत्यादौ छेदनं प्रति कुठारः करणमिति । छेदनशब्दस्य हि द्वैधीभावात्तद्व्यपारोऽर्थः । नहि कुठारो व्यापारं प्रति करणम् किंतु तत्फलद्वैधीभावं प्रति । तत्रोद्यमननिपातनानामिवैतिकर्तव्यतात्वेनाऽत्राऽत्राऽज्ञायागदीनामितिकर्तव्यतात्वेनान्वयः । तथाच “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” इति वाक्यस्य ज्योतिष्टोमामिन्नयागकरणिका स्वर्गभाव्यका वीक्षणयीथाद्यज्ञयागेतिकर्तव्यताका कृतिस्तदनुकूलव्यापार इति केषांचन बोधप्रकारः ।

नवीनास्तु शाब्दभावनाया अप्यर्थभावनायामेवान्वयाच्छाब्दभावनाभाव्याऽर्थभावना ज्योतिष्टोमादिकरणिकेति वदन्ति । तत्र विधिविषयोभूतप्रयोजनोद्देश्यकभावनारूपकृतिविषयत्वं तत्करणत्वरूपमेव पर्यवस्यतीति ज्योतिष्टोमेनेतिवाक्येऽर्थ-भावनाया यागस्य करणत्वेनान्वयाद्यागो धर्म इति लक्षणसमन्वयः ।

शुभानिरासादिप्रयोजनमुद्दिश्य विधेयमानाना भोजनादीनां तु न धर्मत्वम् वेदविहितत्वाभावात् । वेदबोधितविधिविषयार्थ-भावनाभावाद्यख्यगोदिधर्मत्ववारणार्थं तु प्रयोजनमुद्दिश्येतिपदम् । वेदेनाभिचाराख्यशत्रुवधरूपप्रयोजनमुद्दिश्य विहितोऽपि श्येनयागो न धर्मः, तस्यार्थत्वाभावात् । अर्थपदेन ह्यनर्थमिदं विवक्षितम् श्येनयागस्तु आमिचारफलकोऽप्यभिचारस्य हिंसाहृ-त्वात्स्वफलद्वाराऽनर्थसाधनमनर्थरूप एव । तदुक्तम्—“फलतोऽपि च यत्कर्म नाऽनर्थेनानुबध्यते । केवलप्रतिहेतुत्वात्तद्धर्म इति कथ्यते ॥” इति ॥

यद्यपि “चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” इत्यत्र चोदनापदं “चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनम्” इति भाष्याद्विधवाक्य-परमेव; तथापि मन्त्रार्थवादादिसाधारण्यार्थं अत्र वेदवाक्यसामान्यमेव विवक्ष्यते । समतं चैतच्छबरस्वामिनाम् ।

यदत्र केषांचन पर्ययुगोः वेदलक्षणोर्थो धर्म इति न कथं सूत्रयामासेति ।

तत्रायं भावः—वेदो हि चतुर्विधः विधिमन्तार्थवादानामधेयभेदात् । तत्र विधिविषयघटकद्रव्यादिपदानामिव नाम-धेयानामर्थवादानां च विष्येकवाक्यतयैव धर्मं प्रामाण्यम्, न स्वतन्त्रम् । मन्त्रस्तु यद्यपि विधिविषयकं पदैकवाक्यतां वाक्यैकवाक्यतां वा न प्राप्नोति, तथापि भूम्ना “छत्रिणो गच्छन्ति” इतिवन्मन्त्राणामपि चोदनापदेन ग्रहणमिति ।

अत्र च चोदनालक्षण इत्यत्र “सर्वं वाक्यं सावधारणम्” इति न्यायेन चोदेनैव प्रमाणम् चोदना प्रमाणमेवेति नियमद्वयं विवक्षितम् । तत्र प्रथमनियमोपादानार्थं धर्मस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरगम्यत्वनिरासश्चतुर्थधिकरणेन प्रथमाध्याय-प्रथमपादगतेन कृतः ।

चोदना प्रमाणमेवेति द्वितीयनियमोपपत्तिस्तु अप्रामाण्यकारणाना सर्वेषां वेदेऽप्रकृत्या निरूपणीया । तत्राप्राामाण्य-कारणानि बहूनि विद्यन्ते । प्रमाणान्तराधिगतार्थविषयत्वम्, बाधितार्थविषयत्वम्, अनासप्रणीतत्वम्, पौरुषैयत्वम्, ह्यसादीनि ।

तत्र प्रमाणान्तराधिगतार्थविषयत्वं वेदस्य न संभवति; यदिन्द्रियार्थसंनिकर्षजन्यं विद्यमानार्थविषयं च ज्ञानं तत्खलु सर्वप्रत्यक्षम् । नच धर्मो विद्यमान इति न प्रत्यक्षप्रमाणाधिगतविषयत्वम् । प्रत्यक्षपूर्वकत्वाच्चानुमानलौकिकवचनानां न तदधिगतविषयत्वमपि ।

एतेन बाधितार्थविषयत्वमप्यप्रामाण्यकारणं निरस्तं भवति । बाधितार्थविषयत्वं हि द्वेषा संभवति । योगाचारादिमते-नार्थस्यैवासद्रूपत्वात्, वेदेनोऽर्थो यथावगतस्तद्विरुद्धं प्रत्यक्षादिभिरवगतत्वाच्च । तत्र योगाचारादिबौद्धमतस्यायुक्तत्वाच्च प्रथमनिमित्ताधीनं बाधितार्थविषयत्वमपि ।

“चित्रया यजेत पशुकामः” इति वाक्येन यागस्य पशुः फलमिति बोधितम् न लब्धव्यहितोत्तरमेव फलं भवतीति यागानुष्ठानानन्तरमेव फलादर्शमरूपप्रत्यक्षेण न तद्वाक्यं बाधितम् ।

“स एष यज्ञायुधी यजमानः खर्गलोकं याति” इत्यत्र हि शरीरातिरिक्त्वेनात्मस्वरूपं स्थिरं ज्ञानसुखाद्याश्रयो विव-क्ष्यते न शरीरमिति शरीरस्वर्गगमनानुपलम्भप्रत्यक्षेण न तद्वाक्यमपि बाधितम् ।

अत्रात्मनो ज्ञानायत्वमेव नतु ज्ञानरूपत्वमिति निरासो हि भाष्यकृता यः कृतः सः प्रकृताभिप्रायः, न तु वस्तुगत्या । अतएव “एक आत्मनः शरीरे भावात्” इत्यत्र शङ्करभगवत्पादैर्यद्यप्यात्मस्वरूपं शबरस्वामिना निरूपितं तथापि न तत्सूत्रारुद्धं इह तदारुढमित्युक्तम् । तथाच शबरस्वामिनामद्वैतमत एवाग्रहः । क्षणिकविज्ञानात्मत्वमत्र यथा खण्डितं न तथा स्थिरविज्ञानरूपत्वमपि ।

एवं “आदित्यो यूपः” इत्यादीनामपि यूपदिस्तुतावेव तात्पर्यात् प्रत्यक्षविरुद्धो वेदार्थः कोऽपि विद्यत इति न द्वितीयनिमित्ताधानमपि बाधितार्थविषयत्वम् ।

अनाप्तप्रणीतवीरुषेयत्वे हि शब्दानित्यत्वेनाऽर्थानित्यत्वेन शब्दार्थसंबन्धानित्यत्वेन वाक्यार्थसंबन्धानित्यत्वेन पदसङ्घातात्मकवेदवाक्यवीरुषेयत्वेन च भवति ।

तत्र शब्दानामनित्यत्वं न युक्तम्, उच्चारणादीनामभिव्यक्त्यर्थत्वात् । परस्य जनस्यार्थं प्रत्याययितुं खलु शब्दानां प्रयोगः । नच शब्दानित्यत्वे तदुपपद्यते । यस्य पदस्यार्थेन सबन्धो गृहीत स चेच्छब्द पूर्वमेव नष्टः कथमिव प्रथमश्रुतात्पदान्तरात् पदार्थप्रत्ययोऽवकल्प्येत ? अतएव हि सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञोपपद्यते । ज्वालैक्यप्रत्यक्षवदियमपि सादृश्यनिबन्धनाभेदावगमेति कल्पनं हि दृढतरेण प्रमाणेन तत्र ज्वालान्भेदस्येवात्रापि गकारभेदस्य सिद्धत्वे युज्यते, न चैतदस्ति । अतएवहि अष्टकृतो गोशब्दमुच्चारयतीति व्यवहारः नत्वष्ट गोशब्दानुच्चारयतीति । सर्वथाच शब्दस्य नित्यत्वात्तदनित्यत्वेन नानाप्तप्रणीतत्वादिशङ्का ।

यदत्र वैयाकरणानां नित्योऽपि शब्दो न वर्णात्मकः किंतु गोशब्दोच्चारणानन्तरमन्तर्गमसि प्रकाशमानमनवयवं विभु च किमपि स्वरूपं स्फोटपदामिधेयं तदेव शब्द इति मतम्, इदमपि मतं वर्णात्मकवेदप्रामाण्यविरुद्धमेवेत्यत्र नास्ति विशयलेशोऽपि ।

यद्यपि—“उपायाः शिक्षमाणानां बालानामुपलालनाः । असत्ये वर्तमाने स्थित्वा ततः सत्यं समीहते ॥” इति हरिकारिका-वचनात्स्फोटात्मकस्य निरवयवस्यापि शब्दस्य कल्पितानवयवानादायैव व्याकरणशास्त्रप्रवृत्त्याऽद्वैतमत इव कल्पितस्यापि शब्दस्य व्यावहारिकप्रामाण्यमुपपद्यते तथापि वेदप्रामाण्यसाधनमेव पुरुषार्थं मन्यमानानां “न कदाचिदनीदृशं जगदि”ति सिद्धान्ताभिमानिनां च मीमांसकानां स्फोटवादो नादरणीयः ।

किंच स्फोटवादे निरवयववाक्यस्फोटस्यैव परमार्थत्वात् पदस्फोटादीनां सावयवानां अनित्यत्वाच्छब्दार्थसंबन्धनित्यत्वादिकं नोपपद्यते ध्वनिविशेषविशिष्टस्फोटस्यैव पदस्फोटत्वात् । एवमवान्तरवाक्यस्फोटस्याप्यनित्यत्वाद्यागादिधर्मपारमार्थिकतापि न सिद्ध्यत् ।

स्फोटपक्षे हि निरवयवं वाक्यं निरवयवस्य वाक्यार्थस्य वाचकं, अवयवास्तु पदात्मका वर्णात्मकाश्च मृषाभूताः । ततश्च पदतदवयवाधितोद्गर्भहावाक्यावान्तरवाक्यार्थप्रयाजायाधितप्रसन्नतन्त्रादे कार्यस्य मृषात्वं स्यात् । अतस्तत्सत्यतासिद्ध्यर्थं स्फोटनिराकरणं न निष्फलम् । तदुक्त श्लोकवार्तिके—“कार्याणि वाक्यावयवाधितानि सत्यानि कर्तुं कृत एष यत्नः” इति ॥

अतएवाद्वैतिनामपि देवताधिकरणदायै स्फोटवादनिरासः । नहि ब्रह्मव्यतिरिक्तं किमपि सत्यमिति तेषां मतम् । स्फोट एव ब्रह्मैति तु न युक्तम्, तस्याचेतनस्य तत्त्वयोगात् । तस्यैव चैतन्यादिरूपत्वे चाज्ञीक्रियमाणे नाद्वैतमताद्विशेषः । सर्वथाच पारमार्थिकं प्रामाण्यं वेदानां मीमांसकैर्यदस्मिन्मतं तदिदं स्फोटवादाज्ञीकारे न सिद्ध्यतीति वर्णात्मक एव शब्दः यो नित्य इति सर्वमुपपन्नम् ॥

एवमर्थोऽपि नित्य एव । यदि नैयायिकमत इव व्यकिराकृतविशिष्टव्यक्तिर्वा अर्थः स्यात् तस्यानित्यत्वमापद्यते । ननु तदस्तीत्याकृत्यधिकरणेन सिद्धमेव ।

तथापि का सा आकृतिः तत्र किं प्रमाणम् ? नह्याकृतौ प्रमाणं विद्यते, यद्यपि गौः गौः इत्येवमनुगताकृतिः प्रत्यक्षा, तथापि तत्प्रत्यक्षं नाऽऽकृतिसाधकं भवितुमर्हति, यथाहि अवयवातिरेकेणावयवयोः समुदायो न विद्यते एवमपि वनमिति समुदायप्रत्यक्षं विद्यते । नहि प्रत्यक्षं विद्यत इत्येतावता समुदायोऽपि वस्तु समतं मीमांसकानां, एवंच अवियमानार्थविषयं प्रत्यक्षं बहुदृश्यम् । अतो यदि प्रत्यक्षं प्रमाणं वनमपि समुदायोऽज्ञीक्रियताम् । यदि तु न प्रमाणं व्यकिरपि नाज्ञीक्रियतामिति बौद्धमतप्रवेशापत्तिरिति सर्वथा आकृतौ प्रमाणाभावात्प्रार्थो नित्यो भवितुमर्हतीति वनवादेनाशङ्कापि नात्र प्रसरति ।

नहि वयं प्रत्यक्षसिद्धं सर्वमपि वस्तुसद्वृत्तुर्भूतं, किंतु सत्प्रत्यक्षसिद्धम् । वनप्रत्यक्षं तु प्रमाणान्तरेण बाधितम् । दूराद्गममित्युभवेऽपि समीपगमने वृक्षाणामेव तत्र प्रतीतेः । नचैवमाकृतौ । यदा व्यकिरेतुभवस्तदैवाकृतिमप्यनुभवामः । ततश्चाकृतेः प्रामाणिकत्वात्सत्याश्च नित्यत्वादर्थोऽपि नित्य एवेत्यर्थानित्यत्वेनापि नानाप्तप्रणीतत्वादिकम् ।

एतेन—शब्दार्थसंबन्धनित्यत्वमपि व्याख्यातम् ॥ यद्यपि शब्दार्थयोर्न सयोगः तादात्म्यादिकं वा सबन्धः तथापि प्रत्यायकत्वात्स्यस्तु सबन्धः सम्भवत्येव । तथाचार्थप्रत्ययानुकूलशक्तिरेव शब्दस्यार्थेन सबन्धः ।

स च न केनापि पुरुषेण कल्पितः । नहि तादृशं पुरुषं कमपि वयमुपलभांश्चे नवा स्मराम । यदि हि पुरुषः कोऽपि संबन्धा स्यात् अवश्यं स स्मरन्त्यः । नहि देवदत्तादिनामसबन्धिनः पुरुषस्य स्मरणं विना अयं देवदत्तशर्मैति निश्चिनुमः । नहि “वृद्धिरादैक्यं” सूत्रं तत्कर्तारं च पाणिनि अस्मरन्तः “वृद्धिर्यस्याचामादिः” इत्यादौ वृद्धिशब्दस्यार्थं जानन्ति ।

किंच संबन्धा पुरुषो यदि न प्रत्यक्षसिद्धः यदि च न स्मृतः यदि च प्रमाणान्तराणि तत्साधकानि न सन्ति तर्हि कथं स ऊरीकर्तुं योग्यः ?

श्रद्धा हि स्वाथेन मध्यमश्रद्धादिभिः सह शब्दैः सह संबन्धहरमाणा अस्माभिर्दृश्यन्ते । तद्यवहारं दृष्ट्वाऽस्य पदस्यायमर्थ इति गृह्यन्तीति सत्यामुपपत्तो नार्थोपपत्त्यपि संबन्धः पौरुषेय इति भवति कल्पना ।

किंच त्रयो लोका त्रयो वेदा इतिहासपुराणादीनि च बहूनि शब्दप्रयोगस्य विषयाः युगशतेनापि गोचरयितुमशक्या विद्यन्ते । तत्र सर्वत्रापि बहुना कथं सन्नभेनैकवाक्यतया सङ्केतकल्पनं संभवति ।

अस्य पदस्यायमर्थ इति सङ्केतोऽपि केनच शब्देन खलु बहुभिः करणीयः । तच्चेदकृतसंबन्धैः पदैः, तर्हि कथं संबन्ध-कल्पनं संभवति ? यदि कृतसंबन्धं, तर्हि तत्र संबन्धकरण यद्यन्येन तदा तस्य केन तस्य केनेत्यनवस्थात्राऽसमा-धेया समापतति । तदवश्यं के च नित्यसंबन्धा शब्दा अङ्गीकरणीया इत्यलमर्थजरतीयन्यायाश्रयणेन । तथाच शब्दार्थ-संबन्धानित्यत्वेनापि न वेदस्यानाप्तप्रणीतत्वादिकम् ॥

एतेन—वेदपौरुषेयत्वमपि परास्त्वम्, कर्तुरस्मरणात् । यथाहि लोके प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य काव्यानि विरच्यन्ते न तथा वेदो रचयितुं शक्यते । तदुक्तं—“धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्ष स्यात्” इति ॥ तन्नर्वातिकेऽयुक्तम्—

“प्रपाठकचतुष्पष्टिनियतस्वरकैः पदैः । लोकेष्वप्यश्रुतप्रार्थै ऋग्वेदं क करिष्यति” इति ॥

अत्र च वाक्यार्थस्य पदार्थेभ्य एव प्रतीतिर्नतु पदसङ्घातात्मकवाक्येनेति न वाक्यार्थानित्यत्वेनापि वेदस्याप्रामाण्यमिति सर्वथा प्रमाणान्तराविषयत्वाद्बाधितार्थविषयत्वात्कारणदोषाभावाच्च न वेदस्याप्रामाण्यमिति वेद-प्रमाणमेवेति द्वितीयनि-यमोऽप्युपपन्न एव ।

यदत्र भाष्यकारैः स्फोटवादनिरासादिकं बहूपक्षिसं तत्सर्वमपि सूत्रारूढमेव । “सूचनात्सूत्रमुच्यते” इति कथंचित्सू-त्रकारेण सूचिताना सर्वेषामपि भाष्यकारैर्लेखनीयत्वात् । यथा—“अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इति ब्रह्मविचारे प्रतिज्ञातेऽप्या-त्मान्त-करणयो परस्परान्यासस्य ब्रह्मशब्दमहिम्ना सूचितस्य व्यवस्थापनेनाध्यासभाष्यं शङ्करभगवत्पादानाम् ।

एवच या शङ्करभगवत्पादैः शरीरात्मत्वनिरासः शबरस्वामिना न सूत्रारूढ इत्युक्तिः सा स्पष्ट तादृशसूत्राभावात्कथंचि-दुपपद्यत एव । “एक आत्मनः शरीरेऽभावात्” इति सूत्रं तु शरीरातिरिक्त्वादिना नित्यशुद्धसूक्तसङ्गस्वरूपनिरूपणार्थम-पेक्षितमेव ।

वस्तुतस्तु—क्षणिकविज्ञानादिरूपलनिरासेन शबरस्वामिना स्थिरविज्ञानात्मत्वमुपपन्नमिति यत्सूचितं न तत्सूत्रारूढम् । देहातिरिक्तविज्ञानाश्रयात्मस्वरूपेणापि कर्मातुष्टानादिसिद्ध्या यज्ञायुधिकावयस्य प्रत्यक्षाबाधितत्वसिद्ध्या च तावत्पर्यन्तं सूत्रता-त्पर्यकल्पनस्यायोगात् । उपनिषदर्थवादत्वोक्तिरपि तादृशात्मस्वरूपाभिप्रायेणैव । तादृशमेवात्मस्वरूपं जैमिनेरभिमतमिति उत्तरमीमांसागतेन “शेषलात्पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः” इति सूत्रेण सिद्धति । अतएवोक्तं श्लोकवार्तिके—

“इत्याह नास्तिक्यनिराकरिष्णुरात्मास्तिता भाष्यकृदत्र युक्त्या ।

दृढत्वमेतद्विषयः प्रबोध प्रयाति वेदान्तनिषेवणेन ॥” इति ॥

सर्वथा च मीमांसाशास्त्रमिदं वेदार्थविराचरूपं देहातिरिक्तात्मस्वरूपवेदप्रामाण्यादिकमेवोपजीव्य बरीवतीत्यास्तिकदर्श-नतामेवाहति ।

यत्तु—नवमाध्यायादौ शब्ददेवतात्वसमर्थनं देवताविग्रहनिरासादिकं च तदपि वैदिकेषु शब्देषु श्रद्धातिशयं प्रकाशयि-तुमेव, नतु देवताविग्रहं निरसितुम् । “वज्रहस्तः पुरन्दरः” इत्याद्यर्थवादाना स्तावकत्वेनोपक्षयान्न देवताविग्रहादौ तात्पर्य-मिति खलुक्तं तत्र, अर्थवादस्य प्रमाणान्तराविरोधे प्रतीयमानार्थेऽपि प्रामाण्यं विद्यत इति प्रथमाध्यायप्रथमपादगतनि-त्यत्वाधिकरणे “लिङ्गदर्शनाच्च” इति सूत्रे भाष्यकारैर्निरूपितम् । इयं हि तथीया वचनव्यक्तिः—“लिङ्गं चैवं भवति “वाचा विरूपनित्यया” इति । अन्यपर हीदं वाक्यं वाचो नित्यतामनुवदति । तस्मान्नित्यः शब्द” इति ॥

अत्र च पूर्वमीमांसाया बादरायणस्य उत्तरमीमांसायां जैमिनेश्च कीर्तनात् वस्तुगल्योभयोरप्यविरोध एव । आपाततत्त्व-धिकारिभेदमनुसृत्य केचन विरोधा प्रतीता अपि न ते गणनीयाः । सङ्घर्षाण्डेन च देवताविग्रहादिस्वीकारात्सूचित एव वस्तुगल्याऽविरोधो जैमिनिर्नापि । एवमपि पूर्वोत्तरमीमांसयोर्विषयभेदात्स्वरूपतो भेद एव ।

वार्तिककारास्तु यत् अर्थवादाधिकरणे “एतेन उपनिषदो व्याख्याताः” इत्युपनिषदा जीवादिस्तावक्तयोपयोगमभि-प्रयन्ति न तदपि वस्तुगत्या । अतएव श्लोकवार्तिके—

“दृढत्वमेतद्विषयः प्रबोध प्रयाति वेदान्तनिषेवणेन”

इत्युक्तम् । वार्तिककाराणां य सिद्धान्तः श्रौढिमात्रनिबन्धनः सर्वेषामपि नास्तिकाना आस्तिकाना च दर्शनानां धर्मैर्पर्य-वसानमिति तदभिप्राय एवामुपनिषदर्थवादत्ववाद इति “चोदनालक्षणेऽर्थो धर्मः” इति सुष्ठु सूत्रायामास ।

स च धर्मः साधनेतिकर्तव्यतान्वयरूपः । तत्र साधनसमर्पकत्वेन यजिधातुः अङ्गावक्यानीतिकर्तव्यतासमर्पकत्वेन धर्मप्रमाणानि । स्वर्गकामपदं तु यद्यपि न धर्मबोधकम्, फलस्य धर्मत्वाभावात्, अनुष्ठेयस्योपादेयस्यैव धर्मत्वात्, तथा-
च या यागकरणिककृतिस्तस्याः फलसंबन्धं विना तदनुष्ठानासम्भवात्तत्संपादकतया धर्मं प्रमाणं भवति ।

एवंच प्रथमाध्यायप्रथमपादेन सामान्यतः शब्दनित्यत्ववेदायीरुपेयत्वरूपेणऽपि विधिवाक्यमात्रप्रामाण्यमेव दृढं निरू-
पितं भवति । अतएवास्य विधिपाद इति नाम ।

“चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” इति चोदनापदप्रयोग एतदर्थमपि । दृश्यते हि प्रतिपादमादौ सूत्रे सामान्यतः स्वविषय-
सूचनमपि । यथा द्वितीयपादे अतद्धोनाम् । तृतीयपादे अशब्दम् । चतुर्थपादे अपि वा नामधेयम् । इति ॥

तरिसदं—चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मं तत्र वेद एव प्रमाणम्, वेद प्रमाणमेव, तदर्थश्च विचारेणैव भवति, विचा-
रक्षायं गुरुकुल एव कर्तव्यः, । तत्संपादितमेवार्थज्ञानं क्रतुफलं साधयति न भाषान्तरादिसंपादितं भारतायर्थज्ञानवदिति
सर्वमनवयमिति ।

तानि च विधिवाक्यानि षड्विधानि विद्यन्ते, यथा (१) “अग्निहोत्रं जुहोति” (२) “अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम”
(३) “दद्या जुहोति” (४) दग्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्” (५) “सोमेन यजेत” (६) “सौर्यं चर्चं निर्वेपेद्ब्रह्मवर्चसकामम्” इति ॥

तत्र प्रथमविधावग्निहोत्राभिन्नहोमकरणिका भावनेति बोध । सर्वत्र विधौ भावनायामाख्यातार्थे असति वाधके धात्व-
र्थस्यैव करणत्वेनान्वय । अयं च नियमः सर्वथा प्रथमविधौ परिपाल्यते । अग्निहोत्रमिति द्वितीयाविभक्तिस्तु करणत्व-
मेव बोधयति लक्षणया ।

द्वितीयविधौ त्वग्निहोत्राभिन्नहोमकरणिका स्वर्गभाव्याका भावनेति बोधः । अत्रापि यद्यपि भावनाया धात्वर्थस्य करण-
त्वम् । एवमपि धात्वर्थकरणत्वद्वावनाया फलविशेषसंबन्धोऽप्यधिको विद्यत इति प्रथमविध्यपेक्षया द्वितीयविधिर्गुरुः ।

तृतीयविधौ तु दधिकरणिका होमभाव्याका भावनेति बोधः । अत्र तु द्रष्टव्यं करणत्वेनान्वयात्, धात्वर्थस्य च भाव्य-
त्वेनान्वयात्, पूर्वोक्तनियमस्य सङ्कोच क्रियत इति विधिद्वयापेक्षया गुरुभूतस्तृतीयविधि ।

चतुर्थविधौ दधिकरणिका होमाधिता इन्द्रियभाव्याका भावनेति बोध । अत्र तु द्रष्टव्यं करणत्वेऽन्वयः भावनायाः फल-
संबन्धश्चाधिक इति विधित्रयापेक्षया गौरवम् ।

पञ्चमविधौ सोमविशिष्टधात्वर्थकरणिका भावना इति बोधात्तत्र च विधिष्यस्य करणत्वेनान्वयात् विधिचतुष्टयापेक्षया
गौरवप्रस्तोऽयं विधि ।

षष्ठविधौ तु सौर्यं चर्चं निर्वेपेत्विशिष्टयागकरणिका ब्रह्मवर्चसभाव्याका भावनेति बोध इति फलसंबन्धोऽप्यधिक इति सर्वापे-
क्षया दुर्बलोऽयं विधिः ।

तत्र सति संभवे प्रथमविधिरेवाश्रयणीय इत्यत्र तत्प्रख्याधिकरणं गमकम् । तत्र हि “अग्निहोत्रं जुहोति” इत्यत्राग्निहो-
त्रपदस्य अग्रये होत्रमिति व्युत्पत्त्या अशुद्देश्यकहोमविधानमाशङ्क्य अग्निदेवतायाः प्रमाणान्तरप्राप्तत्वादग्निहोत्रपदं कर्म-
नामधेयमिति निरूपितम् । तथाच प्रथमविध्याश्रयणं नामधेयपक्षे, देवताविधानपक्षे तु पञ्चमविधिः “सोमेन यजेत”
इतिवदिति नामधेयपक्षे लाघवं सिद्धमेव ।

एवं द्वितीयविधौ चतुर्थविधौ षष्ठविधौ चैकस्मिन्वाक्ये प्रसक्ते द्वितीयविधिरेवाज्ञीकरणीय इत्यत्र उद्भिदधिकरणं गमकम् ।
तत्राधिकरणे उद्भिदपदस्य उद्भिद्यत्वेऽनेन भूमिरिति व्युत्पत्त्या खनित्रद्रव्यपरलमङ्गीकृत्य “दग्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्”
इतिवत्, “सौर्यं चर्चं निर्वेपेत्” इतिवद्वा, चतुर्थविधित्वं षष्ठविधित्वं वा पूर्वपक्षयोर्द्विपदस्य नामधेयत्वेनान्वयाद्वितीय-
विधिरेव स्वीकृत उद्भिन्नान्ना यागेन पञ्चं कुर्यादिति ।

तत्र पञ्चमप्रथमविध्योः प्रसक्तयोः प्रथमविधित्वात्तत्रैव युक्तः यत्रोपपदार्थस्य द्रव्यस्य देवताया वा प्रमाणान्तरेण प्राप्तिः
यथा “अग्निहोत्रं जुहोति” इत्यत्र । तथाच “सोमेन यजेत” इत्यत्रापि सोमशब्दस्य नामधेयत्वे प्रथमविधिः सोमस्य
सोमलतापरत्वे पञ्चमविधिरिति स्थितेऽपि पञ्चमविधिरेव स्वीकृतौ न प्रथमविधिः, सोमलतायाः प्रकृतयागे प्रमाणान्तरेण
माप्त्यभावात् ।

एवं द्वितीयचतुर्थविध्योरपि तत्रैव द्वितीयविध्याश्रयणम्, यत्रोपपदं यौगिकम् । यथा “उद्भिदा यजेत पशुकामम्”
इत्यत्र । तत्र ह्युद्भिदपदं पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्हभयोरपि यौगिकमेव । एवंच “दग्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्” इति वाक्ये उपप-
दस्य दधिपदस्य यौगिकत्वाभावाच्चतुर्थविधिरेव स्वीक्रियते न द्वितीयविधिः ।

“इत्येनाभिचरन् यजेत” इत्यत्र तु इत्येनपदस्य रूढत्वेऽपि द्वितीयविधिरेव यदाश्रीयते तत्र तु तस्य वाक्यस्यानन्तरवाक्ये
‘यथा वै इत्येनो निपत्यादत्ते एवमयं भ्रातृव्यं निपत्यादत्ते’ इति इत्येनस्यैवोपमानोपमेयभावात्तुपपत्त्या इत्येनशब्दस्य नामधे-
यत्वाङ्गीकारस्यैव युक्तत्वात् ।

तदर्थं निष्कर्षः—उपपदार्थस्य नामत्वेनान्वये धात्वर्थस्य प्रमाणान्तरेणाप्राप्तौ फलपदाभावे प्रथमविधिः, तत्सत्त्वे तु द्वितीयविधिः ।

उपपदार्थस्य द्रव्यत्वेन देवतात्वेन वाऽऽन्वये धात्वर्थस्य प्रमाणान्तरेण प्राप्तौ फलपदाभावे तृतीयविधिः फलपदसत्त्वे चतुर्थविधिः । उपपदार्थस्य द्रव्यत्वेनान्वये धात्वर्थस्य प्रमाणान्तरेणाप्राप्तौ फलपदाभावे पञ्चमविधिः फलपदसत्त्वे तु षष्ठविधिरिति ।

तथाच धात्वर्थस्य प्रमाणान्तरेण पूर्वतनवाक्येन प्राप्तौ कर्मत्वेनान्वयः यथा “दध्ना जुहोति” इत्यत्र । तद्धि वाक्यं “आं मिहोत्रं जुहोति” इति पूर्वतनवाक्यप्राप्तहोमोद्देशेनैव दधिरूपद्रव्यविधायकम् ।

प्रमाणान्तराभावे तूपपदार्थस्य नामधेयत्वे अग्निहोत्राऽभिन्नयागकरणिका भावनेति बोधः । उपपदार्थस्य द्रव्यपरत्वे त्वेकस्य भावनाया धात्वर्थस्य सोमस्य चोभयोः करणत्वेनान्वयो न युक्त इति प्रतिपदाधिकरणे निरूपितमिति उपपदे मत्वर्थलक्षणा-मन्त्रीकृत्य सोमविशिष्टयागकरणिका भावनेति बोध इति विशेषः ।

प्रतिपदाधिकरणे यत्रोपपदाद्यौ धात्वर्थस्य प्रमाणान्तरेणाप्राप्तौ तत्र प्रतिपदं भावनाया करणमेव समर्प्यते । तथाच “सोमेन यजेत” इत्यादिषु सोमोऽपि स्वर्गसाधनं यागोऽपि स्वर्गसाधनं इति पूर्वपक्षे एकस्य फलस्यैकमेव मुख्यं साधनमन्त्रीकरी-यम्, इतरन्तु यत्फलसाधनं तस्यैत्रोपाकारकमिति निरूपितम् ।

तथाच धात्वर्थस्य फलभावनाया करणत्वे सोमस्य यागसाधनत्वेनैवाऽऽन्वयो युक्तः । तथाच सोमेन यागं यागेन फलं कुर्यादिति वाक्यार्थे “सोमेन यजेत” इत्यत्र वर्ण्यमाने आख्यातद्वयमपेक्षितं भवतीति सोमशब्दस्य सोमविशिष्टोऽर्थः । तथाच सोमविशिष्टयागकरणिकेत्यादिबोधस्वीकार आवश्यक एव । “दध्ना जुहोति” इति तृतीयविधौ तु न मत्वर्थलक्षणा-ऽपेक्षिता । धात्वर्थस्य प्राप्तत्वेन दधिमन्त्रस्य करणत्वेनान्वयेन धात्वर्थस्य भाव्यत्वेनैवान्वयेन दध्ना होमं कुर्यादिति विनै-वाख्यातद्वय वाक्यार्थवर्णनसम्भवात् ।

“सोमेन यजेत” इत्यत्र तु न तृतीयविधि सम्भवति, धात्वर्थस्य यागस्य पूर्वतनेन केनापि वाक्यान्तरेणाविधानात् । यद्यपि “सोमेन यजेत” इत्यत्र फलवाचकं पदं नास्ति, तथापि भावनास्वाभाव्यात्सामान्यरूपेण फलस्यापि तत्र बोधो-ऽपेक्षित एव ।

भावना हि नियमेन अशत्रयविशिष्टा । तच्चाशत्रयं साध्यं साधनं इतिकर्तव्यता च । तत्र केषुचन वाक्येषु सामान्यतः यत्किञ्चिद्भाव्यकेति फलादेरन्वयः यत्र फलवाचकपदाभावः, क्वचित्तु स्वर्गभाव्यकेति फलादेर्विशेषरूपेणान्वय इति परं विशेषः । सर्वथा च विधि षड्विध इत्युपपन्नमेव ।

एतेषु षड्विधेषु विधिषु केचनोत्पत्तिविधयः केचनाधिकारविधयः सर्वेच प्रायेण विनियोगविधय इति विशेषोऽत्राऽनुसंधेयः ।

येषु वाक्येषु न फलसम्बन्धस्तेषामुत्पत्तिविधित्वम् । यथा—“अग्निहोत्रं जुहोति” “सोमेन यजेत” इत्यादीनाम् ।

येषु तु फलसम्बन्धस्तेऽधिकारिविधयः । यथा—“अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः” “दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्” “सौर्यं चर्चं निर्वैपेद्ब्रह्मवचंसकामः” इत्यादयः ।

उत्पत्तिनाम साधनस्वरूप, तद्वोधको विधिरुत्पत्तिविधिः । अधिकारः फलसम्बन्धः, तद्वोधको विधिरधिकारविधिः ।

अत्र यदुद्देशेन यद्विधीयते तस्य तत्साधनम्, यथा स्वर्गस्य याग, होमस्य दधि । अत्रोद्देश्यं फलं, विधेयं साधनं, इत्युत्सर्गम् । तथाच उद्देश्यविधेयभावप्रवहणेन विधिविवेकः सपादनीयः ।

तत्र धालर्थापत्तिवाक्ये उद्देश्यवाचकपदाभावान्नोद्देश्यविधेयभावस्य स्पष्टं प्रतीतिरिति न तस्य विनियोगविधिलम् । “दध्ना जुहोति” “दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्” “अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः” इत्यादीनां तु विनियोगविधिलमविवादेमेव ।

विनियोगो नाम अङ्गाग्निभावः । अङ्गि उद्देश्यं, अङ्गं विधेयम् । तत्र चोद्देश्यता द्वितीयाविभक्त्या विधेयत्वं तृतीयादिश्रुत्येति विषयः सविस्तरं तृतीयाध्याये निरूपयिष्यते ।

यत्तु—अङ्गवाक्यानि प्रधानवाक्यं चैकीकृत्यैतत् कर्म कृत्यैतत् तत्कर्म कृत्यैतदिति प्रयाजादिसिद्धकृत्याङ्गान्तरमपि कृत्वा दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत इत्यङ्गप्रधानैकवाक्ययुता महावाक्यं कल्प्यते तदेव प्रयोगविधिशब्देन व्यपदिश्यते । अयमपि सविस्तरं पञ्चमाध्याये विचारित एव पूर्वमीमांसायाम् ।

सर्वेषामपि विधीना सामान्यलक्षणं लप्राप्तार्थविषयत्वम् । प्रमाणान्तरानधिगतार्थविषयत्वमिति यावत् । यो विधिः यत्प्रमाणान्तरानधिगतं विषयीकरोति तत्रविषये तस्य विधिलम्, यथा “अग्निहोत्रं जुहोति” इत्यत्र होमस्वरूपे “अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः” इत्यत्र अग्निहोत्रस्य स्वर्गसाधनत्वे “दध्ना जुहोति” इत्यत्र दधिकरणत्वे । एवमन्यत्राप्यस्यम् ॥

सोऽयं विधिविधिः—अपूर्वविधिः, नियमविधिः, परिसङ्ख्याविधिश्चेति ॥ “विधिरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पाक्षिके सति । तत्र चाऽन्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्ख्याति कथ्यते ॥” इति प्राचीनानामपूर्वविध्यादिलक्षणम् ।

तत्रापूर्वविधावप्राप्तार्थविषयकत्वं विहादमेव वर्तते । नियमविधावपि पक्षे अप्राप्तस्यैव विधानाद्विधिसामान्यलक्षणमन-
पेतमेव । परिसङ्ख्याविधावप्यप्राप्तया एतेतरव्यावृत्तेस्त्यर्थविषयत्वात् लक्षणं सङ्गच्छत एव ।

तत्रापूर्वविधेरुदाहरणम्—“अग्निहोत्रं जुहोति” “अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः” इत्यादिकम् । नियमविधेस्तु “द्वप्रा
जुहोति” इत्यादिकमुदाहरणम् ।

होमस्तदाक्षितयागो वा द्रव्यं विना न भवतीत्यर्थापत्तिप्रमाणेनैव कस्यापि द्रव्यस्य सिद्धत्वात् “द्वप्रा जुहोति” इति
द्विविधिः, उक्तविधावुपपत्तिप्रमाणेन द्रव्यान्तरस्य प्रतिव्यावर्तनद्वारा इत्यान्तरप्राप्तिकाले पक्षाप्राप्तद्विविधित्वात्तन्निमित्तमवि-
धिरिति युक्तमेव । सर्वे द्रव्यविधयो नियमविधय इति सिद्धान्तस्याप्ययमेवाशयः ।

“वीहीनवहन्ति” इत्युदाहरणान्तरमपि प्रसिद्धमेव । तत्रावघातो वैतुष्यार्थं विधीयते । अवघातेन हि वैतुष्यं भवतीति
लोकत एवावगतम् । तथापि लोकतो नस्वविदलनादिसाधनान्तरस्यापि प्राच्या तद्दशावर्तनेन पक्षाप्राप्तावघातनियमनात्रि-
यमविधत्वमुपपद्यते ।

नियमविधिस्थले सर्वत्र साधनान्तरानुष्ठानेन विहितस्यैवानुष्ठानात्किमप्यपूर्वमुत्पद्यते, तदेव नियमापूर्वमिति कथ्यते ।
नियमापूर्वस्य च यदि नियम्यमानमवघातादिकं क्लृप्तं यदि वा कर्तृपकारकं तर्हि क्रतुफलजनन एवोपयोगः । यथा अव-
घातदध्यादेरर्थज्ञानस्य च नियमापूर्वं । यदि नियम्यमानस्य स्वतन्त्रफलार्थत्वं तर्हि नियमापूर्वस्यापि स्वयोग्यं स्वतन्त्रफलान्त-
रमेव । यथा “प्राञ्चुखोऽन्नानि भुञ्जीत” इत्यादौ प्राग्देशकत्वादिनियमानाम् ।

परिसङ्ख्याविधेरुदाहरणं “इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वामिधानीमादत्ते” इत्यादिकम् । तत्र हि इमामगृभ्णन्निति मन्त्रे-
णाश्वरशनाप्रहणं कर्तव्यमिति बोध्यते । अयं च मन्त्रो विनाऽपीमं विधिं स्वसामर्थ्येन रशनाप्रहणार्थमेव भविष्यति । मन्त्राणा
प्रयोगसमवेतार्थप्रकाशनेनैव साफल्यम् । अनेन च रशनाप्रहणं प्रकाश्यत इति स्पष्टमेव सर्वंयाम् । तथाच किमर्थमयं विधि-
रिति शङ्क्या मन्त्रसामर्थ्यमात्रेण मन्त्रविनियोगे ह्यत्राश्रीयमाणेऽश्वरशनाप्रहणं इव गर्दभरशनाप्रहणेऽप्ययं मन्त्रः प्राप्तुयात् ।
यस्मिन्कर्मण्यं मन्त्रो विद्यते तस्मिन्कर्मणि गर्दभरशनाप्रहणं अश्वरशनाप्रहणमुभयमपि विद्यते । अतोऽश्वरशनाप्रहणे गर्दभर-
शनाप्रहणे चोभयत्र प्राप्तस्य गर्दभरशनाप्रहणतो व्यावृत्तिपूर्वकमस्य विधेरश्वरशनाप्रहणमनेन मन्त्रेण कर्तव्यमित्यसिद्धमेव
प्रवृत्तत्वात्परिसङ्ख्याविधिरयमिति युक्तमेव ।

ननु नियमपरिसङ्ख्याविधो को विशेषः, यदुभयत्रापीतरनिवृत्तिरेव गम्यते । यथा “द्वप्रा जुहोति” इत्यत्र द्वप्रेव जुहोति
नान्येनेति “इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वामिधानीमादत्ते” इत्यत्राप्यश्वरशनाप्रहणमेवानेन मन्त्रेण कर्तव्यं न गर्दभरश-
नाप्रहणमपीति चेत् ।

अत्रेदं समाधानम् । विकल्पेन प्राप्ताना मध्ये इतरव्यावृत्तिर्यत्र स्थले भवति तत्र नियमविधिः, समुच्चयेन प्राप्ताना
मध्ये इतरव्यावृत्तिर्यत्र भवति तत्र परिसङ्ख्याविधिरिति तयोर्विषयविवेक इति केचित् । इदं तु “नियम. पाक्षिके सति । तत्र
चान्यत्र च प्राप्त्वा” इति लक्षणवाक्येन स्पष्टमेव प्रतिभाति ।

इतरे तु नियमविधावितरव्यावृत्तिरार्थिकी, परिसङ्ख्याविधौ तु शाब्दीति वर्णयन्ति ।

एतेषा मते इमामगृभ्णन्निति विधिवाक्यस्य इमामगृभ्णन्निति मन्त्रेण गर्दभरशनाप्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः । एवं “पक्ष
पञ्चनखा भक्ष्या ” इत्यत्रापि पञ्चेतरपञ्चनखा अभक्ष्या इति वाक्यार्थोऽनुसंधेयः ।

यत्तु अत्रापूर्वविध्यादीना लक्षणस्य दुष्टत्वाद्दुष्टत्वादिविचारलक्षणान्तरादिस्वीकरणतन्निरासादिकं विधिरसायनभाट्टदीपिका-
दिनां विस्तारभयान्न तदत्रोपक्षिप्यते ।

सर्वथा विधिसामान्यलक्षणं विधित्रयसाधारणम् । विधित्रयमपि प्रागुक्तप्रकारेण षड्विधमित्यादिकमुपपन्नमेवेति मन्तव्यम् ।
स पुनरपि द्विविधः । उपदेशरूपोऽतिदेशरूपश्चेति । तत्र पूर्वमीमासाया प्रथमपट्टेनोपदेशविधेरुपदेशः उत्तरपट्टेनातिदे-
शविधेरिति विशेषस्तत्र तत्र निरूपसिध्यते ।

तत्र प्रथमाध्यायेन सार्थवादस्य समन्त्रकस्य च विधिवाक्यस्यैव प्रामाण्यं विचार्यते । तत्र विधिमन्त्रयोः फलपदादिवद्वि-
धिप्रामाण्य एवान्तर्भावार्थवादप्रामाण्यादिविचारो द्वितीयपादे स्मृतिप्रामाण्याद्वास्तुतीयपादे नामधेयप्रामाण्याद्वास्तुदु-
इति विभागो न युक्त इति प्रामाकार मन्थन्ते ।

भाटास्त्वर्थवादानामपि स्वतःप्रामाण्यमिति वदन्ति । तेषामयमाशयः—विधिनाम प्रेरणा शब्दभावनेति च पूर्वमेव
निरूपितम् । एवंच भावनालसामान्यात् साप्यार्थभावनावदंशत्रयमपेक्षते । तत्र शाब्दीभावनया भाव्यमर्थभावना, करणं
लिङ्गादिज्ञानम् । विहितस्य प्राशस्त्वज्ञानमितिकर्तव्यता ।

अयं भावः—लिङ्घटितवाक्यश्रवणानन्तरं धात्वर्थं केचन प्रवर्तन्ते केचिन्न प्रवर्तन्त इत्यनुभवसिद्धम् । तत्र किं निमित्त-
मिति चेद्विधाधनवह्नानं तदभावध्व कारणमिति केचिद्वदन्ति । नैतद्युक्तम्, “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” इति वाक्य-

श्रवणानन्तरं सत्यपि यागे इष्टसाधनमिति ज्ञाने प्रवृत्त्यदर्शनात्, नित्यकर्मस्वफलेष्विष्टसाधनत्वज्ञानाभावेऽपि प्रवृत्तिदर्शनाच्च । फलेच्छां विना क्रियमाणानामेव नित्यकर्मत्वात् । अतो बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वयोग्यत्वज्ञानतदभावावेव तन्निमित्तम् । व्यक्तं चैतद् भाट्टरहस्यादाविति खण्डदेवानुयायिनः ।

परे तु—विधिना व्यापारसामान्यबोधेऽपि व्यापारविशेषाज्ञानात् विधिवाक्यश्रवणानन्तरमेव प्रवृत्तिरिति मन्यन्ते । तदत्र मतद्वये यन्निमित्तमुपपादितं तदेवेतिकर्तव्यत्वात्वेन शाब्दभावनायामन्वेति ।

तत्र प्रथमदले यद्बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वयोग्यत्वमुक्तं तदेव प्राशस्त्यं नाम । तच्च प्राशस्त्यं यद्यपि न विधिवाक्ये केनापि पदेन गम्यते तथापि विधेः प्रवर्तकत्वं अन्यथा न सम्भवतीति लक्षणया प्राशस्त्यमपि विधेरर्थं इत्यङ्गीक्रियते ।

यथा लोके—अत्युदारचरितस्य परमकारुणिकस्य निखिलोपकारार्थमात्मानमपि विनियुञ्जानस्य प्रत्युपकारानपेक्षिणः परम-धार्मिकस्य आप्तकामस्य च पुरुषस्य “इदं कर्म कुरु” इति वाक्यं श्रुत्वा विनापि तत्र कर्मणः स्रष्टं प्राशस्त्यबोधकपदान्तर-रमिदं कर्म मम प्रशस्तमिति बुद्धिर्जायते, तत्र तदीयविशिशब्दस्यैव लक्षणया सोऽप्यर्थं इति कल्प्यते तद्वत् “श्रुतिरमृती ममैवाह्ने” इत्युक्तीत्या सत्यकामसत्यसङ्कल्पत्वादिनित्यनिरशयनिखिलयुगगणरत्नाकरस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसमावस्य भक्त-वत्सलस्य धर्मैकवृत्तवदस्य भगवत् आह्वारूपवेदवाक्यश्रवणानन्तरमपि विनैव प्राशस्त्यबोधकपदान्तरं यागादिप्राशस्त्यबुद्धि-र्भवत्येवेति लक्षणया विधेरेव सोऽप्यर्थं इत्यङ्गीकारे न कोऽपि दोषः ।

अत्रैवमाशङ्का भवति—विधिरेव प्राशस्त्यमपि यदि लक्षणया गमयति, तर्हि “वायव्यं श्वेतमालमेत भूतिकामः” इति विधिवाक्यानन्तरं “वायुवै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति” इत्यर्थवादे विफलः संपद्येत । अयं हार्थवादः—वायुदेवताकत्वेन वायव्ययागः प्रशस्त इति प्राशस्त्यलक्षणार्थं इति हि मीमांसकानामुद्बोधः । तथाच यद्यर्थवादः प्राशस्त्यलक्षकस्तर्हि विधेरेव प्राशस्त्यार्थत्वं न युक्तं, यदि विधेरेव प्राशस्त्यार्थत्वं तर्ह्यर्थवादस्य प्राशस्त्यल-क्षकत्वं नोपपद्यत इति ।

तत्रेदं समाधानम्—कुत्रचित्विधिः प्राशस्त्यं लक्षयति यत्र विध्यनन्तरमर्थवादस्य नामानम् । कुत्रचित्त्वर्थवादः, यत्र स आत्रायते इति विवेकेन हि सर्वमिदमुपपद्यते ।

मीमांसकौस्तुभकारास्तु—अर्थवाद एव प्राशस्त्यं लक्षयति सर्वत्र न कुत्रापि विधि । निरर्थवादविधित्थलेऽप्यतिदेशा-त्प्राकृतस्यार्थवादस्योपस्थित्या प्राशस्त्यबोधोपपत्तिरिति—निरूपयन्ति ।

अयमाशयः—“इदमौषधं स्त्रीकुरु आरोग्यकामम्” इति मिषगवाक्यश्रवणमात्रेण हि रोगिणो नौषधं सेवितुं तात्कालि-कारुचिपथस्वीकारादिक्लेशादिकमनुसन्धानात् उत्सहन्ते । इदमौषधमन्यादृशम् एतदौषधस्वीकारेणैव राजापि वर्षचतुष्टयमनेन रोगेण पीड्यमानो मिषगन्तैरौषधान्तरैश्च बहुचिकित्सेनेनापि पूर्वमारोग्यमविन्दन् दिनचतुष्टयेन दृढकायो योजनचारी यथाकालभोजी यथानियमं सर्वराज्यकार्यादिनिर्वाहकुशलेशोऽरोगश्च सृष्ट इत्यादिस्तुतिवाक्यश्रवणसमनन्तरं लत्युत्कटनेो-त्साहेन मात्राप्यरुच्यादितात्कालिकक्लेशजातमविगणय्य तदौषध शिरसा समाद्रियन्ते रोगिण इति प्रसिद्धमिदं सर्वेषाम् ।

तदनेनावगम्यते न विधिवाक्यमात्रेण सारसिकी दृष्टफलेष्वपि कर्मषु प्रवृत्तिरन्तरा प्ररोचनावाक्यान्तरमुपजायत इति । तथाच दृष्टफलेष्वेव प्रवृत्त्यर्थं पृथक्प्ररोचनावाक्यान्तरं यद्यपेक्षितं भवति तदा कैव कथा अदृष्टफलेषु यागादिषु प्रवृत्त्यर्थं विशेषतः प्ररोचनावाक्यान्तरमपेक्षितं भवतीति । तच्च प्ररोचनावाक्यं प्रत्यक्षमात्रातमातिदेशिकं वेत्यन्यदेतत् ।

वस्तुतस्तु—कुत्रचित्केवलविधिरिव कुत्रचित्केवलार्थवादेऽपि वर्तते । तत्र केवलार्थवादस्थलेऽर्थवादः कस्य कर्मणः प्राशस्त्यं लक्षयेत् ? विहितस्य खलु प्राशस्त्यमर्थवादेन बोधनीयं, नच विधिर्विद्यत इति शङ्कयामिदमेव समाधानम् केषाञ्चन श्रुतिकारादीना यदर्थवाद एव विधिरपि भवतीति । इदं तु मतं न सङ्गतम्, वार्तिककारैरर्थवादेन विध्यन्तरकल्पनस्यैव तत्रा-ङ्गीकारात् । तथाच तेन न्यायेन निरर्थवादविधित्थलेऽपि कतिपयार्थवादान्तरैरेव स्तुतिरुपपद्यत इति विधेरेव व्यापारद्वया-ङ्गीकरणं नावश्यकम् । यत्तु भामत्या दर्शिहोमन्यायेन विधेरेव प्राशस्त्यस्यापि बोधक इत्युक्तम्, तत्प्राचीनमतानुसारीति न दोषः । सर्वथा च विधिः पुरुषं यागादिषु प्रवर्तयितुं कर्मणः प्राशस्त्यमन्यतो बोध्यमानमपेक्षत इति तदपेक्षितप्राशस्त्यबो-धनद्वारा विधिवाक्यैकवाक्यता भजदर्थवादवाक्यमपि धर्मं प्रमाणमेव ।

यद्यपि राजाशासदशो विधिर्विहितस्य प्राशस्त्यमपेक्षत इति न युक्तम् । नहि राजाज्ञाया लोके तत्कुत्राप्यपेक्षितं दृष्टविष-येऽपि; तथापि द्विविधा राजाज्ञा प्रजाहितार्था एका, अन्वा क्षितिरक्षार्था च । तत्र द्वितीयाया प्राशस्त्यपेक्षाभावेऽपि प्रथ-मायां तदपेक्षाऽस्त्येव ।

परमात्मा हि भगवान् प्राणिना कर्मानुसागैव प्राणिनं सुखिनं दुःखिनं सपादयितुमिष्टे, नहि भगवतोऽत्र स्वातन्त्र्यं क्रियते विद्यते । अत एव हि भगवतो विषमत्वं निर्धृणत्वं वा न भवति । तदुक्तं बादरायणे—“वैषम्यनैर्धृण्ये न सापेक्ष-त्वात्तथाहि दर्शनम्” इति । एवंच लोकहितायं शास्त्रस्य स्वरूपस्य भगवता प्रवर्तितत्वात्तदपेक्षत एव वैदिको विधिः पुरुषं

प्रवर्तयितुं परकृतां विहितप्ररोचनाम् । तद्यदि वैदिकेनाप्यर्थवादेन प्रवृत्तिसहा प्ररोचना न जायते तर्हि पुराणेतिहासादिभिः सा सपादनीया ।

स्यादेतत् यदि कश्चिद्विधिव्रवणानन्तरमेव प्रवर्तते तद्विषयेऽर्थवादजन्यप्ररोचनया किं फलम् ? एवं पुराणेतिहासादिजनित-प्ररोचनाधीनैव यस्य यागादिकर्मसु प्रवृत्तिस्तस्यापि तया किं फलं भवति ? नह्युभयत्राप्यर्थवादस्योपयोगो विद्यत इति चेत्, अत्रेदं वक्तव्यम्, “स्वाभ्यायोऽप्येत्य” इति हि वाक्येन वेदेनैव धर्मज्ञानं संपादनीयं नतु भाषान्तरादिमिरिति न भाषान्तरादिसंपादितमर्थज्ञानं फलाय कल्पत इति च निरूपितम् । तथाच पुराणादितः सजातापि प्ररोचना वैदिकप्ररोचना परिपोषयन्ती सती निराकाङ्क्षीभवति । तथाच पुराणप्ररोचनपरिपोषितवैदिकप्ररोचनात एव तत्रापि प्रवृत्तिसिद्ध्या न द्वितीयस्थले वैकल्यम् । विधिवाक्यश्रवणसमनन्तरमेव प्रवृत्तिस्थलेऽपि वेदमूलकतदङ्गज्ञानपूर्वकतत्तदनुष्ठानेनैव स्वर्गसिद्ध्या प्रवृत्त्यङ्गशाब्दभावनाङ्गप्राशस्त्यज्ञानमपि नियमेन वेदपूर्वकं सपादनीयम् । नह्यन्यथा प्रवर्तमानस्य फलं सिद्ध्यति । नहि वेदवाक्यं विना प्रकारान्तरेण सपादितमनुष्ठेयज्ञानं फलायेष्टे इति हि मीमांसकाना सिद्धान्तः ।

एतेन—पौराणविधिवाक्यानि मन्वादिवाक्यानि बोधायनादिसूत्राणि निबन्धाकारादयश्च **व्याख्याताः** । नहि पुराण-श्रवणमात्रेण मन्वादिस्मृतिपठनमात्रेण धर्मसूत्रमात्रपठनेन वा धर्मज्ञा, किंतु सेतिहासपुराणस्मृतिसूत्रादिसहितस्य वेदवाक्यस्य मीमांसाशास्त्राध्ययनेन साकमध्ययनेन । अत एव पुराणादीना मन्वादिस्मृतीना च वेदमूलकत्वेनैव प्रामाण्यं नतु स्वतन्त्रमिति निरूपयिष्यते ।

तेच अर्थवादा निन्दा-प्रशंसा-परकृति-पुराकल्परूपाः । निन्दार्थवादा—निषेधवाक्यस्य शेषभूता भवन्ति । प्रशंसा-र्थवादास्तु—विधिवाक्यस्येति विवेकः । **एतेन**—परकृतिपुराकल्पावपि **व्याख्यातौ** । तयोः स्तुतिनिन्दान्यतर-रूपलनियमात् ।

अर्थवादैर्हि प्रशंसा न शब्दशक्त्या गम्यते, किंतु—तात्पर्याह्यवृत्त्या, लक्षणया वा, प्रतीयमानास्त्वर्थाः केचन विवक्षिता केचनाविवक्षिता भवन्ति । तत्र निमित्तं तु—प्रतीयमानार्थस्य प्रमाणान्तरप्राप्तिप्रमाणान्तरबाधितत्वे । प्रमाणा-न्तरं च यथायथं भवति ।

तत्र “अग्निर्हिमस्य भेषजम्” इत्यत्र प्रमाणान्तरप्राप्त्या न विवक्षा किंतु केवलं स्तुत्यर्थं प्रमाणान्तरप्राप्तस्यैवानुवादः । “स प्रजापतिरात्मनो वषामुदखिदत्” इत्यत्रापि प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरविरुद्धत्वास्तुत्यर्थमेव समावनादिनाऽनुवादः । परकृ-तिपुराकल्पयोस्तु प्रायेण प्रमाणान्तरप्राप्तत्वात्कार्थानामज्ञानं तेन स्तुतिरपि । अत एव—अर्थवादोद्धारेण वा स्मृत्यादीनां प्रामाण्यमिति वार्तिकादिसिद्धान्त उपपद्यते ।

तथाच “**एतेन** उपनिषदो **व्याख्याताः**” इत्युपनिषदा अर्थवादलाङ्घीकारमात्रेण पूर्वमीमांसकाना वार्तिककारादी-नामद्वैतमते विद्वेषो नोहितुमपि शक्यते । सूचितश्रायमर्थं पूर्वमेव । एवंच—निन्दाप्रशंसयोरेव परकृतिपुराकल्पयोरप्य-न्तर्भावोऽपि पृथक् तयो परिगणनस्यापि निमित्तं सूचितम् ।

यत्तु—“वेदादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः । समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यति ॥” इति गीतायामर्थ-वादमात्रानुशीलाना न विज्ञानादिकमित्युक्तम् ।

तस्यायमेवाऽऽशयः—यत्कर्माऽर्थवादेषु श्रयमाणस्वर्गादिपुरुषार्थमात्रार्थं न प्रवर्तितव्यम्, किंतु तत्र तत्र श्रयमाणमोक्षादि-सपादनार्थमपीति । समतमिदं वाचस्पतिमिश्राणां, येषां मते “आत्मा वा अरे द्रष्टव्य” इत्यादीनि विधिच्छायापन्नानि न विषयः । “तत् त्वमसि” इत्यादिवाक्यानां स्वयमविधीना तदशेषाणाममन्त्राणां च कस्मिन्वेदविभागेऽन्तर्भावः स्यात् ? यद्यर्थवादत्वमपि तेषां न समत स्यात् । अर्थवादत्वेऽपि प्रतीयमानार्थे तात्पर्याङ्गीकारान्तु नाऽद्वैतमताऽसिद्धिः । उपपा-दितमिदं शङ्करभगवत्पादैरपि देवताधिकरणे “अर्थवादानां प्रतीयमानार्थेऽपि प्रामाण्यं विद्यते” इत्युत्तरमीमांसायाम् ।

यदि ह्यर्थवादः केवलं प्राशस्त्यमेव समर्पयति तर्हि मीमांसकाना मते कथं रात्रिसत्राधिकरणमुपपद्यते ? तत्र ह्यधि-करणे “प्रतिष्ठितं ह वा य एता रात्रीरुपयन्ति” इत्यर्थवादेनैव फलस्याप्युपस्थितिरिति न स्वर्गकल्पनं रात्रिसत्रे विश्वजि-याग इवेति निरूपितम् ।

विध्याकाङ्क्षितोऽर्थः प्रतीयमानोऽप्यर्थवादिकः सत्य इति देवताविग्रहादीनां विध्यनपेक्षितानां नार्थवादेन प्रतीतानामपि ग्रहणमिति पूर्वमीमांसागतदेवताधिकरणसिद्धान्तादिकं वैदिकवाक्ये श्रद्धातिशयमाधातुमेव नतु वस्तुगत्येति पूर्वमेव निवेदितम् ।

विध्यनपेक्षितानामपि मन्त्रार्थवादयोर्द्वैतान्तविषयोपात्ताना धर्मत्वस्य तादृशधर्ममूलकत्वेन स्मृत्यादिप्रामाण्यस्य च वार्तिक-कारैरुपपादनेन प्रमाणान्तरविरुद्धानां सर्वेषामेव देवताविग्रहादीनामङ्गीकार्यत्वात् । एवंचोपनिषदर्थवादत्वादिकं नाऽद्वै-तमतविरुद्धम् । यथाकार्थवादे प्रतीयमानार्थान्तरविवक्षया बहूनामधिकरणसिद्धान्तानां प्रवृत्तिसत्त्वा भाट्टकौस्तुभे व्य-

कम् । अन्यथा “अक्का शर्करा उपदधाति” इत्यत्रापि “तेजो वे घृतम्” इति वाक्यशेषानुसारेण घृतस्यैवाञ्जनमिति नियमो न स्यात् ।

एतादृशमेव प्रामाण्यमर्थवादानां साधयितुमर्थवादप्रवृत्तिरिति सेश्वरमीमांसाया निरूपितम् । प्रतीयमानार्थमात्रेण पर्यवसानं तु पुरुषार्थोपयोगित्वमर्थवादानां न स्यादयति । अतः “स्वाभ्याथोऽभ्येतव्यः” इति विध्यवगतपुरुषार्थपर्यवसायार्थान्बोधजनकत्वमर्थवादानामुपपादयितुं प्राशस्त्यसमर्पकत्वं तेषामुपपादनीयमेव ।

तथाच नार्थवादाः केवलं स्तावकाः, नापि प्रतीयमानार्थपरमात्रा वा, नाभ्युभयरूपा नियमेन, किंतु यथासंभव कृषित्केवलं स्तावकाः यत्र प्रमाणान्तरविरोधस्ततः प्राप्तिर्वा प्रतीयमानार्थस्य कश्चिदुभयरूपा इति तत्त्वम् ।

“औदुम्बरो यूषो भवति” इति विधिवाक्यानन्तरं तु “ऊर्णो उदुम्बरः ऊर्णं पशव ऊर्णैवास्मा ऊर्णं पशूनाप्रोति ऊर्णो-वरुष्यै” इत्यर्थवादे पशुप्राप्तिरूपार्थस्य प्रमाणान्तराविरुद्धस्यापि प्रतीयमानस्य न विवक्षा । उदुम्बरतायाहि यूपरूपेण फलेनैव शान्ताकाङ्क्षत्वान्नापेक्षा तत्र वर्तते ।

यथाहि—“वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः” इति यागोपपत्तिवाक्य एव फलसंबन्धे सति “वायुमेव स्वेन भागधेये-नोपधावति” इति प्रतीयमानवायुदेवताप्राप्तिरूपफलान्तरं न विवक्ष्यते । एवमुदुम्बरताविधिवाक्य एव तस्याः फलसंबन्धे-नार्थवादेन फलसंबन्धाभाव इति समानम् ।

एतेन—“यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति” इत्यर्थवादोऽपि न प्रतीयमानफलसमर्पको भवतीति सूचितम् ।

वस्तुतस्त्वज्ञयागानामङ्गकर्मिणी च स्पष्टं फलसंबन्धबोधकविध्यभावेऽङ्गिफलेनैव शान्ताकाङ्क्षत्वानार्थवादेन फलसिद्धिः । रात्रिनामधेयं सत्रं तु नाङ्गम्, किंतु प्रधानम्, अतो न विरोधः ।

एतेन विश्वजिज्ञियाथोऽपि व्याख्यात, विश्वजिज्ञियागस्यापि प्रधानत्वेन फलपेक्षायाः सत्त्वात् ।

उदुम्बराधिकरणैव यद्यप्यर्थवादे द्रव्यगुणसंस्कारविध्यनन्तरं श्रूयमाणो न फलसमर्पक इति सिद्ध्यति, तथाप्यत्र केवलार्थवादत्वे समर्थिते चतुर्थोपाध्याये “द्रव्यसंस्कारकर्मसु फलश्रुतिरर्थवाद स्यात्” इत्यधिकरणमर्थवादत्वं फलसमर्पकत्वं उभयं च भवत्विति शङ्कानिरासार्थमिति पौनरुक्त्यपरिहारो वार्तिककृता य कृतः सोऽपि प्रतीयमानार्थस्याऽसति बाधके विवक्षामेवोपोद्बल्यति ।

एतेन “श्रुपेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियते” इत्यत्र “तेन ह्यन्नं क्रियते” इत्यर्थवादेऽपि हिशब्दाथो न विवक्षितोऽनपेक्षितत्वादिति सूचितम् । “श्रुपेण जुहोति” इति विधौ मति कुत इत्याकाङ्क्षकथनमपि न भवति । नहि “दप्रा जुहोति” इत्यत्र सा समस्ति । “वचनात्प्रवृत्तिर्वचनात्प्रवृत्तिः” इति खलु शाङ्कराणां सप्रदायः ।

देवताविग्रहनिराकरणं तु देवानां कर्माधिकारनिषेधार्थं सत् कर्मणैवापूर्वद्वारा स्वर्गादिफलसिद्ध्या तस्य प्रकृतविधावपेक्षा-भावात्प्रातुपपन्नम् । एवं च यावच्छक्ति विध्यपेक्षितप्रतीयमानार्थान्तरपरलक्ष्यमर्थवादानामङ्गीकरणयमित्येव देवताविग्रहनिरासादिप्रन्थाशयः ।

यदितु देवताविग्रहं विनाऽचेतनेन कर्मणा न फलसिद्धिरिति विभाव्यते तदा देवताविग्रहाङ्गीकारेपि न दोषः । अत एवोत्तरमीमांसाया ईश्वरसंबन्ध फलदातृत्वं न कर्मण इति देवताविग्रहादिकमङ्गीक्रियत एवेत्यादि निरूपितम् ।

यथा देवतानां कर्मानधिकारो न तथा ब्रह्मविद्यायामित्युत्तरमीमांसाया देवताविग्रहसाधनं सर्वैशोपपन्नमेव ।

सर्षथा चाऽर्थवादानां कुत्रचित्स्तावकत्वं कुत्रचित्प्रतीयमानार्थपरलक्षितं तदिति सिद्धमेवेत्युपनिषदामप्यर्थवादलाङ्गीकारो वार्तिककाराणां नाद्वैतमतविद्वेषं गमयतीति सर्वमनवयम् ।

यद्यथात्मासत्त्वाकर्तृत्वादिज्ञानं न कर्मविध्यपेक्षितं प्रत्युत तद्विरुद्धमेवेति शङ्करभगवत्पार्ष्णिनिरूपितम्, तथापि स्वतन्त्रं प्रयोजनान्तरार्थं तज्ज्ञानमित्यङ्गीकारात्त दोषः ।

यथाहि होमशेषोऽपि इति “दग्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्” इति स्वतन्त्रफलान्तरार्थं भवति, एवं विधिशेषोऽप्यर्थवादरूप-पोपनिषत् स्वतन्त्रफलान्तरार्थापि भवतीति न विरोधः । तत्सिद्धमर्थवादानामपि प्राशस्त्यरूपधर्मं प्रामाण्यमिति ।

“ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” इत्यादौ धातृवंशस्य विधिघटकतया विधित्वेन यथा धर्मं प्रामाण्यं एवमर्थवादस्यापि विधिशेषत्वेन विधित्वेनैव प्रामाण्यसिद्ध्या किमर्थं पृथगर्थवादप्रामाण्यसाधनार्थं पादान्तरारम्भः? इति चेत् ।

अत्र केचित्—यजिधातोविधिना पदैकवाक्यतयाऽन्वयः, अर्थवादानां तु वाक्यैकवाक्यतयैवेति विधिवत्स्वतन्त्रप्रमाणत्वा-दर्थवादानां पादान्तरारम्भ इति—वदन्ति ।

यत्र पदजन्यपदार्थोपस्थितिमात्रेण पदार्थयोः परस्परान्वयं वाक्यार्थो निष्पद्यते तत्र पदैकवाक्यता, यत्र तु पदामि-हितपदार्थयोराकाङ्क्षादिभिः संबन्धो ज्ञातः पुनश्च शेषशेषिभावायाकाङ्क्षया वाक्यार्थयोरन्वयो भवति तत्र वाक्यैकवाक्यता ।

यथा “समिधो यजति” इति वाक्यार्थस्य “दर्शपूर्णमासाभ्या खर्गकामो यजंत” इति वाक्यार्थस्य च परस्परमद्वाङ्मिभावापेक्षया वाक्यैकवाक्यता, एवं प्रकृतेऽप्यर्थवादानां कर्मप्राशस्त्यबोधनेन शान्ताकाङ्क्षाणां विधिना साकमितिकर्तव्यतासमर्पणान्वयान्वाङ्मिभावापेक्षया वाक्यैकवाक्यतेति मन्तव्यम् ।

अत्र भाट्टहृदये यत्रार्थवादे स्तुत्यर्थमनुमानोऽर्थो विनैव लक्षणा भासते, यथा “वायुर्वा” इत्यादौ तत्र पदार्थ एव प्राशस्त्यमिते विध्यर्थवाद्यो. पदैकवाक्यतैव । यत्र तु लक्षणादिनाऽनुद्यमानपदार्थापस्थितित्वात् तु वाक्यैकवाक्यतैव, यथा “आदित्यो यूष” इत्यादाविति निरूपितम्, एवं च पदैकवाक्यतयैव विध्यर्थवादयोरन्वयेऽपि न दोषः ।

तत्र हि भावना द्विविधा—अर्थां शाब्दी चेति पूर्वमुक्तम् । तत्र प्रथमानभूताऽऽर्थभावनासंबन्धिना विधिपादे विचारः, अप्रथमानभूतशाब्दीभावनेतिकर्तव्यतासमर्पकत्वात्तु द्वितीयपादेऽर्थवादाविचार इत्युपपद्यते । नामधेयानां तु ज्योतिष्टोमादिपदानां न साक्षात्साधनत्वेनेतिकर्तव्यतात्वेन वाऽन्वय इति चतुर्थपादे विचार इति सर्वमुपपन्नम् ।

अस्य च द्वितीयपादस्यार्थवादात् इति नाम, अर्थवादाविचारस्यैव बहुलत्वात् । मन्त्रस्यापि विध्यतिरिक्तवैक्यत्वसामान्यादत्र विचारो न विरुद्धः ।

अस्मिन्पादे चत्वार्यविकरणानि । तत्र त्रीण्यर्थवादमविकृत्य एक मन्त्रानधिकृत्येति विवेकः ।

तत्र मन्त्रा यद्यपि सार्थं साधनं इतिकर्तव्यता वा प्रायो न बोधयन्ति, तथाप्यनुष्ठानात्पूर्वमपेक्षिततत्तपदार्थाङ्गानं मन्त्रार्थानं यदि भवति तर्हि स्वर्गादिसिद्धिरिति कल्पनान्मन्त्रा अपि विवक्षितार्थाः ।

अत एव हि अग्निहोत्रकर्मण्यद्भूते “अग्निज्योतिरज्योतिरग्नि स्वाहा” इति मन्त्रेऽग्निदेवताप्रकाशनान्यथानुपपत्त्यैवाग्निहोत्रहोमे देवताविध्यभावोऽप्यग्निरूपदेवतासिद्धिर्नामधेयपादे निरूपिता तत्प्रख्याविकरणेण ।

तत्रार्थवादवैक्ये मन्त्रेऽपि प्रतीयमानानामर्थान्तराणां विवक्षा समस्ति । तत्र च यावच्छक्तिप्रकृतोपयोगित्वं प्रतीयमानानां सति समवे सपादनीयम् । अन्यथा तु यत्र मन्त्रार्थस्य समवायस्तत्रोत्कर्ष करणीयो मन्त्राणाम् । यदि मन्त्राणां स्वसामर्थ्यान्यदेवताप्रकाशकानां विनियोजकेन वाक्यान्तरेण तर्देवत्वक्रियान्तरे विनियोगः, यथा ऐन्द्रोमन्त्रस्य “कदाचन स्तरीरति” इत्यस्माद्भिदेवत्वै कर्मण “ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते” इति विधिना, तत्र मन्त्रगतेन्द्रादिपदानामर्थमिरेवार्थः ।

तत्रापि प्रतीयमानस्य मुख्यार्थस्य स्वीकारो युक्तो न तु गोणार्थस्य लाक्षणिकस्य वा । विकृतां लातिदेशिकविकृतीतरदेवताबोधकानां न लक्षणा विकृतिदेवतापरत्वम्, किंतु प्राकृतदेवताबोधकपदस्थाने विकृतिदेवताबोधकपदान्तरस्य निक्षेपरूप ऊह एव तत्रेत्याद्यन्वय विस्तरेण प्रतिपत्तव्यम् ।

यद्यपि मन्त्रार्थपर्यालोचनेन मन्त्राणां विनियोगे “इमामगृभ्णन् रशानामृतस्य” इति मन्त्रस्यापि तेनैव रशानग्रहणे विनियोगः प्राप्नोति, तथापि रशानग्रहणसामान्ये स मन्त्रो न विनियोक्तव्यः क्त्वैवशरशानाग्रहण एवेति नियमसिद्धर्थः “इमामगृभ्णन् रशानामृतस्यैवामिधानामीदात्ते” इति विनियोगविधिरपेक्षितः । अयं न्यायोऽन्यत्राप्येतादृशविवावृहनीयः ।

एतेन “उरु प्रथस्वेति पुरोडाश प्रथयति” इति विवरपि व्याख्यात, तस्यार्थवादत्वात्, तथाचैतादृशानां विनियोगविधीना वैयर्थ्यमिया मन्त्रार्थानां न विवक्षिता इति शङ्का परास्ता, सति समवे मन्त्रार्थानां विवक्षावर्थभावात् ।

मन्त्रोच्चारणं ह्यभ्ययनवदर्थज्ञानार्थमेव नतु स्वर्गार्थम् । ये तु मन्त्रा नार्थवन्त, यथा “हुंकाउय” तेषामुच्चारणमदृष्टार्थमेव ।

अत्र च मन्त्रे प्रतीयमानानां बहूनां मध्ये यथैकस्य प्रयोगसमवेतत्वं प्रमाणान्तरप्रमितत्वं च तर्हि तदेकवाक्यतया प्रकृतायोग्यानामपि पदानामदृष्टार्थमेवोच्चारणम् । यथा—“देवस्य त्वा सवितु प्रसवेऽश्विनोर्बोहुभ्या पूणो हस्ताभ्या निर्वेषामि” इति मन्त्रे निर्वेषामीत्येकस्यैवार्थज्ञानार्थ, अन्येषामदृष्टार्थमुच्चारणम् । नहि दर्शपूर्णमासयोः सविता पूषा अश्विनौ वा देवता विद्यन्ते, नवोत्पत्तिवाक्येनाभ्यादिदेवतान्तरसिद्धौ कल्पयितुं तत्र शक्यन्ते ।

यन्मन्त्रार्थवादयो कुत्रचित्प्रमाणान्तरसिद्धानामन्यस्तुत्यर्थं निन्दा दृश्यते न तेन निन्दितस्याधर्मत्वम् । नहि निन्दानिन्द्यं निन्दितं प्रवृत्ता किंतु स्तुत्य स्तोतुमिति न्यायात् ।

वार्तिककारा हि—“मन्त्रार्थवादा बहुधा बहुभिर्व्याख्यायन्ते । तत्र किमपि व्याख्यानमनुसृत्य कापि स्मृतिरित्यादिकं न संभवती”ति निरूपयन्तीति अधीतनिगमनिरुक्तव्याकरणादीनामपि विदुषा स्वतन्त्रे मन्त्रव्याख्याने ब्राह्मणवाक्यादिभिरनुपष्टब्धे द्रागित्येव विश्वासेन न किमपि कर्म कर्तव्यम्, किंतु सम्यङ्मीमासादिमिचित्कारेणैव । अतो विद्यारण्यभाष्य विनाऽधुनातनाना व्याख्यानविशेष दिदर्शनमात्रेण नास्मभिरुन्मार्गं गन्तव्यम् ।

तथाच विधिवन्मन्त्रार्थवादा अपि विवक्षितार्था धर्मोपयोगिन एव भवति । एवञ्च न केनापि वर्णेन मात्रया वा वेदयतेनानर्थकेन धर्मोपवैक्यादिना च भवितव्यम् । यद्यपि मन्त्राणां प्रयोगसमवेतार्थसारकत्वेनैव धर्मोपवैक्यादिनाऽधिगतविषयत्वात् प्रमा, तथाप्यभाधितार्थविषयकत्वरूप प्रामाण्यं स्पृतेरपि विद्यत इति न दोषः ।

भाट्टीपिकायां तु पदाभिहितानां पदार्थानामेव शाब्दप्रमाजनकत्वं न पदानामित्यभिहितान्वयवादीत्या मन्त्राणामपि विनियोगविधौ पदार्थविधया भासमानानां प्रमाजनकलक्षणं प्रामाण्यं विद्यत इति निरूपितम् ।

द्विविधमत्र मीमांसकानां मतं—अन्विताभिधानं, अभिहिताभिधानं चेति । पदस्यैव पदार्थस्मारकत्वं स्मारितानां परस्परान्वयबोधानुकूलशक्तिश्च प्रथममते ॥

द्वितीयमते पदे पदार्थानां ज्ञानं जायते । तच्च ज्ञानं न स्मृति, तत्रानुभवत्, नाप्यनुभव, अधिगतविषयत्वात्, किञ्चिदभिधानपदाभिधेयं स्मृतिसम । तदुक्तं सङ्घेपशारीरके—“अभिहितघटना यदा तदानीं स्मृतिमनुद्वियुगं पदे विधत्त । परदृशि पुनरन्विताभिधाने पदयुगलत्स्मृतिरयममेव सत्यम् ॥” इति ।

तत्र प्रथममतेऽन्वयशक्तिरपि पदेष्वेव, शाब्दबोध इति व्यवहारानुसारात्, द्वितीयमते तु पदानां पदार्थाभिधानेन शान्ताकाङ्क्षा, अभिहितानां पदार्थानां त्वाकाङ्क्षानुसारेणान्वयबोधजनकत्वम् । आकाङ्क्षादिकमर्थधर्मोऽतोन्वयशक्तिरप्यर्थयोरेव युक्ता । तदुक्तं—“पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम्” इति ॥ अस्मिन्मते शाब्दबोध इति व्यवहारोऽपि शाब्दप्रयोज्यत्वमादायोपपद्यते ।

अयमपरो विशेषोऽस्मिन्मते—यत्प्रमाणान्तरेणोपस्थितानामपि पदार्थानामन्वयबोधो भवति विनैव शब्दं, पूर्वस्मिन् न तथा । तदुक्तं—“पश्यत श्रेतिमारूपं हेपाशब्दं च शृण्वत । खुरविशेषशब्दं च श्रुतोऽश्रो धावतीति धीः ॥” इति ॥ अभिहितान्वयबोधे प्राकृतस्य “अग्नये जुष्टं निर्वपामि” इति मन्त्रस्य विकृतौ सौर्षेष्टावतिदेशेन प्राप्तस्य “अग्नये” इति पदस्थाने “सूर्याय” इतिपदनिक्षेपात्मक ऊहो यो नवमाध्याये निरूपित स नापेक्षित, विनापि सूर्यपदं प्रमाणान्तरेणोपस्थितसूर्यदेवताया अन्वयसम्बाधित्युहादिसिद्धान्तो नोपपद्यते इति केषाचनान्विताभिधानवाद एव महानाग्रहः ।

भाष्यकारैस्तु तर्कपादेऽभिहितान्वयपक्ष एव समाहृतः ।

अयमाशय—प्रकृतां य पदार्थो यथा स्मृत तथैव विकृतावपि स्मर्तव्य । प्रकृतां तु देवतायाः पदमूलकं स्मरण-मासीदिति विकृतावपि पदाध्याहारपक्ष एवावश्यक इति । अत्र मतद्वयेऽपि पदार्थे शक्तिज्ञानं कारणम्, अन्वये तु स्वरूपसती शक्ति कारणमिति समानम् ।

अयमन्विताभिधानवादोऽद्वैतिना “तत् त्वमसि” इत्यादिवाक्यसाधारणो न भवति । अभिहितान्वयवादस्तु तेषामपि साधारण इति विशेषः ।

ब्रह्मानन्दसरस्वत्यस्तु—“अन्विताभिधानवादोऽपि नाद्वैतिनां प्रतिकूलः । तत्रान्वितपदस्य हि तात्पर्यविषय इत्यर्थं” इति न्यायरत्नावल्या निरूपयन्ति ।

मीमांसकानां पक्षद्वयेऽपि फलसाम्येऽभिहितान्वयवादे विशेषत आग्रहे किं निमित्तमिति चेत् मीमांसकानां मतेऽवयवातिरिक्तं समुदायाभिधं वस्तु दशशुद्धप्राथम्यम् । एवंच पद एव विजातीयशाक्तद्वयकल्पनाऽपेक्षया विजातीययोः पदतदर्थयोरेव शक्तिद्वयाङ्गीकारो युक्तः । तदुक्तं भाष्ये—“नच पदार्था एव वाक्यार्थं, सामान्ये हि पदं प्रवर्तते विशेषे वाक्यम्, अन्यच्च सामान्यमन्यो विशेषः” इति ॥

अतएव—“तद्भूतानां क्रियायै न समाप्रायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वाद” इति सूत्रमप्युपपद्यते । अत्र अर्थस्य तन्निमित्तत्वादित्यर्थ एव वाक्यार्थं प्रति निमित्तमिति स्पष्टमुक्तम् । अन्यथा पूर्वपक्षोक्तरीत्या पूर्ववर्णसंस्कारसहितान्वयवर्णस्य पदार्थज्ञानसहकृतत्वान्वयबोधकत्वेऽन्वयस्य कृत्रिमत्वं व्यामोहत्वं वा भवेदिति वेदप्रामाण्यमपि मीमांसकानां न सिद्ध्यति । तदुक्तं भाष्ये—तद्भूताधिकरणपूर्वपक्षग्रन्थे तस्मात्कृत्रिमो वाक्यार्थो व्यामोहो वेति ।

इदमभिहिताभिधानं वैयाकरणानां विरुद्धमेव । नैयायिकानां त्वशक्यत्वेऽन्वयस्य समभिव्याहारमात्रेण भानमिति समतम् । तत्र शब्दबोधे वृत्त्यविषयस्य भानं विरुद्धमिति कुत्रापि शंकेरङ्गीकारे पदार्थ एव तदङ्गीकारो युक्त इति मीमांसकानामाशयः । तथाचाऽन्विताभिधानवादोऽयं प्राभाकराणां न सूत्रारूढ, न वा भाष्यारूढ किंतु स्वकल्पितम् । भाट्टमतं तु न तादृशम् । अतएवाद्वैतिनोऽपि—“व्यवहारो भाट्टनयः” इति व्यवहारनिर्वाहं सर्वमपि भाट्टनयेनैव कुर्वन्ति । सर्वथा च मन्त्राणां विनियोगविधिदृष्ट्या धर्मप्रामाण्यमपि सम्भवत्येव ।

वस्तुतस्तु धर्मप्रामाण्यं सर्वेषां वेदवाक्यानां नापेक्षितम्, किंतु धर्मपर्यवसानमेवेति मन्त्रोच्चारण विनाऽपूर्वोत्पत्त्यसम्भान्मन्त्राणामपेक्षितं धर्मपर्यवसानं सिद्ध्यत्येवेति विधिमन्त्रार्थवादानां पादद्वयेन धर्मोपयोगं समर्थितः ।

तत्र निषेधवाक्यानामपि विधिपदेनैव ग्रहणात् तदर्थं पादान्तरमपेक्षामहे । एवंच निन्दार्थवादानामपि विचारो द्वितीयपादे यं कृतं स उपपद्यत एव ।

तत्रेदं विचारणीयम् । यथा “आग्नेयं चतुर्धा करोति,” “पुरोडाशं चतुर्धा करोति,” इत्यनयोर्विधोऽप्यसहारेण आग्नेय-पुरोडाशस्यैव चतुर्धाकरणम्, एवं निषेधद्वयस्याप्युपसंहारो भवति वा नवेति । तत्र बहूनामाशयः—निषेधयोर्नोपसंहार

यथा—“न हिंसात्सर्वा भूतानि,” “न ब्राह्मणं हन्यात्,” “नात्रेयं हन्यात्,” इति निषेधानामप्युपसंहारापत्त्या इयेना-
दियागस्य फलतोऽप्यनर्थभावेन धर्मत्वप्रसङ्गादिनि ।।

परेतु—अस्ति निषेधयोरुपसंहारः । यथा—“वार्ताकं न भक्षयेत्,” “श्वेतवार्ताकं न भक्षयेत्,” इति निषेधयोः ।
अयं विशेषः—निषेधद्वयस्य भिन्नस्मृतिस्थत्वे भिन्नशाखास्थत्वे वा तयोरुपसंहारः, एकशाखादिगत्वे तु न स । यथाहि
एकशाखागतानां निषेधानामुपसंहारेऽन्यतरवाक्यवैयर्थ्यापत्तिः, न तथा भिन्नशाखागतानाम् । “खाध्यायोऽधेतव्यः”
इत्येकशाखाध्ययनस्य नियमितत्वेनाधिकारभेदेन ब्रह्मयज्ञार्थां सार्थक्यात्, “न ब्राह्मणं नात्रेयं” इत्यादिकं त्वेकशाखागतमततो
नोपसंहार इति सर्वमनवययम् ।

अत्र निषेधानां अधर्मप्रमाणत्वम् । तथाच “चोदनालक्षणेऽर्थो धर्मः” इत्यत्राधर्मपदविभागोऽपि कैश्चन कृतो नानु-
पपन्नः । तत्र च निषेधवाक्येन तदधर्मत्वज्ञानपूर्वकं कलञ्जभक्षणस्याननुष्ठानेनैव प्रत्यवायाभावः, नतु स्वयं किञ्चिद्युक्त्या-
दिकल्पनया बौद्धादिशास्त्रान्तरपर्यालोचनया च तदननुष्ठानेन । तयोक्तं वार्तिके—“बौद्धाद्यहिंसावाक्यं श्रुतनिहितं
क्षीरमिधानादरणीयम्” इति ॥

अयं न्यायो धर्मकथायामपि योजनीयः । तथाच अधुनातनानां वेदाद्यै युक्तिगवेषणादिकं वेदाप्रामाण्योद्धोषणेन बौद्धा-
दिवाक्यप्रामाण्यादिनाऽहिंसायाचरणं सर्वं वेदप्रामाण्यविधातार्थमेव ।

अत्रेदं विचारणीयम्—कथं पुरुषदोषेण वस्तुधर्मोऽन्यथा भवति ? तथाच यथाहिंसा धर्मं कथं शाक्योक्तिमात्रेण साऽधर्मः
स्यात् ? नह्यस्मि शीतलेन पुरुषेण स्पृष्टः स्वकीयमोष्यं परिजहाति । एवंच बौद्धादिवाक्यावगतत्वमात्रेण कथमहिं-
साऽधर्मो भवतीति ।

अत्रायमाशयः—बौद्धवाक्यं हि पौरुषेयं कदाचित् प्रमाणप्रमाणं च भवति । तत्र प्रामाण्याप्रामाण्ये फलवर्धनप्रवृ-
त्तिरूपया परीक्षया भवति । नच कालान्तरफलेऽहिंसादौ परीक्षोक्तविधा भवतीत्यप्रामाण्यमेव पर्यवस्यति । तथाच वेद-
वाक्यमप्रमाणयत बौद्धस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्यापि मन्वादिवद्वैदिकत्वमारमनोऽनङ्गीकुर्वत वाक्ये न विश्वासो भवतीति
तद्वाक्यश्रवणमात्रेणाहिंसादिधर्मलनिर्णयो न सभवति । नहि धर्माधर्मादिकर्मेश्वरस्यापि प्रत्यक्षमिति वेदापौरुषेयताप्रकरणे
स्पष्टं निरूपितमन्यत्र ।

तथाच यागाद्यनुष्ठायिना तत्तद्वेदवाक्यमजानता तादृशवेदवाक्यजनितार्थज्ञानाभावे यथा नाधिकार एवमहिंसादिक-
मोष्यव्यैदिकानां नाधिकारं, धर्माधर्मादीनामधिकारभेदेन व्यवस्थितत्वाद्वाजस्यैवादिक् ब्राह्मणादेरिवाहिंसावाक्यावगता-
हिंसा बौद्धानामपि न धर्मः । अपशुद्धाधिकरणेन शूद्राणां धर्माधर्माद्यैवेदाध्ययननिषेधेऽपि तेषां तज्ज्ञानसम्भवात् दोषः ।
तदुक्तं—“श्लोत्रद्विजबन्धूनां त्रयो न श्रुतिगोचराः । इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम् ॥” इति ॥

यद्यपि विधिषु श्राद्धोऽधिकारी निषेधेषु तु सर्वोऽपीति भामतीवाक्याद्बौद्धानामपि निषेधज्ञानं विनाऽनुष्ठीयमानं हिंसा-
दिकमनर्थक्यैव स्यात्, तथापि हिंसया स्वस्य परस्य वा अनर्थं भविष्यतीति ज्ञानं न बौद्धानां भवितुमलम् । तथाच
बौद्धवाक्यं चेत्प्रमाणं तर्हि सर्वेषां निरद्वयां निवृत्तिं हिंसादितं स्यात् । अतस्तत्प्रामाण्यनिराकरणं एव वार्तिकेऽदि-
नामभिप्रायः, नतु बौद्धवाक्यदर्शनेनाहिंसात्रतपरिपालनेनानर्थमपि भविष्यतीति ।

वस्तुतस्तु—गोक्षीरं श्वेतौ श्रुतमिति दृष्टान्तस्वारस्यादास्तिकानामेव तदनादरणीयमिति गम्यते नतु बौद्धानामपि ।
तथाच न कोऽपि विरोधः ।

ये हि आस्तिका वैदिकाग्रगण्या वेदविहितमेव धर्ममुपयन्ति न ते कथमपि बौद्धवाक्यं दृष्ट्वा धर्माधर्मनिर्णयं करिष्यन्ति ।
तथाच निषेधवाक्यजन्यज्ञानं विनाप्यनुष्ठितं हिंसादिकं दोषाधायकमेव । एवंचानुष्ठानसमये निषेधवाक्यानामपेक्षायामपि
निषेधवाक्यानां ब्रह्मयज्ञादिधर्मोपयोगोऽपि भवतीति न किञ्चिदनुपपन्नम् । अधिकं वेदान्तकल्पतरुपरिमले द्रष्टव्यम् । तथाच
“चोदनालक्षणेऽर्थं एव धर्मः” इति सिद्धम् ॥

यदि चोदनालक्षणेऽर्थं एव धर्मस्तर्हि मन्वादिस्मृतीनां न धर्मं प्रामाण्यं स्यात् । नहि ताः वेदः । साधितं हि
कल्पसूत्राधिकरणे यथा—“मन्वादिस्मृतयः कल्पसूत्रादिकं च न वेदः” इति ॥ एवंच बहूनां विद्यास्थानानां विभा-
गोऽप्यनुपपन्न एव । नहि पुराणन्यायमीमासाधर्मशास्त्राणि शिक्षादीनि षडङ्गानि वा वेदाः ।

स्मृतिर्हि नामानुभवजन्यज्ञानविशेषः प्राक्तनं यत्किञ्चित्प्रमाणाधीनमनुभवमपेक्षते । न चात्र स्मृतिसाधनमनुभवो
वेदाधीनः, तादृशवेदवाक्यानामदर्शनात् । प्रलीनशाखागतानि वाक्यानि स्मृतिमूलानीति कल्पनान्यायिम्येव स्मृतिः
प्रमाणं इयं न प्रमाणमिति व्यवस्था न सिद्ध्यति ।

किञ्च मन्वादयः किं तानि वाक्यान्यदर्शनं उत न । यदि नापश्यन् तर्हि कथं मन्वादिस्मरणस्य तानि मूलानि भवेयुः ।
यद्यदर्शनं कृतो वा स्ववाक्यानीव मूलवाक्यान्पि नाध्यापितानि । तदुक्तं वार्तिके—“येन यत्नेन मन्वाद्यैरात्मवाक्यं
प्रपाठितम् । कस्मान्नैव यत्नेन मूलवाक्यं न पाठितम् ॥” इति ॥

तथाच भ्रान्त्यादिमूलकाः स्वाप्नातुभवमूलकाः वक्ष्यन्तं स्वबुद्धिकल्पिता वा मन्वादिस्मृतयः कथं धर्मे प्रमाणं भवन्ति । तत्रेदं समाधानम्—सत्यं मन्वादिस्मृतयः पुराणन्यायमीमांसादयः कल्पसूत्रादयः षडङ्गानि च न वेदाः, तथापि तानि धर्मे प्रमाणमेव ।

अयमाशयः—प्रमाणं हि द्विविधं साक्षात्प्रमाणं परंपरया प्रमाणं चेति । यद्यपि स्मृतिः साक्षात् प्रमाणम्, तथापि प्रमाण-भूतपरोक्षवेदानुमानद्वारा धर्मे प्रमाणमिति युक्तमेव । तथाच परोक्षवेदप्रामाण्यमेव तृतीयपादार्थं इति सिद्धम् । व्यक्तं चैतन्न्यायसुधायाम् ।

“बोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” इत्यत्र परोक्षापरोक्षद्विविधचोदनाया अपि सङ्ग्रहो विद्यत इति प्रत्यक्षवेदस्य विधिमन्वार्थ-बादरूपस्य प्रामाण्यविचारानन्तरं परोक्षतद्वाक्यप्रामाण्यविचार इत्युपपन्नम् । परोक्षत्वं चेदं न मन्वादिदृष्ट्या, किल्बिस्वाद-दृष्ट्या । मन्वादीनां तु तदपि प्रत्यक्षमेव, परंतु तत्तद्वाक्यं मन्वादिस्मृतिमूलभूतं विप्रक्रीणंशाखागतमिति न तस्यापि मन्वा-दिभिः सप्रदायीच्छेदादिभिर्या पाठनं स्वकीयस्मृतीनामिव कृतमिति न दोषः ।

अर्थं भावः—“स्वाध्यायोऽभ्येतव्य” इति विधिवाक्ये अध्यायस्य स्वत्वविशेषणादेकवेदगतस्वपरम्पराप्राप्तशाखाध्ययनं, “वेदानधीत्य वेदो वा वेद वाऽपि यथाक्रमम्” इति वचनाद्वेदान्तरीयसर्वेशाखाध्ययनं च विधीयते । तथाच कृष्णयजु-शाखाध्यायिना यजुर्वेदगतगुह्ययजुःशाखाध्ययनादिकं, ऋग्वेदगतस्वपरम्पराप्राप्तैकशाखाध्यायिना तद्वेदगतशाखान्तराध्य-यनं च निषिद्धं गम्यते । गुणोपसंहाराधिकरणे च सर्वशाखीयानां धर्मे संवरनुष्ठानं कर्तव्यमसति विरोधे, सति तु विरोधे व्यव-स्थितविकल्पादिकमिति निरूपितम् । तथाच शाखान्तरीयाणां धर्मोणां शाखान्तरीयावाक्याध्ययनासभवात्तेषामप्रत्यक्षत्वेऽपि मन्वादिस्मृतिमात्रपर्यालोचनया तादृशं किमपि वाक्यं शाखान्तरे स्यादिति विश्वासेन तदर्थानुष्ठानमावश्यकम् ।

तत्र च मन्वादिभिः स्वसाक्षात्कृतस्यापि शाखान्तरीयावाक्यस्याध्यापनं यदि क्रियेत तर्हि “स्वाध्यायोऽभ्येतव्य” इति विधिविच्छेदः कृतः स्यात् ।

वस्तुतस्तु स्वप्रत्यक्षानि स्वाधीतवेदभागगतानि वेदवाक्यान्यपि मन्वादिस्मृतिमूलं भवितुमर्हन्ति, परंतु कानिचन मन्वार्थवादवाक्यानि कानिचन मन्ववाक्यानि वा भवेयुः ।

मन्वार्थवादोऽस्तु कस्यार्थस्य विवक्षा कस्य न विवक्षेत्यादिनिर्णयो नास्मदादीनां भवति । मन्वादीनां तु सर्वतन्त्रस्वतन्वा-णामधिगतनिखिलविद्यास्थानानामधीतवेदचतुष्टयानां देवानामिव स्वयंप्रभातनिखिलवेदार्थानां मात्रामात्रापरित्यागेन वेदपरि-पालनार्थं निखिलधर्मोपधर्मविवेचनेन धर्ममार्गप्रतिष्ठापनार्थमेव च कृतदीक्षणाम् सर्वेदाः सत्सङ्गमपरिपावितचित्तवृत्तीनां च मन्वार्थवादोऽपि के-भ्यश्चनेव धर्मोपधर्मासं सम्भवत्येव । मन्वार्थवादोरपि दृष्टान्तविधयोपात्तानामलौकिकाना-मर्थानां विवक्षा वर्तत इति वार्तिकोऽपि निरूपितम् । सर्वथाच मन्वादिस्मृतयो धर्मे प्रमाणमेवेति सिद्धम् । यतो वेदाद्वेदार्थं ज्ञावेव मन्वादयस्तमस्मरन् नतु स्वकपोलकल्पितं भ्रान्तिकल्पितं भ्रान्तितदृष्टं वा ।

शाक्यादिस्मृतयस्तु न वेदमूलाः । नहि मन्वादय इव ते वेदप्रामाण्यं मात्रामात्रापरित्यागेन वेदपरिपालनं वा सुख्यं मन्यन्ते । वेदाप्रामाण्यव्यवस्थापनं धर्मसमयोच्छेदनं चैव सखु ते पुरुषार्थं मन्यन्ते । अतो न तासां वेदो मूलम् । ततश्च स्वकपोलकल्पितत्वात् हेतुवादभूयिष्ठां शाक्यादिस्मृतयो न प्रमाणम् ।

मन्वादिस्मृतयोऽपि प्रत्यक्षवेदवाक्यान्तराविरुद्धा एव धर्मप्रमाणमिति विवक्षितम्, नतु मनुस्मृतिवादिना, शाक्यादि-स्मृतयस्तु तत्स्मृतिर्वेनेव प्रमाणमिति शाक्यानुसारेणा मतमिति नेदं मतं युक्तम् । नहि अहिंसासत्यादिकं धर्मं इति हिंसादिकं अधर्मं इति च प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरसिद्धमिति शाक्यादयोऽपि वेदार्थमेव वेदाप्रामाण्यनिरूपणपूर्वकं स्वक-पोलकल्पिततया ज्ञापयन्ति प्रतारणार्थं लोकानाम् । तथाच वेदप्रामाण्यस्वीकारमन्तरा न कस्यापि स्मृतिः प्रमाणतामर्हतीति मन्वादिस्मृतय एव धर्मे प्रमाणम् । ता अपि वेदाविरुद्धा एव प्रमाणमिति सिद्धम् ।

प्रत्यक्षवेदवाक्यविरुद्धास्तु मन्वादिस्मृतयः स्वमूलं वेदवाक्यं नानुमापयन्तीति न तां प्रमाणमिति भाष्यकारा वदन्ति । वार्तिककारास्तु प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धा अपि स्मृतयः श्रुतिमनुमापयन्त्येव, परंतु अनुष्ठानं प्रत्यक्षवेदवाक्यानुसार्यैव युक्तं भवति । तथाच यस्य स्मृतिमूलं वेदवाक्यं प्रत्यक्षं स्मृतिविरोधि च तत्प्रत्यक्षं तस्य विकल्पेनोभयानुष्ठानमपि युक्तमेव । यत्र तु विरुद्धश्रुतिमानं प्रत्यक्षं तस्य स्मृत्यर्थानुष्ठानमेव युक्तम् । शुल्लविरुद्धस्मृतिस्थले तु परोक्षवेदवाक्यानुसारेणाप्य-नुष्ठानं युक्तमेव ।

एतेन परोक्षवेदमूलविरुद्धस्मृतिद्वयमपि व्याख्यातम् ; तत्रापि “अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति” “नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति,” इति विधिविषयस्थल इव विकल्पेनानुष्ठानकत्वात् ।

अत्र स्मृतिपदस्य भावव्युत्पन्नस्य स्मरणमेवार्थः । तथापि तन्मूलकप्रत्यविशेषस्यापि मन्वादिविरचितस्य गौण्या वृत्त्या-स्मृतिपदेन व्यवहारः ।

एतेन उपचारान् रतुनन्दनवैद्यनाथादिनिबन्धग्रन्थानामपि स्मृतिपदव्यवहारो नानुपपन्न इति सूचितम् ।

इयान्विशेष — यन्निबन्धग्रन्थानां स्मृतिविरोधे आचारस्यैव श्रुतिविरोधे स्मृतेरिव च न प्रामाण्यमिति । यत्तु “स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवत्तर” इति वचनं तत्परोक्षपरोक्षस्मृतिविरोधे मीमांसादिन्यायस्य प्राबल्यपरमिति न दोषः । निबन्धग्रन्था हि विचारशास्त्रविषयैव प्रमाणम् । मीमांसाशास्त्रे साक्षाद्वेदार्थविचाररूपम् । निबन्धास्तु स्मृत्यादिविचाररूपा इति तु विशेषः ।

अत्र च मन्वादिसमूहानां वेदमूलकत्वेनैव प्रामाण्ये वर्णिते श्रुतिविरुद्धानामपि तामा प्रामाण्यापत्तिरिति शङ्कायां “विरोधे लनपेक्ष स्यादसति ह्यनुमानम्” इति सूत्रं प्रवृत्ते । तथा च “औदम्बरी सृष्टोद्गायति” इति श्रुतिविरुद्धा “औदम्बरी सर्वा वेष्टितव्या” इति स्मृतिरप्रमाणमिति ॥

अत्रैवं शङ्का जायते कथं तत्रैतस्मरणम् ? नहि पूर्वतनानुभवमन्तरा स्मरणं सम्भवति । धर्मस्य चानुभवो न वेदमन्तरा प्रमाणान्तरेण भवतीति, तदर्थमिदं सूत्रम् “हेतुदर्शनाच्च” इति । अनेन हि सूत्रेण श्रुतिविरुद्धस्मृतौ कामादिकं दृष्टं कारणान्तरमेव निमित्तम् न तु प्रमाणजन्यानुभवो निमित्तमिति निरूपितम् ।

इदं तु सूत्रं वार्तिककारा सभाष्यमानदृष्टहेतुकानां सर्वासामपि स्मृतीनां श्रुतिविरुद्धानां तदविरुद्धानां वा अनुमेयश्रुतिमूलानामप्रामाण्यसाधनपरतया योजयन्ति ।

तथाच सूक्ष्मगवेषणयापि यदि निमित्तं दृष्टं कस्याश्चन स्मृतेः सभाष्यते तर्हि तस्या सर्वस्या अपि स्मृतेः न प्रामाण्यमिति सिद्धमितीदानीन्तनाना जनानां कालदेशाद्यनुगुणं मन्वादितिः धर्मनिर्णयादिभिः कल्पिता एव स्मृतय इत्यादिकल्पनं निरालम्बनमेव ।

यत्तु—पाराशरस्मृतौ “कलौ जनानां सोकर्यार्थं प्रायश्चित्तसङ्कोचार्थं स्वस्या प्रवृत्तिरुपवर्णिता” इति तस्याऽयमाशयः— “आभ्याताना अर्थं ब्रुवता शक्तिं सहकारिणी” इति न्यायेन एको वरीवर्ति । अनेन न्यायेन यत्र यत्र विधिं पुरुषं प्रवर्तयति तत्र सर्वत्र पुरुषस्य शक्तिरपि सहकारिणीति बोधयति । तथाच शक्त्यैव विहितेषु सर्वत्र कर्मस्वधिकारो नाशक्तस्य । तत्र चातिक्रेशसाध्यप्रायश्चित्तेऽशक्तानधिकारिण उद्दिश्य तत्र सङ्कोचकरणं न दोषाय ।

एवं युगभेदेन केषां चन धर्माणामधर्मत्वव्यवस्थापनमपि तादृशवर्मानुष्ठानाशक्तिदर्शनेनैव महर्षिर्वर्त्यं कृतम् ।

अयं भावः— येषां पापानां निवृत्त्यर्थं महाक्रेशसाध्यमल्पक्रेशसाध्यं च प्रायश्चित्तं विकल्पेन विहितम्, तत्र शक्तिपर्यालोचनया युगभेदेन व्यवस्थापनमेव शास्त्रकारैः कृतम्, न तु स्वतन्त्रं प्रायश्चित्तान्तरं कल्पितम् । अतएव पराशरमाधवीये तत्र विकल्पव्यवस्थापनमुपपद्यते । “कलौ पराशर स्मृतः” इति वचनस्याप्ययमेवाशयः—यत्प्रायश्चित्तविषये पराशरीयव्यवस्थैव कलौ समादरणीयेति ।

अत्र च प्रायश्चित्तसङ्कोचादिकमधिकारिभेदेनैवेति महाप्रायश्चित्तशक्तानां महाप्रायश्चित्तमेव कर्तव्यमिति मन्वादिसमूहानामपि कलौ प्रामाण्यं नानुपपन्नम् ।

अत्रेदं विचारणीयम्—सर्वं अदृष्टार्थंकाथाद्भक्तव्यतादिसमूहानां न प्रत्यक्षादिकं किमपि मूलं सम्भवतीति वेदमूलकत्वमेवेति, व्यवहाराध्यायीनामर्थशास्त्राणां च कथं वेदमूलकत्वम् ? ते हि दृष्टहेतुका एवोपलभ्यन्ते । अतएव व्यवहाराख्येऽप्याधिकारिणा यथेच्छमेव स्मृत्यादिविरुद्धानामपि निश्चयानातन्वते । यथा ब्रह्मचारिणोऽपि दत्तकस्यापि तदीयदायाधिकारः इत्यादिनिर्णयो न्यायवादिषु कार्यकारी वरीवर्ति । तथाच व्यवहाराध्यायो मन्वादिसमूहेषु कथं प्रमाणमिति ?

अत्रेदं तत्त्वम्—अर्थशास्त्राणां यद्यपि दृष्टमेव हेतुः तथापि तदीयार्थस्य यथावदेवानुष्ठानानादृष्टविशेषस्यापि लाभो वर्तते एव । अतएव—“अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्याश्चैवाप्यदण्डयन् । अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति ॥” इति मन्वादिवचनमुपपद्यते । तथाच दायभागदिष्वन्यधिकारिणा दायस्वीकारोऽनर्थयैव स्यात् । सपादितानामर्थानां हि भोजनादिव्यवहार इव धर्मानुष्ठानार्थेऽपि विनियोगं करणीयः । तत्र भोजनाद्यविहितकार्याणां कथंचिदन्यायाजितं धर्मेण निर्वाहेऽपि धर्माद्यनुष्ठानस्य तैः कथमपि निर्वाहो न भवति । तथाच व्यवहाराध्यायोऽपि श्रुतिमूलक एव न स्वतन्त्रं मन्वादिकल्पित इति सर्वथा प्रमाणमेवेति तद्विरुद्धानामिदानीन्तनानां व्यवहाराख्याध्यायनियमानां न प्रामाणिकत्वमिति पर्याप्तम् । नहि मन्वादा इवादृष्टधर्मपक्षपातेनेदानीन्तना नियमान्व्यवस्थापयन्ति, किन्त्वैदिकानामपि बहूनामाशानुसारेण । नहि धर्माधर्मादिकथा भारतीयानां समुदायव्यवस्थासिद्धा, किंतु सर्वप्रमाणमूर्धन्यनिरस्तसमस्तदोषजातापौरुषेयनित्यवैकर्मूलसिद्धा । नहि वेद पौरुषेय इति तु पूर्वमेव निरूपितम् । तथाच श्रुत्यविरुद्धानामसभाव्यदृष्टहेतूनां च वैदिकमन्वादिसमूहानां धर्मप्रामाण्यमनपोहं सिद्धं भवति ।

शाक्यादिसमूहानां तर्हि सादिविषयाणामपि न प्रामाण्यमर्हिसादिधर्मत्वे । सत्यवदानादिकं हि वेदवाक्याज्ज्ञायमानमेवाऽनुष्ठीयमानं फलस्य कल्पते । वैदिकविद्यादिज्ञानं हि शाब्दभावनायां करणत्वेनान्वेतीति तादृशकरणं विना संपादिता प्रशुचिर्न वेदोक्तफलसाधनाय पर्याप्ता भवति । तथाच अर्थवादाधीनप्राशस्त्यज्ञानं विनानुष्ठीयमानं कर्म न यथा तत्फलं

जनयति, मन्त्रपूर्वकार्यज्ञानं विनाऽनुष्ठीयमाना मन्त्रार्था यथा न फलं जनयितुमीशते तथा वैदिकलिङ्गादिजनितप्रवर्तनाज्ञानं विना प्रवृत्तिरपि न फलमुत्पादयितुमलमिति शाक्यादिस्मृत्यनुसारेणाऽनुष्ठीयमानमहिंसादिकं नादृष्टं पारलौकिकं फलं सपादयति । यथा स्वभावतः सर्वादरणीय विशेषतः “पयो ब्राह्मणस्य व्रतम्” इति ब्राह्मणव्रतत्वेन कीर्तितं च पयः श्वकर्ममेव पात्रे निक्षिप्तं सर्वथाऽऽशुद्धं सत्सर्वेषामनादरणीयं भवति, एवमवैदिकशाक्यसबन्धाद्वैदिकधर्मोर्धमादिव्यवस्थाप्यहिंसादीनां न सम्भवतीति मन्तव्यम् ।

एतदभिप्रायेणेव “पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिता । वेदा स्थानानि विद्याना धर्मस्य च चतुर्दश ॥” इति धर्मस्थानानां चतुर्दशत्वेन प्राचामाचार्याणां परियोगनम् । तथाच श्रुत्यविरुद्धा अपि शाक्यादिस्मृतयः श्रुतिविरुद्धा मन्वादिस्मृतय इव न धर्मं प्रमाणम् ।

श्रुतिविरोधश्च मन्वादिस्मृतीनां न श्रुतिवत्त्वेन स्मृतिवत्त्वेन च भवति, किंतु विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वेनेति प्रबलार्थावलम्बा स्मृतिरपि प्रबलेव, दुर्बलायां श्रुतिरपि दुर्बलेव । अर्थस्य प्राबल्यं यदि सोऽनुष्ठेय । तथाच श्रुत्यर्थस्यानुष्ठेयत्वेऽनुष्ठेयधर्मत्वे वा स्मृत्यर्थस्यानुष्ठेयत्वे च स्मृतिरेव तत्र बलीयसीति स्मृत्यनुसारेण श्रुते सङ्कोचोऽपि कचन न दोषाय भवति । यथा “वेदं कृत्वा वेदिं करोति” इति श्रुते “श्रुते आचामेत्” इति स्मृत्यनुसारेण सङ्कोचः ।

तथाहि—वेदो नाम समार्जनाथो धर्ममुष्टिविशेषः । तं कृत्वानन्तरं वेदिं मष्ट्य कुर्यादिति श्रुतेरर्थः । “श्रुते आचामेत्” इति स्मृतेस्तु यदा यदा कर्ममध्येऽपि श्रुतं भवति तदा तदा आचमनं कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र यदि वेदकरणान्तिमक्षणे श्रुतं भवति तर्हि तदनन्तरमाचमने क्रियमाणे श्रुतिविरोधः । यदि वेदिं ऋयते तर्हि आचमनस्मृतिविरोधः इति विरोधपरिहारः वेदकरणानन्तरमाचमनं कृत्वा वेदिकरणमिति वाक्यार्थस्वीकारेणैव करणीयः ।

कृत्वेति क्त्वाप्रत्ययस्य हि पूर्वकालतार्थः । सा च वेदवेदिकरणयोर्मध्येऽन्यस्यानुष्ठानेऽप्युपपद्यते । क्रमो हि सः । न च सोऽनुष्ठानु शक्यः आचमनं खनुष्ठेयम् । तथाच स्मृत्यप्रामाण्ये पदार्थबाधः । श्रुतिसङ्कोचे पदार्थधर्मक्रमबाध इति स्मृतिप्राबल्यमेवात्र सिद्धं भवति । तथाच स्वरूपतः प्रबलापि श्रुतिः प्रबलाऽऽचमनरूपपदार्थाश्रिताऽऽचमनस्मृत्यपेक्षया दुर्बलेव ।

तदुक्तम्—“अत्यन्तबलवन्तोऽपि पौरजानपदा जना । दुर्बलैरपि बाध्यन्ते प्रबले पार्थिवान्ध्रितैः ॥” इति ॥

तथाच यत्र स्मृतौ श्रुतौ च विरुद्धावनुष्ठेयो पदार्था भांमेते तत्रोपजीव्योपजीवकभावप्रयुक्तप्राबल्यदौर्बल्याभ्यामेव व्यवस्थेति न श्रुतिस्मृत्योः समानयोगक्षेमं प्रामाण्यमिति न विरोधः ।

स्मृत्यपेक्षयापि दुर्बला मीमांसान्याया अपि प्रबलपदार्थाश्रिता श्रुतिमपि यथोक्तन्यायेन बाधन्त एव । अतएव “वेदमधीत्य ज्ञायादि”त्याप्रायेण वेदाध्ययनानन्तरं समावर्तनविधानेऽपि न्यायसिद्धानुष्ठेयविचारानन्तरमेव समावर्तनविधिस्तत्रोपपद्यते ।

तदुक्तं भाष्ये—“अतिक्रामाम इममाम्नायं अनतिक्रामन्तोऽर्थवन्तं सन्तं वेदमनर्थकं कल्पयेमे”ति ॥

यत्तु जिज्ञासाधिकरणभाष्ये—“अज्ञाननियमानां समापनमेवात्र विधीयते” इति व्याख्यातम्, तदप्येतन्न्यायमूलमेव । तथाचोपजीव्यत्वेन प्रबलापि श्रुतिः कुत्रचन प्रबलपदार्थाश्रितया स्मृत्यापि बाध्यत इति सिद्धम् ।

प्रसिद्धं ह्युपजीव्यस्याप्यतिदेशस्योपजीवकेनोपदेशेन बाधनं “यो होता सोऽध्वर्युरि”त्यादौ । तत्र हि होतुरध्वर्युत्वे उपदिष्टे सति आतिदेशिकस्य होतुधर्मविशेषस्य होत्रा नानुष्ठानं कर्तव्यमिति दशमे निरूपितम् ।

अतएव प्रकरणोपजीव्यापि समाख्या प्रबललिङ्गोपष्टम्भेन प्रकरणबाधिका । तथाच पूषानुमन्त्रणमन्त्राणां दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितानामपि पूषदेवताप्रकाशकत्वरूपलिङ्गसहकृतयागानुमन्त्रणसमाख्यानुसारेण पूषदेवताके यागे समुत्कर्ष इति तृतीये निरूपितम् । तदुक्तं—“यागानुमन्त्रणानीति समाख्या क्रतुयोजिका । पूषानुमन्त्रणमन्त्राणां तस्मात् तद्वैवते कृतौ ॥” इति ॥

लोकेऽप्यर्थं न्याये वरीवर्ति । तदुक्तं वार्तिके—“अत्यन्तबलवन्तोऽपि पौरजानपदा जना । दुर्बलैरपि बाध्यन्ते प्रबले पार्थिवान्ध्रितैः ॥” इति ॥ तथाच प्रथमं श्रुतिबाध्यत्वं स्मृतेः, अनन्तरं स्मृतिबाध्यत्वं श्रुतेरुक्तमिति न विरोधोऽत्र समापतति ।

एतेन सदाचारप्रामाण्यमपि व्याख्यातम् । तथाहि—“श्रुतिः स्मृतिः सदाचार खस्य च प्रियमात्मनः” इति श्रुतिस्मृती इव सदाचारात्तदुष्टी अपि धर्मप्रमाणमामनन्ति । तत्रेयमाशङ्का भवति, सदाचारा सर्वेऽपि यदि धर्मं प्रमाणं तर्हि “धर्मव्यतिक्रमो दृष्टो महतामपि साहसः”मिति वचनसिद्धा अपि धर्मप्रमाणं भवेयुः ।

प्रसिद्धमिदं सर्वेषाम्—यद्विश्रामित्रो वसिष्ठशापात्तच्छालं त्रिशङ्कुमाजयत्, ब्रह्मचार्यपि मीण्मो बह्वनश्वमेधान्वतिष्ठत्,

पाण्डुवाजिर्तेर्धनैर्धृतराष्ट्रोऽन्धोऽयजत्, युधिष्ठिरोऽर्जुनवीर्यसपादिता द्रौपदीमात्माधेऽपि पर्यगैषीत्, अन्येऽपि धार्मिका बहव किमपि किमप्यधर्मजातमाचरन् आचरन्ति चेति । एवं च को धर्म कश्चाऽधर्म इति धर्मो धर्माध्यवसानं शिष्टाचारप्रमाणाया न सभवति । ते नाम शिष्टा ये सदाचारशीला, ते सदाचारा ये तेषामाचारा इति परस्परश्रयदोषोऽपि शिष्टाचारप्रमाणताया अवति । अस्तु वा कश्चिदपि शिष्टाचारप्रमाणात्, तथापि “आचारश्चैव साधूना” इति स्मृतिष्वाचारप्रामाण्यमुपक्षिप्तमिति स्मृतिप्रामाण्येनैवाचारप्रामाण्यमपि सिद्धमिति पृथगाचारप्रमाणतोक्तिः “श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः” इत्यत्र निष्प्रयोजनैव सपद्यते । **एतेन**—आत्मतुष्टिप्रमाणतापि—**निरस्ता** ।

“भिन्नरुचिर्हि लोकः” इति न्यायेन विचित्रा खल्व्वात्मतुष्टिर्भवति । तदुक्तं वार्तिके—“कस्यचिज्जायते तुष्टिरग्रेऽपि हि कर्मणि । शाक्यस्येव कुहेतूक्तिवेद्ब्राह्मणदूषणे । पशुहिंसादिसवन्धे यज्ञे तुष्यन्ति हि द्विजा । तेभ्य एव हि यज्ञेभ्य शाक्या कुष्यन्ति पीडिता । स्वमातुलमुता प्राप्य दाक्षिणात्यस्तु तुष्यति । अन्ये तु स्वव्यलीकेन मनसा तत्र कुर्वते ॥” इति । एवं च—“आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च” इति मनुवचनमप्रमाणमिति पश्याम ।

मनुस्मृतिर्हि—स्वतो न धर्माधर्मयो प्रमाणम्, किलनुमितश्रुतिद्वारा । श्रुतिविरुद्धा च स्मृतिर्न श्रुत्यनुमापनाय क्षमते इति हि शबरस्वामिनोऽभिप्रेयन्ति, एवं चाव्यवस्थितात्मतुष्टिप्रमाणाया बहुविधश्रुतिव्याकुलता भवेदिति न सा प्रमाणम्, एवमाचारोऽपीति मन्तव्यम् । एवंचाचारप्रामाण्यवादाऽथ न शोभतेतरामिति ।

वयं तु पश्याम—प्रमाणमेव धर्माधर्मयोः सदाचार इति । नहि सतामाचारा सर्वेऽपि धर्मप्रमाणमिति वयं वदामः, किंतु धर्मबुद्ध्याऽनुशीयमाना एव । नहि विश्वामित्रादयः स्वकीय धर्मव्यतिक्रम साहसकृत धर्ममपि मन्यन्ते । पुराणेषु हि विश्वामित्रादीनां धर्मव्यतिक्रमो तेषां पश्चात्तापादिप्रकाशनेन स्पष्टमेव निरूप्यते ।

यत्तु भीष्मस्य ब्रह्मचारिण एव सतः यागानुष्ठानम्, तत्तु “तेजीयास न दोषाय बद्धे सर्वभुजो यथा” इति न्यायेन लघु-मङ्गूषाया नागेशभट्टाचार्यै समाहितम् । कुमारिलपादास्तु तत्रवार्तिके “भीष्मो न ब्रह्मचारी, किंतु गृहस्थ एव” इति वण्यन्ति । पितृनिकटे या प्रतिज्ञा कृता न विवाहो मया कियते इति न सा धर्मोपपत्तीविवाहविषया, किंतु पुत्रार्थपत्नी-विवाहविषया । पुत्रार्थविवाहो हि तस्येव नियतः, योऽन्यथा पितुः ऋणमपाकर्तुं न पारयति । भीष्मस्तु—“भ्रातृणामेकजातानामेकश्रेयसुत्रवान्भवेत् । सर्वं तेनैव पुत्रेण पुत्रिणो नमुत्रब्रवीत् ॥” इति विचित्रवीर्यक्षेत्रजलभ्यपित्रनुगल केवल्यज्ञार्थपत्नीसवन्धशालीति कल्पनाया न कोऽपि विरोध समापतति । तदुक्तं वार्तिके—“यो वा पिण्डं पितु पाणौ विहातेऽपि न दत्तवान् । साक्षात्तातिक्रमाद्भौतो यजेतेकाग्रयसां कथम् ॥” इति ॥

शापातुग्रहसमर्था हि महपेय स्मर्यन्ते । तद्यथा—महर्षिवचनाद्भृतराष्ट्रोऽन्ध सञ्जतः, यथाच व्यासानुग्रहादाश्रय-पर्वणि पुत्रानदर्शत्, एव क्रतुकालेऽपि कस्यापि महर्षेरनुग्रहशात्तस्यान्धत्वं निवृत्तमिति वार्तिककारा निरूपयन्तीति न धृतराष्ट्राचारोऽयमसदाचारः ॥

पाण्डुपुत्राणामेकद्रौपदीपरिणय सदाचारो वाऽसदाचारो वेत्यत्र वार्तिककाराणां वचनानि प्रियपाठकानामत्यन्तमेव कुतूहल जनयेयुरिति तान्येवात्र निर्दिशाम । “या चोक्ता पाण्डुपुत्राणामेकपत्नीविरुद्धता । सापि द्वैपायनेनैव व्युत्पाद्य प्रतिपादिता ॥ यौवनेत्येव कृष्णा हि वेदिमभ्यासमुत्थिता । सा च धी श्रीश्च भूयोभिर्भुज्यमाना न दुष्यति ॥” अत एवोक्तम्—“इदं च तत्राद्भुतरूपमुत्तमं जगद विप्रविरतीतमानुष । महानुभावा किल सा सुमभ्यमा भभूव कन्येव गते गतेऽहनि ॥” इति । नहि मानुषीभ्येवमवस्थोपपद्यते । अतएव वासुदेवेन कर्ण उक्तः—“षष्ठे च त्वामहनि द्रौपदी पयुंस्थस्यासति” इति ॥

अथवा—पश्चैव ता सदशरूपा द्रौपद्य एकत्वेनोपचरिता इति व्यवहारात्पारत्या गम्यते । “यद्वा नार्थजुनस्यैव केवलस्य भविष्यति । साधारणप्रसिद्धिस्तु निर्दिष्टद्रव्याय दर्शिता ॥” यथा सभामध्यमानीयमाना सपुत्रकस्य धृतराष्ट्रस्यायश उत्पादायितुमात्मानं कथापयितुं सहस्रैव द्रौपदी रजस्वलावेषं कृतवती, तथैव केवलार्जुनभार्याया एव सत्याः श्रित्व जनेनाविदितं परस्परविरोधासदेहं च दर्शयितुं साधारणपत्नीलप्रव्यापनमिति ।

एवंच शिष्टाचारप्रमाणाया न धर्माधर्माध्यवसानासभव । वेदविहेतार्थकारिणः शिष्टाः तेषामाचारा सदाचारा इति न परस्परश्रयदोषः समापतति । एवंच “आचारश्चैव साधूना” इत्याचारप्रमाणायावचनमुपपद्यत एव । शास्त्रान्तरगतवेद-वाक्यदर्शनमूलानि स्मरणानि प्रमाणत्वेनोरीकृतानि, न तथा सदाचारस्य किमपि मूल स्मृतेरिव कल्पयितुं शक्यते । यदि हि किमपि मूलं हृष्टैव सदाचारप्रमाणात् मन्वादिभिरुपक्षिप्ता स्यात्, तर्हि कुतो वा तेषां स्मरणं न कृतमिति पर-प्रत्ययैनेव सदाचारः प्रमाणमिति स्मृतिप्रामाण्यसाधनेनैव नाचारप्राम्यसिद्धिसम्भव । **एतेन** आत्मतुष्टिरपि **व्याख्याता** । तदुक्तं वार्तिके—“यथा समाया लघ्नाकारेण मेरी यथा वोज्ज्वलरुक्मभूर्मी । यज्यायते तन्मयमेव तत् स्यात्तथा भवेद्दे-विदात्मतुष्टिः ॥ एव हि विद्वद्बचनाद्विनिर्गतं प्रसिद्धरूपं कविभिर्मिरूपितम् । सता हि सदेहपेदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्त-करणप्रवृत्तयः ॥” इति ॥

अयमाशयः—यथा तपोविशेषैराराधितानां देवतानामय मन्त्रो विषयो भवति तत्र वरदाने सति तस्य मन्त्रस्य सक्रममन्त्रणमात्रेण सर्पादिविषान्यपशेषतां प्राप्नुवन्ति, तथा वैदिकमन्वादिभिः शिष्टाचारः प्रमाणमिति वचनमात्रेण स प्रमाणमेव भविष्यति ।

यत्कृतं—“कस्य चिज्जायते तुष्टिरशुभेऽपि हि कर्म(णि)” इत्यादि, तदपि एतेन परास्तम् । नहि वैदिकानन्त-धर्मसंस्कृतात्मना साधूनामधर्मेषु स्वाभाविकी प्रवृत्तिः संभवति । प्रत्यहं धर्मातुष्टानव्यप्रचित्तस्याधर्मभीतस्य च सज्जनस्य हि न कदापि खरसेनात्मतुष्टिर्धर्मान्द्वयत्र संभवति, न वा. तादृशस्य धर्मादन्यत्राचरणे प्रवृत्तिरपि संभवति । उक्तं च वार्तिके—“यथा वा सर्पसिद्धान्ते नकुलो या किलौषधिम् । दन्तैर्गृह्णाति तामाहुः समस्तविषहारिणीम् । यथा वा या भुवं कश्चिदध्यावसति पुण्यकृत् । तथाचारात्मतुष्ट्यादिधर्मं धर्ममयात्मनाम् । वेदोक्तमिति निश्चित्य प्राह्यं धर्मेषुभ्युत्सुभिः ॥” इति ॥

अत्रेदं विचारणीयम्—स्मृत्याचारौ किं समबलौ उत स्मृतिः प्रबला आचारो दुर्बल इति । तत्र वार्तिककाराः तयोः समबलत्वं केषाञ्चन मतेनोपपादयन्तस्तयोः स्मृतिः प्रबला आचारस्तु दुर्बल इति निरूपयन्ति । तदुक्तं तन्त्रवार्तिके—“शिष्टयाश्च्युतिस्मृत्योस्तेन यत्र विरुध्यते । न शिष्टाचरणं धर्मं प्रमाणत्वेन गम्यते । यदि शिष्टस्य कोपः स्याद्विरुध्यते प्रमाणता । तदकोपास्तु नाचारप्रमाणत्वं विरुध्यते ॥” इति ॥

अत्रेदं विचारयाम्—ऋथमिदमुपपद्यते यत् देशभेदेनाचारव्यवस्था न संभवतीति निरधारि जैमिनीयै “यस्मिन्देशे य आचारः” इत्यादिवचनं मातुलकन्यापरिणयादीनां देशभेदेन धर्माधर्मव्यवस्थापनमापस्तम्बदीनां च तद्विरुद्धमुपलभ्यत इति २ तत्र वार्तिककारा यदि मातुलकन्यापरिणयादयः केवलाचारप्रामाण्याधिकरणेन धर्माः, तर्हि स्मृतिविरुद्धस्याचारस्याप्रमाणत्वात्तेषामधर्मत्वमेव, न देशभेदेन धर्माधर्मव्यवस्थेत्याचारप्रामाण्याधिकरणे निरूपयन्ति । यदा तु “मातुलस्येव योषा” इत्यादिमन्त्रलिङ्गाते यर्मास्तदा ते योषामधर्मत्वं स्मृत्या आश्रयितुमीहामहे । “यस्मिन्देशे य आचारः पारपर्येकमागत । वर्णानां सान्तरायाणां स सदाचार उच्यते ॥” इति वचनं तु वार्तिककारैः तदनुसारिभिर्न्यायसुधाकारैश्च स्मृत्यविरुद्धकुलधर्मादिविषयं व्याख्यातमिति न कोऽपि विरोधः । एतेन—‘जेनास्य पितरो याता जेन याता-पितामहा । तेन यायात् सता मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति ॥” इति मनुवचनमपि व्याख्यातम् ॥

एवंच मातुलकन्यापरिणयादयो यदि धर्मास्तां हि सर्वदेशीयानामपि धर्माः, यदि वाऽधर्माः स्मृतिविरुद्धतां तर्हि सर्वदेशीयानामप्यधर्माः, अतएव हि “पञ्चधा विप्रतिपत्तिः दक्षिणतोऽनुपनीतेन भार्याया च सहभोजनं पयुषितभोजन उच्छिष्टभोजनं पितृसुखमातुलदुहितुपरिणयनमिति, तत्रोत्तरतः पञ्चधा—ऊर्णाविक्रयः सीधुपानं समुद्रयानमित्यादिना आपस्तम्बमतेनोपपाद्य “सिध्यैतदिति गौतमः उभय त्वेतन्नाद्रियते शिष्टस्मृतिविरोधात्” इति बोधायनेन देशभेदेन धर्माधर्मव्यवस्थानिराकरणमुपपद्यते ।

अयमत्र निष्कर्षः—ये हि आचारप्रामाण्येन मातुलकन्यापरिणयं धर्मं मन्यन्ते, तन्मते स्मृतिविरोधात्तस्य अमता नोपपद्यते सर्वस्मिन्नपि देशे । ये तु तं श्रुतिसिद्धं मन्यन्ते तेषां श्रुतिविरुद्धस्मृतेरेवाप्रामाण्यात्सर्वस्मिन्नपि देशे स धर्म एव-ये तु स्मृतिसिद्धं तमभिप्रयन्ति तेषां तु मते स विकल्पेन धर्मं, सोऽपि देशविशेषापेक्षया न, किंतु सर्वदेशापेक्षयैव । एवंच आचारप्रामाण्याधिकरणे वार्तिककारेण तत्र तत्र तस्याधर्मत्वमिव यत्सूच्यते न तद्वस्तुगल्यनुसारेण । आत्मतुष्टिप्रामाण्योप-क्रमे—“पशुहिंसादिसंबन्धे यज्ञे तुष्यन्ति हि द्विजाः । तेभ्य एव तु यज्ञेभ्यः शाक्याः कुम्भयन्ति पीडिताः । खमातुल-सुता प्राप्य दाक्षिणात्यस्तु तुष्यति । अन्ये तु सव्यलीकेन मनसा तत्र कुर्वते ॥” इति वदन्तो हि कुमारिलपादा-द्विजसतोषाधायको यागः शान्दयासतोषाधानकारणमिति यथा नाधर्मं श्रुतिविहितत्वात् एवं दाक्षिणात्यसतोषकारणं मातु-लसुतापरिणयनमन्यासतुष्टिनिदानमपि नाधर्मं इति ज्ञापयन्ति । यदि हि मातुलसुतापरिणयमाचारप्रामाण्येन धर्मं वयस्य-मुपगच्छेम, तर्हि तस्याधर्मत्वं कल्पयितुं शक्येत, नचैतदस्ति । एवंच सदाचारप्रामाण्येनानध्यायव्रतशकध्वजोत्सवा-दीनामेव धर्मत्वम् । तदुक्तं वार्तिके—“प्रदानानि जपो होमो मातृयज्ञादयस्तथा । शकध्वजमहो यात्रा देवतायतनेषु च । कन्याकाना च सर्वासा चतुर्थांशुपवासकाः । प्रदोषप्रतिपदानमोदकापूपवाससाः । वैदिके कर्तृसामान्यादेषा धर्मत्व-मिष्यते ॥” इति ॥ यद्यपि “पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिता । वेदाः स्थानानि विद्याना धर्मस्य च चतुर्दश ॥” इति धर्मस्थानेत्वाचारो नोपपन्नस्तः, तथापि स्मृतेरिवाचारस्यापि परोक्षवेदद्वारेण प्रामाण्यान्न धर्मप्रमाणतानुपपत्तिः । सर्वथा च सदाचारः प्रमाणमेवेति सिद्धम् ॥

स्मृत्याचारयोर्व्यतिरेकं न समबलत्वं अतएव प्रथमाधिकरण एव नाचारप्रामाण्यविचारः किंतु पञ्चमाधिकरण एव तद्वि-चारः, अन्यथा कल्पसूत्रादीनामिवाचारस्यापि स्मृत्याधिकरण एव प्रामाण्यविचारोपपत्तिः । स्मृत्याधिकरणे परोक्षवे-दानुमापनद्वारा स्मृतेरिवाचारप्रामाण्याधिकरणे स्मृत्यनुमापनद्वारा आचारप्रामाण्यं तदधिकरणे निरूप्यते, तथाच स्मृत्याधि-करणे परोक्षवेदप्रामाण्यस्यैव व्यवस्थापनेऽप्याचारप्रामाण्याधिकरणादौ परोक्षस्मृतिप्रामाण्यस्यैव व्यवस्थापनात्स्मृतिपाद

इत्येव तृतीयपादस्य नाम न परोक्षवेदपाद इति । तथा च स्मृतिस्थल इवाचारेऽपि स्मृत्यविरुद्ध आचारः प्रमाणं, स्मृतिविरुद्धाचारेऽप्रमाणं, संभाव्यमानदृष्टहेतुकशिक्षाचारेऽप्रमाणं, प्रबलपदार्थाश्रितताचारविरुद्धा स्मृतिर्न प्रमाणमित्यादिन्याया अनुसन्धेयाः । स्मृत्यविरुद्ध आचारः प्रमाणमित्यस्योदाहरणं होलाकायाचारः, स्मृतिविरुद्धाचारेऽप्रमाणमित्यस्योदाहरणं सीधुपानादिकं विश्वाभिन्नादिकृतमेनाकादिगमनम् । सभाव्यमानदृष्टहेतुकाचाराप्रामाण्यस्य प्रबलाचारविरुद्धस्मृतिबाधस्य चोदाहरणं मृग्यम् । यत्तु स्मृतिविरुद्धाचाराप्रामाण्योदाहरणं मानुलकन्यापरिणयनमिति बहुषु स्थलेषु दृश्यते तत्तदमूलबोधकस्मृतिस्मृत्यभावं कृत्वा आशङ्क्यैव न वस्तुमत्येति पूर्वमेव निरूपितम् ।

सचायमाचारः शब्दसंबन्धी अर्थसंबन्धी च । शब्दसंबन्ध्याचारः शब्दस्यार्थविशेषबोधोद्देशेन प्रयोगः, अर्थसंबन्ध्याचारोऽर्थस्यानुष्ठानमिति विवेकः । तत्र स्मृतिप्रामाण्यस्थले अहिंसादिधर्मसंबन्धिष्यपि शाक्यादिस्मृतिर्तिथानां प्रमाणमिति निरूपितं न तथाऽत्र शब्दसंबन्ध्याचार सर्वथा नादरणीय, किंतु वैदिकाचारविरोध एव । तथाच पिकनेमादिशब्दानाम्भेच्छप्रसिद्धनुसारेणार्थनिर्णयो भवत्येव वैदिकानाम् । त्रिष्टदादिशब्दानां तु वाक्यशेषानुसार्थेवार्थः स्वीकरणीयः; वैदिकप्रसिद्धिविरुद्धभेच्छप्रसिद्धेरनादरणीयत्वात् ॥

यत्तु प्रथमाध्यायचतुर्थपादे पुरोडाशादिशब्दानां वैदिकप्रसिद्धानुसारेणाऽर्थो न स्वीकरणीय, किंतु लोकप्रसिद्धानुसारेण संस्कृतासंस्कृतपिष्टखण्डमात्रमर्थ इति निरूपितम्, तत् लौकिकप्रसिद्धपरित्यागेन वैदिकप्रसिद्धिस्थले लौकिकप्रसिद्धिरेव स्वीकरणीयेत्यभिप्रायमिति न विरोधः ।

ननु शब्दसंबन्ध्याचारस्यापि स्मृतिद्वारेणैव खलु प्रामाण्यमस्वीकरणीयम् । शब्दसंबन्धिनी च स्मृतिव्याकरणमेव । तथाच व्याकरणप्रामाण्यं विना नैतदुपपद्यत इति शङ्कया व्याकरणप्रामाण्याधिकरणप्रारम्भः । स्मृत्यधिकरणेन व्याकरणप्रामाण्यमपि वैदिकस्मृतिव्याविशेषेण प्रमाणमिति न सिद्ध्यति, तत्रार्थस्मृतिमात्रस्यैव ग्रहणेन शब्दस्मृतेरग्रहणात् ॥

व्याकरणप्रामाण्यं च साधुशब्दनिर्वचनार्थम् । तत्र यदि लौकिकानां शब्दानां तर्हि धर्मप्रमाणविचारेऽस्मिन्नध्याये न तस्य सङ्गतिः । यदि वैदिकानां तर्हि वेदे साधूनामसाधूनां च सर्वेषां शब्दानामुपलम्भात् व्याकरणप्रामाण्येन वेदस्वरूपमेवोच्छिन्नं स्यादित्यनर्थोयैव व्याकरणप्रामाण्याधिकरणं सपन्नमिति शङ्का भवति ॥

तत्रेदं समाधानम्—लौकिकानां वैदिकानां च सर्वेषां शब्दानां साधूनां निर्वचनार्थमेव व्याकरणप्रामाण्यम् । तत्र लौकिकानां तत्रिधेयनस्य प्रयोजनं तु ऊह्यस्थले साधूनामेव लौकिकानां शब्दानां प्रयोगेणादृष्टसिद्धिर्नान्यथेति धर्मप्रमाणविचारेऽप्यस्मिन्नध्याये नासङ्गतिः । वैदिकानां तु “तस्य स्थूलपृषतीभिः”त्यादौ स्वरविशेषनिर्णयद्वारा अर्थविशेषनिर्णयादिनाऽदृष्टोपयोगः सिद्ध एव वर्तते । सर्वेषां व्याकरणप्रामाण्याधिकरणमत्यन्तमपेक्षितम् । तदुक्तं महाभाष्ये—“रक्षोद्भागमल्वसन्देहा प्रयोजनमिति ॥” अथ शब्दस्यार्थमर्थ इति विज्ञानं कृत्विद्याकरणात् कृत्विक्तोशात् कृत्विदासवाक्यात् कृत्विद्यवहारतश्च भवति । यत्तूपमानमपि शक्तिप्राहकमिति नैयायिकानां मतं तदिदं न सङ्गतम् । अन्यसाहयदान्यसाहयज्ञानं खलुपमानं ननु वाच्यवाचकभावज्ञानम् । विस्तृतं चैतत् श्लोकवार्तिक इति तत एव द्रष्टव्यम् । तत्र वैदिकानां येषां पदानां निगमनिरुक्तव्याकरणदिभिरेषां बोधो भवतीति तत्र न काप्यनुपपत्तिः । व्यवहारात् येषां पदानामर्थनिर्णयोऽपेक्षितस्तेषामर्थबोधार्थं लोकवेदयोः पदैकत्वमुपवर्णनीयम् । तदयमर्थो लोकवेदाधिकरणे निरूप्यते ॥

अस्मिन्नधिकरणे—“क्रमन्युनातिरिक्तत्वपदाक्यश्रुतिस्मृती । पदावधारणेणोपान्वन्दन्त्येके मनीषिणः ॥” इति न्यायेन लौकिकानां वैदिकानां च पदानां क्रमभेदादिना भेदमाशङ्क्य अर्थभेदप्रतीत्युपयोगिनामेव तेषां पदभेदप्रयोजकत्वात् आत्मनात्मना इत्यादीनां रूपभेदेऽप्यर्थोभेदात्पदैकत्वमेवेति व्यवस्थापितम् ॥

सचायं आकृतिर्वा व्यक्तेर्विति संशये लोके वेदे चाकृतिरेव शब्दार्थो न व्यक्तः । यद्यपि “ब्रीहीन् प्रोक्षति,” “गामानय,” इत्यादौ नाकृतेरन्वययोग्यता, नहि प्रोक्षणानयनादिकमाकृतेर्भवति, किंतु व्यक्तविशेषाणामेव, तथापि—“स्येनचित् चिन्वीत्” इति वाक्ये स्येनाकृत्या चित्तमित्येवार्थोऽस्वीकरणीयः । नहि स्येनपक्षिणा चयनं तत्र संभवति, अहिंसाशास्त्रादिविरोधात् । तथाच आकृतिरेव शब्दार्थः । “ब्रीहीन् प्रोक्षति” इत्यादौ तु लक्षणया व्यक्तबोधः । “स्येनचित्” इत्यादावाकृतेर्लक्षणया शब्दार्थत्ववादस्तु न युक्तः, व्यक्तिशब्दार्थत्वे हि व्यक्तोपमानन्यादानेकशक्तिकल्पनाप्रसङ्गः ॥

एतेन—आकृतिविशिष्टव्यक्तिशब्दार्थतावादाऽपि—परास्तः; “नाश्रुहीतविशेषणा शक्तिः विशिष्टमुपसङ्गमिति” इति न्यायेनाकृती प्रथम शक्तिकल्पनस्यावश्यकत्वेनेवेष्टसिद्धौ व्यक्तिशक्तिकल्पनाया अयोगात् । नच “पशुना यजेत” इत्यादावाकृतेरमूर्त्याः यागसाधनत्वासम्भवं, अरुणाधिकरणन्यायेन मूर्तव्यक्तिपरिच्छेदद्वारा आकृतेरपि यागसाधनत्वात् । तथाच आकृतिरेव शब्दार्थः । तादृशार्थग्रहणं व्यवहारादिना भवति, सच व्यवहारो यदि लौकिकानां वैदिकानां चाविरुद्धस्तर्हि सर्वोऽप्यादरणीयः । यदि विरुद्धस्तर्हि वैदिकानामेव स ऊरीकर्तव्यः । यदि वैदिकव्यवहाराभावस्तर्हि लौकिकव्यवहार आदरणीय इति व्यवहारस्याप्याचारकोटौ निवेशादाचारप्रामाण्य एवाऽऽकृत्यधिकरणस्यापि पर्यवसानम् । तथाच

स्यूत्याचारसिद्धा अपि धर्मा इति तयोरपि धर्मप्रामाण्यमविरुद्धम् । यथा वैदिकं वाक्यं साध्यसाधनेतिकर्तव्यतान्यतरसमर्पकं धर्मं प्रमाणम्, एवं स्यूत्याचारानपि । तदिदं सिद्धं यत् सर्वोऽपि वेदः परोक्षपरोक्षसाधारणः साध्यं साधनमितिकर्तव्यतां चैव बोधयतीति धर्मप्रमाणमिति ।

तत्रेयं शङ्का—नहि वेदे साध्य साधनमितिकर्तव्यतैव वा बोध्यते । अतश्शोष्येयं हि वेदे प्रतिपाद्यते । यथा—“ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” इत्यत्र । यद्यपि यज्ञिधातोयोगः करणमर्थः । स्वर्गकामपदस्य साध्य स्वर्गोऽर्थः, ज्योतिष्टोमपदस्य तु यागानामधेयस्य न करणं इतिकर्तव्यता वाऽर्थः । तथाच ज्योतिष्टोमपदं कथं धर्मं प्रमाणम्? नचाऽयमर्थवादः, तेन स्तुतिबुद्धेरजननात् । नापि मन्त्र, मन्त्रलक्षणाभावात्, अनुष्ठेयार्थसारकलाभावात्, मन्त्रत्वप्रकारकप्रसिद्धभावाच्च । नचेदं पदं धर्मोऽप्रमाणमेव । न हि केनापि वर्णेन स्वरेण वा वेदगतेन नानर्थकेन धर्मानुपयोगिना वा भवितव्यमिति “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इति विधितत्त्वविवेकिना स्पष्टमेव विदितम् । तथाच नामधेयानां धर्मोपयोगः कथमिति ॥

अत्रेदं समाधानम्—नामधेयानामपि धर्मापयोगो विद्यत एव । यद्यपि नामधेयं न भावनायां करणत्वेन भाव्यत्वेनैतिकर्तव्यतात्वेन वा पूर्वोक्तरीत्याऽन्वेति, नवा तत् मन्त्रार्थवादी, तथापि धात्वर्थरूपकरण-परिच्छेदद्वारा करणमेव नामधेयानामपि समर्प्यते । अयं भावः—“यजेत स्वर्गकामः” इत्यत्र यज्ञिधातुना यागसामान्यं विवक्ष्यते । तत्रच “निर्विशेषं न सामान्यं” इति न्यायेन यागविशेषज्ञानं नियमेनापेक्षितम् । यागविशेषज्ञानं च क्वचिद्भ्यादिना भवति । अत्रतु “सोमेन यजेत” इत्युत्पत्तिवाक्येन सोमद्रव्यकत्वावगमेऽपि न यागविशेषज्ञानं भवति । अनेके हि सोमद्रव्यका यागा अव्यक्ता विद्यन्ते । अव्यक्ता नाम स्वार्थचोदितदेवतास्त्रयान्याः । तथाच तादृशानां साद्यस्कादीनां बहूनां विद्यमानत्वात् नामधेयेनैव यागविशेषज्ञानं भवतीति धात्वर्थपरिच्छेदद्वारा करणमेव धातुनापि समर्प्यत इति नामधेयमपि धर्मं प्रमाणमेव ॥

नामधेयानां तु सङ्कल्पादां उपयोगः । गुणविशेषसबन्धोऽपि यागविशेषाणां नामधेयेन भवति । यथा—“स-स्थाप्य षोडशमासी वैश्वधमनुनिर्वपति” इत्यत्र वैश्वधस्य षोडशमास्यनुष्ठानानन्तर्यम् । एवं फलसबन्धोऽपि । यथा—“दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इत्यत्र षण्णामेव यागानां प्रधानानां फलसबन्धं नतु प्रयाजाद्यङ्गानामपि ॥

विस्तरेण चोत्तरत्रैतन्निरूपयिष्यते । तथाचोपपदार्यानां दध्यादिद्रव्यानां यागसाधनतया नामधेयानां तत्परिच्छेदकतया धर्मोपयोग इति सिद्धम् ॥

त्रेदमिदानीमवसरप्राप्तम्—यत्कृत्रोपपदं नामधेयं कुत्र द्रव्यदेवतान्यतरपरमिति । तत्रायं निष्कर्षः—यत्र वक्ष्यमाणेषु निमित्तेषु षट्सु एकमपि निमित्तं नास्ति तत्र द्रव्यदेवतान्यतरपरत्वम् । यत्र तु तदन्वयतमं विद्यते तत्रोपपदं नामधेयमिति । तत्र प्रथमं निमित्तं यद्युपपदस्य यौगिकस्य द्रव्यपरत्वं मत्वथलक्षणाप्रसङ्गं नामधेयपरत्वे च तदभाव तर्हि तदुपपदं नामधेयमिति । यथा—“उद्भिदा यजेत पशुकामः” इत्यत्र यौगिकस्योद्भित्पदस्य द्रव्यपरत्वे मत्वथलक्षणाप्रसङ्गो नामधेयत्वे च तदभाव इति तत्पदं नामधेयम् ॥

तथाहि—दधिसोमादिपदानामिवोद्भित्पदस्यार्थविशेषे न रुद्धिविद्यते । अतः उद्भिद्यत्तेनेनेति व्युत्पत्त्या योगार्थमादायै-वोद्भिच्छब्दस्य खनित्रं द्रव्यमर्थ इति वर्णनीयमित्युद्भित्पदं यौगिकम् । तच्चोद्भित्पदं यदि “उद्भिदा यजेत पशुकामः” इति वाक्ये द्रव्यपर स्यात्तर्हि कतमो विधित्तराज्ञीक्रियते इति विवेचनीयम् ।

तत्र न तावत् “अग्निहोत्रं जुहोति” इतिवत् प्रथमो विधिः, गुणफलयोरपि ध्रवणात्; नापि “अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः” इतिवत् द्वितीयः, गुणपदध्रवणात् । “दध्ना जुहोति” इतिवत्तृतीयविधिस्तु न सम्भवति, फलपदध्रवणात् । “दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्” इतिवत् चतुर्थविधिस्तु तदा स्यात् यदि दृष्टान्त इव धात्वर्थस्य प्रमाणान्तरेण प्राप्तिरत्र स्यात् । तत्र दृष्टान्ते “अग्निहोत्रं जुहोति” इतिवदत्र “सोमेन यजेत” इति वाक्यान्तरणैव तत्प्राप्तिवर्णनं तु न सम्भवति, सोमेनेत्युत्पत्तिशिष्टद्रव्यावरोधे द्रव्यान्तरविधानासम्भवेन ज्योतिष्टोम एव खनित्रद्रव्यस्य फलार्थं विधानासम्भवात् । तदाश्रयं तत् भवितुमर्हति यत्साधनं यदवगतम्, यथा होमसाधनं दधीति दध्ना जुहोतीति वाक्यान्तरावगतत्वात् दध्नो होम आश्रय उक्तवाक्ये । तथाच सोमयागमाश्रित्य खनित्रद्रव्यं फलार्थं विधीयत इति वाक्यार्थसिद्ध्यर्थं प्रथमतः सोमयागे खनित्रद्रव्यविधानमनन्तरं फलसंबन्ध इति वर्णनीयम् । तन्न न सम्भवति; उत्पत्तिशिष्टगुणावरोधे गुणान्तरविधानासम्भवात् । तथाच—“वाजिन्यो वाजिनः” इत्यत्रेव “उद्भिदा यजेत” इत्यत्र खनित्रद्रव्यक्यागान्तरविधानमेव विवक्षणीयम् । तत्र च भावनायां धात्वर्थस्यैव करणत्वं नतूपपदार्थस्यापि । उपपदार्थस्य तु द्रव्यस्य धात्वर्थोपकारकत्वमेवेति द्वितीयाद्ये भावार्थधिकरणे निरूपितम् । तथाच “उद्भिदा यजेत” इत्यत्र यागेन पशुं उद्भिदा यागं च कुर्यादिति वाक्यार्थो न सम्भवति, एकेनैव यज्ञिधातुना करणस्य फलस्य च यागस्य बोधासम्भवात्, “सकृत्प्र-युक्तः शब्दः सकृदेवार्थबोधकः” इति न्यायेनानेकार्थबोधासम्भवात् । तदुक्तं “शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्यव्यापाराभावः” इति ।

यदि तु यागसंबन्धिनी भावनेति सामान्यतो यागस्य भावनायामन्वयो विवक्ष्येत तदापि विरुद्धिक्रियाप्राप्तिर्भविष्य-

तीति वाक्येयाधिकरणे निरूपयिष्यते । तथाच “सोमेन यजेत” इत्यत्र मलर्थलक्षणा सोमशब्देऽङ्गीकृत्य सोमविशिष्ट-यागस्य यथा विधानं तथाऽत्रापि खनित्रविशिष्टयागस्यैव विधानमूरीकरणीयमिति द्रव्यपरत्वे मलर्थलक्षणाप्रसङ्गाद्धि-त्पदं नामधेयमिति पश्याम । तथाच नामधेयस्य धालर्थपरिच्छेदकस्य धालार्थामिन्नत्वात् न भावनाया अनेककरणान्वय-प्रसङ्ग इति न प्रतिपदाधिकरणविरोधो न वा भावार्थाधिकरणविरोध इति न “अग्निहोत्र जुहोति” इत्यत्रैव मलर्थलक्षणा प्रसज्यत इति प्रथमनिमित्तेन उद्धृतपदं बलमिच्छति विश्वजिदादिपदं च नामधेयम् ॥

“सोमेन यजेत” इत्यत्रापि यद्यपि द्रव्यपरत्वे मलर्थलक्षणा नामधेयत्वे च तदभावो विद्यते; तथापि सोमपदं लताया रूढं न यौगिकमिति नैतन्निमित्तं तस्य नामधेयत्वमापादयति । किञ्च—सोमपदं यदि “सोमेन यजेत” इति वाक्ये नामधेयं स्यात् तर्हि तस्मिन्वागे न द्रव्यसिद्धिः स्यात् । “उद्धृता यजेत” इत्यस्य नामत्वेऽलतिदेशादव्यक्तत्वेन ज्योतिष्टोमात् सोमद्रव्यं प्राप्नोति । नच विनिगमनाविरहः, उद्धृच्छब्दस्य यौगिकस्य कर्मद्रव्योभयसाधारणत्वस्य सोमपदस्य तदभावस्य च विनिगमकत्वात् । तत्सिद्धं मलर्थलक्षणापत्त्योद्धृतादिपदं नामधेयमिति ॥

भाट्टदीपिकाया खण्डदेवाचार्यास्तु—“सोमेन यजेत” इत्यत्र सोमशब्दस्यापि भावनाया करणत्वेनेवान्वयः । नचाऽने-ककरणान्वयायोगः, एकजातीयानेककरणान्वयायोगेऽपि विजातीयानेककरणान्वयस्योपपन्नत्वात् । यागः फलसाधनतया भावनाया करणं सोमस्तु फलसाधनयागसाधनतया ततोऽपि परम्परया । तथाच सोमस्येतिकर्तव्यतात्वेनान्वय इति फलितमिति न मलर्थलक्षणाप्रसङ्ग इति—वदन्ति ॥

यदपि द्रव्यस्येतिकर्तव्यतात्वेनान्वयो न सम्भवति, क्रियाया एवेतिकर्तव्यतात्वादिति न्यायप्रकाशादावुक्तम्, तदिदं क्रियासम्बन्धरहितद्रव्यविषयम् । अवान्तरक्रियासम्बन्धे तु द्रव्यस्यापीतिकर्तव्यतात्वेनान्वयो भवत्येव । अतएव द्रव्या-णामपि मन्त्राणामर्थप्रकाशनरूपावान्तरक्रियासम्बन्धेन प्रकरणेनाङ्गत्वव्यवहारो गीमापकानामुपपद्यते । तथाच सन्निहि-तयागरूपक्रियासम्बन्धेन सोमस्येतिकर्तव्यतात्वेनाऽन्वयो युक्त एव ॥

अतएव—“नावान्तरक्रियायोगाद्देवे वाक्योपकर्त्तव्यतात् । गुणद्रव्ये कथं भावैर्गुह्यन्ति प्रकृताः क्रियाः ॥” इति वार्तिके अवान्तरक्रियायोगाद्देवे इत्युक्तम् । ब्रह्मानन्दस्वरव्योऽपि लघुचन्द्रिकाया सोमस्येतिकर्तव्यतात्वेन भावनाऽन्वय इति मलर्थलक्षणा नाङ्गीकुर्वन्ति ॥

तथाच एतन्मतरतीत्या “उद्धृता यजेत पशुकाम” इत्यत्रोद्धृतपदस्य नामधेयत्वे निमित्तमेवं परिष्करणीयम्—यथा यौगिकस्य पदस्य द्रव्यपरत्वे इतिकर्तव्यतात्वेनान्वयप्रसङ्गो नामधेयत्वे तदभावश्च नामधेयत्वे प्रथम निमित्तमिति । “सोमेन यजेत” इत्यत्र सोमस्येतिकर्तव्यतात्वेनान्वयेऽपि यौगिकत्वाभावात् नामधेयत्वम् । “दत्रा जुहोति” इत्यत्र तु दधिपदं न यौगिकं नवा दध्न इतिकर्तव्यतात्वेनान्वय इति दधिपदमपि न नामधेयम् ।

“चित्रया यजेत पशुकाम” इति वाक्ये चित्रापदमपि चित्रलक्ष्मीत्वरूपार्थद्वये प्रसिद्धमेव न यौगिकमिति नोद्धृदधिकर-णन्यायेन नामधेयमिति चित्रलक्ष्मीत्वरूपगुणद्वयविधानमेवात्र विवक्षितम् । तत्र च पूर्वतनवाक्येन “दधि मधु घृतमापो धानास्तण्डुल तत्सगृहं प्राजापत्यं” इति वाक्येन विहिते दध्यादिसगृहद्रव्यके यागे चित्रलक्ष्मीत्सिद्धत्वात् ज्ञेयत्वान्वयायोगाच्च न यजिधातुना स याग उद्देष्टुं शक्यते, किंतु चित्रलक्ष्मीत्वोभयस्य प्राणिद्रव्यासाधारणत्वात्प्राणिद्रव्यकयाग एवोद्देष्टव्यः ।

तत्र च प्राप्ते कर्मण्यनेकविधाने वाक्यभेदः । तदुक्तं—“प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः” इति ॥ प्राणिद्रव्यकथं यागो ययमीषोमीयपशुयागः, तर्हि “अजोऽमीषोमीयः” इति वाक्येन तत्र पुंस्त्वस्य विधानान्न स्त्रीत्ववि-यानसम्भवः । एवं “कृष्णसारज्ञोऽमीषोमीयः” इति वर्णान्तरविधानान्न चित्रलक्ष्मीत्वविधानसम्भव इति “सारस्वती मेधीमालभते” इतिवाक्यविहितमेपीमनूय चित्रापदेन चित्रलक्ष्मीत्वेनोद्देष्टव्यस्य विधेयस्य च समर्पणेनेकप्रसरताभङ्गापत्तिः ।

इयमेकप्रसरताभङ्गापत्तिर्वाक्यैः सामर्थ्यभङ्गापत्तिरित्यालङ्कारिकैरविशुद्धविधेयाशत्वदोषापत्तिरिति च व्यपदिश्यते । तदर्थं “वषट्कर्तुं प्रथमभक्ष” इत्यत्रैव प्राथम्यविशिष्टभक्षणस्यात्र चित्रलक्ष्मीत्वोक्त्येवोक्तिविधाने गौरवलक्षणे वाक्य-भेदः । प्राप्ते कर्मणि विशिष्टविधानासम्भवात्तत्र चित्राविशिष्टयागविधानम् । सति संभवे न प्रकृतहानेनाप्रकृतयागान्तविधि-विवक्षा युज्यते । तथाच वाक्यभेदापत्तिः द्वितीयं नामधेयत्वे निमित्तमङ्गोकरणीयमिति तेन चित्रापदं नामधेयमेव । “पञ्चदशा-न्याज्यानि” “सप्तदश पृष्ठानि” इत्यादावाज्यादिपदानां स्तोत्रनामधेयत्वेऽर्पादमेव निमित्तम् । तत्र हि “आज्ये स्तुवते” इति विहितस्तोत्रोद्देशेन पञ्चदशसङ्ख्याकाज्यानां सप्तदशपृष्ठानां वा विधानेऽनेकविधानप्रयुक्तो वाक्यभेदः समापद्यते । आज्य-पदेन स्तोत्रविवक्षणे तु पञ्चदशस्तोममात्रविधानान्न वाक्यभेदः ॥

तदर्थं निष्कर्षः—प्रमाणान्तरप्राप्तधालर्थोद्देशेन विधेयानेकार्थबोधकं विधेयान्तरबोधकपदान्तरसमभिव्याहृतं नोपपदं नामधेयम् । तत्र चित्रापदं विधेयानेकार्थबोधकं, आज्यपदं विधेयान्तरबोधकपञ्चदशपदसमभिव्याहृतम्, “सोमेन

यजेत” इत्यत्र तु विशिष्टविधानाच्च वाक्यभेदः । अत एव न विधेयान्तरबोधकपदान्तरसमन्वित्याहृतं सोमपदमिति न द्वितीयनिमित्तेनापि सोमपदं नामधेयम् ॥

पृतीयं तु निमित्तं यद्विधानार्थं यदुपपदमिति विवक्ष्यते तदर्थस्य द्रव्यस्य देवताया वा प्रमाणान्तरेण प्राप्तौ तत्पदं नामधेयमिति । यथा “अग्निहोत्रं जुहोति” इत्यत्राग्निहोत्रपदम् । तत्रायं पूर्वपक्षः—अग्निहोत्रपदं अग्नये होत्रमस्मिन्निति व्युत्पत्त्याऽग्निदेवताकं होम बोधयति । नेदं नामधेयम्, अग्निहोत्रपदे अग्निपदस्य यौगिकलाभावेनाग्निदेवताकहोमस्य विशिष्टस्यैव होमस्य “सोमेन यजेत” इतिवद्विधानेन वाक्यभेदाभावेन चोद्भिदधिकरणचित्राधिकरणयोरत्रापवृत्तेः, तथाच देवताबोधकमिति ॥

सिद्धान्तस्तु नात्राग्निदेवताविधानमपेक्षितम् । प्रमाणान्तरेणाप्राप्तं खलु विशिविधत्ते । नचाग्निः प्रमाणान्तरेणाप्राप्तः । “अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति” इति विनियोगविधिना प्रकृतहोमाद्गतया विनियुक्तो हि यो मन्त्र “अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा” इति तस्मिन्नग्निदेवता प्रकाश्यते । मन्त्राणामयं खभावो यस्सति सभवे प्रयोगसमवेतार्थप्रकाशकमिति । तथाचानेनाग्निदेवताप्रकाशानाम्यथानुपपत्त्यैव प्रकृतकर्मण्यग्निदेवतासिद्ध्या नाग्निहोत्रपदेन देवताविधिरपेक्षितः । अन्यथोत्पत्तिशिष्टगुणबोधे गुणान्तरावरोधस्यान्याय्यत्वात् “सूर्यां ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यं स्वाहा” इति मन्त्रलिङ्गेन “यत्सूर्याय च प्रजापतये च प्रातः” इति विधिना वा प्रातःकाले सूर्यदेवतायाः प्रकृतहोमेऽप्राप्त्या “यत्सूर्याय च” इति वाक्यं क्रियान्तरपरमापयेत । मन्त्रलिङ्गेन देवतासिद्धौ तु सायंप्रातःकालयोरग्निर्ज्योतिर्देवतात्वस्य सिद्ध्या “यत्सूर्याय च प्रजापतये च” इति वाक्ये सूर्याय चेति सूर्यानुवादपूर्वकं तत्समुच्चितप्रजापतिविधानान्नापूर्वक्रियान्तरपरत्वमापयेत ॥

अत्र केचित्—“यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति” इति विधिरेव देवताप्रापको न मन्त्रलिङ्गम् । तथासति हि “अग्निज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा” इति मन्त्रस्याप्यत्र कर्मणि विनियोगेन तेन मिश्रमन्त्रलिङ्गेन सूर्यदेवताया अपि सायंहोमे प्राप्यापत्तिः, विधिना देवतासिद्धिरिति पक्षे तु न तदापत्तिः । यद्यपि मन्त्रलिङ्गेन देवतासिद्धिपक्षेऽपि “यदग्नये च” इति वाक्ये केवलाग्निदेवतानुवादान्यथानुपपत्त्या न मिश्रमन्त्रलिङ्गं देवताप्रापकमिति सिद्धति, तथापि केवलाग्निदेवताया सायं होम एव मन्त्रलिङ्गेन प्राप्त्या मन्त्रलिङ्गेन देवताप्राप्तिसमते “यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोती” तिवाक्ये सायंपदवैयर्थ्यापत्तिः । तथाच न मान्त्रवर्णिकी देवता, किंतु कैवेवेति—वदन्ति ॥

परे तु विधिना तदेव विधेयं यदप्रमाणान्तरेण न प्राप्तम् । प्रमाणान्तरप्राप्तस्यापि विधिना विधानेऽग्निहोत्रपदमपि कर्मनामधेयं न स्यात् । अतो मन्त्रवर्णेन देवतायाः सिद्धतया “यदग्नये च” इति वाक्ये नाग्निदेवताया अपि विधानम्, अन्यथा प्राप्तकर्मोद्देशेनानेकविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अतो मान्त्रवर्णिकदेवताविधिवाद एव समीचीनः । यद्यप्यस्मिन्पक्षे “यदग्नये च” इति विधिवाक्ये सायंपदं वितथम्, तथापि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं तदिति न दोषः । इयमेव रीतिः—देवतावैधत्वमतेऽपि “अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा” इति मन्त्रविनियोगविधौ सायपदसार्थक्यार्थमादरणीया । यद्यप्यग्निहोत्रत्वावच्छेदेन नाग्निदेवता, प्रातःकाले तदभावात्, तथापि तत्सामानाधिकरण्येनाग्निदेवताया विद्यमानत्वात् नाग्निहोत्रपदानामलानुपपत्तिरिति—वदन्ति ॥

वस्तुतस्तु—मन्त्रवर्णप्रसक्तान्त्रिदेवताकत्वेनाग्निहोत्रपदं खरसत एव सायंप्रातःकालीनाग्निहोत्रहोमस्य बोधकम् । प्रातःकालेऽपि मिश्रमन्त्रलिङ्गेनाग्निदेवतायाः प्रसक्तिर्विद्यत एव । तथाच मान्त्रवर्णिकदेवताविधिपक्ष एव खरस ॥

अत्रानुसंधेयानि वाक्यानि “अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति,” “सूर्यां ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातः,” “यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति,” “यत् सूर्याय च प्रजापतये च प्रातः,” “अग्निज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा,” “सूर्यां ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति” च ॥

तथाच विधेयत्वेनाभिमतस्य द्रव्यस्य देवतायाश्च प्रमाणान्तरेण प्राप्तौ तत्पदं न देवताबोधकम्, किंतु नामधेयं यदि तत्पदं धालर्थसमानाधिकरणम् । अत्र च यत्पदं नामधेयमिति निर्णयते तेन पदेन या देवता यद्भव्यं वा विधित्स्वते तस्यैव प्रमाणान्तरेण प्राप्तस्त्वत्प्रत्ययपदेन विवक्ष्यते, नतु देवतान्तरस्य तत्रावरोधः । तथाच “वैश्वदेवेन यजेत” इति वाक्ये नामे यादियथासप्तके देवताविधिपूर्वपक्षे आग्नेयादियोगेष्वग्निदेवताया उत्पत्तिशिष्टत्वेऽपि वैश्वदेवपदं तदप्रत्ययानेन नामधेयं भवितुमर्हतीति निमित्तचतुष्टयादेव नामलमिति न्यायप्रकाशसिद्धान्तस्थिन्योपपत्तिकः ॥

अत्र मान्त्रवर्णिकदेवताविधिवादे मन्त्रवर्णप्राप्तदेवतानुवादेऽपि “यदग्नये च प्रजापतये च” इति वाक्ये अग्नयेपदं न कर्मनामधेयम्, धातुसामानाधिकरण्याभावात्, चशब्दध्रुवणाच्च । अग्नयेव न्यायः “आधारमाधारयति” इत्यत्राधारपदस्य कर्मनामधेयत्वेऽपि योजनीय । अत्राधारपदस्य क्षरद्वृतं नार्थः, “चतुर्दृशीतं वा एतद्वस्तु तस्याधारमाधार्ये”ति वाक्यान्तरेण तस्याधारणसंस्कारस्य प्राप्तलादित्याधाराव्यहोमनामधेयमेवाधारपदम् । प्रथमोदाहरणं देवताविधित्वनिरासार्थम्, द्वितीयं द्रव्यपरत्वनिरासार्थमिति विवेकः । सर्वथा तत्प्रत्ययन्यायः कर्मनामधेयतापादक इति सिद्धम् ।

तुरीयं' निमित्तं तद्व्यपदेशः । तस्य विधित्सितस्य द्रव्यस्यैव व्यपदेशो विशिष्टोऽपदेशः उपमानत्वेनोपमेयत्वेन च वाक्यशेषे व्यवहार इति तदर्थः । अस्योदाहरणम्—“श्येनेनाभिचरन्यजेत” इत्यत्र श्येनपदम् । इदं हि पदं श्येनपक्षिणि लताया सोम इव रूढम्, नतु यौगिकम् । अत उद्भिदधिकरणन्यायेन न नामधेयम् । अत्र यागस्याप्राप्तत्वात् प्राप्तत्वेऽप्यनेकविधानाभावात् वाक्यभेदः । “चित्रया यजेत पशुकाम” इत्यत्र पूर्वपक्षे पशुकामपदं यथा न फलसमर्पकं, किंतु “स्त्रीकाम प्रायश्चित्तं कुर्यात्” इत्यत्रैव पशुकामनाया सत्यामिति निमित्तसमर्पकमेव मात्राप्यभिचरन्निति निमित्तसमर्पकम् । अतो गुणसंबन्धस्य फलसंबन्धस्य च बोधनेन वाक्यभेदप्रसङ्गोऽपि न भवतीति न चित्राधिकरणेनापि नामधेयम् । प्रमान्तरेण प्रकृतयागे श्येनपक्षिणो द्रव्यस्य प्राप्तैराभावान् तत्प्रवृत्त्याधिकरणमप्यत्रावतरति । अतः परिशेषाद्भ्यपरमेवेति पूर्वपक्षं लिङ्गो भवति ।

सिद्धान्तस्त्वत्र वाक्यशेषे “यथा वै श्येनो निपत्याऽऽदत्ते एवमथ प्रातुर्व्यं निपत्याऽऽदत्ते” इति श्येनपक्षिण उपमानत्वं यथा निर्दिष्ट एवं एवमथमितीदंशच्छेनापि विधेयस्य श्येनस्यैव परामर्शदुपमेयत्वमपि तस्यैव निर्दिष्टं भवति । नचैतद्युज्यते, एकमेवोपमानमुपमेयं च न भवति, “रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरेव” इत्याद्यनन्वयोदाहरणे लगत्या एकस्यैवोपमानत्वमुपमेयत्वं च यदङ्गीकृतम् तत् किमर्थम्? उपमानान्तराभावद्योतनार्थम् । तथाचोपमानान्तराभाव एव लक्षणयाऽनन्वयोदाहरणवाक्यार्थः । तत्र च पदसमूहात्मकवाक्यलक्षणापेक्षयैकस्य विधिघटकस्यापि श्येनपदस्य गौण्या यागनामधेयत्वाङ्गीकार एव युक्तः । “विप्रतिषेधे भूयसा स्वास्त्वधर्मत्वम्” इति न्यायात्, “सङ्घे शक्तिं कर्तुं युगे” इति प्रवादोप्येतद्व्यायमूलक एव ॥

यद्यपि यथा—“उपाददे तस्य सहस्ररश्मिस्त्वभ्रा नवं निर्मितमातपत्रम् । स तदुक्कृत्वादिद्वरमौलिर्वैभौ पतद्भङ्ग इवोत्तमात्रे ॥” इत्यत्र एकस्यैवोपमानत्वमुपमेयत्व वाङ्गीकृतम्, तदुद्भिद्विशिष्टविधिपक्षे विशिष्टस्य यागस्योपमेयत्व श्येनस्योपमानत्वमिति सम्भवति, तथापि विशिष्टविधिपक्षे विशेषणविधेयार्थिकत्वेन प्राथमिकयागविषयत्वेन वाक्यशेषस्य योजनीयतयाऽनन्वयालङ्कार एवात्र भवतीति युक्तं श्येनपदं नामधेयमिति । अयं न्यायः “सन्देशेन यजेत” इत्यादौ सन्देशादिपदेऽपि सद्रमनीयः ॥

पञ्चमं निमित्तं विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिः । तथा नामधेयत्वं “वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत” इत्यत्र वाजपेयपदस्य । भाट्टीपिकाया तु वाजपेयपदस्यापि यौगिकत्वान्मलथलक्षणाप्रसङ्गेनोद्भिदधिकरणेनैव नामत्वं निर्णयितमिति सूचितम्, तथापि यथा व्युत्पत्त्या द्रव्यपरं यत्पदं तत्पदं तथैव व्युत्पत्त्या कर्मपरमपि यदि भवति तर्हि तत्पदं नामधेयमित्युद्भिदधिकरणनिष्कर्ष इति भाट्टीपिकायामेवोक्तम् । अतएवोद्भिदधिकरणारम्भे भाट्टीपिकाया—“गुणं कर्मणि च तुल्यवत् वृत्तिकानामुद्भिदादिपदानां” इति विषयनिर्देशः कृतः । वाजपेयपदं तु वाजरूपं पेयमिति कर्मधारयसमासेन द्रव्यपरं वाजं पेयो यत्रति वट्टव्रीहिसमासेन कर्मपरं इति न तुल्यवद्वृत्तिकं । तथाच वाजपेयपदस्य द्रव्यपरत्वे मलथलक्षणाप्रसङ्ग एव नामत्वे उद्भिदपदस्य निमित्तम् । एवंच वाजपेयपदस्यापि तेन नामत्वं भवेदेव यदि वाजपेयपदे मलथलक्षणाङ्गीक्रियते, तर्हि न मलथलक्षणा वाजपेयेन यागं यागेन स्वाराज्यं कुर्यादिति वाक्यार्थ उच्यमाने तु न तन्व्यायस्वावसरः । यागस्याप्राप्तत्वेन गुणसंबन्धे फलसंबन्धे च विधीयमानेऽपि न वाक्यभेदः ।

यद्यपि यजेतेत्यस्यात्रुत्तिरपेक्षिता, तथापि प्राथमिकबोधे यागस्य सवन्धसामान्येनान्वयात् वाजपेयकरणिका यागसंबन्धिनी भावनेति बोधाङ्गीकारान्न सोऽपीति न चित्राधिकरणमपि प्राप्नोति । अतिरिक्तस्य निमित्तद्वयस्य तु शङ्कितं नावकाशते । तथाच तद्व्यपरमेवेति पूर्वपक्षः ॥

सिद्धान्तस्तु यजिघातुना सा-यस्य सावन्धस्य च यागस्य निर्देशे विरुद्धत्रिकद्वयमापद्यते । उद्देश्यत्वं, प्रधानत्वं, अनुवायत्वं, इत्येकं त्रिकम् । विधेयत्वं, गुणत्व, उपादेयत्व, इत्यपरं त्रिकम् । तदिदं द्वयं परस्परविरुद्धम् । नथैकमेव सकृत् उद्देश्यत्वेन विधेयत्वेन च भागमर्हति । अतो वाजपेयपदं कर्मनामधेयम् ।

तत्र नामधेयस्थले द्विविधा गतिर्विद्यते । क्वचिदाख्यातपरतन्त्रं नामधेयम्, क्वचिन्नामधेयपरतन्त्रमाख्यातमिति । तत्र यत्र नामधेयं प्रसिद्धं तत्र तत्परतन्त्रमाख्यातम् । यथा—“दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेत” इत्यत्र पण्णामेव यागानामाश्रयादीनां तत्राप्यातेन ग्रहणम् । यथा वा “उद्भिदा यजेत” इत्यादौ च । वाजपेयेनेत्यत्र लाख्यातपरतन्त्रम् । प्राकरणिकेऽपिपशुभोभादीनां सर्वेषामेव वाजपेयपदनामत्वात् । नहि वाजपेयपदं प्रसिद्धार्थकमित्यन्यत्र विस्तारः ।

यथा हि औदुम्बराधिकरणेन गताथैवेऽपि पर्णमध्यधिकरणस्य मुखभेदेन प्रवृत्त्या न पौनरुक्त्यम् । एवं सुखभेदेन प्रवृत्त्या नानेनोद्भिदधिकरणस्योद्भिदधिकरणेनास्य वा पौनरुक्त्यम् ।

भाट्टीपिकाया तु निमित्तचतुष्टयस्याप्याक्षेप एवनेनाधिकरणेन धालर्थतिरिक्तभावनाङ्गीकारेण क्रियते परिहारथेति निरूपयन्ति । सर्वथा तु विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिनिमित्तत्वेऽप्यस्याधिकरणस्य तात्पर्यवर्णनं भाग्यकारणा युक्तमेव ।

विरुद्धत्रिकद्रव्यापत्तिरपि धाल्थार्तिरिक्तभावनाङ्गीकार एव भवति नान्यथा । तथाच पञ्चममपि निमित्तमत्राङ्गीकरणीय-
मेव । एतादृशनिमित्तपञ्चकं यत्र न संभवति तत्र न नामधेयत्वं, किंतु द्रव्यपरलमेव । यथा—“सोमेन यजेत” इत्यादौ ।
“यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्याया भवति” इत्यादौ च । अत्र ह्यग्नेयपदं कर्मनामधेयम् मन्त्रवर्णेन देवताया प्राप्तत्वा-
दिति न संभवति, एतद्यागज्ञतया कस्यापि मन्त्रस्य प्रमाणान्तरेण केवलाग्निदेवताकस्य प्राप्त्यभावात् । तथाच “सोमेन
यजेत” इतिवद्विशिष्टविधिरैवात्र विवक्षितः ॥

“वैश्वदेवेन यजेत” इत्यत्र तु वैश्वदेवपदं पूर्वोक्तनिमित्तपञ्चकेन नामधेयमिति न भवति, विश्वदेवशब्दस्य रूढत्वेन
प्रथमनिमित्तस्यानेकविधानाभावेन वाक्यभेदाभावेन द्वितीयनिमित्तस्य चाभावेन पूर्वतनवाक्यविहितयागेषु देवताविधेरैवात्र
विवक्षितत्वात् । “आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं सावित्रं द्वादशकपालं पौष्णं चरुं मारुतं सप्तकपालं वैश्वदेवीमा-
मिक्षा यावापृथिव्यमेककपाल” इति वाक्याष्टकविहितेष्वष्टसु यागेषु देवताविधानमिति यद्यपि न संभवति, सप्तमे यागे
विश्वदेवदेवताया उत्पत्तिवाक्येनैव प्राप्तत्वात्, तथापि सप्तसु यागेषु विश्वदेवदेवताविधानमिति युक्तमेव ॥

तत्र यद्युत्पत्तिशिष्टगुणावरोधे गुणान्तरावरोधो न न्याय्य इति गुणात्कर्मभेद एवात्र युक्त इत्यालोच्यते, एवमपि विश्व-
देवदेवताकक्रियान्तरस्थेवात्र विधानमिति सर्वथा वैश्वदेवशब्दो न यागनामधेयमिति शङ्का जायते । सा चैवं परिहरणीया ॥
वैश्वदेवशब्दोऽत्र कर्मनामधेयमेव । अपूर्वयागान्तरविधाने हि प्रकृतहानापकृतप्रक्रियाप्रसङ्गः । तथाचोत्पत्तिशिष्टन्यायस-
हकृततत्प्रत्यन्यायेन कर्मनामधेयत्व वैश्वदेवशब्दस्य सिद्धमेव । अष्टसु यागेषु वैश्वदेवशब्दप्रयोगस्तु वक्ष्यमाणलिङ्गसमवाया-
धिकरणेन विश्वदेवदेवताकयागघटितसमुदायघटकत्वेन यमेण सादृश्याद्गौण्या वृत्त्योपपद्यते । अथाना यागानां वैश्वदेवशब्द-
नामत्वनिर्णयस्य प्रयोजनं तु “प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत” इति विहितप्राचीनप्रवणदेशसबन्धस्याऽप्यपि प्राप्तिरेव ।
अन्यथा “वैश्वदेवीमामिक्षा” इति वाक्यविहितयागमात्रस्य मा समापयेत् ॥

उत्पत्तिशिष्टन्यायो यद्यपि कर्मभेदापादक इति द्वितीयाध्याये निरूपयिष्यते, तथापि तत्र गुणान्तरबोधकस्य पदस्य
धातुना वैयधिकरण्यमपेक्ष्यते । यथा “वाजिनो वाजिनं” इत्यत्र वाजिनपदस्य धातुना कल्पितेन निर्वपतिना न सामा-
नाधिकरण्यं, अत्र तु समानाधिकरणं वैश्वदेवपदमिति तस्माद्विलक्षणोऽयं न्याय इति विवेकः । सर्वथा च निमित्तपदं नाम-
धेयत्वे सिद्धमेव भवति ।

“वैश्वानर द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते” इत्युपक्रम्य आम्रातानां “यदष्टाकपालो भवति यत्रवकपालो भवति यद्दश-
कपालो भवति यदेकादशकपालो भवति यद्द्वादशकपालो भवति” इति वाक्यानां अष्टाकपालादिशब्दास्तु वैश्वानरेऽप्येस्तत्प्रत्यय-
न्यायेन नामधेयानि द्वादशकपालविधिनाऽष्टाकपालादीनां प्राप्तत्वादिति शङ्का तु नात्र प्रसरति । अष्टाकपालशब्दवाच्यो
हि पुरोडाशविशेषो द्वादशकपालशब्दवाच्यात्पुरोडाशाद्विलक्षण एव । एवं नवकपालादिशब्दार्थोऽपि नाष्टाकपालादि-
पदानि नामधेयानि ।

अतएव अष्टाकपालाद्विद्वयान्तरविधानमपि नात्र संभवति । उत्पत्तिशिष्टगुणावरोधे गुणान्तरावरोधस्यान्याय्यत्वेन ताद-
श्चाद्द्वादशकपालावरुद्धाया वैश्वानरेऽष्टाकपालादिविधानासंभवादित्यष्टाकपालद्रव्यविशिष्टयागान्तरविधानमत्र कर्तव्यम् ।
तच्च नात्र संभवति । “अष्टाकपालो भवति” इति भूधातुवर्णेन यागाश्रयणात् ।

यत्र हि द्रव्यदेवतासबन्धो वाक्ये गम्यते, तत्र यज्यश्रवणेऽपि तत्कल्पनं संभवति । यथा “आग्नेयोऽष्टाकपालो
भवति”, “वायव्यं श्वेतमालभेत” इत्यादौ, “ईषामालभते” इत्यादौ तु न तत्कल्पनम् । तथाच “अष्टाकपालो भवति”
इत्यादौ क्रियान्तरविधानमपि न संभवति ॥

कथंचित्संबन्धेऽपि “पुत्रे जाते” इत्युपक्रमस्य “यस्मिञ्जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव” इत्युपसहारस्त चैक्याद्वाक्यै-
क्यमत्रावगतं बाध्येतानेकयागविधाने इति द्वादशकपालस्तावकमेवाष्टाकपालादिवैवाक्यम् । अष्टाकपालानामशानामेव तेज-
स्वत्वादिफलोपयोगित्वे द्वादशकपाल प्रशस्त इति किमु वक्तव्यमिति ।

अशस्तुते अशस्तुतिपर्यवसानं लोकेऽपि सिद्धमेव । यथा “नेत्रे कर्णान्तविश्रान्ते” इत्यवयवस्तुत्या नायकादिस्तुति-
पर्यवस्यति । अत्रानुसन्धेयानि वाक्यानि—“वैश्वानर द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते यदष्टाकपालो भवति गायत्रियैवेनं
ब्रह्मचर्येन पुनाति यत्रवकपालस्त्रित्वास्मिन् तेजो दधाति यद्दशकपालो विराजैवास्मिन्नत्रायं दधाति यदेकादशकपाल-
स्त्रिष्टुभैवास्मिन्त्रिद्वयं दधाति यद्द्वादशकपालो जगलैवास्मिन्पशून्द्वाति यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव तेज-
स्व्यत्राद इन्द्रियाकी पशुमान् भवति” इति ॥

अस्यामिष्टौ कर्तृत्वं पितु फलं तु पुत्रस्येति षष्ठे निरूपयिष्यते । तथाचांशद्वाराऽस्तुतिसंभवे कथंचिदर्थवादमेवाङ्गीकर-
णीयम्? न नामधेयत्वम् । नहि केवलं सामानाधिकरण्यमात्रं नामधेयताया प्रमाणम् । तथाच “यजमानः प्रस्तरः,
“आदिलोप यूय” “अग्निर्वै ब्राह्मणः,” “अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवः,” इत्यादौ यजमानादित्याह्वयपश्चादि-

पदान्यपि न प्रस्तरादिनामधेयानि, किलथैवाद एव । सामानाधिकरण्य तु “भिहो माणवक” इत्यादिवद्भागमेवेति न दोष ॥

तत्र सिंहशब्दो माणवके यथा गाम्भीर्यादिगुणयोगेन वर्तते एव यजमानादिपदानि प्रस्तरादौ केन गुणेन वर्तन्ते इति चेदत्र सूत्रकारा. “तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसास्तत्र गुणा” इति सूत्रयामासुः । तत्र तत्सिद्धिः एककार्यकारित्वम् । प्रस्तरयजमानयो एकसुभधारणादिकार्यकारित्वेन यजमानपदस्य प्रस्तरे वृत्तौ निमित्तम् । जातिः एक जन्म एकोपादानत्वं अग्निशब्दस्य ब्राह्मणे वृत्तौ निमित्तम् । उभयमपि ब्रह्मणो मुखादुत्पन्नमिति श्रुतीनामुद्धोषः । सारूप्यं चाधुपतेजस्विलादिधर्मं यूपदिष्यते सामानाधिकरण्ये निमित्तम् । घृताको हि यूपोऽतीव तेजसा प्रकाशते । प्रशंसा स्तुति अपशुशब्दस्य पशुष्वजादिषु वृत्तौ निमित्तम् । यथा घटादयोऽथापेक्षयाऽप्रशस्ता. एवं अयमेधे अजादयोऽपि । अत्र प्रशंसाभावस्यैव निमित्तात्वेऽपि घटकतया प्रशंसापि निमित्तमेव । तदिदं सिद्धं यदन्यपदस्यान्यत्र प्रयोगो गौण्या वृत्त्या तदपेक्षिताश्च गुणा तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसा इति ॥

यत्तु—“सृष्टीरुपदधाति” इत्यत्र सृष्टिशब्दस्य खरसतः सृष्टिशब्दघटितमन्त्रपरस्यापि उपधानप्रकरणगतासृष्टिमन्त्राणामपि बोधकत्वं तदपि सृष्टिशब्दस्य गौण्योभयसाधारण्येनैव । तत्र तु गुण खसजातीयधिकावयवघटितसमुदायघटकत्वम् । अयमेव लौकिक छत्रिन्याय । एतेन—“प्राणश्रुत उपदधाति” इत्यत्र प्राणश्रुच्छब्देन प्राणश्रुदप्राणश्रुन्मन्त्रस्य विवक्षणमपि व्याख्यातम् ॥

इयान् विशेष —सृष्ट्यसृष्टिमन्त्रसमुदाये सृष्टिमन्त्रा अधिका असृष्टिमन्त्रा खल्वा । प्राणश्रुदप्राणश्रुन्मन्त्रसमुदाये तु प्राणश्रुन्मन्त्रा खल्वा अप्राणश्रुन्मन्त्रा अधिका इति ॥ तथाच छत्रिन्यायो लोके द्विविधो भवति । यत्र समुदाये छत्रिणोऽधिकाः खल्वा वाऽछत्रिणश्च खल्वा अधिका वा तत्र समुदाये सर्वेषां “छत्रिणो गच्छन्ति” इत्यत्र छत्रिपदेन प्रहणमिति ॥

सृष्टिशब्देन प्रमाणान्तरेण उपधानाद्गतया प्राप्तत्वात् यथा सृष्टिमन्त्राणां प्रहणं न तथा “अक्ता शर्करा उपदधाति” इत्यनन्तरश्रुते “तेजो वै घृत” इति वाक्यशेषे प्रमाणान्तरेणाजनसाधनतया अनिर्णयानां जलादीनां प्रहणं इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ “घृतेणावधैति” इत्यादौ वाक्यशेषे अवदेशविशेषसाधवणेष्याज्यादीनामेव सामर्थ्यात् प्रहणमिति सिद्धमिदं यत् विधिमन्त्रार्थवादसृष्ट्याचारव्याकरणादीनां नामधेयानां च सर्वेषां धर्मं पर्यवसानमिति तादृशधर्मं चोदनेन प्रमाणं नाऽन्यदिति ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रथमाध्याये धर्मं प्रमाणानि विचारितानि । द्वितीयाध्याये धर्माणां परस्पर भेदो निरूप्यते । तत्र ‘अग्निहोत्र जुहु-यात्स्वर्गकाम’ ‘ज्योतिश्रेमेन स्वर्गकामो यजेत’ ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’ ‘विश्वजिता स्वर्गकामो यजेतेत्यादिषु बहुषु वाक्येषु किमेक एव स्वर्गाऽवगम्यते उत भिन्न इति निर्णयो हि साधनभेदेन साध्यभेदसावयवकत्वात् साधनानां परस्पर भेदसिद्ध्यधीन एव भवति । साधनानां परस्पर भेदो हि नामधेयभेदेन धातुभेदेन गुणभेदेन सहय-याऽभ्यासेन प्रकरणान्तरेण वा भवतीति निरूपयिष्यते । तदुपोद्घाततया च प्रथमसिद्धानां धालर्थ एव भावनाया फलसाधनत्वेनान्वेतीति निरूपणभावश्चकम् । तन्निरूपणं च सोमेन’ यजेतेत्यादिषु उपपदार्थं सोमो वा धालर्थो वैक एव फलसाधनमिति निर्णयाधीनम् ॥

तदर्थं च प्रतिपदाधिकरणे उपपदार्थं धाल्वर्थश्च भावनायामुभय प्रत्येकं करणम् । तथाच सोमोऽपि स्वर्गसाधनं यागोऽपि स्वर्गसाधनमिति पूर्वपक्षद्वयानेकादृष्टकल्पनाप्रसङ्गादिकमेव फलकरणं अन्यत्तु तदुपकारकमिति निर्णयितम् ॥

अयं भाव —सिद्धं हि सोमद्रव्यं नारण्यावस्थितिमात्रेण फलजनकं यजमानस्य भवितुमर्हति किंतु यजमानेनोपा-देयत्वेन । उपादेयत्वं नाम कृतिविषयत्व यत्किञ्चित्क्रियाद्वारं सोमस्य भवति । सा च त्रिया “सोममभियुगोती”त्यादिवा-क्यविहिताभिपत्त्या “प्रहैर्जुहोती” इति वाक्यसिद्धहोमपर्यन्ता विवक्षितेति होमेन भस्साद्भावमापन्न सोमोऽपि क्षणिकया-गादिकमिवापूर्वद्वारं फलजननसमर्थं इति सोमेन स्वर्गजननार्थमेकमपूर्वं कल्पनीयम् । एवं यागेनापि विना द्रव्यं खरू-पासिद्ध्या यत्किञ्चिद्द्रव्यद्वारा स्वस्वरूपसिद्धावपि स्वेन फलजननार्थमेकमपूर्वं कल्पनीयमिति प्रत्येकं फलसाधनतयाऽन्यथेऽने-कादृष्टकल्पनाप्रसङ्गः । एकस्यैव फलसाधनत्वे तु सोमकरणत्वे धाल्वर्थः । आग्रयतया सोमस्य, यागकरणत्वे द्रव्यतया सोमश्च यागस्योपकरोतीति नापूर्वद्वयकल्पनेति ॥

तत्र च कस्यैकस्य फलसाधनत्वं विवक्षितम् ? किं सोमस्योपपदार्थस्योत यागोर्धाल्वर्थस्येति विशये सोमेन यजेतेत्यत्र यजेतेत्यस्य यागेन फलं कुर्यादिति विवरणेऽपि स्पष्ट यागस्य धाल्वर्थस्य करणत्वं न प्रतीयते । नहि धातुतरमपि तृतीयादि-

वर्त्मक समवति । 'अर्थवदधानुरन्वय्य प्रातिपादिन्'मिति वातुभिन्नमेव स तु प्रातिपादिकमेत्यनुसारास पाणिनि । नेमेनेति तृतीयाविभक्त्या तु सोमस्य करणत्वं स्पष्टमवगम्यते । तथाचाह्यातार्थकृते सभिहितोऽपि वाल्वा यवा प्राद्याधिकरणन्यायेन भाव्यत्वेन नान्वेति एवं साधनत्वेनापि नान्वेति ॥

कारकश्रुत्या हि सोमस्यैव करणत्व कामपदसमभिव्याहारेण स्वर्गस्यैव भाव्यत्वविव स्वष्टं गम्यते । अत एव हि वेदं सा-याथोपदिश्यते इति न्यायः । साथं हि फलं सिद्धेनैव भवति न साधेन । अन्यथा साध्यस्यापि साध्यान्तरेणैव भाव्यत्वे तस्यापि साध्यान्तरेण तस्यापि साध्यान्तरेण इत्यनवस्था समापद्यते, तथाच सोमस्यैव भावनाया करणत्वेना-यय इति पूर्वपक्षः । अस्मिन्पक्षे सोमस्य प्रवानत्वेन विकृतिध्वतिदेशो न स्यात् । रोमाभावे पृथिकस्य प्रतिनिधिग्रहणमपि युक्तमिति विवेकः ॥

इदं तु न सङ्गतम् । प्रत्ययाना प्रकृत्यथान्वितस्वार्थोपकत्व हि नियतम् । तथाचाह्यातार्थकृता प्रथमतो यागस्यान्वया-न्तरमेवोपपदार्थस्य सोमादेरन्वयः । तथाच साधनाकाङ्क्षाया यागस्य प्रथमत साधनत्वेनान्वये सति अनन्तर सोम-यत्काङ्क्षाभावेन करणत्वेनान्वयासंभवात् यागोपकारकतयैव रोमस्यान्वयः ॥

भावना हि अशत्रयमपेक्षते साथं साधनमितिकर्तव्यता चेत्युक्तम् । तत्र च प्रथमत साधनाकाङ्क्षा, अनन्तर साध्या-काङ्क्षा, तत इतिकर्तव्यताकाङ्क्षेति क्रमः । कुर्यादित्युक्ते हि प्रथमत किमिति, तदनन्तर किमर्थमिति, तदनन्तर कव-र्तति खलवाकाङ्क्षन्ते । तथाच भावनाया वाल्वात्थस्यापेक्षितत्वेन प्राथम्येनोपजीव्यत्वेन च एतदुपयोपयत्प्रत्यासत्त्या लर्थै एव भावनाया करणं नोपपदार्थं सोम इति सिद्धम् ॥

यत्तु पद्याधिकरणे वाल्वात्थस्य यागस्यैव फलत्वेनान्वय इति पूर्वपक्षितं, तत्साध्याकाङ्क्षैव प्राथमिकीत्यभिप्रायेण । सि-न्तस्तु साधनाकाङ्क्षाया एव प्राथम्यात् धाल्वात्थस्य करणत्वेनान्वय इति पद्याधिकरणमप्यत एवोपपद्यते । अन्यथा ध्याकाङ्क्षाया एव प्राथम्ये धाल्वात्थस्य कथमपि भावनायामन्वयात् पूर्वं स्वर्गकामपदार्थस्य स्वर्गस्य भाव्यत्वेनान्वयासंभ-वत् तदधिकरणमसङ्गतं स्यात् ॥

यस्तु "दद्रा जुहोती"त्यादौ उपपदार्थस्य करणत्वेनान्वयो होमस्य च भाव्यत्वेनान्वयः स "आनर्थक्यप्रतिहताना विप-नं बलावले"मिति न्यायेनागत्या "परिपूर्णं पद पदान्तरेणान्वेति"ति नियमोऽनुसंधानो एव ॥

अस्तु वा प्राथमिकी साध्याकाङ्क्षाऽनन्तर साधनाकाङ्क्षा तत इतिकर्तव्यताकाङ्क्षेति । पद्याधिकरणसिद्धान्ते तु परिपूर्णं पदान्तरेणान्वेतीति नियमस्यानर्थक्यप्रतिहतन्यायेन दद्रा जुहोतीत्यत्र करणाकाङ्क्षाप्राथम्यपक्ष इव सकोच एव क-त इति न दोषः । तथाच द्वितीयया साधनाकाङ्क्षाया साधनत्वेन वाल्वात्थस्यान्वययोग्यत्वेन तत्परित्यागोक्तानयम-नेन च सोमस्य न करणत्वेनान्वयो युक्त इति धाल्वात्थं एव सर्वत्र सति समवे भावनाया करणत्वेनान्वेति । तदुक्तं 'वाक्या-वधिरन्याय्यं श्रुत्यर्थवधिसमवे' इति । अत्र च 'श्रुत्यर्थं सन्निकृष्टत्वं वाक्यायां विप्रकृष्टत्वं'ति वाचिक्तात् 'वाक्यार्थवि-हपपदार्थविधि श्रुत्यर्थविधि सन्निकृष्टार्थविविरिति निष्कर्षः । यत्तु न्यायप्रकाशे—'वाक्यार्थविधि पदान्तार्थविधि-यर्थ' इत्युक्तं तस्यायमवेवाभिप्रायः ॥

इदं च भावार्थाधिकरणं तत्रैव धाल्वात्थस्य करणत्वेनान्वय गमयति । यत्र धाल्वात्थगुणयोरप्राप्ति यवा सोमेन यजेतै-वपदार्थस्य सोमस्य यागस्य चोभयस्य प्रमाणान्तरेणाप्राप्तत्वात् । यत्र बोभयोरपि समवत्प्राप्ति प्राप्तिरेव वा, यथो 'ह्रय-ति पुरोडाशं प्रथयति' 'ऐन्द्रवायवामान्द्रहान्यहोती'त्यादौ । अत्र प्रथमोदाहरणं पुरोडाशविधिबान्वायानुपपत्त्या नस्य लक्षणे तत्र मन्त्रस्य च समवत्प्राप्तिरियते चेदप्यथ्युक्तकलादिसिद्धयर्थं मन्त्रप्रयनयोहमयोरपि विधिर्निर्वाहते । तीयोदाहरणे तु "ऐन्द्रवायव जुहोती"ति वाक्यमन्तरेणन्द्रवायवग्रहण विहितमपि तत्रैन्द्रवायवग्रहणस्य प्राथम्यार्थं पुनर्विधि-क्षित इत्युभयत्रापि भावार्थाधिकरणं प्रवर्तते । एव यत्र धाल्वात्थस्यप्राप्तिस्तत्रापि "अग्निहोत्र जुहोती"त्यादौ तदधिक-प्रवर्तते । 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम' इत्यत्रापि अग्निहोत्रहोमस्योत्पातवाक्येन फलसामान्यसाधनत्वबोधेपि फलविश-ाधनत्वस्याप्राप्त्या धाल्वात्थस्य करणत्वमेवेति भावार्थाधिकरणं प्रवर्तते एव । "दद्रा जुहोती"त्यत्र तु होमस्या "अग्निहो-ती"त्यादिसि-प्राप्तत्वात् दद्र एव करणत्वेनान्वयो न होमस्येति न भावार्थाधिकरणप्रवृत्तिः । एवं "दन्द्रिन्द्रियकामस्य यादिति"ति वाक्येऽपि दद्र एव करणत्वेनान्वयः, धाल्वात्थं दद्रः फलजननार्थमाश्रयो भवति ॥

अत्र प्राचीनाः दधिकरणत्व करणीभूतं दधि वा विधीयत इति वदन्ति । खण्डदेवान्वात्थस्तु यागवैषम्ये प्रमाणाभावात् एव विधानम् । न च प्राप्तत्वात् विधिरिति वाच्यम्, पक्षप्राप्तावपि नियतप्राप्त्यभावेन विधिलसंभवात् । "अग्निहोत्रं जुहोती"ति स्थानन्तरं हि "दद्रा जुहोति" "पयसा जुहोति" "यवाग्वा जुहोती"ति वाक्ये. खले कपोतन्यायेनान्विताना दध्यादीना इत्य इति दद्रः पक्षप्राप्तिर्न निश्चिता प्राप्तिः । इदं च भावार्थाधिकरणं वाल्वात्थतिरिक्त्या भावनाया सत्यमेवोपपद्यते ॥

न च तस्या प्रमाणं विद्यत इति नैयाकरणानामाशङ्का तु पचतीत्यस्य पाक करोति पाकेन क्रुरोतीति विवरणानुपपद्य

धाल्थस्यापि कारकत्वावगमात् तस्यापि अन्वययोग्या क्रियाऽह्यतेनावुच्यत इत्यङ्गीकरणीयमिति तस्या एव करोतिपद-
विनियमाणाया भावनात्वात्त्रात्र प्रसरति । तथाच “भावप्रधानमाह्वयत्”मिति निरुक्तमपि भावनामुल्लयविशेष्यतामेव
बोधयति न धाल्थ्वयुह्यविशेष्यताम् । एवंच सति संभवे नह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणमिति न्यायेन
सर्वेषामपि भावनायामेवान्वयः ॥

तत्र च प्रातिपदिकार्थस्य प्रत्ययार्थकरणत्वाद्वा मुमुवात्तल्लिङ्गसन्ध्यादेरपि तत्रैवान्वयस्यापेक्षितत्वात् चशब्दार्थसमुच्च-
यादेः प्रातिपदिकार्थ एवान्वयात् स नियम एव परिंकरणीय यत् मुमुवात्तल्लिङ्गसन्ध्यातिरिक्तार्थो यो निपातोपसर्गप्राति-
पदिकतिरिक्तशब्दगम्यस्तस्य सर्वस्यापि भावनायामेवान्वय इति । तथाच स्वर्गभावकाया भावनाया यागस्यैव करण-
त्वेनान्वय इति क्षणिकस्य योगस्य फलपर्यन्तावस्थानासम्भवात् श्रौतार्थानुपपत्त्याऽत्रापूर्वमेकमेव कल्प्यत इति नानेकादृष्ट-
कल्पनाप्रयुक्त गौरवमापतति ॥

अत्र वेदान्तिन कर्मारोहितेश्वरप्रसाद एव कर्मण फलजननार्थं द्वार नलपूर्वमिति मन्यन्ते ॥

तदिदं न सन्नतमिति तु गीमासका । तेषामयमाशयः — धर्मो येन क्रियते तन्निरूप्येव कस्यचन व्यापारत्वस्य युक्तत्वेन
तद्यधिकरणेश्वरप्रसादस्य तत्त्वायोगः । तथाच सूक्ष्मावस्थापन्नो याग एव यावत् फलमवतिष्ठत इति वा यागेऽनुष्ठिते
फलोत्पत्त्यनुकूला एका शक्तिरङ्गीक्रियत इति वाङ्गीऽङ्गीकरणायम् । तत्र सूक्ष्मावस्थापनस्य यागस्य फलजननानन्तरं नाश-
कत्पत्तं न युक्तमिति शक्तिरेव द्वारम् । तदेवापूर्वमिति कथ्यते ।

यत्तु केषाचन ध्वंसद्वारा यागस्यैव फलजनकत्वमिति नापूर्वकत्पनमत्रापेक्षितमिति पर्यनुयोगकरणम्, तत्र “धर्म-
क्षरति कीर्तनादि”ति धर्मनाशबोधः कश्चिदुच्युपापति । नहि ध्वंसो नश्वर । किंच प्रवानयागस्य साद्रस्यैव फलजनकत्वात्
अज्ञयागानां तदुपकारकत्वमपि स्वसद्वारंवेति कल्पनीयम् । तथाच सद्रुद्रशूर्पनाथारोहानुष्ठानेनैवेष्टित्या पुनरुज्ञाना-
मनुष्ठानं नापेक्षितं स्यादिति प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिन्यायो न सफलः स्यात् । एष विकृतिध्वपि प्रकृतियागानुष्ठानानन्तरं अज्ञा-
नुष्ठानमनावश्यकं भवेत् । अतोऽपूर्वमेवावान्तरो व्यापारः । एव च तत्तद्ज्ञापूर्वाणां तत्तत्प्रधानयागजन्यपरमापूर्वत्पत्तावेव
विनियोगात् प्रवानापूर्वोत्पत्त्यनन्तरमेव नासात् न कालान्तरे पुनरुज्ञानानुष्ठानं प्रकृतौ विकृतौ वाऽऽपद्यते ।

तच्चापूर्वं उत्पत्त्यपूर्वं अज्ञापूर्वं परमापूर्वं समुदायापूर्वं नियमापूर्वमिति पञ्चविधम् । उत्पत्त्यपूर्वं प्रधानयागानुष्ठानान-
न्तरमेवाज्ञानुष्ठानान्तः पूर्व प्रधानयागजन्यं यदपूर्वं तदेव । अज्ञयागाद्यनुष्ठानानन्तरं उत्पत्त्यपूर्वजनने उत्पत्त्यपूर्वेषु पर-
मापूर्वजनने उपकारकाणि याग्यपूर्वाणि तान्यज्ञापूर्वाणि । तत्र दृष्टार्थपूर्वाज्ञाविशेषाणां उत्पत्त्यपूर्वजनने उपयोगः, इतरे-
षामुत्तराज्ञापूर्वाणां तेन परमापूर्वजनने उपयोग इति विवेकः ॥

यत्र हि बहूना प्रवानानां समुचित्यैकफलसाधनत्वं तत्र तदुत्पत्त्यपूर्वं समुदायापूर्वं जन्यते । तत्र समुदायाद्वये तु
समुदायापूर्वाभ्यां परमापूर्वं जन्यते । नियमापूर्वं नियम्यमानानुष्ठानेन भवतीति पूर्वमेव निरूपितम् । तथाचैक प्रधान
यत्र तत्राज्ञापूर्वाणि उत्पत्त्यपूर्वं परमापूर्वं च । यत्र बहूना यागानामेकं समुदायं फलसाधनं तत्राज्ञापूर्वाणि उत्पत्त्यपूर्वं स-
मुदायापूर्वं परमापूर्वं च । दर्शापूर्णमासयोर्नु अज्ञापूर्वं पडुत्पत्त्यपूर्वाणि समुदायापूर्वद्वयं चेति विशेषः । समुदायापूर्वस्थलेऽज्ञा-
पूर्वाणां परमापूर्वंऽपि परम्परयापयोगात् । अकृतितु नासयादिवर्मातिदेशानुपपत्तिरित्यादि माट्टीपिकाया व्यक्तम् ॥ तथाच
सोमेन यजेतेत्यत्रैकस्यैव प्रवानस्य विद्यमानत्वानापूर्वेद्वयकत्पनमिति प्रतिपदाधिकरणसिद्धान्त उपपन्न एव ॥

तत्र च श्रौतार्थोपपत्त्याऽपूर्वं अदृष्टफलेष्वेव कर्मसु कल्प्यते न दृष्टफलेषु, दृष्टफलेषु तु विधिसार्थान्तराद्यं नियमापूर्वकत्पनम-
पेक्ष्यते । यथा “ब्रीहीनवहन्ती”त्यत्र । अत्र हि अवघातस्य धाल्थ्वयस्य यद्यपि भावनाया करणत्वेनान्वयः, तथापि नावघातो-
ऽपूर्वद्वारा कर्तृपकारकं प्रयाजादिवत् । तदेव हि फलं यत् भावनाया भाव्यत्वेनान्वेति । यथा उजोतिष्ठोमयागभावनाया
भाव्यं स्वर्गो यागस्य फलम् । तथाच प्रकृतेऽपि ब्रीहीनिति द्वितीयथा ब्रीहीणामेव कर्मत्वावगमात् त एव फलं ॥

फलत्वं च चतुर्वां भवत्युपपाद्यत्वादिनेति पूर्वमेव निरूपितम् । तत्र किंचार्थस्वरूप फलत्वं ब्रीहीणामङ्गीक्रियते । यद्यपि
अवघातेन ब्रीहिषु वैतुष्यात्वावस्थान्तरप्राप्तिर्भवतीति लोकत एवाधिगतं तथापि लोकतो नखविद्वलनादिसाधनान्तरं मा
प्रवर्ततामिति लोकत पूर्वं शास्त्रप्रवृत्त्यङ्गीकारेणवघातविधिरत्र सार्थक इति “ब्रीहीनवहन्ती”त्यत्राप्यपूर्वविधिरैवेति खण्डे-
वानुयायिनः ॥

तेषां मतेऽवघातोऽदृष्टार्थ इति पूर्वपक्षस्यावसर एव नास्ति । शास्त्रतः पूर्वं लोकप्रवृत्त्यङ्गीकारेण वा पूर्वपक्षः । अन्ये तु
नियमविधिरैवायमिति अवघातनियमानुष्ठानात् एक नियमापूर्वमङ्गीकरणीयम् । तत्रच नियमापूर्वं आनुपपन्निकं न प्रधा-
नोद्देश्यमिति न नियमापूर्वार्थं वैतुष्यार्थं चावघातानुष्ठानं । अन्यथा कृष्णलवरावपि नियमापूर्वार्थमवघातानुष्ठानापत्त्यार्थ-
लोपात् कृष्णलेषु नावघात इति दशमाध्यायधिकरणमसन्नं स्यात् । अतएव नानैकोद्देश्यकल्पनिबन्धनवाक्यभेदो न वा
भावनायाः कृतिरूपाया एककर्मलभङ्गापत्तिः, किंतु वैतुष्यार्थमेवावघातानुष्ठानम् ॥

यद्यवघातजन्यवैतुष्यस्य नखविदलनजन्यवैतुष्यस्य च स्वरूपतो न भेदस्तथापि अवघातजन्यवैतुष्यमेवापूर्वोपयोगि, अन्यथा नियमापूर्वसपादनासम्भवात् । तत्र ब्रीहियेन ब्रीहिल्लरूपं यदि विवक्ष्यते तर्हि वैकृतनीवारादिचरावघातानापत्ति । प्रकृतावपि यवपुरोडाशप्रयोगेऽवघातानापत्ति । अत ब्रीहियेनपूर्वसाधनव्यक्तयो विवक्ष्यन्ते इति अवघातस्यापि वैतुष्यद्वाराऽपूर्वं एव पर्यवसानात् न विकृत्यादी अवघातापत्तिः । अत्र चाऽपूर्वपदेन न परमापूर्वं विवक्ष्यते । अस्य वाक्यस्य दशपूर्णमासप्रकरणस्थत्वेन तादृशपरमापूर्वसाधनत्वस्याज्यादिष्वपि विद्यमानत्वेन तेषामप्यवघातापत्याऽवघातदृष्टार्थतावाधापत्ते, किंतु पुरोडाशयागजन्यापूर्वमेव विवक्ष्यते इति न सकर । तथाच “ब्रीहीनवहन्ती”त्यत्र ब्रीहियेन ब्रीहिल्लविशिष्टा व्यक्ति केवलव्यक्तिविशेषो वार्थ, किंतु पुरोडाशयागजन्यापूर्वसाधनत्वमिति नावघातातिदे-
शायनुपपत्ति ॥

अत्रेदं विचारणीयम्—ब्रीहियेन पुरोडाशयागजन्यापूर्वसाधनयवनीवारादिव्यक्तिसामान्यस्यापूर्वसाधनत्वेनेव खलु विवक्षा, तथाच तेन धर्मपुरस्कारेण ब्रीह्यादिषु वैतुष्यार्थमवघातस्य लोकोत्स्राप्तत्वात् कथमत्र नियमविध्यादिसिद्धान्तोपपत्तिरिति, अत्रायमाशय—यद्विशेषयो कार्यकारणभाव- तत्सामान्ययोरपीति न्यायेनापूर्वसाधनत्वेनेव ब्रीहिल्लेनापि अवघातस्य साधनत्वमस्तिद्विदमादाय सामान्यरूपेणावघातादिप्राप्तिसमादायैव सर्वत्र नियमविधिप्रवृत्तिरिति । विधेयन्ति चैतत् नग्माध्याये भाट्टीपिकायामिति तत् एव द्रष्टव्यम् । अद्वैतसिद्धावपि तृतीयपरिच्छेदेऽयमर्थ सम्भवेव विशदीकृत इति सर्वमनवयम् । तथाचावघातो नापूर्वार्थ इति सिद्धम् ॥

एतेन—“ब्रीहीन् प्रोक्षती”ति वाक्यमपि व्याख्यातम् । तत्रापि प्रोक्षणेन ब्रीहिल्लेन कस्य चन सस्कारस्योत्पत्त्यभ्युपगमेन प्रयाजादिवददृष्टार्थत्वाभावात् । स च सस्कार अतिशय इति पदेन व्यपदिश्यते । स च ब्रीहिल्लमो नापूर्ववदामधर्म । उभयत्रापि पूर्वपक्षेऽपूर्वार्थत्वम् । तत्र ब्रीहीनिति द्वितीयाया लक्षणया करणत्वमर्थ । विशिष्टविधान च समानम्, सिद्धान्ते तु प्रथमवाक्ये ब्रीहिल्लमवैतुष्यार्थत्वं द्वितीयवाक्ये तन्निष्ठसस्कारार्थत्वमिति विवेक । तथाच सति सभवे धाल्थस्य दृष्टार्थत्वम्, अन्यथा अदृष्टार्थत्वम् ॥

यत्तु—“विनापि विधिना दृष्टलाभात् हि तदर्थता । कल्प्यस्तु विधिसामर्थ्यात्त्वर्गो विवक्षिदादिष्व”दिति शास्त्ररीपिकायामुक्तं तत् दृष्टफलत्वे यस्य वाक्यस्य नियमविधित्वं न सम्भवति तद्वाक्यविषयम् । यथा होमादीना न दध्यादिभस्मभावार्थत्वं किंतु अदृष्टार्थत्वमेव । यत्र तु नियमविधित्वं सम्भवति तत्र दृष्टार्थत्वमेवाङ्गीकरणीयम् । यथा अध्ययनविधेरर्थज्ञानार्थत्वम् । तदुक्तं शास्त्ररीपिकाया—“लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टपरिकल्पना । विधेस्तु नियमार्थत्वान्नायंकर्यं भविष्यती”ति । तथाच प्रकृतेऽपि दृष्टार्थत्वमेवाङ्गीकरणीयम् । एतेन करणमन्त्रा अपि “बहिर्देवसदन दामी”त्यादयो व्याख्याता । तेषामपि तत्तदर्थप्रकाशनरूपदृष्टार्थत्वात् । मन्त्रेणैव मन्त्रार्था स्मर्तव्या इति नियमविधिसम्भवात् ॥

यानि तु स्तोत्राणि शस्त्राणि वा तानि लहदृष्टार्थान्येव । तत्र प्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं स्तोत्रम् । अप्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं शस्त्रम् । तानि हि न देवताप्रकाशनार्थानि किंतु तद्गुणाभिधानानि । गुणाभिधानस्य हि प्रकृतकर्मणि देवाताया इव ब्रीहीणामिव वा नोपयोगो वर्तते । तथाच तददृष्टार्थत्वमेव । तथाच माहेन्द्रस्तोत्रादो केवलनिर्गद-सत्त्वमपि न दोषाय । तथाच द्विविधान्यज्ञानि सन्निपत्योपकारकाणि आरादुपकारकाणि च । यानि कर्मद्वन्द्वव्योद्देशेन विहितानि तानि सन्निपत्योपकारकाणि यथाऽवघातप्रोक्षणादीनि, यानि तु प्रकरणादिना साक्षात्प्रधानाद्धानि तानि आरादुपकारकाणि । सन्निपत्य-एकत्र पतिरुपकारकाणि आरात्-शीघ्रं तादृशपतन विनोपकारकाणांति च सन्निपत्योपकारकारादुपकारकपदयोरर्थः । तत्र सन्निपत्योपकारकेभ्यो नात्मन्यपूर्वं आरादुपकारकेभ्यस्तु तदिति प्रधानपूर्वसिवाङ्गापूर्वमप्यवश्यमङ्गीकरणीयम् । अत्राध्याये केवलं स्तोत्रादितोऽप्यपूर्वमुत्पद्यते इत्येव निरूप्यते । अत्राङ्गीभावव्यवस्थादिकमुत्तराध्याय-हृति न दोष । “अग्नीदग्नीन् विहरे” त्यादिमन्त्रास्तु केवलमभिधायका एव न विधायका इति मन्त्राणा प्रमाणान्तरप्राप्ता-र्थस्कारत्वमेवेति न कर्मभेदोऽपूर्वभेदो वा तत्र भवति ॥

अथेदानीं प्रसङ्गात् को नाम मन्त्र, किंच ब्राह्मणत्वमिति विचारयामः । मन्त्रत्वप्रकारकप्रसिद्धिविषयो मन्त्र इति मन्त्रलक्षण “कपिजलानालभते” इत्यादि विधिसाधारणमपि भवति, अग्न्यानि तु लक्षणानि न तत्साधारणानि भवन्ति इति मन्त्रत्वम् । तद्यत्तिरिक्तो वेदभाग सर्वोऽपि ब्राह्मणपदेन व्यवहियते । ब्राह्मणं विधिः नोदकवाक्यमित्यादीनि पर्यायपदानि । अर्थवादाना नामधेयानां निषेधाना सर्वेषा विध्येकवाक्यत्वयैव प्रामाण्यात् ब्राह्मण एवान्तर्भावः ॥

यत्तु “अग्नये जुष्टं भिव्यामी”ति आग्नेययागप्रकरणस्थस्य सौर्षविकृतियागोऽस्तिदेशेन प्राप्तस्य वैकृतस्यैवदेवताप्रकाशनार्थम-
निशब्दस्य स्थाने सूर्यायेतिपदनिक्षेपस्य ऊहपदेन व्यवहियते । स चोहः मन्त्रो वा नवेति विचारणायामोऽपि मन्त्र एवेति पूर्वपक्षो भवति । तस्यायमाशय—वैयाकरणाना तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन रूढते इति न्याय प्रसिद्धो वर्तते, तेन न्यायेन मन्त्रमध्ये पतितोऽपि ऊहो मन्त्र एव युक्त । अतएव “मन्त्रो हीनः खरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमान हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः खरतोऽपराधात्” इति श्रुतौ मन्त्रपदप्रयोग उपपद्यते ॥

इदं हि वाक्य प्रवरनामधेयादिषु खरवर्णान्नपरिधेनोच्चारणमेव बोधयति यथेन्द्रशशुः खरतोऽपराधादिति दृष्टान्त-
खारस्तात् । यथोहेषु खरवर्णाद्यपराधः सभाव्यते न तथा वैदिकेषु अव्ययनपरपरया मात्रामात्रापरित्यागेन खरमात्रापरिहारेण
च परिपाल्यमानेषु मन्त्रेषु सभाव्यते । तथाचोहप्रवरनामधेयानि तत्तत्प्रयोगे यजमानेन प्रयुज्यमानानि मन्त्र एवेति ।
तदिदं न सन्नतम्, नोहादयो मन्त्रा भवितुमर्हन्ति । नहि गोमध्यपतितो गर्दभो गौर्भवितुमर्हति । तन्मध्यपतित तद्गृह-
णेन गृह्यत इत्यस्य हि न्यायस्यैवमेव तात्पर्यं, यत्र मध्यगतेन पूर्वतनस्वरूपाहानि पूर्वतनस्वरूपबोधकं पदेन सागम-
स्वरूपस्यापि तत्र ग्रहणमिति ॥ यथा अदश्शब्दावयवाकारत्वेनादकश्शब्दावयवाकारस्यापि ग्रहणमिति । तथाचोहादीनामपि
मन्त्रावयवत्व समवत्येव । न तावता मन्त्रत्वम् । “मन्त्रो हीन खरतो वर्णतो वेति” श्रुती मन्त्रपदं गौण्या इत्या
मन्त्रमेवोह बोधयति । अतएव महाभाष्ये—मन्त्रहीन इति पद्यो स्थाने “दुष्ट शब्दः खरतो वर्णतो वेति” पाठो दृश्यते ।
तथाचोहादयो न मन्त्रा ॥ अतएव वैदिकानां तत्र मन्त्रत्वप्रसिध्यभाव उपपद्यते ॥

अनेन प्रसङ्गेनोपस्थितर्गादिस्वरूपमप्यत्रैव सूत्रकारा निरूपयन्ति । तत्र ऋद्धन्त्राणा लक्षणमर्थवशेन व्यवस्थितपादवि-
भागत्वमिति “तेषा ऋद्धन्त्रार्थवशेन पादव्यवस्थे”त्यत्र निरूपितम् ॥ गीतयस्तु सामपदेन व्यवहियन्ते । अतिरिक्ताश्च मन्त्रा
यजुर्मन्त्रा । ऋग्वेदगता मन्त्रा ऋद्धन्त्राः सामवेदगता मन्त्रा साममन्त्रा यजुर्वेदगता मन्त्रा यजुर्मन्त्रा इति लक्षण तु न
संभवति । सर्वेषु हि वेदेषु सर्वेऽपि मन्त्रा विद्यन्ते । अतएवो “चैर्कृत्वा क्रियते उपाशु यजुषा उच्चं सामा उच्चैर्निगदने”ति
वाक्ये ऋगादिशब्दाः “अत्रैर्कृतेषु वायोर्थेजुर्वेद आदित्यात्सामवेद” इत्युपक्रमे वेदस्तुत्या विषयार्थादयोरेकविषयलनियमात्
उपक्रमस्थार्थवादागतवेदपदानुसारेणर्गादिवेदपरा इति “वेदो वा प्रायदर्शनादि”त्यधिकरणे निरूपित सप्रयोजन भवति । अत्र हि
पूर्वपक्षे वेदान्तरगतानामपि ऋद्धन्त्राणासुचैरुच्चारण सिद्धान्ते तु तत्तद्वेदखर इत्युपक्रमपराक्रमादौ व्यक्तम् । तथाच नाथं
नियमो यद्वेदे ऋद्धन्त्रा एवेत्यादिमन्त्राणां पृथक् लक्षणकरणमुपपद्यत एव । ऋगादिविधिविवाक्याना लक्षणं तु तत्तद्वेद-
गतविधिविवाक्यत्वमेवेति न दोष ॥

यस्तु पूर्वोक्तेषु वाङ्मयेषु मध्ये “उच्चैर्निगदने”ति वाक्यं तत्र निगदशब्देन निगदो वेद इति चतुर्वो वेदो न विवक्ष्यते । निग-
दशब्दो हि उच्चैर्गद्यमानत्वगुणयोगेन यजुर्विशेषानेव बोधयति । तथाच न सन्नाभेदेन वेदभेदो विवक्षित । अयमेव न्यायो
लौकिकस्य ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायस्य मूलम् ॥

यथाहि ‘ब्राह्मणमानय परिव्राजक भोजयेति सन्नाभेदे धर्मभेदे च सत्यापि परिव्राजकशब्देनापि ब्राह्मणविशेष एव
विवक्ष्यते नत्वब्राह्मण एवमत्रापि यजुर्विशेष एव निगदपदेन विवक्ष्यत इति न किञ्चिदुपपन्नम् ॥ यस्तु लौकिकस्तकको-
ण्डिन्याय यथा ‘ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयता तर्कं कौण्डिन्याये’ति, अत्र ब्राह्मणविशेषस्यैव कौण्डिन्याशब्देनापि ग्रहणमिति
तत्र कौण्डिन्याय दधि न देयमित्यभिप्रायोऽपि गम्यते, ब्राह्मणपरिव्राजकवाङ्मये तु परिव्राजकस्यानगन न कर्तव्यमिति न
गम्यत इति ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायाद्विलक्षणोऽयं न्याय ॥

“उच्चैर्निगदने”त्यत्र तु निगदानामुपाशुत्वस्यप्राप्त्या न तन्निषेधोऽत्राभिप्रेत इति ब्राह्मणपरिव्राजकस्येवायं न्यायो मूलम् ।
अतएव भाट्टीपिकाया निगदग्रहणं तु ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनेत्युक्तम् । “प्रकल्प्य चापवादाविधिसुसप्तोऽभिनविशते” इति
न्यायेनो “पाशु यजुषे”ति वाक्य हि निगदव्यतिरिक्तानामेवोपाशुत्व गम्यतीति ॥

एतावता प्रबन्धेन ऋगादिमन्त्रलक्षणानि यानि निरूपितानि तैर्ऋगादिमन्त्रपरिमाणमप्यर्थात्स्वीतम्, यजुर्मन्त्र-
परिमाणं तु न सुगमं प्रलिष्टपठितसहितप्रत्ययानामेव यजुर्मन्त्रत्वात् । तत्र चैकार्यत्वमेकमन्त्रत्वप्रयोजकमिति वर्णनीयम् ।
तत्र किं नामैकार्यत्वम्? न तावदेकविधेयकत्वम् । “दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेते”ति हि वाक्यस्यैकत्वं न सिद्धमेव ।
भिन्नप्रतीतिविषयानेकमुख्यविशेष्यराहित्यं तदिति विवक्षणे यद्यपि नोक्तदोष, अनेकेषामपि मुख्यविशेष्याणा तत्रैक-
प्रतीतिविषयत्वात् । तथापि “भगो वा विभजतु अर्थमा वा विभजत्व”त्यादिमन्त्रानामेकत्वमापद्यते । बहुव रक्तु ते मन्त्रा ।
एतेनैकप्रयोजनकत्व एकत्वमित्यपि परास्तम्, सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ इत्यस्य तदनापत्ते । अतो भिन्नप्रतीतिविषयानेक-
मुख्यविशेष्यराहित्ये सति विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वं एकवाक्यत्वम् ।

“स्योन् ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि” इति मन्त्रे विभज्यमाने “तस्मिन् सीदायुते प्रतितिष्ठे”ति
मन्त्रो यथा साकाङ्क्षः तस्मिन्पदार्थानिर्णयात्, नैवं “भगो वा विभजतु” इत्यस्य विभागेन “अर्थमा वा विभजतु”
इत्यस्य साकाङ्क्षत्वम् । अत्र साकाङ्क्षात्पदेनापर्यवसितशाब्दबोधजनकत्व विवक्षितम् । विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वेऽपि
“स्योन् ते” “तस्मिन् सीदे”ति मन्त्रयोर्भिन्नप्रतीतिविषयानेकमुख्यविशेष्यकत्वात् नैकमन्त्रत्वम् । तथाच वाक्याङ्गित्यस्य
बलीयस्त्वेन मन्त्रद्वयस्य व्यवस्थया सदनसादनयोर्विनिर्णयोऽपि वक्ष्यमाण उपपद्यते । यथा पदैकवाक्यतास्थले साका-
ङ्क्षत्वेनैकवाक्यत्वमेव वाक्यैकवाक्यतास्थलेऽपीति प्रयोगविधिरपि श्रौत एव कल्प्यमानोऽपि भवति । तथाच विभ

ज्यमानसाकाङ्क्षे सति भिन्नप्रतीतिविषयानेकमुद्द्यविशेष्यराहित्यमेकवाक्यत्वम् । तत्र विशेषणदलं “भगो वां विभज-
त्वि”लादीना एकावक्यतानिवाचनार्थम् । विशेष्यदलं तु ‘स्योनं ते’ ‘तस्मिन् सीदे’तिमन्त्रयोरेकमन्त्रलनिरासार्थम् । यत्र
तु “सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावि”त्यादी उक्तलक्षणलक्षितत्वं तत्रैकवाक्यत्वं समतमेव । “इषेवोर्जेत्वे”त्यत्र तु आख्यातं यत्र न
श्रूयते तत्रापि “वेत्वेति शान्त्वामाच्छिनती”त्यादिविनियोगविधिभेदानुसारेण चिननतीत्यादिपदाभ्याहारात् विभिन्नप्रतीतिविष-
यानेकमुद्द्यविशेष्यकत्वात् प्रथमस्य छेदनार्थत्वात् द्वितीयस्य मार्जनार्थत्वाच्च परस्य साकाङ्क्षाभावाच्च न विशिष्टस्य
प्रयोजकस्य तत्र सभव इति मन्त्रभेद एव तत्र विवक्षितः ॥

यद्यपि द्विविधो विनियोगो दृश्यते—यथाचप्रतीकेनान्तप्रतीकेन च । यथे “मामगृह्णन्ति”त्यादावाचप्रतीकेन । अन्तप्रतीकेन
तु “अमृतमनि प्राणायत्वे”त्यत्र । अत्र ह्यगृतमनि प्राणायत्वेति प्रतीकस्य “आन प्राण एतु परावत आन्तरिक्षादिव-
स्परि । आप पृथिव्या अमृतमनि प्राणायत्वे”ति मन्त्रोच्यं । तथाचेनेम्वोर्जेत्वेत्यनयोरेकमन्त्रत्वेऽपि “इषेत्वेति शाखामा-
च्छिनति ऊर्जेत्वेत्यनुमार्ष्टि” इति विनियोगभोरुपपत्तिस्तु न सभवति । तत्रोक्तविविधविनियोगस्यादर । यत्र लिङ्गवशेन
मन्त्रैक्यावगम यथोक्तस्थले । इषेत्वेत्वेत्यनयोस्तु न लिङ्गवशेन मन्त्रैकत्वमिति सर्वस्यापि मन्त्रभागस्य विनियोग
एवं “वेत्वेतिशाखामाच्छिनति” “ऊर्जेत्वेत्यनुमार्ष्टि”त्यनयोविवक्षित इति न दोषः ॥

यत्रतु क्लृप्तमन्त्रादौ क्लृप्तप्रकाशन एव विनियोगस्तत्रापि “क्लृप्तीवांचयती”ति विनियोगविधौ क्लृप्तपदार्थानां भेदस्यान्ना-
नमित्या “युर्गङ्गेन कल्पतामि”त्यादावपि मन्त्रभेद एव । तथाच विनियोगविन्यनुसारेणाख्यातरहितेभ्यःपि मन्त्रेषु आख्या-
ताभ्याहारादिना मन्त्रभेद एव विवक्षणीय विभज्यमानसाकाङ्क्षादिति निरूपितं भवति ॥

एतावता प्रवन्धेन यावताभेनेकवाक्यत्वं तावदन्तो भाग एको यनुर्भन्त्र इति यत्र परिमाण निरूपितम् । तत्र यथा
स्वार्थमाप्नातस्य विभागे साकाङ्क्षलमेकवाक्यतयाप्रयोजकमेवमन्यार्थमाप्नातस्य विभागेऽपि तत्त्वं तत्त्वप्रयोजकम् । अत एव “या
ते अग्नेऽयाशया तन्वैर्पिष्टा गह्वरेष्टोप्रवचो अपावधी त्वेपं वचो अपावधी स्वाहे”ति मन्त्रार्थमाप्नातस्य तन्वैर्पिष्टेत्यादिभा-
गस्य “या ते अग्ने रजाशया” इत्यनेनापि साकाङ्क्षात् अत्रापि सवन्धेन “या ते अग्ने रजाशया तन्वैर्पिष्टोप्र वचोऽपाव-
धीन्त्वेपं वचोऽपावधी स्वाहे”त्यस्यैव मन्त्रत्व नतु “या ते अग्ने रजाशये”त्येतावन्मात्रस्य ॥

शब्दानामन्वये कारणमाकाङ्क्षा योग्यताऽऽसत्तिश्च नलनन्तरसमाप्तानम् । यत्र ह्यन्यार्थमाप्नातस्यान्येनान्वयो न सभवति
तत्र तु यावदाप्नात तावदेव यत्र परिमाणम् तत्र पर्यवसितशाब्दबोधजनकत्वं तु अध्याहर्णार्थस्य पदान्तरैर्लौकिकैरिति
ऊहस्थल इव न तस्यापि मन्त्रपरिमाणेऽन्तर्भावः । यथा “स ते प्राणो वायुना गच्छतामि”त्येतदर्थमाप्नात समच्छतामिति
पदं “स यजत्रैरद्वान्ती”त्यत्रान्वयार्थयोग्यम् ॥

नहि अज्ञानीति बहुवचनं समच्छतामित्येकवचनेनान्वेतीति तत्राध्याहारैरेकवाक्यार्थपर्यवसानम् । पूर्वत्रानुपदोऽत्र तु अध्या-
हार इति निर्णयः । अस्य प्रयोजनमनुपपन्नं तत्सहित एव मन्त्रोऽध्याहारे तु तद्रहित इति विशेष इति शान्द्रूपीयकाया व्यक्तम् ।
सर्वथा च मन्त्रलक्षणादीनामुपपन्नत्वात् मन्त्राणां चाभिधायकत्वेनाविधायकत्वात् लिङ्गादिघटितवाक्यानामेव विविधत्वात्
तत्र च धात्वर्थस्यैव भावनाया साधनत्वेनान्वयात् उपपदार्थानां फलसाधनत्वाभावात् अपूर्वभेदो धात्वर्थभेदे एव भवति-
नतु तदभेदे । यथा “ऽग्निहोत्रं जुहोति” “अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम” इत्यादौ नापूर्वभेद धात्वर्थस्य होमस्यैकत्वात् ।
यजति ददाति जुहोतीति विभिन्नधातुप्रतिपाद्याना धात्वर्थानां तु भेदात् तत्रापूर्वभेद एवावधिकरणाय इति धर्मभेदे प्रथम
निमित्तं शब्दान्तरम् ।

तत्र विभिन्नधात्वर्थकत्वं नतु भिन्नधातुकत्वमात्रम् । अतएव “तिस आहुर्जुहोती”त्यत्र सत्यया धात्वर्थभेदेनापूर्व-
भेदादिरुपपद्यते । विभिन्नवाक्यार्था एकेव भावनात्र विवक्ष्यताम्, यथा दध्ना जुहोति पयसा जुहोतीत्यादौ दध्याद्यनेक-
द्रव्यानुसारेणैकेव भावना विधीयते, तथाच नानेकादृशकल्पना, अन्यथा “सोमेन यजेते”त्यादावपि सोमयागयोहभयोरपि
फलसाधनत्वापत्त्या प्रतिपदाधिकरणसिद्धान्तमज्ञापतिरिति शङ्का तु नात्र प्रसरति । यथैक एव होम दध्यादिना भवति
नैवमेकैव कृतिर्यागदानहोमादिभिर्भवति, विजातीयकृति विना विजातीयधात्वर्थस्वरूपासमवात् । तथाच धात्वर्थभेदो
भावनाभेदधात्वर्थस्य विवक्षणीय इति धात्वर्थभेदाद्भावनादिभेदादि युक्तम् ।

धात्वर्थभेदध्यासासेन सप्रथया सङ्गया गुणात् प्रकारान्तरेण चैकधात्वर्थोभ्यत्वेऽपि भवति । क्वचित्तु धातुभेदेनेत्यन्य-
देतत् । अत्रेदं चिन्त्यम्—यत् विभिन्नधात्वर्थकत्वं शब्दान्तरत्वमिति । अत एव सत्यया कर्मभेदस्य तत्र आहुतीरित्यु-
दाहरणम् । यथाऽन्यासादिना धात्वर्थभेद एवमत्रापि शब्दान्तरात् धात्वर्थभेद एव निरूप्यते इत्युक्तिः सभवति ।
तथाच क्वचिद् भावनाभेद क्वचित् धात्वर्थभेदो विचार्यत इति वैरूप्यापद्यते । यद्यपि भावनेन प्रधानमिति तदभेद
एवाध्यायाश्च इति युक्त्य सन्ति, तथापि तदुपयोगितथैव धात्वर्थभेदोऽपि विचार्यते इति न दोष इति । अत्रेदं तत्त्वम्—

भावनाभेदोऽध्यायार्थः, अभ्यासेन हि प्रथमं भावनाभेद एव । एवं गुणेनापि, गुणस्य साक्षात् भावनायामेवान्वयात् । एवं प्रकरणान्तरेणापीति शब्दान्तराधिकरणेऽपि स एव निरूप्यते । सख्यासंज्ञयोस्तु धात्वर्थभेदकत्वेऽपि न विरोधः, तत्र गत्यन्तराभावादिति ।

अत्राभ्यासात् कर्मभेदस्योदाहरणम्—“समिधो यजति” “तनूनपातं यजति” “इडो यजति” “बर्हिर्यजति” “स्वाहाकारं यजति” इति । अत्र यद्यपि न धातुभेदः, तथापि पंचस्वपि एक एव यागो यदि विवक्ष्यते न तर्हि किमपि प्रयोजनं संभवति । अतो विधिः पुन श्रवणं भावनाभेदार्थम् । भावनाभेदश्च यागभेदमन्तरा न संभवतीति धात्वर्थभेदोऽप्येक-धातुबोधत्वेऽप्यर्थसिद्ध एव । “समिधो यजति” “तनूनपातं यजति” “बर्हिर्यजति” “स्वाहाकारं यजति” “इडो यजति” इति षट्वाक्यानि दर्शपूर्णमासप्रकरणे विद्यन्ते । एतानि वाक्यानि तद्दर्शपूर्णमासयागोद्देशेन न समिदादिदेवताविधानार्थानि, आग्नेयादिवाक्यैरेव तत्राग्न्यादिदेवतानां शिष्टत्वेनोत्पत्तिशिष्टगुणावरोधे गुणान्तरावरोधो न न्याय्य इति न्यायविरोधात्, अतः कर्मभेद एवात्र विवक्षणीयः ॥

तत्रच निमित्तं न गुणभेदान्नानम्; समिदादिवाक्येषु समिदादिपदानां कर्मनामधेयत्वेन देवतापरत्वाभावात् । यथाह्य “अग्नि-होत्रं जुहोती”त्यत्राग्निहोत्रपदं तत्प्रत्ययान्यायेन नामधेयं एव समिदादिपदमपि नामधेयमेव ॥

दृष्टान्ते—“ऽग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निं खोह्रे”ति मन्त्रलिङ्गादिवात्र “समिध समिधोऽग्न आज्यस्य वियन्तु” “तनूनपादम् आज्यस्य वेतु” “इडो अग्न आज्यस्य वियन्तु” “बर्हिर्ग्न आज्यस्य वेतु” इत्यादिमन्त्रलिङ्गादेव देवतायाः प्राप्तिः संभवः । समिदादिपदानामत्र नामधेयत्वेऽपि यजिसामानाधिकरण्येनैव शाब्दबोध इति समिदादिसङ्गत्स्यैव यागस्य विधाने प्रयोजनाभावाद्-नन्यपरविधिपुन श्रवणरूपाभ्यासेनात्र कर्मभेदः ।

“अथैव ज्योतिरर्थेऽथ विश्वज्योतिरर्थेऽथ सर्वज्योति”रित्यत्र ज्योतिरादिपदानां “एतेन सहस्रदक्षिणेन यजेते”ति यजि-सामानाधिकरण्येन शाब्दबोध इति यजिसामानाधिकरण्यं विनाऽऽज्ञातानां नामधेयानामेवेदमेतदादिशब्देनानूदितानां कर्म-भेदकत्वं निरूपयिष्यत इति न सङ्गयाऽत्र कर्मभेदः । येन न्यायेन समिदपदं नामधेयं तेनैव न्यायेन तनूनपातादिपदेनापि न देवताविधानमिति “दग्ना जुहोती”त्यादिवत् गुणविधित्वोपवर्णनमपि न भवित्वा ॥ प्रकरणांतरन्यायस्तु नात्र भवति । अनुपस्थितौ हि प्रकरणान्तरम् । नचात्रानुपस्थितिः । तत्सिद्धं शब्दान्तरमिवाभ्यासोऽपि कर्मभेदमादधातीति । तथाच पञ्चप्राजाजन्त्यानि पञ्चाङ्गापूर्वाण्यङ्गाकरणीयानि । “अग्निहोत्रं जुहोति” “दग्ना जुहोति” इति वाक्ययोस्तु नाभ्यासः; होमस्य द्रव्यपेक्षित्वेन द्रव्यविधानेन सार्थक्यात् अनन्यपरविधिपुन श्रवणाभावात् । एतेन “दग्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादि”त्यत्रापि न कर्मभेद इति सूचितम् ॥

यथा “अग्निहोत्रं जुहोति” “अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम” इति वाक्ययोर्न कर्मभेदः, प्रथमस्योत्पत्तिपरत्वेन द्वितीयस्याधिकारपर-त्वेन चान्यपरत्वाद्द्विधिपुन श्रवणस्य, तथा “दग्ना जुहोती”ति विहितस्य “दग्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादि”त्यत्र फलसंबन्धेनान्यपर-त्वात्तानन्यपरविधिपुन श्रवणरूपाभ्याससंभवः ॥

अनेनैव न्यायेन “य एवं विद्वान् पौर्णमासी यजते” “य एवं विद्वानमावास्यामि”त्यत्र नाग्नेयादि यागव्यतिरिक्तयागान्तर-विधानम्, तेषामेव षण्णा यागानां पौर्णमास्यादिनामसंबन्धबोधनेनान्यपरत्वात् । नहि “य एवं विद्वान्”ति वाक्ये यागविधानं संभवति । तत्रैव यागस्य विधियैत्र स्ववाक्ये वाक्यान्तरे वा प्राकरणिके द्रव्यदेवतयोर्द्रव्यमात्रस्य वा विधिरस्ति । यथाऽ “अग्निहोत्रं जुहोति” “सोमेन यजेते”त्यादौ । अत्र तु स्ववाक्ये द्रव्यं देवता वा न श्रूयते । नापि वाक्यान्तरेण तयोस्सिद्धिः । तद्धि वाक्यं न “यदाग्नेयोऽष्टकपालोऽमावास्यायामि”ति भवति । तत्राग्निदेवतायाः पुरोडाशस्य च प्राप्तकर्मोद्देशेन विधाने वाक्य-भेदापत्त्या क्रियान्तरविधानं हि समापद्येते ।

नापि “वार्त्रंघ्री पौर्णमास्यामनूच्येते” “वृधन्वती अमावास्यायामिति” विनियुक्तमन्त्रलिङ्गात् अग्निसोमयोर्देवतालस्य “सर्वस्यै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यत् ध्रुवायामाज्यमि”ति द्रव्यस्य च प्राप्तिः, वार्त्रंघ्रीवृधन्वतीवाक्ययोरपेक्षितव्यवस्थामात्र-परत्वेनाविनियोजकत्वात् । “सर्वस्यै वै”त्यस्याप्युपाश्रुयागविषयत्वात् प्रकृतोपयोगः ।

अत्रेयमाशङ्का—“य एवं विद्वान्” इति वाक्यं क्रियान्तरविधिपरमेव । द्रव्यदेवतयोः प्राप्तिस्त्वितिदेशेन भवित्वा । यथा हि सोमयाग स्वार्थबोदितदेवतारहित एवमयमपीति ज्योतिष्टोमस्यैतत्प्रकृतिलाञ्जीकारे हि न दोषः । अतोऽपूर्वभेदोऽत्र विव-क्षितः—इति ।

तत्रेदं समाधानम्—ज्योतिष्टोमस्येष्टिप्रयुगोदादिः संवलितत्वेनेष्टीनां दर्शपूर्णमासविकृतित्वेन दर्शपूर्णमासस्वरूपनिर्णयति-त्पूर्वं सौमिकप्रयोगस्यैव निर्णयभावेन “य एवं विद्वान्”ति वाक्यविहितस्य यागस्य ज्योतिष्टोमविकृतिलासंभव इति । “य एवं विद्वान्” इति वाक्यद्वयविहितयागवैव हि दर्शपूर्णमासौ ।

तथाचैकैकत्रिकानुवादेन तस्य पूर्णमासी अमावास्यायेति नामसंबन्ध एवात्र क्रियते । तत्र पौर्णमास्या आग्नेययागः उर्जाशु-यागः अग्निषोमीययाग इति त्रिकं, अमावास्यायां आग्नेययाग ऐन्द्रदधियाग ऐन्द्रपयोयाग इति त्रिकमिति विभागः । दर्शपूर्ण-

मासाभ्यामित्यत्रोत्पत्तिवाक्येन येषां कालसंबन्धोऽवगतस्तेषामेव प्रहणमिति न प्रयाजादीनां प्रहणम् । अमावास्या दर्श इति पर्यायपदे । एवं पौर्णमासीपूर्णा मासपदेऽपि ।

अत्र च कल्पसूत्राण्येव प्रमाणानि । तत्र “यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यं चाच्युतो भवति” । “ऐन्द्र-दध्यमावास्यायां” “ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायां” “ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत्” “तावद्भूतामग्नीषो-मावाज्यत्सेव नौ उपांशु पौर्णमास्या यजन्” इति वाक्यैः आग्नेयाग्नीषोमीयोपांश्वेन्द्रदधिपयोयागाना षण्णाममावास्यापौर्णमा-स्यन्त्यतरकालसंबन्धोऽवगत इति षण्णामेव यागाना समुदायद्वयरूपेण “दर्शपूर्णमासाभ्या खर्गकामो यजेते”त्यत्र विवक्षा । तथाच “य एवं विद्वानिति”ति वाक्यद्वयेऽपि न यागान्तर विधीयत इति न धालर्थभेदो न वा भावनाभेद इति सिद्धम् ।

अत्र केषांचन मतं उपांशुयागोत्पत्तिविधि —“उपांशुयागमन्तरा यजती”तिवाक्यमिति, तन्मते पूर्णमासीसमुदाये तस्य प्रहणं “शिरो वा एतद्यज्ञस्ये”त्यादिप्रधानक्रमे “हृदयमुपांशुयाग” इति तस्यापि प्रहणमिति “प्रायदर्शनाच्चे”ति सूत्रानुसा-रिणी व्यवस्था पौर्णमास्यमावास्याशब्दयो समुदायद्वयपरत्वे इति समुदायस्य प्रत्येकं पौर्णमास्यमावास्याकालसंबन्ध-“पौर्ण-मास्यां पौर्णमास्या यजेत” “अमावास्यायाममावास्याया यजेते”ति वाक्यद्वयेन सिध्यतीति न तद्वाक्यं वितथम् ।

अत्राग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यत्राग्नेयपदार्थस्यापि द्रव्यपरत्वात्सामानाधिकरण्यानाष्टाकपालपदार्थान्वयो व्युत्पन्न इति शास्त्र-दीपिकाकाराः । खण्डदेवाचार्यास्तु—“तद्वितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रलिङ्गेन वा पुन । देवताया विधिस्तत्र दुर्बलं तु परं पर”मिति वार्तिकत्वात् “सास्य देवते”ति पाणिनिस्मृतेरपि तद्वितस्य देवताशक्तावेव तात्पर्यात्—द्रव्यदेवतयोरुभयोरपि यागं प्रति गुणात्वेन “गुणाना च परार्थत्वात्संबन्ध-समत्वात्स्यादि”ति न्यायेन परस्परान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् देवताया अपि भाव-नायामेवान्वय इति—वदन्ति ।

तत्र यद्यपि प्रथममते आग्नेयवाक्येन विद्वद्वाक्यापेक्षितरूपस्य विवो नानेकविधानप्रयुक्तो वाक्यभेद, तथापि आग्ने-याष्टाकपालयोः संबन्धः प्राक्, अनन्तरं च तयोर्योगसंबन्धो विधातव्य इत्यावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदो भवेदेवेति शास्त्रदीपि-कायामेवोक्तमिति न दोषः । अयमेव न्यायोऽग्नीषोमीयादिवाक्येष्वपि योजनीयः । सर्वथा च विद्वद्वाक्ये न यागान्तरवि-वक्षा । यथान्नात्र यागविधानाभावेऽप्यपूर्वभेदो न निवार्य, समुदायापूर्वस्याङ्गीकरणीयत्वात्, तथाऽन्यत्र विस्तरः ।

“उपांशुयाजमन्तरा यजती”तिवाक्यशेषतया समान्नातानि “विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामिलायाग्नीषोमावुपांशु यष्ट व्यावजामित्वाय प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वायेति” वाक्यानि यानि, तान्यपि तव्यप्रत्ययघटितत्वात् यागान्तरविधायकानि तेषामेवोपांशुयाजनामसंबन्ध-“उपांशुयाजमन्तरा यजती”त्यत्र बोध्यत इति तु न सम्भवति, “सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदे न युज्यते” इति न्यायेन विष्णादिदेवताकानेकयागविधाने वाक्यभेदापत्तं, आग्नेयादिवाक्यानि तु न विद्वद्वाक्यशेषे समा-ज्ञातानि, नवैकवाक्यतागमकमुपक्रमोपसह्यारयोरैकरूप्यं तत्र विद्यते । अत्रहि “उपांशुयाजमन्तरा यजत्यजामिलाये”त्युपक्रमे योऽजामिता (आलस्यपरिहारः) उपक्षिप्त, स एव “विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामिलायाग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वाये” त्युपसह्यारेऽपि प्रतिवाक्यं निर्दिष्ट इति युक्तमेकवाक्यत्वं । तथाचोपांशुयाजार्थवाद् एवेदं वाक्यजातम् ।

“अहं कृत्यत्तुच्ये”ति अर्हांथेऽपि तव्यप्रत्यय-स्मर्यते । अतएव “आत्मा वारे द्रष्टव्य श्रोतव्य” इत्यादौ न विधिरिति भामतीसिद्धान्त उपपद्यते । येषां विवरणाचार्यादीना मते श्रवणादौ विधिस्तेषामपि द्रष्टव्य इति तव्यप्रत्ययेन न विधिरिति संमतमेव ।

किंच यथा आग्नेयादियागसमुदाये पौर्णमासीनामसंबन्धस्य “पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेते”त्यादिना गुणफलविधौ उप-योगो नैवमुपांशुयाजनामसंबन्धस्य किमपि प्रयोजनं विद्यतेऽसाधारणम् । एतेन विष्णादिवाक्यैर्देवतामात्रं विधीयत इति शङ्कापि परास्ता, मन्त्रलिङ्गेनैव विष्णादिदेवतासिद्धेस्तद्वैयर्थ्यात् । अत्र च विष्णादिवाक्ये यागोऽपि प्राप्त इति विष्णादि-पद तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयमिति शङ्कापि न भवति, धालर्थविधावेव तत्प्रख्यन्यायप्रसरतात् ।

अत्रेदं विचारणीयम्—पौर्णमास्यमावास्यापदे नामधेये इति यन्निरूपितं तत्र नामधेयत्वनिमित्तेषु किंवा निमित्तमत्र भव-तीति । तत्र न तावदुद्भिदधिकरणं निमित्तम्, पौर्णमासीपदस्य रूढत्वात्, नाऽपि चित्वाधिकरणम्, विशिष्टविधानेन वाक्य-भेदाभावात्, नापि तत्प्रख्याधिकरणम्, प्रकृतकर्मणि कालप्रापकवचनान्तराभावात् । “पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेते”ति वाक्येन तु न कालविधानम्, एतद्वाक्ये पौर्णमासीपदस्य नामत्वनिर्णयानन्तरमेव तत्रैतदनुवादसंभवात् । नवा तद्व्यपदे-शाधिकरणम्; वाक्यशेषे पौर्णमास्या एवोपमानोपमेयभावाभावात् । वाजपेयाधिकरणवैश्वदेवाधिकरणयोरप्रवृत्ति “सोमे-यजेते”तिवदत्र व्याख्याता । अतो निमित्तान्तरमेवात्र निरूपणीयम् ।

तत्र ज्योतिष्टोमपदं यथा वाक्यशेषे “एतानि वाव तानि ज्योतीषि य एतस्य स्तोमा” इति निर्वचनेन नामधेयमेवमत्राणि “पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेते”ति सिद्धवदनुवादान्यथानुपपत्त्या पौर्णमासीपदं नामधेयम् । तथाच पूर्वोक्तनिमित्तपदकाति-रिक्तेन निमित्तान्तरेणापि तत्सत्त्वनिर्णयात् न दोषः । नामधेयपदे तादृशनिमित्तान्तरानिरूपणे निमित्तं तु विधिघटकनामं

यानामेव तत्र विचार, अस्य चातथात्वमेव । “वैश्वदेवेन यजेते”त्यत्र तु सर्वांशोऽयनुवादेऽपि “यद् विश्वेदेवा समयजन्त तद् वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमिति”ति निर्वाचनादेव वैश्वदेवशब्दो नामधेयमिति स्थितेऽपि कृत्वाचिन्तयैव वैश्वदेवाधिकरणप्रवृत्तिः । सर्वथा तु पौर्णमास्यवामास्यादेव नामधेये इति सिद्धम् । वस्तुतस्तु यत्र नामत्वं द्रव्यविधित्वं वा सन्दिग्धं तत्रैव पूर्वं निर्मितानि निरूपितानि, अत्र तु उच्योतिश्रीमादिपदमिव पौर्णमासीपदं नामतया वाक्यान्तरपर्यालोचनेन निर्णयितमेव वर्तते इति न दोष इति ।

उपांशुवाक्ये तु उपांशुयाजपदस्य नामत्वे नैकमपि निर्मितं वर्तते इति न कथमपि पौर्णमासीवदुपांशु याज इति युक्तम् । तथाच “विष्णुरुपांशु यष्टव्य” इत्यादीना विशिष्टविधित्वस्य गुणविधित्वस्य वाऽयोगात् अर्थवादत्वेनेति सिद्धम् ॥

यत्र तूपक्रमोपसहारयोरैककल्पं नास्ति तत्र विशिष्टविधित्व संभवति चेदपि यदि गुणविधित्वे लाघवं तर्हि गुणविधिरैव तत्र भवति । यथा “अग्निहोत्रं जुहोती”त्यनन्तरमात्रातेषु “दध्ना जुहोति” “पयसा जुहोति” “यवाग्वा जुहोति” इत्यादिषु । अत्र हि पूर्वां कनिमित्ताभावान्नैकवाक्यत्वं किं तु भिन्नवाक्यत्वमेव । तथापि सर्वेषामपि वाक्यानाम् यत्किञ्चिदप्राप्तंशविशिष्टभावनविधानमेव, नतु “दध्ना जुहोती”त्यादिवाक्यविहिताना त्रयाणा यागानां “अग्निहोत्रं जुहुयादि”ति वाक्यमनुवाद इत्यङ्गीकरणीयम् । तथा सति ह्यनेकापूर्वकल्पनाप्रसङ्गः ॥

“आग्नेयादिवाक्यैरनेकयागविधावपि “य एवं विद्वानिति वाक्ये तस्यानुवादेन पौर्णमासीनामसंबन्धस्य “पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेते”ति पौर्णमासीकालस्य समुदायसम्बन्धसिद्धिरूपं प्रयोजनं यथा विद्यते, न तथा दध्नादिद्रव्यकयागसमुदायस्याग्निहोत्रमिति नामसंबन्धस्य किमपि प्रयोजनम् । यद्यपि त्रयाणामेव समुदायस्या “मिहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम” इत्यत्र फलसंबन्ध प्रयोजनमत्र भवति, तथापि “य एवं विद्वानिति वाक्यस्य यागविधित्वे न यथा रूपलाभो न तथाऽत्र रूपालाभः, दध्ना जुहोतीत्यादीना गुणविधित्वेन सार्थक्यादिति नाग्निहोत्रवाक्यमपि पौर्णमासीवाक्यसदृशम् ।

तथाच यत्र रूपरहिते वाक्ये प्रमाणान्तरेण रूपालाभ सन्निधिपठितान्यपराणि वाक्यान्त्यनेकगुणविधिपराणि तत्र पौर्णमास्यधिकरणम्, यत्र तु सन्निधौ एकरूपसमर्पकाणि वाक्यानि विद्यन्ते तत्रोपक्रमोपसहारैककल्प्याद्येकवाक्यतागमकसत्त्वे रूपाणा प्रमाणान्तरप्राप्तौ उपांशुयाजाधिकरणम्, तादृशरूपाणा प्रमाणान्तरप्राप्तौ तु गुणविधिरित्याधाराग्निहोत्राधिकरणं प्रवर्तते इति निष्कर्षः । एतेन—“वैश्वदेवेन यजेत” इत्यत्र यागविधि “आग्नेयमष्टाकपालमिति वाक्येन गुणविधिरिति शब्दापि—परास्ता, पौर्णमास्यधिकरणेन तस्यानुवादमात्रत्वात् । अत्र “यद् विश्वेदेवा समयजन्त तद् वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमिति वाक्यशेषोपानुसारेण वैश्वदेवशब्दो नामधेयमिति वैश्वदेवनामकयागविधाने हि तत्र रूपप्राप्तिः कथमपि न संभवति ।

तथाच यत्र यद्वाक्यसन्निधौ द्रव्यदेवतादिविशिष्टकर्मणा बहूना विधिरस्ति, स्वस्य कचन द्रव्यदेवतादिविधित्वं न भवति, तत्र समुदायानुवादे यथा वैश्वदेवादिवाक्ये । यत्र तु अनन्तरश्रुताना द्रव्यविधित्वाद्यभाव एकवाक्यता चावगम्यते, तत्र तेषामर्थवादत्वं यथा “यदष्टाकपालो भवती”त्यादीनाम्, अन्यथा तु गुणविधित्वादिकं यथा “दध्ना जुहोति” “पयसा जुहोती” त्यादीनामिति निष्कर्षः ॥

“सोमेन यजेते”ति विध्यन्तरमात्रातेषु “ऐन्द्रवायवं गृह्णाति” “मैत्रावरुणं गृह्णाति” “आश्विनं गृह्णाती”त्यादिषु “अग्नीषोमीयं पशुमालभेते”त्यनन्तरमात्रातेषु “हृदयास्याग्नेऽवद्यत्थ जिह्वाया अथ वक्षस” इत्यादिवाक्येषु च यदि “दध्ना जुहोती”-त्यादिवत् गुणविधित्वं तर्हि “सोमेन यजेते”ति नानुवादः, यदि तु तेषा सर्वेषा यागविधित्वं तर्हि “सोमेन यजेते”त्यत्र समुदायानुवादः ॥

तत्र किं युक्तमिति जिज्ञासाया ऐन्द्रवायवादिवाक्ये देवताया अपि श्रवणात् वायव्यावाक्य ईवं यागविधानात् समुदायानुवाद एव सोमवाक्ये । एवं हृदयादिवाक्येष्वपि हृदयस्यावदेयत्वेन हविष्ठात् तेन यागानुमानात् यागविधिरिति समुदायानुवाद एवामीषोमीयवाक्ये । तत्र च सोमवाक्ये सोमस्य गुणविधित्वं न संभवति, “सोममभिपुणोती”ति संस्कारान्यथानुपपत्त्यैव तस्य सिद्धत्वेन तत्प्रत्ययन्यायेन सोमशब्दस्य नामत्वात् । एवं हृदयस्य हविष्तेनार्थप्राप्तत्वात् पशोः पशुपदमपि नामधेयम् । अतएव “न तौ पशौ करोति न सोमे” इति पशुसोमशब्दयोर्यागनामत्वेन व्यपदेश उपपद्यत इति पूर्वपक्षिणो मन्यन्ते ॥

सिद्धान्तस्तु—ऐन्द्रवायवादिवाक्ये न देवतातद्धितः । तत्रैव हि देवतातद्धित यत्र हविषोऽपि स्वशब्देनोपादानम्, यथा “वायवं श्वेतमालभेते”त्यादी । अत्र तु “ऐन्द्रवायवं गृह्णाती”ति ग्रहणाख्यसंस्कारस्यैव देवतासंबन्धो विद्यते । स च ग्रहणकालिकोच्चारणविषयमन्त्रप्रतिपाद्यत्वेन देवतानां संभवत्येव । तथाच “बाहृत्पत्यश्वरि”ति वाक्यमिव नैतत् यागविधायकम्, किंतु सोमयागाङ्गत्वे सोमग्रहणे इन्द्रवाध्वादिदेवताकमन्त्रोच्चारणपूर्वकत्वस्यैव विधायकम् ।

एवं हृदयादिवाक्येऽपि न हृदयादीनां हविष्णुं किंतु पशोरैव, तस्यैव हविष्णुं यस्य देवतासंबन्धः प्रत्यक्षः सति संभवे ।

“अग्नीषोमीयं पशुमालभेते”ति पशोरेव स प्रत्यक्षो विद्यते । अतो हृदयस्याग्नेऽव्यवतीत्यादिकं पशोरेवावदानाख्यसंस्कारविधायकं । पशुर्नाम हृदयाद्यवयवसमुदायविशेषवान् प्राणी । तत्र येन रूपेण हविर्द्रुं तेनैव रूपेण संस्कार इति वा येन रूपेण संस्कारस्तैव रूपेण विनियोग इति वा न नियम इति हृदयत्वेन संस्कारविधावपि न दोषः ।

व्यक्तं चैतत् भाट्टदीपिकाव्याख्याया प्रभाववत्या प्रहैकवाधिकरणे । अतएव “ग्रहं समाष्टां”त्यत्रैकत्वविशिष्टग्रहस्य समर्गासंस्कारविधिरिति पूर्वपक्ष उपपद्यते । अन्यथा “ग्रहैर्जुहोती”ति बहुत्वविशिष्टत्वेन विनियोगात्तदसाधुताप्रसङ्गात् । अतो हृदयादिवाक्यानामपि गुणविधित्वात् “दध्ना जुहोती”तिवत् “अग्नीषोमीयं पशुमालभेत” इत्यादिवाक्यं न समुदायानुवावरूपम् ।

तत्र यथोत्पत्तिवाक्ये द्रव्यदेवतादिभेदे कर्मभेद एवमुत्पत्तिवाक्ये द्विवादिर्संख्याभेदावगमेऽपि कर्मभेद एव, नतु तत्रैकस्यैव कर्मणोऽभ्यासेन प्रयोगभेदमात्रम् । अतएव “तिस्र आहुतीर्जुहोति” “सप्तदश प्राजापत्यान् पशुमालभेत्” इत्यादौ कर्मभेदः, “विरादसपन्नमभिहोत्रं जुहोति” “एकादश प्रयाजान् यजती”त्यादौ प्रयोगभेदमात्रमिति विवेकः ।

एवं नामधेयभेदोऽपि कर्मभेदे निमित्तम् । यथा “ऽथैव ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेते”त्यत्र ज्योतिरादिसंज्ञाभेदात् कर्मभेदः । “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेते”त्यत्र हि यथा ज्योतिष्टोमप्रकरणमनुवर्तते, न तथाऽत्र तदिति नामैकदेशे नामग्रहणमिति न्यायेन नात्र ज्योतिष्टोमस्यैव ज्योति षण्ठेन ग्रहणम् । अत्र ह्यथशब्दप्रकरणविच्छेदको वर्तते । नामैकदेशे नामग्रहणमिति न्यायः प्रकरणादितात्पर्यप्राहकप्रमाणसत्तायामेव प्रवर्तते । नह्येकस्यैव संज्ञाद्वयेन किञ्चित् प्रयोजनम् । तत्सिद्धं संज्ञाभेदात् कर्मभेद इति ।

अत्र ज्योतिरादिपदं नामधेयमित्यत्र यागसामानाधिकरण्यं विना ज्योतिरादिपदनिर्देश एव निमित्तमिति तत्रोद्बिदायधिकरण विनैव नामत्वनिर्णयो यथा भवति, न तथा “समिधो यजती”त्यादिष्विति न “समिधो यजती”त्यादौ संज्ञाभेदेन कर्मभेद इत्यादि पूर्वमेव निरूपितम् ।

यत्र धालर्थसमानाधिकरणमुपपदं तत्राभ्यासेनान्यथा वा कर्मभेदः । तत्राभ्यासेन कर्मभेद उपपदाना नामत्वे, उपपदानां उद्भिदायधिकरणाप्रवृत्त्या नामलाभावेन गुणविधित्वे तु गुणानामुत्पन्नशिष्टत्वे न कर्मभेदः, किंतुत्पत्तिशिष्ट एव । तथाच “यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्याया षौण्मास्या चाच्युतो भवति” “ऐन्द्रं दध्यमावास्याया” “ऐन्द्रं पयोऽमावास्यामि”त्यादौ भावनाया करणत्वेनान्वयसमय एव यद्युपपदेन द्रव्यं देवता वाऽवगम्यते, तर्हि न तस्य यागस्य पुनरपेक्षा विद्यत इति वाक्यान्तरेण सन्निधिश्च्युतेनापि यागैक्यलाघवार्थं कथमपि पूर्वतनयागमनूय द्रव्यान्तरादिविधानं न युक्तम् । तथाच “वैश्वदैव्यामिक्षे”ति वाक्यविहिते यागे “वाजिभ्यो वाजिनमि”ति वाक्यान्तरेण द्रव्यान्तरमात्रविधानं न विवक्षितं किंतु वाक्यद्वयविहितं कर्मद्वयं भिन्नमेव । अत्र यद्यपि वाजिपदेन शब्दभेदात् देवतान्तरमेव गम्यते, तथापि वाज अत्रं आमिक्षारूपमेवामिति व्युत्पत्त्या विश्वदेवानामेवात्र ग्रहणम् । वाजिपदं हि तद्विद्वान्तं विशेष्यं स्वान्वययोग्य अपेक्षत इति सन्निधिश्च्युताना विश्वदेवानामेव तत्र ग्रहणमिति पूर्वपक्षाशयः । व्यक्तं चैतत् भामलाम् । तथाचाऽऽमिक्षायागानुवादेन वाजिनरूपद्रव्यान्तरविधानं न विरुद्धम् । अत एव “यदग्नेये च प्रजापतये च साथं जुहोति” इत्यादौ प्रमाणान्तरप्राप्ताग्निदेवतानुवादेन तत्समुच्चितप्रजापतिविधानम् । अन्यथा तत्रापि देवताभेदात्कर्मभेद प्रसज्यत इति शङ्का तु न भवति ।

दृष्टान्ते अग्निदेवताप्रापक नोत्पत्तिवाक्य किंतु मन्त्रलिङ्गम् । अतोऽभ्यनुवादेन प्रजापतिसमुच्चय उपपद्यते, प्रकृते लामिक्षोत्पत्तिवाक्यावगतेति तत्समुच्चितवाजिनविधानं न सम्भवति । तथाच “वाजिभ्यो वाजिनमि”ति वाजिनप्रतिपत्तिकर्मव विधीयते । तथाच तन्नाशे तल्लोप एव । पूर्वपक्षे तु पुनरपि ध्यानयनादिना तत्संपादनं कर्तव्यमापयेतेति प्रयोजनभेद स्पष्ट एव विद्यते ।

“दध्ना जुहोति” “पयसा जुहोति” इत्यादीना तूपन्नशिष्टगुणविधिलान्न तेषु कर्मभेदः, किंतु खलेकपोतन्यायेन सर्वेषामेकस्मिन्नभिहोत्रे विनियोगः ।

“दग्नेन्द्रियकामस्य जुहुया”दित्यत्र तु यद्यपि न दधिर्रूपगुणविधानम्, “दध्ना जुहोति” इत्यनेन सिद्धत्वात्, नापि होमविधानम्, “अग्निहोत्रं जुहोति” इत्यनेन सिद्धत्वात्, नापि फलसंबन्धकरणम्, “अग्निहोत्रं जुहुयास्वर्गकाम” इत्यनेन सिद्धत्वात् । तत्र प्रथमपक्षे फलपदानर्थक्यं तृतीयकल्पे गुणविधानार्थक्यं गुणसंबन्धस्य फलसंबन्धस्य च विधानेन वाक्यभेद इत्यादिकमपि दोषजातमत्रोहनीयमिति “सौर्यं चरं निवेषेत् ब्रह्मवचंसकाम” इतिवद्विशिष्टक्रियान्तरमेवात्र विवक्षितमिति शङ्का त्वेव समाधेया ।

नात्राग्निहोत्रहोमातिरिक्तक्रियान्तर विवक्ष्यते, किन्तु तदाश्रयेणैव दध्ना इन्द्रियरूपफलसंबन्धो बोध्यते । तत्र च सिद्धस्य दध्ना क्रियाश्रयं विना फलसाधनत्वाभावात्प्रकरणेनाश्रयतयोपस्थितहोमानुवादेन साधुत्वमात्रार्थं हुधातुरिति न दधिपदवैयर्थ्यं फलपदादिवैयर्थ्यं वा ।

अत्र प्राचीना. द्रष्टो न विधानम् किंतु दधिकरणत्वस्य करणीभूतद्रष्टो वेति वदन्ति । दधिशब्दस्य दधिकरणत्वं करणीभूतं दधि वा लक्षणयाऽर्थः । दधिकरणत्वस्य करणीभूतद्रष्टो वा करणत्वेन विधाने धालर्थस्य यथाऽऽश्रयत्वेनैवान्वयो न तथा द्रष्टो विधाने । तदा हि होमस्य भाव्यत्वेनान्वयोऽपि संभाव्यते । केवलस्य हि द्रष्टः सिद्धसंभावस्य यागादिवत्कलभावनया करणत्वेनान्वयो न संभवति । कर्तृव्यापारविषयस्यैव हि करणत्वमिति दध्यादे कृत्विद्बालर्थं प्रति करणीभवतः कर्तृव्यापारविषयता न स्वरूपेण यागादिवदित्यास्ति धालर्थविशेषाकाङ्क्षेति तदाशयः ॥

भाट्टरीपिकायां तु द्रष्ट एव भावनायां करणत्वेनान्वयः, यथा यागस्य क्रियारूपस्यापि साक्षात् भावनाकरणत्वं न संभवति, एवमपि पारम्परिककरणत्वेन तस्य भावनायामन्वयः, एवं द्रष्टोऽपि होमद्वारमेव करणत्वमादाय भावनायां करणत्वेनान्वय इति यागवैषम्ये प्रमाणाभावः ॥

“द्रष्टा जुहोती” ल्यनेन तु न नित्यप्राप्तिर्द्रष्टः, किंतु “पयसा जुहोती”त्यादिवाक्यात् विकल्पेनेति पक्षाप्राप्तस्यैव द्रष्ट करणत्वम् । यथाहि “द्रष्टा जुहोती”त्यत्र विभक्त्यर्थस्य करणत्वस्य भावनायामन्वय एवं “दग्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादि” त्यत्रापि दधिकरणत्वस्य करणत्वेनान्वये तु विभक्त्यर्थस्य भावनायां साक्षादन्वय इति सिद्धान्तो भज्येत । “सौर्यं चर्चं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामम्” इत्यत्र धालर्थस्याप्राप्तत्वाद्द्विशिष्टकर्मविधिरिति प्रकृते प्रकरणप्राप्तहोमानुवादेन जुहोतेस्साधुत्वमात्रार्थत्वात् विशिष्टहोमान्तरविधिरिति सर्वं सुस्थमिति नात्रापुर्वभेद इति निरूपितम् ।

“एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेत” इत्यत्र तु वारवन्तीयस्य रेवतीसंबन्धे फलसंबन्धे च बोध्यमाने यद्यपि न वाक्यभेद, कृत्वेति क्त्वप्रत्ययेन यजेतेत्याख्यातेन च भावनाद्द्रष्ट्यान्त्रावगमेनाख्याताद्द्रष्ट्यायनपेक्षणात्, तथापि वारवन्तीयस्य साम्नो न यागजनकत्वं लोकसिद्धं प्रमाणान्तरसिद्धं वेति न यागस्याश्रयत्वेनान्वयसंभव इति यजिषद्वैयर्थ्योपपत्तिः । साम्नः क्रियारूपत्वात् वस्तुत आश्रयापेक्षैव नास्ति । एतेन—वारवन्तीयसामोद्देशेन रेवतीविधानं तासामेव फलायापि विधानमिति पक्षोऽपि—परास्तः,

रेवतीनामपि यागस्याश्रयत्वायोगात् । गुणफलविधिस्थले तस्यैवाश्रयत्वेनान्वयः, यस्य गुणजन्यत्वयोग्यता प्रकरणादिनोपस्थितिश्च वर्तते इति गोदोहनेन पशुकामस्येत्यादावपि गुणफलविधित्वं व्याख्यातम्, अप्रणयने गोदोहनस्यापि जनकतायोग्यत्वात् सन्निविनोपस्थापितत्वात् ।

प्रकृते तु रेवतीनां साम्नो वा स्तोत्रजनकत्वयोग्यत्वेऽप्यग्निष्टोमस्तोत्रमात्रस्य नोपस्थितिः, अतिदेशेन स्तोत्रान्तराणामप्युपस्थितत्वात् । वाक्येनैव सवन्धकल्पने च वाक्यभेदः । तथाचाऽत्र विशिष्टयागान्तरविधानमेव । एतस्यैवेत्येतच्छब्दस्तु पूर्वतन्त्रयागस्यास्य च प्रकृतिविकृतिभावं गमयति । तथाच यावन्ति पदानि वाक्ये श्रुतानि तेषां सर्वेषामपि वाक्यार्थेऽन्वयः सिद्धो भवति, अन्यथा यजेतेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥

अतएव “यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुवीते”ति वाक्ये क्रियात्मकस्यापि सौभरस्य स्तोत्राश्रयमेव करणत्वमिति सुवीतेत्यस्य सार्थक्यार्थं शास्त्ररीपिकायां निरूपितम् ।

तथाच यत्रोपपदार्थस्य साक्षाद्बालर्थजनकत्वयोग्यता विद्यते, धालर्थस्य च प्रकरणादिनोपस्थितिः, गुणफलपदे च भवतः, तत्रैव गुणफलसंबन्धविधिरिति रेवतीवाक्ये विशिष्टयागान्तरमेव विधीयते ।

यत्तु पूर्वनिर्दिष्टस्य “यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुवीते”ति प्रकृतस्य वाक्यस्यानन्तरमात्रायेते “हीपिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्वीत ऊर्गं इत्यन्नाद्यकामाय ऊ इति स्वर्गकामाये”ति वाक्यं तत्रापि न गुणफलविधिर्विबन्धितं, निधनस्य हीपसपाद्यत्वेऽपि तद्विशेषरूपस्योर्गदेहरूपस्थित्यभावात् । स्तोत्रं तु प्रकरणेनोपस्थितमपि न हीपादिमात्रनिर्वैयर्थ्यम् । तथाच वृष्ट्यादिसाधनत्वे निधनविशेषाणां नियमनमेवात्र क्रियते । तदिदं सिद्धं यत् शब्दान्तरादाभ्यासात् सख्यया सख्यया पूर्वतनवाक्यविहितकर्मोन्वयायोग्यगुणान्तराद्वा कर्मभेद इति ॥

तत्राभ्यासात्कर्मभेदस्यापवादः दर्शपूर्णमासाधिकरणोपाशुयाजाधिकरणाधाराद्दिहोत्राधिकरणपशुसोमाधिकरणैर्निरूपितं, गुणात्कर्मभेदस्यापवादस्तु द्रव्यविशेषानुक्तिसहितोपपत्तिवाक्योत्तरगुणाधिकरणगुणकामाधिकरणसौभराधिकरणरूपपादित इति सर्वमनववधम् ।

यत्र यत्र कर्मभेदस्तत्र तत्र वाक्यभेदोऽप्यपेक्षितः । तत्र शब्दान्तरात्कर्मभेदे वाक्यभेदः भिन्नप्रतीतिविषयानेकमुद्ध्यविशेषोऽप्यकत्वेन । एवं गुणात्कर्मभेदेऽपि । अभ्यासेन सख्यया वा कर्मभेदे तु एकमुद्ध्यविशेषोऽप्यकत्वात् “भगो वा मा विभजत्व”त्यादाविव भिज्यमानसाकाङ्क्षत्वाभावेनैव वाक्यभेदः । सख्यया कर्मभेदे तु बहुवचनानुसारेण वाक्यभेद एव कल्प्यते “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते”त्यत्रेवेति न दोषः ।

प्रकरणान्तरोदाहरणेष्वन्येकमुद्ध्यविशेषोऽप्यकत्वमेव गमकम् । अयं भावः—एकवाक्यत्वे हि भिन्नप्रतीतिविषयानेकमुद्ध्यविशेषोऽप्यकत्वात् सति विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वं गमकम् । तत्रैकदलाभावे च वाक्यभेद एव । “अग्निहोत्रं जुहोति”

“दध्ना जुहोती”त्यनयोः विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वं भिन्नप्रतीतिविषयैकमुख्यविशेष्यकत्वेन तादृशानेकमुख्यविशेष्यराहित्यं च विद्यते इति न वाक्यभेद इति न विरोधः । सर्वथाऽऽसति बाधके कर्मैक्यं सति तु बाधके कर्मभेद इति सिद्धम् ॥

अत्रेदं विचारणीयम्—यथा रेवतीवाक्ये भावनाद्वयेऽपि न वाक्यभेदः, एकस्या भावनया उपसर्जनत्वात्, एकस्या एव विशेष्यत्वाच्चेति, एव “अन्नाद्यकामो भवती”त्यादिवाक्येऽपि न वाक्यभेदः, “योऽन्नाद्यकामः” इत्यादीनां फलमात्रसमर्पणकलात् । तथाच यत्रावान्तरवाक्यं फलं गुणं वा समर्पयति तत्र न वाक्यभेद इति सिद्धमिति ।

तत्रावान्तरवाक्येन यत्र प्रमाणान्तरप्राप्तस्यानुवादः, तत्र यदि यद्विशब्दाद्यभावस्तार्हि फलसमर्पणम्, यद्विशब्दसन्त्वे तु यदि नैमित्तिके तस्मिन्सिद्धसमाव्यते तर्हि निमित्तपरत्वम्, यदि न समाव्यते तर्हि यद्विशब्दसन्त्राविवक्षितार्थ इति गुणपरत्वमेव । यथा—“यो वृष्टिकामः” इत्यादौ फलस्य “यदि सोमं न विन्देत् पूतीकानभिषुणुयादिति”त्यत्र नैमित्तिकस्य “यदि ब्राह्मणो यजेते”ति विचारविषयमाणवाक्ये गुणस्य च विवक्षेति ॥

तथाच पूर्वतनपादे यथा यद्विशब्दरहितवाक्योपात्तात् गुणान्तरात्मकभेदो निरूपितः एवं कुत्रचन यद्विशब्दसाहित्येऽपि कर्मभेदो भवत्येव । यदि यद्विशब्दघटितवाक्योपात्तस्यार्थस्य निमित्तत्वेनान्वयो न सम्भवति । अन्यथा तु न तत्र कर्मभेदः, यथा “यदि रथन्तरसामा सोमः स्यात् ऐन्द्रवायवाप्रान्महाङ्गुह्यात्” “यदि बृहत्सामा मैत्रावरुणाप्रान्” इति वाक्ये रथन्तरसामलस्य निमित्तत्वेनान्वयः । नच ज्योतिष्टोमे रथन्तरसामत्वं नियतम्, बृहद्रथन्तरयोर्वैकल्पिकत्वात् । तथाच कादान्तिकस्यैव निमित्तत्वेऽपि न क्षतिः । सोमे रथन्तरसामलस्य विशेषणत्वं न सामान्तरयोगव्यावृत्त्या, किंतु बृहद्रथन्तरयोः पाक्षिकत्वेन स्थायीगव्यावृत्त्या ॥

विशेषणत्व हि अन्ययोगव्यावृत्त्येवाऽयोगव्यावृत्त्याऽपि भवति । यथा पार्थ एव धनुर्धर इत्यत्र नान्यो धनुर्धर इति ज्ञानम्, एव शङ्खः पाण्डर एवेत्यत्र नान्यः पाण्डर इति न बोधः, किंतु शङ्खः पाण्डर एव नापाण्डर इति ॥

“यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायहुतिमाहुतिं हुला अभिघारयेत् यदि राज्यं ऐन्द्रं यदि वैद्यो वैश्वदेवमिति वाक्ये तु यद्विशब्दार्थो न विवक्षितः ।

इदं हि वाक्यं राजकर्तृके राजसूये प्रत्येकदक्षिणादानपूर्वकं अवेष्टिसङ्गकान् पञ्च यागान् विधाय तद्वान्तरप्रकरणे समाप्रायते । अत्रानुसन्धेयानि वाक्यानि “आग्नेयमष्टकपालं निर्वपति हिरेण्य दक्षिणेन्द्रमेकादशकपालमृषभो वही दक्षिणावैश्वदेवं चरं पिशाङ्गो पृष्टीही दक्षिणा मैत्रावरुणीमामिक्षा वशा दक्षिणा बार्हस्पत्यं चरु इत्यादीनि ॥

अत्र राजकर्तृकराजसूये ब्राह्मणादरेपि कर्तृतया कदाचित्प्राप्तौ “यदि ब्राह्मणः” इत्यत्र यद्विशब्दो विवक्षितार्थः, यदि तु न प्राप्तिस्तर्हि न विवक्षितार्थः इति प्रथममिदमालोचनीयं “राजा राजसूयेन खाराज्यकामो यजेते”ति वाक्यस्य राजशब्दस्य प्रजापालनकर्ता सर्वोऽप्यर्थोऽथवाऽभिषिक्तक्षत्रियमात्रमिति ॥

अत्रैवं पूर्वपक्षिणामाशयः—प्रजापालनकर्तृव राजशब्दार्थः, सर्वैलोकप्रसिद्धत्वात् । क्षत्रियमात्रवचनो राजशब्द इति द्राविडप्रसिद्धिस्तु सर्वैलोकप्रसिद्धिविरुद्धत्वादप्रमाणम् । अतएव हि “यदि ब्राह्मणः” इति यद्विशब्दसार्थक्यम् । तथाच सर्वैलोकप्रसिद्धिः श्रौतयद्विशब्दमूलापीति सूचितम् । यद्यपि राज्ञ कर्म राज्यमिति यग्विधाकं “पत्यन्तपुरोहितादिन्धो यमि”ति सूत्रं द्राविडप्रसिद्धेर्मूलात्, तथापि श्रौतयद्विशब्दविरुद्धत्वादप्रमाणमेवात्र व्याकरणमपीति मन्तव्यम् । तथाच राजसूयान्तर्गत एव प्रयोगविशेषोऽत्र विधीयते इति “एतयाऽन्नाद्यकामा याजयेदिति”ति वाक्यं यद्यपि ब्राह्मणादिकर्तृकत्वे फलविशेषं बोधयति, तथापि तदन्वयातुपपत्त्या नैमित्तिकस्यैव फलार्थमेव बहिः कलत्रगुणान् सिञ्चेत्, नतु राजसूयान्तः-प्रयोगोऽपि राजसूयफलार्थं ब्राह्मणादीनामपेक्षित इति कल्पनापि सम्भवति । तथाच ब्राह्मणरूपद्रुणात्मकभेदो नात्र विवक्षितः, “उत्पत्तिशिष्टगुणावरोधे गुणान्तरावरोधो न न्याय्यः” इति ह्याभिषिक्तप्रकरणे निरूपितम् । नच ब्राह्मणादीनामुत्पत्त्यन्वयिगुणत्वम्, कर्तुं प्रयोगान्मथिलात् । तथाच यद्विशब्द “यदि रथन्तरसामे”ति वाक्य इव विविक्षितार्थ एवेति ॥

सिद्धान्तितनस्तु मन्वन्ते—यद्विशब्दो नात्र विवक्षितार्थः । यथाहि—“उच्चैर्गतिर्जगति सिद्ध्यति धर्मतश्चेदि”त्यत्र यद्विशब्दार्थो न विवक्षितः, यथावा “शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्ये”त्यत्र यद्विशब्दो न विवक्षितार्थः । नहि राजकर्तृके राजसूये ब्राह्मणादीना कर्तृत्वं प्रमाणान्तरसिद्धम् । “राजा राजसूयेन खाराज्यकामो यजेते”त्यत्र हि राजशब्दः क्षत्रियमात्रवचनो नतु प्रजापालनकर्तृवाचकः । “राजानमभिषिञ्चेत्” इति श्रुतौ हि राजशब्दः क्षत्रियवचन एव, नतु प्रजापालनकर्तृवचनः । नह्यभिषेकात्पूर्वं प्रजापालनं विहितम्, “राजेत्येतानभिषिक्तानाचक्षते” इति तात्पर्येप्राहकाल्किनात्तु राजसूयवाक्येऽभिषिक्तक्षत्रियस्यैव प्रहणात् । एवच न “यदि राजन्य” इति वाक्येऽपि यद्विशब्दो विवक्षितार्थ इति सूचितम् । तथाच श्रौतनिरर्थकयद्विशब्दमूला द्राविडप्रसिद्धिरपि नात्र प्रमाणम्, किंतु “राजानमभिषिञ्चेदि”त्यादिश्रुतिमूल्याकरणस्युत्तिमूला सर्वैलोकप्रसिद्धिरेवात्र प्रमाणम् । एवच “एतयाऽन्नाद्यकामो यजेते” इति फलश्रुतिरपि ब्राह्मणादिकर्तृकेऽप्योगान्तराभिप्रायैवेति बहिःकृत्वेव ब्राह्मणादीनामुपविधावेष्टियागानुष्ठानम् ॥

अयमत्र निष्कर्षः—यद्यथाहाधिकरणे म्लेच्छार्थप्रसिद्धयोर्विरोध आर्यप्रसिद्धिरेव स्वीकरणीया, न म्लेच्छप्रसिद्धिरित्युक्तम् । अत्र तु म्लेच्छप्रसिद्धिरेव स्वीकरणीया नार्यप्रसिद्धिरित्युच्यते । कथमिदं न विरुद्धम् ? यथा पिकनेमादिशब्देषु आर्याणां प्रसिद्धिरेव नास्ति म्लेच्छानामेव सा विद्यते, न तथात्रायाणां तदभावो येन म्लेच्छप्रसिद्धिरादरणीया भवेत् । पाणिनी-यस्युत्पत्त्युपपत्तौ प्रसिद्धिद्वयस्यापि समानः ॥

“यौवराज्येन संयोजुम्लेच्छप्रोत्था महीपति” इत्यत्र हि ब्राह्मणादिगणपटितस्य राजशब्दस्य ग्रहणम् । तेन राजशब्दात् व्यञ्जप्रत्यये निष्पन्नस्य यौवराज्यपदघटकराज्यपदस्य प्रजापालनादिकमेवार्थः, नतु क्षत्रियत्वम्, युवत्वक्षत्रियत्वसंयोगस्य सिद्धत्वेन विद्यनुपपत्तेः ।

यद्यपि “राजश्वशुराद्यत्” इति सूत्रे राजपदस्य क्षत्रियत्वमेवार्थः । नहि राजन्यपदस्य प्रजापलकब्राह्मणापत्ये प्रयोगो वर्तते, तथापि व्याकरणस्मृतौ कुत्रचन क्षत्रियार्थस्य कुत्रचन पालकस्य च ग्रहणमिति विनिगमनाविरहात् स्युत्पत्त्युपपत्तेः केवलं द्राविडादिप्रसिद्धे । यथा राज्ञः अधिकं रक्षणं सर्वभूतानामिति गौतमस्मृतौ राजशब्द क्षत्रियवचन, एवं “नगरस्थो वनस्थो वा त्वं नो राजा जनेश्वर । रजनात् खलु वै राजा प्रजाना पालनादपी”ति भारतादौ पालकेऽपि राजशब्दप्रयोगो दृश्यते । एतेन श्रुत्यनुग्रहोऽपि व्याख्यातः, उभयातुपुणस्य श्रुतिद्वयस्य पूर्वमेवोपक्षेपात् । तथाच कथमिदमुपपत्तये म्लेच्छप्रसिद्धिरेवात्रार्थसाधिकेति शङ्का प्रसरति ।

साचैवं परिहरणीया—यथाहि पुरोडाशादिशब्दानां लौकिकवैदिकप्रसिद्ध्योर्मध्ये वैदिकानां लौकिकप्रसिद्ध्यादरण्यापि सत्त्वात् लौकिकप्रसिद्ध्या पुरोडाशत्वजातिपरत्वमेव नतु संस्कृतपुरोडाशत्वमिति बहिर्धिकरणे व्यवस्थापितं तेन न्यायेन राजशब्दस्य पालके वैदिकप्रसिद्ध्यौगन्तवेनाप्युपपन्नत्वात् लौकिकप्रसिद्धिरेव स्वीकरणीया ।

यदा गौणार्थविषयत्वेन वैदिकप्रसिद्धिसाफल्यं तदापि शक्यार्थानुसन्धानेन लौकिकप्रसिद्धिरस्येवापेक्षा । पालकवाचिन क्षत्रिय इव पालनयोग्ये गौणत्वं भवत्विति शङ्का तु नात्र भवति, सप्रतियोगिकौपाधिकपालकापेक्षयाऽखण्डोपाधिरूपक्षत्रियत्वजातिवाचिन्त्वस्य लघुभूतत्वात् ॥

नहि पालनं राजशब्दार्थं इति सम्भवति । अस्ति हि पशुपक्ष्यादीनामपि पुत्रदारस्वशरीरादिपालकत्वम् । जनपदपरिपालनं तु राजशब्दप्रयोगानहं राजनियुक्ते जनपदाधिकारिण्यपि विद्यते । सम्राजाभिषिक्तानां देशविशेषराजानां राजपदाहाणां तत्प्रयोगानापत्त्या तु स्वतन्त्रपरिपालनं न राजशब्दार्थः । किंच विनापि पालकत्वं श्रेष्ठत्वमात्रेणापि राजशब्दप्रयोगो मृगराज इत्यादिषु दृश्यते । तथाच लघवात्क्षत्रियत्वं राजशब्दार्थमङ्गीकृत्यान्वयत्र तत्प्रयोगो गौण्येति निर्वाह एव समीचीन इति न किञ्चिदनुपपन्नम् ॥

अत्र राजशब्द क्षत्रियवचन इति द्राविडप्रसिद्धिरिति खण्डदेवपादा भाट्टदीपिकाया वदन्ति । वाचस्पतिमिश्रास्तु आन्ध्रप्रसिद्धिपदं तत्र प्रयुञ्जते । तत्र द्राविडपदेनान्ध्रपदेन च नैकेषां ग्रहणमिति केचन मन्यन्ते ॥ अपरे तु आन्ध्रभाषाया अपि द्राविडभाषाविभाग एवान्तर्भावः । इदानीमपि द्रविडभाषात्वेन आन्ध्रकर्नाटककेरलादिभाषाणां सर्वासामपि ग्रहणं वर्तते इति मन्यन्ते ।

तथाच “राजा राजसूने”ति वाक्ये राजशब्दश्रवणाद्ब्राह्मणादीनां राजसूनेऽधिकारस्याप्राप्त्या “यदि ब्राह्मण” इति विशिष्टक्रियान्तरविधिरिति सिद्धम् ।

“वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीते”त्यादौ तु यदि तेषामेवोत्पत्तिविधित्वं, न तर्हि ब्राह्मणादीनां निमित्तत्वेनान्वयः, यदि तु प्रमाणान्तरप्राप्ताधानोद्देशेन वसन्तादिकालविधानं, तदा ब्राह्मणादिपदार्थानां निमित्तत्वेनान्वयः । किमत्र युक्तम् ? “य एवं विद्वानग्निमाधत्ते”इत्यस्य “सभारोष्वग्निमादधीते”त्येतदर्थवादत्वात्प्रकारान्तरेण चाधानप्राप्त्यभावात् उत्पत्तिविधित्वमेव युक्तम् । यद्यप्याधानमिदमग्निस्कारार्थं अग्निश्च क्रतुविधिमिरेवास्तिष्ठति । क्रतुविधयोऽग्निं विना क्रतुनुष्ठानासम्भवात् अग्निमाक्षिपन्तीति, तथाप्याक्षेपतः पूर्वं शास्त्रप्रवृत्त्यङ्गीकारेण वसन्तादिवाक्यमेवाग्निस्कारविधेर्द्वारा संस्कृतस्योत्तरत्र विनियोगापेक्षणात् क्रत्वपेक्षितमग्निमपि समर्पयन्ति ।

एवंच ब्राह्मणादीनामेवाधानसिद्ध्याग्निस्वात्तेषामेव क्रतुव्यधिकारो न शूद्रादीनाम्, अन्यथा तु तेषामपि तदापत्त्या वक्ष्यमाणपशुपक्ष्याधिकरणविरोधापत्तिः । अयमेव न्यायः “अष्टवर्षं ब्राह्मणसुपनयीते”त्यादिवाक्येऽपि योजनीयः । नह्युपनयनमपि प्रमाणान्तरप्राप्तम् । अधिकं तु भाट्टदीपिकादिषु व्यक्तम् ।

एतदुदाहरणान्तरे ब्राह्मणादिनिमित्तत्वानङ्गीकरणस्यापि प्रयोजनम् अपशुपक्ष्याधिकरणसिद्धान्त एव । यद्यपि पूर्वमीमांसा-यामेवाग्निविषयोरभावेन शूद्राधिकारनिषेधे उत्तरमीमांसायामपशुपक्ष्याधिकरणं वितथम्; तथापि शूद्रेत्यामश्रणलिङ्गेनोपासना-

विशेषमात्रेऽधिकारो भवत्वित्यधिकाराङ्गानिरासेन तत्सप्रयोजनमेव । व्यक्तं चैतत्कल्पतरुपरिमले । यथाहि “वर्षासु रथकारोऽ-
मीनादधीते”ति सोधन्वानपरपर्यायरथकारस्याध्याधानविधानान्यथानुपपत्त्या त्रैवर्णिकेतरस्यापि तस्य तदपेक्षितवेदभागमा-
त्राध्ययनमवश्यमङ्गीकरणीयम्, यथा वा स्त्रीणामाज्यावेक्षणमात्रोपयोगिना मन्त्राणामध्ययनं न विरुद्धं, तथा शुद्धेखामन्त्राण-
लिङ्गेन शुद्धस्यापि तत्र विरुद्धमित्यधिका शङ्का ह्यवश्यमेवोत्तरमीमांसाया निराकरणीया । न हि कर्मसु अभिविद्योर्हभयो-
प्याक्षेपकं आमन्त्रणादिलिङ्गं किमपि विद्यते । जानश्रुतिं रैको यथाऽमन्त्रयति स्म न तथाऽत्र किमपि विद्यते । एतेन
मीमांसाद्वये देवताधिकरणद्वयमप्यधिकाराङ्गानिरासादिभिर्वा पूर्वपक्षसिद्धान्तरूपादिभिर्वा सार्थकमिति सूचितम् ।

तथाचपशुद्राधिकरणसिद्धान्तरूपप्रयोजनसिद्ध्यर्थमवश्यमङ्गीकरणीयं यद् “वसन्ते ब्राह्मणोऽमीनादधीते”त्यत्र विशि-
ष्टाधानविधानमेव न ब्राह्मणादिनिमित्तेन वसन्तादिकालमात्रविधानमिति ।

अत्रानुसंधेयानि वाक्यानि—“वसन्ते ब्राह्मणोऽमीनादधीत” “ग्रीष्मे राजस्यः” “शरदि वैश्यः” “वर्षासु रथकार”
इति च । तत्र सर्वेषु वाक्येषु विशिष्टाधानान्तराण्येव विधीयन्ते ।

तत्र वाक्यत्रयेणामिसंस्काररूपस्याधानस्य विधि, तुरीयेण तु अग्निविशिष्टाधानस्य विधानमदृष्टार्थं न तु संस्कारार्थम् ।
यथा त्रैवर्णिकानां क्रतुषु वेदाध्ययनसाध्यार्थज्ञानवत्त्वादधिकार नैव रथकारस्येति तत्कर्तृकेषु क्रतुषु नोपयोगो भवति ।
तथाच पूर्वमीमांसागतापशुद्राधिकरणे विद्याभावोऽप्येकं निमित्तमेव । तथाच कल्पतरुवर्षादिष्वनमित्तमेव पूर्वमीमांसागता-
पशुद्राधिकरणे मूलयुक्तिरित्युक्तिर्निरालम्बनंवेत्यादि परिमले व्यक्तम् । तथाच तुरीयवाक्ये “सक्तून् जुहोती”त्यत्रैव
विनियोगमङ्गं स्वीकृत्याग्निविशिष्टाधानं स्वर्गार्थं विधीयत इत्येवार्थः ॥

एतेन प्रपञ्चेन सति सभवे गुणविधिरन्यथा गुणात्मभेदः, स च यदिशब्दसमभिव्याहारे क्वचिन्नैमित्तिकं क्वचिन्मित्यादिकं
निरूपितम् । इतः परमिदं निरूप्यते यत् स गुणो लोकप्रसिद्ध इति न नियमः, किंतु योगसिद्धो वैदिककर्ममात्रान्वययो-
ग्योऽपि भवतीति । यथा “दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेते”त्यत्र दाक्षायणपदार्थो न लोकसिद्धः तथापि दक्षस्य यजमान-
स्यायनमावृत्तिरिति योगसिद्ध सोऽर्थं कर्मान्वययोग्य इति तत्र फलार्थमावृत्तिविधानं विवक्ष्यते । तथाच नात्र कर्मभेदः ।
अतएव “द्वे पूर्णमासौ” “द्वे अमावास्ये” इति आवृत्तीयत्तासंख्यानमुपपद्यते ।

“उद्भिदा यजेत पशुकाम” “वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेते”त्यादिषु गुणफलसंबन्धे यद्योत्पत्तिशिष्टसोमाद्यवक्रे खनि-
त्रस्यान्वयायोग्यत्वात् तस्यापि विधानं करणीयमनन्तर फलसंबन्धः करणीय इति वाक्यभेदो न तथात्र संभवति । न हि
आवृत्तिविरुद्धानावृत्त्यादि दर्शपूर्णमासयोरुत्पत्तिशिष्टं वर्तते ।

किंचोद्भित्पदवत् दाक्षायणपदं न गुणे कर्मणि च तुल्यवृत्तिकम् । यागस्य फलसाधनत्वस्यैव दक्षयजमानसंबन्धस्यात्र
प्रमाणान्तरप्राप्तत्वात् । तथाच दाक्षायणपदं न यौगिकं किंलक्ष्यकर्णादिवत्केवलरूढमिति वर्णनीयम् । नचासति बाधके
योगार्थबाधो युक्त इति प्रोक्ष्यधिकरण एव निरूपितम् ।

योगाद्बिर्बलीयसीति न्यायस्तु रथकारादिपदस्यैवानुशासनादिसत्त्वं एव भवतीति पूर्वमेव निरूपितम् । दाक्षायणपदे
णलानुशासनं तु “छन्दसि दृष्टानुविधि”रिति परिभाषया सिध्यति साधकम् । नहि विशिष्य रथकारशब्द इव दाक्षायणपद-
नामत्वे किंचिदपि गमकं विद्यते ।

एतेन—“साकं प्रस्थाथीयेन यजेते”तिवाक्ये साकंप्रस्थापिपदमपि न नामधेयं किंतु गुणपरमेवेति न यागभेद इति
सूचितम् ॥

यत्र तु गुणविधित्वं गुणफलसंबन्धविधित्वं वा न भवति तत्र विशिष्टकर्मोन्तरविधानमेव, यथा “वायव्यं श्वेतमालमेत
भूतिकामः” “सौर्यं चरं निर्वेपेद्ब्रह्मवचंसकाम” इत्यादौ च । तथाहि दर्शपूर्णमासयोर्“रीषामालभते” “चतुरो मुष्टीनिर्वपती-
ति”च श्रुतम्, आभ्या चेषामल्भच्चतुष्टुंतिनिर्वापौ यो विहितौ तयोरेव “वायव्यं श्वेतमालमेत सौर्यं चरं निर्वेपेदि”त्यत्र चाल-
भतिनिर्वपतिभ्यामनुवादेन श्वेतचरगुणयोः फलार्थविधानमिति न संभवति, वायव्यादिवाक्यस्यानारभ्याधीतत्वेन धालर्थस्या-
प्रकृतस्याश्रयत्वेनान्वयासम्भवात् । प्रकरणोपस्थितं वाक्योपस्थापितं वै वाऽश्रयत्वेनान्वेति । यथा “द्वेन्द्रियकामस्य जुहु-
यादि” त्यत्र “होमः गोदोहनेन पशुकामस्ये” त्यत्र “चमसेनापः प्रणयेद”तिवाक्योपस्थापितं प्रणयनं च । किंच “ईषामाल-
भते” इत्यत्रालम्भमतिशब्दस्य स्वर्थ एवार्थः नतु यागः, वायव्यादिवाक्ये तु आलम्भादेश्चैवदेवतासंबन्धानुमितयाग-
परलमिति वायव्यादिवाक्यस्याऽऽलम्भनिषालम्भानुवादो न सम्भवत्येव ॥

यत्र देवतातद्विद्वान्तं पदं विद्यते तस्मिन्वाक्ये यजिषातोरश्रवणेऽपि धातुना याग एव लक्ष्यते ॥ यथा “यदाग्ने-
योऽष्टाकपालोऽमावास्याया च पौर्णमास्या चाच्युतो भवति”, “वायव्यं श्वेतमालमेत” इत्यादौ । “ईषामालभते” “औडु-

म्बरो यूपो भवति”, “चतुर्मुष्टीर्निर्वपती”त्यादौ तु न भूधालादिभिर्यागो लक्ष्यते । द्रव्यस्य देवतायाश्च संबन्धो हि तद्विज्ञानगतः स्वीकार्यस्वीकारभावो देवतोद्देशेन द्रव्यव्यागं विना न सम्भवति । देवतोद्देश्यकद्रव्यव्याग एव खलु यागः ॥

यत्र तु न देवातातद्विज्ञानं यथादिबिभक्तिर्वा तत्र तु न यागलक्षणम् । यथा “बृहस्पतेर्वा एतदन्नं यज्ञीवाराः” इत्यादौ । चतुर्भ्यस्तपदबोधैर्यत् तद्विज्ञानतन्बोधैर्यत् मन्त्रवर्णनैर्यत् वा देवतात्वम्,

तदुक्तं “तद्विज्ञानं चतुर्भ्यां वा मन्त्रवर्णनं वा पुनः । देवताया विधिस्तत्र दुर्बलं तु परं परम्” इति । तथाच बृहस्पतेर्वेत्ति वाक्ये बृहस्पतिशब्दस्य ब्राह्मण एवाथ इत्यर्थवाद एवायम् । “चरमुपदधाती”ति विधिशेषतया तैत्तरीयशाखायां “बाहू-स्पत्यो वा एष भवती” त्याजानमपि तत एव व्याख्यातम्, विध्यन्तराशेषाणामेव विधिस्तात्, “विष्णुरुपांस्तु यष्टव्य” इत्यादौ श्रूयमाणोऽपि विधिः प्रमाणान्तरावगतार्थवादत्वोपपत्त्यर्थं परित्यक्त इति स्थिते कथं विध्यश्रवणे तत्कल्पनं संभवति ?

स च तद्विज्ञानगतो द्रव्यदेवतासंबन्धोऽपूर्वं एव यागकल्पक, नतु पूर्वमवगतः प्रत्यभिज्ञातश्च । अत एव “लाह्रं पानीवतमालमेत” इति वाक्येन द्रव्यदेवताविशिष्टं यागं विधाय श्रुते “पर्यग्निकृतं पानीवतसुर्यजती”त्वत्रोत्सर्गस्यैव विधानं नतु विशिष्टयागान्तरविधानम् । “लाह्रं पानीवतमि”ति पृथक् तद्विज्ञानश्रवणात् देवताद्वयमेवैकस्य पशोः प्रथमवाक्ये विवक्षितम्, नतु समुच्चितयोर्देवतात्वम् ।

तथाचा “भियं चतुर्भ्यो करोती”त्यत्रेन्द्राग्रपुरोडाशस्येवात्र पूर्वतनपशोर्न विवक्षेति न संभवति । यथाहि लोके डित्यडवि-स्थयोर्माता डित्यमातेति व्यपदिश्यते एवं लाह्रंपानीवतपशु पानीवतपदेन प्रत्यभिज्ञातुं शक्यत एव । अत्र च वृत्तपर्यमि-करणान्तलक्ष्यातिदेशात् पूर्व विधानादतिदेशप्रतिबन्धः फलम् । यथाहि “प्रोक्षिताभ्यामुल्लखलमुसलभ्यामवहन्ती”त्यत्र क्तप्रत्ययश्रवणेन न प्रमाणान्तरप्राप्तिः प्रोक्षणस्य, किन्तु तैनेव वचनेन प्राप्तिः, तथा प्रकृतेऽपि न क्तप्रत्ययमहिज्ञाऽतिदेशा-प्रतिबन्धः । तथाच द्रव्यदेवतोभयसंबन्धोऽपूर्वो यागकल्पक इति सिद्धम् ।

तत्र यथा केवलद्रव्यमात्रश्रवणे न यागविधिरेवं केवलदेवतामात्रश्रवणेऽपि न स इति “ऐन्द्रवायवं गृह्णाति” इत्यादौ ग्रहणमेव विधीयते न यागः ।

द्रव्यदेवतासंबन्ध इवोपपदस्य नामधेयत्वमपि यागकल्पकमिति न संभवति । नामधेयं हि द्रव्यस्य संस्कारस्य वा संभ-वति, नतु प्रधानयागस्यैवेति नियमः । तथा चा “दाभ्यं गृह्णाति” “अंशुं गृह्णाति” इत्यादावपि ग्रहणादिसंस्कारस्यैव वि-धानम् नतु यागस्य । ग्रहणस्यापि देवतासंबन्धो भवत्येवेति पशुसोमाधिकरणे निरूपितम् । तत्रादाभ्यग्रहणस्य सोमोऽ-शुग्रहणस्य प्रजापतिर्देवतेति मन्त्रलिङ्गात् सिध्यति । तथाच यद्विना यज्ञ संभवति तत्तस्य कल्पकम् । नामत्वं तु यागत्वं विनाऽपि संभवतीति न यागकल्पकम् ।

“अथातोऽग्निमिष्टोमेनानुयजन्ती”त्यनुशब्दप्रयोगोऽपि अग्नेरयागत्वेऽयुपपद्यते । यद्यपि देवदत्तमनुगच्छति यज्ञ-दत्त इत्यत्र तुल्यक्रियायोग एवातुशब्दो दृश्यते; तथापि पाकमनुशुद्धे इत्यत्राभोजनेऽपि पाकेऽनुशब्दसमभिव्याहारोऽपि दृश्यते इति न किञ्चिदुपपन्नम् । अत्र चाग्निशब्दस्य चयननिष्पादितस्थण्डिलवाचिनोऽग्निचयनमेवार्थः । तथाच “य एवं-विद्वानग्निं चितुते” इति वाक्येऽप्यग्निस्कारार्थचयनस्यैव विधानं नलमिसङ्गकयागस्य ।

कौण्डर्यपिनियामयने “मासमग्निहोत्रं जुहोति” इत्याग्रायमाने वाक्ये नित्याग्निहोत्रे मासरूपगुणविधानमेव विवक्षितं नतु गुणात् कर्मभेदः । नहि नित्याग्निहोत्र उत्पत्तिवाक्येन मासविरुद्धो गुण कोऽपि विहितः । दूरस्थस्यापि होमस्य हुधातु-नाऽनुवादो हि “यदाहवनीये जुहोति” इत्यत्र दृश्यते । नेदमुपस्थानं उपादेयगुणस्यैव सत्त्वे नानुपादेयगुणस्येति विशेषे किमपि प्रमाणमस्तीति शङ्कानिरासेनात्र होमान्तरविधानमेवेति प्रकरणान्तराधिकरणसिद्धान्तः ।

अयमाशय—सर्वत्र विधिवाक्येऽप्येकमुपादेयं नियमेनापेक्षितम् । यथा “ऽग्निहोत्रं जुहोति” “अग्निहोत्रं जुहुयात्सर्ग-कामः” “दध्ना जुहोति” इत्यादिषु होमादिकं तादृशमेकं विद्यत एव । तथाचोपादेयगुणसत्त्वे विधेरेकविषयत्वलक्षणवार्थं दूर-स्थस्यापि धातुनाऽनुवादेन गुणमात्रविधानमपि सम्भवति । यथा “यदाहवनीये जुहोति” इति ।

यद्यपि “सायं जुहोति” इत्यत्रोपादेयगुणः कोऽपि नास्ति, तथाप्यत्र सन्निधिना प्रत्यभिज्ञानात् पूर्वतनहोम एवागत्या कालस्यैव विधानमश्लीकृतम् । नचात्र दूरस्थकर्मोपस्थापकं सन्निध्यादिकं किमपि वर्तते । अग्निहोत्रमिति नाम्ना तु न होम-स्योपस्थितिः, अग्निहोत्रपदेन ह्यग्निदेवताको होमः, उपस्थाप्यते, नतु पूर्वतनो विजातीयो वा । नहि नात्रस्तादृशं सामर्थ्यं विद्यते । एकनामानो बहवो मिस्रमिस्रा इत्यन्त एव लोके । तथाचानुपादेयगुणविशिष्टानुपस्थितिरूपात् प्रकरणान्तरात् कर्मभेद एवात्र विवक्षितः । अत एव सप्तमे नाम्ना नित्याग्निहोत्रधर्मातिदेश उपपाद्यमानः सङ्गच्छत इति भाट्टीपिकादि-समतः प्रकारः ।

“वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसत्वेन यजेते”त्यत्र बृहस्पतिसवोऽपि खतश्चबृहस्पतिघमान्तरात् उक्तन्यायेन भिन्न एव । तथाचान्यार्थं विनियुक्तान्यार्थं विनियोग इत्यत्र खादिरत्वादिकमेव निर्दर्शनं पञ्चपादिकाविवरणानुसारिभिरुत्तरणीयम्, नतु

बृहस्पतिसव इति “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ती”त्यादौ यज्ञादीना स्वतन्त्रफलाधानां ज्ञानोपयोगोऽप्युपपन्न इत्यत्र बृहस्पतिसवननिदर्शनत्वमभ्युपेख्यादैनैव न वस्तुगत्येति वेदान्तकल्पतरौ निरूपितम् ।

“तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेने”त्यत्र तु यज्ञादिशब्देन यज्ञादिसामान्यस्योपस्थापनात् प्रकरणान्तरन्यायेन भेदः । एतेन—“य इष्टया पशुना सोमेन वा यजेत सोऽमावास्यायां पौर्णमास्या वा यजेते”त्यत्रापि न कर्मभेद इति—सूचितम्, यच्छब्दसमभिव्याहतेनाख्यातेन कर्मणः सिद्धतयैवावुद्बुद्धेनोपस्थिततया सायंजुहोतीतिवदनुपादेयगुणविधानस्यापि सभवात् ।

अत्र चानुपादेयगुणविशिष्टानुपस्थिति प्रकरणान्तरमित्यङ्गीकारे पूर्वोक्तबृहस्पतिवाक्ये कर्मान्तरत्वं न स्यादिति उपादेयगुणसामान्याभावविशिष्टानुपस्थितिरेव प्रकरणान्तरम् । “वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृत् यन्ती”त्यत्रानेकोपादेयगुणस्थलेऽपि कर्मभेदस्य विवक्षितत्वात् उपादेयगुणसामान्याभावविशिष्टानुपस्थितिरनेकोपादेयगुणविशिष्टानुपस्थितिर्वा प्रकरणान्तरमिति शास्त्रदीपिकाव्याख्यानै सोमनाथीये व्यक्तम् ।

अत्रेदं विचारणीयं प्रकरणान्तरेण किं धालर्थभेद उत भावनाभेदमात्रमिति । अत्र भाट्टदीपिकाकारा धालर्थभेदमेवाभिप्रयन्ति । अतएव सप्तमाध्यायतृतीयपादगतप्रथमाधिकरणे नामातिदेशेन नित्याग्निहोत्रधर्माणां कौण्डपायिनामयनगताग्निहोत्रे प्राप्तिरुपपद्यते । अन्यथोभयत्राप्युपदेशादेव धर्मसभवात्तद्विकरणं निष्फलमापद्यते ।

यत्तु शास्त्रदीपिकाया “ननु नामधेयेन भवति पूर्वकर्मण उपस्थानम्, भवतु धालर्थस्य, भावना तु तेनानुपस्थानाद्भियत एवेति भावनाभेद एव प्रकरणान्तरादि”त्युक्तं तत् सप्तमाध्याये शास्त्रदीपिकायामेव यत् “कौण्डपायिनामयने श्रूयते—“मासमग्निहोत्रं जुहोति” इति, तन्नैयमिकमिहोत्रात्कर्मान्तरमिति स्थिते” इति धालर्थभेदस्यैवानुवादात् पूर्वापरविरुद्धमिति न युक्तम् । इति ।

वेदान्तकल्पतरुपरिमलकारास्तु—“वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवनेन यजेते”त्यत्र बृहस्पतिसवान्तरं न विवक्ष्यते, किन्तु पूर्वतनमेव, नाम्ना तस्योपस्थितत्वात् । अतएव “आज्यमागौ यजती”त्यत्र प्राकृताज्यभागविधानेन चोदकलोपस्तत्रेति सिद्धान्त उपपद्यते । अन्यथा तत्रापि आज्यभागान्तरविधानापत्त्या न चोदकलोप उपपद्यते । क्लृप्तोपकारप्राकृताङ्गरूपाज्यभागप्रत्ययविधिचैव नैराकाङ्क्षया खलु तत्र चोदकलोप इष्यते । यद्यपूर्वमाज्यभागान्तरमेवात्र विवक्षितं स्यात्, तर्हि तस्याक्लृप्तोपकारकत्वेन विकृतिस्त्रिधौ उपहोमादिसत्त्वेऽप्यतिदेश इवात्राप्यतिदेश समापद्येतैव । तथाच प्राकृताज्यभागयोरैव गृहमेधीयाङ्गतया विधानमिव स्वतन्त्रबृहस्पतिसवस्यैव वाजपेयाङ्गतया विधानमुपपद्यते । तथाच “मासमग्निहोत्रं जुहोति” इत्यत्रापि सत्राङ्गतया नित्याग्निहोत्रस्यैवाङ्गतया विधिसभवात् प्रकरणान्तरात् धालर्थभेदः, किन्तु भावनाभेद एव । सप्तमतृतीयाधिकरणं तु नित्याग्निहोत्र इव मासमग्निहोत्रे देवताविधानकृताग्निहोत्रनाम्ना पृथगितिमात्तमिदं चिह्नं स्फुटं नास्तीत्यभिप्रायेणिति—वदन्ति ।

अस्मिन् पक्षे “प्रकरणान्तरे च प्रयोजनान्यत्वमिति”ति सूत्रे प्रयोजनान्यत्वपदमपि खरसम् । अयमेवाशयः—“नाम्ना धालर्थमात्रं तु सन्निधाप्येत शक्ति । भावना खनुपस्थानात् भिद्यमाना न वार्यते ॥” इति वार्तिकाद्युपपद्येन सोमनाथीयेऽपि सप्तमतृतीयाधिकरणे व्यक्तीकृतं । सर्वथा तु प्रकरणान्तरमपि भेदप्रामाण्यमिति सिद्धम् ।

उपादेयगुणसामान्याभावश्चानुपादेयगुणसत्त्वे कस्यापि गुणस्यासत्त्वे च भवति । तत्र के नामानुपादायगुणाः ? देशकालनिमित्तफलान्यनुपादेयगुणा । तत्र मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र कालस्य, “सरस्वत्या दक्षिणेन तीरेणग्नेयोऽष्टाकपालः” इत्यत्र देशस्य, “आभेयमष्टाकपाल निर्वपेत् रुक्मामः” इत्यत्र फलस्य चानुपादेयस्य श्रवणमस्तीति सर्वत्रापि प्रकरणान्तराद्भेद एव ॥

एतावता प्रपञ्चेन शब्दान्तराभ्याससंख्यासंज्ञागुणप्रकरणान्तरै—कर्मोत्पत्तिभेदो निरूपितः, इदानीं तु “यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्या यजेते” त्यत्र जीवनकालेन काम्यप्रयोगात् भिन्नं नित्यं प्रयोगान्तरं विधीयते । “अमावास्यायां यजेते”त्यादाविव नाम्ना वाक्ये जीवनं कर्मधर्मतयाऽन्वेति, किन्तु यावज्जीवमिति पशुलन्तया कर्तृधर्मतया । यावज्जीवपदेन हि जीवनक्रियाव्यापकत्वं यागस्य कर्तृसाध्यस्य गम्यते, नतु जीवनकालव्यापकत्वं यागस्य । तथाच जीवने निमित्ते दर्शपूर्णमासां कर्तव्यवित्थं, प्रकरणेनोपस्थापितेऽपि, यागे जीवनकामस्याविधेयत्वात् । जीवने निमित्ते यागस्यैव प्रयोगान्तरविधानात् न सायं जुहोतीतिवदत्राभेदः । नैमित्तिकस्य चास्य प्रयोगस्य पापक्षयः फलमिति सर्वसंमतम् ॥

तत्र केचित् जन्मान्तररीयस्य सचितस्य पापस्यैव निवृत्ति, नतु भाविन पापस्येति वदन्ति । तेषामयमाशयः—विहितकर्मतिक्रमादेव प्रत्यवायात् प्रत्यवायाभावरूपफलान्यत्वात् पूर्वमेव विधिप्रवृत्तेरावश्यकत्वात्—सिद्धे विधौ विहितकर्मातिक्रमात् प्रत्यवयावगमः अवगतस्य च प्रत्यवायस्य परिहाराय विधिरित्यन्योन्याश्रय इति पूर्वतनपापक्षय एव फलमिति ।

अन्ये तु प्रत्यवायपरिहार एव नित्यनैमित्तिकयोः फलम्, नलवगतप्रत्यवायपरिहार इति विधिप्रवृत्तिसमकालमेव शास्त्रमहिम्ना प्रत्यवायपरिहारफलस्याप्यवगमो भवत्येव । स च प्रत्यवायोऽकरणनिमित्त एव नतु सञ्चितः । नह्यत्र परिहारपदेन विनाशो विवक्षितः, येन प्रतियोगिसत्त्वमपेक्ष्यते, किन्तु प्रागभावपरिपालनमिति न कोऽपि दोष इति वदन्ति । सर्वथा प्रयोगभेदोऽत्र विवक्षित इत्यत्र चित्स्तरणेति प्रकृतमेवोपादयामः । तत्सिद्धं शब्दान्तरादिभिः कर्मभेद इति ।

शास्त्राभेदेन कलाप्राप्तिहोत्रं काठकाग्निहोत्रमिति व्यपदिश्यमानो नामभेदः द्वादशकपालत्वेकादशकपालत्वादिगुणभेदः तत्तादृशेति कर्तव्यताभेदः शास्त्राभेदेन पुनरभ्यासश्च न कर्मभेदापादकः । सर्वास्वपि शाखाषु एकफलसयोगेनैकद्रव्य-देवतादिगुणयोगेन च धाल्यार्थानुरक्तभावना होक्त्वाऽऽवगम्यते ।

स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति स्वपरंपराप्राप्तशाखाध्ययनस्यैव नियमितत्वात् इतरशाखाध्ययनानधिकारिणा तद्वाक्याध्ययनेन कर्मावबोधो न पुनरुक्तो भवति । काठकादिसञ्ज्ञा हि उत्पत्तिवाक्यगता भेदिका, न हि काठकाग्निहोत्रमिति सञ्ज्ञोत्पत्तिवाक्यगता । तथाच सञ्ज्ञया न भेदः ।

एवं “वाजिभ्यो वाजिनमि”त्यत्रैव गुणादपि न कर्मभेदः । तत्र ह्यामिज्ञोत्पत्तिशिष्टां वाजिनं उत्पन्नशिष्टमिति गुणात्कर्मभेदः, प्रकृते तु द्वादशैकादशकपालयोर्बभूवोरपि शाखाभेदेन “अग्नीषोमीयमेकादशकपालम्” “द्वादशकपाल”मिति चोत्पत्तिशिष्टत्वात् न कर्मभेद इति विशेषः ।

एतेनाभ्यासोऽपि व्याख्यातः । अनन्यपरविधिपुनःश्रवणं ह्यभ्यासः । नहि शाखान्तरीयमात्रानमप्रयोजनम्, अधिकारि-विशेषेण तदध्ययनादिसार्थक्यात्, नहि शाखान्तराध्ययनकाले पुनःश्रवणं वर्तते इति न दोषः ।

यत्तु शाखाभेदेन गुणविशेषाणां शाखान्तरान्नाताना निन्दा प्रायश्चित्तादिकं चाप्रायते, तत्पूर्वोक्तरीत्या विकल्पाभिप्राय-त्वाच्च विरुद्धमिति शब्दान्तराभ्यास-सह्या-सञ्ज्ञा-गुण-प्रकरणान्तराणामेव कर्मभेदप्रयोजकत्वं नेतरस्येति स्पष्टमिदं सर्वेषाम् ।

तथाच शाखाभेदेन कर्मणो भेदाभावात् शाखायामेकस्यामात्रानां शाखान्तरानाम्नातैरुपसहारेणैवानुष्ठानं कर्तव्यम्; अनुक्तमविरुद्धमन्यतो ग्राह्यमिति न्यायात् । शाखाभेदेन विरुद्धमात्रतयोर्विकल्पितयोश्च यथास्वशास्त्रमनुष्ठानेन व्यव-स्थितविकल्प एव, न दयिपयश्चैदादिविभावव्यवस्थितविकल्पः । “बहुरूपं वा स्वर्गद्योक्तमि”ति वचनं तु अशक्तं पुरुषमुदि-श्येति भाट्टवीपिकाया व्यक्तमिति द्वितीयाध्यायः ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

प्रथमेनाध्यायेन धर्मं प्रमाणानां विधिमन्त्रार्थवादस्मृतिनामधेयानां धर्मपर्यवसानक्रमो निरूपितः । द्वितीयेन च धर्माणां परस्परं शब्दान्तराभ्याससंख्यासंज्ञागुणप्रकरणान्तरैर्विभेदप्रकारो निरूपित इति भिन्नानां धर्माणां मध्ये कानि चनाङ्गानि कानि चनाङ्गीनि भवन्तीत्यङ्गान्निर्भावनिरूपणमवसरप्राप्तम् ।

कत्वर्थपुरुषार्थविचार प्रयोगकमविशेषविचारोऽत्रिकारादिविचारश्च सर्वोपि अङ्गान्निर्भावविचारान्तरमेव संभवति । तदुक्तं तन्त्रवार्तिके—“प्रयोजकाः प्रयोक्तारः शेषाणामेव शेषिणः । क्रमोऽपि शेष एवैकप्रयोगवचनाश्रयः” ॥ अधि-कारोऽपि यज्ञेषु कर्तुः शेषस्य चिन्त्यते । तथाऽनात्रातशेषाणां शेषिणा सप्तमादिभिः ॥ शेषसञ्ज्ञावद्वृत्तपरिमाणो-दिर्णयः” इति ॥

तत्राङ्गं शेष इति च पर्यायपदे । योऽह्न्याथो लोके भवति स शेष इति कथ्यते । यथा स्वामिनो गृहादिकं तस्यैव दासादयो वा । एवंच परार्थं एव शेषपदेन व्यवह्रियते । तत्र च सर्वमपि यद्यपि कथमपि परार्थं भवत्येतेति नाङ्ग-ङ्गिर्भावनिर्णय एतावन्मात्रेण सिद्ध्यति । अतः सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायेन य परार्थं एव नात्माथोऽपि स वात्र शास्त्रे शेषपदार्थः । यथा प्रयाजादयो दर्शपूर्णमासरीनां शेषाः । प्रयाजादयो हि कर्तुफलतिरिक्ते न कुत्रापि फल उपयुज्यन्ते, यथा दासादयः स्वकार्येष्वपीति युक्तमेव प्रयाजादय एव शेषपदार्थ इति । “शेष परार्थात्वादि”ति सूत्रस्याप्ययमेवा-शयः । नह्यन्योपकारकत्वमात्रमङ्गत्वम् । गृहदासादयोऽपि स्वामिनामुपकारका एव । यथा हि शेषाः शेषिणमुपकु-र्वन्ति एवं शेषिणोऽपि शेषाणामुपकुर्वन्तीति सङ्कीर्ष्यैतैव शेषता ।

एवंच परार्थत्वमेवाङ्गत्वमित्यपि न संभवतीति परार्थकृतिविषयविहितकारकत्वमङ्गत्वमिति परिष्करणीयम् । शास्त्राणि यत्फलसाधनमिति यानि बोधयन्ति तानि तस्याङ्गानि । यथा दधि होमस्य, अवहननं व्रीहीणां, आरुण्यादिकं क्रयारीनाम् । तानि हि “दध्ना जुहोति” “व्रीहीनवहन्ति” “अरुणया क्रीणाती”ति वाक्येन होमाद्यर्थतया विधीयन्ते । एवंच द्रव्यविषयः गुणविषयः स्वरूपविषयश्चाङ्गान्निर्भावबोधका भवन्तीति त एव विनियोगविषय इत्युच्यन्ते ।

परोद्देश्यककृतिविषयविहितकारकत्वरूपमङ्गत्वं हि विनियोगविधिभिरेवमवगम्यते । तत्र हि पर-कृति-कारकाणि “दध्ना

सुहोती”त्यादौ पदार्थविषया भासन्ते । फलकृत्यो. उद्देश्यतानिरूपकत्वं कृति-कारकयोः स्वरूपितविधेयता च संसर्गविषया भासते । तथाच उद्देश्यताविधेयतारूपसंसर्गविशेषबोधकद्वितीयातृतीयादिविभक्तिघटितानि वाक्यानि विनियोगविषय इति युज्यते । द्वितीयातृतीयान्यतरविभक्त्यघटितवाक्ये किमुद्देश्य किं च विधेयमिति सशयनिरासो हि स्पष्टमेव न भवतीति लिङ्गापरयोऽययोग्यतया द्वितीयातृतीयादिविभक्तिकल्पनेनेव तत्र विनियोगविधित्वनिर्णयो भवतीति द्वितीयादिविभक्तिघटितानीव तदघटितान्यपि वाक्यानि “यस्य पर्णमथी जुहूर्भवती”त्येवमादीनि विनियोगविषय एव तथाच “दध्ना सुहोती”त्यादि द्रव्यविधौ “ब्रीहीन्प्रोक्षती”त्यादिसंस्कारविधौ “अरुणया क्रीणाती”त्यादिगुणविधावेव च तृतीयादिविभक्तिरात्रायत इति द्रव्यगुणसंस्कारा एव शेषाः, नतु याग फलं पुरुषो वा शेषः इति बादरिमतनात्रादरणीयम् ।

यागफलयो. पुरुषयागयोश्चायुक्तप्रकारेणाङ्गाङ्गिभावावगमो हि संभवत्येव । तथाच “कर्मण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात् फलं च पुरुषार्थत्वात्, पुरुषश्च कर्मार्थत्वादि”ति सूत्राप्येवात्रास्माकं प्रमाणमङ्गाङ्गिभावनियोग इति भाष्यकारादयं मन्यन्ते ।

श्रुतिकारास्तु—नात्र जैमिनिबादरिमतयोः परस्परविरोधः । बादर्याचार्यो हि द्रव्यगुणसंस्काराणां द्वितीयादिघटितवाक्यैरेव विनियोगात् युक्तमङ्गत्वम्, यागफलपुरुषाणां तु न तथा विनियोग इति नाङ्गत्वमिति-वदन्ति । यथाच दध्ना होमं जन्त्यते, एवं खर्गोऽपि यागेन जन्त्यते, एवं यागोऽपि पुरुषेण जन्त्यते इति यागादिशेषत्वमुपपन्नमेव । सर्वथा श्रुतद्वितीयादिघटितं कल्पितद्वितीयान्तादिघटितं वा वाक्यं विनियोगविधिरिति विनियोगविधित्वनिर्णयो द्वितीयादिविभक्त्यधीः इति विनियोगविधौ सहकारिप्रमाणं द्वितीयादिकारकविभक्ति ॥

इयमेव विभक्तिः श्रुतिपदेन व्यपदिश्यते । अङ्गत्वघटकोद्देश्यताकृतिकारकतयोरन्यतरस्य प्राधान्येन वाचकशब्द श्रुतिरिति तस्या लक्षणमामनन्ति । तत्र यद्यपि द्वितीयादिविभक्तिरङ्गत्वमेव गमयति, नाङ्गत्वम्, तथापि एकतरनिर्णयेनोभयनिर्णयसंभवादङ्गत्वप्रमाणद्वितीयादिविभक्तिरपि श्रुतिरिति प्राचीना आशोरेते ॥

नवीनास्तु—उद्देश्यतातिरिक्तकारकताबोधकतृतीयादिविभक्तिरेवात्र श्रुतिपदार्थ इति मन्यन्ते ॥

वार्तिककारास्तु—अङ्गत्वमेव तृतीयाध्यायार्थ इति निरूपयन्तोऽपि प्रथमे श्रुतिपादे “ब्रीहीन्प्रोक्षती”ति वाक्यविचाराद्-त्रोदासीना इव भान्ति ॥

प्रथमाध्याये चत्वारः पादाः, द्वितीयेऽपि चत्वारः पादाः, तृतीये तु अष्टौ पादा इत्यस्याध्यायस्य शरभाध्याय इति नामान्तरमपि । अत्राद्यानामपि पादानामर्थसंग्रहेण तत्तत्पदार्थ एवमवगन्तव्यः ॥

यथा—प्रथमे पादे तावत् श्रुतिविनियोग, यत्किंच प्राप्तञ्चिन्म । द्वितीयापादे लिङ्गविनियोगः । तृतीयापादादौ तदेव प्रमाणद्वयमुपन्यस्योपक्रमोपसंहारद्वारेणैकवाक्यत्वेन सिद्धान्तव्यवस्थापनं वाक्यप्रकरणस्थानसमाह्वयविनियोगबलावलादिविन्तादि च, श्रुतिलिङ्गवाक्यैः प्रकरणस्य विरोधाविरोधचिन्ता च क्रियते । चतुर्थादिषु क्रमसमाह्वययोः प्रमाणान्तरेर्विरोधाविरोधचिन्ता क्रियत इत्यध्यायार्थसङ्ग्रहः ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे हि पञ्चदशाधिकरणानि वर्तन्ते । तत्र प्रथमाधिकरणेनाङ्गत्वलक्षणस्य तत्स्वरूपस्य चोक्तत्वात्तृतीयाधिकरणादावङ्गत्वनिर्णयोपयोगिविचारकरणादङ्गाङ्गिभावस्य चात्र शास्त्रीयकर्मापरपर्यायधर्मगतस्यैव चिन्तनातः शास्त्राध्यायपादादिसङ्गतयो यथायथं भवन्त्येव ।

यद्यपि तुरीयाधिकरणेनाङ्गतावच्छेदकविचार एव क्रियते । सच तृतीयाविभक्त्याऽङ्गनिर्णयाधीन इति “ब्रीहीन्प्रोक्षती”त्यादौ धातूत्तरं तृतीयाविभक्त्यभावात् न सङ्गत इव भाति, तथापि आह्वयतसमभिव्याहृतधातुना करणत्वविशिष्टधात्वर्थस्यैव लक्षणयाऽवगमात् विभक्तिश्रुतिरिव धातुरपि आह्वयतसमभिव्याहृतोऽङ्गत्वबोधक इति कल्पनात् धात्वर्थप्राप्तिस्यैव धातोरपि फलाङ्गत्वमविधादमेवेति नाङ्गतावच्छेदकविचारोऽनुपपन्नः ।

तथाच द्वितीयाविभक्तिरपि श्रुतित्वमिति मत इव तस्यास्तद्भावमतेऽपि ब्रीहीनवहन्तीत्यादिवाक्यार्थविचारः तृतीयाध्यायप्रथमपादात्तुरीयाधिकरणेनोपपन्न एव ।

एवंच “शेषः परार्थत्वादि”त्यादिसूत्रैरेवाङ्गत्वे लक्षणप्रमाणादिरूपणादङ्गत्वनिर्णयानन्तरकालिक एव विचारः तेषामर्थाधिकरणादिभिः क्रियत इति तेषामर्थाधिकरणादिक प्राप्तिक्रमेवेति न तदधिकरणानुपपत्त्या द्वितीयाविभक्तिरपि श्रुतिःत्वं युज्यते । द्वितीयायां श्रुतित्वव्यवहारो भाक्त इत्यादिप्रन्थानामपि द्वितीयान्तोपपदसमभिव्याहृतधातोः निरुद्धलक्षणया धात्वर्थकरणत्वपरत्वाद्घातोरेव तत्र श्रुतित्वेऽपि धातुश्रुतिनिर्णये द्वितीयाविभक्तिरपि निमित्तमिति कृत्यैव ।

“द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरि” इति सूत्रे द्रव्याणां गुणानां च “दध्ना सुहोति” “अरुणया क्रीणाती”त्यादौ धातूत्तरद्वितीयाद्यभावेऽपि विभक्त्यन्तकरणत्वावगमात् यथाङ्गत्व श्रौतं एवं संस्कारस्यापि श्रौतमेवाङ्गत्वमिति गमयति । अत एव द्रव्यगुण-

संस्कारेष्विति सर्वेषां समप्रधानभावेन निर्देष्ट उपपद्यते । यत्र तु यागादौ स्वर्गकामादिपदसमभिव्याहारः तत्र द्वितीयावि-
भक्तिरेव स्वर्गकामपदं धात्वर्थकरणत्वस्य निरूढलक्षणया बोधं सपादयतीति धात्वर्थकरणत्वं न द्वितीयाविभक्तित्वल एव
प्रतीयते इति वैषम्येणैव “कर्मण्यपि जैमिनि फलार्थत्वादि”ति पृथक्सूत्रमप्युपपद्यते । तथाच यत्रोद्देश्यतायाः करण-
तापरपर्यायविधेयताया वा स्पष्टं प्रतीति तत्र सर्वत्रापि श्रौतो विनियोग इत्यत्र न सशयल्लेशोऽपि ॥

यत्तु न्यायप्रकाशे “ब्रीहीन्ब्रीक्षती”त्यत्र वाक्यीयो विनियोग इत्युक्तम्, तदेतच्चिन्त्योपपत्तिकमिति पश्यामः । प्रोक्षणादीना
ब्रीहार्थत्ववदपूर्वांशत्वमिति यत्तेषामर्थधिकरणेन साधितं तदिदं वाक्यविनियोगपक्षे नोपपद्यते । वाक्यीयविनियोगो हि मुख्या-
र्थस्यैव भवति न गौणार्थस्य ।

तथाहि—“बहिर्देवसदनं दामी”त्यादीना मुख्यबहिर्लवन एवोपयोगः न गौणोलपरजिदान इति हि निरूपयिष्यते ।
तत्र लिङ्गस्य गौणार्थविनियोजकत्वे तदुपजीव्यप्रमाणताकवाक्यस्यापि गौणार्थविनियोजकत्वं लक्ष्यार्थविनियोजकत्वं वा
न संभवतीत्यर्थसिद्धमेव । तथाच वाक्यीयविनियोगपक्षे ब्रीहिप्रोक्षणादीना अपूर्वांशत्वं वा ब्रीहार्थत्वं वा स्यात्, नोभ-
यार्थत्वम् । तत्रचापूर्वमातुषत्रिकं वैतुष्यं मुख्यमिति गौणार्थत्वमपि साध्यमानं श्रौतविनियोगपक्षमेव समर्थयति ॥

यत्तु ब्राह्मणवाक्यं लिङ्गादि प्रबलं, तदप्यत एवोपपद्यते । अन्यथा “इमामगृभ्णन् रशनामृतस्यैल्यश्वाभिसानीमादत्ते”
इति विनियोगोऽप्यफलः स्यादिति गर्दभरशनापरिसखयानार्थमिदं वाक्यमिति सिद्धान्तोऽपि भज्येत ॥

यत्तु उपक्रमोपसहाराधिकरणे वाक्यीयविनियोगेऽ“प्युच्चै ऋचा क्रियते” इत्यादौ ऋगादिपदाना वेदपरत्वं साधितं
न तु तद्रौप्या, किन्तु “लिङ्गाञ्चति” सूत्रात् रुद्ध्वैवेति शक्तिनिर्णये प्रचुरप्रयोगो नियामक इति न कादाचित्कप्रयोगमात्रे-
णार्थनिर्णयो युक्त इत्यस्मिन्प्रायम् । नहि गौणार्थविनियोगो लक्ष्यार्थविनियोगो वा वाक्येन कुत्रापि युक्त । “यस्य पर्णमयी जुहु-
र्भवती”त्यादौ मुख्यार्थ एव विनियोगो वाक्यीयो दृश्यते । अत एवोत्तरत्र “द्वादशाहीनस्ये”त्यत्राहीनपदेन द्वादशाहस्यैव
विवक्षा नतु अद्वा समाप्यमानत्वेन गौणाहीनज्योतिष्टोमस्येति निरूपयिष्यते । एवंच तेषामर्थधिकरणं द्वितीयान्तस्थलेऽपि
श्रौतविनियोगाङ्गीकार एवोपपद्यते ॥

श्रौतविनियोगस्थले विनियोज्यस्य गौणत्वं मुद्ध्यत्वं वा न विवक्षितम् । “किमिव वचनं न कुर्यान्नास्ति वचनस्याति-
भारः” इति न्यायेन गौणार्थविनियोगोऽपि श्रुत्या भवत्येव । अत एव—“ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते” इत्यादौ ऐन्द्रमन्त्रस्यापि
गौणस्य गार्हपत्ये विनियोगो वक्ष्यमाण उपपद्यते । तथाच न तेषामर्थधिकरणन्यायेन प्रोक्षणादीना केवलब्रीहार्थत्वं, किन्तु
कल्यर्थत्वमपीति युक्तम् ।

इदं हि तदधिकरणशरीरम् । दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—ब्रीहीनवदन्तीत्यादि । तत्र ब्रीहिपदेन ब्रीहित्वविशिष्टं न विव-
क्षयितुं शक्यते, तदा हि केवलवैतुष्यार्थं अवघात इति स्यात्, तत्र च ब्रीहीनवदन्तीतिविधिविफलं स्यात् । यद्यपि अवघा-
तेनैव वैतुष्यं सपादयेदिति नियमविधिः, तथापि ब्रीहिनियमापूर्वस्य ब्रीहीणामिव यागस्वरूपनिष्पादन एवोपयोगात् तस्य-
च यागस्य नखविदलनादिजन्यवैतुष्येणापि संभवात् न फलविशेष केवलवैतुष्यार्थत्वपक्षे । नह्यवघातजन्ये नखविदलनजन्ये
च वैतुष्ये किमपि वैषम्यमस्ति । साधनमेदेन साध्यस्वरूपमेदकल्पनं ह्यदृष्टे युज्यते, न दृष्टे । अतोऽपूर्वांशं एवावघातो
न ब्रीहिवैतुष्यमात्रार्थः । तथा चावघातेन वैतुष्यं सपाद्य तद्द्वाराऽपूर्वं सपादनीयमिति वाक्यार्थः । अत्र नियमापूर्वसा-
प्युपयोगो भवत्येव । विस्तृतं चैतत् नवमाध्यायादौ । तथाच विधिसार्थक्यार्थमपूर्वांशत्वसाङ्गीकार्यत्वात् ब्रीहिपदेन यत्कि-
ञ्चिदपूर्वसाधनव्यक्तिर्लक्षणया प्रतिपादनीयेति स्थिते सशय —किं दर्शपूर्णमासजन्यपरमापूर्वसाधनत्वमत्र लक्ष्यं उत
आग्नेयादियागजन्योत्पत्त्यपूर्वांशत्वमिति । तत्र पूर्वपक्षे आज्यादीनामपि दर्शपूर्णमासपरमापूर्वांशयोगित्वाद्वावघातः करणीयः ।
सिद्धान्ते तु ब्रीहीणामेवेति फलमेदः स्पष्ट एव ।

तत्र पूर्वपक्ष —परमापूर्वसाधनत्वमेव ब्रीहिपदार्थतावच्छेदकम् । परमापूर्वं हि फलं प्रति प्रत्यासन्नं नोत्पत्त्यपूर्वम् । वा-
ङ्मियमन्यायो हि तत्रैव भवति यत्र प्रत्यासन्नस्यापूर्वस्य परमापूर्वजनकत्वं न संभवति, प्रकृते तु आग्नेयाद्युत्पत्त्यपूर्वस्य
परमापूर्वजनकत्वात् न तद्यथाय इति परमापूर्वसाधनत्वमेव विवक्षणीयम् । एवंच प्रोक्षणादिसाध्यमेकमापूर्वमिति
नानेकापूर्वांशतापि । अन्यथा पुरोडाशयागजन्याना दर्शपूर्णमासगताना बहूनामपूर्वांशां प्रोक्षणादिप्रयोजकत्वे महद्दोषं
समापद्यते । एवंच सन्निपत्सोपकारकाणामिवारादुपकारकाणामप्येकापूर्वांशत्वमेव सिद्धं भवतीति सिद्धम् । तथाच परमापूर्व-
साधनत्वस्य परंपरयाऽविशेषात् उपाङ्गयाजायज्ञाज्यद्व्यादीनामपि प्रोक्षणं कर्तव्यमिति सर्वधर्मसकर इत्यवघातादीना
न ब्रीह्यज्ञत्वम्, किन्तु ऋत्वज्ञत्वमेवेति फलति ।

यद्यपि अस्मिन्मते ब्रीहीनिति द्वितीयाया अवघातदृष्टार्थत्वस्य च बाधापरया “त्रैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रती-
येत्” इत्यधिकरणविरोधः, तथापि तस्यैवाधिकरणस्य विस्तरार्थमिदमधिकरणमिति न दोषः । सर्वथा चावघातादीनामा-
ज्यादिसांकर्यं दुर्वारमेवेति ॥

सिद्धान्तस्तु त्रीहीनिति द्वितीयोपपत्त्यर्थं ब्रौह्मर्थत्वमेव प्रोक्षणावघातयोरङ्गीकरणीयम् । अन्यथा सर्वेषामज्ञानां साक्षात्कृत्यकारकतापत्त्या “तानि द्वैधं गुणप्रधानकर्माणी”ति सूत्रनिबन्धनसंनिपत्त्यारादुपकारकभावविभागे निरालम्बन एव स्यात् । तच्च ब्रौह्मर्थत्वं त्रीहिसाध्यपुरोडाशजन्त्योत्पत्त्यपूर्वोपयोगेनैव युक्तं न तु केवलत्वेतुष्यार्थत्वेन, नापि केवलपरमापूर्वार्थत्वेन वेति त्रीहिपदोपस्थापितप्रकरणिकपुरोडाशयागजन्त्योत्पत्त्यपूर्वसाधनत्वमेवात्रोद्देश्यतावच्छेदकमिति यवनीवारादि-साधारण्यं प्रकृतौ, इयामाकादिसाधारण्यं विकृतौ चावघातप्रोक्षणादीनां स्थितीति न यवानीनामवघाताभावः, नवाऽऽन्यादीनामपि प्रोक्षणावघातादिप्रसङ्ग इति सर्वमन्वयम् ॥

त्रीहीणामाग्नेयाद्युत्पत्त्यपूर्वसाधनत्वं चाग्नेयोत्पत्त्यपूर्वसाधनपुरोडाशयागसाधनपुरोडाशरूपप्रदेयद्रव्यप्रकृतिभूततण्डुलप्रकृ-
तिरित्येति तण्डुलनिर्वृत्तिप्रणाल्या पुरोडाशयागजन्यापूर्वसाधनत्वमेवात्रोद्देश्यतावच्छेदकमिति निष्कर्षः ।

तदिदं सिद्धं द्वितीयान्तोपपत्तिसमभिव्याहारे तृतीयादिकारकविभक्त्यन्तसमभिव्याहारे वा श्रौत एव विनियोग इति साध्यसाधनभावयोग्ययोर्द्वयोः सामानाधिकरण्यमभेदो यत्रोभयोरपि प्रथमान्तपदबोधयता प्रतिभाति । यथा—
“यस्य पर्णमूषी जुह्वर्भवति” “औदुम्बरो यूषो भवति” “धेनुर्दक्षिणे”त्यादौ, तत्रैव वाक्यीयो विनियोगः ॥

वाक्यीयविनियोगस्थले हि योग्यतयैव साध्यसाधनभावोऽन्यतन्व्य इति जुह्वादिपात्रस्वरूपसंपादने प्रकृति-
द्रव्यतया षण्णतादीना योग्यता यथा लोकतोऽध्यवगम्यते न तथा स्फ्यकपालादिहोत्रहवणीशूर्पकृष्णाजिनादीना यज्ञ-
साध्यसाधनभावप्रकारः प्रमाणान्तरेणावगत इति स्फ्येनोद्धन्तीत्यादिवाक्यमवश्यं पर्यालोचनीयमिति तेषामेव वि-
नियोजकत्वं, नतु “दशयज्ञायुधानी”ति वाक्यस्येति संस्कारकर्मणा द्रव्यानन्तरेष्विव स्फयादिद्रव्याणामपि नोद्धननातिरिक्त-
क्रियासाधारण्यमिति तृतीयपञ्चमाधिकरणयोर्विषयभेदमात्रं न प्रयोजनभेदः ।

एतावता प्रपञ्चेन “द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरि”रिति सूत्रोपक्षिप्तानां द्रव्यगुणसंस्काराणां द्रव्यसंस्कारयोः स्वयोग्यो-
द्देश्यसमभिव्याहारे श्रौतोऽङ्गाङ्गिभाव इति निरूपितम् । तत्र गुणस्यापि शेषत्वं यत्प्रतिज्ञातं तन्तु द्रव्यनिरूपितं वा क्रिया-
निरूपितं वेति संशयो हीदानीमवश्यं निरसनीयः ॥

तत्रारुण्यादिद्रव्याणाममूर्तानां क्रयादिक्रियासाधनत्वाभावात् द्रव्यार्थत्वमिति केचन मन्यन्ते । एतेषां मते “अरुण-
यैकहायन्या सोमं क्रीणाती”त्यादौ अरुणयेत्यस्य पृथक्कारेणारुण्येन योग्यं द्रव्यं परिच्छिन्न्यादित्येव वाक्यार्थो भवति ।
अत्र शान्दबोधे योग्यताज्ञानं कारणमिति ये न मन्यन्ते ते न परितुष्यन्ति । ते हि अयोग्यतानिश्चयाभावमात्रेण प्रथममा-
रुण्यकरणिका क्रयभाष्यका भावनेति वाक्यार्थबोधे पश्चाच्च पार्ष्टिकबोधे एकहायन्यादिसमभिव्याहृतद्रव्यपरिच्छेदद्वारा
क्रयसाधनत्वविनिर्णयो भवतीति गुणस्यापि द्रव्यस्यैव क्रियाज्ञत्वमेव, न तु क्रियाया इव द्रव्यार्थत्वम् । एतादृशं द्रव्य-
गुणयोः साम्यमस्मिन्प्रैख्ये द्रव्यदेवतादीनामपि मीमांसकैर्गुण इति व्यवहारः, दक्षा जुहोतीत्यादयो गुणविधय इत्यादि-
व्यवहारश्च वर्तते इति मन्यन्ते ।

यद्यप्यत्रारुण्येति तृतीयाविभक्त्याऽऽरुण्यस्याज्ञत्वं स्पष्टमवगतम्, एवमपि तस्य क्रयासाधनत्वेन न क्रयाज्ञत्वं स्थितिः ।
एवंच पूर्वतनाधिकरणद्वयेनेवारुणाधिकरणेनाप्युद्देश्यस्वरूपनिष्कर्ष एव क्रियते इति नासङ्गतः ॥

तेषामर्थधिकरणेषु पूर्वसाधनत्वमुद्देश्यतावच्छेदकं स्फयाधिकरणेनाप्युद्धनन्त्वादिकमुद्देश्यतावच्छेदकं यथा निरूपितमेवमत्र
क्रयत्वं यमुद्देश्यतावच्छेकं साध्यते तर्ह्येतदधिकरणं वितथं स्यात् । यथावघातादिकं विधिष्वैकल्यात् न ब्रौह्मर्थम्, किन्तु
अपूर्वार्थमेवमिदमपि न केवलक्रयार्थम्, किन्तु अपूर्वसाधनक्रयार्थमिति वर्णनीयम् । तत्रच ब्रौहिपदेन पुरोडाशयागज-
न्योत्पत्त्यपूर्वस्येवात्र क्रयजन्यापूर्वस्य विवक्षणे वासःप्रभृतिक्रयसाधनानामप्यारुण्यप्रसङ्ग इति शङ्कायाससमाधानं ह्यवश्यं
निरूपणीयमित्यरुणाधिकरणन्यायप्रवृत्तिः ।

अत्रेदं समाधानम्—यथा “त्रीहीनवहन्ती”त्यादौ ब्रौहिपदेन तदन्वययोग्याग्नेयाद्यपूर्वमुपस्थाप्यते, तथा प्रकृते क्रीधातुना
खजन्यापूर्वविशेष उपस्थाप्यत इति गुणभेदेन भिन्नभिन्नतत्तत्क्रयजन्यापूर्वसाधनत्वमेकहायन्यादिद्रव्याणामेवेति नारुण्यं वासः-
प्रभृतिसाधारण्यं भवति ।

अत्र दृष्टान्ते त्रीहीणा द्रव्यरूपत्वात् तज्जन्यमज्ञापूर्वमप्रसिद्धमिति स्वप्रकृतिकयागत्रयजन्यापूर्वसाधनत्वं विवक्षितम्,
दार्शनिके तु क्रयस्य क्रियात्वात्तज्जन्यमज्ञापूर्वमसाधारण्यं वर्तत इति तदपूर्वार्थत्वमेव विवक्षितमिति विशेषः ॥

एवंच द्रव्यपरिच्छेदद्वारा गुणस्यापि क्रयाज्ञत्वाद्द्रव्यगुणयोर्द्वयोरपि क्रयाज्ञत्वम्, क्रिया तु द्रव्यासाधनस्यैवाज्ञम्, नतु गुण-
स्येति विशेषस्तु ग्रहैकलाधिकरणसिद्धान्तोचरः । द्रव्यस्य गुणस्य वा प्रमाणान्तरेण प्रकृतिक्रियासाधनतया प्राप्तस्यैवोद्देश्य-
त्वात्तस्य चोपस्थानं च प्राप्तस्यापि भावनाया एककर्मत्वसिद्धान्तमज्ञापत्योद्देश्यताऽऽन्यथायोगात् नोभयसंस्कारविधि संभव-
तीति द्रव्यमात्रसंस्कार एव “ग्रहं समार्ष्टी”त्यादौ विवक्षणीयः, नतु गुणसंस्कारोऽपि । नहि मूर्तद्रव्यमात्रसंस्कारविधिरिवामू-
र्तगुणमात्रसंस्कारविधिः संभवतीति न गुणाज्ञत्वं क्रियाया कथमपि संभवति । द्वितीयान्तोपपत्तं विनाऽऽख्यातसमभिव्या-

हारं न कथमपि बोधकमिति द्वितीयान्तपदावगतैकत्वादिसव्याया विधेयत्वेनान्वयोऽपि न संभवति; एकप्रसरताभङ्गापत्तेरिति ग्रहैकत्वाधिकरणेन गुणस्य द्रव्याङ्गत्वासम्बोऽपि सूचितं एव ।

तथाचारुणाधिकरणं न द्रव्याङ्गत्वमारुणस्य विधेदुं प्रवृत्तं किन्तु स्वापूर्वसाधनक्रयस्योद्देश्यतानिरूपणार्थम् । तत्र चापूर्वसाधनक्रयविशेषे यथा क्रयत्वमपि विवक्षितमनतिप्रसङ्गात्, एवं “ग्रहं समाधी”त्यत्र ग्रहत्वमपि विवक्षितमेव । व्रीहीनवहन्तीत्यत्र व्रीहीत्यं नु न विवक्षितम् । अवघातस्याद्यादिव्यावृत्ते, पुरोडाशयागजन्योत्पत्त्यपूर्वसाधनत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकतयैव सिन्ध्यावघातस्य युवादिसाधारण्यस्यान्यासिद्धिसम्भवात् । अतएव समागंस्य चमसादिव्यावृत्तिः । अन्यथा ग्रहपदेन ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनमात्रस्य विवक्षायामुक्तदोषो ह्यपरिहरणीय आपद्येत ।

“ग्रहं समाधी”त्यत्रैकत्वमपि यदि उद्देश्यताया विवक्ष्यते, तर्हि वाक्यभेद आपद्येत । प्रत्ययाना प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमेन ग्रहत्वविशिष्टव्यक्ते कर्मताद्वारा भावनान्वयवत् एकत्वविशिष्टग्रहस्य कर्मताद्वारा भावनान्वययो हि न भवतीति ग्रहस्यैकत्वस्य कर्मताद्वारा पृथगेवान्वयोऽङ्गीकरणीयोऽप्रकृत्यर्थत्वादिति यावच्छक्ति उद्देश्यवाचकानां द्रव्यपदानां इतरव्यावृत्तस्वरूपपरत्वं साङ्ख्यपरिहारश्च यावताऽर्थेन विवक्षितेन भवति तावदर्थस्य वाक्यमेदायभावेऽवश्यं विवक्षा करणीयेति सिद्धम् ।

अनेन चोद्देश्यस्वरूपविचारप्रसंगेन यत्रोद्देश्यबोधकं द्वितीयान्तपदं नास्ति तत्राव्यवहितस्वर्गकामादिपदैरेवोद्देश्यस्वरूपस्य बोध इति निरूपयितुं “सप्तदशारनिर्वाजपेयस्य यूषो भवती”ति वाक्ये सप्तदशारनिर्वाजोद्देश्यं वाजपेय एवाव्यवहितत्वादिति पूर्वपक्षस्य सप्तदशारनिर्वाजस्य न वाजपेयरूपक्रियाङ्गत्वम्, नहि क्रियाया तत्सम्भवातीति वाजपेयाङ्गेषु अवतरत् सप्तदशारनिर्वाजं यदूर्ध्वपात्रमात्राङ्गं स्यात्तर्हि यूषपदवैयर्थ्यम्, षष्ठ्या परम्परासम्बन्धापत्तिश्च भवतीति यूषशब्देन यूषकार्यलक्षणया यूषपरिच्छेदद्वारैव तस्याङ्गत्वमिति सिद्धान्तितम् ।

अनेन चाधिकरणेन तदेवोद्देश्यं यत्फलप्रत्यासन्नं यन्नाव्यवहितमिति सूचनार्थं सप्तदशारनिर्वाजस्य साध्यत्वमित्यादिविपरीतशङ्का नात्र भवति । एवं च ज्योतिष्टोमादीनां स्वर्गादिकं फलमित्यादिसिद्धान्तोऽपि व्याख्यातः ।

“आनर्थक्यात्तदङ्गेषु” इति सूत्रं पूर्वपक्षादनुगुणं सिद्धान्तानुगुणं च योजनाविशेषेण भवतीति तत्र तत्रास्य न्यायस्यो “बै ऋचा क्रियते” इत्यादौ सिद्धान्तेऽप्यनुसंधानं युक्तमेव । एवं च यत्रैतन्न्यायानुसन्धानेन विधेयस्य यद्विषयत्वं सिद्धं तत्र तद्विषयताबोधनार्थं यदि पदान्तरं स्यात्, तर्हि स न्यायोऽनङ्गीकरणीयोऽन्यथा तु तेनैव निर्णय इति न दोषः । एवं च यूषार्थमेव सप्तदशारनिर्वाजं न वाजपेयार्थम् ॥

तदयं सङ्ग्रहः—सस्कारविधौ द्रव्यविधौ गुणविधौ च सर्वत्र तत्तज्जन्यापूर्वार्थत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकम् । तच्चापूर्वं कश्चिदुद्देश्यस्य वचनान्तरेण बहुकर्माङ्गत्वेऽवगतं बहूनां च कर्मणां सस्काराणां चैकप्रकरणस्थत्वे तन्न्यसर्वोत्पत्त्यपूर्वार्थत्वं यदि तदितरद्रव्यसाध्यकर्मान्तराण्यपि प्रकरणात्प्रतापेन वर्तन्ते, यथा व्रीहीनित्यत्र व्रीहीपदेन पुरोडाशयागजन्यापूर्वसाधनस्य लक्षणा । यत्र तु एकस्मिन् यागे बहूनि स्वसजातीयानि द्रव्याणि वर्तन्ते सर्वेषामेकापूर्वसाधनत्वं तत्रापूर्वसाधनतज्जातिविशिष्टव्यक्तिलक्षणा यथा “ग्रहं समाधी”त्यादौ । क्रियोद्देशेन द्रव्यविधौ तु स्वजन्यापूर्वार्थत्वमेव, यदि स्ववाक्येनेतरविलक्षणता स्वयमेव गम्यते । यथा—“अरुणया क्रीणाती”त्यादौ इति ।

तत्र यथा द्रव्योद्देशेन क्रियाविधौ अपूर्वलक्षणा क्रियोद्देशेन द्रव्यादिविधौ चापूर्वलक्षणा, एवं क्रियोद्देशेन क्रियाविधावप्यपूर्वलक्षणा वर्तते नवेति तदपूर्वं किमिति च विशये केचिदत्र मन्यन्ते सत्यं क्रियोद्देशेन क्रियाविधावपि अपूर्वलक्षणा वर्तते इति ।

परंतु तदपूर्वं न क्रियोद्देशेनारुण्यादिविधाविव स्वापूर्वं, किन्तु स्वप्रकरणगतस्वसजातीयसर्वक्रियाजन्यमेव विवक्षणीयम् । एवं च “सिकामञ्जुहोती”त्यत्र हुधावर्थसर्वहोमार्थत्वं अमिक्रमणस्याङ्गीकरणीयम्, नतु अमिक्रमणं स्वसन्निधिपठितप्रयाजहोममात्राङ्गमिति शङ्का भवति ॥

सैवं परिहरणीया—यथा हि “दग्ना जुहोती”त्यादौ प्रकरणेन अमिहोत्रमात्रस्योपस्थितं हुधावर्थहोमसामान्यस्य । अत एव “व्रीहीनवहन्ती”त्यादौ आम्रेयादिप्रकरणादाम्रेयापूर्वसाधनत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकम् । यदि हि साक्षात्फलसाधनपरमापूर्वसाधनस्य प्रकरणं तर्हि आम्रेयादिमात्राङ्गत्वं प्रकरणात् व्रीह्यवघातादीनां न सिद्ध्यत् । अस्ति हि प्रयाजादीनामाम्रेयादीनां च प्रकरणादङ्गीभावः । तथाच परमापूर्वसाधनसमुदायापूर्वसाधनानामाम्रेयादीनामिव आम्रेयोत्पत्त्यपूर्वसाधनानां तत्र समुदायापूर्वजननानुसूत्रयोग्यतायायकानां वा प्रयाजाद्यङ्गीजातानामप्यस्त्येव प्रकरणमिति प्रयाजप्रकरणेनान्वान्तरप्रकरणत्वेन प्रयाजहोमस्यैवात्रोपस्थितं होमसामान्यस्य ।

तत्र दर्शपूर्णमासप्रकरणेन महाप्रकरणाद्येन समुदायसाध्यपरमापूर्वोपस्थितावपि “व्रीहीनोक्षती”त्यत्र यथा व्रीहीश्रुतिसिद्धकृतेनाम्रेयादिप्रकरणेनाम्रेयापूर्वसाधनत्वमात्रम्, एवमत्रापि पूर्वोत्तरवाक्यगतप्रयाजाज्याजादियुतिसिद्धकृतेनावान्तरप्रकरणेन प्रयाजहोममात्रस्योपस्थितिः । अत्र च महाप्रकरणाद्वान्तरप्रकरणस्य प्राबल्यं यत्सूचितं तत् श्रुतिप्रमाणसिद्धकारनिबन्धनमिति श्रुतिपादेऽस्याधिकरणस्य नासङ्गतिः ॥

श्रुतिर्हि त्रिविधाऽभिधात्री विधात्री विनियोक्ती च । तत्र च विधात्री श्रुति लिङ्गायात्मिका । अभिधातुश्रुतिपदाभिधेयधा-
तुप्रातिपदिकयोः विनियोजकश्रुत्यपरपर्यायतृतीय्यादिविभक्तौना च सहकारेणैव विनियोगमिधिरिति व्यपदिश्यत इति धा-
लर्थकणत्वविदोषस्थले सर्वत्र प्रातिपदिकमात्रोपस्थितस्यापि ग्रहणं युक्तमिति स्ववाक्येन खपूर्वोत्तरवाक्यद्वयगतं वा-
प्रातिपदिकमात्रेणोपस्थितस्य ग्रहणं युक्तमेव । एवंचान्तरप्रकरणत्वनिश्चयः पूर्वोत्तरवाक्यगतस्योद्देश्यतादितिर्निर्णयाधीन
इति प्रातिपदिकश्रुतिमपेक्षत इति युक्तमस्याधिकरणस्यास्मिन्नादे विनिवेशः ।

अत्र चान्तरप्रकरणस्य विनियोजकत्व निरूप्यते, किन्तु श्रुतिविनियोगप्रसङ्गेन तस्योद्देश्यस्वरूपविशेषनिर्णयकलमा-
त्रमुच्यते, तृतीयपादे तु तस्य विनियोजकत्वमुच्यत इति विवेकः ॥

एवंच द्वितीयपादे प्रथमाधिकरणेन प्रकरणसहकृतलिङ्गेन “बहिर्द्वंसदनं दामी”त्यादीनां दर्शपूर्णमासीयत्वनाङ्गत्वनिरू-
पणमप्युपपन्नम् । एवं चान्तरप्रकरणस्य प्रकरणस्य स्वरूपं उभयाकाङ्क्षमेव, न वक्ष्यमाणं “सन्निहितस्य फलवतोऽनवगतताङ्गता-
क्यदायविषये इतिकर्तव्यतात्वेनापेक्ष्यमाणत्वम् । तथाच वक्ष्यमाणप्रकरणस्य मन्त्रादितिद्वपदार्थाविषयत्वेऽपि नाप्युपपत्तिः ॥

यत्तु न्यायप्रकाशे—अभिक्रमणस्य प्रयाजहोमाङ्गत्वमवान्तरप्रकरणादित्युक्तं तदवान्तरप्रकरणस्य हुधात्वर्थनिर्णयमात्रार्थ-
मेवान्तरपेक्षितत्वादिभिक्रमणप्रयाजहोमयोर्ज्ञानिभावस्य श्रौतत्वस्य वाक्यीयत्वस्य वाङ्गीकारात् यथाश्रुतं सङ्गतं भवति । एवं च
महाप्रकरणसहकृतश्रुत्या तादृशवाक्येन वाऽभिक्रमणस्य प्रयाजाग्नेयादिसर्वहोमार्थत्वं वेत्तु प्रयाजहोममात्राङ्गत्वं वेत्ति
विचारस्यैव युक्तत्वाभ्यायप्रकाशे महाप्रकरणेनाभिक्रमणस्य न दर्शपूर्णमासाङ्गत्वमिति ग्रन्थः प्रयाजादिसाधारणसर्वहोमार्थत्व-
निषेधाभिप्राय एव योजनीयः ।

तन्नावान्तरप्रकरणं तत्रैव भवति, यत्राङ्गीदेशेनाङ्गविधानं न समाप्तम् । यथा प्रकृते—प्रयाजाङ्गे “समानयते उह्मामौप-
श्रुतमि”ति प्रयाजाङ्गविधानस्य न समाप्तिः, किन्तुतरत्रापि प्रयाजाङ्गानि कानिचन विधीयन्ते “प्रयाजशेषेण हवींष्यभिचार-
यति” इत्यादिवाक्यैरित्यत्रान्तरप्रकरणं वर्तते । “साकाक्षे त्वेकवाक्यं स्यात्” “असमाप्तं हि पूर्वेणिति” च सूत्रकारोप्यसुमे-
वार्थं सूत्रयति ॥

अङ्गाङ्गविधानस्य समाप्तिविनिर्णय पुनरपि तदुद्देशेनैवाङ्गान्तरविधायकवाक्यानुपलम्भनिबन्धनं तदनङ्गविधुपलम्भ-
निबन्धनो वेत्ति खोद्देशेनाङ्गान्तरविधायकवाक्यान्तरं यदि वाक्यचतुष्टयानन्तरं वर्तते वाक्यचतुष्टये च मध्यगते कस्याङ्ग-
मिति निर्णयो न भवति तर्हि तस्य पञ्चमवाक्यपर्यन्तं तदङ्गप्रकरणानुवृत्तिकल्पनादान्तरप्रकारेण वाक्यचतुष्टयप्रतिपादितार्था-
नामपि तदङ्गत्वमेव ॥

अत्राधिकरणेऽवान्तरप्रकरणस्योद्देश्यस्वरूपविशेषनिर्णयकत्वमात्रमुक्तमिति मध्यगतवाक्यचतुष्टयप्रतिपादितार्थानामङ्गत्व-
निर्णयस्तृतीयपादगतप्रकरणविनियोजकताऽधिकरणेनैव युक्तः । अङ्गसम्बन्धीतिकर्तव्यताकाक्षाया एवान्तरप्रकरणत्वात्
यावदङ्गीदेश्यकाङ्गविधिना महाप्रकरणस्य प्रतिबन्धादेवान्तरप्रकरणस्य तत्र तत्र प्रवृत्ता वर्धते, नतु सन्निधादीनां प्रर-
णकल्पनेवावान्तरप्रकरणस्यापि महाप्रकरणकल्पनयेति विनियोजकस्य वाक्यकल्पकस्य प्रकरणस्य द्वैविध्यं न्यायप्रकाशोक्तं
चिन्त्योपपत्तिकमेवेत्यामनहोमादावपि प्राकरिणक एव विनियोगो नलवान्तरप्रकरणाधीनः ॥

यदि तु पूर्वोत्तरवाक्यगतप्रयाजाङ्गीदेश्यस्वरूपबोधकस्य पदस्यात्राप्यनुषङ्गेनाभिक्रमणादीनामिवामनहोमादीनामपि वा-
क्यीय एव विनियोग इति विभाव्यते, तदान्तरप्रकरणस्य महाप्रकरणाद्वलीयस्त्वादिसिद्धान्तं सूत्रानुपबद्धो नाङ्गीकरणीयः ॥
यत्र तु पूर्वं किञ्चिदुद्देश्य किमप्यङ्गं विधाय मध्ये तदनङ्गानि कानिच विधाय पठित्वा वा प्रथममेवानुद्य पुनरङ्गान्तरं
विधीयते न वा विधीयते तत्र तु नावान्तरप्रकरणेन विनियोगः प्रथमवाक्यश्रुतस्योद्देश्यस्यानुवृत्तो वेत्ति “सदिग्धे तु
व्यवायाद्वाक्यभेदः स्या”दिति निरूपयन्सूत्रकार उपवीतं न सामिधेन्यङ्गमिति बोधयति ।

उपवीतविधायकं हि वाक्यं “उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते” इति । तस्य वाक्यस्यानन्तरं हि “अन्तरानुद्य स
देवलाये”ति सामिधेनीगुणा आत्रायन्ते । पूवमपि “पञ्चदश सामिधेनीरनुब्रूयात्” इति सामिधेनीगुणा वेहिता । एवमपि
“पञ्चदश सामिधेनीरनुब्रूयात्”दिति वाक्यस्यानन्तरं निवन्नात्रा मन्त्रविशेषाणां सामिधेन्यनङ्गानां “एकविंशतिसामिधेनीगुणात्प्र-
तिष्ठाकामस्ये”ति काम्यसामिधेनीकल्पानां च विधानेन व्यवधानं वर्तते इति नोपवीतं सामिधेन्यङ्गमिति युक्तम् ।

गोदोहनादिभिः काम्यैरेव काम्यसामिधेनीकल्पैर्यद्यपि न प्रकरणस्य विच्छेदः सम्भवति, तथापि निविन्मन्त्रैस्तद्विच्छेदः
संभवत्येव । पूषान्मन्त्रमन्त्रानन्तरं दर्शपूर्णमासाङ्गानां बहुनामिव निविन्मन्त्रानन्तरं बहुना सामिधेन्यङ्गानां पाठाभावात्
सामिधेनीप्रकरणानुवृत्तिकल्पनं सम्भवति ।

भाट्टीपिकाया तु—अन्तरानुद्यतेन अनुवचनसामान्यस्यैव गुणो विहितः नतु सामिधेन्यनुवचनस्येति नोपवीता-
नन्तरं सामिधेनीगुणात्प्रथममिति यद्वदन्ति तदिदं सूत्रभाष्यादिमतविरुद्धम् । यथाहि—“समानयते उह्मामौपश्रुतमि”ति प्रया-
जानुयाजोभयाङ्गविधानमुपकम्यान्त्यतः “प्रयाजशेषेण हवींष्यभिचारयति”ति प्रयाजहविर्ज्ञमात्रोद्देशेऽपि प्रयाजाङ्गत्वमभि-
क्रमणस्यैव सामिधेन्यनुवचनसाधारणानुवचनसामान्यगुणविधावपि प्रकरणानुवृत्तिरुपपन्नैवेति न दोषः ॥

अयमत्र निष्कर्षः—यत्र खोद्देश्यस्यापूर्वव्यभिचार यथा व्रीह्यादीना तत्र व्रीह्यादिपदेनापूर्वसाधनत्वं लक्षणीयम् । तत्र च प्रकरणं तात्पर्यप्राहकम् । तच्चापूर्वं प्रधानापूर्वं, परमापूर्वं, अज्ञापूर्वमिति निर्णये व्रीह्यादिश्रुतिरप्युपयुज्यते । तच्चोद्देश्यं प्रातिपदिकार्थो धाल्थो वेति न विशेष । सर्वथाऽपूर्वाङ्गत्वमेव द्रव्यगुणक्रियाणामन्वीकरणीयम् ।

यत्र तद्देश्यमपूर्वार्थमेव तत्रान्तरेणापि प्रकरणमुद्देश्यपदेनैवापूर्वमावन्त्वं लक्ष्यते । यथा—“यस्य पर्णमयी जुहु”रित्यत्र जुहुपदेनापूर्वसाधनत्वमव्यभिचारितक्रतुसंबन्धाच्छ्रूयते । इयान् विशेषः—प्रकरणानुप्रवेशे उद्देश्यत्वं विशेषे पर्यवस्यत्यन्यथा तु सामान्ये । अतिक्रमं जुहोती” त्यत्र होमस्यापि प्रक्षेपरूपस्यापूर्वव्यभिचारित्वादान्तरप्रकरणेनोद्देश्यविशेषो नियम्यत इति युक्तमेव ।

तथाच “वारणो यज्ञावचर” इत्यादौ यज्ञस्य देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागरूपस्यापूर्वाभिव्यभिचारित्वात् प्रकरणानुप्रवेश इति सर्वै-
यज्ञार्थान्येव वारणादीनि । एवंच “वारणो यज्ञावचर” इत्यादीनामाधानप्रकरणे पठितानामप्याधानस्यायज्ञत्वादनारभ्याधीतवा-
क्यसदृशमेव “वारणो यज्ञावचर” इत्यादि वाक्यम् । तत्रापि यथाधानाङ्गत्वं पवमानेष्टीना पवमानेष्ट्यङ्गसन्देशपतितत्वं वाऽस्य
वाक्यस्य स्यात्तदाऽनर्थक्यात्तदन्वितं न्यायेनाभिक्रमणन्यायेन वा विशेषे नियमनं सम्भवेत्, नचैतदस्ति । अतोऽभिक्रमण-
न्यायाभावाद्वारणादीना जुह्यादीनामिव सर्वयज्ञार्थत्वमेवेति सति प्रकरणाद्यनुप्रवेशे उद्देश्यस्य नियमनमन्यथा तु नेति सिद्धम् ॥

तत्र प्रकरणमिव लिङ्गकामावप्युद्देश्यस्वरूपविनिर्णयेऽपेक्ष्यते एव । अतएव “वार्त्तम्री पूर्णमासेऽनूच्येते” “वृधन्वती
अमावास्याया”मित्यत्र पूर्णमासपदस्य न यागत्रयपरत्वं किंतु पूर्णमासाङ्गाज्यभागपरत्वं पूर्णमासकालिकाज्यभागपरत्वं वेति
वार्त्तम्रीवृधन्वत्योर्न दर्शपूर्णमासाङ्गत्वम् । एवंच “वार्त्तम्री पूर्णमासेऽनूच्येते” “वृधन्वती अमावास्याया”मिति वाक्ये केवलं
व्यवस्थामात्रं बोधयत इति सिध्यति ।

तथाच श्रुतिप्रमाणं स्वापेक्षया दुर्बलानामपि प्रमाणानां लिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाह्वयानामबोधेनैव सत्यासुपपत्तौ प्रवर्तत
इति लिङ्गवाक्यप्रकरणक्रमादिप्रमाणानुप्रवेशे सर्वत्र व्यवस्थैव नाव्यवस्थेति उद्देश्यस्वरूपमवगत सामान्यरूपमेव लिङ्गा-
द्यभावे प्रहीतव्यमिति करिष्यमाणसर्वैहोमाङ्गानां हस्तावनेजनादीना करिष्यमाणान्नप्रवानसाधारणसर्वैकमार्थत्वमेव नानन्त-
राव्यवहितकमार्थत्वमात्रम् । सत्कृतस्य हि उत्तरत्र विनियोगोऽपेक्षित इति निमित्तेन कल्प्यमानमुत्तरं कर्मानन्तरमङ्गं वा
प्रधानं वेति निर्णये न किमपि नियामकं वर्तत इति सर्वार्थत्वमेव युक्तम् ॥

“आग्नेयं चतुर्धा कर्तो” त्यत्र तु अग्निदेवताकपुरोडाशत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकमिति तस्यान्यस्याभावात् व्रीहिपदेन पुरो-
डाशयागजन्यापूर्वसाधनत्वमिवात्रापि आग्नेययागजन्यापूर्वसाधनपुरोडाशत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकमिति नेन्द्रामपुरोडाशस्यापि
चतुर्धाकरणमापद्यत इति तत्रापि व्यवस्थैव ।

यद्यपि नात्र प्रकरणाद्यनुप्रवेशः, तथापि अपूर्वाभिव्यभिचार्याग्नेयत्वस्य यज्ञत्वस्येवाव्यासाधारणत्वाभावात्त्राव्यवस्थेति
सर्वैसमवयमिति श्रौते विनियोगोऽपेक्षितं व्यवस्थितं च प्रकरणाद्यनुप्रवेशतदभावात्था सिद्धमिति श्रुतेरङ्गत्वप्रमाणतोपपत्तैव ॥
यत्तद्देश्यं कृत्वादिकमर्थज्ञानमन्तरा न सम्भवति, तदर्थज्ञानं क्रतुसाधनमिति श्रुत्याऽबोधितमपि क्रतोरङ्गमिति खगत-
क्रतुसापदानयोग्यतात्मकेन लिङ्गेन क्रतोरङ्गमिति श्रुतिरिव लिङ्गमप्यङ्गत्वे प्रमाणम् ।

लिङ्गलक्षणं तु अङ्गत्वघटकपुरोद्देश्यताकृतिकारकतयोरन्यतरपदकल्पनानुकूलपदपदार्थनिष्ठयोग्यतेति भाट्टदीपिकायां ख-
ण्डदेवाचार्या लिखन्ति । “सामर्थ्यं सर्वेभावानां लिङ्गमित्यभिधीयते” इति वचनस्याप्ययमेवाशयः ।

एवं चार्थज्ञानं क्रतुसाधनमिति जानन्पुरुष अर्थज्ञानेन क्रतुं सपादयेदिति विधिं कल्पयित्वाथार्थज्ञानं क्रतोरङ्गमिति
निश्चिनोतीति पदार्थगतयोग्यताया लक्षणसमन्वयः ।

पदगतयोग्यता तु अर्थज्ञानवत्स्यत एव स्वस्य कर्मविशेषाङ्गत्वमर्थविशेषबोधनद्वारा पदानां कल्पद्वयं गमयितुमीष्टे ।
तथाहि—“बर्हिर्देवसदन दामी”ति मन्त्रो हि लवनं प्रकाशयन् लवनस्याङ्गमिति निर्णयो हि न लिङ्गमात्रेण भवति । नह्य-
र्थज्ञानं विनेव क्रतु मन्त्रं विना लवनं न भवतीति लवनस्वरूपे मन्त्रस्यानुपयोगादपूर्वसाधनत्वनार्थत्वमन्वीकरणीयम् ।
तच्चापूर्वसाधनत्वप्रकाशनैव भवतीति दामिपदेनापूर्वसाधनत्वनस्मरणार्थं प्रकरणानुप्रवेशोऽवश्यमूरीकरणीय इति दर्श-
पूर्णमासादिप्रकरणेन सामान्यतो दर्शपूर्णमासाङ्गतयाऽवगतस्य लवनमन्त्रस्य लवनप्रकाशनद्वारा तदङ्गत्वनिर्णयो लिङ्गप्रकर-
णाभ्यां द्वाभ्यामेव भवतीति तत्रोभयस्य समप्राधान्यस्य प्रकरणप्रधानताया वा बलाबलाधिकरणेन निरूपयिष्यमाणेन
विरोधेनासम्भवात् विशेषविषयलिङ्गप्रधानताया युक्तत्वाच्च प्रकरणादिसहिता पदगता योग्यता मन्त्राणां दर्शपूर्णमासाद्यङ्गता
बोधयतीति पदगतयोग्यतायामपि लक्षणसमन्वयः ।

तथाच लवनादिप्रकाशकस्य मन्त्रविशेषस्य क्रतुविशेषप्रकरणे समाप्रातस्य योग्यतां दृष्ट्वा पुरुषः कल्पयति—अनेन
मन्त्रेण दर्शपूर्णमाससंबन्धि लवनं प्रकाशयेदिति विना विनियोगविधिमिव उद्देश्यवाचकपदं अङ्गत्वबोधकतृतीयविधिबन्धि वा
कल्पयन् मन्त्रो लिङ्गमात्रेण क्रतुविशेषसाङ्गं श्रुतिकल्पनाद्वारा भवतीति सिद्धम् ।

लिङ्गं चात्र “सामर्थ्यं सर्वभावानां लिङ्गमित्यभिधीयते” इति वचनाद्धर्म्यविनाभूतः शक्तिविशेष एवेति कदाचित्कार्थ-
विशेषप्रतिपादनशक्तिर्मन्त्रगतान् लिङ्गपदाभिधेयेति मुख्यार्थ एव मन्त्रलिङ्ग विनियोजकं न गौणार्थं इत्यपि सिद्धमेव ।

पदानां हि शक्तिलक्षणा गौणी चेति वृत्तित्रयमर्थप्रतिपादनार्थमपेक्षितम् । तत्र लक्षणावृत्तिगौणवृत्तिस्यलेऽपि शक्त्य-
वृत्तेश्चान्न प्रथमतोऽपेक्षितमेवेति शक्यार्थप्रकाशनेनैव मन्त्राणामङ्गत्वं मन्त्रलिङ्गवशेन । यदितु शुभ्या लिङ्गानपे-
क्ष्या लिङ्गबाधेन स्वशक्येतराथै मन्त्राणा विनियोगः, तर्हि तत्र गौणार्थं प्रत्यपि मन्त्रोऽङ्गमेव, परंतु तदङ्गत्वं श्रुत्यैव न
मन्त्रलिङ्गेनेति न विरोधः ।

यथैन्द्रमन्त्रस्य “ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते” इति गार्हपत्योपस्थाने शुभ्या विनियुक्तस्य गौण्या लक्षणया वा इन्द्रादिप-
देनापि गार्हपत्यबोधकस्यैन्द्रलिङ्गबाधेन शुभ्या गौणेन्द्ररूपगार्हपत्याङ्गत्वम् ।

“बर्हिर्देवसदनं दामी”ति मन्त्रस्य तु शुभ्या गौणबर्हिरूपोलपराज्ञां विनियोगाभावात् लिङ्गमात्रेण गौणार्थाङ्गत्वं युक्तम् ।

ऐन्द्रमन्त्राणां हि लिङ्गेनैन्द्रीति तद्विदितशुभ्या चेन्द्रप्रकाशानार्थत्वमेवावगम्यते । यदि चैन्द्रमन्त्राणां नेन्द्रदेवताप्रकाशा-
नार्थत्वं स्यात्, अभिदेवताप्रकाशानार्थत्वमेव स्यात्, तर्हि ऐन्द्रीत्यनुवाद एव नोपपद्येत । तथाचैन्द्रीत्युपक्रमस्थानुवादात्तु-
सारेण लिङ्गोपश्रमेनैव विनियोगवाक्यस्य प्रवृत्तत्वात् नदविरोधेनैवात्र विनियोगो वर्णनीय इति ऐन्द्रया इन्द्रमुपतिष्ठते
इत्युद्देश्यवाचकपदाभ्याहारेणैव वाक्यार्थबोधो वर्णनीय । एवं गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यशेषपि आग्नेयेति विधेयाभ्याहारेण
वाक्यार्थो वर्णनीय इति वाक्यमेद एवात्र विवक्षित । यदि त्वेकवाक्यत्वमेवात्राङ्गीकरणीयमित्याग्रह, एवमपि गार्हपत्य-
मिति द्वितीयायाः सामीप्यलक्षणमङ्गीकृत्य गार्हपत्यसमोपे स्थित्वेन्द्रमुपतिष्ठत इत्येवात्र वाक्यार्थ इति गौणार्थे मन्त्राणा
कुत्रापि न विनियोग इति शङ्काऽत्र समापतति ।

इदमत्र समाधानम्—सयं “ऐन्द्रया गार्हपत्य”मित्यत्रैन्द्रीति तद्वितेन मन्त्रस्येन्द्रप्रकाशानार्थत्वमवगतं, नचेतदुपक्रमाव-
गतं पाश्चात्यगार्हपत्योपस्थानविनियोगस्य विरुद्धम् । नहि “कदाचन स्तरीरसी”ति वाक्यगतनेन्द्रादिपदानां मुख्यवृत्त्या
इन्द्रप्रकाशकत्वमपि वयं वारयाम । मुख्यवृत्त्या इन्द्रप्रकाशकस्यैव तस्य मन्त्रस्य गौण्या वृत्त्याऽपिप्रकाशानार्थत्वमेव वयं
वदामः । गौणार्थविवक्षा हि मुख्यार्थानुपपत्त्यैव भवतीति मुख्यवृत्त्यनुसन्धानमप्यपेक्षामहे । एवंवाप्य मन्त्रस्य गार्हपत्ये
विनियोगो नैन्द्रीत्यनुवादाद्यनुपपत्त्या न सम्भवति । एतेन—“प्रयाजशेषेण हवीष्यभिधारयती”त्यत्र प्रयाजशेषत्वात्तुवादा-
द्यनुपपत्त्या प्रयाजशेषस्यान्वय विनियोगेन प्रयाजशेष इति तु अभिधारयतीति लक्षणाश्रयणवदत्रापि लक्षणाश्रयण-
मिति—प्रत्युक्तम् ॥

लिङ्गमात्रेणेन्द्रे विनियोगस्तु प्रबलश्रुतिविरोधान्न सम्भवति । यदि हि श्रुतिः पूर्वमेव लिङ्गेन श्रुतिमनपेक्ष्य विनियोग-
क्रियेत, तर्हि कथमपि गार्हपत्यमिति द्वितीया सामीप्य लक्षयेत्, नत्वेतदस्ति । शाब्दबोधे हि योग्यताज्ञान न कारणं,
किंतु योग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वमात्रमिति अयोग्यतानिश्चयाभावात् एव कारणमिति श्रुतिलिङ्गज्ञान पुरोवाच्येव न विनि-
योजिका । तदुक्तं भामस्याम्—“लिङ्गज्ञानं पुरोधाय न श्रुतेर्विनियोकृता । श्रुतिज्ञानं पुरोधाय लिङ्गं तु विनियोजकमिति” ॥
तथाच श्रुतिविरुद्धा स्मृतिरिव विनियोजकश्रुतिविरुद्ध लिङ्गं न प्रमाणमिति न दोषः ॥

अत्र भामतीकारा —द्वितीयातृतीयाश्रुती हि कारकविभक्तितया क्रिया प्रति प्रकृत्यर्थस्य कर्मकरणभावमवगमयत ।
क्रिया प्रति कर्मणः शेषित्वं करणस्य च शेषत्वमिति पदान्तरानपेक्षं विनियोग श्रुतिमात्राद्भवत्येव । सोऽयं सामान्यतोऽवगतो
विनियोगः पदान्तरवशाद्विशेषेऽवस्थाप्यते । सोऽयं विशेषणविशेष्यभावलक्षणसम्बन्धो वाक्यगोचर इति—वदन्ति ।

एवंच स्मृत्यादिगतया तृतीयादिविभक्त्या विनियोगोऽवगम्यमान वाक्येन विशेषे व्यवस्थाप्यमान तदैवास्माकमादर-
णीयो यश्च विनियोगविधेः स्मृतिरुपायाः प्रामाण्यमपि निश्चितं स्यात् । तथापि स्मार्तविनियोगोऽप्रामाण्यशङ्का-
कलङ्कितः निश्चितप्रामाण्यकमन्त्रलिङ्गेन विरुध्यमानो न मन्त्रलिङ्गं वाधितुमीष्टे । एवंच स्मार्तश्रुतिमन्त्रलिङ्गयोर्विरोधे मन्त्र-
लिङ्गमेवादरणीयं न स्मार्तश्रुतिः । अत्रच सर्वैवेष्टनस्मृताविवाप्रामाण्य बाधितार्थत्वरूपं वाऽननुष्ठानलक्षणं वेत्यन्यदेतत् ॥

इदं च मन्त्रलिङ्गं प्रमाणान्तरेण कलङ्कतया निर्णयार्थबोधकयत्कल्पित्युपपत्त्येव सति कलसमवेतार्थबोधकाशान्तरेणापि
ऋतुसमवेतमेवार्थं प्रकाशयति, स्वघटकपदार्थस्य कस्यापि प्रमाणान्तरेण ऋतुसमवेतत्वेऽनवगते तु स्वयमेव स्वपदार्थं ऋतु-
समवेतं प्रापयतं प्रकाशयति ।

यथा—“अभिर्ज्योतिर्ज्योतिरमिः स्वाहे”ति मन्त्रोऽभिहोत्रहोमेऽभिदेवता प्रापयति तां प्रकाशयति च ।

“देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्या पृषो हस्ताभ्याममये जुष्ट निर्वेपामी”त्यादिस्तु ऋतुसमवेतं निर्वापमेव
प्रकाशयति तदसमवेताश्विसवित्रादिपदैरपीति नात्र मन्त्रलिङ्गेनामेययागेऽश्विसवित्रादीनामपि प्रापण विवक्षितम् ।

मन्त्रलिङ्गेन तत्रैव स्वपदार्थस्य ऋतुसमवेतत्वमपि प्राप्यते यत्र क्रतोरपेक्षा वर्तते इति नादृष्टार्थानां जपमन्त्राणामपि
पदार्थप्रापकत्वम् । येषां तु मन्त्राणां ऋतुसमवेतार्थबोधकत्वं मुख्यया वृत्त्या न सम्भवति समाख्यादिविर्भुद्वंलप्रमाणैरप्य-

म्यत्र संबन्धेन मुख्यया वृत्त्या तत्सम्भवस्तेषां प्रकरणादिबाधेनाप्युत्कर्ष एवाज्ञीकरणीयो यथा पूषानुमन्त्रणमन्त्राणां एषदेवताकयागे समुत्कर्षः ।

गौणार्थेऽपि मन्त्राणां विनियोगे हि पुष्यतीति पूषेति कथमपि वृथ्यन्तरेण पूषादिपदानामप्यग्न्यादिबोधकत्वोपपत्त्या तदुत्कर्षसिद्धान्तोऽप्यसङ्गतः स्यात् । ये तु मन्त्रा श्रुत्याऽन्यत्र विनियुक्तास्तेषां तु गौण एवार्थे विनियोग इत्युक्तमेवेत्यनुनातमाना अन्यत्र विनियुक्तमन्त्रमुपलक्ष्यार्थवशेनापि कापि कापि क्रियमाणा धर्माधर्मव्यवस्था न प्रमाणमिति सिद्धम् ॥

अयं च गौणार्थे मन्त्रविनियोगः श्रौतोऽपि लिङ्गबाधेन तत्रैव भवति, यत्र केवलमन्यार्थस्यान्यविनियोगमात्रं विवक्षितम्, यथा—“ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते” इत्यादौ । इदं हि वाक्यं ऐन्द्रीमन्त्रस्य गार्हपत्योपस्थाने विनियोगमात्रमवगमयति, नतु मन्त्रविशिष्टगार्हपत्योपस्थानम् ।

यत्र तु लिङ्गाद्यबाधेन कालादिविधिः कोऽपि सम्भवति, तत्र तु न गौणार्थे विनियोगः । यथा—“हविष्कृदेहीति त्रिवरव्रनाह्वयती”त्यत्र हविष्कृन्मन्त्रस्य लिङ्गप्राप्ताह्वानाह्वस्य नावघाते विनियोगः, किंतु मन्त्रकरणकालानुक्रमिकविधिः ।

यस्य हि मन्त्रस्य प्रकृते कर्मणि स्वलिङ्गवशेनानेकाह्वस्यं प्रसक्तम्, यस्य वा प्रकृते कर्मणि कथमपि दृष्टद्वारेण नोपयोगः क्रियान्तरे च सामान्यसंबन्धबोधकसमाख्यादिकं नास्ति, तस्यैव प्रकृत एव कर्मणि इतरपरिसंख्ययाऽन्यथा नोपयोगः श्रुत्या क्रियते । यथा—“इमामपृग्नश्रनामृतस्येत्यश्रामिधानीमादत्ते” इति अश्वरशनाप्रह्वणमात्रे विनियोगः । ऐन्द्रया गार्हपत्यमित्यत्रापि चयनसत्कार्यस्य गार्हपत्यस्यैवोपस्थानं न तदसंबन्धेनैन्द्रस्येति भाट्टदीपिकाया व्यक्तम् । एवं चावश्यकर्तव्यैवाह्वानप्रकाशकतयेव मन्त्राद्योपपत्तौ तद्वाधेनावघाते मन्त्रविधिरयं न सङ्गतः । अवघ्नन्निव शतृप्रत्ययेन कालोपलक्षणं त्रिरभ्यासमात्रविधानेनैव “हविष्कृदेहीति त्रिवरव्रनाह्वयती”ति विधिश्रितार्थः ।

“उत्तिष्ठन्नवाहाम्रीदधीन् विहरेति” वाक्यमपि नोत्धाने अम्रीन्निहरेतिमन्त्रस्य विनियोजकम्, किंतु मुख्येऽग्निविहरणादावेवेति । इयान् लशष.—“हविष्कृदहि” इति वाक्ये कालोऽपि प्राप्त इति अभ्यासमात्रविधिरत्र कालविधिरिति ।

“व्रतं कृणुतेति वाचं विसृजती”त्यादावपि लिङ्गाबोधेनैव विनियोगः, इतिकरणस्य मन्त्ररूपमात्रपरलमङ्गीकृत्य ससर्गाविधया कालपरस्व चादौकृत्य लिङ्गाबाधस्यैव युक्तत्वात् ।

“प्रणीताः प्रणेष्यन् वाचं यच्छति ता सहविष्कृता विसृजती”ति वाक्ये तु हविष्कृन्मन्त्रस्य वाग्विसर्गे विनियोगः प्रतीयमानोऽपि नाङ्गीक्रियते । अत्र तृतीयाया इत्थंभूतलक्षणार्थैलमङ्गीकृत्य हविष्कृन्मन्त्रपाठपर्यन्तं वाच्यमः करणीय इत्यर्थो युक्त इति वाग्यमापेक्षितावधिसमर्पकत्वमेव युक्तमिति सत्या गतौ लिङ्गबाधो न युक्तः ।

ऐन्द्रीवाक्ये तु ऐन्द्रया इति तृतीयाया करणत्वमेवार्थः । उपतिष्ठत इति आत्मनेपदेन हि “उपान्मन्त्रकरण” इति सूत्रप्राप्तयेन मन्त्रकरणकोपस्थानप्रतिपादनेन हि तत्रापेक्षितं करणमेव नावध्यादिकं किमपीति लिङ्गबाधो गत्यन्तराभावाद्नाङ्गीक्रियते । एवंच तृतीयाया करणत्वं इत्थंभूतलक्षणत्वं चोभयमप्यर्थैश्चदपि करणत्वस्य बोधोऽपेक्षितश्चेत्करणत्वमेवार्थ इति सिद्धम् ।

“सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरती”त्यत्र तु “सूक्तवाक एव याज्या” इति वाक्यशेषासूक्तवाकस्य यागसाधनत्वावगमात् अपेक्षितसाधनताबोधकत्वमेव युक्तम् । एवंच वाक्यशेषानुसारेण प्रहरतिपदेनापि मात्रवर्णनिकदेवताकल्पनया होम एव रक्ष्यत इति न दोषः । वाक्यशेषावगतसाधनतापरलमप्यत्र पूर्वत्रैव लिङ्गबाधाभावान्न दोषाय । अत्र हि लिङ्गेन श्रुतेरुपदम्भ एव न श्रुत्या लिङ्गस्य बाध इति लिङ्गाबाधार्थं बहु यतितव्यमिति सिद्धम् ॥

एवंच सूक्तवाकमन्त्राणां श्रुतिविनियुक्तानामपि यथालिङ्ग विभज्य विनियोगोऽपि व्याख्यातः । सूक्तवाक्य एव याज्येति वाक्यशेषेण सूक्तवाकस्य यागसाधनत्वं यत्प्रतिपादितं तत्सति समवे दृष्टविधयैवाज्ञीकरणीयमिति लैङ्गिकेष्टदेवताप्रकाशानार्थत्वमेवाङ्गीकरणीयम् । यथा प्रहरण एव विनियोगात् न प्रहरणाभावे सूक्तवाकस्यानुष्ठानं तथा विभज्य इष्टदेवताप्रकाशानर्थं विनियोगाल्लङ्गिकेष्टदेवताप्रकाशानाभावेन न तस्यानुष्ठानम् । सूक्तवाकशब्दो हि सुषु वक्तोति व्युत्पत्त्या इष्टदेवताप्रकाशकमन्त्रविशेषे षौमिको न तु तत्समुदाये रूढ इति सूक्तवाकेनेतदं वाक्ये नावयवे लक्षणा ॥

यस्तु सूक्तवाकमधीयीतेत्यादौ सूक्तवाकशब्दस्य मन्त्रसमुदाये प्रयोगः, स तस्य तत्र निरूढलक्षणान्गीकारादुपपद्यते ।

एवंच सत्वामबाधेनोपपत्तौ न बाधो युक्त इति सूक्तवाकेनेत्यत्र यथा श्रुतिलिङ्गाभ्यां व्यवस्था, एवं काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डसमाख्याविषया ये काम्ययाज्यानुवाक्याक्रमेण पठिताश्चेन्द्राग्न्यादिप्रकाशकानां तथा मन्त्राणामपि क्रमसमाख्यानुसारेणैव लिङ्गेन व्यवस्था न तद्वाधेनेति श्रुतिलिङ्गाभ्यामिव लिङ्गक्रमसमाख्यानैरपि व्यवस्था भवत्येव ।

लिङ्गानपेक्षं यस्या विनियोजकत्वं तथा प्रबलया श्रुत्यैव लिङ्गाबाधे सामान्यसंबन्धबोधार्थमपेक्षितयोः क्रमसमाख्ययोः कथं लिङ्गेनाबाधे सति विरोधः । बलाबलाधिकरणेऽपि विरोधनैकस्याप्रामाण्येऽवश्यं वक्तव्यं एव द्रव्यस्य बाध्यत्वं प्रबलस्य बाधकत्वं चोक्तमिति न विरोधः ।

नहि केवलं लिङ्गं विनियोजकम् । मन्त्रगतप्रयोजनाकाङ्क्षा तु सर्वमन्त्राणां वाचस्तोमे विनियोगान्नास्त्येव । मन्त्रलिङ्गस्य हि प्रकरणादिसहकारेण मन्त्रपाठकालोत्पन्नमन्त्रगतप्रयोजनाकाङ्क्षालोकायामनुपस्थित वाक्यमिति सामान्यसबन्धबोधकत्वं न वाक्यस्य, किंतु प्रकरणस्यैवेति दुर्बलस्यापि प्रकरणस्य वाक्यप्रमाणोपस्थिते. पूर्वमेव लिङ्गोपष्टम्भात् लिङ्गतामान्यसबन्धबोधकस्य प्रकरणस्य वाक्येन बाधः ॥

दुर्बलप्रमाणं प्रबलाध्रितं प्रबलमेव । तदुक्तम्—“अत्यन्तबलवन्तोऽपि पौरजानपदा जनाः । दुर्बलैरपि बाध्यन्ते प्रबलैः पार्थिवाध्रितैः” इति ॥ वाचस्तोमे विनियोगो हि सामान्यतो वाक्यीयः. तेषामेव मन्त्राणाम् लिङ्गेन तु मन्त्रविशेषाणामिति भिन्नविषयत्वात् । मन्त्रलिङ्गाद्ब्राह्मणवाक्यबलीयस्त्वमपि न विरुद्धम्; समानविषयवाक्यलिङ्गविषयत्वात्तस्य नियमस्य ॥

सामान्यसबन्धबोधकस्य प्रकरणस्य स्वतन्त्रवाक्यावाधत्वमत्र निरूपितम्, न स्वत वाक्यादिकल्पनाया विनियोजकस्य प्रकरणस्येति न बलाबलाधिकरणविरोधो भविष्यति ॥

“श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याना समवाये पारदोर्वैल्य”मित्यत्र समानस्वभावानां श्रुतिलिङ्गादीनामेव बलाबल-विचारः कृतो न विषमस्वभावानाम् । एतेन पूषानुमन्त्रणमन्त्रादौ समाख्यया प्रकरणबाधोऽपि व्याख्यातः । प्रबलविनियुक्तस्यापि दुर्बलेन विनियोगो भिन्नविषयत्वे भवत्येवेति मन्त्रगतप्रयोजनाकाङ्क्षानिवर्तकत्वेन समानविषययोः प्रकरणसमाख्ययोः पूषानुमन्त्रणमन्त्रस्य प्रबलोपष्टम्भात्समाख्यया पूषयागे विनियोगेन प्रकरणस्य बाध उपपन्न एव ।

एवंच विनियुक्तविनियोगस्य भिन्नविषय एव सभवात् “आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते” इत्यत्र स्तोत्रादिविनियुक्तस्य प्रकृतप्रकृतमन्त्रसामान्यस्याग्नेयपदेन ग्रहणं प्राप्तमपि न वयमूरीकुर्मः । उपस्थानजन्यापूर्वार्थत्व न मन्त्रसामान्ये प्रातं, किंतु प्रकृतानामेव स्तोत्रादिकार्यान्तरे विनियुक्तानामिति नाप्रकृतानामपि मन्त्राणां ग्रहणम् ।

एवंच मन्त्रलिङ्गमिव ब्राह्मणवाक्यमपि प्रकरणावाधेनेव प्रवर्तत इति वाचस्तोमविनियोजकवाक्येन क्रमसमाख्यादिबाधो न भवत्येवेति इन्द्राग्निमन्त्राणां लिङ्गक्रमसमाख्यानैरेव व्यवस्थेति सिद्धम् ॥

“आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते” इति वाक्य इव चतुरो ब्राह्मणान्प्राशयेदित्यादावपि प्रकृतानामेव ब्रह्मोदनप्राशनादौ विनियोगो विवक्षितः ॥

“आग्नेयाय प्रथमं हिरण्यं ददासी”त्यत्र तु न ऋत्विज एवेति नियमः । नहि ऋत्विज आग्नेयत्वं नियमेन प्राप्यते । न ह्यत्रेय एक ऋत्विक् सपादमित्येव इति विवक्षितः । सर्वथा चकविषयत्वे वाक्येन प्रकरणस्य वाक्येन क्रमसमाख्ययोर्बाधायोगात् लिङ्गक्रमसमाख्यानैः. श्रुतिलिङ्गाभ्यां चेन्द्राग्निमन्त्रादौ सूक्तवाके च व्यवस्था या कृता सोपपद्यत एव ॥

सूक्तवाके यो विभज्य विनियोगः कृतः स इष्टदेवतानां प्रकृतकर्माध्वत्वमपि प्रमाणान्तरसिद्धमिति कृत्वैव । यत्र मन्त्रेषु प्रमाणान्तरेण स्वप्रकाशितदेवतेतरदेवतानां प्राप्तिस्तोषामुच्चारणं केवलमदृष्टार्थं, यदि तु प्रमाणान्तरेण खेतरेवताया अप्राप्तिस्तत्र मन्त्रलिङ्गैर्नैव देवताया अपि कल्पनमिति पूर्वमुक्तमिति मन्त्रसमुदायसमाख्यादीनामपि बाधेनैव लिङ्गेन विनियोगो मन्त्रार्थप्रकाशनाद्वारेण यदि भवति तर्हि तथैवाङ्गीकरणीयमिति भक्षेहीत्यादिमक्षानुवाकमन्त्राणामपि प्रहणावेषणादिप्रापणपूर्वकं तदर्थप्रकाशनेनैव भक्षणे विनियोगोऽङ्गीकरणीयः ।

यद्यपि प्रहणावेषणादिप्रतिपादकानामप्यंशानां एकवाक्यतयैव भक्षण एवाविभज्य विनियोगोऽपि भवति; तथापि स्वतो निराकाङ्क्षयोराख्यातयोरेकवाक्यताकल्पनं न युक्तम् ॥

“स्थोने ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि” “तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठो व्रीहीणां मेघः सुमनस्यमानः” इति मन्त्रयोः सत्यपि विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वेऽख्यातभेददर्शनात् न वाक्यैकत्वमिति विभज्य विनियोग इति हि वक्ष्यते । एवंच तत्रैकवाक्यताऽभावे निराकाङ्क्षयोः कथमेकवाक्यता ।

विध्यर्थवादोस्तु स्वतो निराकाङ्क्षत्वाभावात् यथा पदैकवाक्यता न तथाऽर्थवादोर्विध्योर्मन्त्रयोर्बाधा सा भवति । एवंच विध्यर्थवादोऽप्यख्यातभेदमन्त्रेऽपि भिन्नप्रतीतिविषयानेकमुद्देशविशेष्यराहित्यादेकवाक्यतायामपि मन्त्रयोः सा न भवति ।

मन्त्रलिङ्गेन च तस्यैव स्वार्थस्य क्रतुसमवेतलकल्पनम्, यस्यापादेयत्वम्, यथा द्रव्यदेवतयोर्ग्रहणावेषणादीनां वा । पुरुषकृतिसाध्यलक्षणरूपमुपादेयत्वं स्वतः स्वव्यापारद्वारा वेति देवताया अपि मान्त्रवर्णिकत्वं यथोपपन्नं एवं सम्यग्जरणस्यापि व्यापारद्वारा कृतिसाध्यस्य मान्त्रवर्णिकत्वमुपपद्यते ।

तस्मिन्नेवानुवाके मन्त्राभिभूतिरित्यादिमन्त्रप्रतिपाद्यकृत्यसाध्यतुल्यादीनां तु न मान्त्रवर्णिकत्वम् । सम्यग्जरणं वमननिमित्तप्रायश्चित्तविध्यन्याथानुपपत्त्या तत्पर्यन्तमेव भक्षणं विवक्षितमित्यवगतत्वाद्यथा कल्पितं नैव तृप्तिपर्यन्तं भक्षणमिति प्रमाणान्तरप्राप्तं प्रत्युत “अल्पं भक्षयन्ती”ति विधानात् तदपर्यन्तमेव तत्प्राप्तमिति न स्वव्यापारविशेषकल्पनमिति सम्यग्जरणवैषम्यं तुल्यादेः सिद्धमिति न दोषः । सर्वथा सततं समवे विभज्य विनियोग एव मन्त्राणां लिङ्गवशेनेति सिद्धम् ।

भक्षणानुवादकृत्वायं भक्षणदिप्रतिपादनद्वारा तत्तत्प्रदानजन्यापूर्वार्थं वोत ज्योतिष्टोमापूर्वार्थं वेति विचारणायं केचन मन्यन्ते प्रोक्षणादिकं ब्रह्मिदोपस्थिततत्तदुपपत्त्यपूर्वार्थमिवायमपि स्वार्थभक्षणायुपस्थापितप्रदानजन्यापूर्वार्थमित्येव युक्तम् । अतएवेन्द्रपीतस्य नराशंसपीतस्ये”त्यादिपीतान्तपदमुपपद्यते । तत्रेन्द्रपीतशब्देना”त्रेयं चतुर्धा करोती”त्यत्रात्रेयपदेनेन्द्रामस्येव नेन्द्राम्निपीतस्य ग्रहणं न वा तत्पुरुषसमासनिष्पन्नेन तेन ज्योतिष्टोमस्य ग्रहणमिति ॥

अस्मिन्मते मित्रावरुणादिप्रदानाङ्गभक्षणस्यापीन्द्रप्रदानविकृतित्वेन समन्त्रकत्वेन मित्रावरुणपीतस्येति तत्रोहोऽङ्गीकरणेयः । ऐन्द्रचमसहोमानन्तरं पुनरन्वयनेन मित्रावरुणादिभ्यो होमेन भक्षणे तु इन्द्रमित्रावरुणपीतस्येति पूर्वदेवतायुपलक्ष्यते यदि इन्द्रादिपूर्वदेवतापनयो न प्रतीयते । यदि तु स प्रतीयते तर्हि स न लक्षणीय । तत्र च प्रधानदेवतावाचकस्यैव सादृशशब्दस्योद्देशेन पाठो नाप्रधानदेवताया इति पानीवतप्रदानाङ्गभक्षणे त्वष्ट्रेदेवताया नोपलक्षम् । एवञ्च पानीवतयाज्यामन्त्रप्रतिपाद्यत्रयस्त्रिंशद्देवानामपि न पनीवद्देवताया साकमूह इत्यादि सिद्धान्तोऽपि स्वीक्रियते ॥

करुणसूत्रकारा अपीममेव पक्षमनुमन्यन्ते । जैमिनिमतं तु नैकस्मिन्कर्मणि प्रदानाना प्रकृतिविकृतिभाव इति यदीन्द्रपीतपदं तत्पुरुषसमासान्तं स्यात्तर्हि प्रदानान्तराणाममन्त्रकमेव भक्षण भवेत्, परंतु इन्द्रपीतपदस्य बहुव्रीहिसमासत्वस्यैव युक्तत्वात् सर्वेषा भक्षणाना समन्त्रकत्वमेवेति नेन्द्रपीतस्योह इति सर्वत्र प्रदानेष्वेक एव मन्त्रः पठनीय इति ॥

एवंच मन्त्रलिङ्गस्य विकृतिविशेषे बाधे ऊहेन मन्त्रपाठ । यदि तु एकक्रियाङ्गमन्त्रलिङ्गस्य क्रियान्तरे तद्विकृतौ बाधस्तर्हि न तत्र मन्त्रपाठ, अबाधे तु सर्वायंऽयं मन्त्रो विनियुक्त पठनीय इत्यादि सिद्धमिति लिङ्गस्यापि समाख्यादिसामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणापेक्षं तदनपेक्षं चान्नाङ्गिभावबोधकत्वं वर्तत इति श्रुत्या मन्त्रलिङ्गेन चान्नाङ्गिभावः ॥

धेनुर्दक्षिणा इति वाक्यं न मन्त्रोऽपि तु विधिरिव, अप्राप्तार्थत्वात् । विधित्वं चास्य यद्यपि लिङ्गाद्यभावात् श्रौतम्; तथापि कल्प्यम् । तत्र च साध्यसाधनभावव्योमययोः पदार्थयोः समानाधिकरणपदाभ्यां प्रतीतित्वयोः शेषशेषिभावं विना नोपपद्यत इति विधिलिङ्गकल्पनाया वाक्यं निमित्तमिति समानाधिकरणपदद्वयसमभिव्याहारः स्वपदार्थयोरङ्गाङ्गिभावव्योमयतां पुरस्कृत्य धेन्वा ऋत्विगानति कुर्यादिति विधिकल्पनयाऽङ्गताबोधको भवतीति शेषशेषिभावे श्रुतिलिङ्गे इव वाक्यमपि प्रमाणम् । “उच्चैर्ऋचा क्रियते, उपाशु यजुषा, उच्चैः सात्रा, उच्चैर्निगदेने”त्यत्रापि वाक्यीय एव विनियोगोऽङ्गीकरणीयः । यत्र हि द्वितीयाविभक्तयोद्देश्यत्वं तृतीयाविभक्त्या विधेयत्व वा स्पष्टमवगत तत्रैव श्रौतो विनियोग । उच्चैरित्यादौ तूच्चैर्द्वय विधेयत्वबोधिका तृतीयाविभक्तिर्नास्ति । ऋकसाध्यकर्मणो धातुबोध्यस्योद्देश्यत्वबोधिका द्वितीयापि नास्तीति लेट्त्वनिश्चयेऽपि विनियोगो योग्यता पुरस्कृत्यैव कल्पनीय । द्वितीयादिविभक्त्यभावे हि किमुद्देश्यं किं विधेयमिति निर्णयो योग्यतयैव भवति । अन्यथा विनिगमनाविरहात् किमङ्गं किमङ्गीति निर्धारणासम्भवादिति व्यर्थमेतादृशं वाक्यमाप्येत ।

यद्यपि वाक्यस्यापि विनियोगप्रमाणात् स्पष्ट सूत्रकारैर्नानिबद्धा, तथापि “उच्चैर्ऋचा क्रियत” इत्यादौ श्रौतलिङ्गविनियोगाभावस्थले विचारविशेषकरणाद्वाक्यस्यापि पारिभाषिकस्य विनियोजकत्वमर्थोत्सृष्टितमेव ।

अत्रच वाक्यपदेनैकवाक्यत्वमर्थैकत्वापरपर्यायं विवक्षितम् । तच्च वाक्यं धेनुर्दक्षिणेत्यादौ एकस्य साध्यत्वमप्यस्य साधनत्वं च विनोभयोरपि साध्यत्वं साधनत्वं च नोपपद्यते इति साध्यसाधनभावरूपविनियोगप्रमाणात्तर्हि इति । एवंच पूर्वोत्तरसदभस्यैकवाक्यता तत्तदंशगताना पदाना तदेकवाक्यता विरोधिपदार्थबोधकत्वं विना नोपपद्यत इति विध्यर्थवादयोर्भिन्नविषयत्वे तदनुपपत्त्या तदुपपत्त्यर्थं विधौ अर्थवादे वा लक्षणादिकमङ्गीकृत्यापि समानविषयत्वं संपादनीयम् ।

एवंच “अत्रेर्ऋचेदो वायोयजुर्वेद आदित्यात्सामवेद” इत्यर्थवादस्य “उच्चैर्ऋचा क्रियते उपाशु यजुषा उच्चैः सात्रे”ति विधीना चैकवाक्यता अर्थवादगतऋग्वेदशब्दस्य ईंमन्त्रपरत्वेन वा भवति उत विधिगतऋगादिपदाना ऋग्वेदादिपरत्वेन वेति विशयोऽत्र समापतति ।

तत्र “न विधौ परः शब्दार्थ” इति न्यायात्तदविरोधार्थमर्थवाद एव लक्षणा युक्ता । यद्यप्यर्थवाद उपक्रमस्थः; तथापि विशिशेषत्वादर्थवादस्य “गुणे त्वन्याय्यकल्पने”ति न्यायेनार्थवाद एव लक्षणा युक्तेति पूर्वपक्षिणो मन्यन्ते ॥

सिद्धान्तिनस्तु अर्थवादस्यायुपक्रमस्थस्यासजातविरोधिनः वेदपरत्वेनेव स्तुतिपर्यवसाने सति तदविरोधेन सत्या गतौ विधावपि लक्षणाऽङ्गीकरणीयेव । अर्थवादेन वेदस्तुत्या वेदविधेस्तात्पर्यविषयत्वेऽत्रगते “सोमेन यजेत” इत्यादिवत् विधावपि लक्षणा न दोषाय । “न विधौ परः शब्दार्थ” इति न्यायस्य हि प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तराविरोधार्थमर्थान्तरपत्त्वं नाङ्गीकरणीयमित्येवाशयः ॥

बहुतस्तु नात्र लक्षणा—ऋगादिशब्दाना वेदेऽपि बहुतरप्रयोगेन निरुद्धलक्षणा शक्तिर्वा वर्तत इति जानीमः । अत्र पूर्वपक्षे सिद्धान्ते चोभयत्रैकवाक्यत्वं न विरुद्धमिति वाक्याविनियोजकत्वं नाभिमतमिति केचिदपरथाधिकरणशरीरं मन्यन्ते ॥

तत्र पूर्वपक्ष—अर्थवादस्य वेदविषयत्वात् विधेर्मन्त्रविषयत्वाच्च नात्र विधिविनिर्णयो न वा विनियोजकत्वमिति । सिद्धान्तस्तु—विध्यर्थवादयोश्चविधयैकवाक्यत्वात् विधिलिङ्गविनियोजकत्वयोर् विरोध इति । एवं चैकवाक्यतानिर्वाहार्थमेवात्रो-

पङ्कमप्राबल्यस्वोपादनाद्यैकवाक्यत्वं नापेक्षितं न वा संभवति तत्रोपक्रमप्राबल्यं न भवत्येवेत्युपसंहारप्राबल्यमपच्छेदा-
धिकरणसिद्धान्तितमुपपन्नमेव ॥

एतेन—“प्रजापतिर्वरुणायाश्मनयत् स खां देवतामार्च्छत् स पर्यधीर्यत्, स एतं वारुण चतुष्कपालमपश्यत् तन्नि-
रूपयत्, ततो वै स वरुणपाशादमुच्यत वरुणो वा एतं गृह्णाति, योऽभ्यं प्रतिगृह्णाति, यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात् तावतो
वारुणाम् चतुष्कपालान्निर्वपेति” इत्यत्रापि उपक्रमे दातुरिष्टेरात्रानात् तदेकवाक्यतापन्नोपसंहारेऽपि प्रतिगृह्णातिपदस्य प्रति-
प्राह्यतीयर्थमङ्गीकृत्य दातुरेवेष्टिरात्रायत इत्यपि—व्याख्यातम् । यथाचात्र ऋगादिपदस्य वेदेऽपि प्रचुरप्रयोगः न तथा
प्रतिगृह्णातिपदस्य प्रतिप्राह्यतीयर्थे स इति न पौनरुक्त्यम् ॥

तदिदं सिद्धं—“वेदो वा प्रायदर्शना” इति न्ययैर्नो “चैकैच्चा क्रियत” इत्यादौ ऋगादिपदस्य ऋग्वेदपरत्वमेव न तन्म-
न्त्रपरत्वमपि ।

तत्रेदं प्रसंगेन विचारयामः—“उचैकैच्चा क्रियत” इत्यत्र क्रियत इति पदेन कोऽर्थो विवक्षितः १ किमुत्पाद्यत इति किंवा
प्रयुज्यत इति । एकमेव कर्मैकस्मिन्वेदे उत्पाद्यते ऋपरस्मिन्वेदे प्रयुज्यते विनियुज्यते वेति हि दृश्यते । एवं चोत्पत्तिवे-
दस्वरो वोत प्रयोगविधिवेदस्वरो वेति सशये विध्यर्थवादयो रिवैकवाक्यतयैवोत्पत्तिप्रयोगविधयोः प्रामाण्याभावात् तत्र च
वाक्यैकवाक्यताया एवाश्रयणात् प्रयोगविधिस्वर एवेति सिद्धान्तमाचार्या मन्यन्ते ॥

यद्यपि प्रयोगविधिरङ्गप्रधानैकवाक्यताधीनो न ह्यस्य कोऽपि वर्तते, किंतु कल्प्य एव सः; तथापि तत्प्रत्यासन्नविनियो-
गविधिवेदस्वर एव विवक्षित इत्यङ्गीकारात् न किञ्चिदप्यनुपपन्नम् । तत्र चैकस्मिन्वेदे उत्पत्तिः अपरत्र गुणार्थमात्रानमिति
निर्णयोऽङ्गबाहुल्यदर्शनेन करणीयः । सर्वथा च क्रियत इत्यनेन प्रयुज्यते विनियुज्यते वेत्यर्थो विवक्षितः, नोत्पाद्यत
इति सिद्धम् ॥

तत्र यथा साध्यसाधनभावयोग्यपदाद्यैर्बोधकपदद्वयसमभिव्याहाररूपपदैकवाक्यता विनियोगे प्रमाणम्, एवं वाक्यैकवा-
क्यताऽपि विनियोगे प्रमाणमेव । स्वार्थबोधेऽसमाप्ताना पदानामेकवाक्यता पदैकवाक्यता, स्वार्थबोधे समाप्ताना तु पदानां
परस्परकाङ्क्षयैकवाक्यता वाक्यैकवाक्यता ॥

सा चाऽऽकाङ्क्षा एकस्य वाक्यार्थस्य किं प्रयोजनमित्यपरस्य कथं कर्तव्यमिति च प्रयोजनेतिकर्तव्यताविषयिभ्येवेति सन्नि-
हितं फलवच्च यत्कर्म तस्याङ्गं किमपि यदि नावगतं तर्हि तदपेक्षितस्याङ्गत्वेतिकर्तव्यतारूपस्य येन वाक्येन समर्पणं क्रियते
तयोरेव वाक्ययोर्वर्तते नेतरेषामितीतिकर्तव्यतात्वेनान्वययोग्यक्रियासमर्पकवाक्यस्य फलवाक्येनैकवाक्यता सपाद्य लिङ्गा-
दिद्वारेण शेषशेषिभावं गमयतीति वाक्यैकवाक्यताकल्पकं पारिभाषिकं प्रकरणमपि अङ्गत्वे प्रमाणम् ॥

यथा—“दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” “समिधो यजती”त्यादीना प्रकरणकल्पकवाक्यैकवाक्यतया प्रयाजा-
दयोऽङ्गं दर्शपूर्णमासौ प्रधानमिति निश्चिनुम । एवं च “समिधो यजती”त्यादीनामपि न स्वतन्त्रफलादिकल्पनागौरवम् ॥

विकृतियागसन्निधिपठिताना तु क्रियाणा विकृतौ प्राकृताङ्गैरेव शान्तायामाकाङ्क्षायामितिकर्तव्यतात्वेनान्वयः प्रकरणेन
न भवति । एवमपि स्वतन्त्रफलान्तरकल्पनागौरवमिध्या तादृशप्रकरणकल्पकतया क्रमाभिधानं प्रमाणान्तरमपि विकृतौ उप-
होमादीनामितिकर्तव्यतात्वेनान्वयकल्पनाविधया विनियोजकमिति जैमिनिराचार्या मन्यते । इतिकर्तव्यतात्वेनान्वयश्च क्रि-
याया एव न सिद्धरूपाणा मन्त्राणाम् । एवं च तेषामप्यङ्गत्वं क्रतुसन्निधिपाठमिद्विद्वा क्रमाह्येनैव भवति ।

यत्तु “बाह्रैर्देवसदनं दामी”त्यादीनां प्रकरणेन दर्शपूर्णमाससंबन्ध इत्युक्तं तत्र तदुभयाकाङ्क्षामात्रं नतूकविधमितिकर्त-
व्यतात्प्रकारकापेक्षाविषयलमिति पूर्वमेवोक्तमिति न विरोधः ।

तदिदं सिद्धं श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणक्रमाभिधानैः पञ्चभिः प्रमाणैरङ्गाङ्गिभावोऽवगम्यते । अवगतप्रधानाङ्गभावाना
कर्मणा कर्तारः किं नियता. आहो अनियता इति सशयो हि आध्वर्थवादलौकिकचैदिकसमाख्याधीनः । आध्वर्थवमिति
यजुर्वेदस्य या समाख्या सा यजुर्वेदविहितकर्मेषु अध्वर्युं कर्तेति गमयति । सा च समाख्या क्रमप्रकरणवाक्यलिङ्गश्रुतिक-
ल्पनाऽङ्गत्वे प्रमाणमिति सिद्धम् श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याः षड् विनियोगप्रमाणानीति ।

लिङ्गवाक्यादीनां श्रुत्यादिपूर्वकल्पनयैव विनियोगे प्रमाणतया उपजीव्यत्वेन श्रुतिलिङ्गादिभ्यः लिङ्गं वाक्यादिभ्यः वाक्यं
प्रकरणादिभ्यः प्रकरण क्रमसमाख्याभ्यां क्रमः समाख्यायाश्च प्रचल इति श्रुतिर्बोधिकैव, समाख्या बाध्यैव, लिङ्गादिकं तु
स्वपूर्वदृष्टया बाध्यं स्वोत्तरदृष्टया तु बाधकम् ॥

अथ च बाध्यबाधकभाव एतेषां षण्णामपि प्रमाणानां परस्परं विरोध एव भवति नाविरोधो । स च विरोधो यथा एक-
स्य शेषस्य शेषिद्वये प्रमाणद्वयसत्त्वे, यथा ऐन्द्रमन्त्रस्य श्रुत्या गार्हपत्याङ्गत्वे लिङ्गादेन्द्राङ्गत्वे च । एव एकस्मिन् शेषिणि
शेषद्वयविनियोजकप्रमाणद्वयसत्त्वेऽपि भवति । यथा गार्हपत्यश्रुत्या ऐन्द्रमन्त्र आग्नेय, लिङ्गादेन्द्र ॥

यत्तु वाक्यप्रकरणाभ्यां वैभूचप्रयाजयोरेकदर्शपूर्णमासाङ्गत्वं तत्सयोर्द्वारभेदादविरोधेनोपपद्यते इति द्वारैक्ये बन्धेबाधं

बलाबलविभागः । ऐन्द्रीमन्त्रस्याभेयमन्त्रस्य च देवताप्रकाशनमेकमेव द्वारमिति विरोधात् श्रुत्या लिङ्गबाधेन गार्हपत्य एव विनियोग इति युक्तम् । वैश्वधप्रयाजयोस्तत्तदपूर्वं द्वारम् । नहि वैश्वधापूर्वं प्रयाजापूर्वं चैकम् ।

“अरुणया क्रीणाती”त्यादौ यद्यपि अपूर्वसाधनक्रयोपस्थित्यर्थं प्रकरणस्योद्देश्यज्ञानार्थं वाक्यस्य चापेक्षा वर्तते; तथापि श्रुतेरेव तत्र विनियोजकत्वं न वाक्यादीनामिति विनियोजकप्रमाणबलाबलविचारस्यैवात्र करणात् न तत्र प्रकरणाद्यनुसंधानं विरुद्धम् ।

तत्र श्रुतिलिङ्गविरोधे “ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते” इत्युदाहरणं पूर्वमेव विवेचितम् ॥

लिङ्गवाक्यविरोधे तु “स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि” “तस्मिन् सीदामृते प्रतिष्ठि ब्रीह्याणां मेध सुमनस्यमान” इति मन्त्रयोरैकवाक्यतया समुच्चितस्य विनियोगो वाक्येन, लिङ्गेन विभज्य विनियोगो वेति सशये वाक्यापेक्षया लिङ्गस्य प्रबलतया विभज्यैव विनियोगः । यद्यपि तस्मिन् सीदेति तच्छब्दमहिम्ना पूर्वंवाक्यायोऽप्याकाङ्क्षितः; तथापि अर्थैकत्वस्याभावादर्थैकत्वे सति विभज्यमानसाकाङ्क्षलस्यैवैकवाक्यताप्रयोजकत्वात् नात्र वाक्यप्रमाणस्यावसर एवेति मन्तव्यम् ।

अत्र पूर्वपक्षः—विभज्यमानसाकाङ्क्षलमात्रं वाक्यैकतायां प्रयोजकमिति पृच्छतः, सिद्धान्तस्तु अर्थैकत्वस्यापि तत्प्रयोजकत्वं मत्वेति विवेकः ।

“ऐन्द्राम्नी इदं हविरजुषता”मित्यत्र तु ऐन्द्राम्नी इत्यस्य विभागे साकाङ्क्षलमिवेदं हविरजुषतामित्याख्यातेनान्वययोग्यतयैकस्यैवाह्यतास्य श्रवणार्थैकत्वमपि वर्तत इति दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितस्याप्यस्य मन्त्रस्यैन्द्राम्नीप्रयोजशयागमात्राङ्गत्वम्, नतु आभेयाद्यङ्गत्वमपीति तत् वाक्यप्रकरणयोर्विरोध उदाहरणतामर्हति ।

मन्त्राणां सिद्धरूपाणामपि अर्थप्रकाशनरूपक्रियाद्वारेतिकर्तव्यतात्वेनान्वयो भवत्येव । “इदं हविरजुषतामि”त्यस्यापि प्रकृतदेवतावाचकशब्दाध्याहारेण तै साकमेवोच्चारणीयत्वात् अर्थप्रकाशनार्थत्वं वर्तत एव ॥

यत्तु मन्त्राणां प्रकरणप्राह्यत्वं नास्तीत्युक्तं तज्जपमन्त्रादिविषयमिति भाट्टदीपिकाया व्यक्तम् ।

एवंच सूक्तवाकानां अर्थप्रकाशनार्थानामपि न मुख्यप्रकरणप्राह्यत्वमिति यदुक्तं भाट्टदीपिकाया तत्पक्षान्तरमात्रमित्यन्यत्र विस्तरः । यदितु सूक्तवाकानां न प्रकरणप्राह्यत्वं तर्हि वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे उदाहरणान्तरमेव वक्तव्यम् ।

तच्च “सस्याप्य पौर्णमासी वैश्वधमनुनिवंपती”ति वाक्यात् वैश्वधस्य पौर्णमास्यङ्गत्वमेव, नतु प्रकरणार्धपूर्णमासाङ्गत्वमिति भाट्टदीपिकाया उदाहरणान्तरमुक्तम् ॥

यत्तु भाट्टदीपिकाया प्रकरणस्यैन्द्राम्नीपदेन दर्शपूर्णमासापूर्वसाधनलक्षणनिमित्तस्य न सभव इत्युक्तं तदपि युक्तमेव । अरुणयेत्यादिश्रुतिविनियोगस्थले हि श्रुतेरेव विनियोजकत्वं वाक्यप्रकरणयोर्भयोरपि उद्देश्यविशेषसमर्पकमात्रत्वादेकविषयत्वेनाविरोधात् युक्तमिदं वाक्यप्रकरणयोर्विरोधेऽप्युदाहरणमिति तु परे मन्यन्ते । सर्वथा तु वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे वाक्यमेव विनियोजकमिति सिद्धम् ॥

अत्र वाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणद्वयेऽपि वाक्येन दर्शपूर्णमासैकदेशाङ्गत्वं प्रकरणेन तृभयाङ्गत्वमिति वाक्येन प्रकरणस्य माल्यन्तिको बाधः, किंतु अशविशेष एव बाधः । सर्वात्मना वाक्येन प्रकरणबाधस्तु द्वादशोपसदा प्रकरणेन ज्योतिष्टोमाङ्गत्वे प्रसक्ते वाक्येन तद्बाधात् द्वादशाहप्राङ्गत्वेनेति । तत्रोदाहरणं “तिष्ठ एव साहस्योपसदा द्वादशाहीनस्ये” ति वाक्यमेवेति मन्तव्यम् । द्वादशाहीनस्येत्यत्राहीनपदं हि क्रतुसमूहवाचि, नतु न हीनोऽहीन इति नऽसमासेन सर्वाङ्गपूर्णज्योतिष्टोमपरम् । अन्यथा हि उपसदा त्रिलस्य द्वादशलस्य च विकल्पे “तिष्ठ एव साहस्ये”ति एवकार इव प्रकरणेन तिष्ठणां द्वादशानां वोपसदा ज्योतिष्टोम एव निवेशोपपत्त्या साहाहीनपदे अपि वितथे भवेताम् । अतः प्रकरणबाधेन वाक्यनै-
वात्र विनियोग इति भाष्यकारः ॥

वार्तिककारास्तु—नात्र प्रकरणवाक्ययोर्विरोध एव । द्वादशाहीनस्येति वाक्यं हि न विधिः, किं तु “तिष्ठ एव साहस्योपसदः” इत्यस्मार्थवाद् । अत एव द्वादशाहप्रकरणे उपसदा द्वादशलविधानमपरं सार्थकं भवतीति—मन्यन्ते ॥

एतन्मते तु वाक्येन प्रकरणस्यात्यन्तबाधे “युवं स्थ स्वर्पती इतिद्वयोर्धजमानयोः । प्रतिपदं कुर्या”दिति द्वियजमाननिमित्तकत्वेन विहितस्य प्रतिपन्मन्त्रस्य एकयजमानके ज्योतिष्टोमे प्रकरणेन प्रसक्तस्य द्वियजमानककुलायाहीनादौ वाक्येन विनियोग इत्युदाहरणान्तरमेवाज्ञीकृतव्यम् ।

इदमुदाहरणमपि भाष्यकाराणां समतमेव ॥

“जाघन्त्या पत्नीः सयाजयन्ति” इति पत्नीसयाजप्रकरणे तु पश्ववयवजाघन्त्या अङ्गत्वेन विधानं, नतु तस्मिन् निमित्ते उद्देश्ये वा पत्नीसयाजानां विधानमित्यापणस्थेन तदानीं सपादितेन तेन पत्नीसयाजोऽनुष्ठानं शक्यते । नहि निमित्तोद्देश्ययोरिव विशेषस्य प्राप्तिरपेक्षितोपपन्ना वेति नात्र वाक्यप्रकरणयोर्विरोधः ॥

एवञ्च सति संभवे वाक्येन प्रकरणस्य न बाधः, अन्यथा तु स इति “दीर्घसोमे संतुचे धृत्यै” इति विहितस्य संतर्दन-
स्यापि प्रकरणाविरोधेन ज्योतिष्टोमाङ्गत्वमेव ॥

इष्ट्याद्यपेक्षया दीर्घत्वेन सोमद्रव्यकत्वेन च दीर्घसोमपदस्य ज्योतिष्टोमोऽर्थो भवितुमर्हत्येव ।

अत्रञ्च दीर्घस्य यजमानस्य सोमो दीर्घसोम इति उक्थ्यादिसंस्थान्तरयुक्ते ज्योतिष्टोमे सोमस्य यावदपेक्षं प्रहणीयत्वेन
• दीर्घत्वेन दीर्घश्चासौ सोमश्च दीर्घसोम इति वा पृष्टीतत्पुरुषकर्मधारयपक्षावपि प्रकरणाविरोधसपादनार्थं भाट्टदीपिकाया
व्यवस्थापितौ । तथाच नात्रापि प्रकरणाविरोध इति भाष्यकार ॥

वार्तिककारस्तु—अग्निष्टोमातिरिक्तविवृद्धसोमकविकृतावेव निवेश । अयमाशयः—सोमग्रहणविवृद्ध्यादीनि संस्थाङ्ग-
मेव न ज्योतिष्टोमाङ्गम् । अतः प्रकरणबाधेन वाक्येनैवात्र विनियोग इति—मन्यते ।

एवंच वचनात् दीर्घसोमत्वं अग्निष्टोमातिरिक्तसंस्थानामेव वर्तते नान्येषामिति संतर्दनं विकृतावेव निविशते, नतु प्रक-
रणोपस्थितेऽपि ज्योतिष्टोमे ॥

इदञ्च वाक्यं द्विविधं आरभ्याधीतं अनारभ्याधीतं चेति । तत्र अनारभ्याधीतं आरभ्याधीतात्तु दुर्बलम् । यथा प्रकृतौ
पाञ्चदश्यावरुद्धाया अनारभ्याधीतसाप्तदश्याय न निवेश इति । “न प्रथमयज्ञे पृष्ट्यात्” इति निषेधे यदि प्रथमयज्ञपदस्य
ज्योतिष्टोमोऽर्थः तर्हि ज्योतिष्टोमाङ्गत्वं प्रथम्यस्य भवत्येवेति प्रकृते प्राकरणिकप्रवर्ग्यनिषेधस्यानारभ्याधीतप्रवर्ग्यविधेश्च
मिन्नविषयत्वात् न विरोधः । तथाच सत्या गतौ लिङ्गेन यथा वाक्यादीना न बाधः यथा च न श्रुत्या लिङ्गस्य स एवं वाक्ये-
नापि प्रकरणस्य स नास्त्येव ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणान्नातेन “पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि स” इति वाक्येन विहितं पूषभागपेपणं कथमपि दर्शपूर्ण-
मासयोरन्वयायोग्यमिति गत्यन्तराभावात् पेषणस्य प्रकरणबाधेन वाक्येन पूषयागाङ्गत्वमेवेति वाक्येन प्रकरणस्य तत्र
बाध एव ॥

स च पूषभागः चररेव, नतु पुरोडाशादिकम् पशुहृदयादिकमपि वा ॥ यथाच पेषणेऽपि चरोराकारो न विनश्यति
नैवं तेन पुरोडाशाद्याकारोऽपि न विनश्यतीति न दोषः ॥

अत्र भागपदार्यौ यथा व्यवस्थितश्चररेव, तथा पूषयागोऽपि केवलपूषयाग एवात्र विवक्षितः, न तु इन्द्रपूषादिया-
गोऽपीति सिद्धमिदं वाक्यस्य प्रकरणेन विरोधे प्रकरणबाधकत्वमिति ॥

तत्र वाक्यं प्रकरणाद्यविरोधेन सति सभवेऽन्यथा तद्बाधेनैव प्रकरणमपि स्थानाद्यबाधेन सति सभवेऽन्यथा तद्बाधेन
विनियोजकम् । यथाऽभिषेचनीयसन्निधिपठितानामक्षविदेवनादीना राजसूयाङ्गत्वमेव न लभिषेचनीयाङ्गत्वम् ॥

विकृतिसन्निधिपठितानामुपहोमादीना क्रियारूपाणामपि विकृतीना प्राकृताङ्गैरेव निराकाङ्गत्वात् तदितिकर्तव्यत्वात्वेना-
न्वयो नोत्थिताकाङ्ग्या भवति, किन्तुत्थाप्याकाङ्ग्येवेति तेषां स्थानेनैव विनियोगः ।

अनिवृत्तायामेवेतिकर्तव्यताकाङ्ग्या येषामन्वय उदुम्बरत्वादीना तेषां वैकृतानामपि क्रियासंबन्धेनेतिकर्तव्यत्वात्वेनान्व-
ययोग्याना प्रकरणेनैव विकृतावपि विनियोगः । एव स्थानसमाख्ययोरपि स्थानेन समाख्यया बाधो द्रष्टव्य इति न्याय-
प्रकाशादिषु सर्वत्र बहु विस्तृतोऽयं विषयः ॥

विस्तरभयादुपरमन्तो वयमत्रेदमुपपादयाम यत् पूर्वमीमांसाशास्त्रेऽधिकरणाना सर्वेषामप्यन्याहस्य सवन्धो वर्तते ।
तेषामधिकरणाना पूर्वपक्षन्याया अपि सिद्धान्तन्यायाविरोधेन कुत्रचन विषयवाक्ये योज्यमाना निश्चायका भवन्त्येव ।
तत एव सूत्रकाराः पूर्वपक्षमपि तत्र तत्र सूचयन्ति, भाष्यकारादयः पूर्वपक्षमपि अधिकरणावयवमभिप्रयन्ति । एते
च न्याया वैदिकवाक्येष्विव लौकिकवाक्येष्वपि धर्मविषयेषु मन्वादिऋतेष्वर्थनिर्णयार्थं योजनीया । न्यायानुमता एव
स्मृतयो धर्मप्रमाणमिति कुत्र कुत्रचन न्यायविरुद्धा स्मृतयोऽप्रमाणमेव भवन्ति । व्यक्तमिदं भाट्टदीपिकाया कल्प-
सूत्राधिकरणे । यथाचऽत्र तृतीयाध्यायगत—निवीताधिकरणान्तस्य भागस्य सम्भवेव सङ्गतिरेवमुपरितनस्यापि भागस्य सा
समस्त्येव । तथापि साऽवसरान्तरेऽस्माभिः पदादयिष्यते । सप्रति प्रारब्धमिमं ग्रन्थविभागमत्रैव समापयामः ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीपञ्चापगौडशास्त्रिचरणानां शास्त्ररत्नाकरश्रीवैकटसुब्रह्मशास्त्रिपादानां चान्ते-

वासिनो वेदान्तविशारदानन्तकृष्णशास्त्रिणः कृतिषु मीमांसाशास्त्रसारः समाप्तः ॥

श्रीः ।

श्रीमत्खण्डदेवविरचिता भाट्टदीपिका ।

श्रीखण्डदेवान्तेवासिकविमण्डनशंभुभाट्टविरचित-

प्रभावलीव्याख्यासंवलिता ।

तत्र प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

(१ अधिकरणम् ।)

विश्वेश्वरं नमस्कृत्य खण्डदेवः सतां मुदे । | तनुते तत्प्रसादेन संक्षिप्तां भाट्टदीपिकाम् ॥ १ ॥

प्रभावली ।

(मङ्गलाचरणम्)

अज्ञानतिमिरध्वसि सख्यज्ञानप्रकाशकम् ।

सर्वाभीष्टप्रद नौमि श्रीरूपं सुन्दर मह ॥ १ ॥

यो वेदशास्त्रार्णवपारहृश्र यज्ञादिकर्माचरणेऽतिदक्ष ।

सदाशिवाराधनशुद्धचित्तस्तं बालकृष्णं पितर नमामि ॥ २ ॥

श्रीखण्डदेवं प्रणिपत्य सद्गुरुं

मीमांसकस्त्वान्तसरोरजास्करम् ।

अत्यन्तसक्षिप्तपदार्थतत्कृतौ

प्रभावलीटिप्पणमातनोम्यहम् ॥ ३ ॥

यद्यप्यत्र गुरो कृतावपि मयाप्युद्भाव्यते काचन-

सभूतिस्तदपि प्रचारचतुरे नैषा पुरोभागिता ।

किनु क्षमातिलका. कुशाग्रधिषणा सिद्धान्तबद्धादरा

मद्वाक्यं परिहृत्य तत्कृतिमलकुर्वन्विचये मे मति ॥४॥

(टिप्पणारम्भप्रतिज्ञा)

अत्रैव यद्यपि बलाबलाधिकरणसमाप्तियन्तं खण्डतेन

(१) अत्रावतरणग्रन्थे “अथातो धर्मज्ञिज्ञासं ल्यादिद्वयार्थेनरूप-
पणपूर्वक स्वतन्त्रमेव प्रथमपादार्थं समृद्धन्-” आदित टिप्पणमारभ्यत
इति प्रतिज्ञायापि अर्थवादादपादमारभ्येव टिप्पणमारभ्यन्तश्च शंभुभाट्टा
प्रथमपादव्याख्येय भाट्टदीपिकाग्रन्थ खण्डदेवाचार्यकृत अविद्यमान-
मभिप्रयति । तदत्र मैसूरनगरमुद्रापितभाट्टदीपिकापुस्तके प्रथमपाद-
भाट्टदीपिकापि प्रकाशिता यद्रीदृश्यते, यच्च तदनुमारीदानींतनाना
मान्यमान्याना महामहोपाध्यायाना श्रीमता राममुबद्रष्यशास्त्रिणा
भाट्टकल्पतरुनामक एक प्रथमपादभाट्टदीपिकाव्याख्यानमन्युपल-
भ्यते, तत्र स्वतंत्र केनचनाऽन्येन कल्पिता भाट्टदीपिकेन सा न
खण्डदेवाचार्यकृता सेति बहवो मन्यन्ते । कल्कत्तानगरमुद्रापितभा-
ट्टदीपिकापुस्तके द्वितीयपादत एवाऽरम्भोऽपि तेषा मतमुपोद्भवत्यति ।
मन्त्राधिकरणे नियमपरिसख्यादिविधिलक्षणदिग्रन्थो य. कल्कत्ता-
नगरमुद्रापितभाट्टदीपिकापुस्तके उपलभ्यते, स मांकि एकपुटपरि-

कौस्तुभग्रन्थेन व्याख्यातार्था भाट्टदीपिका भवतीत्यस्तदन्त
विहाय टिप्पण कर्तव्यमिति आज्ञा पूज्यपादानामासांदिदि
तदन्तग्रन्थटिप्पणं कर्तुं न युक्तम्, तथापि तत्स्युहीतार्थाना
मूलाक्षरारूढत्वज्ञापनाय लोकोपकाराय च कौस्तुभदर्शितमा-
र्गणैव आदिन टिप्पणमारभ्यते ।

(उपोद्घातविचारप्रतिज्ञा)

तत्र व्याख्यास्यमानार्थवादाधिकरणे यदुपोद्घातत्वेनावश्या-
पेक्षितं तत् किञ्चिदादौ निरूप्यते । तत्र तावत् पूर्वचरणे
“अथातो धर्मज्ञिज्ञासा” (जै अ० १ पा० १ सू० १)
इति शास्त्रारम्भसूत्रेण प्रमाणस्वरूपसाधनफले सामासैर्विचार-
यिध्यमाण सकलो धर्माधर्मप्रमेयरूप. शास्त्रार्थ. प्रतिज्ञातो
महार्पणा जैमिनिना ।

(विचारे वैधत्वोपपादनम्)

शास्त्रारम्भमूल च “स्वाध्यायोऽध्येतव्य” (तै० आ० १६)
इत्यध्ययनविधिः, तत्राध्ययनरूपकरणविधानाद्विचारमन्त-

यित प्राचीनतावलम्बयेन्विपि अस्माभिरुपलब्धेषु मन्त्राधिकरणे प-
दोपलभ्यमान प्रथमपाद समुद्भूत्य कनापि प्रकाशित इति ते वर्ण-
यन्ति । तत्र कि प्रथमपादा समुद्भूत्य मन्त्राधिकरणे घटन, उत
मन्त्राधिकरणात् प्रथमे पादे इति शङ्का तु मन्त्राधिकरणे एव पूर्व-
तनाना खण्डदेवाचार्यप्रियान्तेवासिना शंभुभाट्टाना तेषा विवरणे
दृश्यते इति नात्रावसर लभते । अन्यानि च यानि द्वितीयपादत
आरभ्येव खण्डदेवाचार्ये भाट्टदीपिका विरचिता, प्रथमपादस्य तु
ततस्तत. खण्डदेवाचार्यैवाक्यग्रहणेन स्वतन्त्रमेव कस्यकस्यापि वा-
क्यस्य रचनया च केनाप्यधुनातनेन पूर्वतनेन वा कल्पिताऽन्यै-
वेय मैसूरनगरमुद्रापिता प्रथमपादभाट्टदीपिकेत्यत्र निमित्तानि
तेषामभिमतानि, तानि अस्यैव पुस्तकस्य प्रकाशयिष्यमाणस्य भूषि-
काया सूत्रयिष्याम इति विस्तरभयादुपरम्यते.

रेण अर्थज्ञानानुपपत्ते विचाररूपेति कर्तव्यतागुष्ठानाक्षेपेण तत्कर्तव्यताबोधनात् तस्याश्च तदप्रतिपादकशास्त्राभावेऽसम्भवात् शास्त्रारम्भतदध्ययनकर्तव्यताबोधनरूपकलस्याप्यर्थतो विधानात् । **तदुक्तम्**—“धर्मं प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना । इतिकर्तव्यताभागो मीमासा पूर्यिष्यते” इति ॥

(अध्ययनानन्तर्यविवक्षाया गुरुकुल-निवृत्तिमात्रबाधफलकत्वम्)

ततश्च साङ्गवेदाध्ययनेन विचारशास्त्राध्ययनपूर्वकानुष्ठानोपयोगिधर्माधर्मपरिच्छेदरूपपदार्थज्ञानफल सावयेदित्यर्थकाययनविधे क्लृप्तदृष्टार्थत्वनिर्वाहाय अध्ययनाव्यवधानरूपानन्तर्यमपि विचारस्य सिद्ध्यति । एतत्पर्यन्तमपि तात्पर्यकल्पनाया ‘अधीत्य ज्ञायादिति स्मृतिबाध फलम्, इतरथा अध्ययनानन्तर समावर्तनमात्रानुष्ठानेऽध्ययनविधिबोधिताध्ययनस्यादृष्टार्थत्वपत्ते । यद्यपि वा ज्ञानवितयतनिवृत्तिरूपज्ञानोपलक्षितसकलब्रह्मचारिधर्मेनिवृत्तेरध्ययनानन्तर्यं स्मृत्या प्रतिपाद्यते, तथापि गुरुकुलनिवृत्त्यंश एव तद्भाव, तस्यव विचारविरोधित्वात् । **तदुक्तं वार्तिके**—“ज्ञानोपलक्षिता छात्रनिवृत्तिर्गुरुवैश्वन । विरोधित्वेन वा येत ननु मात्रादिभक्षणम् ॥ तस्माद्गुरुकुले तिष्ठेन्मधुमासायवजैयन् । जिज्ञासेताविरुद्धत्वाद्धर्ममिलयगम्यते” इति ॥

(अध्ययनानन्तरं समावर्तनोपपादनम् तत्र प्रयोगकाराणां विचारानन्तरमेव समावर्तनमिति सिद्धान्तखण्डनं च)

तथाच साङ्गवेदाध्ययनानन्तरमपि गुरुकुल वसतैवेतरब्रह्मचारिधर्मेनिवृत्तिरूपसमावर्तने कृतेऽपि धर्माधर्मरूपविचारशास्त्राध्ययन कार्यम्, ननु गुरुकुलवासस्यापि निवृत्त्याऽध्ययनानन्तर सर्वत्याग इत्यवऽविर्द्धे सति **यत्प्रयोगकारकृता**—“अधीत्य ज्ञायादिति स्मृतिरध्ययनविधे दृष्टार्थावबोधफलकत्वे सम्भवति स्वर्गकल्पनानुपपत्ते समावर्तने अध्ययनानन्तर्यक्रमस्य विवातुमशत्रवत्वाद्ध्ययने ज्ञानपूर्वकालमात्रेणोपपत्ता । इतरथा “वेदमनूत्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्त्र” इत्यादिना “तथा तेषु वर्तया” इत्यन्तेन ग्रन्थेन तत्तिरीये वेदाध्ययनान्ते वेदायतिकर्तव्यतोपदेशानुपपत्ते । अतोऽध्ययनानन्तर धर्मजिज्ञासेवोचिता न ज्ञानम्—**इत्युक्तम्, तद्पास्तम्**; समावर्तनानन्तरमेव क्रियमाणस्य शास्त्रविचारस्य अथावधि शिष्टप्रदायसिद्धस्यापलापप्रसङ्गात्, उपनयनाध्ययनब्रह्मचर्यादिनियमविधिवलादेवाध्ययनस्य ज्ञानपूर्वकालत्वसिद्धौ सर्वेब्रह्मचारिर्मणा मध्ये अध्ययनरूपकर्मानन्तर्यस्य समावर्तने कथमप्यप्राप्तस्य विधानाभावेन “अधीत्य ज्ञायादिति” स्मृतिवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च, अध्ययनविधिरदृष्टार्थत्वानुरोधेन कल्प्यमानस्याध्ययनधर्मेविचारयो परस्परानन्तर्यस्य वेदाध्ययनसमाप्तिदिन एव समावर्तनानन्तर शास्त्रारम्भेऽपि दृष्टार्थत्वाहानेरूपव्रत्वेनाध्ययनज्ञानयो क्रमबाधे प्रमाणाभावाच्च, तवापि वेदाध्ययनसमाप्त्यनन्तर विशिष्टगुणवैश्यामे व्यवान-

सम्भवादावश्यकगणपत्यादिपूजनेनाव्यवधाने बाधस्यावश्यकत्वेनाव्यवहितत्वाशास्त्रानोपनानन्तर्यमात्रबोधत्वेन विरुद्धव्यापारान्तरनिवृत्तित्वात्पर्यकतया वर्षणीयत्वेनाविरुद्धसमावर्तनानुष्ठाने तद्वाधामावात्, प्रत्युत भिक्षाचर्यादेर्विचारविरोधित्वेन तत्रिदृतेस्तदुपकारकत्वाच्च । अतएव बाधकसत्त्वेऽव्यवहितत्वाशास्त्रांगनाध्ययनहेतुत्वासम्भमभिप्रेत्याशयव्रत्वादेव ज्ञानविनिवाध प्रकाशकरे श्रुतिपदाद्यधिकरणे साधित । तस्मात् येन विनाऽध्ययनविधेर्विचारेतिकर्तव्यताकार्यज्ञानरूपदृष्टकलहानिस्तावन्मात्रमेव ज्ञानविशुद्धि बाधनीयम् । तच्च गुरुकुलवासनिवृत्तिरूपं विचारविरोधीति तदेवाध्ययनानन्तर्यं विदधता विधिना बाध्यते, ननु तदतिरिक्त विधिना विहितं पदार्थतयाऽऽचमनादिवत् प्रबल ज्ञानमात्रमपीत्येव कल्पनं निरस्तदोषं साधु । तस्मिन्मध्ययनविधिना शुच्यर्थभ्या सिद्धमर्थमूलीकृत्येव महर्षिणा “अथातो धर्मजिज्ञासा” इति सूत्रेणारब्धं शास्त्रम् ॥

(जिज्ञासासूत्रार्थवर्णनम्)

सूत्रार्थस्तु—अथ साङ्गवेदाध्ययनानन्तरम् । यतस्तन्मात्रेण विचारमन्तरा तत्कलमनुष्ठानोपयोगिपरिच्छेदरूपं धर्माधर्मरूपार्थज्ञान न जायते, अतः अध्ययनस्यार्थज्ञानरूपदृष्टप्रयोजनकत्वाद्देतो तादृशधर्माधर्मज्ञानेच्छा कर्तव्या, इच्छा विषयस्तादृशज्ञान कर्तव्यमिति यावत् । विचार चान्तरेण तत्कर्तव्यतानुपपत्ते प्रमाणस्वरूपसाधनफलं तद्विचार कर्तव्य इत्यर्थं इति ॥

(धर्माय जिज्ञासेति तादर्थ्यविवक्षाप्रयोजनरूपेण धर्मजिज्ञासेत्यत्र षष्ठीसमासप्रतिष्ठापनम्)

अत्रच धर्मजिज्ञासेति पदे धर्माय जिज्ञासेति तादर्थ्याख्येयसवन्वविशेषपरतया षष्ठी व्याख्याता भाष्यकारादिभि । तत्र विधयित्वाथैकषष्ठीपरता विहाय तादर्थ्यपरत्वव्याख्याने प्रयोजनं विचारस्य धर्मानुष्ठानोपयोगित्वज्ञापनमेव । तथाच धर्मानुष्ठानायाय विचार कर्तव्य इति चार्थिकम्, ननु तादर्थ्यंचतुर्थीसमासप्रदर्शनपरम्, वार्तिककारमते कदाचिदश्रवणासादिपदे इव तत्सम्भवेऽपि महाभाष्यकारेण तन्मत्प्रत्याख्यायाने अश्रवणासादिशब्देऽपि षष्ठीसमासाव्ययगात् तद्वद्वेहापि तदौचित्यात् । **अतएव**—भट्टपादं वर्याय जिज्ञासेति भाष्यकारवचन षष्ठीसमासलब्धार्थिकार्थप्रदर्शनपरम्, ननु विप्रहृद्दर्शनपरम्, तस्य ज्ञातुमिच्छेदिति निगमवाक्ये षष्ठीसमासविभावात् इति—**व्याख्यातम्** । अत षष्ठीसमास एव युक्त इति व्येयम् ॥

(जिज्ञासापदार्थः)

जिज्ञासापदे च विचारलक्षणा । **अथवा**—विचारकर्तव्यताया अर्थादेव सिद्धे श्रुतिपदाद्यधिकरणे वार्तिकोकीरत्या नैव लक्षणा, किंतु यथाश्रुतपरमेवेति व्येयम् ॥

(अथशब्दप्रयोजनम्)

इदं च सूत्रं अध्ययनविधेर्यसिद्धाध्ययनानन्तर्यं विचारे

अथशब्देन बोधयत् तस्य श्रौतक्रमसिद्धार्थम् । यत्र हि पाठादेव हृदयाद्यवदानानामानन्तर्यक्रमसिद्धिः, तत्राथशब्दस्यानुवाद्य त्वेऽपि प्रमाणान्तरावृत्तयो पदार्थयोर्विधिना विधानाभावेऽथशब्दस्यानन्तर्यरूपक्रमविधायकत्वेन प्रकृतेऽपि स्वाध्यायविधिनाऽध्ययनस्य विचारस्य च क्रमानुष्ठानोपयोगित्वेन प्राप्तत्वात् सूत्रस्थाथशब्देन क्रममात्रविधिरपरत्वप्रतीतेः । सूचितं चेद पञ्चमे वार्तिकतन्त्ररत्नयोः ॥

(केषाञ्चिन्मतेन वेदार्थो धर्मपदार्थ इति विवेचनेन स्मृत्यादिविचारस्यापि प्रतिज्ञाविषयत्वोपादनम्)

अत्र च—वेदार्थज्ञानार्थमेव वेदार्थविद्यनानन्तर विचारकर्तव्यतोक्ते वेदार्थत्वेनैव वेदार्थो जिज्ञास्य, नतु धर्मत्वेन, सूत्रस्थ धर्मपदं वेदार्थमात्रपरमिति—**केचिदाहुः ॥ नच**—अस्मिन् मते वेदाध्ययनस्य वेदार्थविचारहेतुत्वेऽपि न स्मृत्याद्यर्थविचारहेतुत्व यथा, तथा स्वाध्यायपदोपात्तकशाखाध्ययनस्यापि न शाखान्तरार्थविचारहेतुत्व संभवतीति क्रममध्ययनस्य कृत्स्नवेदार्थविचारहेतुत्वम्^१ इति—**वाच्यम्**, अध्ययनविधेर्विचाराक्षेपकत्ववदेकशाखाप्रयोगविध्यर्थनिर्णयस्य शाखान्तराद्याङ्गत्वबोधकवाक्यविचाराधीनत्वेन तद्विचाराक्षेपपर्यन्तकलकत्वाङ्गीकारेण तद्देतुत्वोपपत्तेः । अतएव स्मृतानामिव स्मृतान्तराप्रामाज्ञानामायाचरण कुर्वता प्रयोगविधीनामर्थज्ञाननिर्णयय अध्ययनविधिना स्मृत्यादिविचाराऽयनुष्णप्यत इति तस्यापि प्रतिज्ञाविषयत्वं युक्तमेव । अतो युक्तैव वेदार्थत्वेन तस्य विचारविषयता—इति ॥

(स्वसिद्धान्तेन धर्मपदार्थविवेचनादिक्रम)

वस्तुतस्तु—वेदार्थविचारस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्युपयोगाभावे निष्प्रयोजनत्वाङ्गोके च प्रेक्षावता सुखप्राप्तिदुःखनिवृत्त्यर्थाना तन्ननकधर्माधर्माणा च क्षणानाचरणादर्शनात् तत्त्वेन तद्विचार एव कर्तव्यत्वेनोपदिश्यते इति युक्तम्, अतएव स्मृतान्तराप्रामधर्मविचारोऽपि अप्रे करिष्यमाणो नासङ्गतो भवति । नच—अथशब्देन वेदाध्ययनानन्तर्योक्ते स एव मुख्य, अन्यस्तु प्रसङ्गत इति—**युक्तम्**, अथशब्दस्य पूर्ववृत्तापेक्षणेऽपि स्मृत्यध्ययनापेक्षयायुपपत्तेः वेदाध्ययनानन्तर्योक्तिवै मानाभावात् । अतएव सूत्रे धर्मजिज्ञासेत्येव प्रतिज्ञातम् । यद्यपि च न कृत्स्नवेदाध्ययनस्य धर्माधर्मविचारहेतुत्वम्, उपनिषदाध्ययनस्य तद्देतुत्वाभावात्, तथापि चिकीर्षितविचारैकदेशे हेतुत्वेनायानन्तर्यं उपपद्यत एवेति न वाक्यम् ॥

(धर्मपदस्याधर्माद्युपलक्षणत्वम्)

सूत्रे च यद्यपि धर्मजिज्ञासेत्येवोक्तम्, तथापि धर्मप्रतिपादकवेदाध्ययनस्य धर्मविचारप्रयोजनं विना निष्फलत्वापरत्वा धर्मविचारहेतुत्वात् कृत्स्नवेदान्तमैतनिषेधाध्ययनरूपकारणोपलक्षणत्वे धर्मपदमधर्मादीनामायुपलक्षणं द्रष्टव्यम् । इतरथा धर्ममात्रस्यैव विचारविषयत्वे विधिसन्निहितार्थवादादीना विधेकवाक्यतया धर्मविचारोपयोगित्वसंभवेन तदध्ययनस्य

दृष्टार्थत्वस्येव निषेधाध्ययनुज्ञायभावे तदध्ययनस्यादृष्टार्थत्वसंवापत्तेः । उपलक्षकधर्मशब्दस्यैव साधारण्येन प्रयोगे प्रयोजन तु बहुविषयसंक्षेपनया आवश्यकत्वं धर्मविचारस्येति ज्ञापनमेव । अध्ययनुज्ञाविधिविषय कर्त्तव्यमाधर्मव्यतिरेकप्रदर्शनार्थं विचार्यमाणोऽपि नासङ्गत इत्येव युक्तम् । अतएव जिज्ञासा सूत्रे प्रतिज्ञा, तत्र प्रमाणमात्रनिरूपणस्य प्रथमाध्यायार्थत्वं, द्वादशाध्यायाना च जिज्ञासासूत्रपरिकरत्व चाभिप्रेत्य “सोऽरोदी”दित्यादिनिषेधार्थवादाना प्रथमाध्यायेऽवमप्रमाण्यवचार, षष्ठाध्यायादौ च “न कलञ्जं भक्षयेत्” इत्यादिवाक्यार्थो धर्मविचारोऽपि कृतो नासङ्गत । एतदभिप्रायेणैव तत्र द्वादशलक्षण्या धर्माधर्मो जैमिनिना विचारितौ इत्युक्तम्—**पूज्यपादैर्भाट्टरहस्ये ॥**

(अधर्मजिज्ञासेत्यकारप्रश्नेष्वखण्डनमण्डने)

यनु—अवर्गविचारस्यायसूत्रप्रतिज्ञाविषयत्वोपपत्तये अवर्गमजिज्ञासेत्यकारप्रश्नेषु शास्त्रदीपिकायामेतत्सूत्रव्याख्यानं कृतः, स वाक्यावृत्तिदोषोपापत्तरयुक्त, वाक्यावृत्तिरूपवाक्यदोषोपेक्षया पदगतलक्षणज्ञाकारस्य “जासुपत्र कृष्णकेश” इत्याद्याधानवाक्ये सर्वरयुक्तत्वाच्च ॥ अस्तु वा सूत्रे वाक्यावृत्तेर्लकाररूपत्वेनादुष्टत्वाद्कारप्रक्षेपेणधर्मस्यापि तद्विषयत्वम् ॥

(धर्मप्रतिस्पर्धितयाऽधर्मस्य विचार्यत्वमिति भाट्टालंकारमतखण्डनम्)

यदपि—भाट्टालंकारकृता अधर्मस्य कर्त्तव्यमितिस्पर्धितया निरूपणीयत्वेऽपि शास्त्रविषयत्व धर्मस्यैव—इत्युक्तम्, तद्विधिसन्निहितपठिताना “वायुवे देपिष्ठे”त्यर्थवादाना यथा धर्मप्रमाण्यवचार, तथैव निषेधसन्निहितपठिताना सोऽरोदीदित्यादीनामधर्मप्रमाण्यविचारस्यापि भाष्यकारादिभिः प्रदर्शितत्वात् प्रतिस्पर्धित्वस्य युवेचत्वाच्चायुक्तम् । नद्याभेदे भेदाभावरूपतया भेदप्रतिस्पर्धित्वस्यैवाधर्मं धर्माभावरूपतया तद्युज्यते, तथात्वे भोजनादौ धर्मत्वाभावेन अधर्मत्वापत्तेः, तस्माद्धर्माधर्मो तुल्यतथैव प्रथमसूत्रे प्रतिज्ञातौ स्वरूपप्रमाणकलै साभासैस्तरत्र शास्त्रे विचार्यते इत्येव सम्यक् ॥

(धर्मो यागादिरिति निरूपणम्)

धर्माधर्मपदस्य कणादमतो यथायपूर्वाभिप्रायित्वम्, “धर्मं क्षरति कीर्तनात्” इत्यादावपि तथैव व्यवहारदर्शनात्, तथाच यद्यपि अपूर्वस्य प्रत्यक्षार्थं विचाराभावेन न शास्त्रप्रतिज्ञाविषयत्वं तद्विचारस्य युज्यते । तथापि यागादिक्रमं कुर्वति तत्रापूर्वज्ञानशब्देरपि वार्त्तिकप्रदप्रयोगात् “धर्मं चर” इति श्रुतौ भागवतादिषु च “धर्मस्त्वनुष्ठितं पुंसां विष्वक्सेनकथामु य । नोत्पादयेद्यदि रतिं श्रम एव हि कैवल्यम्” इत्यादौ “इज्याचारदयाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् । अथ तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्” इति श्रुतौ “एषा मध्येऽयं परमो ब्राह्मण” इत्यत्र पञ्चान्नपदानिर्दिष्टाना ब्राह्मणत्ववदित्यादीना धर्मत्वप्रतीतेरदृष्टे च विहितनिषिद्धधर्माधर्मरूपपदार्थजन्यत्वसंबन्धेन

लक्षणयापि प्रयोगोपपत्तेर्नादृष्टवाचि धर्माधर्मपदम्, अपितु तज्जनकविहितनिषिद्धक्रियागुणद्रव्यादिष्वेव शक्तमिति क्रिया-
दिरूपमेव विचारप्रतिज्ञाविषय प्राधान्येन । युक्तमेव तत् ।
स्वरूपभेदप्रमाणे च प्रथमाध्यायद्वयेन तृतीयादिभिश्च तत्साधना-
दीनि निरूप्यन्ते इति सर्वमपि शास्त्रं जिज्ञासापरिकर एव ॥

धर्माधर्मस्वरूप च प्रमाणनिवेशमन्तरा लक्षणकरणेनाश-
क्यमिति एकनाल्यैवान्ययोगायोगव्यावृत्तिभ्या प्रमाणस्वरूपे
ज्ञातुं द्वितीयसूत्रम्—**चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः इति ॥**

(**चोदनापदस्य वेदपरत्वेन मन्त्रादिकल्पवि-
धिधिष्यस्यापि धर्मत्वलाभः**)

अर्थते फलजनकत्वेन प्रार्थ्यते य स चोदनाप्रमाणको
धर्मः, चोदनाप्रमाणकेष्टसानताक इति यावत् । तत्र ये
—जिज्ञासासूत्रे धर्मप्रमाणमात्रस्य प्रतिज्ञानात् “वेदोऽखिलो
धर्ममूलम्” इत्यादिस्मृत्या च वेदस्य च तत्प्रमाणत्वावगतेश्चो-
दनासूत्रेऽपि चोदनापदस्य प्रवर्तकत्वपर्यायाधिकरणमन्त्रार्थ-
वादानामधेयोपेतविधिवाक्यवाचित्वेन सर्ववेदविषयत्वात् अ-
र्थवादादीनामपि चाग्रे धर्माधर्मप्रमाणत्वेन निरूपणात् वेदा-
ध्ययनस्थानन्तर्गथप्रतियोगितयाऽन्वयात् वेदपरत्वमेव । अत-
एव चोदनानिर्दिष्टो य प्रमाणपरिग्रह सप्रकार स आयेन
लक्षणेन प्रपञ्चित इति बृहद्गीकायाम् । “सिद्धप्रमाणभा-
वस्य धर्म वेदस्य सर्वेश । विधुर्थवादमन्त्राणामुपयोगोऽयुनो-
च्यते” इति वार्तिकेऽपि तथैव दृश्यते । तेन चोदनेव प्र-
माणमिति नियमेऽपि अर्थवादप्रमाणनिरूपणमग्रे नासगत-
मिति—**प्रत्यन्ते, तेषां मतरीत्या** धर्माधर्मलक्षणे वेदस्यैव
प्रमाणत्वेन निवेश सुस्थिर एव । अतो मन्त्रार्थवादादिकल्प-
विधिविधेये वेदप्रमाणकत्वाद्धर्मत्वलाभ ॥

(**चोदनायाः साध्यसाधनेतिकर्तव्यताबोधकपद-
समुदायरपरत्वमिति पार्थसारथिमिश्रमत-
निरूपणम्**)

येषां तु मते—जिज्ञासासूत्रे धर्माधर्मविषयप्रमाणमात्रे प्र-
तिज्ञातेऽपि “चोदनासूत्रे चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवा-
चिनः” इति प्रमाणत्वमिह प्रसिद्धमुक्तवैध धर्म प्रति चोदनाया
इत्याद्येनैकभाष्यवार्तिकस्त्वात् अथयव्युत्पत्तिवशाच्च विभु-
द्देशापरपर्यायसाध्यादि विशिष्टक्रियाप्रतिपादकपदसमूहस्य कवा-
क्यपरत्वमेव, सैव प्रमाणमित्येव च नियमः, प्रवर्तकत्वपर्याय-
धिकरणमन्त्रार्थवादानामधेयोपेतविधिवाक्यवाचित्वे कथंचिद-
र्थवादनिरूपणस्यालक्षणसगतत्वेऽपि तद्वह्निभूतस्मृत्यादिवि-
चारस्यासङ्गततावपत्तेः । नच तत्रापि चोदनातिरिक्तस्यापि प्र-
माणस्य निरूपणेन चोदनेवैति नियमव्याक्रोपः, नियमाना
तुल्यकक्ष्यव्युदासफलत्वपरिषिद्धैरर्थवादस्मृत्यादीना च तच्छे-
धत्वेन तन्मूलत्वेन च प्रमाणस्य चोदनातुल्यकत्वाभावात् ।
अतएव इतिकर्तव्यतास्थानीयसाध्यार्थवादस्मृत्यादे चोदनाप्रा-
माण्यप्रतिज्ञैव प्रामाण्यस्य प्रतिज्ञात्वात्समस्तसाध्यलक्षणस्य
चोदनासूत्रपरिकरत्वमाचार्यैरुक्तम् “चोदनासूत्रनिर्दिष्टो य”

इत्यादिना । तच्च प्रशस्तत्वादेतन्मन्त्रोपकृतेनानेन कर्मप
स्वर्गादि साधयेदित्येवैरूपाया धर्मप्रमाया चोदनाया उ
न्यमानाया अर्थवादाना प्राशस्त्यरूपपदाधौपस्थापकतय
मन्त्राणा पदार्थस्मारकतया नामधेयाना करणविशेषनिधं
रकतया सहकारिभूताना स्मृत्यादीना चोपस्थापकतया च
दनाप्रामाण्यप्रतिज्ञाविषयत्व परिग्रहशब्दोपादानात्प्रतीयते
नह्येतावता चोदनाप्रामाण्यप्रतिपादनमेव, अनुपपत्तेः । र
भावितमात्रस्य तु तथात्वे सर्वस्मिन् अध्याये तस्यैव क
णात् प्रवृत्तिनिवृत्तिसद्भावात् स उपपद्यते । तस्मात् जिज्ञ
सासूत्रे यावद्धर्माधर्मप्रमाणजातमुपक्षिप्त, तत्र त्र्यशभावनापि
पथप्रवर्तनाप्रतिपादकपदसमुदायमात्रवचनं चोदनाशब्दमङ्ग
कृत्य तस्यैव प्रधानभूतस्य धर्माधर्मप्रामाण्य चोदनासूत्रे प्रति
ज्ञात, तदेव प्रथमपादे कार्त्तयंन निरूपितम् । चोदनाति
रिक्तानामर्थवादादीना वेदभागादीना स्मृत्यादीना चाप्रधान
भूतानामपौरुषेयवेदतुल्यत्वात्परिग्रहदाव्याच्च समावितत्वा
जिज्ञासित प्रथमसूत्रप्रतिज्ञातं प्रामाण्यं निरूप्यते प्रसंगेर्न
पार्थसारथिमिश्राभिप्रेतमेव युक्तम्—इति ॥

(**उक्तमतखण्डनं पूर्वोक्तमतव्यवस्थापनम्**)

तेषां मते विधुद्देशापरपर्यायरूपैव चोदना तल्लक्षणध
टिका । अतएव विधितत्पर्यविषयीभूतेष्टसाधनताकत्वमि
त्याद्येव तल्लक्षण साधनिकं क्रियते । तथापि लौकिकचोदन
विषयीभूतेष्टसाधनताकेऽतिव्याप्तिवारणाय अवश्योपादीयमा
वैदिकपदे लाघवाद्द्विषिपदं विहाय वेदपदमेव केवलं दातुं
चितम् । यद्यपि वा लौकिकलिङ्गादिप्रयोगेऽज्ञातज्ञापकत्वाभ
वात् न विधित्वमिति विधिपदेनैव तद्धारणम्, तथापि मन्त्र
र्थवादमूलकैष्टसाधनताबोवविषये अर्थवादानामेव प्रमाणत्वा
तत्साधारण्यलाभाय वेदपदमेव प्रवेशनीयमित्यभिप्रेत्य वेद
पठितमेव लक्षण पूज्यपादैर्भाट्टरहस्ये उक्तम्—**वेदबोधित
श्रेयःसाधनताकत्वं धर्मत्वम्—वेदबोधितानिष्ट
साधनताकत्वमधर्मत्वम्—इति ॥**

(**दलप्रयोजननिरूपणपूर्वकं भाट्टरहस्योक्तधर्म-
लक्षणस्य लक्ष्येषु समन्वयः**)

अस्ति चेद ज्योतिष्टोमकलत्रमक्षणादौ, तयोश्चानिष्टसा
धनत्वस्य वेदबोधितत्वात् । वेदबोधितत्वं ब्रह्मस्वर्गनन्कादा
वपि इत्युत्तरदलम्; तेषामिष्टानिष्टरूपत्वेन तत्साधनत्वा
त्तद्धारणयाद्यम्; तत्साधनत्वस्य लोकत एवावगतत्वात् । वेद
बोधितत्वं च वेदजन्त्याज्ञानरूपाबाधितप्रतीतिविषयत्वं
तेना“मिहिंस्य भेषजम्” “तरति शोकमात्मवित्” इत्यादिवा
क्यजन्यशोकशब्दवाच्याविद्यानिवृत्तिसाधने आत्मज्ञाने हिमनि
वृत्तिजनके चापौ नातिव्याप्तिः ; तत्साधनत्वस्य प्रमाणान्तरज्ञा
तत्वात् । एतादृशाज्ञातज्ञानत्वलाभार्थमेव वेदबोधितत्वं वे
दातिरिक्तप्रमाणेन स्नातञ्जेणाबोध्यत्वे सति वेदबोध्यत्वमि
त्यादिना तत्रैव विवृत पूज्यपादैः । अतएव अज्ञातत्वमपि स्वा

नुपजीविमानान्तरकृतं द्रष्टव्यम् । तेन प्रत्यक्षदृश्यतिमूलकस्मृत्यादिबन्धेष्टसाधनताके नाव्याप्ति, आपातप्रतिपन्नेप्रानिष्टसाधनत्वस्यापि वेदबोधितत्वात् तत्रातिव्याप्तिवारणायान्वाधितेति । वेदपदं च न पाराशरविधाविब मन्त्रब्राह्मणग्रन्थपरम्; असम्भवपत्ते, नापि तदन्तर्गतवाक्याभिप्रायम्, लिङ्गादिकृत्याश्रुतवाक्यप्रतिपाये तदनापत्ते, अपित्वपौरुषेयवाक्यपरम् । नच—ब्रह्मणोऽपि जगत्कारणत्वेन श्रेय सावनत्वात् तस्य च “यतोवै”त्यादिवैदिकग्रन्थत्वेन तत्रापूर्वेलक्षणस्यातिव्याप्तिरिति—**वाच्यम्**; लक्षणे तच्छ्रेयस्त्वावच्छिन्नकार्यैतानिरूपितकारणताशालित्वस्य विवक्षितत्वात् । श्रेय पदचात्र स्वयंप्रथितफलपरम्, अतो न कर्तृफलमादाय प्रयाजाद्येवो हेमादिनिवृत्तिफलमादाय द्रव्यदेवतादौ चातिव्याप्ति । “नानृत वदेत्” इति क्रतुप्रकरणगतनिषेधेन नरकपानिष्टजनकत्वबोधेऽपि क्रतुवैशुष्यजनकत्वबोधनमात्रेणापि अनृतवदनादावधर्मत्वमुपपद्यत इति न तत्राव्याप्ति । अत्रेव धर्मत्वाभावव्यवहारश्च भाष्ये को धर्मः १ कानि साधनानि २ इति स्वरूपजिज्ञासत पृथक्साधनजिज्ञासया स्पष्ट प्रतीयते । वाजपेयागुष्ठानं जानता तदननुष्ठानेति वार्तिकोऽयमिति व्यवहारस्तु प्रधानभूतवाजपेयधर्मत्वस्य साधने उपचारात्, वाजपेयागुष्ठानमजानता तदेकदेशानुष्ठानेति तथ्यवहारस्तु विहितक्रियात्वादादश्याह्लाक्षणिकएव, अवयविनि प्रयुज्यमानस्य शब्दस्यावयवेषुपि लोके बहुश प्रयोगदर्शनात् । विवाहाश्रुतवदनविधिना च निषेधातिक्रममित्तदोषाजनकत्वमात्रमेव बोध्यते, नचित्जनकत्वमिति धर्मलक्षणाभावात् तत्रातिप्रसङ्ग । “नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति” इति निषेधेन च ग्रहणविध्यविरोधायानिष्टसाधनत्वानाक्षेपादेतदभावेऽपीतराद्रे कर्तृपकारसिद्धरेवाक्षपातबोधिप्रसङ्गस्य निषेधत्वेऽप्यधर्मत्वम् ॥

(आत्मज्ञानधर्मत्वसमर्थनम्)

यद्वा—“इत्याचारदयाऽहिसादानस्वाध्यायकर्मणाम् । अयत्तु परमो धर्मो ययोगेनात्मदर्शनम्” इत्येवमादावात्मज्ञानेऽपि धर्मशब्दप्रयोगात् श्रवणमनननिदिध्यासनदिसहकृतात्मदर्शनस्यानाद्यनिर्वचनीयभावरूपाज्ञाननिवृत्तिजनकत्वस्य केनापि प्रमाणेनाऽज्ञातत्वात् योगजन्मात्मज्ञानस्यैव विशिष्टवेषेण परमधर्मत्वोके. ज्ञानेऽपि धर्मत्वमेवेति युक्तम् ॥ नच—“तरति शोकमात्मवित्” इत्याद्युपनिषद्वाक्याना अर्थवारुपरत्वेऽपि तत्कल्यादात्मज्ञान साधयेदित्याद्यात्मज्ञानविधेरुपतिप्रतीते. कथमबाधितत्वम्? इति—**वाच्यम्**; तथाविधवाक्यानामर्थवारुपरत्वेऽपि तत्कल्यादात्मज्ञानं साधयेदित्याद्यात्मज्ञानविधेरुपतिप्रतीतेरबाधितत्वात् । तद्विधिविषयस्यात्मज्ञानस्य फलजिज्ञासायां “तरति शोकमात्मवित्”दित्यार्थवादिकशोकापरपर्यायानाद्यवियानिवृत्तिरूपफलप्रतीतेरत्यबाधितत्वात् लक्षणसम्भवेन धर्मत्वोपपत्ते । अस्ति च श्रवणादिविधिप्रयापये “आत्मा वा अरे द्रष्टव्य” इति शेषो विधिरिति न तत्कल्पनाङ्केशोऽपि । नच ज्ञाने प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वेन विध्यनुपपत्तिः, ज्ञानस्य

स्वतोऽविधेयत्वेऽपि कालाकाशादीना आश्रयाविष्टत्वेन तदनुकूलमन प्रणिधानादिव्यापाराविष्टत्वेन विधेयत्तोपपत्ते । इतरथा श्रवणादीनामप्यन्ततो ज्ञानरूपत्वेन तत्रापि श्रोतव्य इत्यादिविध्यनुपपत्ते । **एतेन**—ज्ञाने विध्यनुपपत्ते द्रष्टव्य इति तस्यप्रत्ययस्यार्थावैक्यमङ्गीकृत्य विहितनिषिद्धत्वाभावेनात्मज्ञानस्य धर्माधर्मवहिर्भूतत्वमेव । अतएव कर्मापासनाकाण्डद्वयात् ज्ञानकाण्ड भिन्नम् । “अथ तु परमो धर्मः” इत्यत्र दर्शनशब्द करणत्युद्भूत । तथाच सर्विकल्पसमाभ्यन्तेन योगेनात्मज्ञानसाधनभूतो निर्विकल्पसमाधिरेवात्मदर्शनपदेनोच्यते इति तस्यैव धर्मत्वम्, नात्मज्ञानस्य । भावत्युद्भूतत्वाऽऽमहे तु सर्वकर्मफलाना ज्ञानफले अन्तर्भावात् ज्ञानस्य परमधर्मत्वोक्ति प्रशस्यारूपेवेति कस्यचिदुक्त—**आपास्तम्**;—नाद्यविद्यावास्तान्त करणाना ससारानमन्त्राना कथमप्यात्मज्ञानवातामप्यकुर्वता नराणामात्मज्ञानविधायकपरतयोपदेशपरत्वे समवति निरर्थकप्रार्थाहार्थकत्वकल्पनाया अन्यायत्वात्, उपासनाया धर्मत्वेऽपि विचार्यतावच्छेदककिंचिद्रूपभेदमादाय कर्मकाण्डाद्रेदस्यैव ज्ञानस्य धर्मत्वेऽपि कर्मापासनाकाण्डद्वयाद्रेदस्योपपत्तेश्च, स्वरसत प्रतीयमानात्मज्ञानरूपफलपरत्वमपहाय दर्शनपदस्य करणत्युद्भूतत्वकल्पनाया साधनपरत्वकल्पने निमित्ताभावाच्च, निर्विकल्पसमाभ्यन्तयोगस्य योगशब्दाधर्वात्तदेकदेशे प्रमाणभावाच्च । नहि हास्यादिव्यङ्ग्यार्थज्ञानभावे “एवामयं परमो ब्राह्मण” इतिवाक्यमब्राह्मणे श्रद्धादौ प्रयुज्यते । प्रकृते ऋषीणा व्यङ्ग्यार्थज्ञाने तापर्याभावात्, प्रत्युत परमो ब्राह्मण इत्यनन इतरस्य ब्राह्मणत्वोक्त्या पञ्चन्तनिर्दिष्टाना ब्राह्मणत्वप्रतीतिवत् अस्मिन्वाक्येऽपि ज्ञानस्य धर्मत्वोक्त्या इत्यादीना धर्मत्वप्रतीतेरेव हेतोर्थागादिक्रियाणा धर्मत्वस्य भाटलकरि प्रसाधनाच्च । अतो युक्तमेवात्मज्ञानस्य धर्मत्वम् ॥

(नित्यनैमित्तिकानामपि पापक्षयसाधनत्वेन धर्मत्वसमन्वयः । तत्र न्यायसुधाकृतमनोपपादनं च)

नच—नित्यनैमित्तिककर्मविधिषु फलाश्रवणात् कथमेतेषा पूर्वोक्तलक्षणविषयत्वेन धर्मत्वम्? इति—**वाच्यम्**; तत्रापि सर्वाशक्त्याविकरणे मिश्राद्युपपादितरीत्या “पूर्वा सन्ध्या जपसिद्धनैशमेषो व्यपोहति” इत्यादिसंस्कृतयो, “यद्वाया पापमकार्षम्” इत्यादिमन्त्रेषु पापक्षयरूपफलकल्पनावश्यभावेन पूर्वोक्तलक्षणसत्त्वेन धर्मत्वोपपत्ते । यद्यपि न्यायसुधाकृतो नैनन्मतम्, यथोक्त यावज्जीवाधिकरणे तेन—“सन्ध्यापासनमात्राद्धि सर्वपापक्षये सति । अग्निहोत्रायनुष्ठाने क. प्रवर्तते बुद्धिमान् १ । एकस्य तु क्षये कस्येत्वगन्तुं न शक्यते” इति, तथापि तेन स्वकाले क्रियमाणाना नित्यादीनामकरणजन्यदोषाभावफलकत्वस्य तत्कालेऽन्यकरणस्य वा पापजनकत्वेन तत्क्षयस्य फलत्वेनाभ्युपगमात् उक्तसंस्कृतमन्त्रेष्वथ्यातिक्रान्तेऽपि काले विहितकारणोत्पन्नदोषनाशाय कर्तव्यत्वाभ्युपगमात् सम्भवत्येव तन्मतेऽपि तेषा उक्तविधं धर्मत्वम् ॥

(ध्यादिद्रव्यणां धर्मत्वमिव रजतादीनाम- धर्मत्वमिति व्यवस्थापनम्)

एवं च यथैव “दग्नेन्द्रियकामस्य” “यदि वशुं क पर्जन्य
सामीची सदो मितुयात्” “पृष्ठे अत्रायकामस्ये”त्यादिविधि-
बोधिततत्तच्छेय साधनताकेषु द्रव्यगुणकालादिषु पूर्वोक्तलक्ष-
णसत्त्वाद्धर्मत्वम्, तथैव “बर्हिं पितृ रजतं न देय” इत्यादिनिषे-
धबोधितानिष्टसाधनताकरजतादिद्रव्येषु अधर्मत्वमपि युक्त-
मेव ॥ नचात्र निषेधवाक्येन दक्षिणादानसाधनत्वमात्रमेव
बुध्यते, नत्वनिष्टसाधनत्वमपि, तथात्वेऽनुपेत्यानिष्ट रजत-
दातु क्रतुवैगुण्यानापत्तेरिति कस्यचिद्भ्रान्तस्योक्तं युक्तम्, प्रत्य-
क्षतो दक्षिणादानसाधनत्वेनावगते रजते प्रस्तरे यजमानाभे-
दस्येव विधिशतैरपि तदसाधनताबोधस्य क्रतुमशक्यत्वात् ।
नह्यत्र पुरुषार्थनिषेधवत् नरकसाधनत्वं निषेधवैयर्थ्यपरिहा-
रायाक्षिप्यते. बर्हिं पदोपादानवैयर्थ्यापत्ते, किंतु क्रतुप्रकर-
णे “नानृतं वेदेत्” इति निषेधवत् क्रतुवैगुण्यजनकत्वमेव,
तद्यदि दक्षिणादानक्रियामात्रे बोध्यते, तदा सुवर्णादिदान-
स्यापि वैगुण्यजनकत्वापत्तिः । तथाच यथाश्रद्धं दक्षिणा ददा-
तीति विधिप्राप्ते यज्ञसबन्धिदाने दक्षिणात्वेन प्राप्त रजतकर-
णत्वमेव क्रतुवैगुण्यजनकमित्येवमाक्षिप्यते होमे दिव्यकरणत्व-
स्येन्द्रियफलजनकत्ववत् । एतावन्तैव च ध्यादाौ धर्मत्वव्यव-
हारे सर्वसंप्रतिपन्ने राति केन वा विशेषेण रजतादिद्रव्ये नाधर्मत्व
वदतीति विशेषमालोचयन्तु सुधिय । तस्मादेतदभिप्रायेणैव
“नहिकलार्थंगुणानुष्ठानृणां यज्ञं रजतायनुष्ठानृणां च धार्भि-
कोऽधार्मिक इति व्यवहारोभावः” इत्युक्तं भाट्टरहस्ये पूज्यपदि ।
अतएव निषेधावगतानिष्टसाधनताकस्य रजतस्य “सोऽरोदात्”
इत्यर्थवादेनाप्राशस्य बोध्यते । एतादृशज्ञापकाभावे च वि-
शिष्टक्रियाया एव निषेधादिनिष्टजनकत्वं यथा कलञ्जभक्ष-
णादावित्युक्तम् ॥

(अधर्मलक्षणस्याविद्याद्वैतवासनादावति- व्याप्तिरितरसनम्)

यद्यपि अधर्मलक्षण “असूर्या नाम ते लोका अन्धेन
तमसा दृता । तास्ते प्रेलाभिगच्छन्ति ये केचामहमनो
जना” इत्यानुपनिषद्वाक्यबोधितानिष्टसाधनताके अवि-
द्याद्वैतवासनादावतिव्याप्तम्, तथापि तस्यात्मज्ञानप्रशंसापरस्य
लक्षणया आत्मज्ञानप्राशस्त्यपरत्वेन आपातप्रतीतशक्यार्थज्ञान-
स्य लक्षणोत्तराधादबाधितप्रतीतिविषयानिष्टसाधनताकत्वान्ना-
भावात्प्रतीत्यापत्तिः । यदि त्वेतादृशनिन्दया द्वैतवासना ल्यजेत्
तद्दोषपरिहारार्थमिति विधि कल्पयेत्, तदा तत्र त्यागस्य वि-
हितत्वाद्धर्मत्वमेवेति नानुपपत्तिः । अतो युक्तमेव वेदबोधित-
तथैयसाधनताकत्वं धर्मत्वं, तद्बोधितानिष्टसाधनताकत्वमध-
र्मत्वमित्येवं लक्षणद्वयम् ॥

(धर्मलक्षणे वेदबोधितत्वपरिष्कारः)

अत्रेदमवधेयम्—यदि वेदबोधितत्वं वेदजन्यावाञ्चि-
तप्रतीतिविषयत्वं, तद्यदि शाब्दबोधरूपप्रतीतिमादाय, तदा

विधेयस्य स्वर्गादिपदसमभिव्याहारायागस्वर्गसाध्यसाधनभा-
वस्य शाब्दबोधविषयत्वेऽपि निषेधस्थले भवन्मते अनिष्टादि-
वाचकपदसमभिव्याहाराभावे अनिष्टसाधनत्वस्य आक्षिपादेव
बोधस्वीकारात् निषेधगतानिष्टसाधनत्वस्य कथं वेदजन्यशाब्द-
बोधरूपप्रतीतिविषयत्वम्? यदि वेदप्रयोज्यप्रतीतिविषयत्वम्,
तदा कथं तद्रहस्यस्वर्गनरकादावधीत्युक्तं येनोत्तरदत्तं कृतमिति
भाट्टरहस्ये पूज्यपादोक्तं घटते । अतो धर्मलक्षणवैलूयादधर्म-
लक्षणमपि वेदप्रयोज्यामुमितिविषयानिष्टमाधनताकत्वमित्येव
कर्तुं युक्तम् । आत्मज्ञानेऽपि यदि “आत्मा वा अरे द्रव्य
श्रोतव्य.” इति विधि, तदा तद्विधिप्रयोज्यामुमितिविषयानिष्टमा-
धनताकत्वमित्येव विधिवाच्यम् । आत्मज्ञानस्य मास्तु धर्मत्वम् । “अयं तु
परमो धर्म” इत्यत्र क्रियारूपयागस्यैव धर्मो विवक्षितम्,
नत्वात्मज्ञानस्येत्यपि शक्यं वक्तुमिति न दोषः ॥

(श्येनधर्मत्वपक्षः)

उभयविधलक्षणस्यापि च श्येने सत्त्वाद्धर्मो भवेत् । अधर्मत्वं तु
श्येनफलस्य हिंसात्मकाभिचारस्यैवेति चतुर्भिर्व्यक्तोक्तिरिष्यते ॥

(अनिषेधत्वेन श्येनधर्मत्वस्य बलवदनिष्टा- नुबन्धित्वेन तदधर्मत्वस्य चोपपत्तिः)

यत्तु भाट्टालंकारकृता—बलवदनिष्ठानुबन्धित्वमपि
धर्मत्वलक्षणे प्रवेद्य श्येनस्य विहितत्वात् कथं न हिस्यादिति-
निषेधविषयत्वाभावे बलवदनिष्ठानुबन्धित्वमित्याशङ्क्य वैरि-
मरणमया कर्तव्यमिति सकल्पस्य रागत प्राप्तस्य विध्यस-
स्पृष्टस्य निषेधत्वात्, अथवा—श्येनफलस्य वैरिमरणानु-
कूल्यापारस्य दृष्टोपायेनेव श्येनादिनाऽनुष्ठानजनस्य निषेधा-
तिक्रमसत्त्वात् तदुपपत्तेरित्युक्त्वा नचास्याधर्मपदवाच्यत्वा-
पत्ति, अनिष्ठानुबन्धित्वेऽपि स्वरूपेण निषेधत्वाभावात्, नि-
षेध्यस्यैवाधर्मत्वात्, यदितु स्वयमनिषेधेऽपि परम्परयाऽनिष्ठा-
नुबन्धिन्यधर्मपद प्रयुज्यते लोके, तदा भवतु श्येनादेरधर्म-
त्वम्—इत्युक्तम् ॥

(अभिचारनिषेधत्वोपादानं श्येनाधर्म- त्वपक्षखण्डनं च)

तत्र वैरिमरणं मया कर्तव्यमिति सकल्पस्य विध्यसस्पृष्ट-
त्वमुक्तमयुक्तम्, सकल्पस्य श्येनाचरणपूर्वभावेत्वेन कर्मणो
विहितत्वे तत्पूर्वभावेन तस्यापि कर्मविषयकशाब्देण शा-
ब्दान्तरेण वा विधेरावश्यकत्वात्, विधेयत्वाभावेऽपि वा क-
र्माविनाभूतत्वेनावर्जनीयत्वाच्च, इतरथा अमीपीमयादिपशु-
हिसायामपि पशुमारणं मया कर्तव्यमिति सकल्पस्य निषेध-
त्वेन बलवदनिष्ठानुबन्धित्वापत्तेः । सकल्पस्य निषेधविषय-
त्वेन श्येने विहिते बलवदनिष्ठानुबन्धित्वस्य सम्भवदुत्पिक्त-
त्वाच्च । दृष्टोपाये निषेधविषयत्वेऽपि विहिते श्येने निषेधाति-
क्रमस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च । स्वरूपेण निषेधत्वाभावेनाधर्म-
त्वाभावे स्वरूपेण विहितत्वेन धर्मत्वाङ्गीकारे बाधकाभावाद्बल-
वदनिष्ठानुबन्धित्वप्रवेशे प्रयोजनाभावाच्च । नच—परपर-
याऽनिष्ठानुबन्धित्वादधर्मत्वमेवास्तु इति—वाच्यम्; का-

म्यकर्मणा कामनापरित्यागेन विविदिषाद्यर्थमुपयोगस्यैव श्ये-
नस्याप्यभिचाररूपकलाशपरित्यागेन विविदिषाद्यर्थोपयोगस्य
धर्मत्वफलस्य सत्त्वात्, श्येनादौ सर्वथा बलवदनिष्ठाननुबन्धि-
त्वाभावे कथमपि प्रवृत्तिकारणाभावात्तद्विषयप्रवृत्तेरनुपपत्तेश्च ॥
अतः श्येनस्य धर्मस्य सत एव परपरयाऽनिष्ठानुबन्धित्वेनाध-
र्मत्वं वाच्यम् । तस्मात्परपरयानिष्ठानुबन्धित्वेनाधर्मत्वस्यायु-
क्तत्वाद्धर्मलक्षणं च बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वप्रवेशे प्रयोजना-
भावाच्च श्येनादौ धर्मत्वमेव । अधर्मत्वं तु श्येनफलस्य हिंसा-
त्मकाभिचारस्यैवेत्येव युक्तम् । समर्थितं चतदेव चोदनामुत्रै-
शास्त्रदीपिकायाम् ॥

(वचनान्तरानुसारेण श्येनाधर्मत्वस्यापि उपादानम्)

कथं तर्हि “प्रात्याना याजनं कृत्वा परेषामन्यकर्मं च ।
अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्ब्रह्मति” इति प्रायश्चित्ता-
म्रानं शिष्टानां विगृहणं चोपपद्यते । “परस्योत्सादनार्थं यत्तामस
तदुदाहृतं” इत्यादिवचनालोचनेन तामसत्वंनिन्दोन्नोतनिषेध-
बलेन साक्षादेव नरकसाधनत्वावगमेनाधर्मत्वस्यापि सत्त्वात्त-
दुपपत्तेः ॥

(श्येननिन्दाया नहिनिन्दान्यायविषयत्वाभावः)

नच—उदितानुदितहोमविषयप्रत्यक्षविधिविरोधापत्तेरिव
सन्निधिपठितानामपि निन्दोन्नोतनिषेधकरूपमेव न समवति
इति—वाच्यम्, तत्र नहिनिन्दान्यायेन विषयस्तुल्यार्थ-
तया विरोधपरिहारसम्भवेऽपि प्रकृते त्रिविधकर्मोपदेशप्रस्ता-
वात् परस्परस्तुल्यभावेन निन्दोन्नोतनिषेधकृतनस्या-
वश्यकत्वात् । तथा यज्ञादीनामपि सत्त्वादियुग्मेभेन त्रि-
विधत्वप्रतिपादनं इह राजसतामसताबुद्ध्या कथं तु नाम परि-
त्यजेत् । सात्त्विकानेवानुतिष्ठेत् इत्येवमर्थमाहेति भाष्यकारै-
“परिहारस्त्वपि सर्वस्ये”ति श्लोकावतरणिकाया निषेधविवि-
कल्पनस्य अनुमोदितत्वाच्च, आनर्थक्यप्रतिहतानां चि-
परीतं बलाबलम् इति न्यायेन स्मार्तस्यापि प्राबल्याच्च,
निन्दोन्नोतनिषेधकृतनं तामसस्यापि कर्मणो विहितत्वात् स-
र्वदा शिष्टानामनुष्ठेयत्वापत्तेश्च । इतरथा तामसयज्ञादीनामपि
निषेधविषयत्वानापत्तेः, विहितस्यैव कर्मण त्रिविधत्वोक्तेः, ताम-
सत्वकथनस्य श्येनादिविषयत्वस्यैवाकामेन वक्तव्यत्वाच्छ्ये-
नादौ तदप्रवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वाच्च ॥ नच—इदं भगवद्ब्रह्मि
विवृतया त्रिविधकवनपरमेव पूर्वप्रस्तावात् दृश्यते, “विवि-
हीनमसृष्टान् मन्त्रहीनमदक्षिणम् । अद्भिरिहितं यज्ञं तामस
परिचक्षते” इत्यादिना पाकयज्ञादीनां तामसत्वे कारणान्तरा-
भिधानात् कथं तद्वचनस्य श्येनादियोगविषयत्व युक्तम् ।
इति—वाच्यम्, कथंचित्सात्त्विकादित्रिविधविहितकर्मोपदे-
शमात्रे भगवत्तात्पर्येऽपि परस्परसाक्षीर्णलक्षणकरणे तात्पर्या-
भावेन तमोमात्रस्य नियन्तुमशक्यत्वात्, अन्यथा विधिही-
नामन्त्रकजपतपोदानहोमानामतामसत्वापत्तेः, यज्ञगतताम-
सत्वकारणं विनाऽनुष्ठिताभिचारार्थयज्ञस्य तामसत्वानापत्तेश्च ।

तपसस्तामसत्वकारणस्य परपीडाजनकत्वस्य तपसीव तथावि-
धयज्ञदानादावपि सत्त्वे भगवतापि तामसत्वाभावस्य दुरुप-
पाद्यत्वाच्च, “य स्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्नतु” इ-
त्यादिस्पष्टनिषेधेपरि स्मृतातिरिक्तादृष्टमात्रफलकलोकविद्विष्टध-
र्मसाधनस्य यागदानहोमतपआदिरूपस्य नरकसाधनत्वावग-
मात् । एतेनाभिचारजनकश्येनादाविव यत्रापि साक्षात् द्वैरिम-
रणकामो यजेते त्येवमभिचाररूपयागस्यैव विधिस्तत्र विहि-
तत्वेन हिसानिषेधाप्रवृत्ते परपरयापि चानिष्ठानुपादकस्य
धर्मस्यापि यागस्याधर्मत्वमुपपादनीयम् ॥ नच—परस्योत्सा-
दनार्थमिति वाक्ये करणल्युङन्तोत्सादनशब्देन परोत्सादानु-
कूलस्यापारोके तदर्थकर्मणं श्येनादेरेव तामसत्वं प्रतीयते,
नतु साक्षादभिचाररूपस्य यागस्येति कथं तामसत्वेन निन्दा-
विषयत्वम् । इति—वाच्यम्; अभिचारजनकश्येनादेस्ताम-
सत्वकथनेन अर्थादेव साक्षादभिचाररूपस्य कर्मणस्तामसत्वस्य
कमुतिकन्यायसिद्धत्वात् । अतएव तुल्ययोगक्षेमतया निन्द-
तयोहभयोरभिचारतज्जनककर्मणोरभिचारमहीनं चेत्यत्राभिचार-
पदेन सप्रहं कियते ॥ नचात्राभिचारपदं लौकिकाभिचार-
परम्, विहितयज्ञदानाहीनान्यकर्मसमभिव्याहारेण विहिता-
भिचारपरत्वस्यैवावगते । अस्तु वा उभयविधाभिचारपर, ता-
वतापि न क्षति । अत उपाधिरूपयोर्धर्मत्वाधर्मत्वयो महा-
भारतीययुद्धे ईधैकश्येनादावज्ञीकारे वाधकाभावात् विधिसा-
र्थक्याय नरकन्यूनत्वस्य च कल्पनाद्युक्तमेव पूर्वोक्तधर्माधर्मल-
क्षणानुसारि धर्मत्वमधर्मत्वं च श्येनादाविति दिक् ॥

(वेदाप्रामाण्यनिरासः)

एतादृशपूर्वोक्तलक्षणान्या धर्माधर्मस्वरूपे सिद्धे तदप्रामाण्यं
तावत् “वेदोऽखिलो धर्ममूलम्” इति वचनाद्देव एवेत पूर्वोक्त-
लक्षणयोर्न वेदबोधितत्वासंभव । वेदस्य च स्वतोऽपीरुषेयत्वेन
निर्दोषत्वादावधितार्थप्रतीतिजनकत्वमपि नासंभवं । बाधि-
तार्थप्रतीतिजनकत्वमप्रामाण्यम् । तच्च द्वेषा । साक्षात् कार-
णदोषज्ञानाद्वा । वेदजन्यज्ञानं साक्षादन्यथात्वं ज्ञाने तावन्ना-
स्येव । तद्वि अबोधकत्वादधिगतबोधकत्वात् बोध्यस्य तथा-
भूतत्वाभावाद्वा । तत्र न तावदबोधकत्वं वेदे वक्तुं शक्यम्;
आकाङ्क्षान्दियुक्त्येो गृहीतसगतिकेत्येो वदिकपदेभ्यो वाक्या-
र्थबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् । नाधिगततार्थबोधकत्वम्, यागा-
दिसर्गसाधनासाधनभावं प्रत्यक्षदिविषयत्वाभावस्य प्रत्यक्षसूत्र
एव निराकरणम् । बोध्यस्य तथाभूतत्वाभावो हि द्वेषा स्यात्
अर्थक्रियाकारकत्वादियुगजन्त्यज्ञानविषयत्वादिसाधकाभावाद्वा-
वकमानाद्वा, तत्र न तावदाद्यः, विषययाथार्थेनोपपन्नस्य ज्ञान-
स्यार्थक्रियाकारित्वादियुगपिक्षाया प्रयोजनाभावात्, अतथा-
भूतस्यापि स्वप्नार्थसार्थक्रियाजनकत्वदर्शनेन तथाभूतस्यात-
थाभूतत्वप्रयोजकत्वे व्यभिचाराच्च । बाधकं मानमपि मिथ्या
तदिति ज्ञानं, दुष्टकरणज्ञापितत्व वा । नच वेदार्थमिथ्यात्व-
प्रत्यय संभवति, स्वर्गफलवधिपु क्षणिककर्मण आमुष्मि-
कफलकत्वानुपपत्तेरपूर्वावान्तरव्यापाराङ्गीकारेण निरस्तत्वात्,

चित्रादिषु चानन्तरफलानुपलम्भस्य तदर्थसत्यत्वेऽपि चातुर्थिकन्यायेन ऐहिकामुष्मिकत्वेन बाधकाभावात्, कारीरीफलस्य तु ऐहिकसम्भावस्यापि वैगुण्यादनन्तरमनुपलम्भसमवेत तत्रापि बाधकाभावात् ॥

(वेदापौरुषेयत्वस्य तत्पौरुषेयत्वानुमाने प्रामाणान्तरमूलत्वादिना सोपाधित्वनिरूपणपूर्वकं व्यवस्थापनम्)

दुष्टकरणज्ञापितत्वमपि न समवति, यत शब्दे स्वतः कस्यापि दोषस्यासम्भवात् पुरुषदोष एव भ्रमादिस्तद्देतुर्वाच्य, सच पदतदर्थसम्बन्धस्य पुरुषकृतत्वे तदाश्रितस्य भ्रमादेः द्रष्टो-
ध्राधीनपदार्थज्ञानहेतुकवाक्यार्थप्रमाणेऽपि सकान्तित स्यात्, वेदस्यैव वा पौरुषेयत्वे । तत्र पदपदार्थसम्बन्धस्य तावत्प्रति-
पाद्यप्रतिपादकभावरूपस्याभिधानक्रियागर्भस्यापि पदार्थ-
सम्बन्धः सर्वोऽन्यस्मात्प्रतिपद्यते, मद्यवहारव-
दिति न्यायेन स्वरूपतो ज्ञापितत्वात् प्रवाहानादित्वात् पौ-
रुषेयत्वम् । तथा वेदस्यापि वेदार्थस्यालौकिकत्वेन तद्विषयस्य
वाक्यस्य समूलस्य कर्तृज्ञानस्यासम्भवात् पौरुषेयत्वम् । यदि
वेदस्यापि पौरुषेयत्व तदा योगमहिम्ना सर्वज्ञाना स्वभावत
सर्वज्ञत्वेश्वरस्य च ज्ञानप्रामाण्याविशेषेण तदुभयवचसो विशेष-
पस्य वक्तुमशक्यत्वेन मन्वादिस्मृतिरुत्पत्त्यमेव स्यात् ॥ ननु
—वेद पौरुषेय, वाक्यत्वात्, कालिदासादिवाक्यवत्,
इत्यनुमानात् काठकादिसमाख्यादर्शनात् “त्रयो वेदा अजायन्ते”
इति श्रुतेश्च वेदस्य कथं न पारुषेयत्वम् ? युक्तंचैतत्, अन्यथा
मन्वादिवादिद्विसिद्धप्रलयस्य सत्त्वेन तदानामभ्येतुणा वेद-
स्यापि नाशात् मन्वादिवादाधिगमासम्भवेनतरपदार्थवत् ज्ञाना-
सम्भवापत्ते, अत इतरस्यैववेदस्यापि पुरुषकर्तृत्वमेव ।
अतएव वक्त्रा यत्प्रतीतिसुद्दिश्य यद्वाक्यमुच्चरित, तस्य त-
त्परत्वमिति लोकसिद्धतात्पर्यस्यापि पौरुषेयवाक्ये समवेन उ-
पक्रमोपसहारादेवैदंवाक्यगततात्पर्यनिर्णायककल्पनमपि नाप-
द्यते, सुतरा च शब्दज्ञानप्रामाण्यस्यासत्वाक्याधीनत्वेन शब्दो-
त्थज्ञानस्याप्रामाण्यानापत्तिश्च । समाख्यानस्य च सिद्धान्त्यामि-
मतप्रवचननिमित्तत्वेनोपपादने तस्य कुरूपसत्त्वावारण्येन असा-
धारण्यप्रदेशानुपपत्तिसद्वत्त्वं । अत पौरुषेय एव वेद,
तथात्वेऽपि “तद्विदा च स्मृतिशिले” इत्युक्तत्वाद्ददवित्प्रणी-
तवैषम्यमात्रेणैव स्मृतिरुत्पत्त्यानापत्ति इति—चेत्, न, पौ-
रुषेयत्वे पौरुषेयवाक्यप्रामाण्यस्य तत्कर्तृप्रत्ययाधीनसिद्धिक-
त्वादवश्यसम्बन्धरूपकर्तृनिर्णयेनास्मरणात्तदभावप्रतीते । नच
छन्दोगप्रसिद्धस्य योनिप्रत्यस्य कर्तृस्मरणेन पौरुषेयत्वापत्ति,
तस्य पौरुषेयत्वे साम्प्रत उतरमूलग्रन्थस्य पाठेनैव प्राप्त्या “य-
शोन्वा तदुत्तरयोगीयती”तिवचनवैयर्थ्यापत्त्यैवापौरुषेयत्व-
सिद्धे । वाक्यत्वहेतुकानुमानमपि प्रमाणान्तरमूलत्वेन सो-
पाधिकमित्यप्रयोजकम्, पौरुषेयवाक्य तथैव सत्त्वात्, वेदा-
र्थस्य प्रत्यक्षाप्राप्तत्वात् । “त्रयो वेदा अजायन्ते”त्यादि तु

“उच्चैर्भुक्त्वा क्रियते उपज्जु यजुषा उच्चै साधे”ति विशिष्योपत्वे-
नार्थवादरूपत्वान्न स्वार्थे प्रामा । यदि चैते विषयः कर्त्रे-
षा स्यु, तत स्वर्गकामविध्यपेक्षितस्वर्गरूपबोधकार्यवाद-
बदिदमपि स्वार्थे प्रमाण भवेत् विध्यपेक्षितकर्तृप्रतिपादक-
त्वेन, नत्वेतदस्ति । एतेन मन्वादिवादेभ्य सृष्टिप्रलयसिद्धि-
निरस्ता; तेषामपि विध्यन्तररोपत्वेन स्वार्थे प्रामाण्याभावात्,
काठकादिसमाख्याया अपि कठादिषु विशेषवृत्तिप्रवचनाति-
शयेन केनाप्युपपत्ते, कठे परम्परयाऽधीयमानत्वेन वा तत्सं-
भवाच्च । नच मानवादिसमाख्यानामपि प्रवचननिमित्तत्वा-
पत्त्या सृष्ट्यादरेरपि तथात्वापत्ति, आयन्तनामावल्लिस्मरणरूप-
दृढकर्तृस्मरणेन तासा कर्तृपरत्वात् । अतएव ‘वासिष्ठस्य आर्षे
विश्वामित्रस्याऽऽर्षे’ इति प्रतिवाक्य कर्तृस्मरणमपि ऋषिदर्शना-
दिस्मरणात् सृष्ट्यादौ तत्र वाक्यदर्शनामात्रेणैवोपपन्नमिति न
वसिष्ठादिकर्तृत्वसाधकम्, “त्रयो वेदा अजायन्ते”ति श्रुतिव-
लादभ्यादिकर्तृत्ववादिना एतादृशयोगेनैव काठकादिसमाख्या-
नामुपपादनीयत्वाच्च, कर्त्रेजन्यत्वेऽपि यत्प्रतीत्यर्थं यद्वाक्यं
तत्पर तदिति तादर्थ्यरूपतात्पर्यस्य वेदेऽप्युपपन्नत्वेन तदनुप-
पत्त्यापादनस्यायुक्तत्वाच्च, प्रामाण्यघटितयावत्पदार्थाना अर्थाव-
बोधकत्वातधिगतार्थबोधकत्वादिरूपाणा वेदेऽपि समवेनाऽऽस-
वाक्यजन्यत्वाभावेऽपि तदुपपत्तेश्च । अस्तुना अर्थवादादिप्र-
माणकम् सृष्टिप्रलयादिक वेदादिनाशश्च, तथापि सत्प्राप्त्याना-
दित्वेनैककल्पसमुत्थित वेद कल्पान्तरे ईश्वर सर्वज्ञत्वादुपदिश-
तीत्येव कल्पनालाघवेनोपपत्तौ प्रतिकल्प रचनाकल्पनागौरव-
स्याव्याप्यत्वेन नैश्वरकर्तृत्वकल्पनं युक्तम् । सत्प्राप्त्याना-
दित्वे हि अभिनवानुपूर्वाविरचनमवश्य अभ्युपयं स्यात् । नच
तत्समवति, सृष्टे पूर्व वेदाभावात् वेदकसमधिगम्यधर्माध-
र्माभावे तदनुष्ठानाभावात् कल्पान्तरोत्पन्नप्राणिना सुखदुःखो-
त्पत्त्यनुपपत्ते, वाक्यरचनस्य जन्यज्ञानपूर्वकत्वं दर्शनेन ईश्वरे ज-
न्यज्ञानकल्पनाप्रसगापत्तेश्च, नित्यज्ञानस्य वेदप्रामाण्याधीनसि-
द्धित्वेनेतराश्रयात्, ‘सति वेदप्रामाण्ये तद्विद्यतमित्यज्ञान-
वचनेन ईश्वरस्य तत्कर्तृत्व, तत्कर्तृत्वेन च वेदप्रामाण्यमिति ।
एतेन—क्षित्यादिक सकर्तृक, कार्यत्वात्, इत्यनुमानेन
नित्यज्ञानवशीश्वरसिद्धौ तदीयज्ञानमूलकत्वेन वेदस्य प्रामाण्यम्
इति—परास्तम्, तावताप्यनित्यज्ञानवत् एव क्षित्यादिकर्तृ-
सिद्धा तदीयज्ञानस्यापि मूलप्रमाण विना प्रामाण्यासिद्धे ।
अतएव “यस्य नि श्रसित वदा” इति श्रुतिरपि नि श्रासव-
दप्रयत्नसिद्धत्वं वदति, वेदस्य चास्मर्थमाणकर्तृत्वेनाजन्यत्व-
स्य प्रतीते । आनुपूर्वीविशेषविशिष्टवर्णनकस्य वेदस्य व-
णोस्वरूपेण नित्यत्वेऽपि आनुपूर्वीविशेषोच्चारणसामग्रीजन्य-
त्वेनानित्यत्वम् । सगकाले च तज्जातीयानुपूर्वी काचिदहतीति
कार्यरूपेणानादित्वेनैव नित्यत्वं, न गगनादिवत् स्वरूपेणाना-
दित्वेनैत्यर्थं सिद्धे कथमयत्रप्रामाण्यकारणाभावे सत एव नि-
र्दापादवाधितप्रतीत्युत्पत्तिसंभवायुक्तमेव पूर्वां कं धर्माधर्मल-
क्षणद्वयम् ॥

आज्ञायस्य ॥ “वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन

**(प्रथमपादेन त्रिपाद्याः द्वेषा प्रसंगेनाक्षेपण
च संगतिनिरूपणम्)**

जिज्ञासासूत्रे च धर्माधर्मस्वरूपं यथा प्रतिज्ञाविषय, तथा यावत्प्रमाणजातमपि प्रतिज्ञातम् । तदेवापि निरूप्यते । तत्र विधिनिषेधार्थवादमन्त्रनामधेयात्मको वेदो मन्वादिस्मृतिशिष्टाचाराश्च धर्माधर्मयो प्रमाणानि । तत्र पूर्वपादे समस्तस्यैव वेदस्य पौरोषेयत्वात्वाङ्ग्या तदवयवभूतानां चोदनामपि पौरोषेयत्वद्वारा प्राप्तमप्रामाण्यं पूर्वोक्तयुक्तिभिः प्रसाधितापौरोषेयत्वेन निराकृत्य त्र्ययभावनाविषयप्रवर्तनानिवर्तनाप्रतिपादकपदसमुदायरूपविधिनियेवापरपर्यायचोदनाया वर्माधर्मप्रमोत्पत्तेः प्राधान्येनैव चोदनासूत्रे तयोर्धर्माधर्मप्रामाण्य साधितमिति तदवयवत्वेनोपस्थितानां चोदनातिरिक्तार्थवादादिवेदभागदीनां स्मृत्यादीनां चाप्रधानभूतानां अपौरोषेयत्वादितुल्यत्वात् परिग्रहदाब्द्यां च सभावितत्वाजिज्ञासितं प्रथमसूत्रप्रतिज्ञातं चोदनाप्रसक्तं धर्माधर्मप्रामाण्यमस्ति न चेति प्रसङ्गेन निरूपितम् ॥ **अथवा**—चोदनाधर्मयुक्तेनापौरोषेयत्वेन समस्तस्यापि सिद्धप्राप्तं प्रामाण्यं चोदनाशो धर्माधर्मविषयप्रवृत्तिजनकेष्टानिष्टसाधनत्वानुसामपकप्रवर्तनानिवर्तनारूपानधिरगताथैवोक्तत्वात्त्रिविधेऽपि तदतिरिक्तेषु स्पष्टं तदनुपलम्भात् कथमुक्तप्रामाण्यं युज्यते ? इत्याक्षेपनिरासेन स्थिरीकर्तुं त्रिपादीमारब्धवान् महर्षिः “आज्ञायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां तस्मादनित्यमुच्यते” इत्यादिना ॥

**(तत्र शास्त्रदीपिकादृष्टविचारप्रकारखण्डनपूर्वकं
वायुर्वै इत्यादि भाट्टदीपिकावतरणम्)**

अत्र पूर्वांक्तप्रसंगाक्षेपसंगतिद्वयेनापि विन्यतिरिक्तानां सर्वेषामेवैकदा सामान्यतोऽप्रामाण्यं धर्माधर्मविषय प्रतिपाद्यते । **अतदर्थानां** अक्रियार्थानां अर्थावादादीनां **आनर्थक्यं** पुरुषार्थपर्यवसायविधेयार्थाहिल्यम् धर्माधर्मप्रमितिरूपप्रयोजनशून्यत्वम् । कुत ? **आज्ञायस्य क्रियार्थत्वात्** अज्ञानान्वितभावनारूपक्रियाभिधायित्वेन तैनेव रूपेण धर्माधर्मप्रमाणत्वात् । अतः नित्ययो विधिप्रतिषेधयोर्हक्तं धर्माधर्मप्रामाण्यं तत्कारि न भवति, नित्यक्रियावाचकपदसमूहातिरिक्तमर्थवादादीत्यर्थकायसूत्रे तथैव प्रतीतेः । अतः सामान्यतः सर्वेषामप्रामाण्यं पूर्वपक्षीकृत्य अध्ययनविधिना दृष्टार्थत्वानुरोधेन सकलस्य वेदस्य पुरुषार्थपर्यवसायार्थपरत्वबोधनात् तेषामप्यध्ययनविधि-विषयत्वात् एकस्यैवाध्ययनविधेः विध्यतो दृष्टार्थत्व अर्थवादाद्यंशो अदृष्टार्थत्वमिति कल्पने वैरूप्यापत्तेः किञ्चित्पुरुषार्थपर्यवसायार्थपरत्वेनास्त्येव तद्विषये तेषामपि प्रामाण्यमिति सामान्यतः सिद्धान्तयितव्यम् ॥ नच—अध्ययनविधिदृष्टार्थत्वव्युत्पादनं जिज्ञासासूत्रे कृतमिति नात्र साधयितव्यम् इति—वाच्यम् “दृष्टो हि तस्यार्थं कर्मावबोधनं नामे”ति

भा० २

भागधेयेनोपधावति स एवैतं भूतिं गमयती”त्याद्यर्थवान्यायेन विधिनिषेधभागमात्रस्यैव तत्सिद्धेः, तावन्मात्रेणापि च अथशब्दोक्तस्य धर्मजिज्ञासाया अध्ययनानन्तर्यसोपपत्तेः । ‘अतोऽत्रैव विधिनिषेधातिरिक्तानां सर्वेषामपि सामान्यतः तादृशार्थपरत्वं साधनीयम् । नहि स्तुतिनिन्दाद्वारेण अर्थवादानां क्रियार्थत्वं नामधेयमन्त्राणां तत्र द्वारविशेषव्युत्पादनेन तदर्थत्वं वा अध्ययनविधेः समस्तवेदविषयपुरुषार्थपर्यवसायार्थप्रसाधनं विना युज्यते । अतस्तत्प्रसाधय अध्ययनस्य दृष्टार्थत्वेऽपि अर्थवादेभ्यः पुरुषार्थपर्यवसायार्थप्रतीत्यभावे अध्ययनविधिविधौ तत्र दृष्टार्थत्वमपि न सम्भवतीति पुनः आज्ञायस्येति सूत्रावृत्त्या अर्थवादमात्रविषयमप्रामाण्यं पूर्वपक्षीकृत्य स्तुतिनिन्दारूपविशेषद्वारा तत्साध्यते । एवं स्मृतिपरिच्छेदरूपद्वारेण मन्त्रनामधेययोर्पीति सामान्यतः सर्वेषां विन्यतिरिक्तानां प्रामाण्याप्रामाण्यचिन्ता पूर्व कर्तव्येति मिश्राभिमतं शास्त्रदीपिकाया प्रतिभाति ॥

तथा सूत्रेणैवावृत्त्या भिन्नभिन्नोपपत्तिकविचारद्वयप्रतिपादने लोकवेदाधिकरणवद्व्याप्यधिकरणद्वयव्यवहारपत्तेर्भौष्यवार्तिकयो विशेषविचारपूर्वपक्षोपत्त्वेन सामान्यविचारपूर्वपक्षस्य तत्सिद्धान्तशेषत्वेन तत्सिद्धान्तस्य च सकीर्णतथैव वर्णनदर्शनादावयवकेन विशेषविचारेणैव सामान्यविचारसार्थादेव सिद्धे, सूत्रस्य विशेषविचारेऽप्यर्थसंगतेस्त्वैवोपपादितत्वात् निष्प्रयोजन सामान्यविचारसुपेक्ष्य मन्त्रायपेक्षया पदैकवाक्यतया इतिकर्तव्यत्वात्क्षेपणं च चोदनाप्रत्यासत्तिमग्निप्रत्ये “विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्तु” इति सूत्रकृता अर्थवादविषयसिद्धान्तस्यैव अभिधानात् भाष्यकारेणाप्यर्थवादमात्रोदाहरणेन धर्माधर्मप्रामाण्यविचारस्यैव कृतवास्तमेव विशेषविचार “विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तर । प्रयोजनं च पञ्चान् शास्त्रेऽधिकरणं विदुः ॥” इत्यभियुक्तप्रसिद्धविषयसन्देहपूर्वपक्षसिद्धान्तप्रयोजनरूपं पञ्चावयवमधिकरणमारचयन् प्रतिजानीते—**वायुर्वै क्षेपिष्ठ्यादिना ॥ वायुक्षेपिष्ठा** शीघ्रगामिनी देवतेति लोके प्रसिद्धम्, अतः क्षिप्रगामिनी वायुदेवता वायुचित्तेन श्वेतपशुरूपेण भागेन यजमानस्तोषयति, सच तृणो वायुरेनं भागपद यजमानस्यैश्वर्यं प्रापयत्येवेत्येवकारस्य अवहितान्वयेन अर्थवादार्थं ॥

(वायुर्वै क्षेपिष्ठेतिग्रहणस्य सोऽरोदीदित्युपलक्षणत्वम्)

इत्याद्यर्थवादानामिति । आदिशब्देन न केवलं विधिसन्निहिता एतादृशा एवार्थवादा ग्राह्या, अपितु “सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्भ्रमस्य रुद्रत्वं यद्वशवीर्यत तद्रजतमभवत् पुराऽस्य सवत्सरात् गृहे रुदन्ति” इत्यादयः “तस्माद्द्विषि रजतं न देयम्” इत्यादिनिषेधसमभिध्याहता अप्यर्थवादा ग्राह्याः, तद्विषयकाधर्मप्रामाण्यस्याप्यपे विचारसत्त्वात् । अत्र स इति त-

दानां विधिप्रतिषेधवदेव कर्तृस्मरणाभावात्पौरुषेयत्वे पूर्वा-
धिकरणेन सिद्धे संप्रति तद्बदेव धर्माधर्मयो प्रामाण्य-
मस्ति न वेति विचार्यते ॥ तत्र विधिप्रतिषेधवाक्याभ्यां
शक्त्या साध्यसाधनेतिकर्तव्यताविशिष्टभावनाविषयकविधि-
प्रतिषेधयो प्रतिपादानात् अर्थाच्च विधिप्रतिषेधविषययागादे-
रिष्टानिष्टसाधनत्वाक्षेपाद्युक्तं तयोरीष्टानिष्टसाधनरूपधर्माध-
र्मप्रमाणकत्वम्, अर्थवादानां तु शक्त्या सदत्सद्रूपसिद्धार्थ-
बोधकत्वान्न धर्माधर्मयो प्रामाण्यमभवत् । नच शक्त्या
तदसंभवेऽपि लक्षणाध्याहारदिना तत्प्रतिपादनम्, यथा-

च्छब्देन “तदग्निर्न्यकामयत” इति पूर्वोपकान्तोऽग्नि परा-
सृयते । इतरत् स्पष्टार्थम् । विधिप्रतिषेधवदेवेत्युक्त्या जि-
ज्ञासामुत्रे अर्थवादादिधर्मप्रमाणमात्रं उपक्षिप्तम् इति—
सूचितम् ॥

(कर्तृस्मरणाभावेन विधितुल्यन्यायतयाऽर्थ-
वादानां प्रामाण्यनिरूपणम्)

सिद्धे इति । तथाच चोदनार्थमप्युक्तेन कर्तृस्मरणाभा-
वादिहेतुकापौरुषेयत्वेन अर्थवादादीनामपि सामान्यतस्तुल्य-
न्यायतया प्रामाण्यं पूर्वमेव सिद्धमित्यर्थं ॥ एतेन—सामा-
न्यतः प्रामाण्यानुक्तौ स्तुत्यादिरूपद्वारविशेषाकाङ्क्षासुदयात्तदा-
वश्यकत्वम्—अपास्तम्, अनेन—पूर्वमुपपादित प्रसगा-
क्षेपरूपसगतिद्वयम्—दर्शितम् । धर्माधर्मयोरिति विषयस-
प्तमी । विधिप्रतिषेधयोरिति । विधिप्रतिषेधौ प्रवर्त-
नानिवर्तनापरपर्यायी । अर्थादिति । अनन्यलभ्यस्य शब्दा-
र्थत्वात् अनुमानेनैव इष्टसाधनत्वादेर्वावसभवे न नैयायिक-
मत इव तत्र शक्ति कल्पनीया । तदनुमानप्रकारस्तु भाट्ट-
हस्ये पूज्यपादैः प्रदर्शित ॥

(सदसद्रूपेत्यस्य विवरणम्)

सद्रूपेति । अनेन च—वायुक्षेपिष्टत्वादीना माना-
न अनधिगतार्थगन्तृत्वरूपप्रामाण्यस्य “प्रावाण
दौ याथार्थलक्षणस्यापि असभवे सुतरा सिद्धा-
तया भाव्यधर्माधर्मप्रामाण्यं न सभवति इति—

१ ॥

क्षणाचिपरिणामाद्विष्यरूपस्य सोदाहरणं
निरूपणम्)

लक्षणाध्याहारदिनेति । विपरिणामगुणकल्पनाद्या-
शब्देन सगृहीतम् । तदुक्तम्—“अथाहारोऽश्रुताक्षेपो
व्यासासो व्यवधि पदे । मतो विपरिणामोऽसौ प्रकृतिप्रत्य-
यान्था । वाक्यान्यथात्वकरण व्यवधारणकल्पना” इति ॥

यथा छिनत्तीत्याहारः । व्यत्यासो व्यवहितकल्पना,
यथा—या ते अग्ने रजाशयेत्यत्र व्यवहितस्य तन्वीषिष्ठत्यने-
नान्वयकल्पना । विपरिणामो यथा प्रतितिष्ठन्तीत्यत्र प्रति-
ष्ठाकामा रात्रीरुपेरित्यादि । व्यवधारणकल्पना यथा

श्रुतार्थप्रतिपादानेनैवोपपत्तौ अनव्यानुपपत्त्यभावेन तदसं-
भवात् । नच तात्पर्यानुपपत्त्या तत्कल्पनम्, तात्पर्यग्राह-
काभावेन तस्या अप्यसंभवात् । नहि शब्दः प्रमाणमात्रं
वा प्रयोजनवद्विषयमेवेत्येव नियमे प्रमाणमस्ति, येन स
एव तात्पर्यग्राहक शङ्कोत, निष्प्रयोजनानामपि बहुशो दर्श-
नेन व्यभिचारात् । नच—स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति स्वा-
ध्यायविधिरैवार्थज्ञानोद्देशेनाध्ययन विदधक्षिप्रयोजनार्थ-
ज्ञानस्य भाग्यत्वानुपपत्तेरर्थस्य प्रयोजनवत्त्वमाक्षिपतीति—
वाच्यम्, अर्थज्ञानजनकत्वेनाध्ययनस्य लोकसिद्धत्वेनाविधेय-
—यावतोऽभ्रान् प्रतिगृह्णीयादित्यत्र प्रतिग्राहयेदिति । गुण-
कल्पना यथा—यजमान प्रस्तर इत्यत्र । लक्षणोदाहरणानि
सिद्धान्तिनाऽङ्गीक्रियमाणा प्राशस्त्याप्राशस्त्यलक्षणा ॥

(वाक्यलक्षणसामर्थनम्)

सा किमेकस्मिन् पदे, कि वा प्रत्येकं सर्वेषु, उत मिलितेषु,
नाद्यः, विनिगमकाभावात्, इतरपदानामानर्थक्यप्रसङ्गाच्च ।
नापर, एकैकपदस्य प्राशस्त्याप्राशस्त्यसंबन्धाभावात्, अ-
प्रतीतेश्च । नान्यः, मिलितानामेकार्थाभावात् शक्यसंबन्ध-
स्यैव लक्षणात्वात् । ततश्च वाक्ये साङ्गीकृतव्या, तत्रापि कार-
णाभावात् वाक्यस्यैकशक्यार्थाभावाच्च सा न सभवति, इत्याह
—यथाश्रुतार्थेति । तात्पर्यग्राहकाभावेनेति । ध-
र्माधर्मतात्पर्यकत्वस्य प्रमाणान्तरेणासिद्धेरिति भाव । तस्या
अपीति । तात्पर्यानुपपत्तेरित्यर्थं । प्रयोजनवद्विषय-
मिति । प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपप्रयोजनोपयोग्यैर्विषयमित्यर्थं ।
निष्प्रयोजनानां आह्वयाधिकाररूपानाम् । भाव्यत्वानुप-
पत्तेरिति । विधिना पुरुषार्थभूतस्यैव भाव्यतयाऽपेक्षणात्
अतादृशस्य भाव्यत्वानुपपत्तिरित्यर्थं ॥

(गुणकर्मत्वप्रधानकर्मत्वकृतवैरूप्यवारणार्थं
अध्ययनस्यार्थज्ञानार्थत्वपक्षोपपादनम्)

अर्थस्य प्रयोजनवत्त्वमिति । ततश्च चोदनाशे तावद-
ध्ययनभावनाया दृष्टमर्थज्ञानमेव प्रयोजनम् । तथैव सर्वाशे-
ऽपि तस्या दृष्टेनेव प्रयोजनेन भाव्य अन्याया यदशे दृष्टार्थत्वं
तमशं प्रत्यन्यनस्य गुणकर्मत्वात् यदशे चादृष्टार्थत्वं तमशं
प्रति तस्य प्रबानकर्मत्वात् वैरूप्यापत्ते । अतस्तदनुरोधेन
सर्वाशेऽपि दृष्टार्थत्वं बोधितं प्रवृत्तिनिवृत्तुपयोगिप्राशस्त्या-
प्राशस्त्यलक्षणा विना न निर्वहतीति सिद्धान्त्यासाङ्गार्थं ।
स्वाध्यायाध्ययनविधे अध्ययनविधेरर्थत्वे सति तत्फलं दृष्टम्.
दृष्टं वा गवेषणीयं स्यात्, तदेवानुपपन्नमिति पूर्वपक्ष्याह—
अविधेयत्वादिति ॥

(अर्थज्ञानोद्देशेन क्रत्वपूर्वोद्देशेन वाऽध्ययननियम-
विधिशाङ्गापरिहारौ)

नच—अर्थज्ञाने उपायान्तरस्यापि पक्षे प्राप्तत्वादध्ययन-
नियमाशे विधेरर्थवत्ताऽस्तु इति—वाच्यम्, अध्ययने

त्वात् । तन्नियमस्य चार्थज्ञानेऽनुपयोगात् अव्यभिचरित-
क्रतुसंबन्धाभावेन क्रतुं यावदुपयोगकल्पनानुपपत्तेश्च न
विधेयत्वम् । अतः स्वाध्यायविधिना स्वर्गाद्यर्थमेवाध्ययनं
विधीयते । लोकेत पूर्वप्रवृत्तङ्गीकारेण यथाश्रुतायजानार्थं
वा । अध्ययनमेव वा भावनायां भाव्यमस्तु । नचैवसिष्ट-
भाष्यकत्वाभावात्प्रवृत्त्यनुपपत्तिः, अनधीयाना ब्राह्म्या भव-
न्तीति वचनेनाकरणे प्रत्यवायवोधनेनापि प्रवृत्तिसिद्धे ।
अतस्तस्य वेदत्वावच्छेदेन प्रयोजनवद्विषयत्वानाक्षेपकत्वा-

स्पष्टं तदुपयोगस्याभावात् ॥ ‘अध्ययनकार्यं हि दृष्टमर्थज्ञानं ते-
नानुष्ठीयमानकर्मजन्यमपूर्वं वा यत् तत्रोभयत्रापि उपयोगो
नास्तीत्याह—तन्नियमस्य चेति । क्रतुजन्यापूर्वापस्थितिर्दि-
प्रकरणादथवा पर्णतादिवदव्यभिचरितक्रतुसंबन्धाद्वा भवेत् ।
तत्राध्ययनविधेरनारभ्याधीतत्वेन प्रकरणाभाव इष्ट एव ।
अर्थज्ञानस्य क्रतुं विनाऽध्ययानपादिद्वारा द्रव्यार्जने उपयो-
गसमवेन अव्यभिचरितक्रतुसंबन्धोऽपि न समवति । अतो
नियमस्य न विधेयत्वम्, नियमस्य निषिद्धकर्मण्युपयो-
गाभावाच्च ॥

(अध्ययनस्यादृष्टार्थत्वोपपत्त्यासः)

स्वर्गाद्यर्थमिति । विद्यतिज्ज्ञायेन स्वर्गकल्पनापेक्षया रा-
त्रितत्रवदर्थवादाभावे “अनधीयाना ब्राह्म्या भवन्ती”ति
स्थितिमूलश्रुतिकल्पनालाघ्यानुरोधेन ब्राह्म्यापरिणामार्थमेव त-
द्विधानमस्तिवति द्योतनायादिशब्द । नचाध्ययनविधेः पू-
र्वापवादित्वेऽप्यापत्तिः, हुक्काशये तदध्ययनस्यादृष्टार्थताया-
स्त्वयापि स्वीकरणीयत्वेन तद्वैयर्थ्यायैतदर्थत्वकल्पनसंबो-
चितत्वात्, स्वशक्यैव विधीना प्रयोजनवदर्थप्रमाणकत्वेन
धर्मप्रामाण्यजनकत्वेऽपि तदध्ययनस्यादृष्टार्थत्वेऽपि वाक्या-
भावात् ॥

(लोकेतः पूर्वं शास्त्रप्रवृत्तेः पारायणादौ शूद्राधि-
कारव्यावृत्तिप्रयोजननिरूपणम्)

अध्ययनविधेरदृष्टार्थत्वेऽप्यग्रहं प्रत्याह—लोकेत इति ।
लोकेत पूर्वप्रवृत्तेः प्रयोजनं तु पारायणे शूद्रानधिकारसिद्धिः ।
अन्याया अध्ययनं विनाऽपि पारायणसमवेन तद्विधानं तदाक्षे-
पणे शूद्रस्याप्यधिकारापत्तेः, सत्त्वित्स्मिन् विधाने एतद्विधि-
सिद्धाध्ययनवत् एवाधिकारिणे लभे तदाक्षेपाभावात् तस्या-
धिकारः । एवं चैकशास्त्रापारायणमभ्युपपन्नम्—इति ॥
अध्ययनमेव वेति । यथाश्रुतार्थज्ञानापेक्षया समानपदो-
पात्तत्वरसात्तस्या तस्य भावनाया सन्निहितत्वात् तस्यैव भा-
व्यत्व युक्तमित्यर्थं ॥ **लक्षणादिसिद्धिरिति ।** आदिपदेन
च यथा लक्षणाया असिद्धिः, तथा लक्षणीयार्थस्य प्राशस्त्याप्रा-
शस्त्यादेरपि दुर्निरूपत्वादसिद्धिः, सूच्यते ॥

(प्राशस्त्याप्राशस्त्ययोग्युणदोपपत्त्वरूपत्वखण्डनम्)

स हि न युगदोपपत्त्वमात्रम्, अतिप्रसङ्गात्, न तदतिशयो,

ज्ञार्थवादेपु तद्वलेन लक्षणादिसिद्धिरित्यप्रमाणमर्थवादा
धर्माधर्मयोरिति प्राप्ते—

अभिधीयते—न स्वाध्यायविधि स्वर्गाद्यर्थमध्ययनं विध-
त्ते, दृष्टे संबन्धस्यदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । नापि यथा-
श्रुतार्थज्ञानार्थम्, तथाप्ये ब्राह्म्यातद्योषकत्वात्तथाध्ययनस्या-
वश्यकत्वाद् गृहीतपदतदर्थसङ्गतिकस्य ‘स्थाणुरयं भारहृारः
किलाभूदधीत्य वेद न विजानानि योऽयं’मित्यादि वचनाच्च
ज्ञानस्याप्यावश्यकत्वेन यथाश्रुतार्थज्ञानस्यानुपपिद्धकृत्यापि

अतिशयस्यापेक्षिकत्वेनानवस्थितत्वात्, अर्थवादमात्रप्रतिपा-
ययोग्युणदोपयोरनिरूपणाच्च, विशिष्ट्यानिष्टफलत्वस्य वि-
शिष्टैतिकर्तव्यताकत्वस्य नित्यनिर्दोषवर्धिवनिषेधविषयत्वस्य
वा विधिनियेध्याभ्यामेव प्रतिपन्नत्वेनार्थवादानपेक्षत्वात् । न-
चेष्टानिष्टगते फलवत्त्वे गुणदोषौ, तयोरेपि विधिनियेध्याभ्या-
मेवावगमात्, इष्टानिष्टसाधनत्वेनव तद्वत्फलवत्त्वेनापि विना
तुद्विपूर्वकारिणा प्रवृत्तिनिवृत्तयोरभावात्, येनाथर्ववादेपु तद-
नुपपत्तेश्च । तत्र येनादेरनर्थत्वेन तज्जन्यस्येष्टस्यानिष्टाद्व-
त्वाभावात् । नच तत्तदर्थवादप्रतिपाद्यस्य क्षपिष्टत्वादेरेव गु-
णदोषतया प्राशस्त्याप्राशस्तरूपत्वम्, अननुगमात्प्रमाणिक-
त्वानुपपत्तेश्च । तस्मात्तस्य दुर्बलत्वादिपि तद्वोषकत्वेनापि ना-
र्थवादाना धर्माधर्मप्रमाणकत्वम् इति ॥

(अध्ययनविधेरक्षरावाप्तिफलकत्वपक्षोपपादनम्)

एतेन ब्राह्म्यातद्योषकवचनेनैवाध्ययनविनिर्लाभेन ॥ **स्या-
देतत्—**अध्ययनविधेरार्थवादेऽज्ञानं फल म्यात्, तदा
तस्य वैयर्थ्यापत्त्या तदप्रयोजनवत्त्वाक्षेपार्थन्तमपि व्या-
पार कर्तव्येत् । नच तदकल्पने किञ्चिदपि मानमस्ति प्राप्य-
कर्माधर्मप्रत्ययेन फलतयोनोताया स्तोभमागा यथेन फलत्वेन
रूपाया अर्थज्ञानप्रामाण्यन्या अर्थज्ञानार्थत्वपक्षेऽपि तन्नि-
वाहकतया त्रयममपेक्षिताया स्वाधीनोच्चारणरूपाक्षरा-
वाप्तिर्दृष्टया एव फलत्वसमवेनाध्ययनविधेरवैयर्थ्याभावात्,
विचारसाधार्थज्ञाननिरूपिता ग्रथनगतकारणत्वस्य अक्षरावाप्ति
विनाऽनिर्वैयर्थ्यात्वात् । अस्तुवा अर्थज्ञानं फलम् । त-
दाथर्थज्ञानार्थत्वस्य अन्यत् प्राप्तत्वेन विधेर्वैयर्थ्यपरिहारार्थं
अग्रयनश्रुतीतवेदार्थज्ञानवतामेवानुष्ठानमभ्युदयकारीत्येवमा-
दिरूपस्यैव नियमफलस्यादोकारे अध्ययनसाध्यावन्दनाद्यनुष्ठा-
नात् फलानुपपत्तिः तद्विधीनामध्ययनात्प्राप्तुपायान्तरणे
ज्ञानेऽग्रयननियमविधितिकमदोपापत्तेः, तदज्ञाने अध्ययना-
दिवप्रवृत्त्या तदकरणप्रयुक्तप्रत्यवायप्रसङ्गात् ॥

(अर्थज्ञानफलकाध्ययनविधेः शूद्राधिकार-
व्यावृत्तिप्रयोजनशङ्का तस्त्वमाधानानि)

नच—अग्रयननियमसाध्यप्रवृत्तितवेदार्थज्ञानवतामेवा-
नुष्ठानमभ्युदयकारीत्येव न फल कथ्यते, अपितु शूद्रानधि-
कारसिद्धिः, धर्मविधयो ह्यनुष्ठेयार्थज्ञानवदधिकारिणापेक्षा

सिद्धेः स्वाध्यायविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । एतेन—अध्ययनभा-

स्वाध्यायाध्ययनविधेरर्थज्ञानफलकत्वे तद्विधिप्रापितानुष्ठेयार्थ-
ज्ञानेयु त्रैवर्णिकेष्वेवाधिकारिषु लघ्यानुष्ठानानु शूद्राणां ज्ञान-
माक्षिपन्ति । तस्यार्थज्ञानफलकत्वाभावे तु कर्मविधय एव
तदनुष्ठानमाक्षिप्य तानप्यधिकारित्वेन गृह्णीयुः, अत शूद्रा-
नधिकारफलत्वसिद्धिरेवार्थज्ञानार्थत्वे फलमिति युक्तम् इति—
वाच्यम्, अध्ययननियमसद्भावेऽपि शूद्राधिकारापत्तेरनिवा-
र्यत्वात्, त्रैवर्णिकानामपि “स्वाध्यायोऽभ्येतव्य” इति पितृपि-
तामहादिपरपरागतस्वशाखात्मात्र एवाध्ययनस्य विहितत्वेन
शाखान्तरागतान्नामन्त्रोपसंहारेण कर्मानुष्ठानार्थं क्रतुविधिभि
शाखान्तरगततद्वाक्यार्थग्रहणाक्षेपोपपत्तेः । नच—शूद्रस्य
कर्मानुष्ठानपेक्षितं ज्ञानं कार्त्तयेनापेक्षणीयम्, त्रैवर्णिकानां तु
शाखान्तरात्रातमात्रगोचरमित्याक्षेपलाघवात् कर्मविधयस्त्रैव-
र्णिकानेवाधिकुर्युर्न शूद्रम् इति—वाच्यम्, एवं तर्हि यस्य
कर्मणो यस्यां शाखाया भूयसामज्ञाना च विद्वानं “भूयस्त्वेनो-
भयश्रुती” त्त्विष्येन प्रधानस्यापि तत्र विधानं, शाखान्तरे
तु स्वल्पाङ्गविधानं, तत्र कर्मणि तच्छाखाध्यायिन एवाधिका-
रापत्तेः । अतस्त्रैवर्णिकानामर्थज्ञानाक्षेपावश्यकत्वात् शूद्रानधि-
कारे तस्य वेदतदर्थग्रहणायानुष्ठाननिषेध एव हेतुर्वाच्य इति
नासावर्थज्ञानफलकस्याध्ययननियमविधेः फलमित्यक्षरावाप्ते-
रेव तत्फलत्व युक्तमाश्रयितुम् ॥

**(विशिष्टार्थावबोधोद्देश्यकोच्चारणस्यार्थपर-
त्वप्रयोजकत्वतन्निरासौ)**

नच—शब्दानामर्थपरत्वस्य विशिष्टार्थप्रतीत्युद्देश्यकोच्चा-
रणाधीनत्वं लोके सर्वत्र ह्युक्तमिति वेदेऽर्थपरत्वार्थं अर्थाव-
बोधोद्देश्यकोच्चारणाक्षेपेण लोक इव रागप्रयुक्तस्य तस्यासम्-
वात् अध्ययनविध्यतिरिक्तस्य विध्यन्तरसादर्शनात् अर्थज्ञान-
मूलकस्वाध्यायविषयगुरुच्चारणानुच्चारणात्मकाध्ययनविधिवो-
धितमेवोच्चारणं समर्पणीयमित्यवश्यमर्थज्ञानमेव फल कल्पनी-
यमिति मदभिहितमेव युक्तमिति—वाच्यम्, विशि-
ष्टार्थावबोधोद्देश्यकोच्चारणस्यार्थपरत्वप्रयोजकत्वे मौनिना लि-
खित्वा दत्ते परेणायेकेनैव लिखित दृष्ट्वा मनसाऽनुसहिते
श्लोकादौ उच्चारणामावेनार्थपरत्वानापत्तेः ॥

**(विशिष्टार्थप्रतीत्युद्देश्यकव्यापारत्वस्यार्थपर-
त्वप्रयोजकत्वनिरासौ)**

अथापि—विशिष्टार्थप्रतीत्युद्देश्यकव्यापारत्वमेव अर्थतात्प-
र्यनिर्णये प्रयोजकम्, मोनिलोके च लिखित्वा दानरूप एव
व्यापारस्तत्प्रयोजकं, वेदे चापौरुषेये कर्तृव्यापारभावात् त-
दनुकूलव्यापारोऽध्ययनरूपानुच्चारणादन्वो न सम्बतीति त-
स्यार्थत्वनिर्वाहार्थमध्ययनविधेरर्थज्ञानफलकत्वमवश्यमास्थेय-
मित्युच्येत, यदि शब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति तात्पर्यज्ञानस्य कार-
णत्व स्यात्, तथात्वे निस्तात्पर्यकाञ्चुकादिवाक्यात्तदनापत्तिः ।
अतो नैकार्थबोधकपदजन्यशब्दबोधत्वावच्छिन्न एव तस्य

व्यकत्वपक्षोऽपि—निरस्तः । अतो वैयर्थ्यपरिहारार्थं प्रयोजन-

कारणत्वम् । शब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रत्यपि वा कारणत्वे शु-
कादिवाक्यस्थले शब्दगतमेव तात्पर्यं कल्पनीयम्, तथैव वे-
देऽपि तात्पर्यनिर्णयविधिसिद्धव्यापारापेक्षाः शब्दस्वभावेनैव ता-
त्पर्यमनुमायार्थपरत्वोपपत्तेः ॥

**(विचारस्यार्थपरत्वप्रयोजकत्वनिरूपणपूर्व-
काध्ययनक्षरावासिफलकत्वोपसंहरणम्)**

अस्तुवार्थप्रतीत्युद्देश्यकव्यापारत्वमर्थनिर्णये प्रयोजकम्,
तथापि अध्ययनान्दयं कृत्स्नस्वाध्यायार्थप्रतीत्युद्देशेनाध्ययन-
नन्तर कर्तव्यो विचार एव तत्प्रयोजकोऽस्तु । नहि विचार
विना कस्यापि कृत्यापानोपयुक्तो वेदार्थनिर्णय सम्भवति । अ-
तस्त्वस्यैव वेदानामर्थपरत्वे प्रयोजकत्वोपपत्तो नाध्ययनस्य त-
त्प्रयोजकत्वनिर्वाहार्थं त्व्यप्रत्ययस्वारस्यादिप्राप्तामक्षरावासिम-
तिलक्ष्यार्थज्ञानस्यापि तत्फलत्वं कल्पनीयमित्याशङ्कानिर्वृत्तिफ-
लकं सिद्धान्त्यभिमतं वाक्यार्थं वर्णयति—**अतो वैयर्थ्य-
परिहारार्थमिति ॥**

(अध्ययनस्यार्थपरत्वप्रयोजकत्वम्)

अयं भावः—सत्यं शुकादिवाक्यार्थप्रतीत्यर्थं शब्दगतमेव
तात्पर्यमङ्गीकर्तव्यम्, तथापि उपक्रमोपसंहारमध्यपरामर्शैरि-
त्यमेव शब्दस्य तात्पर्यमित्यस्य निर्णयस्तु वेदे अध्ययनादिनै-
वेति तद्विधेरेव तत्र निर्णायकः । स्वेच्छया हि वेदवाक्यानि
पठताऽङ्गवाक्येष्वपि फलपदसुचार्यतं, योऽभ्युः, स होता ये
ऋत्विजस्ते यजमानाश्चेत्याद्यर्थप्रतीति स्यात् । नच अध्य-
यनानन्तर क्रियमाणो विचार एव तन्निर्णायकः, अध्ययनस्य-
ार्थज्ञानार्थत्वाभावे विचारकर्तव्यताक्षेपस्यैवाभावात् विचारस्यैवा-
प्राप्तेः ॥

(विचारस्य लिङ्गकल्पयश्रुतिसिद्धत्वशङ्कासमाधाने)

नच—अध्ययनसंस्कृतस्वाध्यायस्योपयोगांपक्षाय स्वा-
ध्यायस्यार्थज्ञानजनकत्वरूपलिङ्गकल्पयश्रुत्याऽर्थज्ञाने विनियोग-
कल्पनात् तस्य च विचारमन्तरेणाऽनुपपत्तेः विचारप्राप्तिरिति
—वाच्यम्, अध्ययनसंस्कृतस्य स्वाध्यायस्यार्थज्ञानार्थत्ववि-
नियोगकल्पनाया पूर्वमेव पारायणादिविनियोगविधिना नैरा-
काङ्क्षेण लिङ्गकल्पयश्रुतेरप्रसारात् । लिङ्गस्य च यथाश्रुतार्थज्ञा-
नजनकत्व एव दर्शनात् तत्कल्पयश्रुत्या अपि तदर्थस्यैवापत्तौ
तत्र विचारसापेक्षत्वाभावाच्च, हुफडाद्येषु स्वाध्यायस्यार्थज्ञानज-
नकत्वाभावेन तज्जनकत्वसामर्थ्यस्य व्यभिचारप्रस्तत्वाच्च ॥

**(अध्ययनस्यक्षरावासिफलकत्वनिरासपूर्व-
कार्थज्ञानार्थत्वव्यवस्थापनम्)**

किञ्च अक्षरावाप्ते स्वतः अपुरुषार्थानां फलत्वानुपपत्त्या
अर्थज्ञानसाधनत्ववेषेण तदुपपादने अर्थज्ञानस्यापि स्वतः पुर-
पार्थत्वाऽनुपपत्तेस्तुल्यत्वात् कर्मानुष्ठानौपचार्यकार्थज्ञानसाधनत्व-
वेषेण तस्य फलत्वं स्वीकार्यम् । नहि स्वाध्यायाक्षराणां अ-
र्थज्ञानद्वारा कर्मानुष्ठानोपयोगित्वेन पुरपार्थपर्यवसायित्वं लिङ्ग-

मात्रेण शक्यं विज्ञातुम्, हुंफडार्थवादायक्षरेभ्योऽर्थज्ञानानु-
त्पत्ते, केभ्यश्चित्दक्षरेभ्योऽर्थज्ञानोत्पत्तावपि व्यभिचारात् ।
तत्र च तस्य सामान्यसंबन्धकारिप्रमाणसापेक्षत्वात् । अत-
श्चान्ततो गत्वा कर्मानुष्ठानोपयुक्तार्थज्ञाने स्वाध्यायाक्षरग्रहण-
स्यावश्यकत्वनीये उपयोगे लाघवात् तस्यैव फलत्वं कल्प्यता,
नत्वनन्तरदृष्टव्यमात्रेणाक्षरावाप्ते, साक्षात्प्रणालीसाधारणपुरु-
षार्थमात्रस्यैव विहितफलत्वयोग्यतया ज्ञातस्यैवान्वयबोधोपयो-
गित्वात्, अर्थज्ञानस्य तु तेन विना कथमपि कर्मानुष्ठानात्
भवान्निर्गन्तव्योपनिषदस्य देहादिभिन्नात्मज्ञानस्य सापरायक-
फलकर्माज्ञत्वज्ञानस्यैव कर्माज्ञत्वज्ञानोपपत्ते ज्ञातस्य तस्यैव फल-
त्वमुचितम्, इतरथा वितुषीभारूपद्वारस्यैव फलत्वापत्तौ अ-
वघातादीनामप्यपूर्वार्थत्वानापत्ते ॥

(अर्थज्ञानरूपभाट्टोपस्थितिप्रकारः)

नच—अर्थज्ञानमनुपस्थितं कथमध्ययनभावनाया भाव्य-
त्वेनावेति ? इति—वाच्यम्, विधिना स्वविवयस्य समी-
हितसाधनताऽऽक्षेपात् लोके च शब्दोच्चारणगोचरप्रवृत्तौ व्यव-
हारोपयुक्तार्थज्ञानस्यैवोद्देश्यत्वेन क्लृप्तत्वाद्ध्ययनस्य शब्दोच्चा-
रणरूपत्वसमावादेव तदुपस्थितिसमावात्, “स्याणुर्यं भार-
हार किलाभूदधीत्य वेद न विजानाति योऽर्थम्” इत्यनेन अ-
क्षरावाप्तिसामान्यार्थ-ध्ययनवत् स्याणुत्वसकीर्तनेन अपुरुषार्थप-
र्यवसायित्वस्य स्पष्ट प्रतीतेश्च ॥

(प्रथमापेक्षितस्यापि अपुरुषार्थस्य द्वारतयैवो- पयोगनिरूपणम्)

किंच अध्ययनस्य फलाकाङ्क्षाया विधिवशात् पुरुषार्थप-
र्यन्तालोचनावश्यकमात्रे साक्षात्तस्य तदनन्तरप्रत्यासन्नस्य च
यागादे प्रमाणाभावेन साधनताकाङ्क्षत्वेन च भाव्यत्वात्किमे-
ऽपि तदेकांतरप्रत्यासन्नस्य कर्मज्ञानस्यवातिक्रमेहेत्वमावाद्भा-
व्यत्वं युक्तं, नतु तेनातिव्यवहितस्याक्षरग्रहणस्य, तथासति
तेन तदुत्तरैश्च पदावधारणादिभि स्वतन्त्रं पुरुषार्थस्यातिव्यव-
धानप्रसङ्गात्, ज्ञानभाष्यकत्वेतु तेषा द्वारमात्रत्वेनाव्यवधाय-
कत्वात् । एतेन—प्रथमापेक्षितत्वादक्षरावाप्ते फलत्व—
निरस्तम्; द्वारभूतार्थगतप्रार्थन्यापेक्षया पुरुषार्थपर्यवसा-
यिकत्वसाधकत्वाभावात् । अन्याऽसाधितस्य करणत्वानुप-
पत्तेर्भाष्यत्वस्यावश्यं प्रथमापेक्षितत्वेन योष्यत्वात्समानपदोपा-
त्तप्रत्यासत्त्या यागस्यैव स्वर्गद्वारभूतस्यार्थभावनाभाव्यत्वापत्ते ।
अतः प्रथमस्याप्यपुरुषार्थस्य विध्यवगतसमीहितसाधनत्वानु-
रोधेन न भाव्यत्वं यागादेरिवाक्षरावाप्तेरपीति समानमेव ।
अतो यावत्सम्वं पुरुषार्थपर्यवसाय्यर्थज्ञानमेव दृष्टं फलत्वेन
कल्प्यते, नत्वक्षरावाप्तिः ॥

(अर्थज्ञानार्थाध्ययनस्य स्वविधिप्रयुक्तत्वं, न तु क्रतुविधिप्रयुक्तत्वं, शास्त्रान्तरगतस्व- प्रमोपजीव्यज्ञानाक्षेपकत्वं)

एवंच क्रतुविधीनामर्थज्ञानाक्षेपकत्वमपि नापद्यते इति श्र-

द्रस्याप्यनधिकारं तेषु सिध्यति । अन्याथा अर्थज्ञानं विना कर्मा-
नुष्ठानाशक्ते तज्ज्ञानार्थमुपायान्तराक्षेपापत्ते । नच—शा-
खान्तरगताङ्गवाक्यार्थज्ञानार्थं क्रतुविधीनामाक्षेपकत्वं कल्पनी-
यमेवेति—वाच्यम्, तत्रापि स्वपरपरगतशाखाध्ययनेऽपि
अध्ययनविधि स्वस्य दृष्टार्थत्वनिर्वाहाय स्वशाखागतवाक्यार्थ-
प्रमाया शाखान्तरगतवाक्यार्थज्ञानाधीनत्वेन तान्मान्नाध्य-
यनमग्याक्षिपतीति तत्प्रयुक्तार्थयनविद्यार्थज्ञानलाभे क्रतुवि-
धीना तदाक्षेपकत्वकल्पने मानाभावात् । अतएव यत्रापि
“भूयस्त्वेनोभयश्रुती” तिन्यायेन बहुज्ञानान्तरत्वेन यस्या शाखा-
या प्रधानविधिं स्वाधीतशाखाया स्वल्पानामेवाज्ञाना विधानम्,
तत्रान्नप्रमारूपतद्विधायकवाक्यार्थज्ञानस्य प्रधानविधिववाक्यार्थ-
ज्ञानाधीनत्वेन अध्ययनविधिनेव स्वदृष्टार्थतानिर्वाहाय तत्प्र-
धानविधिववाक्यार्थयनपूर्वकमर्थज्ञानं आक्षिप्यत इति न क्वापि
क्रतुविधीनामर्थज्ञानाक्षेपकत्वम् ॥

(अध्ययनस्य स्वर्गाक्षरावाप्त्यर्थत्वे दोषस्याध- ज्ञानार्थत्वेन तन्नियमवर्णनप्रयोजनस्य शूद्रा- नधिकारस्य च वर्णनपूर्वकं अर्थज्ञानार्थ- त्वपक्षोपसंहारः)

तस्माद्ध्ययनस्य स्वर्गाद्यर्थत्वे सर्वोपेधावघातवत्सक्रुच्चार-
णेनापि शास्त्रार्थसिद्ध्यापत्ते स्वाध्यायगतकर्मत्वनिर्देशेन प्रती-
तसस्कारकर्मत्वाधापत्ति, तन्निर्वाहार्थमक्षरावाप्ते फलत्वाङ्गी-
कारे क्रतुविधिव्यर्थज्ञानविचाराक्षेपगौरवापत्ते स्वाध्यायस्वरूपे
आनर्थक्याच्चानारभ्याधीनत्वेन क्तवपूर्वस्यैव पारायणजन्त्या-
दृष्टस्यापि स्वाध्यायपदेन लक्ष्यविमुक्तार्थज्ञानस्यैवाक्ष-
रावाप्ते कर्माद्यविनाभावाभावेनाव्यभिचरितक्रतुसंबन्धस्याप्य-
भावात् क्तवगुणस्थितेन तत्फलत्वम्, अपितु अर्थज्ञानादेरेव ।
तच्च पुस्तकपाठानिज्ञोपबन्धवचनानुपायान्तरणेण यावत्क्रतुभिराक्षे-
पणीयम्, तत पूर्वमेवाध्ययनविधिप्रवृत्तेर्नियमस्य तन्निवृत्तिः
फल कल्प्यते । तत्प्रयोजनं च त्रैवर्णिकाधिकारनियम । विना-
ऽर्थज्ञानं क्तवगुष्ठानासमावात् क्रतुविधीनामर्थज्ञानापेक्षा जानत
साङ्गध्ययननियमविशिष्टार्थज्ञानस्य प्रयोजनापेक्षा च पश्यत
पुरुषस्य च लिङ्गकल्प्यश्रुत्या “यदेव विद्यया करोती”ति श्रुत्या
वा तादृगर्थज्ञानं क्तवङ्गमिति बोधे जनिते तादृगज्ञानवत् एव
क्रतुवधिकार इति बोध्यावश्यमावात् ॥

(भाट्टालंकारसंमतस्याध्ययननियमस्य क्रतौ

प्रायश्चित्तापूर्वं च यथायथमुपयोगनिरूपणम्)

अस्तुवाऽऽज्ञानस्यानज्ञत्वेऽपि तज्जन्त्यापूर्वविशिष्टाग्नीना क्त-
त्वज्ञत्ववदध्ययनस्यानज्ञत्वेऽपि तन्नियमादृष्टविशिष्टार्थज्ञानस्य
पूर्वोक्तलिङ्गकल्प्यश्रुत्या कर्माज्ञत्वेन ज्ञापनादाहवनीयवन्नियमा-
दृष्टस्यापि परपरया क्तवपूर्वोपयोग इति भाट्टालंकारकारो-
रीत्या नियमस्य क्रतावेवोपयोग, एतच्च क्तवार्थनिषेधेषु अध्य-
यननियमस्यार्थवत्त्वात्पुरुषार्थनिषेधेष्वपि अध्ययनावाप्तनिषेधे-
नैव स्वानुष्ठितकर्मणो दोषजनकत्वं ज्ञात्वा तन्निवृत्त्यर्थकृतप्रा-

वदर्थज्ञानोद्देशेन स्वाध्यायाध्ययनं विधीयते प्रयोजनवदर्थ-

यश्चित्तात्तन्निवृत्ति भवतीत्येवंप्रकारेण प्रायश्चित्तापूर्वं उपयोग कल्प्यत इति न बाधकम् ॥

(नित्यविधीनामर्थज्ञानानाक्षेपकत्वनिराकरणम्)

नच—अध्ययनस्य नित्यमनुष्ठाने प्रमाणाभावेन नित्यविधीनामर्थज्ञानाक्षेपकत्वापत्तिरिति—वाच्यम्. नित्यानामपि क्रतुविधीनां लाघवेन परप्रयुक्तान्निवियोजीवित्वे प्रमिते स्वविधिसिद्धान्निवियावतोऽधिकारसत्त्वात्तदकरणे प्रत्यवायानुत्पत्तावपि तद्विहितस्यानधिकारादेव तदुत्पत्ती प्रमाणाभावेन अग्निवियाक्षेपकत्वानुपपत्ते । यथाचेवंसति क्रतुविधीना नित्यत्वात् आधानादिविधीनामपि फलतो नित्यत्वमिति पार्थसारथ्युक्तिः, सा षष्ठे ब्राह्मणस्येत्यादिकाधिकरणे पूज्यपारिदेव निरसिष्यते । एतेन—नित्याद्यनुष्ठानस्य अध्ययनविधिसिद्धार्थज्ञानमन्तरेणसम्भवात् सिद्धमध्ययनस्य फलतो नित्यत्वमिति भाट्टालंकारोक्तिः—अपास्ता । आधानस्य तु अनाहिताग्निताप्रयुक्तप्रायश्चित्ताग्नादेव नित्यत्वमूह्यम् । एवञ्च नित्येषु अध्ययनाधानसिद्धान्निवियावत् एवाधिकारात् न नित्यक्रतुविधीनां तदाक्षेपकत्वापत्तिः ॥

(संध्यादिविधीनामाचार्योपदेशाद्याक्षेपकत्वनिरूपणम्)

अतएव येषां तावत् गायत्र्युपदेशानन्तरमेवाध्ययनविधिप्रवृत्ते पूर्वं प्रवृत्ता संध्यावन्दनादिविधयः, तेषामर्थज्ञानस्याध्ययनविधिप्रयुक्तत्वसम्भवात् नियमाविषयाणामस्त्वेवार्थज्ञानसाधनीभूताचार्योपदेशाद्याक्षेपकत्वम् । यथा निपादस्थपत्तीष्ट्यादिविधीनामिति ॥

(अर्थज्ञानार्थत्वपक्षेऽध्येतव्य इति तव्यप्रत्ययोपपत्तिः मिश्रभवदेवादिमतेन)

नच—अर्थज्ञानस्य भाव्यत्वे कथं स्वाध्यायगतकर्मत्वबोधकत्वप्रत्ययलोपपत्तिः ? इति—वाच्यम्. आर्थिकसम्कार्यत्वमादाय तदुपपत्ते । तथाहि—“स्वाध्यायोऽध्येतव्य”इत्यत्र “प्रेषाति संप्रदासकालेषु कृत्याश्चे”ति स्मृत्या प्रेषणं तव्यप्रत्ययविधानात् प्रेषस्य च प्राप्तविषयकत्वप्रवर्तनात्मकत्वसमुदायरूपत्वात् ब्राह्मणे च प्राप्तविषयत्वासम्भवात् समुदायासम्भवेऽपि तदेकदेशलक्षणया तव्यप्रत्ययेन प्रवर्तनोच्यते । यथोक्तम् “प्रवर्तनस्मृतिः प्राप्ते प्रेष इत्यभिधीयते । अप्राप्तप्रेषणे सर्वे विहित्वं प्रतिपद्यते” इति । तस्याश्च प्रवृत्त्यनुकूलव्यापाररूपत्वात् प्रवृत्तिरूपायांभावनापि तेषांवाङ्मन्यते । तस्याश्च षष्ठ्याद्यन्यायेन प्रयोजनवदर्थज्ञानमेव यावत्सम्भव भाव्यत्वेन स्वीक्रियते । ततः करणपेक्षायां भावार्थविकरणन्यायेन सन्निकर्षादध्ययनं करणम् । तत्र अध्ययनसाक्षरूपस्मार्थज्ञानसाधनत्वाद्युपपत्ते शक्यत्वानुमारेण स्वाध्यायावाप्तिसद्वारेण तद्भवति । स्वाध्यायस्य च अर्थज्ञानसाधनत्वं विना अध्ययनस्य तत्साधनत्वे तदवाप्तिसद्वारत्वाद्युपपत्ते तस्यापि तत्सा-

ज्ञानादिसाधनीभूतस्वाध्यायोद्देशेन वाऽध्ययनमात्रम्, त-

धनत्वमार्थप्रतिपादितं भवति । साम्ना स्तुतिसाधनत्वे कृचामपि साधनत्ववत् । ततश्च शाब्दबोधे सक्तुन्यायेन विनियोगभङ्गं प्रकल्प्य स्वाध्यायस्य गुणत्वेऽपि तदवाप्तिसद्वारत्वात् अर्थात् प्रायिकर्मत्वात्प्रयत्वमप्यस्तीति न तव्यप्रत्ययोक्तकर्मत्वस्य सर्वथाऽनुपपत्तिः । उपपद्यते च स्वाध्यायस्योपादेयत्वेन तद्वर्तकत्वविवक्षेत्वर्थज्ञानार्थमेवाध्ययन अर्थकर्मवेति न्यायरत्नमालोपपादितरीत्या मिश्रभवदेवादिमताभिप्रायेण प्रयोजनवदर्थज्ञानाद्युद्देशेन स्वाध्यायाध्ययन विधीयते इत्येक पक्ष उक्तो मूलकृता । तदुक्तम्—फलवद्यवहारान्भूतार्थप्रत्ययाद्भृता । निष्फलत्वेन शब्दस्य योग्यत्वादव्यवर्थायते” इति ॥

(हुंफडादिसाधारणसर्वाध्ययनस्य दृष्टार्थत्वम्)

आदिपदेन च साम्ना ऋगक्षरामिष्यञ्चकत्वेन तदध्ययनस्यार्थज्ञानार्थत्वेऽपि यत्र हुंफडादिसोमभागान्शे सर्वथा तदसम्भव, तत्रापि नियतकालपूर्णे दृष्ट प्रयोजनमपि सद्यह्यते, तेन नाध्ययनविवेकैरूपम् । नच वाक्यभेद, न केवलार्थविविज्ञानसिद्धिरस्य प्रयोजनम् । ‘दृष्ट यन्त्रयते क्रतुं तत्सर्वं फलमिष्यते’ इति न्यायरत्नमालायां मिश्रायुपादितरीत्या दृष्टवसुपलक्षणीकृत्य यदेव किञ्चिद् यन्तरोपयोगि स्वाध्यायाध्ययनेन भावयितुं शक्यं, तत्सर्वं भावयेदित्येकथैव वचोमग्न्या सर्वार्थत्वलाभेन वाक्यभेदाप्रमत्तात् । अतएव—पाठकमोऽध्ययनविषयवगत एवेति वक्ष्यते पत्रमे । अतएव—राजन्यविद्या ब्राह्मणादिकर्तृकर्मप्रतिपादकं वेदभागेऽयं यजनजन्यार्थज्ञानात् स्वातिरिक्तकर्तृकत्वे बुद्धे तद्गोवितकर्मण्यप्रवृत्तिरेव दृष्टं प्रयोजनमिति न तत्रापि बहुर्यापत्तिः । यच्च—शाखदीपिकाटिप्पणे भाट्टभास्करे चैतादृशे विषये जपपारायणाद्युपयोग्यक्षरग्रहणमेव दृष्ट प्रयोजनम् इति—कैश्चिदुक्तम्, तत् कचिदवश्यकृत्पर्यायेऽक्षरग्रहणस्य फलत्वे सर्वत्रार्थकत्वायेण तस्यैव फलत्वापत्त्यार्थज्ञानफलकत्वाद्युपपत्तेरुपेक्षणीयम् ॥

(अध्ययनस्य संस्कारकर्मत्वमिति जरन्मीमांसकमतस्यार्थज्ञानार्थत्वपक्षविरोधेन समर्थनम्)

वस्तुतस्तु—तव्यप्रत्ययेन कर्मतया अभिहितस्य स्वाध्यायस्य गुणत्वेनान्वये प्रतीतप्राधान्यावापत्ते स्वाध्यायस्य चान्यरूपेण कर्मत्वसम्भवेऽपि प्रायिकर्मत्वेन तदन्वयोपपत्ते स्वाध्यायस्वरूपे आनर्थक्ये प्राप्तं अध्ययनस्य शब्दोच्चारणरूपत्वात् उच्चारणस्य अर्थज्ञानजनकत्वोक्त्यर्थिपेयसामर्थ्यासुरोधेन स्वाध्यायस्योद्देश्यत्वापि अर्थज्ञानजनकत्वयोग्यत्वादर्थज्ञानस्योपस्थिते पुरुषार्थपथवसाध्यर्थज्ञानादिगायनस्वाध्यायलक्षण स्वाध्यायपदे स्वीकृत्य तदुद्देशेनैवाध्ययनविधानमुचितम् । ततश्च संस्कारकर्मत्वमेवेति जरन्मीमांसकमतमेव युक्तमिति शो-
तयितुं द्वितीयपक्षमाह—प्रयोजनवदिति ॥

(अध्ययनेन स्वाध्यायं भावयेदित्यापाततोऽ-
ध्ययनविधयर्थनिरासः)

यत्तु—भाट्टालकारादिभिरध्ययनेन स्वाध्यायं भावयेदित्यापाततो बोधयन्नाध्ययनविधि स्वाध्यायप्रयोजनाकाङ्क्षाया अधीतेन स्वाध्यायेन प्रयोजनवदर्थज्ञानं भावयेदिति विपरिणामेन बोधयति, स्वाध्यायस्य उपयोगयोग्यतया सक्तुवैलक्षण्यात्—इत्युक्तं, तत्र, तथात्वे अक्षरावाप्तेरिण फलत्वे पूर्वोपपादितरीत्याऽर्थज्ञानजनकरूपस्वाध्यायगतसामर्थ्यकल्पय-श्रुत्यैवार्थज्ञानसाधनत्वोपपत्तौ प्रस्तुतविधेर्विपरिणामकल्पनेऽपि गौरवापत्तेः परमतोकाक्षरावाप्तेरेव फलत्वापत्ते । अथ तत्रापि नियोगाकाङ्क्षा यावच्छिद्वकल्प्या श्रुति कल्प्या, तावत् पारायणादिप्रत्यक्षविनियोगविधिनेव नैराकाङ्क्षमित्युच्यते, तदा प्रकृतेऽपि दीयता दृष्टि । तत्रापि तेन नैराकाङ्क्षे विनियोजकविपरीतवाक्यतदर्थकल्पनाप्रसारात् ॥

(स्वाध्यायोद्देश्यत्वेऽपि अर्थज्ञानोद्देश्यत्वप-
र्यवसानम्)

अत पारायणादिविन्युत्पत्त्या प्रावान्यनिर्वाहार्यं त्री-ह्यादिपदेऽपूर्वसाधनत्वलक्षणवात् स्वाध्यायपदे तादृशलक्षणयव तदुद्देशेनैव प्रत्यक्षविधिना अध्ययन विधीयते । अतश्च यथाऽव-घातादेरपूर्वसाधनोभूतत्रीहिविद्युपीभावरूपसंस्कारकस्यापूर्वार्थ-त्व एव विधेस्तात्पर्यं, तथाऽध्ययनस्यापि अर्थज्ञानादिसाधन-स्वाध्यायाक्षरप्रहणरूपसंस्कारसाधनस्य अर्थज्ञानार्थत्व एव विधेस्तात्पर्यमित्यर्थज्ञाने फलत्वप्राप्ति, नतु द्वारभूताक्षरप्रहणे इत्यावेदितमेव प्राक् ॥

(स्वाध्यायोद्देश्यत्वपक्षेऽप्येकशस्वाध्ययननिय-
मोपपत्तिः)

नचास्मिन् पक्षे स्वाध्यायस्य संस्कार्यत्वेनोद्देश्यत्वात्तद्विशेषणै-कत्वादिरिण विवक्षापत्ते शारान्तराधिकरणव्युत्पादितैकशस्वा-ध्ययनविरोधप्रसङ्गं, एकत्वाविवक्षायामपि स्वाध्यायपदे स्वश-ब्देन स्वकीयवाचिना पित्रादिरपरपत्या आगताया शाखाया कर्मव्युत्पत्त्या वाच्यत्वावधारणादेनैकशस्वाध्ययने स्वशब्दवैय-थ्यपत्तेरेकशस्वाध्ययननियमस्य नक्षत्रवादावत्युक्तत्वात् प्रयो-जनवदर्थज्ञानादिसाधनस्वाध्यायोद्देशेन प्रत्यक्षस्वाध्यायाध्ययन-विधिना अध्ययने वाक्यार्थमर्यादाया विहिते स्वाध्यायस्य यथाशु-तार्थज्ञानजनकरूपसामर्थ्येऽपि विधेरर्थवत्तायै पुरुषार्थपर्यन्तस्या-प्यर्थज्ञाने आक्षेपादार्थेनाध्ययनग्रहीतेन स्वाध्यायेन पुरुषार्थ एव पर्यवसाय्यर्थज्ञान सपादयेदिति विधिकल्पने स्वाध्यायस्यो-पादेयत्वस्यापि प्रतीतेश्च । उपादेयत्वप्रतीतेश्च आर्थिकविधि-कल्पनेया । नह्येतावता एकदा स्वाध्यायसंस्कारार्थत्वं विधाय पुन विपरिणामेन तस्यैवावृत्त्याऽधीतेन स्वाध्यायेनार्थज्ञानं भावयेदिति वाक्यार्थान्तरकल्पना केषाचिदुक्ता युक्ता, आवृ-त्तिलक्षणवाक्यभेदापत्तेः । विपरिणामकल्पने प्रमाणाभावाच्चे-

त्यर्थज्ञानाय पूज्यपादै प्रयोजनवदर्थज्ञानादिसाधनीभूतस्वा-ध्यायोद्देशेन वेति समस्तपदप्रयोगेणोद्देश्यसमर्पणं प्रदर्शितम् ॥

(त्रीहृदिपदवदुद्देश्यसमर्पकस्यापि स्वाध्याय-
पदस्य स्वार्थविवक्षायविवक्षाभ्यां वैषम्यम्)

नच—त्रीह्यादिपदेऽपि लक्षणया प्रयोजनवदर्थज्ञानादि-साधनस्वाध्यायस्योद्देश्यत्वे त्रीह्यादिवत् स्वाध्यायस्याप्यविवक्षा-प्रसक्तिरिति—वाच्यम्. तदविवक्षाया पुरुषार्थपर्यवसाय्य-र्थज्ञानस्यैवोपस्थापकमानान्तराभावेनोद्देश्यत्वात्तुपपत्तेः, “वेदा-ज्ञानि समस्तानि कृष्णपक्षेण सपटेत्” इत्यादिविधिवैयर्थ्या-पत्तेश्च, प्रतिनियतोद्देश्यान्येन स्वाध्यायत्वविवक्षाया वाचका-भावात् । तस्मादज्ञाना वेदार्थज्ञानसाधनत्वेनाज्ञानतया तदध्ययन-स्येव तत्समभिव्याहृतवेदाध्ययनस्यापि अर्थज्ञानसाधनत्वमेवा-श्रयितु युक्तमिति दिक् ॥

(अध्ययनस्याध्यापनविधिप्रयुक्तत्वमतनिरूपणम्)

अतो वैयर्थ्यपरिहारार्थमित्यनेन मूलकृता मतान्तरमपि निरस्तं वेदितव्यम् । तथाहि—“अथर्वं ब्राह्मणमुपनयीत” इत्यात्मनेपद तावत् “समाननोत्सर्जनाचार्यकरणज्ञानश्रुतिवि-गणनव्ययेषु नियः” इति सूत्रादाचार्यकरणविहितमित्याचार्यहे-तुत्वं उपनयने प्रतीयमानं केन द्वारेणेत्यपेक्षाया उपनेयप्रला-सतिरूपदृष्टद्वारा अध्यापनपक्षितेन तत्कर्तृक्रेणाध्ययनेनाध्ययन-निवर्तयितु शक्यते इत्याध्ययनद्वारेणेत्येवमाचार्यकर्तृकमध्याप-नं तत्र द्वारमिति कल्प्यते तच्चाध्यापनं “उपनीय तु य शिष्यं वेदमध्यापयेद्विज्जि । सकल्प सरहस्यं च तमाचार्यं प्र-क्षते” इत्यादिस्मृत्या आचार्यकाम शिष्यमुपनीय वेदम-ध्यापयेदिति श्रुत्युन्नयनेनाचार्यत्वसिद्धिरूपफलार्थमिति प्रधानं उपनयनरूपाद्ब्रह्मयोजकं सतुपनेयव्यापारस्वाध्ययनस्यापि प्रयो-जकम् । अतश्च एतेनैवाध्ययने प्रयुक्ते श्रुताधिकारिस्वाध्यायाध्य-यनविधेर्न स्वातन्त्र्येणार्थज्ञानजनकत्वेनाध्ययनप्रयोजकत्वं कल्प-नीयम्, गौरवात् । अतएव “उपनीय तु” इति स्मृतौ क्त्वा-प्रत्ययेन समानकर्तृकत्वाभिधानात् तस्य च प्रयोगैक्यं विना-ऽतुपपत्तेरुपनयनाध्यापनयो अर्थाङ्गिभावेनैव तत्रिवाहो यु-ज्यते । यद्यप्याचार्यत्वेन आधाननिष्पाद्याह्वनीयत्वादिवदलौ-किकातिशयरूपं न स्वतः पुरुषार्थं, तथापि “अचार्याय दक्षिणा देये”त्यादिस्मरणात् दक्षिणादानादिहेतुत्वेन भवत्येव गौण-पुरुषार्थ इति तत्साधनीभूतमध्यापनमपि भवत्येव पुरुषार्थ इति प्रवानम् । “तमध्यापयीते”ति तच्छब्दपरामृष्टोपनीतस्या-ध्यापनसंबन्धनात् “तप्ते पयसि दधानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा” इत्यत्र सेति तच्छब्देन दधानयनसंस्कृतस्य पयसो वैश्वदेव-यागाद्भवद्विहापि तच्छब्दश्रुतेरुपनयनस्य पूर्वोक्तीत्याध्याप-नाद्भवस्यापि प्रतीतेश्च । ननु—“उपनीयते”ति श्रुते “दर्श-पूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन जयेते”तिवत्कालसंबन्धेनाप्युपपन्न-त्वेनाद्वाङ्गिभावसंबन्धे प्रमाणाभाव, तच्छब्दबलेनापि सम-भिव्याहृतक्रियामात्राद्भवत्प्रतीतावपि णिञन्तधातुना अध्यय-

नाध्यापनरूपप्रयोज्यप्रयोजकव्यापारद्वयोपस्थितौ उपनयनस्याध्यापनाङ्गत्व एव प्रमाणाभावेनाध्ययनाङ्गत्वस्याध्यापति । आत्मनेपदेन आचार्यकरणे विहितेनाङ्गाङ्गिभावबोधनस्यासाक्यत्वाच्च ॥ नच—उपनयने अध्यापनफलाचार्यसबन्धबोधने तस्याध्यापनाङ्गत्वं कल्पयेत् इति—वाच्यम्, आधानद्वारा अभिहोत्रपूर्णमासादिसर्वकर्मोपकारकत्वविधिसिद्धाधानाङ्गपूर्णाहुतौ “पूर्णाहुत्या सर्वात् कामानाप्नोति” इति तदुपकार्यसर्वकर्मफलव्यपदेशदर्शनेनेहापि अध्ययनद्वारेणोपनयनोपकार्यस्वाध्यायस्य फलमुपकारके व्यपदिश्यत इत्यस्याप्युपपत्ते इति—

चेत्, नः दर्शपूर्णमासयोः सोमयागस्य च स्वातन्त्र्येण पृथक्फलसाधनतया वाक्यान्तरावगतत्वेन पृथक्प्रयोगसत्त्वेन पौर्वापर्यमात्रबोधकत्वाप्रत्ययस्य प्रयोगैक्यं विनापि कर्तृकारकाभिधानेनैक्यावलम्बनतया कथंचिदुपपन्नत्वेऽपि प्रकृते वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसत्त्वेन यजेतेत्यत्रेव प्रयोगैक्यनिर्वाहायाऽङ्गाङ्गिभावसबन्धबोधन एव तत्तात्पर्यकल्पनोचित्यात्, तच्छ्रुतेरपि क्रियाद्वयस्य समभिव्याहारेऽपि प्रवृत्तक्रियाया अभ्याहितत्वेन तत्रैवान्वयस्योचितत्वेन अध्यापनाङ्गत्वबोधने प्रामाण्याच्च । अङ्गप्रमाणभावेन साक्षात्सबन्धिनोऽध्यापनस्य फलं उपनयने निर्दिश्यते इति वक्तुं शक्ये परंपरासबन्धकल्पने तदुपपादनस्य निरर्थकत्वाच्च । अतोऽध्यापनविधिप्रयुक्तमेवाध्ययनं नार्थज्ञानसाधनत्वेन स्वाध्यायाध्ययनविधिप्रयुक्तम्—**इत्याहुः ॥**

(अध्ययनस्याध्यापनविधिप्रयुक्तत्वनिरासः
तत्रोपनयनस्यैवाध्यापनविधिप्रयुक्तत्वा-
भावे सुतरां अध्ययनस्य तत्प्रयु-
क्तत्वाभाव इति निरूपणम्)

तन्नः तथात्वेऽध्यापनविध्यन्यायुपपत्त्यैव प्रयोज्यव्यापाररूपाध्ययनस्य प्राप्तत्वेन स्वतन्त्रस्वाध्यायध्ययनविधेरानर्थक्यापत्ते ॥ **किञ्च** “वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत” इत्यादिविधिमिर्ब्राह्मणाद्यर्थत्वेन प्रतीयमानमुपनयनं तदीयकार्याध्ययनाङ्गत्वेनैव निर्वाह्यम्, नत्वन्यदीयकार्याध्यापनाङ्गत्वेन; उपनयनजन्यान्वार्थप्रतिरूपदृष्टसंस्कारस्य विनियोगाकाङ्क्षाया अध्ययनस्योपनेयगतत्वेनान्तरङ्गत्वात्, उपनेयस्य सर्वकर्मधिकाराथं उपनयनजन्यादृष्टरूपसंस्कारस्यावश्यकल्पनीयोपनेयकार्यार्थत्ववत्तन्नन्यत्वाविशेषोपनयनजन्याचार्यप्रत्यासत्तिरूपस्य दृष्टस्यायुपनेयकार्यार्थत्वस्यैवोचितत्वात् । **अपिच** उपनयनस्य बीजगर्भसमुद्भवैर्नोनिबर्हणद्वारा माणवकसंस्काराथैवं स्पष्टमेव “भार्यहोमैर्जातकर्मचौलमौञ्जीनिबन्धने । बैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते । एवमेव प्रप्रास्याहुः बीजत्वगर्भसंभव”मित्यादिस्मृतिरुपु प्रतीयते । **अतएव**—कर्मानधिकृतयोरपि मुक्तोन्मत्तयोरेनोनिबर्हणार्थत्वेनोपनयनावश्यभावमभिप्रेत्यैव मुक्तोन्मत्तौ संस्कार्याविति—**केचित्प्रचक्षते ।** “कर्मस्वनधिकाराच्च पातित्यं नास्ति चैतयोः” इति मनुना उपनयनाभावपक्षः केषांचित्प्रचक्षतेनोपन्यस्तः । अतः स्वतन्त्रफ-

लार्थस्योपनयनस्याध्यापनाङ्गत्वे प्रमाणाभावोपनयनस्यैवाध्यापनविधिप्रयुक्तत्वाभावे सुतरा तद्वारप्रविष्टस्याध्ययनस्य न तद्विधिप्रयुक्तत्वम् ॥

(उपनयनाश्रितवयवविशेषादीनामिवोपनयन-
स्याप्युपनेयार्थत्वम्)

अतएव “सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामं” “अष्टमे आयुष्काम”-मित्यादिगुणविधिभिरुपनयनाश्रितवयवविशेषलक्षणगुणाना उपनेयार्थत्वादुपनयनस्यापि तदाश्रयस्य तदर्थत्वमेव युक्तम्; प्रधानगुणफलयोरेकाश्रयत्वस्योत्सर्गसिद्धत्वस्य तथा कामोऽर्थसंयोगादित्यधिकरणे दर्शितत्वात् । अतएव “यदि कामयेत वयुष्कपजंन्य स्यादिति वाक्ये सदोमानकर्तुरध्वर्यो कामना विहाय यजमानस्यैव कामना विवक्षिता सगच्छते । नहि गीतिकियारूपसामसंस्कार्यत्वेन तत्प्रधानभूतामेव च द्वारीकृत्य साम्नो गुणिनिष्ठगुणाभिधानरूपस्तुतिसाधनत्वेन स्तोत्राङ्गत्वस्यापि “साम्ना स्तुवीते” इति वचनेन बोधनवदिहाध्ययनाङ्गत्वापि उपनयनस्याध्यापननिवर्तनद्वाराऽध्ययनाङ्गत्वस्य बोधने किंचिद्वचनमस्ति, येनोभावाङ्गत्वं स्यात् ॥

(उपनीय तु इत्यादीनां आशौचादिनिमित्तस्व-
मरणवदाचार्यस्वरूपपरत्वम्)

“उपनीयतु य शिष्यम्” इति स्मृतेः, “न विद्यया केवल्या तपसा वापि पात्रता । यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रचक्षते” इति स्मृतेश्च । त्रिभिः पात्रत्वकथनमात्रार्थत्ववत् नाध्यापनमात्रेणाचार्यो भवति, किंतु उपनयनेनापि इत्येतावन्मात्रकथने तात्पर्योत् । तत्फलं च यथा दानादौ तादृशपात्रस्यैव संप्रदानत्वम्, एव तादृशाचार्यस्यैव स्वमरणनिमित्तायाशौचादे शिष्येणाचार्यं नातिचरितव्यमित्यादिशास्त्रसिद्धतदनतिक्रमादिश्च प्रयोजकत्वमेव । अन्यथा—“निषेकादिक कर्मणि य करोति यथाविधि । सभावयति चान्तेन स विप्रो गुरुच्यते । स गुरुर्यः क्रिया कृत्वा वेदमसौ प्रयच्छति” ॥ इत्यादिस्मृतिवलात् निषेकादिचौलान्तकर्मणा अध्यापनाङ्गत्वापत्ते । यथाचैवंसत्यकर्तुं गामिफलविवक्षया विशेषसूत्रेण विहितादात्मनेपदादेव माणवकादिसंस्कारद्वारा अध्ययनाङ्गत्वं तथोपपादितं—**नक्षत्रवादावलयात् ॥**

(नित्यस्योपनयनस्य काम्याध्यापनाप्रयुक्तत्वम्)

एवं सप्ताष्टवर्षत्वादिरुद्देश्यविशेषणस्य विवक्षा उपपादयिष्यते पूज्यपादैरानाधिकरणे । अतस्तमध्यापयीतेति तच्छब्दपरामृष्टस्योपनयनस्य प्रयोज्यभूताध्ययनव्यापार एवान्वयात् आत्मनेपदस्य चाध्ययनस्याध्यापनोपकारकत्वमात्रेणाप्युपपादयितुं शक्यत्वात् “अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाका लमसंस्कृताः । सावित्रीपतिता ब्राह्म्या भवन्त्यर्थविगर्हिता, योऽनधीत्य द्विनो वेदानन्वत्र कुस्ते भ्रमम् । स जीवषेद श्मश्रुत्वमाशु गच्छति सान्वय ” । इत्यादिस्मृतिभिरुपनयनाध्ययनयो नित्ययोः काम्याध्यापनविधिप्रयुक्तत्वयोर्गार्थज्ञा

नार्थाध्ययनविधिप्रयुक्तमेवाध्ययनम् । तत्रैव यावत् वेदसमा-
याचायोधीनत्वस्य “तपोविशेषैर्विधिर्वैद्वैतैश्च श्रुतिचोदितै ।
वेदः क्रुद्धोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना” इति स्पष्ट्युक्त-
मार्गानां गुरुश्रुष्ट्यादीनां अन्येषां च निर्विघ्नप्रतिपत्तिस्तद्वारा

(१) **अत्राध्वरमीमासाकुतूहलवृत्तिकाराः**—स्वाध्यायवि-
धेरक्षरग्रहणार्थं एव, अर्थावबोधेन तु गृहीतपदतदर्थसङ्गतिकस्य स्वत-
त्वं भवति, ननु तत्राध्ययनविधेर्व्यापारः, अन्यथा धर्मावबोधा-
त्वे क्रुद्धाध्ययनाभावप्रसङ्गात् । नहि राजसूत्राद्यनधिकारिणां
ग्राहणादीनां तदध्ययनार्थज्ञानादिकं प्रयोजनवत् । **अतएवोक्तं**
वेदान्त्ये—“बोधान्तत्वेऽध्ययनाकारःस्येन” इति । पित्राद्युप-
शान्त्यर्थज्ञानेन यथा सन्ध्यापासनादावधिकारः, एव क्रतुधर्माति-
षेदे तस्मिन् न कामना सम्भवति । किञ्चाग्निशोभादिवाक्यानामन-
तत्वाच्च विशिष्य तदर्थोद्देशसम्भवः, सामान्याकारोद्देशे तु सा-
मान्यतः ज्ञानमेवाध्ययनफलमिति विचारसिद्धिसम्भवः । वेदवा-
यानां स्वायं तारयार्थवगमस्तुप्रक्रममिदं निर्विधेयतीति न किञ्चि-
त्प्रपन्नम् । एवचार्यज्ञानार्थाध्ययनविधो न स्वाध्यायविधेस्तात्पर-
म् । अतएव “ब्राह्मणेन निष्कारणे वेदोऽध्ययो ज्ञेयश्चे”ति
पानविधिरनुपेपथते, अन्यथा तदानर्थक्यात् । नहि सर्वेषामपि
गृहीतपदतदर्थसङ्गतिकेन भाव्यमिति नियमः, अयुत्पन्नानामपि
गुणो दर्शनेन व्यभिचारात् । अस्तुवा नियमः, एवमप्यतिगह-
रस्य वेदार्थस्य विचारमन्तरा न सिद्धिरिति विचारविधिरर्थवानेव ।
ऋग्वेदार्थज्ञानस्याध्ययनविधिप्रयुक्तत्वाभावादेव कल्पयज्ञादिप्रणय-
नसम्भवत् । ब्रह्ममीमासायां तृतीयचतुर्थाधिकरणे “शेषत्वात्
रूपायैवावेवो यथाऽप्येष्विति जैमिनि ” इति सूत्रेणात्मज्ञानं कर्मशो-
भूतकर्मद्वारा पर्यतादिवत्कर्मोद्गमम् । “तरति शोकमात्मवित्” इति
तलश्रुतिस्तु अपांपशोकश्रवणवदर्थवादः इति जैमिनिमतं पूर्वपक्ष-
प्रयोद्भाव्य “तदतो विधानादि”ति सूत्रान्तरेण “आचार्यकुलद्वे-
मधीले”ति श्रुत्या सकलवेदार्थज्ञानवत् कर्मविधानादपि लिङ्गात्
कर्माद्गमात्मविधेति स्वयं युक्त्यन्तरमुद्भाव्य “अधिकोपदेशाच्च बा-
रायणस्यैव तद्दर्शनादि”ति सिद्धान्तमुपलक्ष्य “अध्ययनमात्र-
नात्” इति सूत्रेण “आचार्यकुलद्वेमधीले”ति वाक्ये अध्ययनमा-
स्य श्रावणादध्ययनमात्रवत् कर्माधिकारो नत्वर्थज्ञानवत् इत्यु-
क्तत्वात् नार्थज्ञानप्रयुक्तमध्ययनमिति स्पष्टमेवावगम्यते । “अध्य-
यनमात्रवत् कर्माधिकार इत्यध्ववस्याम्” इति भगवत्पादभाष्या-
देशकमप्यत्र प्रमाणम् । वाचस्पतिमिश्रादिभिरप्ययमर्थः सम्यगु-
पादित इति तत्र एव द्रष्टव्यम् । एवचार्यार्थावबोधे स्वाध्यायवि-
धेतः फलवदर्थपर्यवेसानालाभात् तेषां विशुद्धेशाकाङ्क्षानुष्ठानात् ।
परस्परकाङ्क्षायां विध्यर्थवाद्योरेकवाक्यत्वम्, किन्तु रक्तं पदो
वलीत्यत्र केवलरक्तपदाकाङ्क्षेव विशुद्धेशमात्राकाङ्क्षार्थवादानां
देकवाक्यतेति भाष्यानुयायी सुगमः पन्था इति—**निरूपयन्ति ॥**
परमार्थतस्तु—अधीतेन स्वाध्यायैवैवार्थज्ञानं सपादयेत् इति
नयमविधिरेवात्र निबद्धितः, नापूर्वविधिः, येन तत्राध्ययनविधि-
यापारवैकल्यमाशङ्कते । अध्ययनसपादितराजसूत्रार्थज्ञानस्यापि

इतिकर्तव्यतावेनान्वयः । **यत्तु**—एतादृशाङ्गविशेषाणां केव-
लार्थज्ञानरूपदृष्ट्यर्थोपयोगसम्भवात् यूपत्वादिवदलौकिकसंस्का-
रगर्भं स्वाध्यायत्वमन्नीकृत्य तत्रैवोपयोग इति—**कैश्चिदुक्तं**,
तच्छिष्टाकोपाधिकरणे कौस्तुभे पूज्यापार्दैर्दूषितं तत्रैव द्रष्ट-

ब्राह्मणानां याजनादायुपयोगो विधत्ते । अन्येषां तु ब्राह्मणादिमात्रा-
धिकारिककामावबोधोपादिकमदृष्टार्थं मविध्यतीति न क्रुद्धाध्ययनाभाव-
प्रसङ्गः । वेदान्त्योदाहृतं तु वचनं पूर्वपक्षिणो न सिद्धान्तविधा-
तायालं भवति । साधितहि तत्रैवार्थज्ञानार्थत्वमध्ययनस्येति तद्-
शिंशानं विशदमेव । पित्राद्युपदेशजन्यार्थज्ञानेन तु न क्रत्वधिकार-
मिद्धि, नियमविधायाश्रयणात् । तत्तद्वाक्याध्ययनसमन्तरसंज्ञा-
तापातज्ञानेन विशिष्य तत्तदर्थज्ञानोद्देशोऽपि सम्भवत्येव । एवच
प्रयोजनवदर्थज्ञानार्थमेवाध्ययनमत्र विधीयते । नक्षत्र्याया वेदवा-
क्यानां सर्वेषां धर्मप्रामाण्यं निर्वहति । ब्राह्मणेन निष्कारणं इत्यत्र
तु न ज्ञानविधिः, ज्ञानस्य वस्तुतत्त्वस्याविधेयत्वात्, भवदुपपाधि-
तरीत्या पित्राद्युपदेशत एव सन्ध्यापासनादाविवार्थज्ञानस्य क्रतु-
ध्वपि प्राप्या पटङ्गाध्ययनस्यापि विहितत्वेन सर्वेषामपि गृहीतप-
दतदर्थसङ्गतिकत्वावश्यकत्वेन “स्वागुरय भारद्वाज किलायूद्वि”ति
निश्चयात्मकज्ञानस्यापि प्राप्तत्वेन च विचारविधेरप्ययोगात् । निय-
मविधिनातुपपत्तिं स्वाध्यायवार्थेऽपि सम्भवतीति तत्रैव विचार-
व्यापारोऽपि । केवल्यध्ययनस्यानधीयानां ब्राल्या भवन्तीत्यनेनैव
प्राप्तत्वात् । ज्ञेयश्चेति अध्ययनविधोपक्षितेतिकर्तव्यतासमर्पणार्थमेव
ननु अध्ययनस्यार्थज्ञानप्रयुक्तत्वं वारयति । अधवाऽनुवाद एवाय-
मिति पर्यायम् । “तेन विमित्येवोपक्षिते यच्छक्यतेइत्युपपन्नात् अक्ष-
रग्रहणमित्यापतति । तस्याप्युपस्थाप्यत्वात्तेन किमिति पदावभा-
रणमित्युपतिष्ठते । तेनापि पदार्थज्ञानं तेन वाक्यार्थज्ञानं तेनानु-
ष्ठानमनुष्ठानेन स्वर्गादिकप्राप्तिरित्येतावति निराकाङ्क्षीभवति”
इत्यादिभिर्वाक्यैर्वातिककारा हि कण्ठत एवार्थत्वज्ञानार्थमध्ययनस्य
नत्वक्षरावाच्यत्वमिति प्रतिपादयति । अर्थज्ञानार्थत्वपक्षेऽपि क-
ल्पसूत्रादिसार्थक्यं कल्पसूत्राधिकरणार्थं व्यक्तम् । शेषत्वात्पुस्त्यार्थ-
वाद इति अर्थज्ञानार्थत्वपक्षमेव जैमिनिसमतमनुवदन् भारदारयो-
ऽपि अत्र हस्तावलम्बयति । अध्ययनमात्रवत् इत्यत्रोपनिषदशा-
स्त्रेऽर्थज्ञानानपेक्षा बोध्यते, ननु अर्थावबोध इति स्पष्टमेव तस्मिन्नेव
सूत्रे भाष्यमामलादिध्वर्थज्ञानार्थत्वपक्ष एव सम्यगुपपादित इत्यहो
स्वासिनेव स्वाङ्गुलिच्छेदः । एवचार्यज्ञानार्थत्वपक्ष एव सकलप्रा-
माणिकमीमासकसमतो नाक्षरग्रहणार्थत्वपक्षः । अन्यथाऽर्थज्ञाना-
नन्तरं ज्ञानेऽधीत्येव ज्ञाप्यादिति क्रमविरोधापत्तेः । नक्षत्र्यायार्थज्ञा-
दानां प्राशस्त्यलक्षकत्वमुपपद्यते । रक्तस्यैवायत्तु भाष्ये निरर्थ-
वादस्यल इव विधेरेव प्राशस्त्यलक्षकत्वसङ्कान्तिरासार्थं इत्यादि
वार्तिकौदौ स्पष्टमिति अर्थज्ञानार्थत्वमेवाध्ययनस्य स्वाध्यायवि-
धिना बोध्यते इति न्यायसुधाभाट्टदीपिकादिकृता हृदयम्—**इति ॥**
एतेन—अध्ययनविधेरक्षरग्रहणपर्यन्तवत्तत्रैवैतिसम्भारमीमासादिसि-
द्धान्तोऽपि—**पराह**तः; वार्तिकादिभिरोपात् । विचारानित्यत्वा-
द्यापत्तेरिति मन्तव्यम् ।

व्यप्रत्ययेन स्वाध्यायस्य कर्मत्वाभिधानात् । अतश्च स्वाध्यायात्प्रत्यये प्रयोजनवत्त्वसिद्धौ तात्पर्यप्राहकवशेन लक्षणा अर्थवादेशु । लक्षणीयश्रवणः सन्नहितविधिनियेषाधोक्षितत्वात्

व्यम् । नहि यावद्वेदसमाप्त्याचार्याधीनेन स्मृत्युक्तश्रूपादिनियमै तदुपासनपरेण खतः सर्ववर्णादिप्रशाराहित्येन क्लेशसाध्यमध्ययनं अन्यपुरुषानत्याचार्यकरणरूपफलार्थं कथमप्यनुष्ठानं शक्यते । तस्माद्भार्याजोपास्यत्वेन प्रतिप्रहादिवध्यापनमपि प्राप्तम् ॥

(अध्ययनस्य स्वविधिप्रयुक्तत्वोपसंहारः)

अध्यापनस्यैव विध्यभावे तत्प्रयोजकस्वाध्यायाध्ययनासम्भवात् उपनीतस्य प्रयोजनवदर्थज्ञानार्थं स्वाध्यायाध्ययनविधिना अध्ययनं प्रयुज्यत इति सिद्धे अर्थवादेशु शक्यार्थमादाय तदसम्भवे यावत्सम्भवं प्रयोजनवत्त्वलाभार्थं लक्षणाध्याहारादिकृत्वा धर्माधर्मप्रयोजकत्वं निर्वाह्यम् इति ॥

(एकवाक्यत्वानुपपत्तेर्लक्षणाबीजत्वनिरासः)

तात्पर्यप्राहकवशेनेति । एतेन—शक्यार्थान्वयेन विध्यैकवाक्यत्वासम्भवे तददुरोधेन प्राशस्त्यादिलक्षणा, तथा एकवाक्यत्वमित्यन्योन्याश्रयापत्ति—परिहृता, तात्पर्यप्राहकवशेन तदङ्गीकारे एकवाक्यत्वानुपपत्तेरत्र बीजत्वाभावादित्यर्थं ॥

(लिङ्गर्थभावनाया लोके पुरुषाशयत्वसमर्थनम्)

सन्निहितविधिनियेषाधोक्षित अर्थं लक्षयितुं विधिनियेषार्थकथनव्याजेन लक्षणीयार्थोपेक्षा दर्शयति—तथाहीत्यादिना । लिङ्गलोदत्तव्यास्तावद्ज्ञातभावनाज्ञापकाः तदनुष्ठापकाश्च । भावना च भाव्यतेऽनयेति व्युत्पत्त्या अन्यभावनानुकूलो धात्वर्थातिरिक्तो व्यापारः, यजेतेत्यादिश्रवणोत्तर यागानुकूलं व्यापारं कुर्यादित्यादिरूपेण भावनाविषयाज्ञातज्ञापनस्य प्रवर्तनानुपपत्त्यानुष्ठानस्य च प्रतीते । अतएव भावनाविधायकत्वेन मुख्यं विधित्वं लिङ्गादीना, तद्युताना स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवाक्याना अज्ञातभावनाशत्रयज्ञापकत्वाद्विशिष्टभावनानुष्ठापकत्वाद्विधित्वव्यवहारः, तत्रावापौष्ठापाभ्यां आचार्यप्रतिरोडहं गामानयामि मत्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवानयं इत्यादिव्यवहारात्, प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारे शक्तिलिङ्गादीनाम् । सच व्यापारो गुर्विच्छयाऽहं प्रवृत्तो न तु स्वेच्छयेति व्यवहारात्लोके इच्छैवेत्यभिप्रायेणाह—लोके पुरुषाशय इति ॥

(१) कर्मत्वेन च स्वाध्यायस्य सरकायत्वावगममात् सरकृतस्य च तस्यार्थज्ञानविनियोगसम्भत्तिद्वत्वाद्युक्त स्वाध्यायपदेनार्थज्ञानसाधनस्वाध्यायलक्षणम् । पूर्वसिद्धं पक्षे सक्तुवद्विपरिणामेन मत्वर्थलक्षणाया च स्वाध्यायविशिष्टाध्ययनेनार्थज्ञान भावयेदिति वाक्यान्धोऽवगन्तव्यः । तस्यप्रत्ययस्त्वौपचारिक कर्मत्वमवगमयति । अधोनेन स्वाध्यायनार्थज्ञान भावयेदिति तु पर्यवसितार्थः । साध्यास्तुवीतेत्यत्र ऋक्संस्कारकतया नचनान्तरेणाविनियोगेऽपि यथा

स्तुतिनिन्दारूपः ।

तथाहि—लिङ्गाद्यर्थो लोके पुरुषाशयः । वेदे तदभावलिङ्गादिशब्दनिष्ठ एव कश्चिद्धर्मः । वाच्यतावच्छेदकं

(लोके वेदसाधारण्येनेष्टसाधनत्वमभिधा वा भावनेति मण्डनपार्थसारथिमतनिरूपणम्)

अपौरुषेये वेदेऽपि मत्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवानयनं विधिरिति व्यवहारात् तेषां च विध्यादीना अचेतनत्वेन तादृशेच्छया असम्भवात् यागादिगतेशाधनत्वस्य प्रवृत्त्यनुकूलत्वेन ज्ञातत्वात्स्यैव प्रवर्तनात्वेन रूपेण बोध इति मण्डनमिथा । पार्थसारथिस्तु पृष्ठाद्यधिकरणे वेदे शब्दकर्तृकस्य अर्थप्रतिपादनरूपस्य व्यापारस्य प्रवर्तनत्वमित्याह ॥

(विधिज्ञानमेव भावनेति केषाञ्चिन्मतम्)

अस्मिन् मते कोऽसौ व्यापारः । इत्यपेक्षया केचिदाहुः—प्रवर्तनादि प्रवृत्तिहेतुव्यापार विधिशब्दस्य चाख्यातत्वेन दशलकारस्यारणोपाधिना पुरुषप्रवृत्तिरूपार्थभावना प्रति वाचकत्वम् । तज्ज्ञानहेतुत्वमिति यावत् । सा च ज्ञातेवानुष्ठानशक्येति तद्धैतेतोरपि शब्दस्य तद्हेतुत्वं परम्परया भवत्येव । तत्र च विधिशब्दस्य पुरुषप्रवृत्तिरूपभावनाज्ञानहेतुव्यापारतद्वाचकशक्तिमत्तया विशिशब्दज्ञानं स एव च तस्य प्रवृत्तिहेतुव्यापार इति प्रवर्तनाभिधानीयकं लभते । ज्ञानद्वारेणैव शब्दस्य प्रवृत्तिजनकत्वात् ज्ञानजनकव्यापारतिरिक्तव्यापारकल्पने मानाभावात् । ज्ञानजनकश्च व्यापार तस्य स्वज्ञानं शक्तिज्ञानं शक्तिविशिष्टस्वज्ञानं च । तत्रायथोरन्यतरस्य शब्दभावनात्वं, तृतीयस्य तु तत्र करणत्वमिति विवेकः । एवं स्थिते नियमेन विधिना स्वज्ञानं जन्यते प्रवर्तनात्वेन अभिधीयतेऽपीति विधिज्ञानमेव शब्दभावना—इति ॥

(भावनाया इष्टफलत्वाभिधानम् अर्थभावनाभिधानानुकूलाशक्तिः, अलौकिकधर्मपवच शब्दभावनेति भाट्टाभास्करादिमतनिरूपणम् ।)

भाट्टाभास्करे तु—“अशत्रयविशिष्टभावनाप्रतिपादनं चास्य व्यापारः । तत्र यदि भाव्याशे पुरुषार्थं उपनीयते ततस्तत्प्रतिपादनं प्रवृत्तिहेतुर्भवति नान्यथा; तेन शब्दकर्तृकस्यार्थप्रतिपादनरूपस्य व्यापारस्य प्रवर्तनारूपत्वं सपादयितुं तद्विषयीभूताया भावनाया पुरुषार्थभावात्वं निश्चीयते” इति तत्रत्यशास्त्रात्संस्कारता स्वाभाविकी न हीयते, तत्रात्रापीलादिन्यायबलमालाया स्पष्टम्.

(२) शाब्दोभत्वावच्छिन्न प्रति तात्पर्यज्ञानस्य कारणत्वात् स्वाध्यायविधित्वं सकलस्य वेदस्य प्रयोजनवदतात्पर्यप्राहक इति भवदेवः । तात्पर्यज्ञानस्य शुक्रादिवाक्ये व्यभिचाराच्छाब्दोभत्वावच्छिन्न प्रत्यकारणत्वेन लोकात्. पूर्वं शास्त्रप्रवृत्त्या प्रयोजनवदार्थवगम इति औस्तुभकाराः.

बोधमयाधारणं व्यापारत्व, नतु प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजकत्व-

रूढीपिकाग्रन्थात् इष्टफलकत्वाभिधानं यत् भावनायाः सर्वत्र वेदे शब्दभावना लोके च या प्रतीयत इति प्रवृत्तिरुपायभावनाया इष्टफलकत्वाभिधानं विधिशब्दगतं सैव शब्दभावना प्रवर्तनात्वेन वेदे लिङाद्यर्थ इत्युक्तम् ॥ अशत्रयविशिष्टभावनाप्रतिपादनं चास्य व्यापार इत्युक्तैरर्थभावनाभिधानानुकुला शक्तिरेव प्रवर्तनात्वेन वेदे तदर्थ इति तु पूर्यपादा प्रकाशकाराश्च । **तदुक्तमाचार्यैः** "अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादयः । अर्थास्ता भावनात्वान्या सर्वाथार्थं तेषु गम्यते" इति ॥ सर्वमतेऽपि परस्पर विनिगमनाधिरहस्य स्फुटत्वाद्भोकेऽपि तथात्वापत्तेः क्लृप्तेषु विनिगमनाविरेहेण कल्प्यमन्यत् सिध्यतीतिन्यायेन अतिरिक्तो विधिशब्दनिष्ठोऽलौकिको धर्म एव प्रवर्तनात्वेन वेदे तदर्थ इति न्यायसुधाङ्कन्तमेव युक्तमित्यभिप्रेत्याह—**कश्चिदिति** । अनेन अलौकिकत्वमुक्तम् । एवकारेण च मतान्तरनिरासः ॥

(अलौकिके शब्दधर्मं शक्तिग्रहोपपादनग्रन्थः)

नतु य एव लौकिकाश्चादास्त एव वैदिकाः य एव तेषामर्थस्य एवाभीषामर्थ इति न्यायात् लोके विधिशब्दस्य यत्र शक्तिर्गृहीता, वेदेऽपि तदर्थकेनैव भवितव्यम् । लोके च प्रेषणादिपुरुषधर्मवाचित्वं क्लृप्तमिति वेदे तदभावेन शक्तिग्रहाभावे कथमलौकिकधर्मोपस्थितिरित्याशङ्कानिराकरणाय—**उभयसाधारणमिति** । प्रवर्तना हि प्रवृत्त्यनुकूले व्यापार । तत्र लोके आवापोद्गाभाभ्या व्यापारत्वेनैव सखण्डेनाखण्डेन वा शक्तिग्रहात् यद्दर्मावच्छिन्ने यस्य शब्दस्य शक्तिग्रहो जातः, तद्दर्मप्रकारके बोधे तेन शब्देन जनिते सति तद्दर्माश्रयव्यक्तीना विशेष्यत्वानुपपत्तौ अप्रसिद्धव्यक्तिसाक्षिण्यैव बोधः पर्यवस्यतीति । अपूर्वात्मकार्याविध्यर्थवादिमते लोके प्रसिद्धस्य न्यायस्य पार्श्वसारिमतेचोक्तशब्दभावनायामयवश्यस्य सारणीयस्य अलौकिकप्रेरणावादिमते योजनेन तदुपपत्तेरित्यर्थः ॥ **आख्यातार्थप्रवृत्तीति** । एतच्च दशलकारवृत्त्याख्यातत्वरूपं लवं शक्ततावच्छेदकीकृत्य प्रवृत्तेरन्यलभ्यत्वोपपादनं परमतामिप्रायेणेति आख्यातार्थत्वेन सूचितम् ॥

(आख्यातत्वशक्ततावच्छेदकत्वखण्डनेन

तिबादितत्वव्यवस्थापनम्)

खमतेतु तदंशे शक्ततावच्छेदकभेदेन नान्यलभ्यत्वं प्रतिपाद्यते, किन्तु दशलकारसाधारणख्यातसामान्यार्थकतिबादिपृथक् शक्तिमात्रेण । अतएव आख्यातत्वं तिबाद्यादेशेभ्येव वर्तते, तच्छ्रुण एवाख्यातमिति प्रतीते । भावनाप्रवर्तनादीना तत्तदादेशेभ्य एव तिबादिभ्य उपस्थितेस्तत्तदादेशत्वमेव शक्ततावच्छेदकम्, नतु दशलकारवृत्तित्वरूपमाख्यातत्वम्, आदेशै लकारोपस्थितिमन्तरापि तत्तदर्थोपस्थितेरनुभवसिद्धत्वात्, य-

मपि; तस्यान्यलभ्यत्वात् । तन्न नजोऽभावे आख्यातार्थप्रवृत्त्या कश्चिदुपस्थापितलकारादपि तद्बोधापत्तेश्च । नायादेशोपस्थापितं तद, शतशानजानदेशोपस्थातादपि तस्मात्तद्बोधापत्तेः ॥ नच अनेकशक्ततावच्छेदकस्वीकारे गौरवम्; प्रतीयमानार्थानुरोधेन गौरवस्यापि प्रामाणिकत्वात्, अन्यथा घटपटादिगतद्रव्यत्वस्यैव लघुभूतस्य घटपटरूपायंशक्ततावच्छेदकत्वापत्तेः, वारिणीतीकारादेशस्य रामाविलादौ स्वातन्त्र्येणार्थबोधकतया क्लृप्तीकारस्मारकतया बोधकत्ववदिह लकारस्य स्वातन्त्र्येणार्थबोधकत्वस्याक्लृप्तेश्च । अत श्रूयमाणतदादेशत्वमेव शक्ततावच्छेदकम् । अतएव पचतीति समभिव्याहारे ति इत्येतन्मात्रस्यैव भावनावर्तमानकालैकत्वादिरूपनानार्थकत्वम्, पचेदिति समभिव्याहारे त् इत्येतन्मात्रस्यैव प्रवर्तनाभावनैकत्वादिरूपनानार्थकत्वम्, एवमन्यत्रापि । इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्ववत्त्वदनिष्ठाननुबन्धित्वरूपविध्यर्थत्रयवादिमते पदायत्रयबोधवत् गुणवन्तपदे पृथक्शक्तिरूपनेन पदायैव्यबोधवदिहाप्यनेकार्थस्य बोधः, नत्वेतावता प्रवर्तनाशक्ततावच्छेदकं लिङ्वादिक्, पूर्वन्यायेन तदुपस्थितिं विनापि बोधस्यानुभवसिद्धत्वात् ॥

(आख्यातत्वशक्ततावच्छेदकत्वे भाट्टालंकार-
मतनिरूपणम्)

यत्तु—भाट्टालंकारकृता भावनाया वातुवाच्यत्वे अनेकवर्णसमुदायात्मकेषु धातुषु धातुत्वजातेरसम्भवात् तत्तद्भातुत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वस्वीकारे गौरवापत्तेः यागदानादिशब्देभ्योऽपि तत्प्रतीत्यापत्तेः । आख्यातान्तधातुवाच्यत्वस्वीकारे च लाघवादाख्यातवाचित्वमेवाङ्गीकर्तुमुचितम्, आख्यातत्वं च दशम लकारेषु विद्यमानं लत्वमेव । तदेव च शक्ततावच्छेदकम् । यथाचैकवर्णात्मकाकारादयो विष्णवादिषु शक्तास्तन्तोऽपि न तान् सदा बोधयन्ति, नाप्यकारादिपदोपस्थापिता, श्रौतलिप्यन्यपदजन्योपस्थितेरेव तेषु शब्देषु तत्तदर्थबोधान्वयफलोपधानावच्छेदकत्वात्, तथा 'ल. कर्मणो'त्यादेर्देवाङ्गान्तपातित्वेन वैदिकपरिच्छेदोपस्थितेरेव फलोपधानावच्छेदकत्वात् न खरूपेणोच्चारितात् शतशानज्या सारिताद्वा लकारात् भावनाप्रतीत्यभावो दोषाय ॥ **नच**—खयमशक्ताः शक्तशब्दान्तरस्मरणेन अर्थबोधनार्थं प्रयुक्ता अशक्तिरत्वेन कैश्चिद्यवहृतास्तिबादयः कथं नाशक्तिगवाद्यादितुल्याः स्फुरिति—**शक्लम्**, खसमभिव्याहारे खोपस्थित्यनपेक्षगवादिस्मरणेनार्थबोधकत्वेन गाव्यादीनामशक्तिरूपरूपपत्रंशत्वेप्यत्र तदसम्भवात् । नहि गाव्यादिशब्दोपस्थितिमनपेक्षगवादीनामिव तिबाद्युपस्थितिमनपेक्ष लकारस्यार्थबोधकत्वमस्ति । येन तददेवाशक्तिरत्वं तिबादिषु वक्तुं शक्येत । यथाप्यौकारस्यास्ति स्वातन्त्र्येण बोधकत्वम्, तथापि तत्र खसम-

सिप्रयोजकत्वं, तस्मिन्नेव तु तदर्थप्रबुध्यभावप्रयोजकत्वं संसर्ग

भिख्याहारे आदेशस्मारितस्यैव तस्य बोधकत्वात् । अतएव पूर्वोक्तापभ्रष्टत्वाभावे स्वसमभिख्याहारे खोपस्थित्यनपेक्षार्थ-
बोधकशब्दस्मरणं विवैव य. शब्दो यमर्थं बोधयति स तत्र साधुरिति साधुत्वलक्षणसत्त्वात् गवादीनामिव तिबादीना साधुत्वं निरावाधमिति लत्वमेव साधारणं भावनाशक्तावच्छेदकम् । प्रवर्तनायास्तु असाधारणं लिङ्त्वं—इत्युक्तम् ॥

(आख्यातत्वशक्ततावच्छेदकत्वपरभाट्टालंकार-
सिद्धान्तखण्डनम्)

तन्नः अनेकवर्णसमूहात्मकधातुत्वजातौ प्रमाणाभावेन धातुत्वेन रूपेण भावनाया धात्ववाच्यत्वत् लत्वस्याप्यनेकस्य जातिरूपत्वे मानाभावात् तद्वाच्यत्वस्याप्यनुपपत्तेः, आख्यातान्तधातुवाच्यत्वपक्षेऽपि लाघवादाख्यातवाच्यत्वापादनव-
तिबादिवाच्यत्वमेव युक्तमित्यापादनस्य भवन्मतेऽप्यापत्तेः । “लः कर्मणी”त्यादिमूत्रे दशानामपि लकाराणां लत्वेन सप्र-
ह्लात् लत्वं नामाखण्डोपाधिरुपमस्तीति चेत्, “भूवादयो धा-
त्वत्” इत्यत्र भूवादीनामपि धातुत्वेन संप्रह्लात् तस्याप्यखण्डो-
पाधिरूपस्य धातुत्वस्य शक्तावच्छेदकत्वस्वीकारे बाधकाभा-
वेन तद्वाच्यत्वेऽपि बाधकाभावः । तिबाद्यादेशाना आदेशि-
लकारोपस्थितिं प्रति कारणत्वकल्पनायाः भावनोपस्थितिं प्रति च तिबाद्यादेशगतानन्तशक्तिभ्रमणा कारणत्वकल्पनायाश्च गौरवप्रस्तत्वेन तदपेक्षया भावनाद्युपस्थितिमात्रं प्रत्येव तेषां कार-
णत्वकल्पने लाघवाच्च, कर्तृकर्मोदिरूपशक्यार्थनिरूपितत्वेन व्याकरणात् प्रतीयमानस्य लत्वे शक्तावच्छेदकत्वस्यान्ततो गत्वा तत्रापि हेयत्वाच्च, लवरूपाख्यातत्वस्य भावनाशक्ताव-
च्छेदकत्वे “लःकर्मणी”त्यनुशासनस्य प्रमाणत्वेनोपन्यसनस्य सकलपूर्वांतरन्थविरुद्धत्वेनोपहासास्पदत्वाच्च, भवदुपपादि-
तपूर्वोक्तापभ्रष्टत्वसाधुत्वलक्षणयोर्द्विरेफादिपदेषु अव्याप्त्यति-
व्याप्तिरूपप्रस्तत्वाच्च । अतो न लत्वं शक्तावच्छेदकम्, अपि-
तु तत्तदादेशत्वमेव, तैरेव पचति “पाकं करोती”ति वि-
वरणे धात्वर्थव्यतिरिक्तत्वेन प्रतीयमानाया भावनायाः प्र-
तीतेः । साच यत्रार्थकेन व्यापारसामान्यार्थकेन वा करोतिना वि-
त्रियमाणत्वाच्च यत्ररूपा व्यापारसामान्यरूपा वेति मतभेदो भाट्टहस्यादौ द्रष्टव्यः ॥

(भावनाद्यंशे लडादीनां पृथक्शक्तिकल्पननिरूप-
णमन्यलभ्यत्वोक्तिरसंसर्गोभिप्रायत्ववर्णनं च)

नञ्—प्रवर्तनाभावयोर्भिन्नशक्तावच्छेदकाभावे कथ-
मन्यलभ्यत्वोक्तिः पूज्यपादानाम् इति—वाच्यम्; भाव-
नाद्यंशे लडाद्यादेशानां पृथक्शक्तेरावश्यकत्वात्, तथैव पृथ-
क्शक्त्या लडादेशैरपि बोधसंभवात्, विशिष्टशक्तिकल्पने गौरवात्, प्रयोजकत्वादिसंसर्गोभिप्रायेणैवान्यलभ्यत्वोपा-
दनीयत्वात् । अन्यथा तिबाद्यादेशोपस्थापितस्यैव लिडादेर्लि-

इति विशेषः । प्रयोजकत्वं चात्र प्रवृत्तितदभावकारणीभूते-

इत्वांशे प्रवर्तनावाचित्वं, तेषामेवादेशविशेषाणां साक्षात् भावनावाचित्वमित्येव वैषम्येणाप्यलभ्यत्वोपादाने प्रवर्तना-
व्यैकरूप्येणैव सधैत्रैवादेशोपस्थापितलत्वं शक्तावच्छेदकी-
कृत्य भावनावाच्यत्वोपपत्तेर्गुरुभूतत्वेन लत्वस्य शक्तावच्छे-
दकत्ववृषणेन आदेशविशेषाणामेव भाट्टहस्यादौ अत्र च भा-
वार्थाधिकरणे स्थापितस्य शक्तावच्छेदकत्वस्य नियुक्तिर-
त्वापत्तेः । अतो लडादिसाधारणशक्त्यन्तरेणैव तन्नाभे न प्रवृ-
त्तिप्रयोजकव्यापारत्व गुरुभूतं शक्यतावच्छेदकमङ्गीकृत्य वि-
शिष्टार्थं शक्तिकल्पनं युक्तमित्येवंविधया ससर्गांश एव अन्य-
लभ्यत्वोपादानं युक्तम् ॥

(आख्याताथप्रवृत्तिप्रयोजकत्वं संसर्गं इति भाट्ट-
दीपिकावाक्यस्य भावनामुख्यविशेष्यत्वेना-
विरोधोपपादनम्)

संसर्गं इति । इदं च ससर्गोपादानं लिङ्गार्थस्येच्छादेः
कालादेशैककार्यकारणभावानुरोधेन प्रवृत्तावेव स्वविषयज्ञान-
जन्यानुमितिजन्यत्वतादृशज्ञानजन्यानुमितिप्रयोज्याभावप्रतियो-
गित्वसंसर्गेण प्रकारतयाऽन्यस्य मूलकृता तत्र तत्रोपाधि-
तत्वात् समानसवित्तवेद्यत्वेन यत्प्रवर्तनादिरूपाधं प्रवृत्तिनि-
वृत्तिप्रयोजकत्वमर्थसंसर्गविधयावगतं तदादाय हेयम्, न-
त्वेतावता प्रवृत्तिं प्रति प्रवर्तनाया विशेष्यत्वे तात्पर्यं पूज्य-
पादानाम् ॥

(भावनामुख्यविशेष्यत्वव्यवस्थापनम्)

‘भावप्रधानमाख्यात’मिति सृष्ट्या अनेकेष्वामाख्याताथेषु मध्ये
कस्य प्राधान्यमित्यपेक्षया परिसंहार्यं प्रवृत्तया भावनावि-
शेष्यत्वस्यैव लडादिसाधारणस्यैककार्यकारणभावलाघवसहका-
रेण प्रतीतेस्तद्विशेष्यत्वस्यैव युक्तमतत्वात्, कारणफलनिरूपि-
तप्रवृत्तिविशेष्यत्वे उपस्थित एव प्रवर्तनानिरूपितत्वमात्रकल्पने
लाघवाच्च । यथाहुः—“प्रत्ययार्थं सह ब्रूत” प्रकृतिप्रत्ययौ
यदा । प्राधान्यात् भावना तेन प्रत्ययार्थोऽवगम्यते । तथा
क्रमवतोर्निर्लं प्रकृतिप्रत्ययाशयोः । प्रत्ययश्रुतिवैलाया भा-
वनात्मावगम्यते” इति ॥

(प्रवर्तनामुख्यविशेष्यत्वमतोपपादनम्)

यसु—अत्र भाट्टालंकारकृता प्रकृतोर्लिङ्गाद्यर्थे प्रकारत्वे-
नान्वयार्थं लिङ्गावच्छिन्नशक्तिविषयत्वमेव प्रवर्तनावदाव-
श्यकम्; अन्यथा आख्यातत्वावच्छिन्नशक्तिविषयत्वे लडादि-
श्विव तस्याः प्राधान्यापत्तिरिति मतमुपपाद्य एकप्रत्यये द्वि-
र्भावनाभिधानेऽतिगौरवात् सर्वोख्यातेषु धात्वर्थनिरूपितभाव-
नाप्राधान्यकथनेन स्मृत्युपपत्तेः । निरपेक्षशक्यताशालिन्योर्वि-
धिभावनयोर्गुण्येदकशब्दोपस्थापितयोस्संहारकारकन्यायेनैक-
विशेष्यत्वेऽवश्यवाच्ये मूलोपन्यस्तप्रतीतिमनुसृत्याख्यातार्थस्य
लिङ्गार्थं प्रति प्रकारत्वौचित्याच्च । नहि पुष्यवन्तादिपदं प्रति

इतिहसाधनताज्ञानजनकज्ञानविषयत्वम् । अभावकारणता

सूर्याचन्द्रमसोरिव मिलितयोर्विधिभावनयोः शक्यतेति वक्तुं शक्यम्; लडादिषु भावनाया अप्रतीतिप्रसक्ते । नाप्यनेका-
र्थाक्षादिपदमिनोभयप्रत्ययं प्रत्ययः क्रमेण जनयति । नाप्ये-
कशेषवहुमानेकशब्दसहितः, येन तत्तद्गृहान्तेन अन्विताभि-
धानं तयोः प्रसज्येतेति दूषितम् ॥

(प्रवर्तनामुखविशेषत्वखण्डनम्)

तद्युक्तम्, एकप्रत्ययेन शक्तावच्छेदकभेदेन द्विरभि-
धानस्यैव शक्तावच्छेदकैक्येऽपि द्विरभिधाने बाधकाभावात्,
प्रत्युत्कैकादेशेभ्यः समकालप्रतीयमानानकार्यानां तत्तत्स्था-
नितगतलत्तैकवचनत्वाद्यनेकोपस्थितिसापेक्षत्वकल्पने तत्तत्का-
र्यकारणभावकल्पनागौरवस्य भवन्मत् एवापत्तेः । लदत्वस्यापि
जातिरूपत्वासंभवेनान्ततो गत्वा लडादिदशकान्यतमत्वस्यैव
षकत्व्याद्गतमानकालादिबोधार्थं तिथायादेशैर्लदत्वेन रूपेण ल-
द्वुपस्थितेरावश्यकत्वेन तत एव भावनोपस्थितेरपि अनुभव-
सिद्धाया अवर्जनीयत्वात्, तदतिरिक्तत्ववस्य शक्तावच्छे-
दकत्वकल्पने एव अतिगौरवापाताच्च, केवलं प्रयुक्तैभ्यो दिवा-
करनिशाकरादिशब्देभ्य परस्परनिरपेक्षतया तत्तदर्थप्रतीत्या
पृथगर्थवाचित्वेऽपि पुण्यच्छब्दान्मिलितयोस्तयोरर्थयोः प्र-
तीत्या मिलितार्थवाचित्वस्य तच्छब्द इव लडादिषु केवलं
भावनप्रतीतावपि लिडादिप्रथमार्थस्यैव प्रतीत्या लिडादिष्वपि
तादृशार्थवाचित्वस्य कल्पने बाधकाभावाच्च, एकशक्ताव-
च्छेदकावच्छिन्नेनैव लिडा बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वेऽसाधनत्व-
कृतिसाधत्वादिरूपार्थानां प्रत्येकमभिधानस्य तार्किकादिभि-
स्वीकाराच्च, धात्वर्थनिरूपितप्राधान्यमादाय भावप्रधानमिति
स्मृत्युपपादने तादृशार्थस्य सुवर्धत् “प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं
सह ज्ञातः तयोस्तु प्रत्यय प्राधान्येन” ति स्मृत्यैव सिद्धत्वेन
विशेषत आख्यातपुरस्कारेण भावनाप्राधान्यकथने स्मृत्यन्त-
रस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च, मत्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवानयमितिवदा-
चार्यनिष्ठव्यापारजन्यप्रवृत्तिमानहमिति प्रतीतेरपि प्रवर्तनासा-
धकतया मूलप्रतीत्यविशेषात् तदनुरोधेन प्रवृत्तिविशेषकप्र-
वर्तनाबोधमात्रेण प्रवर्तनाविशेष्यत्वकल्पनाया मानाभावाच्च ।
अतः स्वसमभिव्याहारसाधारण्येन क्लृप्तकार्यकारणभावानुरोधे-
नान्यत्र क्लृप्तं भावनाविशेष्यत्वमेव युक्तमिति प्रवर्तनैव विशेषणं
तस्याम् । ततश्च प्रवर्तनाया स्वविषयकज्ञानजन्यानुमितिजन्य-
त्वतादृशाऽनुमितिप्रयोज्याभावाप्रतियोगित्वसंबन्धाभ्यां नवस-
त्वेऽसत्त्वेवा क्रमेण प्रवृत्तावेवान्वयः । स्वपदं च लिडर्थपरम् ।
तद्वदकानुमितिप्रकारस्तु भाट्टहस्त्यादौ द्रष्टव्यो विस्तरभया-
शोच्यते । प्रयोजकत्वं चात्रेत्यादिना मूलेऽर्थसिद्धं प्रवर्तनाप्र-
योजकत्वमादायान्यल्यन्त्वोपपादनं कृतम्, नतु तात्पर्यवि-
षयीभूतशब्दबोधोपयोगित्वेन तत्कथनमिति दिक् ॥ **योगक्षे-
मेति** । अलब्धलाभो योगः । लब्धस्य परिपालनं क्षेमः ।

च योगक्षेमसाधारणी । तत्त्वं च प्रवृत्तिसामग्रीविघटकत्वमि-

तथाच अनिष्टसाधनत्वानुमित्या लब्धप्रवृत्तिसामग्रीविघटनं प्रा-
प्य तेन सिद्धप्रवृत्त्यभावरक्षणं क्रियत इत्येवं अभावकारण-
त्वमित्यर्थः । यदातु भाट्टसेनैश्वरमतेन मयैतत्कर्तव्यमिति सं-
कल्पात्मिका भावनातो भिन्नैव प्रवृत्तिः, तद्गारेणैव भावनाया
विधिभाव्यत्वमिति स्वीक्रियते, तदा तस्या आख्यातान्तरेष्वप्र-
तीतिः, एवमेवोक्तं भावनाविवेके महामुद्गलभङ्गे । यदि लिड
एव तत्र पृथक्शक्तिकल्पनेऽपि आख्याताार्थभावनाया स्वर्गादि-
भाव्यस्यैव प्रवर्तनाभावात्सामनोऽस्तु विशेषणत्वं प्रवर्तना
प्रतीतिः, अस्तु तदाऽन्यलभ्यत्वम् ॥

(निपद्यस्थले निवर्तनाप्रतीतिप्रकाराणां निरूपणम्)

नतु प्रवृत्तेराख्यातवाच्यत्वेनान्यलभ्यत्वेपि निवृत्तेरन्य-
त्राप्रतीते तदंशे लिडादे शक्तिकल्पनमावश्यकमिति कथम-
न्यलभ्यत्वमित्याशङ्कानिराकरणायैह—**तत्त्वंचेति । अय-
मर्थः**—“न कलञ्ज भक्षयेत्” इत्यादौ तावत् श्रुतो लिडादिः
न प्रवर्तनावत् निवर्तनामभिधत्ते, किन्तु नवो योतकत्वात् नञ्-
समभिव्याहृत एव । तथाच नतु तात्पर्यप्राहकस्य सत्व एव नि-
वर्तनाया शक्तिः । **अथवा**—व्यापारत्वेन प्रवर्तनाविर्तनो-
भयसाधारण्येन व्यापारमात्रे लिडशक्तिः । नञ्प्रवृत्त्यभावप्रयोज-
कत्वरूपतत्संसर्गविशेषतात्पर्यप्राहक । **अथवा**—प्रवर्तना-
त्वेन प्रवर्तनायामेव शक्तिः । नञ्समभिव्याहारे निवर्तनाया
लक्षणा द्रष्टव्या । तथाच कलञ्जभक्षणप्रवृत्ति आख्याताार्थभा-
वनारूपा रागत प्राप्तामुद्दिश्य लिडा तन्निवृत्तिरूपव्यापारफ-
लकव्यापाररूपनिवर्तना विधीयते । शुद्धप्रवृत्त्येद्देश्यत्वासंभ-
वात् हविरातिन्यायेन धात्वर्थकारकादीना उद्देश्यान्तर्गत्या कृति-
विशेषणत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वाद्वा निवक्षायामपि कर्तृकर्मादि-
कारकनिष्ठलक्षणस्यैव विशेषणानामविषयोद्देश्यविशेषणत्वाद्-
पत्त्वा ॥

(नञोनिवर्तनावोधकत्वमततदेकदेशिनोःखण्डनम्)

यत्तु—कैथिनोऽभाववाचकस्यापि लिडादिसमभिव्याहारे
सति निवर्तनावाचित्वम्, नतु लिड, प्रवर्तनावाचित्वेन क्लृ-
प्तस्य तत्रापि शक्तिकल्पने गौरवात् । तथाच रागाद्यर्थप्राप्ता
कलञ्जभक्षणप्रवर्तना लिडादिनोद्दिश्य नञा निवर्तना विधीयत
इति वाक्यार्थवर्णनं—**कृतम्, तत् न**, रागादिनिष्ठप्रवर्त-
नावाचित्वस्य लोके वेदे वाऽक्लृप्तत्वेनानुवादायोगात्, स्व-
निष्ठप्रवर्तनायाशाशास्त्रत्वेन लिडादिना अननुवादात्, वि-
धानेच वाक्यभेदविकल्पाद्यापत् । **एतेन**—भक्षणगतेऽसा-
धनताया अनिष्ठानुबन्धित्वेन यहीताया प्रवर्तनावप्रमे सति
लिडा तामनूय तस्या निषेधो बोध्यते, यद्वन्नभोजनादाविव
कलञ्जभक्षणेऽपि इष्टहेतुत्वं प्रवर्तकत्वेन ज्ञातं तत्र, कलञ्ज-
भक्षणप्राप्येऽस्त्यानिष्ठानुबन्धित्वादिति वाक्यार्थवर्णनं भाट्टलं-
कारकृतोक्तम्—**अपास्तम्**; गीर्वासकमते भक्षणगतेऽसा-

स्वल्पत्र विस्तरः । स च लिङ्गाद्यर्थो विधिवाक्ये प्रवर्तनामेरणाविध्यपरपर्यायः, निषेधवाक्ये च निवर्तनानिवारणानिषेधप्रतिषेधापरपर्यायः । इयं च द्विविधाऽपि शाब्दी भावना ।

धनस्वरूपप्रवर्तनायाः लिङ्गादिभ्यः शक्तिप्रहाभावे कथमप्यप्रतीतेरतिरिक्तशक्तिकल्पने गौरवापत्ते । अत पूर्वाक एव वाक्यार्थो युक्तः । तेन च निषेधेन निवर्तनाबोधे सति प्रवर्तनाविषयत्वेन यागादीष्टसाधनत्वस्येव निषेधविषयेषु निवर्तनाविषयत्वेन अनिष्टजनकत्वस्यापि भाट्टहस्योपपादितरीत्याऽनुमित्या भावे च सति बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानरूपप्रवृत्तिप्रतिबन्धकज्ञानसंपादनद्वारा तादृशप्रतिबन्धकभावरूपप्रवृत्तिसामग्रीविघटनेन यत्रापि इष्टसाधनत्वभावानुमिति तत्र पूर्वशुद्धीतेष्टसाधनताज्ञाने प्रामाण्यनिश्चयकतया प्रवृत्तिसामग्रीविघटनेन च य प्रवृत्त्यभावः, तत्प्रतियोगित्वं प्रवृत्तौ बुद्ध्यते । तथाच निवर्तनायाः प्रवृत्तावन्वये स्वविषयकज्ञानजन्यानुमितिप्रयोज्याभावप्रतियोगित्वसंसर्गस्य संसर्गविधया भावे य प्रवृत्त्यभावः तद्वदकस एव निवृत्तिपदार्थो न तु निवृत्तिर्नामातिरिक्त पदार्थो, येनान्वयत्वमन्वयत्वं न स्यादिति ॥

(प्रेषणाध्येषणानुज्ञास्वरूपविवेचनम्)

लिङ्गाद्यर्थप्रवर्तना हि उत्कृष्टस्य निःकृष्टं प्रति, सा आज्ञा प्रेषणा इति चोच्यते । निःकृष्टस्योत्कृष्टं प्रति सा अध्येषणा, समस्य समं प्रति उत्कर्षापकर्षादासीत्येन सा अनुज्ञा अनुमितिरेति च व्यबह्रियते । एतादृशविशेषस्य प्रवृत्तानुपयोगात् तं विशेषमपहाय उपयुक्तं भेदव्यवहार दर्शयति—**सचेति । शाब्दीभावनेति ॥**

(शाब्दीभावनांशत्रयापेक्षानिरूपणम्)

वेदगतविधিনিषेधवाक्येषु अलौकिकधर्मरूपायास्तस्याः लिङ्गादिशब्दनिष्ठत्वात् यद्यपि यजेतेत्यादिविधेषु निषेधेषु च उभयविधाया अपि शब्दभावनाया तद्विषयकप्रवर्तनान्तराभावेन न कर्तव्यताप्रतीतिः, येनार्थभावनाया इव करणतिकर्तव्यतयो भाव्यस्य चापेक्षयान्वय तेषामुच्येत, तथापि अधीतो वेदः पुरुषस्य यादृशमुपकारं कर्तुं शक्नुयात्तमुपकारं कुर्यादित्यभ्ययनविधितोऽवगमेन तद्वेदभागशक्त्यालोचनया विधিনিषेधाशे तावदीदृश्यवगतिर्भवति—पुंकर्तृकाध्ययनविषयीकृतो यजेतेत्यादिलिङ्गप्रत्यय स्वयमेवाह्याताशे सबन्धस्वरूपेन विज्ञानेन वा करणेनेष्टसाधनविशिष्टार्थभावनारूपवाक्यार्थज्ञानं कृत्वा पुं प्रवृत्तिं कुरुमिति । यद्यपि वार्तिके एतदधिकरणे अभ्ययनसंस्कृतलिङ्गो विधिज्ञानेन इष्टसाधनतयाऽर्थज्ञापयेयुरित्यर्थदर्शनं कृतम्, सा प्रवृत्तिर्नष्टज्ञापनारूपाया प्रवर्तनायाः भाव्ये साधने प्राशस्त्येचापेक्षया अभावात्तस्यामेव तदुपयोगात्तपर्यन्तोक्तिः । तत्र केन कथं किमुद्दिश्य प्रवर्तना निवर्तना च कर्तव्येत्येवमंशत्रयवैशिष्ट्येन बोधितशब्दभावना-

तस्याश्च अर्थयोगं प्रवृत्तिनिवृत्ति । शाब्दभावनाज्ञानं करणम् । करणत्व चात्र भावनाभाव्यतिष्पादकत्वम् । इति-

कर्तव्यतापेक्षाशत्रयसमर्पणार्थसुम्यानशाशत्रयमध्ये प्रकृते इतिकर्तव्यतात्वेन अपेक्षितं प्राशस्त्य निरूपयितुं भाव्यकरणे अनुवदति—**तस्याश्चेति ।** समानाभिधानश्रुत्यवगतभावनाया एव भाव्यत्वं युक्तमिति भावः ॥

(शाब्दभावनाकरणत्वंनार्थव्यत्याज्ञातशब्दस्य किंतु प्रवर्तनाज्ञानस्येति निरूपणम्)

अत्र पुरुषप्रवृत्तिवाचकशक्तिमत्तया ज्ञातस्य विधिशब्दस्य करणत्वम्, सर्वलिङ्गज्ञानानामादिभूतपुजनीयं यदयं लिङ्गप्रवर्तनाभिधायीति सबन्धज्ञानं तदेव करणमिति मतभेदेनिरासाय शब्दभावनाज्ञान करणमित्युक्तम् । अर्थोपस्थितिमन्तरेण शब्दतदर्थसंबन्धानां प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वाभावात् विप्रकृष्टशब्दापेक्षया प्रत्यासन्नार्थज्ञानस्येव करणत्वं युक्तमित्यर्थः । तादृशज्ञानस्य प्रवर्तना प्रति स्वतः करणत्वासमवेऽपि यागादेरर्थभावनाया स्वभाव्यस्वर्गादिस्वरूपनिष्पादकत्वेन पारिभाषितकरणत्वस्येवेहापि तथैव ग्राह्यत्वम् इत्याह—**करणत्वंचेति । भावना** शाब्दीभावना, तस्या भाव्यं पुरुषप्रवृत्तिः तन्निष्पादकत्वमित्यर्थः ॥

(प्राशस्त्यज्ञानादेर्वृत्त्याऽनुपस्थितस्यापि शाब्दबोधविषयत्वमतम्)

अत्र च करणतिकर्तव्यतयो विधিনিषेधज्ञानप्राशस्त्याप्राशस्त्ययोरपि शाब्दबोधे अन्वय इत्येवं केचिद्गणयन्ति ॥ विधिशब्दस्त्वावत् ध्रुवणेनोपस्थापित । तस्य पुरुषप्रवृत्तिवाचकशक्तिरपि स्वरणेनोपस्थापिता । तदुभयनिष्ठज्ञातता च मनसेति तन्निष्ठवाचकशक्तिमत्तया ज्ञातो विधिशब्द उपस्थापित एव । अनेन च यच्छ्रुत्यात् तद्भावयेदिति स्वाध्यायविधितात्पर्यात् शब्दातिरिक्तोपस्थापितमपि शाब्दबोधे भासत एव । यथा ज्योतिष्टोमादिनामधेयम् । यथा वा लिङ्गविनियोज्यो मन्त्र । **तदुक्तमाचार्यैरुद्दिधिकरणे**—अनुपस्थितविशेषणा विशिष्टे बुद्धिर्न भवति, नत्वनमिहितविशेषणेति । एवमर्थवादानामुपस्थिति श्रोत्रेण प्राशस्त्यस्य तु तैरेव लक्षणया तदुभयनिष्ठज्ञाततायास्तु मनसैत्यर्थवादे प्राशस्त्येन ज्ञात्वेतीतिकर्तव्यतान्वयोऽपि उपपन्न एवेति ॥

(करणस्यानन्वयः इतिकर्तव्यतायास्त्वान्वय इति स्वसिद्धान्तः)

वस्तुतस्तु—वृत्त्योपस्थापितार्थस्यैव परपदार्थान्वयबलादेव सर्वैरोहादिषु पदकल्पनायाः स्वीकारादशाब्दस्यान्वयानुपपत्तेः करणस्य करणत्वेन व्यवहारमात्रम्, नत्वन्यत्र प्रकारतया तस्यान्वयः । एवं प्राशस्त्याप्राशस्त्ययोरेवार्थवादादिलक्षितयोर्वृत्त्युपस्थापितत्वादन्वयज्ञानद्वाराऽन्वयः, तथाच प्रा-

कृतव्यता च यथायोगं स्तुतिनिन्दे । स्तुतिनिन्दाज्ञानस्य हि प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजकसहकारित्वं रुच्यरुच्युत्पादनद्वारा लो-

शस्याप्राशस्त्ये एव स्वरूपेति कर्तव्यतेत्यभिप्रायेणाह—**स्तुतिनिन्देति । ननु** विधित एव समीहितसाधनताज्ञानात् प्रवृत्तिसिद्धेर्निषेधत एव अनिष्टसाधनताज्ञानानि वृत्तिसिद्धे प्राशस्त्याप्राशस्त्ययो कोपयोगः^१ तथाच आभ्यामेवैतदुभयसिद्धेस्तदुभयवैयर्थ्यमित्यत आह—**स्तुतिनिन्दाज्ञानस्यहीति ॥**

(**स्तुतिनिन्दयोर्ज्ञानद्वारा प्रवृत्त्युपयोगनिरूपणम्**)

इयं गौ. केतव्ये^१त्यत समीहितसाधनतावगत्या प्ररोचि-
तेऽपि गोकये व्यायासादर्शनात् प्रवृत्तिप्रतिषेधकामस्य पुंस-
स्ततो भवति स्थगितता । बहुक्षीरादिगुणकथनेन तु सा निव-
र्तते इत्यनुभूयमानस्थगिततानि वृत्तिजननद्वारा तज्ज्ञानस्योप-
योगः । **तदुक्तम्**—“नहि तत्करणं लोके वेदे वा किञ्चि-
दीदृशम् । इतिकर्तव्यतासाध्ये यस्य नानुप्रार्थिता” इति ॥
एवंच विधिनियेषाभ्याम् प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्जनने सहकारीदमुभ-
यमिति न तयोर्वैयर्थ्यमिति भावः । यत् ज्ञानं रुच्यरुच्युत्पा-
दनद्वारा प्रवृत्तिनिवृत्त्युपयोगि, तज्ज्ञानविषयं दुर्निरूपमित्यु-
क्तम् । तत्परिहारार्थं परैरिच्छकं प्राशस्त्यमप्राशस्त्यं च न संभ-
वतीति द्योतयन् स्वयं तत्स्वरूपनिर्वचनव्याजेनाह—**बलव-**
द्विष्टेत्यादिना । विधिनियेषाभ्याम् हि इष्टानिष्टसाधनत्वाक्षे-
णात् प्रवर्त्यनिवर्त्ययो प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेष्टानिष्टोत्पत्तावपि
नात्कालिकेष्टानिष्टसाधनत्वस्यापि प्रत्यक्षेणावगमात् द्वेषोत्साह-
प्रभवेन प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावप्रसंगात् तदपनायकप्रेक्षायाम्
श्लेके तदपनायकत्वेन बहुक्षीरा सदपत्या जीवद्वस्ता, अत-
इयं गौ. कृत्येति समभिव्याहारेऽवगतस्य स्तुतिनिन्दाज्ञानस्या-
नुप्राहकत्वं परिकल्प्यते, स्तुतिनिन्दयोश्च रुचिद्वेषोत्पादकत्वं
प्रत्यक्षसिद्धम् । तयोश्च प्रतिपादकापेक्षया फलप्रतिपादक-
त्वेन च निवृत्तापेक्षाणां फलपदचटितपदादीनां तत्कल्पने
गौरवापत्तेः तदपेक्षया प्रयोजनापेक्षिणा अर्थवादानामेव तल्लक्ष-
कत्वं कल्प्यते । स्तुतिनिन्दे एवच प्राशस्त्याप्राशस्त्यापरपर्याये ॥

(**गुणदोषयोः प्राशस्त्याप्राशस्त्यरूपत्वनिरूपणम्**)

तच्च गुणवत्त्वं दोषवत्त्वं च । यथाच ज्ञानजननस्वभावे
शब्दे ज्ञानगतयथाथार्थमकातिशयप्रयोजकतासोचरितत्वादिधर्मः
परैरुणु इत्युच्यते, एवं फलगतक्षिप्रत्वात्तिशये प्रयोजकं वि-
धेयगामि क्षिप्रदेवताकत्वादि गुणपदेन विवक्षितम् । तेनैव
रूपेण तं तं गुणं विधेयगामिनं अर्थवादे बोधयति । शक्यते
च वक्तुं उदुम्बरत्वपणतादिविशिष्टं काष्ठं पापश्लोकाश्रवणादि-
विशिष्टं क्तुफलं जनयतीत्येव **केचिदाहुः ॥**

(**पूर्वमतखण्डनम्**)

तद्युक्तम्, तथात्वे तादृशगुणानां शक्यत्वेन प्रतिपादनात्

(१) स्वतःकर्मानुष्ठाने तन्निरवृत्तौ चोत्पन्नरुचिके पुरुषे रुच्यु-

कसिद्धम् । स्तुतिनिन्दापदवाच्ये प्राशस्त्याप्राशस्त्यापरपर्याये
बलवदनिष्टाननुबन्धित्वानुबन्धित्वयोर्गैतत्वरूपे । ते च य-

लाक्षणिकत्वानुपपत्तेः, “एतानि वै दश यज्ञायुधानि” “एकं
युगीते” इत्याथर्थवादेषु तादृशगुणासम्बन्धे ॥

(**प्रकारान्तरेण गुणदोषयोः प्राशस्त्याप्राशस्त्यरू-
पत्वव्यवस्थापनम्**)

केचिन्नु—गुणत्वं प्रवृत्तिप्रतिबन्धकद्वेषालस्य भङ्गहेतुज्ञान-
विषयत्वं, दोषत्वमपि निवृत्तिप्रतिबन्धकरागभङ्गहेतुज्ञानवि-
षयत्वम्, एतच्चानुगमकमानम् । ज्ञाने विषयतया तत्तद्भङ्गहेतु-
ताप्रयोजकत्वं तु प्रत्यर्थवादं तेन तेनैव रूपेण । अतएव तेना-
मनुष्ठानगुणतात्पर्यपेक्षयते, तादर्थ्येन ज्ञातानामतथात्वाभावात् ।
तथा यस्य यदा यज्ज्ञानार्थं प्रवृत्तिः निवृत्तिर्वा, तं प्रति तदा
तस्य गुणत्वं दोषत्वं च व्यवस्थितं द्रष्टव्यम् । तेन ज्ञेनाविषु
विधिनियेषयोर्बन्धोरेपि शेषभूतानामर्थवादानां च प्रामाण्यम् ।
तस्मात्तदर्थवादप्रतिपादानां गुणदोषाणांमेव प्राशस्त्याप्राश-
स्त्यरूपत्वम् । यथार्थगुणदोषज्ञानस्यैव च यथार्थप्रवृत्तिनिवृ-
त्तिहेतुत्वादर्थवादः श्रुत्या प्रतिपादितानां चापाश्लोकाश्रवण-
सवत्सरपर्यन्तरोदनादीनां प्रमाणाभावेनावास्तवत्वात् वास्त-
वगुणदोषप्रतिपादनार्थं लक्षणोपासनम् । **नच**—एवं प्रकृता-
र्थवादे भूतिगमकत्वस्य यजमानगोचरत्वात् वास्तवत्वाच्च श्रौ-
ततज्ज्ञानादेव प्रवृत्तिसिद्धे क्षिप्रत्वांशानुपयोगात् व्यर्थं तदु-
पासनम् इति—**वाच्यम्**; वायुक्षेपिष्ठत्वोक्त्या क्षिप्रत्वविशिष्टे
तत्र तात्पर्यात् । अन्यथा श्रौते अर्थेऽनुपयोगात्तदानर्थक्या-
पत्तेः तत्प्रतीत्यर्थं लक्षणोपेक्षणम् । **इयान्स्तु विशेषः**—अत्र
तस्यैव अतिशयमात्रं लक्ष्यम्, अन्यत्र तु वास्तवं गुणान्त-
रमेव—**इत्याहुः ॥**

(**यथार्थगुणदोषज्ञानस्य प्राशस्त्याप्राशस्त्य-
ज्ञानरूपत्वाभावसमर्थनम्**)

अत्रेदमवधेयम्—यथार्थगुणदोषज्ञानस्यैव यथार्थप्रवृत्ति-
निवृत्तिहेतुत्वे वायुवैक्षेपिष्ठेत्याथार्थवादलक्ष्यफलगतक्षिप्रत्वरू-
पातिशयज्ञानस्यापि यथार्थत्वाभावात् कथं प्रवृत्त्युपयोगित्वम् ?
नहि लुब्धा पणतानुष्ठाने पापश्लोकाश्रवणादेः तत्कालमनुत्प-
द्यमानत्वेन तद्विषयकशक्यार्थज्ञानस्य अयथार्थत्ववदिहापि क-
र्मकरणाव्यवधानेन क्षिप्रं भूतिफलानुत्पत्तौ अर्थवादलक्ष्यस्यापि
तदतिशयज्ञानस्य संभवयथार्थत्वं नास्तीति वक्तुं शक्यते,
जन्मान्तरे तादृशफलोपपत्तेरभयत्र तुल्यत्वात् । किंच अमा-
त्मकबलवदनिष्टाननुबन्धित्वादिज्ञानादपि यथार्थप्रवृत्तेरानु-
बन्धित्वस्य सर्वसंप्रतिपन्नत्वेन यथार्थज्ञानस्यैव यथार्थप्रवृत्ति-
प्रति कारणत्वं तु दुरुपादमेव । तथात्वेऽपि वा यतः कार-
णस्य प्रायेण स्वधर्मानुरूपधर्माधायकत्वं दृष्टमिति कर्मसाधनी-
त्पादकत्वस्य फलोपहितत्वाभावाद्योग्यत्ववदलम् ।

भूतस्य बायो. क्षिप्रकारित्वात् तत्साध्यस्य कर्मणोऽपि क्षिप्रकारित्वम् अतोऽयं प्रशस्तो यागः कार्य. इत्यादिप्रतीत्यनुरोधेन क्षिप्रत्वरूपकालगतातिशयपिक्षया अन्यस्यैव प्राशस्त्यस्य प्रवृत्तिहेतुत्वं अपापश्लोकश्रवणातिरिक्तस्य प्राशस्त्यस्यैव प्रतीयते । किञ्च यज्ज्ञानात्प्रवृत्तिप्रतिबन्धकाऽऽलस्यनिवृत्तिः, तज्ज्ञानविषयगुणानामनन्ताना प्रतिपुरुषमालस्यभेदेन भिन्नतथैकरूप्याभावे नियमतः तदर्थलक्षणसंभवेनार्थवादाना पदैकवाक्यतानुपपत्तिः स्फुटैः ॥

(क्रियाजन्यदुःखसुखाधिकेष्टानिष्टसाधनत्वस्य प्राशस्त्याप्राशस्त्यरूपत्वम्)

अत उक्तविध प्राशस्त्यमप्राशस्त्य च न समवतीत्यभिप्रायेणैव केचिदेवमाहुः । क्रियाजन्यदुःखापेक्षयाऽधिकेष्टसाधनत्वं प्राशस्त्यम् । तज्जन्यसुखापेक्षयाऽधिकानिष्टसाधनताकत्वमप्राशस्त्यम् । नह्ययमर्थोऽन्यतस्सिद्ध, विधিনিषेधाभ्या इष्टानिष्टसाधनत्वमात्रस्यैवाक्षेपात् । अतएव यत्र नार्थवाद पठित, तत्र विधिना तदाक्षिप्यत एव । यद्यप्येतादृशप्राशस्त्याप्राशस्त्यज्ञानस्य नान्वयव्यतिरेकविधया प्रवृत्तिनिवृत्तिकारणत्वसम्भवः तथापि तज्ज्ञानस्य रूच्यरच्युत्पादनद्वारा प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्योगमात्रत्वमस्त्येव—इति ॥

(पूर्वोक्तमतखण्डनम्)

तदपि न; “हुताया वपाया दीक्षितस्यान्नमश्रीयात्” “नातिरात्रे षोडशिनं शृद्धाति” इत्यभ्यनुज्ञाविधিনিषेधार्थवादेपु विधিনিषेधावगतसुखदुःखापेक्षया वृत्तिदुःखयोरविक्रयस्य वक्तुमशक्यत्वेनैकरूपेण तस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । नहि तात्कालिकदुःखापेक्षया अभिचारफलाधिक्यं बोधनीयम्, तदा “न हिंसादि”ति निषेधेनानिष्टजनकत्वस्य तत्र बोधने प्रवृत्तिप्रतिबन्धकसामग्रीसत्त्वेन प्रवृत्तेरसम्भवात् तज्ज्ञानस्य कथं तदुपयोगित्वम्? नवा श्येनप्रयोज्यनरकादिदुःखापेक्षया तदाधिक्यबोधनम्, तदपेक्षयापि “नहिंसादि”ति निषेधेन नरकादावाधिक्यस्य बोधितत्वात् । अतो नोक्तविधमपि तद्वयम्, किन्तु बलवदनिष्टानुबन्धित्वं प्राशस्त्यं तज्जनकत्वमप्राशस्त्यमित्येव दीक्षितमधुसूदनसामिसंमत तलक्षणं युक्तम् ॥

(इष्टानिष्टयोर्बलवत्त्वस्योत्करागद्वेषविषयत्वरूपस्त्वनिर्वचनेन पूर्वोक्तसर्वदोषनिराकरणम्)

अत्रानिष्टे बलवत्त्वमुत्कटद्वेषविषयत्वम्, नत्वाधिक्यम्, स्वर्गन्तूने तात्कालिकदुःखे प्राचीनकर्मवशेनोत्कटद्वेषोदयात् । अतएव नैव तदा यागादौ प्रवर्तते, नरकन्तूनेपि च तात्कालिके सुखे प्राचीनकर्मवशेनोत्कटागोदयात् । अतएव ह्यभिचारादौ प्रवर्तत एव । अत एव यागादौ कदाचिदेव प्राचीनशुभकर्मवशात् बलवदनिष्टानुबन्धित्वम्, निषेधेषु तज्जनकत्वमिति बलवदनिष्टानुबन्धित्वयोग्यत्वं प्राशस्त्यम्, तज्जनकत्वयोग्यत्वं अप्राशस्त्यं चैकरूप सर्वत्र । तज्ज्ञानस्य च येन

पुरुषेण सर्वदा यागादौ बलवदनिष्टानुबन्धित्वं बुद्धं तं प्रति तद्वृत्तिज्ञानाप्रामाण्यसंपादकतया प्रवृत्तानुपयोगः, अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितबलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानस्य प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वात् । यत्र उभयत्रापि स्वत एव विधিনিषेधावगतिमात्रेणोभयविधज्ञानाभावात्, तत्र प्रतिबन्धकस्यैवाभावात् तज्ज्ञानस्यानुपयोगेऽपि पुरुषविशेषं प्रत्येव तदुपयोगमात्रेणार्थवादप्राप्तामण्यमुपपद्यत एव । अतएव प्रतिबन्धकसत्त्वे तदभावसंपादकतया प्रवृत्तिनिवृत्तिं प्रत्युपयोगमात्रम्, नत्वन्वयव्यतिरेकविधया नियमेन तयोस्तत्करणत्वमित्यभिप्रेत्यैव नियमेन बलवदनिष्टानुबन्धित्वस्य यागादावभावात् न नियमतस्तत्र लिङ्गादीना शक्तिरिति तार्किकमतं दूषितं भाट्टरहस्ये पुन्यपादे । सम्भवति चैतादृशं प्राशस्त्यमभ्यनुज्ञाविधयर्थवादे, वपाहोमोत्तरदीक्षितान्नभोजनस्य निषेधप्रयुक्तानिष्टानुबन्धित्वबोधनात्, विधिना द्वेषाभावजनकत्वेन तदाक्षेपेऽपि द्वेषाभावजनकत्वयोग्यताबोधस्यार्थवादाधीनत्वात् । एवं षोडशग्रहणनिषेधार्थवादेऽपि अप्राशस्त्यम्, ग्रहणजन्ये तात्कालिके स्वल्पेपि दुःखे सामानाधिकरण्येन उत्कटद्वेषविषयत्वात्स्यस्य बलवत्त्वस्य बोधनात् । एवं श्येनेऽपि धर्मत्वोपादनरीत्या बलवदनिष्टानुबन्धित्वयोग्यत्वस्य सत्त्वात् तदर्थवादेनापि तद्वोधनं सुलभमेव, इतरथा कदापि प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । अतएव तामसधर्मत्वस्य स्थापनात् बलवदनिष्टानुबन्धित्वयोग्यत्वरूपाप्राशस्त्यस्यापि सम्भवाभिषेधार्थवादेन बोधितमप्राशस्त्यमपि नैव विरुध्यते ॥

(विधेरेव प्राशस्त्याक्षेपकत्वमतम्)

एतेन—यत्कैश्चित्पूर्वोक्तं प्राशस्त्यमप्राशस्त्यं च खण्डितम्—श्येनाद्यनर्थविशेषोपभूताना अर्थवादाना असङ्गतप्रसङ्गात्, विधिभिरैव विशिष्टाक्षेपसम्भवाच्च, तादृशस्यैव बुद्धिपूर्वकारिप्रवृत्तिविषयत्वात् निषेधेष्वपि अनिष्टजनकत्वमात्रस्य कष्टकर्मतिन्यायादेव सिद्धे बलवदनिष्टजनकत्वाक्षेपस्यैव निषेधं करणात् अर्थवादसापेक्षत्वानुपपत्तेरित्यादिना—तदपास्तम् ॥

(विधेः प्राशस्त्याक्षेपकत्वखण्डनम्)

विधिभि बलवदनिष्टानुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वाक्षेपस्यैव अप्राशस्त्यस्यापि तैरेवाक्षेपसम्भवेन भवन्मतेऽन्यर्थवादानपेक्षस्यैव निषेधं करणादर्थवादानपेक्षत्वस्य दुष्परिहरत्वाच्च, निषेधेषु लोकसिद्धानिष्टजनकत्वबोधने वैयर्थ्येन तत्परिहरार्थं नरकजनकत्वमात्राक्षेपेऽपि तद्गतबलवत्त्वाक्षेपपर्यन्तव्यापारकल्पने प्रमाणाभावाच्च, सर्वत्रापि सन्निहितविधিনিषेधार्थवादैरेव तज्ज्ञानाभावात् तत्तद्विधिविधाना तावत्पर्यन्तकल्पने गौरवाच्च, अर्थवादोभेयविधिविषेधाभ्या प्रयोगे प्राशस्त्याप्राशस्त्यबोधस्य तदर्थवादैरवश्यान्युपगन्तव्यत्वेन नियमेन विधिविषेधैः तदाक्षेपस्य कर्तुमशक्यत्वाच्च । अतएव यत्र सन्निधौ अर्थवादान्तरान्, तत्र तेषा प्रयोजनाकाङ्क्षालम्ब्यप्राशस्त्याप्राशस्त्यज्ञानसम्भवेन विधिविषेधाभ्या न तत्परत्वमपि कल्पनीयम्, गौरवात् ॥

थायोगं विधिनिषेधापेक्षितत्वात्तत्समभिव्याहृताथर्वादर्लक्ष-
णया प्रतिपाद्येते ।

(निरर्थवादविधेः तदाक्षेपकत्वाङ्गीकारः)

यत्र तु “वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत” इत्यादयोऽर्थवाद-
शून्या विधयः, तत्र अगत्या तेषा तत्परत्वमपि । यथाच
तत्रापि वचनातिदेशनामातिदेशाभ्यामिव अतिदेशेनैव प्राश-
स्वस्य प्राप्तौ विधिव्यापारकल्पनम्, किन्तु यत्रोपदेशातिदेश-
योः अभावो यथा दर्विहोमादिषु तत्रैव विधिव्यापारकल्पनम्,
तथोपपादितं कौस्तुभे पूज्यपदे विस्तरभयाच्चोच्यते । तत्सिद्धं
बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वयोग्यत्वं प्राशस्वत् तन्ननकत्वयोग्य-
त्वमप्राशस्वत् इति ॥

(विध्यर्थवादयोः परस्परकाङ्क्षानिरूपणम्)

विधिनिषेधापेक्षितत्वादिति । एतच्चोपलक्षणम्—
अर्थवादापेक्षाया अपि । यथैव विधिनिषेधयो पूर्वापपादितरीत्या
प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपफलजनने तत्प्रतिबन्धविगमद्वारा अर्थवादकृतं
साहाय्यमपेक्षितम्, एव अर्थवादानामपि शक्या गौण्या वा
शून्या भूतमर्थवदतामपि स्वाध्यायविध्यापादितदृष्टप्रयोजनव-
त्त्वलाभार्थं विधिसाहाय्यमपेक्षितम् । ततश्च यद्विधिनाऽपेक्षित
प्राशस्वज्ञानं तदर्थवादे यथार्थवादे तद्विविनेति अर्थवादे
लक्षणया तज्ज्ञानं सुलभमेव । लक्षणाघटकश्च सबन्ध स्वार्थ-
प्रतीतिजन्यप्रतीतिविषयत्वरूपो ज्ञानघटित एव । ततस्तसम-
भिव्याहृतेत्यनेन पूर्वापपादितोभयाकाङ्क्षया प्राशस्तत्वात् कर्त-
व्यमित्येवंरूपा विध्यर्थवादयोरेकवाक्यता सूचिता । तथाच
सिद्धान्तसूत्रम्—“विधिना त्वेकवाक्यत्वास्तुत्यर्थेन वि-
धीनास्यु” इति । विधिना स्तुत्याकाङ्क्षेण प्रयोजनसाकाङ्क्षाणा
अर्थवादानामेकवाक्यत्वात् विधीनां विधेयानां स्तुत्यर्थेन
स्तुतिरूपप्रयोजनेन स्तुतिरूपेण लक्षणिकेन आनर्थक्याभावा-
दर्थवादा धर्मं प्रमाणानि स्युरिति तदर्थं ॥ विधिनेत्यादिप-
दत्रयं निषेधादीनामायुपलक्षणम् ॥

(वाक्यलक्षणसामर्थनम्)

अत एव इयं वाक्ये लक्षणा, नैकस्मिन् पदे, इतरपदाना
वैयर्थ्यापत्ते, तेषा तात्पर्यप्राहकत्वे च विनिगमनाविरहात्,
कारणानुपलत्वात् कार्यस्य क्षिप्रदेवतासाध्यं कर्म क्षिप्रमेव फल
दास्यतीत्येवंविधया संव्यामेव पदानां स्तुत्युपपादकत्वप्रती-
तेषु । अतः पदसमूहामकवाक्य एव लक्षणा । यद्यपि तद्भू-
ताधिकरणवार्तिकोक्तरीत्या वाक्यस्य न वाक्यार्थो अतिरिक्ता
शक्तिरस्ति, येन तच्छक्यार्थसंबन्धेन इह वाक्ये लक्षणा यु-
ज्येत, तथापि स्वार्थसंबन्धमात्रेणैवैह लक्षणास्वरूपाङ्गीकारेण
वाक्ये लक्षणोपपादनं नायुक्तम्; अनुभवस्यैव प्रमाणत्वादिति-
ध्येयम् ॥

भा० ४

तत्र “वायुर्वै क्षेपिष्ठे”त्यादौ स्वशक्यक्षेपिष्ठत्वादिरूपैरेव
लक्षणा । यजमानः प्रस्तरः इत्यादौ तु गौणीगम्यस्वकार्यकर्तृ-

(शक्त्याऽसत्यार्थोपस्थापकानामपि येनकेनचि-
दालंबनेन सत्यार्थोपस्थापकतावश्यकता)

अर्थवादाश्च केचन सत्यार्थस्यैव शक्योपस्थापकाः, केच-
नासत्यार्थस्य तयोपस्थापका । यत्र एष शक्यार्थं सत्यः,
तत्र स्वार्थस्य यथार्थस्यैव सबन्धाल्लक्षणा । यत्रासत्यार्थः, त-
त्रासत्यार्थज्ञानादपि सत्यस्तुतिनिन्दाबुद्धे उदयात्तात्पर्येवि-
षयीभूतस्तुतिनिन्दारूपसत्यार्थप्रतिपादकत्वेन प्रामाण्यमुप-
यत एवेति नार्थसत्यत्वापेक्षणम्, किन्तु प्रमाणं विना अर्थस्य
सत्यत्वासंभवात् शब्दस्य च तत्र प्रमाणात्वादसतश्चार्थस्याभि-
धानासंभवात् सर्वधिया याथार्थस्यौत्सर्गिकत्वात् स्तुतिनिन्दा-
सिध्यर्थं अर्थवादास्यार्थसत्यत्वानपेक्षणेऽपि अभिधानसिध्यर्थ-
मेव कथंचिदेन केनापि आलम्बनेन अर्थसत्यत्वमुपपाद्य तद-
र्थसंबन्धाल्लक्षणेति विवेकं दर्शयितुमुदाहरणभेदं दर्शयति—
तत्रेत्यादिना ॥ कारणस्य हि प्रायेण कार्यं स्वधर्मोपलक्षण-
माधायकत्वं दृष्टमिति कार्यसाधनीभूतत्वायो क्षिप्रकारित्वज्ञा-
नात् तत्साध्यकर्मणि यत् क्षिप्रफलकारित्वरूपसत्यवाक्यार्थ-
ज्ञानं जायते तद्विषयीभूतवाक्यार्थेनैव प्राशस्वलक्षणा वायु-
वैक्षेपिष्ठेत्यादौ ॥

(सोऽरोदीदिति वाक्ये आलम्बनार्थनिरूपणेन
निन्दारूपार्थपर्यवसानम्)

एवं सोऽरोदीदित्यर्थवादिषु स इति तच्छब्देन “तदस्मिन्-
कामयते”ति पूर्वोपकान्तोऽस्मिः परामृश्यते । तत्रजतमित्यत्र
तच्छब्देनाशु । अत्र “पुराऽस्य सवत्सरादिति रजतदान-
निन्दा । तदुपपत्तिश्च “सोरोदीदित्यनेन । तत्रापि कारणानु-
रूपत्वात् कार्यस्य रोदनप्रभवजतदानाद्भेदं भवतीति निन्दा-
रूपमप्राशस्वस्य रोदनप्रभवाशुजन्यं, तन्नन्यरोदनकारित्वादिदो-
षरूपस्वार्थैर्लक्ष्यते । रुदे रोदनं तदप्रभवत्वं च रजते प्रमाणा-
भावादानुपपन्नं केनचिदालम्बनेनोपपादनीयम् । तत्प्रकारध्या-
न्यत्र द्रष्टव्यं ॥

(यजमानः प्रस्तर इत्यत्र तन्निरूपणम्)

एवं “यजमानः प्रस्तर” इत्यादावयोग्यतानिश्चयसत्त्वे न
प्राथमिकवाक्यार्थपर्यवसानम्, यजमानाभेदस्य प्रस्तरे बाधि-
तत्वात्तत्र यजमानपदं यजमानकार्यकारित्वसमानजातीयकार्य-
कारित्वरूपयुगयोगेन प्रस्तरे गौणमहीकृत्य “यजमान प्रस्तर”
इति वाक्यजन्यबोधोत्तरं स्वकार्यकर्तृत्वरूपवाक्यार्थसंबन्धात्
तेन वाक्येन पश्चात् लक्षणेति वक्ष्यते—तत्सिध्यादिसूत्रे ॥

(आपो वै शान्ताः, यदभिघ्रायेत् गवीधुकयवा-
ग्वावेत्याद्यर्थवादानां तन्निरूपणम्)

एवं विधेयस्य यथा कचित् साक्षात् स्तुतिः तथा कचि-

स्वादिगुणैरिति चक्ष्यते । अतः सिद्धं भावनान्वितस्तुति-

द्विधेयापरसंबन्धस्तुत्या विधेयपरसंबन्धस्तुतिलक्ष्यते । यथा वेतवशास्ययाऽऽवकाभिश्चामि विकर्षतीति विधिसिद्धिर्हितैः “आपो वै शान्ता” शान्ताभिरेवास्य शुचः शमयति” इत्यर्थ-वादैः । तत्रापा स्तुत्याऽञ्जन्याना वेतसावकाना स्तुतिलक्षित-लक्षणया । क्वचिदसंबन्धस्यापि अविधेयस्य स्तुतिः तन्निन्दासह-कृता विधेयस्य प्रशस्ततरत्व लक्षयति, यथा गवीधुकस्तुति-पयसः । एवमभिघार्या अम्बका नाभिघार्या इति मीमासन्ते यदभिघारयेत्तत् रुद्रायास्ये पशुभिदध्यात् यन्नाभिघारयेन्न तद्द्रायास्ये पशुभिदध्यादथो खल्वाहु अभिघार्या एवेति विधेयाभिघारनिन्दा तत्प्रतियोग्यनभिघारणस्तुतिनिन्दासह-कृता अभिघारणविधेयकवाक्यतया अम्बकपुरोडासदेवताभूत-रुद्रास्यनिन्दानापादकाभिघारणस्तुति लक्षयति ॥ क्वचिदन्य-विधेयप्राशस्त्यं लक्षयति यथोदितनिन्दा ॥

(केषांचनार्थवादानां स्तुतिफलोभयार्थत्वनिरूपणम्)

प्रतिष्ठारूपवत्वादिं च प्रथमतस्तद्भावमावित्त्वमात्रेण प्रतीतं साध्यत्वाप्रतीतौ वास्तवगुणत्वाभावात् “असत्यं नामैतत् किमप्यन्यदवाप्त्यामी”ति वार्तिकोक्तन्यायेन प्राशस्त्यं लक्षयित्वा किञ्चिद्विधेयकवाक्यतया किञ्चिद्विधुन्नायकतयाप्यु-पयुक्तमपि पुनराकाङ्क्षया फलोर्थमपि भवति । अष्टकपालादि-स्तुति पूतत्वादिगुणकथनस्योपपादनेन सालम्बनत्वकरणाय । एवमर्थवादेऽन्येष्वपि विधिनिषेधसमभिव्याहृतेषु विचित्रग-तित्व मूले आदिशब्देन सहृतीं द्रष्टव्यम् ॥

(यत्र दुःखेनेत्यस्याः स्तावकत्वनिरूपणम्)

एवञ्च यत्र सुखनरकादिरूपे निरुसर्गत एव रुच्यरुची, तत्र प्रयोजनाभावात्प्रतिपादकानां “यत्र दुःखेन समिधे नञ् प्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीत च तत्सुख स्व-पदाप-दम्” । इत्यादीनां प्राशस्त्याप्राशस्त्यलक्षकत्वम्, किंतु विधिनिषेधापेक्षितस्वर्गनरकादिस्वरूपपरत्वमेव ॥

(उपनिषदामपि यथायथं कर्मण्युपयोगनिरूपणम्)

एव दूरस्थानामपि विनाशिदेह्यतिरिक्तनित्यकर्तृभोक्तृ-पात्मप्रतिपादकानामुपनिषदा परलोकफलकर्मवि-यपेक्षितोक्त-रूपात्मपरत्वमेव, उक्तविधानान्स्थानारभ्याधीतस्यापि मिश्रमते सामर्थ्यास्तामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणभावेऽपि विनियोजक-त्वात् न्यायशुधाकारमते “यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्य-वत्तर भवती”ति वाक्ययादा क्त्वङ्गत्वम् । असेसारिसगुणनि-रुणालप्रतिपादकानामुपनिषदा उभयविधोपासनाविधेयपेक्षित-त्वेन स्वार्थपरत्वमेवेति ज्ञेयम् ॥ ननु एवमर्थवादानां प्राश-स्त्याप्राशस्त्यज्ञापकत्वेऽपि कथं धर्माधर्मप्रतिपादकत्वम् ? इत्यत आह—अतः सिद्धमिति ॥ तथाच या विशिष्टभावनारु-

निन्दाविषयकप्रमाणनक्षेत्रार्थवादानां धर्मोपयोग्यो प्रा-

पधर्मप्रमा विधिभिः क्रियते, तस्मात्वेव प्राशस्त्यरूपविशेषणप्र-तिपादनद्वारा इत्येवदेवतादिपदवदर्थवादानामपि तत्प्रमा प्रति कारणत्वं युक्तम् । एवं निषेधार्थवादानामपीत्यर्थः ॥

(अर्थवादानां विधिना साकं पदैकवाक्यतानिरूपणम्)

अत्रचाक्ताधिकरणवार्तिकोक्तरीत्या विध्यर्थवादानां स्वस्वा-र्थबोधे सामर्थ्याभावात् पदैकवाक्यतैव । अर्थापेक्षताया हि स्वार्थपर्यवसितस्य वाक्यार्थान्तरणेण सहेकवाक्यतायामेव अत्र-प्रधानविधोरिव वाक्यैकवाक्यतानियमात् । तदुक्तम्— अक्ताधिकरणवार्तिके ॥ “स्वार्थे परिसमाप्तानां अङ्गा-ङ्गित्वाद्यपेक्षया । वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुन सहस्य जायते” । इति ॥ एतेन—अधिकरणमालादिस्वार्थवादविधोर्वाक्यैकवा-क्यतोक्तिः—अपास्ता ॥

(शाब्दभावनाया इतिकर्तव्यताकाङ्क्षाऽभावः)

यद्यपि प्राशस्त्यस्य शाब्दभावनेतिकर्तव्यतात्वादर्थभावेने-तिकर्तव्यतावत्कथमित्याकाङ्क्षोत्तर इत्यमितीतिकर्तव्यतान्वय-सम्भवति, नखेवं शब्दभावनाया प्रतिविधि कर्तव्यताबोधः ; तद्विषयकप्रवर्तनान्तराप्रतीते, किंतु अर्थभावनायामेव स, अध्ययनविधावेवत्वार्थात् तस्याः कर्तव्यत्वबोधः, प्रतिविधि त्वानुष्ठानावस्था ॥

(केषांचिन्मतेन प्राशस्त्यस्य शाब्दभावनायामन्वयः)

तत्रच प्राशस्त्यसाक्षात्तस्य प्रवृत्ति प्रति कारकत्वासम्भवात् कारणापेक्षयैव प्रशस्तत्वादित्येवान्वयो युक्तः । परंतु तेना-पि रूपेण स्वविषयज्ञानजन्यप्रवृत्तिनिवृत्तिजनकज्ञानविषयत्वस-बन्धेन शब्दभावनायामेवान्वयः केषांचिन्मते ॥

(स्वमतेन प्राशस्त्यादीनामपि परंपरासंबन्धेनार्थ-भावनायामन्वयः)

स्वमते तु अन्यसुबन्तार्थबोधकार्यकारणभावलाघवात्पुरो-धेन स्वविषयज्ञानजन्येष्टविषयकोत्तरागजन्त्यत्वसंबन्धेन प्रा-शस्त्यस्य स्वविषयकज्ञानजन्यानिष्टविषयकोत्तरद्वेषजन्यत्वसंब-न्धेनाप्राशस्त्यस्य स्वार्थभावनायामेवान्वय इति मतभेदज्ञाननाय-समुग्याकारणे—भावनान्वितस्तुतिनिन्देत्युक्तम् । ते-नच स्वरूपसंबन्धेन तयोर्धार्तवर्थे एवान्वय इति केषांचिन्मतं तु अतीव निरस्तं वेदितव्यम्, अन्वयमूलभूतताया सहकार्य-पेक्षया- कारणे कार्ये वाऽन्वयेनैव शमनात् ॥

(अर्थवादानां प्राशस्त्यप्रतिपादकतया धर्मोपयो-गोपसंहारः)

तस्मात् स्वाध्यायविधिनाऽर्थवादस्यापि पुरुषार्थपर्यवसान-बोधनात् परंपरयापि दृष्टफलमेव स्वर्गादिकल्पनामुपपत्तेर्भूता-र्थमात्रस्याप्रयोजनत्वात् प्राशस्त्याप्राशस्त्यपरत्वं लक्षणयाऽऽ-

माण्यमिति । प्रयोजनं पूर्वपक्षे अर्थवादानुपस्थितप्रशास्त्व-
ज्ञानादपि प्रवृत्तौ फलसिद्धिः, सिद्धान्ते तु मन्त्रवदर्थवादा-

नामेव प्ररोचकत्वनिर्णयमाप्तुपस्थितप्रशास्त्वज्ञानादेव प्रवृत्तौ
सेति द्रष्टव्यम् ॥१॥ इति प्रथममर्थवादाधिकरणम् ॥

(२ अधिकरणम् ।)

विधिर्वा । “औदुम्बरो यूषो भवत्यूर्गं वा उदुम्बर ऊर्ग-
पशव ऊर्गैवास्मा ऊर्गं पशूनामोऽयूजोऽवरुध्यै” इत्याद्यर्थ-
वादेषु न स्तुतिलक्षणा, शक्त्यैव पशुरूपफलसंबन्धविधायक-

त्वेन प्रामाण्योपपत्तेः । पशूनि द्वितीयया ऊर्गोऽवरुध्या इति
चतुर्थ्या वा पशूनां साध्यत्वेऽवगते साधनापेक्षत्वादौदुम्बरत्वं

अथ तयोर्थथायोगं विधिनिषेधवाक्योपात्तभावनायामन्वयेन
विशिष्टभावनारूपधर्मप्रयोजनकत्वं सिद्धम् ॥

(अर्थवाद्प्रामाण्यविचारस्य साधारणासाधारण-
प्रयोजनद्वयनिरूपणम्)

अर्थवाद्प्रामाण्यव्युत्पादनप्रयोजनं च सन्दिग्धार्थनिर्णय-
फलादिसिद्धिरूपमसाधारणं तत्तदर्थवादेषु तत्तदधिकरणेषु ज्ञा-
स्यत एवेति तद्विहाय साधारणं प्रयोजनमाह—प्रयोजन-
मिति ॥

(आक्षेपिक्यादिसंगतिस्वरूपनिरूपणम्)

अथ सगति. श्लाक्षाध्यायपदाधिकरणैस्तावत् चतुर्था ।

इति प्रथममर्थवादाधिकरणम् ॥

(पूर्वाधिकरणेन संगतितिनिरूपणम्)

पूर्वाधिकरणे सर्वेष्वर्थवादेषु स्तुत्यर्थत्वेनानर्थक्याभावे सा-
धिते सप्रति केपुचिदर्थवादेषु अन्यविधयापि तदभावोपपत्तेर्न
व्यर्थप्रायस्तुतिपरत्वमाश्रयणीयम् इत्याक्षिप्य समाधीयत इ-
त्येवमाक्षेपिकीं सगतिं पूर्वपक्षोपसंहारे सूचयिष्यते । तदर्थं
“सोमापौष्णं तैतमालभेत पशुकाम” इति वैकृतयागप्रकरण
गतमर्थवाद्विशेषोदाहरणं दर्शयति—औदुम्बर इति ॥

(विषयवाक्यार्थनिरूपणम्)

औदुम्बरो यूषो भवतीति विधिरयम् । ऊर्गवा उदुम्बर इत्ययमं-
शोऽर्थवादः । वाशब्दो वैशब्दार्थः । उदुम्बरशब्देनात्रमुच्यते ।
उदुम्बरो हि पक्षफलद्राऽत्रसमय, पशवो ह्यत्रमया इति लोके
प्रसिद्धम् । अत औदुम्बररूपं यूषं यो भावयति यजमानाय पशू-
न् धारयति सोऽन्वयुं इत्यर्थवादात् । इत्यादीति । आदिप-
देन “न स पाप श्लोक शृणोति” इत्यादीनां पर्णमयीत्वादिभि-

धर्थवादानां संग्रहः । अत्रच प्रकृतोदाहरणे सिद्धान्ते ऊर्गोऽ-
वरुध्यै इत्यन्तोऽर्थवादः, यागफलमेव फलम् । पूर्वपक्षे तु ऊर्गं
पशूनामोऽयूजोऽवरुध्यै” इत्यस्य फलबोधकत्वेन न स्तावकत्वम् ।
‘यस्तूर्वा उदुम्बरः’ इति वेदभाग, स साध्यसाधनभावौ-
चित्यप्रदर्शनद्वारा प्रसंगार्थो भवत्येवेति विवेकः ॥ शक्यैवे-
ति ॥ तत्तश्च तात्पर्यप्राहकमानान्तरसापेक्षत्वेन लक्षणाया दौ-
र्बल्यात् प्रशास्त्वलक्षणाऽङ्गीकार्येत्यर्थः । विधायकत्वेनेति ॥
यद्यपि फलाशे रागत एव प्रवृत्तेर्नाप्रवृत्तवर्तनरूपविधि स-
भवति, तथाप्यज्ञातज्ञापकत्वाशेन विधायकत्वोक्तिः । तथा-
चौदुम्बरत्वस्य फलं अज्ञातं पशुरूपं तद्बोधकत्वेनेत्यर्थः । ननु
कामपदायभावे कथं पशूनां फलत्वप्रतीतिः. येन तद्बोधकत्वेन
प्रामाण्यमुच्यत इत्यत आह—पशूनि । पशूनि द्वि-
तीयया साध्यत्वानामात्रावगमेऽपि योग्यतयेप्सितत्वस्याप्य-
वगमात् भाव्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । साध्यत्वेऽवगते इति ॥

(१) प्रयोजनवदर्थवागमस्य यदेव विषया करोतीति वाक्येन
ऋतुसम्बन्ध. मिद्ध इति अर्थज्ञानप्रयुक्तमध्ययन क्रतावेव पयवस्य-
तीति नियमविधित्वोपपत्तिरित्युपायान्तरव्यावृत्तिफलको नियमवि-
धिरिति कौस्तुभे । न्यायरत्नमालायामु पुरुषार्थेष्वपि द्रव्याजनादिसु
नियमविधुपलम्भात् न क्रत्वर्थेष्वेव नियमविधिरिति नियम इति
नियमविधेरर्थवत्त्वमुपपादितम् ।

(२) रात्रिसत्रे प्रतिष्ठा स्यात् अज्ञाने दृष्टसत्पितिः ।

तथा श्वेनादिवाक्यानां नामता भेदकारणम् ॥ १ ॥

वारुण्ये तथा दान वमन वैदिक तथा ।

सोमयागपरत्व च ज्योतिष्टोमपदस्य यत् ॥ २ ॥

निवेशन च धार्यानां मध्यमानरूपस्य च ॥ ३ ॥

स्थानापत्तिरिदादीनां रुद्रे रोदनवाच्यपि ॥ ३ ॥

उत्तराणां त्रिधापिक्या कृत्स्न च त्राहणो भवेत् ।

सोमविधाप्रजादीनां नित्यत्वं षष्ठस्यितम् ॥ ४ ॥

द्रयोः प्रणयन मध्यपर्वणोः सप्तमोदितम् ।

अर्थवादगतैल्लैः प्रकृतिवत् तथाष्टमे ॥ ५ ॥ इति कौस्तुभे ।

साधनम्, सन्निधानात्, ऊर्जेति तृतीयाश्रवणाच्च भवतीत्याख्यातेन च लक्षणया शक्तयैव वा भावनाभिधानाद् भूषातोश्च यूपोत्पादकच्छेदानघनुवादकश्वादाप्रसाथत्वेन च लेट्वनिश्चयात् उभयविशिष्टभावनाविधायकत्वोपपत्तिरित्याक्षेपे प्राप्ते—

यूपकर्तृकभावनाक्षिपायां भावनायां यूपस्यैव भाव्यत्वौचित्यात् सन्निधानाच्च यूपोद्देशेनैवोदुम्बरत्वविधिः, ननु

(औदुम्बर इति विकारप्रत्ययस्यान्यथासिद्धत्वाद्धितीयाचतुर्थीश्रुतिभ्यां पशुफलत्वनिरूपणम्)

एतेन—औदुम्बर इति विकारार्थतद्धितेन यूपतात्पर्यग्राहकबलात् यूपरूपविशेषोके यूपपदोपात्प्रत्यासत्याच्च यूपार्थैव स्यात् इति—निरस्तम्, तदपेक्षया वलीयस्या द्वितीयाचतुर्थीश्रुत्या पश्वर्थताया बोधने सति नान्तरीयकतया प्राप्तयूपरूपाश्रयजनकत्वेन तद्धितोपपत्तेः समानपदश्रुतेरन्यथासिद्धत्वादित्यर्थं ॥

(यजेत स्वर्गकाम इत्यादाविव सन्निधानात् उदुम्बरसाधनतानिरूपणम्)

सन्निधानादिति ॥ यथैव “यजेत स्वर्गकाम” “सर्गैभ्यो ज्योतिष्टोम” इत्यादौ तृतीयाद्यभावेऽपि स्वर्गादिगतसाध्यत्वप्रतीत्या सन्निधानमात्रेण यागस्यापेक्षितसाधनतावगतिः, तद्विद्वाहोपार्थं ॥ यद्यपीह ऊर्जेति तृतीययापि साधनतावगतिः सुलभा; तथापि पर्णतादौ तदभावात् सन्निधानमात्रस्यैव तद्धेतुत्वेनोक्तिः ॥

(सन्निधानावगतेऽसाधनतयैव प्रवृत्तिसिद्धेर्विधिवैयर्थ्यपूर्वपक्षादिरूपप्राचीनैतदधिकरणशरीरम्)

अत्र प्राचीनैः सन्निधानादेवौदुम्बरत्वस्य साधनतावगतौ तेनैवेष्टसाधनताज्ञानमात्रेण प्रवृत्तिसिद्धे नार्थो विधिनैत्येतत्पर्यन्तमपि पूर्वपक्षं कृत्वा विध्यभावे औदुम्बरसाधनताक्षिपाया भावनाया सैव भाव्या स्यात्, न फलम्, विप्रकृष्टत्वात्, विधौ च सति पुरुषप्रवर्तनात्मकत्वात्, अपुरुषार्थं च पुंस प्रवर्तनाऽयोग्याद्यगस्येवोदुम्बरताया भाव्यता परित्यज्य फलस्यैव पुरुषार्थभूतस्य भाव्यत्वमुपपद्यते ॥ अतोऽवश्यमपेक्षितं विधिवमर्थवादतो विधेयस्यैव स्तुत्यर्थत्वनियमात् तदनुपपत्त्या लेट्वकल्पनयोग्येयम् । नच फलपरत्वे अर्थवादता संभवति । नहि स्तुतित्वेन विधिशक्तिमुपजनय्य पुनस्तेनैव फलकल्पना संभवति, वाक्यावृत्तिरूपवाक्यभेदापत्तेः । अतोऽर्थवादत्वमेवेति सिद्धान्तितम् ॥

(प्राचीनमतखण्डनेन विधित्वाङ्गीकारेण पूर्वपक्षनिरासः)

तद्युक्तम्; विष्येकवाक्यता विनाऽर्थवादत्वानिश्चयेन तस्य विधिनियमकत्वायोगाद्गन्तनाय कपिजलानित्यर्थवादा-

फलोद्देशेन; कामशब्दाद्यभावेन फलत्वस्य तथाऽनुपस्थितेः । किञ्च भवन्मते गुणफलसंबन्धोऽयम् । नचासौ संबन्धिनः आश्रयालाभात्, “सोमापौष्णं त्रैतमालभेत पशुकाम” इति प्रकृतस्य यागस्याश्रयत्वे हि यूपग्रहणानुपपत्तिः । यूपस्य तु अप्रकृतत्वादेवाश्रयत्वानुपपत्तिः । अतिदेशेन तस्योपस्थितिस्तु बुद्धादिप्राप्तान्तरसाधारणीति तेषामप्याश्रयत्वे तथैव यूपग्रहणानर्थक्यम् । वाक्येनाश्रयदाने च वाक्यभेदः । त-

भावेऽप्यप्राप्तार्थतया लेट्वनिश्चयस्येवेहापि तदुपपत्तेरर्थवादत एव निश्चयग्रहेऽपि “ऊर्गवौ उदुम्बर ऊर्गैवासा ऊर्ज” इत्यन्तस्य पूर्वपक्षेऽपि स्तावकतान्नीकारात् तेषापि तदुपपत्ते विध्युत्वात्पर्यन्तपूर्वपक्षस्य तन्निराकरणसिद्धान्तस्य च करणे प्रयोजनाभावादित्यभिप्रेत्य विधित्वमङ्गीकृत्यैव पूर्वपक्षे वाक्यार्थमाह—भवतीत्याख्यातेनेति ॥

(मतभेदेन भवतीत्याख्यातेन लक्षणया शक्तयैव वा भावनाभिधानम्)

साध्यसाधनसंबन्धस्य क्रियागर्भत्वाद्दण्डेन घटो भवतीतिवच्च क्रियामात्रसंबन्धे पुरुषप्रवर्तनाऽविषयत्वेन विधिवैयर्थ्योपपत्तेरवश्यं पुरुषनिष्ठो य कश्चन प्रवर्तनासाध्यो व्यापारो वाच्यः । तस्यच प्रयोज्यव्यापारार्थकथातुषु यद्यप्याक्षेपणबोध संभवति, तथापि तस्य विध्यन्वयाद्य शब्दत्वे वक्तव्ये येषां मते करोतिविधियमाणं तिष्वादिर्कं शक्तावाच्छेदकं तेषां मते इह शक्याख्यातादप्रतीते लक्षणया भानम् । येषां तु मते केवलं तिष्वादिर्कमेव तत्, तेषां मतेतु शक्यत्वे तदभिधानमिति विवेकः ॥ तथाच उदुम्बरत्वेन भावयेत्, किमित्यपेक्षायां आर्थवादिकं पशुरूपफलमन्वेति । अतः पशुकर्मकोदुम्बरकरणको व्यापार प्रवर्तनासाध्यतयाऽवगम्यते इति भावः ॥ उक्तस्यापि प्रयोजकव्यापारस्य प्रवर्तनासाध्यत्वानवगतौ इष्टभाष्यकत्वानिश्चयान्नेष्टसाधनताज्ञानमित्यर्थं ॥

(कामपदाद्यभावेन रात्रिसन्नयायाप्रवृत्त्या च पशूनाप्रोतीत्यस्य फलसमर्पकत्वनिरासः)

तथाऽनुपस्थितेरिति ॥ द्वितीयाया जन्मत्वमात्राविधायकत्वेनेऽसत्तत्समानाधिकरणभाव्यत्वस्य कामशब्देनेवानुपस्थिते । यद्यपिवा कथंचिदुपपद्येत, तथापि पशूनाप्रोतीति वर्तमाननिर्देशात् वर्तमानफलस्यानुपलब्ध्या वाधात् भविष्यत्काललक्षणापत्तिरित्यर्थः । अत एव—अपूर्वसाधनतयेऽपिसार्थतयैव नैराकाङ्क्षात् न रात्रिसन्नन्यायोऽपि इति—पर्णमय्यधिकरणेण वक्ष्यते ॥

(एतदधिकरणेन पर्णमय्यधिकरणपौनरुक्त्यपरिहारः)

एवं चात्र फलमात्रपरतानिराकरणेन स्तुतिपरत्वे स्थिरीकृते तत्र रात्रिसन्नवदर्थवादस्यैव सतः फलपरत्वं अवश्यं नि-

स्वाद “ऊर्गवा उदुम्बर” इत्यादिरथैवाद् एवौदुम्बरत्वस्येति सिद्धम् । प्रयोजनं यागफलत्वं फलान्तरकामनायामौदुम्बरो

(३ अधिकरणम् ।)

हेतुर्वा ॥ चतुर्मास्येषु “शूर्पेण जुहोती”ति शूर्पकरणकं होमं विधाय श्रुतेन “तेन ह्यन्नं क्रियते” इत्यर्थवादेन न स्तुतिलक्षणा, अपितु होमसाधनत्वे साध्ये अन्नकरणहेतुत्वं विधी-

राकरिष्यते इत्यपौनरुक्त्यमपि । चतुर्थ्यां फलपरत्वेऽपि स्वाद्यव्योपात्तधूमार्थतयैव नैराकाङ्क्षत्वात् न तदुपात्तफलपरत्वम् । वलवतोऽयाकाङ्क्षाभावेऽन्वयप्रयोजकत्वासंभवात् इत्याशयः ॥ दूषणान्तरमाह—किंचेति ॥ स्पष्टार्थमेतत् ॥ उदु-

यूप इतरथा स्वादिरः पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु औदुम्बर एवेति ॥ २ ॥ इति द्वितीयं विधिवन्निगदाधिकरणम् ॥

यते । नह्यत्र पूर्वत्र भाव्यत्व इव किञ्चित् कल्पनीयमस्ति । हिशब्दश्रुत्यैव हेतुत्वाभिधानात् । हेतुश्च व्याप्तिमन्तरेणानुपपन्नो यद्यदन्नकरणं तेन तेन होतव्यमिति व्याप्तिवचनं

स्वरत्वस्येति ॥ यत् प्रधानफलं पशुरूपं तदुपकारकतयोर्गर्वा उदुम्बर इत्यादिनोचितं उदुम्बरत्वं प्रशस्तमिति स्तुतिसाधकतयार्थैवादात्वमित्यर्थः ॥

इति द्वितीयं विधिवन्निगदाधिकरणम् ॥

हेतुर्वा ॥ चतुर्मास्ये इति । तदन्तर्गतवहणप्रघासे इत्यर्थः ॥ होमं विधायेति ॥ तैत्तिरीये “करम्भपात्राणि जुहोतीत्यनेनेति भावः । करम्भपात्राणि जुहोती”ति वचने भाष्याल्लिखितेऽपि कौस्तुभे लिखितत्वात् प्रामाण्यात् । तदत्र शूर्पकरणकमित्यर्थसिद्धम् । तेन फलत्वं शूर्पकरणत्वं विधायेत्यर्थः । एतच्चाप्राप्तार्थत्वेन विधित्वनिश्चयार्थमुक्तम् । एतेन—“तेन ह्यन्नं”मित्यस्यार्थवादात्त्वाभावे विधित्वस्यानिश्चयात् निर्विषयो हेतु इति—निरस्तम् । अत एव—तेनेति स्तावकत्वेनाभिमतस्यैव इहोदाहरणत्वम् । इदं तु पूर्वपक्षे साध्यप्रदर्शनार्थं सिद्धान्ते स्तुत्यप्रदर्शनार्थम् इत्यपि ध्येयम् ॥ विधीयते इति ॥

(हिशब्दावगतहेतुत्वान्यथानुपपत्त्या व्याप्तिकल्पनानिरूपणम्)

अज्ञातं ज्ञाप्यते नह्यत्रानुयाजा इत्यत्रेवेत्यर्थः ॥ ननु लोके पूर्वं व्याप्त्यवगमेनैव हेतुत्वावगमस्य दृष्टत्वात् इह तदभावे कथं तदवगम इत्यत आह—हेतुश्चेति ॥ यथैव धूमो वह्निज्ञानजनक इत्याप्तोपदेशादेव व्याप्त्यनुमानमेवमिहापि वे-

(१) पर्वमध्यधिकरणन्यायेनासाधिकरणस्य पौनरुक्त्याशङ्का हि वार्तिककारैरेव बटुभिः प्रकारैः निरसिता (१) यथा अनेन गतार्थत्वात् तदेव पुनरुक्तमिति शङ्का स्यान्न तु पुनरिदं पुनरुक्तमिति, (२) इहार्थवादात्तदोषनम्, तत्र फलविधित्वनिराकरणमात्रम्, (३) इहाविशेषेण द्रव्यगुणक्रियादिविधिसरूपविषयत्व तत्र फलविधिसरूपणामिति, (४) सर्वविधिसरूपणा केवल विधित्वनिराकरणेनार्थवादात्त्वमत्र, तत्र तु अर्थवादात्स्यैव सत फलविशेषसम्बन्धोऽपीत्यधिकाशङ्केति, (५) फलविधावेव यत्र भेदेन स्तुतिफलपदानि सन्ति तदत्र विषयः, यत्र पुनस्तावन्मात्रेणैव फल स्तुतिर्वा वक्तव्या तेषां चतुर्विध विषयत्वम्, (६) विज्ञापितारथार्थानां तत्रात्रातादृशानां विषयत्वमिति वा । (७) साधनोपयोग्यविचारमनादृश्या-

दावगतहेतुत्वान्यथानुपपत्त्या “अर्थाद्वा कल्पनेकदेशत्वा”दिति न्यायेन श्रुतशब्देकदेशभूतं शूर्पस्य होमसाधनत्वं अन्नकरणत्वात् हेतोरतो यदन्नकरणं शूर्पमन्यद्वा तेनापि होतव्यमिति श्रुतानुमित्ताभ्या एकदेशावयवाभ्या निष्पन्नं विधिवान्यर्थं कल्पयत इत्यर्थः ॥ व्याप्तिवचनमिति ॥ व्याप्तिपूर्वकवचनमित्यर्थः ॥ ननु हेतुवनेक्षविधित एव शूर्पहोमसम्बन्धविधानोपपत्तेरर्थवादादेव इव वैयर्थ्यं हेतुत्वबोधनेऽपीत्यत आह—ततश्चेति ॥ पिठरं मृदाण्डं । ततश्च यद्यदन्नकरणं तेन तेन होतव्यमिति कल्पितविधिना सर्वेषां होमसाधनतालाभस्तत्प्रयोजनमित्यर्थः ॥

(आपेक्षिकस्य दर्श्यापिठरादिसाधारणस्य साधकतमत्वस्य निरूपणम्)

नच—पाकस्यैव साधकतमत्वेनान्नकरणत्वं न दर्श्यादीनामिति—युक्तम्, कृष्टलाङ्गलाद्येषु साधकतमत्वोपपत्तेः, इतरथा शूर्पेऽपि तदभावेन तस्तुत्यालम्बनत्वेनोच्यमानस्यापि तस्यानुपपत्ते इति ॥ ननु सर्वेषां होमसाधनत्वे शूर्पस्यैवेह विधानं व्यर्थं तत्परिहाराय च तस्यैव मुख्यतयाश्रयताकल्पने प्रत्यक्षश्रुतेनैव नैराकाङ्क्षेण आनुमानिकतत्साधनत्वकल्पनानवसरभ्युपेय वा केवलसाध्याशविचारस्तत्रात्र पुनः साध्याशविचारमनादृश्याभ्युपेय वा केवलसाधनाशविचारः इति वा—इति.

कौस्तुभकारास्तु—शिश्वबुद्धिवैशद्यार्थमधिकरणान्तरारम्भ इति वदन्ति.

सेधरमीमांसाकृतस्तु—“ऊर्गवा उदुम्बर”इत्यादीना प्रतीयमानार्थविधायकत्वनिरासेन स्तावकत्वमत्रोपपाद्यते, तत्र तु अर्थवादस्यैव सत. फलसमर्पकत्वमात्रं निषिध्यते इति न पौनरुक्त्यशङ्कापीति वर्णयन्ति । तदेतदर्थवादाधिकरणेनैव गतात्त्वात्तदीयमधिकरणशरीरं न युक्तमिति तु बहवो मन्यन्ते । सर्वेषां च न पुनरुक्तमिदमधिकरणमिति मन्तव्यम्.

कल्पयति । ततश्च श्रुपादन्यस्यापि दर्वीपिठरादेर्होमसाधन-
त्वप्रतीतिर्विधौ श्रुपपदमुपलक्षणमवयुत्वानुवादा वा । यद्वा
तच्छब्देन श्रुपस्यैव परामशौतद्रतमेवाज्ञकरणत्वं हेतुः । तेन
विशिष्टैव व्याप्तिकल्पनादज्ञकरणासमर्थश्रुपस्यावृत्तावपि न
विधिस्थं श्रुपपदं अन्यथा नेयमिति पूर्व. पक्षः ।

सिद्धान्तस्तु क्रियत इति लडन्तनिर्देशाद्गतमानाज्ञकरणत्व-
स्य हेतुत्वं वाच्यम् । नच होमकाले अज्ञकरणत्वं संभवति ।

इत्यत आह—श्रुपपदमिति ॥ अर्थवादप्रतीतान्नकरणमात्र-
वृत्तिहोमसाधनत्वानुरोधेन श्रुपपदं लाक्षणिकम् । जुहोतीति-
पद तु साध्यनिर्देशप्रदर्शनद्वारा होतव्यमिति विधिकल्पकत्वात्
व्यर्थम् । अधवा—यद्यदज्ञकरणं तेन तेन जुहोतीत्येवं वि-
यथैकवाक्यतापक्षं सत् विधायकमेवेत्यर्थं ॥ अवयुत्वानु-
वादा चेति ॥ अनेकप्राप्तावेकं पृथक्कृत्य “एक वृणीते”
इत्यादिवदनुवाद इत्यर्थः । एतद्रोपद्वयापत्तेः प्रकारान्तरेण
पूर्वपक्षमाह—यद्वेति ॥

(अज्ञकरणसमर्थश्रुपमात्रगतकरणत्वविवक्षयाऽ-
पि न्यायसुधामतखण्डनेन पूर्वपक्षनिरूपणम्)

यत्—अत्र हिशब्दोपात्तहेतुत्वविधौ तृतीयोपात्तकरणत्व-
स्योद्देश्यत्वात्स च प्रतिपादकोपात्तेन श्रुपेण विशेषमशक्यत्वात्
तद्गतान्नकरणत्वस्य हेतुत्वमिति न्यायसुधाया विशिष्टोद्देशे वा-
क्यभेदापादनसूचनं, तत्तच्छब्दार्थस्य श्रुपस्य प्रकृत्यर्थत्वेन
तृतीयोपात्ते करणत्वेऽन्वयव्युत्पत्तेर्विशिष्टान्वयप्रयुक्तवाक्यभे-
दाप्रसक्तेरयुक्तमिति यद्यदज्ञकरणं श्रुपं तेन तेन होतव्यमिति
विशिष्टैव व्याप्तिकल्पनात् युक्तोऽयं पूर्वपक्षः इति ॥

(तेनहीत्यत्र स्तुतिप्रतीतौ स्वारस्यनिरूपणम्)

तदप्रतीतेरिति ॥ अर्थवादत्वपक्षेऽवर्तमानाप्यन्नक्रिया
वर्तमानेव लक्षणया रुच्यर्थसुच्यते । नहि भूते भाविनि वा ता-
दृशी प्रीतियार्दृशी वर्तमाने, नवा वर्तमाने शक्तिस्तादृशी या-
दृशी फलोपहिते अतो वर्तमानशक्तिर्न स्तोतुं कृतं करिष्यमाणं
वा स्तोतुमस्मत्पक्षे क्रियत इति निर्देशोपपत्तिः । हेतुविधि-
पक्षे तु प्रमाणान्तरसिद्धान्तानुवादकत्वाभावाद्यथाश्रुतादितदन्य-
थाकल्पनं दोष एवेत्यर्थः ॥

(१) तेनेति तच्छब्दस्य श्रुपपरत्वेऽपि तत्कारणत्वस्य विशिष्टस्यो-
द्देश्यत्वासम्भवाद्देवत्वाधिकरणन्यायेन केवलहोमसम्बन्ध एवोद्देश्य
इति न दोषः ।

अतो लटो भूतभवव्यक्तालान्तरलक्षणा विधौ तवाप्यैव-
श्यकी । यद्यपि चेयं प्राशस्त्यलक्षणोपयोगिगुणघटकत्वा
ममाप्यावश्यकी, तथापि अनुवादस्यत्वात् प्राशस्त्योपेक्ष-
त्वाच्च सा न दोषः, वर्तमाननिर्देशं विना तदप्रतीतेः ।
किञ्चापेक्षितप्राशस्त्यपरत्वे संभवति नानपेक्षितहेतुपरत्वा-
ङ्गीकारो युक्तः । अतः सिद्धं सर्वेषामर्थवादानां स्तावकत्वेन
प्रामाण्यम् ॥३॥ इति तृतीयं हेतुवन्निगदाधिकरणम् ।

(नह्यत्रानूयाजेत्यत्र तु हिशब्दस्य हेतुपरत्वम्)

अत एव यत्र नैतादृशलक्षणादिदोषोपात्तित्वात् “नह्यत्रानू-
याजानी”त्यत्र भवत्येव हेतुपरत्वम् । प्रकृतौ हि प्रयाजानु-
याजयोर्द्वे चतुर्युहीते । उपभृत्तु “अष्टानुपभृत्ति शृङ्गाती”त्य-
ष्टत्वसत्यान्नात् प्राप्तमपि प्रयाजानुयाजसाधनार्थमष्टयुहीतद्व-
यमेकमेव वाऽष्टयुहीतं न कार्यम् । अपितु एकं प्रयाजार्थं च-
तुर्युहीतमपर अनूयाजार्थं इत्येवं चतुष्कद्वयलक्षणया चतुर्युही-
तद्वयमेव ॥ कुत १ आतिथ्याया चतुर्युहीतान्याज्यानि भ-
वन्ति । नह्यत्रानूयाजानीत्यान्नात् । अत्रच चतुर्युहीतानीति
बहुवचनश्रवणात् त्रीणि चतुर्युहीतानि विधातुं अनुयाजाभा-
वस्य हेतुत्वमुच्यते । तेनानुयाजसामान्याभावहेतुकचतुर्थच-
तुर्युहीतनिर्दिष्टिफलकत्रित्वविधिस्तदोपपद्यते । यद्यष्टपदे चतु-
ष्कद्वयविधानं प्रकृतौ भवेत्, अन्यथा चतुर्युहीतद्वयस्यैवाप्राप्ति-
स्तदनुपपत्तेः । अत एतत्प्रयोजनसिद्ध्यर्थं हेतुत्वबोधनेऽपि
नात्र कथञ्चिदपि लक्षणादिप्रसक्तिः इति ॥ नानपेक्षितेति ॥

(तृतीयया निरपेक्षकारणत्वावगमादिविधोऽनेन
पूर्वपक्षोपमर्दनेन सिद्धान्तोपसंहारः)

अर्थवादत्वे विधिनाकाङ्क्षितं संबन्धो भवति, हेतुविधेस्तु
स्वत एव निरपेक्षतया विधेः विधायकत्वोपपत्तेः नाकाङ्क्षा, प्र-
त्युत दर्व्यादीनां साधनत्वे विकल्पोपात्तेः समुच्चयपक्षे तृती-
यावगतनिरपेक्षकारणतावाधापत्तेः तत्स्वारस्यभङ्ग एवेति
भावः । यथाच तृतीयादिभिः निरपेक्षकारणत्वाद्यभिधानं तथा
कौस्तुभादौ द्रष्टव्यम् । प्रयोजनं स्पष्टत्वान्नोक्तम् ॥

इति तृतीयं हेतुवन्निगदाधिकरणम् ॥

(२) समर्थं पदविधिरित्यस्य सुबादिविधावपि प्रवृत्त्यावश्यकया
श्रुपस्येतेरपामपि कारणत्वे सापेक्षत्वलक्षणसामर्थ्येन सुवदुपपत्ति-
रिति श्रुपमात्रकरणत्वम्.

(४ अधिकरणम् ।)

तदर्थशास्त्रात् ॥ मन्त्राणां धर्मो धर्मयोः प्रामाण्यमस्ति न वेति चिन्तायां न तावद्विधित्वेन प्रामाण्यम्, तस्य द्वितीये निराकरिष्यमाणत्वात् । नापि स्तावकत्वेनार्थवादद्वयः; तेषां हि सन्निहितेन विधिना पदैकवाक्यत्वाद्युक्त स्वसमर्पितप्राशस्त्यान्वितभावनाविषयकशाब्दप्रमाजनकत्वम् । मन्त्राणां तु दूरस्थत्वेन पदैकवाक्यत्वावपत्तेर्न तद्विधया प्रामाण्यसंभवः । नापि प्राशस्त्य स्वातन्त्र्येण वाक्यार्थः, पदार्थविधयोपस्थितत्वात् । नापि अर्थस्मारकत्वेन प्रामाण्यम्, अनधिगतार्थबोधकत्वाभावेन तदसंभवात्, साममन्त्राणाम-

(मन्त्राणामिति मूलावतरणम्)

वेदावयवभूतानां चोदानानामाद्यपदेन धर्मप्रामाण्यं प्रसाध्य तदवयवत्वेनोपस्थितानां मन्त्रार्थवादानां अर्थवादानां मन्त्रापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वेनेह पादायाधिकरणे तत्र प्रामाण्यमाक्षेपसमाधानाभ्यामुक्त्वा तथैवोपस्थितानां मन्त्राणां तत्र प्रामाण्यं चिन्त्यते इत्यभिप्रेत्याह—मन्त्राणामिति ॥

(नामधेयपादात् पूर्वं अर्थवाद्पादप्रवृत्त्युपपत्तिरूपणम्)

यद्यप्यर्थवादतोऽप्यन्तरङ्गता विधौ नामधेयस्य, किमु वक्तव्यं मन्त्रेभ्य इति ततः पूर्वं तत्प्रामाण्यचिन्ता युक्ता कर्तुम्, तथापि श्रेयान्निहोत्रादिपदेषु नामत्वस्य अर्थवादोपात्तोपमानाधीनत्वात् मन्त्रगततत्प्रख्यन्यायाधीनत्वाच्च तत्प्रामाण्योपजीवित्वावगते ततः पूर्वं एतत्प्रामाण्यसाधनं युक्तमेवेति भावः । वेदावयवभूतानां प्रकारद्वयेन तत्प्रामाण्यं साधितम्, तस्य चेद्वासंभवात् अन्यत्रोपलब्धप्रकारान्तरासंभवात् अप्रामाण्यं पूर्वपक्षयितुं उक्तप्रकारद्वयासंभवमुपपादयति—**न तावदिति ॥ द्वितीय इति ॥** यच्छब्दामन्त्रणोत्तमपुरषघटितेषु तेषु यच्छब्दादिभिः विधिशक्तिप्रतिबन्धान् विधायकत्वमित्येवं द्वितीये भावार्थपादे विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यमेकशब्दादित्यधिकरणे निराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ स्तावकत्वेन प्रामाण्यं द्वेषा, पदैकवाक्यतया वाक्यैकवाक्यतया वा ॥ तत्राव दूषयति—**तेषामिति ॥ अनेन च**—अर्थवादप्रामाण्यसाधकहेत्वसंभवेन पूर्वपक्षकरणान्तः प्रत्युदाहरणात्मिका सगतिः—**सूचिता ॥** प्रकरणान्तरत्वादनन्तरसगत्समाभवेऽपि न दोषः ॥ **द्वितीयं दूषयति—नापीति ॥**

(पदार्थविधयोपस्थित्या वाक्यैकवाक्यऽताभाव-
निरूपणम्)

पदार्थविधयेति ॥ अनेकपदार्थान्वितैकविशेष्यताशाली हि वाक्यार्थो भवति । तस्मिन् स्वार्थं समाप्तानां वाक्यानां

(१) अनन्विततया स्वरूपमात्रेण पदशक्त्यधीनज्ञानविषयत्वात्,

थोभावेन याथार्थ्याव्याप्यनुपपत्तेश्च । न च प्रामाण्याभावेऽपि स्मारकत्वादिना प्रयोजनवत्वमात्राङ्गीकारः, ध्यानाद्युपायान्तरेणापि स्मृतिसिद्धेर्नियतमन्त्राज्ञानवैयर्थ्यात्, प्रयोगासंभवेतार्थस्मारकेषु स्मृतिवैयर्थ्याच्च । अतोऽधिकाराख्यप्रकरणादिनाऽवगततत्तत्कत्वज्ञभावाणां मन्त्राणामुच्चारणमात्रमदृष्टार्थं विधीयते । स्वाध्यायविधिश्चोच्चारणोपयोगिप्रयोगप्राशुभावफलकतयैवाध्ययनं विधत्ते इति न कश्चिदोपः इति प्राप्ते—

इतरवाक्येनान्वये वाक्यैकवाक्यता भवति । यथा अङ्गप्रधानवाक्यानाम्, प्रकृते तु प्राशस्त्यस्य लक्षणया बोधेऽपि इतरान्वितत्वेनाबोधोपात् तस्मिन् स्वार्थं समाप्तत्वाभावात् न सा संभवतीत्यर्थः । सिद्धान्तयुक्तिमन्य निराकरोति—**नापीति ॥ मन्त्राज्ञानवैयर्थ्यादिति ॥** वाचकमन्त्रशब्दस्मरणस्यार्थस्मरणाधीनत्वाच्चेत्यर्थः । **प्रयोगासंभवेति ॥** प्रोत्साहानानुमन्त्रणादिमन्त्राणां कर्मसंभवेतार्थोभिधायित्वेऽपि प्रयोगेऽनुष्ठेयार्थकत्वात् तत्र स्मरणस्योपयोग इति न तत्प्रयोजकत्वमपि युक्तमिति भावः ॥

(उच्चारणद्वारा मन्त्राणां कृतानुपयोगनिरूपणम्)

अतः स्मारकत्वेनोपयोगासंभवात् अभ्ययनसंस्कृतानामेपासुपयोगापेक्षया प्रकरणपठितानामनारम्भाधीनानां च यथासमवं श्रुतिवाक्याधिकाराख्यप्रकरणकर्मसमाख्यादिभिः प्रधानाङ्गत्वेनावगतानां प्रधानविधिना मन्त्रस्वरूपमेवाङ्गीक्रियते, नतु ब्राह्मणवाक्यवदर्थोऽपि, अनुपयोगात् । यद्यपि मन्त्रस्य स्वरूपेण न प्रधानोपकारित्वं संभवति, तथापि प्रमाणावगतमन्त्रस्वरूपाङ्गत्वनिर्वाहाद्युच्चारणक्रियाद्वारेण कारकत्वेन च सोऽङ्गीक्रियते । नद्यर्थप्रत्यायनस्य पुरुषकृत्यसाभ्यस्य व्यापारत्वं संभवति । अत उच्चारणमेव व्यापारः । तस्य च दृष्टप्रयोजनसंभवे पर अदृष्टार्थत्वं मन्त्रनियमस्य सिद्धान्ते इवेत्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षे फलितमाह—**अत इति ॥** स्वाध्यायाध्ययनवित्यवगतदृष्टार्थतामङ्गं परिहरति—**स्वाध्यायेति ॥**

(ऋत्वनपेक्षितस्य मन्त्रानिष्ठस्योच्चारणस्य व्या-
पारत्वासंभवेनार्थप्रत्यायनस्यैव तत्त्वेन च
सिद्धान्तोपक्रमः)

यद्यपि उच्चारण प्रति विषयतासंबन्धेन मन्त्राणां कारणत्वात् तज्जन्त्यत्वेन तस्य व्यापारत्वं संभवति, तथापि तस्य ऋत्वनपेक्षितत्वेन अदृष्टार्थत्वकल्पनापेक्षया दृष्टमेव पदार्थोभिधानस्य कर्मानुपायिकतया सामर्थ्यात् वाक्यार्थाभिधान व्यापारत्वेन कल्पयितुमुचितम्, उच्चारणस्य पुंव्यापारत्वेन मन्त्र-

अभिधीयते, दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनाऽनुपपत्तेः प्रयोगस-
मवेतार्थस्मृतिरेव संभवतां मन्त्राणां प्रयोजनम्, असंभ-
वतां कामं भवत्वदृष्टं प्रयोजनम् । शक्यते तु तत्रापि
मन्त्रा अर्थप्रकाशनाधीः, प्रकाशानं परमदृष्टार्थमिति वक्तुम् ।
साम्नांतु अक्षराभिधयकिरेव दृष्टं प्रयोजनमर्थोभावेऽप्यव्या-

निष्ठत्वाभावादित्यभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह—**दृष्टे इति** ॥ अनु-
ष्ठेयार्थप्रतिपादकाना मन्त्राणां तावत् अनुष्ठानहेतुभूतस्मृतिज-
नकत्वादर्थोभिधानद्वारा प्रधानोपकारित्वमित्याह—**प्रयोग-
समवेतेति** ॥ संभवतामिति ॥

(इतिकरणविनियुक्तानुमन्त्रणफलमन्त्राणां दृष्ट-
विधया प्रयोगसमवायनिरूपणम्)

करणमन्त्राणामित्यर्थः । यत्रापि मन्त्रात् खरसतो नानुष्ठे-
यार्थावगतिः, इतिकरणादिना च मन्त्रो विनियुज्यते “इपे-
त्वेति शाखां छिनत्ती”त्यादौ तत्रापि अर्थोभिधानं विना दृष्ट-
विधयाऽन्यद्वारा कारणत्वासमवात् अर्थाहारादिनायार्थोभिधा-
नस्यैव व्यापारत्वम् । क्रियमाणानुवादिषु “युवाधु वासा” इ-
त्यादिष्वर्थोभिधानं न कर्मविध्यपेक्षितम्, कर्मण उपक्रान्त-
त्वेनैव स्मृतत्वेन तद्वैयर्थ्यात्, तथापि यूपपरिव्याणादिकि-
याया अनेकक्षणव्यासक्ततया कदाचिन्मन्थेऽपि बुद्धिबिच्छेदे
सति स्मृतिदाढ्यार्थं तदपेक्षोपपत्तेर्दृष्टविधयेषोऽप्योगो नासुलभः ।
यत्राप्यश्रयादानादौ मन्त्राणा समुच्चयः, तत्राप्येकेनैव स्मृति-
सिद्धेतिरतैवैयर्थ्यं द्वादशे जपमन्त्रादिरित्या परिहरिष्यते । ये-
ऽयननुष्ठेयकर्मसमवेतार्थोभिधायकाः अगन्म सुवरित्यादयः
प्रोत्साहनमन्त्रा, तेषामपि श्रद्धाजननार्थमनुष्ठेयस्यापि कर्म-
समवेतफलादे स्मृते श्रद्धातिशयो जायते इति तदर्थत्वेन दृ-
ष्टार्थत्वं ज्ञेयम् । अनुमन्त्रणमन्त्राणा अकृतत्वशङ्कापरिहाराय
स्मृतिदाढ्यार्थं तदपेक्षोपपत्ते युक्तमेव तदर्थत्वम् । यत्तु अ-
नुमन्त्रणमन्त्राणामदृष्टार्थत्वेन समुच्चयाभिधानं तन्त्ररत्ने पक्षमे
तदयुक्तमिति तत्रैव वक्ष्यते । कौस्तुभे चात्र द्रष्टव्यम् ॥

(असंभवदृष्टार्थानामदृष्टार्थत्वाङ्गीकारः)

पुद्गलपूद्गलेति जपमन्त्रेषु दृष्टप्रयोजनासमवाददृष्टार्थत्वमि-
त्याह—**असंभवतामिति** ॥ “मन्त्रो हीन खरतो वर्णतो
षा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह” इत्यादिलिङ्गदर्शनात् खरयु-
क्तजापदिमन्त्राणामपि करणमन्त्रवदर्थोभिधायकत्वावगते. नि-
रुक्तव्याकरणादिना तेषामर्थोपेक्षकत्वोपपत्ते प्रकाशनस्य कर्मानु-
ष्ठानानौपयिकत्वाददृष्टस्मृतिरूपप्रयोजनार्थत्वासमवेत काममदृष्टा-
र्थत्वमपीति पक्षान्तरमाह—**शक्यते त्विति** ॥ एवं स्थिते
यद्वादशे जपादिमन्त्राणा अदृष्टार्थत्वमुक्तं, तन्मन्त्रसाध्याया-
भिधानस्यादृष्टार्थत्वाभिप्रायादिति भावः ॥

(साम्नां दृष्टार्थत्वनिरूपणम्)

साममन्त्राणा गीत्यात्मकत्वेनार्थोभावात् तदभिधानद्वारा

हतम् । अनुकृसांन्नांतु अदृष्टार्थत्वेमेवेत्यन्यत्र विस्तरः, न
त्वेतावता सम्यग्त्रैवादृष्टार्थत्वम् । न च मन्त्राणां नियमेन पाठ-
वैयर्थ्यम्, तद्वलेन मन्त्रैरेव स्मर्तव्यमिति नियमकल्पनात् ।
तस्य चादृष्टफलकत्वेऽपि न दोषः । न च—एवं सामर्थ्यादेव
तत्र तत्र मन्त्राणां विनियोगसिद्धौ पुनस्तेषां कश्चिद्विनियोग-

उपयोगासंभवेऽपि ऋगक्षराभिव्यक्त्यर्थत्वं नवमे यन्निरूपयि-
ष्यते तदेव दृष्टं प्रयोजनमित्याह—**साम्नांत्विति** ॥

(अनुकृसांन्नां अदृष्टार्थत्वनिरूपणम्)

यानि तु स्तोभाक्षराधिकरूढानि तेषामृगक्षराभिव्यक्त्यर्थत्वा-
भावाददृष्टार्थत्वमेव ॥ अत एव रथन्तरादिसाम्ना आश्रथिक-
मेत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ यानि त्वनृकृसांन्नामि प्रजापतिहृद-
यादीनि, तेषा स्तोभाक्षराधिकरूढत्वात् स्तोभाना चार्थशून्य-
त्वस्य नवमे वक्ष्यमाणत्वात् नार्थोभिधानरूपस्तोत्रकरणत्व इ-
त्यगत्या सामविनियोगानुरोधेनोच्चारणमात्रद्वाराऽदृष्टार्थत्वमेवे-
त्याह—**अनृकृसांन्नांत्विति** ॥

(प्रयोगप्रत्यायनार्थत्वेनानृकृसांन्नामुपयोग-
निराकरणम्)

यत्तु भाट्टालंकारकृता अनृकृसांन्ना यत्र कर्मणि तानि वि-
नियुक्तानि तदपूर्वणापेक्षितस्य खमिशिक्षत्वेन प्रयोगविधिप्र-
योगप्रत्यायनस्य तैरपि सपादनादर्थप्रत्यायनार्थत्वमुक्तम्,
तदेव रूपमादायान्यत्रापि तस्यैव प्रयोजनत्वापत्तेरपेक्षित
पूज्यापदै ॥

(मन्त्राणां प्रयोगसमवेतस्मारकत्वपक्षे तां चतुर्भिः
इमामगृह्णन् उरुप्रथस्वेत्यादिविनियोगवैयर्थ्य-
निरूपणम्)

न दोष इति ॥ नच—आवश्यकदृष्टकल्पना प्राथम्याव-
श्यकत्वादिनोच्चारणादेव युक्तेति—**वाच्यम्**, दृष्टेन निराका-
ङ्क्षस्य अदृष्टकल्पनानिमित्तभूताकाङ्क्षाभावे प्राथम्यादिमात्रस्या-
प्रयोजकत्वादिति भावः । कश्चिद्विनियोगकरणमिति ॥
यथा “ता चतुर्भिरादत्ते” “इत्यश्रामिधानीमादत्ते” “उरु
प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति” इत्यादयो विनियोगविधय तेषा-
वैयर्थ्यमित्यर्थः । आद्ये तावत् च्यनसाधनीभूतेकदासिध्य-
र्थमावश्यकतया प्राप्तस्य मृद्ग्रहणस्य खनित्रेण खननं विनाऽ-
समवात् अर्थप्राप्ते खननद्वाररूपाश्रयादाने “देवस्य त्वा सवितु-
रि”त्याद्याप्राताना चतुर्णा मन्त्राणामर्थप्रकाशकत्वरूपलिङ्गक-
ल्पश्रुत्यैव मन्त्रविनियोगप्राप्तौ तद्विधिवैयर्थ्यम् । द्वितीये
तस्या मृदोऽश्वगर्भोपर्यानयनार्थं तथोपेन्धनार्थरक्षनादाने अ-
र्थप्राप्ते इमामगृह्णन्मिति मन्त्रस्य लिङ्गकल्प्यश्रुत्या गर्भर-
क्षनादाने इवाश्वरक्षनादानेऽपि प्राप्तेस्तद्विधिवैयर्थ्यम् । तृ-
तीये पुरोडाशे अष्टसु कपालेषु सस्कृतत्वार्थप्राप्ते प्रथमे म-
न्त्रस्य लिङ्गकल्प्यश्रुत्यैव प्राप्तेस्तद्विधिवैयर्थ्यम् । मन्त्राणाम-

करणं व्यर्थमिति—वाच्यम्, गुणपरिसङ्ख्याद्यर्थत्वेन सार्थ-
क्यात् । तथाहि—अर्थप्राप्ते अत्र्यादाने विकल्पेन चतुर्णां
मन्त्राणां लिङ्गेन प्राप्त्यमानानां प्रापकप्रमाणात् पूर्वमेव प्र-
वृत्तेन तां चतुर्भिरादत्ते इति वचनेन मन्त्रसङ्ख्याभयविशि-
ष्टादानभावनायां विहितायां एतद्वचनभावेऽपि मन्त्राणामा-
दानस्य च प्राप्तिसम्भवे एतद्वचनप्रवृत्तिफलजिज्ञासायां स-
मुच्चयफलकचतुःसङ्ख्यारूपगुणप्राप्तिरिति निश्चीयते । तथा
लिङ्गदेवाग्निचयनाद्भूनाश्वरशानाऽऽदाने प्राप्स्यमानस्य म-
न्त्रस्य ततः पूर्वप्रवृत्तेन इमामगुभ्यःप्रशानामृतस्त्येत्वश्रामि-

दृष्टार्थत्वे तु यत्र कुत्राप्युच्चारणे प्राप्ते तत्र लिङ्गेनाविनियुक्ताना वि-
नियोजकतयोच्चारणनियमार्थत्वेन सार्थक्यमित्याशङ्कान्तरार्थाः ॥

(चतुःसङ्ख्याविशिष्टमन्त्रविशिष्टादानविधि- त्वावश्यकतानिरूपणम्)

अत्रैतदाशङ्कापरिहारार्थानि “गुणार्था वा पुन” श्रुति ”
“परिसङ्ख्या” “अर्थवादो वे”ति त्रीणि सूत्राणि । तदर्थम-
नुसन्धाय परिहरति—गुणेति ॥ अत्र चार्थप्राप्ताऽद्यादानो-
द्देशेन लिङ्गप्राप्तमन्त्रपरिच्छेदद्वारा चतुःसङ्ख्याविधाने आदान-
भावनाया मन्त्राणा च विधानाभावात् अरणैकहायनीवदेक
क्रियावशीकारासभवेनैककर्म्यानुपपत्तेर्मन्त्राणामपि विधाने उ-
भयविधानप्रयुक्तवाक्यभेदापत्ते तदर्थं लिङ्गकत्पथ्युते पूर्व
चतुःपदोपात्तचतुःसङ्ख्याविशिष्टमन्त्रविधानेऽपि विशिष्टोद्देशे
वाक्यभेदस्य सर्वथाऽपरिहारात् मन्त्रविधानस्येवाक्षेपत पूर्व-
प्रवृत्त्याऽऽदानस्यापि विधानोपपत्ति विशिष्टविधिनौरवाश्रय-
णेनापि धात्वर्थविधानस्य युक्तत्वादित्यश्रामिधानीमित्यत्रत्य-
वार्तिककारमत इवेहापि विशिष्टभावनाविधानमेव युक्तमित्य-
भिप्रेत्याह—तथाहीति ॥ निश्चीयत इति ॥ यद्यप्येत-
च्चतुःसङ्ख्यामन्त्रोभयविधानमात्रस्यैव फलं, नादानविधे, त-
थाप्ययमर्थः—चतुःपदं ह्यत्रारुणादि पदवद्गुणमात्रपरम्, वि-
शेष्यतु प्रकरणप्राप्तमपि भावनाव्यर्थं मन्त्रैरित्यथाहृतपदे-
नैव समर्थते । तयोश्च परस्परान्वयाभावेन परिच्छेद्यपरिच्छे-
दकभावानुपपत्ते तदर्थमुभयोरपि भावनाव्येन विशिष्टभा-
वनाविधानमावश्यकम् । पाण्डि एक च तयो परिच्छेद्यपरि-
च्छेदकभाववोच । अतः समुच्चयफलकमन्त्रपरिच्छेदकचतुःस-
ङ्ख्यारूपगुणप्रापणमादानविधे फलं नायुक्तमिति । एवं “गु-
णार्थोवे”ति सूत्रे गुणार्थत्व गुणविशिष्टभावनाविधाने फलतो
गुणार्थत्वेन व्याख्येयमिति भावः ॥

(अश्रामिधान्यादानाङ्गत्वेन मन्त्रविधानमिति
भाष्यस्य मन्त्रविशिष्टादानं अश्वरशानाङ्गत्वेन
विधीयते इति भाट्टदीपिकायाश्चावि-
रोधसमर्थनम्)

मन्त्रविशिष्टादाने इति । यद्यपि भाष्यकारेणाश्रामि-
भा० ५

धानीमादत्ते इत्यनेन वचनेन मन्त्रविशिष्टादाने अश्वरशाना-
ङ्गत्वेन विहिते पूर्ववत् फलजिज्ञासायां गद्भरशानानिवृत्ति-
रूपशेषिपरिसङ्ख्या फलम् ।

न च फलतः परिसङ्ख्याया स्वार्थहानिः परार्थकल्पना
प्रासबाध इति त्रैदोष्यम्, अश्रामिधानीसंबन्धरूपस्वार्थस्यैव
विधेयत्वात्, अन्यनिवृत्तिरूपपरार्थसाधिसिद्धत्वेनाकल्पनीय-
त्वात्, प्रापकप्रमाणस्याप्रवृत्ततया प्रासबाधाभावाच्च । अतएव
यत्र प्रापकप्रमाणप्रवृत्त्युत्तरमेव परिसङ्ख्याशास्त्रस्य प्रवृत्तिः,
यथा पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यादौ रागप्राप्तपञ्चनखभक्षणे
पञ्चातिरिक्तपरिसङ्ख्याकरणे, तत्रैव तत् । यत्रापि च श्रौती

धान्यादानाङ्गत्वेन मन्त्रविधानमेवोक्तम्, तथापि पूर्ववद्वार्तिक-
कारमतभिप्रायेण विशिष्टादानमुक्तं ज्ञेयम् । अश्वरशानाङ्ग-
त्वेनेत्यनेन वार्तिककारमते विशिष्टादानविधिपक्षे अश्रामिधा-
नीपदस्यापि विशिष्टविध्यन्तर्गतत्वोपपादनेनानुद्देश्यपरत्वात् न
तत्पदेऽपूर्वायत्वलक्षणवश्यकती विधिरसायनगतोदाहरणक्षे-
पद्वितीयश्लोकोपपादितस्योद्देश्याशौ विष्यन्तर्गतत्वस्य अनुक्ति-
सहत्वाविरासो द्वितीयाश्रुत्या लिङ्गबाधश्च सूचित । यद्यपि-
चेति कारणस्थले वाक्यरूपतया लिङ्गवाक्ययोर्विरोध इति केषा
चिन्मतम्, तथाप्यस्य ब्राह्मणवाक्यत्वेन लिङ्गापेक्षया यद्यप्य-
न्यदेवत्य इत्यस्यैव प्राबल्यात् लिङ्गवाक्यत्वोपपत्तिः । एतेन—
वाक्यीयविनियोगपक्षे वाक्यस्यैव लिङ्गेन बाधापत्तिदूषणं न्या-
यप्रकाशोक्तं—आपास्तम् ॥ तत्रैव तदिति ॥

(पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यस्यार्थपरिसङ्ख्यात्व- समर्थनम्)

अत्र ब्रह्मक्षेत्रणे राघव । शक्यक. श्राविधो गोधा शशः
कूर्मश्च पञ्चम इत्युत्तर पादत्रयं रामायणे वाल्वाक्यगतं ज्ञे-
यम् । अत्रच न भक्षणं विधेयम्, रागत प्राप्तत्वात् । नापि
रागप्राप्ते पूर्वप्रवृत्त्या विधेयत्वम्, फलकल्पनापत्तेरभक्ष्यप्रक-
मविरोधापत्तेश्च । नापि पञ्चपञ्चनखभक्षणस्य समुच्चयेन,
प्राप्ते पाक्षिकत्वाभावात्, कदाचित्पाक्षिकप्राप्तावपि अभक्ष्य-
प्रक्रमविरोधापत्तेश्च, अतः परिसङ्ख्यैवेयम् । तथाच पञ्चा-
तिरिक्तपञ्चनखभक्षणनिवृत्तेरेव लक्षणया विधानमिति स्वार्थ-
हान्यादिदोषत्रयमित्यर्थः । अत्र दोषद्वयं शब्दनिष्ठम्, अन्ति-
मस्त्वर्थनिष्ठ इति विवेकः ॥

(नञ्घटितवाक्यस्यैव एव श्रौतपरिसङ्ख्यात्व- निरूपणम्)

पूर्वोक्तपरिसङ्ख्याया लाक्षणिकत्वेन तस्याः श्रौतीत्वमाह—
यत्रापि श्रौतीति ॥ तत्र नञैव निवृत्तिबोधनस्य शक्यस्यैव
सम्भवात् स्वार्थहानिपरार्थकल्पनयोरभावान्न दोषद्वयम्, प्रास-
बाधत्वं त्वस्यैवेत्याह—न तदिति ॥ एकसत्त्वेऽपि द्व-
योरभावेन त्रैदोष्याभावोपपत्तेर्न तदिति नासंगतम् । यत्तु—

परिसङ्ख्या यथा नानृतं वदेदित्यादौ, तत्रापि न तत् । अतएव शब्दतः फलतो वा यस्य शास्त्रस्यान्यनिवृत्तिर्विषयः स परिसङ्ख्याविधिः । अत्र चैतद्विध्यभावे प्रायश औत्सर्गिकी

श्रौतपरिसङ्ख्यादोहरणम् “अत्र होवावपन्ती”ति पार्थसारथ्यादिभिर्दर्शितं, तत् एवकारस्य अन्ययोगव्यावृत्त्यर्थत्वे न तौ पशौ करोतीत्यत्रैव विकत्पापत्तेरयुक्तम्, किंत्वत्र फलतः परिसङ्ख्यात्वमेवेति दशमे वक्ष्यते ॥

(एवकारघटितस्थले परिसङ्ख्यात्वनिरूपणपार्वार्तिकस्य श्रौतनियमपत्त्वोपपादनम्)

यत्त्वस्मिन् सूत्रे “सर्वत्र हि परिसङ्ख्यावाच्चादेवकाराद्वा श्रुत्या परिसङ्ख्या नियमो बोध्यते” इत्यादिना वार्तिक एवकारस्थले श्रौतपरिसङ्ख्यात्वमभिहितम्, तद्वागप्राप्तार्थसमभिव्याहृतैवकारपरतया नेयम् । यदप्येतद्वार्तिकस्वारस्यादेवकारस्थले श्रौतो नियम इति न्यायसुधायामुक्तम्, तत्सत्यमेवेत्येतादृशे विषये पाक्षिकप्राप्तिसत्त्वादयोगव्यावृत्त्यर्थकत्वाभिप्रायेण । यत्र तु नियता शास्त्रतः प्राप्तिः, तत्र तु फलतः परिसङ्ख्यैवेति कौस्तुभे व्यक्तम् ॥

(प्रथमतः परिसङ्ख्यालक्षणकथने निमित्तनिरूपणम्)

यद्यपि “विधिरत्यन्तमप्राप्ते” इत्यादिना वार्तिकेऽपूर्वविधिक्रमेण तल्लक्षणान्यभिहितानि, तथापि उभयविधपरिसङ्ख्यानिरूपणेन प्रथमतः उपस्थितत्वात् अथवा नियमपरिसङ्ख्यानैरिक्तफलकविधित्वरूपस्यापूर्वविधिलक्षणस्य स्वयमभिधायनत्वात् प्रतियोगिप्रसिद्ध्यर्थमवश्यं कर्तव्यतां चित्वाद्वा तदुक्तमपुष्क्यादौ परिसङ्ख्यालक्षणमाह—अतएवेति ॥

“त्रचान्यत्रचेत्यस्य तच्चान्यच्च यत्रेत्येतदर्थोपलक्षणत्वलक्षणाघटकत्वयोरुपपादनम्)

अत्र “तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्ख्येति गीयते” इति वार्तिकं शेषिपरिसङ्ख्याभिप्रायेण लक्ष्ये निवेशितमपि शेषान्तरपरिसङ्ख्यासंप्रदाय तच्चान्यच्च प्राप्तं यत्रेत्यर्थस्यापि उपलक्षणम् । तेनाज्यभागौ यजतीति परिसङ्ख्याया शेषद्वयप्राप्तौ नाव्याप्तिः । तथाप्येतन्न लक्षणघटकत्वेन विवक्षितम्, “नानृतं वदेत्” इति श्रौतपरिसङ्ख्यायामव्याप्ते, किंत्वौत्सर्गिकत्वेन स्वरूपकथनमात्रार्थत्वमित्याह—अत्रेति ॥

(पाक्षिकप्राप्तावपि ननुघटितवाक्येषु परिसङ्ख्याविधित्वनिरूपणेन दीक्षितो न द्वातीत्यादीनामपि लक्ष्यत्वनिरूपणम्)

प्राप्तावपि ॥ अपिना कदाचिदत्र समुच्चयेन प्राप्तौ सत्यां परिसङ्ख्यात्वोपपत्तावपि पाक्षिकप्राप्तावपि अत्र निषेधप्रवृत्तेः परिसङ्ख्याविधित्वमन्यथा न सिध्यति । अनेनैव न्या-

तत्र चान्यत्र च प्राप्तिसं तु साऽपि लक्षणघटिकेति ध्येयम् । अतएवैकस्मिन् कार्येऽनृतस्य सत्येन सह पाक्षिकप्राप्तावपि नानृतं वदेदिति परिसङ्ख्यैवेयम्, न तु नियमविधिः । अत-

येन “पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या” इत्यत्र कदाचित्पाक्षिकप्राप्तावपि परिसङ्ख्याविधित्वं निर्दुष्टं भवतीति च सूचितम् ॥ अनेन चोदाहरणेन निषेधरूपेषु “दीक्षितो न जुहोति “न तौ पशौ करोती”त्यादिषु निवृत्तिलक्षणत्वात् पाक्षिकनियमप्राप्त्यभावेऽपि परिसङ्ख्याविधित्वे सूचिते यत्तेषामपूर्वनियमविधित्वे आपाद्य परिसङ्ख्यालक्षणातिव्याप्त्यापादनं विधिरसायनकाराणा तदपास्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ नच परिसङ्ख्यात्वेन व्यवहाराभावः ; पर्युदासप्रतिषेधत्वेन व्यवहारसिद्धौ तत्त्वेन व्यवहाराभावेऽपि क्षयभावस्य न्यायसुधायामेव दर्शितत्वात् ॥

(अभावस्य निवृत्तिप्रतियोगिनिरूपणेनावघातविधेरपि फलतः परिसङ्ख्यात्वे न दोष इति निरूपणम्)

अत्रच निवृत्तिप्रतियोगि न केवलं भावरूप एव विवक्षितं, किंत्वभावरूपेऽपि । अतएव “पत्नीसयाजान्ता प्रायणीया सतिष्ठते” “नानृयाजान् यजती” इत्यत्र प्रायणीयातिथ्यो पत्नीसयाजप्रयोगविधिना सर्वेषामुत्तराज्ञाना निवृत्तिसिद्धौ पुनर्न पत्नीनानृयाजानिति निषेधद्वयं व्यर्थं सदितराज्ञाभावपरिसङ्ख्यामिति दशमे पूर्वपक्षे उपपादितं सन्नच्छते । एवंच अवघाताभावनिवृत्तिफलके नियमोदाहरणेऽवघाताभावप्रतियोगिनिवृत्तिलक्षणत्वेन परिसङ्ख्यालक्षणसत्त्वेऽपि साङ्गैर्वा बाधकाभावात् क्षतिरिववधेयम् । अतएव यद्दमंविच्छन्नप्रतियोगिकाभावनिवृत्तित्वेन यत्र शास्त्रतात्पर्यविषयता तत्र नियमः, यत्र तु तत्प्रतियोगिकनिवृत्तित्वेन सा, तत्र परिसङ्ख्येत्येतावतैव तयोर्भेदः ॥

(निवृत्तिविधिः परिसङ्ख्येति विवक्षायां विधिरसायनोक्तदूषणपरिहारः)

अत्रच शब्दतः फलतः इत्यस्यायमर्थः । यत्र वैयर्थ्यप्रति-सन्धानं विनैव निवृत्तिः प्रतीयते, सा शब्दतः, यत्र तत्प्रति-संधानेन सा तात्पर्यविषयीभूता तत्र फलतः इति । एवंच—निवृत्तिफलो विधिः परिसङ्ख्येति लक्षणविवक्षाया अग्निहोत्रविधावतिव्याप्तिरकरणनिवृत्तिलक्षणत्वादिति विधिरसायनोक्त्यतिव्याप्त्यापादनं—परास्तम् ; अकरणनिवृत्तेः शब्दतः फलतो वा तात्पर्यविषयत्वाभावात्, अग्निहोत्राद्युद्योगविधायकत्वेन वैयर्थ्याभावात् । अतएव—एतादृशाथं विवक्षया पदद्वयमेतल्लक्षणघटकमेवेति—ध्येयम् । तथाच यद्विध्यभावे यस्य प्राप्तौ संभाविताया तस्य शब्दतः फलतो वा निवृत्तिः शब्दतात्पर्यविषयभूतेत्युपादानाभियमविधौ विदलनादिनिवृत्तेः फलत्वेऽपि नातिव्याप्तिः ॥

(परिसङ्ख्यालक्षणघटकैतद्विध्यभावः तन्मात्रप्रतियोगिकः तदितराप्रवृत्तिसहिततद्विधिप्रतियोगिकश्च विवक्षणीय इति निरूपणम्)

अत्रच एतद्विध्यभाव एतन्मात्रप्रतियोगिको विध्यन्तराप्रवृत्तिसहितैतद्विधिप्रतियोगिकोवा वक्ष्यमाणनियमविधिघटकपाक्षिकायोगवदवसेय । इतरथा गृहमेधीयगते “आज्यभागौ यजती”ति विधौ परिसङ्ख्यात्वलक्ष्ये आज्यभागविधिमामत्राभावे “अमये, स्विष्टकृते समवयति” “इडासुपहृयस्वे”-त्यादिप्राकृताङ्गपुनर्विधानेनेतराङ्गपरिसङ्ख्यालाभेनाज्यभागसाधारण्येनेतराङ्गप्राप्त्यभावे तन्निवृत्तिफलकत्वासङ्गेनाव्याप्यपत्तेस्तत्र विध्यन्तराप्रवृत्तिसहिताज्यभागविध्यभावमादायैव आज्यभागयोस्तदितराज्ञाना च प्राप्या लक्षणं नेयम् । एवमन्यत्राप्यूहम् ॥

(अपवर्हिषः प्रयाजानित्यत्र परिसङ्ख्यालक्षणातिव्याप्तिनिरूपणपरविधिरसायनखण्डनम्)

विध्यन्तरं चात्र प्रकृतविधेर्विवक्षितफला या विधेयता तत्प्रतिबन्धकरूपं विवक्षितं, नान्यत् । अस्तिक यवविधिस्तादृशोऽमये स्विष्टकृते इत्यर्थं चेति नानुपपत्ति । एतेन—अष्टमश्लोकविवरणे आज्यभागपुनर्विधानेन गृहमेधीयवदपूर्वैऽवयुते “अपवर्हिषः प्रयाजान् यजति अपवर्हिषावनूयाजौ यजती”ति बहिर्व्यतिरिक्तप्रयाजानूयाजप्राप्त्यर्थेऽपूर्वविधौ विध्यन्तराप्रवृत्तिसहितैतद्विध्यभावे बहिर् सन्नकप्रयाजानूयाजयोस्तथातिरिक्तप्रयाजानूयाजाना च नियतप्राप्तिसत्त्वेन तन्निवृत्तिफलकत्वात् परिसङ्ख्यालक्षणस्यातिव्याप्तिर्विधिरसायने आपादिता—प्रास्ता; आज्यभागविधेरनूयाजप्रयाजादिविधेयताप्रतिबन्धकत्वाभावेन विध्यन्तरपदेनाग्रहणात् । अतस्तादृशस्य विध्यन्तरस्याभावात् नार्थं तस्य विषय । एतद्विधिमामत्राभावे तु आज्यभागविधिना परिसंख्यातत्वात् बहिर् सन्नकप्रयाजानूयाजयोः तद्यतिरिक्तप्रयाजाना च नैव नियता प्राप्तिरिति नैव लक्षणासुप्रवेश । अनेनेव न्यायेन “वृहस्पृष्टं भवती”ति वैकृतनियमविधौ एतद्विधेः प्राकृतवृहद्व्यन्तरविकल्पविधेश्चाप्रवृत्तौ प्रकृतितो “वृहस्पृष्टं भवति रथन्तरं स्पृष्टं भवती”ति वाक्यद्वयबलात् वृहद्व्यन्तरयोः समुच्चित्वात्प्राप्तिसत्त्वात्परिसङ्ख्यालक्षणस्यातिव्याप्तिरिति तदापादिता निरसनीया, अनर्थैव रीत्यैतत्सदृशोदाहरणेषु तदापादितातिव्याप्यादिदृषणानि निरसनीयानि । इतोऽप्यधिकं कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ॥

(अश्वामिधानीशब्देनापूर्वसाधनत्वलक्षणया-मपि अश्वामिधानीत्वविवक्षाऽवश्यकता-निरूपणेन धर्मसंकार्यापादनपरविधिरसायनखण्डनम्)

ननु—अस्त्वेवमुभयाधारण्येन परिसङ्ख्यालक्षणं, तथापि “अश्वामिधानीमादत्ते” इत्यत्राश्वामिधान्युद्देशेन मन्त्रविशि-

ष्टादानविधौ अश्वामिधानीस्वरूपे आनर्थक्यपरिहारार्थं अपूर्वसाधनत्वलक्षणया आवश्यकत्वात्तद्रूपस्यैकैकापूर्वसाधनत्वेन गर्दभाभिधान्यामपि सत्त्वेन श्रीहिधर्माणा यवेष्विव धर्मसंकार्यस्यानिराकरणात् कथं गर्दभाभिधान्यां मन्त्रनिवृत्ति फलं लभ्यते? इत्युदाहरणक्षेपे विधिरसायनोक्तद्रूपणात् मुक्तिः इति—चेत्, धर्मसंकार्यस्य लिङ्गकल्प्यश्रुत्यैव प्राप्तत्वेनापूर्वसाधनत्वमात्रलक्षणया विधिवैयर्थ्यापरिहारेण तद्वैयर्थ्यानुपपत्त्या गुरुभूतस्याप्यश्वामिधानीत्वस्य उद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वाङ्गीकारेण तदनापत्तेः ॥ अतएव “प्रतूर्तं वाजिन्नाद्वैलक्ष्मभिमिधाति” “युञ्जात् रासं युवमिति गर्दभं प्रतिष्ठापयति” इति तत्तद्वर्गविधौ प्रतिनियतनिर्देशोऽयुपपद्यते ॥

(अश्वामिधानीमित्यत्राश्वसंबन्धविवक्षापरविधिरसायनखण्डनम्)

यदपि अश्वामिधान्युद्देशेन मन्त्रस्य तद्विशिष्टादानस्य वा विधाने विशिष्टोद्देशो वाक्यभेदात्पत्याऽश्वविशेषणस्याविवक्षया गर्दभाभिधान्या मन्त्रप्राप्तिरनिवार्येति विधिरसायने उक्तम्, तन्न; समासे परस्परान्वयव्युत्पत्त्या विशिष्टस्य व्युत्पन्नत्वेन विशिष्टोद्देश्यतास्वीकारेऽपि तदप्रसक्ते । नद्य “व्ययुयजमानो वाचं यच्छत” इत्यत्र नानेकोद्देश्यता, नवा प्रयाजशेषस्य संसंकार्यत्वेऽपि प्रयाजसंबन्धविवक्षेति स्पष्टम् । विधिवैयर्थ्यापरिहारार्थमेव न ब्राह्मणं हन्यादित्येव विशिष्टानुवादास्याप्यगत्याऽङ्गीकाराच्च, अपूर्वसाधनत्वलक्षणया अपूर्वविशेषणस्यैव विशिष्टलक्षणया तस्यापि विवक्षोपपत्तेश्च । नच—अत्र “उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयती”त्येववार्थप्राप्तस्य प्रथनस्याध्वर्युकर्तृकत्वनियमप्राप्तिफलकतयाऽऽदानविधानेन वैयर्थ्यं सुपरिहरमिति तदुक्तं युक्तम् इति—वाच्यम्; त्वदुक्तीत्या तावतापि विशिष्टानुवादासुपपत्तेः । नहि विधिवैयर्थ्यापत्त्या त्वया विशिष्टानुवादः शक्यते परिहर्तुम् । अश्वरशानाग्रहण इव गर्दभरशानाग्रहणेऽपि अध्वर्युकर्तृनियमाय विध्युपपत्तेः, मन्त्रादनयोः समानकर्तृकत्वलाभाय मन्त्राशो विधिसम्बन्धेऽनुवादवकल्पनस्यायुक्तत्वाच्च । नहि स्वकर्तृकमन्त्रपाठेनैव स्वकर्तृकमस्मृतिरिति नियमे प्रमाणमस्ति, होतृकर्तृकमन्त्रपाठेनापि यजमानाध्वर्युकर्तृकत्यागप्रक्षेपेऽस्मृतेर्जायमानत्वात् । अतएव मन्त्रकल्पसूत्रादितोत्पत्तेनोपद्रष्टादिवचनस्य अशुभेयार्थस्मरणोपायत्वेन पक्षप्राप्तिः सर्वत्रोक्ता । एवंच मन्त्रविधाने सति समानतत्परिसङ्ख्यारूपं फलं नैव वारयितुं शक्यम् । वस्तुतस्तु—मन्त्रस्याऽऽश्वसंबन्धकाण्ड एव समाप्नानात् “प्रतूर्तं वाजिन्नाद्वैलक्ष्मभिमिधाति” इति प्रत्यक्षविधानात् तत्रैव बन्धनविधानाच्च बन्धनस्याध्वर्युकर्तृकत्वनियमसिद्धौ तदर्थान्दोऽपि अध्वर्युकर्तृकत्वनियमसिद्धेः सर्वथा परिसङ्ख्याफलकत्वाभावे विधिवैयर्थ्यमेवेत्यादेदितिमेव कौस्तुभे पूज्यपादे । यदित्वनेन न्यायेनाश्यादानस्यापि द्वाभ्यां खनतीत्यत्र खनननियमविधेरवश्यकत्वेन त-

प्राथम्यकर्तृत्वसिद्धावादानेऽपि तत्कर्तृत्वप्राप्तेः न प्रत्यक्ष-
विधाने फलमित्युच्यते, तदोभयत्रापि विशिष्टोद्देशे वाक्यभे-
दपरिहारार्थमेवादानपर्यन्तविध्याश्रवणमित्यवधेयम् । यथा-
चात्र न याञ्चैदिकप्रायश्चित्तप्राप्तिव्यादानश्रवणे फलं तथा
कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । प्रथममन्त्रे तु वक्ष्यते इत्यलं विस्तरेण । प्र-
स्तुतमनुसरामः ॥

(उपसंहारविधिषु केपांश्चिन्मतेन परिसङ्ख्यात्व- समर्पणम्)

ननु—एवमिदं परिसङ्ख्यालक्षणमनारभ्याधीतस्य अन्यस्य
वा येन सहोपसंहार तत्रान्यनिवृत्ते, फलतः शास्त्रता-
त्पर्यविषयत्वादतिव्याप्तम् इति—चेत्, अत्र केचिद्विद्या-
पस्यैव परिजडः ॥ अतएव—अष्टमश्लोकावतरणिकाया
मित्रविन्दादिप्रकरणगतानां वाक्यानां परिसङ्ख्यात्वमङ्गीकृतं
दीक्षितैरिति ॥

(प्रकाशकारमतेनोपसंहारविधीनामपरिस- ङ्ख्यात्वोपपादनम्)

तदेतत् प्रकाशकारा न क्षमन्ते । इत्थं हि विधिरसा-
यनखण्डने तैरुपपादितम् ॥ यद्युपसंहारस्य परिसङ्ख्यात्व, तदा
“आग्नेयं चतुर्धा करोती”त्यस्यापि परिसङ्ख्यात्वापत्तेरुपसंहारो
दत्तजलाञ्जलिरेवाऽऽप्येते । अतएव गृहमेधीयाधिकरणे
भाष्यकारादिसर्वसमात् अष्टौ पक्षा उपपद्यन्ते । अन्यथा प-
ञ्चमस्य परिसङ्ख्यात्वात् सप्तमस्यापि पक्षस्योपसंहाररूपस्य प-
रिसङ्ख्यात्वान्तर्गतं पक्षगताष्ट्वानुपपत्ति ॥ किञ्च “भावा-
दतिरात्रस्य गृह्यते”इत्यधिकरणे ननुपसंहार परिसङ्ख्या वा षो-
डश्युक्तवाक्यमिति भाष्यं द्वयोर्भेदेऽनुपपन्नं स्यात् । अत उप-
संहारपरिसङ्ख्ययोर्भेद एव । कथमनयोर्भेद इति चेत्, गृणु,
“सामान्यविधिरस्पष्ट सहिहयेत विशेषतः । स्पष्टस्य तु विधेर्ना-
न्यैरुपसंहार इत्येते”इति वार्तिके पूर्वार्धविषय एवोपसंहार
इति वदतार्थादुत्तरार्धविषयैव परिसङ्ख्या न कदाचित् पूर्वा-
र्धविषयैति सूचनात् स्पष्ट एव भेदः । तथा अत्रावयविनोऽवय-
वेषु व्यासज्यन्तेः सामान्यरूपत्वाभावादवयवविधिः । स्पष्टोऽ-
वयवविशेषविधिभिन्नोपसंहियते इति । यागहोमयोर्कैव भाष्य-
कारासमतमभ्युपेक्ष्यापि “चतुरवत् जुहोती”त्यनेन आग्नेयवि-
धेर्नोपसंहार इत्युत्तरार्धविषयः । एवं हृदयस्याऽऽवयवतीत्ये-
कादशावदानगणचोदकसामान्यविधिर्नोपसंहियते इति प्राप्तपरि-
सङ्ख्याया अस्ती विषयः । एवं तावत्प्राप्तपरिसङ्ख्याया तावन्नान्त-
र्भावः, नाभ्यप्राप्तपरिसङ्ख्यायाम्, सामान्यविधेः प्रत्यक्षत्वात् ।
एव “गञ्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तत् यदुपपद्यति (गृह्णाति) प्र-
याजानूयाजेभ्यस्तदिति सामान्यशास्त्रयोः “अतिहाये जो ब-
हिं”रित्यौपश्रुताज्यसमानयनकालविधितोऽर्थलभ्योपसंहार एव
ननु परिसङ्ख्या । अतएव—“समानयनं तु मुख्यं स्याद्वि-
द्ध्यशाना”दिति चादुर्धिकाधिकरणे शास्त्रदीपिकाया प्रया-

जानूयाजेभ्य इत्यविशेषश्रवणं “अतिहाये जो बहिं”रिति काल-
विधिवलादुपरितनप्रयाजद्वयविषयमुपसंहियते इति ग्रन्थेन उ-
पसंहारत्वमेवोक्तम् । एवं पत्नीसंयाजान्ता प्रायणीया सन्तिष्ठते
इत्यादावप्यतिदेशसामान्यविधेरुपसंहारत्वात् समुपसंहृतिष्ठति-
वाच्यार्थोपरमाह्वयस्यविध्यर्थलभ्योपसंहार एव ॥ एतेनैता-
दृशेषु उदाहरणेषु परिसङ्ख्यात्वोपपादनं दीक्षितानामयुक्तमेव ।
अस्तुवैवम् । विधेः सर्वत्रार्थान्तरविध्यर्थलभ्यान्वयावृत्ति, ननु
सा प्राप्तपरिसङ्ख्येति व्यवहियते, श्रुतिविधीनामेव अपूर्वैरनियमप-
रिसङ्ख्याव्यपदेशात् । नहि परम्परया वर्जनवुद्धिफलको परि-
सङ्ख्याविधि, नियमविधेरपि तथात्वापत्तेः । ततश्चावघाता-
दिविधौ परम्परयोपायान्तरपरिसङ्ख्याफलत्वे साक्षान्नियममात्रं
फलमिति नियमविधित्वेनैव व्यपदेशः । एवं पान्तडान्तसङ्ख्या-
विध्यादिष्वपि साक्षादप्राप्तपरिभाषिकसङ्ख्यादिप्राप्तकत्वमेवेत्य-
पूर्वविधित्वेनैव व्यपदेशो युक्तः । नच एतद्विद्यन्यथानुपपत्त्या
विध्यन्तरं कल्प्यते, यस्य प्राप्तपरिसङ्ख्यात्वव्यपदेशः स्यात्,
किंतु औपश्रुताज्यविनियोजकविधिगतोद्देश्यसमर्पकप्रयाजप-
देन विशेषलक्षणैव लभ्यते । अतोऽपि न तेषु युक्त परिस-
ङ्ख्यात्वम् इति ॥

(प्रतीयमाने फलत्रये यत्परत्वेन वाक्यसार्थक्यं तद्विधित्वव्यपदेशोपपादनादिना सामान्य- विधिरित्यस्योपसंहारपरिसङ्ख्यावैवल- क्षण्यमात्रप्रदर्शकत्वोपपादनेनच प्रकाशकारमतान्त्रैलक्षण्य- निरूपणम्)

अत्रेदमवधेयम्—अनेन स्पष्टरूपविषयभेदप्रदर्शनेन प-
रिसङ्ख्यालक्षण्ये स्पष्टविधितत्प्राप्त्यपेक्षत्व विवक्षितमिति ग-
म्यते । उपसंहारेच तदभावात्तात्त्विक्याप्तिरिति भवतो मतम् ।
तत्र भवन्मते अतिदेशविधेः स्पष्टत्वमस्पष्टत्वं वेति वक्तव्यम् ।
आद्ये—पत्नीसंयाजान्ता प्रायणीयेत्यादावयुपसंहारानापत्ति,
गृहमेधीयगतसप्तमपक्षोपसंहारानापत्तिश्च । द्वितीये पञ्चम-
पक्षोपपादितप्राप्तपरिसङ्ख्यायामव्याप्ति ॥ किञ्च विविगतं
स्पष्टत्वमस्पष्टत्वमपि दुर्बलम्, कुतोवाऽऽग्नेयविधि स्पष्ट-
अस्पष्टश्च “पुरोडाशं चतुर्धा करोतीत्ययमिति न प्रतीम ।
यदप्यस्तुवैष्विधेयादिनान्यनिवृत्तेरर्थलभ्यत्वेऽपि श्रुतिविधे-
रप्राप्त्यप्राप्तकत्वेनापूर्वविधित्वेनैव व्यपदेशात् परिसङ्ख्यावि-
धित्वमिति, तदप्यसत्, तथात्वे अर्थप्राप्ते पूर्वप्रवृत्त्या प्र-
वृत्तेऽश्रमिधान्यादानविधावप्यप्राप्तप्राप्तकतयाऽपूर्वविधित्वस्यै-
वापत्तौ “परिसङ्ख्यावे”ति सूत्रोक्तपरिसङ्ख्यात्वव्यपदेशाना-
पत्तेः । अतोऽत्रैवं परिहर्तव्यम् । यत्र द्वित्रिफलकत्वेन
प्रतीयमानेषु येन स्ववैयर्थ्यं परिहियते, तेषु तत्फलकविधि-
त्वेन व्यपदेशः । तादृगव्यपदेशमादायेमानि लक्षणानि । तत्फलं
सन्निकृष्टं विप्रकृष्टं वास्तु । अतएव फलत इत्यस्य वैयर्थ्यप्र-
तिसन्धानसापेक्षत्वमर्थ इत्युक्तं प्राक् । अतएव तत्फलस-

एव यस्य शब्दत फलतो वा पाक्षिकायोगव्यावृत्तिरूपो नियमः शास्त्रस्य विषयः स नियमविधिः । यथा सत्यमेव वदेत् व्रीहीनवहन्तीत्यादौ, अत्र नियमस्यैवायोगव्यावृत्त्यर्थकेन एवकारेण विधेयत्वात्, आक्षेपतः पूर्वप्रवृत्त-स्वाघातविधेर्नियमफलकत्वाच्च । नियमे पाक्षिकायोगश्च

बन्धबोधकविधिषु विश्वजित्सिद्धान्तन्यायप्राप्तस्वर्गनिवृत्ते प्रतीतावपि तत्तदप्राप्तफलसंबन्धबोधकत्वेनापि वैयर्थ्यपरिहारात्तत्फलकापूर्वविधित्वेनैव व्यपदेशे । एवं वैकृतवाक्येष्वन्तिहाये ङ इत्यादिवपि अपूर्वविधित्वेनैव स । यत्र ह्यादाने वाक्यस्यार्थप्राप्तत्वेन नाप्राप्तप्रापकतामादाय सार्थक्यसम्भव, तत्र विप्रकृष्टाया अप्यन्यनिवृत्ते फलत्वेनैव तद्वैयर्थ्यपरिहारात् तत्फलकपरिसङ्ख्यात्वैर्नैव व्यपदेशः । अत एव नियमविधा-वपि अयोगव्यावृत्तिमादायैव तद्वैयर्थ्यपरिहारात् तैर्नैव व्यपदेशो नत्प्रायान्तरनिवृत्त्या परिसङ्ख्यात्वेन । एवमुपसहारेऽपि क्वचित्परिसङ्ख्यात्वं क्वचिदपूर्वविधित्वमिति नैकरूप्यमेव । अनारभ्यविहितसाप्तदश्यस्य क्लृप्तोपकारपाञ्चदश्येन वावितस्य मित्रविन्दादिप्रकरणगतवाक्ये प्रतिप्रसवविधया तत्तत्कतुसबन्धबोधनेन परिहृतवैयर्थ्यं फलतो विकृत्यन्तरनिवृत्तिबोधनेऽपि न परिसङ्ख्यात्वेन स । यदा तु तार्तायाधिकरणगतपूज्यापददशितरीत्या शरैः कुशानामिवोपदेशकत्वेन निरवकाश-तया साप्तदश्येन पाञ्चदश्यवाच एव प्राप्नोतीति न प्रतिप्रसव-विधित्वमित्वालोच्यते, तदापि मित्रविन्दादिप्रकरणगतवा-क्याना उद्देश्यविशेषसमर्पकतया स्वर्गकामवाक्यवदपूर्वविधि-त्वमेव परिसङ्ख्याफलकम्—इति—धेयम् । यत्रत्वामेयं चतुर्धा करोतीत्युपसहारे सामान्यविधित एवाग्नेयेऽपि चतुर्धा-करणप्राप्ते नान्यनिवृत्तिमन्तरेण वैयर्थ्यं सुपरिहरम् । तत्राप्यन्यनिवृत्तेरेव फलत्वेन तत्परिहारात् परिसङ्ख्यात्वं श्रुतिपादा-द्याधिकरणे कौस्तुभोक्तमिधमेव । अतएव उपसहारवाक्ये उ-पसंहारत्वं नाम सामान्यविधे श्रुतस्याऽऽहातस्य वैकवाक्यतया स्वविषयार्थापादकत्वम्, सामान्यविधेरस्पष्टत्वं नाम अनिर्धारित-विशेषतया विशेषान्वययोग्यत्वं, तदभावश्च स्पष्टत्वम् । अत एव “सामान्यविधिरस्पष्ट” इति वार्तिकोत्तरार्थेन परिसङ्ख्या-विषय प्रदर्शयते । तथात्वे लिङ्गकल्पश्रुतेरुभयसाधारणतया “पुरोडाशं चतुर्धा करोती”त्यस्यैव अस्पष्टत्वात् परिसङ्ख्यात्वा-नापत्ते । अत केवलं पूर्वाधप्रतिपादितोपसहारव्यतिरेकप्र-दर्शनमात्रं । तस्य च “न हिस्यात् सर्वा भूतानि” “सर्व-तीर्थेष्वयं विधि”रिति विषयः । अत्र चानयो “न ब्राह्मणो हन्तव्यः” “प्रयागे हननं कुर्या”दिति वचनाभ्या नोपसहारः, सर्वपदोपादानेन स्पष्टत्वात् । अतएव गृहमेधीयसप्तमपक्षो-पसहारे नैव परिसङ्ख्याफलकत्वम् । येन परिसङ्ख्यापक्षादभे-देनाष्टवानुपपत्तिः शङ्कोतः? अपितु अभ्युदयशिरस्कत्वफल-कत्वेनैव विशेष इति पूज्यापदैरभिधीयते । अतएव “अमा-

तन्मात्रविध्यप्रवृत्तिनिमित्तको विध्यन्तराप्रवृत्तिसहितैतद्विध्य-प्रवृत्तिनिमित्तकश्चेत्यादिप्रकरणे बोध्यः । व्रीहीनवहन्ति उत्तरेऽह्निद्वारात्रस्य गृह्यत इत्यादावाच., एतद्विध्यभावे आक्षेपे-णातिदेशेन चावघातस्य षोडशग्रहणस्य च पक्षप्राप्तत्वात् । व्रीहिसिधेजेतेत्यादौ द्वितीय., यवविध्यभावसहितैतद्विध्य-

वादतिरात्रेषु गृह्यते” इत्यधिकरणगतषोडश्युत्तर इत्युपसहार परिसङ्ख्यावेति भाग्योक्तिरेतादृशफलभेदकल्पनयैव नैया ॥ ए-तादृशोपसहारपरत्वं अश्वाभिधायानादिवाक्येषु कदाचित् प्रसक्तमपि गृहमेधीयाष्टमपक्षोपादानप्रकारेणैव निरसनीयम् । एवंच शब्दतो वैयर्थ्यप्रतिस्थापनेन वा शास्त्रतार्थ्यविषयी-भूता निवृत्तिः फलं यत्र तत्र परिसङ्ख्याविधित्वमिति लक्षणे सिद्धे यत्रेदं लक्षणमनुप्रविशति तत्र परिसङ्ख्याविधित्वाङ्गीकारे नैव किञ्चिद्व्यवकमिखलं गुरुकृपापामाहात्म्यविस्तारप्रदर्शनेनेति दिक् ॥ “नातृत्वं वदे” दित्यत्र न तु नियमविधिरित्युक्तम्, अतः तत्रावृत्तनियमविधिलक्षणमाह—अतएवेति ॥ अनु-तवदनस्य पाक्षिकतायोगेऽपि तस्यैव वर्जनेन तदयोगव्यावृ-त्तिफलकत्वाभावात् नियमविधिरित्यर्थः ॥

(परिसङ्ख्यात्वनिरसनेन एवकारघटितवाक्येषु नियमविधित्वनिरूपणम्)

यथा सत्यमेवेति ॥ यवपत्र अन्ययोगव्यावृत्त्यर्थमा-दाय परिसङ्ख्यात्वमेव शक्यते वक्तुम्, नद्यत्र रागत प्राप्तौ विक्रतप्रसक्तिरस्ति, नत्रा परिसङ्ख्यालक्षणे भवन्मते तत्रचान्यत्र च प्राप्ति समुच्चयेन विवक्षिता, येन पाक्षिकप्राप्तिसत्त्वेन तदसम्भव उच्येत, तस्या आंसात्मिकत्वेन स्वयमेवाभिहित-त्वात्, अतः परिसङ्ख्यात्वेऽपि न वाचकम्, तथापि अ-योगव्यावृत्त्यर्थतामादाय विधेयगामिफलत्वे सम्भवति नान्य-योगव्यावृत्त्यर्थतामादाय तदङ्गीकारो युक्त इत्यभिप्रेत्य लक्ष-णसमन्वयं दर्शयति—अत्रेति ॥ परिसङ्ख्याविधित्वं नाश्रय-णीयमिति नियमस्यैवेत्येवकारेण सूचितम् । नियमफलक-त्वाच्चेति ॥ एतेन—लघुभूते विधेयगतफलत्वे सम्भवति व्रीहिपदेऽर्प्यसाधनत्वलक्षणया व्रीहित्वस्यापि गुरुभूतस्य प्र-वेशेन यवपरिसङ्ख्यापरत्वेन सार्थक्यं तथाऽर्प्यकर्तृकत्व-नियमप्राप्त्या वा सार्थक्यं विधिरसायनोक्तं—प्राप्तम्; अवरक्षो दिव वध्यासमग्रये वो जुष्टं प्रोक्षामि इति मन्त्रयोस्तमपुरुषेण प्रतीयमानमन्त्रोच्चारयित्कर्तृकत्वप्रतीत्यैव तयोस्तन्नियमस्य प्राप्तत्वाच्च । अतएव—नैवविधं अर्घ्य-कर्तृकत्वप्राप्तौ मन्त्रलिङ्गम् । यथा प्रथने । तत्र मन्त्रस्य आर्घ्यवत्त्वेऽपि प्रथने तन्नियमप्रापकतया विधिरिष्ट एवेति भावः ॥

(पाक्षिकत्वाननुगमेन नियमविध्यननुगमाक्षेपः)

ननु पाक्षिकत्वभेदेन तदयोगस्यापि भेदाल्लक्षणाननुगमः,

भावे व्रीहीणामाक्षेपेण पक्षप्राप्तत्वात् । एवंविधभेदसत्त्वेऽपि

कार्योपायद्वयपाक्षिकत्वपरत्वे एकैकनियमेऽप्याप्ते, कार्यस्यैवोपायस्यैववा पाक्षिकत्वपरत्वेऽन्यतरनियमाप्याप्ते, कार्या-
पायद्वयमनुगमय्य विद्युत्पातस्य पाक्षिकत्वपरत्वे विध्यनुपात्त-
नियमाप्याप्ते, उपात्तमनुपात्तचानुगमय्य नियम्यस्य पाक्षिक-
त्वोक्तौ नियम्यप्रतिद्विन्द्वानामेव पाक्षिकत्ववति नियमविधाव-
प्याप्ते, नियम्यस्यान्वयस्यवा यस्य कस्यचित् पाक्षिकत्वपर-
त्वोक्तौ पाक्षिकत्वमात्ररहितेषु नियमविधिष्वप्याप्ते । एवंच
हेतु कुत्रापि कार्यमिति लोके विधिरसायनदर्शिततदुदाहर-
णाव्याप्तिभ्य कथं मुक्तिरित्यत आह—**एवंविधभेदसत्त्वे-
ऽपीति ॥** एतद्विष्कम्भं कौस्तुभे द्रष्टव्य ॥

(दृष्टार्थत्वं नियमविधिलक्षणमिति विधिरसा-
यनखण्डनम्)

एवमाचार्यकृते नियमविधिलक्षणे स्वयं विधिरसायनकृता
नानाविधाव्याप्यतियाप्तौ. प्रदर्श्य तल्लक्षणयुक्तता मत्वा दृष्टा-
र्थत्वं नियमविधिलक्षणं सिद्धान्तितम् । तद्यद्यपि दृष्टफलबो-
धकेषु कारीयादिविधिषु अतियाप्तम्, तथाप्यदृष्टाद्वारकत्वे स-
तीति विशेषणान्नतियाप्तमित्युपपादितम्, तदन्यद् दूषयति—
यस्त्विति । स्पष्टोऽर्थः । इत्यादावित्यादिपदेन वैकृते “बृह-
त्पृष्ठं भवती”ति नियमविधावयव्याप्ति सूचिता ॥ **किञ्च** वि-
धिविषयस्य दृष्टार्थत्वविवक्षाया मन्त्रपरिसङ्ख्याविधावति-
व्याप्तिः । विधितात्पर्यविषयीभूतफलस्य तद्विवक्षाया असमवो
नियमस्यादृष्टार्थत्वादित्यपि दूषणं ऊह्यम् ॥

(अयोगव्यावृत्तिफलत्वलक्षणस्य प्रतीकविधौ
समन्वयीकरणम्)

यद्यपीदं “यदि सोमं न विन्दे”दिति प्रतीकनियमविधाव-
प्याप्तम्, सुसदृशान्यायेन अत्यन्तसिद्धशाना प्रतीकाना सर्व-
दैवायोगसत्त्वेन पाक्षिकायोगप्राप्तौ, तथापि सोमाभावे क-
र्मचोदनयाऽनियतयत्किञ्चिद्वाक्षेपे प्राप्ते यावद्व्यायेन सुस-
दृशं नियन्तुमुपक्रम्यते तत पूर्वमेव प्रतीकविधे प्रवृत्त्यङ्गी-
कारेण तस्या दशाया प्रतीकसाधारण्येन पक्षप्राप्तेरुपपत्तेर्न
दोषः ॥

(पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठन्त इत्यत्रापि श-
ङ्कानिराकरणपूर्वैकसमन्वयीकरणम्)

ननु—सर्वत्र कथंचित् लक्षणाव्ययेऽपि “पत्नीसंयाजा-
न्तान्यहानि संतिष्ठन्ते” इति नियमविधौ पत्नीसंयाजान्त-
त्वस्य पाक्षिकायोगाभावः, अहा द्वादशाना सहत्वसिन्धुर्थं हारि-
योजनपर्यन्तस्यैव सुत्यागतद्वादशत्वानुरोधादावर्तनीयस्य तत्रैव
अवस्थानप्राप्ति, **अथवा** सुत्याकालीनानामैष्टिकपञ्चकर्मणा
साङ्गाना तत्र तत्राहनि भेदेनानुष्ठानस्य एकादशे वक्ष्यमाण-
त्वात् कात्स्न्यैर्नैष्टिकपञ्चप्रयोगसमाप्त्यनन्तरमेव तदप्राप्ते.

चायोगव्यावृत्तिमात्रस्यैव लक्षणे प्रवेशान्न कोऽपि दोषः ।

तदुत्तरभाविपत्नीसंयाजादीना कथमपि पक्षे प्राप्त्यभावः,
अतः पत्नीसंयाजान्तोऽप्रोभोमीय सन्तिष्ठते इतिवदपूर्वविधि-
त्वस्यैव आपत्ति—**इति चेत्**, परिहृतमेतद्विधिरसायनख-
ण्डने प्रकाशकारे. ॥ न हि सुत्याकालीनत्वेन सर्वेषामावृत्तिः
तदधिकरणविषय, किंतु सुत्यान्तर्गतानामेवेति तेन हारियो-
जानान्तस्यैव पार्थक्यनियमे तदुत्तरेषा सौमिकाना ऐष्टिकाना
च आवृत्त्यनियमे किमुत्तरस्य सर्वस्यैव सहत्वसिन्धुर्थं तन्त्रत्व-
सुतावृत्त्यानुष्ठाने प्रसक्ते किं तन्त्रत्वं दशाना पञ्चदशानां विश-
तीना वेत्याद्यनियमप्रसक्तौ पत्नीसंयाजान्तता नियम्यत इति ॥

(हिरण्यगर्भः समवर्ततेति वाक्यस्य विधिरसाय-
नोक्तनियमविधित्वखण्डनेनापूर्वविधि-
त्वव्यवस्थापनम्)

अतएव तत्र “हिरण्यगर्भं समवर्तताम्र इत्याधारमाधार-
यती”त्यादौ हिरण्यगर्भप्रकाशकस्य मन्त्रस्य कथमप्यैन्द्राद्या-
धारे इन्द्रलिङ्गरहितत्वात्प्राप्त्यसंभवः तत्र सत्यपि क्लृप्तनिय-
मादृष्टजनकत्वेनोत्तराधारे मन्त्रविधावपूर्वविधित्वमेवेति कौ-
स्तुभे द्रष्टव्यम् । एवंच तत्र नियमविधित्वव्यवहार पर क्लृप्त-
नियमादृष्टजनकत्वमात्रेण गौण एव । अनयैव रीत्या “उत्करे
वाजिनमासादयति” “परिषो पशुं नियुंजीत” इत्यादिविधिषु
उत्करपरिष्वंशे पक्षप्राप्त्यभावेनापूर्वविधित्वमेवेत्येवमिति वि-
धिरसायनोक्तव्याप्तिपरिहारो द्रष्टव्यः । यत्तु विधिरसायनीय-
पञ्चदशश्लोकखण्डने हिरण्यगर्भमन्त्रस्य लिङ्गादन्तत्वेन प्राप्त्य-
भावेऽपि विदलनादिवत् लौकिकस्थानादिसाधारण्येन गौण्या-
दिना यादृच्छिकी प्राप्तिमादायाऽस्य नियमविधित्वमुपपादितम्,
तत् विदलनादिषु विनुषीभावजनकतासामर्थ्यस्य लोकतोऽवग-
तिमादाया यादृच्छिकप्राप्तेः कथंचित्संभवेऽपि इह प्रजापति-
मन्त्रस्य ऐन्द्रलिङ्गरहितस्य तदीयस्मरणार्थतयाऽक्लृप्तसामर्थ्यस्य
बाधनिश्चये सति कथमपि यादृच्छिकप्राप्तेरसंभवात् गौण्याश्र-
यणोत्तरमेव कल्प्यत्वादयुक्तमित्यपेक्षितं पूज्यपादै ॥

(अप्राप्तांशपरिपूरणफलत्वरूपनियमविधिलक्ष-
णस्य विधिरसायनखण्डने स्वीकारनिरूपणम्)

यदपि विधिरसायनगताष्टादशश्लोकेऽनिर्धारिताप्राप्ताशस्य
पूरणं यत्, तत्फलको विधि नियमविधिरिति नियमविधिल-
क्षणमाशङ्कितम्, तदेव तदुक्ताव्याप्तिपरिहारेण निर्दोषतया
विधिरसायनखण्डने अङ्गीकृतम्, तत्राप्राप्ताशपूरणफलकत्व-
मात्रविवक्षाया सर्वैकान्यवाक्येऽप्याप्ति, तत्रापि स्वर्गवा-
क्येन स्वर्गप्राप्तौ तदितराप्राप्तफलान्तररूपोत्तरपूरणफलकत्वात्,
अतोऽनिर्धारितपदोपादानम् । तत्रच सर्वैकान्यविधौ
स्वर्गशः प्राप्तः तदितराशस्तु अप्राप्त इति निर्धारणसद्भावान्ना-
निर्धारितत्वम् । व्रीहादिषु अवहननायप्राप्ताशस्य इदन्तया
निर्धारणाभावात् नासंभव इति ॥

यसु दृष्टार्थत्वं नियमविधिलक्षणं कैश्चिदुक्तम्, तदुत्तरेऽह-
न्द्रारात्रस्य गृह्यत इत्यादावव्यासत्वाद्दुपेक्षितम्, षोडशि-

(नियमविधौ विधिरसायनतत्खण्डनयोरुभयो- रप्ययुक्तत्ववर्णनम्)

तदयुक्तम् ॥ उपहन्येऽथ इयावो दक्षिणेति दक्षिणां
विधाय श्रुते स ब्रह्मणे देय इति विधौ औदुम्बरधमसो दक्षिणे-
ति दक्षिणा विधाय ऋतुपेथे श्राविते 'स प्रियाय सगोत्राय ब्रह्म-
णे देय' इति विधौ आयुष्कमेष्टिप्रकरणश्रुते सर्वं ब्रह्मणे परि-
हरतीति विधौ च परिसङ्ख्यारूपेऽतिव्याप्ते । सर्वैर्विकसाधार-
णेष्वश्वसमसोमहवि शेषेषु अयं ब्रह्मणे अयमन्येषामिति नि-
र्धारणासमवात् अनिर्धारिताप्राप्ताश्रयणफलकत्वादिति । यदपि
विधिरसायने एतेषामपूर्वविधित्वमुक्तं, यच्च तत्खण्डने नियम-
विधित्वमेवेत्युक्तम्, तदुभयमप्यसत्, आचार्योक्तयथाश्रुत-
लक्षणानुसारेण ब्रह्मसबन्धस्य तदितरत्विक्सबन्धस्य विधेयता-
नच्छिन्ने प्राकृतदीक्षणीयस्थानापत्ते नित्यप्राप्तत्वेन परिसङ्ख्या-
त्वस्यैवापत्तौ तल्लक्षणसमवात्, सर्वे द्रव्यविधयो नियमविधय
इति प्रवादमात्रेणेदस्याना नियमविधित्वाद्गीकारे गुणकामवि-
धीनामपि नियमविधित्वापत्ते । खण्डितलक्षणप्रवेशमात्रेण त-
त्तद्विधित्वाभ्युपगमे सर्वैकाम्यविधावपि तत्स्वीकारे बाधका-
भावाद्निर्धारितपदप्रवेशवैयर्थ्यापत्तेः । अतो नेदं लक्षणं
युक्तं इत्यभिप्रेलैवाद्योग्यावृत्तिघटितं नियमविधिलक्षणमुक्तं
पूज्यपादै । "स ब्रह्मणे देय" इत्यत्र परिसङ्ख्यात्वं च दर्श-
यिष्यते ॥

(अपूर्वविधिलक्षणनिरूपणम्)

एवं परिसङ्ख्यानियमविधिलक्षणं प्रदर्श्य तद्वेदघटितं अ-
पूर्वविधिलक्षणमाह—**अतएवेति ॥** नियमातिरिक्तत्वविशे-
षणात् न पूतीकवाक्येऽतिव्याप्ति न वा परिसङ्ख्यातिरिक्त-
त्वविशेषणाद्गृहमेधीयगताज्यभागविधावतिव्याप्ति । लक्षण-
समन्वयोऽभिहोत्रादिवाक्ये स्फुट एव ॥

(आज्यभागविधेरश्वरशानाब्राह्मणस्य न परिस- ङ्ख्यात्वमिति खंडनमतनिरूपणम्)

यसु—अत्र खण्डनकारे आज्यभागविधे सिद्धान्ते न
परिसङ्ख्यात्वम्, कस्मिन्नपि मीमासाप्रन्थेऽस्य परिसङ्ख्यात्वेन
व्यवहारादर्शनात्, वेदान्तप्रन्थेष्वपि तददर्शनाच्च, किंतु
अपूर्वता चोदकलोप इति व्यवहारदर्शनात् अपूर्वविधित्वमेव ।
इमामगृन्थित्वत्र तु अन्यप्राप्त्यभावेन योऽर्थस्तद्विषयत्वसा-
म्यात्परिसङ्ख्यात्वप्रभो दीक्षितानाम् । अतएव च "तत्र
चान्यत्रचेति" इति सप्तम्या । प्राप्त इति सप्तम्या सामानाधिकर-
ण्यपक्षे, यथा गृहमेधीयाज्यभागविधौ वार्तिककृता पञ्चम
एव पक्षे परिसङ्ख्यात्वमुक्तम्, नाष्टमपक्ष इति । भाष्यकारे-
णापि दशमे सप्तमपादे आज्यभागवद्वेति सूत्रे आज्यभागव-

ग्रहयागाभ्यासस्यादृष्टार्थत्वात् । अतएव नियमपरिसङ्ख्या-
तिरिक्तफलकविधित्वमपूर्वविधित्वमिति तल्लक्षणमपि सुस्थम् ॥

द्वेति दृष्टान्तं व्याकुर्येता यथा गृहमेधीये पञ्चमे पक्षे इत्युक्तम् ।
न यथाऽष्टमे पक्षे इति । किंच गृहमेधीयाज्यभागश्रवणस्य
सिद्धान्ते परिसङ्ख्यात्वे गृहमेधीयाधिकरणादेकान्तरितोत्तरा-
धिकरणे "सिखकृतिप्रतिषेध. स्या"दित्यत्र गृहमेधीय एव प्रा-
कृताङ्गपुनःश्रवणं कृत्वाचिन्त्यत इति भाष्यादै कृत्वाचिन्ता-
त्वोक्तिरयुक्ता स्यात् । सिद्धान्त एव चिन्तोपपत्ते । नच—
परिसङ्ख्यालक्षणसत्त्वे कुतो न परिसङ्ख्यात्वम्^२ इति—वा-
च्यम्, तत्रान्यत्रच प्राप्तेरभावात् । अयंच तत्र प्राचा-
ग्रन्थः—आज्यभागयोर्हि प्रकृतौ श्रुतयागरूपव्यतिरेकेण प्र-
करणाज्ञानकल्प्यं स्यापूर्वद्वारेण यागगतव्यापाररूपमस्ति, तद्रू-
पलक्षणार्थं चेदमाज्यभागुनरान्नामम् । अन्यथा आनर्थक्या-
दिति । अनेन चानर्थक्यबलात् प्राकृत एव करणोपकार ।
तत्रानेकाङ्गजन्योऽपि इह शक्यसबन्धात् आज्यभागमात्रवि-
शिष्टतया जहत्स्वार्थलक्षणया लक्षितमुपदिश्यते इति तेनैव
गृहमेधीय करणोपकारापेक्षो जात इत्यपूर्वतेति सिद्धान्त उ-
पपादित । अत प्राकृतस्यैवोपकारस्य आज्यभागविशिष्टस्य
विधानात् तत्र चान्यत्रचेति विधेयबाध्ययो भेदगर्भे परिस-
ङ्ख्यालक्षण नास्तीत्यपूर्वविधित्वमेवेत्युक्तम् ॥

(आज्यभागाद्विधेः परिसङ्ख्यात्वसमर्धनपूर्वक- तत्खण्डनखण्डनम्)

अत्रेदमव धेयम्—आनर्थक्यबलात् खलु भवता लक्ष-
णाश्रयणं, तच्चातिदेशत प्राप्ते. पूर्व प्रवृत्त्या आज्यभागवि-
धानेन फलतोऽज्ञान्तरनिवृत्तिरूपफलपरतया सार्थक्योपपत्तौ
कथमिवेति न विद्य । यापिचानर्थक्याल्लक्षणोक्ति. प्राचा सापि
न विधानार्थक्यमूला, किंतु आज्यभागक्रियामात्रविधानान-
र्थक्यमूलिकेत्येव तद्वन्धेषु प्रतीयते । **तथाहि**—भाष्ये ता-
वन्नैवेयं लक्षणोपपादिता, तत्ररत्ने तु उपमितया प्रकृत्या
लक्षणाद्वारा विधन्तरप्राप्ताज्यभागाभ्या गृहमेधीय एकवा-
क्यता गत । तस्मादानुमानिकेन प्रकृतिसाधनेन न सबन्धते
गृहमेधीयस्तेन अपूर्वं इत्यपूर्वतामुपपाद्य नन्वेवं प्रत्यक्षैरुपहो-
मादिभिर्नैराकाङ्क्षात् नक्षत्रेष्व्यादीनामपूर्वत्वं स्यादित्याशङ्को-
त्तरत्वेन भाष्यं विवरीतुं ग्रन्थः ॥ **इदमाकृतं**—कथमिति
प्रकाराह्यो यागगतव्यापारविशेषोऽपेक्षित, तेन य. प्रकार-
विशेषसमर्पक शब्द. स एव तदाकाङ्क्षापूर्णेनैकवाक्यता-
मुपगन्तुमलम् नान्यत् । नच क्रियान्तर सखरुपेणैव क्रियान्त-
र्गतव्यापारो भवति, प्रकारसपादान्तु तद्गतव्यापार स्यात्,
न हि क्रिययो. सखरुपेण समभवति सबन्ध, किंतु द्वारविशेष-
माश्रित्य । नच उपहोमादिषु हूतं द्वारमस्ति । येन यागगत-
व्यापारतामश्रुवीरन् । प्रकृतित्वच्छब्दस्तु प्राकृतसाङ्ख्यानन्तर-
कार्यसंपादानाह्यं प्रकारं प्रतिपादयन् एकाक्यता सुखेन

याति । पश्चात् सन्निहितान्नानानर्थक्यत्वाद् द्वारकल्पनया तैरपि एकवाक्यता भवति । **यत्तु**—आज्यभागवदिकं प्राकृतमङ्गं, तत्प्राकृतावेव लब्धा अवान्तरोपकार तत एव लब्धप्रधानसंबन्धं विकृतौ श्रूयमाणं लक्षणया खीयवान्तरकार्यसंपादनाख्यं प्राकृतप्रकारमुपस्थापयति । तद्व्यवधानं चेदमाज्यभागो यजतीति वचनम्, स्वरूपपरत्वे आनर्थक्यपत्ते । तद्व्यवधाना तु शक्नोति प्रधानकथंभावपूरणेन तदेकवाक्यतां गन्तुम् । तेन च पूर्णं कथंभावे नैराकाङ्क्षयाधीनात्मलाभशब्दको लुप्यते इत्यपूर्वत्वमिति । अनेन चोपहोमवैलक्षण्यं दर्शयता कथंभावाकाङ्क्षापूरणसमर्थशब्देन 'प्रथोनेकवाक्यतासंभवोपपादनार्थं आज्यभागपदेन केवलं न क्रियास्वरूपविधानं, अपितु लक्षणया स्वजन्यप्रकारसपादान्तरव्यापारविशेषस्य प्रकृतावगतस्य विधानम् । उपहोमे तु तादृशप्रकारसपादनस्य पूर्वमेतन्नगतस्य नैव लक्षणा संभवतीति न लक्षणयाप्युपहोमविधिरैकवाक्यतासुगणन्तुमलमित्युक्तं संभवतीति कुत्रेतराङ्गन्यकरणोपकारलक्षणा, पूर्वलिखितशास्त्रदीपिकाप्रथेऽपि आज्यभागगतमेव यत्स्वापूर्वद्वारेण यागमतव्यापाररूपमस्ति, तत्रैव लक्षणेति प्रतीयत इति मद्गतापीतीयं ग्रन्थव्याख्यानप्रान्तिर्भवतीति न खेदयेच्चेत् आज्यभागजन्यप्रकारविधाने । यत्तु विधिवैयर्थ्यं, तत्तु अपूर्वताप्रतिपादकपूर्वतनग्रन्थेन परिसङ्ख्याङ्गीकारेण प्रागेव तन्त्ररत्ने परिहृतम् ॥

किंच एतादृशपरार्थलक्षणया पञ्चमपक्ष इव स्वार्थहानिपरार्थकल्पने कथं नापद्येताम् ? **अपिच** इतराङ्गन्योपकारार्थत्वे आज्यभागयोरप्राकृतकार्यार्थत्वापत्ते, तदङ्गीकारेण अपूर्वविधित्वापेक्षया खोपकारविशिष्टानामेव विधिमङ्गीकृत्य फलतः परिसङ्ख्यात्वमेव युक्तमाश्रयितुम् । **अपिच** इतराङ्गन्योपकारार्थत्वेनाज्यभागविधानेऽपि आकाङ्क्षाधीनात्मलाभचोदकलोकः आकाङ्क्षेच्छेदादेव वाच्य, अन्यथा समुच्चयेनेतराङ्गाना अनुष्ठानपत्ते अनिवार्यत्वात् । तादृशसाक्षाङ्गच्छेदस्य खोपकारविशिष्टाज्यभागमात्रविधिनैव सिद्धेनिरर्थकमेव तावत्पर्यन्तलक्षणाश्रयणम् । अत एव ततोऽपि यावदुक्तमित्युत्तराधिकरणे बहुषु प्राकृतोषु श्रुतेषु एकैकस्यैव ह्युतोपकारकत्वेन प्रधानाकाङ्क्षापूरणे सामर्थ्यात् विकल्पं मन्यत इति तन्त्ररत्नादिग्रन्थेषु ह्युतोपकारत्वमेव आकाङ्क्षापूरणसामर्थ्यं हेतुकृतम् । यत्तु भाष्यवार्तिकग्रन्थविरोधोद्भावनं, तत्र या स्लिष्टकृदधिकरणे भाष्यकारस्य पञ्चमपक्षमाश्रित्य कृत्वाचिन्तोक्तिः तदाशयः तन्त्ररत्ने एव दर्शित । गृहमेधीये ह्याज्यभागान्या सजातीययागान्तरोपस्थापनात्त्रिवृत्तिरेवेति विधेयाशेषकार्याणा अनिश्रुतौ सत्या चिन्त्यते किं स्लिष्टकृद्विधानं शेषकार्याणा परिसङ्ख्याार्थं नवेति तन्त्ररत्ने उक्तम् । नद्यत् विचारोऽष्टमे पक्षे उपपद्यते । तदा हि चोदकलोपाससर्वेषामेव निश्रुतेर्विचारयोगात् ॥ अतोऽयं विचार शेषकार्याणा अनिश्रुत्युपजीव्यः पञ्चमपक्षस्य कृत्वा चिन्तयैव घटते इति सिद्धान्त

एव चिन्तोपपत्ते इत्ययुक्तं च । यच्च वार्तिके पञ्चमपक्षोदाहरणप्रदर्शनं, तत् तत्र चान्यत्रचेति सप्तम्यो प्राप्ते इति सप्तम्या सामानाधिकरण्यापेक्षे प्राप्तिपूर्वकान्यनिश्रुतिप्रदर्शनायोदाहरणे प्रदर्शनीये स्पष्टत्वादेव । हेतो स्पष्टत्वं तर्कतः प्राह्यपेक्षया शास्त्रतः प्राप्ता सुलभमेवेति न साधकम् । यदपि दशमसप्तमपाद्द्वितीयधिकरणगताज्यभागवद्वेति दृष्टान्तविवरणपरभाष्यविरोधोद्धानं, तदपि मन्दम्, तत्राज्यभागवदादिर्देशात् परिसङ्ख्या स्यादिति सूत्रे निर्देशात् परिसङ्ख्यात्वमुच्यते, निर्देशश्च एकादश व पशोरवदानानीत्युक्तो भाष्ये निश्रुतश्च । तत्र प्राप्तत्वादेवैषामेव विधिर्न संभवति । आनर्थक्यान्नानुवादे निर्गुणं च पुन श्रवणमितरेषा अश्रुताना परिसङ्ख्यापकं भवतीति । न ह्यत्र आकाङ्क्षानिश्रुतिमूला निश्रुतिरष्टमपक्षन्येनेन संभवति, एकादशानामवदानविधानेन इतराज्यवानामवदानाकाङ्क्षापूरमात् । अत आज्यभागवदिति दृष्टान्तोपादानं भाष्यकारेण पञ्चमपक्षपरतया व्याख्यातम् । तस्मिन्नेव पक्षे एकादशव्यतिरिक्तानि नैत्यर्थलाभात् तदुत्तरसूत्रे तस्या त्रैदोध्यमापाद्य निर्देशस्य अन्यथोपपत्तिरापादिता । अतस्त्र अगत्या पञ्चमपक्षपरतया विवरणे कृतेऽपि नैतावता आज्यभागवाक्येऽष्टमपक्षे फलतः परिसङ्ख्यात्वं दुष्यतीत्यभिप्रेत्यैव गृहमेधीयाधिकरणे स्पष्टमेव परिसङ्ख्यात्वमष्टमे पक्षे अभिधास्यते पूज्यपादैः । दीक्षितैरप्युक्तम् । **यत्तु**—सिद्धान्तलेशग्रन्थे दीक्षितैः परिसङ्ख्यादाहरणं “आज्यभागो यजतीति प्रदर्श्य गृहमेधीयाधिकरणपूर्वपक्षरीत्या इदमुदाहरणम् इत्युक्तम्, तद्व्यो शोषिणोरैकस्य शेषस्य वैकस्मिन् शोषिणि द्वयो शोषयोर्वा नित्यप्राप्तौ शोष्यन्तरस्य शोषान्तरस्य वा निश्रुतिकलकत्तृतीय इति पूर्वोक्तपरिसङ्ख्यालक्षणे नित्यप्राप्तिविवक्षया प्राप्तपरिसङ्ख्याप्रदर्शनार्थं, नत्वेतावता प्राप्तपरिसङ्ख्यात्वाङ्गीकारेण विरुद्धमिति नापूर्वविधिलक्षणं तत्र । **यत्तु**—मीमांसान्वेदान्तग्रन्थेषु परिसङ्ख्यात्वेन व्यवहारो न दृष्ट इति, तत्रोत्तरं क्वा कर्मसिद्धान्तवाक्ये भवदुपपादितोपसंहारव्यवहारो दृष्ट ? तथा ब्रह्मसवन्धवाक्ये भवदुपपादितनियमविधिव्यवहारो वेति वक्तव्यम् । व्यवहारस्य येन केनचिद्रूपेण सामान्यतः करणेऽपि न्यायत प्राप्त तत्ताद्विधित्व आपतत्रैवापहोतुं शक्यमिति चेदिहापि अपूर्वतादिशब्देनैव व्यवहारसिद्धावपि परिसङ्ख्यात्वं नापहोतुं शक्यमिति तुल्यम् । नद्यत् अपूर्वताशब्देन अपूर्वविधित्वं विवक्षितम्, किंतु प्रकृतिपूर्वत्वाभाव इति न किंचिदेतत् । प्रस्तुतमनुसराम ॥

(अदृष्टार्थत्वं अपूर्वविधित्वमिति मतखण्डनम्)

यत्तु—दृष्टार्थो विधिः नियमविधिरिति दीक्षितैः कृतं नियमविधिलक्षणमित्यर्थाददृष्टार्थविधिरपूर्वविधिरिति लक्षणं अपूर्वविधेरभिप्रेतमिति वर्णयन्ति—इति । तन्नः उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते इत्यत्रातिव्याप्तेः ॥ **किंच** अदृष्टार्थत्वं किमदृष्टरूपमुद्देश्यं फलमादाय, उतादृष्टद्वारमादाय । **नाद्यः**

एतेषांचोपाधीनां क्वचिदुदाहरणे साङ्ख्येऽपि न दोष इति

दृष्टकाले कार्य्यादिविधौ अव्याप्ते । नान्यः; स्तुत्यर्थव-
प्रापके साम्ना स्तुवीतेतिविधावव्याप्ते । तत्र ऋगक्षरामिव्यक्ति-
रूपद्वारस्य अदृष्टत्वाभावादतो नेदं लक्षणं युक्तम् ॥

(खंडनकारीयापूर्वविधिलक्षणम् तद्भट्टकदलप्र-
योजनानि च)

यत्तु—खण्डनकारणा प्रकृतविधे यद्यदुद्देश्यतावच्छेदकं
अपूर्वायत्वात् त्वेन रूपेणोद्देश्ये यत्प्रकृतविधेयभावेऽतिदेशा-
न्यप्रकृतविधिसमानशास्त्रीयविधितोऽसंभवेऽप्राप्तिक विधेयं
भावरूपं तद्विषयो विविर्पूर्वविधिरित्यपूर्वविधिलक्षणं, तत्रा-
पूर्वायत्वेन रूपेण व्रीहिव्यत्यन्ताप्राप्तमवघातं प्रापयत्यवघात-
विधावतिव्याप्तिवारणायपूर्वायत्वात्यन्तदिति विशेषणम् । त-
दन्यदुद्देश्यतावच्छेदकं अवघातादिविधौ व्रीहिवं, तेन रूपेण
तादृशपुरोडाशविधितोऽवघातस्य संभवप्राप्तिकत्वात्वाति-
व्याप्ति । तादृशोद्देश्यतावच्छेदकरूपेणैति विवक्षणात् गवामय-
नायाहर्गैतयोर्वायवाप्रताविधौ दार्शिकस्वर्गकामविधौ च ना-
व्याप्ति । तत्र त्र्यनीकौविधित प्रथमभागत्वेन रूपेण ऐन्द्रवाय-
वाप्रताया प्राप्तिसत्त्वेऽपि खोद्देश्यतावच्छेदाहस्वरूपेण प्रा-
प्त्यभावात् सार्वकाम्यविधिकाम्यमानत्वेन रूपेणोद्देश्ये स्वर्गं
प्राप्तिसंभवेऽपि स्वर्गत्वेन रूपेण तदभावात्वाव्याप्ति । अ-
तिदेशमिदं विवक्षणात् वैकृतेषु प्रतिप्राप्तविधिषु द्वाद-
शाहृद्यनीकान्तर्गताप्रताविधौ च अतिदेशत प्राप्तिसंभवेन
नाव्याप्ति । समानशास्त्रीयेति विशेषणात् शाखान्तरवि-
धित संभवप्राप्तिकाशाखान्तरगताप्रिरोत्रादिविधिषु ना-
व्याप्ति । यत्र यदुपकारजनकतया यद्विधिस्थितं तत्र तदुप-
कारजनकतया तस्य यादच्छिक्या आयनुष्ठानयोग्यतापच्यप-
रपर्यायाः प्राप्तेरभावस्य विवक्षितत्वात् हिरण्यगर्भमन्त्रपूतीक-
नियमविधोरतिव्याप्ति । भावपदोपादानादप्राप्तनिवृत्तिप्रापके
परिसंख्याविधौ नातिव्याप्ति । एवमेव विधिरसायनापादिता-
व्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारेण सुधीभिर्दि लक्षण सर्वत्र योजनीयं
इति ॥

(खण्डनकारसंमतापूर्वविधिलक्षणनिरसनम्)

तद्युक्तम्, विधितोऽसंभवप्राप्तिकयो गौष्ठा याद-
च्छिकप्राप्तिमादाय भवदुपपादितयोर्हिण्यगर्भपूतीकनियम-
विधौ. तथाभूतविधितोऽसंभवप्राप्तिकत्वेनातिव्याप्ते । य-
दितु यादच्छिकप्राप्त्यभावोऽपि लक्षणे पृथग्विबक्षितः, तदा
स्वर्गकामविधावव्याप्ति । भावसिद्धिन्यायेन स्वर्गकामविधि-
नपेक्ष्यैव सार्वकाम्यविधिललादवदर्यं स्वर्गत्वेन रूपेण स्वर्गमु-
द्देश्य पुरुषः प्रवर्तते । ततश्च भवदुक्तप्रकारायास्तादृशानुष्ठान-

(१) अत्रत्याश्च विषया. सर्वेऽपि विधिरसायनद्वितीयश्लोकव्या-
ख्यादर्शनेन स्फुटमेव भवेयुरिति नास्माभिरत्रोपपाद्यन्ते ॥ वि. पु. १०.

न विधिरसायनोक्तलक्षणदूषणावकाशः । विमन्तरेण चैतदस-

योग्यतापत्ते प्रकृतविधिमन्तरेण पूतीकवत्संभवात् । किंच
पृष्टद्वयवादितमे वैकृते रथन्तरं पृष्टं भवतीत्यादिनियमविधाव-
तिदेशतः प्राप्तिसंभवेऽपि तदन्यसमानशास्त्रीयविधितोऽसंभ-
वप्राप्तिकत्वादतिव्याप्ति । वस्तुतस्तु—अष्टकपालादि-
विधि प्रकृतिद्रव्यवैतुर्थ्यं विनाऽनुपपद्यमानो लौकिकब्रीहिरि-
जिहीषया उद्देश्यत्वावच्छेदकगौरवस्य यवेष्वाक्षपान्तरगौरव-
स्यच परिजिहीषया पुरोडाशप्रकृतिद्रव्यत्वावच्छेदेनैव प्रापय-
तीति प्रसिद्धोदाहरण एव अतिव्याप्तमिदं लक्षणमित्युक्तमिति
तैरेव भाट्टालंकारे दृष्टितमित्युपेक्षितं पृथ्यपादेरिति ॥

(उदाहरणविशेषेषु यथासंभवं विधिव्याप्ती-
कारेऽपि न दोष इति निरूपणम्)

एवमुपपादितेषु त्रिविधविधिलक्षणेषु यत्र द्वाभ्यां त्रिभिर्वा
विधिरलेख्यनार्थक्यं सुपरिहृतम् । तत्र केन व्यपदेशः
इत्यपेक्षायामाह—एतेषां चेति ॥ क्वचिदुदाहरणे
इति ॥ तानि चोदाहरणानि विधिरसायनगतनवमश्लोकाव-
तरणिकाया उक्तानि तत्रैव दृष्टव्यानि ॥ यथावा वार्तिकोक्ते
“व्रीहीन् प्रोक्षति” “व्रीहीनहन्ती”त्युदाहरणद्वये । तत्र
चाये “अप्रये वो जुष्टं प्रोक्षामी”त्येतन्मन्त्रकल्प्यविधितः पूर्व-
वृत्तेरप्राप्तप्रोक्षणप्रापकत्वम् । तत्र तर्किततत्प्राप्त्यालोचनोत्तरत्व-
भ्युदयशिरस्कत्वं प्रायश्चित्तप्राप्तिसर्व्युक्तकृत्वनियमफलकत्वं
च कल्प्यते । द्वितीये तर्किततन्मन्त्रकल्प्यावघातनियमप्राप्त्या-
लोचनयाऽभ्युदयकारित्वं प्रायश्चित्तप्रापकताऽभ्युक्तकृत्वनिय-
मपरता वेति । एवं फलत्रयसाकर्थेऽभ्युदाहर्तव्यम् । एतादृशफ-
लादिसंभवेऽपि यत्र न गौरवादिदोषस्तत्र सर्वत्र शास्त्रस्य ता-
त्पर्यमस्त्येव । अन्यथा तदर्थांनुष्ठाने वैगुण्यानापत्ते । यथा-
ऽऽज्यभागविधौ परिसंख्याज्ञोकारे । यत्र तु गौरवादिदोष
प्रोक्षणादिवाक्ये व्रीहिव्वादे प्रवेशे, तत्र नैव यवपरिसंख्याफ-
लकत्वमित्युक्तम् । अत एव क्वचिदेव नियमविधित्वसंभवे न
अपूर्वविधित्वमङ्गीक्रियते यत्र गौरवापत्तिः, यथा हीषादौ
व्यवस्थापूर्वत्वसंभवे गुणफलसंबन्धस्यादृष्टान्तरकल्पनापादकस्य ।
यत्र तु न तदापत्तिः, यथा पुरोडाश प्रथयतीत्यादौ, तत्र
अच्युक्तनियमफलकत्वेऽपि याजुर्वेदिकप्रायश्चित्तफलकत्वेना-
पूर्वविधित्वमिष्यत एव । एवंच सर्वत्रैव वाक्येषु विषयभेदेन
विषयैक्येन वा क्रमेण योग्यपद्येन वा नैकफलतात्पर्यकत्वेनो-
पधेयसकरेऽपि अन्तरङ्गताया क्वचित् केनचित् व्यवहारस्थे-
च्छिकत्वेनोपाधीना लक्षणानामसाकर्थान् दोष इत्यर्थः । ननु
एतादृशसाकर्थोक्तोकारे देशान्त्वोऽपि दृढ प्रेषकार्यं प्रसक्त-
स्यात् पक्षे स्तोत्रसाक्षा क्तुनिकरजुषामुत्तरात्वेव गानमिति
विधिरसायनगतनवमश्लोकोत्तरार्थानिष्ठपादनं च न सगच्छते
इत्यत आह—विस्तरणेचेति ॥ तत्र हि क्रीते सोमे इ-

(२) एतत्त्वदार्थः विधिरसायनपुस्तके द्वादशे पुटे व्यक्तम्.

कृते मीमांसाकौस्तुभे द्रष्टव्यम् । तदेवं मन्त्राणामर्थस्मारकत्वेऽपि न विनियोगवैयर्थ्यम् । न चैवमपि प्रामाण्यायोगः, याथार्थ्यलक्षणस्य तस्याविधातात् । सामादिसर्व-

त्यस्य दण्डील्यस्य चोभयोरभावे दीक्षितदण्डस्य यजमानधारण एव विनियोगात् लौकिकस्यैव दण्डस्य दण्डील्यं नियमविधि । दण्डील्यस्यैवभावे दीक्षितदण्डस्य मैत्रावरुणाय दत्तस्य प्रयोजनापेक्षया आलम्बनतया कार्यमात्रे समुच्चित्वाप्राप्ता दण्डील्यं प्रेषातिरिक्तकार्यान्तरपरिसंख्याविधिः संपद्यते । अतश्च तत्साकर्याङ्गीकारे लौकिकदण्डस्याऽपि ग्रहणापत्तिरिति वृषणमुक्तम् । नहि तत्सर्कितफलाभेकत्वेऽपि वस्तुतः क्रीतवाक्येन मैत्रावरुणात्वेन विनियुक्तस्यैव प्रयोजनापेक्षया दण्डील्येन कार्यविधाने सति अन्यस्याप्रसक्त्युक्तिमिति कोस्तुभे द्रष्टव्यमित्यर्थः । **वस्तुतस्तु**—विध्यन्तराप्रवृत्तिसहितस्यैत्येव लक्षणं निवेशेन अनेकविध्यप्रवृत्तेरनिवेशात् विध्यन्तरत्वस्य पूर्वोक्तरीत्या विवक्षणाभात्र यत्किञ्चिद्विध्यप्रवृत्तिमादाय तत्तल्लक्षणसमावेशोऽपीति न साकर्यप्रसक्ति इति—**ध्येयम् ॥**

(विनियोगविधिवैयर्थ्यपरिहारोपसंहारः)

तदेवमुपपादितं विनियोगविधिवैयर्थ्यपरिहारमुपसहरति—**तदेवमिति ॥ यत्तु**—प्रथममन्त्रविनियोगवैयर्थ्यापादनं तद्यज्ञपतिमेव प्रजया पशुभिश्च प्रथयतीत्यर्थादोपात्तयज्ञपतिप्रथनफलकत्वरूपस्तुत्यालम्बनोपादानार्थः । मन्त्रे हि पुरोडासं प्रत्यध्वर्युञ्जते उरु ते यज्ञपतिः प्रथताम् इति । यथैवं ब्रूते स प्रथयत्येव । अतोऽध्वर्योराशीर्दानकर्तृत्वं यज्ञपतिप्रथनोत्पादनकर्तृत्वेनोपचर्य पुरोडासप्रथनस्तुतिरिति यज्ञपतिप्रथनफलकत्वेन पुरोडासप्रथनं स्तोत्र मन्त्रोपादानमिति गुणपरिसंख्यावर्धनेत्यादिपदेनोपात्तम् । **नच**—प्रथनस्यार्थप्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् विधिशेषत्वाभावेन अर्थादात्वस्यैवानुपपत्तिरिति—**वाच्यम्**; प्राप्तस्यापि अध्वर्युकर्तृत्वप्राप्त्यर्थतया विधानोपपत्तेः । यथाचैवं सति न रात्रिसन्निवदर्थवादास्य पुरोडासप्रथनफलकत्वज्ञापनार्थत्वेन मन्त्रोपादानानुपपत्तिः तथा कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ॥

(मन्त्राणां याथार्थ्यलक्षणप्रामाण्यम्)

एवमपि अनधिगतार्थान्तुत्वरूपप्रामाण्यासम्भवमुक्तमनुवदति—**नचैवमिति ॥** विहितार्थानुवादकत्वेऽपि मन्त्राणां तात्पर्यविषयीभूते लवनादिसरूपे याथार्थ्यरूपमेव प्रामाण्यं स्पष्टितवत् । तात्पर्यं च विनियोजकश्रुत्यादिना ज्ञेयम् । गार्हपत्य इवैन्द्रया । सात्रांत्वर्थपरर्गक्षाराभिव्यक्तिद्वाराऽर्थपरता परम्परया, नतु साक्षात् प्रामाण्यम्, गीत्यात्मकत्वेनाबोधकत्वादिति केवाञ्चिदुपपादितेन परिहरति—**याथार्थ्यलक्षणस्येति ॥** अनुक्तसाम्यं परंपरया याथार्थ्यलक्षणस्याप्यसम्-

मन्त्रसाधारण्येन तु पदार्थविधया । यथा हि शाब्दबोधं प्रति कारणीभूतज्ञानविषयत्वाच्छब्दः प्रमाणमिति सर्वैर्दर्शनसम्मतं, तथा पदार्थज्ञानस्यापि कारणत्वात् पदार्थोऽपि

वात् पक्षान्तरमाह—**सामादीति ॥** “प्रमाण नाथशब्दे वा तद्गान वा निरूप्यते ॥ पदार्थास्तन्मतिर्वा स्यात् वाक्यार्थाधिगमेऽपि वै”ति चोदनासूत्रगतकारिकावार्तिकोक्तं, तथा—“अत्राभिधीयते यद्यप्यस्तिमूलान्तरं मन । पदार्थानां तु मूलव दृष्टान्तोद्भवभावत । साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम् । वर्णास्तथापि नैतस्मिन् पर्यवस्यन्ति निष्फले । वाक्यार्थमितये तेपा प्रवृत्तो नान्तरीयकम् । पाके ज्वालैव काष्ठाना पदार्थप्रतिपादन”मिति वाक्यार्थिकरणगतवार्तिकोक्तं च पदार्थज्ञानमवान्तरव्यापार तद्वारा पदार्थानामेव शब्दप्रमाणकरणत्वमिति मतान्तरमवलम्ब्याह—**यथाहीति ॥**

(पदार्थप्रामाण्यनिरूपणम्)

भूतभाविपदार्थानां स्वरूपेणाविद्यमानानामपि ज्ञानविषयत्वेन सत्त्वात् ज्ञाततायामिव शाब्दबोधं प्रत्यपि कारणत्वोपपत्तेर्न दोषः । नचैवं व्रीह्यादीनामपि पदार्थविधया प्रामाण्यापत्तिः, इष्टत्वात् । नच चोदनैव प्रमाणमिति नियमव्याकोप, तस्य प्राधान्यपरतयाप्युपपत्तेरितरप्रामाण्याबाधकत्वादित्यर्थः । **अतएव**—“तद्भूताना क्रियार्थेन समाग्रायोऽर्थस्य तन्निमित्त्वा”दिति सूत्रे अर्थस्येत्याद्यवयवव्याख्यानं कुर्वता भाष्यकारेणोक्तम्—“पदानि हि स्वसमर्थमभिधाय निवृत्तव्यापारणि, अर्थेदानो पदार्था अवगता. सन्तो वाक्यार्थं गमयन्ति” —इति ॥

(प्रकाशकारमतीत्या याथार्थ्यलक्षणप्रामाण्यासम्भवद्वाङ्गतत्रिकारणे)

यत्तु—प्रकाशकाराः कल्पसूत्रप्रामाण्यासाधनाधिकरणे इत्थं प्रामाण्यप्रकारमाहुः । याथार्थ्यलक्षणप्रामाण्यास्वीकारे ज्योतिष्टोम स्वर्गसाधनमिति लौकिकवाक्येऽहिसादिप्रतिपादकशाक्यादिवचनेऽपि तदुपपत्तेर्न तद्विधया प्रामाण्यम् । अपितु यतोऽवगतस्य कर्मणो धर्माद्व्यश्रेयस्साधनता, तदेव धर्मं प्रमाणम् । तदवगतिरेव धर्मप्रमेत्युच्यते । अस्तिकेशेऽं धर्मंप्रामाण्यं स्पृत्यादीनाम् । मन्वादेः तत्प्रणेतुर्धर्मप्रवर्तकत्वाभ्यनुज्ञानात्, मन्त्राणामपि स्मारकत्वेन नियमनात् । तज्जन्त्याया एव स्पृते श्रेयस्साधनतोपयोगित्वात् । मन्त्राभावे ध्यानानुपायान्तराणानुपयोगित्वेऽपि विहितत्वघटिताल्लत्वात्साधनश्रेयस्साधनताभावाभातिव्याप्तिप्रसंगः । **अतएवोक्तम् वार्तिके**—“तस्माद्यान्येव शास्त्राणि वेदमूलानतिक्रमात् । अवस्थितानि तैरेव ज्ञातो धर्मः फलप्रदः ।” तथा—“वेदेनैवाभ्यनुज्ञाता येषामेव प्रवृत्ताः । निलानामभिधेयाना मन्वन्तरुगवादेषु । तेषा विपरिवर्तेषु कुर्वता धर्मसहिताः । वचनानि प्रमाणानि

तथेति शक्यते वक्तुम् । अतश्च मन्त्रविनियोगविधौ मन्त्राणामपि पदार्थाव्युक्तं प्रामाण्यमिति । अस्तु वा प्रामाण्याभावेऽपि प्रयोजनवत्त्वमात्रम्, तावतैवाध्ययनविधेरुप-

पत्ते । प्रयोजनमर्थवादवदेव स्पष्टम् ॥ ४ ॥ इति चतुर्थं मन्त्रप्रामाण्याधिकरणम् । इति भाट्टदीपिकायां खण्डदेवकृतौ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

(१ अधिकरणम् ।)

धर्मस्य ॥ शिष्टत्रैवर्णिकपरिगृहीतानां मन्वादिप्रणीत-

स्मृतीनां धर्माधर्मयोः प्रामाण्यं न वेति सन्देहे सम्-

नान्येषामिति निश्चयः ।” इतीति, तत्तदधिकरणकौस्तुभ एव द्रुपितं द्रष्टव्यम् । अत्र मतान्तरनिरासं कौस्तुभं द्रष्टव्यम् । तस्मिन् पूर्वोक्तमते अनाश्रवासात् पक्षान्तरमाह—अस्तुवेति ॥ नचैव प्रामाण्याभावेऽयायासगतः, अर्थवादोपयोगप्रसंगादयायासद्वत्तस्याप्यर्थस्य निरूपणे बाधकाभावात् सागवेदोपयोगस्यैव वा जिज्ञासितत्वेन अध्यायार्थत्वाङ्गीकाराद्वा मन्त्राधिकरणस्योपयोगमात्रविचारविषयत्वोपपत्तेरित्यर्थः ॥ प्रयोजनमिति ॥ यथा—अर्थवादावगतमेव प्राशस्त्यं धर्मप्रवृ-

त्त्युपयोगितयाभ्युदयकारि, तथेहापि मन्त्रजन्यस्मृतिरेवाभ्युदयकारिणीति प्रयोजनमित्यर्थः । तथा—“अग्निहोत्रपदं नामा धारे यागकल्पनम् । मुख्यार्थं विनियोगोऽयं आमिक्षा पय एव-चे”त्यादिनोकानि प्रयोजनान्तराणि कौस्तुभे द्रष्टव्यानीति ॥ इति श्रीमत्पूर्वोत्तरमीमांसापारावारधुरीणश्रीखण्डदेवान्तेवासिकविमण्डनबालकृष्णसुतशंभुमट्टविरचितायां भाट्टदीपिकाप्रभावल्यां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

(पूर्वतनपादद्वयेन स्मृतिपादस्य संगतिः नामधेयपादतः पूर्वं स्मृतिपादप्रवृत्तिबीजनिरूपणादिकंच)

(विद्यास्थानान्तर्गतपुराणविभागस्तन्नामि-
निर्देशश्च)

“अथातो धर्मजिज्ञासा” इति शास्त्रारम्भसूत्रेण धर्माधर्मस्वरूपजिज्ञासाप्रतिज्ञाया इव तद्विषयकप्रमाणमात्रजिज्ञासाप्रतिज्ञाया अपि कृतत्वात् प्रथमेऽध्याये प्रमाणमात्रनिरूपणार्थं प्राधान्यात् प्रथमतः तत्प्रमाणभूतचोदनाया प्रथमपादे प्रामाण्यं निरूपय तदवयवत्वेनोपस्थितानां अर्थवादमन्त्राणामपि द्वितीये पादे प्रामाण्यं विन्येकवाक्यतया नामधेयपक्षेऽन्तरङ्गत्वेन नामधेयानामर्थवादमन्त्रादिमूलकतयाच निरूपयार्थवादमन्त्रप्रामाण्यसाधनानन्तरं स्मृत्यादिप्रामाण्यविचारस्यावसरसगत्याऽऽयातत्वेन करिष्यमाणं स्मृत्यादिप्रामाण्यविचारो नाध्यायासगतः । क्वचिदपि स्मृत्यादीनां नामधेयमूलवाददर्शनात्, विधुद्देशान्तर्गतया चार्थवादमन्त्रादिवत् स्वतन्त्रवेदावयवरूपवाक्यत्वस्य नामधेयेऽभावात्, चोदनाप्रामाण्यसाधनेनैव तत्प्रामाण्यस्य सिद्धत्वाच्च । अतः प्रागारम्भोऽपि नासन्नतः । अत एव अधिकरणारम्भे “एवं तावत्कृत्स्नस्य वेदस्य प्रामाण्यमुक्तं”-मित्युक्तं भाष्यकारेण । चोदनैव प्रमाणमिति नियमस्य प्राधान्यपरतयाप्युपपत्तेः उपस्तरणाभिचारणयोराज्यनियमस्यैव पुरोडाशे ब्रीहिनियमस्यैव च तुल्यजातीयस्वतन्त्रप्रमाणान्तरव्याप्यस्यार्थत्वादर्थवादमन्त्रयोश्चेदशोपयोगित्वेन प्रामाण्ये इव नैव व्योकोपः, चोदनामूलत्वेनैव स्मृत्यादिप्रामाण्यसाधनादित्यर्थं अनुसंधाय स्मृत्यादिप्रामाण्यविचारमारभते—शिष्टेति ॥ पौरुषेयत्वेनाप्रामाण्यस्यैव निश्चये सति तत्प्रामाण्यकोटिः किं संभावनयेति शङ्कानिरासाय—शिष्टेत्याद्युक्तम् ॥

अत्रच स्मृतीनामिति पदं सदाचाराणां वेदातिरिक्तधर्मस्थानानां चोपलक्षणम् । तानि च “पुराणन्यायमीमासाधर्मशास्त्राणिमिश्रिता ॥ वेदा स्थानानि विद्याना धर्मस्य च चतुर्दशे”ति याज्ञवल्क्येनोकानि । तत्र सर्गप्रतिसर्गमन्वन्तर-वंशानुचरितप्रतिपादकानि भगवता बादरायणेन कृतानि पुराणानि ब्राह्म पाञ्च शैवं भागवतं नारदीयं मार्कण्डेय आग्नेय भविष्यं ब्रह्मकैवर्तं लैङ्गं वाराहं ब्रह्माण्डं वासुपुराणं स्कान्दं वामनं कौर्म मात्स्यं गार्हृदं चेति क्रमेणाष्टदश । अष्टादशानामप्युपपुराणानां पुराणत्वेनैव सप्रह ॥ न्यायो गौतमप्रणीत आन्वीक्षिकी पञ्चाध्यायी, कणादप्रणीता दशाध्यायी च ॥

(मीमांसापदार्थविवेचनम्)

मीमांसा—“अथातो धर्मजिज्ञासा”इत्यादिना जैमिनि-प्रणीता द्वादशाध्यायी संक्षेपकाण्डात्मिका चतुरध्यायी च कर्ममीमांसा, “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इत्यादिना व्यास-प्रणीता चतुरध्यायी शारीरकमीमांसा च ॥

(धर्मशास्त्रपदार्थः, स्मृतिकर्तृणां नामानि च)
धर्मशास्त्रं वर्णाश्रमधर्मविशेषाणां विभागेन प्रतिपादकं तत्तत्स्मृतिप्रवर्तकप्रणीतम् । तेच मन्त्रविष्वक्त्रिरोहारीतयाज्ञवल्क्ययमापस्तम्बसर्वतकात्यायनबृहस्पतिपराशरव्यास-शङ्खलिततदक्षगौतमशातातपसिष्टादयो धर्मशास्त्रप्रवर्तका इति याज्ञवल्क्योक्ता, तथा “तेषामप्यङ्गिरोव्यासगौतमाभ्यु-शानोयमा । वसिष्ठदक्षसर्वतशातातपपराशराः । विष्णुपस्तम्ब-

लकत्वनिश्चायकाभावादप्रामाण्यम् । न ह्यत्र प्रत्यक्षादि मूलम्, तेषां धर्माधर्मयोरप्रवृत्तेः, वेदस्य च प्रत्यक्षपठितस्यानुपलम्भात्, उपलम्भे वा स्मृतिप्रणयनवैयर्थ्यात्,

हारीता शङ्खः कात्यायनो गुरु । प्रचेता नारदो योगी बोधायनमनू तथा । सुमन्तु काश्यपो बभ्रुः पैठिनो व्याघ्र एष च । सत्यव्रतो भरद्वाजो गार्ग्यः । काण्व्याजिनिस्तथा । जाबालिर्मदमिश्रश्च योगाक्षिर्ब्रह्मसंभव । इति धर्मप्रणेतार पट्ट-त्रिंशदष्टयः स्मृता । इति पैठिनोक्ताश्च ज्ञेयाः । महामारतरामायणसाख्यपातञ्जलपाशुपतवैष्णवादीना च धर्मशास्त्र एवान्तर्भाव । **सांख्यशास्त्रं** षडध्याय भगवता कपिलेन प्रणीतम् । तथा **पातञ्जलं** पादचतुष्टयात्मकं पतञ्जलिना प्रणीतम् । **पाशुपतं** भगवता पशुपतिना पञ्चाध्यायं प्रणीतम् । शैवमन्त्रशास्त्रस्य पाशुपत एवान्तर्भाव । एवं वैष्णवं नारदादिभिः कृतम् । पाञ्चरात्रस्यावैष्णवमन्त्रशास्त्रे अन्तर्भाव । वामागमादिकृतं शास्त्रवाह्यमेवेति बहवः । तदेवं पुराणादिचतुष्टयं वेदानामुपात्तमिति व्यवहियते ॥

(वेदाङ्गनिरूपणम्)

अङ्गानि च शिक्षाकल्पव्याकरणछन्दोनिरुक्तज्योतिरादयः षट् । तत्र सवेवेदसाधारणो “अथ शिक्षा प्रवक्ष्यामीत्यादिपञ्चखण्डात्मिका पाणिनिप्रणीता, अन्येभ्य मुनिभिः प्रतिवेदशास्त्रं भिन्नरूपतया प्रातिशाख्यसंज्ञया प्रणीता च **शिक्षा** । **कल्पाः** शाखान्तरीयाद्योपसहारेण वैदिकानुष्ठानक्रमविशेषज्ञानाय बोधायनपक्षम्वादिसुनिभिः प्रणीता । वैजावाप्याश्वलायनब्राह्मणायणादिसुनिप्रणीताना सूत्राणामत्रैवान्तर्भावः । **तदुक्तम्—वार्तिके—**“सिद्धरूप प्रयोगो यैः कर्मणामनुगम्यते” इति ॥ “कल्पा लक्षणार्थाणि सूत्राणीति-प्रवक्षते” इति ॥ व्याकरणमष्टाध्यायात्मकं महेश्वरप्रसादाद्भगवता पाणिनिना प्रणीत माहेश्वरम् । कौमार्यादिव्याकरणानि न वेदाङ्गम्, लौकिकपदमात्रसाधुत्वान्वाख्यानपरत्वात् ॥ **निरुक्तं** भगवता **यास्केन** समाप्तम् । समाप्तत इत्यादिना त्रयोदशाध्यायात्मकं प्रणीतम् । निघण्टुसङ्कल्पचाध्यायात्मकस्य प्रथमस्य यास्कप्रणीतस्य तदितरकोशाना चैवात्रैवान्तर्भावः । **ज्योतिषं च** भगवता आदित्येन गणादिभिश्च प्रणीतम् । छन्दस्तु भगवता पित्रलेन अष्टाध्यायात्मकं प्रणीतम् ॥

(सर्वेषामपि विद्यास्थानानां स्मृत्यधिकरण-विषयत्वोपपादनम्)

तदेवं दशभिः सहिता ऋग्वेदयजुर्वेदसामाथर्वणाख्याधरत्वारो वेदा इति चतुर्वर्षा धर्मस्थानानि । एतान्येवानुर्वेदधनुर्वेदगान्धर्वार्थशास्त्रसङ्ग्रहवेदै सहितान्यष्टादश वा । यद्यपि वेदवदाचारामनुष्ठीनामपि धर्मं प्रामाण्यं वक्ष्यते, तथापि तेषामशब्दरूपत्वात् शब्दरूपपुराणायभिप्रायेयं संख्येति न विरोधः ।

प्रत्यक्षपठितवेदानामुच्छेदस्य च वैदिकैवेथापरिगणनं शाखानां मात्रामात्रापरित्यागेन पाल्यमानतया कल्पयितुमशक्तेः । नापि नित्यानुमेयो वेदो मूलम्, स्मृतेर्मूलसामा-

तत्र वेदानां प्रामाण्यस्य पूर्वमेव साधितत्वात् तद्यतिरिक्तानि प्रत्यक्षमूलदृष्टयव्यतिरिक्तानि अदृष्टार्थतया यानि धर्मस्थानत्वेन परिगृहीतानि वेदमूलकतया साधयितव्यप्रमाणताकानि तानि सर्वाणोद्घोदाहरणमिति भावः ॥

(स्मृतीनां मूलापेक्षायां मूलस्य च प्रत्यक्षादेरसंभवादप्रामाण्यनिरूपणम्)

स्मृतयस्तावत् दृढकर्तृस्मरणेन पौरुषेयत्वादवश्यं तत्प्रणेतुभिः अष्टकास्वर्गयो साध्यसाधनभावं केनचित् प्रमाणनावधार्यं प्रणीता । अत एव स्मृतिप्रामाण्यायुपपद्यते । तच्च साध्यसाधनमावावधारणं प्रत्यक्षादिना न समवतीत्याह—**नह्यत्रेति** ॥ शब्दमूलत्वकल्पने च कृतकस्य तस्य प्रामाण्यानिश्चयान्मूलत्वानुपपत्तेः वेदशब्दस्यैव तद्वक्तव्यम्, तदप्यनुपलम्भाद्युक्तमित्याह—**वेदस्यचेति** ॥

(उत्सन्नश्रुतिमूलत्वशङ्कातन्निराकरणे)

नन्वसदादिभिः अनुपलम्भेऽपि मन्वादिभिः प्रत्यक्षपाठेनोपलब्ध इदानीं च पुरुषप्रमादादुत्सन्न देशान्तरे वा कैश्चित्पञ्चमानोऽपि नास्माभिरुपलभ्यते, अस्माभिरपि वा पञ्चमानोऽपि परंपरकरणादिपठितत्वात् नास्माभिः स्मृतिमूलत्वेन ज्ञायते इति यथासम्भवं कल्पनोपपत्तेः कथं नित्यशब्दासद्भावनिश्चय इत्यत आह—**उपलम्भेऽपिचेति** ॥ उत्सन्नश्रुतिमूलत्वं निरस्यति—**इदानीमिति** ॥ मात्रामात्राख्यानिगमनधेतृणा अनेकस्मृतिमूलभूतानेकश्रुतिवाक्यत्यागानुपपत्तेः । एकविंशत्यवयुक्त ऋग्वेदे ऋषयो विदुः । सहस्राध्वा सामवेदो यजुरेकशताधिकम् ॥ नवावाऽथर्वणाख्येति त्राहुः पञ्चदशान्ध्वकम् ॥ इति सद्गुह्येण तत्तद्वेदीयशाखाना परिगणनात् तासां च सर्वासामेकस्मिन् देशेऽपाठेऽपि देशान्तरे पाठसम्भवादुत्सादकल्पना न युक्ता । देशान्तरपञ्चमामश्रुतिमूलत्वकल्पनापि तासामेव मन्वादिभिरन्यापनोपपत्तौ स्मृतिप्रणयनवैयर्थ्यापत्तेरेवायुक्तैरर्थः । अध्वा देवगतिः शाखान् इति पर्यायवाचका इति ॥

(नित्यानुमेयवेदमूलकत्वनिरासः)

यदत्र गुरुणोच्यते—“न केवलमस्माकमेव लिङ्गैर्नैवानुमेयाः श्रुतयः, किंतु मन्वादीनामपि स्मृत्यन्तरेणानुमेयाः, एवं तत परमपि, नतु केनापि दृष्टा इति नित्यानुमेयश्रुतिमूलत्वं इति, तदपि निरस्यति—**नापीति** ॥ पौरुषेयस्य स्मृत्यन्तरस्य सामान्यतो यत्किञ्चिन्मूलप्रमाणव्याप्तस्यापि श्रुत्यैकान्तिकत्वाभावेनानुगमनानुपपत्तेः यत्किञ्चिन्मूलकत्वाङ्गीकारे अन्वस्थानादन्धपरंपरापत्तिः । लिङ्गान्दीनानु अपौरुषेयत्वेन अन्यमूलकत्वायोगात् श्रुतिकल्पकत्वाविरोध इति वैषम्यमित्यर्थः ॥

न्यन्यासत्वेऽपि वेदान्तास्त्वामावेनानुमानानुपपत्तेः, मनोर-
प्यनुमेयत्वकल्पने अन्धपरम्परापत्तेश्च । अतश्च सन्मूलत्वा-
सम्भवाद् भ्रान्त्यादिमूलत्वेनाप्रामाण्यमिति प्राप्ते—

शिष्टानामद्यथावदविगीतपरम्परया ज्योतिष्टोमादिविवा-
ष्टकाकलङ्गभक्षणोद्विषि धर्मत्वेनाधर्मत्वेन च परिग्रहा
मन्वादीनां त्रैवर्णिकत्वेन वेददर्शनसंभवाच्च तन्मूलत्वमेव

(भ्रान्त्यादिमूलत्वेनाप्रामाण्योपसंहारः)

एतेनाक्षेपकामावात् दृष्टार्थापत्तिरपि निरसनीया, भ्रान्-
न्तिप्रतारणादिमूलत्वस्यापि सभवात्, एवमाचाराणुष्ठानस्यापि
ज्ञानपूर्वकत्वात् पूर्वानुष्ठानात् ज्ञानकरणजिज्ञासाया प्रमाणमू-
लत्वासंभवात् भ्रान्त्यादिमूलकत्वमेवेत्यभिप्रेत्य अप्रामाण्य-
पूर्वपक्षमुपसहरति—अतश्चेति ॥

(सिद्धान्तसूत्रेऽनुमानशब्देनार्थापत्तेरेव ग्रहण- मिति निरूपणपूर्वकं स्मृतिप्रामाण्यप्रतिज्ञा)

तन्मूलकत्वमेव युक्तमिति ॥ दृढसकलत्रैवर्णिकशिष्ट-
परिग्रहान्वयानुपपत्तिप्रसूतदृष्टार्थापत्त्या श्रुतिमूलत्वमेव तेषा
कल्पयितुं युक्तमित्यर्थः । यत्तु—“अपिवा कर्तृसामान्यात्
प्रमाणमनुमानं स्या”दिति सूत्रगतानुमानशब्दस्वारस्यात् वैदि-
कशब्दानुमानपरिग्रहेण मन्वादिस्मृति धर्मं प्रमाणं वेदार्था-
नुष्ठान्ति अनुष्ठायमानार्थकत्वात् वेदवदित्यनुमानेन प्रामा-
ण्य स्मृत्याचारा वेदमूलै वैदिककर्तृकत्वात् धर्मत्वस्मृतित्वाद्वा
अस्मादादिगताग्निहोत्रस्मृतिवदित्यनुमानेन च श्रुतिमूलत्व केचि-
त्साधयन्ति । अङ्गीकुर्वन्ति । च प्रकाशकारास्त्वैव, तदर्थकामा-
नुसारीस्मृत्याचारेषु व्यभिचारादयुक्तम् इति ॥ अत एव दू-
षितं कौस्तुभे विस्तरेणोपपादितं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ अतः सूत्र-
भाष्यगतानुमानोक्तिरार्थापत्तिरेव । अतः सैव श्रुतिमूलत्वसाधने
प्रमाणमिति भावः ॥

(अनुपलम्भानिमित्तोपपादनपूर्वकप्रत्यक्षपठित- श्रुतिमूलत्वव्यवस्थापनम्)

श्रुतिमूलकत्वे सिद्धे सा श्रुति प्रत्यक्षपठितैवावधारिता म-
न्वादिभिः । अस्माकमनुपलम्भस्तु स्वाध्यायाध्ययनवाक्ये
साध्यायपदमहिम्ना एकशाखाध्ययनस्यैव शाखान्तराधिकरणे
साध्याय्यमाणत्वेन शाखान्तराधीतानामध्ययनाभावादेव ।
अध्ययनं विनैवोपायान्तरेणावधारणेऽपि तत्तद्देशीयपुरुषान्त-
राधीतशाखाना प्रमादाकल्यादियुक्तैः पुरुषैः तत्तद्देशगमनेन
श्रोतुमयशकैरुपलम्भायोग्यत्वादेव नानुपपन्नः । एकशाखाधी-
तानामपि च श्रुतीना क्रतुप्रकरणगताना तद्धर्मं बाधित्वा पुरु-

युक्तम्, नतु भ्रान्त्यादिमूलत्वम्, तत्कारणस्याद्यथावत्तदज्ञा-
नस्य च कल्पने गौरवाच्च । श्रुतिश्च प्रत्यक्षपठितं तन्मू-
लम् । न च स्मृतिप्रणयनवैयर्थ्यम्, शाखान्तरोपसंहरणार्थ-
वानुपोद्धारणे न्यायसिद्ध्यर्थकत्वेन च स्मृतिप्रणयनसार्थ-
क्यात् । अतो मूलश्रुत्युपस्थापकतयैव धर्माधर्मप्रमाप्रयो-
जकत्वं स्मृतीनामिति सिद्धम् ॥ १ ॥ इति प्रथमं स्मृत्य-
धिकरणम् ।

पथमस्य पुरुषधर्माधिकृताना पुरुषधर्मत्ववाधेन क्रतुधर्मत्वस्य
मन्त्रार्थवादादिकल्पयिषीना चेदान्तिन्तने पुरुषैर्निर्णेतुमशक-
रुपलम्भायोग्यत्वम् । मन्वादीनानु सर्वज्ञत्वेन प्रत्यक्षपठितेना-
वधारणसंभवात् प्रत्यक्षपठितेन श्रुतिमूलमित्यभिप्रेत्याह—
श्रुतिश्चेति ॥ दृश्यन्ते च स्पष्टमेव मन्त्रार्थवादा प्रत्यक्ष-
पठिता एव तत्तस्मृतिमूलम् । यथा “या जना इति मन्त्रोऽ-
ष्टकास्मृते । यथा तद्धैर्वादे मनुयराज आगतैत्यस्मिन्नु
क्षणं वेहत^(१) वाक्षदंत” इति अर्थवाद —महोक्ष महाज्ञं वेति
स्मृते । एवमितरासामपि । एव गुर्वनुगमनाद्याचाराणा “त-
स्माच्छ्रेयास पूर्व पापीयान् पश्चादन्वेति”ति चयनप्रकरणगता-
र्थवादे मूलम् । एवमन्यत्राप्यहमित्यर्थः ॥

(स्मृतिप्रणयनसार्थक्योपपादनम्)

तेषा श्रुतिप्रत्यक्षे स्मृतिप्रणयनवैयर्थ्यमाशङ्क्य निराकरोति
—नचेति ॥ अर्थवाद्दोषोद्धारणेति ॥ अविधिस्वरूपा-
र्थवाद्द्वारागेन विधिमात्रोपसंहारस्येदान्तिन्तने, क्रतुमशकस्ते-
षा ज्ञानार्थं तत्प्रणयनसार्थक्यमिति भावः ॥

(स्मृतिप्रामाण्यव्यवहारस्य गौणत्ववर्णनपूर्वकौ- पसंहारः)

ननु स्मृत्याचाराणा श्रुत्यनुपापकत्वेनोपक्षीणाना कथं
धर्माधर्मप्रमाजनकत्वम्^१ तस्य वेदैकमभ्यत्वेन तद्भ्रम्यत्वासंभ-
वात्, इत्यत आह—अत इति ॥ एवच तत्प्रामाण्यव्यव-
हारो लिङ्गादीनामिव भाक्तः । यर्माधर्मप्रमाणनिरूपणप्रतिज्ञा-
प्यायसूत्रे मुख्यभाक्तसाधारण्येनेति भावः ॥ यत्तु—भाष्य-
कारेण प्रपाकरणादिस्मृतीना परोपकाररूपदृष्टार्थत्वेन तथा गुर्वे-
नुगमनाद्याचाराणा गुरुश्रीतिरुपदृष्टार्थत्वेन प्रामाण्यमुक्तम्, त-
द्वातिक एव निरस्तं द्रष्टव्यम् । यानि च पूर्वोक्तानि धर्मस्था-
नानि तेषुच यस्तावद्दृष्टोऽर्थः स प्रत्यक्षादिमूल एव । तत्र य-
थायर्थं दृष्टदृष्टप्रयोजनविभागा आकरे द्रष्टव्यः । विस्तारभया-
नोच्यते इति ॥

इति प्रथमं स्मृत्यधिकरणम् ॥

(२ अधिकरणम् ।)

विरोधे ॥ श्रुतिविरुद्धानामपि औदुम्बरी सर्वा वेष्टितव्येत्यादिस्मृतीनां श्रुतिमूलकत्वाविशेषात् प्रामाण्यम् । नचौदुम्बरीं स्पृष्टोद्गायेदिति प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात्तदनुपपत्तिः परस्परविरुद्धार्थकानामपि ग्रहणाग्रहणादिश्रुतीना बहुशो दर्शनेन विरोधे सत्यपि तत्कल्पने बाधकाभावात्, तद्गदेव विकल्पेन विरोधस्य परिहर्तुं शक्यत्वाच्च । न ह्यत्र प्रत्यक्षश्रुत्या स्मृतेर्मूलाकाङ्क्षा निवर्त्तते, येन कल्पनामूलोच्छेदाद्विरुद्धप्रत्यक्षश्रुत्या लिङ्गस्येव स्मृतेर्बाधः स्यात् । न वा शैल्यौष्ण्ययोरिवात्र विषययोरत्यन्तविरोधः, येन औष्ण्यप्र-

(पूर्वाधिकरणेनापवादिकसंगत्युपपादनम्)

“विरोधे त्वनपेक्ष स्यात् असति ह्यनुमान”मिति सिद्धान्तसूत्रगततुल्यशब्दनिर्गमनीयत्वेन सूत्रिततत्सूत्रपूर्वपक्षणाधिकरणविचारदर्शयितुमुदाहरणमाह—**श्रुतिविरुद्धानामपि** ॥ अपिशब्देन यदि शिष्टत्रैवर्णिकपरिग्रहानुपपत्तिप्रसूतश्रुतिमूलकत्वेन मन्वादिस्मृतीना प्रामाण्यं, तर्हि विरुद्धानामपि आसामुक्तहेतोरस्तु प्रामाण्यम् इत्याक्षेपरिनासात् आपवादिकी समतिः सूचिता ॥

(आदिपदेन अष्टाचत्वारिंशदिव्यादिस्मृतिद्वयसंग्रहनिरूपणम्)

आदिपदेन यथौदुम्बरी स्पृष्टोद्गायेदिति प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धाया सर्ववेष्टनस्मृतेरुदाहरणत्वः, तथा “जातपुत्रं कृष्णकेशोऽमीनादधीत” इति श्रुत्या विरुद्धाया “अष्टाचत्वारिंशद्वर्षपर्यन्तं वेदब्रह्मचर्यमि”ति स्मृतेः, तथा “न दीक्षितस्यान्नमश्रीयात्” इति निषेधापेक्षितावधिसमर्पिकायाम्ऽमीषोमीये संस्थिते यजमानस्य गृहेऽशितव्यमिति श्रुत्या विरुद्धाया “क्रीतराजको भोज्यान्” इति स्मृतेरप्युदाहरणत्वं सगृहीतम् ॥ सदोमण्डपे उदुम्बरवृक्षस्य काष्ठमूर्ध्वतया यजमानसम्मित निखन्य स्थाप्यते । तदौदुम्बरीशब्दस्यार्थः । **विकल्पेनेति** ॥

(स्पर्शनवेष्टनयोः प्रयोगभेदेन विकल्पनिरूपणम्)

वहाँ शैल्यौष्ण्ययोर्विकल्पसमवात् परस्परालयन्ताभावसमानाधिकरणयोस्तयो विरोधस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् प्रत्यक्षवाधित्वेन न शैल्यानुमानं समवतीति युक्तं प्रमेयापहारलक्षणो बाधः, इह तु स्पर्शनवेष्टनयो परस्परालयन्ताभावसमानाधिकरणयोः प्रयोगभेदेन विकल्पेन निवेशस्य समवात् युक्तं प्रामाण्यमित्यर्थः । **सर्वत्रेति** ॥ धूमादिदर्शनानन्तरं व्याप्तिस्मरणे सत्यपि जिज्ञासाभावेऽनुमित्यनुदयात् परोक्षज्ञाने अथवाऽनुमित्यर्थोपचयोरेव तस्या कारणत्वमित्यर्थः ॥

(वैसर्जनहोमीयमिति विषयान्तरगवेषणप्रयोजनम्)

अत्र “हेतुदर्शनाच्चेति पूर्वसूत्रानन्तरसूत्रम् । तत्र यदि प्रत्य-

त्यक्षेणेव शैल्यानुमानस्य प्रकृते प्रमेयापहारलक्षणो बाधः स्यात् । न त्वेतदस्ति, विकल्पेन द्वयोः संभवादिति प्राप्ते—
भाष्यकारणैवं सिद्धान्तितम्—सर्वत्रानुमानेऽनुमेयजिज्ञासायाः कारणत्वात् प्रत्यक्षश्रुत्या च स्पर्शविधानेनावेष्टित्वरूपेणोदुम्बरीयः परिच्छिन्नत्वाजिज्ञासाऽभावेन नौदुम्बरीवेष्टनविषयकश्रुत्यनुमानसम्भवः ।

तथा प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाभावेऽपि यत्र लोभादिदर्शनं, यथा वैसर्जनहोमीयं वासोऽध्वर्यु परिगृह्णातीत्यादौ तत्रापि न श्रुतिकल्पेन क्लृप्तहेतोरिव मूलत्वोपपत्तेः इति ।

क्षश्रुतिमूलकत्वासंभवः, तदा स्मृतेर्मूलाकाङ्क्षायां भ्रान्त्यादिमूलकत्वमेव युक्तं कल्पयितुम् । तत्र वेष्टनस्मृतेरुदाहारे दानेन वखलोभः, अष्टाचत्वारिंशत् ब्रह्मचर्यस्मृते ननुसकत्वप्रच्छादनम्, राजकयावधिसंस्मृते तुमुर्ध्ववेति । समवतिचेदं दृष्टं कारणमिति पौरुषेयत्वादिहेत्वन्तरप्रदर्शनपरतयैकदा भाष्यकारपूर्वेशेपतया व्याख्याय अधिकरणान्तरपरतया पक्षान्तरेण व्याचक्ष्येव । तत्र प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेनैव मुख्यहेतुना पूर्वत्राप्रामाण्यसिद्धौ लोभादिहेतो दृष्टस्यान्वाच्यभूतस्य कथने प्रयोजनाभावेनापरोतोपात्तं द्वितीयव्याख्यानं कृतम्, तदेव युक्तमिति तन्मते उपपादयति—**तथेति** ॥ **वैसर्जनहोमीयमिति** ॥

(वैसर्जनहोमीयपदार्थः आदिपदेन यूपहस्तिकाव्यसंग्रहश्च)

अग्नीषोमीयपशोः तन्त्रे प्रकान्ते अग्नीषोमप्रणयनार्थं यजमानं पत्नीपुत्रान् प्रातृन्ध्याहतेन वाससा सद्यश्च वाससोऽन्ते सुचसुपनिबन्ध जुहोतीति शालमुखीयाम्नीप्राहवनीयेषु चतुर्गृहीतेनाज्येन चत्वारो वैसर्जनहोमा विहिता । तद्वासो वैसर्जनहोमीयमित्यर्थः ॥ आदिपदेन यूपहस्तिकोदानमाचरन्तीति स्मृत्यन्तरग्रहणम् । यूपो हस्त्यते वेष्टते येनेतित्युत्पत्त्या यूपवेष्टनार्थं वासो यूपहस्तपदस्यार्थः । तच्च सप्तदशभिर्वांसोभिः यूप वेष्टयतीति वेष्टनविधानात् वाजपेये आत्रातम् ॥

(भाष्यकृत्संमतस्योक्ताधिकरणद्वयस्य वार्तिककामतरतीत्या खण्डनम्)

एवं भाष्यमतेनाधिकरणद्वयं व्याख्यातम् । तद्वार्तिककारेण दूषितम् । **तथाहि**—प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे स्मृतीना मूलभूतश्रुत्यभाव किं साधकाभावात् बाधकसत्त्वाद्वा । **नाद्यः**, महर्षिप्रणीतत्वादे शिष्टत्रैवर्णिकपरिग्रहादेश्वेतरस्मृतिष्वेवापि श्रुतिसाधकस्याविशेषात् । **नान्यः**, विरुद्धश्रुतिदर्शनरूपस्य बाधकस्य त्रीहियवादिषु श्रुतिषु बहुशो दर्शनेन व्यभिचारात्, विप्रकीर्णशाखान्तरगतश्रुतीनामस्मादादिभि अनुपलम्भेऽपि मन्वादीना महत्तरत्वेनानुपलम्भरूपबाधकस्यापि अभावाच्च ।

वार्तिककारस्तु—न जिज्ञासाया अनुमित्यङ्गत्वम्, अथाद्यजिज्ञासायामपि तदुदयात्, सत्यपि वा तस्या. कारणत्वे अनुमितिविषयश्रुतेर्जिज्ञासितत्वाच्च । प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाभावे वा लोभादिमूलकत्वाङ्गीकारे अष्टकादिस्मृतेरपि तदापत्तेः । अतश्च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेऽपि स्मृतौ शिष्टत्रैवर्गिकपरिग्रहाविशेषेण श्रुतिमूलकत्वल्पनोपपत्त्येकमेव प्रामा-

अत परप्रत्यक्षस्याः याम्प्रत्यक्षसमत्वात् तद्दृष्टश्रुतीना मूलत्वसम्भवात् भाष्यकारोक्त सर्वथाऽप्रामाण्यं सिध्यति ॥

(वेष्टनस्मृतिमूलप्रत्यक्षश्रुतिनिरूपणम्)

किञ्च जैमिनि स्वकृते छान्दोग्यानुपदे ग्रन्थे—“वैश्वदेवे वास श्रीर्वास श्री सामेति स्तोत्रीयापरिगणनार्थानामौदुम्बरीणा प्रादेशमात्राणा कुशानां स एकया स तिमृषि स एकयेत्यादिविष्टुत्युपाह्यगतप्रकारामिव्यञ्जकतया विष्टुतिशब्दवाच्यानां स्थापनार्थं वास उक्त्वा तत्प्रसंगेनौदुम्बरीवेष्टनवाससोऽपि तामू-र्वदेशेन परिवेष्टयतीति शाब्यायनशाखाब्राह्मणगतप्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वमेव औदुम्बरीप्रकरणे शाब्यायनिना तामू-र्वदेशेनोभयत्र वाससी दर्शयतीति ग्रन्थेन दर्शितवानिति प्रत्यक्षैव श्रुति एवमष्टाचत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्यस्मृतेरपि “अष्टाचत्वारिंशद्वर्षं सवै वेदब्रह्मचर्यमिति राणकोदाहृताथर्ववेदपठिता प्रत्यक्षैव श्रुतिश्च मूलमित्युदाहरणान्ययुक्तानि ॥

(अष्टाचत्वारिंशदिति स्मृतिमूलप्रत्यक्षश्रुति-निर्देशः)

यथाचात्र विरोधोऽपि नास्ति तथा आकरे द्रष्टव्यम् । कोऽस्तुमे च । अतो न युक्तं प्रथमाधिकरणम् ॥

(वार्तिककारमतवाचतरणपूर्वकतन्मतोपपादनम्)

द्वितीयाधिकरणमप्यविरुद्धानामपि लोभमूलकत्वल्पने दानादिस्मृतेरपि तदापत्तेरयुक्तम् । नहि “अपिवा कारणग्रहणे प्रयुक्तानी”ति अधिकरणेन दृष्टमूलासम्भवमात्रेणाचारप्रामाण्यं साधयिष्यते । येन तद्यतिरेकेण दृष्टमूलत्वसम्भवेहेतुनेहाप्रामाण्यं सायेत, किंतु धर्मभूयानुष्ठीयानन्तर्नैव । अन्वाचय-हेतुमात्रं तु दृष्टमूलासम्भव उपन्यस्त इति तस्मिन्मधिकरण-द्रव्यभङ्गं आचार्यकृतमभिप्रेत्य मतान्तरतया दर्शयति—**वार्तिककारस्त्विति ॥ वेष्टनंचानुष्ठेयमिति ॥** अत्रच वेष्टनादिस्मृतीना प्रत्यक्षपठिततत्त्वच्छ्रुतिमूलत्वस्य प्रागेवोक्तत्वात् यावच्छ्रुतिनिश्चयं नानुष्ठेयमित्यनुपपत्ते वेष्टनपदमजहत्स्वार्थलक्षणयाऽदृष्टमूलस्मृतिविषयपरतया व्याख्येयम् । **अतएवोक्तं न्यायसुधार्थां—**उदाहरणभाष्यमपि अदृष्टमूलावस्थस्मृतिविषयतया नेतव्यम् इति ॥

(यावच्छ्रुतिनिश्चयमनुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमित्यस्य सूत्रारूढत्वोपपादनम्)

ननु—अदृष्टमूलस्मृतीना विप्रलम्भमूलकत्वाभावेनाल-

प्यम्, परंतु यावच्छ्रुतिनिश्चयं वेष्टनं नानुष्ठेयम्, अर्थवा-दाद्युक्तीतविधिमूलकत्वस्यापि स्मृतिषु दर्शनेन प्रकृतेऽपि तन्मूलकत्वस्य संभावित्वात्तस्य चोत्पन्नस्य प्रत्यक्षश्रुति-विरोधे आभासत्वसंभवात् । अतश्च यावच्छ्रुतिनिश्चयं अनुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमित्यभिप्रायं सूत्रमिति—**प्राह ।**

न्तवाभ्यत्वासभवात् यथाश्रुतमूलानिश्चयेन अत्यन्ततरस्मृतिरुल्ल्यायोगेऽपि कथंचित्प्रामाण्याङ्गीकारे “विरोधेत्वनपेक्ष”मित्यप्रामाण्यप्रतिपादकसूत्रविरोध इत्यत आह—**अतश्चेति ॥** मूलभूतश्रुते परप्रत्यक्षत्वेऽपि स्वप्रत्यक्षत्वाभावात् स्वप्रत्यक्षस्य तु मूलानुसन्धानसापेक्षत्वाद्यतो दुर्बला, अतस्तयो विरोधे यदनपेक्ष श्रौतं विज्ञानं तदेव प्रमाणमादर्शनीयं स्यात् । असति हि श्रौतार्थेऽनुमानमनुमितश्रुतिमूलमादर्शनीयमिति पूर्वसूत्रगतानुपक्रमणपदस्यानुष्ठानलक्षणप्रामाण्यपरतया सूत्रार्थ इत्यर्थं ॥

(विरोधेऽपि सूत्रे पाठभेदः योजनाभेदश्च)

अत्र सूत्रेऽनपेक्षमनपेक्ष्यमिति यकाररहिततत्सहिततया पाठभेदः । यदा यकारसहितत्वदा यस्य वान्यदपेक्ष्यं नास्तीत्यर्थः । तद्रहितस्तु व्याख्यात एव ॥

(अत्राहृतवार्तिकसिद्धान्तस्य वार्तिकश्लो-कैः संवादः)

तदुक्तमाचार्यैः—“यावदेकं श्रुतौ कर्म स्मृतौ चान्यत्प्रतीयते । तावत्तयोर्विरुद्धत्वे श्रौतानुष्ठानमिष्यते । अतश्चैवं श्रुतिस्मृत्योर्विशेषो नोपदर्श्यते । नाल्यन्तमेव वाभ्यत्वं नचाप्यत्यन्ततुल्यता ।” इति ॥ यदा तु विरुद्धस्मृतिमूलभूता श्रुतिः स्वस्य प्रत्यक्षा, तदा द्वयोरपि विकल्पेन व्यवस्थया वा आदर कार्य इत्यर्थसिद्धोऽर्थः ॥

(वार्तिकमते हेतुदर्शनाच्चेति सूत्रयोजनाप्रकारः)

यच्च हेतुदर्शनाच्चेति सूत्रं तत् प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धस्मृतिप्रसंग-गताचारमूलादीनान्तन्मूलोर्विरोधे यथाऽस्पृश्यादिस्पर्शद्विषितजगन्नाथनिवेदिताभक्षणपार्दां तत्र सम्भन्मूलान्तराया अनादरप्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्येयमिति दिक् ॥

(वार्तिककारीयवर्णकान्तरविवरणम्)

एवं तद्याख्याया सर्वत्र च प्रयोगात् सन्निधानशास्त्राच्चेत्यधिकरणेन गतार्थत्वम् । तत्रहि प्रत्यक्षसूत्रार्थोपसहारकत्वसूत्रवचसा श्रुतिविरोधेऽनादरणीयत्वे सुतरा स्मृतिष्वनादर-सिद्धेरित्यपरितोषेण यद्वर्णकान्तरं कृतमाचार्यैस्तदनुसर्षते—**यद्वेति ॥**

(शाक्यादिस्मृत्यप्रामाण्यवर्णनस्याधिकरणा-न्तरैरगतार्थानिरूपणम्)

अपिवा कर्तृसामान्यादि”ति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रोपा-त्कर्तृसामान्यहेतोः शिष्टत्रैवर्गिकदृढपरिग्रहरूपमुख्यहेतुत्वलक्ष-

यद्वा—शाक्यादीनामपि क्षत्रियत्वप्रसिद्धे वेददर्शनसंभवेन तत्प्रणीतस्मृतीनामपि वेदमूलत्व, तन्मूलो वेदश्रेणत्वात् तेन पूर्वं प्रामाण्ये अभिहिते स यत्र नास्ति तत्राप्रामाण्यमुच्यते इत्येवमस्य प्रत्युदाहरणसगतिमन्वत्र प्रत्यक्षसूत्रे प्रत्यक्षादिमूलत्वेनाप्रामाण्योक्तावपि कल्पसूत्राधिकरणे स्वातन्त्र्येण प्रामाण्याभावे लक्ष्णेऽपिच वेदमूलकतया प्रामाण्यशङ्कानिरासस्यान्यत्राकृतत्वादगताश्रया प्रामाणाभासरूपेणानाध्यायसगतिचाभिप्रेत्य विषयप्रदर्शनपूर्वं पूर्वपक्षमारभते—**शाक्यादीनामिति ॥**

(शाक्यादिस्मृत्यप्रामाण्यवर्णनस्योपयोगः)

नचैषामाभासत्वकथनस्यानुपयोग, “यदि ह्यनादरेणैषां न कथ्येताप्रमाणता ॥ अशक्यैवेति मत्वाऽन्ये भवेयु समदृश्य । शोभासौकर्यहेतुक्विकलकालवशेन च । यशोक्पण्डितिसादित्यागभ्रान्तिमवाप्नुयु । अनिराकृत्य तान् सर्वान् धर्मशुद्धिर्न लभ्यते । इत्यादिवार्तिकोक्तरीत्या तत्कथनस्यावश्यकत्वात् । अतश्च यद्यपि शाक्यादिभिः स्वग्रन्थानां वेदमूलत्वेन प्रामाण्यानङ्गीकारान्नैव तन्निरासे प्रयोजनम् तथापि वैदिकानामेव वेदमूलत्वश्रान्ते प्राप्ताया निराकरणद्वारा आभासत्वनिरूपणार्थत्वेनायमारम्भो युक्त इति भावः ॥

(शाक्यपदस्य पाशुपतपाञ्चरात्रादिकर्तृपक्षणतानिरूपणम्)

अत्रच शाक्यादिपद यानि त्रयीविद्भिर्न परिगृहीतानि किञ्चित्त्वन्मिश्रधर्मकंचुकछायानि लोकोपसग्रहलाभन्यातिपूजाप्रयोजनपराणि त्रयीविपरीतासवदृष्टशोभादिप्रत्यक्षानुमानोपमानार्थापत्तिप्राययुक्तिमूलोपनिबन्धानि साध्ययोगपात्ररात्रपाशुपतनिर्वन्धयपरिगृहीतवर्माधर्मनिबन्धनानि, यानि च बाह्यतराणि म्लेच्छाचारमिश्रकर्मभोजनाचारनिबन्धनानि तत्प्रणेतृणामुपलक्षणम् ॥

(मन्वादिस्मृतीनामिव शाक्यादिस्मृतीनामपि प्रामाण्यशङ्का)

श्रुतिस्मृतिर्षवादिप्रतिपत्त्याहिसास्यदमदानद्यादिनिबन्धनदर्शनेन तन्मध्यपतितचैत्यवन्दनादीनामपि युक्तं धर्मत्वमित्यभिसंधाय पूर्वपक्षे हेतुं दर्शयति—**क्षत्रियत्वप्रसिद्धेरिति ॥** स्मृतीनामपि इत्यपिना त्रैवर्णिकतया सभावितवेदसयोगमन्वादिप्रणीतस्मृतीनां वेदमूलकतया प्रामाण्यं, एवमासामपीति दृष्टान्तोक्तिः सूचिता ॥ तेन तददेव मूलानुमानस्यानुपलब्धिविरोधः । प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वपक्षेण तावत्परिहृतो ज्ञापितः । अधुना मलिनशाखांमूलत्वपक्षे तु विरोधशङ्कं न नास्तीत्यभिप्रेत्य तत्पक्षं दर्शयति—**तन्मूलेति ॥** एवंच यावत् किञ्चित् कियन्तमपि कालं कैश्चिदाद्रियमाण प्रसिद्धं गतं तत्प्रत्यक्षशाखाविषयवादेऽप्युत्सन्नशाखामूलम् । तेनास्मिन् पक्षे

वर्नीं प्रलीन इति प्राप्ते—शिष्टत्रैवर्णिकानां धर्मत्वेन परिग्रहस्य पूर्वाधिकरणमुख्यहेतोरभावात् प्रत्युत अप्रामाण्यत्वे यस्यै यदोचते स तत् प्रमाणीकुर्यादिति दोषो नापद्यत इति भावः ॥

(शाक्यादिस्मृत्यप्रामाण्यव्यवस्थापनम्)

तेषां स्मरणादिति ॥ “था वेदवाह्या स्मृतयो याश्च काश्च कुदृश्य । सर्वासा निष्कला प्रेय तमोभिर्ग्राहि ता स्मृताः” इत्यादिना मन्वादिभिः अप्रामाण्यत्वेनैवैषां ग्रन्थानां स्मरणात् इत्यर्थः ॥

(शाक्यादिस्मृत्यप्रामाण्यस्य सूत्रारूढत्वनिरूपणम्)

सूत्रार्थ इति ॥ सूत्रयोरर्थ इत्यर्थः । वेदविद्वेषरूपे विरोधे त्रयीवाह्यमेवजातीयकं अनपेक्ष्यमप्रमाणम् । **अथवा—** शाक्यस्य क्षत्रियत्वप्रतिद्वेषस्तस्यच प्रवक्तृत्वप्रतिगृहीतृत्वनिषेधात् शाक्यस्य तदनुग्राहत्वात् स्वधर्मविरोधे तदुक्तमनपेक्ष्यमित्याद्यसूत्रार्थः ॥

(शाक्यमनुस्मृत्योः साम्यशङ्कानिराकरणेन वैषम्यनिरूपणम्)

नचैव मनोरपि क्षत्रियत्वेन प्रवक्तृत्वानुपपत्ति, “यद्दे किंच मनुवदत्तद्रेपजम्” इतिश्रुत्या तस्य तदभ्यनुज्ञानात् । शाक्यादिभिश्च स्वप्रतिपाद्यार्थेषु वह्ननामसद्वेतनानुपेक्षोपादानान् कस्यापि सद्देतोरदर्शनाच्चानपेक्ष्यम् । मन्वादीनां तु हेतुपन्थासाभावात् क्वचित्स्वरेऽपि वा “वेद एव द्विजातीनां नि श्रेयसकर पर”, इत्यादिना प्राधान्येन वेदमूलत्वस्वेव वर्मसंनिधानात् हेत्वधिकरणन्यायेनार्थवादमात्रत्वात् दोषः । अत एव शाक्यादीनां हेतुत्वात् “हेतुकाव्यकृतींश्च वाङ्मात्रेणापि नाच्ये” इत्यादिनाऽसमाख्यत्वमुक्तिमिति द्वितीयसूत्रार्थः । **वेदमूलकत्वकल्पनानुपपत्तेरिति पदं हेतुदर्शनस्यायुपलक्षणं द्रष्टव्यम् ॥**

(पाञ्चरात्रप्रामाण्यवर्णनम्)

यस्तु साध्ययोगपाञ्चरात्रादिषु शिष्टत्रैवर्णिकपरिग्रहः, स न तन्मूलः, किंतु तृप्तिहरामतापनीयोपनिषच्छुल्यगस्तादिसहितामूल एव । अत एव शिष्टत्रैवर्णिकापरिगृहीतवामागमप्रतिपादकानां तेषां अप्रामाण्यम् । यत्तु तत्रेतरागमसंवादि तच्छाक्यानामिवाहिसादि वामागमपरिग्रहमकृत्युद्भवामिप्रायमेवेति तदनुष्ठानमपि न तन्मूलम् । शिष्टानामपि तु पूर्वेषां तदसदागममूलमेवेति न दोष इति सर्वथाऽप्रामाण्यमिति बहवः ॥

(श्रुत्यविरुद्धांशे पाञ्चरात्रादीनामपि प्रामाण्यमिति श्रुतिमूलकतत्सिद्धान्तनिरूपणम्)

पूज्यपादस्तु यत्प्रत्यक्षश्रुतिमूलं दृश्यमानशिष्टत्रैवर्णिकपरिगृहीत तदंशे प्रामाण्यमुक्तं कौस्तुभे । अत एव “साख्यं योग

नैव तेषां स्मरणद्वेदप्रामाण्यवादिभिरेव च तन्प्रामाण्य-
स्वीकाराद्वेदमूलत्वकल्पनानुपपत्तेरप्रामाण्यमिति—सूत्रार्थः

॥ २ ॥ ६ ॥ इति द्वितीयं विरोधाधिकरणम् ।

(३ अधिकरणम् ।)

शिष्टाकोपे ॥ स्वातन्त्र्यात्प्रामाण्यवादिनां श्रौते. क्रमका-
लपरिमाणवादिभिर्विरोधे श्रौतत्वान्कमादीनामेव प्राबल्यात्

तद्विषयस्मृतीनामप्रामाण्यम् । न हि “क्षुते आचामेदि”ति
विहितस्य स्मन्तस्याचमनस्य वेदवेदिकरणमध्येऽनुष्ठाने “वेदं

पाञ्चरात्रं वेदा पाशुपतं तथा । आत्मप्रमाणान्येतानि न
हन्तव्यानि हेतुभिः ” इति महाभारतवचनेन प्रामाण्यमुक्तं,
तथापि “यो यदंशेन मार्गाणा वेदेन न विरुध्यते । सोऽस्य प्रमा-
णमित्युक्तं केषांचिदधिकारिणाभिः”ति मुक्तिखण्डगतचतुर्था-
ध्यायवचनेनाधिकारिविशेषपरतया उपसहृतमिति दर्शितं मा-
धवेन । यथाचैवं सत्यविरुद्धानां शाक्यादिप्रमाणानां प्रामाण्य
तदप्ये निरसिष्यते ॥

दकयुक्तिकवचनपरतया न धर्माद्युपदेशपरतयेति न विरोधः ।
एवंमति यथापि तापनीयादिप्रत्यक्षश्रुतिमूलस्य वामागमस्य
प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धस्य वा प्रामाण्यं दुर्निवारम्, तथापि “पाञ्च-
रात्र भागवत तन्त्रं वैखानसाभिधम् । वेदभ्रष्टान्त्समुद्दिश्य क-
मलापतिरुक्तवान्” । तथा “अत्यन्तस्खलितानां हि द्विजानां
वेदमार्गतं । पाञ्चरात्रादयो मार्गाः कालेनैवोपकारकाः” ।
तथा “शापाद्वा गोतमादीनां पापाद्वा महतो नरा । ये गता
वेदवाह्यत्वं ये च सक्रीण्योनिजा । तेऽधिक्रियन्ते तन्त्रादौ
स्त्रीशूद्राश्च यथायथम्” इत्यादिपुराणवचनेभ्यः अविचारिविशे-
षपरतयेष्टमेव न्यत्प्रामाण्यं, ननु वैदिकाधिकारिविषयम् । अत-
एव—तेषु न शिष्टवैवर्णिकपरिग्रह इत्यलं विस्तरेण ॥

(स्मृत्यधिकरणगतस्य प्रामाण्यवर्णनस्याधि-
कारिविशेषपरतया योजनम्)

इति द्वितीयं विरोधाधिकरणम् ॥

यत् स्मृत्यधिकरणे साख्यादीनां बाह्यप्रवचनानां चोपयोग-
प्रतिपादनं, तत् धर्मसौक्ष्मासन्नज्ञानोपयोगिवैराग्यादिप्रतिपा

(विरोधाधिकरणेन द्वेषा संगतिनिरूपणम्)

शङ्कोत्थानसूचनेन परिरतुं—स्मृतीनामित्युक्तम् । आचा-
रप्रापितानामित्यस्योपलक्षणम् । तत्रत्यस्यैव प्रमेयबलस्य प्रमाण-
यत्वावलवाभावोपन्यासात् नानेनापि तस्य गतार्थत्वमिति
भावः ॥

एव पूर्वाधिकरणे भाष्यकारमते श्रुतिविरुद्धानां पुरुषार्थकत्व-
र्थस्मृतीनां स्वरूपेणैवाप्रामाण्ये साविते वार्तिककारमते च अन-
नुष्ठानलक्षणाप्रामाण्ये साविते सप्रति प्रत्यक्षश्रुतिविरोध एव
क्वास्ति क्व नास्तीत्येवं वलावलाधिकरणोत्तरमहीनाधिकरणप्रवृ-
त्तिष्विव विचारकरणेन कोष्ठशोचनिकारूपेणास्य संगति अ-
थवा श्रुतिविरोधे सत्यपि स्मृतिप्रमेयस्य पदार्थत्वात् प्राव-
त्येन प्रामाण्यमित्यपवादकरणादापवादिकी संज्ञाति वा स्पष्ट-
त्वात् तथा सूत्रदर्शितामपि सिद्धान्तोपक्रमता प्रयोजनाभावा-
च्चोपेक्ष्य विषयं प्रदर्शयन् पूर्वपक्षमेवाह—**स्मार्तानामपि ॥**
“आचान्तेन यज्ञोपवीतिना कर्तव्यं” “दक्षिणाचारेण कर्तव्यं”
इत्यादिस्मृतिविहितानामित्यर्थः । अन्तिमस्मृतौ दक्षिणेन ह-
स्तेन आचरणेन कर्तव्यमित्यर्थात् “लोहितोणीपा” इत्यत्रैव
अप्राप्तदक्षिणहस्तविधानं ज्ञेयम् ॥

(आचमनादिभिः क्रमस्य विरोधसमर्थनम्)

विरोधे इति ॥ यथापि भोजनादिनिमित्तकस्याचमनस्य
पुरुषार्थत्वात् सर्वप्रयोगादौ क्रियमाणस्यापि तस्य मध्ये प्र-
सक्तेरविरोध तथापि द्वयोः पदार्थयो मध्ये श्रुतादिनिमित्ता-
त्ताचमनस्य कर्तव्यस्य प्रसक्तेर्भवत्येव स । अतएव विततै-
कपदार्थकरणमध्यप्रसक्तस्य श्रुतादिनिमित्तस्य प्राप्तौ यथापि
नाचमनविधानं, किन्तु “क्षुते निष्ठीवने चैव परिधानेऽभ्युत्था-
ने । न तु कर्मस्य आचामेद्विषयं श्रवणं सृष्टोत्” इतिस्मृ-
तिविहितदक्षिणकर्णस्पर्शेऽस्त्येव विरोध इति तस्याप्युदाहरण-
त्वम् । एवं यज्ञोपवीतस्यापि “सदोपवीतिना भाव्यम्” इति
स्मृतौ सदाशब्दसंयोगात् पुरुषार्थत्वेनैव विधानेऽपि “अनुपवी-
तश्च यत्करोति न तत्कृतम्” इत्युत्तरार्धेन कर्तव्यकर्ममात्राह-
त्वेन विधानात्स्वरूपेण तस्य विरोधाभावेऽपि ब्रह्मस्य पुन-
स्समीकरणे नष्टस्य पुनर्धारणे वाऽस्त्येव स । एवं शिखाबन्ध-
नेऽपि इत्युदाहरणत्वम् । एवं दक्षिणवाक्येऽपि भोजनादौ
पुरुषार्थत्वेन विहितस्य दक्षिहस्ताचरणस्य विरोधाभावेऽपि कर्तव्य-
र्थस्य तस्यास्त्येव विरोधः । हस्तद्वयेनानुष्ठानेऽविलम्बापरपर्या-
यप्रयोगप्राशुभावस्यैकेन हस्तेनानुष्ठाने बाधापत्तेः । अतो युक्तं
सर्वेषां उदाहरणत्वे विरोधप्रसक्तयेति भावः ॥

(शाखान्तराधिकरणगतार्थताशङ्कानिरासः
स्मृतिपदेनेतिनिरूपणम्)

शाखान्तराधिकरणसमाप्ती “अपि वा क्रमसंयोगात् विधि-
पृथक्त्वमेकस्या व्यवतिष्ठेते”ति सूत्रेण क्रमकालपरिमाणविरो-
धात् शाखान्तरस्यपदार्थानुपसर्गसमाश्रय्य “विरोधिना त्वस-
योगादैककर्म्यं तत्सयोगाद्विधीना सर्वकर्मप्रत्ययः स्यात्” इति
सूत्रेण पदार्थानां क्रमादिबाधकत्वं वक्ष्यते इति न तेन गतार्थता,
तत्रोभयो श्रौतत्वेन अन्यतरसमवायाभावात् युक्तं पदा-
र्थानां बाधकत्वम्, इह तु प्रामाण्यदोषैर्यदास्तु बाध्यत्वमिति

कृत्वा वेदि करोती"ति श्रुतिबोधित. क्रमोऽनुष्ठानु शक्यते । स्मार्तपदार्थानां च बहुत्वान् पूर्वोद्भादि काल. प्रयोगविध्यवगतं परिमाण न शक्यतेऽनुग्रहीनुम् । न च श्रौतवेऽपि

(वेदकरणवेदिकरणपदयोर्थः)

पूर्वपक्षसाधक श्रुतिविरोधं दर्शयितुं श्रौते इत्युक्तम् । तमेव विरोधं दर्शयति—**नहीति ॥ वेदं कृत्वेति ॥** वेदो नाम सम्मार्जनसाधनदर्भमुष्टिः । तस्य करण नाम बन्धनाप्रपरिवासनादिसंस्कार । वेदिर्नाम गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये चतुरस्रकुलात् भूमि । तत्करणं नाम वेदेन सम्मार्जनसुद्धननादिसंस्कारश्चेति वेदवेदिकरणशब्दयोर्थः ॥

(आचमनादीनां प्रयोगविध्यसंग्रहेण गौणक्रमविधोऽस्य मर्थनम्)

श्रुतिबोधित इति ॥ एतच्च श्रुत्यर्थपाठस्थानसुख्यप्रवृत्त्याह्यपात्रमिकपटप्रमाणगम्यक्रममात्रस्योपलक्षणम् अर्थादिकमस्यापि प्रयोगविधिविधेयत्वात् । प्रत्यक्षश्रुतप्रधानविधेरेव अद्विविधैकवाक्यतामात्रकल्पनया प्रयोगविध्यपदेत्यत्वात् प्रत्यक्षश्रुतिविहितत्वाविरोधः । एवं च स्मार्तानां श्रुतादिनिमित्तकाचमनादीनां भेदेन होमवत् वैदिकैस्सह कमनियमे मानाभावात् वैदिकानामेवाज्ञाना क्रमावधारणात् प्रयोगविधिना च नियतक्रमकाणामेव पदार्थानां विधानात् तद्गहिर्भूताचमनादीनां नैव प्रयोगविधिसम्बन्ध इत्यर्थः ॥

(मध्ये आचमनानुष्ठाने पूर्वोद्भाप्रयोगप्राशुभावादिबाधापत्तिनिरूपणम्)

पूर्वोद्भादिरिति ॥ आदिपदेनाग्निहोत्राङ्गगायंत्रात् कालशोरपि सग्रह । यथैव "पूर्वोद्भां वै देवानामिति"ति श्रुत्या पूर्वोद्भाकालो विहितः, तथैव प्रयोगविधिना अङ्गप्रयोगविशिष्टभावनाधिवानेन युगपदनुष्ठानाक्षेपादख्यतयौगपथासाक्षैश्चाङ्गप्रधानानामज्ञाना च परस्परं प्रत्यासत्तिलक्षणं प्रयोगप्राशुभावलक्षणं च कालो बोध्यते । तयोरेपि मध्ये स्मार्तपदार्थानुष्ठाने वाव स्यादेवेत्यर्थः ॥

(परिमाणस्यापि प्रयोगविध्यवगमनिरूपणम्)

प्रयोगविध्यवगतं चेति ॥ किं कश्चित् पदार्थो विस्तृतः कृतं वा सर्वमिति सन्देहेन वैगुण्याशङ्कोदये "यदेव श्रद्धया करोति तदेव वीर्यवत्तर भवती"ति वचनावगतातिशयफलजनकफलावश्यंभावनिश्चयात्मकप्रज्ञाविरहात् फलानुत्पत्तेर्देवात् सकलवैदिकपदार्थानुष्ठाने कृतेऽपि सपूर्णफलप्राप्तये कृताकृतसन्देहस्यावश्यपनेयत्वात् तस्य चाङ्गुष्ठपदार्थसख्यासपत्तिपर्यलोचनं विनैव निपाकतुमशक्यत्वात् प्रयोगवचनेन श्रुत्यादिविनियोज्याना प्रचयसिद्धयत्वावधारणस्यार्थादाक्षेपमभिप्रेत्यावगतं चेत्युक्तम् । तदथ प्रथमावधृतस्य परिमाणस्य प्रथमापरिकल्पितपश्चादागतस्मार्तपदार्थानुष्ठानेन प्रंशंश पुन तत्कृताकृतानिरूपणादनिवृत्तवैगुण्याशङ्कस्य सम्यक्कृतत्वादिनि-

क्रमादे पदार्थधर्मत्वात् पदार्थभूतेभ्यः आचमनादिभ्यो दौर्बल्यम् प्रमाणपूर्वकत्वात् प्रमेयावगमस्य प्रथमावगतप्रमाणबलाबलापेक्षया प्रमेयबलाबलस्य दौर्बल्यादिति प्राप्ते—

मित्तसस्कारपाटवाभावात् पूर्वपूर्वदौर्बल्येन न्यूनफलतामप्रसप इत्यर्थः । **तदुक्तं वार्तिके—**"तच्चतिशयवत्सर्वं सार्थवादाद्विधेयं तम् । न्यूनत्वाक्षमयावश्य विरुद्धा बाधते स्मृतिमि"ति ॥

(अङ्गगुणविरोधेचेतिन्यायविरोधस्य पूर्वपक्षे प्रसक्तस्य परिहरणम्)

युक्तु—सिद्धान्ते "अङ्गगुणविरोधेच तादर्थ्यादि"ति द्वादशिकन्यायेनाङ्गभूतानां इष्टादीनां प्रधानभूतसोमकालानुरोधेन "य इच्छे"ति वाक्यबोधितपवकालवाधवदिहापि पदार्थत्वेन प्रधानभूताचमनाद्यनुरोधेन तदङ्गक्रमादेरेव विरोधे सत्यपि युक्तो बाध इत्युच्यते, तदनूय दूषयति—**नचेति ॥ प्रथमावगतेति ॥** तेन प्रथमावगतेन प्रमाणबलाचलेनाचमनादिभ्यः क्रमादीनां बलीयस्त्वे निगते निराकाङ्क्षत्वात् पश्चादवगतं प्रमेयबलाबलमादौर्बल्यमित्यर्थः ॥

(आचमनादिभिः स्मार्तैः क्रमकालादेर्विरोधेन सिद्धान्तः, तस्य सूत्रारूढत्वं)

अत्रच "अपि वा कारणग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्" इति सिद्धान्तसूत्रं वार्तिककृता विरोधे सत्यपि प्रमेयगतबलाबलनाचमनादीनां प्रामाण्यपरतया यथापठितावधिनेकदाऽवतार्यै पुनरायविरोधप्रदर्शनं सूत्रारूढं कर्तुं "तेष्वदर्शनात् विरोधस्य समा विप्रतिपत्तिः स्यादिति"त्युक्तसूत्रगतस्य "तेष्वदर्शनात् विरोधस्ये"त्यंशस्यानुपपन्नं कृत्वा विरोधप्रदर्शनपरतया अनुपपत्तितीयावधिनाऽवतारितम् । तत्र विरोधे सत्यपि प्रमेयबलाबलस्य प्राबल्यहेतोस्तुप्यनु तुर्जन इति न्यायेनोपपादनीयतया सुख्यत्वाद्बिरोधाभावस्यैव सुख्यहेतुतया तत्प्रदर्शनपरत्वेन सूत्रार्थं प्रथमतोऽनुसन्वाय सिद्धान्तमाह—**पदार्थेति ॥** क्लृप्तपूर्वस्यानिर्ज्ञाताङ्गपरिमाणतया श्रौताङ्गमात्रेण नैराकाङ्क्षत्वात् विरोधाभावे बलाबलमनाहस्य श्रुत्यादिसामान्यापर्यन्तैस्सहानारभ्यवादेन प्रापिताय्याहानि समुच्चित्यं गृह्यन्ते, एवं स्मृत्याचारप्राप्त्यापि, सर्वेषां करणोपकारसाधनानां अन्वयोत्तरमनुष्ठानाय प्रयोगविधेरनुष्ठानात्मन प्रवृत्ते । तेन च बोधितप्रयोगेलेयामेव पदार्थानामपेक्षितं क्रमकालादिप्रयोगावच्छेदकतया अन्वीयमानं यावत्प्रमाणप्रापितपदार्थप्रयोगविरोधेनैवावच्छेदकतया कल्प्यते, कालादीनां प्रयोगविध्यन्वयित्वस्यैकादशे वक्ष्यमाणत्वेनाङ्गप्रधानसाधारण्यात् । न च स्मार्तानां वैदिकैस्सह क्रमे नियामकाभावात्, भेदेनहोमवधिमित्तसन्निपातादेवोपस्थित्या स्थानादेव तन्नियमोपपत्ते । श्रुतिक्रमेण प्रवलेनापि पदार्थबाधापत्त्या बलवत्पदार्थाश्रितस्य स्थानस्य बाधयोगात् ॥

पदार्थप्राप्त्यपेक्षत्वात् क्रमादेरुत्तरकालिकस्य यावत्प्रमाणगम्यपदार्थाविरोधेनैव कल्पनीयत्वाच्च तावत्पदार्थाविरोधित्वम् । परिमाणं तु न कस्यचिच्छास्त्रस्यार्थ इति न तस्य श्रौतत्वम् । विरोधेऽपि आचमनादीनां पदार्थत्वात् प्राबल्यमेव । प्रमाणानां हि न स्वरूपतो विरोधोऽपि तु प्रमेयविरोधनिबन्धनः । तद्यदैव प्रमेयविरोध आलोच्यते तदैव

(स्मार्तानां केषांचन पदार्थानामन्तेऽनुष्ठानम्)

अत्रैवमवधेयम्—यत्र स्थलविशेषपुरस्कारेणैव स्मार्तपदार्थविधि तत्र स्थलान्नानादेव तस्य क्रमः, परंतु श्रुतिविहितक्रमविरोधे तस्य बाधेनान्ते पदार्थानुष्ठानम् । यत्र तु स्मृतौ पदार्थमात्रस्यैव क्तवद्गतया विधानं न स्थलविशेषस्य, तत्रागन्तूनामन्ते निवेशात्स्याद्वान्तेऽनुष्ठानम् इति—धेयम् । इह तु “आचान्तेन कर्तव्यमिति स्मृतिसहकृतस्थानादेव तेषां क्रम इति न वाधकम् । परिमाणस्य तु साक्षात् शास्त्रेण विध्यभावात् पूर्वोक्तरीत्या कथञ्चित्तदार्थेऽपि क्रमकालवत् प्रयोगवेलायामेवाकाङ्क्षातु प्रयुज्यमानपदार्थाङ्गतयैव तत्रत्युत्तरकालमाकस्मिकभेदनेन होमप्रायश्चित्तादिसमायावधारणेनैव स्मार्तानामपि पदार्थावधारणेनापि कल्पनीयस्य सर्वपदार्थावच्छेदकतयैव प्रयोगवचनोपसग्रहान्न विरोध इत्यर्थः ॥

(आचमनक्रमयोर्विरोधाङ्गीकारेणापि आचमनरूपप्रबलपदार्थाश्रितत्वात् आचमनस्मृतिप्रामाण्यनिरूपणम्)

अधुना तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेन विरोधमङ्गीकृत्यापि प्रामाण्यं साधयति—विरोधेऽपि चेति ॥ तदेवोपपादयति—प्रमाणानां हीति ॥ प्रमाणयोरप्रमापकत्वेनैव तस्य प्रतीते प्रथमं प्रमाणस्वरूपालोचनेऽपि प्रमेयस्वरूपालोचनं विना तदप्रतीते तत्स्वरूपालोचनोत्तर विरोधप्रतिस्थाने तद्वत्तेन धर्मिधर्मरूपप्रमेयबलाबलेनासजातविरोधिनःऽऽचमनादिर्बलीयस्त्वनिश्चये सति न क्रमाद्यनुग्रहः सम्भवति । यद्यपि वा प्रमेयविरोधातुसन्धानोत्तरक्षणे तद्वत्बलाबलोपस्थितिकाले विरुद्धप्रमेयप्रतिपादकत्वेन प्रमाणयोरपि विरोधोपस्थिति स्यात्, तथापि तत्र प्रमेयबलाबलोपस्थित्युत्तरक्षणेऽसजातविरोधित्वात्त्रिणये सति तन्निर्णयवेलायां न प्रमाणगतबलाबलोपस्थितिरिति इतरस्य निर्णयपदवीमनागतस्य श्रुतिज्ञादिबदेवोत्तरभाविनो दौर्बैत्यम् ॥ नच श्रुतेरख्यतवाध, आचमननिश्चितोपनिपाताभावे साधक्यात् । आचमनादेः श्रुत्यर्थत्वेनोत्तरपदार्थाङ्गत्वेनाङ्गीभूतवेदिकरणव्यवधायकत्वायोगाच्च तदनापत्तेरिति भावः । तदुक्तम् वार्तिके—“सौच्यज्ञोपवीतादेर्न स्वतन्त्रपदार्थात् । सर्वं ह्यङ्गप्रधानार्थं तेन न व्यवधायकम्”—इति ॥ अतः

तद्वत्तेन बलाबलेन निर्णीते शास्त्रार्थे न प्रमाणबलाबलस्य नियामकत्वमिति प्रमाणमेव तत्स्मृतिः ।

यद्वा—यच्छाक्यादिप्रन्थेषु वेदानादिविद्वद्दानादिवचनं तस्य भवतु प्रमाणतेत्याकाङ्क्षा, “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः”, “वेदोऽखिलो धर्ममूल तद्दिवाच्च स्मृतिशीले” । “पुराणन्यायमीमासाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिता । वेदानां स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश” । इत्यादिवचनैर्नियतप्रमाणप्रतिपाद्यानामेव धर्मत्वप्रति-

आचमनादेर्दुर्बलत्वात् श्रुत्या बाधामावात् प्रामाण्यसुपसहरति—इति प्रमाणमेवेति ॥

(वार्तिककृता भाष्यकारीयाधिकरणान्तरपरत्वस्य खण्डनं वार्तिकमतातिरिक्तन्यायसुधाकारमतसूचनं च)

अत्र वार्तिककृता पूर्वोक्तरीत्या विरोधस्य स्फुटत्वात् पूर्वपक्षायोगात् अत एव अभ्युपेक्ष्य विरोध प्रमाणबलपूर्वपक्षस्याप्ययोगात् यज्ञोपवीतस्य “उपव्ययते देवलक्षमेव तत्कुरुते” इति दर्शपूर्णमासप्रकरणगतवाक्येन प्रकृतावतिदेशतो विकृतावपि श्रुत्यैव विधानादस्य वासोविन्यासपरत्वेऽपि “यज्ञोपवीत्येवाधीयीत” इति काठकवाक्येन ब्रह्मसूत्रस्यापि श्रुत्यैव विधानात् अन्याभिश्च श्रुतिभिः आचमनदक्षिणहस्तादीनामपि प्रत्यक्षत एव विधानात् स्मार्तत्वानुपपत्तेरुदाहरणत्वायोगाच्च भाष्यकारीयाधिकरणान्तररचना प्रदूष्य अधिकरणान्तरत्वव्याख्यानस्यायोगात् विरोधाधिकरणसाधितशाक्यादिप्रन्थाप्रामाण्याक्षेपसमाधानपरतया तच्छेपत्वेनाद्य सूत्रद्वयम् तृतीयं यन्तु स्मृत्यधिकरणसाधिताचारप्रामाण्याक्षेपसमाधानपरतया तच्छेपतयैव व्याख्येयम् इत्युक्तम्, तदनुसंधाय वर्णकान्तरमाह—यद्वेति ॥ यथाचार यज्ञोपवीतादीनां श्रौतत्वं वार्तिककारीक अभ्युच्चयुक्तमात्रं तथा न्यायसुधाया कोस्तुभे च द्रष्टव्यम् । विस्तरभयात्तु नेह प्रपश्यते ॥

(शाक्यादिनिबद्धदानादिप्रामाण्यम्)

दानादीति ॥ विहारसन्वैराग्यध्यानसत्यदमदानदायाऽहिसादीना आदिपदेन सग्रहः ॥

(निषेधादिवाक्यानामपि धर्मपर्यवसानोपपादनम्)

वेदोऽखिल इति ॥ यद्यपि अखिलस्य वेदस्य न धर्ममूलत्वसंभवः, येनादिवाक्यानां निषेधवाक्यानां च तन्मूलत्वायोगात्, तथापि धर्ममवोधयतामपि तद्वाक्यानां पारायणब्रह्मयज्ञादिनिवर्तेनद्वारा धर्मं प्रति कारकत्वात् प्रायश्चित्तविध्यपक्षितनिमित्तसमर्पकत्वेन विद्वद्वाक्यवत्परपरया धर्मप्रमोपयोगसंभवाच्च न दोषः । स्मृतिशीले इति ॥ शीलं आचारः । इत्यादिवचनैरिति ॥ आदिपदेन “आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वं चेति तत् त्रयम् । अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या षष्टादशैव तु ।” इत्यस्य सग्रहः ॥

तेरन्व्यतः प्रमितस्य फलसाधनत्वाभावात् तेषामप्रामाण्यमिति

(शाक्यादिनिबद्धदानाद्यप्रामाण्यम्)

अप्रामाण्यमिति । अतश्चाहिसाध्यर्थस्य शिष्टप्रसिद्धेऽपि तस्य वेदमूलकत्वेनाद्युपपत्ते तद्विषयशाक्यादिवचनानां शिष्टे प्रामाण्यानभ्यनुज्ञानात् शिष्टप्रसिद्धिप्रहात् न ततो ज्ञातं सद्नु-
ष्ठितं श्रेयस्साधनं भवतीति न तद्विषयतद्वचसा प्रामाण्यमि-
त्यर्थः । **तदुक्तं चार्तिके**—तथाच प्रायश्चित्तादिदानकाले
यो वाक्यमात्मीय अन्यकविकृतं वा श्लोक सूत्रं बोधार्थं म-
न्वादिसवादिप्रायश्चित्तं “दद्यान्न तत् कथिदपि धर्माथं प्रतिप-
द्यते । वेदेनैवाभ्यनुज्ञाता येपामेव प्रवक्तुता । नित्यानामभि-
धेयानां मन्वन्तरयुगादिषु । तेषां विपरिवर्तंषु कुर्वता धर्मस-
हिता । वचनानि प्रमाणानि नान्येषामिति निश्चयः” इति ।
तथा—“समर्थते च पुराणेषु धर्मविशुद्धिहेतुषु । कलां शा-
क्यादिवस्तेषां को वाक्यं श्रोतुमर्हति” । अतस्सन्मूलमायहि-
सादिवचनं श्रुतिप्रक्षिप्तसर्कारवदनुपभोग्यं अविज्ञम्भणीयं चेति ।

इति तृतीयं शिष्टाकोपाधिकरणम् ॥

(वर्णकान्तरावतरणम्)

अथवा—अत्रोत्सृज्यमथवा “न शास्त्रपरिमाणत्वादि”तिपू-
र्वतनसिद्धान्तसूत्रस्येहपूर्वपक्षत्वमभिप्रेत्य सौत्रं पूर्वपक्षं विषय-
प्रदर्शनपूर्वकमाह—**अनिबद्धानामिति ॥**

(आचारात्मतुष्ट्योऽप्रामाण्यपूर्वपक्षः)

निबद्धाचारविषयवचनानां स्मृतिवेनैव प्रामाण्यात् तस्य
च वक्ष्यमाणक्षेपहेतोरसंभवात् अनुदाहरणत्वं सूचयितुं अ-
निबद्धानामित्युक्तम् । वसन्तोत्सवादीत्यादिपदेन तत्तदंशभि-
न्नाचारमात्रस्य तथा ‘भोजनव्यतिरेकेण जलं न पास्ये’ इत्यादि
श्रुतिस्मृत्यविरुद्धसकृत्विषयायां शिष्टात्मतुष्ट्येऽपि सप्रह । इ-
त्यादिनेति । आदिपदेन “श्रुति स्मृति सदाचार स्वस्य-
यत् प्रियमात्मनः । सम्यक् सकृत्पज कामो धर्ममूलमिदं स्मृ-
तम्” । “यस्मिन् देशे य आचारः” “आचारश्चैव साधू-
नाम्” इत्यादीनां सप्रह । **निश्चयादिति ।** एतच्च कि-
यारूपाणामाचाराणां अशब्दरूपत्वात् पुरुषहितबोधकत्वानुप-
पत्तेरनुपलक्षणम् । एवं स्मृत्यधिकरणसाधितप्रामाण्याक्षेपमु-
पसहरति—**अप्रामाण्यमिति ॥**

(धर्मबुद्ध्याऽनुष्ठाननिबन्धानाचारप्रामाण्य- सिद्धान्तः)

धर्मबुद्ध्येति । एतद्व्यावृत्त्यै स्वयमेव स्फुटीकरिष्यते ।
धर्मबुद्ध्या शाक्यादिभिः अनुष्ठेयमानानाचारप्रामाण्यव्यावृत्तये
—**वैदिकैरित्युक्तम् ।** साक्षात् परंपरया वा वेदविहितकारि-
त्वलक्षणशिष्टवगुणैरित्यर्थः । **स्मृतिवदेवेति ॥**

(श्रुतिस्मृतिविरुद्धाचाराप्रामाण्यनिरूपणम्)

शिष्टत्रैवाणकपरिग्रहो नासति वेदमूलत्वेऽवकल्पते इति
लोभादिकारणाभावे स्मृतिवदेव वेदमूलत्वमित्यर्थः । अत
एव श्रुतिस्मृतिविरुद्धाचरणेषु सत्यपि धर्मत्वसम्पणे मातुलक-

॥ ३ ॥ इति तृतीयं शिष्टाकोपाधिकरणम् ।

न्यापरिणयादां श्रुतिविरोधादेव विरोधाधिकरणन्यायेन श्रु-
तिमूलत्वाकल्पनम् । स्मृतिविरोधे तु वक्ष्यते । अतश्च श्रुति-
स्मृत्यविरुद्धानां लोभादिदृष्टमूलतयाऽसंभावितानां सदाचाराणां
वेदमूलत्वम् । अत एव स्मृतौ “श्रुतिस्मृत्यविरुद्धो यस्स स-
दाचार उच्यते” इत्युक्तम् इत्यर्थः ॥

(धर्मव्यतिक्रमादिनाऽऽचाराप्रामाण्यशङ्का)

अत्रच सकलसदाचारमूलभूताया एकस्या एव श्रुतेर्मूलव-
क्तपन अथवा भिन्नानामित्यत्र निर्णयं कोऽनुमे द्रष्टव्यः ।
एवंच अशब्दरूपाणां आचाराणां आत्मतुष्ट्यै मूलभूतशब्दानु-
मापकत्वेन प्रामाण्यप्रयोजकत्वे स्मृत्यधिकरणेन सिद्धेऽपि
केषाञ्चित् शिष्टैरिन्द्रवसिष्ठादिभिर्धर्मव्यतिक्रमादनुष्ठेयमानानां
अहत्यागमनरूपरत्नहत्यापकमरूपसाहादीनामपि प्रामा-
ण्यापत्तिः । तथात्मतुष्टेरपि “कस्यचिज्जायते तुष्टिरनुमेऽपीह
कर्मणि । शाक्यस्य वा कुहेतुकिर्वेन्द्राद्वाणदृग्णं । पशुहिंसा-
दिसवद्वयज्ञे तुयन्ति हि द्विजा । तेभ्य एव तु यज्ञेभ्य
शाक्या कुयन्ति पीडिता । शूद्रात्रभोजनेनापि तुष्यन्त्यन्ये
द्विजातयः । स्वमातुलुक्षता प्राप्य दाक्षिणास्यश्च तुष्यति । अ-
न्ये तु सव्यलीकेन चेतसा तत्र कुर्वते ।” इत्यादिवार्तिकोक्त-
रीत्याऽनवस्थितत्वात् वेदमूलकत्वासंभवात् प्रामाण्यानापत्ति-
रित्याशङ्का निराकर्तुमाह—**व्यतिक्रमेति ॥**

(धर्मबुद्ध्याऽनुष्ठानाभावेन व्यतिक्रमाद्यप्रामाण्ये- ऽपि इतरेषां सदाचाराणां प्रामाण्यमेवेति निरूपणम्)

इन्द्रवसिष्ठादीनां पूर्वोक्ताचरणस्य “श्रुतिसामान्यमात्राद्वा न
दोषोऽत्र भविष्यति । मनुष्यप्रतिपद्यद्वा तेजोवलयशेन च ।
यथावा नाविरुद्धत्वं तथा तद्व्यभिच्यते” । इतिवार्तिकोक्तप्र-
कारेण कौस्तुभाद्युपपादितेन विरोधपरिहारसंभवात् नैव विरु-
द्धत्वम् । धर्मबुद्ध्या अनुष्ठेयमानत्वाभावाच्च न सदाचारत्व-
मपि । अतस्तेषां लोभकामादिरूपदृष्टमूलत्वाच्चैव प्रामाण्यम् ।
एवमात्मतुष्टेरपि यत्र तन्मूलत्वसंभवः, तद्विषये अप्रामाण्ये-
ऽपि श्रुतिस्मृत्यविरुद्धात्मतुष्टे संभवत्येव तत् । अतएव आ-
त्मतुष्टेर्धर्मजनकत्वसन्देहे निर्णायिकाया “यदेव किंचनानू-
चानोभ्यूह्यार्थं तद्व्रतती”ति वेदेनैव प्रामाण्याभ्यनुज्ञानात् धर्म-
त्वज्ञापकत्वस्य स्मृतावायुक्तं नमं ज्ञाते ज्ञापकतयापि प्रामा-
ण्यमव्याहृतमेवेत्यर्थः । **पतेन**—नित्यानुमेयत्वस्य पूर्वमेव नि-
राकरणात् प्रत्यक्षश्रुत्यनुभवस्य स्वस्मिन् प्रत्यक्षभाधितत्वात्
श्रुत्यनुमापकत्वासंभवात् अप्रामाण्यम् इति—**निरस्तम् ;**
“यदेवे”तिश्रुतेरेव प्रत्यक्षपठिताया इच्छाविषयस्य धर्मत्वबो-
धिकाया स्वस्थानुभवसंभवेन तन्मूलकत्वोपपत्तेः । अत्र मता-
न्तरनिरासं कौस्तुभे द्रष्टव्यः ॥

इति चतुर्थं आचारप्रामाण्याधिकरणम् ॥

(४ अधिकरणम् ।)

अपि वा कारणाग्रहणे ॥ अनिबन्धानां वमन्तोत्सवा-
द्याचाराणां प्रामाण्यं न वेति सन्देहे एतेषां वेदमूलत्वे
अष्टकादिवन्मन्वादिभिर्निबन्धनापत्तेः सामान्यतन्मद्दिद्विद्वद्
स्मृतिशीले इत्यादिना निबन्धनेऽपि च विशेषतोऽनिबन्ध-
नेन तेषां श्रुतिदर्शनाभावनिश्चयादप्रामाण्यमिति प्राप्ते—
धर्मबुद्ध्या वैदिकैरनुष्ठीयमानत्वात् स्मृतिवदेव वैदिकत्वम् ।

(५ अधिकरणम् ।)

तेष्वदर्शनात् ॥ अत्र शब्दप्रयोगरूपस्याचारस्य यत्रार्थ-
म्लेच्छयो परस्परमर्थविप्रतिपत्तिः, यथा पीलुशब्दस्य वृक्ष-
विशेषे आर्याणां हम्निन्यन्येषां, तत्र तयोस्तुल्यबलत्वम्,
व्यवहारे आर्याणामिव म्लेच्छानामप्यभियुक्तत्वाविशेषात्,
अवध्यस्मरणस्योभयत्रापि समानत्वाच्चेति प्राप्ते—

शक्यतावच्छेदकमेवेदानेकशक्तिकल्पनाप्रसङ्गात् एकत्रैव

(तेष्वदर्शनादिति सूत्रे भाष्यद्वयप्रचिताधिकर-
णशरीरसंग्रहः)

अत्र भाष्यकारेण व्याकरणाधिकरणे साधुशब्दप्रयोगनिय-
मस्मृते वेदमूलत्वाभिधानादनादिवाचकाख्यसाधुशब्दप्रयोगस्य
धर्मबुद्धानुष्ठीयमानत्वाविशेषात् साधुशब्दप्रयोगस्य साक्षाद्-
मंतया तदन्तर्वर्तिपदाना पदार्थप्रतिपत्तिमुखेन धर्माधर्मोप-
गितया धर्मप्रामाण्यसम्भवेन धर्मप्रमाणजिज्ञासोपपत्तेः अध्या-
यसगतिः, शिक्षाकोपाधिकरणे स्मृत्यधिकरणसिद्धेरमृत्याचारप्रा-
माण्यस्य विरोधाधिकरणेनापादितस्य प्रतिप्रसवकरणेनाचारप्रा-
माण्यस्यापि प्रस्तुतत्वादनन्तरसगतिः चाभिप्रेत्य यत्र “यव-
मयश्चरुः” “वाराही उपानहौ” “वैतसे कटे प्राजापत्यान् स-
चिनोति” इत्यादौ प्रयुक्तानां यववराहवैतसशब्दानामर्थप्र-
योगाचारविप्रतिपत्तिः, यथा—बहुभिः यवादिशब्दा प्रियंगु-
—वायस—जम्बुवृक्षेषु प्रयुज्यन्ते, केष्विन्तु दीर्घशूक्र—सूकर—वं-
जुलेषु, तत्र प्रयोगप्रत्यययोरुभयत्राविशेषात् उभयत्र वाचक-
त्वकल्पनेनार्थद्वयस्यापि विकल्पेन ग्रहणं इति पूर्वपक्षं प्राप्यथा-
नेकत्र शक्तिकल्पने गौरवोद्देशक शक्तिपरत्र गौणी । तत्रापि
यवपदस्य यवमयकरम्पत्राविधिशेषतया “यत्रान्या ओष-
धयो म्लायन्ते अथैते मोदमाना इवोत्तिप्रन्ती”खानानात्
दीर्घशूक्र एव शक्तिः, फात्गुनेऽन्योपधिम्लानतायामपि प्रियं-
गूणा मोदाभावात्, वर्षासु तेषां मोदसत्त्वेऽपि अन्योपधीना
म्लानाभावात् दीर्घशूक्रानां फात्गुनेऽन्योपधिम्लानतायामेव
मोदसम्भवेन तदुपपत्तेः । अत्र च वाक्यशेषस्य सत्त्वेयन्वयत्रा-
श्रवणालादौ शक्तिसिद्धेरव्यादिशब्दस्थले तन्निश्चयकत्व-
मात्रमेव लाघवात् कल्प्यते । शक्तिप्रदस्तु प्रयोगादेव । अत
एव फाल्गुनादौ गोधूमामोदमांद्मानत्वेऽपि अप्रयोगादेव वाच्य-
त्वाप्रसक्तिः । एवं “वराहं गावोऽनुधावन्ति” “अमुजो
वैतस” इत्यर्थवादाभ्यां वराहवैतसशब्दयोरपि सूकरवंजुल-

विशेषतोऽनिबन्धनं तु गौरवमिया न दोषः । व्यतिक्रमसा-
हसदर्शनं तु धर्मबुद्धानुष्ठीयमानत्वात् न वैदिकम् । न-
चेतावता सर्वस्याप्यवेदिकत्वम् । अत आचाराणामपि धर्मो-
धर्मयो प्रामाण्यम् ॥ ४ ॥ इति चतुर्थं आचारप्रामा-
ण्याधिकरणम् ।

शक्तिर्नोभयत्र । नच विनिगमनाविरहः; आर्यप्रसिद्धेरैव
नियामकत्वात् । आर्या हि शब्देकसमधिगम्यधर्माधर्मयोर-
बिद्वुनिलिङ्गसया शब्दार्थतत्त्व विविच्य परिपालयन्ति, न
म्लेच्छा, दृष्टार्थव्यवहारस्य यथाकथंचिदपि सिद्धे । अत-
न्प्रसिद्ध्या वृक्षविशेष एव शक्तिः । गजप्रतीतिस्तु लक्षणया
शक्तिप्रमादा । यत्र तु नियायमकाभावमन्त्रागत्याऽक्षादिश-

योरेव शक्तिः । गवामद्यत्वबुद्ध्या खेचरवायसातुधावनासंभवेन
जम्बुवृक्षस्य स्थलाधिकरणस्य अमुजन्वत्यस्यासंभवेन तदनु-
पपत्तेः । अतश्च वाक्यशेषानुष्ठीयार्थप्रसिद्धिरैव बलीयसीति
सिद्धान्तितम् ॥

(वार्तिककारसंमताधिकरणशरीररचनापूर्वकं
मूलकृता वार्तिकारीयाधिकरणशरीरपरिग्रहे
निमित्तनिरूपणम्)

वार्तिककृता तु यववराहवैतसशब्दानां प्रियंगुवायसजम्बु-
रूपेष्वाप्यु कस्मिन्नपि देशे शिष्टैरप्रयोगात् विप्रतिपत्त्यभावेन
“सागखतं मेघ”मित्यत्र “वाग्वै सरखती”ति वाक्यशेषेण
सारखतीशब्दप्रकृतिनिर्णयस्येवेहापि “सन्दिग्धेषु वाक्यशे-
पादि”त्यनेन गतार्थत्वाद्वाक्यशेषोपाभावेनाभियुक्तपसिद्धेस्तुल्यब-
लत्वापत्तेश्च नोदाहरणत्वसंभवः । नवैतत्सदृश वाक्यशेषनिर्ण-
याभिधेयं त्रिवृदादिशब्दरूपं समवत्युदाहरणम्, तत्र त्रैगुण्य
एव लोकप्रयोगेनार्थविप्रतिपत्त्यभावात् । अतो भाष्यकारीया-
मधिकरणरचनामयुक्ता मत्वा पिकनेमाधिकरणे वक्ष्यमाण-
म्लेच्छप्रयोगाचारप्रामाण्यालोकचनेन प्राप्तिक्री सगति चाभि-
संधायार्थम्लेच्छविप्रतिपत्तिविपयशब्दप्रयोगरूपाचारोदाहरणे-
नापि आर्यप्रसिद्धेरैवलीयस्त्वं सिद्धान्तितम् । तद्वदेव भाष्यकार-
कृत विचार स्वयमगुपक्ष्य यथावार्तिकमेव विचार दर्शयति—
तत्रेति ॥ “पिलवोऽम्बरो दर्शो वैश्यस्ये”तिगातमस्मृताभिलथं ।
अवध्यस्मरणस्येति ॥ असादर्थं व्यवहार प्रवृत्त इत्येवंत्पा-
वधेरस्मरणस्यैवार्थः ॥

(आर्यप्रसिद्धैर्धर्निर्णयकत्वम् तयोर्विरोधे
वाक्यशेषस्येति निरूपणम्)

आर्याहीति ॥ आर्यपदं रसवीर्यविपाकवेचिच्यज्ञानसि-
ध्यर्थं यतमानानां वेदानामगुपलक्षणम् । यथाकथंचिदपि
सिद्धेरित्यस्यारे परिपालयन्तीत्युपपन्नं । लक्षणयेति ॥ पी-

बन्धु उभयत्रापि शक्ति, आर्याणामेवोभयत्र प्रयोगात् । तत्रापि ऋचिद्वाक्यशेषस्य नियामकता—यथा “यत्रान्या ओपधयो म्लायन्ते अर्धेते भोदमाना इवोत्तिष्ठन्ति”त्यनेन यव-शब्दस्य दीर्घशुक् एव शक्ति । मियङ्गुपु तु लक्षणादिरिति ॥ ५ ॥ इति पञ्चमाधिकरणे आर्यप्रसिद्धिनियामक-तापरं प्रथमवर्णकम् ।

एवं वा—यत्र मातुलकन्यापरिणयादौ स्मृत्याचारयोर्वि-रोधस्तत्रोभयोरपि श्रुतिकल्पकत्वात्तुल्यबलत्वमिति प्राप्ते—

लुश्रुताधिकरणरुबन्धनसम्बन्धेन लक्षणया यत्र तु क्वचिदपि न शक्यसम्बन्धलाभ, तत्र शक्तिप्रमाद्वैत्यर्थं । **नियाम-केति ॥** यत्रार्याणामेवोभयत्र प्रयोगस्तत्र “अभियुक्तता ये ये बहुशास्त्रार्थदर्शिन् । ते ते यत्र प्रयुञ्जीरन् स सौर्धस्तत्त्वतो भवेत्” इतिवार्तिकदर्शितरीत्या निर्णय । **अतएव—**अ-सति वाक्यशेषेऽपि नक्षति । यत्र त्वेतयोरैवोभयत्र प्रयो-गस्तत्र वाक्यशेषस्य नियामकत्वस्यर्थं । **यवशब्दस्येति ॥**

(संभवद्विप्रतिपत्तिकानामप्युक्ताधिकरण-विषयत्वम्)

एतच्च पूर्वोक्तरीत्या वार्तिकमते यवशब्दस्यार्थप्रयोगविप्र-तिपत्त्यविषयत्वात् भाग्यकारदर्शितसम्भवद्विप्रतिपत्तिविषयत्वेन कथंचिदुक्तमपि सम्भवद्विप्रतिपत्तिकोदाहरणान्तरपलक्षणार्थ-त्वेन व्याख्येयमिति ध्येयम् ॥

(विप्रतिपत्त्यधिकरणप्रयोजननिरूपणम्)

प्रयोजन पूर्वपक्षे गजदन्तप्रकृतिको विकल्पेन, सिद्धान्ते-श्रुक्षय एव विकल्पो न । तथा पीलुशब्दस्य पूर्वपक्षे ट्स्तिवाच-कत्वेनापशब्दत्वाभावात् आह्रिताम्रेट्स्त्वभिप्रायेण तच्छब्दप्र-योगे सारस्वतीष्टि प्रायश्चित्तं न, सिद्धान्ते तु भवत्येवेति स्प-ष्टत्वाज्ञोक्तम् ॥

(वार्तिककारीयवर्णकान्तरद्वयनिरूपणम्)

विषयव्यावृत्त्यर्थं वार्तिककृता कृत वर्णकान्तरद्वयम्, तत्रा-यमाह । **एवंचेति । परिणयादाविति ॥** आदिपदेन पैतृष्वस्त्रीयादिपरिणयस्यानुपनीतेन भार्यया च सहभोजनस्य पर्युषितभोजनादेश्च स्पष्टम् ।

स्मृतिविरुद्धाचारस्य प्रथमवर्ण-कविषयत्वोपपादनम्)

सोऽयमाचार आन्तरेदेन विद्यमानो “मातुलस्य सुतामृगु मातृगोत्रा तयेव च । समानप्रवरा चैव स्ववत्वा चान्द्रायण चरेत्” इति ज्ञानातपस्मृत्या तथा “पितृवस्त्रीयमगिनां स्वस्त्रीया मातुरेव च । मातृश्च भ्रातुरासस्य गत्वा चान्द्रायण चरेत्” इति मनुस्मृत्या च विरुद्धस्तत्र विचार इत्यर्थं ॥

(आचारस्मृत्योः समबलत्वाच्चारप्राबल्य-योश्च निरूपणम्)

धर्मत्वेन शिष्टत्रैवर्णिकपरिग्रहस्य श्रुतिकल्पत्वस्योभयत्र

स्मृतीनां सप्रत्ययप्रणीतत्वात् स्मृतिषु कर्तव्यतावाचि-विधिप्रत्ययश्रवणाच्च बलीयस्त्वम् । आचारेषु तु आचरिहृणां जनानां मन्वाद्यपेक्षया तथा प्रत्ययितुन्तरवाभावादितस्ततो विप्रकीर्णपरप्रकरणादिगतश्रुत्यवगमस्याशक्यत्वात् कर्तव्य-तावाचिविधिप्रत्ययस्यावश्यकल्पनीयत्वाच्च दौर्बल्यम् । अत-एवेदानीन्तनाचारदर्शनेन श्रुतिदृष्टः स्मृति तदुपदेशं वा कल्पयित्वा श्रुतिकल्पनम्, स्मृतीनान्तु साक्षादेवेति

तुत्यत्वात् विकल्पेन प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षमाह—**तत्रोभयो-रिति ॥** एतच्च तुत्यत्वत्वं “समा विप्रतिपत्ति स्यादिति सूत्रानुरोधेनोक्तम् ॥ **वस्तुतस्तु—**प्रत्यक्षश्रुत्या विरुद्धस्मृते-र्मूलश्रुत्यनुमितिप्रतिवन्धलक्षणवाधासम्भवेऽपि यथाश्रुतमूलनि-श्रयादननुगानरूपफलापहारलक्षणवाधस्येवेह स्मृतिविरोधेऽनु-ष्ठानात्मकस्याचारस्य फलापहारलक्षणस्य बावस्यासम्भवात् स्मृ-तेर्वाक्यात्मकत्वेन प्रत्यक्षश्रुत्यविरुद्धार्थप्रतिपादकश्रुतिकल्पनेन यथाश्रुतार्थलागलक्षणवाधसम्भवेऽपि इहाचाराणा अवाक्या-त्मकत्वेन धन्वथात्वस्यापि कल्पयितुमशक्यत्वात् तदसम्भवे मिथ्यात्वलक्षण पर बाधो वाच्य । नचासौ सम्बन्धि, शिष्ट-त्रैवर्णिकपरिग्रहस्य दृष्टत्वात् । अतस्तेत्वाचारेषु स्मृत्यपेक्षया शीघ्रमेव मूलश्रुतिकल्पनया लघ्वात्मकेषु बलवद्बिरोधदर्शनात् बलीयस्त्वात् स्मृतेरेवाचारेण फलापहारलक्षणवाधसम्भव इति न विकल्पोपीति ध्येयम् ॥

(स्मृतिविरोधे आचारस्य श्रुत्यादिकल्पकत्वायो-गेनाप्रामाण्यनिरूपणम्)

सिद्धान्तमाह—**एवमिति ॥ स्मृतीनामिति ॥ अयं भावः—**मन्वादीना “साक्षात्कृतधर्माण कृपय” इति स्मृते सकलतरवज्ञानसपन्नत्वात् तत्प्रणीतस्मृते वैदविरोधेऽपि श्रु-तिमूलत्वाविरोधे सुतरामाचारविरोधे तन्मूलत्वविरोधासम्भवात् न तावन्मूलश्रुतिकल्पनप्रतिबन्धसम्भव, आचारस्य तु मन्वा-दिगतस्य अस्मादादिभि अनुपलंभादावोचीनाना च सकलव-र्मतत्त्वज्ञानाभावात् प्रमादादिसम्भवेन चाविश्रसनयीयत्वात् त-दाचारस्य श्रुतिमूलत्वकरणे श्रुतिविरोधवत् स्मृतिविरोधेऽपि भवत्येवानुष्ठानलक्षणफलापहाररूपवाधसम्भवेन प्रतिबन्ध । शिष्टाचारो हि पूर्वपूर्वाचार्यगतस्मृत्तोगेतान् प्रति स्वकर्त-व्यता प्रमापयन् स्वानुष्ठानफलकृतया प्रामाण्य लभते । सम्-बन्धि च तस्योत्तरोत्तरानुष्ठानलक्षणफलापहाराद्याध ॥

(आचारस्य श्रुतिकल्पने स्मृत्यपेक्षया विप्रकर्ष-निरूपणम्)

किंच—आचारस्य नित्यानुमेयश्रुतिमूलकत्वनिरासात् प्र-त्यक्षानुभूतश्रुतिमूलत्व कल्पनीयम् । नच इदानीन्तनानामनुष्ठा-तृणा इतस्ततो विप्रकीर्णशाखान्तरगतश्रुतिदर्शनं सम्भवति । अतोऽर्वाचीनाचारान् दृष्ट्वा न झटित्येव श्रुतिविषयानुभवक-

विशेषः । अतः स्मृतिविरोधे आचारस्य यावच्छ्रु-
तिदर्शनं अननुष्ठानम् ॥ ६ ॥ इति पञ्चमाधिकरणे

ल्पनम् बाधितत्वात् इति मन्वादिभ्य मन्वाद्युपदेशेनेवाद्ययाव-
दर्वाचीनपर्यन्तमेतदाचारानुष्ठानकल्पनमिति शुल्यधिगमकत्पनं
यावदनुष्ठानमिति मन्वादिरेनुष्ठानदर्शनेन वा अद्यतदनुष्ठान-
दर्शनकत्पन वा मन्वादिभिस्तु पर एतदाचारमूलश्रुतिहं-
ध्रेति कल्प्यते, तेषा सकलवेदार्थतत्त्वदर्शनवत्त्वात्, अतो म-
न्वादिभिरेवैतदाचारमूल श्रुतिमुपलक्ष्य स्मृत्वा तदानीन्त-
नेभ्य उपदिश्य तदानीन्तनैरेव वा मन्वाद्याचार दृष्ट्वा अनु-
ष्ठितं इत्येवं परम्परयाऽद्ययावदर्वाचीनाचारपर्यन्तं आचारा-
नुष्ठानमित्येव पूर्वपूर्वाचारकत्पनया स्मृति प्रकल्प्य पथात्
श्रुतिकल्पनमिति ब्यन्तरितप्रामाण्याद्विप्रकर्म । मन्वादिनिबद्ध-
स्मृतीना तु मन्वादिशैवे श्रुतुपलंभपूर्वकं तदर्थस्मृतिकत्पनेन
निबन्धनोपपत्तैरर्थकल्पनद्वारा झटित्येव श्रुतिकत्पनात् रत्निक-
कर्म इति लिङ्गवाक्यादिवेदवार्थविप्रकर्षाद्याचारास्य दौर्बत्यम् ॥

(परप्रकरणपठितेषु वाक्येष्विवदानीतानां
यत्किंचिदाचारादिमूलत्वाध्यवसाना-
भावनिरूपणम्)

यद्यपि कतिपयाचारमूलभूतश्रुतीनामर्वाचीनानां दर्शनं भ-
वति, यथा “नयनं दक्षिण दीपित पूर्वमेद्रे सव्य हि मसुष्या
आञ्जते” इति श्रुतेर्मनुष्यकर्तृकप्राक्तस्यऽक्षयज्ञानाचारमूलभूता-
याः, एवमन्या अपि श्रुतय उदाहृत्या, तथापि परप्रकरणप-
ठितत्वविभ्यन्तशेषवादिनेदानीन्तनेस्तासामाचारमूलत्वानध्यव-
सानादाचारपरपरया मन्वादिनिष्ठाभवसायकल्पनमावश्यक-
मेव । किंच आचारे कर्तव्यस्य स्वरूपमात्रं कृतं, नतु क-
र्तव्यता, सा तु धर्मतुज्यादिना अर्थमुखादिरूपहेत्वन्तरासभव-
परिशेषसहकृतया कत्पया, स्मृतां तु लिङ्गादिशब्देनैव साऽव-
गम्यते इति वैपम्यात् प्रकृते श्रुतिविरोधरूपवद्व्याघकव-
लादनुपलभ्यमानमपि कामादिहेत्वन्तर स्फुटतरमेव कस्यचि-
न्मूलानुष्ठान पुस इति परिशेषासभवेन श्रुतिकत्पनायोगात्
तत्र धर्मतुद्धिर्भ्रम एव । अन्येषामपि तदनुयायिनामभयं एव
धर्मवृद्धिरिति निष्प्रमाणक तन्मूलश्रुतिकत्पनम् ॥

(विकल्पपाप्त्यापि निषिद्धविषयकाचारादेः
श्रुतिकल्पकत्वायोगः)

किंच—स्मृतिमूलश्रुत्या निषेधरूपया मातुलकन्यापरिण-
यादे प्रत्यवायजनकत्वबोधनात् आचारमूलश्रुत्या इष्टसाधन-
त्वबोधनस्य वस्तुनि विकल्पयोगेनैकक्षये तदुभयविरोध ।
षोडशिमहणनिषेधेन तु षोडशिमहणाभावेऽपीतरादौ. कत्पूपाका-
रसिद्धैरेवाक्षेपात् युक्तो विकल्प ॥

(आत्मतुष्टेः श्रुतिमूलत्वशङ्कानिराकरणपूर्वकं
स्मृत्याचारमूलत्वव्यवस्थापनम्)

एवमात्मतुष्टेरपि स्मृतिविरोधे दौर्बत्यादप्रामाण्यमवसेयम् ।

स्मृतिविरुद्धाचाराप्रामाण्यपरं द्वितीयवर्णकम् ।
एवं वा—त्रिवृच्चर्चैश्ववालादिशब्देषु यत्र लोकवाक्यशे-

नञ—आत्मतुष्टे “यदेव किंचनानुचानोऽभ्युह्यार्षं तद्भव-
ती”ति प्रत्यक्षश्रुतेरेव मूलतयोपलभ्यमानत्वेन परंपराकल्प-
नाभावात् दौर्बत्यस्याचारवदनुपपत्तिरिति—वाच्यम्; यदे-
वेत्यस्या श्रुते सामान्यविषयत्वेन विशेषविषयस्मृत्याचारैः
शिष्टाकोपाधिकरणन्यायेनाविरुद्धविषये सकोचोपपत्ते । अत
आचारवत् शिष्टात्मतुष्टेरपि स्मृत्याचारयोर्विरोधे दौर्बत्यमिति ॥

(मातुलकन्यापरिणयादेः देशभेदेन बोधायनवच-
नानुसारेणाधर्मत्वव्यवस्थापनम्)

सप्रत्ययेतिमूले प्रत्ययो विश्वास तत्त्वज्ञानं चोपात्तं, ताभ्या
सहिता सप्रत्ययाः मन्वादय तं प्रणीतत्वादित्यर्थे ॥ यतु
“शेषा परपरप्राप्ता पूर्वैरेण्यनुष्ठिता । त एव तत्रं दुध्यन्ति
आचारैर्नतरे जना ” । “इतर इतरस्मिन्न दुष्यति देशप्रामा-
ण्यात्” इत्यापस्तम्बादिवचनेभ्यो देशभेदेन प्रामाण्यव्यवस्था-
पनं तदुर्ध्वलविगीताचाराचाराधेन बलवत्स्मृतिसकोचस्यान्याध्य-
त्वात् बोवायनेनापस्तम्बमतमुपन्यस्य “मित्येतदिति गौतम ”
“शिष्टस्मृतिविरोधादि”त्युक्तेश्चापस्तम्बवचनस्य गहामात्रनि-
राकरणार्थत्वमभिप्रेत्य सिद्धान्तमुपसहरति—अत इति ॥

(मातुलकन्यापरिणयादेः प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वपर-
स्मृतिचन्द्रिकादिखण्डनसूचनम्)

अत्रच “गर्भं नतुर्जनिता दम्पतीद पती कर्ष्वस्वस्था सवि-
ता विश्वरूप” इत्यादिप्रत्यक्षश्रौतलिङ्गावच्छ्रवणात्मातुलकन्या-
पेितृपक्षेयोपरिणयाचारस्य स्मृतिताऽपि प्राथयादनुदाहरणत्वं
न्यायमुपाकृता बलाबलाधिकरणे उक्तम् । तदनुसारेण स्मृ-
तिचन्द्रिकाकारादयोप्येवमवाङ्मुक्तिरुच्यन्ति । तेषामुपपादनपूर्वकं
निराकरणं कौस्तुभे ष्टय्यम् ॥

(त्रिवृच्चर्चैश्ववालादिशब्दानामर्थविशेषे लोक-
वेदयोर्विप्रतिपन्नानामुक्तवर्णकविषय-
तानिरूपणम्)

वार्तिककृता कृत द्वितीयं वर्णकान्तरमाह—एवंवेति ॥
“त्रिवृत्तवहृष्वमान”मित्यत्र पठिते त्रिवृच्छब्दे लोकतन्त्रिमि-
श्रूयत इति व्युत्पत्त्या “त्रिवृद्रज्जुस्त्रिवृद्रन्थ”मित्यत्र त्रेणुष्य-
मर्थे प्रतीयते । वेदे तु तदुपक्रम्य “उपासै गायता नर” इत्या-
दितुत्रयातुक्रमणात् “नवमि स्तुवन्ती”ति श्रुत्यन्तराच्च स्तो-
त्रीयानवकम् । तथा चरुशब्दस्य लोके स्थालीवचनत्वं, वेदे तु
“आदित्य प्रायणीय पयसि चरुरि”ति विधायाज्यस्यैवं चरु-
मभिपूर्य चतुराज्यसागानं यजति पथ्या स्वस्तिमिष्ट्वा अग्नी-
षोमी यजति अग्नीषोमादिष्ठा सवितार यजत्यदितिमादनेनेति
क्रमपरवाक्ये सिद्धवदोदानुवादादोदनपरत्वम् । तत्रापि या-
ज्ञिकप्रसिध्याऽनवसावितान्तराहमकौद्मविशेषपरत्वम् । तथा

पयोरर्थविप्रतिपत्तिमत्र पदपदार्थसम्बन्धे लोकात् वेदव्या-
धिक्ये प्रमाणाभावात्तत्त्वव्यलवमिति प्राप्ते—

विषयैक्याभावे विधिस्तुत्योरकवाक्यताऽनुपपत्तेर्विधि-

अश्ववालशब्दे. लोकेऽवयवयोगेनाश्रय्य केशरूपोऽर्थ, वेदेतु
“अश्ववाल प्रस्तर” इत्यत्र वाक्यशेषे “यत्रो ह वै देवेभ्य अश्वो
भूत्वोऽपाक्रामत् सोऽप प्राविशत् स वालथौ गृहीत स वा-
लान्मुक्त्वा विवेश ह ते वाला काशता प्राप्ता” इति श्रव-
णात् काशरूपोर्थः, एवं विप्रतिपत्तिविषयमुदाहरति—**त्रिवृ-
दिति ॥** आदिपदेनैक्यो विवृतीत्यत्र लोकावगतयोगवलेनेद्व-
वयवपर एक्षवीशब्द, वार्तिकलेखनोन्नीतवाक्यशेषोपात्तु वेदे
काशमूलपर । तथा स्तोमशब्दो ब्राह्मणस्तोम इति लोके समुदा-
यवचन, वेदेतु स्तुतेर्मान स्तोम इति याज्ञिकप्रसिध्या स्तो-
मे ऽविधिः पञ्चदशाथर्थ इति व्याकरणेन चानुगृहीतेन ‘त्रिवृदेव
स्तोमः’ ‘पञ्चदशस्तोमः’ इति सामानाधिकरण्यादिदेशेन स्तोत्री-
यासख्याकृतस्तुतिसख्यापर इत्यनयोपरि विप्रतिपत्तिविषयो.
संग्रहः ॥

(लौकिकवैदिकप्रसिद्धोरसमबलत्वेन विकल्प-
पूर्वपक्षः)

ननु—लोकप्रसिद्धेर्धर्म प्रत्यनङ्गत्वात् वेदप्रसिद्धिरेव बल-
वतीत्याशङ्क्य “नेतदेव पदार्थेषु न हि वेदो विशिष्यते । अह-
ष्टहेतुवाक्यार्थं लोकास्य ह्यतिरिच्यते” इति वार्तिककोरीत्या प-
रिहरति—**तत्रेति ॥ तुल्यबलत्वमिति ॥ नच**—एकत्र
शक्तिकल्पने परत्र तत्सादृश्येन प्रयोगोपपत्तेर्नोक्तशक्तिक-
ल्पनं युक्तमिति—**वाच्यम्**, अर्थद्वयस्यागत्यन्तवैलक्षण्येन
सादृश्याभावात्, विनिगमनाविरहाच्च । अतोऽनन्यथासिद्धप्र-
माणद्वयवलेनोभयोरपि वाच्यत्वावगमात् तुल्यबलत्वेन वि-
कल्पः । तथाच “त्रिवृद्बहिष्पवमानमिति ’यत्रेका ऋक् त्रिगुणिते-
त्येक तृच कर्तव्यो लौकिकार्थग्रहणपक्षे, तृचान्तरामानन्तु
पाक्षिकत्वेन ज्ञेयम् । एव चक्षुशब्देनानदनीयस्यैव स्थालीद्रव्य-
स्य कृष्णलवद्रिधान, पयसस्त्वत्पट्टराऽधिकरणत्वम्, अर्थवा-
दस्तु पाक्षिकाणुवाद इति । एवमन्यत्राप्युच्यमिति भावः ॥

(लोकप्रसिद्धेः वैदिकप्रसिद्धपक्षया
बलत्वस्वपक्षनिरूपणम्)

तुल्यबलत्वं च लोकप्रसिद्धेर्बलत्वपूर्वपक्षस्याप्युपलक्षणम् ।
तथाहि—विरोधे लोकप्रसिद्धेरन्येनरिपक्षेणात्मलाभात्
“कार्पासमुपवीत स्यात् विप्रस्योर्ध्वं वृत्तं त्रिवृत् । त्रिवृत्ता स-
न्धिनैकेने” ति मनुवचने रञ्चारभकेषु नवतन्तुषु नवसङ्ख्यास-
द्भवेऽपि उपवीतारभिकाया रञ्चा त्रैगुण्यविधित्वदर्शनात्,
वेदेऽपि “त्रिवृद्रशनाभवती” ति त्रैगुण्यविषययाज्ञिकप्रसिद्धेरपि
सत्त्वाच्च त्रिवृच्छब्दे मनुवैदिकप्रसिध्यनुगृहीतत्वाच्चानुपसजात-
विरोपित्वेन वैदिकप्रसिद्धेर्लोकप्रसिद्धपदान्तरसामानाधिकर-

वाक्यदोषस्यैव शक्तिग्राहकत्वमनुमन्यते । अतश्च लौकिकप्र-
माणावगतेऽर्थे शक्तिकल्पनाभिधाने न शक्तिरपि तु लक्षणा-
न्विनव बोधः । अतएव यत्र वाक्यदोषो नास्ति तत्रापि त्रि-

प्याधीनसिद्धिकत्वेन विलम्बितत्वात्तदपेक्षया दौर्बल्यमिति त-
दर्थस्यैव ग्रहणम् । अर्थवादानान्तु प्ररोचनामात्रत्वेन “यज-
मान प्रस्तर” इत्यादिब्रह्मणत्वेनाप्युपपत्तेर्नावश्यं संज्ञासङ्घि-
बन्धप्रतिपादनपरत्वमित्यानर्थक्याभावात् नानर्थक्यप्रतिहतत्वे-
नापि तदर्थस्य ग्रहणमिति नार्थद्वयग्रहणेन विकल्पोऽपि । एवच
साम्यपक्षे विकल्पेनार्थवादस्य पाक्षिकाणुवादत्वम्, प्राबल्यपक्षे
लोकप्रसिद्धार्थस्यैव विधौ ग्रहणादर्थवादस्योदादिपदाना ओ-
दनसबन्धेन स्थाल्यादिलक्षकत्व कथ्यत इति सिद्धम् ॥

(लौकिकवैदिकप्रसिद्धोः समबलत्वविषयमबलत्व-
पक्षद्वयेपि सार्थवादाविधिस्थलेऽविवादात् नर-
थवाद्घटकपदाभिप्रायत्वम्—इति

प्रकाशकारास्तु—पक्षद्वयेऽपि प्रकृतोदाहरणेऽर्थवादे-
नोदनविषय एव विधेस्तात्पर्यग्रहात् सिद्धान्तवत् “गौर्णं ला-
क्षणिकं वापि वाक्यभेदेन वा स्वयम् । वेदोऽयमाश्रयत्यर्थं को
नु तं प्रतिकूलयेत्” इति वार्तिककोरीत्या ओदनस्यैव ग्रहणा-
पत्त्या नानुष्ठाने कश्चन विशेष, तथापि यत्र “सौर्यं चरुमि”त्यत्र
नार्थवादस्तरेदं प्रयोजनम्—**इत्याहुः । तत्र**, विधावर्थ-
वादारुोधेन चरुशब्दे लक्षणापेक्षयाऽर्थवाद एव स्थालीलक्ष-
णाया न्याय्यत्वात्, लक्षणादिना बोध इति ॥

(त्रिवृच्छब्दार्थनिर्णयः)

तत्रायं विवेकः—त्रिवृदादिशब्दानां तृचत्रयायुक्रमणव-
शात् स्तोत्रीयानवके शक्तावधारिताया यत्र स्तोत्रसबन्धस्तत्र
स एवार्थो ग्राह्य । अन्यथा बहिष्पवमाने तृचत्रयविधानादेव
स्तोत्रीयानवकसिद्धौ “त्रिवृद्बहिष्पवमानमिति” त्रिवृच्छब्दो-
पादानवैयर्थ्यापत्तेः । अत स्तोत्रीयानवके इव त्रैगुण्येऽपि
त्रिवृ पदवाच्यत्वेनैव तत्सार्थक्यात् यत्र नास्ति “त्रिवृदग्नि-
दग्निष्टोमः” इत्यादां तृचत्रयायुक्रमणं, तत्र तस्यैव रुढ्या कृ-
त्तया योगवाधेन विधानम् । यत्र तु न सा वायिका, यथा—
“त्रिवृता युपमि”त्यादौ तत्र लोकप्रसिद्धत्रैगुण्यस्य ग्रहणेऽपि न
लौकिकार्थं त्रैगुण्ये शक्यसबन्धाभावाल्लक्षणा । अतश्च स्तोत्रीया-
नवकमात्रे शक्तस्यैव नवकमात्रे ग्रहणेऽपि लक्षणापत्तेः कृत्वाव-
यवयोगेनैवार्थप्रतीत्युपपत्तौ लाक्षणिकार्थत्वे प्रमाणाभावात्
शक्यार्थस्यैव ग्रहणमिति लोकसिद्धार्थेऽपि शक्तिरेवेति नाना-
र्थत्वमेव । अत एव—बहिष्पवमान एव तृचत्रयायुक्रमणा-
द्बहिष्पवमानगतस्तोत्रीयागतनवक एव रुढि—**इत्यप्यपा-
स्तम्**, तथात्वे त्रिवृद्ब्रह्मणवैयर्थ्यापत्तेस्तदवस्थत्वात् । न हि
तदा अग्निष्टुति सर्वस्तोत्रेषु नवकं विधातुं शक्यते, “त्रिवृत्ता
युप”मित्यत्रैव लाक्षणिकत्वापत्तेः । त्रैगुण्यरूपशक्यार्थस्यैव

बृदादिपदार्थो वैदिक एव ग्रहीतव्य इति वक्ष्यते । अतश्च त्रिवृच्छब्दस्य स्तोत्रगतसङ्कलनं शक्यं न तु तल्लेगुण्यम् । चरुशब्दस्यौदनो न तु स्थाली । अश्ववालशब्दस्य काशाः नाश्वकेशा । वाक्यशेषाश्च कौस्तुभे द्रष्टव्या ॥ ७ ॥ इति तृतीयवर्णकम् ।

ग्रहणापत्तेस्तत्रादिदेशेनैव स्तोत्रीयानवकप्राप्तेश्च विधिवैयर्थ्याच्च तत्र त्रिवृत्पदवैयर्थ्यापत्तेरनिवारणात् । अतः स्तोत्रीयानवकै इव त्रैगुण्येऽपि शक्तिः । एवं मानववाक्येऽपि स्तोत्रीयानवकवत् लोकप्रसिद्धत्रैगुण्यपरत्वमेव ॥

(त्रिवृच्छब्दस्य स्तोत्रीयानवकवाचित्वे आकृत्य- धिकरणविरोधपरिहारौ)

नच स्तोत्रीयानवकवाचित्वे आकृत्यधिकरणविरोधः, यत्र विशेषणमात्रेण शक्तौ कल्पिताया तद्विनाभावात् विशेष्यप्रती-
तिर्युज्यते तस्याकृत्यधिकरणन्यायविषयत्वेऽपि पुत्राविनाभा-
वाभावेन स्तुपादिशब्दानां पुत्रभाषादिविशिष्टवाचित्वस्येवेहापि विशिष्टवाचकत्वस्य स्वीकारे तद्विरोधाभावात् ॥

(चरुशब्दार्थनिर्णयः)

चरुशब्दस्यापि वाक्यशेषबलात् समानविषयत्वानुरोधेन ओदनं रुद्धिस्वीकारात्, ऐकान्तिकसम्बन्धाद्येकप्रसिद्धस्याया लक्षणैवेति नानेकार्थत्वम् । अतएवैह शक्तावधवारिताया यत्र न वाक्यशेषः — “यथा सौर्यं चरु”मित्यादौ तत्रापि लाक्षणिक-
कार्यग्रहणे मानाभावादोदनस्यैव ग्रहणम् । यद्यपि याज्ञिकैः कपाले कटाहे वा श्रुपितस्य चरुवानभ्युपगमात् स्थालीस्यौद-
न एव च प्रयोगात् स्थालीस्यौदनपरत्वे आकृत्यधिकरणन्या-
येन स्थालीमात्रवाचित्वमेव युक्तम् । अतएव ऐकान्तिकस-
म्बन्धादोदन एव लक्षणेति प्राप्नोति, तथापि अर्थवादानुरोधेन गौणार्थस्यैव ग्रहणं सिद्धे श्येनोपमानेनोपमितयागपरतया नि-
र्णीतश्येनशब्देन यागस्य गौण्याऽपि वृत्त्या ग्रहणे सिद्धे तत्प्रा-
बल्यात् “समानमितरच्छेयेनेने”त्यादौ तद्ग्रहणस्यैव सौर्यमि-
त्यादावपि तस्यैव युक्तं ग्रहणम् । याज्ञिकानामपि चरुशब्द-
स्यौदने पाकविशेषमात्रनिमित्तत्वेऽपि तस्य स्थालीमन्तरेणा-
नुपपत्तेरर्थोक्षेपेपि स्थालीस्यौदनवाचित्वानङ्गीकारेणाकृत्यधि-
करणन्यायाविषयतया स्थालीवाच्यताया अप्रसक्तेश्च । यद्यपि चरुशब्दे याज्ञिकप्रसिद्धा लोकप्रसिद्धेर्बाधादेव निर्णयस्सम्भव-
तीति न वाक्यशेषमात्रनिर्णयाभिप्रायत्वम्, तथापि काचि-
त्क्रयाज्ञिकप्रसिद्धेरैव लाक्षणिकत्वोपपत्त्या बहुतरतप्रसिद्धि-
बाधायोगात् वाक्यशेषस्यैव याज्ञिकप्रसिद्धिमुत्करवेनाङ्गीकार्यत्वे
“तद्धेतोरेवे”ति न्यायेन निर्णायकत्वम् इति ध्येयम् ॥

(अश्ववालशब्दार्थनिर्णयः)

एषमेवाश्ववालशब्दयोरपि अवयवयोगेन शक्यैवावयववा-
र्थाश्वकेशरूपार्थयोर्वेदे अश्ववालानामेव काशरूपेण परिणामाभि-

चोदितन्तु ॥ यत्र पिकनेमसततामरसादिशब्दानां ना-
याणा अर्थविशेषे प्रसिद्धिः, म्लेच्छेषु तु पिकः कोकिलः,
नेमः अर्द्धं, सतं बृहत्पत्रं दारुमयं शतच्छिद्रं परिमण्डलं,
तामरसम् कमल इत्येवं प्रसिद्धिः, तत्र तदप्रसिद्धार्थस्यैव
ग्रहणं न तु निगमनिरुक्तादिना तत्कल्पनम् । नच म्ले-

धानात् प्रकृतिविकारयोश्च सलक्षणत्वदीर्घत्वादिना साहस्येन
यद्यपि गौण प्रयोगः सम्भवति, तथापि सर्वत्र वाक्यशेषाभा-
वेऽपि श्येनशब्द इव पूर्वोक्तरीत्या ग्रहणं युक्तम् । वस्तु-
तस्तु—अश्ववालशब्दस्य गौणत्वाभ्युपगमे गौणताया, पदा-
न्तरसामानाधिकरण्यसापेक्षत्वेन असामर्थ्यापत्ते आश्ववाल
इति तद्धितानुत्पत्तिप्रसगात् नैव गौणत्वम्, अपितु वैदिकप्र-
सिद्ध्या वलीयस्याऽवयवार्थप्रसिद्धिवाधात् अश्वकर्णशब्द इव
काशेषु रूढ्यवगमादिह शक्यार्थस्यैव ग्रहणेऽपि अवयवयो-
गेनापि शक्यत्वधारणात् नानार्थत्वमेव । एतेन—अर्थवाद
एव काशपदं केशरूपवालरूपार्थमेव, कृतं शक्यान्तरकल्प-
नेन इति—निरस्तम्, ‘ते वाला काशाता प्राप्ता’ इत्यनन्व-
यापत्ते ॥

(स्तोमशब्दार्थनिर्णयः)

एवं स्तोमशब्दस्यापि स्तोत्रीयासङ्घाटतस्तुतिसङ्घावाचि-
त्वम् वैदिकसामानाधिकरण्यादिना । अथवा न्यायसुयाकारोक्ती-
रीत्या स्तोत्रीयासमुदायमात्रवचनत्वमवगन्तव्यम् । लोकप्रसिद्ध-
समुदायपरत्व तु लक्षणया शक्या वेति दिक् ॥ वक्ष्यते इति ॥
दशमे इति शेषः ॥ तेनैतदधिकरणप्रयोजनमात्रकथनार्थत्वात्
पानहकल्पमिति भावः । वाक्यशेषाश्चैति प्रन्थो व्याख्यात-
चर ॥ यत्तु “सन्दिग्धेषु वाक्यशेषादि”त्यनेन गतार्थत्वम्,
तत् न; तस्य वाक्यशेषान्वयात्प्राक् सन्दिग्धार्थविषये नि-
र्णायकत्वेऽपि इह तदन्वयात्प्राक् विपरीतार्थनिश्चयेन सन्दि-
ग्धार्थत्वाभावेन अनिर्णायकतयाऽप्रवृत्तेरिति ॥

॥ इति चतुर्थं शास्त्रप्रसिद्धपदार्थप्रामाण्या- धिकरणम् ॥

(पिकनेमादिपदार्थनिर्णये सिद्धान्तेनोपक्रमे निमित्तनिरूपणम्)

अत्र यद्यपि भाष्ये आर्यम्लेच्छप्रसिद्धेर्बलाबलचिन्ता भाति,
तथापि सा म्लेच्छप्रसिद्धे क्वचिदपि प्राक् प्रामाण्यानिरूपणा-
द्युक्तेति मत्वा प्रामाण्याप्रामाण्यचिन्तंवात्र क्रियते । बलाब-
लचिन्तातु शिष्टाकोपाधिकरणे व्युत्पादितप्रमाणबलाबलन्या-
येनैव सिद्धा प्रसगात् फलीभूतत्वेन दक्षिणैति वार्तिकसूचित-
मभिप्रेत्य विरोधे म्लेच्छप्रसिद्धेः दौर्बल्येऽपि अविरोधे तस्या
एव प्रमाणत्वेन ग्रहणात् निरुक्तादिद्वारकशास्त्रप्रसिद्धेःसिद्धान्ते
ग्रहणादावपादिकीं सर्गतिं स्पष्टत्वात्तथाशास्त्रप्रसिद्धग्रहणपूर्व-
पक्षस्य निर्णुक्तिकतया च तामप्रदर्शय विषयप्रदर्शनपूर्वक

च्छेपु शब्दार्थयोर्विद्युतिदर्शनेन तत्प्रसिद्धेरविलम्बमणीयता, पिकादिशब्दानां वेदपृष्व इत्यमानत्वेनाविद्युतत्वात् । अतश्च तेषां वाच्याकाङ्क्षाया तत्प्रसिद्धेरपि क्लृप्ततया प्राहकत्वम् । अतएव निनामादिप्रसिद्धेरपि तत्प्रसिद्धत्वेन प्राबल्येऽपि कल्प्यत्वेन दौर्बल्यम् । म्लेच्छप्रसिद्धेश्च म्लेच्छप्रसिद्धत्वेन

सिद्धान्तमाह—यत्रेति । आदिपदेन पश्ववयवविशेषवाचिना क्लोमादिशब्दानां धीतकौशेयवाचिन पत्रोर्णशब्दस्य कञ्चकवाचिनो वारवाणशब्दस्य च सप्रहं ॥

(पिकाद्यर्थनिर्णये स्वरूपतो म्लेच्छप्रसिद्धिदौर्बल्यनिराकरणपूर्वकतत्प्रामाण्यव्यवस्थापनम्)

काशादिषु साधिताप्रमाणभावम्लेच्छप्रसिद्धेरग्रहणात् नार्थाणामित्युक्तम् । आयुष्वर्थविशेषप्रसिद्धे स्वरूपतोऽसत्त्वेऽपि तन्मूलत्वेनासिद्धाया अपि निरुक्तादिना साधयितुं शक्यत्वात् तस्या प्रयोक्तृबलीयस्त्व स्वरूपेण वलीयस्त्वम् । म्लेच्छप्रसिद्धौ तं प्रयोक्तृदौर्बल्यं स्वरूपेण दौर्बल्यमितिसन्देहकारणमपाकुर्वन् निश्चयं दर्शयति—तत्र तत्प्रसिद्धार्थस्येति ॥ तथाच म्लेच्छप्रसिद्धरेवाभिधेयनिर्णये प्रामाण्यमित्यर्थं । पिकादिशब्दानामिति ॥ शब्दान्तरेषु विद्युतिशङ्कानिराकरणाशक्तावपि “पिकमालभेत” “सोमापौष्णं चरुं निर्वेपेन्नेमपिष्टपशुकाम” इत्यादिवैदिकचोदनासु पिकादिशब्दानां प्रयुक्तत्वेनाविभक्तिकम्लेच्छप्रयोगेऽपि प्रातिपदिकमात्रस्याविद्युतिनिश्चयान्निवृत्तवेदप्रयुक्तत्वेन च जात्यादिरूपनित्यार्थवाचित्वकल्पनावश्यंभावे सति मुख्यार्थान्तराप्रसिद्धा तत्सदृशे कोकिलादौ गान्ध्यायोगात् स्वसमानार्थकोकिलादिशब्दात्सादृश्याच्च गान्ध्यादिशब्दवत्तन्मूलकस्य शक्तिप्रमत्स्यायसंभवेनार्थस्याप्यविद्युतिनिश्चयानादिम्लेच्छव्यवहारस्यापि वाचकत्वकल्पनाऽविघातः । नहादृशार्थेषु शाक्यादिभ्यो मन्वादीनामिव पदस्वरूपज्ञाने इतरेभ्योऽर्थनिर्णयेऽन्यस्य वलीयस्त्वं किञ्चिद्विरुद्धमस्ति, प्रत्युताकाङ्क्षितपदार्थज्ञाने साधकमेवेति भावः । अभ्युपेयापितुं विरोधं शास्त्रप्रसिद्धे दौर्बल्यं दर्शयति—अतएवेति ॥ स्थापितत्वादिति ॥ नहि—तत्र स्वरूपबलाबलापेक्षया तत्संबन्धन्यन्तप्रमाणगतबलाबलमात्रं दुर्बलमुक्तम्, नत्वाश्रयबलाबलमिति—युक्तम्, स्वरूपबलाबलापेक्षया तत्संबन्धन्यन्तप्रमाणं तथा आश्रयोऽपीति न दोषः । एतच्च भाष्यकारमतेनोक्तम्, वार्तिककारमते शिष्टाकोपाधिकरणमङ्गलान्यथासूत्राणां योजनात्, प्रमेयबलाबलज्यायस्त्वस्य तत्र पूर्वमनिरूपणादिहेतु आश्रयगतबलाबलापेक्षया प्रमेयबलाबलस्य विचार्यत्वात् ॥

(वार्तिकमते अस्यैवाधिकरणस्य विषयविशेषे म्लेच्छप्रसिद्धिप्राबल्यसाधकतेति निरूपणम्)

अतो वार्तिकमते म्लेच्छप्रसिद्धे प्रामाण्याप्रामाण्यविचार-

दौर्बल्येऽपि क्लृप्तत्वेन प्राबल्यम्, प्रमाणबलाबलापेक्षया प्रमेयबलाबलबलीयस्त्वस्य स्थापितत्वात् । अतएव नात्र विशेषतः पूर्वपक्षं कथितं ॥ ८ ॥ इति पिकनेमाधिकरणम् ।

प्रयोगशास्त्रम् ॥ सर्वस्मृतीनां कल्पसूत्राणां वा पद-

स्येव तद्वतबलाबलविचारस्यापि इहेव कर्तव्यत्वादुपजीव्यतयेदमधिकरणं पीलादिवर्णकात् प्राक् अर्थतो द्रष्टव्यम् । एवं चास्मिन् मते प्रमेयबलाबलज्यायस्त्वस्थापनस्यात्र पूर्वपक्षाकथनं प्रति हेत्वाकाङ्क्षा संभवति, तथापि विरोधे म्लेच्छप्रसिद्धेऽप्रामाण्ये उक्तेऽर्थादेवाविरोधे प्रामाण्यहेतो पूर्वपक्षासाधकस्यासंभवात् सूत्रकृतापि स्वातन्त्र्येण तदकथनमेव चात्र तदकथनमिति ज्ञेयम् ॥

॥ इति पञ्चमं म्लेच्छप्रसिद्धिप्रामाण्याधिकरणम् ॥

(कल्पसूत्रप्रामाण्यपरभाष्यकार्याधिकरणशरीरस्य स्मृत्याधिकरणेन पौनरुक्त्यपरिहारार्थं स्वतःप्रामाण्यपरतया वार्तिककारमतानुसारेण तद्योजनम्)

अत्र भाष्यकृता सूत्रातुरोधेन कल्पसूत्राण्युदाहृत्य प्रामाण्याप्रामाण्यचिन्ता कृता । सा न युक्ता, स्मृत्यधिकरणे वेदातिरिक्तविद्यास्थानमात्रस्य वेदमूलकतया प्रामाण्यस्य साधितत्वेन तद्विरुद्धत्वात् । अतस्सिद्धान्ते सूत्रद्वयेन स्वरनियमवाक्यशेषाभिधानेन वेदवैलक्षण्यप्रतिपादनात् स्वतः प्रामाण्यनिराकरणप्रतीतेः पूर्वपक्षे स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमभ्युपेयं स्मृत्यधिकरणसाधितवेदमूलकत्वहेतुकप्रामाण्याक्षेपेण पूर्वपक्षमुपवर्ण्य तस्यैवहेतु सिद्धान्ते निराकरणद्वारा स्मृत्यधिकरणसाधितस्य स्थिरीकरणेन भाग्यगतप्रामाण्यप्रमाणशब्दोऽस्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्यव्याख्याया आक्षेपहेतोस्सर्वत्राविशेषेण स्मृत्यादिव्यपि तदाक्षेपसमाधानयोस्संभवात् कल्पसूत्रपदं भाष्यगतं उपलक्षणमभिप्रेत्य म्लेच्छाचाराणां केवाचिदानदित्वेन शिष्टाचारतुल्यतया स्वतन्त्रप्रामाण्येऽभिहिते इहापि वेदत्वेन वेदतुल्यतया वा स्वतः प्रामाण्योपपत्तेर्नैया वेदमूलत्वं तद्विरोधेन वा नाप्रामाण्यं युक्तमित्यन्तराधिकरणव्युत्पादितप्रामाण्योपजीवनेन स्मृतिविरोधाधिकरणद्वयाक्षेपादाक्षेपिकीं सगति स्पष्टत्वाद्दर्शयन्वोदाहरणानि दर्शयति—सर्वस्मृतीनामिति ॥

(कल्पानां सूत्राणां च स्मृत्याधिकरणविषयत्वेन तदाक्षेपरार्थाधिकरणविषयत्वयोगेन कल्पसूत्रयोः लक्षणादिनिरूपणम्)

न केवलं स्मृत्याधिकरणे मन्वादिस्मृतिमात्रसुदाहरणं, येन तावन्मात्रविषय एवायमाक्षेपो भवेत्, अपितु वेदातिरिक्तानां सर्वेषामेवोदाहरणत्वात् कल्पसूत्रादिविषयस्यापि तस्याक्षेपं सूचयितुमाह—कल्पसूत्राणां वेति ॥ कल्पाश्च स्-

ज्ञानामेव वा शाक्यादिग्रन्थानां वा वेदत्वं वेदतुल्यत्वं वा भवतु, श्रुत्यादिमूलकत्वे गौरवात्, नित्यब्रह्मयज्ञविधिविषयत्वानुपपत्तेश्च, षडङ्गानां तु “षडङ्गमेके”—इति स्मृतेरपि

त्राणि चेति विग्रहः । कल्पा नाम प्रयोग कल्पयन्तीति व्युत्पत्त्या सिद्धरूपप्रयोगप्रतिपादका ग्रन्था बोधायनवाराहमाशकादिप्रणीता, सूत्राणि तु सूचयन्तीति व्युत्पत्त्या ऋच पादग्रहणं एतत्तीर्थमित्याचक्षते इत्यादिस्वपरिभाषास्वसंज्ञाभिर्बुक्तानि प्रयोगविशेषोन्नायकलक्षणप्रतिपादका आश्वलायनवेज्जावापकात्यायनादिकृता ग्रन्था इति भेदः । तदुक्तं वार्तिके—“सिद्धरूप प्रयोगो यैः कर्मणामनुगम्यते । तत्कल्पा लक्षणार्थानि सूत्राणीति प्रचक्षते” इति ॥ अन्यत्रापि—“लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च । सर्वैतस्सारभूतानि सूत्राण्यहुर्मनीषिणः” इति ॥

(शाक्यादिग्रन्थानां कल्पसूत्राधिकरणविषयत्वोपपादनम्)

शाक्यादीति ॥ यद्यपि स्मृत्यधिकरणे शाक्यादिग्रन्थानां न प्रामाण्यसाधितं, येनाक्षेपविषयतोऽचेत, तथापि विरोधाधिकरणे वार्तिककृता तेषां वेदमूलत्वासम्भवेनाप्रामाण्यस्य प्रतिपादितत्वादिहाक्षेपसाधितहेतोः स्वातन्त्र्यस्याप्रामाण्याक्षेपेऽपि प्रवृत्ते सिद्धान्तानुपयोगेऽपि विचारविषयत्वमुपपद्यते इति भावः ॥ अत्र सर्वत्र वाशब्दो न पक्षान्तरयोक्तव्यः, किन्तु अनास्थायोक्तं सन् सर्वेषूपदाहरणत्वज्ञापक एव ॥

(वेदत्वेन वेदतुल्यत्वेन वा लाघवात् कल्पसूत्राणां प्रामाण्यपूर्वपक्षः)

अत एव वार्तिके “एवमेतानि चत्वार्यपि विद्यास्थानानी”त्युक्तम् । गौरवादिति ॥ यथैव स्मृत्यधिकरणे प्रान्त्यादिमूलत्वकल्पनातो वेदमूलत्वकल्पनाया लघुभूतत्वात् वेदमूलत्वमेवाश्रितम्, तथैव दृढतरदिष्टत्रैवर्णिकप्रतिग्रहेण अवश्यत्वकल्प्ये प्रामाण्ये वेदमूलत्वकल्पनापेक्षयापि अपौरुषेयत्वकल्पनाया लघुभूतत्वात्तदेव युक्तमाश्रयित्वेव इत्यपौरुषेयत्वसाम्यात् मन्वादिनिबन्धनानि, वेदा, धर्ममूलत्वात्, विधिवदित्यनुमानेन वेदत्वम् । यदातु तानि अवेदा, वेदमुद्रारहितत्वाद्देवतेनाभियुक्तप्रसिद्ध्याभावाद्वा काव्यवदिति सत्प्रतिपक्षानुमानपराहतत्वमुपन्यस्येत, तदा वेदतुल्यत्व वेल्यर्थः ॥

(प्रत्यक्षवेदार्थसंग्राहकत्वेन प्रणयनवैयर्थ्यापत्त्या वेदत्वेन प्रामाण्यनिरूपणम्)

किंच मन्वादिस्मृतीनां तिरोहितप्रायवेदार्थनिबन्धनत्वात् कथंविदर्थवत्त्वेऽपि कल्पसूत्राणां विस्पष्टं सकलजनप्रत्यक्षवेदार्थोपनिबन्धनात् प्रणयनानर्थक्यापत्तेः शाखान्तरवेदापौरुषेयत्वेन वेदत्वं युक्तम् । नहि सकलजनप्रत्यक्षवेदाकाव्यार्थविषयमर्थं वदतामेवा पुष्पैः प्रणयनं संभवति । तथात्वे वा-

वेदत्वम् । बुद्धबोधायनमशकादिभिस्तु समाख्या कठादिवत्प्रवचननिमित्तत्वेनाप्युपपत्तेरिति प्राप्ते—

दृढकर्तृस्मरणाकठादिवत्प्रवचननिमित्तत्वानुपपत्तेरनैषां वे-

ऽमीषा विधायकोपस्थानमात्रेण चरितार्थत्वात् धर्मप्रमाजनकत्वानुपपत्तेर्मूलस्मरणानुपपत्तेरिति भावः ॥

(अनादिब्रह्मयज्ञविधिविषयत्वेन स्मृतीनां स्वतःप्रमाणधर्माधर्मप्रमितितजनकत्वेन शाक्यादिग्रन्थानां च प्रामाण्यनिरूपणम्)

नित्यब्रह्मयज्ञेति ॥ “अहरह स्वाध्यायमधीयीते”त्युक्तम् “यद्वचोऽधीते यद्यजुषि यद्ब्राह्मणानीतिहासनापुराणानि कल्पानि”ति नित्योऽनादिसिद्धो ब्रह्मयज्ञविधिः । नहि कल्पादीनामाधुनिकत्वे स उपपद्यत इत्यर्थः ॥ यद्यपि शाक्यादिग्रन्थेभ्यो धर्मोधर्मावगतेः स्वसंवेद्यत्वात्तस्याश्च स्वतः प्रामाण्यस्य तर्कपादे स्थापितत्वादाप्तोक्तत्वलक्षणगुणाभावेऽपि प्रामाण्याविघातः । नच—मीमांसकैः प्रामाण्यानभ्युपगमेऽपि शाक्यैः परतः प्रामाण्याभ्युपगमात् आप्तोक्तत्वलक्षणगुणाभावे कथं प्रामाण्योपपत्तिः ? “उत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा स्थितैवैषा धर्मनित्यते”ति शाक्येन प्रवाहनित्यत्वेन कूटस्थनित्यत्वेन वा धर्मनित्यत्वस्योक्तत्वात्, तत्र नित्यत्वस्य च तत्प्रतिपादकागमनित्यत्वमन्तरेणानुपपत्ते नित्यानां चागमाना अस्वतस्त्वे प्रामाण्यानिर्वाहात् स्वतस्त्वाभ्युपगमेऽपि अपसिद्धान्तानामपत्तेः । एवं सत्यपि यदि स्वकर्तृकत्वमभ्युपगम्येत, तदा कर्तृदोषेण प्रामाण्यावगतिर्बाधेतापि, नतु तदभ्युपगमो युक्तः, गौरवात् । एवंच यद्यपि वेदमूलकत्वे निराकृते वेदत्वं वेदतुल्यत्वं वा दूरेणपास्तम्, तथापि “शाक्यादिश्वरोः स्वागमप्रामाण्यग्राम प्रत्यक्षादिमूलत्वेनान्यद्वारेण प्रवेद्यमुद्यतोऽतीन्द्रियार्थदर्शनासामर्थ्यवेदमार्गाभावात्त्वलक्षणायादृष्टपाणिभिर्मीमांसकैः वारितो वर न प्रविशेत्, सप्रति तु मीमांसकानुमतानापौरुषेयत्वेन महापथेनैव प्रकटं प्रवेष्टुं इच्छती”ति वार्तिकोक्तिर्या संभवत्येवाप्रामाण्याक्षेपेण स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमिति भावः ॥

(षडङ्गवेदत्वानिरूपणप्रकारः)

अङ्गानान्तु वेदत्वे स्पष्टमेव हेतुमाह—अङ्गानान्त्यवति ॥ “मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदानामर्थे षडङ्गमेक” एति गौतमस्मृतेः स्पष्टमेव वेदत्वमित्यर्थः । अपौरुषेयत्वे बोधायनबौद्धमाशकादिसमाख्यानुपपत्तिं काठकादिसमाख्यावदुपपत्त्या परिहरति—
बुद्धेति ॥ एतादृशसमाख्यामूलिकैवैषु लोकानां पौरुषेयत्व-
प्राप्तिरित्यर्थः ॥

(दृढकर्तृस्मरणेन स्मृत्यादिपौरुषेयत्वव्यवस्थापनम्)

दृश्याभावसाधकस्य दृश्यादर्शनस्येवेह कर्त्रभावसाधकस्य

कत्वं वेदतुल्यत्वं वा । प्रतिमन्वन्तरञ्चैवविधानां ग्रन्थानां सत्त्वास्त्रित्यब्रह्मयज्ञविधिविषयत्वोपपत्तिः । एकग्रहणात् “प-
डङ्गमेके” इति परमतोपन्यासः । तस्मादेपां स्थूलधिकर-
णन्यायेन वेदमूलकत्वमेव । शाक्यादिग्रन्थानां तु तदस-
म्भवात् आभासत्वमेव ।

स्मर्तव्यास्मरणस्याभावेन वेदवदकर्तृकत्वानुपपत्तेः पौरुषेयत्वे-
ऽपि प्रामाण्यस्य लाघवमात्रेण तत्साधने कालिदासादिवाक्ये-
ष्वपि तदापत्ते तस्य प्रामाण्योपश्रम्भकत्वेन स्वतः प्रमाणत्वा-
भावाच्च नापौरुषेयत्वसिद्ध्या वेदत्व वेदतुल्यत्व वेत्यभिप्रेत्य
सिद्धान्तमाह—**दृढेति** ॥ अतश्च स्मर्तव्यास्मरणहेतुना वेदा
पौरुषेयत्वे न्यायत खरवाक्यशेषादिमुद्रादिभिश्च सिद्धे काठ-
कादिसमाख्याया तदनुरोधेन प्रवचननिमित्तत्वाङ्गीकारेऽपीह
कर्त्रेभावासाधकप्रमाणभावेन प्रत्युत तत्साधकप्रमाणसत्त्वेन
प्रवचननिमित्तत्वेन न तत्तत्समाख्या नेतुं युक्ता । एवं
सत्यपि यदि त्रैवर्णिकानां धर्मत्वस्मरण अपौरुषेयत्वं विना नो-
पपद्येत, तत कल्प्येतापि तत्, तत्तु वेदमूलत्वेनाप्युपपन्न-
तरमित्यभिप्रेत्योपसंहरति—**तस्मादिति** ॥

(नित्यब्रह्मयज्ञविधिविषयत्वादिप्रासवेदतुल्यत्वा- दिनिराकरणम्)

या तु नित्यब्रह्मयज्ञविधिविषयत्वानुपपत्तिः, ता परिहरति
—**नित्येति** ॥ यथैव ब्रीहिलज्जातिमादाय नित्यसयोगविरो-
धपरिहारः, तथा सर्वग्रन्थेषु वाक्यत्वकल्पयत्वजात्यनङ्गीका-
रेऽपि कृषिधात्वर्थानुसारेण वेदाथैप्रकल्पकत्वोपाधिर्नैवजाती-
यकानां ग्रन्थानां सर्वैकालं केषाचित्सम्भवेन प्रवाहमित्यतया
नित्यसयोगविरोधोपपत्तेर्न दोष इत्यर्थः । यत्तु अज्ञाना वेद-
त्वस्मरण, तदेकग्रहणादेव पूर्वपक्षत्वप्रतीतेः “मन्त्रब्राह्मणयो-
वेदनामधेयमि”त्यत्रैकग्रहणाभावेन सिद्धान्तत्वप्रतीतेः अस-
न्मूलकमित्याह—**एकग्रहणात्त्विति** ॥

(कल्पसूत्रप्रणयनसार्थक्योपपादनम्)

यत्तु प्रणयनवैयर्थ्यापादनं, तन्नानाशाखागतानामेकादश-
कपालत्वादीनां समुच्चितानां च प्रयाजाद्युपमन्त्रणमन्त्रादीनां
शाखान्तररीयवाक्याधीनवाधोपसहारपरिसंख्यापदार्थलक्षणापू-
र्वैतादिसान्नायैत्वादयुक्तम् । उपसहारस्य मीमासाभिज्ञै स्व-
शाखामात्राध्यायिभिः ऋचिदुदाहरणविशेषे ज्ञातुं शक्यत्वेऽपि
सर्वोदाहरणेण ज्ञातुमशक्यत्वात् तत्तदर्थं स्मृतिविक्षेपकार्यत्वाद्-
त्यागेन संप्रत्यनुष्ठानस्य कर्तुमशक्यत्वाच्च प्रणयनसार्थक्योप-
पत्तेः परिहरणीयम् । प्रकृते शाखान्तरवदभ्येतुभेदाभावात्-
त्याभ्येतुकत्वात्स्वन्मत एव धियन्तरानर्थक्यमित्यभ्यासात्
कर्मान्तरत्वात्सेतरित्वा गौरवम् । मम तु प्रत्यक्षविधिविहिता-
र्थानुवादकत्वेऽपि अनुष्ठानसौकर्यार्थं कल्पादिनोपस्थापनमर्थ-
वदिति । **नञ्**—एवं एकैकस्या शाखाया पञ्चषट्संख्याकक-
ल्पसूत्रान्नानवैयर्थ्यम्, एकैकैव तदुपस्थापनसिद्धेः इति—

प्रयोजन कल्पादीनां वेदत्वे तत्तुल्यत्वे वा यत्र प्रत्यक्ष-
श्रुतिविरोधमत्र विकल्पः । यत्र वा प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाभावे-
ऽपि न्यायाभासोपन्यासपूर्वकं वचनं, तत्रापि वचनत्वादेव
तदनुष्ठानं, न्यायोपन्यासस्तु हेत्वधिकरणन्यायेनार्थवादः ।

वाच्यम्, स्वाध्यायाध्ययनविधौ स्वपदोपादानात् पारंपर्याग-
तैकशाखाध्ययननियमस्यैव “बह्व्यव वास्वगृह्योक्तं यस्य यावत्प्र-
कीर्तितं । तस्य तावति शास्त्रार्थं कृते सर्वे कृतो भवेदि”ति
शाखान्तराधिकरणगतसर्वाङ्गोपसहारानुकल्पविधावपि स्वपदो-
पादानेन गृह्यपदोपलक्षितकल्पसूत्रादीनामपि पारंपर्यागतैक-
गृह्यसूत्राध्ययननियमस्यापि प्रतीतेरनेककल्पसूत्राद्यध्ययनस्या-
प्रसक्त्याऽनेकैरुपस्थापनेन सार्थक्योपपत्तेः, नहुत्तराधिकरणे क-
ल्पसूत्रादीनां परिग्रहव्यवस्थापि निरसिष्यतेऽपि तु तदर्थव्यव-
स्थैव । अतश्च यान्याश्रलायनकालाथानसूत्रादीनि तानि तत्त-
च्चरणैरेव पठनीयानीत्येवंपरिग्रहव्यवस्थाया नेतव्यैयर्थमिति
भावः । यदपि धर्मप्रमाजनकत्वासंभव इत्युक्तं, तत्र यत्रैषा
मूलभूता श्रुतिर्न प्रत्यक्षा, तत्र लोकिकवाक्यवत् धर्मप्रमाज-
नकत्वाभावेऽपि मूलभूतश्रुत्युपस्थापकत्वेन धर्मप्रमाप्रयोजक-
त्वोपपत्तेर्भाक्त्वमेव प्रामाण्यमिति स्थूलधिकरण एव प्रतिपा-
दनाभिरसनीयम् । यत्र मूलभूता श्रुति प्रत्यक्षा, तत्रापि
तत्तात्पर्याव वारणस्य कल्पसूत्राद्यधीनत्वात् तात्पर्यवैयर्थ्य-
भूतार्थविषयप्रमाजनकत्वात् तदुपपत्तिरिति कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ॥

(शाक्यादिग्रन्थाप्रामाण्यव्यवस्थापनम्)

एवं वेदमूलकत्वेन कल्पादीनां प्रामाण्ये साधितेऽपि शा-
क्यादिग्रन्थानामपि समानन्यायात्प्रामाण्ये भ्रान्ति प्रसक्ता
पूर्वहेतुनैव निरस्यति—**शाक्यादिग्रन्थानां त्विति । तद-
संभवादिति** ॥ वेदाप्रामाण्यवादिभिरेव तत्प्रामाण्यङ्गीका-
रेण वेदमूलकत्वसंभवादित्यर्थः ॥

(कल्पसूत्राधिकरणपूर्वपक्षप्रयोजनानि)

ननु कल्पादीनां सिद्धान्ते वेदमूलकत्वेन प्रामाण्याङ्गीकारे
किं विचारप्रयोजनमित्यपेक्षायामाह—**प्रयोजनमिति** ॥ **यत्र**
प्रत्यक्षेति ॥ यथा “औदुम्बरी स्पृष्टोद्गायेत्” इति श्रुत्या
वेष्टनविषयकसूत्रस्य विरोधो भाष्यकारमते, यथावा “पुरो-
डाशं पर्यगिकरोती”ति कल्पसूत्रवचनानां विरोधस्तत्रेत्यर्थः ।
यत्रवेति—यथा “अन्यत्र तदर्थंवादवचनानि”ति पञ्चमाध्या-
यगतशाखलायनवचने “सुषिरो वा एतर्हि पशुर्गर्हिवामुत्खिददिति
यद्ग्रीहिमय पुरोडाशो भवत्यपिधानाय” इत्यर्थं वादावगतद्वि-
द्रापिधानार्थत्वस्याग्नीषोमीयपशुपुरोडाशोऽवगते तस्य च सव-
नीयेऽतिदेशप्राप्त्याप्यकरणं “अनुसवनं सवनीया पुरोडाशा
निरुप्यन्ते ब्रीहिल्वाच्छिद्रताया” इत्यर्थवादावगतद्विद्रापिधान-
रूपफलकसवनीयैरेव तत्कार्यस्य सिद्धेर्न्यायाभासोपन्यासपू-
र्वकं प्रतिपादितं तद्वचनमित्यर्थः ॥

सिद्धान्ते तु प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे सत्र्यायविरोधे च यावन्मूलश्रुतिदर्शनमननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम् । श्रुतिदर्शानुत्तरन्तु विकल्पः । यत्र तु न्यायोपन्यासरहित मीमांसास्यायविरुद्धश्च स्मृतेर्वचनं तत्र श्रुतिमूलसम्भवेन वचनविरोधे न्यायस्यैवाभासत्वात्तदर्थं एवानुष्ठेय इति । अत्र सर्वत्रोदाहरणानि मूलोक्तोदाहरणदूषणानि चाऽस्मत्कृते कौस्तुभे द्रष्टव्यानि ॥९॥

(कल्पसूत्राधिकरणसिद्धान्तप्रयोजनानि)

सत्र्यायविरोधेचेति ॥ द्वादशाध्याये “छिद्रापिधानार्थत्वात् पुरोडाशो न स्यात् अन्येषामेवमर्थत्वा”दित्यधिकरणे पूर्वोक्तरीत्या पशुपुरोडाशस्यकरण “पुरोडाशो मायन्दिने सत्रे” इति लिङ्गात् विकल्पेन वा करणमिति पूर्वपक्षं प्राप्य छिद्रापिधानप्रतिपादनस्यार्थवादमात्रत्वात् दशमे देवतासंस्कारार्थत्वस्य साधितत्वात्त्रित्वेन कर्तव्य एवेति सिद्धान्तितम् । अत्र मीमांसा सत्र्याय । तद्विरोध इत्यर्थं ॥ **मीमांसान्यायविरुद्धचेति** ॥ यथा नवमे अग्निष्टुति सूत्रद्वयानिगदगताना हरिवद्रादिपदाना न्यायेनानूह साधिता, तद्विरुद्ध “अम आगच्छ रोहिताश्व बृहद्गानो धूमकेतो जातवेदो विचर्षण” इत्यूहितपाठबोधकं छन्दोगसूत्रकारवचनम् । यथावा “तथा यूपस्य वेदि”रिति तार्तायाधिकरणे “अथमन्तर्वेदि भिनोती”ति वचनेन यूपार्थोद्देशेनान्तर्वेदिदेशज्ञत्वेन विहितेऽर्थाद्युपार्थस्य वहिर्वेदिदेशे प्राप्ते वहिर्वेदीत्ययमनुवाद इति पूर्वपक्षं प्राप्य्यासस्कृतदेश एवान्तर्वेदिवाहिवेदिपदाभ्या लक्षयित्वा विधीयत इति सिद्धान्तितम् । तत्र पूर्वपक्षे यूपान्नत्वाद्यूपवृद्धौ पथैकादशिन्यामङ्गवृद्धेरावश्यकत्वात्प्रतियुषं वेदिवृद्धिरित्येतन्मूलं प्रस्तुतोत्कर्षं प्रकृत्यापसूत्रैरात्रात् “यावद्युषं वेदिमुदन्ती”ति कल्पसूत्रकारवचनं सिद्धान्तन्यायविरुद्धम् । यथावा द्वादशाधिकरणे दैक्षे श्रुते “जाघन्या पत्नीसत्याजयन्ती”ति वाक्ये पशुतुनिष्पन्नजाघन्या प्रतिपत्यपेक्षत्वात् तत्रप्रतिपत्यर्थतया पत्नीसत्याजाना विधानम् । तत्रथातिदेशप्राप्ततया पथैकादशिन्या सर्वासामपि जाघनीना सस्कार्यत्वानुरोधेन सर्वाभि पत्नीसत्याजा. कार्या इति जाघनीसमुच्चयपूर्वपक्षं प्राप्य्य आज्येन सह विकल्पेन प्राप्तया जाघन्या नियमार्थत्वेन विधानोपपत्तां न पत्नीसत्याजादीना अप्राकृतकार्यार्थत्व कल्पनीयम् । ततश्च अर्थकर्मत्वे सति जाघन्या उपादेयत्वेन विवक्षितैकत्वाद्यया कयाचिदेकया तया पत्नीसत्याजा इति सिद्धान्तितम् । अतश्च मीमांसान्यायविरुद्धम् “जाघनीभिः पत्नीसत्याजयन्ती”ति बहुवचनान्तजाघनीपदघटित कल्पसूत्रकारवचनमित्यर्थं । **यत्तु**—शास्त्रदीपिकाया एतादृशवचनाना न्यायोपन्यासरहितानामपि मीमांसान्यायविरोधे सर्वथाऽप्रामाण्यमुक्तम्, तत्र्यायविरोधाभावे श्रुतिमूलकत्वाभावानिश्चयातेषु बहुत्वादिसरणस्य श्रुतिमूलत्वोपपत्तेरपेक्षणीयमितिव्यक्तं कौस्तुभे ॥ अत्रेति ग्रन्थो व्याख्यातचर ॥

इति पष्ठं कल्पसूत्राधिकरणम् ॥

अनुमान ॥ अथ यत्र स्मृतितु पाठव्यवस्था यथा गौतमीया छन्दोगैरेव, तथाऽऽचारेषु कर्तव्यव्यवस्था यथा होलाकादि प्राच्याद्यभिमानिभिरेव, तत्र तदनुमेयश्रुतिरपि अनुमापकस्य नियतविषयत्वात्प्रतिपादिकाकारिकैवेति नान्यैस्तदनुष्ठेयमिति प्राप्ते—

(अवसरसंगत्या मूलभूतवेदगतविशेष-विचारप्रतिज्ञा)

एवं तावत्स्मृतीनामाचाराणा आत्मनुष्ठेय वेदमूलकत्वेन प्रामाण्ये दृढीकृतं अवसरप्राप्तत्वात् केपुचित्स्मृत्याचारेषु मूलभूतवेदगते विशेषः. तत्तद्व्येचान्त्रिधिकारानधिकारविचारफलीभूतश्चिन्त्यते । एवमवसरसङ्गतिमथसद्देन सूचयन् विषयं दर्शयति—**अथ यत्रेति ॥**

(स्मृत्यादिपदोपलक्षणतानिरूपणम्)

स्मृतिविति पदं पुराणमानवेतिहासव्यतिरिक्तधर्मशास्त्रगृह्योपलक्षणं । तथा गौतमीयछन्दोगपदे अप्युपलक्षणे । यथा गौतमीया स्मृतिश्छन्दोगैरेव पठ्यते तथा गोभिलीयमपि, तथा वासिष्ठं बहुचैरेव, शङ्खलिखितं वाजसनेयिभिरेव, आपस्तम्बबोधायनीये तैत्तिरीयैरेव, तेषामपि पाठव्यवस्थाया विचारविषयत्वात् । **होलाकादीति ॥**

(होलाकादीत्यादिपदार्थः)

आदिपदद्वयेन यथा होलाकाचार प्राच्यैरेव, एवं वसन्तोत्सव, तथा स्वस्वकुलागतकरजाकादिस्थावरपूजाद्याचारो आहीनेवुकसज्ञो दाक्षिणात्यैरेव, तथा “ज्येष्ठया पूर्णमास्या बलीवर्दानभ्यर्च्यं धावन्नन्ती”त्युद्धृष्टमथश उदीच्यैरेव । तथा अयमेवोत्सवो भाद्रपदामावास्याया दाक्षिणात्यैरेव । तथा मातृगणपूजाचार प्रतीच्यैरेव इति व्यवस्थाया तेषामपि विचारविषयत्वात् । एवं क्वचिद्देशविशेषे कैथिदेव किचित्कियते तेषामप्युपलक्षणम् ॥

(गृह्याप्रतिपाद्याचारविषयत्वनिरूपणपरन्याय-सुधाखण्डनसूचनम्)

यत्तु—न्यायसुधाकृता गृह्याप्रतिपाद्यविषयविशेषाणामेवान विचारविषयत्वेनोदाहरणत्वं, ननु पार्वणस्थालीपाकोपनयादीना गृह्याविहितानामपि **इत्युक्तम्**; तस्योपपादनपूर्वकं दूषणं कौस्तुभ एव द्रष्टव्यम् ॥

(केपांचिद्विचारस्वरूपखण्डनम्)

यत्तु—यथाश्रुतभाष्यानुसारात् होलाकाद्याचारा स्मृतयश्च प्राच्यादिभिन्नान् प्रति प्रमाणं नवेति विचारस्वरूपं कैश्चित्—**उक्तम्**, तत्रप्रामाण्यसालोकवत्सर्वेषुपूजासाधारण्यात् व्यवस्थाशङ्कानुपपत्तेरयुक्तमित्युपेक्ष्यम् । प्रमाणभूतमूलश्रुतित्तविशेषपूर्वपक्षमेव फलीभूतविचारसहितं दर्शयति—**तत्रेति ॥**

यद्यपि अनुमापक नियतविषयम्, तथापि नानुमेयश्रुती विशेषणं प्राच्यन्वादि दातुं शक्यम् । नहि प्राच्यत्वं नाम सर्वाचरित्रनुगतं जातिव्यक्तिगुणसंस्थानादिभिर्निर्बन्कुं शक्यम्, तत्तद्देशगतानामप्यनाचरणान्, चिरविनिर्गतपुत्रपौत्राणामाचरणान्च । अतो विशेषणाभावात् सर्वविषयत्वम् । गौतमीयादिस्मृतिषु तु न छन्दोगाधिकारिकत्वस्मरणं, येन श्रुतावपि तस्मिन्भाष्यते । पाठमात्रन्तु तेषां स्मृतिकर्तृ तच्छास्त्रीयत्वाद्युपपन्नम् । कर्ता हि छन्दोगः स्वशिष्यान् छन्दोगान् स्वग्रन्थमध्यापयामास तेऽप्यन्यान् इत्येवं

(स्वाभिमतपूर्वपक्षनिरूपणम्)

यथैव ध्रुमस्य पर्वतवृत्तित्वदर्शनात् वेदेषु पर्वतवृत्तित्वेनैवानुमानं तथैव श्रुत्यनुमापकत्वस्य स्मृत्याचाररूपस्य लिङ्गस्य केचुचिदेव व्यवस्थितत्वाद्यनुमीयमानाया श्रुतेरपि व्यवस्थित-विषयत्वमेव कल्पयितुं युक्तम् । यदितु अर्थापत्तिविधया तत्कल्पनं, तदा यद्यपि तद्विषयश्रुतिकल्पनमात्रेण तस्या परिहारात् नियतकर्तृकत्पना प्रामाणिकीत्युच्येत, तथापि सामान्यश्रुतिकल्पने तदप्रवर्तितयो स्मृत्याचारयोरपि सर्वविषयत्वापत्तेरनुपपत्त्यपरिहारात्प्रवृत्तित्वश्रुतिकल्पनमेव युक्तमित्यर्थं ॥

(कर्तृविशेषज्ञानोपायनिरूपणम्)

सर्वत्र कर्तृविशेषज्ञानं सामर्थ्यान्निषेधवशादुपपदाद्वा । यथा द्विजानामेवाहितमित्वात् शूद्रादेस्तद्भावादमिहोत्रादिषु कर्तृविशेषज्ञानं सामर्थ्यात् । यथावा पतितपण्डादीना निषेधादनिषेधेदेव पतितपण्डरूपकर्तृविशेषज्ञानं निषेधवशात् । यथावा राजसूये राजरूपकर्तृविशेषज्ञानं राजरूपोपपदाद्भवति ॥

(प्रकृते कथमपि कर्तृविशेषज्ञानाभावसमर्थनम्)

प्रकृतेच न निषेधो न वा सामर्थ्यं नियामकमस्ति, अपत्यक्षत्वात् । सामर्थ्यस्यच सर्वत्रान्विशिष्टत्वात् । यत्तु—उपपदमश्रुत कल्पनीय, तत्तु नैव श्रुती दातुं शक्यते इत्यभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह—**यद्यपीति** । स्मृतिमूलभूतश्रुतिषु यद्यपि चरणविशेषवाचित्तिरीयाद्युपपदं समवति, तथापि कल्पकस्मृतौ पदापाठाश्रुतकल्पक किञ्चिदस्ति प्रमाणम् । यस्तु पाठ स तु पाठं विनायवगतमात्रस्य स्मृतिवाक्यस्य श्रुतिकल्पकत्वोपपत्तेरकिञ्चित्कर ॥ नच पाठव्यवस्थानुपपत्तिं तत्करिषका, तस्यान्यथाप्युपपत्त्यनेन व्यवस्थाकल्पकत्वासंभवादित्यभिप्रेत्याह—**गौतमीयादीति** ॥

॥ इति सप्तमं होलाकाधिकरणम् ॥

(पीलवाद्यधिकरणैः व्याकरणाधिकरणपौनरुक्त्यपरिहारः)

अत्राचारप्रामाण्यप्रसंगात्साधुभूतगोशब्दप्रयोगाचारस्य साक्षादित पदार्थस्य कार्यभूतवाक्यार्थप्रामाकरणत्वात्प्रामाण्यस्येवासाधुगाव्यादिशब्दप्रयोगाचारस्य तादृशप्रामाकरणत्वमस्ति

पाठस्तन्मात्रे व्यवस्थित इति तत्रापि सर्वविषयत्वमेव ॥ १० ॥

प्रयोग ॥ स्मृत्यधिकरणन्यायेन सिद्धमपि व्याकरणप्रामाण्यमाक्षिप्यते । नियमद्वयार्थं हि तत् । “साधुनैव प्रयुज्जीत नासाधून्” इत्येक, “गवाढय एव साधवो न गाव्यादय” इत्यपर । न च नियमद्वयस्य मूलं सम्भवति, प्रतिगवादिशब्दमनेकश्रुतिवाक्यपाठासम्भवात्, साधुत्वस्य पूर्ववत्त्रि-र्वचनासम्भवेनानुगतैकश्रुतिकल्पनानुपपत्तेश्च । नहि साधुत्वं नामार्थप्रत्यायकत्वम्, अनादित्वे सति वाचकत्व वा;

नवेति चिन्ता । साच यद्यपि पीलवादिवर्णके यववाहाधिकरणे भाष्यमतेनाभिमुक्ताचारात् शास्त्रस्थाचारस्य बलवत्त्व साधितमितीहापि स्मृत्यधिकरणसाधितस्मृतिप्रामाण्येन साधित-प्रामाण्यकव्याकरणानुगृहीताचारबलीयस्त्वात् नोदेतीत्येतदर्थं प्रथमतो मूलभूतव्याकरणप्रामाण्य साधितमपि न सम्भवतीत्येतदवश्यं साधनीयमेव दर्शयति—**स्मृत्यधिकरणेति** ॥

(स्मृत्यधिकरणाक्षेपेनैतदधिकरण-प्रवृत्तिनिरूपणम्)

समूलत्वे तत्प्रामाण्यात्तदनुगता एव गवाढय शब्दा ज्योतिशोमादिकर्मणि प्रयोक्तव्या, नतु तदनुगता गाव्यादयोऽपि । निर्मूलत्वेतु तत्प्रामाण्याभावात्त्रियामकाभावेन प्रत्यायकत्वाविशेषात् सर्वेषां प्रयोगस्मिद्धो भवतीत्यत तदाक्षिप्य समाधीयत इत्यर्थः । इत्येक इति प्रयोगनियम इत्यर्थः । इत्यपर इति । साधुस्वरूपनियम इत्यर्थः ॥

(साधुशब्दप्रयोगनियमासंभवनिरूपणम्)

तत्र न तावत् आद्यो नियमःसमवति नियमाभावेयसा-नुभ्य प्रयोगस्वरूपस्य तत्कार्याभिमानस्य जायमानत्वेन तत्स्वरूपे कार्ये वोपयोगाभावात् । अविहितत्वेन च प्रयोगस्यादृष्टार्थत्वाभावेनावघातादिनियमस्येवापूर्वेण्युपयोगकत्पनानुपपत्तेश्च । अयं रागप्राप्तभोजनाश्रितप्राद्व्यखत्वनियमवदर्थंप्राप्त-प्रयोगाश्रितसाधुनियमो धर्माय विधीयते इत्युच्यते, तत्राह—**नचेति** । न तावदत्र प्रत्यक्षादिं मूलं समवति, तेषां धर्माधर्मयोरप्रवृत्ते । वेदवाक्यस्य मूलतया कत्पनायामपि प्रतिशब्दं ‘गोशब्देनाभिदध्यात् न गावीशब्देने’त्येव कत्पनस्य अनन्तश्रुतिपाठासंभवादसंभव । नच पठितानामेव मूलत्वम्, नित्यानुमेयश्रुतिमूलत्वस्य निराकृतत्वात् । एकैकस्य च साधु-शब्दस्य गावीगोष्याद्यनेकापशब्ददर्शनेन तद्विषयप्रतिषेधाना प्रतिपदकत्पनेऽख्यन्तमानन्त्यप्रसंगात् पाठानुपपत्तेश्च । ‘साधु-भिर्भोषेत नासाधुभिरिति’त्येवं साधुत्वासाधुत्वोपपदकत्पनेन तत्कत्पनाया तयोर्निर्वैकुमशक्ते न संभव इत्यभिप्रेत्याह—**प्रतीति** । पूर्ववदित्यनेन पूर्वाधिकरणोपादितोपपदासंभवरूपहेतुपजीवनेन पूर्वपक्षोत्थानान्तरसगति सूचिता । निर्वचनासंभवमुपपादयति—**अनादीति** । अत्राच्यस्मरणे सति

गाव्यादिष्वपशब्देऽपि सत्त्वात्, अपशब्दानां क्वचिद्वाचकत्वाभावे गवादिषु गौणत्वस्यासंभवाच्च । अतो वाचकत्वाविशेषाच्च व्याकरणेन नियमः संभवति इति प्राप्ते—

प्रयोगप्रत्यययोः साधुशब्दापभ्रशजानां गाव्यादिशब्दानां

वाचकत्वमित्यर्थं । नच नञ् साधुशब्दस्मरणात् शक्तिभ्रमाद्वा प्रयोगप्रत्यययोरुपपत्तिः, गवादिष्वपि तथात्वस्य वक्तुं शक्यत्वेन विनिगमनाविरहात् । ननु अपशब्दानां गवादिषु गौणत्वमेव न वाचकत्वम्, इत्यत आह—अपशब्दानामिति ॥ एतेन—लक्षणापि—निरस्ता, तयोरर्थान्तरशक्तिपूर्वकत्वादिति भावः । अतो गाव्यादिशब्देभ्यो जायमानस्यार्थप्रत्ययस्य नियमेन वारयितुमशक्यत्वात् अर्थप्रत्ययाभावे च तत्प्रयोगस्यैवाप्रसक्तं भवत्यपि “साधूनेवे”ति नियमो न संभवतीत्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षमुपसहरति—अत इति । यथाच रक्षोहागमलध्वसन्देहानां व्याकरणप्रयोजनकत्वमुक्तं तथा पूर्वपक्षे प्रतिपादितं कैस्तुभ एव द्रष्टव्यम् ॥

(न म्लेच्छित्तवैद्व्यस्य विषयसमर्पणम्)

एवञ्च गाव्यादिशब्दानामपशब्दत्वाभावात् “नम्लेच्छित्तवै” “आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्ये”त्यादयो निषेधा पारसीकशब्दविषया एव “न म्लेच्छभाषा शिक्षते”त्यादिस्मृत्येकवाक्यतया नैयाः ॥ अथवा—“मन्त्रो हीन स्वरतः” इत्येकवाक्यतया नैया । मन्त्रविषयस्वरवर्णेष्वेवविषयतया वा नैया इति भावः ॥

(वाचकत्वं विनाप्यपशब्दप्रयोगप्रत्यययोरुपपत्तिवर्णनपूर्वकसाधुशब्दप्रयोगनियमसमर्थनम्)

सिद्धान्तमाह—प्रयोगेति ॥ तच्छब्दोपस्थापनेति ॥ मूलभूतगोशब्दोपस्थापनद्वारेत्यर्थः । अनेकेति ॥ अनेकेषु शब्देषु शक्तिरूपनविकल्पपाद्यापत्तेरित्यर्थः । प्रथमतः करणापाटवादिना प्रयुक्ताद्वावीशब्दात् श्रोतु प्रयोज्यद्वयस्यार्थप्रत्ययतद्वाद्गोशब्दोपस्थापनेन यदा जातस्तदानीमेव श्रोतुपार्थस्थानां सञ्ज्ञासङ्गिरूपशक्तिग्रहो भ्रमादेव जात तथैवाप्येवामपीदानीतनानामिति न प्रयोगप्रत्ययान्ध्यानुपपत्त्या वाचकत्वकल्पनमित्यर्थः । असाधुशब्दप्रयोगनिषेधस्य प्रत्यक्षत एवोपलम्बस्य वक्ष्यमाणत्वात् तत्र कल्पनाप्रयोजनाभावमथादेव वा तत्सिद्धमभिप्रेत्य साधुप्रयोगमूलभूतश्रुतिकल्पनामेव दर्शयति—प्रयोगेति ॥

(पार्थसारथ्युक्तसाधुत्वनिर्वचनं तत्र प्रकाशकाराणां व्याख्यानं दलप्रयोजनं च)

प्रथमतः पार्थसारथ्युक्तसाधुत्वनिर्वचनमाह—अनादीति ॥ अत्र प्रकाशकारा इत्थं तल्लक्षणार्थमाहु—हरिकारिकायाम्—“अनपभ्रष्टतानादित्यद्वाऽभ्युदययोग्यता । व्या-

तच्छब्दोपस्थापनद्वारोपपत्तेर्न वाचकत्वकल्पना, अनेकशक्तिकल्पनापत्तेः । इदानीन्तनानां च शक्तिभ्रमात् । नच घटकलशादिपदवद्विनिगमनाविरहः, पाणिन्यादिप्रणीतव्याकरणस्यैव नियामकत्वात् । नच निर्मूलत्वम्, प्रयोगानियमे “साधूनेव प्रयुज्येते”त्येवविधायाम् एकस्या एव श्रुतेर्मूल-

क्रियाव्यञ्जनीया वा जाति काऽपीह साधुता” । इति निर्वचनं त्रेधाकृतम् । तत्राहृष्टसाधनत्वपक्षो विहाय हरदत्तेन—“अनिदप्रथमा शब्दा साधवः परिकीर्तिता । त एव शक्तिर्वैकल्यप्रमादालसतादिभिः । अन्यथोचरिता पुमि अपशब्दा उदाहृता ।” इति प्रथमपक्षस्यैव विस्तरेणोक्ते स एवाहतः पार्थसारथिना । तत्र यद्यपि अनादित्वमात्रं साधुत्वनिर्वचनमत्र प्रतीयते, तथापि अनपभ्रष्टविशेषितं तत् द्रष्टव्यम् । तदेव ‘मनादिरनपभ्रष्टता साधुत्वमिति तद्व्युत्पत्त्ये उपसहारात्, हरिकारिकायामपि विशेषणविशेष्यभावदर्शनाच्चेतरयो ‘रनपभ्रष्टतानादिति’त्यत्र वाशब्दप्रयोगाच्च । तत्र यद्यनपभ्रष्टत्वमात्रमुच्येत तदा टिथुमादिसञ्ज्ञास्त्वित्याप्तिः । अतोऽनादित्वप्रवेशः । तदुक्तं हरदत्तेन—“यास्वेता स्वेच्छया सञ्ज्ञाः क्रियन्ते टिथुमादयः । कथं तु तासां साधुत्वं नैव ताः साधवां मता । अनपभ्रष्टरूपत्वान्पात्यासामपशब्दात् । हस्तचेष्टा यथा लोके तथा सकेतिता इमा । नासा प्रयोगेऽभ्युदय प्रत्यवायो न वा भवेत् ।” इति ॥ अनादित्वमात्रोक्तौ अनर्थकैकवर्णसमुदायेऽतिव्याप्तमित्यनपभ्रष्टदोषोदादानम् ॥

(अनपभ्रष्टत्वपरिष्कारः)

ननु—अनपभ्रष्टत्वं अत्र यद्यनदित्यं शब्दः स च प्रत्यायक इति साधुत्वलक्षणार्थं क्रियमाणे यद्यपि नामकरणसकृतेति ह्दादिशब्दे अनादिशब्दत्वात्प्रत्ययरूपार्थप्रत्यायकत्वाल्लक्षणसमावेशसम्भवः, तथापि गोणीशब्दस्यावपनवाचिनोऽनादित्वात् गोरुपार्थप्रत्यायकत्वाच्च गवि साधुत्वापत्तिः, अतस्तत्परिहारार्थं यदर्थविषयप्रत्यायकत्वमनादि स तत्र साधुरित्युच्येत, तर्हि ह्दादिशब्दस्य शिवायर्थप्रत्यायकत्वस्यानादित्वाभावात् असाधुत्वापत्तिरिति—चेत्, उच्यते; नामकरणविनिवनाऽनादिरैव पुत्रत्वोपाधिना सकेति कर्तव्यतया विहित इति तेन सामान्योपाधिनाऽनाद्येव पुत्रादिप्रत्यायकत्वं ह्दादिशब्दानामिति न दोषः । अतो यदर्थप्रत्यायकत्वमनादिस तत्रार्थं साधुरिति युक्तम् लक्षणमिति ॥

(अनादिवाचकत्वमित्यत्र न विशेषणविशेष्यभावः किन्तु लक्षणद्वयमिति निरूपणम्)

अत्रेदमवधेयम्—यद्यर्थप्रत्यायकत्वं शक्योच्यते, तदा गङ्गामिपद्योः तीरमाणवकयोरसाधुत्वापत्तिः । नच अस्मन्मते शक्यार्थस्यैव तीराद्युपस्थापकत्वात् गङ्गादिपदानां तीरादिप्रवाहवाचकत्वेनैव तीरादौ साधुत्वमिति प्रकाशकारोक्तं यु-

त्वात्, साधुत्वं चानादिवाचकत्वं, अनपभ्रष्टत्वं वा, व्या-

कम्, तत्र यदि शक्यार्थप्रत्यायकत्वमेव वाच्यम्, तावतापि अनादिपदोपादानवैयर्थ्यम्, टिड्युभादिसङ्गापु शक्तेरेवाभावेन शक्यार्थप्रत्यायकत्वमात्रेण निराकरणोपपत्तेः, सादिशक्तिस्त्रीकारे च साधुत्वस्याप्यापत्तेः । अन्यथा अर्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकसंज्ञाभावादेरित्यादिपञ्चनापत्तेः । यत्तु टेरेत्यादीनां शब्दानुकारत्वाङ्गीकारेण साधुत्वमङ्गीकृत्य शब्दपरत्वेऽर्थपरत्वाभावात् शब्दस्यैव लोपादिकार्योन्वयापत्तिमाशङ्क्य शब्दपरत्वेन लक्षणयाऽर्थपरत्व युक्तम्, तत्स्वयमेव पूर्वं साधुत्वानङ्गीकारात्, पूर्वापरविरुद्धत्वात् शब्दपरत्वस्यापि अनादित्वाभावाद्देदोक्तं “हेलय” इत्यादिशब्दानां अनुकरणत्वाङ्गीकारेण साधुत्वेन स्वयमङ्गीकृतानां अनाद्यर्थप्रत्यायकत्वाभावाच्च लक्षणस्याव्याप्तेः साधुत्वं । वस्तुतस्तु—वृत्तिप्रहाभावे टिड्युभादीनां अर्थबोधकत्वानुपपत्तेस्तथापि च लक्षणगौण्ये शक्यपूर्वकत्वेनासम्भवासकेतत्वेन च गार्वायदिशब्दवच्छब्दोपस्थापनेन शक्तिप्रयोगे वा बोधकत्वानुपपत्तेरवश्यकत्वाया शक्तौ शब्दविषयशक्तिस्त्रीकारेण अर्थपरत्वमेव युक्तमिति तत्रानाद्यर्थप्रत्यायकत्वाभावात् दुरुपपादमेव साधुत्वमित्यनादिपदोपादानं व्यर्थमेव । अतोऽनादिरिति भिन्न लक्षणम्, अपर च अनपभ्रष्टेति लक्षणम्, न तु विशेषणविशेष्यभावः । अतएव शास्त्रदीपिकायां “सर्वकालवृत्तित्वमेव चानादित्वं साधुत्वम् । तच्चविच्छिन्नपारपर्यादभियुक्तस्मरणेन सुलभमि”त्युक्तमिति मूलग्रन्थविरोधोऽपीत्यभिप्रेत्य हरिकारिकागतानपभ्रष्टतापदस्य यथाशुतार्थपरत्वमेवाङ्गीकृत्य द्वितीयं लक्षणमाह—अनपभ्रष्टत्वं वेति ॥ करणापाटवादिजन्यापभ्रष्टरहितत्वमित्यर्थः ॥

(द्वितीयलक्षणस्वारस्येन तृतीयं तदस्वारस्येन तृतीयं च लक्षणं निर्वक्ति)

इदमपि हुमायनर्थकवर्णवृत्तिव्यासम्, अतो लक्षणान्तरमाह—व्याकरणेति ॥ अत्रापि न गवादिशब्देष्वेवानुगता गार्वायदिशब्देभ्यो व्यावृत्ता साधुत्वं नाम जातिः सम्भवति, लोके गवादिशब्दमात्रवृत्तिसाधुशब्दप्रयोगाभावेन तदङ्गीकारे मानाभावात् । किञ्च व्याकरणाणुगतशब्दमात्रवृत्तित्वेन तस्त्रीकारे वचनीत्यस्यापि साधुत्वापत्तिः । यत्र प्रयुज्यमानत्वे सति व्याकरणाणुगतत्वं तत्र साधुत्वजातिस्त्रीकारे गवादिपदस्यानेककमिकवर्णसमुदायात्मकत्वेन यौगपत्यासम्भवात् “अनारब्धे तु गोशब्दे गोशब्दत्व कथं भवेदिति न्यायेन पदत्वादिजातेरिव साधुत्वादिजातेरप्यसम्भवेत्युक्तं लक्षणं भवता न्यायसुधाकारोक्तं लक्षणान्तरमाह—प्रमितवृत्त्येति ॥

(वृत्तित्वादिनिर्वचनासंभवेन वृत्तीयलक्षणं प्रकाशकृतो दूयणपरिहारौ)

यसु अत्र प्रकाशकारैः न शक्यत्वाद्यनुगतं वृत्तित्वं नाम किञ्चित् शक्यते निर्वक्तुमिति दूयणं दत्तम्, तत् शक्तिलक्ष-

करणाभ्यासजनितसंस्कारव्यङ्गा जातिर्वा, प्रमितवृत्त्याऽर्थ-

णागौणीयु वृत्तिपदस्य शास्त्रकारैः सकेतितस्यैव लघुनोपायेन लक्षणे प्रवेशानिवेचने प्रयोजनाभावादयुक्तम् । यदपि आधुनिकसकेतितनामसु वृत्तित्वाभावात्लक्षणस्याव्याप्तिरिति तेषां दूयणम्, तत् “द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादिति” सा सामान्यविधिना पुत्रत्वोपाधिना सर्वथा देवदत्तशब्दादीनां सकेतकरणेन शक्तेः प्रमितत्वादयुक्तम् ॥ उक्तञ्च हरिणा—“पुत्रादिनामकरणे गृह्येण नियमश्रुतेः । अनादिशक्तिता सङ्गात्स्वपीतवैव विरुध्यते ॥” इति ॥ तेषामनादितासङ्गात्स्वपीतिपाट । तस्मात् तेषामन्यनादिताङ्गीकारादर्थप्रत्यायनरूपकार्यानुसंधेनावश्यक एव शक्तिस्त्रीकार इति न दोषः ॥ टिड्युभादिसङ्गात्स्वपी पूर्वोक्तरीत्याऽर्थपरणा सादिशक्तिस्त्रीकारात् नाव्याप्तिः । अपशब्दानां तु तत्तच्छब्दोपस्थापनेन अर्थप्रत्यायनात् वृत्त्यनङ्गीकारान्नाप्यतिव्याप्तिरिति युक्तं लक्षणमित्यर्थः ॥

(वचनीत्यादीनां साधुत्वपरिहारोपायः)

अत्र शक्तिप्रयोगार्थप्रत्यायकेऽपशब्देऽतिप्रसंगवारणाय प्रमितपदोपादानेऽपि यत्र य शब्दः प्रयुज्यते, तस्यैव तादृशार्थप्रत्यायकत्वमित्यपि निवेशनीयम् इतरथा घटशब्दस्य पटे साधुतापत्तेः । ततश्च एतादृशसाधुत्वस्य व्याकरणाणुगतत्वमेव शक्तिनिर्णयद्वाराऽभिव्यक्तम् । वचनीत्यादीं व्याकरणाणुगतत्वस्य “नहि वचिरन्तिपर प्रयुज्यते” इति काल्यायनेन निषेधकरणेनाभावाच्च साधुत्वमिति साधुत्वासाधुत्वोपलक्षणेनैकस्या एव शक्तिनिर्णायकत्वाच्च घटकलशादिद्विनिगमनाविरह इति भावः ॥

(आशङ्कान्निरासपूर्वकं साधुभिरेव भाषेतेति नियमस्वरूपतद्वाच्योशादिरूपणम्)

ननु—अत्र कीदृशो नियमो विवक्षितः, किं साधुभिर्भाषेतेत्येव क्रियाविषयको वा २ उत यद्भाषितव्यं तस्साधुभिरेवेति साधनविषयो वा १ । नाद्यः, मौने दोषापत्तेः । नान्त्यः; भाषणं हि नार्थप्रतिपादनमात्रम् । अक्षिनिकोचादावप्रयोगात्, किन्तु शब्दव्यापारसाध्यं अर्थप्रतिपादनम्, तत्र च वाचकस्य साधुशब्दस्यैव प्राप्तेरत्यन्तवाचकासाधुप्रयोगाप्रसक्तेः कर्थावदसाधुप्राप्त्या तन्नियमकरणेऽक्षिनिकोचादेरपि कथञ्चित्प्राप्त्या निवृत्त्यापत्तिरिति—चेत्, परिहृतमेतदाचार्यं । स्वाभिप्रायप्रकाशनद्वाराऽर्थप्रकाशनमात्रमत्र भाषेतेत्यनेन लक्षणयोक्त्या, यदि शब्दव्यापारद्वाराऽर्थज्ञापनरूपं भाषणमुच्येत, तदा साधुव्यतिरिक्तोपायाप्रसक्त्या साधुनियमोऽनर्थको भवेत्, इह तु स्वाभिप्रायप्रकाशनद्वाराऽर्थज्ञापनरूपं भाषणमुद्दिश्य साधुनियमविधौ च न मौने दोषः । तत्रोद्देश्याभावादेव विध्यप्रवृत्तेर्मौन्यावर्तनात् यत्रापि भोजनादी वैधं मौनं, तत्रापि एतद्विधिप्रवृत्त्याऽक्षिनिकोचादिव्यावर्तनात् हस्तसङ्गादिनां शाकादेर्ज्ञापनवारणादि न कार्यम् । अथवा—

प्रतिपादकत्व वेति कौस्तुभ एव क्षुण्णम् । तदभावश्चासाधुत्वम् । प्रत्यक्षेण च श्रुतिः । “न म्लेच्छित्वै म्लेच्छो ह वा एष

सामान्यविशेषपन्थायान्मौनविधिनेव साधुभाषणविधेर्बाधात्तत्फलीभूताक्षिणिकोचादिव्यादृष्टैरपि वाधात् शिष्टाचारविरोधोऽपि । नद्योतादृशे भाषणेऽसाधूनामप्रसरतिरस्ति । अतस्तस्मात्पृथग्यायुक्तो नियम इति । प्रकारान्तरमपि वार्तिके उपपादित तत्रैव द्रष्टव्यम् । अतो युक्तमेव साधुप्रयोगनियममूलभूतश्रुतिकल्पनम् ॥

(न म्लेच्छित्वै इत्यत्र म्लेच्छशब्दस्यापशब्दपरत्वोपादानपूर्वकं तस्याः प्रत्यक्षाया एव साधुशब्दप्रयोगनियममूलत्वोपादानम्)

वस्तुतस्तु—नात्र श्रुत्यनुमानमपि, प्रत्यक्षाया एव तस्या पाठस्योपलभादित्याह—प्रत्यक्षैववेति । वाजसनेयिशाखाया हि “नेऽसुरा हेलयो हेलय इति वदन्त परावभूवु । तस्मात् ब्राह्मणेन न म्लेच्छित्वै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द” इति श्रुतं पठ्यमानाया विधेयै विहितेन तत्रैव प्रत्ययेन म्लेच्छित्वमित्यर्थावगमात् प्रत्यक्षत एवापभाषणविधेर्बाधा साधुभाषणनियमविधि प्रतीयते । नच म्लेच्छशब्दपारमिकीशब्दविषय, उपक्रमोपसहारसार्थवाद्पर्यालोचनयाऽपशब्दमात्रविषयत्वप्रतीते । उपक्रमे च “हे अरय” इति प्रयोगे रेफस्थाने लकारप्रयोगेण “हेह्ये प्रयोगे हेह्यो” इत्येतत्सूत्रविहितद्व्युताप्रयोगेण “भुतप्रगृह्या अचि नित्यम्” इति विहितप्रकृतिभावाभावाच्च “हेलय.” इत्यसुरकृतनिविदपशब्दभाषणस्य पराम्भरूपाणिदृष्टेतत्त्वावभावेत एवापशब्दत्वेनैवोपसहारप्रतीतेर्न म्लेच्छभाषापरत्वमिति भावः ॥

(अपशब्दभाषणनिषेधस्य ऋत्वर्थत्वोपादानम् । ज्योतिष्टोमे प्रतिनिधितयाऽपि अपशब्दनिषेधोपादानं च)

ननु कथं ऋत्वर्थतयाऽपशब्दभाषणनिषेधे ? अपशब्दभाषणस्य पुरुषार्थत्वेन तद्विषयकनिषेधस्य निषेध्यसमानार्थकत्वस्य युक्तत्वात्, इत्यत आह—अयंचेति ॥ “नामृतं वदेदि”ति प्रकरणात् ज्योतिष्टोमाङ्गम् । “छुपुपायमासभक्षादि पुरुषार्थमपि श्रित । प्रतिषेध क्रतोरङ्गमिष्ट प्रकरणाश्रयात्” इतिवार्तिकोक्तरीत्या यदर्थं क्रिया तदर्थं निषेध इति नियमस्यौत्सर्गिकत्वात् न दोष इत्यर्थः । न केवलं ज्योतिष्टोम एव तन्निषेधोऽपि तु यज्ञमात्र इत्याह—यज्ञमात्रेपिचेति ॥ नच—एवं “वाग्योगविदुष्यति चापशब्दैरिति” स्त्वया वाचा मनसा च यज्ञो वर्तत इति लिङ्गदर्शनेन वाग्योगशब्दस्य यज्ञपरत्वावसायात्तद्विदो यज्ञमात्रस्यापशब्दभाषणे दोष इत्यर्थावगत्येयं यज्ञमात्रविषयनिषेधपरस्य “याज्ञे कर्मणि”ति महाभाष्यवचनस्यापि यज्ञमात्रविषयतया प्रतीते ताभ्यामेव विधिनिषेधाभ्या इत-

यदपशब्द” इति मूलम् । अयंचेति निषेधः प्रकरणाज्योतिष्टोमाङ्गम्, यज्ञमात्रेऽपि च निषेधो “याज्ञे कर्मणि नियमोऽन्य-

रयज्ञ इव ज्योतिष्टोमेऽपि तदुभयप्राप्तेर्विशेषतो निषेधाज्ज्ञानं व्यर्थ इति—वाच्यम्; निषेधातिक्रमे यजुर्वेदत्रेपुत्राद्यश्रित-प्राप्त्यर्थमृत्विग्यजमानसाधारण्येन निषेधप्राप्त्यर्थं वा तत्सार्थक्योपपत्ते । अथवा—साधुनियमेनार्थाभिवृत्तानामपि असाधूना साधुप्रयोगासभवेऽवधातासभवं इव नखदलनदि प्रतिनिधित्वेन प्राप्तौ प्रसक्तया तन्निषेधार्थं तन्निषेध इति कौस्तुभदर्शितरीत्या वा सार्थक्योपपत्तेश्च । अस्मिन् पक्षे ज्योतिष्टोमे साधुप्रयोगासभवेऽसिङ्केतादेरेव प्रतिनिधित्वम्, नत्वसाधुशब्दस्यैत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ वस्तुतस्तु—वाग्योगविदित्ययं न खतन्त्रो निषेध, किंतु साधुप्रयोगनियमेनार्थावसाधुभाषणनिवृत्ते “नगिरे”तिवदनुवादात्तत्र “यस्तु प्रयुक्ते कुशलो विशेषे शब्दान् यथावद्व्यवहारकाले । सोऽनन्तमाप्नोति फलं परत्र चे”ति चरणत्रयविहितस्य पुरुषार्थस्य साधुनियमस्यौचित्येन स्तुल्यं इति कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । एतच्च “आहिताग्निरपशब्द प्रयुज्य सारस्वतीमिष्टि निर्वेपेदि”ति प्रायश्चित्तविधेयानुपपत्तिकल्पितापशब्दनिषेधस्याप्युपलक्षणम् । तत्राप्याहिताग्निपदोपादानात् तस्यायकतुमात्रप्रसक्तापशब्दप्रयोगे प्रायश्चित्तविधानात् निषेधस्य यज्ञमात्रपरत्वमवसीयते ॥

(पुरुषार्थतयाऽपशब्दभाषणनिषेध इति प्रकाशकारमतं तत्खण्डनं च)

यत्तु—एतस्य यज्ञातिरिक्तव्यवहारे पुरुषार्थतयाऽपशब्दभाषणनिषेधपरत्वं प्रकाशकारा वर्णयन्ति, तस्य दूषणं कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । अतएव “अन्यत्रानियम” इति भाष्यकारीयं वचनं आहिताग्नौनामपि व्यवहारकाले हरिनामकीर्तनादपशब्दभाषणाचारोऽनुग्रहीतो भवतीत्यलं विस्तरेण ॥

(सत्यं वदेत्, नामृतं वदेदित्यनयोः प्रयोगनियममूलत्वमितिशास्त्रीदीपिकातद्व्याख्यानयोः सिद्धान्तखण्डनम्)

यत्तु—सम्यक्त्वासम्यक्त्ववाचिसत्यानृतपदोपादानात् “सत्यं वदेत्” “नामृतं वदेत्” इत्यनयोरेव श्रुतिस्मृतिषु श्रूयमाणयोर्विधिनिषेधयोः प्रयोगनियमासौ मूलत्वोपपत्तेरेकोपलक्षणमासभवेन मूलकल्पनानिरासो न युक्त इति वार्तिके पक्षान्तरमाह—तदेव शास्त्रदीपिकायामनुसृतम्, तद्वदेदित्यस्याभिधानार्थकत्ववच्छब्दोच्चारणपरत्वादनृतपदस्याप्यर्थविषये सत्यत्वपरत्वात् शब्दविषये वापभ्रष्टत्वपरत्वात् सच्छुद्धतस्य अनेकार्थपरत्वयोगेनोभयनिषेधकत्वायोगात् प्रस्युत “एष ह वै सत्यं वदन् सत्ये जुहोत्यन्तमिमे जुहोति उदिते प्रातः प्रातरनृत ते वदन्ति पुरोदयाज्जुहति ये ऽभिहोत्रमि”त्यादिश्रुतिपर्यालोचनयाऽर्थपरत्वावसायाच्छब्दपरत्वानुपपत्तेर्गोत्यादि-

त्रानियम” इति महाभाष्याद्यनुसारात् । साधुप्रयोगनियमात् पर फलोद्भय इत्यपि, “एक शब्द सम्यग् ज्ञात सुप्रयुक्त स्वर्गं लोके कामधुग्भवती”ति वचनात् ।

शब्दस्य च शिष्टैरर्गाहृतत्वात्प्रौढिवादमात्रमिति राणके एव व्यक्तम् । यत्तु—सोमनाथेन सत्यत्वं नाम वृत्त्याऽबाधिता-
र्थबोधकत्वम् । तच्च गौरियमिति शब्दे अर्थस्य गौरवाधितत्वा-
दर्थविषय सत्यत्वम्, गोशब्दस्य शक्यत्वा प्रतिपादकत्वात् शब्द-
विषयसत्यत्वमित्युभयमपि निरुक्तरूपेण एकस्यैव सत्यशब्द-
स्यार्थ । गाव्यस्तीत्यत्र तु अर्थाबाधेऽपि वृत्तेरभावाच्छब्दा-
नृतत्वं, अर्थवान्स्थले तु प्रतिपादकत्वमद्भावेऽप्यर्थस्याबाधित-
त्वाभावात्प्रतिप्रसङ्ग इत्युभय निरुक्तबोधकत्वाभावेनकस्यैवानु-
त्तशब्दस्यार्थोऽन सत्यानुत्तशब्दयो नानेकार्थतापत्ति—इ-
त्युक्तम्, तदेकरूपेणापि प्रतिपादितार्थद्वयस्य युगपद्भूतनकि-
यान्वयायोगात् क्रियापदे अनेकार्थकल्पनया आवृत्त्यापत्ते-
रनिवारणादुपेक्ष्यम् ॥

(अपशब्दभाषणनिषेधस्य क्तवर्थतोपसंहारः)

एवञ्च “न म्लेच्छभाषा शिक्षेत” इत्यादिनिषेधे म्लेच्छ-
भाषाया उपपार्थतया सर्वत्र निषेधेष्यशब्दरूपाभ्यामपानि-
षेधस्य सर्वथा क्तवर्थत्वैवावगते व्यवहारकाले तदुच्चारणा-
शैव प्रत्यवाय इति सिद्धम् ॥

(यजमानसंस्कारद्वारा साक्षाद्वा क्तवपूर्वं साधु-
प्रयोगनियमापूर्वस्योपयोगः)

एवं तावत् ज्योतिष्टोमप्रकरणगतनिषेधस्य प्रकरणात्कत्व-
र्थत्वे प्राप्तोऽपि जजभ्यमानानुवचनन्यायेन ज्योतिष्टोमापूर्वसा-
धनीभूतब्राह्मणपदोपात्तयजमानसंस्कारत्वावगते तत्र च य-
जमानस्यैव तानान्यायेन कर्तृत्वेन संस्कार्यत्वात् तदर्थोपपत्त्या
कतिपयमागुनियमविविहितसाधुनियमादृष्टस्य क्तवर्थत्वात्
तज्जस्यकल्याणयोग्यतासापदानद्वारा क्तवपूर्वं उपयोगात्
न वैयर्थ्यम् । एव “याज्ञे कर्मणी”ति महाभाष्यकार-
वचनात् यज्ञमात्रापूर्वेऽपि उपयोगात् वैयर्थ्यम् । एतावांस्तु
विशेषः—महाभाष्यकारवचने क्रतुयुक्तपुरुषवाचकपदोपादा-
नाभावात्संस्कारस्त्वे प्रमाणाभावादनुत्तवदनवर्जनस्यैव शुद्धक्र-
तुवर्मेत्वात्तत्कृतवैगुण्यपरिहारार्थं ऋत्विग्यजमानसाधारण्येन
कर्माद्भूतब्रह्मादिपदार्थाव्यवहाराय लौकिकशब्दे प्रयोक्तव्ये
व्याकरणानुसृतशब्दनियमात्तज्जस्य यदवघातादिनियमजन्याह-
रवत् शुद्धक्तवर्थ अपूर्वं तदद्भूतब्रह्मादिनिष्ठमेव क्तवर्थे
इति ॥

(क्तवर्थत्ववत्संयोगपृथक्त्वन्यायेन पुरुषार्थ-
त्वमपीति निरूपणम्)

एतावताञ्च क्तवर्थत्वेन नियमादृष्टवैयर्थ्यं परिहृते सयोग-
पृथक्त्वन्यायेन पुरुषार्थात्तद्गीकरणमित्यपिशब्दाभ्या सूचयन्

अत्र हि प्रयोगाश्रित. साधुनियम फलोद्देशेन विधी-
यते । रागप्राप्तस्यापि च साधुप्रयोगस्य “तस्मादेषा व्याकृता
वागुद्यत” इति वचनादाश्रयत्वसिद्धिरिति स्पष्ट कौस्तुभे ।

तद्वैयर्थ्यं परिहर्तुमाह—साधुप्रयोगनियमादिति ॥ “ए-
क शब्द सुप्रयुक्त” इत्यनारभ्याधीतवाक्येन फलसंबन्ध-
स्यापि बोधनात् तादृशफलस्यापूर्वं विनाऽनिष्पत्ते तत्र च
ज्योतिष्टोमसाधुफलोपभोगलक्षणकार्योपयोगित्वाद्द्वपनादिनेव
फलाधानयोग्यतारूपसंस्कारस्य साधुनियमेन निष्पत्तेरयोगात्
वैयर्थ्यमित्यर्थः ॥

(एकः शब्द इति वाक्यार्थस्य प्रकृतानुगुणस्य
संपादनप्रकारः)

अत्र च सुप्रयुक्त इत्यस्य अग्रे शास्त्रान्वय इत्यपि पठति ।
तेन शास्त्रशब्देन ह्य्या विद्यास्थानवाचिना व्याकरणस्यैवामि-
धानात् व्याकरणशास्त्रानुगतसाधुशब्दभाषणनियमस्य स्वर्गसा-
धनत्वावगते पुरुषार्थता अवसीयते । तथाच रागप्राप्तप्रयो-
गाश्रित साधुनियमो भोजनाश्रित प्राख्यस्वत्वनियम आयु-
ष्यफल इव स्वर्गफले विधीयते । तस्य चाज्ञातस्य शब्दस्य
प्रयोगाश्रितत्वासंभवादर्थप्राप्तव्याकरणोत्थज्ञानकर्मत्वस्यानुवा-
दकमेव सम्यग्ज्ञात इति पदम् । एवंचात्र प्रयोगाश्रितादेव
फलोके ज्ञानमात्रादेव धर्म इति पक्षो भाष्याद्युक्तोऽपि अभ्यु-
पेख्यवादेनैव नेय ॥

(साधुशब्दानां प्रयोगाश्रितानामेव फलसाधनत्वं
न ज्ञानमात्रादित्यस्य सोपपत्तिकमुपादानम्)

अतएव ज्ञानस्य साधुनियमार्थत्वेन परार्थत्वाज्ज्ञानफलप्र-
तिपादकाना वचनाना “योऽवबोधेन यजने य उ चैनमेवं वे-
दे”तिवर्णमन्योन्यायेनार्थवादत्वमेव । एतेन—शास्त्रोत्थ-
ज्ञानपूर्वकप्रयोगस्यैव धर्मेहेतुत्वाभिधानं व्याकरणवार्तिककार-
रीयं—निरस्तम्, प्रयोगस्य रागप्राप्तत्वेन अविधेयत्वेन फ-
लसंबन्धासंभवात् । नच भाषणस्यागर्थज्ञानार्थत्वेन परार्थ-
त्वादपापश्लोकध्रवणवत् “स्वर्गं लोके” इत्यस्यापि अर्थवाद-
मात्रत्वं शक्यम्, अनारभ्यविहितस्य भाषणस्य क्तवर्थत्वे
प्रमाणाभावेन दृष्टार्थव्यवहारहेतुत्वेन शुद्धपुरुषार्थत्वावगते
फलाकाङ्क्षाया “फलमात्रेयो निर्देशादि”ति न्यायेन फलप्र-
तिपादकत्वोपपत्ते इति भावः ॥

(रागप्राप्तस्य साधुप्रयोगसाश्रयत्वेनान्वेत्तुं योग्य-
स्योपस्थापकप्रमाणनिरूपणम्)

ननु एव दृष्टार्थस्य रागप्राप्तस्य भोजनसाधिकासाख्यप्रक-
रणेन दिङ्मिमाश्रयत्वसंभवेऽपि इह तदभावे उपस्थितमात्रे-
णाश्रयत्वे क्रियान्तराणांमप्याश्रयत्वापत्त्या सुप्रयुक्त इति नि-
त्यवदनुवादानुपपत्तिरिति शङ्का परिहरति—रागप्राप्तस्या-
पीति ॥ तस्मादेधेति ॥ प्रकृतिप्रत्ययाधानरूपेण व्याकरणेन

“गवाद्य एव साधवो न गाध्याद्य” इति साधुस्वरूपनियमस्य तु अनादिप्रयोगपरम्परैव मूलम् । अतः प्रमाणं व्याकरणम् । यत्तु न्यायमूलकं स्फोटानि तत्रोच्यते श्रुतिविरुद्धं च, तस्यायश्रुतिविरोधे काम भवत्वप्रमासंस्कृताया वाचो भाषणरूपधात्वर्थश्रयसबन्धविधानात् भाषणसाधयत्वं नासुलभमित्यर्थः ॥

(अत्र प्रासङ्गिकप्रकाशकारमतखण्डनम्)

अत्र प्रकाशकारैरस्य पुरुषार्थभूतसाधुभाषणनियमोत्पत्तिविधिरपरत्वमर्त्रीकृत्य “एक शब्द” इत्यस्य फलसबन्धवोधकत्वमिर्युक्तम् । तदेक शब्द इत्यनेनैवोभयसम्भवाद्द्वयार्थात् अनन्यलभ्याश्रयसंबन्धविवायकतयैव परिहरणीयत्वात् अयुक्तमिति सूचयितुं वचनादित्युक्तम् । नह्येक शब्द इत्यनेन साधुभाषणनियमस्य स्वर्गफलसावनता बोध्यते, अपितु सुप्रयुक्त कामधुगिति सामानाधिकरण्यात् प्रयोगाश्रितसाधुशब्दनियमस्येति साधुभाषणविधेरनपेक्षणादपेक्षिताश्रयसबन्धवोधकत्वमेव युक्तम् । अत एव शास्त्रदीपिकाया तदाश्रित साधुनियम इत्येवोक्तम् इति भावः ॥ यत्तु न्यायमुपाकृतास्य कत्वर्थतया विवायकत्वमुक्तं, तत् कौस्तुभे निरस्तम् तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

(गवाद्य एव साधव इत्यत्रानादिप्रयोगपरंपराया एव मूलत्वनिरूपणम्)

अनादिप्रयोगपरंपरैवेति ॥ साधुत्वाश्रयणां शब्दानां श्रोत्रप्रत्यक्षसिद्धत्वात् तेषां प्रामाण्यनिश्चय एव केवल व्याकरणाधीन इति तत्रापि व्याकरणान्तरमूलकत्वादुपपन्नमेवानादि-साधुस्वरूपनियमज्ञानम्, चतुर्दशमहाविद्यास्थानान्तर्गतत्वेन कल्पादिवत्प्रवाहनित्यतया व्याकरणेऽपि स्वीकर्तुं युक्तत्वात् । अन्यथा तत्रापि नित्यब्रह्मयज्ञविधिविषयत्वानुपपत्तेः । अत एव तैत्तिरीयगते “प्रयाजान्प्राज्ञेषु विभक्तिं कुर्या”दिति ब्राह्मणे विभक्तिकरणमुपपद्यते । नचैवं स्मृत्यन्तरमूलकत्वेऽन्धपरंपरापत्ति, अष्टसाधवत्स्याष्टाकादौ प्रत्यक्षाविषयत्वेन अन्धपरंपराप्रासावपि “ब्राह्मण्या ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मण” इति स्मृत्युक्ताभिव्यक्तज्ञानसहकृतचतुर्प्राह्मत्वेन ब्राह्मणप्रत्यक्षस्येवेहापि पूर्वपूर्वव्याकरणगतप्रकृतिप्रत्ययाद्यभिव्यक्त्याभ्यासजनितसंस्कारसहकृतेनार्थज्ञानान्वयानुपपत्तिसहकृतेन च श्रोत्रेणाश्रयत्वात्साधुशब्दप्रत्यक्षोपपत्तेस्तदप्रसक्तेः । अतो “गवाद्य एव साधव” इति स्वरूपनियमेऽनादिप्रयोगपरंपरैव मूलमिति भावः । अतो वेदावगतसम्पत्साधुशब्दप्रयोगात्प्रामाण्यकथमाह्रत्वेन व्याकरणप्रक्रियेति कर्तव्यतयोपयुज्यते इति सिद्धं व्याकरणप्रामाण्यमुपसहरति—अत इति ॥ एतदुपपादनपूर्वकं न्यायविरुद्धत्वेन दर्शितं कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । श्रुतिविरुद्ध-चेति ॥

णम् ॥ इत्यष्टमं व्याकरणप्रामाण्याधिकरणम् ॥

(९ अधिकरणम् ।)

प्रयोगचोदना ॥ वाचकशब्दप्रसङ्गाद्वाच्यं किं घट्वा-

(कलेढंक् वामदेवाद्द्वयञ्चो इत्यन्वाख्यानयोरर्थ-
वाद्द्विरुद्धयोः सर्वेवेष्टनवदननुष्ठानलक्षण-
प्रामाण्यनिरूपणम्)

“दृष्टं सामे”लधिकारे “कलेढंक्” “वामदेवाद्द्वयञ्चो”-विति सूत्राभ्यां कलिना वामदेवेन वर्षिणा दृष्टं भोमित्यर्थे कालेय-वामदेव्यशब्दयोः साधुत्वात्वाख्यान क्रियमाणं श्रुतिविरुद्धम्, “यदकालयत्तकालेयस्य कालेयत्वं”मित्यर्थवादे सुख-स्वीकाररूपकालप्राप्तिनिमित्तत्वस्य कालेयशब्देऽभिधानात् । तथा “आपो वै ऋत्विगमाच्छंल्यासा वायुं दृष्टं व्यवर्तत ततो वामं वषु सस्यभवत् तन्मित्रावरुणौ पर्यपश्यता तावन्नृता वाम मर्या इद देवेभ्योऽजनि तस्माद्दामदेव्य” इत्यर्थवादे वामदेव्य इति समभिध्याहृतपदद्वयोच्चारणक्रियानिमित्तत्वस्य वामदेव्यपदेऽभिधानात् । अत तत् यावत्मूलभूतश्रुतिदर्शनमननुष्ठानलक्षणप्रामाण्यविषयं भवतु सर्वेवेष्टनस्मृतिवश्रवे-तावता सर्वस्याप्रामाण्यमित्यर्थः । प्रयोजन पूर्वांतरपक्षोर्थां प्रागेव दर्शितम् ॥

॥ इत्यष्टमं व्याकरणप्रामाण्याधिकरणम् ॥

(आकृत्यधिकरणोपोद्घातस्य लोकवेदाधिकरण-
स्याकृत्यधिकरणोपक्रमेणोपक्रमे निमित्त-
निरूपणम्)

लोकवेदयोः शब्दानामन्यत्वे उत नेति विचाराद्यं लोकवेदाधिकरणस्य पूर्वव्युत्पादितव्याकरणप्रामाण्याधिकरणेनासग-तिमिभ्रत्य सन्नतिलोभेनाकृत्यधिकरणमेवादावारम्भणीयं, तेन च प्रसङ्गसद्व्युत्पत्तेर्नासन्नतता । लोकवेदाधिकरणं तु तदुपो-द्घातत्वेन मध्ये सगतमित्येव सन्नति सूचयितुमाकृत्यधिकरण-चिन्ता प्रथमतो दर्शयति—वाचकेति ॥ प्रसङ्गादित्यपवाद-सगतेरपि उपलक्षणम् । पूर्वं व्याकरणप्रामाण्यस्य साधितस्येह काल्यायनेनेको व्यक्तित्वादिवाशेऽपि प्रसक्तस्यापावादकरणेनापि तदुपपत्तेः । अत एव प्रतिपदाधिकरणादिरूपोपोद्घातस्य प्रकृतमनुपक्रम्यैव कृतस्येवेह न करणम्, असन्नतिप्रसङ्गात् । तत्रत्वध्यायादित्वानान्तरसगत्यपेक्षेति विशेषः । अथवा—तत्र “भावार्था कर्मशब्दा” इति भावार्थाधिकरणमूत्र न कथ-चिदपि प्रतिपदाधिकरणेऽपि शक्यं योजयितुमिति सूचयितुं प्रकृतमनुपक्रम्यारम्भ इति विशेषः ॥

दिजातिः उत व्यक्तिरिति चिन्ता । तदर्थं च लोकवेदयो-
शब्दानामन्यत्वमुत् नेति चिन्तनीयम् । अन्यत्वे हि उपा-
याभावेन वैदिकशब्दशक्तिग्रहस्यासंभवात्त्राद्या चिन्ताऽऽर-
म्भणीया । एकत्वे तु लोके वृद्धव्यवहारानुसारेण गृहीता

(द्रव्यगुणक्रियावाचकानां सर्वेषामप्युदाहरणत्व-
निरूपणम्)

घटस्वादिजातिरिति ॥ नक्षोतावता द्रव्यवाचकानामे-
वोदाहरणत्वमिति भ्रमितव्यम्, द्रव्यत्ववान्तरव्याप्यघटस्वादि-
जातिवत् गुणत्ववान्तरव्याप्यकृत्वादिजातेरप्यङ्गीकारे बाध-
काभावात् । कर्मत्ववान्तरजातीनां च ज्योतिष्टोमत्वादीना
शब्दान्तरादिप्रमाणगम्यत्वेनाभ्यासाधिकरणे साधयिष्यमाण-
त्वात् तेषामपि गुणक्रियाशब्दानामुदाहरणत्वोपपत्तेः । एवमा-
ख्यातेऽपि प्रकृतिप्रत्यययो धात्वर्थभावनावाचित्वे साधिते-
ऽपि तद्गतजात्युपाध्यन्तरधर्मवाचित्वम्, अथवा—तदुप-
लक्षितव्यक्तिवाचित्वमिति विचारसंभवादुदाहरणत्वं द्रष्टव्यम् ॥

(लोकवेदशब्दयोरन्यत्वेऽपि आकृत्यधिकरणा-
नाद्यद्यकताशङ्कासमाधानाभ्यां लोकवेदाधि-
करणावश्यकतानिरूपणम्)

आकृत्यधिकरणविचारोपेक्षात् दर्शयति—तदर्थंचेति ॥
शब्दानामित्येतदर्शानामुपलक्षणम् ॥ वेदे फलिष्यतीति ॥
यदि अन्य शब्दो भवेत्तदा लौकिकप्रयोगस्यार्थप्रत्यायनार्थत्वेन
यथाकथञ्चित् तात्पर्यदेवान्यन्तरार्थावगते संभवेन नैव तद्विशे-
षवाच्यत्वविचारस्य प्रयोजनम् । वेदे यद्यपि प्रयोजनमीदृशं
संभवति । पूर्वपक्षे “यदाहवनीये जुहोती”त्यत्र जुहोतेरितर-
होमव्यक्तिवाचित्ववत्पदहोमव्यक्तिवाचित्वस्यापि सत्त्वात् पद-
होमव्यक्तौ पदवदाहवनीयस्यापि सवन्ध श्रुत्यैव प्राप्येतेति
सामान्यशास्त्रस्य बाधाप्रसक्तोर्विकल्पः प्राप्येत, यदात्वेतदधि-
करणसिद्धान्तयुक्त्या जुहोतेर्होमत्वजातिवाचित्वेनाक्षेपाद्यक्ति-
भानं, तदा सामान्यशास्त्रेण साधारण्येनाक्षेपात् व्यक्तियोगेनपि
यावद्दूरस्था पदहोमव्यक्तिर्हृदयमानीयोपस्थाप्यते तावत्प्रकर-
णात् स्ववाक्यगतविध्यन्थानुपपत्त्यैवोपस्थापितायाः पदहोम-
व्यक्तेरेव “पदे जुहोती”त्यत्र जुहोतिना साहिल्याक्षेपात्सामा-
न्यशास्त्राभावात् विकल्प इति, तथापि “शृपं छिनत्ती”त्यादौ
लोकप्रसिद्धच्छेदनादिपदसमभिव्याहारेण यूपपदशक्तिग्रहण्य-
न्यत्र वेदे शक्तिग्रहोपायाभावात् नैतत्प्रयोजनं संभवतीत्ये-
कत्वे शब्दाना साधिते एतच्चिन्ताफलमिति भावः ॥

(आहवनीयपदवाक्ययोः सावकाशिनिरवकाशान्य-
विषयत्वोपपादनं व्यक्तिसाधित्वेऽप्युपपत्ति-
निरूपणेनोक्तचित्ताप्रयोजनान्तरनिरूपणम्)

यद्यपि एतदाहवनीयबाधाबधूप्रयं प्रयोजनमाकरेऽभिहि-
तम्, तथापि अन्यत्र व्यक्तिसाधित्वपक्षेऽपि “यत् किञ्चित्प्रा-
चीनमग्नीषोमीयात्तेनोपाशु चरन्ती”ति वाक्येन सर्वनामोपस्था-
पिततथाक्तिविशेषे विहितस्याप्युपाशुत्वस्य “मन्द्रं प्रायणीया-

शक्तिर्वेदे फलिष्यतीति युक्ता चिन्ता । तत्र वर्णाभेदेऽपि स्वर-
छान्दसवर्णागमलोपविकारानभ्यायादिधर्मभेदात् सरो रस
इत्यादिपदयोरेव लोकवेदयोः पदानामन्यत्वमिति प्राप्ते—

यामि”ति विहितमन्द्रस्वरेण निरवकाशतया बाधस्येवेहापि
सावकाशनिरवकाशान्यायेन तद्वाधसिद्धेरयुक्तमिति कौस्तुभे
द्रष्टव्यम् ॥ अतएव प्रयोजनान्तर स्वय वक्ष्यते ॥

(एकत्वे तु इति तुशब्दप्रयोजनम्)

नन्वेकत्वेऽपि फलोपाययोर्वेदलोकविषयतया मिश्रविषय-
त्वादेकाङ्गकल्याणपरिहार इत्याद्या लोके तत्तत्पुरुषगोचाराण-
भेदवद्देवेऽपि उच्चारणमात्रस्य भेदेऽपि शब्दस्वरूपभेदाभावा-
द्युक्तेति तुशब्देन सूचितम् ॥ पूर्वपक्षमाह—तत्रेति ॥

(वर्णाभेदेऽपि स्वरादिभेदात् पदभेदनिरूपणम्)

ननु—तर्कपादे “सख्याभावादि”ति सूत्रे बलवत्प्रत्यभि-
ज्ञानादेव गकारादिशब्दभेद साधित, तेनैव तद्वद्विदितपदाभे-
दोऽपि सिद्ध एवेत्याशंका जरा राजेत्यादां वर्णाभेदस्य विद्य-
मानत्वेऽपि तदभेदाप्रयोजकत्वेन निरसितुमभ्युपेक्षयादेन
वर्णाभेदेपीत्युक्तम् । ततश्च तत्र यथा धर्मभेद एव पदभेद-
प्रयोजक, तथेहापीत्यर्थः । धर्मभेदमेव दर्शयति—स्वर
इति ॥ वैदिकेऽपि नियत स्वर । “देवास” इत्यादौ छान्दसो
वर्णागम । “त्मनादेवे”त्वित्यादां आत्मनेत्याकारलोप ।
“उद्गामं च निद्रामं चेत्यादां हकारस्य भकाररूपो विकारः ।
छान्दोग्यबहुचक्राद्वाणयो स्वराभावात् गवादिशब्देऽपि चाणमा-
भावात् व्यापकं धर्मभेदमाह—अनभ्यायादीति ॥ अन-
भ्यायपदं स्वाध्यायस्याप्युपलक्षणम् । स्वाध्यायो नाम विहि-
तकाले त्रैवर्णिके उपनीतेरन्वयनम् । अनन्वयनं च नि-
षिद्धकाले शूद्रादिभिरनुपनीतेश्च अनन्वयनम् वैदिकेऽपि न
लौकिकेऽपि धर्मभेद इत्यर्थः । यद्यपि पाणिनिना वेद इव
लोकेऽपि स्वरानुशासनं कृतम्, तथापि शिष्टैलाके स्वरनिय-
मस्यानादराद्द्वचन्तीवाप्रयोगादेव स्वरनियमोऽनावश्यक इति
ध्येयम् । आदिपदेन गुरुश्रुत्तुपपासाविवादानादेः सप्रह ।
पदान्यत्वे संज्ञाधिकरणन्यायेनार्थभेदस्योत्सर्गतं प्राप्तिसमिप्रेत्य
पदान्यत्वमात्रमुपसहरति—पदानामन्यत्वमिति ॥

(पदावधारणोपायानितिवार्तिकार्थानुसंधाने-
न सिद्धान्तोपक्रमनिरूपणम्)

अत्र च सिद्धान्ते नार्थाभेदतद्भेदौ यद्यपि पदाभेदतद्भेदप्र-
योजकत्वेनाभिमती, शास्त्रान्तरवाक्ययोरर्थभेदेऽपि भेदात्,
अक्षादिपदेऽर्थभेदेऽपि पदभेदाभावात्, अतोऽर्थभेदप्रतीत्यनु-
कूलो यत्र धर्मभेद तत्र पदभेद इति कथनस्य नोपयोग,
तथापि सिद्धान्ते प्रत्यभिज्ञानाप्रत्यभिज्ञानयोरैव भेदाभेदयोर्मु-
ख्यहेतुत्वम् । तादृचिचयकतया प्रायिकत्वेन अर्थाभेदतद्भेदा-
नुपयुज्येते, तत्प्रतिपत्तिस्तु धर्मभेदादित्यभिप्रेत्य पदभेदप्रयो-

यत्रार्थभेदप्रतिपत्त्यनुकूलो धर्मभेदमन्त्रेव पदभेदः । यथा सरो रस इति क्रमान्, ब्रह्म ब्राह्मणेत्येति न्यूनानिरिक्तत्वात्, स्थूलपृथपीत्यत्र कर्मधारयबहुव्रीहोः स्वरान् अन्तोदात्तत्वाद्युदात्तत्वरूपात्, पचते दक्षिणा देहि भोजनार्थं पचते इत्यत्र व्यधिकरणपदसन्धिरूपाद्वाक्यात्, यात् पुनरा-

जकं दर्शयितुं “पदावधारणोपायान् बहूनिच्छन्ति सूर्य । कमन्यूनानिरिक्तस्वरवाक्यश्रुतिस्मृती”रिति वाक्याधिकरणगतकारिकाद्यमाह—यत्रेति ॥

(क्रमेण तदुदाहरणनिर्देशः)

क्रमेणोदाहरणानि दर्शयति—यथेति ॥ विलक्षणातुपूर्वीरूपकमादित्यर्थः । स्थूलपृथपीमित्यत्रेति ॥ अत्र समासभेदेनार्थद्वयसदहे स्वररूपधर्मभेदेनार्थभेदनिश्चयात् पदभेदः ॥

(स्थूलपृथपीत्यत्र स्वरभेदादर्थभेदस्ततः पदभेदस्य च निरूपणम्)

तथाहि—“स्थूलपृथपीमन्द्वाहीमालभेत” इत्यत्र कर्मधारयपक्षे अत इत्यनुवर्तमाने “समासस्ये”त्यनेन सूत्रेणौत्सार्गिकान्तोदात्तत्वे विहिते “अनुदात्तं पदमेकवर्जमि”ति सूत्रेण पूर्वेषां चतुर्णामनुदात्तं स्यात्, तदानीं च पृथपीशब्देन मत्वर्थलक्षणया तत्रैव विन्दुमत्त्वान्वयवत् स्थूलत्वस्यापि तत्रैवान्वयात् स्थूला विन्दुमती च गौ यागसावनमित्यर्थं लिख्यति । बहुव्रीहौ तु “बहुव्रीहौ प्रकृत्वा पूर्वपद”मिति सूत्रान्तरेण विशेषसूत्रेण सामान्यविहितान्तोदात्तत्वबाधेन पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरविधानात् स्थूलशब्दगतलकारोत्तरयकारे उदात्तस्वरस्य प्राप्ते स्यौतयस्य प्रपत्त्वेवान्वयात् स्थूलविन्दुमती स्वतः स्थूला वा गौर्यगसावनमिति अर्थस्तिथयतीति सन्देहे लकारोत्तराकारोदात्तत्वपाठात् बहुव्रीह्यनुसारास्वरिण अर्थभेदनिश्चयात्पदभेद इत्यर्थः ॥

(कर्मधारयपक्षे प्राकृतछागजातिवाधप्रयोजननिरूपणपरप्रकाशकारखण्डनम्)

यत्तु—अत्र प्रकाशकारं कर्मधारयपक्षे प्राकृतच्छागजातिवाध, बहुव्रीहपक्षे स्थूलविन्दुमत्तारूपगुणमात्रविधानान्न तद्वाध इति प्रयोजनभेदोऽयुक्तः । स स्थूलपृथपीमन्द्वाहीमित्येवं अनङ्गाहीपदयुक्तस्यैव वाक्यस्य महाभाष्ये न्यायसुधाया च पाठात् उभयपक्षेऽप्यनङ्गाहीविधानावश्यकत्वेन छागजातिबाधोपपत्ते अयुक्त इति कौस्तुभे व्यक्तम् ॥

(वाक्यात् पदभेदोदाहरणम्)

वाक्यादिति ॥ देहीतिपदसमभिव्याहाराद्यवाक्येन चतुर्थ्यन्तनामपदवर्णनं । उत्तरत्र भोजनार्थमितिपदसमभिव्याहारात् तिङन्तपदनिर्णयस्तेन तत्र समभिव्याहाररूपधर्मभेदेन अर्थभेदात् पदभेद इत्यर्थः ॥

याति यातो देवदत्तयज्ञदत्तौ इत्यत्र समानाधिकरणपदसन्धिरूपश्रुत्या, अश्व इति अगम इत्यर्थं व्याकरणस्मृत्या, तदभिज्ञस्य पदभेदात्पदभवात् । यत्र तु नार्थभेदप्रतीतित्वात् सत्यपि धर्मभेदे दृढतरप्रत्यभिज्ञाबलेनैकत्वावधारणात् पदान्वयं लोकभेदयोरिति युक्ता आद्या चिन्ता ।

(श्रुतिपदार्थनिरूपणपूर्वकतदुदाहरणनिर्देशः)

न्यायसुधाकारदर्शितं श्रुतिपदस्यार्थमाह—समानाधिकरणेति ॥ याति इत्याख्यातपदसमानाधिकरणरूपधर्मभेदेन कर्तृनिष्ठप्रथमान्तत्वेन नामत्वनिर्णयेनार्थभेदात्पदभेदः । एवं द्विवचनान्तदेवदत्तयज्ञदत्तपदसमानाधिकरणरूपधर्मभेदेन यात इत्याख्यातप्रथमपुरुषद्विवचनान्तत्वनिर्णयेनार्थभेदात्पदभेद इत्यर्थः ॥

(स्मृत्या पदभेदोदाहरणम्)

अश्व इति ॥ अश्वस्त्व देवदत्तयत्र द्रु ओ वि गतिवृद्धोरिति त्रिधातोर्लुङि “च्ल्लुङि”इति च्ल्ल “नृत्सम्भिव”त्यादिना च्ल्ले रडादेशे “श्रयतेर” इत्यनेनेकारस्याकारादेशेऽडागमे कृते मध्यमपुरुषैकवचननिश्चयस्य व्याकरणस्मृत्याऽवगते. अश्वत्वजातिमद्वाचित्वेन लोकतो निर्गातात्वरूपायापेक्षया भिन्नार्थप्रतीतेरश्ववाचकपदाद्भेद स्मृत्येत्यर्थः । यद्यपि अश्वस्त्व देवदत्तयत्र समानाधिकरणपदसमभिव्याहाररूपश्रुत्याप्यश्वजातीयवाचकाश्वपदाद्भेद मित्यति, तथापि तस्य गौण्या दृष्ट्याऽयुपपत्ते. मध्यमपुरुषैकवचनान्तत्वेन पदभेदनिश्चयः स्मृत्यधीन एवेति भावः ॥

(लोकावदयोः पदभेदोपायाभावनिरूपणम्)

एवं पदभेदावगत्युपायान् प्रदर्शयति तथैतरेक प्रकृते दर्शयति—देवा देवास इत्यादौ दृढतरप्रत्यभिज्ञाबाधकानां पूर्वोक्तानामभावे प्रत्यभिज्ञावलात् न पदान्वयत्वमित्यर्थः । उपोद्धातसुपसरति—इति युक्तेति ॥

(नियोगेन विकल्पेनेत्यादिवार्तिककाम्युक्तानन्तपक्षपरित्यगेन शास्त्रदीपिकादृष्टपक्षत्रयपरित्यागेन च जातिव्यक्तिपक्षद्वयमात्रेणोपक्रमे निमित्तनिरूपणम्)

तत्र यद्यपि “नियोगेन विकल्पेन द्वे वा सह समुचिते । सबन्ध समुदायो वा विशिष्टा वेक्येतरा । गौरित्युच्चारिते सप्त वस्तूनि प्रतिभान्ति न । जातिव्यक्तिश्च सबन्ध समूहो लिङ्गकारकः । संख्या च सप्तमी तेषामष्टपक्षीद्वयोद्वयो”रित्यादिना वार्तिकेऽनेके पक्षा उक्ता । तसकञ्चमपि “इह पक्षसहस्राणा मिलिता सप्तविंशति । शतानिषट्चतुष्पष्टिश्चापारवस्तुसप्तके” इत्यादिना न्यायसुधाया कृतं, तथापि आकृतिविशिष्टव्यक्तिवाचित्वपक्षनिरासेनैव तेषां सुनिरस्तत्वाद्वापदानाशक्तेश्च शा-

नत्रावधानादिक्रियाणां लिङ्गकारकसङ्ख्यादीनां च ज्ञाना-
वयोग्यत्वात् गौ शुक्ल इत्यादिसमानाधिकरणनिर्देशाच्च
व्यक्तिवाचित्वमेव । नचैव जातिबोधानापत्तिः, लक्षणया
तदोपपत्तेः । व्यक्तिशक्तिग्रहस्यैववा कार्यतावच्छेदकं जा-
तिविशिष्टशाब्दबोधत्वम् । अतो न दोषः । न च विनि-
गमनाविरहः, लाघवस्यैव नियामकत्वात् । तथाहि—न
शक्तिग्रहस्य स्वातन्त्र्येण कारणत्व, अपि तु लाघवाच्छक्य-
त्वादिसम्बन्धेन घटपदवत्तान्नानस्यैव । तत्तत्सम्बन्धेन घटत्व

सद्दीपिकायाम् आकृतिर्वा व्यक्तिर्वा आकृतिविशिष्टव्यक्तिर्वेति
पक्षत्रयं प्राधान्येन दर्शितम् । तत्र व्यक्तिवाचित्वपक्ष एवा-
कृतिविशिष्टव्यक्तिवाचित्वसमवस्य स्वयमुपपादनीयत्वात् तृती-
यपक्षस्यापि व्यर्थता मन्वानो ययामार्थं पक्षद्वयमेव प्रवान-
मभिप्रेत्य यदर्थमुपोद्घातसदर्थं दर्शयन् पूर्वोपन्यस्तत्वात् स-
शयमप्रदर्शयन् पूर्वपक्षमारभते—तत्रेति ॥

(जातौ लिङ्गसंख्याकारकाद्यन्वयायोग्यत्व-
निरूपणम्)

अयोग्यत्वादिति ॥ विद्वद्वाक्येण विधीयमानावधाना-
दिक्रियाणां जातावमूर्तत्वेनायोग्यत्वम् । एवं “न ब्राह्मणी ह-
न्तव्या” इत्यादिनिषेधावपि जातेर्नित्यत्वेन हननाप्रसक्तोरयो-
ग्यत्वम् । एवं जातेरेकत्वेनकत्वातिरिक्तद्विवाधिसंख्यान्वया-
योग्यत्वम् । जाते स्त्रीत्वेन पुस्त्वान्वयायोग्यत्वम् । अमूर्तत्वा-
देव च क्रियाजन्यफलाश्रयत्वादिरूपकर्मत्वादिकारकान्वयायो-
ग्यत्वमित्यर्थः ॥ वस्तुतस्तु—“स्तनकेशवती स्त्री स्याज्जे-
मश पुरुषः स्मृतः । इत्युक्तलक्षणस्य लिङ्गस्य जाताविव व्यक्ता-
वपि असम्भवस्तुत्य इति लिङ्गान्वयायोग्यत्वमभ्युचयेन द्रष्ट-
व्यम् ॥

(गौः शुक्ला इति सामानाधिकरण्यस्य व्यक्तिवा-
चित्वे एवोपपत्तिः)

गौः शुक्ल इति ॥ शुक्लादिपदानां गुणपरत्वाज्जातौ च
गुणाश्रयत्वासम्बन्धेन गोशब्दस्यैकार्थप्रतिपादकत्वरूपसामाना-
धिकरण्यानुपपत्तेः तदुद्गोधेनापि व्यक्तिवाचित्वमित्यर्थः ।
नच—गोशब्दस्य गोत्वविशिष्टवाचित्वात् शुक्लपदस्य शुक्लगु-
णविशिष्टपरत्वात् विशेषणभेदे च विशिष्टभेदात् कथं एकार्थ-
त्वम् इति—वाच्यम्, विशेषणभेदेऽपि “गौर्न शुक्ल”ति
प्रतीत्यभावेनोभयविशिष्टव्यक्त्यमादायेकार्थत्वोपपत्तेः इति ॥

(व्यक्तिशक्तावपि लक्षणया जातिभानोपपत्तिः यु-
गद्वृत्तिद्वयविरोधेन पक्षान्तरानुसरणं च)

लक्षणयेति ॥ नच—विनिगमनाविरहः, प्रत्युत लाघ-
वेनेकस्यां जातौ शक्तिरूपत्वात् व्यक्तावेव लक्षणेति विपरीतं
विनिगमकम् इति—वाच्यम्; जातेर्व्यक्तिविशेषं विनापि
अन्यत्र व्यक्तिविशेषं सत्त्वेन व्यभिचारीत्वात् विशेषनिश्चाय-

धर्मितावच्छेदकीकृत्य शक्यत्वसंबन्धेन घटपदवत्तान्नानस्य
घटो घटपदवानित्याकारकस्य विशेष्यतासम्बन्धेन विशिष्ट-
शाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति कारणत्वम्, भवन्मते तु घट-
त्वत्व धर्मितावच्छेदकीकृत्य तद्वाच्यम् । अतश्च घटत्वत्वस्य
घटेतरावृत्तिवादिरूपस्यानेकपदार्थघटितस्य प्रवेशात् तत्र
कार्यकारणभावे गौरवं, न मम । नच शक्त्यानन्यत्वादि-
दोषः, तस्य फलमुखत्वात् । अतश्च लाघवात् व्यक्तिवाच-
शक्तिर्जातिविशिष्टव्यक्तौ वा ननु जातावेवेति प्राप्ते—

कत्वासम्बन्धेन व्यक्तेरव्यभिचारेण जातिविशेषनिश्चायकत्वेन व्य-
क्तेरेव जातिलक्षणाया नियामकसत्त्वात् ॥ अस्मिन् पक्षे युग-
पद्वृत्तिद्वयविरोधापत्तेरपरितोपात्पक्षान्तरमाह—व्यक्तिशक्ति-
ग्रहस्यैवेति ॥

(व्यक्तिशक्तिवादिनां शाब्दबोधे कार्यकारणभाव-
लाघवाद्युपपत्तिनिरूपणम्)

स्वातन्त्र्येण कारणत्वमिति ॥ घटशक्तिग्रहत्वेन कार-
णताया शक्तेर्नैयायिकमते ईश्वरेच्छारूपाया मीमांसकमते
पदार्थान्तररूपाया वा कारणताघटकत्वात्तज्ज्ञानादेव विशिष्ट-
शाब्दबोध्योदय इति वाच्यम्, नचैदमनुभवसिद्धम्, तत्रेव
ज्ञानभावेऽपि तवाविवबोधस्यानुभवसिद्धत्वात्, अतो न
स्वातन्त्र्येण कारणत्वमित्यर्थः ॥ ज्ञानस्यैवेति ॥ घटपदव-
त्तानिश्चयस्यैवेत्यर्थः । तदाच सर्वत्रविधया शक्तिभानेच शक्ति-
त्वेन रूपेणाभानेऽपि न काचित् क्षतिः । व्यक्तावेव शक्ति-
रिति ॥

(व्यक्तिशक्तिवादे व्यक्तिविशेषशक्तिग्रहात् व्य-
त्यन्तरबोधोपपत्तिः)

ननु—कथं देवदत्तीयघटव्यक्तौ सकेतग्रहे सति व्यक्त्य-
न्तरे प्रयोगः । तथात्वेवा घटव्यक्तावपि घटशब्दप्रयोगापत्तिः,
इति—चेत्, घटत्वसामान्यमुपलक्षणकीकृत्य या एवमाकृति-
का गोत्वजातिविशिष्टा सा गौर्देवदत्तां इत्युक्ते देवदत्तपदान-
भिधेयस्यापि शुक्लवस्त्रत्वस्य देवदत्तपदशक्तिग्रहोपलक्षणत्वव-
दिहापि अनभिधेयस्यापि गोत्वादेहरूपलक्षणत्वोपपत्तेः ॥

(तुष्यतुर्दुर्जनन्यायेन पक्षान्तरधावनम्)

यदावभिधेयस्यैव धर्मितावच्छेदकत्वमिति नियमः, तदा
सन्देहकोटावनुपन्यस्तमपि वार्तिकोक्त्वात्पक्षान्तरमाह—
जातिविशिष्टेति ॥

(व्यक्तिशक्तिवादस्य शक्त्यानन्यत्वाद्विदोषैः
खण्डनम्)

न व्यक्तिवाचित्वम्; अनन्तव्यक्तिशक्तिरूपत्वापत्तेः । एकै-
कव्यक्तिगतजातिरूपोपलक्षणैक्येऽपि सैन्धवादिपदे लवणाश्व-
त्वादिना शक्तिभेदस्यैवेहापि घटत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वा-

भवन्मते घटत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य शक्यत्वसंबन्धेन घटपटवत्तान्निश्चयस्य घटो घटपटवान् इत्याकारस्य कारणत्वं पटत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य शक्तत्वसंबन्धेन घटवत्तान्निश्चयस्य वा घटपट घटवदित्याकारस्य कारणत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेणानन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गात् गौरवम्, अस्मन्मते तु घटपटत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य शक्तत्वसंबन्धेन घटवत्तान्निश्चयस्यैव घटपटं घटत्ववदित्याकारकस्य कारणत्वकल्पनाह्लाघवम् । नच भ्रमापि विपरीतमापादयितुं शक्यम्, तथासति घटत्वस्य धर्मित्वेन स्वरूपेण तस्य धर्मिवायोगाद्धर्मितावच्छेदकत्वेन घटत्वत्वप्रवेशे गौरवस्य त्वयैवोक्तत्वात् । अतो न घटत्वत्वावच्छिन्न घटत्व शक्यत्वसंबन्धेन घटपटवदित्याकारकं ज्ञान कारण, अपि तु घटपट शक्तत्वसंबन्धेन घटत्ववदित्याकारकमेव, जाते स्वरूपेणैव प्रकारत्वोपपत्तौ घटत्ववत्स्याप्रवेशात् । नच स-

भावेन तत्तद्यत्किञ्चैतत् तदवच्छेदकत्वेन तद्भेदस्यानिवार्यत्वात् । अथैकव्यक्तिवाचित्वं, तदापि घटत्वस्यातिप्रसक्तत्वेन शक्यतावच्छेदकत्वानुपपत्ते तद्यत्किञ्चैतत् शक्यतावच्छेदत्वेन तद्यत्किञ्चिदप्यक्षरणाभावे घटपटादव्यव्यक्तिबोधानापत्तिः । यदा तु पूर्वोक्तविषया तत्त्वैकित्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य शक्यत्वसंबन्धेन घटपटवत्तान्निश्चयस्य कारणत्व कल्प्यते, यद्यपि च शक्यानन्त्यम्, तथापि फलमुखत्वान्न दोषः, तदा तद्यत्किञ्चैतत् शक्यतावच्छेदकत्वेनैकव्यक्तिशक्तिप्रहेऽपि शक्तं सवन्धविषया भानाङ्गीकारात्तत्त्वेन रूपेणास्मरणेऽपि क्षल्यभावः, तथा घटत्वस्यातिप्रसक्तस्यापि तद्यत्किमात्रेण धर्मितावच्छेदकत्वाङ्गीकारो नानुपपन्न इत्युच्येत, तत्राह—घटत्वमिति ॥

(गुणे गुणत्वेनेतिपक्षद्वयोपपत्त्यादिकम्)

गुणपदेति ॥ यदा जगतीतलवर्त्यरुणगुणोप्येक एव, तदा गुण एव यदाऽरुणगुणाना भेदः, तदाऽनेकवृत्तिजाते समवात् गुणत्वे वा शक्तिरित्यर्थः ॥

(जातिव्यक्त्योरभेदेन व्यक्तिसोपपत्त्यादिकम्)

अभेदादिति ॥ यथैव हि पटे पटत्वं इह शुक्लत्वमिति प्रतीत्याऽनुसृतिसिद्धयोर्भेदस्तथा अय गौरय शुक्ल इत्यादिप्रतीत्याऽभेदस्यापि तयोस्सिद्धिः । नचैवं व्यक्त्यभेदे जातेरनित्यतापत्तिः, जालात्मना नित्यत्वेऽपि व्यक्त्यात्मनाऽनित्यत्वस्वास्माकमपीष्टत्वात् । अतश्च घटादिपदाना जातिवाचित्वेऽपि व्यक्त्यभेदाद्जातेरजात्यैव व्यक्तिप्रतीतिसिद्धिः । नचैवमभेदे व्यक्तेरपि वाच्यतापत्तेरधिकरणवैयर्थ्यम्, व्यक्तेर्वाच्यत्वेऽपि भेदाभेदाङ्गीकारेण न व्यक्त्यात्मना तत्, अपितु जालात्मन्नेत्येतत्प्रतिपादनार्थमधिकरणसार्थक्यात् । तदेतन्न्यायसुवाया सुहृद्वेनोपपादितं पक्षमवलम्ब्योक्तम् ॥

मवायेनैव जाते. स्वरूपेण प्रकारता न सवन्धान्तरेणेत्यत्र प्रमाणमस्ति, परैरपि तथाऽभ्युगमाह । अतश्च कार्यकारणभावेऽपि लाघवात् घटत्व एव शक्तिः । शक्यानन्त्यादि च नास्मन्मते । अतः प्रथमोपस्थितत्वाजानायेव शक्तिः ।

एवमरुणादिशब्देऽपि गुण एव गुणत्वे वा. न तु तद्विशिष्टद्रव्ये । कथं तर्हि व्यक्तिबोधः ? अमेदात् उक्तविधकारणस्य जानिगुणविशिष्टव्यक्तिशब्दत्व एव कार्यतावच्छेदकत्वस्वीकाराद्गोपपत्तेः । वस्तुतस्तु—जानिगुणशब्दत्वमेव लाघवेन कार्यतावच्छेदकम् । व्यक्तिम् तुनीयामन्त्यत्वे पशुना यजेत अरुणया क्रौणानि हृत्वाद्यै नैव पदान्नामने, जानिगुणयोरेव द्रव्यपरिच्छेदद्वारा करणत्वोपपत्तेः । लिङ्गसंख्योरपि पाशाधिकरणन्यायेन सामानाधिकरण्येन पाठिको जानिगुणसंबन्धः । अतः संबन्धविधयैव तत्र द्रव्य-

(जातिशक्तिज्ञानस्यैव जात्यादिविशिष्टशब्दत्वं कार्यतावच्छेदकमितिकल्पान्तरम्)

ये तु अभेदाङ्गीकारेऽपि शक्तिज्ञानरूपकारणस्य जातिशब्दत्वोपपत्तेः व्यक्तिशब्दत्वोपपत्तेः पूर्वकार्यतावच्छेदकत्वस्वीकारे जातिव्यक्तिबोधस्य च कस्मिन्त्वानुभवान् कस्मिन्त्वाङ्गीकारे च वैशिष्ट्यबोधानामेव निर्विकल्पकरूपतापत्तेः पूर्वोक्तघटवत्त्वज्ञानस्य कारणस्य घटत्वविशिष्टशब्दत्वोपपत्तेः कार्यतावच्छेदकत्वमङ्गीकृत्यैव एकैवैव जातिशक्त्योर्भयोर्बोध इति वदन्ति, तन्मतेन पक्षान्तरमाह—उक्तविधेति ॥

(द्वितीयकल्पास्वरसनिरूपणपूर्वकस्वमता-वतरणम्)

अस्मिन्मते विशेष्यभूतव्यक्तेरेव करणत्वादिद्वारा कियान्वयापत्त्या विशेषणीभूतयोर्जातिगुणयोस्तदनापत्तिरिति सप्तदशशरवै चरो निर्वोप जघन्यमुश्लोपेन चतुस्मत्यानुग्रहो न सि येत, जघन्यस्यापि प्रवानत्वेन मुश्लनुग्रहस्यैव न्यायत्ववादित्यस्वरसात् पक्षान्तरं स्वमतत्वेनाह—वस्तुतस्तित्विति ॥

(स्वमते व्यक्तिसोपपत्तिप्रकारः, एकवचान्ते-पु बहुवचनाद्यन्तेषुच)

सामानाधिकरण्येनेति ॥ करणत्वोपपत्तेरित्यस्यानुग्रहेण तयोऽप्यम् । तथाच लिङ्गसहयोरपि समानतदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या सामानाधिकरण्यसंबन्धेन करणत्व एवावन्वयः । पाठिको जानिगुणसंबन्ध इत्यर्थः । ननु—व्यक्तिपरिच्छेदकतया प्रतीयमानयोर्लिङ्गसहयोरनुरोधेन प्रातिपदिके व्यक्तिलक्षणेवास्तिवत्याशकानिराकरणाय पाशाधिकरणन्यायेनेत्युक्तम् । तस्यायमर्थः ॥ यथा गुणभूतबहुत्वान्वयानुरोधेन मुख्यभूतपाशाप्रातिपदिकोत्कर्षा विकृतौ पाशमन्त्रे नान्नीकृतं, तथा

बोध । द्वितीयान्तादिस्थले तु जानिगुणयोः कर्मत्वाद्यन्वयासभवाद्यकेल्लक्षणया बोधः, तस्या एव कर्मत्वाद्यन्वयः । लिङ्गसङ्ख्याद्यन्वयश्च साक्षात्सम्बन्धेनैव, सामानाधिकरण्यं च व्यक्तिद्वारकमिति सर्वं सुस्थम् ।

प्रयोजन पूर्वपक्षे रथन्तरादिशब्दानां ऋग्वाचित्वाद्ब्रह्मन्त-

नैव लक्षणा युक्ता—इति । यत्र तु पाठिकोऽपि द्वित्वबहुत्वान्वयो जातो बाधितः, तत्रागत्या लक्षितव्यक्त्यैव सोऽङ्गीक्रियताम् । प्रकृते तु एकवचनान्ते युक्त एव जातिगुणान्यास इति भावः ॥

(द्वितीयान्तादिस्थले लक्षणया व्यक्तिबोधोपपादनम्)

द्वितीयान्तादिस्थलेत्विति ॥ आदिपदेन संप्रदानत्वादिकारकान्तरसग्रहः । नच युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः, शक्यार्थस्य पदान्तरार्थान्वयप्रमिते प्रागेव गङ्गापदस्य प्रवाहोपस्थित्यनन्तरलक्षणावदिहापि तदङ्गीकारेण तस्याप्रत्येकः । अतएव—अन्वयप्रमोत्तर तस्यैव पदस्य वृत्त्यन्तरेणार्थप्रत्यायकत्वं एव सः इति ध्येयम् । नच कमिकबोधद्वयाङ्गीकरणे वैशिष्ट्यबोधाभावेन निर्विकल्पकरूपत्वापत्तिः, इष्टापत्तेरिति भावः । सामानाधिकरण्यं चेति ॥ लिङ्गसख्ययोः समानाभिधानश्रुत्या सामानाधिकरण्यसंबन्धेन कर्मत्वाद्यन्वये सामानाधिकरण्यमेकवृत्तित्वेन ज्ञेयमित्यर्थः ॥

(जातिविशिष्टव्यक्तिवाच्यत्वनिरासः)

एवञ्च लक्षणयैव गौ शुक्ल इत्यादि सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः परिहरणीयेति द्रष्टव्यम् । आकृतिविशिष्टव्यक्तिवाचित्वपक्षस्त्वावश्यके जातिवाच्यत्वे व्यक्तवाचित्वस्यापि कल्पनाया गौरवापत्त्या निरसनीयः । प्रयोजनमिति ॥ ऋग्वाचित्वपक्षे ऋचो ऋगन्तरे विधानानुपपत्त्योत्तरापदेन कार्यलक्षणया

रसुरयोगार्थत इत्यादौ उत्तरापदलक्षितोत्तराकार्यं योनिविधानं, सिद्धान्ते तु गीत्यतिदेश उत्तरास्त्विति वक्ष्यते ॥ १२ ॥

इति श्रीखण्डदेवधिरचितायां भाट्टदीपिकायां
प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

तत्स्थानापत्त्या विधानं पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु गीते ऋगन्तरेऽपि सभवान्न लक्षणा कितु तस्यातिदेश इति यत्सप्तमे विचारयिष्यते तदेतदधिकरणप्रयोजनमित्यर्थः ॥

(प्रकाशकारनिरूपितपूर्वपक्षसिद्धान्तप्रयोजननिरसनपूर्वकस्वाभिमतप्रयोजननिरूपणम्)

यत्तु—प्रकाशकारे “ब्रीहोन् प्रोक्षति” “दध्ना जुहोती”-त्यादौ पूर्वपक्षे सर्वत्रोद्दिहोमव्यक्तीना अभिधानात् तत्र श्रुत्या प्रोक्षणद्वयादेर्विनियोगात् प्रकरणसन्निधिवाधेन लौकिकब्रीहिवपि प्रोक्षणं होमान्तरे च दधि स्यात् पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु शब्दार्थभूताया ब्रीहिवहोमत्वजाते प्राकृतब्रीहोमयोरपि पर्याप्तिसत्त्वात् प्रकरणसन्निध्यनुग्रहेऽपि न काचिच्छ्रुतिपीडैति प्रकृतेर्भवेति । तत् सिद्धान्तेऽपि प्रकृतब्रीहोमातिरिक्तव्यक्तिष्वपि तज्जातिपर्याप्तिसत्त्वेनानिवारणात् सर्वेभ्यः व्यवहारासम्भवेनानर्थक्यपरिहारार्थं प्रकरणायालोचनावश्यकत्वेन तेन प्रकृतातिरिक्ताना निवारणवत् पूर्वपक्षेऽपि तत्सम्भवेन विशेषाभावात् द्वितीयादिस्थले लक्षणया सर्वेभ्यः किमानस्योपपादनीयत्वेन दोषतादवस्थानावायुक्तमित्युपेक्षितं पूज्यपादेः ॥

॥ इति नवममाकृत्यधिकरणम् ॥

इति श्रीखण्डदेवान्तेवासिकविमण्डनशंभुभट्टविरचितायां भाट्टदीपिकाप्रभावद्वयां प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

चतुर्थः पादः ।

(१ अधिकरणम् ।)

उक्तं ॥ इह गुणविधित्वेन नामधेयत्वेन वा संमतानां सर्वेषामेव फलपदातिरिक्तसुबन्तानां उद्भिन्नसोमादिपदानां

(सर्वस्याप्यध्यायार्थस्य प्रथमसूत्रशेषत्वनिरूपणम्)

अत्र भाष्यकारेण “उद्भिदा यजेत” इत्युदाहृत्य किं उद्भिदादिशब्दाः गुणविधयः ? कर्मनामधेयानि वेति सन्दिग्धं “उक्तं समाप्तायैदमर्थं तस्मात्सर्वं तदर्थं स्यादिति” व्याख्यसूत्रेण पूर्वपक्षं कृत्वा “अपिवा नामधेयं स्यात् यदुत्पत्तावपूर्वमविधायकत्वादि”त्युत्तरसूत्रेण नामधेयत्वं सिद्धान्तितम् ; तद्वैतस्य विचारस्य धर्मप्रमोपयोगाम्बेदपि अर्थवादवदेवाभ्ययनविधिवशादेव गुणविधित्वेन नामधेयत्वेन वोभयथाप्युपयोगसिद्धान्तानर्थक्यापत्तेर्वीक्ष्यार्थव्याख्यानरूपेण एतद्विचारकरणे वाक्यशेषसामर्थ्ययोरपि प्रामाण्यस्यानुकृत्वात् द्वितीये करिष्यमाणस्य वाक्यार्थविचारस्यापरिसमाय्यैव प्रमाणलक्षणं करणेशंसंगत्यापत्तेरित्युक्तम् ; अतः “अथातो धर्मजिज्ञासा” इति सूत्रेण जिज्ञासापदेन द्वादशानामपि लक्षणानामर्था सामान्यतः प्रतिज्ञायन्ते । अत एवैतद्विवरणे भाष्यकृता को धर्मः ? कथंलक्षणकः ? कान्यस्य साधनानि ? इत्युपलक्षितम् । तत्र कथंलक्षण इत्यत्र धर्मपदानुषङ्गेण यमुच्यप्रकृत्या क्रिप्रमाणक इत्यर्थेन धर्मप्रमाणनिरूपणरूपप्रथमाध्यायार्थप्रतिज्ञां यमुच्यप्रत्ययोपात्तप्रकारस्य प्रामाण्यप्रतिष्ठातिथ्यर्थमातुषङ्गिकतया निरूपणं क्रियते । ननु साक्षादध्यायार्थत्वम् । तत्रापि द्वितीयसूत्रे चोद्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या विद्युद्देशात्मकप्रवर्तकवाक्यवाचिना चोदनापदेन विध्यात्मकवेदावयवप्रामाण्यं प्रतिज्ञाय तदेवाद्यपदेनाऽऽन्तमुपपादितम् । ततो द्वितीयसूत्रप्रतिज्ञातेऽर्थव्यसिते पुनराद्यसूत्रप्रतिज्ञात धर्मप्रमाणान्तरभूतयो चोदनावद्देवावयवविशेषयोरर्थवादमन्त्रयोः प्रामाण्यं चिन्तितम् । तत एव त्रिविभागस्य वेदस्य प्रामाण्ये तथैव त्रैविध्ये चिन्तिते नामधेयमूलकस्यैवभावेन त्रिविधवेदोपजीव्यसृष्टिरूपधर्मप्रमाणान्तरस्याद्यसूत्रप्रतिज्ञात तत्प्रामाण्यं नामधेयचिन्तात् । प्राक् मध्य एव तृतीयपादेन चिन्तितम् । तत पुनराद्यसूत्रप्रतिज्ञातस्यैव धर्मप्रमाणान्तररूपस्य नामधेयस्य नामधेयतायाः पूर्वप्रतिपादितस्तुत्यादिप्रकारत्रयप्रतिद्वन्द्वित्वाभावात् विद्युद्देशान्तर्गतत्वं प्रसाध्य तस्यैव प्रामाण्यमिह प्रतिपाद्यते । तदेवं समस्तोऽध्यध्यायः प्रथमसूत्रशेषे एवेत्यवश्यं प्रामाण्याप्रामाण्यचिन्तैव प्रथमेऽध्याये युक्तेति वार्तिककाराभिप्रायमुसंधायार्थधिकरणविचारमारभते—इहेति ॥

(नामधेयप्रामाण्यप्रकारपरतया एकस्य सूत्रस्य, कोष्ठशोधनिकया नामधेयत्वनिर्णयार्थमपरस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिरिति यथेन उपपत्तिः)

यद्यपि अर्थवादाधिकरणोक्तरीत्या सामान्योपयोगे सिद्धे भा० १०

प्रामाण्यमप्रामाण्यं वेति संशये प्रामाण्यप्रकारसंभवात्-प्रामाण्यम् । तथाहि—“उद्भिदा यजेत पशुकामः”

कोष्ठशोधनिकत्वेन विशेषविचारो नासगतो भवेत् ; तथापि एतत्सूत्रस्य नामधेयत्वविरोधिगुणविधित्वहेतुपरत्वाभावेन पूर्वपक्षपरत्वासंभवात् सिद्धान्तेऽनिष्टापादकत्वयोगाच्च नैकाधिकरण्योपपत्तिरित्येतत्सूत्रद्वयपूर्वपक्षद्वयकरणेन एतत्सूत्रद्वयसिद्धान्तद्वयप्रतिपादनपरतयाऽधिकरणभेद एव युक्त इति भावः । प्रामाण्यस्वरूपविषयत्वेऽस्याश्चिन्तायाः प्रत्यक्षवेदविषयत्वेन स्मृतिविचारात् प्रागेव कर्तव्यतापत्तेर्न स्वरूपेणेहानर्थक्यं शक्यते बलुम्, किंतु नामधेयताया याज्ञिकप्रसिद्धिसिद्धायाः पक्षद्वयेऽप्यविचारितसिद्धत्वमङ्गीकृत्य किनामधेयताया धर्मप्रामाण्यप्रकारता समवति, उत नेति प्रथमाधिकरणे विचार्यते । कथंलक्षण इत्यत्र प्रकारवाचित्यमुच्यप्रत्ययप्रयोगात् प्रकारस्यापि लक्षणार्थत्वात् तस्य च त्रिपाद्या करणात्रासंगतिरिति कल्पयतो न्यायसुधाकारस्य तु मतद्वेषणं कौस्तुभ एव द्रष्टव्यम् ॥

(एतदधिकरणविषयविवेचनं तत्र मतान्तर-खण्डनम्)

समाभ्यामनगुणविधिनामधेयत्वान्यतरप्रकारस्य फलवाचकपदेऽसंभवाद्द्विचाराविषयत्वं सूचयितुं फलपदातिरिक्तैरित्युक्तम् । फलपदं च निमित्तसस्कार्यवाचकानामप्युपलक्षणम् ॥ उद्भिन्नसोमादीत्यादिपदेन “समे पौर्णमासा” इति देशकालपदानां गुणविधित्वेऽप्यसंभवनात्साहचर्यानां नोदाहरणत्वमित्युक्तम्, तदुक्तम् । मन्त्रार्थवादविध्यतिरिक्तत्वेनैवेह पदानामुदाहरणत्वाद्गुणविधित्वनामधेयत्वान्यतरप्रकारेण विध्यन्तर्भावमङ्गीकृत्यैवेह प्रामाण्यसाधनस्य तेष्वपि समवेनोत्तराधिकरणेषु च नामधेयत्वे साधिते तत्तद्वैतोरभावे परिशेषेण विधित्वस्याप्यर्थात्साधनेन तद्विषयत्वोपपत्तेरिति सूचितम् ॥

(उद्भिन्नसोमादिपदानामप्यध्ययनविध्युपात्तानामपि प्रामाण्यप्रकारनिर्णयार्थत्वेनाधिकरण-प्रवृत्तिनिरूपणम्)

यद्यपि अस्मिन्नधिकरणेऽध्ययनविधिबलेनार्थवादवदेव प्रयोजनवत्त्वसिद्धेरानर्थक्येन पूर्वपक्षो नोत्तिष्ठति, नवा अर्थवादमन्त्रयोरेवान्याथाक्षेपासंभवे द्वारासंभवेनाक्षेपवदिहाक्षेपः संभवति, उद्भिदादिशब्दानां गुणविधित्वेनापि प्रामाण्योपपत्तेः । तत्तद्विशेषाधिकरणेष्वेव चतुर्षु गुणविधित्वाशङ्कानिरासमुखेन नामधेयतारूपद्वारविशेषोपादादिष्यमाणत्वात्, अतो नैहायमधिकरणं अर्थवादविशेषाधिकरणवद्वचयितुं शक्यते, तथापि तद्विधिसिद्धप्रयोजनानामपि उद्भिदादिपदानां पूर्वोक्त-

“सोमेन यजेते”त्यादात्तुद्भिदादिपदेभ्यः स्तुतिबुद्धेरनुपपत्तेर्न तावदर्थादात्वम् । मन्त्रत्वप्रसिद्धिभावाच्च न तत्, एतेषां प्रयोगकालोच्चारणे चैतत्प्रतिपाद्यार्थस्य यागाङ्गताबोधकप्रमाणान्भावेनैतेषां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वानुपपत्तेश्च । न च विध्यन्तर्भावः; कामशब्दाद्यभावेन साध्यामसिधायकत्वात्, एकपदगतनेयमित्येव करणप्रतिपादने एतेषां तत्प्रतिपादकत्वायोगात्, सिद्धरूपाणां सोमादीनां व्यापारमन्तरेण भावेनेतिकर्तव्यतात्वानुपपत्तेश्च । नामधेयत्वे तु अभिन्नत्वादेव करणानुग्राहकत्वादिरूपेतिकर्तव्यतानुपपत्तिः । न च—कथमपि भावनाऽन्वयासंभवेऽपि यागे करणत्वे-

विध्युद्देशस्तुतिप्रकाशनरूपप्रकारविशेषासभवेन प्रयोजनवत्त्वमाक्षिप्य गुणविधित्वनामधेयत्वान्यतररूपद्वारविशेषेण विध्युद्देशान्तर्गत्या प्रामाण्यं साध्यते । अतएव—विध्युद्देशान्तर्गति-साधनमात्रेणैव सिद्धान्ते उपरतं वार्तिककृतेत्यभिप्रेत्यैव पूर्वपक्षमाह—प्रकारेति ॥

(पादार्थोपाधिः प्रथमद्वितीयाधिकरणविषय- विवेकश्च)

अत्र पदप्रामाण्यनिरूपणस्य पादार्थत्वम् पादान्तरत्वादनन्तरसंगत्यभावेऽपि न क्षतिरिति द्रष्टव्यम् ॥ एवंचेह विध्युद्देशान्तर्गत्या आक्षेपं समाधायोत्तराधिकरणेषु गुणविधित्वाशङ्कानिरासेन नामधेयत्वेन तदन्तर्गतिः साध्यत इति सर्वमनवयमिति भावः ॥

(उद्भिःसोमादिपदानां स्तावकतयाऽनुपयोगः)

विध्युद्देशानन्तर्गतत्वे उपपादनीये उद्भेदनकर्तृत्वगुणयोगेन सभावितस्तुतिप्रतीतेर्निरासार्थवादादेव तावन्निराकरोति—स्तुतिबुद्धेरिति ॥ न वा विध्येकवाक्यतामात्रेणार्थवादत्वं भवति, भूतिकामादिपदानामपि तदापत्ते, अपितु विधिशेषत्वेन; नह्यय विधिशेषः, नवा विध्यन्तर्गतैकपदेन गुणगुणिसंबन्धकीर्तनात्मकस्तुतिविधय उत्पत्तिः । यद्यपि बोत्पद्येत, तथापि “वायुर्वै क्षेपिष्ठे”तिवत् प्रथमाया एवापत्तौ तृतीयोपात्तकरणत्वानुपपत्तिरिति नार्थवादत्वमित्यर्थः ॥

मन्त्र इत्येवंविधाभिमुक्तप्रसिद्धिविषयत्वरूपस्य मुख्यमन्त्रलक्षणस्य विधितच्छेषवभिन्नत्वरूपस्य वा व्यापकलक्षणस्याभावेन मुख्यमन्त्रत्वानुपपत्ते न मन्त्रान्तर्गतिरित्याह—मन्त्रत्वप्र-

नान्वयो भवत्विति—वाच्यम्, कारकाणां परस्परान्वयासम्भवात् । अतः कथमपि क्रियाऽन्वयासंभवादान्वयात्त्वेन च विधिभावनयोरनभिधानात् अन्यस्य च प्रकारस्य निर्बहुमशक्यत्वात्प्रामाण्यमिति प्राप्ते—

अध्ययनविध्यध्यापितस्य प्रामाण्यासंभवात् प्रकारान्तरासम्भवेऽपि विध्यन्तर्भावस्य स्पष्टत्वेन तत्रैव गुणविधित्वेन नामधेयत्वेन वा वक्ष्यमाणरीत्या सर्वानुपपत्तिपरिहारेण प्रामाण्यमिति सिद्धम् ॥ १ ॥ १७ ॥ इति उद्भिदादिपद-
प्रामाण्याधिकरणम् ।

सिद्ध्यभावेति ॥ नाप्यूहप्रवरनामधेयानामिव मुख्यमन्त्रत्वाभावेऽप्यनुष्ठेयार्थस्मारकतया मुख्यमन्त्रकार्यकरत्वात्त्रैणमन्त्रत्वमपि संभवतीत्याह—एतेषामिति ॥

(मन्त्रत्वेन विध्युद्देशत्वेन चानुपयोगसमर्थनम्)

न तावद्वाङ्मणैकवाक्यतया अनुष्ठेयार्थस्मारकत्वसंभवः, “य-जेत पशुकाम” इत्यादे ब्राह्मणवाक्यस्य विधायकत्वेन कर्मकालाप्रयोज्यत्वात् तदेकवाक्यतापन्नस्यास्य तदनुपपत्ते, नापि पृथक्भूतत्वेन, एतदभिधेयस्य खनित्रादे कर्मण्यविधानादेव प्रकाशाननर्हत्वात् । नचोपाशुयागवदेव सन्निधानावगतयागाङ्गत्वनिर्वाहाय मन्त्रवर्णिकद्रव्यविधिकल्पनया स्मारकत्वोपपत्तिः, द्रव्यस्य भावनाया यागे वान्वयासभवेन तद्विधिकल्पनानुपपत्तेः । यागजनकत्वेनाकाङ्क्षाया अर्थाक्षितद्रव्येणैव निरासात् न तद्भूलेन भावनाया आकाङ्क्षान्तरकल्पनयाप्यन्वयो युक्त इति भावः । विध्युद्देशरूपवेदावयवान्तर्भावं निरस्यति—नचेति ॥

(पूर्वपक्षे अध्ययनविधिरष्टार्थत्वोपपत्तिः)

स्पष्टाक्षरमधिकरणपूर्वपक्षान्तम् । नचैवं पूर्वपक्षे साधित्वाध्ययनविधिरष्टार्थत्वमङ्ग, तस्य पारायणेऽनुपयोगिप्रयोग-प्रग्राशुभावरूपदृष्टार्थतथोपपत्तेरप्रमाणमुद्भिदादिशब्दा इत्यर्थः ॥

(विध्युद्देशान्तर्भावेन सिद्धान्तः)

अध्ययनगतदृष्टार्थतानिर्वाहेऽपि प्रयोजनवदर्थज्ञानार्थत्वस्य साधितस्याभङ्गाय प्रामाण्यमस्तीति सिद्धान्तमाह—अध्ययने-
ति ॥ तत्र प्रकारासमवेऽपीत्यस्य प्रकारान्तरासमवेऽपीत्यर्थः ॥ इति प्रथमं उद्भिदादिपदप्रामाण्याधिकरणम् ॥

(२ अधिकरणम् ।)

अपि वा नामधेयम् ॥ अतः परं क गुणविधित्वं क वा नामधेयत्वमिति कोष्ठशोधनिकार्थमारम्भः । तदिह गुणे कर्मणि च मुख्यवद्वृत्तिकानामुद्भिदादिपदानां विधेयगुण-समर्पकत्वं नामधेयत्वं वेति चिन्तायां भिदिर् विदारणे इति

(उद्भिद्वाक्यस्यैव विचारो निमित्तनिरूपणम्)

अनिर्धारितद्वारविशेषणोक्तमपि प्रामाण्यं निर्धारणं विना न दृढं भवतीत्येतदर्थं अधिकरणान्तर सूचयति—अतः पर-मिति ॥ तत्र तत्प्रत्ययशाब्दान्तररहितानामुदाहरणत्वेऽपि चित्रादिशब्देषु लोकप्रसिद्धिबाधेन नामधेयताया वाक्यभेदादि-सहकारिसापेक्षत्वेन दुरुपपादत्वात् तान्विहाय अवयवार्थयोग-स्य अत्रुत्तिनिमित्तत्वान्मत्वर्थलक्षणप्रसंगमात्रसहकृतसामाना-धिकरण्याच्च प्रथमतो विचारे सौकर्यात्तेषामुदाहरणत्वं दर्श-यति—तदिहेति ॥ वचनत्वप्रसिद्धेरिति ॥ ननु—ब्रौह्मादिपदवत् समुदायरूपेण रूढत्वाभावात् कथं खनित्रवा-चित्तेत्याशङ्कानिरासाय “भिदिर् विदारण” इत्याद्युक्तम् ॥

(उद्भिच्छब्दस्य खनित्रवाचित्वमेव, नतु कर्मवाचि-त्वमिति निरूपणम्)

तथाच उदुपसर्गस्यैवताया भिदिधातोर्विदारणे कर्मर्थक-क्लिपः तत्समर्थकर्तारि शक्तेः किञ्चिन्तेनोर्ध्वविदारणसमर्थखनि-त्रप्रसिद्धिरवयवप्रसिध्या समुदायरूपेण ग्रहणायुक्ता । कर्मणि तु ऊर्ध्वविदारणकर्तृत्वाभावात् कथञ्चित्फलमुद्दिनति प्रकाश-यतीत्येवं योगेन फलोद्भेदनसमर्थत्वेन तदुपपादने प्रकाशने लक्षणापत्त्या लोकव्याकरणगतत्वव्यवप्रसिद्धिवाधापत्तेः सर्व-कर्मणामप्येवंविधफलोद्भेदकत्वसत्त्वेनोद्भिदपदवाच्यतापत्तेः त-त्परिहारार्थं पङ्कजादिशब्देष्विव रुढिकल्पनापत्तेः तदपेक्षया ह्युपपादयवशक्त्यैवावयवप्रतीतिार्थग्रहणं युक्तमित्यर्थः ॥

(कर्मसाधारणयोगार्थेनापि नामधेयत्वाङ्गीकार-निरासः)

अस्तुवा यजिसामानाधिकरण्यानिर्वाहाय कथञ्चिद्यागेऽवय-वार्थमात्रभवः, एवमपि तेन नामधेयताङ्गीकारे दूषणमाह—नामधेयत्वे इति ॥ विधिबलादेव विशेषावधारणसिद्धेः नाम्नोऽपि यागत्वजातेस्तदवच्छिन्नव्यक्तिसामान्यरूपस्य विशेषा-वधारणासंभवात्तुनरपि व्यक्तिविशेषावधारणार्थत्वे वैयर्थ्यम् । गुणविधिपक्षे तु यागभावनापेक्षितद्रव्यसमर्पकत्वादर्थवत्त्वं पु-रुषप्रवृत्तिविशेषकरत्वं च लभ्यते इत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तापादितमर्थलक्षणानिरासेन गुणवि-धित्वसमर्थनम्)

यस्तिवह सिद्धान्ते सर्वकारकाणा भावनान्वयित्वेऽपि स-मानपदोपात्तयागरूपकरणवृद्धाया गुणस्य करणत्वेन अन्व-यायोगात् धात्वर्थस्य च कारकत्वेन तत्रापि अन्वयायोगेन

स्तृत्या विदारणसमर्थखनित्रादिवचनत्वप्रसिद्धेर्नामधेयत्वे वै-यर्थ्यप्रसङ्गाच्च गुणविधित्वमेव युक्तम् । तत्रच गुणविशिष्टं कर्मैव फलोद्देशेन विधीयत इत्येकः पक्षः ।

प्रकृतसोमयागानुवादेन गुणमात्रविधानमित्यपरः ।

प्रधानभूतप्रत्ययेन तदसमवे गुणभूते प्रातिपदिके मत्वर्थल-क्षणा पूर्वपक्षे आपद्यते, सा न युक्ता; स्वर्गनिरूपितत्वेन या-गस्येव गुणस्यापि व्यापारभेदेन भावनाया करणत्वेनान्वयो-पपत्तेः । अतश्च यागस्य फलनिष्पादनद्वारा भावनाकरणत्वे-ऽपि सोमादेः करणान्तरस्य समादेधिकरणान्तरस्येव याग-निष्पादनद्वारा भावनासंबन्धे बाधकाभावात्तथैव प्रथमावगत भावनासंबन्धनिर्वाहाय अदृशैकहायनीवत् यागस्य पाण्डिको यागसंबन्ध एव कल्प्यते । तेन न मत्वर्थलक्षणापत्तिरित्यभि-प्रेत्य पूर्वपक्षे आद्यं विशिष्टविधिपक्षं उपपादयति—तत्र चेति ॥

(पाण्डिकोऽप्यत्र मत्वर्थलक्षणानिरासः)

नचैवं पाण्डिकान्वयवेलायामेवाश्रुतमत्वर्थव्यवहारापत्तिः; तस्यामवस्थाया श्रुतेन करणत्वेनैव यागं प्रति गुणस्यान्योप-पत्तेः । नहि तदानीं यागस्य करणत्वमस्ति, येनानाकाङ्क्षितत्वा-दन्वयो न भवेत्, अर्थाक्षिससाध्यत्वमादाय कर्मत्वात् । अतो न कथमपि मत्वर्थलक्षणाप्रसक्तिरिति पक्ष इत्यर्थः ॥

(ताण्ड्यशाखायां ज्योतिष्टोमप्रकरणानुसारेण गुणविधित्वपक्षः)

अतएव यद्यपि विशिष्टविधौ न मत्वर्थलक्षणा; तथापि एतेषा वाक्याना ताण्ड्यशाखाया ज्योतिष्टोमनन्तरमेव पा-ठात् प्रकृतज्योतिष्टोमयागानुवादेनैव द्रप्ता जुहोतीतिवत् गुण-विधानं भविष्यतीत्यभिप्रेत्य पक्षान्तरमाह—अथवेति ॥

(गुणविधित्वपक्षेऽपि विधानेनेत्यादिवार्तिकानु-सारेण मत्वर्थलक्षणापत्तिशाङ्कानिरासौ)

यद्यपि प्रकृतविधौ यागस्य करणत्वात् यथाप्राप्तस्यैवानु-वादेनेहापि कारणत्वात् गुणान्वये मत्वर्थलक्षणापत्तिः, तथापि असाधितस्य करणत्वयोगादर्शपेक्षेण साध्यत्वावगमताद्रूप्य-मादाय यागे करणत्वेन गुणस्यान्वये नानुपपत्तिः । यद्यु—‘विधाने वाऽनुवादे वा याग करणमित्यते । तत्समीपे तृती-यान्तस्तद्वाचित्वं न मुञ्चति’ इति वार्तिकं, तदुत्तरार्धात्तुरो-धात् “समे दर्शपूर्णमासाभ्या यजेते”त्यादौ यत्र तृतीयान्त-नामधेयसामानाधिकरण्यं तत्रोत्पत्तिवाक्यावगतकरणत्वस्यैवा-नुवादो नत्वर्थाक्षिससाध्यत्वमित्येतत्परम् ॥

(ज्योतिष्टोमवाक्यस्योत्पत्तिविधित्वशङ्कया प्राप्त-शाङ्कान्तरनिराकरणार्थं सोमवाक्यस्योत्पत्ति-विधित्वसमर्थनम्)

नच—प्रापकविधावपि ज्योतिष्टोमाद्युपपदसत्त्वेनेह त-

न च विनिगमनाविरहः; इतिकर्तव्यतासिधिविशेषस्यैव कर्मविधिनियामकत्वात् । नचैवं फलपदानर्थक्यम्; “सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम” इति वचनेन तस्य सर्वफलार्थत्वावगतैर्वजिपदस्य पशुफलोपधायक्यागलक्षणार्थां तात्पर्यप्राहकत्वात् । अत एव न विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदः । न चोपत्तिशिष्टसोमप्राबल्यम्; पशुकामप्रयोगविशेषपुरस्कारेण विहितस्य खनित्रादेः सामान्यविहितसोमादिबाधकत्वात् ॥

वस्तुतस्तु—प्रकृतसोमयागाभितः खनित्रादिगुण एव फलोद्देशेन विधीयते इति नृतीयः पक्षः ।

काम्यत्वादेव च नित्यसोमबाध इति प्राप्ते ब्रूमः—
नायं गुणविधिः; गौरवात् । तथाहि—सर्वत्रैव तावच्छुद्धधात्वर्थकरणकभावनाविधानादाद्यो विधिप्रकारः—
“यथाऽग्निहोत्रं जुहोती”ति । अन्योद्देशेन तद्विधिरपरः—
“यथाऽग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम ” इति । एतस्य चोद्देश्यवाचकपदान्तरसापेक्षत्वाद्दौर्बल्यम् । धात्वर्थोद्देशेनान्यकरणकभावनाविधिस्तृतीयः—“यथा दग्ना जुहोती”ति । अत्र विधेयताया धात्वर्थवृत्तित्वाभावात् पदान्तरार्थवृत्तित्वाच्च ततोऽपि दौर्बल्यम् । धातोः साधुत्वाथैत्वमङ्गीकृत्य अन्योद्देशेनान्यकरणकभावनाविधिश्चतुर्थः—यथा “दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादि”ति । अत्र धात्वर्थस्योद्देश्यत्वेनाप्यसंबन्धात्ततोऽपि दौर्बल्यम् । गुणविशिष्टधात्वर्थकरणकभावनाविधानात् पञ्चमः—यथा “सोमेन यजेते”ति । अत्र विशेषणविधिकल्पमादेराधिक्यात्ततोऽपि दौर्बल्यम् । अन्यो-

स्यापि गुणविधित्वपूर्वपक्षोदाहरणत्वात् तत्र च फलपदानुरोधात् यागस्य करणत्वे गुणस्यान्वयानुपपत्त्या मत्वर्थलक्षणापत्तिरिति—षाड्यम्; यत्रोपपदस्य गुणे निरूढत्वं कर्मणि च योगेनाप्यसंबन्धवृत्तिता, तत्र सोमेन यजेतेत्यत्राप्रसिद्धशक्त्यन्तरकल्पनापेक्षया मत्वर्थलक्षणाया लघुत्वेनाङ्गीकारात् तत्रैव कर्मोपत्तिविधित्वे बाधकाभावात् । अतस्तद्विहिते कर्मणोह युक्तो गुणविधिरित्यर्थः ॥

(उद्भिद्वाक्यस्योत्पत्तिविधित्वनिरासेन गुणविधित्वसमर्थनम्)

इतिकर्तव्येतेति ॥ कर्मविध्यभावे गुणविध्ययोगादवदयं कस्मिंश्चित्कर्मविधानेऽभ्युपगन्तव्ये ज्योतिष्टोमवाक्यसन्निधौ दीक्षणीयादिबह्विकर्तव्यताप्रान्नात् तस्याश्च कर्तव्यतालिङ्गत्वात् भूयस्त्वेनोभयश्रुतिलेनेन न्यायेन तस्यैव कर्मविधित्वमित्यर्थः ॥

(भाष्यवार्तिकघट्टानुसारेण सोमस्यापि भावनाकरणत्वेनैवान्वयनिरूपणम्)

तत्र तत्र वक्ष्यते इति । सप्तमवमाध्याययोर्यजेतेत्यभिहित इतिकर्तव्यताया धात्वर्थान्वयनिरासेनेत्यं कुर्यादिति भावनान्वयो भाष्यकृता निरस्तः । “सोमेन यजेतेत्यत्रापि तद्गता-

द्देशेन पूर्वोक्तः षष्ठः—यथा “सौर्यं चर्तं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम” इति । अयंतु सर्वदुर्बलः ।

तदेवं उद्भिद्गुणविशिष्टस्य यागस्य फलोद्देशेन विधाने षष्ठविधिप्रकाराश्रयणादतितीतव्यम्; गुणस्य यागे अस्मिन्धात्वर्थलक्षणा च । नहि भावनायां समानपदोपात्तधात्वर्थकरणकत्वावरूढ्यायां गुणस्य करणत्वं संभवति । अतस्तस्य यागान्वयावश्यकत्वे यागस्य कारकत्वात् कारकाणां च परस्परं संबन्धानुपपत्तेः सोमेन यजेतेतिवदुद्भिद्गता यागेनेति मत्वर्थलक्षणाऽऽवश्यकतीति—प्राञ्चः ॥

वस्तुतस्तु दृष्टान्तोऽपि सोमस्य करणत्वेनैव भावनायामेवान्वयस्तरत्र वक्ष्यते, युक्तश्च; एककरणावरूढेऽपि करणान्तरस्य सिद्धनिरूपितस्य प्रकारतया भावनाऽन्वयोपपत्तेः । नहि यागकरणत्वं भावनानिरूपितम्, अपि तु स्वर्गनिरूपितम् । अतश्च यथैवान्वयनिरूपितमपि तत्करणत्वं प्रकारतया भावनायामन्वेति, तथैव सोमकरणत्वमपि यागनिरूपितम् । उभयत्र तत्तन्निरूपकत्वस्य पार्थिकबोधलभ्यत्वाच्च न कोऽपि विरोध इति नास्मिन्नपि पक्षे यद्यपि मत्वर्थलक्षणा; तथापि विशेषणविधिकृतगुणयागोभयविशिष्टभावनाविधिसौर्यवमापद्यमान नापह्नातुं शक्यम् । यथाच प्राथमिकभावनासंबन्धाङ्गीकारेऽपि द्वितीयबोधवेलायां मत्वर्थकल्पना तथोक्त कौस्तुभे ।

एवं द्वितीय-नृतीययोरपि जघन्यविधिप्रकाराङ्गीकरणं दोषाय । अगत्या च दक्षिसोमादावेव तदङ्गीकृतम्, तेषां

धिकरणोक्तेन मार्गेण धात्वर्थकारकाणा अरुणिकहायन्यादिष्वत् परस्परेणासंबन्ध्य भावनासंबन्धाना उत्तरकालं परस्परोपकारित्वं । तथाच सप्तमवमाद्ययोर्यैवैश्वर्यतीति न सोमविशिष्टधात्वर्थविधानं”मित्यादिना वार्तिककारेण, आधाराग्निहोत्राधिकरणे तथा सोमतुल्यस्यायत्वात् अवघातमन्त्रस्य भावनान्वयिनो न प्रतिप्रहारमावृत्तिरित्येतत्प्रतिपादनार्थं एकादशाधिकरणे तन्मन्त्रलक्षता, तथा सप्तमे “भावनान्वयतः पक्षाध-शयोरार्थिकोन्वयः । ततः कर्मान्तरेऽज्ञाना प्राप्तिराशङ्कते ङ-त”इत्यादिना शास्त्रदीपिकाया च वक्ष्यते इत्यर्थः । एवं प्राचां मतखण्डनेन पूर्वपक्षे मत्वर्थलक्षणातापत्तिं प्रवर्धुना यत्पार्थिकबोधवेलायामपि न तदापत्तिरित्युक्तम्, तन्निरसिमुमाह—यथाचेति ॥

(पार्थिकान्वयवेलायां सोमेन यजेतेत्यत्र मत्वर्थलक्षणाऽवश्यकतानिरूपणम्)

अयमर्थः—यद्यपि सर्वकारकाणा प्रथमतो भावनयैव संबन्धः, तथापि निर्विषयकृतिसंबन्धायोगात् सोमादिगतव्यापारापेक्षाया प्राक् फलकर्मत्वयागकरणत्वगतनिरूपकापेक्षाया समानपदश्रुत्या यागे फले चैव प्रतीतेः पार्थिके फलयागयोः संबन्धे यागस्य करणतयैवावगतस्य कर्मत्वेन प्रा-

तत्रात्यन्तरूढत्वेन नामधेयत्वासंभवात्, प्रकृते तु येनैव योगेन खनित्रे प्रवृत्तिस्तेनैव योगेनोद्भिद्यते उत्पाद्यते फलमिति ह्युत्पत्त्या कर्मण्यपीति नामत्वसंभवेन द्वितीयविधिप्रकाराङ्गीकरणाह्लाघवम् । नच भिदो विदारण एव स्मृतः शक्तिः; भिदिद् इत्येव धातुपाठात्, विदारण इत्यस्य शक्यार्थमात्रोपलक्षकत्वस्य वैयाकरणसिद्धत्वात् । अतो विदारण इवोत्पादनेऽपि प्रयोगात् तुल्यवदुक्तिकात् । नच नामधेयानर्थक्यम्; संकल्पादौ सार्थकत्वात् । कश्चित् फलोप-

तीतेः खनित्रादिकारकान्तरस्य करणत्वेनैवान्वये वक्तव्ये भिन्नार्थयोः सामानाधिकरण्यानुपपत्त्या संबन्धसामान्येनान्वयार्थमश्रुतमत्वर्थकल्पनाऽऽवश्यम् । पश्चाच्चासाधितस्य यागस्य करणत्वानुपपत्ते कर्मत्वबोधे सति खनित्रादिकारकान्तरस्य भावनासंबन्धवेलाया श्रुतेन कारणत्वादिनैव विशेषणविधिकालेऽन्वयो भवति । अतः पाठिकान्वयकाले सोमवता यजेतेत्येवं मत्वर्थलक्षणाऽनिवार्या ॥

(मत्वर्थलक्षणवाविरहपक्षे सोमस्य श्रौतविनियोगोपपत्तिः)

नचैवमसन्मते सोमस्य वाक्योविनियोगोपपत्तिः; पूर्वमेव भावनासंबन्धवेलाया तत्रिवाहार्थं मत्वर्थलक्षणाङ्गीकारे तदापत्तावपि प्रथमत एव विनैव लक्षणा कारकाणा अन्योन्यसंबन्धमनाहस्य भावनान्वयस्य श्रौतत्वेन पश्चाच्च फलयागयोः पाठिकान्वयवेलाया सर्वकारकाणा मत्वर्थलक्षणया धात्वर्थसंबन्धाश्रयणे तदनापत्ते ॥

(विशिष्टविधिपक्षे मत्वर्थलक्षणोपपादनप्रकारः कौस्तुभगतः)

नच—भावनान्वयकाले करणत्वेनावगतसोमादिकरणत्वादीनां यागान्वये अनुपस्थितानां कथं यागसंबन्धप्रतीतिः ? इति—**घाच्यम्**; तस्य मत्वर्थसंबन्धसाम्यरूपेणोपस्थितत्वेनानुपपत्त्यभावात् । अथवा सोमकरणकेन यागेनेति समस्तवाक्यकल्पनया बोधस्थित्युपपत्ते । एवमहणैकवाक्येपि या अरुणा सैकहायनीत्येवं लुप्तमनुबन्तवाक्यकल्पनापि द्रष्टव्येति विशिष्टविधिपक्षे मत्वर्थलक्षणोपपत्तिरनिवार्येति कौस्तुभे उक्तमित्यर्थः ॥

(अज्ञातसन्दिग्धस्योद्भिदपदस्य यजिसमानाधिकरण्येनार्थनिर्णय इति नामत्वनिरूपणम्)

इति ह्युत्पत्त्येति ॥ उद्भिद्यते उत्पाद्यते यस्माद्यागेन फलमिति हेतोश्चिदिति फलमिति वा व्युत्पत्त्येत्यर्थः । अन्यथा कर्तारि क्रिपोऽनुशासनेन कर्मव्युत्पत्तिप्रदर्शनेत्यासन्नतत्त्वापत्ते । अयमर्थः—“पदमज्ञातसन्दिग्धं प्रसिद्धैरपृथक्श्रुति । निर्णयते निरुद्धं न सार्थादपनीयते” इति वार्तिकोफरीत्या उद्भिदादिपदानां खनित्रादौ समुदायशक्येभावात् अवयवयो-

बन्धश्च—यथा “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गाकानो यजेते”ति । कश्चिच्च गुणोपबन्धः—यथा “संस्थाप्य पौर्णमासी वैश्वधमनुनिर्वपती”ति । प्रकृते च संज्ञया भेदसिद्धिरेव प्रयोजनम् । इतरथा हि प्रकृत एव कर्मणि गुणफलसंबन्धापत्तेर्कर्मोन्तरत्वम् । नच योगस्य फलोद्भेदनकारित्वस्यातिप्रसक्तत्वादपूर्वं कर्मणि रूढिकल्पने सोमादिपदानामपि तदापत्तिः; सर्वत्र योगरूढित्वेन प्राचीनप्रयोगस्यैव कारणतायाः क्लृप्त-

गेनापि पाचकादिशब्दबल्लोके प्रयोगाभावाद्ज्ञातार्थत्वम् । यस्तु—“सुत्पत्तां वै बलस्तमसा प्रावृतो स्थापिधानमासीत्सिन् गव्यं वस्त्वन्तरासीत् देवा नाशकुवन् भेजुं ते बृहस्पतिमश्रुवन्निमा उत्त्यजेति स उद्भिदेव बलं व्यच्चावयत्” इत्यर्थवादे गोयुक्तविवारापरपर्यायबलत्वावन्द्वायस्य विदारणस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वावगमः, तस्य स्वार्थपरत्वाभावेन तादृशार्थे प्रमाणाभावात्प्रयुक्तः । तथा पिकादिशब्दप्रयोगाभावेऽप्यवयवार्थयोगमात्रे खनित्र इव यागेऽपि प्रवृत्त्युपपत्तेरक्षयिपदवत्सन्दिग्धत्वम् । अतः प्रसिद्धयजिपदसामानाधिकरण्याभिर्णयमिति ॥ उत्पादनेऽपीति । अपूर्वं वस्तुनि केनचिदुत्पादिते इदमनेनोद्भिदमिति प्रयोगादित्यर्थः ॥

(नाम्नः संकल्पदौ सार्थक्यनिरूपणम्)

संकल्पादाविति । अनुष्ठानकाले प्रयोगवित्यपेक्षितलब्धाह्यानीपयिकत्वेन सार्थक्यादित्यर्थः । यथेति । दर्शपूर्णमासपदस्य नामत्वाभावे यजिना प्रकृतत्वाविशेषेण षष्ठायाः साधारण्येन प्रयाजाद्यज्ञानामनुपपादानात् सर्वेषां फलसंबन्धापत्तिः । सति तु नामधेये षष्ठायामेव तत्सिद्धिरिति फलसंबन्धरूपं प्रयोजनं न्युत्तं वक्ष्यते इत्यर्थः । यथेति । वैश्वधवाक्ये पौर्णमासीनामधेयाभावे प्रकरणादमावासाङ्गत्वस्याप्यापत्तिर्वैश्वधस्य, तत्सत्त्वे तु वाक्येन प्रकरणवाधानं तदापत्तिरिति गुणोपबन्धः प्रयोजनमित्यर्थः । भेदसिद्धिरेवेति । एवकारेण गुणफलोपबन्धरूपप्रयोजनान्तरसंभवेऽपि संकल्पे उल्लेखवत् भेदसिद्धिरिति द्वितीयं प्रयोजनं अव्यभिचारि लभ्यते इत्यर्थः सूचितः । तेन न संकल्पोल्लेखनप्रयोजनव्यावृत्तिरिति भावः ॥

(उद्भेदनकारित्वरूपयोगार्थस्यातिप्रसङ्गशङ्का, न्यायसुधाभाष्यप्रकाशकारोक्ततत्समाधानानि)

सोमादिपदानामपीति ॥ एतेन यदत्र न्यायसुधाकृतान्यैश्च पञ्चजादिपदवदुद्भिच्छब्दस्य योगरूढिं परिकल्प्य रूढ्यवच्छेदकपञ्चवद्विधिसामर्थ्यावन्नावगतविजातीययागत्वमेव रूढ्यवच्छेदकमित्युक्तम्, तत्पश्चात्स्य प्रमाणान्तरसिद्धत्वेन रूढ्यवच्छेदकत्वकल्पनेऽपि विधिसामर्थ्यादिसिद्धे रूढ्यवच्छेदकत्वानुपपत्त्या रूढिकल्पनानुपपत्तेर्मत्वर्थलक्षणोपपत्तिभिया रूढि-

कल्पने सोमादिपदेष्वपि तदापत्तेरपेक्षयमिति सूचितम् । यदपि अतिप्रसङ्गपरिहारायै यजिसामानाधिकरण्यबलात् तद्गत-मेवोद्भेदनकर्तृत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमित्याकरणे पश्चान्तरसुक्तं, तदपि यजिपदेन विनातीययागाभिधानात्तावमात्रप्रवृत्त्युद्भेदनकर्तृत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे उद्भिच्छब्दवाच्ययागान्तरे प्रवृत्तिनिमित्तान्तरकल्पनापत्तेः तदर्थं पृथगवयवशक्यन्तरेकल्पनापत्तेरयुक्तम् ।
एतेन—यत्प्रकाशकारैर्योग्यतया एकवाक्यतया चैतद्यागजन्य-पशुफलविशेषोद्भेदकत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन यौगिकत्वान्नातिप्रसङ्गः—इत्युक्तम्; तदप्ययुक्तम्; यागान्तरे भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकल्पनापत्तेः । कर्मसामान्ये एकरूपप्रवृत्तिनिमित्तास-भवाद्तोऽतिप्रसङ्गमन्यथा परिहरति—**सर्वत्र हीति ॥**

(अर्थान्तरे प्राचीनप्रयोगाभावेनोकातिप्रसङ्ग-वारणस्य स्वाभिमतस्य निरूपणम्)

अयमर्थः—घटपदस्य घटविषयशक्तिनिश्चयाननुभवबलात्तत्र नियामकापेक्षया घटपदप्रयोगरूपव्यवहारस्य सहकारिकारणत्वं लोके क्लृप्तम् । प्रकृते चोद्भिच्छब्दस्य कर्मणि शक्ति-निश्चयार्थं प्राचीनप्रयोगस्य सहकारिकारणत्वात् यत्र यत्र तादृशप्रयोग तत्रैव शक्तिनिश्चये सत्यन्यस्य ज्योतिष्टोमादेस्तद्-भावादेव नोपस्थिति । एवंच योगेनैव निर्वाहे योगरूढिर्नाम नातिरिक्ता कल्पनीयेत्यर्थः ॥

(योगरूढ्यनङ्गीकारेऽपि पङ्कजादिशब्दस्यान्या-बोधकत्वोपपत्तिः)

एवं पङ्कजादिपदेष्वपि ज्ञेयम् । **अथवा**—पङ्कजनिकर्तृत्वस्यावयवशक्त्या बोधेऽपि तादृशशाब्दबोधं प्रति तादृशपूर्व-तरप्रयोगाभावज्ञानस्य **अथवा** पद्यविशेष्यकपूर्वतरप्रयोगत्वप्र-कारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् पदान्याविशेष्यकबोधप्र-सक्ति । अवश्यं हि पद्ये शक्तिवादिनाऽप्युक्तप्रहस्य शक्तिक-ल्पकत्वमङ्गीकृत्य तद्बहस्य निरुक्तशाब्दबोधं प्रति प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् । तद्वत्सुकप्रहस्यैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमिति सर्वत्रे-त्यनेन सूचितम् ॥

(प्राचीनप्रयोगस्य शक्तिज्ञानं प्रति सहकारित्वक-ल्पना, तन्परत्नकाराणां योगरूढिसाधनप्र-कारस्यासाङ्ग्यनिरूपणम्)

एवंच प्राचीनप्रयोगस्य शक्तिज्ञानं प्रति सहकारित्वेन यत्र नैव सहकारिकारणं, तत्र शक्तिप्रहाभावादेवेतरबोधाभावे स्थिते सति यत् समानाधिकरणे षष्ठे तन्त्रखले “यस्त्वप्रयो-गादेवाप्रयोग इति वदन्नेव पद्यादिषु रुढि नेच्छति, स वक्-व्यः उपपद्यता नाम पूर्वेपूर्वेषामप्रयोगादेजोत्तरोत्तरेषामप्रयोग, प्रतीतिस्त्वनन्यलभ्या शक्तिमेव कल्पयति । कथं खत्वशक्त्यात्पङ्कजपदात् पद्यप्रतीति । शब्दप्रतिपादितपङ्कजननक्रियायो-गवशादिति यदि ब्रूयात्, प्रतिब्रूयादेनमनैकान्तिकत्वादिति । न खलु पद्यैकान्तिक पङ्कजननम् । यतस्तन्निश्चययेत् । त-

स्माच्छब्दशक्तिरेव कल्पयितव्येति । सचेत्ब्रूयात् “सत्यं शब्दा-देव पद्यप्रतीति । स तु प्रयोगवशादेव तत्प्रत्यापयती”ति न वाचकशक्तिः कल्पनीयेति, प्रतिब्रूयादेनं कथमशक्तं प्रयोग-मात्रादेव प्रत्यापयेदिति ? प्रसङ्गो हि तथा स्यादिति सर्वं ग-वादिशब्दाः शक्तिमन्तरेणैव प्रयोगमात्रादेव स्वार्थं प्रत्यापय-न्तीति शक्यं वदितुम् ॥ इति रुढिप्रसाधनायोक्तं । तच्छक्तिं विनाऽस्माभिः प्रयोगवशादेव प्रत्यायकत्वानङ्गीकाराभासन्मते प्रसज्यते इत्यपि ध्येयम् ॥

(पङ्कजशब्दे निरूढलक्षणयाङ्गीकार इति पश्चान्तर-निरूपणम्)

यदि तु पङ्कजशब्दात् पङ्कजनिकर्तृत्वप्रकारकपद्यविशेष्यक-प्रतीतिरनुभवसिद्धेरयुच्येत, तथाप्यस्मिन् पक्षे निरूढलक्षणयैव तत्प्रतीत्युपपत्तेर्न तदसुरोधेन रुढेरवकाश इति न दोषः ॥ एवंच यज्युद्भित्पदयोः प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् नीलोत्पलयोरिव भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सत्येकार्थवृत्तित्वलक्षणस्यार्थसामानाधि-करण्यस्याप्युपपत्तिः ॥

(उद्भित्पदशक्यतावच्छेदकत्वस्य फलोद्भेदनका-रित्वेऽङ्गीकारे नामधेयानर्थक्यशङ्कासमाधाने)

नच उद्भित्पदशक्यतावच्छेदकस्य फलोत्पादकत्वस्य प-शुकामपदसमभिव्याहृताख्यातपद्यदेव पशुत्पादनहेतुना या-गेन पशुत् भावयेदिति बोधसिद्धेर्नामधेयानर्थक्यम्; पशुका-मपदावगतस्यापि फलोद्भेदनहेतुत्वस्य नामधेयेनानुवादात्, तत्फलं चेतरेव्यावृत्तिसंक्रतोऽपेक्षारहितं प्रागेवोक्तम् ॥ अतश्च यथा वाक्यान्तरसिद्धाभिदेवताकत्वात्तुवाद्दोऽभिहोत्रपदेन स-कल्पादिफलको न विरुध्यते, तथैव स्ववाक्यगतपशुकामपदा-वगतफलहेतुत्वानुवाद्दोऽपि नानुपपन्नः ॥

(संज्ञासंज्ञिसंबन्धस्याविधेयत्वनिरूपणपूर्वकं ना-मत्वेनान्वये लाघववादिनिरूपणम्)

अतएव—नामत्वे संज्ञासंज्ञिसंबन्धस्यापि विधानात् वा-क्यभेदापत्ति—**निरस्ता**; नाम्नोऽननुष्ठेयत्वेन सामानाधिक-रण्यावयवप्रसिद्धिभ्यामेव च सिद्धेस्तत्संबन्धस्याविधेयत्वेन त-दप्रसक्तं । अतएव नामधेयार्थविशिष्टायाविधानोऽपि नाम-धेयार्थस्य प्रमाणान्तरावगतत्वेन तदर्थे विशेषणविधेरकल्पना-देव विशिष्टविधित्वेऽपि सिद्धान्ते लाघवम् । पूर्वपक्षे तु गुण-वत्तद्गतलिङ्गसङ्ख्यायो विशेषणविधिकल्पनादौरेवम् । सिद्धान्ते च आख्यातोपात्तसङ्ख्यायानुवादादकतया विधेयत्वेन लाघवमिति वि-शेषः । **एतेन**—यद्यौगिकत्वपक्षोपपादनं वार्तिककारीयं प-शुकामो यजेतेत्येतावतैव सिद्धत्वात् पशुद्भेदेहेतुना पशुत् भा-वयेदिति नामधेयविधियानर्थक्यापत्तेः । औढवादमात्रमिति न्या-यसुधाकारोक्तम्—**तत् अपास्तम् ॥**

(नाम्नोऽपिधेयत्वेऽपि धात्वर्थपरिवच्छेदकतया विधुद्देशान्तरभावनिरूपणम्)

अतो नामधेयार्थस्यैव धात्वर्थपरिवच्छेदकतया आभेदादि-

साहित्यस्वै स्वरूपतः प्रमाणान्तरावगतानां त्रीक्षाख्यादीना-
मिव वा विशिष्टविधिना विधानाद्विद्युद्देशान्तर्गतेरप्युपपत्तेर्न
कापि क्षतिः । यद्यपि अज्ञातविशेषरूपज्ञापन एव परिच्छेद-
कत्वव्यवहारस्यान्यत्र दृष्टत्वात्स चेह शब्दान्तरादिप्रमाणसह-
कृतविधिनैव सिद्धेन नात्र. परिच्छेदकत्वेन प्रयोजनम्, त-
थापि ज्ञातेऽपि विशेषे कोऽसाविति जिज्ञासानिवर्तकत्वेनैव
तस्य परिच्छेदकत्वव्यवहार इति द्रष्टव्यम् ॥

(नामधेयार्थस्य प्रमाणान्तरसिद्धत्वेऽपि भेदादि-
ज्ञापकत्वेन धर्मप्रामाण्यनिरूपणम्)

नच—एवं नामधेयार्थस्य प्रमाणान्तरसिद्धत्वेनानुद्यमान-
त्वादनधिगतार्थगन्तुत्वाभावेन कथं प्रामाण्यसम्भवः ? इति—
वाच्यम्; स्वार्थानुवादकत्वेऽपि विद्वद्वाक्ययोरिवानधिगत-
भेदादिज्ञापकत्वेन तदुपपत्तेः । यत्रापि नामधेयाभावेऽप्यन-
न्यपरविधिपुनःश्रवणरूपाभ्यासादेव भेदसिद्धिर्यथा “समिधो
यजति तन्नूपातं यजती”त्यादौ तत्र भेदज्ञापकत्वाभावेऽपि
निर्धारितरूपविशेषप्रतिपत्तेर्नामधेयाधीनत्वादज्ञातार्थकत्वोप-
पत्तिः । अतो युक्तं नामधेयत्वेन धर्मं प्रामाण्यम् ॥

(पशुद्धेदनकारित्वेनोद्भिदपदस्य कर्मणि न प्रवृत्तिः
किंतु संज्ञात्वेन रूपेण संज्ञात्वप्रतिपत्त्यर्थ-
योगाश्रयणमिति सोमनाथीयाशय-
निरूपणम्)

यत्तु—वार्तिकोक्तपक्षान्तरावलम्बनेन सोमनाथेन पशुद्धे-
दनकारित्वस्य पशुकामपदवदाख्यातादेव सिद्धेर्नामधेयानर्थ-
क्यमाशङ्क्य यदि पशुद्धेदनसाधनत्वेन यागमुद्भिदपदं बोधये-
त्तदा वैयर्थ्यं स्यात्, अपितु सज्ञास्वरूपत्वेनोद्भिदनामकत्वेन यागं
प्रतिपादयति । एवं च विधिसमभिव्याहृतधातुनैव कर्मविशेष-
प्रतीतिसिद्धावपि कीदृशोऽसौ कर्मविशेष इत्यपेक्षया अस्मिन्
वाक्ये द्रव्यदेवतयोरश्रवणेन द्रव्यदेवताद्युपलक्षणेन यागविशेष-
प्रतिपादानसम्भवाद्बुद्धिनामको यागोऽयमिति तद्विशेषप्रति-
पादनपरत्वाद्बुद्धिपदस्य न वैयर्थ्यम्; उद्भिदपदं तु उद्भिदप-
देनातभिहितमपि प्रलक्षश्रुतत्वमात्रेण स्वावाच्यमन्यस्माद्भावा-
त्तैयत् विशेषणभावमनुभवति । शब्दोपस्थितस्यैवान्वयबोध-
विषयत्वमिति नियमस्तु सज्ञाशब्दव्यतिरिक्तविषयः । यद्वा—
सज्ञाशब्दानां स्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तकत्वमिति शाब्दिकोक्तरी-
त्योद्भिच्छब्दस्यैव स्वरूपबोधकत्वं सम्भवतीति न काव्यनुप-
पत्तिः । नच—एवं पशुद्धेदनकारित्वस्य वाक्यार्थप्रतीतिवि-
षयत्वाभावात् तदर्थकयोगाश्रयणवैयर्थ्यमिति—वाच्यम्; यत्रार्थं यस्य
शब्दावयवयोगादिसम्भवस्तत्रैव सज्ञात्वं ना-
न्यत्र । अतएव एतादृशशब्दस्यैव संज्ञात्वमिष्यते । अतएव
सोमादिशब्दानां सोमेन यजेतेत्यत्र न नामत्वम् । ततश्च
सज्ञात्वनिर्वाहार्थमेवोद्भिदादिशब्दानां कर्मणि योगाश्रयणमिति,
तद्वैयर्थ्यानवकाशः । अथवा उद्भिच्छब्द उद्भिच्छब्दाभि-
धेयत्वेन रूपेण लक्षणया कर्म प्रतिपादयति । सा च लक्षण

योगेन स्वाभिधेयत्वे सति प्रवर्तते नान्यथेति तदर्थं योगाश्र-
यणम् । लक्षणापि निरूढत्वात् मत्वर्थलक्षणापेक्षया ज्याय-
सीति न गुणविधिपक्षोक्तदोषप्रसङ्गः । अस्तुवा अवयवयोगं
विनापि सज्ञात्वम्, तथापि योगेनोद्भिच्छब्दस्य प्रसक्तगुणविधि-
त्वनिरासमात्रार्थमिव कर्मणि योगसाम्यप्रदर्शनार्थं योगाश्रयण-
मिति—उक्तम् ॥

(योगार्थपुरस्कारेण कस्यापि दोषस्याप्रवृत्तिरि-
त्यादिपूर्वतनमतखण्डनम्)

तत्प्रथमे पक्षे पदजन्यपदार्थोपस्थितेरेव वाक्यार्थबोधे
कारणत्वेन ह्यस्त्येह ल्यागे प्रमाणाभावादन्वया स्वर्गकामपदा-
ध्याहारस्य विश्वजिद्वान्येऽस्मिन्ने सूर्यपदपक्षेपरस्योद्देशस्याप्य-
पलापप्रसङ्गात्, द्वितीये पक्षे शाब्दिकोक्तैर्नयवयवार्थसंभ-
वस्तत्र द्विधाश्वकर्णोदिशब्दपरत्वादन्वयत्राप्रवृत्त्यर्गाख्यानां वि-
नापि द्विधादिशब्देषु सज्ञात्वदर्शनात् यत्रावयवार्थयोगसं-
भवः तत्रैव सज्ञात्वमिति नियमस्याप्रयोजकत्वेन प्रकृते योगा-
श्रयणस्य निष्फलत्वात्प्रेस्तृतीये उद्भिच्छब्दाभिधेयत्वेन रूपेण
लक्षणाश्रयणे मत्वर्थलक्षणाश्रयणेन गुणविधित्वस्य योगार्थस-
हकृतस्याप्युपपत्तेर्वैद “सोमेन यजेते”त्यादौ सर्वस्या अपि
लक्षणाया निरूढलक्षणात्वेनैवाज्ञाकारे मत्वर्थलक्षणापेक्षया उ-
द्भिच्छब्दाभिधेयत्वलक्षणाया निरूढत्वेन ज्यायस्त्वकथनस्या-
प्ययुक्तत्वादयुक्तमित्युपेक्षितं पूज्यपादैः ॥

(उद्भिदसंज्ञकेन यागेनेत्येवात्र शाब्दबोधः, संज्ञा-
बोधस्तु लक्षणेयति मतनिरूपणखण्डने)

एतेन—सम्बन्धविधायित्वेन न नात्र परिच्छेदार्थवर्णनं
युक्तम्, किंतु उद्भिदसंज्ञकेन यागेनेति प्रतीतेः सज्ञाविशिष्ट-
यागबोध एवोद्भिदपदार्थोक्तं युक्तम् । नच—एवं तर्हि
तेषामुद्भिच्छब्दस्वरूपाभिधेयत्वप्रसङ्ग इति—वाच्यम्; जा-
तिविशिष्टप्रतीतिजनकानां गवादिपदानां जातिवाचित्वसाधक-
न्यायेन सज्ञाविशिष्टप्रतीतिजनकानामप्येवा सज्ञावाचित्वाज्ञी-
कारस्थेष्टापत्तिप्रस्तात्वात् । यदि शब्दाभिहितैर्गोवादिभिस्ता-
दाभ्यादिनां सबद्धविशेष्यलक्षणासम्भवेन विशेष्यानभिधानेऽपि
सज्ञाशब्दानां शब्दमात्राभिधाने सबन्धाभावेन सज्ञाविलक्ष-
णानुपपत्तेः तद्वोद्यार्थं सन्नित्यपि शक्तिरूपनायामितिगौरवमा-
शङ्क्येत्, तदाऽस्तु सज्ञाशे लक्षणा । नच—एवं सिद्धान्तेऽपि
लक्षणायास्तुल्यत्वे किमर्थं मत्वर्थलक्षणायास्त्याग इति—वा-
च्यम्; तस्या विशिष्टविधिगौरवापादकत्वेन हेयत्वात् । अत
उद्भिदसंज्ञकत्वप्रकारकबोधजनकत्वेनैवोद्भिच्छब्दस्य परिच्छेद-
कत्वं युक्तमिति केषांचिदुक्तम्—अपास्तम्; अनवगते स-
ज्ञात्वे तादृशप्रतीतिजननासंभवात्तदवगमस्य उद्भिदाक्यात् प्राक्
मानान्तरणासिद्धेःस्यैव वाक्यस्योद्भिदा यागेनेति नाश्रो
सामानाधिकरण्यान्यबोधनेन सज्ञात्वाक्षेपकत्वे तैर्नैव प्रथ-
मजातेनान्यबोधेन वाक्यपर्यवसाने सति उद्भिदसंज्ञकेनेति
लाक्षणिकबोधाज्ञाकारस्य नियुक्तिकत्वात् । एतद्वाक्याधीन-

खेन प्रकृते तदकल्पनात् । प्रयोजनं स्पष्टम् ॥ २ ॥ १८ ॥ इति द्वितीयं उद्भिन्नमतधिकरणम् ।

(३ अधिकरणम् ।)

यस्मिन् ॥ अत्र गुण एव रूढानां “चित्रया यजेत पशु-

कामः” “पञ्चदशान्याज्यानि” “सप्तदशानि पृष्ठानि”

सिद्धिकस्य एतत्संज्ञकत्वस्य अस्मिन्नेव वाक्ये सिद्धवन्नि-
र्देशानुपपत्तेश्च । किञ्च यदि शब्देन सहार्थस्य संबन्धाभा-
वात् सङ्गिनि लक्षणाया संबन्धाहं संशिनार्थेनापि सहशब्दस्य
संबन्धो दुर्निरूप एवेति न तेन शब्दलक्षणासंबन्धः । अतो
जातिन्यायवैषम्याभावात्सहायामेव शक्तिः सङ्गिन्येव लक्षणा-
ऽऽपद्येत । अतएव सहाशब्दानां वाचकत्वमित्येवं प्रवादोऽपि
संगच्छते । तथाच “सोमेन यजेते”त्यत्रापि लाक्षणिकसामा-
नाधिकरण्योपपत्त्या किमिति विशिष्टविधिगौरवाङ्गीकरणम् ?
यदितु सङ्गिन्यपि विशिष्टशक्तिमङ्गीकृत्य मुख्यमेव सामाना-
धिकरण्यं, नैवं सोमवाक्ये सम्भवति; सोमादिपदानां रूढत्वा-
दित्युच्येत, तदा विशिष्टशक्तिरूपनागौरवापादकनामधेयत्वा-
ङ्गीकारापेक्षया यौगिकत्वेनैव नामधेयत्वं युक्तमाश्रयितुम्, उ-
द्भिस्तंज्ञकोऽयमिति व्यवहारस्य तावताप्युपपत्तेरतिप्रसङ्गपरि-
हारस्य पूर्वोक्तविधयेवोपपत्तेः रूढ्याङ्गीकारे प्रयोजनाभावात्
इति ॥

(रूढ्यैवोद्भिदा यजेतेतिसामानाधिकरण्यमिति
भाट्टालङ्कारमततत्त्वखण्डने)

यस्यु—भाट्टालङ्कारकृता साधुत्वनिर्वाहाय स्वीक्रियमाणस्य
योगस्य वाक्यान्तरे स्वानुरूपप्रतीतिजनकत्वेऽपीह रूढ्यैव या-
गीयविशेषरूपं प्रतिपादयत्युद्भिच्छब्दः, एतद्विधे प्राक् फलो-
द्भेदनकारित्वस्यानवगमेन फलोद्भेदनकारित्वप्रकारकबोधस्या-
संभवात् । नच—वैदिकं कर्म तत्फलसाधनमिति व्याप्तिब-
लादवगतं सामान्यतः फलोद्भेदनकारित्वं निमित्तीकृत्योद्भिस्त-
दप्रवृत्तिरिति—वाच्यम्; वेदविहितत्वात्मकवैदिकत्वस्येतः
प्रागसिद्धेः । नच फलसामान्यसंबन्धोऽयुद्भिद्वाक्यजप्रथम-
बोधात्प्रथम इति—युक्तम्; उद्भिस्तदपशुकामपदे अनपेक्ष्य य-
जेतेत्यस्याप्रमाणत्वात् । अतोऽत्र न योगेनोद्भिस्तदस्य यजि-
सामानाधिकरण्यम्, अपितु रूढ्यैव—इत्युक्तम् । तदपि

न; योगे स्वीक्रियमाणे क्लृप्तावयवशक्यैव तदुपपत्तौ रूढिक-
ल्पने मानाभावात्, इतरथा प्रोक्षणादिशब्दानामपि रूढिक-
ल्पनापत्तेः मत्वर्थलक्षणाभियातिरिक्तरूढिकल्पने सोमादिपदा-
नामपि रूढिकल्पनया नामधेयत्वापत्तेश्च । उक्तं च—द्विती-
याद्याधिकरणे गुरुमतखण्डने शास्त्रदीपिकायाम्—
वरं च मत्वर्थलक्षणाऽप्रसिद्धार्थकल्पनात्, इतरथा “सोमेन
यजेते”त्यत्रापि “सोमपदं नाम स्यादिति” । अत एव न यत्र
योगार्थस्यापि प्रतीतिरनुभवसिद्धा, यथा गोध्यादिशब्देषु न
गमनादे किंतु गोत्वादिजातेरेव तत्र योगस्य साधुत्वान्वा-
ख्यानमात्रार्थत्वस्वीकारेण रूढिस्वीकारेऽपि यत्र तस्या अपि
संबन्धस्तत्र तदर्थत्यागेनातिरिक्तरूढिकल्पनं निष्प्रमाणकमेव ॥

(भाविनं फलोद्भेदनकारित्वज्ञानमादायोद्भिच्छ-
ब्दस्य प्रवृत्तिनिरूपणपूर्वकं फलोद्भेदकारित्व-
प्रकारकबोधजनकत्वेनैव नाम्नः धात्वर्थप-
रिच्छेदकत्वोपसंहारः)

नच—इतः प्राक् फलोद्भेदनकारित्वबोधासंभव, अग्नि-
होत्रं जुहोतीत्येतस्मात्प्राक्कर्मस्वरूपव्याहारेण संप्रतिपन्नञ्जभा-
वस्य मन्त्रवर्णस्य प्राप्यभावेऽग्निदैवत्वव्याहारेणोऽग्निहोत्रपदादपि
तद्वोधासंभवस्य तुल्यत्वात् । अतश्च भाविनं प्रवृत्तिनिमित्त-
मादाय यथाग्निहोत्रपदस्य नामत्वमेवमिहाप्युपपद्यत एव तत् ।
अथवा—कर्मसामान्यस्यैव लोके फलजनकत्ववृत्तेः तत्सा-
मान्यगृहीतव्याप्याऽपि अवगतफलोद्भेदनकारित्वबोधोऽपि ना-
शुलभः । अतो यागावगतफलोद्भेदनकारित्वप्रकारकबोधजनक-
त्वेनैव नामधेयार्थस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्वमिति प्रायुक्तमेव
युक्तमिति—संक्षेपः । अधिकरणप्रयोजनं नामधेयप्रयोज-
नकथनेनैव सूचितम् ॥ इति द्वितीयं उद्भिदादियौगिक-
शब्दयागनामधेयताधिकरणम् ॥

(अथ चित्रादिशब्दयागनामधेयताधिकरणम्)

पूर्वाधिकरणविषयत्वाद्भाट्टतद्विषयमुदाहरति—अत्रेति । गु-
णपद्येति ॥

(उद्भिस्तत्प्रथमतस्तद्व्यपदेशविषयव्यावृत्तै-
दधिकरणाविषयविवेकः)

गुणपदे जातिक्रियायोगयोरप्युलक्षणे । तेन घृतजातिव-
चनाज्यपदस्य शरीरावयववाचककष्टृषपदस्य पवनक्रियायोगनि-
मित्तावहृष्यमानादिशब्दानामपि संग्रहः । एवकारेण कर्म-
व्यापि संबन्धवृत्तिकानां यौगिकानामनुदाहरणत्वसूचनेन पूर्वा-

धिकरणाप्रवृत्तिरुक्ता । यद्यपि पवमानशब्दः पवनक्रियाकर्तृरि-
यौगिक इति पूर्वाधिकरणविषयत्वात्त्रेहोदाहर्तुं युक्तः; तथापि
“सर्वत्र यौगिकैः शब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयते” इति न्यायेन पवन-
क्रियाकर्तृरिद्रव्य एव योगेन रूढत्वात् स्तोत्रे च पवनक्रियाक-
र्तृत्वासंभवात् उद्भिच्छब्दवदुभयत्र तुल्यवद्वृत्तित्वाभावेन ना-
मत्वानुपपत्तेर्न पूर्वाधिकरणविषयत्वमित्युदाहरणत्वोपपत्तिः ।
यद्यपि तत्प्रकृतत्वापदेशान्याययोरपि जात्यादिवचनानामेवो-
दाहरणत्वम्; तथापि यत्र तस्याययोरप्रवृत्तिस्तेषामिहोदाह-
रणत्वे कल्प्यमाने दधिसेमादिपदानामपि तस्यायाविषयाणां

“त्रिष्टुप्स्वप्नमानः” इत्यादौ चित्राऽऽज्यपृष्ठबहिष्पवमानशब्दानां गुणविधित्वं कर्मनामत्वं वेति चिन्तायां, दध्यादिवद् रूपेषु कर्मनामत्वासंभवाद् गुणविधित्वमेवेष्टम् । तत्र चित्रापदे तावत्प्रातिपदिकेन चित्रत्वं क्षीप्रत्ययेन च स्त्रीत्वं विधीयते । विधेययोश्च परस्परसाहित्यावगतेर्विधेय-

उदाहरणतापत्तिस्त्वारणाय यस्मिन्वाक्ये जातिगुणवाचकशब्दानामुपादाने सति प्रसक्तवाक्यभेदपरिहारो नामत्वेन विना न संभवति तेषामिहोदाहरणत्वम् इत्यपि हेयम् । अत एव “क्षेत्रेन्द्रियकामस्ये”ति वाक्ये वाक्यभेदसंभावनायामपि तस्य विनैव नामतया परिहर्तुं शक्यत्वान्नोदाहरणत्वम् । तथाच तत्प्रत्ययतत्त्वपदेदशान्यायाविषयाणां ज्ञात्वादावेव निरूढानां नामतामाशङ्कतप्रसक्तवाक्यभेदपरिहारवद्वाक्यगतानां शब्दानामिहोदाहरणत्वम् इति भावः । तानेव शब्दान् वाक्यगतत्वेन दर्शयति—चित्रयेति ॥

(आज्यैः स्तुवते इत्याद्युत्पत्तिवाक्यगतज्यादिपदपरित्यागेन गुणवाक्यगतस्योदाहरणत्वेन निर्वेदो निमित्तरूपम्)

यद्यपि “आज्यैः स्तुवते” “पृष्टे स्तुवते” इत्याद्युत्पत्तिवाक्यगतानामप्येषां शब्दानां विचारविषयत्वं संभवति । स्तोत्रादिसमानाधिकरणतृतीयान्तपदाभिधेयत्वेन नामताकोटे तत्र संभवोऽधिकोऽप्यस्ति, तथापि तेषामनुदाहरणत्वं स्वमेवाशङ्कानिरासव्याजिनादूर एव दर्शयिष्यतेऽतस्तान्युपेक्ष्य “यस्मिन् गुणोपदेशः” इति सूत्रावयवानुरोधेन गुणवाक्यगतानामेवोदाहरणत्वं दर्शितम् ॥

(उद्भिदधिकरणेन चित्राधिकरणस्य प्रत्युदाहरणसंगतिः)

कचिदप्यप्रसिद्धतया सन्दिग्धाथानां पदानां सामानाधिकरण्यान्नामतानिर्णय इत्येवंरूपपूर्वाधिकरणन्यायाख्येन पूर्वपक्षिप्रत्यवस्थानात्प्रत्युदाहरणरूपामनन्तरसंगतिं स्पष्टत्वादनुरक्त्वा पूर्वपक्षमाह— दध्यादिवदिति ॥

(चित्रादिपदार्थनिर्णयः)

चित्राशब्दो रूपत्वव्याप्यावान्तरजातिरूपचित्रत्वगुणत्वावच्छिन्ने गुणे रूढः । आज्यशब्दो घृतजातौ । पृष्ठशब्दः शरीरावयवजातौ । पवमानशब्दः पूर्वोक्तरीत्या द्रव्ये रूढ इत्यर्थः ॥

(चित्रत्वस्त्रीत्वोभयविधिसामर्थ्येन प्राणिद्रव्यक्यागोद्देश्यत्वावगतिनिरूपणम्)

विधेयसामर्थ्यानुरोधेनेति ॥ यथैव “यस्योभावमी अभिनिष्प्रोचते पुनराधेयस्य प्रायश्चित्ति”रिति वाक्ये हविरार्यधिकरणन्यायेन निमित्तविशेषणस्योभयत्वस्याविवक्षयान्यतराम्यनुगमनेऽपि प्रायश्चित्तप्राप्तावपि विधीयमानस्याधानास्याग्निद्वयोत्पादकत्वसामर्थ्यादेवोभयाभ्यनुगमनस्यैव निमित्तत्वान्नायतराम्यनुगमने तत्प्राप्तिरिति षष्ठे सिद्धान्तियिष्यते, तेन न्यायेन विधेययोः चित्रत्वस्त्रीत्वयोरारूप्यादिवद् द्रव्यवृत्तित्व-

सामर्थ्यानुरोधेन प्राणिद्रव्यक्यागस्योद्देश्यत्वावगते. प्रकृतानामपि “दधि मधु घृतं पयो धाना उदकं तण्डुलास्तसंसृष्टं प्राजापत्य”मित्येतद्वाक्यविहितानां यागानामुद्देश्यत्वासंभवेऽपि सर्वप्रकृतिभूतामीषोमीययागोद्देशेन सर्वपशुयागोद्देशेन वा विधीयते । नचानेकगुणविधाने वाक्यभेदः;

प्रतीत्या विधेयस्य चित्रत्वस्त्रीत्वावच्छिन्नकरणत्वस्याप्राणिनि मुख्यतया निवेशायोगाद्विधेयसामर्थ्यानुरोधेन प्राणिद्रव्यकस्यैवेहापि उद्देश्यत्वावगतेस्तदुद्देशेनैव चित्रत्वस्त्रीत्वविशिष्टकरणत्वविधानम् । अतएव—प्रकृते दध्यादियागे चित्रत्वविधाने आनर्थक्यतद्ङ्गन्यायेन दध्यादिद्रव्येषु अवताराद्विचित्रवर्णैर्दध्यादिभिर्याग इति प्रकृतयागे तद्विधानमित्यपि—निरस्तम्; पशुकामपदान्वयानुपपत्तेश्च ॥

(दधिमध्वादिवाक्ये एकयागत्वपक्षनिरासः)

यागानामिति ॥ बहुवचनेनाद्यमाद्यपदाधिकरणवार्तिकस्वारस्येन सङ्ख्याधिकरणे यो न्यायसुधाकृतैकयागपक्ष उक्तः, स निराकृतः । तस्योपपादनपूर्वकं निराकरणं च कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । अतो द्वादशाधिकरणवार्तिकोक्तोऽनेकयोगपक्ष एव श्रेयानिति सूचितम् । एवंच “प्रकरणं च बाभ्येत प्राजापत्ययागस्ये”त्येतत्सिद्धान्तवार्तिकगतं “प्रकृतो यागः फलतया विधीयत” इति शास्त्रदीपिकागतं वैकवचनं यागत्वसामान्याभिप्रायेण व्याख्येयमिति भावः ॥

(अग्नीषोमीयपशो पुंस्त्वकृष्णसारङ्गाद्यनवरोधनिरूपणपूर्वकं तत्र चित्रत्वस्त्रीत्वयोर्निवेशोपपादनं प्राचामनुरोधेन)

यद्यपि प्राणिद्रव्यक्यागस्योद्देश्यत्वम्, तथापि कथं न प्रकृतिविकृतिसाधारण्येन प्राणिद्रव्यक्यागमात्रे विधानमित्याशङ्कानिरासाय सर्वप्रकृतिभूतेत्युक्तम् । सौलस्यैकादशिनी-प्रकृतिःवेऽपि एकादशिनीनां च पशुगणप्रकृतिर्वेऽप्यग्नीषोमीयस्य “दैक्षस्य चेतरेष्वि”त्याष्टमिकन्यायात् सर्वप्राणिगणप्रकृतित्वावगमेन तत्रैव “प्रकृतो वाऽद्विरुक्त्वा”दिति तार्तीयन्यायेन निवेशो न विकल्पन्तरेष्वित्यर्थः । नच—प्राकरणिकपुंस्त्वकृष्णसारङ्गात्त्वाद्विगुणान्तरावरोधान्नाभ्याधोतयोश्चित्रत्वस्त्रीत्वयोरमीषोमीये निवेशसंभव इति—वाच्यम्; उत्पत्तिवाक्यगतपशुपदे स्त्रियामपि पशुशब्दप्रयोगेण पुंस्त्वस्याविवक्षितत्वात् । “छागस्य वपाया”मिति मन्त्रे श्रुतस्यापि पुंस्त्वसानान्तराधोतेनापि प्रत्यक्षविधिविहितेन स्त्रीत्वेनावरोधेन विकल्पनानुपपत्तेः छान्दसतया परिहर्तुं शक्यत्वात् । कृष्णसारङ्गादिविधेरपि चित्रत्वाश्रयतया पक्षप्राप्तकृष्णसारङ्गादिरुपिन्यमार्थतयापुपन्नत्वेनाविरोधोपपत्तेश्च । अतो युक्तं अग्नीषोमीये तयोर्निवेशः ॥

एवं तावत्प्राचो रीत्याऽग्नीषोमीयपशुयागमात्रे निवेश इति पूर्वपक्षमुपपाद्याधुना स्वातन्त्र्येण पक्षान्तरमाह—सर्वपशुयागेति ॥

भेदुदक्षिणेतिवदुभयविशिष्टैकारकविधानेनाव्यावभेदात् ।

(द्विरुक्तत्वाद्यभावनिरूपणपूर्वकं चित्रत्वस्त्रीत्व-
योः सर्वपशुसंबन्धनिरूपणम्)

अयं भावः—यथैवहि “आध्याव्ये” लादिसप्तदशाक्षराणां प्रजापतिसन्धानां भेष वै सप्तदश प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्’मिति विधिना साक्षाद्यज्ञमात्रोद्देशेन विधानेऽपि न प्रकृतावैव निवेश, अतिदेशात् पूर्वमुपदेशप्रवृत्तावतिदेशकल्पनस्यैवाभावेन द्विरुक्तत्वाभावात् । अत एव पणतादौ जुहुद्देशेन विधाने सति तत्प्राप्त्यर्थमतिदेशापक्षणात्तत् पूर्व प्रवृत्त्यभावेन प्राप्तिकालवैषम्यात् द्विरुक्तत्वोपपत्तिरिति वेषम् । तथैवेदापि साक्षाद्यागमात्रोद्देशेन चित्रत्वस्त्रीत्वयोर्विधाने द्विरुक्तत्वाभावात्प्रकृतिसाधारण्येन प्राणिव्यवयगमात्रोद्देशेन नायुक्त तद्विधानम् । अत एव सर्वपशुयागेषु पशोरुपदिष्टानामत्र पशुरूपद्वारसंबन्धार्थमप्यतिदेशापेक्षा ॥

(चित्रत्वस्त्रीत्वयोर्वायव्यपश्वतिरिक्तविषयत्व-
स्य कौस्तुभोकरीतिखण्डनपूर्वकं निरूपणम्)

एवं स्थिते यत्र “वायव्यश्चेत्”मित्यादौ पशोरप्यतिदेशात्तत्र द्विरुक्तत्वप्रसङ्गात्साधारण्येनैतद्विधानासम्भवेऽपि यत्रा—“भ्रैयं सवनीयं पशुमुपाकरोती”त्यादौ द्रव्यदेवतासंबन्धव्यतिरेकेण यागस्यैवास्त्रिया द्रव्योपदेशावर्थाभाव, तत्र प्रातिकालवैषम्याभावात्तादृशविकृतिसाधारण्येनैतद्विधानं नानुपपन्नमिति यत्पूज्यापदै कौस्तुभे उक्तं, तद्वायव्यवाक्येऽपि द्रव्यदेवतासंबन्धव्यतिरेकेण यागासिद्धेस्तुत्यत्वेन तत्रापि श्वेतद्रव्यसामान्यसंबन्धेनैव यागस्य कल्पनानुरोधेन श्वेतस्यैव प्रथमतो द्रव्यत्वेनान्वयस्यावश्यवक्तव्यत्वादातिदेशप्रवृत्तेः पूर्वमेवोपदेशेन चित्रत्वस्त्रीत्वयोस्तत्परिच्छेदकरत्वेनान्वयोपपत्तेः किं तच्चित्रस्त्रीरूपं श्वेतं द्रव्यमिति विशेषाकाङ्क्षैव पश्वतिदेशकल्पनात्समानमिति कथमिव युक्तमिति चिन्त्यम् । अतो वायव्यवाक्ये श्वेतमित्युत्पत्तिशिष्टं तदगुणपुस्त्वानुरोधेन चित्रत्वस्त्रीत्वयोर्निवेशो न सम्भवतीत्येव समाधेयम् ॥

(विरोधनाक्रान्तसर्वविकृतिपशुयागेषु चित्र-
त्वस्त्रीत्वयोर्निवेशोपसंहारः)

एवं चैतादृशविरोधन्तर यस्या विकृतौ तत्र निवेशासम्भवेऽपि यस्या न तत् तादृशसर्वपशुद्रव्यक्यागमात्रोद्देशेन तद्विधानमिति द्वितीयपक्षनिर्कषं । नच—ह्युत्पत्कारातिदेशप्राप्तपान्चदश्यावरोधेनानारभ्याधीतसाप्तदशस्य सर्वविकृतिषु निवेशासम्भवविहायि ह्युत्पत्कारकृष्णसारङ्गावरोधे कथं तयोर्निवेशः? इति—वाच्यम्; पूर्वोक्तीत्या विरोधाभावात्, प्रकरणानर्थात्स्य शरादेः ह्युत्पत्कारातिदेशिकबाधकत्ववदनारभ्याधीतस्यापि आनर्थक्यप्रतिहतन्यायेनातिदेशिकबाधकत्वोपपत्तेः । अन्यथा य दृष्टेतिवाक्यवगतस्य सद्यःकालत्वस्यापि

एवमाज्यपदेन घृतं घृष्टपदेन शरीरावयवः । स च सङ्ख्या-
प्राकृतत्रयहकावरोधाद्विकृतिषु निवेशानापत्तेः ॥ अतो युक्तं विकृतावपि तद्विधानम् ॥

(मेधीयागे चित्रत्वस्त्रीत्वविधिशङ्का तत्र सोमना-
धीयपरिहारतत्खण्डनादिकम्, सर्वपशुयागे-
षु तद्विधानेऽपि वाक्यभेदाभावनिरूपणम्)

ननु—यागानुवादेनोभयगुणविधाने विद्यावृत्तिलक्षणवाक्यभेदापत्तिः. अतो यत्र मेधीयागे क्लीत्वं प्राप्तं, तत्रैव चित्रत्वमात्रविधानेन तदप्रसक्तैस्तद्विकृतिमात्र एव निवेशापत्त्या नाम्नीयोमीये सर्वपशुयागे वा निवेशपूर्वपक्षो युक्तः । यत्तु अत्र स्त्रीत्वप्राप्त्या मेधीयागरूपविकृतौ तद्विधानम्, अथवा “अदिल्यं त्रयो रोहितैता” इति वाक्यविहितविकृतौ चित्रत्वप्राप्त्या स्त्रीत्वस्य विधानमिति विनिगमनविहरापदानं सोमनाधीतक्षितस्य, तदयुक्तम्, अदिति यागे उत्पत्तिशिष्टुंस्त्वावरोधे तन्निवेशासंबन्धस्यैव निषामकत्वात् । अत कथमन्मीयोमीये सर्वपशुयागे वा चित्रत्वस्त्रीत्वविशिष्टकरणत्वस्यैकस्यैकपदोपात्तस्य विधाने विद्यावृत्तेरप्रसक्तैरवाक्यभेदः? यद्यपि कारकस्यात्युत्पत्तिवाक्यादेव प्राप्तत्वात्तद्विशिष्टविषयसम्भवे तदनुवादेनोभयविधाने वाक्यभेदतादवस्थम्, तथापि तत्र द्रव्याश्रितावास्तस्या प्राप्तत्वेऽपि चित्रत्वस्त्रीत्वनिष्कणतयोरपात्तत्वेन विध्युपपत्तिः । द्रव्यगुणादीना व्यापारभेदेन स्वरूपसंबन्धविशेषरूपाणां शक्तिरूपपदार्थान्तररूपाणां वा करणताना भेदस्यावश्यकत्वात् । अत एव अनेकासामपि करणताना एकया तृतीययोपादानेन युगपदुपपत्तिरनेन वाक्यभेद इति भावः ॥

(प्रकृतौ स्त्रीत्वमात्रविधानमिति सोमानाथमत-
खण्डनपूर्वकं प्राचीनमतव्यवस्थापनम्)

यत्तु अत्र कृष्णसारङ्गत्वादिना प्रकृतौ चित्रत्वस्य प्राप्तत्वात् स्त्रीत्वमात्रविधानेनापि वाक्यभेदपरिहारसम्भवोपपादानं सोमनाथस्य, तत् चित्रत्वविषयभावे कृष्णसारङ्गत्वादिविधेरेनपेक्षितापूर्वविधित्वापत्तेस्तदपेक्षयोक्तप्रकारेण वाक्यभेदपरिहारेण चित्रत्वस्यापि विधिमङ्गीकृत्य कृष्णसारङ्गविधेरेपेक्षितनियमविधित्वस्त्रीकारस्यैव युक्तत्वेन तत्तन्निश्चित्रत्वप्राप्त्युपपादानेन वाक्यभेदपरिहारसम्भवकथनस्यायुक्तत्वादुपेक्ष्यम् । अतो विशिष्टकारकवियङ्गीकारेण प्राचामभिमत एव तत्परिहारो युक्तः ॥

(प्राचीनमतेनापि फलसंबन्धस्यापि बोधनेन वा-
क्यभेदशङ्कापरिहारपूर्वकचित्रापदगुण-
परत्वोपसंहारः)

नच—एवं फलसंबन्धस्यापि यागे विधानाद्विरुद्धविकृ-
त्यापत्तिर्वाक्यभेदो वा दुष्परिहारः इति—वाच्यम्; पशुक्रान-
पदस्य साधनभूतपश्वर्जनकामानुवादादकत्याऽविधेयत्वेन त-

विशिष्टः प्रकरणा “दाज्यैः स्तुवते” “पृष्ठैः स्तुवते” इत्येतद्वा-
क्यविहितस्तोत्राङ्गतया यथाक्रमं विधीयते । एवं त्रिवृच्छब्द-
वाच्यं त्रिमिण्डित्वव्यं पवनक्रियाविशिष्टं तथैव तद्वाक्येन
विधीयते । सर्वत्र द्रव्याणां स्तोत्रसमीपदेशो अहृष्टार्थं स्थापने-

दप्रसक्तैः । अत्र च मेषीयागे वा प्रकृते धानायागे वा चि-
त्रत्वविधानमिति प्रकारान्तरणेन पूर्वपक्षकरणं कौस्तुभे द्रष्ट-
व्यम् ॥ एवं चित्रापदस्य गुणविधिरत्वमुपपादाज्यादिपदाना
तत्परत्वमुपपादयति—एवमिति ॥

(आज्यपृष्ठवाक्ययोः पूर्वपक्षानुगुणवाक्यार्था-
नुष्ठानयोरनिरूपणम्)

अयमर्थः—आज्यपृष्ठवाक्ययोः “अस्तिभवंन्तीपर प्रथ-
मपुरुषोऽयप्रयुज्यमानोऽयस्यो” लघुशासनेनाभ्यनुज्ञातस्यासि-
धातो प्रथमपुरुषबहुवचनान्तस्याभ्याहारात्तस्य चाप्राप्तत्वेन
विधिकल्पनया पञ्चदशसङ्ख्याविशिष्टाज्यसत्ता प्रकरणास्तोत्रा-
ङ्गतया विधीयते । यद्यपि खव्यापारे विधिना पुरुषो नियु-
ज्यत इति न्यायाद्विधि पुरुषव्यापाररूपा भावनामाक्षिपति,
तस्याश्च निरवच्छिन्नाया व्यापारत्वायोगादवच्छेदकार्थापेक्षया
सत्ताया प्रयोज्यनिष्ठत्वेन पुरुषव्यापारत्वाभावादवच्छेदकत्वा-
नुपपत्तिः ; तथापि अवान्तरप्रकरणावगतस्तोत्राङ्गत्वलेन प्र-
धानदेशस्थत्वावगते तस्य च समीपस्थापनसपायत्वेन स्थाप-
नाद्व्यथास्यर्थैव तदवच्छेदकत्वं कल्प्यते । अतश्चास्मिन्
“अग्निमुपधाय स्तुवीते”तिवत् स्थापनसंपाद्यसत्ताद्वादेशाज्या-
दीनां स्तोत्रोपकारकता पृष्ठविधया न विरुध्यते, सासिद्धिकद्र-
व्यत्वाच्चाज्यादीनां स्वरूपेण संख्यान्वयायुपपत्त्या तावत्सङ्ख्या-
कामत्रभेदसाक्षेपात्पञ्चदशसकमत्रेषु घृतानि स्तोत्रानुष्ठानकाले
स्थापनीयानीत्यनुष्ठानम् । एवं पराब्रह्मसप्तदशप्राणिस्थापनेन
पृष्ठस्तोत्रं सपाय स्तोतव्यमिति ॥

(पञ्चदशाज्यविधाने स्तोमे ङविधिविरोधो-
पपादनम्)

नच “स्तोमे ङ विधिः पञ्चदशाद्यर्थे” इत्यनुशासनशिष्ट-
प्रत्ययान्तपञ्चदशादिशब्दानां स्तोत्रीयकंसङ्ख्याकृतस्तुतिसि-
ङ्ख्यावाचित्वम्, ऋनोऽपि तत्र प्रवेशे प्रयोजनाभावेनाज्यादि-
गतत्वेनापि सङ्ख्याविधानोपपत्तेः । यदि तु पक्षेकत्वाधिकरण-
पूर्वपक्षन्यायेन सङ्ख्याविशिष्टद्रव्यविधाने सङ्ख्याया अविवक्षा-
पत्तिराशङ्क्येत, तदा कौस्तुभोक्तरीत्या सङ्ख्याद्रव्योभयविशि-
ष्टस्थापनभावनाया एव स्तोत्रोद्देशेन विधानमस्त्विति । एव-
मिति ॥

(त्रिवृद्धिष्पवमानशब्दयोः त्रैगुण्यवाच्यवादि-
परत्वखण्डनपूर्वकं पवनक्रियाविशिष्टद्रव्यवा-
चित्वव्यवस्थापनम्)

अत्र प्रकाशकारैः पवमानशब्दो यौगिको विशेष्यापेक्ष-
सन् प्रकरणात् सोमेनैव विशेष्येण संबध्यते, त्रिवृच्छब्दस्तु

नैव स्तोत्रोपकारकता, उत्पत्तिवाक्येषु तु आज्यादिपदं गुण-
वाक्यप्राप्तत्वादानुवाद, स्तोत्रमात्र तु विधीयते इति प्राप्ते—
प्राप्तकर्मानुवादेन चित्रत्वस्त्रीत्वरूपानेकगुणविधाने वा-
क्यभेदान् करणत्वस्यापि पशुगतस्य प्राप्तत्वेनाविधेयत्वो-

त्तुचत्रयायुक्तमणात् स्तोत्रीयानवकवाचित्वेन त्रिवृच्चर्वशवाला-
धिकरणे स्थापितोऽपि पवमानशब्दसामानाधिकरण्यात्त्र प्रो-
त्रीयानवकवाचित्वत्वागेन त्रिवृद्धुरित्यादौ त्रैगुण्येऽपि प्रयो-
गादवयवयोगेन त्रैगुण्यार्थकत्वस्याप्यवगनेरिह त्रैगुण्यपरः ।
त्रैगुण्यं च प्रकरणाद्दशमुष्टिरिमाणसोमपरिमाणपेक्षयेति स-
दसो बहिः पवमानक्रियाविशिष्टत्रैगुणसङ्ख्यायुक्तसोमद्रव्यस्यैव
पूर्ववद्विधानमित्युक्तं तन्निरसितु त्रिमिडित्वमिति युक्तम् ।
तस्यायमर्थः—रूढ्या त्रिमिड्यपरपर्यायलतावचनत्वसंभवे
यौगिकार्थग्रहणे प्रमाणाभावः । अत एव यत्र रुढिबाधस्तत्रैवाव-
यवार्थग्रहणम् । त्रिवृद्धुरित्यादौ रज्जुसामानाधिकरण्यस्य य-
द्यपि योगेनैवोपपत्तेर्न रुढिकल्पनम्, तथापीह सापेक्षार्थग्रह-
णापेक्षया निरपेक्षार्थग्रहणमेवोक्तम् । पवमानशब्दस्य विशेष्या-
पेक्षया स्ववाक्योपात्तविशेष्यत्वाभे सभवति प्राकरणीकविशे-
ष्यकल्पनमयुक्तं च । एतेन—त्रिवृच्छब्दपवमानशब्दयोः
त्रैगुण्यवायुपरत्वमङ्गीकृत्य व्यजनादिना सदसो बहिर्वायु कार्ये
इति पूर्वपक्षेऽनुष्ठानमिति सोमनाथोपपत्त्यस्तं मतान्तरमपि
निरस्तम् ; अतो न्याययुक्ताहुदुक्तीत्या त्रिमिडित्वम्येव
पवनक्रियाविशिष्टं विधीयत इत्येव युक्तमिति ॥ पूर्वपक्षेऽपि
लाघवं दर्शयति—स्तोत्रमात्रं त्विति ॥

(आज्यैः स्तुवते इत्यादौ आज्यादिपदसार्थ-
क्यादिना पूर्वपक्षोपसंहारः)

आज्यपदं तु एकस्तोत्रसंबन्धित्वेनाज्यमन्त्रयो परस्परसं-
बन्धावगमात् स्वसंबन्धितया लक्षितमन्त्रगतकरणस्यानुवाद-
मात्रमिति भावः । यद्यपि सहाययुक्तवाक्ये विशिष्टविधिक्र-
तगौरवमधिकमस्ति, तथापि रूढ्यनुरोधेन सोमादिवाक्ये ल-
क्षणापादकविशिष्टविधेर्यङ्गीकारे तदनापादकविशिष्टविधेर-
ङ्गीकरणं नायुक्तमिति भावः ॥

(अग्नीवोमीयादौ वाक्यभेदापत्त्या पुंस्त्ववाचरोधेन
पुनः स्त्रीत्वविधानायोगाच्च चित्रत्वस्त्रीत्व-
विधानासंभवादिना सिद्धान्तोपपादनम्)

यद्यपि तृतीयोपात्तं करणत्वमात्रं विधीयते इति शक्यते
वक्तुम्, तथापि स्त्रीत्वस्य यद्वापारेण करणता तद्वापारेणैव
पुंस्त्वस्य प्रकृतौ “अजोऽमीषोमीय” इत्यादिवचनावगतपुं-
स्त्वविधिवलादेव तत्करणत्वस्य प्राप्तत्वात् चित्रयेल्यत्रैकथैव
तृतीयया करणत्वमनूद्य प्रत्ययासेन स्त्रीत्वविधिः, प्रातिपदि-
कांशयुक्त्या च तथा चित्रत्वविशिष्टकरणत्वविधिरिति विधे-
यानामेकाभिधानप्रतिपाद्यत्वाभावात् वाक्यभेदापत्तिरनिवार्यै-

भयविशिष्टकारकविध्ययोगात् “अजोऽग्नीषोमीय” इति वचनेन विहितप्रकरणिकपुंस्त्वावरोधेन स्त्रीत्वस्य विध्ययोगाच्च न गुणविधिः । अतः प्रकृतानामेव यागानां विशिष्टद्रव्यकत्वेन लक्षणया चित्रापदं नामधेयम् । दृष्टयमिप्रायेण च स्त्रीप्रत्ययः । एवमाद्यादिपदेवपि असमस्तत्वेन विशिष्टस्याव्युत्पन्नत्वात् प्राप्तसोत्रानुवादेन द्रव्यसङ्ख्याधने-

वेल्यभिप्रायेण पूर्वपक्षे वाक्यभेदमापाद्य सिद्धान्तमाह—**प्राप्तेति** ॥ अस्तुवा कथंचित् करणभेदः ; तथापि प्रकृतौ पुंस्त्वावरोधान्न स्त्रीत्वविधिसंभव इत्याह—**अग्नीषोमीय इतीति** ॥ पूर्वपक्ष्युपपादितपुंस्त्वप्रापकप्रमाणभावनिरासात् “अजोऽग्नीषोमीय” इति शाखान्तरीयवाक्योपन्यासः कृतः । एतच्च पशुकामपदानुपपत्तिप्रकृतदध्यादियागप्रकरणबाधापत्त्योरप्युपलक्षणम् । **अतएव**—मेधोयागधानायागयोरपि तद्विधानं—**निरस्तम्** । चित्रावाक्ये नामधेयत्वमुपसहरति—**अत इति** ॥

(**चित्रापदे निरूढलक्षणया नामधेयपरत्वोपपादनम्**)

नामधेयत्वपक्षे स्वतन्त्ररूढिकल्पनापत्तिं निरस्यति—**विचित्रद्रव्यकत्वेनेति** ॥ नास्याभिधिश्रावणदे रुदिरग्नीक्रियते, किन्तु चित्रद्रव्यकत्वसंबन्धेन वैदिकप्रचुरप्रयोगात् दर्शनादिपदेष्विव निरूढलक्षणेति । अत्र च न बहुद्रव्यतयैव चित्रद्रव्यकत्वं विवक्षितम्, किन्तु द्विद्रव्यतयापि । अत एव—**तैत्तिरीयशाखाया** “चित्रया यजेत पशुकाम इयं वै चित्रे”त्युपक्रम्य आत्राताना पुरोडाशाचरुद्रव्यकाणा आमेयत्वाद्गृहदिसप्तयागानां चरुपुरोडाशाद्रव्यतामात्रेणैव चित्रापदनामकत्वसिद्धिः । द्रव्यद्वयेनापि सप्रतिपन्नदेवताकत्वाभावेन पृथग्यागानामनुष्ठानेऽपि चित्रद्रव्यकत्वोपपत्ते इति भावः ॥ **स्त्रीप्रत्यय इति** ॥ एकवचनान्तस्यापि राजसूयपदस्यैव समुदायाभिप्रायेणोपपत्त्येतरदुपलक्षणम् ॥

(**पञ्चदशान्याज्यानीत्यत्र विशिष्टस्याव्युत्पन्नत्वेन वाक्यभेदापत्त्या, आज्यैः स्तुवते इत्यत्रापि आज्यानां स्तुत्यनन्वयित्वेन विशिष्टविध्यसंबन्धेन चाज्यपदानामधेयत्वव्यवस्थापनम्**)

सर्वेषां कारकाणां भावनायामेवान्वयनियमस्य समासे एकार्थाभावलक्षणसामर्थ्यापेक्षितत्वनियमानुरोधेन त्यागेन परस्परान्वयस्वीकारेऽपि तदभावे परस्परान्वयस्याव्युत्पन्नत्वेन वैशिष्ट्यायोगाद्विशिष्टविधानानुपपत्तेर्वाक्यभेदापत्तिमाज्यादिवाक्येष्वपि दर्शयति—**एवमिति** ॥ अवाक्यभेदमाशङ्कानिराकरोति—**नचेति** ॥ **घृतादीनामिति** ॥ **अयमर्थः**—शब्दैकसाध्यशुणित्प्रयोगाभिधानरूपस्तुतिं प्रति न घृतादीना करणत्वं संभवति । अत एव “सोमेन यजेते”ति व-

कगुणविधौ वाक्यभेदः । न च—उत्पत्तिवाक्य एव द्रव्यविशिष्टसोत्रविधिरतरत्र तु सङ्ख्यामात्रविधिरस्तिवति—वाक्यम् ; घृतादीनां स्तोत्रे करणत्वासंबन्धेन विशिष्टविध्ययोगात्, पञ्चदशानीत्यादितुतिगतक्रूरसङ्ख्यारूपसोमवाचि—उत्पत्त्यस्य गुणविधिर्येऽनुपपत्तेश्च । अत आज्यादिपदं वाक्यद्वयेऽपि शक्यैव स्तोत्रनामधेयम् । आज्यादिपदानामधेयस्तोत्रानु-

न्मत्वर्थलक्षणयापि नाज्यानां स्तोत्रसंबन्धः । नचाज्यानामपि सन्निधिसंस्थानमात्रेण स्मारकत्वाद्ब्रह्मधोवादिबन्धकरणत्वोपपत्तिः ; आह्वादानाख्योपाकरणे नेत्रकरादिव्यापारस्यापि लोके करणत्वदर्शनात् रथधोषस्य करणत्वसंबन्धेऽपि स्तुतावन्यत्राहृतस्य करणस्य कल्पनेऽदृष्टार्थत्वापत्तेः । नचाज्यपदेन लक्षितघृतसंबन्धमन्त्राणां तत्करणत्वोपपत्तिः ; नचैव स्थानाख्यघृतसंबन्धस्य प्रमाणान्तरेणाप्राप्तेः । प्रकाशकत्वेन च तत्संबन्धस्य प्राप्त्या तेषां विधाने प्राकरणिकमन्त्रबाधापत्तेरिति । घृतसंबन्धमन्त्राणां करणत्वे दूषणान्तरमप्याह—**पञ्चदशानीति** ॥ याह्निकानां प्रचुरप्रयोगात् स्तोत्रीयक्रमगतसङ्ख्यावाचित्वेनैवावगतस्य स्तोमशब्दस्य स्तोत्रसाधनमात्रश्रुतिसङ्ख्यापरत्वकल्पने प्रमाणाभाव इत्यर्थः ॥

(**स्तोत्रभावानुवादेन सङ्ख्याद्रव्यविशिष्टभावविधानशङ्कतत्परिहारपूर्वकाज्यवाक्यसिद्धान्तोपसंहारः**)

यद्यपि स्तोत्रभावानुवादेऽपि प्रयाजादिभावान्तरस्येवैह सङ्ख्याद्रव्यविशिष्टभावान्तरविधानेऽपि शक्यते वाक्यभेदः परिहर्तुम्, पश्चाच्च द्रव्यसङ्ख्यायोरसंगैकहायन्योरिव परस्परापेक्षया परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावकल्पनाच्च दोषः, तथापि भावनाया अवच्छेदकधात्वर्थं विना विधातुमशक्तेः सत्तायाश्च प्रयोज्यनिष्ठत्वेन प्रयोजकत्वापाररूपभावनावच्छेदकत्वासंभवात् पृथक्करणस्य सङ्ख्यासंपादकत्वेनाज्यविषयकत्वापारवायोगात् स्थापनस्य प्रकरणावगताह्वाभावोत्तरकल्पस्य व्यापारविशेषप्राद्विकथंभावाकाङ्क्षलक्षणप्रकरणेन ग्रहणस्य निर्यापारेऽसंबन्धेनाहत्वस्यैवानवगतेरन्योन्याश्रयणस्तत्वाद्युक्तमवच्छेदकत्वकल्पनमिति वाक्यभेदापत्तेः सर्वथाऽपरिहारं मत्वा सिद्धान्तमुपसहरति—**अत इति** ॥

(**शक्यसंबन्धाभावादाज्यपदे शक्तेः अन्यत्र पवमानादिपदे तत्संभवाल्लक्षणायाश्च भाष्यवार्तिकविरोधनिरूपणपूर्वकोपपादनम्**)

यतः पञ्चदशादिवाक्ये न विशिष्टविधिसंभवेऽत आज्याद्यनुवादेन व्यक्तं सङ्ख्याविधिः । स च आज्यानां प्राप्तौ संभवति । सा च प्राप्तिरूपतिवाक्ये आज्यपदस्य वाक्यभेदभिया रूढिपरित्यागेन नामधेयत्वे उपपद्यते । अतो वाक्यद्वये नामधेयमाज्यादिपदमित्यर्थः । **शक्यस्यैवेति** ॥ आज्यादिपदेऽ-

वादेन च गुणवाक्ये सर्वत्र सङ्ख्यामात्रविधिः । आज्योत्व-

शक्यसंबन्धाभावेन लक्षणाया असंभवात् स्तोत्रसामानाधिकरण्यानुपपत्त्या वाक्यभेदापत्तिभ्या अतिरिक्तरूढिकल्पनमपि न दोष इत्यर्थः । अत एव यत्र बहिष्पवमानशब्दे अन्येषां स्तोत्राणा सदोमण्डपमध्ये औदुम्बरीसंनिधावनुष्ठानेऽपि बहिष्पवमाने सदसो बहिर्भावस्यास्तावत्प्रदेशविधानेनैव प्राप्तेः पवनक्रियाश्रयसोमप्रकाशकमन्त्रकत्वसंबन्धेन अथवा—पवमानपदघटितमन्त्रसमुदायजत्वसंबन्धेन निरूढलक्षणासंभवस्तत्र नैवातिरिक्तरूढिकल्पनम् । यद्यपि भाष्यवार्तिकदौ “प्रजापतिर्देवेभ्य आत्मानं यज्ञं कृत्वा प्रायच्छते देवा अन्योऽन्यस्या आग्रायणातिष्ठन्त तानब्रवीदाजिमस्मिन्नितेति ते आजिमायन्नि”त्युपक्रमकेन यदाजिमीयुस्तदाज्यानामाज्यत्वमित्युपसंहारपरिण चार्थवादेन यज्ञमुद्दिश्य भोगार्थं स्पष्टमानेषु देवेषु सत्सु यस्मादस्मिन् यज्ञे आजि मर्यादामित गच्छतेति प्रजापतिनोके ते देवा एतानि स्तोत्राणि काष्ठां मर्यादा कृत्वा आगतास्तास्मादेतानि आज्यहृत्वादाज्यानीत्यर्थकत्वेन अवयवार्थप्रसिद्धिः प्रदर्शिता, तथापि उद्भित्पदान्वाख्यानार्थवादवदेवास्यापि स्वार्थपरत्वाभावेन तादृशयोगसत्त्वे प्रमाणाभावात् “गमेडो”रिति वत्साधुत्वान्वाख्यानमात्रार्था सती रुढेस्त्यागे आकस्मिकत्वनिरासायैव सेति प्रष्टव्यम् ॥

(आज्यैरिति बहुवचनेन गमकसहकृतेन चतुर्णां ग्रहणनिरूपणम्)

उत्पत्तिवाक्ये च बहुवचनश्रवणत्वात्सङ्ख्याया कर्मभेदमज्ञौक्याह—आज्योत्पत्तीति ॥ कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रयाणां विधानापत्तिं तदुत्पत्तराधिकरणन्यायेन परिहरति—गमकेति ॥ यथैवोत्तरा दोहयतीत्यत्र बहुवचनस्य त्रित्वे पर्यवसाने प्राप्ते “नास्यैता रात्रिं कुमारा अपि लभन्ते”इत्यर्थादारूपगमकबलात्त्रित्वाधिकसङ्ख्यापरत्वं वक्ष्यते, एवमिहापि “अन्न आ याहि वीतये” “आ नो मित्रावरुणा” “आयाहि सुधुमा हि तम्” “इन्द्राम्री आगतं सुतं” इत्युत्तरग्रन्थे बहिष्पवमानसामन्त्रयाक्यैर्वा गायत्रसाम्ना गीयमानानां चतुर्णां तृचानामात्रानरूपगमकसत्त्वात् त्रित्वाधिकचतुस्सङ्ख्यापरत्वादुवचनस्य चतुष्टुपरत्वावगमात्तेषु चतुर्षु पञ्चदशत्वसङ्ख्याविधिरित्यर्थः । एवंच आज्यपदस्युत्पत्तिवाक्यगतं चतुर्णां स्तोत्राणां नामधेयम् । “पञ्चदशान्याज्यानि” “पञ्चदशं होतुराज्यं सप्तदशं मैत्रावरुणस्यैकविंशं ब्राह्मणाच्छंसिनः पञ्चदशमच्छावाकस्ये”ति प्रकृतौ विकृतौ चतुर्वपि प्रयोगाच्च ॥

(चतुर्णां स्तोत्राणां पञ्चदशत्वसंपादनप्रकारः)

अत्र “पञ्चभ्यो हिं करोति स तिस्रिभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स तिस्रिभिः स एकया पञ्चभ्यो

स्तिवाक्ये च तस्संज्ञकानि चत्वारि स्तोत्राणि; गमकसहकृत-

हिं करोति स एकया स एकया स तिस्रिभिः” इति विदुष्टि-
ब्राह्मणे पञ्चदशसङ्ख्यासंपादकगानप्रकाराख्यविदुष्ट्यात्रानाश्रयं
सङ्ख्या बहिष्पवमाने त्रिवृत्सङ्ख्येव पृथक्त्वनिवेशिन्यपित्व-
भ्याससंपाद्यैवेति प्रष्टव्यम् ॥

(पवमाननामधेयत्वं तत्र त्रिवृत्सङ्ख्यायाः पृथक्-
निवेशाश्च)

एवं बहिष्पवमानशब्दस्यापि पूर्वोक्तरीत्या स्तोत्रनामत्वात्
तदुद्देशेन विधीयमानत्रिवृत्सङ्ख्या तु सामगाना उत्तरग्रन्थे
“उपास्यै गायता नरः” “द्विवृत्सुत्पाराचः” “पवमानस्य के-
तवे” इति तृचत्रयात्रानात् पृथक्त्वनिवेशिन्येवेति बोध्यम् ॥

(पृष्ठशब्दानामधेयत्वम् तत्पदत्वं च तत्सप्त
दशत्वसंपादनप्रकारश्च)

एवमाज्यपदस्यैव पृष्ठस्यापि गुणत्वे वाक्यभेदापत्त्योत्पत्ति-
वाक्ये रूढ्या नामधेयत्वात् “पृष्ठे स्तुवते”इत्ययमुत्पत्तिविधिः,
उत्पत्तिविधित्वेन वार्तिककृता लेखनात् तद्विधिविधेयानि
गमकसहकृतबहुवचनबलात् षट् पृष्ठानीत्याह—एवमिति ॥
अत्र “अभि त्वा शूर नोतुम्” “त्वामिद्धि हवामहे” “कया न
श्चित्र आ युवत्” “तं वो दस्स मृतीषहम्” “अभिप्रवः सु-
राधसं” “तरोभिर्वो विंदद्गुः” इति षण्णा तृचानामुत्तरग्रन्थे
आत्रानात्तेषु च क्रमेण रथन्तरबृहद्वाग्मदेव्यनौधसस्यैनाकाले-
यानां षण्णा समाख्यानात् षट्सु तेषु पृष्ठपदाभिधेषु सप्त-
दशानीति गुणवाक्ये सप्तदशसङ्ख्याविधिः । तत्रापि “प-
ञ्चभ्यो हिं करोति स तिस्रिभिस्स एकया स एकया पञ्चभ्यो
हिं करोति स एकया स तिस्रिभिः स एकया सप्तभ्यो हिं करोति
स एकया स तिस्रिभिः”रिति विदुष्ट्यात्रानात् अभ्याससंपाद्य-
त्वमेवेत्यर्थः ॥

(पृष्ठपदस्य स्तोत्रविशेषेषु रूढावप्यर्थवादाविरोधः)

यद्यपि अत्रापि “आपो वै ऋत्विग्यमाच्छेन् तासां वायुः पृष्ठे
व्यवर्तत ततो वामं वसु सन्त्यभवत्स्मिन्त्रावरुणौ पर्यपश्यता”-
मित्यादिना पृष्ठशब्दान्वाख्यानार्थोऽर्थवादः समस्ति, तथाप्येवं
आतं वयुक्चानामप पृष्ठे वायोर्विपरिवर्तनात्मकमैथुनाभिधानपु-
र्वकं वामदेव्योत्पत्तिं तत्पदनिवेशनं चोक्तत्वात् तत्पृष्ठेषु न्यदद्युपि-
त्यनेन वामदेव्यस्य पृष्ठस्तोत्रेषु निवेशमभिधान्यैतस्या योनेः
पृष्ठानि इत्यादिना पृष्ठस्तोत्रसाधनानां रथन्तरबृहद्वाग्मपैराज-
शाहुरैवताख्यानां षण्णा साम्नामुत्पत्तिं वामदेव्यादुक्त्वापि
“ता वै वामदेव्यं पुत्रा. पृष्ठानी”त्युपसंहारात् रथन्तरादिसा-
मसु पृष्ठशब्दान्वाख्यानार्थत्वेऽपि स्तोत्रनामत्वान्वाख्या-
नार्थत्वाभावात् न रूढिकल्पनार्था विरोधः । अत एव रूढि-
सिद्धं चतुर्षु पृष्ठत्वं सिद्धबलक्यैवार्थवादे पृष्ठेषु न्यदद्युपि-
त्यनेन पृष्ठपदानुवादः संगच्छते । एतेन पृष्ठाख्यरथन्तरादिषट्सामप्र-

बहुवचनेन तावत्प्रावणमात् । एवं पृष्ठोत्पत्तिवाक्येऽपि पदं । अनुष्ठेयानि तु नियतानि चत्वारि, आद्योर्द्ध्वयोर्बृहद्-

कृतित्वात् वामदेव्यादिषु पृष्ठशब्दप्रसिद्धिरिति वार्तिकोक्तिः प्रौढिवाद्मात्रमेव । तत्प्रकृतित्वेन कथंविद्वामदेव्ये पृष्ठशब्द-प्रसिद्धिसंभवेऽप्यन्यत्र तत्प्रकृतित्वाभावे “पृष्ठेभु न्यदधुरि”ति पृष्ठपदप्रयोगस्य द्रुष्यपादत्वात्, अत्रवायुमेशुनरपरीजन्यत्वस्य साक्षाद्गामदेव्य एव संभवेन तत्रैव पृष्ठत्वस्य मुख्यतयाऽङ्गी-कर्तुमुचितत्वेन तज्जन्यतया रथन्तरादिष्वेव तत्पदप्रयोगस्य गौणतोपपत्तेश्च । अतएव अस्य द्वितीयस्थाने निवेशमात्रा-भिधायित्वेऽपि न वामदेव्ये पृष्ठशब्दप्रकृतिसिद्धान्वाह्याना-र्थावैवावस्य स्पष्ट प्रतीयमाना युक्ता । तेन चात्रवायुमेशुना-ह्यस्पर्शात्पञ्चजन्यत्वस्य प्रकृतिनिमित्तात्प्रदर्शनेन स्पृश्यातो-रौणादिके धक्प्रत्यये कृते “तिथपृष्ठकृथगूथयूथप्रोथा”इतिसू-त्रेण सकारलोपे निपातिते ब्रह्मादिपृष्ठेणच शकारस्य षकारा-देशे कृते कृत्वात् पृष्ठशब्दस्य व्युत्पत्तिरुक्ता भवति । यद्यपिच पृष्ठशब्दस्थाने शक्तिरूपनामिधा रथन्तरादिषु पृष्ठस्तोत्रसा-धनत्वसंबन्धेन लक्षणैव, तथापि अन्वाह्यानवशात् निरूढ-लक्षणशास्त्रीकारेण न वैयर्थ्यमन्वाह्यानस्य । तत्फलं च “पृष्ठै-रुपतिष्ठते” इत्यत्र “उपान्मन्त्रकरणे”इति सूत्रविहित्वात्मनेपदा-वगतमन्त्रकरणत्वात्तुरोधेनाभिधानार्थावगतिः । अभिधानं च प्रति मुख्यपृष्ठस्तोत्रकरणत्वात्नोपपत्त्या लक्षणया ऋचा करण-त्वावगतावपि अर्गीताना करणत्वव्यावृत्त्या रथन्तरादिसाम-विधिरेव । अतएव रथन्तरादिसाममात्रविधानेऽपि साम्नाम-क्षाराभिव्यक्तिद्वारैव गुणाभिधानेऽपि करणत्वाद्योग्यतयैव त-दाधारगद्गारकत्वस्य प्राप्तिरपि न विरुद्धा, स्तोत्रीयसाम्न एव तृचानुकरणत्वात्तुरोधेन “यद्योन्वा”मिति वचनेनोत्तरासु तद्वि-धानेऽपि इह स्तोत्रीयत्वाभावात् नोत्तराणा प्राप्तिः । अत-“सप्तदशानि पृष्ठानि” “पृष्ठैः स्तुवते” “एकविंशं होतुः” “पृष्ठं त्रिणवं भैत्रावरुणस्य” “सप्तदशं ब्राह्मणाच्छंसिनः” “पंचदशमच्छावाकस्ये”त्यादिप्रयोगस्याज्यवदेव प्रकृतौ दर्श-नात् पृष्ठशब्दस्य माध्यन्दिनधवमानान्तरमाविषु षडसु स्तो-त्रेषु द्रव्यैव नामधेयत्वमिति सिद्धम् । यस्तु “बृहत्पृष्ठं भवति” “कथं रथन्तरं पृष्ठं” इत्यादौ होतुः पृष्ठे विशिष्य पृष्ठशब्दप्र-योगो न वामदेव्यादिषु स धने द्रव्यशब्दप्रयोगवत् अर्जुने पा-र्षशब्दप्रयोगवच्च निरूढवशादेव ज्ञेय इति न बाधकम् ॥

(पृष्ठैः स्तुवते इत्यत्र नियमेन चतुर्णामेव ग्रहणो-पपादनम्)

ननु षट्पृष्ठानि चेत् कथं चतुर्णामेवानुष्ठानम् इति ? अत आह—अनुष्ठेयानीति ॥ बृहद्ग्रथन्तरयोरिति ॥ बृह-द्रथन्तरसामपृष्ठयो “बृहद्वा रथन्तरं वा पृष्ठं भवती”तिवचनेन विकल्पविधाने सति बृहत्पक्षे द्यैतं पृष्ठं रथन्तरपृष्ठपक्षे नैधसं पृष्ठमैत्यन्तिमपृष्ठद्वयस्य व्यवस्थया विकल्पविधानान्प्रियतान्यनु-

यन्तरयोरन्ययोश्च नैधसम्यैतयोर्बचनेन विकल्पविधानात् । यथाचात्र तत्तद्द्रुषणानां निरासो मतान्तरद्रुषणानि च,

ष्ठेयानि चत्वारील्यर्थं । यथाचात्र बृहद्ग्रथन्तरयोः भेदादपूर्व-भेदे सत्यापि रथन्तरबृहद्ग्रमाणा नावसिकसर्कार्यपूर्वपक्षोत्थानं तथोपपादयिष्यते तत्रैव पूज्यपादै ॥

(द्रुषणान्तराणि तन्निरासप्रकारश्च)

ननु—प्रकृतौ पृष्ठबहुत्वे कण्वरथन्तरादेः सर्वपृष्ठेषु कौ-त्सादिवनिवेशापत्तिः । तथा “विश्वजित्सर्वपृष्ठं”इत्यत्र प्रकृ-तिप्रासपृष्ठबहुत्वेनैव सर्वपृष्ठपदानुवाद्योपपत्तिः । षाडहिकाना रथन्तरादिपृष्ठाना प्राप्तेः सप्तमे वक्ष्यमाणया असिध्यापत्तिश्ले-ष्यत आह—यथाचात्रेति ॥ “कण्वरथन्तरं पृष्ठं भवती”-त्यादिवैकृतविधौ “रथन्तरं पृष्ठं भवति बृहत् पृष्ठं भवती”ति प्रकृतरथन्तरबृहत्सामपदगतपृष्ठपदसामानाधिकरण्यतुल्यनिर्दे-शोकोवैरूपसामेत्यादिवचनविहिताना वैरूपादिसाम्ना दाशमि-कन्यायेन महेन्द्रस्तोत्रविषयत्वस्येवेहापि तद्विषयत्वोपपत्तेर्न सर्वपृष्ठेषु निवेशापत्तिः । अतएव—निरूढिवशात् प्रकृतौ कृतस्य पृष्ठपदप्रयोगस्येदमेव फलम् । एवंच कौत्सादे ताह-शतुल्यनिर्देशाभावात् न तत्रैव निवेशः । अपितु सर्वत्रैवेति नासुपपत्तिः । सर्वपृष्ठपदेनतु प्राकृतग्रहणे अनुवादात्पत्या वै-यर्थ्यापत्तेर्विधेयपरतालाभाय षाडहिकाना ग्रहणमिति “षड-हाद्वा तत्र चोदने”ति सूत्रव्याख्याने भाष्यकारेण सर्वपृष्ठपदस्य विधायकत्वलाभपुरस्कारेणैव दर्शितम् ॥

(पार्थसारथिमततद्रुषणानि)

अतएव—प्रकृतौ पृष्ठबहुत्वं नास्तीति तत्रत्यव्यवहारस्य चोदकाप्राप्तं पृष्ठबहुत्वं नास्तीत्यर्थतयोपपत्तेर्न कश्चिद्दिरोध इति । एवंस्थिते एतदोषमिधा पार्थसारथिना नेमपिकर्वा-तिक्रसारथ्येन “बृहत्पृष्ठं भवति रथन्तरं पृष्ठं भवति” इति वाक्यद्वये मुख्यमपि बृहद्ग्रथन्तरपदं स्वार्थसाधनलक्षणार्थमङ्गी-कृत्य तद्विशिष्टस्तोत्रद्वयस्यैव माहेन्द्रसंज्ञकस्य विधानात् तत्रैव पृष्ठशब्दो मुख्यः, “पृष्ठैः स्तुवते” इत्यस्य कण्वमाहेन्द्रादीना चतुर्णां स्तोत्राणां गौण्या वृत्त्या पृष्ठपदेन समुदायानुवादः । तत्प्रयोजनं “सप्तदशानि पृष्ठानि”त्यत्र पृष्ठपदेन सर्वेषां ग्रह-णात् चतुर्षु तत्संज्ञानिवेशः । उत्पत्तिवाक्ये स्तोत्रसामाना-धिकरण्याभावेऽपि पृष्ठपदस्य स्तोत्रनामतसिद्धिश्च । अन्यथा उत्पत्तिवाक्ये सामसमाभिव्याहृतस्यापि पृष्ठपदस्य गुणाभिधा-नार्थत्वसन्देहापत्तेरित्युक्तं, तदयुक्तम्; पृष्ठशब्दस्य सर्वत्र शक्त्या प्रकृत्यमानस्यान्यत्र गौणत्वकल्पने प्रमाणाभावात् । नच साममिकवार्तिककाद्युक्तगौणत्वकल्पनेन विरोधः; तथापि “पृष्ठैः स्तुवते” इति वाक्यस्योत्पत्तिविधित्वप्रदर्शनेपरतत्रत्यवा-र्तिकविरोधस्य तुल्यत्वात् । अतोऽन्यतरवार्तिकोके प्रौढवा-द्मात्रत्वेऽवश्यकत्वे यत्रैव गौणतादिदोषप्रसङ्ग आपतति त-

तानि कौस्तुभे द्रष्टव्यानि ॥ ३ ॥ १९ ॥ इति तृतीयं | चित्रानामताधिकरणम् ।

(४ अधिकरणम् ।)

तत्प्रख्यं ॥ इह रूढानां यौगिकानां च संभवप्राप्तिका-

स्यैव तत्कल्पनं युक्तम् । “बृहत्पृष्ठं भवति रथन्तरं पृष्ठं भवती”ति वाक्ययोः मुख्ये जघन्यताया मत्वर्थलक्षणाविशिष्टविधिगौरवापादिकाया अङ्गीकारे प्रयोजनाभावाच्च । अतो नेदं वाक्यं पृष्ठद्वयोत्पत्तिपरम्, अपितु माहेन्द्रस्तोत्रान्तरप्रकरणान्माहेन्द्राख्यपृष्ठद्वयानुवादेन सामद्वयविधिपरम् । अतएव जघन्ये पृष्ठपद एव स्वार्थसाधनलक्षणयात्र सामानाधिकरण्यं ज्ञेयम् । तयोरेव माहेन्द्रसङ्गकपृष्ठयोः बृहद्रथन्तर वा पृष्ठं भवतीति वचनाद्विकल्प इत्येव युक्तम् ॥

(न्यायसुधाकारमतखण्डनम्)

एतेन—“पृष्ठं स्तुवत” इत्येकस्यैव माहेन्द्राख्यपृष्ठस्तोत्रस्य विधायकं बृहत्पृष्ठं भवतीति वाक्यद्वयं पूर्ववदेवैकस्मिन् स्तोत्रे सामद्वयविधायकम् । तयोश्च सत्यन्येकपृष्ठार्थत्वे तत्तद्व्यक्राश्यावान्तरकार्यभेदाद्विकल्पापत्तौ “बृहद्वा रथन्तरं वा पृष्ठं भवती”ति वचनादेव विकल्पः । एवंच सामविधिव्यक्त्य एव पृष्ठशब्दस्य माहेन्द्रस्तोत्रपरत्वात् उत्पत्तिवाक्यगतबहुवचनान्त पृष्ठशब्द लिङ्गसमवायात् “पुरोडाशानलकुर्वि”त्यादौ पुरोडाशशब्द इव पृष्ठसमुदाये गौणः । बहुवचनस्य च प्रचयशिष्टसङ्ख्यानुवादात्त्वादविधेयत्वेन सङ्ख्यायाः समिधो यजतीति-वन्न भेदकत्वम् । अतः प्रमाणान्तरसिद्धस्तोत्रत्रयसहकृतैतद्वाक्यविहितमाहेन्द्रस्तोत्राभिप्रायं पृष्ठरिति बहुवचनम् । “सप्तदशानि पृष्ठानी”त्यत्रापि गौणमुख्यसाधारण्येन पृष्ठमात्रे सङ्ख्याविधिरिति न्यायसुधाकृतकल्पनमपि—अप्राप्तम्, गौणत्वे प्रमाणाभावात् । किञ्च सामविधिव्यक्त्ये पृष्ठपदस्य मा-

नाम“मिहोत्रं जुहोति” “आघारमाघारयति” “समिधो

हेन्द्रस्तोत्रमात्रवाचित्वे सति पृष्ठरिति बहुवचनस्यैव पाशाधिकरणन्यायेनैकत्वलक्षणयायुपपत्तौ पृष्ठपदे तत्र तत्र गौणत्वे प्रमाणाभावात्स्यैव सप्तदशसङ्ख्यासंबन्धापत्तिः ॥

(पृष्ठद्वये एव शक्तिरिति विधिरसायनमत-
खण्डनम्)

अपिच सामविधिव्यक्त्ये माहेन्द्रस्तोत्रे एव पृष्ठपदस्य शक्तिरिति निर्धारणे प्रमाणाभावः । तत्र क्रियाविशेषसामानाधिकरण्याभावेन स्तोत्रनामत्वस्यैवासिद्धौ माहेन्द्रवाचित्वस्य सुतरामनुवगतः । मम तु “पृष्ठं स्तुवते” इति स्तोत्रसामानाधिकरण्येन सर्वस्तोत्रनामत्वेऽन्वन्तरप्रकरणान्माहेन्द्रविशेषप्रतीतिमात्रे न दोषः । अपिच स्तोत्रत्रयस्य प्रापकप्रमाणाभावे तत्रचयविशिष्टसङ्ख्यानुवादायोगात् सङ्ख्याविधेयत्वान्-श्यकत्वात् पृष्ठभेदो दुर्निवारः । अतोऽन्याक्षिप्तशक्तित्वात् “पृष्ठं स्तुवते”इत्येवोत्पत्तिवाक्यं, तेन विधेयानि षट् स्तोत्राणि पृष्ठनामधेयानि नतु विधिरसायनोक्तरीत्या पृष्ठद्वय, नवापि न्यायमुधोक्तद्वैशैकमेव पृष्ठमिति । स्वमतप्रसक्तदूषण-निरासपूर्वकमतान्तरदूषणानि कौस्तुभे द्रष्टव्यानीत्यर्थः ॥

(वाक्यभेदापत्त्या चित्रादिनामधेयत्वोपसंहारः)

अतः सिद्धं गुणवाक्ये वाक्यभेदापत्त्योत्पत्तिवाक्ये बहिष्पवमानाज्यपृष्ठपदाना नामधेयत्वम् । चित्रापदंतु फलवाक्ये एव वाक्यभेदापत्त्या प्राजापत्ययागाना नामधेयमिति । प्रयोजनं पूर्वोत्तरपक्षप्रतिपादनेन स्पष्टत्वान्नोक्तम् ॥ इति तृतीयं चित्रादिपदानामधेयताधिकरणम् ॥

(संगतिनिरूपणपूर्वकविषयविवेचनम्)

गुणविधिनिरासहेतोः मत्वर्थलक्षणावाक्यभेदापत्तिरूपस्य पूर्वाधिकरणद्वयप्रतिपादितस्यात्राभावात् पूर्वपक्षोत्थानेन प्रत्युदाहरणरूपा अनन्तरसंगति स्पष्टत्वादानुक्त्वा विचारविषयीभूताना शब्दविशेषाणामुदाहरणत्वं दर्शयति—इहेति ॥

(यौगिकानां तत्प्रख्योदाहारणत्वपरवार्तिकोप-
पत्तिनिरूपणपूर्वकामावास्यादिपदविषय-
त्वनिरूपणम्)

अत्र च यौगिकानामेव मत्वर्थलक्षणापरिहारेणात्र चिन्ता, उत्तराधिकरणे तु साविध्याधिकानाम्; वाक्यभेदासम्भवादि”ति वार्तिकप्रस्थादिह यौगिकानामेवोदाहरणत्वभ्रमं व्यावर्तयितुं रूढानामित्युक्तम् । अत एव विद्वद्वाक्यादिगतपौर्णमास्यमावास्यासमिदादिशब्दानामप्युदाहरणत्वं सूचितम् । न हि तेषा मत्वर्थलक्षणापरिहारवाक्यभेदासम्भवात्प्रवेक्ष्यैनामधेयतासि-

द्धिरस्ति । अत इहैव तत्प्रख्यन्यायेन नामताप्रसाधन कर्तव्यमित्युदाहरणत्वम् । वार्तिकप्रस्थस्तु यथाकथञ्चिन्मत्वर्थलक्षणापरिहारमात्रतात्पर्यकोद्भिन्न्यायवैषम्यप्रदर्शनमात्रार्थोपयोगितया नेयः ॥

(उद्भिच्चित्रातद्व्यपदेशन्यायैस्तत्प्रख्यन्यायाग-
तार्थतानिरूपणम्)

संभवप्राप्तिकानामित्यनेन रूढेषु चित्राधिकरणतद्व्यपदेशाधिकरणविषयत्व सूचयता न्यायान्तरप्रतिपादनेन यौगिकेषु चोद्भिदधिकरणन्यायाविषयत्वेनापि पृथगधिकरणारम्भस्य वैयर्थ्यं परिहृतम् । ततश्चाधिकरणत्रयेणासंभवात्सामधेयत्वाना यौगिकाना रूढानां वा शब्दाना नामधेयत्व तत्प्रख्यशास्त्ररूपन्यायान्तरेण गुणविधित्वनिरासपूर्वकमिह साध्यत इति युक्तः पृथगरम्भ इति भावः ॥

यजति" इत्यादौ अग्निहोत्रादिपदानां गुणविभित्त्वं कर्मना-
मत्वं वेति चिन्तायां प्रसिद्धैर्गुणविभित्त्वमेव युक्तम् । न-

(तत्प्रस्थयन्यायतृतीयत्वानुपपत्तिशङ्कात-
त्परिहारौ)

नचैवं प्रत्युदाहरणत्वाविशेषात् तद्व्यपदेशाधिकरणस्य चि-
त्राधिकरणानन्तरमारम्भापत्तिः, तत्प्रस्थाधिकरणप्रत्युदाहर-
णत्वेनापि तस्यानन्तरसंगत्युपपत्तेः । न हि यत्र यस्य सं-
गतिः, तस्य तत्राभिधानमिति नियमोऽस्ति । अपितु यद्यत्रा-
भिधीयते, तत्र तस्य काचित्संगतिर्वाच्येति । तेन तत्प्रस्था-
धिकरणस्याभिधीयमानस्य सङ्गतिसद्भावात् दोषः । अतएव
—यौगिकत्वसामान्यादस्योद्भिदधिकरणानन्तरमेवारम्भप्रसंग
इति च—निरस्तम्; रूढानामप्यत्रोदाहरणत्वेन तत्सामा-
न्याच्चित्राधिकरणानन्तरमारम्भास्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । अत
पूर्वाधिकरणद्वयेन यौगिके रूढे च चिन्तिते तद्वैभयविध-
मुपस्थितमन्यतोऽसम्भवत्वात्मेवतत्कामिह प्रथमं विचार्यत इति
न काव्यनुपपत्तिः । प्रसिद्धैरिति ॥

(अग्निहोत्रपदस्य गुणे कर्मणि च तुल्यघट्टय-
भावेन गुणविधित्वव्यवस्थापनम्)

प्रवृत्तिविशेषकरत्वाद्युपलक्षणमेतत् । नचेह यौगिकेभू-
द्धिस्थायेन नामत्वाशङ्का, वक्ष्यमाणरीत्या कर्मण्यभिदेवताक-
त्वरूपवाच्ययोगस्याप्रसिद्धत्वेन गुणे कर्मणि च तुल्यवद्वृत्तिक-
त्वयोगाभावेन तद्वैभयत्वात् बहुव्रीहिसमासान्तामिहोत्रपदान्त-
र्गतामिपदस्य स्वरूपेणैव विधेयगुणसमर्पकतया गुणेऽपि यो-
गाभावः । अतः सोमादिपदवदेव प्रसिद्धादिभिर्गुणविधित्व-
मित्यर्थः ॥

(चित्राधिकरणेनाग्निहोत्रपदानामताशङ्कात-
त्समाधानम्)

मत्वर्थलक्षणाया वक्ष्यमाणबहुव्रीहन्तताश्रयणेन मत्वर्थस्य
लाभात् कर्मणोऽनुवाद्यत्वेन विशिष्टविध्याभावाच्च यौगिकेषु
सुनिरस्ततया तामनावाङ्मानन्तराधिकरणोपन्यस्तगुणविधित्व-
निरासहेतुं वाक्यभेदापत्तिमाशङ्कानिरस्तति—नचेति ॥

(अग्निहोत्रपदे व्यधिकरणबहुव्रीहिसमर्थनम्)

अत्र जुहोते"हुंपामाश्रुभसिचसिभ्यश्चमि"स्यौणादिके त्रन्प्रत्यये
कृते सार्वैधातुकार्षेधातुकयोरिति गुणे कृते होत्रशब्दव्युत्पत्तेः
होत्रशब्देन च ह्यमानद्रव्यस्योक्त्वादिर्होत्रमस्मिन्निति न
तावदग्निहोत्रपदे समानाधिकरणबहुव्रीहिसमाससंभवः । नापि
"सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहा"विति ज्ञापकबलेन कण्ठकाल इति
बदमौ होत्रमस्मिन्निति लक्षणानुगतस्य व्यधिकरणबहुव्रीहेरपि

चात्र वाक्यभेदः; विधेयानेकत्वाभावात् । अतोऽग्निहोत्र-
पदे अग्नये होत्रमस्मिन्निति व्युत्पत्त्या उपसर्जनार्थोऽग्नि-

संभवः; तस्य "यदाहवनीये जुहोती"त्यनेनैवाभ्यधिकरणत्वस्य
प्राप्तेः पूर्वपक्षासाधकत्वात् । नाप्यग्नेर्होत्रमिति षष्ठीतत्पुरुषः;
जुहोतिसामानाधिकरण्यानुपपत्तेः । संबन्धविशेषापरिहानाच्च ।
चतुर्थासमासस्यापि प्रकृतिविकारभाव एवेष्टत्वेन इहाप्राप्तेः ।
शौण्डादिगणपाठाभावाच्च न सप्तमीतत्पुरुषस्यापि संभवः ।
अतः समासान्तरासंबन्धाज्जुहोतिसामानाधिकरण्यानुपरोधेन ब-
हुव्रीहेरेव वक्तव्यत्वे लक्षणाननुगतमपि तं सिद्धान्ते भा-
ष्यवार्तिककाराभ्यामप्यङ्गीकृतं कथंचिच्छान्दसतया पूर्वपक्षे-
ऽपि स्वीकृत्य गुणविधित्वमुपपादयति—अत इति ॥

(अग्निहोत्रपदे विशिष्टपरेऽपि विशेषणमात्रस-
मर्पकत्वनिरूपणम्)

उपसर्जनार्थ इति ॥ यथैव "लोहितोष्णीषा ऋत्विजः
प्रचरन्ती"त्यन्यपदार्थभूतत्विजां प्राप्ता उपसर्जनभूतं लोहितो-
ष्णीषं विधीयते, तथैव होत्रस्य द्रव्यादेः प्राप्तत्वेन विशेषणी-
भूतार्थोऽग्निदेवतात्वं विधीयत इत्यर्थः ॥

(फलवाक्यादिना कर्मप्राप्त्यभावेन विशिष्टवि-
धिनैव पूर्वपक्षः कर्तव्य इति शङ्का)

ननु एवमत्रान्यतः कर्मप्राप्त्यभावात् तदनुवादेन गुणवि-
धिसंभवः, अतो गुणविधाविव विशिष्टविधावपि बहुव्रीहिनैव
मत्वर्थलाभाच्चित्रादिवाक्ये इव विशिष्टविधौ मत्वर्थलक्षणाया
अप्रसक्तेः विशिष्टविधिनैव गुणविधित्वपूर्वपक्षो युक्तः ।

नच—फलवाक्येन कर्मविधानम्, तथापि फलसम्बन्धस्यापि
तत्र करणे गौरवलक्षणवाक्यभेदापत्तेः । अत एव कालद्वयो-
पादानाद्यत्सायं च प्रातश्च जुहोतीत्यत्रापि न कर्मविधानम् ।
न वा गुणद्वयस्याव्याधिक्यात् "यद्मये च प्रजापतय" इत्य-
त्रापि तद्विधानम् । नच—एतद्वाक्येऽजैकगुणोपादानाद्वाक्यभे-
दानापत्तेः कर्मविधानमावश्यकमिति—वाच्यम्; एतद्वाक्य-
विहितकर्मणोऽग्नेः प्राप्तत्वेनाग्निविधानानुपपत्त्या तत्प्रस्थयशास्त्र-
ताया एव प्राप्तेः नामताया एवापत्तेः ॥

(सूर्यवाक्यविहितकर्मानुवादेनाग्निविधानासं-
भवः । तत्र सोमनाथीयमतस्त्वपडनंच)

सूर्यवाक्यविहिते च कर्मण्युत्पत्तिशिष्टसूर्यप्रजापत्यवरोधाद-
भिदेवताया निवेशासंभवाच्च । यस्तु—सोमनाथेन सूर्यवाक्ये
सूर्यसमुच्चितप्रजापतिविधानस्यैकेनैव चराब्देन लाभात् सूर्यप-
दोत्तरचकारवैयर्थ्यापर्याया सूर्यस्याप्येतद्वाक्यविहितामिसमुच्च-
यविधानादुत्पत्तिशिष्टसूर्यप्रजापत्यवरोधेऽपि कर्मण्यग्नेर्निवेशः ।
अत एव "यद्मये चे"ति वाक्यविहितकर्मण्यग्नेः प्राप्तत्वात्

द्वेषता होमे विधीयते । न च “यद्ग्नये च प्रजापतये च

परस्परसमुच्चयार्थत्वमप्याश्रितमिति—उक्तम् । तथस्तमभिव्याहृतश्रवणं तत्समभिव्याहृतसमुच्चयस्यैवेतरत्र प्रतिपादकत्वं चशब्दस्य व्युत्पत्तिसिद्धमिति सूर्यसमुच्चयस्य प्रजापतौ संभवेऽप्यग्निसमुच्चयस्य सूर्येऽसंभवादयुक्तम् । आरुण्यादिवदेकवाक्योपादानेन समुच्चयप्राप्तिद्वितीयचकारस्यैवमपि वयश्चां च । अग्निवाक्येऽपि सूर्यसमुच्चयमादाय चकारोपपत्तेः, परस्परसमुच्चयार्थत्वे मानाभावाच्च । “यत्सायं च प्रातश्च जुहोती”त्यस्य “यद्ग्नयेचे”ति वाक्यविहितकर्मणि तत्कालस्योपपत्तिशिष्टतया सायंप्रातः कालयोः समुच्चयनिवेशानुपपत्तेर्निर्विपरत्वापत्तेश्च ॥

(यत्सायमिति वाक्यविहितकर्मनुवादेन गुणविधित्वशङ्कानिरासः)

न च “यत्सायंचे”ति वाक्यविहितकर्मनुवादेनैवान्नाग्निरूपगुणविधिः, तस्य “यद्ग्नयेचे”ति वाक्यविहितकर्मोपस्थितौ प्रकरणान्तरन्यायेन कर्मान्तरविपर्ययकत्वानुपपत्तेः । गुणात्संभवेऽपि वानुपादेयगुणद्वयसांसंभवात् । समुच्चयस्यैकत्र निवेशायोगेनाग्नेयवाक्य इवाहृष्टद्वयापादककर्मद्वयविध्यापत्तेरतिगौरवापत्तेरेव नियामकत्वात् । न च सायंप्रातर्वाक्यविहितसायंप्रातः कालविशिष्टकर्मनुवादेन “यद्ग्नयेचे”ति वाक्याभ्यामग्न्यादिदेवताविधि, अनेकगुणोपादानेन विध्यावृत्तिलक्षणवाक्यभेदापत्तेः ॥

(सायंविशिष्टहोमविध्यसंभव इति प्रकाशकारमतखण्डनम्)

यत्सु—अत्र प्रकाशकारे सायंप्रातः कालविशिष्टानुवादात्तायामपि वाक्यभेदापत्तिरित्युक्तम्, तत् सायंप्रातः पदयोरव्ययत्वेन तदर्थस्य स्वसमभिव्याहृताद्यैःऽन्वयस्य व्युत्पन्नत्वेन तदप्रसक्तैरुपेक्ष्यम् ॥

(गुणविशिष्टकर्मविधिपक्षशङ्कायाः सायंयद्ग्नयेचेत्यादिवाक्यानामग्निहोत्रवाक्यशेषतोपपादनपूर्वकोपसंहारः तत्र प्रकाशमतखण्डनं च)

अतो लाघवाद्ग्निहोत्रवाक्य एव गुणविशिष्टकर्मविधिः । तत्रैव सायंप्रातर्वाक्येन सायंप्रातःकालविधि, अव्ययार्थस्य चशब्दाद्यैनाप्यन्वयस्य व्युत्पन्नत्वेन अग्निहोत्रवाक्यविहितकर्मनुवादेन सायंप्रातःकालसमुच्चयविधानेऽपि न वाक्यभेदः । अस्मै च गुणविधितयाऽग्निहोत्रपदेनानुवादात् फलनिमित्तवाक्याभ्यां फलनिमित्तसंबन्ध, “यद्ग्नयेचे”ति वाक्यविहितकर्मन्तरयोरेतद्वाक्यविहितकर्मोक्तत्वेन अफलत्वेन प्रकरणसत्त्वात् । यत्सु प्रकाशकारे विशिष्टविध्यङ्गीकारेऽपि तयोर्विशिष्टाग्न्यायेन स्वार्थत्वमुक्तम्, तदङ्गत्वस्यैव

भा० १२

सायं जुहोति” इत्यनेन तस्याः प्राप्तत्वादिवाधानम्, तत्राने-

प्रकरणादापत्तेरयुक्तम् । अतो विशिष्टविधित्वेनैव पूर्वपक्षो युक्त इत्याशङ्कामिष्टापत्त्यैव परिहरिष्यते ॥

(केवलगुणविधित्वपक्षः प्राचीनमतेनेतितन्मतरित्या यद्ग्नयेवाक्येनाग्निप्राप्तिशङ्कावाक्यभेदापत्यादिना तदपरिहारादिकं च)

तत्र प्राचा रीत्या तत्सिद्धान्त्यभिमतविधित्सितगुणप्रापकहृत्पत्प्रत्ययशास्त्रन्यायेन निराकरणपूर्वकं कर्मप्राप्तेरत्र सत्त्वात् केवलगुणविधित्वं समर्थयितुमाह—यद्ग्नयेचेति ॥ अनेन वाक्येनाग्निहोत्रवाक्यविहितकर्मनुवादेन समुच्चितयोरायमिष्टप्रजापत्योर्द्वयोरपि विधाने वाक्यभेदः । नचात्र विशिष्टैकारकविधिना स परिहर्तुं शक्यं, विभक्तिभेदेन कारकभेदात् । अत एव कारकाणां क्रियैवावन्वाक्यशब्दाद्यैः समुच्चयेऽन्वयाव्युत्पत्तेर्न कारकद्वयसमुच्चयविधानेनापि तत्परिहारः । एतेन—“अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निस्त्राहै”ति मन्त्रविनियोगान्ध्यानुपपत्तिकल्पितविधितोऽग्रे प्राप्तत्वात् समुच्चितप्रजापतिविधानात् वाक्यभेद इत्यपि—निरस्तम्; “अग्ने” इत्यस्यापि कारकत्वेन चशब्दाद्यैः अन्वयासंभवेनाग्निसमुच्चिततद्विधानानुपपत्तेः । नायमग्नये इति वाक्ये मन्त्रवर्णप्राप्तामिदेतानुवादकमग्नय इति पदमङ्गीकृत्य केवलप्रजापतिविधानाद्वाक्यभेदः, तथात्वे ब्राह्मणवाक्यगतचतुर्धन्तपदबोवितदेवतात्वविशिष्टप्रजापत्यवरुद्धे मात्रवर्णिकदेवताकर्तृत्वानुपपत्तेर्मन्त्रस्यैन्द्रीन्यायेन प्रजापतिमात्रप्रकाशकत्वापत्याऽग्नय इत्यनुवादानुपपत्तेः । सूर्यवाक्येऽपि सूर्यपदानुवादापत्या प्रजापतिमात्रविधान एकेनेव वाक्येन होमे प्रजापतिप्राप्त्युपपत्तौ वाक्यद्वयवैयर्थ्याच्च । तत्कालविशिष्टहोमोद्देशेन प्रजापतिविधाने पूर्वोक्तरीत्या विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदानुवादापत्तापि प्रजापतये जुहोतीत्येतावतापि तद्विधिसिद्धेः सायंप्रातःपदयोरपि वैयर्थ्यापत्तेश्च । अतोऽवर्यं “यद्ग्नयेचे”ति वाक्यद्वये देवताद्वयकालद्वयविशिष्टकर्मन्तरद्वयस्यैव विधेयत्वात्तद्वाक्यविहिते कर्मणि तेषां देवताप्राप्तिरिति न तत्प्रत्ययशास्त्रत्वम् । एतद्विहितकर्मद्वयस्यैव सायं च प्रातश्च जुहोतीत्यनेन समुच्चयविधिः । समुच्चितादोद्देश्यादेकमेव फलम् । अस्मिन् पक्षे कर्मद्वयस्य विशिष्टाग्न्यायेन स्वार्थत्वम् । फलवाक्यस्याग्निहोत्रपदेनानुवादासंभवाद्भिन्नेव फलवति कर्मद्वये दध्यादिवाक्यैर्न्यव्यविधिः । फलवाक्ये चैतद्धोमाश्रिताग्रे, फलार्थतया विधानमिति ज्ञेयम् ॥

(तत्प्रत्ययशास्त्राभावाद्ग्निहोत्रपदानामत्वनिरूपणम्)

अतएव—“यद्ग्नयेचे”ति वाक्यविहितकर्मणाग्रेः तत्प्रत्ययशास्त्रसत्त्वाद्ग्निहोत्रपदमस्यैव नामधेयमित्यपि—अपास्तम्, नामधेयत्वपक्षे तस्याविधेयत्वात् कर्मण एव विधेयत्वै

कगुणोपादानेन विशिष्टकर्मोन्तरविधेरावश्यकतया एतद्वाक्यविहिते कर्मणि तन्प्राप्तेरभावात् । अतो यत्र दर्वीहोमादावभेदो मन्त्रः पठितः, तादृशदर्वीहोमानुवादेन देवतामा-

वक्तव्ये तस्यापि प्राप्तेर्विधानायोगात्, कर्मोन्तरविधौ च तत्र द्रव्यदेवतास्वरूपाभावाद्वादिमानुपपत्तेः । अतश्चान्यतो देवतायाश्च प्राप्त्यावश्यमेव होत्रमित्यनुवादानुपपत्त्या नामत्वासम्भवाद्गुणविधित्वमेवेत्यर्थः ॥

(अग्निहोत्रवाक्यस्य दर्वीहोमानुवादेन गुणविधित्वनिरूपणम्)

कस्मिन् कर्मणि तर्हि गुणविधानमित्यत आह—**अतो यत्रेति ॥** दर्वीहोम इति च जुहोतिचोदानोदितानां केचुचिदानारप्रासदर्वीसबन्धाद्वैश्वदेवशब्दवचनं सर्वेषां लिङ्गसमावायेन दर्व्याप्रानात्तत्प्रत्ययान्यायेन “यदेकया जुहुयादर्वीहोमं कुर्यादि”त्यर्थवादावगतकर्मसामानाधिकरण्यासिद्धनामधेयमष्टमे साधयिष्यते । तादृशदूरस्थदर्वीहोमानुवादेनापि “यदाहवनीये-जुहोती”त्यनेन दूरस्थहोमानुवादेनाप्युपादेयाहवनीयविधिवदिहाप्युपादेयाग्निदेवताविधिरित्यर्थः । तेष्वापि येषु तद्धितेन चतुर्थ्यां वाग्निरन्या वा देवताविहिता तत्रानेनाग्निविधिनानुपपत्तेर्वैयर्थ्यपरिहारायाग्नेयो मन्त्रः पठित इत्युक्तम् । ततश्च मन्त्रवर्णकल्प्याग्निदेवताविधे पूर्वप्रवृत्त्या देवताविधि, प्रत्यक्षविधिना तल्लभे मन्त्रवर्णकतत्कल्पनानुपपत्त्यस्यान्यत्रापि दर्शनात् । अतोऽविहितदेवताकदर्वीहोमानुवादेन अग्निहोत्रपदेनाग्निदेवताविधिरिति ॥

(अग्निहोत्रवाक्ये निमित्तफलाद्यसंबन्धापत्त्या सूर्यदेवताऽसमर्पकत्वेन च दर्वीहोमसूर्यवाक्यविहितकर्मणोरनुद्देश्यत्वनिरूपणपूर्वकसायंहोमानुवादप्रकाशकारमतनिरूपणम्, तत्खण्डनं च)

यत्तु—अस्मिन् पक्षे फलनिमित्तवाक्याभ्यां दर्वीहोमाना अग्निहोत्रपदनिर्दिष्टत्वेनाग्निहोत्रपदानुवादसम्भवेऽपि दूरस्थतया विपरिद्वेतेन फलनिमित्तसंबन्ध क्रियते । नापि “यत्सूर्याय चे”ति वाक्यविहितप्रातर्होमकर्मण, तस्याग्निदेवत्वभावात् अग्निहोत्रपदेनानुवादायोगात् अतो “यदग्नेये चे”ति वाक्यविहितसायंहोमस्यैव । अत एव सायंहोमस्य फलवत्त्वेन प्रकरणात् प्रातर्होमस्य सायंप्रातश्च जुहोतीतिवाक्येनाग्नेयान्यायेन विहितकर्मद्वयस्य च सायंहोमाङ्गत्वम् । सायंप्रातश्चेति वाक्यद्वयविहितकर्मणोरेव अग्निज्योतिरिति मन्त्रविधानात्तत्रैव मन्त्रवर्णिकी देवता, नतु “यदग्नेयेचे”ति वाक्यद्वयविहितकर्मद्वये, तत्र लिङ्गादेव मन्त्रप्राप्तौ पुनर्विधानार्थक्यापत्तेरिति वाक्यव्यवस्थापनं **प्रकाशकारैः कृतम् ॥**

त्रमनेन विधीयते; वचनेन तत्प्राप्तिसंभवे मन्त्रवर्णिकविधेरकल्पनीयत्वात् ॥ विशिष्टकर्मोन्तरं वा ॥

(गुणफलसंबन्धविधित्वेन उपस्थितदर्वीहोमाश्रयत्वसंभवात् पूर्वतनप्रकाशकारमतखण्डनम्)

तदयुक्तम्; अस्मिन् पूर्वपक्षे क्वाप्यग्निहोत्रपदस्य नामत्वात्सिद्धे गुणविधित्वेनाग्निहोत्रपदेनानुवादायोगात्सायंहोमस्य “यदग्नेयेचे”ति वाक्यविहितस्य फलसंबन्धानुपपत्तेः, अग्निदेवताकत्वमात्रेणाग्निहोत्रपदस्य तत्र प्रवृत्तौ “यत्सायंचे”ति वाक्यविहितकेवलाग्निदेवत्वकर्मान्तरस्यापि तदापत्तेरङ्गत्वोच्चेरप्रयोजकत्वाच्च । परमसिद्धान्ते इव सायंप्रातर्वक्यविहितकर्मद्वये मन्त्रवर्णप्राप्ताग्निसूर्यदेवत्येऽग्निसूर्ययोः प्राप्या तत्रैव “यदग्नेयेचे”ति वाक्याभ्यामग्निसूर्यसमुच्चितप्रजापतिमात्रविधानेन वाक्यभेदाप्रसारात्, तत्र कर्मोन्तरविधिसम्भवाच्च । अतो “यदग्नेयेचे”ति वाक्यद्वयविहितकर्मद्वयस्यैव स्वर्गाधीत्य “यत्सायं चेति वाक्येन समुच्चयविधानम् । फलनिमित्तवाक्याभ्यां दूरस्थस्यापि दर्वीहोमस्य गुणविधाननुवादाद्यत्वेनोपस्थितस्याश्रयत्वोपपत्ते तदाश्रितस्याग्निहोत्रपदसमर्पिताग्निदेवतारूपगुणस्य फले निमित्ते च विधिः, **अथवा**—“यदग्नेये चे”ति वाक्यद्वयविहितहोमद्वयस्यापि प्रकरणादाश्रयत्वापत्तेस्तदाश्रितस्यैव वा गुणस्य विधानम् । **नच**—अग्निदेवत्ये प्रथमे सायंहोमे अग्ने सत्त्वेनाविरोधादाश्रयत्वसम्भवेऽपि सूर्यदेवत्ये होमे कथमग्नेर्निवेशः ? इति—**वाच्यम्;** काम्यतया अग्निदेवत्यतावाधकत्वेन निवेशोपपत्तेरित्येवं वाक्यव्यवस्था पूर्वसूचितैव युक्ता । नच “यदग्नेयेचे”ति वाक्यद्वयविहितकर्मणोर्लिङ्गादेव मन्त्रप्राप्तौ मन्त्रविनियोगविधिवैयर्थ्यम्, मिश्रलिङ्गकविनियोगविधियुद्दसप्रतिप्रसवार्थत्वेन सायंक्यात् । **अतएव**—मिश्रलिङ्गकर्मविनियोगान्नबलात्तयोरप्येतदङ्गत्वाद्गौप्या वृत्त्यैवैन्द्रीत्यायेन केवलाग्निसूर्यप्रकाशकत्वमेवेति सर्वसुखम् ॥

(विशिष्टविधित्वरूपक्षान्तरानुसरणम् । तत्रोपपत्त्यश्च)

एवं तावद्दोमानुवादेन गुणविधित्वपूर्वपक्षस्योपादितस्यापि दर्वीहोमेषु मन्त्रवर्णादाग्निप्राप्तिसंभवे ततः पूर्वप्रवृत्त्याश्रयणेऽपि फलान्तराभावात् वैयर्थ्यापत्तेरयुक्ततां मत्वा पूर्वं शङ्कितं विशिष्टकर्मोन्तरविधिमेव पूर्वपक्षे पक्षान्तरेण दर्शयति—**विशिष्टेति ॥** अस्मिन् पक्षे सर्ववाक्यव्यवस्था आशङ्क्याव्याजेनैव दर्शिता प्राक् । फलनिमित्तवाक्यगतमग्निहोत्रपदं बहुव्रीह्यन्तपदनिर्दिष्टाग्निदेवताकर्मपरिचयार्थं सत् “दर्शपूर्णमासाभ्यामिद्धा सोमेन यजेते”ति वाक्यगतसोमपदवत् गुणा-

आचारवाक्येऽपि द्वितीयान्ताधारपदेन क्षरणसमर्थमा-
ज्यादिवद्रव्यमभिधीयते । धातुना च क्षरणाख्यः संस्कार-
रस्तुद्देशेन विधीयते । अविनियुक्तस्य च संस्कारायोगात्

नुवादकमेव, नतु नामधेयम् । अस्मिन्नेव कर्मान्तरे द्ध्या-
दिवाक्यैः प्रकरणाद्रव्यविधि, अथवा—आकाङ्क्षाविशेषात्
“द्वेधा हवीश्वी”तिवद्भोमपदसङ्कोचे प्रमाणाभावादस्मिन् प्र-
धानभूते कर्मणि “यदप्रयेचे”ति वाक्यद्वयविहिते अङ्गभूते
कर्मद्रव्येऽपि च कौस्तुभोक्तरीत्या तद्विधिरित्यर्थः ॥

(कर्मद्रव्युत्पत्त्याऽऽधारपदस्य आज्यद्रव्यपर-
त्वोपपादनम्)

क्षरणसमर्थमिति ॥ तथाच “वृक्षरणदीप्त्यो”रिति
धातुपाठे पठितवृधातोराद्पूर्वकात् स्वार्थणिजन्तात् “अकर्तारि
च कारके सङ्गयामि”ति सूत्रादकर्तरीत्यनुवर्तमाने “एजि”-
त्यन्प्रत्यये कृते “णेरनिटी”ति सूत्रेण णिलोपे कृते आघार्यतेऽ-
सावाधार इति कर्मद्रव्युत्पत्त्या क्षरणसमर्थद्रव्यपरमाधारपदम्,
न तु भावव्युत्पत्त्या कर्मनामधेयम्, तथात्वे प्रवृत्तिनिमित्त-
भेदाभावेनोद्भिदादिवैम्यात्तदनुपपत्तेरित्यर्थः ॥

(द्वितीयया संस्कारकर्मणोऽपि आज्यस्य प्रकर-
णकल्पितवाक्येनोपांशुयागाङ्गत्वनिरूपणम्,
प्रकरणकल्पितवाक्यपदार्थनिरूपणं च)

आज्यादीत्यादिपदेन “चतुर्गृहीतं वा” इति वाक्यादा-
ज्यस्य प्राप्ते तत्प्रव्यशास्त्रताया निरास सूचित । एतेन (?)
प्राप्तमाज्यरूपं यत् द्रवद्रव्यं तत्परमित्यर्थः । नचैवमा-
ज्याद्यभिधानेपि तस्य द्वितीयया प्राधान्यात् विधेयत्वाभावेन
गुणविधित्वासंभवः, यदा तु भूतभाव्युपयोगाभावेन सफूना-
मिव संस्कार्यत्वानुपपत्त्या द्वितीयायास्तृतीयार्थलक्षकत्वेन त-
दुच्यते, तदा न संस्कारकर्मत्वसंभव इत्यत आह—अवि-
नियुक्तस्येति ॥ क्षरणाख्यसंस्कारस्य द्रव्यगतभूतभाव्यु-
पयोगं विनाऽनुपपत्ते “अध्वर्युं वृणीत” इत्यादाविव वि-
नियोगविधिः कल्प्यते । स च क्षरणस्य प्रकरणे आत्रानात्
प्राकरणिकापूर्वसाधनीभूतद्रव्यसंस्कारत्वेन विधानसामर्थ्यात्
कल्प्यमानः प्राकरणिकद्रव्यापेक्षयागार्थतयैव कल्पयितुं युक्त
इत्युपांशुयागाङ्गत्वमेव संभवति । ततश्च सिद्धान्त्यभिमतना-
मताविरोधेनाधारवाक्ये गुणतया निर्णान्तस्याधारपदार्थस्य क-
ल्पितवाक्येन विधानेन गुणविधित्वं नाऽनुपपन्नम् । प्रकरण-
कल्पितवाक्येनेत्यस्यायमर्थः । क्षरणस्य प्रकरणपाठक-
ल्पितविनियोगवाक्येनेति ॥

(प्राकरणिकविनियोगे शास्त्रदीपिकासूचित-
मत्त्वर्थलक्षणप्रासङ्गतभिरासिनिरूपणम्)

तेन द्रव्यस्येति कर्तव्यत्वात्त्वाभावादिदिकर्तव्यताकाङ्क्षालक्ष-

प्रकरणकल्पितवाक्येनोपांशुयागाङ्गत्वया द्रवद्रव्य विधीयते ।
“चतुर्गृहीतं वा एतदभूत् तस्याधारमाघार्ये”त्यनेन वा प्रया-
जाङ्गभूतचतुर्गृहीतरूपविशेषसमर्पणम् । सर्वथाऽऽधारपदं
द्रव्यपर न नामधेयमिति प्राप्ते—

णप्रकरणाप्राहात्वेऽपि न क्षति । तस्य च क्षरणविधेरेव स-
ंस्कारविध्यानर्थक्यमिथा प्रकरणसनाथस्योपाशुयाजोद्देशेन स-
ंस्कार्यद्रव्यविनियोगपर्यन्ततेति भावः । एवचोपाशुयाजम-
न्तरा यजती”ति उत्पत्तिवाक्यमेव प्रकरणसनाथ संस्कृताधा-
रद्रव्यविशिष्टयागविधायकमाश्रित्य मनुष्युक्तवाक्यस्यैव प्रकर-
णेन कल्पनेन मत्वर्थलक्षणपारिहारङ्कोऽपि शास्त्रदीपिकासू-
चितो नापतति, क्षरणसंस्कृतेन द्रव्येणोपाशुयाजं कुर्यादित्येवं
वैयधिकरण्येनैव वाक्यस्य कल्पनात् ॥

(सक्तुवाक्यस्याधारवाक्यवैषम्यनिरूपणम्)

नचैवं सक्तुष्वपि विनियोगकल्पनापत्ति, सक्तुना होमेन
भस्मीभावेन भाव्युपयोगित्वासंभवाद्द्विनियोगानाश्रयणेऽपि
इह क्षरणरूपस्यासाधारणस्य लोके पानीयजलादिविषयसंस्कार-
कत्वदर्शनात्तस्यैव क्लृप्तस्य प्रत्यभिज्ञायमानत्वादभिव्यक्त-
पूतीकानामिवावशिष्टस्य भाव्युपयोगित्वसंभवेन द्वितीयावला-
द्विनियोगकल्पनोपपत्तैर्वैषम्यात् । अत एव उपाशुयाजस्याने-
नैव द्रव्येण नैराकाङ्क्षाद्भौवाज्यमन्यत्रैवावतिष्ठते । अथवा
—अनेनाज्यपथः प्रयुतित्द्रव्यमात्रे विहिते “सर्वस्वा” इति
वाक्येनाज्यानुवादेन ध्रुवाधिकरणत्वविधानेऽपि न क्षति ॥

(विनियोगविधिकल्पनयोपांशुयागार्थत्वमिति
प्राचीनमतस्वारस्यनिरूपणपूर्वकपक्षान्तरा-
नुसरणम्)

एवं तावद्विनियोगविधिकल्पनयोपाशुयाजार्थत्वं प्राचा री-
त्योक्तम् । नत्वेतद्युक्तम्, विनियुक्तस्य संस्कारयोग्यता, स-
ंस्कारविधिवलाच्च विनियोगकल्पनेत्यन्योन्याश्रयापत्ते, अश्व-
र्यादेस्तु तत्तत्कर्मणि समाह्वयाकल्पितविधित एव कर्तृत्वेन
विनियोगदर्शनादध्वर्युकर्मस्य वरणसंस्कारस्य विधानद्वैषम्यम् ।
किंच प्राकरणिकप्रत्यक्षवचनेन सर्वपक्षार्थं विहितेन प्रौवाज्ये-
नैवोपाशुयाजेनैराकाङ्क्षात् तत्र विनियोगविधिकल्पनावसरः ।
यत्तु—ध्रुवाधिकरणत्वमात्रविधानमुक्तं, तदाज्यमात्रोद्देशेन
तद्विधानेऽलङ्घनार्थाज्येऽपि तदापत्तेः यजतिविशेषणत्वे वि-
शिष्टोद्देशापत्तेर्युक्तम् । अतः तत्र ध्रुवाधिकरणकाज्यग्रहण-
भावनाविधानमेव यत्रोद्देशेन युक्तम्, नोपाशुयाजार्थत्वं इत्य-
परितुष्य पक्षान्तरमाह—चतुर्गृहीतं वेति ॥

(पक्षान्तरस्य सिद्धान्तासिद्धिमात्रोपयो-
गितयोपसंहारः)

अयमर्थः—“आधारमाधारयती”त्यनेन क्षरणसमर्थद्र-
व्यैकदेशसंस्कारत्वेन क्षरणे विहिते किं तद्रव्यमिति विशेष-

मन्त्रवर्णकल्पविधिनेव देवताप्राप्तिरसम्भवे अस्य पूर्वप्र-
चुर्या विशिकल्पकत्वे वैकल्यापत्ते. अभ्युदयशिरस्कत्वस्य
च सम्भवति प्रथमविध्यापादकधात्वर्थविधावन्याय्यत्वात्
तावद्दवीहोमानुवादेन देवताविधिः । नापि विशिष्टकर्मा-
न्तरविधिः, “अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरितिः स्वाहेति सायं जुहोति
सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातर्जुहोती”ति
वचनविनियुक्तमन्त्रवर्णनैव देवताप्राप्तेः, “यद्ग्रमे च प्रजा-

जिज्ञासाया चतुर्गृहीतमिति विशेषसमर्पणमात्रमात्रेयं चतुर्धा-
करोतीतिवत् क्रियते । एवंच सरकार्यस्य विनियोगापेक्षायाम्
नाहूतोपाशुयाजार्थता कल्या, अपितु “चतुर्गृहा गृह्णाति
प्रयाजोभ्यस्तत्” इति वाक्यत एव प्रयाजार्थतेति लाघवम् ।
“इन्द्र ऊर्ध्वो अश्वर स दिविस्पृश”इत्याधारमाधारयतीत्यनेन तु
मन्त्रमात्रं क्षरणाहृतया रथघोषादिवत् स्मारकत्वेन विधीयते
इति नदोषः इति ॥

(आधारवाक्ये नामधेयत्वे वैयर्थ्यं अग्निहोत्रवा-
क्ये द्वितीयानुपपत्तिश्चेति निरूपणम्)

एवं चास्मिन् पक्षे गुणविधित्वासम्भवेऽपि सिद्धान्त्यभिमत-
नामातामिरोधेनैवाधारपदं गुणपरमात्रमित्येतावतापि सिद्धा-
न्तासिद्धिं सर्वथापदेन सूचयन्नाधारवाक्ये पूर्वपक्षसुपसहरति
—सर्वथेति ॥ कर्मनामधेयत्वे आधारे पृथक्सकल्पाभावे-
नोल्लेखविशेषप्रयोजनासंभवात् वैयर्थ्यम् । कथञ्चिदग्निहोत्र-
पदे तत्संभवेऽपि उभयत्रोत्पत्तिवाक्ये कर्मणः करणत्वाद्भि-
तीयानुपपत्तिरपि सर्वथापदेन सूचिता ॥

(सोमनाथमतस्त्रण्डनपूर्वकं साम्नाय्योद्देशेन सं-
स्कारविधानमिति पक्षान्तरस्य निरूपणम्)

वस्तुतस्तु—साम्नाय्ययागीयपयस एवाधारपदेनानुवा-
दसम्भवे तदुद्देशेनैवात्र संस्कारविधानमित्यपि शक्यते पूर्वपक्षे
षक्तुम् । यत्तु—अत्र साम्नाय्यादिद्रव्यस्याधारपदेन विधाना-
दाधारपदेनानुवादासंभव इति न्यायसुधास्वारास्येन—सोम-
नाथेनोक्तम्, तदाधारपदस्य पूर्वपक्षे रूढत्वाङ्गीकारायोगे-
नाप्रकृताव्यपय परत्वेनेव साम्नाय्यपर. परत्वेनापि अनुवादस-
म्भावपुद्गल्यम् । अतः साम्नाय्यपरत्वेनापि गुणपरत्वसम्भवेन
नामातानिधेयोपपत्तेरित्यपि सुवचमिति । एवं विद्वद्भाष्यगत-
यो रूढयोरपि पौर्णमास्यमावास्यापदयो गुणपरत्वोपपादनं
कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ॥

(अग्निहोत्रवाक्ये गुणगुणविशिष्टकर्मान्तररथोर्वि-
धानासंभवनिरूपणम्)

अग्निहोत्रपदे तावद्गुणविधित्वासंभवपूर्वकं नामधेयत्वसि-
द्धान्तमाह—मन्त्रवर्णकल्पयेति । व्याख्यातपूर्वमेतत् ।
नापीति । अत्रच न्यायसुधाकृता सोऽन्यत् एव प्राप्ते “य-
द्ग्रमेचे”ति टुटीकयामुक्तत्वादिहापि देवताव्यवस्थापरैव वा-

पतये च साय जुहोति यत् सूर्याय च प्रजापतये च प्रात-
रित्यत्र तु लाघवात् सायप्रातःकालीनदेवतासमुच्चयविशि-
ष्टप्रजापतिमात्रविधानम् । अतएव यथैव केवलदेवत्वमन्त्र-
लिङ्गवशेन केवलयोर्देवतात्वं, तथा “अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः
सूर्यः स्वाहेति सायं जुहोति सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिरग्निः
स्वाहेति प्रातरिति”मिश्रलिङ्गकमन्त्रवर्णानिमश्रयोरपि तत् ।
अतश्च “यद्ग्रमे चे”ति वाक्यस्थासिसूर्यपदं सायंप्रातःका-

वये वाक्यान्तरप्राप्त कालोऽनूयत इत्याधाराग्निहोत्राधिकरणे
वक्ष्यमाणत्वाद्ग्रमाग्ये “यद्ग्रमे चेल्य”स्यैवाग्निप्रापकत्वेनोप-
न्यस्तत्वात् “यद्ग्रमेचे”ति ब्राह्मणवाक्यादेवाग्निप्राप्तिरुक्ता,
तन्निरासायाधाराग्निहोत्राधिकरणवार्तिकोक्ता मान्त्रवर्णिकीम-
ग्निप्राप्तिमाह—अग्निर्ज्योतिरिति ॥ तदुपादानपूर्वकनिरा-
सप्रकारथैवकारेण सूचित कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ॥

(यद्ग्रमेचेत्यस्य देवतासमर्पकत्वशङ्कातत्परिहा-
रादिपूर्वकमान्त्रवर्णकदेवताप्राप्तिनिरूपणम्)

ननु—कथं यद्ग्रमेचेति वाक्याभ्या चतुर्थ्या प्रजापते-
र्देवतात्वस्य प्रत्यक्षत एव विधानेन नेराकाङ्क्षे सति मन्त्रव-
र्णकल्पविधिनाऽग्नेर्विधानं युज्यते । कल्पकत्वेऽपि वा चतु-
र्थ्यां बलवत्त्वेनाग्निदेवतावाग्य एव प्रसज्यते इत्याशङ्कानिरासा-
याह—यद्ग्रमेचेति ॥ यद्यप्यग्रय इति चतुर्थ्यात्कारकस्य
न चार्थेऽन्वयसम्भव, तथापि “अग्रय” इति पदस्य वक्ष्य-
माणरीत्योपलक्षकत्वेनानुवादकत्वात्तत्समभिव्याहारस्य ता-
त्पर्यग्राहकत्वकल्पनया अधोत्तत्समुच्चयसिद्धेन चशब्दस्थानान-
न्वय इति सायंप्रातःकालीनदेवतासमुच्चयविशिष्टत्वेन सू-
चितम् ॥

(प्रजापतिदेवतयाग्निवाधशङ्कापरिहारौ)

एतेन—पूर्वप्रवृत्ताग्निविधिमपेक्ष्य विधीयमान प्रजापतिः
उत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्धे उत्पत्तिशिष्ट इव नातिदेशं लभते अग्रेः
प्रजापति प्रति शेषत्वापत्तिश्चेति वरदराजोक्तशङ्का—अपा-
स्ता, अन्यत् प्राप्तहोमामिषवसमानकर्तृकत्वविधिना होमा-
मिषवयोर्भक्षणान्त्ववत् इहापि अन्यतोऽङ्गत्वेनावृत्ताग्निमुच्च-
यविशिष्टतद्विधानोपपत्तेस्तदप्रसक्ते । अत एव परस्परसमु-
च्चितदेवताविधानान्न परस्परबाधकतापि ॥

(मिश्रमन्त्रविनियोगवैयर्थ्यशङ्कापरिहारौ)

मिश्रयोरपि तदिति । नचैवं केवललिङ्गकमन्त्रपाठादेवो-
पाशुयाजे विष्वादीनामिवाग्ने सूर्यस्य च प्राप्तेस्तद्विनियोग-
वैयर्थ्यम्, तत्तत्कालीनप्रयोगविषयव्यवस्थार्थत्वेन सार्थ-
क्यात् । एवं मिश्रलिङ्गमन्त्रविधयोरपि उभयदेवताप्रकाशक-
तया कालद्वयेऽव्यवस्थाप्राप्तौ व्यवस्थार्थत्वेन सार्थक्यमनुस-
न्धेयम् ॥

लीनदेवतालक्षकम् । सायंप्रातःपदं च तात्पर्यग्राहकम् । च-
शब्दोपस्थितसमुच्चयस्य च प्रजापतावन्यस्य निपातोपसर्गा-
र्थत्वेन व्युत्पन्नत्वान्न विधेयानेकता । अतश्चाग्नेर्देवतात्वा-
दिना अग्निहोत्रहोमे प्राप्तत्वादग्निहोत्रपदं अग्नेर्होम इत्येवं
व्युत्पत्त्या नामधेयम् ।

(अग्नेःपूर्वाहुतिरित्यादिक्रमविध्युपपत्तिपूर्वकसमु-
च्चयविशिष्टप्रजापतिविधानोपपत्तिः)

ननु चशब्दार्थस्य प्रजापतेश्च विधाने वाक्यभेद इत्यत
आह—चशब्दोपस्थितेति ॥ एतेन—वाक्यभेदापत्तेर्य-
दप्रयेचेति वाक्यद्वये विशिष्टकर्मान्तरविधिरपि पूर्वपक्ष्युक्त
—निरस्तः । कर्मान्तरविधौ तत्र लिङ्गादेवोभयदेवतालिङ्ग-
कशुद्धमन्त्रयो प्राप्तत्वेन तद्विनियोजकविधिद्वयैवैव्यर्थ्यापत्तेः ।
नचैव“मग्ने पूर्वाहुति प्रजापतेरुत्तरे”ति क्रमविध्यन्यायानुप-
पत्त्यैव समुच्चयसिद्धेरैतत्समुच्चयविधान व्यर्थम्, न, वैकल्पिक-
वेऽपि प्रयोगभेदेन पूर्वोत्तरभावविधायकत्वोपपत्तेः । अत
एकस्मिन् प्रयोगे समुच्चयविधानोपपत्तेः । तयोश्च “यदप्रये-
चे”ति पाठकमादेव क्रमसिद्धेः क्रमवाक्यमनुवाद एव ॥

(ज्योतिष्टुगुणविशिष्टाग्निदेवतात्वरूपप्रका-
शकारमतखण्डनम्)

यत्तु—अत्र “तत्तश्च ब्राह्मणेनाग्निसूर्यो शुद्धयोर्देवता-
त्वविधानात् शुद्धावेवाग्निसूर्यौ त्यागवेलायामुद्देश्यौ न मन्त्र-
वर्णानुसारेण ज्योतिष्टुगुणविशिष्टविधिरिति न्यायसुधाग्रन्थ-
खारस्यक्रमेण मान्त्रवर्णिकदेवताविधिपक्षे ज्योतिष्टुगुणवि-
शिष्टयोरेवाग्निसूर्ययोर्देवतात्वमिति प्रकाशकारैरुक्तम् । तत्
न; उपाशुजाजे विष्णुरुपाशु यष्टव्य प्रजापतिरुपाशु यष्टव्य
इति वाक्यशेषे शुद्धानामेव विष्ण्वादीना सकीर्तनात् मान्त्रव-
र्णिकविधिकल्पनायामपि गुणविशिष्टयोर्देवतात्वाकल्पनवदि-
हापि “धूम एवामे दिवा ददशे” “अग्ने पूर्वाहुतियदप्रये-
चे”ति वाक्यशेषे शुद्धयोरेव सकीर्तनाद्गुणविशिष्टयोर्देवतात्वा-
कल्पनया लाघवाच्छुद्धयोरेव तदुपपत्तेः ॥

(अग्निहोत्रपदानामत्वोपसंहारः)

अतोऽग्निहोत्रवाक्ये शास्त्रान्तरप्राप्ताग्निदेवताकत्वयोगेनापि
अग्निहोत्रपदप्रवृत्तेः समवादाधारणपरतात्त्वापकाभावे च धा-
त्वर्थविधानस्य समवतस्यागायोगान्न होमानुवादेन गुण-
विधि । शुद्धधात्वर्थविधानसंभवे विशिष्टविधेरुद्भूतस्याश्रयणं
न युक्तमित्यभिप्रेत्य नामधेयत्वसुपसहरति—अतश्चेति ॥

(अग्निहोत्रपदे सप्तमीबहुव्रीहिन्युत्थीतत्पुरु-
षखण्डनेन षष्ठीतत्पुरुषव्यवस्थापनम्)

अत्र भाष्यकृता यस्मिन्नग्रये होत्रं होम. तदग्निहोत्रमि-
त्युक्तेर्व्यधिकरणचतुर्थीबहुव्रीहिराश्रितः, न्यायसुधाकृता
अग्नेर्होत्रं यस्मिन्निति षष्ठीबहुव्रीहिः, तत्रोभयत्रापि लक्षणा,

एवमाधारेऽपि उपांशुजाजे “सर्वस्यैवा एतद्यज्ञाय
गृह्यते यद्भुवायामाज्य”मित्यनेनैव द्रव्यस्य प्राप्तत्वात्
प्रयाजाऽऽज्योद्देशेन संस्कारविधानेऽपि द्वितीयविधिप्रकारा-
पत्तेर्लाघवाद् भावव्युत्पन्नमाधारपदं नामधेयम् । विधे-
यश्च धातुलक्ष्यो होम एव । “हन्त ऊर्ध्वे” अन्वर इत्याधार-

न तु गति स्पष्टा । तैत्तिरीयैरान्नायमानान्तोदात्तस्वरानुप-
त्तिरपि । अत खरलक्षणानुगत षष्ठीतत्पुरुष एव होत्रशब्दं
भावे व्युत्पत्त्या आश्रयितुं युक्त इति सूचयितुं विशेषतोऽग्नेर्होत्रं
इति व्युत्पत्तिप्रदर्शनं कृतम् । तत्र यथापि काल्याणनमते प्रकृ-
तिविकृतिभावाभावेऽपि अश्रधासादिपदे इवेहापि चतुर्थीरा-
मास एव युक्त, तथापि महाभाष्यकारेण तन्मतप्रत्याख्या-
नावसरेऽश्रधासादिपदेऽपि षष्ठीतत्पुरुषस्यैवाश्रयणात् इहापि
तदाश्रयणे न कोऽपि दोष । नच पूर्वपक्ष इव सर्वव्यतिरोपा-
प्रसिद्धि । सिद्धान्ते अन्यत प्राप्ताग्निदेवताकत्वानुवा-
दकत्वेनान्यतस्सिद्धदेवतात्वरूपविशेषेण पृथ्व्यपत्तेः, पूर्वपक्षे
तु तस्यानुवैव विधेयत्वात् पूर्व सर्वव्यतिरोपेः समवतीति वैप-
म्यम् । यथापि प्रकाशकारे. चतुर्थीतत्पुरुषोऽयुक्त, तथापि
तस्य “कर्तृकरणे कृता बहुलमि”ति सूत्रगतवहुलग्रहणसिद्ध-
स्यानन्यगतित्वेनाश्रयणापेक्षयाऽऽख्येव तत्पुरुषस्य युक्तत्वं मत्वा
पूर्वपदे लक्षणपत्तिमपि लक्षणस्वरानुगतसमासापेक्षया ज्या-
यस्त्वेनाङ्गीकृत्य पूज्यपादरत्येवादातः । यत्तु न्यायप्रकाशे
सप्तमीबहुव्रीहिरुत्थीश्रित, तस्य स्वरानुगतस्यापि दूषणं कौ-
स्तुभे द्रष्टव्यम् ॥

(होत्रपदस्य द्रव्यपरत्वनिरासेन होमपरत्वोप-
पादनम्)

अत्र च होत्रपदस्य द्रव्यपरत्वे अग्निसबन्धिद्रव्यवत्प्रका-
रकबोधजनकत्वे नामधेयार्थस्य धात्वर्थोवच्छेदकत्वसंभवेऽपि
होत्रपदस्य भावपरत्वे अग्निहोत्राख्यहोमस्य च धात्वर्थोवच्छे-
दकत्वं समवति, रूपान्तराभावेन स्वास्मिन् स्वस्यैवावच्छेदक-
त्वानुपपत्तेः । न हि समवति अग्निसबन्धिहोमेन होमेनेष्ट
कुर्यादिति । अतएव—भाष्यकारन्यायसुधाकारादिभि द्रव्य-
परत्वमाश्रितम् । तथाचात्र होत्रशब्दस्य द्रव्यपरतया लक्षणया
ध्यादिद्रव्यसंबन्धकत्वेन प्रकाशकारो क षष्ठीतत्पुरुषपक्ष
एव युक्त, तथापि अस्मिन् पक्षे होत्रपदे लक्षणापत्तेः, अ-
ग्निदेवताकहोमत्वरूपरूपान्तरप्रकारकहोमविशेष्यकप्रतीतिजन-
कत्वेन धात्वर्थोवच्छेदकत्वोपपत्तेः भावव्युत्पन्न एवाश्रितो
होत्रशब्दः । तत्र च जुहोतिपदेनैव विशेष्यामिधानात् विशेषे-
प्यपरमप्यग्निहोत्रपदं विशेष्याशेऽनुवादकमित्यदोष ॥

(सूर्यहोमेऽपि प्रातःकालिकेऽग्निहोत्रपदप्रवृ-
त्त्युपादनम्)

यथापि चाहवनीये होमो नापरयोरेतिगार्हपत्यान्वाहायैपच-
नयोर्होमनिषेवादाहवनीय एवाहुतिद्वयविधानेन प्रातर्होमेऽग्ने-

माधारयती"ति मात्रवर्णिकेन्द्रदेवतायाश्चतुर्गृहीतं वेत्यनेन

रविधानामेदमिदेवताकहोमत्वं प्रवृत्तिमित्तं संभवति, तथापि "द्वे आहवनीये जुहोति चतस्रो गार्हपत्ये चतस्रोऽन्वाहार्यपचने" इति दशाहुतिपक्षे, "द्वे आहवनीये द्वे गार्हपत्ये द्वे अन्वाहार्यपचने" इति षडाहुतिपक्षे च प्रातर्होमिपि गार्हपत्यान्वाहार्यपचनयोः "अमये गृहपतये स्वाहाऽमये सवेशपतये स्वाहा" इत्यादिमाश्रवर्णिकाग्निदेवत्वहोमसद्भावादिमिहोत्रशब्दप्रवृत्तिर्नानुपपन्ना ॥

(प्राकरान्तरेणामिहोत्रपदस्य प्रातर्होमि प्रवृत्ति-
निरूपणपूर्वकनामधेयत्वोपसंहारः)

वस्तुतस्तु—एकस्यैवामिहोत्रहोमस्य "सायं च प्रातश्च जुहोती"ति वाक्येन प्रयोगद्रव्यविधानात्तस्य ज्योतिष्टोमवत्कारुभेदे कर्मभेदाभावाद्दिवातीत्यहोमत्वविच्छिन्नेऽग्निदेवताकत्वस्य सामानाधिकरण्येन सत्वाद्युक्तैव तत्पदप्रवृत्तिरिति । वक्ष्यते चैकदेशप्रवृत्तिमित्तेनापि तत्प्रत्ययन्यायेन नामधेयोपपत्तिवैश्वदेवाधिकरणे । अतिप्रसङ्गनिराकरणमुद्दिष्टपदवदेव होयम् । अतस्सिद्धं तत्प्रत्ययन्यायेन अग्निहोत्रपद नामधेयम्, तस्यैवामिहोत्रसंज्ञकस्य कर्मणः फलनिमित्तवाक्ययोरुपपादनात्संबन्धः इति ॥

(सिद्धान्तानुगुणं सूत्रयोजनम्)

अत्र च सूत्रे "यस्मिन् गुणोपदेश" इति सूत्राद्यस्मिन्निति, "अपिवा नामधेय"मिति तत्पूर्वसूत्राच्च नामधेयमित्यनुषज्य तस्य विधित्सितस्य गुणस्य प्रत्यय प्रख्यापकमन्यच्छास्त्रं यस्मिन् तदमिहोत्रादिपदं नामधेयमित्यर्थः ॥

(चतुर्गृहीतवाक्याद्भव्यस्य मश्रवर्णादेवतायाश्च
लाभात् आधारपदस्य क्षरणात्मकप्रवृत्ति-
निमित्तेन होमनामधेयत्वोपपादनम्)

आधारपदेऽपि नामधेयत्वं साधयति—एवमिति । चतुर्गृहीतं वेत्यनेन चेति ॥ अस्य वाक्यस्यायमर्थः—यदेतज्जौहवे चतुर्ग्रहणसंस्कृतमभूत्तस्य तत्संबन्धाधारसंज्ञकमाधारणं कृत्वा इतोऽस्मात् प्राचीनं प्रथमं व्रीचीन् प्रयाजान्यजतीति (?) अत्र च बलवत्प्रत्यक्षज्ञानेनाधारवाक्यविहितस्य प्रकृतस्यैवाधारणाद्यकर्मणः प्रयाजार्थं जौहवचतुर्गृहीतैकदेशसंबन्धोऽनन्यार्थतया विधीयतेऽन्यत्सर्वं प्राप्तमेवानुसृतं । तेन नाधारणान्तरविधिः । अत एव चतुर्गृहीतसंबन्धपरत्वेन अन्यार्थत्वादाधारपदस्य नामत्वादनन्याक्षिप्तशक्तिकैनाधारमाधारयतीत्यनेनैव देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यस्यागप्रक्षेपरूपहोमस्याभिधानम् । चतुर्गृहीतवाक्येनाज्यरूपस्य द्रव्यस्य माश्रवर्णिकया देवतायाश्च लाभादाधारयतिना लक्षणया तदुपपत्तेः । तत्र चाधारपदं होमस्य प्रक्षेपांशेन क्षरणात्मकत्वात् क्षरणात्मकप्रवृत्तिमित्तेन नामधेयमिति प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् न तदैक्यमादाय वैयर्थ्यमाशङ्कनीयम् ॥

च द्रव्यस्य लाभात् । एवं समिदादिव्वपि वक्ष्यते ।

(क्षर्यमाणद्रव्यकत्वमाधारपदप्रवृत्तिनिमित्त-
मिति सोमनाथमतखण्डनम्)

यत्तु—“चतुर्गृहीतमित्यनेनैव आज्यप्राप्ते क्षरणात्मकत्वं प्राप्तमिति तन्निमित्तनामधेयसमवा”दिति शास्त्रदीपिकास्वारस्यमनुरुधाज्यस्य द्रवद्रव्यात्वेन खत क्षरणात्मकत्वात् क्षर्यमाणद्रव्यकत्वं पृथ्वितिनिमित्तमादायाधारपदं नामधेयमिति—**सोमनाथेनोकम्, तन्न**; आज्यगतक्षरणात्मकताया धातु-नैवेह विधेयत्वेनाज्यप्राप्तेः क्षरणात्मकत्वे हेतुत्वासमवात् । नहीदमग्निहोत्रादिपदवदाज्यादिगुणयोगनिमित्तं नाम, अपितु धात्वर्थगतक्षरणात्मकत्वयोगेनेति तदेव प्रवृत्तिनिमित्तं युक्तम् ॥

(पूर्वपक्षोक्तसान्नाय्यपयःपरत्वद्रव्यद्रव्यसामान्य-
परत्वादिनिरासः)

अत एव द्वितीयविधिप्रकारपत्तेरेव न सान्नाय्योपयःसंस्कारपरत्वमाधारपदस्य, नापि पञ्चमविधिप्रकारपत्तेर्विनियोगमन्नेन द्रव्यविशिष्टाधारविधानमपि । **पतेनैव**—चतुर्गृहीतवाक्येन विशेषसमर्पणमित्यपि—**निरस्तम्** । तस्याधात्वंयेतावतैवामिष्टसिद्धौ तत्राधारमित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । अतो युक्तं नामधेयत्वम् ॥

(आधारयागस्य सन्निपत्यारादुपकारकत्वयोः
स्विष्टकृत इव सोपपत्तिकनिरूपणम्)

अयं च याग स्विष्टकृदिव त्यागशेनारादुपकारकोऽपि प्रक्षेपाशेनाद्यप्रयाजत्रयसाधनीभूताज्यसंस्कारकत्वात् सन्निपत्योपकारकोपि स्वीक्रियते, सन्निपत्योपकारकत्वसमवे आरादुपकारकत्वकल्पनस्य तद्भेदेवाप्याप्यत्वात् । अतएव—तस्याधारमिति संबन्धसामान्यपरापि षड्राज्यस्य यजत्रितिवन्न गुणत्वपरा, अन्यत्र प्रयाजत्रये विनियुक्तस्यान्यत्र विनियोगायोगात्, अपितु भाव्युपयोगित्वात्प्राधान्यपरैव । अतश्चाधारोत्तरमपि जौहवनाशे प्रयाजानार्थं तदुत्पादने पुनराधारकरणं विकृतिषु वाचनिकप्रयाजपर्युदासे उत्तराधारनिवृत्ति ॥

(संस्कारकर्मणोऽप्याधारनामत्वप्रयोजनम्)

नचैव संस्कारकर्मत्वे तस्य संस्कारार्थनिरूप्यत्वेनैवावच्छेद-सिद्धेर्नामधेयानर्थक्यम्; सत्यप्यवच्छेदकान्तरे नामान्नानवशेनैतदवच्छिन्नस्यैवाभ्युदयशिरस्कत्वकल्पनया "अञ्जं गृह्णाती"ति वत्संस्कारकर्मण्यपि नामार्थवत्वोपपत्तेरिति न्यायसुधाकरः ॥

(अभिधारणस्यारादुपकारकत्वमात्रमिति स्वसि-
द्धान्तस्य पूर्वतनमतप्रयोजनादिनिरसन-
पूर्वकं सोपपत्तिकमुपपादनम्)

वस्तुतस्तु—संस्कारकर्मत्वे द्रव्यसंबन्धाशोऽप्यपूर्वविधि-

सर्वत्र द्वितीया करणत्वलक्षणार्थेति न विरोधः ॥ ४ ॥ २० ॥ इति चतुर्थं तत्प्रख्याधिकरणम् ।

(५ अधिकरणम् ।)

तद्व्यपदेशश्च ॥ “श्येनाभिचरन् यजेते”त्यादौ पूर्वोक्त-

त्वापत्तेर्नियमविधिलाघवानुरोधेन तस्येति षष्ठा गुणत्वमात्र-
मत्रीकृत्यानुपकारकत्वमेव प्रयाजादिव्युक्तमाश्रयितुम् । अत
एष देवतोद्देशप्रक्षेपद्रव्यागसमुदायरूपहोमपदार्थस्यावयवभे-
दकल्पनया भाव्युपयोगाङ्गीकरणमपि न युक्तम्, सिद्धकृदादौ
तु दृष्टार्थत्वं द्वितीयाश्रुतिबलादतस्तदाश्रयणं, इह तु संस्कारक-
र्मत्वेऽपि अदृष्टकल्पनाया आवश्यकत्वाद्भव्यभेदाङ्गीकरणं नि-
ष्प्रमाणम् । अतस्तुषोपपावपत्वं परप्रयुक्तद्रव्योपजीवित्वेऽपि
संस्कारकर्मत्वाभावात् नोक्तफलसिद्धिः । विहितेषु वाचनिकप-
र्युदासे परं यत्किञ्चिदाज्येनाधारकरणेऽपि न जौहवाज्यनाशे,
कपालवत्परप्रयुक्तत्वात् । परप्रयुक्तत्वं च चतुर्थेहीतवाक्ये
एतच्छब्देन प्रयाजत्रयसाधनत्वात्वाद्वादैवार्थमियाऽवगत-
मिति न किञ्चिदनुपपन्नम् । अतएव—भाष्ये प्रधानकर्मत्व-
मेव स्पष्टमुक्तमिति पार्थसारथिमतानुयायिन प्रकाशकाराः ।
तदुक्तं शास्त्रदीपिकायाम्—“दृष्टं च संस्काराणामपि
नामधेयमंशुं गृह्णात्यन्तर्यामिं गृह्णाती”ति । नचास्य संस्कार-
त्वम्; “इन्द्र ऊर्ध्वो अन्धः”इत्याधारयतीति मान्त्रवर्णि-
केन्द्रदेवतात्वाद्यामसिद्धेरिति ॥

(आधारकर्मणस्संस्कारकर्मत्वमिति सोमनाथ-
मतस्य शास्त्रदीपिकामतविरुद्धत्ववर्णनम्)

अत्र च यागस्याश्रवणात् पूर्वपक्ष्युक्तं आधारस्य संस्कार-
रूपत्वं अत्रीकृत्यापि प्रथमतो नामधेयवैयर्थ्यं परिहृत्य स्पष्ट-
मेव नचास्यग्रन्थेन तत्प्रदूष्य यागत्वप्रसाधनेन नामतानु-
पपत्तिः परिहृतेति गम्यते । एवं स्थिते संस्कारकर्मत्वाङ्गी-

(संगतिनिर्देशपूर्वकविषयवाक्योपन्यासः तत्र-
गवाभिचर्यमाण इतिपाठसाधुताविवेचनं च)

तत्प्रस्थशास्त्रताख्यपूर्वेन्यायास्येन प्रत्यवस्थानात् प्रत्यु-
दाहरणसंगति स्पष्टत्वाद्प्रदर्शयैव विषयोपन्यासपूर्वकं पूर्वपक्ष-
माह—श्येनेनेति ॥ आदिपदेन “अथैष सन्दर्शेनाभिचरन्
यजेते” अथैष गवाभिचर्यमाणो यजेते”त्यादिवाक्यानां संग्रहः ।
“अथैष”इत्यानुपूर्वां श्येनवाक्येऽपि प्रथमतो द्रष्टव्या । अत्र
बहुतु भाष्यादिपुस्तकेषु “गवाभिचरन् यजेते”ति वाक्यं लि-
खितं दृश्यते, तदनुरोधेन नवीनग्रन्थेषुपि तथा, तथापि
लेखकप्रमादादेव तल्लेखनं द्रष्टव्यम् । अन्याथा यथा गवो गोपा-
यन्तीति वाक्यशेषोपन्यासानुपपत्तेः । यसुद्दिश्याभिचार तस्य
यागेन गोपनासभवायागकर्तृरप्रस्तुतगोपनोक्तेरसभवात् ।
अतोऽभिचर्यमाण इत्येव युक्तम् । तदाख्यन्यकृताभिचारकर्मा-
भूतस्य यागकर्तृत्वात्परकृतादभिचाराद्यगेन गोवद्रक्षणमस्य

बाधकाभावात् प्रसिद्धेः श्येनादिपदानां गुणविभित्वमेव ।

कारणैव प्रस्तरप्रहरणवदुभयरूपतात्यर्थेणैतद्ग्रन्थव्याख्यानं सो-
मनाथकृतं कथमिव युक्तमिति न विद्यः । अत्रच प्रक्षेपांशे-
नारादुपकारकत्वेऽपि साम्नाय्याङ्गभूतेन्द्रदेवतास्मारकत्वेन स-
न्निपत्योपकारकत्वमाशङ्क्य निरस्तं कौस्तुभे तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

(समिदादिपदानामपि नामत्वोपपादनम्)

एवं समिदादिपदमपि अभ्यासाधिकरणवक्ष्यमाणरीत्या म-
न्त्रवर्णप्रसंसिद्धेवताकत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन निरुद्धलक्षणया
नामधेयमित्याह—एवमिति । आदिपदेन पौर्णमास्यमावा-
स्यादीनामपि नामधेयत्वसंग्रहः ॥

(अग्निहोत्रमित्यादिद्वितीयात्तद्बहुवचनोपपत्तिः)

पूर्वपक्ष्युक्ता द्वितीयानुपपत्तिं परिहरति—सर्वत्रेति ॥ अ-
साधितस्य करणत्वानुपपत्तेरर्थ्याक्षिप्तसाध्यत्वमादायानुवादिनी
द्वितीयैकार्थसमवायसम्बन्धेन करणत्वलाक्षिकेत्यर्थं । “स-
मिधो यजती”त्यत्र बहुवचनं तु “समिधो बह्वीरय यजती”ति
वाक्यशेषे समिद्धेवताना बहुत्वावगमात् तदनुवादकमिति न
दोषः ॥

(पूर्वोत्तरकल्पप्रयोजनम् प्रकाशकारीयतत्त्व-
ण्डनं च)

प्रयोजनं पूर्वोत्तरपक्षोपन्यासैर्नैव स्पष्टत्वात्रोक्तम् । यस्तु
प्रकाशकारै पूर्वपक्षे दर्शोहोमानामभिदेवताकत्वं, सिद्धान्ते
नेति प्रयोजनमुक्तम्, तत्पूर्वपक्षोपपादनवेलायामेव “यत्रा-
ग्नेयो मन्त्रः पठितः” इत्यनेन पूज्यपारदैर्निरस्तप्रत्ययमित्युपेक्ष्यम् ॥
इति चतुर्थं तत्प्रख्याधिकरणम् ॥

यजमानस्य भवतीत्युपपद्यते । अत एवाधिकरणमालाया
श्रीविद्यारण्यगुरुमिस्तथा सोमनाथेन शास्त्रदीपिकाटिप्पणे अ-
भिचर्यमाण इत्येव धृतं वाक्यम् ॥

(उद्दिष्टान्नातत्प्रस्थन्यायानां श्येनवाक्येऽप्र-
वृत्त्या पूर्वपक्षप्रवृत्तिनिरूपणम्)

उद्दिष्टाधिकरणगविषयता दर्शयति—पूर्वोक्तेति ॥ न
तावदुद्दिष्टाधिकरणविषयता, तत्र गुणे कर्मणि च तुल्यवह-
त्तिकानामेव गुणपरत्वे मत्वर्थलक्षणापत्तेर्नामत्वं साधितं, न
तु दधिसोमादिपदानां कृडानामपीति तद्देवैविति गुणविभ-
ित्वसंभवात् । नापि वाक्यभेदरहितत्वेन चिदान्यायविषयता ।
तत्प्रस्थशास्त्रान्तराभावादेव न पूर्वाधिकरणविषयतेत्यर्थः ।
अतएव—दधिसोमादिपदानां मत्वर्थलक्षणापत्तेर्निरुद्धत्वेन प्रसिद्धेः
पूर्वपक्षसिद्धिरित्याह—प्रसिद्धेरिति ॥ श्येनादीत्यादिपदेन
सन्दर्शगोपदयोः संग्रहः ॥

प्रकृतसोमयागाश्रितो गुण. फलोद्देशेन विधीयते । विशिष्टकर्मन्तर वा । नचैव “यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते एव-

(ज्योतिष्टोमादिगुणविधिरिति शास्त्रदीपिका-
याः गुणफलसंबन्धपरत्वम् केवलगुणविधि-
त्वपरन्यायसुधानिरासः आदिपदेनाप्र-
कृतविश्वजित्संप्रहपरसोमनाथ-
खण्डनं च)

अत्र न्यायसुधाकृता प्रसिध्यादिभिः पूर्वपक्ष उद्भिदादीना-
मिधेति दृष्टान्तोपादानाज्योतिष्टोमे गुणविधिरिति पूर्वपक्षता-
त्पर्यवर्णनं कृत, तत्फलपदवैयर्थ्यापत्ते विशिष्टानुवादे च
वाक्यभेदापत्तेरयुक्तमिति सूचयन्नित्ययकामाधिकरण-
न्यायेन तद्विधित्वं समर्थयति—प्रकृतेति । एतेन—“गु-
णविधिज्योतिष्टोमादिवि”ति शास्त्रदीपिकागतस्यादिशब्दस्य
“विश्वजित्सर्वगृष्टोऽतिरात्र” इत्यत्रानेकगुणोपादानेन विशिष्टक-
र्मन्तरविधेरावश्यकत्वात्तस्य विश्वजित आदिपदेन सप्रह इति
सोमनाथकृतं व्याख्यानं—आपास्तम्; प्रकृतकर्मण आश्रय-
त्वसम्भवेऽप्रकृतस्य तत्कल्पने प्रमाणाभावात्, उद्भिदधिकरणे-
त्वप्रकृतलौकिककर्मणि गुणविधित्वस्योपक्षितस्य प्रतिबन्धोत्तर-
दानुमप्रकृतवैदिकविश्वजित्तुपन्यास कृत इति स्पष्टमेव शास्त्र-
दीपिकाया प्रतीयते । अत एव तदप्रे ज्योतिष्टोमस्यैवाश्रय-
त्वाभिप्रायेण पूर्वपक्षोपसंहार कृत । अत एव प्रकाशकारे
“श्येनस्य सामवैदिकत्वात्तत्र च शाखाभेदेनान्यस्यापि प्रकृत-
त्वसम्भवादिशब्द” इत्यादिप्रत्येन सम्भवाभिप्रायेणादिशब्द-
शास्त्रदीपिकागतो व्याख्यात । अत प्रकृतज्योतिष्टोमाश्रितस्य
श्येनपक्ष्यादिगुणस्य फलोद्देशेन युक्त विधानम् । काम्यत्वाच्चो-
त्पत्तिशिष्टस्यापि सोमस्य नित्यस्य बाधनमपि नायुक्तमिति
भावः ॥

(भाष्यवार्तिकादिस्वारस्येन विशिष्टकर्मन्तर-
विधानमिति पक्षान्तरानुसारणोपपादनम्)

यदितु “नचात्र कर्मणि प्रवृत्तिनिमित्तं किंचिदस्ति, वल-
थोपादानेन कर्मणि प्रवृत्तावलन्तविप्रकृष्टा गौणता स्यात्, तत्र
वर मत्वर्थलक्षणा । साधनं हि प्रतीतमत्यन्ताविनाभावात्
स्वसाध्या क्रियामङ्गेशेनैव प्रतिपादयति विनेवमनुज्जोपेने”ति
वार्तिके गौण्यपक्षया मत्वर्थलक्षणाया ज्यायस्त्वाभिधानात्फ-
लोद्देशेन गुणविधौ तदप्रसक्तैर्वातिककृतौ नाथं पक्षस्सम्मत,
विप्रकृष्टार्थविधानेन । धातुपाराध्यापत्तेश्च, लक्षणा गुणविधाविति
सिद्धान्तभाष्यविरोधापत्तेश्चालोच्यते, तदोद्भिदादीनामिधेति
पूर्वपक्षभाष्यस्य गुणविधित्वमात्रसाम्येऽप्यविरोधात् उद्भिद-
धिकरणे विशिष्टविधेः पूर्वपक्षितत्वाद्याश्रुतेऽप्यविरोधमभि-
प्रेत्य वार्तिकानुगुणं विशिष्टकर्मन्तरविधानमपि पक्षान्तरेणाह
—विशिष्टेति ॥

मयं भ्रातृभ्यं निपत्यादत्ते” इत्यर्थवादे स्वस्यैव स्तोपमा-
नुपपत्तिः; उपक्रमनिर्णयितविध्यनुरोधेनोपसंहारस्यार्थवाद्-

(ज्योतिष्टोमोद्देशेन केवलगुणविधौ वार्तिका-
भिप्रायनिरूपणपरन्यायसुधायाः प्रका-
शकारैः खण्डनम्)

एतेन—“साधनं ही”ति वार्तिकग्रन्थस्य ज्योतिष्टोमोद्दे-
शेन विधीयमानस्य श्येनादेशस्तसाधनत्वप्रतीतेः स्वसाध्यलक्ष-
कत्वमुक्तमिति न्यायसुधाकृता तद्व्याख्यानं—आपास्तम्;
अनुवादे मत्वर्थलक्षणाभावस्य शतश उपपादितत्वेन मत्वर्थ-
लक्षणाज्यायस्त्वप्रतिपादनपरसकलवार्तिकग्रन्थस्यासामञ्जसा-
पत्तेः । अतो विशिष्टकर्मन्तरविधानपूर्वपक्ष एव वार्तिकता-
त्पर्यमिति प्रकाशकारा ॥

(गुणफलसंबन्धपक्षस्यैव विशिष्टविधिपक्षस्यापि
वार्तिकारूढत्वम्)

वस्तुतस्तु—“विधेयं स्तूयते वस्तु भिन्नयोपमया सदा ।
न हि तेनैव तस्यैव स्तुतिस्तद्विधीयते” । “गुणविधाने च
श्येनद्रव्यं विधीयत” इति तदेव स्तोतव्यम् । नच “तस्यैवात्म-
नैवोपमानं युक्त”मिति सिद्धान्तवार्तिकग्रन्थात् श्येनाख्यगु-
णमात्रविधानस्यैव पूर्वपक्षो न तु विशिष्टविधानस्य, सिद्धान्त
इव यागेनोपमानोपमेयभावावोपपत्तेस्तद्विषयानुपपत्तेः । ज्योति-
ष्टोमोद्देशेन गुणविधिपूर्वपक्षो नोपमानोपमेयभावावुपपत्त्या
दृषितोऽपितु गौरवरस्तुतत्वादेव । अत एव मत्वर्थलक्षणोप-
न्यासाद्विशिष्टविधिपक्षोऽप्यस्तु तत्सम्मत इत्यभिप्रेत्यैव पूज्य-
पादैस्समानकशास्त्रयमपि दर्शितम् । वार्तिके विशिष्टविधिप-
क्षनिरासस्तु स्फुटत्वात्प्रोक्त इति ध्येयम् ॥

(यथा वै श्येन इति वाक्यशेषविरोधः प्रथमपक्ष
इति शङ्का)

नचैवमिति ॥ आयपक्षे “यथा वै श्येन” इत्यर्थवादे
अयमिति प्रथमान्तेन विधेयश्येनस्यैव परामर्शादेकस्मिन् भे-
दाभावे तद्विदितोपमानोपमेयभावासम्भवादर्थवादात्सादाश्रया-
वलम्बनेन विधिगतश्येनशब्दस्य वल्यर्थकल्पनया गौणत्वेन ना-
मत्वमेव युक्तमित्याशङ्क्यर्थः ॥

(वाक्यशेषान्यथानयोपपत्त्या तद्विरोधश-
ङ्कापरिहारः)

अन्यथा नेयत्वादिति ॥ विशिष्टविधिपक्षेऽयंशब्दस्य
श्येनद्रव्यकायारूपविशेषपरत्वमङ्गीकृत्योपमानोपमेयभावावोप-
पत्तावपीह “रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवे”त्यादाविव का-
ल्पनिकावस्थादिकृतभेदकल्पनयोपमानान्तराभावलक्षणाया वा-
ऽन्यथा नेयत्वमित्यर्थः । ननु अयमेव दोष इत्याशङ्कानिरा-
सायोपक्रमेत्युक्तम् । तथाचोपक्रमेणोपसंहारान्यथानयनं
न दोष । न ह्यत्र विध्युद्देश. सन्दिग्धो येन वाक्यशेषेण निर्-
णयित । एतदभावे “सोमेन यजेते”त्यादाविव गुणविधित्वस्य
त्यायाप्यङ्गीकर्तव्यत्वादित्यर्थः ॥

स्यान्वया नेयत्वात् । “ते तद्विलासा इव तद्विलासा” इत्यादिवदनन्वयालङ्कारस्याभेदे अनुगुणत्वाच्चेति प्राप्ते—

नायमनन्वयालङ्कारः; तथात्वे सर्वेषामर्थवादपदानामुप-

(अनन्वयालङ्कारविधया वाक्यशेषाविरोधो-
पपादनम्)

वस्तुतस्तु—अर्थशब्देन समानविक्रिकत्वाद्दुपमानभू-
तश्चेनस्यैव परामर्शानाभेद एनोपमानान्तराभावद्योतकस्योप-
मेयेनोपमानत्वकथनरूपानन्वयालङ्कारस्योपपत्तेर्न दोष इत्याह
—ते तद्विलासा इवेति ॥ “न केवलं भीतिनितान्तकान्ति-
मितीभिन्नी सैव नितम्बिनीव । यावद्विलासा इव लास्य-
वासा” इति चरणत्रयमस्य ज्ञेयम् ॥

(अनन्वयालङ्कारस्य धर्मभेदेऽप्रवृत्तिरिति सोम-
नाथमतस्य भिन्नयोरप्यैक्याध्यासेनोपप-
त्या खण्डनम्)

यत्रत्र सोमनाथेनोक्तम्—नचात्रानन्वयालङ्कार शङ्का-
ई, अनन्वये हि धर्मैक्यमावश्यकं, इह तु मत्स्यायादानप्रात्-
व्यादानरूपधर्मभेदाननन्वयाप्रसक्ते, धर्मभेदेऽन्यनन्वयाङ्गीकारे
“धर्मार्थकाममोक्षेषु समं प्रपेदे यथा तथैवावजेषु वृत्ति”मि-
त्यादावपि अनन्वयापत्त्या धर्मभेदनिबन्धनियमोच्छेदापत्ति ।
नच—एवमिह धर्मभेदनिबन्धनोपमेवास्तु इति—**वाच्यम्**;
उपमानोपमेययोर्भिन्नशब्दनिर्देशे एकधर्मिकत्वाप्रतीत्या धर्म-
भेदनिबन्धनैकधर्मिकोपमायाः प्रकृतेऽनुष्मेपात्—**इति, तत्र**;
भिन्नयोरपि धर्मिणो सादृश्यैक्यविवक्षयैकधर्मत्वोपपत्तेः । इ-
तरथा सिद्धान्तेऽपि साधारणधर्मैक्याभावेनोपमानोपमेयभावा-
त्पपत्तेः । “धर्मार्थकाममोक्षे”ञ्चित्रोपमानोपमेययोरभेदा-
भावादेवानन्वयाप्रसक्ते. उपमानोपमेययोर्भिन्नशब्दनिर्देश ए-
कधर्मिकत्वाप्रतीत्येत्यादिकल्पनाया “धर्मार्थकाममोक्षेष्वि-
त्यादौ धर्मभेदनिबन्धनोपमोक्तोऽनुचितत्वाच्च । अत एव धार्-
तिके अनन्वयालङ्कारो यथा “रामरावणयोर्युद्धं” इत्यादिना श-
ङ्कितः । अतः श्येनमात्रस्यैव फलोद्देशे विधानेऽनन्वयालङ्कार-
विधयाऽभेदेऽप्युपमानोपमेयभावोपपत्तेर्विशिष्टविधिपक्षे च सु-
तरा सिद्धान्त इव तदुपपत्तेर्न रुद्विद्यागेन नामत्वं युक्तम् ॥
नच विशिष्टविधौ मत्वर्थलक्षणैव दोष, तस्या लक्षितलक्ष-
णापेक्षैव गौण्यपेक्षया ज्यायस्त्वात् । गौण्या हि “अभिध-
याऽविनाभूते प्रवृत्तिलक्षणेप्येते । लक्ष्यमाणगुणैर्गौण्यद्भुत्तेरिष्टा-
द्गु लक्षणम्” इति तत्सिद्धिसूत्रगतवार्तिकोक्तरीत्या गुण-
लक्षणाया आधिक्यात् गुरुभूतत्वं स्पष्टम् । अपिच मत्वर्थ-
लक्षणाया श्रौतार्थस्य श्येनादेर्लोहितोष्णीषादिवद्वाक्यार्थेऽन्व-
यापरित्यागादितरत्रनु गौणार्थावगमे श्रुत्यर्थस्याविवक्षितस्य
वाक्यार्थेऽनन्वयाङ्कुतिपिडैति सैव ज्यायसीति भावः ॥

भा० १३

मानान्तराभावलक्षकत्वापत्तेः, तद्वरं भूयोऽनुग्रहस्य
न्याय्यत्वात् उपक्रमस्य एवैकस्मिन् पदे रूपकविधया लुप्तोप-
माविधया वा गौणी वृत्तिमङ्गीकृत्य नामधेयत्वं द्वितीयवि-

(अभेदे उपमानोपमेयभावानुपपत्त्या कालपनिक-
भेदेनापि तदनुपपत्त्यादिनाच श्येननामत्व-
सिद्धान्तोपक्रमः)

नायं गुणफलसंबन्धविधि, तथात्वेऽर्थादावगतोपमाना-
नुपपत्तेः, यद्यपिचेयं स्तुतिर्नात्यन्तस्वार्थसत्यत्वमपेक्षते; त-
थाप्यालम्बनापेक्षत्वात्प्रोपमानस्य भेदं विनोपपत्तिः । नचौ-
पचारिकभेदकल्पना युक्ता, तथात्वे एकस्या एव व्यक्ते काल-
भेदेनोपमानत्वकल्पने तावद्यथा श्येनव्यक्त्या पूर्वं निपत्य
मासादनं कृतं, तथा वैरिणो व्यापादनं क्रियते इत्यर्थोपत्तेर्नि-
पत्यादत्त इति भूतकाललक्षणा, यथैव शब्दाभ्या समभिध्या-
हृतयो श्येनपदसर्वनामो भिन्नार्थकत्वेन प्रतीयमानयोरैका-
र्थत्वकल्पनेत्यनेकदोषापत्तेः । एवमेकस्मिन्नपि काले व्यक्तिये-
देनोपमानकल्पनाया श्येनपदसर्वनामो. श्येनत्वावच्छिन्नोप-
स्थापकयोर्ग्राह्यतदितरव्यक्तिलक्षकत्वापत्तिः । पुनश्च विधे-
यतावच्छेदकश्येनत्वावच्छिन्नस्य स्तुत्यभाव इत्यनेकदोषाप-
त्तिः । **वस्तुतस्तु**—अनन्वये नोपचारिकभेदकल्पनयोप-
मानोपमेयभावकल्पनम्, रसविधातापत्तेः, किन्तूपमानाभाव-
लक्षणायाऽनन्यत्वात्तद्व्यापनमेव । अतश्चात्रायुपमानान्त-
रभावप्रतिपादनेऽनेकेषु पदेषु लक्षणापत्तिस्तदपेक्षया एक-
स्मिन्नुपक्रमस्थेऽपि श्येनपद एव निरूढलक्षणाया नामत्वाश्र-
यणं युक्तमित्यभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह—**नायमिति ॥ न्या-
य्यत्वादिति ॥**

(श्येनपदे रूपकविधया गौणीवृत्तिनिरूपणम्)

जघन्यानामपि भूयसामनुग्रहः कर्तव्यः, मुख्यानुग्रहस्तु
समसख्यविषय इति द्वादशे वक्ष्यमाणत्वाभ्याम्यद्वयमित्यर्थः ।
अत्र च भिन्नयोराह्वार्यभेदकल्पनात्मकरूपकविधया गौणीति
केवाचिन्मत्तमुच्यत्वाह—**रूपकविधयेति ॥**

(वेदे रूपकविधया गौणवृत्त्यसंभवेन लुप्तोपमा-
विधया नामत्वव्यवस्थापनम्)

वस्तुतस्तु—वेदे कल्पकपुराभावात् कापि रूपकम् ।
अत एव—“यथयथासेन वक्तृणा गौणी वृत्तिः प्रकल्पते ।
वेदे सा न कथंचित्स्यादध्यारोपयितुर्विना” इति वार्तिके त-
त्सिद्धिसूत्रे समारोपिततद्भावो गौणीति मत्—**निरस्तम् ॥**
अत अभेदारोपासभवात्साधारणधर्मत्राविपदाभावाद्द्विधितगत-
श्येनपदे लुप्तोपमेयमित्येव पक्षान्तरमाह—**लुप्तोपमेति ॥**
गौणी वृत्तिरित्यनेन शक्यन्तरकल्पनापत्तिर्निरस्ता । यद्यपि
गौणीतो मत्वर्थलक्षणा ज्यायसी, तथापि विधौ तदापत्तिः ।
मम त्वनुवादभूते नामधेय इति वैषम्यात्त दोषः ॥

(इयेननामत्वे द्वितीयविधिप्रकाराश्रयणप्रयु-
क्ताद्यवोपपादनम्)

द्वितीयविधीत्यनेन विशिष्टविधिपक्षो गौरवापत्तेर्निरस्तः । एवं च प्रसिद्धयेनाविरिक्तं तत्सदृशं च यागरूपमभिचारफल-जनकं इयेनपदप्रतिपाद्यमित्येतावदवगतौ ज्योतिष्टोमस्य संज्ञान्तरावरोधात्तत्रानुपपत्तेः सङ्गैव कर्मान्तरत्वसिद्धिः । निरु-द्ध्यङ्गीकारप्रयोजन तु “समानमितरतु इयेनेने”त्यादौ प्रसि-द्धयेनयागोपस्थितिरैव न तु रुद्ध्या इयेनपक्षिणो ग्रहणम् । नच यागस्य भ्रातृव्यादानसाधनत्वेन इयेनसादृश्योपपत्तेः वि-धेयत्वेत्सावकस्तुत्यर्थमपा स्तुतिरिव यागस्तुतिः, विधेयगताया एव स्तुतेरन्यत्र सचारदर्शनात् । नच यागविधावपि तद्विश्रे-षणतया द्रव्यस्यापि विधेयतोपपत्तिः ॥

(साकाङ्क्षस्योपक्रमस्योपसंहाराणुसरणोपपादनम्)

एतावता च गुणफलसन्धविधानेन विप्रकृष्टविधानघातुपा-रार्थ्यापत्तां विशिष्टविध्यङ्गीकारे च गौरवापत्तौ च द्वितीयवि-धिप्रकारापादकत्वोक्त्या सूचितया यदि कश्चिदत्रोपसहार-प्राबल्यमापादयेत् प्रत्याह—**अर्थवाद्दस्त्विति ॥ अय-मर्थः**—नात्रोपसंहाराणुरोधेनोपक्रमान्यथाकरणम्, किंतु पू-वांक्तदोषापत्त्या लाघवेन इयेननामकयागविधाने निश्चिते इयेनशब्दस्य यागनामत्वाय ज्योतिष्टोमनात्र इव प्रवृत्तिनिमित्-त्तापेक्षानुरोधेनैव वाक्यशेषोपदर्शितसादृश्यावलम्बनेन गौण-त्वाङ्गीकरणमित्युपक्रमकाङ्क्षैव वाक्यशेषाणुसरणम् । **अत एव**—यत्र चैवमुपक्रमस्याकाङ्क्षा, तत्र तद्विरुद्धोपसहारायांनु-सरणं नैवाङ्गीक्रियते, यथा—अवकाभिरभि विकर्षतीत्यत्रावकाश-वद्स्य “आपो वै शान्ता” इत्यर्थवादानुसारेण नाप्सु लक्ष-णाभ्युपेयते, गुणवादसूत्रे जनकापस्तुतिद्वाराऽनकानामेव स्तु-तिरिति विशिष्टस्योर्वैयधिकरणपरिहारात् । उपसहारमात्र-प्राबल्यचादिनस्तत्राप्यसु लक्षणापत्तिर्दुर्वारैव । अतस्तत्र नि-राकाङ्क्ष्य न वाक्यशेषाणुसरणमिति नोपसहारप्राबल्यापत्ति-रिति ॥ एतच्चापेक्षितेति पदेन पूज्यापादेष्वनितम् ॥

(पक्षिपरत्व पवार्थवादाज्ञस्येव्युपक्रमे इयेननाम-
त्वनिर्णयात् तदनुसारेणोपसंहारानयनमिति
उपक्रमपराक्रमवादागतविषयानुवादः)

यसु—अत्रोपक्रमपराक्रमवादे पक्षिपरत्व पवार्थवादाज्ञस्य भागपरत्वे चानाजस्यमुपपादितम्, तथाहि—पक्षद्वयेऽपि तावत्तत्रोपमानभागस्य “यथा इयेनः पक्षी निपत्य मत्स्यादि-कमादत्ते इत्यर्थः । तत्र मत्स्यादिकमित्यस्यानुपादानेऽपि प्र-सिद्धस्यैव दृष्टान्तकीर्तयतया तल्लाभात् । उपमेयभागस्य त्वेवमयं यजमानस्य शत्रुं मारयतीत्यर्थः । पक्षिणि यागेचोभ-यत्रापि शत्रोर्मुख्यस्य निपत्यादानस्यासंभवात् पक्षिपक्षे फले यागे वा साधनत्वेन विनियुक्तस्य पक्षिणः शत्रोरदानेन व्या-पारासंभवात् । यागपक्षे क्रियाया निपतनादानक्रिययोः स-

वैधेवासंभवाच्च । एवं च वाक्यशेषस्य पक्षिपरत्वे यथा इयेन-पक्षी निपत्य मत्स्यादिकमादत्ते एवमयं फले यागे वा विनि-युक्त इयेनः पक्षी यजमानस्य शत्रुं मारयतीत्यर्थः । अत्र इयेनपक्षिनिष्ठयोः लोकप्रसिद्धमत्स्याद्यादानवि-युद्धोपात्तद्विष-न्मारणयोरेवोपमानोपमेयभावः प्रतीयते, न तु इयेनस्यैव इयेनेनेति नात्र भेदेन सादृश्यानुपपत्तिः । यद्यपि तयोः सा-धारणधर्मो नोपात्तः, तथापि यथा जले स्वरुच्छन्दं विहरतो मत्स्यस्य इयेनकृतनिपत्यादानं ऋतियुक्ताङ्गीतोपस्थित भवति, तथा तल्लतं द्विषता मारणमपीति गम्यमानसाधारणधर्मोऽ-स्त्येव । तथाच “कम्यास पुण्डरीकमेवमक्षिणी”त्यादाविव गम्यमानसाधारणधर्मोपमानोपमेयभावनतिर्दोः न कदाचिदनु-पपत्तिः । अवश्यं च तस्य साधारणधर्मस्य गम्यमानत्वं पक्षा-न्तरेऽप्यभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा द्विषन्मारणमात्रस्य विभुद्देश-गतत्वेन वाक्यशेषात् दृष्टान्तबलेन तदवगतशौड्रयानवगमे ततः प्रवृत्तिविशेषकरस्तुतिविशेषालाभप्रसगात् । तथाच प्र-च्छन्नतया गृहं प्रविश्य प्रच्छन्नतयैव निर्गते चैत्रे तस्य प्रच्छ-न्नतया गृहप्रवेशमात्र जानानमन्वं प्रति यथा देवदत्तो गृहं प्रविष्टः, तथैवाय निर्गत इति वाक्येन देवदत्तनिष्ठयोरेव प्र-वेशनिर्गमनयोः प्रच्छन्नकृतत्वरूपगम्यसाधारणधर्मोपमानो-पमेयभाव उच्यते, न तु देवदत्तस्यैव देवदत्तेनेति मुख्य एवोप-मानोपमेयभावः, तथात्रापिस्तुपपद्यते । अयमित्यस्य च सवि-हितप्रथमान्तपदोक्तपक्षिपरत्वे आज्ञं च लक्ष्यते । यागपरत्वे तु वाक्यशेषस्यस्यायमित्यस्य व्यवहितयज्ञमात्रकरणपरामर्शित्वेना-नार्जवप्रसगात् पक्षियागयोश्चास्त्येव उपमानोपमेयभावः स्यात्, अनुगतसाधारणधर्माभावेन मुख्यसादृश्यासंभवात् । पक्षिणि मत्स्यादिकर्मकं मुख्यं निपत्यादानम्, यागे भ्रातृव्यकर्मकं मारणमेव । तदेवाङ्गीतोपस्थितिकत्वगुणयोगेन तयोपचरितं मुख्यं निपत्यादानमिति तत्प्रयोज्यं पक्षियागयोरमुख्यमेव सादृश्यम् । **नच**—यागपरत्वपक्षेऽपि पक्षियागगतयोर्मत्स्या-द्यादानभ्रातृव्यमारणयोरेवोपमानोपमेयत्वमुचितम् **इति—वाच्यम्**; तावता यागे इयेनशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य इयेनसा-दृश्याल्लाभादुपसंहाराणुसारेण इयेनशब्दगौणत्वोक्त्ययोगात् । एवमाज्ञस्ये विद्यमानेऽपि उपक्रमे लाघवाणुसारेण यागमा-त्रविधिनिर्वाहाय इयेनशब्दस्य यागनामधेयत्वसिद्धये प्रवृत्ति-निमित्ताकाङ्क्षाया रूढस्य तत्र मुख्यप्रवृत्तिनिमित्तासंभवे गौण-प्रवृत्तिनिमित्तलाभायोपक्रमकाङ्क्षानुसारेणैव वाक्यशेषेऽयमित्यस्य व्यवहितकरणपरामर्शित्वं वाक्यशेषस्यामुख्यसादृश्यपर-त्वकल्पितमित्यत्रोपक्रमानुसारेणोपसंहारो नीतः—इति,

(अर्थवादस्य इयेनयागोभयदृष्टान्तदार्ष्टान्तिक-
भाव एवोपपत्त्योपक्रमपराक्रमस्यण्डनम्)

तद्युक्तम्; अयमिति सर्वनाम्ना इयेनादन्त्यस्यैवार्थस्य प्रतीयमानत्वेन इयेनपरामर्शोयोगादेकइयेननिष्ठक्रियोरुपमा-नोपमेयभावानुपपत्तेः, साधनत्वेन विनियुक्तव्यक्तन्तरमा-

भ्रिप्रकारापादकं युक्तमाश्रयितुम् । अर्थवादस्तु रूपकाद्यपे-
क्षितसारादशोपपादनार्थः सन्निवैव लक्षणां पूर्णोपमा-
लङ्कारविधया विधेययागस्तुल्यर्थो न विरुध्यते । तत्सिद्धं

दायांशब्देन परामर्शे श्येनत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य
प्रतीयमानस्य बाधापत्तेः । यद्यत्र “यथा श्येनो निपत्यादत्ते
एवं द्विपन्त”मित्येतावदेव स्यात्तदेकश्येननिष्ठक्रिययोः संभ-
वेदपि स । नचैतदस्ति, अत एव दृष्टान्तेऽपि अयंप-
दसत्त्वे तन्निष्ठक्रिययोः समानोपमेयभावो दुष्टपपाद एव । आ-
करेऽपि सन्नवति तु भेदकल्पनेत्युक्तत्वापचारिकभेदकल्पनेत्या-
दिना प्रतीयमानभेदनिर्वाहाय पराक्रान्तम् । तवापि यथैवंश-
ब्दयोरपि व्यवहितेनान्वयापत्त्या सामञ्जसाभावस्य तुल्य-
त्वाच्च । अतः प्रतीयमानभेदनिर्वाहाय यागश्येनयोरेवोपमा-
नोपमेयभाव समञ्जसः । एवंच प्रवृत्तिनिमित्तसमर्पकतया
वत्यर्थकवाक्यशेषस्य स्वाध्यायविधिवगतं दृष्टं प्रयोजनं ल-
भ्यते । तत्र तु अन्वयाऽपि स्तुतौ वत्यर्थैव प्ररोचितमभ्यु-
दयकारित्येवं नियमादृष्टकल्पनापत्तिरिति ॥ एतच्च यथैव-
शब्दाभ्यां समभिव्याहृतयो श्येनसर्वेनाश्रोनं भिन्नार्थत्वेन
प्रतीयमानयोरेकार्थत्वकल्पनेत्यादिना भिन्नार्थत्वकथनेन कौ-
स्तुभे पुज्यपादैः सूचितम् ॥

(विम्बप्रतिविम्बभावमूलकपूर्णोपमालङ्कारविधया
लक्षणां विनैव यागस्तुल्यर्थत्वमर्थवादस्येति
निरूपणम्)

विनैव लक्षणांमिति ॥ उपमानान्तराभावलक्षणां वि-
नेत्यर्थः ॥ पूर्णोपमालङ्कारविधयेति ॥ अत्रच पूर्वोक्त-
रीत्याऽशङ्कितोपस्थितत्वादियुगयोगेन मत्स्यायादानद्विपन्मार-
णयोरेकधर्मत्वविवक्षया पूर्णोपमत्वमेष्टव्यम् । यागे हि प्रवृ-
त्तिनिमित्तप्रतिबन्धकारिणिसास्य स्तुतिरपेक्षिता । द्रव्ये तु
स्वतः प्रवृत्त्यभावात् न तस्स्तुतिरत्यन्तमपेक्ष्यत इति तस्स्तु-
त्या तत्साध्ययागस्तुतिकल्पनेति विप्रकर्षो विशेष इति यागस्तु-
ल्यर्थ इत्यनेन सूचितम् ॥

(सन्दंशादिनामत्वव्यवस्थापनम्)

एवं सन्दंशादिपदानामपि “यथा ह दुरादानं सन्दंशेनाद-
दीतैवमेतेनादत्त” इत्यर्थवादे तत्साय.पिण्डग्रहणसाधनलोहम-
यसन्दंशेनोपमानदर्शानाम्नामधेयत्वं ज्ञेयम् ॥

(यौगिकत्वेन सह चातुर्विध्यं नामधेयत्वप्रका-
रस्येति निरूपणम्)

अपिवा नामधेयमित्यत्र क गुणविधिवं क नामधेयत्व-
मिति कोष्ठशोधनिकार्थामरम्भ इति प्रतिज्ञात, तन्नामत्वे प्र-
कारचतुष्टयापेक्षतां सूचयितुमुपसहरति—तत्सिद्धमि-
ति ॥ अत्र उद्भिदधिकरणे यौगिकत्वमेव नामतासाधकं,
मत्वर्थलक्षणा तु गुणविधित्वनिरासद्वारा तदुपोद्लेका । तदा-
पत्यभावेऽपि फले यागे वा गुणविधिपूर्वपक्षस्य यौगिकत्वेनैव

चातुर्भिरैव प्रकारैः सर्वत्र नामत्वमिति ॥ ५ ॥ २१ ॥ इति
पंचमं तद्व्यपदेशाधिकरणम् ॥

निरासेन नामताप्रसाधनेनायुक्तत्वात्, मत्वर्थलक्षणापत्तिमा-
त्रेण सोमादौ नामतानङ्गीकाराच्च । अतो यौगिकत्वेन सह
चातुर्विध्यं ज्ञेयम् । अतएव—शास्त्रीदपिकाया यौगिकस्ये-
वोक्तम् । कौस्तुभे मत्वर्थलक्षणोक्तिरपि यौगिकत्वोपलक्षण-
तयैव नेया ॥

(नामत्वे उत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वस्य पञ्चमप्रकार-
तामतनिरूपणं तत्खण्डनं च)

वैश्वदेवाधिकरणगतन्यायसुधावलम्बनेनोत्पत्तिशिष्टगुणव-
लीयस्त्वस्यापि नामधेयत्वे प्रकारत्वमिच्छन्ति केचित् । य-
थाहुर्वैश्वदेवाधिकरणे “गुणान्तरारुद्धत्वान्नावकाशो गुणोऽ-
परः । विकल्पोऽपि न वैश्वयात्साम्नामैव गुज्यते” इति ॥
तन्निराससूचनायैवकार । तन्निरासस्तत्रैव निरूपयिष्यते ॥

(वैश्वदेवज्योतिरादिपदानां यथासंभवं उद्भि-
दाद्यधिकरणविषयत्वोपपादनम् । पौनरुक्त्य-
परिहारश्च)

सर्वत्रेलेनेनैतदुक्तं भवति । यद्यपि “अथैष ज्योतिरथैष
सर्वज्योतिः” इत्यत्र ज्योतिरादिपदे प्रथमनिर्दिष्टे द्रव्यस्य क्रतुवा-
चकपदसमभिव्याहाराभावे तद्व्रतत्वेन विनियोगायोगात् प्रक-
रणेन च सिद्धरूपस्याविनियोगात् “एतेन सहस्रदक्षिणेन य-
जेते”त्युत्तरवाक्यगतैतच्छब्देन पूर्ववाक्यगतप्रथमनिर्दिष्टाना
परामर्शेन ज्योतिष्टोमयागातुवादेनैतच्छब्दोपनीततया गुण-
परताशङ्का भवति, तथापि तदनुवादेन तेषां गुणानां सहस्र-
दक्षिणयाश्च विधाने वाक्यभेदापत्तेश्चित्रापदवदेव न गुणप-
रत्वम्, अपितु नामत्वमेव; वाक्यभेदापादकगुणादेश्च
कर्मान्तरकल्पनस्योचितत्वात् । एतदभिप्रायेणास्मिन्नधिकरणे
तेऽपि च्वाकायान्तरेषु यदा तृतीयानिर्देशं प्रतिपद्यन्ते, तदा
विचार्यन्त इति वार्तिके तद्व्यपदेशाधिकरणविचार्यत्वं ज्योति-
रादिपदानामापातत. प्रतीयमानमपि तद्व्यपदेशरहितत्वेना-
युक्तं मत्वा ज्योतिरादिशब्दानामुद्भिदाद्यधिकरणेषु यथासंभवं
निवेशो भवित्यतीत्यभिप्रायेण न्यायसुधाकृता व्याख्यातम् ।
अतस्तत्रापि युक्तं नामधेयत्वम् । एवं दर्वाहोमवैश्वदेवादिप-
दानामपि नामधेयत्वं तत्प्रव्यन्यायेन द्रष्टव्यम् । वैश्वदेवाधि-
करणे तु तदेव वैश्वदेवपदस्याक्षिप्य समाधीयते । अष्टमे तिवह
सिद्धमेव नामधेयत्वम् अपूर्वतादिविचारार्थं प्रसङ्गादुक्तमिति
न पौनरुक्त्यमिति । प्रयोजनमाद्यपूर्वपक्षे सोमबाधेन श्ये-
नपक्षिणा ज्योतिष्टोमानुष्ठानम्, द्वितीयपक्षे प्राणिद्रव्यकत्वा-
दमीषोमीयविधन्त, सिद्धान्ते तु सोमद्रव्यकः सोमयाग-
विकृतिरिति स्पष्टत्वान्नोक्तम् ॥ इति पञ्चमं तद्व्यपदे-
शाधिकरणम् ॥

(६ अधिकरणम् ।)

नामधेये ॥ पूर्वमुभयत्र विशिष्टविधिपूर्वपक्षे यानि दूषणानि मत्वर्थलक्षणादीनि दत्तानि तानीह आक्षिप्यन्ते ।

(पूर्वतनाधिकरणचतुष्टयेनास्याक्षेपसङ्गति-
निरूपणम्)

अधिकरणचतुष्टयेनास्याक्षेपिकां सङ्गतिं दर्शयति—विशिष्टविधिपक्षे इति ॥ यागानुवादेन गुणविधिपक्षस्याप्युपलक्षणम्, अग्रे मत्वर्थलक्षणादीनीत्यादिशब्दबहुवचनयो-रुपादानात् । मत्वर्थलक्षणादीनीति ॥

(तन्त्रसंबन्धेनाक्षेपो यत्र यत्र पूर्वन्यायविषयेषु
भवति तस्य सर्वस्योदाहरणत्वोपपादनम्)

आदिपदेन यागानुवादेन गुणविधानपूर्वपक्षे यत् फलपदानर्थक्यं, फलोद्देशेन तद्विधौ गुणपदानर्थक्यमिति दोषद्वयं तद्व्यपदेशन्याययत्ने संगृह्यते । तन्त्रसंबन्धेनेह पूर्वपक्षे तयोरपि उद्घारात्, न तु न्यायसुधाकृदुक्तस्यापि पूर्वन्यायचतुष्टयस्य ग्रहणं, तन्त्रसंबन्धेन पूर्वन्यायाक्षेपासंभवात्, नहि यौगिकत्वन्यायेन सामानाधिकरण्येन चोक्तं नामत्वं तन्त्रसंबन्धेन निराकर्तुं शक्यते, न वा चित्राधिकरणोक्तवाक्यभेद, गुणद्वयस्य यागद्वये तन्त्रत्वोपपात्तावपि विध्यन्वयतन्त्रत्वे प्रमाणाभावेन तदसंभवात्, नापि तदप्रत्ययतद्व्यपदेशावपि । अतो यत्र यत्र विशिष्टविधिपूर्वपक्षस्तत्राप्यायमानमत्वर्थलक्षणाक्षेपो यत्र यागानुवादेन गुणविधिपूर्वपक्षस्तत्र फलपदानर्थक्यादिदोषाक्षेपश्चेह क्रियेते । तत्रापि नामिहोत्रवाक्ये विशिष्टविधिपूर्वपक्षेऽपि बहुव्रीहौष्वेव मत्वर्थमानान्मत्वर्थलक्षणाया अप्रसक्तेनैतदाक्षेप इति सूचयितुं सभवाभिप्रायेण यत्र यत्नेति वीत्सोपादानं कृतम् । अत एव तदप्रत्ययान्यासोदाहरणं समिदादिवाक्यं विशिष्टविधिपक्षे मत्वर्थलक्षणाप्रसक्तेः तदाक्षेपायै भवत्येवोदाहरणम् ॥

(विशिष्टविधिपूर्वपक्षे इयेनवाक्यस्यापि एतद-
धिकरणविषयत्वस्य कौस्तुभाविरोधेनो-
पपादनम्)

एवं इयेनवाक्ये विशिष्टविधिपूर्वपक्षे तन्त्रसंबन्धेन मत्वर्थलक्षणानिरासे सति विशिष्टयागविधेः निर्दुष्टत्वात् इयेनभिन्नस्य यागस्योपमेयतोपपत्ते विशिष्टविधिगौरवस्य रूढ्यनुरोधेन सोमादिवाक्य इव स्वीकारे बाधकाभावात् पूर्वाधिकरणस्यापि आक्षेपात्तदुत्तरमप्यारम्भो न विरुध्यते ॥ एतेन—मत्वर्थलक्षणाक्षेपे उद्दिष्टधिकरणानन्तरमेव अस्यारम्भापत्ते असाङ्गस्योपपादने न्यायसुधाकृतो—निरस्तम् । यत्तु—कौस्तुभे पूज्यपादैः तद्व्यपदेशन्यायस्तु नैवोक्तुं शक्यत इत्युक्तम्, तस्मात्तन्त्रसंबन्धस्य तन्निरासाद्यमताभिप्रायेण नेयम् । अत एव न्यायसुधायां विशिष्टविधिमङ्गीकृत्यैव तद्व्यपदेशन्यायाक्षेपो दर्शितः ॥

यदि हि यागस्य कारकत्वं स्यात्, ततः सोमादीनां कारकान्तराणां तदन्वयानुपपत्तेर्भवेन्मत्वर्थलक्षणा, उभयक्षिष्ट-

(वाजपेयवाक्ये तदप्रत्ययन्यायविषयेऽपि एत-
द्व्यायप्रवृत्तिरिति प्रकाशकौस्तुभग्रन्थयोः
प्रौढिवाद्त्वोपपादनम्)

यत्तु प्रकाशकारैस्तदनुसारेण पूज्यपादैश्च कौस्तुभेऽग्निहोत्रवाक्ये प्रसक्तमत्वर्थलक्षणाक्षेपासंभवेऽपि वाजपेयोदाहरणे तदप्रत्ययन्यायविषये बहुव्रीह्यपेक्षया कर्मधारयं लघुत्वेनाश्रित्य तत्र प्रसक्त्याया मत्वर्थलक्षणाया आक्षेपसंभव । अत एव आक्षेपस्य साधारण्येऽपि तदप्रत्ययन्यायविषयेऽपि मत्वर्थलक्षणाप्रसक्तियोतनाय वाजपेयवाक्योपन्यास आकरे—इत्युक्तम्, तत् पेयविशेषणस्य कर्मधारयपक्षे पूर्वनिपातापत्तेः स्वरविसंवादापत्तेश्च प्रौढिवादमात्रम् ॥

(वाजपेयोदाहरणस्य पूर्वाधिकरणविषयत्वप-
रन्यायसुधाखण्डनेनाक्षेपार्थत्वसमर्थनम्)

यदपि—न्यायसुधायामपूर्ववाजपेयोदाहरणार्थक्यं परिहृतम्; वाजं पेयमस्मिन्निति बहुव्रीहौष्वेव मत्वर्थलभान्मत्वर्थलक्षणापात्तेः, पेयस्य च वाजशब्दाव्यान्निशेषणत्वोपपत्तेः पानाहृत्वविशिष्टैकार्थविधानोपपत्तेरवाक्यभेदात्तदप्रत्ययान्यासात्तद्व्यपदेशयोधाभावात् पूर्वन्यायचतुष्टयेन गुणविधित्वनिरासासिद्धैरूप्यापत्त्या तन्निरासाय वाजपेयोदाहरणम्—इति, तदपि न; तथात्वे उद्दिष्टन्यायाविषयत्वायाग्निहोत्रपदे इव बहुव्रीहोत्राश्रयेण मत्वर्थलक्षणाया अप्रसक्तौ तन्त्रसंबन्धेन तदुद्घारायैतदधिकरणविषयत्वस्याप्यनापत्तेः । सिद्धान्तेतु सुराग्रह-विधानात्तदप्रत्ययतयैवाकरेऽभिहितया गुणविधिनिराससिद्धेः तन्निरासस्यानपेक्षणाच्च । अतो यौगिकत्ववाक्यभेदतदप्रत्ययन्यायान्विनवा यानि दूषणानि मत्वर्थलक्षणादीनि तानि इह आक्षिप्य समाधीयन्त इति भावः ॥

(धात्वर्थस्य भावनायां संबन्धसामान्येन तत्र च
गुणादीनां करणत्वादिना चान्वयनिरूपणपूर्व-
कं विशिष्टविध्यसंभवरूपपूर्वपक्षो-
पपादनम्)

तदन्वयानुपपत्तेरिति । कारकाणां क्रिययैवान्वयात् कारकान्तरीभूतो धात्वर्थस्तच्छब्दार्थः । उद्दिष्टधिकरणे मत्वर्थलक्षणापरिहारेण गुणस्य भावनायामेव कारकत्वेनान्वयस्य स्वयं साधितत्वात् गुणयोग्यविशिष्टभावनाविधानाश्रयेण यद्गौरवं तदप्याश्रयणीयं स्यादित्याह—उभयेति । नत्वेतदिति ॥ यजेतेत्यत्र यागपतकर्मत्वकरणत्वप्रतिपादादकाशब्दाभावादिति शेषः । यद्यपि भावार्थाधिकरणेऽपि रिकभावना साधयिष्यते; तथापि तस्य यत्नरूपस्य कारकान्यत्वात् न

भावनविधानं वा । नव्येतदस्ति; यागस्य क्रियारूपत्वा-
ङ्गीकारात् । अतश्च तस्मिन् सर्वकारकाणां भावनावदेव
विनैव मत्वर्थलक्षणां विनैव च वैरूप्यं संबन्धोपपत्तिः ।
यागस्य च क्रियारूपेऽपि संबन्धसामान्येन भावनाऽन्वयो
न विरुध्यते । भावना वा वैयाकरणवदतिरिक्ता नैवा-
ङ्गीक्रियते । अतश्चोद्दिष्टादिव्यपि सर्वत्र गुणविविक्तवैव,

तत्र कारकाणां अन्वयः संभवति, धात्वर्थद्वारकाश्रयणे तदपे-
क्षया तत्रैव तदन्वयस्य युक्तत्वात् । अतः सर्वोप्यपि कारकाणि
धात्वर्थनैवान्वीयन्ते । अत एव कारकान्वयित्वात् न तस्य
कारकत्वम्, अपितु क्रियारूपत्वमेवेति यथैव सिद्धान्ते सक-
लकारकान्वितभावना क्रियारूपैव सती प्रत्ययेनोच्यते, तथैव
धातुना ममापि क्रियारूप एवार्थ उच्यते । अत एव न भा-
वनावदेव कर्मत्वकरणत्वादिकृतवैरूप्यमपि । एवं च सकलकार-
कविशिष्टस्य धात्वर्थस्य सबन्धसामान्येनैवान्वयः । “प्रकृति-
प्रत्ययौ सहाय्यं ब्रूत” इत्यनुशासनमपि संबन्धसामान्याभिप्रा-
यम् । अत एव एतदनुशासनबलादेव निरूढलक्षणया सब-
न्धस्य पदार्थविधया भानम् । नच कारकातिरिक्तस्य नैव भा-
वनायामन्वय इति नियमोऽस्ति; “एतस्मै रेवतीविव”ति
वाक्ये भावनायाश्चापि तदन्वयाङ्गीकारात् । अथवा—प्रधा-
नान्वयानुरोधेन भावनायामेव कारकाणामन्वयः; तथापि
धात्वर्थस्य सबन्धसामान्येनैव तस्यामन्वयादेकस्मिन् यागे
गुणनिरूपिते कर्मत्वे फलनिरूपिते च करणत्वे अङ्गीक्रियमा-
णेऽपि शाब्दबोधे तेन तेन रूपेण प्रतीत्यभावात् न वैरूप्या-
पत्तिरिति करणत्वेनानवगमात् न तदन्वयार्थं मत्वर्थलक्षणा-
द्यापत्तिरितिभिप्रेत्याह—यागस्येति ॥ भावार्थाधिकरणं अ-
सिद्धं भवत्येव तद्विचारप्रवृत्तिरिति पक्षान्तरैवाह—भावना वेति ॥

(उदाहरणान्तरपरित्यागेन धाजपेयोदाहरणा-
शयः, तत्र न्यायसुधाप्रकाशकारयोर्मत-
खण्डनं च)

यद्यपि वाजपेयपदे बहुव्रीह्याश्रयणे न मत्वर्थलक्षणाप्र-
सक्तिः, कर्मधारये पेयपदस्य पूर्वनिपातापत्तिः, तथापि बहु-
व्रीह्याश्रयणेऽपि नाभ्यपदार्थो यागः पूर्वपक्षेऽभिप्रेतः, येन
धाजपेयसुबन्तेनोपात्तं द्रव्यं गुणत्वेन विधीयत इति पूर्वपक्षा-
शयेन मत्वर्थलक्षणाप्रसक्तिर्न संभवतीत्युच्यते, किन्तु वाजं
अभं पेयम् यस्मिन्निति सुराद्रव्यवत् यत् कर्म तदेवान्यप-
दार्थत्वेन विवक्षितमित्यभिप्रायः । तथाच समासेनैवान्यपदा-
र्थतया सुराद्रव्यविशिष्टकर्मविधानाशयेन प्राचीनैः प्रसज्यन्मत्व-
र्थलक्षणाकवाजपेयोदाहरणमेव किमर्थं दर्शितमिति शङ्कां परि-
हरति—वाजपेयेति ॥

(गुणसूत्रप्रवृत्तिप्रयोजनम्)

गुणसूत्रानुरोधेनेति ॥ अत्र च “तुल्यत्वात् क्रिययो-
नै”ति गुणसूत्रं वाजपेयस्यान्नद्रव्यकत्वेन द्रव्यासादस्यस्य बलव-

वाजपेयोदाहरणं तु मूले गुणसूत्रानुरोधेनेति प्राप्ते—
पृथगीत्यस्य पाकं करोति पाकेन करोतीति विवरणाद्-
धात्वर्थस्य कर्मत्वकरणत्वान्यतरकारकत्वमेव भावनाऽन्वयः ।
भावना च यथाऽतिरिक्ता तथा वक्ष्यते । अतश्चेतरकारकाणां
धात्वर्थान्वयानुपपत्तेराद्योभयविशिष्टभावनाविधानं सोमा-
दावङ्गीकृतम् । प्राचीनरीत्या वा मत्वर्थलक्षणा । अन्यथा

त्वादौष्टिकविध्यन्तरस्य पूर्वपक्षे प्राप्ते सोमधर्माणां दीक्षोपसदा-
दीनामप्राप्तौ “सप्तदशदीक्षो वाजपेय ” “सप्तदशोपसत्कोवा-
जपेय” इति दीक्षोपसदनुवादलिङ्गदर्शानुपपत्तिप्रदर्शनायम् ।
तद्धि वाजपेय एव संभवति नान्यत्रेति तदनुरोधेन वाजपे-
योदाहरणं न तु न्यायसुधाकृतप्रकाशकारोक्तरीत्येत्यर्थः ॥

(धात्वर्थस्य संबन्धसामान्येन भावनान्वयनिरासे-
न कर्मत्वकरणत्वादिनान्वयनिरूपणपूर्वकं सो-
मेन यजेतेत्यादौ सर्वत्र मत्वर्थलक्षणा
समर्थनम्)

यदि संबन्धसामान्येन यागभावनयोरन्वयस्ततो गुणफल-
योरैकस्याप्ययोग्यत्वाद्यागान्वयानुपपत्तिः । यागसंबन्धिभाव-
नाया फलगुणाकाङ्क्षाभावात् । अतो यागकरणकभावनाया
एव साधनाकाङ्क्षितत्वेन तत्तद्रूपेणैवान्वयो युक्तः । यदा पूर्वी-
क्तविवरणानुरोधोदाह्रावनायाः धात्वर्थातिरेकेण धात्वर्थस्य च
करणत्वकर्मत्वान्यतरकारकत्वप्रतीतिस्तदा सुतरा तैवैव रूपेणा-
न्वयः । विधिसमभिव्याहारसत्त्वे धात्वर्थस्यापुष्पार्थस्य करण-
त्वेनैव भावनान्वयः । तदभावे पुष्पार्थत्वावगतौ वा कर्मत्वे-
नैवेति न सबन्धसामान्येनान्वय इति करणत्वेन भावनान्वये
पार्थिकान्वयवैलाया योग्यत्वात्, फलेनैवान्वयः स्यान्नतु गुणेन
विधिसमभिव्याहारे सत्यपि कथञ्चित् कर्मत्वाभ्युपगमे गुणे-
नैवान्वयः, स्यान्न फलेन । उभयरूपत्वावगत्यङ्गीकरणे तु यु-
गात्तु बोधे विरुद्धम् । श्रूयमाणस्यैव क्रमिकबोधद्वयजनकत्व-
स्वीकारे आवृत्तिलक्षणा वाक्यभेद इत्यभिप्रेत्याह—अत-
श्चेति ॥

(मत्वर्थलक्षणां विनोभयोर्गुणफलयोर्यागान्व-
ये प्रसक्तविरुद्धत्रिकद्वयस्वरूपादिनिरूपणम्)

मत्वर्थलक्षणां विनैव श्रुत्वैवोभयोर्ग्यागान्वये विरुद्धत्रिकद्व-
यापत्तिमाह—अन्यथेति ॥ गुणपत्तु बोधे हि साध्यस्य फ-
लादेः प्रयोजनत्वात् प्राधान्यं, साधनस्य तु साध्यार्थत्वेन
प्राधान्यात् शेषत्वापरकपर्यायं गुणत्वं प्रतिद्धमेव । प्राधान्यस्य
च कृत्युद्देश्यत्वं विना अनुपपत्तेर्द्देश्यत्वापादकत्वम्, अप्राप्तस्य
चोद्देश्यमशक्यत्वात्, प्राप्तानुकीर्तनरूपानुवादापादकत्वम् । एवं
शेषत्वस्य शेषपारतन्त्र्यापायत्वलक्षणोपादेयत्वापादकत्वम्,
अपादेयत्वस्य च विध्यधीनत्वाद्विधेयत्वापादकत्वमित्येवं साध-
नत्वे गुणत्वोपादेयत्वविधेयत्वं त्रिक, साध्यत्वे प्राधान्योद्देश्य-
त्वानुवायत्वं च त्रिकमेकस्य यागस्य विरुद्धम् । क्रमिकबोधे-

श्रुत्यैव फलगुणयोर्भागान्वये फलान्वयार्थं यागस्योपादेयत्व-
विधेयत्वगुणत्वानि गुणान्वये चोद्देश्यत्वानुवादप्रधान्या-

ऽपि च विध्यपेक्षितत्वेन करणत्वावगते. प्राथमिकत्वस्याव-
श्यकत्वाद्ज्ञातपूर्वस्यैव यागस्य फलसंबन्धकरणेन तत्प्रति
यागस्याज्ञातज्ञापनविषयत्वाख्यं विधेयत्वम् । करणत्वावस्थाया
च ज्ञातस्य यागस्य गुणसंबन्धवेलाया उत्तरकालमनुवादाज्ज्ञा-
तज्ञापनविषयत्वाख्यमनुवाद्यत्वं गुणं प्रति । तदिदं यागगुणयो-
रूपत्तिविधिक्रमाङ्गीकारे पूर्वं यागस्योत्पत्तिरनन्तरं गुणस्येति
वैरूप्यम् । तथा फलं प्रति यागस्य शेषत्वापरपर्यायं गुणत्वं
गुणं प्रति च शेषित्वापरपर्यायं प्राधान्यमिति श्रूयमाणस्यैव
क्रमिकविनियोगविधिपरत्वाङ्गीकारे वैरूप्यम् । तथा फलं प्रति
यागस्योपादेयत्वं गुण प्रति चोद्देश्यत्वमिति प्रयोगविधिक्रमा-
ङ्गीकारे च वैरूप्यं चेति दोषापत्तिरित्यर्थः ॥

(प्रकाशकारीयोपादेयत्वनिरुक्तिप्रकारनिरसनम्)

ननु—उपादेयत्वविधेयत्वगुणत्वत्रिके उद्देश्यत्वानुवाद्यत्व-
प्राधान्यत्रिके च किमिदमुपादेयत्वं ? किंचोद्देश्यत्वं नाम ।
न च कृतिव्याप्यत्वं उपादेयत्वं, तद्विपर्ययोऽनुपादेयत्वापरनाम-
धेयमुद्देश्यत्वमिति प्रकाशकारोक्तं साधु, समादिरूपदेशस्य
दर्शपूर्णमासोत्तरत्वादिकालस्य रथन्तरसामत्वोदेर्निमित्तस्य जी-
ह्वादे सत्कार्यस्य कृतिव्याप्यत्वसत्त्वेनोपादेयत्वापत्तेः, कर्तृ-
तद्गतैकत्वादेः कृतिव्याप्यत्वाभावेनोपादेयत्वानापचोद्देश्यत्वाप-
त्तेश्च । प्रकृतेऽपि यागे कृतिव्याप्यत्वसत्त्वेनोद्देश्यत्वानापत्तेश्चे-
त्यत आह—उपादेयत्वादीति ॥

(शेषत्वादिस्वरूपस्यासंकीर्णस्य स्पष्टज्ञानसयो-
पादेयत्वमात्रनिरुक्तिप्रतिज्ञोपादानम्)

शेषत्वाख्यगुणत्वस्य कृत्युद्देश्यत्वापरपर्यायशेषित्वरूपप्रधा-
मत्वस्य प्रवर्तकलिङ्गव्यापारात्मकप्रवर्तनाविषयत्वाख्यविधे-
यत्वानुवाद्यत्वस्य च स्पष्टरूपतयाऽऽसङ्कीर्णत्वेन ज्ञातं शक्य-
त्वादुपादेयत्वस्य पारतन्त्र्यापाद्यत्वलक्षणस्य शेषत्वेऽपि काल-
देशादावभावादत एव प्राधान्यात्तदन्वयानुपपत्त्या कल्प्य-
मानोद्देश्यत्वस्य तत्र सर्वसंप्रतिपत्तिसामभवेन तत्रैव स्वरूप-
जिह्वासोद्यात्तत्स्वरूपज्ञानमेनोपयोगीत्यभिप्रायेण गुणत्वादीनि
निहायोपादेयत्वादीत्युक्तम् ॥

(निर्दुष्टतयोद्देश्यत्वोपादेयत्वयोर्निर्वचनम्)

आदिपदेनोद्देश्यत्वसमग्रः । प्रकृतविधिप्रयुक्तविषयत्वसुद्दे-
श्यत्वं तदभावश्लोपादेयत्वं । अस्तिचेदमुद्देश्यत्वं स्वर्गादि-
फले कालदेशादौ च । समादिरूपदेशादेः कृतिव्याप्यत्वेऽपि
लोकसिद्धसमोपजीवनेनापि प्रकृतविध्युपपत्तेः पश्चादिवत्प्रकृत-
विधिप्रयुक्तोत्तरविहारदेशप्रापणादिरूपक्रियान्तरव्याप्यत्वाभा-
वेन प्रकृतविधिप्रयुक्तिविषयत्वाभावाल्लक्षणसमन्वयः । अत
एव पश्चादिवत्प्रत्यक्ष तन्निष्ठगुणादेश्च वस्तुतो लोकसिद्धत्वेऽपि
विहारदेशप्रापणादिक्रियाविषयत्वेन प्रकृतविधिप्रयुक्तिविषय-

नीति विरुद्धत्रिकद्वयापत्तेः । उपादेयत्वादिनिरुक्त्यादिकं च
कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । अतो मत्वर्थलक्षणादिभिर्या विशिष्टविध्य-

त्वाभातिव्याप्ति । एवमाहवनीयादेराधानविधिप्रयुक्ताधाननि-
ष्पन्नत्वेन “यदाहवनीये जुहोती”त्यादिप्रकृतविधेरुत्पत्त्यप्रयो-
जकत्वेऽपि प्रणयनप्रादुर्भवाण्यदिक्रियान्तरव्याप्यत्वेन रूपेण
प्रयुक्तिविषयत्वसत्त्वाभातिव्याप्ति । एवं पुरोडाशकपालस्यापि
विहारदेशे स्थितस्य हस्तग्रहणादिरूपक्रियाविषयत्वेन प्रकृत-
विधिप्रयुक्तत्वं ज्ञेयम् । सत्कार्यस्य श्रीह्लादे “प्रीहिभिर्यजेते”ति
वाक्ये प्रयुक्तिविषयत्वेऽपि सत्कारबोधकप्रकृतविधौ प्रयुक्तिवि-
षयत्वाभावाद्दोद्देश्यत्वाविधातः । आख्यातोपात्तकृत्युक्तदेकत्वादेश्च
प्रकृतविध्यप्रयुक्तत्वेऽपि कृतिनिरूपितसमवायघटितसंबन्धेनैव
भावनान्वयाभातिव्याप्ति । यत्र तु पुरुषस्य सत्कार्यत्वं तत्र
कर्मतासंबन्धेनैवान्वयान्नाभ्याप्ति । अतश्च शेषत्वव्याप्यत्वेन
पारतन्त्र्यापाद्यत्वलक्षणस्योपादेयत्वस्य प्राधान्यव्याप्यत्वेन चो-
द्देश्यत्वस्याप्यनङ्गीकारात्कालदेशादिषु शेषत्वेऽपि चोपादेयत्वत-
दभावरूपोद्देश्यत्वयोरनुपपत्तिः । प्रकृतेच प्रकृतविधिप्रयुक्तवि-
षयत्वरूपोद्देश्यत्वस्य तदभावरूपोपादेयत्वस्य मिथो विरोधान्न
तन्त्रसंबन्धसमव । इति कौस्तुभे द्रष्टव्यमिति ॥

(मत्वर्थलक्षणाविरुद्धत्रिकद्वयापत्त्यादिनोद्दि-
दादिपदानां नामत्वोपसंहारः)

एवं च गुणपदोभे विरुद्धत्रिकद्वयापत्ते क्रमिकत्वाङ्गीकारे
च पूर्वोक्तवैरूप्यापत्ते. श्रूयमाणस्यैव क्रमेण गुणपदोभयपर-
त्वाङ्गीकारायोगात् श्रूयमाणो विधिरन्त्यतरपरोऽन्यत्वाधिकमि-
त्यवस्थाभ्युपेये विध्यपेक्षितत्वात् योग्यत्वाच्च भावार्थाधिकर-
णन्यायेन करणत्वमेव शब्दं प्राथमिकभावान्वये इति पा-
ठिकबोधवेलामायामपि तेनैव रूपेण फलान्वयो, न तु कर्मतया
गुणेन, तस्य फलसंबन्धोत्तरकालीनत्वेनार्थिकत्वात् । अतश्च
गुणस्यापि प्राथमिकभावान्वये अस्मुक्तरीत्या करणत्वेनैव
सजाते द्वितीयबोधवेलार्थां यागसंबन्धस्यावश्यकत्वे यागस्य
फलं प्रति करणत्वात् करणीभूतगुणान्वयार्थं आवश्यकी मत्व-
र्थलक्षणा । येषां तु प्राचा मते प्रथमतोऽपि न गुणस्य कर-
णत्वेन भावनान्वयस्तेषां तु प्रथमत एव सा आवश्यकी दुरु-
द्धरेत्यभिप्रेत्योपसंहरति—अत इति ॥ उद्दिदादीनामिस्त्वा-
दिपदेन यौगिकत्वसाम्यात् वाजपेयपदस्यापि समग्रः ॥

(वाजपेयपदे यजिसामानाधिकरण्योपपत्त्यर्थं
बहुव्रीह्याश्रयणेन गुणे कर्मणि च तुल्यवद्बृ-
त्तिकत्वसंपादनम्)

यद्यपि कर्मधारयपक्षे गुणे एव यौगिकस्य वाजपेयशब्द-
स्यैकहायन्यादिशब्दस्यैव मत्वर्थलक्षणया गुणविधिरणत्वमेवा-
पद्यते, न तु उद्दिदादिपदस्यैव गुणे कर्मणि च तुल्यवद्बृत्ति-
कत्वम् ; तथापि मत्वर्थलक्षणापत्त्या गुणपरत्वे निरस्ते यजि-
सामानाधिकरण्योपपत्त्यर्थं जघन्यस्य बहुव्रीहरेवाश्रयणेन त-

नुपपत्तेर्नामधेयत्वमेवोद्भिदादीनाम् ॥ ६ ॥२२॥ इति षष्ठं विशिष्टविध्याक्षेपाधिकरणम् (वाजपेयाधिकरणम्) (७ अधिकरणम् ।)

तद्गुणास्तु ॥ “आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्ण-

प्रख्यन्यायेन नामधेयत्वं नासुलभम् । यद्यपि बहुव्रीहौ अन्य-
पदार्थलक्षणापत्त्या नामत्वाश्रयणमपि लक्षणापादकम्, त-
थापि तस्या निरूढत्वेन पदार्थबोधवेलाया जातत्वात् श्रुतितु-
ल्यत्वेन पदान्तरसामानाधिकरण्यवत्त्वेन वाक्यार्थलक्षणातो
ज्यायस्त्वमिति न दोषः । यदा तु मङ्करीत्या पूर्वपक्षेऽपि
बहुव्रीहिरैव, तदा तु तुल्यवद्भूतिकत्वात् कोऽपि दोषः ॥

(तत्प्रख्यन्यायेन वाजपेयनामत्वोपपादनम्)

अतो युक्तं तत्प्रख्यन्यायेन नामत्वम् । संभवति च सप्त-
दशानां प्राजापत्यसोमप्रहाणा विशेषत आम्नानवत् प्राजाप-
त्यानां सप्तदश सुराग्रहान् एहातीति विशेषत आम्नानात् सोम-
प्रहाणां आहवनीयाध्वयुक्कृत्प्रचरवत् सुराग्रहाणा मार्जा-
लीये प्रतिप्रस्थातृवाजसृक्कृत्प्रचरवाविधानात् सुराग्रहैरपि वा-
जपेययागाभ्यासात् तत्प्रख्यन्यायः । तत्र च मार्जालीये सुरा-
ग्रहणमनुकम्पनमात्रं कृत्वा वाजसृता भक्षणं होमोऽपि वेति
पक्षद्वयेऽपि यागाभ्यासे न विवादः । एवं स्थिते यद्यपि च
साक्षात्सुरासबन्धित्वं यागे न प्रसिद्धम् । तथाच “सप्तदश-
सुराग्रहान् एहाती”त्यनेन ग्रहणसंस्कृतानां सुराणा विनियो-

मासां चाच्युतो भवती”त्यादौ आग्नेयशब्दो गुणविधिः कर्म-

गापक्षेया तेन मधुग्रहं निष्कीणाति, तं सन्नद्धणे सपात्रमिति
शपथश्रुत्या सुराप्रतिग्रहकर्तृपूर्वदत्तस्य हिरण्यपात्रमधुग्रहस्य
सुराग्रहणनिष्कार्यत्वेन विनियोगात् मधुग्रहस्यापि च स-
पात्रस्य ब्रह्मसप्रदानकं दाने विनियोगात्परपरा यागे सुरा-
सबन्धित्वसिद्धिरिति पूज्यपादाना कौस्तुभे सुरासबन्धित्वोप-
पादनप्रयासकरणं व्यथैव । यद्यप्यमीषोमादिपदवद्वाजपेये
बृहत्सामकस्य विष्णौ इत्यस्यामृचि वाजपेयस्तोत्रस्यान्ते भा-
त्रानात्तेनैव ऋतुसमाप्तेः वाजपेयस्तोत्रकृतसमाप्तिमत्त्वेनैव वा-
जपेयपदवृत्तिः शक्यते एव वक्तुं, तथापि “प्रजापतिरका-
मयत वाजमामुयात् खर्गलोकमिति स एतं वाजपेयमपश्य-
द्वाजं पेयो वा एष वाजपेय एतेन खर्गं लोकं आप्नोती”ति
ताडिब्राह्मणे अर्थवादे वाजरूपान्नपेयत्वयोर्नेनैव वाजपेयशब्द-
निर्वचनात् वाजं पेयमस्मिन्निति योगार्थस्यैव अनुसरणं मीमा-
सकानामिति ध्येयम् । प्रयोजनं पूर्वपक्षे व्यक्तत्वेऽपि द्रव्य-
सादृश्येन बलवतीष्टिकविन्ध्यन्त सिद्धान्ते स्पष्टत्वाच्च नोक्तम् ॥

इति षष्ठं विशिष्टविध्याक्षेपाधिकरणम् (वाज-
पेयाधिकरणम्)

(पूर्वाधिकरणेनापवादिकसंगतिनिरूपणम्)

आक्षेपसमाधानार्थस्यापि पूर्वाधिकरणस्य नामतासाधक-
त्वादाक्षेपसमाधानाभ्या साधितस्य नामत्वस्येह सिद्धान्तेऽप-
वादकरणात् आपवादकीं सङ्गतिं स्पष्टत्वादानभिधाय विषय-
वाक्यप्रदर्शनपूर्विका चिन्ता दर्शयति—आग्नेयोऽष्टाक-
पाल इति ॥

(प्राकृतवैकृतवाक्यान्तराणामध्येतदधिकरण-
विषयत्वम्)

आदिपदेन “आग्नेयोमीयमेकादशकपालं ऐन्द्रं दध्यमावा-
स्याया”मिति प्राकृतानां “आग्नेयं पय” “ऐन्द्रं पुरोडाश”
इति वैकृतानां च वाक्याना सप्रहः ॥

(आग्नेयनामतागुणविधित्वपरत्वनिरासेन सर्व-
विशिष्टविधिविषयत्वमेतदधिकरणस्येति न्या-
यसुधाकारमततत्त्वखण्डने)

अत्र न्यायसुधाकृता—“आग्नेयपदस्याष्टाकपालादिद्रव्य-
सामानाधिकरण्यात् कर्मणश्चाश्रवणान्मन्त्रतस्तु विरोधे स्या-
द्दि”त्यधिकरणे पञ्चमे आग्नेयाग्नीषोमीययो ब्राह्मणक्रमविप-
र्ययेण सन्नक्रममात्रानस्य वक्ष्यमाणत्वेन क्रमविनियुक्तमन्त्राभा-
वात् श्रुत्यविनियुक्तानां च मन्त्राणां स्वार्थसमवायकल्पकत्वाभा-
वात् मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पनानुपपत्तेः द्रव्यदेवतासंयोगेनापि
यागस्य कल्पयितुमशक्यत्वादात् “भ्रंयं चतुर्धा करोती”त्यादिव्य-
वहारस्य च द्रव्यविषयत्वेन कर्मनामानपेक्षत्वान्निष्प्रयोजनत्वे-

नापि नामत्वाशङ्कानुपपत्ते न नामत्वचिन्ता युक्ता, अतः
पूर्वाधिकरणे तन्त्रसबन्धानुपपत्त्या विशिष्टविधौ निरस्ते क-
चिदपि तर्धान्नाचूतेन प्रत्ययेन विशिष्टविधिर्न संभवतीत्याशङ्का
विशिष्टविधिव्युत्पादानार्थैवैतदधिकरणम् । तद्व्युत्पादनस्य चो-
त्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वसिद्धिं प्रयोजनम् । तस्य नामता ।
सोमविशिष्टे ध्रुत्पन्ने शुद्धानुवादासंभवान्न खनित्रादिस्तत्रेत्युद्भि-
दादेर्नामता सिध्यति । श्रुतेन तु प्रत्ययेन शुद्धं यागं विधायो-
पपादनार्थक्यपरिजिहीर्षया तदर्थविधिनायाश्रुतप्रत्ययान्तर-
कल्पने श्रुतस्यैवावृत्तिकल्पने शुद्धयामानुवादेर्नोद्भिस्तोमवोर्वि-
हितयोः तुल्यबलत्वेन विकल्पोपपत्तेर्न नामता सिध्यतीति
नामधेयत्वं द्रढयितुं विशिष्टविधिरिह व्युत्पाद्यते सप्रयोजनः ।
एवंच सर्वेचात्र विशिष्टविधय उदारणमिति भाष्यवार्तिक-
योर्गुणविधिनामधेयचिन्ता पूर्वापवादत्वेन सङ्गतिं वक्तुं कृता ।
अथवा—गुणविध्यसंभवे स्थिते वैयर्थ्यपरिहाराय संभव-
मात्रेण नामत्वमुक्तम् । एतदधिकरणं तु विशिष्टविधिव्युत्पा-
दनमात्रार्थत्वमेवेति—उक्तम्, तद्युक्तमिति सूचयितुं
यथाभाष्यवार्तिकं गुणविधिः कर्मनामधेयमिति चिन्ताया नि-
वेशितम् । अयमाशयः—न तावदत्र विशिष्टविधिव्युत्पा-
दनं नामत्वविचारे सङ्गतम्; उत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वसिध्या
विशिष्टविधिविचारस्य सप्रयोजनत्वेऽपि तद्गुणबलीयस्त्वेन वाजि-
नयागवद्गुणविशिष्टकर्मान्तरस्यैवोद्भिदादिवाक्येष्वपपत्त्या गुण-
विधित्वनिरासासंभवेन नामतायामसाधकत्वात्, यदि वाजि-

नवाक्ये ऋद्विलीयस्त्वेन वाजिनपदस्योत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वेनापि न नामतेत्युच्येत, तदोद्भिदादिपदानामरूढत्वेन तु स्यवदुत्पत्तिकृतयैव नामतासिद्धेः किमुत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वेन ? किञ्च विशिष्टविध्यभावेऽपि न खतित्रय विकल्पः संभवति, उद्भिदादिवाक्येषु यागानुवादासिद्धे, “सोमेन यजेते”ति वाक्यस्य पूर्वप्रवृत्त्याश्रयणेन शुद्धयागविधानेऽपि तदानीमेवोपस्थितोपपदानर्थक्यपरिहाराय कल्पितेनावृत्तेन तेनैव वा विधिप्रत्ययेन स्ववाक्योपस्थितयागानुवादेन सोमे विहिते तेनैव निराकाङ्क्षिते यागेनैव वाक्यान्तरोपात्तखनित्रादिविधानं संभवतीति तत्र कर्मान्तरविधानस्यैवापत्तिर्न तु विकल्पः । नष्टोत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वे निराकाङ्क्षतापादानतिरिक्तमन्यत् किञ्चित्करणमस्ति, तत्तु विशिष्टविध्यभावेऽपि सुकरमिति । अतएव—तत्र विशिष्टविधिं मत्वर्थलक्षणपत्त्या निरस्य यौगिकत्वादिनैव नामत्वमाकरे साधितमित्यसङ्गतं विशिष्टविधिव्युत्पादनम् अपिच सन्निकृष्टविधौ असंभवनिबन्धनत्वाद्दिप्रकृत्योर्विशेषणविशेष्ययोर्गुणपदविधेयत्वस्य सन्निकृष्टविधानार्थं च तस्यसंभवः विप्रकृष्टविधानार्थं तस्यासंभवत्वाऽभ्युपगन्तव्यः स्यादिति युगपत् विरुद्धसंभवासंभवायोगात् क्वचित् सकृच्छ्रुतेन प्रत्ययेन विशिष्टविधिः संभवतीति त्वदुक्तपूर्वपक्षस्य सोमेन यजेतेत्यत्रेवाग्नेयादिवाक्येष्वपि संभवाद्नेकगुणोपादानमित्तवाक्यभेदापत्तिहेतुकपूर्वपक्षाभिधानमाग्नेयादिवाक्ये भाष्यकारस्य शून्यहृदयतामेवापादयेत् । अतः सङ्गतत्वाद्गुणविधानामधेयविचार एव युक्त इति ॥

(तत्प्रत्ययन्यायेनाग्नेयपदान्मतोपपादनम्)

कथं तर्हि न्यायसुधोक्तदूषणसमूहे विद्यमाने नामतापूर्वपक्षसिद्धिरित्यत आह—अग्नेरिति ॥ अयमर्थः—यद्यप्याग्नेयवाक्ये भवतिना सत्तामात्रोपादानाद्विधेर्भावनाया तदवच्छेदकयोग्यधात्वर्थस्य वा नोपादानं, तथापि अप्राप्तार्थत्वाद्द्विधिः प्रकल्प्य भूधातोश्च भावना विनाऽनुपपत्ते भावनाक्षेपात्तयैव वा भावनाभिधानात् तस्या च प्रथमान्ताष्टाकपालपदोक्तद्रव्यस्यान्वयासमवे सक्तुवत्प्रथमाया करणत्वलक्षणया अष्टाकपालकरणिकाया तस्या भावनाया अग्नेरपि विशेषणत्वेनानेकविधिमिसित्तगौरवापत्तेः तत्प्रत्ययन्यायेन नामधेयमाग्नेयपदम् । समवतिचात्र मन्त्रवर्णस्याग्निदेवताप्रापकस्य सत्त्वात्सत्यस्यव्यायः ॥

(मन्त्राखण्डपाठयोरनन्यादृशत्वेनान्यादृशत्वेऽपि अनुष्ठानसादेत्यात् अग्निर्भूयत्यादीनां आग्नेयादिविनियोगेन मन्त्रवर्णिकदेवताप्राप्ति-समर्थनम्)

अग्निर्भूयति पुरोनुवाक्याया “भुवो यज्ञस्ये”ति याज्यायाः धाधिकाराख्यप्रकरणेन स्थानेन वा अष्टाकपालभावनाङ्गत्वावगतैवपानुयाजवत् श्रुत्यविनियोगेऽपि देवताकल्पकत्वोपपत्तेः । अतएव—द्रव्यसमानाधिकरणस्याग्नेयपदस्य न्यायेन नामतासिद्धौ कर्मव्यधिकरणद्वितीयान्तामिहोत्राचारपदव-

नामत्वं करणत्वलक्षणया नानुपपन्नम् । नचाऽधिकारस्योपाधु-याजादिष्वप्यविशेषात्कर्मस्य च ब्राह्मणपाठापेक्षया मन्त्राणा वैपरीत्यादसंभवत् कथं प्रथमस्य प्रथममित्येवं पाठकमात् मन्त्राणामङ्गत्वमिति दूषणम्, वाजन्तेयिशाखायां प्रथममाग्नेयस्य पश्चादग्नीषोमीयस्यैव ब्राह्मणपाठान्नात् मन्त्राणा पाठकमोपपत्तेः, सर्वशाखाभिज्ञत्वेन विश्वस्ततन्त्रवार्तिककारैर्लेखनात् शाखान्तरे मन्त्रपाठकमानान्नस्यानुमातुमप्यशक्यत्वाच्च । “मन्त्रतस्तु विरोधे स्यादित्यत्र तु यत्रापि व्युत्क्रमात्प्रानं, तत्रापी-ष्टसिद्धिरुपपादिता, नतु तावता सर्वत्रापि व्युत्क्रमात्प्रानेवा-स्तांति अप्रतिव्यम् । यदपि तैत्तिरीयशाखाया व्युत्क्रमात्प्रानं, तदप्यग्नीषोमीयानन्तरे पठितस्याप्याग्नेयस्य “शिरो वा एत-यज्ञस्य यद्वाग्नेयो हृदयमुपाधुयाजः पादावग्नीषोमीय” इत्यनेना-प्राप्तार्थत्वेन विधिकल्पनया स्वस्थानादपकृष्य अग्नीषोमीयप-शुयागवदपकृष्युत्पादानावगतेरनुष्ठानलक्षणस्थानकमात्पशुध-र्माणां अग्नीषोमीयाङ्गत्वस्यैव याज्यानुवाक्यायुगलस्याङ्गत्वाव-गतिरिति कौस्तुभदर्शितप्रकारेणाङ्गत्वस्य सुलभत्वाच्च ॥

(आग्नेय इति तद्धितस्य देवताप्रमापकत्वश-ङ्कात्प्रिरसने)

नञ्—तद्धितस्य सर्वदेवताप्रापकप्रमाणपेक्षया बलवत्त्वा-त्तैवैव देवताविधानेन दुर्बलामन्त्रवर्णिकदेवताकल्पनं न युक्त-मिति—वाच्यम्; विरोधे तत्प्राबल्येऽपि अविरोधेऽनेकवि-धिरौवापादकत्वेन तद्धितस्य तत्कल्पकत्वायोगात् । “सर्व-त्रात्मिकलिम्भा ढक् वक्तव्य” इति प्राग्दीव्यतीयेषु “तस्येदं” “तस्यापलं” “सास्य देवता” “तस्य समूह” “तत्र भव” इत्यादिसामान्यविशेषेषु अनेकेषु सवन्धेषु ढक्प्रत्ययस्य स्मर-णादाग्नेयपदस्य सन्दिग्धार्थत्वेन नियमेन देवताविधायित्वानु-पपत्तेश्च । नामधेयत्वे तु प्रमाणान्तरबलादेव देवतातद्धितनिर्ण-योपपत्तेः । अतो युक्तैव मन्त्रवर्णोद्देवताप्राप्तिरिति ॥

(पूर्वमनिर्धारितस्य धात्वर्थविशेषणस्य पश्चाद्-वधार्थमाणस्य भावनावच्छेदकत्वोपपादनम्)

भावनयाश्चावच्छेदकधात्वर्थोपेक्षायां तदवच्छेदकयोग्य-धात्वर्थश्रवणेऽपि देवतासंबन्धकल्पितयागस्यैव पश्चादवगत-स्याप्यवच्छेदकत्वोपपत्तिः । इत्थंते चाभ्युदितेष्टिवाक्ये भावनान्तरविधिपक्षे गुणसंबन्धवाक्येषु पश्चादवगतस्यैव धात्वर्थस्या-वच्छेदकत्वम् । अत एव “ज्योतिर्गौरायु”रित्यादौ अप्राप्ति-फलकल्पितविध्यन्यायानुपपत्तिसिद्धभावनयाक्षिप्तानिर्धारितधा-त्वर्थविशेष्यस्यैव ज्योतिरादि नामेल्यवधारिते पश्चादव्यक्तत्वादि-सादृश्येनातिदिष्टद्रव्यदेवतासंबन्धेन यागरूपविशेषनिर्धारणमि-ष्टम् । अतश्च सिद्धान्त इव पश्चादवगतस्यैव यागस्य भूधातुना लक्षणया भावनाभिधानोपपत्तेर्युक्तमाग्नेयपदस्य नामत्वम् ॥

(प्रकाशकाराभिमतयागवत्पुरावृत्तिरूपपक्ष-योजननिरासेन पूर्वपक्षप्रयोजनान्तर-सूचनम्)

यथाचात्र नामधेयस्य नानिध्रयोजनत्वं तथा अधिकरण-

नामधेयमिति चिन्तायां अग्नेर्मन्त्रवर्णादेव प्राप्तत्वादाग्नेयपदं नामधेयम् इति प्राप्ते—

पुरोडाशकर्मिकाया भावनाया मन्त्रापेक्षाभावान्मन्त्रस्य च तत्रायोग्यत्वाच्चोपांशुयाज इव मन्त्रस्य देवताकल्पकत्वम् । नचाधारवद्वाचनिको विनियोगो मन्त्रस्य, येन तत्कल्पकत्वं संभाव्यते । न च मन्त्रस्याष्टाकपालकर्मकभावनाऽङ्गत्वे प्रमाणमस्ति, प्रकरणस्य उपांशुयाजादिव्यप्यविशिष्टत्वात् । नापि क्रमः, ब्राह्मणपाठक्रमपेक्षया मन्त्रपाठक्रमवैप-

प्रयोजनकथनव्याजेन दर्शयिष्यते । यत्तु—प्रकाशकारै “रामेयं चतुर्धा करोती”त्यत्र आग्नेयकर्मणश्चतुर्धाकरणसामवेऽपि चतुरावृत्ति प्रयोजनम्—इत्युक्तम्, तत् “पुरोडाशं चतुर्धा करोती”ति शाखान्तरवाक्योपसंहारेणामेयपदस्याग्निदेवतोपलक्षितपुरोडाशपरत्वावगते ‘पुरोडाशस्यैव चतुर्धाकरणरूपविभागविधिप्रतीतेर्युक्तमिति दूषितं कौस्तुभे । अतो न्यायमुधाक्रुदापादितसकलद्वेषणपरिहारेण सुदृढो नामधेयत्वपूर्वपक्ष इत्यभिप्रेत्योपसहरति—आग्नेयपदमिति ॥ आग्नेयपदमग्रीषोमीयपदानामप्युपलक्षणम् ॥

(अयोग्यत्वात् वाचनिकविनियोगाभावाच्चोपांशुयाजाधारादिविष्विव मन्त्रसंबन्धासंभवात् मात्रवर्णिकदेवताप्राप्त्यसंभवादाग्नेयपदनामत्वासंबन्धोपपादनम्)

नेदं नामधेयम्; तत्प्रत्ययसाम्प्रदायात्, यदि ह्यष्टाकपालकरणिकाऽत्र भावना विधीयते, ततस्तस्या लवृत्तविधया मात्रवर्णिकदेवताप्राप्तेः सत्त्वात् स्यान्नामधेयम् । नन्वेतदस्ति, अष्टाकपालकर्तृकमवनेनाक्षिप्तया भावनाया अष्टाकपालस्य कर्मत्वेनैवान्वयत् अष्टाकपालोत्पत्तिजनकव्यापाररूपेणैवाष्टाकपालभावना विधेया, नतु सिद्धाष्टाकपालकरणिकानिर्धारितधात्वर्थविशेषावच्छिन्ना यागादिभावेनेति तस्यामन्यादिदेवताप्रकाशकयाज्यानुवाक्यायुगुलस्य कथमन्यन्यन्यानुपपत्तेर्याज्यानुवाक्यासमाहयासहकृतलिङ्गेनाम्यत्रैव विनियोगात् अनुष्ठानलक्षणस्थानबाधाच्छाष्टाकपालभावनाङ्गत्वे प्रमाणाभावान्मात्रवर्णिकदेवताप्राप्तेरसंभव इत्यभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह—पुरोडाशकर्मिकेति ॥ उपांशुयाजे तु प्रत्यक्षयजिष्रवणात्तत्र योग्यतया स्थानेन मात्रान्वयोपपत्तेर्युक्त मात्रवर्णिकदेवताकल्पनमित्यभिप्रेत्य वैषम्यं दर्शयितुं नोपांशुयाज इवेति व्यतिरेकदृष्टान्तोपादानम् । ननु क्षरणामत्कारकमेणामपि “इन्द्र ऊर्ध्वं” इति मन्त्रस्याकाङ्क्षायोग्यतयोरभावेनान्वयायोगात् कथं तदन्वयेन देवताप्राप्त्या यागकल्पनमित्याशङ्क्य परिहरन् वैषम्यमाह—नचेति ॥ तत्र लिङ्गादन्वयायोगेऽपि “इत्याधारमाधारयती”तीति करणेन श्रुत्यैव विनियोगान्यथायुपपत्त्या देवतायागयोर्द्वयोरपि कल्पनात् करणस्य च होमत्वकल्पनेन विरोधापादानामतोपपत्तिरिति वैषम्यमित्यर्थः ॥

भा० १४

रीत्यस्य पञ्चमे वक्ष्यमाणत्वात् । अतस्तत्प्रत्यन्यथाभावान्नामत्वानुपपत्तेर्द्रव्यदेवतोभयविशिष्टभावनाविधिप्रतीतेस्तस्य च यागमन्तरेणानुपपत्तेर्भूधातुना तद्विष्णुणात् सकलविशेषणविशिष्टयागभावनाविधानेन अथाद्विशेषणानामपि विधिकल्पनात् गुणविधिरेवाग्नेयशाब्दः ।

प्रयोजनं “आग्नेयं पय” इत्यादौ नामातिदेशोनाग्नेयविध्यन्तः पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु साम्नाख्यविध्यन्तः ॥ ७ ॥ २३ ॥ इति सप्तमामाग्नेयाधिकरणम् ।

(पूर्वपक्षयापादितसकलदोषपरिहारेण सिद्धान्तोपसंहारः)

पूर्वोक्तरीत्या मन्त्रपाठकोपपत्तावपि अयोग्यत्वादेव मन्त्रत्वस्यानुपपत्तिमभिसंधाय पूर्वपक्षयापादितानेकविधिमिति कर्तृगौरवपरिहारेण सिद्धान्तमुपसहरति—अत इति ॥ द्रव्यदेवतेति ॥ आग्नेय इति तद्वितेन देवतात्वविशिष्टव्यामिधानादष्टाकपालपदस्य “ते पुरोडाशं कूर्मं भूतं संपन्तमपश्यन्” इत्यर्थवादावगताष्टावच्छिन्नकपालसकृत्पुरोडाशद्वयवाचकत्वाद्प्राप्तार्थत्वादर्थवादसमभिव्याहाराच्च लटो लेडर्थकत्वनिश्चयेन विधिभावनयो प्रतीतो तस्या भावनाया पुरुषव्यापाररूपाया अष्टाकपालस्य कर्तृत्वानुपपत्तेः प्रथमया करणस्वलक्षणया अष्टाकपालस्य करणत्वेनान्वये अभिदेवतात्वस्यापि च कारकत्वेनान्वये सकलकारकविशिष्टाक्षिप्तयत्किञ्चिदात्वर्थकरणत्वेष्टसामान्यभाव्यकत्वे बुद्धे पश्चाद्द्वि समभिव्याहृतदेवतात्वस्य यागमन्तरेणासम्भवात् भावनापेक्षितस्य धात्वर्थस्य यागत्वावधारणेऽपि शाब्दत्वसिद्ध्यर्थं भूधातुना यागलक्षणया यावद्वाक्योपात्तविशेषणविशिष्टैक्यागभावनाविधानाच्च श्रुतस्य प्रत्ययस्यावृत्तिप्रसङ्गः । विशेषणविधिकल्पनाकृतं च गौरवमन्यतो प्राप्तत्वादाप्यमानं न दूष्यति । न च तद्वितस्य देवताविधायकत्वे लिङ्गादेव मन्त्रप्राप्ते मन्त्रक्रमाप्राप्त्यर्थम्; अग्निर्मूर्धेति मन्त्रविशेषप्राप्तये तत्सार्थक्यात् । अत एव यत्र “कपालेषु श्रपयती”त्यादिना प्रमाणान्तरेण कपालाना तदधिकरणत्वस्य प्रपणाख्यसंस्कारविशेषस्य च प्राप्तिः, तत्रोपपत्तिवाक्येऽपि तद्विशेषविधेरकल्पनान्नैव तत्कृतं गौरवम् । नचैव अष्टवस्य प्रमाणान्तराप्राप्ते समासमन्त्रापत्त्या भावनाया यागेन वैशिष्ट्यासम्भवात् कपालानुवादिनाष्टवस्य यागस्य च विधाने वाक्यभेदः, एकप्रसरतामन्त्रापत्त्या प्राप्तानामपि कपालाना विशिष्टवेषेणाप्राप्तविशेषणविधिकल्पकविधानोपपत्तेः । अत एव तदंशे प्राप्तत्वात् विशेषणविधिकल्पना । अतश्च विशिष्टयागभावनाविधानोपपत्तेर्मन्त्राणामपि तत्कर्मणैवापकथैसिद्धेर्न “शिरो वे”त्यस्यापकर्षविधित्वकल्पनमापद्यते इति गुणविधिरेवाग्नेयशब्द इति भावः । नामातिदेशेनेति ॥ बलवतोऽपि द्रव्यासादृश्यस्य चोदनालिङ्गसादृश्यरूपत्वात्तदपेक्षायुपि बलवता नामातिदेशेनेत्यर्थः ॥ इति सप्तम आग्नेयगुणताधिकरणम् ॥

(८ अधिकरणम् ।)

बर्हिं ॥ बर्हिराज्यपुरोडाशादिशब्दानां संस्कृतेषु कुशा-
दिषु शास्त्रस्थैः प्रयुज्यमानत्वाद् यूपादिशब्दवत्संस्कारमात्र-
वाचित्वे संस्कारविशिष्टकुशादिवाचित्वे वा प्राप्ते—

जातिं विहाय कैरप्यप्रयुज्यमानत्वात् संस्कार विनापि

(पूर्वाधिकरणेन बर्हिरधिकरणस्य संगतिद्वय-
निरूपणपूर्वकैतदधिकरविषयत्रयनिरूपणम्)

पूर्वाधिकरणेषु सापवादो कर्मनामत्वे साधिते प्रसङ्गाद्वाच्य-
विषयानाम्नाभिधेयविचारेण गुणविशेषविधिविचार इति प्रा-
सङ्गिकी प्रकरणसङ्गति तथा आग्नेयादिशब्दानां त्रैवतोद्देश्यक-
द्रव्यत्यागात्मकयागस्य क्रियागर्भसंबन्धनिमित्तदेवताविशिष्ट-
व्यवाचित्वात्तद्वारेण क्रियानिमित्तत्वेऽभिहिते बर्हिरादिशब्दानां
संस्कारात्मकक्रियानिमित्ततास्स्युत नेति विचारात् बुद्धिस्था-
नारिभकामनन्तरसङ्गति च स्पष्टत्वादनभिधाय संस्कृतवलीय-
स्त्वादिहूपूर्वपक्षहेतोः संस्कारनिमित्तत्वे गौरवापत्तिरूपसि-
द्धान्तहेतोश्च तुल्यत्वात्सूत्रगतबर्हिराज्यपदस्य उपलक्षणत्वं
चाभिप्रेत्य विषयत्रयप्रदर्शनपूर्वकं पूर्वपक्षमाह—बर्हिरा-
ज्येति ॥

(याज्ञिकप्रसिद्ध्या बर्हिरादिशब्दानां संस्कृतपर-
त्वोपादानम्)

शास्त्रस्यैरित्यनेन शास्त्रस्थानामसंस्कृते प्रयोग पीत्वधिक-
करणन्यायेन वाच्यते । ऋचिच्छास्त्रस्थानामयसंस्कृते प्रयो-
गश्चाश्वलाधिकरणन्यायेन याज्ञिकप्रसिद्ध्या वाच्यते इति
शास्त्रस्यपदस्य याज्ञिकप्रसिद्धिपरतया सूचितम् । एवंचास-
ंस्कृतप्रयोगस्य प्रादेशिकत्वेनाशिष्टस्थत्वेन तद्दोषत्वात् साह-
स्यस्योपपत्तेर्न याज्ञिकप्रयोगसाधिविगतत्वापादनक्षमत्वमित्यर्थं

(यूपादिशब्दानामिव संस्कृतवाचित्वस्य बर्हि-
रादिशब्द उपपत्तिः)

ननु “बर्हिर्होनाति” “आज्यमुत्सुनाति” “पुरोडाश प्रथय-
ती”त्यादिसंस्कारविधिषु बर्हिराद्युद्देशेन संस्कारविधानादुद्दे-
शानां लवनादिसंस्कृतानां कुशादीनां पूर्वापगमे संस्कारवि-
धिवैयर्थ्यम्, अनवगमे तद्देश्यत्वाद्योगात् सुतरा तद्विधाना-
नुपपत्तिरिति जातिवाचित्वमेवोपपद्यते इत्यत आह—यूपादि-
शब्दवदिति ॥ यथा पलाशं तक्षतीति प्रकृत्य श्रुते तत्र यत्त-
क्षति तयूपमिति विपरीतवचनव्यकत्याश्रयणेन छेदनसंस्कृत-
पलाशनामत्वं यूपशब्दस्यावसीयते, एवमिहापि “दग्धं स्तृणी-
ते”ति बर्हिस्तरणार्थं मन्त्रे कुशवाचिदर्भशब्ददर्शनात् बर्हि-
शब्दस्य यजुनाति तद्बर्हिरिति वचनव्यकत्याश्रयणेन लवनादि-
संस्कृतकुशानामत्वावधारणात् “पिशानि सयौति” “पिण्डं क-

च लोके ‘बर्हिरादाय गावो गता’ ‘आज्यं क्रव्यं’ ‘पुरो-
डाशेन मे माता प्रहेलकं ददाती’त्यादौ प्रयुज्यमानत्वादव्य-
भिचाराल्लापवाच कुशत्वादिजातिवाचित्वमेव ॥

प्रयोजनं तु यूपावत्स्तरणार्थंबर्हिरादौ पूर्वपक्षे संस्कारकरणं,
सिद्धान्ते नेति ॥ ८ ॥ २४ ॥ इत्यष्टमं बर्हिरधिकरणम् ।

रोती”ति श्रवणाच्च पुरोडाशशब्दस्य प्रथनादिसंस्कृतपिष्टपि-
ण्डनामत्वावधारणादुत्पन्ननादीनां च कथचिद्भूतविषयत्वमुत्प्रे-
क्ष्याज्यशब्दस्योत्पन्ननादिसंस्कृतघृतनामत्वावधारणायूपादिवद्-
चनव्यक्तिविपर्ययाश्रयणेन संस्कारविधिवैयर्थ्यमित्यर्थं । आदि-
पदेनाहवनीयपदसप्रह । तत्रापि यथा नापृहीतविशेषणन्या-
येन यूपादिपदानां संस्कारेष्वेव शक्ति । अथवा—संस्का-
राणामनेकत्वाद्नेकशक्तिकत्तपनापत्तेस्तद्विशिष्टकाष्ठ एवेति मत-
भेद तद्बर्हिहापीति मतभेद सूचयितुं वाशब्द ॥

(जातिं विहायाप्रयुज्यमानत्वेन जातिवाचित्व-
मेव बर्हिरादिशब्दानामिति सिद्धान्तः)

न बर्हिरादिशब्दानां संस्कारविशिष्टजातिमद्भूये शक्ति,
गौरवापत्तेः, अत एव न संस्कारेष्वपि । अतज्जातिमति स-
ंस्कृतेऽपि प्रयोगमावाच । एवं सत्यपि यदि संस्काररहिते
प्रयोगो न स्यात्ततो गौरवमप्यङ्गीकृत्य तद्भ्रान्तिताऽङ्गीक्रियेत,
अस्ति च तत्रापि प्रयोग । अत एव एतादृशप्रयोगस्य यूपा-
दिष्वभावात् स्वीक्रियत एव संस्कारवाचित्वम् । जातिमपहाय
प्रयुज्यमानत्वेन शास्त्रस्थै सह विरोधाभावात् शास्त्रस्यप्रसिद्ध्या-
ऽपि बाध इति तदनुरोधेन च न वचनव्यक्तिवैपर्ययाश्रयण
युक्तमित्यभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह—जातिं विहायेति ॥ कैर-
पीत्यनेन विरोधो दर्शितः । प्रयोजनंतिविति ॥

(बर्हिरधिकरणपूर्वोत्तरपक्षप्रयोजननिरूपणम्)

संस्कारवाचकानां शब्दानां खलेवात्था यूपशब्दस्येव ना-
मातिदेशेन संस्कारप्रापकत्वात् संस्कारकरणमित्यर्थं । एवं
यूपाज्जनाथोज्ये । तथा ज्योतिष्टोमाद्भ्रमवर्ग्यहोमपूर्वोत्तरकालयोः
“रोहिणाभ्या वै देवा स्वर्गं लोकमायन्ति”त्यादिनाऽहोरात्रदेव-
ताके होमद्वये विहिते रोहिणनामकपुरोडाशद्वयस्य द्रव्यत्वेन
विधानात्तत्रामीरकर्तृकर्तृगार्हपत्याधिप्रयणमात्रानुष्ठानेपीतरस-
ंस्काराननुष्ठान सिद्धान्ते । पूर्वपक्षे तदनुष्ठानमित्यापि ज्ञेयम् ।
अत्र चोत्तराधिकरणप्रयोजनवद्भ्रमं स्तृणीतेति मन्त्रे मौद्दे-
चरौ पुण्डरीकपदस्येवोहानुहप्रयोजनान्तरमपि द्रव्यम् । एत-
त्सिद्धान्तातिवाचित्वमङ्गीकृत्यैव बर्हिर्धर्माणां अन्नप्रधानसाधारण
वर्हिर्धर्माथैवायूपावत्स्तरणार्थंबर्हिपि तदग्निप्रतिमाशास्त्र नि-
राकरित्येते इत्यपीनरुक्त्वम् ॥ इत्यष्टमं बर्हिरधिकरणम् ॥

(९ अधिकरणम् ।)

प्रोक्षणीषु ॥ प्रोक्षणीशब्दस्यापि पूर्ववत्संस्कारवाचित्वे 'प्रोक्षणीभिस्त्रेजिता स्' इति लोके संस्कार विहायापि जानिमात्रे प्रयोगदर्शनात् रुह्या जलन्वजानिवाचित्वे वा प्राप्ते—
 क्लृप्तावयवयोगेनोपपत्तौ रुढिकल्पने प्रमाणाभावः ।
 अतएवाश्वकर्णादिशब्दे योगवाधे एव तत्कल्पनम् । न-
 चापामौदासीन्यावस्थायां प्रकृष्टोक्षणसाधनत्वरूपयोगा-
 भावः, फलोपधानासंभवेऽपि उक्षणस्वरूपयोग्यत्वस्य स-
 म्भवात् । नचैवं रथकारपदेऽपि रथकर्तृत्वरूपयोग्यत्वसम्भ-

(सङ्गतिनिरूपणपूर्वकं संस्कारजातिवाचित्व-
 पक्षद्वयेन पूर्वपक्षोपक्रमः तादृशपक्षद्वयो-
 पपादनं च)

पूर्ववदिति ॥ अनेनच प्रकरणसङ्गतिरापवादकी चान-
 न्तरसङ्गति सूचिता । प्रोक्षणीगासादयेत्यादौ उत्पवनाभि-
 मन्त्रणादिसंस्कारविशिष्टे प्रयोगादाद्य तद्विनापि प्रयोगाज्जा-
 तिवाचित्वेन द्वितीयं च पूर्वपक्षमाह—संस्कारेति ॥

(कल्प्यरुह्यपक्षया क्लृप्तयोगप्रावलयेन प्रोक्षण-
 शब्दस्य प्रकृष्टोक्षणसाधनत्वपरत्वेन
 सिद्धान्तोपक्रमः)

अपामौदासीन्यावस्थाया प्रकृष्टोक्षणसाधनत्वाभावेनावय-
 वार्थसाहस्रत्वात्तैलादाववयवार्थसङ्घातेऽपि प्रोक्षणीशब्दाप्र-
 योगात्संस्कारवयोग्यत्वस्याप्यवयवतो व्यतिरेकतश्च व्यसिचारात्
 प्रवृत्तिमित्तत्वासभवादश्वकर्णादिशब्द्वज्जलेऽतिरिक्तशक्ति-
 कल्पनावयवकत्वात् क्लृप्तसमुदायप्रसिध्या चावयवार्थप्रसिद्धि-
 बाधस्य रथकाराधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात् तद्वदेव समुदायप्र-
 सिध्या अप्वजातिवाचित्वमित्यर्थं ॥

(समुदायप्रसिद्धेरुत्पत्त्वात् घृतादावपि प्रोक्षण-
 पदप्रयोगदर्शनाच्च प्रकृष्टोक्षणसाधनत्वयोग्यत्व-
 रूपयोगार्थस्यैव ग्रहणमिति सिद्धान्तोपक्रमः)

सत्वं समुदायप्रसिद्धे प्राबल्ये, यदि तस्या क्लृप्तत्वं भवेत्,
 अपामौदासीन्यावस्थायामपि प्रकृष्टोक्षणसाधनत्वयोग्यतामात्रे-
 णाप्यवयवशक्त्यैव विशिष्टार्थबोधोपपत्तावतिरिक्तसमुदायशक्ति-
 कल्पने मानाभावात् । अन्यथा यौगिकपदमात्रोच्छेदापत्तेर्ना-
 ष्वजातिवाचित्वम् । तैलादिषु सत्यपि प्रकृष्टोक्षणसाधनत्वेन प्रो-
 क्षणपदवाचित्वे स्त्रीप्रत्ययबहुवचनयोरनन्वयादेव प्रोक्षणीश-
 ब्दाप्रयोगोपपत्तेः तद्रहितप्रातिपदिकप्रयोगमात्रस्य घृत प्रोक्षणं
 भवतीत्यादौ दृष्टत्वाच्च प्रोक्षणप्रयोगस्येलभिरेख सिद्धान्त-
 माह—क्लृप्तेति ॥

(यौगिकार्थप्रतीत्यसंभवस्थले रूढेः क्लृप्तिस्थले-
 चोक्तधिकरणप्रवृत्तिनिरूपणम्)

यत्र तु सर्वथा नावयवार्थप्रतीतिसंभवः तत्रेष्ट एव समु-
 दायप्रसिध्या क्लृप्तावयवप्रसिद्धिबाध इत्याह—अतपवेति ॥
 ननु योग्यतया रथकरणवृत्तित्वस्य जातिविशेषेऽपि सभवात्

वेन जानिविशेषे शक्तिकल्पनाऽनुपपत्तिः; अनुशासनबलेन
 तत्कल्पनात्, कर्तृत्वस्वरूपयोग्यत्वस्याव्यवर्तकत्वेन “वर्षासु
 रथकारस्ये”त्यस्य वैयर्थ्योपपत्तेश्च । प्रोक्षणीशब्दे तु रुढिक-
 ल्पने प्रमाणाभावाद् यौगिकत्वमेव ॥

प्रयोजन विकृतौ घृतं प्रोक्षणमित्यादौ प्रोक्षणीरासादये-
 त्यविकृत प्रयोग संस्कारवाचित्वपक्षे, घृतमासादयेति
 जातिवाचित्वे, प्रोक्षणमासादयेति यौगिकत्वे दृष्टव्यम् ॥ ९॥
 ॥ २५ ॥ इति नवमं प्रोक्षण्यधिकरणम् ॥

प्रत्युत “नेमि नयन्ति ऋभवो यये”ति मन्त्रलिङ्गातेपामपि
 रथकरणवृत्तित्वावगमात् रथकारशब्दस्यापि यौगिकत्वापत्तौ
 यौगिकत्वाविशेषात् त्रैवर्णिकस्यैव लाघवाद्भ्रूकारपदेन ग्रहणा-
 पत्तिरित्याशङ्कामन्य परहित—नचैवमिति ॥ अनुशा-
 सनेति ॥ “ऋभूणान्वे”ति मन्त्रवर्णरूपानुशासनबलेन रथ-
 कारशब्दस्य जातिविशेषपरतावगते सामान्यवृत्तयोग्यतावाध
 इत्यर्थं । सामान्यतो योग्यतामात्रेण योगाङ्गीकारे त्रैवर्णि-
 कस्य सर्वदा रथकर्तृत्वसंभवेन निमित्तत्वानुपपत्तेर्वैवाविधिग-
 तरथकारपदवैयर्थ्यमप्यापादयति—कर्तृत्वेति । अतश्च वर्षा-
 विवाक्ये फलोपहितरथकर्तृत्वेनैव योगो वाच्यस्तादृशस्य
 चोदासीन्यावस्थे साधनत्वनापरपर्याये जातिविशेषेऽयोगेन
 व्यभिचारादतिरिक्तरुढिकल्पनमावश्यकमिति वैषम्यमित्यर्थं ॥

(प्रोक्षण्यधिकरणपूर्वांतरकल्पप्रयोजननिरूपणम्)

विकृताविति ॥ सोमरौद्रचरद्वयविकृतावित्यर्थं ।
 अविकृत इति ॥ सर्वत्र प्रागोकरणात्प्रोक्षणप्रातिपदिकमा-
 त्रस्य क्वचिदपि संस्कारेऽयप्रयोगात् प्रोक्षणीशब्दस्यैव संस्कृ-
 तवाचित्ताभ्युपगमादीकारबहुवचनोपादाने पि घृतादिनिवृत्ते
 प्रोक्षणमासादयेत्युहासभवादविकृत इत्यर्थं । यस्तु “घृतं
 प्रोक्षण”मिति प्रयोग, स नोत्पवनादिसंस्कारपर, तथात्वे घृत-
 पदसामानाधिकरण्यात् प्रोक्षणपदे उत्पवनादिकार्यप्रोक्षणक्रि-
 यामाधनलक्षणापत्तेः । अतस्तत्र प्रोक्षणशब्द भावव्युद्भ-
 त्वेन प्रोक्षणक्रियामात्राभिधायकं यौगिकमङ्गलक्य तस्या घृ-
 तस्य साधनत्वेन लक्षणया विधानम् । अर्थादोपदेशिकत्वात्
 अपा वाध इति न कापि प्रोक्षणप्रातिपदिकस्य संस्कारपरत्व-
 मिति भावः । घृतमासादयेतीति ॥ घृतस्य सूर्यादिवत्
 प्राकृतापूर्वकार्यापन्नत्वादावचक्रप्रोक्षणीपदनिवृत्तेर्युक्तौ घृतप-
 दप्रक्षेपरूपोह इत्यर्थः । प्रोक्षणीरासादयेति ॥ यौगिकत्वे
 प्रोक्षणप्रातिपदिकादप्यसामानाधिकरण्येन प्रयुक्तोर्बहुवचनेका-
 रयोर्घृतेऽर्थलोपेन निवृत्तेऽर्थोदकप्राप्तप्रोक्षणप्रातिपदिकस्थलोपात्
 तदेवाप्रधानलिङ्गवशात्तुसकैवचनान्ततयोहम् । नच विधि-
 गतशब्दनियमो निगदे द्रव्यविषयेऽस्ति, येन घृतशब्दस्यैव वि-
 धिगतस्य प्रयोग शक्येत, दशमे देवताविषय एव तन्नियमस्य
 वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । इति नवमं प्रोक्षण्यधिकरणम् ॥

(१० अधिकरणम् ।)

तथा ॥ “निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ती'त्यत्र निर्मन्थ्यशब्दस्य पूर्ववत् संस्कारवाचित्वे निर्मन्थ्यमानय पक्ष्याम इति लौकिकप्रयोगेन निरस्ते मथनकर्मत्वस्य पाकसाधनीभू-

तेऽप्रावभावेन मन्थनप्रयोज्यत्वस्य च पाकनवनीतादावपि सत्त्वेनातिप्रसङ्गादरणिप्रयोज्याश्रित्वावान्तरन्याप्यजातिवाचित्वे प्राप्ते—

(पूर्वाधिकरणेन निर्मन्थ्याधिकरणसंगतिः तद्वदेव सोपपत्तिकपूर्वपक्षद्वयस्य च निरूपणम्)

पूर्ववदेव प्रकरणसंगतिं सूत्रगतताशब्दसूचित्वां तथैव तत्सूचितामातिदेशिकीं चानन्तरसङ्गतिं सशयच स्पष्टत्वादनभिधायामिचयनप्रकरणगतं वाक्यमुदाहृत्य पूर्वाधिकरणवदेवाद्यपक्षद्वयं पूर्वपक्षद्वयं पूर्वपक्षत्वेनाभिपक्षे—निर्मन्थ्येति॥ पशौ अधिमन्थनशकलविधानाद्यङ्गकमन्थनस्य “जातायानुब्रूही”ति प्रेषितेन “धनंजयंरणे”इति मन्थ्रेण प्रकाशनादिसंस्काराणां च विहितत्वात्तत्संस्कृते बहौ शास्त्रस्थाना निर्मन्थ्यशब्दप्रयोगात् संस्कारवाचित्वमित्याद्य पक्ष इत्यर्थः । एतेन—संस्कारनिमित्तत्वात् निर्मन्थ्य एव विधीयते इति प्रकाशकारोक्तम्, अथवा—पशावपि संस्कारविधानादाधानप्रकृतसंस्काराणामिव विनिगमनाविरहात् पाशुकसंस्काराणामपि वाच्यत्वमिति सोमनाथेनोक्तम्—अपास्तम्, आधानकृतसंस्कारविशिष्टे क्वचिदपि याज्ञिकाना निर्मन्थ्यशब्दप्रयोगस्यादर्शनात् । अत एव चातुर्भास्यातिथ्यादिषु पशुशक्तिर्मन्थ्यशब्दप्रयोगो दर्शितः । द्वितीयं पूर्वपक्षमुपपादयितुं आद्यं दृश्यति—निर्मन्थ्यमानयति ॥

(पूर्वाधिकरणगतार्थताशङ्कातत्परिहारौ)

ननु पूर्वाधिकरणन्यायेन कर्मत्वयोगेनैव तच्छब्दप्रवृत्त्युपपत्तावतिरिक्तशक्तिकल्पने प्रमाणाभावात् कथं जातिवाचित्वपक्षोत्थानम्? तेनैव च गतार्थत्वादधिकरणान्तरारम्भवैयर्थ्यं चेत्याशङ्क्यद्वयं निरसितुमाह—मथनकर्मत्वस्येति ॥ निर्मन्थ्यशब्दस्य “रूढलोप्येत्” इति सूत्रानुशिष्टकर्मत्वार्थकण्यत्प्रत्ययान्तत्वेन मथनकर्मत्वापरपर्यायमथनव्याप्यत्वरूपयोगस्य मथनानिष्पन्ने यागसाधनीभूतेऽप्रावभावेन संस्कारवदेव व्यभिचारित्वात्, प्रतिक्षणं चाभ्यादिससर्गमित्यस्योपचयापचयान्मा परिमाणप्रकाशभेदेन भेदात्, स एवाय वहिरिति प्रत्यभिज्ञायाश्च सजातीयसन्तानजन्यत्वेनाप्युपपत्तैरिक्त्यासाधकत्वात्पाकसाधनीभूतमित्थैतत्पूर्वगत्यापि मथनव्याप्यत्वासम्भवेन विनष्टे विनाशयोग्यतावन्मथिते मथनव्याप्यत्वाभावात् योगस्य व्यभिचारित्वम्, प्रोक्षणसाधनत्वस्योदासीनासु योग्यतायास्सत्त्वात् वैषम्यमिति विशेषशङ्क्याऽधिकरणान्तरारम्भः । अत एव जातिवाचित्वपूर्वपक्षसिद्धिरित्यर्थः ॥

(मथनप्रयोज्यत्वरूपयोगस्य नवनीतेऽतिप्रसङ्ग इति भवदेवमतानुदाहः । तन्मतनिरासश्च)

अतिप्रसङ्गादिति ॥ एतच्चातिप्रसङ्गापादनं भवदेवोक्त्यामिश्रित्य नेयम् । तेन चात्र नवनीतेऽपि मथनकर्मत्वा-

व्ययोगस्यातिप्रसङ्गेन यत्र प्रयोगाभावसत्रावयवार्थाभाव इत्यसम्भवेन व्यतिरेक्यभिचारत्र यौगिकत्वसम्भव इति विशेषाशङ्का प्रदर्श्य योगरूढ्या समाहितम् । वस्तुतस्तु—निर्मन्थ्येनेति प्रकृतवाक्ये निर्मन्थ्यशब्देन “मन्थ्य विलोडन” इति दण्डादित्रामणापरपर्यायविलोडनार्थकमथघातोर्निष्पन्नः ; तस्य द्रवद्रव्यविषयत्वेनाप्रावसंभवात्, अपितु “मन्थ्य मन्थन” इति त्रयादिगणपठितान्मन्थनसाधनदण्डादित्रमणव्यावर्तनापरपर्यायमन्थनार्थांशित्वम् । अत एव “मन्थ्य विलोडने” “मन्थ्य मन्थने” इत्युपदेशोऽर्थभेद उपपद्यत इति नात्रत्यनिर्मन्थ्यशब्दस्य नवनीतादावतिप्रसङ्गापादनं युक्तम् ॥

(वैद्युताद्यप्रावप्रसङ्गेन योगार्थसंभव इति न्यायसुधामततद्दूषणे)

या तु न्यायसुधाकृता वैद्युताद्यभिष्यक्तो मथनजन्यत्वशक्तेरप्यभावात् पूर्वन्यायातुल्यत्वेन विशेषाशङ्का दर्शिता, सा “वेद्युतादमाभिघातोत्यस्युर्धकान्तादिजन्मना । निश्चौ चरितार्थत्वाग्निर्मन्थ्योऽभिनवः कथमि”ति भाष्योक्तप्रयोजकताक्षेपवार्तिके वैद्युतादीना निर्मन्थ्यशब्दानभिधेयत्वस्यैवोक्तैस्तत्र निर्मन्थ्यशब्दात्प्रसक्तिसादायावयवार्थत्वखण्डनेन तदाशङ्क्या वार्तिकविरोधेनायुक्तत्वात् दूषिता प्रकाशकारैरित्युपेक्षिता पूज्यपादै ॥

(अरणिप्रयोज्याश्रित्वावान्तरजातिवाचित्वं अश्रित्वसामान्यत्वपरमिति प्रकाशकारमतस्य वार्तिकविरोधेन खण्डनं च)

द्वितीयं पूर्वपक्षमुपसहरति—अरणिप्रयोज्येति ॥ विहितमन्थनजन्ये संस्कृतेऽपि तथाऽविहितमन्थनजन्ये पाकार्थामौ चाभित्वावान्तरजालनपायातुभयानुवर्तिन्यासस्या एव निर्मन्थ्यशब्दाव्याप्यत्वात् क्वापि व्यभिचारः ॥ यस्तु—प्रकाशकारैः अश्रितजालानुवृत्तैर्वैद्युतादीना अभिधेयतासिद्धेः तद्विषयोऽपि “निर्मन्थ्यमानये”ति प्रयोगो विनैव गौण्या मुख्ययैव वृत्त्याऽभ्युपगम्यमानो न दुष्यति—इत्युक्तम्, तत्स्यमेव न्यायसुधाकृद्दृष्टितविशेषाशङ्कानिरासार्थं पूर्वं वार्तिकविरोधस्य प्रदर्शितत्वात्त्र निर्मन्थ्यशब्दात्प्रयोगादेव तस्मादाश्रित्वाभित्वसामान्यजातिमादाय जातिवाचित्वपक्षोपादानस्य तत्रापि प्रयोगापत्तैर्युक्तत्वादयुक्तमिति सूत्रश्रितुमर्यावान्तरपदयोःपादानम् । एवंच “निर्मन्थ्यमानय पक्ष्याम” इति प्रयोगो मथनमात्रजन्यत्व एव नत्वाभिसामान्यमात्रेऽपीत्याशयः ॥

मथनप्रयोज्यत्वयोगेनैवोपपत्तौ उक्तकल्पने प्रमाणा-
भावादतिप्रसङ्गस्य च पाकादौ प्राचीनप्रयोगाभावेनैवाबोध-
कत्वोपपत्तेरिरेकर्तुं शक्यत्वात्प्रवनीते च वाच्यत्वस्यापि वक्तुं
शक्यत्वाद् यौगिक एव निर्मन्थ्यशब्दः । एवं च “निर्म-

(मथनप्रयोज्यत्वयोगेन नवनीतवाच्यत्वस्यापि
संमतत्वस्य वस्तुतस्त्विदानीं तदसंमतत्वस्य
च निरूपणपूर्वकं सिद्धान्तोपक्रमः)

पूर्वोक्तदोषापत्तेर्यां कर्मणि तव्यप्रत्ययः, अपि तु “अहं
कृत्यतृचक्षे”ति सूत्राद्दार्थिकं तन्महीकृत्य मन्थनार्हतायाः स-
बन्धविशेषापेक्षया मथनप्रयोज्यत्वस्यैव तस्य मथनप्रयोज्य-
वह्निसन्ताने निर्मन्थ्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनाश्रयणात् सर्वत्रै-
वावयवयोगेनैव वैद्युताद्यभिव्याहृत्या प्रयोगोपपत्तौ नातिरि-
क्तशक्तिरूपनं युक्तमित्यभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह—**मथनप्र-
योज्यत्वेनेति ॥ वाच्यत्वस्यापीति ॥** नचाप्रयोगात्प्रव-
नीतावाच्यत्वं युक्तम्, यो यद्वाचकशब्दः स तत्र सर्वैरपि
प्रयोज्य इति नियमे प्रमाणाभावेनासत्यपि प्राचीनप्रयोगे
इदानींतनेनैव केनचिद्ब्रह्मना नवनीते निर्मन्थ्यशब्दप्रयोगे
कृते श्रोतुरवयवार्थयोगेन द्धित्येवार्थप्रत्ययेन तद्वाच्यत्वक-
ल्पने बाधकाभावात् । **वस्तुतस्तु**—नवनीते विलोडनार्थ-
कमन्थधातुनिष्पन्नत्वेनापि द्वचिप्रयोगोपपत्ते नाग्निवाचक-
निर्मन्थ्यपदवाच्यत्वं युक्तमिति प्रागेव सूचितम् । नहि क्वचि-
द'याकरप्रत्येषु अग्निवाचकनिर्मन्थ्यपदप्रयोगो नवनीते उक्तः,
प्रत्युत भवदेवेन तन्निरासायैव योगरूढेरुपासनं कृतमिति
ध्येयम् ॥

(निर्मन्थ्येनेतिवाच्ये निर्मन्थ्यशब्दसार्थक्यार्थं
पाकसामर्थ्यापत्ताद्युद्देशेन मथनविधिः
ततः अन्तः प्रयोगमध्यममथनकरण-
सिद्धिश्चेत्यादिरूपणम्)

ननु निर्मन्थ्यशब्दस्य नवनीतादावपि वाच्यत्वकल्पने
अग्निमात्रवाचित्वे वा कथमग्निविषयकस्य मन्थनस्य कर्तव्यता-
सिद्धिः ? नच निर्मन्थ्यपदवैयर्थ्यापत्तेरेव मथनकर्तव्यता-
सिद्धिः, तस्य वैद्युतादिव्याहृत्यर्थकत्वेन सार्थक्यादित्याशङ्का-
परिहारायाह—**एवंचेति ॥** इष्टकोद्देशेन निर्मन्थ्यद्रव्यकरण-
पाकस्यैव विषेयत्वात् विषेयपाकसामर्थ्यादेव वह्निरूपद्रव्यवि-
शेषप्राप्ते लोहितोष्णीषवदप्रासमथनमात्राशे विशेषणविधिक-
ल्पनात् तेनैव च वैद्युतादिव्याहृतिसिद्धेर्नोक्तदोष इत्यर्थः ।
अत एवासिन् पक्षे अन्नप्रधानयोर्मन्थनयागयोः एकदेशका-

न्ध्येनेष्टका” इत्यत्राग्रेः पाकसामर्थ्यादेव प्राप्तत्वान्मन्थन-
मात्रविधिरिति तस्यापि प्रयोगमध्ये कदमं सिद्धान्तप्र-
योजनम् ॥ १० ॥ २६ ॥ इति दशमं निर्मन्थ्याधि-
करणम् ॥

लकर्तृत्वलाभात् प्रयोगमध्यवार्तित्वलाभाच्च अधिमन्थनश-
कलनिधानादिधर्मरहितं केवलमेव मन्थनं कृत्वा तन्निष्पन्नेना-
ग्निना याग कार्य इति “यौगिके चिरमथिते न” इति भाष्योक्तं
प्रयोजनं लभ्यत इत्याह—**तस्यापीति ॥** सिद्धान्तपदोपा-
दानात् सस्कारवाचित्वपूर्वपक्षे पद्युप्रकरणविहितयावत्संस्कार-
सहितमन्थनस्य प्रयोगानंतं पात, जातिवाचित्वपक्षे तु प्रयो-
गबहिर्भूतेन येन केनचिदग्निना पाक इति व्यतिरेकेण प्रयो-
जनभेद सूचितः । अतो निर्मन्थ्यशब्दस्य प्रोक्षणीशब्दवयौ-
गिकत्वमेवेति सिद्धम् ॥

(साक्षान्मन्थनजन्यस्यैव निर्मन्थ्यपदयौगिकत्वेन
मूलकाराभिमतप्रयोजने वार्तिकाविरोधा-
दिसंपादनसंभव इति स्वमतनिरूपणम्)

अत्रच साक्षान्मन्थनजन्याभिमतजन्याग्निसाधारण्येनैकस्यानु-
गतस्य सबन्धस्य निर्वक्तुमशक्ते जन्यत्वस्यैव सम्बन्धत्वाङ्गी-
कारेण साक्षान्मन्थ्य एव निर्मन्थ्यपदस्य यौगिकत्वेन वाच्यत्व-
कल्पनं युक्तम्, तत्सन्तरेस्तु प्रयोज्यत्वेन सबन्धेन लक्षणया
प्रयोगः । प्रकृते मुख्यार्थसंभवे लाक्षणिकग्रहणस्यान्याप्यत्वात्
तदर्थस्यैव ग्रहणादन्तं प्रयोगं मन्थनकारणसिद्धिरिति सर्वत्राग्नौ
योगिकत्वेन वाच्यत्वं नाश्रयणीयम् । किंच यदि कौस्तुभो-
क्त्रीत्या प्राप्तपाकविधानमङ्गीक्रियते, तदा निर्मन्थ्याग्निद्रव्य-
विशिष्टपाकविधानेन विशिष्टार्थं विधौ वैयर्थ्याभावात् निर्मन्थ्य-
पदस्य वैद्युतादिव्याहृत्या सार्थक्यात् किमिति विशेषणविधि-
कल्पनागौरवमाश्रित्य मथनाशेऽपि विधानमाश्रयणीयम् ? यदि
तु पाकस्यान्यत् प्राप्तिसाधित्वोद्देश्यत्वम्, तदा तस्य प्राप्त-
त्वात् विधे विशेषणशेषे पर्यवसानेऽपि पाकसामर्थ्याद्ब्रह्मविशे-
ष्यस्यापि प्राप्तौ लोहितोष्णीषवदिह द्रव्यविशेषणीभूतकिया-
मात्र एव पर्यवस्यतीति प्रयोगमध्ये तदनुष्ठानलाभः । “पा-
केनाभिरुपात्तत्वाद्विशेषणपरा श्रुतिः । तच्च पाकाङ्गभूतत्वात्त-
द्देशादौ करिष्यते ॥” इत्यचिरमथित्वोपादानपरवार्तिकम-
ध्येवमेव नेयम् । तत्र पाकप्राप्तिः कथं ? प्राप्तावपि वा कथं
न विशिष्टोद्देशः ? इत्याशङ्काऽवान्तरप्रकरणदिष्टकानां लाभात्
इष्टकात्वस्य पाकसमनियतत्वेनार्थात् पाकलाभात् निराकर्तव्येति
मम प्रतिभाति ॥ इति दशमं निर्मन्थ्याधिकरणम् ॥

(११ अधिकरणम् ।)

वैश्वदेव ॥ चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे प्रथमे पर्वणि आग्नेयादीन् षोडश विधायां विधाय "वैश्वदेवेन यजेते"ति श्रुतम् । तत्र वैश्वदेवशब्दो गुणविधि कर्मनामधेयं वेति वि-

(पूर्वाधिकरणेन आग्नेयाधिकरणेन चापवादि-
कसङ्गतिः वैश्वदेवाधिकरणस्येतिरूपणम्)

गुणविधिनामधेयविचारात् प्रकरणसङ्गतिं तथा आग्नेयाधिकरणे तत्प्रत्ययान्यायासम्भवेन गुणविधित्वे साजिते प्रसङ्गेन गुणविशेषविधिविचारे कृते यत्प्रसङ्गेन यदागतं तत्समाप्तौ तदेव पुनरुपस्थाप्यत इति न्यायेन आग्नेयाधिकरणोक्तगुणविधित्वे सत्यत्रापि तत्प्रत्ययान्यायोपेयं गुणविधित्वपूर्वपक्षकरणादापवादिक्कीमन्तरसङ्गति अथवा—पूर्वत्र निर्मन्थशब्दे द्रव्यप्रधानेऽपि विशेष्यस्यान्यतः प्राप्ते विशेषणमात्रविधिफलकत्वे स्थिते वैश्वदेवशब्दस्यापि विशेषणभूतदवतापरत्वमस्तिवति पूर्वाधिकरणप्रयोजनमुपजीव्य पूर्वपक्षिण प्रत्यवस्थानादापवादिक्कीमन्तरसङ्गति च स्पष्टत्वादनभिधाय विचारविषय दर्शयति—चातुर्मास्येष्विति ॥

(वैश्वदेवेन यजेतेतिविषयवाक्यविशेषणतया
चातुर्मास्येष्विति, अष्टौ यागान्विधायित्वा-
पादानस्य सिद्धान्ते प्रत्येकप्रयोगापत्ति-
समुदायानुवादप्रयोजनादिहाप-
नार्थत्वोपपादनम्)

आग्नेयाद्यष्टयागानां यदि विश्वजिन्मयायेन स्वर्गं फल भवेत्, तदा यद्दृष्टेतिवाक्यवत् "वसन्ते वैश्वदेवेन यजेते"त्यादिवाक्यविहितकालदेशाद्यन्वयस्य प्रत्येकमेवान्वयत् "वैश्वदेवेन यजेते"त्यत्राष्टानां नामत्वावधारणेऽपि सिद्धान्ते प्रत्येकप्रयोगापत्तिरपद्यते इत्यतः चातुर्मास्यपदोपादानम् । ततश्च "चातुर्मास्यै स्वर्गं कामो यजेते"त्यनेन एकफलसाधनत्वेनैकादशाद्यन्यायेन युगपत्कर्तव्येषु सर्वेषु यागेषु अष्टानां वैश्वदेवनामत्वेनैककालत्वावगमे सति तद्धारवान्तरप्रयोगैक्यं वैश्वदेवेन यज्य इति सकतपथ लभ्यत इत्यर्थः । चातुर्मासाध्यकर्मणोऽपि वरुणप्रधाससाकमेधुषुनासीरीयाह्यान्यानि पर्वाणि तदपेक्षया प्रथमं इत्युक्तम् । तदुपन्यासस्य च सिद्धान्ते चत्वारि पर्वाणीति व्यवहारस्य समुदायानुवादप्रयोजनादज्ञापनमेव प्रयोजनम् । यद्यत्र वैश्वदेव एव याग प्रकृतस्तदा तत्र विश्वदेवदेवताया प्राप्तत्वात् गुणविधिपूर्वपक्षस्य समुदायिना बहूनामभावात् समुदायानुवादप्रयोजनात्सिद्धान्तस्य चासम्भवापत्तिवारणाय आग्नेयादीत्युक्तम् । ताश्च "आग्नेयमष्टकपालं निर्वैपति सौम्यं चरुं सत्वित्रं द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुं मास्रतं सप्तकपालं वैश्वदेवीमासिश्वाद्यावापृथिव्यमेककपालं" इति वाक्ये विधायेत्यर्थः ॥

न्तार्यां नामत्वे समस्तवाक्यवैयर्थ्यप्रसङ्गादगत्या आग्नेयादियुसससु देवताविधिः, आमिक्षायागे विश्वेदेवदेवतायाः प्राप्तत्वात् ॥

(समस्तवाक्यवैयर्थ्यापत्त्या वैश्वदेवशब्दस्य
देवताविधिपरत्वोपपदनम्)

समस्तेति ॥ यथाभिक्षायागमात्रस्य तत्प्रत्ययान्यायेन नामधेयं सिद्धान्ते अभिमतं, तदा तदभावेऽपि वैश्वदेवदेवताकत्वेनैव वसन्तादिकालविधायकवाक्ये प्रहणोपपत्तेर्वैयर्थ्यम् । यदितु मत्तापि, तदा तु तत्र तदेवताया अप्राप्ते तत्प्रत्ययशास्त्रापत्तेर्न तत्सम्भव । किञ्च सूक्तहविषोरेव देवतातद्वित्तिनियमेन यागपरत्वानुपपत्ते तदेवताकहविष्क्यागलक्षणोपपत्तेरपि न युक्तं नामधेयत्वम् । अतएवैकदेशप्रवृत्तिनिमित्ताङ्गीकरणेनाप्यग्निहोत्रपदस्य सायंप्रातरभ्यासद्रव्यनामत्वेऽपि लक्षणायनापत्तेर्नास्य तत्तुल्यत्वम् । नच तद्वित्तस्य सम्बन्धसामान्यार्थत्वेन लक्षणोपादानं युक्तम् । देवतातद्वित्तेऽपि सम्बन्धसामान्यमादादायैव देवतात्वरूपविशेषसम्बन्धपर्यवसानेन पर्यवसानोपपत्तौ "सास्य देवते"त्यनुशासनवैयर्थ्यापत्ते । तस्यैव शक्यार्थानुशासनत्वस्वीकारेणान्यस्य लक्षणिकानुशासनत्वाङ्गीकारेण तदनिवारणात् । अतो विधेयान्तराभावे नाम्नाविधेयत्वात् समस्तवाक्यानर्थक्यप्रसङ्गात् गुणविधिरैवायमित्यर्थः । देवताविधिरिति ॥

(द्रव्यदेवतोभयपरस्यापि वैश्वदेवशब्दस्य देव-
तारूपविशेषणांशमात्रे विधिन्यायापारेणा-
वाक्यभेदः)

नच—यागानुवादेन देवताया द्रव्यस्य च विधौ वाक्यभेदापत्तिः, यदितु प्रकृत्यर्थस्य देवतात्वेन तस्य च द्रव्येऽन्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् तदनापत्तिः शङ्क्यते, तदा विद्वद्वाक्यविहितकर्माणुवादेनाग्नेयादिवाक्ये आग्नेयपदेन द्रव्यदेवताविधानेनारूपता परिहारेऽपि वाक्यभेदापत्तिः सिद्धान्ते न सिध्यति । अतएतादृशस्थले देवतात्वस्य कारकत्वेन भावनायामेवान्वयस्वीकारेण द्रव्येऽन्वयभावेन तदापत्त्युपादाने प्रकृतेऽपि तदापत्तिस्त्वादेवेति—वाच्यम्; अस्त्येति सर्वेनात्र प्रकृतपरामर्शित्वेन स्वाक्योपात्तद्रव्यविशेषालाभेऽष्टकपालादिप्रकृतद्रव्यपरत्वोपपत्ते । तेषां चोत्पत्तिवाक्यत एव प्राप्तौ विशेषणोभूत देवताविध्युपपत्तिरित्यर्थः ॥

(वैश्वदेवपदस्याग्नेयादिवाक्यविहितयागे गुण-
समर्पकत्वे उत्पत्तिशिष्टन्यायविरोधस्य द्वे-
धा परिहारः)

उत्पत्तिशिष्टगुणाभ्यादिदेवतान्तरावरोधेनोत्पत्तिशिष्टतद्देवतानिवेशेन न सम्भवतीत्याशङ्कानिरासाय पूर्वापवादितन्यायत्वात्

देवताविशिष्टकर्मन्तरविधानं वा, गुणात् । एतस्मिन्नेव वा कर्मणि आभिक्षावाच्येन द्रव्यमात्रविधानम् । एवचाष्टौ

सभवाभिप्रायेणाऽगत्येत्युक्तम् । एवच गुणाधिकरणवक्ष्यमाणोत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वस्यार्थाहक्षेपेण समाधानमिति सूचितम् । अथवा—सर्वनामश्रुत्यैवाष्टकपालादिद्रव्येषु देवताविधिरगस्यैवैतदेवताया उत्पन्नशिष्टाया अपि विधिर्नायुक्त । यदिहि “वैश्वदेव्याभिक्षा वाजिन्यो वाजिनं चे”त्यप्रोष्यत, तदा कथञ्चित् तत्रोत्पत्तिशिष्टप्राबल्यमङ्गीक्रियेत । अत एव गुणाधिकरणपूर्वपक्षे वाजमाभिक्षारूपमत्र येया विश्वेषा देवानां ते वाजिनो विश्वेदेवास्तन्म्यो वाजिनमित्यर्थाङ्गीकारेणोत्पत्तिशिष्टगुणप्राबल्यशङ्का निरस्ता । प्रकृतेतु वैश्वदेवशब्दस्य यौगिकत्वस्यासन्दिग्धत्वात् अष्टकपालादिपरामर्शोपपत्ते तत्रापि “शिव्ये घटोस्ति तमानये”त्यादौ सर्वनाम्न शुद्धद्रव्यपरामर्शित्वस्य दर्शनात् पूर्वदेवतासंबन्धपरित्यागेन देवतान्तरसंबन्धस्य प्रधानावृत्त्यापादकत्वेनायोगाच्च समुच्चयानुपपत्ते विकल्पेनेव युक्तो निवेश । नञ्—यथा सवनीयहविषु “इन्द्राय हरिवते याना निर्वेपेदि”त्यादिबहिर्हितनिर्वापं हरिवदादीना देवतात्वेऽपि एतेषा हविषा “इन्द्रमेव यजन्ती”ति वचनान्तरबहिर्हितदेवताया यागे संबन्धप्रयणं न विकल्पस्तथेहायुपपत्ते किमिति तदाश्रयणम्^२ इति—वाच्यम्, तत्र निर्वापं देवतान्वयसंभवेऽपि इह तथा स्वीकारेऽष्टकपालादिपदानामनन्वयापत्तेरगत्या लक्षणया यागविधेरवश्यं स्वीकार्यतया वैषम्यात्, तत्र तु धानादीना निर्वापसंभवेन तदन्वयोपपत्तेर्युक्तो निर्वापान्वय । अष्टकपालादीना तु तदन्वयायोग्यत्वाद्विशेष । यद्यपि प्रस्तुतद्रव्यपरामर्शं बहुत्वात् बहुवचनापत्ति, तथापि प्रकृतहविष्रूपधर्मैक्यविधिवक्ष्याप्येकवचनोपपत्तिरित्यर्थः ॥

(वाजिनयागाभिक्षायागयोरनुवादासंभवे सप्तयागोद्देश्यत्वोक्तिरिति निरूपणम्)

वाजिनयागस्य प्रतिपत्तिवेनाऽभिक्षायागाज्ञत्वात् प्रकरणासंभवेन यजिनाऽनुवादासभवाभिप्रायेण—सप्तस्थित्युक्तम् । आभिक्षायागस्य प्रकरणसंभवेऽपि “अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदि”ति न्यायेन यजतौ वैरूपायाप्रसङ्गाय सप्तस्थित्युक्तम् । तदेव विशदयति—आभिक्षेति ॥

(वाजिनवाक्यवत् विशिष्टविध्यङ्गीकारेणोत्पत्तिशिष्टन्यायविरोधपरिहारः, तत्र त्रिंशदाहुतिसंपत्तिलिङ्गदर्शानुपपत्तिश्च)

यद्यपि नोत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वम्, तथापि वाजिनयागवदेव विशिष्टकर्मन्तरविधित्वेनैव पक्षान्तरेण गुणविधिपक्षं द्रव्यति—देवताविशिष्टेति ॥ तद्वितेन चावगतेऽनिर्धारिते द्रव्यविशेषे निर्धारणापेक्षायामनेकदेवताकत्वसाहस्येनातिदेशात् पुरोडाशादिद्रव्यविशेषावधारणसिद्धिरित्यर्थः । नच

हवीषि इति लिङ्गदर्शनस्याप्युपपत्तिरिति प्राप्ते—

नाग्नेयादिषु गुणविधिः; उत्पत्तिशिष्टदेवताऽवरोधात् ।

कर्मन्तरत्वे त्रिंशदाहुतिसंपत्तिप्रदर्शकलिङ्गदर्शानुपपत्ति, एकात्रिंशदाहुत्यापत्तेरिति प्रकाशकारोकदूषणापत्ति, पुरोडाशाभिक्षयोरैकदेवतात्वेन साम्नाध्यवत्सहयागावगते “त्रयोदशामावास्यायामि”ति वदुपपत्ते ॥

(अष्टौ हवीषीत्यादिलिङ्गदर्शानुपपत्तिविरोधार्थं प्रकाशकारान्तरेण पूर्वपक्षः विशिष्टविधिपूर्वपक्षे प्रकाशकारापदितानुपपत्त्यन्तरपरिहारश्च)

पक्षान्तरेण द्रव्यविशेषप्राप्तिप्रदर्शानुपपत्तिद्वाराऽष्टौ हवीषीति लिङ्गदर्शानुपपत्ति परिहरति—एतस्मिन्नेववेति ॥ अपिना प्रकाशकारापदितालिङ्गानुपपत्तिपरिहारो मनुकः सूचितः । एतेन—वैश्वदेवपदस्य द्रव्यपरत्वेऽपि प्रकृताना बहुत्वाद्द्विश्वेदेनेति चोपादेयविशेषणस्यैकत्वस्य विवक्षितत्वेन किं तत् द्रव्यमित्यनध्यवसायात् पर्यायेण चान्यसर्वग्रहणे पर्यायवृत्तेरेव दोषत्वात् विकल्पापत्तेश्च न विशिष्टविध्याश्रयणेन कर्मन्तरत्वपूर्वपक्षो युक्त इति प्रकाशकारोक्त—अपास्तम्; सर्वनाम्ना प्रकृतपरामर्शित्वनियमाभावेन तदुणास्त्विसृजे तच्छब्दस्यैव बुद्धिस्थपरामर्शिताया इहोपपत्तौ पूर्वाङ्गीर्या विशेषावधारणसिद्धेश्च अष्टकपालादिसर्वपरामर्शस्यासमतत्वात् तद्गुणाप्रसङ्गात् । अस्तुवा तन्नियम, एवमपि प्रकृतपरामर्शित्वस्यैव परामर्शेन विशेषावधारणाद्युपपत्तेश्च । मूले अनुकपूर्वोपपदितापत्यन्तरसूचनाय वाशब्दः प्रयुक्तः ॥

(वार्तिककृदादृतगुणविधिवं नामत्वमुभयं भवत्विति समुच्चयपूर्वपक्षस्य प्रौढिवाद्दतोपादानम्)

यत्तु वार्तिकं—निर्मन्थशब्दस्य यौगिकस्य नामधेयत्वे सत्यपि गुणविधित्वस्यापि दर्शनाद्वैश्वदेवशब्दस्यापि यौगिकत्वात् सत्यपि नामधेयत्वे गुणविधित्वमप्यस्त्विति समुच्चयेन पूर्वपक्षे केवलनामधेयत्वेन सिद्धान्त इति पक्षान्तरेण दर्शितम्, तत्पूर्वं स्वयमेव मत्वर्थलक्षणावाक्यभेदतत्प्रकृत्यतः पदेशानामभावेन नामतानुपपत्तेरुक्तत्वात् असिद्धानामधेयत्वसमुच्चयायोगात् सर्वत्र च गुणविध्यसंभवे नामत्वानुपपत्तेश्च सकृदुचरितस्य वैश्वदेवशब्दस्य विरुद्धोभयरूपतापत्तेर्गुणविधिप्रतियोगिकनामत्वस्याभावेन समुच्चयपूर्वपक्षयोगात् प्रौढिवादमात्रमित्यादेरितो न्यायसुधाध्यामित्युपेक्षितं पूज्यपादः ॥

(वैश्वदेवपदस्य संबन्धसामान्यतद्वितान्तस्य यागनामत्वे एव विधिलाघवात्तन्नामत्वसिद्धान्तः)

सिद्धान्तमाह—नाग्नेयादिष्विति । यदुक्तं सर्वनाम्ना

नापि कर्मान्तरविधिः, भेदबोधकप्रमाणानां नामत्वेनोपपत्तौ विधिगौरवापादकभेदबोधकत्वानुपपत्तेः । अतएव नामिक्षावाक्येऽपि द्रव्यमात्रविधानम्; “आग्नेयमष्टाकपालं निर्बैषे”-दित्याग्नेयादिवाक्ये निर्बैषेदित्यस्य विशिष्टविधायकस्यामिक्षावाक्येऽनुषकस्य द्रव्यमात्रविधाधित्वे वैरूप्यापत्तेश्च । अत आग्नेयादीनामष्टानामपि यागानां नामधेयं वैश्वदेवशब्दः; उत्प-

प्रकृतद्रव्यपरामर्शात् तत्रैव गुणाधिकरणपूर्वपक्षरीत्या देवताविधानम्—इति, तन्न; सर्वनामः स्ववाक्यानुपातद्रव्यपरत्वात्संबन्धेऽपि स्ववाक्योपात्तयागपरत्वोपपत्तेः । न हि सूक्तहविस्समभिभ्याहारेण एव देवतातद्धित इति नियमोऽस्ति । “शिरोवा एतयज्ञस्य यदाम्रेयो हृदयमुपाश्रयाज” इत्यादौ तदभावेऽपि देवतातद्धितदर्शनात्, प्रयुत्प्रयोगात् तद्धितस्य सबन्धसामान्येऽपि शक्यत्वगमादेवतात्वरूपसबन्धविशेषस्य प्रमाणान्तरेण बोधोपपत्तेर्न लक्षणापत्तिरितीहापि तदुपपत्तौ न विकल्पापादकदेवताविधानं युक्तम्, नामत्वेनाप्युपपत्तौ समुदायानुवादार्थत्वेन सार्थक्येनानर्थक्याभावात् इत्यर्थं । विधिगौरवेति । मत्वर्थलक्षणापत्तेरपि उपलक्षणमेतत् ॥

(आग्नेयादिवाक्ये विशिष्टविधिपरस्य निर्बैषेदित्यस्य आमिक्षावाक्येऽनुषकस्यापि तथात्वावश्यकतया आमिक्षावाक्ये यजिकल्पनार्थं द्रव्यदेवतासंबन्धस्यापि विधानावश्यकतया च वैश्वदेवशब्दस्य गुणपरत्वखण्डनम्)

वैरूप्यापत्तेश्चेति । यथैव हि “सप्तश मासूती त्रिवत्सानुपाकरोति तावत्श्रोक्षेण” इत्यत्रोक्षेण पर्यभिक्ततानां उत्सर्गे कर्मभेदापादकस्यैकपशुनिष्पन्नैकादशवादानगणातिदेशस्याभावेऽपि मासूतीवाक्यस्थस्य सप्तदशकर्मविधायकाख्यातस्येहानुषकस्यैव वैरूप्यापत्तेः भिन्नान्येव कर्मणि विधीयन्ते, तथैहापि अनुषकनिर्बैपतिपदस्य वैरूप्यापत्त्या कर्मविधायकत्वमेव युक्तम् । किंचामिक्षावाक्ये यज्यकल्पने आमिक्षा किमनुवादेन विधीयते, न तावद्विश्वदेवानुवादेन, तथात्वे द्रव्यस्य देवताङ्गत्वापत्त्या यागाङ्गत्वानुपात्ते, वैश्वदेवीपदेन तद्धितेन आमिक्षापदस्य तात्पर्यप्राहकतयाऽऽमिक्षाया एवोपादानात् वैश्वदेवीशब्देनैव द्रव्यविधाने एकप्रसरात्मज्ञापत्तेः । अतो यागानुवादेन द्रव्यविधानार्थं यजिकल्पनावश्यकत्वे तत्रैव द्रव्यदेवतासबन्धस्य कल्पकस्य विधानमावश्यकमिति तद्विशिष्टकर्मोन्तरान्वयनिराकाङ्क्षाऽऽमिक्षाया नैतद्द्रव्यविहितकर्मणि प्राप्तिरित्यर्थं । यत्सु—न्यायप्रकाशे—“वैश्वदेवेन यजेते”त्यस्य यागविधाधित्वे आमिक्षावद्वाजिनस्याप्येतथागाङ्गत्वापत्त्या विकल्पापत्तिः—इति दूषणं दत्तम्, तन्न; वाजिनवाक्ये विश्वदेवदेवताक्यागप्रत्यभिज्ञाभावे एतयागस्य द्रव्यविशेषाकाङ्क्षाया झटित्युपस्थापकवैश्वदेवपदोपात्तैतयागा-

तिशिष्टदेवताऽवरोधसहकृततत्प्रत्यन्यायात् । प्रवृत्तिनिमित्तस्य विश्वदेवदेवताजन्यामिक्षायागघटितसमुदायाश्रयत्वरूपम् । वाक्यच समुदायसिद्धयै समुदायिनामनुवादकम् । तत्प्रयोजनं चाष्टानामपि यागानां “वसन्ते वैश्वदेवेन यजेते”ति वसन्तादिसम्बन्धद्वारा चानुसंगसंज्ञकरूपेण फलसम्बन्धसिद्धिः । इतरथा आमिक्षायागस्यैव विश्वदेव-

नुवादेन विहितामिक्षाया विधानेन नैराकाङ्क्षावद्वाजिननिवेशानुपपत्तेः । अत पूर्वोक्तमेव दूषणं साधु । अतश्च प्रकृतोऽनुयागेषु गुणविध्यसंभवात् सामानाधिकरण्येन यजिनाऽनूदितसर्वेयागाना नामधेयं वैश्वदेवशब्द इत्युपसंहरति—अत इति ॥

(उत्पत्तिशिष्टान्यायसहकारेण तत्प्रत्यन्यायस्य वैश्वदेवनामत्वे प्रमाणत्वम्)

अत्र च न केवलं तत्प्रत्यन्यायेन नामत्वम्; तस्य गुणविध्यसंपादनद्वारा प्रवृत्तिनिमित्तापादकत्वेनेहामिक्षायागो गुणविधिनिरासपादकत्वेऽप्याग्नेयादियागेषु तदसंभवस्य कर्तुमशक्यत्वात्, अत उत्पत्तिविशिष्टगुणवलीयस्त्वस्यापि सहकारित्वमभिप्रेत्याह—उत्पत्तीति ॥

(प्रवृत्तिनिमित्तान्तरनिरासपूर्वकं विश्वदेवजन्ययागघटितसमुदायाश्रयत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वोपपादनम्)

यत्सु—प्राचीने—“यद्विश्वेदेवाः समयजन्ते”त्यर्थवादावगतस्य विश्वदेवकृतयागत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं—उक्तं, तदवास्तवस्य निमित्तत्वानुपपत्तेरयुक्तम् । यदपि—विश्वशब्दस्य सर्ववाचकत्वमभिप्रेत्य सर्वाभ्यादिदेवताकत्वं—कैश्चिद्दर्शितम्, तदपि रूढित्यागादयुक्तमित्यभिप्रेत्य तन्निज्ञासाया यद्यपिच तत्प्रत्यन्यायेनामिक्षायाग एव प्रवृत्तिनिमित्तं स्याद्यते; तथापि यजेतेत्यनेन प्रकृतत्वाविशेषाद्वाङ्मयमाणाथर्ववच्यस्य सर्वेषामेव यागाना समुदायीकरणार्थमनुवादात् समुदाये च विश्वदेवदेवताकत्वस्य स्वजन्यघटितत्वसबन्धेन सत्त्वात् तद्वारा समुदायिव्यष्टसु प्रवृत्तिनिमित्तसंपादनोपपत्तिमभिप्रेत्याह—प्रवृत्तिनिमित्तं चेति ॥ एवंच तद्धितेन समुदायिना चोक्तापि तेषा सबन्धसामान्ये पदश्रुत्यावगते सबन्धविशेषोपापेक्षया योग्यतया विश्वदेवदेवताजन्यामिक्षायागघटितसमुदायाश्रयत्वरूपसबन्धविशेषावगतेवैश्वदेवपदेनैकेनोपादानात् प्राजापत्यानामिदोत्पत्तिवाक्ये एकपदोपादानाभावेऽपि नानावाक्योत्पन्नानामपि एकसमुदायसिद्धेर्न वैश्वदेवशब्दे छत्रिन्यायेन वैश्वदेवावैश्वदेवसमुदाये प्राचीनोपादितलक्षणाश्रयणङ्गेशोऽपीति भावः ॥

(वैश्वदेवपदस्य समुदायानुवादत्वप्रयोजनम् आमिक्षायागमात्रव्यावर्तनेन सर्वफलसंबन्ध इति निरूपणम्)

तत्प्रयोजनं चेति—इतरथेति । सप्तसु देवताविधान-

देवताकल्पाद् वसन्तादिसंबन्धद्वारा चातुर्मास्यसंज्ञकत्वला-
भेन फलसंबन्धापत्तेरितरेषामङ्गत्वापत्तिरिति कोस्तुभे

(१२ अधिकरणम् ।)

पूर्ववन्तः ॥ “वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्बपेत् पुत्रे जाते”
इत्यनेन यागं विधाय “यद्दृष्टाकपालो भवति गायत्रियैवैनं
ब्रह्मवचैरेन पुनाति” इत्यादिनाऽष्टाकपालनवकपालदशक-

पूर्वपक्षे तेषामपि वैश्वदेवपदेन ग्रहणं समवत्येवेति शङ्कानि-
रासायामिक्षायागस्यैवेत्येवकारः प्रयुक्तः । तत्राभ्यादीनामपि
विकल्पेन पूर्वपक्षे देवतात्वाद्ग्रहन्तादिविधौ नित्यानित्यसंयो-
गविरोधापत्तेर्न ग्रहणमित्यर्थः । वस्तुतस्तु—कर्मान्तरपूर्व-
पक्षे समानलिङ्गकत्वेन वसन्तादिवान्ये वैश्वदेवपदमस्यैव ना-
मेति नियन्तुमशक्तं उपलक्षणमेवाभ्यामिक्षायागस्यैवेतिपदम् ।
एवकारश्चाभ्यादिसप्तकव्यापृत्त्यर्थक एवेति ज्ञेयम् ॥

(वैश्वदेवपदस्यामिक्षायागपरत्वेऽपि आग्नेया-
दीनां वसन्तकालादिसंबन्धसिद्ध्या आग्नेया-
दीनां तत्संबन्धसिद्धिरिति प्राचीनमत-
निरासपूर्वकं फलसंबन्धसिद्धिराग्नेया-
दीनां प्रयोजनमिति निरूपणम्)

अत्रच प्राचा ग्रन्थेषु वसन्तकालप्राचीनप्रवणदेशसंबन्ध-
सिद्धिराग्नेयादीनामिति समुदायानुवादप्रयोजनमुक्तम्, नत्वे-
तदेव प्रयोजनम्, तस्यान्यथापि सिद्धे, तथाहि—एतद-
भावे हि वसन्तादिवान्ये आमिक्षायागस्यैव साक्षात् कालान्व-
येऽपि चातुर्मास्ये स्वर्गकामो यजेतेत्यत्रामिक्षायागस्यैव वरु-
णप्रथमादिपर्वान्तरसहचरितस्य फलसंबन्धापत्तेराग्नेयादिना
वैश्वदेवान्तरप्रकरणात् तदङ्गत्वापत्तिः । चातुर्मास्यशब्दो हि
“चतुर्थं चतुर्थं मास्येकेन पर्वणा यजेते”ति वाक्यान्तरानुरो-
धेनोत्तरपर्वत्रये मासचतुष्टयोत्तरत्वस्य श्रौतस्य पूर्वावयवपक्ष-

(विषयवाक्यसंग्रहः पूर्वाधिकरणेन वैश्वानराधि-
करणस्य प्रत्युदाहरणसङ्गतित्थ)

इत्यादिनेति—आदिपदेन “यन्नवकपाललिङ्गैवास्मिन्
तेजो दधाति यद्दशकपालो विराजैवास्मिन्नत्राद्यं दधाति यदे-
कादशकपाललिङ्गुर्भेवास्मिन्त्रिद्वयं दधाति यद्दशकपालो
जगत्वेवास्मिन् पशून् दधाति” इत्यन्तस्य संग्रहः । एकवा-
क्यतासूचनायान्ते इत्युक्तम् । “गुणविधिर्नामधेयं च निर्णा-
तम् । संदिग्धानामर्थानां वाक्यशेषादर्थाभाव्यवसानमुक्तम्”ति
द्वितीयाध्यायोपक्रमभाष्यादकाधिकरणं यावन्नामधेयविचारप्र-
तीते साक्षादेवाष्टाकपालादिशब्दानां गुणविधित्ववन्नामधेयत्व-
मिहाशङ्कोहापवादकरणादापवादकीं प्रकरणसमाप्तिं तथा पूर्वा-
धिकरणे आनर्थक्यात् गुणविधिवै पूर्वपक्षिते समुदायानुवा-
दत्वेनानार्थवन्तोपत्तेरिस्तरे इह तथाविधार्थवन्तोपत्तिसम्भवाद्दु-
भा ० १५

स्पष्टम् ॥ ११ ॥ २७ ॥ इत्येकादशं वैश्वदेवाधि-
करणम् ॥

पालकादशकपालद्वादशकपालानां फलान्यनुष्ठासन्ते “यस्मिन्
जाते एतामिष्टिं निर्बपति पूत एव स तेजस्यश्नाद् इन्द्रि-
पावी पशुमान् भवती”ति श्रुतम् । तत्र द्वादशत्वे अष्ट-

यामर्थादायस्य पर्वणो मासचतुष्टयपूर्वभावावगतोर्मासचतुष्टय-
पूर्वांतरभावरूपप्रवृत्तिमित्येतेन चतुर्णां पर्वणा नामधेयम् ।
पूर्वांतरभावस्यच विशेषापेक्षायां वसन्तादिवान्येन कालवि-
धानायेषामेव पूर्वांतरभावघटकवसन्तादिसंबन्धस्तेषामेव चा-
तुर्मास्यनामावच्छिन्नेन यजिनां फलसंबन्धावगतेरामिक्षायाग-
स्यैव फलसंबन्धावगतां वाजिनयागवदन्येषां तदङ्गत्वापत्ता-
वन्नप्रधानानां एकदेशकालकर्तृत्वसिद्ध्या वसन्ताप्राचीनप्रवण-
देशसिद्धिरभ्यत एवेति न तावन्मात्रस्य प्रयोजनत्वमिति सू-
चयितुं फलसंबन्धसिद्धिपर्यन्तानुधावनम् ॥

(वैश्वदेवनामत्वे एव त्रिंशदाहुतिलिङ्गदर्शन-
स्याप्युपपत्त्या नामत्वोपसंहारः)

कोस्तुभे स्पष्टमिति ॥ उपपादितमेतत् । एवं “नव
प्रयाजा ” “नवानूयाजा ” “द्वावापारौ ” “द्वावाज्यभागौ”
“अष्टौ हवीपयि” “त्रिंशदाहुतो यो ह्यन्ते” इत्याहवनीयाहु-
तीनां वैश्वदेवे पर्वणे नित्यवच्छ्रवणं त्रिंशत्त्वलिङ्गदर्शनं उपप-
द्यते । अन्यथा सप्तसु देवताविधिपक्षे आग्नेयादीनां सप्तानां
सप्रतिपन्नदेवताकत्वेन साम्राध्यवत्सहानुष्ठानेनेकाहुत्यापत्ते त-
द्विरोध इति सिद्धं नामधेयं वैश्वदेवपदमिति । प्रयोजनं पू-
र्वांतरपक्षोपन्यासेनैव मुञ्जेयत्वात्पूर्वपक्षे “वैश्वदेवे विकल्प”
इति सूत्रेणैव च कण्ठोक्तोक्तम् ॥ इति एकादशं वैश्व-
देवाधिकरणम् ॥

क्रमस्थद्वादशकपालशब्दस्य विवक्षितत्वेऽष्टाकपालादिपदाना-
मानर्थक्यापत्तेश्च गुणविधित्वमिति पूर्वन्यायात्ययेन प्रत्यव-
स्थानात्प्रत्युदाहरणरूपा अनन्तरसङ्गतिं सशयं च स्पष्टत्वाद्-
नभिधाय पूर्वपक्षमाह—तत्रेति । पुत्रे जाते इत्यन्तस्यामे-
याधिकरणोक्तन्यायेन निर्बपेतेरितिदेशप्राप्तनिर्वाणानुवादेन या-
गलक्ष्यत्वात् द्वितीयान्तवैश्वानरद्वादशकपालपदयो द्वितीयाया-
करणत्वलक्षणप्राज्ञकारेण करणसमर्पकत्वमङ्गीकृत्य वैश्वानरेण
द्वादशकपालेन यजेत पुत्रजनने निमित्ते इत्यर्थस्य निस्सन्दि-
ग्धत्वेन विचारविषयत्वाभावात् विचारविषयस्य निष्कष्टरूपत्वं
सूचयितुं—तत्रेत्युक्तम् ॥

(तत्प्रत्यन्यायेनाष्टाकपालादिपदानामधेयत्वम्
एकस्यैव नामभेदाङ्गीकारप्रयोजनं च)

यद्यपि अष्टाकपालादिपदेऽष्टत्वादिसङ्ख्या कपालानि तदधि-

त्वादेः प्राप्तत्वादष्टाकपालादिशब्दा वैश्वानरयागनामधेयमित्याद्य. पक्ष. । स्वरूपेण प्रासावपि परिच्छेदकत्वेन प्रास्थ-भावाद् गुणविधय एव ते । अष्टत्वमष्टाकपालद्रव्य वा पूर्व-

करणक संस्कारो द्रव्यं चेत्येतावदवगम्यते, न्तु याग, तथापि सर्वेषाममीषा द्वादशकपालपदेनैव प्राप्तत्वात् तत्प्रस्थयन्यायेन लक्षणया समिदादिपदवशामधेयान्यष्टाकपालादिशब्दा, यथा शतं ब्राह्मणा सोम भक्षयन्तीत्युक्ते द्वादशैकैकमिति विभागवाक्ये शते द्वादशाना अन्तर्भूतत्वाद्विभागविधि, तथा द्वादशेष्वष्टवप्राप्तिरित्यर्थ. । नच प्रथमान्ताना निर्वेपेदित्यनेनान्वयाद्यागसामानाधिकरण्याभाव, तदभावेऽयष्टाकपालपदैर्यागस्य प्रकृतस्य विधानोपपत्त्या अष्टाकपालो यागो भवतीत्येवं नामतोपपत्ते. । नच सङ्गया कर्मभेदापत्ति, एकस्यैव प्रकृतस्य यागस्य पाचकलावकादिवद्रेद विनायुपपत्ता तदङ्गीकारे प्रमाणाभावात्. । नच नामत्वे प्रयोजनाभाव “गायत्रियेवैनसि”त्यर्थवादिफलस्य रात्रिसत्रन्यायेनेह कृत्यनेन नामधेयाना विकल्पेन सङ्कल्पेऽसार्थक्येऽपि तत्तन्नामावच्छिन्न-सङ्कल्पात्तत्तत्फलसिद्धेः प्रयोजनत्वलाभादित्यर्थ. ॥

(परिच्छेदकतयाऽष्टत्वप्राप्त्यभावेन तत्प्रस्थयशास्त्राप्रवृत्त्या गुणविधित्वपक्षान्तरानुसरणं, अतिदेशप्राप्तस्याप्यष्टाकपालस्य पुनर्विधिसार्थक्याद्युपपादनं)

अष्टाकपालादिपदात् “तत्रोद्गतममेव्य” इति सूत्रात्तत्रेत्यनुवृत्ता “संस्कृत भक्षा” इत्यनेनाष्टु कपालेषु संस्कृतमित्यर्थे विहितस्य तद्विदितरूपस्यानपत्यस्य “द्विगोलुंगमपत्ये” इत्यनेन सङ्ख्यापूर्वैसमासत्वेन द्वियुसङ्कादाष्टाकपालादिप्रातिपदिकात्परत्वेन लोपविधानात्तद्विदान्तत्वावगमनं तदन्तर्गताष्टवप्राप्ता चतुरादिसङ्ख्यासापेक्षत्वेनासामर्थ्येन तद्वितोऽपत्त्यनापत्ते द्वादशपरिच्छेदकतयाऽष्टत्वप्राप्त्यसंभवेन तत्प्रस्थयन्यायाभावाच्च नामधेयत्वसंभव इत्याद्य पक्षं दूषयन् द्वितीय पक्षमाह—**स्वरूपेणेति** ॥ अतश्च द्वादशकपाले प्रासाष्टवादिगुणविधि, अन्यथाऽविहितस्य स्तुत्यसंभवात् । यद्यप्याग्नेयविध्यन्तेनाष्टत्वं प्राप्तम्, तथापि द्वादशत्वादिनौपदेशिकेन बाधो माभूदित्ये-तदर्थं पुनर्विधि सार्थक. । यदि तु द्वादशकपाले पदश्रुत्यान्वितद्वादशत्वावरोधेन नाष्टत्वस्य निवेश, तथा कपालानुवादिनाष्टवविधौ एकप्रसरतामङ्गापत्तिरपि स्यादित्युच्येत, तदा गुणत्रयवदेव पुरोडाशे वैजात्यकल्पनया पूर्वयाग एवाष्टाकपालादिद्वयान्तरविधिमभिप्रेत्याष्टाकपालादिव्यमित्युक्तम् ॥

(द्वादशकपालस्यानुपत्तिशिष्टतया प्राजापत्यन्यायेन त्वेकद्रव्यकयागभेदनिरूपणम्)

उत्पत्तिशिष्टतेति ॥ तथाच भवतीत्यस्यानुवादत्वं अङ्गीकृत्य प्रथमाया द्वितीयाथलक्षणया निर्वेपेदित्यनेनान्वयाङ्गी-

यागे विधीयते । उपक्रमोपसंहारैक्येन वैकवाक्यत्वप्रतीर्तेन द्वादशकपालस्योत्पत्तिशिष्टता । अथवा—अस्तु वाक्यनानात्वं, तथापि यद् द्वादशकपालो भवतीत्यनेनैव तद्विधिः ।

कारेण वैश्वानर द्वादशकपालं अष्टाकपालमित्याद्यन्वयस्वीकारेण सर्वेषामेवोत्पत्तिशिष्टत्वम् । तत्र चाष्टाकपालादिद्वयाना परस्परमन्वितानामेव देवतासबन्धात्प्राजापत्यन्यायेन द्रव्यदेवतासबन्धभेदेन यागभेदात्प्रैकस्मिन् यागे एकवाक्योपात्तत्वादाश्रयत्वादित्वसमुच्चयापत्तिरित्यर्थ. । यत्तु द्रव्यविधिपक्षे समुच्चये कोऽस्तुभे इष्टापत्त्यभिधानं, तदेतामित्युपसहारगतैकवचनान्तेनेष्टिपदेनैकयागपरत्वप्रतीत्यभिप्रायेण कथञ्चिन्नेयम्, नतु पारमार्थिकम्, दध्यादियागानामनेकत्वपक्षे ‘चित्रये’त्येकवचनस्येवेहापि पञ्चयागोरेकेष्ट्यभिप्रायेणैकवचनस्योपपत्तेः पूर्वोक्तरीत्या यागभेदस्यापत्तां यागोक्तत्वे मानाभावात् ॥

(पूर्वत्रापरितोषेण वाक्यनानात्वपक्षेण सर्वेषामुत्पत्तिशिष्टत्वेन विकल्पेन गुणविधित्वरूपद्वितीयपक्षानुसरणम्)

भवतीत्यादौ बहूनामनुवादत्वानुपपत्तेः प्रथमाया द्वितीयाथलक्षणाया भवतीत्यनेनान्वयापत्ते आश्रयङ्गीकारे आश्रयतेरेव दोषत्वादापरितुष्य वाक्यनानात्वमङ्गीकृत्यैकस्मिन्नपि यागे सर्वेषामुत्पत्तिशिष्टत्वसाधनेन पक्षान्तरेण द्रव्यविधिपक्षं समर्थयति—**अथवेति** ॥ “अष्टाकपालो भवती”ति यद्वादशकपालो भवतीत्यन्तवाक्येषु भवतीत्यत्राप्राप्तार्थत्वेन विधिमङ्गीकृत्य द्रव्यमात्रविषयो विधि । तदपेक्षिता च भावनापि यागकर्मिका वैश्वानरवाक्यप्राप्ता भवतिना लक्षणयाऽनुवृत्ते । वैश्वानरवाक्येण प्रमाणान्तरसिद्धद्वयानुवादकत्वात् द्वादशकपालपदं सर्वेषामुपलक्षणमङ्गीकृत्य केवलवैश्वानरदेवताविशिष्टयागस्यैव लाघवात् विधानम् । “गायत्रियेवैनसि”त्यादिनातु विधेयाष्टाकपालादिद्वयस्युत्ति । “एतामिष्टिसि”त्यस्य च प्रत्येकमनुषङ्गैतामष्टाकपालगुणकामिष्टि यस्मिन् जाते निर्वेपति स पूत एव भवति । एता नवकपालगुणकामिष्टि निर्वेपति स तेजस्व्येव भवतीत्येवं प्रत्येकं सबन्धादाथवादिकपूतत्वादिकलमिष्टेरेव कल्प्यते, नत्वष्टाकपालादिद्वयस्येति द्वादशकपालादीना सर्वेषामेवोत्पत्तिशिष्टत्वात् सर्वेषा प्रकृतयागनिवेशोपपत्तेर्निरपेक्षसाधनत्वात् त्रीहियवद्वयाना विकल्प इत्यर्थः ॥

(द्वादशकपालस्योत्पत्तिशिष्टत्वाङ्गीकारेणाष्टाकपालादिवाक्यस्य गुणफलविधित्वाङ्गीकारेण तृतीयपक्षोपपादनम् । तत्र वार्तिकविरोधपरिहारश्च)

विकल्पापत्तिदोषापत्तेर्वा स्वरसेन नानावाक्यतामङ्गीक-

वैश्वानरवाक्ये तत्पदमनुवाद एवेति द्वितीयः । ब्रह्मवर्चसा-
दिरूपफलोद्देशेन प्रकृतयागाश्रितगुणा एवाष्टाकपालादयो

त्यापि तृतीयं पूर्वपक्षमाह—**ब्रह्मवर्चसेति ॥** यदष्टाकपालो
भवतीत्यादावप्रासत्वात् विधि प्रकलय विहिताना अष्टाकपा-
लादीना “गायत्रियैवैन ब्रह्मवर्चसेन पुनाति”इत्यार्थवादि-
क-ब्रह्मवर्चसहेतुकप्रतत्वफलकल्पनेन तत्रैवाश्रयपेक्षया प्रकृत-
वैश्वानरयागस्याश्रयत्वोपपत्ते काम्यत्वादेवोत्पत्तिशिष्टस्यापि
नित्यस्य द्वादशकपालस्य बाधोपपत्तेर्द्वादशकपालस्य स्वशब्दो-
पादानेन “जगल्लैवास्मिन् पशुमि”त्याग्नीयस्तुत्येव नैराका-
ह्याशाष्टाकपालादिशब्दाना गोपीणपूर्वकलक्षणया द्वादशकपा-
लस्तावकत्वमङ्गीकर्तुं युक्तमित्यर्थः । **यत्तु वार्तिके—ननु**
च—“ब्रह्मवर्चसयोगादिफलत्वेन यदीष्यते । स्तुत्यभावाद्ब्रिधि
केन वर्तमानापदेशिनाम् ॥” इति ब्रह्मवर्चसफलात्थत्वमाक्षिप्य
“गायत्रियैवैनमि”त्यादिना स्तुतिरेव क्रियते, न फलसम्बन्ध ।
तयातु अप्राप्त्यात्मकविभ्युन्मीलनाद्यदष्टाकपाल इत्यादिभि
सार्थवादकै प्रत्येक विहिताना यथासख्यं “पूत एवे”त्यादिभि
फलसंबन्ध क्रियते—**इत्युक्तम्**, तदर्थावाद्ब्रिधित्वम्, तेन
नार्थवादेत्येवं अर्थवादतो विधिकल्पनस्यान्योन्याश्रयप्रस-
त्वात् “यस्मिन् जात” इत्यनेनेष्टेरेव प्रतत्वादिफलं सम्बन्धेन
गुणाना तदन्वयानुपपत्ते प्रीटिवाद्दमत्रमिति सूचयितुं ब्रह्म-
वर्चसादीत्युक्तम् । अतथाप्राप्त्यायस्यैव सर्वव्यापकस्य लेट्त्व-
निश्चयकतया विधिकल्पकत्वाद्वात्रात्रसत्रे इवार्थवादि ब्रह्मवर्च-
सहेतुकप्रतत्वादि फलं युक्तम् । एवं च “यस्मिन् जाते”
इत्यस्य सिद्धवर्तिशानुपपत्त्या विनियोगविधिकल्पनयाऽऽश्रय-
त्वाभिमतेष्टे फलसम्बन्धोऽपि सिद्धो भवतीति प्रतत्वादीष्टेरेव
फलमिति भावः । मूले ब्रह्मवर्चसादिरूपकलेतिपदेन ब्रह्म-
वर्चसपदघटितार्थवादापोफलं फलमित्यर्थो ज्ञेयः ॥ **यत्तु कौ-**
स्तुभे—प्रतत्वादीना फलत्वमुक्तं, तद्वार्तिकोक्तिमाश्रित्याथ-
वामूलोक्तिविरोधपरिहाराय ब्रह्मवर्चसहेतुकप्रतत्वाभिप्रायेण
कथंचिन्नेयमिति दिक् ॥

(आख्यातभेदेन निमित्तफलरूपोद्देश्यभेदेन प्र-
त्यवायध्वंसरूपफलान्तरोद्देशेन प्रतत्वाद्यने-
कफलसंबन्धेन च प्रसक्तवाक्यभेदपरिहार-
णोपक्रमोपसंहारावगतैकवाक्यतया द्वा-
दशकपालस्तुतावेवाष्टाकपालादिवा-
क्यानां तात्पर्योपपादनम्)

वाक्यभेदाङ्गीकारेण दृढतथोपादितयोद्वितीयपक्षतृतीयप-
क्षयोरैकहेतुनैव दूषणं सूचयन् सिद्धान्तमाह—**सिद्धान्त-**
स्त्विति ॥ “समवत्येकवाक्यत्वे”इत्यनेनाथवास्त्वितिपक्षो
निरस्तः । फलार्थगुणविधिपक्षोऽप्येवं निरसनीयः । यदि ह्या-
श्रयविधायकं परिपूर्णतयाऽश्रयं विधाय निराकाङ्क्षं भवेत्तदा
तेन विहितशाश्रयलाभेन फलार्थगुणविधानं भवेत् । नहुपक्रमो-

विधीयन्ते इति तृतीयः ।

सिद्धान्तस्तु संभघत्येकवाक्यत्वे तदभेदस्यान्या-

पसहारपर्यलोचनया प्रतीयमानभेकं वाक्यं “एतामिष्टि निर्वे-
ती”त्यनेनान्वयनिराकाङ्क्षम् । इतरथैकवाक्यताया एव भङ्गा-
पत्ते । अतश्च वैश्वानरवाक्यस्यापथवसाथित्वेन यागविध्यभावे
विहितशाश्रयलाभान्तन्मध्यपतितताष्टाकपालादिवाक्याना स्वात-
न्त्र्येण विधायकत्वेऽर्धभेदाद्वाक्यभेदापत्तेश्च नात्र गुणविधिः ।
एतेन—आख्यातभेदेन वाक्यभेदस्यादोषत्वमित्यपि—**नि-**
रस्तम्, आख्यातभेदेऽपि “यस्योभयमि”त्यादौ यच्छब्दव-
लादेवैकवाक्यत्ववदिहापि “यस्मिन् जाते” इत्युपसहारस्य
यत्तच्छब्दोपबद्धत्वेनोपक्रमस्य जातेष्टिविषयत्वावगमेनैकवा-
क्यताप्रतीतेः कामपदाभावेन ब्रह्मवर्चसादे फलत्वाप्रतीतेः
सत्यामपिवा तत्प्रतीतावेतामिष्टिमित्यादिनेष्टिगतफलस्यैव प्र-
तीतेन गुणफलसम्बन्धः । नच सिद्धान्तेऽपि निमित्तफलयोर्ह-
द्देश्ययोरुपादानाद्वाक्यभेद आवश्यकः, निमित्तस्यावश्यानुष्ठा-
पकत्वरूपोद्देश्यत्वेऽपि इष्टिततमत्वरूपोद्देश्यत्वाभावेन फल-
स्यैव तत्त्वेनान्वयात् विजातीययोरैकेनान्वयेऽपीतरविषयाका-
ह्वानिवृत्त्यभावेन तस्यागन्वयोपपत्तेर्वाक्यभेदाप्रसक्ते । **नच**
—निमित्तान्वयेनोद्देश्यानेकत्वाभावेऽपि तदन्वयानुपपत्त्या
कल्पितपापक्षयस्य भावनाया प्रतत्वादेरिवोद्देश्यत्वेनैवान्वयात्
वाक्यभेदतादवश्यकमिति—**वाच्यम्**, अन्यत्र पापक्षयस्य
भाव्यत्वकल्पनेऽपीह प्रतियोग्युपास्थितिसापेक्षतया विलम्बि-
तोपस्थितिकस्य तस्य भाव्यत्वकल्पनापेक्षया शीघ्रोपस्थितप्रत-
त्वादीनामेव तत्कल्पनात् । **अतएव—**निमित्तबलादवगत-
प्रत्यवायध्वंसस्यैव फलत्वोपपत्तेर्नार्थवादिफलकल्पनेत्यपि—
परास्तम् । नच तथापि प्रतत्वाद्यनेकफलाना कत्यर्थत्वेऽपि
भावनायामन्वये वाक्यभेदः, अर्थावादापोत्तफलकामो निर्वपे-
दित्येव प्रतत्वादीना व्यासज्यवृत्तिकत्वकल्पनेन प्रत्येकमुद्दे-
श्यत्वाकल्पनात् । अतएवचैकवाक्यतापत्त्या संवलित्ताधिकार-
सिद्धिरिति नामिहोत्रादिविधिवत् प्रयोगान्तराक्षेपकत्वम् ।
एवंच निमित्तत्वानुपपत्त्याऽकरणे प्रत्यवायमात्रकल्पनेऽपि
तद्बुद्धस्य फलत्वाकल्पनात् । पुत्रविपत्तौ विद्यमानमपि जन-
ननिमित्तं नेष्टे. प्रयोजकम्, संवलित्ताधिकारत्वात्, अत
पुत्रजनने निमित्ते पुत्रगतप्रतत्वाद्यर्थं जातेष्टि कार्या,
अन्यथा प्रत्यवेतीत्यर्थावगमात् न तदकरणे पितु कश्चन प्र-
त्यवाय इत्यपि ज्ञेयम् । **येतु—**उपक्रमप्राबल्यपक्षे “पुत्रे
जाते” इत्युपक्रमे संवलितनेमित्तिकाधिकारितया जातेष्टेर्वा-
क्यशेषरूपोपसहारानुसारेण पुत्रगतप्रतत्वादिफलसंवलित्ताधि-
कारानापत्तेर्वाक्यशेषस्यार्थवादतामात्रेणानुपपत्तिरापद्यते इ-
त्युपसहारप्राबल्येन संवलित्ताधिकारम्—**आहुः**; तेषा नि-
रासोऽप्यत एव ज्ञेयः । नहि उपसहारानुसारेणानुपक्रमे क-
स्याप्युपमर्दः कृतः, उपक्रमावगतपुत्रजनननिमित्तत्वापरिखा-

व्यत्वात् प्रकृतयागस्यैवेयं सर्वा स्तुतिः । यदङ्गभूतद्वादशकपालस्यावयवोऽष्टाकपालादिरत्येकैकफलसाधनं, तत्र सर्वावयवोपेतद्वादशकपालस्य सर्वफलप्रयोजकत्वे क. सन्देह इति यागस्तुतिः । अष्टकपालपदं चाप्रयाष्टकपाले शक्तं गौण्या वृत्त्या अष्टत्वाश्रयकपालश्रुतिवत्सादृश्येन द्वादश-

(१३ अधिकरणम्)

तत्सिद्धिः॥ “यजमान. प्रस्तर” इत्यादावपि सामाना-

गेनैव विधे. प्रवर्तकत्वपर्यवसानात् रात्रिसन्नन्यायेन विधाकाह्वयैव पूतत्वादिकफलकल्पनात् । अत एव यत्रान्याह्नत्वेनैव विधेः प्रवर्तकत्वपर्यवसानानाकाह्वा, तत्रापापश्लोकश्रवणादीना नैव वाक्यशेषेण फलत्वकल्पना, किंतु अर्थवादत्वेन स्तुतिपरत्वमेव युक्तमित्याह—प्रकृतयागस्यैवेति ॥

(जगल्यैवासिन्निति वाक्येनैव द्वादशकपाल-
स्तुतिनैराकाह्वय शङ्कानिरासः)

यद्युक्तं द्वादशकपालस्य “जगल्यैवासिन्निति स्तुत्यैव नैराकाह्वयान्नाष्टकपालत्वेन स्तुते. प्रयोजनमिति, तन्निरासाय सर्वा इत्युक्तम् । अत एवोक्तम् वार्तिके—स्तुतेरपरिमाणस्वाभावती हि प्रतीयते । ता सर्वभेककल्पेण विद्युद्देश प्रतीच्छति । सर्वत्र हि अल्पे बहुभिर्वाक्षरे स्तुतयो दृश्यन्ते, श्रोतृप्रकारानेकत्वाच्च क्वचित्काश्चिदर्थवत्यो भवन्ति । यथैव केचास्मिन्विद्युद्देशमात्रेण प्रवृत्तौ सिध्यन्त्यन्यार्था स्तुतिराश्रियते, तथैवाल्पस्तुतृपत्रेऽपि कार्यं महास्तुत्याश्रयणमिति । अतश्च “यस्मिन् जाते एतामिष्टि निर्वेपति पूत एवे”त्यादि-प्राशस्त्यप्रतिपादनोपादकतया पूर्वासा स्तुतीना गुणपद्धणान्देकया नैराकाह्वयमावात् महत्या अपि स्तुतेरपेक्षणात् वैयर्थ्याभावेन सर्वाऽपि स्तुतिरित्यर्थः ॥

(प्रथमपूर्वपक्षखण्डनम्)

यत्तु—एकवाक्यतामङ्गीकृत्य अष्टत्वस्याष्टकपालद्रव्यस्य

(पूर्वाधिकरणादिना सकृत्तिनिरूपणपूर्वकपूर्व-
पक्षोपक्रमः)

अत्रच “तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसाभूमलिङ्गसमवाया इति गुणाश्रया” इत्येकपाठेन विद्यमानमपि सूत्रं मन्त्राधिकरणपूर्वपक्षसूत्रस्यैव व्याख्यासौकर्याय खण्डश कृत्वा पठितम् । गुणविधिनामधेयविचारात् प्रकरणसगति अष्टकपालादिपदाना द्वादशकपालावयवेषु गौण्या वृत्त्या प्रवृत्तिरिति पूर्वाधिकरणे उक्ताया गौण्या निमित्तासम्भवादाक्षेपसमाधानेनाक्षेपिक्रीमन्तरसङ्गतिं सशयं च स्पष्टत्वादनभिधाय गुणवृत्त्याक्षेपसमाधानार्थत्वेऽप्यस्य सूत्रस्य सार्वत्रिकगौणीवृत्तिसमाधानार्थत्वं सूचयितुं यद्वाच्यकारेण विशेषत उदाहृतं, तदुदाहरणप्रदर्शनेन पूर्वपक्षमाह—यजमान इति ॥

(औदुम्बराधिकरणेन गतार्थत्वशङ्कानिरासः)

अतएव—औदुम्बराधिकरणसिद्धं स्तुतिपरत्वमप्यर्थान्त-

कपालावयवेषु गौणम् । तेन चावयवद्वाराऽवयवी द्वादशकपालो लक्ष्यते । तेन लक्षणया यागस्तुतिरिति । इदं चाधिकरणं औदुम्बराधिकरणन्यायेन गतार्थमपि शिष्यहिताथं-सुकमिति ध्येयम् ॥ १२ ॥ २८ ॥ इति द्वादशं वैश्वानराधिकरणम् ॥

धिकरण्यादेकमितरस्य नामधेयम्, अतएव रूढत्वेन तद-

वा विधानं पूर्वपक्षित, तत्त्वेकप्रसरताभङ्गापत्तेरुक्तत्वान्माथे भिन्नभिन्नानेकार्थविधाने एकवाक्यताभङ्गापत्तेर्युक्तमिति प्रागेव सूचितम् ॥

(अष्टकपालपदस्य द्वादशकपालावयवपरत्वो-
पादानपूर्वकं अष्टकपालादिवाक्यैर्द्वाद-
शकपालस्तुतिप्रकारः)

ननु अष्टकपालादीना अविहिताना विहितस्य द्वादशकपालस्य चाष्टकपालादिपदे कथं स्तुतिरित्यत स्तुतिप्रकारमाह—यदङ्गैति ॥ यथायष्टकपालादीनामविधानम् तथापि ब्रह्मवचंसहेतुकप्रतत्वादिहेतुभूता गायत्र्याद्यक्षरताश्रवादिसङ्ख्यासाम्येन कपालगताश्रवादे ब्रह्मवचंससिद्धिजनकत्वेन प्रतीयमाना स्तुतिर्गौण्यात्काष्टकपालावयवेषु सचार्यते । अत तस्याग्यविहितत्वाद्वाद्यवयवविभावेन लक्षितविहित-द्वादशकपालावयवस्तुतिस्तु यागस्तुतिरित्यर्थः ॥ ननु—अष्टकपालपदस्याश्रवाच्चिन्नकपालसंस्कृतपरत्वेन द्वादशकपालावयवस्य तेन नोपादानमित्यत आह—अष्टकपाल-
पदचेति ॥ गौण्येति ॥ वैधस्यैव श्रपणस्य संस्कारपदान्यात्वात् इह तदभावेऽप्यष्टकपालजन्यश्रपणजातिगुणयोगात् गौण्येत्यर्थः । शिष्यहिताथमिति ॥ विशेषाशङ्कानिराकरण्याजेनेति शेषः । प्रयोजनं स्पष्टत्वाग्नोक्तम् ॥

॥ इति द्वादशं वैश्वानराधिकरणम् ॥

रवाचिनाऽष्टकपालपदेनेव यजमानपदेनापि प्रस्तरस्तुत्यसंभवेनासम्भवात् गौणीवृत्त्या तद्द्वेव निर्वेहणीयम् । नच सा सम्भवति, पराभिमततल्लक्षणासम्भवात्, अतः प्रामाण्यनिर्वाहाय कर्तव्यपदान्याहारेण गुणविधिवमेव अङ्गीकरणीयमित्याक्षिप्य समाधानान्नाथैवात्सिद्धान्तकरणदौदुम्बराधिकरणेन गतार्थत्वमित्यपि ध्येयम् ॥

(प्रवृत्तिनिमित्तप्रयोजनयोरसंभवेन सामाना-
धिकरण्योपपत्त्यर्थं यजमानपदस्य प्रस्तर-
नामत्वेन पूर्वपक्षोपादानम्)

आदिपदेन “यजमान एककपाल” इत्यादिसंग्रहः । भाष्ये विन्यर्थवादात्वाभ्यां कोटिद्वयोपन्यासेऽपि वार्तिके सगतिसूचनात् नामतापूर्वपक्षमाह—सामानाधिकरण्यादिति ॥ नहि एकार्थप्रतिपादकत्वरूपं पदाना सामानाधिकरण्यं एकार्थत्वं विनोपपद्यते । अतो नामधेयमित्यर्थः । नच—नात्रो

संभवाद्वा जघन्यप्रस्तरपदलक्षितप्रस्तरकार्यसुखधारणोद्देशेन

विधेयत्वाभावात् तदवच्छेद्यविधेयान्तरस्याभ्यामेव वाक्यानर्थक्यम्, ईदृङ्मवत्वात्प्रशस्तोऽयमिति स्तुतिपरत्वे तेनार्थवादत्वपक्षादविशेष इति—**वाच्यम्**; “प्रजा वं बर्हिर्जमानप्रस्तर” इति सामानाधिकरण्यात् प्रजाशब्दस्य बर्हिर्नामत्वे यजमानशब्दस्य प्रस्तरनामत्वे च सति यजमाननामकप्रस्तरस्य प्रजानामकवर्हेपरिभाक्करणेन प्रतिद्धयजमानस्यायजमानानुत्तरत्ववत् भवतीत्येवंरूपाया “प्रस्तरमुत्तर बर्हिषसाद्यती”ति विधेयप्रस्तरोपरिभावस्तुतेस्तेन लामादानर्थक्याभावात् । अर्थवादत्वे तु साक्षादेव स्तुत्यर्थत्वम् । नामधेयत्वे तु परंपरयेत्येतावानेव भेदः । नच नामधेयत्वे प्रवृत्तिनिमित्ताभावः, यजमानशब्दस्य यागकर्तृतावाचितया प्रस्तरैककपालयोरचेतनत्वेन यागकर्तृत्वासम्भवेऽपि तत्प्रयोगान्तर्गतत्वख्यापारं प्रति स्थाल्यादिवत् कर्तृत्वोपपत्तेस्तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वोपपत्तेः । अत एव एतादृशयोगस्य यजमाने प्रस्तरपदस्यासम्भवादेकमितरस्य नामधेयमिति मूले समुदाधिकारेणोक्तावपि यजमानपदमेव प्रस्तरनामधेयमित्यत्रैव तात्पर्यं द्रष्टव्यम् । प्रतिपादितं च तथैव कौस्तुभे ।

(यजमानपदस्य योगरूढत्वात् सोमादिवज्जामत्वासंभवात् प्रस्तरकार्यं यजमानरूपकर्तृगुणविधित्वरूपपूर्वपक्षप्रकारान्तरनिरूपणम्)

अतएव यजमाननामकत्वात् ॥ यजमानशब्दो न यागकर्तृमात्रवाची, अपितु कर्तृनिष्ठक्रियान्यकलाध्रयाभिधायकामनेपदादेशानजननतया क्रियाजन्यकलाध्रयवाचकत्वेन यजमाने योगरूढ एवेति तदर्थस्य प्रस्तरैऽसम्भवात् सोमादिपदवत्सामानाधिकरण्यमात्रेण नामत्वाणुपपत्त्या गुणविधित्वपूर्वपक्षमाह—**रूढत्वेनेति ॥ ननु**—तथापि कुत्र को वा गुणो विधीयते इत्यपेक्षायामाह—**जघन्यप्रस्तरपदेति ॥** “यो होता सोऽभ्वर्युसि”ति कौण्डिपायिनामयने समाध्याते सामानाधिकरण्याणुपपत्त्या होत्रादिपदानां मुख्यार्थत्वमङ्गीकृत्यार्थवादिसम्भवात् लक्षणार्थत्वं “विप्रतिषेधे करणं समवायविशेषादि”त्यधिकरणे तृतीये उक्तम् । एवमिहापि प्रस्तरपदस्य कार्यलक्षणार्थत्वमङ्गीकृत्य यजमानरूपगुणस्य कर्तृत्वेन विधानमित्यर्थः ।

(यजमानोद्देशेन प्रस्तरस्य प्रस्तरोद्देशेन यजमानस्य वा विधानम् ।)

तत्र यदि कश्चित् अचेतनस्यापि प्रस्तरस्य यजमानकार्यं क्वचिद्योग्यतया विधानं विनिगमकामावात् “उद्देशयोग प्राथम्य”मित्युक्तोद्देश्यतानियामकप्राथम्यसत्त्वाद्वा शङ्केत, तन्निरासाय “मुख्यं वा पूर्वोचोदानल्लोकवदि”ति द्वादशाधिकरणोक्तेनानुपसंजातविरोधित्वेन सुखे आदौ भवस्यैव स्वधर्मत्वाणुपपत्तौ युक्तो, ननु जघन्यत्वेति मुख्यानुग्रहान्येन विनिगमनो सूचयितुं जघन्येत्युक्तम् । ततश्च यजमानपदस्य मुख्यार्थवृत्तित्वरू-

यजमानोऽधिकरणत्वेन विधीयते इति प्राप्ते—

पक्षधर्मत्वानुरोधेन तत्र कार्यलक्षणाया अयुक्तत्वात् यजमानकार्यं प्रस्तरविधानायापत्तिरित्यर्थः । प्रस्तरैककपालयो कार्यं यजमानविधाने प्रस्तरैककपालयोरिव प्रहरणसर्वहोमयोरपत्त्या यजमाननाशेन सर्वतन्त्रलोपापत्तिशङ्कानिरासाय **कार्यपदोपादानम्** । सुखधारणयागरूपयो कार्ययौविनियुक्तप्रस्तरैककपालयो प्रहरणहोमाह्यप्रतिपत्त्यापायत्वात् तत्प्रतिपत्त्योस्तकान्यत्वाभावात् यजमानस्यान्यार्थस्यैककपालकर्तृकपुरोडाशधारणादौ विनियोगेऽपि तन्नातिष्यत्वा कृतार्थत्वाभावेन प्रतिपत्त्यनर्हत्वाच्च प्रतिपत्त्यनापत्तेन सर्वतन्त्रलोपापत्तिः, नैव विकृताङ्गीकारात् प्रस्तरविवैयर्थ्यापत्तिश्चेत्यर्थः । प्रस्तरकार्यं यजमानस्य विधाने “दक्षिणतोऽवस्थानं च कर्मणः क्रियमाणस्येति सामान्यविहितस्य यजमानकर्तृकदक्षिणतोऽवस्थानस्यानुपपत्तिपरिहाराय कार्यविशेषज्ञापनाय **सुखधारणपदोपादानम्** । ततश्च तस्य सुखधारणपूर्वोत्तरकालयोऽप्युपपत्त्यात्तद्विरोध इत्यर्थः ॥

(अष्टाकपालपदवद्गौण्यनुपपत्त्या यजमानपदगुणविधित्वसमर्थनम्)

नच—अत्रार्थवादत्वेनोपपत्ती नाष्टाकपालादीनामिव विध्यन्तरकल्पनया गुणविविक्तं युक्तमिति—**वाच्यम्**; तत्र गायत्रिर्येनैमिख्यायुपादानेनावयवभूताष्टाकपालादिस्तुतिप्रतीतेरवयवावयविभावेन द्वादशकपालस्तुत्युपपत्तवेऽपीह वायुवैक्षेपिष्टेयत्रोक्तार्थायायकगुणस्येव तदभावे एकयजमानपदानस्तुत्यप्रतीतेरवयवावयविभावेन द्वादशकपालस्तुत्युपपत्तावधी-हावयवायोगेनावयवयवत्वाभावात् लक्षणयापि प्रस्तरं स्तुत्यनुपपत्तेश्च पूर्वैवप्येण अर्थवादत्वासम्भवात् । नच गौण्या तदुपपत्तिः, गौण्या लक्षणस्वरूपाणां दुर्निरूपणीयत्वात् ॥

(प्रसिद्धार्थहानेनाप्रसिद्धार्थवाचित्वं समुदायवाचिन एकदेशवाचित्वं स्वोत्प्रेक्षाप्रभावारोपविषयार्थपरत्वं वा न गौणीवृत्तिरिति निरूपणम्)

तथाहि—यदि तावत् प्रसिद्धार्थत्यागेन अप्रसिद्धगुणवाचित्वं तल्लक्षणम् । प्रसिद्धमर्थं परिख्यज्य देवदत्तपदसामानाधिकरण्यात् देवदत्तनिष्ठप्रसव्यकारित्वादिगुणेषु शक्त्यन्तरकल्पनया तत्समन्वयान्मत्वर्थलक्षणया सामानाधिकरण्योपपत्तिरित्युच्येत, तदेदृशस्य लक्षणस्य लोके वक्त्रमिप्रायानुरोधेन सम्भवेऽपि वेदे तदभावात् प्रसिद्धार्थत्यागेऽप्रामाण्यापत्तेर्नैदृशेन गौणत्वेन स्तुत्युपपत्तिः । **यत्तु**—समुदायवाचिनो लक्षणार्थैकदेशे वृत्तिगौणीति लक्षणम्, सर्वे हि सिहादिशब्दा न जातिमात्रवाचकाः, तथात्वे गुणादिवचनं शुक्रादिशब्दैः सामानाधिकरण्याणुपपत्तेः, अपितु जातिद्रव्यगुणक्रियादिसमुदायवचना इति तादृशसमुदायस्य देवदत्तेऽसम्भवादेवदत्तादिपदसामानाधिकरण्याणुपपत्त्या समुदायैकदेशे प्रत्येककारित्वे ल-

प्रत्यक्षविध्यश्रवणात् “प्रस्तरमुत्तरं बर्हिष सादयती”ति विध्यन्तरैकवाक्यत्वाच्च तदर्थवादत्वमौदुम्बराधिकरणन्यायेन सिद्धमेव । यजमानपदन्तु गौण्या वृत्त्या प्रस्तरत्वावकम् ।

ननु—अध्यारोपिताथर्वृत्तित्वे गौणत्व लोके प्रसिद्धम्, सिंहत्वस्य, देवदत्ते आहाय्यारोपात्, नच तत् वेदे सम्भवति आरोपकपुरुषाभावादिति—चेत् विनाऽध्यारोप सिंहश-

क्षणया सिंहशब्दवृत्ते मत्वर्थलक्षणया सामानाधिकरण्योपपत्तेस्तत्समन्वय इति—**केपाचित्कल्पनम्, तदपि** समुदायस्यानित्यत्वेनानित्यार्थसयोगात् वेदेऽप्राप्तापत्तेः जातिविना व्यक्तियुगक्रियाणा परिच्छेदासभवादावश्यकजातिवाचित्वेनैव व्यक्तप्रतीत्युपपत्तेरितिरिक्तगोणीस्वीकारे मानाभावात्पुण्यम् । **यदपि**—स्वोत्प्रेक्षाप्रभावारोपविषयीभूतार्थवृत्तित्वे गौणीलक्षणम् । अस्ति च सिंहशब्दस्य देवदत्ते वक्ता प्रयुज्यमानत्वान्यथानुपपत्त्या सिंहत्वारोपेण स प्रयुक्त इति श्रोत्रा कृपनात् तत्समन्वय इति, **तदपि** वेदे आरोपकपुरुषस्याभावादयुक्तमिति नेदृशेनापि गौणीलक्षणनेह गौण्योपपत्त्या स्तुत्युपपत्तिरिति सर्वथा नार्थवादत्वम् स्तुत्यापादकमाश्रयितुं शक्यते इत्यगत्या भट्टकात्यैकवाक्यता गुणविधेरेवायमिति भावः ॥

(प्रत्यक्षविध्यभावेन प्रहरणाद्यापत्योत्तरतन्त्रलोपापत्याच्च गुणविधित्वनिराकरणेनौदुम्बराधिकरणन्यायेन सिद्धान्तोपपादनम्)

यद्यत्र प्रत्यक्षो विधि स्यात्, तदा प्रत्यक्षविधिविहितैतदुत्सोधेन दक्षिणदेशावस्थानसङ्कोचः प्रस्तरविधे पाक्षिकत्वमेकवाक्यतामद्भ्यश्च कल्प्येत, नस्त्वह प्रत्यक्षो विधिरस्ति । अतः कल्पने विधिना तदङ्गीकारस्यायुक्तत्वाच्च गुणविधिरित्यभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह—**प्रत्यक्षेति ॥ अपिच** प्रस्तरस्थानापत्त्या यजमानस्य प्रहरणसर्वहोमयोरारोपात् । यद्यपि तयोर्न प्रस्तरैककपालकार्यत्वम्, तथापि प्रतिपत्तिभूतप्रहरणहोमौ प्रति स्वकार्यसुधारणयुगारूपसाधनत्वेन रूपेण प्रस्तरैककपालयोः सस्कार्यत्वेन प्रयोजकत्वात् तादृशस्य यजमानेऽपि सत्त्वेन स्थापनापत्त्युपपत्तेः । नचाकृतार्थत्वम्, प्रधानानुत्सोधेन क्रम बाधित्वापि सर्वैयजमानकरणोत्तर तदापत्तरनिवार्यत्वात् । इष्टापत्तां क्रमबद्धसोमयागात्पुत्रतन्त्रलोपापत्तिरिति भावः । औदुम्बराधिकरणपक्षेणसमाधानेन तत्सिद्धमर्थवादत्वमेव युक्तमित्याह—**तदर्थवादत्वमिति ॥** पूर्वोक्तस्तुल्यसम्भवं परिहरति—**यजमानपदंत्विति ॥**

(वेदाप्रामाण्यानापादकगौणीलक्षणस्वरूपनिर्हणं, तस्य खपुष्पं भवत्सिद्धान्त इत्येतत्साधारण्योपपादनं च)

आद्यलक्षणद्वयसासिद्धत्वात् तदुपेक्ष्य पूर्वोक्तप्रसिद्धान्तिनगौणीवृत्तिलक्षणासम्भव शङ्कते—**नन्विति ॥ अत इति ॥**

वदस्य साहचर्यामात्रविवक्षया देवदत्ते काव्यलोकयोः प्रयोगदर्शनात् स्वशक्यगुणसमानजातीयगुणयोगनिमित्तत्वं गौणत्वम् । सिंहनिष्ठकूरत्वसमानजातीयकूरत्वयोगाच्च सिंहपदस्य देवदत्ते प्रवृत्तेः सिहो देवदत्त इत्यत्र लक्षणसमन्वयः । पुष्पादौ खसम्बन्धित्वाध्यारोपेण चारोपितं खपुष्पशब्दार्थमङ्गीकृत्य तद्वृत्तियुगानामसत्त्वादीनां सिद्धान्ते सत्त्वाच्च न

अत इति त्यज्यते पञ्चमी । तेन प्रयोगदर्शनादि पूर्वोक्तं लक्षणं विहाय स्वशक्यत्वादिवक्ष्यमाण लक्षणमित्यथात् न प्रयोगदर्शनादिति पञ्चम्यन्तान्वयानुपपत्तिः । ननु यथा किञ्चिद्रूपमादाय तद्रूपे तद्रूपकल्पनलक्षणकारोपपत्तितत्तलक्षणस्य “खपुष्पं भवत्सिद्धान्त” इत्यादा खपुष्पादीनामनभुत्तत्त्वेन ईदृशमिति निरूपणाशक्तेरारोपासभवात् गौणत्वानापत्तेरप्यासि, तथैव तत्र शक्यार्थस्यैवाप्रसिध्या तन्निष्ठगुणयोगाभावात् सिद्धान्ते खपुष्पशब्दस्य गौणत्वासभवात् भवदुक्तलक्षणस्याप्यव्यासि, इत्याशङ्कानिरासायाह—**पुष्पादाविति ॥** आरोपिताथर्वृत्तित्वरूपतलक्षणस्यास्त्युक्तीत्याऽऽरोपितखपुष्पमादायावस्तुरूपनिरूपणेनारोपोपादानेऽव्याप्त्यभावेऽपि खपुष्पशब्द एव लतापुष्पे आरोपिताथर्वृत्तित्वसत्त्वेन गौणत्वापत्त्याऽऽतिव्याप्यापत्तिः । नहि लोके खपुष्पशब्दस्य गौणत्वं केनचिदुच्यते, यत् इष्टापत्तिरुच्यते । **पतेन** आरोप्यस्य सिंहत्वादेर्गौणत्वाप्रसिद्धारोपिताश्रये देवदत्तात्वादेव तत्प्रसिद्धारोपिताथर्वृत्तित्वमेव गौणत्वम् इति—**पराहत्तम्**, खपुष्पस्य स्वयमेवाप्रसिद्धारोपितत्वासभवात् प्रसिद्धे खे लतादौ प्रसिद्धस्य पुष्पस्यैवारोपितस्याङ्गीकारेण प्रसिद्धोपादानं आरोपितार्थाश्रयत्वस्य खे सत्त्वात् खपुष्पे खपुष्पशब्दस्य गौणत्वानिवारणादित्याप्तेरमुक्तेः । अतस्त्वन्मतेऽतिव्यासिदोषः । मम तु शक्यशब्देन मुख्यार्थमात्रविवक्षणादारोपितस्य मुख्यार्थतानपायात् न कोपि दोषः । नहि मुख्यत्वमनारोपितत्वकृत, किन्तु वृत्त्यन्तरमपेक्ष्य शब्दप्रयोगकृतमिति भावः । **नच**—तथापि “खपुष्पं भवत्सिद्धान्त” इति वदता बौद्धेनोपमेयभूतस्य सिद्धान्तस्थानंयुगमात् वस्तुतोऽसत्ये तन्निस्सु कथं गुणयोगाभावे गौणतोपपत्तिः इति—**वाच्यम्**; सिद्धान्तपदाभिधेयस्य निश्चयस्य सद्रूपाभावेन भ्रमत्वेऽपि स्वरूपेण विद्यमानत्वयोपमेयत्वोपपत्तेः । एवमेव पुष्पविकारात्मना खस्यासत्यत्वेऽपि स्वात्मनो रूपेण सत्यत्वात् साहचर्यप्रतियोगित्वमाकाशस्यैवेति नोपमानानुपपत्तिः । एतच्च खे लतापुष्पस्यैवारोपेण पार्थसारथ्याद्यभिमतेनोक्तम् । यदा तु लतापुष्पे खाधिकरणतारोप इति पूज्यपादानामभिप्रेतम्, तदा लतापुष्पस्यैवोपमानत्वेन खाधिकरणताकत्वेनासत्यत्वेऽपि लतापुष्पात्मना सत्यत्वेन साहचर्यप्रतियोगित्योपमानत्वोपपत्तिः सुलभैव । अत एवैतन्मते खपुष्पस्यैवोपमानत्वप्रतीतिर्नैव बाधिता भवतीत्यपि ज्ञेयम् । **यत्तु वार्तिके**—आरो-

खपुष्पं भवत्सिद्धान्त इत्यादावव्याप्तिः । अतश्चैतादृशगौ-
णत्वस्य वेदेऽप्यस्यैव संभवः ।

यद्यपि च रूपकाद्विस्थले “सौन्दर्यस्य तरङ्गिणीत्यादौ”
आरोपेणापि गौणी वृत्तिर्दृष्टा, तथापि सादृश्यमात्रेणापि
उपमाश्लक्ष्णस्य वेदाप्रामाण्यानापादकात्वात् युक्तत्वाश-
येनोपसहरति—अतश्चैतादृशेति ॥ गुणनिमित्तकवृत्तिस-
वन्धात् शब्दार्थवृत्तिगौणपदाभिलष्यत्वोपपादक सादृश्यवि-
क्षया कृतमेतादृशशब्दार्थः ॥ यद्यपि च “पुरुषो वाव गौतमा-
भिर”त्यादौ वेदेऽयारोपो दृष्ट, तथापि तत्रादृष्टफलार्थमुपा-
राकम्योपासनरूपारोपविधिसमवेदपीह तदभावे वेदे वक्तुर-
भावे च तत्कृतारोपानुपपत्तेर्दृष्टव्यवहारस्यान्यायाद्युपपत्तेर्ना-
रोपकल्पनं युक्तमिति खलक्षणस्य वेदे सम्बोक्तव्या सूचितम् ॥

(स्वशक्यसमवेतेत्यादि गौणलक्षणसमन्वयः)

देवदत्ते कूरत्वादिवत् सिंहत्वस्याप्यारोपेण गौणीदर्शनादु-
भयसाधारण्याय लक्षणे गुणपदं समन्वयेनपरमित्युपेत्य लक्षण-
माह—स्वशक्येति ॥ क्वचिदारोपेणेति ॥ यत्र रूप-
कादौ सत्यपि भेददर्शने सादृश्यमात्रेण सिंहत्वकूरत्वादि देव-
दत्ते वकारोप्य सिंहशब्द प्रयुज्यते, श्रोत्रा च तथैव प्रतिप-
द्यते, तत्रानुभवसिद्धारोपाहवत् प्रमाणाभावात् सिंहत्वादीना-
मारोपेण साक्षादेव देवदत्ते स्वशक्यत्वात् सिंहत्वसमवेतसिंहत्वादि-
सद्भावलक्षणसमन्वय इत्यर्थः । क्वचिदेवेति ॥ स्वशक्ये
सिंहे विद्यमानै प्रसङ्गाकारित्वादिगुणै समानजातीयगुणाना
देवदत्ते सत्त्वेन सादृश्यमात्रविषयक्षयापि देवदत्ते सिंहशब्दप्र-
योगे लक्षणसमन्वय इत्यर्थः ॥

(स्वशक्यसमवेतेत्यादिलक्षणस्य लक्ष्यमाणगु-
णैर्यामादिति वार्तिकविरोधसमर्थनेन प्राचां
मतेन गुणानां लक्षणया बोधोपपत्तिः)

अत्रच “अभिधेयाविनाभूते प्रवृत्तिलक्षणेभ्यते । लक्ष्यमा-
णगुणैर्यामादितेरिथा तु गौणता” । इति लक्षणाभेदनिरूपण-
परवार्तिके उक्ते लक्ष्यमाणगुणयोगनिमित्तत्वलक्षणं गौण्या
न युक्तम्, तथात्वे जहत्स्वार्थतापत्ते, तद्वारणाय स्वार्थमात्रप-
रत्वे गुणानामशाब्दत्वापत्तिः । अतः सिंहशब्देन शक्यार्थं
पूर्वं शक्यसुसारेणाभिधाय गुणा अपि लक्षणयोच्यन्ते ।
“अतो लक्ष्यमाणगुणैरित्यन्तं समानाधिकरणसमासाङ्गीकारेण
स्वार्थाभिधानपूर्विका गुणेषु लक्षणेति वार्तिके उक्ते”ति न्याय-
सुधया व्याख्यानं गुणलक्षणां प्राचामभिमतमभिप्रेत्य त-
न्मतमुपादायति—अत्रेति ॥

यगुणवत्तासंबन्धेनेति भेदः ।

अत्र च सिंहपदेन शक्यत्वात् सिंहापस्थित्यनन्तर लक्षणया
कूरत्वोपस्थितिरिति प्राञ्ज । वस्तुतस्तु—एकसंबन्धि-
दर्शनेनापरसंबन्धिसरणमिति स्मारकविधयेव तदुपस्थितिः ।
गौणीज्ञानकार्यतावच्छेदकं च निरुक्तोभयविधिसंबन्धान्यत-
रसंबन्धेन स्वशक्यसमवेतधर्मप्रकारकदेवदत्तविदोप्यकशा-
ब्दत्वमिति न कूरत्वादीनामशाब्दत्वप्रसङ्गः । नच गौण्या

(गौण्यां गुणानामुपस्थितौ स्वमतस्य स्वशक्ये-
त्यादिलक्षणलक्ष्यमाणगुणवार्तिकयोरविरोधो-
पपादनपूर्वकं तत्र न्यायसुधादिखण्डन-
पूर्वकं चोपपादनम्)

युगपद्वृत्तिद्वयविरोधापत्तेः मुख्यार्थगुणवदुपस्थित्यर्थमाधि-
तया गौण्येवावच्छेदकीभूतगुणशाब्दबोधोपपत्तेरशाब्दत्वाप्रस-
ङ्गाभिप्रेत्योजनं गुणेषु लक्षणाङ्गीकरणमित्यस्वरसादाह—वस्तु-
तस्त्विति ॥ लक्षणया आयुपस्थितार्थस्यैव शाब्दत्वसि-
यर्थ-
मङ्गीकारात् गौण्यामप्यावश्यकीं गुणोपस्थितिं साधयति—
एकसंबन्धीति ॥ एवं च लक्ष्यमाणगुणैरिति वार्तिके न
कर्मधारयसंबन्धः किंतु सिंहत्वादिप्रजातिवाचकपदेन या
लक्ष्यमाणा व्यक्तिः, तन्निष्ठगुणैरिति षष्ठीतत्पुरुष एव । अत
एव वार्तिके—यथा पूर्वांशं लक्षणया अभिधेयाविनाभू-
तसंबन्धादर. प्रदर्शयते एवमुत्तरार्थं मुख्यार्थसादृश्यरूपादर-
मात्र, नतु लक्षणा गुणेषु । अतएव—“वह्नित्वलक्षिताद्-
र्थात् यत्पैङ्गवादि गम्यते । तेन माणवके बुद्धि साह-
श्यादुपजायते ॥” इत्युत्तरवाक्ये गम्यते इत्येवमुक्तम् । तथा
“संभवति चात्र सिंहत्वावगतव्यक्त्युपस्थापितप्रसङ्गाकारित्वाद्य-
नेकधर्मप्रत्ययात् देवदत्तप्रत्यय इति पूर्वं शक्तिनिमित्त इति
वार्तिके पूर्वशक्येरेव निमित्तत्व गौण्यामुक्तम् । नतु गुणलक्ष-
णाया” इति न्यायसुधाकृतो गुणलक्षणापरतया व्याख्यानम-
न्यायमेवेति भावः । ननु सिंहादिपदानां सिंहत्वसंबन्धिलक्ष-
णयैव देवदत्तपदसामानाधिकरण्योपपत्तेः किमित्यतिरिक्तगौ-
णीवृत्तिसमङ्गीकार इत्याशङ्कामभेदाशङ्कानिरासद्वारा भेदापा-
दनेन निरस्यति—नचेति ॥ “अभिधेयाविनाभूते” इति
पूर्वलिखितवार्तिके न लक्षणाहेतुत्वेनाविनाभावोपपादनम्,
तस्या संबन्धमात्रेण शब्दतात्पर्यवशादुपपत्तेः । नवाऽत्र लक्ष-
णस्याभिधेयस्य लक्ष्येनाविनाभावोऽभिनेव धूमस्योक्तः, लक्ष्य-
स्यैव लक्षकाभिधेयाविनाभावकथनात्, किंतु अभिधेयसंब-
न्धित्वरूपादरप्रदर्शनमात्रार्थं तदुपादानम् । अत एव “यष्टी-
प्रवेशये”त्यादौ यष्ट्यादेः पुरुषाविनाभावोऽपि यष्ट्यादिशब्दानां
अभिधेययष्ट्यादिसंबन्धानादरेण पुरुषरूपे वृत्त्यभावेनावि-
धेयाविनाभावप्रवृत्तित्वाभिधानात् संबन्धमात्रस्य च लक्षणा-
हेतोर्भावाद्युक्तैव लक्षणया प्रवृत्तिरित्यभिधेयसंबन्धित्वादरेण
लक्षणोक्ता । गौण्यान्तु लक्षणाहेतुसंबन्धसत्त्वेऽपि अभिधेय-

लक्षणातो न भेदा, स्वशक्यवृत्तिगुणानामेव यत्र संबन्धित्वेन रूपेण बोधस्तत्र लक्षणा, कृत्वादिना बोधे तु गौणीति तयोर्भेदात् । ते च गुणा. पद्धिधा. । क्वचित्सिद्धिः तत्कार्यकारित्वं यथा यजमानपद्धि. । यजमानो—यथा स्वकार्यकर्ता, तथा प्रन्तरोऽपीति । एवं गौणीगर्भलक्षणया प्रन्तरस्तुति. । एवमन्येऽपि पद्धि गुणा अभिमसूत्रैर्दृष्टव्याः

सबन्धित्वरूपाभावात् कृत्वादिधर्मसंसादश्यादरात्र लक्षितलक्षणात्वप्रसिद्धिरिति वैषम्यमभिप्रेत्य समाधत्ते—**स्वशक्येति** ॥ अत एव लक्षणागौणोर्भेदादेव “सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसामीप्ययोगसाधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणमचकटराजसक्तुचन्दनगङ्गाशाटकानपुरशेष्वतद्वावेऽपि तद्द्रुपचारः” इति सूत्रेणाक्षपादप्रभृतिभिलक्षणानिमित्तानामुक्तत्वाज्जमिनिना गौणीवृत्तिनिमित्तगुणा पार्थक्येन तत्सिद्धीत्यादि नोक्ता इत्याह—**तेचेति** ॥ “आप्नोति परमा सिद्धिः” इत्यादौ सिद्धिपदेन कार्याभिधानात् तस्य सुद्ययस्य सिद्धि कार्यमस्मिन्निति व्यधिकरणबहुव्रीहिणा तत्सिद्धिशाब्देन सूत्रगतेन सुख्यार्थकार्यकरत्वमुच्यते इत्यभिप्रेत्याह—**तत्सिद्धिरिति** ॥ प्रस्तारैकपालयोरपि यजमानवत्कर्तृत्वाविशेषेण यागाहयकार्यनिरूपितत्वेकधर्मयोगेन प्रस्तरयजमाननिष्करणत्वयो साज्याद्यजमाननिष्कार्यकर्तृत्वसमानजातीयकार्यकर्तृत्वाह्यगुणयोगेन गौणीलक्षणया प्रस्तारैकपालपदसामानाधिकरण्योपपत्त्याऽजान्तरवाक्यार्थसमवात् पश्चात् स्तुतिलक्षणेत्याह—**यजमानो यथेति** ॥ प्रयोजन स्पष्टवाचोक्तम् ॥

॥ इति तत्सिद्धिपेटिकाधिकरणे तत्सिद्धयुदाहरणविचारः ॥

(भाष्यरुदुदाहृतस्याग्नेयो ब्राह्मण इत्यस्य परित्यागेन अग्निर्वै ब्राह्मण इत्यस्योदाहरणत्वेन निर्देशे कारणनिरूपणम्)

अत्र भाष्यकारेण “आग्नेयमष्टकपालं निर्घेपित् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसकामः” इत्यस्य विधे. शेषे श्रुतं “आग्नेयो वै ब्राह्मण ऐन्द्रो राजन्वो वैश्वो वैश्वदेवः” इत्युदाहृत्य आग्नेयादिपदाना “प्रजापतिरकामयत प्रजा सृजेयेति स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत तमभिर्देवतान्ववसृज्यत गायत्री छन्दो रथन्तरः साम ब्राह्मणो मनुष्याणामज पशूना उरसो बाहुभ्या पश्वदशं निरमिमीत तमिन्द्रो देवतान्ववसृज्यत तस्त्रिष्टुप् छन्दो वृहत्साम राजन्वो मनुष्याणामविः पशूना तस्मात् वीर्यावन्तो वीर्याञ्जसृज्यन्त ऊरुभ्या मथ्यत सप्तदशं निरमिमीत तं विश्वे देवा अन्ववसृज्यन्त जगतीछन्दो वैरुपं साम वैश्वो मनुष्याणा गाव पशूना” इत्येतिद्विवर्थाद्वादसकीर्तितप्रजापतिमुत्पाद्येक-

॥ १३ ॥ २९ ॥ इति तत्सिद्धिपेटिकायां तत्सिद्ध्युदाहरणविचारः ॥

जातिः ॥ “अग्निर्वै ब्राह्मण” इत्यत्र पूर्ववदेवाग्निशब्दो ब्राह्मणे गौणः; द्वयोरप्यग्निब्राह्मणयोरैकमुखप्रभवत्वात्, अभिजननसमानजातीयजननमेवात्र गुणः ॥ १३ ॥ २९ ॥

प्रभवत्वसादृश्येन गौणतामुपपादार्थवादात् सिद्धान्तितम् । तदाग्नेयशब्दस्य सूक्ष्मविस्समभिव्याहाराभावे देवतातद्विद्वान्तत्वानुपपत्तावपि “तस्येदमि” लघिकारे “नित्यमग्निक्लिभ्या टक् वक्तव्य” इति स्मृत्या सबन्धसामान्यार्थकतद्विद्वान्तत्वोपपत्ते भ्रातृव्यवदुक्तार्थवादासकीर्तितप्रजापतिमुखकप्रभवत्वरूपसबन्धविशेषेण मुख्यतथैवोपपत्ते देवतास्वरूपसबन्धापेक्षणेऽपि च ब्राह्मणस्य यदुर्हवपि इवाग्नेर्देवतात्वेनापि सबन्धस्य “आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतये”त्यादौ दृष्टयेत्याहुपुपपत्ते गौणत्वे प्रमाणभावादिति वार्तिककृता प्रष्टव्य यदन्यदुदाहृतं तदेव स्वयमुदाहरति—**अग्निर्वै इति** ॥

(अग्निर्वै इत्यत्राग्निशब्दस्य गुणविधित्वादिनिरासपूर्वकं एकमुखप्रभवत्वगुणेन गौणत्वनिरूपणम्)

अत्रापि पूर्ववदेव नामत्वगुणविधित्वे आशङ्का विध्यन्तैरैकवाक्यत्वेन ब्राह्मणकार्यं त्यागादावचेतनस्यामेर्विधानासभवेन च निरस्यास्यैवादेवत्वित्सिद्धिर्निन्द्यत्वे गौणत्वमप्यग्निशब्दस्य निश्चितमिति पूर्ववदित्युक्त्या सूत्रेणम् । किमर्थं तर्हि सूत्रैकदेशकृतं अधिकरणान्तरमित्याशङ्कानिरासाया निमित्तान्तरप्रतिपादकत्वेन तत्सार्थक्य सूचयन् निमित्तान्तरमाह—**द्वयोरपीति** ॥ पूर्वसूत्रगततच्छब्दानुवक्षेण जायते यस्मादिति व्युत्पत्त्या जन्मोपादान जातिशब्देन विवक्षितमभिप्रेत्य तस्य सुख्यार्थस्याग्नेर्या जातिरुपादानं सैव यस्य ब्राह्मणस्य जातिरिति व्यधिकरणबहुव्रीहिणा जातिशब्देन सूत्रे एकजातीयता गौणीनिमित्तत्वेनोक्तैत्यभिप्रेत्याह—**एकेति** ॥ सामान्यवाचित्वाभावं जातिशब्दस्य सूचयितुं जननपदप्रयोगः । यद्यपि श्राद्धादौ पाणिहोमे ब्राह्मणस्याभिकार्यकर्तृत्वाद्भिनिष्ठकार्यकर्तृत्वसमानजातीयकार्यकर्तृत्वेन तत्सिद्धेरपि निमित्तत्वमुपपद्यते, तथापि तदविवक्षया यदैकमुखजन्यत्वविवक्षया प्रयो-गस्तत्र निमित्तान्तरज्ञापनार्थतथैव तत्प्रवृत्तिः । यद्यपि चैकमुखभवत्वं प्रमाणभावादर्थवादास्यापरत्वेन चावास्तवम्; तथापि अवास्तवस्याप्यर्थवान्तरोक्तत्वादिह तच्छब्दनिमित्तता प्रतिपरस्यते इति ॥

॥ इति तत्सिद्धिपेटिकायां जात्युदाहरणविचारः ॥

सारूप्यम् ॥ “आदित्यो यूष” इत्यादौ तु सारूप्यं गौणीनिमित्तम् । नच सर्वत्र तदेव निमित्तम् कोऽत्र विशेषः ? चक्षुर्ग्राह्यतेजस्विवाद्यत्र निमित्तमिति प्राञ्च । वस्तुतस्त्वन्मयत्र शक्यनिष्ठगुणस्यैव स्वसमानजातीयगुणवत्तासंसर्गोण प्रकारत्वाभिमित्तता, नतु सारूप्यस्य, तस्य संसर्गत्वात्, इह

(आदित्यो यूष इत्यत्र सारूप्यस्य गौणीवृत्तिनिमित्तत्वोपपादनम्)

“आदित्यो यूष” इत्यादावपि नामत्वगुणविधित्वाशङ्काया निराम पूर्ववदेव स्पष्टत्वात् ज्ञातुं शक्यत एवेत्युपेक्ष्य अर्थवाद्त्वोपपादकं गौणीवृत्तिनिमित्तान्तरमात्रमिह कथ्यत इत्यभिप्रेत्याह—आदित्यो यूष इति ॥ आदिपदेन “यजमानो यूष” इत्यादेः स्पष्टम् ॥

(यजमानः प्रस्तर इत्यादीनां सारूप्योदाहरणत्वात्संभवस्य प्राचां मतेनोपपादनम्)

इति प्राञ्च इति ॥ अथ चक्षुर्ग्राह्यतेजस्वादिना धर्मं यदि सादृश्यबोधः, तदा “यजमानः प्रस्तर” इत्यादावपि तत्कार्यकरत्वादिनापि तद्बोधः समान एवेति न चक्षुर्ग्राह्यतेजस्वादिना कश्चन विशेष इति यथाश्रुतं प्राचासुक्तं विशेषकर न भवतीत्यभिप्रेत्य तदाशय विवृणोति—वस्तुतस्त्विति ॥ अयमर्थः—यद्यपि प्रस्तारादेः सारूप्यं तत्कार्यकरत्वादिधर्मसामान्यात् संभवति, तथापि शब्दस्य तत्कार्यकरत्वादिमात्रे तात्पर्यावसानेन तस्य शाब्दवृद्धिविषयत्वाभावात् अविषयस्य च प्रतिपादानात्मकशब्दवृत्तिनिमित्तत्वाद्योगात् शब्दवृत्तिनिमित्तत्वम् । अतस्तत्र तत्कार्यकरत्वमेव शब्दात्प्रतीत प्रकारीभवति, इह तु प्रत्यक्षत्वेन सारूप्यस्य प्रथमं प्रतीतस्य तत्रैव शब्दस्य तात्पर्याविधारणान्छाब्दवृद्धिविषयत्वेन प्रकारतया भातस्यैव निमित्तत्वम् । अतश्च चक्षुर्ग्राह्यत्वेन सादृश्ये क्वटिति प्रतीतत्वेन तात्पर्याख्यविवक्षावधारणाच्च बुद्धिविषयत्वरूपशब्दवृत्तिनिमित्तविशेषाभिधानार्थं तत्कार्यकरत्वादिहेतुकेभ्यः सद्भावमात्रेण गौणीनिमित्तेभ्यः पृथगसाधारणेनेहोपादानमिति ॥ अत एव—नात्र चक्षुर्ग्राह्यत्वमेव पृथगुपादानप्रयोजकम्, “छत्रिणो गच्छन्ती”त्यादौ बहुत्वादीनामपि चक्षुर्ग्राह्यत्वेन पृथगुपादानानुपपत्तेरिति चक्षुर्ग्राह्यत्वैवतेजस्वरूपसादृश्यप्रकारत्वमेव भिन्नं निमित्तमिति ज्ञापयितुमध्याहृतपञ्चम्यन्ततया भाष्यादौ सारूप्यादिति सूत्रावयव उपात्त ॥

(चक्षुर्ग्राह्यत्वधर्मप्रकारकबोधजनकत्वाभावेन यजमानः प्रस्तर इत्यस्य सारूप्यानुदाहरणत्वमिति मूलकारमतनिरूपणम्)

पूज्यपादैस्तु लिङ्गसमवाया इति द्वंद्वसमासान्ते प्रथमाबहुवचनदर्शनात् तत्सिद्धिश्च जातिश्च सारूप्यं चेत्येवं विग्रहान्भिप्रायेण प्रथमान्ततया सारूप्यपदं श्रुतम् । अतएव—सूत्रे सारूप्यपदेन न समानधर्मवत्त्वमात्रं विवक्षितम्, अपि तु

भा० १६

तु शक्यनिष्ठगुणसजातीयगुणवत्त्वरूपस्य सारूप्यस्यैव समवायादिससर्गेण प्रकारत्वात्तदेव निमित्तमिति विशेषे ॥१३॥२९ प्रशंसा ॥ “अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्वा” इत्यत्राजादीनां तत्र तत्र विहितत्वात्पशुकार्ये प्रनिषेधस्य पर्युदासस्य वाऽनुपपत्तेरर्थादत्वम् । अपशुशब्दो हि

यथावस्थितचक्षुर्ग्राह्यरूपशब्दार्थविवक्षया चक्षुर्ग्राह्यत्वलाभेन तादृशधर्ममात्रमेवेति ध्येयम् ॥

॥ इति तत्सिद्धिपेटिकायां सारूप्योदाहरणविचारः ॥

(विषयवाक्यसंग्रहः, अपशुशब्दानामत्वात्संभवेऽपि निषेधगुणसमर्पकतया पूर्वपक्षः)

अग्निचयने पशुशरीरार्थोपधाने श्रुतं—“पुरस्तात् प्रतीचीनमश्वस्योपधाति पश्चात् प्राचीनमश्वस्ये”ति गवाश्वशरीरार्थोपधानविधिवान्यशेषमुदाहरति—अपशव इति ॥ एतच्च “अयज्ञो वा एष योऽसामा” “असत्र वा एतयदच्छन्दोम” इति विध्यन्तरशेषाणामप्युपलक्षणम् । तत्र गवाश्वव्यतिरिक्तानामजादीनां पशुपदवाच्यत्वादपशुसत्त्वात्नानुपपत्ते तैत्तिरीये “अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशव” इति पशुशब्दसामानाधिकरण्येन श्रुतस्यापशुशब्दस्य घटादिनामत्वस्याप्यनुपपत्तेः प्रमाणान्तरैषैव सिद्धत्वात्सत्राकरणवैयर्थ्यापत्तेश्च नामत्वाशङ्का असमवेन तापुष्पान्यान्धानुपपत्तेः पशुपदे पशुकार्यलक्षणाग्रीह्यस्य गवाश्वव्यतिरिक्तजादीनां पर्युदास प्रतिषेधो वा समावयनया शङ्केतः, तामपि निरस्यधर्वात्त्वं स्यारयति अजादीनामिति ॥ एतेन—नामत्वासंभवेऽपि गुणविविक्तत्वसंभवासंभवाविचारेण सगति सूचिता । नहि विधेय एव गुणो विचारविषय इति राजाज्ञा, विधिशब्दस्य निषेधोपलक्षणतया निषेधगुणसमर्पकतयापि तदुपपत्तेरिति भावः ॥

(अपशुशब्दस्यार्थवाद्त्वोपपादनम्)

तत्र तत्रेति ॥ “अजोऽमीषोमीयः” “सारस्वती मेयी”त्यादौ विहितत्वादेव निषेधानुपपत्तेरहिते च प्राप्त्यभावादेव तदसंभवात् कल्पनिषेधानुरोधेन क्लृप्तविधीना पाक्षिकत्वकल्पनेन विकल्पस्यापि सत्या गतावश्यात्पश्चात् अर्थादत्वमेव गवाश्वप्रशंसार्थं युक्तमित्यर्थः ॥ गवाश्वव्यतिरिक्तानामपशुकार्ये पशुकार्ये तन्निषेधस्य वा समवे का गतिरित्येवश्यामाह—अपशुशब्दो हीति ॥

(अपशुशब्दस्य गवाश्वविद्यगताशस्याभावलक्षकतया प्रशंसायाः विध्येकवाक्यतयैव फलत्वेनाप्युपपादनं, प्रशंसाभावघटकतया गौणीनिमित्तत्वं प्रशंसाया इति निरूपणम्)

ननसमानान्तमपशुपदे घटादिवाचकं सद्भावश्रुतिभ्येकवा-

घटादौ मुख्यो गवाश्वगतप्राशस्त्वाभावरूपगुणयोगाद्जादौ गौणः सन् लक्षणया गवाश्वस्तुत्यर्थः । प्राचां मते तु नञ्समासान्तर्गतपशुपदेन गवाश्वगत प्राशस्त्व लक्षयित्वा

क्यतात्तुरोधात् अर्थवादेऽपि च पशवो गोअश्वा इति सामानाधिकरण्यात् एकसबन्धिज्ञानेनापरसबन्धिस्मरणविधया गवाश्वगतप्राशस्त्वाभावस्य शक्यार्थनिष्ठस्योपस्थापकम् । अतश्च गवाश्वगतप्राशस्त्वाभावरूपगुणयोगेनाजादिषु गौण्या वृत्त्योपपन्न इति अर्थात् नहिनिन्द्यान्यायेन विधेयगताश्वगतप्राशस्त्वावगति सुलभा । यद्यपि अर्थवादस्य गवाश्वगतप्राशस्त्वलक्षणयायुपपत्तेर्न तद्वत्प्राशस्त्वाभावकथनस्योपयोगः, तथापि इतरनिन्दया विधेयोत्कर्षापादकत्वेन फलीभूतस्तुतेरतिशये उपयोगो नानुपपन्न । अतएव पशुशब्दस्य निमित्तान्तरासम्भवेन निमित्तत्वेनाश्रिताया एषि गवाश्वगतप्राशसाया विधेयकत्वक्यतयेव फलत्वेनान्ध्याप्रयणान्न वैयर्थ्यशङ्कापि । यजमानशब्देतु कार्यकरत्वस्यैव गुणस्य निमित्तत्वात् तस्या फलत्वमेवेति विशेषः ॥ एवञ्च प्रशंसाऽभावरूपे गुणे व्यावर्त्यमानतया प्रशसाया प्रविष्टत्वमादायैव सूत्रे प्रशसाया निमित्तान्तरत्वेनोपादानं द्रष्टव्यम् । यथाश्रुते गवाश्वगतप्राशसाया शक्यार्थघटादिगुणत्वस्याजादिगुणत्वस्य चाऽसम्भवात् प्रत्युत विधेयगवाश्वदिप्रशंसार्थमन्येषा अजादीनामप्राशस्त्वस्यैवापेक्षणाच्च गुणतानुपपत्तेः । अतश्चापशुशब्दो विशिष्ट एवात्र गौणः ॥

(पशुपदेन प्रशस्ततालक्षणमिति न्यायसुधाकारमतः, तुशब्दसूचिततदस्वारस्यनिरूपणम्)

यत्तु—“गवाश्वदिगता पूर्वसुपादाय प्रशस्तता । तदभावोऽन्यपश्चादौ नञ्समासेन कथ्यते” इति वार्तिकस्वारस्येन न्यायसुधाकारादिभि नञ्समासावयवभूतेन पशुशब्देन प्रशस्तता लक्षयित्वा नञ्समासेनान्यपशुपु तदभाव कथ्यत इति

—प्रतिपादितं, तल्लक्षणयैव तर्हि अपशुशब्दस्य घटादिविधाजादिषु प्रवृत्त्युपपत्ते गौणीवृत्त्युपपादानुपपत्तेरयुक्तमिति दर्शितं कौस्तुभे । यद्यपि “पशवो गो अश्वा” इति पशुत्वकथनस्य पशुत्वे सत्येवानुपयोगात्प्राशस्तत्वलक्षणया प्रयुक्तपशुपदार्थव्यतिरेकप्रशस्तत्वाभावरूप एवापशुशब्दात् प्रतीयेत, तथापि गौणीवृत्त्युपपादानायैव एकसबन्धिस्मरणन्यायेनैव तत्प्रतीतिः, नतु लक्षणया । तथाच प्रथमतोऽपशुशब्देन नञ्समासान्तेन शक्यैव पशुभिनमर्थमभिधाय तमिष्टगुणयोगेन पश्चात् गौणत्वमुपपादनीयम् । अतएव—अपशुशब्दस्य घटादिवाचित्वं शास्त्रदीपिकोक्तं सगच्छते । इममेवास्वरस तुशब्देन सूचयन्त्यायसुधाकारादिदर्शितमर्थं प्राचा मतत्वेन दर्शयति—प्राचां मते त्विति ॥

(अयज्ञासत्त्वाद्वाहरणान्तरे प्रशंसाया गौणीनिमित्तत्वोपपादनपूर्वकोपसंहारः)

एवं “अयज्ञो वा एष योऽसामे”त्यादौ दर्शपूर्णमासप्रकर-

नञा तदभावरूपो गुण उपस्थाप्यत इति विशेषः । सर्वथा प्रशंसा गौणीनिमित्तघटिकेति सिद्धम् ॥ १३ ॥ २९ ॥

भूमा ॥ “सृष्टीरुपधाती”त्यत्र विध्यन्तरैकवाक्यत्वा-

णपठिते यद्यपि न सामवत्कृतुसामानाधिकरण्यं, येन तद्वत्प्राशस्त्वमुपस्थितं भवेत्, तथाप्यसामतापरिहाराय सामस्थानीयतया विहितामेवायाहिइत्यादिविध्यर्थवादे सामन्वन्तं करोतीत्युक्त्योपस्थितसामवत्कृतुगतप्राशस्त्वाभावरूपगुणस्य अयज्ञादिपदशक्यघटादिनिष्ठस्य योगात् स्वतो यज्ञरूपेष्वपि दर्शपूर्णमासादिषु गौणमयज्ञपद ज्ञेयम् । यत्तु—सामवत्कृतुविध्यैकवाक्यतया तदुपस्थितिरित्युक्तं—कौस्तुभे, तत् दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठितस्यास्य क्त्वन्तरैकवाक्यत्वाभावात् उदाहरणान्तरविषयं ज्ञेयम् । “असन्नं वा एतद्यदच्छन्दोम”मित्यस्यायमर्थः । चतुर्विधो भवतीत्यनेन विहितं चतुर्विंशतिस्तोमको रथन्तरसामा उक्थ्य आद्यच्छन्दोम । चतुश्चत्वारिंशो भवती”त्यनेन विहितश्चतुश्चत्वारिंशस्तोमको बृहदथन्तरसामा उक्थ्यो द्वितीयच्छन्दोम । “अथाचत्वारिंशो भवती”त्यनेन विहितोऽष्टाचत्वारिंशस्तोमको बृहत्सामा उक्थ्यस्तृतीयच्छन्दोम । ततः स्तोमगतसह्यासाम्येन गायत्रीत्रिष्टुपजगतीच्छन्दोभिर्मायन्ते परिच्छिद्यन्ते स्तोमा यत्रेति व्युत्पत्त्या छन्दोमत्वं त्रयाणां यागनामिति ते त्रयश्छन्दोमा यत्र सन्ति तत् सत्र पञ्चदशरात्रादि प्रशस्तम् । यत्रतु चतुर्दशरात्रे आद्ये प्रायणीयं अहर्मध्ये पृष्ठ्य पञ्चहीयान्यालोलोमविलोमतया द्वादशदिनान्येते उदयनीय इत्येवं अहं ह्यौषी मध्ये छन्दोमानामभावात् सत्रभूतोऽपि चतुर्दशरात्र सत्रगतच्छन्दोमकृतप्राशस्त्वाभावादसत्रं गौण्या वृत्त्या सत्रपदेनोच्यते । तेन छन्दोमरहितनिन्दया छन्दोमरूपावयवस्तुत्या “य एवं विद्वांस पञ्चदशरात्रमासे” इति विहितपञ्चदशरात्ररूपावयवविस्तुरितिरिति द्रष्टव्यम् । एव स्वमते प्राचा मते वा गवाश्वगतप्राशस्त्वबोधनप्रकारभेदेऽपि प्रतियोगिविधया प्रविधया प्रशंसाया गौणीनिमित्तत्वे नैव विवाद इत्यभिप्रेत्योपसहरति—सर्वधेति ॥

॥ इति तत्सिद्धिपेटिकायां प्रशंसोदाहरणविचारः ॥

(पूर्वोदाहरणेन संगतिनिरूपणपूर्वकं सृष्टिपदार्थनिरूपणपूर्वकं च सृष्टिविधिष्टोपधानविधानमिति भाष्यकारमतोपपादनम्)

पूर्वत्र विध्यन्तरैकवाक्यत्वादिनाऽर्थवादत्वे सिद्धे यत्र न तत्तत्र विध्यन्तरैकवाक्यत्वादिनास्वीकार इति प्रत्युदाहरणदर्शनेन सगतिं प्रत्युदाहरणरूपा सूचयन् विधावपि गौणीवृत्तिनिमित्तान्तरकथनार्थत्वमधिकरणान्तरस्येति दर्शयितुमुदाहरति—सृष्टीरिति । यद्यपि—अत्रार्थवादत्वासम्भवेन विधायकत्वे आवश्यके सत्यनुपधीयमानाभिरिष्टक्रामिश्रयनस्य

भावात् प्रत्यक्षविधिभ्रवणाच्च विधिस्त्वम् । तत्र चोपधानमे-
चेष्टकासंस्कारार्थत्वेन विधीयते । यद्यपि चेष्टकानां चयनाङ्ग-
त्वान्यानुपपत्त्यैवोपधानं प्राप्येत, तथापि ततः पूर्वमेव
प्रत्यक्षविधिना विधीयते । तत्फलं च प्रत्येकोपधानसिद्धि-
श्रयणसमानकर्तृकत्वसिद्धिश्च । अन्यथा समुदितोपधानमपि

कर्तृमशक्यत्वेनेष्टकाभिरभि चिनुत इति विध्यन्यायानुपप-
त्त्यैव स्वरूपेणैष्टकासंबन्धित्वेन चोपधानस्य प्राप्तौ गुणसक्रा-
न्तविधिशक्तिगतयोपधानानुवादेन सृष्टिपदार्थ एव विधातु
युक्तः, सोऽपि च नेष्टकरूप, इष्टकानां सृष्टिरूपत्वानवगमात्,
अपितु सृष्टितन्मात्रोपधेयेष्टकासु सृष्टिपदस्य सृष्टिमन्त्रपरस्य
लक्षणमङ्गीकृत्येष्टकानां सृष्टिपदाभिधेयत्वेऽपि कासामिष्ट-
कानां सृष्टिमन्त्रैरुपधानमिति विशेषानवगमात् इष्टकासामा-
न्यस्य चेष्टकाविधिनैवोपधानसंबन्धे प्राप्ते तद्विशेषस्य सुतरामुप-
धानसंबन्धप्राप्तेः विधानायोगात् पारिशेष्यात् “तिस्रभिरस्तु-
वत ब्रह्मासृज्यते”त्यादिसृजिधातुयुक्तसृष्टिलिङ्गकमन्त्ररूप एव ।
यत्तु प्राचीनेः—“तद्गानासामुपधानो मन्त्र” इति “इष्ट-
कासु लङ् च मतो”रिति स्मृतेर्मैतुप्लोपेन सृष्ट्यभिधायिमन्त्रै-
रुपधेयानामिष्टकानां सृष्टिपदवाच्यत्वमुपपादितम्, तदयु-
क्तम्; तथात्वे सभियोगनिष्ठस्य प्रत्ययस्य “ऋतव्या उपधा-
ती”तिवन्मत्तुप्लोपेन सह प्राप्त्यापत्ते । नच—एवं भव-
न्मतेऽपि मन्त्रत्वविवक्षाया मत्तुर् दुर्निवार इति—**वाच्यम्**,
मत्तुप्रकरणेन तस्य लोपाश्रयणे यत्प्रत्ययलोपस्यापि छान्द-
सत्वेनैवोपपादनीयत्वे लाघवात् मत्तुपविधेरेव दृष्टानुविधिरु-
न्दसति सृजिवचनेनानिख्यताकल्पनौचित्यादतो लक्षणयैव
क्रील्लिङ्गानुषाङ्गात् सृष्टिमन्त्रोपधेयेष्टकापर सृष्टिशब्द इत्येवोक्त
कौस्तुभे । **यत्तु** अत्र लिङ्गप्रकरणभ्यामेवान्यमन्त्रवदेपोऽपि
प्राप्त इति प्रासान्यपरिसङ्ख्याया त्रैदोष्यापत्तिरतरमन्त्रान्नान-
वैयर्थ्यापत्तिश्चेति शास्त्रदीपिकायामुक्तम्, तन्नः लिङ्गप्रक-
रणकल्प्यश्रुते पूर्वमेवैतद्विधिप्रवृत्त्या फलतः परिसङ्ख्याया त्रै-
दोष्याप्रसक्तेर्दृष्ट्यादिशेषिपरिसङ्ख्यार्थत्वेनापि पुनर्विध्युपपत्ते-
श्चेतरमन्त्राणामैकान्तिकोपधानलिङ्गभावेनेष्टकाग्रहणादिविष-
यत्वेन सार्थक्यसम्भवाच्च । अतः सृष्टिमन्त्रविधायकत्वेन वि-
ध्युपपत्तेर्न विधौ गौणीलक्षणापादकमसृष्टिमन्त्रपरत्वमाश्रयणी-
यम्; तथापि—उभयो धात्वर्थोपपदार्थयोः सम्भवप्राप्ति-
कत्वे भावार्थोधिकरणन्यायेनाक्षेपतः पूर्वं प्रयोजनान्तरार्थं
युक्तं धात्वर्थस्यैव विधानं इत्यभिप्रेत्य भाष्यकारीय सिद्धान्त-
मेवाह—**तत्र चेति** ॥

(उपधानविधानप्रयोजनरूपणम्)

पूर्वोक्तमन्त्रविधिपूर्वपक्षानिराससूचक एवकारः । अर्धप्राप्त-
स्याप्युपधानस्येष्टकासाध्यत्वेन तत्संस्कारत्वासम्भवात्तदर्थं पुन-
र्बिधानमित्याह—**इष्टकासंस्कारार्थत्वेनेति** ॥ ननु प्रधान-
भेदेऽपि प्रयोगविव्यवगतसाहित्यनिर्वाहार्थं यथाशास्त्रि पात्रा-

कदाचित् प्रामुष्यात् । आर्थिकत्वाच्च चयनमिन्नकर्तृकत्वमपि ।
सति त्वस्मिन्नष्टकासंस्कारद्वारा चयनाङ्गताबोधकविधौ प्रति-
प्रधानावृत्तित्यायादङ्गप्रधानयोरैककर्तृकत्वाच्च फलद्वय-
सिद्धिः । सृष्टिपदंतु लिङ्गप्रकरणप्राप्तसृष्ट्यसृष्टिमन्त्रमात्रस्य
गौण्याऽनुवाद इति—**भाष्यकारः** ।

भिमर्शनवत्समुदितोपधानमेव युक्तमित्याशङ्क्य तत्रिसारायानि-
ष्टापादनेन प्रयोजनान्तरमाह—**आर्थिकत्वाच्च** इति ॥ तदे-
वाह—**सति त्विति** ॥ व्यूहविशेषोपस्थानरूपोपधानस्या-
र्थिकत्वे विहितत्वरूपान्गतत्वस्य कृष्यादिवदभावान्चयनेन अव-
युक्तत्वेन समानकर्तृकत्वस्य चान्यकृतेनापि सन्धुक्षपादिना
देवदत्ते पाककर्तृत्वस्यैवहाप्यवान्तरव्यापाररूपोपधानस्यान्य-
तत्त्वेऽपि चयने अवयुक्तकर्तृकत्वोपपत्तेर्नियमेनाध्वर्युक्तत्वाप्रा-
प्तेरङ्गत्वेन विधानमावश्यकम् । ततश्चाङ्गप्रधानयोरैककर्तृत्वा-
त्तत्सिद्धिः । अतएव प्रथनादिविधेरिवाध्वर्यवसमाह्याविय-
तासिद्धिद्वाराऽवयुक्तकर्तृकत्वसिद्धिरपि नैव प्रयोजनम् । चयन-
समानकर्तृत्वादेव तल्लभात्, अतश्चयनसमानकर्तृकत्वसिद्धिरेव
प्रयोजनमित्यर्थं ॥

(सृष्टिपदेन सृष्ट्यसृष्टिमन्त्रग्रहणप्रकारनिरूपणम्)

सृष्टिपदं च यद्यपि विशेष्याशेनोद्देश्यसमर्पकं सृष्टिमन्त्राशे-
नानुवादकम्, ते च मन्त्रा “सृष्टीरुपधाती”त्युपक्रम्यै“क-
याऽस्तुवत प्रजा अधीयन्ते”त्यादिना सप्तदश पठिता । तत्र
“तिस्रभिरस्तुवत ब्रह्मासृज्यते” इत्यादिना सृजिधातुयोगेनान्ना-
ताना चतुर्दशमन्त्राणां सृष्टिलिङ्गत्वेन यथा सन्निधानसहकृतात्
लिङ्गादवगतज्ञभावानां प्राप्तत्वात् अनुवादादस्तथैव“सप्रजापति-
रधिपतिरासीत्सप्तविंशत्याऽस्तुवत यावापृथिव्या ऐता वसवो
रुद्रा आदित्या अनुव्यायंस्तेषामापिपत्यमासीत्त्रयविंशताऽस्तु-
वत भूतान्यशाम्यन् प्रजापति परमेष्ठ्यधिपतिरासीत्” इति
त्रयाणामायसप्तदशमन्त्राणां “यत्सप्तदशोष्टका उपधाती”ति
उपसहारात् सप्तदशमन्त्रान्तर्गतानां असृष्टिलिङ्गानामपि सन्नि-
धानादिनाङ्गतया प्राप्तत्वात्वाद इत्याह—**सृष्टिपदं त्विति** ॥
मात्रपदेन विशेष्यभूतेश्चकाव्यावृत्तिः । अथवा—मन्त्रगत-
कार्त्स्न्यस्य वा ग्रहणम् । कथमसृष्टिलिङ्गे तत्पदप्रवृत्तिरिति
अपेक्षया गौण्येयुक्तम् । तत्प्रकारस्तु अधिकरणान्तरप्रतीक-
ग्रहेण उपपादयिष्यते ॥

(सृष्टिपदेनासृष्टिमन्त्रग्रहणप्रयोजनम्)

अर्थं चानुवादः, इत्यभिदमुपधानं प्रशस्तं यत्सृष्टिव-
न्मन्त्रे क्रियते इत्येवं स्तुत्यर्थं यथासृष्टं ब्रह्मणा यिव
सृष्टान्यनुवाक्रे कीर्तितानि फलानि तान्यनतिक्रम्यातिक्रमनि-
मित्तं विघ्नं निरस्य सर्वाणि यजमान आप्तीत्यर्थकस्य “य-
थासृष्टमेवावस्ते” इत्यर्थवादात्साम्बन्धार्थः प्रथममन्त्रे उरु-
भेति मन्त्रप्रतीकवभाषानुपपन्नः ॥

वार्तिककारस्तु—नोपधानमात्रविधि । तथास्तु
“प्राणभृत उपदधानी”त्याद्यनेकोपधानविधिवैयर्थ्यापत्तेः,
अतो मन्त्रमात्रमुपधानानुवादेन मन्त्रविशिष्टं वोपधानमिष्टका-
संस्कारार्थत्वेन विधीयते । तत्रोपधानविधिलं तु पूर्ववत् ।
मन्त्रविधिलं तु उपधाने तन्नियमः । मन्त्रा हि इष्टकामात्र-
प्रकाशकाम्नाइष्टादिष्वपि प्राप्तिंसंभाव्योपधाने नियमेन

(भाष्यकारमतेऽस्वारस्यनिरूपणपूर्वकं मन्त्रमा-
त्रविधानमिति वार्तिककारमतनिरूपणम्)

एव भाष्यकारमतमुपपाद्येतन्मते सर्वेवाक्येपूपधानमात्र-
विधानादभ्यासाद्भेदापत्तेः सकृद्द्विहितस्यापि चेष्टका प्रत्यङ्गत्वेन
प्रतीष्टकमावृत्तिसिद्धौ असकृद्द्विधानस्य निष्प्रयोजनत्वापत्तेरपरि-
तुय पूर्वोपादितमन्त्रविधिवृत्तमेव न्यायमभिप्रेत्य वार्ति-
ककारोक्त पक्षान्तरमाह—वार्तिककारस्त्विति ॥

(केवलमन्त्रविधाने न्यायसुधाकृद्भिमतं वा-
र्तिकातात्पर्येण मन्त्रविशिष्टोपधानविधान-
तात्पर्यनिरूपणम्)

अत्र न्यायसुधाकृता—अर्थाक्षिप्तोपधानानुवादेन म-
न्त्रमात्रविधावेव यथापूर्वपक्षं वार्तिकातात्पर्यमुपवर्णितम्,
तदयुक्तम्, इष्टकानामेव द्वितीयोद्देश्यत्वावगमेनोपधान-
स्यैव करणतया विधेयत्वावगते तद्विधानफलस्यापि पूर्ववत्त्वा-
भेन तदतिक्रमे प्रमाणाभावात् । नहि मन्त्रस्यावर्थवत्वात्-
त्करणकत्वेनार्थाक्षिप्तोपधानस्याध्वर्युकर्तृकत्वं सिध्यति. या-
ज्यावद्भिन्नकर्तृकत्वेऽनुपपत्तेः । अतो मन्त्रविशिष्टोपधानवि-
धावेव वार्तिकातात्पर्यं युक्तमित्यभिप्रेत्य पक्षान्तरमाह—म-
न्त्रविशिष्टेति ॥

(विध्यन्तरावैयर्थ्येनैकप्रसरतामङ्गाप्रसक्तया च
मन्त्रविशिष्टोपधानविधिपक्षोपादानम्)

अतस्तन्नियम इति ॥ नियमपदेन शेषशेषगुणमयपरि-
सङ्ख्या विवक्षिता, अनारभ्याधीतचित्रिणीवज्जिष्णादिविधौ
दूरस्थचयनविध्याक्षिप्तोपधानानुवादेन मन्त्रमात्रविधानस्य स-
स्कार्येष्टकारूपगुणयोगात् कर्मान्तरत्वेपुपपत्तेः प्राकरणिकम-
न्त्रावरोधान्वापुपपत्तेरगत्या मन्त्रविशिष्टोपधानविधेरावश्यक-
त्वात्तद्विहापि विशिष्टविधानमेव युक्तम् । नच—एवमप्ये-
कोपधानविधिनैव तत्सिद्धेरितरविधिवैयर्थ्यं तदवस्थमिति—
वाच्यम्; केवलोपधानमात्रविधौ तदापत्तावपि मन्त्रविशि-
ष्टतद्विधाने उपधानाना गुणाद्भेदसिद्धेस्तन्मन्त्रविशिष्टोपधा-
नान्तरविधानेन वैयर्थ्याप्रसक्तेः । नहोकेन वाक्येन कतिप-
यमन्त्रोपधेयेष्टकाना उपधाने विहिते इतरमन्त्रोपधेयेष्टकाना-
मुपधानविधिवैयर्थ्यं शङ्कितुं शक्यम्, उपधानान्तरेऽध्वर्यु-
कर्तृकत्वसिद्धौ तदावश्यकत्वात् । अतएव इदमखरसपर्या-

प्रासवन्ति । अतन्मन्त्रियमो ग्रहणादिपरिसङ्ख्यैव वा फलम्,
मध्यमचितिसंबन्धश्च, “थां वै काञ्चन ब्राह्मणवतीमिष्टकाम-
सिजानीयात्ता मध्यमायां चित्तानुपदध्यादि”ति वचनेन
प्रत्यक्षब्राह्मणवतीनामिष्टकानां मध्यमचितिसंबन्धस्य विधा-
नात्, अन्यथा तत्तन्त्रियवान्तरप्रकरणपाठहिताना मन्त्राणा
चयनमहाप्रकरणेन सर्वचित्पितु अन्तिमायामेव वा निवे-

लोचनया सर्वेष्टकानामेकैकवाक्यसंस्कार्यत्वावगतावपि विधेय-
तत्तन्मन्त्रविशिष्टोपधानसामर्थ्यात्तत्तद्वाक्ये विशेषावधारणमापि
नानुपपन्नम् । भाष्यकारमते तु विधेयस्योपधानस्येष्टकाविशेष-
प्रत्यायकत्वानुपपत्तेः सर्वेष्टकाविषयत्वापत्तेः निव्यन्तरवैय-
र्थ्यं दुष्परिहरमतं तत्तन्मन्त्रविशिष्टोपधानविधानमेव युक्तम् ।
नचेष्टकोद्देशेन मन्त्रवदुपधानविधावेकप्रसरतामङ्गापत्तिः, इष्ट-
कानामुपधाननिरूपितत्वेनोद्देश्यत्वेऽपि मन्त्रनिरूपितोद्देश्यत्वा-
भावेन तदप्रसक्तेरिति भावः । एतच्चोपधानमात्रविधौ भाष्य-
कारमते विध्यन्तरवैयर्थ्यापादनं न्यायसुधाकारोक्तमाधिल्यो-
क्तम् ॥

(मन्त्रोपधेयेष्टकोद्देशेनोपधानसंस्कारविधानमि-
ति प्रकाशकारमतस्य भाष्यवार्तिकाद्यविरो-
धेन विध्यन्तरावैयर्थ्येन चोदपादानम्)

वस्तुतः—इष्टकानामुद्देश्यत्वस्य सृष्टिपदोपादानेनैव व-
क्तव्यत्वे इष्टकाविशेषणत्वेनैकपदव्युत्थाऽन्विताना मन्त्राणा उप-
पधानभावनायामन्वयो दुर्हपपाद एव । अतर्थैकपदोपादाने-
नोद्देश्यभूतेष्टकाविशेषणत्वेऽपि मन्त्राणा वाक्यभेदाप्रसक्तेः
सृष्टिमन्त्रोपधेयेष्टकासंस्कारार्थत्वेनोपधानमात्रविधानेऽन्यम-
न्त्रोपधेयाष्टकाव्यावृत्तिसिद्धेस्तसंस्कारकत्वेनेतरविधिसाधैय
समवत्येव । अतएव इष्टकोद्देशेन मन्त्रविधानपूर्वपक्ष एवै-
ष्टकाविशेषाप्रतीतेः सर्वास्वितिप्रसगापादनं भाष्यवार्तिकाकारा-
दीना दृष्टम्, नतूपधानविधावपि । नच—सृष्टिमन्त्रोपधेया
एवेष्टका सर्वा एव कृतो न स्युः ? इति—वाच्यम्, “सृ-
ष्टीरुपदधानी”त्युपक्रम्य “यत्सप्तदशेष्टका उपदधानी”त्युप-
सहारार्थवादेन “सन्दिग्धेषु वाक्यशेषादि”ति न्यायेन सप्त-
दशमन्त्रोपधेयसप्तदशेष्टकाविषयत्वेपुपपत्तेः । अयं चार्थवादः
पूर्वपक्षिणा मुख्यानामेव सृष्टिद्विज्ञाना विध्यन्मुपगमादानाह-
तोऽपि मन्त्रमात्रविधिविधादिना सिद्धान्तितान्ऽवश्यमादत्तव्यं ।
अन्यथा गुणवृत्तेरतिप्रसङ्गेन सप्तदशानामेवोपादानानुपपत्तेः ।
तथा मन्त्रविशिष्टोपधानविधावपि सर्वेष्टकोपधानप्रसंगे सप्तदश-
वैतैमन्त्रैरुपधेया इति व्यवस्थासिध्यर्थमवश्यमयमर्थवाद उ-
पास्य । एवं च सप्तदशानामेवाष्टकाना सृष्टिमन्त्रसंबन्धात्तद्व-
तीना सप्तदशानामेवाष्टकानामुद्देशेनैकेन विधिना विहित-
स्याप्युपधानस्यान्यसंस्कारकतया पुनर्विध्यान्नानोपापत्तेर्न वैय-
र्थ्यप्रसक्तिरिति—प्रकाशकारोक्तमेव साधु ॥

शापत्ते । अतो मध्यमचितिसंबन्धार्थं मन्त्रविधिः । इष्ट-
काना प्रत्यक्षब्राह्मणवत्त्वं चेष्टकावाचिप्रत्यक्षब्राह्मणपठितपद-
विधेयमन्नकत्वम् । सृष्टिपदं हि सृष्टिप्रकाशकमन्नोपधेयेष्ट-

(भाष्यकारमते विध्यन्तरवैयर्थ्यापादनपदस्य
वार्तिककारमते मन्त्रविधानोपपादनस्य च
भाट्टदीपिकादृष्टसाक्ष्यनिरूपणम्)

पूज्यपादैस्तु—भाष्यकारमते एतदुपधानविधितः प्राक्
सृष्टिमन्त्रोपधेयत्वस्येष्टकास्यसिद्धेस्तेन रूपेणोद्देश्यत्वायोगात् न
सृष्टिपदमिष्टकावाचित्वेनोद्देश्यसमर्पकम् । कथमन्यथा सृष्टिप-
दस्योद्देश्यसमर्पकत्वे भाष्यकार सृष्टिपदस्यानुवादत्वमर्थवादप्र-
योजनकं वेदेत्, अपितु यस्यैवेष्टकाकरणकचयनविध्यार्थाक्षितस्य
उपधानस्य पूर्वप्रवृत्त्या विधेयत्वं, तस्यैवेष्टकासबन्धित्वेनाव-
गतस्योपस्थितेष्टकासंस्कारकतया विद्याश्रयणादुद्देश्यत्वम् ।
तच्च रूपं सर्वेष्टकास्त्रयवृत्तमिति सर्वासामुपधानसिद्धेरितरवै-
यर्थ्यम् । अतएवार्थवादेऽपि तदा इष्टकासमुदायावयवी-
भूतसप्तदशेष्टकाप्रशसार्थं एव सपयते, विधे सन्दिग्धत्वा-
भावेन तत्राप्रवृत्ते । अतएव सृष्टिपदमपि मन्त्रमात्रपरम्
लोहितोष्णीषपदवत् । कियन्त सृष्टिमन्त्रा इति सन्देहे एवो-
पसहारो निर्णायको नत्वसद्विधेष्टकानिर्णायक, विध्यर्थवाद-
योरैकवाक्यतया स्तुत्यनुरोधेन विधेयनिर्णायकत्वेऽपि उद्दे-
श्यनिर्णायकत्वस्य क्वाप्यदृष्टत्वात् । यद्यपि “द्वयो प्रणयन्ती”-
त्यग्निप्रणयनविधौ द्वाभ्यामेवेति, “ऊरु एतयज्ञस्य यद्वृण-
प्रघासस्ताकमेधाश्चे”त्यर्थवादे ऊरुत्वेन सस्तुतयोर्यमनसाध-
नत्वप्रतीतेः मध्यमपर्वेणोद्देश्योत्प्रेक्ष्ययोरिर्णयोऽर्थवादे दृष्ट-
तथापि चतुर्णां मन्त्रे कतर्योद्देश्योरिति निर्धारणाभावाद्युक्त-
निर्णायकत्वम् । प्रकृते सन्देहाभावादनिरणायकत्वमेव । अत-
एव विधेयसमन्त्रकोपधानसामर्थ्यादिव सिद्धान्ते सप्तदशेष्टका-
विषयत्वमस्मन्मते सिध्यतीति न तत्रार्थवादीपासनमावश्यक-
मित्यभिप्रेत्य भाष्यकारमते विध्यन्तरवैयर्थ्यापादन मन्त्राणा-
मुपधानभावनायामन्यव्यथ वार्तिकसमतत्वेन दर्शितः । त-
दिदमुक्तं कौस्तुभे—“भाष्यकृन्मतेतु विधेयोपधानस्येष्टका-
विशेषप्रत्यायकत्वाभावात्मन्त्राणा चेष्टकाविशेषकत्वानुपपत्ते-
र्यत्सप्तदशेष्टका उपदातीत्यर्थवादस्य च विधौ सर्वेष्टकाविषय-
त्वेन निश्चिते सन्देहाभावेनानिर्णायकत्वाद्वाक्यान्तरानर्थक्यम्
इति विशेषः” इति ॥

(मन्त्रविधानस्य मध्यमचितिसंबन्धरूपप्रयोज-
नान्तरनिरूपणम्)

पंचमे “मध्यमायान्तु वचनात् ब्राह्मणवती”त्यधिकरणे
“या काचन ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीयात्ता मध्यमाया
चितानुपदध्यादि”ति वचनेनाभिपूर्वस्य जानाते प्रत्यक्षज्ञान-
वाचित्वात् प्रत्यक्षब्राह्मणविहिताना इष्टकाना मध्यमचित्याध-

कापरम् । तत्र च विशेषणशास्य मन्त्रस्य विधेयत्वात्तद्विष्ट-
काना प्रत्यक्षब्राह्मणवत्त्वमिष्टिः । इतिकरणविनियुक्तलोक-
पृथगमन्त्रस्यापि मध्यमचितिमात्रसंबन्धापत्तेरिष्टकावाचित्-

यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्तदप्यत्र प्रयोजनान्तर भवितुमर्हतीत्याह
—मध्यमेति ॥ आगन्तूनामन्ते निवेशस्यापि पत्रमे वक्ष्य-
माणत्वात् अन्तिमायामेवेत्युक्तं । इष्टकाना ब्राह्मणेन विधा-
नाभावे कथं ब्राह्मणवत्त्वम्^१ इति शङ्का ब्राह्मणवत्त्वनिर्वचने-
नोपपादाद्यन्तरस्यति—प्रत्यक्षेति ॥ तत्रचेति ग्रन्थ पूर्वमेव
व्याख्यात ॥

(मन्त्रविधानपक्षप्रयोजने मध्यमचितिसंबन्धे
याज्ञिकसंप्रदायविरोधोपपादनम्)

परन्तु वार्तिककारमते चतुर्थचित्ता याज्ञिकैः सृष्टीनामनु-
ष्ठानेन क्रियमाणेन विरोधो दुःपरिहर एव । सर्वासामपि प्रा-
णश्रुतामनेन मध्यमचितिसंबन्धस्यैवापत्तौ प्रथमादिचिन्त्यनुष्ठान-
निर्वोवोऽपि । यदि तत्रावान्तरप्रकरणेन “या काचने”ति
सामान्यवाक्यस्य बाध उच्येत, तदा सृष्टीनामप्येतत्तमान-
मित्यपि ध्येयम् ॥

(वार्तिकमतोपसंहारः)

वार्तिकमतसुपसहरति—अतश्चेति ॥ यतो मन्त्रासौ
उपधाने वा विधानफलस्य लाभ, अतस्तदुपो हेतुरत श-
ब्दार्थः ॥

(बह्वत्वाश्रयसमुदाय एव गौणोऽर्थ इति शास्त्रदीपि-
कासुसारिप्रकाशकारमतखण्डनेन सृष्टिबहु-
त्वसमानाधिकरणसमुदायाश्रितत्वगुण-
योगेन समुदायिन एव गौणोऽर्थ इति
निरूपणम्)

अत्र च “क पुनरत्र गुणं भूमा, सृष्टिसमुदाये हि श्र-
ष्टिभूमाऽस्ति । सृष्ट्यसृष्टिसमुदायेष्येकयास्तुवतेत्यनुवाके सृष्टि-
भूमास्ति, इत्यनेन सादृश्येन सृष्टिशब्दः” इति शास्त्रदीपिका-
ग्रन्थगतसमुदायशब्दस्वारास्यमनुरूप्य बाहुल्यस्य गुणत्वमा-
श्रित्य यथा बाहुल्यं सृष्टिष्वस्ति, तथा सृष्ट्यसृष्टिसमुदायेऽपि
कथंचित्सम्बन्धस्तीत्येव सृष्ट्यसृष्टिसमुदाय एवायं गौणीति
प्रकाशकारं समुदाय एव गौणोऽर्थ इत्युक्तं, तदयुक्तम् ।
तदात्वं समुदायस्यार्थैक्याभावेन प्रकाशकत्वानुपपत्तेः कथ-
चित्समुदायिद्वारा तदुपपत्तावपि समुदायस्यैव सादृश्येन
करणतया विधाने सति सर्वमन्त्रपाठोत्तरमेव सकृदुपयाना-
पत्ते । किञ्च सृष्टिसमुदायगतबाहुल्यस्य गुणत्वमुत सृष्टि-
समुदायाश्रयगतबाहुल्यस्य तत् । आद्ये समुदाये बाहुल्यस्य भव,
द्वितीये समुदायगतबाहुल्यस्य समुदायिष्वेव सत्त्वेन सृष्ट्य-
सृष्टिसमुदायेऽभावात् समुदायार्थस्य गौणतासिद्धिः । अथ
सृष्टिगतबाहुल्यमेव तत्र कथंचित्संबन्ध इत्युच्यते, तदा सृष्टि-

पदविशेषणम् । अतश्च मन्त्रविशिष्टोपाधानमत्र विधीयते ।
सृष्टिपदं परं गौण्या वृत्त्या सप्तदशसङ्ख्याकसृष्टयसृष्टिमन्त्र-
परम् ; “यत् सप्तदशेष्टका उपदधाती” लथैवादानुसारात् ।
तत्र चतुर्दश सृष्टिमन्त्राख्योऽसृष्टिमन्त्रा इति सृष्टिबाहुल्यस्य

समुदाये ह्यस्ति भूमेति समुदायगतभूत्वप्रतिपादनपरमूल-
ग्रन्थविरोध, अत समुदायगततत्करणतानिर्वाहार्थं सृष्टि-
निष्ठबाहुल्यसमानाधिकरणसमुदायात्रितत्त्वगुणयोगेन सृष्ट्यस-
ष्टिसमुदायिनामेव गौण्याऽर्थत्व न्यायसुधाकृतकु युक्तमाश्र-
यितुम् । नच—सृष्टिवत्बाहुल्यवदसृष्टिमन्त्रत्रयेऽपि बाहु-
ल्यस्य सत्त्वात् तस्यैवास्तु गुणत्व, किमत पुन समुदायस्य
प्रवेशेन ? इति—वाच्यम् ; यत्र बहुना माये द्वयोरेकस्य
वाऽऽप्तानं, तत्र तदसम्भवेन भूत्रो गुणत्वनिर्वाहाय तत्प्रवेश-
स्यावश्यकत्वात् । नच एक समुदायो निष्प्रमाणक, “यत्स-
प्तदशेष्टका” इत्यर्थवाद्ये एकपदोपादानैकावुपाकगतत्वेन तत्प्र-
तीते । नच—सृष्टिघटितसमुदायाश्रयत्वमेव गुणोऽस्तु ।
कि बाहुल्यप्रवेशेन ? इति—वाच्यम् ; सृष्टिशब्दात्प्रतीय-
मानबाहुल्यस्यैव गुणत्वेण तस्यावश्यकत्वात् । उक्तं न्या-
यसुधायाम्—“अन्यत्र तत्कार्यकरत्वाकारूप्यादिरिवेह सृ-
ष्टिशब्दात् सृष्टिबाहुल्ययुक्ते तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वम्” इति ।
“अतो मन्त्राणां लक्ष्येत् सृष्टिशब्द” इत्युत्तराधिकरणगत-
भाष्यकारोक्तगणशब्दस्य समूहमात्रपरतयाऽविरोद्धत्वाच्छास्त्र-
दीपिकागतसमुदायपद प्रत्येकं एकत्वेन बहुत्वान्वयायोग्य-
त्वात् तदन्वययोग्यमात्रप्रदर्शनमात्रपरतयाऽविरोधेनोपपत्ते
समुदायिसृष्ट्यसृष्टिमन्त्रेणैव युक्ता गौणीत्वभिप्रेत्याह—सृष्टि-
पदं परमिति ॥

(अर्थवाद इव विधावपि गौणीवृत्तिनिरूपणम्)

पूर्वत्रार्थवादानामेवोदाहरणत्वात्तत्रैव गौणीवृत्तिनिमित्तक-
थनस्य प्रस्तुतत्वात् विधेयार्थकसृष्टिशब्दे तत्कथनमसगतमि-
त्याशङ्कानिरासार्थं परशब्दोपादनम् । इहार्थवादत्वानपेक्षेणैव सू-
त्रस्य गौणीवृत्तिनिमित्तमात्रकथने तात्पर्यात्तस्य चेह विधेये-
ऽपि सम्भवेनात्यागाप्राप्तगतिरित्यर्थः ॥

(तत्सिद्ध्यादौ जहत्स्वार्थां गौणी, भूभित्तु अजह-
त्स्वार्थेति उपसंहारप्राबल्यनिरासेनो-
पादानम्)

तत्सिद्ध्यादौ तत्कार्यकरत्वादिबुद्धेरुत्सृष्ट्यार्थत्वागोऽप्यक्षतेगा-
ण्या उपायमात्रतयावस्थितेरुत्सृष्ट्ये न तात्पर्यं, इहतु वाच्या-
वाच्यसमुदायस्यैव गुणत्वात् तस्य च व्यासज्यवृत्तित्वेनेकस-
मुदायित्वेने आत्मलाभायोगात् समुदायघटकतया तदन्तर्भू-
तासृष्टिशिव्विच सृष्टिविच तात्पर्येण वैषम्यात्जहत्स्वार्थां गौणी
दर्शयितुं सृष्ट्यसृष्टिमन्त्रपरमिति सृष्टिपद प्रयुक्तम् । नचैताव-
तोपसंहारप्राबल्यवादिनः प्रत्यवस्थानम्, सृष्टिपदस्यैकस्य मु-
ह्यार्थत्वे अष्टिस्तावकपदाना वैयव्यापत्तेरानर्थक्यप्रति-
हतन्यायेन चेह लक्षणाङ्गीकारेणोपसंहारकृतोपमर्दाभावात् ।

गुणो गौणीवृत्तिनिमित्तम् ॥ १७ ॥ ३३ ॥ इति तत्सि-
द्धिपेटिकायां भूमोदाहरणविचारः ॥

लिङ्गसमवायात् ॥ “प्राणभृत उपदधाती”त्यादौ तु

गौणीवृत्तिनिमित्तमिति ॥ गौणीवृत्तिघटकमित्यर्थः ।
प्रयोजनं स्पष्टत्वान्नोक्तम् ॥

॥ इति तत्सिद्धिपेटिकायां भूमोदाहरणविचारः ॥

(प्रस्तारत्रयगतवाक्योदाहरणत्वनिरूपणेन प्रा-
णभृदादिपदेषु अल्पत्वेन निमित्तेनाप्राण-
भृदादिसाधारणग्रहणनिरूपणम्)

गौणीवृत्तिनिमित्तान्तरपरतया अधिकरणभेदे तुसब्देन सू-
चयन् विषयवाक्यं दर्शयति—प्राणभृत इति ॥ प्रथमद्वि-
तीयतृतीयप्रस्तारगतवाक्यत्रयस्यापीह तन्त्रेणोपादानम् । तत्र
प्रथमे प्रस्तारे । “अयं पुरो भुवस्तस्य प्राणो भौवायनो” “व-
सन्तः प्राणायनः” “प्राणं गृह्णामि प्रजाभ्यः” इत्यादीन् त्रीन्
प्राणशब्दघटिताननुकम्यान्नाताना सप्तचत्वारिंशदप्राणभृताम-
न्येषा मन्त्राणां दशदिकक्रमेणोपधाने “अयं पुरो भुव इति
पुरस्तादुपदधाति प्राणमेवैताभिर्दशारे”त्यादिविधिभिः पर्याय-
पञ्चकेन विनियोगान्दन्ते “दशदशोपदधाति” इत्युपसंहारात्
पञ्चाशन्मन्त्रोपधेयेष्टकानां “प्राणभृत उपदधाती” लथ उप-
धानविवि । द्वितीयतृतीययोः प्रस्तारयोर्मध्ये द्वितीये “प्राणं
मे पात्री”ति प्राणपदघटितस्त्वावदेकमन्त्र, तेन सह प्राणभृता
चतुर्णामन्येषा आप्राताना विनियोगा “चतुर्वैव प्राणान् दधा-
ती” लथैवादे पञ्चतैव इत्यर्थैवादान्तरगतऋतुगतपञ्चसङ्ख्या-
साम्येन श्रवणात्पञ्चमन्त्रोपधेयेष्टकानां “प्राणभृत उपदधाती”-
त्युपधानविधिः, तृतीये “प्राणं मे पाहि” इति प्राणपदघ-
टितैकेन मन्त्रेण सह नवानामन्येषामप्राणभृन्मन्त्राणामप्राताना
“दश प्राणभृत पुरस्तादुपदधाती”ति वाक्ये च विनियोगाद्-
शमन्त्रोपधेयेष्टकानां “प्राणभृत उपदधाती”त्युपधानविधि-
रिति विवेकः । आदिपदेन “ये चत्वारः पथयः” इत्येतद्व्या-
निपदघटितैकमन्त्रसहितेतरचतुर्णामन्त्रोपधेयेष्टकोपधानविधेर-
ज्यानीरुपदधातीत्यस्य समग्रः । अतएव—यद्यपि प्राणभृच्छ-
ब्दस्य मन्त्रेष्वभावात् सृष्टिशब्दवत् “तद्गानासामि”ति सूत्रवि-
हितमतुप्लोपेन मतुबन्ततया प्राणभृच्छब्दप्रयोगसम्भव, त-
यापि प्राणं प्राणशब्दं विभ्रतीति योगेन मन्त्रेषु तदुपधेयेष्ट-
कासु च मन्त्रद्वारा प्राणशब्दभरणतात्च्छब्दप्रवृत्तिर्दृष्ट्या । भू-
मव्यावृत्तं निमित्तान्तरं दर्शयति—अल्पत्वमिति ॥ तथात्वे
प्राणभृत्त्वसमानाधिकरणसमुदायाश्रयत्वगुणयोगेन प्राण-
भृत्प्राणभृत्समुदायाश्रयोभूतसकलमन्त्रेषु गौणी । तस्या गुणा-
न्तर्भूतत्वाभिनिमित्तमल्पत्वमित्यर्थः ॥

(अल्पत्ववत्साम्यस्यापि गुणत्वनिरूपणम्)

एतच्च लिङ्गसमुदायपदस्य गौणाधीपक्षया वाच्याल्पत्वपर-

अल्पत्वं निमित्तम् । शेष पूर्ववत् । एव पद गौणीवृत्तिप्रकारः ॥ १८ ॥ ३४ ॥ इति त्रयोदशं तत्सिद्धिपेटिकाधिकरणम् ।

त्वमङ्गीकृतमपि यत्र द्वयोरपि साम्यं, एक एव छत्री, तत्र गौणार्थोपलक्षणात्पत्वाभावेन लिङ्गसमवायोपपादनाय साम्यस्यापि भूमव्यावृत्त्योपलक्षणतया व्याहयेयम् ॥

(लिङ्गसमवायशब्दस्य चिह्नसंबन्धपरत्वं ननु अल्पत्वसंबन्धपरत्वमिति न्यायसुधा-
सारिखसिद्धान्तरूपणम्)

वस्तुतस्तु—सौत्रलिङ्गपदस्य चिह्नितार्थकत्वात्संबन्धमात्रस्यैव निमित्तत्वोक्तत्वात्पत्वस्य निमित्तत्वम् । अत एव पूर्वत्र भूत् इव निमित्तत्व नद्यत्रापत्वं सूत्रकारोक्तं नवा तद्भुक्तिविषयम् । अतएव न्यायसुधायां—लिङ्गपद चिह्नपर व्याख्याय “प्राणभृच्छब्दात्तु प्राणशृङ्खलसमवायमात्रवृद्धेस्तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वाद्देहेनोपादानं” इत्युक्त्वा भूयस्त्वमनपेक्ष्य प्रतीतिप्रदर्शनाथोऽल्पशब्द इति वार्तिकगतोल्पशब्दो व्याख्यातो ननु निमित्तपरतया । अतश्चिह्नसंबन्धस्यैव प्रतीतिविषयत्वात् प्राणशब्दवच्चिह्नसंबन्धवत्समुदायाश्रयत्वमेव गुण इत्येव युक्तमिति ॥ पूर्ववदिति ॥ सूत्रिकाभ्यां उक्तस्य मतभेदस्य समुदायिनामजहस्ताभ्यां गौणार्थोपपादनस्य च संचार इहापि ज्ञातव्य इत्यर्थः ॥

(लक्षणयैव सूत्र्यसृष्टिमन्त्रग्रहणोपपत्तेर्गौणीवै-
यर्थ्यशङ्कातत्परिहारौ)

नच—सृष्टिप्राणभृद्भाक्त्रयो छत्रिणो यान्तीति लौकिकवाक्ये इव स्वघटितसमुदायाश्रयत्वसंबन्धेन लक्षणाया एवोपपत्तेरिति गौणी इति—वाच्यम्; अभिधेयसंबन्धत्वानादरेण गुणयोगसादृश्यनिमित्तं तत्तद्गुणप्रकारकताप्रतीत्यर्थं तदावश्यकत्वस्य प्रागेव दर्शितत्वात् ॥

(प्रच्छन्नत्वादीनां सारूप्यादावन्तर्भावेन गौणी-
निमित्तपङ्कत्वस्य, तत्सिद्ध्यादीनां तस्याप्यु-
पलक्षणत्वस्य च निरूपणम्)

“स्तेन मन” इत्यादौ प्रच्छन्नत्वादिना गौणत्वस्याकरेऽङ्गीकारात्तस्य प्रत्यक्षप्राप्तत्वेन कथंचित्सारूप्यान्तर्भावो अभिप्रेत्य गौणीवृत्तिप्रकारमुपसहरति—एवमिति ॥ तत्सिद्धिपेटिकाया नामधेयगुणविध्यर्थवादात्मकत्वेनार्थनादत्वसिद्ध्यर्थं गौणीवृत्तिप्रकारमात्रकथनपरत्वेऽपि गौणीनिमित्तप्रकारावधारणार्थत्वाभावात् प्रच्छन्नत्वादेरत्रानन्तर्भावेऽपि क्षलभावाभिप्रायेण षट्पदोत्तरमेवकाराप्रयोगः ॥

॥ इति तत्सिद्धिपेटिकायां लिङ्गसमवायो-
दाहरणम् ॥

॥ इति तत्सिद्धिपेटिकाधिकरणम् ॥

(१४ अधिकरणम् ।)

सन्धिग्रथेषु ॥ “अक्ता शर्करा उपदधाती”त्यत्र अक्ता इत्यनेनाविशेषाद् यत्किंचिदञ्जनसाधनद्रव्यस्य विधिना निर्णीतत्वात्पुंसंहारस्थेन “तेजो वे घृत”मित्यथवादेन सङ्कोचा-

(पादाध्यायसङ्कतिनिरूपणपूर्वकविषयवाक्य-
निर्देशः)

विद्यन्तर्गतानामप्युद्दिदादिपदानां विधानातिरेकेण धात्वर्थावच्छेदकृतानामपेयत्वरूपेण प्रामाण्ये प्रतिपादितेऽवसरलाभादर्थवादान्तर्गतपदानां स्थावकतया प्रतिपादितप्रामाण्यानां विविमन्तरेणापि प्रामाण्यसदसद्भावविचारात्पादाध्यायसङ्कती प्रकरणान्तरत्वादनन्तरसग्लभावेऽप्यक्षति सशयं च स्पष्टत्वादनभिधाय काठकचयनप्रकरणगत वाक्यमुदाहृत्य पूर्वपक्षमेवाह—अक्ता इति ॥ मृत्तिकामिश्रा. भुद्रपाषाणा. शर्कराशब्दाश्च ॥

(विधिनेव पर्यवसितबोधसिद्धेर्नार्थवादापेक्षेति
निरूपणम्)

सन्दिग्धार्थनिर्णयप्रामाण्यविषयत्वेनार्थवादात्तस्यैवोपन्यासे युक्तेऽपि तद्विषयत्वज्ञापनाय विधेरप्युपन्यास कृतः । “अक्ता” इत्येतावन्मात्रेणैव विभुदेशस्य सामान्याक्षिसर्वविषयनिर्णयाद्विरोधेऽर्थवादानां अन्यतराकाङ्क्षैव वैकृताङ्गवदन्वये विध्यसुरोपेनैव तत्कल्पनं युक्तमित्यभिप्रेत्याह—अक्ता इत्यनेनेति ॥

(अर्थवादं विना विध्यपर्यवसानं नार्थवादाधिकरणे बोध्यते, किन्त्वत्रैवेति घृताद्यन्यतमे-
नाञ्जनमिति पूर्वपक्षनिरूपणम्)

यद्यप्यर्थवादाधिकरणे पूर्वपक्षिणोपन्यासार्थवादं विना विध्यपर्यवसानस्य निरस्तत्वान्नात्र विध्यपर्यवसानेन पूर्वपक्ष उदेति, तथापि विधि विना तत्रार्थवादपर्यवसानमात्रस्य निरासेनान्यतराकाङ्क्षयाऽन्वयेऽपि तत्रत्यसिद्धान्तसिद्धेर्न विध्यपर्यवसाननिरासे प्रयोजनमिति हेतुः तदपर्यवसानमूलकपूर्वपक्षनिरासेन तदपर्यवसानसिद्धान्तसाधनात्र दोषः ॥ अत्र शर्करोद्देशेनोपधानविधिमन्त्रप्रतीतेरञ्जनसाधनद्रव्यविध्यभावशङ्का निरसितुमक्ता इत्यनेनेत्युक्तसामान्यस्याननुपेयत्वेन विशेषापेक्षिणो विधेरवस्थापेक्षितप्ररोचनासमर्पकार्थवादापेक्षणेन विना पर्यवसानाभावे तदन्वयस्यावश्यकत्वात्तैरेव विशेषसमर्पणोपपत्तेर्न सामान्यस्य विशेषाक्षेपकत्वसम्भव इति न घृताद्यन्यतमेनाञ्जनपूर्वपक्ष सिध्यतीति शङ्कानिरासाय निर्णीतत्वादित्युक्तम् । विधेरैव प्ररोचनाक्षेपकत्वेन सामान्यैरेव विशेषाक्षेपोपपत्तेरर्थवादानपेक्षणेन पर्यवसानोपपत्त्या निर्णीतत्वमित्यर्थः ॥

(निर्णीतस्यापि विधेरुपक्रममाधिकरणन्यायेनार्थ-
वादापेक्षानिरासः)

ननु—निर्णीतविधेरपि वेदोपक्रममाधिकरणन्यायेनार्थवादासुरोपन्यासानयनं सम्भवतीत्याशङ्क्याह—उपसंहारस्थे-

नुपपत्तेः नार्थवादस्य सन्दिग्धासन्निर्णये प्रामाण्यमिति प्राप्ते

नेति ॥ तत्रोपक्रमगतार्थवादानुरोधेनोपसहारगतविधेरन्यथानयनेऽपीह वैपरीत्याद्वैषम्यमित्यर्थः ॥

(मुख्यत्वादिना विधिप्राबल्यनिरूपणम्)

अर्थवादस्योपसहारस्थत्वोक्तैरुपलक्षणतया व्यतिरेकेण विधेः प्राबल्ये स्वार्थवृत्तितया मुख्यत्वं प्रथमश्रुतत्वाद्सजातविरोधित्वं अनधिगतार्थबोधकत्वाद्प्राप्तार्थकत्वं चेति हेतुत्रयं सूचयित्वाऽर्थवादस्य स्तावकत्वादमुख्यत्व चरमश्रुतत्वादुपसजातविरोधित्वं जातार्थत्वात् प्राप्तार्थानुवादित्वं चेति दार्ढ्ये हेतुत्रयं दर्शितम् । “पशुमालभते”ति विधेः पशुसामान्यविधायकस्य “छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहि” इति मन्त्रवर्णानुरोधेन सकोचेऽपि नात्र तस्योदाहरणत्वम् । तत्र वाक्यैकवाक्यतया विधिमन्त्रयोरेकविषयत्वस्य पष्ठान्त्ये प्रतिपादनेन पौनरुक्त्यापत्तेरिति सूचनायार्थवादेनेत्युक्तम् । तथाचात्र पदेकवाक्यतापन्नार्थवादवशेनेष्यमाणस्य विधिसकौचस्य अनुपगमो न युक्त इत्यर्थः ॥

(कांस्यभोजिन्यायेनार्थवादप्राबल्यनिरासः)

ननु कास्यभोजिन्यायेन अन्नभूतार्थवादानुरोधित्वमेव विधेरस्तिवत्याशङ्क्यापरिहाराय सङ्कोचपद प्रयुक्तम् । यत्र गुणविधिना प्रधानस्य न किञ्चित् बाध्यते, तत्रैव कास्यभोजिन्याय, प्रकृतेतु प्रधानस्य सङ्कोचरूपवाधापत्तेर्न तन्त्रयायप्रवृत्तिः ॥

(अग्निहोत्रादेः अग्निविद्यादिसाध्यत्वाच्चदनुरोधेन त्रैवर्णिकविषयत्ववद्विधानस्यार्थवादसाध्यत्वात् तदनुसारेण विधानान्यथानयननिरासः)

एतेन—अग्निविद्यासाध्यस्याग्निहोत्रादेस्तदनुरोधेन त्रैवर्णिकविषयतया सङ्कोचवदिहापि विधानस्यार्थवादसाध्यत्वात्तदनुरोधेन विषयसङ्कोचोऽपि—परास्तः; येनाङ्गेन विना प्रधानं न सिध्यति स्वयं च यत्राक्षिप्यते तदनुरोधेन प्रधानस्यापि सङ्कोचाङ्गीकारेऽपीह विनाप्यर्थवादेन विधेरेव प्ररोचनाशक्तिकल्पनेन विधायकत्वोपपत्तेस्तदपेक्षाभावात् ॥

(अन्नभूतमन्त्रानुरोधेन सोमग्रहणस्येवार्थवादानुसारेण विधेरसङ्कोच इति निरूपणम्)

अतश्च यथा “इन्द्राय त्वा वसुमते गृह्णामी”त्येन्द्रमन्त्रसाध्यस्यापि सोमग्रहणस्य मन्त्राभावे ध्यानादिनापि स्मृतस्यानुष्ठानोपपत्तेर्नान्नभूतमन्त्रानुरोधेन प्रधानस्य सोमग्रहणस्यैन्द्रप्रधानमात्रविषयत्वेन सङ्कोच इति तृतीये लिङ्गविशेषनिर्देशादित्यधिकरणे वक्ष्यते, तद्वदन्नभूतार्थवादानुरोधेन प्रधानभूतविधेः सङ्कोचो न युक्त इत्यर्थः ॥

विधेरविशेषप्रवृत्तयेनैव घृतमात्रग्रहणेनाप्युपपत्तेरि-

(सूत्रगतेन सन्दिग्धपदेनाव्यवस्थितार्थग्रहणमिति निरूपणम्)

सन्दिग्धार्थनिर्णय इति ॥ यद्यपि पूर्वपक्षे सामान्यरूपतया निश्चयात् सिद्धान्ते चैकवाक्यतया धृतरूपत्वनिश्चयात्सन्देहासम्भवे सन्दिग्धार्थत्वाभावेन न सिद्धान्त्यभिमतसन्दिग्धार्थाप्रामाण्यनिषेधोपसहारो युक्तः, तथापि सन्दिग्धशब्देन सूत्रगतेनाव्यवस्थितार्थप्रतीतिमात्रस्य विवक्षाणात् विद्युद्देशमात्रपरामर्शात् भवन्ती सा प्रतीति यथा वाक्यशेषावधारितया व्यवस्थया सिद्धान्तित्वा वाग्यते, तद्वरा च प्रामाण्यमर्थवादस्य साध्यते तत्र, किन्त्वव्यवस्थितार्थप्रतीतिरेव युक्तैत्यर्थः ॥

(अर्थवादगतघृतपदस्य गौणत्वलाक्षणिकत्वोपलक्षणत्वादिनोपपत्तिः पूर्वपक्षे)

घृतपदन्तु विध्यवगतसामान्यद्रव्येऽञ्जनसाधनत्वरूपगुणयोगात् गौणम् । अथवा—अञ्जनसाधनत्वसम्बन्धेन लाक्षणिकमेव वा । अथवा—सामान्येन घृतस्यापि प्राप्तत्वादवयुत्यानुवादेन घृतमात्रपरमेव । सामान्याशे विधेः स्तावकत्वकल्पनेऽपि घृताशे तदकृत्पनया स्तावकमेव ॥

(लिङ्गसमवायाद् घृतपदलक्षकत्वमिति न्यायसुधाकारादिमतखण्डनेन येनकेनचिदञ्जनमिति पूर्वपक्षोपसंहारः)

यत्तु—अत्र न्यायसुधाकारादीनां लिङ्गसमवायात् गौणत्वप्रतिपादनं, तदञ्जनसाधनद्रव्याणामेकसमुदायस्य सत्त्वे प्रमाणाभावेनान्यतमस्य साधनत्वानुपपत्तेर्घृतचिह्नसम्बन्धासम्बादुपेक्षणीयम् । एतेन—अल्पत्वस्यायत्र निमित्तत्व—प्रत्युक्तम् ॥ एवञ्च सामान्यस्य विशेषव्यभिचारित्वेन तल्लक्षकत्वात्तुपपत्तेर्विशेषेण सामान्याव्यभिचारिणा सामान्यलक्षणोपपत्तेर्येन केनचिदञ्जनमिति सिद्धम् ॥

(आक्षेपतःपूर्वमेवार्थवादेन घृतस्याञ्जनसाधनत्वेनान्वयात् न येन केनचिदञ्जनमिति सिद्धान्तोपक्रमः)

सामान्येन व्यवहारासम्बाद्विधेरनुष्ठापकत्वनिर्वाहाय यावद्विशेषाक्षेपकत्व कल्पनीयम् तावत् प्ररोचनासम्पत्कतयावश्यापेक्षितेनैकवाक्यतापन्नार्थवादेनैव तदपेक्षाशान्ते तत्सम्पत्तिविशेषपरतया विधेर्न युक्तं व्यवस्थापनम्, सङ्कोचस्य व्यवहारानुमतत्वेन स्वार्थतयैवापेक्षणात् । अत एवात्र नोपक्रमेणोपसहारमतार्थवादस्योपमर्दलक्षणवाधा, नवोपसहारेणोपक्रमस्य सङ्कोचलक्षणो वाधा । एवंच विधेः प्ररोचनाशक्तिरपि न कल्पिता भवति, घृतप्ररोचनाया समाप्ते वाक्ये काल्पनिकया तैलादिप्ररोचनाया वाक्यान्तरार्थात्पत्त्या वाक्यभेदापत्तिश्च न प्रसज्यते इत्यभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह—विधेरविशेषेति ॥

तत्राक्षेपकत्वे प्रमाणाभावाद्गुणकमस्याविरोधेनोपपत्तौ च उपसंहारस्थस्यार्थवादस्योपलक्षणत्वे प्रमाणाभावाद्द्विष्यर्थ-वाद्योरैकवाक्यत्वेनैकविषयकत्वस्यावश्यकत्वाच्च युक्तं वा-

(उपक्रमाकाङ्क्षैवार्थवादस्योपपत्तौ न घृतप-
दस्य तैलाद्युपलक्षकत्वमिति यदत्रा स्तुवत-
इत्यादीनां ऋग्निन्दया साक्षास्तुवीतेति-
विधिविषयविषयत्ववदत्रापि समान-
विषयत्वमिति निरूपणम्)

अत एव यत्र सोमेन यजेतेति विधेर्नैराकाङ्क्ष्य, तत्र नैव गुणभूतमन्त्रानुरोधेनेन्द्रप्रदानमात्रविषयत्वेन सङ्कोच । एवं-
चोपक्रमाकाङ्क्षैवार्थवादस्यान्वयोपपत्तौ तत्र घृतपदस्य लक्ष-
णाङ्गीकरणं निष्प्रयोजन निष्प्रमाणकं चेत्वाह—**उपसंहार-
स्थस्येति ॥ एकविषयत्वस्येति ॥** यथा “यदत्रा स्तु-
वते तदसुरा अन्ववायन्त्यसाम्ना स्तुवीत तदसुरा नान्ववाय-
न्ति”ल्यर्थवादे किमसुरागमनहेतुत्वेनात्र निन्यते, उत वशीकर्तुं
अशमयानामसुराणामपि वशीकरणहेतुतया स्तुतिरिति सन्दि-
ग्धे तदनन्तरश्रुतेन “य एवंविद्भान् साम्ना स्तुवीते”ति सा-
मविषयेण विधिना विविक्षितसामप्रशंसार्थयुगं निन्यते इत्य-
वधार्यते तन्निन्दापरत्व एव तदेकवाक्यतोपपत्तेरिति नवमे
अर्थैकत्वादित्यधिकरणे वक्ष्यते, एवमिहाप्येकविषयत्वानुरो-
धेन विधेरपि सन्दिग्धार्थविषयेऽर्थवादेन व्यवस्थापनमित्यर्थ ।
**उक्तंच वार्तिके तत्रैव—विधित्सुतो सदा वृत्ति समान-
विषयेष्यते । तस्मादेकत्र सन्दिग्धमितरेणावधार्यते । इति ॥**

(सन्दिग्धपदेनाव्यवस्थितं सदेहविषयश्चोभय-
मपि विवक्षितम् । अतएव आदित्यः प्राय-
णीय यदाग्नेय इत्यादौ च अदितिदेवतात्वै-
कवचनान्ताग्निशब्दप्रकृतिकत्वादिनि-
र्णयः इत्यादि निरूपणम्)

अत्रच सूत्रे सन्दिग्धपदेन य प्रसिद्ध सन्देह यथाव्यव-
स्थितार्थप्रत्यय. तदुभयमपि सन्देहत्वेन विवक्षितम्, अनव-
धारणरूपत्वाविशेषात्, अत एवोक्तम् **व्यवराहाधि-
करणवार्तिके—**“सन्दिग्धेषु च सर्वेषु वाक्यशेषेण निर्ण-
यम् । वक्ष्यत्येव न तेनात्र पृथक्कार्या विचारणा” इति । अत-
एव व्यवस्थितार्थप्रतीते प्रागेव यत्र प्रकृतिप्रत्ययसन्देह, त-
त्राप्यर्थवादेन निर्णय । यथा “आदित्य प्रायणीय” इत्यत्र
किमदितिशब्द तद्धितप्रकृति उत आदित्य इति सन्देहे
“दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदागण्य” इति विहितपण्यप्रत्यये रूपा-
विशेषे “अदित्यैवादित्यान् खनति” “असुमेवादित्यं स्वेन मा-
गधेयेनोपावति” इत्यादायुभयोरपि देवतात्वेन प्रसिद्धवि-
शेषे च समाने सत्यापि तेऽदित्या समाश्रित्यन्तेत्याद्यर्थवादाददि-
तिशब्दस्यैव तत्त्वेनावधारणम् । यथावा “आग्नेयोऽष्टाकपाल”
इत्यत्राऽग्नेये कृत्तिकाभ्य इत्यत्रैकवचनान्तात्वेन “त अस्मा
अग्नयो द्रविणं दत्त्वे”त्यादौ बहुवचनान्तत्वेन देवतापराभिष-

क्यदोषस्य सन्दिग्धार्थनिर्णयेऽपि प्रामाण्यमिति घृतेनैवा-
जनम् ॥ १४ ॥ २५ ॥ इति चतुर्दश अक्षधिक-
रणम् ॥

वदनिर्देशकवचनबहुवचनान्तत्वयो सन्देहे “अग्नेये प्रि-
यस्ये”ल्यर्थवादेनैकवचनान्तत्वेन स एव प्रकृतिरवधार्यते,
एवमन्यत्राप्युक्तम् । एवंच यत्र विधौ शब्दस्वरूपमेव प्रकृ-
तित प्रत्ययतो वा नावधार्यते, अनेकशक्यार्थनिर्णयेऽपि
प्रकृते विवक्षितोऽर्थो नावधार्यते, तदवधारणेऽप्युद्देश्यमुपा-
देय वा विशिष्य नावधार्यते, तत्र सर्वत्रापि विशेषावधार-
णसमर्थनार्थवादेन विशेषावधारणं एतदधिकरणव्युत्पायम्,
नतुपसंहारप्रावच्येन । अधिकशङ्कानिरासाय तु पुनस्तत्र तत्रै-
विचारकरणमपि न विरुद्धम् । अतएव “वास परिधत्ते इ-
त्यत्राप्यव्यवस्थितार्थप्रतीतिसामान्यं सन्दिग्धे विधौ “एतद्वै
सर्वदेवत्व वासो यत्क्षीमसि”ल्यर्थवादेन विशेषावधारणमिह भा-
ष्यकृतोक्तम् । यदा तु “अजिन वासोवे”त्यादौ कस्यापि
वास शब्दादव्यवस्थितार्थप्रतीतेरदर्शनादिहापि वास शब्देना-
व्यवस्थितार्थप्रतीत्या सन्दिग्धत्वमित्युच्येत तदापि सामान्य-
वाचकतथैवाव्यवस्थितार्थप्रतीतिसम्भवात्सन्दिग्धत्व सम्भवत्ये-
वेति न दोष ॥

(विधित्सुत्योरेकविषयत्वमेवेतदधिकरणशरीरं,
एवमपि वेदोपक्रमाधिकरणशरीरमाव-
श्यकमित्यादिनिरूपणेनोपसंहारः)

अतएव अत्र विशेषप्रवृत्तविधे नानुष्ठापकत्वनिर्वाहाय
विशेषापेक्षित्वेन विशेषापेक्षा, वज्रदानादिविधौ तदपेक्षायाम्
लोकेऽदर्शनात्, तत्रापि विधित्सुत्योरेकविषयत्वसिद्धये
विधेरप्युत्पायाकाङ्क्षाया विशेषावधारणं नानुपपन्नम् । अत
एव अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वादिस्तुत्तरसूत्रगतकल्पनैकदेश-
शपदयोरिहानुपपन्नेण वाक्यशेषात्, कल्पनाऽवधारणा, कुत ?
एकदेशत्वात्, एकोऽर्थो दिश्यते प्रतिपाद्यते याम्ना विध्य-
र्थवादाभ्या तावेकदेशो, तयोर्भावं तत्त्वं एकविषयत्वं, त-
स्मादित्यर्थेन सूत्रकृता एकविषयत्वमेव मुख्यत्वेन हेतु-
तयोपात्तमित्यत्रापि सर्वैवापकतया सूत्रपादैरेकविषयत्व-
स्यावश्यकत्वाच्चेत्युक्तम् । यद्यपि “उच्चै कृत्वा क्रियते” इत्य-
त्रापि एकविषयत्वावश्यकत्वेनैव हेतुना वेदपरत्वादेतदधिक-
रणविषयत्वम्, तथापि तत्र ऋगादिपदाना निश्चितार्थकत्वात्
सन्दिग्धत्वाभावेन विधिगतत्वेन चाप्यथानयनमुक्तमित्यधि-
काशङ्कानिरासाय उपक्रमप्रावच्येन दर्शयिष्यत इति न पौनर-
व्ययम् । नचैकवाक्यता विना पर्यवसितस्य विधेर्वाक्यशेषा-
पेक्षित्वेऽपि पर्यवसितस्य तु विधेर्नैव सङ्कोचो युक्त इत्यधि-
काशङ्कानिरासाय प्रवृत्तं पृष्ठाधिकरणमपि व्यर्थमिति भावः ।
सिद्धान्तमुपसहरति—**युक्तमिति ॥** अपिना पूर्वोक्तसङ्कतिः
सूचिता । अतोऽर्थवादीपस्थापितवृत्तवाचकपदकल्पनया त-
स्यैवाजनसाधनत्वमभिप्रेत्याह—**घृतेनैवाजनमिति ॥**

॥ इति चतुर्दश अक्षधिकरणम् ॥

(१५ अधिकरणम् ।)

अर्थाद्वा ॥ “सुवेणावद्यति, स्वधितिनाऽवद्यति, हस्तेनावद्यति” इत्यादौ विधेरवदेयद्रव्यविषये सन्दिग्धस्य सामर्थ्यान्निर्णयः । सुवेण द्रवद्रव्यमेवाऽयादि स्वधितिना

(अध्यायपादाधिकरणसङ्गतीनां स्पष्टत्वेन पूर्वपक्षस्य सुनिरस्तत्वेन च सिद्धान्तेनोपक्रमः)

विषयवाक्यमुदाहरति—सुवेणेति ॥ पूर्वार्थवादस्येवैह विधायकतया प्रतिपादितप्रामाण्यस्य विधेः सामर्थ्यानुग्रहीतस्य सन्दिग्धार्थनिर्णयेऽपि विधानान्तरेण प्रामाण्यप्रतिपादनादध्यायसङ्गतिः, तथा सामर्थ्यकल्पितद्रवादिपदस्योद्भिदादिपदस्येव प्रामाण्याप्रामाण्यविचारात्पादसङ्गतिः, तथा पूर्वाधिकरणोक्तनिर्णयकारणस्य वाक्यशेषस्याभावेन पूर्वपक्षोत्थानात् प्रत्युदाहरणसङ्गतिः, अथवा सन्दिग्धविषयतयोपस्थितत्वात्प्रसङ्गरूपामनन्तरसङ्गतिं च स्पष्टत्वादनभिधाय तथा घृतवद्वाक्यशेषेऽवदेयद्रवद्रव्यविशेषस्याश्रवणात् प्रमाणान्तरगम्यवस्तुसामर्थ्यापेक्षेण च वेदस्य सापेक्षतयाऽप्रामाण्यापत्तेः तीक्ष्णपुष्करधारस्य च सुवस्य कठिनद्रवावदानेऽपि सामर्थ्यसम्भवादायसाऽवर्धनेन सुवहस्तयोर्मासावदानेऽपि शक्युपपत्तेः कोटरवत्तत्र स्वधितेर्द्रवद्रव्यावदानेऽपि शक्तिसम्भवानुग्राहकापेक्षायामपि च निरपेक्षसाधनत्वाविधातादव्यवस्थापूर्वपक्षस्य च—विधेरशक्यार्थानुष्ठानायोगात् प्रवर्तकत्वव्याघातात् सर्वविधीनामपि सामर्थ्यम् । अपेक्षणीयसामर्थ्यस्य च पदपदार्थावधारणवत् प्रमाणान्तरगम्यत्वेऽपि विषयस्यान्यतोऽनवगतत्वेन वेदस्य प्रामाण्योपपत्तेः तीक्ष्णपुष्करधारेणापि सुवेण मांसावदानस्याशक्यत्वात् केवलेनापि सुवेण द्रवावदानोपपत्तावायसानुग्राहकत्वकल्पने मानाभावात्कल्पने च निरपेक्षसाधनत्वविरोधस्य दुष्परिहरत्वात् स्वधित्यादीनां चाजिनवासोधिकरणन्यायेन लोकसिद्धस्यैव ग्रहणोपपत्तेः कोटरकरणानुपपत्तेर्व्यवस्थैव युक्तेत्येवं सुनिरस्तया च मत्वा सिद्धान्तमेवाह—विधेरिति ॥

(विधेरसन्दिग्धत्वेनोक्तन्यायप्रवृत्तिरिति निरूपणम्)

शेषशेषिभावव्यवस्थारूपसन्दिग्धार्थनिर्णये सामर्थ्यसहकृतविधेरेव प्रमाणत्वमुक्तम् । तेन यत्र दर्शपूर्णमासादिविधेरेकादशोक्तन्यायेन सर्वाङ्गविशिष्टकर्मविषयकतया निश्चितत्वेन सन्देहो नास्ति, तत्र सामर्थ्यानुसारेण प्रयाजादिषु शक्यमात्रविषयतया नैव सङ्कोचकल्पनमिति व्यतिरेकेण सूचितम् । संहतमिति ॥ कठिनमित्यर्थं ॥

(द्रवादिपदाध्याहारपरप्राचीनमतखण्डनेन वाक्यार्थवर्णनम्)

अत्र च सामर्थ्यसहकृतो विधेरेव सुवादीनामवदानादिसाधनत्वं बोधयंस्तदन्यानुपपत्त्या द्रवादिविशेषरूपार्थकल्पना-

मांसादि हस्तेन संहतं पुरोडाशादादिति । अतश्च सामर्थ्यसहकृतावद्यतिपदेनैव लक्षणया द्रवद्रव्याद्यवदानस्य उद्देश्यत्वात्तदनुग्राहेन सुवादिविधौ न किञ्चिद्वाधकम् । एवं

यामपि तस्याशाब्दत्वेन शब्देतरार्थेनान्वयानुपपत्तेर्द्रवादिपदाध्याहारेण वेदैकदेशत्वरूपवाक्यशेषत्वेन सूत्रगतैकदेशपदं व्याख्याय द्रवादिपदाध्याहारः प्राचीनैकैकः, तस्य सामर्थ्यानुग्रहीतावयतिपदेनैव द्रवादिकर्मकावदानोद्देश्यत्वोपपत्तेः प्रयोजनाभावमभिप्रेत्याध्याहार विनैव वाक्यार्थं दर्शयति—अतश्चेति ॥

(द्रवादिपदाध्याहारावश्यकतया स्वसिद्धान्तोपपादनम्)

वस्तुतस्तु—विभज्यमानसाङ्गसंहतार्थविशिष्टैकार्थप्रतिपादकपदसमुदायस्य वाक्यत्वात् तस्य च वाक्यार्थप्रतिपत्त्युपायभूतकल्पयपदार्थाविचिपदाभावे साकाङ्क्षत्वेनापरिपूर्णस्य विशिष्टार्थप्रतिपादकत्वायोगात् अवयते कर्मत्वाकाङ्क्षस्य कर्मवाचकपदं विनाऽपरिपूर्णत्वात् द्रवादिसाचकपदाध्याहार आवश्यक एवेति ध्येयम् ॥

(सामर्थ्याद्दुद्देश्यविशेषस्येव विधेयविशेषस्यापि निर्णय इत्येतदर्थमुदाहरणान्तरप्रदर्शनम्)

यथैव “द्वयो प्रणयन्ती”ति विधौ पूर्वाधिकरणोक्तन्यायाद्दुद्देश्यविशेषे निर्णयस्तथा सामर्थ्याद्दुद्देश्यविशेषनिर्णयमभिधाय तद्द्वेदेवापि विधेयस्यापि सामर्थ्यान्निर्णयं दर्शयितुं अन्यदप्युदाहरति—एवमिति ॥

(अञ्जलिपदार्थनिर्णयः)

अत्रापि देवताऽभयप्रार्थनार्थं द्वयोः करयोरत्यन्ताहुलिसंश्लेषणेऽञ्जलिशब्दार्थत्वस्य दृष्टत्वादञ्जलिना पिबदित्यादौ जलग्रहणसमर्थव्याकोशात्मकत्वेन तदर्थदर्शनाद्धोमवाक्ये सन्देहे सकुहोमरूपोद्देश्यताकाञ्जलिविधिसामर्थ्यान्निर्णयः, अन्यथा सकुम्रहणानुपपत्तेरित्यर्थः । व्याकोशात्मक इति विशाब्दस्य विकसितार्थत्वात् आङ्शेषदर्थकत्वादीपद्विकसितकोशपदवाच्यमुकूलाकार इत्यर्थः ॥

(अन्यथाऽनुपपत्तिसहकृतस्यैव सामर्थ्यस्य निर्णायकत्वात् पुरोडाशावदाने न स्वधितिप्रसिरिति निरूपणम्)

अत्र च न केवलं सामर्थ्यमात्रादेव व्यवस्था, तथात्वे स्वधितेरपि पुरोडाशावदाने सामर्थ्यसत्त्वेन मासावदानव्यवस्थायामसिद्धेः, किन्त्वन्यथानुपपत्तिसहितात् तस्मात् । अतश्च पुरोडाशावदानस्य हस्तेनापि संभवात् क्षीणार्थापत्तेर्न स्वधितिप्रयोजकत्वं कल्पनीयमित्यपि ज्ञेयम् ॥

“अञ्जलिना सकृन् जुहोती”त्यादावपि न संयुटाकारोऽ-
ञ्जलिः, अपि तु व्याकोशात्मक एव सामर्थ्यात् । तदेवं वि-
ध्यर्थवादमन्त्रस्मृत्याचारनामधेयवाक्यशेषसामर्थ्यरूपाण्यद्यो

प्रमाणानि धर्मधर्मयोर्निरूपितानि । अतः परं भेदाविना
तस्करूपं निरूपयिष्यते ॥ १५ ॥ ३६ ॥ इति पञ्चदश-
मर्थसामर्थ्याधिकरणम् ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ० ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ।

(वाशब्दघटितस्याप्यधिकरणान्तरतया योजनम्)

यद्यपि चार्थाद्वैति सूत्रे वाशब्दोपादानबलादैकाधिकरण्यमेव
पूर्वसूत्रैकवाक्यतया भाति, तथाप्येकवाक्योपासकदेशशब्द-
स्यार्थद्वयपरत्वानुपपत्तेरनुपक्षस्य वाक्यान्तरार्थभेदे बाधका-
भावमभिप्रेत्याधिकरणान्तरपरतया भाष्यकारादिव्याख्यानं द्रष्ट-
व्यम् । अस्मिन् वाक्ये प्रदातव्ये इत्यपि पद कौस्तुभे घृतं तस्या-
हवनीयोत्पुकेन महावेद्यास्तृतबर्हिषोन्ते दाहादुत्थितो वैश्या-
नरोन्निरर्थो द्रष्टव्य । अध्यायार्थमुपसहरति—तदेवमिति ॥
नामधेयस्य विध्यर्थवादमन्त्रसामीप्येऽपि निरूपणक्रममादाय
स्मृत्याचारयोस्तदपेक्षया प्राथम्येनोपादानम् । मानाधीनत्वेन

मेयसिद्धेरावश्यकस्य प्रमाणनिरूपणस्योत्तरत्र निरूपणे हेतुत्व-
सूचनद्वारा वक्ष्यमाणाध्यायार्थान् शिष्योपरमनिरासार्थं प्रतिजा-
नीते—अतःपरमिति ॥ स्वरूपज्ञानस्योक्ताभ्यां प्रमाणल-
क्षणाभ्यामेव सिद्धेः उत्तरविचारवैयर्थ्यं परिहर्तुं भेदादिनेत्यु-
क्तम् । आदिपदेन विनियोगप्रयोगविधिविषयत्वादिरूपान्तर-
स्यापि ग्रह ॥

गम्भीरार्थपदाध्याये यदकार्षं नु टिप्पणम् ।
तत्साधनं गुरुकृपा नतु मे बुद्धिवैभवम् ॥ इति ॥

॥ इति पञ्चदशं अर्थसामर्थ्याधिकरणम् ॥

इति श्रीमत्पूर्वोत्तरमीमांसापारावारीणशुरीणश्रीखण्डदेवान्तेवासिकविमण्डन-
शंभुभट्टविरचितायां भाट्टदीपिकाप्रभावल्यां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अत्र प्रथमाध्यायस्समाप्तः ॥

अध्यायः	पादः	अधिकरणसंख्या	आदितोऽधिकरणसंख्या
१	४	१५	३७

श्रीः ।

भाट्टदीपिका ।

प्रभावलीव्याख्यासंवलिता ।

तत्र द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

(१ अधिकरणम् ।)

भाष्यार्थाः ॥ एवं धर्माधर्मप्रमाणेषु निरूपितेषु अधुना तत्स्वरूपं निरूप्यते । यद्यपि च तदपि एतावत्प्रमाणप्रतिपाद्यत्वेन रूपेण बुद्धमेव, तथापि एकत्वानेकत्वादिरूपेणाबुद्धत्वादिह तेन रूपेण निरूप्यते । अत्र च शब्दान्तरादि-

(मङ्गलाचरणम्)

अज्ञानतिमिरध्वंसि सत्यज्ञानप्रकाशकम् ।

सर्वाभीष्टप्रदं नौमि श्रीरूप सुन्दर मह ॥ १ ॥

यो वेदशास्त्रार्णवपारदश्चा यज्ञादिकर्माचरणेऽतिदक्ष ।
सवाशिवााराधनशुद्धचित्तस्तं बालकृष्णं पितरं नमामि ॥ २ ॥
श्रीखण्डदेवं प्रणिपत्य सद्गुरुं सीमासकखान्तसरोजभास्करम् ।
अस्यन्तसक्षिप्तपदार्थतत्कृतौ प्रभावलीटिपणमातनोम्यहम् ॥ ३ ॥

यद्यप्यत्र गुरो कृतावपि मयाऽयुद्भाव्यते काचन-
संभृतिसदपि प्रचारचतुरे नैषा पुरोभागिता ।
किन्तु क्ष्मातिलका कुशाम्प्रधिषणा सिद्धान्तवद्धादरा
मद्भावय परिहृत्य तत्कृतमितलं कुर्वन्स्वयं मे मति ॥ ४ ॥

(प्रथमाध्याय एव धर्मस्वरूपविचारावश्यकता-
निरूपणपूर्वकं पूर्वाध्यायेनावसरसङ्कतिनि-
रूपणपूर्वकं च द्वितीयाध्यायार्थ-
प्रतिज्ञानम्)

यद्यप्याद्यमुन्ने धर्मस्वरूपजिज्ञासेव प्रथमत प्रतिज्ञाता, तद्विवरणपरे को धर्म किलक्षणक इति भाग्येऽपि प्रमाणजिज्ञासात् प्राक् स्वरूपजिज्ञासैव प्रतिज्ञातेति तत्स्वरूपनिरूपणमेवावौ वतुमुचितम्, न प्रमाणनिरूपणम्, तथापि मेयसिद्धे प्रमाणाधीनत्वात् चोदनासूत्रे प्रमाणांतर्भावेनैव स्वरूपोक्ते. कर्तुं योग्यामपि स्वरूपचिन्तामुपेक्ष्य प्रमाणचिन्तापूर्वाध्याये कात्स्न्येन कृता । यदर्थं च यदारब्धं तस्मात्सौ तद्गुद्विष्यं जायत इति न्यायेन प्रमाणचिन्तासमाप्तौ बुद्धिस्थस्य स्वरूपस्यावसरलाभात् तन्निरूपणं कियत् इत्यभिप्रेत्यावसरसङ्कतिमथवा शब्दान्तरादिभिर्विधे कमात्पत्तिपरत्वादुत्पन्नस्य च पुनर्विधावानर्थक्यात् भेदसिद्धिरानर्थक्यनिरासाधीना प्रामाण्यसिद्धावेव शक्या वक्तुमिति हेतुहेतुमद्भावसङ्गति वाऽधुनापदेन प्रदर्शयन् समस्ताध्यायार्थं प्रतिजानीते-**एवमिति ॥**

पदप्रमाणकभावनाभेद एवाध्यायार्थः । धात्वर्थभेदस्तु तत्सिद्ध्यर्थः क्वाचित्को निरूप्यते, अपूर्वभेदोऽपि फलत्वेनेति न तावध्यायार्थो ।

(द्वितीयाध्याये शास्त्रसङ्कतिः)

अनेनच-एतदध्यायार्थनिरूपणस्य को धर्म इत्यंशोपनिपातात् आद्यसूत्रप्रतिज्ञाविषयत्वेन शास्त्रसंगतत्वं-**सूचितम् ॥**

(शेषशेषिभावादितःपूर्वं प्रमाणनिरूपणानन्तरं च भेदनिरूपणोपपत्तिः)

यद्यपि प्रमाणलक्षणोत्तरप्रवृत्तैकादशाऽध्याय्यपि प्रमाणलक्षणसापेक्षा, तथापि शेषशेषिभावनिरूपणे भेदाधीनसिद्धिकत्वस्य प्रत्यक्षत “अथात शेषलक्षण”मिति सूत्रकारेणैव दर्शितत्वात् तत्सिद्ध्यर्थं कर्तव्यस्य भेदनिरूपणस्यायमेवावसर । एवञ्च को धर्म किलक्षणक इति भाग्यगतं पाठकममर्थक्रमेण वाच्यत्वा प्रमाणलक्षणानन्तर भेदादिकथनेन स्वरूपनिरूपण पश्चात् कियमाणं नासङ्गतमिति भावः ॥

(भावनाभेद एवाध्यायार्थः न तु तदेकत्वं धात्वर्थभेदादिकं वा, तन्निरूपणं त्वपवादेनोपजीव्यतया फलत्वेन वेत्यादिनिरूपणम्)

ननु एकत्वानेकत्वादिना तत्स्वरूपनिरूपणे अध्यायार्थभेदापत्तिरिति शङ्का परिहरति-**अत्रचेति ॥** शब्दान्तरादिप्रमाणार्थध्यायार्थत्वेन भावनाभेदे निरूपिते क्वचित्तदपवादतया अभेदनिरूपणेऽपि नाऽध्यायार्थत्वमित्यर्थं । ननु अभेदस्याऽध्यायार्थत्वाभावेऽपि भावनापूर्वधात्वर्थानां त्रयाणामप्यत्रे भेदस्य निरूपणात् कथं नाध्यायार्थभेद इत्यत आह-**धात्वर्थभेदस्त्विति ॥** यद्यपीह धर्मस्यैव भेदनिरूपणप्रतिज्ञानात् तस्य च यागादिधात्वर्थस्यैव श्रेयस्साधनत्वेन धर्मत्वात् तद्भेदस्यैवाध्यायार्थत्वं वक्तुं युक्तम्, नतु भावनाभेदस्य, तथापि यागादेरसिद्धस्य कृतिविषयत्वेनैव लब्धात्मन श्रेयस्साधनत्वेन प्राधान्यात् कृतेरेव भेदस्याऽध्यायार्थत्वं नायुक्तम् । अत एवापूर्वस्य अशब्दार्थत्वात् तत्स्वरूपेण भेदनिरूपणाशक्तेस्तद्भेदस्य भावनाभेदानुनिष्पादित्वम्, व्यापारभे-

फलीभूतापूर्वभेदोऽपि अपूर्वसाधनभेदाधीन इति त-
त्साधनजिज्ञासायां स्वर्गादिसाधनस्यैवावान्तरव्यापाररूपा-
पूर्वं प्रति साधनत्वात् स्वर्गादिक्रमं प्रति किं धात्वर्थस्य कर-

दस्य फलभेदव्याप्यत्वनियमात् श्रेयस्ताधनत्वस्य चापूर्वम-
न्तरेणासंभवादपूर्वात्प्रातिपर्यन्तमेव सकलभावनोपरमात् फ-
लत्वेनाद्रियमाणत्वात् तद्भेदस्यापि फलीभूतत्वमनुनिष्पादित-
त्वेऽपि नैव विरुध्यते, धात्वर्थभेदस्य तु भावनाभेदसिद्ध्यर्थ-
त्वेन निरूपणम् । यद्यपि कारणव्यापारभेदादेव कार्यभेदस्य दृष्ट-
त्वात् भावनाभेद एव धात्वर्थभेदसिद्ध्यर्थं, तथापि कारणग-
तवैजात्यस्य कार्यगतवैजात्याधीनसिद्धिकत्वेन यजत्यादिधा-
तूनां स्वरूपभेदेनोपात्ताना भावनाभेदव्यञ्जकत्वमभिप्रेत्य धा-
त्वर्थभेदस्य भावनाभेदसाधकत्वोक्तिः सर्वेषामिति ध्येयम् ॥

(धात्वर्थाभेदेऽपि गुणाद्भावनाभेदसिद्ध्या
काचित्क इत्युक्तमिति निरूपणम्)

गुणफलाधिकारे वाक्यभेदापादकगुणात् धात्वर्थाभेदेऽपि
भावनाभेदस्य वक्ष्यमाणत्वात् धात्वर्थभेदस्य न सावैत्रिकभा-
वनाभेदसिद्ध्यर्थत्वमित्यभिप्रेत्य काचित्क इत्युक्तम् ॥

(सर्वाध्यायोपोद्घातभार्याधिकरणोपोद्घात-
त्वेन प्रतिपदाधिकरणप्रवृत्तिरिति
निरूपणम्)

भावनाभेदविचारस्य द्वितीयपादमारभ्य वक्ष्यमाणत्वात्
तस्येहाविचार्यत्वे कथमग्रिमविचारस्य सङ्गतिरित्याशङ्का सर्वा-
ध्यायोपोद्घातरूपभार्याधिकरणस्य वर्तिभ्यमाणस्योपोद्घातस-
ङ्गत्या परिहरति—**फलीभूतेति** ॥ अपूर्वस्य साक्षात् भाव-
नाजन्यत्वाभावात् द्वारीभूतधात्वर्थादिजन्यत्वप्रतीते फलसा-
धनस्यैव अवान्तरव्यापाररूपापूर्वेजनकत्वात् फलसाधनभेदेऽ-
पूर्वभेदस्तदेकत्वे तदेकत्वमित्येव फलकं करिष्यमाणधात्वर्थ-
मात्रवृत्तिफलसाधनत्वविचारोपोद्घाततया इदं प्रतिपदाधि-
करणमारभ्यत इत्यर्थं ॥

(त्रीहीन प्रोक्षतीत्यादीनामुक्ताधिकरणविषय-
त्वेन सामादिवाक्यविषयत्वोपपादनम्)

“त्रीहीनवहन्ति” “त्रीहीन प्रोक्षती”त्यादौ द्वितीययैव
श्रीछादे कर्मत्वसिद्ध्या परिशेषेण धात्वर्थस्यैव करणत्वम् ।
तथा “दध्ना जुहोती”त्यादौ होमस्य प्राप्तत्वेनाविधेयतया
करणत्वाभावे कर्मत्वेनैवान्वयात् उपपदार्थस्यैव करणत्वमिति
सन्देहाभावात् नात्रोदाहरणत्वमित्यभिप्रेत्य सोमादिवाक्याना-
भेदोदाहरणत्वं सूचयितुं सोमादेरपीत्युक्तम् । आदिपदेन
सौर्यादिवाक्यगतचरुपदोपात्तसमग्रह । अतएवैतदपवादभूते
तानि द्वैधमित्यधिकरणे धात्वर्थस्यैव करणत्वमिति
तेषामुदाहरणत्वमित्यर्थः ॥

णत्वं उतोपपदार्थस्य सोमादेरपीति चिन्तायां, प्राथमिकभा-
वानान्वयस्य तावत् सिद्धान्तिनोऽपि संमतत्वादौत्तरका-
लिक फलान्वयोऽपि सर्वेषामेवेति प्राप्ते

(भावाधिकरणप्रवृत्त्या मत्वर्थलक्षणानङ्गीकार-
पक्षेण वा सोमस्यापि भावनान्वयोपपादनम्)

औत्तरकालिक इति ॥ पाठिक इत्यर्थं । एतच्च भा-
वार्थाधिकरणे धात्वर्थस्यैव करणत्वमित्यर्थस्य साधयिष्य-
माणत्वेनासिद्धिमभिप्रेत्य द्रष्टव्यम्, इतरथा तत्करणवारुद्धायां
भावनाया प्रथमतः सोमादीनामन्वयासभवेन सिद्धान्तिस-
मतत्वासभवात् । अथवा—मत्वर्थलक्षणानङ्गीकारपक्षेण
वा सिद्धान्तिनोऽपि समतत्वादिति ग्रन्थो योज्यः ॥

(प्रधानान्वयाभ्यर्हितत्वात् विकल्पेऽपि निर-
पेक्षसाधनत्वोपपत्तेश्च सर्वेषां फलकरणत्वे-
नान्वयनिरूपणम्)

सर्वेषामेवेति ॥ सति समवे प्रधानान्वयस्याभ्यर्हित-
त्वादेकस्य फलान्वये इतरस्य फलगुणान्वये च वैक्यस्य म-
त्वर्थलक्षणायाश्चापत्ते सर्वेषां भावनायामेवान्वयमङ्गीकृत्य फ-
लकरणत्वं युक्तम् । यद्यपि विकल्पे निरपेक्षसाधनत्वे सति
एकाध्यायस्यैव प्रयोजकत्वस्य द्वादशे वक्ष्यमाणत्वादितरथा दृष्टा-
र्थमात्रत्वस्यैव तत्प्रयोजकत्वोक्तौ एकाध्यानां काम्यकर्मणा वि-
कल्पानापत्ते प्रकृते च समास इव सुप्तिडविभक्त्योरपि साम-
र्थ्यापेक्षित्वेन निरपेक्षकरणत्वप्रतीत्या विकल्प एव प्राप्नोति,
तथापि अरुणैकहायन्योरिवान्योन्याकाङ्क्षैकवाक्योपात्तत्वादे-
कस्या भावनाया तृतीयादिबलेन करणाना नैरपेक्ष्यावगमेऽपि
परस्परसापेक्षत्वेन तृतीयावगतनैरपेक्ष्यस्य खवाक्योपात्तकर-
णातिरिक्तविषयत्वाभ्युपगमाद्शांदिबचैकपदोपादानाभावेऽपि
एकवाक्योपात्ततया प्रतीत्यस्य साहित्यस्य उपादेयगतत्वेन
विवक्षितत्वात् समुच्चिताना साधनत्वाभावेऽपि साधनाना
समुच्चय इत्यभिप्रेत्य सर्वेषामित्युक्तम् ॥

(तृतीयावगतनिरपेक्षकरणत्वोपपत्त्यर्थमनेकाद-
ष्टकल्पनाप्रसङ्गेण मत्वर्थलक्षणया सर्वेषां सा-
क्षाद्भावनान्वयं विना सिद्धान्तोपक्रमः)

यद्यपि भावनैक्यं तत्रैव सर्वेषां एकफलद्वारा समुच्चयेन
करणत्वेनान्वयश्च, तथापि तत्र परमापूर्वस्य फलस्य चैकत्वेऽपि
तत्करणजन्योत्पत्त्यपूर्णा भावावश्यभावाद्नेकादष्टकल्पना
पूर्वपक्षे आपाद्य सिद्धान्तमाह—**सर्वेषामिति ॥ नच—**
करणानां सापेक्षत्वेन क्रमिकत्वाभावादिकमेवोत्पत्त्यपूर्वं कल्प-
तामिति—**वाच्यम्**; तृतीयादिनाऽवगतस्य अन्योन्यनिरपे-
क्षकरणत्वस्य किञ्चित्कार्यनिरूपितत्वाऽवश्यंभावे फले फला-

सर्वेणा करणत्वे अनेकादृष्टकल्पनाप्रसङ्गादेकस्यैव फल-
निरूपिता करणता, अन्येषां तु दृष्टविधयैव करणार्थत्वम् ।
तदत्र धात्वर्थस्यैव करणत्वे सोमादीनां तज्जनकत्वेनैव दृष्टार्थता
सोमादीना करणत्वे च धात्वर्थस्याश्रयविधयेव दृष्टार्थतेति
नानेकादृष्टकल्पना ॥ इति प्रथमं प्रतिपदाधिकरणम् ॥

(२ अधिकरणम् ।)

एवं स्थिते विज्ञोपजिज्ञासायां सोमादेरेव फलकरणत्वम्,
तस्य सिद्धत्वेन योग्यतारूपलिङ्गात्, तृतीयाया. करणत्वे
शक्तत्वेन कारकश्रुतेरेकपदोपात्तरूपपदश्रुत्यपेक्षया बली-
यस्वाच्च, फलान्वये पदश्रुतेरायभावाच्च । अतएव यागा-
दिधात्वर्थ. सोमाद्यर्थ एव । न च तदर्थत्वे अदृष्टकल्पना,
अग्निहोत्रहोमेन दधिनिष्ठकरणता सम्पादनवद्योगोनादृष्ट-

पूर्वे वा तदसमवेतोत्पत्त्यपूर्वनिरूपितत्वावगतेर्दधिपयोया-
गयो कमिकत्वभावेऽपि तद्भेदस्येवेहापि तद्भेदस्यानिवार्थ-
त्वादित्यर्थ । अतोऽगत्या सर्वेणा प्रधानसबन्धत्यागेन मत्व-
र्थलक्षणामप्यङ्गीकृत्य सोमादिविशिष्टधात्वर्थस्य अथवा—
धात्वर्थविशिष्टसोमादेरेव वा पाण्डिक्रबोधे फलकरणत्वमन्यस्य
तदर्थत्वे युक्तमित्याह—एकस्यैवेति ॥

(पाण्डिक्रबोधेनाश्रयसमर्पणेन दृष्टविधयोपयोग
इति सिद्धान्तोपसंहारः)

आश्रयविधयैवेति ॥ यद्यपि प्राकारणिक आश्रयो न
लभ्यते, तथापीह विशिष्टविधित्वात् पाण्डिक्रबोधे यागस्य सोमं
प्रत्याश्रयतया विधानोपपत्तेर्न काचिदपि क्षति । एवं च गुण-
गतकरणतासंपादकतया दृष्टार्थतालाभात् अनिर्णय इति भाव ॥

॥ इति प्रथमं प्रतिपदाधिकरणम् ॥

(कारकश्रुतिबलीयस्त्वेन शब्दगतप्रत्यासत्ति-
बाधेनापि उपपदार्थस्यैव करणत्वमिति पूर्वप-
क्षोपपादनम्)

एवमनिर्णये प्राप्ते भावार्थाधिकरण प्रवर्तयति—एवमि-
ति ॥ साध्यस्य यागस्य साध्यान्तरेणाकाङ्क्षाभावे सबन्धानु-
पपत्तेराकाङ्क्षितं सिद्धमेवान्वेत्तु योग्यमिति योग्यतारूपलिङ्गात्
सोमादेरेव करणत्वं साध्यमिति—सोमादेरेवेति ॥ न च—
शब्दगतप्रत्यासत्त्या कथंचिद्भात्वर्थस्यैव स्वकारकीभूतद्रव्यदेव-
तासंपादनेन सिद्धतामापाद्य करणत्वेनास्तु सबन्ध इत्यत
आह—तृतीयाया इति ॥ प्राथमिकभावनासबन्धस्तावत्
बलीयस्या कारकश्रुत्या सोमादेरेवापद्यत इति दुर्बलपदश्रुत्यव-
गतत्वेन यागस्य नैव करणत्वेनान्वय, पाण्डिक्रान्वयवेला-
द्यान्तु फलपदापेक्षया उभयोरपि पदान्तरोपात्तत्वाविशेषोऽपि

मन्तरेणैव सोमनिष्ठकरणतासम्पादनेन यागस्य सोमाङ्गत्वो-
पपत्तेरिति प्राप्ते,—

पदश्रुत्या यागस्यैव फलकरणत्वम् । यद्यपि च फला-
न्वये न सा, तथापि प्राथमिकभावनाऽन्वये यस्य यत् प्रमाण
तद्वत्तत्त्वत्वत्वस्य तस्यामवस्थायामकिंचित्करत्वेऽपि पाण्डिक्र-
फलान्वये तस्य निर्णायकत्वात् । अतश्च प्राथमिकभावना-
ऽन्वये विद्यमाना पदश्रुति. फलान्वये निर्णायिका । न च
तस्याः कारकश्रुत्यपेक्षया द्रव्यत्वम्; लाक्षणिकत्वेऽपि याग-
करणत्वस्य सोमकरणत्वान्वयात् प्राग्भावनायामन्वितत्वेन
तदन्वयस्य प्राथम्यात्, अन्यथा तिङन्तपदस्य परिपूर्णत्वा-
भावेन तदुपस्थापितभावनाया सोमस्याप्यन्वयानुपपत्तेः ।
परिपूर्णं पद पदान्तरेणान्वेतीति न्यायात् । न च प्रथमा-

लिङ्गवाचे प्रमाणाभाव इत्यर्थ । अतश्च यैवैव याग स्वर्ग-
कामाधिकरणन्यायेन भाव्यत्वात् प्रत्यावितस्तथैव करणत्वा-
दपीति पदश्रुत्येति कर्तव्यताशो निपतन् भावनाया सबन्धते ।
पाण्डिक्रबोधे च सोमार्थत्व यागस्येत्याह—अतएवेति ॥

(यागस्य सोमार्थत्वेऽदृष्टकल्पनानिरासेन
पूर्वपक्षोपसंहारः)

नुतु—यागेन सोमे दृष्टोपकारासम्भवाददृष्टकल्पनापत्तिरि-
त्याशङ्क्य परिहरति—नचेति ॥ नहि यागस्य सोमसंस्कार-
कत्वेन सोमार्थत्वम्, किन्तु सोमदिस्सर्वथा सत्त्वेन फलोत्प-
त्त्यापत्तेर्विधिवैयर्थ्यपरिहारायाऽऽश्रयविधया तदर्थत्वकल्प-
नात् गुणनिष्ठकरणतानिर्वाहकत्वेन दृष्टार्थत्वोपपत्तिरित्यर्थ ॥

(पदश्रुत्या कल्पस्याप्युपजीव्यत्वेनाबाधेन च
भयमतो धात्वर्थस्यैव करणत्वमिति सोमा-
दीनां तदङ्गतयैवोपयोगेन साक्षाद्भा-
वनायामन्वय इति सोमापचारे
प्रतिनिधिसंपादनरूपप्रयोज-
नसिद्धिरित्यादिनिरूपणम्)

नतावद्भावान्वयनैरेपेक्ष्येण सोमादीना साक्षात् फला-
न्वय, कारकाणा परस्परमन्वयासंभवात्, फलस्यैवेतरकार-
काणामपि लापधेन भावनान्वयस्योचितत्वाच्च । अतो भाव-
नाद्दारेवान्वये वाच्ये झटित्युपस्थितावच्छेदकीभूतधात्वर्थस्यै-
वान्वयेन करणाकाङ्क्षोपरमत्त पदान्तरोपात्तसोमादे करणत्वे-
नान्वयो युक्त इत्यभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह—पदश्रुत्येति—
लाक्षणिकत्वेऽपीति ॥ नद्यत्र धात्वर्थभावनयोरितरपदा-
र्थसंसर्गवत् कर्मत्वकरणत्वादिरूप संसर्ग संसर्गमर्यादया भा-
सते । तथात्वे “सह जूत” इत्यनुशासनवैयर्थ्यापत्तेः । अतः
पदार्थविधया शक्या निरूढलक्षणया वा भानस्यावश्यकत्वा-

वगतस्यापि कल्पस्य औत्तरकालिकेन बावः उपजीव्यत्वादिति यागः फलसाधनं सोमो यागार्थं इति सिद्धम् । प्रयोजनं सोमापचारे न प्रतिनिधुपादानं पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु तत् ॥

ननु—इदं धात्वर्थतिरिक्तभावनासर्वे भवेत्, न तु तस्यां प्रमाणमस्ति, धातूतामेव विकृत्यादिकल इव तत्प्रयोजकश्यापारमात्रे फूत्कारादौ यत्नादौ च शक्तत्वात्, अतो यत्नादिरूपभावनाया अपि धातुवाच्यत्वाद्भात्वर्थं एव क्रियारूपे सकलकारकान्वयो न तु यागस्य पदश्रुत्या फलकरणत्वमिति—चेत्,

पचति, पाकं करोति पाके यतत इति पाकात् पृथक्

लक्षणिकत्वेऽपीत्यर्थं । उपजीव्यत्वादिति ॥ परिपूर्णत्वसाधनेन सोमकरणत्वान्वये उपजीव्यत्वम् । अतश्च यथेवाग्नेयादिवाक्येऽष्टकपालादीनां करणत्वस्य लक्षणिकत्वेऽपि यागकल्पनद्वारोपजीव्यत्वेन पूर्वभावित्वात् तदुत्तरभाविश्रौतमपि करणत्वं परम्परया स्वीक्रियते, एवमिहापि सोमादिकरणत्वमपि यागद्वारा भावनायामन्वीकृतं युक्तमिति धात्वर्थस्यैव करणत्वेन फलद्वारा भावनायामन्वयादसिद्धस्यापि सोमादिना सिद्धतामापादितस्य फलपूर्वकाले योग्यताया अपि सम्भवात् तस्यैव फलकरणत्वात् अपूर्वं प्रति करणत्वेन फलसाधनस्यैकत्वाद्भावनापूर्वयोरेकत्वमित्यर्थं । एवंचहे धात्वर्थस्य फलकरणत्वेन श्रेयस्ताधनस्वरूपधर्मत्वस्य प्रतिपादनादग्रे तद्गतैकत्वानेकत्वविचारस्य सर्वाऽऽव्याये करिण्यमाणस्येदमुपोद्घाताधिकरणमिति सिद्धम् । पूर्वपक्षे सामादे. फलार्थत्वेऽपि सोमेनैतं यागनिष्पत्ते सिद्धान्तेऽपि ममतया निष्प्रयोजनतामधिकरणविचारस्य निरसितुमाह—प्रयोजनमिति ॥ सर्वेषां फलसंबन्धे काम्ये सकल्पोत्तर नित्ये तत्र पूर्वमपि विहितद्रव्यक्रिययोरसम्बन्धेऽदृशार्थत्वात् प्रतिनिधुपादानम् । प्रयाजादिक्रियावत् प्रतिनिधित्वाभावात्, प्रारब्धप्रयोगापरिसमापननिमित्तदोषपरिहरार्थं अतिक्रिदित्यतद्रव्यक्रियोपादानेन समापनम् । नचैतावता तस्य प्रतिनिधित्वम्, सदृशस्यैव प्रतिनिधित्वेनासदृशग्रहणे प्रमाणाभावात् । एवं भावार्थाधिकरणपूर्वपक्षे सोमादेन प्रतिनिधि । प्रकान्तसमापनं तु येनकेनचिद्द्रव्येण कर्तव्यम् । सिद्धान्ते तु प्रतिनिधिना तत्समापनमिति प्रयोजनमित्यर्थः ॥

(लत्वशक्तावच्छेदकत्वनिरासेन करोतिवित्रियमाणं केवलं वा तिस्र्वादिकमेव भावनाशक्तावच्छेदकमिति निरूपणम्)

अतएव धातुवाच्यमपीति ॥ विवरणे पच्यर्थस्य पाकत्वेन रूपेण प्रतीयमानत्वावेदस्यर्थं । करोतिवित्रियमाणेति । जानातीत्यादौ यत्नाप्रतीते. पचतीत्यादौ च तत्प्रतीते-

वित्रियमाणयत्नादेः पच्यर्थत्वानुपपत्तेः । न च घन्तपाकशब्दस्य फल एव शक्तत्वात् पृथक् विवरणोपपत्तिः; व्यापारविगमेऽपि फलदृशया पाको विद्यते इति प्रयोगापत्तेस्तस्यापि व्यापारवाचित्वावश्यम्भावात् । अतो भासमानो यत्नादिनिष्ठावाच्य एव । अतएव धातुवाच्यमपि साक्षात् फलजनकफूत्कारादिव्यापारवृत्तिपाकत्वादिकमेव । तत्र जानिरखण्डोपाधिर्वैलन्येदत ।

तज्जनकयत्नादिकंतु आख्यातवाच्यमेव । तत्र शक्ततावच्छेदकं करोतिवित्रियमाणतिस्र्वादिक, लाघवात् तिस्र्वादिकमेव वा, न तु स्थानिलत्वम्, तदुपस्थापकादेशविशेषाणां पदज्ञाननिष्ठकारणतावच्छेदककोटौ प्रवेशे गुरुभूतकारणतावच्छेदकवटितानन्तकार्यकारणभावकल्पनापत्तेः । अप्रवेशे

रन्वयव्यतिरेकाभ्यां करोतिवित्रियमाणतिस्र्वादिक शक्तावच्छेदकं । अथवा—तिस्र्वादिकमेव तत्, जनतीत्यादौ तद्भावे लक्षणाश्रयणमित्यर्थं । यत्नु लत्वरूपमेवाभ्यां तत्वं स्वीकृत्य लत्वमेव शक्तावच्छेदकमिति भाशालकारकारादिभिरुक्तम्, तदुपपत्ति—नत्विति, विस्तरेण चैतदर्थवादाधिकरणे मयोपपादितम् तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

(अनुकूलव्यापारत्वं शक्यतावच्छेदकं न तु यत्नत्वमिति पार्थसारथिमतनिरूपणम्)

तत्रच पचति पाकं भावयतीत्यनुकूलव्यापारवाचिण्जन्तभूवातुना विवरणात् सप्ताहकलाघवाच्चानुकूलव्यापार एव तिडर्थं, नतु फलमात्रम् । नच करोतेरपि यत्नार्थकत्वम्, येन तद्वित्रियमाणत्वेन तिडोऽपि तद्भावाच्चत्वमुच्येत, तस्यापि भावयतिपर्यायत्वेन यत्नार्थकत्वात्सिद्धे । घटो भवतीत्यादौ यथा कर्तृत्वमापन्नस्य घटस्य तमपरो भावयतीत्यादौ भावयतिकर्मत्वं तथैवमपर करोतीत्यादावपि तस्य कर्मत्वमपीति भवत्यर्थकर्मत्वाविशेषाद्भावयतिपर्यायत्वोपपत्तेः । यत्नु पचतीत्यस्य पाके यतते इति यत्नार्थकपदेन विवरणं, तदपि व्यापारसामान्यार्थकस्य विशेषे लक्षणौचित्यात् लाक्षणिकतया नेयम् । नतु यत्नादिविशेषार्थकस्य रथो गच्छतीत्यादौ रथादिनिष्ठविशेषलक्षत्वाश्रयणं युक्तम् । अत फलोद्देश्यको धात्वर्थोद्देश्यको वा व्यापारसमूह एव तिडर्थं, तस्य तत्त्वेन रूपेणाख्याताद्गोपेऽपि विशेषरूपेण अभ्यन्वाधानादिद्राह्मणतर्पणान्तवाक्ये समर्पणश्लेषमिष्येस्य पार्थसारथिमतमुपादायति—शक्यतावच्छेदकत्विति ॥

(अननुगमेनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षानुदयापरया च सामान्येन विशेषेण वाऽनुकूलव्यापारे शक्तिकल्पनायोगेन भाष्यानुसारेण यत्नत्वशक्यतावच्छेदकत्वपरन्यायसुधामताश्रयणम्)

अन्यत्पादकव्यापारे शक्तावपि तत्तदन्यभेदेन तत्तदुत्पाद-

यथाकथञ्चिदुपस्थितलकारादपि भावनोपस्थित्यापत्तेः ॥
शक्यतावच्छेदकतु फलोद्देश्यकथात्वर्थोतिरिक्तव्यापारत्वम् ।
फलं कचिद्धात्वर्थः कचिच्च स्वर्गादीति यथाविवक्षम् ।

कभेदेन च व्यापारत्वाना भेदादेकशक्यतावच्छेदकाभावेन
सर्वानुगतैकशक्तिरूपानुपपत्ते तत्तद्द्विशेषविषयतत्तच्छक्ति-
रूपनेच तत्तदितिकर्तव्यताविधीना वैयर्थ्यापत्ते तेषा ता-
त्पर्यग्राहकत्वाङ्गीकारे चानेकशक्तिरूपानुपपत्ते तदपे-
क्षया रामजन्यतावच्छेदकतया सिद्धयन्तव्यं शक्यतावच्छेद-
मङ्गीकृत्य यत्न एव शक्तिस्वीकरणं यत्नार्थककरोतिना विवरणा-
द्युक्ताश्रयितुम् । नहि करोतिव्यापारसामान्यार्थकं, प्रयत्ना-
भावे वातरोगादिना स्पन्दमाने चैत्रे स्पन्दानुकूलविजातीयस-
योगरूपव्यापारवत्यपि नाह स्पन्द करोमीत्यपि प्रयोगदर्शना-
दनुकूलव्यापारार्थकत्वावगते, व्यापारजन्यत्वाविशेषेऽपि यत्न-
जन्यत्वाजन्यत्वाभ्यामेव पटाङ्कुरयो कृताकृतव्यवहारदर्श-
नाच्च । यथापि रथो गमनं करोति स्थाली पाक करोत्यादाव-
चेतनव्यापारेऽपि प्रयोगो दृश्यते, तथापि बोधश्रादिगतयत्नस्य
रथादावरोपणात् अथवा—लाघवेन यत्ने शक्तौ गृहीता-
यामनुकूलव्यापारे लक्षणया तदुपपत्तिर्नयुक्ता । अत
एव अत्र भाष्यकृता तथा यतेत, यथाकथञ्चित् भव-
तीति तेनैते भावशब्दा इति यत्नेन विवरणं दर्शितम् । तथा
गुणकामाधिकरणेऽपि “सुहृदादिति शब्दस्यैतत्सामर्थ्यम्
युद्धमविविशिष्टं प्रयत्नमाहेति” । अतएव—विष्येत्तत्रप्रव-
र्तकत्वमित्यमोऽपि सगच्छत इत्यभिप्रेत्य न्यायसुधाकृन्मतमेव
स्वामिमतत्वेन दर्शयति—वस्तुतस्त्विति । आश्रय-
त्वादाविति ॥ आदिपदेन घटो नश्यतीत्यादौ प्रतियोगि-
त्वादौ लक्षणया समग्रः ॥

(भाट्टालङ्कारकृतां यत्नत्वशक्यतावच्छेदकत्व-
निरासेन पार्थसारथिमतो जीवनम्)

यत्नु भाट्टालङ्कारकारादीना पार्थसारथिमतसमर्थनाय यत्न-
वाचित्त्वखण्डनम् । तथाहि—व्यापारत्वस्वाप्यखण्डोपा-
धित्वेन जातितुल्यत्वात् शक्यतावच्छेदकत्वे बाधकाभावः ।
नच तस्मिन् मानाभावः, श्रुत एव मयुरस्य स्वाश्रये ज-
नाभिलाषमोचरता नयतीति व्यवहारानुरोधेन तत्समवाय-
तद्भौजनादेरवश्यवक्तव्यव्यापारत्वस्य तज्जन्यत्वात्मात्मत्वासभ-
वेनासखण्डोपाधेरैवोचित्यापातत्वात् । अस्तुवा गुरुभूतस्यैव
तस्य शक्यतावच्छेदकत्वम् । तथात्वे पचतीत्यस्मात् पाक्य-
त्वस्यैव 'पतति फल वृक्षादि'त्यादौ गुरुत्वस्य 'स्रवति जलं
गिरेरि'त्यादौ वेगस्य 'कम्पन्ते तरो पत्राणी'त्यादौ वायुस-
योगस्यापि सशयनिवृत्त्या निश्चयविषयत्वावश्यकत्वात् गुरुत्वादौ
वर्तमानत्वाद्यन्वयस्य फलवृत्तित्वादे प्रत्ययसान्वयो दुरुपपा-
दत्वायत्नत्ववत् गुरुत्वादीनामपि जातिरूपत्वेन शक्यताव-
च्छेदकत्वसमवेन तेष्वपि शक्यतापत्तौ यत्ने एतन्निर्धारणास-

एवंच रथो गच्छतीत्यादौ न लक्षणा, गमनानुकूलव्या-
पारस्यैवाख्यातार्थत्वात् इति पार्थसारथिः । वस्तुतस्तु—
यत्नत्वमेव शक्यतावच्छेदकम्, लाघवात्, तदबाधे तु सर्व-
भवात् । अत परस्परानपेक्षानेकशक्यतावच्छेदकाभ्युपगमे-
नानेकवाच्यवाचकभावाभ्युपगमापेक्षया गुरुभूतैकशक्यताव-
च्छेदकाभ्युपगमेनैकस्यैव वाच्यवाचकभाव स्वीकर्तुं युक्तः ।
अनेकपदार्थघटितोपाध्यात्मनो हि व्यापारसावच्छेदकत्वे त-
दाश्रयत्वमनेकैषा कल्पमिति गौरवं वाच्यम् । आश्रयव-
च्छेदकत्वं तु सर्वेषां पर्याप्तमेकमेव स्यात् । यत्नत्वायनेकशक्य-
तावच्छेदकाभ्युपगमेऽप्याश्रयत्वमप्यनेकत्र कल्प्यम् । सब-
न्धानेकत्वं चेत्पि गौरवम् । व्यापारसामान्यस्य हि भाव-
नात्वे सामान्यस्य विशेषोपापक्षितत्वेन कथमित्याकाङ्क्षयैतिकर्त-
व्यतान्वयो युज्यते । यागविषयविशेषयत्नस्य भावनात्वे वि-
शेषस्य विशेषान्तरानपेक्षणात् तदन्वयोऽपि दुरुपपाद एव ।
एव 'रथो गच्छती'त्यादौ रथो गमनं करोतीत्यादिप्रतीत्यभा-
वेन गमनानुकूलत्वेन भावनाया अप्रतीते. रथाश्रितगमन-
व्यापार एवाख्यातेन विनैव लक्षणया उच्यत इति न लाक्ष-
णिकत्वमापद्यते । नच करोतेरपि यत्नार्थकत्वम् । चैत्र पच-
तीत्यस्य पाक करोतीति विवरणस्यैव स्थाली विमर्तल्यस्यापि
धारणं करोतीति विवरणस्य दर्शनेनोभयसाधारणतया व्यापा-
रसामान्यार्थकत्वेन युक्तत्वात् । यातु कृताकृतव्यवस्था, सा
त्वयत्नजातेऽपि कृतव्यवहारस्य यत्नाभाववति च कर्तृव्यवहारस्या-
ग्निना पाक कृतोऽयमि पाककर्तृति व्यवहारदर्शनादयुक्ता ।
यस्तु यत्नसाध्यत्वासाध्यत्वाभ्यां क्वचित् कृताकृतव्यपदेशः,
स यत्नसाध्ययोरेव द्वयोर्मध्ये अल्पयत्नसाध्यैऽकृतव्यपदेशवत्
व्यापारसाध्यत्वाविशेषेऽपि क्वचित् यत्नन्यूनत्वेनैव स्वल्पव्या-
पारसाध्यत्वादकृतव्यवहारोपपत्तौसंभवः । यथैव यत्नाश्रयत्वे
तुत्येऽपि चैत्राश्रयो स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां कर्तृकरणव्यप-
देशव्यवस्था भवति चैत्रो अश्वेन गच्छति, नतु कदाचिदश्व-
चैत्रेण गच्छतीति, तथा करोतेव्यापारमिधाधित्वेऽपि सर्व-
कारकाणां व्यापाराश्रयत्वे तुत्येऽपि ताभ्यामेव संभवति सा
व्यवस्था । यथाच सत्यपि तदनुकूलयत्ने स्वातन्त्र्याभावेन क-
र्तृत्वनिषेधव्यवहारः । यथा परवचो वदति दूते नायमस्य
वचा, पर एवाव्य वक्तैति, तथा सत्यपि तदनुकूलव्यापाराश्र-
यत्वे तदभावविवक्षयैव संभवति कर्तृत्वनिषेधव्यवहारः ।
यथा वातादि स्पन्देन भग्ने केनेदंभ्रममनेनैव नान्येनेति ।
अतो न व्यापारसाख्यातवाच्यत्वे किञ्चित् बाधकम्,
प्रत्युत पाकानुकूलयत्नत्वस्य चैत्रेश्वरयोत्पत्त्यत्वात् चैत्र-
पचतीतिवदीश्वरः पचतीत्यपि प्रयोगापत्ति यत्नस्य वा-
च्यत्वे बाधकम् । अथेच्छाजन्यतावच्छेदको यत्नत्वव्याप्यो
जातिविशेष एव आख्यातशक्यतावच्छेदकः ॥ यत्ना—धा-
त्वर्थपाकादेराख्यातार्थफले चेशादिद्वारमेव जनकत्वम्, अ-

थवा—आख्यातार्थयत्नस्य प्रथमान्तपदार्थं चैत्रादाववच्छेदकत्वं संसर्ग इति स्त्रीकृत्येश्वरः पचतीति प्रयोगवारणम् । न-हीश्वरो जन्मकृतिमान् । नापि तद्रूपे चेटादिद्वार जनकत्वं, नापि कृतिजन्मनि चैत्रस्येवैश्वरस्यावच्छेदकत्वमित्युच्येत, तथासति ईश्वरकर्तृकक्रियावाचिनां वेदपुराणैतिहासगतानामाख्यातपदानामनुपपत्तिः । तत्रागत्या व्युत्पत्तित्वाग इति चेन्न, **शास्त्रस्यावा तन्निमित्तत्वादि**त्यत्रोक्तं त्रिचूर्चवैश्वरालादिन्यायेन तादृशपदानुसारिण्या एव व्युत्पत्तैर्ज्ञीकार्यत्वात् । **किंच**—यावन्त. फलजनका यन्नास्ते प्रत्येकमाख्यातवाच्या, किंवा यावतो फलसमुदायस्य फलोपधाननियमस्तावत्समुदायो वाच्यः । **आद्ये** तादृशयत्नवन्तं क्वचित्परच तादृशसमुदायवन्तमुद्दिश्य नेदृशवच.प्रयोग. स्यात्, नायमपाक्षीत्, किन्तु पर एवेति । पाकजनकयत्नस्य द्वयोरपि सत्त्वाविशेषात् । **द्वितीये** यत्नत्वं न शक्यतावच्छेदकम्, तस्य प्रत्येकवृत्तित्वेन समुदायावृत्तित्वात्, अस्मन्मतेषु व्यापारत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि फलोपहितत्वसन्धेन भाव्यनिष्ठस्यैव तस्याख्यातेन प्रत्याप्यत्वात् फलोपहितत्वस्य च व्यापारनिचयवृत्तित्वात् व्यापारस्य चाद्यपरिस्पन्दप्रभृत्याफललाभाद्विद्विता भावनेति व्यवहारात् कोऽसौ व्यापार इत्यपेक्षायामन्वाधानादिब्राह्मणतर्पणान्तपदार्थनिचयस्यायमसौ व्यापार इत्यन्वयकथनाच्च समुदायेऽपि व्यवहारोपपत्तेस्संभवति व्यापारनिचयत्वाख्यातप्रयोग । **यत्तु**—विधेक्षेतनप्रवर्तकत्वनियमानुपपत्तिदूषणं, तत्तदुच्छेयधात्वर्थानुरक्तव्यापाराभिधानेन तन्नियमापत्तेरकिंचित्करम् । यदपि भाष्यादौ यजेतेत्यस्य यतेतेति विवरणप्रदर्शनं, तदपि आख्यातार्थं व्यापारे यत्नसाध्यनुप्रवेशसत्त्वाव्यापारान्तरस्या नियतताशयन्नस्यैव नियतत्वात् तत्परमेवेति न विरुद्धम्—इति ॥

(**भाट्टालङ्कारकदुक्तसकलदूषणोद्धारपूर्वकं व्यापारसामान्यवाचित्वपक्षोपपादितसर्वोपपत्तिनिरासपूर्वकं च यत्नत्वमेव शक्यतावच्छेदकमिति निरूपणम्**)

तदप्येतेनापास्तम् । तथाहि—यत्तावद्व्यापारत्वस्य अखण्डोपाधित्वे श्रुत एवेत्यादिव्यवहारस्य मानत्वमुक्तं, तन्न, प्रायेणानुकूलयत्नासभवेन व्यापारे लक्षणाज्ञीकारेऽपि मधुररसविषयकाणुभवस्यैव मधुररसविषयस्य व्यापारत्वाज्ञीकारात् तस्य च विषयजन्यत्वेनैव व्यापारव्यवहारोपपत्तौ अखण्डत्वस्वीकारे मानाभावात् । नह्यननुभूतो मधुररस. श्रुतोऽपि स्वाश्रये अभिलाषगोचरतापादकः संभवति । अतो गुरुभूतता शक्यतावच्छेदके स्थितैव । यदपि गुरुत्ववत्वादीनामपि जातिरूपत्वेन यत्नस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वापादनम्, तदपि तेभ्यस्तेषामप्रतीत्यैवायुक्तम् । **अतएव**—गुरुत्वद्रवत्वादेः द्रवति जलमित्यादिव्यवहारादसमवायिकारणत्वेनोपस्थितस्यापि पदानन्तरेणैव समर्पणम्, नत्वाख्यातपदात् । नहि पाकं

करोतीति विवरणमिव गुरुत्वादिनाख्यातविवरणं दृश्यते । अतस्तत्रापि मुख्यार्थावधे आख्यातस्याश्रयत्वे लक्षणैवेति नाननुभूते शक्तिकल्पनापत्तिः । **एतेन**—यत्नत्वादेरनेकस्य शक्यतावच्छेदकत्वाभ्युपगमेन आश्रयित्वानेकत्वसंबन्धकल्पनकृतगौरवापादनमपि—**निरस्तम्**, यदपि भावनाकर्मभावाकाङ्क्षयेतिकर्तव्यतान्वयानुपपत्त्यापादनं, तदपि न; भावनायाः स्वजन्यकरणेन फले जन्मान्ने अनुग्राहकाकाङ्क्षाया एव कर्मभावाकाङ्क्षारूपत्वेन फलवाचित्वपक्षे तदाकाङ्क्षया तदन्वये बाधकाभावात् । यदपि 'रथो गच्छतीत्यादौ अचेतनप्रयोगे भावनाऽभावेऽपि रथाश्रितगमनव्यापारमादाय विनैव लक्षणया बोधोपपादनम्, तदपि तादृशव्यापारस्य धातुनैव प्रतीतेस्तदतिरिक्तव्यापारस्याख्यातार्थत्वाभावे व्यापारसामान्यस्य आख्यातार्थत्वोक्तस्यसंभवात् लक्षणया एवाश्रयणापत्तेर्मूले न्यायप्रकाश एव एतादृशविषये धात्वर्थतिरिक्तभावन्निरूपणेन तद्विरोधाच्चायुक्तम् । यदपि स्थाली विभर्तात्यस्य धारणं करोतीति करोतिना विवरणानुरोधत्वात् करोतेरपि व्यापारसामान्यार्थकत्वमुक्तम्, तदपिन, स्वयमेवाचेतनप्रयोगे रथो गमनं करोतीति विवरणे सर्वानुभवविषयत्वाभावस्य पूर्वमुपपादितत्वेनेहापि स्थाली धारणं करोतीति व्यवहारस्योपपादानुपपत्तेः, सत्त्वे बोधमत्रापि तस्य लाक्षणिकत्वोपपत्तेश्च । इतरथा गत्नापदस्यापि गत्नाया घोष. गत्नाया मीन. इत्युभयसाधारणतया गत्नासमीपदेश एव शक्यत्वापत्तेः । **एतेन**—अग्निना पाक कृतोऽग्नि. पाककर्तृत्वादय प्रयोगा अप्यसंभवदूषिताः कर्मचिद्व्यवहारा—**व्याख्यायेयाः** । यदपि यत्नसाध्ययोर्मध्ये अल्पयत्नसाधये अकृतत्वव्यपदेशन्यायेन व्यापारसाध्यत्वाविशेषेऽपि यत्नन्यूनत्वेनैव स्वल्पव्यापारसाध्यत्वात्कृतत्वव्यवहारोपपादनं, तदल्पयत्नसाधये अकृतत्वव्यवहारस्य काप्यदृष्टे. कृतिसामान्याभाव एवाङ्कुरो मया न कृत इति व्यवहारस्य दर्शनादल्पत्वादेस्तत्प्रयोजकत्वानुपपत्तेरयुक्तम् । यदपि वातादिना स्पन्दमाने स्पन्दानुकूलव्यापारव्यपि कर्तृत्वनिषेधस्य स्वातन्त्र्याभावविवक्षयोपपादनम्, तदपि किं त्वया स्पन्द क्रियत इति प्रश्नस्योत्तरत्वेन स्वप्रयत्नाभावविवक्षया प्रवृत्ते नाहं स्पन्दं करोमीति वाक्ये स्वप्रयत्नाभावविवक्षयावदर्थभावेन स्वातन्त्र्याभावविवक्षया तदनुपपादानात् युक्तम् । परवचो वदति दूते यत्नसत्त्वेऽपि नायमस्य वक्ता, किन्तु पर एवेति व्यवहारानुरोधेन वचनानुकूलप्रयोजकपरवृत्तियत्नाश्रयत्वाभावेनैव तद्रूपित्वनिषेधस्योपपत्तौ स्वातन्त्र्याभावविवक्षया प्रयोजनाभावाच्च । यदपीश्वरः पचतीति प्रयोगापत्तिवारणायवच्छेदकत्वसंबन्धाज्ञीकारे ईश्वरकर्तृकक्रियावाचिपदानां वेदादिगताना गौणत्वापादनम्, तदपि अक्षरीरिण. ईश्वरस्य तत्तत्क्रियाकर्तृकत्वमादाय पठति वक्तीति प्रयोगस्य काप्यसंबन्धावद्युक्तम् । यस्तु मीनादिशरीरधारणेन मीन उवाचेत्यादिप्रयोगस्तत्रतु मीनशरीरे वेदं पठतीत्यादिप्रतीतिबलात् त-

श्रायणत्वे लक्षणा । यत्नस्यैव चाख्यातोपात्तस्य नित्यं कर्म-
साकाङ्क्षत्वं, करोतिपर्यायत्वादेककर्मकत्वं, फलभवनानुकू-

दीयकृती तत्तच्छरीरावच्छेदकत्वकल्पनयाप्युपपन्न एव । अ-
स्तुवाऽशरीरेश्वरकर्तृत्वमादाय कापि प्रयोगस्तथापि तस्य गौ-
णत्वेऽपि न क्षतिः । इतरथा “यजमानः प्रस्तर” इति शा-
स्त्रस्य प्रयोगाविरोधेनैव यजमानपदस्यापि गौणमुख्यसाधारणै-
कशक्तिकल्पनापत्ते भवन्मतेऽपि ईश्वरकर्तृकक्रियावाचकप-
दाना अनुकूलव्यापाराश्रयत्वेनोपपादने तादृशव्यापाराश्रय-
त्वस्य विभावात्मनि सदा सत्त्वेनेश्वरः पचतीति प्रयोगापत्ति-
रनिवार्यैव । अतः साधारणकर्तृतया तादृशप्रयोगे विवक्षा-
सत्त्वे इष्टापत्तेस्तदभावे ईश्वरकृतेरेवानङ्गीकारादिति शब्दान्त-
राधिकरणगतकौस्तुभोक्तिरीत्या तत्कृतेरेवाभावादेव तदनायत्यु-
क्तावपि न किञ्चिद्वाधकम् । यदपि किञ्चुल्याख्यातप्रयोग-
इत्यन्तमुक्तं, तन्न, पाकानुकूलफलोद्देश्यकयज्ञाना प्रत्येकमेव
वाच्यत्वाभ्युपगमे बाधकाभावात् । अत एव बहूना पाकक-
र्तृत्वे सति कस्यचिद्यत्नस्य फलोपहितत्वाभावेऽप्ययमपि
चैत्रः पचतीति प्रयोग उपपद्यते । अत एव कृतिः कृटान्तर्गत-
यत्किञ्चित्कृतिमादायापि वर्तमानत्वान्वयोपपादनम् ताञ्चि-
काणाम् । द्वयोर्धनसत्त्वाविशेषेऽपि नायमपाक्षीदिति प्रयोगः
फलोपधानकत्वाभावाभिप्रायेणापि उपपद्यत एव । भवतामपि
व्यापारसमुदायैकदेशवति पचतीति प्रयोगानापत्तेर्निवारत्वा-
त् ॥ किञ्च व्यापारत्वमखण्डो धर्मः यदि समुदायवृत्तीष्यते,
तदा यथाशक्ति प्रयोगे एकाङ्गवैकल्ये समुदायाभावे तद्दृष्टि-
व्यापारत्वेन रूपेणाख्याताद्गोधाभावे कथं विध्यर्थानुष्ठानमु-
पपद्यते ? अतः प्रत्येकवृत्त्येव व्यापारत्वमभ्युपेत्य तेन तेन
रूपेण तावतामेव सभेवता व्यापाराणामाख्यातवाच्यत्वं च
प्रकल्प्यैकतरव्यापारमादायैव पचति यजत इति प्रयोगोपपा-
दनेऽपि सन्ने साम्युत्थानेनायमयष्टेत्यादिप्रयोगे एवमेव नि-
र्वाहस्यावश्यकत्वम्, तद्वन्ममापीति प्रत्युत व्यापारत्वानाम-
नेकेषा शक्यतावच्छेदकत्वात्, गौरवमनेकशक्तिकल्पनमप्य-
धिकमिति न व्यापारसामान्ये शक्तिकल्पनं भाष्यादिप्रन्धाना-
मसामंजस्यापत्तेर्युक्तम् । अतो लाघवात् द्वारान्तरापेक्षया नि-
यतत्वाद्यत्र एव शक्तिः, तद्वापे लक्षणैवेत्येतत्सर्वं सर्वत्रैति
पदेन पूज्यापादैस्सूचितम् । अत एवोक्तं—**तार्किकाचा-
र्यैः**—“कृताकृतविभागेन कर्तृरूपव्यवस्थया । यत्र एव कृतिः
पूर्वापरस्मिन् सर्वभावना” इति ॥

(प्रत्ययैकरूप्येण सर्वत्र शक्तिकल्पनमेव युक्त-
मिति व्यापारसामान्यार्थत्वमिति प्रका-
शकारामततत्खण्डने)

यदपि प्रकाशकार्यैः—“आत्मकर्तृकमेवाह व्यापारं योऽपि
भावनाम् । कर्त्रन्तरेऽप्यनाख्यातं धीसामान्योपचारात्” इति

लत्वाच्चाऽऽर्थभावनात्वं द्रष्टव्यम् ।

इयं चाख्यातोपात्ता भावनैव मुख्यविशेष्या; तथातिरेके-

मण्डनोक्त्याश्रयेण करी गच्छति रथो गच्छतीति प्रत्ययावैल-
क्षण्यथायत्नस्य आख्यातार्थत्वे रथो गच्छतीत्यत्र न लक्षणासं-
भव इत्युक्तम्, तदपि “यजमानः चैत्र.” “यजमानः प्रस्तर”
इति प्रत्ययावैलक्षण्यात् लक्षणानापत्तेः प्रत्ययावैलक्षण्यस्याप्र-
योजकत्वादयुक्तमिति दिक् ॥

(भावनायास्सकर्मकत्वैककर्मकत्वनियमो-
पपादनम्)

भावनार्यां धात्वर्थकरणत्वस्य पूर्वमुक्तस्य भाव्यद्वारकत्वात्
प्रथमं भाष्याकाङ्क्षोत्थापनेन भाव्यान्वयमुपपादयितुं निरू-
पिताया भावनाया सकर्मकत्वमुपपादयति—**यत्तस्यैव-
चेति** । विधेः प्रवर्तकत्वबोधकताशक्तिवाधापत्तेः चेतनवि-
षयप्रवर्तकत्वस्यापुरुषार्थभाष्यकप्रवृत्त्याऽनुपपत्तेर्यागादेरपुरुषा-
र्थत्वेन भाष्यत्वायोगादन्यस्यैव कस्यचित् भाष्यत्वेनापेक्षि-
तत्वात् नित्यं सकर्मकत्वम् । एवं चकार विना घटं पटं
करोतीत्यप्रयोगात् करोतेरिव एककर्मत्वं चेत्यर्थः । अत
एव सकर्मककर्मकव्यवहारोऽपि धातुगत एव, नतु भाव-
नागतः । अत एव धातोरकर्मकत्वेऽपि सात्त्विककाम-
शरीरैत्यादीनां स्वास्थ्यादीनां भावनार्यामेव भाष्यत्वेनान्वय
इति द्रष्टव्यम् ॥

(फलभावनानुकूलत्वेन तस्या अर्थभावनात्व-
निरूपणम्)

आर्थभावनात्वमिति—आसमन्तादीप्सितत्वेन अर्थ्यते
प्रार्थ्यते इत्यर्थः स्वर्गादि, तद्भवानानुकूलव्यापारत्वादायैव भा-
वनात्वम् । **अथवा**—अर्थ्यते फलं प्रार्थ्यते येन स पुरुषो,
आर्थस्तद्भवत्वात्तदित्यर्थः ॥

(धात्वर्थस्य फलभावनारणत्वसिद्ध्यर्थं प्रत्य-
यानां प्रकृत्यर्थान्विततैवेति व्युत्पत्त्यसङ्कोचा-
र्थं चाख्यातोपात्तभावनामुख्यविशेष्यत्वो-
पपादनम्)

वैयाकरणमतवत् धात्वर्थस्यैव विशेष्यत्वे फलभावनार-
णत्वं धात्वर्थस्योक्तं न सिध्यति इत्यतस्तस्य धात्वर्थं प्रति सि-
शेष्यत्वं साधयितुं वाक्योपात्तानामर्थानां केषाचित्तत्प्रकार-
तयान्वयप्रदर्शनेन मुख्यविशेष्यत्वं दर्शयति—**इयंचेति** ।
अपर्यवसानादिति ॥ काष्ठैः स्यात्प्यामोदनं पचतीति वा-
क्यस्य काष्ठैः स्यात्प्या पाकेनोदनं पचतीति विवरणं करोत्य-
र्थेन सह अन्वयं विना इतरपदानां निराकाङ्क्षत्वाभावात् तत्त-
त्पदोपस्थापितानामर्थानामपर्यवसानम् । यद्यपि भावनार्या
अपि तत्तदर्थान्वयं विनाऽपर्यवसानं तुल्यम्; तथापि प्रत्य-
येन प्रकृत्यर्थान्विततयैव स्वार्थप्रतिपादानात् तत्र धात्वर्थं प्रति

नेतरपदार्थान्वयापर्यवसानात् । तस्मात्मेव चाख्यातोपा-
सात्तां क्त्वाप्रत्ययाद्युपासात्तां वा योग्यताद्यनुसारेण निपा-
तोपसर्गप्रातिपदिकातिरिक्तशब्दगम्यो यः सुबुपात्तलिङ्गस-
ङ्ख्याभ्यतिरिक्तोऽर्थस्तस्य सर्वस्यापि प्रकारतया' अन्वयः,
निपातोपसर्गोस्तु क्रियासमभिव्याहारादौ सति तयाऽन्व-
योऽन्यसमभिव्याहारादावन्वयेनापि । प्रातिपदिकार्थोऽपि सु-
बर्थे करणत्वाद्दौ । तद्धितसमासादिसखण्डप्रातिपदिकाव-
यवार्थानां तु यत्र कारकतासंबन्धेन तद्धितसमासादिवृ-
त्तिर्यथा आग्नेय इत्यादौ, तत्राभेदेवतात्वान्नावनायामेवा-

विशेष्यत्वेनोपरिस्थितायां तस्मात्मेव प्रकारतयाऽन्वयकल्पनं
युक्तमित्यर्थ । एवंच सर्वत्रैव मुख्यविशेष्यत्वेन तस्या सर्व-
कारकान्वयं प्रसक्तमनुवदति—योग्यताद्यनुसारेणेति ॥
तथाच “ओदनं स्थात्या पक्त्वा व्रजती”त्यादौ क्त्वाप्रत्ययो-
पात्तभावनाया आख्यातोपात्तभावनाया प्रकारत्वेनान्वयेन
तस्या मुख्यविशेष्यत्वेऽपि नास्यामोदनादिकारकणामन्वयोऽ
योग्यत्वात्, किंतु पूर्वभावनायामेव । अत एव—भाव-
नाया पूर्वस्यास्तत्कारकाणि प्रति विशेष्यत्वेऽपि आख्यातो-
पात्तभावनैव मुख्यविशेष्येत्युक्तम् । अतश्च अन्यभावनाया
कारकाणि प्रति विशेष्यत्वम् । नियतमाख्यातोपात्तायास्तु
मुख्यविशेष्यत्वमिति भाव । तामेव योग्यतामन्वयापि व्य-
तिरेकेण दर्शयति—निपातेति ॥

(निपातोपसर्गप्रातिपदिकातिरिक्तशब्दगम्य-
सुबुपात्तेत्यादिनियमापेक्षयाऽतिरिक्तव्युत्प-
त्तिकल्पनेन अग्नेय इत्यादावप्ययथादिदे-
वतानां भावनान्वयव्यवस्थापनम्)

अत्र पौर्णमास्यधिकरणे विद्वद्वाक्यविहितपौर्णमास्यमावा-
स्यासंज्ञककर्मजुवादेन “यदाग्नेय” इति वाक्येनाग्निदेवतावि-
शिष्टाष्टकपालद्रव्यविधानेन विद्वद्वाक्यविहितकर्मणो रूपवत्त्व-
माशङ्काऽष्टकपालेन सहाग्निदेवतासंबन्धस्यान्यतोऽप्राप्तत्वादि-
हैव विधेयत्वापत्तयोऽष्टकपालः स आग्नेय सच पौर्णमासा-
मित्यनेकार्थविधानाद्वाक्यभेदापत्तेर्न रूपविधानं सभवतीति
निराकरिष्यते । नहि अम्यादिदेवतात्वाना प्रकृत्यर्थवृत्तीना
तद्धितोपात्ते प्रत्ययार्थभूते द्रव्येऽन्वये सति वैशिष्ट्यस्य व्यु-
त्पन्नत्वेन श्रुतविधिना विशिष्टविधानेन पश्चात् कल्पितविशे-
षणविधिनाऽष्टकपालोद्देशेनाग्न्यादिदेवतासंबन्धविशेषे सति शु-
रविधेराश्रयसमवे वाक्यभेद उपपद्यते । अतः श्रुतविधावेव
वैशिष्ट्यमवश्यवक्तव्यं व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनं निान सभवती-
त्यतो व्युत्पत्त्यन्तरमाह—तद्धितेति ॥ ततश्च प्रकृत्यर्थस्या-
श्रवादे. प्रत्ययार्थे देवतात्वे आधेयतासंबन्धेनान्वये देवता-
त्वस्य नैव द्रव्येऽन्वयः, किंतु कारकत्वात् भावनायामन्वया-
द्यमित्तिदेवतात्वस्य द्रव्ये वैशिष्ट्यासभवाद्युक्तो वाक्यभेद
इत्यर्थः । अतस्तस्यतिरिक्तेति ॥

न्वयो न तु तद्धितोपात्ते द्रव्ये । स तु पार्थिक एव । यत्र तु
कारकातिरिक्तसंबन्धेन सा—तत्र परस्परान्वयोऽपि, यथा-
ऽश्वाभिधानीमिलादौ । एवं सुबुपात्तलिङ्गसङ्ख्ययोः समाना-
भिधानश्रुत्या सुबर्थे करणत्वादावेवान्वयः, तत्रातिरिक्तप-
दार्थमात्रस्य तु सुबर्थेकरणत्वादेर्धोत्वर्थस्य कर्तृत्वदेकत्वा-
देश्च कालादेर्लेशाद्यर्थस्य विध्यादेर्लेशाद्यर्थस्य च सर्वस्यैव
लिङ्गान्वयविभावनावाचिपदोपस्थाप्यायां भावनायामेवा-
न्वयः । अतएव भावनादिपदोपस्थापितायां तस्यां नान्वयः ।
आख्यातेन क्त्वादिना वोपस्थितायां भवत्येवान्वयः प्रका-

(पृष्ठार्थसंबन्धस्योपपदार्थेऽन्वय इति शास्त्र-
दीपिकानुसारिप्राचीनमतखण्डनेन तस्यापि
भावनायामेवान्वय इति कौस्तुभसिद्धा-
न्तोपपादनम्)

अत्रच तत्रातिरिक्तस्य कारकत्वेव कालदेश्च भावनायाम-
न्वयः पृष्ठार्थसंबन्धस्य उपपदार्थे इति प्राश्नः । अत एव
—पौर्णमास्यधिकरणे भिन्नपदोपात्ताप्यपि यानि सामानाधि-
करण्येन पश्चा वा क्रियान्वयान्वयात् प्रागेव सिध. संबन्धं
शब्दतो वस्तुतश्च विधिमतान्दस्यैव लभन्ते तत्र नैव वाक्यभेद
इत्युक्तं शास्त्रदीपिकायाम् । वस्तुतस्तु—साक्षात् परंपरया
वाऽधिकरणत्वस्य पृष्ठार्थसंबन्धस्य भावनायामेवैककार्यकारण-
भावलाघवावुरोधेनान्वयो युक्त इति कौस्तुभोक्तमाश्रित्य पदा-
र्थमात्रस्येत्युक्तम् ॥

(साक्षाद्भावनान्वययोग्यानामपि संप्रदानादीनां
परंपरया भावनान्वय इति सर्वेषां भावना-
न्वनियमाभङ्गोपपादनम्)

एतेन—अशत्रयबहिर्भूतानामनीप्सितकर्मत्वसंप्रदानपा-
दनत्वाधिकरणत्वादीनामनेपक्षितत्वात् भावनाया धात्वर्थस्य
च कारकत्वेन साक्षाद्भावनेऽन्वयासमवे मत्वर्थलक्षणया धा-
त्वर्थेऽन्वय इति भाट्टालंकारकारकोक्ति—अपास्तम्; साक्षा-
त्संबन्धेन भावनान्वययोग्यानामपि स्वनिरूपकधात्वर्थज-
नकत्वादिरूपं पार्थिकान्वयलभ्यं परंपरासंबन्धमादाय प्रथमतो
भावनान्वये सामान्येन जाते पार्थिकान्वयलभ्ययागुरूपव्या-
पारसंबन्धावगमोत्तर वस्तुत इतिकर्तव्यत्वात्वेन ग्रहणोपपत्तेः ।
एवं गुणकामाधिकरणे इन्द्रियकर्मत्वस्य स्वनिरूपकगुणसंब-
न्धाश्रयजनकत्वसंबन्धेन भावनायामेवान्वयः । यत्रतु काला-
धिकरणत्वाद्दौ फलनिरूपितत्वासंभवः, तत्रागत्या कालाधिकर-
णत्वादे. करणत्वाङ्गीकारेणेतत्परागुणवत् स्वजन्यफलोद्देश्यकत्वसं-
बन्धान्तरेण तस्यामेवान्वय इति सर्वत्र ज्ञेयमिति भावः ॥

(सर्वेषां भावनान्वयेऽपि धात्वर्थसकर्मकत्वादि-
व्यवहारोपपत्त्यादिना धात्वर्थकरणत्वाद्युप-
संहारः)

ननु—ओदनादे. कर्मत्वादिना भावनायामन्वये धात्वर्थ-

रतया । प्रकारताघटकाः संबन्धाश्च सर्वे यथायथं पाठिकान्वयबोधधेलायामवगम्यमानाः कौस्तुभ एव द्रष्टव्याः । तस्मात् सिद्धमाख्यातवाच्या आर्थीभावना, तस्याश्च स्वर्गादि भाष्यम्, धात्वर्थश्च करणम्, सोमादिकं तु करणानुप्राहकत्वादितिकर्तव्यतेति ॥ २ ॥ इति द्वितीयं भावार्थाधिकरणम् ।

कर्मत्वानुपपत्त्या धातोस्तकर्मकत्वानापत्ति, शयनादिभावनायामपि स्वाध्याये कर्मत्वेन भावनान्वयात् सकर्मकत्वानुपपत्त्याऽकर्मकत्वानापत्तिरित्यत आह—**प्रकारताघटका इति ॥ अयमर्थः**—ओदनकर्मत्वस्य स्वनिरूपकधात्वर्थकरणकत्वसंबन्धेन प्रथमतो भावनायामन्वय । एवं करणत्वादीनामपि । एवं सत्यपि यद्धात्वर्थस्य कर्मण पाठिकान्वये आकाङ्क्षा, तद्भातोः सकर्मकत्वम् । यस्तु न तदानीं सा तस्याकर्मत्वमिति व्यवस्था । नहि पाकः कस्येत्याकाङ्क्षेव शयनकस्येत्यादिकर्माकाङ्क्षा भवति । **अतएव**—धात्वर्थकर्मवादायैव द्वितीयालकारादिविधानमिति नानुपपत्तिः । यथा पाठिकबोधस्य श्रुतशब्दजन्यत्वेऽपि न व्युत्पत्त्यन्तरापादकत्वम्, तथा कौस्तुभे द्रष्टव्यम् विस्तारभयाभ्योच्यते । एवंच भावनायाः नित्यसकर्मकत्वात् भाष्यपिक्षया पुनर्धार्थत्वेन स्वर्गद्वैतत्वेनान्वये करणकाङ्क्षाऽन्वीयमानो भवतिः फलद्वारा करणतया संबन्धत इति फलं प्रति धात्वर्थस्य करणत्वात् तन्निर्वाहकतया कल्प्यमानापूर्वं प्रत्यपि तस्यैकस्यैव साधनत्वात् तस्याध्यमपूर्वमेकमेवेत्येतत्फलमुचनानयोपसहरति—**तस्मादिति ॥ (सोमादीनामिति कर्तव्यतात्वेन व्यापाराविष्टतया प्रकरणप्राहायत्वमिति स्वमतस्य श्रुत्यादिनाऽङ्गत्वमिति पार्थसारथिमतस्य च निरूपणम्)**

ननु—धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वये कथं सोमादिद्रव्यदेवताना प्रयाजादीनां चान्वय इत्यत आह—**सोमादिकं त्विति ॥** द्रव्यदेवतयोः स्वजन्यकरणेन फले जन्यमाने अनुप्राहकाङ्क्षायाः करणसपादनरूपव्यापारद्वारा भावनायामन्वयः । **अत एव**—व्यापारानविष्टस्य द्रव्यदेवतादेरितिकर्तव्यतात्वेनाप्रहणेऽपि व्यापारसंबन्धोत्तरं प्रकरणेनेतिकर्तव्यतया प्रहणं प्रकरणाधिकरणे वक्ष्यते । प्रयाजादीनामपि तदाकाङ्क्षैव प्रहणमिति नानुपपत्तिः ॥ पार्थसारथिमते तु व्यापारसामान्ये द्रव्यदेवतादेः विशेषत्वायोगाभेदिकर्तव्यताकाङ्क्षाया प्रहणम्, किंतु व्यापारविषयीकृतस्य अर्थाक्षिप्तोत्पत्तिसपादनद्वाराऽङ्गत्वमेव श्रुत्यादिनेति न प्रकरणप्राहायत्वम् । प्रयाजादीनां तु तथाप्रहणम्, नत्वनुप्राहकत्वेनेति प्रागेव सूचितमिति भावः ॥

॥ इति द्वितीयं भावार्थाधिकरणम् ॥

(३ अधिकरणम् ।)

चोदना ॥

धात्वर्थोदेवापूर्वमिति स्थितेऽपूर्वमेवास्ति न वेति चिन्तायां ह्यस्तयागध्वंसद्वारेणैव क्षणिकस्यापि यागस्य स्वर्गसाधनत्वोपपत्तौ नापूर्वकल्पनम्; गौरवापत्तेः । न च नित्यत्वाङ्गस्य “धर्मः क्षरति कीर्तनात्” “प्रायश्चित्तेन नश्यन्ति पापानि सुमहान्वयि” इति कीर्तनप्रायश्चित्तनाशयत्वानुपपत्तिः; कीर्तनादेः फलोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वाङ्गीका-

(शक्तिरूपस्यापूर्वस्य यागनाशेऽनाशेनात्मनिष्ठत्वकल्पने गौरवेणच ह्यस्तध्वंसमात्रस्य स्वजनकत्वमात्रकल्पनमिति निरूपणम्)

आक्षेपिको सङ्गतिं दर्शयन्धिकरणचिन्ता प्रतिजानीते—**धात्वर्थोदेवेति ॥** यागस्वर्गसाध्यसाधनभाव इवापूर्वं प्रलक्षणादीनामप्रवृत्तेः प्रमाणत्वासम्भवात् अर्थापत्तेरेव प्रमाणत्वं कल्पनीयम् । साच श्रुतार्थविरोधापत्तेर्न संभवति । **तथाहि**—कालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वान्वयानुपपत्त्याऽपूर्वकल्पनायामपूर्वं तदुपपादकत्वायोगः । नष्टपूर्वं कल्पिते तेनैव स्वर्गजननादपूर्वोत्पत्तिं प्रलक्षयथासिद्धस्य यागस्य स्वर्गसाधनता संभवति । **नच**—अपूर्वस्य शक्तिरूपत्वेनावान्तरव्यापारस्वरूपत्वात् ज्वालया काष्ठादीनामिव नान्यथासिद्धिरिति—**वाच्यम्**; शक्तिव्यापारयोः शक्तिव्यापारवभिष्टत्वनिमित्तं तन्नाशेऽवस्थानानुपपत्तेः । नच फलबलकल्पनादपूर्वस्य यागनिष्ठत्वासम्भवेऽपि तदाश्रयात्मनिष्ठत्वकल्पनं युक्तम्, गुरुभूतापूर्वकल्पनमन्तरेणापि तत्साधनत्वानुपपत्तेः क्षीणत्वेन तादृशकल्पने प्रमाणाभावादित्यभिप्रेत्यार्थापत्तेः क्षीणत्वं दर्शयति—**ह्येतेति ॥** ध्वंसे यागजन्यत्वसद्भावयोः ह्यस्तत्वात्केवलं फलजनकत्वमात्रं कल्पयमित्यवान्तरव्यापारत्वं सुलभम्, अपूर्वतु सर्वस्यापि कल्प्यत्वात् तत्सुलभमित्यर्थः ॥

(धर्मः क्षरति कीर्तनादित्यस्य ध्वंसव्यापारत्वेऽपि तत्र फलजननप्रतिबन्धेनोपपत्तिवर्णनम्)

ननु—धर्मस्य क्रियारूपस्य क्षणिकत्वेनाऽऽनुत्तरविनाशयत्वात् ध्वंसस्यच नित्यत्वेन नाशेनाऽऽसम्भवात् तत्तत्सृष्टिश्रूयमाणकीर्तनप्रायश्चित्तनाशयत्वानुपपत्तेस्तद्योग्यापूर्वोत्तरकल्पनमावश्यकमित्यभिप्रेत्य शङ्कते—**नचेति ॥** परिहरति—**कीर्तनादेरिति ॥** ह्यस्तध्वंसस्यैव व्यापारत्वेऽवधारिते कीर्तनादीनां स्वजन्यध्वंसद्वारा साक्षादेव फलोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वमात्रस्यैव तत्तत्सृष्टिभ्यो बोधयितुं शक्यत्वेन नाशकत्वकल्पने मानाभावादित्यर्थः ॥

(यागध्वंसव्यापारत्वपक्षे स्वर्गोत्पत्त्यन्तरस्वर्गान्तरोत्पत्त्याद्वाङ्गायाः स्वर्गध्वंसस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनेन निरासः । तथागकीर्तनध्वंसस्यैव प्रतिबन्धकत्वाद्दोषान्तरनिरासश्च)

अत एव—ध्वंसस्य नित्यत्वात् स्वर्गोत्पत्त्यन्तरमपि

रेण तदनाशकत्वात्, कीर्तनात्यन्ताभावविशिष्टज्योतिष्टोम-
व्यक्तित्वेन कारणत्वकल्पनाद्वा न कश्चिद्दोषः । अतो नापूर्वं
किञ्चित् प्रमाणमस्ति इति प्राप्ते—

स्वर्गान्तरोत्पत्तिप्रसङ्गोऽपि स्वर्गध्वंसस्य तत्प्रतिबन्धकत्वकल्प-
नेनैव निरसनीयः । नच—कीर्तनादिध्वंसस्य प्रतिबन्धकत्वक-
ल्पने प्रयोगान्तरजन्मफलोत्पत्तिप्रतिबन्धापत्तिः, अपूर्वकल्प-
नया नाशकत्वपक्षेऽपि तत्प्रत्यागव्यक्तिकीर्तने नाशकत्वस्याव-
श्यकत्ववत् तद्यागव्यक्तिकीर्तनध्वंसस्य तद्यागव्यक्तिकजन्म-
फलप्रतिबन्धकत्वकल्पनेन तदनापत्तेरिति भावः ॥

(गौरवनिरासार्थं कीर्तनात्यन्ताभावविशिष्टत्वेन
रूपेण यागकारणतोपोपादनम्)

कीर्तनादिध्वंसस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवापत्त्या पक्षा-
न्तरमाह—कीर्तनात्यन्तेति ॥ यद्यपि ज्योतिष्टोमादिवाक्ये
ज्योतिष्टोमत्वादिरूपेणैव कारणता, तथाप्यनुमानविधया उप-
स्थितविजातीयस्वर्गत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छे-
दकतयोपस्थापितकीर्तनात्यन्ताभावविशिष्टत्वेन रूपेण कारक-
ताकल्पने न बाधकमिति भावः ॥

(अत्यन्ताभावप्रतियोगिन एव प्रतिबन्धकत्वात् ध्वं-
सव्यापारत्वपक्षे यागप्रतिबन्धकत्वनिरासः,
अभावकारणतासमर्थनं च)

नच कारणभूताभावप्रतियोगित्वाद्यागस्य प्रतिबन्धक-
त्वापत्तिः, अन्यत्र प्रतिबन्धकाभावस्य स्वातन्त्र्येण कारणत्वेन
तत्प्रतियोगिनि प्रतिबन्धकत्वसंभवेऽपीह ध्वंसस्य कारणावा-
न्तरव्यापाररूपत्वेन स्वतः कारणत्वाभावेन अभावप्रतियोगि-
त्वमात्रेण तदनापत्तेः । किञ्च—यत्र सर्गाभावस्य कारणता,
तत्रैव तत्प्रतियोगिनि प्रतिबन्धकत्वम्, प्रकृतौ ध्वंसत्वेन
कारणत्वात् तदनापत्तिः । नच—अभावरूपस्य कथं फल-
जनकत्व ? इति—वाच्यम् ; सन्ध्यावन्दनायकरणस्य प्रत्य-
बायजनकत्वयोग्यानुपलब्धेरभावरूपाया अभावप्रत्यक्षजन-
कत्ववदिहापि तस्य फलजनकत्वकल्पने बाधकाभावादिति न
कश्चिद्दोष इत्यनेन सूचितम् । एवंवाग्नेषु प्रधानेषु च ध्वंस-
व्यापारेणैव निर्वाहे नापूर्वकल्पनमिति तद्भेदभेदसिद्ध्यर्था व्य-
र्थाऽपूर्वचिन्तेति पूर्वपक्षमुपसहरति—अत इति ॥

(कीर्तनादेः फलोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वस्य प्रतिबन्ध-
तावच्छेदकत्वस्य तद्व्यक्तित्वस्याप्रसिद्ध्याऽयो-
गेन गौरवात् कीर्तनात्यन्ताभावविशिष्ट-
त्वेन कारणताकल्पनस्याप्ययोगेन क्षर-
तिनश्यत्योर्लक्षणापस्याचाऽपूर्वसि-
द्धिरिति निरूपणम्)

कीर्तनादेः फलव्यक्तिप्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारत्वात् प्रतिबन्ध-
तावच्छेदकत्वस्य तद्व्यक्तित्वस्याप्रसिद्धत्वादेवायुक्तः । विजाती-

क्षरतिनश्यत्योर्नाशावचिन्योर्भवन्मते लक्षणापत्तेर्नाशयो-
ग्यमपूर्वमेव कल्प्यते; गौरवस्य फलमुख्यत्वेनादोषत्वात् ।
अतश्च प्रधानेन स्वर्गादिकले अंगेनच प्रधानादौ जननीये

यस्वर्गत्वादिना प्रतिबन्धताङ्गीकारे प्रयोगान्तरेऽपि फलानु-
त्पत्तिप्रसङ्गः । कीर्तनात्यन्ताभावविशिष्टत्वेन कारणताकल्पने
कारणतावच्छेदके गौरवादेनकारणभावकल्पनापत्तिः । अतः
यद्यपि कीर्तनत्वेन तद्व्यक्तिकजन्मपूर्वत्वेन नाशनाशकभावक-
ल्पने कार्यकारणभावानेकत्वेऽपि कारणतावच्छेदके गौरवा-
भावात् “धर्मं क्षरती”त्यादिशास्त्रोक्तत्वात् प्रामाणिकत्वम् ;
तथापि क्षरतिनश्यतो लक्षणाया प्रमाणाभावाद्गत्या नाश-
योग्यापूर्वसिद्धिरित्यभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह—क्षरतीति ॥

(विकृतिषु पृथगङ्गानुष्ठानसिद्ध्यर्थं अङ्गप्रधान-
भावव्यवस्थ्यासिद्ध्यर्थं चाङ्गापूर्वावश्यकता-
निरूपणम्) •

अङ्गेष्वपि ध्वंसस्य व्यापारत्वाङ्गीकारे तस्य नित्यत्वात् वि-
कृतिवैलयायामपि सत्त्वात् विकृतीना पशुपुरोडाशवत्प्रसङ्गित्वो-
पपत्तेः प्रयोगभेदेऽपि तज्जन्मोपकारत्वात् पृथगङ्गानुष्ठान-
नापत्तौ “प्रयाजे प्रयाजे कृष्णं जुहोती”ति दर्शानुपपत्तिः ।
अतोऽवश्यं तत्राप्यपूर्वकल्पनमावश्यकमित्याह—अङ्गेन चे-
त्ति ॥ प्रधानादावित्यादिपदेन प्रधानजन्मपूर्वसंग्रहः । प्रधा-
नस्य प्रयाजाद्यजन्मत्वेन प्रधानेऽङ्गानामुपयोगकल्पनानुपपत्ते-
स्तद्वान्तरव्यापाररूपध्वंसस्यापि चाङ्गैर्विनापि जायमानत्वात्
तदनुपपत्तेः फले तत्कल्पनाया प्रधानत्वात्तैरङ्गप्रधानव्यव-
स्थासिद्ध्यर्थमप्यपूर्वकल्पनाया आवश्यकत्वेनास्मन्मते उपयोगः
सुलभः ॥

(श्रुतार्थापत्तिकल्पितवैदिकवाक्यसिद्धस्याप्-
वस्य भोक्तात्मनिष्ठस्य कल्पनात्सर्वोपपत्ति
निरूपणम्)

नच तत्र प्रमाणाभावः, योगेनापूर्वं कृत्वा स्वर्गं कुर्यादिति
श्रुतार्थापत्तिकल्पितवैदिकशब्दस्यैव प्रमाणत्वादित्यर्थः । नच
अपूर्वस्य शक्तिरूपस्य व्यापाररूपस्य वा शक्तिमते व्यापारिणश्च
नाशेनाऽवस्थानानुपपत्तिरित्याशङ्का परिहरति—सत्चेति ॥
अपूर्वस्य यागजन्मत्वेऽपि अनुभवजन्मस्मृतिव्यापारस्य स-
स्कारस्यानुभवनिष्ठस्याकल्पनवदिहापि फलबलेन यागनिष्ठत्वा-
कल्पनेनात्मनिष्ठत्वकल्पनादवस्थानोपपत्तेः । अतएव गया-
श्राद्धादौ पितृपुत्रयोर्मयोरपि फलभोक्तृत्वस्य शास्त्रान्तर-
प्रसिद्धत्वाद्बुभुक्षुत्पूर्वद्वयकल्पनं तत्तत्कीर्तननाशमेव । एवं
दम्पत्योरपि फलभोक्तृत्वात्पूर्वद्वयं स्वस्वकीर्तननाशमेव ।
अतएव देवताप्रसादापि फलव्यधिकरणत्वान्नावान्तरव्यापा-
रत्वकल्पनम् । एवंच यत्रान्यरोगनिवृत्त्यर्थमेव दर्शयानुष्ठानम्,
तत्रैतरस्य सत्यपि व्यासज्यट्टतिकर्तृत्वे फलभोक्तृत्वाभावात् न

अपूर्वं तद्वान्तरग्यापारः । स च फलबलादात्मनिष्ठः ।
भवान्तरग्यापारस्वादेव च न यागादेरन्यथासिद्धिः ।

तत्र यत्रैकमेव प्रधानं, तत्र पूर्वोत्तराङ्गसहितात् तस्मा-
दपूर्वोपपत्तेः प्रधानात्प्रवहितमेकमुत्पत्त्यपूर्वं तेन च सर्वो-
क्तान्ते परमापूर्वमपरमिति द्वे अपूर्वं । एवं प्रधानभेदेऽपि
प्रतिप्रधानं उत्पत्त्यपूर्वभेदः परमापूर्वं त्वेकमिति ज्ञेयम् । द-
र्शपूर्णमासयोस्तु “पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत” “अमावा-
स्यायाममावास्याया यजेते”ति वाक्यद्वयेन यागप्रयकरणतानां

तन्निष्ठापूर्वन्तरकल्पनम्, अपि तु फलभोक्तुनिष्ठमेवेति नेतर-
स्मिन् फलिसस्कारा । एवं जातेष्ट्यादावपि पुत्रगतस्यैव फलस्य
कल्पनात् तत्रैवापूर्वं, पितरि त्वकरण एव प्रत्यवायजनकमप-
ूर्वमिति विशेषः । अतएव—न पितरि ते, (फलिसस्कारा)
कर्तृनिष्ठफलधानयोग्यताजनकत्वाच्च, नापि पुत्र इत्यात्म-
निष्ठत्वकल्पने बाधकाभावादवस्थानोपपत्तिरित्यर्थः ॥

(यागान्यथासिद्धिपरिहारः)

यागादेरन्यथासिद्धिं परिहरति—अवान्तरिति ॥

(प्रधानैकत्वानेकत्वाभ्यां उत्पत्त्यपूर्वैकत्वानेक-
त्वयोरुत्पत्त्यपूर्वव्ययकतायाश्च निरूपणम्)

एवमपूर्वं साधिते एकप्रधानानेकप्रधानभेदाभ्या तद्वैक-
त्वानेकत्वे उत्सर्गतो दर्शयति—तदत्रेति ॥ प्रयोगविधिना
साङ्गस्य फलसामग्रीत्वोक्तैः साङ्गतायाश्च प्रयोगान्त एव स-
भवात् तदानीमुत्पद्यमान परमापूर्वं क्षणिकात् प्रधानात्र स-
भवत्यतस्तद्धारभूतमेकमुत्पत्त्यपूर्वमित्यपूर्वद्वयमेकप्रधानयागे ।
यत्रानेकानि प्रधानान्येकफलसाधनानि, तत्रापि प्रतिप्रधान-
भेकैकमुत्पत्त्यपूर्वम्, परमापूर्वं त्वेकमित्युत्सर्ग इत्यर्थः ॥

(दर्शपूर्णमासयोः समुदायापूर्वद्वयसाधनम्)

क्वचिदधिकापूर्वकल्पनेनापवादमाह—दर्शपूर्णमासयो-
स्त्विति ॥ यद्यपि चोपपत्तिवाक्ये प्रत्येकमेव करणत्वाद-
त्रापि न त्रिषु व्यासज्यवृत्त्येकं करणत्वम्, तथाप्येकपदोपा-
दानावगतकरणतात्रयसाहित्यस्योपादेयगतत्वेन विवक्षितस्यै-
ककार्यनिरूपितत्वमावश्यकम्, अन्यथा चित्रासौर्वादिभिव्र-
साहित्यव्यवहारानुपपत्तेः । अतस्तस्मिन्चिद्वैककार्यजनकत्वमे-
वात्र साहित्यं, तच्च न फलनिरूपितम्, करणषट्साहित्यस्यैव
तदङ्गत्वात् । अतएव न परमापूर्वंनिरूपितम्, नाप्युत्पत्त्य-
पूर्वंनिरूपितम्, तस्यैकैककरणजन्यत्वात्तदस्तत्तद्वाक्ये करण-
त्रयसाहित्यस्य कार्योपेक्षायां समुदायापूर्वसिद्धिः । अतएव
—समुदायद्वये पुन.पुनरङ्गानुष्ठानमित्यर्थः । एवमेकैककार्य-
निरूपितत्वस्य कारणत्वे आवश्यकत्वादुपपत्तिवाक्यावगतैक-
करणत्वानुरोधेनैव दधिपयोग्यागयोस्सप्रतिपन्नदेवताकत्वेन
सहायुष्ठानेऽप्युत्पत्त्यपूर्वभेदः । अतएव एकप्रधानविस्मृतौ
य एव दधियागः पयोग्यागो वा कृतस्तदितर एवाऽऽवृत्त्यते,
ननु कृतोऽपीत्यादि द्रष्टव्यम् ॥

त्रिकान्तरनिरपेक्षाणां साहित्यावगते. साहित्यस्य चैककार्य-
निरूपितत्वं विनाऽनुपपत्तेः प्रतिसमुदायं समुदायापूर्वमपरं
तेन च परमापूर्वमिति नवापूर्वसिद्धिः । एवमन्यत्रापि
चातुर्मास्यद्वादशाहादिषु अपूर्वकल्पना ज्ञेया ।

अङ्गेषु तु सन्निपत्योपकारकाङ्गजन्यापूर्वोणां प्रधान एवो-
त्पत्त्यपूर्वजननानुकूलयोग्यताजनने उपयोगः । अन्तिम-
प्रधानगतयोग्यतया च नाशः । आरादुपकारकजन्यानां
तु उत्पत्त्यपूर्वनिष्ठतद्व्यवहितकार्यजननानुकूलयोग्यताजनने

(चातुर्मास्यादिव्षपि दर्शपूर्णमासस्यायातिदेशः)

अनेनैव न्यायेन यत्र यत्र यागसमुदायोऽस्ति, तत्र तत्र
समुदायापूर्वसिद्धिरित्यतिदिशति—एवमन्यत्रापि ॥ चा-
तुर्मास्येष्वपि “वसन्ते वैश्वदेवेन यजेते”त्यादिषु तत्तत्पूर्वणः
करणत्वश्रवणात् समुदायापूर्वसिद्धिः ॥

(द्वादशाहे समुदायापूर्वकल्पनानावश्यकता-
शङ्कापरिहारः)

यद्यपि द्वादशाहे प्रायणीयादिततदपूर्वमुत्पत्तिवाक्येषु नि-
रपेक्षकरणत्वादुत्पत्त्यपूर्वभेदे सत्यपि “द्वादशाहेन प्रजाकामं
याजयेदिति फलविधौ फलनिरूपितकरणत्वात्तुपपत्त्या पर-
मापूर्वस्यैव कल्पनात् समुदायापूर्वकल्पनस्य प्रयोजकम्; त-
थापि “द्वादशाहेने”त्येकवचनान्तेन समुदायस्य करणताव-
गमात् तस्याश्च किञ्चित्कार्यनिरूपितत्वं विनाऽनुपपत्ते पर-
मापूर्वस्य च समुदायिजन्यत्वेन निरूपकत्वासभवे समुदायाप-
वसिद्धिर्द्रष्टव्या ॥

(सन्निपत्योपकारकाणां प्रधाने उत्पत्त्यपूर्वजन-
नयोग्यतासंपादनेनैव आरादुपकारकाणां प्रधाने-

नोत्पत्त्यपूर्वनिष्ठतद्व्यवहितकार्यजनना-
नुकूलयोग्यताजननेनोपयोगिनिरूपणम् ।

समुदायापूर्वाभावेऽपि विकृतावतिदे-
शोपपत्तिः प्रयोगबहिर्भूतस्य फलज-

न एवोपयोग इत्यादि-
निरूपणं च)

अङ्गेष्विति । प्रधान एवेति ॥ सन्निकृष्टवादित्यर्थः ।

ननु आरादुपकारकाणामप्यङ्गानां प्रधानयागस्वरूपस्य तद-
जन्यत्वात् तत्र तज्जन्योत्पत्त्यपूर्वाणामपि प्रधानाव्यवधानेनै-
वोपपत्तेः तत्राप्युपयोगासम्भवात् क्रोपयोगः इत्यत आह—
आरादुपकारकाणां त्विति ॥ यद्यपि पूर्वोत्तरादुपकार-
काणां सन्निपत्योपकाराणामिव प्रधानगतोत्पत्त्यपूर्वयोग्यता-
जनन एव शक्यत उपयोगो वक्तुम्; तथापि आरादुपकार-
कत्वावच्छेदेनैकत्रैवोपयोगकल्पने लघवात्तुपत्त्यपूर्वनिष्ठयो-
ग्यतायामेवोपयोग इति सूचयितुं सामान्यत आरादुपकार-
काणामित्युक्तम् । ननु प्रकृतौ समुदायापूर्वजननानुकूलोत्प-
त्त्यपूर्वनिष्ठयोग्यतासंपादकानामङ्गानां विकृतौ समुदायापूर्व-
भावे कथमतिदेशः? इत्यत आह—तद्व्यवहितेति ॥

उपयोगः । अव्यवहितं च कार्यं समुदायापूर्वसत्त्वे तदेव, तदभावे परमापूर्वं स्वर्गाद्येव वेति ज्ञेयम् । अन्तिमयोग्य-
तोत्पत्तौ च नाशः । यदि तु परमापूर्वं न तथा किञ्चिद्व्य-
माणमित्याशङ्क्येत, ततो माऽस्तु तत् । अङ्गानां तु आरा-

यत्र तु वाजपेयाङ्गबृहस्पतिसवापूर्वस्य प्रयोगबहिर्भूतत्वेन सा-
ङ्गवाजपेयप्रयोगजन्यपरमापूर्वनिष्पत्त्यनन्तरमनुशान्नात्र तत्रो-
पयोग, तत्र फलानुकूलपरमापूर्वनिष्पत्त्येयताजनन एनोप-
योग । एवं वैश्वस्यापि समुदायापूर्वं द्रष्टव्यमिति सूचयितुं
फलोपलक्षणेन स्वर्गाद्येव वेत्युक्तम् ॥

(बृहस्पतिसवकरणस्य परमापूर्वस्थापकत्वा- दीनां कौस्तुभोक्तृत्वरूपणम्)

अत्र च बृहस्पतिसवाद्यकरणस्य परमापूर्वनाशकत्वकल्प-
नया तत्करणस्य परमापूर्वस्थापकत्वकल्पनं मूलानुयायिनां
तन्निरास प्रतिपत्त्यायज्ञानामुपयोगश्च कौस्तुभे द्रष्टव्य । च-
तुर्थे चोपपादयिष्यते ॥

(अङ्गानां प्रधानानां च परमापूर्वाङ्गीकारानावश्य- कताशङ्कापरिहारेण परमापूर्वाङ्गीकाराव- श्यकतानिरूपणम्)

यद्यपि यत्र समुदायापूर्वं, तत्रारुपकारकाणा तत्रैवोप-
योगोपपत्ते, यत्र वा न तत्तत्राप्युत्पत्त्यपूर्वं एव फलानुकूलयो-
ग्यताजननद्वारोपयोगसम्भवात् परमापूर्वं किञ्चित् प्रमाणम् ।
किञ्च यत्र नैवारारुपकारकाप्यङ्गानि, तत्र तत्कल्पने नैव
किञ्चित्तत्, तथापि दर्शपूर्णमासादौ फलवाक्ये साहित्यवि-
शिष्टाना षण्णा यागकरणताना फलनिरूपकत्वावगमात् त-
स्य च व्यापारमन्तरेणानुपपत्तेस्तदपेक्षया परमापूर्वं कल्प्यते ।
उत्पत्त्यपूर्वाणा अतएव समुदायापूर्वस्य वा षट्साहित्याव-
च्छिन्नजन्यत्वाभावात् व्यापारत्वम् । यद्यपि प्रतियोगं कर-
णता भिन्ना, आग्नेयत्वादीनि तदवच्छेदकान्यपि भिन्नानि,
तथापि सर्वांशु करणतांशु एका फलनिरूपकता, फलस्यैक-
त्वात्, तदवच्छेदकत्वं च षट्साहित्यम् । न च तज्जन्यत्व-
मुत्पत्त्यपूर्वादीना सिध्यतीति तद्वापारसिद्ध्यर्थं परमापूर्वोपा-
सनम् । अतएव यत्र करणताव्यवधानेनैव समुदायाद्यपूर्-
वोपपत्तिः संभवति, तत्र व्यापारानपेक्षयैव साधकतमत्ववि-
वक्षया करणत्वोपपत्तेर्नैककार्यनिरूपितत्वेन व्यापारापेक्षणम्,
प्रकृतेषु फलस्य कालान्तरभाविष्वेनाव्यवधानेनोत्पत्त्यसंभवेन
व्यापारापेक्षणमिति विशेषः । एवमङ्गानामपि परस्परसहिताना-
मेव प्रयोगविधिना प्रधानोपकाररूपफलजनकत्वावगमात्
तस्य चाव्यवधानेनानुत्पत्तेस्तद्वापाररूपाखण्डकरणोपकारापर-
पर्यायपरमापूर्वसिद्धिः । इतरथा प्रधानेष्वपि तुल्यन्यायतया
तदनापत्तेः । एवं यत्रैकमेव प्रधानं, तत्रापि फलस्य काला-
न्तरभाविष्वेन व्यापारापेक्षया साङ्गप्रधानोत्तरोत्पत्तिकत्वानु-
रोधेनैव तत्सिद्धिः ॥

रुपकारकाणामुत्पत्त्यपूर्वं एव समुदायापूर्वाभावे फलानुकू-
लयोग्यताजननमेव कार्यमस्तु । सर्वथा सिद्धमपूर्वम् ॥ ३ ॥
इति तृतीयमपूर्वाधिकरणम् ॥

(परमापूर्वानङ्गीकारस्येष्टत्वरूपणम्)

एवमुभयत्र परमापूर्वसत्त्वे प्रमाणसत्त्वेऽपि साङ्गप्रधानो-
त्तरोत्पत्त्यस्यैव व्यापारत्वकल्पने प्रमाणाभावात् क्लृप्तोत्पत्त्य-
पूर्वाणामेव युक्तं व्यापारत्वमित्यालोच्यते यदि, तदा नैव
तदङ्गीकारे किञ्चित्प्रयोजनमिति तथाशब्देन सूचयन् तदन-
ङ्गीकारमिष्टापत्त्या दर्शयति—यदितिविति ॥

(परमापूर्वानङ्गीकारे द्वितीयप्रकृतिप्रयोगे विद्वा- तितु च प्रसङ्गोपादानपरप्रकाशमतस्य मता- न्तरस्य च वार्तिकवाद्यष्टभेन खण्डनम्)

एतेन—परमापूर्वाभावे उत्तराङ्गाना फलोत्पत्तिपर्यन्तमु-
त्पत्त्यपूर्वस्थित्यर्थत्वे वक्तव्ये सकृत्स्वार्थं दर्शं कृतवतः प्रकृ-
तिद्वितीयादिप्रयोगे विद्वतितु वैदिकफलाशु पुनस्तत्राङ्गानुष्ठान-
नानापत्ति । पूर्वकृताङ्गोपकाराणामवस्थानेन प्रसङ्गसिद्धेरिति
प्रकाशकारोक्तं—अपास्तम्; फलोत्पत्त्यनुकूलयोग्यताधाना-
र्थत्वस्यैवोत्तराङ्गाना खीकारेणान्तिमयोग्यतया तत्राशेन प्र-
सङ्गानापत्तौ तदुत्पत्त्यपूर्वस्थित्यर्थत्वे प्रमाणाभावात् । एतेन
—परमापूर्वाभावे एकैकोत्पत्त्यपूर्वस्य कीर्तनेन नाशानपत्तौ फ-
लोत्पादानापत्तिरतस्तत्कल्पनमावश्यकमिति केषांचिदुक्तमपि
—अपास्तम्, प्रमाणाभावे फलानुत्पादेऽपि बाधकाभावेन
तत्कल्पनानुपपत्तेः । अतएव वार्तिके—“अथ कस्मात्
प्रात्यात्मिकान्येवाङ्गापूर्वाणि प्रधानोपकारकत्वं भिन्नानि च
प्रधानापूर्वाणि फलबीजत्व न प्रतिपद्यन्ते इत्याशङ्क्य सत्यम्,
नहि कथिदत्र दोष इतीष्टापत्ति प्रदर्शं किंतु ‘अर्थापत्तेरिहापूर्वं
पूर्वमेकं प्रतीयते ततस्तत्सिद्धये भूय. स्यादपूर्वान्तरप्रमा ।’
प्रधानाना फलं प्रत्यङ्गानां च प्रधानानि प्रति युगपदुत्पादानाद-
पेक्षावशेनैकापूर्वकल्पनया च तत्संबन्धोपपत्तेर्नोपूर्वान्तरकल्प-
नाप्रमाणमस्तीत्येकमेव तावदवधार्यते तत. पुन. कमवार्ति-
किर्बहुभिः कर्मभिः तदशक्य युगपत् कर्तुमिति तत्सिद्ध्यर्थं
प्रात्यात्मिकापूर्वान्तरकल्पना भवती”त्यादिनोपजीव्यत्यागायो-
गमात्रेण परमापूर्वमङ्गीकृतम् ॥

(अङ्गानां न परमापूर्वकल्पकत्वमिति प्रकाशो- क्तिनिरासपूर्वकोपसंहारः)

एतेन—कथंचिदर्थस्यार्थलिखितमनुस्मृत्याङ्गाना पर-
मापूर्वकल्पकत्वं नेष्टव्यमिति प्रकाशकारोक्तं वार्तिकविरोधाद्यु-
क्तयुक्तेश्च—अपास्तम्; विशेषतश्चायमर्थांशोकादराधये व्यक्ती-
करिष्यते । परमापूर्वसद्भावे विवादेऽप्यपूर्वसद्भावे नैव विवाद्
इत्यभिप्रेत्योपसहरति—सर्वथेति ॥

॥ इति तृतीयमपूर्वाधिकरणम् ॥

(४ अधिकरणम् ।)

तानि द्वैधम् ॥ “ब्रीहीनवहन्ती”त्यादौ पूर्ववदेवावघा-
तस्य फलभावनाकरणत्वमविवादम् । तच्च फलं न ब्रीहय ;
अजन्यत्वात्, नापि वैतुष्यम्, तज्जनकत्वस्य लोकसिद्धत्वे-
नाविधेयत्वात्, नापि पक्षे दलनादेःप्यर्थप्राप्तत्वेन तद्भाट्ट-
तिफलको नियमः; तस्यापि वैफलयात् । न च तस्यादृष्टार्थ-
त्वम्, अदृष्टस्यावश्यकल्पनीयत्वे शाब्दावघातादेव तत्क-
ल्पनोचित्यात् । अतोऽदृष्टार्थमेवावघात । तदपि चादृष्टं न
ब्रीहिनिष्ठम्, तत्त्वावच्छिन्नं प्रति आत्मत्वेन समवायिका-
रणत्वात् । अतः पूर्ववदेव ब्रीहय एवावघातार्था इति
ब्रीहिविशिष्टावघात एवादृष्टार्थमारुपकारकत्वेन विधीयते
इति प्राप्ते—

(भावार्थाधिकरणेनाक्षेपसङ्गतितिरूपणपूर्वकं प्र-
याजशेषन्यायेन ब्रीहीणामवघातार्थत्वेन
पूर्वपक्षोपपादनम्)

अपूर्वाधिकरणाधीनो भावार्थाधिकरणस्यात्मलाभ इत्य-
पूर्वाधिकरणस्य भावार्थाधिकरणशेषतया तत्सङ्गतौ प्रयोज-
नाभावात् भावार्थाधिकरणेनावक्षेपिकी सङ्गति दक्षयितुं
भावार्थाधिकरणसिद्धान्तानुवादेन पूर्वपक्षमाह—**ब्रीहीनवह-
न्तीत्यादाविति** ॥ आदिपदेन तदनुवादेन पिनष्टीत्यादिस-
प्रहः । अवघातादीनामदृष्टार्थत्वेऽपि यदि तददृष्टं ब्रीह्यादिनिष्ठं
अङ्गीक्रियते, तथापि न ब्रीहीणामवघातार्थत्वसिद्धिरित्येतदर्थ-
माह—**तदपिचेति** ॥ प्रयाजादिजन्यादृष्टवदात्मन्येवोत्पत्ते-
रनपेक्षिताश्रये ब्रीह्याद्याश्रयत्वकल्पनापेक्षयाऽवघात एव द्र-
व्यापेक्षे ब्रीह्यादिद्रव्यविधानस्योचितत्वात् । अतएव अपेक्षि-
तविधिलाभाय प्रयाजशेषन्यायेन द्वितीयायास्तृतीयार्थलक्ष-
णायामपि न दोष इत्यर्थः ॥

(चतुर्विधकर्मत्वनिरूपणपूर्वकं अवघातस्य
ब्रीह्यर्थत्वेन सिद्धान्तोपक्रमः)

न यस्य जन्यत्वं, तदेव भाव्यताऽन्वययोग्यमिति नियमः
कर्मत्वस्य चतुर्विधत्वात् । किञ्चिद्ध स्वत एवोत्पाद्यत्वेन कर्म
भवति—यथा सयवनेन पिण्डः, किञ्चिदप्राप्तिविशिष्टत्वेन—
यथा दोहनेन पयः, किञ्चिद्विकारविशिष्टत्वेन—यथाऽवघातेन
ब्रीहय, वितुषीभाववाह्यविकारजनकत्वात्, किञ्चिच्च संस्कार-
विशिष्टत्वेन—यथा प्रोक्षणेन ब्रीहय, अदृष्टरूपसंस्कारजन-
नात् । अतश्च प्रकृते ब्रीहीणां स्वरूपेण भाव्यत्वायोगेन वितु-
षीभावविशिष्टत्वेन रूपेण भाव्यतामादाय दृष्टार्थत्वे सम्भ-
वस्यदृष्टार्थत्वकल्पना न युक्त्येवमिदं सिद्धान्तमाह—**दृष्ट-
संभव इति** ॥

(अवघाताश्रितनियमविधानमिति शास्त्रदी-
पिकासिद्धान्तानुसारेण निरूपणम्)

अत्रचैकमेव दृष्टार्थावघातनियमाददृष्टं कल्पितमित्यधिक-

दृष्टसम्भवे अदृष्टस्यान्याख्यत्वाद्वितुषीभाव एवावघात-
फलम् । न च तस्याक्षेपादेव प्राप्तत्वेन विधिवैयर्थ्यम्;
दलनाद्युपायान्तरव्यावृत्तिफलकनियमस्यैवावघाताश्रितस्या-
दृष्टार्थं विधेयत्वात् । अतएव कृष्णलचरौ अवघाताभावेन
तस्य लोपः । वस्तुतस्तु—श्रौतस्यावघातस्यैवाक्षेपत-
पूर्वप्रवृत्त्या वितुषीभावार्थं विधेयत्वम् । अतश्चाक्षेपप्रतिब-
न्धाहलनादिन्यावृत्तिफलको नियमः फलम् । वैतुष्यस्य च
दलनेनापि जायमानत्वद्वैयर्थ्यशङ्का तु अवघातादेव ब्री-
हिनिष्ठाददृष्टस्याप्युत्पत्तिकल्पनाश्रिकर्तव्या । तददृष्टस्य च
जन्यत्वमात्रं लाघवात् कल्प्यते न प्रयोजकत्वमपि, दृष्टरूपे
वैतुष्य एव तत्कल्पनात् । अतः कृष्णलचरौ वैतुष्याभावे
तल्लोपः । आर्थिकविध्यन्तरकल्पनाच्च नानेकोद्देश्यता ।

रणोपसंहारग्रन्थे शास्त्रदीपिकायामनेन विधिना विधिवैयर्थ्य-
परिहारमूचनद्वारा विधेयनियमस्यादृष्टार्थत्वमुक्तम् । तन्मतेन
वितुषीभावार्थपक्षप्राप्तावघाताश्रितनियमविधानमाह—**दृष्ट-
नेति** ॥ यतो वितुषीभावार्थावघाताश्रितस्य तस्यादृष्टार्थतया
विधानम्, अत एवाश्रयाभावात् नादृष्टार्थम् । कृष्णलचरौ
नियमप्राप्तावपि तु लोप एवेत्याह—**अतएवेति** ॥

(शास्त्रदीपिकासिद्धान्तेऽश्रुतनियमविधानेन
तस्यायोगादवघातस्यैव श्रौतस्य विधानं क-
ल्पितस्यादृष्टस्याप्रयोजकत्वादिकं च)

अस्मिन् पक्षे श्रुतधात्वर्थविविध्यागेनाश्रुतनियमविध्यापत्ते-
रश्रुतस्यादृष्टजनकत्वानुपपत्तेरपरितुष्यन्त्यक्षान्तरमाह—**वस्तु-
तस्त्विति** ॥ वैतुष्यस्य चेति ॥ नियमं विनेति पूर्वशेषे ।
ब्रीह्यार्थावघातनियमजन्यत्वात् धर्मिप्राहकप्रमाणेन ब्रीहिनिष्ठ-
मेवेत्याह—**ब्रीहिनिष्ठेति** ॥ कल्पितस्याप्यदृष्टस्यानुपपत्ति-
कतया कल्पनात्र प्रयोजकत्वम् स्वातन्त्र्येणेत्याह—**तददृष्टस्य-
चेति** ॥ अदृष्टस्याननुष्ठापकतां च वैतुष्यासम्भवे तस्याननुष्ठा-
नमित्येवंरूपा, नतु वैतुष्यसंभवेऽपि सा, दलनादेरप्यनुष्ठाना-
पत्तेः । अत एव तस्यावघातजन्यत्वेऽपि दलनादिव्यावृत्तिफल-
कनियमवैयर्थ्यानुपपत्तिप्रसूतत्वात्प्रयोजकत्वमदृष्टव्यवहार इत्यर्थः ॥

(ब्रीह्यादृष्टोभयोद्देश्यकत्वनिबन्धनवाक्यभेदस्य
श्रुतविधाद्युद्देश्यानेकत्वाभावात्, दृष्टादृष्टो-
भयविशिष्टत्वेनैकैव द्वितीययोद्देश्यसम-
र्पणाच्च परिहारः)

उद्देश्यानेकत्वप्रयुक्तं वाक्यभेदं परिहरति—**आर्थिकेति** ॥
श्रुतविधिना वितुषीभावविशिष्टब्रीह्युद्देशेनावघातविधाने तद्वै-
यर्थ्यप्रतिसन्धानोत्तरमवघातेनादृष्टं कुर्यादित्यार्थकविध्यन्तर-
कल्पनात्र श्रुतविधाद्युद्देश्यानेकत्वम् । अथवा—दृष्टादृष्टा-
यब्रीहीणामेकैव द्वितीयाया भाव्यतोक्तेन दोष इत्यर्थः ॥

तत्तदृष्टस्य च द्वितीयादिभिर्प्राहकप्रमाणेन व्रीह्यादिनिष्ठत्वस्यैवावगतैस्तत्त्वेनैव समवायिकारणता नात्मत्वेन । अतश्चावघातस्यादृष्टवितुपीभावेभ्यद्वारा अपूर्वसाधनीभूत-व्रीह्युद्देशेन विधानात् सिद्धं संस्कारकर्मत्वम् । प्रयोजनयागार्थव्रीह्यपेक्षया व्रीह्यन्तरमवघातार्थमुपादेयं पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते नेति ॥ ४ ॥ इति चतुर्थमवघातदृष्टार्थत्वाधिकरणम् ।

(व्रीह्यपदेऽपूर्वसाधनत्वलक्षणया नियमापूर्वाङ्गीकारश्चोभयमन्यावश्यकमिति निरूपणम्)

यथाचात्र व्रीह्यस्वरूप इव वितुपीभावेऽप्यानर्थक्यापरिहारादपूर्वसाधनत्वलक्षणया आवश्यकत्वे प्रधानोत्पत्त्यपूर्वार्थत्वेन विधानोपपत्तेर्न नियमादृष्टप्रयोजनं इत्याक्षेपस्तपरिहारश्च कौस्तुभे द्रष्टव्य । अतो व्रीहीणामवघातार्थत्वाभावात् न प्रयोजनीभूतादवघातात् प्रधानपूर्वापेक्षया प्रयोजकत्वेनादृष्टान्तरकल्पनम्, किन्तु व्रीह्यावघातजन्य नियमादृष्टमानुप-
पन्निकमिति धात्वर्थभेदेऽपि नापूर्वभेद इति व्यतिरेकेण सूचयन् सिद्धान्तमुपसहरति—अतश्चेति ॥

(विकृतौ प्रैयङ्गवे चरौ विचारप्रयोजनस्य भाष्यकारोक्तस्य परित्यागेन प्रकृतावेवावघातार्थव्रीह्यन्तरं पूर्वपक्षे सिद्धान्ते यागीया एव इति प्रयोजनान्तरोक्तौ निमित्तं प्रयोजनसिद्धिप्रकारश्च)

अत्र विकृतौ प्रैयङ्गवे चरौ विचारप्रयोजनं भाष्यकारादि-
दक्षितम्, तत्प्रकृत्यधीनपदार्थप्राप्तिमत्त्वेन विकृतौ स्वातन्त्र्येण निर्णयाभावादावश्यकं प्रकृतावेव निर्णये तत्रैव तल्लभे विकृति-
पर्यन्तधावने प्रयोजनाभावादुपेक्ष्य प्रकृतावेव प्रयोजनमाह—
प्रयोजनमिति ॥ अवघातविधौ पुरोडाशकपालादिवत् पर-
प्रयुक्ततया व्रीहीणा साधनत्वाश्रवणात् यागस्यैवावघातस्यापि
स्वातन्त्र्येण प्रयोजकत्वे सति तदर्थमपि पार्यत्रयेन तेषामुपा-
दानम्, सिद्धान्ते तु तेषा सस्कार्यत्वात् व्रीह्यस्वरूपार्थत्वे चान-
र्थक्यापत्तेरपूर्वसाधनत्वापेक्षया व्रीह्यपदेऽस्य तल्लक्षकत्वेऽ-
धिकाराख्यप्रकरणस्य तात्पर्यं प्राहकत्वात् प्रकृतग्रहणोपपत्ते
प्रकृतयागीयव्रीहीणामेवोपादानमित्यर्थ ॥

(पूर्वपक्षे व्रीहीणामेव त्रयाणामेवावघातस्सकृदेव,
सिद्धान्ते चतुर्मुष्टिपरिमितानां यवानामपि
तण्डुलनिष्पत्तिपर्यन्तमवघात इति स्वयं-
प्रयोजनान्तरोपादानम्)

एवं पूर्वपक्षे सर्वौषधावघातवदृष्टार्थं त्रयाणामेव व्रीहीणा
सकृदेवावघातः । प्रकृतौ च प्रयाजादिवदवघातस्य साम्राज्या-
दियागात्प्रकृतात् तद्विकारेष्वतिदेशे यवप्रयोगेऽपि त्रिभिर्ब्रीहि-
भिरवघातः । सिद्धान्ते त्वातण्डुलनिष्पत्त्यवघातः, औषध-
व्यस्स्कारकत्वेन साम्राज्यायनङ्गत्वात् तद्विकृतिष्वतिदेशः ।

भा० १९

(५ अधिकरणम् ।)

“व्रीहीन् प्रोक्षति” “सुच. संमार्ष्टि”त्यादौ दृष्टोपकारक-
त्वासम्भवात् द्वितीयायाश्च साध्यत्वत्करणत्वेऽपि “सकृन्
जुहोति” “बल्वजान् शिखण्डकान् कुर्वि”त्यादौ प्रयोगव-
शानात् पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षवदर्थकर्मत्वमेव । बल्वजानां हि
करोतेद्विकर्मकत्वापत्तेर्न साध्यत्वम् । अतः करणत्वमपि

यवपक्षे तेष्वेवावघातश्चतुर्मुष्टिपरिमितानामेव यागसाधनत्वात्
तावतामेव स इति प्रयोजनान्तरस्याप्युपलक्षणमेतत् ॥

॥ इति चतुर्थमवघातदृष्टार्थत्वाधिकरणम् ॥

(पूर्वाधिकरणेन प्रत्युदाहरणसङ्गतिः, द्विती-
यायाः करणत्वशक्तिश्च)

पूर्वाधिकरणे दृष्टोपकारकत्वलाभात् गुणकर्मत्वे साधिते
यत्र स न लभ्यते, तत्र प्रधानकर्मत्वं भवत्विति दृष्टोपकार-
कत्वरूपसिद्धान्तहेतुप्रत्युदाहरणरूपेण पूर्वपक्षोत्थानादनन्तर-
सङ्गति सूचयन् विषयप्रदर्शनपूर्वकं पूर्वपक्षमाह—व्रीही-
निति ॥ आदिपदेन “परिवि समाष्टि” “अत्र समाष्टि”
“पुरोडाशं पर्यन्तिकरोती”त्यादीना समग्रह । सुगादे सम्मा-
गांयजन्त्येन भाव्यत्वायोगादवघातादिवच्च योग्यतारूपलि-
ङ्गादपि दृष्टोपकारविशिष्टत्वेन तदयोगात् सुगादिविशिष्टसम्मा-
गादीनामेवारादुपकारकतया प्रयाजादिवत् विधानं युक्तमि-
त्याशयेनाह—दृष्टोपकारकत्वेति ॥ ननु योग्यतारूपलि-
ङ्गात् गुणकर्मत्वासमवे द्वितीयाश्रुतिवलादेव तदर्थसिद्ध्या त-
त्सिद्धिरित्यत आह—द्वितीयायाश्चेति ॥ द्वितीयाया
प्राधान्यवाचित्वं प्रयोगानुसारात्, अनुशासनबलात् । नाद्यः,
प्राधान्याभावेऽपि प्रयोगदर्शनात् । नान्त्यः, उपजीव्यप्रयोग-
विरुद्धानुशासनस्य तन्नियामकत्वावुपपत्तेरित्यभिप्रेत्याह—क-
रणत्वेऽपीति ॥ “बल्वजैस्तृणैर्मयूरान् कुर्वि”त्यर्थे बल्व-
जानिति लोके प्रयोगः । “सकुभिर्जुहोती”त्यर्थे सकृन्मिति
वैदिकप्रयोगः । आदिपदेन प्रयाजशेषेषु तत्र तदभावेऽप्या-
ज्यस्य प्राधान्यं व्यतिरेकेण सूचितम् । अतो बहुतरप्रयोगा-
त्तस्या करणत्वेऽपि शक्तिरित्यर्थः ॥

(बल्वजान् शिखण्डान् कुरु सकृन् जुह्वतीत्या-
दावनेककर्मन्वयशङ्कातभिरासौ)

ननु आरुण्यादीना प्रथमतः कृयभावनायामन्वितानामपि
पार्थिक. परस्परान्वय इवेहापि द्वयोरपि कर्मत्वेनैव प्रथमत
एव बल्वजवाक्येऽन्वयेऽस्तिवत्याशङ्कामनेककरणान्वयेऽन्ये-
ककर्मन्वयासभवेन परिहरति—बल्वजानां हीति ॥ एवं
सक्तानामपि देवतोद्देश्यकप्रक्षेपद्रव्यत्वागसमुदायवाचिजुहोति-
कर्मत्वावुपपत्ते अनौचित्यत्वेनैकदेशकर्मत्वस्याप्युपपत्तेः
करणत्वं तदर्थं इत्याह—अतः करणत्वमपीति ॥

द्वितीयार्थः । अतश्च व्रीहिकरणकं प्रोक्षणमेवाद्यष्टार्थत्वेन विधीयते इति प्राप्ते—

कर्मणि द्वितीयेत्यनुशासनाद् घटं करोतीत्यादिप्रयोगाच्च साध्यत्वमेव द्वितीयार्थो न करणत्वम्, अनेकशक्तिकल्पनमसङ्गात् । कर्मत्वञ्च “कर्तुरीप्सिततम कर्म” तिसूत्राद्येप्सितसमत्वरूपमेव । अपि तु “तथायुक्तं चानीप्सितमि” तिसूत्रादीप्सितानीप्सितसाधारणं साध्यत्वमेव । यथाचैवं सति

(द्वितीयायाः साध्यत्वे करणत्वे च करणत्व एव वा शक्तिरिति व्यवस्थापनम्)

न सर्वत्र करणत्वमेव तदर्थं, घटं करोतीत्यादौ साध्यत्वेऽपि प्रयोगात्, अतो यथाप्रयोगं क्वचित् साध्यत्वं क्वचित् करणत्वमपि, प्रकृते च करणतयायुपपत्तेर्न प्रधानकर्मतात्यागे किञ्चिद्दीजम् । एतेन—साध्यत्वार्थकत्वमनङ्गीकृत्य करणार्थत्वाङ्गीकारमात्रेणैवात्र प्राचा पूर्वपक्षे प्रयासकरणं व्यर्थमित्यपिना सूचितम् । अथवा—करणत्वेऽपि प्रयोगात् साध्यत्वमात्रम् तदर्थोऽपि तु करणत्वमायत करणत्वे एव शक्तिरित्यर्थेनापिशब्दो योजनीयः । यस्तु—घटं करोतीति साध्यत्वे प्रयोगस्तत्रापि विषयतासम्बन्धेन घटस्य ज्ञानं प्रतीव कृतावपि करणत्वोपपत्तेर्न विरुद्ध इत्यर्थः । तेन च कौस्तुभे उक्तेन केवलकरणत्वात्थेन न विरोधः ॥

(प्रयोगादनुशासनप्राबल्येन गुणकर्मत्वसिद्धान्तोपक्रमः)

आचारात् स्मृतिप्राबल्यस्य साधितत्वात् कतिपयप्रयोगरूपाचारसवादाच्च स्मृतिबोधितार्थ एव तस्यादशक्तिर्लाघवेनाश्रयितुं युक्ता, इतरथाऽनेकशक्तिकल्पनापत्तेः, अतस्तदवगतकर्मत्वाक्षिप्तप्राधान्यानुपपत्त्या गुणकर्मत्वमेवेति सिद्धान्तमाह—कर्मणि द्वितीयेति ॥

(साध्यत्वमेव द्वितीयार्थः, एवमपि अग्नेर्माणवकमित्यत्र माणवकपदापञ्चमीवाणार्थं सूत्रद्वयमावश्यकम्, अनीप्सितत्वादीनामन्यलभ्यत्वात्तत्र न शक्तिर्लक्षणा वा, साध्यत्वमात्रद्वितीयार्थत्वेऽपि व्रीहादीनां प्राधान्यावगमप्रायश्च)

ननु कर्मत्वस्यापीप्सितानीप्सितभेदेनानेकविधत्वाद्नेकशक्तिकल्पना तदवस्थेत्यत आह—कर्मत्वंचेति ॥ साध्यत्वमेवेति ॥ साध्यत्वपदं व्याख्यात्वापरपर्यायचतुर्विधक्रियाजन्यफलाश्रयत्वपरम्, अथवा—तत्समनियताखण्डोपाधिपरम्, ननु जन्यत्वमात्रपरपर्यायम् । तेन चतुर्विधकर्मत्वस्यापि सप्रह । एवंच ईप्सितानीप्सितत्वस्य प्रमाणान्तरलभ्यत्वेन न तत्रापि शक्तिरित्यर्थः । ननु एवं सति साध्यं कर्मत्वेतावन्तेव निवोहे सूत्रद्वयप्रणयनवैयर्थ्यमित्यत आह—यथाचैवं स-

न सूत्रद्वयवैयर्थ्यं तथा कौस्तुभ एव प्रदर्शितम् । अतश्च व्रीहीणां द्वितीयया साध्यत्वाभिधानात् यागाङ्गत्वावगमेन चेप्सितत्वप्रतीतेस्तदुद्देशेन प्रोक्षणं विधीयते । दृष्टद्वारासम्भवेऽपि चादृष्टमेव द्वार व्रीहिनिष्ठ कल्प्यते । अतएव यत्र नोपयोगः क्लृप्तः, न वा कल्पयितुं शक्यः, यथा सक्तुषु, तत्र द्वितीयया करणत्वलक्षणामङ्गीकृत्य सक्तुविशिष्टहोमस्यैव अदृष्टार्थं विधानम् । नच—अनीप्सितकर्मत्वेनाप्यन्वयोपपत्तेर्न

तीति ॥ “वारणार्थानामीप्सित” इति सूत्रेण वारणार्थाना धातूना योगे ईप्सितत्वापादानसङ्गाविधानात् अग्नेर्माणवकं वारयतीत्यत्रामिपदादिषु माणवकस्यापि ईप्सितत्वेनापादानसङ्गाप्राप्तावीप्सिततमत्वेन कर्मसङ्गाविधानायाद्यसूत्रस्यावश्यकत्वे द्वेष्योदीनसंप्रहार्यं द्वितीयसूत्रस्याप्यावश्यकत्वमिति कौस्तुभे दर्शितमित्यर्थः । एतेन—सूत्रद्वयवैयर्थ्यापत्तेः प्रथमोपस्थितत्वादीप्सितकर्मत्व एव तस्या शक्तिः, अनीप्सितकर्मत्वादी लक्षणेति न्यायसुधाकारोक्तं—अपास्तम्, उभयसाधारण्येनैकशक्त्यैव निर्वाह्येऽन्यलभ्याशोऽपि तत्कल्पनस्य लक्षणिकत्वकल्पनस्य चायुक्तत्वात् । यत्र तु तद्वाध, तत्राकथितादिसूत्रस्य लक्षणिकत्वकल्पनेऽपि न दोष इति भावः । ननु—द्वितीययेप्सिततमत्वानवबोधे लुगादीनां केन नदवगमो येन कर्मसङ्गाया प्राधान्यमुच्येत्यत आह—अतश्चेति ॥ चेतनप्रवर्तनात्मा हि विधिरनीप्सितफले स्वतः प्रवर्तयितुमशक्त्वन् भावनाया ईप्सितभाव्यकत्वमवगमयतीतीप्सितभाव्यापेक्षाया द्वितीयया भाव्यत्वेनावगताना लुगादीनां जुह्वा जुहोतीत्यादिविधिवगतयाऽङ्गतयेप्सितत्वेन प्रहणं नापुपन्नमिति ईप्सिततमत्वस्य विधिनैव प्रतीतिरित्यर्थः । नन्वेति ॥ जल्पतिशिष्टसोमावकृद्धत्वेनोपयोगकल्पनानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

(द्वितीयया प्राधान्यबोधसमर्थनम्)

नच निष्प्रयोजनत्वसप्रयोजनत्वाभ्यामेव द्रव्यस्य क्रिया प्रति गुणत्वप्रधानत्वोपपत्तौ द्वितीयातृतीयोर्निष्प्रयोजनत्वापत्तिः, “एन्द्र्या गार्हपत्यमि”त्यादौ गार्हपत्येन्द्रयोः क्रतुसम्बन्धित्वेन प्रयोजनवत्त्वे समाने सति गार्हपत्य एव प्राधान्यबोधस्य द्वितीयाधीनत्वात् । एवं सूक्तवाकप्रस्तरप्रहरणयोः प्रयोजनवत्त्वाविशेषेऽपि सूक्तवाके साधनताबोधस्य तृतीयाधीनत्वेन तद्वैयर्थ्यानापत्तिः । अतः सत्येव द्वितीयाश्रुतिप्रामाण्ये निष्प्रयोजनत्वात् सक्तुषु अपवाद इति कौस्तुभे द्रव्यम् । नचेति ॥

(सक्तुं जुहोतीत्यत्रानीप्सितकर्मत्वपरत्वशङ्का, तत्र तन्मन्त्राङ्गुक्तः जुहोतेरकर्मकत्वेन तदसंभव इति परिहारः । जुहोतेरपि सक्तुमैकत्वादन्वया स्वकीयः परिहारश्च)

अत्र तन्मन्त्रन्यायसुधाकारादिभिः “मैत्रावरुणाय ऽण्ड-

करणत्वलक्षणेति—वाच्यम्; तथा सति अदृष्टोपकारकस्यापि भावनायां कर्मत्वेनान्वयावश्यभावे तस्य द्विकर्मकत्वापत्त्योद्देश्यानेकत्वनिमित्तकवाक्यभेदापत्तेः । अतः सकृत्करणकहोमस्यारादुपकारकत्वेऽपि प्रोक्षणादेः सन्नित्योपकारकत्वमेव । प्रयोजनं पूर्वेवत् ॥ ४ ॥ इति पञ्चमं व्रीहिप्रोक्षणाधिकरणम् ॥

(६ अधिकरणम् ॥)

आज्यै. स्तुवते, प्रउगं शंसतीत्यादिस्रोत्रशाखाणां यागीयदेवतादिप्रकाशकतयाऽन्यमब्रवदेव दृष्टार्थत्वादवघातादिवदेव सन्नित्योपकारकत्वमिति प्राप्ते ।

मि"त्यादौ ददातेऽसकर्मकत्वात् मैत्रावरुणादीनामनीप्सितकर्मत्वेनान्वयसमवेऽपीह जुहोतेरकर्मकत्वात् न सकृनामनीप्सितकर्मत्वेनान्वयसमवतीत्यतः करणत्वलक्षणेत्युक्तम्, तदुक्तो हुत पर्यावर्तत इति कर्मनिष्ठाप्रयोगात् "तृतीया च होश्छन्दसी"तिस्त्रेण हो कर्मणि तृतीयाविधानाच्च तस्यापि सकर्मकत्वावगतैरकिञ्चित्करमित्युपेक्ष्यान्यथा समाधत्ते—तथासतीति । प्रयोजनमिति ॥

(पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तप्रयोजनस्यात्रापि तत्त्वेन निरूपणम्)

पूर्वपक्षे लुगादीनामुपादेयत्वेन विवक्षितसङ्ख्यात्वात् कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन सुग्विशृद्धावपि त्रित्वसङ्ख्यावच्छिन्नैरेव सम्मार्गादिकम् । यवप्रयोगेऽपिच प्रोक्षणाधर्मोहादिसपादनम्, सिद्धान्तेतु सर्वेषामेव, यवप्रयोगेच तेष्वेव प्रोक्षणाद्युगुगानात्र व्रीहिसपादनमितिपूर्वेवदित्यर्थः । यत्तु—भाष्यकारायुक्तं प्रयोजनं, तद्दूषणं कौस्तुभ एव द्रव्यम् ॥

॥ इति पञ्चमं व्रीहिप्रोक्षणाधिकरणम् ॥

(पूर्वाधिकरणेनापवादसंगतिः देवतास्तुतेः मण्डूकादिप्रकाशकतया स्तोत्रशाखाणां दृष्टार्थतया गुणकर्मत्वपूर्वपक्षश्च)

पूर्वाधिकरणे साधितस्य गुणकर्मत्वस्येहापवादकरणादापवादकी सङ्गति स्पष्टत्वात् सशयं चानभिधाय विषयप्रदर्शनपूर्वकं पूर्वपक्षमेवाह—आज्यैरिति ॥ प्रउगसङ्ज्ञक. शन्नविशेष । आदिपदेन "पृष्टे स्तुवते" निष्कैवल्यं शंसती"त्यादीना सप्रह । स्तोत्रं नाम प्रगीतमब्रसाध्यगुणगुणिसंबन्धकीर्तनम् । तदेवाप्रगीतमब्रसाध्यं शन्नमिति तयोर्भेदः । यद्यपि विषयतासबधेन गुणगुणिनोहभयोरपि सबन्धकीर्तनात्मकस्तोत्रशब्दे प्रति करणत्वमस्ति, तथापि तयोः प्रयोजनापेक्षया कर्मानुपयुक्तगुणप्रकाशनार्थत्वायोगेऽपि कर्मोपयुक्तगुणप्रकाशनार्थत्वेन दृष्टार्थत्वसमवेऽदृष्टार्थत्वकल्पनायोगान् याज्यादिमन्त्रवदेव दृष्टार्थत्वलाभाय प्रकाशनार्थत्वमेव युक्तमिति गुणिसंस्कारकत्वात् गुणकर्मत्वमेवेति पूर्वपक्षमाह—यागी-

लोके गुणिनिष्ठगुणतात्पर्यकामिधानस्यैव स्तुतिपदवाच्यत्वेन प्रसिद्धत्वात् प्रगीताप्रगीतमब्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणतात्पर्यकामिधानस्य च स्तोत्रशब्दपदवाच्यत्वात् तेषां गुणप्रकाशनतात्पर्यकत्वासम्भवेन नैषां मन्त्राणां गुणप्रकाशनार्थत्वम् अपि तु गुणप्रकाशनरूपाणां स्तोत्रशाखाणामात्मनिष्ठदृष्टार्थतया आरादुपकारत्वमेव । न च प्रयाजशेषामिघारणन्यायेन दृष्टार्थत्वानुरोधेन लक्षणया गुणप्रकाशनरूपत्वम्, लिङ्गादेव तादृक्त्वोपपत्तौ विधिवैयर्थ्यात् एवच

येति ॥ नच—द्वितीयाश्रुत्यभावे कथं गुणकर्मत्वमिति—शङ्काम्, तदभावेऽपि गुण्यज्ञताबोधकलिङ्गात्नात्रापि तदुपपत्तेः । अतएव "तुत्यश्रुतिवादेतरैः सधमं स्यादि"ति पूर्वतनसिद्धान्तसूत्रे श्रुतिग्रहणमुपलक्षणमिति भावः ॥ आभि-माहतादौ "अक्षसूक्तं शंसति" "मण्डूकसूक्तं शंसती"त्येवमायात्रातानामक्षमण्डूकादीना देवतात्वाभावेन देवताप्रकाशकत्वात्तुपपत्ते राजसूयामिचयनयोर्विनियुक्ताक्षमण्डूकस्तुत्यमात्रप्रकाशकत्वस्य दृश्यतेचेति गुणसूत्रेणैव शङ्कितत्वात् "स्तुतशस्त्रयोस्तु सस्कारो याज्यावदेवताविधानत्वादि"ति पूर्वपक्षसूत्रगतं देवतापदं स्तुत्यमात्रोपलक्षणमिति सूचयितुं देवतादीत्यादिपदोपादानम् ॥

(स्तोत्रशाखयोर्गुणप्रकाशनपरत्वे लक्षणप्रसङ्गेनादृष्टार्थत्वोपादानम्)

श्रुतार्थस्यैव प्रयोजनापेक्षया तदविरोधेनैव प्रयोजनस्य कल्पना युक्तैरभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह—लोक इति ॥ 'वक्रकेशान्तो देवदत्त' इत्यादौ यथागुणाभिधाने स्तुतिबुद्धिर्भवति, न तथा वक्रकेशान्तं तमानयेत्यादावित्यर्थः । ननु "प्रयाजशेषेण हवीभ्यभिधारयती"त्यत्र प्रयाजशेषप्रतिपत्त्यर्थं तथा दृष्टार्थतानुरोधेन विभक्तिद्वये लक्षणाश्रयणवत्, इहापि सौतिसंख्योः प्रकाशने लक्षणास्त्वित्यादाश्च निरस्यति—नचेति ॥ याज्यादिमन्त्रेष्विव प्रकाशनस्य लिङ्गकल्प्यमन्त्रविनियोजकश्रुत्यैव प्राप्तिरसम्भवेनेह गुणपरिसङ्ख्यायर्थत्वाभावेन विधिवैयर्थ्यापत्तेर्मन्त्राणां दृष्टार्थत्वस्य स्तुतिनिष्पादकतया सिद्धान्तेऽप्यक्षते स्तुतिस्वरूपस्य दृष्टार्थत्वकल्पने स्तुतिस्वरूपस्यैव बाधापत्तेरगत्या शक्यार्थस्यैवादृष्टार्थतया विधिसार्थक्यमन्यथा वैयर्थ्यमित्यर्थः । एवं लिङ्गबाधकं श्रुतिविरोधमुपन्यस्य क्रमसबन्धिबाधापत्तिमापि दर्शयति—एवंचेति ॥

(क्रमसन्निध्यबाधायामपि स्तोत्रशाखयोरारादुपकारकत्वोपादानम्)

यदि सौतिसंख्योर्गुणप्रकाशनलक्षणार्थतामङ्गीकृत्य गुणिसरणार्थत्वम्, तदा माहेन्द्रप्रहयागाभ्यासक्रमे पृष्टस्तोत्रसाधनत्वेन विहितयो "अभित्वा शूरनोमु." "नत्वावमन्ये" इत्यनयोः अविद्यमानार्थरूढान्नयोर्निन्दल्लित्वेन महेन्द्रप्रका-

माहेन्द्रयागसन्निधौ ऐन्द्रीस्तुतिरूपपन्ना भवति । इतरथा शब्दसमवायिनी देवता विधिगतशब्देनैव निगमेषु वक्तव्येति महेन्द्रो नेन्द्रशब्देन शक्यते प्रकाशयितुम् । अतो यत्रेन्द्र एव देवता तत्रोक्तर्षोपपत्तिः, सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणाभावेन वा मनोतास्याग्निशब्दबहुक्षणया इन्द्रपदेन महेन्द्रस्यैव प्रकाशनापत्तिः । तस्मात् प्रधानकर्मणी स्तोत्रशक्ते ॥ ६ ॥ इति षष्ठं स्तुतशस्त्राधिकरणम् ।

(७ अधिकरणम् ।)

गुणकर्मप्रधानकर्मविधायकाख्यातद्वये निरूपिते प्रसङ्गा-

शानुपपत्ते इन्द्रस्य च यागानङ्कत्वेन प्रकाशानुपयोगात् यत्रेन्द्रो देवता तत्प्रकरण एव पूषानुमन्त्रणमन्त्रवदुत्कर्षापत्तौ यजुर्वेदविहितप्रहागाभ्यासक्रमेण सामवेदान्तगतोत्तराग्रन्धे पठितर्चा यथाक्रमं पाठेनावगताङ्गभावानामन्येऽनयोर्मन्त्रयोस्तदङ्गीकारक्रमस्य तत्साध्यस्तोत्रस्य च बाधापत्तिः । उत्तरयोश्च कुकुभूतत्वसपादानाय “पादं पुनरारभते” इत्यादिना माहेन्द्रग्रहसन्निधावाप्राप्तस्य प्रथमस्य तदङ्कत्वावगतीकारात् तत्सन्निधिबाधापत्तिश्च । अतो दुर्बलयोरपि क्रमसन्निधोरवाधेनोपपत्तौ बाधायोगात् गुणप्रकाशनार्थित्वेचेन्द्रमाहेन्द्रयोर्गुणैक्येन महेन्द्रश्रुतिगुणप्रकाशकत्वोपपत्त्या तयोरनुग्रहेण आरादुपकारकत्वमेव स्तोत्रशस्त्राणां युक्तमित्यर्थं ॥

(महेन्द्रेन्द्रपदयोर्भिन्नदेवतात्वसमर्थनेनेन्द्रमन्त्राणां महेन्द्राप्रकाशकत्वोपपादनम्)

ननु इन्द्रस्यैव वृत्रवधोत्तरकालं महत्वयोगेन “यन्महानिन्द्रोऽभवत्तन्महेन्द्रस्य महेन्द्रत्वमिति महेन्द्रशब्दवाच्यत्वस्युत्ते समुदायशक्तौ प्रमाणाभावेन महत्वगुणविशिष्टत्वेन महेन्द्रत्वादेन्द्रमन्त्राभ्यासेऽपि तत्प्रकाशनोपपत्तेर्नोत्कर्षापत्तिरित्याशङ्कानिरासायाह—इतरथेति ॥ “माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाती”त्यत्र महेन्द्रपदादुत्पन्नेन देवतातद्धितेन देवतात्वविशिष्टव्याभिधानात् देवतात्वस्य च वृद्धव्यवहारेण ख्यमानद्रव्योद्देश्यत्वरूपस्यानुच्चार्येऽस्यभावात् तद्धिताभिहितोद्देश्यत्वाख्यदेवतात्वान्वयार्थं वृत्रवधोत्तरं महत्त्वेन तदुपपादने वेदस्यानित्यत्वप्रसङ्गात् तद्धितवृद्धौ सामर्थ्यस्यापेक्षणेनाश्रकणादिशब्दव्यवयवार्थानपेक्षणेन समुदायवृत्त्याऽर्थान्तप्रतिपादकेन महेन्द्रप्रातिपदिकेन महेन्द्रपदलक्षणया तस्यैव तद्धितेन देवतात्वं विधीयत इति विधिगतशब्देनैव निगमेषु वक्तव्येति दाशमिकन्यायात् तत्पर्यायशक्नादिप्रयोगानुपपत्तौ सुतराञ्छब्देन्द्रपदप्रयोगायोगात् तेन प्रकाशानुपपत्तेरुत्कर्षापत्त्यादिकमनिवार्यमित्यर्थं ॥

(त्वं ह्यग्ने इत्यग्निशब्दस्य मनोतालक्षकत्वेऽपि प्रकृते इन्द्रशब्दस्य महेन्द्रलक्षकत्वापत्तिरिति निरूपणम् । प्रयोजननिरूपणं च)

मनोतास्थेति ॥ पशावभीषोमयोर्देवतात्वेऽपि “त्वं ह्यग्ने

वभिधायकं तृतीयमाख्यातं निरूप्यते । मन्त्रगतानां ब्राह्मणगतानां च यत्तच्छब्दादिसमभिव्याहृतानामाख्यातानामपि विधायकत्वम् । सत्यामपि च प्रमाणान्तरेण प्राप्तौ अभ्यासात् कर्मभेद इति प्राप्ते—

“ देवांश्च याभिर्थेजते ” “ यसोभयं हविरार्तिमाच्छेदि”त्यादौ यच्छब्दस्य प्राप्तिद्योतकत्वेन स्वविषये अज्ञातज्ञापनरूपविधिप्रतिबन्धकत्व स्पष्टम् । एव “अग्नीदग्नीन्विहरे”त्यादौ संबोधनविभेकरभिसुखश्रोत्राम्राविषयाया अभिमुखानभिमुखसाधारणविधिविरोधित्वम् । दामीत्यादेरुक्त-

प्रथमो मनोते”ति मन्त्रेऽग्निपदे स्वसहचरितसोमलक्षणावत् इहापीन्द्रपदे तल्लक्षणापत्तिः । नचेह सा युक्ता, तत्र श्रुतिविरोधाभावात्, प्रत्युत “मनोतायै हविषोऽवदीयमानस्यानुब्रूही”ति प्रेषसामर्थ्याद्धविर्देवतास्मृत्यर्थत्वावगतितात्पर्यप्राहकत्वात् तदाश्रयणेऽपीह तदाश्रयणस्यायुक्तत्वादित्यर्थः । प्राकरणिकेन्द्रयागे सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणसत्त्वेऽपि तद्वान्तरप्रकरणपठितमन्त्रान्तरावरोधेऽस्य विनिवेशायोगात् प्रकरणवह्निभूतेन्द्रयागे निवेशेनोत्कर्षमभिप्रेत्य सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणाभावेन वेत्युक्तम् । विस्तरस्तु कौस्तुभे द्रष्टव्यः । सिद्धान्तमुपसहरति—तस्मादिति ॥ प्रयोजनं यत्र अग्निश्रुत्या ‘आग्नेयग्रहा भवन्ती’ति वचनेन सर्वग्रहेष्वाग्नेयत्वविहितम्, तत्र प्रकृतितो नानादैवत्वस्तोत्रशस्त्राणां प्राप्तौ पूर्वपक्षे देवतासंस्कारत्वात् यथादेवतमूर्हितव्यम् । सिद्धान्ते त्वेष्टार्थत्वादनुह इति देवतामन्त्रत्वे स्तुतशस्त्रयो कर्मत्वादिकारस्यादिति सूत्रेणैव दशमचतुर्थपादे वक्ष्यत इति नोक्तम् ॥

॥ इति षष्ठं स्तुतशस्त्राधिकरणम् ॥

(यच्छब्दादिसमभिव्याहृतमन्त्रब्राह्मणगताख्यातविषयत्वोपपादनम्)

उत्तरविचारस्य सङ्गतिमाह—गुणकर्मति ॥ अभिधायकमिति । अनुवादकमित्यर्थः । सौत्रं मन्त्रपदं यच्छब्दादिसमभिव्याहृताख्यातमात्रोपलक्षणम्, ननु मन्त्रत्वमविधायकत्वे ब्राह्मणत्व च विधायकत्वे तन्मन्त्रमित्येतदर्थम्, “वसन्ताय कपिजलानि”त्यादौ मन्त्रत्वेऽपि विधायकत्वात्, “यसोभयमि”त्यस्य ब्राह्मणत्वेऽप्यभिधायकत्वात्, इत्यभिप्रेत्य मन्त्रगताख्यातस्यैव ब्राह्मणगतानामपि तेषामुदाहरणत्वं दर्शयति—मन्त्रगतानामिति ॥ यच्छब्दादित्यादिपदेन संबोधनविभक्त्युत्तमपुरुषादिशब्दानां सग्रहः ॥

(देवांश्च याभिरिति मन्त्रार्थस्तद्विनियोगस्थलं च)

देवांश्चेति ॥ “न ता नशन्ति न दमाति तस्को नासामामित्रो व्यथिरादधर्षति । देवाश्च याभिर्थेजते ददाति च ज्योगितामि सचते गोपति. सहे”खेतावतो मन्त्रत्वेऽपि प्रकृतोपयोगविवक्षया तृतीयपादमात्रोपादानम् । याभिर्गोभिर्भयजते

मपुरूपस्य च परप्रवर्तनारूपविधिविरोधित्वम् अतो विधाय-
कत्वासेभवान्मन्त्रगतानां स्मारकत्व, ब्राह्मणगतानां निमित्त-
प्रतिपादकत्वं लक्षणयेति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥ इति सप्तमं
मन्त्राभिधायकत्वाधिकरणम् ॥

याश्च ददाति ता गावो न नश्यन्ति नच तस्करो दब्राति ह-
रति । नचासाद्गवाममित्रकृतो व्यथिरुपदव आदर्धर्षति
पीडयति गोखामी च ताभिस्सह ज्योक्च चिर काल इत् नि-
श्रेयसेन सञ्चते सयुक्तो भवतीति गोस्तुल्यथमन्त्रार्थे । अय
आनुबन्धयागाङ्गपशुपुरोडाशानुनिर्वाप्यदेवीहविर्योगे चरुद्रव्य-
के गोदेवत्वे याज्यात्वेन विनियुक्तः ॥

(यद्यदिप्रभृतीनां विधिशाक्तिप्रतिबन्धकत्वो-
पपादनम्)

नच—यच्छब्दस्य स्वार्थमात्रे सिद्धतायुक्तत्वात् गोख-
रुपातुवादेऽपि तस्या साधनत्वेन विध्युपपत्तिरिति—वा-
च्यम्, य पाकं करोति स मुद्ग इत्यादौ तच्छब्दावधिप्राप्तानु-
वादकत्वस्य लोके दर्शनेनेहापि या गा ददाति तान नशन्तीति
यच्छब्दसमभिव्याहारेण तच्छब्दावयवयनुवादकत्वप्रतीत्या
यागदानयो सिद्धानुवादप्रतीतेर्विधेयत्वायोगात् । अत एव
यत्र कर्तृसमभिव्याहृत तत्रापि कृत्याप्रयत्वरूपकर्तृत्वस्य सि-
द्धताप्रतीत्या कृतेरपि सिद्धताप्रतीत्या न विधेयत्वम् । एवं
सत्यपि यदि कथंचिदायालोच्यमाने प्राप्तिर्न समाच्येत, तदा
“यदाग्नेयोऽष्टाकपाल” इतिवत् स्वार्थमात्रप्रसिद्धितकता-
मङ्गीकृत्य विधेरगत्या विवायकत्वमप्याश्रीयेत, नचैतदस्ति,
गोद्रव्यकयागदानादेरनेकविधिभिः प्राप्तत्वादित्यर्थः । एव
यदिशाब्दस्यापि निमित्तत्वपरत्वात् स्वसमभिव्याहृतप्राप्तियुक्त-
कत्वं द्रष्टव्यम् । एवमसीदिति वक्ता श्रोत्राभिमुख्येन विधानं
वेदे वक्तुरभावात् समवतीत्यध्वरुवक्तृत्वानुवादकत्वमेवेत्यर्थः ।
अत एव अत्र लोडपि नालौकिकविधेर्यक, किंतु “प्रैषाति-
सर्गप्राप्तकाले तु कृत्याथे”ति सूत्रात् प्रपार्थक एवेति ध्येयम् ।
परप्रवर्तनति यत्रतुल्यमुरुषेप्यहं दद्यामिति लिङ्प्रयोगस्त-
त्र तु खनिष्ठप्रवर्तनापरत्वं तत्र लक्षणया नेयमिति द्रष्टव्यम् ॥

(विधिशाक्तिप्रतिबन्धकयदादिशाब्दस्य धर्मोप-
योगनिरूपणम्)

नचैवं तर्हि तेषामानर्थक्यम्, ब्राह्मणादिगताना आख्या-
तान्तैकवाक्यतया निमित्तत्वप्रतिपादकतयोपयोगात् । मन्त्र-
गतानान्तु यद्यपि विधेयत्वेनोद्देश्यसमर्पकत्वेनोपयोगाभावात्
स्तावकतया च दूरस्थत्वेन पदैकवाक्यताभावादनुपपत्तेः पदा-
र्थविधया स्तुतिमात्रलक्षणयामपि स्वार्थोद्ये समाप्त्यभावेन
वाक्यैकवाक्यतया आग्यसम्भावोपयोगः सम्भवति, तथापि

(८ अधिकरणम् ।)

मन्त्रप्रसङ्गात् “अहेतुभ्रिय मन्त्रं मे गोपये”ति चेदप्रयु-
क्तमन्त्रशब्दार्थनिर्णयाय तल्लक्षणमुच्यते । यत्रामियुक्तानां
मन्त्रपदवाच्यत्वप्रकारिकोपस्थितिविशेष्यतासंबन्धेन समन्तः ।

पारिशेष्यान्मन्त्राधिकरणन्यायेन स्मारकत्वेनैव स इत्याह—
अत इति ॥ प्रयोजनं स्पष्टत्वान्नोक्तम् ॥

॥ इति सप्तमं मन्त्राभिधायकत्वाधिकरणम् ॥

(पूर्वाधिकरणेन प्राप्तज्ञिकसङ्गतितिरूपणम्)

पूर्वाधिकरणे उपलक्षणतयापि सूत्रे मन्त्रशब्दप्रयोगादुप-
स्थितस्य मन्त्रस्य लक्षणं किंयत इति प्राप्तज्ञिकीं सङ्गतिं दर्श-
यति—मन्त्रप्रसङ्गादिति ॥

(शास्त्रसङ्गतितिरूपणपूर्वकमर्थप्रकाशकत्वस्या-
लक्षणत्वात् मन्त्रत्वप्रकारकप्रसिद्धिविषय-
त्वमेव मन्त्रत्वमिति निरूपणम्)

शास्त्रे वाक्यार्थविचारवत् वेदपदार्थविचारस्यापि कर्तव्य-
त्वेन प्रतिज्ञानादिह तत्करणेन शास्त्रसंगतिं सूचयितुं वैदिक-
पदार्थत्वं दर्शयितुं अहिर्बुध्न्येत्युक्तम् । “अहिर्बुध्नो रुद्र”
इति प्रकाशकारा । आवसथ्यामिरित्यपरे । तच्छब्देन पूर्वा-
धिकरणोक्तमभिधानं परामृश्य तदभिधानं चोदकं प्रयोजकं
येनामिति बहुव्रीहिसमासेन प्रयोगकाले अर्थप्रकाशकत्वं म-
न्त्रलक्षणं यद्यपि सूत्रे प्रतीयते, तथापि मन्त्रकाण्डपठिताना
“वसन्ताय कपिजलानालभते”त्यादीना मन्त्रत्वेऽपि विधाय-
कत्वेनार्थप्रकाशकत्वाभावेनाप्यासे पक्षमे मन्त्राभावे ब्राह्मण-
स्यापि स्मारकत्वाङ्गीकारादतिव्याप्त्यर्थथाश्रुतमयुक्तं तदित्युपे-
क्ष्यान्याया लक्षणमाह—यत्रेति ॥

(मन्त्रपदवाच्यतावच्छेदकनिरूपणेनोक्तमन्त्र-
लक्षणस्य सूत्रारूढत्वप्रतिपादनेनास्यन्तत्वा-
दिलक्षणखण्डनेन चोपसंहारः)

ननु मन्त्रपदवाच्यतावच्छेदकानिश्चये वाच्यत्वप्रकारकनि-
श्रयायोगान्न लक्षणसिद्धिः ॥ न हि मन्त्रत्वन्नाम जातिः;
तथात्वे विधित्वादिना साङ्ख्यार्थपत्ते, अनेकवर्णव्यञ्जीना यौग-
पद्यासम्भवेन मन्त्रत्वस्याभिव्यक्त्यनापत्तेः । नायुपाधिः, तस्य
मन्त्रप्रसिद्धिविषयत्वरूपत्वे अन्योन्याश्रयापत्ते, अतः कथमे-
तल्लक्षणमित्यत आह—वाच्यतावच्छेदकचेति ॥ अख-
ण्डोपाधिरूपस्यैव मन्त्रत्वस्य देवतात्ववत् स्वीकारेण तेन रूपेण
वाच्यत्वेऽवधारिते तत्प्रकारकनिश्चयविषयत्वस्य लक्षणत्वोप-
पत्तिः । अतश्च तच्छब्दस्य मन्त्रपरत्वमेवाङ्गीकृत्य मन्त्रचोद-
केषु मन्त्राध्वेतुषु या मन्त्राख्या मन्त्रपदवाच्यत्वप्रकारिका प्र-
सिद्धिः, सैव विषयतासंबन्धेन लक्षणमाख्यापदप्रयोगेण सूत्रे
उक्तमिति भावः । यानि अस्यन्तत्वादीनि लक्षणानि वृत्तिका-

वाच्यतावच्छेदकं च मन्त्रत्वं जातिरक्षणदोषाधिर्वैत्यन्यदेतत् ॥ ८ ॥ इति अष्टमं मन्त्रलक्षणआधिकरणम् ॥

(९ अधिकरणम्)

“एतद्ब्राह्मणानि पञ्च हवींषी”ति वेदप्रयुक्तब्राह्मणशब्दार्थपरिज्ञानार्थं तल्लक्षणमपि प्रसङ्गादेव । मन्त्रातिरिक्तवे-

रेण कृतानि, तानि कथंचित्स्वरूपकथनमात्रपरतया नेयानि, नतु लक्षणत्वेन “इञ्चश्वासि वन्यश्च वाजिन्नि”ति मन्त्रेऽसि-
मन्थत्वेन “तत्त्वा यामि ब्रह्मणे”ति मन्त्रे त्वामन्थत्वेनाव्याप्ते-
रित्यादि प्राचा ग्रन्थेष्वेव द्रष्टव्यम् । प्रयोजनम्—“आक्षेपे-
ष्वपवादेषु प्राच्या लक्षणकर्मणि । प्रयोजनं न वक्तव्यं यच्च
कृत्वा प्रवर्तत” इत्यभियुक्त्या लक्ष्यज्ञानरूपस्यैव स्पष्टत्वात्—न
पृथग्वान्वयमिति नोक्तम् ॥

॥ इत्यष्टमं मन्त्रलक्षणआधिकरणम् ॥

(शास्त्रानन्तरसङ्गतिनिरूपणपूर्वकं मन्त्रातिरि-
क्तवेदवाक्यत्वं ब्राह्मणस्य लक्षणमिति अर्थ-
वादोपनिषदामपि विधावेवान्तर्भावो-
पपादनम्)

पूर्ववेदेव वैदिकपदार्थविचारेण शास्त्रसङ्गतिं प्रसङ्गसङ्गतिं
चानन्तर दर्शयन् ब्राह्मणलक्षणं यद्यपि मन्त्रलक्षणवदेव य-
त्राभियुक्तानां ब्राह्मणपदवाच्यत्वप्रसिद्धिविषयत्वरूपं शक्यते
वक्तुम्, इतरथा ब्राह्मणातिरिक्तवेदत्वं मन्त्रत्वमित्येवंरूपस्य
मन्त्रलक्षणस्यापि सम्भवेन विनिगमनाविरहापत्तेः ; तथापि
खतन्त्रस्यार्थनिर्णयन्तुमशक्यत्वादिति न्यायेन सूत्रकृदुक्तमेव ल-
क्षणं दर्शयति—एतद्ब्राह्मणानीति ॥ वस्तुतस्तु—
शेषे ब्राह्मणमित्येतावत्तव सिद्धेः शब्दशब्दप्रयोगेणाभियुक्तप्र-
सिद्धिमूलकत्वमेव पूर्वोक्तलक्षणस्य प्रतीयत इति न विनि-
गमनाविरह—इति ध्येयम् । मन्त्रातिरिक्तेति ॥ वे-
दस्य ब्राह्मणमन्त्रयो वेदनामधेयमिति द्विराशित्वोक्तैः मन्त्रा-
तिरिक्तत्वेन लक्षणेनार्थवादानां विधीनामुपनिषदा च द्वितीय-
राश्यन्तर्भावं सूचितं । अत्रापि वृत्तिकारोक्तानि लक्षणानि
भाष्यादावेव दूषितानि तत्रैव द्रष्टव्यानि ॥

॥ इति नवमं ब्राह्मणलक्षणाधिकरणम् ॥

(पूर्वाधिकरणेनापवादिकसङ्गतिः ऊहप्रवरनाम-
स्वरूपनिरूपणपूर्वकतन्मन्त्रत्वपूर्वपक्षश्च)

पूर्वं वेदस्य द्वैराशे उक्ते ऊहादेव्यनुमानादिगम्यवेदत्वा-
भ्युपगमात् तत्रच विधिप्रयोजनत्वाभावेन ब्राह्मणत्वाभावात्
परिशेषेणाथवा प्रयोगकालेऽर्थप्रकाशकरूपपूर्वोक्तलक्षणब्रा-
ह्मणत्वा वा मन्त्रत्वे प्राप्ते तदपवादः क्रियते । अर्थाच्च द्वैराश्यस्य
पञ्चमानवेदविषयत्वं सिद्धं भवतीत्येवमापवादकी सङ्गति

त्वमेव ब्राह्मणत्वम् ॥ ९ ॥ इति नवमं ब्राह्मणलक्ष-
णाधिकरणम् ॥

(१० अधिकरणम् ।)

ऊहप्रवरनामधेयानां सत्यपि प्रयोगकाले अर्थस्मरणार्थ-
मुच्चार्यत्वे मन्त्रपदैकवाक्यत्वे च स्वरूपेण वेदे पठितत्वाद-
भियुक्तप्रसिद्धविषयत्वेन नैषां मन्त्रत्वम् । अतश्च नैषां श्रेषे

स्पष्टत्वादनभिधाय विषयप्रदर्शनपूर्वकं पूर्वपक्षं सक्षेपेण सूच-
यति—ऊहेति ॥ “प्राकृतस्थानपठितपदार्थान्तरकार्यत ।
ऊहः प्रयोगो विकृतौ ऊह्यमानतयोदितः” इत्यभ्यादिपदस्थाने
विकृतौ सूर्यादिपदप्रयोगो यो मन्त्रेषु स ऊहः । “आर्वेयं वृषी-
त” इत्यादिविधिवशात् काश्यपत्वरारनैध्रुवेत्यादिशब्देन आ-
र्वेयं कीर्त्यते, स प्रवर । सुब्रह्मण्यानिगदे यत्र “देवदत्तशर्मण
पुत्रो यजत इत्यादिना यजमानपित्रादिवाचकशब्दो यजमान-
नस्य नाम गृह्णाती”ति विधितः प्रयुज्यते तन्नाम । मन्त्रप-
दैकवाक्यत्वेचेति ॥ इतरथा अमन्त्रकैकवाक्यतापन्नानां
मन्त्राणामपि श्लोकैकवाक्यतापन्नमन्त्राक्षरवदमन्त्रत्वापतिरि-
त्यर्थः ॥

(मन्त्रैकवाक्यत्वस्यार्थप्रकाशकत्वस्य वा मन्त्र-
त्वाप्रयोजकत्वेनोहाद्यमन्त्रत्वसिद्धान्तः)

सिद्धान्तमाह—स्वरूपेणेति ॥ स्वाध्यायाध्ययनकाले
तेषामपठितत्वेनाभियुक्तप्रसिद्धभाव इत्यर्थः । अत एव
तेषां स्वरूपकं पाठभावेऽपि न दोषः । नैषामिति ॥ नच
तदैकवाक्यतापन्नानां अमन्त्रत्वापत्तिः, एकपदलोपेऽपि स
एव मन्त्र इति दृढतरप्रत्यभिज्ञानात् मन्त्राविनाशप्रतीतेः ।
अतएव याज्यान्ते श्रुतिकरणेऽपि न मन्त्रत्वहानिः । श्लोका-
द्येकवाक्यतापन्नमन्त्राक्षरेषु तु प्रसिद्धभावादेव न तत् । ए-
वंच मन्त्रैकवाक्यतायामपि इषेत्वेत्यत्र छिनद्द्यौलध्याहृतस्य म-
न्त्रत्वाभावेन मन्त्रैकवाक्यतायाः, अर्थप्रकाशकत्वस्यापि यथा
प्रकृतिप्राप्तस्य “उपावर्तन्व”मिति मन्त्रस्य स्थाने महाप्रते
“रथघोषेण माहेन्द्रस्य स्रोत्रयुगाकरोती”ति वचनविहिते
रथघोषेऽपि सत्त्वेन व्यभिचारात् तन्मात्रेणैवा मन्त्रत्वमित्यर्थः ॥

(विधिवाक्याज्ञातेरापदस्य, आयुराशास्ते यज-
मानोऽस्ती इत्यत्रासाविति पदस्थानीयविशे-
षपदानां च मन्त्रत्वनिरासः । पूर्वोत्तरप-
क्षप्रयोजननिरूपणं च)

अत्रच वार्तिके—यत् इरापदस्यैरं कृत्येद्वेयमिति वि-
धिवाक्ये तद्विद्वान्तर्गतत्वेनाप्रातःत्वादस्त्येव मन्त्रत्वमित्यु-
क्तम्, तद्गानार्थं ब्राह्मणे समात्रातस्यापि मन्त्रप्रसिद्धविषयत्वेन
मन्त्रत्वायोगात् कथंचित् मन्त्रकाण्डे तद्विधिपाठभ्युपगमेऽ-
प्यैरपदस्यैव पाठेनेरापदेन तदसंभवात्तिसाधार्यम् । यदपि
“आशास्तेऽस्यं यजमानोऽसावि”त्यादिसर्वनामसंयुक्ते मन्त्रे अ-
सावित्यस्य स्वाध्यायादिकाले मन्त्ररूपस्यापि कर्मकाले तत्पद-

मन्त्रभ्रेषनिमित्तं प्रायश्चित्तम्, अपितु अङ्गभ्रेषनिमित्तकमेव ॥ १० ॥ इति दशमं ऊहामन्त्रताधिकरणम् ॥

(११ अधिकरणम् ।)

तेषाम् ॥ मन्त्रवादी व्यापकधर्मं निरूपिते तत्पसङ्गादेव

स्थाने पठनीयस्य देवदत्तादिपदस्यापि विशेषाणामानन्त्याद्युगपत्कालत्वाच्चात्रातुमशक्ते खरूपस्य सर्वनामप्रकारेणास्त्येवाप्रानमित्युक्तस्यस्थानत्वादेव मन्त्रस्य शक्यमेव निरूपणं कर्तुम् । यदत्र पदं निवेक्ष्यते तद्दानयं मन्त्र इत्यतो मन्त्रत्वमित्युक्तम्, तदपि तेषां विशेषपदानां स्वरूपेण पाठाभावात् तत्प्रसिद्धिविषयत्वात्तुपपत्तेः सर्वनामपाठस्य च स्वाध्यायकाले पारायणादौ चोपयुक्तत्वेनार्थकस्याप्यभावादितरथा सुब्रह्मण्यानिगदे आर्षेयवर्णेऽपि सामान्यात्मना आप्रानस्य विशेषपर्यवसानं विनाऽनुपपत्तेः प्रवरादीनामपि विधिविहितत्वेन मन्त्रत्वात्पत्तेरनिवार्यत्वादतिशयार्थमेवेत्युक्तं कौस्तुभे । अतएव चार्तिके—सर्वनामस्थाने प्रयुज्यमानपदानाममन्त्रत्वमाशङ्क्य तथानामेति केचिदित्यनेनेष्टापत्तिं कुर्वता मतमप्युक्तम् । अतश्च नैषामिति ऊहितपदप्रदितसमस्तमन्त्रभ्रेषे मन्त्रभ्रेषप्रायश्चित्तस्य पक्षद्वये साम्येऽपि ऊहितपदमात्रभ्रेषे मन्त्रपदभ्रेषनिमित्तं प्रायश्चित्तं पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु तस्य मन्त्रान्तर्गतत्वेऽपि मन्त्रपदत्वाभावात् तत्, अपितु ज्ञाताज्ञाताङ्गभ्रेषनिमित्तं प्रायश्चित्तमित्यर्थं ॥

॥ इति दशममूहामन्त्रताधिकरणम् ॥

(प्रायपाठार्थवृत्तवशादिकृतपादव्यवस्थावन्मन्त्रत्वं, ऋक्त्वमिति, ऋग्लक्षणनिरूपणम्)

यद्यपि अर्थवशेनेति हेतुपादानसहितं लक्षणमुक्तम्, तथापि तत्प्रवेशमन्तरेणापि निर्दोषतया लक्षणोपपत्तिमभिप्रेत्य ऋग्लक्षणमाह—पादव्यवस्थावदिति ॥ सूत्रगततच्छब्दपरामृष्टमन्त्रत्वोक्त्या श्लोकादावतिव्याप्तिनिरास सूचितः । साच पादव्यवस्था “अग्निमीळे पुरोहितमि”त्यत्र ऋगर्थोपयवसानेऽप्यवान्तरवाक्यार्थमादायार्थवशाद्भवति । एवमपर्योरपि पादयोरीळे इत्याख्यातपदानुपपन्नैर्गार्थवत्त्वमिति सूत्रे उपात्तमप्यर्थवशेनेति पदं हेत्वन्तराणां वृत्तादीनामप्युपलक्षणम् । तदुक्तं प्रातिशाख्ये—“प्रायोऽर्थो वृत्तमित्येते पादज्ञानस्य हेतवः” इति । अस्यास्तद्भाष्ये प्रायः प्रायपाठः, वृत्तं तु “वर्षिष्ठाणिष्ठयोरेषां लघुपोत्तममक्षरम् । गुहस्त्वित्रयो ऋधु तद्वत्तं छन्दसा विदुः” इति प्रातिशाख्ये उक्तम् । एषां पदानां वर्षिष्ठाणिष्ठयोर्द्वादशाक्षरपादयोर्होत्तममक्षरं लघु भवति । यथा “प्रदेवमच्छा मधुमन्त इन्दवः” इति द्वादशाक्षरे पादे दकार उपोत्तमो लघुर्भवति तदन्त्याक्षरान्तः पादो ज्ञातव्यः । यथा “अग्निमीळ” इत्यत्र हिंकार उपोत्तमो लघुर्भवति तदन्त्याक्षरान्तः पादो भवति । इतरयोः दशैकादशाक्षरयोस्तु उपोत्तमं गुरुर्भवति तदन्त्या-

तद्वान्तरधर्मो ऋक्त्वादिः, “ऋचः सामानि यजूंषी” इति वेदप्रयुक्तऋगादिपदार्थपरिज्ञानार्थं निरूप्यते । पादव्यवस्थावन्मन्त्रत्वं ऋक्त्वम् ॥ ११ ॥ इति एकादशं ऋग्लक्षणताधिकरणम् ॥

क्षर एव पादः । यथा “श्रुधी हव विपिपानस्यादे” इति दशाक्षरे पादे स्या इति गुरुर्भवति । यथावा “पिवा सोममभियमुप्रतर्द” इत्येकादशाक्षरे पादे र्द इति सयुक्ताक्षरे विषयमपूर्वस्य गुरुत्वात् तकारो गुरुर्भवति । तदन्त्याक्षरान्तो तां पादौ ज्ञेयावित्यर्थः । प्रायपाठोदाहरणं तु “गोर्नपर्वेतिरदातिरश्वे” इति त्रैष्टुभे पादे एकादशाक्षरत्वमपेक्षितम् । वर्तेते तु दशाक्षरत्वं तत्र नैत्यक्षरे रकारनकारयो व्यूहनेनैकादशाक्षरं क्रियते । तत्र त्रैष्टुभे अस्मिन् सूक्ते पूर्वोत्तरपदानां एकादशाक्षरत्वमस्ति । तत्राप्यपाठ एव हेतुः । अर्थादाहरणं तु उक्तमेव । अन्यदपि घृणानोऽद्भिर्देवतानित्यन्त पादोऽर्थवशात् । “तमुस्त्रामिन्दं न रेजमानमि” इति त्रैष्टुभे पादे एकेनाक्षरेण न्यूनेऽप्यल्पवैषम्येण तत्रैव नमित्यत्र पादान्तत्वम् । “एवादेवाँइन्द्रो विये नृन्प्रश्र्यो जिन मधवा सत्यराधा । विश्वेताते हरिवः शचीवोभितुरासः स्वयशो गृणन्ती” इत्याद्युचि उत्तारार्थं दशाक्षरौ द्वौ पादौ । पूर्वार्थं तु अर्थवशेन नृनित्यन्तं पादान्तो भवति । वृत्तवशादन्ते नृनित्यस्योपोत्तमस्य गुरुत्वात् तत्र वृत्तापेक्षयाऽर्थस्य बलवत्त्वात् नृनित्यन्ते पादे प्राप्ते नृउत्तारार्थं कृतदशाक्षरपादद्वयप्रायपाठेनार्थोपेक्षयापि बलीयसा प्रेयन्तपादोवसीयते । तदुक्तं प्रातिशाख्ये—“तद्विशेषसन्निपाते तु पूर्वं पूर्वं पर परम्, इति प्रायोऽर्थवृत्तानां समवाये पूर्वं पूर्वं प्रबलं उत्तरमुत्तरं दुर्बलमित्यर्थः । एतेन—“अग्निः पूर्वंभिर्ऋषिभिरि”त्यत्र क्रियापदानुपादानादप्यर्थवसितार्थं वृत्तवशेन व्यवस्थेत्युक्तं यद्वाार्तिके तदपि—व्याख्यातम् ; यत्तु—न्यायसुधाकारादीनां लघुगुर्वक्षरसाम्याद्भुत्तवशेनेति वार्तिकगतवृत्तपदव्याख्यानम्, तदप्युक्तम्, वार्तिकगतवृत्तपदस्य पूर्ववर्षितप्रातिशाख्योक्तवृत्तार्थत्वेनाप्युपपत्तेः । लघुगुर्वक्षरसमाख्यवृत्तपरतया व्याख्यानस्य निष्प्रमाणत्वात् । अतएव वृत्तापेक्षया बलवतार्थवशेनेत्य इत्यन्तस्य पादान्तत्वे प्राप्ते अग्निमीळ इत्याद्यक्षरप्रायपाठेनार्थोपेक्षया बलीयसैव पादव्यवस्था युक्ता । वार्तिके वृत्तोपन्यासो न ईष्य इत्यन्तस्य पादान्तव्याख्यात्तयोऽपि तु ऋषिभिरित्यन्तस्य पादान्तत्वं नार्थवशेन भवति केन तर्हीत्यपेक्षया तदुपपादनमात्रार्थ एव । एवं स्थिते अग्निमीळ इत्यादौ वृत्तांशक्षरसङ्ख्यानियमच्छन्दोलक्षणानां पादव्यवस्थाहेतुना समुच्चयेऽपि न क्षतिरिति ज्ञेयम् । इदं मूलानपेक्षितमपि कौस्तुभदर्शितोदाहरणशोधनिकार्थं प्रसङ्गादत्रोपादितम् ॥

॥ इत्येकादशं ऋग्लक्षणताधिकरणम् ॥

(१२ अधिकरणम् ।)

मन्त्रत्वसामानाधिकरणीतत्त्वं सामत्वम् ॥ १२ ॥ इति
द्वादशं सामलक्षणाधिकरणम् ॥

(१३ अधिकरणम् ।)

ऋक्सामभिन्नमन्त्रत्वं यजुष्वम्, सोभाक्षरेष्वपि तत्त्वा-

(सामलक्षणम् सामशब्दस्य गीतिपरत्वम्,
साप्तमिकाधिकरणस्यैतदाहुत्व्याधिकर-
णाभ्यामपौनरुक्त्यमित्यादीनां
निरूपणम्)

अत्रापि सूत्रे तेपामिति पदानुवृत्त्या मन्त्रगतत्वस्य लामे-
नाभियुक्तप्रसिद्धिमूलोपपत्तिकं सामलक्षणमाह—मन्त्रत्वेति ॥
तेन न लौकिकगीतावित्याप्ति । यथापि गीतिविशिष्टाया-
मृचि अभियुक्ताना प्रयोगे, तथापि “एकखण्डेन शब्देन विशिष्टो
यत्र गम्यते । विशेषणस्य वाच्यत्वं तत्र सर्वत्र जायत” इति
वार्तिकोक्तेन नागृहीतविशेषणन्यायेन ऋचा व्यक्तेरिव लक्ष-
णादिनापि भानोपपत्तेर्विशेषणीभूतगीतिवाचित्वस्यैव लाघवेन
सप्तमे साधनीयस्यानागतावेक्षणन्यायेन सूत्रकृतेहोपादानं कृ-
तम् । अतएव न तेन पौनरुक्त्यम् । नह्यत्र गीतिमात्रवा-
चित्वसाधनस्य प्रयोजनमस्ति, गीतिविशिष्टऋचाचित्वेनापि
ऋगादिभ्यो भेदसिद्धे, सप्तमे तु “कवतीपु रथन्तरं गायती”-
त्यनेन “कयानधिष्ठे”त्यस्यामृचि विहिते रथन्तरे रथन्तर-
शब्दस्य ऋकपर्यन्तवाचित्वे ऋचो ऋगाधिकरणत्वासम्भवात्
कवतीशब्दे कार्यलक्षणपत्तिभिया गीतिमात्रवाचित्वसाधन-
मभीवत्यामुत्पररथन्तरगीतेरतिदेशसिध्यर्थमुपयुक्तमिति तत्र-
त्यस्यैव सिद्धवकारेणोक्तत्वात् साप्तमिकाधिकरणस्यागा-
हृत्याधिकरणप्रयोजनकथनार्थत्वात् नाहुत्व्याधिकरणेन पौनरु-
क्त्यमपीति ध्येयम् ॥ यथापि रथन्तरादिशब्दाना गीतिवा-
चित्वं साधितम् न सामशब्दस्य, तथापि विशेषवाचकपदाना
गीतिवाचित्वे साधिते तेषा रथन्तरं सामेत्यादीं सामान्यवा-
चिसामपदसामानाधिकरण्यं सामशब्दस्य गीतिसामान्यवाचि-
त्वेनैव सम्भवतीत्यभिप्रेत्य सप्तमसिद्धत्वोक्त्यविरोध ॥

॥ इति द्वादशं सामलक्षणाधिकरणम् ॥

(यजुर्मन्त्रलक्षणम्)

मन्त्रत्वपदोपादानेन ब्राह्मणं व्यावर्तयन् यजुलक्षणमाह—
ऋक्सामेति ॥ प्राचायुक्तं लक्षणे सोभाक्षरेष्वितिव्याप्ति
प्रसक्तमिष्टापत्या परिहरति—स्तोमेति ॥ प्रलिष्टघटित-
त्वस्य मूलग्रन्थेषु निवेशितस्यापि व्यावर्त्याभावेन पादबन्धा-
भाववत्त्वाद्दक्षरघटितत्वरूपस्वरूपक्रीतेनमात्रार्थत्वाभिप्रायेणा-
नुपन्यासः ॥

॥ इति त्रयोदशं यजुर्मन्त्रलक्षणाधिकरणम् ॥

ज्ञातिव्याप्तिः ॥ १३ ॥ इति त्रयोदशं यजुर्मन्त्रलक्षणा-
धिकरणम् ॥

(१४ अधिकरणम् ।)

निगदसंज्ञकानां मन्त्राणां संज्ञाभेदादुपांशु यजुषा उच्चै-
निंगदेनेति विप्रतिषिद्धधर्मभेदाच्च भेदो यजुर्भ्य इति प्राप्ते—

(पूर्वाधिकरणेनाक्षेपसङ्गतिः संज्ञाभेदान्निग-
दानां यजुर्भेदपूर्वपक्षश्च)

शेषे यजु शब्द इति पूर्वसूत्रेण ऋक्सामभिन्नतया यजुर्भे-
दकथनेन यन्मन्त्रत्रैविध्यमुक्तं तदाक्षेपेणह पूर्वपक्षकरणपादाक्षे-
पसङ्गति स्पष्टत्वादनभिधाय पूर्वपक्षमेवाह—निगदसंज्ञ-
कानामिति ॥ ते च प्राय परसबोधनार्था “अमीदमीन्वि-
हरे”त्यादय, “निगदो वा चतुर्थं स्यात् धर्मविशेषादि”ति
पूर्वपक्षसूत्रे धर्मविशेषादिति पदेन उच्चैष्ट्वादिबर्णान्यत्वस्य
पूर्वपक्षहेतुतया प्रायम्योक्ते “व्यपदेशाच्चे”ति द्वितीयसूत्रेण
संज्ञाभेदस्य तद्वेतुताया उत्तमत्र सूचनेऽपि “वेदो वा प्राय-
दर्शनादि”ति तातीयवाक्याधिकरणे उपाशुत्वादीना तत्तन्म-
न्त्रधर्मत्वनिरासेन तत्तद्वेदविहितकर्मधर्मत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन
तद्विरुद्धस्य मन्त्रधर्मान्यत्वहेतोस्तदधिकरणपूर्वपक्षस्यतथोक्त-
स्याभ्युच्चयहेतुत्वप्रतीतेर्मुख्यत्वमुत्तरहेतोरेवेति सूचयितुं सौ-
त्रक्रम विहाय द्वितीयमेव हेतुमादितो मुख्यत्वाददर्शयति—
संज्ञाभेदादिति ॥ इमे निगदा इमानि यजुर्वीत्येव भि-
न्नसंज्ञामिर्व्यवहारात् ज्योतिरादिवत् भेद इत्यर्थ । विप्र-
तिषिद्धेति ॥

(उच्चैनिंगदेनेत्यस्य सामान्यशास्त्रवाधकत्वेन
परप्रत्यायनरूपकार्यार्थतयाप्राप्तोच्चैस्त्वानु-
वादत्वेन वोपपत्तिनिरासेन पूर्वपक्ष-
समर्थनम् ॥

निगदाना यजुष्वे उपाशुत्वप्राप्त्योच्चैष्ट्वाविधानानुपपत्तेर्विशेष-
विहितेन वाधसमवेऽपि स्वविषयवृत्तिभेदकल्पनया वाधेनोप-
पत्तां सामान्यवाक्यस्य सकोचलक्षणबाधाभ्युपगमस्यायुक्त-
त्वात् स्वरूपत एव भेदकल्पना युक्ता । नच—परप्रत्यायन-
रूपकार्यायुरोधेनोपाशुत्वविधे सकोचादुच्चैनिंगदेनेत्यस्या-
नुवादतोपपत्तेर्न तद्वेदवाधकतेति—वाच्यम्; मन्त्रप्रमाण-
कपरप्रत्यायनरूपकार्यायुरोधेन वाक्यस्यापि ब्राह्मणगतस्य स-
कोचायोगात्, “नम प्रवक्ते” “देवद्वो मन्विद्ध”इत्यादीना
परप्रत्यायनार्थस्याभ्यावाच्च । अत उच्चैरित्यस्य विधित्वाव-
श्यकत्वात् भेदबोधनादपि तद्विध्युपपत्तेर्नोपाशुत्ववाक्यस्य स-
कोचो युक्त इत्यर्थ ॥

(ब्राह्मणपरित्राजकन्यायेन संज्ञाभेदस्य भेदा-
साधकत्वेन निगदयजुषुसिद्धान्तनम्)

मन्त्र एवेति ॥ “तदाहु — ऋक्सुब्रह्मण्या यजुषि साम-
वेति प्रश्नोत्तरभूते मन्त्र एव स्वत्वय निगदभूतो भवति । त-

“ऋचः सामानि यजूषी”ति वेदे त्रयाणामेव मन्त्रभेदानां संकीर्तनात् “मन्त्र एव खल्वयं निगदभूतो भवति तस्माद्यजुरि”ति च लिङ्गाक्षिगदानां यजुष्प्रेमेव, संज्ञा तु ब्राह्मणपरि-
ब्राजकन्यायेनाभेदेऽप्युपपन्ना । निगदत्वं च यजुष्वावान्तरधर्मो नतु नितरां उपांशुस्वरातिरिक्तस्वरेण गद्यमानत्वम् ; “नमः प्रवक्त्रे” इत्यादिनिगदेषु उपांशुपठ्यमानेनैव व्याप्तिः । नच धर्मभेदाद्भेदः, विशेषविहितेनोच्चैष्ट्रेण सामान्यविहितस्योपांशुत्वस्यान्यपरत्वावसायात्, उपांशु यजुषेत्वस्य वेदोपक्रमानुरोधेन यजुर्वेदविहितकर्ममात्रे उपांशुत्वविधायकत्वस्य वदयमाणत्वेन भवन्मतेऽपि संकोचस्यावश्यकत्वाच्च । नचैवमुप-

साद्यजुरि”ति वेदे निगदशब्दसामान्येन हेतुना सुब्रह्मण्यानिगदे ऋक्सामभिनमन्त्रत्वरूपयजुष्वासाधनात् तत्रातिरिक्तनिगदेऽपि यजुष्वापरित्यागेन मन्त्रत्वस्य प्रतीतेर्यजुष्प्रेमेवैतत् । यस्तु सङ्गामेद उक्तं, स ब्राह्मणे सत्यपि परिव्राजकव्यपदेशान्तरवत् यजुष्प्रे सत्यपि नितरा गद्यमानत्वरूपगुणयोगेनाप्युपपन्न इति नैकान्ततो भेदसाधक इत्याह—संज्ञात्विति ॥

(निगदशब्दे प्राचीनोपपादितयौगिकत्व- निरासेन रूढिसमर्थनम्)

प्राचीनैर्गदतेरपादयद्वपदसमूहवाचित्वात् प्रकृषवाचिनि-
शब्दोपसृष्टस्योच्चैरविच्छिन्नोच्चार्यमाणपादयद्वपदसमूहवाचिता-
वसायात्परप्रत्यायनकार्यवशेन नितरा गद्यन्ते इत्यवयवयोगार्थमादाय सङ्गोपादिता, ता दूषयन् अक्षकर्णादिसङ्गावत्
रूढ्यङ्गीकारेण निगदेति सङ्गोपपादयति—निगदत्वं
चेति ॥ एवंच व्याप्यव्यापकभावैर्नैकस्मिन्नुभयसङ्गोपपत्तिरुच्चै-
ष्ट्वविधित प्राक् निगदपदशक्यतावच्छेदकप्रसिद्धिश्च सूपादे-
त्यर्थः ॥

(उपांशु यजुषेति विधिसङ्कोचमिया यजुषो निगदभेदशङ्कानिरासः)

येन ह्युपाशुत्वविधे संकोचरूपबाधापत्त्या यजुरपेक्षया
भेद उच्यते, तस्यापि मते उपाशुत्वादीनां केवलयजुर्धर्मत्व-
निरासेन यजुर्वेदविहितकर्मामन्त्रमात्रधर्मत्वस्यैव पूर्वोक्तरीत्या
स्वीकार्यत्वात् निगदानामपि तत्कर्मामन्त्रत्वेन प्राप्तोपाशुत्व-
बाधकत्वसुचैर्निगदेनेत्येतद्विधेर्भेदेऽपि स्वीकार्यमेवेति न त-
द्विधा भेदकत्पत्तं युक्तम्, अपितु सामान्यविशेषभावेन बा-
ध्यबाधकतैवेत्याह—उपांशु यजुषेति ॥

(निगदोपांशुत्वस्य वाक्यसिद्धस्यापि लैङ्गिके- नोच्चैष्ट्रेण बाधनिरूपणम्)

वस्तुतस्तु—परप्रत्यायनरूपकार्यवशाद्विज्ञेनैव उपाशु-
भा० २०

क्रमवशेन यजु.पदे वेदलक्षणावशिगदपदेऽपि यजुर्वेदलक्षणा-
पत्तेरेकस्मिन्कर्मणि धर्मद्वयविकल्पपत्तिः, “वायोर्धुयुर्वेद”
इत्युपक्रमस्य यजु.पद एव लक्षणातात्पर्यग्राहकत्वात्, अन्यथा
वायोर्निगदवेद इत्यपि किं नावश्यत् । अतश्चोच्चैर्निगदेनेति
स्वतन्त्र एव निरर्थवादकोऽयमुच्चैष्ट्वनियमविधिर्विशेषविहिता-
तिरिक्तनिगदोद्देशेन । तेषु हि परप्रत्यायनरूपकार्यवशेनोपां-
शुत्वनिवृत्तावपि मन्त्राद्यनेकस्वरप्राप्तौ उच्चैष्ट्वनियमो नानुप-
पन्नः । अतो निगदभेदे यजुर्भेदप्रत्ययश्चित्तम्, आश्विनादौ
पारिष्ठवशात्सं वा ॥ १३ ॥ इति चतुर्दशं निगदयजु-
ष्ट्राधिकरणम् ॥

त्वस्य बाधात् नोच्चैष्ट्वविधे तद्भावकताप्रसक्तिः, यद्यपि लि-
ङ्गावगतपरप्रत्यायनार्थत्वस्य ब्राह्मणवाक्यावगतोपाशुत्वेन बा-
धोऽपि शङ्कोत्, तथापि लैङ्गिकस्यापि परप्रत्यायनार्थस्य प्राधा-
नत्वेनाद्भूतोपाशुत्वेन बाधस्य प्रमाणबलावलापेक्षया प्रमेय-
बलावलयस्य ज्यायस्त्वस्यायेनासम्भवात् दोषः ॥ किंच एता-
दशविषये उपाशुत्वविधेर्नैव प्रवृत्तिः । यत्रानियतः स्वर प्रा-
प्तस्तद्विषये उपाशुत्वनियमकरणेऽपि निगदे कार्यवशेनोच्चै-
ष्ट्वस्यैव नियतप्राप्ततयाऽनियतप्राप्तिविषयत्वाभावादित्यादि को-
स्तुभे द्रष्टव्यम् ॥

(उच्चैर्निगदेनेत्यस्य कार्यप्राप्तोच्चैष्ट्वानुवादेनोपांशु- यजुषेत्येतदर्थवादत्वमिति प्राचीनमत- निरासेन विधित्वाङ्गीकारतत्प्रयोजनपूर्वा- त्तरकल्पप्रयोजनानां निरूपणम्)

यजुः—प्राचीनैर्कार्यवशेनैवोच्चैष्ट्वस्य प्राप्तत्वाच्चैर्निगदे-
नेत्यस्यानुवादत्वेनोपाशु यजुषेति विधिस्तुत्यर्थत्वं यजुरूपनिग-
देषु कार्यवशादुच्चैष्ट्रेऽपि यजु सामान्ये उपाशुत्वमेवोचित-
मित्येवंविधयोक्तम्, तद्विधित्वस्यावश्यकतया दूषयति—
अतश्चेति ॥ “नमः प्रवक्त्रे” इत्यादे. नियमविध्यविषयत्वं
सूचयितुं—विशेषविहितातिरिक्तैत्युक्तम् । तस्य विशेषवि-
हितस्वरातिरिक्तैत्यर्थः । मन्त्राद्यनेकेति ॥ परप्रत्यायनका-
र्यरहितनिगदेषु उपाशुत्वस्यापि पक्षे प्रात्यायनित्ववदनुवादा-
नुपपत्तेर्व्यावर्तनीयोपाशुत्वस्यादिपदेन ग्रहणम् । आश्विनादा-
विति ॥ “सर्वां ऋचं सर्वाणि यजूषि सर्वाणि सामानि
वाचस्तोमे पारिष्ठवं संसृती”ति विधिना आश्विनादिशब्दे वा-
चस्तोमयोमे यजुरन्तर्गत्या पारिष्ठवंशंसं सिद्धान्ते भवति,
पूर्वपक्षे तदनन्तर्गतेत्यदभाव इति प्रयोजनमित्यर्थः ॥

॥ इति चतुर्दशं निगदयजुष्ट्राधिकरणम् ॥

(१५ अधिकरणम् ।)

यजुङ्क्ं यावत्सु पदेसु वाक्यत्वं पर्याप्तं तावत्सु पर्याप्तं नतु वाक्यसमूहे; तस्य विनियोगार्हत्वात् । वाक्यत्वं च यावत्स्यैकत्वं विभज्यमानसाक्षात्त्वं च तावत्सु । अथैकत्वं च भिन्नप्रतीतिविषयानेकमुख्यविशेष्यराहित्यम्; अन्यस्य दुर्बलत्वात् । अस्ति च गमानवेत्यादौ मुख्यविशेष्यभूतया

(ऋक्सामयोः परस्परभेदस्याध्यापकपरंपरया सुज्ञातत्वेन तमुपेक्ष्य प्रच्छिष्टपठितयजुर्मन्त्र-परिमाणनिरूपणार्थमेतदधिकरणमित्या-शङ्कानिरासपूर्वकमुपादानम्)

मन्त्रप्रस्तावात् ऋक्सामयजुर्वापान्तरभेदे निरूपिते ऋगादीनां "ऋचः सामानि यजुषि" इत्येवं श्रुतौ बहुत्वेनोक्तानां भेदप्रतीतेस्तत्प्रसङ्गाभिरूपणीये परस्परभेदे ऋक्सामयोरत्रैतावती ऋक् अत्रैतावत्सामेत्येवमुपदेशकाभ्येत्वावाक्याद्भेदस्य सुज्ञानत्वात्तद्भेदनिरूपणमुपेक्ष्य यजुषा प्रच्छिष्टपठितत्वेन तस्य दुर्बलतया भेदज्ञापकमवश्यवक्तव्यमत्रोच्यते । यद्यपि "इषेत्वेति शाखासाच्छिन्नत्यूजैत्वेत्युन्माह्रि" इत्येवं भिन्नभिन्नप्रतीकविनियोगात् 'उत्तरादि पूर्वान्तलक्षणमिति वचनाच्च यजुर्भेदोपि सुज्ञात, तथापि ब्राह्मण एवंप्रकारेण सर्वेषां विनियोगानामान्तरात् सौत्रविनियोगस्य भेदप्रतीतिमूलतया तन्नैरपेक्ष्येण लक्षणत्वायोगात् तथोत्तरादिरित्यस्य च वेदत्वाभावेन स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यासम्भवात् सूत्रकृद्वचनस्य वैकार्थ्यनिबन्धनपदसमूहस्यैकवाक्यतेति न्यायमूलत्वादावरयकं न्यायस्वरूपकथनमित्यभिप्रेत्याह—यजुष्टुमिति ॥

(यावत्सु पदेसु वाक्यत्वं तावत्सु यजुष्टुमिति सिद्धान्तोपयोगितयैकवाक्यत्वनिर्वचनम्)

तस्येति ॥ वाक्यसमूहस्य । एकार्थप्रकाशकत्वाभावेनेति विनियोगानर्हत्वात् इत्यस्मात् पूर्व शेष । तथाच यजेरसिप्रत्यये कृते यजुश्शब्दव्युत्पत्तेः तस्य चौणादिकत्वेन बाहुलकत्वात् प्रयोगानुसारेण करणत्वात्किना यजुश्शब्देन योगेन रुढ्या वा यागसाधनमन्त्रविशेषप्रतीतेस्तस्य वैकस्मिन् वाक्य एव विनियोगार्हत्वेन समवायजुर्भेदसिद्ध्यर्थं सूत्रे वाक्यत्वपर्याप्तिकथनमित्यभिप्रेत्याह—वाक्यत्वंचेति—तावत्सु ॥ त-तश्चैतादृशं वाक्यत्वं यत्र नास्ति, तत्पूर्वैसाक्षात्कथान्तरं तद्वाक्यरूपं यजुः पूर्वस्मात् भिन्नं ज्ञेयमित्यर्थं ॥

(अथैकत्वस्यान्यथा दुर्बलत्वम्, भिन्नप्रतीत्यादिनिर्वचनसाधुत्वं च)

ननु किमिदमथैकत्वम् ? न तावत् पदार्थैकत्वम्; तेषां वाक्येऽनेकत्वात् तस्य सप्तगौरुत्वेन प्रतिपदार्थद्वन्द्वं भेदात् । नापि प्रयोजनैकत्वम्, तद्यदि शेषिरूपप्रयोजनैकत्वं, तदा "सौर्वै चरमि"त्यादौ द्रव्यदेवते प्रति यागस्तं प्रतिकं फलमित्य-

भावनाया एकत्वात्तत् । दशपूर्वमासामनहोमादिवाक्येषु च भावनानामनेकासामपि भिन्नप्रतीतिविषयत्वाभावात् त्रीहियववाक्ययोः "भगो वां विभजत्वि"त्यादौ च सत्यपि भिन्नप्रतीतिविषयत्वे मुख्यविशेष्यत्वा भावनाया एकत्वात्तदर्थैकत्वम् । अतस्तत्रैकवाक्यत्वव्याख्यायै द्वितीयं अग्नीयमानयोः पदार्थयोरनन्वये अनिवृत्ताकाङ्क्षत्वरूपं विशेषणम् । "स्थोनं ते सदनं कृणोमि तस्मिन् सीदे"त्यत्रानन्वये

नेकत्वादर्थैकत्वानापत्तिः । "सर्वेभ्य" इत्यादावप्यनेकत्वात्तदापत्तिः । नापि मुख्यविशेष्यरूपप्रयोजनैकत्वं तत्, "दशपूर्वमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते"त्यादावनेकाग्रयादिभावनाया मुख्यविशेष्यत्वात् भिन्नत्वात्तदापत्तेः । नापि मुख्यविशेष्यप्रतिपादकशब्दैकत्वम्; त्रीहियववाक्ययोः "भगो वा विभजत्वि"त्यादौ च तत्प्रतिपादकशब्दभेदादेवार्थैकत्वानापत्तेर्विभज्यमानसाक्षात्त्वविशेषणोपादानस्य वैयर्थ्यापत्तेः, अत अर्थैकत्वस्य दुर्बलत्वात् कथमेतलक्षणमित्यत आह—अथैकत्वंचेति ॥ भिन्नप्रतीतिविषयत्वाभावादिति ॥ विशेषणाभावप्रयुक्तविशेष्यत्वाभावात् लक्षणसमन्वय इत्यर्थः ॥

(विभज्यमानपदसाक्षात्त्वविशेषणसार्थक्यम्) एकत्वादिति ॥ "आयुर्ज्ञेन कल्पता प्राणो यज्ञेन कल्पतामि"त्यादौ "ऋतीयजमानं वाचयती"त्युपात्तकृतिगतबहुत्वस्य कृतिभेदे ज्ञापकस्येवैव विभागभेदे तस्याभावाद्भिन्नभावाभावाया एकत्वादित्यर्थः ॥

(स्थोनं त इत्यादावर्थैकत्ववारणार्थं भिन्नप्रतीतिविषयानेकमुख्यविशेष्यराहित्यमिति सप्तमन्वयं निरूपणम्)

विशेषणमिति ॥ नहि "भगो वा विभजत्वि"त्यत्र अर्थमा वमित्यस्यान्वये साक्षात्त्वमस्ति; स्ववाक्योपात्तविभज्यत्वान्वयेनैव नैराकाङ्क्षात् । अतस्तद्वारणमित्यर्थः । अनन्वय इति ॥ तस्मिन्निति तच्छब्दस्य पूर्वनिर्दिष्टार्थसापेक्षतया पूर्वार्थस्थानन्वये साक्षात्त्वैऽपि सदनकरणप्रतिष्ठापनभावनयोरेकपदोपादानाभावेनैकप्रतीतिविषयत्वाभावात् तच्छब्दस्य च वाक्यान्तरोपात्तसदनप्रकाशकत्वेनाप्युपपत्तेर्विक्रयेन लिङ्गाध्यायोगादर्थैकत्वाभाव इत्यर्थः ॥

(यजुष्ट्वस्य समुदाय इवावयवैऽपि पर्याप्तिः, यजुश्शब्दयोगिकत्वस्य न्यायसुधाकृद्दभिमत्स्य निरासः, वेदत्वस्य समुदायमात्रपर्याप्तिरित्यादि निरूपणम्)

अत्रथ यजुङ्क्ं न यागसाधनत्वमात्रेण, नाप्यर्थप्रकाशकतया यागसाधनत्वेन वा सखण्डोपाधिरूपम्; ऋष्यपि तदापत्तेः, अपि तु मन्त्रत्ववदखण्डोपाधिरूपम् । अतएव यजुश्शब्दो रुढ एव, तस्य च वेदत्ववत् सर्वमन्त्रेषु व्यासज्यवृत्तितया कल्पनेऽपि यजुरवयवस्यै विनियोगेन प्रकाशकत्वात्तत्पर्याप्तिरवयव-

साकाङ्क्षत्वेऽपि भिन्नवाक्यत्वादायं विशेषणम् ॥ १५ ॥
इति पञ्चदशमेकावक्यताधिकरणम् ॥

(१६ अधिकरणम् ।)

यत्र तु नोक्तविधं विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वम्—यथा-
“इवे त्वा” “ऊर्जे त्वे”त्यनयोः, यथा वा “आयुर्धनेन क-
ल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पता—” मित्यादौ, तत्र सत्यप्यर्थैकत्वे
भगो वामित्यादिवन्मन्त्रभेदः । किमुत यदा विनियोगानुसा-

वेऽपि न विरुध्यते । अतएव मन्त्र एव खल्वयं निगदभूतो
भवति तस्माद्यजुरिति सुब्रह्मण्यनिगदरूपवाक्येऽपि यजुष्प्र-
व्यहार उपपद्यते । एतेन—यजुःशब्दस्य यागसाधनवाचि-
त्वेन यौगिकत्वात् सूक्तवाकवत् स्वाध्यायकाले भेदानभ्युपग-
मेऽपि क्रमकाले विनियोगभेदेन यजुर्भेदावगतेर्भेदेनैव प्रयो-
ज्यतेति न्यायसुधाकृतो यौगिकत्वोक्तिः—**परास्ताः**; जपा-
दिसाधनेषु यजुष्पानपत्तेश्च । एवं मन्त्रत्वमपि वाक्य एव प-
र्याप्तम्; मन्त्रशब्दप्रयोगात्, वेदत्वं तु एकस्मिन् वाक्ये अधीते
वेदोऽधीत इति व्यवहाराभावात् व्यासज्यवृत्त्येव । यथाच
वेदैकदेशश्रवणेऽपि शृद्धादेर्वेदश्रवणनिषेधप्रवृत्तिः तथा वेदो-
पक्रमाधिकरणे कौस्तुभे दर्शयिष्यते । अतो वाक्यमात्र-
वृत्तित्वेन यजुष्प्रस्य तद्वेदाद्युक्तो भेद इति भावः ॥

॥ इति पञ्चदशमैकैकत्वाधिकरणम् ॥

(पूर्वाधिकरणेन प्रत्युदाहरणसङ्गतिः, विषय-
वाक्यसंप्रदहश्च)

पूर्वोक्तप्रत्युदाहरणरूपेणैव सिद्धान्तकरणत्वं प्रत्युदाहरणस-
ङ्गत्या विषयप्रदर्शनपूर्वकं सिद्धान्तमेवाह—**यत्रत्विति ॥**
इत्यादावित्यादिपदेन “अपानो यज्ञेन कल्पता व्यानो यज्ञेन
कल्पता चक्षुर्थेयज्ञेन कल्पता श्रोत्रं यज्ञेन कल्पता मनो यज्ञेन
कल्पता वागयज्ञेन कल्पतामात्मा यज्ञेन कल्पता यज्ञो यज्ञेन
कल्पता” इत्यन्तस्य सप्रहः ॥

(इषेत्वोर्जैत्वा, आयुर्धनेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन
कल्पतामित्यादौश्चैकादष्टार्थत्वेन करणमन्त्रत्वा-
भावेनैकैकत्वादिना प्राचां पूर्वपक्षप्रकारस्तस्य
निरासश्च)

अत्र प्राचीनैरिषेत्वोर्जैत्वेति पदचतुष्टयस्य तथा “आयुर्धनेन
कल्पतामि”त्यादिवाक्यसमूहस्य च रथषोषवदनुष्टेयार्थाप्रकाश-
कत्वेऽपि करणत्वोपपत्तेरदृष्टार्थत्वमङ्गीकृत्य लाघवेनैकादष्टक-
ल्पनया तस्मिन्नदृष्टैक्यरूपप्रयोजने सर्वेषामाकाङ्क्षयाऽन्वयोप-
पत्तेरर्थैकत्वविभज्यमानसाकाङ्क्षत्वेनैकवाक्यता । अत एव
यत्र “वायवः स्थेत्सत्र वायुवच्छीप्रगामिनो भवतेत्यर्थेन व-
त्सापाकरणार्थत्वप्रतीतिस्तत्रेष्टेत्वेकवचनान्तानामन्वयासंभ-
वात् “वायवःस्थे”त्येतत्प्राप्तनभागस्यैव यजुष्प्रस्य । “वायव-
स्थे”त्यत्र भिन्नयजुष्प्रस्येति पूर्वः पक्षः कृतः, तथापीषेत्वे-

रेणार्थभेद एव प्रमाणवात् तदा मन्त्रैकत्वे प्रमाणभाव एव ।
अत्र हि “इवे त्वेति शाखां छिनत्ति” “ऊर्जे त्वेत्युन्मार्ष्टी”ति
विनियोगभेदादिवे त्वा छिनद्गीति क्रियापदाध्याहारेण भि-
न्नमेव मुख्यविशेष्यम् । एवमूर्जे त्वोन्मार्ष्टीति । एवं “हृ-
सीवांचयति”ति बहुवचनान्तं हृत्सिभेदावगमेनार्थभेदः । अ-
तश्चात्र यजुर्भेद इति पूर्वोक्तप्रत्युदाहरणमात्रम् ॥ १६ ॥
इति षोडशं वाक्यभेदाधिकरणम् ॥

त्यादिपदानां क्रियासाकाङ्क्षत्वादिति छिनत्तीत्युन्मार्ष्टीत्येव
विनियोगदर्शनाच्च छिनद्गीत्यध्याहारस्यावश्यकत्वात् तत्र चे-
तिकरणेन मन्त्रस्य करणत्वावगतेः तस्य चाभिधानं विनाऽनु-
पपत्ते छेदनप्रकाशकत्वावगमेनादृष्टार्थत्वस्याऽऽप्यपदचतुष्टये-
ऽसम्भवात् तथायुरादिमन्त्राणामपि प्रोत्साहार्थत्वेन दृष्टार्थत-
याऽदृष्टार्थत्वात्सम्भवाच्चातिफल्यत्वात्सत्यानुपपत्त्याः । अत एव
प्रत्युदाहरणमात्रमित्यधिकरणान्तरमध्ये मात्रपदात्सूचयिष्यते ।
सत्यप्यर्थैकत्वे इति ॥

(अर्थैकत्वसिद्धवत्कारेण विभज्यमानसाकाङ्क्ष-
त्वाभावादिषे त्वा ऊर्जे त्वा अनयोरैक-
वाक्यत्वनिरासः)

अत्र क्रियासाकाङ्क्षत्वेऽपि पदचतुष्टयान्ते एकस्यैव छिन-
द्गीत्यसाध्याहारेण पूर्वोक्तार्थैकत्वसम्भवं कथंविदमिसंधाय
विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वमात्रस्यैव प्रत्युदाहरणसुक्तम् । एवमर्थै-
कत्वमङ्गीकृत्याप्युत्तरदलाभावमात्रेणैकवाक्यत्वाभाव साधितं ।
अधुना तदपि प्रस्तुते नास्तीत्याह—**किमुतेति ॥**

(आयुर्धनेन कल्पतामित्यादावपि मन्त्रभेदनिरू-
पणं पूर्वोत्तरपक्षप्रयोजननिरूपणं च)

हृत्पीरित्वात् हृत्सिपदं न कल्पतामिति पदपरम्, नवा त-
द्वटितमन्त्रपरम्; लक्षणपत्तेः, अपितु हृत्सिक्रियारूपार्थपरम् ।
तत्रच बहुवचनश्रवणात् हृत्स्यर्थभेदसिद्धेः सामान्यमात्रस्या-
विवक्षितत्वात् आयुरादिविशेषणविशिष्टाः विशिष्टरूपेण भिन्नाः
हृत्सिक्रियाः शब्दैर्वैजुं प्रवृत्तम् । यजमानमन्धर्वुर्वांचयतीत्य-
र्थेनाध्वर्युव्यापारे विहितेऽर्थावजमानकर्तृकहृत्स्यर्थबहुवचनस्य
विधानसिद्धेस्तासां स्वरूपेणाङ्गत्वाभावेऽप्युद्देश्यत्वमात्रेणैवोच्य-
मानतया देवताया इव कर्माङ्गत्वोपपत्तेस्तत्प्रकाशकत्वेन
“आयुर्धनेन कल्पतामि”त्यादियुरादिविशिष्टहृत्सिप्रकाशक-
त्वकल्पनेन दृष्टार्थतालाभात् प्रकाशयमानायुरादिविशिष्टविशे-
षरूपार्थभेदेन तत्रापि मन्त्रभेद एवेत्यभिप्रेत्याह—**एव-
मिति ॥** प्रयोजनमाद्योदाहरणे पूर्वपक्षे पदचतुष्टयस्य सकृत्
प्रयोगः । सिद्धान्ते तु पदद्वयस्यैवेति । हृत्सिमन्त्रेत्वेकमन्त्र-
श्रेषे सिद्धान्ते तावन्मात्रावृत्तिः, पूर्वपक्षे समस्तोच्चारणमिति
स्पष्टत्वान्नोक्तम् ॥

॥ इति षोडशं वाक्यभेदाधिकरणम् ॥

(१७ अधिकरणम् ।)

यत्र बहूनां शोषापेक्षिणामाद्यस्थानन्तरं शोषः समा-
क्रायते, यथा “या ते अग्ने अयाशये”त्यस्थानन्तरं “तनू-
र्वषिधे”त्यादि. शोषः । उत्तरौ मञ्चौ “या ते अग्ने रजाशया,
या ते अग्ने हराशये”ति । तत्रोत्तरयोः शोषापेक्षिणोरयमेव
शोषोऽनुषज्यते, नतु लौकिकोऽध्याहितयै; अकूत्सन्वात्, नचा-
साधैकत्र निबद्धोऽन्यत्र नेतु न शक्यः, सर्वाथैवेनाज्ञानात् ।
नचाद्यस्थानन्तरमपेक्षितदेशे पठितत्वात्सर्वधामान्नानं शक्यम्;
आकाङ्क्षायोग्यतयोरविशिष्टत्वात्, आसत्तेरपि असंबन्धिप-
दाव्यवधानरूपाया. सर्वत्राविशिष्टत्वाच्च । नहि आनन्तर्य-
मेव संबन्धकारणम्; तद्भावेऽपि शाब्दबोधस्यासंबन्धिप-
दव्यवधानाभावे आनुभाविक्त्वात् । सर्वाव्यवधानस्य सङ्क-

(सङ्कतिः विषयवाक्यस्य प्रकरणनिर्देशादिकं च)

अत्रच सिद्धान्तेऽनुषङ्गेषु आज्ञानस्य सर्वाथैवेनैव सा-
धयिष्यमाणत्वात् अनुषक्तस्याज्ञातत्वेन मन्त्रवद्यजुष्टयाप्युप-
पत्ते पूर्ववथजु परिणामचिन्तात्मकत्वेन प्रकृतसङ्कतिं स्पष्ट-
त्वादुपेक्ष्य विषयमाह—यत्रेति ॥ ज्योतिष्टोमे द्वितीयवृत्ती-
यचतुर्थैश्वरहसु ‘अग्निमनीकं सोमं शतयं विष्णु तेजनमिति
वाक्ये उपसत्रयं यागरूपं विहितम् । तच्चैकस्मिन्नहनि पूर्वा-
ह्णपराह्णभेदेन यागत्रयमभ्यस्यमानमेकैकोपसद्भवति । त-
त्क्रमे तदज्ञोपहोममत्रयाज्ञत्वेनेदं मन्त्रत्रयं क्रमेण पठितम् । त-
त्र विचार्यते इत्यर्थः । इत्यादिरिति ॥ “गह्वरेष्टोमं वचो
अपावधीं त्वेषं वचो अपावधीं स्वाहे”त्यस्यादिपदेन समह ।
हे अग्ने, अयाशया अयं स्थिता वर्षिष्ट्या दृढतमा जीर्णा
गह्वरे तीक्ष्णे द्रव्ये तिष्ठति, या ते तनू उग्रं वचः । ध्रुत्पि-
पासं । तथा त्वेषं वचः उपपातकं वीरहृत्वादिमहापातकच
अपावधीं हतवानस्मीति प्रथममन्त्रार्थः । एवं रजाशया
रजतस्थिता तथा हराशया हिरण्यस्थितेत्यर्थः । उक्तंच
ब्राह्मणे—“अशानायापिपासं हवा उग्र वच । एनश्च वै रह-
स्यश्च त्वेषं वच” इति । ततश्चाथो मन्त्र शोषानाकाङ्क्ष, उत्तरौ
शोषाकाङ्क्षौ, तत्र पाठात् पठितमात्रस्य यजुष्टुयुतानुषङ्गेण नि-
राकाङ्क्षकतयोरिति यजुःपरिमाणचिन्तार्थं विचार इत्यर्थः ॥

(शोषाकाङ्क्षयोरुत्तरमन्त्रयोरौलौकिकेनैवाध्याहते-
नाकाङ्क्षानिरासः, वैदिकेनैवाकाङ्क्षापूर्णाव-
श्यकतायामपि न मन्त्रभ्रंषनिमित्तप्राय-
श्चित्तमिति पूर्वपक्षः)

तत्रोत्तरयोर्मन्त्रयोर्यच्छब्दोलील्लिङ्गनिर्देशान्या स्त्रीवाचकप-
दसाकाङ्क्षयोरवयव कस्मिंश्चित् परिपूर्णसमर्थं एकदेशे कल्प-
नीये वैदिकस्य तस्याद्यमन्त्रपठितत्वेनापेक्षितदेशपाठेनचाद्यम-
न्त्रात्सर्वे प्रतीतेरपुष्पमाणविशेषत्वाभावेन सर्वाथैज्ञानस्य व-
क्तुमशक्यत्वात् उत्तराकाङ्क्षायाश्च निबद्धलौकिकशोषग्रहणेना-
प्युपत्तेरभिमुपधाय स्तुवीतेत्यत्र लौकिकाग्नेरिवेहापि लौकि-
कस्यैवावाहारो युक्तः । यद्यपि वा लौकिकस्याप्रकृतत्वादाग्ने-
र्यन्यायेन प्रकृतोऽनुषज्यते; तथाप्यग्नेभ्या अन्यत्र विनियु-
क्त्या अप्यन्यत्र विनियोगस्य कुशल्याद्य इति वचनमूलत्वेन
समस्तविनियोगेन मन्त्रत्वानपायेऽपीह मन्त्रैकदेशस्यान्यत्र नयने

एपाठेऽशक्यतया आकाङ्क्षाद्वित्रयेणैव च सर्वाथैवज्ञानोप-
पत्तेरावृत्तपाठस्य सर्वान्तपाठस्य चापादयितुमशक्यत्वात्पद-
क्षितदेशपाठस्य च लिङ्गेनैव ज्ञातुं शक्यत्वादाज्ञानस्य सर्वा-
थैवत्वावगतेरनुषङ्ग एव । नचैवं अव्यवधानस्याकारणत्वे पद-
श्रुत्या यागस्यैव करणत्वानुपपत्तिः, तस्याकारणत्वेऽपि संदेहे
नियामकत्वमात्राङ्गीकारात्, प्रकृते तु आकाङ्क्षादिवशेन सर्-
वाथैवस्यैव प्रतीतेरनियामकाकाङ्क्षाभावेनानुषङ्ग एव युक्तः ।
अतश्च तद्भेदेऽपि यजुर्भ्रंषप्रायश्चित्तम् ॥

एवं यत्र निराकाङ्क्षणामेव शोषिणां बहूनामन्ते सापेक्षः
शोषः समाज्ञातो यथा “चित्पतिस्त्वा पुनात् वाक्पतिस्त्वा पु-
नातु देवस्त्वा सविता पुनात्वि”त्येतेपामन्ते, “अच्छिद्रेण प-
वित्रेणे”ति । तत्रापि संनिधियोग्यत्वयोरविशेषात्सर्वत्रानुषङ्गः ।

मन्त्रत्वानुपपत्ते प्रकृतग्रहणेऽपि मन्त्रत्वयजुष्टयोरभावान तद्भेदे
यजुर्भ्रंषनिमित्तप्रायश्चित्तमिति पूर्वपक्षस्याशङ्कानिरासव्याजेनैव
युनिरस्यता मत्वा सिद्धान्तमेवाह—तत्रोत्तरयोरिति ॥

(आकाङ्क्षाद्वित्रयानुसारोत्तरयोरनुषङ्ग प-
द्येति सिद्धान्तः । प्रयोजनं च)

आनुभाविक्त्वादिति ॥ देवदत्तं स्थात्यामोदं न प-
सतीत्यादावाख्यातपदेन देवदत्तपदस्थानन्तर्याभावेऽस्याख्या-
तात्पर्यान्वयानर्हपदव्यवधानाभावमात्रेणान्वयस्यानुभवसिद्ध-
त्वम् । अतश्च विशेष्यविधिष्या आकाङ्क्षया निराकाङ्क्षीकर-
णसामर्थ्यरूपाया योग्यताया असंबन्धिपदाव्यवधानरूपासत्ते-
श्चोत्तरयोरग्यविशेषात् द्वितीयेन सह सबद्धस्य तस्य तृतीये-
नापि सह सबन्धे द्वितीयस्य सबन्धिपदत्वेनासत्तिसमवादात्
पूर्वतन एव शोषः सबध्यत इत्यर्थः । एवं स्थिते एकस्यैवाव्यव-
हितानन्तर्यं यथापेक्षितपाठादिकं चाकिञ्चित्करमित्याह—स-
र्वेति ॥ अतश्च प्रयाजादीनां सत्यागमेभ्या व्यवधाने अग्नी-
षोमीयादिराकाङ्क्षादित्रयसाधारण्यत्वात् सर्वाथैवत्वत् इहाप्यव्य-
वहितानन्तर्यस्य यत्र ऋषि पाठावर्जनीयत्वात् सर्वाथैवाज्ञाना-
दनुषङ्ग एवेत्यर्थः । संदेह इति ॥ तत्र हि फलनिरूपकत्व
यागस्योत्त सोमादेरित्यानियमे प्राप्ते नियामकमात्रं पदप्रत्या-
सत्ति, प्रकृतेतु सर्वत्र नियमस्यैव प्राप्तेरसन्देहात् न नियाम-
कत्वमित्याह—प्रकृते त्विति ॥ प्रयोजनमाह—अतश्चेति ॥

(शोष्याकाङ्क्षस्य शोषस्यैकशोषान्वयेन नैराका-
ङ्क्षयादच्छिद्रेणेत्यादेः चित्पतिस्त्वा पुनात्वा-
दौ न संबन्ध इति नानुषङ्ग इति
पूर्वपक्षः)

भाष्ये विषयव्याप्यं कृतं वर्णकान्तरमनुसंधेते—एव-
मिति ॥ अनेकेषु शेषिषु साकाङ्क्षैकस्मिन् शोषान्वयेन
निराकाङ्क्षितेऽपि इतरेषा नैराकाङ्क्षायानुषङ्गो युक्तः; शेषस्य
त्वेकशेषान्वयेन नैराकाङ्क्षे शेषान्तरान्वययानुषङ्गो न युक्त
इति विशेषावाङ्क्षा मत्वा विषयं वर्शयति—यत्रेति । पवित्रे-
णेति ॥ इतिकरणेन “वसोः सूर्यस्य रश्मिमिति”त्यन्तस्य स-
ग्रहः । तत्र पूर्वपक्षस्य विशेषावाङ्क्षायामेव सूचितस्यावाङ्क्षानि-
रसव्याजेनैव युनिरस्यतां मत्वा सिद्धान्तमेवाह—तत्राप्येति ॥

नचोत्थाप्याकाङ्क्षाया एकसंबन्धेनैव चरितार्थत्वादानन्तस्य नियामकत्वोपपत्तिः शेषाकाङ्क्षाया आकाङ्क्षोत्थापनेऽपि प्रधान-त्वाच्छेषिणां विनिगमनाविहरण सर्वेषामेव शेषप्राहकत्वावगतानन्तस्यनियामकत्वात् । अतएव अनेकह विकल्पविकृति-संनिधिपठितोपहोमानां सर्वार्थत्वमेव । अतश्च मुखनाभिगु-ल्फप्रदेशपावनार्थेषु एतेषु मन्त्रेषु शेषोऽनुपज्यते प्रतिप्रधाना-वृत्तित्वात् ॥ १७ ॥ इति सप्तदशमनुषङ्गाधिकरणम् ॥

(१८ अधिकरणम्)

ध्वयायात् ॥ यत्र तु असंबन्धिपदव्यवधानं, यथा “सं

(चित्पतिस्त्वेत्यादावप्यच्छिद्रेणेत्यस्यानुषङ्गः,
उक्तमन्त्रत्रयविकल्पपक्षः वार्तिकदृढभित्तम्,
तन्निरासश्च)

आकाङ्क्षोत्थानेऽपीति ॥ इत पूर्व निराकाङ्क्षाणा शेषिणांमिति शेष । अत्र वार्तिके “यजमानं पावयती”ति विविधविहितपावनक्रियाया शब्दार्थयोः प्रत्यभिज्ञानेन चित्प-त्यादीनां भगादिवत् स्तुत्यर्थमुपात्ताना भेदेऽपि विभागवत् भेदासिद्धेरेकत्वात्तस्यास्त्रिभिरपि करणमन्त्रै प्रकाशनादच्छि-द्रादेश्चापूर्वसाधनीभूतप्रकाशयमानेकपावनक्रियाकरणप्रकाशना-र्थत्वात् पूर्वमन्त्रयोरपि अन्तिममन्त्रवत् प्रयोग । अत एव तत्तद्गहनन्याभ्यासापूर्ववत् इहापूर्वभेदाभावान्तिमपावन-क्रियाभ्यासात् पूर्वार्थत्वमपि । तत्रैकपावनक्रियाप्रकाश-नार्थत्वेन मन्त्राणा विकरपोर्भोस्तुक्चम् । तत्र त्रिभिर्यजमानं पावयतीति पार्थसारथिकृतसङ्ख्यायुक्त्वचनेन “ता चतुर्भि-र”त्यनेनैव मन्त्राणा समुच्चयोपपत्तौविकल्पायोगात् क्रियैक्ये-ऽपि बोधायनादिकल्पपर्यालोचनया पावनस्यापि मुखनाभि-गुल्फप्रदेशेषु त्रिरभ्यासावगमात् एकैकमन्त्रस्यैकैकाभ्यासकर-णत्वप्रतीत्याऽऽनन्तार्थविशेषणान्निच्छिद्रादे गुल्फप्रदेशे स-स्कारार्थपावनक्रियाभ्यासप्रकाशकपदैकवाक्यतया विजातीय-पूर्वसाधनीभूतपावनक्रियाभ्यासाङ्गत्वस्यैव युक्तत्वात् । पयसा मैत्रावरुणं श्रीणातीति विहितपय श्रपणस्याभ्यासान्तरेष्विवे-हाप्यभ्यासान्तरे प्राप्तेरसमवेन व्यवस्थाया एव प्राप्ते । अत एव—वचनाभावे विकल्पानापत्तेश्चातिशयार्थमित्यभिप्रेत्य वि-निगमनाविहेगैव सर्वत्र शेषान्वयं साधयति—**प्रधानत्वा-दिति ॥ आनन्तयंत्वेति ॥** पूर्वमानन्तस्यस्यानियमप्राप्तौ नि-यामकत्वस्योक्तत्वात् इहाप्यानन्तर्भ्राम्याभावे अनियामकत्व-मित्यर्थः । बोधायनादिकल्पपर्यालोचनासिद्धं तत्तत्क्रियाभ्यासा-र्थत्वं मन्त्राणा सूचयन्नुपसहरति—**अतश्चेति ॥** प्रतिप्रधानावृ-त्तित्वायादिति हेतुप्रदर्शनेन वार्तिकोक्तनिरासः सूचितः । शेषप्र-योगयुञ्जैप्रप्रायश्चित्तसप्तद्वारुषं प्रयोजनं तु स्पष्टत्वात्नोक्तम् ॥

॥ इति सप्तदशमनुषङ्गाधिकरणम् ॥

(आसत्स्यभावेनानुषङ्गाभावनिरूपणम्)

यतो यत्रानुषङ्गासम्बन्धः, यत्रच मध्ये व्यवधानं तदुहरण-मनुषङ्गप्रत्युदाहरणत्वेन दर्शयति—**यथेति ॥** इदं च मन्त्र-त्रयमुत्तरार्धव्यक्षेपेण पशोः शिरोऽसद्वयदक्षिणश्रीणेष्वञ्जे

ते वायुर्वानेन गच्छता सं यजत्रैरङ्गामि सं यज्ञपतिराशि-ये”ति, अत्र गच्छतामित्यस्याविवेक्यत्र नानुषङ्गः । अङ्गानी-त्यत्र एकवचनान्तस्यानन्वयेन बहुवचनान्तस्यैव गच्छन्तामि-त्यस्याध्याहारावश्यंभावात् । वस्तुतस्तु बहुवचनस्यैवाध्याहा-रेण गमिधातोरनुषङ्ग एवेति एकवचनस्यैवानुषङ्गप्रत्युदाहर-णमित्दम् ॥ ३८ ॥ इत्यष्टादशमध्याहाराधिकरणम् ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां द्वितीय-स्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

क्रमेण विनियुक्तम् । तत्राद्यवचन्ये समित्युपसर्गस्य ‘छन्दसि व्यवहितार्थे’ति सूत्रेण पदान्तरव्यवधानेऽपि साधुतयोक्तस्य गच्छतामित्यनेनान्वयः । यतश्चेत् पशोरेवापु प्राणो बाह्यत्वातेन सह सङ्गच्छताम् । यज्ञपतिः स्वामी ते आशिषा फलेन स-गच्छतामिति मन्त्रत्रयार्थः । सत्सोरप्याकाङ्क्षोभयत्वयोरसत्ते-रभावात्त्रानुषङ्ग आद्यमन्त्रगतस्य गच्छतामिति पदस्येत्याह—**गच्छतामित्यस्येति ॥ अध्याहारावश्यंभावादिति ॥ (संयज्ञपतिराशिषेत्यत्र गच्छतामितिपदाध्याहार इति प्राचीनमतम्)**

ततश्च “सयजत्रैरङ्गानी”त्यत्र गच्छन्तामित्यध्याहारावश्य-कत्वे तेन व्यवधानात् सयज्ञपतिराशिषेत्यत्रापि शाब्दत्वसि-ध्यर्थं गच्छतामिति पदाध्याहार एव । कल्पस्यापि पदस्या-भिधानकरणत्वात् कर्तृव्यापार विनाभिधानकरणत्वायोगादि-तरमन्त्रेणिविबोचनारणितिरिक्तशब्दविषयकर्तृव्यापारभावादुच्चा-रणस्यैव तत्त्वेन कल्पनाहुच्चार्यत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥

(विभक्तिमात्राध्याहार इति स्वसिद्धान्तः)

एवं गच्छतामिति पदाध्याहार प्राचीनोक्तमुपपाद्य तत्र विशेषमाह—**वस्तुतस्त्विति—अनुषङ्ग एवेति ॥** ग-मिप्रकृते स यजत्रैरित्यत्रापि अनुषङ्गोपपत्तौ बहुवचनमात्र-स्यैवाध्याहारेऽपि सयज्ञपतिरित्यत्रापि तत्प्रकृतेरव्यवधानेना-नुषङ्गसंभवात् मध्ये बहुवचनेन व्याध्यायादाद्यमन्त्रगतैकवच-नस्य नानुषङ्गं, किन्तु अध्याहार एवेत्येवमेकवचनप्रत्युदाह-रणमात्रत्वमेव युक्तमित्यर्थः ॥

(पदाध्याहार एवेति प्रकाशकारमततन्निरासौ,
प्रयोजनं च)

यसु—प्रकाशकाराणामेतदाशङ्कोत्तर पदार्थ एव ह्याका-ङ्क्षितो न तदेकदेशः । तच्छाब्दतायेच पदमेवाकाङ्क्षितं, न तदे-कदेश इति क्लृप्तस्यैव पदस्यानुषङ्गोऽध्याहारश्च न तदेकदेशस्य प्रत्ययमात्रस्य प्रकृतिमात्रस्य वेति । तत्प्रत्ययमात्रोहे प्रकृतेरार्थ-त्ववदिहापि प्रकृतेरनुपपन्नताया आप्तोपपत्ते इतरथा तत्रापि सपूर्णपदस्यैवोहापत्तेः प्रत्ययमात्राध्याहारे बाधकामावादाद्युक्त-मिते व्यक्तं कौस्तुभे । एवंच प्रकृतिमात्रश्रेण एव यजुर्ब्रह्मप्राय-श्चित्तं, प्रत्ययश्रेण तु न तदित्यपि प्रयोजन स्पष्टत्वात्नोक्तम् ॥

॥ इत्यष्टादशमध्याहाराधिकरणम् ॥

अथ द्वितीयः पादः ।

(१ अधिकरणम् ।)

शब्दान्तरे ।

भावनाभेदफलीभूतापूर्वभेदोपयोगिभवार्याधिकरणरूपो-
पोद्गातप्रसक्तानुप्रसक्तौ समासेऽधुना शब्दान्तराभेदोऽ-
भिधीयते । ज्योतिष्टोमप्रकरणस्थानां, “सोमेन यजेत,”
“हिरण्यमात्रेयाय ददाति,” “दाक्षिणानि जुहोती”त्यादीनां
विभिन्नधात्वर्थानां भावनाभेदबोधकत्वमस्ति न वेति चि-
न्त्यायां “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते”त्यनेन स्वर्गक-
र्मकभावनामात्रे लाघवाद्दिहिते तदनुवादेन सोमादिवाक्यैः
सोमादिविशिष्टयागाद्विधानात्सर्वेषां चोत्पन्नशिष्टत्वेन गुण-
न्यायाभावाच्च भावनाभेदः । नचानेकधात्वर्थानामेकजा-

(अध्यायार्थभावनाभेदनिरूपणस्यैह पादेऽवस-
रसंगतिः, शब्दान्तरप्रमाणस्यैव प्रथमतो नि-
रूपणनिमित्तम्, पादार्थनिष्कर्षः, एकप्रक-
रणगतशब्दान्तरस्यात्रोदाहरणत्वम्)

अध्यायार्थभूतभावनाभेदनिरूपणस्यैह पादे कर्तव्यस्यावस-
सरसङ्गतं दर्शयति—**भावनाभेदेति** ॥ भावार्थाधिकरण-
रूपोपोद्गातः स्तुतशाल्माधिकरणान्त, तत्प्रसक्तं मन्त्रगता-
ख्याताविधायकत्वनिरूपणं तदनुप्रसक्तं मन्त्रत्रैविध्यचातु-
र्विध्यनिरसनमादिपोदात्तं तदनुप्रसक्तं यजु परिमाणनिरू-
पणादिकम् । तस्मिन् समाप्ते अवसरलाभान्मुख्योऽध्यायार्थ-
रूपो भावनाभेदो निरूप्यते । तत्र शब्दान्तरस्य प्रमाणान्तर-
गम्यापर्यायभूतधातुभेदरूपत्वेन धात्वर्थभेदद्वारा भावनाभेद-
कत्वस्य स्पष्टत्वात् भावार्थाधिकरणोक्तस्य धात्वर्थभेदादनुनिष्पा-
द्यापूर्वभेदस्य धात्वर्थभेदेऽप्यपूर्वहेतुभूतभावनाभेदाभावेना-
क्षिप्य समाधानार्थत्वाच्च शब्दान्तरप्रमाणस्य प्रथमतो निरू-
पणम् । अत एव प्रकरणान्तरातिरिक्तशब्दान्तरादिप्रमाण-
कभेदनिरूपणस्य पादार्थत्वमिति भावः । प्रकरणान्तरगतशब्दान्-
तरेच विपरिवृत्त्यैव भावनाभेदस्य सिद्धत्वात् शब्दान्तरस्य
तत्र व्यापारासम्भवात् एकप्रयोगविधिपरिपूहीतेषु तद्यापारं
सूचयन् उदाहरणपूर्वकं सर्वेहमाह—**ज्योतिष्टोमेति**—आ-
दिपदेन स्तौतिशंसत्यादीनां समग्रः ॥

(त्रिप्रत्ययाभ्यासात् भावनाभेदशङ्कात्तन्निरासौ ।
एकस्य यत्नस्यानेकधात्वर्थजन्यत्वोपपत्तिः)

गुणन्यायाभावादिति ॥ यद्यपि भावनावाचकप्रत्य-
याभ्यासात् भेदः संभाव्यते, तथापि तस्य धात्वर्थविधानार्थ-
मनुवादकत्वाभ्युपगमेनानन्यपरत्वाभावादकिंचित्करत्वमित्य-
स्याभ्युपलक्षणमेतत् । बाधकाभावादिति ॥ समूहालम्ब-
नज्ञाने एकस्मिन्ननेकविषयतावदेकयत्नत्वेनानेकावच्छेदकत्वेन
जन्यत्वस्वीकारे बाधकाभावात् इत्यर्थः ॥

तीययत्नजन्यत्वासंभवः; बाधकाभावात् । नच प्रकृत्यर्था-
न्वितस्वार्थामिधायकत्वात्प्रत्ययानां फलवाक्यस्थेनाख्यातेन
धात्वर्थानवच्छिन्नञ्जुद्धभावनाविधानानुपपत्तिः; आख्यातेन
धात्वर्थानवच्छिन्नभावनाभिधानेऽपि तदर्थे विधिग्यापाराभा-
वात् । अतएव गुणफलसंबन्धस्थले धात्वर्थानुवादेऽपि
भावनामात्रविधानम् । अतएव च फलवाक्ये यजि. प्रकृत-
संबंधात्वर्थोपलक्षणम् । ज्योतिष्टोमपदं छत्रिन्यायेन सर्व-
नामधेयमिति प्राप्ते—

कार्यमात्रवृत्तिधर्मस्य विजातीययागात्वादेः किञ्चिदिति कार-
यतावच्छेदकत्वावश्यकत्वेन तदवच्छिन्नं प्रति उपस्थितस्य य-
त्नस्यैव वैजात्यपरिकल्पनया विजातीययत्नत्वेनैव कारणत्वम् ।

(तत्तत्फलवाक्यविहितभावनाविषयत्वं तत्तत्प्र-
कृत्यर्थस्यैवेति यागदानादिप्रकृत्यर्थभेदात्
भावनाभेद इति सिद्धान्तोपक्रमः)

भावना तावत् कृतिरूपा सविषयेति निर्वादात् । तद्वि-
षयत्वं च न ज्ञानादिविषयत्वादिवत् सिद्धपदार्थवृत्ति, अपितु
साध्यमात्रवृत्तित्वात् जन्यत्वापरपर्यायमेव । अतश्च फलवा-
क्यविहिताया भावनाया विषयापेक्षया प्रकृत्युपात्तो यजिरेव
विषयो न दानादि, प्रकृत्यनुपात्तत्वात्, उपलक्षणत्वे मा-
नाभावाच्च । तत्रच पदशुल्कान्वितयागरूपविषयावरोधे वा-
क्यान्तरोपात्तदानहोमादीनां विषयतयाऽन्वयातुपपत्तयोर्गस्यैव
तत्त्वे कार्यतावच्छेदकस्य यागत्वादेर्मेदात् कारणभूताया
कृतावपि वैजात्यकल्पनस्यावश्यकत्वात् दानादिकृतितो या-
गादिकृतौ भेदे तद्वत्त्वमप्येव तत्तद्वत्त्वार्थानुरक्तभिनभिनभा-
वनाभिधानमावश्यकम् । एवं सत्यपि यदि प्राकरणिक-
सकलधात्वर्थवृत्तिव्यापकधर्मसामान्यमेव कार्यतावच्छेदकत-
या केनचित्पदेनोपात्तं स्यात्, ततो भवेत्कार्यतावच्छेद-
कैक्येन कारणीभूतभाववैक्यम् । नचेह तदस्ति, सोमादि-
वाक्यैर्यागात्वादिनैव तत्तद्वत्त्वार्थोपस्थिते । अतश्च तत्तत्का-
यतावच्छेदकवाचित्तत्तद्वत्त्वुपदप्रतिपाद्यधात्वर्थभेदे सति तद्वि-
दन्निबन्धनानेकापूर्वकल्पनानि प्रामाणिकत्वात् दुष्यतीत्यभि-
प्रेत्य सिद्धान्तमाह—**कार्यमात्रेति** ॥

(विजातीययत्नत्वेन यागादिकारणतासमर्थनम्)

नच—तत्तत्कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नफलत्वेनैव कारणता,
ननु विजातीययत्नत्वेन, होमोत्पत्तिदशाया यागोत्पत्तिप्रस-
क्तिस्तु विजातीयादृष्टरूपसाम्यभावादिति—**वाच्यम्**; अ-
दृष्टगतवैजात्यकल्पनापेक्षयोपस्थितयत्न एव वैजात्यकल्पनाया
युक्तत्वात् इत्याशङ्कानिरासः उपस्थितस्यैत्यनेन सूचितः ॥

(अपर्यायधातुभेदस्य शब्दान्तरत्वनिरासैन
विभिन्नधात्वर्थकत्वस्य तत्त्वसमर्थनम्)

अत्रच प्राचीनैरपर्यायधातुपदभेदरूपाच्छब्दान्तराद्भावना-

अतश्च प्रतिधात्वर्थवैजात्यं भावनावैजात्यसिद्धिः । विभिन्नधात्वर्थकत्वमेव च शब्दान्तरत्वम् । अतएव “तिल आहुनीर्जुहोती”त्यत्र संख्यया होमभेदे सिद्धे शब्दान्तरादेवोक्तविधानाभावात् ननु मूलोक्तादिति ध्येयम् । किंच प्राप्तभावानुवादेन सोमयागाद्यनेकविधाने वाक्यभेदापत्तेस्तद्गुणाधात्वर्थोभयविशिष्टभावनाविधानमेव तत्तद्वाक्ये अङ्गीकर्तव्यम् । तत्रच चातुर्थिकन्यायेन ज्योतिष्टोमपदाभिधेयस्य सोमयागाद्यस्य स्वर्गवाक्येन फलसंबन्धोऽन्येषां तु तदङ्गत्वम् । नच— स्वर्गवाक्य एव यागभावतोत्पत्तिपूर्वकं फलसंबन्धः

भेद उक्तः, तादृशस्य शब्दान्तरत्वेऽनुपपत्तिं दर्शयन् शब्दान्तरलक्षणमाह—**विभिन्नधात्वर्थत्वमेवेति ॥** तेन विभिन्नधात्वर्थत्वरूपशब्दान्तरेण कार्यतावच्छेदकभेदज्ञापनद्वारा भावनाभेद इत्यर्थः । तत्तु गुणन्यायसंकीर्णमेवेति वक्ष्यते । नत्विति ॥ एकैनेव जुहोतिना त्रयाणां होमानामुपादानात् धातुपदभेदाभावात् तदभावप्रसङ्ग इत्यर्थः । **होमयागाद्यनेकेति ॥**

(सोमादिवाक्ये गुणादपि भेदसिद्धेरभेदपूर्वपक्षानुपयुक्तत्वादाक्षिणानीत्यस्यैतदुदाहरणत्वमिति निरूपणम्)

आदिपदेन हिरण्यवाक्ये हिरण्यान्त्रेयदामानेकगुणविधानसप्रहः । अनेन चैतादृशोदाहरणेण वाक्यभेदापादकगुणादपि भेदस्यैव प्राप्तेरभेदपूर्वपक्षानुपयुक्तत्वं—**सूचितम् ॥** यत्तु “दाक्षिणानि जुहोती”ति, तत्तु दाक्षिणपदस्य नामधेयत्वेन होमधात्वर्थमात्रस्यैव विधानात् भवत्येवोदाहरणमित्यपि—**द्रष्टव्यम् ॥**

(यजिसङ्कोचकत्वेन ज्योतिष्टोमस्येष्टयाद्यपरत्वमिति चातुर्थिकन्यायस्वरूपनिरूपणम्)

चातुर्थिकन्यायेनेति ॥ चतुर्थे ह्यन्ये राजसूयपदवत् ज्योतिष्टोमपदस्याप्रसिद्धार्थत्वेन यजिपदसंकोचकत्वानुपपत्तेः सर्वेषामेवेष्टियशुयागानां प्राकरणीकानां फलसंबन्धं पूर्वपक्षयित्वा “एतानि वाच तानि ज्योतीषि य एतस्य सोमाः” इति वाक्यशेषावगतज्योतीरूपस्तोमवत्त्वयोगेन सोमयागमात्र एव नाम्न प्रसिद्धत्वात् दर्शपूर्णमासपदवद्यजिसंकोचकत्वोपपत्तेस्तस्यैव फलसंबन्धात् प्राधान्यमन्येषामङ्गत्वमिति सिद्धान्तितं, तेन न्यायेनेत्यर्थः । प्रासङ्गिकीमाशङ्का निराकरोति—**नचेति ॥**

(ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकाम इति फलवाक्यस्योत्पत्तिपरत्वनिरासः)

कर्मान्तरविध्यवश्यंभाव इति ॥ तथाच तत्र अमीषोमीयादियागेषु पश्चादिद्व्यावरोधेन सोमवाक्ये कर्मान्तरावश्यकत्वे तस्यैव ज्योतिष्टोमनामत्वेन फलसंबन्धोपपत्तौ फलवाक्ये न तदुत्पत्तिपरत्वमपि गौरवप्रसक्तं कल्पनीयमित्यर्थः । चातुर्थिकमेव प्रयोजनमनुसन्धते—**प्रयोजनमिति ॥**

सोमवाक्येनच सोममात्रविधानमिति—वाच्यम्; स्वर्गवाक्ये राजसूयन्यायेनेष्टियशुयागानामेव फलसंबन्धापत्तौ यागान्तरविधाने प्रमाणाभावात् । ततश्च पश्चाद्यवच्छेदे सोमविध्यनुपपत्तेः सोमवाक्ये कर्मान्तरविध्यवश्यंभावः । प्रयोजनं सोमयागमात्रप्राधान्यम् ॥ ३ ॥ इति प्रथमं शब्दान्तराधिकरणम् ।

(२ अधिकरणम्)

दर्शपूर्णमासप्रकरणस्य, “समिधो यजति,” “तन्नूपतां य-

(गुणाद्भेद इति न्यायस्यत्र द्वेषाऽप्रवृत्त्या शब्दान्तरप्रमाणनिरूपणावश्यकतोपपादनम्)

अत्रच फलवाक्ये भावनाया यागकरणत्वावरुद्धे धात्वर्थान्तराणां करणत्वविशेषाद्यपि गुणाद्भेदोऽपि संभाव्यत इति न शब्दान्तररूपमानान्तरप्रतिपादनस्य प्रयोजनम्, तथापि तदुपन्यासस्य पूर्वपक्षिनिराकरणमात्रार्थत्वमेव द्रष्टव्यम् । गुणो हि पूर्वगुणानुरक्तरूपेण भावानुवादासंभवात्, धात्वर्थानुरक्तरूपेण ता बोधयन्न भेदक इत्येतावदिह व्युत्पाद्यम् ॥ किंच ज्योतिष्टोमवाक्यविहितभावनानुरङ्गकत्वं सर्वेषां धात्वर्थानामिति पूर्वपक्षे फलवाक्यगतयज्ञेषुलक्षणत्वेनैकपदादानात् करणसमुच्चयस्य वक्तव्यत्वेऽपि करणभेदस्य कर्तृव्यापारभेदव्याप्यत्वेन भावनाभेदस्यावश्यकत्वाद्यो भावनाभेद प्रसज्येत, स न गुणन्यायात् संभवति, तेषां करणानां युगपदन्वयेन केन नैराकाङ्क्षमिलयन्न नियामकाभावात् । अतस्तत्र तत्कारणभेदाधीनस्य भावनाभेदस्य शब्दान्तरप्रमाणकत्वात् तन्निरूपणं न निष्प्रयोजनम् ॥

(अविपरिवृत्तावेव शब्दान्तरस्य भेदकत्वमिति निरूपणम्)

इदं च शब्दान्तरमविपरिवृत्तावेव भेदकम्, नतु विपरिवृत्तावपि । अत एव—चतुरवत् जुहोतीत्यत्र सत्यपि शब्दान्तरे जुहोत्यंशभूययागभावनाया विपरिवृत्तत्वात् भेदः, अपितु पक्षेणभावनाया एवेति द्रष्टव्यम् ॥

॥ इति प्रथमं शब्दान्तराधिकरणम् ॥

(शब्दान्तराधिकरणानन्तरं भावनाभेदकत्वसाभ्येन असाभ्येऽपि प्रत्युदाहरणसङ्गतिभोभेनायासाधिकरणप्रवृत्तिरित्युपादनम्)

यद्यपि संज्ञायाः शब्दरूपत्वेन शब्दान्तरसादृश्यादनन्तरविचार्यत्वं प्राप्तम्; तथापि संज्ञाया धात्वर्थमात्रविषयत्वेन तन्मात्रभेदकत्वात् शब्दान्तरस्य प्रमाणान्तरगम्यस्येष्टभेदात्वर्थवाचित्वेन धात्वर्थभेदकत्वाभावात्, तद्वारा भावनाभेदकत्वात्

कृति” “द्वो यजति” “बहिर्यजति” “स्वाहाकारं यजति” इत्यादी यागस्यापि प्रत्यभिज्ञायमानत्वेनाभेदाक्ष भावनाभेदः, नच अभ्यासाज्ञेदः; अभ्यासस्यैकत्वसाधकत्वेन विरुद्धत्वात् । नच विधिपुनःश्रवणरूपस्याभ्यासस्य विधेययागादिभेदकत्वम्, दग्ना जुहोतीतिवद्विधेर्देवतारूपगुणमंक्रान्तशक्तिकत्वेन यागविषयत्वाभावात् । नच यागोत्पत्तिवाक्यस्थगुणावरोधानोत्पन्नवाक्येन गुणविधिः, अगत्या प्राथमिकवाक्यस्थसमित्पदस्य तत्प्रत्ययन्यायेन नामधेयत्वाङ्गीकारात् ।

वस्तुतस्तु—यदि याज्यामन्त्रवर्णासमित्प्राप्तिः, तदा सा तनूनपादादीनामप्यविशिष्टा । अत उपांशुयाजानुवादेन

सज्ञातो वैलक्षण्यम् । अभ्यासस्य तु पुनर्विधानात्मकत्वात् विधेश्च धात्वर्थानुरक्तभावनाविषयत्वेनोभयभेदकत्वात् भावनाभेदकत्वान्नो साम्याद्भावनाभेदे धात्वर्थभेदाद्भावनाभेदो धात्वर्थभेदे तदर्थाभेदात् भावनाया अप्यभेद इति च प्रत्युदाहरणपूर्वपक्षसंकर्यादनन्तरसगति प्राचीनैरस्य दर्शिता । **वस्तुतस्तु**—अभ्यासस्यापि सज्ञासङ्ख्यादिवत् धात्वर्थभेदमात्र एव व्यापारोपपत्तावधानन्तरपरधात्त्वाचारणरूपशब्दान्तरसिद्धान्त्वनाभेदेऽपि तत्कल्पने प्रयोजनाभावात् न भावनाभेदकत्वसाम्यम्, नवा सदादिवैलक्षण्यम्, किन्तु धातुभेदे तदर्धभेदाद्युक्तो भावनाभेद, प्रकृतेतु धातोर्प्येकत्वेनार्थभेदाभावे फलीभूतभावनाभेदे प्रमाणाभावेन पूर्वपक्षोत्थानेन भावनाभेदसिद्ध्यर्थतया प्रत्युदाहरणसङ्गति स्पष्टत्वादनभिधाय विषयप्रदर्शनपूर्वकं पूर्वपक्षमेवाह—**दर्शपूर्णमासेति ॥**

(तनूनपातं यजतीत्यादीनां दग्ना जुहोतीतिवत् समिधो यजतीति वाक्यविहितयागे गुणसमर्पकत्वेन पूर्वपक्षः)

तनूनपातं यजतीत्यादीनां तनूनपातादिदेवताविधायकत्वेन पूर्वपक्षकरणत्वात् तासां प्रकृतयागे निवेशसम्भोवपादनार्थं प्रकरणस्य इत्युक्तम्—**नच विधीति ॥** अप्रवृत्तप्रवर्तनात्मकस्य विधेर्व्यापार पदश्रुत्या धात्वर्थानुरक्तभावनाविषय प्रतीयते । तस्यच कर्मकत्वे पूर्वमेव तस्य विहितत्वेन वैयर्थ्यात् बाधः स्यात् । अतः कर्मान्तरत्वापादक एव भविष्यतीत्याशङ्क्यर्थः । “आख्यातप्रत्यय पूर्व विधते कर्म शक्तिः । अन्येनाक्षिप्तशक्तिस्तु तदाकाङ्क्षयन्वदित”मिति न्यायेन यत्र गुणपदं श्रूयते तत्रानेकविध्यशक्तेः यस्यैव प्राप्तिस्त्वैवावुवात्वं स्वीकृत्येतरत्र विधि संकामतीति दग्ना जुहोतीत्यत्र धात्वर्थप्राप्तिमालोच्य धातुमुच्चार्य गुणमात्रविधिवदिहापि तदुपपत्तिरिति परिहरति—**द्वेष्टेति ॥**

विद्वद्वाक्यविहितकर्मानुवादेन वा पञ्चस्यपि देवताविधिः । नच संभवप्राप्तिकता, याज्यामन्त्रवर्णवदनुमन्त्रणमन्त्रेभ्योऽपि विकल्पेन वसन्तादिदेवताप्राप्तिसंभववैतेषां नियमविधित्वोपपत्तेः । अतश्चानन्यपरपुनःश्रवणाभावाच्च कर्मभेद इति प्राप्ते—

उभयाकाङ्क्षाबलभ्ययाज्यामन्त्राणामेव देवताकल्पकत्वस्य पुरःस्फूर्तिकत्वेनान्यतराकाङ्क्षाबलभ्यानुमन्त्रणमन्त्रेभ्यो देवताकल्पनानुपपत्तेर्न समिदादिपदानां देवतानियामकत्वम् । अतश्चोपपदार्थस्य संभवप्राप्तिकत्वात् पदश्रुत्यादिना विधेर्धात्वर्थभावनाविषयत्वप्रतीतेर्विहितविधावायागद्विधेय-

(प्रथमसमिद्धाक्यप्राप्तयागे देवताविधायकत्वेन चतुर्णां वाक्यानां देवताविधायकत्वमिति पार्थसारथिमत्, तत्रास्वरसेनोपांशुयाजानुवादेन विद्वद्वाक्यविहितकर्मानुवादेन वा देवतानियमविधिरिति स्वमतनिरूपणं च)

ननु विष्णुं यजतीतिवत् द्वितीयान्तानां तनूनपातादिपदानां देवतापरत्वाङ्गीकारेण यागानुवादेन तद्विधिस्वीकारेऽपि यतो यागप्राप्तिस्तत्र वाक्ये देवतान्तरस्यापि विधानात्तद्वरोधे कथमासा निवेश इत्याशङ्कते—**नचेति ॥** कर्मविधानोत्तर गुणविषयप्रवृत्तेरन्यत्र दृष्टत्वादिहापि कृत्तिकर्मविधाने आश्रयणीये प्राथम्यस्य नियामकत्वेन विनिगमनाविहरानापत्ते समिद्धाक्यस्यैव समित्पदस्य नामधेयत्वकल्पनयोत्पत्तिविधित्वोपपत्तेर्न तत्र देवतान्तरावरोध इति पार्थसारथ्युक्तीत्या परिहरति—**अगत्येति ॥** तदेतद्दृश्यन् पक्षान्तरमाह—**वस्तुतस्तस्त्विति । अत उपांशुयाजेति ॥** उपांशुयाजे तनूनपातादिदेवताविधाने तत्र क्रमात्रातविष्वादिदेवत्वयाज्यायुगलानां क्रमवाधेन समाख्यासहकृतलिङ्गादुक्तर्वापत्तेरपरितुष्य पक्षान्तरमाह—**विद्वद्वाक्येति ॥** पञ्चस्यपि वाक्येष्वित्यर्थः । “समिधस्समिधोऽत्र आज्यस्य विद्यन्तु तनूनपादत्र आज्यस्य वेत्ति”त्यादिजाज्यामन्त्राणामुपांशुयाजादिक्रमे पाठान्नावेनाङ्कत्वे प्रमाणाभावात्तत्कल्प्यदेवताविध्यसम्भवादेतत्प्रत्यक्षविधिप्राप्तसमिदादिदेवताप्रकाशकत्वेनैव तत्तथागाङ्गत्वावसान्यात्र सम्भवप्राप्तिकतेत्युत्तरे विद्यमानेऽपि विभवादुत्तरान्तरेण परिहरति—**याज्यामन्त्रवर्णवदिति ॥** अनन्यपरविधिपुनःश्रवणरूपाभ्यासस्य दग्ना जुहोतीत्यादाविभावाच्च कर्मभेद इत्युपसंहरति—**अतश्चेति ॥**

(उपपदार्थस्य संभवप्राप्तिकत्वाद्बिहितविधानायोगेनाभ्यासेन भेदसिद्धिरिति सिद्धान्तः)

संभवप्राप्तिकत्वादिति ॥ संभवप्राप्तिकत्वेन नाम-

सावच्छेदकतया वैजात्यसिद्धिः । नचैवं तत्प्रत्ययन्यायेन समिदादिपदानां नामधेयत्वात्संज्ञयैव भेदसिद्धिः, तत्प्रत्ययन्यायेन गुणविधित्वनिराकरणेऽपि नामधेयकृत्यस्यैकैकैवैकस्मिन्कर्मणि सिद्धेरनेकेषां नामधेयानां वैयर्थ्यप्रसङ्गेन समिदादिपदानां गुणानुवादकत्वैवोपपत्तेर्नामानिर्णयः । सिद्धे तु अभ्यासेन कर्मभेदे एकैकस्य कर्मण एकैकं नामधेयं सार्थकमिति नामत्वनिर्णयः । प्रयोजनमुत्तराधिकरणप्रयोज-

धेयत्वसंभवे न पदश्रुत्यवगतधात्वर्थानुरक्तभावनाविपर्ययं दुर्बलप्रत्यभिज्ञावलेनाश्रयितुं युक्तम्, किन्तु सति संभवे प्रथमविधिप्रकाराश्रयणमिति तदनुरोधेन नानापूर्येभेदकल्पनाकृतं गौरवमपि प्रामाणिकत्वात् दोषावहमित्यर्थः ॥

(अभ्यासस्य संज्ञाधीनसिद्धिकत्वस्थले संज्ञाया भेदकत्वेऽपि प्रकृतेऽनेकनामधेयवैयर्थ्येन तन्नूनपाताद्वािकयानामनुवादकत्वापस्या न-संज्ञाधीनसिद्धिकत्वमभ्यासस्येत्यादिरूपणम्)

तत्प्रत्ययन्यायेनेति ॥ यत्राख्यातमामानाधिकरण्णाभावेन यागविशेषानवगमादधिकारार्थशब्दान्वयेनानिर्धारितक्रियाविशेषसंज्ञात्वनिश्चयेनैव विन्याख्यातकल्पनम्—यथाऽथैव ज्योतिरित्यादौ, तत्राभ्यासस्य संज्ञाधीनसिद्धिकत्वेन संज्ञयैव भेदः, यत्र बोद्धिदा यजेतेत्यादौ संज्ञाऽभावे प्रकृतस्यैव यागस्य फलसंबन्धो वाक्यादाधित शक्यते पुनर्विधिना विधातुम्, तत्रानन्यपरत्वाभावेनाभ्यासस्य भेदकत्वासंभवात् संज्ञाया एव भेदकत्वम् । यत्र तु अभ्यासस्वरूपस्य न संज्ञाधीनसिद्धिकत्वं, यथा प्रकृते तत्रानन्यपरत्वाभावेनाभ्यासस्यैव भेदकत्वम् । यद्यपि प्रकृते संज्ञायास्तत्प्रत्ययन्यायसिद्धत्वेन नाभ्यासगम्ययागविध्यधीनत्वम्, प्रत्युत संज्ञात्वाभावे गुणपरत्वेनान्यपरत्वप्रसक्त्याऽभ्यासस्यैव तदधीनत्वात् संज्ञयैव शक्यते भेद साधयितुम्, तथाप्येकस्य कर्मण एकनामधेयेनावच्छेदोपपत्तौ तन्नूनपातादिसंज्ञाना वैयर्थ्यात् तत्तद्देवताानुवादकत्वस्यैवापत्तौ संज्ञानिश्चयेन भेदकत्वानुपपत्तेरभ्यासेन कर्मभेद एव तदुपयोगित्वेन संज्ञात्वनिश्चयादभ्यासस्यैव भेदकत्वमिति भावः । भेदोऽपिच व्यक्तिभेदवत् विधेयभेदे विधेयतावच्छेदकभेदसावश्यकत्वात् समियागत्वादिब्याप्यजातीनामपीति यागत्वादिब्याप्यसमियागत्वतन्नूनपादागत्वादिजातीस्तद्वाक्यस्ययजिना लक्षयित्वा तदवच्छिन्नयागव्यक्त्यस्तत्तद्वाक्यैः विधीयन्ते इत्यादि कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ॥

(उत्तराधिकरणप्रयोजनमेवैतदधिकरणप्रयोजनमिति निरूपणम्)

उत्तराधिकरणेति ॥ उपांशुयाजे देवताविधिपक्षे भा० २१

नम् । प्रयोजनान्तराणि कौस्तुभे स्पष्टानि ॥ २ ॥ इति द्वितीयमभ्यासाधिकरणम् ॥

(३ अधिकरणम्)

प्रकरणेतु ॥

तत्रत्य एव “य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजते स यावदु-
कथ्येनोपाप्मोति तावदुपाप्मोति य एवं विद्वानमावास्यां यजते स यावदतिरात्रेणे”त्यादिवाक्येऽपि अभ्यासात्कर्मभेदः ।

“विष्णुसपाशु यष्टव्य” इत्येवमादीनामनुवादादत्वेनासंभवात् “पौर्णमासीवदुपाशुयाज स्यादिति”ति वक्ष्यमाणाधिकरणे पूर्वपक्षयुक्ततद्विधित्वसिद्धिः । सिद्धान्ते तु न तत् । एवं विद्वद्वाक्यविहितकर्मणि देवताविधिपक्षे तत्र रूपलाभेन विधित्वस्यैवापत्तौ समुदायानुवादासंभवात् तदधिकरणगतपूर्वपक्षयुक्तप्रयोजनसिद्धिः, सिद्धान्ते तु तत्रत्यसिद्धान्तप्रयोजनसिद्धिरित्युत्तराधिकरणप्रयोजनमित्यर्थः ॥

(कौस्तुभोक्तप्रयोजनान्तरनिरूपणम्)

प्रयोजनान्तराणीति ॥ ज्योतिष्टोमे ग्रहणान्वयित्वेन श्रुताना देवतानां प्रकरणेन ग्रहणद्वारा यागान्वयात् प्रकरणस्य च युगपत् सर्वोद्ग्राहित्वात् समुच्चयावगते प्रत्येकं च ग्रहणान्वयात् सदृशानां यागान्वयायोगाद्यामाभ्यासेन समुच्चयावगतावपि अभ्यासे प्रमाणाभावेन देवताविधिपूर्वपक्षे तारा दृष्टार्थत्वेन विकल्पात्सकृदेवानुष्ठानम् । सिद्धान्ते तु पक्षानां प्रयाजानां अदृष्टार्थत्वाद्दुष्प्रानमिति प्रयोजनान्तर कौस्तुभे द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ अन्यानि तु पूर्वपक्षप्रकारभेदेन कथितान्यपीह तेषामनुक्तवाग्दोषयुक्तानीति न मया प्रतिपाद्यन्ते ॥

॥ इति द्वितीयमभ्यासाधिकरणम् ॥

(पूर्वाधिकरणेनापवादसङ्गतिनिरूपणम्)

पूर्वाधिकरणसिद्धान्तहेतुकपूर्वपक्षप्रदर्शनव्याजेनैवापवादकीं सङ्गतिं सूचयन् उदाहरणप्रदर्शनपूर्वकं पूर्वपक्षमेवाह—तत्रत्य प्वेति ॥

(अभ्यासात्कर्मभेदः, रूपलाभः, य एवं विद्वानित्यस्य विधित्वम्, समिद्धाकथयल्लेद्वत्त्वनिश्चयश्चेत्येतेषां निरूपणम्)

विधिपुन श्रवणरूपाभ्यासस्वरूपसिद्ध्युपयोगितया तत्रेत्युक्तम् । ततश्चाभेयादिवाक्यगतयजिबिध्यपेक्षयाऽस्य पुन श्रवणता सूचिता । एवकारेण रूपाभावरूपसिद्धान्तहेतुनिरासाय वक्ष्यमाणरूपोपादनस्योपाशुयाजदिसाधारण्यसूचनद्वारा सुलभता सूचिता । स यावदित्यस्य प्रकृतविचाराणुपयोगेऽपि विधित्वाभावे तादृशावैवादानुपपत्तिः सूचनद्वारा विधित्वोद्भू-

नचायं लद, लेदयेऽपि वा यच्छब्देन विधिप्रतिबन्धाद्विधिपुनः
श्रुत्यभावः; समिधो यजतीतिवद्वेदवाक्यगतैर्यच्छब्दस्य यो दी-
क्षित इतिवद्वेदनक्रियामात्रविधिप्रतिबन्धकत्वात् । अतएव
पौर्णमास्यमावास्यापदमपि नामधेयम्, पौर्णमास्यां पौर्णमा-
स्येति वाक्यद्वयेनैतद्वाक्यविहितकर्मणोरेव कालविधानात् ।

नार्थमुपन्यास । समिधो यजतीतिवदिति । यथा
तत्राप्रसादयेन लेट्त्वनिश्चयस्तद्विहापि । एवं “स याव”दि-
स्याद्यर्थवादेऽपि विधेयस्तुत्यर्थतया सार्थको भवतीत्यर्थः ।
अत एवेति ॥

(पौर्णमास्यां पौर्णमास्येति वाक्यवैयर्थ्यानुपप-
त्याद्विभिरपि य एवं विद्वानित्यत्र यागवि-
धिरित्युपपादनम्)

यागभावनाविधिप्रतिबन्धकत्वाभावेन विधेयसमर्पकयजि-
पदसामानाधिकरण्यादेवेत्यर्थः । कालविधानादिति ॥
नच—कालविधौ सति नामधेयत्वम्, नामधेयत्वे च सति
तदनुवादेन कालविधिरितीतरैतराश्रयापत्तिरिति—वाच्यम्,
अग्निहोत्रन्यायेन पूर्वं सामानाधिकरण्येन नामधेयत्वेऽवधा-
रिते पश्चात्तदनुवादेन विहितकालयोगेन प्रवृत्तिनिमित्तावधा-
रणोपपत्तेः । सिद्धान्ते त्वामेयादीनामुत्पत्तिविहितकालरुत्वेन
प्रयाजादीना प्रधानकालकत्वेनैव तत्कालप्राप्तेरैतद्वाक्यद्वयवै-
यर्थ्यापत्तिः, तथा यागाना बहुत्वात् । पौर्णमासीममावा-
स्यामित्येकवचनानुपपत्त्या तत्र बहुत्वलक्षणापत्तिश्च प्रसज्ये-
याताम् । अत अनयोरेव कालविधानात् पौर्णमास्यमावास्या-
सत्रकर्मद्वयविधानम् । द्वितीया चाग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्रेवायो-
क्षितसाधयत्वाऽनुवादिका सती करणत्वलक्षणार्थं युक्तं कर्मा-
न्तरत्वमित्यर्थः ॥

(वार्त्रेणो वृधन्वतीमन्त्रद्वयविचारः)

वार्त्रेणोति ॥ आज्यभागयोर्हि क्रमे चतस्रोऽनुवाका
पठ्यन्ते । आग्नेयी सौमी आग्नेयी सौमी चेति । तत्र “अ-
ग्निवृत्राणि जघनत्” “त्वं सोमासि सत्पतिस्त्वं राजोत वृ-
त्रहा” इतिमन्त्रद्वयं वृत्रहननप्रकाशकपदघटितत्वात् वार्त्रे-
णोऽनुच्यते । “अग्निः प्रत्नेन मन्मना । शुंभानस्तनुवं स्वाम् ।
कविर्विप्रेण वावृधे” । “सोमगोर्भिष्ट्वा वयम् वर्षयामो वचो
विद” इति मन्त्रद्वयं वृद्धिप्रकाशकपदघटितत्वात् वृधन्वती-
त्युच्यते । एतेषा यावत्कामादाज्यभागान्त्रत्वं कल्प्यते, तावद्वा-
त्रेणोवृधन्वतीति वाक्येन पौर्णमास्यमावास्यासङ्गकैतत्कर्माङ्गत्वेन
विनियोगात् क्रमबाधेनैवेतत्कर्माङ्गत्वान्मन्त्रवर्णिकाग्नीषोमदेव-
तयोरेकैकत्र लाभः सुलभः । नच—अबाधेनोपपत्तौ बाधा-
योगादाज्यभागयोरेव क्रमप्राप्तमन्त्राणामव्यवस्थाप्राप्तौ व्यव-
स्थामात्रपरत्वस्य तृतीये वक्ष्यमाणत्वात्तत्र देवताकल्पकत्व-
मिति—वाच्यम्, आज्यभागयोः पौर्णमास्यमावास्याकालक-

नच रूपाभावः; “वार्त्रेणो पौर्णमास्यमनुच्यते वृधन्वती अ-
मावास्यायामि”ति वचनेन आज्यभागकामाङ्गानामपि
कृत्वां क्रमं बाधित्वा एतद्वाक्यविहितकर्मोङ्गत्वेन विधानात्
माङ्गवर्णिकाग्नीषोमदेवतायाः “सर्वस्यै वा एतद्यज्ञाय
गृह्यते यजुवायामाज्य”मितिवचनेन च द्रव्यस्य प्राप्तत्वात् ।

त्वस्य विध्यभावेन प्रकृतौ प्रतिपदि तयोः क्रियमाणत्वात् ति-
थ्यन्तरक्रियमाणविकृतिषु तदनापत्तेश्च कालकृतव्यवस्थानुप-
पत्तेरैतद्वाक्यगतपौर्णमास्यमावास्यापदाभ्यां नामधेयत्वेन वि-
द्वद्वाक्यविहितकर्मणोर्ज्ञेय्युपस्थिते तदङ्गत्वस्यैव युक्तत्वात् ।
अन्यथा पौर्णमास्यमावास्याङ्गभूताज्यभागयोः लक्षणापत्तेः । अ-
तश्चोपक्रमगतप्रातिपदिके लक्षणापेक्षया तत्र “जयान् जुहु-
यादि”त्यत्रेव सप्तम्या एव प्राधान्ये लक्षणागङ्गीकृत्य तदु-
द्देशेनैव मन्त्रविधानादग्नीषोमदेवताप्रकाशकयोः वार्त्रेणोऽङ्गोः
पौर्णमासीकर्माङ्गत्वात् तादृशयोरेव च वृधन्वत्योरमावास्याकर्मा-
ङ्गत्वादेकैकस्मिन् कर्मणि मन्त्रद्वयस्य दृष्टार्थत्वेन विकल्पाङ्ग-
ताद्वयस्यापि समुच्चयाद्विद्वद्वाक्यविहितैकैकर्मणोऽग्निहोत्रवदा-
वृत्तिः । देवतालक्षणा याज्यानुवाक्या इति स्मरणात् समुच्चि-
तयाज्याद्वयमात्रं कल्प्यम् । अथवा—तयोरेव मन्त्रयोरेक-
स्यानुवाक्यत्वमेकस्य याज्यात्वमिति वार्तिकोक्तरीत्या मनो-
तान्यायेनोभयलक्षकत्वमङ्गीकृत्य याज्यापि सुलभैव । नच
अस्मिन् पक्षे अनुवाक्ययासमाह्वयाबाध, प्रैपपश्चाद्वाग्नात्रे-
णाप्यनुवाच्योपपत्तेस्तदविरोधात् । आज्यभागयोस्तत्रोपोमा-
भ्यां आज्यभागी यजतीति वचनेनैवाग्नीषोमीयदेवतयोर्विवा-
नात् तदनुसूतोनुवाक्यमात्रकल्पनम् । याज्या तु क्रमप्राप्ता
अस्वेवेति न कथिद्वेष । एवं च देवतालाभ अनयोर्गुणुलभ
इति भावः ॥

(सर्वस्यैवेतिवाक्यस्य प्राप्ताज्यध्रौवतामात्रवि-
धित्वस्य निरासः, अलंकरणज्यव्यवर्तनेन
चारितार्थ्यं, तेन द्रव्यलाभश्च)

सर्वस्यैवेति ॥ अनेन च वचनेन यज्ञायेति तादर्थ्यच-
तुर्था सर्वयज्ञोद्देशेन ध्रौवाज्यद्रव्यस्य विधानादुपाशुयाज इवे-
हापि द्रव्यप्राप्तिः । नच—अनेन यत्राज्यप्राप्तिस्तत्र ध्रौवता-
मात्रविधानादप्राप्ताज्यकयोगेषु द्रव्यविध्यसम्भव इति—वा-
च्यम्; यज्ञाङ्गभूताज्यानुवादे विशिष्टोद्देशापत्तेराज्यमात्रानु-
वादे अलंकरणार्थाज्येऽपि तदापत्तेर्ध्रौवाज्यस्यैव यज्ञोद्देशेन
विधानस्यावश्यकत्वात् । नच—एवं चतुर्ध्रुवाया यज्ञातीत्य-
समुक्तोत्पत्तिकाज्यस्य प्रयोजनाकाङ्क्षा अनिर्दिष्टद्रव्यक्यागानां
द्रव्याकाङ्क्षा चोभयाकाङ्क्षैव यागाङ्गत्वोपपत्तेरैतद्विधिवैयर्थ्य-
मिति—वाच्यम्; अलंकरणार्थाज्यादिव्यावृत्त्या तत्साध-
क्यात् । अत एव अलंकरणार्थी स्यात्वाज्यस्यैव ग्रहणम् ।
अतस्तेन वचनेन आज्यद्रव्यप्राप्तिरपीत्यर्थः ॥

अथवा—आग्नेयादिवाक्यैरेव पौर्णमास्यमावास्यादिपदो-
पस्थापितैतद्वाक्यविहितकर्मानुवादेन द्रव्यदेवताविधानाद्-
पलाभोपपत्तिः । नचानेकविधानाद्वाक्यभेदः, तद्धितेन देव-
ताविशिष्टद्रव्यवाचिना परंपरान्धयस्य व्युत्पन्नत्वेन विशिष्ट-
विध्युपपत्तेः । प्रकारान्तरेण रूपलाभस्तु कौस्तुभ एव द्रष्ट-
व्यः । सर्वथा विद्वद्वाक्ये कर्मान्तरविधिः ।

एवं च “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते”ति फलवा-
क्येन प्रयाजादिसाधारण्येन सर्वेषामाग्नेयादीनां एतद्वाक्य-

(गुणस्तु श्रुतिसंयोगादिति गुणसूत्रोक्तप्रकारे-
णाग्नेयवाक्येन विशिष्टविधानेनाव्याक्यभेदा-
द्गुणसमर्पणेन पूर्वपक्षः)

एवमुत्सूत्र रूपलामसुत्पाद्य गुणस्तु श्रुतिसंयोगादिति पूर्व-
पक्षिण पुन प्रत्यवस्थानार्थं सूत्रम्, तदर्थमनुरूप्य रूपप्राप्ति-
मुपपादयति—अथवेति ॥ नच उद्देश्यद्वयप्रयुक्त आग्नेय-
वाक्ये वाक्यभेदः, अश्रुतयागकतपेन विशिष्टविधिगौरवपरिहा-
रार्थमर्थमन्तव्येदीतिवत् पदद्वये लक्षणया प्रकृतप्रधानयाग-
त्वेनोद्देश्यतया तदप्रसक्तेरित्यर्थः ॥

(जुह्वामौपभृत्मित्यस्योपपत्त्या समिदादिवाक्यैः
देवतासमर्पणमिति प्रकारान्तरोपपादनम्)

प्रकारान्तरेण ॥ अथवा—विद्वद्वाक्यविहितकर्मानुवादेन
समिदादिवाक्येषु पक्षयु देवताविधिः, तासा च “अतिहायेडो
र्वाहिं प्रतिसमानोयत” इति ज्ञापकबलात् समुच्य । नद्यत्रो-
पाशुयाजे देवताविधिपक्षे “विष्णुस्पाशु यष्ट्य” इत्याद्यनु-
वादासुपपत्तिबाधकवदिह किञ्चिद्वाधकमस्ति । नच—अत्र
र्वाहिरादिपदानां विद्वद्वाक्यविहितकर्मानुवादेवतापरत्वे तत्र प्रौ-
वस्य द्रव्यत्वात् जुह्वामौपभृत्मित्यस्यासुपपत्तिरस्येवेति—
वाच्यम्, अस्मिन्नपि पक्षे “पक्ष प्रयाजा इज्यन्ते यज्जुह्वा
गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तत्” इत्यादिज्ञापकबलात् पक्षप्रयाजसत्त्वेन
प्रयाजादौ औपभृत्स्य विद्वद्वाक्यविहितवर्हिदेवत्यकर्माम्नास-
काले जुह्वामानयनविध्युपपत्त्या तदनुपपत्तेरप्रसारात् ॥

(सुत्यान्यकालीनानां बाधेनाङ्गुणन्यायेन पौ-
र्णमस्याः कालबाधेन पंचाहानुष्ठानेऽपि न दो-
षेण सौमिकधर्मातिदेशेन रूपलाभ इति
प्रकारान्तरानुरणनेन पूर्वपक्षोपसं-
हारः)

अथवा—अव्यक्तत्वात्, सौमिकधर्मातिदेशाद्रूपलाभः ।
नच तदतिदेशे पञ्चाहत्प्रयागा “पौर्णमासा पौर्णमासा यजे-
ते”ति वाक्यद्वयविहितकालबाधप्रसङ्गः, तदनुरोधेन सुत्यान्य-
कालीनानां बाधेऽपि सुत्याकालीनानतिदेशे बाधकामावात् ॥
चस्तुतस्तु—एकस्या पौर्णमास्यमावास्याया वा विहित-

विहितकर्मणेश्च प्रथमपक्षे फलसंबन्धो द्वितीये तु तत्साधार-
ण्येन तयोरेव, दर्शपूर्णमासप्रातिपदिकस्य कालयोगिषु प्र-
सिद्धत्वेऽपि द्विवचनस्याप्रसिद्धत्वात्, आउयभागादिषु तस्य
प्रसिद्धत्वेऽपि प्रातिपदिकस्याप्रसिद्धेः, अतो राजसूयन्यायेन
नाम्नः सङ्कोचकत्वानुपपत्तेः प्रकरणासर्वेषामेव यामानां
फलसंबन्धः । पाशाधिकरणन्यायेन द्विवचनस्याप्रसिद्धत्वेऽपि
प्रातिपदिकमात्रप्रसिद्ध्या कालयोगिनामेव वा अनयोरेव
वा द्वित्वस्यापि कथंचिदुपपत्तेः फलसंबन्धः, नतु पण्णामे-
वाग्नेयादीनामिति प्राप्ते—

स्यापि साङ्गसोमयागस्याशक्यत्वात् अनुष्ठानासम्भवेन दीक्षणी-
याथङ्गेषु सोमयागकालवाधवदिहापि गुणभूतकालानुरोधेन
प्रधानलोपस्यान्याय्यत्वात् पौर्णमास्यादिवाचनिककालबाधेना-
ऽपि पञ्चाहमनुष्ठाने बाधकामावात् सुत्यान्यकालीनामज्ञाना-
मपि नैव लोप इति सोमिकधर्मातिदेशेन रूपलाभ सम्भव-
त्येवेति प्रकारान्तरेण रूपलाभ कौस्तुभे द्रष्टव्य इत्यर्थः ।
पूर्वपक्षमुपसहरति—सर्वथेति ॥

(प्रथमपक्षे द्वितीयपक्षे च पूर्वपक्षप्रयोजन-
निरूपणम्)

पूर्वपक्षे प्रयोजनमाह—एवंचेति । प्रथमपक्ष इति ॥
वार्त्तन्नीचृन्वन्तीमन्त्रवर्णकल्पया देवता प्रौर्वं चाज्यद्रव्यमिति
पक्षे आग्नेयादिवाक्यानामपि यागविधायकत्वात् तत्साधार-
ण्येन फलसंबन्धः, आग्नेयादिवाक्यानां द्रव्यदेवताविधायक-
त्वमिति द्वितीये पक्षे तेषां यामानामावात् प्रयाजाद्यङ्गमात्र-
साधारण्येनामयोरपि फलसंबन्ध इत्यर्थः । तदेवोपपादयति
—दर्शपूर्णमासेति ॥ प्रसिद्धार्थकं हि नाम यजिसकोचकं
भवति, यथा ज्योतिशोमेतिनाम, इदन्तु अप्रसिद्धार्थकं यत्रा-
स्थ्यात् तत्र तदनुरोधेन वर्तते इत्याख्यातस्य सर्वयागपरत्वात्
सर्वेषां फलसंबन्ध इत्याह—अत इति ॥ राजसूयन्या-
येन चतुर्थचतुर्थपादादधिकरणन्यायिनेत्यर्थः । अथवा—का-
लयोगिष्वस्य प्रातिपदिकप्रसिद्धिसत्त्वे द्विवचनस्य पाशाधिक-
रणन्यायेन बहुत्वलक्षणयायुपपत्तेः न प्रयाजादिसाधारण्येन
फलसंबन्धः, किन्तु अष्टानामेवेति पक्षान्तरमाह—पाशेति
॥ अथवा—द्विवचनेऽपि लक्षणया प्रयोजनामावादनयो-
रेव फलसंबन्धोपपत्तिरिति पक्षान्तरमाह—अनयोरेवेति ॥

(पौर्णमास्यमावास्यापदयोः दर्शपूर्णमासपदयोश्च
पर्यायत्वसमर्थनेन दर्शपूर्णमासपदाभ्यां विद्व-
द्वाक्यविहितकर्मानुवादोपपत्तिः)

यद्यपि फलवाक्ये दर्शपूर्णमासपदाथंश्रुतद्विवचन
नम् न पौर्णमास्यमावास्यासङ्गकर्मश्रुतद्विवचन भवितुम-
र्हति, तथापि ‘दर्शा वा एतयो पूर्वं पूर्णमास उत्तरोऽथ यत्
पूर्णमास पूर्वमभते तदयथापूर्वं क्रियते । तस्मात् पूर्वं पौर्ण-

लिङ्गक्रमाभ्यामाज्यभागान्नत्वेन वार्त्तरीवृधन्वतीमन्त्राणां प्राप्तानामपेक्षितव्यवस्थाविधायकत्वेन वार्त्तरीवृधन्वत्योपपत्तौ नानपेक्षितगौरवापादकविद्वद्वाक्यविहितकर्माङ्गताबोध-

मासमारभमाण सरस्वत्यै चर्चं निर्वपेत् सरस्वते द्वादशकपालममावास्या वै सरस्वती पूर्णमाससरस्वात्" इत्यन्वारभणीयावाक्यशेषे दशमावास्याशब्दयोः पर्यायत्वावगमात् पौर्णमास्यैकदेशेन पूर्णमासशब्देन नामैकदेशे नामग्रहणमिति न्यायेन पर्यायत्वोपपत्तेरेकार्थकत्वेन तद्वृत्तिद्विवपरद्विवचनोपपत्ति कथंचिच्छब्देन सूचिना ॥

(वार्त्तरीवृधन्वतीवाक्ययोः अनियमेन प्राप्तमन्त्रचतुष्टयव्यवस्थापकत्वेन विद्वद्वाक्यविहितकर्मणि रूपालाभात् न तद्विधित्वमिति सिद्धान्तोपक्रमः)

रूपावचनादिति सौत्रं सिद्धान्तहेतुं विवृण्वन्नेव सिद्धान्तमाह—लिङ्गेति—अपेक्षितेति ॥ अबाधेनोपपत्तौ बाधायोगाद्वाङ्मणवाक्ययोश्च पौर्णमास्यमावास्यापदयोः कालपरयोः कर्मपरत्वे लक्षणापत्तेः सप्तम्या अपि प्राधान्यलक्षकत्वापत्तेरपूर्वेविधित्वाङ्गीकारेऽश्रुतदेवताविधिरूपकत्वेऽश्रुतयाज्यान्तरकल्पकत्वे आज्यभागयोश्चतुःश्रुतानुवाक्याकल्पने गौरवापत्तेश्च मन्त्रचतुष्टयस्याऽऽज्यभागान्नत्वात्तयाऽनियमेन प्राप्तस्य नियममात्रविधाने लाघवाच्चापेक्षितविधित्वसमवेत्तस्यपेक्षितविधित्वाश्रयणस्यायुक्तत्वादाज्यभागान्नत्वमेव तच्चतुष्टयस्येति न विद्वद्वाक्यविहितकर्मणोर्द्वयलाभेऽपि देवताभावादरूपत्वेन विधिसमव इत्यर्थं ॥

(कालकृतव्यवस्थादरे प्रतिपदि विकृतौ च वार्त्तरीमन्त्राननुष्ठानापर्याया पौर्णमासीपदस्याज्यभागलक्षकत्वाद्यङ्गीकारेण कर्मकृतव्यवस्थैव युक्तेत्यादिरूपणम् । उक्तपूर्वपक्षनिरासे कालकृतव्यवस्थाया अणुप्रयोगश्च)

यतो नियमविधौ लाघवमत् एवोभयथापि व्यवस्था । सिध्दान्तार्थसंबन्ध इति तृतीयाधिकरणसिद्धान्तमनुवदति—अत एवेति ॥ यद्यपि पौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यां शक्या कालरूपार्थभिधानेन सप्तम्या निमित्तत्वसाधिकरणत्वस्य वाऽभिधानेन पौर्णमास्यमावास्याकालयोरज्यभागान्नत्वात् तदङ्गतया प्राप्तयोर्वार्त्तरीवृधन्वत्योः तत्कालकत्वात् कालकृतव्यवस्थापि सम्भवति, तथापि आज्यभागयोः प्रतिपदि क्रियमाणत्वेन तत्कालकत्वासम्भवात् कदाचित् सखण्डपर्वणि तत्समवेत्तसि संपूर्णपर्वणि तत्कालकत्वासम्भवेन मन्त्रनिश्चिन्तारूपेपिपरिसङ्ख्याफलकत्वापत्तेः शेषनियमरूपलाघवाचुरोधेन पौर्णमास्यमावास्यापदं तत्कालीनप्रधानान्नभूताज्यभागलक्षकमङ्गीकृत्य प्रधानप्रयोगारभ-

कत्वम् । अतएव च कालद्वारेण कर्मद्वारेण वा व्यवस्थापरमेव तदिति वक्ष्यते । अतश्च न तावदनेन देवताप्राप्तिः, नाप्याभेयादिव्याक्येन, प्राप्तकर्मानुवादेनानेकगुणविधाने वाक्यभेदात् ।

द्वारा तत्कालीनत्वसम्भवात् कर्मकृतैव साऽत्र युक्ता । अत एव—प्रकृतौ पौर्णमास्यादिकालविधानां सन्निवमभितो यजेतेति वचनान्तरानुरोधत्वात् प्रयोगारंभद्वारकत्वमेव । सप्तमी च प्राधान्यपरैव । अतश्च तादृशाज्यभागयोर्मन्त्रविशेषविधानात् प्रकृतौ व्यवस्थासिद्धिवत् पौर्णमासीविकारस्यामावास्याविकारस्य वा यस्मिन् कस्मिंश्चिदिने करणेऽपि तयोर्व्यवस्थासिद्धिरित्येवं कर्मकृतव्यवस्थया एव युक्तत्वेन वक्ष्यमाणत्वेऽपीह कालकृतव्यवस्थापि रूपलामनिराससम्भवं प्रस्तुतमभिप्रेत्य अनास्थया तदुक्ति । यद्यपि पूर्वपक्ष इव प्रातिपदिकप्रत्यययोः लक्षणपत्तिस्तुल्या, तथापि लक्षणामङ्गीकृत्यापि नियमविधिसमवेत्तपूर्वविधित्वाङ्गीकारो न युक्त इति भावः ॥

(भावनाप्राप्तौ अनेकविशिष्टैककारकविधानवत् अष्टाकपालशब्दस्य तात्पर्यप्राहकत्वेनाज्ञेयपदेनैवाग्निद्रव्योभयविवक्षणेन विशिष्टव्युत्पन्नत्वेन आज्ञेयवाक्यस्य रूपसमर्पकत्वशङ्का)

यत्र ह्यप्राप्ताभावनाऽनेककारकविशिष्टा विधीयते, श्रौतविधेर्विशिष्टभावनाविधान एव व्यापारात्, विशेषणानां च विशिष्टविशेष्यवायुपत्तिकरित्वविधेरेव विधानसिद्धे श्रौतविधेस्तत्र व्यापाराभावात् विधिरूपत्वज्ञानत्वापनस्यैकविपर्यवन्न इति न वाक्यभेद—यथा "सौर्यं चरुमि"त्यादी, एव भावनायामप्राप्ताया तदन्वयात् पूर्वमपि विशेषणानां परस्परवैशिष्ट्यं व्युत्पन्नम्, तत्रानेकविशेषणविशिष्टस्याप्येकस्यैव विशेष्यस्य विधेयत्वान्नाऽऽश्रुतिलक्षणो वाक्यभेद । यथा पशुना यजेतेत्यत्र पशुप्रातिपदिकोपात्तजाते पदश्रुत्या समानाभिधानश्रुत्या सङ्ख्यायास्तृतीयापात्तकरणत्वेऽन्वयाद्विशिष्टैककारकविधाने । यत्तु शास्त्रदीपिकायां कौस्तुभे च—प्राप्तकर्मानुवादेन विशिष्टविधाने एतद्वाक्यमुदाहृतम्, तदीदृशं ह्येतद्वाक्यं श्रुतात्पुनितैकनिष्पन्नमपीवोमीयेन पशुना यजेतेति न्यायबुधात्सनादस्यामीवोमीयपक्षरपतिवाक्यत्वेन तत्र प्राप्तकर्मानुवादासम्भवात् प्रौढिमात्रम् । अत एव "अजया ऋणीती"त्येतदेव प्राप्तकर्मानुवादे विशिष्टविधिप्रदर्शनायमुदाहृतं न्यायबुधायाम् । यथा वा—यत्र षष्ठी "तस्य द्वादशशतं दक्षिणे"त्यत्र कृत्वर्गभ्यो दक्षिणा ददातीति प्राप्तदक्षिणाऽनुवादेन तस्येति तच्छब्दोपात्तगोसम्बन्धविशिष्टद्वादशशतसङ्ख्याविधाने प्राचा मते षष्ठ्यस्य सङ्ख्यायामन्वयस्य व्युत्पन्नत्वाच्च स । अनेनैव न्यायेन षष्ठ्यन्तस्योद्देश्यविशेषणत्वेऽपि न वाक्यभेद । यथाऽतिरात्रे ब्राह्मणस्य गृह्णीयादित्यादौ । एवमिहापि गुणाधिकरणवक्ष्यमाणन्यायेनाऽऽसिद्धापदवदद्याक-

विधिफलस्य हि अज्ञातज्ञापनस्यैकविषयत्वमेव सर्वत्र क्लृप्तम्, तस्यानेकविषयत्वे बाधप्रसङ्गः । नच विशिष्टविधानाद्वाक्यभेदः; विशिष्टस्याव्युत्पन्नत्वात् । उक्तं होतृत्—कारकतासंबन्धेन यत्र तद्विज्ञातद्विद्वित्तेन तत्र परस्परान्वयोऽपि तु यत्राश्वाभिधानीमित्यादौ तदतिरिक्तसंबन्धेन वृत्तिल्लेख इति । अतश्च प्रकृते देवतात्वस्य संप्रदानकारकत्वात्परस्परसंबन्धानुपपत्तेरभयविशिष्टकर्मान्तरविधानमेवावश्यम् । अतश्च

पालपदस्य तात्पर्यप्राहकत्वेन भिन्नपदोपात्तत्वाभावेन तद्विज्ञान्तपदेनैकेनैवाभ्यादिदेवताविशिष्टाशकालद्रव्याभिधानेन भवान्वयात् पूर्वमेव विशिष्टव्युत्पन्नत्वात् विद्वद्वाक्यविहितयागभावनाप्राप्तावपि विधानोपपत्तेः प्रत्युत तदनङ्गीकारे सास्यदेवतेति द्रव्यसंबन्धाधिकारविहितदेवतातद्विज्ञानुपपत्तेर्वाक्यभेदाभावमाशङ्क्य परिहरति—**नचेति ॥**

(कारकतासंबन्धं विना समासादिस्थले विशिष्टव्युत्पत्तिसमर्पणम्)

भश्वाभिधानीमित्यादाविति ॥ आदिपदेन “लोहितोष्णीषा ऋत्विज प्रचरन्ती”त्यत्र प्राप्तप्रचारानुवादेन ऋत्विग्गतलौहित्यविवि सशुभ्यते । अत एव अष्टमे भाग्यकारेण शताग्निष्टोममित्युपि समास उभयविशेषणविशिष्टं गणमाह—स एवैकार्थी विधीयते यथा लोहितोष्णीष इत्युक्तम् ॥

(व्यस्तस्थलेषु पञ्चदशान्याज्यानीत्यादौ तस्य द्वादशशतमित्यादौ च सर्वेषामपि क्रियान्वयस्य समूलं मतान्तरनिरासपूर्वकं चोपपादनम्)

अत एव कारकातिरिक्तसंबन्धेन समासादिश्रुतौ वाक्यभेदाभावेऽपि यत्र न समास, यथा पञ्चदशान्याज्यानि इत्यत्र तत्र भवत्येव स इत्युक्तं चित्राधिकरणे शाखदीपिकायाम्, प्रकृतेतु देवतात्वस्य संप्रदानकारकत्वादन्यन्वये कारकत्वस्याघातापत्तेः प्रथमतः क्रियान्वय एवाभ्युपेयः पश्चात्तु द्रव्यसंबन्धः पार्थिक आहण्यादिवत्, तदभिप्रायिकैव तद्विज्ञानादिवृत्तिरिति वैशिष्ट्यस्याव्युत्पन्नत्वात् दुरुद्धो वाक्यभेदः । नचैतत्कल्पनाया निर्मूलत्वम्, “एकपदोपात्तस्या”यनेककारकस्य परस्परान्वयाभावेनैकविशिष्टैतरविषययोगान्नाश्रये इत्यत्रैकत्वेन विशिष्टसंभवती”त्यादिना तथा “अन्यतरविशिष्टान्यतरविधावपि द्रव्यदेवतयोर्भिन्नकारकत्वात् कारकयोश्चान्योन्यविशेषणत्वाभावेनैककारकविशिष्टकारकान्तरविषययोगादि”त्यादिना च न्यायसुधाया वाक्यभेदप्रपञ्चावसरे सूचनेन समूलत्वात् । एवं स्थिते भिन्नपदोपात्तान्यपि यानि सामानाधिकरण्येन पश्चा वा क्रियान्वयात् प्राक् सिधु सवन्धं शब्दतो वस्तुतश्च विधिमनादस्यैव लभन्ते—यथाऽऽदित्येष्टौ विष्णवे शिपिविष्टायेति पदद्वयेनापि “किमित्ते विष्णो परिचक्ष्यं भू

रूपाभावनन्दवत्स्य एव । अस्तु वा कथंचिद्रूपलाभः, तथापि न विद्वद्वाक्ये कर्मविधिः; यच्छब्देन विशिष्टातिप्रतिबन्धेन विधिपुनःश्रवणस्यैवाभावात् । नच तस्य वेदनक्रियामात्रविधिप्रतिबन्धकत्वम्, यच्छब्दोदेस्तच्छब्दावधिकप्रतिबन्धकत्वस्यैव व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । किंच अन्यपरत्वादिपि नाभ्यासस्वरूपसिद्धिः । तथाहि—तत्र विद्वद्वाक्यस्थलडन्तयजिना प्रकृतत्वादाश्रेयाद्यस्य एव तत्तत्कालयोगिनस्तत्त्वामधे-

प्रयद्वक्षे शिपिविष्टो अस्मीति यः पशोर्भूमा या पुष्टिः तद्विष्णु शिपिविष्टोऽतिरिक्त एवातिरिक्तं दधाती”ति मन्त्रवर्णार्थेवाभ्ये शिपिशब्दाच्चरन्त्याविष्टविष्णुरूपविशिष्टैर्नाथप्रसिद्धा विशिष्टान्वयव्युत्पत्त्या न वाक्यभेद इति पार्थसारथिनोक्तम्, तदुपपन्नं कौस्तुभोक्तं पृष्ठे तदधिकरणे व्यक्तीकरिष्यते । यदपि तस्य द्वादशशतमिति वाक्ये गोसङ्ख्याभयविधाने वाक्यभेदापत्तिनिरासाय पट्टीस्थलेऽपि परस्परान्वयकल्पनं प्राचाम्, तदपि गोविशिष्टसङ्ख्याविधानेन कथंचिद्वाक्यभेदपरिहारेऽपि समुचित्वाश्रयैरपि विधानानुपात्तेरनिवार्यत्वात् तत्रोभयविशिष्टदक्षिणादानविधानस्यैव आवश्यकत्वे तेनैव तत्परिहारे तदनुपरोधेन व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनाय पक्षार्थस्याप्यन्वयकल्पने प्रयोजनाभावात् व्यर्थमिति कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ॥

(आग्नेयवाक्येन रूपलाभनिरासोपसंहारः)

अतश्चाग्नेयादिवाक्येषु द्रव्यदेवताविशिष्टयागान्तरविधानस्यावश्यकत्वात् न रूपमनयो प्राप्यत इत्युपसंहरति—**अतश्चेति ॥**

(सौमिकधर्माणामन्योन्याश्रयापरयातिदेशादिनिरासेन प्रकारान्तरेण रूपलाभनिरासः)

कौस्तुभोक्तप्रकारान्तरेण रूपलाभं कथंचित् मनसि निधाय दूषणान्तरमाह—**अस्तु वेति ॥** ज्यौतिष्टोमिकधर्मातिदेशस्य सोमविधेर्दक्षिणीयावद्गद्वारेण दर्शपूर्णमासविध्युपजीवित्वात् तयोपि तदुपजीवित्वे अन्योन्याश्रयापत्तेरतिदेशप्राप्ताद् विशिष्टेष्टिभावनाया प्रातःकालेऽनुष्ठानासभवेन प्रतिपदीष्ट्यापत्तेरसंभव कथंचित्पदेन सूचितं ॥

(यच्छब्दस्य तच्छब्दावधिकार्थप्राप्तिमात्रद्योतकत्वेन प्रकृते गत्यन्तरसंभवेन च न कर्मविधिरित्युपपादनम्)

तच्छब्दावधिकेति ॥ यावदुक्तयन्तेत्यस्मात् पूर्वं स इति तच्छब्दाभ्याहारस्यावश्यकत्वात् तदर्थावधिप्राप्तियोगेन विधित्वप्रतिबन्धः । एवं सत्यपि यच्छब्दसत्त्वे तस्य प्राप्तिद्योतनमात्रकारित्वात् प्रमाणान्तरेण विशिष्टस्य प्राप्त्यभावेऽगत्या विशेषणमात्रप्राप्तियोगकत्वमङ्गीकृत्याऽगत्या विशिष्टविधिरपि “शो दीक्षित” इतिवत् स्वीक्रियते । नरिवह तथास्ति, वक्ष्यमाणरीत्याऽनर्थक्यासभवेनागतेरभावादित्यर्थः ॥

यवशादनुष्णते । तस्यप्रयोजनं च तत्रेण यजिनाऽनेकोपादाना-
त्समुदायद्वयसिद्धिः । तस्या अपि प्रयोजनं फलवाक्ये षण्णा-
मेव फलसंबन्धसिद्धिः ; प्रातिपदिकस्य पदसु कालयोगेन
प्रसिद्धत्वात्, द्विवचनस्य च स्वशक्याश्रयसमुदायघटकस-
मुदायवृत्तित्वसंबन्धेन बहुत्वलक्षणार्थत्वात् । लक्षणात्तात्पर्य-
प्राहकमेव च शक्यसंबन्धघटकसमुदायसिद्धिद्वारा विद्व-
द्वाक्यद्वयम्, अन्यथा हि विद्वद्वाक्याभावे आम्रेयद्वयस्यैवै-
कवाक्योपादानावगतद्विवचयोगिनः कालद्वययुक्तस्य च फ-

(विद्वद्वाक्येन समुदायानुवादः, एवमपि ष-
ण्णाभेव फलसंबन्ध इत्यादि निरूपणम्)

अनेकोपादानादिति ॥ यथाऽनेकेषां वृक्षाणा एकदे-
क्षास्थिताना वनमित्येकपदोपादानादेकप्रतीतिविषयत्वात् स-
मुदायसिद्धिस्तद्वत् इहेत्यर्थः । अत्र समुदायस्यानुवदितारी स-
मुदायवचनापिति यथाश्रुतभाष्यात्, पौर्णमास्यादिशब्दयो-
समुदायवचनत्वप्रतीते समुदायद्वयस्यैव फलसंबन्धभ्रमं वार-
यति—प्रातिपदिकस्येति ॥ समुदायस्य कालयोगामावेन
तत्प्रत्ययस्यापि विषयत्वेनैव तन्नामत्वासम्भवात् समुदायस्य मा-
नान्तराप्रमितत्वेन विद्वद्वाक्ययोरनुवादायोगात् यजिना तद-
नुवादे लक्षणापत्ते प्रातिपदिकेन षष्ठागसमुदायिनामेवाभि-
धानात्तेषामेव विध्यर्थमनुवादात् समुदायिनामेव फलसंबन्ध
इत्यर्थः । फलवाक्ये समुदायानुवादे द्विवचनानुपपत्तिं परिहरति
—द्विवचनस्येति ॥ स्वपदं द्विवचनपरम् । तेन द्वित्वाश्र-
यसमुदायघटकसमुदायवृत्तित्वसंबन्धेन बहुत्वलक्षणाया श-
क्यसंबन्धघटकीभूतसमुदायद्वयतात्पर्यप्राहकं विद्वद्वाक्यद्वयमि-
त्यर्थः । यथाचेति ॥

(सार्यप्रातःकालयोरिवाभ्यासेनापि कालद्वयसं-
बन्धोपपत्त्या अङ्गत्वेन विधानानुद्देशयानेकत्व-
निमित्तवाक्यभेदाभावात् उपस्थितिसत्त्वेन
एकवाक्यगतत्वेन च प्रकरणान्तरादिन्या-
यस्याप्यप्रवृत्तेराग्नेयैकत्वमिति पार्थ-
सारथ्यप्रतिनिरूपणम्)

यद्यपि चाग्नेयवाक्ये नैकस्मिन् कर्मणि कालद्वयानिवेशासम्भ-
वेन समुचितकालद्वयलक्षणगुणात् भेदः सम्भवति, तस्मिन्नि-
होत्रे सार्यप्रातःकालयोरिव अभ्यासेनायुपपत्तेः, नवा काल-
स्यानुपादेयत्वेनोद्देश्यत्वात् तदनेकत्वनिमित्तकवाक्यभेदापा-
दक्यगुणात् सः, कालस्यानुपादेयत्वेऽपि अमावास्यायामपराह
इतिवदङ्गत्वेन विषयत्वोपपत्तेरुद्देशयानेकत्वनिमित्तवाक्यभेदा-
प्रत्येकं । नाप्यनुपादेयगुणार्थरूपप्रकरणान्तरात्, तस्य स-
न्नियावप्रवृत्तेः ॥ किंच सङ्ख्याव्यतिरिक्तभेदप्रमाणाना वा-
क्यान्तरविहितकर्मप्रतियोगिकभेदकत्वनियमात् स्ववाक्योपा-
त्तकर्मप्रतियोगिकभेदबोधकत्वासम्भवादत्र न सः । अतः पार्थ-
सारथ्युक्तमाग्नेयैकत्वमेव युक्तम् ॥

लसंबन्धापत्तिः । यथाच “यदाग्नेयोऽष्टाकपाल” इत्यग्नेय-
द्वयसिद्धिस्तथा कौस्तुभ एव प्रपञ्चितम् । अतः षण्णां
फलसंबन्धसिद्धिरेवोक्तविधेया विद्वद्वाक्यप्रयोजनमित्यन्यपर-
त्वाद्पि न “वैश्वदेवेन यजेते”तिवदभ्यासरूपसिद्धिः ।
नचैवं “पौर्णमास्यां पौर्णमास्येति” वाक्यद्वयवैयर्थ्योपपत्तिः ;
तस्य समुदितयागत्रिकप्रयोगविभिन्नेन सार्थक्यस्यैकादशो व-
क्ष्यमाणत्वात्, अन्यथा ह्युत्पत्तिवाक्येषु प्रत्येककालयोगा-
प्रत्येकमेव पूर्वोत्तराङ्गसहितैकैकप्रधानप्रयोगा भवेयुः । एवं-

(उत्पत्तिवाक्यस्यस्य कर्मभेदापादकस्य पदार्थस्य
सङ्ख्याया इव कर्मभेदकत्वेन पौर्णमास्यामावास्या-
कालयोः सार्यप्रातःकालवैषम्यात्, आग्नेय
द्वित्वमेवमपि विद्वद्वाक्येन समुदायानु-
वादसार्थक्यार्थं दर्शपूर्णमासाभ्याग्नि-
त्यत्र बहुत्वलक्षणेत्यादिनिरूपणम्)

तथापि यस्य पदार्थस्य भेदमावृत्तिं वा विना न कर्मान्व-
ययोग्यत्वम्, तस्योत्पत्तिवाक्यस्यस्य कर्मोत्पत्तिभेदकत्वमनु-
त्पन्नवाक्यगतस्य त्यावृत्तिव्यक्तत्वमित्यर्थस्य सङ्ख्यादां क्लृप्त-
त्वादिहापि तस्योत्पत्तिवाक्यगतत्वेन गुणस्यैव कर्मभेदकत्वो-
पपत्तिः । अत एव सार्यप्रातःकालयोरनुत्पत्तिवाक्यगत-
त्वेन गुणस्यैव कर्मभेदकत्वोपपत्तिः । अत एव सार्यप्रातः-
कालयोरनुत्पत्तिवाक्यगतत्वाद्भ्यासापादकत्वमेव । भेदोऽपि-
चात्र सङ्ख्यावदनेकत्वबोधनद्वारैव, ननु किंचित्प्रतियोगिक,
प्रमाणान्तरवत् प्रतियोगिनः पूर्वमप्रतिभ्य तत्रिरूपितभेदस्य
बोधयितुमशक्यत्वात् । एवंमति प्रमाणवलेन सङ्ख्यावद्वृण-
स्यापि स्ववाक्यविहितकर्मप्रतियोगिकभेदबोधकत्वेऽपि न
क्षतिः । अत आम्रेयभेद इति कौस्तुभे व्यक्तमित्यर्थः । प्रपञ्चि-
तपदोपादानात् प्रकाशकारोपपादितप्रकारान्तरात् भेदनिरा-
सोऽपि तत्र द्रष्टव्य इति सूचितम् । नच—एवं तर्हि आम्रे-
यभेदे तत्रैव द्विवचनोपपत्त्या तयोरिव फलसंबन्धोपपत्तेः कि-
मिति बहुत्वलक्षणाश्रयणमिति—वाच्यम्, विद्वद्वाक्यगत-
समुदायानुवादवैयर्थ्यपरिहारार्थं प्रयोजनजिज्ञासया तस्या अ-
वश्यकत्वादिति भावः ॥

(वैश्वदेववाक्ये समुदायानुवादोपयोगः)

वैश्वदेवेन यजेतेतिवदिति ॥ एतस्य वाक्यस्य विव-
देवदेवताकयागघटितसमुदायसिद्धिद्वारा आम्रेयाद्यष्टयागाना
प्राचीनप्रवणदेशादिसवन्धसिद्ध्यर्थत्वेनान्यपरत्वेन न कर्मान्तर-
विधायकत्व तद्वदित्यर्थः ॥

(वचनान्तरप्राप्तव्यहकालीनत्वप्रातःकालीनत्व-
योर्बोधापत्त्या त्रिकस्य त्रिकस्यैकप्रयोगसिद्धयर्थं
समुदायद्वयानुवाद इति निरूपणम्)

अन्यथा हीति ॥ नच—प्रत्येकप्रयोगकल्पने एकफ-
लसाधनत्वानुपपत्तिः, प्रत्येकं प्रयुक्तानामपि आम्रेयादीनाम-

चोपत्तिवाक्ये कालश्रवणमपि विद्वाद्वाक्याधिकारावाक्यस्थय-
जिपदसङ्कोचार्थमेवेति समुदायसिद्ध्यर्थं समुदायिनामनु-
वादकावेवैतौ न कर्मोन्तरविधिः—इति सिद्धम् ॥ ३ ॥
इति तृतीयं पौर्णमास्यधिकरणम् ॥

(४ अधिकरणम् ।)

नीकवत्यादिवदेवापूर्वरूपेणैकक्षणवर्तित्वेन फलसाहित्योपपत्ते ।
अत एव “समे दशपूर्णमासाभ्यामि”तिवचनेन दैशिकप्र-
योगविधिवत् क्षणं दैशिकसाहित्यावगमेऽप्येकस्मिन्नेव समे
देशे तिस्रुपौ पूर्णमासीपु अमावास्यासु चैकैकप्रधानस्याभ्यन्वा-
धानादिब्राह्मणतर्पणान्ताहविशिष्टस्य प्रयोगेऽपि न क्षतिः ।
नह्येकस्यामेव पौर्णमास्याममावास्याया वा प्रधानयागप्रयोगत्रयं
युज्यते । ब्रह्मकालीनप्रातः कालीनतययोर्वेचनान्तरप्राप्तयोर्वा-
धापत्ते । अतः प्रत्येकं प्रयोगव्यावृत्तये त्रिकस्य त्रिकस्यैकप्र-
योगतासिध्यर्थमेतद्वाक्यद्रव्यमिति न वैयर्थ्यम् ॥

(आग्नेयाद्युत्पत्तिवाक्य एव कालश्रवणेऽपि
य इच्छेति वाक्यवैलक्षण्यात् पृथक्प्रयोग
इति निरूपणम्)

अत एव उत्पत्तिवाक्ये कालश्रवणेऽपि यावत्तदन्वयानु-
रोधेन प्रयोगविधिकल्पनम्, तत पूर्वमेव प्रवृत्तैतद्वाक्यद्वयेन
प्रयोगविधानान्न तत्रापि प्रयोगविधिकल्पनमिति “य इच्छे”-
तिवाक्यवत् प्राप्तप्रयोगानुवादेनेह कालमात्रविधानेन न वि-
कृतीष्टानामिवेह पृथक्प्रयोगशङ्कावकाशः । “य इच्छे”त्यत्रतु
यच्छब्दसमभिव्याहारेण विकृतिप्रयोगानुवादेन कालमात्रवि-
धानेन प्रत्येकप्रयोगकल्पनाभ्यनुष्ठानात् तत्तद्विलक्षणफल-
साधनानां कामनैयत्यासम्बन्धैकप्रयोगविधिविषयत्वानुपपत्ते-
श्चानुवाद्यगतत्वेनाविवक्षितसाहित्यानां भिन्नप्रयोगतैव । प्रकृ-
तेषु प्राप्तानामपि प्रधानानां प्रयोगविषयत्वेन विधेयत्वात्
तत्तत्कालविशिष्टप्रयोगविषयत्वेन विधेययागगतसाहित्यस्य
तदङ्गसाहित्यस्य च विवक्षितत्वान्न युक्तं प्रयोगभेद इत्यर्थः ॥

(उत्पत्तिवाक्ये कालश्रवणं अधिकारादिवा-
क्यगतयजिसङ्कोचार्थमिति निरूपणम्)

किमर्थं तर्ह्युत्पत्तिवाक्ये कालश्रवणमित्याशङ्का परिहरति
—एवं चेति ॥ समुदायसिद्ध्यर्थमिति ॥

(विद्वाद्वाक्यप्रामाण्योपपादनम्)

अनेन च सर्वस्याप्यनुवादकत्वे अनधिगतार्थगन्तृत्वस्वर-
रूपप्रामाण्यानापत्तिः शक्यार्थाऽनुवादकत्वेऽपि अनधिगतसमु-
दायबोधकत्वेन प्रामाण्योपपत्तेः परिहृता इति ॥

(पूर्वोत्तरकल्पयोः प्रयोजननिरूपणम्)

सिद्धमिति । एवं च “चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो हू-
यन्ते त्रयोदशमावास्यायामि”ति आहवनीयगतवषट्पाराहुति-
परिगणनपरं लिङ्गदर्शनमप्युपपद्यते । अन्यथा प्रथमे पक्षे पौ-

पौर्णमासीवत् ॥

तत्रैव “जामिवा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडासौ
उपांशुयाजमन्तरा यजति विष्णुरूपांशु यष्टव्योऽजामित्वाव
प्रजापतिरूपांशु यष्टव्योऽजामित्वायाहीपोमानुपांशु यष्टव्या-
वजामित्वाये”ति श्रुतेः अन्तरावाक्ये पूर्ववदेव न कर्मोन्त-

र्णमास्या पञ्चदशत्वस्यामावास्याया चतुर्दशत्वस्य चापत्ते द्वि-
तीयपक्षचोभयत्र द्वादशत्वापत्तेस्तदनुपपत्तिः, ममतु पक्ष प्र-
याजाः द्वावाज्यभागौ सिष्टकृतं त्रयोऽनूयाजा पौर्णमासा
प्रधानत्रयमिति चतुर्दशत्वममावास्याया पक्षं सान्नाय्ययो स-
प्रतिपन्नदेवत्वत्वेन सहानुष्ठानात् त्रयोदशत्वं चोपपन्नं भवतीति
प्रयोजनं पूर्वोत्तरपक्षप्रतिपादनेनैव स्पष्टीकृतम् ॥

॥ इति तृतीयं पौर्णमास्यधिकरणम् ॥

(एतदाद्यधिकरणत्रयस्य पूर्वाधिकरणेनापवा-
दसङ्गत्याद्युपपादनम्)

इत परमधिकरणत्रयेण समुदायानुवादत्वापवादेन अभ्या-
सस्य निरूपणात् पूर्वपक्षे कर्मभेदात् सिद्धान्ते च कर्मैक्यात्
प्रकृतसङ्गतिं स्पष्टत्वादानभिधाय विषयप्रदर्शनपूर्वकं पूर्वपक्ष-
माह—जामिवेति ॥ दशमे जामिकरणाच्चेति सूत्रे भाष्य-
कारेण जामिता सादृश्यमिति व्याख्यानकरणात् सौन्दर्यवा-
चिनोऽपि जामिशब्दस्य सादृश्ये लक्षणेति न्यायसुवायामुक्तेश्च
यज्ञस्य जामिसदृशमालस्यमिदं क्रियते यदन्वञ्चौ अव्य-
वेतौ पुरोडाशावाग्नेयामोमीयोः क्रियेते । अतस्तत्परिहा-
राय अन्तरा यागान्तरं कर्तव्यमित्यर्थः । विष्णवादिवाक्यैर्धा-
गविधातुपांशुयाजत्रयापत्त्या पौर्णमास्या षोडशाहुत्यापत्ते पूर्वो-
क्तलिङ्गदर्शनाक्षेपेण पूर्वपक्षोत्थानात् उपांशुयाजचिन्ताया वैशे-
षिक्याऽनन्तसङ्गत्या प्राथम्योपपत्तिं सूचयितुं तत्रैवेत्युक्तम् ॥

(अन्तरावाक्ये पूर्वपक्षः)

अन्तरावाक्ये लट्श्लेषोः सन्दिग्धत्वात् “स्वाध्यायोऽभ्ये-
तव्य इत्यादौ तव्यप्रत्ययस्यासशयं विधायकत्वदर्शनाद्यत्र द्रव्य-
देवतादियागपरिचायकं रूपं तत्रैव भूयस्त्वेनोभयश्रुतीति
न्यायेन यागविधित्वप्रतीतेरन्तरावाक्ये तदभावे न याग-
विधिः, अपितु तव्ययुक्तावाक्येष्वेवैवेल्लभिप्रेत्य पूर्वपक्षमुपपाद-
यति—पूर्ववदेवेति ॥ नञ्—जामितोपक्रमेण तदपना-
यकर्मस्तुत्यर्थत्वेनोपात्तजामित्वोपसहारेणैकविषयतयैकवा-
क्यताया जातेष्विवाक्य इवेह प्रतीतेस्तव्ययुक्तावाक्यानां या-
गत्रयविधायकत्वे वाक्यभेदापत्त्या तद्ब्रह्मपतिरिति—वा-
च्यम् ; अजामित्वस्य प्रत्येकमुपसहारेण तदनुषाङ्गमुप-
स्थापि प्रत्येकमुपज्ञावगतेः भिन्नवाक्यत्वस्यैव युक्तत्वात्,
अन्यथा जातेष्विवत् सङ्घेदान्ते तदापत्तौ प्रत्येकं तदनुप-
पत्तेः । अतो यद्यपि तव्यप्रत्ययेन विष्णवादीनां प्राधान्यं प्रती-

बेधिः, अपि तु तस्यप्रत्ययान्तवाक्यैर्विहितानां देवतोपांशु-
बविशिष्टयागानां समुदायसिद्ध्यर्थमनुवाद एव । तत्प्रयोज-
नं चान्तरालकालविधिः, (त्रयाणामेतेषां) “तावजूतामग्नी-
तोभावाज्यस्यैव नानुपांशु पौर्णमास्यां यजन्नि”तिकाकालसं-
न्धात्ताप्यैग्रहद्वारा फलसंबन्धसिद्धिर्वा । अन्यथा ह्यग्नीपो-
देवत्वस्यैव कालसंबन्धात् फलसंबन्धः स्यादिति प्राप्ते—
उपक्रमोपसंहारयोरैकविषयत्वेनैकवाक्यत्वप्रतीतेर्न त-

पते, तथापि तेपा भूतभाष्यप्रयोगाभावेन तदनुपपत्ते स-
स्त्वकरणत्वादिलक्षणया गुणत्वोपपत्ते तत्तदेवतोपांशुबविशिष्ट-
यागानां विधानं तेषु नानुपपन्नम् । अन्तरावाक्यस्थयजिपदन्तु
पेषामेव यागानामनुवादकम्, उपांशुयाजपदमपि तेषामेवाव्यु-
पन्न सामानाधिकरण्येन नामधेयम्, नतु यौगिकम् । तथा-
चे “चजोः कुधिष्यतो रित्येन जकारान्तस्य धातोर्धिष्यतो प्र-
यययो कृत्वविधानेनोपांशुयाज इति रूपापत्ते । अत एव
अन्तरावाक्ये उपांशुत्वगुणत्वे नैव विधानम्, अपित्वन्त-
कालमात्रं यज्युपात्तयागत्रयोद्देशेन विधीयते । नच अ-
न्तराविधिना जामितोपक्रमस्य व्यवधानान्नानुपपन्नो युक्तः, स-
मुदायस्तुत्यर्थमत्रापि अन्यथेनाव्यवधानोपपत्ते । **वस्तुतस्तु**
—तैत्तिरीयशाखायामन्तरालावाक्येयजामित्वाद्येति पाठाज्जा-
मेतोपक्रमस्तन्मात्रविषय एव, विष्ण्वादिवाक्येषु अजामित्वा-
द्येत्यात्वन्मात्रमेव अजामित्वसत्पादकान्तरालकालविधानल-
क्षाजामित्वसत्पादकताऽनुवादो यागस्तुत्यर्थ एव । एवंच
शाखाभेदेन क्रमात्प्राताना वैष्णवप्रजापत्याग्नीषोमीययाज्या-
वाक्यायुगलानां लिङ्गादेव तयागाङ्गत्वोपपत्तेर्न देवताविधि-
ह्यल्पकत्वमिति लाघवम् । नच अन्तरावाक्येऽपि यागा-
न्तरविधि शक्यः, भेदकप्रमाणभावात्, तत्तथाज्यानां तत्त-
गागाङ्गत्वेनेह मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पनानुपपत्त्याऽरूपत्वाच्च
इदनापत्ते । अतो युक्तं विष्ण्वादिवाक्ये यागत्रयविधानमुपा-
ंशुवाक्ये यजतीति समुदायानुवाद इति भावः ॥

(समुदायानुवादस्यान्तरालकालविधिः, तस्या-
न्यथालाभे त्रयाणां फलसंबन्ध इति प्रयोजन-
द्वयोपपादनम्)

समुदायानुवादप्रयोजनमाह—तत्प्रयोजनमिति ॥ नच
—पुरोडाशैरन्तर्यापादितजामितानिवर्तकतानुवादबलादेवा-
न्तरालेऽनुष्ठानोपपत्तेर्नैतत्प्रयोजनं युक्तमित्यस्वरसात् प्रयोज-
नान्तरमाह—त्रयाणामिति ॥ एतदभावे हि “तावजूता-
मेति वाक्ये अग्नीषोमपदोपादानात् तदुपात्तयोरग्नीषोमयो-
रुलक्षणत्वेन विशेषणत्वेन बान्ध्यादग्नीषोमदेवत्वविजातीयया-
गस्यैव पौर्णमासीकालोद्देशेनोपादानाद्विद्वद्वाक्यफलवाक्ययो-
रस्यैव ग्रहणात् फलसंबन्धोपपत्त्येतद्योरङ्गत्वस्यैवापत्ति । स-
त्सिद्धे तस्मिन् समुदायानुवादे त्रयाणामुपांशुयागसङ्गकत्वाव-
रत्प्रेषांशु पौर्णमास्यामित्यत्र नामैकदेशेन कालसंबन्धात् त्र-

यप्रत्ययान्तवाक्यैः कर्मविधिः, अन्तरावाक्य एव तु कालो-
पांशुत्वविशिष्टैककर्मविधिः । तदर्थेवाद्वाक्यं पूर्वोत्तरभावेन
सर्वोऽपि, अन्यथा वाक्यभेदापत्तेः । अतएव तस्यप्रत्ययान्तै-
र्देवतामात्रविधिरन्तरालावाक्यस्य कर्मणीत्यपि—अपास्तम् ।
नच तत्र देवताऽलाभः, शाखाभेदेन वैष्णवप्रजापत्याग्नी-
षोमीययाज्यानुवाक्यायुगलानामेतदद्यागक्रमे समाज्ञातानां

यागा तस्सिद्धिः । नहि तदाऽग्नीषोमीयपदमुपलक्षणं विशेषणं
ना भवितुमर्हति, समुदायानुवादवैयर्थ्योपपत्त्या वैश्वदेवपक्व-
देव विष्ण्वादिदेवतोपलक्षणत्वात् । अतस्त्रयाणां फलसंबन्ध-
सिद्धिः प्रयोजनमित्यर्थः ॥

(प्रत्येकमजामित्वोपसंहारस्य विष्ण्वादिदेवतासु
प्रत्येकं तत्करणशक्तिप्रदर्शनार्थत्वेनोपपत्त्यैक-
वाक्यतयोपांशुवाक्य एव यागविधिः वि-
ष्ण्वादिवाक्यं त्वर्थेवाद् इति सिद्धान्तो-
पक्रमः)

प्रत्येकमजामित्वोपसंहारस्य विष्ण्वादिदेवतासु प्रत्येकमजामि-
कीकरणशक्तिप्रदर्शनसुत्वेन तज्जन्ययागस्तुतिपरतयैकवाक्यत्वे-
ऽनुपपत्तेर्वैश्वानरावाक्यन्यायेनोपक्रमोपसंहारस्यैकविषयतया प्र-
तीयमानैकवाक्यतायागोपात्तयेन भिन्नवाक्यताया अयुक्त-
त्वात् तस्यप्रत्यये चिनो लक्षणपत्ते “उपांशुयाजमन्तरा य-
जती”त्यत्रैवाप्राप्तार्थत्वेन लेटत्वकल्पनया यागविधानं युक्तम्,
नतु तस्योपात्तवाक्येषु वाक्यभेदात्प्रेरार्थत्वादेवत्वस्यैव न्याय-
त्वादित्यभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह—उपक्रमेति ॥ एवंच पुरो-
डाशनेरन्तर्यापादिताया जामिताया अन्तरालकालसंबन्धना
विधेयेन निवृत्तिप्रतीतेर्नान्तरालरूपगुणोपबन्धस्तत्रैव कर्म-
चोदनाप्रतीतेरन्तरावाक्य एव कर्मचोदनेत्यर्थः ॥

(मान्त्रवर्णिकवैकल्पिकविष्ण्वादिदेवताप्राप्त्या
विष्ण्वादिवाक्यार्थत्वादेवेनाक्षेपः पूर्वशास्त्र-
प्रवृत्त्याऽन्तरालकालविधानेनोपांशुयाज-
शब्दस्य यौगिकत्वेन चोपांशुविशिष्ट-
स्यान्तराले विधानमित्यादिरूपणम्)

अत एव तत्रैव मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पनात् नारूपत्वमि-
त्याह—शाखाभेदेनेति ॥ एतरेयके आग्नेयैन्नामयाज्या-
नुवाक्यायुगलयोर्मध्ये “इदं विष्णुं प्रतद्विष्णुः”त्युभयमान्ना-
तम् । अथवा—त्रिदेवंःपृथिवीतिवा प्रतद्विष्णुरित्यस्य स्थाने
आप्रातम् । तैत्तिरीये तन्मध्ये “प्रजापते न त्वत् । स वेदस”
इति युगलमान्नातम् । तथैव ऐतरेयके एवं तन्मध्ये “अयं
दिवो अग्नीषोमी यो अथवाग्नि”ति युगलमिति शाखाभेदेनाग्ना-

विकल्पेन तत्तद्देवताकल्पकत्वोपपत्तेः । तस्य च “तावब्रूता”-
विक्षिप्त्वेन कालसंबन्धात्फलसंबन्धः ॥

न च—उत्पत्तिशिष्टकालसंबन्धानामेवाग्नेयादीनां झटियु-
पस्थितत्वेन फलसंबन्धापत्तेरुत्पत्तिशिष्टकालसंबन्धस्योपांशु-
याजस्य फलसंबन्धानापत्तिः, अन्यथा पुरोडाशान्तरालसंब-
न्धान्याथानुपपत्त्यैव पौर्णमास्यादिकालकालमेनोपांशुयाजस्य फ-
लसंबन्धापत्तौ तावब्रूतामित्यस्यापि तत्फलत्वानुपपत्ते-

तमित्यर्थं विकल्पेनापीति ॥ दृष्टार्थत्वात् देवतात्रयस्य
विकल्पः । एवं च मान्त्रवर्णिकदेवताभेदे नार्थवादसमर्पितदेवता-
वैशिष्ट्यकल्पनया विशिष्टविध्यङ्गीकारो युक्तः । अर्थवादत्वेनापि
तदुपपत्तेः । न च जामितादोषापनयनार्थत्वेनान्तरालकालेऽ-
नुष्ठानस्य फलबलादेव सिद्धेरन्तरालकालविधिवैयर्थ्यम्, तदा-
क्षिप्तान्तरालकालविधित पूर्वप्रवृत्त्या अन्युद्ययशिरस्कत्वार्थं
तद्विध्युपपत्त्यान्तरालकाले उपांशुत्वविशिष्टयागभावनाविधानो-
पपत्तेः । यद्यपि उपांशुयाजशब्दस्य न यौगिकत्वम्, कुत्वा-
पत्तेः, तथापि “छन्दसि दृष्टानुविधिरिति” सूत्रात् कथंचिद्
कुत्वाभाव कृत्वा प्रतीयमानावयवार्थत्वात्गेनातिरिक्तशक्तिक-
ल्पने प्रमाणाभावात् प्रोक्षणीशब्दवद्यौगिकमिति न दोष
इत्यर्थः ॥

(तावब्रूतामित्यस्य द्रव्यदैवतयागानां प्राप्तत्वा-
त्तद्विधानासंबन्धेन विधिसरूपस्यापि य इच्छे-
तित्वत्कालसंबन्धमात्रपरत्वम्, तस्य फल-
संबन्धः फलमित्यादिनिरूपणम्)

तस्य चेति ॥ अन्तरावाक्यविहितयागस्यैत्यर्थः । इदं च
वचनं पुराकल्पसरूपार्थैवदरूपमपि सिद्धवदनुवादान्यथानुप-
पत्त्या विधिकल्पनेऽपि न तावद्यागस्य विधायकम्, अन्त-
रावाक्येनैव प्राप्तत्वात् । नापि भाष्योक्तरीत्याऽग्नीषोमदेव-
ताविधायकम्; उभयो कल्पयत्वाविशेषे याज्यामन्त्रवर्णादेव
प्राप्तेः । अत एव प्राप्तत्वान्नाज्यस्यापि, अतोऽप्राप्तपौर्णमा-
सीकालविधायकम् । अतश्च यागैकत्वपक्षे यागानुवादेन काल-
विधानान्ताद्विशेषणस्य अग्नीषोमदेवत्वस्यानुवाद्यगतत्वेना-
विधिक्षितत्वात् दितयैदैवत्यस्यापि फलसंबन्धसिद्धिः । नह्यत्र
काले कर्मण उपप्रादेयत्वेन प्राप्तस्यापि प्रयोगविषयत्वेन वि-
धानात् तद्विशेषणविबक्ष्यप्रसक्तिरस्ति, उत्पत्तिवाक्य एवान्त-
रालकालश्रवणेनोत्पत्तिवत् प्रयोगस्यापि प्राप्तत्वेन तद्विषयत्वेन
विधानानुपपत्तेः । अतो य इच्छेतित्वत्कालसंबन्धमात्रकरणा-
द्दृशपूर्णभासनामकत्वसिध्या तत्सिद्धिरित्यर्थः ॥

(तावब्रूतामित्यस्यार्थादास्यापि विध्येकवाक्य-
तया तद्विशिष्टविधिना पौर्णमासीकालोपांशु-
त्वान्तरालविशिष्टयागभावनाबोधकत्वात्,
स्वतन्त्रविधित्वाभावस्य विधिरसायनेप्यु-
भा० २२

रिति—वाक्यम्; तावब्रूतामित्येतदन्तरमेनोपांशुयाजम-
न्तरा यजतीति पठितमिति वार्तिकदर्शनादस्यापि काल-
स्योत्पत्तिवाक्येनैव विधेयतया मित्रवाक्यत्वाभावेन तु-
ल्यबलत्वात्फलसंबन्धोपपत्तेः । अतो नायं समुदायानुवादः
इति सिद्धम् । प्रयोजनं स्पष्टम् ॥ ४ ॥ इति चतुर्थमुपां-
शुयाजाधिकरणम् ॥

पपादितत्वात् उत्पत्तिशिष्टपौर्णमासीका-
लकत्वेनोपांशुयाजफलसंबन्धसिद्धिः,
अत एव शिरो वा एतद्यज्ञस्येत्याग्ने-
यादिप्रायपाठोप्युपपद्यते इत्यादि
निरूपणम्)

नचेति ॥ न च पौर्णमासीकालविधिवैयर्थ्यापत्त्यैव विल-
म्बितकालस्याप्युपांशुयाजस्य फलसंबन्धोपपत्तिः, अन्तराल-
कालस्य पौर्णमासीवासिवाभावास्यापामपि सत्त्वेन तत्रापि तद-
नुष्ठानव्यावृत्त्यर्थत्वेन तत्सार्थकत्वात् । अत कथं फलसंबन्ध-
प्रयोजनत्वमित्याशङ्क्यर्थः । वार्तिकदर्शनादिति ॥ अपि-
च जामि वा एतदित्येतदपि “आज्यस्यैव नापुपांशु पौर्णमा-
स्या यजन्ति”ति प्रकृत्यान्नात्तात् पौर्णमास्यामेव विदधातीति
गम्यत इति दशमान्याधिकरणवार्तिकदर्शनात् अस्य च स्वत-
न्त्रविध्युन्नायकत्वकल्पने प्रयोजनाभावात् उपांशुयाजमन्तरेति-
विध्येकवाक्यतया पौर्णमासीकालोपांशुत्वान्तरालकालविशि-
ष्टयागभावनाविधिप्रतीतेरुत्पत्तिशिष्टकालकत्वेनाऽग्नेयादिदेव
फलसंबन्धोपपत्तिरामावास्याया तत्रितृत्तिसि सिध्यतीत्यर्थः । उ-
त्पत्तिवाक्येनैव विधेयत्वादित्युक्त्याच—या पौर्णमा-
सीवाक्यस्य स्वतन्त्रविधित्वाभावे सति पौर्णमासीवाक्येऽपूर्ववि-
धित्वमङ्गीकृत्यापूर्वविधिलक्षणव्याप्तिरुपपादिता विधिरसायने,
सा निरस्तेति सूचितम् । स्वयमपि विधिरसायने तथैव फल-
संबन्धोपपत्तये दार्शित्यत्वेन पूर्वापविरोधाच्च । अस्मिन् पक्षे
अग्नीषोमीयशेषे नियमविधित्वसम्भवेऽपि “विष्णुरुपांशु य-
ष्टव्य” इत्यादिज्ञापकबलादेव तत्रिरासेनानुवादत्व, तथोपांशु-
पदेनैव उपांशुत्वविध्युपपत्तेर्नोपांशुपदस्य गुणविधित्वम्, अ-
पि तु अन्युत्पत्तं तत्प्रत्ययन्यायेन वा नामधेयमित्यपि ध्येयम् ।
एवं च “शिरो वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदाग्नेयो हृदयमुपांशु-
याज पादावग्नीषोमीय” इत्यर्थवादे उपांशुयाजत्वावच्छेदेन प्र-
धानप्रायपाठोऽप्युपपन्नो भवतीत्यभिप्रेत्य समुदायानुवादत्वति-
रासमुपसहरति—अतो नायमिति ॥

(पूर्वोत्तरपक्षप्रयोजनम्)

स्पष्टमिति ॥ पूर्वपक्षे त्रयाणां प्राधान्यादनुष्ठानम्, सि-
द्धान्तेत्वेकस्यैव देवताविकल्पेनेति स्पष्टमित्यर्थः ॥

॥ इति चतुर्थमुपांशुयाजाधिकरणम् ॥

(५ अधिकरणम् ।)

तत्रैव “आधारमाधारयती”ति श्रुते “अग्निहोत्रं जुहोती”त्यत्र च पूर्ववद्वाक्यभेदस्य दूषकत्वाभावात् “कृत्तुमाधारयति” “सन्ततमाधारयति” “दग्ना जुहोति” “पयसा जुहोती”त्यादिवाक्यविहितकर्मणां यथायोगं समुदायानुवाक्यत्वोपपत्तिः । ध्यादिवाक्यानां निर्व्यापारे गुणमात्रे वि-

(पूर्वाधिकरणेन प्रत्युदाहरणसङ्गतेः प्रकरणसङ्गतेऽप्युपादानम्)

पूर्वाधिकरणे तव्यप्रत्ययस्य विधायकत्वाभावात् वाक्यभेदापत्तेःस्तुतेश्च प्रतीतेयुक्तमर्थवादत्वम्, इदमु दध्यादिवाक्याना दध्यादिगुणाप्राप्तेरनुवादत्वेनार्थावादतथैकवाक्यत्वानुपपत्तेर्भिन्नवाक्यतया सिद्धान्तेऽपि विधेयत्वस्याङ्गीकारात् शुद्धगुणविधेयवक्ष्यमाणरीत्याऽसंभवेन विशिष्टकर्मविधयदयंभावेन युक्तसमुदायानुवाद इति पूर्वपक्षोत्थानात् प्रत्युदाहरणरूपामनन्तरसङ्गति कर्मभेदाभेदफलकत्वाच्च प्रकृतसङ्गति च सूचयन् उदाहरणपूर्वकं पूर्वपक्षमाह—तत्रैवेति ॥ आधारवाक्यस्य समुदायानुवादत्वेऽपि तदनन्तरपठितोर्ध्वादिवाक्यविहितयागानामेव समुदायानुवादेन तत पूर्वमग्निप्रसामांगविधिना व्यवधानेन पाठ, तत्रैवाधारवाक्यविहिताधारस्यापि तिसूचयितुं प्रकरणानुप्रवेशयोग्यं तत्रैवेत्युक्तम् । पूर्ववदित्यनेन पूर्वोक्तसङ्गति सूचिता ।

(भावनाया व्यापारविषयत्वेन ध्यादिवाक्येऽपि व्यापारविध्यवश्यंभावे ध्यादीनामुत्पत्त्यन्वयिगुणत्वेन विहितविधानायोगात् कर्मभेदावश्यंभावेऽग्निहोत्रवाक्ये समुदायानुवादत्वमेवेत्यादितिरूपणम्)

निर्व्यापार इति ॥ विधेयैतन्प्रवर्तनारूपत्वात् तस्याश्च प्रत्ययानुकूलव्यापारत्वेन धावर्थावच्छिन्नभावनाविषयत्वस्यैकपदोपात्तत्प्रत्यासत्त्या क्लृप्तस्य लागायोगात् व्यापारानात्मकगुणे विध्यसंभवाद्द्विशिष्टविध्यावश्यकत्वे विहितस्य पुनर्विध्यसंभवेनाभ्यासात् भेदः । नच विहितस्यापि फलनिमित्तादिसवन्धवत् ध्यादिसवन्धेन पुनर्विधानोपपत्तेरन्यपरत्वम्, खत उत्पन्नस्यापि फलादिसवन्धे विनियोगस्य विध्युपपात्तावपि द्रव्यादिसवन्धे उत्पत्त्यन्वयिगुणत्वेनोत्पत्तौ वावश्यकत्वेन प्राप्तायाः पुनर्विधानानुपपत्तेर्भेदस्यावश्यकत्वात् । अतो ध्यादिवाक्येषु “यद्मन्त्रे च प्रजापतये च” “अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा” इत्यादिवाक्येषु च स्वरूपवत्सु सर्वत्र गुणादभ्यासाद्वा कर्मभेदः । नह्यग्निहोत्रादिवाक्येष्वनुपासकरूपेण कर्मविधि, वाक्यान्तरेणापि रूपालाभाच्च । नच—एवं ध्यादिहोमेषु स्ववाक्यतोऽभ्यादिहोमेषु चाक्षेपेण द्रव्यस्य प्राप्तावपि स्ववाक्ये देवताभावात् वाक्यान्तरोपात्तदेवतामात्रविधेस्तवानिष्टत्वादाक्षेपेण देवताया

धन्वत्यासंभवेनावश्यं गुणविशिष्टकर्मविधायकत्वात् । अतश्च रूपाभावाद्भेदकप्रमाणाभावाच्चग्निहोत्रवाक्ये आधारवाक्ये वा न कर्मान्तरम्, अथितु तेपाप्मेव समुदायसिद्धर्थमनुवादः । तत्प्रयोजनं च सर्वेषामेवाग्निहोत्रसंज्ञकत्वेन फलसंबन्धसिद्धिः, इतरथा अग्निदेवत्वहोमस्यैव तदापत्तिः । आधारवाक्ये

अप्राप्तेः कथं रूपवत्त्वं? इति—वाच्यम्, एकफलसाधनानामेपामेकप्रयोगविधिपरिप्रेक्षेण सामान्यवत्सकृदनुष्ठानोपपत्तेर्होमान्तरेष्वन्यपेक्षिताना द्रव्यदेवतादीना प्रसङ्गेनोपकारकत्वोपपत्त्या तत्संभवात् । अनिरुक्तो वै प्रजापतिरनिर्दिष्टद्रव्यके आज्यमितितामान्वयवचनाभ्या यथापेक्षितद्रव्यदेवतोपपत्तेश्च । नहिरूपवत्ताज्ञानं विधेयताज्ञानं प्रति कारणम्, अयोग्यतानिश्चयाभावमात्रणैव योग्यतायाः ज्ञानाभावेऽपि श्रुतशब्दात् शान्दवोध्यस्यानुभविक्तत्वात् तज्ज्ञानस्य कारणत्वानुपपत्तेः । अतोऽहोमवत्तानिश्चयाभावमात्रेण विधेयत्वोपपत्तेरेकतररूपान्वयमात्रेणापि चैतरकर्मव्यतिरिक्तत्वसिद्धेरनुष्ठानकाले तदपेक्षाया पूर्वोक्तरीत्या तदुपपत्तिः । अग्निहोत्रवाक्ये तु यद्यपि अग्निप्रजापतिभ्या तत्संभवति, तथापि समुदायानुवादत्वेनाप्युपपत्तावदृष्टभेदापादककर्मानन्तराङ्गीकारस्यायुक्तत्वमिति भावः ॥

(अग्निहोत्रवाक्ये समुदायानुवादप्रयोजनम्)

एवं च ध्यादिवाक्यविहितहोमाना हवनरूपैकजातीयैकदेशपठितत्वलक्षणैककर्मयोगादयेन प्रचयेन धात्वर्थसमुदायस्यैव भावनासमुदायस्यापि लाभात् यदाऽग्निहोत्रवाक्ये जुहुयादिति समुदायानुवाद, तदा अग्निहोत्रपदस्य वैश्वदेवपदवत् समुदायानुवादवैयर्थ्यभिया अग्निदेवत्वानग्निदेवत्वहोममात्ररत्वोपपत्ते फलनिमित्तसवन्धोपपत्तिरूपं समुदायानुवादप्रयोजनमाह—तत्प्रयोजनमिति ॥ एवमूर्ध्वादिवाक्येष्वन्यूर्ध्वत्वादिगुणैरेव द्रव्यदेवतारूपैरुपास्यत्वेन उपाशुयाजस्यैव कर्मपरिच्छेदसंभवात् तत्तद्गुणविशिष्टयागाना चतुर्गुहीताज्यद्रव्यकाणामाधारयतीत्यर्थं समुदायानुवादस्तत्प्रयोजनं यत्तावदार्तिकं “इन्द्र ऊर्ध्वं अन्धर इत्यधारमाधारयती”ति मन्त्रविधावाधारैकत्वसिद्धिरित्युक्तम् । तदूर्ध्वमाधारयतीत्यत्रैव मन्त्रविधावपि मन्त्रविशिष्टाधाराणा मन्त्रवर्णकलिपेन्द्रेदेवताकाधारेण सह प्रयोगविध्यवगतयोग्यपयसिद्धिद्वारेन्द्रदेवताकत्वसिद्धिपूर्वकयागरूपतासिद्धिरिन्द्रदेवताकाधारेण योग्यपयसिद्धिमात्रं वा प्रयोजनं कौस्तुभे द्रव्यमित्यर्थः ॥

(अग्निहोत्रवाक्यसार्थक्यार्थं पञ्चमविधिप्रकारानेकाष्टकल्पनादिगौरवपरिहारार्थं च दग्ना जुहोतीत्यादीनां प्राप्ताप्राप्तविवेकेन गुणमात्रविषयत्वेनाग्निहोत्रवाक्य एव होमविधिरिति सिद्धान्तोपपादनम्)

अग्निहोत्रादिवाक्य एव कर्मविधि, अन्यथा वैयर्थ्यापत्तेः,

समुदायानुवादप्रयोजनं तु कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । नच दध्यादि-
होमेषु देवताघभावः; समुदायानुवादबलेनैकप्रयोगविधि-
परिग्रहावगतेः सकृदनुष्ठानेनाभ्यादिहोमाङ्गभूतदेवतायाः
प्रसङ्गेन दध्यादिहोमोपकारकत्वोपपत्तेरिति प्राप्ते—

सर्वत्र गुणमात्रविधानेन तृतीयविधिप्रकारोपपत्तौ पञ्चम-
विधिप्रकाराङ्गीकरणस्यान्याव्यवस्था दध्यादिवाक्येषु विशि-
ष्टकर्मविधानम् । नच गुणे विध्यन्वयानुपपत्तिः; होमकर्म-
कगुणकरणकभावनायामेव विध्यन्वयेऽपि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन
विधिलक्षणाज्ञातज्ञापनरूपस्य भावनायाः स्वरूपेण प्राप्त-

नच—समुदायानुवादकत्वेनार्थवत्तेति—वाच्यम्; दध्या-
दिवाक्येषु अनेकेषु विशिष्टविध्याश्रयणे पञ्चमविधिप्रकारापत्ते-
रनेकादृशकल्पनायाश्च कर्मविध्ययोगेन समुदायानुवादासम्भवा-
दित्यभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह—सर्वत्रेति ॥ यद्यपि गुणस्य
साक्षात् परंपरया वा विध्यन्वय, तथापि गुणस्य कारकतया
भावनाया प्रकारत्वेनान्वयात् प्रथमतस्तद्देशगुणविशिष्टधात्व-
र्थावच्छिन्नभावनाविधायकस्यापि विधे प्राप्ताप्राप्तविवेकेन फ-
लतो गुणविषयत्वात् प्राप्ताया अपि धात्वर्थावच्छिन्नभावनाया
गुणविशिष्टत्वेन पुनर्विधानेऽपि विशेष्याशोऽज्ञातज्ञापनफलाभा-
वेऽपि विशेषणाशो तत्करणेन विधिसार्थक्योपपत्ते संभवत्येव
तृतीयविधिप्रकारेण गुणाशोऽपि विधिरित्यभिप्रेत्याह—होम-
कर्मकेति ॥ उत्पत्तिवाक्ये कर्मण करणत्वेनान्वयेऽपि गुण-
विधौ तस्य प्राप्तत्वादन्यमानाया भावनायामपेक्षितत्वान्मत्व-
र्थलक्षणयाश्च कर्मत्वेनान्वयमभिप्रेत्य होमकर्मकेत्युक्तम् ॥

(षड्विधिप्रकाराश्रयणस्य सर्वत्र विशिष्टवि-
धावपि न विरोधः वार्तिकविरोधश्च)

ननु सर्वत्रैव विशिष्टभावनाविधानेन विधेरनेकरूपत्वे सति
षड्विधत्वमुद्दिष्टकरणे कथं प्रतिपादितमित्यत आह—अत
एवेति । तेषां चेति ॥ अनेकविशेषणविधिलक्षणानुष्ठानगौर-
वतदभावकृतलाघवाभ्या प्राबल्यं पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरस्य च दौर्ब-
ल्यमुक्तम् । येतु प्रातिपदिकार्थाधात्वर्थयो परस्परान्वयेन भाव-
नानिरपेक्षेणैवाष्टौ विधिप्रकारानुपपादयन्ति, तेषा निरासश्च वा-
र्तिककृता कृतं, नत्वस्मदुपपादितरीत्योक्तषड्विधप्रकारस्यैत्यर्थं ॥

(विद्वद्वाक्येन विहितेऽपि कर्मणि आग्नेयवा-
क्येन विशिष्टविधिशङ्कातन्निरासौ प्रा-
सङ्गिकौ)

यद्यपि चानया रीत्या विद्वद्वाक्यविहिताया भावनाया प्रा-
प्ताया अत्याग्नेयादिवाक्ये द्रव्यदेवताविशिष्टत्वेन पुनर्विधानं
संभवति, तथापि भावनायामनेकगुणवैशिष्ट्यसम्भवेऽपि श्रुत-
विधेरनेकगुणविषयत्वस्वीकारे आहृतिसप्रसङ्गाद्वाक्यभेदाच्च त-
स्वीकारः । यद्यपि श्रुतविधेः शब्दबोधार्थास्य विशिष्टरूपेणै-
क्याभावेऽपि; तथापि तत्र तात्पर्यविषयोभूतार्थभेदेन गौरव-

या गुणमात्रविषयत्वोपपत्तेः । अतएव सर्वत्र प्रातीतिके
विशिष्टभावनाविधानेऽपि फलमादायैव षड्विधिप्रकारास्तेषां
चोत्तरोत्तरस्य दौर्बल्यं पूर्वमुक्तम् । अतश्च प्राप्त्यभावादेव समु-
दायानुवादत्वांसंभवादाद्यविधिविधया कर्मविधी एवाधारा-
भिहोत्रवाक्ये । नच रूपज्ञानाभावात्कर्मविध्यनुपपत्तिः; त-
स्यानुष्ठानं प्रति कारणत्वेऽपि शाब्दबोधं प्रत्यकारणत्वात् ।
अतश्च विजातीयहोमत्त्वावच्छिन्नस्य विधानेऽवगते वाक्यन्त-
रेण रूपलाभेऽपि न काचित्क्षतिः । प्रयोजनं दध्यादिद्रव्य-

लक्षणो वाक्यभेदोऽस्त्येव । अत एवोक्तं वार्तिके—विधित्वे
भावनास्थेऽपि तादर्थ्यं प्रविभज्यते । विशेषणफले चास्मिन्
वाक्यभेदो भविष्यति इति । प्रकृते त्वेकदध्यादिगुणविषयत्वाच्च
तत्प्रसङ्ग इत्याशयः ॥

(दध्यादिवाक्येषु केवलगुणविधित्वेऽपि यद-
श्रयेचेतिवाक्ययोरनेकगुणविधाने वाक्यभे-
दात् अग्नेयवाक्य इव चतुर्णां कर्मणां विधा-
नास्यावश्यकत्वेनाग्निहोत्रवाक्यतदनुवा-
दत्वशङ्कापरिहारौ)

ननु—दध्यादिवाक्येषु तृतीयविधिप्रकाराश्रयणेन कर्मवि-
धीनामभावात् समुदायानुवादत्वासम्भवेऽपि “यद्रथयेचेति
वाक्ययो प्राप्ताकर्मानुवादेनानेकगुणविध्यसम्भवे कर्मान्तरवि-
धानस्यावश्यकत्वे उत्पत्तिवाक्यविशिष्टदेवतासमुच्चयानुरोधेनाग्ने-
यवदेकस्मिन् वाक्ये कर्मद्वयविध्यवगतेश्चतुर्णां कर्मणा “अ-
ग्निहोत्रं जुहोती”ति समुदायानुवादे भविष्यति—इति चेत्
—न; तत्रापि मन्त्रवर्णत एवाभ्यादिप्राप्तेस्तत्समुच्चितप्रजाप-
तिमात्रविधानेन वाक्यभेदाप्रसक्तत्प्रहायधिकरणे उक्तत्वेन
कर्मान्तरविध्यप्रसक्त्या तृतीयविधिप्रकारोपपत्तेरित्यभिप्रेत्य
समुदायानुवादत्वनिरासमुपसहरन्नग्निहोत्रादिवाक्य एव कर्म-
विधिसुपादयति—अतश्चेति ॥

(अग्निहोत्राधारवाक्ययोः पूर्वोत्तरपक्षप्रयोजन-
निरूपणम्)

दध्यादिद्रव्यसमुच्चयेति ॥ अग्निहोत्रवाक्ये समुदा-
यानुवादपूर्वपक्षे दध्यादिद्रव्याणि सात्राग्न्यवत्सहोपादाय
सप्रतिपन्नदेवताकत्वात् सकृद्धोम इति दध्यादिसमुच्चय । सि-
द्धान्त एकसिन्नेवाग्निहोत्रकर्मणि तेषा विकल्प इत्यर्थः । तत्र
न्वाधारवाक्येऽपि पूर्वोत्तरपक्षप्रयोजनस्याप्युपलक्षणम् । एव
पूर्वपक्षे ऊर्द्धत्वादीना मध्ये यस्यैव देवादन्तरायस्तदोर्ध्वत्वेका-
भिव्यंगयजालवच्छिन्नस्यानिष्पत्तेः पुनस्तत्कर्मणि आहृतिः। सि-
द्धान्ते तु कर्मभेदाभावात् गुणानुरोधेन प्रधानाहृत्तरान्याव्यत्वा-
न्नाहृतिः, किन्तु गुणलोपनिमित्तप्रायश्चित्तमात्रमिति ज्ञेयम् ॥

॥ इति पंचममाधाराग्निहोत्राधिकरणम् ॥

समुच्चयधिकल्पाभ्यां स्पष्टम् ॥ ५ ॥ इति पंचममाधारा-
ग्निहोत्राधिकरणम् ॥

(६ अधिकरणम् ।)

द्रव्यसंयोगात् ॥

“अग्नीषोमीयं पशुमालभेते”ति श्रुतम् । तथा “सोमेन
यजेते”ति च । तत्राऽऽद्यविधिप्रकारस्यासंभवात् पूर्ववत्कर्मवि-
धित्वम्, अपितु समुदायानुवादत्वमेव, कर्मप्राप्तिस्तु पशौ
“हृदयस्याग्नेऽवद्यति अथ जिह्वाया” इत्यादिभिः उत्पत्तिशिष्ट-

(पूर्वाधिकरणेन प्रत्युदाहरणसकृत्तिनिरूपणम्)

दध्यादिवाक्यैरग्निहोत्रवाक्यविहितकर्मानुवादेन गुणमात्र-
विधानस्य कर्तुं शक्यत्वेन प्रकृतकर्माभावात् समुदायानुवाद-
त्वासंभवेऽपीह पशुसोमवाक्यविहितयागोयद्रव्योद्देशेन हृदया-
दिविषयकावदानादिविधिभिरवदानादिसंस्कारविधिनुपपत्ते
कर्मविषयवक्ष्यंभावात् प्रकृतकर्मसत्त्वे भवतु समुदायानुवादत्व-
मित्येवं पूर्वपक्षोत्थानेन प्रत्युदाहरणसंगति सूचयन्नुदाहरण-
माह—अग्नीषोमीयमिति ॥

(पूर्वाधिकरणे आधारवाक्यस्येवात्र सोमवा-
क्यस्य प्राथम्यशङ्कपरिहाराभ्यां पशुवा-
क्यप्राथम्ये निमित्तोपपादनम्)

पूर्वसूत्रे आधारान्निहोत्रयोः अङ्गाङ्गिभावाभावेनाभ्यर्हितं
पूर्वं निपततीत्यस्याविषयत्वात् अल्पाचतर्त्वेनाधारशब्दस्य
पूर्वनिपातेऽपीह पशुशब्दस्य ध्यन्तत्वेऽपि “लक्षणहेत्वो क्रि-
यायाः” इत्यत्र ध्यन्तस्य परनिपातेन ध्यन्तत्वस्य नियामक-
त्वासंभवेन सोमस्य प्राधान्यादभ्यर्हितत्वेन सूत्रे पूर्वनिपात-
प्राप्तावपि न्यायेनोपपादके शाल्के पशौ पूर्वपक्षस्य क्लिष्टत्वेन
न्यायव्युत्पादनादरविषयत्वेनाभ्यर्हितत्वमभिप्रेत्य पशुशब्दस्य
प्रथमग्रहणात् तदभिप्रायेण स्वयमपि सोमवाक्यात् प्राक् प-
शुवाक्यमुदाहृतम् ॥

(अग्नीषोमीयवाक्ये प्रथमविधिप्रकारसंभवात्
हृदयादीनामुत्पत्तिशिष्टगुणावरोधन्यायेन
पशुयागे कथमप्युपयोगः)

अग्निहोत्रवाक्ये शुद्धधात्वर्थविधानरूपाद्यप्रकारस्य सम्भवे-
ऽपीह द्रव्यदेवतोपादानेन विशिष्टविधिसिद्धान्तेऽप्यश्रयणात्त-
न्नाभेन कर्मविधित्वानुपपत्ते समुदायानुवादत्वमेवेति पूर्वपक्ष-
माह—तत्रेति ॥ यद्यप्यग्नीषोमीयवाक्ये द्रव्यदेवतासंबन्धा-
दामेयवाक्य इव लक्षणया यागविधानमुपपद्यते, तथापि त-
श्रोत्पत्तिशिष्टस्य पशोरवदानेन नाशापत्तेः श्रुतयागसाधन-
तावाप्राप्तं हृदयादिवाक्यैस्सदीयद्रव्योद्देशेनावदानसंस्कारवि-
धिसंभवः । द्वितीयानिर्दिष्टानां हृदयादीनामेव संस्कार्यत्वप्र-
तीतेश्च । नवा हृदयादीनां भूतभाव्युपयोगरहितानां तद्विधि-
संभवः । पश्ववद्भूतत्वेन सकूनामिबोपयोगकल्पनानुपपत्तेश्च ।

पशुसाध्ये यागे हृदयादीनां साधनत्वानुपपत्तेर्न तदुद्देशेनाव-
दानाख्यसंस्कारविधिः । अतो विहितानां हृदयाद्यवदानानां
पशुप्रभवद्रव्यवृत्त्यवदानत्वसादर्यात्सान्नाय्यावदानप्रकृति-
कत्वावगतेः सान्नाय्यवदेव हृदयादीनां यागसाधनत्वस्य पू-
तीकवदनुमानाद्यावद्दृढ्यादियागा एव विधीयन्ते तांश्च
लक्षणया आलभतिना अनुयाधीषोमां देवता विधीयते ।
पशुपदं च हृदयादीनां छागप्रकृतिकत्वस्य मन्त्रवर्णप्राप्तत्वाह-
क्षणया हृदयादिपरम् ।

उपयोगकल्पनेऽपि वाऽतिदेशादेव तत्रापि पुनर्विधिवैय-
र्थ्याच्च । अतो हृदयाद्युद्देशेन विहितानामवदानानां संस्कारत्वा-
यागसाधनत्वानुमानेन तत्र कर्मप्रतीतिरित्यभिप्रेत्य पूर्वपक्ष-
मुपपादयति—अत्र हीति पूतीकवदनुमानादिति ॥

(पूतीकवाक्ये सोमाभिषवस्येवात्र सान्नाय्याव-
दानप्रत्यभिज्ञानाद्यागकल्पनोपपत्तिः)

यथा पूतीकानभिषुणुयादिति पूतीकसंस्काराभिषवविधेः
यागसाधनत्वं विनाऽऽद्युपपद्यमानत्वेन पूतीकानां यागसाधन-
त्वानुमानं, तद्ब्रह्मिहापीत्यर्थं । यद्यपि पूतीकेषु सोमाभिषव-
स्यैव प्रत्यभिज्ञायमानस्य पूतीकसंबन्धित्वेन विधानात्तस्य च
यागोयद्रव्यसंस्कारकत्वदर्शनात् पूतीकानां यागोयत्वानुमाने-
ऽपीह सान्नाय्यावदानस्यैव यागोयद्रव्यसंस्कारकत्वेन क्लृप्त्या-
दाप्रत्यभिज्ञायमानत्वेन हृदयाद्युद्देशेन विधानायोगात् तेषां
यागोयत्वानुमानं सुकरम्, तथायत्र प्रकरणान्तरन्यायेनाव-
दानान्तरस्यैव विधानात्तस्य च प्राणिद्रव्यकावदानत्वसामान्यात्
सान्नाय्यावदानप्रकृतितावगतेरतिदेशेन यागोयद्रव्यवृत्तित्व-
स्यापि प्राप्ते प्रत्यवदानमवदेयद्रव्याणां यागसाधनत्वकल्पनया
यागभेदोऽवगन्तव्य इत्येवमुपपादयितुं पशुप्रभवेत्याहुक्तम् ।
अस्मिन् पक्षे समुदायानुवादरूपेणाग्नीषोमीयवाक्यगतयजिना
सर्वेषामनुवादाद्यागोद्देशेन देवताविधिरिति भावः ॥

(पशुपदस्य लक्षणया हृदयपरत्वोपन्यासः)

ननु—एवमग्नीषोमदेवताया पशुप्रकृतित्वस्य च विधाने
वाक्यभेदस्य देवतातद्वितस्य पशुपदसामानाधिकरण्यानुप-
पत्तेश्च प्रसक्तिरित्यत आह—पशुपदं चेति ॥ छागस्य
हविष इति मन्त्रवर्णस्य हृदयादियागाङ्गत्वात् तत एव पशुप्र-
कृतित्वप्राप्तेर्लक्षणया हृदयादिपदस्यानुवादाद्देवतामात्रविधानेन
तदप्रसक्तिः । एवं च पशुवाक्ये विशिष्टविषयभावात् लाघवम-
पीत्यर्थं ॥

(अग्नीषोमीयवाक्यस्य पशुपदलक्षितहृदयादी-
नां देवतासंन्वध्रवोधनद्वारा कल्पिततावद्या-
गपरत्वमितिपक्षान्तरोपपादानेन पूर्वपक्षो-
पसंहारः)

यागोयद्रव्यवृत्तित्वस्य सान्नाय्यावदानानङ्गत्वादातिदेशेन

अथवा—हृदयादिवाक्यविहितायामाक्षिसप्तशानेवालभ-
तिना शक्त्यैवान्त्र पशुपदलक्षितहृदयादीनां प्रत्येकं देवता-
संबन्धे कृते तावन्तो यागा देवतासंबन्धकल्पितास्तैवैव
विधिना विधीयन्ते । सर्वथा पशुपदं समुदायानुवाद् ।

तथा सोमेऽपि “ऐन्द्रवायव्यं गृह्णाति” “मैत्रावरुणं गृह्णा-
ती”त्यादिवाक्यैर्द्रव्यदेवतासंबन्धानुमितयागविधानम्, प्र-

प्राप्त्यभावेन यागानुमानासम्भवमभिप्रेत्य पक्षान्तरमाह—अ-
थवेति ॥ हृदयाद्युद्देशेनावदान्येव विधीयन्ते, तेषा चोप-
योगोपेक्षाया पशुवाक्येन पशुपदलक्षितहृदयोद्देशेन देवतावि-
धाने सति द्रव्यदेवतासम्भवात् तत्रैवाग्नीमीयवाक्ये आधारय-
तीतिवत् यागकल्पनयोपयोगकल्पनेन यागा विधीयन्ते ।
आलभतिसाक्यार्थस्त्वनुवाद् इत्यर्थः । एवंच हृदयस्याग्नेऽवय-
तीति क्रमदर्शनमेकादश वै पशोरवदानानीति समुच्चयदर्शनबो-
पपद्यते । अन्यथा एकस्मिन् यागे हृदयादीना विकल्पापत्ते-
स्तदनुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य पशुपदस्य समुदायानुवादत्वमुपसह-
रति—सर्वथेति ॥

(पशुपदसमुदायानुवादत्वप्रयोजननिरूपणम्)

अस्मिन् पक्षे अग्नीमीमवाक्य एव आधारयतीत्यत्रेव या-
गविधानादालभतिपदस्य समुदायानुवादत्वाभावात् पशुपदं
समुदायानुवाद इत्युक्तम् । तत्प्रयोजनं प्रत्येकं हृदयादीनामु-
द्देशेन साहिल्याविवक्षया देवतासंबन्धसिद्धिद्वारा पश्चात् प्र-
त्येकं यागकल्पनया आलभतिना लक्षणया तेषा यागानां वि-
धानसिद्धिरित्याशयः ॥

(ऐन्द्रवायव्यादिवाक्येषु यागविधिकल्पनया प्रा-
प्तसर्वयागानुवादेन सोमेन यजेतेतिवाक्ये
धाराप्रकृतित्वेन व्रीहिवत्सोमविधान-
मिति पूर्वपक्षोपपादनम्)

ऐन्द्रवायवमिल्यादिषु ऐन्द्रवायवमिति देवतातद्धितेन इन्द्र-
वावादीनां देवतात्वप्रतीतेस्तस्य स्वयमान्द्रव्योद्देश्यत्वरूपस्य
यागं विना ग्रहणेऽन्वयासम्भवात् ग्रहणोन्मैन्द्रवायवं कुर्यादिति
अर्थानुपपत्ते द्रव्यदेवतासम्भवात् गृह्णातिना लक्षणया यागा
एव विधीयन्त इत्याह—तथेति ॥ ननु तद्धितेन द्रव्यसामा-
न्यावगतावपि विशेषानवगमे कथं तत्संबन्धवलात् यागलक्ष-
णेत्यत आह—द्रव्यंचेति ॥ अतः “सोमेन यजेते”त्यत्र
यागविधौ तद्धितस्य द्रव्यव्यापचित्वात् तदुद्देशेन विधीयमान-
स्य ग्रहाण्यसंस्कारस्य लताद्देशेन विधानानुपपत्तेर्द्रव्यस्य
च भूतभाव्युपयोगासम्भवेन विनियोगभङ्गस्यावश्यकत्वात् ते-
ष्वेव विशिष्टयागविधानात् तत्तत्निर्दिश्यमानदेवतारूपगुणात्
भिन्ना एव यागा इत्यर्थः । किं तर्हि सोमेन यजेतेत्यनेन
विधीयत इत्यपेक्षायामाह—सोमवाक्येतिवति ॥ अत
एव धारया गृह्णातीत्यत्राभिप्रासग्रहणानुवादेन धारामात्रविवा-

हणे देवतान्वयानुपपत्तेः । द्रव्यं “चाण्ड्या धारया गृह्णा-
ती”ति प्रकृतं धारास्यैव द्रवं तद्धितोपासम् । सोमवाक्ये
तु तत्प्रकृतित्वेन सोमलता विधीर्हीहिविधिवत् ॥

“सोममभिपुणोती”त्यादिसंस्कारविध्यन्यायानुपपत्त्यैव वा
“अव्युत्थं वृणीत” इतिवत्सोमप्राप्तेः सोमपद नामधेयम् ।
सर्वथा यजिः समुदायानुवाद् । तत्प्रयोजनं चास्मिन्पक्षे

नेऽपि धाराया द्रवद्रव्यमात्रविषयत्वात् तदधिकारसिद्धेर्द्र-
वायवमिति तद्धितेन धारासमर्थप्रकृतद्रव्यव्याभिधानेन तद-
वरुद्धेषु यागेषु सोमस्य द्रव्यत्वेन विधिपक्षस्य प्राचीनैरुक्त-
स्याप्यसम्भवात् सोमेन यजेतेत्यनेन समुदायानुवादकयजिना
सर्वयागानुद्दिश्य प्रकृतित्वेन सोमविधिर्भूतु तत्र विशिष्टविधि-
रित्यर्थः । ननु—सोमरसप्राप्तौ तत्र प्रकृतिविधानं युज्यते ।
नह्यत्र धारासमर्थद्रव्यत्वेन सोमरस प्राप्यते, तस्योदकादिवि-
षयत्वेनापि सम्भवात्, सोमरसत्वेन प्राप्तौच पुन प्रकृतिविधा-
नानर्थक्याच्चेत्याशङ्कान्निरासाय व्रीहिविधिवदित्युक्तम् । तत-
श्चात्र तद्गृह्यन्तेन विकारानुवादेन प्रकृतिविध्यभावेन विकृति-
प्राप्त्यनपेक्षणात् यागोद्देशेन व्रीहिवदत्र सोमस्यापि विधाने
सति पुरोडाशवारुद्धे व्रीहीणा निवेशयोगेन परपरया प्रकृति-
त्वेन करणत्वाश्रयणवदिहापि तदुपपत्तिरित्यर्थः ॥

(सोमेन यजेतेत्यत्र सोमपदनामत्वेन पूर्वपक्ष-
प्रकारान्तरम्)

अथवा—धाराशब्दस्य संबन्धिकत्वात् गृह्णातेश्च सक-
मिकत्वात् प्रतिस्वबन्धपेक्षया प्रकृतः पावनादिसंस्कारसंस्कृतः
पूतभृदाहवनीयपात्रस्य सोमरस एव तत्त्वेन संबध्यते । त-
त्र सोमसंस्कारविधिन्यायानुपपत्त्या “अव्युत्थं वृणीत” इति-
वत् विनियोगेन सामप्रकृतित्वस्यापि प्राप्तोरनुवाद् एवात्र सो-
मशब्दो नामधेयमिति पक्षान्तरमाह—सोममिति ॥ सो-
मवाक्ये विशिष्टकर्मान्तरविधिविधाने गौरवापत्तेस्तत्ताद्याज्या-
पुरोनुवाक्यानां च लिङ्गप्रकरणकर्म्मैर्द्रवायवादिवागेष्वेव नि-
वेशोपपत्तौ प्रकरणमात्रेणाश्रुतवैकल्पिकदेवताकल्पितत्वानुप-
पत्त्या रूपालाभाच्चायुक्तत्वात् ऐन्द्रवायवादिवाक्यविहितानां
यागानामेव तत्प्रत्यन्यायेन नामधेयं सोमपदम् । तत्र स-
त्यपि ज्योतिष्टोमनामान्तरे स एव यज्ञ पञ्चविह इत्यत्र
पशु सोम इति नामान्तरेणापि व्यवहारदर्शनात् न वैयर्थ्य-
मपीत्यर्थः ॥ एवं सोमपदस्य द्वय्या गतौ पूर्वस्मिन् पक्षे सो-
मपदस्य विधेयेऽपि समर्पकत्वेन यजेत्समुदायानुवादत्वाभा-
वात् उत्तरस्मिन् पक्षे समुदायानुवादत्वेन पक्षद्रव्यमपि निर्वा-
धमिति सर्वथापदेन सूचयन्नाह—सर्वथेति ॥

(सोमपदनामत्वपक्षे संकल्पोद्देश्यस्य स्पष्टत्वात्
प्रयोजनान्तरनिरूपणम्)

यजिपदस्य पक्षद्वयेऽपि अनुवादत्वे अनेकयागपरत्वात्
तदभावे एकयागपरत्वात् प्रयोजनं स्पष्टत्वाद्दुपेक्ष्य सोमपदस्य

सोमद्रव्यक्यागमानानुवादादस्तुतशस्त्राणामपि फलसंबन्धः । ज्योतिष्टोमपदं च वैश्वदेवद्रौणम् । समुदायानुवादाभावे हि तद्वशात् सस्तुतशस्त्राणामेव यागानां फलसंबन्धापत्तिः तेषामेव ज्योतीरूपस्तोमसंबन्धापत्तिः । सिद्धान्ते तु यागस्यैकत्वात्फलवाक्यस्थयजिनाऽऽयासलक्षणपक्षेविजातीययागत्वावच्छिन्नस्यैव फलसंबन्धः । ज्योतिष्टोमपदे बहुव्रीह्यर्थस्तु स्व-

नामत्वे संकल्पोल्लेखादिप्रयोजने विद्यमानेऽपि विभवात् प्रयोजनान्तरमप्याह—प्रयोजनंचेति—वैश्वदेववदिति ॥ प्राचीनप्रवगादिवाक्यगतवैश्वदेवपदवदित्यर्थः ॥ तद्वशादिति ॥ त्रिवृदादीनि ज्योतीरपि स्तोमा यस्येति व्युत्पत्तिसिद्धज्योतीरूपस्तोमवदर्थकज्योतिष्टोमनामवशादित्यर्थः ॥ सस्तुतशस्त्राणामिति ॥ ते च प्रातस्सवने ऐन्द्राप्रवैश्वदेवो माध्यन्दिनसवने माहेन्द्रस्तुतीयो मरुत्वतीयश्च तृतीयसवने आश्रयणादित्यसावित्रवैश्वदेवा एकश्चमसाभ्यास इत्येवं प्रष्टव्या । कथं तर्हि ज्योतिष्टोमनामसत्त्वं अस्तुतशस्त्राभ्यासाना तत्सिद्धिरित्यत आह—सिद्धान्तेत्विति ॥ एवं च यागानामहृद्यर्थत्वेन समुच्चयाद्विभिन्नदेवताकाना क्रमपेक्षणादात्तुष्टिनो दशमो गृह्यते तं तृतीयं जुहोति दशैतानभ्युक्तैः प्रातःसवने प्रहान् गृह्णातीति क्रमसमुच्चयदर्शनमुपपद्यते । अन्यथा यागैकत्वाद्गभूतप्रहणानुरोधेन आवृत्त्यनुपपत्तेरनेकेषामपि प्रहणाना यागीयद्रव्यसंस्कारार्थत्वेनैकाभ्यां द्विकल्पेन देवतानामपि विकल्पापत्तेस्तदनुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षमुपसहरति—अत इति ॥

(ऐन्द्रवायवं गृह्णातीत्यादीनां यागपरत्वेऽपि आश्विनो दशमो गृह्यते इति प्रहणक्रमाद्युपपत्तिवर्णनम्)

यद्यपि यागक्रमसमुच्चयोपपत्तावपि पूर्वपक्षे गृह्णातिना लक्षणया यागानामेव विधानेन प्रहणविध्यभावेन तेषा भेदाभावात् प्रहणक्रमसमुच्चयदर्शानुपपत्तिस्तदवस्था, तथापि दशमुष्टिपरिमितसोमरसस्य तथाऽभिवर्षपावनपूतशुद्धाहवनीयादिपात्राधारत्वादिसंस्कारसंस्कृतस्य तत्तद्यागाङ्गत्वेन विनियुक्तस्यार्थं जुहोतीति वचनेन चतुरवसोद्देशेन होमविधिवत् अल्पमुद्देश्य होमाह्वयसंस्कारविधानात् होमानुवादेन च प्रहै-जुहोति चमसैर्जुहोतीत्यादिवचनैर्जुहोतिवत् करणतया पात्रकरणकहोमसंस्कारार्थत्वानुपपत्तेरावश्यकं प्रतियागं प्रहणभेद इति न दोषः । अत्रच प्रहैषु दशत्वसङ्ख्यैवप्रकारेण ज्ञेया ताज्यब्राह्मणे अष्टमस्रष्टे बहिष्पवमानस्तोत्रावान्तरप्रकरणे नवाऽध्वर्युः प्रातस्सवने प्रहान् गृह्णाति तानेव तत्पावयन्तीत्याम्रायते । तद्ब्राह्म्ये श्रीविद्यारण्यगुरुभिः—उपश्रुणन्तर्यामिन्श्च वायव्यश्चैन्द्रवायव ॥ ततश्च भैत्रावरण. शुक्रो मन्थी तपः परः । तत आश्रयणो नाम भुवो नवम इष्यत इति पूर्वाचार्यकृतसप्रह-

संबन्ध्यभ्यासवचितसमुदायाश्रयत्वरूपः । अतः समुदायानुवादावेव ताविति प्राप्ते—

पशुपदे हृदयादिलक्षणायां प्रमाणाभावात्तत्रैव विशिष्टयागविधिः । हृदयादिवाक्यैश्च हृदयाद्युद्देशेन संस्कारमात्रम् । पशोश्च न साक्षाद्विद्वेन विधानम्, किंतु विश्वसनादिविधिरूपतात्पर्यप्राह्णानुरोधेन हृदयादिप्रकृतित्वेनैव; करणवस्य

श्लोकेन नवत्वमुपपादितम् । तदपेक्षयैव प्रवृत्तया आश्विनो दशमो गृह्यत इति श्रुत्या आश्विनस्य दशमत्वमुक्तमित्याश्विनान्ता दशप्रहास्तेषा च दशमत्वं प्रातस्सवनानुष्ठीयमानस्वरूपकोपाधिना ज्ञेयम् ॥ एतेन—यत्प्रकाशकारैरैन्द्रवायवभैत्रावरणशुक्रमन्थयतिप्राह्णतयत्पोक्याश्विनान्ता दशप्रहा इति व्याख्याय एषा धाराप्रहृत्वरूपैकधर्मयोगात् दशत्वमित्युक्तं, तदश्विना तादृशप्रहृत्कर्मप्रदर्शनस्य वेदभाष्यकारोक्त्या विरुद्धत्वात् बहिष्पवमानस्तोत्रानन्तरमनुष्ठीयमानेऽपि आश्विनप्रहै धारातो प्रहणस्य काश्विनाप्रानेनाधाराप्रहृत्वादयुक्तमित्युपेक्ष्यम् । एतेन—वायव्यमपहायोक्त्यप्रहैणाश्विनान्तान्ता दशप्रहृत्वं सोमनाथेनोक्तमपि—अपास्तम्; अत एव याज्ञिकाना उपाश्वन्तर्यामवायवैन्द्रवायवभैत्रावरणशुक्रमन्थयतिप्राह्णतयत्पोक्यमरुत्वतीययुवाणामेव धाराप्रहृत्प्रसिद्धिः ? परं मीमांसकानामिति विशेष इत्यलं विस्तरेण ॥

(अग्नीषोमीयावाक्ये पशुपदस्य हृदयादिपरत्वे लक्षणापत्तेः पशोःप्रकृतित्वेन विधाने वाक्यभेदापत्तेश्च विशिष्टविधानम्, हृदयवाक्ये यागानुपस्थित्या हृदयाद्युद्देशेन संस्कारमात्रविधानम्, पशोः प्रकृतित्वेन विधानमिति सर्वोपपत्त्या सिद्धान्तः)

पूर्वपशुपदादितप्रकारद्वयेऽपि साधारण रूपं दर्शयन् सिद्धान्तमाह—पशुपद इति ॥ हृदयादिमासे पशुशब्दप्रयोगस्य पशुत्वाभिष्यक्तैर्वाऽभावात् पशुपदे तल्लक्षणपत्तेः पशु-प्रकृतित्वेन विधाने च देवताया अपि विधानात् वाक्यभेदापत्तेरग्नीषोमीयावाक्ये एव विशिष्टकर्मविधानं युक्तम् । अवद्यतिवाक्येषु तु यजिशब्दाश्रवणेन देवताया अप्यश्रवणेनच यागोपस्थापनासम्भवात् अवदानमात्रस्य वसालंभवयागानुमापकत्वानुपपत्तेः न कर्मविधानमित्यर्थः । कितर्हि हृदयादिवाक्यैर्विधीयते इत्यपेक्षायामाह—हृदयादिवाक्यैरिति ॥ उत्पत्तिशिष्टपशुसाधनताया विश्वसनावदानादिसंस्कारविधिविरोधं परिहरति—पशोश्चेति ॥

(पशुदेवतासंबन्धोऽपि प्रकृतित्वेनेति निरूपणम्)

करणत्वस्येति ॥ उत्पत्तिवाक्ये पशुमिति द्वितीयालक्षितस्येत्यर्थः । अत एव—अग्नीषोमदेवतासंबन्धोऽपि पशोः हृदयादिप्रकृतित्वेनैवेति नाम्नीषोमीयं पशुमिति तद्वदित्यस्य

साक्षादिव परम्परयापि तात्पर्यग्राहके सत्युपपत्तेः । अतए-
वातिदेशप्राप्तवानसंबन्धोऽपि हृदयादीनां हविष्प्रसिद्धर्थ-

सामानाधिकरण्यस्य चानुपपत्तिः । अतश्च यथैव त्रीहिपदेनै-
वार्थात् तदुल्लादीनामपि साधनत्वावगतेस्तदुद्देशेन पेषणादि-
विधिः, तद्विहापि पशुपदेनैव हृदयादीनां साधनत्वावगतौ
युक्तस्तदुद्देशेनावदानादिसंस्कारविधिरिति भावः ॥

(अतिदेशप्राप्तस्याप्यवदानस्य पुनर्विधानं प्रत्ये-
कावदानसिद्धयर्थमित्युपपादनम्)

यद्यपि हृदयादीनां प्रदेयत्वरूपयागसाधनत्वलक्षणहविष्प्रे-
तत्संस्कारार्थस्य मध्यपूर्वाधापादनकावदानस्यातिदेशेनैव प्रा-
प्तेरेतद्विधिवैयर्थ्यम्, तथाप्यतिदेशप्राप्तस्यैव हृदयादिसंस्का-
रार्थत्वेन पुनर्विधानं नानुपपन्नम् । तत्प्रयोजनं च तेषां प्र-
त्येकं हविष्प्रसिद्धिः । अन्यथा पशोर्विशसनविधानादवयव-
द्वारा साधनत्वावगतावपि अवयवानां प्रत्येकं साधनत्वानव-
गतेः *अवयविनो व्यासज्यसर्वावयवनिष्ठत्वेन तत्साधनत्वा-
नुपपत्त्या अवयवानामपि समुदितानामेव साधनत्वप्राप्तेः स-
मुदितसंस्कारार्थत्वेन ह्युत्पत्त्यैवातिदेशतः, सन्निधावपि तस्य
प्रत्येकं हृदयादिसंस्कारार्थत्वेन विधानात् पूर्तीकानामिव हृद-
यादीनामपि प्रत्येकं हविष्प्रावगतात् प्रत्येकं मध्यपूर्वाधावदा-
नसिद्धिः । एवंचैकादशवादानसंस्कृतद्रव्यामात्रत्रुत्तिहविष्प्राप्तप-
र्यसहकृतेन पशुशब्देनापि तावन्मात्रप्रकृतित्वेन पशुविधान-
मिति तदतिरावयवानां अवदानपरिसङ्ख्याफलकयागसाधन-
त्वरूपहविष्प्राप्तिसङ्ख्यादिफलं लभ्यत इति कौस्तुभोक्तयुक्त्या
प्रकृतावदानविधिवैयर्थ्यं परिहरति—अत एवेति ॥

(एकादशवादानानीत्यनेनैतरावयवपरिसङ्ख्या-
सिद्धिरिति न्यायसुधानिरासः)

इत्यादीत्यादिपदेन यदत्र न्यायसुधाकृता “एकादश वै प-
शोरवदानानि तानि द्विद्विरवयती”ति वाक्ये “एकादश वै” इ-
त्यस्य पृथग्वाक्यत्वमङ्गीकृत्य तस्यैवेतरावयवपरिसङ्ख्यापरत्व-
मुक्तम्, तत्पश्चादवदानसमादकमित्यवधाने तद्विधिविधाय-
कस्य तानीत्यस्य विशेषसमर्पकत्वेनैवैकादश वै इत्यस्य तदे-
कवाक्यतोपपत्तौ परिसङ्ख्याफलकत्वाङ्गीकारेण भिन्नवाक्यत्वे
प्रमाणाभावात् तस्यैव परिसङ्ख्याफलकत्वाङ्गीकारे हृदयादि-
वाक्यानां वैयर्थ्यस्य दुष्परिहरत्वात् अयुक्तमिति कौस्तुभो-
क्तविशेषान्तरस्य समग्रं सूचितं ॥

हृदयादीनां क्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्तेर्दशमे वक्ष्य-
माणत्वात् पशुवाक्ये तस्य शेषो नास्तीति
सोमवाक्यसिद्धान्तोपक्रमः)

अतोऽवदानविधिवैयर्थ्याभावात् पशुवाक्य एव यागवि-
धानेऽपि हृदयादीनां वाक्यविसाधनत्वान्यानुपपत्त्या समु-
चितानामेव साधनत्वावगतेः क्रमसमुच्चयदर्शनस्याप्युपपत्तिः

सदितराङ्गानां हविष्प्राप्तिसंख्याश्रेण्यादि कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ।
सोमेऽपि नैन्द्रवायवादिवाक्यैर्यागविधिः गौरवात्, किं

दशमे वक्ष्यमाणत्वात्प्राप्त्यैव पशुवाक्ये सिद्धान्ते न किञ्चिदव-
शिष्यते इत्यनुसंधाय सोमवाक्ये सिद्धान्तमाह—सोमेऽ-
पीति ॥ सोमयागविषयेऽपीत्यर्थः । गौरवपदं लक्षणापत्तेरप्यु-
पलक्षणम् ॥

(अर्थप्राप्तग्रहणानुवादेनैन्द्रवायवादिदेवातामा-
त्रविधानं, देवताविशिष्टग्रहणविधानमिति
वातिककृदुक्तं प्रौढिवादमात्रमिति प्रका-
शकारमतनिरूपणम्)

अत्र चैन्द्रवायवादिवाक्येषु यागविध्यसमभवेऽपि अर्थप्राप्त-
ग्रहणानुवादेनैन्द्रवायवादिदेवतानामेव विधानम् । नच— अ-
गृहीतेनापि यागसमभवस्य वार्तिक एवोक्तत्वात् न ग्रहणस्याधी-
दाक्षेप इति—युक्तम्, यागार्थं तदनाक्षेपेऽपि होमरूपप्रति-
पत्तयैर्यागसमकालीनत्वस्य स्वयमेव सर्वप्रदानाधिकरणे वार्ति-
ककृता सावितृत्वात् तदर्थमवचनहोमेनावदानस्यैव ग्रहणस्या-
क्षेपोपपत्तेः । अत एव ग्रहणस्य प्राप्तत्वात् देवताविशिष्टरू-
पेणादृष्टार्थतया अथवा—देवताविशिष्टग्रहणानामेवादृष्टार्थ-
तया विधानमत्र वार्तिककृतोक्तं प्रौढिवादमात्रोक्तमित्युक्तम्
प्रकाशकारैस्त्रिरासमेवकारेण सूचयन् ऐन्द्रवायवादिवाक्ये
विशिष्टग्रहणविधानमाह—किञ्चित्वाति ॥

(ऐन्द्रवायववाक्ये ग्रहणोद्देशेन सोमरसीयग्रह-
णोद्देशेन वा देवताविशिष्टरूपसंबन्धस्य देवता-
संबन्धस्य वा विधाने वाक्यभेदाद्यापत्त्योपां-
शु गृह्णातीत्यादाविव ग्रहणस्यापि विधानं
तत्प्रयोजनं च)

अयमर्थः—उपाशु गृह्णात्यन्तयामं गृह्णातीत्यत्रोपाश्वन्त-
र्यामादिपदानां नामधेयत्वेन विधेयान्तराभावेन वैयर्थ्यानुप-
पत्त्या ग्रहणविधेस्तावदावश्यकत्वम् । ऐन्द्रवायवादिवाक्येऽपि
प्राप्तग्रहणानुवादेन देवतासंबन्धस्यैव ग्रहणे देवताविशिष्टरू-
परूपसंस्कारार्थसंबन्धस्यापि विधाने वाक्यभेदात्प्रेतग्रहणमात्र-
स्योद्देश्यत्वे प्राकरणिकयत्किञ्चिद्ग्रहणेऽपि तदापत्तेः सोम-
रसीयत्वेन विशेषणे विशिष्टोद्देशापत्त्या तद्विधेरावश्यकत्वमेव ।
अतोऽन्यत् सम्भवप्राप्तिकत्वेऽपि तत् पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारेण
विशिष्टग्रहणविधानं तद्विधेरावश्यकत्वात्प्राप्त्यर्थमेतैवाक्यैः कि-
ञ्चिद्वै । ऐन्द्रवायवमित्यादौ प्रकृत्यर्थभेदात् प्रत्ययार्थद्रव्यभेदः
तावच्छब्दान्तरन्यायादेव सिद्ध इति तत्तद्वाक्ये तत्तद्वायोद्दे-
शेन विशिष्टतद्विधानं नायुक्तम् । तत्प्रयोजनं च देवताशेषे प्र-
त्ययार्थद्रव्यभेदस्य ग्रहणाङ्गत्वस्य च सिध्यैतस्याङ्गत्वसिद्धिः ।
एतद्विध्यभावेहि याज्यापुरोगादिमन्त्राप्रानायागाङ्गभूतानामेव
देवतानां निर्वाप इव ग्रहणे तत्तन्मन्त्रवर्णानुपकारकतामात्रं

देवताविशिष्टग्रहणस्यैव तद्विद्योपात्तद्रव्योद्देशेन विधिः । संभवति च देवतात्वस्य निरूपकतासंबन्धेन ग्रहणवैशिष्ट्यायोगेऽपि ग्रहणकालीनोच्चारणकर्माभूतवृत्तित्वसंबन्धेन ग्रहणे वैशिष्ट्यम् । अतश्च देवतायाः ग्रहणाङ्गभूताया अपि या-

स्यात्, सतित्वस्मिन् प्रत्यक्षविधौ ग्रहणाङ्गत्वप्रतीतेः याग एवोपकारकतामात्रावसायाद्यादिमन्त्राणामपि तदकल्पकतया यागस्याव्यक्तत्वसिद्ध्योद्विदादीना तद्विकृतित्वं लभ्यते । ग्रहणाशेनु द्रव्यसंस्कारकतया दृष्टविधयाऽर्थतः प्राप्तस्यापि स्वतन्त्रादृष्टार्थत्वलाभः । ग्रहणविधौना प्रयोजनापेक्षाया प्रयोजनान्तरासंभवे प्रयाजादिवत् आराधुपकारकत्वकल्पनेऽपि न दोषः । अत एव तत्तद्देवतावरुद्धग्रहणाना गुणान् भेदे सति विधेः पुन श्रुतिबलाददृष्टस्यैव प्रयोजकतास्वीकारेण प्रयोजकीभूतादद्यानुरोधेन तत्तद्देवत्वाना ग्रहणाना प्रयाजानुयाजवत् समुच्चायवगतेस्तदनुरोधेन ग्राह्यद्रव्याणामपि समुच्चायाद्विभिन्नदेवताकद्रव्यभेदबलेन यागावृत्तिसिद्धेः कमसमुच्चयदर्शनस्याप्युपपत्तिः ॥ नच—अवयवशो ग्रहणेन ग्राह्यभेदात् ग्रहणाभ्यासोपपत्तिर्भेदेन गृहीतस्यैकीकरणे न यागाभ्याससिद्धिरिति तद्विषयक्रमसमुच्चयदर्शानुपपत्तिः इति—वाच्यम्; भेदेन गृहीतस्यैकीकरणयोगात् भेदावस्थितस्यैव यागनिष्पादकत्वान्वयतेत्यागाभ्यासच विना भेदेन गृहीतस्य तत्साधनत्वासंभवेन यागाभ्यासस्यावश्यकत्वेन तदुपपत्तेः ॥

(देवताविशिष्टग्रहणस्य सोमरससंस्कारार्थत्वेन विधाने एकप्रसरताभङ्गनिरासः विशिष्टविधुपपादनं च)

यत्न अस्मिन् पक्षे ऐन्द्रवायवपदे एकप्रसरताभङ्गापादनं, तथा तदुद्देश्यद्रव्यस्य विधेयदेवतानिरूपितत्वाभावात् “मृष्टीरुपदधाती”त्यत्र मन्त्रविशिष्टोपधानविधेरिष्टकासंस्कारार्थत्वेन स्वयमेवाङ्गीकृतत्वात् तं न्यायेनेहापि तस्यादोषत्वादयुक्तमिति व्यक्तं कौस्तुभे । एतेन—विशिष्टविधौ गौरवापत्तेर्ग्रहणमात्रमेव विधीयते । ऐन्द्रवायवादिपदन्तु मन्त्रवर्णप्रासेदेवतानुवादादिति—परास्तम्; ऐन्द्रवायवादिपदवैयर्थ्यापत्त्या ग्रहणाङ्गत्वप्राप्तिफलकस्य विशिष्टविधेरप्यङ्गीकारात् । अतो युक्तं देवताविशिष्टग्रहणस्यैव विधानमिति । विस्तरश्च कौस्तुभे द्रष्टव्यः ॥

(ग्रहणे देवतान्वयानुपपत्तिपरिहारः ऐन्द्रवायववाक्ये यागकल्पनानिरासश्च)

ग्रहणे देवतान्वयानुपपत्तिं परिहरति—संभवति चेति । कर्माभूतेति ॥ तच्च देवतावाचकं पदं तद्वृत्तित्वसंबन्धेनेत्यर्थः । देवतापेक्षस्येति ॥ सोमयागस्य देवतापेक्षाया ग्रहणाङ्गभूतदेवताभिः प्रसङ्गेनैवोपकारलाभेन शान्तेस्तस्यैवोपपादकत्व-

गापेक्षायां सोमवाक्यविहितयागस्यैव देवतापेक्षस्योपपादकत्वमात्रकल्पनाह्लाघवम्, सोमपदंतु संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्या संभवत्प्राप्तिकल्पेऽपि सक्तुव्यावृत्तिफलकसोमनियमार्थं

मित्यर्थः । एतेन—यागापेक्षाया आम्रयवाक्य इव यत्रापेक्षा तत्रैव यागकल्पनं न्याय्यम्, नतु वाक्यान्तर इति ग्रहणवाक्येष्वेव यागविधान युक्तमिति—निरस्तम्, आम्रयवाक्ये पुरुषव्यापाराश्रवणोपापर्थवसानात् तत्र यागकल्पनोपपत्तावपि इह ग्रहणरूपपुरुषव्यापाराश्रवणेन पर्यवसाने सत्यमिहितद्रव्यदेवतासंबन्धनिर्वाहकमात्रापेक्षायां सोमवाक्य एव श्रुत्या विहितयागस्य तत्रनिर्वाहकत्वोपपत्तेरश्रुतयागविधानकल्पनस्यान्याभ्यत्वात् । संस्कारविध्यन्यथेति ॥

(प्रदेयत्वेन प्रकृतित्वेन वा सोमस्य प्राप्तत्वात् सोमेन यजेतेत्यत्र सोमपदं नामधेयमित्या-
राङ्गानुवादः)

अयमर्थः—नह्यत्र सोमस्य प्रदेयत्वेन विधिर्युक्तं, संस्कारविधिवैयर्थ्यापत्तेः । नापि प्रकृतित्वेन, तस्य संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्यापि सिद्धे । ग्रहणवाक्ये तावत् तद्विद्योपात्तद्रव्यस्य ग्रहणसंस्कृतस्य विनियोगापेक्षाया देवतासंबन्धान्थानुपपत्त्यवगततत्तथागाभ्यासेषु प्रदेयत्वेन विनियोगकल्पनं नानुपपन्नम् । सर्वनामार्थकस्य तद्विद्योपात्तस्य द्रव्यविशेषतात्पर्ये ग्राहकापेक्षाया सन्निधानद्वारा वाक्यप्रमितद्रव्यविषयत्वसिद्धिः । तत्रहि तत्तद्वाक्यप्राप्तग्रहणविशेषानुवादेन धारामान्नविधानम् । अल्पपरिमाणेषु पात्रेषु म्थूलाया धारया ग्रहणे कृते पात्राद्वाहिरपि पातापत्तेरणुत्वस्य प्राप्तत्वान्नाणुत्वस्यापि विधानम् । धारायाश्च प्रतिषेधन्यपेक्षाया गृह्णातेश्च कर्माकाङ्क्षायामुत्तरार्धादिवत् स्वतन्त्रजलादिप्रतिषेधन्याक्षेपकत्वादानुपपत्तेः प्रकृतसोमं पावयतीत्यादिवाक्यप्रमितसोमप्रकृतिकद्रवद्रव्यविषयक वसिद्धिः । पावनवाक्ये सोमपदस्य लतापत्त्वासंभवेन लक्षणया लतासवन्धिरसपरत्वात् । एवंच संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्या सोमप्रकृतित्वस्यापि प्राप्तिर्नानुपपत्ता । एतेन—सत्यपि सन्निधाने धाराया द्रवद्रव्यमात्रसाधारणत्वात् सोमरसविषयत्वविनियमे प्रमाणाभावे सति सोमस्याप्राप्तिरिति शास्त्रदीपिकोक्तं—अपास्तम्;—इति ॥

(संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्या सक्तुनामपि प्राप्या तद्व्यावृत्तिफलनियमविधिःत्वोपपादनम्)

सक्तुव्यावृत्तीति ॥ संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्या सोमवत् सक्तुनामपि विनियोगकल्पनया विकल्पेन प्राप्यापत्तेः पक्षप्राप्तसक्तुव्यावृत्तिफलनियमार्थं सोमविधानम् । ततश्चोत्पत्तिविशिष्टसोमावरोधात् संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्या सक्तुना तत्र विनियोगकल्पनासम्भवात् विकल्पप्रसक्ति-

न विरुध्यते । यथा चैवं सति प्रहणानां समुच्चयो यागस्य च प्रतिग्रहणमावृत्तिसत्त्वा सर्वं कौस्तुभ एव निरूपितम् । प्रयोजनं पशुविकारे हृदयादियागान्यतमप्रकृतिकत्वाज्ञैकादशावदानगणप्राप्तिः पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु सेति द्रष्टव्यम् । सोमे चाव्यक्तवत्सिद्धिरेव ॥ ६ ॥ इति षष्ठं पशुसोमाधिकरणम् ॥

(७ अधिकरणम् ॥)

पृथक्त्वनिवेशात् ॥

“आमनमस्यामनमस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति”

स्यर्थः । यथाचैवं सतीति ॥ सिद्धान्ते यागैकत्वे सतीत्यर्थः । कौस्तुभ एवेति ॥ व्याहयातपूर्वमेतत् ॥

(सोमवाक्यसिद्धान्तप्रयोजनम्)

सोमे चेति ॥ ऐन्द्रवायववाक्यैश्च यागविधौ ऐन्द्रवायवेन यजेतेतिवचनव्यवस्थापत्तेर्योतिष्ठोमस्यापि स्वार्थविहितद्रव्यदेवताकवलक्षणव्यक्तचोदनत्वादेकाहाहीनसन्नेष्व्यक्तचोदनात्वेन ज्योतिष्ठोमसाहृदयाभावान्न तदीयविष्यन्तप्रवृत्तिः । सोमवाक्येनतु यागविधौ द्रव्यश्रवणेऽपि स्वार्थविहितदेवताराहित्येन ज्योतिष्ठोमस्यापि अव्यक्तचोदनत्वेन तस्माद्दृश्यादेकाहादिषु ज्योतिष्ठोमविष्यन्तप्रवृत्तिरित्यव्यक्तसु सोमस्यैत्यष्टमाधिकरणे वक्ष्यमाणं प्रयोजनमित्यर्थः । यत्तु वार्तिके—कर्मभेदे सति एककर्मणि विकल्पोऽविभागो हि चोदनैकत्वादित्यष्टमाधिकरणन्यायेनैकस्य ऐन्द्रवायवादिवाक्यविहितस्य यागस्य विकृतौ विकल्पेन विष्यन्तातिदेशात् विकल्पेनैकस्य धर्मा कार्या सकृच्च यागा. कार्या कर्मक्ये यथाप्रकृतीति प्रयोजनान्तरसुकम् । तच्च वाक्येऽश्रूयमाणदेवताकरत्वरूपविशेषसादृश्येनोपायुयाजातिदेशस्य एकाहादिषु प्राप्येन्द्रवायवादियागानामन्यतमातिदेशस्यैव प्राप्तौ प्रमाणाभावात् विकल्पेन धर्मप्राप्त्यनापत्तेः न युक्तमित्येवकारेण सूचितम् । अत एव कौस्तुभे—उपायुयाजीयविष्यन्त एव पूर्वपक्षे प्रयोजनत्वेनोक्तं ॥

॥ इति षष्ठं पशुसोमाधिकरणम् ॥

(अध्यायसङ्गतेः अभ्यासाधिकरणेन प्रत्युदाहरणसङ्गतेः अनन्तराधिकरणेन उपजीव्योपजीवकभावसङ्गतेश्च निरूपणम्)

सङ्ख्यया कर्मभेदचिन्तनादध्यायसङ्गतिः । तथा अभ्यासाधिकरणेऽभ्यासात् साधितस्य कर्मभेदस्यापवादार्थं प्रवृत्ते पौर्णमास्यधिकरणन्याये पौर्णमासीवतुपायुयाज स्यादित्याद्यैभिरधिकरणैरपोदिते सति अभ्यासनिमित्तभेदापवादभूतायाः समुदायानुवादिचिन्तायाः पौर्णमास्यधिकरणकृताया बुद्धिस्थीकरणत् तद्वारा समुदायानुवादापवादभ्यासचिन्ताया बुद्धिस्थत्वाद्भ्यासेऽसकृच्छब्दव्यापुक्ता भेदकता, प्रकृतेतु स-

भा० २३

“आज्यभागो यजती”त्यादौ एकत्वातिरिक्तसङ्ख्यायाः स्वाश्रयप्रतियोगिक—स्वाश्रयवृत्तिभेदव्यासत्वेन न तावत्स्वाक्षाद्भावनाभेदबोधकत्वम्; तस्या उक्तसङ्ख्याश्रयत्वाप्रतीतिः । नापि धात्वर्थभेदबोधकत्वम्; तस्य पूर्वप्रमितैकत्वसङ्ख्यावरुद्धत्वेन “एकादश प्रयाजान् यजति” “विराट्संपन्नमग्निहोत्रं जुहोती”त्यादिवत्सङ्ख्यानन्तरसंबन्धानुपपत्तेरेतत्सङ्ख्याया अभ्यासविषयत्वप्रतीतेरकर्मन्तरत्वमिति प्राप्ते—

नात्र सङ्ख्यानन्तरावरोधः । सा हि न तावत्सिद्धुपात्ता तस्याः कर्तृवृत्तित्वात् । नचानवच्छिन्नस्यान्वयानुपपत्तेः

कृच्छ्रवणस्य न कर्मभेदकत्वमिति पूर्वपक्षोत्थानाद्भ्यासाधिकरणप्रकरणेन सह प्रत्युदाहरणसङ्गतिः, तथा सोमयागैक्येऽप्यभ्यासेन क्रमसमुच्चयोपपत्तित्वत् त्रित्वादिसङ्ख्याया अप्यभ्यासेनोपपत्तेर्न भेदकत्वेनन्तरोक्ताभ्यासोपजीवनेन पूर्वपक्षीकरणादनन्तरसङ्गति च स्पष्टत्वादुपेक्ष्य सङ्ख्यया कर्मभेदोदाहरणपूर्वकं पूर्वपक्षमेवाह—आमनमसीति ॥

(आमनमसीत्यस्य विवरणम्, आदिपदार्थस्य द्वादश द्वादशानि जुहोतीत्यस्य विवरणं च)

“वैश्वदेवी साग्रहणी निर्वेपत् आमकाम” इति प्रकृत्येदमात्रातम् । आदिपदेनामौ वसोर्वारा विधाय श्रुतस्य “द्वादशद्वादशानि जुहोती”त्यादे सग्रहः । अत्रच “वाजश्च मे प्रसवश्च मे” इत्याद्यद्वादशमन्त्रैः प्रत्येकमाहुतिरेकं द्वादशं तादृशानि द्वादश जुहोतीत्यर्थः । विशेषतश्चेद् द्वादशो विचारयिन्यते । ततश्च यथा चतुश्चवारिशदधिकशानमाहुतय सपथन्ते तथा करोतीति भावः ॥

(सङ्ख्यायाः स्वानाश्रयभावनाभेदकत्वाभावः)

तिस्र इति पदोपात्ताया मङ्ख्याया सत्यपि मुख्यविशेष्यभूतभावानन्वये धात्वर्थरूपाहुतिपदसामानाधिकरण्यदर्शनात् स्वाश्रयकरणकत्वसंबन्धेन तदाश्रयणात् तदनाश्रयभावनाभेदबोधकत्वासम्भवमभिप्रेत्याह—तस्या इति । पूर्वप्रमितैकत्वेति ॥

(धात्वर्थस्यानवच्छिन्नस्य भानासंभवादवच्छेदकतया प्राथमिकैकत्वसङ्ख्यावरोधाद्भावार्थभेदकत्वाभावः)

यद्यपि जुहोतीत्याख्यातोपात्तैकत्वं कर्तृगामित्वान्न धात्वर्थवृत्तित्वेन प्रमितम्; तथाप्यनवच्छिन्नस्य धात्वर्थस्य भवानान्वयित्वानुपपत्तेरवच्छेदकीभूतसङ्ख्यापेक्षाया प्रथमातिक्रमे कारणभावादिकत्वस्यैव धात्वर्थवृत्तित्वेन प्रमा नानुपपत्तेत्यर्थः । एकादशेति ॥ प्रयाजेषु पवत्वसङ्ख्यावरोधाद्दिहोत्रैकैकत्वसङ्ख्यावरोधे सति श्रूयमाणैकादशत्वंदशासङ्ख्ययोः प्रयोगाभ्यासपरत्वम्, नतु कर्मभेदकत्वम् । तद्वदिहापीत्यर्थः ॥

प्रथमातिक्रमे च कारणाभावाद्वात्थै एकत्वसङ्ख्यानुमान-
मिति—वाच्यम्; श्रुतसङ्ख्यासत्त्वे कारणाभावस्यासिद्धत्वे-
नानुमानाप्रसारात् । अतएव प्रयाजैकादशत्वस्थले यत्र प्र-
कृतौ अनुमानप्रसरस्तत्राभ्यासविषयत्वम् । नचैवं विराट्सं-
पत्तिवाक्यादावपि उत्पत्तिवाक्ये एकत्वानुमानानापत्तिः;
तादृशस्थले स्तोपजीव्योत्पत्तिवाक्यजन्यशब्दबोधनिर्वाहार्थं

(सङ्ख्यायाः तिस्र आहुतीरिति धात्वर्थसामा-
नाधिकरणयात् तद्वृत्तित्वप्रतीतेरेकत्वसङ्ख्या-
नवरोधात् कर्मभेद इति सिद्धान्तः)

“तिस्र आहुतीरिति” इति सामानाधिकरण्यात् धात्वर्थवृत्ति-
त्वप्रतीते कर्मभेदकत्वमेव युक्तम् । प्रयाजानान्तु प्रत्येकैक-
त्वेन प्रचयविशिष्टपञ्चत्वेनवोत्पत्तौ निज्ञातसङ्ख्यत्वात् श्रुतेका-
दशत्वसङ्ख्याया अन्यथापुपन्नत्वेन गत्यभावात्प्रातुमितसङ्ख्या-
बाधकत्वम्, प्रकृतेतु यावद्वात्थै सङ्ख्याऽनुमानामुभयते
तावत् प्रत्यक्षश्रुतया सङ्ख्याया निराकाङ्क्षीकरणान्मानप्रसर
॥ किञ्च सख्याश्रवणभावादेवैकत्व कल्पनीयम् । नह्यत्र
वित्त्वश्रवणे सति सोऽस्तीति वात्थैवच्छेदकत्व श्रुतसङ्ख्याया
एव युक्तमिति अनुमानप्रतिबन्ध एवेत्यभिप्रेत्य सिद्धान्त-
माह—नात्रेति ॥

(उत्पत्तिवाक्ये सङ्ख्याश्रवणे सङ्ख्यान्तरानुमानं,
तदश्रवणे तदनुमानम्, अनुमिताया अपि
सङ्ख्याया उपपन्नशिष्टसङ्ख्याया न वाधः,
इत्यादि कौस्तुभविस्तरनिरूपणम्)

कौस्तुभे विस्तर इति ॥ यत्रोत्पत्तिवाक्ये सङ्ख्याश्रवणं
तत्रानुमानप्रवृत्ते पूर्वमेव श्रुतसङ्ख्याया भावनाभवात् त-
न्निर्वाहाय धात्वर्थसंबन्धावश्यकत्वात् तथैव निराकाङ्क्षोत्पत्तेर्न
पश्चात् सङ्ख्यान्तरानुमानप्रसरः । यत्र तूपत्तिवाक्ये सा न
श्रुता, उत्पन्नवाक्यस्य तदनुवादेन सङ्ख्याविषयकत्वात् तदु-
त्तरप्रवृत्तकत्वेन तदुपजीव्यकत्वं तत्रोत्पत्तिवाक्ये स्ववाक्यार्था-
वधारणकाले परिच्छेदकीभूतसङ्ख्यानुमाने नैव कश्चन दोषः ।
अत एव उपजीव्यत्वात् उत्तरकालप्रवृत्तेनोत्तरेण श्रुतेनापि न
पूर्वप्रमितस्य दुर्बलस्यापि बाधः । नह्युत्पन्नशिष्टाया अगतिक-
त्वमस्ति, अभ्यासद्वारकतयाप्युपपत्ते, प्रकृते त्वश्रुतसङ्ख्यानु-
मानात् पूर्वमेवश्रुताया सङ्ख्याया भावनाभवाद्वा विध्यन्व-
यप्रतीतेरौत्तरकालिकत्वाभावेनानुमानप्रतिबन्धात् युक्ता भे-
दकतेति वैभ्यम् । अत एव उत्पत्तिवाक्यगतसङ्ख्याया अपि
यत्र न विध्यन्वयो विशिष्टविधिगौरवापत्तेः तत्र मन्त्रवर्णप्राप्त-
देवतानुवादकत्वेन स्वाश्रयदेवत्ययागवृत्तित्वसवन्धेनैकत्वलक्ष-
णार्थं सत् प्रातिपदिकलक्षिततदेवत्ययाग एवान्वेसीति शक्या-
र्थस्य विध्यन्वयाभावात् धात्वर्थभेदकता यथा “समिधो य-
जती”त्यादाविति कौस्तुभे विस्तर इत्यर्थः ॥

पूर्वप्रवृत्त्यानुमानस्यौत्तरकालिकेन सङ्ख्याश्रवणेन बाधा-
योगात्त्याभ्यासविषयत्वप्रतीतेः, प्रकृते तु शब्दबोधात्
पूर्वमेवेतरपदार्थत्वसङ्ख्याया अपि प्रतीतेर्युक्तः शब्दबोधोत्त-
रकालीनानुमानप्रतिबन्ध इति कौस्तुभे विस्तरः । अतश्च
सिद्धमुत्पत्तिवाक्यगतकर्मसामानाधिकरणविधेयसङ्ख्यायाः क-
र्मभेदकत्वम् । भावनाभेदस्तु शब्दान्तरादेव । प्रयोजनं

(विधेयसङ्ख्यायाः कर्मसामानाधिकरण्ये कर्म-
भेदकत्वं तदभावे तन्नैति निरूपणम्)

कर्मसामानाधिकरणेति ॥ अत एव कर्मसामानाधि-
करणाभावादेव “न त्रिवेदिं प्रोक्षती”त्यादौ कर्मभेदकत्वम् ।
त्रिरित्यस्य क्रियाभ्यासवृत्तिगणनार्थकमुत्पत्त्ययान्तत्वेनाभ्या-
सवृत्तिसङ्ख्याप्रतिपादकत्वादित्यर्थः ॥

(भावनाभेदस्तु शब्दान्तरादित्यत्र पूज्यपादोक्त-
शब्दान्तरमेव विवक्षितं, न तु मूलोक्तं, ऐन्द्र-
वायवादिवाक्येयु कौस्तुभोक्तमन्यदि-
त्यादि निरूपणम्)

सङ्ख्याया वात्थैकत्वमेवऽपि कथं भावनाभेद इत्यत
आह—भावनाभेदस्त्विति ॥ यद्यपि समानपदोपात्ताधा-
त्वार्थबोधे पदान्तरोपात्ताधात्वर्थस्यावच्छेदकत्वयोग इत्येवं
गुणन्यायसंकीर्णशब्दान्तरन्यायात् भावनाभेदसम्भवति, ना-
प्यपर्यायधातुनिष्पन्नमाख्यातरूप मूलोक्तं शब्दान्तरस्वरूपम्
पर्यायधातोरैवाऽऽख्यातनिष्पत्तेः, तथापि कार्यतावच्छेदक-
तत्तदोमतत्वेभेदात् कारणतावच्छेदकयत्नत्वेऽपि वैजात्यमित्ये-
वंविधात् स्त्रोक्तशब्दान्तरायुक्त एव तद्रेद इत्येवकारेण सू-
चितम् । भावनाभा भेदेऽपि चैकपदोपादानेन गुणप्रतीते-
भिन्नप्रतीतिविषयानेकमुद्देश्यविशेष्यराहित्यरूपैकवाक्यत्वलक्ष-
णस्य सम्भवात् वाक्यभेदः । एतेन—एकप्रातिपदिकोपाता-
नेकाम्नीषोमविशिष्टदेवतेकतावत् एकधात्पात्तानेकहोमविशि-
ष्टभावनाया अप्यैक्यमेवास्तु, यत्र निरपेक्षोत्पन्नाना करणता
फलवाक्ये श्रुता तत्र करणतानामभेदे प्रमाणाभावेऽपि यत्रो-
त्पत्त्यमानान्येव कर्माणि भिन्नानि तत्र करणताभेदस्य भावनाभे-
दमन्तरेणासम्भवरूपशब्दान्तरन्यायस्याप्रवृत्तेरित्यपि—अपा-
स्तम्; अस्यदुक्तशब्दान्तरन्यायस्याविकलत्वात् इति भावः ।
यद्यपि पूज्यपादोक्तशब्दान्तरन्यायस्याप्यव्यापकत्वम् । ऐन्द्र-
वायवमित्यादौ प्रकृत्यर्थभेदेन प्रत्ययार्थद्वयभेदे तत्र तत्र
वार्ताकादौ कौस्तुभेच शब्दान्तरन्यायेनोपपादितेऽसम्भ-
वात् । अत एव ऐकप्रकृत्यर्थारंभरुदे प्रत्ययार्थं प्रकृत्यन्तरस्य
निवेशागुरूपगुणन्यायसंकीर्णशब्दान्तरस्यैव भेदकत्वं तत्सा-
धारणं वक्तुं युक्तम्; तथापि उक्तीया सद्यस्थले तस्य
भावनाभेदकत्वासम्भवात् भावनाभेदप्रयोजकं शब्दान्तरं पू-
ज्यपादोक्तमेव । देवतात्वादिभेदप्रयोजकं त्वस्तु नाम तादृशम-

वेदिप्रोक्षणमन्त्रवर्षपक्षे सकृन्मन्त्रः, सिद्धान्ते तु तदावृ-
त्तिरिति ।

न्यत् । यदिवैकरीष्ये आग्रहस्तदा विभिन्नप्रकृत्यर्थत्वमेव श-
व्दान्तरम् । तच्च क्वचित्कार्यतावच्छेदकभेदज्ञापनेन क्वचिच्च
स्वावरोधकृतभेदज्ञापनेन प्रत्ययार्थभेदज्ञापकमित्याह्वयमिति ॥

(गुणात्सङ्ख्याया वैलक्षण्यनिरूपणपूर्वकं सङ्ख्या-
यास्वतन्त्रमानत्वनिरूपणम्)

नच—न सङ्ख्या स्वतन्त्रं मानम्, एकस्मिन् कर्मण्यनि-
शमानत्वसाम्येन गुण एवान्तर्भावादिति—वाच्यम्, अनि-
विशमानत्वसाम्येऽयुत्पत्तिगतसङ्ख्याया प्रमाणान्तरसिद्धोत्प-
त्तिकस्यैव कर्मणो भेदकत्वमात्रबोवकत्वात् । “तिस्र आहुती-
रि”त्यत्र हि शव्दान्तरादिर्नवोत्पत्तिपरत्वावधारणम्, नतु स-
ङ्ख्यायास्तत्र व्यापारः, अपित्वनेकत्वबोवमात्रे । गुणस्य सत्य-
प्याभेयादावुत्पत्तिवाक्यगतस्य भेदकत्वे उत्पन्नवाक्यगतस्या-
प्यनिविशमानत्वेन स्वाविशिष्टकर्मोत्पत्तिद्वारा भेदबोधकत्वमिति
वैषम्यम् । अतो युक्तं सङ्ख्याया मानान्तरत्वमिति ॥

(पूर्वोत्तरपक्षप्रयोजनं, प्रकाशकारोक्त्यापि
प्रयोजनस्य स्वाविरोधः, तदीयविक-
ल्पनिरासश्च)

वेदिप्रोक्षणमन्त्रवदिति ॥ “त्रिवेदि प्रोक्षती”ति विहि-
तस्य प्रोक्षणस्यैकस्यैव त्रिरभ्यासविधानेऽपि कर्मण एकत्वात्
कर्माद्ये सकृत् पठितमन्त्रान्तकालकत्वाविरोधात् सकृदेव “वे-
दिरसि बर्हिषे त्वा स्वाहा” इति मन्त्र प्रयोक्तव्य इत्येकादशान्य-
पादे वक्ष्यते । तद्विहापि कर्मण एकत्वात् तस्य त्रिरभ्यासे-
ऽप्यामनमस्यामनस्येति मन्त्रस्य सकृत्प्रयोग पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते
तु यथासङ्गं मन्त्रत्रयस्य कर्मत्रयाङ्गत्वात् प्रतिकर्मकैकमन्त्र-
पाठेनावृत्तिरित्यर्थः । यद्यपि प्रकाशकारैः—इदं प्रयोजनं
यत्रैवंजातीयके एकस्यैव मन्त्रस्य विनियोगस्तत्रैव ज्ञेयम् । यत्र-
त्वामनहोमेषु “आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहो-
ती”ति वाक्ये आमनमस्यामनस्येति प्रतीकेन “आमनमस्याम-
नस्य देवा ये सजातास्समनसः । आमनमस्यामनस्य देवा ये
कुमारास्समनसः । आमनमस्यामनस्य देवा स्त्रिय समनसः”
इति मन्त्रत्रयस्य विनियोगस्तत्र गुणानां च परार्थत्वा-
दिति न्यायेन पूर्वपक्षे अभ्यासाङ्गत्वे प्रमाणभावात् एकक-
र्माङ्गत्वेन मन्त्रत्रयस्य विकल्पः, सिद्धान्ते तु त्रिपु कर्मसु त्रयो
मन्त्रा अङ्गमिति प्रयोजनमुक्तम्, तथापि विकल्पेनापि प्राप्त-
स्यैकस्यैव मन्त्रस्य सकृदेव प्रयोग इत्युक्तप्रयोजनस्य सिद्धि-
विकल्पेन । यस्तु तेषा विकल्पविधानं, तस्तु कर्मण एकत्वेऽ-
पीतिकरणीपात्तमन्त्रत्रयस्य समुच्चयप्रतीतेर्युक्तमित्युपेक्षितं पू-
ज्यपादैः ॥

भाष्यकारेण तु “सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनाभ्ये”ति
वाक्ये यागभेदाभेदचिन्ता कृता । तत्र यद्यपि देवतात्वविशि-

(इतिकरणविनियोगेऽपि सिद्धान्ते यथासङ्गं
मन्त्रत्रयस्यैकैककर्माङ्गत्वनिरूपणम्)

कथं तर्हि सिद्धान्ते न समस्तस्यैकैककर्माधानत्वमिति
चेत्, उच्यते, कर्मत्रयपक्षे हि मन्त्रत्रयस्यापि प्रत्येकं मन्त्र-
त्वप्रसिद्धे समसङ्ख्यान्याससहकृतात् “मन्त्रान्तेन कर्मादि सन्नि-
पात्य” इति वचनादेकैकस्य एकैककर्माङ्गत्वेऽपीतिकरणावगत-
समुच्चयस्य कर्मत्रयसमुच्चयाभिप्रायेणायुत्पत्ती न कश्चन
दोषः । अत एवैतादृशविषय एवावृत्तिस्त्रिभ्यर्थत्वेन “मन्त्रान्तेन
कर्मादि”रित्येतादृचनसार्थक्यमेकादशे पूज्यपादैर्वक्ष्यते । यद्यपि
सहितायाम् “आमनमस्यामनस्य देवा ये सजाता कुमारास्सम-
नसो ये महान्तः” इत्यादिरेको मन्त्रस्था “आमनमस्यामनस्य
देवा या स्त्रिय समनसः” इत्यादिरपरक्षेति द्वावैव मन्त्रावा-
न्नातौ, तथापि सजाताः कुमारा इति पदभेदमवलम्ब्य स-
जाता इत्यस्यानन्तर समनस इत्यप्रिमानुषङ्गेन कुमारा इत्य-
स्मात् पूर्वं आमनमस्यामनस्येति पूर्वानुषङ्गेन च मन्त्रत्रय
ज्ञेयम् । प्रयोजनान्तरं च कांस्तुभे द्रष्टव्यम् ॥

(वृत्तिकारीयोदाहरणपरित्यागेन भाष्यकारेणो-
दहरणान्तरे भेदाभेदचिन्ताया निमित्तनिरू-
पणम्)

एतच्चोदाहरण वृत्तिकारेण दर्शितमायत्र सङ्ख्यायाः कर्म-
सामानाधिकरण्येन क्रियागतभेदकत्वस्य स्फुटत्वेन पूर्वपक्षा-
नुत्थानादयुक्तमिति तुल्यत्वेन सूचयन् तदभिप्रायेण भाष्यका-
रेणोदाहरणान्तरे भेदाभेदो चिन्तितः । ता चिन्ता दर्शयति
—भाष्यकारेण त्विति ॥

(प्राजापत्यानित्यत्र प्रकृतिप्रत्ययतदर्थोदिविचैकः)

प्राजापत्यानिति पदे प्रकृत्या प्रजापति तद्धितेन देवता-
विशिष्ट द्रव्य पद्याख्य द्वितीयया च लक्षणया करणत्व ब-
हुवचनेन बहुत्वमुच्यत इति वस्तुस्थितिः । पशुपद च द्रव्य-
विशेषतात्पर्यप्राहकः । तत्र पदद्वयेऽपि बहुत्वस्य सामानाधि-
करण्यसन्ध्येन करणत्वेनान्वितस्यापि पाठिको द्रव्यैवैवान्वयः ।
एव स्थिते बहुवचनोपात्तबहुत्वान्वयायैकशेषस्यावश्यकत्वे
सति किन्तु अयं तद्धितान्तानामेकशेष कृतो भवेत्, किंवा
कृतैकशेषाणा पश्चात्तद्धितसङ्गतः । “प्रत्ययार्थबहुत्वं हि प्रत्य-
क्षमुपलभ्यते । तत्कृतं चैकशेषत्वमिति न प्रकृतौ भवेदिति”
वार्तिके तद्धितप्रत्ययोरत्तरश्रूयमाणबहुत्वान्वयानुरोधेन प्रत्यये
भासमानमध्येकशेष न्यायमुपाकृता केवलप्रत्ययप्रयोगसम्भवात्
तद्धितस्यापि देवताविशिष्टद्रव्यावचित्वात् तन्मानैकशेषेऽपि
विशिष्टे तद्धितार्थ एव बहुत्वान्वयापत्त्या द्रव्यदेवतान्वयभे-

दृष्टव्यविशेषाची तद्धितः, यद्यपि च प्राजापत्यपद एवैकशेषः, तथापि तदुत्तरविभक्त्युपात्ताया. सङ्ख्याया प्रकृत्यर्थे विशेष्य एवान्वय. ननु विशिष्टे । द्वौ त्रय इत्यादौ तथैव व्युत्पत्तेरिति तावदविवादम् । सोऽपि च न द्रव्ये देवतात्वान्वयोत्तरम्; तथा सति देवतात्वप्रतिसंबन्धिनि द्रव्ये साहित्यानवगमेन प्रत्येकवृत्तिपशुत्वावच्छिन्न एव तत्संबन्धप्रती-

दात् यागभेदापत्ते पूर्वपक्षानुत्थानापत्ते उपेक्ष्य तद्धितस्य सर्वनामार्थवृत्तित्वात् सर्वनामत्रय सन्निहितपशुपरामर्शित्वात् बहुवचनान्तपशुपदानुरोधेन अस्यचास्यचास्यचत्येते तेषामित्येवं सर्वेनाम एव एकशेषकल्पना बहुत्वसङ्ख्यावच्छिन्नसर्वेनाम एव एकशेषकल्पनया बहुत्वसङ्ख्यावच्छिन्नसर्वेनामार्थ एव प्रजापतिर्देवता एवामिति तद्धितोत्पादात् तदुत्तरबहुवचनस्यानुवादात्वात् बहूना पशूना एकदेवतासंबन्धेन कर्मकत्वमिति पूर्वपक्षस्थापित । तमथुत्तसर्वनामैकशेषकल्पने प्रमाणाभावात् तद्धितस्य विशिष्टवाचित्वेऽपि बहुत्वस्य वक्ष्यमाणरीत्या विशेष्य एवान्वयोपपत्ते पूर्वपक्षोत्थानसम्भवात् अयुक्तत्वेन सूचयन् तद्धितकशेषमेव पार्थसारथिदक्षितमङ्गीकृत्य पूर्वपक्षमाह—तत्र यद्यपीति ॥

(तद्धितमात्रस्यैकशेषनिरूपणम्)

केवलप्रत्ययप्रयोगासम्भवेन प्रत्ययैकशेषासम्भवं परिहर्तुं यद्यपि चेत्सायुक्तम् । 'गर्गस्यापत्यानीत्यर्थं गर्गादिभ्यो यजि'त्यनेन यजप्रत्ययत्रयप्राप्ते तत्र यथा गर्ग=य य इति समुदायस्य तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात्तत् प्रथमाविभक्तौ परभूतायागैकशेषो महाभाष्ये उक्तस्तथेहापि बहुवचनानुरोधेन प्रजापति=य य य इत्येवमेकशेषस्तेन प्रजापतिर्देवतामित्यर्थे पश्चात्तद्धित, ननु प्राजापत्यस्य प्राजापत्यत्वेति सप्तदशकृत्व उच्चार्य कृततद्धितैकशेष इत्यर्थं ॥

(प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वान्वयाय- विरोधेन देवतात्वान्वयात्पूर्वं द्रव्यसङ्ख्यान्वयप्र- तिपादनम्)

एवंचैकशेषितयप्रत्ययार्थं द्रव्ये बहुत्वान्वयो देवतात्वयोत्तरं तत्. पूर्वमेवैत्युभयथापि समवे नियामकं वक्तुं प्रथमतः शुद्धविशेष्ये तदन्वयं साधयति—तथापीति । तथैव व्युत्पत्तेरिति ॥ यद्यपि प्रत्ययाना प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थाभिधायित्वेन प्रजापतिवृत्तिदेवतात्वविशिष्टे द्रव्ये एव प्रकृत्यर्थं बहुत्वान्वयापत्तेर्न्यायसुधाकारापादितयागभेदापत्तिर्दुर्बारा, तथापि सङ्ख्यारूपप्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थविशेषान्वयित्वमेव, अन्यथा द्वौ त्रय इत्यादौ द्वित्वादिविशिष्टे सङ्ख्यान्वये चतुर्णां नवाना वा प्रतीत्यापत्ते. । अतस्तत्र विशेष्यमात्रेऽन्वयविहापि विशिष्टस्य तद्धितान्तार्थत्वेऽपि विशेष्यमात्र एव सङ्ख्यान्वय इत्यनिवादमित्यर्थं. । तत्संबन्धप्रतीतेरिति ॥

तेरनेकत्वावगमासंबन्धभेदेनातेकयागादिकल्पनागौरवावपत्ते. । अतो लाघवादेवतात्वान्वयात्पूर्वमेव सङ्ख्यान्वयः । तदाहि बहुत्वावच्छिन्न एवैकदेवतासंबन्धादेकयागादिकल्पनाह्लाघवम् ।

नच प्रकृतिप्राप्तैकपशुनिष्पन्नैकादशावदानगणैकत्वानुरोधेन सङ्ख्याया देवतात्वान्वयोत्तरमन्वयः, पशुगतैकत्वस्य श्रुत-

(द्रव्ये सङ्ख्यान्वयपक्षेऽपि श्रुतसप्तदशत्वेन प्रा- कृतपश्वैकत्वबाधनिरूपणम्)

ननु—लाघवसत्त्वेऽपि सन्देहे वाक्यशेषस्थानीयातिदेशादेवास्तु निर्णय । सहि प्रकृतित एकपशुनिष्पन्नैकादशावदानगणमेकं प्रापयति । प्रकृतौ पशुमालभतेति हृदयादिप्रकृतिभूतपशुगतैकत्वस्यापि विवक्षेत्येकस्यैवावदानगणस्याङ्गत्वात् यागैकत्वे तस्य सवनीयातिदेशेनैकस्यैव प्राप्तेः सप्तदशपशुप्रकृतित्वानुपपत्ति । यस्तु शास्त्रदीपिकायां—पूर्वपक्षे एकादशिनीविकारत्वेनेकादशावदानगणैकताप्राप्तावपि चोदकविरोध सिद्धान्ते आपादित । स "तत्प्रवृत्तिर्गणेषु स्यादि"त्याष्टमिकन्यायस्य भिन्नयागताया गणत्वेन एकादशिनीविकारत्वोपपादकत्वेऽपि एकयागपक्षे तदप्रवृत्त्या सुत्याकालत्वसामान्येनेकादशिनीवत् सवनीयविकारत्वस्यैव वार्तिके उक्तत्वाद्युपेक्ष्य. । यत्तु सोमनाथेन सुत्याकालत्वसाम्यापेक्षयैककालालम्भनीयगणसबन्धित्वसादृश्यस्य आधिक्याद्वैकादशिनीविकारत्वं समर्थितम्, तत्तदपेक्षयापि शीघ्रोपस्थितैकयागत्वरूपान्तरङ्गसादृश्यस्याधिक्यत्वात् सवनीयविकारत्वस्यैव प्राप्तेरेकादशिन्या स्वतन्त्रकर्मत्वाभावेन गणसबन्धित्वेन तद्विकारत्वस्य सिद्धान्तेऽयन्तर्हीकारात् तदन्तर्गतैकतरयागैकपर्याप्तिसंबन्धेन गणत्वसत्त्वेऽपि पशुगणसबन्धित्वानुपपत्तेरयुक्तमित्युपेक्ष्यम् । यद्यपि चौपदेशिकया पशुसङ्ख्याया आतिदेशिकया वाध स्यात्, तथापि हृदयायेकत्वस्य भिन्नविषयत्वेन बाधाभावात् हृदयायेकगणस्य सप्तदशप्रकृतित्वानुपपत्तिस्तदवस्थैव, यागभेदे तु प्रतियागमतिदेशमेदात् तावता गणाना प्राप्तेस्तावत् पशुप्रकृतित्वोपपत्ति । अतोऽतिदेशेनैव वाक्यशेषस्थानीयेन निर्णयोपपत्तेर्देवतात्वान्वयोत्तर द्रव्यमात्रे विशिष्ट एव बहुत्वान्वयायागभेद एवेत्यभिप्रेत्य प्राचां सिद्धान्तयुक्तिमाशङ्क्य निराकरोति—नचेति । पशुगतैकत्वस्येति ॥

(वाक्यशेषस्थानीयेनातिदेशेनाविरोधात्तेन निर्णय इति देवतात्वान्वयोत्तरमेव द्रव्यान्वयासंबन्धोपपादनम्)

प्रकृतौ हि पशुशास्त्रस्य विशसनदिरूपतात्पर्यप्राहकानुरोधेन सर्ववियवद्वारा पशुसाधनताबोधकत्वे प्राप्तेऽपि हृदयादिशास्त्रैरितरावयवपरिसङ्ख्याकरणादथात् पशुशास्त्रैर्हृदयादिसाधनता-

सप्तदशत्वेन बाधात् अवदानगणैकत्वस्य च प्रकृतावार्यिक-
त्वेनेहानतिदेशात् । अतो देवतासंबन्धभेदे प्रमाणाभावात्
यागभेदः । अस्तु वा समानाभिधानश्रुत्या बहुत्वान्वयात्प्रा-
ग्देवतात्वान्वयेन संबन्धभेदस्तथापि लाघवाद्योगैकत्वम् ।
यथैव हि सिद्धान्तेऽनेके यागाः सकृदनुष्ठानेनोपाद्यन्ते,
तथा मन्मतेऽप्येकेन यागेनानेके देवतासंबन्धा इति प्राप्ते—

समानाभिधानश्रुत्या देवतात्वस्यान्तरङ्गत्वात्सङ्ख्यान्वया-
त्पूर्वान्वयित्वम् ; पशूनां प्रत्येकं स्वत्वाश्रयत्वेन स्वत्वध्वं-
सानुकूलव्यापारात्मकयागकरणत्वरूपहविष्टस्य प्रत्येकवृत्ति-
तया सूक्तहविषोरित्यादिःस्थूलानुसारेण हविष्ट्वावच्छेदकपशु-

बोधकत्वात् तत्रच पशुगतैकत्वेन हृदायोकत्वस्यार्थसिद्धत्वात्
तद्गतैकत्वादेशेऽपि विविकल्पनम् । यद्यपि चावदानविध्यन्य-
थानुपपत्त्या हृदायादिसाधनविधिकतवनम्, तथापि तद्गतैक-
त्वस्यार्थसिद्धत्वाच्चैव विधेयत्वमावश्यकम् । अतश्च यथैव हृद-
यादिगणस्य यागसाधनस्यापि पशुगतैकत्वानुरोधेन एकत्व
प्रकृतौ, तथैव तद्गतौपदेशिकसप्तदशत्वेनैकत्वबाधात् तदनु-
रोधेन हृदायादिगणे सप्तदशत्वमिति यागैकत्वैऽयार्थिकस्या-
तिदेशाभावात् श्रुतसङ्ख्याया बाधाच्चातिदेशाविरोधान् तस्य
निर्णायकत्वसम्भव इत्यर्थः ॥

(पशूनां प्रत्येकं करणयोग्यतोपपादनम्)

पशूनामिति । यत्रहि प्रमाणान्तरेण प्रत्येकवृत्ति कर-
णत्वं तत्तदुत्पत्तिवाक्येष्वेवगतम्, तत्र प्रत्येककरणताश्रया-
णामेव पार्थिके बहुत्वान्वये सति करणानामेव समुच्चयः, नतु
समुदितानां करणत्वमेकं । यत्रतु प्रमाणान्तरेण न तद्देवाव-
गमस्तत्र लाघवेनैकस्यैव करणत्वस्य कल्पनादेककरणताश्रय
एव पार्थिकस्तदन्वय इति समुदितानां तत्र करणत्वम् । अतो
यत्र प्रमाणान्तरेणैवैका करणता प्रतीयते, तत्रैव समुदितानां
करणत्वे सिद्धे प्रकृते पशूनां यागकरणत्वयोग्यतायाः प्रत्येक-
मेव प्रतीते प्रत्येककरणताश्रये द्रव्ये बहुत्वस्यानवयात् पशु-
त्वावच्छिन्नस्यैव देवतावप्रतिसंबन्धित्वम् । नहि पशुसमुदाये
एकं स्वत्वमस्ति. प्रमाणाभावात्, यथेष्टविनियोगादिरूपस्य
स्वत्वकार्यस्य प्रत्येक दर्शनाच्च, समुदायस्य स्वातन्त्र्येण विनि-
योगानर्हत्वाच्च । अतः प्रत्येकं पशूनां स्वत्वाश्रयत्वात् तद्धं-
सानुकूलव्यापाराह्ययागकरणत्वमपि प्रत्येकमेवेति तदर्थवि-
हितदेवतातद्वितेनापि प्रत्येकमेव देवतात्वसंबन्धावगतिः ।
अत एव करणत्वविशिष्टपशुबोधकशब्दस्यैव तात्पर्यग्राहक-
त्वम्, नतु बहुवचनस्यापि, तदर्थस्य हविष्ट्वानवच्छेदकत्वा-
दित्यर्थः । अतश्च यागसाधनत्वे योग्यतावच्छेदकपशुत्वाव-
च्छिन्नस्यैव बहुत्वावच्छिन्नस्य देवतासंबन्धात्तस्य च प्रतिसंब-
न्धात्पर्याप्त्याधिकरणताभेदेन भिन्नत्वात् भेदमिद्विरित्याह—
अतश्चेति ॥

त्वावच्छेदेनैव देवतासंबन्धौचित्याच्च । अतश्च बहुत्वानव-
च्छिन्नस्यैव प्रतिसंबन्धित्वात्प्रतिसंबन्धितावच्छेदकस्य प्रत्ये-
कवृत्तित्वेन प्रतिसंबन्धभेदप्रतीतेस्तद्भेदेन संबन्धभेदसि-
द्धिः । नच संबन्धभेदेऽपि यागैकत्वम्, संबन्धानां यागैकत्वा-
नेकत्वाभ्यामुभयथाप्युपपत्तौ लाघवापेक्षया एषेकताप्राप्ति-
चोदकस्य शास्त्रतया बलवत्त्वेन नियामकत्वात् । अतस्तदनु-
रोधेनैव सर्वत्र यागभेदो भावनाभेदश्चेति सिद्धम् । प्रयो-
जनं यागैकत्वे एकपशुविस्मरणेऽपि तस्य जातत्वाच्च पुन-
र्यागकरणं, सिद्धान्ते तु तदिति ॥ ७ ॥

इति सप्तमं संख्याकृतकर्मभेदाधिकरणम् ॥

(सप्तदशत्वे तद्वितोपात्तदेवतात्वस्य सङ्ख्यान्व-
यात्पूर्वं द्रव्यान्वय एव यागभेदसाधक इति
निरूपणम्)

अतस्तदनुरोधेनैवेति ॥ यत्तु शास्त्रदीपिकाया द्रव्यस्य
तद्वितामहितस्य विशिष्टस्यैव बहुत्वावगममात्रादेहाहोरे वि-
पये यागभेदसाधने “वसन्ताय कपिञ्जलानालभते” इत्यादौ त-
द्विताभावे बहुत्वावच्छिन्नेष्वेव देवतासंबन्धायागभेदानाप्तने
केवलं बहुत्वान्वयात् पूर्वं देवतात्वस्य तद्वितोपात्तस्य द्रव्येऽ-
न्वयो योगभेदसाधकः किन्तु एकपशुविनियेकादशावदानग-
णैकताप्रापकचोदनानुग्रह एवेत्युक्तम्, तन्निरसितुमेवकार ।
ततश्च वसन्तावक्ये पूर्वोक्तीत्याऽवदानगणगतैकत्वस्याऽऽर्थि-
कत्वेनानतिदेशे सति न तेन यागभेदः, किन्तु चतुर्थ्युपात्तस्य
त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वाख्यस्य देवतात्वस्य त्यज्यमानद्रव्यत्वरू-
पहविष्ट्वं विनानुपपत्तेः कपिञ्जलानां च प्रत्येकमेव यागसाधन-
त्वाख्यहविष्ट्वयोगात् प्रतिसंबन्धितावच्छेदककपिञ्जलत्वाव-
च्छिन्ने प्रत्येकं देवतासंबन्धभेदादेवेत्यर्थः । अनेनैव न्यायेन
“सप्तदशं मारुतीञ्चिद्वत्सा उपकरोति सप्तदशं प्रश्नीनुक्ष्णस्तान्
पर्यमिकृतानितरा आलभन्ते प्रेतारानुत्सजन्ति” इत्यत्र च प-
र्यमिकरणान्ताङ्गीरतीविधानादेकादशावदानगणप्राप्त्यभावे या-
गभेदोपपादनं ज्ञेयम्, नतु प्राचीनोक्तीर्येति सूचयितुं सर्व-
त्रेत्युक्तम् । यत्तु परस्त्रावक्ये यथाश्रुतनवमोपान्ताधिकरणगत-
शास्त्रदीपिकाग्रन्थस्वारस्यात् प्रकाशकाराणां यागैक्योक्तिः,
तद्वृषणं कौस्तुभ एव द्रष्टव्यम् । अतः परस्त्रावक्ये न्यायसुधा-
कारोपपादितो यागभेद एव युक्त इति भावः ॥

(पूर्वां सरकल्पप्रयोजननिरूपणम्)

प्रयोजनमिति ॥ एकपशुविस्मरणेण षोडशमि कृतेऽपि
यागे यागस्य जातत्वाच्च पुनर्यागकरणं पूर्वंपक्षे । सिद्धान्तेतु
तत्पशुद्रव्यकयागान्तरानुष्ठानमित्यर्थः । प्रयोजनान्तराणि प्रा-
चीनैर्देशितानि कोऽपि नैव द्रष्टव्यानि ॥

॥ इति सप्तमं सङ्ख्याकृतकर्मभेदाधिकरणम् ॥

(८ अधिकरणम् ।)

संज्ञा च ॥ ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य “अथैष ज्योतिरथैष वि-
श्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेते”ति
श्रुतेषु ज्योतिरादिपदानां गुणविशेषे प्रसिद्धभावात् द्योतना-
त्मकत्वेन प्रसिद्ध्युपपादने कर्मण्यपि तदापरेतच्छब्देन च
तद्विधाने वाक्यभेदाद्यापत्तेनेत्या नामत्व तावद्विवादात् ।
तच्च न प्रकृतस्य यागस्य, ज्योतिष्टोमसंज्ञावरोधान् संज्ञा-
कार्यस्य व्यवहारस्यैकेनैव सिद्धेरितरवेयथ्योच्च । नच विनि-

(गुणकृतकर्मभेदाधिकरणपूर्व संज्ञाकृतकर्मभे-
दाधिकरणप्रवृत्तिबीजसङ्ख्यादिनिरूपणम्)

यद्यपीह षड्विध. कर्मभेदो वक्ष्यते । शब्दान्तरमभ्यास
संज्ञा गुण. प्रक्रिया नामधेयमित्यन्यायोपक्रमभाष्ये उद्देश-
कमदर्शनात् सङ्ख्यागुणयोः कर्माङ्गत्वसाम्याच्च सङ्ख्यानन्तर
गुणचिन्ता प्राप्नोति, तथापि गुणादिविचारस्यानेकाधिकरण-
साध्यत्वेन बह्वायासराभ्यत्वात्सङ्ख्यावत् संज्ञाया भेदकत्ववि-
चारस्यैकाधिकरणविचारपर्यवसायिरेवेनाल्पत्वात् बुद्धिविक्षेप-
कत्वाभावेनादौ सूत्रकृता निबर्द्ध संज्ञाविचार विवक्षुंभं दविचा-
रेण पादाध्यायसर्गात्, तथा पृथक्त्वनिवेशाख्यहेतुसाम्यात्
दृष्टान्तसर्गात्, अथवा—सङ्ख्यावत् संज्ञाया स्वसमानाधि-
करणस्वाश्रयप्रतियोगिकभेदव्याप्तत्वरूपपृथक्त्वनिवेशित्वास्व-
भावात् भेदकत्वमित्येव पूर्वपक्षोत्थानेन प्रत्युदाहरणरूपा वा-
ऽनन्तरसङ्गति पूर्वपक्षं च स्पष्टत्वादप्रदर्श्यैव यथासूत्रमुदाहरण-
पूर्वकं सिद्धान्तमेवाह—ज्योतिष्टोममिति ॥ “दक्षिणेन य-
जेते”त्यस्याप्रे “एतेनद्विक्रामो यजेते”त्वपि श्रुतम् । अथैष-
ज्योतिरित्यर्थेप गौरथेप आगुरित्युदाहरणान्तरस्याप्युपलक्ष-
णम् ॥

(शब्दान्तराभ्यासगुणप्रकरणान्तैः कर्मभेदस्य
प्रकृतेऽसंभवात्संज्ञयैव तस्योपपादनम्)

तत्रैष ज्योतिरित्यादीन्यस्तोत्राख्याहारेऽपि विभज्यमानसा-
काङ्क्षत्वाभावात् त्रीणि वाक्यानि । एतेनेत्यपि “तस्मिन् सां-
देवितव चतुर्थं वाक्यम् । यद्यपि भावनामात्रभेदकस्य शब्दान्-
तरस्यात्र धात्वर्थस्य भावनावच्छेदकत्वेन न संभवः, नापि
विधिपुन श्रवणरूपाभ्यासस्य, विधेरश्रवणात्, सहस्रदक्षिणा-
दिवाक्ये तत्परेऽपि गुणपरत्वेनान्यपरत्वात् । नापि गुणस्य,
ज्योतिरादिपदानां गुणे रुद्धत्वेनाप्रसिद्धे । नापि प्रकरणान्तर-
स्य, अनुपादेयगुणाभावात्, ऋद्धिवाक्ये तत्परेऽपि एतच्छ-
ब्देन पूर्वकर्मपरामर्शेन सन्निध्यभावाच्च, तथापि संज्ञारूपप्र-
माणान्तरेण भेदं साधयितुं नामत्व साधयति—ज्योतिरा-
दिपदानामिति ॥

(ज्योतिश्शब्दस्य द्युतिश्रातुकत्वेन द्योतनात्म-
कत्वस्य कर्मसाधारण्योपपादनम्)

द्योतनात्मकत्वेनेति ॥ द्युतिश्रातोद्युतेरिन्द्रादेश्च ज्ञ-

गमकाभावात्कल्पः; अथशब्दस्य पूर्वकर्माधिकारविच्छेद-
कस्य नियामकत्वात् । अतएव “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषे”
तिष्वन्त्याविकारत्वाद्वाद्वा, तस्याविच्छिन्नैऽधिकारे समान्ना-
नेन तथाङ्गीकारात् । नचैवमधिकारविच्छेदाभावे उद्भिदा-
दिसंज्ञातो भेदानापत्तिः, ज्योतिष्टोमसंज्ञाया उत्पत्तिशिश-
त्वाभावेन द्वयोरपि विकल्पो वैपरीत्य वा किं न स्यादिति—
वाच्यम्, सोमयागे ह्यसप्रवृत्तिमितिसकज्योतिष्टोमसंज्ञाव-

ल्यौणादिके इस्मिन् प्रत्यये कृते आदिभूतदकारस्य जावेशेच
कृते ज्योतिरादिशब्दनिष्पत्तेयान्तात्मकत्वेन प्रसिद्धिरित्यर्थः ।
कर्मण्यपि ॥ स्वफलसाधनत्वेन ज्योतिः शब्दस्य समस्त-
फलसाधनत्वेन विध्यज्योति सर्वज्योति पदयोश्च कर्मण्यप्युद्भि-
च्छब्दस्यैव सुह्यार्थत्वेन तदापत्तेरित्यर्थः ॥

(वाक्यभेदोत्पन्नशिश्रज्योतिरादिगुणतत्प्रत्य-
न्यायैर्ज्योतिरादिनामत्वोपपादनम्)

तद्विधान इति ॥ एतच्छब्देन पूर्वनिर्दिष्टगुणविधानं
प्रकृतिज्योतिष्टोमदेशेन ज्योतिरादिगुणस्य सहस्रदक्षिणादिगु-
णस्यच विधाने वाक्यभेदसादिपदोपात्तोत्पन्नशिश्रज्योतिरादि-
गुणनिवेशस्यचापत्तेरित्यर्थः ॥ अविवादादिति ॥ एव ग-
वादिपदानामपि दक्षिणात्वेन सार्वकाम्यवाक्यप्राप्तफलत्वेनच
प्राप्तेस्तत्प्रत्यन्यायेन च नामत्वमविवादाद् ज्ञेयमित्यर्थः ॥

(नामैकदेशे नामग्रहणन्यायेन ज्योतिरादिना-
सामभेदकत्वशङ्का)

ननु नामत्वेऽपि प्रकरणात् भामा तस्यभामेतिवत् स्वार्थ-
वाचकपदघटितपदवचसवन्धेन वसन्तवाक्ये ज्योति पदस्ये-
वात्रत्यज्योतिरादिपदानामपि ज्योतिष्टोमनामतोपपत्ति । स-
भवतिच ज्योतीरूपसोमसवन्धेन ज्योतिष्टोमनात् इव ताद-
शसोमसवन्धेनैतेषामपि तत्रामत्वम् । अत कथं तेनापि
भेदसिद्धिरित्यत आह—तच्चैति ॥

(अथशब्दस्यानन्तर्यपूर्वप्रकृतापेक्षित्वपरत्व-
निरासेनाधिकारविच्छेदकत्वेन नामैकदेश-
न्यायाप्रवृत्तिनिरूपणम्)

अथशब्दस्येति ॥ नद्यत्राथशब्दस्यानन्तर्यार्थत्वं शङ्कितुं
शक्यम्, आनन्तर्यप्रतियोगिनः कर्मान्तरस्यासत्त्वेन तदर्थक-
त्वात्तुपपत्तं, काम्याना कर्मणामेकप्रयोगविधिपरिग्रहाभावेन
क्रमासम्भवंस्य पञ्चमे वक्ष्यमाणत्वाच्च, उत्तरकालतामात्रस्यतु
प्राप्तत्वेनाथशब्दवैध्यापत्तेश्च, नापि पूर्वप्रकृतापेक्षित्वपर-
त्वम्, सहस्य फलसाधनत्वाभावादङ्गिभावाभावाच्च तदन्-
पेक्षणात् । अतः परिशेषादथ शब्दानुशासनमित्यादिवदधि-
कारविच्छेदद्योतनपूर्वकमधिकारान्तरप्रतिपादनार्थत्वमेवेति
तस्य नियामकस्य सत्त्वात् न पूर्वप्रकृतयागसङ्गात्वं विकल्पे-
नार्थित्यर्थः ॥

रुद्धे उद्भिःसंज्ञायाः कथमपि निवेशानुपपत्तेस्तस्या भेदकत्वात् । अतएव यत्र न किञ्चिन्नियामकमस्ति तत्र संकल्पादौ संज्ञयोर्विकल्प एव । प्रकृते तु अथशब्देन विच्छेदाद्भेदकत्वमेव संज्ञायाः, सहस्रदक्षिणेन यजेतेत्येतावनैव प्रकृतयागानुवादेन गुणविध्युपपत्तौ मृत्च्छब्दान्तस्य ज्योतिरादिवास्यस्य वैष्वधैःप्रसङ्गाच्च । अतो द्योतनादिशोभेन ज्योतिरादिसंज्ञकर्मत्रयं सोमयागप्रकृतिकं तत्तद्वाक्यैरुपपन्नं सहस्रदक्षिणकं

(अथशब्दस्य प्रधानकर्मविच्छेदकत्वं नतु प्रयोगविच्छेदकत्वमिति निरूपणम्)

एतेन—अथशब्देन पूर्वसंज्ञावच्छिन्नप्रयोगस्यैवाधिकारविच्छेदात् तदतुरोधेन चेतच्छब्दस्य सज्ञान्तरयुक्तप्रयोगपरामर्शित्वावगतस्तत्र सहस्रदक्षिणादिव्यवस्थार्थत्वेन सज्ञान्तरसार्थक्यमित्यपि—अपास्तम्, कर्मण एव प्रधानत्वेन परस्फूर्तिमत्त्वेनाथशब्देनाधिकारविच्छेदप्रतीते । अतएवेति ॥ सोमयागाधिकारमभ्यवर्तिनीहि सज्ञा तद्विषयिणीति शीघ्रं निश्चयते, न विच्छिन्नाधिकारिकेत्यर्थ ॥ कथमपीति ॥ मामासत्यमामापदव्यायेनापीत्यर्थः ॥

(ज्योतिष्टोमपदस्य तद्विध्यन्तप्रापकत्वेन सार्थक्यसंभवाद्भेदकत्वमेवेति निरूपणम्)

अतएव यजेते ॥ यथा “वैश्वानरो ज्योतिष्टोम प्रायणीयमहभवेती”ति वाक्ये वैश्वानरप्रायणीयपदयो कथमपि न सार्थक्यम्, वैश्वानरदेवस्य ग्रहाप्रानात्, तदीयवैश्वानरदेवतया यागेऽपि प्रसङ्गेनोपकारजननात्प्रामत्वं वैश्वानरपदस्य, प्रायणीयपदस्य प्राथम्यगुणयोगेन नामत्वम्, तत्र विनिगमनाविरहात्, सङ्कटपोल्लेखादौ विकल्प इष्ट एव, ज्योतिष्टोमपदं तु गणत्वसामान्येन प्राप्तद्वादशाहविध्यन्तापोदितज्योतिष्टोमविध्यन्तप्रापकं सत्र व्यर्थमिति न तस्य सकलपोल्लेखादौ विकल्प इत्यर्थः । तेन यत्र पूर्वस्मिन् कर्मणि एकसंज्ञावरुद्धेऽपि सज्ञान्तरस्य कार्यान्तरकल्पनया सार्थक्यम् यत्र वा विनिगमनाविरहेण द्वयोरेपि विकल्पस्तत्र संज्ञाया कर्मभेदकत्वाभावेऽपि यत्र पूर्वकर्मणि सज्ञान्तरवैष्वधैः तत्र तेन स्वविषयसिद्ध्यर्थं कर्मान्तरकल्पनाभावश्चकमेवेत्याह—प्रकृते त्विति ॥ अतोऽप्यैव ज्योतिरित्यादिषु त्रिषु वाक्येषु त्रीणि कर्माणि तत्त्वज्ञानुक्तानि विधीयन्ते । तेषां च यागरूपत्वं सादृश्यप्रमाणकातिदेशोत्तर गुणवाक्ये यजतिनानुवादाद्वा निर्णयते । तेषां चोत्तरवाक्यद्वय एतच्छब्देनानुवादेन गुणफलविधानम् । एतेनेत्येकवचनं समुदायाभिप्रायेणोपात्तं राजसूयपद इव बहुत्वलक्षणार्थम् ॥

(विश्वज्योतिरादिवाक्ये प्रयोगाधिकारविच्छेदोपपादनम्)

विश्वज्योतिः सर्वज्योतिर्वाक्ययोरथशब्दस्तु न पूर्वयाग-

“य एतेन ऋद्धिकामो यजेते”ति वाक्येन फले विधीयते इति संज्ञया कर्मभेदः ॥ ८ ॥ इत्यष्टमं संज्ञाकृतकर्मभेदाधिकरणम् ॥

(९ अधिकरणम् ।)

गुणश्च ॥ वैश्वदेव्यामिक्षेत्स्व द्रव्यदेवताविशिष्टे यागे विहिते तदनुवादेन वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्र न गुणमात्र-

धिकारविच्छेदार्थं, तथात्वे तस्य फलान्तरकल्पनापत्ते, अपि तु प्रयोगान्तरोत्पत्त्यधिकाराद्यं इति सर्वथा सिद्धो भेद इति सिद्धान्तमुपसहरति—अत इति ॥

(संज्ञायाः गुणशब्दान्तराभ्यां वैषम्यम्, पूर्वोत्तरकल्पप्रयोजननिरूपणं च)

नचैवं संज्ञाया अपि गुण एवान्तर्भाव शङ्क्य, गुणस्य निवेशासम्भवेन भेदकत्वेऽपि संज्ञाया पूर्वस्य कर्मणे नियमेन तत्कार्येनराकाङ्क्षावागमेन स्वयैवर्थाभिया भेदकत्वेन च वैषम्यात् । एवं यद्यपि सज्ञा शब्दान्तरम्, तथापि शब्दान्तरे खानुरञ्जकधात्वर्थभेदाद्भावनाभेद, प्रतियोगिभेदादिवाभावभेद । सज्ञा तु पदान्तरत्वाभिन्नरूपभिधानात् तदनुक्तभावनानवगतैर्वाच्यर्थभेदमात्र एव पथव्यस्यति तद्भेदात्तु शब्दान्तरव्यायेन भावनाभेद इति वैषम्यं द्रष्टव्यम् । तदुक्तं सन्निवौ त्वविभागादित्यधिकरणान्ते आचार्य —“स्वरूपानभिधायित्वात् सज्ञा शब्दान्तरात् पृथक् । व्यासज्यसमवायाच्च संज्ञाया भिन्ना गुणान्तरात्” इति । प्रयोजन पूर्वपक्षे सहस्रदक्षिणया विकल्प । सिद्धान्ते सहस्रदक्षिणाधर्मकं काम्यं यज्ञान्तरमिति स्पष्टवाचोक्तम् ॥

॥ इति अष्टमं संज्ञाकृतकर्मभेदाधिकरणम् ॥

(संज्ञाधिकरणेन गुणाधिकरणस्यावसरसंगत्यादिनिरूपणम्)

पूर्वत्रानिवेशानन्तवसाम्येन सनिहितप्रतियोगिकभेदकत्वेन च प्रकरणान्तराधिक्रिया संज्ञाभिचारान्तरं शीघ्रोपस्थितिक्रिया गुणकृतभेदचिन्तामारभमाणोऽवसरारख्यामनन्तरसङ्गति तथा पूर्वपक्ष चाशङ्कानिरासव्याजेन सुनिरस्यतया स्पष्टवादप्रदर्शनाद्वाहरणप्रदर्शनपूर्वकं सिद्धान्तमेव प्रतिजानीते—वैश्वदेव्यामिक्षेति ॥

(वैश्वदेवीमामिक्षामितिवाक्यस्यैव वैश्वदेव्यामिक्षेतिवाक्यस्यापि यागविधायकत्वम्)

यद्यपि तैत्तिरीये “आग्नेयमष्टाकपाल निर्वपतीत्याद्यान्पूर्व्या वैश्वदेवीमामिक्षामिति पाठात्तत्र च पूर्वतननिर्वपतिपदानुपपन्ने लक्षणया यागविधानमिति न वैश्वदेव्यामिक्षेत्यनेन द्रव्यदेवताविशिष्टयागविधानम्, तथापि “तस्ते पयसि दधान्यचति सा

विधिः, प्रासकर्मानुवादेनानेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेः । नच—वाजमन्त्रमामिक्षारूप विद्यते येषामिति व्युत्पत्त्या विश्वदेवानु तद्विशिष्टयागं बोद्धिष्य वाजिनमात्रस्य विकल्पेन समुच्चयेन वा विधिरस्तिविति—वाच्यम् ; वाजिशब्दस्य रूढत्वेन विश्वदेवानुवादानुपपत्तेः, उत्पत्तिशिष्टद्रव्यावारोधे द्रव्यान्तरस्य निवेशानुपपत्तेश्च । एतेन आमिक्षाऽनुनिष्पन्नवाजिनसंबन्धप्राप्त्या वाजिनपदं आमिक्षायागनामधेयमङ्गीकृत्य तदुद्देशेन वाजिदेवताविधिरित्यपि—अपास्तम् ; उत्पत्तिशिष्टदेवतावारोधे देवतान्तरस्य निवेशानुपपत्तेः । किंचा-

वैश्वदेव्यामिक्षे"ति वाक्यस्यापि मीमांसकैर्लिखितत्वादिहापि भाष्यकारादिभिस्तथैवोदाहृतत्वात् तदभिप्रायेण यजेतेत्यध्याहारेण विभक्तिविपरिणामेन वैश्वदेव्यामिक्षया यजेतेति कल्पितविधिना विशिष्टविधानं नानुपपन्नमिति ज्ञेयम् । वाजिनवाक्यमात्रस्य उदाहरणत्वेऽपि एतत्प्रतियोगिकमिह कर्मणो भेदं ज्ञापयितुमेतदुपादानम् ॥

(वाक्यभेदापादकगुणस्य सदृष्टान्तं कर्मभेदकत्वोपपादनम्)

वाक्यभेदापत्तेरिति ॥ यथा पौर्णमास्यधिकरणे प्रसङ्गादुपपादितेन वाक्यभेदापादकगुणेन कर्मान्तरत्वस्यैवापत्तेर्न द्रव्यदेवतारूपगुणमात्रविधिरित्यर्थः ।

(विश्वदेवविशिष्टयोगोद्देश्यत्वे विशिष्टोद्देशनिबन्धनवाक्यभेदपरिहारः । वाजिपदार्थो विश्वदेवा एव नाट्यादिरित्तिच निरूपणम्)

यागं वेति ॥ वाजिभ्यो वाजिनेन यजेतेति श्रुतानुमितैकदेशानिष्ठेन वाक्ये यागस्योपादानात् तत्रच विश्वदेवदेवताकयागस्यैवोद्देश्यत्वे वाजिभ्य इतिपदं तात्पर्यप्राहकमिति विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदानापत्तेस्तद्विशिष्ट याग वेत्युक्तम् । येषामिति व्युत्पत्तिप्रदर्शनेन सर्वनाम्ना सन्निहितपरमार्थत्वसम्भवेऽऽसन्निहितपरमार्थकत्वायोगादेकस्याध्यादेिवहुवचनबलात् मरुता वा न वाजिपदेन ग्रहणमिति सूचितम् ॥ समुच्चयेन वेति ॥ यदि तात्पर्यप्राहके वाजिपदे वाजिरूपाया आमिक्षाया विशेषणत्वम्, ततः समुच्चयः । यद्युपलक्षणत्वं तत एकार्थत्वात्किरूप इत्यर्थः ॥

(आमिक्षाया उत्पत्तिशिष्टत्वात्, कर्मभेदेनापि वाजिनवाक्यसार्थक्याय कर्मभेदोपपादनम्)

ननु—आमिक्षावद्विश्वदेवदेवताकयागोद्देशेन वाजिनविधानस्य तस्मिन्नेव यागे वाजिनमिति विधिनेवाङ्गीकारेणोत्पत्तिशिष्टत्वेन प्राबल्यमामिक्षाया इत्याह—किंचेति ॥ यागकल्पकस्य द्रव्यदेवतासंबन्धस्य आमिक्षायामेकपदोपादानात्प्रतीतेर्निष्पदोपासदेवतासंबन्धात् वाजिनादामिक्षाया प्राबल्येन तैर्नैव निराकाङ्क्षीकृते यागे न वाजिनस्य निवेशसम्भवति । नह्यत्र तस्मिन्नेव यागे वाजिनमित्यत्र आमिक्षायागानुवादाभावे वैयर्थ्यमापद्यते, कर्मान्तरविधानेनापि चारितार्थादिति भावः ॥

मिक्षायाः पार्थिको देवतासंबन्धः पदश्रुत्या, वाजिनस्य तु वाक्येनेति दौर्बल्यम् । तद्विदितस्य हि देवतात्वविशिष्टे द्रव्यविशेषे शक्तिः, आमिक्षापदं च तात्पर्यप्राहकमिति प्राबलः ।

वस्तुतस्तु—आमिक्षाज्ञौ द्रव्ये देवतात्वे च भिन्ना शक्तिः । निरूपकत्वं संसर्गः, देवतात्व एव वा शक्तिद्रव्ये लक्षणा, द्रव्यविशेषे एव वा शक्तिदेवतात्वे लक्षणा, द्रव्यसामान्य एव वा शक्तिरामिक्षापदेन तु विशेषणित्येव इत्येते पक्षा कौस्तुभ एवोपपादिताः । सर्वथा आमिक्षाद्रव्यस्य देवतासंबन्धः पदश्रुत्येति सिद्धम् ।

(देवतात्वविशिष्टद्रव्यविशेष एव तद्विद्यतार्थं इति प्राचीनमतनिरूपणम्)

तद्विदितस्यहीति ॥ तद्विदितपदश्रवणे देवतात्वविशिष्टद्रव्यबोधावर्यंभावात् सास्य देवतेत्यनुशासनाच्च देवतात्वविशिष्टे द्रव्ये तद्विदितस्य शक्तिः । अस्मिन्नानुशासने सेतिपदेन विश्वदेवदेवताऽनुशिष्टापि न तद्विद्यतार्थं, विश्वदेवप्रतिपदिकादेव तद्बोधोपपत्तेः । देवतात्वमात्रबोधकत्वेन आमिक्षापदसामानाधिकरण्यानुपपत्तेरस्येति सर्वनामार्थयुद्धिस्थद्रव्यबोधकत्वमप्यावश्यकम् । अतएव—सास्य देवतति सर्वनामार्थत्वानुशासनवैयर्थ्यापत्तेरेव नागृहीतविशेषणन्यायेन देवतात्व एव शक्तिद्रव्यस्य व्यक्तिन्यायेन बोध इत्यपि—अपास्तम् ; तथात्वे सप्रदाने चतुर्थातिवत् देवताया तद्विदित इत्यनुशासनापत्तेः । अतएव—देवतात्वस्य प्रत्ययार्थद्रव्ये प्रकृत्यर्थसंसर्गविधया मानमित्यपि—अपास्तम्, अतो देवतात्वविशिष्टे सर्वनामार्थे द्रव्ये शक्तिः । प्रकृत्यर्थस्य आधेयतासंबन्धेन देवतात्वे तस्यच निरूप्यत्वसंबन्धेन सर्वनामार्थे वैशिष्ट्यमिति देवतात्वस्य यद्यपि प्रथमबोधे वैशिष्ट्यं नमिक्षापदोपासार्थं, तथायामिक्षापदस्य द्रव्यविशेषतात्पर्यप्राहकत्वात् सर्वनामार्थो द्रव्यमामिक्षाभिन्नमिति पार्थिकबोवस्वीकारादामिक्षाया देवतात्वसंबन्ध पदश्रुत्या । चतुर्थ्यां यद्यपि लक्षणया देवतात्वं भवेत्, तथापि तावन्मात्रमेव साऽभिबन्धते, नतु वाजिनसंबन्धत्वेन, तत्तु वाजिनमिति पदान्तरादेवेति समभिव्याहाररूपवाक्यात् पूर्वमेव देवतात्वप्रतिषन्धित्वेन शीघ्रोपस्थितिकया आमिक्षया निराकाङ्क्षत्वान्न वाजिनस्य त्ववेशः सम्भवतीत्यर्थः ॥

(पौर्णमास्यधिकरणसिद्धान्तानुपपत्त्योक्तप्राचीनमतनिरासः)

अस्मिन् प्राचीनमते देवतात्वस्य द्रव्ये वैशिष्ट्यव्युत्पत्तेः पौर्णमास्यधिकरणं विद्वद्वाक्यविहितकर्मानुवादानामधेयवाक्ये रूपविधानस्य वाक्यभेदादिना दृषितस्यासङ्गतत्वापत्तेः । पृथगेव देवतात्वे द्रव्येच तस्य शक्तिः । तथाथ कारकत्वात् साक्षादेव भावनान्वय, पार्थिकस्तु देवतात्वस्य द्रव्येण द्रव्यस्यच यागेन

किंच विशेषां देवानां तद्धितेन देवतासंबन्धयोक्तम्, अनुशासनसत्त्वात्, वाजिनान्तु संप्रदानत्ववाचिन्या चतुर्थ्या संप्रतिकलक्षणया; स्वयमानुद्गम्योद्देश्यत्वविशिष्टप्रतिग्रही-
तृत्वरूपसंप्रदानत्वेकदेशत्वाद्देवतास्वस्य, तस्या. प्रतिग्रहीतृ-
त्वाभावात् । निरुक्तधर्मसमनियतसंप्रदानत्वव्यापकदेवता-
स्वरूपाखण्डोपाधिस्वीकारे तु सुतरां लक्षणा । अतोऽपि
दुर्बलत्वम् । तस्माद्वाजिनवाक्येऽपि गुणाद्द्रव्यदेवताविशिष्ट
कर्मोन्तरमेव वाजिनप्रतिपत्त्यर्थमाभिक्षायागाङ्गत्वेन विधी-
यते । गुणस्य च पूर्वत्रानिविशमानत्वेन भेदकता । सा च
कचिद्वाक्यभेदापत्त्या कचिद्व्यबलगुणावरोधात् कचिदेक-
प्रसरताभङ्गादिखनेकप्रकारिकेति ध्येयम् ॥९॥ इति नवमं
गुणकृतकर्मभेदाधिकरणम् ॥

सबन्धो युक्त इत्यभिप्रेक्ष्य निष्कृष्टानि पक्षान्तराण्याह—व-
स्तुतस्त्विति ॥

(आमिक्षानुनिष्पन्नवाजिनप्रतिपत्त्यर्थयागपर-
त्वं वाजिनवाक्यस्येत्युपपादनम्)

वाजिनप्रतिपत्त्यर्थमिति ॥ आमिक्षानुनिष्पन्नजलरू-
पस्य वाजिनस्य प्रतिपत्त्याकाङ्क्षयाऽऽकाङ्क्षितविधित्वलाभात् प्र-
तिपत्त्यर्थं यागान्तर विधीयत इत्यर्थं ॥

(गुणस्य पूर्वत्रानिविशमानत्वेन वाक्यभेदाप-
त्त्या च भेदकत्वमिति शास्त्रदीपिकाया
एकप्रसरताभङ्गापरत्युपलक्षणत्वम्)

यत्तु शास्त्रदीपिकायां—उत्पत्तिशिष्टगुणावरोधेन ख-
निवेशमलभमानत्वेन कचिद् गुणस्य भेदकत्वम्, कचिद्
वाक्यभेदापत्त्येति द्वैविध्यं गुणस्य भेदकत्वे—उक्तं तदुपल-
क्षणम्; तृतीयप्रकारस्यापि समवादिनि सूचयित् प्रकारत्रय-
साधारण्येन गुणस्य भेदकत्वे अनुगतरूपमाह—गुणस्य चे-
ति—एकप्रसरताभङ्गेति ॥ वषट्कर्तृवाक्य इति शेषः ॥

(वाससा क्रीणातीत्यादिषु न गुणात्क्रयभेद
इति न्यायसुधाकारमतनिराससूचनम्)

यत्तु—अत्र न्यायसुधाकृताऽरुणावाक्येऽनेकगुणोपादानेन
विशिष्टक्रयविश्ववश्यभावेन तेन विहिते क्रये उत्पत्तिशिष्टैक-
हायन्यादिगुणावरोधेऽपि “वाससा क्रीणातीत्यादिभिर्विहिताना-
नामुत्पन्नशिष्टानामपि वास.प्रश्रुतिद्रव्याणा विक्रेत्रानतिरूपकार-
यभेदाभिव्येषसम्भवात् वास.प्रश्रुतिवाक्येषु गुणात् क्रियान्तर-
विधानमित्युक्तम्, तद्दूषणं कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । अरुणाधिकरणे
चेहापि बक्ष्यते विस्तरभयात्प्रोच्यते ॥

(पूर्वोत्तरकल्पप्रयोजनम्)

प्रयोजनमाभिक्षावाजिनानुभ्यामर्थवैकतरेण वाऽऽभिक्षाया-
मा० २४

(१० अधिकरणम् ।)

अगुणे तु ॥ यत्र तु नोत्पत्तौ गुणश्रवणं, यथाऽग्निहोत्रं
जुहोतीति, तत्र तदनुवादेन दध्ना जुहोति, पयसा जुहोती-
त्यादिभिः सर्वैरेव गुणविधान विकल्पेन, तत्र खले कपोत-
न्यायेन सर्वेषामेव युगपत्पवृत्तेरेकावरुद्धत्वाभावादिति प्र-
त्युदाहरणमात्रम् ॥ १० ॥ ॥ २७ ॥ इति दशमं गुणा-
त्कर्मभेदापवादाधिकरणम् ॥

(११ अधिकरणम् ।)

फलश्रुतेः ॥ अग्निहोत्रं प्रकृत्य “दध्नेन्द्रियकामस्य जुहु-
यादिति श्रुते, स एव होमो दधिविशिष्टः फलोद्देशेन विधी-
यते । नच प्राप्तकर्मानुवादेन गुणसंबन्धः फलसंबन्धश्चेति
वाक्यभेदः, प्राप्तानामपि कर्मणा राजकर्तृविशिष्टानां फलो-
गाणुष्ठानं पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु केवल्याऽऽभिक्षयैव वैश्वदेव-
यागः । वाजिनेन च यागान्तराणुष्ठानमिति स्पष्टत्वात्प्रोक्तम् ॥

॥ इति नवमं गुणकृतकर्मभेदाधिकरणम् ॥

स्पष्टार्थमेतत् ॥

॥ इति दशमं गुणात्कर्मभेदापवादा-
धिकरणम् ॥

(प्रपूर्वाधिकरणेनापवादिकसङ्गतितिरूपणम्)

प्रपूर्वाधिकरणे वाक्यभेदापादकस्य गुणस्य भेदकत्वोक्तैरि-
हापवादकरणादापवादकीमनन्तरसङ्गति स्पष्टत्वाद्प्रदर्शयौदा-
हरणपूर्वकं पक्षद्वयेन पूर्वपक्षमाह—अग्निहोत्रमिति ॥

(दध्ना जुहोतीति दध्नाः प्राप्तावपीन्द्रियकामप्रयोगे
नियमेन प्राप्त्यसंभवाद्गुणफलसंबन्धकथनम्)

प्राचीनैरुक्तमपीमं पक्षं युक्तिविभवाहुपपादयति—स
एव होम इति ॥ द्वितीयं पक्षमाशङ्क्य निराकरोति—न-
चेति ॥ यद्यपि गुणस्य दध्ना जुहोतीत्यनेनैव प्राप्तत्वात् तद्वा-
चकपदस्यानुवादत्वेन नामधेयत्वेन वोपपत्तेः केवलफलसंब-
न्धमात्रकरणाद्वाक्यभेदः सुपरिहर, तथाप्यग्निहोत्रप्रयोगे द्र-
व्यान्तराणामपि विहितत्वेन प्राप्तैरिन्द्रियकामप्रयोगे नियमेन
प्राप्त्यभावात् पाक्षिकानुवादत्वनामत्वयोरसम्भवेन तद्विधान-
स्यावश्यकत्वात् वाक्यभेदं दुष्परिहर मत्वा प्रकारान्तरेण प-
रिहरति—प्राप्तानामपीति ॥ अनुमत्यादीष्टीनामहादिपक्षत्वा
पवित्रादिसोमयागानां प्रातिखिकतत्तदुपपत्तिवाक्यैर्विहितानां
राजसूयवाक्येन फलसंबन्धस्य राजकर्तृसंबन्धस्य च विधाने
प्राप्तोऽपि वाक्यभेदः यथाच कर्तुं प्रयोगोक्तत्वाद्वाक्यान्तरेण
राजसूयप्रयोगविधानात् प्रयोगस्य चोत्पत्तिवत् क्रियाविषय-
त्वात् कर्तृविशिष्टराजसूयप्रयोगभावनायाः फलोद्देशेन विधा-

देशेन राजसूयवाक्ये विधानवदिहापि तदुपपत्तेरिति प्रथमः पक्षः ।

द्वितीयस्तु नात्र राजसूयन्यायः । कर्तुर्हि प्रयोगान्वयित्वात् फलस्य च विनियोगान्वयित्वादुत्पत्तस्यापि कर्मणः प्रयोगविधौ फलविशिष्टविनियोगस्य कतुश्च वैशिष्ट्योपपत्तिः, प्रकृते तु दध्न उत्पत्त्यन्वयित्वेन प्राप्तोत्पत्त्यनुवादेन गुणविधिः फलविशिष्टविनियोगविधिश्चेति वैशिष्ट्याभावाद्वाक्यभेदः । अतो गुणात् कर्मभेदः । दधिविशिष्टं च तत् फलोद्देशेन विधीयते, न दधिमात्रम्; भावार्थाधिकरणविरोधापत्तेः । स-
नमवेष्ट्यधिकरणदर्शितन्यायसुधोकरीत्याऽङ्गीकृत्य परिह्रियते, एकमिहापि तत्परिहारः सुलभ इत्यर्थः ॥

(राजसूयवाक्ये इव प्रकृते न विशिष्टगुणकर्मणः फलसंबन्ध इति पक्षान्तरेण पूर्वपक्षो-
पपादनम्)

द्रव्यदेवतादीनामुत्पत्तिपरिचायकत्वादुत्पत्तावन्यस्य फलादीनामङ्गितापरिचायकत्वाद्वाङ्गितासंबन्धबोधकरूपविनियोगविध्यन्वयस्य कर्तृदेशकालादीना कर्तव्यतापरिचायकत्वात् कर्तव्यताबोधकप्रयोगविध्यन्वयित्वस्य चैकादशे वक्ष्यमाणत्वात् राजसूयवाक्ये उत्पन्नानामपि कर्मणा तत्तद्देशकालविधिषु दै-
शिककालिकप्रयोगाणां प्राप्तावप्यप्राप्तकर्तृत्वबन्धितया प्रयोग-
विधौ फलविशिष्टविनियोगस्य कर्तृत्वान्वयोपपत्तिः, प्रकृते तु विनियोगविशिष्टप्रयोगान्वयिगुणाभावेन तद्विशिष्टकर्मप्रयोग-
विनियोगयोरसंभवात्तदनुरोधेन कर्मात्पत्त्यन्तरस्याऽऽवश्यक-
त्वादन्यथोत्पत्त्यनुवादेन दध्नः इन्द्रयोर्देशेन होमविनियोग-
स्य च विधौ वाक्यभेदापत्तेरपरिहारात् कर्मान्तरत्वमेव युक्त-
मित्यभिप्रेत्य द्वितीयं पक्षमाह—द्वितीयस्त्विति ॥

(दध्नः फलसंबन्ध इति सिद्धान्तस्य भावार्था-
धिकरणन्यायविरोधेन निरासः)

सिद्धान्ते होमाश्रितस्य दध्नः फलसंबन्धाङ्गीकारं दूषयति —न दधिमात्रमिति ॥ भावार्थाधिकरणे उपपदायस्य फलभावनाकरणत्वनिराकरणेन धात्वर्थकरणत्वस्य स्थापनात्सेन विरोधापत्तेरित्यर्थः । रूपाभावात् कर्मान्तरविध्यनुपपत्तिं परि-
हरति—सत्यपीति ॥ सत्यपि दर्बिहोमत्वे आकाङ्क्षवशेन दधिद्रव्यकत्वसादृश्येनाग्निहोत्रप्रतीतिदेशः । नहि दर्बिहोमा-
नामपूर्वत्वमिति राजाङ्गा । कृत्स्नविधानत्वात्प्रकृतिविशेषनिर्ण-
याभावाच्च तदिति ह्यष्टमे वक्ष्यते । नचात्र तद्भयमप्यस्ति, अतो रूपलाभाद्युक्तं कर्मान्तरत्वमित्यर्थः ।

(भावार्थाधिकरणविषयविषये च न पूर्वकं दध्नेन्द्र-
यकामस्येतिवाक्ये तदप्रवृत्त्या दधिरूपगुण-
विधानोपपादनम्)

अत्रेति ॥ सोमेन यजेतेत्यत्रोभयोरप्यप्राप्तिः, उरुप्रथेति-

त्यपि दर्बिहोमत्वे दधिद्रव्यकहोमत्वसादृश्याच्च अग्निहोत्रहो-
मातिदेशेन रूपलाभः ।

सिद्धान्तस्तु यत्र द्वयोरपि धात्वर्थेणुयोरप्राप्तिः सम्भव-
त्प्राप्तिः प्राप्तिरेव वा धात्वर्थस्यैव वा अप्राप्तिः, यथा
“सोमेन यजेत” “उरुप्रथा उरुप्रथस्वेति पुरोडाशां प्रथ-
यति” “ऐन्द्रवायवाग्रान् प्रहान् गृह्णीयाद्यः कामयेत यथा
पूर्वं प्रजाः कल्पेत्” “अग्निहोत्रं जुहोती”त्यादौ, तत्र भा-
वार्थाधिकरणन्यायः, यत्रतु गुणस्यैवाप्राप्तत्वाद्द्विधेयत्वं, तत्र
तस्यैव फलसम्बन्धः । न च दध्नेऽपि नियता प्राप्तिः, अपि
तु विकल्पेन । अतः पाक्षिकानुवादावपरिहाराय तस्यैव वि-

वाक्ये प्रथमस्य पुरोडाशत्वात्न्याय्यानुपपत्त्या मन्त्रस्य च लिङ्गा-
दर्थप्राप्त एव तस्मिन् प्राप्तिरित्युभयोः सम्भवत्प्राप्तिः । ऐन्द्र-
वायववाक्ये द्वयोर्नियता प्राप्तिः । अग्निहोत्रवाक्ये धात्वर्थ-
स्यैवाप्राप्तिः । तत्र भावार्थाधिकरणन्यायेन धात्वर्थस्यैव वि-
धानम् । यत्रतु धात्वर्थप्राप्तौ धात्वर्थस्यापि विधाने गौरवाप-
त्तेर्गुणस्यैवाप्राप्तत्वात् विधानम्, तत्र तस्यैव विधेयत्वात् तृ-
तीयान्तत्वेन निर्देशाच्च फलभावना प्रति खनिरूपकफलोद्दे-
श्यकत्वरूपं करणत्वम् । न च दधिपयसोस्तत्प्रत्यन्यायेन ना-
मत्वम्; येनोपपदार्थविधानं न संभाव्येत, फले गुणविधित्वे-
नाप्युपपत्तौ निरर्थप्रयानामत्वकल्पनस्यायुक्तत्वादित्यर्थः ॥
पाक्षिकानुवादात्वेति ॥

(ऐन्द्रवायवाग्रानित्यत्र पाक्षिकानुवादात्त्वेऽपि
दधिवाक्ये न तत्संभव इत्युपपादनम्)

नचैन्द्रवायवाग्रानितिपदस्य शुक्राप्रतया विकल्पात् पाक्षि-
कानुवादात्त्वत् इहापि तदङ्गीकारे न दोषः; पाक्षिकानुवाद-
त्वसाम्येऽपि ऐन्द्रवायवाग्रप्रतया. फलसंबन्धे तस्याः काम्यत्वेन
वृहत्सामत्वपक्षेऽपि प्राप्त्यापत्तेर्यदि रथन्तरसामेत्येतद्वाक्य-
गतयदिरथन्तरसामपदाभ्यामैन्द्रवायवाग्रप्रतापदस्य पाक्षिकानु-
वादात्त्वस्वीकारेऽपीह दधिपदे तस्वीकारे प्रमाणाभावेन वि-
शिष्टविधिगौरवपरिजिहीर्षया च गुणमात्रविधानस्यैव युक्तत्वेन
वैषम्यादित्यर्थः ॥

(सिद्धस्य दध्ने होमाश्रितदधिकरणकभावान्त-
रपरत्वमेवेन्द्रियकामवाक्यस्येत्याद्युपपादनम्)

तत्र च दधित्वजातेस्तल्लक्ष्यव्यक्तेर्वा फलार्थं विधानेऽपि तस्य
सिद्धरूपत्वेन यागादिवत् क्रियान्तरानपेक्षस्य फलजनकत्वं न
तावत् सम्भवति । तथात्वे विधिं विनापि फलकामनायां
सत्या करणसत्त्वेन फलोत्पत्त्युपपत्तेः करणविधिवैयर्थ्यापत्तेः ।
नहि कार्यकारणभावो विधिना जन्यते, अपितु बोध्यते ।
न च तद्बोधस्य यागादाविव किञ्चित् फलमस्ति, तमन्तरे-
णापि कारणस्य सत्त्वेन फलोपपत्तेः । अतएवेति कर्तव्यतावि-
धय एव परमुपजुज्यन्ताम्, ननु दधिरूपकारणविधिरपि ।

भेषत्वात् फलसम्बन्धः । करणीभूतगुणसत्त्वेन वचनविनाऽपि फलोत्पत्तिसम्भवाद्ब्रह्मचनवैयर्थ्यप्रसङ्गेन स्वकृतिसाध्य-
धात्वर्थस्य दृष्टविधया गुणसम्बन्धिना आश्रयस्थापेक्षायां प्र-
करणाद्दोमस्याश्रयत्वलाभाज्जहोतिः साधुत्वार्थमुवाचदः ।

अतो विधिसार्थक्याय दृष्टविधया कृतिसाध्यधात्वर्थविशेषरू-
पाश्रयसंबन्धित्वापेक्षया योग्यतावलात् स्वसाध्यभोजनहो-
मादिरूपानेकधात्वर्थप्रसक्तावपि प्रकरणेनाधिकाराख्येन वि-
धिकल्पनद्वारा होमस्यैवोपनयात् न तेषामाश्रयत्वप्रसक्तिः ।
अतएव कथितेनापि विधिना न दधिहोमयोरङ्गाङ्गिभावो
बोध्यते, गौरवात्, क्लृप्तप्रयोजनवत्त्वाच्च, अपिपु लोकसिद्ध-
कार्यकारणभावनियममात्रम्—दग्ना होमः कर्तव्य इति । नच
—दधिजन्त्यहोमकर्तव्यताया अपि दग्ना जुहोतीत्यनेनैव सि-
द्धेरिन्द्रियकामवाक्यवैयर्थ्यमिति—वाच्यम्, तद्विध्यभावे द-
धिविशिष्टहोमानुष्ठानस्येन्द्रियरूपलोकहोद्रेयताया असिद्धेरिन्द्रि-
यकामनाया अधिकारिविशेषणत्वज्ञापकत्वेन तत्सार्थक्यात् ।
अतश्च शुद्धदधिविधिना तस्य कृत्वङ्गत्वबोधनेऽपि अनेन तस्य
फलार्थतया विधानात् होमाश्रितदधिकरणक भावनान्तरमेव
विधीयते । धातुस्तु प्रकरणप्राप्ताश्रयसंबन्धानुवाचक साधु-
त्वमात्रार्थं इत्यभिप्रेत्याह—**करणीभूतेति ॥**

(ज्योतिष्टोमस्य पशुकाममुक्थ्यं गृह्णीयादित्या-
दीनामाश्रयत्वेनान्वयनिरूपणम्)

अत्रच गुणस्य सिद्धरूपस्य कृतिसाध्यधात्वर्थोपक्षिप्तत्वेना-
श्रयतया होमान्वयोपपादनमुत्सर्गमात्रेण ज्ञेयम् । “पशुकाम
उक्थ्यं गृह्णीयादित्यादौ समाप्तिरूपसत्यादिगुणस्य साक्षादेव
कृतिसाध्यत्वात् क्रतोरश्रयविषयापेक्षयाऽश्रयत्वानुपपत्तेः ; अ-
तस्तत्र समाप्तेः संबन्धित्वात्तैवैवापेक्षया ज्योतिष्टोमस्याश्रय-
त्वमिति ध्येयम् । एवंच भावनायाः करणाकाङ्क्षयाऽन्वित-
स्यापि दग्ना करणत्वं यावदाश्रयान्वयं न निवेद्वतीत्येवं कर-
णाकाङ्क्षैवाश्रयग्रहणम्, नत्वाश्रयाकाङ्क्षा चतुर्थाति भावः ॥

(फलस्य विजातीययज्ञजन्यत्वसिद्धयर्थं तत्सं-
बन्धस्याप्यावश्यकत्वेन वाक्यभेदेन भावना-
भेदकथनम्)

यत्तु अत्र भवदेवेन धात्वर्थवत् भावनाया अपि प्रत्यभि-
ज्ञानस्य तुल्यात्वात् न भावनाभेदे प्रमाणम् । नच प्राप्तभावा-
नानुवादेन गुणसंबन्धस्य फलसंबन्धस्यच विधाने वाक्यभेदा-
पत्तेर्गुणादेव भेदो भावनायाः, फलसंबन्धस्य रागतः प्राप्तत्वे-
नाविधेयत्वादित्युक्तं, तन्निरस्यति—**प्राप्तभावेनेति ॥** इन्द्रि-
याह्यफलस्य जन्यत्वेन व्यापारमात्रजन्यत्वावगमेऽपि लोका-
द्विजातीययज्ञजन्यत्वावगमात् विशेषतश्चाभिहोत्रहोमानुक्ते
यज्ञे स्वर्गजनकतयाऽवगते वाक्येनैव विधेयत्वावश्यंभावे

दधिकरणक भावनान्तरमेव तु फलोद्देशेन विधीयते; प्राप्त-
भावनानुवादेनोभयकरणे वाक्यभेदात् ।

केचित्तु—करणत्वविशिष्ट दधि, दधिकरणत्वं वा तृती-
योपात्तं फलकरणत्वेन विधीयते, तृतीयार्थकरणत्वस्य नि-
रूपकापेक्षैव चाश्रयापेक्षेति—**आहुः तन्न, यागवैषम्ये प्र-**

वाक्यभेदापादकगुणाद्देवस्यावश्यकत्वम् । अत एव भाव-
नान्तरस्याप्यवच्छेदकीभूतधात्वर्थविशेषापेक्षया सन्नितिप्राप्ते
होम एवावच्छेदकत्वेन सवध्यमानेऽपि न तद्देशेऽपि विधे-
यत्वम्, अन्यत् प्राप्तत्वात्, किंतु होमावच्छिन्नं प्रत्ययोपात्तं
भावनान्तरमेव दधिकरणकं विधीयत इत्यर्थः ॥

(दधिकरणत्वस्य करणीभूतद्रो वा करणत्वेन
भावनान्वय इति पार्थसारथिमतनिरूपणम्)

एव तावद्विद्युत्तिकरणतेन्द्रियनिरूपिता, तस्यच दध्यादि-
रूपस्य गुणस्य स्ववृत्तिकरणात्सापदानया या कृतिसाध्यधात्वर्थ-
विशेषापेक्षा, सैव आश्रयाकाङ्क्षा । तयाच होमस्यान्वय इति स्व-
मतमभिधाय पार्थसारथ्यादिभिः तृतीयोपात्तं करणत्वं करण-
तासंबन्धेनेन्द्रियभावनान्वयीति द्रो धर्मत्वेन प्राधान्यात्
करणताशक्तिमतो दग्नाः करणत्वम्, अथवा—प्रकृत्यार्थोपे-
क्षया प्रत्ययार्थप्राधान्यात् दधिकरणत्वस्यैव वा करणत्वम् ।
द्वितीयकरणत्वस्य तु समभिव्याहारगम्यत्वात् ससर्गमर्यादया
भावनङ्गीकृत्य तृतीयोपात्तदधिकरणत्वस्य निरूपकापेक्षायां
प्रतिसंबन्धिविधयैव प्राकरणाकाश्रयलाभ इत्युक्तम् । तदुप-
पादनपूर्वकं निरस्यति—**केचिरिति ॥**

(यागस्य यथा करणत्वं नतु यागकरणत्वस्य कर-
णत्वं तथा प्रकृतेऽपीति पूर्वतनमतनिरासः)

यागवैषम्य इति ॥ “प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह
भूत” इत्यनुष्ठानसाध्यागगतकर्मत्वकरणत्वयोरपि पदार्थविधया
मानस्य भावार्थोधिकरणे व्युत्पादितत्वात् तत्रापि यागकर-
णत्वस्यैव करणत्वापत्तैवैषम्ये प्रमाणाभावात् । तत्रच निरूप-
कताससर्गापेक्षया करणताससर्गस्य गुह्यभूतत्वेन परिहार इ-
हापि तत्परिहारोपत्तेर्युक्तः । यद्यपि दधिकरणत्वनिरूपको
होम एव शब्दादानीयते, तथापिन्द्रियपदवैयर्थ्यानुपपत्तौ
होमद्वारा पारपरिकमिन्द्रियनिरूपितमिति स्वीकारे न कश्चि-
दोष इत्यर्थः ॥

(पार्थसारथीयाश्रयत्वनिर्वचननिरासपूर्वकं
मध्यप्रताजन्मग्रहणसाधारणमहाष्टार-
कसंबन्धेन गुणविशेषावच्छिन्नत्वमा-
श्रयत्वमिति निर्वचनम्)

अत्रच यत्र विधीयमानो गुणः कारकतामापद्यते, स आ-
श्रय इत्याद्यौदुम्बराधिकरणसाज्जादीपिकाग्रन्थसारस्येन विधी-
यमानगुणजन्यत्वमाश्रयलक्षणं कुर्वन्ति, तन्मन्मयान्नचिर-

माणामावात् । सर्वथा सिद्धो गुणफलसम्बन्धः । प्रयोजन
वक्षो न प्रतिनिधिरुल्लेखविशेषो वा सिद्धान्ते द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥
इत्येकादशं गुणकामाधिकरणम् ॥

(१२ अधिकरणम्)

समेपु ॥ “त्रिवृदग्निष्टदग्निष्टोम” इत्यनेन विहितस्याभि-

त्रित्यादिगुणफलविधौ ग्रहणाना मन्व्यग्रताजन्त्यत्वादर्शनाद्यु-
क्तम्, किन्तु अष्टाद्वारकसंबन्धेन गुणविशेषावच्छिन्नत्वमे-
वाश्रयत्वमिति कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ।

(प्राचीनाभिमतसिद्धान्तप्रयोजननिरासपूर्वकं
पूर्वात्तरकल्पप्रयोजननिरूपणम्)

प्रयोजनमिति ॥ आद्ये पक्षे आरम्भोत्तर दध्यपचारे
प्रकान्तसमापनानुरोधेन प्रतिनिधुपादानम् । तत्र प्राक् दध्य-
भावे अनारम्भ एव । द्वितीये यद्यपि “एतच्चज्ञस्य स्थिते
यदन्यस्य तन्ने प्रतते अन्यस्य तन्नं प्रनायते” इति निषेधादे-
कप्रयोगमभ्येऽपरस्य काम्यस्य प्रयोगासम्भवादग्निहोत्राद्दहिरनि-
यतकालो दधिहोम सकृदेव दाबिहोमत्वात्पूर्वं कर्तव्य इति
प्रयोजनमुक्तं प्राचीनैः, तथापि दाबिहोमत्वेऽपि अग्निहोत्रधर्मा-
तिदेशस्य पूर्वपक्षे स्थापितत्वादग्निहोत्रकाल एवानुष्ठानस्य
तन्त्रेण प्राप्तौ तदीयप्रयोगाद्दहिरनुष्ठानाप्रसक्तैर्युक्तमिति सक-
ल्पादौ तत्तत्फलार्थं कर्मद्रयमपि तन्त्रेण करिष्य इत्युल्लेखप्रयो-
जनं कौस्तुभोक्तं द्रष्टव्यमिति विशेषसिद्धान्तपदयोर्मुपादानाद्ब-
तिरेकेण सूचितम् ॥

(गुणफलविधिस्थले आश्रयस्यादृष्टार्थत्वेऽपूर्व-
भेदोपीतरथा तद्व्ययमिति निरूपणम्)

अत्रच दधिकरणकेन्द्रियकर्मकभावनामेदात् गुणजन्यम-
पूर्वमेकम् । स्वर्गप्रयुक्तस्यैव होमस्याश्रयत्वात् होमजन्यस्वर्गा-
नुकूलमपरमित्यपूर्वस्यापि भेदः । यत्रतु प्रणयनादेर्दृष्टविधय-
वोत्तरदेशप्राप्तिरूपस्वकार्ये उपयोगस्तत्र गुणजन्यमेवापूर्वमिति ॥
अत एव होमस्यापि दधिनिष्ठकरणतासादकत्वेनापूर्वाजन्य-
त्वान्नैवेन्द्रियानुकूलं होमजन्यमपरमप्यपूर्वमिति द्रष्टव्यम् ॥

(सादृश्याभावेऽपि आश्रयधर्मातिदेशेन भाव-
नान्तरेतिकर्तव्यताकाङ्क्षानिवृत्तिरिति
निरूपणम्)

भावनान्तरस्य चेतिकर्तव्यताकाङ्क्षाया यद्यपि न प्रकरणादा-
श्रयस्यैवेतिकर्तव्यत्वात्वेन ग्रहणं समभवति; स्वर्गादिसमुक्तस्य
होमस्य प्रकरणाविषयत्वात् । नच—अङ्गत्वाभावेऽप्याश्रयस्य
सत्- प्रसङ्गेनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षानिवर्तकत्वोपपत्तेरिति रिक्तैति-
कर्तव्यताकाङ्क्षेति—वाच्यम्, आश्रयस्य करणतानिर्वाहकत्वेन
करणकोटावन्तर्भावात् तदनुग्राहकैतिकर्तव्यताया भेदेनैवापे-
क्षितत्वात् । तथाप्याश्रयतो धर्मातिदेशात्त्रिवृत्तिः । साद-
र्याभावात् कथं कल्पितवचनानिदिशः ? सादृश्यकार्यस्य प्रक-

ष्ट्यागस्य फलसम्बन्धे—“तस्य वायव्यास्वेकविंशमिष्टोमसाम
कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो ह्येतेन यजेते” इत्यनेन कृते पश्चादाङ्गा-
तम् । “एतस्यैव रेवतीपु वारवन्तीयमिष्टोमसाम कृत्वा
पशुकामो ह्येतेन यजेते”ति ।

तिविशेषोपस्थापनस्य प्रकरणेनैव सिद्धेरिह तदनपेक्षणात् ।
अतो युक्तो धर्मातिदेशः । तत्र केषाचिदेव धर्माणां सः के-
षांचित्तु नेति विवेक कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ॥

॥ इत्येकादशं गुणकामाधिकरणम् ॥

(वायव्यरेवतीवाक्ययोर्थथासिद्धान्तं निष्कृष्टा-
र्थविवेकः । पूर्वाधिकरणेनापवादिकसंगतिश्च)

अधिकरणविषयवाक्यमुदाहरति—त्रिवृदिति ॥ एतच्च
भेदप्रतियोगिप्रदर्शनमात्रार्थमुदाहृतम् । रेवतीवाक्यमात्रस्यैव
विचारविषयत्वात् । ताण्ड्यब्राह्मणे प्रथमतो “यो पूत इव स्या-
दग्निष्टुता यजेताग्निनैवास्य पामानमपहस्य त्रिवृता तेजो
ब्रह्मवर्चसं दधाती”त्येक त्रिवृदग्निष्टुतं विधाय तत्र त्रिवृत्त्वे
दोष सकीर्यं चतुष्टोममिष्टुद्यागान्तर विधाय “त्रिवृदग्नि-
ष्टुदग्निष्टोमस्तस्य वायव्यास्वि”ति पठित्वा “एतस्यैव रेवती-
स्वि”त्यान्नातम् । तत्र यद्यपि प्रथमान्तपदत्रयं यजेत्यनेनान-
न्वयायोग्यम्; तथापि कर्तव्य इति पदाभ्याहारेण त्रिवृदा-
दिगुणद्वयविशिष्टाग्निष्टुत्सङ्गकयागविधानम् । तत्र एतेषा ष-
ण्णामग्निष्टुता देवताधिकरणगतपरिमललेखनान्निकाशित्वेन
समाप्नानात् तेषा च पूर्व्योत्तरेष्वतिदेशस्याष्टमे प्रसाधनात्
पूर्व्यागात् त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशकविंशरूपचतुष्टोमकत्वस्य प्रा-
प्तस्य बाधेन सर्वस्तोत्रेष्वपि त्रिवृत्त्वविधानम् । अतएव
तस्मादेवाग्निष्टोमसंस्थाविधायकमग्निष्टोमपदमिति न शक्यते
वक्तुम्; तथापि राजन्यमित्तकमग्निष्टोमसंस्थाविकारभूतास्व-
ग्निष्टोमताव्याप्तिकलकत्वेनाग्निष्टोमसंस्थाविधानपर द्रष्टव्यम् ।
यत्तु कौस्तुभे—एतत्पूर्वभाविद्यामस्य उक्त्यसंस्थाकस्य
निकाशित्वेनैतद्यागप्रकृतित्वासायात्तत उक्त्यसंस्थाया एव
प्राप्यमाणत्वेनाग्निष्टोमसंस्थाया प्रतिप्रसवार्थतया विधानपर-
मिति पक्षान्तरं पूज्यपादैरुक्तम्, तत्ताण्ड्ये पूर्वं चतुष्टोममि-
ष्टुद्यागस्य विधानेऽपि तस्योक्त्यसंस्थत्वेनानान्नात्किमूलमिति
चिन्त्यम् । अग्निष्टुत्पदं वामिदेवत्वमन्त्रसाध्यस्तोत्रान्नात्
तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयम् । “तस्य वायव्यास्वि”ति वाक्ये-
नो “पत्वा जामयो गिरः” इत्यादिवायव्यऋगधिकरणत्वैर्कवि-
शतिस्तोमकत्वविशिष्टाग्निष्टोमस्तोत्रभाववोत्तरकालविशिष्ट्याग-
प्रयोगस्य फलार्थं विधानम् । तत्राग्निष्टोमस्तोत्रे पूर्वातिदेशेन
प्राप्तस्यैव विंशस्तोमस्य त्रिवृत्त्वेन बाधितस्य प्रतिप्रसवः । ए-
वमतिदेशप्राप्ताना यज्ञा यज्ञावो इति मन्त्राणां बाधेन वायव्या-

तत्रापि पूर्ववदाद्य. पूर्वपक्षः राजसूयन्यायेन स्वकारक-
विशिष्टाग्निष्टोमस्तोत्रभावनाविशिष्टकत्वाप्रत्ययार्थभूतकालक-
त्रादिरूपप्रयोगान्वयिगुणसत्त्वेन विनियोगविशिष्टप्रयोगवि-
धिसम्भवात् । इष्यते चायमेव प्रकारो वायव्यवाक्ये सि-
द्धान्तिनाऽपि ।

द्वितीयस्तु नात्र राजसूयन्यायः; प्रयोगस्य अग्निष्टोमस्तो-
त्रोत्तरकालत्वस्य च वायव्यवाक्येनैव प्राप्ततया तदनुवादेन
रेवतीविधिः फलोद्देशेन अग्निष्टुद्विविनियोगविधिश्चेति वाक्य-

मन्त्राणा विधानम् । रेवतीवाक्ये 'रेवतीनः सधमाद' इत्यादिरे-
वतीऋगधिकरणकारवर्न्तीयसामकामिष्टोमस्तोत्रभावनोत्तर-
कालविशिष्टयागभावनाया. फले विधानम् । तेन रेवतीभि-
वारवन्तीयथाधारभूताया 'अश्वं नत्वा वारवन्तं वंदध्या' इति
योनेस्तदुत्तरयोश्च बाध । यद्यप्यग्निष्टोमस्तोत्रस्य सर्वान्वयत्वेन
तद्भावनाया यागप्रयोगपूर्वकालत्वं सभवति, तथापि सर्वाङ्गानु-
ष्ठानसौकर्यार्थमादितोऽवधारणादग्निष्टोमस्तोत्रस्यापि तत्सिद्धे-
र्वाचा करोति मनसा करोतीत्यादावध्यवसानेऽपि करोते प्र-
योगादध्यवसानापरपर्यायप्रतिपत्तिपूर्वकालत्वेन अथवा—
मुखं व्यादाय स्वपितीत्यादाविव लक्षणाया समकालत्वेन क्त्वा-
प्रत्ययोपपत्तिर्द्रेष्टव्येति विवेकः ॥ तत्र पूर्वाधिकरणोपपादित-
योर्गुणफलसंबन्धधात्वर्थभेदयोरेवोपावादकरणदापवादिकी-
मनन्तरसङ्गति स्पष्टत्वाद्प्रदर्श्यैव पूर्वपक्षमाह—तत्रापितीति ॥

(रेवतीवाक्ये विनियोगप्रयोगयोरेव राजसूय-
न्यायेन विधानान्न कर्मभेद इति कथनम्)

प्रकृतप्रत्यभिज्ञानात् एतच्छब्दश्रुते प्रमाणाभावाच्च न
तावत्कर्मान्तरम् । सिद्धान्ते वक्ष्यमाणरीत्यैव चाश्रयालभात्
नापि गुणफलसंबन्ध । अतो वायव्यवाक्यवदेव रेवत्यधिकरण-
कामिष्टोमस्तोत्रभावनोत्तरकालविशिष्टस्य तस्यैव कर्मण. प्रयो-
गस्य फले विधानमित्याद्य पक्ष इत्यर्थः । नहि अत्र दध्या-
दिरूपगुणस्यैवेत्पत्त्यन्वयित्वेनोत्पत्त्यन्तरापादकत्वसंभवः; क-
र्तृकालादिरूपस्य प्रयोगान्वयितया प्रयोगविशेषणत्वस्य त्वयापि
वक्तव्यत्वादिति सूचयितुमिष्यते चेत्युक्तम् ॥

(अङ्गुत्कार्यकल्पनाभिया सामाङ्गत्वेन न रेवत्या
विधानं किंतु स्तोत्राङ्गतयेत्युपादानम्)

तदनुवादेनेति ॥ अग्निष्टोमस्तोत्रानुवादेनेत्यर्थः । य-
द्यपि रेवतीना सामाधारतैवाग्निष्टोमसामपदसमभिव्याहारात्
प्रतीयते; तथापि अङ्गुत्कार्यकल्पनापत्तेर्न सामाङ्गत्वेन रेवती-
विधिः, किंतु पाठिकान्वयलभ्यं सामसंबन्धमनूय विशेषण-
प्रधानमग्निष्टोमशब्दं अङ्गीकृत्य स्तोत्राङ्गतयैव मन्त्रविधुक्ति-
रिति भावः । रेवत्याहयगुणमात्रस्य विधाने विलिङ्गितच्छब्देन
परामर्शयोगात् तद्विशिष्टवारवन्तीयगुणमाह—रेवत्यधि-
करणफेति ॥ अप्राप्तत्वादिति ॥ एतदेवोपपादयति—
वारवन्तीयमिति ॥

भेदात् । वायव्यवाक्ये हि अतिदेशेन सम्भवत्प्राप्तिकम-
ग्निष्टोमस्तोत्रोत्तरकालतादि ततः पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारेण प्रयो-
गविशेषणतया विहितम् । न त्वत्र; वायव्यवाक्यस्यापि क्लृ-
प्तत्वेनास्य पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारानुपपत्तेः । नच विनिगमनावि-
रहः, प्राथम्यस्यैव नियामकत्वात् । अतो लाघवाद् गुण एव
रेवत्यधिकरणकारवर्न्तीयत्वात् रेवत्याख्य एव वाऽप्राप्तत्वात्
फलोद्देशेन विधीयते । "वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यमिति
प्राकरणिकेन वाक्येन वारवन्तीयस्यापि प्राप्तत्वात् । नचा-

(रेवतीवारवन्तीययोः पाठिकबोधेन वैशिष्ट्ये
रेवतीविशिष्टवारवन्तीयस्य धात्वर्थस्यापि अ-
क्रियारूपस्य यागाश्रयेण अग्निष्टोमस्तो-
त्राश्रयेण वा फलसंबन्धः)

अत्र चाद्ये पक्षे एतच्छब्दोपपत्तावपि नाग्निष्टोमस्तोत्रस्य
रेवत्यङ्गकस्य फलसंबन्धः, अग्निष्टोमसामपदस्य विशेषणप्रधा-
नत्वे लक्षणापत्तेः, अपितु रेवत्यधिकरणकारवर्न्तीयसाम्प्र-
एव ॥ यद्यपि रेवतीवारवन्तीययोः कारकत्वात् परस्परवैशि-
ष्ट्यासंभवः, तथापि कृत्वाशब्दोक्तभावनाया प्रथमतो द्वयो-
रन्वयाङ्गीकारेण पाठिकबोधे रेवतीना वारवन्तीयवैशिष्ट्ये बा-
धकामावादेवतीपु कृत्वा वारवन्तीयं तेन फलं भावयेदित्यर्थे
नानुपपत्तिः । तस्यच खरसमाहारात्मकस्य ध्वन्यादिशब्दरूप-
तया सौभरादिवत् सिद्धरूपत्वेनाऽऽश्रयापेक्षया प्रकृताग्निष्टु-
यागस्यैवाऽऽश्रयत्वोपपत्तेर्न जेत्यनुवादः । नच गायतिधातु-
वाच्यत्वात् साम्प्र क्रियारूपत्वम्, "गदि वदनैकदेशे" इत्यादौ
गण्वादीना धातुवाच्यत्वेऽपि सिद्धरूपत्वेनाक्रियात्मकत्वात्
सामशब्दस्य सामार्थोपायः कश्चिदौघः खर इति श्रुतेः षड्-
जादिसखरसमाहारवाचित्वात् खरशब्दस्य "मारुत्तूरसि च-
रन्मन्द्र जनयति खरम् ।" इत्यादिसङ्गीतशास्त्रपर्यालोचनया
सिद्धरूपवारवन्तीयसयोगविभाजनितध्वन्यात्मकशब्दविशेष-
वाचित्वावगमेन वारवन्तीयोदे. सिद्धत्वावगतेश्च । अतस्त-
स्याश्रयापेक्षया युक्तमेव तस्याश्रयत्वम् । शक्यते हि साम्प्र
ऋगक्षराभिष्यक्तिद्वारा स्तोत्रमिव यागः साध्यितुम् । अतश्च
सौभरसाम्प्र. स्तोत्राश्रितत्वमिव वारवन्तीयस्यापि यागाश्रि-
तत्वं तदीययाज्यादिमन्त्राधारतयोर्बैष्ठादिवत् न विरुध्यते ।
अतएव रेवतीनामपि याज्यादिकार्ये निवेशोऽनुमेयः । का-
म्येनच वारवन्तीयेन सामान्यविधिप्राप्त्यैकश्रुत्यादेर्बोधेऽपि
न क्षतिः । यदित्वाग्निष्टोमसामेखनुवादानुपपत्तिराशङ्क्यते, त-
दाग्निष्टोमस्तोत्रस्यैव वायव्यवाक्ये विशिष्टोपपत्तिरेतस्यैवा-
श्रयत्वम् । तस्य चाग्निष्टुयागसंबन्धत्वेन प्राप्त्यैर्जिष्यन्तै-
तच्छब्दकृत्वाप्रत्ययानामनुवादत्वमिति न कश्चिदोषः ॥

(रेवत्या अग्निष्टोमसंबन्धस्य फलसंबन्धस्य च
विधानेऽपि भावनोपसर्जनभावनान्तराङ्गी-
काराद्वाक्यभेदः)

न्यपक्षे तृतीयांतेनैतच्छब्देन विलिङ्गसङ्ख्याद्देवतीमात्रनिर्देशानुपपत्तिः; तेन रेवतीविशिष्टवारवन्तीयनिर्देशोऽपि दाक्षायणश्रव्यायेनाप्राप्तेरेवतीमात्रस्यैव फलसंबन्धोपपत्तेः । अतो द्विध्यात्वेन गुणफलसंबन्ध एव युक्तः ।

सिद्धान्तस्य नात्राश्रयलाभः शक्यते वक्तुम् । यागस्य साव्यप्रकृतत्वेऽपि अग्निष्टोमसामेत्यनुवादानुपपत्तेर्न साक्षादाश्रयत्वम् । अग्निष्टोमस्तोत्रद्वारा तस्यैव वा साक्षादाश्रयत्वं तु अग्निष्टोमस्तोत्रस्यातिदेशतः स्तोत्रान्तरसाधारण्येनोपस्थितत्वादानाशङ्कम् । नच वायव्यवाक्येन तस्योपदेशिकी विशिष्टोपस्थितिः; आतिदेशिकर्वाधसंबन्धे औपदेशिकत-

द्वितीये पक्षे यद्यपि रेवतीनामग्निष्टोमस्तोत्रमात्रवृत्तित्वं मान्यतो लभ्यते, येन तस्याश्रयत्वेन प्राप्त्याऽग्निष्टोमसोमेत्यनुषाद् उच्येत; तथापि रेवतीनामग्निष्टोमस्तोत्ररूपशाश्रयसंबन्धस्यामेनैव विधानेन न कापि क्षतिः । नच वाक्यभेदः, कृत्वाशब्दोक्तभावनाया रेवतीष्वग्निष्टोमस्तोत्रं प्रकृतेत्येवमन्वयेन तस्या उत्तरभावनायामन्वयाङ्गीकारेण तदप्रसक्तेः । अतश्च यथैव सिद्धान्ते रेवत्यादिविशिष्टस्तोत्रभावनाविशिष्टयागभावनाविधानं कृत्वाशब्दबलादङ्गीक्रियते, एव ममाप्याश्रयभावनाविशिष्टगुणभावनाविध्याङ्गीकारेऽपि न क्षतिरिति भावः ॥

(प्रथमपूर्वपक्षस्य द्वितीयपक्षोपक्रम एव द्विधितत्वाद्वितीयपक्षे स्तोत्रद्वारा यागस्य स्तोत्रस्य वाऽश्रयत्वासंबन्धोपपादनम्)

प्रथमपूर्वपक्षस्य द्वितीयपक्ष एव द्विधितत्वात् तद्दृष्टमनुपेक्ष्य द्वितीयं पक्षं प्रकरणादाश्रयलाभोपपादने किं यागस्य साक्षादाश्रयत्वम्? उताग्निष्टोमस्तोत्रद्वारा वेति विकल्पाशयेन दूषयन् सिद्धान्तमाह—सिद्धान्तस्त्विति ॥ आश्रयत्वमिति ॥ अग्निष्टोमस्तोत्रस्यादृष्टविधया यागज्ञत्वात् तद्वारा यागसाश्रयत्वोपपत्तिसम्बन्धोपपत्तिकेति तुशाब्देन सूचितम् । दृष्टविधया हि कृतिसाध्यात्सर्वसंबन्धित्वं गुणस्यापेक्षितम् । अदृष्टविधया हि तदाश्रयणे गुणसाश्रयं विनापि फलकरणत्वस्यादृष्टारोपपत्तेराश्रयस्याकाङ्क्षया एवाभावप्रसङ्गात् । अतएव आश्रयलक्षणे अदृष्टाद्वारकसंबन्धेन गुणविशेषावच्छिन्नत्वं निवेशितं पूर्वाधिकरणे । अतो न तद्वाराश्रयत्वमित्यर्थः । दूषणान्तरमप्याह—अग्निष्टोमस्तोत्रस्येति ॥

(रेवतीनामातिदेशिकर्वाधकत्वमेव युक्तमिति सर्वस्तोत्राश्रयत्वाप्युपपादनम्)

आतिदेशिकेति ॥ औपदेशिकी ह्यग्निष्टोमस्तोत्रस्योपस्थितिर्वायव्यकृदाधिकरणत्वेनेति रेवतीभिर्दोषदेशिकवायव्याबाधप्रसङ्गोपेक्षयाऽतिदेशप्राप्तसर्वस्तोत्राश्रयत्वाङ्गीकारेण तदीयातिदेशप्राप्तिकृत्वाधस्य स्वायत्त्वेन सर्वस्तोत्राणामेवाश्रय-

दाधस्यान्याय्यत्वेन विशिष्टोपस्थितेराश्रयत्वासाधकत्वात् । नच साम्नो गायतिधातुवाच्यत्वेन क्रियारूपत्वादाश्रयालाभेऽपि न क्षतिः; साम्नो ध्वन्यात्मकरसरसाहाररूपत्वेन वाक्यशेषादौ प्रसिद्धस्य सिद्धरूपतया धातुवाच्यत्वस्याप्रयोजकत्वात्, अन्यथा सौभरस्यापि स्तोत्राश्रयत्वानुपपत्तेः; वारवन्तीयसाम्ना आश्रयानपेक्षणे अग्निष्टोमसामेत्यनुवादानुपपत्तेः । अतः साम्न आश्रययोपेक्षत्वात् तावत्प्रकरणेनाश्रयलाभः । नच—वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यमिति प्राकरणिकेन वाक्येनैव गौरवभिया अङ्गत्वाविधानादाश्रय-

त्वापत्तिरित्यर्थः ॥ नच—काम्येन नित्यबाधो न्यायसिद्ध एवेति—वाच्यम्, रेवत्यधिकरणवारवन्तीयसाम्नो गुणत्वपक्षे साम्न काम्यत्वेऽपि रेवतीना तदभावात्, रेवतीना गुणत्वपक्षेऽपि यावत्प्राप्तिरतिदेशिककृत्वाध समवति, न तावदौपदेशिकवायव्याबाध उचित इति भावः ॥

(साम्नः क्रियारूपत्वपरवार्तिकदूषणम्)

यत्तु वार्तिके—आत्मना ह्यक्रियारूपैर्गुरैराश्रीयते क्रिया । वारवन्तीयगीतेस्तु क्रियाया किं प्रयोजनम् ॥ इत्यादिना साम्नः क्रियारूपत्वेनाऽश्रयाकाङ्क्षभावात्तन् गुणफलसंबन्ध इत्युक्तम्, तदप्रीत्येति दूषयितुमनूय दूषयति—नचेति ॥ व्याख्यातपूर्वेमेतत् ।

(चतुष्टोमप्रकरणगतस्य वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यमिति वचनस्याग्निष्टुत्प्रकरणगतत्वोपपादनम्)

प्राकरणिकेनेति ॥ यद्यपीदं वचनं एतदग्निष्टुद्यागात् पूर्व चतुष्टोममिष्टुत्प्रकरणे ताण्ड्याह्वाणेनात्रातम्, नैतदग्निष्टुत्प्रकरणे, तथापि चतुष्टोमस्य निकायित्वेनोत्तरैतदग्निष्टुत्प्रकृतित्वादतिदेशप्राप्तवचनातिदेशत्वेन प्राकरणिकवाक्येनेत्युक्तम् । अतएव “अथ पुनर्विशिष्टे योगे उपादीयमाने तद्रेवतीषु वारवन्तीयं साम कथं भवतीत्युच्यते” इत्याशङ्कितारपरं वचनादिति भाष्यमातिदेशिकवचनं द्रष्टव्यमिति वार्तिके व्याख्यातम् ॥

(रेवतीगुणत्वपक्षेण वारवन्तीयवाक्यस्य प्राकरणिकस्याश्रयसमर्पकत्वनिरासः)

गौरवभियेति ॥ परोदेशप्रवृत्तकृतिकारकरूपराजत्वोपेक्षया कर्मत्वरूपाश्रयत्वस्य लघुभूतत्वमित्यर्थः ॥ नचास्मिन् पक्षे आतिदेशिककृत्वाधापेक्षयौपदेशिककर्मोधापेक्षयौपपत्तेः; स्तोत्रान्तराणामाश्रयित्वे तदीयानाद्युक्त्वा साम्नश्च बाधापत्तेकमन्यबाधापेक्षयौपदेशिकवायव्याबाधस्योचितत्वेनाग्निष्टोमस्तोत्रस्याश्रयत्वौचित्यादिति भावः ॥ एवमाश्रयत्वसम्भवेन रेवत्याधारवारवन्तीयगुणस्य फले विधानमिति प्रथमपक्षस्याश्रयला-

समर्पणमिति—वाच्यम्; साज्ञो गुणत्वपक्षे तद्भाभोपपत्ता-
वपि रेवतीमात्रस्य गुणत्वे तदयोगात् । साज्ञो गुणत्वं तु
विधेरप्राप्तरेवतीमात्रसङ्क्रमादेवासंभवि । फलपदाभावे हि
विधियेद्विषये अप्राप्ततया व्याप्यते तस्यैव प्रयोजनाकाङ्क्षया
फलसंबन्धो यथा गोदोहनादेः । तदत्र पशुपदाभावे वार-
वन्तीयस्य प्राकरणीकवाक्येनैव प्राप्तत्वाद्द्विधिरप्राप्तरेवतीमा-
त्रविषय. संपद्यत इति तस्यैव फलसंबन्धो वाच्यः । नचा-
स्याश्रयः केनापि प्रकारेण लब्धुं शक्यः । नच प्रकारान्त-
रेणालाभेऽपि अनेनैव वाक्येन आश्रयविशिष्टगुणविधाना-
दाश्रयगुणोभयविशिष्टभावनाविधानाद्वा तद्भाभोपपत्तिः; क्लृ-
प्तप्रयोजनत्वालाघवेनाश्रयतासंबन्धेनैव वैशिष्ट्याङ्गीकाराच्च
न गुणाङ्गतापत्तिरिति—वाच्यम्, आश्रयस्य गुणान्व-
याद्युत्पत्तेः, कर्मत्वातिरिक्तस्याश्रयत्वस्य दुर्बलत्वेन भाव-
नायाः फलाश्रयरूपोभयकर्मकत्वाङ्गीकारे एककर्मकत्वभ-
ङ्गापत्तेश्च । नच—कृत्वाशब्दोक्त्यायामश्रयस्य अग्निष्टोम-
स्तोत्रस्य कर्मत्वात्तुत्तरकालताविशिष्टगुणभावनाया आ-

भादसमं प्राचीनोक्त शिथिलमनुसंधाय वारवन्तीयगुणस्यात्र
प्राप्ततया विधेयत्वाभावेन तदसंभवमुपादयति—साज्ञ
इति ॥ वस्तुतस्तु—प्राकरणीकस्याप्यस्य वाक्यस्यातिदे-
शप्राप्तस्यापि ननुष्टोमवारवन्तीयसाज्ञोऽग्निष्टोमस्तोत्राङ्गत्वबोध-
कत्वम् इहचाश्रयसंबन्धबोधकत्वमिति वैकल्यापत्ति । अ-
न्यथा वायव्याधिकरणत्वेनायेतदग्निष्टोमस्तोत्रे वारवन्तीय-
स्याङ्गत्वेन प्राप्त्यनापत्तेर्नाश्रयसंबन्धबोधकत्वं तस्य समवतीति
तद्भाभोपपत्तावपि इत्यपिशब्देनोक्तम् ॥

(अग्निष्टोमस्तोत्ररूपाश्रयविशिष्टगुणविधान-
स्याश्रयत्वस्य कर्मत्वरूपत्वाद्द्वैशिष्ट्यासं-
भवादिना निरासः)

क्लृप्तप्रयोजनत्वादिति ॥ अग्निष्टोमस्तोत्ररूपाश्रयस्या-
तिदेशेनैतद्यागाङ्गतया क्लृप्तप्रयोजनत्वादित्यर्थं ॥ अग्निष्टोम-
स्तोत्राश्रयविशिष्टरेवतीना फले विधानेऽगुणयोरपि कारक-
त्वाद्द्वैशिष्ट्यासंभव इत्याह—आश्रयस्येति ॥ ननु सोमादि-
वदेव प्रथमत उभयोरपि गुणभावनायामन्वयाङ्गीकारेण पा-
ठिकं तयोर्वैशिष्ट्यं समवत्येवैत्यत आह—कर्मत्वातिरि-
कतेति ॥ गुणभावनायामन्वयो न तावत्करणत्वेन, तथात्वे
भावाधीनिकरणन्यायप्रवृत्त्या तस्यैव फलसंबन्धापत्तेः, कर-
णत्वेनोपस्थितस्य गुणसंबन्धयोगाच्च । नापीतिकर्तव्यतात्वेन;
क्लृप्तप्रयोजनत्वात्, गुणाङ्गत्वापत्तेश्च, अत परिशेषात् क-
र्मत्वेन, तदाश्रयणे यदीप्सितकर्मत्वेन, तदोद्देश्यानेकत्वात् वा-
क्यभेदापत्तिः, गुणस्याश्रयाङ्गतापत्तिश्च, यदित्वनीप्सितक-
र्मत्वेन, तदापि फलस्यापि कर्मत्वेनान्वयात् भावनाया द्विक-
र्मकत्वाद्वाक्यभेदापत्तिरित्यर्थः । स्तोत्रस्यैवेति ॥ स्तोत्र-

व्यातोपात्तायाः पशुकर्मकत्वाङ्गकस्या भावनाया द्विकर्मक-
तापत्तिरिति—वाच्यम्; गुणभावनाया अवच्छेदकीभूतधा-
त्वयोपेक्षायां यागस्यावच्छेदकत्वाङ्गीकारे रेवतीनां या-
गकरणत्वापत्त्या स्तोत्रं प्रति करणत्वानापत्तेः, स्तोत्रस्यैवा-
वच्छेदकत्वाङ्गीकारे तु धात्वर्थद्वयावच्छिन्नभावनाद्वयाभा-
वात् क्त्वाप्रत्ययाणुपपत्तिः । नच—रेवतीविशिष्टाग्निष्टोमस्तोत्र-
भावनोत्तरकालविशिष्टरेवतीकरणकयागाश्रयकभावनैव फ-
लोद्देशेन विधीयतामिति—वाच्यम्; आस्थातोपात्तभा-
वनाया द्विकर्मकत्वापत्तेस्तदवस्थत्वात् । नच प्रकरणाद्याग-
स्याश्रयत्वोपपत्तेर्न द्विकर्मकत्वम्, तथात्वेऽपि तृतीयान्तैत-
च्छब्दस्य धातुपारार्थभयेन यागपरामर्शित्वस्यैवापत्तौ रेव-
त्यादिपरामर्शकत्वं एव प्रमाणाभावात्, अतस्तदपेक्षया
लघुभूतकर्मन्तरविधानमेव ज्याय । तथाहि—निकायित्से-
नैतस्याग्निष्टुद्यागविकारत्वाद्वावन्तीयं प्राप्तमेवानूद्यते । केवलं
रेवतीविशिष्टस्तोत्रभावनोत्तरकालताविशिष्ट्यामान्तरभाववैक-

स्यावच्छेदकाङ्गीकारे यजेतेत्यनुवादाणुपपत्तिरपि तुशब्देन
सूचिता ॥

(भवनाभेदशङ्का)

क्त्वाप्रत्ययेति ॥ समानकर्तृकयोः क्रिययोः पूर्वकाली-
नक्रियावाचकधातोः परतो विहितस्य क्त्वाप्रत्ययस्य क्रियाभे-
दाभावेऽनुपपत्तिरित्यर्थं ॥

(रेवतीकरणयागाश्रयभावनाबोधोपपत्तिः)

नचेति । यद्यपि रेवतीष्विति पदमग्निष्टोमस्तोत्रभावना-
न्वयीति न रेवतीकरणकयागाश्रयकभावनाबोध.संभवति, त-
थाप्येतेनैत्येतच्छब्दस्य वारवन्तीयवाचिनोऽपि दाक्षायणपद-
वत् रेवतीगुणपरामर्शकत्वोपपत्तेः रेवतीकरणकयागाश्रयक-
भावनाबोधोपपत्तिरित्याशय । लघुभूतत्वमेवोपपादयति—
तथाहीति ।

(वारवन्तीयपदानुवादात्त्वसमर्थनम्)

अग्निष्टुद्यागविकारत्वादिति ॥ त्रिष्टुदमिष्टुदमिष्टोमः
इति वाक्यमिहितपूर्वाग्निष्टुतत्त्वत्पूर्वतनन्वुष्टोमाग्निष्टुदिकारत्वा-
त् तदतिदेशपरंपरया प्राप्तत्वाद्धारवन्तीयपदमनुवाद । यद्यपि
चाग्निष्टोमस्तोत्रस्य वारवन्तीयस्य चातिदेशात् प्राप्तौ तदुद्देशेन
विधाने वैशिष्ट्यासंभवात् वाक्यभेद. प्राप्नोति, तथापि वैशि-
ष्ट्यसंपत्तये “विशिष्टविधिसन्देह प्राप्तं यच्च विधीयते” इति
विशिष्टविधिसन्देहान्येनातिदेशप्रवृत्ते पूर्वप्रवृत्त्याङ्गीकारेण वा
वायव्यावाक्य इव विधानेऽपि प्राप्तत्वादन्यत इत्युक्तम् ॥

(एतस्यैवेति षष्ठ्यन्तस्य प्रकृतिविकृतिभावबो-
धकत्वम्)

ननु—षष्ठ्यन्तैतच्छब्दबलात्, कर्मन्तरस्याप्यस्य पूर्वक-

फलोद्देशेन विधीयते । षष्ठ्यन्तैतच्छब्दः प्रकृतिविकारभा-
वानुवादकः । तृतीयान्तैतच्छब्दः प्रस्तोष्यमाणकर्मवचनो
न दुष्यति । उत्तरकाललक्षणो गुणश्च प्रयोगान्वयित्वाद्-
बेष्टिवाद्यपि तद्भेदमेवापादयेत्; तथापि कालस्यात्र संभ-
वस्यासिक्तस्य वाक्यभेदपरिहारार्थं विधेयत्वेऽपि तात्पर्यगत्या
यागे परम्परासंबन्धेन विधेयस्य रेवत्याख्यस्य गुणस्योत्प-

र्माज्ञत्वप्रतीतेः कथं फलोद्देशेन विधानमित्यत आह—षष्ठ्य-
न्तैतदिति । एतत्पदस्याप्युद्देशसमर्पकत्वे उद्देश्यानेकत्व-
प्रयुक्तवाक्यभेदापत्तिः, पूर्व्यागप्रकृतिकत्वरूपसंबन्धानुवाद-
कत्वे तु तदनापत्तिः ॥

(सर्वनाम्नां प्रस्तोष्यमाणपरामर्शित्वेन तेने-
त्यस्योपपत्तिः)

तृतीयान्तेति ॥ यद्यपि पूर्वपरामर्शित्वं सर्वनाम्नाम्,
तथापि अथैव ज्योतिरियादिवाक्यगतैतच्छब्दस्य प्रस्तोष्यमा-
णकर्मवचनत्वस्यापि दृष्टत्वात् सर्वनाम्नां पूर्वपरामर्शित्वस्यागेन
प्रस्तुतप्रस्तोष्यमाणसाधारण्येन सन्निहितमात्रवाचिताङ्गीकारा-
दिहापि तस्य न विरोध इत्यर्थः ॥

(अवेष्टौ प्रयोगान्वयिकर्तृविधान एव तात्पर्या-
द्यथा प्रयोगभेदमात्रं तथा प्रकृते तादृशका-
लविधानान्तदेवेति शङ्का)

अवेष्टिचदिति ॥ राजसूये राजकर्तृके अवेष्टिसंज्ञकाः पृ-
थक् प्रयोगा पञ्चैरीप्रायः “यदि ब्राह्मणो यजेते”त्यादिश्रुते-
र्वाक्यैः ब्राह्मणकर्तृत्वस्य विधानात् कर्तुं च प्रयोगान्वयित्वेन
राजकर्तृकपूर्वप्रयोगे निवेशासम्भवादेष्टे. प्रयोगान्तरमेव वि-
धीयते इत्युत्तरत्र वक्ष्यते, तथेहापि उत्तरकाललक्षणगुणस्य
प्रयोगान्वयित्वात् पूर्व्यागीयवायव्यावाक्यविहितप्रयोगात् प्र-
योगान्तरमेवापद्यते न कर्मान्तरत्वमित्यर्थः । संभवत्प्राप्ति-
कस्येति ॥ यद्यमिष्टोमस्तोत्रभाषानां प्राप्तत्वात्र विधीयेत,
तदाऽविधेयक्रियाविशेषणत्वेन रेवतीनां विधानायोगात् श्रुतेन
यजेतेत्यनेन विधिना विधेयत्वेन पूर्वोक्तो वाक्यभेदः । अत-
स्तस्या. प्राप्ताया अपि विधाने सति तस्या उत्तरकालत्वसंब-
न्धेनोत्तरभावान्वयनेन यदुत्तरकालत्वं तस्य वायव्यावाक्येना-
प्राप्तस्य रेवतीगुणफलसंबन्धोभयविधानकृतवाक्यभेदपरिहा-
रार्थं कृत्वाशब्दोक्तभावान्वयाङ्गीकारेण विधेयत्वेऽपीत्यर्थः ॥

(रेवतीगुणस्य तात्पर्यगत्या विधीयमानस्य क-
र्मभेदापादकत्वम्, स्तोत्रमात्रभेदकत्व-
शङ्कानिरासश्च)

अधिघात इति ॥ सर्वत्रहि सङ्ख्यावदुणस्यापि विधेय-
सैव भेदकत्वादिह च पूर्वोक्तरीत्या रेवतीनां फलविधानानुप-

स्यन्वयित्वात्कर्मभेदबोधकत्वाधिघातः ॥ १२ ॥ इति द्वा-
दशं रेवत्यधिकरणम् ।

(१३ अधिकरणम् ।)

सौभरे । ब्रह्मसामाख्यं स्तोत्रं प्रकृत्य समाज्ञातैः—यो वृष्टि-
कामो योऽज्ञाथकामो य. स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुधीत

पत्ते पूर्व्यागे च वायव्यावरोधे निवेशासंभवाद्देवतीविशिष्टया-
गभावनाया विधीं रेवतीविशिष्टस्यामिष्टोमस्तोत्रद्वाराकतया यागे
आश्रयितव्ये वारवन्तीयमभिष्टोम साम कृत्वेत्यनुवादस्य ता-
त्पर्यप्राहकत्वमात्राङ्गीकारात् तात्पर्यगत्या विधीयमानो रेव-
तीगुणः उत्पत्त्यन्वयित्वेन कर्मान्तप्रत्यन्तराक्षेपकत्वात् कर्मा-
न्तरत्वापादक इत्यर्थः ॥ नन्वेवं तर्हि रेवतीगुणस्य अमिष्टो-
मस्तोत्रान्वयित्वात्तद्भेदकत्वमेव स्यान्न यागभेदकत्वमिति
शङ्कानिरासोऽधिघातपदेन सूचितः । तथात्वे फलोद्देशेन या-
गविनियोगवत् प्रयोगान्तरस्यापि अवश्यविधेयत्वापत्तेर्लाघ-
वेन कर्ममात्रभेदकत्वस्यैव युक्तत्वादित्यर्थः ॥

(पूर्वोत्तरकल्पप्रयोजनम्)

प्रयोजनं पूर्वपक्षे पूर्वोक्तिदृष्टव्ये काम्यगुणानुष्ठानात् सिद्धा-
न्ते च निकायिना च पूर्वस्योक्तेरुप प्रवृत्ति स्यादिति आशङ्क-
न्यायादितिद्विपूर्वोक्तिद्वर्त्मकयागान्तरानुष्ठानात् स्पष्टमिति नो-
क्तम् ॥

॥ इति द्वादशं रेवत्यधिकरणम् ॥

(नित्यविधि सन्निधिपठितकामार्थविनियोजक-
वाक्यमेवैतदधिकरणविषय इति निरूपणम्)

ताण्ड्यब्राह्मणे “षोडशसंस्थानान्तरप्रकरणे सौभरमु-
क्थानां ब्रह्मसाम भवती”त्यनेन षोडश्यपूर्वसाधनीभूतब्रह्मसा-
मस्तोत्रोद्देशेन समाम्नायावगतं सौभर नित्यतया विहितम् ।
तथैवातिरात्रसंस्थानान्तरप्रकरणे “यदि वृहत्सामाऽतिरात्र-
स्यात्, सौभरमुक्थानां साम कार्यम् । तथा यदि रथन्तर
साम सौभरमुक्थेपु कुर्यादि”ति वचनाभ्यां क्रमेण उक्तथ्यत्र-
योद्देशेन नैमित्तिकतयापि विहितम् । एवं समाम्नानेऽपि नित्य-
विधिसभिधौ पठितम् यत् तस्यैव कामार्थत्वेन विनियोजकवा-
क्यमात्रं प्रस्तुताधिकरणविचारोपयुक्तमित्युदाहरति—ब्रह्म-
सामाख्यमिति ॥

(फलत्रयोद्देशेन स्तोत्राश्रितसौभरविधानो-
पपादनम्)

सौभरसाम्नाश्च षड्जादिलखरसमूहात्मकध्वन्यादिशब्दात्मक-
त्वेन सिद्धरूपत्वस्य पूर्वोधिकरणे साधितत्वात्तस्य फलसंबन्धे
आश्रयापेक्षया प्रकरणात् ब्रह्मसामस्तोत्रस्य आश्रयत्वमिति
बोधयितुमाश्रितमित्युक्तम् । ततश्च सौभरस्यापि ऋत्वर्थतया

“इत्येतैर्वाक्यैरुक्तस्तोत्राश्रितं सौभरं साम फलत्रयोद्देशेन विधीयते, उद्देश्यानेकत्वेन स्तुवीतेत्यस्यानुपपन्नेन वाक्यभेदप्रतीतिः । सौभरे च शाखाभेदेन निधनाख्यान्तिमसामावयवाधारतया हीप ऊ ऊर्क इत्यादीन्व्याक्षराण्यज्ञातानि ।

तदेवं सौभरं प्रकृत्य “हीपिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात्, ऊ इति स्वर्गकामाय ऊर्गील्लाश्रकामाये”ति श्रुतम् । तत्र वृष्टिकामादिशब्दानां फलपरत्वात्तुद्देशेनैव हीपाद्यो गुणा विधीयन्ते । सौभरं च प्रकृतवाधुपादिवदाश्रयः ।

प्राप्तत्वाभयोर्धात्वर्थोपपदार्थयोः प्राप्तवैन्द्रवायवाप्राणितिवत् धात्वर्थस्यैव विधानं यद्यपि प्राप्नोति, तथापि स्तोत्रस्यैव फलसंबन्धे तस्य बहि क्रतुप्रयोगापत्तेस्तत्र सौभरस्याप्राप्तस्यापि विधाने विशिष्टविधिरुवापत्त्या न तदाश्रयणमिति भावः ।
एतेन—सौभरस्य गीतिरूपक्रियावाचित्वाद्धारवन्तीयवदाश्रयानपेक्षणात् स्तुवीतेत्यनुवादानुपपत्तिमाशङ्क्य स्तुवीतेत्यनेनैकवाक्यत्वात् तदनुवादान्यानुपपत्त्यैव तृतीयान्तसौभरपदेन सौभरविशिष्टकरणत्वस्यैव करणतासंबन्धेन विधानात्तस्य निरूपकपेक्षायामाश्रयत्वेन स्तोत्रस्यान्वयात् तदनुवादोपपत्तिः, वारवन्तीयस्यतु द्वितीयान्तत्वेन करणत्वाभावात् कृत्वाशब्दार्थं प्रति कर्मत्वाश्रयापेक्षेति यत् शास्त्रदीपिकाया प्रयासकरणं तत्—**अपास्तम्**; वारवन्तीयस्याप्येतेनेति तृतीयान्तेन परामर्शात् करणत्वोपपत्त्यैवैष्यते प्रमाणभावाच्च । इत्येतैर्वाक्यैरिति यदुक्तं तस्योपपत्तिमाह—**उद्देश्यानेकत्वेनेति** । यो वृष्टिकाम इत्येवं यच्छब्दत्रयस्य तच्छब्दत्रयसापेक्षत्वात् स सौभरेण स्तुवीतेत्येवमुपपन्नेन प्रत्येकान्वयात् भिन्नवाक्यतैवेष्टेत्यर्थः । **निधनाख्येति** । साम्नो हि प्रस्तावोद्दीघप्रतीहारोपद्रवनिधनाख्यः पञ्च भक्त्य । तेषु यन्निधनाख्योऽन्तिमः सामावयवस्तदाधारतयेत्यर्थः ॥

(भावनाभेदस्य प्रासंगिकत्वात् अपवादाश्च संगतिद्वयनिरूपणं संशयाकारनिर्देशश्च)

तत्र सङ्ख्यावत् गुणस्यापि साक्षात् भावनाभेदकत्वायोगादिह गुणप्रकरणे धात्वर्थभेदाभेदयो विचार्यत्वाद्ब्रह्मचोभयथापि धात्वर्थभेदात् प्रकरणासङ्गततावपीन्द्रियकामाधिकरणात्प्रयुक्तिं प्रासङ्गिकभावनाभेदस्यापि विचार्यत्वात् तत्सङ्गतिं तथेन्द्रियकामाधिकरणपरत्वस्यधिकरणयोः द्वयोःपरवादादापावादि-कीमन्तरसङ्गतिं तथा किं हीपादिस्तोभाक्षराणि प्रकृतसौभराश्रितानि वृष्ट्याद्यर्थत्वेन विधीयन्ते, उत वृष्ट्याद्यर्थं सौभर एवानियमेन प्राप्तानि नियम्यन्त इति सशयं च स्पष्टत्वाद्प्रददर्शपूर्वपक्षमेवाह—**तत्रेति** ॥

(स्वत एव साध्यसौभराश्रयहीपादिविधिरिति पूर्वपक्षः)

फलपरत्वादिति ॥ स्वर्गकामाधिकरणन्यायेन लक्षणया फलपरत्वादित्यर्थः । तदुद्देशेनेवेति ॥ तादर्थ्यंचतुर्थ्यां भा० २५

निधनाधारतया हीपादिपाठस्यैव नियामकत्वाद्भागान्तरे स्तोभाघक्षरान्तरबाधापत्तेश्च न निधनातिरिक्तभागस्याश्रयत्वापत्तिः । नच लाघवाद्दृष्टिसाधनसौभरीयनिधनेऽनियमेन प्राप्तानां हीपादीनां नियममात्रकरणाद्भवत्साध्यत्वं शङ्क्यम्; तथात्वे वृष्टिकामादिपदैः तत्तत्साधनीभूतसौभरलक्षणापत्तेः, तस्य च निधनविशेषणत्वे विशिष्टोद्देशापत्तेश्च । अतः सौभरफलात् फलान्तरार्थानि हीपादीनीति प्राप्ते—

हीपादीनां शेषत्वापरपर्यायतादर्थ्यस्य वृष्ट्यादीनां शेषित्वापरपर्यायोद्देश्यत्वस्य च प्रतीतिस्तुद्देशेन विधाने हेतुत्वेनैवकारेण सूचिता । **सौभरं चेति** ॥ हीपाघक्षराणि तावत्सिद्धरूपाणि सामभागपरिपूरकत्वेन योग्यत्वात् प्रकृतं सौभराख्यं सामैवाश्रयत्वेन रहन्ति । युक्तं हि तस्य स्वावयवद्वारा स्तोभाधारत्वात् दृष्टविधया हीपादिसंबन्धित्वमिति भावः । साम्नः स्वावयवद्वारा स्तोभाक्षरसाध्यत्वादाश्रयत्वमित्यर्थः । साम्नः सिद्धरूपत्वेन साध्यत्वाभावादाश्रयत्वात्तुपपत्तिं परिहर्तुं यूपदिवदित्युक्तम् । ततश्चोपादनक्रियाविष्टत्वेन यूपे खदिराश्रयत्वस्येवोच्चारणक्रियाविष्टत्वेन कृतिसाध्यत्वात् ध्वन्यात्मकशब्दस्य नित्यतान्त्रीकाराच्च तस्यायाश्रयत्वस्योपपत्तिरिति भावः ॥

(निधनपदानुवादत्वेन हीपादेर्निधनस्थानकत्वस्यापि विधानशङ्कानिरासः)

ननु हीपादेर्निधनस्थानकत्वस्य फलसंबन्धस्य च विधाने वाक्यभेदापत्तिरित्यत आह—**निधनाधारतयेति** ॥ अतश्च निधनपदस्यानुवादत्वेन विधेयसमर्पकत्वाभावात् न तदापत्तिरित्यर्थः ॥

(सिद्धान्ताभिमतनियमविधित्वात्संभवेनापूर्वविधित्वमेव युक्तमिति निरूपणेन परिहारः)

यत्तु सिद्धान्ते—पूर्वपक्षेऽपूर्वविधित्वापत्तेर्नियमविधित्वलाभाय न गुणफलसंबन्ध इत्युच्यते, तदनुवदति—**नचेति** ॥ किनिधनपदमुद्देश्यसमर्पकं उत वृष्टिकामपदं वा । **नाद्यः**; तस्य पाठत एव प्राप्तिसंभवेन वैयर्थ्यात्, वृष्टिकामपदेन विशेषेण विशिष्टोद्देशापत्तिः । वृष्टिकामपदे सौभरलक्षणापत्तिश्च । **अतएव न द्वितीयः**; वृष्ट्यादिसाधनसौभरवृत्तिनिधनोद्देशेनापि हीपादेः पाठतः प्राप्तत्वेन विधानासम्भवाच्च । यदितु वृष्ट्यादिसाधने सौभर इव तदसाधनसौभरनिधनेऽपि कदाचिद्धीपादेः प्राप्तिसंभवात् तद्वावृत्तिलफलो नियमविधिरित्युच्यते, तदा नित्यनैमित्तिकसौभरप्रयोगनिधनाधारस्तोभाक्षराभावेन सापेक्षत्वापत्तिः । अतो लघुभूतस्यापि नियमविधेरसंभव इत्यभिप्रेत्य दृश्यति—**तथात्वं इति** ॥ अतः सौभरस्य हीपादिनिधनस्य च फलभूते द्वे दृष्टी तदुभयमेकान्तामहती वृष्टिरिति पूर्वपक्षे प्रयोजनं दर्शयन् तमुपसंहरति—**अत इति** ॥

नियमविधिलाघवानुरोधावृष्टिकामादिपदैर्वृष्टिसाधनसौ-
भरलक्षणासङ्गीकृत्यापि हीषादिनियमविधिरैवाश्रीयते । प-
क्षप्राप्तिसिद्धिपाठाभिधानस्थान एवेति नियमस्यापि तत्स्थान-
कत्वलाभः । वस्तुतस्तु—नियमविधिलाघवानुरोधेन
हीषादेर्वृष्ट्याद्यर्थतैव स्वसाधनसौभराधारत्वसंबन्धेनाश्री-
यत इति न लक्षणापि । संबन्धघटकीभूतंच सौभरं न
सौभरत्वावच्छिन्नम्, अपितु सौभरविशेष एव । शाखा-
भेदेन हि क्वचिद्विजातीयानि सौभराणि निघनान्तरयुक्तानि
समाज्ञातानि । तत्रच हीषः पक्षेऽप्यप्राप्तत्वाच्च तस्य सौभ-

(आश्रयलाभेन गुणविधिवेऽपि नियमवि- धिलाघवानुरोधावृष्टिकामादिपदैर्वृष्टिसाधनस्य युक्तमित्युपपादनम्)

प्राचीनैराश्रयालाभात् गुणफलसंबन्धविधानस्य दृष्टितस्यापि
पूर्वोक्तरीत्या आश्रयलाभसंबन्धेनायुक्ता तद्वृषणस्य मत्वा
नियमविधिलाघवानुरोधावृष्टिसिद्धान्तमाह—नियमविधीति ॥

(नियमविधिलाघवेनान्यत्रेव लक्षणाश्रयणमपि न दोषायेत्यादिविधेचनम्)

फलत्रयार्थमपि सौभरं योगसिद्धिकरणन्यायेनैकस्मिन्
प्रयोगे सकृदुच्चरितमेकमेव फलं साध्यति, नेतरत्, सौभ-
राज्ञत्वेनैकार्थत्वात् त्रीण्यपि तानि विकल्पेन प्राप्तेरन् । ततश्च
वृष्टिकलाधं सौभरप्रयोगे यथा हीषः प्राप्तिः, तथाऽन्यापि
विकल्पेन प्राप्तेरिति हीषः पक्षे प्राप्तस्य युक्तो नियमः ।
सोऽपिच विधेयहीषादिगतफलसम्बन्धे उद्देश्यगतत्वेन तत्फला-
ङ्गीकारस्यान्याप्यत्वात् शेषनियम एव । प्रत्यक्षस्यापि पाठस्य
विधिकल्पनया सामान्यमुखेनच वृष्टिकाशप्रयोगमुपाकृतस्य
मन्थरप्रवृत्तिकतया तत् पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारेणात्र हीष एव विधे-
यत्वात् । अतश्च तद्वत्स्यैव नियमस्य फलत्वात् शेषिनिय-
माभावेन नित्यनैमित्तिकसौभरीयप्रयोगे हीषादिप्राप्त्यविधात
इति हीषादिनियमविधिरैवेत्येवकारेण सूचितम् । नियमवि-
धिलाघवानुरोधेन वार्त्रपौर्णमासीपदे पौर्णमासीप्रधानसब-
न्धाज्यभागलक्षणाया प्रयाजशेषवाक्ये विभक्त्योर्लक्षणाया-
श्चाङ्गीकारात् इहापि तस्या अदुष्टत्वमपिना सूचितम् ॥ पा-
ठादिति ॥ यदि तु पाठस्य निघनाख्यद्वारसंबन्धेन कृतार्थ-
त्वाच्च नित्यनैमित्तिकप्रयोगे श्रुतिकल्पकत्वमिति तत्रप्रयोगे ही-
षाद्यप्राप्तिस्तदवस्थेत्युच्येत, तदा वृष्टिसाधनसौभरमात्रलक्ष-
णायामपि लघुभूतनियमफलकत्वलाभायैव निघनस्थानकत्व-
लाभः । एतद्विध्यभावेहि पाठेन निघन एवानियमेन हीषादि
प्राप्येत । ततश्च विधिलक्षसामर्थ्यादेव निघनस्थानकत्वलाभः,
न तु पाठात् । अतएव नियमापेक्षितपाक्षिकत्वसिद्ध्यर्थं कल्पि-

रस्य संबन्धघटकत्वम्, अपितु यज्जातीयसौभरे हीषादी-
न्यनियमेन समाज्ञातानि तज्जातीयस्यैव तत् । अतश्च
वृष्ट्यर्थं निरुक्तसंबन्धेन हीषेवेति नियमकरणात्संबन्धघ-
टकीभूतसौभरे निघनान्तरव्यावृत्तिवद्विजातीयसौभरान्त-
रस्यापि वृष्ट्याद्यर्थत्वव्यावृत्तिसिद्धिः । अतश्च तक्षित्यप्रयो-
गविषयमेव संपद्यत इति विवेकः ॥ १३ ॥ इति त्रयो-
दशं सौभराधिकरणम् ।

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां द्वितीयाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तापि श्रुतिः सामान्यतो यत्किञ्चिद्विद्योयवृत्तिसौभरीयनिघन-
संबन्धितयैव कल्प्यत इति युक्तम् । तथा हीषादेर्नित्यनै-
मित्तिकप्रयोगविषयत्वं वृष्ट्यर्थसौभरेच निघनस्थानकत्वमिति
कौस्तुभे प्रष्टव्यम् ॥

(लक्षणां विनैव पूर्वोक्तार्थसाधनम्)

यथैव वासिष्ठाना नाराशंसो द्वितीया प्रयाज इत्यत्र वासि-
ष्ठाभिलषितफलजनकदर्शपूर्णमासाङ्गद्वितीयप्रयाजद्वारा वासि-
ष्ठार्थत्वेन नाराशंसमन्त्रविधानमङ्गीकृतम्, तद्वदिहापि परं-
रासबन्धेन वृष्ट्यर्थहीषादिनियमविध्युपपत्तेर्न लक्षणापीति
पक्षान्तरमाह—वस्तुतस्त्विति ॥ सौभरविशेष ए-
वेति ॥ हीषादिनिघनघटितसौभरविशेष एवेत्यर्थः । अत-
श्चेति ॥ वृष्टी हीषेव विजातीयसौभरद्वारा कुर्वादिति नियम-
विध्यर्थे फलिते वृष्ट्यर्थसौभरविधावपि वृष्ट्यर्थं विजातीयानां
सौभराणां विकल्पेन प्राप्तानां हीपनिघनकस्यैव सौभरविशेषस्य
वृष्टिसाधनता नान्येषामित्यपि नियमान्तर फलितं भवति ।
नहि भिन्ननिघनकसौभरस्य वृष्ट्याद्यर्थत्वेन तादृशनियमान्तरा-
भावे वृष्टी हीषेवेति नियमः कथमपि सपादयितुं शक्यते ।
निघनान्तरयुक्तस्यापि सौभरस्य तदर्थं क्रियमाणत्वात् ॥

(कांस्यभोजिन्यायस्वरूपं, तेन प्रकृतार्थनिर्णयः, पूर्वोत्तरकल्पप्रयोजनं च)

अतश्च यथैव शिष्याचार्ययोः सह भोजनप्राप्तौ शिष्यस्य
कांस्यभोजित्वनियमनियतपात्रभोज्याचार्योऽनुकन्धानो लोके
दृश्यत इति द्वादशाधिकरणे कांस्यभोजिन्याये वक्ष्यते, तेन
न्यायेन वृष्ट्यर्थसौभरविधिरनियतसौभरप्राप्तौपि द्वितीयनिय-
ममनुकन्धानो हीषादिनिघनघटितसौभरविशेषमेव गृह्णातीति
सिद्धं नियमान्तरमित्यर्थः । क्व तर्हि शाखान्तरस्यसौभरस्य
निवेश इत्यपेक्षायामाह—अतश्चेति ॥ सिद्धान्ते सौभरफ-
लात् वृष्ट्यादेर्नातिरिक्तं वृष्ट्यादिकलं हीषादिभ्य इति प्रयोजनं
व्यतिरेकत एव ज्ञातुं शक्यमिति नोक्तम् ॥

॥ इति त्रयोदशं सौभराधिकरणम् ॥

इति कविमण्डन-खण्डदेवशिष्य-शंभुमहद्विरचितायां भाट्टदीपिकाव्याख्यायां
प्रभावचर्यां द्वितीयाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ।

(१ अधिकरणम् ।)

गुणस्तु ॥ ज्योतिष्टोमे “यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान्द्रशान्द्रगृह्णीयात्, यदि बृहत्सामा शुक्राग्रानि”ति श्रुतम् । तत्र यदिशब्दोपात्तस्य निमित्तत्वस्य न तावद्रथन्तरे बृहति वाग्वयः; तस्य विशेषणत्वेन वृत्त्यन-

(भाष्योदाहृतजगत्सामान्तवाक्यानुदाहरणे निमित्तनिर्देशेन विषयवाक्यसंग्रहः)

अत्रभाष्ये—“यदि रथन्तरसामेत्यादि यदि जगत्सामा आप्रयणाग्रान्द्रगृह्णीती”त्यन्तमुदाहृतम् । तत्र जगत्सामवाक्ये कृत्स्नक्रतुसयोगहेतुकप्रकृतानिवेशहेतुं पूर्वपक्षसाधकतया सूत्रे उपात्तस्याऽसभवात् जगच्छब्दार्थाभावेनैव प्रकृतकर्मण्यनिवेश्य दशमे साधयितव्यत्वात् सिद्धान्तासंभवेन व्यर्थस्तदुपन्यास इत्यभिप्रेत्य प्रस्तुतप्रिचारोपयोगितया आद्यं वाक्यद्वयमेवोदाहरति—ज्योतिष्टोम इति ॥

(विषयवाक्यार्थः प्रासङ्गिकी पूर्वपादसंगतिः अध्यायसंगतिश्च)

येषु दारुपात्रेषु तत्तद्देवताभेदेन सोमरसो गृह्यते ते ग्रहा ऐन्द्रवायवमैत्रावरुणाग्निनाद्या प्रातस्सवने गृह्यन्ते । तत्र रथन्तरसामत्वपक्षे ऐन्द्रवायवमादित. कृत्वा ते ग्रहा ग्राह्याः । बृहत्सामत्वपक्षे शुक्रमादित कृत्वा ते ग्रहा ग्राह्या इत्युदाहृतवचनार्थं । पूर्वपादे पक्षद्वयेऽपि निश्चितविधेयत्वस्य गुणस्य क पूर्वत्रासभवात् भेदकत्वं क वा फले विधानेन व्यवस्थार्थत्वेन वा पूर्वत्र सभवाद्भेदकत्वमिति निर्णीते अधुना सन्दिग्धविधेयत्वस्य गुणस्य क विधेयत्वात् भेदकत्वं क वा तदभावाद्भेदकत्वमिति निर्णयार्थं चिन्तान्तरारम्भ इति प्रासङ्गिकीमथवाऽवसररूपा वा पादसङ्गतिं भेदाभेदनिरूपणादध्यायसङ्गतिश्च पादान्तरत्वादानन्तरसङ्गत्यभावेऽप्यक्षतिच स्पष्टत्वादप्रदर्श्यं पूर्वपक्षमेवाह—तत्रेति ॥

(यदिशब्दस्य निमित्तपरत्वनिरासः)

यद्यपि यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेदित्यादौ यदिशब्दो निमित्तपरतया दृष्टः तथापीह विशेषणस्य विशेष्यस्य विशिष्टस्य वा निमित्तत्वासभवात् तद्यत्प्रीतिपादकतया नेमित्तिकोऽप्रतागुण क्रत्वङ्गतया विधातुं शक्यत इति पूर्वपक्षोपपादकतयोपपादयति—यदिशब्दोपात्तस्येति ॥ वृत्त्यनर्हत्वादिति ॥ बहुवीह्यन्तपदे प्रथमोपनिमित्तस्य रथन्तरादिशब्दस्यान्यपदार्थोपसर्जनीभूतस्वार्थप्रतिपादकत्वेन तस्मिन् पदान्तरोपात्तनिमित्तत्वान्नये रथन्तरपदस्य सापेक्षतया सविशेषणाना वृत्तिनिषेधात् वृत्त्यनर्हत्वापत्तेः केवलरथन्तरसामात्रस्य निमित्तत्वे अत्रापि विद्यमानस्य निमित्तत्वापत्तेऽप्युक्तं रथन्तररूपविशेषणस्य निमित्तत्वमित्यर्थः । कादाचित्कत्वाभावादिति ॥ अन्यपदार्थः सोमद्रव्यं, तत्साध्यो यागो

हैत्वात् । नाप्यन्यपदार्थः; तस्य कादाचित्कत्वाभावात् । नापि विशिष्टे ज्योतिष्टोमे, सामान्तराणामपि नियतत्वेन बृहद्रथन्तरयोरेन्ययोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वासंभवात्, ज्योतिष्टोमत्वावच्छेदेनायोगस्यापि व्यावर्तयितुमशक्यत्वाच्च । अतः समासार्थस्य केवलरथन्तरसामकत्वस्य प्रकृते कर्मणि

वा । उभयथापि कादाचित्कत्वाभावात् बहुवीह्यन्तपदवैयर्थ्यापत्तेरैन्द्रवायवाप्रत्वशुक्राप्रत्वयोर्विकल्पापत्तेश्च न तत्रापि तदन्वय इत्यर्थः ॥

(अयोगव्यावृत्त्याऽन्ययोगव्यावृत्त्या वा क्रतो रथन्तरविशेषणत्वासंभवात् विशिष्टनिमित्तत्वपक्षेन रथन्तरनिमित्तत्वम्)

नापि विशिष्ट इति ॥ विशिष्टे तदन्वयपक्षेऽपि किमन्यपदार्थो विशेषण विशेष्यं वा । नाद्यः, ‘सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहा’विति सूत्रेण रथन्तरशब्दस्य पूर्वनिपातेन विशेषणत्वप्रतीतेर्विशेष्यत्वायोगेन व्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः । नच—विग्रहवेलायामन्यपदार्थस्य क्रतो पृथन्तत्वेन विशेषणत्वस्य रथन्तरस्य प्रथमान्तत्वेन विशेष्यत्वस्य च प्रतीतेर्वैशिष्ट्यसंभव इति—वाच्यम्, विग्रहवाक्यस्यावैदिकतया तदुपात्तविशेषणविशेष्यभावेन निमित्तत्वान्वयानुपपत्तेः, अद्यप्रतानिमित्तभूते रथन्तरे प्रकरणदेव क्रतुमत्सिद्धे स्वायोगव्यावृत्त्या क्रतोर्विशेषणत्वस्य वैयर्थ्याच्च, क्रत्वन्तरयोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वस्योपदेशेन तद्व्यावृत्तेः प्रमाणाभावादेव सिद्धत्वेन वैयर्थ्याच्च । अतिदेशेन तद्व्यावृत्तेस्त्वान्यपिनिष्ठत्वात्नेति क्रतोर्विशेषणत्वपक्षमयुक्तं मत्वा सभवदुक्तिकं द्वितीयं पक्षं निरस्यति—ज्योतिष्टोम इति ॥

(रथन्तरमात्रसाधनत्वविधाने वाक्यापत्तेः विषमशिष्टविकल्पायोगेन तदनङ्गीकारेणापि निमित्तत्वानुपपत्तेश्च कर्मभेदस्यैव मुख्यत्वम्)

गायत्र्यादीना सामान्तराणामपि स्तोत्रान्तरसम्बन्धितया ज्योतिष्टोमे विशिष्य विहितत्वेन तद्व्यावृत्त्या रथन्तरादेर्विशेषणत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । ज्योतिष्टोमत्वावच्छेदेनेति ॥ शङ्ख पाण्डुर एवेत्यादौ पाण्डुरत्वादेर्विशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेन स्वायोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वस्य दृष्टत्वेऽपि प्रकृते तदसंभवः, नहि गायत्र्यादिसामान्तरकार्यावच्छिन्ने क्रतो शक्यो रथन्तरायोगो व्यावर्तयितुमित्यर्थः । अतो रथन्तरमेवाय सामेति समासार्थोपगमात् तस्य च प्रकरणेनाप्राप्तत्वेन निमित्तत्वानुपपत्तेर्विधेयत्वागमात् प्रकृते ज्योतिष्टोमे केवलरथन्तरसामन्वस्य विधानेने ऐन्द्रवायवाप्रतारैरपि विधानेन वाक्यभेदापत्ते तदङ्गीकारेणापि तद्विधाने केवलरथन्तरसामकत्वस्य ज्योतिष्टोमे साक्षादान्वयित्वेन स्तोत्रसाधनमन्त्रद्वारा निवेशस्य वाच्यत्वे तेषु सामान्तरस्य विशिष्याग्रानसिद्धत्वेन

ग्रहाप्रतानिमित्तत्वेन निवेशायोगादुभयविशिष्टकर्मान्तरमेव विधीयते, यदिशब्दस्त्वविवक्षितार्थ इति प्राप्ते—

बृहद्रथन्तरयोर्ज्योतिष्टोमे पाक्षिकत्वात्स्वायोग्यावृत्त्या परस्परयोग्यावृत्त्या वा विशेषणत्वोपपत्तिः । नच ज्योतिष्टोमत्वावच्छेदेन तदभावः, स्वावान्तरकार्यपृष्ठस्तोत्रवावच्छेदेन तदुपपत्तेः, अन्यथा तवापि साक्षाद्यागे प्रोक्षणावघातादौ तदसंभवावश्यम्भावात् । अतो युक्तैव रथन्तरविशिष्टस्य क्रतोर्निमित्तात् ।

विषमशिष्टविकल्पायोगादनिवेशमानरथन्तरमात्रसामत्वगुणस्य भेदकत्वादुभयविशिष्टकर्मान्तरविधेरवायम् । तत्रचाव्यकत्वात् ज्योतिष्टोमातिदेशप्राप्तसर्वतोत्रेषु रथन्तरसाम्नो निवेशस्तत्रैव चावान्तरप्रकरणादप्रताविशेषोऽङ्गमित्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षमुपसंहरति—अत इति ॥

(यदिशब्दस्याविवक्षितत्वेन विध्युपपत्तिरिूपणम्)

विधायकस्य स्यादित्यादेर्यदिशब्दोपहृतविधिशक्तित्वात्कर्मान्तरविधायकत्वानुपपत्तिरपरिहरति—यदिशब्दस्त्विति ॥ यदिशब्दस्य प्राप्तिसिवात्कामात्रत्वेन प्रमाणान्तरेण प्राप्त्ययोगे “यद्यमेव” इत्यादिष्विवाविवक्षितार्थत्वमित्यर्थः । यानितु “यदिशब्दपरित्यागो रुच्यभ्याहारकल्पना । व्यवधानेन सबन्धो हेतुहेतुमतोश्च लिङि”त्यादिना वार्तिके यदिशब्दान्वयथा प्रकारान्तराणि दक्षितानि, तदुपपादनं कौस्तुभे इष्टव्यम् ॥

(पूर्वपक्षिणापि अवान्तरकार्यद्वारैव विशेषणत्वं चकव्यमित्यादिरूपणम्)

यदिशब्दोपात्तनिमित्तत्वस्य रथन्तरविशिष्टरूपविशेषान्वयेऽपि एकार्थीभावलक्षणसामर्थ्याविधातेन समासोपपत्तेस्तत्रच गायत्र्यादिसामान्तरकार्यावच्छिन्ने क्रतौ रथन्तरायोगस्य प्राप्त्या तद्व्यावृत्तिसिद्धेः सम्भवात्वेव रथन्तरस्य विशेषणत्वम् । अतो नानिविशमानतेत्यभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह—बृहद्रथन्तर्योरिति ॥ एकपृष्ठस्तोत्ररूपवान्तरकार्यद्वारा क्रतौ द्वयोरपि योगप्राप्तौ परस्परव्यावृत्त्या वा विशेषणत्वमित्यर्थः । स्वावान्तरेति ॥ स्वावान्तरकार्यद्वारा सर्वेणापि विशेषणेन विशेषणत्वच्छेदव्यम् । अस्तिच बृहद्रथन्तरयोः पृष्ठरूपावान्तरकार्ये व्याप्यवृत्तितेति तद्वारा सा क्रतावप्यवच्छेदकावच्छेदेन व्याहृतैवेत्यर्थः । विषसे बाधकमाह—अन्यथेति ॥ कर्मन्तरत्ववादिनोऽपि रथन्तरसामत्वयोगस्य प्रोक्षणादौ संधेधा विद्यमानस्य व्यावृत्तिसिद्धेर्विशेषणत्वानुपपत्तिस्तुल्येत्यर्थः । यद्यप्यतिदेशप्राप्तसामान्तरव्यावृत्त्या पूर्वपक्षे तस्य विशेषणत्वं नायोगव्यावृत्त्या, तथापि साक्षात् क्रतौ सामान्तरयोगस्यासम्भवात् तद्व्यावृत्त्या रथन्तरसामत्वस्य विशेषणत्वमनुपपन्नमेव । अतः स्तोत्ररूपवान्तरकार्यद्वारैव सामान्तरत्वस्य क्रतौ प्राप्त्या तद्वारैव रथन्तरसामत्वविशेषणेन व्यावृत्तिः

घस्तुतस्तु—न क्रतोर्निमित्तान्तर्भावः, प्रयोजनाभावात्, प्रकरणावगतकत्वत्वात्कालेनान्यपदार्थसंबन्धस्यानुवादत्वात्, अन्यथा ज्योतिष्टोमरूपान्यपदार्थस्य विकृतावभावेन श्रुकाप्रतादेरनापत्तेः । अतो लक्षणयापि रथन्तरमेव निमित्तम्, नैमित्तिकोऽप्रताविशेषः प्रकृतापूर्वसाधनीभूतप्रहोदेशेन विधीयते । नच पाठादेवेन्द्रवायवाप्रत्वनियमस्य प्राप्तेस्तद्विधिवैयर्थ्यम्; ततः पूर्वमेव नैमित्तिकतया विधानात् । तत्प्रयोजनं च निमित्ताभावे प्रकृतौ विकृतौ च

कर्तव्या । साच ममापि तुल्येति साक्षाद्याग इत्यनेन सूचितम् ॥

(विकृतौ विशेष्याभावेनेन्द्रवायवाप्रतानापर्याय रथन्तरसाममात्रनिमित्तत्वोपपादनम्)

अन्यथेति ॥ ज्योतिष्टोमे निमित्ते तदपूर्वसाधनीभूतप्रहणाङ्गत्वेनाप्रताविधानेऽपि सत्यपि विकृतावक्रितावच्छेदकत्वात्कान्तत्वे चोदकरहिताया तद्विषयस्य निमित्तरहितत्वात् तदप्रताप्राप्त्यनापत्तिरित्यर्थः ।

(विशेषणान्वयस्यैव न्यायसिद्धत्वाद्लक्षणयापि न दोषायेत्यादि रूपणम्)

लक्षणयापीति ॥ यद्यन्यपदार्थापसर्जने रथन्तरे निमित्तत्वान्वयोऽस्त्युत्पन्न, तथापि शाब्दबोधे विशिष्ट एवान्वितस्यापि निमित्तत्वस्य विशेष्ये विशिष्टे वा कादाचित्कत्वाभावेन बाधे सति विधिनियेष्यौ विशेषणे सक्रामतो विशेष्ये बाध इति न्यायेन शिक्षी ध्वस्त इत्यादिवत् विशेषणे सक्रान्त्युपपत्तिरूपं युक्त्यन्तर यथाऽनुक्तसमुच्चयार्थकादिना सूचितम्, तथा यदिशब्दस्याविवक्षितार्थत्वात्कल्पनापेक्षया लक्षणया अनुष्टम्भमपि सूचितम् । नच प्रकरणलभ्यान्यपदार्थानुवादे प्रयोजनाभावात्, वैरूपसामेत्यादौ वैरूपादीनां बहुमीहान्तनिर्देशसादृश्येन पृष्ठस्तोत्र एव निवेशरूपप्रयोजनस्य दशमे वक्ष्यमाणत्वात् । अतो रथन्तरमेव निमित्तम् । तस्यच प्रकृतावेव निवेशस्तत्रैवाप्रताविशेषो नैमित्तिको विधीयत इत्याह—नैमित्तिकन्त्विति ॥

(बृहद्विरोधिना रथन्तरस्य रथन्तरविरोधिना बृहत्तश्च निमित्तत्वम्)

प्रकृतौ विकृतौ चेति ॥ रथन्तरमात्रस्य निमित्तत्वेऽपि अप्रवृत्तप्रवर्तकत्वात् विधेरस्मिन् सति कुयारिति कादाचित्क्या. कर्तव्यताया विधर्थत्वात् कादाचित्कैवेव निमित्तेनान्वयात् यदिशब्दोपात्तस्य निमित्तत्वस्य कादाचित्कत्वव्याप्यत्वात् कादाचित्कत्वस्यच बृहद्रथन्तरयोरन्योन्मयविरोधप्रयुक्तत्वात् बृहद्विरोधिना रथन्तरस्य रथन्तरविरोधिना बृहत्तश्च निमित्तत्वं ज्ञेयम् । विरोधिताच कश्चिद्वैकल्पिकत्वात् कश्चित् बाधकसत्वात् भवति, यथा प्रकृतौ वैकल्पिकत्वात् विकृतावपि यत्र नैकतरनियमस्तत्रान्यतराप्रताया लोपो निमित्ताभावात्, यत्रतु तन्नियमस्तत्र विरोधिसामान्तरसत्त्वे बाधकस-

लोपः । यद्यपि च सर्वत्र निमित्तस्य सत्त्वे नैमित्तिकावश्य-
कत्वमात्रं प्रमेयम्, तथापि तस्मात् पाठादेव सिद्धेस्तद्-
भावे तदभाव एव प्रमेयं बोध्यम् । तस्मात् कर्मान्तर-
विधिः ॥ १ ॥ ३१ ॥ इति द्वितीये रथन्तरसामाधि-
करणम् ॥

(२ अधिकरणम्)

अवेष्टौ ॥ राजसूये राजकर्तृकं प्रत्येकदक्षिणाज्ञानादवे-

त्वात् सेति । तत्र रथन्तरादेर्निमित्तस्य सत्त्वेन तत्तदप्रताप्रा-
प्तावपि यत्र सत्रादौ द्वयोरपि समुच्चयाद्विरोधिताभावस्तत्र
निमित्तत्वाभावात् तत्तदप्रतालोप एवेत्यर्थं ॥ पाठादेवेति ॥
एतच्चैन्द्रवायवाप्रतामात्रविषयम् । शुक्राप्रताविधौ तु तस्या-
पाठादिना संभवत्प्राप्तिकत्वाभावेन निमित्ते नैमित्तिकावश्यक-
त्वप्रमेयस्यैवावश्यबोध्यत्वादिति ध्येयम् । सिद्धान्तमुपसहरति
—तस्मादिति ॥

(पूर्वोत्तरकल्पप्रयोजननिरूपणम्)

प्रयोजनं पूर्वपक्षे ज्योतिष्टोमाङ्गभूतं सोमयागान्तरं बृहन्मा-
त्रसामकं रथन्तरमात्रसामकं कार्यम्, सिद्धान्ते नेति, तथा
ज्योतिष्टोमे रथन्तरसामत्वाभावेऽपि पाठाप्तैन्द्रवायवाप्रतैव
पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते नेति च स्पष्टत्वात्तुक्तम् ॥

॥ इति प्रथमं ग्रहाप्रताया ज्योतिष्टोमाङ्गता-
धिकरणम् ॥

(आग्नेयादिपञ्चावेष्टिपृथक्प्रयोगत्वम् । तेषां
च प्रतियोगिविधयाऽत्रापेक्षितानां निर्देश-
इत्युपपादनम्)

राजसूये “आग्नेयमष्टकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणैन्द्र-
मेकादशकपालमृषमो वही दक्षिणा वैश्वदेवं चर्षिशाङ्गो पष्ठौही
दक्षिणा मैत्रावर्षणामिक्षा वशा दक्षिणा बार्हस्पत्यं चर्ष-
शितिष्टो दक्षिणा” इतिवाक्यैरवेष्टिसङ्केष्टय पञ्च विहिता ।
अत्रैकावेष्टिसङ्गायोगेऽपि साकमेधवदुत्पत्तिवाक्ये प्रत्येकं द-
क्षिणाप्रानात् दक्षिणायाश्च कर्त्रानर्थत्वात् तद्भेदेन कर्तृत्व-
भेदप्रतीतेस्तद्भेदेन च प्रयोगभेदावगते एकैकं कर्माध्यन्वा-
धानादि ब्राह्मणतर्पणान्ताङ्गविशिष्टं भेदेनानुष्ठेयमित्येकादशे
वक्ष्यमाणमभिप्रेत्य विचारयिष्यमाणवाक्यविधेयप्रयोगान्तरप्र-
तियोगिविधेयाऽपेक्षितानि पूर्वकर्मप्रयोगविधायकवाक्यान्या-
दायुदाहरति—राजसूय इति ॥

(फलान्तरशङ्कानिरासः सिद्धान्तसाधक-
निर्देशश्च)

फलान्तरशङ्कानिवृत्त्यर्थं राजसूय इत्युक्तम् । सिद्धान्तसाध-
कतया राजकर्तृक इति च । प्रस्तुतविचारविषयवाक्यमुदाहरति
—तद्वचान्तरिति ॥

ष्टिसंज्ञकाः पञ्चेष्टयः पृथक्प्रयोगाः समाह्वताः । तदवा-
न्तरप्रकरणे “यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये विधा-
याहुतिमाहुतिं हुत्वाऽभिघारयेत् यदि राजसूय ऐन्द्रं यदि
वैश्यो वैश्वदेवमिति श्रुतम् ।

तत्रापि पूर्वब्रह्मणकर्तृकत्वादि निमित्तमेव; यदि श-
ब्दश्रुतेः, राजसूयस्य त्रैवर्णिककर्तृकत्वेन ब्राह्मणादेः प्राप्त-
त्वाच्च, राजशब्दस्य प्रजापालकतरेः सर्वलोकप्रसिद्धेः

(यदि ब्राह्मणो यजेतेति विषयवाक्यनिर्देशस्त-
दर्थश्च वैश्यवाक्ये मध्ये निधनस्यानुवादश्च)

यदि ब्राह्मणो यजेत तदा पञ्चानामप्येतेषां हविषा विद्या-
मासादने पञ्चमस्थाने पठितस्य बार्हस्पत्यस्य तृतीयस्थाने
मध्ये आसादनं कृत्वा अवशिष्टहविषा प्रत्येकं क्रमेणाहव-
नीये प्रक्षेपानन्तरं तद्विषेःसंस्कारार्थोपस्तरणाभिघाणाज्यशो-
षेण जुहुस्थेन बार्हस्पत्यस्य मध्ये आसादितस्याभिघारणं कृ-
त्वाऽन्ते तस्य होमं कर्तव्यम् । एवमितरयोरपि ज्ञेयमित्युदा-
हरणवाक्यत्रयस्यार्थं । वैश्यवाक्ये स्वत एव वैश्वदेवस्य
तृतीयस्थाने पठितत्वात् तेनैव मध्ये निधानप्राप्तेर्मध्ये निधा-
नविधिर्नित्यानुवाद इति विशेष इत्युक्तमधिकरणमालयात् ॥

(कर्त्रादीनां भावनाप्रयोगभेदकत्वेन प्राकर-
णिकसङ्गतिः)

तत्र गुणादीनां विध्यापादनद्वारा भेदकत्वात् कर्त्रादीनां
च गुणानां भावनेोत्पत्तावनन्वयित्वेन तद्विध्यापादानद्वारा
तद्भेदकत्वायोगेऽपि प्रयोगान्वयित्वात् तद्विध्यापादनद्वारा भा-
वनाप्रयोगभेदकत्वनिरूपणात् प्राकरणिकीं सङ्गतिं च स्पष्टत्वा-
दप्रदर्शय पूर्वपक्षमेवाह—तत्रापीति ॥

(ब्राह्मणकर्तृकत्वे निमित्ते मध्ये निधानगुण-
विधिरिति पूर्वपक्षः)

ब्राह्मणस्य कर्तृतासबन्धेन यदिशब्दोपात्तनिमित्तान्वयित्वो-
पपत्तेः विशिष्टविधिगौरवाप्रसङ्गाच्च तस्यामेवेष्टौ तत्कर्तृत्वे
निमित्तत्वे मध्ये निधानादिगुणविधिरित्यर्थः । प्राप्त्यभावं निर-
स्यति—राजसूयस्येति ॥

ननु—राजसूयवाक्ये राजशब्दध्रुवणात्तत्पदवाच्यराजत्व-
जातिमत एवाधिकारप्रतीतेस्तद्विहितब्राह्मणादेस्तत्र कथं प्राप्ति-
रित्यत आह—राजशब्दस्येति । प्रजापालकतरे-
ति ॥ यथैव कुलालनापितचोरादिशब्दानां तत्तत्कियाकर्तृत्वे
शक्तिः सर्वलोकप्रसिद्धेस्तथैव तद्विशेषोपादन्याप्रेरितप्रजापाल-
नकर्तृत्वे राजपदस्य शक्तेस्तद्वत्त्वेन ब्राह्मणादीनामपि तत्पद-
वाच्यत्वेन तत्राधिकारात् प्राप्तिरित्यर्थः ॥

(लाघवायुगृहीताया अपि द्रविडप्रसिद्धेः सर्व-
त्रोक्तप्रसिद्धितो दुर्बलत्वात् जातिं विहायापि
राजशब्दप्रयोगः)

ननु—सखण्डोपाधेः शक्यतावच्छेदकत्वकल्पने गौरवा-

क्षत्रियमात्रे द्रविडप्रसिद्धेऽस्तु म्लेच्छदेशप्रसिद्धित्वेनासाधकत्वात्, व्याकरणप्रसिद्धेऽस्तु मूलकत्वेनानियामकत्वाच्च, सर्वलोकप्रसिद्धेः श्रौतयदिशब्दमूलकत्वाच्च । अतो ब्राह्मणा-

पक्षेर्द्रविडानामपालयत्वपि क्षत्रिये राजशब्दप्रयोगात् तजातिवाचित्वमेव लाघवाद्युक्तमित्यत आह—**क्षत्रियमात्र इति** ॥ द्रविडाना प्रत्यन्तदेशवासित्वेन ('प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यादिति कोशात्') तत्रसिद्धेऽस्तु म्लेच्छदेशप्रसिद्धित्वेन न पीलुशब्द इव राजशब्देऽपि शक्तिग्रहसाधकत्वम् । नहि शक्तिप्राहकप्रमाणगत एव प्राबल्ये निर्णायके सति सम्देहाभावे स्वतोऽप्रमाणभूतस्य लाघवस्य निर्णायकत्व युज्यते । अतएव जाति विहायापि सर्वेषा प्रयोगस्य निर्णायकत्वात् बहिर्राज्यादिशब्दानामिवेह जातिवाचित्वं युक्तमित्यर्थं ॥

(व्याकरणस्मृतेरपि साधुत्वान्वाख्यानमात्रार्थत्वं न शक्तिप्राहकत्वमिति कथनम्)

ननु—तस्य कर्मत्वर्थे 'ब्राह्मणादिभ्यश्चेति सूत्रेण ब्राह्मणादिगणपठितराजशब्दात् परत ध्यञ्प्रत्ययेन, अथवा—'प्रत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगि'ति सूत्रेण पुरोहितादिगणपठितत्वेन तस्माद्यञ्प्रत्ययेन वा राजशब्दस्य राज् कर्म राज्यमित्येवं प्रजापालनकर्मणि व्युत्पत्ते राजशब्दस्य ब्राह्मणशब्दवत् प्रजापालनकारिवाचित्वानवगमात्सिद्धवन्निरदेशेन जातिवाचित्वाभाव्यसीयते । ततश्च दुर्बलप्रसिद्धेरपि प्रबलव्याकरणस्मृत्युपपत्त्येन प्राबल्योपपत्तेर्जातिवाचित्वमेव युक्तमित्यत आह—**व्याकरणेति** ॥ व्याकरणस्मृतेस्साधुत्वान्वाख्यानमात्रत्वेन शक्तिग्रहे प्रमाणाभावात्, तच्चेपिवा प्रजापालनकर्तुं राज्ञो यत् प्रजापालनरूपं कर्म तत् राज्यमित्यर्थे राज्यशब्दव्युत्पत्तावपि राजशब्दस्य प्रजापालनकर्तृवाचित्वानिवारणात् तस्या अपि द्रविडप्रसिद्धिमूलकतया नियामकत्वानुपपत्तिः । नचैतावता राज्यशब्दशक्तिग्रहणस्य राजशब्दव्युत्पत्तिग्रहसापेक्षत्वम्, राजकर्मत्वेनाबोधेऽपि प्रजापालनत्वेन बुद्धस्यैव तस्य शक्यतावच्छेदकत्वोपपत्तेः । **किञ्च**—सार्वभौमिकप्रसिद्धेरपि "न राज् प्रतिशृङ्गायादराज्यपसूतिन । न शहराज्ये नसेदि"त्यादिस्मृत्युपपत्त्यत्रात्र केवलं प्रसिद्धेरिव क्षत्रियस्य तद्बोधव्यत्वम् । **एतेन**—क्षत्रियस्यैव प्रजापालनं परमो धर्मः । राजा सर्वप्रेष्ठे ब्राह्मणमित्यादिमन्वादिस्मृतीनामपि तदुपग्रहम्कवादिति—**निरस्तम्**; तासा क्षत्रियमात्रोद्देशेन पालनावश्यकताविधायकत्वेऽपि रागादिना ब्राह्मणादावपि पालयितृत्वसम्भवात् । अतो नासामुपग्रहम्भक्तत्वमित्यर्थः । प्रत्युत्तार्यवर्तप्रयोग एव विशेषतः श्रुत्युपग्रह इत्याह—**सर्वलोकेति** ॥ प्रजापालनकर्तृत्वाविशेषेण उपनयाधानविधिसिद्धामिविधयोरभावेन शूद्रस्य व्यावृत्तावपि त्रैवर्णिकानां राजस्येऽधिकारस्याव्याहृतत्वात् तदन्तर्गताविष्टावपि तेषामधिकारात् ब्राह्मणादीना कर्तृत्वेन प्राप्ते राजन्यवाक्येऽनियमेनैव राज्ञः कर्तृता प्राप्ते-

दिकर्तृत्वमे निमित्ते मध्येनिधानपूर्वकप्रत्याह्वयभिधारणविशिष्टपञ्चहविक्रैकेष्टिप्रयोगो राजसूयान्तर्गतो विधीयते । प्रत्येकप्रयोगाश्च पञ्चानुलोमविषया इति बोध्यम् । "एतया-

निमित्तत्वस्यैवाश्रयणात् तत्साहचर्यादिहापि ब्राह्मणादिवाक्ययोरपि निमित्तत्वमेव युक्तमित्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षोपसहारव्याजेन पूर्वपक्षे नैमित्तिकं विधेयविवेकं दर्शयति—अत इति ॥

(पूर्वोत्तरपक्षयोः प्रयोगभेदे सत्यपि पूर्वपक्षे पञ्चहविक्रैकप्रयोगो राजसूयान्तर्गत इति निरूपणम्)

अयमर्थः—नात्राभिधारणमात्रं नैमित्तिकतया विधीयते; मध्ये निधानानुवादासम्भवात्, अतो मध्ये निधानविशिष्टाभिधारणस्य पञ्चहविक्रैकेष्टिप्रयोगं विनाऽनुपपद्यमानस्यैकैकहविक्रैकेष्टिप्रयोगेष्वाविशेषान्मध्ये निधानरूपविशेषणसामर्थ्यात् तद्विशिष्टाभिधारणस्य प्रयोगान्तराक्षेपकत्वम् । ततश्च पूर्वोत्तरपक्षयोः प्रयोगान्तराक्षेपकत्वे तुल्येऽपि निमित्तार्थत्वपक्षे राजसूयान्तर्गतोऽपि नैमित्तिक पञ्चहविक्रैकेष्टिप्रयोगो सिध्यति । विधायकत्वपक्षे तु राजसूयाद्दहिरेव तादृशं प्रयोगान्तरमिति प्रयोजनभेदोऽनुसन्धेय इति । क तर्हि निमित्तार्थत्वपक्षे राजसूयान्तर्गतानां प्रत्येकप्रयोगाणां निवेश इत्यपेक्षायामाह—**प्रत्येकेति** ॥ अनुलोमाना तत्तत्पितृगतजातिमत्त्वाभावेऽपि तत्तन्मातृगतजातिसद्भावस्य तत्तत्स्मृतिवृत्तेर्ब्राह्मणात् क्षत्रियायामुत्पन्नस्य राजत्वजातिमत्त्वेन राजसूयेऽधिकारात् तद्विषयाः प्रत्येकप्रयोगा इत्यर्थः । यदा तु तस्यापि "यदि राजन्यमि"ति वाक्येन पञ्चहविक्रैकेष्टिप्रयोगस्यैव प्राप्तेन प्रत्येकप्रयोगाणां निवेश इत्यालोच्यते, तदा प्रत्येकप्रयोगाणामप्यनवकाशतया बाधासम्भवात् तत्कर्तृभिरस्तेषामपि समुच्चयेनानुष्ठानमिति द्रष्टव्यमिति बोध्यमितिपदेन सूचितम् ॥

(एतयाद्याकामं याजयेदित्यनेन प्रयोगद्वयस्यापि बहिः फलार्थं विधानम्)

ननु—एवमेतया अत्रायकामं याजयेदिति विधेरन्नाद्यार्थत्वेनापि प्रयोगान्तरापत्तिरित्यत आह—**एतयेति** ॥ अस्मिन् वाक्ये प्रयोगान्वधिगुणान्तराभावेन तद्देशाप्रसक्ते कर्त्रपेक्षया राजसूयवाक्यगतावेष्टिकर्तृक्षत्रियेणैव नैराकाङ्क्षयात्तस्यैवोपस्थितत्वात् कर्तृत्वेनान्वयोपपत्तेर्विनियोगान्वधिगुणसत्त्वेनावेष्टिमात्रस्यैव विनियोगान्तरमात्रं कियते । एवं च युगपत्प्रयोगे च योगसिध्यधिकरणन्यायेनानेकफलजननायोगात् बहिरपि तत्तत्प्रयोगाणामन्नाद्यार्थमनुष्ठानमित्यर्थः ॥

(द्रविडप्रसिद्धेरपि श्रुतिस्मृत्यनुगृहीतायाः प्रामाण्येन जातिमत एवात्र विवक्षितेति सिद्धान्तोपक्रमः)

सृष्टेः प्रसिद्धिद्वयेभ्यनुग्राहकत्वसाम्येऽपि द्रविडप्रसिद्धे-

आद्यकारं याजयेद्" इत्यनेन चोभयोरपि नित्यनैमित्तिकप्रयोगयोः फलार्थं बहिःऋत्वनुष्ठानमिति न ब्राह्मणादिगुणस्य भेदकत्वमिति प्राप्ते—

“राजानमभिषिञ्चेद्” इति श्रुतौ राजोद्देशेनाभिषेकविधानाद्भिषेकाधिकारिकराज्ययोगात्प्राग्भवे राजशब्दस्य क्षत्रियवाचित्वप्रतीतेस्तस्य कर्मणीत्वधिकृत्य “पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्” इति स्मृत्या पुरोहितादिगणपठिताद्राजशब्दाद् यगादिविधानेन च राज्यशब्दस्य राजशब्दप्रसिद्धिपूर्वकत्वावगतेः द्रविडप्रयोगानुसारेण राजशब्दः क्षत्रियच-

सकलप्रमाणमूर्धन्यश्रुत्यनुप्राहृत्वात् प्रामाण्ये विश्वसनीयतरत्वोपपादनेन सिद्धान्तं साधयति—**राजानमिति ॥** अभिषेके हि पालनाधिकारसंपादकत्वेनैव विधेयत्वादित्यर्थं ॥ इदानीं राज्यशब्दस्य यकप्रत्ययान्तत्वेनानुशासनात्तत् पूर्व राजप्रकृत्यर्थनिर्णयावश्यकतयापि द्रविडप्रसिद्धेः स्मृत्युपपद्यत्वमपीत्याह—**तस्य कर्मणीति ॥**

(राज्ययैवेतिश्रुतौ प्रत्ययस्थाकारस्योदात्तत्वश्रवणोपपत्त्यर्थं यगन्तस्यैव युक्तत्वनिरूपणम्)

यद्यप्यत्र ध्यञ्जयन्त्यतरप्रत्ययेनापि राज्यशब्दव्युत्पत्तिः समाना, तथापि लोके विशेषाभावेऽपि “राज्यायैवेल्यभिषिच्यन्ते राजेत्येतानभिषिक्तानाचक्षते” इत्यादिश्रुतौ राज्यशब्दगतप्रत्ययस्थाकारस्योदात्तस्वरत्वोपलंभात् यकप्रत्ययान्ततैव युक्ता । तदाहि “कर्षात्त्वतो घञोऽन्त उदात्त” इति सूत्रान्त इत्यनुवर्तमाने तद्विदितस्येतिचानुवर्तमाने कित इत्यनेन यकाराकारस्याद्यन्तवदेकस्मिन्नित्येकवद्भवेनोदात्तत्वविधानात् यकारान्तत्वेन प्रत्ययोदात्तत्वं लभ्यते । ध्यञ्जन्तत्वेतु जिनत्यादिर्मित्यमित्यनेनायुदात्तविधानात् प्रकृतिस्थरेफाकारोदात्तत्वं स्यादिति न्यायसुधोपपादितं यगन्तत्वनिश्चयमभिप्रेत्य पत्यन्तपुरोहितादिभ्य इत्येवोपन्यस्तम् ॥

(ब्राह्मणादिकर्तृकप्रयोगान्तरविधानमिति तस्य बहिःऋत्वनुष्ठानादित्यनिरूपणम्)

वचन एवेति ॥ तथाचाचार्यवर्तप्रयोगस्तु राजकार्यकारित्वगुणयोगेन गौण इत्येवकारणं सूचितम् । अतो ब्राह्मणादीना कर्तृत्वेनाप्राप्तिसंमितत्वायोगेन विधेयत्वावश्यकत्वात् प्राप्तयागानुवादेन ब्राह्मणादिकर्तृत्वादिस्वपानेकगुणविधौ वाक्यभेदापत्तेर्ब्राह्मणादिकर्तृत्वरूपात्, पूर्वत्रानिषिक्तमानात् गुणात् प्रयोगभेद इत्यभिप्रेत्य सिद्धान्ते विधेयं दर्शयति—**अतश्चेति ॥** प्रयोगान्तरस्य च धर्मिप्राहकप्रमाणसिद्धं राजसूयबहिर्भावमभिप्रेत्य बहिः कृत्वित्युक्तम् । ततश्च ब्राह्मणादिश्रवणानविच्छिन्ना अवेष्टिप्रयोगा भिन्ना एव राजसूयान्तर्गता इत्यर्थः । बहिःऋत्वनुष्ठेयप्रयोगान्तरस्यैव फलापेक्षायामपेक्षितविधित्वलाभेन ‘ए-तया अन्नायकाम’ इति वाक्येन फलसंबन्धं, नतु राजसूयान्तर्गतस्य; तस्य स्वाराज्यफलेनैव निराकाङ्क्षत्वेनाकाङ्क्षितविधि-

चन एव । अतश्चावेष्टौ ब्राह्मणादीनां प्राह्यभावाद्विधेयत्वावगतेः कर्तृरूपाद् गुणादवेष्टिप्रयोगान्तरमेव पञ्चदशविक्रैकेष्टिरूपं समस्तगुणविशिष्टं बहिःऋतु विधीयते । तस्यचोक्तवचनेनान्नाद्यं फलम् । अन्तःऋतु प्रत्येकं पञ्च प्रयोगा एव । यद्यपि च पूर्वपक्षसिद्धान्तयोः पञ्चदशविक्रैकेष्टिप्रयोगस्तुल्यः; तथापि ब्राह्मणादिगुणस्य पूर्वपक्षे न भेदकत्वं सिद्धान्ते तु तदिति विशेषः । तस्ययोजनं च पक्षद्वयोपपादनेनैवोक्तम् । नचैव राजन्यत्वाक्ये तस्य प्राप्तत्वाद्विधेयत्वाभावेन भेदकत्वानापत्तिः; राजन्यपदस्याभिषिक्तानभिषिक्तक्षत्रियमात्रवा-

त्वापत्तिरित्यभिप्रेत्याह—**तस्यचेति ॥ एतेन—**प्रकृतपरामर्शं तच्छब्दनिविष्टावेष्टिमात्रपुरस्कारेणान्नाद्यान्नातः निरवकाशाभावावरोधेन निराकाङ्क्षवेष्टिस्तद्व्यतिरिक्तविषये सावकाशं स्वाराज्यफलं नाङ्गीकरोतीत्यपि—**अपास्तम्**; अनाद्यस्यापि ब्राह्मणकर्तृकप्रयोगे सावकाशत्वात् । अतो राजसूयप्रकरणपाठसार्थक्यार्थमेकैकहविष्केष्टिप्रयोगाः स्वाराज्यार्था इत्यभिप्रेत्याह—**अन्तःऋत्विति ॥ एतेन—**एकैकहविष्केष्टेष्टिप्रयोजनयोः राजसूयमहाप्रयोगान्तःपातेऽपि द्विविधस्यापि प्रयोगस्यान्नाद्यफलकत्वं पूर्वपक्ष्युक्तं—**अपास्तम्**; सन्निधानविशेषेऽप्यनकाङ्क्षितसंबन्धस्यान्याद्यत्वेन ब्राह्मणादिकर्तृकप्रयोगान्तराणामेव तत्फलकत्वोचित्यादिति भावः ॥

(पूर्वोत्तरकल्पप्रयोजने)

तत्प्रयोजनमिति ॥ पूर्वपक्षे अवेष्टे राजसूयान्तर्गतप्रयोगस्य ब्राह्मणादिकर्तृकप्रयोगात् भेदेऽपि उभयोः स्वाराज्यार्थत्वे विद्यमाने एवान्नाद्यार्थमप्यनुष्ठानम्, सिद्धान्ते तु अन्नाद्यार्थमेव प्रयोगान्तरम् । स्वाराज्यार्थं तु भिन्ना एवेति पक्षद्वयस्योपपादनेन व्यक्तमित्यर्थः ॥

(राजन्यत्वाक्ये राजन्यपदानुवादत्वेन राजन्यकर्तृकपञ्चदशविक्रैकेष्टेः स्वाराज्यफलार्थत्वेनान्तःऋत्वनुष्ठानशङ्का)

ननु—ब्राह्मणवैश्यवाक्ययो तद्विधानेऽपि राजन्यत्वाक्ये राज्ञो राजसूये प्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् नित्यप्राप्तत्वेन निमित्तत्वायोगेऽपि यद्विशब्दस्य ब्राह्मणवैश्यवाक्ययोरिव परित्यागादिना राजन्यस्यानुवादमात्रत्वोपपत्तेर्मध्येनिधानस्य पक्षेष्टिप्रयोगेन्यन्विशेषेण प्रयोगान्तरविधायकत्वेऽपि तस्य स्वाराज्यफलार्थं राजसूयान्त पातेनैव विकल्पेन समुच्चयेन वा करणोपपत्तेर्विधेयप्रयोगभावानापत्तिरित्यभिप्रेत्याशङ्कते—**नचेति ॥** राजन्यपदस्यानुवादमात्रत्वे वैयर्थ्यापत्तेस्तस्याभिषिक्तानभिषिक्तक्षत्रियमात्रवाचित्वेनानभिषिक्तक्षत्रियस्य राजसूयेऽप्राप्तत्वेन विधेयत्वात् ब्राह्मणादिवाक्यन्यायेन क्षत्रियमात्रपुरस्कारेणानभिषिक्ताधिकारिराजसूयान्तर्गतप्रयोगापेक्षया प्रयोगान्तरविधानेन तदुपपत्तिरित्याशयेन परिहरति—**राजन्यपदस्येति ॥** कथं राजसूये अभिषिक्तस्यैवाधिकारः? इत्यत आह

चित्त्वेन राजसूयेऽप्राप्तस्यैव तस्य विधेयतया भेदकत्वोपपत्तेः । राजसूये हि राजपदस्य क्षत्रियमात्रस्यैवाधिकारः । “राजेत्येतानभिषिक्तानाचक्षत” इति निरूढलक्षणतात्पर्यग्राहकाङ्घ्रि-
ङ्गादभिषिक्तक्षत्रियमात्रस्यैवाधिकारः । अतः सिद्धं त्रिपदपि वाक्येषु गुणस्य प्रयोगभेदकत्वम् । यदिशब्दश्चाभिधारयेदिति लिङ्गः प्रयोज्यत्वापरपरायणहेतुमदर्थकत्वे आख्यातद्वयैकवा-
क्यत्वे च तात्पर्यग्राहकः । तेन मध्ये निधानपूर्वकप्रत्याहृत्य-
भिधारणप्रयोजकीभूतैर्ब्राह्मणादिकर्तृकैर्यागैरिष्टं भावयेदिति

—राजसूये हीति । निरूढलक्षणेति ॥ अस्यच श-
क्तिग्राहकत्वेऽभिषेकजन्मादृष्टवत्त्वेन शक्तिकल्पने शक्यताव-
च्छेदकत्वे गौरवापत्तेर्न शक्तिग्राहकत्वम्, अपितु क्षत्रियत्व-
जातौ लोचनेन शक्यस्य निरूढलक्षणतात्पर्यग्राहकत्वमात्रम् ।
अत एव राजसूये “ईश्वरो वा एव दिशोन्मदितोर्द्विदशोऽनु-
व्यवस्थापयती”त्यर्थवादे ईश्वरत्वेन कीर्तनस्य कंटकोद्धरणप्र-
जापालने विना क्षत्रियमात्रेऽसम्भवात्तत्राभिषिक्तस्यैवाधि-
काराङ्घ्रिणाकार्थस्यैव ग्रहणादधिकार इत्यर्थः । एतच्च वि-
भवाद्गुक्तम् ॥

(राजन्यपदस्याभिषिक्तपरत्वेनानुवादत्वेऽप्यश्रा-
द्यार्थप्रयोगस्य बहिःकत्वमुद्धानमिति सिद्धा-
न्तकथनम्)

वस्तुतस्तु—ब्राह्मणादिवाक्यगतयजतेरिहानुपक्षे सत्य-
वैकल्याय मध्येनिधानरूपगुणविधिसामर्थ्याच्च प्रयोगभेदस्य
सिद्धेः तस्यचाभाववाक्यैकवाक्यतया अत्रायकामो राजन्य ऐ-
न्द्रं मध्य इत्यादिवाक्यलभ्यस्यात्राद्यार्थमभिषिक्तकर्तृकत्वेन रा-
जन्यपदस्यानुवादत्वेऽपि योगसिद्धधिकरणन्यायेन राजसूयान-
न्तरानुष्ठाने स्वाराज्योत्पत्तावपि अत्रायकलानुपपत्तेस्तदुदुरोधेन
बहिःप्रयोग उपपद्यत एव । वार्तिकेऽप्ययमेव पक्ष आहतः ।
स्पष्टमन्यतः । प्रयोजनं पक्षद्वयोपपादनेनैव स्पष्टमिति नोक्तम् ।
यथाचात्र पक्षद्वयेऽपि तत्र दक्षिणानामकैकप्रयोगावरुद्धत्वेन
समुदितैकप्रयोगे प्राप्त्यभावेऽपि दक्षिणाप्राप्तिस्तथैकादशे व-
क्ष्यते ॥

॥ इति द्वितीयमवेष्ट्यधिकरणम् ॥

(उपनयस्यापि स्वविधिप्रयुक्तत्वाभावस्यैतद्व्या-
यसिद्धत्वात्पूर्वपक्षप्रयोजनस्य कर्मसु शूद्रा-
धिकारस्योपपत्तिः)

आधानस्य स्वविधिप्रयुक्तत्वाभावपूर्वपक्षे शूद्रस्यापि कर्म-
स्वधिकार इति प्रयोजनस्य शूद्रस्यानुपनीतत्वेनाध्ययनाभावा-
दभिद्वत्त्वेन कर्माधिकारासम्बन्धं निरसितुमाधानवाक्यवदुपन-
यनविधिवान्यापि सूत्रास्पृष्टान्यापि विचारविषयतया सहै-
वोदाहरति—वसन्त इति ॥ ततश्चेपनयनवाक्येष्वप्युप-
नयस्य पूर्वपक्षेऽविधानात् कर्मविधिराक्षेपस्य त्रैवर्णिकेष्विव

वाक्यार्थो बोध्यः ॥२॥ इति द्वितीयमवेष्ट्यधिकरणम् ॥
(३ अधिकरणम्)

आधाने ॥ “वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ग्रीष्मे रा-
जन्यः शरदि वैश्यः” इति श्रुतम् । तथा “वसन्ते ब्राह्मण-
मुपनधीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यमिति च । तत्र स-
र्ववर्णसाधारणानां क्रतूनामग्निविद्यासाध्यत्वाद्ब्रह्मे उपाय-
भूतस्याधानस्य “य एवं विद्वानग्निमाधत्ते” इत्यनेनानन्या-
क्षिप्तशक्तिकेनाऽप्युद्देशेनाधानविधायिना प्राप्तत्वादाधाने

शूद्रेऽपि संभवेन विद्वतोपपत्तेस्तत एव तस्याधिकार इति
प्रयोजनत्वाविधात इति भावः ॥

(पादाध्यायसंगतिः पूर्वाधिकरणेन प्रत्युदा-
हरणसंगतिः आतिदेशिकसंगतिर्वैत्यादि-
निरूपणम्)

सिद्धान्ते स्वस्ववाक्यैराधानविधिवारा आधानस्य गुणात्
भेदात् पूर्वपक्षे चाविधानेन भेदाभावात् पादाध्यायसङ्गती
यथा अवेष्टौ ब्राह्मणादीनां प्राप्त्यभावेन निमित्तत्वाद्योगात्
विधेयत्वेन प्रयोगभेदसंभवेऽपीह तत्प्राप्तिसंभवात् भवतु नि-
मित्तार्थत्वमित्येवं पूर्वपक्षोत्थानात् प्रत्युदाहरणरूपेण अधवा
—यथा पूर्वत्र निमित्तार्थत्वमाशङ्क्य तन्निरासेन विधेयत्वमेव-
मिहापीत्यातिदेशिकी वाऽनन्तरसङ्गति संशयं च स्पष्टत्वाद्प्र-
दर्श्य पूर्वपक्षमेवाह—तत्रेति ॥

(क्रतुविधीनामग्निविद्यासाध्यत्वम्)

स्वर्गकाममात्रस्याधिकारात् स्वर्गकामत्वस्य च सर्ववर्णेषु
संभवात् सर्ववर्णेषुत्युक्तम् । अग्निविद्यासाध्यत्वादिति ॥
“यदाहवनीये जुहोती”त्यादिविधिभिराहवनीयादीनामज्ञ-
तया विधानादग्निसाध्यत्वम् । अध्ययनं च विना मन्त्रादिपा-
ठासम्भवात् विद्यासाध्यत्वमित्यर्थः ॥

(क्रतुविधेरध्ययनविधयोः कार्यकारणभावस्य
लोकसिद्धत्वेन विद्याक्षेपेऽपि अलौकिकाहव-
नीयसाधनाधानाक्षेपासंभवशङ्का)

ननु—अध्ययने विद्याजनकत्वस्य लोकतोऽनगततेहपाय-
त्वावगत्या क्रतुविधिभिराक्षेपसंभवेऽप्यदृष्टरूपाहवनीयोपाय-
त्वस्यान्यतोऽनवगते. कथं क्रतुविधिभिरनज्ञभूतस्याऽऽधान-
स्याक्षेप इत्यत आह—अग्नेश्चेति ॥ ब्राह्मणवाक्येष्वधाधान-
विधिरत्रवेति विनिगननाविरहपरिहाराय—अनन्याक्षिप्ते-
त्युक्तम् । अत्र विधेयान्तराभावादाधानस्यैव विधिः, ब्राह्म-
णादिवाक्येषु तु वसन्तादिगुणविधौ सम्भवति न विशिष्टविधि-
राश्रयितुं युक्त इत्यर्थः । एवंच य एवं विद्वानिति विद्वत्प्रा-
वादस्यापि क्रतुविध्याक्षिप्तविद्वत्स्यैवोपपत्तिर्विद्वत्वाक्येनोपायन-
याऽऽधानस्यावगतस्य क्रतुविधिभिरैवाक्षेपात् तस्यच चतुर्व-
र्णसाधारण्येन प्राप्तेर्निमित्तार्थं ब्राह्मणादिश्रवणम् ॥

ब्राह्मणादीनां प्राप्तेर्निमित्तार्थं श्रवणम् । ब्राह्मणकर्तृकत्वे निमित्ते वसन्तः काल आधानाङ्गत्वेन विधीयते । अथवा—
ऽस्त्वेतस्य—“अथ संभारान्संभरती”ति विध्यन्तरशेषस्य
वर्तमानापदेशता, तथापि “संभरेष्वग्निमादधाती”त्यय-
माधानप्रापको विधिः । अत्रहि न संभारा विधेयाः प्रमा-
णान्तरप्राप्तत्वात् । नापि तदधिकरणत्वं, तस्मिन्नाधीयताम-

(ब्राह्मणकर्तृकत्वे निमित्ते केवलआधानोद्देशेन
निमित्तान्वयव्यतिरेकानुविधाय्यधिकर-
णताकत्वेन कालविधिः)

नच यदशब्दाभावे निमित्तत्वबोधोपासभवः, स्वरूपेण प्रा-
प्तस्य निमित्तत्वेनैवान्वेतुं योग्यतया तेन रूपेण यदशब्दाभा-
वेऽन्यन्योपपत्तेरित्यभिप्रेत्याह—निमित्तार्थं श्रवणमि-
ति ॥ विधेयं दर्शयति—ब्राह्मणकर्तृकत्व इति ॥ आधा-
नस्याभ्युपगम्यैव प्राप्तेराधानमात्रस्यैवोद्देश्यत्वात् विशिष्टानुवा-
दबोधोपपत्तिरिति सूचयितुं आधानाङ्गत्वेनेत्येतदुक्तम् ।
इदमुपपन्नयनस्याभ्युपलक्षणम् । ततश्च तदुद्देशेन वसन्तादिका-
लाधिकरणतानियमो विधीयते इत्यर्थः । अत एव कालस्य
सन्ध्यावन्दनादिवत् निमित्ताधीनानुष्ठानविषयत्वरूपनैमित्ति-
कत्वासभवेऽपि निमित्तान्वयव्यतिरेकानुविधाय्यधिकरणताक-
त्वेनैव तदिति द्रष्टव्यम् ॥

(आधानोपपन्नयनयोर्दोहोद्देश्यत्वेऽपि नैमित्तिकवि-
धावन्न न वाक्यभेदादिकमिति सर्वसाधार-
ण्यमाधानस्येति कथनम्)

आधानोपपन्नयनयोरीप्सितत्वाह्योद्देश्यत्वेऽपि विजातीय-
नेकोद्देश्यत्वात् वाक्यभेदः । नवा कालस्यानुपादेयत्वेनेद्देश्य-
त्वेऽपि विधेयत्वात्सतः । एवंच ब्राह्मणादे कालान्तरव्यावृत्ते-
ब्राह्मणाद्यतिरिक्तस्य शूद्रादेरनियतकालकत्वमिति सिद्धमिति
भावः ॥

(काले निमित्ते ब्राह्मणादिकर्तृनियमविधान-
मिति पक्षान्तरोपलक्षणत्वनिरूपणम्)

अत्र वसन्तकाल इत्युपलक्षणम् । क्रतुविधिभिः सर्ववर्ण-
साधारण्येनाधानोपपन्नयनाद्याक्षेपसम्भवात् । नष्टाधानाक्षेपेऽपि
क्रतुप्रयोगान्तःपातित्वेन तस्याक्षेप, अग्नीनामन्ते प्रतिप-
त्तिविधानेन पात्रवत् साधारणत्वाद्युपपत्त्या प्रयोगाद्बहिरेवा-
नियतकालकर्तृत्वप्राप्ते, उपपन्नयनस्य त्वध्ययनार्थत्वे सामर्थ्या-
देव प्रयोगबहिर्भावः । अतश्चाभिन्नेत्रादिपूर्वभावितायाऽनिय-
तकाले प्रसक्तयोरआधानोपपन्नयनयोर्वसन्तादिकालकत्वे निमित्ते
ब्राह्मणादिकर्तृत्वानियमोऽपि विधातुं शक्यते । अस्मिन् पक्षे
वसन्तातिरिक्तहेमन्तादिकालकस्याप्याधानस्य ब्राह्मणाद्यनियत-
कर्तृत्वसिद्धिः । सर्वेषां ब्राह्मणादिवाक्येषु नोभयविशिष्टाधान-
विधिः; गौरवान्मन्तः प्राप्तिर्संभवान्चेति ध्येयम् ॥

भा० २६

यमिति मन्त्रवर्णादेव प्राप्तत्वात्, अत आधानमात्रविधि-
रयम् ।

अथवा—प्रासाधानानुवादेन कालविधिरात्मनेपदार्थ-
स्यानाधातुराहवनीयत्वाभावकल्पस्य च विधिरिति वाक्यभे-
दापत्तेः “जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीते”त्ययमाधानप्रा-
पको विधिः । उक्तवाक्ये तु अभ्युदयशिरस्कृतया मन्त्रव-

(य एवं विद्वानित्यस्य संभारविध्यर्थवाद्-
त्वेनाधानप्रापकत्वाभावात् संभारेष्व-
ग्निमादधातीत्याधानविधान-
मिति पक्षान्तरानुसरणम्)

विद्वद्वाक्यस्य यच्छब्दोपबन्धादुत्तमानापदेशाच्च नाधान-
विधायकत्वसंभव इत्यत्रसात् पक्षान्तरमाह—अथवेति ॥
लेटत्वकल्पनया विधित्वाशङ्का निरसितुं विध्यन्तरशेषत्वोप-
न्यासः । इदं हि वचनं सपन्नं भ्रातृव्यमवर्ति सहत इत्यर्थवा-
दसहितं “अप उपपन्नती”त्यादिविशेषविधिविहितानामुदका-
दिसभाराणामथ संभारान् संभरतीति य सामान्यतः स्थापन-
विधिस्तस्य शेषः । यो विद्वानेवमुदकादिस्थापनपूर्वमग्निमाधत्ते
स स्थापनरूपाङ्गसामर्थ्यात्सहायसपन्नमपि वैरिणं वर्तनरहितं
कुर्वति इत्यर्थवादेन स्थापनप्रशंसकरणात् विशेषभूतत्वेन
लेटत्वकल्पनया विधायकमित्यर्थः । प्रमाणान्तरमिति ॥ वा-
क्षेपार्थिवसभाराणां वाक्यान्तरप्रमितत्वादित्यर्थः । आधा-
नमात्रविधिरिति चात्र न्यायसुधाकृतुपपादितसभाराधिकरण-
त्वविशिष्टाऽऽधानविधिनिरासः सूचितः । तथात्वे नकादिवा-
क्येष्वपि विशिष्टाधानविध्यापत्तेस्तुल्यत्वेन विनिगमनाविरहा-
पत्तेः । अतो विधेयान्तराभावादेवात्रैवाधानविधेरङ्गीकार्य-
त्वात् शुद्धाधानविधिरैवायम् । तत्रच प्रयोगान्मन्त्रिनो गुणा-
देरश्रवणात् प्रधानविधिभिरैवच प्रयाजादिविधेव प्रयोगस्य प्रा-
प्तेश्च नैव विधानम्, अपितु गुणावाक्यानुसारादाहिताभिप-
र्यायामिमात्रोद्देशेन विनियोगस्योपपत्तेश्च करणमात्रमिति क्रु-
तुविधिप्रयुक्ताऽऽधानाङ्गत्वमेवेह वसन्तादिविधेरित्यर्थः ॥

(आधानकर्तुरपि प्रापकवचनान्तरेणाधान-
विधानमिति पक्षान्तरानुसरणम्)

कालविधिरिति ॥ वसन्तादिवाक्येष्विति शेषः । सं-
भारवाक्ये आत्मनेपदानिर्देशात् अनाधातारं प्रत्याहवनीयत्वा-
भावावगतेरन्येनाहितानामपि क्रमेणान्यस्याहवनीयत्वसंभवे-
न तस्मात्प्रतिफलकस्याधातुमात्रसन्ध्याहवनीयत्वस्याप्राप्तेर्वस-
न्तवाक्येषु तस्य विधानावश्यकत्वेन वाक्यभेदापत्तिरित्यर्थः ।
जातपुत्रवाक्ये तु आत्मनेपदश्रवणेन तदर्थविशिष्टाधानविधा-
नुक्ते किं तर्हि संभारवाक्ये विधीयते ? इत्यपेक्षया
तस्मिन्नाधीयतामिति मन्त्रवर्णकल्पस्यभाराधिकरणत्वविधेः
पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारेण संभाराधिकरणतैव विधीयतेऽभ्युदय-
शिरस्कत्वार्थमित्युत्तरमाह—उक्तवाक्ये स्थिति ॥ वस-

णोत्पूर्वमेवाधिकरणत्वविधिः । एवं च जातपुत्रवाक्ये वयोऽवस्थाविशेषलक्षणाऽपि नापद्यते । सर्वथा आधानप्राप्तेर्निमित्तार्थानि ब्राह्मणादिश्रवणानि न भेदकानि ॥

तथा विद्यासाधनतया अध्ययन तत्साधनत्वेनोपनयन कार्यप्राप्तम् । अध्ययनस्य तु स्वाध्यायोऽप्येतच्च इत्यनेन नियमोऽपि । अतः सर्वसाधारण्येन प्राप्नोपनयनोद्देशेन ब्राह्मणकर्तृकत्वे निमित्ते वसन्तः कालो विधीयत इति प्राप्ते—

सर्वकर्तृकत्ववन्तसर्वकालकत्वस्यापि आधानाद्गौ प्राप्तिं संधेन ब्राह्मणकर्तृकत्वे निमित्ते कालविधिः काले वा निमित्ते कर्तृविधिरित्यत्र विनिगमनाविरहादुभयविशिष्टाधानादिविधिरेव । उपनयनस्य च पक्षे सम्भवत्प्राप्तिकत्वेन सुतरां विध्युपपत्तिः । अतएव विनिगमनाविरहात्कर्तृकालादिरू-

न्तादिवाक्याना आधानविधायकत्वे तत्प्राप्त्याने जातपुत्र-
कृष्णकेशवादिगुणद्वयविधाने वाक्यभेदापत्ते सिद्धान्ते अर्ध-
मन्तर्वेदातिवत् जातपुत्रकृष्णकेशपदयोर्वयोस्थालक्षणाऽऽप-
द्यते, ममत्वत्रैव विशिष्टाधानविधानात् सा नापद्यत इत्यपि
लाघवं दर्शयति—एवंचेति ॥

(वीप्साद्यभावेन सप्तम्या अविनिगमकत्वात्
कालविधौ कर्तृविधौ च विनिगमनाविरहा-
द्ब्रह्मन्तवाक्ये विशिष्टाधानविधानम्)

विनिगमनाविरहादिति ॥ नच—सप्तम्या एव नि-
यामकत्वमिति—वाच्यम्, वीप्साद्यभावे कालवाचकपदोत्तर-
सप्तम्यास्तद्व्यपकत्वादर्शनात्, अन्यथा वसन्ते वसन्ते ज्यो-
तिषेव न वीप्सादादानवैयर्थ्यापत्ते, ब्राह्मणपदस्यापि कर्तृ-
वाच्याख्यातपदसामानाधिकरण्येनोद्देश्यत्वात्तुपपत्तेश्च । अत
उभयोरपि निमित्तत्वसासम्भवात् विशिष्टाधानविधिरेव युक्त
इत्यर्थः ॥

(उपनयनवाक्ये नियमविधायकत्वम्)

सुतरामिति ॥ ऋतुविधीना नियमेन ज्ञानाक्षेपकत्वेऽपि
तत्साधनस्याऽध्ययनस्य तद्विधिं विनाप्युपायान्तरेण ज्ञानसं-
भवेन नियमेन तैरनाक्षेपादनुपनीतस्याप्यध्ययनसंभवेन तदु-
पायभूतोपनयनस्यापि नियमेनाक्षेपानुपपत्ते पक्षे प्राप्तस्यो-
पनयनस्य सुतरा नियमविधिरावश्यक इत्यर्थः ॥

(आधानोपनयनयोः स्वविधिप्रयुक्तत्वेन शूद्रा-
धिकारनिरासः)

वसन्तादिवाक्याना केवलोत्पत्तिमिनियोगपरस्वाङ्गीकारे
प्रयोगान्वयियुगानां कर्तृकालादीनामनन्वयापत्तेः प्रयोगस्या-
प्यत्रैव विधेयत्वावश्यकत्वे सत्याधानोपनयनयोः स्वविधिप्र-
युक्तयोरेव लाभात् ऋतुविधीना तत्प्रयोजकत्वाकल्पनात् तद-
धिकारिणामेव च त्रैवर्णिकानां लाभे न शूद्रस्याप्यधिकारित्व-
कल्पनया अग्निविद्योपायाक्षेपकत्वकल्पनमित्यपि लाघवमनु-
संधाय वसन्तादिवाक्येषु प्रयोगविध्युपपादनव्याजेन जातपु-

पस्य प्रयोगान्वयियुगस्य प्रयोगविध्यापादकत्वावश्यकत्वावे
पुनरुद्दिष्टविहितप्रयोगानुवादेवैव जातपुत्रादिवाक्येषु वयो-
ऽवस्थाविशिष्टकर्तृविधिः । आरमेनेपदार्थस्य चोत्पत्त्याद्यन्व-
यिनो मुणस्य श्रवणादुत्पत्त्यादिकमप्यत्रैव, न तु जातपुत्रा-
दिवाक्ये, वाक्यभेदापत्तेः । प्राथम्याद्वा ब्राह्मणवाक्ये एवो-
त्पत्त्यादि, इतरयोस्तु प्रयोगमात्रम् । तेन सिद्धोऽत्रापि गु-
णात्प्रयोगभेदः । एतयोश्चाधानोपनयनयोरग्निविद्याफलत्वे-
ऽपि अकरणे प्रत्यवायादिश्रवणाभित्यत्वमपि । एवं च स्ववि-
धिप्रयुक्ताधानोपनयनजन्त्याग्निविद्यालाभे ऋतुविधयो नामि-
विधे तदुपायान्वा प्रयुजत इति तद्विहितस्य शूद्रादेरनधि-
कार इति प्रयोजन पक्षे वक्ष्यते ॥ ३ ॥ इति तृतीयं आ-
धानादिस्वविधिप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ॥

त्रवाक्ये लक्षणयापि विधेयं दर्शयति—अत एवेति ॥ उ-
त्पत्त्यादिकमप्यत्रैवेति ॥ ततश्च प्रयोगभेदवत् आधान-
स्वरूपस्यापि भेद इत्यर्थः ॥

(स्वविधिप्रयुक्तयोरग्निविद्ययोरकरणे प्रत्यवा-
यश्रवणाभित्यत्वम् ननु नित्यऋतुविधि-
भिराक्षेपेणेति निरूपणम्)

नच—अग्निविद्ययोः स्वस्वविधिप्रयुक्तत्वेपि नित्यतावेद-
कप्रमाणाभावेन नियमेन करणानापत्तेस्तदर्थं नित्यैः ऋतुवि-
धिभिः तदाक्षेपोपावश्यक इति—वाच्यम्, नित्यानामपि
ऋतुविधीना लाघवेन परप्रयुक्ताग्निविद्योपजीवित्वे प्रमिते स्व-
स्वविधिसिद्धाग्निविद्यावत्सदकरणे प्रत्यवायत्पत्तावपि तद-
हितस्य तदुत्पत्ती प्रमाणाभावेन तदाक्षेपकत्वानुपपत्तेः । ए-
तेन—ऋतुविधीना नित्यत्वादाधानादिविधीनामपि फलतो
नित्यत्वमिति पार्थसारथ्युक्तं—अपास्तमित्यभिप्रेत्य अन्यथा
तयोर्नित्यत्वं साधयति—एतयोश्चेति ॥ “अनधीयाना
ब्राह्मणा भवन्ति” “स्थानुरथं भारहारः किलायमधीत्य वेदं न
विजानाति योऽर्थम्” “ब्रह्मक्षत्रविशा काल औपनयनकः
पर । अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते” —इत्यादिना अभ्ययनज्ञानो-
पनयनानामकरणे प्रत्यवायश्रवणात्, “नानाहिताग्निभ्ये-
तेति” श्रुत्या अनाहिताग्नित्वस्योपपातकेषु पाठाच्च आधा-
नाकरणे प्रत्यवायप्रतीतेश्च नित्यत्वनेतयोरित्यर्थः ॥

(एतदधिकरणप्रयोजनपरतया अपशूद्राधि-
करणसार्थक्यम्)

अपशूद्राधिकरणस्य पौनह्वयं परिहरति—एवंचेति ॥
अत्र वसन्तादिवाक्येषु आधानविधित्वस्य साधितस्याऽप्यशूद्रा-
धिकरणं प्रयोजनकथनार्थमित्यर्थः ॥

॥ इति तृतीयं आधानादिस्वविधिप्रयुक्तत्वा-
धिकरणम् ॥

(४ अधिकरणम् ।)

अयनेषु ॥ दर्शपूर्णमासयोः “दाक्षायणयज्ञेन स्वर्ग-
क्रामो यजेते”ति श्रुतम् । तथा “साकंप्रस्थायीयेन यजेत
पशुकाम” इति श्रुतम् । लोके अप्रसिद्धत्वाद्दुर्ज्ञादादिवक्त्रा-
मधेयत्वावगतैः संज्ञया अभ्यासाद्वा कर्मान्तरं विधीयते,
फलसंबन्धस्थापि सार्वकाम्यवाक्यवशादेव प्राप्तत्वेनान्यप-
रत्वाभावादिति प्राप्ते—

(अयनेष्विति बहुत्वोपपत्त्यर्थं साकंप्रस्थानवा-
क्योदाहरणम्)

सूत्रे अयनेष्विति पदोपादानेन दाक्षायणयज्ञवाक्यस्योदा-
हरणत्वोक्तावपि बहुवचनोपादानसूचितसमानन्यायात् साकं-
प्रस्थायीयवाक्यमपि सहैवोदाहरति—दर्शपूर्णमासयो-
रिति ॥

(दर्शपूर्णमासयोरित्युक्तिप्रयोजनम्)

पूर्वपक्षे कर्मभेदप्रतिभोगिज्ञानाय सिद्धान्तेचावृत्तिरूपगुण-
संबन्धिज्ञानाय च दर्शपूर्णमासयोरित्युक्तम् ॥

(अध्यायपादानन्तरसंगतिनिरूपणम् । दाक्षा-
यणयज्ञपदस्य नामत्वेन पूर्वपक्षश्च)

पूर्वपक्षे कर्मभेदेन भावनाभेदात् सिद्धान्ते गुणफलसंबन्धे-
ऽपि च भावनाभेदात् प्रकरणसङ्गति तथा गुणपरत्वनामधेय-
त्वसन्देहेनानिश्चितविधेयतागुणस्य भेदकत्वाभावेऽपि सङ्गा-
भ्यासाभ्या भेदकत्वाभेदकत्वविचारात् पादसङ्गति तथाऽऽ-
पवादिक्रीमन्तरसङ्गति च स्पष्टत्वादनुक्त्वा पूर्वपक्षमेवाह—
तथेति । लोकेऽप्रसिद्धत्वादिति ॥ समुदायप्रसिध्या
अवयवप्रसिध्या वाऽप्रसिद्धत्वादित्यर्थः । उद्भिदादिवदिति ॥
तद्वदन्ति सामानाधिकरण्यान्नामत्वम् । अतएव “पयसा प्रव-
र्षेण चरन्ति” “पयसा दाक्षायणयज्ञेन” इत्यादिप्रसिद्धकर्म-
नामधेयप्रवर्यपदसामानाधिकरण्यमपि सङ्गच्छते । अन्यथा
त्रते द्रव्यानपेक्षत्वेन पयोविधानानुपपत्तेः । अतस्तद्वदेव
संज्ञाभेद इत्यर्थः ॥

(संनिधौ फलश्रवणस्यान्यपरत्वाभावाद्भ्या-
सात्कर्मभेदोपपत्तिः)

यसु—अभ्यासात् कर्मभेदोक्तिःसन्निधौ पुन श्रवणस्य
फलपरत्वादन्त्यपरत्वेनाभ्युच्चयार्थेति प्रकाशकारैरुक्तम्, तन्निर-
सितुमाह—फलसंबन्धस्यापीति ॥ निरर्थकप्रायस्याभ्यु-
दयशिरस्कत्वस्य कल्पनापेक्षया फलसंबन्धप्राप्तिमङ्गीकृत्य क-
र्मान्तरविधेरेव युक्तत्वादित्यर्थः ॥

(साकंप्रस्थानवाक्येऽपि गुणफलसंबन्धाभावेन
कर्मभेदोपपादनम्)

एवं साकंप्रस्थानवाक्येऽपि प्रस्थानस्याप्याक्रमणविधिनैव
प्राप्तेरविधेयत्वात् तदाश्रितसहत्वगुणविधेश्च प्रस्थानस्यावान्त-

यद्यपि लोके गुणो न प्रसिद्धः, तथापि दक्षस्य यजमान-
नस्येमे दाक्षा ऋत्विजस्तर्कवृत्कमयनं प्रयोगावृत्तित्यस्य य-
ज्ञस्येति व्युत्पत्त्याऽऽवृत्तिपरत्वावगते स्थाकं सह प्रस्थानं
यत्रेति व्युत्पत्त्या च सहत्वपरत्वावगतेनोतिरिक्तशक्तिरूप-
नया नामधेयपरत्वाध्यवसानम् । अतोऽप्राप्त आवृत्तिरूपः
सहत्वरूपश्च गुण एव फलोद्देशेन विधीयते । आवृत्तिश्च
क्रियतीत्यपेक्षया “द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेते”ति

रप्रकरणाभावेनाप्रयत्वानुपपत्ते प्रकरणिनश्च सान्नाय्यया-
गस्यायोग्यत्वादेव तदनुपपत्तेश्चासमवादावश्यक कर्मान्तरवि-
विरिति भावः ॥

(ज्योतिष्टोमवाक्य इव फलपरत्वावश्यकत्वा-
न्नाभ्यासादावयवार्थस्य विशेषणस्यचावृत्ति-
सहत्वयोरेव फलार्थविधानेन संज्ञातो-
वान नामत्वम्)

न तावद्भ्यासात्कर्मान्तरम्, प्रकरणानुग्रहायाभ्युदयशिर-
स्कत्वादिकल्पनयापि फलपरत्वसमवे कर्मान्तरत्वस्यायुक्त-
त्वात् । अन्यथा ज्योतिष्टोमवाक्येऽपि कर्मान्तरत्वापत्ते, अ-
तोऽन्यपरत्वाभ्याससमवे । अवशिष्ट संज्ञया भेदं सङ्गा-
त्वानुपपत्तेरयुक्तमित्यभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह—यद्यपीति ।
दक्षस्येति ॥ उत्साहिनो यजमानस्येत्यर्थः । अत आवृ-
त्त्यादिगुणस्य फलोद्देशेन विधाने कथंभावाकाङ्क्षालक्षणप्रकर-
णानुग्रहाभावेऽयधिकाराख्यप्रकरणानुग्रहमित्येव विधानमि-
त्याह—अतोऽप्राप्तिः ॥ साकंप्रस्थानयज्ञसङ्गते प्रयोगे सार्य-
प्रातर्दाहकर्मभ्या सह प्रस्थानात् सह प्रस्थानगुणयोगात्
साकंप्रस्थायीयशब्देनासौ प्रयोगोऽभिधीयत इति न्यायसुधा-
कारादिलेखनात् सहप्रस्थानविशिष्टप्रयोगस्य फलविधानभ्रम
निरसितुं सहत्वरूपश्च गुण एवेत्युक्तम् । प्रस्थानस्यापि याग-
वत्प्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् न गुणतया विधानम्, अपितु सहत्व-
विशेषणरूपस्यैवेत्यर्थः । यद्यप्यधिकाराख्यप्रकरणेन दर्शपूर्ण-
मासस्य प्रधानत्वेवाश्रयत्वं लभ्यते, न तत्प्रयोगस्य, तथाप्या-
वृत्तेर्दाक्षपदवाच्यऋत्विक्संबन्धितया प्रतीतेर्विधेयसामर्थ्यादु-
द्देशेन प्रयोगस्याश्रयत्वं नासुलभमिति भावः ॥

(द्वे पौर्णमास्याविति फलार्थविहितावृत्ति-
विशेषणमेवेति निरूपणम्)

द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये इति द्विविधेरेनपेक्षितवि-
धित्वापत्तेर्न तद्विहितद्वित्वस्य कतौ कथंभावेन ग्रहणम्, अ-
पितु दाक्षायणवाक्यविहितफलार्थावृत्तिविशेषसमर्पकत्वमेवे-
त्यभिप्रेत्याह—आवृत्तिश्चेति ॥ तथा च पौर्णमास्यामात्रे-
याम्रीवोमीयौ । तदुत्तरप्रतिपद्यामेयदधियागौ । दर्शं आग्नेयै-
न्द्रामौ, तदुत्तरप्रतिपदि आग्नेयमैत्रावरुण्यामिक्षायागाविति क-
मेण पञ्चदशवर्षपर्यन्तमावृत्तिरित्यर्थः ॥

वाक्येन विधेयविधानाद् द्विरावृत्तिरेव । सहत्वं च प्रस्थाने केनेत्यपेक्षायां “सह कुम्भीभिरिकामेदि” ति वचनात्कुम्भीभ्याम् । अनेनैव च वचनेन सहत्वाश्रयत्वं अभिक्रमणस्य विवक्षता अवान्तरप्रकरणाभावेऽपि तस्याश्रयत्वसिद्धिः । आवृत्तेस्तु प्रकरणादर्शपूर्णमासावेवाश्रयः । अतोऽत्र संज्ञात्वाभावाद्गुणफलसंबन्धपरत्वेन चाभ्यासाभावाच्च कर्मान्तरम् ।

वस्तुतस्तु—“पूर्वपदात्संज्ञायामग” इति स्मृत्या संज्ञात्वाभावे णवानापत्तेर्दाक्षायणपदे संज्ञात्वावद्यंभावेऽपि अवयवार्थप्रतीत्या योगरूढिरस्वीकारादवयवार्थरूपावृत्तिरप्राप्तत्वात्फलोद्देशेन विधीयत इति न विरोधः ॥ ४ ॥ इति चतुर्थं दाक्षायणाधिकरणम् ॥

(सह कुम्भीभिरिति वाक्यस्य सहत्वनिरूपितकुम्भीस्वरूपसमर्पण पदोपयोग इति कथनम्)

सहकुम्भीभिरिति ॥ आज्यभागाभ्या प्रचर्याग्नेयेन पुरोडाशेन अग्नीधेत्तौ प्रदाय सह कुम्भीभिरिकामेदिति वचने हि प्रकरणात् विधेयसामर्थ्याच्च साम्नाभ्याङ्गाभिक्रमणपदपर्यायक्रमणे कुम्भी साहित्याश्रयितासबन्धेन प्रकरणाणामितवाक्येन दधिहोमसंबन्धवद्विधीयते, सहशब्दस्य निपातत्वेन निरूपितत्वसबन्धेन कुम्भीपदात्थेऽन्वयव्युत्पत्तेः साहित्यनिरूपितकुम्भीना विधानेऽपि न विधेयानेकत्वकृतो वाक्यभेदः । कुम्भीना साम्नाभ्याङ्गत्वात् अभिक्रमणे तद्धोमसाधनत्वस्य विधेयसामर्थ्यात् प्राप्तेर्न विशिष्टोद्देशोऽपि । पुरोडाशप्रचारीत्तरत्वादिरेव प्राप्तेरनुवादः ॥

(प्रकारद्वयेन कुम्भीभिरितिवहुवचनोपपत्तिः, अग्नीधे तौ प्रदायेत्याद्यनुवादत्वं च)

कुम्भीभिरिति बहुत्वमपि दोहयो. प्रत्येकं कुम्भीद्वयस्य विधानेन तच्चतुष्टुप्राप्तेरनुवादः । यत्तु बहुत्वं द्वित्वलक्षणार्थं सदनुवाद इति कौस्तुभे उक्तम्, तत् सार्थं सायं दोहप्रचारः प्रातः प्रातर्दोहप्रचार इति पक्षान्तरस्यापि विधानात् । तथाच कुम्भीद्वयस्यैवाभिक्रमणे साहित्यात्तदभिप्रायेणेति न विरोधः । एवं सूचामधोधारणस्य चेडावदानावधि निषिद्धत्वाद्योग्यतैवाव्यस्यै दानप्राप्तेः कर्मकरत्वात्, प्राप्तमग्नीधे दानमनूयते । एवंच साहित्ये कुम्भीनिरूपितत्वस्य प्रस्थानेवान्तरप्रकरणाभावेऽपि आश्रयत्वस्य चोपपत्तिरित्यर्थः ॥

(पूर्वपदादिणत्वोपपत्त्यर्थं दाक्षयणनामत्वाङ्गीकारः)

इतिस्मृत्येति ॥ अनयाच गकारवर्जितपूर्वपदनिमित्तकस्य णत्वस्य सज्ञायामेव विधानात् सज्ञात्वाभावे तदनापत्तेः सज्ञात्वमावश्यकमित्यर्थः ॥

(पूर्वोत्तरकल्पप्रयोजनस्य)

प्रयोजनं पूर्वपक्षे सौर्ध्यादिष्वत् दशपूर्णमासप्रयोगात्-व-

(५ अधिकरणम् ॥)

संस्कारश्च ॥ “इषामालभेत,” “चतुरो मुष्टीविष्वपती”त्येताभ्यां विहितयोर्दार्शपूर्णमासिकयोरीपालम्भचतुर्मुष्टिनिर्वापयोरनुवादेनानारभ्याधीताभ्यां “वायव्यं श्वेतमालभेत भृतिकामः” “सौर्यं चरं निर्षेपेद्ब्रह्मचरैस्तकाम” इत्येताभ्यां श्वेतचरु गुणौ विधीयते । आलम्भकर्माभूता इषा श्वेता कर्तव्येति । निर्वापश्च चरुशब्दलक्ष्यस्थाल्यां कर्तव्य इति । सर्ववृक्षाणां च वायुसंबन्धाद्वायव्यमित्यनुवादः । सौर्यमिति चाग्नेयस्यैव; तेजोदेवत्वत्वसामान्यात्, नतु देवताविधिः; यागाश्रवणात् । उभयत्रापि फलपदं सार्वकाम्यवाक्यप्राप्तफलप्रयोजकत्वात्तुनुवाद इति प्रथमः पक्षः ॥

हिदाक्षायणयज्ञादिप्रयोगः । सिद्धान्ते दर्शपूर्णमासयोरेवावृत्त्यापि प्रयोग इति स्पष्टत्वान्नोक्तम् ॥

॥ इति चतुर्थं दाक्षायणाधिकरणम् ॥

(सङ्गतिनिरूपणादिकम्)

अत्रानिश्चितविधेयताकस्य देवतालक्षणगुणस्य भेदकत्वविचारादध्यायपादसगती तथा पूर्वाधिकरणोक्तस्य धात्वर्थमनूय गुणमात्रविधानस्यापवादादापवादिक्रीमन्तरसङ्गतिं च स्पष्टत्वादनुक्त्वा विषयनिर्देशपूर्वकं पूर्वपक्षमेवाह—इषामालभेतेति ॥ शकटगतो लाङ्गलदण्डवर्दीधः काष्ठविशेष इषापदसार्थः ॥

(वायव्यसौर्यवाक्ययोर्लघुवार्थं गुणविधित्वाङ्गीकारः)

तत्र गुणविधिंसंभवे विशिष्टविविकल्पनस्याश्रुतयागकल्पनस्य चान्याय्यत्वात् गुणमात्रविधिपूर्वपक्षमाह—इत्येताभ्यां विहितयोरिति । अनारभ्येति ॥ कंचन यागं प्रकृत्यानाश्रातत्वात् अनारभ्याधीतत्वमित्यर्थः । श्वेतमित्यस्यैषाकाष्ठमादाय चरुमिति द्वितीयायाश्च सप्तम्यर्थे लक्षणा चाङ्गीकृत्योपपत्तिमाह—आलम्भकर्माभूतेति ॥ यदात्त प्राकरणिकश्रौतश्रुतपूर्वोद्धारण स्थाल्यधिकरणत्वविधिंसंभव इत्युच्येत, तदा चरुपरिमितलक्षणया यथा चरुपरिमिता व्रीहयो भवन्ति तथा चरु मुष्टिनिर्वाप. कर्तव्य इत्येवं क्रियाविशेषणतया च द्वितीयाया अप्युपपत्तेश्चरुपदवाच्यस्थालीपरिमितत्वविधिराद्यपूर्वपक्षे द्रष्टव्यः ॥

(तृतीयसूत्रनिरसनीयं गुणविशिष्टं कर्मान्तरं फलोद्देशेन विधीयत इति द्वितीयपूर्वपक्षोपपत्त्याः)

अत्रैतत्पूर्वपक्षोत्तरत्वेन “यावदुक्तं वा कर्मण श्रुतिमूलत्वादि”ति सूत्रमेकदा योजयित्वा ‘यजतिस्तु द्रव्यफलभोक्तुसंयोगादेतेषा कर्मसंबन्धात्’ इति तृतीयसूत्रस्य सिद्धान्त-

द्वितीयस्तु फलपद्वैवैथ्यप्रसङ्गात् प्राकरणिकाश्रयालाभेन च गुणफलसंबन्धानुपपत्तेः गुणविशिष्टं यावदुक्तं आलम्भ-निर्वापाख्यं कर्मान्तरमेव फलोद्देशेन विधीयते इति ।

सिद्धान्तस्तु—वायव्यं सौर्यमित्यादितद्विद्वान्तपद्वैवैथ्यापत्तेर्द्रव्यदेवतासंबन्धानुमितो याग एवालभति—निर्वपति—धातुलक्षितो द्रव्यदेवताविशिष्टः फलोद्देशेन विधीयत इति । अतिदेशप्राप्तौ चालम्भनिर्वापो न विधीयेते ॥५॥ इति पञ्चमं द्रव्यदेवतासंयुक्तानां यागान्तरताधिकरणम् ।

परस पूर्वपक्षपरतयाप्यावृत्त्या योजनायमित्यभिप्रेत्य तन्त्रेण विचारद्वयमारभमाणो द्वितीय पूर्वपक्षमुपपादयति—द्वितीयस्त्विति । फलपद्वैवैथ्यप्रसङ्गादिति ॥ लोकेऽप्यालम्भनिर्वापयोः सत्त्वेन दार्शपौर्णमासिकयोरेव नियमेनोपस्थितौ प्रमाणाभावस्यायुपलक्षणम् ॥

(वायव्यसौर्यवाक्ययोरपि यागलक्षणम् ।
निर्वपतिस्तु प्रकृतिसादृश्यसिद्ध्यर्थमिति
निरूपणम्)

द्रव्यदेवतेति ॥ तद्वितेन हविर्भाक्स्वरूपदेवतात्वाभिधानात् तस्यच यागैकघटितत्वात् यागापेक्षया प्रमाणान्तरेण तस्याप्राप्तत्वादेनेनैव वाक्येन विधेयत्वाप्राप्तावध्याहारापेक्षया लक्षणया लघुत्वात् तत्तद्भातुना यागो लक्ष्यते । शक्यार्थस्तु प्रमाणान्तरप्राप्तत्वादनूद्यते । लक्षणिकपदोपादानप्रयोजनं च निर्वपत्यादिधानुमद्वाक्यसंबन्धित्वरूपप्रकृतिसादृश्यसिद्धिः । अतएवैतत्सजातीयं “सोमारौद्रं चर्चं निर्वपेदि”ति प्रकृत्यान्नाते “परिश्रिते वाजयेदि”ति परिश्रितगुणविधिपरे वाक्ये यजिनाऽनुवादरूपं लिङ्गमपि निर्वपतौ यागलक्षणयासुपपद्यते । यत् द्वयो कटादिभिर्द्रव्यैर्वैष्टेन प्रधानकाले कर्तव्यम्, तत्परिश्रितशब्दार्थ इति भावः । यस्तु फलभोक्तृसयोगो यागकल्पकत्वेन सूत्रे उक्तं, स प्रथमपूर्वपक्षयापादितसंस्कारकर्मत्वमात्रनिराससूचनार्थ इति न दोषः ॥

॥ इति पञ्चमं द्रव्यदेवतासंयुक्तानां यागान्तरताधिकरणम् ॥

(उपवर्षादाहृतविषयवाक्योदाहरणं, संगति-
निरूपणं च)

यद्यपि सूत्रकारेणोदाहरणसाध्यादि नोक्तं केवलं हेतुमात्रम्; तथापि श्रुतार्थापत्त्या तयोः कल्पनयोपवर्षवृत्तिकृतोदाहृत वाक्यमुदाहरणत्वेन दर्शयन् आपवादिकीं सङ्गतिं स्पष्टत्वात् तथा फल्गुत्वात् पूर्वपक्षं चानुक्त्वा सिद्धान्तमेवाह—यत्र त्विति ॥

(६ अधिकरणम् ।)

विशये ॥ यत्र तु न देवताश्रवणं तत्र न यागकल्पना, अपि तु संस्कारमात्रविधानम्—यथाऽग्निहोत्रे वत्समालभ्ये-तेत्यत्रालम्भमात्रं वत्ससंस्कारकत्वेन विधीयते; आलभतेः स्पर्शमात्रव्यवहित्वात् ॥ ६ ॥ इति षष्ठं आलम्भसंस्कारताधिकरणम् ॥

(७ अधिकरणम् ।)

संयुक्तस्तु ॥ अमौ श्रुते “चतसृपदधाति बृहस्पतेर्वा

(वत्सोपावसर्जनेन धेनुवियोगाख्येन स्पर्शा-
प्राप्तेः वत्सनिकान्ता इत्यर्थवादोपपत्तेश्च व-
त्सस्पर्श एव विवक्षित इति कथनम्)

न केवलमालभतौ द्रव्यसबन्धमात्रेण यागकल्पनम्, अपितु द्रव्यदेवतासंबन्धेन, तस्य प्रकृते अभावात्तत्र यागकल्पनेत्यर्थः । संस्कारमात्रेति ॥ वत्सालभस्य प्रसन्नवार्थत्वेन दृष्टार्थत्वा-यागविधिपक्षे अदृष्टार्थत्वापत्तिर्मात्रं च सूचिता । वत्ससंस्कारत्वेनेति ॥ यथैव वत्सं चोपावसृजतीत्यत्र द्वितीयासंयोगात् वत्समुद्दिश्योपावसर्जनविधिस्तथैवेह संस्कारविधि-प्रायपाठात् वत्ससंस्कारकत्वेनैव स्पर्शविधिरित्यर्थः । नच—उपावसर्जनेनैव स्पर्शाख्यस्यालभस्यार्थप्राप्तत्वात् विध्युपपत्तिरिति—वाच्यम्; धेनुवियोगाख्योपावसर्जनेन धेनुसमीपधारणफलकाध्वयुर्कृतकस्पर्शस्य नियमेन प्रादयभावात्तदुपपत्तेः । अतएव—स्पर्शसाध्वयुर्कृतकत्वेऽपि दोहस्यान्येन करणात् तदनुपपत्तिरिति भावः । अतएव वत्सनिकान्ता हि पशव इत्यर्थवादे पशूना वत्सप्रियत्वाभिधानेन वत्सप्रिया माता, पुत्रचातुकरणात्, तेनवा कृतचातुना युज्यमानात् स्नेहात् प्रसन्नविध्यतीत्येवं स्तुत्युपपत्तिः । स्पर्शमात्राभिधायित्वे संबवतीत्यभिप्रेत्याह—आलभतेरिति ॥

(अत्राधिकरणे पादाध्यायसंगत्योर्निरूपणम्)

अत्रच सिद्धान्ते दार्शपौर्णमासिकेवालम्भमादयमालम्भः संस्कार्यरूपावुपादेयगुणात् प्रकरणान्तरात् कर्मान्तरमित्यनिश्चितविधेयताकवत्साख्यगुणस्य भेदकत्वात् पादाध्यायसंज्ञत्युपपत्तिरिति कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ॥

॥ इति षष्ठं आलभसंस्कारताधिकरणम् ॥

(पादाध्यायानन्तरसंगतिविषयनिरूपणम्)

अत्र पूर्वपक्षे निश्चितविधेयताकदेवतारूपगुणकृतभिवन्ध-गभावनात्, उपधानरूपप्रतिपत्तिभावनामेदात् सिद्धान्तेच तदभावात् पादाध्यायसंगती, तथा पूर्वत्र देवताऽश्रवणाणाग-कल्पनासंबन्धेऽपीह तत्सत्त्वात् संभवत्येव यागकल्पनमिति पूर्वपक्षोत्थानात् प्रत्युदाहरणरूपाभातिदेशिकीमानन्तरसंगति स्पष्टत्वादनभिधाय उदाहरणपूर्वकं पूर्वपक्षमेवाह—अत्रा-चित्ति ॥ यद्यपि “नैवारक्षकर्मवति बृहस्पतेर्वा एतदन्नं यजी-

पुतद्वं यवीवारा” इत्यत्र यजमानस्यासं बृहस्पतेः कथं स्यात् ? यदि न बृहस्पतिर्देवतेत्यथोद्बृहस्पतेर्देवतात्वावगते-
स्तैत्तिरीयशाखायां “बाह्रस्पस्यो भवती”ति तद्धितपदयुक्त-
वाक्यशेषश्रवणाच्च द्रव्यदेवतासंबन्धानुमितयागविधानमे-
वेवम् । तस्य औषधद्रव्यकत्वेनाग्नेयातिदेशतः स्विष्टकृदा-
विप्रतिपत्तिप्राप्तौ “चरुमुपधधाती”त्यनेनोपधानं प्रतिपत्ति-
त्वेन विधीयत इति प्राप्ते—

यद्यपि तैत्तिरीयशाखायां तद्धितश्रवणम्; तथापि वि-

वारा” इत्युक्त्वा चरुमुपधधातीति श्रुतिमिति लिखित कौ-
स्तुभे, तथापि व्युत्क्रमेणापि लेखने यागार्थत्वपूर्वपक्षोपपत्ते
शाखादीपिकानुसारेणायं वाक्यकर्मो लिखितः ॥

(बृहस्पतेरित्यनेन देवतासमर्पणमिति शाखा-
न्तरानुसारेणापि निरूपणम्)

तत्र नैवारवाक्ये तावद्भवत्याक्षिप्तया नैवारकरणिकाया
भावनायामप्राप्तत्वेन विधिना विहिताया चरो. प्रयोजनाका-
ङ्क्षात् भावनायाश्चावच्छेदकधात्वर्थपक्षत्वात् यत्किञ्चिद्भात्व-
र्थकल्पनस्याऽऽवश्यकत्वे सत्यपि उपधानस्य द्वितीयया चरु-
संस्कारकत्वेन तत्र करणत्वासम्भवादवच्छेदकत्वानुपपत्तेरर्था-
च्चरुद्रव्यकत्वसामर्थ्याद्यागस्यैवावच्छेदकत्वं कल्प्यत इत्यभि-
प्रेत्य पूर्वपक्षे कर्तव्ये देवताभावशङ्का निरस्यति—यजमान-
स्यान्नमिति ॥ बृहस्पतेरिति षष्ठा नीवारसंबन्धावगमात्
संबन्धान्तराभावे देवतात्वस्यैव संबन्धत्वाङ्गीकारात् तस्यच
यागं विनाऽनुपपत्तेर्यागत्वनिश्चय इत्यर्थः । देवतात्वरूपसंब-
न्धविशेषपरत्वं शाखान्तरगतवाक्योपसहारेणापि प्रतीयत
इत्याह—बाह्रस्पस्यो भवतीति ॥ “एतद्वै खलु साक्षा-
द्वं यथैव चरु”रिति पूर्वनिर्दिष्टचरुशब्दसमानाधिकरणबाह्र-
स्पस्यशब्दस्य देवतातद्धितान्तरवनिश्चयात् तत्तुल्यार्थत्वेने-
हापि षष्ठा देवतात्वरत्वावगतिरित्यर्थः ॥

(चरुपधानप्रतिपत्तिस्वोपपादनम्)

किं तर्हि उपधानवाक्येन विधीयते? इत्यपेक्षायामस्य
यागस्य प्रकरणादभ्यङ्गस्यौषधद्रव्यकत्वसादृश्यानादिदेशप्राप्तप्र-
तिपत्त्यन्तराभावेनोपधानं प्रतिपत्तिर्विधीयते । ततश्च सिद्धो
यागभावनात् प्रतिपत्तिभावनाया भेद इत्यर्थः । तदिदमाह
—तस्य चेति ॥

(बाह्रस्पस्य इति न देवतातद्धितः किंतु
प्राग्दीव्यतीय इति निरूपणम्)

सर्वत्रहि विध्यपेक्षित एवाधोऽर्थवादकल्पयविधिना विधी-
यते नत्वनपेक्षितः । तदिह “चरुमुपधधाती”त्यत्र चरुसंस्कार-
कतयोपधानविध्यन्यथानुपपत्त्या“अध्वर्युं वृणीते” इत्यत्रैव
चरोर्विनियोगस्य स्थण्डिलनिष्पादकतया कल्पनात्तदन्यथानु-
पपत्त्यैव चरुसंस्कारभावनायाः प्राप्तत्वेन नैवारवाक्ये विशिष्ट-

ध्यभावाद्विध्यन्तरेकवाक्यत्वभङ्गापत्तेश्च नायं देवतात-
द्धितः । चरुमुपधधातीत्यनेन च स्थण्डिलनिष्पादकचरुसं-
स्कारकतयोपधानविधानात् देवतानाकाङ्क्षतया नार्थवादो-
ञ्जीतस्यापि देवताविधेः कल्पनम् । अत एव चर्षपेक्षितप्रकृ-
तिद्रव्यस्यैव नीवाररूपस्य विधिकल्पनम् । अतश्च बृहस्पते-
र्ब्राह्मणस्यासं नीवारा इत्येवं स्तुत्युपपत्तेर्न बृहस्पतेर्वा इत्यर्थं
देवताकल्पनद्वारा यागकल्पक इति सिद्धम् ॥ ७ ॥ इति
सप्तमं नैवारचरोराधानार्थताधिकरणम् ॥

विध्यनञ्जीकाराचरो. प्रकृतिद्रव्यपेक्षया नीवारप्रकृतित्वमात्र-
विधानेन तत्र देवताया अनपेक्षणात् नार्थवादोञ्जीतदेवतावि-
धिकल्पनम्, नवा बाह्रस्पस्यो भवतीत्यस्य विधित्वकल्पनया
तद्विधिपरत्वकल्पन युक्तमित्यभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह—यद्य-
पीति । देवतातद्धित इति ॥ अपितु प्राग्दीव्यतीयार्थवि-
हितप्यप्रत्ययस्तद्धित इति शेषः ।

(यागकल्पनाभावेपि उपधानविशिष्टचरुवि-
धानमेवेति निरूपणम्)

चरुसंस्कारकतयेति ॥ एतेन—स्थलनिष्पत्तेः श्रौ-
तेष्टकावरुद्धत्वेन कल्पितविधिविधेयचरुसाध्यत्वानुपपत्त्या या-
गकल्पनासम्भवादानुपधानमेतदर्थकमेवेति प्रकाशकारीकं—
अपास्तम्; चरो कुम्भीष्टकादीना चतसृणा मध्ये उपधानार्थं
मध्यतनेष्टकानिष्कासनेन योजनेन तत्पूर्णेन तदिष्टकास्थाप-
नार्थतया विधेयत्वेनेष्टकाविरोधित्वाभावादर्थकर्मत्वपक्षेऽभ्या-
नुपग्निक्या. स्थलनिष्पत्तेरावश्यकत्वेनेष्टकाविरोधस्य दुष्परिह-
रत्वात् । द्वितीयार्थेवाधे प्रमाणाभावाच्चेति भावः ॥

बृहस्पतिशब्दस्य ब्राह्मणवाचित्वेन तत्संबन्धि-
त्वमेव नैवारस्तुत्यर्थमित्यर्थवादोपपत्तिः)

बृहच्छब्दस्य वृहतिधात्वर्थानुसारेण ब्रह्मशब्दवत् वेदाव-
चित्वात् पतिशब्दस्य पालयित्वाचित्वात् ब्राह्मणानाच “त-
पस्तत्वाऽऽसृजद्ब्रह्म ब्राह्मणान्वेदद्युत्पत्ते” इति वेदपालयित्त्व-
स्मरणात् बृहस्पतिशब्दस्य ब्राह्मणवाचित्वप्रतीते“मुन्यन्त्रं ब्रा-
ह्मणस्योक्तमि”तिच ब्राह्मणश्राद्धे वानप्रस्थाह्यमुन्यदनीयारण्य-
नीवारप्राशस्त्यस्मृतेर्ब्राह्मणसंबन्धित्वरूपं बाह्रस्पस्यत्वमर्थवादे
कीर्तितं नीवारस्तुत्यर्थम्, नतु बृहस्पतिदेवत्वत्वायेत्यभिप्रे-
त्यार्थवादोपपत्तिं दर्शयति—अतश्चेति ॥ यद्यपिवा तैत्ति-
रीये “ब्रह्म वै देवाना” इत्यर्थवादोद्योगरूपादेवपुरोहितं बृह-
स्पतिमेव वेदेत् बृहस्पतिशब्दो नतु केवलयोगेन ब्राह्मणम्;
तथापि तत्संबन्धमात्रेणापि नीवारस्तुत्युपपत्तेर्न देवतात्वक-
ल्पनं प्रमाणवदिति भावः । अतश्च नोपधानभावनातो याग-
भावनान्तरमित्यभिप्रेत्योपसहरति—इति सिद्धमिति ॥

॥ इति सप्तमं चरोराधानार्थताधिकरणम् ॥

(८ अधिकरणम् ।)

पात्नीवते ॥ “स्वाङ्गं पालीवतमालभेते”त्यनेन द्रव्य-
देवताविशिष्टं यागं विधाय “पर्यङ्गिकृतं पालीवतमुत्सृज-
न्ती”ति श्रुतम् । तत्रोभयदेवत्वस्य पूर्वयागस्य “आभ्रेयं
चतुर्धा करोती”तिवक्त्रेवपत्नीवतपदेनानुवादाद्योगात्पर्य-
ङ्गिकरणदेशश्च विधेयस्य गुणस्यातिदेशेनैव प्राप्तत्वादितरा-

(प्रतियोगिज्ञानार्थं त्वाष्ट्रवाक्योदाहरणं, तत्र
यागानुमाननिश्चयः, अध्यायपादाधिकर-
णसंगतयश्च)

पूर्वपक्षे पर्यङ्गिकृतवाक्ये कर्मभेदस्य साधनात् भेदप्रति-
योगिज्ञानार्थं पूर्वयागविधायकं वाक्यमुदाहरति—त्वाष्ट्र-
मिति ॥ यजतिस्तु द्रव्यफलभोक्तृसयोगादिति पूर्वोक्तन्यायेन
यागानुमानस्य निस्सन्दिग्धत्वाद् यागं विधायेत्युक्तम् ।
विषयवाक्यमुदाहरति—पर्यङ्गिकृतमिति ॥ पत्नीवदेवता-
लक्षणस्यानिश्चितविधेयताकस्यैव भेदकत्वविचारत्प्रकरणस-
गतिं पूर्वत्रार्थवादस्य देवतात्वबोधकत्वे निरस्तेऽपीह विधिग-
ततद्धितस्य देवतात्वपरत्वनिश्चयादस्तु तर्ह्यत्र यागानुमानमिति
पूर्वपक्षोत्थानात् प्रत्युदाहरणरूपामन्तरसङ्गतिं च स्पष्टत्वा-
दनुक्त्वा पूर्वपक्षमेवाह—तत्रेति ॥

(द्विदैवत्वस्यैकदैवत्वपदेनानुवादात् पूर्वयागप्रक-
तिको दर्शपूर्णमासप्रकृतिको वाऽन्ययागोऽ-
त्राभिमतः । अग्नीषोमीयप्रकृतिर्त्वोक्तिस्तु
वार्तिकेऽनास्थयेति निरूपणम्)

यद्यपि पूर्वयागोपस्थापकं प्रकरणमस्ति, तथापि तस्य
पत्नीवदैवतत्वासम्भवेन तेन पदेनानुवादाद्योगात् कर्मान्तरत्व
साधयति—उभयदैवत्वस्येति ॥ आभ्रेयमिति ॥ यथै-
वाभ्रेयपदे सामर्थ्यभङ्गभयेन केवलाभिपदादुत्पन्नतद्धितानुरो-
धेन नाम्नीषोमीयग्रहणम्, तद्विहापीत्यर्थः । विधेयान्तरा-
भावादपीह यागान्तरविधेयवक्ष्यकत्वं दर्शयति—पर्यङ्गिक-
रणादेशेति ॥ अङ्गान्तरसाधारण्येनातिदेशतः प्राप्तिं सूच-
यितुमादिशब्दोऽथवा पर्यङ्गिकरणोत्तरकालसप्रधार्यो द्रष्टव्यः ।
पर्यङ्गिकृतपदस्येति ॥ पर्यङ्गिकरणकर्मभूतद्रव्यवाचके पर्य-
ङ्गिकृतपदे द्रव्यस्य विशेष्यस्य निष्कृष्य विधानेऽपि विशेषे-
णांशे प्राप्तत्वाद्नुवाद इत्यर्थः । ततश्च द्रव्यदेवतासंबन्धस्य
यागकल्पकस्य सत्त्वात् उत्सृजतो यागलक्षणया कर्मान्तरवि-
धिरित्याह—कर्मोन्तरेति ॥ पत्नीवच्छब्दस्यस्थिवाजिशब्द-
वद्भूत्वेन देवतान्तरपरत्वात् तावत् पूर्वयागमुत्सृजतिनाऽ-
नूय तत्र विधानसंभवः; उत्पत्तिशिष्टत्वाद्वाकरोधात् । अत-
एव नानुवादः; नापि पर्यङ्गिकरणव्यवहितोत्तरकालस्य त-
स्मिन् संभवः; निष्ठाप्रत्ययस्य व्यवहितव्यवहितसाधारणभू-
तकालमात्रवाचित्वेन लक्षणापत्तेरिति विधेयान्तरनिरास एव-
कारेण सूचितः । अतोऽत्र देवतागुणसामान्येन पूर्वयागप्रकृ-

रूपरिसङ्ख्यायां च त्रैदोष्यापत्तेः पर्यङ्गिकृतपदस्यानुवाक्त्व-
मङ्गीकृत्य कर्मान्तरविधिरिवायमिति प्राप्ते—

प्रत्यभिज्ञानाच्च कर्मोन्तरम् । न चानुवादानुपपत्तिः; स-
त्यप्यग्नीषोमादिदेवत्वदृष्टपत्नीवतोर्थासङ्गवृत्तिदेवतात्वे मनो-
तास्थाग्निशब्दबल्लक्षणयाऽभिधानोपपत्तेः । वस्तुतस्तु पृथ-
क्तद्धितश्रवणादेवताद्वयमेवेदम् । एकवाक्योपादानाच्च स-

तिकर्मान्तरविधिर्युक्त इत्यर्थः । यत्तु पक्षान्तरेण दर्शपूर्ण-
मासप्रकृतिकत्वं कौस्तुभे उक्तम्, तत्पर्यङ्गिकृतशब्दस्य पशु-
पुरोडाशासाधारणतया पुरोडाशद्रव्यकल्पपक्षे देवतासादृश्यापि-
क्षया द्रव्यसादृश्यस्य बलवत्त्वाभिप्रायेणेति न विरोधः । य-
दातु पशुपरत्वं, तदोभयसादृश्येन पूर्वयागप्रकृतिकत्वे निस्स-
न्दिग्धेऽपि अग्नीषोमीयप्रकृतित्वं यत्पक्षान्तरेण वार्तिके उक्तं,
तत्पूर्वपक्षत्वादान्नास्थयाऽग्नीषोमीयप्रकृतित्वेऽप्यविरोध इति
न्यायसुधाया स्पष्टमेवानास्थयेत्यावेदितम् ॥

(विशेषणविशेष्यभावस्थले व्यासज्यवृत्तिदेव-
तात्वमिति न्यायसुधामतरीत्योभयदेवत्वोऽपि
प्रत्यभिज्ञानोपादानम्)

अग्निमुच्योस्तु देवतात्वेनान्वयात् तस्याश्रोद्देश्यत्वमात्रेण
क्रियासाधनत्वात् अमूर्तस्य निर्गुणस्यापि चोद्देश्यत्वोपपत्तेः
क्रियासाधनत्वान्वयानुपपत्त्या विशेषणविशेष्यभावानवगमे-
ऽपि तदनभ्युपगमे प्रत्येकमन्वयायाख्यातस्यावृत्त्यापत्तेः प्र-
धानभूताख्यातावृत्तेऽप्यन्तान्याध्यत्वात् प्रत्येकं देवतापत्ते-
र्गुणभेदेनादृष्टकल्पनापादककर्मभेदप्रसङ्गादेकक्रियावशीकाराव-
सायात् तदन्यथानुपपत्त्या विशेषणविशेष्यभावावगतिरिति
चित्राधिकरणे न्यायसुधालेखनात् समानाधिकरणपदद्वये वि-
शेषणविशेष्यभावाङ्गीकारेण तदुत्तरप्रत्ययैकमेव व्यासज्यवृ-
त्तिदेवतात्वमुच्यते इति तन्मतमनुसंधायाह—सत्यपीति ।
मनोतास्येति ॥ पशोरग्नीषोमदेवताकत्वेन “त्वं हाम्रे प्र-
थमो मनोते”ति मन्त्रगताभिपदेन लक्षणयाऽग्नीषोमयोरेभि-
धानं, तद्विहापि पत्नीवतशब्दप्रकृतिभूतपत्नीवच्छब्देन त्व-
दृष्टपत्नीवल्लक्षणयाऽभिधानोपपत्तिरित्यर्थः ॥

(प्रत्येकतद्धितेन प्रत्येकदेवतात्वेपि पत्नीवत-
पदानुवादात्वं, उत्सृजतिनार्थप्राप्तयागानु-
वादः, तेनेतराङ्गोत्सर्गवादनिरासश्च)

पूर्वत्राख्यस्य सूचयन् पक्षान्तरेण अनुवादोपपत्तिं दर्श-
यति—वस्तुतस्त्विति ॥ विशेषणविशेष्यभावे विशेषणवा-
चकपदोत्तरप्रत्ययस्य साधुत्वमात्रार्थत्वकल्पनापत्तेस्तदपेक्षया
तस्यार्थवत्त्वमभ्युपेय तत्तत्प्रत्ययोपात्तार्थं तत्तत्प्रकृत्यर्थान्व-
यौचित्ये सति शब्दान्तरादिना देवतार्थभेदस्यावश्यकत्वात्
द्वयोर्देवतात्वयोः प्रथमतो भावनान्वयेत्येकवाक्योपात्तत्वेनै-
कस्यां क्रियायाः समुच्चयोपपत्तेः कर्मभेदाप्रसक्तोः देवतात्वभे-
देऽपि न क्षतिरिति पृथक् तद्धितश्रवणादिसाधिनारस्यः सू-

मुषयः । अतो विध्यडबिस्थयोर्माता विध्यस्य मातेतिवच्छ-
क्यत एव केवलेन पाल्नीवतपदेनानुवादः । अतः पूर्वक-
र्मानुवादेन गुण एव विधीयते । नच विधेयाभावः; वृत्तप-
र्यमिकरणस्यैव कप्रत्ययान्ताथस्य विधेयत्वात् । तस्य च
गृहमेधीयाज्यभागन्यायेन प्राकृतस्यैवातिदेशतः पूर्वप्रवृत्त्या
विधेयत्वात् कृतोपकारकत्वेन च तन्नैव नैराकाङ्क्ष्यावृत्तिदे-
शकल्पनेनोत्तराङ्गानामर्थादिव निवृत्तौ त्रैदोष्यानापत्तेः ।
वृत्तपर्यमिकरणत्वस्य च पूर्वोक्तेष्वकृतेष्वसंभवात्तान्यप्याक्षि-
प्यन्ते । नच कप्रत्ययबलेन प्रमाणान्तरप्रमितत्वावगमाद्-
तिदेशाप्रतिबन्धकत्वम्; प्रोक्षिताभ्यामुल्लखलमुसलाभ्या-
मित्यादाविव प्रमाणान्तराभावेऽपि एतद्विधिविधेयस्यापि क-

चितः । अनुवाद इति ॥ उत्सृजतिना यागमुद्दिश्यपर्यमिकर-
णविधानेऽपि प्रकरणात् पूर्वयागोपस्थिते । तस्यच वस्तुत एव
पाल्नीवतत्वात् पाल्नीवतपदमनुवादः । अतएव न विशिष्टो-
द्देशोपि । एतेन—उत्सृजन्तीत्याख्यातेन यथोक्तपर्यमिकर-
णविधौ अर्थसिद्ध उपरितनाङ्गोत्सर्गो धातुनाऽनूयते इत्यधि-
करणमालोकं—अपास्तम्; उपरितनाङ्गोत्सर्गपरत्वे पर्यमि-
कृतमित्यस्य कर्मत्वेनान्वयानुपपत्तेर्धोत्वर्थस्योद्देश्यपरत्वे सम-
बल्यनुवादमात्रत्वस्यायुक्तत्वात्, वार्तिकेचोद्देश्यतयैव यागा-
न्तर्गतत्वयागूपत्सर्गपरत्वेनान्वयप्रतिपादानाच्चेत्यर्थः ॥

(गृहमेधीयाज्यभागविधिरिव फलतःपरिसं-
ख्यार्थं पुनःश्रवणम्)

गृहमेधीयेति ॥ यथा गृहमेधीयेति प्रकृत्याज्यमागौ
शजतीति पुनःश्रवणं फलतः परिसंख्यार्थम्, तद्वदिह पर्यमि-
करणपुनःश्रवणमित्यर्थः । ननु अतिदेशलोपे सति पर्यमि-
करणपूर्वभाव्यङ्गानामपि परिसंख्यापत्तिरित्यत आह—वृत्ते-
ति ॥ नात्र पर्यमिकरणमात्रं गुणः, अपितु कप्रत्ययान्तत्वात्
पशुगतं कृतपर्यमिकरणत्वम् । तस्यच पूर्वोक्तेष्वकृतेष्वसंभवात्
तदङ्गानुष्ठानसिद्धिः । अतएव इदन्तेतिवदन्तशब्दाभावेऽपि
न क्षतिरित्यर्थः । नचाज्यभागयोरनुष्ठेयतया प्रतीतयोः प्र-
माणान्तरं विनापि गृहमेधीयाङ्गत्वप्रतीतेरतिदेशप्रतिबन्ध-
कत्वोपपत्तावपि पर्यमिकरणान्तत्वस्य कप्रत्ययेन प्रमाणान्तर-
विहितत्वावगतैरतिदेशोपजीवित्वेन तत्प्रतिबन्धकत्वानुपप-
त्तिरित्याशाङ्कानिरस्यति—नचेति ॥ निष्प्रतत्वप्रतीतेरतिद्वि-
धिविधानोत्तरकालीनाभिप्रायेणोपपत्तेरित्यर्थः । नच—एव-
मेतद्विधिविधेयत्वे कृतपर्यमिकरणत्वनिर्देशात् पर्यमिकरणमा-
त्रस्यैवानुष्ठानापत्तिरिति—वाच्यम्; अत्र पर्यमिकरणान्तवि-
ध्यभावेनातिदेशतः प्राप्त्यमानेन पर्यमिकरणेन याहशी
भूतपर्यमिकरणता सम्बन्धते तादृश्या एव ततः पूर्वं विधानेन
यथाप्राप्तोपादानात् तदन्तानुष्ठानोपपत्तेरिति भावः ॥

(पूर्वोत्तरकल्पप्रयोजननिरूपणम्)

प्रयोजनं त्वाद्यागापेक्षया यागान्तरानुष्ठानं पूर्वपक्षे ।

प्रत्ययोपात्तत्वे बाधकाभावात् ॥ ८ ॥ इत्यष्टमं पाल्नीव-
तानुवादत्वाधिकरणम् ।

(९ अधिकरणम्)

अद्रव्यत्वात् ॥ अनारभ्य धृतं—“एष वै हविषा* ह-
विषेजति योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजते” इति । तथा
“परा वा एतस्यायुः प्राण एति योऽयं गृह्णाती”ति । अत्र
हविः सोमः स एव देवता स एव द्रव्यमिति प्रथमार्थवा-
दस्यार्थः । प्राण आयुर्मर्यादामभिवर्धत इति द्वितीयस्य ।
तत्र न तावदत्र ग्रहणमेव ज्योतिष्टोमे विधीयते, संस्कार-
रूपस्य ग्रहणस्यावघातादिवदंशदाभ्यनामकत्वानुपपत्तेः ।

सिद्धान्तेषु त्वाद्ग्रायस्य पर्यमिकरणान्ताङ्गानुष्ठानेन जीवत
एव पशोर्योनि हृदयाबद्धानि तेषां त्वपृषतीवदुद्देशेन याग
इति स्पष्टत्वाभोक्तम् ॥

॥ इत्यष्टमं पाल्नीवतानुवादत्वाधिकरणम् ॥

(अनारभ्यत्वोक्तिप्रयोजनं, प्रथमार्थवादार्थ-
निरूपणोपयोगः, अध्यायप्रकरणानन्तर-
संगतिश्च)

विषयवाक्यमुदाहरति—अनारभ्येति ॥ प्रकृतस्य या-
गस्योपादकस्य सत्त्वेन ग्रहणे देवतान्वयसंभवादिन सि-
द्धान्तिनो हेतुनिरासाय पूर्वपक्षसाधकतयाऽनारभ्याधीतत्वो-
पन्यासः । तन्निरासश्चाग्रे व्यक्तोभविष्यति । सोमायायजत
इत्यत्र सोमपदस्य लतेन्दुसाधारणत्वेऽपि “सद्विधेयु वाक्य-
शेषादि”ति न्यायेन हविषा हविष्यजत इतिवाक्यशेषाद्बहीरू-
पसोमपरत्वावगतिसिद्ध्यर्थं प्रथमार्थवादार्थमाह—अत्रेति ।
प्राण इति ॥ प्राणवायुरेतस्य यजमानस्यायुर्मर्यादामतिक्रम्य
वर्तते, वर्धते इत्यर्थः । पूर्वपक्षे यागान्तरे देवतालक्षणगु-
णस्य विधेयत्वात् सिद्धान्तेच ग्रहणे विधेयत्वात् स्वरूपेण
निश्चितविधेयत्वस्यापि उद्देश्यनिरूपितत्वरूपेणानिश्चितविधे-
यताकस्य यागभेदकत्वाभेदकत्वविचारदाध्यायप्रकरणसङ्गती ।
तथा पर्यमिकृतवाक्ये यागानुवादेन गुणविधानादङ्गान्तरवि-
धाने निरस्ते तत्प्रसङ्गादिहापि तन्निराकरणत्वात् प्राप्तिक्रीम-
न्तरसङ्गतिं च स्पष्टत्वादनभिधाय पूर्वपक्षमेवाह—तत्रेति ॥

(देवताविशिष्टयागान्तरविधान एव तात्पर्य-
मित्युपादानम्)

तत्र ग्रहणविध्यनुपपत्त्या यागान्तरविधिपूर्वपक्षं समर्थयितुं
तत्संभवमुपादानं अथदाभ्यपदयोर्नामधेयत्वमङ्गीकृत्य प्र-
थमतस्तद्विधि निरस्यति—न तावदिति ॥ नामकत्वानु-
पपत्तेरिति ॥ ग्रहणस्य संस्कारकर्मणः सक्रार्यावच्छेदेनैव
व्यवच्छेदसिद्धेरङ्गतया सकल्पादीं च नामधेयानपेक्षणात् गृ-
ह्णातेः सकर्मकत्वात्सिद्धं कर्मसाकाङ्क्षत्वेन तदभावे ग्रहणवि-

द्वितीयान्तयोस्तयोः संस्कार्यद्रव्यनामत्वाङ्गीकारे तु अद्य-
मिचरितक्रान्तसंबन्धाभावात् द्रव्यमात्रोद्देशेन ग्रहणविसिं-
भवः । अतो द्रव्यदेवताविशिष्टयागान्तरविधानमेवेदम् ;
अदाभ्यपदेन हिंसावर्तमानोद्देश्यस्याद्युपपदेन च नियो-
सद्रव्यस्याभिधानात् । द्वितीया चोभयत्र सकृन्व्यायेन । दे-
वता त्वेकत्र सोमोऽन्यत्र प्रजापतये स्वाहेति मन्त्रवर्णोत्पजा-
पतिः । गृह्णातिश्चाद्यनुवादो द्वितीये यागलक्षकः । तयोश्च
यागयोः प्राकरिणिकैतस्समानजातीयतैत्तिरीयशाखास्थवा-
क्याऽभ्योतिष्टोमाङ्गत्वमिति प्राप्ते —

धानानुपपत्तेरदाभ्यशब्दस्य हिंसावर्तमानद्रव्यवचनत्वाद्दशुश-
ब्दस्य नियार्थे शक्तत्वेन च नामत्वावुपपत्तेरित्यर्थः । सकर्म-
कत्वानुरोधेन द्रव्यपरत्वं वक्तव्यं निरस्यति—द्वितीयान्त-
योरिति ॥ द्रव्यमात्रोद्देशेनेति ॥ द्रव्यमात्रोद्देशेन ग्रह-
णविधाने आज्यद्रव्यस्यापि तदापत्तेरदाभ्यवाक्ये यागविशि-
ष्टद्रव्योद्देशेन तत्सम्भवेऽपि विशिष्टोद्देशत्वेन ज्योतिष्टोमे सोम-
देवताया अप्राप्तत्वेन तस्या अपि विधेयत्वापत्त्या च वाक्य-
भेदापत्तेर्देवताविशिष्टग्रहणविधाने च समाप्तपुरातत्त्वदोषाप-
त्तेश्च न ग्रहणविधिः संभव इत्यर्थः । अस्तुवा ग्रहणे देवतावैशि-
ष्ट्यम्, तथाप्येन्द्रवायवं गृह्णातीत्यत्रेव प्रकृतस्य यागस्योपा-
दकस्याभावात् तत्संभवः । अतो ग्रहणेऽसंभवत्रिविधेश्च देवता-
रूपगुणाद्यागान्तरमेव विधीयत इत्यभिप्रेत्याह—अत इति ॥

(प्राचीनसंमतातिदेशिकद्रव्यप्राप्तिपक्षनिरासः)

प्राचीनैरश्रवाभ्यपदयोर्यागान्तरनामधेयत्वाङ्गीकारेण गृ-
हातिचोदनासामान्यात् ज्योतिष्टोमधर्मातिदेशेन द्रव्यदेवतास-
बन्ध उपपादितः । तस्य यागत्वनिश्चयोत्तरमातिदेशप्रवृत्तेस्त-
स्य च द्रव्यदेवतासंबन्धवत्त्वाधीनत्वेन द्रव्यसंबन्धस्य प्रथमत-
भावश्यकत्वादनुपपत्तिं सूचयन्निव द्रव्यप्राप्तिमुपपादयति—
अदाभ्यपदेनेति ॥ एकत्र सोम इति ॥ अदाभ्यवाक्ये
सोमायेति चतुर्थ्यन्तपदसमर्पित इत्यर्थः ॥

(यागविधावपि प्रथमवाक्ये गृह्णातिरनुवादः
द्वितीये यागलक्षकः, यागद्वयमिदं ज्योतिष्टो-
माङ्गम्)

आद्ये इति ॥ आद्यवाक्ये यजतेः प्रत्यक्षत एव ध्र-
णात् तस्य च सोमद्रव्यकत्वसाहच्येन ज्योतिष्टोमविकारत्वात्
तद्विदेशप्राप्तग्रहणानुवादः, द्वितीये यजत्यप्रवणाऽलक्षक इ-
त्यर्थः । एतत्समानजातीयेति ॥ “देवा वै यत् यज्ञेऽकुर्वत
तदसुरा अकुर्वत ते देवा अदाभ्ये छन्दासि सवनानि सम-
वस्थापयन्ति”त्यादिना अदाभ्यस्य तथा “देवा वै प्रबाहुग्रहान-
गृह्णात स एतं प्रजापतिरंशुमपश्यत्तमगृह्णीते”त्यादिनासोऽज्योति-
ष्टोमप्रकरणे तैत्तिरीयाणां षष्ठे प्रपाठके षष्ठे काण्डे आभ्रातं
वाक्यद्वयं तस्मादित्यर्थः ॥

भा० २७

गृह्णाती यागलक्षणायां प्रमाणाभावादाद्यवाक्ये गुणसं-
क्रान्तशक्तिना विधिना ग्रहणस्यैव विधेयत्वावगाभाभोभय-
त्रापि ग्रहणमेवोक्तसंज्ञकं उक्तसंज्ञकद्रव्यसंस्कारकत्वेन वा
विधीयते । एवं च विनियोगभङ्गोऽपि द्वितीयाया न कश्चित्तो
भवति । देवता तु सोमरूपा आद्यवाक्ये ग्रहणे एवाभ्ये-
तीति देवताविशिष्टं ग्रहणमेव तत्र विधीयते, द्वितीये तु
“उपयाम गृहीतोऽस्ति प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामी”ति म-
न्त्रवर्णोद्देश्याङ्गत्वात् देवताप्राप्तिर्द्रष्टव्या । होममन्त्रस्त्वर-
भाविभागोपकारकत्वमादाय नैयः । देवताविशिष्टग्रहणद्वये

(संस्कारस्य विधाने उक्तवाक्यतात्पर्यं, प्रथ-
ममते देवतावासिर्बन्धी, द्वितीये लैङ्गिकीत्या-
दिनिरूपणम्)

यागलक्षणायामिति ॥ लक्षणपदमनुवादस्याद्युपल-
क्षणम् । उक्तसंज्ञकमिति ॥ ग्रहणस्य प्राक्षसंस्कारत्वप्र-
सिद्धेर्ज्योतिष्टोमाङ्गताबलेन तदीयसोमसंस्कारार्थत्वप्रतीतेः श-
क्यार्थस्य प्राप्तत्वेन तत्प्रवृत्त्यन्यायेन ग्रहणनामत्वोपपत्तिरिति
मूलानुयायिनो मतेन ग्रहणनामत्वे उक्ते सोमाह्यद्रव्यपरत्वे-
नैवोपपत्तौ कर्मकारकान्तराद्यध्याहारद्वितीयाभङ्गयोऽन्याय-
त्वात् “यत्ते सोमादाभ्यं नाम जायवी”ति मन्त्रादादाभ्यपदस्य
सोमद्रव्यपरत्वप्रतीतेश्च तत्रापरितुष्य द्रव्यनामत्वमेव न्यायसु-
धास्वारस्याद्युक्तमभिप्रेत्य पक्षान्तरमाह—उक्तसंज्ञकद्र-
व्येति ॥ देवताया अनिविश्वमानत्वं निरस्यति—देवता-
त्वमिति ॥ द्वितीयाभङ्गादिदोषापेक्षेयकस्मिन् समाप्तपुरात-
त्वदोषाङ्गीकारे क्षयभावमभिप्रेत्य ग्रहण एवेत्युक्तम् । देव-
ताविशिष्टं ग्रहणमेवेति । एवकारेण देवतायाः मन्त्रव-
र्णात् प्राप्याऽविधेयत्वस्य देवतामात्रविधानेन ग्रहणेऽविधेय-
त्वस्य च निरासः सूचितः । नहि “शुक्रं ते शुक्रेण गृह्णामी”ति
लिङ्गविनियुक्तमन्त्रावरोधे सति सोमलिङ्गस्य यत्ते सोमेति
मन्त्रस्य सन्निधिमन्त्रेण ग्रहणे प्राप्तिः संभवति । नवा देवता-
मात्रविधाने “अदाभ्यं गृहीत्वे”त्यस्मानर्थक्यं परिहृत्यं शक्यम् ।
अतोऽप्राप्तत्वाद्देवताविशिष्टग्रहणमेव विधेयं न त्वेकतरदित्यर्थः ।
कथं तर्हि “यत्ते सोमादाभ्यं नाम जायवि तस्मै ते सोम
सोमाय स्वाहा प्रजापतये स्वाहे”ति मन्त्रयोर्होमीयदेवतालिङ्ग-
कयोर्देवताया ग्रहणाङ्गत्वे उपपत्तिरित्यत आह—होममन्त्र-
स्त्विति ॥ ग्रहणे विधीयमानाया देवतायाः प्रसङ्गेन यागो-
पकारकत्वात् उत्तरभाविभागोपकारकत्वमादाय होमसंबन्धो-
पपत्तेर्न तल्लिङ्गं ग्रहणे सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥

(प्रकाशकारसंमतपूर्वोत्तरकल्पफलनिरासेन
प्रयोजनान्तरापादानम्)

अत्र च प्रकाशकारैः पूर्वपक्षे विश्वजिदादिवत् कल्पफल-
सोमयागान्तरमिदम् । ज्योतिष्टोमाङ्गे तु ग्रहयागद्वयमधिकम-

च प्राकरणिक्वाक्येन ज्योतिष्टोमाङ्गत्वस्य तदुपपाद्यत्वस्य च बोधोपपत्तेर्न कश्चिद्विरोधः । प्रयोचनं पूर्वपक्षे यागस्याङ्गत्वाद् यथासाफिन्यायविषयत्वं, सिद्धान्ते प्रधानत्वाच्चेति ॥ ९ ॥ इति नवममदाभ्यनमताधिकरणम् ॥

(१० अधिकरणम् ।)

अग्निस्तु ॥ अनारभ्यैव श्रुतम् “य एवंविद्वानग्निं चिनोती”ति । तत्र चिनोतिना नाग्निसंस्कारार्थत्वेन चयनविधिः, अपितु अग्निसंज्ञकस्य यागस्यैव विधिः; “अथातो-

स्त्येव । सिद्धान्ते तु तावदेवेति प्रयोजनमुक्तम् । तत्पूर्वपक्षेऽपि प्राकरणिक्वाक्ययोर्महणान्तरविधायकत्वे प्रमाणाभावेऽनारभ्याधीततद्वाक्यद्वयविहितयागद्वयविनियोजकत्वस्यैव सिद्धान्त इवोपपत्ताश्रुतफलकल्पनस्य चानापत्तेरुक्तमित्यभिप्रेत्य स्वयमज्ञत्वानुरूपं प्रयोजनान्तरमाह—प्रयोजनमिति ॥

॥ इति नवममदाभ्यग्रहणमताधिकरणम् ॥

(अर्थायाधिकरणसंगतयः । अग्निचिनोतीत्यत्राग्नेः चयनोत्पाद्यत्वसंस्कार्यत्वयोरसंभवात् स्थण्डिलनिर्वर्तकतया संस्कार्यत्वविवक्षणे वाक्यवैयर्थ्यात् यागान्तरविधानमिति पूर्वपक्षः)

विषयवाक्यमुदाहरति—अनारभ्यैवेति ॥ पूर्वाधिकरणविषयवाक्यसाम्यतासूचनेन प्रासङ्गिकी पादादिसङ्गति तथातिदेशिकीमनन्तरसङ्गति च सूचयितुमेवकार. । विद्वद्वाक्ये न तावदग्निपदवाच्यस्य शुद्धस्य ज्वलनस्य चयनेनोत्पाद्यत्वरूपकर्मत्वसंभवः । नापि लौकिकामेर्भूतभाव्युपयोगरहितस्य तत्संस्कार्यत्वम् । नाप्याहवनीयादिपरत्वेन तत्संभवः, तस्याधानैकजन्यत्वेन चयनोत्पाद्यत्वासंभवात्, अन्यथा चयनवाक्यगतामिश्रवेनाऽऽहवनीयादौ निरूढलक्षणायाामपि प्रमाणाभावात् । नापि चयनसंपादितस्थण्डिलाधारतासंबन्धेन तस्य संस्कार्यत्वसंभवः; तथात्वे त्वेतादृशसंस्कारकतया चयनस्यैष्टकाभिरिम् चिनुत इति वाक्यान्तरैणैव प्राप्तेरेतद्विधिवैयर्थ्यापत्तेः । अतः सर्वथा चयनविधिसंबन्धेन वैयर्थ्यमापाद्य यागान्तरविधानपूर्वपक्षं साधयति—तत्रेति ॥

(वार्तिकोक्तपूर्वपक्षप्रकारतजिरासाभ्यां प्रकृतपूर्वपक्षापेक्षितवाक्योदाहरणम्)

अत्र वार्तिके ‘अथातोऽग्निं’मित्यादिवाक्येष्वग्निं यजतीति सामानाधिकरण्येन यागनामत्वावगमात् उत्पत्तिवाक्येऽपि चिनोतेर्यागपरत्वम् । अथात इत्यादिवाक्यचतुष्टयेन तथागानुवादेन तत्संस्थापकत्वविधिः । द्विरात्रादिवाक्यैः दक्षभिरात्रादिकांलान्तत्रैव वैकल्पिका विधीयन्ते । तत्रस्यानुश-

ऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति तमुक्थ्येन तमतित्रात्रेण तं द्विरात्रेण”स्याद्युत्तरवाक्येषु अग्निष्टोमादियज्ञानामप्यनुयजनत्वरूपगुणाज्ञानात् । नहि अन्यनुयजनत्वमभेदरागात्वेऽवकल्पते; देवदत्तमनुगच्छति यज्ञदत्त इत्यादौ नुय्यक्रियायोगे एवानुशब्दवर्जनात् । अतश्चाग्निसंज्ञकस्य यागस्य तस्मिन्नेव वाक्ये विधौ गौरवापत्तेर्विद्वद्वाक्य एव चिनोतिना लक्षणया तद्विधानम् । स चाव्यक्तत्वात् ज्योतिष्टोमविकारः । उत्तरवाक्यैश्च तस्य ऋत्विजसिद्धिः ।

बद्ध ‘एष वाच प्रथमो यज्ञो यज्ञानामि’त्यनेन प्राप्तामिष्टोमोत्तरकालतानुवादः उक्त्यादिवाक्येषुच यजतिमात्रस्यैवानुषङ्गो नानुशब्दस्य; अनुवादत्वासंभवात्, तस्य च यागान्तरस्य ऋग्नीत्येवैत्यार्थवादिकं रात्रिसत्रे प्रतिष्ठेव ऋद्धिः फलमिति यागत्वसाधकं पक्षान्तरमुक्तम् । तदग्निपदस्य रूढस्य; सामानाधिकरण्यमात्रेण नामत्वयोगात् सामानाधिकरण्यस्यचाग्निशब्देऽनुशब्दयोगनिमित्तद्वितीयान्तरत्वेन दुरुपपादत्वात् अन्यथाऽनुशब्दसापेक्षत्वापत्तेरिति कौस्तुभे दर्शितरीत्याऽनुक्तमभिप्रेत्य वार्तिकोक्तपक्षान्तरमवलम्ब्य यागरूपत्वं साधयितुमुपयुक्तानि वाक्यान्युदाहरति—अथातोऽग्निमिति ॥ इत्याद्युत्तरवाक्येष्वित्यादिशब्देन तं त्रिरात्रेणेत्यादिकादशरात्रान्तान्ना नवाना वाक्याना समग्रह. । तमुक्थ्येनेत्येतदनन्तरं तं षोडशिनेत्येतदपि द्रष्टव्यम् ॥

(आहवनीयाबाधेन प्रक्षेपाधाराहवनीयाधारतया विद्वद्वाक्ये चयनविधिरेति पूर्वपक्षः)

अत्रोत्तरवाक्येषु अग्निष्टोमवाक्यगतानुयजतिपर्ययोरनुपक्ष. । अद्यनुयजनत्वरूपेति ॥ अथातोऽग्निमिति द्वितीयाया लक्षणार्थकानोः “अनुर्लक्षणे”ति सूत्रेण कर्मप्रवचनीयसङ्गाविधानात् तद्योगनिमित्तत्वादिष्टोमादिबृत्त्यनुयजनप्रतियोगित्वार्थत्वावगतेरितिप्रतियोगिकानुयजनत्वरूपान्नानमित्यर्थः । गुणप्रकरणसङ्गतिं सूचयितुं नुणेत्युक्तं । तस्य गुणस्याविशमानत्वेन भेदकतां साधयति—नहीति ॥ यागत्वे निश्चिते तत्राऽऽहवनीयप्राप्त्या तत्प्रत्यन्यायेन नामत्वमभिपदस्याभिप्रेत्याह—अतश्चेति । तस्मिन्नेवेति ॥ अथातोऽग्निमित्यादिवाक्ये तद्विधौ तथागतत्प्रतियोगिकानुभावस्यापि विधानेन विशिष्टविधिगौरवापत्तेरित्यर्थः । विद्वद्वाक्य एवेत्येवकारेणान्याक्षितत्वेन यागविधिपरत्वसूचनेनेष्टकावाक्यस्य तद्विधित्वनिरासः सूचितः । तत्रेष्टकाना यागे करणत्वात्तुपपत्त्या शक्यार्थस्यैव चयनस्य विधेयत्वादित्याशयः । उत्तरवाक्यैश्चेति ॥ कालविधिपरत्वेषु वाक्येषु फलवतोऽग्निष्टोमादेरुपस्थितत्वात् तद्वाचकपदान्तरकल्पनया कल्पितवाक्येन तदुद्देशेन विनियोगविधानात् ऋत्विजसिद्धिः ।

“इष्टकामिरिति चिनुते” ह्यनेन चयनस्य प्राप्तत्वाच्चिनो-
तिर्निर्बपतिवदनुवादश्चयनस्येति प्राप्ते—

पाकमनुशुक्ल इत्यादौ मुख्यक्रियायोगाभावेऽप्यनुशाब्द-
दर्शनात् तदनुरोधेनाभिशाब्दस्य चयनशाब्दस्य च यागपरव-
करणता युक्ता । अतो विद्वद्वाक्ये चयनमेवाभिःसंस्कारार्थं
विधीयते । अभिशाब्देन च यद्यपि शक्त्या ज्वलन एवाभि-
धीयते; तथापि तदर्थत्वे वैयर्थ्यापत्तेर्निरूढलक्षणया आहव-
नीयादिपरत्वावसायात्तु हेतौ नैव चयनं संस्कारकतया वि-
धीयते । संस्कारश्च सामर्थ्याच्चयननिष्पादितस्थण्डिलस्थाप-
नरूपः । स्थापितत्वाभिरूपयोगापेक्षायामथात इति वाक्येन

इतरथा अभिष्टोमोद्देशेनाप्रयुक्तभावस्य अमेधाज्वलनेन विधाने
वाक्यभेदापत्तेरिति भावः । इष्टकामिरिति ॥ यद्यपि पूर्व-
पशुपपादितरीत्याऽभिपदाव्याज्वलनाद्युद्देशेन न चयनविधि
संभवति, तथाप्यभिपदनाध्ययागोद्देशेन तद्विधुपपत्तेस्तस्य च
साक्षाद्यागेऽसंभवे आनर्थक्यतदङ्गन्यायेन तदन्तरङ्गप्रक्षे-
परूपाङ्गेऽवतारे आहवनीयाभाधेनापि चयननिवेशसंभवात्
प्रक्षेपाधाराहवनीयाधारतया चयनविधानाच्चयनप्राप्तिरित्यर्थः ॥

(चयननिष्पादितस्थण्डिलस्थापनरूपाहवनीय-
संस्कारविधान एव विद्वद्वाक्यतात्पर्यम्)

चिनोतेत्यागलक्षणाया इष्टकावाक्ये विशिष्टविधौगौरवस्य
चाङ्गीकारापेक्षयैकत्र विद्वद्वाक्येऽभिपद एव क्लृप्तामाहवनीये
निरूढलक्षणामङ्गीकृत्य खनिष्पायस्थण्डिलाधारतासम्बन्धेन त-
त्संस्कारकतया चयनविधुपपत्तौ यागपरत्वे प्रमाणाभावात्
अनुशाब्दस्योपपत्तिवाक्ये उपयोक्ष्यमाणाहवनीयाधारभूतस्थ-
लनिष्पादकत्वस्यावगतस्य पूर्वकालत्वं विनाऽनुपपत्तेरुपसहि-
नत्वस्य चयने प्रमाणान्तरतः प्राप्तेरर्थादेवाभिष्टोमादिषु प्राप्त-
पश्चाद्भावनानुवादकस्य भिन्नक्रियापश्चाद्भावेऽयुपपत्तेर्न यागा-
न्तरविधानम्, अपितु चयनविधानमित्यभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह
—पाकमनुशुक्ल इति ॥ देवदत्तमनुगच्छतीत्यादौ क्रिया-
न्तरानुपादानाहुपस्थितत्वात् गमनरूपकैर्यैक्यप्रतीतावपीह
चयनक्रियाया भिन्नाया विशेषणतया वा प्रतीतेस्तामादाया-
प्यनुशाब्दोपपत्तिं दर्शयितुमाह—अग्रहीति ॥ अथशब्देन
स्थण्डिलनिष्पत्त्यनन्तर्गोचैरतःशब्दे सार्वविभक्तिकं तसिम-
ङ्गीकृत्येकमित्यर्थोत्सर्वैनाश्रोभयपरामर्शात् स्थण्डिलस्थापितो-
ऽभिश्वयनं वाभिशाब्देनोच्यत इत्यर्थः । अभिष्टोमपदश्रवणात्
तत्संस्थाङ्गतयैव विधाने सति कथं ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन विधा-
नमुक्तमित्यत आह—अभिष्टोमशब्दश्चेति ॥ इह यज-
तिसामानाधिकरन्धेन संस्थावचनत्वानुपपत्तेर्नौघायनाधिकरूपेषु
ज्योतिष्टोममभिष्टोमपदेनाभिधायैव सकलधर्माभ्रानात् तत्रैव
प्रचुरप्रयोगावगतेज्योतिष्टोम एवाभिष्टोमपदेनाभिधीयते । ए-
तेन—अभिष्टोमसंस्थाविधानं पूर्वपशुक्तं—परस्तम्; अत-

तस्य ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन विधानम् । अग्रहि अभिशाब्देन च-
यननिष्पादितस्थण्डिलस्थापितोऽभिश्वयनमेव वा लक्षणयाऽ-
भिधीयते । अभिष्टोमशब्दश्च जातिन्यायेन संस्थावचनोऽपि
व्यक्तित्वायेन ज्योतिष्टोममेव प्रचुरप्रयोगादभिधत्ते पार्थ-
शब्द इवाहुनम् । अतश्च ज्योतिष्टोमत्वमेव लाववाद्दुद्देश्य-
तावच्छेदकं न त्वभिष्टोमसंस्थावचनमपि । यद्यपि च चय-
नस्य ज्योतिष्टोमप्रयोगसंबलितत्वाद्गुणानुष्ठानसादेश्यादेव त-
दङ्गत्वसिद्धिः; तथापि पशुकामश्चिन्नीतेत्यादिवाक्यैरेतैः का-
म्यस्वावगमात् ऋत्वङ्गत्वप्रतिप्रसवार्थं तन्न विश्वयते ॥

एव तस्य यागरूपत्वस्य सिद्धत्वाद्यजति. साधुत्वार्थमनुवादः,
अथातःशब्दावपि पूर्वोक्तरीत्या प्राप्तासंस्थावदनुवादी । अतः
केवलं ज्योतिष्टोमोद्देशेनाधिकरणीभूताहवनीयस्थापनरूपसं-
स्कारद्वारा चयनमङ्गतया विधीयत इत्यर्थः ॥

(ज्योतिष्टोमप्रयोगसंबलितस्यापि चयनस्य
ऋत्वङ्गत्वप्रतिप्रसवः)

संबलितत्वादिति ॥ दीक्षणीयादितोमप्रयोगसंकीर्ण-
सावित्रहोमोशांसंभरणदीक्षणीयादिवैशेषिकगुणशिक्षयप्रतिमो-
चनावयङ्गकलापवत्त्वेन ज्योतिष्टोमप्रयोगसंबलितत्वमित्यर्थः ।
ऋत्वङ्गत्वप्रतिप्रसवार्थमिति ॥ एतच्च नित्यात्काम्यस्ये-
त्यादिद्वात्रिंशत्तमश्लोकविवरणे विधिरसायनकडुपपादितरीत्यो-
क्तम् ॥

(अथात इत्यादिवाक्यानामप्राप्तऋत्वङ्गत्वबो-
धनार्थत्वमिति स्वमतोपपादनम्)

वस्तुतस्तु—यावदनुष्ठानसादेश्येन पूर्वपूर्वप्रमाणकरुप-
नयाऽङ्गत्वं कल्पनीयम्, तत. पूर्वप्रवृत्तेन कामवाक्येन का-
मार्थत्वबोधनात् तद्वाद्यस्यैव प्राप्तेरप्राप्तऋत्वङ्गत्वविषयकत्वमेव
कौस्तुभोक्तं युक्तम् । एतेन—उत्पत्तौ ह्यमेः संस्कार्यत्वोक्ते-
श्चयनप्रकरणे च तभिर्भृत्यतण्डलोपयोर्हवनीयस्थापनोक्तेः ऋत्व-
व्यभिचारिसंस्कार्यद्वारा ऋत्वङ्गत्वप्राप्तिरिति विधिरसायनोक्तं
तदुपपादनं—अपास्तम्; अमिचयनस्य काम्यत्वपक्षेऽभि-
मिति द्वितीयाभङ्गेनाधारताया लक्षणायाश्चयनसंस्कार्यत्व-
स्याप्रावधाने चयनस्याभ्यङ्गत्वानुपपत्तेः । काम्यचयनानुनि-
ष्यादिनि स्थले आहवनीयस्थापनविधौपि परप्रयुक्तोपजीव्या-
हवनीयस्थापनं प्रति चयनस्याङ्गत्वात् प्रमाणभावेन च तद्वारा
ऋत्वङ्गत्वाप्राप्तेः । अतोऽप्राप्तऋत्वङ्गत्वविधानमेव युक्तम् ।
एतेन—अमेः फलार्थस्याश्रयापेक्षायामभिष्टोमादिरूपाश्रयस-
मर्पकत्वमेव तेषां वाक्यानामित्येकत्रिंशत्तमश्लोके विधिरसा-
यनकारोक्तं—अपास्तम्; चयनक्रियाया एव फलार्थविधानेन
गुणसंबन्धाभावेनाश्रयानपेक्षणादिति ॥

अयं चाग्निः प्रकृतौ “अग्निः सोमामङ्गं वेच्छतामि”त्यादि-
वचनान्तैकल्पिकः । अग्निपक्षे चोत्तरवेद्यां ह्यग्निश्चीयत इति

(न्यायसुधाकारमतस्य दाशमिकाद्वयतिप्राहा-
धिकरणवार्तिकविरोधादिना प्रकाशाकारै-
द्वेषणम्)

अत्रच संक्षेपं द्वितीयाध्याये “मध्यमायासुपसद्यमिश्चीयते
प्रकृत्युपकृतत्वादि”त्यधिकरणे “उत्तरवेद्याह मिश्चीयत” इति
वचनेनाभ्युत्तरवेद्यो समुच्चयेन भिन्नकार्यत्वात्, चयने उत्तर-
वेदिकार्यापन्नत्वाभावात्प्रोत्तरवेदिधर्माश्रिता कार्या इति पूर्व-
पक्षवचनेन समुच्चयेऽप्यभिधारणरूपोत्तरवेदिकार्यस्याग्निस्कार्य-
त्वात्तानुपपत्त्या चयनेऽपि कल्प्यमानस्यैकत्वात् कार्यक्येन भ-
वन्त्येव तस्मिन् तद्धर्मा इति दूषयित्वा सिद्धान्तितम् । तद-
नुसारेण न्यायसुधायामप्याहतस्य समुच्चयपक्षस्य दाशमिक-
विकल्पपरवार्तिककारोक्त्या विरोधाधूषणमित्थं प्रकाशाकारै-
कृतम् । दशमे ह्यद्वयतिप्राहाधिकरणे “तमुक्येनेत्यादि-
वाक्यानामतिदेशतः औत्तरवेदिकविकल्पेन प्राप्तस्योर्निर्णयमा-
र्थत्वमाशङ्क्य सन्निहितगुणकामप्रतिप्रयोजनसंभवे विप्रकृष्टा-
तिदेशसापेक्षनिर्णयमफलकत्वस्यायुक्तत्वाभिराकृतं वार्तिके । त-
तश्चाभ्युत्तरवेद्योस्तत्र विकल्पस्यैवोक्तेस्तद्विरोधस्तावत् स्फुट
एव । सोत्तरवेदिषु ऋतुषु चिन्वीते”ति समुच्चयविधित्वेन आ-
समानमपि वचनं न समुच्चयविधिपरम् । तैत्तिरीयशास्त्राया-
मथातोऽग्निमित्यादिवाक्यानामाश्रानादुपमस्याग्नेः ऋतुसंबन्ध-
बोधकत्वात् । तत्रचोद्देश्यभूतसोमयागविशेषप्रतिपित्सयोत्तर-
वेदिपदोपादानम् । यद्यपिवा विशेषवाक्यं स्यात्, तथापि त-
दुपसंहारार्थं स्यात् । यत्तु “उत्तरवेद्या ह्यग्निश्चीयत”इत्यपरं,
तद्विशब्दाद्वर्तमाननिर्देशात् तस्यैव स्तुत्यर्थमर्थवादः । अतो
विकल्प एव तयोः, अन्यथाग्निमात्रमिव ज्योतिष्टोमे उत्तरवेदिमा-
त्रमपि तत्र नैव प्रापुयात् इति ॥

(प्रकाशाकारमतनिरासेन दाशमिकाधिकरण-
विरोधेनच उत्तरवेद्यामग्निश्चीयत इत्युपपा-
दनम्)

तदयुक्तम् ॥ सोत्तरवेदिमिति वाक्यस्य ऋतुसंबन्धपर-
त्वेऽपि चयनस्य सोमप्रयोगसवलितत्वेन विधेयचयनसामर्थ्या-
देव सोमयागविशेषोद्देश्यनिर्णयसंभवेन सोत्तरवेदिष्वितिपदवै-
यर्थ्योपपत्तेः । अतो यद्यपि तैत्तिरीयशास्त्रायां ऋतुसंबन्धपर-
मपरं नैव वचनम्; तथापि उत्तरवेदिस्मरितकृतद्देशेन चयन-
स्यानेन विनियोगकरणेऽपि समुच्चितप्रजापतिविधानेनाग्निप्र-
जापत्योर्विहेदापि अर्थात्समुच्चयो नासुलभः । किंच उत्तर-
वेद्या हीयस्य विधायकत्वाभावे तयोर्विकल्पाङ्गीकारे चयन-
निरपेक्षोत्तरवेदिप्रोत्तरवेदिनिरपेक्षमेव चयनं प्रापुयात् । अत
उत्तरवेद्याधारताप्राप्तये आवश्यकं तस्य विधित्वे विधिकल्प-

वचनादुत्तरवेद्या समुच्चयः । तदभावे चोत्तरवेदिमात्रम्;
उत्तरवेद्यामग्निं निदधातीति वचनात् । अतश्च तमुक्येने-

कत्वेवा तत एवाकामेन तयोः समुच्चयसिद्धिरिति समुच्चयपक्षमेव
युक्तमभिप्रेत्य केवलोत्तरवेदिप्राप्तिं दाशमिकीं विकल्पोक्तिं सम-
र्थयितुमाह—अयंचेति । इत्यादिवचनादिति । सपे स-
मारोपकालविधिपरं वाक्ये यद्यपि चेष्ट्यमाणा भवन्तीति सिद्धव-
त्पाक्षिकानुवादभूतकालायनवचनस्यादिशब्देन संग्रहः । तत-
श्चाग्नेः स्वाभावप्रतियोगित्वविषयो विकल्पः नतुत्तरवेदिप्रति-
योगित्वविषय इत्यर्थः । इतिवचनादिति ॥ इदं हि वचनं
न परंपरासंबन्धेनाधारविधानपरम्, तस्य चयनाधारताविधि-
बलादेव सिद्धे; अपितु संयोगपृथक्न्यायेन चयनाभावपक्षे
साक्षादाहवनीयाधारताविधायकमिति सिद्ध उत्तरवेदिमात्रकः
प्रयोगः । यद्यप्येतद्विधिविधेयस्य साक्षादाधारत्वस्य प्राकरणि-
कत्वात् तद्वरोधे चयननिष्पाद्यस्थण्डिलस्य नाधारतया निवेशः
संभवति, तथापि अग्निष्टोमपदस्य ज्योतिष्टोम एव शक्त-
तया अस्यापि निरवकाशात्वात् बाधः । अतएव अम्यभावे
अग्निधारणार्थोत्तरवेदेरग्निपक्षे तद्धारणार्थमसंभवादर्थवैक्याग्नि-
धारणरूपकार्यं संभवन्तं विकल्पमादाय दाशमिकीं विकल्पो-
क्तिः न चयनाधारतया प्राप्तोत्तरवेदिसमुच्चयं विरुण्ढीत्यर्थः ।
अतएव दशमे—प्रकृतौ हि वैकल्पिकोऽग्निस्तत्रवेद्या वा
निधातव्यः स्थले नेति प्रन्थेनाग्निधातुरूपकार्यापेक्षयैव
विकल्प उक्तः ॥

(समुच्चयपक्षेपि चिन्तादुत्तरवेदिधर्मोपपत्तिः)

नचैवमभ्युत्तरवेद्योः समुच्चये भिन्नकार्यत्वापत्तेश्चिन्तादुत्तर-
वेदिधर्मानापत्तिः, उत्तरवेदेः संयोगपृथक्त्वन्यायेन कार्यद्वया-
वगमात् तद्धर्माणामपि कार्यद्वयप्रयुक्तत्वावगतेष्वन्यनिष्पादि-
तस्थण्डिलस्य साक्षादभिधारणरूपकार्यार्थत्वेन तदसा उत्तरवे-
दिकार्यापन्नत्वेन तद्धर्मप्राप्त्युपपत्तेः । अतएव स्थण्डिलधारण-
रूपकार्यान्तरे समुच्चयमानोत्तरवेद्यामपि तद्धर्मा भवन्ति ।
तत्र चयोत्तरवेद्योः क्रियमाणेष्वविरुद्धेषु तन्नता, विरुद्धेष्वा-
वृत्तिरिति कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । वस्तुतस्तु—एकाभिधारण-
कार्यार्थत्वेनाभ्युत्तरवेद्योर्विकल्पेऽपि उत्तरवेदिपक्षे प्राप्तकादा-
चित्केथ्यमाणत्वेनापि कल्पसूत्रकारवचनोपपत्तेः स्वतन्त्रस्वा-
भावप्रतियोगित्वविषयश्रुतिकल्पने गौरवात् किमिति स्वाभा-
वप्रतियोगित्वेन विकल्पाश्रयणम्? तावताभ्युत्तरवेदेवैश्वाना-
धारताविधिबलात्तयोः समुच्चयस्याप्युपपत्तिरस्यैवेति यथा-
श्रुतवार्तिकात्सारेणोत्तरवेदिप्रतियोगिकविकल्प एव युक्त इति ॥

(अग्नेज्योतिष्टोमाङ्गत्वे तमुक्येनेत्यादिवा-
क्यसार्थक्यम्)

ननु—एवमग्नेज्योतिष्टोमाङ्गत्वे तदतिदेशेनैव तत्प्राप्त्युप-
पत्तौ तमुक्येनेत्यादिवाक्यान्वर्थकमिष्यत आह—अतश्चेति ॥

स्यादिवाक्यानि वैकल्पिकत्वाद्द्विकृतिविधौ च तन्नियमार्थानि चयनाश्रित्येनाकारतादिकफलार्थगुणानां प्राप्त्यर्थानि चेति दशमे वक्ष्यते ॥ १० ॥ इति दशममग्निचयनासंस्कार-
ताधिकरणम् ॥

(११ अधिकरणम् ।)

प्रकरणान्तरे ॥ कौण्डपायिनामयने “उपसन्निश्रित्वा

अनेन प्रकारेण स्वाभावप्रतियोगित्वेन चयनस्य वैकल्पिकत्वा-
दित्यर्थः ॥

(तमुकथ्येनेत्यादिवचनानां गुणकामप्रयोज-
नवत्वं नियमार्थत्वं च)

अत्रच दशमे सन्निहितवक्ष्यमाणगुणकामप्राप्तिरूपप्रयोजन-
संभवे दूरस्थतत्तददेशप्राप्त्यपेक्षया पाक्षिकत्वाधीननियम-
फलकत्वं प्राचीनैर्निरूपितम् । तद्गुणकामप्रयोजनस्याप्यतिदेश-
प्राप्त्यधीनवैयर्थ्यप्रतिबंधनसापेक्षतयातिदेशोपस्थित्यधीन-
त्वेन तुल्यत्वादतिदेशोपस्थितौ च झटिति तद्गोधितपाक्षिक-
त्वस्यैवोपस्थितौ नियमस्यैव फलत्वौचित्यादयुक्तमित्यभिप्रे-
त्याह—तन्नियमार्थानीति ॥ गुणकामप्राप्तिरूपं प्रयोजनं
निर्बाधमेवेत्याह—चयनाश्रितेति ॥ गुणकामेषु आद्यमि-
कन्यायेन प्रणयनवह्नौकचयनस्याश्रयत्वव्यावृत्त्यर्थं चयने
अपूर्वायत्वविवक्षावद्यर्थंभावे ज्योतिष्टोमप्रकरणाभावेऽपि अथा-
तोमिमिति वाक्येन ज्योतिष्टोमस्यैवोपस्थितत्वात् तदपूर्व-
साधनीभूतस्यैव तस्याश्रयत्वापत्त्या विकृतौ प्राप्त्यभावात्
ज्योतिष्टोमतुल्योपस्थितिर्साधनद्वारा चयनस्य तत्तदपूर्वसाध-
नतासिद्धयर्थं तत्तद्विधानेनाऽऽश्रयत्वमभोपपत्त्या तदाश्रितगुण-
कामप्राप्ति फलमित्यन्यत्रिगाह्याधिकरणे दशमे वक्ष्यत इ-
त्यर्थः । अतएव अतिरात्रादिपदाना तत्तदसंस्थाकज्योति-
ष्टोमवाचित्वेऽपि ज्योतिष्टोमे चयनोपदेशस्याथातोऽभिमित्य-
नेनैव सिद्धत्वावगत्या तत्संस्थाविकृतिपरत्वमेवेति द्रष्टव्यम् ॥
यद्यपि संस्थानां फलवत्त्वात् चयनं प्रति शेषित्वं संभवति,
तथापि तदाश्रयज्योतिष्टोमसंबन्धचयनोपदेशेनैव गुणकाम-
प्राप्तिसंभवात् वैयर्थ्यं तदवस्थमेवेति यत्सोमनाथेन अति-
रात्रादिपदानां केवलसंस्थापरत्वमेव न यागलक्षणेत्युक्तं तत्
—परास्तम्; अतस्तत्संस्थाविकृतिपरत्वमेव युक्तमिति
ध्येयम् । यथाचात्र फलद्वयेन विधिसांकर्यस्यान्यत्राप्यह्नौका-
रात्र दोषत्वम्, तथा कौस्तुभे प्रतिपादितं द्रष्टव्यम् ॥

(पूर्वोत्तरकल्पप्रयोजननिरूपणम्)

प्रयोजनं पूर्वपक्षे ऋद्धिफलकं चयनं ज्योतिष्टोमधर्मकं या-
गान्तरमनुष्ठेयम् । चयनोत्तरवेदिबाधः । अग्निष्टोमादावुत्तर-
वेदिरेव । सिद्धान्तेषु न यागान्तरमग्निष्टोमे चयनोत्तरवेद्योर्वि-
कल्प इति स्पष्टत्वाभोक्तम् ॥

मासमहिहोत्रं जुह्वति मासं दशपूर्णमासाभ्यामिति”त्यादि श्रु-
तम् । तत्र जुहोतिना अग्निहोत्रादिपदैश्च दूरस्थस्यापि कर्मण
उपस्थितत्वात्तदनुवादेन “यदाहवनीये जुहोती”तिचन्मा-
सादिरूपगुणविधिः; उपादेयवदनुवादेयस्यापि दूरस्थकर्मा-
नुवादेन विधाने बाधकाभावात् । कर्तृबहुत्वकालादिरूपाने-
कगुणविशिष्टप्रयोगविधानाच्च न वाक्यभेदः । अतो न क-
र्मान्तरविधिः इति प्राप्ते—

॥ इति दशममग्निचयनासंस्कारताधिकरणम् ॥

(विषयवाक्यसंग्रहः पारिशेषिकसंगतिश्च)

इत्यादिश्रुतमिति ॥ मासं वैश्वदेवेन मासं वरुणप्रघासेः
मासं साकमेधेन मासं जुनासीरीयेणेति यजेतेत्यनुब्रह्मसहि-
ताना वाक्यानामादिपदेन संग्रहः । प्रमाणान्तरनिरूपणेन
गुणप्रकरणसङ्गत्वाभावेऽपि पारिशेषिकीं सङ्गतिं स्पष्टत्वाद्नु-
क्त्वा पूर्वपक्षमेवाह—तत्रेति ॥

(कर्मभेदाभाघपूर्वपक्षोपसंहारः)

बाधकाभावादिति ॥ कत्रोदिवत् कृतिसाध्यत्वेन ह-
येण विधानासम्भवेऽपि वैर्णमास्यादिकालवत् कृत्यधिकरणत्वा-
दिना विधेयत्वसम्भवे विधानायोग्यत्वरूपबाधकाभावादि-
त्यर्थः । नच प्राकरणिकत्वायमादिकालवरोधरूपबाधकस्य
सत्त्वान्मासादिरूपगुणनिवेशानुपपत्तेर्गुणात् भेदः; सायंप्रात-
कालयोरभावास्यापराह्णादिकालवत् व्याप्यव्यापकभावैर्नोपपत्तौ
विरोधाभावात् । नचात्यन्तसंयोगवाचिद्वितीयान्तमासपदोप-
दिष्टासत्त्वविरोधो बाधकः, तस्याहारविहाराद्यनुरोधेन बाधा-
वश्यंभावे जातेऽन्यायेन प्राकरणिककालोपसंग्रहस्य सिद्धान्त
इवोपपत्तेः । नच जीवनाद्यनिमित्तेन विरोधः, सिद्धान्ते सायं-
प्रातःकालाभ्यामिव मासेनाप्यवच्छेदसंभवेन तदविरोधात्,
काम्यप्रयोग एव मासनिवेशोपपत्तेश्च । नच कौण्डपायिनस-
न्नप्रकरणेनाननुग्रहो बाधकः, कौण्डपायिन एव दीक्षितत्वेन
पर्युदस्तानाममिहोत्रादीनां मासं प्रतिप्रसवविधानेन अथवा
—अग्निहोत्राद्युद्देशेन मासकाले विहितेऽपि उद्देश्यत्वेनोपस्थि-
तानां निराकाङ्क्षानाममिहोत्रादीनां संवत्सरपरिमितसन्नप्रयो-
गस्य षण्मासपरिमितसोमयागैरपरिपूर्णादाकाङ्क्षवशेन सन्नप्र-
योगवचनेन फले विधानेन वा तदनुग्रहोपपत्तेरिति भावः ॥
एवमितरबाधकनिरासे बाधकाभावादित्यनेन सूचिते प्राप्तक-
र्मानुवादेनोपसदां तदुत्तरकालत्वस्य मासस्य कर्तृबहुत्वस्य च
विधाने यदनेकार्थविधानेन बाध्याभेदापत्तिरूपं बाधकं गुण-
कृतभेदापादकं भाष्यकारेण सिद्धान्ते उपन्यस्तम्, तस्मिन्ना-
न्तसाधकत्वेनादरणीयत्वबुद्ध्या पृथक्परिहरति—कर्तृबहुत्वे-
ति ॥ मासं दशपूर्णमासाभ्यामित्यादीं अनेकगुणभावैना-
व्यापकत्वाच्च तस्य कर्मान्तरसाधकत्वमभिप्रेत्य पूर्वपक्षमुप-
संहरति—अत इति ॥

सर्वत्र प्रवर्तकस्य विधे कृतिविषयत्वापरपर्यायं उपादे-
यत्वं प्रमाणवाचाज्ञातज्ञान्यत्वाख्यं विधेयत्वं च प्रमेयम् ।
तदुभयमप्येकवृत्तिः । समानाभिधानाश्रुत्यादिना च धात्वर्थ-
भावनाश्रुतीत्युत्सर्गः । योग्योपपदसत्त्वे तु विशिष्टविधिगौ-
रवमिया तन्मात्रवृत्तिः । यथा यदाहवनीये जुहोतीत्यत्राहव-
नीयस्योपादेयत्वविधेयत्वोभयाश्रयत्वाद् योग्यत्वम् । अत
एव तत्र धार्थानुवादापेक्षायाम् दूरास्थानामपि सर्वहोमानां
कथंचिदनुवादः ।

प्रकृते तु मासस्यानुपादेयत्वाहुपादेयत्वं धात्वर्थं एव
वाच्यम् । अतस्तत्सामानाधिकरण्येन विधेयत्वमपि तत्रैवेति
विहितस्य विधानायोगाग्नेदः । एवं सत्यपि यदि सायं जुहोती-
त्यादिवत्प्रत्यभिज्ञापकं संनिध्यादि प्रमाणं भवेत्ततोऽगत्या का-
लादावपि विधेयत्वं कर्मणि च प्राप्तेऽप्युपादेयत्वमिति वैयथि-
करण्यमप्याश्रीयेत, न त्वेतदस्ति, न च सन्निध्याद्यभावेऽपि
नाम्न एव पूर्वकर्मोपस्थापकता । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेन जु-
होतिना हि यादृशी विजातीयहोमत्वप्रकारिका होमोपस्थिति-

(प्रकरणान्तरात्कर्मभेदप्रतिज्ञा)

प्रमाणान्तरेण भेदासंभवेऽपि प्रकरणान्तरात् भेदं साधयितुं
प्रकरणान्तरस्वरूपोपादानस्यापेक्षितत्वेनावश्यकं तत् प्रदर्शयन्
सिद्धान्तमाह—सर्वत्रैति ॥ शुत्यादिनेत्यादिपदेन धात्वर्थ-
वृत्तित्वोपपादकपदश्रुतिसंग्रहः ॥ उत्सर्गस्यापवादमाह—यो-
ग्येति ॥

(आहवनीयस्योपादेयत्वात् यदाहवनीयवा- क्येन कर्मभेदः)

योग्यत्वमिति ॥ यद्यप्याधानविधिसिद्धत्वेनाऽऽहवनी-
यस्थानेनोपादेयताविधेयत्वाख्यविधिव्यापारविषयत्वं न ज्ञाप्यते;
तथापि वाजपेयाधिकरणे कौस्तुभोफरीत्या प्राहुष्करणादिवि-
शिष्टत्वेन रूपेण होमार्थं तद्विषयत्वात् तद्विघात इति भावः ।
अतएवेति ॥ विशिष्टविधिगौरवपत्तिमिया उपपदार्थमात्रस्य
विधेयत्ववश्यकत्वादेवेत्यर्थः । तत्तत्प्रापकविध्युपस्थापकप्रमा-
णान्तराभावेऽपि जुहोतिनैव तातुपस्थाप्यानुवादं कथंचिच्छ-
ब्देन सूचितं । कालादौ कृतिव्याप्यत्वरूपोपादेयत्वासंभवेऽपि
कृत्वाधिकरणत्वादिना विधेयत्वं कर्मणि पुरुषकृतिव्याप्यत्वरूप-
मुपादेयत्वं च । अतएव कालादेर्विधिसंस्पर्शाद्विषक्षाज्ञत्वं
नोपपद्यत इत्यर्थः ॥

(प्रकृतेऽपि नाम्नो होमोपस्थापकत्वशङ्का)

ननु प्रकरणपेक्षयापि प्रबलस्य नाम्नः सन्निधायकप्रमाणस्य
सत्त्वाहुपादेयत्वविधेयत्वयोः सामानाधिकरण्यप्रतिबन्धकत्वो-
पपत्तेर्न भेदसिद्धिरित्याशङ्कामन्य परिहरति—नचेति ॥ या-
दृशीति ॥

(लिङ्गसङ्ख्याप्रकारकबोधजनकेन नाम्नाऽऽतादृश-

स्तादृशेव सन्निधिमोपनीता युक्तं यत्सायं जुहोतीत्येतद्वा-
क्यस्य जुहोतेरपि स्वविषयविषयत्वमापादयन्ती भवति तद्व-
त्विधेयार्थकत्वप्रतिबन्धिका । अग्निहोत्रादिनाम तु अग्नि-
देवताकहोमत्वप्रकारकहोमविशेष्यकबोधं जनयत् जुहोतेर्न
पूर्वकर्मोपस्थापकत्वमापादयितुं क्षमम् । नहि अग्निदेव-
ताकं पूर्वं कर्मैवेत्यत्र प्रमाणमस्ति; विजातीयहोमत्वस्य ना-
म्नाऽनुपस्थितेः, अन्यथा पर्यायत्वेन सह प्रयोगानापत्तेः,
अतिप्रसङ्गनिराकरणस्य प्राचीनप्रयोगाभावेनैवोक्तिद्विकरणे
स्थापितत्वेन योगरूप्यनङ्गीकाराच्च, अन्यथा मत्वर्थलक्षणा-
दिमिया अतिप्रसङ्गभङ्गार्थमपि रूप्यङ्गीकारे सोमादावपि
तदापत्तेः । अतो न नाम्ना तदुपस्थितिः । अतएव यत्र ना-
मैवानुपादेयगुणयोगेन श्रुतं न तु धातुः यथा सर्वेभ्यो द-
शैर्पूर्वमासावित्यादौ, तत्र नामार्थस्यैवोपादेयत्वसामानाधि-
करण्येन विधेयत्वप्रसक्तौ नामजन्योपस्थित्या तत्प्रतिबन्धाच्च
कर्मान्तरम् । अस्तुवा तद्वाक्यस्य प्राक्करणिकत्वात्कर्मान्तर-

धात्वर्थोपस्थापनासंभवाच्च नाम्नो धात्वर्थ- विधेयत्वप्रतिबन्धकत्वम्)

लिङ्गसङ्ख्यानन्वयित्वेनेत्यर्थः । नाम्नः खण्डवाक्यार्थबोध-
दशया लिङ्गसङ्ख्याप्रकारकसार्थबोधकत्वेन तदप्रकारकधातु-
पदबोधधात्वर्थवृत्तिविधेयत्वस्य समानप्रकारत्वाभावेन नाम्ना
प्रतिबन्धकत्वमशक्यत्वम् । धातोर्हि सन्निधिविषयीभूतपूर्वकर्म-
पत्त्वे प्रमापिते विधेयार्थकत्वं प्रतिबन्धते । अतश्च सन्निधिना-
ऽग्निहोत्रं जुहोतीत्येतद्वाक्यगतजुहोतिपदबोधस्य लिङ्गसङ्ख्यान-
नन्वयिन एव होमविशेष्यस्य प्रकारतयोपस्थापितस्य सायं-
जुहोतीत्येतद्वाक्यगतजुहोतिबोधत्वप्रमाणायुक्ता तस्य तद्वा-
क्यगतजुहोतिवृत्तिविधेयत्वप्रतिबन्धकता, प्रकृतेतु लिङ्गस-
ङ्ख्यानविहोमविशेष्यत्वप्रकारकतया नाम्नोपस्थापितस्य मासा-
ग्निहोत्रवाक्यगतजुहोतिना बोधयितुमशक्यत्वेन न नाम्नस्त-
द्वृत्तिविधेयार्थप्रतिबन्धकत्वसंभव इत्यभिप्रेत्य वैषम्यं दर्शयति
—अग्निहोत्रादिनाम त्विति ॥ नहीति ॥ अग्निदेव-
ताकहोमत्वस्यैवाग्निहोत्रपदेनाभिधानात् तस्यापूर्वेऽपि होमेऽ-
नाधितत्वेन संभवे तत्पदप्रभृत्सत्पत्तेरनेन पूर्वकर्मण एवो-
पस्थितौ प्रमाणत्वात् इत्यर्थः । विजातीयहोमत्वेन शक्य-
भावेऽतिप्रसङ्गापत्तिं निरस्यति—अतिप्रसङ्गेति ॥ अ-
स्तुवा नाम्नो विजातीयहोमत्वप्रकारकबोधजनकत्वम्, अन्य-
था मासाग्निहोत्रे गौणत्वेन नामातिदेशकत्वावुपपत्तेः, तथापि
तदुपस्थितेर्नोमातिदेशविधया भेदानुगुणत्वेन न विधेयताप्र-
तिबन्धकत्वमिति भावः ॥

(सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासा इत्यस्यानारभ्याधीतत्वे
नाम्ना कर्मभेदः प्राक्करणिकत्वे न कर्मभेदः)
न कर्मान्तरमिति ॥ अपित्वश्रुतकतव्यपदाभ्याहारेण

क्षुम् । अतः प्रकृते नामो विधेयार्थकत्वस्य जुहोती प्रतिबन्धायोगाद्गुणुपादेयगुणुपात्तस्थितिरूपप्रकरणान्तरात्सिद्धं कर्मोन्तरत्वम् ।

अत्र चानुपादेयगुणयोगस्य स्वव्युत्पादेयतापनयनद्वारा पारिशेष्याद्भावार्थव्युत्पादेयत्वापादनं व्यापारः । अनुपस्थितेरुपादेयत्वसामानाधिकरण्येन विधेयताप्रतिबन्धः सः ।

नामोपस्थितकर्मणोरेव फलसंबन्धमात्रमित्यर्थः । एतच्चानयोर्बाक्ययोर्भेददेवोक्तमनारभ्याधीतत्वमङ्गीकृत्य प्रतिबन्धकसन्निध्यभावेन नाम्न एव प्रतिबन्धकत्वमुक्तम् ॥ वस्तुतस्तु—“सावैकाम्यमङ्गकाम्यैः प्रकरणादि”ति सूत्रे प्राकरणीकत्वमेवोक्तम् । तदा नाम्न आख्यातसामानाधिकरण्यसत्त्वेऽपि “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते”त्यत्रेव सन्निधेरेव शक्यं प्रतिबन्धकत्वं वक्तुं इत्यकर्मोन्तरत्वं सुलभमेवेति पक्षान्तरेणाह—अस्तु वेति ॥

(विधिदिषादिवाक्येऽप्रकरणेऽपि नाम्नः कर्मोपस्थापकत्वनिरूपणम्)

अतएव—विधिदिषावाक्ये यत्र न प्रकरणं तत्र पूर्वं सह त्वात्मयाजी यो वेदेदमनेनाङ्गं संस्क्रियते इहेदमनेनाङ्गमुपधीयत इति पूर्वतनैतच्छब्देन स यदेव यजेतेति तत्पूर्वश्रुतौ च यच्छब्देन प्रसिद्धार्थकेन पूर्वकर्मणा निर्देशेन निर्देशस्तत्राख्यातासामानाधिकरण्यात्नाम्नः पूर्वकर्मोपस्थापकत्वमिष्टमेव । यः अनेन कर्मणा इदं ममाङ्गं संस्क्रियते क्षीणपापं क्रियते पुण्येन चोपधीयते उपचीयत इति विदित्वा कर्माचरति स आत्मशुद्धयर्थं यजन्नात्मयाजीः सच देवयाजिनः काम्यकर्तुः श्रेयानिति शतपथश्रुतेरर्थः । सिद्धान्तमुपसहरति—अत इति अतएवेति ॥

(अनुपादेयगुणविशिष्टानुपस्थितिर्न प्रकरणान्तरं किन्तुपादेयगुणसामान्याभावविशिष्टानुपस्थितिः)

यतः पारिशेष्याद्भावार्थव्युत्पादेयत्वापादनमात्रमनुपादेयगुणस्य व्यापारस्तस्य चानुपादेयगुणसत्त्वे इवोपादेयगुणसामान्याभावेऽपि संभवोऽत एवेत्यर्थः । एवं च दशमे आज्यभागौ यजतीति गृहमेधीयगते वाक्ये कर्मोन्तरत्वपूर्वपक्षे प्रकरणान्तरप्रमाणोपन्यासः संगच्छत इत्याशयः ॥

(अभ्यासप्रकरणान्तरन्याययोरुपधेयसांकर्येऽपि स्वरूपासांकर्यविवेकः)

नञ्—एवं तदनुपात्तं यजतीत्यादावपि उपादेयगुणसामान्याभावात् प्रकरणान्तरेणैव भेदापत्तेः कृतमभ्यासेन? इति—वाक्यम्; सत्यप्युपधेयसांकर्यं न्यायस्वरूपसाकार्यात् । अभ्यासेहि उपादेयतामतमङ्गीकृत्य पारिशेष्येण भावार्थवृत्तिवि-

अतएव न प्राचीनोक्त अनुपादेयगुणयोग एव प्रथोक्तोऽपि तु उपादेयगुणसामान्याभाव एवेति ध्येयम् । अतः सिद्धं कालविशिष्टकर्मोन्तरविधानमेवेदम् । एवं “सरस्वत्या दक्षिणेन तीरेणाम्रेयोऽष्टाकपालः”—इति देशरूपानुपादेयस्य; आम्रेयपदस्य साधारणत्वेन पूर्वकर्मोपस्थापकत्वाभावात् । निमित्तस्य तु “सत्रायाऽऽगूर्यं विश्वजिता यजेते”ति । आगूर्यं

धेयत्वापादनमेव व्यापारः । अतएव तत्र सन्निधि प्रतिबन्धो ननु प्रकरणान्तर इव प्रतिबन्धकः । प्रकरणान्तरेतु न पारिशेष्येण विधेयत्वापादनव्यापारः । विशिष्टविधिविधयत्वाकादिरपि विधेयत्वाङ्गीकारेण तदसभवात्, अपितु सत्यपि विधेयान्तरे श्लाघादितोपादेयतासामानाधिकरण्यत्वाभ्यां धात्वर्थेऽपि विधेयतापादनम् । अतो न्यायशरीरस्यासंकीर्णत्वाद्युक्तः प्रकरणान्तराद्देद इत्यादिविस्तरः कौस्तुभे द्रष्टव्यः ॥

(प्रकरणान्तरन्यायविषयेपि मासं दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यत्र यागपङ्कविधानम्)

एवं यत्रापि प्रकरणान्तरे आख्यातसामानाधिकरण्यमपि नास्ति, यथा शतपथब्राह्मणे दर्शपूर्णमासप्रकरणे चानुपस्थितेषु च “यवाग्नेना रात्रिमग्निहोत्र जुहोती”त्यत्र, तत्रोपादेयगुणसामान्याभावरूपप्रकरणान्तरन्यायासम्भवेन भेदाप्रसक्तगत्या नाम्न एव विप्रकृत्योपस्थापकत्वं द्रष्टव्यम् । एवं मास दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यत्र सात्त्विकन्यायेन दर्शपूर्णमासपदयोः प्राकृतयागत्रिकसम्बन्धिद्रव्यदेवतादिधर्मातिदेशकत्वात्, तेषांचैकपदोपादानेन समुच्चयावगमादेरुत्पत्तिवाक्यावगतसमुच्चितद्रव्यदेवतादेरेकैकस्मिन् कर्मणि निवेशायोगात् सङ्ख्यावदेव कर्मभेदावसायात् प्रकृतिवद्यागपदमेव विधेयम् । यत्तु—बालप्रकाशे—प्रकरणान्तरसहकृतद्वित्वसङ्ख्याया त्रिकद्वयभेद उपपादितः, तद्विवचनस्य समुदायद्वयगतत्वेनानुपादात् समिधो यजतीत्यत्र बहुत्वस्येव द्वित्वस्य भेदकत्वानुपपत्तेरयुक्तमिति कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ॥

(कालयोग इव देशयोगे निमित्तयोगे च संनिधिविना पूर्वकर्मोपस्थित्यसंभवात्कर्मभेदः)

कालदेशनिमित्तकलसंस्कार्यरूपाणा पश्चान्ना अनुपादेयानो मध्ये कालरूपानुपादेययोगे कर्मोन्तरत्वं प्रसाधितम् देशनिमित्तयोगेऽप्यतिदिशति—एवमिति । यद्यप्यत्र यजिर्न श्रूयते, तथापि द्रव्यदेवतासंबन्धानुपपत्त्या यजिकल्पनया प्राकृताम्रेययागात् कर्मोन्तरमित्यर्थः । अनुपादेयस्येत्यस्यामे उदाहरणमिति शेषः । एवं निमित्तस्य त्वित्यत्रापि ज्ञेयम् । नच सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यत्रेवाख्यातासामानाधिकरण्यादामेयनाम्ना पूर्वकर्मोपस्थितेस्तद्भेदेन न भेद सिध्यतीत्याहङ्गां निरसितुमाह—आम्रेयपदस्येति ॥ आम्रेयपदस्य नामधे-

संस्कारः । तदुत्तरं सत्रमकुर्वतोऽयं विश्वजित्, विश्वजिता यजेतेत्यस्माकमोन्तरम् । नचानेन विनियुक्तस्य प्रयुक्तस्य वा तेनोत्पत्तिः; विनियोगादिसामानाधिकरण्येनावगताया उत्पत्तेः सन्निधिं विना बाधे प्रमाणाभावात् ॥ ११ ॥ इत्येकादशं प्रकरणान्तराधिकरणम् ।

(१२ अधिकरणम् ।)

फलं च ॥ फलस्याग्नेयमष्टाकपालं निर्घण्टुकाम इति । संस्कारस्य तु औतुम्बरीं प्रोक्षतीति श्रीहिमोक्षणाकर्मोन्तरम्; पञ्चैव यथाऽनुपादेयानि, तथा वाजपेयाधिकरणे कौ-

यत्वाभावात् यजिपदवदेव पूर्वविहितविहितकर्मसाधारण्येनाग्निदेवत्वद्रव्यमात्रवचनस्य नियमेन पूर्वकर्मोपस्थापकत्वाभावादित्यर्थः । सन्निधिं विनिति ॥ सन्निधिसत्त्वे दर्शपूर्णमासादिषु तत्सामानाधिकरण्यबाधेऽपि तदभावे तद्बाधो न युक्त इत्यर्थः ॥

(फलं चाकर्मसंनिधावितिसूत्रं फलविषयेऽधिकाराशङ्कानिवृत्त्यर्थमिति देशनिमित्तयोरुदाहरणम्)

यद्यपि फलं चाकर्मसन्निधावित्यग्रिमसूत्रे चकारेण संस्कार्योपादानवत् देशनिमित्तयोरप्युपादानसंभवात् तत्रैवेतदुदाहरणप्रदर्शनं युक्तं कर्तुम्; तथापीह तयोः कालवदेव कर्मोन्तरसाधकत्वस्य ज्ञातत्वादिह प्रदर्शनम् । अग्रिमसूत्रं फलादिविषयेऽधिकाराशङ्कानिवृत्त्यर्थमिति न दोषः ॥ प्रयोजनं स्पष्टत्वान्नोक्तम् ॥

॥ इत्येकादशं प्रकरणान्तराधिकरणम् ॥

(अधिकाराशङ्कयोक्ताधिकरणप्रयोजनम्)

पूर्वाधिकरणेनोक्तस्य पारिशेष्यादुपादेयतासामानाधिकरण्येन विधेयत्वापादनद्वारा सूत्रगतप्रकरणान्तरशब्दोपलक्षितासन्निधेर्भेदकत्वस्यानुपादेयगुणयोग एव संभवे फलसंस्कार्ययोरयोगित्वात् विनियोगविधिविषयत्वापरपर्यायाङ्गत्वस्य धात्वर्थवृत्तितयाऽऽक्षेपात्तत्सामानाधिकरण्येनोत्पत्तिविधिविषयत्वापरपर्यायविधेयत्वाक्षेपकत्वेऽप्युपादेयताक्षेपकत्वेनासंभवात् प्रकरणान्तरविधया भेदकत्वम्, कालदेशनिमित्तादीनां अनुष्ठापकत्वेन प्रयोगविशेषणत्वात् धात्वर्थानुष्ठाप्यत्वापरपर्यायोपादेयत्वात् युक्तं तद्विधया भेदकत्वमिति विशेषाशङ्कानिराकर्तव्यं प्रवृत्तौ एतत्सूत्रेणाधिकरणान्तरे विषयवाक्यमुदाहरति—फलस्येति ॥ फलस्येति सिद्धवर्तिद्विदेशात् सिद्धान्तेऽस्य पूर्वाधिकरणप्रपञ्चपरता सूचिता । अतएव नातीव पूर्वपक्षारः ।

(रुक्मादिवाक्ये कर्मन्तरत्वसमर्थनम्)

रुक्म इति ॥ रुक् दीप्तिः । अत्रापि देसवाक्यवत् द्रव्यदेवतासंबन्धानुमितयजिकल्पना पूर्व्यागे फलविध्यनुप-

स्तुभे प्रपञ्चितम् ॥ १२ ॥ इति द्वादशं फलसंस्कार्याधिकरणम् ॥

(१३ अधिकरणम् ।)

सन्निधौ ॥ पञ्चानामप्यनुपादेयानां सन्निधौ प्रत्युदाहरणानि । दर्शपूर्णमासप्रकरणे “पूर्वमासां पूर्वमासां यजेत” “समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत” “धावजीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत” “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते”ति चतुर्णाम् । स्विष्टकृतं प्रकृत्य “शेषास्विष्टकृतं यजेत”ति शेषरूपसंस्कार्यस्य ।

पत्तेः कर्मणो विधेयत्वात् प्राकृताग्नेयापेक्षया कर्मोन्तरत्वमित्यर्थः ॥

(उदाहरणान्तरनिर्देशः । पूर्वोक्ताधिकाराशङ्कानिरासश्च)

यत्तु—प्राचीनैश्चैवात्थाया दीक्षणीया भवन्तीत्येतदक्षमेधप्रकरणगतं वाक्यमुदाहृत्य त्रैधातव्यादीक्षणीययोर्भेदात् सामानाधिकरण्यनुपपत्तेर्जघन्ये दीक्षणीयापदे यजमानसंस्काररूपदीक्षणीयाकार्यलक्षणामङ्गीकृत्य तेन संस्कार्ययजमानोपस्थितेरनुपादेयगुणयुक्तानुपस्थितिरूपप्रकरणान्तरात् प्रसिद्धस्वतन्त्रफलार्थविहितत्रैधातव्यापेक्षया कर्मोन्तरत्वमिति संस्कार्योदाहरणं दर्शितम्, तत्सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति वदाख्यातासामानाधिकरणत्रैधातव्यानाम् । पूर्वकर्मोपस्थापकत्वोपपत्तेः कर्मोन्तरत्वे प्रमाणाभावादयुक्तमिति नुशब्देन सूचनम् तदुपेक्ष्यान्युदाहरति—संस्कार्यस्य त्विति ॥ अत्रोभयत्राप्याङ्गित्वेऽपि अनुष्ठापकत्वस्यापि कामनाविषयत्वादिना सत्त्वादुपादेयत्वाक्षेपकत्वात् तत्सामानाधिकरणविधेयत्वलाभाय कर्मोन्तरविधिरावश्यक इति विशेषाशङ्कानिरासो द्रष्टव्यः ॥

(एकत्वमनुपादेयमिति बालप्रकाशमतनिरासः)

अत्र प्रकाशकारैः—बालप्रकाशो कृतिविषयत्वमुपादेयत्वमङ्गीकृत्य तदभावमात्रेण कालादिष्विव कर्तुविशेषणकत्वब्राह्मणत्वादिजातीनामप्यनुपादेयत्वम् । अतएव “अनुपादेयमेकत्वं यजमानस्य कालवदि”तिप्रतिपादाधिकरणगतशास्त्रदीपिकाकारिका संगच्छते—इत्युक्तम्, तस्य प्रसङ्गतो निरासमाह—यथेति ॥ तन्निरासश्चात्र कौस्तुभे द्रष्टव्यः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे प्रकृतित्वात् प्रतिपदि सिद्धान्तेत्यन्यविकृतिवत् पद्वेणीति स्पष्टत्वान्नोक्तम् ॥

॥ इति द्वादशं फलसंस्कार्याधिकरणम् ॥

(पञ्चानामप्यनुपादेयानां सन्निधौ प्रत्युदाहरणानि)

सूत्रगतफलपदस्यानुपादेयोपलक्षणत्वमभिप्रेत्याह—यश्चा-

अत्र सर्वत्र संनिधिना स्वविषयवृत्तिविधेयत्वप्रतिबन्धात् प्राप्तस्यैव कर्मणः कालदेशविशिष्टप्रयोगविधिमात्रं विधिर्लाघवायानुमन्यते ननु कर्मोपत्तिमपि विधेते । यत्र तु प्रयोगोऽपि प्राप्तो यथा “य इष्ट्वे”त्यादौ, तत्र प्राप्तप्रयोगानुवादेन कालादिमात्रविधिः । संभवति हि देशकालयोरुपादेयत्वासंभवेऽपि यागाङ्गत्वेन विनियोगविधिः । निमित्तस्थले तु मिथो निमित्तनैमित्तिकयोरङ्गाङ्गित्वासंभवात् प्राप्तस्यापि कर्मणो निमित्तसंबन्धानुमितपापक्षयार्थत्वेन विनियोगविधिरिति वक्ष्यते । फलसंस्कार्ययोस्तु तदुद्देशेन प्राप्तकर्मविनियोगविधिः स्पष्ट एव । अतो न संनिधिसत्त्वेऽनुपादेयगुणयोगेऽपि कर्मान्तरम् ॥ १३ ॥ इति त्रयोदशं प्रकरणान्तरप्रत्युदाहरणाधिकरणम् ।

(१४ अधिकरणम् ।)

आग्नेय ॥ कालद्वययोगेनाग्नेयं विधाय “यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽभावास्यायां भवती”ति श्रुतम् । तत्र कालद्वययुनामपीति । निमित्तसंबन्धानुमितेति ॥ निमित्तस्यानुष्ठापकत्वेन प्रयोगाक्षेपकत्वात्स्य च फलापेक्षाया यावज्जीवाधिकरणवक्ष्यमाणरीत्या पापक्षयार्थं विनियोग इत्यर्थः । स्पष्ट एवेति ॥ तयो. पुरुषार्थत्वेन स्वार्थमेव विनियोगः कर्मण एवेति स्पष्ट इत्यर्थः ॥ इतरत् स्पष्टार्थम् ॥ एवमधिकाराख्यसन्निधेः कर्मोत्पत्त्यनुवादत्वप्रमापकत्वात् यथा कर्मान्तरत्वप्रतिबन्धकत्वं, तथा तदभावेऽपि यच्छब्दादिना यत्र तदनुवादप्रतीतिस्तत्राप्युपस्थितोत्पत्तिकर्मण्येव कालविनियोगकरणात् तत्प्रतिबन्धकत्वं द्रष्टव्यम् । यथा “य इष्ट्वे”त्यादौ, यथावा “एतया पुनराधेयसम्मितायेषु अग्निहोत्रं जुहोती”त्यादौ च नेष्ट्यग्निहोत्रभेदः अग्निहोत्रवाक्ये यच्छब्दाभावेऽपि “दीक्षितो न जुहोती”ति निषेधापेक्षितोदवसानायारूपेष्ववधिमाम्त्रविधौ तात्पर्यग्राहकतयाऽग्निहोत्रविधेरनुवाददिति ध्येयम् । अत्रच भेदप्रमाप्रतिबन्धकस्य सन्निधेर्भेदप्रमाजनकस्यासन्निधेश्च स्वरूपनिष्कल्यादिकं कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । विस्तरभयाच्चोच्यते ॥

इति त्रयोदशं प्रकरणान्तरप्रत्युदाहरणाधिकरणम् ॥

कालद्वयेति ॥ “यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽभावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युत” इति वाक्येनेत्यर्थः । पौर्णमास्याधिकरणे प्रकरणान्तराधिकरणगतप्रकाशकारोक्तरीत्या प्रकरणान्तरादा-

क्तादाग्नेयात्कर्मान्तरविधानमिदम् ; प्रकरणान्तराद्भ्यासाद्वा भेदोपपत्तेः । अनेनैव विहितस्येतरेण पौर्णमासीमाम्त्रविहितं उत्पत्तिशिष्टकालावरोधाभिराकृतव्यः । नच—एकस्यैव कर्मणोऽभ्युदयशिरस्कृतया विधिद्वयेन विधानं पिङ्गाक्षैकहायनीशब्दाद्भ्यामिव द्रव्यविशेष्येति—वाच्यम् ; पिङ्गाक्षैकहायनीशब्दाद्भ्यामुपस्थितस्याप्येकस्यैकेन विधिना विधाने बाधकाभावात्, प्रकृते तु एकेन विहितस्य नेतरेण विधिसंभव इति कर्मान्तरमेव । अत एवामावास्यायामाग्नेयद्वयकरणं पूर्वपक्षप्रयोजनमिति प्राप्ते—

एकस्यैन्द्राम्त्रविशेषत्वाच्च स्वातन्त्र्येण विधायकत्वम् । प्रशास्ताग्नेयसाहित्येन चैन्द्राम्त्रप्रशांसा, अतो न कर्मान्तरम् ॥ १४ ॥ ४७ ॥ इति चतुर्दशमाग्नेयस्तुत्यर्थताधिकरणम् ।

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां द्वितीयाऽध्यायस्य तृतीय पादः ॥

भेयभेदं निरस्येककर्मासंभविपौर्णमास्यामावास्यालक्षणगुणद्वययोगान्यायमुपाह्युपपादितादाग्नेयभेदस्य स्वयं प्रसाधितत्वादाग्नेयं इत्येकवचनमयुक्तमपि जात्यभिप्रायेणैकवचनविवक्षया प्रयुक्तम् । श्रुतमिति ॥ प्रदेशान्तर इत्यर्थः । प्रकरणान्तरादिति ॥ अनेन आतिदेशिक्यनन्तरसङ्गतिः सूचिता । कथंचित् सन्निधेः प्रतिबन्धकत्वेन प्रकरणान्तरात् भेदासिद्धिरित्यभिप्रेत्य तत्सत्त्वेऽपि भेदकमुपन्यस्यति—अभ्यासाद्भेति ॥ यद्यपि सप्रतिपन्नदेवताकत्वेन द्वयोरामेययोः सहानुष्ठानाग्नेयद्वयकरणप्रसक्तिः पूर्वपक्षे, तथापि पुनर्विधिवैयर्थ्यापत्त्यैव सहानुष्ठानबाधात्, अथवा—पुरोडाशद्वयकरणद्वाऽऽग्नेयद्वयकरणमभिप्रेत्याह—अत एवेति । यदाग्नेय इति वाक्यान्तरेणाऽऽग्नेयस्य केवलाग्निदेवतात्वावधारणात् कथं तेनैन्द्राम्त्रप्रशांसेत्यपेक्षायामाह—प्रशास्तेति ॥ “अङ्गिरसो वा इत उत्तमा स्वर्गं लोकमायन्ति”त्याद्यर्थाद्सहिततद्विधिना आग्नेयप्रशास्त्यावागमात् प्रशास्ताग्नेयसाहित्येनैन्द्राम्त्रप्रशांसेत्यर्थः ॥ पूर्वपक्षे प्रयोजनममावास्यायामाग्नेयद्वयस्य तत्संबन्धित्वेनाष्टाकपालद्वयस्य करणं, सिद्धान्ते नेति स्पष्टत्वान्नोक्तम् ॥

॥ इति चतुर्दशमाग्नेयस्तुत्यर्थताधिकरणम् ॥

इति भाट्टदीपिकाप्रभावद्वयां द्वितीयाध्यायस्य तृतीयापादः ॥

चतुर्थः पादः ।

(१ अधिकरणम् ।)

यावज्जीविकः ॥ “यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेते”-
त्यत्र कान्ये एव स्वर्गार्थं दर्शपूर्णमासकर्मणि जीवनपर्या-
सकालविधिः । नच पौर्णमास्यादिकालविरोधः; व्याप्य-

(यावज्जीवगुणसंयुक्ताग्निहोत्रादिप्रयोगभेदाभे-
दचिन्ता वार्तिककाराणां संमतेति निरूपणम्)

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति काम्यप्रयोगं वि-
धाय बहुचक्राक्षणे आभ्रातं वाक्यमुदाहरति—**यावज्जीव-
मिति** ॥ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्येतत्सद्वाक्यान्तरा-
णामप्युपलक्षणमेतत् । अत्र भाष्यकारेण सूत्रानुगुण्येन कर्म-
धर्मत्वकर्तृधर्मत्वचिन्ता कृतामपि तृतीयाध्यायसगताया-
स्तस्या भेदलक्षणेऽपर्यवसिते सति करणे लक्षणसङ्ख्यापत्ते-
रयुक्तामपि किं यावज्जीवगुणसयुक्तानामग्निहोत्रादीनां प्रयोगा
भियन्ते, उत एक एवायं प्रयोगः काम्य. स एव यावज्जीव
कालपरिमित इत्येवंलक्षणसंगतप्रयोगभेदाभेदफलकत्वेन वा-
र्तिककार. समर्थयामास ॥

(उक्तवार्तिकसिद्धान्तापरितोषात् विनियोग-
भेदाभेदावेव पादार्थ इति निरूपणम्)

वस्तुतस्तु—प्रयोगाङ्गस्यापि यावज्जीवकालस्य पूर्वप्र-
योगे सायंप्रातःकालावरुद्धेऽवरोधसंभवात् यथा पूर्वपक्षे प्र-
योगभेदकत्वम्, तथा निमित्तस्यापि पूर्वप्रयोगेऽसंभवतोऽपि
प्रयोगानङ्गत्वात् तत्तत्पौर्णमास्यादिकालीनसिद्धप्रयोगस्य क-
र्मणो विनियोगान्तरापादकत्वेऽपि प्रयोगान्तरानापादकत्वान्न
कालादिवत् प्रयोगभेदकत्वमिति प्रयोगभेदाभेदचिन्ताया अ-
संभवात् कर्थाचित्संभवेऽपि वाऽनेच्छाधिकरणप्रसङ्गेनैव विचार-
यितुं युक्तत्वादिह विचारासंगतेवार्तिककारोक्तावपरितुष्य नि-
मित्तस्य विनियोगान्धयित्वेन तत्प्रयुक्तविनियोगभेदाभेदस्य
क्षापि पूर्वमप्रकृतस्यैह पादार्थत्वेन कौस्तुभे उक्ता लक्षणस-
ङ्गति तथा निमित्तस्य गुणत्वेन भेदकत्वेष्युपादेयप्रसङ्गाभि-
मित्तस्वरूपानुपादेयस्य विनियोगभेदकत्वविचारेण प्राप्तिक्री-
मनन्तरसङ्गति च स्पष्टत्वात्, अतएव भाष्यकारोक्तसंशय-
मनुक्त्वा पूर्वपक्षमेवाह—**काम्य पचेति** ॥

(काम्ये दर्शपूर्णमासकर्मणि गुणविधानमिति
पूर्वपक्षोपादानम्)

उत एक एवायं प्रयोगः काम्यः स एव यावज्जीवकाल-
परिमित इति वार्तिकलेखनात् काम्यप्रयोगेऽयं कालविधि-
रिति भ्रमं निवर्तयितुं दर्शपूर्णमासकर्मणोऽयुक्तम् ॥

(काम्य पचेत्येवकारेण सिद्धान्ते प्रकरणानु-
ग्रहस्य पूर्वपक्षे तदनुग्रहस्यच सूचनम्)

ततश्चैतद्वाक्ये प्रयोगान्वयिगुणाभावेन प्रयोगविधेः । सिद्धा-

न्यापकभावेन अमावास्यापराह्णादिवदुभयोरप्युपपत्तेः । अत
एव विनिगमनाविरहात्कालद्वयविधावपि प्रयोगद्वयविधिः ।
जीवनपर्यासकालविधिसामर्थ्यादेव च प्रतिपौर्णमास्याध-
र्थादर्शपूर्णमासावृत्तिः । अतश्च तावद्व्याप्यप्रयोगव्यासक्त-
व्यापकैकप्रयोगादेव स्वर्गादिकालमिति प्राप्ते—

न्तेऽप्यनाश्रयणात् पौर्णमास्यादिकालविधौच तदाश्रयणे वि-
निगमनाविरहात् अत्रापि तदापत्तेरिहैव कर्मोद्देशेन कालवि-
धाने सति वक्ष्यमाणरीत्या प्रयोगविधि, ननु प्रयोगानुवादेन
कालविधिरित्यर्थः । सिद्धान्ते तस्यैव कर्मणो निमित्तसंबन्धेन
विनियोगान्तरकरणेऽधिकाराद्व्यप्रकरणानुग्रहेऽपि कर्थाभावा-
काङ्क्षुलक्षणप्रकरणानुग्रहं पूर्वपक्षे तदनुग्रहं च सूचयितुं काम्य
एवेत्येवकार. प्रयुक्तः ॥

(यावज्जीवपदस्य णमुलन्तत्वं न निमित्तत्वेन
किंतु कालविधित्वेनेति निरूपणम्)

कालविधिरिति ॥ यावज्जीवपदस्य णमुलन्तस्यापि
यावदेह तिष्ठतीतिवत् निरूढलक्षणाया कालपरत्वोपपत्तेः अ-
भिक्रामं जुहोतीत्यत्र णमुलन्तस्यापि निमित्तपरत्वादर्शनादिह
कालविधिरेव युक्त इत्यर्थः । अपराह्णादिवदिति ॥ पि-
ण्डपितृयज्ञवाक्ये द्वयोरमावास्यापराह्णकालयोर्विधानेऽप्येकस्य
व्याप्यकालस्यावच्छेदकत्वेनैककाल्येनाविरोधस्येवाप्युपपत्ति-
रित्यर्थः ॥

(अत्र पूर्वपक्षे प्राचीनापादितयजत्यभ्यास-
लक्षणानिरासः)

अत्र प्राचीनैः सिद्धान्ते पौर्णमास्यमावास्यायोर्दर्शपूर्णमासा-
नुष्ठानेन जीवनपर्यासकालानुग्रहासंभवात् यागभ्यासविधा-
नाय यजतावभ्यासलक्षणा पूर्वपक्षे आपदिता, ता परिहर्तुं-
माह—**जीवनपर्यासेति** ॥ एवं च नाभ्यासलक्षणा नतराच
तस्य विधेयत्वमित्येवकारेण सूचितम् ॥ “यावज्जीवकोऽभ्यास”
इतिसूत्रमप्यार्थिकाभ्यासपरतया नेयमिति भावः ॥

(व्याप्यप्रयोगातिरिक्तव्यापकप्रयोगान्तर-
विधिपक्षेणोपादानम्)

एवं च यथैव पौर्णमास्यादिवाक्येषु कालविशिष्टव्याप्यप्रयो-
गविधिः, तथैव यावज्जीववाक्येषुऽपि कालविशिष्टप्रयोगस्य वि-
धानं नानुपपन्नम् । अतएव विधेयतावच्छेदकतया जीवन-
पर्यासेषु तावत्सु व्याप्यप्रयोगेषु तत्प्रतिधेयतावच्छेदकतया
विभिन्नधर्मोन्तरेष्वपि व्यासकैकधर्मस्य स्वीकाराह्णाप्यप्रयो-
गव्यासकव्यापकप्रयोगादेव फलमित्याह—**स्वर्गादीति** ॥
व्याप्यव्यापकप्रयोगविशिष्टकर्मणः फलोपेक्षायां स्वर्गकामादि-
वाक्येन स्वर्गार्थतथैव विनियोगात् स्वर्गादेव फलम्, ननु
यावज्जीववाक्येन पापक्षयार्थत्वेन विनियोगात् पापक्षय. पृथक्
फलमित्यर्थः । एवं च जीवनपर्यासेस्तावद्भिः प्रयोगैः एकमेव

काललक्षणपक्षेर्नायं कालविधिः । अतो धातुसंबन्धाधिकारविहितगुणप्रत्ययेन जीवनस्य कर्मसंबन्धावगतेः स्वावच्छिन्नकालकत्वादिरूपसंबन्धाश्रयणे च गुणभूतकालानुरोधेन प्रधानावृत्तेर्न्यायिकभ्यत्वाभावेन यावच्छब्दार्थस्यापि विधेयत्वापत्तौ च वाक्त्रिमितत्वमेव संबन्धः प्रतीयते । तद्वाहि प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तेर्न्यायिकभ्यत्वाद्यावच्छब्दा-

फलं स्वर्गादि भवति, नान्तरेति भावः । एतच्च व्याप्यप्रयोगापेक्षया व्यापकप्रयोगान्तरविधानं कौस्तुभोक्तरीत्योपपादितम् ॥

(अन्ते एव स्वर्गादि नान्तरा, नापि पापक्षय इत्यादिनिरूपणम्)

वस्तुतस्तु—व्यापकप्रयोगेणैव निर्वाहे तत्तद्व्याप्यप्रयोगस्वीकारे नैव किञ्चित् प्रमाणम् । नच विनिगमनाविरह, पौर्णमास्यादिवाक्येयु व्यापकप्रयोगानुवादेन तत्तत्कालविधानेऽपि जीवनकालावच्छेदकत्वविधया तत्कालनिवेशसमवस्यैव नियामकत्वात् । नहि पौर्णमास्यादिकालेषु जीवनस्याव्यावर्तकस्यावच्छेदकत्वं संभवति, अतोऽप्राप्तजीवनकालविशिष्टप्रयोगविधिरयमेव । अन्यथा पौर्णमास्यादिकालाना व्याप्यव्यापकभावेन निवेशसंभवादविरोधोक्तंरुक्त्विंसहत्वापत्तेः । अतएव प्रयोगभेदाभावेन प्रकृतसङ्गस्यसंभवेन विनियोगभेदमादाय सङ्गत्युपपादनं कौस्तुभोक्तं सगच्छते । तावतापिच पौर्णमास्यादिकालावच्छिन्नजीवनपर्याप्तकालिकप्रयोगादेव फलं स्वर्गादि नान्तरा नवा पापक्षयः फलमित्यस्य फलभेदस्य न क्षतिरिति ध्येयम् ॥

(यावच्छब्दार्थस्य पुरुषधर्मत्वेन कालविधानायोगेन न्यायलब्धावृत्त्यनुवादत्वकथनम्)

यावज्जीवशाब्दे हि यावच्छब्दस्य सामस्यवचनत्वात् तस्य शब्दार्थस्य पुरुषधर्मत्वेन कर्मधर्मत्वायोगात् अवश्यं जीवपदे जीवनकाललक्षणमेव पूर्वपक्षे लक्षणापत्तिरित्यनेनाभिप्रेत्याभ्यासलक्षणापत्तिं प्राचीनोक्तमपहाय काललक्षणमेव पूर्वपक्षे आपादयन् सिद्धान्तमाह—**काललक्षणापत्तेरिति** ॥ “धातुसंबन्धे प्रत्यया” इत्यनुशासनात् यस्माद्धातोर्गुणप्रत्ययो भवति तद्दात्वर्थस्य धात्वर्थान्तरेण संबन्धस्य गुणलक्षणविधानात् संबन्धविशेषापेक्षया यावच्छब्दतात्पर्यप्राहकवशात् निमित्तत्वरूपतद्देशेषप्रतीतेर्न तत्प्रतिपादनाय मन्मते लक्षणापत्तिरितिभिप्रेत्याह—**अत इति** ॥ संबन्धविधेयैव कालबोधोपपत्तेर्मपि न लक्षणापत्तिरिति पूर्वपक्षिणो लक्षणापरिहाराशयः संबन्धाश्रयणे चेत्यनेन सूचितः । यावच्छब्दार्थस्य विधेयत्वे एकपदोपादानात् विशिष्टप्रयोगविधानाद्वा वाक्यभेदानापत्तावपि गौरवापत्तिर्लघ्वादित्यनेन सूचिता । ससर्गविधया भाने गौरवम् । पदार्थविधया भाने लक्षणाचेत्युभयं निमित्तत्वमेवेत्येवकारेण व्यावर्त्य सूचितम् ॥ **न्यायलभ्य-**

र्थोऽनुवादः । निमित्तत्वं च स्वान्वयव्यतिरेकानुविधाव्यवश्यानुष्ठानवचनम् । यथा राष्ट्रपरागान्वयव्यतिरेकानुविधापि अवश्यानुष्ठानं यस्य स्वानस्य तद्वचनं राष्ट्रपरागे ।

अत्रच व्यतिरेकानुविधानस्य सर्वत्र प्रापकप्रमाणाभावादेव सिद्धेरन्यानुविधान एव विधेयत्वाप्यर्थम् । अतश्च निमित्तत्वमेव नैमित्तिकस्यावश्यानुष्ठानबोधनादकरणे प्रत्यवा-

त्वादिति ॥ प्राणक्रियारूपाणां जीवनाना भेदान्निमित्तावृत्त्युपपत्ते जीवनगतसामस्यस्य नैमित्तिकसंबन्धित्वेन प्राप्तत्वादनुवाद इत्यर्थं ॥

(जीवने निमित्ते विनियोगान्तरविधानमेवात्रेत्यादिनिरूपणम्)

अतएव—यत्र विधिश्रवणेनानुष्ठानबोधस्तत्र अनुष्ठापकरूपनिमित्तापेक्षया निमित्तत्वरूपसंबन्धाश्रयणम् । यत्रतु वर्तमानापदेशेन तच्छ्रवणम् यथा यावद्दोहमित्यत्र तत्रानुष्ठानस्यैवाबोधनेन नानुष्ठापकत्वरूपतदपेक्षया धात्वर्थान्तरसंबन्ध, किंतु स्वावच्छिन्नकालकत्वमेव स इति वैषम्यम् । **तदुक्तं वार्तिके**—“युक्तमत्र कालग्रहणं वर्तमानापदेशो ह्ययम् । नात्र काचिन्निमित्तापेक्षा । तेन श्रुतिवृत्ते, दोहनमतिक्रम्य कालो वृत्तते । यदित्वहापि यावद्दोह स्वप्यादासीतवेति विधीयते, ततः केन वा दोहस्य निमित्तत्वं वार्यते” इति । अतो जीवनस्य निमित्तत्वात् निमित्तस्यानुष्ठापकत्वेऽपि प्रयोगक्षेपकत्वे प्रमाणाभावात् खत सिद्धप्रयोगानामेवैवा निमित्तसंबन्धेन विविदिषायामिव विनियोगान्तरमेवेदमिति न व्यापकप्रयोगान्त एव स्वर्गादि फलम् । पौर्णमासीपौर्वाहदिकालशब्दान्तरैकवाक्यतयाच पौर्वाहिककालावच्छिन्नपौर्णमास्यवच्छिन्नजीवनस्य निमित्तत्वात् तत्रिधन्तरस्य जीवने निमित्तत्वस्य न वैकस्यामेव पौर्णमास्या तदवच्छिन्नजीवनरूपनिमित्तभेदादावृत्त्यापत्तेर्वा प्रसङ्गः । पौर्वाहिककालावच्छिन्नपौर्णमास्यामेव प्रतिक्षणं जीवनभेदमादायावृत्त्यापादनं त्वशक्यत्वादेव न संभवतीति भावः ॥

(निमित्तत्वनिर्वचनम्)

निमित्तत्वंच नानुष्ठापकत्वमात्ररूपं कामनादिवत्, तथात्वे कामशास्त्रेणैव तादृशानुष्ठानसिद्धौ एतद्वचनवैयर्थ्यापत्ते, यावच्छब्दानुवादानुपपत्तेश्च, अतो नियतानुष्ठापकत्वसाक्षेपात्तद्वदितं निमित्तस्वरूपमाह—**निमित्तत्वं चेति** ॥

(निमित्तसमभिव्याहृतविधेरकरणे प्रत्यवायबोधकत्वम्)

नियतत्वस्यच बुद्धिपूर्वकारिणा पुरुषेण स्वतोऽसंपाशमानत्वात् निमित्तसमभिव्याहृतो विधिः योग्यताबलेन विधेयाकरणस्य प्रत्यवायसाधनतां बोधयतीत्यभिप्रेत्याह—**अतश्चेति** ॥ अतश्चैतादृशनिमित्तत्वानुरोधेनावश्यकृतव्यतारूपनियमस्यार्थसिद्धस्य कर्तृधर्मत्वेन विधानोक्तिः “कर्तुर्वा श्रुतिसंयोगादि” इति सूत्र इति भावः ॥

योऽनुमीयते । करणे च 'धर्मेण पापमपनुदति' इत्यादिवाक्यशेषात् रात्रिसत्रन्यायेन पापक्षय एवावुपपन्नो नित्यनैमित्तिकस्थले फलम् । यत्र तु रथन्तरसामत्वादिनिमित्तसत्त्वे नैमित्तिकस्य पाठादेव प्रसिसंभवेनान्वयावुविधानस्य प्रमाणान्तरेण प्रसिस्तत्र रथतिरेकानुविधान एव विधेस्तापयम् । अत एव रथन्तराभावे ऐन्द्रवायवाग्रवस्याभावः । अतश्च यावज्जीवपदे लाघवाद्यनुरोधेन जीवनस्य निमित्तत्वावगतेस्तदनुरोधेन पापक्षयार्थं विनियोगान्तरमेवेदमिति सिद्धम् ॥ ३ ॥ इति प्रथमं यावज्जीवनिमित्तताधिकरणम् ॥

(विश्वजिज्ञयायाप्रवृत्त्या वाक्यशेषगतपापक्षयार्थत्वोपपादनम्)

अत्र प्रामाण्यैर्विधेयाकरणस्य विधिना प्रत्यवायजनकत्वबोधनेऽपि करणस्य नैव किञ्चित्फलमित्यङ्गीक्रियते । न्यायसुधाकृता तु प्रत्ययवाच्यभावनाया भाग्यसाकाङ्क्षत्वनियमात् करणात्फलाङ्गीकारेऽप्यकरणनिमित्तप्रत्ययवायप्रागभावपरिपालनस्य फलत्वमित्युक्तम्, तदुभयनिरासायाह—करणे चेति ॥ काम्यमानेन स्वर्गादिकलेनावश्यकत्वाविर्वाहात् विश्वजिज्ञयायेन स्वर्गफलकल्पनायोगात् फलविशेषापेक्षार्यां 'धर्मेण पापमपनुदति,' 'पूर्वां सन्ध्यां जपन् विप्रो नशमेनो व्यपोहति,' 'यद्रात्र्या पापमकार्षे यद्वा पापमकार्षे मनसा वाचा हस्ताभ्या' इत्यादिवाक्यशेषेभ्यो निषिद्धाचरणजन्यप्रत्यवायक्षयस्य फलत्वमवसीयते इत्यर्थः । यद्यपि धर्मेणेत्यस्य न किञ्चिद्वाक्यशेषत्वम्, अपितु वाक्यत्वमेव, तथापि आदिपदसंहतीतानां पूर्वोक्तानां सध्यावन्दनविधिवाक्यशेषत्वाद्वाक्यशेषेत्युक्तम् । अकरणे प्रत्यवायभिया प्रवृत्तस्य पापक्षयार्थं प्रवृत्त्यभावमपेक्ष्य पापक्षयस्यानुपपन्निकत्वोक्तिः । न्यायसुधाकृन्मतनिरास कौस्तुभे द्रष्टव्यः । निमित्तलक्षणप्रसङ्गात् रथन्तरसामाधिकरणोक्तमेवार्थं पुनर्विशदयति—यत्र त्विति ॥ सिद्धान्तसुपसहरति—अतश्चेति ॥

(पूर्वोत्तरकल्पप्रयोजननिरूपणम्)

प्रयोजनं पूर्वपक्षे यावज्जीवमभ्यस्तरूपक एकः काम्य एव प्रयोग जीवनकालस्य विकृतौ सौर्यादावतिदेशायावज्जीविकोऽभ्यासः, सिद्धान्ते त्वफलकामस्यापि सायंप्रातः कालयोरभ्यस्तरूपस्तत्रैव च परिसमाप्त एकः प्रयोगः । सायंप्रातः कालान्तरे तथैवापरः सौर्ये च निमित्तस्थानतिदेशात् यावज्जीव प्रयोग इति स्पष्टत्वान्नोक्तम् ॥

॥ इति प्रथमं यावज्जीवनिमित्तताधिकरणम् ॥

(लक्षणान्तरसंगतिनिरूपणम्)

पूर्वसुत्पत्तिप्रयोगविनियोगभेदकत्वेनोक्तानां षण्णां प्रमाणानां निरूपणे कृते संप्रत्येकवेदगतानानाशाखागतकर्मविधिषु शब्दान्तरसंज्ञासख्याना प्रमाणानां भेदकत्वायोगेऽपि संभवद्भेदकत्वानां गुणाभ्यासप्रकरणान्तराणां भेदकत्वविचारालक्षणसङ्गतं तथाऽनन्तराधिकरणोपन्यस्तविनियोगभेदकत्व-

(२ अधिकरणम् ।)

नाम । अग्निहोत्रादौ सत्स्वपि भेदकप्रमाणेषु न कर्मभेदः । भेदकप्रमाणेहि स्ववाक्यस्य कर्मोत्पत्तिपरत्वावगतेरुत्पन्नस्योत्पत्त्ययोगात्कर्मोन्मत्तत्वसिद्धिः । प्रकृते तु कर्मप्रमाणैरुत्पत्तिपरत्वावगमेऽपि पुरुषभेदात्तच्छास्त्राभ्यासिपुरुषान् प्रत्येकस्यैव कर्मणः सर्वैरुत्पत्तिसंभवाच्च कर्मभेदः । नहि सर्वशाखाः सर्वैरुत्पत्तयेऽपि, स्वाध्यायविधौ 'अध्वर्युं वृणोते' इतिवत्स्वीयत्वैकत्वयोर्विवक्षितत्वेनानेकशाखाध्ययनानुपपत्तेः । नचैवं वेदान्तरस्थशाखाध्ययनस्यान्यत्वापत्तिः

स्याप्यपवादादापवादिकी चानन्तरसङ्गति स्पष्टत्वात्तथा पूर्वपक्ष चातिफल्यत्वाद्दनुक्त्वोदाहरणपूर्वकं सिद्धान्तमेवाह—शाखाभेदेनेति ॥ एकवेदगतेति शेषः । अतएव—वेदान्तरन्ते 'भूयस्त्वेनोभयश्रुती' तितार्तीयन्यायेन यत्र वेदे द्रव्यदेवताश्रवणात् रूपलाभस्तत्रैवोत्पत्ति, नेतरत्र, तत्र गुणार्थं पुनःश्रवणमित्यर्थस्य सिद्धान्तयिष्यमानत्वात्तत्र भेदशङ्कानुपपत्तेर्नोदाहरणत्वम् । अतो यत्रोभयत्र रूपलाभेनोत्पत्तिविधिभेदसंभव, तत्रैव भेदशङ्कोत्थानात्, तेषामेवोदाहरणत्वमित्यर्थः । सत्स्वपीति ॥

(संज्ञाशब्दान्तसङ्ख्यानामभेदकत्वेपि अभ्यासगुणादेः भेदकत्वसंभवेन पूर्वपक्षः)

यद्यपि काठकं कालापकमित्यादिसंज्ञायाः कर्मभेदकत्वं सूत्रकारेणोक्तम् । तत्र तस्या प्रन्थपरत्वेन कर्मपरत्वाभावात्, वेदेऽनाम्रनेनोत्पत्तिगतत्वाभावाच्च न भेदकत्वसंभव, सूत्रे तदुपपादनंत्वभुञ्जयमात्रेण ज्ञेयम् । तथा शब्दान्तरस्यापि समानधात्वर्थकत्वात् इतरधात्वर्थोपेक्षया भेदकत्वस्य सिद्धान्तेऽपीष्टत्वाच्च भेदकत्वम् । तथा सङ्ख्यायाः स्वसमवायिभेदकत्वात्संभव, एव सङ्गात्शब्दान्तरसङ्ख्यानामसंभवेऽन्यन्यपरविधिपुनःश्रवणरूपाभ्यासस्य ऐन्द्राङ्गीकादशकपालत्वादिगुणवरोधे वचनान्तरात्प्रातःदशकपालत्वादिगुणान्तरस्य निवेशयोगात् गुणस्य दूरस्थत्वेनासन्निधेषादेयगुणसामान्याभावाच्च प्रकरणान्तरस्य च भेदकत्वसंभवाभिप्रायेण भेदकप्रमाणेष्विति बहुवचनोपादानं कृतम् । तदेवोपपादयति—भेदकप्रमाणैर्हीति ॥

(स्वाध्यायस्याध्ययनविधुद्देश्यत्वेपि कल्प्यविधावुपादेयत्वात्स्वीयत्वैकत्वयोर्विवक्षणम्)

अध्वर्युं वृणीत इतिवदिति ॥ अनेन च—स्वाध्यायस्याध्ययनं प्रत्युद्देश्यत्वाद्देश्यस्वाध्यायगतैकत्वाविवक्षाशङ्कायाः यथैवाध्वर्युं वृणीते इत्यत्र सत्याप्यध्वर्योर्देश्यत्वे वृतेनाध्वर्युणा स्वकार्यं कुर्यादिति कल्प्यविधावुपादेयताया श्रवणादेकत्वविवक्षा, तथेहाप्यधीतेन स्वाध्यायेनार्थज्ञानं भावयेदिति कल्प्यविनियोगविधौ उपादेयत्वश्रवणात् तद्विवक्षेति निरासःसूचितः । खैरधीतेऽसौ स्वाध्याय इति व्युत्पत्त्याऽध्यायगतस्वपरंपरागतपुरुषपरिग्रहसुखीयत्वोक्तोः स्वीयत्वैत्युक्तम् ॥

‘वेदानधील्य’ इत्यादिवचनान्तरानुरोधेन वेदत्रयगतैकशाखाभ्ययनस्यैवावश्यकत्वावगतेः । अत एव वेदभेदे पुरुषाभेदादेकवैवोत्पत्तिपरत्र गुणार्थ श्रवणमित्यत्र नियामक वक्ष्यते । वेदैकत्वे तु प्रतिशाखं पुरुषभेदान् सत्यपि सर्वेषामुत्पत्तिपरत्वे न कर्मभेदः । अत एवैकस्मिन् कर्मणि विरुद्धानां नानाशाखागतज्ञानां विकल्पः । स च न तत्तत्पुरुषभेदेन व्यवस्थितः । तत्तद्ज्ञानां तत्तदध्येत्रथत्वे प्रमाणाभावेन प्रकरणाच्छुद्धकृत्वर्थत्वावगते । अविरुद्धान्नेषु तु ससुच्यतः । शाखान्तरीयाङ्गज्ञानं च कल्पसूत्रादिभिः सुलभम् ।

(स्वाध्याय इत्यध्यायस्य वेदत्वव्याप्यशाखापरत्वव्यवस्थापनम् ॥

“अनया त्रय्या विद्यया लोके जयति” “वेदानधील्य वेदै वा वेदं वापि यथाक्रम”मित्यादिश्रुतिस्तृतिभिर्वेदान्तरगतशाखाध्ययनस्याभ्यनुज्ञानात् तदनुरोधेनाध्यायपदमपि ऋग्वेदत्वादि व्याप्यशाखापरमेव, तत्रैव च स्वीयत्वैकत्वोर्विशेषणत्वात् । ऋग्वेदत्वादि व्याप्याया एकैकपित्यादिपरम्परागताया शाखाया अध्ययननियमकरणेन तद्व्याप्यशाखान्तरस्यैवाध्ययनविधानेऽपि न वेदान्तरगतायास्तत्रित्युत्पत्तिरित्यभिप्रेत्य समाधत्ते—वेदानिति ॥

(वेदभेदे कर्मभेदः न शाखाभेद इत्युपपादनम्)

पुरुषाभेदादिति ॥ वेदभेदेन तदध्ययनस्य सर्वेषु फलान् प्रत्यविरोधात् तद्गतविधिपुनःश्रवणस्याध्येतुभेदपुरस्कारेण ज्ञानार्थत्वेन परिहारासंभवात् उभयोत्पत्तौ प्राप्ताया भूयोधर्माप्त्यां यत्र तत्रोत्पत्तिरत्रत्र गुणार्थ श्रवणमित्यर्थभूयस्त्वं नियामकं तृतीये वक्ष्यत इत्यर्थः । एवं यत्र सामवेदे एकस्मादेव शाखाया पञ्चविंशतिशाख्यब्राह्मणभेदस्तत्राप्यधेतुभेदाभावादेकत्र विधिरपरत्रानुवादो बाधकासत्त्वे, तदभावेतु कर्मान्तरमेवाभ्यासादित्यपि ज्ञेयम् । उत्पत्तिपरत्वेनेति ॥ तत्तदधेतुन् प्रति अज्ञातोत्पत्तिज्ञापकतया विधिपुनःश्रवणोपपत्तेर्न कर्मभेद इत्यर्थः । एवं विधिपुनःश्रवणस्यान्यपरत्वाद्भ्यासस्य भेदकत्वे निरस्ते तेनेवानुपस्थितिरूपप्रकरणान्तरस्य प्रमातृभेदेनोपपत्त्याक्षेपकत्वेऽपि भेदाक्षेपकत्वाभावात् भेदकत्वास्तिद्धिमभिप्रेत्यावशिष्टं गुणकृतभेदं निरसितुमाह—अत एवेति ॥ यतोऽधेतुभेदेन द्वयोरप्युत्पत्तिपरत्वात् नैकतरस्योत्पत्तिशिष्टत्वमुत्पन्नशिष्टत्वं वा, अत एव एकतरैकैकतरस्य बाधायोगादेकार्थत्वे सति त्रीहियवयोरिव विकल्प इत्यर्थः । काठकादिसमाख्यानां शाखास्त्रिंशत् कर्मण्यपि प्रयोगात् ताभिराध्वर्थवादिसमाख्यावत् पुरुषविशेषनियमोपपत्त्याशङ्कामभिप्रेत्य परिहरति—सचेति ॥ कर्मणि प्रयोगस्य कठप्रोक्तप्र-

यत्तु ‘बह्वल्पं वा खरुद्योक्तं’ इत्यादिवचनं तत् सर्वाङ्गोपसंहारासंभवेऽनुकल्पविधानार्थमिति कोस्तुमे द्रष्टव्यम् ।

तदेवं शब्दान्तराभ्याससङ्ख्यासंज्ञागुणप्रकरणान्तरैरनिरूपितः कर्मणो भेदः । अतः परं तेषां विनियोगो निरूपयिष्यते ॥ २ ॥ इति द्वितीयं शाखान्तराधिकरणम् ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां द्वितीयाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अध्यायश्च समाप्तः ।

न्यविहितसबन्धनिसिक्तस्य कर्तृतासबन्धने कठानिनियामकत्वयोगात् न तेन व्यवस्थासिद्धिरित्यर्थः ॥

(शाखान्तरीयाङ्गानुष्ठानोपायनिरूपणम्)

ननु—शाखान्तरीयाङ्गानां प्रधानानां वाऽध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावात् कथमनुष्ठानोपपत्तिरित्याशङ्क्य क्रतुविधीनां स्वकर्तृशाखाविषयेऽध्ययनविधिसिद्धज्ञानलाभेन तदुपायानाक्षेपकत्वेऽपि शाखान्तरवृत्तिस्वानुष्ठेयार्थविषये तद्विधिसिद्धज्ञानाभावे सति तदुपायानाक्षेपकत्वोपपत्तेः कल्पसूत्राध्ययनेन तदुज्ञानसंभवेनानुष्ठानोपपत्त्या निरस्यति—शाखान्तरीयेति ॥

(क्रतुविधीनां शूद्राधिकाराक्षेपकत्वनिरासः)

शूद्रस्य तदाक्षेपसंभवेऽपि तदुपायाध्ययननिषेधात् तदिति वैषम्यमिति भावः ॥

(बह्वल्पं वेतिवचनविरोधपरिहारः)

ननु—शाखान्तरीयाङ्गोपसंहारे “बह्वल्पं वा खरुद्योक्तं स्य यावत् प्रकीर्तितं । तस्य तावति शाखाश्चै कृते सर्वे कृतो भवे”दिति वचनेन खरुद्योक्तस्योपलक्षणतया खरुद्योक्तस्य स्वशाखागतस्य वाऽनुष्ठाननियमविधानात् तेन विरोध इत्याशङ्कानिरासायाह—यत्त्विति ॥

(पूर्वोत्तरपक्षप्रयोजननिरूपणम्)

प्रयोजन शाखान्तरगताङ्गानां न विकल्पसमुच्चयौ पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते ताविति पूर्वमेवोक्तप्रायत्वात्नोक्तम् ॥

(अध्यायार्थोपसंहारः । उत्तराध्यायार्थसंग्रहश्च)

एतेषां च प्रमाणानामेकविषयोपनिपातेऽनधिगतार्थगन्तव्यत्तदभावप्ररूपाम्याऽप्रामाण्यविरोधेऽपि विरोधाभावात् न बलाबलान्वेषणं कार्यमित्यभिप्रेत्य तदवशिष्टस्य विचारणीयस्याभावात् अध्यायार्थमुपसहरति—तदेवमिति ॥ श्रोतृणामौदासीन्यवारेण सुखग्रहणार्थमुत्तराध्यायार्थं संगृह्णाति—अतःपरमिति ॥ तेषामिति बहुवचनेन अतः परमित्यनेन च सूचितोत्तराध्यायार्थनिरूपणं प्रत्येतदध्यायार्थनिरूपणस्य हेतुहेतुमद्भावरूपा सङ्गतिरुत्तर स्पष्टीभवति ॥

इति द्वितीयं शाखान्तराधिकरणम् ॥

इति कविमण्डन-खण्डदेवशिष्य-शंभुभट्टविरचितायां भाट्टदीपिकाव्याख्यायां

प्रभावल्यां द्वितीयाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अत्र द्वितीयाध्यायस्तमाप्तः ॥

अध्यायः

पादः

अधिकरणसंख्या

आदितोऽधिकरणसंख्या

२

४

४७

७१

श्रीः ।

भाट्टदीपिका ।

प्रभावलीव्याख्यासंवलिता ।

तत्र तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

(१ अधिकरणम् ।)

अथातः ॥ तदेवं पदप्रमाणके कर्मभेदे निरूपिते संप्रति शेषनिरूपितं शेषत्वापरपर्यायमङ्गत्वं निरूप्यते । भिन्नानां हि तत् संभवति नाभिन्नानामिति तन्निरूपणस्य सत्र हेतुत्वम् । यद्यपि च द्वयकर्मणोर्मिथोऽङ्गाङ्गिभावे न पूर्वोक्तनिरूपणस्य हेतुता; तथापि अङ्गत्वसामानाधिकर-

अज्ञानतिमिरध्वंसि सत्यज्ञानप्रकाशकम् ।

सर्वाभीष्टप्रदं नौमि श्रीरूपं सुन्दर मह ॥ १ ॥

यो वेदशास्त्राणवपारदृशा यद्वादिदिकर्माचरणेऽतिदक्ष । सदाशिवाचनशुद्धचित्तस्तं बालकृष्णं पितरं नमामि ॥ २ ॥ श्रीखण्डदेवं प्रणिपत्य सद्गुरुं मीमांसकखान्तसरोजभास्करम् । अत्यन्तसक्षिप्तपदार्थतत्कृतौ प्रभावलीटिप्पणमतानोभ्यहम् ३ ॥

यद्यप्यत्र गुरोः कृतावपि मयायुद्गाव्यते काचना-
समूतिसदपि प्रचारचतुरे नैषा पुरोभागिता ।

किन्तु क्षमातिलका कुशाप्रधिषणा सिद्धान्तबद्धादरा
मद्गम्यं परिहृत्य तत्कृतिमलंकुर्वन्विषयं मे मतिः ॥४॥

यद्यप्यशब्दस्य आनन्तर्यपूर्वप्रकृतापेक्षित्वमधिकारश्चेति त्रयोऽर्थो, तथापि जिज्ञासासूत्रे शब्देन निर्दिष्टस्यैव पूर्वप्रकृतनियमे सत्यध्ययनस्य पूर्वं शब्देन निर्दिष्टत्वाभावेन पूर्वप्रकृतापेक्षार्थत्वानुपपत्ते जिज्ञासायाश्च प्रमाणपरतन्त्रत्वेन कृतिसापेक्षत्वाभावात् शब्दव्यापारद्वारा अधिकारासम्भावात् विचारलक्षणया प्रमाणाभावाच्च तदुभयार्थत्वमनङ्गीकृत्य आनन्तर्यार्थत्वमेवाशब्दस्य स्वीकृतम्, प्रकृते तु शेषत्वनिरूपणपरशब्दव्यापारसम्भवेनाधिकारार्थत्वोपपत्ते तस्यच भेदलक्षणानन्तरमेव क्रियमाणत्वेनानन्तर्यस्य तदुपजीव्यत्वेनच पूर्वप्रकृतापेक्षत्वस्यार्थादेव सिद्धेन तदर्थकत्वमप्याश्रयणीयम् । तदुक्तं वार्तिके—“एवमर्थद्वये तावदशब्दस्य वर्णिते । सन्धोऽध्याययोरुक्तो यद्वाथोत् सिद्ध एव सः ॥ ततश्चानुनक्तत्वाद्द्वयमाणागोचरा । अधिकारार्थता वक्तुमशब्दस्य वक्ष्यते” इति ॥

एवमथशब्दार्थं सूचयन् सुखप्रदणाय वृत्तवर्तिभ्यमाणार्थं प्रतिजानीते—तदेवमिति ॥ “शेषस्यैवाधिकारोऽत्र युक्तो नान्यस्य कस्य चित् । शेषधीसिद्धपेक्षत्वादन्यलक्षणवाक्यध्यामि”ति वार्तिकोक्तावसर सूचयितुं—संप्रतीत्युक्तम् ।

प्येन हेतुतामादायैव सङ्गत्युपपत्तावच्छेदकावच्छेदेन तदसत्त्वेऽपि न कश्चिद्विरोधः । अंश एव हेतुत्व, अंशान्तरे तु तु तत्प्रसङ्गाङ्गिरूपणमित्यपि बोध्यम् । अङ्गत्वमेव वाऽध्यायार्थोऽङ्गित्वं ध्वयात् । तदपि च श्रुत्यादिषट्प्रमाणकं, अतिदेशप्रमाणकस्येहाविचार्यत्वात् । तच्चानेकप्रकारकं विचार्यते ।

यद्यप्यन्योन्यसंबन्धात् शेषशेषिणोरुभयोरपि ज्ञानाय निरूपणमावश्यकम्, प्रत्युत प्राधान्यात् शेषनिरूपणमेव कर्तुं युक्तमिति सूत्रे शेषलक्षणमित्युक्तमयुक्तमित्यादावा निरासाय—शेषनिरूपितेत्याद्युक्तम् । शेषोऽस्यास्तीतिमत्वर्थतया विशिष्टशेषनिरूपणे कर्तव्ये विशेषणविधया शेषस्य निरूपणावश्यकत्वात् तन्निरूपणे चार्थादेव शेषनिरूपणसिद्धे श्रुत्यादिप्रमाणानां च शेषत्व एव व्यापारात् तत्समवाये बलावलस्य च शेषिण्यविरुद्धत्वेन शेष एव संबवादावश्यकं शेषनिरूपणमेव कर्तव्यमभिप्रेत्य सूत्रे तन्मात्रप्रतिज्ञानम् । तत्रच वक्ष्यमाणलक्षणाङ्गत्वघटकीभूतोद्देश्यताशालित्वरूपशेषित्वस्याऽर्थोदेव निरूपणमिति न विरोधः । एतेन—शेषित्वज्ञानस्य नान्तरीयसिद्धिकत्वमुपपादितवतोपि सोमनाथस्य तन्निरूपणेऽप्यध्यायार्थत्वोक्तिः वार्तिकविरुद्धत्वात्—अपास्तेति भावः ॥

सूत्रे शेषपदे भावप्रधानत्वस्य अनन्ताध्याहाराद्यर्थपरत्वाभावस्यच सूचनेन शेषत्वमङ्गत्वं लक्ष्यते येनाध्यायेन तं वक्ष्याम इति सूत्रार्थमभिप्रेत्याह—शेषत्वेति ॥

सौत्रातःशब्दसिद्धा पूर्वोत्तराध्यायार्थनिरूपणयोः हेतुहेतुमद्भावसंगतिं दर्शयति—भिन्नानामिति । द्वयकर्मणोरिति ॥ दध्यादिव्याणा तथा कर्मणां लोकसिद्धभेदवता द्वितीयेऽनिरूपितभेदानां मिथ अङ्गाङ्गिभाव इत्यर्थः । कर्मणामेव मिथोऽङ्गाङ्गिभावनिरूपणस्य द्वितीयाध्यायसिद्धभेदनिरूपणाधीनत्वात् सामानाधिकरूप्येन सङ्गत्युपपत्त्या परिहरति तथापीति ॥ द्रव्याद्यङ्गत्वनिरूपणस्य अस्मिन् पक्षे असङ्गत्यापत्तिं परिहर्तुं यक्षान्तरमाह—अंश एवेति ॥ शेषत्वमात्रनिरूपणस्य अध्यायार्थत्वेनेत्यादिः ॥

प्रमाणनिरूपणस्य करिष्यमाणस्याध्यायसङ्गतिं परिहरन्नाह—तच्चानेकेति ॥ ततश्च शेषत्वलक्षणप्रतिज्ञयैव तत्सबन्धिचिन्तारजातस्य करिष्यमाणस्य सर्वस्य प्रतिज्ञाया अप्यध्यायार्थत्वात् तस्यासङ्गतिरित्यर्थः ॥

अङ्गत्वलक्षणम् शेषपदशक्यत्वावच्छेदकम्, अङ्गाङ्गितयोर-
वच्छेदकम्, श्रुत्यादीनि च पद अङ्गत्वे प्रमाणानि, तयोर्वि-
रोधे बलाबलम्, विरोधश्च कास्ति क नास्तीत्यादि ॥३॥१॥
इति प्रथमं प्रतिज्ञाधिकरणम् ॥

(२ अधिकरणम्)

शेषः ॥ इहाद्यं प्रकारद्वयं निरूप्यते । यदेव हि अङ्ग-
त्वलक्षणं तदेव शेषपदशक्यतावच्छेदकं नान्यत् । तत्राङ्गत्वं
नाम पारार्थ्यम् । तच्च यदुद्देशप्रवृत्तकृतिकारकत्वेन विहितं
यत्त्वं तदङ्गत्वम् । स्वर्गोद्देशप्रवृत्तपुरुषकृतौ यागानुकूलायां
कारकत्वेन विध्यन्वयाच्च यागे लक्षणसमन्वयः । प्रधानो-
द्देशप्रवृत्तपुरुषकृतौ प्रयाजाद्यनुकूलायां प्रयाजादेः कारक-

तत्र भाष्ये क' शेष केन हेतुना शेष' कथं च विनियु-
ज्यते इत्यादीनि च विनियोगे कारणाहीह वक्ष्यन्ते । तेषां
च बलवदबलवता । एतत्तात्पर्येणान्यदप्युपोद्धातादिनेत्यनेक-
प्रकारता दर्शिता । तत्र "शेष- परार्थत्वादि"ति उत्तरसूत्रे पञ्च-
म्यन्तेन हेतुपदानद्वारा लक्षणस्योक्तस्य शाब्दत्वप्रतीतिस्तेनैव
अर्थोत्सिद्धस्य स्वरूपस्यार्थिकत्वमभिप्रेत्य स्वरूपकथनपरस्यापि
भाष्यस्यार्थिकाभिप्रायकता सूचयन् लक्षणपरतया व्याख्यानं
दर्शयति—अङ्गत्वलक्षणमिति ॥ येन प्रवृत्तिनिमित्तेन
हेतुना शेषपदं प्रयाजादिषु प्रयुज्यते, तच्छेषपदशक्यतावच्छे-
दकमेवेत्यभिप्रेत्य द्वितीयप्रतिज्ञापरभाष्यार्थमाह—शेषप-
देति ॥ अवघातादिकं श्रुत्यादिभिर्विनियुज्यमानं श्रुतरूपाव-
च्छिन्नोद्देश्यताभावेन सर्वेषु विनियुज्यते उत तदभावेनेत्य-
र्थकतृतीयप्रतिज्ञापरभाष्यस्य तात्पर्यार्थं दर्शयति—अङ्गाङ्गि-
तयोर्दिति ॥ एतत्तात्पर्येणान्यदप्युपोद्धातादिनेति भाष्यसू-
चितं प्रतिज्ञान्तरमाह—विरोधश्चेति ॥ आदिपदेन विरोधा-
विरोधविचारप्रसक्तानुप्रसक्तया करिष्यमाणविचारस्य समहः ॥

॥ इति प्रथमं प्रतिज्ञाधिकरणम् ॥

प्रयाजादौ शेषपदनाश्रयतामुनाने परार्थत्वस्य पञ्चम्या हे-
तुत्वाभिधानात् तस्यैव शेषपदशक्यतावच्छेदकत्वम्, अथोच्च
स्वरूपपरिचायकत्वात् लक्षणत्वमपीत्यभिप्रेत्याह—यदेव-
हीति ॥

यत्तु उपकारकत्वं शेषत्वं बादरिणोच्यते, यच्च येन विना
यत्र भवति स बीजादिरङ्कुरादेः शेष इत्येवमविनाभावहेतुकं
शेषत्वं परैरुच्यते, तन्निराकर्तुं "शेषः परार्थत्वादि"तिसूत्रेण पा-
रार्थ्यरूपं शेषत्वमुक्तं जैमिनिना । तत्राचष्टे—तत्रेति ॥
पञ्चम्यभूतानामपि प्रयाजगोदोहनादीनां पुरोडाशप्रणयनाद्युप-
कारकत्वेन तदङ्गत्वापत्तेर्युक्तमुपकारकत्वरूपं तल्लक्षणम् तथा
आग्नेयादीनां मिथोऽविनाभावेन परस्परमङ्गत्वापत्तेरविना-
भावलक्षणमप्ययुक्तम्, किन्तु पारार्थ्यमेवेत्यर्थः ॥

त्वेन विध्यन्वयाच्च प्रयाजादावपि सः । द्रव्यगुणकालकर्तृ-
देशादौ च यागाद्युद्देश्ययागानुकूलकृतौ करणत्वकर्तृत्वाधि-
करणत्वादिकारकत्वेन विधेयत्वायागाङ्गत्वाविधातः । षष्ठी-
स्थले च संबन्धतामात्मान्मिधानेऽपि कारकत्व एव पर्यव-
सानान्नाश्रयतिः । निमित्तस्य च क्रियात्वयिनोऽपि कारक-
त्वाभावात्प्राज्ञत्वापत्तिः । निमित्तस्यानुष्ठापकत्वाख्योद्देश्य-
त्वेऽपि ईप्सितत्वाख्योद्देश्यत्वाभावाच्च न यागस्य निमित्ता-
ङ्गत्वम् । लक्षणे तादृश्या एवोद्देश्यताया विवक्षितत्वात् ।
उद्देश्यतापदेनैव च कर्मकारकत्वाभात् कारकपदं तदतिरि-
क्तपरम् । कृष्यादेरपि यागकृतिकारकत्वाद्ङ्गत्वप्रसक्तौ वि-
धेयत्वान्तम् । यथाचास्य न क्वाप्यव्याप्तयित्वासी तथा
कौस्तुभे विस्तारः ।

ननु किमिदं परार्थत्वं नाम^१ तद्यदि परोद्देशप्रवृत्तकृति
समवायित्वं तदाऽचेतेन यागादावव्याप्ति, यदित्कृत्तिसा-
ध्यत्वं तदा देशकालकर्त्रादावव्याप्ति । एतेन—परोद्देशप्रवृ-
त्तकृतिव्याप्यत्वापरपर्यायमङ्गत्व परार्थमिति न्यायप्रकाशोक्तं
—अपास्तम् । यदि तु उक्तकृतिसम्बन्धित्वं तदा निमित्ते-
ऽतिव्याप्तिः । अतः पारार्थ्यस्यापि निर्वचनानर्हत्वात् तल्लक्ष-
णत्वं संभवतीत्यत आह—तत्रेति ॥

तदङ्गत्वमिति ॥ तदुद्देश्यनिरूपिताङ्गत्वमित्यर्थः । का-
रकत्वेन विध्यन्वयादिति । कृतौ कारकत्वेन हेतुना
तद्विशिष्टकृतौ विध्यन्वये सत्यर्थात् विशेषणीभूते यागे विध्य-
नुप्रवेशेन विध्यन्वयाद्विहितत्वं यागे इति लक्षणसमन्वय
इत्यर्थः ॥

सप्तमावे स्वर्गोद्देशेन प्रयाजादीना विधानाशङ्कानिराकरण-
पूर्वकं परिलक्ष्यत्वं निराकरिष्यते, तदनुसंधाय लक्षणान्वयं दर्श-
यति—प्रधानोद्देशेति ॥

द्रव्यस्य क्रियानिवर्तकत्वेन गुणस्य द्रव्यपरिच्छेदकत्वेन कार-
कतया विधानात् करणत्वेनान्वयात् तत्रापि तदन्वयं दर्श-
यति—द्रव्येति ॥ एतच्च क्रमस्यापि पदार्थपरिच्छेदकत्वेन
कारकतया विधानात् तस्याप्युपलक्षणम् ॥

षष्ठीति ॥ यथाधर्म्येवमिति समाख्याकल्पितविधौ अ-
ध्वर्योः षष्ठा संबन्धमात्रावगमेऽपि तस्य कर्तृत्वे पर्यवसानेन
कर्तृतया तत्तत्पदार्थाङ्गत्वमित्यर्थः ॥

निमित्तस्यानुष्ठापकतया उद्देश्यत्वेनान्वयात् निमित्तोद्देशप्र-
वृत्तकृतिकारकत्वेन विहितत्वस्य यागे सत्त्वाभिनिताङ्गत्वं निर-
सितुमाह—निमित्तस्येति ॥

यथाचास्येति ॥ अतिदेशेन प्रयाजादीनां पश्यागोद्देश-
प्रवृत्तकृतिकारकत्वेन विहितत्वेऽपि पशुपुरोडाशे उपकारमा-
त्राक्षेपेण पदार्थाऽतिदेशाकल्पनेन तदुद्देशप्रवृत्तकृतिकारकत्वेन
विधानाभावात्प्रातिव्याप्तिः । एवं गोदोहनस्य प्रणयोपकार-
कस्यापि तदुद्देश्यकृतिकारकत्वाभावात्प्रातिव्याप्तिः ॥

एव च यत्रेदं न लक्षणं, यथा यागादेर्भावनादि प्रति, तत्र भाक्तोऽङ्गत्वव्यवहारः शाब्दे । यद्यपि च नेदन्नामङ्गत्वं श्रुत्यादिप्रमाणक, कारकत्वमात्राभिधायित्वात् नृतीयादेः । तथापि यत्पर्ययः स्वर्गादिपदात्, तदुद्देश्यकत्वं संसर्गादिना, कृतिराख्यातात्, कारकत्वं नृतीयादेः, विध्यन्वयित्वं विधिपदसममिथ्याहारात् । विधिर्हि विधिष्ठभावनां विदुध-दुर्थाद्दिशेषणान्यपि विधत्ते इति सर्वेषामुद्देश्यत्वेन विधेयत्वेन वा विध्यन्वयः । अतएवाङ्गत्वघटीभूतपदार्थान्तराणां प्रमाणान्तरेण प्रसिद्धावपि तद्वदकारकत्वस्य श्रुत्यादिगम्यात्वात्तेषामङ्गत्वप्रामाण्यव्यवहारः ॥ ३ ॥ २ ॥ इति द्वितीयं शेषलक्षणाधिकरणम् ॥

अत्र च कृतिकारकत्वमित्येतावन्मात्रोक्तौ फलस्यापि कर्म-तासंबन्धेन कृतिकारकत्वात् फलाङ्गत्वापत्तिः । अतः परोद्देशप्रवृत्तेश्वर्थकं यदुद्देशप्रवृत्तेति कृतिविशेषणम् । फलस्य च फलं प्रति परत्वाभावात् फलोद्देशप्रवृत्तुरुपकृतौ कर्मतया फलस्य विध्यन्वयेन भोक्त्रङ्गत्वेषु न फलाङ्गत्वप्रसक्तिः, एतदेवाभिप्रेत्य उद्देश्यतापदेनैवेत्याद्युक्तम् । अपूर्वस्यापि फलोद्देशप्रवृत्तकृतौ करणत्वेनान्वयात् फलाङ्गत्वोपपत्तिरित्यादि कौस्तुभे द्रष्टव्यो विस्तार इत्यर्थः ॥

यद्यप्यवघातादीनामङ्गत्वे ग्रीष्मादीना लोकसिद्धानामेवोपादानात् तदुद्देशप्रवृत्तकृतिरिति, तथापि अपूर्वसाधनत्वाकारेण तदुद्देश्यकृतिसंभवात् क्षतिः ॥

भावनादिप्रतीतिः कृतेः कृत्यन्तराभावात् यागस्य भावना प्रति तस्याश्च फल प्रति शब्दभावनायाश्च अर्थभावना प्रति पश्चादेव कारकं प्रति कारकत्वस्य च क्रिया प्रत्यङ्गत्वव्यवहारो भाक्त इत्यर्थः ॥

यत्तु प्रकाशकारैः—भावनायाः फलाङ्गत्वादिव्यवहारस्य मुख्यत्वसिद्धौ इष्टोद्देश्यप्रवर्तनाप्रयोज्यत्वं स्वस्वेषु प्रत्यङ्गत्वम्, प्रयोज्यत्वं च कार्यतत्कार्यसाधारणम् । प्रवर्तनाकार्यं प्रवृत्तिस्तत्कार्यं यागफलादि स्वस्वेषु प्रत्यङ्गम्—इत्युक्तम्, तत् द्रव्यदेशकालकर्त्रादेरापि करणत्वाधिकरणत्वकर्तृत्वादिप्रवृत्तिद्वारा प्रवर्तनाजन्यत्वेन तस्याप्यङ्गत्वापत्तेः शाब्दभावनाया अर्थ-भावनाङ्गत्वस्यैवमपि दुरुपपादत्वात् अयुक्तमिति व्यक्तं कौस्तुभे ॥

यद्यपि भाङ्गालंकारकृता—विध्यन्वयिन्यां कृतौ यद्विषयत्वानुपपत्तिर्यदुद्देश्यकत्वेन परिहियते तत् तस्याङ्गं तदर्थमिति—उक्तम्, तन्न; कारकसंबन्धबोधकत्वाक्ये कालादि-वृत्तिकृतविषयत्वानुपपत्तिपरिहारस्य कर्मोद्देश्यत्वेनान्यसंभवादेव कालोद्देशेन कर्मण एव कृतिविषयत्वाङ्गीकारेण कर्मणः कालाङ्गत्वापत्त्या कालस्य कर्माङ्गत्वानापत्तेः । असंभवे तु कृतिविषयत्वरूपोपादेयत्वसामानाधिकरण्येन विधेयत्वस्यैव औत्सर्गिकस्य सन्निध्यादिप्रत्यभिज्ञापकप्रमाणसत्त्वे बाधेनोपादे-

(३ अधिकरणम् ।)

द्रव्यगुण ॥ यद्यपि पारार्थ्यमङ्गत्वं तथापि न यागादेर्लक्ष्यता । समानपदश्रुत्या यागादेरेव भावनाभाङ्गत्वेन तस्य स्वर्गोद्देशेन विहितत्वाभावात् । विधेः स्वरूपयोर्यत्वेनैव लिङ्ग्यतया इष्टसाधनत्वानाक्षेपकत्वात् । आक्षेपकत्वेऽपि भ्रमप्रमासाधारण्येनेष्टसाधनत्वान्नस्यैव कारणतयेष्टसाधनत्वसिद्धौ प्रमाणाभावाच्च । स्वर्गकामपदस्य तु स्त्रीकामः प्रायश्चित्तं कुर्यादिति त्वत् कर्तृपरत्वादिनाप्युपपत्तेर्न भाङ्ग्यपरत्वावश्यकता । अतो न यागादेर्लक्ष्यत्वम् ।

वस्तुतस्तु—उपकारकत्वमेव शेषत्वम्; तदर्थेऽप्यपकारके शेषत्वव्यवहाराभावात् । तच्च श्रुतिलिङ्गावश्यकप्रमाणत्रय-

यत्वसमानाधिकरणविधेयत्वासंभवेऽपि अज्ञाततदधिकरणत्वज्ञापनेन विधेयत्वं नानुपपन्नम् ॥

अत्र च व्यापारभेदेन कारकाणां भेदात् तद्वदितान्त्वस्यापि प्रतिपदार्थं भेदावगमेन तत्तदङ्गत्वं प्रति प्रयाजवादेरेव लक्ष्यतावच्छेदकत्वं सूचयितुं लक्षणे यत्तच्छब्दोपादानम् । कृ-तिकारकत्वेन विध्यन्वयित्वरूपपारार्थस्य श्रुत्यादिप्रमाणानि विना वक्तुमशक्तेस्तान्यप्यर्थादिह उपक्षिप्तानीति ध्येयम् ॥

॥ इति द्वितीयं शेषलक्षणाधिकरणम् ॥

अत्रोक्तस्य लक्षणस्य लक्ष्यप्रदर्शनेन द्वारा कः शेष इत्यय-मंशो निरूप्यत इत्यभिप्रेत्याह—यद्यपीति ॥

ननु लिङ्गः फलोपहितप्रवृत्त्यनुकूलव्यापाररूपप्रवर्तनाभिधायित्वात् तथा च फलोपहितप्रवृत्तेरिष्टसाधनताज्ञानं विना अजनमात् तदाक्षेपावश्यकत्वात् इष्टोद्देशेन साधनतया विधान-सम्भवात् कथं न यागादेर्लक्ष्यत्वमित्यत आह—विधेरिति ॥ योग्यतया प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारत्वमेव लिङ्ग्यं, ननु फलोप-हितप्रवृत्त्यनुकूलत्वम्, येन प्रवृत्तिविषयस्य यागादेरिष्टोद्देश्य-ककृतिकारकत्वमाक्षिपेत; काम्ये कर्मणि कामनायां सत्या-मपि विधिगतश्रवणेषु कदाचित्प्रवृत्त्यजननात् । अतश्च प्र-वृत्तिजनने योग्यमात्रस्य विधेः स्वविषये इष्टोद्देश्यककृतिकार-कत्वानाक्षेपकत्वात् यागादेः पारार्थ्यसिद्धिरित्यर्थः ॥

ननु स्वर्गकामपदेन स्वर्गस्य उद्देश्यत्वावगमे सत्यर्थाया-गस्य भाव्यांशोपनिपातासंभवात् करणत्वेनैव विधानान्नानुप-पत्तिरित्यत आह—स्वर्गकामेति ॥ एवं च यागस्यैव भाव्य-त्वात् स्वर्गकामस्य कर्तृत्वेनान्वयात् फलाभावात् यागस्य फ-लाङ्गत्वम् नवा फलस्य पुरुषाङ्गत्वम्, पुरुषस्य तु कर्तृत्वेना-न्वयात् यागाङ्गत्वमित्यभिप्रेत्योपसंहरति—अत इति ॥

तदर्थेऽपीति ॥ मक्षिकानिष्टवृत्तेषु धूमेषु मक्षिकायां धूम इति प्रतीतेः परार्थत्वे विद्यमानेऽपि मक्षिकाशेषत्वव्य-हाराभावात् अपकारकव्याप्तमुपकारकत्वमेव शेषत्वम् । तच्च यत्र प्रत्यक्षदिनाऽनवगम्यते तत्रैव संभवतीति न यागादेर्ल-

मेव । अतएव श्रीद्वाद्वैतव्याख्यादेर्गुणस्यावघातादेः संस्कारस्य चोपकारकत्वदर्शनाच्छेषत्वम् । प्रोक्षणादिसंस्कारस्य तु लिङ्गेनाङ्गत्वासंभवेऽपि श्रुतिवाक्याभ्यामङ्गत्वप्रती-
तेस्तद्वैतैव उपकारकत्वमनया शेषत्वोपपत्तिरिति तेषामेव लक्ष्यत्वमिति प्राप्ते—

नोपकारकत्वं शेषत्वम्, गोदोहनदधान्यनयादेरपि प्रण-
यनवाजिनयागाङ्गत्वापत्तेः, अपि तु पारार्थ्यमेव । अप-
कारकस्थले तु तदुपकारस्यैवेष्टत्वेनोद्देश्यता न तु तस्येति
न तदर्थेऽप्युपकारके शेषत्वव्यवहारः । तदपि श्रुत्यादिषु
प्रमाणगम्यमिति वक्ष्यते । अतश्च वाक्याद्यागोऽपि फलं
प्रत्यक्षम् ।

तथाहि—यद्यपि विधेः स्वरूपयोग्यतायैव प्रवृत्त्यनुकू-
लत्वं लिङ्गाऽवगम्यते; तथापि कदाचित् प्रवृत्त्यभावे विधि-
वैयर्थ्यापत्तेरवश्यं कदाचित्स्या भवितव्यम् । तदा चेष्टसा-
धनताज्ञानं विना तदसंभवात्तस्य च बाधकाभावे अत्रत्या-
योगादिष्टसाधनत्वं तावद्वागस्य विधिवलादवगम्यते, इष्ट-
विशेषसाधनत्वं च स्वर्गकामादिपदसमभिव्याहारादिति
यागस्य स्वर्गाङ्गत्वसिद्धिः । एवं फलस्यापि भोकृपुरुषाङ्ग-
त्वम् । भोक्ता चोत्सर्गतो विधिवशात्कामनावशादात्मनेपद-

क्ष्यत्वमित्यर्थः । लिङ्गेनेति ॥ सामर्थ्येनावधातवत् उपकारक-
त्वासंभवेऽपीत्यर्थः । श्रुतीति ॥ श्रीहीनिति द्वितीया श्रुतिः त-
दन्तपदस्य प्रोक्षतीति समभिव्याहारे वाक्यं ताभ्यामित्यर्थः ।
तेषामेवेति ॥ एवकारेण यागस्य प्रयाजादेर्वा प्रत्यक्षद्विती-
यावाक्येभ्यः उपकारकत्वाददर्शनात् अलक्ष्यत्वं सूचितम् ॥

अतश्च वाक्यादिति ॥ करणत्वबोधकतृतीयाथभावेन
वाक्यादित्युक्तम् प्रयाजादेर्ज्ञत्वसिद्धौ प्रकरणस्याप्युपलक्ष-
णम् । इष्टविशेषेति ॥ अतश्चापेक्षितेष्टविशेषसमर्पकमेव
स्वर्गकामपदं लक्षणया स्वर्गाख्यभाव्यपरम्, न कर्तृपरम्,
आपाततः प्रतीयमानकर्तृपरतत्पदेन समर्पणन्तु यज्ञतेरकर्म-
कत्वानुरोधादित्यर्थः । प्रमाणसत्त्वे त्विति ॥ यथा जा-
तेषु पूत एव तेजस्वीऽनुपसर्गैरैकवाक्यतारूपप्रमाणसत्त्वे पुत्र
इत्यर्थः । भाक इति ॥ भोक्तुः प्रवृत्तपुरुषापेक्षया परत्वा-
भावाद्गोद्देश्यताया विध्यन्वयाश्रवणाच्च तद्गोद्देशप्रवृत्तकृतिकर्मत्व-
रूपमुख्याङ्गत्वासंभवात् भाक इत्यर्थः ॥

कर्तृत्वादिनेति ॥ आदिपदेन औदुम्बरीसम्मानादिषु
साधनत्वेन करणतासंग्रहः । पूर्वपक्षेऽपि बादरिणा द्रव्याणां
शेषत्वस्याङ्गीकारात् पुरुषस्य द्रव्यत्वेनाङ्गत्वे नोभयोर्विवाद इति
पुरुषस्य कर्मार्थत्वादिति पुनः सूत्रप्रणयनवैयर्थ्यमविवादाने-
व्यखनेन सूचितम् ॥

प्रयोजनं पूर्वपक्षे प्रयाजादीनामङ्गत्वे प्रकरणादिप्रमाणाभा-
वात् अर्थवादिकस्य स्वर्गस्य वा फलत्वकल्पनया प्राधान्याप्रा-
तिवेशः । सिद्धान्तेषु स इति स्पष्टवाच्योक्तम् ॥

वशाच्च कर्तैव, प्रमाणसत्त्वे त्वन्यः । अत्राङ्गत्वव्यवहारो
भाक इति तु ध्येयम् । पुरुषः पुनः कर्तृत्वादिना यागाद्युद्दे-
श्यककृतिकारकत्वाद्वाक्यादेव तदङ्ग इत्यविवादानेव ॥ ३ ॥
॥ ३ ॥ इति तृतीयं यागफलपुरुषाणां स्वर्गपुरुषाद्य-
ङ्गताधिकरणम् ॥

(४ अधिकरणम्)

तेषाम् ॥ तदेवमङ्गत्वे निरूपितेऽङ्गत्वे श्रुत्यादीनि षट्
प्रमाणानीत्युक्तम् । तत्र श्रुतिर्नामाङ्गत्वघटकीभूतोद्देश्यता
—कृतिकारकत्वव्यत्यतरस्य प्राधान्येन वाचकः शब्दः ।
स च द्वितीयातृतीयादिविभक्तिरूपः । कृषिष्टातृजादिभ्यावृ-
त्त्यर्थं प्राधान्येनेति । तस्य कारकत्वविशिष्टद्रव्यवाचित्वेन
प्राधान्येन कारकत्ववाचित्वाभावात् । अतएव प्रोक्षिता-
भ्यामुल्लखलमुसलाभ्यामवहन्ति, वारणो यज्ञवचर इत्यादौ
वाक्यीय एव विनियोगो न तु श्रौतः ।

तत्र द्वितीया उद्देश्यत्वपरा सती प्रोक्षणादेरङ्गत्वे हेतुः ।
वस्तुतस्तु—ईप्सितत्वाख्याया उद्देश्यतायाः साध्यतामात्र-
वाचिद्वितीयावाच्यत्वाभावात्तत्रापि न मुल्या श्रुतिः, अपि
तु भाक एव श्रुतिव्यवहारः; ईप्सितत्वादेर लक्षणाङ्गी-
कारात् । अतश्चोद्देश्यतापदमपि नैव लक्षणे देयम् । एवं

॥ इति तृतीयं यागफलपुरुषाणां स्वर्गपुरुषा-
द्यङ्गताधिकरणम् ॥

अत्र प्राथमिकश्रुतिविनियोगोपयोगिनिरूपणस्य प्रथमपा-
दार्थत्वमभिप्रेत्य तृतीयप्रतिज्ञाविषयोभूतार्थनिरूपणतः प्रथ-
मतः श्रुतिप्रोक्षणमाह—तत्रेति ॥ अत एव प्रोक्षिताभ्या-
मिति । प्रोक्षितेतिनिष्ठाप्रत्ययेन कर्मत्वविशिष्टोत्पल्लखलमुसल-
रूपद्रव्याभिधानेन साक्षात् प्राधान्येन तद्वृत्त्युद्देश्यताया अबो-
धनात् श्रुत्या प्रोक्षणस्य तदङ्गत्वम्, अपितु वाक्यात् । एवं
वारणवाक्येऽपि अवचर्यतेऽनुष्ठीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या यज्ञ-
साधनत्वबोधनादित्यर्थः । परोद्देशप्रवृत्तकृतिकारकत्वरूपपारा-
र्थ्यबोधने उद्देश्यस्य प्राधान्यात् तत्प्रतिपादकद्वितीयाश्रुतिकृते
पारार्थ्यव्यवस्थाव्यवस्थे विचारयितुं प्रथमतस्तस्याः पारार्थ्य-
प्रमाणत्वमुपपादयति—तत्रेति ॥ तृतीयादिविभक्तिकर्तृता
सती तदर्थस्य कारकताप्रतिपादनेनान्याङ्गत्वं बोधयति, द्वि-
तीयातु न स्वप्रकृत्यर्थस्य अन्याङ्गत्वबोधिका किन्तु स्वप्रकृत्य-
र्थस्य उद्देश्यताबोधनद्वारा अन्यार्थस्य विधेयतापादनेन कर-
णतातात्पर्येणान्यार्थस्य स्वप्रकृत्यधोङ्गत्वबोधिकेति वैषम्येण
तस्याः प्रमाणत्वमुपपादयति—उद्देश्यत्वपरा सतीति ॥
नैव लक्षणे देयमिति ॥

ननु—कृतिकारकत्वस्य प्राधान्येन वाचक इत्येतावच्छङ्ख-
णकरणेऽपि कर्मत्ववाचिन्या द्वितीयाया मुख्यश्रुतिव्यवस्थापयत
एव, विनियोजकताप्रकारमात्रं पूर्वोक्तवैषम्येणास्तु इति—
चेत्—न; अङ्गत्वलक्षणे उद्देश्यपदोपादानेन तदतिरिक्तत्वे-
नैव कृतिकारकत्वस्य विवक्षणात् तस्यास्तत्प्रमाणत्वानुपपत्तेः ।

षड्यादावपि कारकत्वशक्तत्वाभावात् श्रुतित्वव्यवहारो भाक्त एव । एवं यत्रापि विभक्त्या लक्षणयैव कारकान्तर-प्रतिपादनं, तत्रापि वाक्यीय एव विनियोगो न श्रौतः । एवं समानपदश्रुत्यादिव्यपि द्रष्टव्यम् ।

तदेवं श्रुतेर्विनियोजकत्वे तद्भाषाधिकरणेनैव सिद्धेऽधुना गौणमुख्यसाधारणश्रुतिविनियोगोपयोग्यङ्गाङ्गितयोरवच्छेद-कविचारः क्रियते ।

दर्शपूर्णमासयोर्ब्रीहिनवहन्ति, आउयमुत्पुनाति, गां दो-र्धीत्याव्य आज्यौषधसाक्षाचयसंबन्धि- संस्काराः श्रुताः ।

अत एव अङ्गत्वघटकीभूतेत्यपि निवेशितम् । युक्तं चैतत् —नहि यस्य प्रोक्षणादेः करणत्वेन व्रीह्याङ्गत्वं बोध्यते तत्प्र-माणं द्वितीया भवति, तस्याः स्वप्रकृत्यैवृत्त्युद्देश्यतामात्रबो-धकत्वात् । अतस्तदन्तपदसमभिव्याहाररूपवाक्यगम्यमेव त-त्राङ्गत्वम् । द्वितीयान्ताना श्रुतित्वेन पूर्वोक्तविनियोजकता-प्रामाण्यव्यवहारस्तु सत्यपि श्रुतपदसन्धिरूपे वाक्यत्वे अ-त्रत्वघटकीभूतोद्देश्यताकृतिकारकत्ववाचकपदकल्पनासुकूलत्वा-भावसाम्यमात्रेण भाक्तः । तत्प्रयोजनं च लिङ्गश्रुत्यायकल्प-नेन लिङ्गापेक्षया प्राबल्यसिद्धिः । अतएव अस्मिन्नेते “इत्य-श्राभिधानीमादत्ते” इत्यत्र सत्यपि वाक्यीये विनियोगे श्रुतित्वेन लिङ्गबाध उपपद्यत इत्याशयः । एवं यत्रापि । यथा प्रयाजशेषेणेत्यत्र द्वितीयात्तीयादिविभक्त्यो लक्षणया हवि-षामधिकरणत्वेनाङ्गत्वम्, तथा प्रयाजशेषाङ्गत्वमभिधारणस्य तत्रैत्यर्थः । एवमिति ॥

यत्तु भाट्टालंकारे—शेषिशेषत्वाभिमतयोरुक्तद्रूपेणोप-स्थितयो संबन्धज्ञानं व्यवधानमनपेक्ष्य यच्छेदज्ञानेन ज-न्यते सा विनियोक्त्री श्रुतिरिति श्रुतिलक्षणं कृत्वा सबन्ध-श्राङ्गत्वात्मना साधनत्वात्मना सबन्धात्मना वा प्रतीयता न तद्विशेषलक्षणाऽपेक्ष्यते, तेन कृत्-न्तीया-षष्ठी-पदश्रुत्यादीना संग्रह इत्युक्तं, तत्र यदि षष्ठ्यर्थोपस्थिति विलम्बकृतव्यवधा-नाभावविषयक्षणात्, तदा यागस्य स्वर्गसंबन्धे अपूर्वोपस्थिति-कृतविलम्बकृतव्यवधानसापेक्षत्वात् द्विनियोजकपदश्रुतावव्या-प्तिः । यदितु शब्दान्तरोपस्थितार्थप्रतीति विलम्बकृततदभा-वविषयक्षणात्, तदा आरुण्यस्य एकहायनीशब्दान्तरोपस्थित-गोरुपार्थपरिच्छेदद्वारव्यवधानापेक्षत्वात्, क्रयाङ्गत्वविनियोजक-श्रुतावव्याप्तिः इत्युक्तम् । अतएव—एतादृशव्यवधानसत्त्वे-ऽपि यत्र शक्त्या कारकत्वम्, तत्र श्रुतित्वम् यत्रतु न, तत्र गौणश्रुतित्वं इत्यङ्गीकारेणैवार्हण्यादीना क्रयाङ्गत्वं मुख्य-श्रुत्या, यागस्य स्वर्गार्थत्वं गौणश्रुत्येति पूज्यपादानामभिप्रेत-मिति दिक् ॥

तदेवं श्रुतेरिति ॥ एवं लक्षणलक्षिताया मुख्यश्रुतेः गौणश्रुतेः श्रुतेः । तद्भूतेति ॥ तर्कपादे वाक्यगतकारक-वाचिपदार्थानां क्रियान्वयस्य “तद्भूतानां क्रियार्थत्वेन समा-प्ताय” इति सूत्रेण प्रतिपादनात् श्रुत्या क्रियानिरूपितकारक-

तेषु किं सर्वसाधारणमघघातविधागुद्देश्यतावच्छेदकं उता-ज्यादिव्यावृत्तं, एवमन्यत्रापि विचारः ।

तत्र न तावच्छ्रुतं ब्रीहित्वादिकमेवोद्देश्यतावच्छेदकम्; आनर्थक्यापत्तेः, अवघातप्रोक्षणादिव्यतिरेकेणापि ब्रीहि-त्वावच्छिन्नादेर्जायमानत्वात्, यत्वेनानपत्तेश्च । अतो न-वमाशिक्षरणन्यायेन ब्रीहित्वाविवक्षयाऽपूर्वसाधनत्वलक्ष-णाया आवश्यकत्वात्तत्र फलप्रत्यासन्नत्वादेकत्वादारादुपकार-केषु क्लृप्तप्रयोजकशक्तिमत्त्वाच्च परमापूर्वस्य तत्साधनत्व-

त्वस्यार्थोद्देश्यतावच्छेदकत्वसिद्ध इत्यर्थः ॥ अ-ङ्गाङ्गितयोरिति ॥ यद्यप्येतत्प्रश्रुत्यङ्गितावच्छेदकमेव वि-चारयिष्यते, नाङ्गातावच्छेदकम्, तथापि अङ्गितावच्छेदके निरूपिते तादृशोद्देश्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नोद्देश्यकप्रवृत्तकृ-तिकारकत्वमेव तन्निरूपिताङ्गातावच्छेदकमित्यस्यार्थात् सिद्धि-मभिप्रेत्योभयोपन्यासः । इत्यादय इति ॥ आदिपदेन साक्षात्प्रयथार्थमा दोहानातश्चानादीनां संग्रहः । एवमन्यत्रा-पीति ॥ सोमप्रकरणगताभिपवादिधर्मेष्वपीत्यर्थः ॥

कथंच विनियुज्यत इति प्रतिज्ञाया आज्यादिव्यावृत्तरूपा-वच्छिन्नोद्देशेन विनियुज्यते इति सिद्धान्तेन निराकङ्क्षीकरणत्वात् तद्वैपरीत्येन पूर्वपक्षमाह—तत्रेति ॥

ननु फलजनकतया सिद्धवैज्यावच्छिन्नयागोद्देशेन द्रव्या-दिविधानात् तादृशवैज्यावच्छिन्नयागस्य तद्द्रव्यगतसंस्कारं विनोत्पत्तौ प्रमाणाभावात् व्रीह्यर्थत्वेऽपि नानर्थक्यापत्तिरि-त्यत आह—अतो नवमेति ॥ व्रीह्यादिव्यविधीनां नियम-विधित्वोपपादकपाक्षिकप्राप्तिसिद्धये विजातीययागव्यक्तीनामपि व्यापकीभूतयागत्वावच्छिन्नव्यत्ययन्तरेणैव तत्त्वात् तदवच्छिन्नं प्र-तिच द्रव्यत्वावच्छिन्नस्य लोकत एव कारणत्वावगतेर्ब्रीह्यादि-द्रव्यं विनापि द्रव्यान्तरेण विजातीययागोत्पत्तेर्बाधकाभावेन अवश्यङ्गीकार्यत्वात् तदुत्पत्तौ सुतरा तत्संस्कारापेक्षयां मा-नाभावाननर्थक्यस्य तदवस्थत्वात् अपूर्वसाधनत्वलक्षणा आ-वश्यकी । तदाच विशेषणोभूतापूर्वं प्रत्यङ्गोत्पन्नत्वावगमात् तस्य चादृष्टरूपस्य श्रुतसंस्कारैर्विनोत्पत्तौ मानाभावादानर्थ-क्यपरिहारासंभवात् तादृशापूर्वसाधनत्वस्य प्रदेयघटकतया लक्षणीयस्य रूपस्य यथेष्टिवाज्यादिष्वपि सत्त्वात् सर्वार्थ धर्मो इत्यर्थः ॥

ननु एवमपूर्वसाधनत्वलक्षणायामपि ब्रीहिलज्यत्वेन प्र-त्यासत्त्याऽप्रेयावान्तरापूर्वसाधनत्वस्यैव लक्षणौचित्यात् तद-साधनाज्यादिविषु अप्राप्तिसिद्धत आह—तत्र फलेति ॥ प्र-त्यासत्तेरामेयवदमीषोमीश्रिन्द्रामयोरन्यविशिष्टत्वेन तदपूर्वसा-धनत्वस्यापि लक्षणीयत्वात् प्रवृत्त्येकागुगतधर्माभावेनावान्तरापूर्वसाधनत्वविशेषलक्षणानुपपत्तेः फलप्रत्यासन्नत्वात् सर्वा-नुगतफलपूर्वसाधनत्वेनैव लक्षणया धर्मसांकर्यमनिवार्यसि-त्यर्थः । दीक्षणीयोद्देशेन विहितस्य वाङ्नियमस्य दीक्षणी-

मेघ प्रदेयघटकत्वसंबन्धेन लक्ष्यते । अस्ति चाग्नेयादेस्तत् प्रत्यभि साधनता । अतएव न वाक्नियमन्यायोऽपि । अतश्चोद्देश्यतावच्छेदकस्य सर्वसाधारणत्वादाज्यादिव्यप्यवघातादेः सङ्गः । नच प्रतिनियतनिर्देशाभाव्यथा; तथास्वे व्रीहिस्यादिविवक्षया आवश्यकत्वे नीवारादिपचनापचेरिति प्राप्ते—

यद्यपि विधिविशेषप्रवृत्तः स्यात्; तथापि दृष्टार्थत्वनियमविधिलाघवानुरोधेन विशेषे व्यवस्थाप्येत, किमुत यदा सोऽपि विशेषप्रवृत्त एव । व्रीह्यादिपदे प्रत्यासत्त्या आग्नेया-

यायाः ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनत्वाभावेन दीक्षणीयापदेन तस्य लक्षयितुमशक्यत्वात् दीक्षणीयापदेन स्वसाध्यापूर्वसाधनत्वलक्षणया तत्साध्यज्योतिष्टोमापूर्वसाधनत्वलक्षणया लक्षितलक्षणपक्षेस्तदर्थत्वं नान्नीकृतम्, अपितु दीक्षणीयान्तरापूर्वार्थत्वमेव, प्रकृतेतु व्रीहिन्ययागजन्यत्वस्य परमापूर्वेऽपि सत्त्वेन व्रीहिपदेन तल्लक्षणासाधनपक्षे. नावान्तरापूर्वार्थत्वमित्यभिप्रेत्य वैषम्यमाह—अत एवेति ॥

दृष्टार्थत्वेति ॥ अवघातस्यापूर्वार्थत्वेऽपि तत्साधनव्रीहगतदृष्टप्रयोजनद्वारेण तदर्थत्वमिति व्रीह्यर्थत्वे वैतुष्यरूपदृष्टार्थत्वमाज्याद्यंशोऽदृष्टार्थत्वमिति वैतुष्यस्य तथा वैतुष्यार्थत्वे अवघातविधेर्नियमविधित्वम् अदृष्टार्थत्वेतु अपूर्वविधित्वमिति वैतुष्यस्य चापत्तेस्तत्परिहारायैकरूप्याश्रयणे लाघवात् नियमविधित्वदृष्टार्थत्वानुरोधेन औषधप्रवृत्त्यपूर्वसाधनत्वमेव लक्षयित्वा तद्वर्तत्वमेव युक्तमित्यर्थ ॥

ननु अविशेषप्रवृत्तविधिनुरोधेन वैरूप्याङ्गीकरण सर्वत्रैव वाऽदृष्टार्थत्वाङ्गीकरणं न दोष इत्यत आह—किमुतेति—प्रत्यासत्त्येति ॥ व्रीहिपदाभिधेयार्थस्य व्रीह्यादेस्तण्डुलनिष्पत्तिद्वारा प्रथमतः पुरोडाशसाधनेन उत्पत्त्यपूर्वसाधनत्वात् तदतिक्रमे कारणभावात् यदेव व्रीह्यादिभिः साध्यमपूर्वं तत्साधनत्वस्यैव प्रत्यासत्त्या लक्ष्यत्वादित्यर्थः । यदि कथमपि तत्साधनत्वलक्षणयामानर्थक्यपरिहारो न भवेत्, तदा अगत्या तद्विहाय परमापूर्वसाधनत्वं विप्रकृतमपि लक्ष्येत, नत्वेतदस्ति, तस्याप्यनिर्णीतप्रकारत्वेन तदर्थत्वेऽयानर्थक्यपरिहारोपपत्तिरित्याह—तस्यापीति ॥ अत एव यत्र सप्तदशारत्रित्वादिव्यतिरेकेण प्रकृतौ अपूर्वसिद्धिः पशुपूर्वसिद्धिर्वावधारिता तत्र तदतिक्रमेणापि परपरया वाजपेयापूर्वप्रयोजकत्वमिष्यत एव, प्रकृतेतु तदभावात् प्रत्यासत्त्या शक्यसंबन्धानुरोधेन व्रीहित्वसमानाधिकरणभेद्योत्पत्त्यपूर्वसाधनसंबन्धिप्रदेयघटकतण्डुलनिष्पत्तिरूपव्यापारकसाधनताश्रयत्वस्यैव लाघवाल्लक्षणैति भावः । आन्तरालिकतत्तद्व्यापारकसाधनतानिवेशेन लक्षणप्रकारं दर्शयति—अत इति ॥

पिष्टरूपव्यापारव्यावृत्तये प्रदेयप्रकृतिभूतेत्युक्तम् । तस्य प्रदेयत्वेन तत्प्रकृतित्वाभावात् । यथैव ह्यामिक्षा पयसो न

द्युत्पत्त्यपूर्वसाधनत्वस्यैव लक्ष्यत्वात् । तस्याप्यनिर्णीतप्रकारत्वेन धर्मप्रयोजकत्वोपपत्तेरनिर्धक्याभावेन तदतिक्रमकारणभावात्, परंपरया फलवत्त्वाच्च । अतो व्रीहिपदेन व्रीहित्वसाध्यानि यानि आग्नेयाव्रीहयोर्मीयेन्द्राद्भ्युत्पत्त्यपूर्वाणि तन्निकृताकार्यतानिरूपितयागादिनिकृतरणतासमानाधिकरणकार्यतानिरूपितप्रदेयप्रकृतिभूततण्डुलरूपव्यापारकसाधनतासामान्याश्रयत्वस्यैव चोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन विवक्षितत्वात्ताज्यादियु प्रसङ्गः । अत्र चापूर्वत्रयस्यैकानुगमकभावेऽपि एकपदोपादानादवाक्यभेदः । तत्तद्व्यापारकसाधनता

द्रव्यान्तरम्, किंतु धनीभावापन्नं पय एव, यथावा सक्तव एव सक्तुपिण्डः, नत्वथान्तरम्, जलसयोगादिकच पिण्डभावे निमित्तकारणमात्रम्, तथैव जलाभ्यादिसयोगस्य पिण्डं प्रति निमित्तकारणत्वेऽपि न पिष्टार्थान्तरं पुरोडाश, किंतु पिण्डावस्थामात्रम् । अतः स तण्डुलप्रकृतिक एवेति न पिष्टस्य व्यापारमथे प्रवेश । अतएव चरौ पुरोडाशस्थानापत्रे पिष्टप्रकृतित्वाभावेऽपि तण्डुलप्रकृतिकत्वादेव धर्मप्राप्त्यविघातः । यद्यपि यत्र पिष्टस्यैव प्रदेयता तत्र तण्डुलप्रकृतिकत्वेन धर्मप्राप्तिर्निवार्या, तथापि सर्वत्राऽनोवासाधिकरणन्यायेन सिद्धस्यैव पुरोडाशादेः द्रव्यप्रसक्तौ प्रयोगान्तं श्रपणविध्यन्याथानुपपत्त्या प्रयोगमध्ये संगदानवश्यकतया तत्रैव प्रकृतिद्रव्योपादाने तत्रियमविधानात् तादृशनियम्यानामत्रव्येषेव धर्माणां विधानम् । यत्रतु पिण्डतण्डुलादौ प्रदेये न श्रपणप्राप्तिस्तत्र पुरोडाशादिपदवाच्यपक्षपिण्डादिघटकपक्षप्रयोजकस्य तस्याभावे पेषणवत् लोपौचित्येन अनोवासवैकौकिकस्यैव पिष्टतण्डुलादेः उपादानात्तण्डुलेष्विव न पिष्टेऽपि प्रयोगमध्ये तण्डुलोपादानम् न वा व्रीहिप्रकृतिवियम इति न तद्वर्तमानम् । अतएव “व्रीहिभिर्यजेते”ति वाक्ये स्वप्रदेयप्रकृतिभूततण्डुलव्यापारद्वारेण अपूर्वसाधनीभूतयागोद्देशेन व्रीहीणां करणत्वेन विधानात्तादृशसाधनताश्रयोद्देशेनैव सस्कारविधय इत्यर्थः । इतोप्यधिकं कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ॥

ननु तत्तद्व्यापारकसाधनताना आग्नेयत्वव्रीहित्वावच्छिन्नाना निवेशे सौम्यौदेः तद्वर्तमानवच्छिन्नसाधनतानामभावे कथं तन्निरवध्यावच्छिन्नसाधनताश्रयेयु धर्मप्राप्तिरित्यत आह—तद्व्यापारकेति ॥ यावता विना नानर्थक्यपरिहारस्तावन्मात्रस्यागत्या प्रवेशेऽपीह साधनतामात्रप्रवेशेन तत्परिहारोपपत्तौ न तदवच्छेदकाना व्रीहित्वादीनां प्रवेशः; गौरवात् । नचातिप्रसङ्गं, वारणस्यापि तावतैव सभवात् । एवंच नैवारे चरौ यवेपुच धर्मप्राप्तिरविकलेत्यर्थः ॥

ननु व्रीहित्वयोः शब्दान्तरात् गुणाद्वा कारणताभेदात् व्रीहित्वतण्डुलनिष्पत्तिव्यापारकसाधनताश्रयत्वाभावे कथं यवेपु धर्मप्राप्तिः ? अतएव एतादृशसाधनताश्रयत्वाभावेऽपि विकृतौ नीवारणतया प्राकृतकार्योपपत्त्या तदवच्छिन्नेषु नीवारेषु

एव च विषयवन्ते न तु साधनतावच्छेदकादीन्यपि । तेन यागत्वपुरोडाशात्वब्रीहिस्याद्यभावेऽपि न क्षतिः । यथा च ब्रीहिविषययोः कारणताभेदेऽपि यवसाधारण्यं, तथा कौस्तुभे विस्तरः । तत्र तत्र नवमादौ चोपपादयित्यते ॥ ३ ॥ ४ ॥

इति चतुर्थे निर्वापादीनां व्यवस्थितविषयताधिकरणम् ॥

(५ अधिकरणम् ।)

द्रव्यम् ॥ दर्शपूर्णमासयोः, स्म्यश्च कपालानि चेति दश द्रव्याण्यनुक्रम्येतानि चै दश यज्ञायुधानीति श्रुतेन वाक्येन दशानापि द्रव्याणां यज्ञसाधनत्वेन विधानादुत्पत्तिश्च पुरोडाशाद्यवरोधेन च साक्षाद्यागसाधनत्वायोगाद्भङ्गत्ववतारात् प्रकृतापूर्वसाधनीभूतद्रव्यसाकाङ्क्षवाक्यक्रियारथावच्छिन्नोद्देशेन द्रव्याणि विधीयन्ते । स्प्येनोद्धन्ती-

अतिदेशेन धर्मलाभेऽपि प्रकृतौ तदभावे न कथमपि तत्प्राप्तिरित्यत आह—**यथाचेति** ॥ यथैव साधनतामात्रविवक्षयाऽऽनर्थक्यपरिहारे सति न साधनतावच्छेदके विवक्षा, गौरवात्, एवं साधनतासामान्यविवक्षयापि तत्परिहारोपपत्तेस्तुल्यत्वेन शक्यसम्बन्धविधया प्रविष्टस्यापि न साधनताविशेषस्य विवक्षया लक्ष्यतावच्छेदके उद्देश्यतावच्छेदके वा प्रवेशे गौरवादिति साधनतासामान्याश्रयत्वविवक्षया युक्ता येषु धर्मप्राप्तिर्नान्यादिधित्वि कौस्तुभे विस्तर इत्यर्थः ॥

॥ इति चतुर्थे निर्वापादीनां व्यवस्थित-
विषयताधिकरणम् ॥

पूर्वाधिकरणमारभ्य त्रिविधकरणेषु संस्कारद्रव्यगुणानामुद्देश्यतावच्छेदकनिरूपणेन विनियोगप्रकारे निरूपितव्ये पारार्थ्यघटकोद्देश्यताबोधकत्वेन प्राधान्यात् द्वितीयाश्रुतिकृतविनियोगप्रकारे पूर्वाधिकरणे निरूप्य अधुना तृतीयाश्रुतिविकृतविनियोगप्रकारे द्रव्यविषये निरूपयितुमुदाहरति—**दर्शपूर्णमासयोरिति** ॥ प्राकरणिकसर्वशोध्यद्रव्यमात्रे निवेशायापूर्वसाधनतालक्षणायै दर्शपूर्णमासयोरित्युक्तम् । इतिकरणेन प्रभृत्यर्थकेन च “अग्निहोत्रहवणीच शर्पेच कृष्णाजिनंच शम्भ्या चोत्सलंच मुसलंच हृषकोपला चे”त्यन्तस्य सग्रहः । स्प्येनोद्धन्तीत्यादीनां विधित्वेन स्फयादीनामुद्धननादिषु विनियोगेऽपि पूर्वत्रातिप्रसक्तलक्षणया प्रमाणाभावब्रीहिमात्रजन्यव्यापारकसाधनतालक्षणायामपीह यज्ञायुधवाक्यस्य तात्पर्यमाहकस्य सत्त्वात् अतिप्रसक्तलक्षणार्थानं बाधकमिति विशेषावाङ्मनिरासाय पुनरारम्भमभिप्रेत्य पूर्वपक्षमाह—**दशानामपीति** ॥

वैश्वदेवोपबद्धस्याप्यस्याप्राप्तार्थकत्वात् कर्तव्यतावाचिपदाध्याहारेण विधायकत्वमभिप्रेत्य विधानादित्युक्तम् । आयुध-
शब्दस्य युद्धसाधनवाचिनोऽपि यज्ञपदानुरोधात् साधनमात्र-

त्यादिविशेषविनिर्णयोगास्त्वद्युत्पानुवादा इति प्राप्ते—

तेन तेन प्रत्यक्षविधिना तृतीयाश्रुतिसहकृतेन स्फयादीनां विशिष्य विनियोगाद् यज्ञायुधवाक्यमेवैकमश्रुतविधिकं वै—**शब्दोपबद्धमनुवाचकम् । बहूनामनुवादानां वैयर्थ्यात् । अस्य च यज्ञायुधानि संभवन्तीत्येतद्विध्यर्थवादात्वेन सार्थकत्वात् । तस्यादुद्धननमात्रजन्यव्यापारकप्रकृतापूर्वसाधनत्वमेवोद्धननपदेन लक्षयित्वा तदुद्देशेनैव स्फयादिविधिः ३।५।**

इति पञ्चमं श्रौतविनियोगाधिकरणम् ॥

(६ अधिकरणम् ।)

अर्थैकत्वे ॥ ज्योतिष्टोमे अरण्यया एकहायन्या पिङ्गाक्षया सोमं क्रीणातीति श्रुतम् । तत्रारण्यशब्दोऽरण्यगुणचचनोऽरुणत्वजातिवचनो वा न तु विशिष्टव्यक्तिवचनः ।

परत्वलक्षणया साधनत्वेनेत्युक्तम् । स्प्येनोद्धन्तीत्यादीति आदिपदेन “कालेषु श्रपयति अग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपति शर्पेण विविनक्ति कृष्णाजिनमथस्तादुत्सलमवस्तृणाति शम्भ्यां हृषुद्युपधाति उत्सलमुसलाभ्यामवहन्ति हृषुपलाभ्या पिनशी”त्यन्ताना सग्रहः । इतरत् स्पष्टार्थम् । इह स्फयादीनां सर्वार्थत्वे निराकृते चतुर्थे पुनस्तेषां प्रदेयत्वमाशङ्क्य निराक्रियत इति न विरोधः । उभयप्राणीत्वौद्धम्वराधिकरणसिद्धार्थवादत्वं यज्ञायुधवाक्यस्याभिप्रेत्य अनुवादोक्तिरिति ध्येयम् । प्रयोजनं स्पष्टत्वान्नोक्तम् ॥

॥ इति पञ्चमं श्रौतविनियोगाधिकरणम् ॥

पूर्वं द्रव्यविषये विनियोगप्रकारं निरूप्याधुना गुणविषये तन्निरूपयितुमुदाहरति—**ज्योतिष्टोम इति** ॥ पूर्ववत् पूर्वपक्षसिद्धौपयिकतया ज्योतिष्टोम इत्युक्तम् । अरुणाशब्दस्य द्रव्यपरत्वे द्रव्यस्य क्रीणाल्यन्वयोपपत्तेः पूर्वपक्षासम्भवं निरसितुं गुणवचनत्वं साधयति—**तत्रेति** ॥ तत्रारुणव्यक्तितानात्वपक्षे आकृत्यधिकरणन्यायेन अणुत्वजातिवचनसत्त्वैक्यपक्षे अरुणगुणवचन इत्यर्थः । नतु विशिष्टव्यक्तिवचन इत्याकृत्यधिकरणन्यायप्रवृत्तिप्रदर्शनार्थम् ॥

अत्र प्राचीनैरुणादिशब्दानां केवलं गुणवाचित्वे शुद्धो वेदवत् इतिवत् अरुणो घट इति सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः रूपवान् घट इत्यत्रैव मत्वर्थीयैर्नैव सामानाधिकरण्यापत्तेरौकृत्यधिकरणन्यायेन गुणवाचकानामप्यरुणादिशब्दानां निरुद्धलक्षणया द्रव्यपरत्वमपि । अत एव “गुणवचनेभ्यो मनुषो छ-
गिष्ट” इति न तत्प्रयोगापत्ति इत्युक्तम्, तत्र, प्रयोगाभावेन सांप्रतिकलक्षणया अनुपपत्तौ निरुद्धलक्षणयाः सुतरामनुपपत्तेः ।
तदुक्तं चार्तिके—निरुद्धलक्षणयाः काश्चित्साभ्यां भिन्नानुपपत्तौ । कियन्ते सांप्रतं काश्चित्काश्चिन्नैव त्वशक्तितः ।” इति ॥

तृतीयया च शक्यत्वेव करणत्वमुच्यते, न तु तदर्थं द्रव्यलक्षणा । टाबाद्यर्थोऽपि तत्रैव सामानाधिकरण्येनान्वीयते, न तु तदर्थमपि व्यक्तिलक्षणा; अद्युत्पत्त्यापत्तेः । यथाचैवं

अतश्च विशिष्टद्रव्यवाचित्वे यथैव शुक्लादिपदानामेव तद्वाचित्वं, न रूपादिशब्दानां अप्रयोगात्, एवं गुणमात्रवाचित्वेऽपि तेष्वेव द्रव्यलक्षणा नान्यत्रेति नियमोपपत्तेर्द्रव्ये लक्षणया सामानाधिकरण्योपपत्तिर्नैवाऽतिप्रसङ्गः । अत एव गुणवचनत्वे पुंलिङ्गता । द्रव्यवचनत्वे आश्रयलिङ्गवचनत्वेत्यर्थकं “गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ती”त्यनुशासनान्तरमुपपद्यते । गुणवचनत्वमपि विशेषणत्वेन गुणशक्यत्वपरं द्रव्यम् । इत्थमरुणापदस्य द्रव्यपरत्वमुक्तमयुक्तमिति सूचयन् तस्याङ्गीकारे निष्प्रयोजनता दर्शयति—**तृतीययेति ॥**

अयमर्थः—किं द्रव्यलक्षणा करणत्वान्वयायुपपत्त्या, उत लिङ्गसङ्ख्यान्यायुपपत्त्या वा । **नाद्यः**; जातेरिव गुणस्यापि द्रव्यपरिच्छेदद्वारा तदुपपत्तेरुपपत्त्यभावात् । अतएव यत्र क्रियान्वयफलशालित्वरूपकर्मत्वस्य तदुद्देश्यत्वरूपसप्रदानत्वस्य च ओदनविप्रवृत्तित्वासंभवं; तत्रैव तल्लक्षणा, ननु तृतीयान्तादिस्थल इत्युक्तमाकूल्यधिकरणे । **नान्यः**; तस्य पाशाधिकरणन्यायेन साधुत्वमात्रेणाश्रयनिष्ठतया नोपपत्ती प्रातिपदिके लक्षणाया प्रमाणाभावात् । अत एव सामानाधिकरण्यसंबन्धेन तयोः करणत्वे प्रातिपदिकार्थेवाऽन्वये संसर्गविधया पाण्डिकभावेन वा द्रव्यबोधोपपत्तेर्नैव लक्षणयास्तत्र प्रयोजनम्, द्वितीयादिस्थले तदावश्यकत्वेऽपीह तृतीयान्ते तदप्रयोजनाभावात् । यथेतादृशस्थलेऽपि तल्लक्षणाऽङ्गीक्रियते, तदा विशेष्ये द्रव्ये गुणस्यान्वयापत्त्या तद्विशिष्टद्रव्यस्य मूर्ततयैकहायन्यादिवत् पाण्डिकान्वयलभ्याभेदसंबन्धेन क्रय एव निवेशोपपत्तेः प्रत्युत समस्यमानानेकपदतत्सामानाधिकरण्यालोचनापेक्षाधिक्येन विलम्बितत्वात् तेन द्रव्यविधयनापत्तेर्गुणशब्देनैव द्रव्यविधयापत्तेः क्रयसाधनद्रव्यनिवेशस्यैवोपपत्तावमूर्ततया क्रये तन्निवेशासंभवेन प्राकरणीकयोग्यकारकमात्रनिवेशपूर्वपक्षासंभवे तत्समाधानार्थाधिकरणरम्भस्य सिद्धान्ते गुणस्यैव द्रव्यपरिच्छेदद्वारा करणत्वप्रतिपादनस्य च वैयर्थ्यापत्तिः; तथा चतुरादिशब्दानामपि सङ्ख्याविशिष्टमुष्टिपरत्वापत्तौ जघन्याया अपि मुष्टे प्रधानत्वेन तदनुरोपस्थेयापत्तौ मुख्यत्वेन सप्तदशशरावे चरी सङ्ख्यानुग्रहस्य वक्ष्यमाणस्यानापत्तिश्चेत्यतो गुणमात्रपरत्वमेवेति ॥

अद्युत्पत्त्यापत्तेरिति ॥ लिङ्गसङ्ख्यादीना विशेष्ये कारके सामानाधिकरण्यसंबन्धेन करणत्वेवाऽन्वयस्य व्युत्पन्नस्य स्वार्गेन द्रव्येऽन्वयाङ्गीकारेण द्रव्यलक्षणाया व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनापत्तेरित्यर्थः ॥

ननु केवलगुणवाचित्वे कथं गुणवचनेभ्यो मनुषो लुगिष्टो गुणवचनानामाश्रयत इत्यनुशासनद्वयस्योपपत्तिः ? तत्र गुणि-

सति गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीत्याद्यनुशासनोपपत्तिस्तथा कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ।

नमुक्त्वा गुणवाचका ये तपोमेव शुक्लादिशब्दानां गुणवचनपदेन ग्रहणेन गुणपरत्वावश्यकत्वादित्यत आह—**यथाचैवमिति ॥** आद्यानुशासनस्य यत्र लक्षणाप्रसक्तिः तत्परत्वम्, द्वितीये स्वशक्यायां विशिष्टव्यक्तिविषयकलक्षणावृत्तियोग्ये यत्रकारतया व्यक्तेरन्वयस्तदर्थकं गुणपदमिति तस्यैव गुणवचनशब्देनोपादानमिति द्वयोरनुशासनयोरुपपत्तिः । अत्र योग्यान्तमात्रविवक्षाया अजायाः शुक्ल इत्यादावपि टाबाद्यापत्तिः, तस्य तदा लक्षकत्वाभावेऽपि अरुण्यत्पदङ्घवद्योग्यत्वस्य सत्त्वात्, अतस्तद्वाच्यत्वार्थमन्वय इति । अतएव तत्राश्रयगतलिङ्गाभावे ‘गुणे शुक्लादयः पुंसी’त्यनेन साधुत्वार्थं पुंलिङ्गमेव नियम्यते । रूपमस्तीत्यादौ प्रकाततया द्रव्यानन्वयादायम् । तत्र तादृशयोग्यताया अभावात् । अतश्च व्यक्तिलक्षणाभावेपि यलिङ्गद्रव्यपरिच्छेदद्वारा गुणस्य करणत्वं, तद्गतस्त्रीत्वेनैव टाबाद्युत्पत्ते अरुणाशब्दस्यात्र गुणपरत्वमेवेति कौस्तुभे द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ एतच्च अरुणैकहायनीशब्दयोः प्राचीनोक्तवैलक्षण्यनिरासतात्पर्यमात्रेण द्रष्टव्यम् ॥

वस्तुतस्तु—पचतीत्यत्र एकत्वस्य सामानाधिकरण्यसंबन्धेन भावनान्वये संसर्गविधया भातस्य कर्तुं पचतीत्यस्मात् एको नवेति सशयव्युदाससिद्धधर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मिज्ञानावश्यकत्वाय लक्षणा तत्र पूज्यपादैरुक्ता, तथेहाप्यरुणापदात् जायमानसंशयव्युदासाय द्रव्यलक्षणावश्यकत्वैव; तावतापि द्रव्यस्य करणतया प्राप्तेर्विशेषणाशय गुणस्यैव करणत्वावश्यकत्वे तत्रामूर्तत्वादिना क्रियानन्वयमापाद्य पूर्वपक्ष तथा एकहायन्यादिपरदोरप्यविशिष्ट एव स इति ध्येयम् ॥

यत्तु—अरुणत्वजातिपरत्वे तथा सह गुणे समवायसंबन्धसंभवेन लक्षणया गुणपरत्वसंभवेऽपि द्रव्ये तदभावे व्यक्तिलक्षणानुपपत्त्या द्रव्यपरसामानाधिकरण्यानुपपत्तिरिति सोऽनाधीये उक्तम्, **तत् न मनोहरम्**; नीलो घट इत्यादिसामानाधिकरण्यप्रतीतौ नीलपदस्य नीलरूपश्रयद्रव्यमुक्तत्वसंबन्धेन नीलपदव्यक्तिलक्षणत्वात् इहापि स्वाश्रयसमवायसंबन्धेन जातिपरस्यापि लक्षणया तदुपपत्तेः समानत्वात् । अत एव नीलं रूपमिति प्रतीतेर्नीलरूपत्वजाते समवायेन विद्यमानाया प्रवृत्तिनिमित्तत्वाश्रयणं तथैव तस्या एव जातेः परपरासंबन्धेन घटादावप्यङ्गीकारे बाधकाभावेन मुख्ययैव वृत्त्या प्रयोग उपपादितो नक्षत्रवादावत्या मीमांसकमूर्धन्येन । तदा को दोषः परंपरासंबन्धेन लक्षणाश्रयण इति दिक् ॥

अत्र सूत्रे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यादित्युपादानादावश्यकं पिङ्गा-

एकहायन्यादिपदानां तु बहुव्रीह्वात्त्वयवयवार्थविशिष्टान्यपदार्थरूपे द्रव्य एव शक्तिरिति प्राञ्जः । अन्यपदार्थे पदद्रव्यस्य लक्षणेति तु बहवः । नच—द्रव्यस्यैकेनैव पदेन विशिष्टंभवे इतरेण विध्यनुपपत्तिर्वैयर्थ्यं चेति—वाच्यम्,

क्षयादिशब्दानां द्रव्यपरत्वमुपपादयितुं मत्वर्थेनैव बहुव्रीहेः द्रव्याभिधानेनैव आन्तरालिकसबन्धमानसिद्धेरन्यलभ्यत्वेन तत्र शक्तिं कल्पयित्वा द्रव्यपरत्वमेव मनुष्य इव बहुव्रीहेरुपपादयते । तदुक्तं वार्तिके—“सर्वत्र यौगिकैः शब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयते । नहि सबन्धवाच्यत्वं सभवत्यतिगौरवात्” इति ।

तत्रापि चित्रगुरित्येवमादिषु चित्रगोशब्दयोरत्यन्तव्यतिरिक्तार्थाभिधायित्वात् देवदत्तादिपदे सामानाधिकरण्ययोगात् प्रागपि देवदत्तादिपदादन्वयपदार्थप्रतीतेर्वाक्यार्थत्वासंभवेनान्यपदार्थे शक्तिरेव । लक्षणापक्षे बहुव्रीहेरुपपादकत्वस्य चैकान्तरितद्रव्यलक्षकत्वाशयिष्ये हि किं विनिगमकम् यद्बहुव्रीहेरेव द्रव्याभिधायिता नारणपदस्येति, अतोऽन्यपदार्थं शक्तिः ।

नच—इन्द्रपीतशब्दे पूर्वपक्षे बहुव्रीहावन्यपदार्थलक्षणापत्तिदूषणाप्रसक्तो षष्ठीतत्पुरुषापेक्षया दौर्बल्यासंभवेन कथं पूर्वपक्षोत्तरां? इति—वाच्यम्; षष्ठीतत्पुरुषे बहुव्रीहौच एकस्यैवोत्तरपदार्थं अन्यवाक्यार्थं चान्वयसाम्येऽपि षष्ठीतत्पुरुषे एकस्यैव त्यागः, बहुव्रीहौ तु उभयोरिति वैषम्येण तदपेक्षया तस्य दौर्बल्यसिद्धेः ॥

एतेन—बहुव्रीदावन्यपदार्थस्य शक्यत्वे विद्याप्रयुक्तलभावकृतलाषवात् निपादस्थपतिशब्दे कर्मधारयत्यागेन बहुव्रीह्याश्रयणापत्तिरित्यपि—अपास्तम्; कर्मधारये श्रुतपदार्थानां सर्वेषामेव वाक्यार्थान्वयः, बहुव्रीहावैकैकस्य अन्वय इति वैषम्यमात्रेण दौर्बल्योपपत्तेः । अतो यद्यपि चित्रा गावो यस्तेति विग्रहो लोके प्रसिद्धः, तथापि राजपुरुष इति षष्ठीतत्पुरुषे पञ्चान्तप्रतिपाद्ये उपसर्जनत्वस्य प्रथमान्तप्रतिपाद्यार्थं प्रधानत्वस्यैव प्रथमान्तनिर्दिष्टानां चित्रगवौणामेव प्राधान्यापत्त्याऽन्यपदार्थद्रव्यप्राधान्यप्रतीतिभङ्गापत्तेः । चित्राणां गावामयमित्येवं विग्रहेण अन्यपदार्थशक्तेरेकहायन्यादिशब्दानां बहुव्रीह्वात्त्व द्रव्यपरत्वमिति प्राचा मतमाह—एकहायन्यादीति ॥

कृतद्वितादित्येके एकेनैव इतरस्याक्षेपरिद्धेरनेकशक्तिकल्पनापरिहाराय प्रधानेनैव गुणभूतस्य लोके आक्षेपदर्शनात् लिङ्गसङ्गान्वययोग्यद्रव्यस्यैव सत्त्वपदवाच्यत्वेन प्राधान्येन तत्रैव शक्तिं विशेषणीभूतसबन्धे तस्याक्षेपादेव भानसिद्धेः ॥ अतएव तृतीयान्ते जातेर्द्वितीयान्तादित्येकेन व्यक्तेश्च प्राधान्यदर्शनात् न्यायमकाराभावे आकृत्यधिकरणन्यायप्रवृत्त्या जातेरेव वाच्यत्वं व्यक्तेराक्षेपलभ्यत्वमेव । एवञ्च कृदन्तादेस्तु न विशेषणे शक्तिः, अपितु द्रव्य एव ॥

उभयोर्युगप्रपञ्चेर्विहितविधानाभावात्, गुणान्तरपरत्वेन सार्थक्याच्च । शक्यते त्वत्रापि आरुण्यन्यायेन लक्षणापि नेति वक्तुम्; समासानुशासनस्य मनुष्यानुशासनवदुपपत्तेः । द्रव्ये पाठैकगुणसंबन्धोपपादनञ्च प्रमाणान्तरप्र-

अतएव सर्वत्रैति वार्तिकमप्येतादृशविषय एव विशेषणीभूतसबन्धादिशक्तिनिराकरणपरं सत् यत्र यौगिकस्थले कृदादिवाचकान्तरसत्त्वं तद्विषयमेव ॥

यत्रतु बहुव्रीह्यादौ नवाचकान्तरसत्त्वं तत्र यष्टीः प्रवेशयेत्यादाविव पदद्रव्यस्यैव स्वार्थविशिष्टान्यपदार्थं अन्यपदार्थमात्रे वा निरूढलक्षणोपपत्तौ अतिरिक्तशक्तिकल्पने मानाभावः; अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वात् ॥ अतएव यत्र कृदादावपि प्रकृतिप्रत्ययार्थं लोपो यथोद्भिद्दुनेत्यादौ तत्रावशिष्टभागस्य तल्लक्षकत्वमिष्टमेव, न त्वतिरिक्ता शक्तिः ॥

नच बहुव्रीहेरन्यपदार्थशक्तत्वाभावे अहणापदादिविशेषापत्त्या सूत्रे द्रव्यगुणयोरिति निर्देशानुपपत्तिः, अस्मन्मते निरूढलक्षणात्तदभावाभ्यामेव विशेषसिद्धेः । एवंच पदद्रव्ये लक्षणाङ्गीकारादेव तत्पुरुषापेक्षया सुतरा कर्मधारयापेक्षया दौर्बल्यं सिद्धं भवति । अतएव इन्द्रपीताधिकरणे पूर्वपक्षप्रसाधनाय बहुव्रीहावन्यपदार्थलक्षणापत्तिः सिद्धान्ते दर्शिता, सिद्धान्तेऽपि शक्या परिहारमनभिधाय हुताहुतसमुदायवाचिन इन्द्रपीतशब्दस्य तदवयवे लक्षणापत्तिमात्रमेव पूर्वपक्षदूषणत्वेन दर्शितमिति ॥

नैयायिकादिवहुसमतं पक्षान्तरमाह—अन्यपदार्थ इति ॥

यत्तु प्रकाशकारैः—बहुव्रीहावन्यपदार्थलक्षणायां पङ्कजादिपदेऽपि तदापत्तौ योगरुच्यच्छेदप्रसङ्गात् तद्विहापि शक्तिरेवेत्युक्तं तदूषणं कौस्तुभे द्रव्यम् ॥

वस्तुतस्तु—अहणापदवदेव एकहायन्यादिपदानामपि आकृत्यधिकरणन्यायेन एकहायन्यादिरूपविशेषणवाचित्वमेव, तस्याप्याहण्यत्त्वं द्रव्यपरिच्छेदद्वारा करणत्वोपपत्तेः । अतएव यत्र द्वितीयान्तादित्येके तदसंभवस्तत्परमेव मनुष्यत्यानुशासनवत् बहुव्रीह्यानुशासनमिति न द्रव्ये शक्तिर्लक्षणा वा स्वीकार्या । सोऽत्र द्रव्यपदञ्च प्रमाणान्तरप्रमितद्रव्यपाठिकसबन्धप्रतिपादनतयाप्युपपत्तिमदित्यभिप्रेत्य स्वसमतं पक्षान्तरमाह—शक्यतेत्विति ।

प्रमाणान्तरप्रमितेति ॥ गवा ते क्रीणातीतिमञ्जलिज्ञावगतगोरूपद्रव्यमादायेत्यर्थं ॥ अस्मिन् पक्षे अमूर्तत्वाविशेषात् सर्वेषामेव विचारविषयितेति भावः ॥

एवं प्रकृतविचारोपयुक्तं प्रसाध्य शब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वात् अमूर्तस्याहण्यस्य क्रयभावान्वयायोग्यत्वात् तत्रानिवेशेन वाक्यीयान्वयं बाधित्वा “बिहितस्तु सर्वधर्मःस्यात् संयोगतो विशेषात्, प्रकरणाविशेषा”दिति

मितद्रव्यमादायोपपादनीयमिति न कश्चित् विरोधः । तदिहारण्यस्य योग्यत्वेऽपि कारकत्वेनाव्युत्पन्नस्य वाक्यीयद्रव्याद्यन्वयस्यायोग्यात्पन्नत्वेऽपि चाभूत्त्वेनायोग्यस्य वाक्यीयक्रियान्वयायोगात्ततोविच्छिन्नस्य प्रकरणकल्पितश्रुतानुमितिकदेनानिषेधेन वाक्येनारुणया प्रकृतापूर्वसाधनीभूतद्रव्यपरिच्छेदं भावयेदित्याकरेण प्राकरणिकसर्वद्रव्याङ्गत्वमिति प्राप्ते—

न योग्यताज्ञानं शाब्दबोधहेतुरपि तु अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकतामात्रम् । अतश्च प्रतिबन्धकताभावसत्त्वे आरुण्यस्यापि क्रियान्वयबोधोपपत्तेः । पश्चाच्च योग्यतागवेणायामारुण्यस्य पार्थिकद्रव्यसंबन्धोपपत्तेर्न ततो विच्छे-

तेषामर्थधिकरणपूर्वपक्षतृत्वेन आश्रित्य प्राकरणिकसर्वद्रव्यार्थत्वपूर्वपक्षं साधयितुं योग्यतया वाक्यीयद्रव्यान्ययसम्बन्धेनिरस्यति—तद्विहेति ॥ यत्र अभिहोत्रहवण्येति वाक्ये त्युक्तकर्णणीभूतस्य द्रव्यस्य स्ववाक्योपात्तनिर्वापं प्रति योग्यता तत्र तस्या निर्वापाङ्गत्वसम्भवेऽपि इह कारकत्वेन द्रव्ये अभूत्त्वेन क्रयभावनाया वा अन्वयासम्भवात् न तदङ्गत्वम्, अपितु श्रुतिवाक्ययोरौदासीन्ये सत्यधिकाराख्यप्रकरणेन ज्योतिष्टोमोपस्थितौ योग्यतया तदीयद्रव्यपरिच्छेदकत्वेन विधवाक्यं द्रव्यवाचकपदं च प्रकल्प्य तद्विधानात् सर्वयोग्यकारकत्वमिति न केवल प्राकरणिककरणकारकाङ्गत्वमात्रम्, किंतु तत्साधारण्येन कर्त्रादिकारकाङ्गत्वमित्यर्थः ॥

यत्तु वार्तिके—सिद्धाहारण्यस्य प्रकरणाग्रहणमाशङ्क्य अरुण्येति तृतीयया प्राकरणिकानि ज्योतिष्टोमपूर्वसाधनानि सोमप्रभृतीन्व्यूह अरुणप्रातिपदिकार्थो विधीयते । “अतश्च पदमेवैतद्वाक्येनैवं विभज्यते । या व्यक्तिकरणत्वेन बोधिताऽपूर्वसाधनम् । तथा तत्साधयेन्नित्यमरुणत्वविशिष्टया । एवंचेदरुणं कार्यकरणं यद्वाहायपि । यत्पुनर्यजमानादिविहितं कारकान्तरम् । न तस्यायं गुण शेषः सर्वार्थोऽप्यवधारितः” । इत्युक्तम्; तत् तृतीयया लक्षणया द्रव्योपादाने एकहायन्या एव लक्षणापत्तेः परंपरासंबन्धेन स्ववाक्योपात्तक्रियान्वयसम्भवादेकप्रसरताभङ्गापत्तेःश्रुत्युक्तमिति व्यक्तं कौस्तुभे ॥

एतेन—एकहायन्यादिपदानां द्रव्यपरत्वात् श्रौततदवकृदे क्रये अरुणापदलक्ष्यद्रव्यविध्यसम्भवं इति शास्त्रदीपिकोक्तं—अपास्तम्; बलाबले सत्यपि वस्तुत एकत्वेन विरोधाभावात् । अतः पूर्वोक्तरीत्या योग्यसर्वकारकाङ्गत्वमित्यर्थः ॥

न शाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति योग्यताज्ञानस्य कारणत्वम्; तदभावेऽप्ययोग्यतानिश्चयाभावदशाया गृहीतपदपदार्थसंकेतस्य शाब्दबोधोदयात् । अन्यथा यागस्यापि स्वर्गान्वयशाब्दबोधानुद्देशेन अपूर्वकल्पनानापत्तेः, किन्त्वयोग्यतानिश्चयः प्रतिबन्धकः इति तदभावस्य कारणत्वेन प्रकृतेऽपि तावन्मात्रेण

दाशङ्का । अतएव प्रथमतः सोमक्रयारुण्यादिसकलकारकविशिष्टभावनाविधानोत्तरं क्रयस्य सोमसंबन्धवेलायामारुण्यादित्रिकस्य मत्वर्थलक्षणया क्रयसंबन्धावगतौ पश्चाद्विशेषणविभिन्नयकल्पनया तेषां क्रयाङ्गत्वावगमे जाते पश्चात्परिच्छेदक्रीभूतद्रव्याद्यपेक्षायां पठिकोऽरुणैकहायन्योः परस्परं विशेषणविशेष्यभावमात्रेण संबन्धो द्रव्यविशेषसंबन्धश्चेति द्रष्टव्यम् । ततश्च युक्तं क्रयसाधनीभूतैकहायन्यामेव निवेश आरुण्यस्य, न तु वासःप्रभृतिषु क्रयद्रव्यान्तरेषु ।

न च यथेष्टिवव सोमप्राप्तिसाधनक्रयद्रव्यत्वाविशेषात्

क्रयभावनायामपूर्वस्याप्यन्वयोपपत्ते तदीयद्रव्याङ्गत्वमेवेत्यभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह—न योग्यतेति । पश्चाच्चैति ॥ आरुण्यस्य क्रियान्वयात् पूर्वं द्रव्यान्वये कारकत्वव्याघातापत्ते प्रथमतो द्रव्यपरिच्छेदरूपव्यापारानवगमेऽपि उक्तसामग्रीवशादेकहायनीक्रयसोमादिकारकान्तरवदेव भावनाया संबन्धे सति विशिष्टविधानेन विधेयानेकत्वकृतवाक्यभेदपरिहारेण पश्चात् क्रयस्य सोमनिरूपितकरणत्वबोधदशायां भावनाप्रत्यासन्नत्वादेकहायनीवन्मत्वर्थलक्षणया क्रयसंबन्धेन द्रव्यसंबन्धाभावेऽपि गुणस्य द्रव्यपरिच्छेदकत्वरूपव्यापारमन्तरेण करणत्वानिर्वाहात् योग्यतया तस्मिन्नवगते द्रव्यविशेषापेक्षाया सामानाधिकरण्यात् एकहायनीयद्रव्यविशेषप्रतीतिसिद्धिः । अस्तिक द्रव्योपरि द्रव्यगुणयो परस्पराकाङ्क्षेति परस्परसाहिल्यात्तयोर्नियमः ।

यद्यपि केवलगुणवाचित्वपक्षे भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे प्रवृत्त्यसम्भवात् नैकहायनीपदसामानाधिकरण्यं सम्भवति, तथापि मुख्यत्वासंबन्धेऽपि द्रव्यपरिच्छेदद्वारा गुणस्य कारणत्वेनान्वये तस्य गुणिनिष्ठत्वावगमात् गुणगुणिनोरभेदोपचारेण तत्संभवादुभयोरैकक्रियान्वये परस्पराकाङ्क्षया तत्कृत्यसाधनैकहायनीरूपद्रव्यपरिच्छेदकत्वं नातुपपन्नम् । अतएव पार्थिकान्वयसमर्थनान्तरम् “एवंच वाक्यगतमपि सामानाधिकरण्यं समर्थितं भवती”त्युक्तं वार्तिके । अतएव टाबन्ततया द्रव्यपदसामानाधिकरण्यमपि विशेषणतया, नत्वङ्गतया । तत्तु विशेषणविकल्पनया क्रयं प्रत्येवेत्येवमेकवाक्यत्वसंभवे न वाक्यभेदमङ्गलस्य अथाहारादिना प्राकरणिकसर्वद्रव्याङ्गत्वकल्पनं युक्तम् । नचैतावता द्रव्योपकारितया द्रव्याङ्गत्वम्, द्रव्यस्यापि परिच्छेद्यतया गुणोपकारकत्वेन वैपरीत्यस्याप्यापत्तेः । अतः श्रुत्यात्र वाक्यबाधेनं क्रयाङ्गत्वमेवेति भावः । एवंच एकहायनीपदसामानाधिकरण्यादेकहायनीद्रव्यपरिच्छेदद्वारानियमे सति न क्रयद्रव्यान्तरेषु तस्य निवेश इत्याह—अतश्चेति ॥

ननु यन्मते क्रयैकत्वं तन्मते अपूर्वसाधनीभूतद्रव्यप्राप्त्यनुकूलव्यापारसाधनत्वाविशेषात् वासःप्रभृतिष्वपि आरुण्य-

प्राप्त्यासाङ्गा । तेषां क्रयान्तरद्रव्यत्वात् । भिन्नाहि गुणाद्भ्र
 क्रयाः । न च विक्रेतानतिवशात्पुत्तिसिद्धद्रव्यावरोधेऽपि
 द्रव्यान्तरनिवेशसंभवः; एकद्रव्यानतरस्य विक्रेतुः संपाद-
 नीयत्वात् । अन्यथा दक्षिणानामपि प्रसङ्गबाधानापत्तेः । न
 च दशमिः क्रीणातीति वचनमेव निवेशतात्पर्येप्राहकम् ।
 तस्य क्रयसमुच्चयपरत्वेनाप्युपपत्तौ गुणन्यायसिद्धभेदापवा-
 द्कत्वाद्योगात् । न च क्रयभेदेऽपि एकसोमप्राप्त्यर्थेवावि-
 शेषात् क्रयान्तरद्रव्येऽपि आरुण्यस्य निवेशासाङ्गा । आरु-
 ष्यविशिष्टविजातीयक्रयविध्यन्यायानुपपत्तिकल्पितस्य विशेष-

प्राप्त्यापत्तिरित्यासाङ्गा निरस्यति—**नचेति ॥ भिन्ना हीति ॥**
 “अजया क्रीणाती”ति वाक्यविहितक्रयोद्देशेनारुणावाक्ये अ-
 नेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेस्तत्र विशिष्टविध्यङ्गीकारेण क्र-
 योपस्थावावश्यकया तत्रैकहायन्यवद्वे क्रये अजादिनिवेशा-
 योगात् गुणात् यावद्भ्रवं भिन्नक्रयः; नतु भद्रसोमेश्वरोक्तरीत्या
 एक क्रय इति तत्तद्व्यापारकसाधनतानां नैकहायनीधर्मत्व-
 प्राप्तिरित्यर्थः ॥

उत्पत्तिशिष्टानामपि गुणानामेकविक्रेतानतिवशात्समुच्चयोप-
 पत्तौ विरोधाभावात् भेदकतेति तदुक्तोपपत्तिमाशङ्क्य निराक-
 रोति—**नचेति । अन्यथेति ॥** वैकृतदक्षिणाभि प्राकृत-
 दक्षिणानां प्रसङ्गबाधौ वक्ष्येते । तत्रापि ऋत्विगानतिवशात्
 समुच्चयोपपत्तौ तदनुपपत्त्यापत्तिरित्यर्थः ॥

नच गुणात्क्रयभेदेऽपि द्रव्याणां धर्मिप्राहकप्रमाणेन ख-
 स्वभेदकक्रयव्यवस्थया निवेशेऽपि आरुण्यस्याविरुद्धधर्मोन्तर-
 बहुरभ्योजकसत्त्वात् द्रव्यान्तरे निवेशोऽनिवार्थ इत्यासाङ्गा
 परिहरति—**नच क्रयभेदेऽपीति ॥** अविरुद्धधर्मन्तराणा-
 तु वाक्यान्तरीयत्वात् अवान्तरप्रकरणेन सर्वक्रयाङ्गत्वमिति
 शेष इत्यर्थः ॥

नतु सर्वक्रयद्रव्यस्थानापने त्रिव्रते एकहायनीरूपद्वारा-
 भावादाह्वयप्राप्त्यनापत्तिः, प्रकृतावेकहायनीद्वारकत्वस्य विव-
 क्षितत्वात् । नहि तत्रैकहायन्युद्देश्या येन तत्स्वरूपमानार्थक्य-
 भिया न विवक्ष्यते । तृतीयया क्रय प्रति अज्ञत्वेन तस्या-
 द्वारमात्रत्वात् । नहि द्वारस्वरूपे आनर्थक्यम्, द्वाराभावे उद्दे-
 श्यसद्भावमात्रेण धर्मप्राप्तौ कृष्णलेखवघातापत्तिरित्यत आह—
यथाचैवमिति ॥

अथमर्थः—द्वारभूताया अप्येकहायन्या नैकहायनीत्वेन
 द्वारता, अदृष्टार्थतापत्तेः । किन्तु क्रियासाधनद्रव्यत्वेनैव ।
 अतएव पुरोडाशाभावेऽपि यागात्प्रभूतव्रीहीणा चरुप्रकृतिव-
 सिद्धिः । किंच द्वारस्याप्यारुण्यस्य न तत्त्वेनावच्छेदकता,
 अपितु प्रकृतक्रयसाधनगुणत्वेन । अतएव श्वेतादिगुणान्तरसा-
 ध्यक्रयस्थलेप्येकहायनीपरिच्छेदकत्वाविरोधस्तत्र किमु वक्त-
 व्यम् द्वारस्य तत्त्वेन द्वारतेति युक्ता तत्र धर्मप्राप्तिरिति कौ-
 स्तुभे द्रष्टव्यमिति । प्रयोजनं स्पष्टवाचोक्तम् ॥

॥ इति षष्ठमरुणाधिकरणम् ॥

षणविधेः पार्थिकात्त्वयस्य वाऽनतिप्रसक्तस्यैव कल्पनीयतया
 विजातीयक्रयजन्मानतिविशेषस्य विजातीयक्रयत्वस्यैव वा
 विवक्षितत्वेनातिप्रसङ्गसाङ्गानुपपत्तेः । यथा चैवं सति त्रि-
 व्रते सर्वक्रयद्रव्यस्थानापने निवेशस्तथा कौस्तुभे द्रष्टव्यम्
 ॥ ३ ॥ ६ ॥ इति षष्ठमरुणाधिकरणम् ॥

(७ अधिकरणम् ।)

एकत्वयुक्तम् ॥ उद्योतिष्टोमादिषु ग्रहं समाहर्त्यादि श्रु-
 तम् । तत्र समाहर्गादि प्रति ग्रहत्ववदेकत्वस्यापि उद्देश्यता-

(एकत्वयुक्तम्)

एवं तावत् त्रिभिरधिकरणैः क्रमेण क्रियाद्रव्यगुणानां श्रु-
 त्या विनियोगप्रकारे निरूपिते श्रुतिहेतुकसंस्कारचिन्तात्व-
 साम्यात्तेषामर्थधिकरणानन्तरं कर्तुं युक्तामप्यभिमानचिन्ताया
 विशेषचिन्तात्वेन सामान्यापेक्षत्वात् सामान्यचिन्तानन्तरमेव
 विशेषचिन्ता युक्तैस्त्रिप्रयोगोपेक्ष्य अवसरसत्त्वाद्भुना कर-
 णौचित्यमभिसंधाय अभिमानचिन्ताविषयवाक्यसुदाहरति—
उद्योतिष्टोमेति ॥ उभयत्रादिपदाभ्यामभिद्वेषप्रकरणगत-
 स्यामे तृणान्यपचिनोतीत्यस्य तथा दर्शपूर्णमासप्रकरणग-
 ताना “पुरोडाशं पर्यभिकरोती”त्येवमादीनां यथा संप्रहस्तया
 सूत्रे एकत्वग्रहणस्योपलक्षणत्वमङ्गीकृत्य “यस्य पुरोडाशौ क्ष-
 यतो यस्य सर्वाणि हवीषि नश्येयुरि”त्यादिद्विवचनबहुवचन-
 न्तपदसमर्पितोद्देश्यघटितवाक्यानामपि सग्रहः सूचितः ॥

यत्तु वार्तिके—“प्रयाजशेषेण हवीष्यभिधारयती”त्ये-
 तदुदाहृतम्, तच्चतुर्थेऽभिधारणस्य प्रयाजशेषप्रतिपत्त्यर्थताया
 वक्ष्यमाणत्वात् प्रयाजशेषस्योद्देश्यत्वेन हविषामनुद्देश्यत्वाद्-
 युक्तमित्त्व, तथापि मतभेदेन तदुपपादनप्रकारस्तत्रैवोपपाद-
 यिष्यते । “ग्रहं समाहर्त्या”त्यस्मात्पूर्वं दशापवित्रेणेति भाष्ये
 धृतस्यापि दशापवित्रशब्दस्य वासः कम्बलो वार्थस्तत्र ह्येयः ॥
 अत्र ग्रहशब्देन कर्मव्युत्पत्त्या सोमरसाभिधानात् ग्रहणकाले
 बहिल्लंप्रविषुषा प्रच्छन्नरूपस्तस्त्वरकार इति न्यायसुधाकारः ।
 उत्तराधिकरणभाष्यस्वरसादधिकरणव्युत्पत्त्या तदाधारपात्रप्र-
 रत्वेन तत्स्वरकार इति पार्थसारथ्यनुसारिणः प्रकाशकाराः ॥

उद्देश्यतावच्छेदकत्वेति ॥ समाहर्तिविनियोगः सिद्धो-
 ऽपि किमेकत्वादिविशिष्टे उत प्रहमात्रे वेति विशेषतो विनि-
 योगप्रकारो वक्तव्यः । तत्र यद्यपि अपूर्वसाधनत्वेनैव रूपेण
 विनियोगस्तथापि तल्लक्षणोपयोगिशक्यसंबन्धघटकतामात्रमे-
 वोद्देश्यतावच्छेदकतदनवच्छेदकताद्वारेण चिन्त्यत इत्यर्थः ॥

वेदे वक्त्रभावात् वचनेच्छानिच्छारूपतया प्रमाणीभूत-
 वेदप्रमितस्य त्यागायोगात् चिक्रीषाचिक्रीषारूपतया वा विव-
 क्षाविवक्षयोरसंभवात् प्रतीत्यप्रतीतिरूपतया तदभ्युपगमे श्रु-
 तस्यैकत्वादेः प्रतीतत्वेन त्यागायोगादसंभवं निरसितुं विव-

बन्धेदकता, उत तस्यैव सा, एकत्वं तु कथमपि विध्यन्व-
यासंभवादविभक्तिमिति चिन्तायाम् । पक्षेकत्ववद् ग्रहैक-
त्वस्यापि अविभक्ताकरणाभावाद् उद्देश्यतावच्छेदकता । अत-
श्चैकस्यैव ग्रहस्य संमार्ग इति प्राप्ते—

यत्र हि समासादौ परस्पराण्यव्यो व्युत्पन्नो यथाऽश्वाभि-
धानी यत्किञ्चित्सोमलिसमित्यादौ, तत्र भवत्येव विशिष्टो-
द्देशः । यत्र तु स न व्युत्पन्नस्तत्र परस्पराण्यव्येन विशिष्टो-
द्देशो अस्त्युत्पन्नान्वयनिबन्धनवाक्यभेदापत्तेर्न विशिष्टोद्देशः ।
यथा यस्योभयं हविरार्तिमार्च्छेद् ग्रहमिति च द्वयोः सुब-
न्तयोर्भावान्वयस्यैव व्युत्पन्नत्वेन परस्पराण्यव्यव्युत्पन्न-
त्वात् । अन्यथा पञ्चदशान्याऽप्यानीत्यत्रापि विशिष्टविधाना-
पत्तिः । एकवचनाद्युपात्तसङ्ख्यादेस्तु समानाभिधानश्रुत्या
कारणत्वकर्मत्वादिरूपे प्रत्ययार्थं एवान्वितस्य पदश्रुत्या प्रा-
तिपदिकार्थान्वयो नैव व्युत्पन्नः । एवं सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासा-
साहित्यादौ एकपदाद्यत्रान्येकार्थप्रतीत्युत्तरं लक्षणया प्राति-

क्षाविवक्षासंभवहेतुमन्वयव्यतिरेकाभ्या सूचयितुं च चिध्य-
न्वयासंभवादित्युक्तम् । ततश्चातुष्टानाननुष्ठानरूपफलहेतु-
कविधित्सताविधित्सतापरपर्यायो विधिसप्तर्शासप्तर्शावेवेह
विचक्षिताविचक्षितपदार्थां विचक्षितौ कृत्वा विचार इत्यर्थः ॥

तत्र प्रहप्रातिपदिकस्य प्रहत्वमर्थो वचनस्य एकत्वं द्वितीयाया.
कर्मत्वं च । तत्र कर्मत्वे जाते. साक्षादन्वयायोगात् पूर्वोक्त-
रीत्या व्यक्तिलक्षणाया आवश्यकत्वेन तस्या. कर्मत्वेनोद्देश्य-
त्वेऽपि स्वत्वसमाख्यासहकृतपदश्रुत्यैकत्वस्य ग्रहव्यक्ताव-
न्वयादेकत्वविशिष्टस्यैव प्रहादे. कर्मत्वे अन्वयायथा प्रहत्वा-
नवच्छिन्ने न संमार्गस्थैकत्वानवच्छिन्नेऽपि न स. । यद्यपि
समानाभिधानश्रुत्या एकत्वस्य कर्मत्वान्वयसंभवः; तथापि
तत्रायोग्यत्वादनन्वये प्रातिपदिकार्थ एव युक्तोऽन्वयः ॥ नच
कारकविशेषणस्य विध्यन्वयासंभवः । एव यत्रापि यस्योभय-
मित्यादौ सङ्ख्यावाचकपदान्तरभ्रवणम्, तत्रापि क्रियान्वया-
त्पूर्वं सामानाधिकरण्यादुपपदाथं एवावन्वयात् विशिष्टस्योद्देश्य-
त्वोपपत्तिरित्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षमाह—**पश्वैकत्ववदिति ॥**

विध्यन्वयाभावात् नैकत्वं विचक्षितं विध्यन्वयो हि किमु-
द्देश्यत्वेन अथवा गुणत्वेन । तत्राप्याथे विशिष्टोद्देशेनोत
स्वतश्चोद्देशेन वा । नतावदाद्यः; क्रियान्वयात् पूर्वं वैशि-
ष्ट्यस्याव्युत्पन्नत्वादित्यभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह—**यत्र हीति ।**
नैव व्युत्पन्न इति ॥

ननु एकवचनाद्युपात्तसङ्ख्यादे प्रकृत्यर्थान्वयाभावेन वि-
शिष्टत्वाभावात् विशिष्टोद्देशासंभवे यत्र सर्वस्यैवेत्यत्र प्रातिप-
दिकादेव साहित्यप्रतीतिस्तत्र साहित्यावच्छिन्नस्य एकपदो-
पादानावगतपरस्परवैशिष्ट्यसंभवादविचक्षानापत्तिः । अतएव
द्विवचनार्थिप्रतीतसाहित्यस्य प्रत्ययार्थेऽन्वयाविवक्षायामपि न

पदिकादेव साहित्यप्रतीतिस्तत्रापि साहित्यस्य प्रत्ययार्थं ए-
वान्वयो न प्रातिपदिकार्थ इति कौस्तुभे स्पष्टम् । अतश्च
नैतादृशस्थले विशिष्टोद्देशासंभवः ॥

अथ—विशिष्टोद्देशासंभवेऽपि उभयोरपि प्रातिपदिकव-
चनार्थयोः प्रत्ययार्थं कर्मत्वादावन्वयेन तद्गूरा भावनान्व-
योपपत्तेः संमार्गस्य पाठिकोद्देश्यद्वयसंबन्धे बाधकाभावः ।
नचोद्देश्यानेकत्वे वाक्यभेदः; भावनायामनेककारकसंबन्ध-
वदनेकोद्देश्यसंबन्धे बाधकाभावात् । नच तस्यामेकोद्देश्य-
ताच्छेदकनियमः; सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यादौ पुत्रत्वप-
शुत्वादेरनेकस्यापि तस्य दर्शनात् । विधेस्त्वनेकोद्देश्यकत्वे
नैव काचित् क्षतिः । नचैकत्वावच्छिन्नस्य विनियोगाभावा-
दसंस्कार्यता; पशुत्वेन विनियुक्तस्यापि लोहितादेः संस्का-
र्यत्ववद् बहुत्वावच्छेदेन विनियुक्तस्यापि ग्रहस्यैकत्वावच्छे-
देन संस्कार्यत्वोपपत्तेः । नच—एवमपि द्वयोरुद्देश्ययोरैक
प्रधानक्रियावशीकाराभावात्कथं परस्पराण्यव्यनियम इति

दोष इत्यत आह—**एवमिति ॥** प्रातिपदिकेन स्ववाच्यबो-
धजननोत्तरं लक्षणया साहित्यप्रतीतेर्युगपत् बोधातुपपत्तेः
पश्चात्प्रतीयमानस्य समस्तप्रातिपदिकार्थत्वात् प्रधानान्वयस्या-
भ्यर्हितत्वाच्च शक्यार्थवत्कारक एव अन्वयव्युत्पत्ते प्रातिप-
दिकार्थं वैशिष्ट्यायोगेन विशिष्टोद्देशासंभव इति कौस्तुभे
स्पष्टमित्यर्थः ॥

द्वितीयमाशङ्कते—**अथेति । संमार्गस्येति ॥** प्रहत्व-
लक्षितव्यक्तेरित्वैकत्वलक्षितव्यक्तेरपि कर्मत्वेन भावनान्वये
समार्गस्यापि पाठिकविनियोगविधिरुद्वयकल्पनेनोद्देश्यद्वयसंबन्धो
नातुपपन्न इत्यर्थः । न काचित्क्षतिरिति ॥ विधेयानेक-
त्वेऽपि विधिफलसाहायतज्ञापनस्यैकविषयत्वस्वभावभङ्गापत्ते-
र्युक्तो विधिवाक्यभेदः, उद्देश्यानेकत्वे तु श्रुतभावनया ते-
षामन्वयात् विधेयैकविशिष्टभावनविधायित्वेनानेकविधायि-
त्वाभावात् आर्थिकैश्च विधिभिरनेकक्रियाद्देशेन अनेकविशेष-
णविधिवत् अनेकोद्देशेनेकसमार्गविषयानेकविधिकल्पनसंभ-
वात् वाक्यभेदाप्रसक्तोः न काचित्क्षतिरित्यर्थः ॥

संस्कार्यत्वोपपत्तेरिति ॥ ततश्च नोद्देश्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नत्वरूपेण विनियोगस्य संस्कार्यताप्रयोजकत्वं अपि तु
तत्समानाधिकरणमवच्छेदादिनापीत्यर्थः ॥

वशीकाराभावादिति ॥ क्रियायां हि गुणत्वेनान्वये
तदीयाकाङ्क्षया सबन्धाद्यथापेक्षमन्वोनियमः सिध्यति । प्र-
कृते तु क्रियाया एवोद्देश्यं प्रति गुणत्वाद्बुद्ध्ययथा स्वतः प्र-
धानत्वेन परस्पराकाङ्क्षाभावात् क्रियायाश्च तदनुरोधश्चित्वात्
कथं परस्परं यो प्रहत्वावच्छिन्नः स एकत्वावच्छिन्नः पशु-
त्वावच्छिन्नः एकत्वावच्छिन्नः इत्येवं नियमः सिध्यतीत्यर्थः ।

—वाच्यम्; वैकृताङ्गवद्गुणानुरोधेनापि पदश्लेषैव वा प्रधाननोरप्याकाङ्क्षां प्रकल्प्य तदुपपत्तेः । इत्यन्ते च यत्र भिन्नवाक्यस्थले आभेयं चतुर्धा करोति, पुरोडाशां चतुर्धा करोतीत्यादौ गुणानुरोधेन प्रधानयोरभेदान्वयस्तत्रैकवाक्यस्थले सुतरां शाब्दबोधे मुख्यविशेष्यभूतक्रियया वशीकारः । एकत्वाविवक्षापेक्षया च वशीकारकल्पनायां न कोऽपि दोषः । अत एकत्वादेरपि स्वातन्त्र्येणोद्देश्यतावच्छेदकत्वोपपत्तिरिति चेत्,

न; भावनायाः । करोतिपर्यायत्वेनैककर्मत्वावसायादुद्देश्यानेकत्वे तद्गङ्गनिबन्धनवाक्यभेदापत्तेः । एककर्मकत्वञ्चैकबोधविषयकर्मत्वपर्यायैष्यधिकरणतावच्छेदकधर्मवचनम् । अत्र सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यादौ सत्यपि पुत्रत्वपशुत्वादीनां कर्मत्वपर्यायैष्यधिकरणतावच्छेदकानां धर्माणां भेदे एकैकैव सर्वपदेन युगपद् बोधाज्ञैककर्मकत्वहानिरित्याद्यं विषयेत्यन्तम् । पर्यायिपदकृत्यं तु कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । अतश्च फलद्वये संस्कार्यद्वये फलसंस्कार्यद्वये वा तावद्वाक्यभेदापत्तिः स्पष्टा । निमित्तद्वयस्थलेऽपि यावज्जीवाधिकरणन्यायेन निमित्तद्वयस्य फलद्वयाक्षेपकत्वाद्वाक्यभेदापत्तिर्द्रष्टव्या । यथा

गुणानुरोधेनेति ॥ गुणस्यावृत्त्यापत्त्यनुरोधेनेत्यर्थः । **गुणानुरोधेनेति ॥** भिन्नविधिविधेयचतुर्धाकरणरूपगुणावृत्त्यनुरोधेनेत्यर्थः ॥

समाधत्ते—भावनाया इति ॥ 'घटं पट च करोती'त्यादौ चकारं विना घटपटयोर्भयोः कर्मत्वेन करोत्यर्थेऽन्वयादर्शनात् करोतेरेककर्मत्वनियमेन तत्पर्यायभावनाया अपि तन्नियमात् कर्मद्वये सति भावनाप्रतिपादकप्रत्ययावृत्तेर्वाक्यभेद इत्यर्थः ॥

ननु किमिदमेककर्मत्वम् ? न तावदेककर्मकत्वमेककर्मत्वाश्रयत्वं वा, "सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ" "घटानानये"त्यादौ तदनापत्तेः, तत्र पुत्रादिवृत्तिकर्मत्वानां कर्मत्वाश्रयपुत्रादीनां च भेदात्, नाप्येककर्मतावच्छेदकत्वम्; "सर्वेभ्यः" इत्यत्रैव पशुत्वपुत्रत्वादीनां भेदेनैककर्मत्वानापत्तेरित्यत आह—**एककर्मत्वं चेति ॥ एकबोधविषयेति** धर्मविशेषणम् । **एकैकैवेति ॥** एकैकैव सर्वपदेन तेन तेन रूपेण तत्तच्छक्तिभिः सर्वेषां फलानां युगपद्बोधादित्यर्थः ॥

पर्यायपदकृत्यं त्विति ॥ "अध्वर्युयजमानो वाचं यच्छत"इत्यत्र अध्वर्युयजमानत्वयोः कर्मत्वाधिकरणतावच्छेदकयोरैकबोधविषयत्वाभावात् द्विकर्मत्वप्राप्तावपि द्वंद्वोत्तरविभक्त्या देवतात्वादेरिव कर्मत्वादेरपि व्यासज्यवृत्तित्वावसायात् तत्पर्यायैष्यधिकरणतावच्छेदकस्याध्वर्युयजमानोभयत्वस्य द्वन्द्वज्यैकबोधविषयत्वात् एककर्मत्वोपपत्त्यर्थं पर्यायिपदम् ॥ नचैवं समासोपात्तासाहित्यविवक्षापत्तेः दैवान्यतर-

च न निमित्तद्वयेनेकस्यैव फलस्य आक्षेपस्तथा कौस्तुभे स्पष्टम् । अत एव निमित्तफलस्थले निमित्तसंस्कार्यस्थले वा एककर्मकत्वभङ्गाभावात् वाक्यभेदः । न वा कालदेशाद्युद्देश्यानेकत्वे सः । यथा च फलादिसाहित्यस्य नैकबोधविषयता तथा कौस्तुभे स्पष्टम् । अतश्च तत्साहित्यविवक्षायां वाक्यभेदो दुष्परिहर एवेत्याद्यन्यत्र विस्तारः ॥

ननु—तथापि नैकत्वादीनामविवक्षा; संमार्गाभावनायां गुणत्वेन विवक्षोपपत्तेः । न च—एवमेकत्वादेशे द्वितीयया करणत्वलक्षणाद् ग्रहादेशे च प्राधान्याभिधानाद्गैरूप्यापत्तिः युगपदवृत्तिद्वयविरोधापत्तिश्चेति—वाच्यम्; ईप्सितानीप्सितसाधारणकर्मत्वमात्रे द्वितीयायाः शक्तत्वेन प्रमाणान्तराद्दिशेषावगमेऽपि ऐक्यरूपेणोभयोरप्यन्वयोपपत्तेः । न चैवमपि संमार्गाद्भूतस्यैकत्वस्य तदनङ्गभूतग्रहद्वारकत्वासंभवः; अङ्गत्वाद्यभावेऽपि संबन्धिप्रतामत्रेणागन्तेति मत्रे स्वर्गस्येव ग्रहस्यापि द्वारत्वोपपत्तेः । अतश्च विवक्षितमेकत्वमिति—चेत्,

गुणभूतैकवचनाद्यनुरोधेन प्रत्यये करणत्वलक्षणज्ञाकारस्य युगपद् वृत्तिद्वयविरोधैरूप्यादेशान्याय्यत्वात् । तद्वर-
ननुवाद्देक तस्मिन्नेव पाशाधिकरणन्यायेन लक्षणामात्रम् ।
पदार्थबाधे अन्यतरस्य वा नियमानापत्तिः, साहित्यविशिष्टयोर्द्वैतस्यैवोपसंभवात्साधनत्वलक्षणया प्रत्येकवृत्त्युपसंभवात्साधनत्वस्यैव लक्षणीयत्वेन तदनापत्तेः । नहि तयोः सहितयोरैककार्यजनकत्वमस्ति । अतः प्रत्येकवृत्तितया अवगतेनैव रूपेण लक्षणान्न दोष इति कौस्तुभे द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥

यावज्जीवाधिकरणेति ॥ निमित्तयोर्भेदेनानुष्ठापकतया भेदेन भाव्याक्षेपकत्वात् तदाक्षिप्तभाभ्याह्वानैककर्मत्वप्रसङ्गस्य तुल्यत्वमित्यर्थः । **ननु** निमित्तद्वयस्थले सहितयोरैव निमित्तत्वाङ्गीकारेण न फलद्वयाक्षेपकत्वमित्यत आह—**यथाचेति ॥** साहित्यस्यापि पक्षकोटिप्रविष्टत्वेन पूर्ववदेव निमित्तविशेषणत्वानुपपत्तावर्थात् स्वातन्त्र्येण निमित्तत्वापत्तौ भेदेनैककर्मत्वाक्षेपकत्वात् तत्प्रसक्तैर्यस्योभयमित्यादौ उभयात्तेद्विवरितेश्च पृथक्निमित्तत्वाश्रयेण स्यादेव वाक्यभेद इति कौस्तुभे स्पष्टमित्यर्थः । अतएव न यत्र फलद्वयाक्षेपकत्वप्रसङ्गस्तत्र भाव्यस्यैकत्वान्निमित्तस्य च निमित्तत्वेनैवान्वयात् वाक्यभेदः । यत्राप्य"मावास्यायामपराह" इत्यादौ कालद्वयस्योद्देश्यत्वेऽपि कर्मनामात्वान्निमित्तत्वम् तत्रापि न वाक्यभेद इत्याह—**अतएवेति ॥** यथाच फलादीनां ग्रन्थो व्याख्यातचरः ॥

तृतीयं पक्षमाहृते—**नन्विति । स्वर्गस्येवेति ॥** मन्त्रेणहि प्रकरणे पाठाद्दर्शपूर्णमासापूर्वं प्रत्युपकर्तव्यम् केनचिद्द्वारेणेति निश्चिते यदेव दर्शपूर्णमासापूर्वं उपयुज्यते तदेव द्वारं भवति । नहि फलं तदपूर्वं तज्जनककर्मणि नोपयुक्तम् ।

न चेपिसतानीपिसतसाधारणकर्मत्वमात्रमिधानाभोक्तदोष-
प्रसङ्गः । तथात्वे निरुक्तकर्मकत्वभङ्गप्रसङ्गेन वाक्यभेदा-
पत्तेः । अतश्च गुणत्वसिद्धौ लक्षणाश्रयणे पूर्वोक्तदोषाप-
त्तेरेकवचनं बहुत्वलक्षणार्थं सत्साधुत्वार्थमनुवादोऽविवक्षि-
तम् । यथाचैवं सत्यं 'दृष्टव्यं ब्राह्मणमुपनयीते'त्यादौ अष्टव-
र्षत्वादेर्विवक्षा, तथा कौस्तुभ एवोपपादितम् ॥ ३ ॥ ७ ॥
इति सप्तमं ग्रहैकत्वाधिकरणम् ॥

(८ अधिकरणम् ।)

संस्काराद्वा । एकत्ववद् ग्रहत्वस्यापि अविवक्षा; लि-

अतस्वदभावेऽपि यथा दर्शपूर्णमाससबन्धस्तद्वदेकत्वस्य स-
मार्गभावनायां करणत्वेनान्वयेनाङ्गभूतस्यापि ग्रहस्य समार्ग-
सबन्धितामात्रेण द्वारत्वोपपत्तेः तत्सबन्धिग्रहपरिच्छेदकत्वेन
तत्स्वीकारादेकत्वेन ग्रहं संयुज्यादित्यन्वयोपपत्तिरित्यर्थः ॥

तथात्वं इति ॥ द्वितीयया तन्त्रेणाभिधानेऽपि कर्मत्व-
पर्यायधिकरणतावच्छेदकस्य धर्मस्यैकत्वग्रहत्वादेरेकदोषवि-
षयत्वाभावेनैककर्मत्वभङ्गापत्त्या वाक्यभेदापत्तेरित्यर्थः । अ-
नुवाद इति ॥ जाल्यभिप्रायेण प्रत्येकैकत्वमादाय वा प्रात-
त्वेन शक्यार्थोऽनुवादः । पश्चैकत्वादेस्तु करणत्वेऽन्वितस्य
तद्गारा क्रियासबन्धेन विध्यन्वये वाक्यभेदादिदोषानापत्ते-
युक्ता विवक्षेति वैषम्यमित्यर्थः ॥

ननु "अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत" इत्यत्र संस्कार्यविशेष-
णस्य अष्टवर्षत्वादेरविवक्षापत्तौ अनियतवर्षस्याप्युपनयनाप-
त्तिरिति शङ्कानिरासायाह—यथाचैवमिति ॥ यद्यप्यष्टव-
र्षत्वमुद्देश्यविशेषणम्, तथापि तस्योपयोग्यपेक्षाया सोऽधीयी-
तेत्येवं विपरिणतेन "तमध्यापयीते"ति विधिना विनियोगक-
त्पने तच्छब्देन परामृष्टस्योपादेयत्वेन तद्विवक्षोपपत्तिः । य-
द्यपि प्रथमतः संस्कारान्वये तदविवक्षाया पश्चात्तनविनियो-
गविधावपि तच्छब्देनाविवक्षितविशेषणस्यैव परामर्शापत्तिः ;
तथापि प्राथमिकसंस्कारान्वयेऽयष्टवर्षत्वस्य ग्रहैकत्ववत् क-
थमपि प्रात्यभावेनानुवादायोगादर्थमन्तर्वैदोतिवत् लक्षणया
विशिष्टोद्देशसमवेन विवक्षोपपत्तिः । यत्रहि ग्रहमित्यादौ द्र-
योरपि प्राप्तिःसभवः । एकवचनस्यैव बहुत्वादि लक्षणार्थां पा-
दान्यायादिरूपं नियामकमस्ति, तत्र नोभयत्र लक्षणया वि-
शिष्टोद्देशः, प्रकृतेस्तु द्वयोरप्यप्राप्तत्वात्तदङ्गीकारे न काचित्क्ष-
तिरिति कौस्तुभे उपपादितमित्यर्थः । एवमत्रेण तृणान्यपचि-
नोती"त्यत्र यद्यप्यत्रे पश्चात्तद्गाराऽपचये गुणभाव प्रती-
यते, तथापि सबन्धसामान्यस्य विशेषतो जिज्ञासाया विशे-
षणान्तरायोगेनाङ्गाङ्गित्वलक्षणान्वयविशेषनिष्ठत्वावसायात्
कोऽत्राङ्गीत्यपेक्षायां चाग्नेः प्रयोजनवत्त्वेनाङ्गित्वावसायात् उ-
पयोक्षमाणसंस्कारस्य गरीयस्त्वात्तस्यापि तृणसंस्पर्शनिमित्तो-
त्पत्त्यस्यानोल्लुक्बहि पातपरिहाराथं तथा दृष्टार्थतालाभात् स्व-
स्वामिभावविषयायाश्च पश्चात् स्वामिनि प्रयोगदर्शनेन प्रा-

ज्ञादेव समार्गस्य सोमावसेकनिर्द्धारणप्रयोजनत्वावगमेन
सोमपात्रमात्रस्य संस्कार्यत्वावगतः । उभयोरपि ग्रहचमस-
योरैकज्योतिष्टोमापूर्वसाधनत्वेन यवेषिवच चमसेष्वपि सं-
मार्गापत्तेश्चेति प्राप्ते—

ग्रहत्वविवक्षायां वाक्यभेदाद्यभावात्सत्यपि ज्योतिष्टो-
मैक्ये तत्तद्भ्यासापूर्वाणां भेदात् पयसा मैत्रावरुणं श्रीणा-
तीतिवद् ग्रहजन्यापूर्वसाधनत्वस्यैव लक्षणोपपत्तेर्न चमसेषु
समार्गः ॥ ३ ॥ ८ ॥ इत्यष्टमं ग्रहत्वविवक्षाधिकरणम् ॥

धान्यार्थत्वावसायात् अग्ने प्राधान्यावगतेरुद्देश्यत्वात् तद्विशे-
षणैकत्वाविवक्षोपपत्तिः तत्तन्त्राग्निसंस्कारत्वात् यस्याग्नेरे प्रे
उपयोगः तस्यैवायं तृणविभागरूपापचय संस्कारविवधिरिति न
सभ्यावसथ्ययोः तृणापचयः, परिस्तरण तु "अग्नीन्परिस्तरणा-
ती"त्यविशेषश्रवणात्तयोर्भवत्येव । अस्तुवा तयोरपि स ।
यद्यपीयं पञ्चमी भवेत्, तथापि "मध्यात् पूर्वार्धांश्चावयती"-
तिवदग्ने प्रयोजनवत्त्वालक्षणया प्राधान्यपरेति न दोष इति
वार्तिककारः । अस्मिन् पक्षेऽपचयस्य दृष्टार्थतालाभाय चित्तै-
स्तृणैरेव पुनः पुनः परिस्तरणमुक्तापस्तम्बसूत्रे ॥

पूज्यपादैस्तु द्वितीयया तृणाना प्राधान्यावगतौ विनियोग-
भङ्गे प्रमाणाभावात् तृणप्रतिपत्तिरवमेव । अन्यथा तृणगत-
बहुत्वविवक्षापत्तेः कपिज्जलाधिकरणन्यायेन त्रयाणामेव तृणा-
नामपचयापत्तेरवशिष्टतृणसंसर्गनिमित्तोत्पत्त्यस्यानोल्लुक्बहि
पातस्यापरिहाराथं तथाऽग्नेस्तृणापचयसंस्कार्यत्वानुपपत्तेः । अतो
बहुत्वाविवक्षायास्तृणसंस्कार्यत्वं विना दुष्पदादत्वात्परिस्तर-
णोपयुक्ततृणप्रतिपत्तिकर्मत्वमेवोपापचयस्य युक्तम् । नच तवा-
प्येकस्यैवाग्नेस्तृणापचयापत्तिः । पञ्चम्यापादनत्वेन गुणत्वेऽपि
प्रतिपाद्यतृणानुरोधेन प्रत्येकैकत्वानुवादावगतेर्विवक्षाऽप्रस-
ङ्गात् । अतस्तृणप्रतिपत्तिरवमेवेत्युक्तं कौस्तुभे ॥

यत्तु—अस्मिन्पक्षे पूर्वप्रयोगार्थाग्निपरिस्तरणोपयुक्ताना-
मपि तृणाना प्रयोगान्तरकालीनापचयेन प्रतिपादानात् प्रति-
पत्तित्वायोग इति—न्यायमुधाङ्कतोक्तम्, तद्दु—"पस्थाय तृणा-
न्यपचिनोती"ति आपस्तम्बसूत्रे अश्वपुण्यापनसमापनकर्तृ-
त्वानुरोधेन यजमानकर्तृकोपस्थापनोत्तरकालीनापचयस्य तत्त-
त्प्रयोगान्त एव प्राप्तेस्तस्य प्रयोगान्तरकालीनत्वोक्तैरनुक्त्वा-
दयुक्तमित्युपेक्षितं पूज्यपादैः । अतएव प्रतिपत्त्या तृणानाम-
ग्नेऽनुपयुक्तत्वाद्दुत्तरप्रयोगेषु अन्यैरेव तृणैः परिस्तरणमुक्तं
धूर्तस्वाम्यादिमिरिलं विस्तरण । यथानाधानवाक्येऽग्निसा-
ह्यस्यविवक्षा तथा कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । प्रयोजनं स्पष्टत्वात्नोक्तम् ॥

॥ इति सप्तमं ग्रहैकत्वाधिकरणम् ॥

स्पष्टार्थमेतत् ॥

॥ इत्यष्टमं ग्रहत्वविवक्षाधिकरणम् ॥

(९ अधिकरणम् ।)

आनर्थक्यत्वात् ॥ "सप्तदशारत्नविजयेष्वस्य यूप" इत्य-
 ञ्चाव्यवहितत्वात् प्रधानत्वात् प्रकरणात्प्रहाह सप्तदशार-
 त्निव वाजपेयोद्देशेन पृथीश्रुत्या विधीयते । न यूपोद्देशेन,
 अतिप्रसङ्गापत्तेः, वाजपेयेन विशेषेण विशिष्टोद्देशाच्च ।
 अतः सप्तदशारत्नित्वं वाजपेयोद्देशेन विधीयमानं तदीयो-
 र्ध्वपात्रद्वारेण निविशते । यूपपद सादृश्याद्गौणं इति प्राप्ते—

अत्र षष्ठाः प्राचीनमते मुख्यश्रुतित्वात् स्वमते गौणत्वात्
 गौणमुख्यसाधारणश्रुतिविनियोगोपयोगिचिन्तनात् पादाध्या-
 यसंगती स्पष्टत्वादप्रदर्श्यं वाजपेयप्रकरणगतविषयप्रदर्शनपूर्-
 वकं पूर्वपक्षमेवाह—**सप्तदशेति ॥** अनन्तरसङ्गतित्तु पू-
 र्वत्र प्रातिपदिकार्थविवक्षा वचनार्थस्याविवक्षेति चिन्तिते यत्र
 तर्हि प्रातिपदिकार्थद्वयं तत्र कस्याविवक्षेति जिज्ञासोदये अव-
 सरसत्त्वादस्य तरविवक्षाविवक्षे विचार्यते इत्येवमवसररूपा ॥

यस्य अत्र प्रकाशकारैः—पूर्वत्र ग्रहेषु संहारः न
 चमसेवित्युक्ते सप्तदशारत्नित्वं षोडशियात्रे निविशते यूपे वेति
 चिन्ताया प्रासङ्गिकत्वं न्यायसुधाकारोक्तं मुख्यसाक्षात्संग-
 तिसंभवे प्रसङ्गसङ्गत्विधानस्यायुक्तत्वात् प्रदूय साक्षात्सङ्ग-
 त्युपपादनं कृतम्—सस्कारद्रव्यगुणेऽपि विधिं प्रत्यन्तरङ्गबहिर-
 ङ्गभावक्रमेण यथासंयोगं व्यवस्थोक्तौ एकवादेररुणधिकरणो-
 फक्रियान्वयतदीयद्रव्यनिवेशापादाद्वारा सस्कारे यथासंयोगं
 व्यवस्थाव्यवस्थानिषेधचिन्तामधिकरणद्वयेन कृत्वा द्रव्ये वि-
 शेषचिन्ताऽसंभवात् गुणे सप्तदशारत्नित्वे आरुण्याधिकरण-
 न्यायेन सामान्यतः सिद्धयो क्रियाङ्गत्वतदीयद्रव्यनिवेशयो-
 स्तद्विशेषचिन्ता—किं वाजपेयाङ्गं सत् तदङ्गे षोडशियात्रे
 निविशते, उत षष्ठ्यामाङ्गं सत् तदङ्गयूप इवेति—इति ।
 तदेकहायन्यादिपदवत् बहुव्रीहिरत्वेन सप्तदशारत्निपदस्य द्रव्य-
 परत्वादाख्यावत्क्रियाङ्गत्वायोगेन तत्सामान्यचिन्ताविषयत्वा-
 संभवात् इह विशेषचिन्तात्वासंभवेन साक्षात्सङ्गत्वसंभवादयु-
 क्तमित्युपेक्षितं पूज्यादैः । यथाचास्य द्रव्यपरत्वं तथा निरू-
 पयिष्यते । अतएव प्रसङ्गसङ्गतिमिव साक्षात्संगतिमपि वि-
 क्षाय कौस्तुभेऽवसरसङ्गतिरेव दर्शिता ॥

तत्र यूपोद्देशेन सप्तदशारत्नविधाने न तावद्बहुव्रीह्यासा-
 न्यपदार्थत्वेन 'यूपस्योद्देश्यत्वसंभवः', एकप्रसरताभङ्गापत्तेः ।
 नापि यूपपदार्थत्वेन, तत्पदार्थेऽन्यपदार्थानन्वयेन समासानुप-
 पत्ते, अरत्नीना प्राप्तत्वेन विध्यनुपपत्तेः । अरत्न्यनुवादेन
 सङ्गाविधानेऽतिप्रसङ्गनिराकरणाय यूपीयत्वविशेषणे वाक्य-
 भेद एकप्रसरताभङ्गापत्तिश्च । अतः सप्तदशारत्निद्रव्यं स्वामि-
 त्वार्थकपृष्ठा प्रतिपादितप्राधान्यावजपेयोद्देशेन विधीयते ।
 एवंचाव्यवहितप्रधानान्वयात् षष्ठीश्रुति कथंभावानुग्रहादिकं
 लभते । अन्यथा दीक्षणीयवाङ्निनियमन्यायेन पशुपूर्वार्थत्वस्य
 यूपमात्रार्थत्वस्य वाऽऽपत्या वाजपेयानङ्गत्वात् तद्ग्राह्यापत्तिः ॥

यूपपदस्य गौणत्वे प्रमाणाभावाद्युपपदेन स्वकार्यं लक्ष-
 यित्वा तदुद्देशेन सप्तदशारत्निद्रव्यं विधीयते । यद्यपि च
 द्रव्यं अरत्निपरिमाणं चातिदेशतः संभवत्प्राप्तिकं, तथापि
 तदनुवादेन सङ्गाविधाने एकप्रसरताभङ्गापत्तेस्ततः पूर्वप्र-
 दूयङ्गीकारेण विशिष्टं द्रव्यमेव सङ्गाविधिफलकं लोहितो-
 णीपा इत्यादिवद्विधीयते । यूपकार्यस्वरूपे चानर्थक्यत्वात्
 प्रकरणात् वाजपेयापूर्वसाधनत्वलक्षणया वाजपेयापूर्वसंभ-

किञ्च विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदापत्तेरेकरताविवक्षाया मु-
 ख्यत्वात् वाजपेयपदार्थविवक्षामन्त्रकृत्य यूपविवक्षैव युक्ता,
 अन्यथा प्रकरणादेव वाजपेयसंबन्धित्वप्राप्ते वाजपेयपदान-
 र्थक्यापत्तेः । अतएव सप्तदशारत्नित्वविशिष्टयूपस्यैव विधानं
 परास्तमित्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षमुपपादयति—**अव्यवहितत्वा-
 दिति ॥** द्रव्यविधानेऽपि लोहितोणीपादिवद्विधिपक्षेर्वि-
 शेपणे सफ्रान्यभिप्रायेण सप्तदशारत्नित्वमित्युक्तम् । वाजपेये
 वाधात् कथं तस्याङ्गत्वमित्याशङ्का निरस्यति—**तदीयेति ॥**
 रसाधारभूतस्यापि षोडशियात्रस्य ग्रहेर्जुहोतीत्यनेन यागान्त-
 र्गतप्रक्षेपाङ्गत्वेन वाजपेयं प्रति साक्षादङ्गत्वात् तद्वारा निवे-
 शस्तत्रैत्यर्थः । अन्यग्रहयात्राणां साधारणत्वादसाधारण्येन वा-
 जपेयसंबन्धित्वेन तत्रैव निवेशं सूचयितुं तदीयेत्युक्तम् ।
ऊर्ध्वपात्रं षोडशग्रह इत्यर्थः । **सादृश्यादिति ॥** तस्यच
 पात्रस्य खादिरत्वाद्भवेत्वाच्च यूपसादृश्यादाया यूपपदं गौ-
 णम् । **अतएव—**ऊर्ध्वपात्रवाचकपदसामानाधिकरण्याभावे-
 ऽपि सप्तदशारत्नियूपसदृशमित्येवं गौणसामानाधिकरण्यामा-
 दायोर्ध्वपात्रविषयत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥

यस्य सोमनाथेन—यूपे खादिरत्वस्य वैकल्पिकत्वात्तस्य
 नियतोपस्थित्यभावात् यूपपदेन नियतोपस्थितोर्ध्वत्वसादृश्य-
 मात्रस्यैव ग्रहणेन सर्वोर्ध्वपात्रमात्रे निवेश इत्युक्तम्, तत्
 पक्षे उपस्थितस्यापि तस्यैतरनियमनार्थत्वोपपत्तेरुक्तम् ।
 अतएव ऐन्द्राभेदे एकादशद्वादशकपालत्वयोर्विकल्पेऽपि द्वाद्-
 शकपालानां विकृतौ विकल्पितद्वादशकपालैर्द्रामविकारत्वमि-
 प्यत एवेत्युपेक्षितं पूज्यादैः ॥

यद्यपि द्वयोर्मध्ये जघन्यस्याविवक्षा युक्ता; तथापि जघ-
 न्यस्यापि यूपपदस्य स्वार्थत्यागापेक्षया मुख्यस्यानुवादत्वमेव
 युक्तमिति तदनुरोधेनाव्यवहितप्रधानान्वयषष्ठीश्रुतिविनियोग-
 परित्यागमप्यङ्गकृत्य यूपोद्देशेनैव तद्विधानम् । तत्र समासा-
 न्यपदार्थद्रव्यस्य यूपे विधानासंभवात् यूपपदे यूपकार्यलक्ष-
 णया यूपकार्यं सप्तदशारत्निद्रव्यविधाने यद्यपि तत्कार्यं अन्य-
 देव द्रव्यमापत्तेत् तथापि प्रकृतिप्राप्तयूपत्वाविरोधेनापि सप्त-
 दशारत्निद्रव्यनिवेशोपपत्तेः यूपह्यद्रव्यविधानसिद्धिरित्यभि-
 प्रेत्य सिद्धान्तमाह—**यूपपदस्येति ॥** परपदसामानाधिक-
 रण्यं विना गौणत्वायोगाद्यूपपदस्य गौणताश्रयणेनोर्ध्वपात्रवि-
 षयत्वेऽन्योन्याश्रयापत्तेर्नोर्ध्वपात्रमिपयतासिद्धिरित्यर्थः । यस्तु
 प्रकरणात्प्रह. स ममाप्यविशिष्ट इत्याह—**यूपकार्येति ॥**

न्धियूपलाभात् वाजपेयस्येत्यनुवादः । षष्ठी च परंपरासंबन्धेऽप्युपपन्ना नसरि देवदत्तस्यामिति वत् । ध्ववहित्वादि च गौणत्वापेक्षया न दोषः ॥ ३ ॥ ९ ॥ इति नवममानर्थक्यतद्वाङ्माधिकरणम् ॥

(१० अधिकरणम् ।)

कर्तृगुणे ॥ दशैर्पूर्णमासयोः प्रयाजसमीपे श्रुतम“मिक्कामं जुहोती”ति । तत्रामिक्कमणस्यामूर्तत्वाजुहोत्युपात्ते प्रयाजहोमेऽन्वयानुपपत्तेराहण्यवचेह कर्तृरूपस्य द्रव्यस्यानुपात्तत्वात्तद्वाराऽप्यन्वयानुपपत्तस्ततो विच्छिन्नस्य प्राकरणि-

यूपस्य तत्साध्यनियोजनस्य तत्साध्यपश्चपूर्वस्य वा सप्तदशारक्षित्वं विनापि पकृतौ सिद्धिदर्शनात् तत्स्वरूपेऽप्यानर्थक्यापत्तेर्दीक्षणीयावाडनियमन्यासबाधेन लक्षितलक्षणया अधिकाराख्यप्रकरणसदृशेनैव यूपपदेन वाजपेयापूर्वसंबन्धित्वस्यैव लक्षणद्वाराजपेयापूर्वप्रयुक्तत्वसिद्धौ वाजपेयस्येत्यनुवाद इत्यर्थः । एतेन—वाजपेयसंबन्धित्वलाभाय वाजपेयपदस्य यूपविशेषणत्वाङ्गीकरणं भवदेवादीनां यच्च विशिष्टोद्देशवाक्यभेदापादनेन तद्दृष्टं प्रकाशकाराणां तदुभयमपि—अपास्तम्, तद्विशेषणवैयर्थ्यात्, षष्ठीस्थले परस्परान्वयस्य प्राचा मते व्युत्पन्नत्वेन वाक्यभेदानुपपत्तेश्च । एतेन—यूपाङ्गसप्तदशारक्षिताया वाजपेये कथंभावाकाङ्क्षालक्षणप्रकरणेनाप्रहणान्न वाजपेयापूर्वप्रयुक्तत्वं, अपितु वाडनियमन्यायेन पश्चपूर्वप्रयुक्तत्वमेवेति सोमनाथोक्तं—अपास्तम्; कथंभावाकाङ्क्षालक्षणप्रकरणप्राप्तत्वेऽप्यानर्थक्यापत्तिसदृशतयूपपदश्रुत्यैव तदङ्गत्वबोधनेन वाजपेयापूर्वप्रयुक्तत्वस्यैवापत्तेः । ननु वाजपेयाङ्गत्वेन यूपप्रसिद्धेः कथं वाजपेयसंबन्धित्वप्राप्त्यानुवाद इत्यत आह—षष्ठी चेति ॥

अत्र च प्राचां रीत्या यूपमात्रस्योद्देश्यत्वे समासार्थविधानस्य तस्मिन्नसंभवात् कार्यलक्षणाया च लक्षणपत्तेर्नियमेन यूपत्वाविरोधेनैव द्रव्यविधानस्यापि क्लिष्टत्वापत्ते द्रव्यविशेषानुपादानापत्तेश्च न तदुद्देशेन द्रव्यविधिः, अपितु यूपपदस्य तात्पर्यप्राहकत्वमङ्गीकृत्य सप्तदशारक्षितपदेन विशिष्टयूपविधि वाजपेयोद्देशेन, तस्यचप्राकृतकार्यकर्त्वापत्तेः वाजपेये साधनत्वादिना निवेशायोगात् षष्ठा. परंपरासंबन्धेऽप्युपपत्ते. तदीयपश्चान्ननियोजनद्वारेण निवेशान्न कश्चन दोष इति मम प्रतिभाति । प्रयोजनं स्पष्टत्वाग्नोक्तम् ॥

॥ इति नवममानर्थक्यतद्वाङ्माधिकरणम् ॥

आनर्थक्यापत्त्या श्रुतक्रियान्वयायोगेन तदङ्गत्ववतारे स्थिते तद्विशेषचिन्तात्वेनोत्तराधिकरणद्रव्यस्यानन्तरसङ्गतौ स्पष्टाया यथाप्यभिक्रमणोपपन्नानर्थोस्तद्वाङ्मावतारे सति संस्कारत्वापत्ते. संमार्गाख्यसंस्कारचिन्तानन्तरमेवेयं चिन्ता कर्तुं युक्ता, त-

कसर्वहोमाङ्गत्वं तदीयकर्तुराहवनीयप्रत्यासिरूपदृष्टकार्यद्वारिति प्राप्ते—

अनुपात्तस्यापि आख्यातगम्यस्य सन्नावात्तद्वारैव जुहोत्यन्वयोपपत्ते. प्रयाजहोमाङ्गत्वमेवेति भाष्यकारेण सिद्धान्तितम् ॥

तत् णमुलन्तस्य पूर्वकालतादिसंबन्धेन जुहोत्यन्वये नैवाकाङ्क्षयाभावात् जुहोतेश्च प्रयाजहोमात्रवाचित्वे प्रमाणाभावाद्गृह्याधिकरणेन गतप्रायत्वाच्च वार्तिककारेणान्यथा व्याख्यातम् ।

सत्यपि वाक्यीयहोमसंबन्धे सङ्कोचे प्रमाणाभावाद्देशां

थापि क्रियायाः साक्षात् क्रियान्वयायोगात् गुणवत्क्रियासाधनद्रव्यद्वारा क्रियान्वयेनार्थात् द्रव्यसंस्कारत्वावगमे गुणचिन्तानन्तरमयसौ युक्तेति सङ्गतमभिप्रेत्य विषयप्रदर्शनपूर्वकं पूर्वपक्षमाह—दर्शयति ॥

अन्वयानुपपत्तेरिति ॥ कारकत्वाभावेनान्वयानुपपत्तेरित्यर्थः । द्रव्यपरिच्छेदद्वारा क्रियाया अपि कारकत्वेनान्वयोपपत्तिं निरस्यति—आरुण्यवच्छेति ॥ “अव्ययकृतो भावे भवन्ती”त्यनुशासनेन अव्ययत्वाणमुलो भावमात्रवाचित्वावगमेन समानाधिकरणकर्तृरूपद्रव्यानुपादानात् द्रव्यविषयनियमेचोपपत्तिभूतस्य साध्यक्रियासंबन्धस्य णमुलकसमानकर्तृत्वपूर्वकालत्वान्वयानुपपत्तिसाध्यत्वेन कर्तृभूतद्रव्यान्वयात् प्रागनवसत्तद्रव्यनियमोपपत्तित्वायोगादपरिच्छेदकत्वेन च क्रियाया गुणवत् क्रियासाधनद्रव्योपादानानौपयिकत्वात् अन्वयार्थस्य च द्रव्यस्य द्वारत्वेनाभिमतस्यानेकक्रियासाधारण्येनैकहायनीवत् व्यवस्थितक्रियाद्वारकत्वायोगाच्च न वाक्यीयक्रियान्वय आरुण्यवदित्यर्थः । एतेन—अरुणाधिकरणेन गतार्थत्वमपि—निरस्तम् । ननु प्राकरणात्कसर्वहोमाङ्गत्वेऽपि आरादुपकारकतयैवाङ्गत्वापत्तिरित्यत आह—तदीयेति ॥ “आभीक्ष्णे णमुलचे”ति स्मृतेर्वात्सायीत्यावृत्तिरूपस्याभीक्ष्णस्य णमुलोपादानादारादुपकारकत्वे च तत्रत्वादावृत्त्यनुपपत्ते संस्कारस्युत् कार्ययोग्यताधानार्थत्वात् प्रतिकार्यमाहृत्यनुपपत्ते. कर्तृसंस्कारत्वमेव, सोऽपि च दृष्टरूप एवेत्यर्थः ॥

अनुपात्तस्यापीति ॥ णमुलो भावार्थकत्वात् समानकर्तृकरोरित्यनुशासनस्य संमार्गानुशासनमात्रपरत्वेन णमुलसदपत्तीतिमभिप्रेत्याख्यातगम्यस्येत्युक्तम् । अतएव—पूर्वकालतादिसंबन्धेनेत्यत्रादिपदेन समानकर्तृत्वसंबन्धसप्रह ॥

वाक्यीयजुहोत्यन्वयविच्छेदेन भाष्ये कृतस्य पूर्वपक्षस्यातितुच्छत्वेनायुक्ता दर्शयित्वा वार्तिककारोकीर्या विचारदर्शयति—तदिति ॥ पूर्वपक्षमाह—सत्यपीति ॥ यद्यपि णमुल कारकत्वानभिधायकत्वेन मुख्यश्रुतित्वासंभवात् धातुसंबन्धस्याप्यङ्गत्वरूपस्य ससर्गविधया भावेन षष्ठीवत् गौणश्रुतित्वस्याप्यनुपपत्तेर्द्वारिभूतकर्त्रेणत्वस्य लिङ्ग-

हर्वापीतिव्यपकारणिकसर्वहोमाङ्गत्वम् ; वाचनिकाङ्गसन्दर्शा-
रूपावान्तराधिकारस्य वाक्यसङ्कोचकत्वानुपपत्तेः । यदि हि
तादृशसन्दर्शमध्ये अभिक्रामतीत्येव श्रूयते, ततोऽवान्तरप्र-
करणेन स्यादपि प्रयाजाङ्गत्वम् । वस्तुतस्तु नाङ्गवित्तिकर्त-
व्यताऽऽकाङ्क्षालक्षण प्रकरण, फलाभावात्, अन्यथा प्रया-
जाभिक्रमणादीनामप्यनुयाजाद्यङ्गत्वापत्तेः । वाचनिकाङ्गसं-
बन्धसिद्ध्यर्थञ्च कल्पिताया आकाङ्क्षयास्तन्मात्राहकत्वे-
नाभिक्रमणग्राहकत्वानुपपत्तेरिति प्राप्ते—

भावनास्वाभाष्येनाङ्गभवनान्स्वपि कृतूपकारभाष्यकाल्पि-
तिकर्तव्यताकाङ्क्षोपपत्तेरङ्गानामप्यस्येव सा । सा परं प्रधा-
नगतफलवचनेन प्रतिबन्धते सन्निध्यान्नातविये । अतो न
परस्पराङ्गत्वप्रसङ्गः । तदा तन्नित्त्वित्तिदेशेनाक्षेपलभ्यस्व-
संपादनेन साधारणैर्वा आचमनादिभिः ॥

म्यत्वात् श्रुतिविनियोगोपयोगिविचारवेन पादार्थतयाऽयं
विचारः सङ्गतस्तथापि णमुलभावे वाक्येनाङ्गत्वायोगात्
णमुलश्रुत्युभेयत्वेन श्रौतत्वोपचारात्सङ्गति सत्यपीत्यपिशा-
ब्देन सूचिता । अनन्तरा तु माक्षाप्रधानाङ्गे होमाङ्ग-
त्वश्रवणेन बाधिते तद्विशेषचिन्तात्वादवसररूपा स्पष्टैव ।
तत्र होमाङ्गत्वे प्रमितेऽपि तत्स्वरूपे आनर्थक्यप्रसक्तौ प्रधा-
नाधिकाराख्यप्रकरणेन कर्तृसंस्कारद्वारा प्रधानापूर्वसबन्धिहो-
मत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वावगते कर्तुश्चाङ्गप्रधानसाधारणस्य
द्वारत्वेन प्रधानसबन्धित्वस्यापि साक्षात्परम्परासाधारण्येनैव
विवक्षितत्वात्प्रकृतसर्वहोमाङ्गत्वम्, **अथवा**—वाक्यसकोचे
प्रमाणाभावात् अङ्गाधिकारस्यापि प्रधानाधिकारवत् अ-
पूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकत्वात् प्रकृतसर्वहोमार्थत्वमि-
त्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षमाह—**संकोच इति । यदि हीति ॥**
यद्यभिक्रामतीत्येव श्रूयते, तदा वाक्यव्यापाराभावात् तेन
प्रयाजमात्राङ्गमेव स्यादित्यर्थः । यदि प्रधानेतिकर्तव्यताका-
ङ्क्षया प्रयाजानामङ्गत्वेन ग्रहणे तेन कृतूपकारभाष्यकत्वावग-
तेत्तेषामितिकर्तव्यताकाङ्क्षा कल्पेत, तदा प्रथमप्रवृत्तया
प्रधानाकाङ्क्षया प्रयाजानामिवाभिक्रमणस्यापि प्रधानमात्राङ्ग-
त्वापत्तिः । एवं सत्यपि तदाकाङ्क्षया गृह्येत, तदा बाधकमाह
—**अन्यथेति ॥ ननु** भावनास्वाभाष्येन उत्पद्यमानप्रया-
जादीनामङ्गाकाङ्क्षा उपजीव्येन प्रथमप्रवृत्तेन प्रधानकथंभावेन
प्रतिबन्धेति न तथा परस्पराङ्गत्वम् । आवश्यकश्रुत्यादित्रयवि-
नियुक्तेनाङ्गनच प्रतिबन्धकनिरोधे सत्युक्तिवितया तयाऽभिक्रम-
णस्यापि तत्सदृशपतितस्य ग्रहणोपपत्तिरित्यत आह—**वाच-
निकेति ॥** वाचनिकाङ्गसबन्धसिद्ध्यर्थं कल्प्यस्य प्रतिबन्धक-
निरोधस्य धर्मिग्राहकप्रमाणेन प्रत्येकमेव कल्पयितुमुचित-
त्वात् अभिक्रमणस्य तन्निरोधकल्पने प्रमाणाभावेनानुज्जीवि-
तया प्रयाजाकाङ्क्षया ग्रहणानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

अनिदेशेनेति ॥ दीक्षणीयवैश्यादिष्वित्यर्थः ॥ **स्वसं-**

यत्र तु वाचनिकाङ्गसन्दर्शासन्नाङ्गकाङ्क्षोऽजीवनं
अन्तिमेन च तन्नाशः, न तु मण्यादाविव वाचनिकाङ्गानां
प्रत्येकमुत्तेजकता; तावदभावकृतप्रदेशे गौरवात्, तद्वदिह
व्यभिचाराभावाच्च । अतो वाचनिकसन्दर्शो श्रुतानामवान्तर-
प्रकरणेन बलवताऽङ्गप्रकृतमेव । प्रकृते तु होमानुवादेन वि-
हितेऽभिक्रमणे होमस्वरूपे आनर्थक्यप्रसक्तौ अपूर्वसाधनत्व-
लक्षणातात्पर्यग्राहकतया वाचनिकाङ्गसन्दर्शा रूपावान्तराधि-
कार एव तत्त्वेनाश्रीयते, न तु प्रधानाधिकारोऽङ्गप्रधानाधि-
कारो वा वेद्यामिव । अस्ति चात्र “समानयते जुहामौपश्रुत
मि”त्यापुत्रकस्य मध्येऽभिक्रमणं विधाय “प्रयाजरोषेण ह-
र्वीष्यभिधारयति” इति श्रवणात् स. । अतोऽभिक्रमणं प्रया-
जहोमाङ्गमेव । न च प्रयाजेषु होमाभावः; प्रक्षेपाङ्गकस्यैव
त्यागस्य वृद्धव्यवहारेण यजिपदार्थत्वाच्चसायादाक्षेपेण श्रूय-

पादनेनेति ॥ यागस्वरूपपादकद्रव्यदेवतादिनेत्यर्थः ॥ **त-
द्भिहेति ॥** लोके उत्तेजकेन उत्तेजनाकरणेऽपि बहिर्मात्रेण
दाहदर्शनात् प्रथमत्यीत्यक्षणयोः उत्तेजकसत्त्वे द्वितीयक्षणे
मणिमात्रेण प्रतिबन्धदर्शनाच्च व्यभिचारेणोत्तेजकस्य न उत्ते-
जनं कार्यम्, अपितु उत्तेजकविरहविशिष्टमणे प्रतिबन्धक-
त्वम् । तदभावश्चाङ्गे सहकारिती कल्प्यते, प्रकृते त्वाद्यका-
ङ्क्षया अभावे प्रधानगतफलवत्प्रतिबन्धप्रयाजाकाङ्क्षया वा-
चनिकाद्याङ्गग्रहणदर्शनात् व्यभिचाराभावात् प्रतिबन्धाकाङ्क्षो-
त्तेजनमेवोच्चोच्यते । ननु प्रयाजोपपत्तिर्वा कार्यं कल्प्यते, नतु तस्य
उत्तेजकता प्रकल्प्यते । तत्तदुत्तेजककृदाभावकृतस्य प्रतिबन्धक-
तावच्छेदके प्रवेशे गौरवापत्तेः, अपितु आद्योत्तेजकस्य उत्ते-
जनजनकत्वमन्तिमेन च तदुत्तेजननाशस्तद्विरहविशिष्टस्यैव म-
हाप्रकरणस्य प्रतिबन्धकत्वम् । तदभावस्य सहकारिकारणत्व-
मिति कल्पनामन्धतानाङ्गाकाङ्क्षणां प्रत्येकमुत्तेजकत्वकर्तृने
प्रमाणाभावात् उत्तेजिताकाङ्क्षालक्षणावान्तरप्रकरणपतितस्या-
भिक्रमणस्यापि तदङ्गत्वम् । **अतएव**—उत्तेजिताङ्गाधिकार-
स्यैवापूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकत्वात्प्रतिबन्धपरोत्पत्त्या पू-
र्वप्रवृत्तप्रधानाधिकाराभावेन तस्य तल्लक्षणातात्पर्यग्राहकत्वाव-
भावात् दीक्षणीयावाङ्मन्यमन्येन प्रयाजार्थत्वसिद्धिरित्यर्थः ।
अस्तिचात्रेति ॥ इडाख्यतृतीयप्रयाजानन्तरं बहिराख्यच-
तुर्थप्रयाजं प्रति उपश्रुत सकाशात् जुहामौपश्रुतजस्य प्रया-
जानूयाजार्थत्वात् तत्र च प्रयाजार्थस्यैव समानेयत्वात् प्रया-
जाङ्गकीर्तनसिद्धिरित्यविरोधः ॥ **ननु** प्रयाजेषु प्रत्यक्षतो जु-
होतेरश्रवणात् “चतुर्गृहीतं जुहोती”त्यनारभ्यवाक्येन होमे
चतुर्गृहीतस्य साधनत्वेन विधानाद्धोमत्वाभावात् कथं तदनु-
वादेन विधीयमानाभिक्रमणस्य तदङ्गत्वम्? अतएव “चतुर-
वत्तं जुहोती”त्यनेन प्रधानेषु चतुरवत्तसंस्कारकतया होमवि-
धानात्तदङ्गत्वमेव युक्तमित्याशङ्क्य परिहरति—**नचेति । प्र-
क्षेपाङ्गकेति ॥** विस्तरेण चैतदर्थे नृतीये प्रतिपादयित्ये ॥

माण्यजिमात्रे होमप्राप्त्युपपत्तेः ॥ ३ ॥ १० ॥ इति दशमं संदंशाधिकरणम् ॥

(११ अधिकरणम् ।)

सन्दिग्धे तु ॥ दशपूर्णमासयोः “पञ्चदश सामिधेनीरनुश्रया”द्वित्यनेन सामिधेनीर्विधाय तासां वाचनिका गुणा बहिताः । ततो निविदो नाम मन्त्रा “देवइहू” इत्यादयः । तत “एकविंशतिरनुश्रयात् प्रतिष्ठाकामस्ये”त्यादयः काम्याः सामिधेनीकरणाः । ततः “उपवीत उपध्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुत” इति । ततः पुनः सामिधेनीगुणा “अन्तरानूच्यं सदेवत्वाये”त्यादयः ।

तत्रोपवीत सामिधेन्यङ्गम् ; तदवान्तरप्रकरणात् । न च

प्रयोजनं प्रतिहोम कर्तृसंस्कारकत्वादभिक्रमणानुष्ठानमप्रयाजविकृतिष्वपि अतिदेशश्च पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु प्रयाजार्थमेव तदनतिदेशश्चेति स्पष्टत्वान्नोक्तम् ॥

॥ इति दशमं अभिक्रमणप्रयाजाङ्गताधिकरणम् ॥

(सन्देशान्यायः)

अत्र सामिधेन्यङ्गत्वपूर्वपक्षदर्शपूर्णमासाङ्गत्वसिद्धान्तोपपत्तिमूलावान्तरप्रकरणसद्भावतद्विच्छेदोपपादकतया विचारानुपयुक्तमपि विषयवाक्येन सहोदाहरति—**दर्शपूर्णमासयोरिति ॥** सिद्धान्तकोटिद्वेतुतया दर्शपूर्णमासयोरित्युक्तम् । **वाचनिका गुणा इति ॥** त्रिं प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामित्यादय इत्यर्थः ॥ **अन्तरानूच्यमिति ॥** “यत् क्रौश्मन्वाहासुरं तद्यन्मन्त्रं मातुषं तद्यदन्तरा तत्सदेवमि”ति पूर्व निन्दितक्रौश्मन्मन्त्रयोः य अन्तरा मध्यवर्ता मध्यमस्वरस्तेनानूच्यमित्यर्थः । ततश्च “विश्वरूपो वै त्वाष्ट्र इति प्रपाठके सप्तमाष्टमानुवाकयोः सामिधेनीब्राह्मणमात्रातम्, नवमे देव इद्धो मन्विद्ध ऋषिष्टुतो विप्रानुमदित कविशस्तो ब्रह्मशंसितः” इत्यादिनिविन्मन्त्राणाम्, दशमे काण्ड्याना सामिधेनीकरणानाम्, एकादशे उपवीततदन्तरालगुणविधीना च ब्राह्मणमात्रातमित्यवान्तरप्रकरणतद्विच्छेदसंशयाद्विचार इत्यर्थः । सौत्रसंदिग्धपदव्याख्याथमवश्यमुपन्यसनीयमप्यवान्तरप्रकरणसद्भावविच्छेदसंशयं तथा कर्तृसंस्कारसामान्याद्द्विस्थस्योपवीतस्य भाष्यकारमते सन्निहितान्वयापवादाय वार्तिकमते अवान्तरप्रकरणपवादादापवादिक्रीमन्तरसङ्गतं च स्पष्टत्वादनुल्लिख्य अतएव श्रौतविनियोगोपयोगिविचाराभावेन पादसंगत्यभावेऽप्यक्षति चाभिंसंधाय पूर्वपक्षमाह—**तत्रोपवीतमिति ॥**

अत्रोपवीतं नाम ब्रह्मसूत्रं नवतन्तुकं यज्ञोपवीतापरपर्यायं प्राणम्, अथवा वासोविन्यासो वेति संदेहे निर्णयस्तृतीये करिष्यते । तदवान्तरप्रकरणादिति ॥

तदवान्तरप्रकरणस्य काम्यकल्पैर्निविन्मन्त्रैर्वा विच्छेदः, गोदोहनादीनां दर्शपूर्णमासप्रकरणाविच्छेदकत्ववत् काम्यानामपि तद्विच्छेदकत्वानुपपत्तेः, पूषानुमन्त्रणमन्त्रवन्निविन्मन्त्रस्यापि तदनुपपत्तेश्च । वस्तुतस्तु—लिङ्गादभिसमिद्धत्वरूपसामिधेनीफलप्रकाशकानामपि अवान्तरप्रकरणात् सामिधेन्यङ्गत्वोपपत्तेर्न विच्छेदशङ्का । इत्थत् एव अगन्तेति मन्त्रस्य यागजन्यफलप्रकाशकत्वेन यागाङ्गत्वमिति प्राप्ते—

निविन्मन्त्रैर्वधानान्नोपवीतस्य सामिधेन्यङ्गता । न च पूषानुमन्त्रणमन्त्रन्यायः; यत्र ह्युत्तरकालं बहूनि वाचनिकान्यङ्गानि तत्रैवैकस्य पूषानुमन्त्रणमन्त्रादेः परप्रकरणस्थत्वकल्पना । यत्र तु विच्छेदकानि बहूनि उत्तरकालञ्च वाचनि-

नच—अदृष्टार्थस्य प्रोक्षणादिसंस्कारस्य अवान्तरप्रकरणसद्भावेऽपि सामिधेनीनामभिसमिन्धनरूपदृष्टकार्यार्थत्वात् दृष्टरूपेति कर्तव्यतयैव तदाकाङ्क्षानिश्चयुपपत्तेरितिकर्तव्यताया अनपेक्षणात् सत्यपि वाचनिकाना वचनादेवाङ्गत्वे अवान्तरप्रकरणस्यैवाभावे कथं तेन तदङ्गत्वं—**इति—वाच्यम्**; अभिसमिन्धनस्यापि अपूर्वसाधनत्वोपहितत्वेन भाव्यत्वात् सामिधेनीना नियमादृष्टजनकत्वाच्च वैधेतिकर्तव्यताकाङ्क्षोपपत्तेरवान्तरप्रकरणोपपत्तिरित्यर्थः ॥

निविन्मन्त्रैर्वेति ॥ निविन्मन्त्राणा महाप्रकरणसहकृतलिङ्गेन सामिधेनीवदेवाभिसमिन्धनप्रकाशकत्वेनाभिसमिन्धनार्थसामिधेन्यङ्गत्वयोगात् अनुपजीव्यन्यायेन व्यवधानात्सामिधेनीप्रकरणविच्छेदोपपत्तिरित्यर्थः । **गोदोहनादीनामिति ॥** दर्शपूर्णमासाङ्गप्रणयनाश्रयत्वेन प्रकरणादुच्यते । सत्त्वेन प्रकरणाविच्छेदकत्ववत् इहापि अविच्छेदकत्वोपपत्तिरित्यर्थः ॥ निविन्मन्त्रैः विच्छेदं प्रकारान्तरेणापि परिहरति—**वस्तुतस्त्विति ॥**

सामिधेनीवन्निविदामप्यभिसमिन्धनप्रकाशनार्थत्वेऽपि सामिधेनीनामभिसमिन्धनार्थं काष्ठप्रक्षेपप्रकाशनार्थत्वात् निविदामिद्ध इति भूतानिष्ठेभ्यमप्रक्षेपफलाभिसमिन्धननिष्पत्तिप्रकाशनार्थत्वाद्गन्म इति मन्त्रस्य दर्शपूर्णमासफलनिष्पत्तिप्रकाशनार्थस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्ववत् सामिधेनीप्रकाशेभ्यमप्रक्षेपफलनिष्पत्तिप्रकाशनादनुपजीव्याङ्गत्वाभावेन विच्छेदकत्वानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

दर्शपूर्णमासाविकलस्य अदृष्टद्वारासाध्यत्वेन श्रद्धापेक्षत्वात् श्रद्धाजननात् फलनिष्पत्तिप्रकाशनास्याङ्गत्वसम्भवेऽपीह इभ्यमप्रक्षेपफलस्यामेः समिद्धत्वस्य दृष्टद्वारा साध्यत्वेन श्रद्धानपेक्षत्वात् फलनिष्पत्तिप्रकाशनस्य अङ्गत्वायोगेन निविदप्रकाशयफलसाधनेभ्यमप्रक्षेपप्रकाशनार्थत्वेन सामिधेनीनामेव तदङ्गत्वस्य निवारयितुमशक्यत्वात् विनिगमनाविरेहेण च तैर्विच्छेद इति वस्तुतस्तु इत्याद्युक्तकारान्तरदृष्टं स्पष्टत्वात्-

काङ्ग स्वल्पं, तत्र वाचनिकाङ्गस्यैवानारभ्याधीतव्यायेनाङ्ग-
त्वोपपत्तेर्न प्रकरणातुष्टिकल्पना; अन्यथा विश्वजिदादेरपि
दशार्थाङ्गावापत्तेः । प्रकृते च निविमन्त्राणां बहुत्वाद्वाचनिको-
त्तराङ्गानां स्वल्पत्वेन न प्रकरणातुष्टिकल्पना ।

वस्तुतस्तु—नान्तरानुच्यमित्यादीनां सामिधेनीमात्रो-
द्देशेन विधानं प्रमाणभावादपि त्वनुवचनसामान्योद्देशेन ।
अतश्च सामिधेनीनां विशिष्योपस्थित्यभावात् प्रकरणातु-
ष्टितः । यरवन्ते “देवा वै सामिधेनीरनूच्ये”त्यादिसंकीर्त-
नम्, तदाधारार्थवाद्वादादसाधकम् । अत एवान्ते वाचनि-
काङ्गाभावादेव न निविदां सामिधेन्यङ्गत्वशङ्का । संनिधि-
मात्रेण तदङ्गत्वशङ्का तु परस्पराङ्गत्वानुपपत्तेः । प्रकरणेन
बाधाच्चायुक्ता । नचैवं आश्रयाभावात्काम्येषु गुणफलसंब-

पेक्ष्य पूषामुमन्त्रणमन्त्रवद्विच्छेदकत्वमुक्तं परिहरन् सिद्धान्त-
माह—निविद्भिरिति । अन्यथेति ॥

विश्वजिदादिविद्युत्तरं वाचनिकदशार्थाङ्गसत्त्वेन दर्शपूर्णमास-
प्रकरणातुष्टिकल्पनया दर्शाङ्गावापत्तेरित्यर्थः । **प्रकरणातु-
ष्टिकल्पनेति** ॥ अतश्चोत्तराङ्गाणां प्रकरणेन तदङ्गत्वयो-
गेन अनारभ्याधीतानां प्रकृतौ निवेश इति न्यायेन प्रकृतसा-
मिधेन्यङ्गत्वोपपत्तिरित्यर्थः । अतश्चोपवीतस्य सन्दशपतितत्व-
मभ्युपेत्योक्तम् ॥

वस्तुतस्तु—सन्दंश एव नास्तीत्याह—**वस्तुतस्त्विति** ॥ **विशिष्योपस्थित्यभावादिति** ॥ ततश्चाविच्छेदे
सति प्रकरणातुष्टितेनूच्यमिति सामान्यशब्दो विशेषपर-
स्यात् विशेषपरत्वे च सदशात्प्रकरणातुष्टितिरित्यन्यथाश्र-
यापत्तेर्न विशेषपरत्वेन सामिधेनुपस्थितिरित्यर्थः । **आघा-
रार्थवाद्वादादिति** ॥ सामिधेनुवादास्य तद्गुणविध्यर्थात्वा-
भावात्स्तुत्यर्थमुपादानात् तदाकाङ्क्षानुष्टितिकल्पनासम्भव इ-
त्यर्थः ॥

ननु—इन्द्रियकामाधिकरणन्यायेन एकविंशत्यादिगुणानां
फलान्यथावश्यंभावेन तत्र च वाक्येन आश्रयसमर्पणे वाक्य-
भेदापत्तेः प्रकरणेनैवाश्रयसमर्पणं कर्तव्यमिति काम्यकल्पै-
प्रकरणस्योन्नीवनात् सामिधेन्यङ्गत्वं दुर्वारम्, प्रकरणोन्नीव-
नाभावे च कथं गुणफलसंबन्धसिद्धिरित्यभिप्रेत्याशङ्कते—
नचैवमिति ॥ अतएव आश्रयालाभात् गुणफलसंबन्ध,
किंतु अनिविशमानैकविंशत्यादिगुणात् भिन्नस्यानुवचनस्यैव
विधिरिति न तदुरोधेन प्रकरणोन्नीवनमिति परिहरति—
तत्रेति । **सङ्ख्यायुक्तेति** ॥ अनुवाक्यासाधारणसादृश्यव्या-
वृत्तये सङ्ख्यायुक्तेत्युक्तम् ॥ **ननु** “पञ्चदश सामिधेनी”रिति
प्रकृतिवाक्ये प्रकरणावगाताङ्गाभावनां सामिधेनीनाम्बुचा द्विती-
यया संस्कार्यत्वात् फलस्य चाष्टमे अतिदेशनिराकरणात् कथ-
मतिदेशः? न च सामिधेनीनामुद्देश्यत्वे तद्विशेषपञ्चदशत्वा-

न्धानुपपत्तिः; तत्रानुवचनान्तरस्यैव फलोद्देशेन विहित-
त्वात्, तस्य च सङ्ख्यायुक्तानुवचनसामान्यात्पञ्चदशसङ्ख्या-
कनित्यानुवचनप्रकृतिकत्वावगतेस्तदीयधर्मोणां त्रिरभ्यासा-
दीनां तदीयर्थां च प्राप्तेर्नाधर्मकत्वम् । नचर्चामनुवचनं
प्रति प्राधान्यात्कथमतिदेशः; प्रकृतौ त्रिरभ्यासयुक्तापाठादेव
तावत्सङ्ख्याकचोर्मथोन्नीवानुवचनस्य च प्रादुपपत्तेः “पञ्चदश
सामिधेनीरनुब्रूयादि”ति वचनवैयर्थ्योपत्तेरगत्या सकुन्या-
येन विनियोगभङ्गं प्रकल्प्य मन्त्रविशिष्टानुवचनस्यैव विधे-
यत्वेन तदङ्गभूतानामृचां प्रादुपपत्तेः । गुणत्वमपि चर्चा
नानुवचनफलप्रकाशकतयैव, अपित्वनुवचनजनकतया; ला-
घवात् । अतश्च न द्वारलोपाद्वाध ऊहो वा । अनुशाब्देन
दर्शपूर्णमासाङ्गभूतपदार्थानन्तर्गत्स्योक्तत्वात्स्य च परप्रयुक्त-

विवक्षाप्रसङ्गः; तस्य त्रिरभ्यासविधानसहितपाठादेव प्राप्तत्वे
नेष्टापत्तेः इत्याशयेनाशङ्कते—**नचर्चामिति** । **त्रिरभ्या-
सयुक्तेति** ॥ त्रि प्रथमामन्वाहेति त्रिरभ्यासविधानसहितै
कादशर्चा पाठादेवैत्यर्थः । **अर्थान्नेति** ॥ अनुवचनं ह्युच्चारण-
म् । तच्चार्यप्रकाशनस्य उच्चारणक्रियावच्छेदेनैव सम्भवादर्थत-
प्राप्तमित्यर्थः । **विधेयत्वेनेति** ॥ सामर्थ्यपरिकल्पितामिस-
मिन्धनार्थतया विधेयत्वेनेत्यर्थः ॥

यत्तु अत्र प्रकाशकारैः—सामिधेनीगतलिङ्गाविरोधाया-
नुवचनफलीभूतामिसमिन्धनप्रकाशकतया सामिधेनीनामुव-
चनं प्रति गुणत्वं प्रतिपादितम्, तत्प्रतिष्ठादिकलाथानुवचने
द्वारलोपात्सामिधेनीनां प्रादुपभावापत्तेः कथंचिद्वा प्राप्तौ प्रति
छादिपदोहापत्तेः काम्येन नित्यस्य प्रसङ्गसिन्धयनापत्तेर्सायुक्त
मिति सूचयितुमन्यथा गुणत्वमुपपादयति—**गुणत्वमपि
चेति** ॥

ननु—अनुवचनान्तराणां दर्शपूर्णमासाष्टहीतानां बहिः
क्रतु प्रयोगापत्तिः इत्यत आह—**अनुशाब्देन चेति** ॥ अत्र
चात्रये समिध्यमानायातुम्ब्रूहीति प्रैषानन्तर्यमेव अनुब्रूया
दित्युपसंगत्यानोरर्थमङ्गीकृत्य प्रैषस्य च क्रवर्थाभिसमिन्धना
र्थत्वेन बहिःक्रतु प्रयोगप्राप्तेः अनुवचनत्वव्याघातापत्तेर्न बहि
कत्वमुद्यमानमिति न्यायसुधाकारः । प्रैषानन्तरं नमः प्रवक्त्र
इति निगदपाठातदनन्तरं सामिधेनीनां पाठाभिरगदानन्तर्यं
मनोरथमङ्गीकृत्य तस्यापि परप्रयुक्तामिसमिन्धनार्थस्य बहि
कत्वप्राप्तेरनुवचनत्वबाधापरत्या न बहिः प्रयोग इति पार्थसा
रथिः । एवंचान्यतरनिष्कर्षं विनापि सर्वथा बहिःकत्वमुद्यमा
नफलसिद्धेस्तमङ्गत्वेन मतभेदं सूचितुं सामान्यतः पूर्वपदा
र्थानन्तर्गत्स्योक्त्वादित्युक्तम् ॥

वस्तुतस्तु—प्रैषानन्तर्यस्य प्रैषार्थं सामर्थ्यादेव प्राप्तेरनु-
वचनविधिवैयर्थ्यापत्तेः भिन्नकर्तृकयोः क्रिययोः क्रमानुपेक्ष
णेनानपेक्षितविधित्वापत्तेर्बाधेक्षितविधित्वलाभाय प्रैषानन्त-

त्वेन बहिःकृतु प्रयोगेऽनुष्ठानमशक्तेः क्रतुमध्यप्रयोगसिद्धिः । वैकृतानुवचनेनेव च प्रसङ्गात्प्राकृतानुवचनकार्यसिद्धेर्न तस्य पृथगनुष्ठानम् । अतस्तेष्वपि न सामिधेनीप्रकरणानुवृत्तिः । यच्च तर्हि तदङ्गत्वमेवोपधीतस्य किं न स्यात्? तेषां विकृतित्वेन प्राकृताङ्गैर्निराकाङ्गानां प्रकरणाभावात्, वाचनिकाङ्गसन्देशाभावाच्च । अतो महाप्रकरणाद्दोषपूर्णमासाङ्गमुप-
येण बाधितं हीत्रनिगदानन्तर्यमेव प्रतिप्रसवविधया विधातुं युक्तम् । निगदानां च सामिधेनीवत् स्वातन्त्र्येणाग्निसमिन्ध-
नार्थत्वेन सामिधेन्यङ्गत्वेन प्राप्तेरभावात्तदनुरोधेनान्त- प्रयोग इति ज्ञेयम् ॥

ननु—यद्यपि नम. प्रवक्त्र इत्यादिनिगदानन्तर्यमनुवच-
नस्य; तथापि तस्य "पञ्चजना मम हौत्रं जुषस्व" तदयं वाचः
प्रथमं मशीचे"त्यादिवाक्यपर्यालोचनया करिष्यमाणसर्वकर्मा-
र्थत्वेन सामिधेनीमात्रार्थत्वेनवा प्रवक्त्रादिप्रार्थनापरत्वावसा-
यात् सामिधेन्यङ्गत्वस्यापि सत्त्वेन बहिःकृतु प्रयोज्यत्वोपपत्ते
तदानन्तर्यं संभवयेव । यदापि प्रैषार्थानन्तर्यं तदापि स्वफ-
लार्थमनुष्ठानानुरूपस्याङ्गस्य विकृताङ्गत्वेन प्रयोगोपपत्ते बहि
प्रयोगेप्याक्षेपेण तदानन्तर्यसंभवात् बहिःकृतु प्रयोगो दुर्निवार
इति—चेत्, न; अनुशब्देनोत्तरकालवाचिना साङ्गसामिधेनी-
भावनाया तदनङ्गभूतपूर्वपदार्थान्तरकालत्वस्य विहितत्वात्पूर्व-
पदार्थस्य च परप्रयुक्तसाक्षेपुं अशक्यत्वेन तदुत्तरकालत्वासंभ-
वात्, अतो न बहिःकृतु प्रयोगोपपत्तिरिति कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ॥

यत्तु वार्तिके—वृथक्प्रयोगे सत्येकविंशतिसङ्ख्यापरि-
च्छेद्यत्वेन अतिदेशप्राप्तानामपि "प्रबो बाजे"त्याद्युचामभिस-
मिन्धनाप्रकाशकत्वेन सामिधेनीत्वाभावापत्ते अप्रयोगमध्य-
स्थस्य चामेर्त्सिफलत्वेनासमिन्धनीयत्वेन ऋचामभिसमिन्धनप्र-
काशकत्वानुपपत्ते सामिधेनीनामेकविंशत्यादिसङ्ख्यापरिच्छे-
द्यता अतिदेशप्राप्ता विहन्येतेत्युक्तम्, तत्सामिधेनीनामनुव-
चनान्तरे जनकत्वमात्रार्थत्वेनानुषङ्गिकाग्निसमिन्धनस्य प्रयो-
जनकल्पनात्, परप्रयुक्ताग्निसमिन्धनाभावेऽपि प्रतिष्ठाफलकानु-
वचनस्य प्रयोजकस्य सत्त्वेन तत्राप्युपपत्ते. कादाचित्कामि-
समिन्धनार्थत्वेनापि सामिधेनीत्वाविधाताम् बहिःकृतु प्रयो-
गबाधकमित्युपेक्षितं पूज्यपादै । एवमन्त.कत्वमुष्ठानस्य
साधितस्य फलमाह—वैकृतैतेति ॥ अत. काम्यफलेष्वारव-
श्याकाश्रयलाभाय न सामिधेनीप्रकरणोजीवनापेक्षेत्युपसहरति ॥ अ-
नेन च सामिधेन्यङ्गत्वपक्षे तदारभ एव कत्रां अवैयम्यापाद-
कतया उपवीतं पूर्वपक्षे कार्यम् । सिद्धान्तेऽतु दशपूर्णमासप्र-
योगारंभ इति प्रयोजनं दर्शितम् ॥

॥ इत्येकादशं उपवीतस्य सामिधेन्यनङ्गता-
धिकरणम् ॥

धीतं तत्कर्तृसंस्कारकतया तत्कर्तृभिः सर्वप्रयोगारम्भे कार्य-
मिति सिद्धम् ॥ ११ ॥ इत्येकादशं उपवीतसामिधे-
न्यनङ्गताधिकरणम् ॥

(१२ अधिकरणम् ।)

गुणानाम् ॥ आधाने पवमानेहितः प्रवेशान्तरे "वा-
रणो यज्ञावचरो वैकृतो यज्ञावचर" इति श्रुतम् । तत्र

विषयवाक्यमुदाहरति—आधान इति ॥ यज्ञे अवचर्यते
अनुष्ठीयतेऽनेनेतिव्युत्पत्त्या यज्ञानुष्ठानसाधनं यज्ञावचरशब्द-
स्यार्थः । अत्रच येन यज्ञे अनुष्ठीयते स वारण इत्यभेदप्रती-
तेर्यज्ञोद्देशेन तत्साधनपात्रपरिच्छेदद्वारा वारणत्ववैकृतत्व-
जात्योर्विधानेन यत्र जुह्वारौ जात्यन्तरविधानं तत्रानिवेशे-
ऽपि उल्लखलमुसलादिषु तद्विध्यविरोधः, तत्रापि नत्वेतेन
जुहुयादिति वाक्यशेषभूतपर्युदासवशाद्यज्ञाङ्गप्रक्षेपाख्यहोमव्य-
तिरिक्तसाधनपात्रद्वारा वारणस्य तथा जुहुयादेवैतेनेत्यधिकर-
णमालालिखितवाक्यशेषबलात् यज्ञाङ्गप्रक्षेपहोमसाधनपात्र-
द्वारा वैकृतत्वस्य निवेश इति कौस्तुभे पूज्यपादा. । न्यायसु-
धया तु वैकृतत्वस्य सर्वपात्रकार्यार्थत्वमुक्तमिति विशेषः प्रदे-
शान्तर इत्यस्य कृत्य स्वयमेव व्यक्तीकरिष्यति । तत्र बाज-
पेयाङ्गत्वेनावगतस्य सप्तदशारित्वस्य तत्रासंभवात् तदङ्गप-
शुयागावतारे अभिहिते तैनेव न्यायेन अभिक्रमणोपव्यानाप-
कर्माङ्गभूतकर्तृवतारे सिद्धे तत्रैव कर्मविशेषाङ्गकर्तृसंस्कारदा-
रविशेषविचारान् पूर्वपर्यवसितस्य आनर्थक्यतदङ्गन्यायस्य प-
वमानेष्टीना वार्तिककारमते आधानाङ्गत्वेऽपि यज्ञत्वाभावा-
न्नाधानप्रकरणपठिताना पात्राणा ताखवतार इत्यापवादिकीं
भाष्यकारमतेऽनु प्रासङ्गिकीमन्तरसङ्गति च तथा गौणश्रुति-
विनियोगोपयोगिविचारेण पादसङ्गति तथा सद्ययं स्पष्टवा-
दप्रदर्श्यं पूर्वपक्षमेवाह—तत्रेति ॥

यज्ञस्वरूपे आनर्थक्यप्रसक्तोपपूर्वसाधनत्वलक्षणार्थं प्रकर-
णानुप्रवेशे प्रसक्ते प्रकृतापूर्वसाधनस्याधानस्य यज्ञात्वाभावा-
दाधाने निवेशासंभवात्तस्मिन्प्राथम्यार्थक्यप्रसक्तौ तदङ्गभूतानां
पवमानेष्टीनामङ्गत्वात् ता एव प्रकृतापूर्वोपकारकत्वसंबन्धेन
यज्ञपदेन उद्दिश्य वारणादिविधानम् । यद्यपि पवमानेष्टीनां
प्रदेशान्तरे पठितत्वात् विशिष्याधिकारोऽस्त्युपस्थापकस्यार्थि
प्रधानाधिकारेणैव प्रधानाशे बाधितेन तत्संबन्धिपवमानेष्ट्यु-
पस्थापनान्नानर्थक्यतदङ्गन्यायेन तदर्थताया विरोध इत्यर्थः ॥

यदाहवनीये जुहोतीति अनारभ्याधीतवाक्येन आहवनीय-
यस्याधिकरणत्वेन विधानात्सप्तम्या द्वितीयार्थलक्षणार्थां प्र-
माणाभावात् कथंचित्प्राधान्यकल्पनाया पवमानहविषां तदङ्ग-
त्वकल्पने विश्वजिदादिकत्वन्तराणामपि तदङ्गत्वापत्तौ सिफ-
लत्वापत्तेश्चैष्येति न तेन अन्वङ्गत्वं तासा सिध्यति; तथापि
आधानप्रकरणे भाष्यकारलेखनाद्वाक्यान्तरसत्तामनुमाय तदी-

यज्ञसाधनत्वेन श्रुतानां वारणादीनां साक्षाद्यज्ञरूपाधाने निवेशासंभवादानर्थक्यतदङ्गन्यायेन पवमानेष्टिरूपे यज्ञ एव निवेश इति प्राप्ते—

भाष्यकारेण तावदेवं सिद्धान्तितम्—आधानप्रकरणे पठितेन “यदाहवनीये जुहोती”तिवाक्येन पवमानहविषामग्न्यङ्गत्वावगतेराधानाङ्गत्वाभावेनानर्थक्यतदङ्गन्यायासंभवात्स्वरूपेण च पवमानेष्टीनामसङ्गहितत्वाद्धारणवैकङ्गतादीनां सर्वप्रकृतियज्ञाङ्गत्वं सर्वयज्ञाङ्गत्वं वेति ॥

वार्तिककारस्तु न तावदनारभ्यवाक्येन पवमानहविषामग्न्यङ्गत्वम्; तेन सर्वहोमानुवादेनाहवनीयविधानात्, पवमानेष्टीनामेव विशिष्योपस्थित्यभावे सप्तम्या प्राधान्यलक्षणार्थं प्रमाणाभावात्। नापि पवमानेष्टिप्रकरणे वाक्यान्तरकल्पना; तद्भाष्येऽपि वारणादीनां सर्वयज्ञार्थत्वोपपत्तेः ।

अस्तु वा आधानप्रकरणे तत्तथापि तेनाधानाङ्गभूतहोमानामाहवनीयाधिकरणत्वसिद्धिरेव नत्वग्न्यङ्गत्वसिद्धिः, सप्तम्या लक्षणिकत्वापत्तेः । अत एव तत्रत्यमाहवनीयपदं

यसिद्धान्तमुपपादयति—आधानप्रकरण इति ॥ तेन च कल्पितवाक्येन नाधिकरणतया होमाङ्गत्वेनाहवनीयविधि, आहवनीयस्यायायसिद्धत्वात्, अतस्त्रागारे गावोऽपास्यन्तामित्यत्रैव सप्तम्या प्राधान्यपरत्वमङ्गीकृत्य पूर्णाहुत्यादिहोमसाधारण्येनाग्न्यङ्गत्वप्रतीतेर्वाक्येन प्रकरणवाधादत्र आधानाङ्गत्वमित्याधानसमप्रदानतया नानर्थक्यतदङ्गन्यायप्रवृत्तिरित्यर्थः । एतेन—श्रीताधानावरुद्धे अग्नौ अङ्गत्वेन पवमानहविषां कथं तदङ्गतया निवेश इति—अपास्तम्; आनर्थक्यप्रतिहतन्यायेन अस्यापि तत्प्रापकत्वोपपत्तेः । सर्वप्रकृतीति ॥ एकादशे “पञ्चभिः युनक्ति पादो यज्ञ” इति यज्ञपदश्रवणाद् “मि युनक्ति शवसा घृतेने”ति युनक्ति-येतद्वाक्यविहितस्याग्निगोस्य प्रधानपात्रार्थत्वं भाष्यकारेण सिद्धान्तयिष्यते, तदनुसंधय न्यायसुधाकृतेहापि यज्ञपदस्य प्रधानयागमाश्रवाचित्वस्य प्रसाधानात्तदभिप्रायेण प्रधानभूतसर्वप्रकृतियज्ञाङ्गत्वमुक्त्वा यज्ञपदस्य यजतिपर्यायस्यातिरिक्तशक्तिकल्पने प्रमाणाभावात् सर्वस्यैवेति वाक्ये “एष वै सप्तदशजत्रापतिर्यज्ञेऽन्वायते”तिवाक्ये च यज्ञपदस्यैव यज्ञपदस्यकोचस्यायुक्तत्वाद्प्रधानसारणयज्ञमात्रार्थत्वमेव युक्तमिति कौस्तुभोक्तरीत्या सर्वयज्ञाङ्गत्वं वेति पक्षान्तरमुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

तद्भावेऽपीति ॥ वारणादीनां पवमानहविर्गत्वनिवारणमात्रार्थत्वेन तत्कल्पनमयुक्तम्; तत्कल्पनानन्तरेणापि तन्निवारणेन चक्ष्यमाणविधया अन्ययज्ञार्थावत्पत्तेः इत्यर्थः । सिद्धिरेवेति ॥ नद्यन्था आहवनीयसिद्धान्तारभ्याधीतवाक्येनाहवनीयाधिकरणत्वं प्राप्यत इति सूचनार्थवकारः । यद्यपि पवमानेष्ट्यङ्गभूतानां प्राकृतानां होमानामितिदेषांप्राप्तसुख्याहवनीयाधिकरणकत्वबाधेऽपि सति समवे प्रकृतिदृष्ट्या-

आधानजन्योत्पत्त्यर्थविशिष्टाभिलक्षकमेव; परमापूर्वविशिष्टाभिरूपसुख्याहवनीयस्य तदानीमसत्त्वात् । नचैवं पवमानेष्टिहविःश्रपणादौ गार्हपत्यादिप्रापकाभावः; तत्र मुख्यगार्हपत्याधिकरणत्वबाधेऽपि सति संभवे प्रकृतिदृष्टगोणगार्हपत्यादिबाधे प्रमाणाभावात् । अतश्च सत्यपि वचनान्तरे पवमानेष्टीनामग्न्यङ्गत्वे प्रमाणाभावात्प्राधान्याङ्गत्वेऽपि वारणादीनां सर्वयज्ञार्थत्वमुपपादनीया ॥

सर्वत्र स्वीदेश्यसापूर्वव्यभिचारेऽपूर्वसाधनत्वलक्षणार्थं प्रकरणाजुप्रवेशो यथा व्रीहीनित्यादौ । अतएव तादृशस्थले आनर्थक्यतदङ्गन्यायः; प्रकृते तु यज्ञपदेनैवाग्न्यभिचारितापूर्वसाधनत्वोपस्थितौ तदर्थं प्रकरणाजुप्रवेशाभावात्प्रधानसंबन्धस्यैवाप्रसक्तौ क तदङ्गावतारः । एवं सत्यपि यदि पवमानेष्टिसंनिधौ पात्राणि श्रूयेरन्, तदानुवादस्य सति संभवे संनिहितगार्हपत्याद्रीहिविभ्यजेतेत्यादिवज्जवेत्प्रकृतमात्रविषयत्वम् । नत्वेतदपि, पवमानेष्टीनां प्रदेशान्तरस्थत्वात् । अतो वारणादीनां सर्वयज्ञार्थत्वमेव ॥

प्रयोजनं पवमानेष्ट्यन्तरे पात्राणां नाशे दर्शा-

धानविशेषप्रयोज्यत्वविशिष्टाग्न्यधिकरणकत्वस्य बाधे प्रमाणाभावादुक्तविधाहवनीयाधिकरणकत्वप्रति समवति । एवमेव पवमानेष्ट्यङ्गभूतानां हविःश्रपणापिष्टलेपकत्वीकरणहोमादीनामुक्तविधगार्हपत्यान्वाहार्यपचनाधिकरणत्वप्राप्तिरुपपादनीयेति तदनुरोधेनाहवनीयाधिकरणत्वविधानावश्यकत्वाभावासूचनार्थमाधानाङ्गभूतानामेवेत्युक्तम् । एतेषां चाप्राकृतत्वादुक्तविधया तदधिकरणत्वाप्राप्तेस्तद्याप्त्यर्थमिदमेव शरणीकरणीयमिति भावः ॥

एवंच—प्रकरणात्पवमानेष्टीनामाधानाङ्गत्वे सिद्धे कथं नानर्थक्यतदङ्गन्यायावतार इत्याशङ्कया प्रधानयज्ञोऽप्येव यज्ञपदप्रवृत्तेरङ्गभूतपवमानेष्टिपु यज्ञत्वाभावात् तदुद्देशेन विहितवारणादेस्तत्र निवेश इति न्यायसुधोपपादिताशयवार्तिकोक्तरीत्या समवन्तमपि परिहार पूर्वोपपादितकौस्तुभोक्तरीत्या अयुक्तं मत्त्वोपेक्ष्य परिहारान्तरे प्रतिजानीते—आधानाङ्गत्वेऽपि वारणादीनामिति ॥

सर्वयज्ञार्थत्वमेवेति ॥ “एष वै सप्तदशजत्रापतिर्यज्ञेऽन्वायते”नि विहितप्रजापतिसंज्ञकसप्तदशाक्षराणां यज्ञमात्रोद्देशेन विधानात् सर्वयज्ञार्थत्ववत् अस्यापि तेन रूपेण विधानात् सर्वयज्ञार्थत्वम्, नतु प्रकृतिमात्रार्थत्वमित्यर्थः ॥ एवंच आनर्थक्यतदङ्गन्यायप्रवृत्त्या पूर्वेपक्षसासंभवेन तत्परिहारार्थं अधिकरणभेदेन सिद्धान्तकथनस्यायुक्तत्वात् प्रकरणेऽसन्निवेशे उत्कर्षस्य पुनराजुमन्त्रमन्त्रवदन्यत् सिद्धत्वेनेह तत्प्रसाधने वैयर्थ्याच्च पुनः सूत्रारम्भवैयर्थ्याशाङ्क्या निषिद्धा सामिधेन्यङ्गत्वात् तैः सामिधेनीप्रकरणविच्छेद इत्याशङ्क्यते तत्त्वेन पूर्वाधिकरणशेषतया योजनात्सार्थक्येन परिहारमभिप्रेत्य अवशिष्टं प्रयोजनमाह—प्रयोजनमिति ॥

धर्म अनियतानामुत्पत्तिः । सिद्धान्ते वारणादीनामेवेति ॥ ३ ॥ १२ ॥ इति द्वादशं वारणसर्वयज्ञार्थत्वाधिकरणम् ॥

(१३ अधिकरणम् ।)

मिथश्च ॥ आज्यभागक्रमे श्रुतानां वार्त्रेष्टीवृधन्वतीमन्त्राणां लिङ्गकर्मौ बाधित्वा “वार्त्रेष्टी पौर्णमास्यामनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायामि”ति वाक्याभ्यां प्रधानाङ्गत्वम् ।

पवमानहविरर्धानामपि पात्राणां दाहप्रतिपत्त्यर्थमान्तं धारणात् तैरेवोपादानलाघवात् अन्तरा दशपूर्णमासाद्यनुष्ठानसंभवेऽपि तेषां दैवात्राशे दर्शयथमनियतवृक्षप्रकृतिकानामुपादानं पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु वारणादिप्रकृतीनामेवेति प्रयोजनमित्यर्थः ॥

॥ इति द्वादशं वारणादिसर्वयज्ञार्थत्वाधिकरणम् ॥

पूर्वं वाक्यात् प्रकरणवाधे उक्ते तत्प्रसङ्गादापतितस्य क्रमबाधस्येह अपवादानन्तरसङ्गतिं पूर्वपक्षे सप्तम्या द्वितीयाथलक्षणान्द्रौणश्रुतिविनियोगोपयोगिचिन्तनेन पादसङ्गतिं सशयं च स्पष्टत्वादनुकत्वा विषयप्रदर्शनपूर्वकं पूर्वपक्षमाह—आज्यभागक्रम इति ॥

“अग्निवृत्राणि जह्वन”दिति प्रथमा वार्त्रेष्टी । “त्व५ सोमासि सत्यतिरि”ति सौम्या द्वितीया वार्त्रेष्टी । “अग्नि प्रजेन मन्मना” इत्याग्नेयी प्रथमा वृधन्वती । “सोम गीर्भिद्रा वयमि”ति सौम्या द्वितीया वृधन्वतीत्येवं आग्नेयसौम्याज्यभागयो हौत्रकण्डे प्रयाजमन्त्रानन्तरक्रमेण मन्त्रचतुष्टयमनुवाक्यात्वेन श्रुतमित्यर्थः । तत्र पूर्वयोर्वृत्रहन्पदयुक्तत्वाद्द्वारत्रेष्टीत्वमुत्तरयोर्वृषिधातुयुक्तत्वाद्दृधन्वतीत्वमिति विवेकः ॥

विद्वद्वाक्ये कर्मान्तरत्वावेदकप्रमाणाभावात् तत्रैव एतद्वाक्ययोर्मन्त्रविनियोजकत्वासंभवेऽप्याग्नेयादिप्रधानेषु तदुपपत्तेर्नानोभ्येवस्यार्थत्वमित्यधिकाराङ्गाधानात्पौर्णमास्यधिकरणेनापौनरुक्त्यमभिप्रेत्य पूर्वपक्षमुपपादयति—लिङ्गक्रमाविति ॥

तत्राज्यभागयोः प्रतिपद्यनुष्ठानेन कालकृतव्यवस्थया क्रमबाधायोगात् पौर्णमास्यमावास्याकालीनप्रधानाङ्गभूताज्यभागलक्षणया व्यवस्था वाच्या । साच लक्षणपातरेवाऽयुक्ता । अतः पौर्णमास्यमावास्यापदयो शक्यता निरूढलक्षणया वा आग्नेयादिपरत्वस्यान्यत्रापि दर्शनादिहापि सप्तम्याः प्राधान्यपरत्वं कथंचिदाश्रित्य तदङ्गत्वमेव युक्तमित्यर्थः ॥

ननु वाक्येन दुर्बलक्रमबाधौचित्येऽपि न प्रबललिङ्गबाधो युक्त इत्यत आह—इष्यते चेति ॥ नलाबलाधिकरणवक्ष्यमाणरीत्या मनोतामन्त्रस्याग्निदेवत्वलिङ्गेन सबनीयाङ्गत्वप्राप्तावपि “यद्यप्यन्वदेवस्य पशुरि”त्यग्नीषोमीयाङ्गताबोधक-

इष्यते च लिङ्गस्यापि मङ्गगतस्य वाक्येनापि ब्राह्मणगतनेन बाधो “यद्यप्यन्वदेवस्य” इत्यादिनेति प्राप्ते—

अबाधेनोपपत्तौ बाधायोगात् प्रधानाङ्गत्वम् । नहि सोमदेवत्वस्य मङ्गस्य लिङ्गाविरोधः संभवति; सोमस्य देवतात्वाभावात्, अमावास्यायामधिष्ठानत्वस्याप्यसंभवाच्च । वस्तुतस्तु—वाक्यस्यास्य व्यवस्थामात्रकरणे लाघवाच्च प्रधानाङ्गताबोधकत्वम् । व्यवस्था च पौर्णमास्यां यौ भा-

वाक्येन ब्राह्मणगतनेन वक्ष्यमाणबाधवदिहाऽयुपपद्यते बाध इत्यर्थः ॥

देवतात्वाभावादिति ॥ पौर्णमास्यामग्नीषोमयोर्देवतात्वेऽप्येकस्य सोमस्य देवतात्वाभावादित्यर्थः । नद्यत्र पौर्णमास्या सोमस्य देवतात्वाभावेऽयग्निप्रकाशकसोमप्रकाशकमन्त्रयो समुच्चयमङ्गीकृत्याग्नीषोमदेवताप्रकाशकत्वोपपत्तेः लिङ्गाविरोधः संभवति, “पुरोनुवाक्यामन्वाहे”त्यत्र द्वितीयायास्तृतीयाथलक्षणया उपादेयानुवाक्यागतैकत्वस्य विवक्षितत्वात् पित्र्येष्टिवत् “द्वे द्वे अनुवाक्ये भवत” इति विध्यभावादेकस्मिन्कर्मण्यनुवाक्याद्वायानुपपत्तिरिति भावः ॥

अत्र च प्रकाशकारे न्यायसुधाकण्डुपपादिता कालकृतव्यवस्थाखण्डनपूर्विका कर्मकृतव्यवस्था प्रसूय कालकृतव्यवस्थेव शास्त्रदीपिकोक्तद्वितीयपक्षावलम्बनेन समर्थिता, तस्या अयुक्ततां सूचयितुं व्यवस्थाद्वयेऽप्यनास्थां दर्शयति—व्यवस्था चेति ॥ अनेकोद्देशेन विध्यभावे अनेकस्य विधेयस्यानियमेनोद्देशे प्रसङ्गितेऽन्यतरस्यान्यतरत्र विधिव्यवस्थापदस्यार्थः । कर्मकृतव्यवस्थापक्षस्यानास्थाव्याप्यन्तेलेखनात्तस्या एव युक्तत्वं सूचितम् । पौर्णमास्यधिकरणे कौस्तुभे द्रव्यमुपपादितं च मया तत्रैवेति विस्तरभयान्नेह प्रपञ्च्यते ॥

यत्तु अत्र प्रकाशकाराणां—आज्यभागयोः साक्षात्कालान्वयाभावात् पौर्णमास्या काले यावाज्यभागौ तयोर्वार्त्रेष्ट्यावमावास्याकाले यावाज्यभागौ तयोर्वृधन्वत्याविति व्यवस्थानुपपत्तेः कालद्वाराच व्यवस्थाया य इच्छेति वाक्यात् पौर्णमास्या दर्शविकृत्यनुष्ठाने वार्त्रेष्टीप्रसक्तैरमावास्यायाच पूर्णमासविकृत्यनुष्ठाने वृधन्वतीप्रसक्ते प्रकृतिवद्भावे वैरूप्यप्रसङ्गात् वार्तिके सिद्धान्तकोटी कालोक्तिः । प्रधाने लक्षितकालगततदन्वयितारूपपरान पौर्णमास्यमावास्यात्वरूपरेति न्यायसुधाकण्डुपादितकालकृतव्यवस्थादृष्टेण वैकृतकालस्य प्राकृतकालकार्ये विधानायथैवाम्नीषोमीये तदङ्गेषु च पौर्णमासीत्वेन कालविधानेन तद्विकृतौ च विहिते अमावास्याकाले पौर्णमासीस्थानापन्ने प्राकृताना पौर्णमासीकालीनाङ्गाना भवति प्राप्तिः, तथैव वार्त्रेष्ट्या अपि संभवत्येव प्राप्तिः । वृधन्वत्यास्तु न तत्रोपदेशतस्तस्य प्रकृतौ कृतार्थत्वान्नाप्यतिदेशतः तस्याग्नीषोमीयविध्यतत्वाभावात् ॥

उभयांगी तत्र वार्त्त्रेयीत्यादिरूपेण कालकृता पौर्णमासीसं-
ज्ञकप्रधानाङ्गभूताज्यभागयोर्वार्त्त्रेयीत्येवं कर्मकृता वेत्यादि
विशेषः कौस्तुभे ब्रह्मण्यः ॥ ३ ॥ १३ ॥ इति त्रयोदशं
वार्त्त्रेयीपौर्णमास्यङ्गताधिकरणम् ॥

(१४ अधिकरणम् ।)

आनन्तर्यम् ॥ दशैर्पूर्णमासयोः “हस्ताववनेनिके उ-
लपराजीर स्तृणाती”ति, तथा ज्योतिष्टोमे “मुष्टीकरोति
वाचं यच्छति दीक्षितमावेदयती”ति श्रुतम् । तत्र हस्ताव-

किञ्च—आज्यभागयो साक्षात्कालान्वयात् श्रुतावप्या-
र्थिकधाराधेयभावरूपसाक्षात्संबन्धसत्त्वात्कालान्वयोपपत्तिरि-
ति परिहारकरणम्, तदयुक्तम्; कालकृतव्यवस्थापक्षे पौर्ण-
मास्यमावास्याकालयोर्निमित्तत्वेन अथवा तत्तत्कालीनाज्य-
भागलक्षणयोद्देश्यत्वेनान्वयस्यावश्याङ्गीकारात्तादृशविकृतौचौ-
भयविधस्यापि प्रयोजकस्याभावेन वार्त्त्रेयादिप्राप्तैर्दुरुपपाद-
त्वात् । अतएव येष्वङ्गेषु पौर्णमास्यादिकालस्याङ्गत्वेन प्राप्ति-
स्तत्र तदनुष्ठापकताया वैकृतकालविष्यन्तरेण बाधात्तदभावे-
ऽप्यङ्गभूतकालानुरोधेन प्रधानलोपस्याप्यायत्वात् तस्थाना-
पन्नकालान्तरेष्वनुष्ठानं तेषा नाद्युलभम् । नहि भेदनवद्दर्श-
पूर्णमासाभावे भेदनहोमस्य प्राप्तिः संभवति । यदपि किंचेत्या-
द्युक्तं तदपि प्रतिपदि क्रियमाणज्यभागयोरार्थिकस्यापि तदा-
धाराधेयभावस्यासंभवादयुक्तम् । अतएव प्रधानाना प्रतिप-
द्यनुष्ठानेऽपि तदीयप्रयोगारम्भद्वारापि तत् कथंचिदुपपाद्य
तदाधारत्वं संभवेदपि । नन्विहाज्यभागयोस्तदपि संभाव्यते ।
अतएव अङ्गेषु पौर्णमासीकालत्वं साक्षादनुपपन्नम् स्वप्रधान-
प्रयोगारम्भद्वारकमेव ज्ञेयम् ॥

नच तादृशपौर्णमासीकालकत्वेनैव कालकृतव्यवस्था युक्ता;
तथात्वे पौर्णमासीकालीनप्रधानाङ्गभूताज्यभागयोरेवोद्देश्यत्वा-
पत्तौ कालकृतव्यवस्थाया अनुक्तिसहत्वादित्युक्तमेतत्परिहा-
रकरणम् । यदपि सोमनाथेन अनयोर्व्यवस्थाविधित्वात् त-
स्यचाव्यवस्थाप्राप्तिमूलकत्वेन तदालोचने आज्यभागद्वारकत्व-
सिद्धेः कालोद्देशेन मन्त्रविधाने लक्षणा विशिष्टोद्देशयोरप्र-
सक्त्या कालकृतव्यवस्था युक्तैत्युक्तम्; तदप्युद्देश्यतावच्छे-
दकावच्छिन्ने अव्यवस्थाप्राप्त्यभावे व्यवस्थाविधित्वनिर्णयस्यैव
प्रथमतोऽसंभवेनाज्यभागद्वारकत्वाभावात् लक्षणाया भाव-
शयकत्वात् पूर्वोक्तव्यवस्थापरिहाराच्चायुक्ततरमित्युपेक्षितं पूज्य-
पादैरित्यलम् ॥

॥ इति त्रयोदशं वार्त्त्रेयादिदशैर्पूर्णमासाङ्गत्वा-
धिकरणम् ॥

नेजनं हस्तसंस्कारार्थं, मुष्टीकरणवाच्यमौ च मनःप्रणिधा-
नाथौ । अतस्तत्रयमपि तावत्करित्यमाणकर्मार्थमित्यसंदि-
ग्धम् । तत्र करिष्यमाणं कर्मोन्नत्ययोदेकवाक्यत्वाद्वा उल-
पराजिस्तरणदीक्षितावेदनरूपमेवेति प्राप्ते—

आनन्तर्यस्यावर्जनीयत्वाद्ङ्गताप्राहकत्वानुपपत्तेर्ग्राहकत्वे-
ऽपि वा प्रकरणेन बाधात् ‘पश्य मृगो धावती’तिवदा-
काङ्क्षाविरहेण चाख्यातद्वयस्य यच्छब्दाद्युपबन्धाभावे एक-
वाक्यत्वानुपपत्तेः कर्तृसंस्कारस्यास्य प्रकरणाद्ङ्गप्रधानसाधा-

प्रधानान्वये अनुवाक्यानामानर्थक्यापत्तेस्तद्ङ्गभूतयोरौज्य-
भागयो क्रमानुसारेण व्यवस्थोक्त्या वारणाधिकरणापीदिता-
नर्थक्यतद्ङ्गन्यायोजीवने कृते इहापि क्रमानुसारात् प्राप्ताया
व्यवस्थाया अपवादकरणादापवादिक्रीमनन्तरसंज्ञति तथा
द्वितीयया हस्तमुष्टिवाक्यसंस्कारार्थत्वेनावगतानां सन्निधानात्
उलपराज्यादिद्वारकत्वेनापूर्वसाधनत्वलक्षणात् अथवा—स-
र्वैपदार्थद्वारावा तल्लक्षणात् तत्तद्ङ्गत्वमिति विचारेण श्रुतिवि-
नियोगोपयोगिचिन्तनेन पादसङ्गतिच स्पष्टत्वादनभिधाय वि-
षयवाक्यमुदाहरति—दशैर्पूर्णमासयोरिति ॥

हस्तप्रक्षालनरूपं हस्तावनेजनं द्वितीयया मलापकर्षणरू-
पदृष्टद्वारा हस्तसंस्कारार्थं सत् कर्तृवाशेन कर्तृसंस्कारकम् ।
यद्यपि पूर्वमेव शुभन्तरमस्ति, तथापि मन्त्रानेकत्वे स्थिति-
दाब्ध्यवच्छुभन्तरस्याव्यवकाशे न कश्चन विरोधः । अतएव
उपयोक्ष्यमाणसंस्कारस्य गरीयस्त्वान्नार्थक्यमेण पाठक्रमं बा-
धित्वा पूर्वैपदार्थाङ्गतायापेक्षितत्वेन सर्वोदावनुष्ठानमित्यपि
ज्ञेयम् ॥ एतेन—हस्तावनेजनस्यादृष्टविधयोपकारकत्वमुक्तं
प्रकाशकारणा—अपास्तम्; दृष्टसंभवे तत्कल्पनस्यान्याय्य-
त्वात् ॥

उलपेति ॥ ऊर्ध्वलवनाई सुगन्धादिकठिनमुशीरमुलप-
शब्दार्थं इति धूर्त्तस्वाम्यनुसारी न्यायसुधाकारः । “उलपा
बल्बजाः प्रोक्ता” इति हलायुधात् उलपा बल्बजा इति तु
प्रकाशकारः । उभयथापि तेषा रेखापरपयोरौज्याकारतया
वर्हिरास्तरणात्पूर्वैवेदेः क्रियमाणमास्तरणमुलपराजिस्तरणम् ।
मुष्टीति ॥ यजमानकर्तृके मुष्टीकरणवाच्यमे “अदीक्षिष्टार्थं
यजमान” इति त्रिषुपांशुकथनमभ्युक्तकर्तृकं दीक्षितावेदनम् ।
तत्तथावनेजनमिदिसंस्कृतानामेषामुत्तरकालभाविपदार्थसाधनत्वे
निर्विवादेऽपि किमुत्तरपदार्था अनन्तरपठिता एव सन्निधा-
नात् उत सर्वं इति विचार इत्यर्थः ॥

आवेदनरूपमेवेति ॥ यद्यपि भिन्नकर्तृकत्वाभावाङ्गि-
भावसंभवस्तथापि आर्भवेऽपि यजमानस्य प्रयोजकत्वेन
कर्तृत्वात् अथवा तत्फले दीक्षितत्वज्ञाने यजमाननिष्ठे तदु-
पयोगकल्पनात्संभव इत्यर्थः ॥

रणस्तोत्रपदार्थाङ्गत्वं हस्तावनेजने । मुष्टीकरणवाग्यम्योस्तु अङ्गुलिवाग्विसर्गप्राक्कालीनपदार्थमात्राङ्गत्वम् ॥१७॥ इति चतुर्वंशं हस्तावनेजनादीनां प्राकरणिकसर्वाङ्गत्वाधिकरणम् ॥

(१५ अधिकरणम्)

श्लोष्टु ॥ दर्शपूर्णमासयोः 'राभेयं चतुर्धा करोती' त्यत्र नामिदेवताकहविष्टुमुद्देश्यतावच्छेदकं, विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदापत्तेः, अपितु तद्वितोपात्तहविष्टुमेव । कथञ्चिद्वाग्निसंबन्धिविष्टुं तथा । अस्ति चाग्निसंबन्धोऽग्नीयोमीयादावपि । अपिवा "पुरोडाशां चतुर्धाकरोती"त्यनेनोपसंहारादग्निसंब-

स्तोत्रपदार्थाङ्गत्वमिति ॥ पतेन — हस्तावनेजनस्य मलापकर्षणार्थत्वल्लिङ्गादस्तलेपापादकपिण्डकरणस्तोत्रपदार्थेष्वयोग्यत्वेन तत्पूर्वभाविपदार्थमात्राङ्गत्वं न्यायसुधाकृतदुर्कं — अपास्तम्; हस्तावनेजनप्राग्भाविमलापकर्षणार्थस्यास्य पिण्डलेपसंबन्धिमलनिवर्तकत्वाभावेऽपि सर्वदा पदार्थभूतैतन्मलाभावसपादकतया सर्वाथैत्वोपपत्तेः । सर्वाथैत्वोपपत्त्ये कर्तृसंस्कारस्येत्युपादानम् । ततश्च कर्तृसंस्कारकत्वात् कर्तृश्वसाङ्गप्रधानार्थत्वात् उपन्यावन्तसर्वाथैर्मिल्यर्थः ॥

यत्तु अत्र प्रकाशकारैः — हस्तावनेजनवन्मुष्टीकरणवाग्यमयोरपि मनःप्रणिंसमाधानार्थत्वेन कर्तृसंस्कारकत्वात् यथा पूर्वोक्ततत्कालीनपदार्थप्रत्याकलनेन तेव्युपयोगस्तथैव पूर्वोक्तकरिष्यमाणसकलाङ्गप्रधानप्रत्याकलनेन तद्वारा उपयोग इति वाग्विसर्गाद्गुलिविसर्गोत्तरकालकरिष्यमाणान्नोपेतप्रधानेऽयुपयोगः, नतु तत्पूर्वभाविनेन, अन्यथा प्रधानाङ्गत्वाभावेन प्रकरणेन विनियोगानापत्तेरित्युक्तम्, तदयुक्तमिति सूचयितुमाह — मुष्टीकरणेति ॥ विसर्गप्राग्भाविमुष्टीकरणवाग्यमयोर्हस्तजिह्वाचापलनिष्ठसिद्धारा मनःप्रणिधानार्थयोग्यतावशेन तावदधिकपदार्थाकलनार्थत्वप्रतीत्या तदुत्तरभाविपदार्थाकलनस्य प्रयत्नान्तरजन्मनःप्रणिधानजन्मत्वप्रतीतेः सत्यपि कर्तृसंस्कारकत्वे योग्यतारूपलिङ्गात् विसर्गपूर्वभाविपदार्थमात्राङ्गत्वं न्यायसुधोक्तमेव युक्तम् । सत्यपि च तदुत्तरभाविप्रधानार्थत्वाभावे आनर्थक्यतदङ्गन्यायेनाङ्गेष्ववतारसिद्धेरङ्गार्थत्वे प्रकरणव्यापाराभावेऽपि न क्षतिरित्यर्थः । पतेन — वार्तिके मुष्टीकरणदीनां साङ्गप्रधानार्थत्वस्य प्रकरणाच्च विनियोगस्याभिधानं प्रौढवाद्मात्रमिति भावः ॥

प्रयोजनं स्वकाले विस्मृतं हस्तावनेजनमुलपराजिस्तरणानन्तरं पूर्वपक्षे न कार्यम् । तथा गृहमेधीये उलपराजिस्तरणस्यारादुपकारकस्य लोपे हस्तावनेजनस्य लोपश्च, सिद्धान्तेतु उत्तरेष्वङ्गत्वात् गृहमेधीये चाज्यभागाङ्गत्वात् कार्यमेवेति स्पष्टत्वान्नोक्तम् ॥

॥ इति चतुर्वंशं हस्तावनेजनादीनां प्राकरणिकसर्वाङ्गत्वाधिकरणम् ॥

न्धिपुरोडाशाश्रयैव तत्, नत्वाज्यस्यापीति । अस्तु वा देवतात्वस्यापि कथञ्चिद्विषया, तथापि द्विदेवत्येऽप्यग्नेरस्यैव देवतात्वम्; द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य तद्वित्तस्य प्रत्येकमभिसंबन्धात् । अतः सर्वेषां चतुर्धाकरणमिति प्राप्ते—

प्रचुरप्रयोगात्तद्वित्तस्य देवतात्व एव शक्तस्य संबन्धमात्रलक्षकत्वावुपपत्तेर्न तावदग्निसंबन्धिपत्वस्य विवक्षा । नच देवतात्वं द्विदेवत्ये प्रत्येकवृत्ति । इतरेतरयोगरूप — चार्थविहितद्वन्द्वेन साहित्यस्य विवक्षितत्वात् सहितयोरेव व्यासज्यवृत्त्यखण्डोपाधिरूपदेवतात्वस्वीकारात् । अतएव द्वन्द्वान्त इत्यादिप्रवादस्तु यत्रोद्देश्यत्वेन साहित्याविवक्षा त-

पूर्वाधिकरणोक्तसर्वाथैत्वापवादादापवादिकीमनन्तरसङ्गति संशयं च स्पष्टत्वादनुल्लिख्य विषयप्रदर्शनपूर्वकं पूर्वपक्षमाह — दर्शति । वाक्यभेदापत्तेरिति ॥

पौर्णमास्यधिकरणोक्तरीत्या अग्निदेवतात्वस्य कारकतासंबन्धेन भावनायामन्यस्य व्युत्पन्नत्वात् द्रव्येऽन्येऽप्युत्पन्नान्वयनिबन्धनवाक्यभेदापत्तिरित्यर्थः । अतोऽत्र द्वितीयाया तद्वित्तार्थस्योद्देश्यताप्रतीतेस्तस्यच सर्वनामार्थकत्वात् स्वभाव्योपात्ताभावे प्राकरणिकपरामर्शत्वात् प्रकृतहविर्मात्रोद्देशावगतेरग्निसंबन्धित्वरूपविशेषणस्याविवक्षितत्वात् हविष्टुमुद्देश्यतावच्छेदकम्, अथवा — द्रव्यसंकोचपरिहाराय तद्वित्तस्य संबन्धसामान्यर्थत्वाङ्गीकारेणामः कारकत्वाभावेन द्रव्येऽन्यव्युत्पत्तेः विशेषणस्यापि विवक्षोपपत्त्या अग्निसंबन्धिविष्टुं वोद्देश्यतावच्छेदकं वक्तव्यम् । तादृशोद्देश्यतावच्छेदकरूपकान्तत्वस्य सर्वत्रविशेषात् प्रथमे पक्षे अङ्गप्रधानसाधारणहविर्मात्रे द्वितीये अग्निसंबन्धमात्राज्यवाधारण्येन चतुर्धाकरणसिद्धिरित्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षमुपादायति — अपित्विति । अस्ति चेति ॥ अग्निसंबन्धस्य हविर्निरूपितदेवतात्वाधिष्ठानकत्वरूपस्यैवाश्रयणात् तस्य चाग्नीषोमीयेन्द्रामादिष्वपि सत्त्वमित्यर्थः ॥

द्रव्यपरत्वविवक्षया प्रचुरप्रयोगादनुशासनाच्च देवतात्वविशिष्टद्रव्य एव शक्तिकल्पनात् सबन्धसामान्यार्थकत्वे लक्षणापत्तेस्तपरिहारायाभिदेवताकहविष्टुस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वाङ्गीकारेऽपि प्रकारान्तरेण पूर्वपक्षसिद्धिमाह — अस्तुवेति । प्रत्येकमभिसंबन्धादिति ॥ यथैव 'घटपटावानये'त्यत्र कर्मत्वं द्वन्द्वान्ते विभक्तेः श्रूयमाणत्वात् प्रत्येकं भवति एवं तद्वित्तस्याप्यन्ते श्रवणात् तदर्थदेयतात्वस्यापि ल्यज्यमानदेवतोद्देशकर्मत्वरूपस्य व्यासकत्वासंबन्धाच्च प्रत्येकमेव देवतात्वाङ्गीकारात् द्विदेवत्येऽपि नत्सद्वादात् चतुर्धाकरणं प्राप्यैतैवेत्यर्थः ॥

अखण्डोपाधीति ॥ तेन दम्पस्योः कर्तृत्वस्यैव देवतात्वस्याप्यखण्डोपाधिरूपस्य व्यासकत्वाविरोध इत्यर्थः । घटपटावित्यत्र तु तोयरोद्देश्यत्वेन तत्साहित्यस्याविवक्षितत्वात् तत्र प्रत्येकमेव कर्मत्वं युक्तमिति वैषम्योपपादानायाह — अत

त्रेति ध्येयम् । अतः केवलमिपिवाहुत्पन्नस्तद्धितो नान्यसा-
पेक्षस्य देवतात्वमभिवदितुं क्षमः; सामर्थ्यविघातापत्तेः ।

यत्तु अभिदेवताकत्वमभिवक्षितमिति, तन्न; तथात्वे न
तावत्प्रकृतद्रव्यत्वमात्रं अपूर्वसाधनलक्षकम्; तस्य देवता-
तद्धितेनानुक्तेः । नापि हविष्टुम्; तत्परत्वस्य देवतावाचि-
त्वप्रतीतिं विनानुपपत्तेः । नहि हविषि वाच्ये देवतातद्धित
एवेति स्मृत्या नियम्यते, तद्वाचित्वेऽपि संबन्धसामान्यत-
द्धितस्य सत्त्वात् । अतः प्रथमावगतस्य देवतात्वस्यैवोद्देश्य-

एवेति । तस्येति ॥ “सूक्तहविषोरिति”रिति स्मरणेन
द्रव्यमात्रस्य तद्धितेनानुक्तेरित्यर्थः ॥

नियम्यत इति ॥ येन हवि परत्वं प्रथमत एवावबुध्येते-
त्यर्थः । अतो देवतातद्धितस्य सूक्तहविर्वाच्यत्वनियमकरणादु-
पजीव्यस्य प्रथमावगतस्य देवतात्वस्यैवापूर्वसाधनत्वलक्षकत्वो-
पपत्त्या प्रातीतिकोद्देश्यतावच्छेदकत्वमित्याह—**अत इति ॥**

ननु एवमपि वक्ष्यमाणशातपथश्रुतिमूलेन “उभौ वा
अविशेषादि”ति कात्यायनवचनेन अमीपोमीयेऽपि तत्प्राप्तेः
कथं तस्य आग्नेयमात्रविषयतासिद्धिरित्यतो नियामकमाह—
तेनचेति ॥ “तं चतुर्धाकृत्वा पुरोडाशं बर्हिषदं करोती”ति
शतपथगतं वाक्यं तच्छब्देन पुरोडाशपरामर्शेन पुरोडाशमा-
त्रस्य चतुर्धाकरणविधायकमेवार्थतो धृतम् । एतादृशोपस-
ह्वारानङ्गीकारे शाखान्तरीयत्वेऽपि प्रत्यक्षवाक्यविहितस्य पु-
रोडाशमात्रचतुर्धाकरणस्य सर्वथा बाधयोगात् विकल्पापत्तिः,
आग्नेयपदस्यैव पुरोडाशसामान्यलक्षणया तेन सहोपसहारक-
ल्पने शक्यतावच्छेदकानवच्छिन्नपदार्थलक्षणापत्तिश्च, अतः
पुरोडाशपदस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वच्छिन्नाग्नेयमात्रपरत्वलक्ष-
णया उपसहारः ॥ **अतएवोक्तम्—**“सामान्यविधिरस्पष्टः
संक्षिप्येत विशेषतः ॥” इति ॥

अतश्च सामान्यशास्त्रस्य प्रथमप्रवृत्तिकत्वाभावात् फलतः
परिसङ्ख्यावान्तरभेदस्तन्मात्रे सकोचरूपोपसहार सामान्यवा-
क्यस्येति श्रुतेरर्थामेयमात्रविषयत्वात् कात्यायनवचनं हेतूप-
न्यासादप्रमाणमित्यर्थः ॥

नच—शातपथवाक्ये चतुर्धाकरणोत्तरकालत्वविशिष्टव-
र्हिषकरणभावनाया भक्षाङ्गत्वेन विधानात् क्रमविशेषणतया-
ऽनुवमानस्य चतुर्धाकरणस्य विध्यभावे कथं तस्य द्विविषये

तावच्छेदकत्वम् । तस्य चानुयोगिप्रतियोगिसापेक्षत्वात्
हविरातिन्यायेना“भेमन्तर्वेदी”तिवदन्निदेवताकहविष्टुस्यैव
लक्षणयोद्देश्यतावच्छेदकत्वसिद्धिः । तेन च पुरोडाशं च-
तुर्धा करोती”ति सामान्यवचनस्योपसंहारः । तस्मादाग्नेय-
स्यैव पुरोडाशस्य चतुर्धाकरणम् ॥ १५ ॥ इति पञ्चदशमु-
पसंहाराधिकरणम् ॥

**॥ इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां
तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥**

सामान्यविधित्वं इति—**वाच्यम्**, शाखान्तरीयत्वेन त-
च्छास्त्रीयान्प्रतीत्यभ्युदयशिरस्कत्वफलकल्पनया विशिष्टविध्य-
ङ्गीकारेण तस्यापि विधानोपपत्तेः । एतेन—परस्परोपसंहारे
सामान्यविधिसार्थक्यसम्भवेऽपि अन्यतरोपसंहारे सामान्य-
विधिवैयर्थ्यमपि—**परिहृतम्**; अभ्युदयशिरस्कत्वफलक-
तया सार्थक्यात् । एवमेवैकशास्त्रीयवाक्यद्वयोपसंहारेऽपि द्र-
ष्टव्यम् । एतेन—अनुष्ठानविशेषापेक्षितत्वरूपास्पष्टत्वस्य पु-
रोडाशवाक्येऽसम्भवेऽपि इह बर्हिषत्करणस्य विधानेन चतु-
र्धाकरणोऽनुवादत्वप्रतीतेस्तस्यच यथाप्राप्त्यपेक्षत्वात् त-
स्याश्च आग्नेयवाक्येन विशेषविषयत्वात् सामान्यवाक्यस्य वि-
शेषपर्यवसायित्वेनोपसंहारत्वोपपादनं सोमनाथकृतं—**अपा-
स्तम्**; ॥

विशेषतः प्राप्तत्वेऽपि सर्वपुरोडाशप्रतिपत्तित्वेन विधित्व-
संभवे अनुवादवायोगात् तेन विशेषपर्यवसायित्वानुपपत्तेः ।
अतो यदैवानेन विधानमारभ्यते, तदैव सर्वसाधारणप्रतिब-
न्धफलमुपसहारत्वं वक्तव्यम् । तत्रचानिर्धारितविशेषतया
विशेषान्वययोग्यत्वरूपास्पष्टत्वस्य सामान्यवाक्ये तदभावरूप-
स्पष्टत्वस्यच विशेषवाक्ये सम्भवेऽस्त्येवैत्यभिप्रेत्यैवोद्देश्यताव-
च्छेदकानवच्छिन्ने लक्षणापत्त्या सामान्यवाक्यस्य न विशेषो-
पसहारकत्वमित्युक्तं पूज्यपादैरिति भावः ॥ सिद्धान्तमुपसह-
रति—**तस्मादिति ॥** प्रयोजनं स्पष्टत्वात् नोक्तम् ॥

॥ इति पञ्चदशमुपसंहाराधिकरणम् ॥

**॥ इति श्रीखण्डदेवान्तेवासिकविमण्डनशंभु-
भट्टकृतायां भाट्टदीपिकाप्रभावल्यां
तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥**

द्वितीयः पादः ।

(१ अधिकरणम् ।)

अर्थाभिधान ॥ एवं श्रुत्युपयोगिविचारे वृत्तेऽधुना लिङ्गोपयोगिविचारः प्रस्तूयते । तत्र लिङ्गं नामाङ्गत्वघटकीभूतपरोद्देश्यताकृतिकारकत्ववाचकपदकल्पनानुकूला क्लृप्तपदपदार्थनिष्ठा योग्यता । यथा सुवेणावद्यतीत्यत्र सुवनिष्ठा ब्रह्मपदकल्पनाऽनुकूला । एवं मन्त्रेषु स्वार्थवृत्त्युद्देश्यतावाचिपदकल्पनानुकूला स्ववृत्तिकारकत्ववाचिपदकल्पनानुकूला च योग्यतालिङ्गम् । सा च पदरूपश्रुतिकल्पकत्वात्तद्वारा तदर्थविनियोगे प्रमाणम् ।

यद्यपि शब्दत्वसामान्याच्छ्रुतिविनियोगनिरूपणानन्तरं वाक्यादिविनियोगनिरूपणं कर्तुं युक्तम्, तथापि पूर्वपूर्वप्रमाणकल्पनेन विनियोजकतया तत्सापेक्षत्वेन लिङ्गविनियोगोपयोगिनिरूपणं पूर्वमावश्यकम् । अतएव श्रुतिसापेक्षत्वात्तन्मिरूपणोत्तरमवसर क्रमप्राप्तत्वादित्यवसरसङ्गतिं पादान्तरत्वादनन्तरसङ्गत्यभावेऽप्यक्षतिं चाभिसंधाय निरूपणीयत्वेन पदार्थ प्रतिजानीते—**एवमिति ॥** यद्यपि श्रुतेरायसमर्थविनियोजकत्वासंभवात्सामर्थ्यकपदत्वमावश्यकम्, तथापि “लिङ्गज्ञानं पुरोधाय न श्रुतेर्विनियोजकता । श्रुतिज्ञानं पुरोधाय लिङ्गं तु विनियोजकम् ॥” इति न्यायेन श्रुत्या कल्पितयाऽसमर्थस्यापि विनियोगाच्च सामर्थ्यापेक्षा अतस्तदुत्तरमेवास्यावसरो न पूर्वमित्यधुनापदेन सूचितम् । **लिङ्गोपयोगीति ॥** लिङ्गविनियोगोपयोगील्यर्थः । तेन वक्ष्यमाणस्वरूपलिङ्गस्य वस्तुसामर्थ्यमन्त्रसामर्थ्योभयविधस्य मध्ये प्रथमान्ये वस्तुसामर्थ्यस्य प्रमाणत्वेन निरूपितस्यैव प्रकारविशेषचिन्ताया असंभवेऽपि मन्त्राधिकरणे मन्त्रसामर्थ्यस्यार्थप्रकाशनार्थत्वेन विनियोजकतया निर्हातस्य प्रकारविशेषचिन्तासंभवात् मन्त्रसामर्थ्यकृतविनियोगोपयोगिनिरूपणस्य पदार्थत्वम् । प्रसङ्गानु वस्तुसामर्थ्यस्य निरूपणम् । अतएव ऐन्द्राधिकरणे श्रुतिविनियोगविचारेऽपि पूर्वाधिकरणव्युत्पादितमुद्यार्थविनियोगापवादकरणत्वात्सापवादिकसङ्गत्या सङ्गतत्वाच्च क्षतिरिति भावः ॥

यल्लिङ्गविनियोगोपयोगिविचार प्रस्तूयते, तस्य लक्षणमाह—**तत्र लिङ्गमिति ॥** अत्रच क्वचिदुद्देश्यताकृतिकारकतावाचिपदयोरेत्यतरवाचिपदकल्पन क्वचिन्मन्त्रवाचिपदकल्पनेति द्रष्टव्यम् । तत्राथायल्लमुदाहरति—**यथेति ॥** अतएव संस्कारविध्यन्यायानुपपत्तिकल्पितविनियोगस्थले संस्कारनिष्ठोभयवाचिपदकल्पनानुकूला योग्यता ज्ञेयेति भावः ॥ एवं मन्त्रगतलिङ्गस्थलेऽप्युभयवाचिपदकल्पनानुकूलत्वं दर्शयति—**एवमिति ॥** अत्रच विश्वजिद्विधे स्वर्गमाव्यत्ववाचिपदकल्पनानुकूलयोग्यतावत्त्वेऽपि विनियोजकत्वाभावप्रदर्शनायाङ्गत्वप्रमाणत्वसूचनाय चाङ्गत्वघटकीभूतेत्युक्तम् । साचे-

तत्र वस्तुसामर्थ्यरूपस्य लिङ्गस्य विशेषविचारसंभवा-
न्मन्त्रसामर्थ्यस्य किं शक्य एवार्थे विनियोजकत्वमुत जघ-
न्यवृत्तिप्रतिपाद्येऽपीति संदेहे—

क्रतुप्रकरणाद्भातमन्नस्य “वर्हिदैवसदनं दामी”त्यादेऽस्य
इव जघन्येऽप्युलपराज्यादी स्मारकाकाङ्क्षादिरूपसामर्थ्य-
विशेषात् तत्साधारण्येनैव विनियोगः । यद्दीः प्रवेशयेत्या-
दिवदाकाङ्क्षादिरूपतात्पर्यप्राहकसत्त्वे मुख्यार्थेबाधस्याकिंचि-
त्करत्वादिति प्राप्ते—

शक्यसंबन्धग्रहसापेक्षत्वेन जघन्यार्थप्रतीतेर्विलम्बित-
त्वात्प्रथमप्रतीतमुत्थविनियोगेन चरितार्थस्य मन्त्रादेजघ-

ति ॥ तस्यान्यान्यानुपपत्तिरूपत्वात्प्रतिरेकव्याप्तिविधया द्वि-
तीयान्तादिपदरूपश्रुतिकल्पनद्वारा तदर्थविनियोगे प्रमाणत्व-
मित्यर्थः । तत्र दर्शपूर्णमासादिप्रकरणे समात्राताना श्रुत्यवि-
नियुक्ताना मन्त्राणामधिकारास्थप्रकरणात्क्रतुसंबन्धेऽवगतो द्वा-
रमात्रविशेषे लिङ्गेन विनियोग कियते । तत्रापि योग्यता-
रूपस्य लिङ्गस्य सत्यपि देवदत्तस्य पाकयोग्यत्वे आकाङ्क्षाभावे
पाके विनियोगादर्शनादाकाङ्क्षापि सहकारिणी । साच यथैव
मन्त्रप्रकरणेनोक्त्या द्वारस्यापि, तदभावेऽपि संबन्धानुपपत्तेः ।
एवंच यथैव मुख्यस्य कुशच्छेदनस्य स्मारकाकाङ्क्षा तदङ्गत्वेन
“वर्हिदैवसदनमि”ति मन्त्रो विनियुज्यते, तथा गौणोल्पा-
ख्यतृणच्छेदनस्यापि तदपेक्षया विनियुज्यत एवैत्यभिप्रेक्ष्य
पूर्वपक्षमाह—**क्रतुप्रकरणेति ॥ ननु** मुख्यार्थानुपपत्त्य-
भावात्कथं गौणार्थाभिधानेन तत्र विनियोग इत्यत आह—
यदीरिति ॥ “यद्दी प्रवेशये”त्यत्र मुख्यार्थाभावेऽपि तात्पर्य-
मात्रेण लक्षणादर्शनादिहाप्याकाङ्क्षादिरूपतात्पर्यप्राहकसत्त्वे
तदुपपत्तिरित्यर्थः । मुख्य एवार्थे मन्त्रप्रकरणद्वारा आकाङ्क्षा-
मात्रसहकृतेन लिङ्गेन शीर्ष श्रुतिकल्पनात् गौणार्थविषयेच
तात्पर्यप्राहाख्यकारणापेक्षित्वेन श्रुतिकल्पने विलम्बितत्वात्
गौणार्थनिष्ठाकाङ्क्षयाथ मन्त्रवत्त्वश्रुतिकारणतया क्लृप्तत्वेन वि-
शिष्टैर्यानायुपायान्तरैरपि निवृत्तिसिद्धेर्विनियोगो न गौणे ॥

नच गौणमुद्यार्थनिष्ठाकाङ्क्षोर्मन्त्रनियामकत्वे विनियम-
नाविरह, गौणार्थशाब्दबोधे इति शक्यसंबन्धग्रहस्य हेतुत्वेन
शक्योपस्थित्या प्राथमिकत्वात्तन्निष्ठाकाङ्क्षया विनियुक्तस्य मन्त्रस्य
नैराकाङ्क्षे सति अन्यतराकाङ्क्षया पश्चात्प्रतीयमानगौणार्थस-
ंबन्धानुपपत्तेरित्यभिप्रेक्ष्य सिद्धान्तमाह—**शक्यसंबन्धेति ॥**
एतेन—मुख्यार्थप्रत्यायनद्वारा गौणेऽपि शक्युपपत्तेर्गौणसा-
धारण्येकविनियोजकश्रुतिकल्पनेनाविशेषादुभयत्र विनियोगे
इत्यपि—**अपास्तम् ॥** अनुष्ठेयत्वेनावगतो पदार्थे स्मारकोपेक्षि-
णि लिङ्गेन मन्त्रविनियोगादन्योन्यानपेक्षाणामेव चानुष्ठेयत्वाव-
गतैस्तथाविधानामेव स्मारकोपेक्षत्वात्प्रात्येकमेव मन्त्रविनियो-
जकश्रुतिकल्पनाया आवश्यकत्वे मुख्येऽपि पुनः श्रुतिकल्पनाया-
प्राथमिकत्वात् तथैव नैराकाङ्क्षयापुनः श्रुतिकल्पनाया असं-

न्यार्थविनियोजकत्वानुपपत्तिः । अतएव तस्मात्कारकाङ्क्षया
ध्यानाधुनायान्तरगैव निवृत्तिः । अतएव यत्र प्रकरणे मु-
ख्याधोपयोगो न ह्यसस्त्र मन्नाह्वानबलादेव तत्कल्पना ॥

यत्र तु विशेषिगुणान्तरावरोध. प्रकरणे, तत्र सामान्यसं-
बन्धबोधकप्रमाणसत्त्वे उरुर्कथं । यथा दूर्ध्वपूर्णमासप्रकरणा-
ह्वानतुषानुमन्त्रणमन्नादेः यागानुमन्त्रणसामान्यायामेव सा-
मान्यसंबन्धबोधकत्वात्, उत्कर्षस्याप्यसंभवे प्रकरण एव

अवात् । यतो मुख्यार्थस्य प्राथमिकत्वेन तत्रैव श्रुतिकल्पनया
नैराकाङ्क्षयम्, अतएव तदनुरोधेनार्थिकविधिं प्रकल्प्यापि त-
त्रैव विनियोगकल्पना, नतु गौणे । यथा—“अथिनोस्त्वा
बाहुभ्यां १ राध्यास” इत्यत्र प्रत्यक्षग्रहणविधेर्भावेऽपि तद्वि-
धिकल्पनया तत्रैव मुख्येऽर्थे विनियोगो वक्ष्यत इत्याह—
अत एवेति ॥

ननु—कथं प्रकरणे पूषदेवताया अभावे मुख्यार्थबाधे
सति पूषानुमन्त्रणमन्नादीना गौण्या वृत्त्याऽग्निरूपार्थपरतया
गौणेऽर्थे न विनियोग इत्याशङ्का तत्राविनियोगप्रतिपादनेन
निरस्यति—यत्र त्विति ॥ प्रकरणेन दुर्बलेन लिङ्गबाधायो-
गात् तत्र प्रकरण एव गौणार्थे विनियोग, अपितु यत्र पूषा
देवता चातुर्मास्ये तत्रैवोत्कर्षः, उपाधुयाजीययाज्याना वि-
ष्ण्वादिदेवताया प्रकरणे अभावे उत्कर्षोपपत्तिं वारयितुं—वि-
रोधीत्युक्तम् । तत्राग्नेयादिनागे निवेशासंभवेऽशुभ्युतदेवतो-
पाधुयाजे देवताविधिकल्पनेन निवेशोपपत्तेः । अतएव वस-
न्तायानुमन्त्रणमन्त्रवदुपाधुयाजे पूषदेवताविधिकल्पनानुपपत्ते-
राग्नेयादिषु गुणान्तरसत्त्वाद्दुत्कर्ष एवेत्यर्थः । अत्रच वस्तुसा-
मर्थरूपस्य लिङ्गस्य सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणनिरपेक्षस्यैव
विनियोजकत्वम् । यथाऽर्थज्ञानस्य कृत्वङ्गत्वे, मन्त्रगतलिङ्गस्य
तु तत्सापेक्षतया तत् । अन्यथा कृत्वङ्गभूतेऽर्थे मन्त्रविनियो-
गाभावे कर्मापूर्वसाधनत्वानपेक्षया देवताया विनियोगापत्ते-
नैष्कल्यप्रसङ्गे लिङ्गमात्रादङ्गत्वानुपपत्तेरिति सूचयितुं लिङ्ग-
क्रमसामान्यानाद्विधिकरणवक्ष्यमाणमुपजीव्यसामान्य
संबन्धबोधकप्रमाणसत्त्वे इत्युक्तम् । अत एवोक्तं सांप्रदा-
यिकैः—यदन्तरेण यत्र संभवत्येव तस्य तदङ्गत्वं तदनपे-
क्षम् । यदन्तरेण यत्संभवति तस्य तदर्थत्वं सामान्यसंब-
न्धबोधकप्रमाणसापेक्षत्वमिति ॥ ततश्चास्य यद्यपि न प्रकरणं
सामान्यसंबन्धबोधकं प्रमाणम्, तथापि यागानुमन्त्रणमिति
सामान्यायास्तद्वोधकप्रमाणस्य सत्त्वात्तया क्रतुसंबन्धे सामान्य-
तोऽवगते लिङ्गेन द्वारविशेषविनियोग. क्रियत इति नात्रापि
श्रुतिमन्तरेण गौणार्थविनियोगप्रसक्तिः । यद्यपि प्रकरणादुर्ब-
लेयं सामान्याः तथापि प्रबलेन लिङ्गेन तस्य बाधितत्वाङ्गि-
ज्ञेन पूषदेवताप्रकाशानार्थेऽवगते तत्रानर्थक्यप्रसक्तौ अपूर्व-
साधनत्वलक्षणातात्पर्येऽप्राहकतया उपयुज्यत इति प्रबललि-
ङ्गोपपत्त्येवप्रबलेति भावः । तदुक्तम्—“यागानुमन्त्रणा-

जघन्यार्थे विनियोगः यथा मनोतादौ । अग्रयुक्तलक्षणा-
दिना तस्याप्यसंभवे तदर्थोभिधानस्यैवाष्टाश्रयत्वम् । यथा
जपादौ ॥ १ ॥ १६ ॥ इति प्रथमं मुख्यार्थे एव मन्त्रवि-
नियोगाधिकरणम् ॥

(२ अधिकरणम् ।)

वचनात् ॥ यत्र तु गौणार्थे तात्पर्यप्राहकं वचनं विद्यते

नीति समाहया क्रतुयायिनी । तस्माच्छक्यव्यनुसारेण प्राप्ति-
स्तदेवते कर्तौ ॥” इति ॥

उत्कर्षस्यापीति ॥ केवलाग्निप्राशकस्य मनोतामन्त्रस्य
केवलाग्निदेवत्यागसंबन्धबोधकप्रमाणान्तरस्याभावाङ्गिमा-
त्रेण तत्रोत्कर्षस्यासंभवे प्रकरणावगतक्रतुसंबन्धनिर्वाहाय त-
त्रैवाग्निपदेनाग्नेयोपलक्षण्या जघन्यार्थे विनियोग इत्यर्थः ।
यदात्वानर्थक्यतदङ्गन्यायसदृष्टतज्योतिष्टोमप्रकरणमेव ज्योति-
ष्टोमीयपञ्चमेष इति सामान्यसंबन्धबोधकमिति लिङ्गादग्ने-
यसवनीयपशातुत्कर्षः प्राप्तेर्तीत्यालोच्येत, तदात् “यद्यप्यन्य-
देवत्व पशुराग्नेय्येव मनोता कार्यं”ति वाक्ये तृतीयाद्यश्रव-
णेन श्रुतित्वासंभवाद्वाक्यस्यच लिङ्गबाध्यत्वेनोत्कर्षनिषेधप्रा-
प्तावपि एवकारस्य कार्यैवेत्येवं व्यवहितान्वयेनैवकारश्रुत्या,
अथवा वक्ष्यमाणतीसा ब्राह्मणवाक्यत्वेन प्राबल्याङ्गिबा-
धोपपत्त्या उत्कर्षनिषेधाद्दुत्कर्षस्याप्यसंभव इति व्याख्येयम् ।
यद्यप्यस्य वाक्यस्य आग्नेयोपदसमभिव्याहृतैवकारेण वाक्ये
पशौ चोदकप्राप्तमेयमन्त्रस्य स्थाने आग्नेयमन्त्रप्रसक्तिरूपोह-
निषेधकत्वोपपत्त्या नोत्कर्षनिषेधकत्वमित्यभिप्रेतव्यं “मनो-
ताया तु वचनादविकार” इति दाशमिकाधिकरणप्रवृत्तिः ;
तथाप्यस्य वाक्यस्योत्कर्षनिषेधकत्वेन प्राकरणिकफलार्थत्वसं-
भवेऽप्राकरणिकफलार्थत्वकल्पनायोगाद्दुत्कर्षनिषेधकत्वमेव यु-
क्तम् । दाशमिकाधिकरणं ज्योतिष्टोमे आग्नेय एवज्जैति कृ-
त्वाचिन्तया दृष्टव्यम् । अतएवोक्तं तन्त्ररत्ने—“तथासत्यप्र-
सक्तोत्कर्षनिषेधायोगादुत्कर्षवचनस्यादृष्टपरत्वमिति । अतो युक्त-
मुक्तं—यथा मनोतादाविति ॥ प्रयोजनसुलपट्टणच्छेद-
नेऽपि बर्हिर्देवसदनमिति मन्त्र. पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते नेति स्प-
ष्टत्वाभोक्तम् ॥

॥ इति प्रथमं मुख्यार्थ एव लिङ्गविनियोगा-
धिकरणम् ॥

पूर्वत्र गौणसामर्थ्यस्य विनियोजकश्रुतिकल्पनया विनियो-
जकत्वनिराकरणेन लिङ्गस्य मुख्यार्थ एव विनियोजकत्वे उक्ते
ऐन्द्र्या लिङ्गस्य गौणेऽर्थे विनियोजकश्रुतिसहायपत्यापि प्रस-
क्तस्य विनियोजकत्वाभावस्येहापवादकरणादापवादिकीमनन्त-
रसङ्गति तथा सशयं पूर्वाधिकरणसिद्धान्तनैवेन पूर्वपक्षोत्थाना-
त्पार्थक्येन पूर्वपक्षं स्पष्टत्वादनुक्त्वा “वचनात्स्वि”ति यथा-
सूत्रं सिद्धान्तमेव प्रतिजानीते—यत्र त्विति ॥

—यथा अग्नौ, “कदाचनन्तरीरसीत्येन्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत” इत्यादौ, तत्र गौण एव गार्हपत्ये विनियोगः ॥

अधेन्द्र्योपक्रमस्य तद्विदुश्रुत्या मुख्यसामर्थ्यजीवनजाघन्वद्वितीयाया एव तदनुरोधेन प्रतियोगित्वे लक्षणा गार्हपत्यसमीपे स्थित्वेति, गुणभूतप्रतिपदिक एव वा यज्ञसाधनत्वसाहस्राद्यौपण्या गृहपतिमत्त्वयोगेन वेन्द्रप्रकाशकत्वम् । अस्तु वा रूढत्वाद्भेदेव धातुवाच्यसमीपस्थितिं प्रति कर्मत्वम्, नतु मन्त्रसाध्याभिधानं प्रति, तस्याशाब्दत्वान् । नच “उपान्यन्नकरण” इति स्मृत्या आत्मनेपदविधानेन धातोर्मन्त्रकरणार्थकत्वावगतेस्त्याभिधानलक्षकत्वावगतिः, आत्मनेपदबलेन समीपस्थितेरभिधानप्रयोजनकत्वावगतेर्मन्त्रस्य स्व-

अत्र भाष्यकारेण “निवेशन. सज्ञमनो वसूना विश्वारूपाऽभिचष्टे शचीभि । देव इव सविता सत्यधर्मैन्द्रस्य समरे वसूनामिलैत्येन्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते” इत्युदाहृतम् । तदुपमानार्थीयेन नकारेणैन्द्रस्योपमानतया निर्देशद्विन्द्रस्याप्राधान्यावगते “धुबोध्वरस्तथा सोम आपश्चैवानिलो नलः । प्रत्युपश्व प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिता ।” इत्यनलशब्दवाच्यस्याभेः वसुत्वस्वरणादुक्ताना मध्येऽभिर्नाम वसुरिन्द्र इव समामे स्थितवानित्यमिस्तुतिप्रतीते “वसूना पावकश्चास्मी”ति चाग्नेरेव वसुश्रेष्ठत्वस्वरणात् तत्समीपेऽन्येषा वसूना सज्ञमनाद्रसुसगमनत्वेनाप्यग्नेरेव स्तुतिप्रतीतेरैन्द्रीत्वेनोदाहार्यात्वावगतेर्युक्तमित्युपेक्ष्य बलाबलाधिकरणभाष्यलिखितशाखान्तरपतितमैन्द्रमन्त्रमुदाहरति—**यथाग्नौ कदाचनेति** ॥ ततश्च तस्य मन्त्रलिङ्गस्य स्वरसतो गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुत्युपपद्यमानकतया सिद्धान्तविपरीतत्वाद्बोदाहरणत्वम् ॥

यत्तु—न्यायसुधाकृता बलाबलाधिकरणे श्रुत्या लिङ्गबाधस्य वक्ष्यमाणत्वान्मन्त्रस्य स्वरससामर्थ्यानालोचनेनैव देवतार्थतद्विदुश्रुत्या प्राधान्यावगमात् “रामरावणयोर्युद्धमि”ति वचनान्वचरितत्वेनेन्द्रस्यापि इन्द्रोपमानरूपस्तुतिसम्भवात्तदुदाहरणोपपत्ति—**इत्युक्तम्** । तन्मन्त्रस्य स्वरससामर्थ्यायोगेन स्वस्यैव स्तोपमानकत्वकथनया गौणसामर्थ्यामादाय ऐन्द्रीत्वोपपादने तस्य तद्विदुश्रुत्युपपद्यमानकत्वेन तद्विदुश्रुत्युपपद्यमानकत्वेन कारकश्रुतिसकोच्चावुपपत्ते पूर्वपक्षायोगान्मन्त्रस्वरससामर्थ्यालोचनेनाग्निप्रकाशकत्वस्यैवापत्त्या गौणार्थविनियोगरूपसिद्धान्तविपरीतत्वादयुक्तम् ॥ नच कदाचनेति प्रथमुदाहरणे बलाबलाधिकरणेन पौनरुक्त्यम्, इह श्रुतिसहायेन गौणार्थे विनियोगे उपपादिते तत्र केवललिङ्गमात्रेण ऐन्द्र्यज्ञत्वमप्यस्तु इति शङ्काया निरसनीयत्वेन तत्परिहारोपपत्तेः, अत इदमेवोदाहृतं युक्तमिति भावः ॥

गार्हपत्य इति ॥ अत्राविति शेषः । गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुत्या विरोधं दर्शयितुं पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते—**अथेति** ॥ **स्थित्वेतीति** ॥ इतिशब्देन ऐन्द्रं प्रकाशयेदिति शेषः—
भा० ३२

साध्याभिधानाङ्गत्वसंबन्धेन समीपस्थितिविशेषणत्वोपपत्तेरभिधानलक्षणायां प्रमाणाभावात् । अतश्च शक्यार्थ एव समीपस्थितौ गार्हपत्यस्य कर्मत्वम्, इन्द्रस्य त्वार्थिकेऽभिधाने इति न विरोधः । यथा चास्य धातोः सकर्मकत्वं तथा कौस्तुभ एव प्रपञ्चितम् । अतः कथं मन्त्रस्य गौणेऽर्थे विनियोग इति चेन्न,

ऐन्द्र्येति तद्वित्तैकपदे विशेष्यतया प्रतिपाद्यमानस्य मन्त्रस्य चयनानुयोगीन्द्राङ्गत्वबोधकत्वानुपपत्तेः । अतस्तस्य शक्यबोधकालीनेन्द्रप्रकाशकत्वानुवादत्वेनायुपपत्तेर्न द्वितीयादौ तद्वलेन लक्षणश्रवणं रुढित्यागो वा । नच समीपस्थितिं प्रति अग्नेः कर्मत्वम्; तथात्वे तस्याभिधानं

रणं सूचितम् । गृहपतेरयमिति व्युत्पत्त्या गार्हपत्यशब्द इन्द्रमन्यभिवदितुं समर्थ इत्याह—**गृहपतिमत्त्वयोगेनेति** ॥ गृहपतिसंबन्धित्वयोगेनेत्यर्थः ॥

ननु—वाच्यस्य तिष्ठतिधात्वर्थस्याऽकर्मकत्वात्कथं तत्र कर्मत्वेनाग्नेरन्वय इत्यत आह—**यथाचास्तेति** ॥ “अकर्मकाच्चेत्येतदुत्सूत्रेणाकर्मकात्तिष्ठतेरात्मनेपदविधानेनास्मिन्सूत्रे तिष्ठतिवाच्यस्याप्यर्थस्य सामीप्यरूपकलावच्छिद्यत्वेन सकर्मकत्वविवक्षणेन सामीप्यस्य प्रतियोगितासंबन्धेनाग्न्याश्रयत्वेनाग्नेः कर्मत्वेनान्वयोपपत्तिरिति कौस्तुभे प्रपञ्चितमित्यर्थः ॥

द्वितीयाश्रुत्या गार्हपत्यार्थत्वावगमेन न मुख्यार्थविनियोगसम्भवः, योग्यताज्ञानाभावेऽपि प्रतिबन्धकीभूतायोग्यतानिश्चयाभावमात्रेण शाब्दबोधस्य सम्भवेन श्रौतविनियोगोपपत्तेस्तस्यैव बलवत्स्ताप्यर्थाहकस्य सत्त्वेन मन्त्रगतैन्द्रशब्दे यज्ञसाधनत्वसाहस्रादिधात्वर्थयोगाद्वा जघन्यवृत्त्याश्रयणैर्बाधकाभावात् । नहि द्वितीयाश्रुत्या गार्हपत्याङ्गत्वबोधस्येव तद्विदुश्रुत्या मन्त्रस्येन्द्राङ्गत्वबोधः समवति । तद्वितोक्तस्य प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वरूपदेवतात्वस्य विशेष्यतया प्रतिपाद्यमन्त्रं प्रति विशेषणतया प्रतीयमानत्वेन विपरीतविशेषणविशेष्यभावकल्पना विना इन्द्राङ्गत्वस्य शीघ्रमप्रतीतेरिन्द्रोद्देशेन मन्त्रविधावेकप्रसरताभङ्गापत्तेश्च, इन्द्रस्य चयनेऽनुपयोगेनोद्देश्यत्वानुपपत्तेश्च । अतस्तद्विदुश्रुत्या द्वितीयाश्रुतिबाधायोगाद्गार्हपत्याभिधानार्थत्वमेव युक्तमित्यभिप्रेत्य दूषयति—**नेति** ॥ **अतस्तस्येति** ॥ तद्विदुश्रुत्यर्थः । **रुढित्याग इति** ॥ गार्हपत्यशब्दस्य “संज्ञाया धेनुष्या” इत्यतः सहायामित्यनुवृत्तौ “गृहपतिना संयुक्तेऽयः” इत्यनुशासनेन ज्यप्रत्ययान्तत्वेनाग्नौ रूढत्वप्रतीतेर्न त्याग इत्यर्थः ॥

यत्तु समीपस्थितिं प्रति गार्हपत्यस्य कर्मत्वमभिधानं प्रति इन्द्रस्येत्युक्तं तदन्यद् दूषयति—**नचेति** ॥ **तथात्थ इति** ॥ असिंश्च पक्षे मन्त्रस्यौपचारिककरणत्वापत्तेः समीपस्थितेश्च गार्हपत्यसंस्कारार्थत्वे इन्द्राभिधानार्थत्वायोगान्मन्त्रस्य तद्वारा

प्रत्यङ्गत्वे उद्देश्यानेकत्वकृतवाक्यभेदापत्तेरात्मनेपदविरोधेन च धातुनैव स्वशक्यार्थविशिष्टाभिधानलक्षणाऽवश्यमभावाद्दिशेष्यभूतेऽभिधान एव मन्त्रस्य करणत्वप्रतीतेर्गार्हपत्यस्य च चयनसंस्कार्यस्य कर्मत्वप्रतीतेरर्थोच्च सामीप्यप्रतियोगित्वेन तस्यैव ग्रहणोपपत्तेस्तार्पर्यग्राहकग्राहणानुरोधेन मन्त्रस्यैव गौण्या वृत्त्या गार्हपत्ये विनियोग इति सिद्धम् ॥ २ ॥ १७ ॥ इति द्वितीयं श्रुतिवशात् गौणेऽप्यर्थे मन्त्रविनियोगाधिकरणम् ॥

(३ अधिकरणम् ।)

तथा ॥ दर्शपूर्णमासयोः हविष्कृदेहीतित्रिवन्नभाह्वयति

औपचारिककरणत्वस्याप्यनुपपत्तेरात्मनेपदानुरोधेन वा इन्द्राभिधानार्थत्वाङ्गीकारे गार्हपत्यस्यैव उपयोगेनेषितत्वात् सक्तुवदनीप्सितकर्मत्वाङ्गीकारे च उद्देश्यानेकत्वनिमित्तवाक्यभेदापत्तेस्तृतीयान्तं द्वितीयान्तं च पदं यथाश्रुतमङ्गीकृत्य आत्मनेपदतार्पर्यग्राहकानुरोधेन धातुनैव स्वशक्यार्थविशिष्टाभिधानलक्षणया तत्रैव गार्हपत्यस्य कर्मत्वेन मन्त्रस्य च करणत्वेनान्वयाङ्गीकारो युक्तः । गार्हपत्यस्य च साधनत्वेनोपयोगाभावेऽपि संस्कार्यत्वेन तत्सत्त्वादिभिधानकर्मत्वोपपत्त्या तदनुरोधेन मन्त्रगतेन्द्रपदस्य गार्हपत्यपरत्वं कथंचिदाश्रित्य सिद्धः श्रुतिबलाद्गौणार्थविनियोग इत्यर्थः । प्रयोजनं स्पष्टत्वात्प्रोक्तम् ॥

॥ इति द्वितीयं लिङ्गस्य श्रुतिबलाद्गौणार्थेऽपि विनियोजकत्वाधिकरणम् ॥ (ऐन्द्राधिकरणम्)

दर्शपूर्णमासयोरिति ॥ सिद्धान्ते मन्त्रस्य लिङ्गादाहानाङ्गत्वे सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणप्रदर्शनाय दर्शपूर्णमासयोरित्युक्तम् । हविष्कृदेहीति ॥ देवानामर्थं या हविः सपादयति सा पत्नी हविष्कृतसामेना सबोध्य अर्धयुरेहीति ब्रूते । तमिमं मन्त्रमध्वर्युर्ब्रिह्वाथीवघातं कुर्वन्नाह्वयतीत्यर्थः । अत्र च यथा श्रुत्या पूर्वाधिकरणे गौणार्थविनियोगो मन्त्रस्योक्तः, तद्देव वाक्येनापि तत्र प्रसक्तस्य विनियोगस्योपापवादकरणादापवादकीमन्तरसङ्गतिच स्पष्टत्वादानुक्त्वा पूर्वेसिद्धान्तहेतुपरसूत्रगतं तथाशब्दं व्याख्यास्यन् पूर्वपक्षमाह—तत्रेति ॥ “पत्न्येव हविष्कृदुपोत्तिष्ठति देवान् ऋषीन् पितृन् सामिदुःखाऽवहन्ती”ति वाक्यान्तरे पत्नी स्वयमेवोत्तिष्ठति नाहूतेत्यर्थकैवकारेण पक्षप्राप्ताह्वाननियमाभावप्रतीतेराह्वानविध्यन्तरस्यान्यासादिद्वयदानादिह्निताह्वानस्मारकतया मन्त्रस्याङ्गत्वेन विधानानुपपत्तौ तावद्दर्शयति—तस्य पत्न्येवेति ॥

एतेन—मन्त्रे त्रिरभ्यासविधेः सहापार्थत्वात् तस्य प्रासावघातकालानुवाद इत्यपि—अपास्तम्; आह्वानाङ्गतया मन्त्रस्याप्राप्तेस्तत्र त्रिरभ्यासश्चतुश्चतुःपत्तेः काललक्षणापत्तेश्च । अतः परिशेषात् “लक्षणहेत्वोः क्रियाया” इति सूत्रेण प्रयोजकत्वापरपर्यायहेतावपि शतुप्रत्ययस्येतेरभिचरन्त्यतीतिव-

इति श्रुतम् । तत्र नायं मन्त्र आह्वानाङ्गम्; तस्य “पत्न्येव हविष्कृदुपोत्तिष्ठति सा देवानभिदुःखावहन्ती”ति वचनानुसारेणाभावप्रतीतेः । अत इति करणेनावघाताङ्गमेव । अतश्चास्मिन्वाक्ये त्रिरभ्याससुस्त्वमन्त्रविशिष्टावघातविधिरिव । पत्नीवाक्ये च गुणादेव कर्मोत्तरविधिः । तयोश्चावघातयोर्महीनवहन्तीत्यनेन संस्कार्यसंबन्धेऽपि दृष्टार्थत्वाङ्गिकल्पः । पत्नीकर्तृकेऽवघाते चावरक्षोदिव इति मन्त्रः । अतश्चानेन वाक्येनावघाते गौण एवायं मन्त्रो विनियुज्यते । गौणत्वोपपादनं कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । आह्वयतिश्च तदाचष्टे इत्येवं शक्यार्थबोधकालीनाह्वानप्रकाशानुवादा इति प्राप्ते—

मन्त्रस्यावघातभावनाङ्गत्वमेव, कृदुपास्तभावनायामपि कारकान्वयस्य व्युत्पन्नत्वे सुतरामितिकरणपरागृह्यमन्त्रस्य करणतयान्वयोपपत्तेरित्यभिप्रेत्याह—अत इति ॥ प्रासावघातोद्देशेन त्रिरभ्यासमन्त्रयोर्विधाने वाक्यभेदापत्तिं परिहरति—अतश्चेति ॥ अवघातस्य विदुषीभावपयन्तमनुष्ठानावश्यकत्वेन तत्र त्रिरभ्यासविध्यनुपपत्तावपि तत्र मन्त्रद्वारा पुंस्त्वस्येव क्रियान्वयोपपत्तेः शाखाभेदेन क्वचित्त्रिरभ्यासयुक्तमन्त्रपाठेन त्रिरभ्यासप्रासावपि शाखान्तरे सकृत्पाठेनाप्यात्रानाम्भियमविधया त्रिरभ्यासादिविशिष्टावघातविधिरिव । नह्यत्र पत्नीवाक्येनावघातः प्राप्यते, तत्र समाख्याप्रासाव्युक्तकर्तृकत्वस्य पत्नीकर्तृकत्वेन वाघेनावघातमिति पुंस्त्वानुवादानुपपत्तेः । अतो विशिष्टविधानात् वाक्यभेद इत्यर्थः । अतएव गुणात् पत्नीवाक्येऽवघातान्तरविधिरित्याह—पत्नीवाक्ये चेति ॥ अत्र च “विधिकोपधोपदेशे स्या”दिति सिद्धान्तगुणसूत्रेण मन्त्रस्यावघाताङ्गत्वे “अव रक्षो दिवः सपन्न”मिति मन्त्रान्तरस्यापि विधानाद्धविष्कृन्मन्त्रस्य पक्षे बाधः पूर्वपक्षे आपादि-तसं परिहरति—पत्नीकर्तृकेति ॥ एवं च आह्वयतिपरलिङ्गविशिष्टावघातविधिः, धातुराह्वयाताशक्यानुवाद इत्यभिप्रेत्योपसहरति—अतश्चेति ॥

ननु अवघातस्याचेतनस्य हविष्कृत्त्वावघातः सुतराचेति शब्दार्थान्वयानुपपत्तेरवघाते मन्त्रस्यासामर्थ्यात्कथं विनियोग इत्यत आह—गौण एवायमिति ॥ गौणत्वोपपादनमिति ॥ अचेतने स्वातन्त्र्यलक्षणकर्तृत्वासभवेऽपि स्थालीपचतीतिवद्वैवक्षिकेण स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वोपपत्त्या हविष्कृत्त्वसंभवात्तत्रैव चेतनत्वमारोप्य अवघात त्वमेहि संपन्नो भवेत्यर्थेन हविष्कृत्स्थालीसंबन्धिहविःसंपत्तिहेतुलक्षणयोगेन हविष्कृदेहीत्यनेनावघातप्रकाशानुपपत्तिरिति कौस्तुभे द्रष्टव्यमित्यर्थः । मन्त्रस्याह्वानानङ्गत्वे आह्वयस्यन्वयायोगशङ्कापरिहारायाह—आह्वयतिश्चेति ॥ हविष्कृदेहीति मन्त्रेणैहीतिशब्दोच्चारणादध्वर्युराह्वानमात्रं इत्यर्थे “तत्करोति तदाचष्टे” इति स्पष्ट्या णिचं व्युत्पाद्याह्वयतिप्रयोगोपपत्तेः शक्यार्थबोधकालीनाह्वानप्रकाशानुवादादाह्वयस्यन्वयोपपत्तिरित्यर्थः ॥

मुख्य एवाह्वाने विनियोगसंभवे मन्त्रस्याह्वयतिपदस्य च गौणत्वकल्पनार्थां प्रमाणाभावात् । मान्नवर्णिकविनियोग-विधिकल्पनया सभ्यासमित्यादिना ग्रहणादेरिवाह्वानस्यापि नियमेन प्राप्तत्वात् । पत्न्येवेत्यस्य तु नायमर्थो यत्स्वभवे-

वचनस्य मुख्याह्वानसंबन्धेनाप्युपपत्तेः मुख्यविशेष्यभूता-ह्वानभावनासंबन्धस्याभ्यर्हितत्वात् त्रिरित्यस्यावघातेऽन्वयातु-पपत्त्या अश्रुतमन्त्रपाठक्रियाविषयत्वापत्तेः धातोः साधुत्वपा-रार्थविशिष्टविधौगौरवाद्यापत्तेः विना कारणमाह्वयतास्याच्छ-इत्यर्थलक्षणापत्तेर्नावघाते गौणे विनियोगे, किंतु आह्वान ए-वेत्यभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह—मुख्य एवेति ॥ आह्वानस्या-विहितत्वान्न तदङ्गत्वेन मन्त्रविधिः समवतीत्याह्वानपाक-रोति—मान्नवर्णिकेति ॥ यथा सोमपात्रमण्डहीत्वापि सो-मभक्षणप्राप्तिं रश्मिनेस्त्वा बाहुभ्यां सध्यास”मिति मन्त्रवर्ण-प्रकाशयत्वातुपपत्त्या ग्रहणनियमविधिं प्रकल्प्य तत्र मन्त्रवि-नियोगे कल्प्यते, एवमिहापि तत्प्रकाशयत्वातुपपत्त्या आह्वान-नियमविधिकल्पनया आह्वानस्य विधेयत्वावगमात्तदङ्गत्वेन मन्त्रविधानोपपत्तिरित्यर्थः । एतेन—नित्यप्रासत्वेऽपि प्रथ-नादिबद्धव्युक्तकृत्वसिद्ध्यर्थमाह्वानस्याप्यत्र विधिरिति न्याय-सुधाकारोक्तं—अपास्तम्; विधेयान्तरसत्त्वे संभवत्याप्ति-कायाः क्रियाया विधौ गौरवात्, मन्त्रपाठस्याध्वर्युकृत्वत्वे पृ-थक्प्रयत्नानापाधे आह्वानेऽध्वर्युकृत्वत्वाप्यर्थतः प्राप्तेश्च । प्रथमस्य तु प्रकाशरूपमन्त्रव्यापारतोऽत्यन्तभिरत्वात्क्रियान्तर-रूपत्वेन मन्त्रस्याध्वर्यवसमाह्वययाऽध्वर्युकृत्वत्वनियमेऽपि न तत्करणत्वेनाध्वर्यवनियमः सिध्यति । आह्वानस्य तु पराग-मनातुकूलत्वाभिप्रायप्रकाशनरूपत्वात् तस्य चेह मन्त्रव्यापा-ररूपत्वेन मन्त्रोच्चारदि, त्व्यतिरिक्तेनानुष्ठानेवाशक्यत्वान्मन्त्र-स्याध्वर्युकृत्वत्वेनैव आह्वानस्य तत्कृत्वत्सिद्धिरिति वैषम्यात् तत्सिद्ध्यर्थमपि विधिरावश्यं क इत्यर्थः ॥

पत्न्येवेत्येवकारेणाह्वाननियमनिवृत्तिप्रतीत्याशङ्का निरस्य-ति—पत्न्येवेति ॥ नान्येति ॥ एतेन—पत्न्या वा-क्यान्तरेण कर्तृत्वेन विधानात्समाह्वयाप्रासाध्वर्युकृत्वस्य बाधावगतेरध्वर्युकृत्वलक्षणजानानुसर्गविधानात्तद्भारान्वा-रम्भकर्तृत्वेऽपि कर्तृत्वोपचारेण तत्कर्तृत्वम्—सूचितम् । सहायार्थत्वेनेति ॥ पत्न्या बहुपदार्थानुष्ठानेन श्रान्तस्या-ध्वर्योरससरदानेन सहायत्वादप्यपदार्थकालेऽपि तत्प्राप्ति, तथापि हविष्कृत्त्वेन तदाह्वानस्य हविष्करणार्थत्वप्रतीतेस्तस्य चावघातमारभ्य प्रवृत्तेरवघातकाल एव प्राप्तत्वादनुवाद इ-त्यर्थः । यद्यप्यत्रनित्यत्र काललक्षणाऽऽपत्ति, तथापि “लक्षणहेत्वोः क्रियायाः” इति सूत्रेण शतु “शयाना भुञ्जते यवनाः” इत्यत्रैव लक्षणार्थत्वप्रतीतेः अवघातकर्तृत्ववस्थाप-नस्याह्वानकर्तृत्वावगतेरन्वारम्भद्वारा अध्वर्युकृत्वकर्तृमानाव-घातस्य कालिकसंबन्धेनाह्वानचिह्नत्वप्रतीतेरवघातकाले आह्व-

वोत्तिष्ठति न त्वाह्वतेति, अपितु पत्न्येव नायेति । अतो नेदमपि तदभावबोधकम् । अतश्चाह्वाने मन्त्रस्य लिङ्गादेव प्राप्तत्वादाह्वानस्य च सहायार्थत्वेनावघातकाल एव प्राप्ते-रवघ्नमित्यस्याप्यनुवादकत्वात् केवलं त्रिरभ्यासमात्रं विधी-

यतीत्यर्थात्काललक्षणा शतुप्रत्ययोपात्तलक्षणत्वघटकतयाऽनु-शासनशिष्टत्वान्न दोषावहा ॥

वस्तुतस्तु—अनुसर्गमात्रेणावघातकर्तृत्वासंभवाद्वा-रम्भद्वारा तदाश्रयणेऽवहनतौ लक्षणापत्तेर्नायं लक्षणे शतु-प्रत्ययः, किंतु हेतावेव । ततश्चावघातार्थमाह्वयतीत्यर्थादाह्वान-कर्तृत्वसमानाधिकरणावघातकर्तृत्वं प्रयोजकत्वरूपमेवाश्र-यितुं युक्तमित्यवघातकालाह्वानस्यावघातकाल एव प्राप्तेर्वैनेव लक्षणावघातं कारयन्नाह्वयतीत्यर्थे न कश्चिदोष इति भावः ॥

यत्तु—प्रकाशकाराणामन्वारम्भविधानेनावघातेऽध्वर्युक-र्तृत्वोपपादनं—तत्, कस्मिंश्चिदपि सूत्रे पत्न्याऽन्वारम्भवि-ध्यदर्शनाद्युक्तमित्युपेक्षितं पूज्यपादैः ॥

मम तु प्रतिभाति—त्रिरवघ्निति सिद्धानुवादेनाव-घाते अध्वर्यो कर्तृत्वाभ्यनुष्ठानादवघातं कुर्वेत्तवाह्वतया पत्न्या द्वितीयावघातानुष्ठानोपपत्तेरेवकारस्य सहायमात्रनिषेधकत्वे-नोभयकर्तृत्वाविरोध एव कालायनसूत्रसवादी युक्तः । ताव-तापि गौणेऽवघाते न मन्त्रविनियोग इति मीमांसकसिद्धान्त-स्याक्षतिः । अतएव कातीयाना पूर्वेमध्वर्युकर्तृत्वमवहनमपरं चाह्वानोत्तर पत्नीकर्तृकं चेत्यनुष्ठानं दृश्यते । एवं च शतुप्रत्ययस्य लक्षणत्वार्थादिकल्पनमपि नाश्रितं भवतीति । आवितुषीभाव-मवघातानुष्ठाने मध्ये सहायार्थमाह्वानं दृष्टार्थमपि भवतीति ॥

त्रिरभ्यासमात्रमिति ॥ सोऽपि च क्रियाभ्यावृत्तिगणना-र्थककृत्वसुचप्रत्ययान्तत्रिशब्दत्वादाह्वानक्रियायामेव विधीय-ते । तत्र च मन्त्रस्य वेदिप्रोक्षणमन्त्रन्यायेन सहकृत्वापे प्राप्तेऽपि प्रोक्षणवदाह्वानस्य मन्त्रपाठतिरिक्तप्रयत्नानापाधत्वेनार्थान्मन्त्र-स्यैव त्रिरावृत्ति फलति । एतेन—यत् न्यायसुधाकृता व्यवहि-तसबन्धमादाय मन्त्रस्यैव त्रिरावृत्तिविधानमुक्तं तत्—अपा-स्तम्, त्रिरभ्यासस्य शब्दतो व्यवहितस्यापि सुचप्रत्ययश्रुत्यै-व कारकविभक्तिश्रुत्येवाह्वानक्रियासबन्धलाभादव्यवहितेनापि मन्त्रेण संबन्धानुपपत्तेः । अत आह्वानस्य दृष्टार्थत्वालोकावदेव द्वि-त्रिश्रुतुर्वापि प्राप्तौ त्रिरभ्यासांशेऽपि नियमविधित्वलाभा-न्निरभ्यास आह्वाने विधीयत इत्यर्थः ॥

सिद्धान्तमुपसहरति—इतीति ॥ एवं च गौणार्थविनियो-गस्य वाक्यकृतस्य लिङ्गेन बाधान्मुख्य एवार्थं विनियोगः । ऐन्द्र्या तु श्रुत्या लिङ्गबाधाद्रौपाथं विनियोग इति सिद्धमित्यर्थः ।

प्रयोजनं पूर्वपक्षे पत्नीकर्तृत्वाध्वर्युकर्तृत्वावघातस्य च वि-कल्पे सति हविष्कृन्मन्त्रोऽध्वर्युकर्तृत्वावघाते “अव रक्षो दिव”

यते, त्रिरभ्यासपुंस्वविशिष्टावघातसमानकालतैव बाह्यान्ने-
हेशेन विधीयत इति न गौणेऽवघाते विनियोगः ॥३॥१८॥
इति तृतीयं हविष्कृदधिकरणम् ॥

(४ अधिकरणम् ।)

तथोत्थान ॥ सोमे, “उत्तिष्ठन्नवाहाम्रीदग्नीन्विह-
रे”ति तथा “व्रतं कृणुतेति वाच विस्जति ।” दशपूर्णमा-
सयोः, “प्रणीताः प्रणेण्यन्वाच यच्छति तां स—हविष्कृता
विस्जती”ति श्रुतम् । तत्रापि पूर्ववदेव मन्त्राणां मुख्येऽर्थे

इति पत्नीकर्तृक इति व्यवस्था, सिद्धान्ते त्वेकस्मिन्नेव पत्नी-
कर्तृकावघाते “अव रक्षो दिव” इति मन्त्रः, हविष्कृन्मन्त्र-
स्त्वाह्वाने इति स्पष्टवाचोक्तम् ॥

॥ इति तृतीयं हविष्कृदधिकरणम् ॥

उत्तिष्ठति ॥ बहिष्पवमानदेशादुत्तिष्ठतिर्लथर्थः । सा-
मान्यसंबन्धकारिप्रमाणसत्त्वसूचनाय सोम इत्युक्तम् । विह-
रेति ॥ इतिकरणेन प्रभृत्यर्थकेन “बहिः स्तृणाहि, पुरो-
डाशानलङ्कृ, पशुं नो देही”त्यन्तस्य सप्रहः । “व्रतं कृणुते-
ती”तिशब्दे मन्त्रस्वरूपपर । सौत्रविशर्गशब्देन “वाचं वि-
सृजती”तिवदन्यस्यापि विसर्गस्योपादानसम्भवादेकादशे भाष्ये
“वाग्विसर्गो हविष्कृता बीजभेदे तथा स्या”दित्यधिकरणे
हविष्कृद्ग्रहणं च काललक्षणार्थमित्युक्तम् । तथा “आह्वानम-
पीति चेत् न कालविधिशोदितत्वादि”त्युक्त्या सूचितत्वाच्चात्र
भाष्येऽनुदाहृतमयन्यदुदाहरति—**दर्शपूर्णमासयोरिति ॥**
ता नियमिता वाचं हविष्कृदेहीति मन्त्रपाठकाले विस्जतीत्यर्थः ।

तत्र किमनयोर्वेचनशोक्तिप्रभिति वाचं विस्जतीति चो-
द्दिश्यानयोर्मन्त्रयोर्विधानादनयोर्मन्त्रयोर्गौणोत्थानवाग्विसर्ग-
योर्विनियोगः, उत मन्त्रयोर्लङ्गादभिविहरणप्रतकरणरूपमु-
क्त्यर्थं विनियोग उक्तानव्रतमन्त्रयोः कालार्थत्वेनोपादान-
मिति संशयं वक्ष्यमाणत्वेनातिदेशिकीं सङ्गतिं पूर्वाधिकरण-
पूर्वपक्षत्वात्पूर्वपक्षं च स्पष्टवाद्दुल्लिख्याऽऽतिदेशिकसूत्रानुरो-
धात्सिद्धान्तमेवाह—**तत्रापि ॥**

पूर्ववदेवेत्यनेन सौत्रतथाशब्दसूचित्वा आतिदेशिकीं सङ्ग-
तिर्दशिता । तत्र पूर्वत्र मुख्यक्रियान्तरसत्त्वात्तस्याश्च साधु-
त्वमात्रार्थत्वे प्रमाणाभावादवग्निरित्यस्य लक्षणा विनापि हेतु-
त्वाद्यर्थतथोपपत्तेस्त्रिरभ्यासस्य च विधेयान्तरसत्त्वेन प्रबल-
स्यापि ब्राह्मणवाक्यस्योपपत्तिसम्भावयुक्तो लैङ्गिको विनि-
योगः, प्रकृतेतु विधेयान्तराभावे उत्तिष्ठतिशतृप्रत्ययस्य ल-
क्षणार्थत्वमङ्गीकृत्य कालस्यैव तत्र तमे विधेयत्वाद्द्वितीयं लक्षणा-
पत्तेस्तथानस्य च सामर्थ्यात्करिष्यमाणदेशान्तरविहितकार्यार्थ-
त्वेन कृतार्थस्य मन्त्रपाठार्थत्वाद्योगेन शतृप्रत्ययस्य कारणत्वरूप-

विनियोगो नतु गौणयोर्स्थानवाग्विसर्गयोः । प्रबलस्यापि
ब्राह्मणवाक्यस्य कालविधायित्वेनाप्युपपत्तौ गौणत्वतात्प-
र्यग्राहकत्वाभावात् । नच लक्षणा; शतृप्रत्ययस्य कालिक-
संबन्धेन लक्षणार्थत्वमङ्गीकृत्य श्रुत्यैवान्वयव्योपपत्तेः । अत-
श्चोत्थानकाले विहरणमन्त्रः पठनीय इति कालविधिरैवायम् ।
व्रतं कृणुतेत्यत्रेतिकरणस्यापि मन्त्रस्वरूपमात्रपरत्वात्कालिक-
संबन्धस्यैव संसर्गविधया आनोपपत्तेर्न लक्षणा । हविष्कृद्वा-
क्ये तृतीयायास्तु वाग्यमापेक्षितावधिसमर्पकत्वेन तदेकवा-

हेतुत्वार्थकत्वात्सम्भवादगत्या फलत्वरूपहेतुत्वार्थकत्वमङ्गीकृत्य
मन्त्रपाठस्यैव गौणसामर्थ्यनोत्थानाद्गतं युक्तम् । संबवतिचा-
नुत्थितेनाग्नीनामेधितुं विहृतुं वा शक्यत्वादुत्थानस्याग्नीन्धन-
विहरणादिहेतोः स्वातन्त्र्यविवक्षया मुख्यतत्कर्तृव्योपपत्तेर्गौ-
च्छब्देनाभिधानम् ॥ नचाध्वर्यूत्थानस्याग्नीप्रकर्तृकाम्नीन्धनादि-
साधनत्वायोगात्तन्मित्तकर्तृत्वविवक्षातुपपत्तिः, विहरेत्यस्य
प्रैषत्वे सति “प्रैषेषु पराधिकारा”दिति न्यायेनाध्वर्युकर्तृक-
ताया बाधेऽपीह पूर्वपक्ष इतिकरणरूपवाक्यावगतोत्थानाङ्ग-
त्वेन प्रैषत्वाभावेन आग्नीप्रकर्तृत्वाप्राप्त्या समाख्याप्राप्ताध्व-
र्युकर्तृकत्वस्यैव प्राप्तेर्बाधकाभावात् । अतएव—अग्नि-
विहरणादिसाध्याभावाद्भोट प्राप्तकालतार्थतामङ्गीकृत्याग्निवि-
हरणस्य प्राप्त काल इत्यर्थकतया “अग्नीन्विहरे”त्यस्या-
प्युपपत्तिः ॥ व्रतवाक्येतु शतृप्रत्ययस्याप्यभावादितिकर-
णस्य वाक्यत्वेन लिङ्गापेक्षया दुर्बलस्यापि ब्राह्मणवाक्यत्वेन
प्राबल्याद्युक्तमेव वाग्विसर्गाङ्गत्वम् । तत्रापि यथा भक्षानु-
वाके “वाग्जुपाणा सोमस्य तृप्यन्ति”ति भक्षयितृगतं तृप्ति-
कर्तृत्वं तृप्तिहेत्वास्यागतया वाच्युपचरितं तथा “कृवि हिं-
साया” इति कृविधातोर्वाष्पहिसागतनाशकत्वसाम्याद्गौण्या
भक्षणावगते यजमानपुष्यगतं व्रतशब्दावच्यकष्टृत्वर्यथपयो-
यवाग्वादिभक्षणकर्तृत्वं भक्षणहेत्वास्यागतया वाचि शक्य-
मुपचरितुम् । बहुवचनं च वाच शब्दात्मकत्वाच्छब्दस्य च
तात्त्वादिदृष्टस्थानेष्वभिव्यक्तत्वात्सात्त्व्याद्यधिष्ठानभेदाभिप्रायेणापि
शक्यं योजयितुम् । लोटश्च वाचोऽप्रेष्यत्वेन प्रैषार्थत्वासंभ-
वेऽपि पूर्ववदेव प्राप्तकालतार्थताङ्गीकारात्, हे वाक् व्रतं भक्ष-
यितुं तव प्राप्त काल इत्यर्थेन सम्भवत्येव गौणार्थं वाग्विसर्गे
विनियोग इति विशेषाशङ्कया संभाव्यामानं पूर्वपक्षं निराक-
तुमाह—**नतु गौणयोरिति ॥**

इतिकरणस्येति ॥ तस्याव्ययत्वेन उतविभक्तिक्त्वा-
च्छक्यत्वा कारणत्वानुक्तेः लक्षणायाच कालिकसंबन्धाच्छिन्न-
सत्सम्यर्थलक्षणाया एव युक्तत्वात्प्राप्तपेक्षिताङ्गीभावपरत्वा-
श्रयणं युक्तमित्येतन्मन्त्रपाठकाले वाच विस्जतीत्यर्थ एवे-
त्यर्थः । एतेन—इतिकरणस्य श्रुतित्वमङ्गीकृत्य पूर्वपक्षे
शुल्का गौणे मन्त्रविनियोग इति न्यायसुधोक्तं—**आपास्तम् ।**

कथतोपपत्तौ वाक्यभेदे प्रमाणाभावादित्यंभूतलक्षणार्थता-
वाङ्गीकृत्य कालविधिपरत्वम् । अतश्च तद्वाक्ययोः पाठक-
मावगततत्सम्प्रपाठकाले वाग्विसर्गः कर्तव्य इति सोऽपि
सत्र कालविधिरेव ॥ ४ ॥ १९ ॥ इति चतुर्थमुत्थाना-
धिकरणम् ॥

(५ अधिकरणम् ।)

सूक्तवाक्ये ॥ दर्शपूर्णमासयोः “सूक्तवाक्येन प्रस्तरं प्रह-

इत्थंभूतलक्षणेति ॥ हविष्कृन्मन्त्रपाठज्ञाप्यत्वस्यैव विसर्गे
उपपत्तेर्न स्वातन्त्र्येण तत्र करणतया मन्त्रविधानं युक्तमि-
त्यर्थः । एतच्च इत्थंभूतलक्षणार्थतावाङ्गीकरणं सहशब्दाभावे-
ऽपि सिद्धान्तोपपत्तिप्रदर्शनमात्रार्थम्, वस्तुतस्तु—सह-
शब्दश्रवणेन तद्योग एव तृतीयोपपत्तेर्मन्त्रपाठसमकालीनत्व-
रूपसाहित्यस्यैव प्रतीतेः न मन्त्रकरणत्वाशङ्कापीति ध्येयम् ।
अतश्चोत्तरपदार्थविधिपाठक्रमेण यथोत्थानस्य कालो निर्द्धारित-
स्तथैव मन्त्रपाठक्रमेण व्रतहविष्कृन्मन्त्रयोरपि निर्द्धारित इति
तत्र तत्राप्राप्तकालविधानमेवेत्युपसंहरति—अतश्चेति ॥
यद्यपि चाह्वानस्य मन्त्रपाठातिरिक्तपृथक्प्रयत्नानापाद्यत्वेनान्य-
थानुपपत्त्या तत्प्राप्त्यार्थं वाग्विसर्गं प्राप्नोत्येवमुत्पादत्वमेव
युक्तम्, नतु कालविधित्वम्, तथापि तन्मात्रज्ञेयं वाग्यमवा-
धेऽपि तदुत्तरमपि प्रसक्तस्य निवृत्त्यर्थमवधिरूपकालविधि-
त्वमावश्यकम् । यद्यपिच पूर्वत्र कालानुवादादिहच विधे-
यत्वात्तत्र पूर्वाधिकरणतादिशाथता तथाशब्दोक्ता युज्यते,
तथापि गौणे न विनियोगः किंतु मुख्ये इत्येतावता साम-
न्वयेन तदुपपत्तिरिति ज्ञेयम् ॥ प्रयोजन पूर्वपक्षे अग्नीन्मन्त्र
उत्थानात्पूर्वं प्रयोज्य । एव व्रतहविष्कृन्मन्त्रावपि वाग्विस-
र्गात्पूर्वं प्रयोज्यौ, करणत्वात्, सिद्धान्ते तु उत्थानकाले
अग्नीन्मन्त्र, व्रतहविष्कृन्मन्त्रपाठसमकालं वाग्विसर्गं इत्यादि
स्पष्टत्वान्नोक्तम् ॥

॥ इति चतुर्थमुत्थानाधिकरणम् ॥

दर्शपूर्णमासयोरिति ॥ मन्त्रस्य सामान्यसंबन्धबोध-
कप्रमाणप्रदर्शनार्थमेतदुक्तम् । “इदं द्वावापृथिवी मद्रमभू-
दित्यादि “नमो देवेभ्यः” इत्यन्तो निगदरूपो मन्त्रः सूक्तवा-
कस्तस्यच सूक्तवाकत्वमेव व्यक्तीकरिष्यते । तेन मन्त्रेण प्र-
स्तरं दर्शमुष्टिममौ प्रक्षिपतीति वाक्यस्यार्थः ॥ तत्र गौणसा-
मर्थ्यस्य श्रुतिसहायसया विनियोजकत्वेऽभिहिते मुख्यसाम-
र्थ्यस्यापि तत्सहायतानिरूपणेन पूर्वोक्तस्य कालार्थसंयोगस्ये-
हापवादकरणेनच पादाध्यायासङ्गती तथा सूक्तवाक्यस्य का-
लोपलक्षणतयाऽन्वयेन कालार्थः संबन्धः होत्राऽस्मिन्मन्त्रे

रती”ति श्रुतम् । तत्र सूक्तवाक्यपदवाच्यस्य मन्त्रस्य इष्टदे-
वताप्रकाशनेन कृतार्थत्वात् प्रस्तरप्रहरणस्य चोपयुक्तप्रस्तर-
प्रतिपत्तित्वेन कृतार्थत्वात् “दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टा सोमेन
यजेते”तिवत्कालार्थः संबन्धः । तृतीया चेत्थंभूतलक्षणपरा
सती सूक्तवाक्यस्य कालिकसंबन्धेन प्रहरणोपलक्षणत्वेना-
न्वयं बोधयन्ती नानुपपन्ना । न चैवं लक्षणा; तस्या अपि

पथ्यमाने तत्पाठकाले प्रस्तरं प्रहरेदिति, अथवा सूक्तवा-
क्यस्य करणतयाऽन्वयेन प्रहरणात्प्रति संशयं च स्पष्टत्वाद्-
नुकत्वा पूर्वपक्षमेवाह—तत्रेति ॥ इष्टदेवतेति ॥ आज्य-
भागानुयाजान्तेषु कर्मसूहिष्टा अग्नाद्यो देवता इत्यर्थः ।
उपयुक्तेति ॥ “प्रस्तरं उद्गृह्णासाद्यति सर्वा वा सुचः” इति
वाक्येन स्रग्धारेण उपयुक्तप्रस्तरप्रतिपत्तित्वेनेत्यर्थः । कृता-
र्थत्वमेव ह्याकान्ताविरहसपादनेनाज्ञाजिसंबन्धविघटकमित्यत-
स्तमेव सूत्रोपात्ततया हेतुमाह—कृतार्थत्वादिति ॥ ए-
वंच चातुर्थिकन्यायेन कालार्थसंबन्धं दृष्टान्तव्याजेन साधयति
—दर्शपूर्णमासाभ्यामिति ॥

यद्यप्यत्र दृष्टान्त इव कालार्थसंबन्धबोधक क्त्वाप्रत्ययो
नास्ति, तथापि कृतार्थत्वेन पूर्वोक्तरीत्या कालार्थतापादने
हेतुः, क्त्वाप्रत्ययस्तु कालविशेषे पौर्वापर्यरूपे नियामकमा-
त्रमिति न दोषः । कथं तर्हि करणत्वपरतृतीयोपपत्तिरि-
त्यत आह—तृतीया चेति । “इत्थंभूतलक्षणे तृतीये”त्य-
नुशासनेन गमकत्वरूपलक्षणार्थत्वेन सूक्तवाक्यतृतिगमकत्वा-
भिधानात्तस्यच तत्कालीनत्वसंपादनेन सभवात्तृतीयोपपत्ति-
रित्यर्थः ॥

लक्षणत्वार्थत्वे लक्षणापत्ति निरस्यति—नचैवमिति ॥
एतेन—यत् ज्ञानजनकत्वरूपलक्षणत्वाभिधानेनैव ज्ञानक्रि-
याया उपात्तत्वादनुपात्तज्ञानरूपक्रियाद्वारा क्रियासंबन्धयोपा-
त्तभावनानिरूपितकरणत्वापेक्षया विलम्बितत्वेन कारकविभ-
क्त्यपेक्षया इत्थंभूततृतीयया दौर्बल्यं पार्थसारथ्यादिरुक्तं
तत्—अपास्तम्; नापि गमकत्वसाऽकारकत्वात्, धात्वर्था-
न्वयप्रतीते प्रधानभूतभावनानिरूपितकारकत्वापेक्षया दौ-
र्बल्यम्, अकारकस्यापि निमित्तादेरनुष्ठाप्यत्वसंबन्धेन भाव-
नान्वयवद्गमकत्वसाप्येककार्यकारणभावकल्पनालाघवातुरोधेन
स्वजन्यभावनाज्ञानविषयतासंबन्धेन भावनान्वयोपपत्तेस्तत्क-
ल्प्यत्वादिति भावः ॥ एवंच पूर्वोक्तप्रैमन्त्रवदिह प्रकारेण म-
न्त्रस्यान्वयानुपपत्तेर्न तदङ्गत्वं मन्त्रस्य, नहि “इदं हविरनुष्ण-
तानीवृधत महो ज्यायोऽकृते”ति मन्त्रभागस्य पुरोडाशसेवया
द्व्योऽस्मि स्वस्मिन्यजमाने तेजोबाहुल्यं कृतवानित्यर्थं प्रह-
रणे सभवति, भूतनिर्देशानुपपत्तेः, प्रतिपत्तेः देवतानपेक्षणाच्च,

आनुशासनिकत्वेन शक्यत्वात् । अतश्चानुयाजोत्तरं सूक्-
वाकपाठात्कालविशिष्टं प्रस्तरोद्देशेन प्रहरणमेव विधीयते,
न तु सूक्वाकस्य प्रहरणाङ्गत्वमिति प्राप्ते—

प्रचुरप्रयोगाह्लाषवाच्यं करणत्वं एव तृतीयायाः शक्ति-
र्नतु इत्थंभूतलक्षणे, तस्यानुशासनिकत्वेऽपि लाक्षणिकत्वे-

अतः कालार्थं संबन्ध इत्यभिप्रेत्य पूर्वेपक्षमुपसहरति—अ-
तश्चेति ॥ प्रस्तरप्रहरणस्य बहिर्षि प्रस्तरसादानन्तरं कृ-
ग्धारणकार्यार्थतया विनियुक्तप्रस्तरप्रतिपत्तिरूपतया विहितस्य
सुमधारणकार्यानिष्पत्तेरनिर्ज्ञातकालत्वं व्यतिरेकेण सूचयितु-
मस्य निर्ज्ञातकालत्वोपपत्त्यर्थमनुयाजोत्तरमित्युक्त्वा ॥ अत
एवाह—तत्कालविशिष्टमिति ॥

यद्यपि गमकत्वेऽपि तृतीयायाः शक्तिः, तथापि प्रहरति
भावनाया यथा कारकाकाङ्क्षा न तथा गमकापेक्षया, अत
आकाङ्क्षितान्वयसिद्ध्यर्थं करणत्वेनैव कृतार्थस्यापि नास्ति व-
चनस्यातिभार इति न्यायेनान्वयाश्रयणं युक्तम् । किमुत
तत्रापि शक्तिरूपेण प्रमाणाभावाद्लक्षणैवेति विना करणं त-
दाश्रयणं न युक्तमिति चाभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह—प्रचुरेति ॥
यत्तु—प्रहरणभावनायामन्वयाद्योग्यत्वमुक्तम्, तत् अतुप-
तेत्यस्य पुरोडाशादिविषयत्वेऽप्यभ्यादि पुरोडाशादि सेवि-
तवान् तेन दृढोऽमित्तसेजोवाहुर्ल्यनं कृतवान् ॥ यत् य-
जमान आगुराद्याशास्ते तदनेन प्रत्यक्षनिर्दिष्टेन प्रस्तरा-
ख्येन हविषेत्येवमभिप्रेतेकवाक्यतया, अथवा इदंशब्देन
पुरोडाशादेर्दुतस्य व्यपदेशानुपपत्त्या प्रत्यक्षनिर्दिष्टप्रस्तरस्यैव
परामर्शापत्तेरनुपपत्तेति भूतनिर्देशस्य “आशांसायां भू-
तवचे”त्यनुशासनात्सेवनं कुर्वित्यर्थतयोपपादनसम्भवादकिंचि-
त्करमित्यभिप्रेत्याह—अतश्चेति ॥ एवमुभयविधिलिङ्गसम्भवे
श्रुतिसहायस्य प्राबल्यं सूचयितुं श्रुत्येत्युक्त्वा । ननु प्रहरणस्य
प्रतिपत्तिरूपतया देवतानपेक्षणान्मात्रवर्णिकदेवताकल्पनयापि
तत्प्रकाशनासम्भवात्कथं मन्त्रस्याङ्गत्वसम्भवं इत्यत आह—
प्रहरतिरिति ॥ मन्त्रस्य क्रियाप्रकाशनेन तत्सम्बन्धिप्रका-
शनेन वा करणत्वात्तदभावे मन्त्रगतकरणत्वात्न्यायानुपपत्त्या
तदर्थस्याङ्गत्वकल्पनस्यावश्यकत्वेन प्रकृतेऽपि श्रुत्यवगताङ्गा-
तानिर्वाहाय मात्रवर्णिकदेवताकल्पनया द्रव्यदेवता-बन्धा-
प्रहरती देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागाशास्याप्यजहत्स्वार्थलक्षणा
फलमुखत्वात् विरुध्यत इत्यर्थः । त्यागाशं प्रति द्रव्यस्य कर-
णत्वात् प्रस्तरमिति द्वितीयाणुपपत्तिं परिदुर्तुं आश्रयिकमरूपे-
त्युक्त्वा । यथैव स्थिष्टक्यागस्य प्रक्षेपाशोनेपयुक्तद्रव्यसंस्कार-
कत्वं त्यागाशोनादृष्टार्थत्वमेवमिहापि त्यागाशोनादृष्टार्थत्वेऽपि
प्रक्षेपाशेन तत्प्रतिपत्तिवात्तुपपत्तिरित्यर्थः ॥

अयं च त्रयं विशेषः—स्थिष्टकृति यजिपश्यान्तर्गतोद्दे-
शांसास्यानुपयुक्तामिस्थिष्टकृत्वेनताविषयत्वात् तदंशोप्यारादुपका-

नाप्युपपत्तेः । अतश्च श्रुत्या प्रहरणाङ्गत्वाप्यवगतोः प्रहर-
तिर्मात्रवर्णिकदेवताकल्पनया आश्रयिकमरूपहोमलक्षको
न विरुध्यते । अत एव सूक्तवाक एव याज्येति त्यागलिङ्ग-
मपि सङ्गच्छते । यद्यपि च नास्य मन्त्रत्वादिबन्धिनियुक्तप्रति-
द्विविषयत्वाख्यं मुख्यं याज्यात्वं संभवति, एवकारोपबन्ध-

रफत्वमेव, तदीयमन्त्रान्तर्गतोद्देशांशेन विवक्षितत्वात्संस्कारत्वेन
संस्कारकत्वम्, प्रकृतेस्तु मन्त्राशोनेव त्यागाशान्तर्गतोद्देशोनापी-
ष्टानामेव देवतात्वात्संस्कारकत्वमेवेति ॥ यथाच यजमानकर्तृ-
कत्यागविशिष्टोद्देशस्य न यजिवाच्यत्वम्, अपितु मन्त्रेण
क्रियमाणस्यैवेति न्यायसुधाकारादीनां लेखनम्, तथा तद्दूष-
णपुरःसरं यजमानकर्तृकस्यैव तस्य तद्वाच्यत्वं चतुर्थं व्यक्तौ-
करिष्यते ॥

अत्रच सूक्वाकस्य करणमन्त्रत्वान्मन्त्रान्तेन कर्मादिः स-
न्निपात्य इति वचनात् सूक्वाकपाठानन्तरमेकप्रस्तरद्रव्यकहो-
मानुष्ठाने अर्थात्तदानन्तर्यरूपकाललाभात्कार्यार्थापिच प्रस-
ङ्गाद्द्रव्यविषयीत्यत्र भट्टपादानां सिद्धान्ते उक्तिरिति स्थिते य-
द्भ्यायसुधाकृतो याज्यावत्सूक्वाकस्यापि होमकालप्रयोज्यत्वेन
आहुत्यादृश्यमानावैश्वद्र्यसम्बन्धलक्षणगुणयोगाद्याज्यात्वेन
स्तुतिर्युक्तेति ग्रन्थेन प्रस्तरप्रहरणस्य सूक्वाकपाठयौगपद्या-
भिधानं, तदयुक्तमेव, आग्नेयादिवागेषु प्रत्येकं देवतात्वेना-
न्वितानामिहापि तथैव देवतात्वाङ्गीकारेण समुच्चयेन ज्योति-
ष्टोमवदावृत्त्यापत्तावपि “अग्निर्दिहविरजुपते”त्यादि तत्त-
द्देवतावाचिपदोच्चारणे सत्येव तत्तद्देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागानुष्ठा-
नासम्भवेन यौगपद्यासम्भवात् । नहि तदाऽवयवमात्रपाठेना-
न्यायवयवपदपाठभावे समस्तसूक्वाकजन्मप्रकाशनं सिद्ध्यति ॥

वस्तुतस्तु—अभ्यादिदेवताविधिकल्पनाया प्रत्येकमाग्नेया-
दिषु देवतात्वेनान्वितानामप्यभ्यादीनां समुच्चितानामेव ला-
घवाद्देवतात्वकल्पनस्य युक्तत्वात् तावताप्यनन्तरिततत्तद्देव-
ताप्रकाशनेन रूपप्रयोजनसिद्धेर्न युक्तं प्रत्येकं तत्कल्पनमिति पर-
प्रयुक्तप्रस्तराख्यद्रव्यान्तरानक्षेपेणैकस्यैव प्रस्तरस्य तावदुद्देशेन
मन्त्रपाठानन्तरं सङ्ख्यागानुष्ठानपूर्वकं पूर्वपक्षोपपत्तेरावृत्तौ
प्रमाणाभावाद्यौगपद्यसम्बन्धव्यायं च । अतएव सूक्वाकपाठ-
समसमयमेव “अग्ने इद”मिति त्यागोनाशतः प्रस्तरस्याहु-
तस्य दाहानुष्ठानं याज्ञिकानामप्यपास्तमिति प्रकाशकारैरेव
पराक्रान्तत्वात् नैह विस्तरभयात् प्रपञ्च्यते ॥

प्रकृतमनुसराम—मन्त्रत्ववदिति ॥ एतेन—याज्ञिक-
प्रतिद्वैरवयवयोगाच्च होतृप्रवचनविहितस्यज्यमानद्रव्यसंबन्धो-
द्देशाङ्गभूतदेवताप्रकाशकत्वरूपमन्त्रत्वस्यासम्बन्धस्य याज्यात्वस्य
क्वाचित्काप्यर्थवत्विहितस्यगारेधिदशूर्णमासीयाज्यास्यत्यागक-
त्वात् तत्रच याज्यापदप्रयोगस्य गौणत्वकल्पने प्रमाणाभावा-
न्निरासः सूचितः ॥ ननु अत्रैव याज्यापदप्रयोगात्प्रतिद्विवि-
षयत्वसम्भवं इत्यत आह—एवकारोपबन्धत्वेनेति ॥

त्वेनैव लिङ्गस्य याज्यात्वासाधकत्वात्, तथापि यागसाधनत्वमात्रेण याज्यात्वव्यपदेशाद्यागलिङ्गत्वम् । अत्रश्रुत्या मन्त्रस्य प्रहरणाङ्गत्वेऽपि मुख्यसामर्थ्यस्य नात्र बाधः; प्रहरणेऽपि तनुपपत्तेः ॥ ५ ॥ २० ॥ इति पञ्चमं सूक्तवाकाङ्गताधिकरणम् ॥

(६ अधिकरणम् ।)

कृत्स्नोपदेशात् ॥ श्रुत्या लिङ्गोपपद्यथा प्रहरणाङ्गत्वानामात्र लिङ्गमात्रेण सूक्तवाकस्येष्टदेवतास्मरणार्थत्वम् । न चात्राविरोधोऽपि; अध्येतृप्रसिद्धा समस्तानुवाके सूक्तवाकशब्दस्य रूढत्वेनावयवशो विभज्य विनियोगेऽवयवव्यवस्थापय्या श्रुतिविरोधापत्तेः । नचासौ सुष्टुक्तं वक्तीति स्युत्प-

एवकारस्याप्रसक्तयाज्यान्तरनिषेधकत्वायोगात्सूक्तवाक एव याज्यावत्प्रशस्त इत्यर्थप्रतीतेरौपचारिकयाज्यात्वकथनादस्य निगदरूपत्वेन याज्या वै निगदा इत्यन्यत्र तेषां याज्यात्वनिषेधाच्च विहितयाज्यात्वानुपपत्तिः । अतएव “अनवानं यजती”त्यादिमुख्ययाज्याधर्माणिमिहाप्राप्तिरित्यर्थः । एवंच यदि लैङ्गिकं देवताप्रकाशनार्थत्वमनपेक्ष्य श्रुत्या सूक्तवाकस्य प्रहरणाङ्गता, श्रौतं च प्रहरणाङ्गत्वमनपेक्ष्य लिङ्गेन देवताप्रकाशनाङ्गता बोधेत ततो विरोधाच्छ्रुत्या लिङ्गबाधे श्रुतिविनियोज्यस्य कथमपि प्रहरणशक्यत्वाभावाच्च्युतेरेव विनियोजकत्वायोगादुभयानुप्रदायेष्टदेवताकीर्तनमात्रेण कृतार्थत्वं सूक्तवाकस्याङ्गीकृत्य कालार्थप्रहरणान्वयोऽभ्युपगम्येत, नत्वेदस्ति; किंतु श्रुत्यनुप्रदार्थं लिङ्गेन प्रहरणाङ्गभूतदेवताकीर्तनद्वारा श्रुत्यवगतप्रहरणाङ्गत्वापेक्षणासूक्तवाकस्य च प्रहरणशक्तिसिद्धे श्रुत्या लिङ्गाङ्गत्वेन देवताङ्गत्वापेक्षणाच्च्युतिलिङ्गोत्पत्त्यार्थत्वेन विरोधपरिहारोपपत्तेर्न विरोधपरिहारायेष्टदेवताकीर्तनमात्रेण कृतार्थत्वमङ्गीकृत्यान्त्यत्र विनियोगानर्हत्वात्कालार्थताऽभ्युपगन्तव्यस्यभिप्रेत्य सिद्धान्तमुपसहरति—अतश्चेति ॥ प्रयोजनं पूर्वपक्षे प्रहरणमात्रानुष्ठानम् । सिद्धान्ते त्विष्टदेवतोद्देशेन त्यागस्यापीत्यादि स्पष्टवाचोक्तम् ॥

॥ इति पञ्चमं सूक्तवाकाङ्गताधिकरणम् ॥

पूर्वाधिकरणे श्रुतिलिङ्गाविरोधेनैन्द्रोपपत्तिविनियोज्यत्वेऽपि मुख्यार्थं विनियोगस्य साधितस्येह केवाचिपदानामसमवेतार्थत्वादसंभवेनाक्षिप्य समाधानादाक्षेपिकीमन्तरसङ्गतिमुत्सर्गाधिकरणप्रसक्तमुद्यार्थविनियोगस्य स्थापनात्पादसङ्गतिः, तथा पौर्णमास्याममावास्याया च प्रहरणानुष्ठाने सति पौर्णमास्यामप्यमावास्यादेवतावाचिपदयुक्तस्य सर्वस्य सूक्तवाकस्य पाठ उत तत्तत्कालीनप्रयोगे तत्तद्देवतावाचिपदानामप्रयोगेण पाठ इति सशयं, अतएव पूर्वोदाहृता एव विचाराद्विषयवाक्यं च स्पष्टत्वादनुक्तत्वा पूर्वपक्षमेवाह—श्रुत्येति ॥ प्र-

र्येष्टदेवतावाचिपदसमुदाये यौगिकः; पारायणाध्ययनादौ कतिपयपदप्रयोगेणापि सूक्तवाकपदार्थसम्पत्तिप्रसङ्गेन समस्तानुवाके रूढेरवयवभावात् । अस्तुवेष्टदेवताप्रकाशनमानुपपत्तिकं फलम्, प्रहरणमेव तु श्रुतिविनियोगात् सर्वानुवाकप्रयोजकं इति दर्शो पौर्णमासे च सर्वः प्रयोक्तव्य इति प्राप्ते—

प्रबलयापि श्रुत्या लिङ्गस्य बाधे प्रहरतिलक्ष्यहोमान्तर्गतदेवतोद्देशस्यारानुपकारकत्वापत्तेः दृष्टविधया सन्निपत्योपकारकत्वलाभार्थं श्रुतिरेव लैङ्गिकेष्टदेवताप्रकाशनार्थत्वं मन्त्रस्यानुमन्यते । अतएव श्रुतिबलीयस्त्वात्प्रहरणप्रयुक्तः सूक्तवाकः प्रहरणाभावे अननुष्ठीयमानोऽपि विभज्य विनि-

लप्रमाणेन प्रहरणाङ्गत्वेनैव निराकाङ्क्ष्य सूक्तवाकस्येष्टदेवताप्रकाशनविषये लिङ्गेन श्रुतिकल्पनानुपपत्तेर्नाविरोधेन देवताप्रकाशकत्वेऽपीष्टदेवताप्रकाशनाङ्गत्वम्, येन तत्तदेवताप्रकाशनरूपप्रयोजकभावात्तत्तद्देवतावाचिपदलोपेन कालव्यवस्थया मन्त्रपाठ प्राप्त्यादित्यर्थः । अतएव उत्तमप्रयाजसिद्धकृन्मन्त्रधोर्निष्कृष्य यथालिङ्गं प्रयोगसिद्धेरेहस्य सिद्धान्तन्यायेनैव प्रसाधनीयत्वेऽपि श्रुतिविरोधहेतुकपूर्वपक्षस्य तत्रासंभवादनुदाहरणत्वमिति ध्येयम् ॥ वस्तुतस्तु—विरोध एवास्तीत्याह—नचेति ॥

प्रहरणमेव त्विति ॥ विनियोजकप्रमाणद्वयसत्त्वे प्रबलप्रमाणप्रमितस्यैव शेषिणः प्रयोजनकल्पनौचित्यं तुशब्देन सूचितम् । ततश्चायुरादिवदिष्टदेवताप्रकाशनस्यानुपपत्तिकत्वेऽपि प्रहरणस्येष्टदेवतापदसामानाधिकरण्येन सूक्तवाकं प्रति प्रयोजकत्वात्तत्सत्त्वे संपूर्णसूक्तवाकपाठोऽविकल इत्यर्थः ॥

यदनेन हविषेति मन्त्रे प्रत्यक्षनिर्दिष्टस्य प्रस्तरहविष आयुरादिफलस्य च निर्देशेनैकदेशपाठस्य साकाङ्क्षत्वेनायुक्तत्वाच्च तदंशे होमस्य प्रयोजकत्वेऽपीष्टदेवताप्रकाशनस्यापि मन्त्रलिङ्गाधीनत्वात्सन्निपत्योपकारकत्वकल्पनाभूलत्वात् विभज्य विनियोगाशमात्रे प्रयोजकत्वमात्रं कल्प्यते, नतु होमाभावेऽपि सूक्तवाकपाठविषये इत्यभिप्रेत्याह—अत एवेति । अतएव अपूर्वं अवश्ये प्रहरणाभावे आज्यभागवत्त्रेष्टदेवताप्रकाशनार्थतया न सूक्तवाकपाठ इति भावः । एतेन—“परमार्थतस्तु प्रहरणाङ्गत्वोपदेशात्प्रक्रियमाणप्रस्तरप्रकाशनप्रधान्यावगतनार्थतोऽपि वाक्यभेदः” इति न्यायसुधोक्तो “तथा सति प्रस्तरप्रकाशनतात्पर्यकत्वेन प्रहरणप्रयुक्ततापत्तेस्तस्य च सूक्तवाकशब्देन पुरोडाशकपालवद्देवताप्रकाशनतात्पर्यकत्वेन तत्रयुक्तस्यैव सतो विनियोगेन सिद्धान्तेऽनिष्टत्वादि” इति प्रकाशकारिर्दृष्टव्यमापाद्य इदमायुक्तप्रस्तरजोषणकर्तृतया प्राधान्येन सकलप्रयोगसमवेतोष्टदेवताप्रकाशन एव तात्पर्यं तद्विधातेनैव प्रहरणेऽपि विनियोगात् देवताकल्पकत्वमित्युक्तं—परा-

योगांशे इष्टदेवताप्रकाशनरूपलैङ्गिककार्यस्यैव प्रयोजकत्व-
मनुमन्यते ।

नचैवं सूक्तवाकशब्दस्यावयवलक्षणार्थत्वापत्तिः; सूक्त-

स्तम्; तुषोपवापातुष्ठानात् कालान्तरीणकपालोपादानप्रयो-
जकत्वस्य पुरोडाश इवेहापि तदापत्तिवारणाय इष्टदेवता-
प्रकाशनप्रयुक्तस्य सूक्तवाकस्य प्रहरणप्रयोज्यत्वावश्यकतया
प्रहरणसंबन्धिद्रव्यप्रकाशकत्वेन प्रहरणप्रयोजकत्वस्याकामेना-
पत्ते । अन्यथा यथाशक्ति प्रयोगे प्रस्तरहोमाभावेऽपि अनू-
याजोत्तरमिष्टदेवताप्रकाशानापुरोधेन सूक्तवाकपाठापत्ते । अतो
यथैव दर्शपूर्णमासाप्रयुक्तस्यापि भेदनहोमस्य भेदनप्रयोज्य-
त्वात्प्रैकतरेण विना तदनुष्ठानमेवं प्रहरणप्रयुक्तसूक्तवाकान्त-
र्गतकतिपयपदजन्येष्टदेवताप्रकाशनस्यैव प्रयोजकत्वमादाय
सूक्तवाकशब्दनिर्देश्यत्वोपपत्ते प्रहरणस्यापि चेष्टदेवताप्रका-
शनप्रयुक्तेरेव प्रयोजनत्वमित्यङ्गीकारात् अन्योन्यनियमसिद्धिः ।
पुरोडाशकपालेतु तुषोपवापाकालीनपुरोडाशोपादानप्रयुक्तत्वा-
सम्भवात् पुरोडाशकपालपदे सिद्धवन्निर्देशप्रतीते तुषोपवापां
विनाऽपि प्रयुक्तत्वसिद्धिरिति वैयर्थ्यम् । अतएव यदंशे प्र-
योजकत्वं अन्यतः सिध्यति न तदंशे अन्यतरस्यापि प्रयोज-
कत्वं कल्प्यते, गौरवाद्गतो विभक्त्यविनियोगांशे इष्टदेवताप्र-
काशनस्य प्रयोजकत्वम् अनुष्ठानांशे प्रहरणस्यैति न कोऽपि
विरोधः । एवंस्थिते “अतश्चेष्टदेवताप्रकाशानोपजीवित्वादप्रयो-
जकं प्रहरणमिति वातिकमपि इष्टदेवताप्रकाशानोपजीवित्वा-
दिति हेतुपादानाद्विभज्यविनियोगांश एव प्रयोजकत्वाभावा-
भिप्रायेण व्याख्येयम् । नहि सूक्तवाकशब्दात् प्रतीयमानमि-
ष्टदेवताप्रकाशनप्रयुक्तत्वमपहोतुं शक्यम्; शुल्वैव पूर्वोक्त-
रीत्या अनुमतत्वादिस्वाशयः ॥

अत्र च “प्रकरणाविभागादुभे प्रति कृत्स्नशब्द” इति
सूत्रस्वार्थस्यैव सूक्तवाकपदस्य ह्यव्यभ्युपगमेन प्रयोगद्वयव-
र्तिप्रहरणद्वयोद्देशेन कृत्स्नसूक्तवाकविधानेऽपि ‘एकैकप्रहरणे
अवयवशः प्रयोगसिद्धिरिति श्रुतिविरोधपरिहारमाशङ्क्य ‘या-
ज्यादिपदे लक्षणापत्ते. समुदायस्य फलसाधनत्वायोगात्
समुदायिनामेव फलं प्रत्युपादेयतया विवक्षितसाहित्यानां
साधनत्वेऽपीतिकर्तव्यतांशे उद्देश्यत्वेनाविवक्षितसाहित्याना-
मन्वयात् प्रत्येकमेवेतिकर्तव्यताया प्रयाजादीनामिव प्रह-
रणस्यान्वये सूक्तवाकस्यापि तदङ्गस्य प्रत्येकमेव अन्व-
यप्राप्तौ कालेभ्यात् त्रयाणामर्थे प्रहरणतन्त्रतया तन्त्रेणै-
वातुष्ठानप्राप्तेरवयवशः प्रयोगसिद्धे’रिति भाष्यकारेण प्रदूष्य,
देवतापदानां परस्परान्वयाभावेनैकार्थप्रतिपादकत्वासम्भवात्
नैकः सूक्तवाकोऽपि त्वदमितस्त्रस्त्रपदापेता एकैकदेव-
तापदविभागा बहवः सूक्तवाकाः, अतश्च विभक्तस्यैव सू-
क्तवाकस्य तृतीयया प्रहरणाङ्गत्वात् प्रातिपदिकतृतीययाश्रुत्यो-
रविरोधे सति एकवचनस्य सूक्तवाकसामान्याभिप्रायेणोपपत्ति-

वाकपदस्य सुषु उक्तं वकीति व्युत्पत्त्या इष्टदेवताप्रकाशाक-
मन्नविशेषे योगरूढत्वात् । तेन यत्र यावन्त्यो देवता इष्टाः
प्राकृत्यो वैकृत्यो वा तत्र तावानेव सूक्तवाकः । अतश्च सू-

रिति तस्मिन् काले यावदपेक्षा तस्मिन्काले तावदेवतावाचिप-
दयुक्तस्यैव सूक्तवाकत्वात् तावन्मात्रेण प्रहरणातुष्ठाने वैगुण्या-
प्रसक्तेरिष्टदेवताप्रकाशनरूपलैङ्गिककार्यांशुरोधेनैकप्रहरणप्रयो-
गतन्त्रपदानां सकृत्पाठेऽपि सूक्तवाकत्रयपाठोपपत्तिरिति कृतं
विरोधपरिहारं वातिककारो अदूषयत् । यद्यपि प्रत्येकपदाना
नैकाभ्यांभिधायकत्वम्, तथापि “यदनेन हविषाशास्ते” इ-
त्येकवाक्यतयैकप्रयोजनकत्वेनैकार्थत्वम् । तत्र चेष्टदेवताप्र-
काशनस्यैव प्रयोजकत्वादर्थतः प्राधान्यम् । तथापि पूर्वोक्त-
रीत्या प्रहरणस्यापि अङ्गित्वेन शब्दतोऽर्थतश्च प्राधान्यसत्त्वा-
देकप्रयोजनत्वोपपत्ति । यद्विच तत्तदेवताप्रकाशनानामेव श-
ब्दतः प्राधान्यमङ्गीकृत्य नानावाक्यत्वमिष्येत, ततो “या ते
अम्” इत्यादिवदमित” तन्त्रपदानामप्यनुपज्ञेण पृथक्पाठा-
पत्तिः । सूक्तवाकेनेत्येकवचनबलात् अनियमैकस्यैव सूक्त-
वाकस्य शुल्वा विनियोगापत्तेः तदंश एव सन्निपत्योपकारक-
त्वलाभार्थमिष्टदेवताप्रकाशनार्थत्वोपपत्ते, सूक्तवाकत्रयपाठे
प्रमाणाभावात् यावत् प्रधानत्रयदेवताकत्वानुपपत्तिश्च । अतो
वैश्वानरवाक्यवत् उपक्रमोपसहस्यैक्येनेकवाक्यत्वान्नावाक्य-
त्वेन सूक्तवाकभहुत्वासिद्धेः समुदाय एव सूक्तवाकत्वात् प्रा-
तिपदिकश्रुतिविरोधे अवयवशः प्रयोगो दुर्निवार इति । एवंच
—“विधौच समुदाये च तोयशब्दो यथेष्यते । ससर्गिद्रव्य-
रूपत्वात् सूक्तवाकपदे तथा” ॥ इति वातिकतात्पर्यमनुसं-
धाय श्रुतिविरोधं परिहरति—**सूक्तवाकपदस्येति ॥ उक्त-
मिति ॥** आज्यभागादीष्टदेवतामित्यर्थः । एतेन—अधे-
न्द्राणि षुहोतीतिवत् अमिससोभोभ्यत्वं सूक्तवागसीत्यभिधानात्
सूक्तवाकपदघटितत्वेन सूक्तवाकत्वस्य मन्त्रे संभवेऽपीह म-
न्त्रान्तर्गतपदप्रकाशार्थमादाय योगस्यान्तरङ्गतया संभवत-
स्यागेन पदघटितयोगस्यावहिरङ्गस्याश्रयणं न युक्तमिति—
सूचितम्, अतश्चेष्टदेवताप्रकाशनरूपकार्यांशुरोधेन इष्टदेव-
ताप्रकाशकपदमात्रोच्चारणेनानिष्टदेवतावाचिपदानुच्चारणे सू-
क्तवाकत्वानुपपत्त्या सिद्धे सूक्तवाकत्वानुपायाच्च सूक्तवाकप-
दश्रुतिविरोधः, प्रत्युत्तानपेक्षितानिष्टदेवतापदोच्चारणे अलुप-
तेत्युद्दिष्टरूपोक्तवचनस्यानृततया दुष्कवाक्यत्वापत्तिरित्यर्थः ।
तेनेति ॥ यथा “आशास्तेऽमं यजमानोऽस्ता”वित्यादेः
सर्वनामातिदेशद्वारा “आशातदेवदत्तादिनामपुरितस्य मन्त्रस्य
यथायुक्तिसहितपाठेन कार्त्स्न्यावधारणा, तथेहापि युक्तिसहि-
तपाठेन कृत्स्नसूक्तवाकावधारणया तावानेव सूक्तवाकः पठ-
नीय इत्यर्थः । **तदुक्तं वार्तिके**—“तेन त्रिषैव मन्तव्यः
सूक्तवाक प्रतिष्ठितः । स्वाध्याये कर्मकालेच प्रकृतौ विकृता-
वपि । सर्वप्राकृतदैवस्यः स्वाध्याये तावद्विष्यते । निष्कृष्टदेव-

कवाकप्रतिपदिकश्रुत्यनुरोधेनापि लिङ्गाबाधः । नचाध्ययनादौ योगबाधात् रुढिमात्रकल्पना; तत्र तदानीन्तनवैदिकप्रसिद्धानुरोधेन दाशपूर्णमासिकदेवतापदसमुदाययुक्त एव मन्त्रे निरूढलक्षणार्होकारात्, अश्वकर्णादौ तु शक्यसंबन्धप्रनीत्यभावात् क्लृप्तवायवशक्तिबाधेनातिरिक्तशक्ति-कल्पनमिति विशेषः । प्रयोजन विभज्य विनियोगः ॥ ६ ॥
॥ २१ ॥ इति षष्ठं सूक्तवाकविभज्यविनियोगाधिकरणम् ॥

(७ अधिकरणम् ।)

लिङ्ग ॥ काभ्येष्टिकाण्डे इन्द्राभ्यादिदेवत्याः काभ्येष्टयः समाह्वताः, तेनैव क्रमेण मन्त्रकाण्डे तत्तल्लिङ्गा एव काभ्य-याज्यानुवाक्याकाण्डमित्येव समाख्याता याज्यानुवाक्याम-

तामध्यः प्रकृतौ समुदाययो । सूर्यादिपदमध्यश्च विकृताववधार्यते” इति योगबाधादिति ॥ अध्ययनादिकाले इष्टत्वाभावेन फलोपहितेष्टदेवताप्रकाशकमन्त्रत्वाभावेन योगबाधातदर्थं स्वरूपयोग्यतामात्रेण शक्यज्ञाकारे चानिष्टदेवताप्रकाशकपदानामपि योग्यतामात्रेण प्रयोगोपपत्तेरध्ययनादिकाले सर्वसूक्तवाक एव तत्प्रसिद्धे रुढिकल्पनमावश्यकमित्यासाङ्कार्थं । अश्वकर्णादाविति ॥ अश्वकर्णादिशब्द इत्यर्थं ॥

तस्मात् श्रुतिविरोधाभावात् उपजीव्यत्वेन मुख्यसामर्थ्यस्यापि युक्तं विनियोजकत्वमभिप्रेत्य प्रयोजनमाह—प्रयोजनमिति ॥ तत्कालीनप्रधानाङ्गतया प्रहरणात्तुष्टाने तत्कालीनप्रधानसंबन्धिदेवतावाचकपदयुक्तं सूक्तवाक तद्विन्नकालीनप्रधानसंबन्धिदेवतावाचिपदोद्धारणे पठनीय इत्यर्थं । सिद्धान्तप्रयोजनोक्त्या पूर्वपक्षे व्यतिरेकेण पौर्णमास्याममावास्याया वा कृत्स्नस्य प्रयोजनमिति प्रयोजनमर्थात् सूचितम् ॥

यत्तु—प्रकाशकारैः पूर्वपक्षे सूक्तवाकस्य प्रहरणप्रयुक्तत्वात् प्रस्तरस्य नाशदोषाप्रहारेष्वप्रयोगः, सिद्धान्ते तु इष्टदेवताप्रकाशनप्रयुक्तत्वात् प्रयोग इति प्रयोजनान्तरमुक्तम् । तत्प्रस्तानाशादिषु आज्येन होमात्तुष्टानस्य सिद्धान्त इव पूर्वपक्षेऽपि तुल्यत्वेन प्रयोजकहोमसत्त्वात् प्रयोगोपपत्तेः प्रस्तरहोमाभावे अवस्ये इष्टदेवताप्रकाशनमात्रानुरोधेन तदनुष्ठानस्य सिद्धान्तेऽप्यदर्शनात् अयुक्तमिति कौस्तुभे, अत्रापि च होमाभावेऽपि इष्टदेवताप्रकाशनस्य सूक्तवाकपाठविषये प्रयोजकत्वनिरासोपपादनव्याजेनैव सूचितम् ॥

॥ इति षष्ठं सूक्तवाकविभज्यविनियोगाधिकरणम् ॥

काभ्येष्टय इति ॥ “ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निवेपेत यस्य सजाता वीयुः” । “अग्रये वैश्वानराय द्वादशकपालं निवेपेत मा० ३३

आ. समाह्वताः । ते लिङ्गादिन्द्राभ्यादिदेवत्वकर्ममात्राङ्गं, नतु दुर्बलक्रमसमाख्यानुरोधेन काभ्येष्टिमात्राङ्गम् । नच सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणभावे लिङ्गमात्रेण विनियोगायोगः, मन्त्रगतप्रयोजनाकाङ्क्षासहकृतलिङ्गेन सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणाभावेऽपि इन्द्राभ्यादिदेवताप्रकाशने मन्त्रविनियोगोपपत्तेः । नच—इन्द्राभिस्वरूपे आनर्थक्यादपूर्वसाधनत्वलक्षणार्थं क्रमाद्यपेक्षेति—वाच्यम्, इन्द्राभ्यादिदेवतानां जुहुवत्कृत्वव्यभिचरितत्वेन लक्षणोपपत्तेः, व्यभिचारित्वेऽपि वा लौकिकस्याभ्यादेवैयर्थादेव वारणोपपत्तौ परिशेषादेवापूर्वाव्यवस्थिते । अतो लिङ्गमात्रेण क्रमसमाख्ययोर्बोधात्सर्वार्थत्वमिति प्राप्ते—

रुकाम” इत्यादिवाक्यविहितता इत्यर्थः ॥ सजाता ज्ञातयो विप्रतिपन्ना भवेयुरिति वीयुरित्यस्यार्थः । तत्तल्लिङ्गा एवेति ॥ यदेवेष्टिषु चिह्नमिन्द्राभ्यादिदेवताशब्दस्तेव चिह्नं येषु तादृश्य इत्यर्थः । याज्यानुवाक्यामन्त्रा इति ॥ इन्द्राभ्यां रोचनादिव इत्याद्य इत्यर्थः ॥ वक्ष्यमाणनियतव्यवस्थोपपादकतया क्रमसमाख्याशब्दोऽप्युपादानम् । तत्र लिङ्गविनियोगविचारात् पादाभ्याससङ्गीतं पूर्वत्र श्रुते लिङ्गसापेक्षत्वे उक्ते प्रसङ्गादिह लिङ्गस्याप्यन्यप्रमाणसापेक्षत्वप्रतिपादानात् प्रासङ्गिकीमन्तरसङ्गतित्वात् तथा किमेता लिङ्गादिन्द्राभिदेवत्वमित्येकाभ्य-कर्ममात्राङ्गमुत पूर्वांशकाभ्येष्टिमात्राङ्गम् क्रमसमाख्याभ्यामिति सशयं च स्पष्टत्वादनुक्त्वा पूर्वपक्षमाह—तथेति ॥

स्वाभ्यायविश्वध्यापितस्य मन्त्रज्ञातस्य प्रयोजनाकाङ्क्षात् आकाङ्क्षासहकृतेन योग्यतारूपेण लिङ्गेन मन्त्रस्येन्द्राभिप्रकाशनार्थत्वोपपत्तेः लिङ्गस्य सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणोपेक्षाभावेन क्रमसमाख्याभ्यां नियतव्यवस्था सिध्येत् । नहि लिङ्गं सामान्यतः क्रतुसबन्धेऽवगत एव द्वारविशेषे विनियोजकमित्यत्र किञ्चिन्नियामकमस्ति । श्रुतिवदेव पूर्वं क्रतुसबन्धानवगमेऽपि आकाङ्क्षासहकृतलिङ्गमात्रेण विनियोगोपपत्तेरित्यर्थः । देवतात्वस्य यागोक्तिरूपितत्वात् विहितत्वघटितत्वेन अलौकिकत्वादव्यभिचरितक्रतुसबन्धमुपपादयति—इन्द्राभ्यादी-ति ॥ देवतात्वस्य अलौकिकत्वेऽपि तेन रूपेण मन्त्रेऽप्रकाशनादधिष्ठानमात्रस्य चेन्द्राभ्यादेः मन्त्रार्थावादादौ यागं विना स्वर्गलेकादित्यत्वेन प्रतिपादनालौकिकत्वावगतेः नाव्यभिचरितत्वमित्यभिप्रेत्याह—व्यभिचारित्वेऽपि वेति ॥ मन्त्रार्थवादानामन्यपरत्वेनेन्द्रादीनां स्वर्गादित्यत्वे प्रमाणाभावोऽपिवैयत्येन सूचितः । परिशेषादेवेति ॥ इन्द्रादिपदात्तद्धितेन ऋत्वव्यभिचारित्वेनैव देवतात्वप्रतीतेः स्मारकविधया ऋतूपस्थित्याऽपूर्वसाधनत्वोपस्थितिरित्यर्थः ॥

एवमपूर्वसाधनत्वोपस्थित्यर्थं सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाण-

आकाङ्क्षाभावे योग्यत्वरूपस्य लिङ्गस्य विनियोजकत्वा-
नुपपत्तेर्मन्त्रगतप्रयोजनाकाङ्क्षायाश्च सर्वमन्त्राणां वाचस्तोमे
विनियोगेन निराकाङ्क्षतया अभावाच्च लिङ्गमात्रात् सर्वा-
र्थत्वोपपत्तिः । अतश्च वाक्यप्रकरणादिना सामान्यसंब-
न्धबोधकप्रमाणेन तत्तदाकाङ्क्षोत्थापनात्तत्कृतुसंबन्धेऽव-
गते द्वारविशेष एव लिङ्गादवगम्यते । नच वाचस्तोमीयवा-
क्येन प्रकरणादिबाध, मन्त्रविशेषविषयानां तेषां मन्त्रपाठ-
कालोत्पन्नमन्त्रप्रयोजनाकाङ्क्षावैलायामनुपस्थितेन तेन वा-
क्येन बाधायोगात् । नचैवं प्रबलेन विनियुक्त्यापि दुर्ब-
लेन विनियोगे उल्कृष्टस्यापि पूषानुमन्त्रणमन्त्रस्य प्रकरणेन
गौणेश्च विनियोगापत्तिः, प्रमाणद्वयस्याप्येकविषयत्वान्म-
न्त्रप्रयोजनाकाङ्क्षावैलायां प्रबलप्रमाणस्योपस्थितत्वाच्च बाध-
कत्वोपपत्तेः । अतश्च प्रकृते बाधायोगात्क्रमसमाह्यानुरो-

सापेक्षत्वं लिङ्गे प्राचीनोपादितं व्यर्थं सूचयित्वा मन्त्राणामा-
काङ्क्षोत्थापकत्वेन तदपेक्षत्वं स्वयं दर्शयन् सिद्धान्तमाह—
आकाङ्क्षाभाव इति ॥ वहनयोग्यस्यापि पुंसो नैराकाङ्क्षे
सति वहने विनियोगादर्शनाद्योग्यतामात्रस्य आकाङ्क्षाभावे
विनियोजकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । वाचस्तोमपदं ब्रह्मयज्ञादेरप्यु-
पलक्षणम् । **वाक्यप्रकरणादिनेति ॥** तत्र षषट्पारादिम-
न्त्राणाम् “एष वै सप्तदश” इति वाक्यम् ल्वनमन्त्राणां प्रकरणं
प्रकृते क्रमसमाहयोभयं पूषानुमन्त्रणादौ समाह्यामात्रमिति
विवेकः । इदमेव सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणसापेक्षत्व लि-
ङ्गस्य, श्रुतेस्तु स्वत एव तदुत्थापकत्वात् तदनपेक्षत्यर्थः ।
मन्त्रविशेषेति ॥ सामान्यविशेषभावव्यायेनापि विपरित-
बाधकतासूचनाय विशेषपदोपादानम् । **दुर्बलेनेति ॥** आ-
काङ्क्षोत्थापनेनेति शेषः ॥ **उल्कृष्टस्यापीति ॥** समाह्यास-
हकृतसुह्यलिङ्गनेति पूर्वं शेषः । **प्रमाणद्वयेति ॥** वाचस्तो-
मविनियोजकवाक्यस्य मन्त्रप्रयोजनाकाङ्क्षावैलायामनुपस्थित-
त्वेन बाध एव, नतु तेन दुर्बलयोरपि बाध, इह तदानी-
मेव उपस्थितप्रमाणद्वयसमावेशे प्रबलेन दुर्बलस्य ऋव एवेति
न तदाकाङ्क्षोत्थापकत्वसंभव इति विशेष इति भावः । **न-
चान्यत्रेति ॥** क्रमप्राप्तकाम्येच्छिव्यतिरिक्तकर्मणीत्यर्थः ॥ **प्र-
माणाभावादिति ॥** प्रकरणपाठादौ प्रकरणपठितेन मया
कथमस्योपकर्तव्यमित्यपेक्षोत्पत्त्यापि अयमभिचरितकृतुसंबन्ध-
स्य व्याप्तिरुपतया तस्यानैयत्यवापकत्वेऽपि आकाङ्क्षोत्थापकत्वे
प्रमाणाभावः । नहि बह्विषये निराकाङ्क्षस्य बह्व्यनुमितौ
जातयां तद्विषये व्याप्तिसाम्बन्धिकाङ्क्षा उपजायते । अतो न
तस्याकाङ्क्षोत्थापकत्वसंभव इत्यर्थः । अयमभिचरितकृतुसंबन्ध-
स्वरूपस्यान्यथा दुस्संपादात्वात् अपूर्वमात्रनिरूपितसाधनताव-
च्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नस्यापूर्वाव्यभिचरितत्वरूपतयैवावश्य-
निर्वचनीयस्यापि इहासंभव इत्याह—**वस्तुतद्विचरति ॥
स्वार्थप्रतिपादनं प्रत्यपीति ॥** तस्य तं प्रत्यकारणत्वे

धात् कान्येच्छिविषयत्वमेव मन्त्राणाम् । नचान्यत्राकाङ्क्षोत्था-
पकं किंचिदस्ति, अयमभिचरितकृतुसंबन्धादेराकाङ्क्षोत्थाप-
कत्वे प्रमाणाभावात् ।

वस्तुतस्तु नात्रान्यभिचारोऽपि; जुह्वादीनां हि न तत्वे-
नान्यत्र कारणतेति तस्या युक्तः कृतुनाऽन्यभिचारितः सं-
बन्धः, देवतारूपस्याग्न्यादिशब्दस्य तु आनुपूर्वीविशिष्टव-
र्णत्वेन कृतुं प्रतीव स्वार्थप्रतिपादनं प्रत्यपि कारणत्वाच्चाव्य-
भिचरितकृतुसंबन्ध इति वैषम्यम् । अतश्च व्यभिचारात्
अन्यभिचारोऽपि वाऽऽकाङ्क्षोत्थापकत्वानुपपत्तेर्नाऽन्यत्र विनि-
योगः । अतएव स्वारसिकी आकाङ्क्षा यत्र न निवर्तते य-
थाऽर्थज्ञाने उपनिषज्ज्यात्मज्ञाने वा, तत्र आकाङ्क्षोत्थाप-
नप्रयोजनाभावात् सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणं विनापि भ-

अर्थप्रतिपादकत्वाभावेन प्रातिपदिकसज्ञानुपपत्तिः । जुह्व-
दस्य तत्र कारणत्वेऽपि कृतुं प्रत्याकारविशेषविशिष्टार्थस्यैव
नियमेन कारणत्वमिति वैषम्यम् । अतएवात्रार्थस्य अपूर्वसा-
धनत्वकल्पने प्रमाणाभावाच्च तद्वारापि पदस्य अपूर्वाव्यभिचार
इत्यर्थः । **स्वारसिकीति ॥** स्वत एव साकाङ्क्षस्य नाकाङ्क्षो-
त्थापकप्रमाणापेक्षत्यर्थः ॥

उपनिषदिति ॥ अत्रच—“अविनाशी वा अरेऽयमात्मा-
ऽनुच्छिन्तिधर्मां मात्राससर्गस्त्वस्य भवती”त्युपनिषज्ज्यां मात्रा-
शब्दवाच्यधर्माधर्मेकारशरीरसंबन्धरहितसासारिककर्तृभो-
क्तृनित्यात्मज्ञानमेकम् । तथा “अपहतपाप्मा विजरो विमृत्यु-
विशोको विजिघ्रन्नसपिपास सत्यकाम सत्यसकल्प” इत्या-
नुपनिषत्कृतपापादिदोषराहित्यकाम्यमानफलप्राप्तिप्रयत्नानपे-
क्षसकल्पमात्राधीनसिद्धिरूपगुणविशिष्टात्मप्रतिपादनपूर्वक्या
“सोऽवेच्छव्य स विजिज्ञासितव्य” इति श्रुत्या विहितं वेदान्तवा-
क्यावधारणात्मकजिज्ञासापेतं तदवधारितात्मस्वरूपानुचिन्त-
नाख्यान्वेषणात्मकमपहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टात्मज्ञानं द्विती-
यम् । तथा आत्मानमुपासोतेत्यादिविधिविहितं निर्गुणात्मवि-
षयमपरोक्षसाक्षात्कारपर्यन्तमात्मज्ञानं तृतीयमिति यद्यप्यात्म-
ज्ञानं त्रिविधम्, तथापि द्वितीयतृतीययोर्रूपासनारूपात्मज्ञानयोः
कर्मणि पुरुषे वा दृष्टप्रयोजनाभावाददृष्टापेक्षायां श्रुत्यावभावेन
कत्वज्ञत्वानुपपत्तेः “स सर्वाथ लोकांनाप्नोति सर्वाथ कामान-
नवाप्नोति तरति शोकमात्मविदि”त्यादिवाक्यशेषसमर्पितं द्वि-
तीयात्मज्ञानस्य फलम्, तथा “स खल्वेवं वर्तयन् यावदापुषं
ब्रह्मलोकमभिसंबन्धते नच पुनरावर्तते” इति वाक्यशेषसमु-
र्पितं फलं तृतीयात्मज्ञानस्येति व्याकरणाधिकरणे आचार्यैः
पुरुषार्थत्वस्य प्रतिपादानादिह प्रथममेवात्मज्ञानं प्राह्यम् । तस्य
कत्वज्ञत्वं केवललिङ्गादेव । यद्यप्यत्रापि वाक्यशेषसमर्पितं
फलं समाभ्यते, तथापि तस्य पर्णमयीन्यायेनार्थवादत्वात्

बल्येव लिङ्गमात्राद्विनियोगः, प्रकृते तु स्वारसिकाकाङ्क्षानि-
वृत्तेराकाङ्क्षोत्थापकसामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणापेक्षेति वैष-
म्यम् ।

नचैवं प्रबलक्रममात्रेणैव तदुपपत्तेः समाख्यावैयर्थ्यम्,
यत्र साप्तदशयवद्भिदेवत्यकर्मके आग्नेयमश्रद्धयाज्ञान तत्र
प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्कमाविरोधाच्च सामिधेनीपु नि-
वेशे प्राप्ते समाख्यया याज्यानुवाक्याकार्यं निवेशः, सा-

अङ्गत्वमेवैत्यर्थं । **विनियोग इति ॥ नच**—अर्थज्ञानस्य
साक्षात्कर्मसु सामर्थ्यादव्यभिचारिद्वारानपेक्षणात् लिङ्गमात्रेण
कर्मणि विनियोगसम्भवेऽपि आत्मज्ञानस्य साक्षात् कर्मविषय-
त्वाभावेन तत्रासामर्थ्यात् ज्ञेयात्मरूपस्य द्वाःस्य लोकवेदसा-
धारण्येन क्तव्यभिचाराभावात् कथं तन्मात्रेण कत्वङ्गत्वम्
इति—**वाच्यम्**; लौकिककर्मप्रवृत्ते देहादिव्यतिरिक्तात्म-
ज्ञान विनापि सिद्धे तद्व्यावृत्तये अव्यभिचारितद्वारानपेक्षणात्
पारलौकिकफलसाधनकर्मणामेवाकाङ्क्षितत्वेन सामर्थ्यमात्रेण
तदुपपत्तेरित्यर्थं । विस्तरेण चैतद्विश्वजिदधिकरणे चतुर्थे उ-
पपादयिष्यते । अत्रच यथानुष्ठेयकर्मानुष्ठानोपधिकत्वेन आ-
त्मज्ञानस्य कर्माङ्गता तथा न निषिद्धकर्माङ्गत्वम्; तथात्वे अ-
नात्मज्ञानवता कृतब्रह्मज्ञाननप्रत्यवायजनकत्वानापत्तेः, किंतु त-
त्फलीभूतनिवृत्त्यङ्गत्वमेव । **तदुक्तं वार्तिके**—“आत्मज्ञान
हि सयोगपृथक्त्वात् क्तव्यंपुरुषार्थत्वेन ज्ञायते । तेन विना
परलोकफलेषु कर्मसु प्रवृत्तिनिवृत्त्यसम्भवात् ।” इति ॥ **एता-
वांस्तु विशोषः**—निषेधपरिपालनरूपनिवृत्तेरपूर्वजनकत्वा-
भावेन तत्रोपनिषन्नियमजन्मपूर्वानुपयोगान्नित्यत्वादिप्रकार-
कात्मज्ञानस्य निवृत्तौ स्वरूपोपयोगितयैवोपयोगः, उपनिष-
न्नियमस्तु नापेक्ष्यते, विहितकर्मसु तु सोऽपीति ज्ञेयम् । **अ-
थवा**—यथा निषेधाध्ययननियमो निषेधेन्यनुपयुज्यमानोऽपि
निमित्तनिश्चयद्वारा प्रायश्चित्तेषु उपयुज्यते, तथोकात्मज्ञान-
नियमो निषेधे अनुपयुक्तोऽपि प्रायश्चित्ताधिकारहेतुभूताम-
नुतापहेतुका निवृत्तिं संपादयन् प्रायश्चित्तेषु उपयुज्यत इति
द्रष्टव्यम् ॥

एतच्च सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणं विना कापि लिङ्गमा-
त्रस्य विनियोजकत्वायोगात् “यदेव विषयां करोति श्रद्धयो-
पनिषदा तदेव वीर्यवत्तर भवती”ति “ओमित्युद्गीथमुपासी-
ते”ति उद्गीथोपासनाप्रकरणे छान्दोग्ये पठिताभ्यामपि वा-
क्याभ्यामेव प्रकरणबाधेन तयोः क्तव्यङ्गत्वं न लिङ्गमात्रेणेति
न्यायसुधाकृतोऽभिमतमपि प्रकरणबाधेनैतद्वाक्याभ्यां सर्वैक-
त्वज्ञप्तायोगादयुक्तमिति पार्थसारथ्यभिसंहितदृषणमभिलो-
कम् । न्यायसुधाकृन्मतोपन्यासपूर्वकं तद्दृषणोपन्यासेच प्रका-
शकारैरेव पराक्रान्तमिति नेह तत् प्रपञ्च्यते ॥ **परमार्थ-
तस्तु**—यदि कृष्यादिवन्नित्यप्राप्तस्य विधिकल्पने प्रमाणा-
भावेन विधेयत्वानुपपत्तेः जन्यतामात्रबोधेऽपि अङ्गत्वासम्-

मिधेनीपु त्वन्यासामागमः । नचैवं क्रमोपन्यासवैयर्थ्यम्;
यत्रान्यदेवत्यपूर्वेष्टियाज्याज्ञानानन्तरमुत्तरेष्टियाज्यातः पूर्व-
माग्नेय्य ऋचः पठितास्तत्र तल्लिङ्गकर्मज्ञेण याज्याकार्यं निषे-
शासंभवात् समाख्याबाधेऽपि क्रममात्रेणोत्तरेष्टिसामिधेनी-
कार्यं विनिवेशः, तस्मात्सामिधेनीस्थानपठितत्वात् । अतः सिद्धं
काम्येष्टिष्वेव विनियोग इति ॥ ७ ॥ २२ ॥ इति सप्तमं
लिङ्गकर्मसमाख्यानधिकरणम् ॥

वात् अङ्गताबोधकत्वेन “यदेवे”त्येतद्वाक्यद्वयमेव स्वीकर्त-
व्यमिति कौस्तुभे पुत्र्यापादोक्तमनुसन्धीयते, तदा करोतीत्यस्य
लेटव प्रकल्प्य कथंचित् न्यायसुधोक्तमेव साध्विति ज्ञेयम् ॥

समाख्यावैयर्थ्यमिति ॥ याज्यानुवाक्याकाण्डमिति
समाख्यावैयर्थ्यं सूत्रे च तदुपादानं व्यर्थमित्यर्थं । **साप्तद-
श्यवदिति ॥** सामिधेन्यङ्गभूतसाप्तदश्य यस्मिन् कर्मणि
अग्निदेवत्ये पात्रिकृतीयेष्टिरूपे आतिदेशिकमन्त्रप्राप्त्या न प्र-
धाने याज्यापेक्षा, वाचनिकसाप्तदश्यान्नात्, सामिधेनीध्वा-
ग्नेयऋगुद्रयापेक्षा, तत्र तत्तदिष्टिकमात्रातामैयमन्त्रद्वयस्य प्रथ-
मातिक्रमे कारणाभावेन सामिधेनीपु क्रमाविरोधेन च निवे-
शप्रसक्तौ याज्याकार्यं तन्निवेशस्य समाख्ययैव वक्तव्यत्वात्
तदावश्यकत्वमित्यर्थं । अतएव एतादृशम्यले अपेक्षितविधा-
नरूपन्यायस्यैव समाख्यया बाध, ननु क्रमस्य कश्चन विस-
कोच इति ॥ सामिधेनीध्वन्ययोराममहाह—**सामिधेनी-
ध्विति ॥** एवं तर्हि काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डमिति समा-
ख्ययैवेष्टिसिद्धे क्रमोपन्यासवैयर्थ्याशङ्क्य परिहरति—**नचै-
वमिति ॥ यत्रेतै ॥** अग्निवारुणैः क्रमेण तदेवत्याज्यानु-
वाक्ये पठित्वा सोमारौद्रेष्टिकमात्राततत्तदेवत्याज्यानुवाक्या-
पाठात् आग्नेय्य ऋच पृथुपाजवस्यथ समात्राता, तत्र ता-
सा लिङ्गविनियुक्तमन्त्रान्तरेण बाधादुत्तरेष्टियाज्याकार्यं समा-
ख्यामात्रेण विनियोगानुपपत्ते लिङ्गसहकृतसमाख्ययान्यत्र
विनियोगप्रसक्तौ क्रमेण ता वाचित्वा उत्तरेष्टिसामिधेनीनिवे-
शलाभाय क्रमोपादानमित्यर्थं ॥

ननु क्रमः पूर्वस्यामपीष्टौ साधारण इत्यत आह—**तत्सा-
मिधेनीति ॥** पूर्वैष्टिसामिधेनीस्थानस्य तदीयाज्यादिपाठेन
व्यवधानादुत्तरेष्टिसामिधेनीस्थान एव पठितत्वमित्यर्थं । सि-
द्धान्तमुपसहरति—**अत इति ॥**

प्रयोजन पूर्वोत्तरपक्षप्रतिपादनेन तथा “मनोतायातु वच-
नादविकार” इति दाशमिकाधिकरणपूर्वोत्तरपक्षप्रयोजनेन च
स्पष्टत्वाभोक्तम् ॥

॥ इति सप्तमं लिङ्गसामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणा-
पेक्षत्वाधिकरणम् (लिङ्गकर्मसमाख्यान-
धिकरणम् ॥)

(८ अधिकरणम् ।)

अधिकारे ॥ ज्योतिष्टोमे “आग्नेय्याऽग्नीध्रमुपतिष्ठत्”

इत्यत्र किं अप्रकृतसाधारण्येन ऋक्षात्रमाग्नीध्रोपस्थाना-
ङ्गम्, उत प्रकृता एव याः स्तोत्रादावपि विनियुक्तास्ता ए-
वेति चिन्तायाम्—आग्नेयीपदस्याविशेषेण सर्वपरत्वात्प्रकरणस्य तत्संकोच-
कत्वानुपपत्तेरग्निदेवत्वऋक्षात्रस्यैव विशिष्टविधुत्तरकालीन-
विशेषणविधिना आग्नीध्रोपस्थानाङ्गत्वेन विधानम्, नत्व-
आग्नेयी उद्देश्या, येनानर्थक्यमिया व्रीहिवत्प्रकरणेन संको-
च्येत, तृतीययोपादेयत्वावगमात् । यत्र चोपस्थानस्वरूपे
आनर्थक्याशङ्का, तत्र प्रकरणानुपवेद्येऽपि नाग्नेयीपदस्य प्र-
कृतपरत्वापत्तिः । नचाग्नेयीपदस्य यौगिकत्वाच्चिद्विदान्त-
त्वाद्वा संनिहितपरत्वम्, यौगिकानामवयवार्थविशिष्टव्य-

ज्योतिष्टोम इति ॥ सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणसूच-

नाय ज्योतिष्टोम इत्युक्तम् ॥ आग्नेय्येति ॥ आग्नेया ऋचा
आग्नीध्रमण्डपमुपतिष्ठते इति वचनस्यार्थः । एतच्च ऐन्द्र्या
सदो वैष्णव्या हविर्धानमिति वाक्यद्वयस्याप्युपलक्षणम् । अत्र
यद्यपि श्रुतेर्विनिर्जोक्तत्वम्; तथापि लिङ्गेन सामान्यसंबन्ध-
कारिप्रमाणसापेक्षत्वेन विनियोगे पूर्वाधिकरणे चिन्तिते त-
त्प्रसङ्गानुपस्थिताया श्रुतेरपि तदपेक्षत्वेन विनिर्जोक्तत्वस्या-
भिधानात् प्राप्तस्त्रिकी पादसङ्गतिमतएव तथैवानन्तरसङ्गतिच
स्पष्टत्वादनुलिङ्ग्याप्रकृतमात्रग्रहणकोटि कैश्चित् प्रमेणोक्ता नि-
रसितुमवश्यवक्तव्यं सशयं दर्शयति—किमिति ॥अप्रकृतमात्रग्रहणपक्षो हि प्रकृताना यातयामत्वात् विनियु-
क्तविनियोगात् वा ग्रहणासंभवे सम्भवेत्, नच तदुभयमत्रास्ति,
कुशा दर्व्यादय इति वचनेनादोषत्वस्मरणात्, पुरोडाशकपा-
लवत् विनियुक्तविनियोगस्यापि सम्भावः । अतोऽप्रकृतमात्र-
ग्रहणपक्षस्येत्युक्तत्वं प्रकृताप्रकृतसाधारण्योक्त्या सूचितम् ॥
ता एवेति ॥ यद्यप्याग्नेय्या उपादेयत्वात् तदपेक्षत्वविव-
क्षया न बह्वीना करणत्वप्रसक्तिः, तथापि प्रकृताग्नेयीबहुत्व-
मादाय अथवा ऐन्द्री वैष्णवीति ऋगन्तराभिप्रायेण वा ता
इति बहुवचनं नेयम् । तथाच या. प्रकरणे पठिता. विशिष्य
स्तोत्रान्तरे विनियुक्ता “अग्न आयाहि वीतय” इत्यादयः
ता एवेत्यर्थः ॥पूर्वपक्षोपपत्तिमाह—आग्नेयीपदस्येति ॥ तृतीयायाः
प्रकृतग्रहणेऽविरोधेऽपि प्रातिपदिकश्रुतेरविशेषप्रवृत्तायाः संको-
चरूपबाधापत्तिसूचनाय आग्नेयीपदस्येत्युक्तम् । आग्नेय्या
करिष्यमाणोद्देश्यत्वाशङ्कामिरासोपोद्भूतनाय प्राप्तोपस्थानवि-
धिसूचनायच विशिष्टविध्यन्यानुपपत्तिप्रसूतविशेषणविधिवि-
धेयतोक्त्या उपादेयत्वं सूचितम् ॥

तद्विदान्तत्वाद्धेति ॥ आग्नेयीशब्दस्य तद्विदान्त-

क्तिमात्रवाचित्वेन संनिहितवाचित्वे प्रमाणाभावात्, तद्वि-
दस्य तद्वाचित्वेऽपि प्रकृतानामृचाभेदप्रकरणस्थत्वेऽपि प्र-
देशान्तरस्थत्वेन संनिहितत्वाभावात् ।अस्तु वा प्रकरणसंनिहितस्यैव तद्विदने ग्रहणम्, तथापि
यत्र न तद्विदश्रवणं यथा ब्रह्मोदनप्राशनादौ चतुरो ब्राह्मणान्
भोजयेदित्यादौ, तत्र प्रकृतविद्यग्रहणे प्रमाणाभावः । नच—
प्रकृतानामपूर्वार्थत्वस्य क्लृप्तत्वात्केवलं द्वाररूपमाग्नीध्रोपस्था-
पनसंबन्धकरणे लाघवात्प्रकृतानाम्बोध्यकरणे गौरवापत्तेः
प्रकृतनियम इति—वाच्यम्, प्रकृतग्रहणेऽप्युपस्थानस्वरू-
पस्य द्वारत्वे तत्कार्यापेक्षे जहाद्यनुपत्तेरपूर्वासाधनत्वलक्ष-
णाया आवश्यकत्वात् । नहि प्रकृतविषयेऽपि प्रकरणेन वा-
क्यान्तरकल्पनया अपूर्वार्थत्वबोधः, तथात्वे व्रीहीणां स्वरू-
पेण द्वारत्वापत्तौ यवानां तदनापत्तेः । अतो लाघवात्पूर्व-त्वात् तस्यच सर्वेनामार्थवृत्तित्वेन सन्निहितव्यक्तिवाचित्वात्
नाप्रकृतग्रहणमित्यर्थः । अत्र न्यायसुधाकारादिभिः अग्निदे-
वत्वत्वऋक्त्वसन्निहितत्वादीना मन्त्रविशेषोपलक्षणत्वादेकेन
चोपलक्षणेन प्राकृतकार्यसिद्धाद्युपलक्षणान्तरानपेक्षणादग्निदेव-
त्यऋक्त्वयोः श्रुतत्वाविशेषेण उभयोरप्युपलक्षणत्वापि विग्रह-
वाक्यस्यसर्वेनामगम्यत्वेन विलम्बितप्रतीतिकत्वात्द्विवक्षा-
वगतौ सर्वग्रहणमिति समाहितम्, तत्सन्निहितत्वोपलक्षित-
व्यक्तिविशेषस्यापि गुणाधिकरणे तद्विदवाच्यत्वप्रसाधना-
दृक्त्वेऽपि स्त्रीत्वानुमेयतया विलम्बितप्रतीतिकत्वस्य तुल्य-
तया सन्निहितत्वस्योपलक्षणत्वोपपत्तेरिति कौस्तुभदर्शितरीत्या
अयुक्तं मत्वा तदज्ञीकृत्यापि परिहरति—तद्विदस्येति ॥
पूर्वाक्तन्यायसुधाकृद्बहिहितममभिदूषणं तद्वाचित्वेऽपीत्यपिना
सूचितम् ॥यथेति ॥ अत्रच सर्वेनामश्रवणाभावात् ब्राह्मोदनिक्ताग्नि-
स्सकारकहोमशेषौदनप्रतिपत्त्यर्थतया ऋत्विकस्सकारार्थत्वाभा-
वेन तत्राशे पुनर्भोजनानुष्ठानादर्शनेनच तेषामुद्देश्यत्वानुपप-
त्त्या प्रकृतग्रहणे प्रमाणाभाव इत्यर्थः ॥ननु एवं प्रकृतग्रहणे नियामकान्तराभावेऽपि अप्रकृतग्र-
हणे तस्या आग्नीध्रोपस्थानस्वरूपार्थत्वेनाऽऽनर्थक्यापत्तेरपूर्वा-
र्थत्वकल्पनस्याप्यावश्यकत्वात् कृतापूर्वार्थतायाः प्रकृताया ए-
वाग्नीध्रोपस्थापनरूपद्वारान्तरसंबन्धमात्रकरणेन लाघवात् त-
दुपजीविविधिश्रुत्याच प्रातिपदिकश्रुतेरपि संकोचोपपत्तेः प्रकृ-
तग्रहणोपपत्तिरित्यभिप्रेत्य शङ्कते—नचेति ॥ प्रकरणेन स्व-
तन्त्रवाक्यान्तरकल्पनया प्रकृताना अपूर्वार्थत्वबोधोसम्भवे
केन तर्हि तस्यास्तद्वोध इत्यपेक्षया यत्र यदुद्देशेन विनियोगः
तत्र अपूर्वसाधनत्वलक्षणाया उद्देश्यवाचकपदाङ्गीकरणे इत्यु-
त्तरमप्रकृतानामपि समानमित्याशयेनाह—अतो लाघवा-
दिति ॥

साधनीभूतस्तोत्रयेवैवोद्देश्यता । तावता चापूर्वसाधनीभू-
तोपस्थानार्थत्वस्यालाभान् । अस्त्येव प्रकृतग्रहणेऽपि तद्वि-
धावपूर्वसाधनत्वलक्षणा । अपिच स्तोत्रापूर्वसाधनत्वकृत्सा-
वपि नोपस्थानजन्यज्योतिष्टोमापूर्वसाधनत्वलाभः प्रकृता-
नाम्, अतः सर्वासामेव ग्रहणम् । अप्रकृतानामेव च,
कार्यसाकाङ्क्षत्वादिति प्राप्ते—

अप्रकृतग्रहणे तासामपूर्वसाधनीभूतोपस्थानार्थत्वान्य-
थानुपपत्त्या अपूर्वार्थत्वस्यापि त्रीह्यादिवत्कल्पनीयत्वापत्तेः
प्रकृतानां च कार्यान्तरसंबन्धबोधकविधावेवापूर्वार्थत्वस्य
कृत्सत्त्वाह्लाघवोपजीविना प्रकृतनियम । संबवतिच प्रकृता-
नामग्नेयीना वाङ्मियमन्यायेन स्तोत्रद्वारा ज्योतिष्टोमा-

एवं तावत् प्रकृताप्रकृतानां ग्रहणं प्रसाध्याधुना कैश्चिदुक्त-
मप्रकृतमात्रग्रहणमपि युक्त्या पूर्वपक्षे साव्यति—अप्रकृ-
तानामेव चेति ॥ पुरोडाशकपालस्य अनन्यथासिद्धत्वाचि-
कविनियोगवलात् निराकाङ्क्षस्य विनियुक्तस्यापि विनियोगोऽ-
गत्या आश्रितः, प्रकृतेतु तेन रूपेण विनियोगाभावादव्य-
थानुपपत्तेश्च क्षीणत्वान्न युक्तं विनियुक्तनिराकाङ्क्षविनियोगाश्र-
यणमिति उभयाकाङ्क्षा दाशतयीतोऽप्रकृतग्रहणमेव न्याय्यम् ॥

वस्तुतस्तु—तस्या अपि वाचस्तोमादौ विनियोगेन
कार्यसाकाङ्क्षत्वाभावात् आकाङ्क्षोत्थापकक्रमसमाहृयादिरूप-
सामान्यत्वसंबन्धबोधकप्रमाणेन यस्या सामान्यत क्रतुसंबन्धो-
ऽवगत तस्या यावच्छिन्नं विनियोगकल्पनम् ततः पूर्वमे-
वान्यथा श्रुत्या विनियोगेनाप्रकृतमात्रग्रहणमुपपादनीयम् । य-
द्यपि तथाभूतास्तोत्राङ्गभूतापि आग्नेयी भवति, तथापि
तस्या स्तोत्र एव निराकाङ्क्षत्वात् ग्रहणमित्याशयः ॥

सिद्धान्तमाह—अप्रकृतेति ॥ यद्यपि उपस्थानाङ्गत्वेन
मन्त्रस्य विधानात् तत्स्वरूपेचानर्थक्यप्रसक्तावपूर्वसाधनत्वल-
क्षणा, तथापि सर्वत्रापूर्वसाधनीभूताङ्गोद्देशेनाङ्गविधावर्थादपू-
र्वार्थत्वेनापि तद्विधानमन्यथानुपपत्त्या विधिकल्पनया आव-
श्यकम्, तदेतदवघातविधावगत्या अङ्गीकृतम्, प्रकृतेतु
अप्रकृतग्रहणे चापूर्वसंबन्धस्य तत्साधनसंबन्धस्यच उभयस्यापि
श्रूयमाणेन विधिना श्रुत्यर्थाभ्यां करणे गौरवापत्तेः प्रकृतग्रह-
णेचापूर्वसंबन्धस्य कृत्सत्त्वात् केवलमपूर्वसाधनीभूतसंबन्धमा-
त्रकरणेन लाघवोपपत्तेः तद्ग्रहणस्यैव लाघवोपजीविना विधिना-
ऽनुमतत्वात् प्रधानभूतविधिश्रुत्यनुरोधेन प्रातिपदिकश्रुते-
संकोचेऽपि बाधकाभावेन प्रकृतमात्रग्रहणसिद्धिरित्यर्थः ॥

ननु उपस्थानाङ्गभूतायाः प्रकृतायाः कथं ज्योतिष्टोमापूर्व-
संबन्धसंभवः^१ तस्याः स्तोत्रद्वारा तत्संबन्धादतोऽस्यास्तदपूर्व-
संबन्धविधिकल्पनमावश्यकमित्यत आह—संभवति चेति ॥
स्तोत्रद्वारेह तदसंभवेऽपि उपस्थानरूपकार्यान्तरद्वारा ज्योति-
ष्टोमापूर्वसंबन्धसंभवात् तदपूर्वसंबन्धयोग्यत्वम् । अतएव
—यद्यप्यपूर्वसंबन्धः स्वकल्पकेन विशिष्योपस्थितेन च का-

(१) सप्तम्यन्तादिति ।

पूर्वसंबन्धासंभवेऽपि कार्यान्तरद्वारा सः । आग्नेयीनां स्तो-
त्रादौ विनियोगेऽपि पार्थक्येन ज्योतिष्टमप्रकरणे पाठादेव
वा तदपूर्वसंबन्धावगमः ।

अथमेव च ब्रह्मौदनप्राशने ऋत्विक्त्वनियामकन्यायः ।
नचैवं “आग्नेयाय हिरण्यं ददाति” इत्यत्रापि तन्नियमा-
पत्तिः, ऋत्विक्षु आग्नेयत्वस्य नियमेनाप्राप्तेः । अतएव
चाग्निमुपनिधाय स्तुवीतित्यादावाक्षेपणीयस्तोत्रापूर्वसंबन्ध-
स्याहचनीयादावप्राप्तत्वाच्च तन्नियमोऽपितु विना वचनं आ-
यतनबहिर्भावायोगाह्लौकिकस्यैवेति वक्ष्यते । अत सिद्धं
लाघवानुरोधेन प्रकृतस्यैव ग्रहणम् ॥ ८ ॥ २३ ॥ इत्यष्ट-
ममाग्नेयीप्रकृतनियमाधिकरणम् ॥

र्यान्तरसंबन्धेन निराकाङ्क्ष, तथापि तदाऽऽकाङ्क्षयैव तदुपजीवनं
नानुपपन्नं इति भावः ॥

ननु प्रकृतामेयीमन्त्रस्य स्तोत्रापूर्वसंबन्धकृत्तावपि उपस्थान-
जनन्यापूर्वसंबन्धस्य द्वारतया कल्पनावश्यकत्वेन गौरव
सिद्धान्तेऽप्यविशिष्टमेवेत्याक्षेपणीयापूर्वसंबन्धस्य कार्यान्तरा-
र्थमप्यन्यत्र नियमेन कृत्सौ तन्मात्रोपजीवनेनान्यत्र कार्यान्तर-
रसंबन्धमात्रकरणमित्येतदधिकरणन्यायस्य कथमाग्नेयीवाक्ये
प्रवृत्त्या प्रकृतनियमसिद्धिरित्यत आह—आग्नेयीनामिति ॥
उपस्थानजनन्यापूर्वसंबन्धकल्पनावश्यकत्वेऽपि न तद्वारा ज्यो-
तिष्टोमसंबन्धोऽपि कल्प्य प्रकृतग्रहणे आपतति, स्तोत्रं वि-
नापि तत्संबन्धस्य पाठादेव सिद्धे, अत स्तोत्रापूर्वद्वारक-
त्वमात्रकल्पनवदिहापि उपस्थानजनन्यापूर्वद्वारकत्वमात्रस्यैव क-
ल्पनादप्रकृतग्रहणेतु तस्यापि कल्पनापत्ते गौरवमित्येवमाक्षे-
पणीयापूर्वसंबन्धस्य कृत्सत्वमुपपादनीयमित्यर्थः ॥

ब्रह्मोदनप्राशनवाक्येऽपि ब्रह्मोदनप्राशनाङ्गभूतब्राह्मणविधौ
प्राशनस्य प्रतिपत्तित्वेन देशार्थत्वादाधानाद्यपूर्वसाधनलक्षणया
तत्र तदपूर्वसंबन्धस्य ऋत्विजा प्रयोगाङ्गत्वेन नित्यप्राप्तत्वात्
प्रकृतग्रहणोपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह—अथमेव चेति ॥ निय-
मेनाप्राप्तेरिति ॥ तत्र नियमतः प्राप्त्यभावेन विधिश्रुतेर-
पूर्वसंबन्धाक्षेपकत्वस्यावश्यकत्वात्न कदाचित् प्रकृतसत्त्वेऽपि
तन्नियम इत्यर्थः ॥

आयतनेति ॥ “विना एष इन्द्रियेण वीर्येण व्यूढ्यते
यसाहिताग्नेरभिरपक्षायति तं समरदिदन्त एकमि”ति वच-
नेन यजमानोवेन्द्रियवीर्यनाशरूपदोषापादकायतनबहिर्भाव-
रूपापक्षये प्रायश्चित्तविधानात् बहिर्भावस्यायोग इत्यर्थः । सि-
द्धान्तमुपसहरति—अत इति ॥ प्रयोजनं स्पष्टत्वात्कोक्तम् ॥

याज्ञिकारस्तु—आग्नेयकृष्णप्रतिवपुश्रुक्कामप्रातेन अग्ने यन
सुपथेत्याग्नेयीमन्त्रेणाभिमर्शनमाचरन्ति नोपस्थानम्, तत्राग्ने-
यचामौमिभ्रमभिश्चोदेति तैत्तिरीयश्रुतिरेव प्रमाणं द्रष्टव्यम् ॥

॥ इत्यष्टममाग्नेयीप्रकृतनियमाधिकरणम् ॥

(अधिकाराधिकरणम्)

(९ अधिकरणम् ।)

लिङ्गसमाख्यानाभ्याम् ॥ सोमे—“भक्षे हि माविशो-
खा”विभेक्षानुवाक इत्येवं समाख्यातो मन्त्रः श्रुतः । तत्र
यस्तावदशोऽंशो भक्षणमेव प्रतिपादयति स तत्रैव विनियु-
ज्यते, ग्रहणावेक्षणसम्यग्जरणप्रतिपादकानां त्वंशानां किं
ग्रहणादावेव विनियोगोऽथवा भक्षणमत्रैकवाक्यतया भक्षण
एवेति चिन्तायाम्—

ग्रहणादेरविहितत्वेनापूर्वं प्रत्यङ्गत्वजनकत्वस्याप्यभा-

इत्यादिरिति ॥ आदिशब्देन विचारविषयतया आव-
श्यकस्य “दीर्घायुस्वाय शन्तनुवाय रायस्पोपाय वचंसु प्र-
जात्स्वायेहि वसो पुरोवसो प्रियो मे हृदोस्वाश्विनोस्त्वा बाहु-
भ्यास्सध्मांसं वृचक्षस त्वा देव सोम सुचक्षा अवक्ष्येषम् ।
हिन्व मे गात्रा हरिषो गणाम्ने मा वितीतुषः । शिवो मे सप्त-
र्षीनुपतिष्ठस्व मा मे वाङ्मामिमतिगा । मन्द्राभिभूतिः केतुर्यज्ञाना
वाग्जुषाणा सोमस्य तृप्यतु—वसुमद्गणस्य रुद्रमद्गणस्यादित्यव-
द्गणस्य सोमदेवते मतिविदः प्रातःसवनस्य माध्यन्दिनस्य
सवनस्य गायत्रछन्दसः त्रिष्टुप् छन्दसो जगच्छन्दसोऽग्निहुत
इन्द्रपीतस्य नराशसपीतस्य पितृपीतस्य मधुमत उपहृतस्यो-
पहृतो भक्षयामि” इत्यन्तस्य भागस्योपादानम् । एतच्च भा-
ष्यलिखितक्रमेण लिखितम् । तैत्तिरीयशाखायातु अवक्ष्येष-
मित्यस्याऽप्रे मन्द्राभिभूतिरित्यादि भक्षयामीत्यन्तं पठित्वा
हिन्व मे इति पठितम् । पूर्वंपक्षोपयोगितया इत्येवं समा-
ख्यात इत्युक्तम् । तत्र सर्वस्याप्युदाहरणताराङ्कानिरासाय
विषय विविनक्ति—तत्रेति ॥ मन्द्राभिभूतिरित्यादि जुषाणे-
स्यन्तस्य तृप्या अस्य फलप्रकाशानपूर्वकं भक्षणप्रकाशानार्थ-
त्वस्य स्पष्टत्वात् तृप्यरिवित्यन्तस्य भक्षणप्रकाशकत्वस्य उत्तरा-
धिकरणे साधयिष्यमाणत्वाच्च वसुमदादेश्च लिङ्गसमाख्याभ्या
भिर्विवादात्मेव “अभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यङ्ग परेख्य सदसि
भक्षान् भक्षयती”ति विहितभक्षणज्ञात्वम् । तद्गतानाञ्च प्रातः-
सवनादिशाब्दाना तथा इन्द्रपीतादिशाब्दाना च सूफ्वाकवि-
भागाधिकरणन्यायेन तद्भूदेव यथासर्वं विनियोगस्य स्पष्टत्व-
मिति नोदाहरणत्वमित्यर्थः । अंशानामिति ॥

“भक्षेहिमे”त्यादेः “सथासमि”त्यन्तस्य ग्रहणे “वृचक्ष-
समि”त्यादेर “वक्ष्येषमि”त्यन्तस्य भवेक्षणे “हिन्व मे”त्यादे-
“अतिगा” इत्यन्तस्य सम्यग्जरणे इत्येवमंशाना विनियोग
इत्यर्थः । तत्र सिद्धान्ते यथालिङ्गं विनियोगात् तदुपयोग्युद्दे-
शतावच्छेदकरूपिणात् पादाभ्यायसङ्गती तथा पूर्वाधिकरणे
कतुसबन्धरहितद्वारसंबन्धानुपपत्तेः प्रकृतग्रहणे उक्ते प्रकृते
सर्वथाऽविहितग्रहणादेरपूर्वसन्धाभावे द्वारत्वाभावे इत्येवं
पूर्वपक्षोत्थानात् प्रत्युदाहरणरूपा अनन्तरसङ्गती स्पष्टत्वा-
दनुक्त्वा पादाभ्यायसङ्गत्वरितिस्पष्टत्वं प्रथमतः सिद्धान्तको-
ट्युपन्यासेन सूचयन् सन्देहं दर्शयति—किमिति ॥

वाङ्महणस्यार्थाङ्गक्षणजनकत्वेन पक्षप्रासावपि बाहुभ्यां स-
ध्यासमित्यनेनोक्तस्य बाहुद्वयकरणकस्य ग्रहणस्य कथमप्य-
प्राप्तेरवेक्षणस्य च भक्षाजनकत्वेनैवाप्राप्तेः सम्यग्जरणस्य
तदनुकूलव्यापारस्य वा भक्षोत्तरभावितया भक्षाजनकत्वेन
तेषामपूर्वप्रयोजकत्वस्याप्यभावाद्वाङ्महाद्यर्थत्वे आनर्थक्या-
पत्तेः भक्षणमत्रैकवाक्यतया भक्षणार्थत्वमेवैषाम् । अतएव
समाख्याप्युपपक्षा भवतीति प्राप्ते—

ग्रहणाद्यर्थत्वे लिङ्गमात्रसत्त्वेऽपि ग्रहणादिस्वरूपार्थत्वे म-
न्त्रनियमस्यानर्थक्यापत्ते तेषामविहितत्वेनापूर्वं प्रत्यङ्गत्वस्य
जनकस्य वाऽभावे तदपूर्वसाधनत्वलक्षणया आनर्थक्यपरि-
हाराणुपपत्तेर्न तदङ्गत्वेन मन्त्रविनियोगो युक्तः, अपिपु
विहितभक्षणाङ्गतयैवलिभिरेत्य पूर्वपक्षमाह—ग्रहणादेरि-
ति ॥ भक्षाजनकत्वेनैवेति ॥ ग्रहणं विना भक्षणा-
सभवेन तस्य पक्षप्राप्तसभावनायामपि अवैक्षणस्य लोके
नियमतस्तज्जनकत्वाविकृष्टेः सर्वथैवाप्राप्तिरित्यर्थः ॥ भक्षो-
त्तरभावितयेति ॥ नञ्—भक्षोत्तरभाविविभक्षणजन्यफल-
प्रकाशनद्वारा अगन्मेषादिमन्त्रस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वमिव भ-
क्षणाङ्गत्वमिति—वाच्यम्; कवलसयोगरूपभक्षणस्य भक्ष्य-
माणप्रतिपत्तिरूपतया सम्यग्जरणफलकत्वाभावादिति भावः ॥
भक्षमत्रैकवाक्यतयेति ॥ सत्यप्याख्यातभेदे उपक्रमो-
पसंहारैक्ये सत्यैकवाक्यताप्रयोजकीभूताकाङ्क्षसत्त्वस्य वैश्या-
नरवाक्ये दर्शनादत्रापि भक्षेहीत्यादिना भक्षणस्यैवोपक्रमात्
भक्षयामीत्यन्तेन तस्यैवोपसहारादुपक्रमोपसंहारैक्यप्रतीतेरे-
कवाक्यताप्रयोजकीभूताकाङ्क्षरूपलिङ्गात् ग्रहणावेक्षणसम्य-
ग्जरणविशिष्टत्वेन अथवा भक्षणलक्षणयावा भक्षार्थत्वमि-
त्यर्थः । एवं लौकिकविनियोगासभवे पूर्वोक्तैकवाक्यतारूपलि-
ङ्गोपष्टब्धया दुर्बलयापि समाख्यया विनियोगे विरोधाभावा
इत्याह—अतएवेति ॥ यद्यपीयं लौकिकी, तथापि अना-
दित्वात् भक्षसम्बन्धोपे नियामकतया योग्यत्वादङ्गत्वं गम-
यन्त्युपपत्ता भवति । इतरथा भक्षामक्षसमुदायाश्रेयसु लिङ्ग-
समवायेन गौणीवृत्तिराश्रयणीया भवेदित्यर्थः । अतो यद्यपि
“भक्षेहीत्याद्रियमाणं प्रतीक्ष्य” “अश्विनोस्त्वा बाहुभ्यास्स-
ध्यासमिति” प्रतिग्रहोत्पापस्तम्बमुने प्रतीक्षणे भक्षेहीत्ययमंशो
विनियुक्तः; तथापि प्रतीक्षणलिङ्गकत्वाप्रतीतेर्युक्तं तदिति
मत्वा सर्वस्याप्यनुवाकस्य भक्षाङ्गत्वमभिरेत्य पूर्वपक्षमुपसह-
रति—इति प्राप्त इति ॥

यद्यपि चात्र उपक्रमोपसंहारैक्याधिकवाक्यतोपगमनरूपं
रूपं भवेत्; तथापि ग्रहणादिप्रकाशकमन्त्रभागस्य भक्षणा-
ङ्गत्व वाक्यैवेति तस्य प्रबलेन लिङ्गेन बाधोपपत्तिः ॥ व-
स्तुतस्तु—उपक्रमस्य साधारणत्वात् प्रत्युत मुख्यसाम-
र्थ्यानुरोधेन ग्रहणादिविषय एवोपपत्तेर्नाख्यातभेदे सत्यैक-

प्रहणादिप्रत्यक्षविषयभावेऽपि समाख्यासहकृत्वान्तरप्रकरणेन भक्षसंबन्धे तत्तन्मन्त्राणामवगते लिङ्गबलेन मात्रवर्णिकप्रहणादिविधिकल्पनया तत्रास्त्युपपत्तेस्तदर्थत्वेनैव मन्त्रविनियोगोपपत्तौ न स्वतो निराकाङ्क्षयोर्द्वेयोराख्यासपदयोः कथंविदेकवाक्यतां परिकल्प्य गौण्या भक्षार्थत्वकल्पनकृत्वात्तस्यैव वा भक्षविशेषणत्वेन प्रहणादिप्रकाशकत्वकल्पनस्युपपत्तिम् ।

नचैवमपि सम्यग्जरणस्य कृत्यसाध्यत्वाच्च विधिसंभवः; सम्यग्जरणानुकूलव्यापारस्यासनविशेषस्यैवानुष्ठेयस्य विधेयत्वात् । वमनविरिकेनिसिक्तप्रायश्चित्तान्नाच्च सम्यग्जरणपर्यन्तमेव भक्षण प्रतिपत्तिरिति तस्य भक्षोपयोगिता ॥ २४ ॥

॥ ९ ॥ इति नवमं लिङ्गसमाख्यानाधिकरणम् ॥

(१० अधिकरणम् ।)

गुणाभिधानात् ॥ तस्मिन्नेवानुवाके मन्त्राभिभूतिरि-

वाक्यत्वमपि ॥ नच दीर्घानुवायेत्यस्य भक्षणफलप्रतिपादकस्य ग्रहेणऽनन्वय एव भक्षणार्थत्वतात्पर्यग्राहक, तस्य ग्रहणफलीभूतभक्षणफलप्रतिपादनेन स्थावकतयाऽन्वयोपपत्तेः, अतो लिङ्गेनैकवाक्यतामज्ञात् प्रहणायज्ञत्वमेवेत्यभिप्रेत्य सिद्धान्त प्रतिपादयन् आनर्थक्यपरिहाराय प्रथमतो प्रहणादिविधि साधयति—**प्रहणादीति** ॥ कल्पकमन्त्रस्य भक्षाङ्गत्वात् तत्कल्प्यविधिविहितप्रहणादीनामपि भक्षाङ्गत्वसिद्धिरित्यर्थः । **तदर्थत्वेनैवेति** ॥ यद्यपि सधेर्हिंसार्थत्वाच्चक्षिदो भाषणार्थत्वाद्दिनोतेर्गत्स्यर्थात्प्रहणावेक्षणसम्यग्जरणप्रकाशानलिङ्गतैषा सभवति, तथापि बीजतन्तुसन्तानार्थनिर्वापतिनेव बाहुद्वयकरणकहिंसाऽपिनाभावात् बाहुकरणत्वाहृतया च लक्षणया प्रहणप्रतिपादकत्वम् । चक्षिड ह्याश्लिखनेन विहितस्य ह्याजादेशस्यानिर्द्भवेन ह्येषमिति रूपासिद्धावपि छन्दसि दृष्टानुविधित्वेन ह्येतिस्त्युपसङ्ख्यानकरणत्वात् सिच् बहुलं लेटीति सिच्करणश्रयणात् वाग्विषयव्यक्तताख्यप्रकाशनवाचिनाप्यवह्येषमित्यनेन लोके ह्यात् इत्यादौ वेदे च नृषु ह्यायात् इति नृचक्षा इत्येवमिहैव सर्वैज्ञानतत्वरूपप्रसिद्धाख्यप्रकाशानमात्रे प्रयोगात्त्वरण सता सुचक्षुष्वानाचिषुचक्षुषु पदैकवाक्यतावशात् चाधुषणानाख्यावेक्षणरूपप्रकाशनप्रतिपादनमविरुद्धम् । हिनोतेश्च प्रीणनेऽपि प्रयोगाद्दिन्वेल्यनेन हे हरितवर्णं सोम मे गात्राणि प्रीणय गणानिन्द्रियगणान् वेदसाध्यकारलेखनात् पुत्रादीन् वा सोमपानविषयवृत्तारहितान् मा कुह शिवः सन् मे **सप्तर्षीन्** आस्यसप्तमचक्षुर्नानाश्रोत्राख्यद्वंद्वयरूपशर्षिष्यच्छिद्रसम्भारिसप्तप्राणाख्यानुपतिष्ठस्य वाक्नाभिमतिक्रम्य मुखवायुमार्गेण मा गा इत्यथौवगमात् सम्यग्जरणं विना तदनुपपत्तेः गात्रप्रीणनफलीभूतसम्यग्जरणप्रतिपादकत्वं च संभवतीति तदर्थत्वेनैव विनियोग इत्यर्थः । यद्यप्यग्रये षुष्टमिति मन्त्रस्य देवतानिर्वापप्रकाशकत्ववदस्यापि प्रहणादिविशिष्टभक्षणप्रकाशकत्वाङ्गीकारेण मन्त्रैकत्वमभ्युपग-

त्याविस्मृष्यवित्यन्तस्तुतो विनियोकस्यो प्रहणादाविवेचिती प्राप्ते—

प्रहणादिषुनुष्ठेयत्वाभावात्तत्रैवप्रकाश्यत्वम् । नच सम्यग्जरणवत्स्यनुकूलव्यापाररूपभक्षणबाहुल्याक्षेपकत्वम्; अल्पं भक्षयतीति वचनविरोधेन तत्कल्पनानुपपत्तेः । अतएव नृसेभक्षणेनाजननाच्च तस्याः स्वर्गवज्जन्मत्वमात्रेण प्रकाश्यत्वोपपत्तिः । अतश्च लिङ्गविनियोगासंभवात्सत्यपि आख्यातद्वयस्य स्वतो निराकाङ्क्षे इतिकरणाध्याहारेण तृप्त्यवित्येतदर्थं भक्षयामीत्येवं भक्षमन्त्रैकवाक्यतां प्रकल्प्य स्वार्थविशिष्टभक्षणप्रकाशकत्वमेवाङ्गीकर्तव्यम् । स्वार्थश्च श्रुत्या तृप्तिरेव । तत्रप्रकाशानांशे चाहृद्यार्थत्वम् । अथवा लक्षणया भक्षणस्तुतिः । सर्वथा न लिङ्गाद्विनियोगः ॥ १० ॥ २५ ॥ इति दशमं गुणाभिधानाधिकरणम् ॥

म्यापि प्रहणानङ्गत्वं शक्यते वक्तुम्; तथापि उपक्रमोपसंहारिक्यादिरूपैकवाक्यतोपगमनसामर्थ्यभावे खरसतः प्रतीत्यमानतत्त्वाह्यतागतमुह्यविशेष्यार्थत्वबाध एव प्रमाणाभावो मन्त्रभेदाङ्गीकारे कथं चिच्छब्देन सूचितः । **वमनविरिकेति** ॥ “सोमैर्न चरु निर्वपेत् श्यामाकं सोमवासिन” इति सम्यग्जरणाभावनिमित्तव्यञ्जनासामर्थ्यस्य वमने प्रायश्चित्तस्य विरेकेऽपि क्वचित् प्रायश्चित्तस्य चात्रानात् भक्षणस्य उदरस्थापनरूपप्रतिपत्त्यर्थत्वावगमेन तस्य सम्यग्जरणं विनाऽनुपपत्ते तदनुकूलसनविशेषस्य विधेयस्य भक्षोपयोगित्यर्थः । एतेन—तृप्तिवदानुपपत्तिकतया अननुष्ठेयत्वाच्च मन्त्रापेक्षा इति—**अपास्तम्**; प्रहणादिवत् वृथक्प्रयत्नानुष्ठेयत्वेन तदपेक्षोपपत्तेः । एवं च भक्षानुवाकसमाख्या साक्षात् परपरया च नेयेति भावः ॥

प्रयोजनं पूर्वपक्षे ग्रहणादेः न नियमः । मन्त्रपाठक्रमेण पाठान्ते भक्षणं सिद्धम् । सिद्धान्ते प्रहणादेः नैयत्येन पूर्वोक्ततत्तन्मन्त्रान्ते अनुष्ठानम् । भाष्यलिखितमन्त्रपाठक्रमस्य अर्थक्रमेण बाधात् मन्त्राभिभूतिरित्यस्यानन्तरं हिन्व म इति मन्त्रपाठश्चेति स्पष्टत्वाभाषोक्तम् ॥

॥ इति नवमं भक्षमन्त्रस्य प्रहणाद्यज्ञताधिकरणम् (लिङ्गसमाख्यानाधिकरणम्) ॥

पूर्ववत्, पादाध्यायसङ्गती आपवादीमनन्तरसङ्गतिश्च स्पष्टत्वादनुक्त्वा पूर्वोक्तानुवाकगतैकदेशविषयत्वं दर्शयन् पूर्वपक्षमाह—**तस्मिन्नेवेति** ॥ प्रायः स्पष्टार्थमधिकरणान्तम् ॥ प्रयोजनं तु पूर्वपक्षे बहुमद्गणस्येत्यादि भक्षयामीत्यन्तेन भक्षणं कृत्वा पाठक्रमवाधेनोपरिष्टात् मन्त्राभिभूतिरित्यादि तुष्यत्वित्यन्तमन्त्रस्य पाठः । सिद्धान्ते तु यथाऽऽत्रानमिति स्पष्टम् ॥

॥ इति दशमं मन्त्राभिभूतेप्रहणानङ्गताधिकरणम् गुणाभिधानाधिकरणम् ॥

(११ अधिकरणम् ॥)

लिङ्गविरोधनिर्देशात् ॥ भक्षमन्त्रः किं इन्द्रदेवत्या-
भ्यास एवाङ्गं तन्निष्ठाभ्यासेष्वमन्त्रक भक्षणं उत तेषुहेनो-
तानुहेन वेति चिन्तायाम्

प्रकरणाङ्गमन्त्रस्य सर्वप्रदानार्थत्वावगमेऽपि इन्द्रपी-
तस्येति लिङ्गेनेन्द्रदेवत्यप्रदानमात्राङ्गत्वम् । नच— इन्द्रेण
यस्मिन्सवनने पीत इति बहुव्रीहिस्वीकारेण सोमसम्बन्धिस-
वनविशेषणत्वाङ्गीकारालिङ्गाविरोध इति—वाच्यम् ; पद-
द्वयलक्षणापादक—लक्षणानुगत—व्यधिकरणबहुव्रीह्यपे-
क्षया पूर्वपद एव संबन्धिलक्षणापादकस्य लक्षणानुगतस्ये-
न्द्रेण पीतः स्वीकृत इत्येवं तत्पुरुषस्यैव लघुभूतत्वात् ।
विद्यते च देवतायाः प्रतिग्रहाभावेऽपि देवत्वं न गृह्णीया-

अत्रचानैन्द्रप्रदानेषु लिङ्गप्रमाणकमन्त्रविनियोगस्य सिद्धा-
न्ते प्रतिपाद्यस्य पूर्वपक्षद्वयेऽयनङ्गीकारात् पादाभ्याससङ्गती
प्रासङ्गिकी चाऽनन्तरसङ्गति स्पष्टत्वादनुकत्वा तन्मन्त्रमेव वि-
षयत्वेन दर्शयन् सशयमाह—भक्षमन्त्र इति ॥ तेषु
हेनेति ॥ पतेन—ऊर्ध्वपक्षस्य पादलक्षणाऽसङ्गतत्वात् स्व-
तन्त्रकोटित्वम्, अपित्वाद्यकोटिफलीभूतस्यानैन्द्राणां अमन्त्र-
कत्वस्याऽऽक्षेपमात्रमिति न्याययुक्तं—अपास्तम्; पूर्वो-
क्तरीत्या सिद्धान्त्यभिप्रेतस्य पक्षस्य प्रतिपक्षतयोर्होपन्यासेन
सङ्गत्युपपत्तेरस्थाधिपूर्वपक्षफलाक्षेपस्य निष्प्रयोजनत्वाच्च ।
अत तस्यापि स्वतन्त्रकोटित्वमित्यर्थः ॥

लिङ्गाविरोध इति ॥ अन्यदेवत्वस्यापि सोमस्योक्तवि-
धिसवनसबन्धित्वेन प्रकाशानुपपत्तेस्तदविरोध इत्यर्थः । पद-
द्वयेति ॥ तत्पुरुषे पूर्वपद एव सबन्धनि लक्षणा । बहुव्री-
हौ तु पदद्वयेऽयन्यपदार्थलक्षणोतिपदद्वयलक्षणापादकत्वम् ।
बहुव्रीह्यावेकस्मिन्नेव पदे विशिष्टार्थलक्षणोत्तरत्तात्पर्यग्राहकमि-
त्यङ्गीकारेऽपि लक्ष्यतावच्छेदकगौरवम्, इतरस्य तात्पर्यग्रा-
हकस्य वाक्यार्थान्वयेऽपि अर्थात् प्रतिपदिकत्वमिति दोषः ।
यद्यपि बहुव्रीह्यावन्यपदार्थं शाक्तिः; तथाप्यवयवार्थोपस्थिति-
सापेक्षत्वादप्यपदार्थोपस्थितेस्तत्र गौरवम् । सर्वथा तत्पुरुषो
लघुभूत एवेत्यर्थः ॥

लक्षणानुगतत्वमपि दोषमाह—अनुगतेति ॥ समा-
नाधिकरणानां बहुव्रीहिरिष्यत इति कात्यायनस्मरणात् व्य-
धिकरणपदानां तदनुपपत्तेः “सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहा”विति
ज्ञापकबलात् कण्ठेकाल इत्यादौ सप्तम्यन्तबहुव्रीहाश्रयणेऽपीह
तथाऽऽश्रयणे प्रमाणाभावात् लक्षणानुगतत्वम्, तत्पुरु-
षे तु “कर्तृकरणे कृता बहुलमि”ति अनुशासनशिष्टत्वम् ॥

किंच मन्त्रस्य भक्षणाङ्गतानिर्वाहाय अवयवोपेक्षिते भक्ष-
णस्य तत्सबन्धिनः कर्मकारकस्य सोमस्य वा प्रकाशने प्रयो-
जने तत्पुरुषपक्षे संबन्धित न बहुव्रीहाश्रयणेनाप्रधानानाका-
ङ्क्षितसवनप्रकाशनपरत्वं युक्तमित्यर्थः ॥

दित्यादिचचनबलेन संबन्धविशेषरूपः स्वीकारः । नच
स्थूलद्रुषतीपदवत्स्वरादेव बहुव्रीहिल्लविर्णयः; तद्विद्वह स-
मासस्य लक्षणाणुगतत्वाभावेन स्वरस्यैव बाध्यमानत्वात् ।
यथाच तत्पुरुषपक्षेऽपि स्वराविरोधतया कौस्तुभ एवोपपा-
दितम् । अतश्च लिङ्गादिन्द्रदेवत्यप्रदान एव मन्त्रस्याङ्गत्वा-
वगमादनैन्द्राणां च कर्मण एकत्वेन प्रकृतिविकारभावाभा-
वाद्वहानुपपत्तेर्ब्रीहीणां मेधइति वदनैन्द्राणाममन्त्रकं भक्ष-
णमित्यायः पक्षः ।

द्वितीयस्तु सत्यपि कर्मैकत्वे प्रदानानां भिन्नत्वादविरुद्धः
प्रकृतिविकारभावः । इन्द्राय त्वा वसुमत इत्यादिमानप्रह-
णमन्त्राणां च लिङ्गादिन्द्रमात्रविषयत्वात्तदनुपपत्तेन च तत्प्र-
काश्ययोमोमप्रहणयोस्तत्संस्कार्यस्य सोमस्य तत्संस्काराणां

ननु शब्दस्य देवतात्वात् कथं स्वीकृत इत्यर्थोपपत्तिरित्या-
शङ्का बहुव्रीहावयवस्यापेक्षितप्रकारेण परिहरति—विद्यते
चेति ॥

ननु नाय तत्पुरुषः; तथात्वे समासस्येति सूत्रेणान्तोदा-
त्तत्वापत्तेः, आद्युदात्तं चैतत्पीतपदम्, इन्द्रप्रतिपादकं तु स्वत
एव आद्युदात्तम्, तथा सति बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपद-
मिति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानात् समस्तमेव पदमाद्यु-
दात्तं सपद्यते । अत स्थूलद्रुषतीत्यत्रैव स्वरात् बहुव्रीहि-
निर्णये सति सवनपरत्वोपपत्तिरित्यभिप्रेत्याशङ्कते—नचेति ॥
बहुव्रीहेरपि सामानाधिकरण्यसम्भवेन लक्षणाणुगतत्वाभावात्
समासस्वरयोरन्यतरस्यागतिकत्वे कल्पनीये अङ्गधर्मत्वात्
स्वरस्यैव बाध्यत्वेन तस्यैव छान्दसत्वकल्पनया निर्वाहो
युक्तः, ननु प्रधानभूतस्वार्थत्याग इत्यर्थः । यथाचेति ॥
“तृतीया कर्मणी”ति सूत्रेण कर्मणि कान्ते उपपदे परे तृती-
यान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वर भवतीति विधानात् तथा “केच”ति
सूत्रेणापि तत्स्वरविधानात् तत्पुरुषपक्षेऽपि स्वराविरोध कौ-
स्तुभे उपपादित इत्यर्थः । आद्यं पूर्वपक्षमुपसहरति—अत-
श्चेति ॥ ब्रीहीणां मेध इतिवदिति ॥ ब्रीहीणां मेध
इत्यस्य यवप्रयोग इवेहानुपपत्तेरित्यर्थः । अनैन्द्राणामिति ॥

सामान्योक्त्या चमसप्रधानशेषाणामिव प्रहप्रदानशेषाणा-
मप्यमन्त्रकत्वोक्तिसूचनेन मित्रावरुणादिदेवत्यहुतशेषाणामम-
न्त्रकम्, तत्रापि पितृपीतस्येत्यादिपदानां तद्देवत्यप्रदानेषु
प्रासावपि तदितरपदानां विभज्य विनियोगेऽपि सवनत्रयेऽप्ये-
न्द्रप्रदानानामिन्द्रपीतपदप्रयोगेण समन्त्रकं भक्षणं नत्वन्येषां
प्रदानानामित्यर्थः ॥

तत्रैन्द्रप्रदानानां प्रकृतित्वं साधयितुमाह—इन्द्राय त्वेति ॥
“इन्द्राय त्वा वसुमते मिनीमी”ति मानमन्त्रस्यादिपदोपात्तस्य
“इन्द्राय त्वा वसुमते गृह्णामी”ति प्रहणमन्त्रस्य च इन्द्रप्रदा-
नाङ्गत्वं लिङ्गात् प्रतीयते इत्यविशेषप्रवृत्तसोमवाक्यमपि

चाक्षिषवादीनां तन्मिश्राणां चाङ्गान्तराणामैन्द्रमात्रविषय-
त्वप्रतीतेरितरेषामधर्मकाणां युक्तोऽतिदेशः । भवति चाङ्ग-
वशेनापि प्रधानसंकोचः; अग्न्याद्यनुशेनेन कृतामाहिता-
ग्निविषयत्वात् । अतश्च प्रकृतापूर्वीयदेवताप्रकाशकस्य भक्ष-
मन्त्रस्य कार्यमुखेन विकृतावागतस्य भवत्येव यथादेवतसूह
इति । एवं स्थितेऽन्तरा चिन्ता ॥ ११ ॥ २६ ॥ इत्येका-
दशं लिङ्गविशेषनिर्देशाधिकरणम् । (इन्द्रपीताधि-
करणम्)

(१२ अधिकरणम् ।)

पुनरभ्युक्षीतेषु । सवनमुखीयेषु चमसेष्वेन्द्रेषु सर्वेषु

तन्मात्रविषयमेवेत्यर्थः । अङ्गवशेनापीति ॥ मन्त्ररूपाङ्गव-
शेन मानग्रहणादेः प्रधानस्य संकोच इत्यर्थः । यथादेवत-
मिति ॥ मित्रावरुणपीतस्येत्याहुहितमन्त्रपाठेन समन्त्रकं
तेषामपि भक्षणमित्यर्थः । ऊहपूर्वपक्षनिरासे सति तद्विषयो-
त्तरविचारासंभवादिनस्त एव ऊहपक्षे अवसरलाभात् पञ्च-
भिरधिकरणैस्तद्विषयं विशेषविचारैः कर्तुमन्तरागमिर्णां कृत्वा
चिन्तामारभते—एवमिति ॥

॥ इति एकादशं लिङ्गविशेषनिर्देशा-
धिकरणम्)

अत्र भक्षमन्त्रस्य लिङ्गद्वैन्द्रप्रदानाद्भवत्स्य पूर्वाधिकरणपू-
र्वपक्षोक्तस्याक्षिप्य समाधानात् पादाभ्यायानन्तरसङ्गती. स्प-
ष्टत्वादनुक्त्वा विषयमाह—सवनमुखीयेष्विति ॥ त्रयाणां
प्रातस्सवनानि सवनानां मुखे चमसप्रदानान्तरापेक्षया आदौ
भवा सवनमुखीयसंज्ञकमसपात्रस्थितसोमरसविशेषा. तेषां
प्रातस्सवने माध्यन्दिनसवने च शुक्रामन्थिप्रहोत्तर प्रचार-
तृतीयसवनेत्वादिष्वप्रहोत्तरं प्रचारस्तेचानुश्रीयमाना होतृब्र-
ह्मोद्गातृयजमानमैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्ट्राग्नीप्राच्छावा-
कचमसा इत्याख्यायन्ते ॥ तत्र होत्रादीनां चतुर्णांष्ट्विज-
मन्थत्.कारिण इत्याख्या ॥ अवशिष्टानां षण्णां मैत्रावरुणप्र-
थ्वीनां होतृका इत्याख्या । तत्राच्छावाकचमसेन न नवभिः
चमसैः सह प्रातस्सवने होमः, किंतु कालान्तर इति तं वि-
हाय नवचमसान् प्रथममिन्द्राय सकृद्धत्वा तदनन्तरं ये हो-
तृकाणां चमसालेषु पूर्ववपट्कारे हुताभक्षितशेषसहितेष्वेव
द्रोणकलशात् सोमान्तरमभ्युक्षीय मित्रावरुणादिदेवतान्तरैर्भ्यो
हुत्वा भक्ष्यत इत्यनुष्ठानक्रमे सति ये मन्थत्.कारिणा चमसा.
तेषामैन्द्रत्वेनोहस्यैवाभावाद्दिशेषतश्च पुनरभ्युनयनाभावात् ।
अतएव अच्छावाकचमसस्यानैन्द्रत्वेनोहविषयत्वे सत्यपि पुन-
रभ्युनयनाभावात् विचारविषयत्वं प्रातस्सवने । उत्तरयोस्तु
सवनयोरेभ्युनयनसत्त्वेऽपि माध्यन्दिनसवने सर्वेषां प्रदाना-
नामिन्द्रदेवताकृत्वात् बक्ष्यमागरीत्या ऊहविषयत्वात् तदि-

भा० ३६

हुतेषु ये होतृकाणां मैत्रावरुणादीनां चमसास्त्वैवभक्षिते-
ष्वेव पुनः सोमोऽभ्युक्षीय देवतान्तरैर्भ्यो मित्रावरुणादिर्भ्यो
हुत्वा भक्ष्यते । तत्र पूर्वप्रदानदेवताभूत इन्द्रोऽप्युपलक्ष-
णीयो न वेति चिन्तायाम्—

उन्नयनकाले न देवतान्तरोद्देशः, येनोक्तीतस्यैव तरसं-
बन्धात् पूर्वशेषस्य पूर्वदेवतासंबन्धो नापेयात्, प्रदान-
काले तु संसृष्टस्यैव देवतान्तरसंबन्धात्पूर्वदेवतासंबन्धा-
पन्यप्रतीतेर्नोपलक्षणमिति प्राप्ते—

पथत्वम् ॥ तृतीयसवनेत्विन्द्राविष्णुदेवतार्थमभ्युनयनेन देव-
ताभेदेन च तत्समवात् विचारविषयत्वमस्त्येव । अतएव
प्रातःसवनेऽपि ब्राह्मणाच्छंसिचमसे पुनरभ्युनयनेऽपि ऐन्द्र-
त्वेन प्रदानद्वयस्यापि साम्रायवत्सप्रतिपन्नदेवताकृत्वात् तन्मो-
च्यारितेन्द्रपीतपदेन देवताद्वयोपलक्षितसोमप्रकाशनसिद्धेरूह-
स्यैवासम्भवात् चिन्ताविषयत्वम् । मैत्रावरुणपोतृनेष्ट्राग्नीप्राणा-
मेव चतुर्णां ये चमसा येषु क्रमेण मित्रावरुणो मफतस्त्वष्ट्र-
पत्न्यौ अमिरिति देवता तेषु सृष्टशेषवस्तु उन्नयनस्योह-
स्य च समवाद्दिचार इत्यर्थः ॥

विचारस्वरूपं दर्शयति—तत्रेति ॥ इन्द्रोऽपीति ॥
पूर्वोक्तचतुष्टया देवतानां वाचकपदोद्देशेन उपलक्षणसत्त्वेऽपि
इन्द्रमित्रावरुणादिपीतस्येत्येवं प्राकृतेन्द्रपदसहितपदोद्देशेन उप-
लक्षणीयो नवेत्यर्थः ॥

ससर्गेपि वायव्येन्द्रवायवसोमे ग्रहणकालीनविवेकमात्रेणैव
बुद्ध्या निष्कर्षोपपत्ति पूर्वपक्षप्रतिकूला निरस्यति—उन्नयन-
काल इति ॥ ग्रहणकाले देवतासयोगसत्त्वेन निष्कर्षसंभ-
वेऽप्युनयने तत्संबन्धविधानादर्शनात् अभ्युक्षीतमात्रस्य देवता-
न्तरसंबन्धे प्रमाणाभावेन पूर्वदेवतापनयोपपत्तेः उन्नयनकाले न
देवतान्तरसंबन्ध इति पूर्वपक्षिणः प्रतिज्ञा । येन देवतान्तर-
संबन्धेनेतुमूलार्थः । तदेवोपादायति—प्रदानकाले त्वि-
ति ॥ त्यागकालीनस्य याज्यामन्त्रवर्णकल्प्यदेवतासंबन्धस्य
सृष्टविषयत्वेन निष्कर्षोपागात् देवतान्तरसंबन्धेन पूर्वदेव-
तासंबन्धापनयान्नोपलक्षणीय ॥ नच—उन्नयनकाले देव-
ताविध्यभावे याज्यामन्त्रवर्ण यगशेषतयैव देवताप्रातरेख्य-
क्तवमङ्ग इति—चाद्यम्; उक्तविधायकत्वात्समवेऽपि
उत्पत्तिवाक्ये अवहितदेवताकेष्टिभिन्नयागरूपस्यैव तस्याङ्गी-
कारेण बाधकाभावात् ॥ नच शेषस्योत्तरदेवतोद्देशेन त्यागे-
ऽपि पूर्वदेवतासंबन्धस्यापि सत्त्वात्तु उपलक्षणत्वोपपत्तिः, अ-
कृतेऽपि यागे याज्ञिकानां निर्वापप्रभृति प्रतिपत्तिपर्यन्तं देव-
तान्तरसंबन्धा हविरिति व्यवहारात् ब्रह्मे देवतासंबन्धस्य प्र-
तिपत्तिनादयस्यावश्यकपनीयस्य धर्मिप्राहकप्रमाणेन देवता-
न्तरसंबन्धविरोधित्वावगमात् तदत्यन्ताभावसमानाधिकरणस्य

उन्नयनकाले देवतासंकल्पाभावेऽपि सामर्थ्यादेवोन्नय-
स्या कश्चिदप्युपलक्षणप्रतीतिः पूर्वशेषस्य संस्पृष्टत्वेऽप्ये-
वर्षेभ्यः प्रमाणाभावादनपनीतसंबन्धा पूर्वदेवताप्युपलक्ष-
णीया ॥ १२ ॥ २७ ॥ इति द्वादशमभ्युत्थिताधिकर-
णम् ॥

सामानाधिकरण्यानुपपत्तेरवश्यं शेषस्योत्तरदेवतासंबन्धे पृ-
थक् देवतासंबन्धानयप्रतीतेर्नोपलक्षणीय इत्यर्थः ॥

स्यागवेलायां संस्पृष्टत्वेन विवेकाप्रतीतावपि सत्यपि चाम्यु-
यनकाले प्रकृतौ विकृतौ वा देवतासंबन्धाभावे प्रकृतानुन्नय-
स्य दृष्टार्थत्वात् यागीयद्रव्यसंस्कारकत्वावगतैर्विकृतावपि प्रा-
तोन्नयनानुवादेन द्रोणकलशापादनकत्वमात्रविधानेन प्राक्-
कार्यवन्नयनान्तरविधानेन वा पुनरभ्युत्थितस्यैव फलचमस-
दयादिवत् यागीयत्वप्रतीतेः पूर्वशेषस्य च यागीयद्रव्याधार-
ान्नोपलक्षणतया 'पयसा मैत्रावरुण धीणाती' इति विहितप-
स इव अभ्युत्थितसंस्कारमात्रत्वावगतेरुत्तरयागार्थत्वे प्रमा-
णाभावात् पूर्वयागीयत्वमपि शेषभक्षणस्य तन्म्रेणानुष्ठानानुरोधा-
नपनीतदेवतासंबन्धादुपलक्षणार्थं वा पूर्वदेवतेत्यभिप्रेत्य सि-
न्तमाह—उन्नयनकाल इति ॥

अत्र च रिक्तोपु पात्रेषु येन सोमप्रणयं क्रियते स उन्नयनप-
स्थांशः । सोमशेषसहितेष्वेव तेषु सोमान्तरपूरणं येन क्रि-
ते स अभ्युन्नयनपदस्थांशः । यद्यपि ऊहस्येन्द्रप्रदानमात्र-
न्वित्वस्य वा स्थायित्वाभावादेतद्विचारस्यास्थाधिनि स्था-
यिना प्रयोजनेन न प्रयोजनम् । अतएव उक्तमभियुक्तैः
—'आक्षेपे चापवादे च प्राप्त्या लक्षणकर्मणि । प्रयोजनं न व-
च्यं यच्च कृत्वा प्रवर्तते ।' इति, तथापि एतद्विचारहेतुभूतस्य
वैशेष्यवृत्त्युत्तरयागाङ्गत्वसदसद्भावरूपविचारस्य स्थाधिनि उ-
हरणान्तरे फलीभूतत्वेन उत्तरयागकाले अभ्युत्थितमात्रस्यैव
वतासंबन्धानुसन्धानानुसन्धानरूपमवश्यवक्तव्यं प्रयोजन
रष्टत्वात् नोक्तम् ॥

॥ इति द्वादशं अभ्युत्थिताधिकरणम् ॥ (अभ्यु-
त्थितापूर्वदेवतोपलक्षणाधिकरणम्)

अत्रायमनुष्ठानक्रमः—प्रथमं प्रातःसवने ऐन्द्रवायव-
त्रावरुणशुक्रामन्थिग्रहापात्रेषु धारातः सोमग्रहणं कृत्वा म-
त्या धारायास्तथान्तर्यामपात्रगतशेषधारायाश्चेत्येवं धाराद्व-
ानाप्रयणस्थाल्या ग्रहणं कृत्वा खरे (?) सर्वं ते ग्रहाः स्थालीच-
ासायते । ततः क्रियता कालेन बहिष्पवमानसोत्रोत्तरमा-
धनग्रहणं ततः प्रातःसवने प्रवृत्ते प्रदानकाले ऐन्द्रवायव-
त्रावरुणाश्विनप्रदानशेषसपातामादित्यस्थाल्या "रिक्तायामेव
ादित्यस्थाल्यां संपातमपनयती" इति वचनात् सवनीयादित्य-
ाङ्गदासपात्रेण पिधाय स्थाप्यते । ततः तृतीयसवने ग्रहण-

(१३ अधिकरणम्)

पत्नीवते तु ॥ द्विदेवत्यामैन्द्रवायवादीनां शेषा
आदित्यस्थाल्यामागत्य ततोऽप्याप्रयणस्थालीमागच्छन्ति ।
पत्नीवतश्चाप्रयणात् गृह्णाते, तस्मिन्नक्षयमाणे द्विदेवत्या
अपि उपलक्षणीयाः । पूर्ववदाप्रयणस्यैव पत्नीवदेवतासंब-
न्धादिति प्राप्ते—

काले आदित्यस्थालीस्थस्य आप्रयणस्थाल्यां धारया ग्रहणम् ।
तत आदित्यदासपात्रेण आदित्यस्थाल्या द्विदेवत्यशेषसपातं गृ-
हीत्वा आदित्येभ्य स शेषो ह्युते । तदीयशेषस्याप्रयणस्था-
त्यामपनयस्य "आदित्यग्रहसपाताञ्चतुर्था" इति वचनान्तं चतु-
र्था धाराया विधानेन शेषाभावात् भक्षणम् । तत "उपाशु-
पात्रेण पत्नीवतमाप्रयणात् गृह्णाती" इति वचनात् आप्रयण-
स्थाल्या शेषं सत्याय अवशिष्टं गृहीत्वा स शेषः पत्नीवते
अग्नये प्रदीयते । तदाच एतच्छेषस्यान्वत्र विनियोगाभावात्
भक्षणं समन्त्रकम् । तमिममनुष्ठानक्रममभिसंधाय विषयं द-
र्शयति—द्विदेवत्यानामिति ॥ ऐन्द्रवायवादीनामित्यादि-
पदेन मंत्रावरुणाश्विनदेवतानां ग्रहणवदिन्द्रवायुपूर्वतनवायुदे-
वताया अपि ग्रहणम्, तथैवोद्देशेन यागानुष्ठानात् । तत्र
पूर्वाधिकरणे सवनसुखीयेषु चमसेषु ऐन्द्रप्रदानानां प्रकृति-
त्वेनेतरेषां अनैन्द्राणां विकृतित्वं कृत्वोहचिन्तायां प्राकृतदे-
वतावाचकपदप्रयोगस्यापि कर्तव्यतया साधितस्य इदानीं स-
मानन्यायात् ग्रहेष्वनैन्द्रानैन्द्रप्रदानानां प्रकृतिविकृतिभावात्
पत्नीवदग्निपीतस्येत्युद्देशे देवतान्तरपदप्रयोगस्यापि प्राप्तस्येहा-
पवादकरणादापवादिकीमनन्तरसङ्गतिमापदानभूताप्रयणपेत-
त्वरूपान्द्रनुसामर्थ्यादनाप्रयणरूपस्यापि पूर्वशेषस्य प्रसङ्गतः
पत्नीवतयागाङ्गत्वविचारात् पादाध्यायसङ्गतीच स्पष्टत्वादन-
कत्वा पूर्वपक्षमाह—तस्मिन्निति ॥

द्विदेवत्यपदं वायोःप्युपलक्षणम् । अपिना पत्नीवदग्निपी-
तस्येत्युद्देशविद्यमानता सूचिता । उपलक्षणीया इति ॥
वाटिन्द्रवायुमित्रावरुणाश्विनपत्नीवदग्निपीतस्येत्येव इन्द्रमि-
त्रावरुणपीतस्येतिवद्देशेनोपलक्षणीया इत्यर्थः । अत्र चादित्य-
पात्रगतशेषस्यापि पूर्वोक्तरीत्याऽऽप्रयणस्थाल्या सत्त्वादादित्यो-
ऽप्युपलक्षणीय इति विशेषः प्राचीनैर्नवीनैश्चानुक्तोऽपि सोम-
नाथेनोक्तः ॥

अत्रचाप्रयणस्थाल्या प्रातःसवने धाराद्वयेन गृहीत्वा सा-
दिताया यः सोमः स "ये देवांसो दिव्येकादशस्थे" इति मन्त्रेण
गृहीतत्वात् "ते देवा यद्गमिर्नं लुषध्वमि" इति मन्त्रलिङ्गाद्यज्ञसंब-
न्धित्वेनावगतत्वाच्च समस्तदेवरूपदेवतासंबन्धेन ताहादेवत्य-
वैश्वदेवग्रहे शेषतया अन्वित इति तत्र होमशेषस्याग्ने विनि-
योगाभावेन भक्षणस्यैव प्राप्तेस्तद्देवतासंबन्धानयस्य स्पष्टत्वात्
पत्नीवतभक्षणे उपलक्षणतया प्रसक्तिः । यथाच वैश्वदेवग्रहे
अङ्गप्रदानदेवतानां सर्वासामेव देवतासंबन्धेन तथा सूत्रभाष्यका-

पानीवतमाप्रयणाद्गृह्णातीत्यपादानत्वश्रवणात् तस्मादपे-
तस्य पानीवतत्वं न त्वाप्रयणस्यैव; आप्रयणवचनानाप्रयण-
मपि संसृष्टत्वात् तस्मादपेतमिति द्विदिवस्यस्यापि देवतान्त-
रसंबन्धेन पूर्वदेवतासंबन्धापायात् । भूतपूर्वगत्या च प्रकृ-
तावतुलक्षणान्नोपलक्षणीयाः ॥ १३ ॥ २८ ॥ इति त्र-
योदशं पानीवते दैवत्यानुपलक्षणाधिकरणम् ॥

रादिभिः द्वादशे प्रपञ्चितम् । संबभूव वा क्षीरनीरविवेकव-
तीभि विश्वदेवदेवताभि सर्वदेवतालिङ्गकमश्रुगृहीतमेव स-
र्वसंबन्धिन सोमं शेषान्तरे सत्यपि स्वभागत्वेन स्वीकर्तुम् ।
अतएव सादने “एष ते योनिः विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः” इति
मन्त्रगतं विश्वदेवार्थसादनलिङ्गम्, तथापि “विश्वे देवा श्र-
णुतेमहं हवं मे ये अन्तरिक्षे य उपपद्यविष्ठ । ये अग्निजिह्वा उत
वा यजत्रा आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्व” इति याज्याम-
न्त्रे च ग्रहणसमानदेवताकमश्रुलिङ्गं चोपपद्यते । नितरां च
“अविज्ञातो वा एष यदाप्रयणः” इत्यर्थवादे विशेषतो देवतया
अविज्ञातत्वकल्पनं च । यद्यप्याप्रयणस्याख्या न विश्वेभ्यो दे-
वेभ्यः प्रदीयते; तथापि पानीवतगृहीताश्रित्येवत्यशेषस्था-
पनार्थं व्यापृतत्वात् तस्याश्राये ढ्रोगकलशेन गृहीत्वा हारियो-
जनग्रहचरारानुष्ठानात् तत्पात्राप्रदानेऽपि वचनात् पात्रान्त-
रेण प्रदाने न कोऽपि दोषः । अतो वैश्वदेवहुतशेषभक्षणे
सवित्रादेरुपलक्षणत्वप्रसक्तत्वापि पानीवते तदीयशेषाभावात्
तद्देवतासंबन्धापनयात् नोपलक्षणीया विश्वदेवदेवता इति
न्यायसुधाकारः । एतदेव सर्वमभिधाया आप्रयणदेवताभू-
ताना विशेषा देवानामुपलक्षणं कस्मान्न चिन्त्यत इत्याशङ्का
तदपनयस्य निस्सन्दिग्धत्वादित्येव परिहारसूचनार्थं तत इति
भाष्यं व्याचष्ट इत्युक्तं न्यायसुधायाम् ॥

एवं स्थिते यत् प्रकाशकारैः एतदन्वय आप्रयणस्थाल्या
न क्वापि शाखाया विश्वदेवेभ्यो हूयते यतस्तस्य विश्वदेवपी-
तत्वात् ततः पानीवतेऽप्यानीतस्य विश्वदेवपीतस्येत्युद्देशेनोप-
लक्षणासाङ्कोदियात् “अतोऽनुष्ठानमालोच्य बहुभाषी यद्विचि-
वान् । आशङ्का च समाधानमुभयं तदसङ्गतमिति” इति दूषितम्,
तदाप्रयणस्य सर्वदेवरूपदेवतासंबन्धाभावे “ते देवा यक्षमिमं
जुषध्वमि”ति मन्त्रलिङ्गविरोधस्य प्रचारान्तरे सर्वदेवतासब-
न्धाभावेन दुष्परिहरत्वात् तन्मतेऽपि अनुष्ठानविरोधप्रसक्तेश्च
अनवरतानुचिन्त्यमानंद्वेषारोपितबहुभाषित्वगुणावेशादेवेति
विश्वदेवदेवतासंबन्धापनयनस्पष्टत्वहेतुकोपेक्षाव्याजेन पूज्य-
पादेः सूचितम् । पानीवतस्य पूर्वमसिद्धे कर्मत्वेनाऽन्वया-
योगात् युक्तातेः कर्माकाङ्क्षाया प्रसिद्धाप्रयणस्यैव पञ्चम्या कर्म-
त्वलक्षणाया कर्मत्वेनाऽन्वये सति आप्रयणकर्मकग्रहणेन पा-
नीवतं कुर्यादित्यर्थेन आप्रयणस्थितमात्रस्यैव अभ्युत्थीतमात्रे
उत्तरदेवतासंबन्धस्यैव पानीवदेवतासंबन्धप्रतीतेः अनाप्रय-
णस्थरूपद्विदेवत्यशेषस्य संसृष्टस्यापि पानीवदेवतासंबन्धाभावेन

(१४ अधिकरणम् ।)

त्वष्टारम् ॥ पानीवत एव “अग्ना इ पनीवाः सजूर्दे-
वेन त्वष्ट्रा सोमं पिबे”ति मन्त्रात् त्वष्टुरपि देवतात्वम् ।

अतः सोऽप्यग्निवदुपलक्षणीय इति प्राप्ते—

पूर्वदेवतासंबन्धापनयाभाव इत्युपपत्तिमभिप्रेत्याह—पूर्वव-
दिति ॥

यद्यपि कर्म न श्रूयते, तथापि अपादानत्वेन श्रुतस्य त-
त्वेनान्वयासंभवात् लक्षणायाच प्रमाणाभावात् आप्रयणा-
दपेतस्यैव उपस्थितत्वात् पानीवतमिति तद्धितेन परामृष्टस्य
कर्मत्वेनान्वयादपेतत्वस्य च समृष्टमात्रे संभवात् सर्वस्यैवो-
त्तरदेवतासंबन्धप्रतीतेस्तस्य चोपपादितरीत्या पूर्वदेवतासब-
न्धापनयं विनाऽनुपपत्ते तदावश्यकत्वात् नोपलक्षणमित्य-
भिप्रेत्य सिद्धान्तमाह—पानीवतमिति ॥

ननु संबन्धापनयनेऽपि भूतपूर्वगत्योपलक्षणं भवत्वित्या-
शङ्का परिहर्तुमाह—भूतपूर्वगत्या चेति ॥ इन्द्रपीत इति
भूतार्थकत्प्रत्ययेन विद्यमानसंबन्धरूपलक्षणसमानकालीनव्या-
पारातीतत्वस्याभिधानात् तस्य च संबन्धविद्यमानतयैव प्रकृ-
तानुपलक्षणादिह विद्यमानसंबन्धदेवतयोपलक्षणे अप्राकृत-
कार्यकारित्वापत्तेन तादृशस्योपलक्षणत्वसंभव इत्यर्थं ॥

॥ इति त्रयोदशं पानीवते द्विदैवत्यानुपलक्षणा-
धिकरणम् ॥

विषयं प्रदर्शयति—पानीवत एवेति ॥ अनेन च पा-
नीवतयागे त्वष्टुर्देवतात्वेनाज्ञत्वविचारात् पादाव्यायसङ्गती
तथा तस्मिन् पूर्वं द्रव्ये विचारिते तत्प्रसङ्गात् देवता विचा-
र्यत इति प्रासङ्गिक्यनन्तरसङ्गतिस्त्वष्टुरुपलक्षणत्वविचारात्
ऊहप्रकरणसङ्गतिश्च सूचिता । प्रकृतपूर्वपक्षहेतुत्वेन अनुदाह-
रणस्यापि सञ्चरणस्योक्तिः । अग्ना इति ॥ अग्ने इति सवु-
ष्टेकारस्य ‘एचोप्रगृह्णा स्यात् दूराद्भूते पूर्वस्यार्थः स्यात् उत-
रस्येदुता’विति सूत्रेण पूर्वार्थस्य हुत आकारे उत्तरार्थस्य च ई-
कारे अर्धमात्रिके सति निदर्शः । अतएव—आमा इत्युत्तरं
त्रिमात्रश्रुतत्वाभिभ्यञ्जकस्त्वृतीयाङ्कोऽपि क्वचित् लिख्यते ।
एवञ्चाम् आई इति क्वचित् पुस्तके पाठोऽपपाठः । यद्यपि आप-
स्तम्बानां पानीवाः सजूर्देवेति पाठमनुसृत्य कौस्तुभे मन्त्रो
लिखितः, तथापीह वाजसनेयिनां पाठानुसारेण पानीवतस-
जूर्ति लिखनेऽपि अर्थक्याप्त कश्चन दोषः ॥

मन्त्रादिति ॥ यद्यपि पनीवन्मात्रस्य देवतात्वं तद्धिते-
नोक्तम्, तथापि पनीवच्छब्दस्य यौगिकस्य नित्यं विशेष्य-
साकाङ्क्षात्वादवश्यं विशेष्यसमर्पकमन्त्रवर्णे अग्नेरिव त्वष्टुरपि

युक्तमसौ पत्नीवच्छब्दस्य यौगिकत्वेन विशेष्यसाक्षात्कृत्य सामानाधिकरण्येन विशेष्यग्राहकत्वम्, त्वष्टुस्तु तृतीयया सहभावमात्रं प्रतीयते । नचासौ पानक्रियाऽन्वयाध्यमिचारी, 'सहैव दशमि. पुष्ट्यभौरं वहति गदमी'त्यादौ व्यभिचारात्, सत्यपि पाने देवतात्वस्याप्रामाणिकत्वाच्च । अतः पत्नीवतमिति निरपेक्षतद्वितेन पत्नीवतोऽग्नेरेव देवतात्वमिति स एवोपलक्षणौयो न त्वष्टा ॥ १४ ॥ २८ ॥ इति चतुर्विंशोऽपान्नीवते त्वष्टुरदेवतात्वाधिकरणम् ॥

सञ्ज्ञाशब्देन साहित्यप्रतीते पानस्यच देवतात्वं विनाऽनुपपत्ते देवतात्वेनावगतस्य विशेष्यत्वेनान्वयात् सोपि उपलक्षणीय । तत्रच द्वयो गतिः । भिन्नपदोपादानात् अमित्वष्ट्रोऽस्यासञ्ज्यविशेष्यताया असम्भवात् प्रत्येकमेव समुच्चयेन विशेष्यत्वात् यथा पत्नीवते अग्नये त्वष्ट्र इदं न ममेति त्याग तथैव भक्षमन्त्रेऽप्युद्देन पत्नीवदमित्वष्ट्रपीतस्येत्येवं अथवा—मन्त्रे त्वष्ट्रसाहित्यविशिष्टस्य अग्नेरुपादानाद्विधावपि तादृशस्यैव विशेष्यताकल्पनात् तथैव त्यागात् पत्नीवत्त्वष्ट्रसहितान्निपीतस्येत्येवमुपलक्षणीय इत्यर्थः ॥

संबुध्यन्तपत्नीवच्छब्दसामानाधिकरण्येन अग्निपदस्यैव विशेष्यसमर्पकत्वप्रतीते तस्यैव देवतात्वमित्यभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह—**युक्तमिति** ॥ अत्राविति पदोत्तर देवतात्वमित्यनुक्तः ॥ **नच**—त्यागकालीनोच्चारणविषयत्वरूपदेवतात्वस्य तद्विद्यतेत्वात् तदनुरोधेनार्थपरस्यापि प्रातिपदिकस्य लक्षणया शब्दपरत्वमङ्गीकृत्य शब्दस्य देवतात्वात् त्यागकाले अर्थानुसन्धानं विनापि पत्नीवच्छब्दमात्रप्रयोगेण शान्नार्थोपपत्तेश्चतुर्विंशोऽपान्नीवते प्रमाणभावे विशेष्यवाचकपदप्रयोगस्य होपयोग इति—**वाच्यम्**; अर्थप्रत्ययानुकूलचतुर्थ्यन्तपदोच्चारणस्यैव उद्देशस्य वृद्धव्यवहारेण यागघटकत्वावगमेन चतुर्थ्यन्तपदोच्चारणवत् शब्दस्यार्थप्रत्ययस्यापि आवश्यकत्वेन तत्र विशेष्यापेक्षया तद्वाचकचतुर्थ्यन्तशब्दोच्चारणस्यापि आवश्यकत्वात् ॥ अतएव त्यागस्य मानसत्वेऽपि उक्तविधोद्देशस्य निराकाङ्क्षत्वसिद्ध्यर्थं तद्वाचकपदप्रयोगेऽपि सगच्छत इति ॥ **व्यभिचारादिति** ॥ पुत्राणा वोढुत्वाभावेऽपि साहेत्यदर्शनात् क्रियान्वयिव्यभिचारित्वमित्यर्थः । पत्नीवतमित्युत्पत्तिवाक्ये तद्वितेन प्रबलेन पत्नीवन्मात्रस्य देवतात्वप्रतीतेस्तस्य विशेष्यापेक्षया सामानाधिकरणपदश्रुत्या अग्नेः विशेष्यत्वेनान्वये सति सहभावश्रुत्यन्यथानुपपत्तिकल्पस्य देवतात्वस्य दौर्बल्येन कल्पनानुपपत्तेः त्वष्ट्रदेवतात्वमप्रामाणिकमित्याह—**सत्यपीति** ॥ सिद्धान्तमुपसहरति—**अत इति** ॥ अग्निरूपविशेष्यसापेक्षत्वेऽपि नित्यसापेक्षत्वात् तद्विद्यतेत्वात्पत्नीवते त्वष्ट्रसापेक्षत्वे पत्नीवतमिति तद्विद्यतेत्वात्पत्त्यसंबात् निरपेक्षस्य पत्नीवत एव देवतात्वम् । त्वष्ट्रसाहित्य-

(१५ अधिकरणम्)

विशदाम् ॥ तस्मिन्नेव याज्यामन्त्रे, "ऐमिरेभे सत्यं याद्यर्वाङ् नानारथं वा विभवो ह्यथाः । पत्नीवतस्मिन्प्रातं श्रीश देवाननुष्वधमावह मादयस्वे"त्यत्र त्रयस्त्रिंशतां देवतानां पत्नीवच्छब्दसामानाधिकरण्यात्पत्नीवद्विशेष्यत्वोपपत्तेर्मदश्रवणाच्च पानोपपत्तेर्देवतात्वावगमात्तेषामन्युपलक्षणं मन्थते ।

स्यामित्युत्पत्त्यर्थमुपादानान् त्वष्ट्रोपलक्षणीय इत्यर्थः । स्याद्विचारप्रयोजनं स्पष्टत्वान्नोक्तम् ॥

इति चतुर्विंशोऽपान्नीवते त्वष्टुरदेवतात्वाधिकरणम् ॥ (त्वष्ट्रधिकरणम्)

पूर्ववदेव पादाध्यायप्रकरणसङ्गती तथातिदेशिकीमनन्तरसङ्गतिच स्पष्टत्वाद्नुस्त्वा पत्नीवतयाग एव अधिकाराङ्ग्या विचारं दर्शयति—**तस्मिन्नेवेति** ॥ तामेवाधिकाराङ्ग्यामाह—**याज्यामन्त्र इति ॥ हे अग्ने** त्वं समानवर्णं रथमारुह्य ऐमिः वक्ष्यमाणै देवै सह अथवा—नानारथं वाऽऽरुह्य याहि ॥ विभवो बहवोऽश्वास्तव सन्ति । ततश्चावर्द्ध आगन्त्यच पत्नीवतं श्रीश देवताननुष्वधं सोमरूपान्नप्रदानमसु आवह तेनाग्नेन मादयस्वेत्यग्नीप्रयोज्ययाज्यामन्त्रस्यार्थः । ऐमिरित्यत्र आ ऐमिरिति पदच्छेदेन आ इत्युपसर्गस्य याहीत्यनेन व्यवहितेन अन्वयः । तदथ यथैवाध्वयवमन्त्रे विशेष्यतया उपादानात्स्यैव देवतात्वम्, न त्वष्ट्र, तथैवेह अग्निवन्नयस्त्रिंशद्देवतानां सामानाधिकरण्याद्विशेष्यत्वप्रतीतेस्त्वष्ट्रवैलक्षण्यात् देवतात्वसंभवेन पूर्वपक्षः । तत्र यद्यपि तत्तन्मन्त्रे उभयोरपि नैरपेक्ष्येण पत्नीवच्छब्दसामानाधिकरण्यावगमान्नैरपेक्ष्येणैव विशेष्यत्वावगमस्तथापि विधाभुयोस्तात्पर्यग्राहकसहकृतपत्नीवच्छब्देन युगपदभिधानादुपादेयसाहित्यस्य विवक्षितत्वादुभयो समुच्चयोपपत्तिः । अथवा—याज्यामन्त्रे अग्ने. पत्नीवत्पदसामानाधिकरण्याभावे विशेष्यमात्रस्याग्ने श्रवणादिकवाक्योपादानेन त्रयस्त्रिंशद्देवैः सह समुच्चयोपपत्तिः । यद्यपि याज्यामन्त्रोत्तरार्धेन त्रयस्त्रिंशद्देवतानामेव आवाहनपूर्वसोमद्रव्यसवन्धोऽवगम्यते, अग्नेस्तु पूर्वार्धेन आवाहनमानन्दकर्तृत्वेन परिवेष्टृत्वमात्रावगतेर्न हविःसंबन्धः; तथापि आध्वर्यवमन्त्रे तस्यापि तत्संबन्धावगमात् पाक्षिकमग्नेरपि विशेष्यत्वमस्तु नत्वेतावता त्रयस्त्रिंशद्देवतानां विशेष्यत्वे विवादः; तेषां याज्यामन्त्रे नित्यमेव हविःसवन्धावगमादित्यर्थः । **त्रयस्त्रिंशतां देवतानामिति** ॥ ते चाद्यै वसवः एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः इन्द्रः प्रजापतिश्चेति हविर्भुञ्जो देवा ह्येवाः ॥

अग्ने. मादयितुत्वश्रवणादेव मन्त्रवर्णे अग्नेः देवतात्वम्,

अग्नेर्मादयितृत्वश्रवणात्सेऽभिदत्तेन कामं माद्यन्तु यज-
मानस्वप्नय एव द्वातीत्यवगमात्तस्यैव देवतात्वं न त्रय-
क्षिप्रताम् । एवं च पत्नीवत्प्रति तद्धितोऽप्यसति बहुवचन-
प्राहकप्रमाणे एकवचनेनैव सिग्दृष्टीतो भवतीत्यपि लाघवम् ।
अतो नोपलक्षणीयास्ते ॥ १५ ॥ २९ ॥ इति पञ्चदशं
त्रयक्षिप्रदाहेवापत्नीवत्त्वाधिकरणम् ॥

अन्यथा यजमानद्रव्यस्यानीशोनामिनान्येषामादानासंभवात् ।
अतो यजमानोऽग्नये दद्यात् स चान्यान् मादयतीत्यर्थेनाभिस्तु-
त्यर्थत्वेन मादयितृत्वकथनोपपत्तेर्न तेषा देवतात्वमित्यभिप्रेत्य
सिद्धान्तमाह—अग्नेरिति ॥ सिद्धान्तमुपसहरति—अत
इति ॥

अत्रच पूर्वपक्षे ऊहसत्त्वेऽपि पत्नीवत्प्रतिपत्नीवत्प्रिंशद्देवपी-
तस्ये त्वेवंप्रयोगो नतु न्यायसुधोक्तीत्याऽभिप्रयस्त्रिंशद्देवपत्नी-
वत्पीतस्येति, पत्नीवच्छब्दगतविशेष्याकाङ्क्षा पश्चात् कल्प्य-
मानदेवतात्वादभ्यायार्थानां विशेष्यभूतत्वेन पश्चादेव पदप्रयो-
जनस्य युक्तत्वात् । यद्यपि चन्ना इति मन्त्रे विशेष्यस्याग्ने
पूर्व प्रयोगात् तदनुरोधेनेहापि तस्य पूर्व स आपाद्येत, त-
थापि त्रयक्षिप्रदाहानां तदभावाद्दयुक्तं तेषा पूर्वमभिधानम् ॥
वस्तुतस्तु—उत्पत्तिगतदेवतासमर्पकपत्नीवत्पदाकाङ्क्षाऽग्नेः
पश्चादेव तत्कल्पनात् अवगतदेवतात्वात्सुरोधेनैव युक्त- प्र-
योगः । अतएव—अग्नये पत्नीवत् इदमिति याज्ञिकानां
त्यागानुष्ठानमपि—निरस्तम् । एवंच—पत्नीवत्पीत-
स्येत्वेवं सिद्धान्ताविशेषणेन पूर्वपक्षे प्रयोगोऽपदान सोमनाथे-
नोक्तं—अपास्तम्; सत्यप्युत्पत्तित्रयस्ये पत्नीवत्त्वेन देव-
तात्वे पूर्वोक्तीत्या उद्देशाशस्य विशेष्यावाचकपदप्रयोगं विना
निराकाङ्क्षाभावात् यागकाले अवश्योच्चारणीयस्य पत्नीवद-
प्रय इति प्रयोगस्येवेहापि पत्नीवदप्रपीतस्येत्वेवंविधप्रयोगस्ये-
वापत्तेः । अतएव पत्नीवत्त्वं इदं न ममेति प्रयोगविशेषस्य
पूर्वपक्षे सिद्धान्ते च पत्नीवत् इदं न ममेति प्रयोगविशेषस्यच
प्रयोजनत्वोक्तिरपि तदीया परास्तेति निराससूचनपूर्वकं कृ-
त्वाचिन्तात्थायिविचारयोः स्वाभिमतं प्रयोजनं ते इति बहु-
वचनप्रयोगेण तन्निषेधेन च सूचितम् ॥

॥ इति पञ्चदशं त्रयक्षिप्रदाहेवापत्नीवत्त्वाधिकर-
णम् ॥ (त्रिंशद्धिकरणम्)

अनुवषट्कारयागो हि “अग्नये अनुयजती”ति वचनेन त-
न्प्रसारवृत्तेन ज्योतिष्टोमयागाभ्यासरूपवषट्कारयागे अभिदेव-
ताया अनुवषट्कोक्ततदुत्तरत्वस्यच विधाने वाक्यभेदापत्तेः गु-
णात् कर्मान्तररूपो विहितः । तत्र “सोमस्यामे वीहीत्यनुयज-
ती”ति वचनान्तरेण मन्त्रविधिना मन्त्रवर्णिकसोमद्रव्ये सम-
र्पिते धर्मान्तराकाङ्क्षायां प्रकरणात् ज्योतिष्टोमाङ्गभूतेऽपि अ-
भिन्न् वैश्वधवत् सोमद्रव्यकत्वसादृशात्, तदीयविधन्तप्राप्तेर-

(१६ अधिकरणम्)

वषट्कारश्च ॥ अनुवषट्कारयागदेवताया अग्नेर्देवता-
त्वस्य निःसन्दिग्धत्वात्तुपलक्षणम् । प्रकृतौ त्वसौ विद्यमा-
नापि नोपलक्षिता, अनुवषट्कारयागस्य सोमयागाकर्मान्त्व-
रूपस्य पूर्वायागीयसोमप्रतिपत्तिभूतस्य कृत्स्नविधानत्वेना-
तिदेशेन सोमभक्षणे तन्मन्त्रेच प्राप्ते विचार इत्यभिप्रेत्याह—
अनुवषट्कारयागेति ॥

अत्रच भक्षणमन्त्रस्य अङ्गत्वानङ्गत्वविचारात् ऊहविचारात्
पादाभ्यायप्रकरणसङ्गतस्य स्पष्टाः । अनन्तरात् मन्त्रवर्णिक-
देवताया निःसन्दिग्धत्वात् पूर्वाधिकरणव्युत्पादितादेवतात्व-
रूपानुपलक्षणन्यायप्रत्युदाहरणरूपेणात्र पूर्वपक्षोत्थानात् प्र-
त्युदाहरणसङ्गतिरिति न्यायसुधाकार ॥

यत्तु—पूर्वन्यायात्ययेन यत्र पूर्वसाध्याभावः सिद्धान्त-
तयोच्यते तत्रैव प्रत्युदाहरणसङ्गतिः, यत्रतु पूर्वन्यायात्ययेन
पूर्वपक्षमात्रं पूर्वसाध्यमेव च सिद्धान्तः । तत्रातिदेशिकीति
व्यवस्था तन्मत्तद्व्यपत्तेर्वैकं महता प्रयत्नेन प्रसाध्य पूर्वसाध्य-
स्यैव सिद्धान्तितत्वात् आतिदेशिकी सङ्गतिः प्रकाशकारा
आहुः, तत् स्वयमेव तत्प्रख्यतत्त्वप्रदेशाधिकरणदिषु पूर्वप-
क्षोत्थानमात्रेण साध्यैक्येऽपि प्रत्युदाहरणसङ्गतेरभिधानेन पू-
र्वोक्तव्यवस्थायाः पूर्वोपरिकृत्वादेतादृशो विषये सङ्गतिद्वय-
साङ्ग्येऽपि बाधकाभावात् वेदान्ताधिकरणेष्वप्येतादृशविधया
प्रत्युदाहरणसङ्गतेर्बहुशो दृष्टत्वाच्चायुक्तम् । पूज्यपादानात् अ-
त्रातिदेशिकसङ्गत्वमभिधानमेव यत् कौस्तुभे, तत्सिद्धान्तमा-
दायापि सङ्गतिःसमाभिप्रायेण ज्ञेयम् ॥

निःसन्दिग्धत्वादित्यनेन त्रयक्षिप्रदाहानां देवतात्वस्यास्प-
ष्टत्वान्नोपलक्षणत्वमिति पूर्वन्यायवैलक्षण्यं सूचितम् । उपल-
क्षणमित्यस्यानन्तरं मन्यत इत्युपहारः । एवंच सति यथ-
प्येतस्यानुवषट्कारयागस्य कर्मान्तरत्वेऽपि पृथक्सोमग्रहणवि-
ध्यभावात् कथंचिदतिदेशेन तत्प्राप्तिसंभवेऽपि वा “यद्धविर्वि-
हति तेन शेषेण सयोजयति देवता”मित्यर्थवादेन वषट्कारदेव-
तायै यद्धविः वहति तच्छेषेणानुवषट्कारे देवता सयोजयती-
त्यर्थकेण वषट्कारयागीयसोमशेषव्यव्यवप्रतीतेः । तथा चोत्तमा-
दिवत् प्रतिपत्तिलक्षणसत्त्वेनानुवषट्कारयागस्य प्रतिपत्तिव्यव-
सायात् “यद्वावसोमस्यामेवीहीत्यनुवषट्कारोति तेनैव सथितान्
सोमान् भक्षयन्ति स एव सोमस्य स्विष्टकृदि”ति द्रव्यप्रतिपत्त्य-
र्थस्विष्टकृद्यागरूपत्वसंस्त्वादिपि च तन्निश्चयाच्च प्रतिपत्तिक-
र्मत्वं निर्विवादम् । अतएव सकर्षे अनुवषट्कारयागस्य स्विष्ट-
कृत्सन्धेणानुष्ठानं पूर्वपक्षयित्वा वषट्कारयागानन्तर्यरूपकमपु-
थक्त्वात् द्विदेवत्येष्वनुवषट्कारनिषेधरूपलिङ्गाच्च सिद्धान्तत्वेन
साधिताया आहुतेः प्रतिपत्तिकर्मत्व एवोपपत्तिः, अन्यथा
अर्थकर्मत्वे तन्मानुष्ठानापत्तेस्तदसंभवात् । अतएव प्रतिपत्ति-

देशाकल्पनात्, उपदेशेन कथञ्चिन्नक्षत्रप्राप्तावपि व्री-
णां मेघ इति वैद्वन्द्वमन्त्रस्य प्राप्त्यनुपपत्तेश्च । अतश्च वि-
तावपि प्रधानदेवतेव तत्कार्यापन्नोपलक्षणीया नानुवषट्का-
देवता ॥ १६ ॥ ३० ॥ इति षोडशमनुवषट्कारादेव-
ानुपलक्षणाधिकरणम् ॥

(१७ अधिकरणम् ।)

छन्दः ॥ एवमूहं विचार्योषुनाऽऽद्यपूर्वपक्षवादी पुनस्तं

र्मभूतेऽस्मिन् यागे नार्थकर्मभूतसोमयागातिदेशः । सभवति,
थापि निष्कासावश्ववाजिनयागन्यायेनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षाया
ोमजन्यायागत्वसामान्यात् अतिदेशोपपत्त्या वषट्कारानुवषट्का-
यागाङ्गभूतयो सोमभक्षणयो तन्त्रेणानुष्ठानेऽपि तत्रैव देव-
ाद्रयोपलक्षणं कर्तव्यमित्यर्थः ॥

ऐन्द्रप्रदानानां प्रकृतिवमनैन्द्रप्रदानानां विकृतिवमिति
क्षे अनैन्द्रप्रदानेष्वतिदेशेन प्राप्तस्याप्यनुवषट्कारायागस्य ताव-
भिदेवता सा न प्रकृतिभूतैन्द्रप्रदानसंबन्धीन्द्रस्थानापन्ना,
न तत्स्थानापन्नत्वेन मन्त्रप्राप्त्या तस्याप्युपलक्षणं स्यात् ।
कृतौ ऐन्द्रप्रदाने होतृकचमसेषु “मध्यतःकारिणा चमसाध-
वो वषट्कृते अनुवषट्कृते जुहुत होतृकाणा चमसाध-
वः सङ्कुत्वा शुक्रस्याऽपुत्रीयोपावतेध्वमि”त्यध्वयुक्तुं कर्त्तव्य-
कृद्धोमाप्रानेन अनुवषट्कारसंवाभावात् मध्यतः कारिचमसेषु
सत्त्वेऽपि तदङ्गभूतानुवषट्कारायागस्य प्रयाजादिवत् कृत्स्न-
धानत्वेनेतिकर्तव्यतानपेक्षणादतिदेशानुपपत्तेर्भक्षणस्य तन्म-
ास्य चाप्राप्तौ नोपलक्षणसम्भावनापीत्यभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह
-प्रकृतौ त्विति ॥

ननु—प्रकृतौ सोमं भक्षयतीति भक्षणस्य वेदिबर्हिन्व्या-
नाङ्गप्रधानसाधारणसोमोद्देशेन विधानानुपदेशेनैव भक्षणप्रा-
स्तमन्त्रप्राप्तिरित्यत आह—उपदेशेनेति ॥ यवप्रयोगे
व्रीहीणा मेघ” इति मन्त्रस्यासामर्थ्येन प्रकृतावृहाभावेन च
पवदिहापि तस्य लोपस्यैव प्राप्तेरित्यर्थः । अतएव उपदे-
न भक्षप्राप्ताविन्द्रपीताधिकरणसिद्धान्ते सवनसबन्धित्वावि-
पात् मन्त्रविनियोगेऽपि न तदीयदेवतोपलक्षणप्रसक्तिः ।
िद्धान्तमुपसंहरति—अतश्चेति ॥ स्वयागाङ्गभूतत्रय्यापु-
सत्त्वेऽपि तत्रातिदेशाभावेन प्राकृतदेवताकार्यापत्त्यभावात्
था अध्वर्युणा पाने क्रियमाणे तत पूर्व होत्रा पीतोपि न
तृपीतस्येत्येवमुपलक्ष्येत, तथैवानुवषट्कारदेवता नोपलक्ष-
येत्यर्थः । सूत्रे वषट्कारादेवेन वषट्कारसंबन्धानुवषट्कारसंब-
गात् लक्षितलक्षणायाऽनुवषट्कारायागीयदेवतोच्यते इति हे-
म् । अत्र न्यायसुधाकृता अनुवषट्कारायागस्य प्रतिपत्तिक-
त्वं साधितम्, तद्वृधेन अर्थकर्मत्वे प्रकाशकारिरूपमपि
ोस्तुभे निरस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वमेव अङ्गीकृतमित्तीहापि तदेव
तिपत्तिभूतस्येत्यनेन दर्शितमिति ॥

**॥ इति षोडशमनुवषट्काराधिकरणम् ॥ (अनु-
वषट्कारादेवतानुपलक्षणाधिकरणम्)**

दृश्यति । नोहः; कर्मण एकत्वात्, अभ्यासानामपि फल-
चमसवदसमानविधानत्वे प्रमाणाभावाच्च । नहि मानग्रह-
णमन्त्रानुरोधेन तदुद्देश्यानां सङ्कोचो युक्तः, अग्निविष-
योस्तु स्वस्वविधिप्रयुक्तत्वेन क्रतुविधिप्रयुक्तत्वाभावाद्युक्तः
परप्रयुक्तान्निविद्योपजीवकतया ऋत्वधिकारसङ्कोचः । अतो
मानग्रहणमन्त्रादेव कामं ऐन्द्रमात्रप्रदानविषयौ भवेतां न

एवमिन्द्रपीताधिकरणद्वितीयोहपूर्वपक्षमुपजीव्य पक्ष कृत्वा-
चिन्ता प्रदर्शयित्वा वर्तिष्यमाणकृत्वाचिन्ताद्वयार्थं द्वितीय-
पूर्वपक्षोपपादितोहनिषेधमुखेनेन्द्रपीताधिकरणप्रथमपूर्वपक्ष-
वादी स्वप्रयोजनसाधनाय प्रत्यवतिष्ठत इत्याह—एवमिति ॥

दृषणप्रकारमेवाह—नोह इति ॥ यागाख्यकर्मणः फल-
वत्त्वात् प्राधान्याच्च सोमाद्यङ्गप्राहित्वसम्भवेऽपि प्रदानानाम-
भ्यासरूपत्वेनाफलवत्त्वात् गुणत्वाच्च “**गुणानां च परार्थ-
त्वादि**”ति न्यायेनाङ्गप्राहित्वानुपपत्तेर्विकृतिवासम्भवात् या-
गस्य च प्रत्यभ्याससम्येकत्वात् स्वस्मिन् स्वतोऽभ्यासानुपपत्ते
नोहेन समन्त्रकं भक्षणमनैन्द्राणाम् । नहि प्रदानान्तराण्यन्याया-
गसबन्धीनि, येन तोया कर्मान्तरत्वात् भेदापेक्ष प्रकृतिविकृ-
तिभाव सम्भवेत् । एकस्यैव सोमेन यजेतेति प्रत्यक्षयुक्त्या
विहितस्य यागस्य उपपादकत्वसम्भवे यामान्तराणां तत्कल्पने
प्रामाणाभावात् एकज्योतिष्टोमयागाङ्गत्वे धर्माणां सत्यपि लि-
ङ्गात् मन्त्रव्यवस्थोपपत्ते ऐन्द्रप्रदानसोमशेषभक्षणमेव समन्त्र-
कमित्यर्थः । अस्तुवा अभ्यासानां गुणत्वेऽपि परंपरया फल-
वत्त्वम्, तावतापि न सोमफलचमसाभ्यासानामिव व्यवस्थया-
धर्मप्राहित्वमित्याह—**अभ्यासानामपीति** ॥ फलचमसे
निल्यानित्यसंयोगविरोधरूपहेतोरसामानविष्येपीह तदभावे
तत्कल्पने नैव किञ्चित् प्रमाणम् । नापि पयसा मैत्रावरुणं
श्रीणातीतिवद्वैन्द्रप्रदानाभ्यासार्थत्वेन विधिध्रवणमतो नासा-
मानविष्यमित्यर्थः ॥

ननु—इहापि मानग्रहणमन्त्रयोरैन्द्रप्रदानमात्रविषयत्वात्
तदनुरोधेन मानग्रहणयोः तत्संस्कार्यस्य सोमस्य तत्संस्का-
राणां चाभिषवादीनां तत्संबलितानां दीक्षणीयादीनामपि ऐन्द्र-
प्रदानमात्रविषयत्वावगते सामानविष्यभावसम्भव इत्यत आह
—**नहीति ॥ युक्त इति ॥** प्रकृते तु मानग्रहणमन्त्रयोः
तदुद्देश्यानां च परप्रयुक्तत्वाभावेन क्रतुविधिप्रयुक्तत्वकल्पनाव-
श्यभावात् सर्वाभ्यासानां च प्रकरणाविशेषेण विनियोगप्रयो-
गविधिकल्पकत्वोपपत्तेर्न युक्तः संकोच इत्यर्थः । **अतएव**
—मानग्रहणमन्त्रयोः व्रीहिमन्त्रस्य व्रीहिविषयत्ववत् लिङ्गाद्वै-
न्द्रप्रदानमात्रविषयत्वेपि मानादीनां पुरोडाशप्रतिष्ठापनस्यैव
सर्वविषयत्वात् तदीयमानग्रहणयोरमन्त्रकत्वेऽप्यक्षतिरित्याह
—**अत इति ॥** यद्यपि च लतावस्थायामेव अनुष्ठीयमानयोः
मन्त्रग्रहणयोः तन्त्रेणैवानुष्ठानात् अथवा—ऐन्द्रप्रदानार्थेने-

तु मानाद्यपि । वस्तुतस्तु वसुमत इत्यनेन देवतान्तरस्था-
प्यभिधानान्तरोपरि सर्वार्थत्वमेव । अतो भक्षमन्त्रस्यैवैन्द्र-
प्रदानविषयत्वादनैन्द्राणाममन्त्रकं भक्षणम् ॥ १७ ॥ ३१ ॥
॥ इति सप्तदशं अनैन्द्राणाममन्त्रकभक्षणाधि-
करणम् ॥

(१८ अधिकरणम् ।)

ऐन्द्राग्ने । एवं स्थिते पुनश्चिन्ता । ऐन्द्राग्नेऽप्यभ्यासे

वानुष्ठानेन प्रसङ्गतोऽन्येषामप्युपकारकत्वात् पृथगनुष्ठानाभा-
वेन समन्त्रकत्वामन्त्रकत्वकृतो नानुष्ठाने कश्चन विशेषः, त-
थापि ऐन्द्रप्रदानोत्तरं सर्वसोमनाशे प्रदानान्तराणामर्थं सोमे
मीयमाने गृह्यमाणे चामन्त्रकत्वसिद्धिरित्यर्थः । अतएव—
इन्द्रपीताधिकरणसिद्धान्तस्य अनैन्द्रेषु मन्त्रप्रतिरूपस्य बहु-
व्रीहित एव सभवात् सिद्धान्तेऽप्यस्य सामानविध्यस्यानिराकर-
णेनाभ्युपगतत्वावगमेऽपि सिद्धान्ते अनुपयुक्तस्य तस्य कृ-
त्वाचिन्तामिषेणात्राभिधाने किं प्रयोजनमित्याशङ्क्यते भक्ष-
मन्त्रे विशेषाभावेऽपि “इन्द्राय त्वा वसुमते” इत्यनयोः मान-
प्रग्रहणमन्त्रयोः अनैन्द्रेषूहेन प्रयोगः प्रकृतिविकृतिभावे स्यात्,
सामानविधेयतु तदसभवात् यथावस्थितयोश्च तत्रासामर्थ्योद-
प्रयोग एवेति भट्टसोमेश्वरेण क्वचित् लिखितमपि सर्वसो-
मनाशापादितपुन प्रदानान्तरार्थसोमप्रग्रहणमानानुष्ठाने मन्त्र-
स्यातिदेशतः प्राप्तस्योद्ग्रहप्रयोगपरमेव श्रेयम् । एव स्थिते एत-
दुत्तरं न्यायसुधायामलिखितमपि तल्लिखितभ्रमेणानूय अनै-
न्द्रप्रदानेषु पृथक्मानप्रग्रहणयोरेवानुष्ठानात् कुतः तत्राऽनयोर्मे-
न्त्रयोः प्रकृतिविकृतिभावेऽप्युद्ग्रहप्रसङ्गः कुतस्तरा सामानविध्या-
दप्रयोग इति प्रकाशकारैः दूषितम्, तत् कौस्तुभे पूर्वोक्त्वानु-
ष्ठानविशेषोपपादनव्याजेन पूज्यपादेरेव अयुक्तमिति सूचितम् ।
वस्तुतस्तद्विधिति ॥ विधिवाक्ये वसुमन्त्रगुणस्याश्रवणा-
दिन्द्रगतवसुमन्त्रप्रकाशनस्य व्यर्थत्वापत्तेः वार्तिकोक्तरीत्या
देवतावाचिवसुमन्त्रच्छब्देनैन्द्रातिरिक्तानैन्द्रप्रदानसंबन्धिदेवता-
भिधानोपपत्तेरितरेदेवतायुक्तैरेन्द्रायैत्यर्थेन समन्त्रकमन्त्रत्रापि
मानप्रग्रहादित्यर्थः । भक्षमन्त्रे त्वनैन्द्रप्रदानसंबन्धिदेवताभि-
धानाभावात् प्रदानानां भेदेन तत्तच्छेषस्यैव भक्षणानामपि
पृथक्पृथगनुष्ठानात् ऐन्द्रशेषभक्षणं प्रयुज्यमानस्य करणत्वे-
नापि प्राकरणीकविनियोगोपपत्तेरैन्द्रशेषभक्षण एव लिङ्गात्
प्रयोगः, अनैन्द्रशेषभक्षणे तु सर्वथा प्रात्यभाव इति वैषम्य-
मभिप्रेत्योपसंहरति—अत इति ॥

यसु—अत्र प्रकाशकारैः “यं कामयेत पापीयान् स्यादिति
नीचैस्तरा तस्य याज्याया वषट्कुर्वादि”त्यादिवाज्याश्रितगुण-
कामप्रतिरिक्तैरेष्वपि सामानविधेयं, विकृतिरत्वे तु नेति प्रयो-
जनं सामानविध्यस्योक्तम्; तन्न; अभ्यासानां विकृतिरत्वेऽपि
कर्मण एकत्वेन विकृतिभूताभ्यासाध्यस्यापि तस्यैव ज्योति-
ष्टोमत्वेन फलसंबन्धात् ज्योतिष्टोमपूर्वसाधनीभूतायज्यारूपा-

इन्द्रपीतस्येत्येव समन्त्रकं भक्षणम्; त्यागस्य व्यासज्यवृ-
त्तित्वेऽपि पानस्य पीतपदलक्षितस्वीकारस्य वा प्रत्येककृत्ति-
त्वेन इत्थिमानुवदेकेन व्यपदेष्टुं शक्यत्वात् त्यागस्य च हु-
ताहुतसमुदायविषयत्वेन भक्ष्यमाणहुतावयवमात्रविषय-
त्वाभावाच्च पीतपदेन त्यक्तत्वलक्षणा । अतश्चतुर्धाकरण-
धिकरणविषयत्वाभावात्स्यापि समन्त्रकं भक्षणमिति प्राप्ते—

श्रयस्य तेष्वव्यवशित्वेन गुणकामप्राप्त्युपपत्तेः । नहि ऐन्द्र-
प्रदानसबन्धियाज्यात्वेन तत्राश्रयता, प्रमाणाभावात्, नाप्य-
नैन्द्रप्रदानानामैन्द्रप्रदानाङ्गत्वं फलान्तरं वा, येन तत्साध-
यागस्य ज्योतिष्टोमात् कर्मान्तरतया ज्योतिष्टोमत्वं न सभ-
वेत्, अतोऽयुक्तमेतत् प्रयोजनमिति पूज्यपादैरेषेक्षितम् ॥

॥ इति सप्तदशं अनैन्द्राणाममन्त्रक-
भक्षणाधिकरणम् ॥

भक्षमन्त्रस्यैन्द्राग्नेदेवत्यहुतशेषभक्षणाङ्गत्वानङ्गविचारात्
पादाध्यायसङ्गती तथा पूर्वाधिकरणे ऐन्द्रप्रदानव्यतिरिक्तप्र-
दानहुतशेषभक्षणे अमन्त्रकत्वस्यावपूर्वपक्षवादिना साधितस्ये-
हाक्षिप्य समाधानादाक्षेपिकीमन्तरसङ्गतिं च स्पष्टत्वादनुक्त्वा
स्थित एवाद्यपूर्वपक्षे कृत्वाचिन्तात्वेन विचारं दर्शयति—
एवमिति ॥

पूर्वपक्षमाह—ऐन्द्राग्नेपीति ॥ त्यागस्येति ॥ यद्यपि
चतुर्धाकरणधिकरणन्यायेनैन्द्राग्नेो व्यासज्यवृत्तित्वात् ऐन्द्र-
पीतपदेन इन्द्राय त्यक्त इति व्युत्पत्त्या इन्द्राग्रयन्तर्गतेन्द्रो देवता
शक्या व्यपदेष्टुम्, तथापि पीतपदस्य त्यक्तत्वलक्षणार्थां प्र-
माणाभावाच्चतुर्धासमासस्याननुशिक्षित्वेनान्याय्यत्वात् कथंचि-
दनुशासेनेऽपि वा हुताहुतसमुदायस्यैव पूर्वं त्यक्तस्य होमेन
नाशादहुतस्य भक्षणयोग्यस्यात्यक्तत्वेन इन्द्रपीतपदव्यपदेश-
त्वासभवात् पानमेव रसात्वादनरूपदेवताभिन्नं अथवा तस्य
नवमे निधेत्यमानत्वात् आहवनीयमुखप्रक्षेपरूपं वा अथवा
हुतस्यैव तत्पदव्यपदेश्यत्वापत्त्याऽहुतभक्ष्यमाणे तत्पदव्यप-
देशासभवात्पीतावयवसग्रहाय समुदाये लक्षणापत्तेः देवखा-
दिपदात्मन्वनतयाऽवश्यकः स्वीकारो वा संबन्धरूपः पीतश-
ब्दाधो लक्षणया वक्तव्यः । तथाच तृतीयसामसोप्यनुशास-
नशिशो लभ्यते । एवंच स्वीकारस्यावयवविधायाश्रयेन
कल्पितस्य प्रतिदेवताधिष्ठानं भेदेन कल्पनोपपत्तेर्व्यासज्यत्यागे-
ऽपि अर्धस्येन्द्रेण स्वीकृतत्वात् तत्पदव्यपदेश्यत्वोपपत्तिरि-
त्यर्थः । इत्थिमानुवदिति ॥ इत्थिद्वित्थियोर्मातेरि मा-
तृपदाधोन्तर्गतजन्यजनकभावरूपसंबन्धस्य प्रत्येकं विद्यमान-
तया एकेनापि सभवति इत्थिमातेरिति व्यपदेशः, तद्वदिहापि
उपपद्यत इत्यर्थः ॥

चतुर्धाकरणे तु दक्षितेन देवतात्वस्यैव उक्तत्वाच्च व्यासज्य-

सत्यं पीतपदेन स्वीकारलक्षणा; पानस्य नवमे निवे-
ध्यमानत्वाद्, त्यागस्य त्वदुक्तरीत्या लक्षयितुमशक्यत्वाच्च ।
स्वीकारस्य तु देवत्वादिपदाकम्बनतया कल्प्यमानस्य हुता-
वशिष्ट एव कल्पनीयत्वाद्युक्ता लक्षणा; तथापि तस्य छाघ-
वेन श्यासज्यवृत्तेरेव कल्पने प्रत्येककृत्तित्वे प्रमाणाभावा-
च्चतुर्धाकरणाधिकरणविपर्ययोपपत्तेर्न तस्य समग्रकभक्षणम्
॥ १८ ॥ ३३ ॥ इत्यष्टादशं ऐन्द्राग्रभक्षस्यामन्त्रक-
ताधिकरणम् ॥

(१९ अधिकरणम् ।)

छन्दसश्च ॥ तत्रैव मन्त्रे गायत्रछन्दस इत्यादि श्रुतम् ।

वृत्तिदेवताकस्य प्रहणम् । अतएव अपौनरुक्त्यं चेल्यभिप्रेत्य
वैयम्यमाह—अतश्चतुर्थेति ॥

लाघवेमेति ॥ व्यासज्यवृत्तिदेवतास्थले व्यासउपयव-
र्तिन एकस्यैव स्वीकारस्य कल्पने सम्भवति न तत्र नानात्व-
कल्पना, गौरवादित्यर्थः ॥ यत्तु वार्तिकद्वयं त्यक्तत्वलक्षणया
सिद्धान्तोपपादनं, तत्र्यौष्ठिप्रदर्शनार्थमित्युक्तं कौस्तुभे तत्रैव
द्रष्टव्यम् ॥

अमन्त्रकत्वपूर्वपक्षस्य स्थायित्वेऽपि स्थायिविचारप्रयोजनं
ऐन्द्राग्रभक्षणेऽपि सवनविशेषणतया प्रयोज्ये मन्त्रे तदर्थांनु-
सन्धानवेलाया पूर्वेपक्षे भिन्नस्वीकारत्वात् ऐन्द्राग्रान्तर्गतेन्द्र-
पीतत्वेनापि इन्द्रपीतपदार्थांनुसन्धानम् । सिद्धान्ते तु तस्यै-
कत्वादि-द्रपीतपदार्थत्वाभावान्नानुसन्धानमिति स्पष्टत्वान्नो-
क्तम् ॥

॥ इत्यष्टादशं ऐन्द्राग्रभक्षस्यामन्त्रकताधिकरणम् ॥

ऐन्द्रप्रदानशेषभक्षणे एवाऽयं मन्त्र इति पूर्वपक्षमुपजीव्य
कृताचिन्तात्वेन करिष्यमाणस्य सद्यन्तरसहितगायत्रछन्दस्कै-
न्द्रप्रदानेप्ययं मन्त्रोऽङ्गमुत् तन्निरपेक्षगायत्रछन्दस्कैन्द्रप्रदान
एवेति विचारस्य मन्त्रगताङ्गत्वविचाररूपतया पाठाध्यायस-
ङ्गती तथाऽपवादिकीमनन्तरसङ्गतिं च स्पष्टत्वाद्नुक्त्वा तस्मि-
न्नेव मन्त्रे एकदेशविषयताप्रदर्शनपूर्वकं पूर्वपक्षमाह—तत्रै-
वेति ॥ यदि गायत्रछन्दस इतिपदं सिद्धान्त इव सवनविशेष-
णं भवेत्, तदा केवलगायत्रछन्दस्कैन्द्रप्रदानमात्रार्थतापूर्व-
सोमपरत्वं न सम्भवति, पक्षद्वयेपि बहुव्रीहैरावश्यकत्वात्,
तथाप्यनन्तरोपन्यस्तेन्द्रपीतपदस्य तत्पुरुषेण सोमपरत्वे सा-
धिते सति तत्समभिव्याहारात् गायत्रछन्दस इत्यादिप्रदाना-
मपि तत्परत्वमेव युक्तम्, ननु पूर्वपदोपस्थापितप्रातस्सव-
नादिपरत्वम्, तथात्वे विशेष्यपरप्रातस्सवनादिप्रदानामेतदु-
त्तरं प्रयोगोपत्तेरतोऽस्मिन् महाधिकरणपूर्वपक्षे सोमविशेषणमे-
वेत्यभिप्रेत्याह—तत्रोदमिति ॥ यथा इन्द्रपीतपदेन केव-

तच्छेदं सोमविशेषणमेवास्मिन्पूर्वपक्षे । अतश्च केवलमेव य-
त्रैन्द्रप्रदाने गायत्रं छन्दो यथा बृहस्पतिसवादाौ 'गायत्रमे-
तदहभेवती'ति श्रुतेः, तत्रैवास्त्योरुक्तौ, नतु ज्योतिष्टोमे
निवेशः; केवलगायत्रछन्दस्कैन्द्रप्रदानाभावात् । नच सा-
मान्यसंबन्धबोधकप्रमाणाभावः, इन्द्रदेवत्वस्यप्रातःसवना-
दीनामन्यत्र लोकादावभावेन पारिशेष्यादेव बृहस्पतिसवो-
पस्थितिसंभवादिति प्राप्ते—

बृहस्पतिसवोऽपि सवनमुखीये ऋगन्तरस्य पठितस्था-
न्नायत्रमेतदित्यादेशश्च भूत्रापि व्याख्यानोपपत्तेः प्रकृतौ वि-

लेन्द्र एव प्रकाशयते, नत्वन्यसहित, समासविधातापत्तेरत
ऐन्द्रादाौ मन्त्राप्रयोगः पूर्वत्र साधित, तथेहापि गायत्रछ-
न्दआदिपदै केवलमेव गायत्र्याद्यन्ययोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वेन
छन्द प्रकाशयते नतु छन्दोन्तरसापेक्षम्, समासविधाता-
पत्तेः, अतोऽत्रापि छन्दोन्तरसापेक्षगायत्रछन्दस्कत्वस्य ज्यौ-
तिष्टोमिकैन्द्रप्रदाने सत्त्वेन मन्त्रलिङ्गविरोधाद्यत्र तन्निरपेक्ष-
गायत्रछन्दस्कता तत्र उत्कर्ष इत्यभिप्रेत्याह—अतश्चेति ॥

गायत्रमेतदिति ॥ अनेनातिदेशप्राप्तनानाछन्दस्कता-
बाधेन दाशतयीगतौत्पत्तिगायत्रीछन्दस्कैर्वा विधानमष्टमच-
तुर्थेपादे ष्यते । अतएव—त्रिभूद्वहृष्यमानादौ क्वचित्
प्राप्तगायत्रछन्दस्कानुवादत्वं पक्षान्तरेण प्रकाशकारोक्तं—
अपास्तम् । यद्यपि अन्यछन्दस्कैर्वाधेनोत्पत्तिगायत्रीविधा-
नाभिधानेन केवलगायत्रछन्दस्कत्वमादायात्र पूर्वपक्ष उपति-
ष्ठति; तथाप्युत्पत्तिगायत्रीविधानेनैव विशेषरूपेणान्यछन्द-
स्कैर्वा बाधमभिप्रेत्य केवलगायत्रछन्दस्कत्वमेव इत्यर्थः ॥

ननु—मनोतामन्त्रस्य सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणाभावेन
विकृतावनुष्कषैवदिहापि तदभावात् कथं बृहस्पतिसवोपस्थि-
तिरित्याशङ्कते—नचेति ॥ अत्र प्रकाशकारैः भक्षानुवाक
इति समाख्ययैव सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणमित्युक्तम्, त-
ल्लोकेऽपि रागतः प्राप्तसोमभक्षसत्त्वेन समाख्यायास्तसाधार-
णतया नियमतः सामान्ययागोपस्थापकत्वाभावे विशेषतो
बृहस्पतिसवयागोपस्थापकत्वे प्रमाणाभावादयुक्तमित्युपेक्ष
खयमन्यथा परिहरति—इन्द्रदेवत्वत्वेति ॥ लौकिकसोम-
भक्षे केवलगायत्रछन्दस्कत्वप्रातस्सवनसंबन्धित्वेन्द्रपीतपदादी-
नामसभवेन तथाप्युत्था परिशेषादेव विशेषेण सामर्थ्यात्
बृहस्पतिसवीयसोमप्रतीत्युपपत्तेः सामान्यसंबन्धबोधकप्रमा-
णाभावेऽपि क्षतिविरह इत्यर्थः ॥

ऋगन्तरस्य पठितत्वादिति ॥ यथापाठमन्यछन्दस्क-
र्चामतिदेशतः प्राप्तत्वादित्यर्थः । एतन्नोपलक्षणं ऋगन्तरान्ना-
नन्तरस्यापि । यथा माध्यन्दिनसवने मरुचरतीये तथा निष्के-
वत्येव शक्ने क्रमेण प्रकृतौ जनिष्ठा उग्र इत्यस्य सूक्तस्य मुखे
यस्तस्मैत्येवसत्या इन्द्रस्य तु वीर्याणीति सूक्तमुखे धुनेन यः

कृतौ वा केवलगायत्रछन्दस्कृत्वाभावाभित्यसापेक्षत्वेन समासोपपत्तेः प्रकृताद्येव निवेशः । वस्तुतस्तु गायत्र्याः प्रत्येकमेव साधनत्वात् सत्यपि ऋगन्तरे न समासभङ्गावाङ्गोऽपि ॥ १९ ॥ ३३ ॥ इत्येकोनविंशं मन्त्रविशेषाणां मानेकछन्दस्के विनियोगाधिकरणम् ॥

सुप्रकेतं मन्दत इत्युच्यते त्रिष्टुप् छन्दस्काया आत्रानस्य यस्तस्तं धुनेत य इति सूक्तमुखीये इत्याश्रयत्वानसूत्रगतवचनेन कृतत्वात् । गायत्रमेतदित्यादेश्चेति ॥ यतो बृहस्पतिसर्वे ऋगन्तराणामन्यछन्दस्कानां विधानात् गायत्रत्वं विधीयमानं न्यायसुधादर्शितरीत्या अतिदेशप्राप्तप्रातरनुवाकादिगतसप्तछन्दस्कृत्वाभावेनाहित छन्दोविशेषाज्यादिविषयं, अथवा प्रकाशकारोक्तरीत्या विशेषविहितत्रिश्रुत्सोमकेष्वज्यादितोत्रेषु वा, अथवा सोमनाथेनोक्तरीत्या प्रधानमात्रे वा निविशते ।

अतो ज्योतिष्टोम इव बृहस्पतिसर्वेऽपि न केवलगायत्रछन्दस्कत्वम् । गायत्रमेतदहरिति सामानाधिकरण्यं च भूमगुणयोगात् गौणमित्यर्थं । अतएव यथा गुरुत्वस्य शिष्यत्वानपेक्षस्य कदाचिदप्यभावात् नित्यसापेक्षतया अस्माकं गुरुकुलमित्यत्रास्यदर्थशिष्यसापेक्षणापि गुरुपदेन कुलपदस्य समास, एवमिहापि नित्यछन्दोन्तरसापेक्षस्य गायत्रपदस्यान्ययोगव्यावृत्त्या विशेषणतया अन्ययोगोऽप्ययोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वोपपत्तेः नित्यसापेक्षतया छन्दःपदेन समासोपपत्तिरित्याह—**प्रकृताविति** ॥ यद्यपि तत्र गुर्वादिशब्द संबन्धिशब्दो नैवं गायत्रछन्दः, तथापि शिष्यादिनिरपेक्षगुर्वाद्यर्थोऽसंभोपपत्त्या यथा नित्यसापेक्षत्वं तथा इहापि गायत्रछन्दस्कस्यासंबन्धिशब्दत्वेपि तदर्थस्य छन्दोन्तरनिरपेक्षसाभावाभित्यसापेक्षत्वमित्यभावादिति हेतुक्या सूचितम् । एवमवोगव्यावृत्त्या विशेषणताङ्गीकारेण नित्यत्वेन च समासोपपत्तिं प्रदर्शयं अधुना अन्ययोगव्यावृत्त्यापि संबन्धितविशेषणत्वमित्याह—**वस्तुतस्त्विति** ॥ गायत्रं छन्दोऽस्त्येति समासार्थान्तर्नातसंबन्धसामान्यस्य विशेषं विना अपर्यवसानादगवान्तरकार्यद्वयैव तद्विशेषावगतैः सत्यपि स्रोत्रादौ छन्दोऽन्तरे सर्वेछन्दसा व्यासज्य साधनत्वाभावात् तस्मिंश्च स्वावागन्तरकार्ये इतरनिरपेक्षतयैव तत्संछन्दस्कत्वाकं साधनत्वादन्ययोगव्यावृत्त्यापि विशेषणत्वं समासक्षोपपद्यत इत्यर्थः । एवं स्थिते एतादृशनिरपेक्षसाधनत्वमादाय केवलं गायत्रछन्दस्कत्वस्य ज्योतिष्टोमेऽपि “इदं सौम्यं मध्वयुक्षन्नदिभिः नरो वृषाणं इन्द्रतत्पिबे”स्यैन्द्रप्रदानयाज्याया गायत्रीछन्दस्काया निरपेक्षसाधनत्वेन केवलगायत्रछन्दस्कत्वोपपत्तेः तच्छेषभक्षण एव मन्त्रो नत्वन्यछन्दस्कस्यायैन्द्रप्रदानशेषभक्षण इत्यापादनस्य पूर्वपक्षेऽपि समवाहित्वात्तुक्त्वंपन्तापादनम् तादृशयाज्याभावे कृत्वाचिन्तयैव ज्ञेयमिति वस्तुतस्त्वित्यनेन सूचि-

(२० अधिकरणम् ।)

सर्वेषां ॥ स्थिताहुत्तरम् । नेन्द्रपीतपदे तत्पुरुषोऽपि तु बहुव्रीहिरेव । तत्पुरुषेऽपि पूर्वपदे तावदेका संबन्धिभक्षण पीतपदे च स्वीकृतावयवलक्षणा । यद्यपि चेयं स्थिताहुत्तरम् । प्रयोजनं स्पष्टत्वाभोक्तम् ॥ इत्येकोनविंशं मन्त्रविशेषणां मानेकछन्दस्के विनियोगाधिकरणम् ॥

इदानीमिन्द्रपीताधिकरणकृतद्वितीयोहपूर्वपक्षस्यायपूर्वपक्षवादिनेव निरस्तत्वात्तद्विशिष्टाद्यपूर्वपक्षनिरासेन सिद्धान्तमुपादायितुमनेकचित्नायवहितत्वादायं पूर्वपक्षं स्मारयति—**स्थितादिति** ॥ स्थितादितित्यञ्जोपे पद्यमी । अनिरासात् स्थितं पूर्वपक्षमपेक्ष्यावशिष्टमुत्तरमुच्यत इत्यर्थं ॥

बहुव्रीहाभुपपदार्थत्यागापेक्षया एकपदार्थत्यागेन लब्धत्वात् तत्पक्षमङ्गीकृत्य इन्द्रपीतपदस्य सोमपरत्वं यद्भवेत्, तत्तत्रापि लक्षणाद्व्यापत्त्या उभयपदार्थत्यागस्य समत्वादयुक्तम्, अतो बहुव्रीहिमेव गायत्रं प्रातः सवनमित्यादित्यपर्यानुगृहीतसर्वनैकविशेषणतयाऽर्थप्रतिपादकगायत्रछन्दः पदत्रायपादात् प्रातः सवनादिपदसामानाधिकरण्याच्च इन्द्रपीतपदे अङ्गीकृत्य सवनपरत्वमेव युक्तमित्यभिप्रेत्याह—**नेन्द्रपीतपद इति** ॥ तामेव लक्षणापत्तिं दर्शयति—**पीतपदे चेति** ॥ पीतपदे स्वीकारलक्षणायामपि हुताहुतसमुदायस्यैव त्यागेन स्वीकारात् इन्द्रपीतपदेन विवक्षितस्येन्द्रकर्तृस्वीकारस्य समुदाय एव सत्त्वात् तदेकदेशस्य होमेन नष्टस्य सोमेति संबोधनार्थत्वात् प्रत्यक्षवचनेन ते इति शब्देन व्यपदेशमशक्यत्वात् पीतपदेन पात्रस्थहुतशेषरूपस्वीकृतावयवस्य पीतपदे लक्षणान्तरस्य तत्पुरुषे आपत्तिः, बहुव्रीहौ हुताहुतसमुदायस्य पीतपदेनोक्तावपि यस्मिन् सवने इन्द्रेण समुदायरूपतया सोमः स्वीकृतः तत्सवनसंबन्धित्वस्य हुतशेषावयवेषु सत्त्वात् तत्संबन्धिपात्रस्थशेषस्य संबोधनोपपत्तेः तं यत्किंचिद्देवत्वं भक्षयामीत्यर्थोपपत्तेर्न दोषः । यद्यपि प्रातःसवनमभिव्यो यस्येति बहुव्रीहिणा प्रातःसवनपदस्य सोमपरत्वमपि, न सवनपरत्वमित्यर्थः, तथापि रूढ्या ऋतुभागवाचित्वेनावगतत्वात्तदवयवव्युत्पत्त्यसंभवात् सवनपरत्वोपपत्तिः । यद्यपि वाग्जुषाणां सोमस्य तुप्यत्विति पञ्चतसोमशब्दसामानाधिकरण्यासिद्धौ प्रातःसवनशब्दस्यावयवव्युत्पत्त्या सोमवाचित्वं भवेत्, तथापि आद्यऋतुभागगतस्य कृत्स्नस्य सोमस्य प्रातरभिव्यत्वात् प्रातःसवनशब्दस्य ऋतुभागगतकृत्स्नसोमवाचित्वापत्तेः सोमशब्दस्य हुतशेषमात्रवाचित्वात् प्रातःसवनसंबन्धिववाचित्वं शब्दं विना सामानाधिकरण्यात्पुपत्तेः प्रातःसवनशब्दस्य छत्रखान्यन्तत्वापत्तेर्न सोमपरत्वम् । अतो देव सोमस्त्वमिन्द्रपीतस्य प्रातःसवनस्य सवन्ती तस्य तेऽवयवं भक्ष-

द्वाग्निनोऽपि तुल्या, तथापि भवयवस्वीकारस्यावयविस्वी-
कारसापेक्षत्वेन विलम्बोपस्थितिकृत्वान्न तुल्यत्वम् । ततश्च
पीतपदे अशोभाद्यप्रत्ययं मत्वर्थीयं पाधातुना चावयवि-
गतमेव तत्संबन्धिस्वीकारं लक्षयित्वा इन्द्रः पीतः स्वी-
कारकर्ता यस्मिन्सवन इति श्युत्यस्या समानाधिकरणबहु-
व्रीहिरङ्गीक्रियते । प्रकरणविशेषाच्च निर्णयः । अतः सर्व-
स्यैव सोमस्योक्तविधंप्रातःसवनादिसंबन्धित्वात्तद्वैन्द्राणा-
मपि समञ्जकमेवाविकारेण भक्षणम् ।

यदि तु पीतपदस्य पूर्वनिपातापत्तिराशङ्कते, तदास्तु

यामीत्येवं षष्ठी योज्या । ननु यस्य प्रातःसवनस्य सोमस्य स-
बन्धी इन्द्रपीतस्स्येत्येव सा योज्येति उभयपदार्थत्वागाप-
त्तिसाम्ये प्रातःसवनपदप्रयापाठत्वं बहुव्रीहिरिव युक्त इत्या-
शयः । ननु देवतायाः पातृत्वनिषेधात् पीतपदे स्वीकारल-
क्षणा बहुव्रीहपक्षे उभयपदार्थत्वागापत्तिदोषोपेक्षया अ-
धिका समस्येव, प्रत्युत ऐन्द्राम्राधिकरणोपपादितप्रकारेण
पाधातुनैव लक्ष्यस्य स्वीकारस्यावयववयविसाधारणत्वात् भ-
क्ष्यमाणानवयवनिष्ठस्यैव स्वीकारस्य पाधातुना लक्षणान्न तत्पु-
रुषे स्वीकृतावयवलक्षणान्तरापत्तिदोष इत्याशङ्क्य परिहरति
—यद्यपि चेति ॥ यद्यपि पाधातुना स्वीकारलक्षणा तुल्या,
तथापि अत्रावयवगतस्वीकारबोधनमवयवगतस्वीकारोपस्थि-
तिसापेक्षमिति विलम्बोपस्थितिसापेक्षम्, नैवं बहुव्रीहौ सर्व-
स्यावयविन एव स्वीकारादतोऽतुल्यत्वमित्यर्थः । व्यधिकरण-
बहुव्रीहेरनुशिष्टवाशाद्वा कण्ठेकाल इत्यादिवत् “सप्तमीविशो-
षणे बहुव्रीहापि”त्यनेन व्यधिकरणबहुव्रीहिसम्भवात् प्राचीनै-
परिहृतामपि सप्तमीबहुव्रीहिविषय एव तस्य ज्ञापकताज्ञीका-
रादन्वत्राप्रवृत्ते तत्रापरितुष्य प्रकारान्तरेण समानाधिकर-
णबहुव्रीहाश्रयणेन परिहरति—अतश्चेति ॥ प्रथमतः पी-
तप्रतिबद्धवत्सामित्यत्रेव पीतपदं भावे निष्ठान्तं पानवाचकम-
ङ्गीकृत्य पीतमस्याऽस्तीत्यर्थे अशोभाद्यच्च कृत्वा इन्द्रः पानवान्
यस्मिन् सवने इत्येवं समानाधिकरणबहुव्रीहिरिवेत्यर्थः । एवं-
चापूर्वसंयोगादभ्यासाना प्रकरणविशेषात् सवने प्रधानभू-
तभक्षयामिपदसामर्थ्याच्च सर्वप्रदानाङ्गत्वेन प्राप्तस्य मन्त्रस्य
गुणभूतेन्द्रपीतपदान्नात्वा सकोचो न युक्तस्तस्यापि सवनविष-
यत्वेन शक्त्युपपादानान्न सकोचकता युक्तेति सर्वप्रदानाङ्गत्व-
निर्णय इत्याह—प्रकरणविशेषादिति ॥ स्वरविशेषेण
बहुव्रीहैत्वनिर्णयः प्राचीनैरुक्तोऽपि स्वरस्य तत्पुरुषेऽपि पूर्व-
पक्षे उपपादितत्वात् उपेक्षितः । अतश्च “वसुमद्रणस्य गाय-
त्रछन्दस इन्द्रपीतस्स्य”त्यादित्त्रिक्रमं प्रातःसवनादिविशेषेण
वत्, तत्र सोमस्य सच अवयवद्वारा भक्षणस्येत्येवं विशेष-
णयुक्तस्य सवनस्य संबन्धी यः सोमः तस्यावयवं भक्षयामी-
त्यर्थात् मन्त्रलिङ्गस्य सर्वप्रदानशेषभक्षणप्रकाशनेऽप्यविरुद्ध-
त्वात् सर्वभक्षाङ्गत्वमित्यभिप्रेत्य ऊहपक्षनिरासेन सह सिद्धा-

इन्द्रे पीत पानमस्मिञ्जिति सप्तमीबहुव्रीहिः । यदि वैश्वर्यापि
निष्ठान्तत्वेन पूर्वनिपातापत्तिरविशिष्टेति विभाव्यते, तदा
पीतपदस्याकृतिगणत्वेनाहित्वात्तदादिगणान्तःपातमङ्गीकृत्य
“वाहित्वाद्वाद्यु”इति सूत्रेणेन्द्रपदस्य पूर्वनिपातः । अथ
वाऽस्त्वयं तत्पुरुष एव । तदापि तु लक्षणया सोमसंबन्धिस-
वनपरत्वम् । नच तस्यां प्रमाणाभावः; तैत्तिरीयशास्त्रार्थां
प्रातःसवनादिभेदेन इन्द्रपीत-नराशंसपीत-पितृपीतानां त्रि-
वारं पाठस्यैव प्रमाणत्वात् । सोममात्रपरत्वे हि तत्तत्प्र-
दानेषु लिङ्गादेवैन्द्रपीतादिपदानां सकृत्पठितानामेव पाठो-

न्तमुपसंहरति—अत इति ॥ येषां तु तत्सवनविशेषणत-
योपात्तानां पदानां लिङ्गं तत्सवनेन विरुध्यते, तेषां तु सामर्थ्या-
देव सूक्तवाक्यमन्त्रगतपदानामिव विभज्य विनियोगेऽप्यव-
शिष्टाविरुद्धमन्त्रगतपदानामविरोधे सति तत्सवनसंबन्धि-
सर्वभक्षाङ्गत्वमेवेत्यर्थः ॥ एव समानाधिकरणबहुव्रीहोपपा-
दितसिद्धान्तोपसंहारे कृते पुनः सिद्धान्तोक्तन्यायेन तत्र दू-
षणमुपन्यस्य तत्परिहारेण सिद्धान्तमुपपादयति—यदि त्वि-
ति । पीतप्रतिबद्धवत्सामितिवदुपसर्जनं पूर्वमित्यनुशिष्टस्य पू-
र्वनिपातस्यापत्तौ पीतेन्द्रेतिप्रयोगापत्तिरित्यर्थः । ज्ञापकस्य
सप्तमीबहुव्रीहिविषयत्वमभिप्रेत्य प्राचीनोक्तृतीयाव्यधिकर-
णबहुव्रीहान्नङ्गीकारेणापि व्यधिकरणसप्तमीबहुव्रीहान्नङ्गीकारेण
परिहरति—तदास्त्विति ॥ निष्ठान्तत्वेनेति ॥ निष्ठेति
सूत्रेण कृतकृत्यः पीतोदक इत्यादिष्विव निष्ठान्तस्य पूर्वनि-
पातापत्तिरस्त्येवेत्यर्थः । अगतिकगत्या समाधत्ते—तदेति ॥
अगतिकत्वेनैवात्रापरितुष्य निच्छेदसमाधानेन सिद्धान्तयति
—अथवेति ॥

तैत्तिरीयशास्त्रायामिति ॥ तस्या हि मन्त्राभिभूति-
रित्यारभ्य वर्चस इत्यन्तं पठित्वा “वसुमद्रणस्य सोमदेवते म-
तिविदः प्रातःसवनस्य गायत्रछन्दस इन्द्रपीतस्य नराशंस-
पीतस्य पितृपीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामि रुद्र-
वद्रणस्य सोमदेवते मतिविदो माथ्यन्दिनस्य सवनस्य त्रिष्टु-
पछन्दस इन्द्रपीतस्य नराशंसपीतस्य पितृपीतस्य मधुमत उ-
पहृतस्योपहृतो भक्षयाम्यादित्यवद्रणस्य सोमदेवते मतिवि-
दस्तृतीयस्य सवनस्य जगतीछन्दस इन्द्रपीतस्य नराशंसपी-
तस्य पितृपीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामि” इतिमी-
मासाभाष्यकारलिखितशास्त्रान्तररीयमन्त्रपाठवैलक्षण्येन पाठः ।
तत्रेन्द्रपीतादिपदानां त्रयाणां सोममात्रपरत्वे तत्तद्देवत्वप्रदा-
नशेषभक्षणे लिङ्गादेव तत्प्रपदतया तत्तत्पदानां प्रातिञ्जिवारं
पाठोऽनर्थकः प्राप्नोति, सवनपरत्वे तु सवनानां भेदेन तत्त-
द्रूपेण तत्तद्देवतापीतसोमसंबन्धिसवनसंबन्ध्यवयवप्रकाशनाय
स पाठः सार्थक इति पीतपदे लक्षणयाः सोमसवनसंबन्धि-
परत्वेऽस्यां शास्त्रार्थां निर्णीते उपसंहारन्यायेन भाष्योदाहृत-

पपत्तौ तत्र योग्यतयैव प्रातःसवनादिपदानां विभागेन विशे-
शेषणत्वोपपत्तिः । अतस्तेषां प्रातःसवनादिभेदेन त्रिवारं
पाठ एव वैयर्थ्यमिया सवनपरत्वलक्षणातात्पर्यप्राहकः ।
अतश्चेन्द्रपीतादिविशेषणत्रययुक्तस्य तत्तत्सवनस्य संबन्धिनं
सोमं अन्यदेवत्वमपि भक्षयामीति मन्त्रार्थवगतेः सर्वत्रैक-

मन्त्रेऽपि तथैव निर्णयो युक्तः । एतावांस्तु विशेषः—
वसुमद्रणादिपदाना असिद्धविभागकरणपूर्वको व्यवस्थया तत्त-
त्सवने विनियोगो भाष्योदाहृतः । तैत्तिरीयेतु यथासवनं
विभागस्य स्वत एव सिद्धत्वाद्यथालिङ्गं व्यवस्थामात्रमिति त-
त्पुरुषैषैवाऽत्र सिद्धान्त इति भावः ॥

अत्रच “सर्वेषा वैकमन्त्रयमैतिशायनस्य भक्तिपानत्वात्
सुवनाधिकारो ही”ति सिद्धान्तसूत्रे ऐतिशायनग्रहणादन्यैरैक-
मन्त्रयमिति मतं न जैमिनेः, तस्यतु यथादेवतं वा तत्प्रकृतित्व
हि दर्शयतीत्याद्यपूर्वपक्षनिराकरणायोत्तरसूत्रप्रतिपादितोहपक्ष
एवेति भ्रमं निराकर्तुमाह—कल्पसूत्रेति ॥ योऽह्युत्तरसूत्रेण
जैमिनिना ऊहपक्ष उक्तः, स कल्पसूत्रकारमतत्वेनोक्तः, पर-
मतत्वेनोक्तोऽयैकमन्त्रयपक्षः खसिद्धान्त एव युक्तिसिद्धत्वा-

मन्त्र्यम् । विभागोऽपि तैत्तिरीयशास्त्राज्ञातक्रमेणैव बोध्यः ।
कल्पसूत्रकारास्तुहमेवामनन्ति ॥ २० ॥ ३४ ॥ इति
विंशं एकादशाधिकरणोपसंहाराधिकरणम् ॥

॥ इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां
तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

दतो मीमासान्यायविरोधे पूर्वपक्षमूलत्वात् कल्पसूत्रकारवच-
नस्यानुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमित्यर्थः । अतएव—अत्रान्ते
उक्तं भाष्यकारेण एवमैतिशायन आचार्यो मन्यते स्म । अ-
स्माकमप्येतदेव मतम् । आचार्यग्रहण तस्मादागतमिति सं-
कीर्त्यमिति । प्रयोजन स्पष्टत्वात् नोक्तम् ॥

॥ इति विंशं एकादशाधिकरणोपसंहारा-
धिकरणम् ॥

॥ इति श्रीखण्डदेवान्तेवासिकविमण्डनशंभु-
भट्टकृतायां भाट्टदीपिकाप्रभावल्यां
तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ।

(१ अधिकरणम् ।)

श्रुतेः ॥ एवं लिङ्गविनियोगे निरूपिते इदानीं वाक्या-
दिविनियोगो निरूप्यते । तत्र वाक्यं नाम अङ्गत्वघटकी-
भूतपरोद्देश्यताकृतिकारकत्वान्यतरपदार्थकल्पनाऽनुकूलश्रु-
तपदसन्निधिः । अस्ति चेदं धेनुर्दक्षिणा, उच्चैर्ऋचा क्रियते,
प्रयाजरोषेणेत्यादौ । अत्र कल्पनाशब्देन कर्मत्वकरणत्वा-
द्विषयकं संसर्गविधा लक्षणादिसाधारण्येन शक्तिजन्यप-
दार्थोपस्थितिभिन्नबोधमात्रं विवक्षितं । तेन धेनुर्दक्षिणे-
त्यादौ संसर्गविधया भासमानकरणताके नाख्यातिः ।

वस्तुतस्तु सुबन्तपदयोः परस्परान्वयस्यास्त्युत्पत्तत्वाद्ब-
द्ध्यकल्प्यभावान्वयानुरोधेन धेनुरिति प्रथमया करणत्व-
लक्षणादक्षिणापदेन च तत्कार्यवृत्तिकर्मत्वलक्षणात्कल्पना-
पदेन लक्षणात्प्रत्योपस्थितिरैवासिद्धेता । उच्चैरित्यादौ लुप्त-

भौ—लिङ्गस्य श्रुतिकल्पनया विनियोजकत्वात् श्रुतिपादान-
न्तरनिरूपणीयत्वस्यैव वाक्यादीनां चतुर्णां लिङ्गश्रुतिकल्पनया
विनियोजकत्वेन लिङ्गपादानन्तरमेवावसरलाभात् निरूपणी-
यत्वमित्येवमवसरूपामनन्तरसङ्गतं दर्शयन् लिङ्गकल्पकप्रमा-
णम्वयविनियोगोपयोगिचिन्तनस्य पादार्थत्वं प्रतिजानीते—
एवमिति ॥ वाक्यादीत्यादिपदेन वाक्यप्रकरणस्थानसमा-
ख्यानां चतुर्णामिहैव पादे विनियोजकत्वनिरूपणात् पादप्रयो-
जकत्वसूचनेन यत् प्रकाशकारे वाक्यस्य विचार्यबाहुल्येन
पादप्रयोजकत्वं प्रकरणादीनां तदभावात्त्र पादप्रयोजकत्वम् ;
तेषामेकैकाधिकरणमात्रविचार्यतया विचार्यबाहुल्याभावात्,
बलावलाधिकरणचिन्तायास्तु सर्वसाधारण्यादित्युक्तं तत्—
परास्तम् ; चतुर्णां प्रमाणानामिह निरूपणे उपजीव्यतया प्राथ-
म्याच्चावश्यकप्रथमवाक्यविचारानुनिष्पादिते विचार्यबाहुल्यस्य
तत्प्रयोजकत्वे प्रमाणाभावेन सर्वेषामेव पादप्रयोजकत्वस्य
निवारयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । तत्रोद्दिष्टप्रमाणचतुष्टयमध्ये
उपजीव्यत्वेन प्रथमं वाक्यकृतविनियोगस्य निरूपणात् ॥

भाट्टभास्करे पदैकवाक्यतावाक्यैकवाक्यतान्यतरस्वरूपं
वाक्यलक्षणं कृतमपि 'उच्चैः ऋचे'त्यादौ ऋगादिमन्त्रधर्मत्व-
पूर्वपक्षेऽप्येतद्वाक्यप्रमाणविनियोजकत्वस्यैवाङ्गीकारेण तत्रा-
ख्यातेः सिद्धान्तेऽपि च पदैकवाक्यताया उद्देश्यविशेषसमर्प-
कत्वेऽपि विनियोगस्योच्चैरिदवाक्यप्रमाणकत्वेनैवाङ्गीकाराद-
व्याप्तेरनुक्तमित्यभिप्रेत्य स्वयं वाक्यलक्षणमाह—तत्र वाक्यं
नामेति ॥ श्रुतपदसन्निधिरिति ॥ श्रुतयोः पदयोरैकान-
वयवोपयोगिसामिधिविशेषेणोच्चारणमित्यर्थः । श्रुतावति-
व्याप्तिवारणाय—कल्पनानुकूलेति ॥ लिङ्गेऽतिव्याप्तिवा-
रणाय—श्रुतपदसन्निधिरिति पदद्वयोपादानम् ॥

अस्तिचेदमिति ॥ उच्चैस्त्वधेन्वभिधारणश्रुतिकरणत्वस्य

विभक्त्यर्थस्य करणत्वस्य प्रातिपदिकैर्नैव लक्षणात्त्वाऽऽ-
ख्यातिः । अथोच्चैरित्यादौ करणत्वस्य संसर्गविधयैव भा-
नोपपत्तेः कल्पनापदेनोभयं विवक्षितम् । प्रयाजरोषेणेत्यादौ
तृतीयया कर्मत्वस्य धातुना करणत्वस्य लक्षणात्कल्पना
स्फुटैव ।

श्रुतपदसन्निधेश्च योग्यताज्ञानं विना कर्मत्वादिकल्पक-
त्वानुपपत्तेर्योग्यतारूपलिङ्गानुमापकत्वम् । श्रुतस्यैव पदस्य
कर्मत्वादिकल्पकत्वाङ्गीकारेण तद्वाचकपदरूपश्रुतिकल्पक-
त्वाभावेऽपि च श्रुतपदस्य तत्तात्पर्यंकरत्वरूपधर्मवैशिष्ट्य-
रूपेण कल्पनात् श्रुतिकल्पकत्वोपपत्तिः । अतश्च वाक्यं
लिङ्गं श्रुति च कल्पयित्वाऽङ्गत्वे प्रमाणम् । तदिह ज्योति-
ष्टोमे श्रुतेनोच्चैर्ऋचा क्रियत इत्यादिना वाक्येन विधीयमा-

दक्षिणाप्रयाजशेषऋगृश्रुतिकर्मत्वस्य च कल्पना तदनुकूलत्वं ता-
दृशपदसन्निधेरित्यस्ति लक्षणमित्यर्थः । संसर्गविधयेति ॥
दक्षिणाशब्देनानतिसाधनद्रव्यवाचिना समभिव्याहृतस्य धेनुश-
ब्दार्थस्य नीलो घट इत्यत्रेवाभेदानान्वये धेनोरानतिसाधनद्र-
व्याभेदसंसर्गविधया आनतिसाधनताप्रतीतिः, एवमुच्चैरित्य-
त्रापि ऋचः करणत्वे तत्समभिव्याहृतोच्चैःपदार्थस्याभेदाना-
न्वये अभेदरूपसंसर्गबलात् करणत्वमुच्चैस्त्वस्य प्रतीयत इति
संसर्गविधया भासमानकरणताके नाख्यातिरित्यर्थः । वक्ष्य-
माणश्रुतिकल्पनस्य संसर्गविधया भासमानकरणतास्थले वस्तु-
मशक्यत्वात् श्रुतितौ दौर्बल्यानापत्तेः पक्षान्तरमाह—चस्तु-
तस्त्विति ॥

लक्षणाजन्योपस्थितिरेवेति ॥ यद्यपि "त्रिवत्सः
साण्ड. सोमक्रयण." इत्यादौ वाक्यीयविनियोगे सोमक्रयसाध-
नत्वं ल्युटैवाऽवगम्यत इति न तत्र लक्षणाजन्योपस्थितिरै-
वेति नियन्तुं शक्यते, तथापि ल्युट- साधनताश्रयद्रव्यवाचि-
त्वेनाङ्गत्वघटकीभूतानिऋच्छाफिरूपकारकानभिधानात् साण्डेन
सोमक्रयं भावयेदित्येवविधिविशेषस्यैवलक्षणावश्यकत्वात् दोष
इति भावः ॥

प्रकरणादीनां त्रयाणामप्रे स्वरूपलक्षणयोरभिधास्यमानत्वेन
तान्युपेक्ष्य वाक्यस्यैव लिङ्गश्रुतिकल्पकत्वं दर्शयति—श्रुतप-
देति ॥ पदार्थानामन्वययोग्यताऽस्तीत्येवं योग्यताज्ञानं वि-
नेत्यर्थः । तत्तात्पर्यंकरत्वेति ॥ धेनुरित्यादिपदानि धेन्वा
दक्षिणाकार्यं साधयेदिति पदरूपतया पठितानीत्येवं श्रुतिक-
ल्पकत्वमित्यर्थः । एवं लिङ्गश्रुती कल्पयित्वा वाक्यं पूर्वपक्षे
सिद्धान्ते च विनियोजकतयाऽविशिष्टमिति तस्य विनियोजकत्वं
वाक्यान्तराधिकरणेनैव सिद्धमित्यतश्चेलनेन सूचयित्वा तद्ग-
म्यविनियोगोपयोग्योद्देश्यतावच्छेदकनिरूपणार्थमेतत्पादाधिकर-
णनिरूपणमिति सूचयितुमुदाहरति—तदिहेति ॥ इत्या-

मन्योःचैद्भ्रुवदेरुद्देश्यसमर्पकेन ऋगादिपदेन किं ऋगादीनां मन्त्राणामेतेरुद्देश्यत्वं प्रतिपाद्यते उत त्रयो वेदा अजायन्तेत्याद्युपक्रमस्थार्थवाद्बशेन लक्षणया ऋग्वेदादिविहितकर्माङ्गभूतमन्त्रमात्रस्येति चिन्तात्याम् ।

उपक्रमस्थस्यापि वेदपदस्य गुणभूतान्यपरार्थवाद्बन्धत्वेन

दिनेति ॥ आदिपदेन 'उपाञ्च यजुषा, उच्चैः साम्ना' इत्यनयोः संप्रह. । तथा "प्रजापतिर्वा इमांस्त्रीन्वेदानसृजत त एनं सृष्टानाधिन्वंस्तानभ्यपीडयत्तभ्यो भूर्भुवः स्वरिखक्षरङ्कुरित्यग्भ्योऽक्षरत्सोऽयं लोकोऽभवत् भुव रिति यजुभ्योऽक्षरत्सोऽन्तरिक्षलोकोऽभवत्स्वरिति सामभ्योऽक्षरत्सर्गो लोकोऽभवत्तद्युक्त उल्बर्णं क्रियेत गार्हपत्यं परेत्य भूः स्वाहेति जुहुयादयं वै लोको गार्हपत्योयं लोक ऋग्वेदस्त्वाद्वा इमं च लोकमृग्वेदं स्वेन रसेन समर्धयति । अथ यदि यजुष्ट उल्बर्णं क्रियेतान्वाहार्थपचनं परेत्य भुव. स्वाहेति जुहुयादन्तरिक्षलोकोऽन्वाहार्थपचनोऽन्तरिक्षलोको यजुर्वेदं तद्वा वान्तरिक्षलोकं च यजुर्वेदं च स्वेन रसेन समर्धयति अथ यदि सामत उल्बर्णं क्रियेताहवनीयं परेत्य स्व स्वाहेति जुहुयात् स्वर्गो वै लोक आहवनीयः स्वर्गो लोकः सामवेदस्तस्माद्दे स्वर्गं लोकं सामवेदं च स्वेन रसेन समर्धयति"ति ताण्डकिब्राह्मणप्रथमाध्यायपञ्चमखण्डगतप्रायश्चित्तभागानामपि ज्ञेयम् । उद्देश्यसमर्पकेत्यनेन पूर्वपक्षे सिद्धान्ते चोद्देश्यसमर्पकमृगादिपदमेव ननु सिद्धान्ते वेदशब्द इत्युक्ते तदर्थविशेषमात्रस्य विचार इत्यर्थः ॥

प्रतिपाद्यत इति ॥ ततश्च ऋडमन्त्रेण यत्क्रियते तदुच्चैरित्यर्थेन यजुर्वेदोत्पन्नानामयचनासुख्येष्टमेव न स्तोत्रोत्त्वमित्यर्थपर्यवसानमित्यर्थः । उपक्रमस्थार्थवादेति ॥ "प्रजापतिर्वा इदमेक आसीत् स तपोऽतप्यत तस्मात्तपस्तेपानात्रयो देवा असृज्यन्ताग्निर्वायुरादित्यस्ते तपोऽतप्यन्त तेभ्यः तपस्तेपानेभ्यो हि त्रयो वेदाः असृज्यन्त अग्नेः ऋग्वेदो वायोः यजुर्वेद आदित्यात् सामवेदः" इति भाष्यलिखित उपक्रमस्थार्थवादः । तत्र द्वितीयाष्टकतृतीयप्रश्नवचनानुवाके "इदं वाग्नेनैव किंचनानी"दिति तैत्तिरीयब्राह्मणगततेपानशब्दार्थो वेदभाष्ये तप कृतवानिति तेपान. तस्मादिति दर्शित । तद्वदिहापि तपस्ततापेत्यर्थे लिट. शानचि एत्वेच कृते तेपानशब्दं प्रसाध तदर्थो द्रष्टव्यः । मन्त्रमात्रस्येति ॥ ततश्च ऋकशब्दस्य वेदपरत्वात् ऋग्वेदेन यत्कर्म क्रियते तदुच्चैरिति विहिते उच्चैस्त्वस्य साक्षात्कर्मणि निवेशासम्भवेन तद्वेदविहितकर्माङ्गभूतमन्त्राणा निवेशात् तद्वेदविहितकर्माङ्गमन्त्रमात्रस्य उच्चैष्टमित्यर्थात् याजुर्वेदिककर्माङ्गभूताभ्युपगम्यमानसु नोच्चैष्टम्, अपिपु उपाञ्चत्वमेवेत्यर्थपर्यवसानमित्यर्थः । मात्रशब्दोऽवधारणार्थः । तत्र विधेयाया उच्चैष्टभावनायाः सन्निहितानन्धपर उद्देश्यप्रतिपादके सम्भवति न तावदर्थवादगतं वेद-

प्रधानभूतविध्युद्देश्यस्यऋगादिपदे निःसन्धिघञ्गुणविरोधन्यायेन लक्षणातात्पर्यप्राहकत्वाद्योगाद्देवपद एव तदेकदेशऋगादिलक्षणः । वस्तुतस्तु—वेदशब्दस्यावयवेषुपि न लक्षणा; वेदत्वस्य प्रत्येकवृत्तित्वात् । इतरथा ब्रूदस्यैकवाक्यश्रवणे दोषानापत्तेरिति प्राप्ते—

पदमुद्देश्यपरं वक्तुं शक्यम् । अथ तत्प्रतिपादकत्वासम्भवेऽपि तस्य तात्पर्यप्राहकत्वाङ्गीकारादृगादिपदमेव लक्षणया तत्परमित्युच्यते, तथापि श्रौतार्थस्यैव ऋगाद्येकत्वोद्देश्यघटकत्वोपपत्तेर्नान्वयानुपपत्तेस्तद्बीजत्वम् । यद्यपिवा ऋगादिपदवेदपदयोः परस्परविरुद्धार्थकत्वात् अर्थवाद्गतवेदपदसमिभ्यांहारानुपपत्तिर्वाजत्वेन सम्भवति तथापि वेदपद एव सा युक्त्युत्तमिमेत्य पूर्वपक्षमाह—उपक्रमस्येति ॥

निःसन्धिघञ इति ॥ "ऋच सामानि यजुःषी"ति वेदे मन्त्र एव प्रयोगात् द्वितीये प्रसाधितत्वाच्च निःसन्धिघञ्चे उक्ते अन्नाधिकरणविषयता सूचिता । एतेन—ऋग्वेदः ऋकशाखेत्यादाद्युगादिपदानां वेदेऽपि प्रयोगात् सामान्यविशेषभावेनान्वयोपपत्तेः पूर्वपक्षानुदयः—परास्तः; मन्त्रमात्रपरत्वे निश्चिते एतादृशप्रयोगाणा भूत्रोपपत्तेरित्यर्थः ॥

ननु—"मुख्यं वा पूर्वोचोदानलोकव"दिति द्वादशाध्यायाधिकरणे मुख्यजघन्ययोर्धर्मविप्रतिषेधे सति मुख्यधर्मानुग्रहस्य वक्ष्यमाणत्वात् तन्न्यायेन प्रकृतेऽप्यर्थवादस्य मुख्यत्वात्स एवानुबोद्धव्य इति कथं पूर्वपक्ष इत्यत आह—अङ्गगुणेति ॥ यथा "य इष्ट्ये"ति वाक्येन दीक्षणीयादीदृष्टिसोमप्रधानयागयोर्विहितस्य पूर्वकालस्य एकादिदीक्षापक्षे विरोधे सति दीक्षणीयादेरङ्गभूतत्वेन तदीयकालं बाधित्वा मुख्यसोमयागकालानुग्रह एवा"ङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्या"दिति पूर्वोधिकरणन्यायापवादतया वक्ष्यते, तद्वदिहापि मुख्यत्वेऽपि प्रधानभूतविधिगतपदानुग्रह एव युक्त इत्यर्थः ॥

वस्तुतस्तु—वेदत्वस्य पर्याप्तत्वेन व्याप्यधर्मावच्छिन्नसंबन्धिर्नोऽपि विधेयस्य व्यापकधर्मवत् सबन्धित्वेन स्तुत्युपपत्तेर्न लक्षणा । नहि वेदत्वं मन्त्रब्राह्मणात्मके प्रन्धे पर्याप्तम्; तथात्वे द्वित्रिवाक्याभ्येतरि शृद्धे वेदाध्ययनविधेधप्रयुक्तदोषानापत्तेः । अस्तु वा तत् । तथाप्यवयवसंबन्धिर्नोऽपि विधेयस्य परंपरया अवयविसंबन्धस्यापि सत्त्वात्प्राप्तुत्या वेत्सावकास्तुतेरिवेहापि वेदपदेन स्तुत्युपपत्तेर्नैव विरोधः । येन तदनुपपत्त्या ऋगादिपदे लक्षणाविरयकेत्यभिप्रेत्याह—वस्तुतस्तुस्त्विति ॥ ततश्च ऋकान्त्रसाध्यकार्योद्देशेनोच्चैष्टादिविधानम्, लक्षणायां प्रमाणाभावादित्यर्थः । वेदशब्दत्वावदर्थवादस्थितोऽपि प्रथमोपस्थितत्वात् स्मार्थस्य स्तुतिविषयत्वं बोधयन्नविधेयस्य स्तुत्युयोगात् विधेयत्वेन प्रतिभासमानोऽपि उच्चैष्टादिविधेयान्तरसत्त्वेन तदनाक्षिपन् परिशेषाद्देव्यतापटकतां बोधयति । अतश्च वेदपदार्थस्योद्देश्यघटकत्वेऽसंज्ञातवि-

उपक्रमे वेद्युपश्रवणेनैतावद्वगम्यते नूनमत्र वेदस्य स्तयमानत्वाद्देइयत्वं विधेयत्वं वा तस्यावयवं वाक्ये विवक्षितमिति । तत्र च विधेयस्य उच्चैर्द्वादेशात्परिशेषादेव तस्योद्देश्यत्वावगतैर्वस्तुतो ऋगादिपदमनुवाद एव सद्बुद्देश्यपरम् । अतश्चासञ्जातविरोधिन उपक्रमस्थस्य वेदपदस्यैव तात्पर्यग्राहकस्य सत्त्वात् ऋगादिपदे तत्पानुरत्वेन ऋग्वेदादिविहितकर्माङ्गभूतमग्रलक्षणा ।

रोधित्वेन निश्चिते तद्बुद्देशेनैवाप्रे विधेयनिश्चयात् पश्चादुपनिपतदगादिपदं न स्वार्थस्योद्देश्यताघटकत्वबोधनायालमिति जघन्यत्वात् सञ्जातविरोधित्वाद्बुदावधारूपत्वायो होता सोऽध्वरुरित्यात्राभ्युपपदमिव लक्षणा भजते । अतएव—विधेर्द्देश्यतापेक्षाया प्रथमोपस्थितार्थवादीनीतवेदरूपोद्देश्यलाभेऽपि तस्य स्तुतिविषयत्वेनान्वितस्योद्देश्यघटकत्वेनान्वयायोगादुपस्थापकपदान्तरापेक्षाया समभिव्याहारादुपस्थितऋगादिपदानामेव लक्षणया तदुपस्थापकत्वे न कोऽपि विरोधः । अतश्चापेक्षाक्रमेणार्गादिपदाना प्रमाणान्तरोपस्थितोद्देश्यताघटकशब्दजनकत्वस्यैवावधारणापत्ते स्ववाक्यार्थस्योद्देश्यताघटकत्वस्याप्रमाणान्तराद्विषयेऽनुत्पत्तिलक्षणो बाध एवोपक्रमगतवेदपदानुरोधेनावगम्यते । अतएव अयमप्राप्तबाधत्वेन व्यवहृतः । अतएव विधेः प्रधानभूतस्य वेदपदार्थोद्देश्यताघटकत्वेऽपि अविरोधात् विरुद्धार्गादिपदाना विधन्तर्भावान्नाङ्गुणन्यायावतार । अतएव यत्र सोमे प्राधान्यस्य दीक्षणीयादिष्वङ्गत्वस्य च मानान्तरसिद्धत्वात् पूर्वोत्तरपदतत्त्वावलानपेक्षा तत्रैव स' ॥

यसु—य इच्छेतिवाक्ये इष्टिपदस्योपक्रमगतत्वं सोमपदस्योपसहारागतत्वं च तत्रोत्तरस्यापि पूर्वोत्तराभे कार्यान्तरपरत्वांसंभवात् परस्यापि शक्यार्थपरत्वात् तस्य च प्राधान्यात् भवत्येवोपक्रमन्यायबाधकोऽङ्गुणविरोधन्याय इति प्रकृते तत्रायाप्रवृत्तेः ऋगादिपदं तत्रायवेदे लाक्षणिकमित्यभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह—उपक्रम इति ॥ वाक्य इति ॥ अत्रिमितिशेषः । मन्त्रलक्षणेति ॥ यद्यपि वेदमात्रलक्षणयाऽऽप्यानर्थक्यतदङ्गन्यायेन मन्त्रोपस्थितिसंभवे न तदन्तलक्षणया प्रयोजनम्, तथापि लक्षणावश्यकत्वे किमिति न्यायकृता विलम्बोपस्थितिः सोहव्येत्यभिप्रायेण तदन्तलक्षणोक्तिः । अत्र चैकवाक्यत्वे उपक्रमन्यायस्य प्राबल्यम् । यत्र तु य इच्छेत्वादी यजेत सोऽमावास्यायामित्यादितन्त्रपदाना प्रत्येकमनुषङ्गेण वाक्यत्रयान्युपगमात् भिन्नवाक्यत्व तत्र परस्परनैरपेक्षेणावगतितत्रयस्यात्मलाभाद्युक्तमिष्टिकालबाधकत्वमिति यत् भिन्नवाक्यत्वाभ्युपगमेनाङ्गुणविरोधन्यायविषयोपपादन प्रकाशकाराणा, तदपूर्णं कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । ननु—यथा“पौर्वाप्यं पूर्वदौर्बत्य”मिति पठाधिकरणे “यद्युद्गाताऽपच्छिन्त्यात् अदक्षिणेन यजेत यदि प्रतिहता सर्वस्वदक्षिणेनेति” विहित-

न चोपक्रमावगतस्यापि अपच्छेदाधिकरणन्यायेन परेण बाधः; तस्येह विधेः स्तुतिसापेक्षत्वेनार्थवादैकवाक्यताया भावश्यकत्वात् पूर्वविरोधेन परस्यानुपपन्नत्वादेवाप्रवृत्तेः । न च वेदत्वस्य ऋगादिष्वपि पर्योक्तत्वादुपक्रमाविरोधः; वेदत्वस्य मन्त्रब्राह्मणसमुदायात्मके ग्रन्थविशेषे एव पर्याप्तत्वेनावयवपर्याप्तत्वाभावात्, इतरथा एकवाक्याध्ययने-

प्रयोगयो पौर्वापर्यमितिलक्षणेन प्राप्तयोः पूर्वाबाधेनोत्तरस्यानुत्पत्तेस्तदुपमर्दनेवात्मलाभात्पूर्वाद्दोषोत्पीयस्त्वं वक्ष्यते, तथेह किं न स्यादित्याशङ्कते—नचेति ॥ परिहरति—तस्येति ॥ तस्येत्यस्य न्यायस्येत्येनेनावयवः । यत्र हि परस्य सामग्रीसत्त्वेन स्वविषयप्रमाजनकत्वमप्रतिबद्धम्, तत्र तस्यार्थान्तरे पूर्वसापेक्षत्वेऽपि स्वविषयप्रमोत्पत्तेः प्रतिबन्धादुत्पन्नेन परेण स्वाविरोधिविषयपरत्वमुपकल्प्य स्वविरोधिविषये मिथ्यात्वबोधनाद्युक्तस्तत्र पूर्वबाध । प्रकृते त्वेकवाक्यतया ऐकार्थ्यालोचनवेलाया तदनुरोधेन तदविरोधिविषयतयैव उत्तरस्योत्पत्त्यमानत्वेनोत्पन्नत्वाभावात् बाधसंभव इति न तत्रायाप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥

इतरथेति ॥ नहि द्वित्रिवाक्याध्ययनेन पारायणादिविध्यर्थमनुष्ठितं मन्यन्ते, अतो मन्त्रब्राह्मणयोः वेदानामधेयमितिबचनाच्च तावत्समुदायात्मकग्रन्थवृत्ति वेदत्वमित्यर्थः ॥ ननु—कृष्णाण्डं दद्यादिति विधौ नावयवदानमात्रेण शास्त्रार्थसिद्धि निषेधेत्ववयवभक्षणमात्रेणापि तत्सिद्धिरिति वैषम्ये किं बीजमित्यत आह—यथाचेति ॥ विधिवान्वये जातेस्तदवच्छिन्नावयविव्यक्तैश्च साधनत्वं श्रौत तदाक्षिप्तं च जालनवच्छिन्नानामयवयवाना । अवयवावयविसाधनत्वयोश्चेकपदोपादानादुपादेयगतत्वेन च साहित्यस्य विवक्षितत्वात्त्रावयवोपादानमात्रेण शास्त्रार्थसिद्धिः । अतएव साहित्यरूपाज्ञासंभवे विध्यादौ तन्मात्रोपादानमिष्टमेव । निषेधेत्वनुवायगतत्वेन साहाहित्यस्याविवक्षितत्वादवयवभक्षणमात्रेणापि प्रत्यवाय इति श्रद्धस्य द्वित्रिवाक्याध्ययनेऽपि दोषः । पारायणादौ समस्तग्रहणमिति सिद्धे यत्र ब्रह्मयज्ञादौ प्रत्यहं समस्तवेदपाठासंभवस्तत्रैकदेशग्रहणेऽपि न क्षतिरिति कौस्तुभे द्रष्टव्यमित्यर्थः । एवं च वेदेकदेशत्वाहादीनामुपक्रम एव “अग्नेः ऋग्वेद” इत्यादिना वेदानामुगादिसवन्धस्य क्रीर्तितया नालयन्तपरित्यक्तोपक्रमाथैत्वाच्च “ऋग्भि पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते । यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अहः । सामवेदेनास्तमये महीयते । वेदैरश्व्यः त्रिभिरेते सूर्यः ।” इत्यादौ वेदशब्दात् वेदैरितिबहुवचनाच्च ऋगादिशब्दानां वेदे लक्षणया दृष्टत्वाच्च “ऋचः सामानि यजुष्पि” इति प्रकृत्य “सैषा त्रय्येव विधे”ति निर्दिष्टस्य शब्दस्य त्रैविष्योऽयं ब्राह्मण इति वेदत्रयमभिज्ञनिर्देशे वेदपरतया लोकानां प्रयोगेण ऋगादिशब्दानां वेदे लक्षणया लोक-

नापि अध्ययनविध्यर्थसंपत्त्यापत्तेः । शूद्रस्यैकपदश्रवणनि-
षेधस्तु वृन्ताकावचवादिनिषेधवन्नानुपपन्नः । तथाचैताह-
शविषये निषेधस्य विध्यपेक्षया वैलक्षण्यं, तथा कौस्तुभे
द्रष्टव्यम् । तस्मादुपक्रमानुसारेण ऋग्वेदविहितकर्मोद्भू-
तमङ्गारवमेवोद्भेदादीनाम् । एवं च वेदत्वस्य प्रकरणस्थ-
धाक्यमात्रेषु अपयोत्सात्प्रकरणेन वाक्यस्य स्वविषये उप-
संहाराणुपपत्तेर्वेदत्वावच्छिन्नविहितकर्ममात्रोद्देशेन वाक्येन
स्वरविधानावगतेः प्रकरणबाधेऽपि न क्षतिः ॥ १ ॥ ३५ ॥
इति प्रथममुच्चैस्त्वादीनां वेदधर्मताधिकरणम् ॥

संमतत्वाच्च उपक्रमगता वेदा उपसंहारगतैः प्रायश्चित्वा-
क्ये मध्यगतैर्वा ऋगादिशब्दैः शक्यन्तेऽनुवदितुम् । ततश्चां
यतिक्रयते विधीयते तदुच्चैः कर्तव्यमिति कर्तव्यपदाध्याहारेण
तत्तद्वेदविहितकर्ममात्रात्त्वमिति सिद्धान्तमुपसहरति—त-
स्मादिति ॥ प्रयोजन मया सूचितमपि प्रकरणस्य वाक्य-
सकोचकत्वानुपपत्तिप्रदर्शनव्याजेन प्रयोजनान्तरमपि स्वयं
सूचयति—एवं चेति ॥ स्पष्टोऽर्थः ॥ ततश्च पूर्वपक्षे
ऋष्यन्त्रसाध्ये ज्योतिशोमिककार्यमात्रे उच्चैष्ट्वादि, सिद्धान्ते तु
तद्वेदविहितकर्ममात्र इति प्रयोजनं सूचितम् ॥

येतु—अस्मिन्नधिकरणे उपसंहारप्रभावत्यमिच्छन्तः उप-
क्रमगतव्यायनज्ञीकारेणान्त्येन “धर्मोपदेशाच्च नहि द्रव्येण
संबन्ध” इति गुणसूत्रेण दर्शितामुच्चैः सात्रेति वाक्यवैयर्थ्या-
नुपपत्तिमेव मुख्यहेतुत्वेनाज्ञीकृत्य सिद्धान्तमुपपादयन्ति,
ते मीमांसकमूर्धन्यैरेवोपक्रमपरकमवादे शिक्षिता. तत्रैव
द्रष्टव्याः ॥

॥ इति प्रथममुच्चैस्त्वादीनां वेदधर्मताधिकरणम् ॥

पूर्वाधिकरणे उच्चैष्ट्वादिविधौ ऋगादिपदार्थे निर्णीते तत्प्र-
सङ्गात्तदनन्तरश्रुतकरोते. ऋचेति तृतीयान्तपदसमभिव्याहा-
रादृग्वेदादिकरणकव्यापाराभिधायित्वेऽपि स किं पाठरूपोत्प-
त्तिरुत विनियोगो वा ततश्च ऋग्वेदेन यदुत्पाद्यते विनियुज्यते
नेत्यर्थादुत्पत्तिविनियोगनिबन्धनोऽङ्गेषु स्वर अथवा—प्र-
योगविधानरूपो वा । ततश्च यत्नेन प्रयुज्यते अनुष्ठाप्यते इ-
त्यर्थात् प्रयोगविधिनिबन्धनो वा स्वर इत्येवं करोत्यर्थविशेष-
विचारात्प्रासङ्गिकीं, अथवा—उत्पत्तिविधिवेदनिबन्धन-
स्वरज्ञानस्य प्राथमिकस्य बलवत्त्वापवादापवादादक्रीमन्तर-
सङ्गतिं वाक्यविनियोगोपयोग्यद्वेषतावच्छेदकत्वघटकविशेष-
चिन्तनात्पादसङ्गतिं च स्पष्टत्वादिनुक्त्वा विषयं दर्शयति—
याजुर्वैदिक इति ॥

(१) तत्र हि ऋच्यभ्युद साम गायतीति ऋगारूढानामेव
साम्ना गानात् उच्चैर्नचा क्रियते इति विधिनैव गतार्थत्वात् अथ
विधिव्यर्थं इत्याशङ्क्य ऋगनारूढानामपि सोमोदिसाम्ना वर्तमान-
त्वाच्च तद्वैयर्थ्यमिति समाहितम् ॥

(२ अधिकरणम् ।)

गुणमुख्य ॥ याजुर्वैदिके आधाने सामवेदपठितानि
वारवन्तीयादीनि सामान्यङ्गत्वेन श्रुतानि । तेषु सामवै-
दिकः स्वरः स्ववेदनिबन्धनत्वाच्छीप्रमुपस्थितो न तु प्रधान-
निषिधनिबन्धनो याजुर्वैदिकः, प्रधानैकवाक्यतापेक्षत्वेन
विलम्बोपस्थितत्वादिति प्राप्ते—

साङ्गस्यैवाधानस्य यजुर्वेदेन विधानादङ्गेषु विलम्बोप-
स्थितिरप्ययं प्रधानश्रितत्वाद्दलीयान् । अतस्तेषु याजुर्वै-
दिक एव स्वर उपांशुत्वमिति भाष्यकारः ।

यसन्तादिवाक्येन आधानस्य द्वितीये प्रसाधितत्वात् त-
स्यच यजुर्वेदे पाठयाजुर्वैदिकमाधानमित्यर्थः । वारवन्ती-
यादीति ॥ “य एवं विद्वानभिमाधत्ते” इत्यनुवादस्वरूपवा-
क्येनाधानमनूय “य एवं विद्वान्वारवन्तीयं गायति” “य
एवं विद्वान्ज्ञायज्ञीयं गायति” “य एव विद्वान्वाग्मेदं गाय-
ति” इत्यादिसामवेदपठितवाक्यैर्विनियोगविधिरूपैर्विनियु-
क्तानीत्यर्थः । एवं स्थिते भाष्यकारेण लिखिते “य एवं वि-
द्वान्”नित्याधानवाक्ये उत्पत्तिविधित्वालेखनप्रमेणोत्पत्तिविधि-
त्वाभावपर्यनुयोगकरणं प्रकाशकाराणा अपास्तम्; भाष्यकृता
वारवन्तीयादिविधौ शेषितयोपस्थानार्थमनुवादरूपस्यैव तस्य
वाक्यस्य लेखनादिति कौस्तुभे पूज्यपादैः सूचितं द्रष्टव्यम् ।
प्रयोगविधेर्विनियोगोत्पत्तिसापेक्षत्वात्तयोः पूर्वभावितात् प-
र्वाधिकरणन्यायेनासजातविरोधित्वात् शीघ्रोपस्थितिकत्वाच्च
तद्वेदनिबन्धन एव स्वरः, ननु प्रधानस्वर उपांशुत्वम् । अत-
एव प्रयोगविधेस्तत्सापेक्षत्वात् न तत्रापच्छेदव्यायः, त्रयाणां
मध्ये तेषां सामरूपात्प्रविषयत्वात् अङ्गुणविरोधन्यायोऽपि न ।
नहि प्रधानभूते आधाने उपांशुत्वस्य बाधः पूर्वपक्षे ॥ किञ्च
उत्पत्तिविनियोगयोः प्रतिपदार्थं भिन्नत्वात्तन्निबन्धनस्वरस्य
विशेषविहितत्वेन च अनेकाङ्गप्रधानसाधारणप्रयोगविधिस्वरात्
सामान्यविहितादन्यत्र सावकाशात् बलीयस्त्वान्न प्रधानस्वर
इत्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षमाह—तेष्विति ॥

यदुत्पत्तिविनियोगकाले खरापेक्षा भवेत्, तदा उपक्रम-
प्राबल्यन्यायात्स्वरनिषयो भवेत्, न तदस्ति, स्वरस्य प्रयो-
गविशेषणतया कालादिवत्प्रयोग एवापेक्षितत्वात् । यद्यपि वा
न तद्विशेषणत्वम्, अपितु प्रयोगविध्यन्तरमनुष्ठानाय त-
स्यापेक्षेत्युच्येत; तथापि तदपेक्षादशायां प्रयोगस्यैवाव्यवधा-
नेन पूर्वमुपस्थितत्वात्प्रमेयबलावस्थेव तस्यैव प्राबल्यम् ।
अतश्च अङ्गधर्मस्याप्युपांशुत्वस्य याजुर्वैदिकप्रधानप्रयोगविधि-
रूपसमानप्रमाणकप्रधानवृत्तिकात्त्वात्प्रधानप्रत्यासन्नत्वेन त-
स्यैव प्राबल्यमिति प्रयोज्यतया अवगताना मन्त्राणां खरापे-
क्षातुरोधेन प्रयोगविधिनिबन्धन एव स्वर उपांशुत्वमित्यभि-
प्रेत्य भाष्यकारः सिद्धान्तमाह—साङ्गस्यैवेति ॥

वार्तिककारस्तु—प्रयोगविध्याश्रितस्वरस्य प्रधाने श्रुतस्या-
प्यङ्गे कल्प्यत्वेन दौर्बल्यमेव; इतरथा ज्योतिष्टोमाङ्गभूत-
हौत्रादेरप्यश्वयुक्तकृत्वपत्तेः । वारवन्तीयस्यापि यजुर्वेदे
वारवन्तीयं गायतीति विनियोगविधेरान्नानाच्चैवन्नित्नीयम् ।
यत्र वेदान्तरे उत्पत्तिर्वेदान्तरे च विनियोगस्यत्र वारवन्ती-
यादौ कः स्वर इति चिन्तायाम् । उत्पत्तेः पूर्वभावित्वाद्-
सजातविरोधित्वेन तन्नियन्धन एव स्वरो बलीयान् । अतश्च

वार्तिककारस्त्विति । अस्येत्यस्याहेत्यनेनान्वयः । न

प्रयोगविधिनां वेदे पार्थक्येन कश्चिच्छ्रुतः, अङ्गवाक्याना-
मेव प्रधानवाक्यैकवाक्यतापत्तानां प्रयोगविधिष्वन्वेन व्यव-
हारात् । अतश्च तत्पद्मवाक्यानां स्ववेदेनैव वेदविशेषावधारणा-
यत्राङ्गप्रधानानामेकवेदत्वत्वं तत्र प्रयोगविधिनियन्धनस्वरा-
ङ्गीकारेऽविरोधान्नैव कश्चन विचारः । यत्रापि नानावेदत्वत्वं
तत्रापि प्रयोगविधेः प्रधानांशे अन्यवेदीयत्वेनाऽन्यस्वरापा-
दकत्वाद्वाङ्गशेषे च वेदान्तरियत्वेनोत्पत्तिविनियोगविध्यनुकूल-
स्वरस्यैवापादानाम् विचारः ॥

नच—अङ्गस्य प्रयोगविधिवेदनियन्धनस्वरान्तराविषय
त्वेऽपि स्वरस्य कालादिवत्प्रयोगान्वयित्वात् तस्य चाङ्गप्रधान-
नसाधारणत्वात् प्रधानान्वयिस्वरस्यैव वेदान्तरियाङ्गेषु निवे-
शोपत्तेर्वेदान्तरियविनियोगविधिनियन्धनस्वरस्य बाधोपपत्तिः ।
—इति—**वाच्यम्**; प्रधानविधिनियन्धनस्वरस्य प्रधानो-
द्देशेनैव विहितस्याङ्गेषु कल्प्यत्वेन तेन ह्युत्पत्तिविनियोगवि-
धिनियन्धनस्वरस्य बाधोपपत्तेः । अन्यथा ज्योतिष्टोमे समा-
ख्याप्राप्त्याश्वयुक्तरूपकर्तुं, प्रयोगान्वयित्वेनाङ्गप्रधानसाधारण्यात्
हौत्रस्तोत्रादावपि तदङ्गे अश्वयुक्तकृत्वपत्त्या होत्रादिकर्तृकत्व-
बाधापत्तिः । अतो यथाऽत्राऽश्वयुक्तकृत्वस्य कल्प्यत्वात्तद्धौ-
त्रादिसमाख्याप्रापितकृत्तहोत्रादिकर्तृत्वेन बाधः तद्वदिहापि
कल्प्यत्वात्प्रधानस्वरस्य बाध एव । अतएव ह्युत्पत्तकल्प्यत्वा-
भ्यामेव श्येने उद्गातृमात्रकर्तृकत्वबाधेन नानाकर्तृत्वसिद्धि-
र्वक्ष्यते ॥

वस्तुतस्तु—आधानसाम्ना पाठापरपर्याधोत्पत्तिरेव
सामवेदे, वारवन्तीयं गायतीत्यादिविनियोगविधिस्तु यजुर्वेदे
एवेति नात्र विरोधोऽपि । अत उपाशुत्वस्य प्रधानमात्रोद्दे-
शेन विहितस्याङ्गेषु कल्पनीयत्वात्प्रधानप्रयोगविधेश्च वेदान्त-
रीयाङ्गशेषे याजुर्वेदिकत्वाभावेन स्वत उपाशुत्वात्प्रापकत्वात्प्रा-
धानसामसूपाशुत्वसिद्धिः । अत एवं चिन्तनीयमित्याह वा-
तिककार इत्यर्थः । अतः प्रयोगविधिवेदनियन्धनस्वरपपादनं
भाष्यकारकृतमयुक्तमित्युपेक्षय यन्नित्नीयं तत् दर्शयति—
यत्र वेदान्तरेति ॥

उत्पाद्यते इति ॥ अन्नात् प्रहाप्यत इत्यर्थः । **विनि-
योगोत्तरकालमेवेति ॥** प्रयोज्यत्वेऽनगते सत्यपेक्षयति-
शेषः । अव्यवहितपूर्वमिति ॥ प्रयोगकाले उत्पत्तेः व्य-

क्त्या ऋग्वेदेन क्रियते उत्पाद्यत इति श्रुत्यर्थ इति प्राप्ते—
आज्ञानमात्रेण मन्त्रस्य प्रयोजनानवगमेन प्रयोज्यत्वा-
नवगतेः स्वरानपेक्षत्वाद्द्विविनियोगोत्तरकालमेव स्वरसंबन्धा-
क्रियत इत्यस्य प्रयुज्यत इत्यर्थावगतैः प्रयोगस्य च विनियोगा-
धीनत्वेन विनियोगस्यैवाव्यवहितपूर्वपुरःस्कृतिकत्वाच्चद्विवि-
निबन्धन एव स्वरोऽसति बाधकेऽनुष्ठेयः—इत्याह ॥३॥३॥
इति तद्वितीयं आधानगानस्योपाशुताधिकरणम् ॥

वहितत्वेन विनियोगस्याव्यवहितपूर्वमित्यर्थः ॥ ननु तर्हि
तुल्यन्यायत्वाद्दर्शपूर्णमासङ्गेषु ज्योतिष्टोमाङ्गस्तोत्राद्यादावपि
विनियोगविधिनियन्धनस्वरस्योपाशुत्वस्यैवापत्तिः प्रसज्येतेत्यत
आह—असति बाधक इति ॥ अयमर्थः—दर्शपूर्णमा-
सयोः तावत् तत्तद्विनियोगविध्यनुसारेण प्रयोगविधित उपा-
शुत्वे प्राप्ते मन्द्रयाज्यभागा त्वरं मध्यमोत्तमानुयाजादीति
वचनेन प्राप्तबाधविधया भागधर्मस्य स्वरस्य विधानात् मन्द्रा-
दिस्वरं तत्रापि कश्चित् विशेषवचनात् उच्चैर्द्वादिति ॥ एवं
तद्विकृतीनामपि अकाम्यानां प्रधानांशे प्राकृताङ्गशेषे तत्का-
र्यापन्नाङ्गशेषे च ह्युत्पत्तिकारत्वात् श्येने कर्त्रन्तरवत् प्राकृत-
स्वर एव । अप्राकृताङ्गशेषेऽपि प्राकृत एव । प्राकृतौ स्वरस्य
भागधर्मत्वेन तद्गामारम्भकाप्राकृतवृत्तित्वेऽप्यप्राकृतकार्यका-
रितानापत्तेः । काम्यविकृतीना तु 'यज्ञाथर्वणं वै काम्या इष्ट-
यस्ता उपाशुकर्तव्या' इतिवचनेन विहितोपाशुत्वस्याप्यवशुधे-
नेतिवत् तृतीययावभावेन साङ्गविध्यभावात् प्रधानमात्रे उपां-
शुत्वमङ्गेषु प्राकृत एव । अस्यापि विशेषवचनैः कश्चित् कश्चित्
बाधो द्रश्यः । एवं ज्योतिष्टोमेऽपि तत्तद्विनियोगविध्यनुसारेण
नानावेदस्वरे प्राप्ते दर्शपूर्णमासप्राकृताङ्गविषये श्येनन्यायेन
प्राकृतेन स्वरेण बाधः । तत्रापि 'यत्किञ्चित् प्राचीनमग्नी-
षोमीयात् तेनोपाशु चरन्ती'त्यनेनाऽऽग्नीषोमीयप्राग्भाविपदा-
र्थाङ्गत्वेन विहितमुपाशुत्वं नानावेदस्वरमिव प्राकृतमपि स्वर
बाधते । तमपि 'यावत्वा वाचा कामयते तावत्सा दीक्षणी-
यायामनुज्ज्यात् मन्द्रं प्रायणीयाया मन्द्रतरमातिथ्यायामि'—
त्यादिविशेषवचनविहिता निरवकाशाः स्वराः । तत्तदीक्षणीया-
दिप्रधानमात्रांशे बाधते । अतएव—अग्नीषोमीयप्राग्भा-
वित्वेनैव उपसत्सूपाशुत्वप्राप्तेः 'उपाशुपसत्सि'ति पृथग्वि-
धिवैयर्थ्यमपि न शङ्काम्, उपसत्पदस्य निरवकाशविषयाति-
रिक्तपदार्थमात्रोपलक्षणत्वमङ्गीकृत्यैवौचित्येन दीक्षणीयादि-
स्वरस्तुत्यर्थमनुवादमात्रत्वात् । अतएव—अग्नीषोमीयाव-
क्यस्य नानेनोपसहार' । अग्नीषोमीयादौ दर्शपूर्णमासप्राकृ-
तिके प्राकृतत्रैस्यमेव । अतःप्राकृतिकेषु तत्तद्विनियोगविध्य-
नुसारानानावेदस्वर एव । सुत्याया तु अङ्गप्रधानसाधारण्येन
मन्द्रं प्रातस्सवने चरन्तीत्यादिवचनविहितैः सवनक्रमेण म-
न्द्रमध्यमोत्तमस्वरैः सवनीयादौ प्राकृतस्वरस्तोत्रादौ नानावे-
दस्वरस्य च बाधः ॥ नच—प्रातस्सवनादिशब्दानां इह त-

(३ अधिकरणम् ।)

भूयस्त्वेन ॥ यत्रैकमेव कर्मनिकेतुं श्रुतं, तत्र कोऽपिः
कृ च तदनुवादेन गुणार्थं श्रवणमिति जिज्ञासायां, यत्राङ्ग-
बाहुष्वयं तस्रोत्पत्तिः; सेवकबाहुष्वेन राजावस्थाननिर्णय-
वत् । वस्तुतस्तु कर्मस्वरूपपरिचायकद्रव्यदेवतादिसाकल्य-
स्यैव निर्णायकत्वम् । तत्रापि द्वैविध्ये, बहिरङ्गत्वेऽप्यध्य-
विचारादेवताया एव, न तु द्रव्यस्येष्टाद्ब्रह्मम् । अतश्चैवं-
विधनिश्चायकसत्त्वे तत्रैवोत्पत्तिः । अन्यत्र तदनुवादेनावि-
रोधिगुणान्तरविधानम् । विरोधिनि तु गुणाद्देव एव । एवं

तत्सोमयागाभ्यासमात्रवाचित्वात् तदङ्गेषु प्राप्तस्वरबाधकरव-
मिति—**शङ्काम्**; चरन्तीति प्रयोगवाचिधातुसमभिव्याहा-
रेण प्रातः सवनादिशब्दस्यापि स्वशक्यघटितप्रयोगैकदेशलक्ष-
कत्वावगतेः प्रायणीयादिपदवैलक्षण्यात् सुखोत्तरकालीनेषु
दर्शपूर्णमासप्रकृतिकेषु प्राकृतं, अपूर्वेषु तु नानावेदस्वर ।
एवं ज्योतिष्टोमविकारेष्वपि द्रष्टव्यम् । एवंच यत्रैतादृशं वि-
शेषतो विहितस्वरादिकं बाधकमस्ति, तत्र तत्तद्विनियोगवि-
ध्यनुसारिस्वरबाधेऽपि यत्रैतादृशं बाधकं न तत्र विनियोग-
विधिप्रयुक्तो नानावेदस्वर एव । यथा दर्वाहोमेषु याजुर्वैदि-
कमुपाश्रुत्वम्, बाधकान्तराभावात् । तथा “मन्द्रं प्रातःस-
वने” इत्यादीनां नित्यत्वादिन्यैः काम्यनैमित्तिकैरसवन्धा-
मिष्यविषयत्वेनानित्येष्वप्रवृत्तेर्बाधकाभावात् ऋग्वेदसामवे-
दाभ्यां यत्किञ्चित् काम्यं नैमित्तिकं वा अनुष्ठायते तत्र त-
त्तद्वैदिकमुच्चैष्टमेव । प्रकृते त्वाधानसाम्ना विनियोगविधिनित्य-
न्धनप्रयुक्तमुपाश्रुत्वमेवेति दिक् ॥

अत्रच दूरस्थस्य श्रवणकरप्रयोग उच्चैष्टम् । प्रयत्नवदशब्द-
मनःप्रयोग उपाश्रुतं यत्रोरसि स्थाने शब्दस्य प्रयोग उपल-
भ्यते स मन्द्र स्वरः । यत्र कण्ठस्थाने शब्दप्रयोग उपल-
भ्यते स क्रौञ्चकुण्डस्वरयोः मध्यतनत्वात् मध्यमः स्वरः । दूर-
स्थस्य श्रवणयोग्यः क्रौञ्चः । सन्निकृष्टश्रवणयोग्यः कुण्डो ज्ञेयः ।
यत्र शिरःस्थाने शब्दप्रयोग उपलभ्यते, स तारकुण्डापर-
याय उत्तमः स्वर इत्यादिस्वरलक्षणानि तैत्तिरीयप्रातिशा-
ह्यायाज्ञिकग्रन्थेभ्यश्चावधेयानि ॥

॥ इति द्वितीयं आधाने गानस्योपांशुताधिकरणम् ॥

उच्चैः ऋचेत्यादिवाक्यविहितस्वरद्वयमेकस्मिन् कर्मणि वि-
कल्पेन विनियुज्यते, उत एक एव स्वरो नियमेनेतिविचार-
णाद्भाष्यायादप्रकरणसङ्गतीस्तथा प्रासङ्गिकीमन्तरसङ्गति च
स्पष्टत्वाद्ब्रह्मवा ज्योतिष्टोमस्य तत्तत्सवन्पुरस्कारेण विहित-
स्वरावकत्वात् विकल्पपूर्वपक्षस्य उत्पत्तिविधिनित्यन्धनस्वर-
सिद्धान्तस्य चानवकाशात् भाष्याद्युदाहृतमपि ज्योतिष्टोमो-
दाहरणमुपैष्य अग्निहोत्रादिकर्मविषयत्वेनाभिप्रेत्य विषयाप्र-
दर्शनेन सामान्यतो न्यायस्वरूपं व्युत्पादयति—**यत्रैकमे-**
भा० २६

यत्र कस्यचिदपि नियामकस्याभावस्तत्राप्यभ्यासाद्देवः । न
श्चात्र शास्त्रान्तरन्यायेन सत्यपि सर्वेषामुत्पत्तिपरत्वे कर्मैक-
त्वम्, तद्वदिहाद्येभ्येदाभावात् । अतो नियामकत्वेन
यत्रैवोत्पत्तितद्देवनिबन्धन एव स्वर इति सिद्धम् ॥३॥३॥
इति तृतीयं ज्योतिष्टोमयाजुर्वैदिकताधिकरणम् ॥

(४ अधिकरणम् ।)

असंयुक्तम् ॥ एवं वाक्ये निरूपिते प्रकरणमिदानीं
निरूप्यते । ननु किमिदं प्रकरणं नाम? न तावत्सन्निधि-

वेति ॥ यद्यपि ऋक्सामयोर्ब्रह्मैष्टस्यैव विधानात् तथोरन्यतरत्र
कर्मणो विधेयत्वनिर्णयः स्वरविशेषोपयोगीत्यभिप्रेत्य सूत्रे
उभयश्रुतीत्युक्तत्वादनैकेष्विति न युक्तम्, तथापि तत्संभ्र-
मात्रजुष्योपातं ज्ञेयम् । अनियमनियमयोः क्वचित् विचार-
विषयत्वेन दक्षितयोरपि तयोः द्विचारप्रयोजनत्वात् तद्विष-
यत्वाभावतूचनाय तद्वैतभूतस्यैव तद्विषयत्वं दर्शयति—
तत्रेति ॥ पूर्वपक्षस्य फलगुता मत्वा भाष्यकाररीत्या प्रथमतः
सिद्धान्तमेवाह—**यत्राङ्केति** ॥

अनुमापकेन धूमादिना बहुनेवाऽप्येनापि बहुधनुमिति-
दर्शनात् अनुमापकगतात्पत्वबहुत्वे न तत्रमिति भाष्यका-
रोक्तं नियामकमयुक्तमभिप्रेत्य वार्तिकोक्तं नियामकमाह—
वस्तुतस्त्विति ॥ द्रव्यदेवतादेरेव अव्यभिचारिर्णायक-
त्वमित्यर्थः । द्वैविध्य इति ॥ एकत्र वेदे द्रव्यमितरत्र देव-
तात्रानमित्येवं द्वैविध्यमित्यर्थः । आष्टमिकन्यायेन द्रव्यस्वा-
न्तरङ्गत्वमभिप्रेत्य देवताया बहिरङ्गत्वेऽपीत्युक्तम् । देव-
ताया एवेत्यस्यैव निर्णायकत्वमित्यनुषङ्गः ॥ **नियामक-**
स्याभाव इति ॥ अनन्यपरविधिपुनःश्रवणस्य सत्त्वादि-
त्यर्थः । एवं यत्रापि स्ववाक्ये कर्ममात्रश्रवणम्, वाक्या-
न्तरे चैकत्र देवताविधिः, अपरत्र तदविधायैव विरोधिगु-
णान्तरश्रवणं तत्र सत्युभयत्रापि लिङ्गादिश्रवणात् विधित्वे
एकत्रैव देवतादिविधिसमभिव्याहारवति उत्पत्तिविधित्वम-
न्यत्र तूपत्तितात्पर्यं कत्वाभावे वाक्यान्तरोपात्तगुणविनियोगो-
पयोगिप्रकरणोच्चोपनायत्त्वमित्यादिविस्तरः कौस्तुभे द्रष्टव्यः ।
तद्देवनिबन्धन पद्येति ॥ यत्र द्रव्यदेवतादिश्रवणं तत्रैव
तत् कर्तव्यत्वेन चोच्यते । अतः तद्देवनिबन्धन एव स्वर
इत्यर्थः । प्रयोजनं स्पष्टत्वात् नोक्तम् ॥

॥ इति तृतीयं ज्योतिष्टोमयाजुर्वैदिकताधिकरणम् ॥

कर्तव्यस्य प्रकरणविनियोगविचारस्य सङ्गतिं दर्शयति—
एवमिति ॥ शेषः परार्थत्वादित्यत्र प्रमाणं विना पारार्थस्य
निर्वक्तुमशक्यत्वात् श्रुत्यादिप्रमाणानुपपत्तिसानि । तत्र
श्रुतिवाक्यश्रोः विनियोजकत्वस्य तद्भूताधिकरणे लिङ्गस्य च
सामर्थाधिकरणे विनियोजकत्वस्योक्तत्वात् अज्ञातितयोरव-

मात्रम्; गोदोहनादेरपि दशाङ्गत्वापत्तेः । अथ साकाङ्गत्व-
मात्रम्, विकृतेरपि प्राकृताङ्गविषये तदापत्तेः । नापि सा-
काङ्गत्वे सति सन्निधिपठितत्वम्; उपहोमादावपि तदा-
पत्तेः । अथोभयाकाङ्गत्वविशिष्टं तत्; सिद्धरूपाणां मन्ना-
दीनामपि तदापत्तेः । प्रयाजादीनामनाकाङ्कितत्वेन तदना-
पत्तेश्च । अथ दशैर्पूर्णमासयोः प्रकारान्तरेण प्रयोजनाका-
ङ्गत्वेऽपि इतिकर्तव्यतात्वेन तदाकाङ्गोपपत्तेर्युक्तं प्रकरण-
मिति चेत्, किमिदमितिकर्तव्यतात्वं नाम? न तावत्फले
अपूर्वं वा सहकारित्वम् । प्राधान्यापत्तेः, प्रयाजादिवदा-
ग्नेयस्यापि विकृतावतिदेशापत्तेश्च । नापि करणजनकत्वम्;
प्रयाजादिषु बाधादिति चेत्,

न; सन्निहितस्य फलवतोऽनवगताङ्गात्पदार्थविषये

च्छेदकमात्रमाद्यपादद्वये निरूपितम् । अस्मिन् पादे वाक्यी-
यविनियोगे तन्निरूपणे कृते अधुना अवसरत्वाभात् प्रक-
रणस्य स्वरूपलक्षणविनियोजकत्वप्रकारैरह्नात्स्य निरूपणं क्रियत
इत्यर्थः । प्रकरणान्तरत्वादनन्तरसङ्गतभावेऽपि न क्षतिः ॥

ननु—प्रकरणस्वरूपस्यैवासिद्धेः कुतः तस्याङ्गत्वप्रमाणत्वे-
नोपक्षेपो येन तन्निरूपणं प्रतिष्ठातविषयं भवेदित्यभिप्रेत्याश-
ङ्कते—नन्विति ॥ अनाकाङ्कितत्वेनेति ॥ दशैर्पूर्णमा-
सयोरिति शेषः । अग्नेयस्यापीति ॥ अमीषोमीयादामे-
यानपेक्षात् परमापूर्वाण्युत्पत्तेस्तस्यापि तत्रामीषोमीयसहकारि-
त्वादितिकर्तव्यतात्वापत्तौ प्रयाजादिवदतिदेशापत्तिरित्यर्थः ।
बाधादिति ॥ इत्येवैवतयोः तज्जनकत्वेन प्रयाजादिषु
तस्य बाधादित्यर्थः ॥

प्रकरणविषयत्ववारणायेति ॥ अवघातादीनां त्री-
ह्याद्यङ्गत्वस्य श्रुत्यादिभिरेव बोधनात् सन्निधिरूपाधिकाराख्य-
प्रकरणस्य अथवा—भाट्टालंकारोक्तीत्या सन्निधे स्थानत्वेन
प्रकरणत्वानुपपत्तेरनेकार्थैश्ववान्तरतात्पर्यवतानेकवाक्याना-
मेकत्र क्वचिन्महातात्पर्यरूपाधिकाराख्यप्रकरणस्य त्रीह्यादिप-
देऽङ्गितावच्छेदकलक्षणातात्पर्यप्राहृकरत्वेऽपीतिकर्तव्यतापेक्षण-
रूपप्रकरणविषयत्वाभावात्तद्वारणायेत्यर्थः ॥

नच—अपूर्वसाधनीभूताङ्गत्वस्य श्रुत्यादिगम्यत्वेऽपि या-
गाङ्गत्वस्यापूर्वाङ्गत्वस्य वा कथंभावात्प्रकरणप्रकरणगम्यत्वं इति
—वाक्यम्; अपूर्वसाधनीभूताङ्गत्वस्यापूर्वाङ्गत्वं विनाऽनुप-
पत्तेस्तस्यार्थसिद्धत्वेन प्रकरणव्यापारानपेक्षणात् ॥ अतएव
—प्रोक्षणादिलोपे प्रकरणगम्याङ्गत्वपक्षे इव ऋत्वङ्गश्रेषप्राय-
श्चित्तमपि नासुलभमिति भावः ॥

अत्रच प्रकरणादीनां वक्ष्यमाणरीत्या पूर्वपूर्वप्रमाणकत्प-
नैर्बाह्यात्तन्मोक्षत्वेन मन्थरप्रवृत्तित्वात् श्रुत्यादिविषये अङ्ग-
त्वबोधकत्वानुपपत्तेः स्वत एव प्रकरणाविषयत्वसिद्धेः अनव-
गताङ्गविषये इति स्पष्टार्थमुपात्तमिति ध्येयम् ॥

इतिकर्तव्यतात्वेनोपेक्षणस्यैव प्रकरणपदार्थत्वात् । अत्रास-
न्निहितज्योतिष्टोमाद्यङ्गत्वस्य प्रयाजाद्यै वारणायाद्य विशेष-
णम् । अन्यायाद्यङ्गत्ववारणाय फलवत् इति द्वितीयम् ।
प्रोक्षणादेः श्रुत्यादित्रयविनियुक्तस्य प्रकरणविषयत्ववारणाय
तृतीयम् । सिद्धरूपस्य लिङ्गाविनियुक्तमन्नादेः प्रकरणाविष-
यत्वसिद्धार्थमितिकर्तव्यतात्वेनेति चतुर्थम् ।

इतिकर्तव्यतात्वं च करणानुप्राहकत्वम् । सर्वत्र हि अश-
कस्य कारणत्वयोगाच्छक्ति कारणनिष्ठा समस्तीति विवि-
वाद्म् । सा च कारणतावच्छेदिका कारणरूपा वेत्यन्यदे-
त् । तस्याश्च जन्यवृत्तित्वे जन्यत्वैवेत्युत्सर्गः । सामग्र्य-
लाभे परमनादितैत्यपवादः । तत्र तत्सामग्र्यपेक्षैवेतिकर्त-

लिङ्गाविनियुकेति ॥ मन्नाधिकरणे अर्थप्रकाशानार्थानां
मन्त्राणां नावान्तरक्रियायोगादित्याचार्योक्त्यायेन अर्थप्रका-
शनक्रियाद्वारा प्रकरणप्राहृत्यस्याभिहितत्वात् तद्व्यतिरेकं दर्श-
यितुं लिङ्गाविनियुक्त्युक्तम् । अतएव लिङ्गस्य सामान्यसंब-
न्धबोधकप्रमाणसापेक्षत्वे क्रमसमाख्यावत् प्रकरणमपि सा-
मान्यसंबन्धबोधकत्वेन लिङ्गपादे उपन्यस्तम् ॥

एतच्च श्रुत्यादित्रयविनियुक्तानामवघातादीनां सन्निपातिनां
प्रकरणाविषयत्वं सौत्रमस्युक्तपदमालम्ब्य न्यायसुधोक्तमनु-
रुधोक्तम् । प्रकाशकारास्तु—सन्निपात्यवघातादीनां प्र-
करणप्राहृत्यप्रदर्शनेपरशास्त्रदीपिकास्वारेण श्रुत्यादीनां द्वारै-
दमर्थसमर्पणमात्रपरत्वमङ्गीकृत्य कथंभावाकाङ्क्षयैवावघातादी-
नामङ्गत्वमाहुः । तत्रैतदधिकरणान्ते अस्युक्तग्रहणं किम-
र्थम्? श्रुतिलिङ्गावाक्यैः संयुक्तानां द्विवहृत्युक्तप्रतिपद्धिधी-
ना पृषादिशब्दतच्छेषाणां च प्रकरणविनियोगनिवृत्त्यर्थम्,
प्रकरणविरोधिनावा अस्युक्तमविरोधिसंयुक्तानां मीहीनु प्रोक्षति
वर्हिदेवसदनं दामि अरुणया क्रीणातीत्यादीनां प्रकरणस्थ-
मीहिर्वर्हिःक्यैः संबध्यमानानां प्रकरणसमावेशोपपत्तेः, तत्तु
तत्सामर्थ्यसिद्धत्वात् न सूत्रकारेणोक्तमिति वार्तिकमेव मत-
द्वये मूलमिति नेहान्यतरमतनिर्दिष्टं यत्नेन प्रयोजनमिति दिक् ॥

इतिकर्तव्यतात्वं दुर्निरूपमिति यदुक्तं तत् परिहरति—
इतिकर्तव्यतात्वं चेति ॥ स्वमते भावनाया यत्नरूपत्वात्
तत्रानुप्राहकापेक्षाभावेपि फलद्वारा तत्करणोभूतस्य धात्वर्थस्या-
पूर्वजनने अस्त्येव तदपेक्षेतीतिकर्तव्यतात्वं । करणानुप्राह-
कत्वं नाम स्वकरणनिष्ठशक्तिजनकाङ्गत्वं यत् भावनायाः
तदेव प्रकरणमित्यर्थः । सामग्र्यलाभ इति ॥ यथा दण्ड-
दिष्टसिद्धाकावनवस्यादोषमिया सामग्र्यलाभेऽनादित्वम् । द-
ण्डदृष्टिसिद्धाकेः जन्यत्वे तस्यां दण्डस्य शक्तिमत्त्वेन कारणत्वे
वक्तव्ये तस्यां पुनः तादृशस्य तेन रूपेण कारणत्वेऽनवस्था-
पतिः । प्रकृतेषु अपूर्वजननानुसूक्त्याः यागनिष्ठशक्तेः कार-

व्यतापेक्षा । तथा च सन्निहितप्रयाजादेरङ्गबोधः, प्रयाजादेस्तासामश्रीत्वात् । सिद्धरूपस्य च द्रव्यादेर्ब्यापारावेशं विना तत्सामग्रीत्वासंभवात्तया अग्रहणम् ।

अत्र च प्रधानगतेतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षायाः प्रयाजादिगतप्रयोजनकाङ्क्षासहकृतापास्तद्वाम्यस्य स्वस्वावान्तरवाक्याथै समाप्तस्यापि महावाक्यैकदेशरूपपारिभाषिकपदसन्निध्याख्यवाक्यकल्पनया, निरुक्तपदानां च स्वार्थोपस्थितिद्वारा तन्निष्ठान्धुतपदान्तरकल्पनाऽनुकूलयोग्यतारूपलिङ्गकल्पनया च, समिधो यजति इत्थं दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यधुतेतिकर्तव्यताख्यवाचिपदरूपश्रुतिकल्पनया चेतिकर्तव्यताख्यरूपकृतिकारकत्वे प्रामाण्यम् । संभवति हि प्रयाजादीनामपि उक्तशक्तिजनकत्वेन भावनायामन्वयः । तस्मात्सिद्धं प्रकरणं नाम चतुर्थप्रमाणम् ।

यत्रत्र पार्थसारथिना अननुगृहीतस्यापि कर्मादेः संयोगविभागात्संभक्तवदशोनाशेदं प्रकरणम् । अपि तु व्यापारसामान्यस्याख्यातार्थतामङ्गीकृत्य तद्विशेषापेक्षेवेतिकर्त-

णापेक्षया यागस्यैव कारणत्वेऽनवस्थापते. सन्निहितं प्रयोजनपेक्षप्रयाजादि कारकत्वरूपाज्ञताबोधकत्वस्य प्रकरणनिष्ठत्वात्करणनिष्ठशक्तिजनकत्वरूपकारकत्वेन भावना गृह्यतीत्येवंरूपेतिकर्तव्यताकाङ्क्षा प्रकरणमित्यर्थः । **तयाऽग्रहणमिति ॥** द्रव्यदेवतावामेव्यादिसिद्धपदार्थानां दृष्टविधया एककरणजनकत्वात् प्रयोजनानाकाङ्क्षेन करणवृत्तिशक्तिजनकत्वेनाग्रहणम् ॥ यत्तु तन्निधिमजज्यमदृष्टं तस्य यागनिष्पत्त्यनन्तरमुत्पत्तेः. याग प्रत्यकारणत्वात् तद्वृत्तिशक्तिजनकत्वेनानपेक्षात्तन्निधमादृष्टोपहितत्वेन रूपेणैवैवेतिकर्तव्यताख्यम्, परंतु तन्नोदासीनस्य संभवतीत्यवान्तरक्रियायुक्तस्य द्रव्यादेरितिकर्तव्यताख्यव्यवहारः शास्त्र एतन्मूलक एवेत्यर्थः ॥

एवं प्रमाणभूतप्रकरणस्वरूपेऽभिहितेऽधुना तस्य पूर्वपूर्वप्रमाणकल्पनतद्विनियोजकताप्रकारं दर्शयति—**अत्रचेति ॥ निरुक्तपदानामिति ॥** उक्तविधयारिभाषिकपदस्थानापन्नानामवान्तरवाक्यानामित्यर्थः । **तन्निष्ठेति ॥** अवान्तरवाक्यार्थनिष्ठेत्यर्थः । अङ्गत्वबोधकतामभिनीय दर्शयति—**संभवति हीति ॥** महावाक्ये इत्थमिति पदोपात्तानां प्रयाजादीनां स्वर्गकामो यजेतेत्येतत्पदोपात्तभावनाया परंपरया जनकत्वेनान्वयादङ्गत्वपदक्रीभूतकृतिकारकताबोधकत्वात् उभयाकाङ्क्षालक्षणप्रकरणस्य प्रामाण्यमित्यर्थः । सिद्धान्तमुपसहरति—**तस्मादिति ॥**

एवमुपग्राहकाकाङ्क्षरूपस्य प्रकरणत्वं प्रतिपादितम् स्थिरीकर्तुं यदेतदृष्टप्रकरणदूषणेन पार्थसारथिना अन्येवैव प्रकरणस्वरूपमुपपादितं तददृश्य दूषयति—**यश्चचेति ॥** प्रकरणस्य प्रयाजादिविशेषसंबन्धबोधकत्वेऽप्यङ्गत्वस्य तदघटितत्वात् तद्वोधकत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । **प्रयाजादेरिति ॥** तव

व्यताऽपेक्षा । तस्यैव च प्रयाजादीनां तत्वेनान्वय इति तदेव च प्रकरणमित्युक्तम् । तत्र; तथात्वे निरुक्तप्रकरणस्य तदघटिताङ्गत्वबोधकत्वानुपपत्तेः, प्रयाजादेर्भावनात्वे तस्यैव फलसंबन्धापत्तेश्च । अख्यमते तु यत्तस्यैव भावनात्वात्तस्य च यागजनकरत्वेनैव कृतार्थत्वाच्च तदापत्तिरिति वैषम्यम् । किंचैवं प्रधानस्य स्वतो निराकाङ्क्षान्यतराकाङ्क्षयैव प्रकृतौ प्रयाजाद्यङ्गत्वापत्तिः, विकृतौ च भावनाया विशेषापेक्षयां अङ्गुत्पकारैरपि सन्निहितैरुपहोमैरेव निराकाङ्क्षोपपत्तेर्नातिदेशकल्पनापत्तिरित्यादि कौस्तुभे विस्तरः ॥ ३ ॥ २८ ॥ इति चतुर्थं प्रकरणविनियोजकताधिकरणम् ॥

(५ अधिकरणम् ।)

क्रमश्च ॥ स्थानं चाङ्गत्वे पञ्चमं प्रमाणम् । तथेतिकर्तव्यतात्वेनायोग्यसंबन्धयोर्वाक्यार्थयोः सन्निधिः । इतिकर्तव्यतात्वेनायोग्यत्वं द्वेषा—कृषिदाकाङ्क्षविरहात्, यथा विकृतेरुपहोमादिविषये, ह्युत्पकाराप्रकृताङ्गैरेव निराकाङ्क्ष-

मतेऽन्योत्पादाऽनुकूलव्यापारविशेषत्वं प्रयाजादीना यदि, तदा अपूर्वकल्पना अतः पूर्वमाह्यतार्थोपस्थितिदशायां न तावदपूर्वस्थान्वयित्वं संभवति, तस्य असत्त्वात् । नापि यागस्य; तस्य प्रयाजाद्यजन्यत्वेन बाधात् । अवशिष्यते परं फलम् । तत्र यथा यागभावनायाः फलभाव्यत्ववाद्यागस्य फलसंबन्धः तथा प्रयाजादिभावनानामपि भावनात्वात् तद्विषयप्रयाजादीनामपि फलसंबन्धापत्तिर्दुर्निवारा ॥ नच समानपदश्रुत्या फलं प्रति यागस्यैव करणत्वं इति नियन्तुं शक्यम्; प्रयाजादीनामपि स्वसाहचर्यरूपव्यापारसत्त्वेन करणत्वस्य दुर्निवारत्वात् । यागस्य साक्षात् फले समानपदोपात्तत्वाभावेन भावनाद्वारैरेव तस्य वाच्यत्वात् तदपेक्षया साक्षात् भावनारूपाणां प्रयाजादीनामेव करणत्वौचित्याच्च । अतः फलसंबन्धापत्तिरनिवार्येत्यर्थः । **किंचेति ॥** यागस्यान्योत्पादने स्वानुष्ठानमात्रसापेक्षस्याऽन्यन्याकाङ्क्षाभावेन स्वतो निराकाङ्क्षत्वादन्वयतराकाङ्क्षयैव प्रयाजाद्यङ्गत्वापत्तिरित्यर्थः । अतो यागस्य अनुग्रहाकाङ्क्षैव प्रकरण युक्तमिति ॥

प्रयोजनं प्रयाजादीना विश्वजिज्ञासयेन रात्रिसत्रन्यायेन वा फलार्थत्वात् विकृतावनतिदेशः. पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु स इति स्पष्टत्वान्नोक्तम् ॥

॥ इति चतुर्थं प्रकरणविनियोजकताधिकरणम् ॥

पूर्वदेवोपक्षिसस्य क्रमप्रमाणस्य विनियोजकत्वनिर्हणणे अवसरसङ्गति सूचयन् सौत्रक्रमशब्दस्य पर्यायकथनव्याजेन क्रमनिरूपणं प्रतिजानीते—**स्थानंचेति ॥** प्रमाणशब्दोत्तरं निरूप्यत इत्यभ्याहारः । तस्यच स्वरूपेणाज्ञातस्य लक्षणव्या-

त्वात् । कश्चिद्व्यापारात्मकत्वात् । यथा जपादिमन्त्रादौ । अत्र चैकान्त्योपात्तमीहियावागदिसन्धिरेपि तथात्वापत्तेर्वाक्यायैत्युक्तम् । प्रयाजादीनां स्थानविषयत्वापत्तिरित्यसार्थमाद्यं विशेषणम् ।

तत्सादेव्यापरपर्यायं द्विविधं, पाठसादेव्यमनुष्ठानसादेव्यं च । आद्यं च द्विविधम् । यथाक्रमं पाठः सन्धिषौ पाठश्च । प्रथमपीदमुभयाकाङ्क्षायाऽन्तराकाङ्क्षया चेति द्विविधम् ।

जेन स्वरूपमाह—तच्छेति ॥ जपादिमन्त्रादाविति ॥ आधिपदेनानुमन्त्रणयाज्यादिमन्त्रसंग्रह । वाक्यायैत्यत्रार्थपदेनानुष्ठानसादेव्यसंग्रहः । अन्यतराकाङ्क्षयेति ॥ इति प्रकारेण षड्विधमित्यर्थः । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षाभिन्नेति ॥ या भावनायाः सामान्यतः कथंभावाकाङ्क्षा तद्द्रव्या केवलव्यदेवताविषयस्मारकाकाङ्क्षा सेत्यर्थः ॥

काम्येष्ट्यङ्गत्वमिति ॥ प्रागुपपादितमिति शेष । लिङ्गकमसमाह्वयानादित्यत्र लिङ्गस्य क्रमादिसापेक्षत्वमुक्तम्, इह तु क्रमस्यैव क्वचित् लिङ्गापेक्षणीयस्य कथं विनियोजकत्वमित्याक्षेपसमाधानादपीनरुक्त्यं ज्ञेयम् ॥

इदंचोपलक्षणमनुमन्त्रणमन्त्राणामपि । यथाध्वजं च काण्डे आग्नेयोपांशुयाजाम्रीषोमीयकर्मणि क्रमेणाग्नान्तानि । याजमाने च काण्डे तद्विषया मन्त्राः क्रमेणाग्नान्ताः । “अग्नेरहं देवयज्यान्नादौ भूयास” “दक्षिणस्य दन्धो भूयासमसु दभेयम्” । “धर्मीषोमगोरहं देवयज्या वृत्रहं भूयांसु,” इति तत्र विनाप्यनुष्ठानसादेव्येन यावत् प्रदेष्टे ब्राह्मणे प्रधानं पठ्यते तावत्येव मन्त्रे तु मन्त्रः । तयोश्चाङ्गत्वपेक्षया यथासंख्यन्यायेन समानदेशत्वात् द्वयोः विध्योः सन्धिघानं भवति । प्रथमस्य प्रधानस्य मन्त्रमन्विच्छन् मन्त्रस्य समानान्तादित आरभ्यालोचयति, ततश्च प्रथममन्त्रो हृदयमागच्छति ।

न च तस्यातिक्रमे हेतुरस्तीति स एव गृह्यते । तथा मन्त्रस्य शेषिणमपेक्षमाणस्यानयैव प्रक्रियया आयेन शेषिणा सह संबन्धो भवति । ततश्च द्वितीयस्याप्यनेनैव न्यायेन द्वितीयेन सह संबन्धः ॥

यद्यपि धातुकायुधवाचिदक्षिपदोपेतमन्त्रसामर्थ्यं प्रकरणं चाऽऽग्नेयादिष्वप्यवशिष्टम्; तथापि तेषां विस्पष्टलिङ्गाक्रमादिमन्त्रैरवरोधे अनिस्पष्टलिङ्गस्यास्य विषमशिष्टत्वेन विकल्पायोगादनुमन्त्रणमन्त्राणां कृताकृतयागप्रत्यवेक्षणाथर्वत्वेन दृष्टार्थत्वात् समुच्चयानुपपत्तेः पाठकमेण मध्यतनवस्युपाशुयाजार्थत्वमिति ॥

न च बलीयसः प्रकरणात् सर्वाथर्वत्वम्; मन्त्राणामक्रियारूपत्वेन प्रकरणाप्राप्तत्वाद्स्पष्टलिङ्गत्वेन आग्नेयादिविषयाया अभिधानक्रियाया अनिश्वे च तद्गारापि प्रकरणग्रहणयोगात् । अतः प्रकरणरूपसामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणभावात्तान्त्रेयाथर्वत्वम् । यातु यागानुमन्त्रणसमाह्वया साऽपि नाऽऽग्नेयाद्य-

अत्रोभयाकाङ्क्षाघटकप्रधानाकाङ्क्षा चेति कर्तव्यताऽऽकाङ्क्षा-मिन्ना द्रष्टव्या । तत्र पाठकमाकाम्ययाज्यानुवाक्यामन्त्राणां काम्येष्ट्यङ्गत्वम् । सन्धिरेस्तु साङ्गाव्यपात्रशुन्धनविधिसन्धिषौ समाग्नतस्य शुन्धत्वमिति मन्त्रस्य तदङ्गत्वम् । अनुष्ठानसादेव्यात् पशुधर्माणं दैक्षपथङ्गत्वम् ।

यद्यपि चैषां लिङ्गादिप्रमाणान्तरेणैव विनियोगात्क्रमादीनां च कश्चिदपूर्वसाधनत्वलक्षणात्तात्पर्यग्राहकत्वमात्रत्वात्सा-

साधारिणी । एवं च युष्मदर्थविषयमध्यमपुरुषान्तत्वेनासिञ्चदस्य प्रकृतसर्वाभियादिविषयसाधारणप्रकाशनसामर्थ्यसंभवेऽपि सादेव्येनोपांशुयाजस्यात्यन्तसांनिध्यादांमन्त्रणविषमक्षेत्राभिमुखविषयत्वादुपाशुयाजस्य मन्त्राकाङ्क्षित्वेन मन्त्राभिमुख्यावगतेरुपाशुयाजमात्रविषयसाभिधानसामर्थ्यादस्य लिङ्गस्य कल्पनादभिधेयत्वेन उपांशुयाज एवात्यन्तसांनिध्यादुपतिष्ठत इति तदङ्गमेव मन्त्र इति ॥

सन्धिरेष्टिविति ॥ पात्राणामासादन्तरेकालं प्रोक्षणं शुन्धनं तद्विधिसन्धिषौ “शुन्धन्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै” इति पठितस्य शुन्धनप्रकाशनसामर्थ्यात् लिङ्गेन साक्षात् प्रकरणप्राप्तसांनिध्यायार्थताभावात् पात्रविशेषविषये चास्पष्टलिङ्गत्वात् सांनिध्यायपात्रप्रोक्षणविधिसन्धिषुक्रमेण सांनिध्यायपात्रप्रोक्षणाङ्गत्वमित्यर्थः । यद्यपि अधिकरणमालायामस्य मन्त्रस्य सांनिध्यायपात्रशुन्धनविधिसन्धिषुप्राप्तानाभावात् “मातरिश्वनो घर्मासी”त्यानुत्तरमन्त्राणां कुर्मपीपात्रादिसांनिध्यायपात्रप्रकाशकत्वात् तत्सन्धिषुवाप्राप्तानेन शुन्धनीयमात्रप्रकाशकस्यापि सांनिध्यायपात्रशुन्धनाङ्गत्वमुक्तम्, नतु तद्विधिसन्धिषुप्राप्तानादिति पात्रशुन्धनविधिसन्धिषुविलयमुक्तम्, तथापि शाखान्तराभिप्रायेण नेयमिति न दोषः ॥

पशुधर्माणामिति ॥ क्रयसन्धिषुत्पन्नस्यापि दैक्षस्य वाक्यान्तरेण औपवसथ्येऽहनि अनुष्ठेयत्वावगमेन बुद्धौ विपरिवृत्तेः पशुधर्माकाङ्क्षात्वाच्च योग्यत्वाच्च स्वसमानदेशे विधिपाठत्वेन कर्तव्यत्वावगमात् प्रयोजनाकाङ्क्षोद्योग्यांशोपाकरणदीनं पशुधर्माणं प्रत्यङ्गत्वेन ग्राहकत्वमनुष्ठानसादेव्यादित्यर्थः । पशुसामानविध्याधिकरणे त्वेतदेव प्रकरणात् सर्वार्थत्वमवाप्तप्रकरणाद्वा सवनीयमात्रार्थत्वमित्याहाङ्क्याऽऽक्षिप्य समाधीयते इत्यपीनरुक्त्यं वेदितव्यम् ॥

एवं प्राचां रीत्या क्रमोदाहरणानि उक्तामि, तान्याक्षिप-शिव विशेषमाह—यद्यपि चैषामिति ॥ काम्ययाज्यानुवाक्यामन्त्राणां पूर्वोक्तीत्याऽनुमन्त्रणमन्त्राणां च लिङ्गाद्विनि-योगः स्पष्ट एव । लिङ्गादीत्यादिपदेन पशुधर्माणं द्वितीयादि-शुल्लैव पथर्थत्वसंग्रहः । क्रमादीनामित्यत्र यथाक्रमपाठ-स्यैव क्रमवाचनेन विवक्षितत्वात् सन्धिषुनुष्ठानसादेव्ययोरादिपदेन संग्रहः । कश्चिद्विति ॥ शुन्धनमन्त्रस्य तैत्तिरीय-

ऋचे प्रामाण्यम्; तथापि षड्विधस्यापि क्रमस्यासङ्कीर्णो-
दाहरणानि कौस्तुभोक्तरीत्योहनीयानि ।

अत्र षड्विधेऽपि क्रमे आरादुपकारकस्थले तावदितिक-
र्तव्यताऽऽकाङ्क्षायाः कल्पनीयत्वात्प्रकरणकल्पकत्वम् । म-
न्नादिरूपसन्निपत्योपकारकस्थलेऽपि मन्नादेः स्वरूपेण या-
गाजनकत्वेऽपि तत्तत्प्रियमाहष्टोपहितस्य तज्जनकत्वात्प्रकरण-
निष्ठयोग्यताजनकत्वरूपेतिकर्तव्यतात्वात्प्रकरणकल्पना-
वरिपक्षैव । अतएव तदपेक्षया तस्य दौर्बल्यम् । षड्विधे

ब्राह्मणे “प्रजापतिः यज्ञं समस्तजस्योले अन्नं भसेतामि” इति
पठित्वा “ब्रुन्धं धैव्याय कर्मणे देवयज्याया” इति मन्त्रविनि-
योगमभिधाय “मातरिक्षनो धर्मोऽसी” त्याज्जातेन वाचनिकसा-
धैय्याङ्गसन्देशस्यैवापूर्वसाधनत्वलक्षणतात्पर्येप्राहकत्वोपपत्तेः
सन्निधेः तत्तात्पर्यप्राहकत्वमपि नास्तीत्यभिप्रायेण क्वचिदि-
त्युक्तम् ॥

किञ्च तैत्तिरीयब्राह्मण एवाथ मन्त्रस्य पौरोडाशिकपात्र-
प्रोक्षणे विनियोगविधानात् सन्निधिमात्रेण साम्राप्यपात्रमात्र-
प्रोक्षणाङ्गत्वसिद्धान्तप्रकरणमप्युक्तमित्यर्थः । विस्तरस्तु कौ-
स्तुभे द्रष्टव्यः ॥

कौस्तुभोक्तरीत्येति ॥ सा चैवम्—यत्र फलवदेकं
कर्म समाप्ततम्, स्थलान्तरे चानाभ्यविधयसाऽफलमारादु-
पकारकम्, तयोश्चोभयोरपि वचनद्वयात् स्वतन्त्रकालक-
र्तव्यता, तत्र तस्याफलस्य फलद्वङ्गत्वमनुष्ठानसादेऽयमाश्रा-
येव । तत्र फलवतो दर्शहोमत्वेनापूर्वत्वे उभयाकाङ्क्षया विकृ-
तित्वेऽन्यतराकाङ्क्षेयति विवेकः ॥ एवंच यत्र विभिन्नफलका-
नेकप्रधानान्नान् ब्राह्मणे मन्त्रकाण्डे अन्वितेवैव क्रमेण लिङ्गा-
विषयतया जपादिमन्त्रोच्चारणविधानं तत्र तत्तद्विधीना पाठ-
क्रमेणैव तत्तत्प्रधानविषुपस्थापकत्वात् तत्तत्प्रधानाङ्गतत्तन्म-
न्त्रोच्चारणस्य यथासंख्यपाठात् । तत्रापि विभिन्नफलकप्र-
माणानां दर्शहोमत्वेनापूर्वत्वे उभयाकाङ्क्षया विकृतिवैतन्व्य-
तराकाङ्क्षेयति विवेकः । एवमुपहोमानां विकृत्यङ्गत्वं सन्निधि-
पाठादित्यनया रीत्या असंकीर्णांदाहरणानि ऊहनीयानित्यर्थः ॥

एवं क्रमस्य विनियोजकत्वमुक्त्वा तस्य प्रकरणकल्पकता-
कथनव्याजेन प्रसङ्गादिह प्राबल्यदौर्बल्ये विचारयति—अ-
त्रेति ॥ प्रकरणकल्पकत्वमिति ॥ एवंच निराकाङ्क्षा-
नुष्ठानसादेऽयस्थले प्रधानाकाङ्क्षया एव कल्पनीयत्वात् प्रकरणात्
दौर्बल्यम् । साकाङ्क्षानुष्ठानसादेऽयस्थले तु आरादुपकारकवि-
षये न किञ्चित् कल्पनीयम्; तथापि अनुष्ठानसादेऽयस्यारा-
दुपकारकाङ्गविधिपठितत्वाभावात् विधिपाठसन्निधिमात्रपठि-
तात् प्रकरणात् दौर्बल्यम्, विधिसन्निधानस्य पुरःस्फूर्तिक-
त्वादित्यर्थः । एवमन्यक्रमविनियोज्यारादुपकारकस्थलेऽपि
द्रष्टव्यम् । मन्नादिरूपेति ॥ तत्रच प्रधानतस्मिन्संस्कारका-
ङ्गकल्पनं नियमाहृद्द्वारा च स्वाकाङ्गाकल्पनेनेतिकर्तव्यतात्त्व-

तु क्रमे उभयाकाङ्गलक्षणान्यतराकाङ्गलक्षणस्य । त-
त्रापि पाठक्रमादनुष्ठानसादेऽयस्य । विधिसन्निधानस्य पुरः-
स्फूर्तिकत्वात् । तयोस्तु मध्ये सन्निधानस्य प्राबल्यम् ।
एकग्रन्थस्यत्वादित्यादि कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ २९ ॥
इति पञ्चमं स्थानविनियोजकताधिकरणम् ॥

(६ अधिकरणम् ।)

आख्या चैवम् ॥ ऋग्वेदादिविहितपदार्थेषु हौत्राभ्य-

कल्पनमित्युभयाकाङ्गारूपप्रकरणकल्पकत्वात् ततो दौर्बल्यमि-
त्यर्थः । तदपेक्षेयतेति ॥ तच्छब्देन प्रकरणस्य तस्येति द्वि-
तीयतच्छब्देन क्रमस्य ग्रहणम् ॥

तत्रापीति ॥ अन्यतराकाङ्गलक्षणक्रमस्य दौर्बल्ये यत्र
द्विविधपाठसादेऽयस्यानुष्ठानसादेऽयेन विरोधः तत्रेत्यर्थः ।
पुरःस्फूर्तिकत्वादिति ॥ अनुष्ठानसादेऽये अनुष्ठानमेव
प्रधानस्य पुरःस्फूर्तिकं न विधिः, पाठक्रमेण विधिपाठस्यैव
सन्निहितत्वात् तस्यानुष्ठानपेक्षया पुरःस्फूर्तिकत्वमित्यनुष्ठान-
नसादेऽयस्य दौर्बल्यमित्यर्थः ॥

तयोस्त्विति ॥ पाठसादेऽययो परस्परविरोध इत्यर्थः ।
यथाक्रमपाठस्यैकग्रन्थस्थाभावेन सन्निधिपाठस्यैकग्रन्थस्थ-
तया पुरःस्फूर्तिकत्वात् सन्निधिपाठपेक्षया यथाक्रमपाठस्य
दौर्बल्यमिति भावः । प्रयोजनं स्पष्टत्वाभोक्तम् ॥

॥ इति पञ्चमं स्थानविनियोजकताधिकरणम् ॥

पूर्ववदेवोपक्षिसस्य समाख्याप्रमाणस्य पञ्चान्तरितप्रामा-
ण्यनिरूपेऽवसरलाभात् प्रमाणनिरूपणेन सहावसरसङ्गति च
स्पष्टत्वाद्गुक्त्वा प्रमाणभूतसमाख्यास्वरूपं दर्शयति—ऋग्वे-
दादीति ॥ दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिषु ऋग्वेदविहिते क-
र्मणि हौत्रं, यजुर्वेदविहितेचाऽऽध्वर्यवं, सामवेदविहितेचोद्गात्रं
इत्येवं समाख्याः तथा होतृचमस्य पौरोडाशिकमित्यपि पा-
त्रविशेषे दार्शपूर्णमासिकपदार्थेषु च वेदे प्रयुक्तास्तथा सोम-
चमस इत्यादि लौकिकैः याज्ञिकैश्च प्रयुक्ता इत्यर्थः । तत्र
समाख्याया यौगिकत्वेन विनियोजकत्वं स्यात्, नच यौ-
गिकत्वं समवति; पाठकादिशब्दानां प्रत्यक्षादिना पाठक्रिया-
कर्त्रोः संबन्धावगमनेन युक्तयौगिकत्वेन प्रवृत्तिः, इहतु स-
माख्यातः पूर्वं संबन्धानवगमनात् तन्निमित्त यौगिकत्वमिति
रूढमेव आध्वर्यवादिपदम् । अध्वर्युकर्तृषु लौकिकपदार्थ-
व्याध्वर्यवसमाख्याया अर्शनेन अवयवयोगस्य व्यभिचारि-
त्वाच्च । अतो न यौगिकशब्दरूपसमाख्यास्वरूपसंभवः । क-
श्चित् तत्संभवेऽपि वा तथा संबन्धसामान्यप्रतीतिर्न ताद-
र्भ्यास्त्वशेषत्वप्रतीति संभवः । वरणभरणोपात्तस्याध्वर्यवादेः
सत्यामपि कैमर्भ्याकाङ्क्षायामन्वाधानादेः सत्यामपि कर्त्रपे-
क्षायां समाख्यायाः पदरूपतया विधिसत्त्वाभावात् न विधिह-

र्थवादिसमाख्या वेदे याज्ञिकैश्च प्रयुज्यते । साऽप्यङ्गत्वे प्रमाणम् । तथाहि । सर्वत्र ऋत्वावयवशाक्तिकं द्विविधं पदं प्रकृतविधौ वाक्यार्थान्वयव्यर्थकं तद्विन्नं चेति । तत्राद्यं “निर्मन्धनेष्टकाः पचति” “प्रोक्षिताभ्यामुल्लखलमुसलाभ्यामवहन्ती”त्यादौ निर्मन्ध्यादिपदम् । तत्र वाक्येनैव मन्थनादीनां पाकाङ्गत्वाच्च सामाख्यानिको विनियोगः । द्वितीयन्तु आध्वर्यवमघीते प्रेतु हेतुश्रमस इत्यादौ । तत्र विशेष्यस्य काण्डस्यैव प्रकृतविधावन्ये जाते विशेषणस्याध्वर्युकर्तृक-

पचोदनागम्यतादर्थ्यबोधकरत्वसंभवः । पाचकादिवत् कथंचित् प्रमाणान्तरेण सबन्धाभ्युपगमे न समाख्यायाः संबन्धे प्रामाण्यम् । समाख्याबलादेव संबन्धकल्पने समाख्याया अपि सबन्धसिद्धधीनत्वादितरेतराश्रयापत्तिरियमप्याप्यपूर्वपक्षनिरासायाह—सापीति ॥

ऋत्वावयवशाक्तिकमित्यनेन यौगिकतासंभवे रूढिकल्पनमप्याप्यम् । अतिप्रसङ्गपरिहारस्तु उद्भिदधिकरणोक्त्यायेनावगन्तव्य इति यौगिकत्वस्वरूपं समाख्याया. सूचितम् ॥

नचेहाश्वकपादिशब्दवत् प्रतीयमानयोगपरित्यागकारणं बाधोऽसंभवो वास्ति, तादर्थ्यस्य योग्यत्वेन बाधायोगात् । वक्ष्यमाणविधया तादर्थ्यप्रतिपादनस्यापि संभाव्यत्वर्थः । यदिहीयं सादिः समाख्या भवेत्, तदा प्रथमतः सबन्धं ज्ञात्वा सा प्रवर्तयितव्या, तत्प्रवर्तकस्य च पुरुषस्य सबन्धबोधने प्रमाणान्तराभावात् समाख्यैव तत्र प्रमाणमित्यन्योन्याश्रयस्यात्, इयंच सङ्केतयितुरस्मरणात् वेदे प्रयुज्यमानत्वाच्चानादिभूतेति भ्रमविप्रलिसादिनिमित्तत्वानुपपत्तेः पूर्वपूर्वप्रयोगदेशनादेवोत्तरोत्तरप्रयोगोपपत्तेः सबन्धावाच्यत्वेन समभिव्याहारमात्रगम्यत्वात् प्रागप्रतीतस्यापि प्रवृत्तिनिमित्तत्वोपपत्तेः पूर्वप्रतीतत्वाग्रहेऽपि अनुष्ठानस्याऽपि प्रवाहानादित्वात् प्रत्यक्षेणैव क्रियाकारकभावसबन्धमवगम्य प्रयोगोपपत्तौ पक्षाभ्यायविदा अन्यमूलासंभवे समाख्यात एव तत्प्रतिपत्तिकल्पनसंभवात् गवादिशब्दानां सकेतग्रह इव नात्रेतरतराश्रयप्रसक्तिरित्यभिप्रेत्य समाख्यया विनियोगं साधयति—प्रकृतेति ॥ वाक्येनैवेति ॥ एतच्च श्रुत्यादीनामप्युल्लखस्य । अतएव आप्तये इत्यादियौगिकेष्वप्यभ्यादीना देवतात्वस्य तद्धितश्रुत्यैव प्रतिपादनाच्च समाख्याकृतो विनियोगोऽभ्यादीनाम् । अतएव यत्र यौगिकपदे तदवयवाभ्यां शेषशेषिभावान्वययोग्यपदार्थयोरेवोपस्थितिः, नतु व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यादाविव शेषशेषित्वन्यतरस्य तादृक्हेतुचमसादिपदरूपसमाख्या षष्ठं प्रमाणमिति सांप्रदायिकाः ॥

यत्तु शिवतत्त्वविवेके समा चासावाह्याचेति न्युत्पत्त्या अन्यत्र प्रतिपन्नस्य अन्यत्र प्रतिपन्नेन सबन्धनिमित्तं संज्ञासाम्यं समाख्या । यथा अग्रियंश्च तपतु प्रजानन् इत्यादिमन्त्राणामितिमुक्तिहोमानां च परस्परसंबन्धनिमित्तमाध्वर्यवसं-

त्वादेः सिद्धवन्निर्देशान्याऽनुपपत्त्या विनियोगः कल्प्यत इति तत्र समाख्यया विनियोगः ।

अत्र समाख्ययाऽवयवार्थयोः संबन्धे संसर्गमर्यादया बुद्धे न तन्निर्देशान्याऽनुपपत्त्या स्वतन्त्रविकल्पनाः गौरवापत्तेः, किन्त्वन्वाधानादिवाक्यस्याध्वर्यु वृणीत इति वाक्यस्य चैकवाक्यतासंपादकपदमात्रं, यमध्वर्यु वृणीते सोऽग्नीनन्वादाधातीति । तच्च द्वयोर्विध्योः कथंचिदस्यैकबुद्धि-

ज्ञासाम्यमिति समाख्यास्वरूपाग्नतरं स्वमतत्वेनोक्तम्, तदध्वर्यवादीना कर्तृत्वेन विनियोगोऽप्यपकत्वाद्युपपत्त्यम् । पशुबन्धप्रकरणे चतस्रोऽतिमुक्ताहुर्हेति इत्यात्राताना चतुर्णामितिमुक्तिहोमाना पूर्वाक्तमन्त्रैः सह सबन्धो न समाख्यातः, किंतु आपस्तम्बसूत्रोपात् एवेति न तदर्थमीदृशं भीमांसकविरुद्धं तत्स्वरूपं प्रमाणवदिति ध्येयम् । पाकाद्यङ्गत्वादिति ॥ तत्र विशेष्याशस्य सामर्थ्यात् पदान्तरोपादानतश्च प्राप्तं विशेषणाद्भवे तात्पर्यात् वाक्येन विनियोग इत्यर्थः ॥

विशेषणस्येति ॥ अध्वर्यवादे कर्तुः चम्यर्थभक्षणस्यच विशेषणीभूतसाध्यनाशनन्यत्वात् तत्क्रियावाचकपदेन विनियोगसंभवात् विनियोगवाक्यमाकाङ्क्षायोग्यतादिशेन वक्ष्यमाणविधया कल्पयित्वा कर्तृतादिरूपसंबन्धप्रतीतिरित्यर्थः । स्वतन्त्रविकल्पनेति ॥ अध्वर्यु काण्डपठितानन्वाधानादिपदार्थान् कुर्यादित्येवंविधविकल्पनेत्यर्थः । सोऽग्नीनिति ॥ एतेन—अध्वर्युकर्तृत्वविधानाभावस्य प्रयोगविधिविधेयत्वहेतुस्य च परिहारः—सूचितः ॥ चस्तुतस्तु—अङ्गवाक्याना बहुत्वात् तत्तद्वाक्यैकवाक्यतासंपादकतत्तच्छब्दानां बहूना कल्पनापत्तेर्गौरवाविशेषात् धर्मिप्राहकप्रमाणेन काण्ड एव स्वतन्त्राध्वर्युकर्तृत्वविनियोगविधेयकल्पना युक्ता । तत्र यद्यपि अधीते इत्यादिविधौ मन्त्रार्थवादादौ च तत्तत्सिद्धवन्निर्देशदर्शनेन तदन्यथानुपपत्त्यैव एतादृशविकल्पनान्न समाख्ययैव तद्विकल्पनमुपपद्यत इति न समाख्यानिको विनियोग इति शक्यते वक्तुम्, तथापि तत्र विशिष्य यौगिकपदान्यानुपपत्तेरेव कारणत्वात्तयैव व्यवहार । यत्रतु याज्ञिकप्रसिद्धमात्रं तत्र विधेरपि तदन्यथानुपपत्तिमात्रकल्प्यत्वाद्युक्त एव तथा व्यवहार इति द्रष्टव्यमिति ॥

अत्र प्राचीनेः क्रमे देशसामान्यलक्षणसंबन्धः प्रत्यक्ष इति प्रधानाकाङ्क्षामन्त्रोत्थानात् प्रकरणदिकल्पनेन प्रामाण्यम्, समाख्याया तु विशिष्टपदार्थमात्रवाचिसमाख्याबलात् नूनमनयो. कश्चिदस्ति सबन्ध इति सबन्धकल्पना ततः फलवद्भावनाकथंभावतिरोहिताप्यन्वाधानादेराकाङ्क्षा कल्पत्येवं क्रमप्रकरणकल्पनेन प्रामाण्यमुक्तम्, तदुक्तम्; आध्वर्यवमित्यत्र प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां स्वशक्यार्थस्य संबन्धसामान्यस्य चोपस्थितावाकाङ्क्षवशेन कर्तृतादिरूपसंबन्धविशेषपरत्वोपपत्तेः सं-

स्थतेत्येवविधस्थानकल्पनापूर्वकमध्यौरितिकर्तव्यत्वात्बो-
धकाकाङ्क्षारूपप्रकरणकल्पनाया तद्विधोर्महावाक्यैकदेशत्वा-
स्यपदत्वमिदिरूपं वाक्यं कल्प्यते । तेन चाध्वर्युमात्रनिष्ठ-
योग्यतारूपलिङ्गकल्पनाया एकवाक्यतासंपादकपदरूपश्रुति-
कल्पनायुक्तमस्याः षष्ठप्रमाणत्वम् ॥ ३ ॥ ४० ॥ इति षष्ठं
समाख्याविनियोजकताधिकरणम् ॥

(७ अधिकरणम् ।)

श्रुतिलिङ्ग ॥ तदेवं षट्सु प्रमाणेषु निरूपितेषु अधुना
विरोधे बलाबलं निरूप्यते । विरोधश्चेकस्य शेषस्य शेषिद्वये
प्रमाणद्वयसर्वे यथैन्द्रीमन्त्रस्य श्रुत्या गार्हपत्याङ्गवे लिङ्गा-
न्नेन्द्राङ्गवे । अथवा एकस्मिन् शेषिणि शेषद्वयविनियोजक-

बन्धकल्पनाप्रसङ्गात्स्थानकल्पकत्वायोगात् । अतः संबन्धस्य
रूपसामेनोपस्थितिमङ्गीकृत्य यत्पदमात्रकल्पनमेकवाक्यतापाद-
कसुक्तं तदनुकूलं स्थानकल्पना दर्शयति—तद्धेति ॥
इतिकर्तव्यतात्वेति ॥ अन्वयः पूर्ववदेव तत्रियमाहृद्गारा
इतिकर्तव्यतावं प्रकल्प्यान्वाधानस्येतादृशेतिकर्तव्यताकाङ्क्षारू-
पप्रकरणकल्पनेत्यर्थः ॥ स्पष्टार्थमन्यत् ॥

प्रयोजनं पूर्वपक्षे तत्तद्वेदविहितकर्मसु ज्योतिष्टोमाद्यज्ञभूतेषु
ऋत्विजामनियमः, सिद्धान्तेतु नियम इति स्पष्टत्वात् नोक्तम् ॥
॥ इति षष्ठं समाख्याविनियोजकताधिकरणम् ॥

अध्यायादावथात् । शेषलक्षणमित्यायसूत्रे पिण्डीकृत्य कः
शेषः केन हेतुना शेषः कथं विनियुज्यते ? श्रुत्यादीनिच वि-
नियोगे कारणानि, तेषां च विरोधे बलाबलमिति पञ्चाना
प्रतिज्ञाया भाष्यकारेण दर्शितत्वात् तत्र विनियोगकारणश्रु-
त्यादिनिरूपणप्रतिज्ञान्तं विचार्य अधुनाऽवसरलाभात् तदन-
न्तरप्रतिज्ञातं बलाबलं दुर्बलप्रमाणकृतविनियोगापवादोपयो-
गितया चिन्त्यते इत्यवसरसङ्गत्या साक्षादध्यायसङ्गतिमिह
वाक्यपादे उक्ताना वाक्यादिसमाख्यान्तप्रमाणानामेव बलाब-
लविचारस्य कर्तुंसुचितत्वेऽपीहैव श्रुतिलिङ्गप्रमाणयोरपि तद्वि-
चारस्य बुद्धिस्थत्वेन बुद्धिस्थानात्मिका पादसङ्गतिं तथा सर्व-
प्रमाणनिरूपणोच्चीव्यत्वात् बलाबलविचारं प्रति समाख्यान्त-
प्रमाणनिरूपणस्य हेतुत्वात् हेतुहेतुमद्भावस्यतानन्तरसङ्गतिं
च सूचयन्नधिकरणविचारणीयं प्रतिजानीते—तदेवमिति ॥

विरोध इति ॥ सत्यपि विरोधे अश्वमहिष्यादिपदेकवि-
षयत्वाभावे बलाबलस्याभावात् सत्यस्वरूपावाक्ये आहण्य-
स्यापूर्वसाधनीभूतकृत्यार्थत्वरूपकार्यविषयत्वे श्रुतिवाक्यप्रकर-
णानां विरोधाभावे तस्याभावाद्द्विरोधे सत्येकविषयत्वे बलाबलं
निरूप्यते इत्यर्थेन सूत्रगतं समवायपदं व्याख्यातम् । एतदेव
विरोधस्यैकविषयत्वप्रदर्शनव्याजेन कथयति—विरोधश्चेति
॥ तदभावादिति ॥ येन प्रयोजनेन दर्शपूर्णमासाङ्गत्वं प्र-
याजादीनां न तैवेव वैयर्थस्य, तत्तज्ज्योपकारभेदे सति

प्रमाणद्वये । यथा गार्हपत्ये श्रुत्यैन्द्रीमन्त्रो लिङ्गादाप्रयेः ।
अयं च शेषद्वयविनियोगो द्वारैक्ये सत्येव बलाबलप्रयोजको
न तु तत्रेदेऽपि; वाक्यप्रकरणाभ्यां वैयर्थ्यप्रयाजादीनामेक-
शेष्यर्थेऽपि तदभावात् ।

यत्र तु एकस्य शेषस्य एकस्मिन्नेव शेषिणि प्रमाणद्वयं,
तत्र वैयर्थ्ये प्रबलस्यैव प्रयोजनार्थं विनियोजकत्वं, साम्ये
त्येकस्य विनियोजकत्वं इतरस्य पुनःश्रुतित्वेन प्रयोजनान्त-
रकल्पनम् । नियामकाभावे द्वयोरभ्युदयशिरस्कत्वकल्पनं
कर्मान्तरबोधकत्वं वा ।

एवं यत्रारुण्या क्रीणातीत्यादौ आहण्यस्यापूर्वसाधनीभू-
तकृत्यार्थत्वे प्रमाणत्रयं, तत्रापि श्रुतेरेव विनियोजकत्वं न

द्वारैक्याभावादिति न तत्र समवाय इत्यर्थः । एवं चोदाहृत-
समवायद्वयस्थले प्रमाणयोः प्रबलदुर्बलभावे एकस्य बाध
एव, साम्येऽतु आयस्थले प्रमाणद्वयेनोभयाङ्गत्वोपपत्तेः समुच्चये
नोभयाङ्गत्वम् । द्वितीयेतु विकल्पे यथा व्रीहियवेऽपि विभावात् ।

यत्रत्विति ॥ यथा एकस्वरूपं फलं प्रति दर्शपूर्णमासादेः
शेषताबोधकं “सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ” “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्व-
र्गकामो यजेते”ति प्रमाणद्वयं, तत्रैकस्य सामान्यवाक्यत्वात्पर-
स्य विशेषवाक्यत्वात् वैयर्थ्ये सति विशेषवाक्यस्यैव स्वर्गं प्र-
ति विनियोजकत्वकल्पनात् सामान्यस्यैव तदितरविषयत्वकल्प-
नम् । तत्प्रयोजनं च भिन्नकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वबोधनेनैक-
स्मात् प्रयोगादेककार्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैकस्य उत्पत्तिनिय-
मेनावच्छिन्नपुत्रपश्चाद्यन्यतरफलोत्पत्तिनियमसिद्धावपि पुत्रस्व-
रूपफलोत्पत्त्यविघातः, स्वर्गस्य भिन्नकार्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नत्वेनोत्पत्तौ बाधकाभावात् । अतस्तादृशप्रयोजनान्तरसिद्ध्यर्थं
प्रबलस्यैव विनियोजकत्वमित्यर्थः । प्रयोजनान्तरकल्प-
नमिति ॥ यथा शाखाभेदेनामत्रातयोः स्वर्गवाक्ययोः तत्तद-
ध्येतुभेदेन ज्ञापनरूपप्रयोजनान्तरकल्पनम् । अतश्चैतादृश-
स्थले समवायाभावान्न विचारविषयत्वमित्यर्थः ॥

अन्यत्रापि समवायाभावान्न विचारविषयत्वमित्यतिदिशति
—एवमिति ॥ अत्रहि तृतीयाश्रुत्या क्रियासामान्यं प्रत्यङ्ग-
त्वमारुण्यस्य कौणातिसमभिव्याहारलक्षणवाक्येन क्रयरूप-
क्रियाविशेषं प्रति प्रकरणेनापूर्वसाधनविशेषं प्रतीतिं त्रयाणां
समवायेऽप्यङ्गताबोधकत्वं तृतीयाश्रुतेरेव अन्यत्तु विशेषण-
विधिकल्पनायां उद्देश्यसमर्पणार्थमित्येकविषयत्वाभावात् सम-
वाय इत्यर्थः ॥

यद्यपि सर्वेषां प्रमाणानां समवाये पारदौर्बल्यसुक्तम्, न
द्वयोः; तथापि श्रुत्यादिसमुदायस्यैकत्र विनियोजकत्वाभावात्
तद्गतबलाबलस्य प्रतिप्रधानाद्युत्थान्यायेन प्रत्येकमेव विनियो-
जकत्वपर्यवसानात् सूत्रस्वारस्यात् एकैकस्य दौर्बल्ये वक्तव्ये
अपरत्र प्राबल्योपन्यासः प्रतियोगिविषया कथ्यत इति द्वयोः
द्वयोः बलाबलविचारो नायुक्तः । तत्र यथा प्रसङ्गादिह पादे

त्वप्यस्य; वाक्यस्योद्देश्यसमर्पकमात्रत्वात् । अतएव नैम्बो-
स्य लिङ्गवाक्यविरोधः, वाक्यस्योद्देश्यमात्रसमर्पकत्वेन
श्रुतिसहकारित्वेऽपि कृतिकारकत्वबोधरूपबिभोजकत्वा-
भावात् । प्रकरणं स्वपूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्यप्राहकमात्रं
न तु तदपि विभियोजकम् गौरवात् । अत एव विभियोजक-
प्रमाणबलाबलवत्तात्पर्यप्राहकप्रमाणबलाबलमपि निरूप्य-
मेव ।

तद्विद्ध्युत्पत्तिर्विरोधे ऐन्द्रीमन्त्रस्य तृतीयया गार्हपत्याङ्ग-
त्वमेव नतु तद्विदितश्रुत्या इन्द्राद्यङ्गत्वम्; तस्य सूक्तदि-

श्रुतिलिङ्गयोः बलाबलविचारः तथैव तुल्यन्यायत्वात् श्रुत्योः
लिङ्गयोश्चापि तद्विचारः प्रासङ्गिकः करिष्यते । तत्र श्रुतिलि-
ङ्गविरोधोदाहरणे “ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत” इत्यस्मिन् न
स्वरूपेण तृतीययादिश्रुतेः मन्त्रलिङ्गस्य च विरोधः, इन्द्रं प्रत्यङ्ग-
त्वस्य तृतीयया वारयितुमशक्यत्वात् । गार्हपत्यमिति नियमे
सति तयोः विरोधप्रसक्तिः । तस्य चारुण्येकहायन्योरिव
गार्हपत्यपदसमभिव्याहाररूपवाक्यकृतत्वात् वाक्यलिङ्गयोरिह
विरोधो न श्रुतिलिङ्गविरोधप्रसक्तिरित्याशङ्क्यं वक्ष्यमाणश्रुति-
लिङ्गविरोधोदाहरणतादर्थ्यादिहैव प्रसङ्गाभिराकरोति—अत-
एवेति ॥

ऐन्द्रीनिरूपितोद्देश्यता या गार्हपत्यस्य सा परं वाक्यग-
म्या स्यात्, अङ्गत्वस्य तदुद्देश्यप्रवृत्तकृतिकारकत्वात् भावनान्व-
यितया प्राधान्येन तद्वाचकतृतीययायाः प्राधान्यात् “प्रधानेन
व्यपदेशाः” इति न्यायात् लिङ्गे बलीयसि गार्हपत्यैन्द्रीपदयोः
पृथक् तृतीययाङ्गताङ्गत्वस्यावश्यकतया मन्त्रलिङ्गकृताङ्गत्वबोधेन
सह विरोधात् श्रुतिलिङ्गविरोधोदाहरणव्यपदेश इत्यर्थः ॥

वस्तुतस्तु—आभेरीं प्रति गार्हपत्यशेषिताया इवेन्द्रं
प्रत्येव लिङ्गादेव प्राप्तेर्वाक्यानर्थक्यापत्तेः गार्हपत्यमिति श्रु-
त्युक्तं शेषित्वमाभेरीव्यतिरिक्तविषयम्, ऐन्द्रीति श्रुत्युक्तं च
करणत्वमिन्द्रव्यतिरिक्तविषयमित्यवश्यकव्यत्वात् श्रुत्युक्तसा-
मान्यरूपस्यापि अस्त्येव लिङ्गेन विरोधः, नतु वाक्यकृत
एवेति न दोषः । विशिष्य चेमांसाशङ्क्यं स्वयमेव प्रकारान्त-
रेण निराकरिष्यते ॥

अत एवेति ॥ अपूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्यप्राहकत्वं
प्रकरणादीनाम् । अतएव तेषामन्यन्येन विनियोगे बला-
बलं प्राप्नोति तदपीह निरूप्यमेव । यथा लिङ्गेन पूषानुमन्त्र-
णमन्त्रस्य विनियोगे दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितत्वेन तल्लक्षणा-
तात्पर्यप्राहकत्वे प्रकरणस्य प्राप्तेः लिङ्गविरोधात् समाख्याया
एव ततात्पर्यप्राहकत्वं वक्ष्यते इत्यर्थः ॥

नतु तद्विदितश्रुत्येति ॥ इन्द्रो देवता यस्याः सैन्द्रीत्यर्थं
ऐन्द्रीति तद्विदितानुशासनात् तद्विदितेन्द्रस्य प्रकाश्यस्वरूपदेव-

तत्त्वेन प्राधान्येन कृतिकारकत्ववाचित्वाभावात् । अतश्च
तस्य मुख्यश्रुतित्वाभावात् तुर्बलत्वम् । एवं चैतस्य मन्त्रस्य
लिङ्गादिन्द्राङ्गत्वमिति श्रुतिलिङ्गविरोधेऽप्येतदेवोदाहरणम् ।

अत्र हि सर्वत्रोत्तोरत्तरस्य पूर्वपूर्वकल्पकत्वेन प्रामाण्यस्य
तत्तन्निरूपणावसरे स्थापितत्वाद्दुत्तोरत्तरस्य श्रुतिकल्पनं या-
वद्वगतस्यैव पूर्वपूर्वेण शेषशेषिणोर्निराकाङ्क्षात्वात्पादनेन
बाधः । नचाङ्गानां प्रकृत्यर्थत्वेन निराकाङ्क्षानामपि विष्णु-
त्याकाङ्क्षयैवतिदेशकल्पनवदिन्द्राद्याकाङ्क्षयैव लिङ्गस्य श्रुति-
कल्पकत्वोपपत्तिः; तस्य ध्यानाधुपायान्तराणां स्मृतिस्ति-

तात्वावगमेन प्रकाश्यता इन्द्रस्य प्राधान्यप्रतीतेरङ्गत्वघटकीभू-
तोद्देश्यताऽवाचित्वात् मन्त्रस्य इन्द्रं प्रत्यङ्गताबोधकत्वं नैत्यर्थः ॥

नच—निवेशनः सङ्गमनो वसूनामित्येन्द्र्या गार्हपत्यो-
पस्थानं चयने श्रुतम्, कदाचन स्त्रीरित्येन्द्र्या गार्हपत्योप-
स्थानं चाग्निहोत्रे श्रुतम्, तत्रोभयत्रापीन्द्रस्यानुद्देश्यता ऐ-
न्द्रोपस्थानस्यानुष्ठेयतया कथं तद्विदितश्रुत्या इन्द्राङ्गत्वप्र-
सक्तिः? अतएव श्रुत्योः विरोध इव श्रुतिलिङ्गविरोधेऽपि ने-
दुदाहरणम्, अपितु अक्षाभिधानीमादत्ते इत्येव युक्तमिति—
वाच्यम्; सध्यासमिति लिङ्गात् भक्षमन्त्रे प्रहणविधिकल्प-
नया तदङ्गत्वस्येवेहापि इन्द्रश्रुत्या लिङ्गेन च इन्द्रोपस्थानवि-
धिकल्पनया तदङ्गत्वोपपत्तेः । तथाच गार्हपत्यसमीपे स्थित्वा
ऐन्द्रोपस्थानं कर्तव्यमित्येव प्रसक्तौ दोष इति भावः । प्रा-
धान्येन प्रकाश्यत्वस्य तद्विदितार्थत्वेऽपि प्राधान्यस्य विशेष्य-
तया तद्विदितानुपस्थितेर्न तस्य मुख्यश्रीतत्वलक्षणाकान्त-
त्वम् । प्राधान्यमपि च नाङ्गत्वघटकीभूतेऽपि तत्त्वाद्यर्थं तदर्था-
ऽपितु विशेषणान्तरापेक्षया शब्दबोधे विशेष्यत्वमात्रम् ।
अतश्चोक्तप्राधान्येन ईप्सितत्वाद्यर्थं तल्लक्षयित्वा तद्विदितश्रुत्या
विनियोगो न बोध्यतेति कारकश्रुत्यपेक्षया दौर्बल्यमित्याह-
तस्येति ॥ एवं कारकश्रुत्योः विजातीयश्रुत्योः समानजाती-
यश्रुत्योश्च विरोधे बलाबलोदाहरणानि कौस्तुभे द्रष्टव्यानि ।
एवमिति ॥

नच ऐन्द्र्यधिकरणेन पौनरुक्त्यम्; तत्र गौणसामर्थ्यश्रुति-
सहायत्वमात्रनिरूपणेनेह लिङ्गादिन्द्राङ्गत्वशङ्कानिरासेन चापौ-
नरुक्त्यात् ॥

न तावत् लिङ्गं स्वत एव प्रमाणम्; वेदोऽखिलो धर्ममूल-
मिति स्मृत्या वेदस्यैव ऋतस्यानुमानिकस्य वा धर्मप्रमाणत्व-
नियमात्, अर्थाध्याहारनिराकरणाच्च ॥ किंच विहितत्वघटि-
तमङ्गत्वं न विधिकल्पनं विना संभवति । सच लिङ्गादिशब्दै-
कगम्य इत्यवश्यं लिङ्गादिशब्दकल्पने आवश्यकं तत्र शब्दो-
पस्थितस्यैव कृतिकारकत्वादेरन्वयार्थं तद्वाचकपदरूपश्रुति-
कल्पनेनैव लिङ्गस्य विनियोजकत्वमित्यभिप्रेत्य दौर्बल्यमुपपा-
दयति—अत्रहीति ॥

द्वैभियमेन विकृतिवदनाकाङ्क्षात् ॥ अतः श्रुत्या गार्हपत्या-
ङ्गत्वमेव । नच—श्रुतेः करणत्वमात्राभिधायित्वेन गार्हपत्य-
निरूपितत्वस्य वाक्याधीनत्वात्प्रायं श्रुतिलिङ्गविरोध इति—
वाच्यम् ; तथात्वेऽपि ब्राह्मणवाक्यत्वेन मन्त्रलिङ्गापेक्षया
“यद्यप्यन्यदेवस्य पशुरि” त्वत्प्रबलत्वोपपत्तेः । वस्तुतस्तु
यथा न केवलया श्रुत्या विरोधो नैव वाक्येनापि ; गार्हपत्य-
समीपे इत्येवमुपपत्तेः । अतश्चोभयविरोधत्वेऽपि ‘प्रधानेन
व्यपदेशा भवन्ती’ति न्यायेन श्रुतिलिङ्गविरोधोदाहरणत्वम् ।
लिङ्गयोर्विरोधे सुख्यसामर्थ्येन गौणस्य बाधः । लिङ्ग-

विकृतिवदिति ॥ विकृतिस्थले देवतादिरूपाङ्गापेक्षया

आक्षेपेणानिवृत्ते सादृश्यविशेषोपस्थापितप्राकृताङ्गनियमो ना-
युक्त इति वैषम्यमित्यर्थः । अत्रच बाध्यलिङ्गविषय इन्द्रपद-
मेव, अवशिष्टपदानां तदेकवाक्यतयेन्द्राङ्गत्वात् तद्विषयत्वम्,
किंतु इन्द्रपदैकवाक्यतामन्त्ररूपवाक्येन श्रुत्या विरोधः । अ-
थवा—श्रुत्या इन्द्रपदस्य गार्हपत्याङ्गत्वे प्रमापिते अवशिष्ट-
पदानां तदेकवाक्यतया गार्हपत्याङ्गत्वस्यैवपत्तेर्न तदंशेऽपि
श्रुतेर्व्यापार इति सा वस्तुतस्तत्पर्यगत्या इन्द्रपदमात्रविष-
यिष्येवेति न तदंशे श्रुतिवाक्यविरोध इति ध्येयम् ॥

वाक्यलिङ्गविरोधमङ्गीकृत्यापि लिङ्गवाधं समर्थयति—त-
थात्वेऽपीति ॥ यद्यप्यन्यदेवस्य इति ॥ नहि मन्त्र-
लिङ्गं ब्राह्मणवाक्यपेक्षया प्रबलम् । मन्त्रस्य ब्राह्मणविहिता-
र्थप्रकाशकत्वेन तत्परतन्त्रत्वात् । अतो यथैव मनोतामन्त्रस्य
द्विदेवताप्रकाशनासमर्थस्यापि “यद्यप्यन्यदेवस्य” इति वाक्यी-
यविनियोगबलात् लक्षणादिना सामर्थ्यमुपकल्प्य अश्रीयोमीया-
ङ्गत्वमेवमिहापि गार्हपत्याङ्गत्वं वाक्येनोपपद्यते ॥

नच “यद्यप्यन्यदेवस्य” इत्यस्य प्रकृताववाक्यव्यनिगद-
त्वेनाप्रसक्तवाक्यादिपशुहनिवर्तकत्वं संभवति । अत उत्क-
षेनिवर्तकतया प्रकृतावङ्गत्वबोधकत्वमेवेत्यर्थः । अनथैव रीत्या
“इत्यश्वाभिधानीमादत्त” इत्यत्र वाक्यीयविनियोगं ये इच्छ-
न्ति तेषां मतेऽपि लिङ्गवाध उपपादनीयः ॥

लिङ्गयोरिति ॥ बहिर्देवसदनमित्यादिमन्त्राणां गौणसा-
मर्थ्येन गौणार्थाङ्गत्वे प्रसक्तेऽसुख्यसामर्थ्येन सुख्यार्थाङ्गत्वात्
तद्वाध इत्यर्थः । स्योनं त इति ॥ “स्योनं ते सदनं करोमि
घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि । तस्मिन् सीदामृते प्रति-
तिष्ठ श्रीहीणा मेधः सुमनस्यमानः” इति मन्त्रः । पाश्यामाज्याभि-
चारितायां पुरोडाशस्य स्थापने प्रयुज्यते । अस्यार्थः—हे श्री-
हीणां मेधः ! ब्रीहिकारभूतयागाद्देहस्य पुरोडाश ते सदनं
स्थानं स्योनं श्लशं घृतस्य धारया करोमि यतः सुशेवं
सुखशयनयोग्यं कल्पयामि तस्मिन् तस्मिन् सदने अमृतं
नास्ति मृतं दाहादिकृतमरणं यस्मिन् तथाभूते सुमनस्यमानः
श्रीयमाणः सन् त्वं प्रतितिष्ठ स्थिरो भवेति । अत्र पूर्वार्थोत्तरा-

भा० ३७

वाक्ययोस्तु ‘स्योनं ते’ इति सदनकरणप्रकाशकस्य पूर्वार्धस्य
‘तस्मिन्सीदे’त्युत्तरार्धेन सादनप्रकाशकेन तस्मिन्कस्मिन्निति
विभागे साकाङ्क्षेणैकवाक्यत्वासकस्य मन्त्रस्य सदनसाद-
नयोरन्यतरशोभयत्र वा प्रतिष्ठापन एव वाऽस्य तस्मिन्निति
पदसंज्ञिभिरूपेण वाक्येन विनियोगे प्रारिप्सिते ततः पूर्व-
प्रवृत्तेन लिङ्गेन तत्तदाख्यातस्य मुख्यविशेष्यत्वेन स्वार्थबो-
धकस्य परोपसर्जनकत्वकल्पने प्रमाणाभावात्तच्छब्दस्य च
सा वैश्वदेवीतिवदाक्यान्तरोपस्थितार्थपरामर्शकत्वेनापि च-
रितार्थत्वात्प्रत्येकमेव विनियोग इति ।

धयोरेकत्र सन्निधानात्मकवाक्येन सदनकरणे सादनेवाऽङ्गत्वेन
प्रसक्तयो लिङ्गेन बाधे वक्तव्ये कथमत्र भिन्नप्रतीतिविषयाने-
कमुख्यविशेष्यत्वादिस्वरूपैकार्थस्याऽऽख्यातभेदेनाऽभावात् एक-
वाक्यत्वस्याप्रसक्तं कथमन्यतरमात्रे द्वयोरप्रसक्तिः ? येन
विरोधो निरूप्येत्यत एकवाक्यता साधयति—तस्मि-
न्कस्मिन्निति ॥ प्रतीतित एकार्थभावेऽपि तच्छब्दस्य पूर्व-
सापेक्षत्वेन “ये यज्ञपातं वर्धानी”त्यादौ यच्छब्दस्यैव विभज्य-
मानसाकाङ्क्षात् तन्मात्रेण तद्वैश्वदेवैकत्वमपि प्रकल्प्यैकवा-
क्यत्वोपपत्तिः । संभवति ह्याख्यातोपात्तभावनाया अपि सा-
काङ्गत्वे पर्य मृगो धावतीत्यत्रैव भावनान्तरे प्रकारतयाऽ-
न्वयेन सा । अतएव आकाङ्क्षावशेनाऽऽख्यातार्थस्य मुख्यवि-
शेष्यत्वबाधेऽपि न क्षतिरित्यर्थः । यद्यपि असञ्जातविरोधि-
त्वात् आकाङ्क्षोत्थापकतच्छब्दश्रवणाभावाच्च न पूर्वाख्यातस्य
प्रकारतया स्वार्थबोधकत्वकल्पना, अपितु ईदृश सदनकरणं
यस्य त्वत्प्रतिष्ठापन साध्यमित्येवमुत्तराख्यात एव प्रकारत्वक-
ल्पनादुत्तराख्यातस्यैवेति पूर्वार्धस्य सदनकरणे लिङ्गेन विनि-
योगेऽप्युत्तरार्थस्य देवस्यत्वेति पदानां निर्वापादिपदैकवाक्य-
तया निर्वाप इव पूर्वार्धैकवाक्यतया सदनकरण एव प्राप्ति-
रतः सदनसादनयोरन्यतरत्र उभयत्र प्रतिष्ठापन एवेत्युक्तिः
संभवमात्रेण कथंचिधेति भावः ॥

तच्छब्दबलादर्थैकत्वं प्रकल्प्यैकवाक्यत्वमित्युक्तं दूषयति
—तच्छब्दस्येति ॥ यच्छब्दस्यैव स्ववाक्योपस्थिततच्छब्दो-
पक्षितनियमस्य “येन कर्मणेतंतज्जया”नित्यादौ व्युत्पत्तिसिद्ध-
त्वदर्शनेऽपि तच्छब्दस्य वाक्यान्तरोपस्थितपूर्वप्रसिद्धिमात्रेण
वैश्वदेवीवाक्ये दर्शनादिहापि स्ववाक्योपस्थितमात्रपरामर्श-
त्वनियमाभावे सति विभज्यमानसाकाङ्क्षाव्यानुपपत्तेः अर्थक-
त्वकल्पनायोगात् विभज्यैव लिङ्गेन विनियोग पूर्वार्धं सदन-
करणे उत्तरार्धं सादन इति ॥ एवं सति “यदि देवस्यत्वा”-
दिपदवदस्य पृथक् प्रयोगे आनर्थक्यं भवेत्, तदा नैवं विनि-
योगः स्यात्, अस्तितु लिङ्गादपूर्वसाधनीभूतसादनार्थत्वेन
सामर्थ्यम् । अतो युक्तो लिङ्गेन वाक्यभेद इत्यर्थः । लिङ्गस्य
प्रकरणक्रमसङ्ख्याभिर्विरोधे बलाबलोदाहरणं कौस्तुभेऽष्टमम् ॥

वाक्ययोर्विरोधे उपांशुत्वस्य “त्सरा वा एषा यज्ञस्ये”ति व्यवेतयज्ञपदैकवाक्यत्वाद्यज्ञभागधर्मत्वं, तस्माद्यत्किंचित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु चरन्तीत्यनेन सन्निहितयत्किंचिदपदैकवाक्यतयाऽवगतपदार्थधर्मत्वेन बाध्यते ।

वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे च वैसुधस्य वाक्यावगतेन पौर्णमास्यज्ञत्वेन प्रकरणावगतदर्शाङ्गत्वबाधः ।

यत्तु अग्नीषोमादिपदैकवाक्यतापत्नानां इदं हविरित्यादिपदानाममावास्याङ्गदेवताप्रकाशनार्थत्वं प्राकरणीकं वाक्येन बाध्यत इत्युदाहरणमुक्तं मूले, तच्छ्रुतिलिङ्गविनियुक्तस्य सिद्धरूपत्वेन प्रकरणाविषयस्य च सूक्तवाक्यस्य मुख्यप्रकर-

वाक्ययोर्विरोध इति ॥ व्यवेतेति ॥ “त्सरा वा एषा यज्ञस्य तस्मात् यत्किंचित्प्राचीनम्”ति वाक्ये यज्ञशब्दस्य प्राचीनपदेनान्वये तच्छ्रुतयत्किंचिदपदाभ्या व्यवधानाद्यज्ञपदस्य व्यववेतत्वमित्यर्थः ॥

वाक्यप्रकरणयोर्विरोध इति ॥ यद्यपि पौर्णमासीपदं संस्थाया प्रतियोगित्वेनाम्बितत्वात् न उद्देश्यसमर्पकम्, तथाप्युपस्थितत्वात् तद्वाचकपदान्तरकल्पनया तदुपपत्तेर्वाक्यावगतैनेत्युक्तम् । एवं च सद्यः पौर्णमास्यंशे प्रकरणं प्राप्तानुवाद एवेत्यर्थः । यद्विचि ॥ “सूक्तवाकेन प्रस्तर प्रहरती”त्यत्र श्रुत्या विनियुक्तस्य सूक्तवाकनिगदस्य पर्वद्वये यथादेवतं विभज्य विनियोगः पूर्वपादे निर्णतः । तत्र “अग्नीषोमाविद* हविरजुषेता अवीवृधेता महो ज्यायोऽक्राता इन्द्रामी इद* हविरजुषेता” इत्यादि पठ्यन्ते । तत्राग्नीषोमिन्द्रामीपदयोः विभज्य विनियोगेऽप्यवशिष्टानामिदं हविरित्यादीनामुभयत्र पठितानां पदानां प्रकरणादुभयार्थत्वे सति “अग्नीषोमाविद* हविरजुषेता अवीवृधेता महो ज्यायोऽक्राता इन्द्रामी इद* हविरजुषेता अवीवृधेता महो ज्यायोऽक्राता” इत्येवं केवलेन्द्रामिपदसमभिव्याहाररूपवाक्येन तत्तद्देवताप्रकाशकपदैकवाक्यतया बाध्यते । अतः तद्देव विभज्य विनियोग इत्यर्थः । सन्निपातिना नैव प्रकरणं विनियोजकमिति प्रकरणाधिकरणे खोपपादितरीत्या अयुक्तं मत्वाऽन्यथा समर्थयति—तच्छ्रुतीति ॥ तत्तद्देवतावाचिपदसमभिव्याहाररूपवाक्यस्यैव तत्तदपूर्वसाधनत्वत्वलक्षणतात्पर्यप्राहकत्वं नत्वधिकारस्यैवेत्येवं तद्वाधाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥

यत्तु अत्र प्रकाशकारैः श्रौतब्रीहार्थत्वे आनर्थक्यात् किमाकाङ्क्षया अनिश्चिन्नेरवधातादेः सन्निपातिनोऽपि प्रकरणविनियोज्यत्वयुक्तम्, तत्—न; अधिकाराख्यप्रकरणेनापूर्वसाधनत्वत्वलक्षणया आनर्थक्यपरिहारेण तादृशेण ब्रीहार्थत्वे सति किमाकाङ्क्षानिश्चते श्रुते प्रकरणात् वलीयस्त्वेनच प्रकरणविनियोज्यत्वानुपपत्तेः । एतेन—प्रथमत इतिकर्तव्यता-

णविनियोज्यत्वप्रसक्त्यभावेऽपि अधिकाराख्यगौणप्रकरणस्यापूर्वसाधनत्वत्वलक्षणतात्पर्यप्राहकस्य प्रसक्तत्वात्तद्वाधाभिप्रायेण वृष्टव्यम् । प्रकरणयोर्विरोधे महाप्रकरणमवान्तरप्रकरणेन ।

प्रकरणक्रमयोर्विरोधे अक्षैर्दीव्यतीत्यादिबिहितविदेवनादीनां सन्निधानादभिषेचनीयाख्यसोमयागाङ्गत्वप्रसक्तौ प्रकरणाद्राजसूयाङ्गत्वम् । न चाभिषेचनीयस्यापि फलवत्त्वेन प्रकरणाशाङ्का, तस्य विकृतित्वेन ह्यसोपकारप्राकृताङ्गतिराकाङ्क्षस्य तदभावात् ।

नच—विकृतावपि यत्प्राकृताङ्गानुवादेन वैकृतमङ्गं वाच-

त्वेनाऽन्वयाभावे प्रकृतकर्मानन्वयिनोऽवघातस्यानर्थक्यपरिजिहीर्षया एवाप्रवृत्ते प्रकरणप्राह्यत्वं सोमनाथोक्तं—अपास्तम्; प्रकरणेनावघातादीनामितिकर्तव्यतात्वेनान्वये प्रयाजादीनामिव तेन तेषामप्यपूर्वसम्बन्धावगतावपूर्वार्थानां सता ब्रीहार्थत्वबोधने आनर्थक्याप्रसक्तेः ब्रीह्यादिपदेषु तत्परिहारायापूर्वसाधनत्वं तत्तद्विधिभिरेव सिध्यतीति व्यर्थं प्रकरणविनियोज्यताकल्पनं इति प्रकरणाधिकरण एव वक्तव्यमिदं प्रसङ्गादाविकृतमिति ॥

प्रकरणयोर्विरोध इति ॥ यथाऽभिक्रमणस्य महाप्रकरणात् दर्शपूर्णमासाङ्गत्वप्रसक्तावधान्तरप्रकरणेन तत् बाधित्वा प्रयाजाङ्गत्वमित्यर्थः ॥

प्रकरणक्रमयोरिति ॥ अक्षैर्दीव्यतीत्यादीति ॥ अनेकेष्विपशुसोमयागात्मकराजसूयप्रकरणे अभिषेचनीयाख्यसोमयागसन्निधौ “अक्षैर्दीव्यति राजन्थं जिनाति शौन शपमाख्यापयती”त्यादिभिः विदेवनादयो धर्मो आख्याता । जितानि जनयतीत्यर्थः । बह्वचब्राह्मणेन समाप्तात् शुन शेषविषयमुपाख्यानं शौन.शेषोपाख्यानमित्यर्थः । तेषां चायागत्वात् राजसूयपदवाच्यत्वाभावात् फलवद्वाजसूयसन्निधानात् चातुर्थिकन्यायेनाङ्गत्वे निर्विवादे सति सन्निधानादभिषेचनीयाङ्गत्वं प्राप्तं राजसूयमहाप्रकरणेन बाधित्वा राजसूयाङ्गत्वमित्यर्थः ॥

ह्यसोपकारेति ॥ यद्यपि प्राकृतानामङ्गानां प्रकृत्युपकारकतया आकाङ्क्षाभावे विकृतिस्वबन्धो विकृत्यन्तराकाङ्क्षारूपस्थानात्, वैकृतानां त्मभयाकाङ्क्षया सबन्धे सति प्रकरणेन प्रवलेन विकृत्या अपूर्वाङ्गग्रहणमेव प्राप्नोति, तथापि प्रमाणबलाबलापेक्षया प्रमेयपदार्थगतबलाबलस्य ज्यायस्त्वानु तदालोचने ह्यसोपकारकत्वेन प्राकृताङ्गग्रहणमेव प्रथमतो युक्तम् । नहि विकृतिः पदार्थान् आकाङ्क्षति, किंतु तज्जन्त्यानुपकारान् तद्वृष्टभावेन च पदार्थान् । अतएव यावत्पदार्थान्न्यं कथं भावाकाङ्क्षानुवृत्तेः तथैव पदार्थानां प्रथमं ग्रहणात् वैकृतोपकाराणामुत्थाप्याकाङ्क्षैव ग्रहणमिति नोभावाकाङ्क्षलक्षणप्रकरणं

निकं विधीयते यथा पृषत्तादि, तस्यापि विकृतिगताङ्गाकाङ्क्षायामनिवृत्तायामेव विधेयत्वात्तत्सन्दृश्य तत्पूर्वभाविष्ये सति प्रधानोत्तरभाविनोऽपूर्वाङ्गस्य वा प्रकरणेनैव ग्रहणोपपत्तिः विदेवनादीनां चाभिषेचनीयोत्तरमुक्तविधाभिषेकपूर्वभाविष्येन पाठात्प्रकरणग्रहणोपपत्तिरिति—वाच्यम्; प्राकृताङ्गानुवादेन विहितस्यापूर्वार्थस्योपहोमवद्विकृत्याकाङ्क्षायां निवृत्तायामेव विधानात् । यस्य हि प्राकृतकार्यापन्नतया वैकृताङ्गस्य विधानं यथोदुम्बरत्वशरादेस्तस्यैवा निवृत्ताका-

विकृताभिधि क्लृप्तोपकारेणैव सूचितम् । यथा पृषत्ता-
दीति ॥ “पृषदाज्येनान्याजान् यजती”ति चातुमास्यगत-
विधिना अन्याजोद्देशेन पृषत्ताग्नौ विधीयते । तत्र विकृते
कथंभावाकाङ्क्षा उपकारपृष्ठभावेन अन्याजान्वयं यावदनुवर्त-
तइति यावदन्याजान्वयो भवति तावदन्याजानां स्वाङ्गसंबन्धं
विनाऽन्वययोगात् तन्मध्यपातित्वात् पृषत्ताया अनिवृत्ता-
काङ्क्षायामेव ग्रहणादुभयाकाङ्क्षया ग्रहणात् प्रकरणेनैव ग्रहणं
भवति । तत्संदंशमध्यवर्तितोऽङ्गस्य, यथा सामग्रहणेष्ट्या
आभ्रातप्रयाजान्याजमन्तरालविहिताऽऽमन्तहोमादे । तथा
तादृशप्राकृताङ्गसंबन्धसदृश्यं यत् न भवति प्राकृताङ्गसंबन्ध-
संबन्धात्पूर्वभाविताया प्रधानोत्तरमपूर्वमङ्गं विहितम्, तस्यापि
प्राकृताङ्गानुवादेन विहितोत्तराङ्गान्वयं यावदाकाङ्क्षया अनि-
वृत्तेरनिवृत्ताकाङ्क्षायामेव ग्रहणात् प्रकरणेन ग्रहणमित्यर्थः ॥

वस्तुतस्तु—आमन्तहोमाना नैवानिवृत्ताकाङ्क्षया प्रकर-
णेन ग्रहणमिति चतुर्थं स्वयमेव वक्ष्यते । एवं च प्रकृते “माहे-
न्द्रस्य स्तोत्र प्रत्यभिषिच्यते” इति वाक्येन प्राकृतमाहेन्द्रस्तो-
त्राङ्गानुवादेनाभिषेकस्य अभिषेचनीयोत्तराङ्गताया विधानार्थ-
स्यानिवृत्ताकाङ्क्षया ग्रहणे सति तत्पूर्वभाविताया अभिषेचनी-
योत्तरामात्रातानां विदेवनादीनामपि पश्चादिषु सामिधेयनु-
वादेन विहितसाप्तदशयवदनिवृत्ताकाङ्क्षया ग्रहणोपपत्तेः प्रकर-
णेनैवाभिषेचनीयाङ्गत्वापत्तिः, अत आह—विदेवनादीनां
चेति ॥

यावता स्वाङ्गेन प्रकृतौ अङ्गानां क्लृप्तोपकारकत्वं तावत्स्वा-
ङ्गसहितस्याङ्गस्य क्लृप्तोपकारकत्वेन विकृत्याकाङ्क्षया ग्रहणम्,
तावतैव तदाकाङ्क्षोपरमात् । यत्तु प्राकृताङ्गानुवादेनाऽप्राकृत-
मङ्गं तद्विनापि प्राकृताङ्गस्य प्रकृतौ क्लृप्तोपकारकत्वदर्शनादिहापि
तस्यैव विकृत्याकाङ्क्षया ग्रहणात् आकाङ्क्षायानिवृत्तेः अनिवृत्ता-
काङ्क्षायामग्रहणात् उपहोमानामिवाभ्यन्तराकाङ्क्षयैव ग्रहणमिति
न प्रकरणम् । एतेन—तत्सन्दृश्यस्य प्राकृताङ्गसंबन्धस्यसंबन्धा-
त् पूर्वभाविनेः प्रधानोत्तरपूर्वाङ्गस्य वापि नैव प्रकरणेन ग्रहणम्
इति सूचितम् । तथाच प्रकृते सत्यपि अभिषेकस्यापूर्वत्वे निवृ-
त्ताकाङ्क्षयैव ग्रहणात् नाभिषेचनीयप्रकरणमित्याभिप्रेत्याशङ्का
निरस्यति—प्राकृताङ्गानुवादेनेति ॥ कुत्र तर्हि प्रकरणेन
विकृताङ्गत्वमित्यत आह—यस्य हीति ॥ औदुम्बरवा-
क्येन विहितस्योदुम्बरत्वस्य तेन किं भावयेदित्याकाङ्क्षया द-

ङ्क्षायान् विधानम्, तत्सन्दृश्यैव च तत्पूर्वभाविनो वा प्र-
धानोत्तराङ्गस्य विकृतिप्रकरणेन ग्रहणम् । अभिषेकस्य तु
प्राकृतकार्यापन्नत्वाभावात् तत्पूर्वपठितानां विदेवनादीना-
मभिषेचनीयप्रकरणप्राङ्गत्वोपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु अभिषेकस्यापि स्वतन्त्रोत्पन्नस्य प्रकरणाद्वाज-
स्याङ्गत्वावगाते “माहेन्द्रस्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यते” इत्यत्र प्रति-
शब्दयोगेन काकार्थः संयोग इति वक्ष्यते । अतो विदेवना-
द्यभिषेकान्तानां सर्वेषामेव सभिधानादिनाऽभिषेचनीयाङ्ग-

छाष्टरूपयूपमात्रार्थत्वेन प्रकृतौ तं विनापि जातत्वेनानर्थ-
क्यापरिहारादिनिवृत्तेरस्यैव भाव्याकाङ्क्षा । विकृतेरप्यस्ति क-
थंभावाकाङ्क्षा । साच तदा शान्म्यति, यदोपकारात्तत्पृष्ठभा-
वेनच पदार्था अन्वीयन्ते नत्पकारान्वयेन शान्म्यति । अतश्च
यथा इन्द्रियभावनाया करणाकाङ्क्षा दध्नः करणत्वेनान्वये
जाते सिद्धस्य करणत्वानुपपत्त्या होमस्याश्रयत्वान्वयं यावद-
नुवर्तते नतु दान्यन्वयमात्रेण निवर्तते । आश्रयत्वेनच गृह्य-
माणो होम करणाकाङ्क्षयैव गृह्यते इत्युच्यते, नत्वाश्रया-
काङ्क्षा नाम चतुर्थ्यस्ति, एवं विकृते कथंभावाकाङ्क्षा नोपका-
रान्वयमात्रेण निवर्तते । उपकारपृष्ठभावेन गृह्यमाणाः प-
दार्था कथंभावाकाङ्क्षयैव गृह्यन्ते । तत्र प्राकृता पदार्था-
तया गृह्यमाणा अपि प्रकृत्युपकारकतया तेषा निराकाङ्क्षत्वात्
प्रकरणेन गृह्यन्ते, ये त्वप्राकृताः प्राकृतस्थानापन्ना औदुम्बर-
त्वदयोऽन्यानुपकारकतया तेषा निराकाङ्क्षत्वात् साकाङ्क्षस्ते
पशुनियोजनयूपपृष्ठभावेन यावत् निरादिरत्वमायाति तावदि-
धीयन्ते इत्युभयाकाङ्क्षया ग्रहणात् प्रकरणेन गृह्यन्त इति तस्या
विकृतावस्ति प्रकरणम् । एव शरेष्वपि श्रेयमित्यर्थः ॥

प्रकृते वैलक्षण्यं दर्शयति—अभिषेकस्य त्विति ॥

एतेन—अभिषेचनीयाङ्गमाहेन्द्रस्तोत्राङ्गतायाऽभिषेकस्य वि-
धानादभिषेचनीयत्वान्तरप्रकरणमिति—निरस्तम्; अवान्त-
रप्रकरणत्वेनाभिमतस्याभिषेचनीयस्य साकाङ्क्षत्वं शौनःशेषपा-
ठकाले यदि स्यात् तदा तत्सन्निधावाप्राप्तेन शौनःशेषाल्या-
नादिना स्वविकार्यार्थपरिपूर्णेनाप्यवान्तरप्रकरणलक्षणा वाक्यै-
कवाक्यता कल्प्येत, तस्य त्वभिषेचनीयस्य विदेवनाविभ्य
प्रागेव प्राकृतरङ्गैः निराकाङ्क्षत्वेन यावदसत्याकाङ्क्षा कल्या-
तत प्रागेव राजस्यै कथंभावाकाङ्क्षया सिद्धे विनियोगे अवा-
न्तरप्रकरणत्वयोगादित्यर्थः ॥

एवं माहेन्द्रस्तोत्राङ्गत्वमभिषेकस्याङ्गीकृत्यापि प्रकरणाप्रा-
प्त्यनुपपाद्याधुना तदङ्गत्वमेव अभिषेकस्यायुक्तमित्याह—
वस्तुतस्त्विति ॥ शौनःशेषमाह्वयस्य प्रत्यभिषिच्यत इत्येवं
विदेवनाद्यभिषेकान्तानां स्वातन्त्र्येणोत्पन्नानां मध्ये अभिषेके
माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यत इत्यनेन माहेन्द्रस्तोत्रकाल-
मात्रविधानेन माहेन्द्रस्तोत्राङ्गत्वाभावात् प्राकृताङ्गानुवादेना-
भिषेकविधिः । अतः स्तोत्रद्वारा अपूर्वत्वविधयापि कथंभाव-
ग्रहणयोगात् प्रकरणव्यापारः सम्भवति इत्युक्त्यर्थापकर्षाभ्या-

त्वप्रसक्तौ प्रकरणेन तद्वाचः । नच राजसूयस्यापि प्रत्येकं विकृतिस्वात्म्यकरणभावः ; पवित्रादारभ्य क्षत्रस्य धृतिं यावद्राजसूयत्वधर्मपुरस्कारेण वाचनिकाङ्गान्नात्तसन्दष्टविदेवनादीनां प्रकरणप्राह्वोपपत्तेः । एव प्रकरणस्य क्रमा-

मनुष्ठेयत्वावगतौ प्रयोजनापेक्षाभावेन यत्रोत्पत्तिं तत्रैव प्रयोजनापेक्षया तत्कल्पने तेषां महाप्रकरणात् राजसूयाङ्गत्वमेव ननु सन्निधानादभिषेचनीयाङ्गत्वमित्यर्थः ॥

ननु—राजसूयो नाम नार्थान्तरम्, अपितु इष्टिपशुसोमयागा एव, तेच सर्वे प्रत्येकं विकृतिस्वात्मिकाङ्गा इति कथं राजसूयमहाप्रकरणमित्याशङ्कते—**नचेति** ॥ समाधत्ते—**पवित्रादारभ्येति** ॥ पवित्रसङ्गकात् सोमयागादारभ्य क्षत्राणां धृतास्त्रिष्टोमास्त्रिष्टोम तैनान्ततो यजेतेति विविविहितक्षत्रस्य धृतिरितिसङ्गं सोमयागं यावदङ्गविधिषु राजसूयाय होना उत्पुनातीत्युपकामात् राजसूयेनेजान सर्वमायुरेतीत्युपसहाराच्च तेषां राजसूयत्वपुरस्कारेण विधानप्रतीते वाचनिकाङ्गसन्देहेन राजसूयत्वेन रूपेण सर्वेषामेवाकाङ्क्षया उत्तेजनात्तावदन्तमाकाङ्क्षानुवृत्ते तत्सदंशपतितानामपि तत्प्रकरणप्राह्वत्वमेवोपपन्नमित्यर्थः ॥

एतच्च राजसूयाङ्गमप्यपतितत्वं विदेवनादीनां शाखान्तरमनुस्योक्तम् ॥ **वस्तुतस्तु**—तैत्तिरीयब्राह्मणे षोडशग्रहवर्त्यभिषेकार्थायां “राजसूयाय होना उत्पुनाती”त्यनेन हिरण्यकरणकमुत्पन्नं विधाय मध्ये आसन्वारोहणादिवह्न्यङ्गानि विधाय अभिषेकपूर्वांतरभाविभूतावेष्टिहोमान् राजसूयेनेजान इत्यर्थेनादसहितविधिना विधाय “माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिष्यते” इत्यनेनाभिषेकं विधाय बहूनामङ्गानामन्ते “दिशोभ्यथराजाऽभूदिति”त्यादिना विदेवनसौन शोषोपास्थानविध्यान्नात् क्षत्रस्य धृतिं यावन्नैव राजसूयपरामर्शेन धर्माङ्गानं नवा राजसूयत्वपुरस्कारेण विहितधर्ममध्यपातित्वं विदेवनादीनामस्ति । **अतएव**—“तदीयो हि कथंभावः पवित्रादारभ्य क्षत्रस्य धृतिं यावदनुवृत्तं शक्नोति विदेवनादीनि सप्रष्टुमि”तिवार्तिकं “प्रात्यात्मिकापूर्वसिद्धे कथंभावस्य प्राकृतैः निवृत्तावपि समस्तसाध्यफलपूर्वसिद्धे कथंभावस्य पवित्रास्थ्यात् सोमयागादारभ्य क्षत्रस्य धृत्याख्यसोमयागपर्यन्तमनुवृत्तेस्तन्मध्यपातिविदेवनादिस्पर्शात् तत्कथंभावेन विनियोग सिद्ध इत्याशयः” इति ग्रन्थेन न्यायसुधायया कथंभावाविनृत्तिमध्यपातित्वपरतया व्याख्यातम्, ननु विदेवनादीनां राजसूयत्वपुरस्कारेण विहितधर्मसन्दंशपातित्वपरतया । शास्त्रदीपिकायामपि केपुचिदङ्गेषु राजसूयार्थत्वप्रवणेन राजसूयत्वेन कथंभावाकाङ्क्षामुपपाद्य महाप्रकरणेनैषा तदङ्गत्वमुक्तम्, नत्वान्तरप्रकरणादिति । नहि भाष्यवार्तिकवाद्यदर्शिते विदेवनादीनां वाचनिकाङ्गसन्देहो शाखान्तरियत्वकल्पना प्रभवति । अतोऽत्र सर्वेषां नवीननिबन्धकाराणां वाचनिकाङ्गसदंशपाठितत्वे भ्रमएव ॥

न्तरैरपि उदाहरणान्युद्धानि । एवं क्रमयोर्विरोधे सन्निधानेन याज्याङ्गयस्य कायैन्द्राप्रह्वयाङ्गत्वे अनियमेन प्रसक्ते यथाक्रमपाठादाद्यस्याद्याङ्गत्वम् ।

परमार्थतस्तु—महाप्रकरणात् राजसूयाङ्गत्वसिद्धान्तोऽपि कृत्वाचिन्तयैवाऽत्र युक्तः, तैत्तिरीयशाखायामभिषेचनीयप्रयोगमध्ये अभिषेकानन्तर “दिशोभ्यथराजाऽभूदिति पञ्चाक्षान् प्रयच्छति” “शौन शोषमाख्यापयति” इति विदेवनादीनाम्नायमध्ये बहून्यभिषेचनीयाङ्गानि “अपान्पत्ते स्वाहोर्जे नत्रे स्वाहाऽमये गृहपतये स्वाहेति तिस आहुतीऽहोति” इत्यादीन्यान्नातानि । तेषामुपहोमन्यायेन उत्थाप्याकाङ्क्षयाऽभिषेचनीयेन सहानीयमानानामन्तरालेऽभिषेकविदेवनादीनां पाठादान्तरप्रकरणेन महाप्रकरणबाधादभिषेचनीयाङ्गत्वस्यैवापत्तेः । आपस्तम्बादिकत्पत्रेषु परितले वैधाद्यर्थभेदादित्यधिकरणेऽप्येवम् । **यत्तु**—अभिषेचनीयोत्तरं प्राग्दशोपयाद्विदेवनप्रभृत्यभिषेकान्तधर्मान्नानामादायाभिषेकापकर्षे तदन्तापकर्षन्यायेन विदेवनादीनामपकर्षाभिधानं पाश्चमिकं तद्वाप्यकारलेखनादस्तु शाखान्तरियपाठकल्पनया प्रमाणम्, परंतु तेषामभिषेचनीयाङ्गत्वं तैत्तिरीयशाखादष्टवान्तरप्रकरणात् नैव वारयितुं शक्यम् । ननुपान्पत्ते स्वाहा इत्यादिहोमानामभिषेचनीयान्वयायाभिषेचनीयाकाङ्क्षोत्थापनम्, नवा राजसूयाङ्गत्वं तेषां कस्यचिदिष्टम् । एवंचोत्पवनादिवाक्ये श्रूयमाणमपि राजसूयपदं अवान्तरप्रकरणादभिषेचनीयाख्यराजसूयविशेषागपरमेवेति अलं विस्तरेण ॥

अत्र चानुष्ठानसदित्यस्थले प्रकरणसंभावनाया एवाभावात् कदाचित्संभवे पशुसामान्यविध्यधिकरणे तेन प्रकरणवाधस्यैव वक्ष्यमाणतया एतदपवादाच्च प्रकरणबलीयस्त्वोदाहरणम् । एवं यथाक्रमपाठस्थले ऐन्द्राम्नादिकर्मभिः तुल्यक्रमाणां याज्यानुवाक्यायुगलानां कस्यचिदपि प्रकरणे अनान्नाहन्विमन्त्रस्य शुन्धनमन्त्रस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणात्तस्यापि असि शुन्धन्वमिति सन्निहितोपसहारिण्युष्मादर्थविषयमध्यमुत्पसामभ्यात्मकलिङ्गेन विरोधात् दक्षिणमन्त्रस्यास्पष्टलिङ्गत्वेनाऽपि प्रकरणविनियोज्यत्वायोगात् यथाऽसङ्गत्वक्षणेण सन्निधिनोपाशुयाजे सामाध्यपात्रशुन्धनेच विनियोगान्नोदाहरणत्वम्, एवं निराकाङ्क्षविकृतिसन्निहितानां विकृतौ प्रकरणाभावे स्थानादेवाङ्गत्वात् प्रकरणसमवायासंभवेन नोदाहरणत्वमित्याभिलेखाह—**एवं प्रकरणस्येति** ॥

प्रयोजनं विदेवनाद्यन्तरा सोमाङ्गलोपप्रायश्चित्तं पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु सोमेष्ट्यङ्गलोपप्रायश्चित्तं समुच्चयेनेति स्पष्टवाच्योक्तम् ॥ यत्तु प्रकाशकारैः—सिद्धान्ते सोमेष्ट्यङ्गलोपप्रायश्चित्तद्वयस्य विकल्पत्वमुक्तम्, तदेकतरानुवैकतत्वेऽप्युपपत्तिरिहारासम्भवात् अनुक्तमित्युपेक्ष्यम् । प्रयोजनान्तर कौस्तुभे ग्रथ्यम् ॥

क्रमसमाख्ययोर्विरोधे पौरोडाशिकसमाख्याते काण्डे समाप्तात्स्य शुन्धध्वमिति मन्नादेः सन्निधानात्साम्राज्याङ्गत्वम् । नच महाधिकारेण सन्निधिबाधः; तस्यापि वाचनिकाङ्गसन्दर्भत्वेन बलवत्त्वात् । नचैवं तस्य प्रकरणत्वापत्तिः; मन्त्रस्य सिद्धरूपत्वेन लिङ्गाविनियोग्यत्वेन च प्रकरणाविषयत्वात् । सन्निधानस्यापि समाख्यावदपूर्वसाधनत्वलक्षणात्तत्पर्यग्राहकत्व एव बलाबल न तु विनियोगे । तत्र तद्दाहरणान्तरं मृग्यम् । एव समाख्ययोर्विरोधे आध्व-

क्रमसमाख्ययोरिति ॥ पौरोडाशिककाण्डे समाप्तात्स्य मन्त्रस्य लिङ्गदर्शपूर्णमासधिकारान्धा दार्शपूर्णमासिकपात्रशुन्धनार्थत्वेन सामान्यतोऽवगतस्य विशेषज्ञासाया समाख्यया पुरोडाशाङ्गत्वे तत्साध्याग्नेयादिश्रीगीयोऽख्यलमुसल-जुह्वादिपात्रप्रोक्षणाङ्गत्वे च प्रसक्ते सन्निधानात् साम्राज्यपात्रशुन्धनाङ्गत्वम् ॥

अत्रच पौरोडाशिकशब्दो न्यायसुधाकृता 'अधिकृत्य कृते प्रत्य' इत्यनुवर्तमाने 'पुरोडाशात् ठक्' इति स्मृत्येत्यन्तत्वेन व्युत्पादितं, तदयुक्तम्, अधिकृत्येत्यधिकारे तादृशस्मृतेरनुपलम्भात् । अत एतदपरितीषेण यत् "तस्य व्याख्यान इति व्याख्यातव्यनाम्न" इत्यधिकारे "पौरोडाशापुरोडाशात् णि"-तिपठितसूत्रविहिततन्प्रत्ययान्तत्वेन व्युत्पादनं सोमनाथेन कृतं तदेव युक्तम् । सम्भवतिच "तस्य व्याख्यान" इत्यत्र व्याख्यायते अनेनेति व्याख्यान इत्यर्थस्य तथा द्वितीयेच सूत्रे पौरोडाशा पिष्टपिण्डा तत्संस्कारको मन्त्र पौरोडाशा तस्य व्याख्यानं तत्र भवो वा पौरोडाशिक इत्यर्थस्य काशिकाकृतौ दर्शितत्वात् व्याख्यानशब्दस्य प्रतिपादनपरत्वावगते तादृशप्रतिपादनरूपं व्याख्यानं येन अध्यायेन काण्डेन वा क्रियते तत्परत्वमतश्च काण्डस्य पुरोडाशमन्त्रप्रतिपादकत्वेऽपि तस्या बाध एवेत्यर्थः ॥

मन्त्रस्येति ॥ तथाच यद्यपि सन्निधयेक्षया महाप्रकरणबलवत्, तथापि अवान्तरसन्दर्शेनाकाङ्क्षेतेजनादवान्तरसन्निधानस्य तदयेक्षया प्राबल्यात्तद्बाध इत्यर्थः । **ननु विनियोग इति ॥** लिङ्गेनैव विनियोज्यत्वात् इति शेषः । एवंच यावत्समाख्यासुपलभ्य नूनमनयो प्रकृतिप्रत्ययाभिहितयो पुरोडाशकाण्डयोरिति सबन्ध इत्यनुमाय काण्डान्तर्गतमन्त्रस्य पुरोडाशस्यच सबन्ध कल्पयित्वा तद्वारा आग्नेयाकाङ्गाकल्पनापरश्रुत्या श्रुति कल्पयित्वा आग्नेयापूर्वसबन्धं विज्ञाय लक्षणया तदपूर्वसाधनीभूतपात्रशुन्धनाङ्गत्वं कल्पयते, तावदिभ्र-बर्हिःसपादनमुष्टिनिर्वापयोरन्तरालभूतो देशः साम्राज्यपात्रशुन्धनविधेः प्रत्यक्ष इतीभ्रबर्हिर्निर्वापविषयमन्त्रानुवाकयो मन्धमे अनुवाकेऽस्य पठितत्वेन ऋत्तसन्निधानेन साम्राज्यपात्रोपस्थित्या तदपूर्वसाधनत्वलक्षणया तत्रैवाकाङ्गादिपरम्परया श्रुतिकल्पनया लिङ्गेन तदीयपात्रशुन्धनाङ्गत्वम् ॥ नच पौरोडाशिकपात्रशुन्धनार्थत्वाभावे समाख्याया निरालम्बनत्वम्,

यैवमिति सामान्यसमाख्याया याजमानमिति विशेषसमाख्यया बाधः । एव ब्रन्तरितन्यन्तरितादिप्रमाणस्य पूर्वं सह विरोधे शेषानेकत्वे च उदाहरणानि कौस्तुभे द्रष्टव्यानि ।

स चायं श्रुतिलिङ्गादिबाधोऽप्राप्तबाधः । तत्त्वं चाङ्गताबोधकलिङ्गादिकल्पप्रमाणप्रतिबन्धकत्वम् । पूर्वपूर्वप्रमाणेन हि अङ्गत्वेऽवधारिते निराकाङ्गवातुत्तरोत्तरतः पूर्वपूर्वप्रमाणकल्पनैव नोदेनीति सोऽयमप्राप्तबाधः । एवं गृहमेधीये आज्यभागी यजतीत्यादावपि । अन्यत्र सामान्यवि-

तत्काण्डगतसाम्राज्ययाज्यादे पुरोडाशासंबन्ध इव इहापि भृश्रा कुल्ले काण्डे तद्व्यापदेशोपपत्तिरिति भावः ॥ **बस्तुतस्तु** — "देवयज्याया एवैनानि शुन्धती"त्येवं तैत्तिरीयब्राह्मणे वाक्येनैवाहस्य विनियोगान्नात्र सन्निधेर्नवा समाख्याया विनियोजकत्वमिति कौस्तुभे द्रष्टव्यानीति तान्यपीह विस्तरभयात् नोच्यन्ते, मूले तु बाधितबाध्यदोर्बन्धस्य सुज्ञातत्वात्नोक्तिः ॥

एवं विनियोजकप्रमाणानां श्रुत्यादीना मध्ये— "वायिकैव श्रुतिर्नित्यं समाख्या बाध्यते सदा । मध्यमाना तु बाध्यत्वं बाधकत्वमपेक्षते"ति वार्तिकोक्तरीत्या बाध्यबाधकभावे पर्यवसिते ननु लिङ्गादे मन्थरप्रयुक्तिकत्वेन श्रुतिसत्त्वे अन्नत्वबोधकत्वात्नूपपत्ते अप्रसक्तस्य विनियोगस्य कथं बाध इत्याशङ्कानिरसितुं सर्वत्र बाध्यस्यैकख्याभाव सूचयन्नुपपत्तित्वाधस्य स्वरूपं दर्शयति— **सचायमिति ॥ पूर्वपूर्वप्रमाणेनेति ॥** ततश्चेन्द्रान्नत्वमप्राप्तमेव बाध्यते, कल्पनामूलेच्छेदादित्यर्थः ॥

कथं तर्हि दशमेऽथ्यप्राप्तबाधनिरूपणमित्याशङ्कामुत्सर्गतः तत्र प्राप्तबाधनिरूपणात् ऋचिदेव प्रसन्नतोऽप्राप्तबाधनिरूपणेऽपि न क्षति, दशमे प्राप्तबाधस्यैव निरूपणमिहाप्राप्तबाधस्येवेति कुलधर्मं मानाभावेन निरस्यति— **एवमिति ॥** ऋतोपकाराज्यभागपुनर्विधिना विहितान्ध्यामाज्यमागाभ्यामेव ऋतोपकारतया निराकाङ्गीकृते गृहमेधीयं प्रयाजादिज्योपकारानाकाङ्गणात् तत्प्रापकतिदेशप्रतिबन्धात् अप्राप्तबाध एव गृहमेधीय इति भावः ॥

अन्यत्र त्विति ॥ यथा सामान्यशास्त्रप्राप्त आहवनीयो विशेषशास्त्रविहितपदेन बाध्यते । यथावा नित्यं पाददस्यं वैश्यनिमित्तकसाप्तदस्येन बाध्यते । आदिपदेन प्राकृतं कुशादि वैकृते शरैः स्थानापत्त्या बाध्यते इत्यादयो वार्तिकोक्तेतर-बाधा सगृहीता । तत्र प्राप्तबाध इत्यर्थः ॥ **ननु** प्राप्तबाधे सामान्यशास्त्रादिना प्राप्तस्य कथं बाधः । नद्यत्र नेदं रजतमिल्यादिवत् मिथ्यात्वरूपो बाधः सम्भवति, सामान्यशास्त्रस्यापि निर्दुष्टत्वेन तज्जन्मबोधस्य दोषान्जन्यतया मिथ्यात्वायोगात्, यदितु करणनिष्ठदोषाभावेऽपि वस्तुतः करणे विशेषातिरिक्तविषयकत्वेन विद्यमाने विशेषादर्शनकृतप्रमादरूपप्रमात्दोषेण प्रमातुः भ्रमरूपतद्विषयकत्वबोधोपपत्तौ विशेषदर्शनेन तन्मिथ्यात्वोपपत्तिरित्युच्येत, तदा श्रुतिलिङ्गादिष्वपि गार्हपत्याङ्गतरूपविशेषादर्शने प्रमातुः लिङ्गमात्रदर्शनेन श्रुतिकल्पनद्वारे-

शेषनित्यनैमित्तिकभावादौ प्राप्तबाधः । क्लृप्तस्य बोधकस्य विशेषविषयताप्रतिबन्धकत्वम् । सामान्यशास्त्रादेर्हि विशेषशास्त्रादिना पदहोमादिविषयतामात्रं प्रतिबध्यते, ननु सामान्यशास्त्रमपि, तस्य क्लृप्तत्वेनाकल्पनीयत्वात्, होमा-न्तरेष्वप्याहवनीयाभावापत्त्या मिथ्यात्वस्यापि कल्पयितुम-शक्यत्वाच्च ।

अतएव येन सामान्यशास्त्रमेव पूर्वमालोचितं तस्य विशेषादर्शनजनितभ्रम एव विशेषविषयको विशेषशास्त्रेण बाध्यते । एवं यत्रापि “न तौ पशौ करोती”त्यादौ शास्त्रप्र-

न्दाङ्गताविषयकत्वभ्रमस्य सम्भवेन सर्वत्रैव प्राप्तबाधत्वापत्तेः कथमप्राप्तबाधत्वमित्याशङ्कानिरासयाह—तत्त्वं चेति ॥ तस्य क्लृप्तत्वेनेति ॥ नहि श्रुतिलिङ्गादिषु लिङ्गादिकल्प्या श्रुतिः क्लृप्ता; तस्या प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे नियमेनाकल्पनेन तदभावात्, कदाचित् कल्पिताया अपि तस्या प्रत्यक्षश्रुत्या मिथ्यात्वस्यैव कल्पनाच्च । सामान्यशास्त्रादेस्तु क्लृप्तत्वेनाऽकल्पनीयत्वान्मिथ्यात्वकल्पने होमान्तरेष्वहवनीयाभावापत्तेस्तकल्पनायो-गात् सामान्यशास्त्रे विशेषशास्त्रादिना विशेषविषयतामात्रप्र-तिबन्धाच्छ्रुतिलिङ्गादिवैषम्येण प्राप्तबाधत्वं युक्तमित्यर्थं ॥

बाध्यत इति ॥ येनच पदशास्त्रमेव प्रथमतो दृष्टम् तस्य पदविधानेन चरितार्थस्याहवनीयशास्त्रापेक्षाभावात् पश्चाद्वगम्यमानेन सामान्यशास्त्रेण भ्रमासम्भवात् विशेषदर्श-नात् तन्निवृत्तिं विशेषादर्शनाभावेन भ्रमकारणाभावात् । अतएव तदा सामान्यशास्त्रं तद्व्यतिरिक्तविषयता कष्टित्येव प्रतिपद्यते । येनतु सामान्यशास्त्रं पूर्वमाकलितं तस्य सामग्री-सत्त्वादुत्पन्नस्य भ्रमस्य विशेषदर्शनाभिवृत्तिः, तदनन्तरं तद्व्य-तिरिक्तविषयत्वं पश्चादेवावगम्यते ॥ अतोऽर्थत तस्य बाध फलं सिध्यतीत्यर्थं ॥

ननु—एवं तर्हि यत्र “न तौ पशौ करोती”त्यत्र बाध एव शास्त्रार्थस्तत्र यस्यातिदेशशास्त्रस्य प्रथमालोचनं तस्य विशेषादर्शनसदृशतत्प्रापकशास्त्रादाज्यभागयोरपि भ्रान्तित्वात्प्रति-मालोच्य निषेधशास्त्रावगमोपपत्तेः पश्चाद्विशेषदर्शने सति प्रा-पकशास्त्रस्य तद्व्यतिरिक्तविषयत्वकल्पनरूपस्य बाधस्य सम्भवे-ऽपि यदा निषेधशास्त्रस्यैव प्रथमालोचनं तदा तदर्थालोचनो-त्तरं निषेधप्राप्त्यपेक्षया सामान्यशास्त्रालोचनात् तेनच विशेष-दर्शनसत्त्वेनाऽऽज्यभागभ्रान्तिजननायोगात् निषेधपर्यवसानानुपपत्तेऽवश्यं प्रापकशास्त्रस्याऽऽज्यभागप्रमाजनकत्वमेव नि-षेधायानुपगन्तव्यम् । तस्मात् शास्त्रप्राप्तनिषेधे प्रमारूपाया एव प्राप्तेरनुपेयत्वात् अतएव तादृशस्थले मीमांसकैः विकल्पाङ्गीकारात् कथं प्राप्तबाधत्वावच्छेदेन प्रापकशास्त्रस्य बा-धकशास्त्रेण स्वविषयकताप्रतिबन्धेन तद्व्यक्षणसम्भवं इत्याशङ्कानिरसितुमाह—एवं यत्रापि ॥ समाधत्ते—तथापीति ॥ यतोऽत्र प्रमारूपैव प्राप्ति अतएव विकल्पाङ्गीकारात् यस्मिन् पक्षे आज्यभागयोरभावः तस्मिन् पक्षे निषेधशास्त्रस्य तदुप-

तस्य निषेधत्वप्रापि प्रापकशास्त्रस्य यद्यपि निषेधस्य प्राप्ति-सापेक्षत्वेनोपजीव्यत्वादत्यन्तबाधानुपपत्तेर्विशेषविषयत्वमा-वश्यकम्, तथापि तत्र विकल्पाङ्गीकारात्तदभावपक्षे विशेष-विषयत्वप्रतिबन्धात्त्रोक्लक्षणग्राह्यासिः । यथा च तत्र रा-गप्राप्तनिषेधवत् भ्रान्तिप्राप्तस्य बाधमङ्गीकृत्य न विकल्प-स्तथा कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । वक्ष्यते चात्रापि दशमे । अतः सिद्धं बाधस्य द्वैविध्यम् ॥ ३ ॥ ४१ ॥ इति सप्तमं बलाबलाधिकरणम् ॥

जीव्यत्वेन तत्प्रतिबन्धकत्वासम्भवेऽपि सामान्यशास्त्रस्य विशेष-विषयताप्रतिबन्धात् लक्षणस्य नाव्याप्तिरित्यर्थः ॥

ननु अनया रीत्या विशेषशास्त्रेण वाधेऽपि सामान्यशा-स्त्रतः प्रमारूपप्राप्तिमादाय विकल्पापत्तिरित्यत आह—यथा-चेति ॥ तच्चोपपादितं प्राक् । रागस्य न तावद्बलवदनिष्टान-नुबन्धित्वप्रमाजनकत्वम् । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य प्रवृत्तिप्रति प्रतिबन्धकत्वकल्पनेन तदभावात्स्यैव तत्कारणत्व कल्पनया प्रवृत्त्युपपत्तेः तदसम्भवात् । यत्रत्विष्टसाधनत्वादेो प्रमाजनकत्वं तस्य निषेधावगतानिष्टसाधनत्वेन विरोधाभा-वादेव न तदंशे बाधकत्वम् । या तु तत्र सामग्रीसत्त्वे प्रवृत्तिः सा सामर्थ्यभावे परं न जायते इति दैववशासपन्नं निषेधस्य बाधकत्वं रागप्राप्तनिषेधस्थले इति न विकल्पः । तथा इहापि विशेषादर्शनजनितेष्टसाधनत्वस्य भ्रमस्य विशेषदर्शनेनापनये-ऽर्थात् पदहोमे आहवनीयेष्टसाधनताज्ञानस्यापनये सामर्थ्य-भावादेव नाहवनीये प्रवृत्तिः प्रवृत्तिश्च पद इति सामर्थ्यभावन-सपादनेन स्ववशासपन्नप्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वम् । निषेधे तु प्राप्ते-रुपजीव्यत्वात् भ्रमत्वमिति विकल्प इत्यर्थः ॥

एषं श्रुत्यादीनां परस्यैव दौर्बल्यम् पूर्वेस्य प्राबल्यम् । तथा परस्य प्रत्यक्षत्वे पूर्वेस्यानुमानिकत्वे यथा वा परस्यात्य-न्तानर्थक्ये । तत्र “यत्र पुनः श्रुतिरानुमानिको लिङ्गं प्रत्यक्षं तत्र कथं यथा स्मृतिवैदिकलिङ्गविरोधे तत्र स्मृतेः मूलान्तर-मपि संभाव्यते नतु लिङ्गस्येति तदेव बलवदित्यनुसर्तव्यम् । दुर्बलस्यापि प्रमाणस्य यदि कश्चिदनर्थकः ततो विपरीतो बाधो योजयितव्यः” इति वार्तिकोक्तीरीत्या परस्य प्राबल्येऽप्य-प्राप्तबाधत्वमेवेत्यभिप्रेतोपपादितम् । बाधद्वैविध्यमुपासंह-रति—अतः सिद्धमिति ॥ अत्रच प्रत्यक्षलिङ्गेन आनुमा-निकश्रुतिबाधे मातुलकन्यापरिणयमुदाहृतं न्यायमुदाहृताः । तदूर्णं कौस्तुभे स्मृतिपाद एव कृतं द्रष्टव्यम् । उवाहरणान्तरं तु ध्रुपयम् । आनर्थक्यहेतुकविपरीतप्राबल्योदाहरणं वार्तिके कौस्तुभे च द्रष्टव्यम् । प्रयोजनं स्पष्टत्वात् नोक्तम् ।

संप्रदायस्य रक्षायै यावद्बहुञ्चिबलोदयम् । बलाबलविचारान्ता व्याख्याता भाट्टदीपिका ॥

इति सप्तमं बलाबलाधिकरणम् ॥

(८ अधिकरणम् ।)

अहीने वा ॥ एवं विरोधे बलाबलं निरूप्याधुना वि-
रोध एव क्वास्ति क्व नास्तीति चिन्तार्थ उत्तरः प्रपञ्चो वा-

अज्ञानतिमिरध्वंसि सत्यज्ञानप्रकाशकम् ।
सर्वाभीष्टप्रदं नौमि श्रीरूपं सुन्दरं महः ॥ १ ॥

यो वेदशास्त्राणवंपारदश्या
यथादिकर्माचरणेऽतिदक्षः ।
सदाशिवाराधनशुद्धचित्त-
स्तं बालकृष्णं पितरं नमामि ॥ २ ॥

श्रीखण्डदेवं प्रणिपत्य सद्गुप्तं
मीमांसकस्त्वान्तसरोजभास्करम् ।
अख्यन्तसक्षिप्तपदार्थतत्कृती
प्रभावलीटिप्पणमातनोम्यहम् ॥ ३ ॥

यद्यप्यत्र गुरोः कृतावपि मया हुद्गाव्यते काचना-
संभूतिस्तदपि प्रचारचतुरे नैषा पुरोभागिता ।
किंतु क्षमातिलका कुशाप्रधिषणा सिद्धान्तषद्वादारा
मद्वाक्यं परिहृत्य तत्कृतिमलंकुर्षुन्त्वियं मे मतिः ॥ ४ ॥

अत्र च बलाबलाधिकरणसमाप्तिपर्यन्तं मया कृतेन मीमा-
लाकौस्तुभेन ग्रन्थेन प्रायशस्तदधिकरणसमाप्तिपर्यन्तं भाट्ट-
दीपिकाव्याख्याकृतार्था जाताऽस्ति । अतस्तदनुपेक्षया
तद्याख्यानां कर्तव्यमित्येवं पूज्यपादानामेवाज्ञया “अहीनो वा
प्रकरणान्नो” इत्यारभ्य टिप्पणमारभ्यते ॥

ननु “अथानः शेषलक्षणम्—” इत्यध्यायादिसूत्रे क-
शेष. २ केन हेतुना शेष २ कथं च विनियुज्यते ? श्रुत्यादीनि
च विनियोगे कारणानि, तेषां च बलाबलचिन्तेति पश्चानामेष
शेषप्रकाराणामध्यायार्थत्वेन प्रतिज्ञानस्य वार्तिककृतोक्तत्वात्
बलाबलाधिकरणसमाप्तिपर्यन्तं च प्रतिज्ञाताध्यायार्थस्य कृत्स्न-
स्यापि निरूपितत्वाद्दुत्तरचिन्ताजातस्य पूर्वलक्षणानाक्रान्तत्वेन
लक्षणसङ्गतिः लक्षणान्तरापादकत्वं चापधेतव्याशङ्क्यपरिहाराय
बलाबलचिन्ताविषयत्वेन सङ्गतिं दर्शयति—एवमिति ।
पूर्वाधिकरणोपादितप्रकारेण श्रुतिलिङ्गादीनां विरोध इत्यर्थः ।
अधुनेति ॥ विरोधविषयस्यैव बलाबलचिन्ताविषयत्वात् वि-
रोधविषय एवावसरलाभात्पूर्वाधिकरणोपादितबलाबलसिद्ध्यर्थं
निरूप्यते । अतएव विरोधश्च क्वास्ति क्व नास्तीत्यपि प्रतिज्ञातं
भाष्यकृता । एवं चैतदध्यायार्थनिरूपणस्यार्थवसानात् न
चतुर्थलक्षणारम्भस्यावसरः । नचास्य लक्षणान्तरारम्भकत्व-
मित्यर्थः ॥

उत्तरप्रपञ्च इति ॥ अध्यायसमाप्तिपर्यन्तं केषुचिद-
धिकरणेषु विरोधविषयपरिहारेऽपि न सर्वस्याध्यायस्य विरो-
धविषयशोयकत्वमिति करिष्यमाणस्य सर्वस्य विचारस्य कथं
लक्षणसङ्गतत्वम् ? इत्याशङ्कानिरासाय प्रपञ्चोपादानम् ।

वदध्यायसमाप्तिः । ज्योतिष्टोमे उपसदो विधाय “तिष्ठ एव
साहस्योपसदो द्वादशाहीनस्ये”ति श्रुतम् ।

तत्र द्वादशत्वं किं द्वादशाहे निविशते, प्रकरण एव वेति

तथाच “अहीनो वा—” इत्याद्यधिकरणद्वये श्रुत्या सह
प्रकरणस्य विरोधौ जाघन्यधिकरणप्रभृति पादसमाप्तिपर्यन्तं
तस्य वाक्येन सह तौ, निर्वीताधिकरणे पुन श्रुत्या सह, उप-
वीताधिकरणे लिङ्गेन सह, तत .षड्विध्यनुवादाचिन्ता. प्रास-
ङ्गिक्यः । तत कत्रधिकरणे पुनः श्रुत्या सहत्यादिरूपेण वि-
रोधविषयचिन्ताप्रसङ्गेनापि करिष्यमाणविचारस्य तस्यैव प्र-
पञ्चरूपेण करणान्नासङ्गतत्वमिति भावः ॥

अत्र बहुषु भाष्यपुस्तकेषु यद्यपि साहपदघटितमेव विषय-
वाक्यं लिखितं दृश्यते, तथापि भाष्योदाहृताग्निष्टोमपदघटि-
तवाक्यापेक्षया साहपदघटितं वाक्यं शाखान्तरीयमप्यत्रोदा-
हरणमिति न्यायसुधाया लेखनात् “तिष्ठ एवाग्निष्टोमस्योप-
सदो द्वादशाहीनस्ये”त्येव भाष्यपुस्तकपाठ साप्रदायिकः ।
साहपदघटितस्त्वपाठ इति निश्चये सति भाष्योदाहृतमेव
विषयवाक्यमुदाहर्तुमुचितम्, तथापि एकैनाहा समाप्यमान-
त्वेन स्तुतिसम्बोधोपादाननुचेरधिकत्वेन वक्ष्यमाणया भाष्यो-
दाहृतवाक्येऽसम्भवात् तन्नाभाय वार्तिककृता साहपदघटित-
मेव वाक्यमुदाहृतं स्वयमप्युदाहरति—ज्योतिष्टोमे इति ॥

प्रकरणेन सह विरोधं दर्शयितुं प्रकरणसद्भावो ज्योतिष्टोमे
इत्यनेन दर्शितः । उपसदो विधायेति ॥ तैत्तिरीयशा-
खाया षष्ठाष्टके “यदुपसद उपसपयन्ते भ्रातृव्यपराणुष्वै—”
इति सिद्धवर्तिदेशकलये विधौ लाघवादेकोपसदिति विधिरेव
कल्प्यते । इतरथा बहुवचनबलात् त्रित्वविशिष्टोपसदिति
कल्पनेऽपि “तिष्ठ उपसद उपैति—” इत्यान्नातविधिना “षट्
सपयन्ते” इत्यर्थवादसहितेन विहितस्य त्रित्वस्य प्रत्येकं तिसृषु
निवेशोपात्त्या नवसङ्ख्यात्वात् षट्त्वेन सत्सवातुपपत्तेः । अत
अर्थवादगतम् “उपसदः” इति बहुत्वमभिप्रसोमिष्णुरूपदेव-
ताभेदेन अभ्यस्यमानाया एकैश्टेन्यासत्रित्वमादाय समर्थ-
नीयमित्यभिप्रायेण स्वयमपि त्रित्वविधिः प्रागुपसद इति बहु-
वचनमुपात्तम् ॥ अत्र द्वादशत्वं प्रकरणे निविशते ! उत
अहीनात्मकद्वादशाहे ? इति मुख्यसशयहेतुभूतानि तदर्थं
अहीनश्रुत्या प्रकरणेन सह विरोधोऽस्ति न वा इत्यादिसशया-
न्तराणि प्राचा ग्रन्थेषु दर्शयति । तत्रैवं सशयान्तराणां
प्रदर्शनेऽनवस्थापत्वेस्तानुपेक्ष्य मुख्यमेकमेव सशयं दर्शयति
—किं द्वादशाहे इति ॥ पूर्वपक्षकोटेः पूर्व सिद्धान्तको-
टिप्रदर्शनं तत्सूत्रोपात्तवाशब्दार्थविवक्षया सिद्धान्तोपक्रमता-
ज्ञापनाय । तथा चोपसद्गारा द्वादशाहे प्रकरण एव वेत्यर्थः ।
वक्ष्यमाणपूर्वपक्षोपादानरीत्या न्युपसत्त्वस्य ज्योतिष्टोमाङ्गत्वे-
ऽविवादान्न चिन्ताविषयत्वमित्यभिप्रेत्य तत्र द्वादशत्वमि-
त्युक्तम् ॥

चिन्तायां, त्रिवक्ष्य तावदुपसदनुवादेन विहितस्य बाह्वि-
यमन्यायेन स्वापूर्वसाधनीभूतोपसदर्थत्वाद्युपसदं च प्रकर-
णाज्ज्योतिष्टोममात्राङ्गत्वावगतेः साहस्रपदं अह्ना समाप्यमा-
नत्वात्तदनुवादमात्रं तदुद्देश्यविरोधणं, वाक्यभेदाद्द्वैय-
र्थाच्च । अत्रश्च तद्वदेव द्वादशत्वमपि तदनुवादेन विधीय-
मानमुपसदर्थमेव ।

न च तस्याहीनोद्देशेन विधिः, उपसदुपसर्जनत्वेन शु-
तस्य तस्याहीनसंबन्धानुपपत्तेः, तस्यावृत्त्या द्वादशत्वोप-

वाङ्मन्यमन्यायेनेति ॥ यथा “यावत्वा वाचा काम-
येत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयात्” इति विहितस्य बाह्वि-
यस्य ज्योतिष्टोमापूर्वस्य फलवत्त्वेऽपि विप्रकृष्टत्वात् सविहित-
दीक्षणीयापूर्वार्थत्वेऽयानर्थक्यपरिहारात्, दीक्षणीयापदान्ना-
नाच्च दीक्षणीयार्थत्वम्, एवं त्रिवक्ष्यायुपसदर्थत्वमित्यर्थः ।
अह्ना समाप्यमानत्वादिति ॥ “तं सहेवाहा सस्थाप-
यति” इत्यर्थवादे एकेनाह्ना समाप्यमानत्वस्य दर्शितत्वादित्य-
र्थः ॥ स्वमते षष्ठ्यर्थस्यापि भावनायामेवान्वायात् साह-
स्येति पदस्योपसत्पदार्थेऽन्ये वाक्यभेदसम्भवेऽपि प्राचा मते
तस्य तत्रान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् न वाक्यभेद इत्यतो दूषणा-
न्तरमाह—**वैयर्थ्याच्चिति ॥ पतेन**—साहस्रपदेन ज्योतिष्टो-
मोऽभिधीयत इति श्रुपसत्त्वं तावत्तदङ्गमिति साहस्रपदभरेण
ज्योतिष्टोमाङ्गत्वं प्राचा ग्रन्थेषूपपादितम्—**अपास्तम्**; वैय-
र्थ्यात्, बाङ्मन्यमविरोधाच्च । **नच**—एतावता साहस्रवाक्ये
उपसत्पदस्योद्देश्यसमर्पकतातात्पर्येणोपसदङ्गत्वं पूज्यपादानाम-
भिप्रेतमिति—**अमितव्ययम्**, उपसद्विधानानन्तरमेव त्रि-
त्वविधेरापान्नादान्तरप्रकरणेनैवोपसदङ्गत्वोपपत्तेरुपसत्पदवै-
यर्थ्यस्य समानत्वेनानुवादात्त्वस्यैव साहस्रपदवत् युक्तत्वात् । अतः
साहस्रपदमुपसत्पदं चानुवादपरे इति भावः ॥

तद्वदेवेति ॥ यथा—भाष्योदाहृताग्निष्टोमवाक्येन श्रुप-
सत्त्वं ज्योतिष्टोमीयुपसदङ्गं नि सन्दिग्धम्, एव साहस्रपदघटि-
तवाक्येनापीति न चिन्ताविषयत्वमिति दृष्टान्ततयोपादा-
नेन सूचितम् । तदनुवादेनेत्यत्र तच्छब्द उपसत्परः । अही-
नात्मकद्वादशाहोद्देशेन द्वादशत्वविधिरिति भाष्यकारीयं सि-
द्धान्तमन्यद् पूर्वपक्षी दूषयति—**नच तस्येति ॥** किमहीनो-
द्देशेन साक्षादेव द्वादशत्वस्य विधिः १ उत उपसद्भारा वा २
इति विकल्प्य, आर्यं पक्षं दूषयति—**उपसदुपसर्जनत्वे-
नेति ॥** द्वितीयं निरस्यति—**द्वादशाहप्रकरणपठितेति ॥**
वार्तिके लिखितेति शेषः । त्रिवेन विकल्प इति ॥ एतच्च
पूर्वपक्षे विकर्पाभिधानं त्रिवेविधिमङ्गीकृत्य सम्भाभिप्रायेण
दृष्टव्यम् । **वस्तुतस्तु**—यथा वार्तिककारमते सिद्धान्ते
वाक्यान्तप्राप्तद्वादशत्वं त्रिवेस्तुत्यर्थमन्यत इति न विविद्-
याङ्गीकारकृतो वाक्यभेद । तथा द्वादशत्वविधिपक्षे तदन्त-
र्गतत्वेनैकं त्रणीत इति वत्, त्रिवेः इत्यस्यानुवादत्वम् न

पक्षेऽत्र, द्वादशाहप्रकरणपठितवाक्यान्तरेण तस्य तत्र प्रास-
त्वाच्च । अतोऽस्यापि त्रिवेन विकल्पः । अहीनपदं च न हीय-
त इत्यादिव्युत्पत्त्या नञसमासमङ्गीकृत्य ज्योतिष्टोमानुवाद-
कम् । सर्वे ह्यन्ये क्रतवो विकृतित्वादेनमपेक्षमाणा न जहति ।

अथ नायं नञसमाससंस्थात्वे तस्य तत्पुरुषत्वात् तत्पु-
रुषे “तुल्यार्थतृतीयाससम्युपमानाव्ययद्वितीयाकुल्या” इति
स्युत्या प्रकृत्या पूर्वपदमित्यनुवृत्तिसहितया अव्ययाख्यस्य
नञः पूर्वपदस्योदात्ताख्यप्रकृतित्त्वरविधानादाद्युदात्तत्वा-

स्तुत्यर्थमुपादानमित्यस्यार्थस्यापि पूर्वपक्षे उपपादयितुमसक्य-
त्वात् नाशदोषदुष्टो विकल्पोऽपि इति—अथेयम् ।

प्रकरणे निवेश इति पूर्वपक्षे अहीनपदानुवादानुपपत्ति
परिहरति—**अहीनपदं चेति ॥** अहानिरूपगुणयोगेना-
हीनपदं नञसमासान्तं सत् ज्योतिष्टोमानुवादकम् । अहानि-
रूपगुणयोगश्च न हीयते कुतश्चित् इति कर्मकर्तारं निष्ठा-
प्रत्ययात्, अथवा यं सर्वं क्रतवो न जहाति इति कर्मणि
निष्ठाप्रत्ययात्, अथवा योऽन्यात्र जहाति इति कर्तारं निष्ठा-
प्रत्ययात्, अथवा केनचिदपि नायं हीयत इति कर्मनिष्ठाप्रत्य-
यात् इति व्युत्पत्तिचतुष्टयेन सम्भवतीति सौत्रं गौणपदमहानि-
रूपगुणयोगपरतया व्याख्यातुं वार्तिकदर्शितव्युत्पत्तिचतुष्टय-
मध्ये न हीयत इत्यनेन व्युत्पत्तिद्वयमित्यादीत्यादिपदेन च
व्युत्पत्तिद्वयं दर्शितम् ॥ अत्र भाष्यकारेण दक्षिणया क्रतुफलेन
वा न हीयते इत्यहीन इति दक्षिणादिक्ताहानिगुणयोगप्रदर्शनं
कृतम्, तदूषयितुं व्युत्पत्तिचतुष्टयेऽपि साधारण्येनाहानिरूप-
गुणयोगान्तरं दर्शयति—**सर्वे ह्यन्ये इति ॥** दक्षिणाकतु-
करणयोरनुपस्थितत्वात् कथंचिदुपस्थितापि सहस्रदक्षिणेभ्य
क्रतुभ्यो विकारभूतोभ्यादिकरणेभ्यश्चाग्निष्टोमसंस्थाकस्य न्यु-
न्त्वाद्दक्षिणादिक्ताहानिगुणयोगो भाष्योक्तो न युक्तः, किंतु
सर्वे ह्यन्ये क्रतवो विकृतित्वादेनमपेक्षमाणा न जहति,
अतोऽस्य कृत्स्नविधानत्वात् सर्वप्रकृतित्वाच्च सर्वतो वाऽहानि-
निरिति साज्याद्युपस्थितसोमयागान्तरपिक्षेवाहानिरूपो
गुणयोगो द्रष्टव्य इति भावः ॥

सिद्धान्तवादी शङ्कते—**अथेति ॥ उदात्ताख्यप्रकृति-
स्वरेति ॥ अयमर्थः**—“निपाता आयुदात्ता” इति सूत्रेण
सर्वनिपातसाधारण्येनायुदात्तस्वरविधानात्, नञोऽपि निपात-
तत्वेनायुदात्तस्वरस्तस्य प्रकृतित्त्वो भवति, स एव च तत्पु-
रुषमासेऽपि पूर्वसूत्रेण विहित इत्यहीनपदान्तर्गतप्रथमाकारे
आयुदात्तस्वरे सति “अनुदात्तं पदमेकवर्जम्” इति सूत्रेणैक-
स्मिन्पदे एकस्य चोदात्तत्वे सत्यपरयोरनुदात्तत्वविधानात्
हीकारगतेकारस्यानुदात्तस्वरे सति “उदात्तादनुदात्तस्य खरितः”
इति सूत्रेणोदात्तात्परतो विद्यमानस्यानुदात्तस्य खरितत्वविधा-
नात्खरितत्वापत्तिः, इत्यते तु मन्थभूत ईकार उदात्तः ।
तस्यानुपपत्तिः पूर्वपक्षे इति । अतो मन्थोदात्तत्वातुरोपात्तप्र-

पत्तेः, अपि तु मध्येदात्त्वात् 'बह्वः खः क्रतौ' इति स्मृत्या 'तस्य समूह' इत्यनुवृत्तिसहितया अहःशब्दस्य क्रतुसमूहवाचि—खप्रत्ययान्तत्वविधानात्स्य च "आयनेनीयीथियः फडखडधां प्रत्ययादीनामि"ति स्मृत्येनादेशविधानात् अयं शब्दः खप्रत्ययान्तः । तथात्वे "आद्युदात्तश्चे"ति सूत्रात् प्रत्यादेरीकारस्योदात्तस्वरसिद्धिः ।

नचेकारस्येनादेशावयवत्वात् कथं खप्रत्ययावयवत्वमिति वाच्यम्, आयादिपूपदेशिवद्दचनं स्वरसिद्धयर्थमिति स्मृत्या प्रत्ययस्वरसिद्धयर्थ ईनादेशस्यापि प्रत्ययोपदेशकालत्वरूपोपदेशिवद्भावस्य विहितत्वात् । अतो नायं नञसमास इति चेत्,

तथापि प्रकरणानुरोधादहीनशब्दस्य ज्योतिष्टोमे बहुदिनकत्वसादृश्येन गौणतयोपपत्तिः । वस्तुतस्तु अहःसाध्यक्रतुसमूहत्वस्य शक्यतावच्छेदकस्य ज्योतिष्टोमेऽप्यभ्यास-

त्यान्तः सन्द्वादशाहपर एवाहीनशब्द इत्युपपादयति—
अपि त्विति ॥ मध्येदात्त्वादिति पञ्चम्यन्तमयं शब्द खप्रत्ययान्त इत्यनेनान्वयी । खप्रत्ययान्तत्वोपपादानार्थम् "अहः खः क्रतौ" इत्यादिपञ्चम्यन्तद्वयमिति योज्यम् ॥ उपदेशिवद्भावस्येति ॥ अयमर्थः—एतदभावे हि खप्रत्ययोपपत्तिवैलयामेव तस्यैव प्रत्ययत्वात् "प्रत्यय" "परश्च" "आद्युदात्तश्च" इति सूत्रेणेनादेशकरणत्वात् खप्रत्ययान्तगतस्याकारस्यानुदात्तत्वप्राप्तेः, पश्चाद्भङ्गनीभूतस्य 'ख्' इत्येतन्मात्रस्येनादेशेऽपि तस्यानिनि व्यञ्जने स्वरस्यैवाभावात् नोदात्तस्वर ईनादेशान्तर्गतकारस्य प्रत्ययत्वेन प्राप्नुयात्, किंतु नकारोत्तराकारस्य प्रत्ययान्तर्गतात्वात् तत्रैव प्रत्ययत्वप्रयुक्तस्वरो भवति । अतएव—"स्थानिवदादेशोऽनन्विधो" इत्यनेन निस्तार । उपदेशिवद्भाववचनसत्त्वे तु खप्रत्ययोपदेशकाल एव "आद्युदात्तश्च" इति सूत्रप्रवृत्ते प्राग्गीनादेशविधानेन प्रत्ययत्वोपदेशात् तदनन्तरप्रवृत्ताद्युदात्तस्वर प्राप्यत एवेति नानुपपत्तिरिति । खरानुरोधेनाहीनशब्दस्य खप्रत्ययान्तत्वमङ्गीकृत्यैव पूर्वपक्षी समाधत्ते—**तथापीति ॥**

मुख्यवृत्त्यैवेति ॥ एतेन—रथकाराधिकरणेन गतार्थत्वमपि—**परिहृतम्**; रथकारपदे केवलरूढ्यङ्गीकारेऽपीह तदङ्गीकारे प्रकरणबाधापत्तेः तदनाश्रयणेन गोप्या एव स्वीकारात्, अथवा अहीनपदे रूढेरैवानङ्गीकाराद्योगबलेन द्वादशाहोपस्थातावपि प्रकरणबाधाया शक्यतावच्छेदकान्तत्वेन ज्योतिष्टोमाभिधानोपपत्तेस्तत्रैव निवेशो भवतु इति विशेषाशङ्कानिरासार्थत्वेनाधिकरणान्तरारम्भोपपत्तेः ।

न विकल्पं सहते इति ॥ एतेन—एवकारान्त्रानेनैव "एकं वृणीते" इतिवत्सिद्ध इत्यनुवाद इत्यपि पूर्वपक्षः—**निरस्तः** । यत्तु वार्तिके सिद्धान्ते साहचर्यवैयर्थ्यपरिहारार्थं भा० ३८

समूहात्मकस्य सत्त्वावहीनशब्दस्य मुख्यवृत्त्यैवानुवादत्वोपपत्तिरिति प्राप्ते—

आमां तावदहीनपदं, एवकार एव तावत् त्रित्वातिरिक्तसङ्ख्यायाः साधनत्वाभावात्प्रयुज्यते इति न विकल्पं सहते । किंचैवं प्रकरणादेव त्रिवद्वादशावयवोत्पत्तिष्टोमसंबन्धोपपत्तेः साहाहीनशब्दयोर्द्वयोरपि वैयर्थ्यप्रसङ्गः । अस्मिन्मते तु एकेन अह्ना समाप्यमानत्वेन स्वल्पकर्मणः स्वल्पैव सङ्कोचितेति औचित्येन स्तुतिपरतया साहान्शब्दस्य न वैयर्थ्यम् । किंच द्वयोः सङ्ख्यायोरैकार्थत्वेन विधौ शब्दभेदो न युज्यते । अतोऽहीनपदं साहादर्थान्तरपरमित्यप्यविवादम् ।

युक्तंचैतत्—'तस्य समूह' इत्यनुवृत्तिसहितया 'अहः खः क्रतौ'विति स्मृत्या वैदिकप्रयोगाच्च अहःसमूहसाध्यक्रतुविशेषत्वस्यैव सत्रादिध्यावृत्तस्य यजतिचोदनाचोदितसुत्यास-

मुक्तम् "साहपदभावे द्वादशावयवस्य त्रित्वस्यापि अहीनेनैव वाक्यात्संबन्धप्रथम स्यात् अत साहपदं प्रयुक्तम्—" इति, तत् भ्रमकारणाभावे भ्रमात्प्रपत्तेः पुरुषभ्रमसव्यपेक्षत्वस्य वेदेऽसम्भवादयुक्तमित्यभिप्रेत्य प्रकारान्तरेण साहपदानुवादप्रयोजनं दर्शयति—**अस्मिन्मते त्विति ॥ एतेन—**साहपदवैयर्थ्यस्य सप्तदशारत्निकावयव वाजपेयपदस्यैव सिद्धान्तेऽपि समानत्वात्पूर्वपक्षे तद्वैयर्थ्यापादनं वार्तिककारीयमभ्युच्चयमात्रमिति शास्त्रदीपिकाप्रकाशकारोक्तम्—**परिहृतं** द्रष्टव्यम् ॥

अत्रच "नच नञसमासेनावयवव्युत्पत्तिः, समुदायप्रसिद्धा तत्रिकारकरणात्—" इति वार्तिकं व्याचक्षणेन न्यायसुधाकृतोक्तम्—**"अहीनशब्दस्याखण्डस्याहर्विशिष्टगणवाचित्वे अनेकशक्तिकल्पनापत्तेः समुदायप्रसिद्धयोर्गाम् अहीनशब्दावयवभूतस्याह शब्दस्याह परिमिते सोमयागाभ्याससमूहे समुदायप्रसिद्धैव नञसमासनिराससम्भवादित्येवं व्याख्येयम् । विशेषभूतश्च नञसमासोऽनेन निषिध्यते न विशेषभूतावयवप्रसिद्धिः—"** इति । अस्मिन् प्रन्थे प्रहणाभ्यासजन्यसोमयागाभ्याससमूहे सुत्यापरपर्याये यत्र यावदेव दिनमहपदापरपर्यायं विहितं तदहःपरमिति बहुशो वेदे प्रयोगादहीनशब्दावयवभूताहःपदस्य रूढे सत्त्वाद्दहःपदेन न नञसमास इत्यर्थप्रतीतेः सुत्यापरपर्यायाद्दहःशब्दात् "तस्य समूह" इत्यधिकारे पठितेन "अहः खः क्रतौ" इति सूत्रेण समूहात्मकक्रतुरूपाधिकारेण खप्रत्ययविधानम् । तेन चाहा सुत्याना समूहात्मकक्रतुरहीनशब्दार्थो विवक्षितः इति प्रतीयते । शास्त्रदीपिकायामपि—**"अहा समूह इत्येवयोगेनैव वृत्तिः—"** इति प्रन्थे तथैव । तदेतन्निराकृतवन्नहीनशब्दस्यार्थान्तरपरत्वं व्युत्पत्तिप्रकारभेदेन दर्शयति—**अहःसमूहसाध्येति ॥**

अयमर्थः—नहि सर्वत्रैव वेदे प्रयुज्यमानोऽहःशब्दः सुत्यावचनः, एवं "स एष औपवसथ्येऽह्यावध्वयम्—" इत्यत्र दि-

मुद्रायाम्बन्धस्यैव योगरूढ्याऽहीनपदशक्त्यावच्छेदकत्व-
प्रतीतेर्न द्वादशावस्य ज्योतिष्टोमे निवेशसंभवः । अतश्चा-
हीनसंबन्धुपसदुद्देशेन द्वादशावस्यविधिः । षष्ठीस्थले च पर-
स्परसंबन्धस्य प्राचीनमते ऽभ्युत्पन्नत्वाच्च विशिष्टोद्देशो वा-
क्यभेदः ।

नेऽपि तत्प्रयोगात्, अपितु यत्र मुख्यवृत्त्या दिनपरस्याहःपदस्य
तद्वाधः प्रतीयमानार्थान्तरतात्पर्यं वा तत्र निरूढलाक्षणिकोऽर्थो
गृह्यते । यथा—“द्वादशाहेन प्रजाकामम्—” इति वाक्ये
बहुव्रीहिसंज्ञीकृत्यापि द्वादशदिनवत्त्वसाध्यस्य “षट्त्रिंशद्दहो वा
एष द्वादशाहः” इति श्रुतेः अनुष्ठानाच्च षट्त्रिंशत्संज्ञाकासावन-
दिनसाध्यत्वेन द्वादशदिनसाध्यत्वबाधे अहःपदेन तत्साध्यसु-
त्याना प्रहणम् । नच प्रधानयागस्य द्वादशदिनाधिकरणत्वं सं-
भवत्येवेति कुतो बाधः ? द्वादशानामपि यागानां भिन्नत्वेना-
न्यपदार्थभूतकतुरूपैकावयविति मानाभावेन तत्र द्वादशसंज्ञा-
दिनाधिकरणत्वानुपपत्तेः । अत एतादृशस्थले सुत्यायामेवाह-
शब्दस्य वैदिकप्रयोगदर्शनात् सुत्याविशेष्यकबोधसिद्ध्यर्थमहः-
पदस्याहःपरिमितसुत्याया रूढिर्निरूढलक्षणा वाङ्गीकार्या । ए-
तेन—यागसमुदायस्यान्यपदार्थत्वमादाय द्वादशदिनाधिकर-
णक्रयागसमूहपरत्वं द्वादशाहपदस्येति—अप्राप्तम् । अनुभ-
वसिद्ध्यस्य सुत्याविशेष्यकबोधस्य तावताऽन्यनुपपन्नत्वात् । त-
त्सिद्ध्यर्थमहःपदस्य सुत्याया रूढिर्निरूढलक्षणाया वाऽङ्गीकारे
यागसमुदायपर्यन्तान्यपदार्थकल्पनाया प्रयोजनाभावाच्च ।
तत्र रूढिकल्पनापेक्षयाऽहःपरिमितत्वरूपशक्यसंबन्धेन लाघ-
वाभिरूढलक्षणैव युक्ताऽऽभ्युत्थितम् । तथाच द्वादशसंज्ञायापरि-
च्छिन्नत्वाहःपरिमितसुत्यासमुदायेन यजेतेत्यर्थः ॥ एवमेवैकाहा-
दिपदेष्वपि द्रष्टव्यम् । तदिह तव मते अहःपरिमितसुत्यासमू-
हात्मकः क्रतुरिति बोधः ; तदपेक्षयाऽहीनशब्दावयवाहःपदे
सुत्यापर्यन्तलाक्षणिकार्थप्रहणे प्रमाणाभावात् तद्धितप्रकृतिभू-
ताहःपदस्य शक्यत्वा दिनपरत्वमेवाभ्युपगम्य तत्समूहसाध्यसु-
त्यासमुदायात्मकक्रतुरूपार्थे तस्मात्परतः खप्रत्यय स्वीकर्तुमु-
चितः । “अहः ख. क्रतौ” इति स्मृत्यैः समूहात्मके कृतावि-
तवत् समूहसाध्यक्रतौ खप्रत्ययविधानेनोभयथाऽभ्युपपत्तेश्च ।
नच—दिनसमूहसाध्यत्वबोधो नाहीनपदाज्जायत इति—यु-
क्तम् ; अनुभवस्य शपथनिर्णयत्वात् ; वैयाकरणैरपि तत्सूत्रेऽ-
हीनपदस्याहर्गणसाध्यसुत्याकः क्रतुरित्येवमेव विवरणस्य दर्शि-
तत्वाच्च । अतो युक्तमुक्तम्—अहःसमूहसाध्यक्रतुविशेषत्वस्य
इत्यादि ॥ यदप्यत्र शास्त्रदीपिकाप्रकाशे—“नच नयसमासे-
नावयवव्युत्पत्तिः ; समुदायप्रसिध्या तन्निराकरणत्वात्—” इति
पूर्वलिखितवार्तिकस्य “रूढ्या च द्विरात्रादिवचनत्वात् न यो-
गेन वर्तितुमर्हति “ननु द्विरात्रादावप्यहो समूह इत्येवं
योगेनैव वृत्तिः, न सत्रेष्वप्रयोगात्” इति शास्त्रदीपिकासि-
द्धान्तप्रन्थस्य च यथाश्रुतार्थस्वारस्येनाहीनपदेन यौगिकत्वम्,

वस्तुतस्तु—अहीनोद्देशेनातिदेशप्राप्तेः पूर्वप्रवृत्त्या द्वा-
शोपसत्त्वमेवानेन वाक्येन द्वादशत्वप्राप्तिकलकं, तां चतु
भिंरिति वद्विधीयते । द्वादशाहप्रकरणस्य वाक्यान्तरं तु शा-
खान्तरीयतया वा सत्रमात्रपरतया न विरुध्यत इति भा-
व्यकाराभिप्रायः ।

अपितु यजतिचोदनाचोदितसुत्यासमुदायात्मके रूढत्वमेव
“तस्य समूहः” इत्यनुशासनस्य “गमेर्भोः” इति वत्साधुत्वा
ख्यानपरतया नेयत्वात् इत्युक्तम्, तन्निरस्यति—योग
रूढ्येति ॥

अहःसमूहसाध्यक्रतुसामान्य व्याकरणस्मृतिदर्शितावयवयो-
गेन प्रतीयते, सुत्यासमुदायात्मकक्रतुविशेषप्रतीतिस्तु वैदिक
प्रयोगाद्भवेति योगरूढिरित्यर्थः । तत्राहर्गणसाध्यत्वप्रका-
रिका क्रतुविशेष्यकोपस्थिरत्वात्पदाध्यायि न जायते इत्युच्यते
तदानुभवापलापापत्तिः । यदितु जायमानापि समुदायश-
क्यैव जायते, नत्ववयवार्थं शक्येत्युच्येत, तदोद्भित्पद्
जादिष्वपि तुल्यत्वायोगरूढिमात्रोच्छेदापत्तिः । क्लृप्तवयव
वशाक्यैव बोधोपपत्तौ विशिष्टे समुदायशक्तिकल्पने गौर-
व, इतरथा वैयाकरणमते इव समासेऽतिरिक्तशक्तिकल्पना
पते । अतो योगरूढ एवायमुद्भिदादिशब्द इवाहिनशब्दः
अतएव न्यायसुधायाम्—पूर्वप्रन्थ एव खोपपादितयोगरूढ
विरोधेन “नच इति पूर्वलिखितं वार्तिकं “विशेषणीभूतनञ्
मासिनिराकरणपरतयाऽऽहीनशब्दान्तर्गताहःशब्दे समुदायऽ
सिध्या तन्निराकरणात्—” इत्येवं व्याख्यातम्, नत्वहीनपदेऽ
यवव्युत्पत्तेः समुदायप्रसिध्या निराकरणपरतया, इति शास्त्र
दीपिकाप्रन्थोऽपि केवलयोगिकत्वनिराकरणपर एव, नतु र-
वैधा योगिकत्वनिरासपरः । अतएव यत्रावयवार्थप्रकारबो-
धस्तत्र व्याकरणसूत्रस्य शक्तिप्राहकत्वमपि, यत्रतु न तथा त
तु केवलसाधुत्वमात्रार्थत्वमेव वैयाकरणैः प्रतिपाद्यत इति
सर्वस्य व्याकरणस्यैकरूपत्वमिति न काऽपि क्षति—इति

त्रित्वस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणे पाठात् तत्रैव निवेशेन साहपद
मनुवादे भवति ; अहीनपदस्य तु अहीनसंबन्धस्य प्रमाणान्तरे
णानवगते. नानुवादत्वम्, अपितु उद्देश्यसमर्पकत्वमेवेति ई
षम्यं दर्शयन् भाष्यकारीयमनेन सिद्धान्तमाह—अतश्चा
हीनेति । खमतेऽहीनपदार्थस्योपसत्पदार्थेऽन्ययासंभवा-
प्राप्तवाक्यभेदमहीनमात्रस्योद्देश्यत्वाङ्गीकारेण परिहृति-
वस्तुवत्सिद्धतिः । तां चतुर्भिरिति वदिति ॥ यथै
वार्थप्राप्तेऽऽद्यादाने लिङ्गकल्प्यश्रुत्यैव मन्त्रचतुष्टयप्राप्ते “त
चतुर्भिः—” इति वचनमर्थप्राप्तौलिङ्गकल्प्यश्रुत्यैव प्राक् मन्त्र
संज्ञोभयविशिष्टादानं विदधन्मन्त्रसुसुच्यप्राप्तिकलकं तथैव
दमपि द्वादशावस्यप्राप्तिकलकमित्यर्थः ॥

यद्यपि द्वादशोपसत्त्वविधाने द्वादशोत्तरमुपसत्पदाध्वने-
समासासंभवात् उपसद इत्यस्यानुपपत्ते च द्वादशपदार्थोपसत्

वस्तुतस्तु द्वादशाहप्रकरणस्यवाक्यस्य सत्राहीनोभयसाधारणत्वादेवाहीनेऽपि द्वादशत्वप्राप्त्युपपत्तेरेकवाक्यतालाभाय प्रकरणपाठार्थवचवाय चौचित्येन त्रित्वविधेरवायमर्थवादः । महतः कर्मणो महती सङ्कोचोपिता न तु प्रकृत इति च स्तुतिः । अतो वाक्येन प्रकरणं बाधित्वा द्वादशत्वस्याहीनसंबन्धावगतने तेन ज्योतिष्टोमे द्वादशत्वम् । मूले तु षष्ठ्या भाक्तश्रुतित्वमादाय श्रुतिप्रकरणविरोधोपन्यास इति द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ ४२ ॥ इत्यष्टममहीनाधिकरणम् ॥

(९ अधिकरणम् ।)

द्वित्रिवचहुत्व ॥ ज्योतिष्टोम एव “उपास्यै गायता नर”

दार्थयोः संबन्धप्रतिपाद्ययोः परस्परान्वयानुपपत्तेर्विधेयानेकत्वप्रयुक्तो वाक्यभेदो दुर्निवार इत्यहीने द्वादशत्वापत्तिः, तथापि अनुपपत्तोपसत्पदार्थद्वादशपदार्थोभयविशिष्टाभ्याहृताख्यातार्थभावनायाः अहीनोद्देशेन विधानान्न तत्रप्रसक्तिः । पञ्चाच्चारुणैकहायनीन्यायेन सङ्कोचपसदोः पाठिकं परस्परसंबन्ध इति नाहीने द्वादशत्वापत्तिश्चेति ध्येयम् ॥

वार्षिककारीयं सिद्धान्तं दर्शयति—**वस्तुतस्त्विति ॥** स्पष्टार्थमस्यत् ॥

मूले त्विति ॥ अस्मिन्प्रभ्ये प्राचीनमूलभूतशास्त्रे मूलपदसङ्केतः कृत इति मूलपदेन सर्वत्र प्राचीनग्रन्थग्रहणं वेदितव्यम् ॥

यद्यपि मूलग्रन्थेष्वहीनपदश्रुत्या सह प्रकरणस्य विरोधाविरोधौ दर्शितौ इति षष्ठ्या भाक्तश्रुतित्वेन तद्विरोधप्रदर्शनं व्यर्थम्, तथाऽपि इह विनियोजकश्रुत्यादीनामेव तच्चिन्तनात् तस्याश्च पदश्रुतेः षष्ठ्यन्तत्वेनैव विनियोजकत्वमभिप्रेत्य षष्ठ्या इत्युक्तं नैव विरुध्यत इति ध्येयम् ॥

प्रयोजनं पक्षद्वयोपन्यासेनैव स्पष्टमिति नोक्तम् ॥ अत्र च प्राचां ग्रन्थेष्वनुक्तैर्नैवकारबलेन यत्पूज्यपादानां सिद्धान्तकरणम्; तदस्याधिकरणस्य वैयर्थ्यं सूचयति । यत् “द्वादश साहस्योपसदः स्युस्तिष्ठोऽहीनस्य यज्ञस्य विलोम क्रियेत; तस्मात्तिस्र एव साहस्योपसदो द्वादशाहीनस्य यज्ञस्य सलोमत्वाय—” इति तैत्तरीयशाखापाठितपूर्वतनवाक्यशेषानुपुतैवकारेण द्वादशत्वस्य कथमपि ज्योतिष्टोमनिवेशपूर्वपक्षानुत्थानादिति ध्येयम् ॥ **वस्तुतस्तु**—पूर्वलिखितेन शतपथवाक्यसदृशेन “तिस्र उपसद उपैती”ति विधिना त्रित्वविधाने सति साहवाक्यस्य “यद्वा अनीघानो भारमादत्ते विवै स लिशते” इत्युपक्रमदेवकाराराजानाञ्च त्रित्वस्युत्पत्त्यर्थतया निश्चयरूपेण निगमनार्थवादत्वरप्रतीतेः साहवाक्यस्य त्रित्वविधानपरं वाक्यार्थवर्णनं पूज्यपादानां चिन्त्यमेव । ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य श्रुतम्—“तिस्र एव साहस्योपसदो द्वादशाहीनस्य—” इति भाष्यकारस्य विषयवाक्यप्रदर्शनं तु इतिशब्दस्योपसंहृतपरतया

इति नित्यां प्रतिपदं विधाय, “युवं हि स्वः स्वर्पती इति द्वयोर्थजमानयोः प्रतिपदं कुर्वात, एते अस्रमिन्द्व इति बहुभ्यो यजमानेभ्यः,” इति श्रुतम् ।

तत्राद्यवाक्ये द्वयोर्थजमानयोरिति यदि सप्तमी, तदा सा निमित्तत्वपरा । यद्यपि च पृथक् विभक्तिश्रवणं, तथापि हविरार्षधिकरणन्यायेन पाक्षिकत्वाभावेन प्रत्येकं निमित्तत्वापर्यवसानात् प्रधानभूतनिमित्तत्वानुरोधेन मिलितयोरैव द्वित्वावच्छिन्नयजमानत्वावच्छिन्नयोर्निमित्तत्वं प्रतिपाद्यते ।

यदि तु षष्ठी, तदाऽधिकारित्वाख्यसंबन्धानुवादिका सती

प्रघट्टपरतया वोपपद्यते । तत्र साहवाक्यस्य त्रित्वविधानपरतया निर्णायकरणात् । सिद्धान्ते व्यपदेशभेदरूपहेतुसाधकतया परं साहवाक्यस्यैव लिखनमिति न किञ्चिद्विद्वद्भम् ॥ विचारविषयवाक्यं तु “तिस्र उपसद उपैति—” इत्येतदनन्तरान्नानं “द्वादशाहीने सोम उपैति—” इत्येव युक्तम्; तत्रैव द्वादशत्वविधानात् ॥ अस्तु वा भाष्यकारलेखनच्छाखान्तरत्सम्, तथापि भाष्यग्रन्थेषु त्रित्वविशिष्टोपसद्वित्रित्वस्यैव प्रतीतेः “उपसदो विधाय—” इत्युक्तिर्विरुद्धैव । एवं स्थिते यदुपसदनुवादेन त्रित्वविधानमुक्तम्, तन्म्यायसुधाखास्त्येनेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ इति अष्टमं अहीनाधिकरणम् ॥

ज्योतिष्टोमे एवेति ॥ एवकारेण च यथा ज्योतिष्टोमप्रकरणे पठितमपि द्वादशत्वमहीने उत्कृष्यते, प्रकरणस्य श्रुत्या विरोधे श्रुत्या बाधात्, एवमिहापीत्यतिदेशकसङ्गतिरुक्ता । विशेषावाङ्मा त्वहीनपदस्य कथमपि प्रकृतवाचित्वाभावेऽपि द्वित्वबहुत्वश्रुतेः कथंचिद्विश्रयमाणप्रकारेण निवेशः संभवतीति नोक्तं इति पूर्वपक्षवेलायामेव स्पष्टा भविष्यतीति नोक्ता ॥ **नित्यामिति ॥** प्रतिपच्छब्देन स्तोत्रीया आद्या ऋगुच्यते । तत्र बहिष्पन्मानस्तोत्र प्रथमे “उपास्यै गायता नर” इति स्तोत्रीयामायाम् ऋचं नित्यामित्यर्थः । अत्र भाष्यवार्तिकयोरेतत्प्रतिपद्व्ययस्य नैमित्तिकत्वोक्तावपि तत्रानुक्ता तदुपपत्तिं दर्शयति—**तत्राद्यवाक्ये इति ॥** **पाक्षिकत्वाभावेनेति ॥** हविष आर्तैश्च तन्निरेक्षयाः सर्वदा सत्त्वेन तत्तन्निमित्ते विधीयमानस्य नित्यानुष्ठानापत्तौ नैमित्तिकत्वावुपपत्त्या निमित्तस्वरूपस्य वैयर्थ्यापत्तेस्तत्परिहारार्थमाक्षिप्तकादाचित्कत्वनिर्वाहाय लक्षणया यथा विशिष्टस्यैव निमित्तत्वम्; एवमिहापि लक्षणया विनापि निमित्तत्वोपादानसामर्थ्यान्मिलितयोरनिमित्तत्वमित्यर्थः ॥ पाक्षिकत्वाभावेनेत्यस्य कादाचित्कत्वाभावेनेत्यर्थः ॥ **द्वित्वावच्छिन्नोति ॥** द्वित्वावच्छिन्नौ च यजमानत्वावच्छिन्नौ च तयोरित्यर्थः । यथाच कुलाययागे द्वियजमानकत्वस्य सदा सत्त्वात्सिद्धान्तापत्तिस्तथा दर्शयिष्यते ॥ शास्त्रदीपिकाप्रकाशकारैरियं षष्ठ्यङ्गीकृता; तथापि सा कथंचिन्मित्तत्वपरैति दर्शयति—**यदि त्विति ॥**

स्ववैयर्थ्यपरिहारार्थं पदद्वयेऽपि लक्षणामङ्गीकृत्य लाघवाद्-
द्वित्वयजमानत्वयोरेकं व्यासजघृत्तिनिमित्तत्वं प्रतिपाद-
यति; विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहात् । एवं ब-
हुभ्यो यजमानेभ्य इति तादर्थ्यंचतुर्थ्यां अपि अधिकारि-

त्वसंबन्धानुवादिकाया उक्तविधे निमित्तत्वे लक्षणा । अ-
तश्च नान्यत्राविवक्षाप्रसङ्गः । निमित्ते च प्रतिपदुद्देशेन म-
न्त्रविधानेऽपि विजातीयत्वान्नेकोद्देश्यता । प्रकरणाद्वा प्र-
तिपदसंबन्धलाभ इति पक्षद्वयेऽप्यविवादम् ।

अयं भावः—यथाधिकाररूपं सबन्धो गृह्यते, तदा
प्रतिपत्पदेन तत्कार्यस्योक्तस्यैव द्वितीयोद्देश्यत्वात् त-
द्विशेषणत्वेनास्यान्वये द्वियजमानाधिकारप्रतिपत्कार्यस्योद्दे-
श्यत्वं वक्तव्यम्, तदाच यदा द्वियजमानसाध्यः क्रतुर्भ-
वति; तदानीमर्थान्देव प्रतिपत्कार्यस्य तदधिकारकता प्राप्तवेति
तदर्थेऽनुवादवैयर्थ्यम् । यदि तस्य व्यावर्तकतया विशेषणतो-
ष्यते; तदा विशिष्टोद्देशकृतो वाक्यभेदः । विशिष्टलक्षणया
तत्परिहारे द्वित्वावच्छिन्नयजमानत्वावच्छिन्नयोर्निमित्तस्वीका-
रापेक्षया तत्सबन्धिप्रतिपद्व्याप्यर्थतत्त्वलक्षणया गौरवम् ।
अतोऽत्र षष्ठी सबन्धसामान्यपरापि स्ववैयर्थ्यपरिहारार्थमधि-
कारितासंबन्धावच्छिन्नं निमित्तत्वं सप्तमीव प्रतिपादयति ।
तत्राधिकारिताशेऽनुवादेऽपि निमित्तत्वे पर्यवसानान्न वैय-
र्थ्यम्—इति ॥ **लक्षणामङ्गीकृत्येति**—यदा षष्ठ्या नि-
मित्तत्वे प्रत्येकनिमित्तत्वापर्यवसानाद्विशिष्टे लक्षणाऽऽवश्यकी,
तदा पदद्वयेऽपि द्वित्वयजमानत्ववृत्तिनिमित्तत्वे एव सा आ-
श्रित्युं युक्तैत्यर्थः । सप्तमीपक्षे सप्तमीद्वयेन पृथङ्निमित्तत्वो-
पादाननिर्वाहाय मिलितयोस्तदाश्रयणेऽपि निमित्तत्वं भिन्नमे-
वासीत्, अधुना तु लक्षणया कल्पयमाने तस्मिन् लाघवादेक-
मेव तत्कल्प्यत इत्याह—**लाघवादिदिति** ॥ द्वित्वावच्छिन्न-
यजमानत्वावच्छिन्नवृत्तिनिमित्तत्वकल्पनापेक्षया द्वित्वयजमा-
नत्ववृत्तिः तस्यैकस्य तत्कल्पने लाघवम् । पदद्वयलक्षणापि
द्वित्वयजमानत्वे एव । नच द्वित्वविशिष्टं यजमानत्वमेकं तद्व-
त्त्वेन निमतं कृतो नाङ्गीक्रियत इत्यत आह—**विशेषणेति** ।
तथाच द्वित्वयजमानत्वयोरेकार्थताभावेन विशेषणविशेष्यभा-
वानपेक्षणात् अनपेक्षिततत्कल्पने विशेषणविशेष्यभावे विनि-
गमनाविरहात् उभयवृत्तिव्याप्तकमेकं निमित्तत्वमित्यर्थः ॥

वस्तुतस्तु—उभयथापि द्वयोर्निमित्तयोर्गुणत्वेन भावना-
न्यायाभावेऽरण्येकहायन्यादिवदेकक्रियावशीकाराभावेनान्योन्य-
नियमोपपत्तिर्दुरुपपादैवेत्यतो द्वित्वावच्छिन्नयजमानत्वावच्छि-
न्नेऽथवा द्वित्वसमानाधिकरणयजमानत्वे वा लक्षणापि तु युक्तै-
वेति ध्येयम् ॥ **उक्तविधे निमित्तत्वे इति** ॥ बहुत्वयजमा-
नत्ववृत्तिनिमित्तत्वे इत्यर्थः ॥ **विजातीयत्वादिति** ॥ ई-
प्सितानीप्सितभेदेन विजातीयत्वादित्यर्थः ॥ **प्रकरणद्वैति** ॥
निमित्तसंबन्धेन विधीयमानायाः प्रतिपदो विनियोगापेक्षायां
प्रतिपदप्रकरणकल्पितवाक्येन प्रतिपत्कार्योद्देशेन विधानेनाऽ-
स्मिन्वाक्ये नैकोद्देश्यत्वमित्यर्थः । यदितु प्रतिपत्पदेनाऽऽवस्था-
नकत्वमुच्यते इति निमित्ते स्थानमन्त्रोभयविधानकृतो वाक्य-
भेद इत्याशाङ्कते, तदप्येतन्नैव परिहर्तव्यम्; प्रतिपच्छब्दस्य

स्तोत्राद्यर्वाचिन स्तोत्राह्यकार्याश इव स्थानांशेऽपि प्रकर-
णप्राप्तत्वेनानुवादकत्वेपत्तेः ॥ इति पक्षद्वयेऽपीति—
वाक्यभेदाभावोपपत्तिसहितं निमित्तत्वमिति शब्दार्थः ॥

वस्तुतस्तु—षष्ठीपक्षे निमित्तत्वमेवायं न सिध्यति । नहि
षष्ठी निमित्तत्वव्याप्ता, वसिष्ठानामिलादौ व्यभिचारात् । अ-
तोऽनीप्सितसंबन्धविशेषकल्पनापेक्षया ईप्सितत्वाद्योद्देश्य-
त्वरूपसंबन्धविशेषपरां तद्वदेव षष्ठीमङ्गीकृत्य द्वियजमानो-
द्देशेनैव प्रतिपत्कार्यद्वारा मन्त्रविधानं युक्तमङ्गीकृत्य द्वियज-
मानोद्देशेनैव प्रतिपत्कार्यद्वारा मन्त्रविधानं युक्तमङ्गीकर्तुम्,
निमित्तत्वपक्षे इवास्मिन्नपि पक्षे वैयर्थ्यविकल्पापत्ते परिहा-
राय द्वित्वविशिष्टलक्षणेति न वाक्यभेदः । बहुभ्य इत्यत्र तु
स्पष्टमेव तादर्थ्यं प्रतीयते इत्यनायासेनोद्देश्यत्वे सम्भवेति न
निमित्तत्वपर्यन्तलक्षणश्रयण प्रमाणत्वं । अतएव सप्तमी-
पक्षेऽपि नि.सदिग्धतादर्थ्यंचतुर्थ्यासाहचर्यादुद्देश्यपरत्वमेव
तस्या न निमित्तपरत्वम् ॥ **अतएव न्यायसुधायाम्**—
यथावार्तिकमेतन्मन्त्रद्वयस्य नैमित्तिकत्वेन व्यवहारः कृत्वा सि-
द्धान्ते निमित्ते विहितस्यापि मन्त्रद्वयस्य कुलायादियज्ञोपस्था-
पकाभावे कथं तदङ्गत्वमित्याशङ्कोत्तरपरेण द्विवचनान्तयज-
मानशब्दोपस्थापितस्य द्वियजमानकस्य यज्ञस्याहीनवत् षष्ठा
बहुवचनान्तोपस्थापितस्य च बहुयजमानकत्वस्य तादर्थ्यंच-
तुर्थ्यां प्राधान्यात् श्रुतिं प्रमाणं सूचयन् अधिकरणार्थमुपसं-
हरतीत्यधिकरणसमाप्तिग्रन्थेन षष्ठीचतुर्थ्यां प्राधान्यपरत्वमेव
रफुटीकृतम् ॥ नहि तयोर्निमित्तत्वमात्रपरत्वे सति कर्मगत-
प्राधान्यपरत्वम्, तदसुरोधेनच मन्त्रद्वयस्याद्भवं श्रुत्येति वक्तु-
शक्यते ॥ यदितु अव्यभिचरितकृतसबन्धोपस्थितिन्यायेन
निमित्तपरैतत्पदोपस्थापितस्य तत्तत्कृतोः पदान्तरकल्पनया
प्राधान्यप्रतिपादनपरोऽयं ग्रन्थः, न निमित्तत्वाभावात्पर्यक-
इत्युच्येत, तदा षष्ठा तादर्थ्यंचतुर्थ्यां प्राधान्यमित्यसंबन्ध-
मेवापद्येत, पदान्तरकल्पनाया निःसदिग्धस्य द्वितीयान्तप-
दस्यैव कल्पनाया उचितत्वात् । अतश्च प्रतिपत्संबन्धिक्रु-
द्वारा विहितैतन्मन्त्रद्वयस्य द्विवहुयजमानार्थत्वम्, अथवा-
न्यायसुधाङ्कुरीत्या तदुपस्थापितकर्माथैत्वमेव युक्तमिति
परमार्थसूचनम् 'यदितु सप्तमी' 'यदितु षष्ठी'ति
यदितुशब्दाभ्यामधिकरणारम्भे एव पूज्यपदिः कृतमित्यवधे-
ष्यत्वं कर्तृगतैकत्वस्यास्ति नवेति सद्यो राणके उक्तं, पार्थ-
सारथिनातु—किं ज्योतिष्टोमे द्वौ बहवो यजमानाः सम्भवन्ति ?
उत, न?—' इत्ययमुक्तः । तत्र प्रकाशकृता राणकोक्तसंश-

तदिहेमौ मन्त्रौ ज्योतिष्टोम एव निवेशिते उत द्विबहुय-
जमानके कुलायाहीनादाबिति चिन्तायाम् प्रकरणाविरो-
धात् प्रकृत एव निवेशः । नच तत्र निमित्ताभावः; आ-
ख्यातेन 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेते'त्यादिना उपादेय-
कर्तृविशेषणत्वेनोक्तस्य विवक्षायामपि नित्यत्वेन ज्योतिष्टोमे
यथाशक्त्युपबन्धस्य बक्ष्यमाणत्वाद् यथेको न शक्यतात् तदा
द्विबहुयजमानकत्वप्राप्तेः प्रतिपद्विधानसंभवात् । अथवा
यजमानशब्दस्य यागकर्तृमात्रवचनस्य पत्यामपि संभवा-
दाद्यवाक्ये तावत् स्त्रीलिङ्गत्वे बाधकाभावात् पक्षीद्वित्वे स

यस्य पार्थसारथ्युकद्वितीयसशयहेतुत्वमङ्गीकृत्य द्वितीयसंश-
यहेतुभूतोऽप्ययं सशयः स्पष्टवाञ्छोक्त इति व्याख्यातम् ॥
तदिदं सर्वमपि पूर्वाधिकरणरीत्या अनवस्थापत्तेरर्थतो ज्ञानस्य
सर्वसंशयेष्वपि संभवेन स्पष्टत्वस्य तुल्यत्वाच्चायुक्तमित्यभिप्रेत्य
हेतुभूतान् सर्वसशयास्तुपेक्ष्य यथामाभ्यां मुख्यसशयमेव दर्श-
यति—तदिहेमाधिति ॥

षष्ठ्यान्वयेन पुरुषस्य प्रधानतयोद्देश्यत्वेन तद्विशेषणत्वस्य
पुंस्त्वत्सर्वैकत्वस्याप्यविवक्षयैव द्विबहुयजमानकत्वसंभवं प्र-
कृतौ निरसितुमाह—उपादेयेति ॥ प्राधान्यस्य भावनानि-
ष्पादकत्वाख्यगुणत्वान्यथास्तुपपत्तिकल्पत्वेन गुणत्व एव शा-
स्त्र्यापारादाख्यातोपार्तैकत्वस्य भावनाक्षिप्तगुणभूतोपादीय-
मानकर्तृविशेषणत्वाद्विबक्षोपपादियुक्त इत्यर्थः ॥ अप्रत्ये-
कत्वविवक्षायामपि अशाक्तिकृतत्यागोपपादने "सोमेन" इत्यु-
त्पत्तिवाक्यमपि प्रकाशकृता लिखितम्, तदशाक्तिकृताज्ञत्या-
गानुपयोगीत्यभिप्रायेणोपेक्ष्य नित्यतावेदकवाक्यस्यैव तदुप-
योगित्वेनोपादानं कृतम् ॥ द्विबहुयजमानकत्वप्राप्ते-
रिति । यदि चैकत्वविशिष्टस्यैव कर्तृत्वेन तस्यैवाधिकारा-
देकत्वत्यागेऽधिकाराभावाद्यागानुष्ठानमेव न प्राप्तुयात्; तदा-
नैकत्वस्य त्यागो भवेत्; नत्वेतदस्ति, "बहुषु बहुवचनम्"
"द्वैकयोर्द्विवचनैकवचने" इति बहुषु कशब्दानां सङ्ख्येयप्र-
धानत्वाभ्यागमात् कर्तृरैकत्वे द्वित्वे बहुत्वे इति च व्याख्या-
नात् सङ्ख्येयविशेषणत्वेन सङ्ख्यान्वयात्प्रागेव कर्तृत्वप्रतीतेः
एकत्वत्यागेऽपि कर्तृत्वसङ्घावेनाधिकारसङ्घावात् यागानुष्ठानो-
पपत्तेः । अत एकत्वत्यागे न बाधकमिति भावः ॥

ननु—भावनसङ्ख्योरकप्रत्ययवाच्यत्वात् भावनाप्रती-
तिकाल एव सङ्ख्याप्रतीतेः तदनन्तरं भावनाक्षिप्तमाणकर्तु-
रैकत्वविशिष्टस्यैव कर्तृत्वेनान्वयात् एकत्वत्यागे कर्तृत्वविधाते-
नाधिकाराभावः प्रसज्येतैवेत्यतः प्रकारान्तरेण ज्योतिष्टोमे
निवेशशुपपादयति—अथवेति ॥ पक्षीद्वित्वे इति ॥
पतेन—पत्यभिप्रायं द्विवचनमिति पूर्वपक्षे विरुपैकशेषा-
पादानं प्राञ्चां—निरस्तम् ; पक्षीयजमानाभिप्रायेण तदुप-
पादने तदापसावपि पक्षीद्वित्वाभिप्रायेण तदुपपत्तौ विरुपै-

मन्नः । द्वितीयवाक्येऽपि पाशाधिकरणन्यायेन लिङ्गानुरो-
धेन प्रकरणबाधाशुपपत्तेर्यथ्ययानुशास्त्रेण पुंलिङ्गस्य स्त्री-
त्वपरत्वावगतोः पक्षीबहुत्वे द्वितीयो मन्नः । नित्या तु प्रति-
पत् पक्ष्येकत्वे इति प्राप्ते—

नित्यत्वेऽपि ज्योतिष्टोमस्य नैकत्वे यथाशक्तिन्यायविप-
यता; उत्पत्त्यादिवाक्येषु समानाभिधानश्रुत्या भावनाया-
मन्वितस्य तस्यान्तरङ्गत्वेनाशक्तौ दक्षिणापरिमाणद्यद्धान्त-
रबाधेनास्यैवानुपग्राह्यत्वात् । किञ्च यत् कृतिसाध्यत्वेनानु-

कशेषाप्रसक्तो । नच धर्मप्रजासंपन्नेषु दारेषु नान्यां कुर्वी-
तेति निषेधेन पत्यैकतानियमात् न पक्षीद्वित्वसंभवः
इति—वाच्यम् ; पूर्वदाराणां प्रजासंपन्नत्वाभावेन दारान्त-
रकरणे एव संभवत्पक्षीद्वित्वाभिप्रायेण तद्विशेषज्ञाकारात् ।
अतएवैतादृशस्य पक्षीद्वित्वस्य कादाचित्कत्वसंभवात् पत्य-
भिप्राये द्वित्वे तस्या नित्यत्वात् नित्यत्वासंभव इति प्राञ्चा
दूषणमपि परिहृतम् । यत एवं प्रमाणान्तरेण विरुपैकशेषो
दुरुपपादः अतएव हेतोः तदङ्गीकारेण एकस्या पत्या यजमा-
नेच नित्या "युवं स्थ इति द्वयोः" बह्वीषु वा पक्षीद्वित्वेऽपि
नन्द इति ॥ भाष्योक्तमेव द्वितीयमन्त्रस्य बहुपत्यभिप्रायक-
त्वमुपपादयति ॥

द्वितीयवाक्येऽपीति ॥ एवञ्च बहुभ्य इति वाक्ये
विरुपैकशेषानङ्गीकारेण द्वित्ववाक्ये पूर्वोक्तदूषणसदृश्य तस्यैवा-
ङ्गीकारेण यत्पक्षान्तरोपपादानं तदधर्जरतीयप्रस्तत्त्वदुपे-
क्ष्यम् ; पूर्ववाक्येऽपि तदनङ्गीकारेणैव पक्षीद्वित्वमादाय
पूर्वपक्षोपपत्तेः संभवात् । यदितु वार्तिकन्यायसुधाखास्त्रेण
बहुवाक्यस्थयजमानपदेष्वपि तदङ्गीकारः तदा बह्वीषु पक्षी-
ध्विति भाष्यविरोधः स्पष्ट इति सूचितम् ॥ पाशेति ॥ प्रक-
रणसहकृतपाशाप्रतिपदिकानुरोधेन बहुवचनस्यैकत्वलक्षणव-
दिहापि यजमानप्रातिपदिकानुरोधेन पुंलिङ्गस्य स्त्रीत्वे लक्ष-
णेत्यर्थः । पक्षीयजमानाभिप्रायेण द्वित्वबहुत्वोपपत्त्या प्रकृता-
नेव निवेशात् पूर्वपक्षे एकपक्षीकस्य द्विपक्षीकस्य च प्रयोगस्य
सर्वदैव नैमित्तिकेतन्मन्त्रद्वयानुद्घातत्वात् नित्याच्चा । प्रतिपद
आनर्थक्यम् विकल्पापत्तिर्वैति यत्रप्राञ्चा दूषणम्, तदप्यस्मि-
न्यपक्षे नास्तीति सूचयन् नित्यायाः प्रतिपदः सावकाशात्वं
दर्शयति—नित्या त्विति ॥

अनुपग्राह्यत्वादिति ॥ एवं सत्यपि ययन्याज्ञत्यागेऽप्ये-
कस्याशक्तिः स्यात्, ततो "गुणलोपेच मुख्यस्यापि" इति
न्यायात् प्रधानानुरोधेन गुणभूतैकत्वत्यागः शङ्कोत्, नत्वेत-
दस्ति; एकस्य यजमानस्यान्युपपादानानुष्ठानाशक्तौऽन्यन्वीक्षि-
पादनेन प्रतिनिधिद्वारा वा परिहर्तुं शक्यत्वादल्पवित्तस्य दक्षि-
णापरिणामादिविषये सभवन्या अशक्तैस्तथागोर्नैव परिहर्तुं
शक्यत्वेनान्तरङ्गभूतैकत्वत्यागस्यावश्यकत्वाभावादित्यर्थः ॥

धेयतया प्रसक्तं तत्रैव यथाशक्त्युपबन्धो न स्वनुष्ठेये कालादी । अतश्च तद्भवेदास्यापि न तद्व्यायविषयतेति न प्रकृते यागे द्वित्वबहुत्वे । नच यजमानशब्दः पत्नीपरः; पुंस्त्वे प्रचुरप्रयोगेण शक्त्यवगमेन लक्षणायां प्रमाणाभावात् । यजमानेभ्य इति पुल्लिङ्गस्य प्राप्ता इत्यस्य मेभ्यानिव निषिद्धत्वेनागतिक्रम्यत्वयानुशासनाङ्गीकारानुपपत्तेश्च ।

साक्षप्रयोगविधायके प्रयोगविधावेव यथाशक्त्युपबन्धस्याशक्याङ्गत्वात् ननु तद्व्युत्पत्तौ गित्वेनैकत्वस्य प्रयोगविध्यनुपसंग्रहं दर्शयति—**किञ्चेति** ॥ अत्र चानुपादेयमेकत्वं यजमानस्य कालवदिति शास्त्रदीपिकाया कालस्यैवेकत्वस्याप्यनुपादेयत्वमापाततो भाति, तच्चानुपादेयपञ्चकनियमप्रदर्शनपरप्रकरणान्तराधिकरणवार्तिकरुद्धमित्यतः तदाशयं दर्शयति—**तद्भवेति** ॥ प्रयोगविध्यनुपसंग्रहेणानुष्ठेयताभावसामान्येनानुपादेयत्वं कालवदुपचर्योक्तम्, नत्वेतावन्मात्रेणैव कालादिसाधारणमनुपादेयत्वं वास्तवमेकत्वे वक्तुं शक्यम्; तथात्वे कर्त्रादावपि तदापत्तेः ॥ **एतेन**—कृतिव्याप्यत्वमुपादेयत्वम्, तद्व्याप्यत्वमनुपादेयत्वमिति लक्षणभेदं कृत्वा एकत्वस्य यजमानकृतव्याप्यत्वादानुपादेयत्वमेव पञ्चकनियमस्त्वप्रयोजक इति बालप्रकाशोक्तं बालप्रकाशनमिति—**निरस्तम्**; स्वयमेव यजमानव्यक्ते स्वरूपव्याप्यत्वेन तद्गारापि न तदीयैकत्ववात्स्यादि कृतिव्याप्यमित्यनुपादेयमेवेति पूर्वसुफेर्ययजमानकर्तरी तत्कृतिव्याप्यत्वाभावादानुपादेयत्वाभावादानुपादेयत्वयोरापत्तेः । अतः काले यथा यथाशक्त्युपबन्धप्रयोजकोपादेयत्वं नेति न यथाशक्त्युपबन्धस्तथैवेकत्वेऽपीत्यर्थः । विस्तरेण चैकत्वं नानुपादेयमिति वाजपेयाधिकरणप्रकरणान्तराधिकरणीयकौस्तुभे उक्तम् तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ **यत्तु**—अत्र प्रकाशे सोमादिव्याशक्तौ प्रतिनिधुपादानेन सोमत्वादिजातौ “शुक्लाना व्रीहिणामि”त्युपात्तशुक्लादिगुणेषुच यथाशक्त्युपबन्धस्यैवेहाप्येकत्वे यथाशक्त्युपबन्धापत्तिरनिवार्यैव । नहि सोमत्वादिजातेः शुक्लादिगुणानां च प्रयोगविध्यनुपसंग्रहेणानुष्ठेयतया प्रसक्तिरस्ति । अतोऽनुष्ठेयतया प्रसक्तस्यैवाशक्तौ त्याग इत्यस्यागुणोभ्युच्यमात्रत्वमिति—**उक्तम्, तद्व्युक्तम्**; सोमादिव्याणा तद्गतगुणजालादीना च स्वतोऽनुष्ठेयत्वाभावेऽपि यैर्वाहिभिः सोमेन वा यजेत तानिह्यारदेशप्राप्तान्कृत्वेति विहारदेशप्रापणक्रियाया अप्यन्ययानुपपत्त्या व्रीहादिविधिभिरेवाक्षिप्तत्वात् तत्क्रियाविशिष्टत्वेन रूपेण प्रयोगमध्येऽनुष्ठेयत्वप्रसक्तत्वात्तौ तत्त्यागोपपत्तेः । इतथा द्रव्यादीना यागादिप्रयोग्यत्वव्यवहारलोपापत्तेः । प्रकृते नैवविधमेकत्वमिति नानुष्ठेयताप्रसक्तिरिति न यथाशक्त्युपबन्धविषयतेति वैषम्यम् ॥

अथवेति पूर्वपक्ष्युक्तं पक्षान्तरमनूय दूषयति—**नच यजमानेति** ॥ यद्यपि—“यजमानं व्याख्यास्यामः” इत्या-

अतश्च वाक्येन प्रकरणव्याप्याद्यत्र “एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाताम् एकौ द्वौ बहवो वा यजेरथि”त्याख्यैव कुलायाहीनाविषु द्वित्वबहुत्वविधानं तत्रैवास्त्योक्तर्षः । नचात्र तत्कृतूपस्थापकाभावः; प्रतिपत्संबन्धेनैव सामान्यतः क्रतुसंबन्धेऽवगते निमित्तबलेन तद्विशेषोपस्थितौ बाधकाभावात् ॥३॥४३॥ इति नवमं प्रतिपदुक्तवर्षाधिकरणम् ॥

पल्लभसूत्रभाष्ये धूर्तादिभि “उपहृतोऽयं यजमानः” इति तैत्तरीयब्राह्मणे पत्या यजमानपदप्रयोगिक्रान्तात् पत्यामपि यजमानशब्दप्रयोग उक्त इति वेदे पुंस्त्वेव प्रयोग इत्युक्तं मीमांसकानामभिधानम्; तथापि प्रतुप्रयोगस्य पुंस्त्वेव दर्शनेन तत्र शक्तिः परम्यात् क्राचिक्रप्रयोगानुरोधेन निरुद्धलक्षणैव युक्तेति प्रचुरपदेन सूचितम् ॥ **प्रमाणाभावादिति** ॥ लक्षणिकार्थग्रहणे प्रमाणाभावादित्यर्थः । यद्यपि यजमानशब्दस्यैह लक्षणिकार्थग्रहणेऽस्ति प्रकरणं तात्पर्यग्राहकम्; तथापि तदुुरोधेन न प्रबल्यजमानश्रुत्यर्थबाधः कार्यः; इतरथा पूषानुमन्त्रणतत्पुषपदेप्यङ्ग्यादिलक्षणापत्तेः । पाशमन्त्रेण न प्रकरणानुरोधेनैकत्वश्रुत्यर्थत्यागः, किंतु प्रधानभूतपाशाप्रतिपदिकोक्तवर्षापत्तिभियेति वैषम्यमिति भावः । पुल्लिङ्गानुपपत्तिमप्यभ्युच्ययुक्तत्वेन बहुभ्य इति वाक्ये दर्शयति—**यजमानेभ्य इति** ॥ मेभ्यधिकरणे पुंपुंशुमादावप्यभिगुपैषस्य प्रकाशकत्वोपपत्त्या सर्वथा निवेशासंभवात् । पुल्लिङ्गस्य न लक्षणाश्रिता, इदृत्तु सर्वथा प्रकृतौ तत्रिवेशासंभवात् प्रातिपदिकानुरोधेनैकत्वस्य बहुत्वे इव पुल्लिङ्गस्य स्त्रीत्वे लक्षणा युक्तेति पाशाधिकरणन्यायस्यैव प्रवृत्तेरभ्युच्ययुक्तित्वं द्रष्टव्यं तत्रैवेति ॥ **नच**—एवमुक्तर्षाङ्गीकारे कुलायादावपि द्वित्वबहुत्वयोर्गित्यतया कादाचित्कत्वाभावात् निमित्तत्वानुपपत्तितादवस्थमिति—**वाच्यम्**; जीवनस्य निमित्तत्वेऽपि कादाचित्कत्वाभावेन व्यभिचारात् तदभावेऽपि निमित्तत्वोपपत्तेः । द्वित्वबहुत्वरूपं हि निमित्तत्वं स्वस्यानुष्ठापकतामात्रं बोधयत् कुलायादिकृतूपस्थानद्वारेव तदुपपत्तेर्न स्वस्य पाक्षिकत्वमाक्षिपति । अतएव पूर्वपक्षे कतोः प्रकरणारेवोपस्थितेस्तस्यैवानुष्ठापकत्वापत्त्या निमित्ततदोपादानवैषम्यापत्तेर्निमित्तस्यानुष्ठापकत्वसिद्ध्यर्थं पाक्षिकत्वाक्षेपः आवश्यकः, ममत्तु द्विबहुयजमानककृतावेतन्मन्त्रद्वयमिति बोधकताद्गाराप्यनुष्ठापकत्वसंभवात् निमित्तोपादानं सार्थकमिति न पाक्षिकत्वाक्षेप इति वैषम्यम्, अहीने यजमानगतैकत्वसङ्ख्याया विकल्पात् पाक्षिकत्वस्याप्युपपत्तेर्भेति न बाधकम् ॥ **ननु** तत्तत्कृतुविशेषोपस्थापकत्वे एव प्रमाणाभाव इत्याशङ्क्य परिहरति—**नचात्रेति** ॥ **प्रतिपत्संबन्धेनेति** ॥ यजमानसम्बन्धस्याप्युपलक्षणम् ॥ तथाच प्रतिपच्छब्दस्य स्तोत्रकृग्वाचित्वेन तत्पदोपस्थापितस्तोत्रसंबन्धेन यजमानशब्देन वा अव्यभिचरितक्रतुसंबन्धन्यायेन क्रतुसामान्यस्योपस्थितेः द्वि-

(१० अधिकरणम् ।)

जाघनी ॥ दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजान्तरप्रकरणे,

त्वादिनिमित्तसंबन्धेन च तद्विशेषोपस्थितिरुक्तैव । ततश्च खत-
न्त्रफलाथैवकल्पनापेक्षयाऽपि क्षितत्वावुपस्थितक्रतुविशेषवाचक-
पदान्तरकल्पनया तत्कत्वज्ञत्वं नासुलभमित्यर्थः ॥

प्रयोजनं पूर्वपक्षे उपपादितप्रकारभेदेन नैकरूपम्, किंतु
भिन्नं भिन्नम् । यथा प्रकृतौ तथैवोद्भिदादिविकृतिष्वपि निमित्त-
सत्त्वे तदतिदेशात् समानमेव, सिद्धान्ते तु नैमित्तिकत्वेन
मन्त्रद्वयस्य प्रकृतावनिवेशात् निमित्तत्वं सर्वैकत्वज्ञत्वेनोपदे-
शादेव कुलायाहीनादिसाधारण्येन तद्विकारेष्वपि प्राप्तिर्नत्व-
तिदेशात् सुतरां च ज्योतिष्टोमविकृतिष्विति स्पष्टत्वाच्चोक्तम् ॥

॥ इति नवमं प्रतिपदुत्कर्षाधिकरणम् ॥

विरोधविषयज्ञापनाय महाप्रकरणं दर्शयति—**दर्शपूर्ण-
मास्योरिति** ॥ पत्नीसंयाजान्तरप्रकरणप्रदर्शनेनप्रयोजनं
स्वयमेव दर्शयिष्यति । पशोः पुच्छं जाघनीशब्दाथैः । अत्रच
जाघन्युद्देशेन पत्नीसंयाजाना पत्नीसंयाजोद्देशेन जाघन्या वा
विधानमिति पक्षद्वयेऽपि पत्नीसंयाजानामुपदेशेन प्रकृताविव
विकृतौ पशावप्यतिदेशेन सत्त्वात्प्रतिपदादिवत्प्रकरणबाधफली-
भूतपत्नीसंयाजानुष्ठानाभावात् कथमुत्कर्षपूर्वपक्षो निष्फल
आरभ्यते इत्यत आह—**किमनेन वाक्येनेति** ॥ यतएव
नोत्कर्षः पत्नीसंयाजानाम्, अतएव न तदुत्कर्षानुत्कर्षाविह
विचार्यते, अपितु “जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ती”ति वाक्यं
प्रकरणे किंचित्पदार्थविधायकं सन्नोत्कर्षं भजते, उत प्रकरणा-
बाधेन प्रकरणान्तरे विधायकं सत्त्वं भजते इति वाक्योत्कर्षा-
नुत्कर्षविचारकरणे न बाधकमित्यर्थः ॥

यस्वत्र राणककृता जाघनीपत्नीसंयाजान्वयविधिः दर्श-
पूर्णमासयोः पशौ वेति चिन्तायाः प्रकरणस्य पूर्वंः सह
विरोधाविरोधचिन्तात्वाभावेनासङ्गतिमाशङ्क्य निमित्तत्वेनोद्दे-
श्यभूतयोः द्वित्वबहुत्वयोः प्रकृतकर्मासंयोगात् तत्संयुक्त-
योः प्रतिपदोत्कर्षोऽभिहिते जाघन्या अपि सत्कार्यत्वेनो-
द्देश्यभूतायाः प्रकृतकर्मासंयोगात् तत्संयुक्ताना पत्नीसंयाजा-
नामप्युत्कर्षं प्रसक्तमपवादितुं चिन्तयति विरोधाविरोधचिन्ता-
फलभूतोत्कर्षचिन्तात्वात्सङ्गतिरित्युक्तम् ॥ **यश्च प्रकाश-
कृता**—दर्शपूर्णमासप्रकरणस्य पूर्वंः सह विरोधाविरोधचिन्ता-
या असंबन्धेऽपि पत्नीसंयाजान्तरप्रकरणेन सह वाक्यस्य
विरोधाविरोधचिन्ता संबन्धयेव—किमयं जाघनीपत्नीसंयाजा-
न्वयविधिबोधविरोधपरिहारासंभवात् पत्नीसंयाजान्तरप्र-
करणं बाधित्वा अतिदिष्टपाशुकपत्नीसंयाजेऽप्युक्त्यते, उत जा-
घनीशब्दस्य जातिवचनतया वाक्यविरोधपरिहारासंभवात्
पत्नीसंयाजशब्दस्य साधारण्येऽपि “अभिक्रमं जुहोति” इति-

“जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ती”ति श्रुतम् । तत्र किमनेन वा-
क्येनाप्रीषोमीयपशुमुत्कर्षप्रकाशक्युद्देशेन पत्नीसंयाजा वि-

वदान्तरप्रकरणेन प्राक् हृत्पक्षेव पत्नीसंयाजेऽपि राण-
कोको बृषणोपन्यासेन वाक्यप्रकरणविरोधाविरोधविषयचि-
न्तात्वात्सङ्गतिरित्युक्तम्—**तदुभयमप्ययुक्तम्**; अत्र पूर्व-
पक्षोपन्यासवेलायां भाष्याद्यनुसारेण विद्युत्कर्षपूर्वपक्षस्यैव प्र-
दर्शनात्, पत्नीसंयाजानामप्युत्कर्षं प्रसक्तमपवादितुं चिन्तयति
वक्तुमनुचितत्वात् । नद्यस्मिन्नधिकरणे पत्नीसंयाजोत्कर्षः पूर्व-
पक्षव्यापादितः सिद्धान्तिना खण्ड्यते, पत्नीसंयाजानुष्ठानस्य
विकृताविव प्रकृतावपि पूर्वपक्षिणा इष्टत्वात् । अतो विरोधा-
विरोधचिन्ताफलभूतोत्कर्षानुत्कर्षचिन्तात्वेन सङ्गत्यभिधान-
मयुक्तम् । किंच जाघन्या' संस्कार्यत्वपक्षे जाघनीस्वरूपे आ-
नर्थक्ये प्राप्ते जाघनीशब्दोपस्थापितपशुयागापूर्वसाधनत्वेन
तद्विधानात् दर्शपूर्णमासापूर्वांननुप्रवेशेन दर्शपूर्णमासप्रकरण-
बाध', जाघन्या गुणत्वपक्षे तु पत्नीसंयाजाना प्रकृतिसंबन्धि-
त्वेनोपस्थितौ भवति प्रकरणानुग्रह इत्युपपद्यत एव विरोधा-
विरोधचिन्ता ॥ एवञ्च दर्शपूर्णमासप्रकरणेनैव वाक्यस्य विरो-
धाविरोधविचारसंभवे नान्तरीयकतया पत्नीसंयाजान्तरप्र-
करणविरोधाविरोधे जायमानेऽपि तत्प्राधान्येनैव विरोधावि-
रोधचिन्तात्वेन सङ्गत्युपपादनज्ञेशो निरर्थक एव ॥ **अपिच**
“अभिक्रमं जुहोति” इत्यत्रान्तरप्रकरणात्प्रयाजग्रहणेऽपि
ते प्रयाजदर्शपूर्णमाससंबन्धिने न वैकृता इति ज्ञानं महा-
प्रकरणाधीनमेव । अवान्तरप्रकरणं तृभयाविरोधे सद्दुदासी-
नमेव । नहि पशावतिदिष्टाः पत्नीसंयाजाः प्राकृतपत्नीसंया-
जेभ्यः कर्मान्तरम्; अतिदेशेन तेषामेवोपस्थितेः । अतोऽत्र
पाशुकपत्नीसंयाजग्रहणेऽपि पत्नीसंयाजान्तरप्रकरणानुग्रह-
समवात् प्राकृतत्वबाधेन वैकृतपत्नीसंयाजेऽप्युत्कर्षपूर्वपक्षो महा-
प्रकरणबाधपर्यवसायी, सिद्धान्तस्तु तदबाधपर्यवसाय्येवे-
त्यालोचनीयं सहृदयैः ॥ अतएवाहीनाधिकरणमारभ्यैव महा-
प्रकरणस्यैव विरोधाविरोधयोश्चिन्तितत्वात्पूर्वाधिकरणन्यायेन
महाप्रकरणस्यैव बाधेन प्रसक्तं वाक्योत्कर्षमपवादितुमेतदधि-
करणमित्यापवादिकी सङ्गतिरस्सर्गापवादयोरैकविषयत्वेनाज-
स्येनोपपद्यते ॥ एतदभिप्रेत्यैव वार्तिकदिप्रत्येयु महाप्रकरण-
विरोध एवात्र क्वचित् क्वचिर्दृष्टिः । शास्त्रदीपिकायामपि—
अतो निर्मूला स्यादस्योत्कर्षकल्पनेति दर्शपूर्णमासयोरेव नि-
वेशः” इति ग्रन्थेन सिद्धान्ते दर्शपूर्णमासनिवेशोपसंहारात्तद-
बाध' सिद्धान्ते, पूर्वपक्षे तु तद्बाध इति दर्शितम् । इतरथा
अवान्तरप्रकरणात्प्राकृतपत्नीसंयाजेऽप्येव निवेश इत्येवमस्यत ।
तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य पूर्वपक्षे उद्देश्याननिर्वचने प्रकरणानुग्रहं
दर्शयितुं सशयोपन्यासकाल एवोद्देश्यकोटिं विविनक्ति—**अ-
प्रीषोमीयपशुमिति** ॥ विधिपाठोत्कर्षं व्यावर्तयितुं विधा-
नस्येयुक्तम् । ततश्चैतद्विधिबोधितापूर्वांश्यापानस्योत्कर्ष इ-

धीयन्ते । ततश्चेतस्य विधानस्य प्रकरणादुत्कर्षः, उत पत्नीसंयाजोद्देशेन जाघनीत्वेन द्रव्यं विधीयत इति चिन्ता-
याम्—

जाघनीशब्दस्योत्तरार्धादिशब्दवदेकदेशद्रव्यवाचित्वेन जाघन्त्याः परप्रयुक्तत्वावगमात् प्रयोजनवत्त्वावगमेन प्रया-
जशेषवपुद्देश्यत्वावगतेस्तृतीयाया द्वितीयाथर्कक्षणात्मप्यङ्गी-
कृत्य पत्नीसंयाजा एव तदुद्देशेन विधीयन्ते । एवञ्च द्विती-
याविधिप्रकाराङ्गीकरणाह्लाघवम्, इतरथा तृतीयविधिप्रका-
रापत्तेः ।

व्यर्थ—प्रकरणादिति ॥ ल्यब्लोपे, अथावाऽपेक्षिकत्वायै
पक्षमी । ततश्च प्रकरणं विद्यायापेक्ष्य वेत्यर्थः ॥ उत पत्नी-
संयाजोद्देशेनेति ॥ पत्नीसंयाजानामुद्देश्यतोक्तस्यैव दर्शपूर्ण-
माससम्बन्धित्वलाभात् तदनुष्ठानं न न्यूनता । तावताऽपि
प्रकृतावेव निवेश इति सिद्धान्तकोटिज्ञानोपपत्तेः ॥

उत्तरार्धादिशब्दवदिति ॥ उत्तरार्धशब्दः कस्यो-
त्तरार्ध इति संबन्धिद्रव्यवाचित्वेनैकदेशद्रव्यवचनो यथा भ-
वति तथा किं जघनभवेत्यापेक्षिकत्वेनायमप्येकदेशद्रव्यवचन
इति परप्रयुक्तत्वावगतिरित्यर्थः ॥ इतरथेति—अन्योद्देशेन
धात्वर्थविधाने द्वितीयप्रकारे धात्वर्थगतविधेयताया अ-
त्यागः, द्रष्टा उद्योतीतिवत् धात्वर्थोद्देशेन गुणविधाने तद्वि-
धेयतात्याग इत्येकपदोपात्तगतविधेयतामुपग्राह्य द्वितीयविधि-
प्रकार एवाश्रयितुं युक्त इत्यर्थः ॥ ननु पत्नीसंयाजान्यजतीति
वाक्योत्पन्नपत्नीसंयाजाना यावत्प्रकरणादर्शपूर्णमासाङ्गत्वं क-
ल्पनीयम् ततः पूर्वेप्रवृत्तेनानेन जाघनीसंस्कारद्वारा पश्चङ्ग-
त्वस्वैवापस्या दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजाननुष्ठानमेव प्राप्नो-
तीति पत्नीसंयाजोत्कर्षोत्कर्षविचार एव युक्त इत्यादाह्वा
परिहर्तुमनुवदति—एवंचेति ॥ अत्रच “प्राप्त्यादेव पत्नीस-
याजाना दर्शपूर्णमासयोरकरणम् । यदि पत्नीसंयाजा न
स्युः, ते त्वतिदेशाप्रप्ताः तत्र विद्यमाना एव जाघनीसंबन्धि-
त्वेन विधीयन्ते” इत्येतदाशङ्कोत्तरपरिवर्तिकाप्रत्यव्याख्याने
न्यायसुधाकृतोक्तम् “जाघनीवाक्यं विना पश्चात्प्रयुक्तगामित्वा-
सिद्धौ वाक्येन प्रकरणबाधात् दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजा-
करणं प्राप्नुयात्, अतिदेशान्तु तद्गामित्वप्रतीतिसंभवे वाक्यस्य
तत्राव्यापारादतिदेशेन चोपदेशात्मकप्रकरणबाधायोगात् प्र-
युतातिदेशेनात्मलाभार्थं प्रकरणगम्यदर्शपूर्णमासाङ्गत्वापेक्ष-
णात् तत्राकरणप्राप्तिरिति, तद्व्युक्तम्; यावत्प्रकरणेन पत्नी-
संयाजाना प्रकृत्यङ्गत्व बुध्यते ततः पूर्वेमेव प्रवृत्तेन प्रत्यक्ष-
वचनेन पश्चानुनिष्पन्नजाघनीसंस्कारार्थत्वेन तेषां विनियोग-
करणेन प्रकृत्यङ्गत्वस्यैवाभावे पशौ तदङ्गभूतपत्नीसंयाजाति-
देशसंवासांभवात् यत्र सस्कार्यं जाघनी तत्र पत्नीसंयाजा इति
वचनेनैव विनियोगकरणे अहीने द्वादशोपसत्त्वच्येवोपदेशे-
नैव जाघनीद्वारा पशौ पत्नीसंयाजाना अङ्गत्वातिदेशेनाङ्गत्वस्य

एवंच वाक्येन प्रकरणबाधात् पत्नीसंयाजानां पश्चङ्गत्व-
मात्रप्रतीत्यापत्तेः “आज्येन पत्नीः संयाजयन्ती”ति वचनस्य
निर्विषयत्वापत्तेः प्रकरणबाधायोगात्सेनारादुपकारकतया द-
र्शपूर्णमासाङ्गत्वावगमेऽप्यनेन वचनेन सखिपथोपकारक-
तया अग्नीषोमीयपशुयागाङ्गतया विधिर्नानुपपन्नः ।

न च जाघन्याः परप्रयुक्तपश्चानुनिष्पन्नत्वस्य लोकेऽपि
संभवादव्यभिचारिकतुसंबन्धाभावेन कथं यागीयत्वोप-
स्थितिः ? अग्नीषोमीयप्रकरणे श्रुतेन जाघन्या पत्नीः संया-

पूर्वपक्षेऽनभिप्रेतत्वात् । अतः प्रकृतौ पत्नीसंयाजानामकरण-
प्राप्तिस्तन्मतेऽनिवार्यैवेत्यभिप्रेत्य स्वयं प्रकारान्तरेण तां
वारयति—आज्येनेति ॥ आज्येनेत्यस्य पशुगतपत्नीसंयाज-
द्रव्यविधायकत्वाङ्गीकारे जाघनीसंस्कारकत्वानापत्तेराज्यस्य प्र-
तिपत्त्यनपेक्षस्य सस्कार्यत्वायोगादाज्यस्य द्रव्यत्वेन विधिः
स्वविधेयनिवेशार्थं प्रकृतौ पत्नीसंयाजानां सत्त्वं गमयति,
अन्यथा तस्य निर्विषयत्वापत्तेः । अतः प्रकृतौ पत्नीसंयाजाना
आरङ्गुपकारकत्वविधयाऽनुष्ठानं प्राप्नोत्येवेत्यर्थः ॥ वस्तु-
तस्तु—वक्ष्यमाणविधया केवलजाघनीपदेन पशुयागानुप-
स्थितेस्तदुपस्थितये वैकृतत्वाक्यान्तरपर्यालोचने सति प्रकर-
णान्तरस्थवैकृतत्वाक्यपर्यालोचनाविलम्बेनेह यावत्पश्चङ्गत्वं
कल्प्यं तावत् इदित्युपस्थितप्रकृत्यङ्गत्वमेव युक्तमिति वाक्येन
प्रकरणस्य बाधाभावादुपपन्नमेव प्रकृतौ तेषां करणमित्याज्य-
वाक्यस्य निर्विषयत्वापत्तिभरणैव प्रकृतौ तदनुष्ठानसाधनं
युक्त्यन्तरसप्रहायैवेतिभ्येयम् ॥ ननु—तर्हि प्रकृतौ पत्नी-
संयाजाना सत्त्वे तत्रैवाज्यवजाघन्या द्रव्यत्वेन विधिरित्स्व-
त्याशङ्का युक्त्यन्तरकथनव्याजेन निरस्यति—अनेन वचने-
नेति ॥ आज्यविधौ संतिपत्त्योपकारकविधया विधानासंभवा-
दारादुपकारकतया प्रकृत्यङ्गत्वं तद्गत्वात् स्वीकृतम्, इह तु त-
त्संभवे किमित्यारादुपकारकत्वविकल्पयोरभ्रयणमित्यर्थः ॥

ननु—पूर्वपक्षे प्रकृतावाज्येन सह जाघन्या विकल्पाभा-
वेनाप्रसक्तविकल्पनिरासार्थत्वेनापि वैयर्थ्यपरिहारासंभवे पशु-
प्रकरणगतैतद्वाक्यसहशाक्यान्तरस्य—“द्रव्यविकारं तु
पूर्ववदर्थकमे स्थात्, तथा विकल्पेन नियमः प्रधान-
तन्वात्” इति द्वादशतुरीयपदाधिकरणलिखितस्य वैयर्थ्य-
मित्याशङ्कामात्राङ्गान्तरनिरासव्याजेन परिहर्तुमिष्टोमीययाग-
स्योपस्थित्यभावे कथं तदङ्गतया विधानम् ? इत्याशङ्कते—
नचेति ॥ परिहरति—अग्नीषोमीयप्रकरणे इति ॥ “अङ्गु
यङ्गत्वादाभ्यं यङ्गति” इत्यनारभ्याधीतवाक्योत्पन्नाश्वादा-
भ्ययोत्पत्तरीयशाखापठितैतादृशवाक्यान्तरेण क्रतुसम्बन्धः;
तद्गदिह प्राकृतवाक्येन जाघनीपात्रसंस्कारकत्वेऽवगतोऽपि वै-
कृतवाक्येन तस्या यागसंबन्धावगमोत्तमुपसहारन्यायेन तस्या

जयन्तीति वाक्यान्तरेण प्रकृतापूर्वसाधनीभूतजाघन्युद्देशेन पत्नीसंयाजविधायकेन यागसंबन्धोपस्थितौ अंशुं गृह्णातीति वदनारभ्याधीतेऽप्यस्मिन् क्रतुसंबन्धावगमोपपत्तेः ।

यत्तु कैश्चिदतिदेशादेव पत्नीसंयाजानां पशुयागसंबन्धावगमात् प्राकराणिकं वाक्यं तद्धर्मकर्मन्तरविधायकं पूर्वपक्ष इत्युक्तम् । तदतिदेशेन पत्नीसंयाजानामारादुपकारकविधया पशुयागसंबन्धावगमेऽपि तात्पर्यग्राहकाभावे अनारभ्याधीते वाक्ये जाघन्यास्तदीयत्वोपस्थितौ प्रमाणाभा-

एवेह ग्रहणोपपत्तिः ॥ यद्यपि वैकृतवाक्येनैकेनैव सर्वं सुकरमिति प्राकृत वाक्यं व्यर्थमेव; तथापि अश्वदाभ्यन्यायेनाभ्युदयशिरस्कत्वकल्पनेनोभयवचनं सार्थकम् ॥ अत्र चानारभ्याधीतत्वमपेक्षितपशुप्रकरणभिन्नप्रकरणस्थत्वसाम्येन ज्ञेयमिति भावः ॥

प्रकाशकारमतमनूय दृश्यति—यस्थिति ॥ तद्धर्मकमिति ॥ प्राकृतपत्नीसंयाजधर्मकं जाघनीसम्बन्धमासलक्षणया तद्भव्यकं विधीयत इत्यर्थं ॥ तदतिदेशेनेति ॥

अयमर्थः—आज्यद्रव्यका एव पत्नीसंयाजा आरादुपकारकविधया प्रकृत्यङ्गम् । तादृशा एवातिदेशेन पशुप्रकृतिरेषामतिदेशप्राप्तानामारादुपकारकत्वाभावेन जाघनीसंस्कारार्थतया प्राकृतवाक्येन विधानात् पत्नीसंयाजानां पशुयागसम्बन्ध इति तु न युक्तम् । अस्मिन् पूर्वपक्षे जाघनीद्वाराऽनेनोपदेशेनैव पशुप्रकृत्येष्टत्वेनातिदेशाभावात् प्राकृतावुपपन्नानां पत्नीसंयाजानां आज्यवाक्येनादृष्टविधया प्रकृत्यङ्गत्वबाधकाल एव प्राकृतजाघनीवाक्येन सन्निपत्योपकारकविधया पशुप्रकृत्येष्टत्वात् ॥ अस्तु वातिदेशः । तावताऽपि पशुप्रकृतपत्नीसंयाजानाममीषोमीयपश्वनुनिष्पन्नजाघन्यर्थत्वे एव किं मानम्, पश्वनुनिष्पन्नमात्रस्यैच्छिकपशुमासभक्षणदावपि सभवेन यागव्यभिचरितत्वात् । नच लौकिकजाघनीसंस्कारस्य वैयर्थ्यात् परिशेषात् क्रतुगतोपस्थिति, तथात्वे हिरण्यं धार्यमित्यत्रापि क्रतुगतहिरण्यस्यैव धारणसंस्कारापत्तेः । यदितु तत्र क्रतुगतहिरण्यावादनित्यर्थे संस्कार्यत्वं तन्निश्चयेन निष्प्रयोजनस्य तदयोगात् क्रतुस्या प्रतीतिरितीतेतराश्रय इत्युच्येत, तत्प्रकृतेऽपि तुल्यम् । अथोच्यते हिरण्ये संस्कार्यत्वनिश्चयकाभावेनेतेतराश्रयसत्त्वेऽपि जाघनीशब्दस्य ससंबन्धिकतया तदर्थस्य संस्कार्यत्वनिश्चयात् नासाविति, तद्विरण्यस्यापि कृत्यश्रुत्या कर्मत्वाभिधानेन संस्कार्यत्वनिश्चयात् तुल्यम् ॥

वस्तुतस्तु—यद्गृह्यतद्वादी वास्तुशान्तिबलिहरणवैश्वदेवादिवहुतरसंस्कारदर्शनादितरथा परिशेषात् तेष्वपि यागीयत्वापत्तेर्न कापि परिशेषो यागीयत्वोपस्थापकः । अतएव मीमांसकैः प्रकरणमव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धो वा सर्वत्र यागीयत्वोपस्थापकमित्युपन्यस्यते । अतश्च प्रकृते तदभावात्क्रतुवचनमेव तस्मा यागीयत्वोपस्थापकं वक्तव्यम् इति ॥ अपिच

भा० ३९

वातिदेशेन सन्निधाने प्रकरणान्तरासंभवेन कर्मन्तरत्वा-
नुपपत्तेः शोपेक्षितम् । तस्माद्वाक्येन प्रकरण वाचित्वेदं वि-
धान अमीषोमीय उत्कृष्यत इति प्राप्ते—

जाघनीशब्दस्य पश्ववचवाचित्वेऽपि उत्तरार्द्धादिशब्द-
वत् संबन्धिकत्वाभावात् लोकसिद्धहृदयजाघन्या एवा-
प्यवत् पत्नीसंयाजोद्देशेन विधिसंभवे तृतीयया लक्षण-
प्रकरणे प्रमाणाभावः । अतिदेशात् प्राप्तानां पत्नीसंया-
जानामारादुपकारकत्वाभावेन पशुप्रकरणस्थवाक्येन सन्नि-

कर्मन्तर विधीयते किमभ्यासात् २ उत प्रकरणान्तरात् ?
नाद्यः; उक्तविधया जाघन्या यागसम्बन्धबोधनेनानन्यपरत्वा-
भावात् । द्वितीयं दृश्यति—अतिदेशेनेति ॥ संस्कार्य-
रूपानुपादेयगुणयोगेऽपि अतिदेशेन सन्निधानात् असंनिधान-

स्यासंभवादित्यर्थं ॥ अपिच विशिष्टविधिरावापदाकर्मन्तर-
विधिकल्पनापेक्षया वैकृतवाक्ये जाघनीनियमार्थत्वासंभवे-
ऽपि प्रकृतिप्राप्तकेलाज्यबाधकत्वेन गुणविधिरेव युक्तं ।

नच प्राकृतवाक्यबोधितसंस्कार्यत्वस्य साधनतया विनासंभ-
वात् अर्थादेवाज्यबाधसिद्धि, आज्यसमुच्चितजाघन्या अपि
संस्कार्यत्वोपपत्तौ तद्वाधे प्रमाणाभावात् । जाघन्या हि संस्का-
र्यत्वं शाब्दम्, आर्थिकं तु करणत्वम् । नह्याज्यसमुच्चये
शाब्दसंस्कार्यत्वस्य हानि, नवा तद्वत्संस्कार्यत्वेनाज्यगतनि-

रपेक्षकरणत्वहानिः; भिन्नप्रकारेण द्वयोरन्येव मैत्रावरुणग्रहे
पयसा सोमगतनिरपेक्षकरणत्वाभावेनैवेहापि तदभावात् ।
वैकृतवाक्यसत्त्वे तु जाघन्या आज्यस्येव निरपेक्षकरणताबो-
धनात् समुच्चये द्वयोरेकरूपेणावन्त्यात् शाब्दोभयगतकरणता-

बाधापत्तेर्नाज्यप्रसक्तिः । नच गुणत्वेन विधाने प्रयोजकत्वा-
पत्ति, आज्यनिवृत्तिमात्रेणैव विधिचारितार्थे प्रयोजकत्वश-
क्तित्व्यापारकल्पने प्रयोजनाभावात् । नचैवं तदर्थ्यादेव जा-
घन्या संस्कार्यत्वसंभवात् प्राकृतवाक्यवैयर्थ्यम्; लोकसिद्ध-

जाघनीकरणताव्यावर्तकतया तत्सार्थक्योपपत्तेः । यदितु तृ-
तीयया जाघन्या कारणत्वमेव शाब्दम्, आर्थतु संस्कार्य-
त्वम्, तत्तु प्राकृतवाक्येनापि सिद्धमिति वैकृतवाक्यवैयर्थ्य-
मित्युच्येत, तदा तृतीयया द्वितीयया लक्षणवैयर्थ्यम् ।
अस्तुवा तदा पूज्यापादोक्तमेव वैकृतवाक्यप्रयोजनमित्यलं वि-
स्तरेण ॥

पश्ववचवाचित्वेऽपीति ॥ हृदयादिशब्दवाकृति-
विशेषवाचिनः पशुसामान्यावयवपरत्वम्, नतु छागमात्रावय-
वपरत्वम् । अतएव यक्षीयस्य पशोः भक्ष्यत्वात् पशोः पुच्छ-
मिति व्याख्यातं याज्ञिकग्रन्थेषु ॥ लोकसिद्धेति—यद्यपि
हृदयादीनामपि लोकत एवानेन न्यायेन ग्रहणं प्राप्तम्, तथा-
ऽपि वेदेनैव सङ्गपनादिनोत्पत्तिप्रकाराप्रानान्न क्रमायाश्रय-
णम् । जाघन्यास्तु पत्नीसंयाजावान्तरप्रकरणेनैवोत्पादनप्रका-

प्रत्योपकारकत्वलाभे दर्शपूर्णमासप्रकरणस्यवाक्यवैयर्थ्याप-
निश्च । अतः पत्नीसंयाजोद्देशेनैव जाघनीविधिः ।

न च—प्राप्तकर्मानुवादेन पत्नीनामपि विधाने देवता-
त्वेन प्रास्त्युच्चारणेऽपि च विशिष्टोद्देशेन वाक्यभेदापत्तिरिति
—वाच्यम् ; अवान्तरप्रकरणादेव कर्मविशेषोद्देशसंभवेना-
वाक्यभेदात् । अतो मास्य प्रकरणादुक्त्यर्थः । अग्नीषोमीय-

रात्रानामिति लोकसिद्धग्रहणे न वाचकमित्यर्थः । वाक्यवै-
यर्थ्यापत्तिरिति । अभ्युदयशिरस्कत्वफलकल्पनस्यानन्यग-
तिकस्येह कल्पनापेक्षया द्रव्यत्वेन विधानमेव युक्तमित्यर्थः ।
अवाक्यभेदादिति ॥ पत्नीसंयाजनामधेयावावयवभूतपत्नी-
शब्दस्य मात्रावर्णिकदेवतारूपदेवपत्न्यनुवादकत्वेऽपि न त-
स्येतरव्यावृत्त्यर्थतया यागविशेषणत्वम्, तस्यावान्तरप्रकरणा-
देव सिद्धेयांगविशेषस्यैवोद्देश्यत्वेनोभयविधवाक्यभेदाभावादित्य-
र्थः ॥ विकल्पेनेति ॥ अतिदेशतः आज्येन सहेति
शेषः । वक्ष्यत इति ॥ पूर्वंलिखितद्वादशतुरीयपादाधिकरण
इति शेषः ॥ त्यागे प्रमाणाभावादिति ॥ एवं सत्यपि
दृष्ट्या गृह्येत यदि प्रकृताया विशिष्यप्रतिपत्त्यन्तराप्राप्तं भ-
वेत्, नत्वेतदिति, अतः प्रकृताया एव ग्रहणम् । नच—तर्हि
पत्नीसंयाजानामेव तत्प्रतिपत्तित्वमस्त्विति—वाच्यम्, त-
थात्वे पत्नीसंयाजानामप्रकृतकार्यकारित्वापत्तेः । अत आ-
रादुपकारकेष्वेवातिदेशप्राप्तेषु पत्नीसंयाजेषु जाघनीनियमार्थ-
मित्यपि तत्रैव वक्ष्यमाणमित्यर्थः ॥

प्रयोजनं पूर्वेपक्षे प्रकृतौ पत्नीसंयाजा आज्येनैव । सिद्धा-
न्हेषु तेन सह जाघन्या विकल्पः । तथा अग्नीषोमीये पत्नी-
संयाजाना संनिपातित्वात्पशुगणे सर्वजाघनीसंस्काराय जाघ-
नीमात्रस्य ग्रहणम्, सिद्धान्ते पश्वनुनिष्पन्नैकतमजाघनीग्रहण-
मित्यादि स्पष्टत्वादेव नोक्तम् । यत्तु प्रकाशकृता—पशौ
पूर्वेपक्षे प्रकृतजाघनीनियमः, सिद्धान्तेषु तस्या सत्यामुपादा-
नलाघवात्तुरोधेन तस्याः ग्रहणम्, तत्राशादौतु प्रकृताविव
पशावपि लोकेत उपादानमिति प्रयोजनान्तरमपि दर्शितम्,
तत् सिद्धान्ते जाघनीनाशार्दा हविर्नाशप्रयुक्ताज्यस्यैव प्रकृता-
वपि प्राप्तेः पूर्वेपक्षेऽपि संस्कार्याभावेन क्षेपाशलोपेऽपि त्या-
गाशस्याज्येन लोकसिद्धजाघन्या वाऽनुष्ठानस्य न्यायसिद्ध-
त्वात् पशौ प्रकृतजाघनीनियमस्य तदभावे लोकसिद्धजाघनी-
ग्रहणस्य च वक्तुमशक्तेरुक्तम् ॥ यथापि “तानि द्वैधम्—”
इत्यधिकरणे उपादेयस्यैव प्रकृतग्रहणं नास्ति, अतएव ग्रीही-
णामवघातार्थत्वेपूर्वेपक्षे यागीयग्रीहीग्रहणे मानाभावात् लोक-
सिद्धग्रीहीग्रहणेन सति प्रैयङ्गवे चरौ यागीयग्रीह्याभावेऽपि
लोकसिद्धग्रीहीभिरवघातोऽदृष्टार्थं कार्य इति प्रयोजनमुक्तम्,
तेनैव न्यायेनेह प्रकृतजाघनीग्रहणं सिध्यति; तथापि तदधि-
करणे प्रकृतग्रहणनियमस्यैव खण्डनात् न विरोधः ॥

स्यादेतत्—प्रकृतौ तावत्सोम—त्वष्टृ—देवपत्नी—राका—सि-

प्रकरणस्यवाक्यं तु विकल्पेन प्रासायानियमार्थमिति वक्ष्यते ।
न चैवं तत्र दृष्टस्यजाघन्या एव नियमसंभवेन पश्वनुनिष्प-
न्नाया ग्रहणे प्रमाणाभावः । प्रतिपत्त्यन्तराभावेनोपस्थिता-
यास्तस्यास्त्यागे प्रमाणाभावादिति तत्रैव वक्ष्यमाणत्वात्
॥ ३ ॥ ४४ ॥ इति दशमं जाघन्यधिकरणम् ॥

नीवाली—कुहमि-ग्रहपति—देवताका सप्त पत्नीसंयाजयागा आ-
पसम्भसूत्रे, बोधायनमते अनुमतिदेवत्याऽप्यधिका इत्याद्यौ ।
तत्र सोम—त्वष्टृ—देवपत्न्य-मिग्रहपति—देवताकाश्वत्वारो नित्या-
अन्ये काम्या । नित्यत्वाभिप्रायेणैव चत्वार पत्नीसंयाजा इति
तैत्तिरीयलिङ्गदर्शनम् । तेषा सप्तानामपि पत्नीशब्दस्य लिङ्गस-
मवायेन पत्नीसमुदायदेवताकत्वलक्षणया पत्नीसंयाजपदं
नामधेयमिति याज्ञिकमर्थोदा । तदिह पत्नीसंयाजावान्तरप्रक-
रणाविशेषात् सर्वेष्वपि तेषु जाघनीप्राप्त्यापत्तेर्देवपत्नीसंयाजे-
ष्वेव तदनुष्ठानप्रचरो याज्ञिकाना विकल्पेन, एवं पशावप्यति-
देशप्राप्तसर्वपत्नीसंयाजेषु जाघनीप्राप्त्यापत्तिः । अतस्तद-
विरोधाय पत्नीपदार्थस्य विशेषणत्वे विशिष्टोद्देशवाक्यभेदो
दुर्वारः इति ॥ उच्यते—“आज्येन सोमत्वष्टाराविष्ट्वा
जाघन्या पत्नीः संयाजयन्त्याज्यस्य वा गृहीतेन” इत्यापस्त-
म्भसूत्रे सोम—त्वष्टृ—दैवत्यपत्नीसंयाजानन्तर्गस्य देवपत्नीदेव-
त्यपत्नीसंयाजे एव समवात् तत्रैव जाघन्याज्ययोर्विकल्पः ।
अग्निग्रहपतिदेवत्वे त्वाज्यमेवाथवा आनन्तर्यामिन्नेषादुभयोर-
प्युत्तरयोर्जाघन्याज्यद्वययोर्विकल्पः प्रकृताविति मतभेदो धूर्त-
स्वाम्यादिभिरुक्तः । पशौ तु पुच्छोर्जाघोभागसम्बन्धीढाव्य-
वस्थया पश्वमिग्रहपतिदेवत्ययोः जाघन्येव; नत्वाज्यमिति
विशेषः । सर्वथा पत्नीपदार्थविशेषणत्वाभावेऽपि तत्रैकजाघ-
नीनिवेशोपपत्तेः, प्रत्युत तद्विशेषणत्वेऽप्यग्निग्रहपतिदेवत्वे
तदनापत्तेस्तेन विनाप्याद्ययोर्जाघनीनिवारणं नाशुलभम् ।
अतएव पत्नीशब्दोऽत्र न देवतापरः, किन्त्वधिकरणमालाद-
र्शितरीत्या कर्मनामधेयस्य पत्नीसंयाजशब्दस्यैकदेशपरः । तथा
च “वसन्ते ज्योतिषा” इति पदस्य ज्योतिष्टोमपरत्वस्यैव
पत्नीशब्दस्य पत्नीसंयाजरूपकर्मपरत्वात् पत्नीसंयाजं यजन्ति
जाघन्येत्येवमेवार्थः । एवञ्च पूर्वेपक्षे दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंया-
जाकरणपादान्तत्परिहारावपि देवपत्नीदेवत्यपत्नीसंयाजविष-
यावेव द्रष्टव्यौ । तत्रैव जाघनीविधायकवाक्यसत्त्वेन तद्वि-
षय एव विचारात् । ननु—एवं तर्हि आज्यवाक्यनिर्विष-
यत्वापत्त्या तदनुष्ठानसाधनं प्रकृतावयुक्तम्; आज्यविधेदेवप-
त्नीसंयाजव्यतिरिक्तविषये चारित्वाभ्यांत्, अतस्तेषामनुष्ठाने-
प्येतत्पत्नीसंयाजाऽनुष्ठानं प्रकृतौ दुष्पपादमिति—चेत्,
सत्यम्; “आज्येन पत्नीसंयाजा” इति तैत्तिरीये सिद्धवन्नि-
र्देशकल्पितविधिना आज्यं सर्वपत्नीसंयाजसाधारणम्, तथापि
देवपत्नीसंयाजे विशेषविहितजाघन्या बाधो मा भूदित्येतदर्थमा-

(११ अधिकरणम् ।)

सन्तर्दनम् ॥ ज्योतिष्टोमे अभिषवणफलके प्रकृत्य “न सन्तृणसी”त्यनेनासन्तर्दनं विधायाम् “थो खलु दीर्घसोमे सन्तृणो धृत्वै” इत्यनेन सन्तर्दनं विहितम् । सन्तर्दनं नाम द्वयोः फलकयोः संश्लेषप्रदेशे तनूकरणेन एकोपर्यपरस्य संश्लेषः । तद्विदं सन्तर्दनं किं प्रकरण एव निविशते उताग्निष्टोमान्व्यभात्रे उरुकृष्यत इति चिन्तायाम्—

“प्यस्य वा षतुर्गृहीतेभे” त्यापस्तम्बसूत्रे विकल्पबोधनद्वारा सर्वेषामाज्यबाध, किंतु पक्षे सर्वसाधारणतया विहितमाज्यमपीति विधीयते ॥ एवंच देवपत्नीसंयाजे तदुत्तरस्मिन्नपि च पत्नीसंयाजे वैकल्पिकाज्यविधेरेतस्य निर्विषयत्वमस्त्वैवेति न बाधकम् । एतच्च पारमार्थिकीं याज्ञिकमयोदामनुसृत्योक्तम् । वार्तिककारप्रभृतिसर्वेमीमासप्रन्थेषु तु सर्वेष्वेव पत्नीसंयाजेषु “आज्येन पत्नी संयाजयन्ती”तिवत् “जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ती”ति वाक्यमाज्यसमानकक्षतया जाघनीविधायकमभिप्रेत्य सर्वोऽप्येतदधिकरणविचार इति तदनुरोधेन पत्नीसंयाजा एव तद्देशेन विधीयन्त इत्येवं पूर्वपक्षप्रत्यये जाघनीसंस्कारार्थतया बहूना पत्नीसंयाजाना विधिरुक् । पूज्यपादैरित्यलं बहुना विस्तरेण ॥

इति दशमं जाघन्यधिकरणम् ॥

अभिषवणफलके इति ॥ अभिषवधाकाराण्यफलक इत्यर्थः । अनेन च “न संतृणसि” “संतृयादि”ति विधिनिषेधापेक्षितसन्तर्दनीयकर्मप्राप्तिरुक्ता । यद्यपि तैत्तिरीयशाखाया रूढाध्याये “अधिषवणे” इति धकार. पठित ; तथापि तत्समानार्थकत्वेन स्वकर्तृकाभिषवणफलके इति वाक्यप्रयोगे न बाधकम् । न्यायमुधाप्रभृतिप्रन्थेषु “हन् वा एते यज्ञस्य यदधिषवणे” इति वाक्यलेखन तु शाखान्तरीयत्वेन पुस्तकलेखनकर्तृप्रमादेनैव वा ज्ञेयम् ॥

ननु—नैव प्रकारान्तरेण सन्तर्दनं प्राप्तम् ; यत्र संतृणसीत्यनेन निषिध्यते इत्यत आह—**असन्तर्दनमिति ॥** नात्र सन्तर्दननिषेधः क्रियते, अपितु उल्लेखभयोः फलयोरुपस्थापने संश्लेषसोभयथापि संबवाद्द्रव्यमाणसन्तर्दनाभावप्रयुक्तः संश्लेष एव लक्षणया विधीयते; अपेक्षितविधानस्योचितत्वात् । नचार्थप्राप्तसंश्लेषान्यथानुपपत्त्या सन्तर्दनप्राप्तिः, हन्त्वसंस्तवेन कदाचित् संश्लेषप्राप्तावपि तत्र नियमेन सन्तर्दनप्राप्त्यभावेऽनियतप्राप्त्युपजीवनेन तदुपादाने निषेधस्य पाक्षिकत्वापत्तेः । अतएव शास्त्रदीपिकायामपि—“असन्तर्दनं विधाय” इत्येवमेवोक्तम्, ननु सन्तर्दनं निषिध्यति । अतोऽसन्तर्दनपदमर्शाअथजन्तं कृत्वा न विद्यते सन्तर्दनं यस्मि-

प्रकरणानुप्रहादनुत्कर्षः । न च वाक्यविरोधः ; ज्योतिष्टोमस्यापि इष्टपाथपेक्षया दीर्घत्वात् सोमद्रव्यकृत्वाच्च दीर्घसोमत्वोपपत्तेः । अत्रश्च तत्रैव ब्रीहियवादिवसन्तर्दनासन्तर्दनबोधिकल्पः । यस्त्वत्र सूत्रे क्रयवदिति क्रयदृष्टान्तो विकल्पे दत्तः स द्वादशे दशभिः क्रीणातीति वचनेन समुच्चयस्य वक्ष्यमाणत्वाद्ब्रह्मनाभावं कृत्वा बोध्यः । अस्तु वा इष्टयादेरिहानुपादानात् तदपेक्षया दीर्घत्वस्य च नित्यत्वेन

त्रिति व्युत्पत्त्या अन्यपदार्थसंश्लेषो हन्त्वसंस्तवोपस्थित एवात्र विधीयत इति ॥

अपरस्येति ॥ लोहकीलेनेति शेषः । अत्र च शुद्धे एव ज्योतिष्टोमे निवेशः दीर्घयजमानके वा, अथवोक्त्यादिसत्याख्येति पक्षा सूत्रानुसारेण पूर्वपक्षे वक्तव्याः । तेषु सर्वेष्वपि प्रकरणे निवेशस्य सत्त्वेन लाघवात् संशयकोटौ प्रकरण एवेत्येतावतैव सर्वेषामुपादानं कृतमिति न न्यूनतादोषः ॥

ज्योतिष्टोमस्यापीति ॥ अनेन च—दीर्घसोमो सोमश्चेति कर्मधारये सोमपदस्य लतामात्रवाचित्वात् सप्तम्या निमित्तस्य तस्य चाऽयपूर्वपक्षे कादाचित्कत्वाभावाद्विष्टयापेक्षया दीर्घत्वोपादानानुपपत्तिरित्येतत्—**परिहृतम् ;** दीर्घसोमपदस्यापेक्षिताङ्गाङ्गिभावपरत्वसंभवेऽनपेक्षितनिमित्तत्वत्वत्त्वात्, अतो दीर्घसोमपदेन आगस्यैव निरूढलक्षणयाऽभिधानात् प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमस्यापि दीर्घसोमपदेन ग्रहणोपपत्तिरित्यर्थः ॥ सूत्रकारानुक्तमप्युभयवादिसिद्धं विकल्पे दृष्टान्तमाह—**ब्रीहियवादिवदिति ॥** यस्तु सूत्रकृता विकल्पे क्रयणवदिति दृष्टान्तो दत्तः, स. “**क्रयणेषु विकल्पः स्यादेकार्थत्वात्**” इति द्वादशाधिकरणपूर्वपक्षाभिमतोऽपि “**समुच्चयो वा प्रयोगे द्रव्यसमवायात्**” इत्युत्तरसूत्रेण सिद्धान्ते क्रयसाधनानां द्रव्याणां समुच्चयस्य साधनाभोभयवादिप्रतिपन्न, तथाप्यत्रस्यपूर्वपक्षिणा तत्रस्यसिद्धान्तमुक्तेरसंमतत्वमभिप्रेत्य तत्रस्यसमुच्चयखण्डनसूचनेन नैव दोषः । न हि विक्रेत्रानतिवशात्तत्रोक्त. समुच्चयो युक्त, तथात्वे ऋत्विगानसिवाशात् प्राकृतवैकृतदक्षिणानामपि समुच्चयापत्तेः । अतः सिद्धान्तिनाऽपि तत्र विकल्पस्यैव बलात् स्वीकार्यत्वमापाद्योभयवादिंसंमतत्वं ज्ञेयम् ॥ **ननु** तत्रस्युक्तेरसंमतत्वेऽपि “त वै दशभिः क्रीणाती”ति वचनबलात्समुच्चयसिद्धेर्न दृष्टान्तत्वं तस्य युक्तमित्यत आह—**वचनभावं कृत्वेति ॥ वस्तुतस्तु—**“अनर्बलोपेऽनं दृष्टान्त” इति वार्तिकोक्तमेव साधुः ततश्चामर्थः ॥ **ननु—**असन्तर्दनेनाप्यभिषवस्य जायमानत्वात् सन्तर्दनेनिव्यानर्थक्यमित्यत आह—**क्रयणवदिति ॥** यथाल्पमूल्यत्वात्सोमस्य वासःप्रभृतीनां मध्ये येन केनचिदानतिसिद्धेः शेषाणि वचनानि व्यर्थानि भवन्ति सन्ति स्वसार्थक्यायाऽऽनतस्यापि पुनरानति विधाय तेन क्रीतः सोमोऽभ्युदयकारीति कल्पयन्ति; तथात्राप्यसन्तर्दनेनाभिष-

दीर्घसोमपर्ववैष्यापत्तेरष्टदोषदुष्टधिकल्पस्य चाग्याग्यात्वा-
दीर्घस्य यजमानस्य सोमो दीर्घसोम इत्येवं षष्ठीतत्पुरुष-
मपि प्रकरणानुरोधेनाङ्गीकृत्य यजमानवैर्घ्ये निमित्ते सन्त-
र्दनविधानम् ।

यदि तु निषादस्यपत्यधिकरणग्यायेन कर्मधारयस्यैव
न्यायत्वात् यजमानवैर्घ्येण च फलकविदारणाप्रसक्तैस्तुहा-
रकत्वेन सन्तर्दनस्तुतेरसंभवेन “धृत्वा” इत्यर्थवादानुपपत्ते-
र्दीर्घश्रासो सोमश्चेति कर्मधारय एवाङ्गीक्रियते तथापि
ज्योतिष्टोम एव उक्थ्यादिसंस्थान्तरयुक्ते प्रदानविबुद्ध्या प्र-
देयसोमविबुद्धेरावश्यकत्वात् दीर्घसोमत्वोपपत्तेर्वाक्यप्रकर-
णयोरभिरौधाक्षिवेशः ।

न च प्रदानविबुद्धेस्तोयादिना संपादनम् ; सोमद्रव्य-
कक्ष यागस्य विना वचन द्रव्यान्तरसंसृष्टेन सोमेन कर-

वस्य जायमानत्वेऽपि प्रकरणानुद्गीतवचनसामर्थ्यात् हठतरसं-
स्कारस्याभ्युदयशिरस्कारकल्पनयानर्थलोपो भविष्यतीति ॥

यजमानवैर्घ्ये निमित्ते इति ॥ यथैव जज्भ्यमानपुरु-
षसंस्कारार्थेऽनेन विधीयमानानुवचने जृम्भाया विशेषणतयो-
पादानेनऽजृम्भावतो व्यावृत्त्याभाद्भवति जृम्भाया निमित्तत्वम्,
एवमिहापि यजमानवैर्घ्यस्य निमित्तत्वम् । तथाच यजमानवैर्घ्ये
निमित्ते तत्कर्तृकसोमयागानां सन्तर्दनमित्यर्थः ॥

इष्ट्याद्यपेक्षया दीर्घं ज्योतिष्टोमे अभिषवसत्त्वेन धृतेः
इत्यर्थवानुपपत्त्यभावेऽपीह पक्षे साऽस्तीत्याह—**यजमान-
वैर्घ्येण चेति ॥** अस्मिन् पक्षे हस्ययजमानकर्तृकप्रयोगे-
ऽप्यभिषवसत्त्वेन स्वरूपेणैव धृते सद्भावात् यतो वैर्घ्यं तत्र
नास्ति धृतिरित्यनुपपत्तेः धृतिस्वरूपसत्त्वाभ्यामर्थवाक्षोप-
पत्तेरसंभवात्सोमगतदीर्घताप्रसक्तफलकविदारणाशङ्कानिवृत्त्य-
र्थपरत्वमेवार्थवादस्य वक्तव्यम्, तच्च तवानुपपन्नमित्यर्थः ।
कर्तृसमवेतस्य वैर्घ्यस्य परविशेषणद्वारा सोमविशेषणत्वे व्यव-
हितत्वेन बहिरङ्गत्वात्समवेतस्य च वैर्घ्यस्य सन्निहितत्वेना-
न्तरङ्गत्वमिति दूषणान्तरस्यानुपलक्षणमेतत् द्रष्टव्यम् ॥

प्रदानविबुद्धयेति ॥ अग्निष्टोमापेक्षया इतरसंस्थासूक्त्या-
दिप्रमाणानामधिकानामज्ञाना सत्त्वात् तदर्थं सोमबुद्धेरावश्यक-
त्वमित्यर्थः ॥ **दीर्घसोमत्वोपपत्तेरिति ॥** यद्यपि अग्नि-
ष्टोमादिरेष्यनुपादानात्र तत्प्रतियोगिक दीर्घत्वमुपपादयितुं श-
क्यम् ; तथापि सोमपदेनैव तत्सजातीयसोमान्तराणां सजा-
तीयत्वेन बुद्धानुपस्थितत्वात् द्विरात्रापेक्षया प्रकरणेन
ज्ञातित्युपस्थिताग्निष्टोमप्रतियोगिकं दीर्घत्वमन्यपेक्षापेक्षया सुप-
पादमिति तदुपपत्तिरुक्त्यादिसंस्थाखिति भावः ॥ **स्थूलदी-
र्घपर्वेति—** स्थूलत्वं च मुष्टिपरिणामाभिरुधेन ज्ञेयम् ।
पूर्वस्मिन्पक्षे सोमद्रव्यगतवैर्घ्यानुक्ते यजमानगतवैर्घ्येण दीर्घ-
सोमत्वोपपादने यागलक्षणायामपि यजमानवैर्घ्यस्य निमित्त-
त्वमर्थानुक्तम्, अस्मिन् पक्षे तु सोमगतवैर्घ्यास्य संभवात्

यायोगात् । न च त्रिपर्वदशमुष्टिस्वरूपसोमपरिमाणबाधः ;
स्थूलदीर्घपर्वसोमग्रहणेन तद्भावाभावात् । अत एव सोम-
पदेन यागलक्षणाऽभावात् सोमदीर्घपर्वत्वमेव सन्तर्दने
निमित्तमित्यपि शक्यं वक्तुम् ।

वस्तुतस्तु—त्रिपर्वदशमुष्टिपरिमितसोमग्रहणोत्तर“मव-
शिष्टानश्नुपसमूहती” त्युपसमूहविधानात्तत्र चार्थवादे
“यद्वै तावानेव सोमः स्थाषावन्त मिमीते यजमानस्यैव स्था-
षापि सदस्यानां प्रजाभ्यस्तैवस्यसिष्टानश्नुपसमूहती”ति
पूर्वोक्तमानसिन्द्योत्तरादोहनवयावदपेक्षितपरत्वप्रतीतेः क-
पिञ्जलाधिकरणग्यास्याप्यप्रबुद्ध्या परिमाणभावात् प्रदे-
यविबुद्धिः सुलभैव ।

न च—एवमपि अग्निष्टोमसंस्थया अङ्गत्वाद्न्यासां का-
भ्यानां तिसृणां संस्थानाच्च विकृतित्वेन स्वतः प्रकरणाभावात्

तस्यैव शब्दतो निमित्तत्वसंभवे किमिति यागपर्यन्तलक्षणया-
ऽऽर्थिकनिमित्तत्वाश्रयणं कर्तव्यमित्यभिप्रेत्याह—**अत एव-
ति ॥** नच संस्थानामुपस्थित्यर्थं यागलक्षणा, प्रतिपदि द्वित्वा
दिनिमित्तोपस्थापितासन्निहितकुलायादियागवाचकपदान्तरक-
ल्पनया तदङ्गत्वस्येवैहापि तदुपस्थापितप्रकरणसन्निहितसंस्था-
ङ्गत्वोपपत्तेर्लक्षणाया प्रयोजनाभावादिति भावः ॥ **उपसमू-
हनविधानादिति ॥** उपसमूहनं नामेकीकृत्योपादानम् ।
अज्ञाना संस्कार्यत्वात् तद्गतबहुत्वाविषयैकानुग्रहणेनाप्युप-
समूहनसिद्धेर्न तावता सोमबुद्धिरित्यत आह—**उत्तरादोह-
नवदिति ॥** “नास्येता रात्रिं कुमारा अपि पयो लभन्ते”
इति अर्थवादे सर्वासामेव दोहनप्रतीत्या अभिकानामप्युत्त-
रासा दोहनवदिहाप्यर्थवादे यावदपेक्षितग्रहणप्रतीत्याऽधिकाना-
मेवाज्ञाना परिमाणबाधेन ग्रहणात्तदुपपत्तिरित्यर्थः ॥ **ननु—
कस्य प्रकरणम् ?** येन सह दीर्घसोमे इति वाक्यस्याविरोध
उच्यते, न तावच्छुद्धसंस्थानाम्, अग्निष्टोमसंस्थया अङ्गत्वेन
स्वतः प्रकरणाभावात्, इतरासा तु काम्यत्वेन तदभावात्,
नापि सर्वसंस्थाकज्योतिष्टोमस्य, संस्थानां प्रकरणितावच्छेदक-
कोटिनिवेशे मानाभावात्, गौरवाच्च । अतः परिषेपात्ज्योति-
ष्टोमत्वं प्रकरणितावच्छेदकं वाच्यम् । तत्र च प्रधानविबुध्य-
भावेन प्रदेयवृद्ध्यप्रसक्तौ कर्षं दीर्घसोमत्वमुपपद्यते ? इत्या-
शङ्का परिहरति—**नचैवमपीति ॥ एतेन—**संस्थानां विदु-
तित्वेन स्वतः प्रकरणाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् संस्थाश्च च धृप-
दाज्यवत् प्राकृताज्ञानुपादानेनापूर्वाङ्गविधानाभावेन सन्तर्दन-
स्यानिवृत्ताकाङ्गात्प्रकरणप्राहात्वात्तदुपपत्तेः संस्थाऽवान्तरप्रक-
रणे सन्तर्दनस्य विधानाभावात् प्रत्युत संस्थाभिरप्राज्ञैज्योति-
ष्टौमिकधर्मैर्व्यवधानात् न संस्थानां प्रकरणेनोपस्थितत्वाद्देतो-
म्रहणं युक्तमिति भाध्यकारीये सिद्धान्ते वार्तिकोक्तदूषणम्—
परिहृतम् ॥ फलाय विधीयमानेऽपि गोदोहने दशपूर्णमासौ
प्रकृतिभूतावेव, एवं फलार्थमुक्त्यादिसंस्थानानुष्ठानेऽपि

ज्योतिष्टोमे च प्रदानवृद्धभावेन प्रदेयवृद्धभावात् कथं वाक्यप्रकरणयोरविरोध इति; वाच्यम्—काम्यसंस्थासु ग्रहणविवृद्धा आश्रयभूतज्योतिष्टोमाभ्यासे विवृद्धेरावश्यकत्वात्, संस्थानां चतुर्णामपि स्वतःप्रकरणाभावेऽपि च ज्योतिष्टोमस्य सर्वत्रानुस्यूतत्वात् काम्यसंस्थाकज्योतिष्टोमप्रयोगे सन्तर्दनविधानेन प्रकरणानुग्रहोपपत्तेः । अत एवाग्निष्टोमसंस्थाकज्योतिष्टोमप्रयोगेऽसन्तर्दनं प्रदानविवृद्धभावादिति न विकल्पोऽपि । अत एव च दीर्घत्वस्यानुयोगिनः काम्यसंस्थाकज्योतिष्टोमस्य प्रतियोगिनश्च नित्यसंस्थाकज्योतिष्टोमस्य प्रकरणादेव लाभादतिलाघवम् ।

न च—एवमितरसंस्थाकज्योतिष्टोमस्यापि प्रकरणे अङ्गीक्रियमाणे “एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्ठा अथान्येन यजते गर्त्तपत्यमेव तन्नवनीत्यन्नापि एतच्छब्देनेतरसंस्थाकस्य ज्योतिष्टोमस्य ग्रहणापत्तेरग्निष्टोमसंस्थाकस्यैव प्रकरणात् ग्रहणं वक्ष्यमाणं विरुध्येतेति—वाच्यम्, ज्योतिष्टोमत्वावच्छेदेनैव फलवत्त्वेन प्रकरणाङ्गी-

तदाश्रयो ज्योतिष्टोम प्रकृतिरूप एवेति “नित्यात्काम्यस्य शैश्यादि”ति विधिरसायनलोकविवरणोपपादितरीत्या काम्यसंस्थाकज्योतिष्टोमस्यापि ज्योतिष्टोमत्वानुपायात् तस्य च भेदाभावेन प्रकरणात्वावच्छेदकरूपकान्तत्वेन काम्यसंस्थाकज्योतिष्टोमप्रयोगे तदनुष्ठानेन प्रकरणानुग्रहसम्भवादित्यर्थे ॥ **प्रदानविवृद्धभावादिति—** ननु—प्रदानवृद्धिकृतप्रदेयवृद्धा अग्निष्टोमे दीर्घसोमत्वाभावेऽपि अज्ञानमनियतपरिमाणानामुपादानस्य तत्रैव विहितस्यातिदेशतः सस्यासु प्राप्ते तानादाय सस्याखिवाग्निष्टोमेऽपि दीर्घसोमत्वोपपत्तेः कथं न सन्तर्दनम् ? इति—चेत्, सत्यम्, तथाऽप्यवशिष्टाग्रहणोपपादनपक्षे अग्निष्टोमे दीर्घपूर्वसोमग्रहणनियमाभावात् सोमगतदीर्घत्वमादाय दीर्घसोमत्वस्य निमित्तत्वानुपपत्तेरग्रहणेन बहुसोमसद्भावेऽपि तद्गतदीर्घत्वस्य प्रदेयवृद्धभावेन कालकृतत्वेन वक्तुमशक्तेः यागपरत्वेऽपि वा तस्य स्वरूपेण कालतोऽपि दैर्घ्याभावान्नोभयपरत्वेऽप्यग्निष्टोमे सन्तर्दनप्राप्तिः, संस्थासु तु सोमे यागेऽपि वा कालकृतदीर्घत्वस्य ग्रहणान्तराद्यपूर्वाज्ञानुष्ठानेन संभवात् काचित्क्षतिः ॥

ननु—प्रतियोगिसापेक्षे दीर्घत्वे प्रकरणोपस्थितज्योतिष्टोमत्वावच्छिन्नस्यैव तत्त्वेनान्वयात् काम्यसंस्थाकज्योतिष्टोमस्यापि प्रतियोग्यन्तःपातितया तदपेक्षया दीर्घसोमत्वस्य द्विरात्रादिष्वेव संभवात् कथं संस्थासु सन्तर्दनम् ? इत्यत आह—**अत एव चेति ॥** अग्निष्टोमसंस्थाकस्यैव प्रतियोगित्वेनान्वयेऽपि तत्र ज्योतिष्टोमत्वस्यापि सत्त्वात् तदवच्छिन्नप्रकरणानुग्रहः संभवत्येवेति तदपेक्षयैव दीर्घत्वमादाय संस्थासु सन्तर्दननिवेशेनापि प्रकरणानुग्रहसंभवे किमिति प्रकरणबाधपर्यवसायिनः संस्थानामपि प्रतियोगित्वेनान्वयस्याश्रयणमिति न द्वि-

कारात्, अग्निष्टोमसंस्थाया अङ्गत्वेनेतराङ्गत्वप्रकरणावच्छेदकत्वानुपपत्तेश्च । एतच्छब्देन तु ज्योतिष्टोमत्वावच्छिन्नस्योक्तावपि अन्यशब्देन तद्विकृतिमात्रवाचकेन संस्थानामप्युक्तत्वात् तासामपि ज्योतिष्टोमोत्तरकालविधिप्रतीतेर्यादौ अग्निष्टोमसंस्थाकस्यैव प्रथमं कर्णोपपत्तेः । अतो वाक्यप्रकरणयोरविरोधात् प्रकरण एव सन्तर्दनस्य निवेश इति प्राप्ते—

भाष्यकारेण तावदिष्टापत्त्यैव सिद्धान्तितम् । पूर्वपक्षश्चाद्यप्रकारद्वयेनैव कृतः, वार्तिककारेण तु विकृतिमात्रे विवृद्धसोमके निवेश इत्युक्तम् । तस्यायमाशयः—दीर्घत्वतावत् ग्रहणविवृद्धिप्रयुक्तसोमविवृद्धिकृतमिति भवतोऽप्यविवादम् । विवृद्धग्रहणानि च संस्थाङ्गानि वचनात् न तु ज्योतिष्टोमाङ्गानि । अतश्च दीर्घसोमत्वस्य ज्योतिष्टोमसंबन्धाभावाद्विकृतिमात्रपरत्वमिति ।

न चोक्तग्रहणानां ज्योतिष्टोमाङ्गत्वाभावेऽपि संस्थाद्वारात्संबन्धसत्त्वात्तस्य दीर्घसोमत्वोपपत्तिः, सर्वतोमुक्तादौ

रात्रादिषु सन्तर्दनापत्तिरित्यर्थः ॥ योऽप्यत्र वार्तिककृता “यथान्येन” इत्यत्रान्यपदेनाग्निष्टोमान्यसस्यासाधारणविकृतिग्रहणम्, तथेहापीति दृष्टान्तकथनव्याजेन संस्थाना प्रकरणाङ्गीकारे तत्राग्यन्यशब्देन सस्यातिरिक्तविकृतिग्रहणस्यैतच्छब्देन च सर्वसंस्थाकज्योतिष्टोमग्रहणस्यापत्या पाषाणिकाधिकरणविरोधो भाग्यमते आपादितः, तमनूय दूषयति—**नचैवमितरेति ॥ तद्विकृतिमात्रवाचकेनेति ॥ अयमर्थः—**एतच्छब्देनाग्निष्टोमग्रहणेऽपि प्रकरणानुग्रहोपपत्तेरन्यशब्दसङ्केचे मानान्नावादग्निष्टोमविकृतिमात्रवाचकत्वमेव युक्तम् । नहि ज्योतिष्टोमत्वावच्छिन्नमात्रग्रहण एव प्रकृतानुग्रहः, येन तद्व्यतिरिक्तत्वेनान्यपदेन संस्थाना ग्रहणं न स्यात्, अग्निष्टोमस्यापि ज्योतिष्टोमत्वेन प्रकृतग्रहणोपपत्तेः । किञ्च यज्ञाना मध्ये प्रथमयज्ञत्वेनोक्तस्य ज्योतिष्टोमस्यैव प्रकृतत्वादेतच्छब्देन ग्रहणम् । प्रथमयज्ञत्वं च ज्योतिष्टोमस्यैवेति तस्यैव ग्रहणे सिद्धे न तद्व्यतिरिक्तत्वं यज्ञानामिति पदोपस्थितविकृतिग्रहणमात्रस्यैव ग्रहणमन्यपदेन युक्तम् । अपिच एतेनेति तृतीयाश्रवणात् एतत्करणकभावनायाः पूर्वकालत्वप्रतीतेरग्निष्टोमयागस्यैव भावना प्रति करणत्वात् सस्थान्तरयुक्तज्योतिष्टोमस्याश्रयत्वेनान्वयेऽपि तत्प्रतियोगिकदीर्घत्वानुयोगित्वस्य प्रकरणानुग्रहाय सस्थान्तरयुक्ते ज्योतिष्टोम एव स्वीकारे न किञ्चिद्वाचकमिति ॥

भाष्यकारसिद्धान्ते वार्तिककारोपपादितसकलदूषणपरिहारे स्वयं कृते सति कया युक्त्या तर्हि अग्निष्टोमान्यविकृतिमात्रे सन्तर्दनमिति वार्तिककारीयसिद्धान्तोपपत्तिरपेक्षायामाह—**तस्यायमाशय इति ॥ अविवाद्मिति ॥** भाष्यकारेण

पूर्वादिदिक्षु अग्निष्टोमादिनानासंस्थाके दिगन्तरे दीर्घसोम-
त्वस्य सखादग्निष्टोमसंस्थाकेऽपि सन्तर्दनापत्तेर्यदङ्गप्रहण-
विवृद्धिप्रयुक्तविवृद्धप्रदेयकत्वं यत्प्रयुक्तविवृद्धप्रदेयकत्वमेव
वा यत्र तत्र तदपूर्वसाधनीभूतफलकसंस्कारकतया सन्त-
र्दनविध्यवगमादुक्तविवृद्धेश्च संस्थाप्रयुक्तत्वेन ज्योतिष्टोमप्र-
युक्तत्वाभावात्तदङ्गत्वेन सन्तर्दनविध्यनुपपत्तेर्वाक्येन प्रक-
रणं बाधित्वोक्तविधसर्वविकृतावेव निवेशः, नतु संस्था-
स्त्वेव; तासां विकृतिस्त्वेन प्रकरणाभावादिति ।

सोमविवृद्धिकृतस्य दीर्घत्वस्योपपादनादविवादमित्यर्थं ॥ तद-
ङ्गत्वेन सन्तर्दनेति ॥ ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेत्येवमर्थं । उक्त-
विधेति । यदङ्गप्रहणविवृद्धिप्रयुक्तविवृद्धप्रदेयकत्वं यसां
विकृतौ तादृशमिष्टोमान्यसर्वविकृतिमात्र इत्यर्थं । अग्निष्टो-
मसंस्थामधिकृत्यैव सकलज्योतिष्टोमधर्मात्रानात् “तस्य नव-
तिशतं स्तोत्रीया” इति लिङ्गदर्शने उक्तानां स्तोत्रीयाणामृचा-
मग्निष्टोम एव नवत्पुत्रशतत्वादग्निष्टोमस्यैव प्रकरणम्, न
संस्थानामित्याशयेन तासां प्रकरणमेव नास्तीति दर्शयति—
प्रकरणाभावादिति ॥ ननु दीर्घसोमपदेन यागामिधा-
नात्काम्यसंस्थाकज्योतिष्टोमस्य पूर्वोक्तरीत्या दीर्घसोमपदास-
प्रहात् सस्थानां च यागत्वाभावात् कथमितरविकृतियागवद्दी-
र्घसोमपदेन प्रहणम् ? येनाग्निष्टोमान्यमात्रे सस्थासाधारण्येन
सन्तर्दननिवेशः स्यात् इत्यत आह—अत एवेति ॥ अतश्च
दीर्घसोमत्वे निमित्ते फलकोद्देशेन सन्तर्दनविधानात् तस्य च
प्रदेयवृद्ध्या सस्थासाधारण्यात् सर्वत्रैव तन्निवेशो नासुलभ
इत्यर्थं । एवं स्वाभिमतरीत्या अग्निष्टोममात्रे निवेश इति
सिद्धान्ते स्थिरीकृते वार्तिकतत्रयायुधादिग्रन्थेष्वपेक्षिताङ्ग-
परत्वे सभवन्यनपेक्षितनिमित्तपरत्वकल्पनायोगात् दीर्घसोम-
पदस्य लक्षणया यागपरत्वं कालकृतमेव दीर्घत्वं चादाय
सखाद्विरात्रादिषु सन्तर्दननिवेशोपपादनं यत् कृतम्, तदृष-
यति—अतएव नायमिति ॥ दीर्घं सोमो यस्मिन् यस्येति
वा बहुव्रीहिसंज्ञीकृत्य यागस्य यजमानस्य वा निमित्तत्वम्,
अथ वा तयोर्दृश्येभेवादायार्थात् सोमगतदीर्घत्वस्य निमित्त-
त्वमिति यद्यपि वार्तिकेऽनङ्गीकृतम्; तथापि तदस्थ्याशङ्कापि
वक्ष्यमाणविरोधात्परिहर्तव्येत्वैलमिभ्रायेणाद्युदात्तस्य “बहुव्रीहो
प्रकृत्या पूर्वपदम्” इति विहितस्यापत्त्या पठ्यमानान्तोदात्त-
स्वरानुपपत्तेर्युक्तेति प्रसङ्गात्परिहर्तुं नायं बहुव्रीहिरित्युक्तम् ।
स्वरानुपपत्तिः स्वराक्रान्तोऽपीत्यपिना सूचितं । वार्तिककार-
रमते बहुव्रीहैरनाश्रयणाद्यागलक्षणया कर्मधारयाङ्गीकारात्
स्वरोपपत्तेरङ्गितापरत्वमस्त्विवाद्याशङ्कानिराकरणं लक्षणयेति प-
देन सूचितम् । अतएव नायमित्यत्रात एवेति वक्ष्यमाणहेत्व-
मिभ्रायम् ॥ अयं त्विति ॥ दीर्घश्चासौ सोमश्चेति कर्मधारय-
तत्पुरुषाङ्गीकारेण दीर्घसोमपदस्य निमित्तपरत्वमेव युक्तम्,
नतु लक्षणामङ्गीकृत्योद्देश्यपरत्वम्, लक्षणपत्तेः, फलकयो-

अतएव सन्तुष्टादिति धातोः सर्मकत्वादनुषक्तद्विती-
यान्तपदेन फलकस्यैव संस्कार्यत्वावगमादीर्घसोमस्योद्दे-
श्यत्वतद्विशेषणत्वयोरसंभवेन निमित्तत्वमेव । अत एव
नायं बहुव्रीहिनं वा सोमपदेन यागलक्षणया स्वराक्रान्तो-
ऽपि तत्पुरुषः, अपि तु तेन लतामेवोक्तत्वात् तत्पुरुषः; समा-
सत्वाच्च न निमित्तेऽपि विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदः ॥३॥ ४५ ॥
इत्येकादशं सन्तर्दनाधिकरणम् ॥

रेवोद्देश्यत्वादनपेक्षितत्वस्य तवापि समानत्वादिति भावः ॥
फलकयोरप्युद्देश्यानेकत्वाद्वाक्यभेदस्य निमित्तत्वेन परिहारस-
भवेऽपि विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदं प्रसक्तं परिहरति—समास-
त्वादिति ॥ तदनेन प्रकारेण वार्तिककारीसिद्धान्तोपपा-
दनम् न परमार्थतः पूज्यपादानामभिप्रेतमिति मम प्रति-
भाति ॥ तथाहि—यदि प्रहणवृद्धिकृतं दीर्घत्वमादाय नि-
मित्तपरत्वं तस्य, तर्हि द्विरात्रादिषु केषांचिदहामग्निष्टोमस-
स्थात्वेन तत्र प्रदेयवृद्ध्यभावेन निमित्तासभवात् सन्तर्दना-
पत्तेरिति वार्तिकोक्तदूषणात् कथं मुक्तिः ? अतो द्विरात्राय-
न्तर्गताग्निष्टोमसंस्थाककतिपयाहःसु वार्तिककाराभिप्रेतसन्तर्द-
नप्राप्त्यै यागगतमेव कालतो यद्दीर्घत्वं तदैव विवक्षितम् ॥
अपिच प्रदानवृद्ध्या प्रदेयसोमवृद्धौ सोमे बहुत्वे सिद्धेऽपि
तत्र कालकृतं दीर्घत्वं दुरुपपादमेव । नहि रसवृद्धौ दीर्घं
सोम इति प्रतीतिः कस्याप्यस्ति । यागे तु अभ्यासवृद्ध्या बहु-
कालसाध्यत्वात् तत्कृतं दीर्घत्वमुपपद्यते ॥ किंच निमित्ता-
ङ्गीकारे कदाचिद्विक्रेत्रा दशमुष्टिप्रपर्वत्वाविरोधेनैव स्थूलदी-
र्घत्वां सोम आनीत, तादृशदीर्घसोमवप्रयोगगतदीर्घसोम-
त्वस्यापि कादाचित्कत्वात्साक्षादेव दीर्घत्वोपपत्तेश्च दुर्निवार-
मेव निमित्तत्वमिति कदाचित्तादृशनिमित्तत्वमितिष्टोमे तादृश-
निमित्ताभाववति च विकृत्यन्तरे सन्तर्दनप्राप्त्यप्राप्त्यापत्तिः ॥
एतेन—यदङ्गप्रहणेति विवक्षायामपि यच्छब्दोपात्ताङ्गिनो
द्विरात्रादौ द्विरात्रत्वरूपेण प्रहणे बाधकाभावात् तत्र च
प्रदेयवृद्धिसत्त्वेन दीर्घसोमत्वसंभवे निमित्तत्वस्योपपत्तेरग्निष्टो-
मसंस्थाकेष्वप्यह्यसु तत्सुलभमेवेति—परास्तम्; तथात्वं
सर्वतोमुखीयाग्निष्टोमीयसंस्थादिगन्तरेऽप्यनेन न्यायेन तदापत्तेर्य-
दङ्गप्रहणेति विवक्षया एव वैयर्थ्योपपत्तेश्च । अपिच संस्था-
भवन्यते अशुभ्रहणेन प्रदेयवृद्धिकरणात्तदभिषयस्य चाग्नि-
ष्टोमे समानत्वात् तदभिषयप्रयुक्तफलकविदारणस्य प्रकृताविव
तास्वल्पप्रसक्तैः “धृष्या” इत्यर्थवादानुपपत्तिः । अतो “दीक्षा-
सोमस्य” “दशपूर्णमासाविष्ठा सोमेन यजेते”त्यादिषु सोमश-
ब्दस्य यागे निरुद्धलक्षणया प्रयोगात् तस्याश्च शक्तिरुत्पत्त्यै
बाधकाभावाद्यागपरत्वं कालकृतम् वैयर्थ्यं च प्रदीतुं युक्तम् ॥
ततश्च द्विरात्रादे द्विरात्रत्वेनैव दीर्घत्वादग्निष्टोमसंस्थाकेष्वह-
स्यपि सन्तर्दनोपपत्तेः तत्सुल्यन्यायतया सर्वतोमुखीया-

(११ अभिकरणम् ।)

सत्त्वयुक्त ॥ अमारभ्याधीतः प्रवर्ग्यो "यत्प्रवर्ग्यं प्र-

मिष्टोमीयसंस्थे दिगन्तरेऽपि सन्तर्दनमसम्भवे इष्टमेव, कालतो वैर्यस्य सर्वतोमुखेऽपि सत्त्वात् ॥ ननु कादाचित्कविक्रेत्रानीतस्थूलदीर्घपर्वसोममादाय निमित्तपरत्वमेव कुतो न स्यादिति—चेन्न; तथात्वे सन्तर्दनविधे पाक्षिकनिमित्तत्वरूपेनात्यन्त सङ्कोचपत्तेः । तदपेक्षया दीर्घसोमयागस्योद्देश्यत्वेऽग्निष्टोमापेक्षया सर्वविक्रयन्तस्मात्प्रत्नपरत्वात् सन्तर्दनविधेर्नियमेन बहुविषयत्वकल्पनस्यैवोचितत्वात् । अत एव सप्तम्या प्राधान्यलक्षणा द्वारीभूतफलकयोरवान्तरप्रकरणत्वात्प्राप्तेर्दीर्घकालसाध्यविकृतिरूपसर्वसोमयागाङ्गमेव सतर्दनमिति । एतच्च सर्ववार्तिककारीसिद्धान्तोपादाने दीर्घत्वं तावद्ग्रहणविशुद्धिप्रयुक्तसोमवृद्धिकृतमिति भवतोऽप्यविवादमित्युक्तौ त्वदभिमतेनैव दीर्घसोमत्वेनाग्निष्टोमान्यामात्रे निवेश इत्येतद्वातिसिद्धान्तोऽप्युपादायितुं शक्यते, न तु त्वदभिमते दीर्घसोमत्वं वस्तुतो युक्तमिति भवत्पदेन पूज्यपादै सूचितम् । परन्तु काम्यसत्यासु प्रकृताविवाद्यग्रहणेनापि प्रदेयवृद्धिसिद्धेर्नियमेन विप्रकृष्टसर्वस्थूलसोमग्रहणे प्रमाणाभावात् याज्ञिकाचारस्यापि तथा दर्शनादभिषवाधिक्याभावेन फलकविदारणाप्रसक्त्या "वृत्त्या" इत्यर्थवादानुपपत्ति भाष्यवार्तिककारीभ्योभयमते दुर्वारैव । ततश्चार्थवादान्यानुपपत्त्या कर्मधारयाङ्गीकारवत्प्रसक्तबह्वभिषवप्रयुक्तफलकविदारणशङ्कासद्भावात् तत्रैव द्विरात्रप्रवृत्तिषु संतर्दनमङ्गत्वेन विधीयते, न सत्याखपि; तासा दीर्घसोमपदेनाग्रहणादिति विभावनीयम्—इति ॥

अस्मिन्नाधिकरणे वाक्यप्रकरणविरोधोऽप्यविवेकिकरणारम्भवार्तिकमवतारयता न्यायमुपाकृता दीर्घसोमे इति सप्तम्या प्राधान्यानभिधानादधिकरणत्वस्य सतर्दनं प्रति यागस्यायोगाद्वाक्यप्रकरणविरोध इह चिन्त्यते इत्युक्तम्, **तस्यायमाशयः**—यद्यप्यहीनाधिकरणे द्वित्वबहुत्वाधिकरणे चाहीनादिप्रातिपादिकश्रुत्यैव सह प्रकरणविरोधाविरोधौ चिन्तितौ, ताष्वेव तदधिकरणयोः श्रुतिप्रकरणविरोधविषय प्रतिपादित, तथैवापि दीर्घसोमप्रातिपादिकश्रुतेरेव प्रकरणेन सह विरोधचिन्तनात् समबल्येव श्रुतिप्रकरणविरोध, तथापि न तत्र प्रतिपादिकश्रुत्या सह प्रकरणस्य विरोधश्चिन्त्यते । अङ्गत्वप्रमाणीभूतश्रुत्यादिभिः सहैव परस्पर विरोधविषयस्य विचारणीयत्वात् । इतरथा अङ्गत्वस्य तत्प्रमाणात्तमेव च निरूपणस्याध्यायार्थत्वेन प्रतिज्ञानादस्य विचारस्याध्यायसङ्कल्पनापत्तेः । अतस्तत्र षष्ठीश्रुति किं प्रमाणात्पृथगीता अहीनादिपदार्थस्याज्ञिता बोधयति, अथवा तदनुग्रहीतस्येति सशयपूर्वकौ विचार. कर्तव्यत्वेन युक्तोऽपि स अहीनप्रातिपादिकश्रुतिप्रकरणविरोधाविरोधकमीभूत इत्यर्थसिद्धत्वात् कियते ॥ सर्वथापि तु तत्राङ्गत्वप्रमाणीभूतषष्ठीदिश्रुतिप्रकरणविरोधावेव विचारणीयौ । इह तु घटकीभूतपरोद्देश्यताकृतिकार-

वृत्तौ"ति श्रुतः । तस्य च "पुरस्तादुपसर्वा प्रवर्ग्येण प्रवृत्तौ"ति ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन विनियोगः; अव्यभिचारितकत्वयोः प्राधान्यवाचकः शब्द इत्येतल्लक्षणे लक्षितायाः श्रुतेरभावात् सप्तम्या श्रुतित्वम् । तस्या प्राधान्यवाचकत्वाभावात् । षष्ठ्या तु सम्बन्धत्वेनरूपेणोद्देश्यवाचकत्वात् सुलभं श्रुतित्वम् । अतएव पूज्यपादैरपि निरुक्तं श्रुतिलक्षणं विधाय यत्र विभक्तं. विभक्त्यन्तरार्थं लक्षणा, तत्र वाचकत्वाभावात् न श्रुतित्वमिति वाक्यीय एव विनियोग इति उक्तमस्मिन्निवाच्याये तेषामर्थाधिकरणे । अतो युक्तमुक्तं वाक्यकरणविरोधोयमिति ॥

पूज्यपादैस्तु—षष्ठीस्थलेऽपि शक्या सम्बन्धत्वेन रूपेण सवन्धसामान्यस्यैव वाच्यत्वात् तत्सत्कारकत्वबोधार्थविशेषलक्षणाया आवश्यकत्वात् कारकतावाचकत्वमिति न श्रुतित्वमित्यभिप्रेत्य वाक्यीय एव विनियोग इत्यहीनाधिकरणमारभ्य प्रकरणस्य वाक्येनैव विरोधश्चिन्तित ॥ सर्वथापि तु विभक्तं विभक्त्यन्तरार्थं लक्षणया तथा विभक्त्या विनियोगो वाक्यीय एवेति सिद्धे दीर्घसोमपदस्य निमित्तत्वपरत्वे इह प्रकरणस्य वाक्यविरोधेऽपि उद्देश्यत्वपक्षे सप्तमीश्रुत्या तदभिधानात् श्रुत्यैव तस्य विरोध इति कथं वाक्यप्रकरणविरोधोक्तिः पूज्यपादानामित्यादाङ्गा—**परास्ता** ॥ एतच्च मर्यादानुसृत्योक्तम् ॥

वस्तुतस्तु—वेदे सर्वत्र शक्तितुल्याया एव निरूढलक्षणाया अङ्गीकारात् वाचकत्वघटितं श्रुतिलक्षण पूर्वाक्तमुपस्थेय शक्तिनिरूढलक्षणान्तरवृत्त्योद्देश्यत्वकृतेकारकत्वयोः प्रावान्येन बोधक शब्द इत्यपि श्रुतिलक्षणं शक्येतैव कर्तुमिति सर्वत्र विभक्तिकृतविनियोगमात्रे श्रौत एव विनियोग । इतरथा विभक्तौनामनियतश्रुतित्वापत्तेः । मास्तु वा एतादृशस्थले मुख्यश्रुतिव्यवहारः, तथापि समानाभिधानैकपदोपात्त्वश्रुत्योरिवेहापि लक्षणिकाथंनपरविभक्तौ गौण श्रुतिव्यवहारोऽस्तु । तथाच गौणमुख्यसाधारणश्रुतिप्रकरणविरोधाविरोधविचारकरणेऽपि बाधकाभावात् शक्यत एव श्रुतिप्रकरणविरोधाविरोधोऽयमिति वक्तुम् इति ॥

इति सन्तर्दनाधिकरणम् ॥

अत्राहीनाधिकरणे यथैव श्रुतिप्रकरणविरोधाविरोधौ, अग्रे च श्रुतिमुञ्चत्वा वाक्यप्रकरणयोस्तौ प्राचा मते, स्वमते तु सर्वत्रैव श्रुतिपरित्यागेनैव वाक्यप्रकरणयोस्तौ, तथैवेहापि वाक्ययोर्विरोधाविरोधसम्भवात्सत्पत्युपपत्तेरन्वयार्थोतयोः प्रवर्ग्यविधिविषयोऽरप्येतदधिकरणविचारविषयत्वं सूचयितुं उद्देश्येण प्रवर्ग्यस्यानाम्भ्याधीनत्वं दर्शयति—**अनारभ्याधीतेति** ॥ अत्र प्रवर्ग्यप्रवृत्तञ्जन्शब्दयोरेवं प्रवर्ग्यकाण्डभाष्ये विचारण्यस्वामिभिः प्रदर्शितः । तस्ते घृते पयः प्रक्षेपः **प्रवृत्तञ्जन्म**; तद्यस्मिन्कर्मविशेषे विद्यते सोऽयं प्रवर्ग्यः; स कर्मविशेषो यथा सपद्यते तथा प्रवृत्तञ्जन् कुर्यात्—इति ॥

कपुसंबन्धसङ्कृतद्विरुक्तव्यवधेन तदुपस्थितेः । न च उपसदङ्गत्वमेव किं न स्यादिति—वाच्यम् ; उपसत्पदस्य पुरस्तात् कालप्रतियोगित्वेन स्वार्थोपस्थापकत्वोद्देश्यसमर्पकत्वाभावात्, उपस्थितत्वात् तद्वाचकपदान्तरकल्पनयोद्देश्यत्वाङ्गीकारे तु उपसदां फलवत्त्वज्ञानार्थं उपोत्तिष्टोमोप-

ननु—उपसत्पूर्वकाले प्रवर्ग्यकृतव्यवस्थाविधानेऽपि कथमनेन वचनेन तस्य ज्योतिष्टोमाङ्गत्वसिद्धिः इत्यत आह—**अव्यभिचरितेति ॥** अनेन वचनेनोपसत्पूर्वकाले विहिते ज्योतिष्टोमाव्यभिचरितोपसत्संबन्धेनोपस्थितज्योतिष्टोमाङ्गत्वबोधकपदपठितवाक्यान्तरकल्पनया ज्योतिष्टोमाङ्गत्वमित्यर्थः । उपसत्संबन्धस्य विकृत्यव्यभिचरितत्वेऽपि “प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वादिति प्रसिद्धेन पणेतन्यायेन ज्योतिष्टोमस्येवात्रोपस्थितिर्दर्शयति—**द्विरुक्तेति ॥** वैश्वस्य “सस्याच” इति सस्याप्रतियोगित्वेनान्वितस्यापि पौर्णमासीपदस्य पुनरुपस्थितत्वेनावृत्तिप्रकल्पय पौर्णमास्यङ्गत्वमात्रकल्पनम्, एवमिहाप्युपसदङ्गत्वमाशङ्क्य निराकरोति—**उपस्थितत्वादिति ॥ ज्योतिष्टोमोपस्थितेरावश्यकत्वादिति ॥** यद्यपि ज्योतिष्टोमोपस्थितिरहोपसद्धारैवेति विलम्बिता, उपसदुपस्थितिस्तु पुरस्तात्पदान्वितोपसत्पदेन द्राक्, तथापि प्रवर्ग्यं विनाप्युपसत्स्वरूपनिष्पत्तेर्नोद्देश्यत्वं समवतीत्ययोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वे कथमुपस्थितस्यापि पदान्तरकल्पनोद्देश्यत्वम् ^१ अतः सर्वेऽस्याकज्योतिष्टोमापूर्वसाधनत्वक्षणार्थमावश्यकं ज्योतिष्टोमोपस्थितिः, तास्यापि यदङ्गमुपसदसङ्गत्वस्यैव ‘नहिभिभुक् इति न्यायेन कल्पनं युक्तम्, तैवैव प्रवर्ग्यगतशेषोकाङ्क्षया शान्तेर्नोपसद्वाचकपदान्तरकल्पनावसरः ॥ अतएव यत्रावान्तरप्रकरणेन वाक्ये खशब्देनैव बोद्देश्यत्वं प्रमितम्, तत्र तद्गतानर्थक्यपरिहारार्थं ज्योतिष्टोमाद्युपस्थितेरावश्यकत्वेऽपि यावत्तद्वाचकपदकल्पनम् तावत्पूर्वमेव प्रत्यक्षश्रुतशब्देन तदङ्गत्वमेव बलादापतितं नैव वार्यते, यथा दीक्षणीयाखराभिक्रमणपृषदाज्योत्पवनाथज्ञानाम्, प्रकृते तु उपसद्वाचकपदस्याश्रुतत्वाद्बुभयोः कल्प्यत्वे समाने सति प्रधानान्वयस्याभ्यर्हितत्वात् तदङ्गत्वमेव । एवं वैश्वस्यापि पौर्णमासीयागस्य स्वतः फलवत्त्वात् तदर्थं दर्शोपस्थितेरावश्यकत्वाभावात् यावद्बुभयसाधारणप्रकरणकल्पयवाक्येनोभयाङ्गत्वं कल्प्यम्, ततः स्ववाक्योपस्थितपौर्णमास्यङ्गत्वमेव कल्प्यत इति वैषम्यम् ॥ **अतएव**—“अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेते”त्यत्रापि वैश्वधन्यायेन प्राप्तं कर्मान्तरभूतसौत्रामण्याश्रयनाङ्गत्वं निराकृत्य “कृत्वङ्गं वा चित्वाङ्गत्वेनोपपद्यते” इति सङ्कषेणसूत्रोद्धृतं तस्याः कृत्वङ्गत्वेनेति भृष्टोमेश्वरमतमेतन्न्यायमूलकमपि । **वस्तुतस्तु**—चयनावान्तरप्रकरणे पाठाचयनस्यापि “पशुकामश्चिन्वीत” “प्रजाकामश्चिन्वीत” इति वाक्ये स्वतः फलसंबन्धात् तदङ्गत्वमेवेति नात्र प्रवर्ग्योक्त्यापवृत्तिरित्यतश्चयनाङ्गत्वं साधयिष्यते ॥

स्थितेरावश्यकत्वात् ऋचवेन तदर्थत्वोपपत्तेः, कौषितिकिब्राह्मणे प्रकरण एव प्रवर्ग्यज्ञानाच्च ।

तत्र च न प्रथमयज्ञे प्रयुज्यादिति श्रुतम् । तत्र प्रथमयज्ञपदेन सर्वसंस्थः सर्वावस्थश्च ज्योतिष्टोमोऽभिधीयते उत तदीयप्रथमप्रयोगमात्रमिति चिन्तायाम्—

वस्तुतस्तु—उपसद्वान्तरापूर्वमादायाप्यानर्थक्यपरिहारसंभवात् नावमिकद्वितीयाधिकरणवर्णकान्तरोपपादितप्रकारेण दीक्षणीयापूर्वं साक्षात्फलवत्त्वाभावेऽपि परम्परया फलवत्त्वमात्रेण स्वस्य तदपूर्वमात्रार्थत्वस्येवापि तथैव फलवत्त्वोपपत्ते इतरथा पूर्वपठितसौवाधारस्यापि तदङ्गत्वानापत्तेर्न ज्योतिष्टोमोपस्थितेरावश्यकं । अतएव स्थाण्वाहुतोः स्थाणुसंस्कारकत्वम्, यूपारूपादृष्टाश्रयकाष्ठप्रकृतिचेनापूर्वंसबन्धित्वलक्षणयाङ्गीकृत्य वैश्वधवत्स्थाणुवाचकपदान्तरकल्पनया यूपत्वोत्पादकत्वं दशमे स्वयमेव वक्ष्यते । इतरथा तत्रापि यूपदृष्टस्य निष्फलत्वेन पशुपूर्वाङ्गत्वस्यैवारादुपकारकविधायापत्ते । यत्र तूपसदपूर्वस्य सौम्येन विनापि प्रकृतौ जायमानत्वेन न तन्मात्राङ्गताऽप्यानर्थक्यपरिहारः, तत्र तत्परिहाराय राजसूयसबन्धित्वेन रूपेणोपस्थितेरावश्यकत्वे तदङ्गत्वमेव युक्तम्, नोपसदङ्गत्वमित्यपि वक्ष्यते चतुर्थे ॥ ज्योतिष्टोमे तूपसदपूर्वस्य निर्हातोपायत्वाभावे प्रवर्ग्येण विना तदुपसत्तोमानाभावात् वैश्वधन्यायेन प्राप्तं तदङ्गत्वं वाक्यान्तरोत्पन्नप्रवर्ग्योत्पादने कालाङ्गीभवविधाने वाक्यभेदापत्त्यैव निराकर्तुं युक्तम् । वैश्वधे तूपपत्तिवाक्यत्वेन विशिष्टविधानात् न तदापत्तिरिति वैश्वधं ध्येयम् । उपसद्धारैव ज्योतिष्टोमोपस्थितिरिह नास्ति, किंतु प्रकरणादपि समवतीति दर्शयितुं शाखान्तरीयप्रकरणपाठं दर्शयति—**कौपीतकीति ॥** ततश्चेत्पन्नमात्रस्य प्रवर्ग्यप्रकरणेनैव ग्रहणाद्वाक्यस्य कालविधायकत्वेनोपपत्तेः किमित्युपसद्वाचकपदान्तरकल्पनम् । अतएव तैत्तरीये “श्रीवा उपसद प्रवर्ग्यं शिरः” इति ज्योतिष्टोमावयवत्वेन स्तुतिरुपपद्यत इति भावः ॥

तत्रचेति ॥ अनारभ्याधीतप्रवर्ग्यतन्निषेधविध्वनन्तरे कौपीतकिब्राह्मणे ज्योतिष्टोमप्रकरणपठिततद्विध्वनन्तरे च श्रुतमित्यर्थः । सर्वावस्थ सर्वप्रयोगावस्थ इत्यर्थः ॥ इति **चिन्तायामिति ॥** तथाच प्रवर्ग्यतन्निषेधयोरनारभ्याधीतत्वपक्षे पूर्वाक्तन्यायेन कल्पितवाक्येन प्रवर्ग्यस्य सर्वसंस्थसर्वप्रयोगावस्थज्योतिष्टोमाङ्गत्वम् । निषेधस्यापि प्राप्तिपूर्वकत्वात् निषेधोपस्थापितज्योतिष्टोमवाचकपदान्तरकल्पनया वाक्येनैवाङ्गत्वं चोभयोः प्रकरणपाठपक्षे इव निर्निवादम् । तत्र यदि पूर्वपक्षे प्रथमयज्ञपदेन सर्वस्य ज्योतिष्टोमस्याभिधानम्, तदा तदनुवादकं सन्निषेधोपस्थापितज्योतिष्टोमवाचकपदपठितवाक्येनाविफल्दमेव । यदा तु प्रथमप्रयोगाभिधानं कल्पितज्योतिष्टोमाङ्गताबोधकवाक्येन विरोधात् तद्वाधित्वात् प्रत्यक्षश्रुतप्रथमयज्ञवाक्यान्तः प्रथमप्रयोगमात्राङ्गत्वं भवतीति वाक्ययोर्विरोधा-

प्रथमयज्ञशब्दो ज्योतिष्टोमनामा, “एष वाच प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्योतिष्टोम” इति सामानाधिकरण्यात्, तस्य प्रथमं प्रयुज्यमानत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तसत्त्वाच्च । यद्यपि च संस्थानामन्यपदेनाभिधानात् तासु ज्योतिष्टोमोत्तरकाल-

विरोधविचारादप्युपपद्यत एव विरोधाविरोधप्रकरणसङ्गतिः ॥
एतेन—सर्वसंस्थसर्वप्रयोगावरुथज्योतिष्टोमाङ्गम् १ उत प्रथमप्रयोगाङ्गमिति विचारसभवेऽन्यनारभ्याधीतपक्षे वाक्यप्रकरणविरोधचिन्तात्वाभावात् प्रकृतासंगतिः प्रसज्येतेति प्राकरणीकवाक्य एव तद्विचारः कर्तव्य इति प्राचासुक्तं—**अपास्तम्**, नहि वाक्यप्रकरणविरोधचिन्तैव केनचित्प्रतिज्ञाता, प्रमाणाभावात्, किन्तु अङ्गत्वप्रमाणमात्रस्य विरोधविषयचिन्ता । सा च यथासम्भवं यत्र येन केनचित्सह प्रसक्ताऽप्ये करिष्यते इतीहापि वाक्ययोस्तत्करणे किमित्यसङ्गतत्वम् १ अतएव मध्ये लिङ्गप्रकरणविरोधोदाहरणमप्रदर्शयैव वाक्यप्रकरणविरोधः कथं क्रियत इति पर्यनुयोगोऽपि उभयमते नापद्यते । प्रतिज्ञातार्थनिरूपणे तदकरणे तत्सभवेऽपि इतराकरणे पर्यनुयोगासम्भवात् । अतो नासङ्गितरभ्याधीतत्वपक्षेऽपीत्यभिप्रेत्यैव प्रवर्ग्यस्थानारभ्याधीतत्वं प्रतिज्ञाय तदङ्गत्वोपपत्तिप्रदर्शनम्, तत्साधकत्वेनैव युक्त्यन्तरतया प्रकरणपाठोपन्यासश्चाडम्बरण पूज्यपादेः कृतः । इतरथा अनारभ्याधीतत्वकथनस्य प्रकृतविचारानुपयोगात् शास्त्रदीपिकायामिव मुख्यतयैव प्राकरणीकवाक्योल्लेखनस्यैवापत्तेरिति । एवमस्मिन्पक्षे सङ्गतिस्त्वेऽपि प्रकरणपाठमङ्गीकृत्य प्रस्तुतेन वाक्यप्रकरणविरोधविचारेणापि सङ्गतिः सुलभैवेत्यभिप्रेत्य प्राचामनुसारेणाधिकरणपूर्वपक्षमारचयति—**प्रथमयज्ञशब्द इति ॥**

“द्वितीये वा तृतीये वा प्रवृत्त्यादि”ति भाष्योदाहृते वचनेऽपि द्वितीयादिशब्दानां प्रयोगवाचित्वस्य निःसदिग्धत्वात् प्रस्तुत तत्साहचर्यस्य प्रथमयज्ञपदे सिद्धान्तसिद्धप्रयोगवाचित्वापादकत्वेन पूर्वपक्षाननुगुणत्वाच्च नोपादानमुदाहरणत्वेन कृतम् ॥

अत्रच “नैमित्तिकं वा कर्तृसंयोगाल्लिङ्गस्य तन्निमित्तत्वात्” इति सिद्धान्तसूत्रे नैमित्तिकं वेत्युपादानेन प्रथमयज्ञे इत्यस्य निमित्तपरत्व भाति; तथापि—पूर्वपक्षे निषेधोपस्थितित्वात् ज्योतिष्टोमाङ्गत्वसिद्धौ अर्थादेवाङ्गिन उद्देश्यत्वेन प्रयोजकत्वलाभात् न निमित्तताकृतविशेषलाभ इति न तत्परत्वमाश्रीयते । यद्यपि त्वदुक्तरीत्यैव ज्योतिष्टोमाङ्गत्वस्यापि लाभात्तद्वत्परताप्रयुक्तविशेषलाभोऽपि; तथापि अनुवादकत्वकल्पने उभयो समाने सति क्लृप्तोपस्थिताङ्गत्वपरताकल्पनेन तत्सभवे नावुपस्थितनिमित्तपरत्वकल्पनेन तत्कल्पनं युक्तम् ॥ **वस्तुतस्तु**—सिद्धान्तेऽपि न निमित्तपरत्वम्, निषेधस्थानारभ्याधीतत्वपक्षेऽपि ज्योतिष्टोमाङ्गत्वप्रथमप्रयोगे निमित्ते ज्योतिष्टोमत्वावच्छिन्नाङ्गत्वस्य परस्परप्रयोजकत्वव्या-

त्वविधानात् न सर्वसंस्थाकज्योतिष्टोमस्य प्रथमं प्रयुज्यमानत्वम्; तथापि ज्योतिष्टोमत्वसामानाधिकरण्येन तावत् तदस्तीति प्रवृत्तिनिमित्ताविधातः ।

अतो वाक्यात् प्रकरणाच्च ज्योतिष्टोमत्वावच्छेदेनैवायं

घातेनासम्भवात् निमित्ततयोपस्थितप्रथमप्रयोगाङ्गत्वं तत्पदकल्पनयाऽऽवश्यकमेवेति तदपेक्षया लाघवादास्यैव तत्परताकल्पनस्य युक्तत्वात् । सूत्रे नैमित्तिकत्वोक्तिस्तु प्रथमप्रयोगाङ्गत्वे यदा प्रथमप्रयोग तदैव निषेधस्य प्रवृत्तिरित्यभिप्रायिका ॥

यसु अपेक्षिताङ्गपरतासभवेऽनपेक्षितनिमित्तपरताकल्पनमयुक्तमित्यतो न दीर्घसोमशब्दत्रिमित्परत्वम् इति न्यायसुधाप्रकाशलेखनं तत्रिषेधोपस्थितित्वात् ज्योतिष्टोमाङ्गिनो लाभेन तदपेक्षयाः प्रकरणपाठपक्षे इवानारभ्याधीतपक्षेऽन्यभावादुपेक्षितम् ॥ अतः पूर्वोक्तयुक्त्याऽङ्गिपरताकल्पनस्यावश्यकत्वादनपेक्षायामपि ज्योतिष्टोमत्वावच्छिन्नाङ्गिताबाधहेतोरेवाङ्गिपरत्वकल्पनं युक्तमिति प्रथमयज्ञपदस्याङ्गिपरत्वमङ्गीकृत्यैव पूर्वोत्तरपक्षौ ज्ञेयौ । अत एव **सङ्ख्या** द्वितीयाद्यपेक्षया प्राथम्यं सङ्ख्या, निषेधनं तद्युक्तं क्रतोर्ज्योतिष्टोमस्याङ्गं प्रकण्णादित्यर्थकम्—**“सङ्ख्यायुक्तं क्रतोः प्रकरणात्स्यात्”** इति पूर्वपक्षसूत्रं प्रथमयज्ञपदस्याङ्गिताबाधकतां दर्शयति । पूर्वपक्षुपपादितकलीभूतार्थप्रदर्शनपरस्यापि सूत्रस्यादृष्ट्या **सङ्ख्या** प्राथम्यं तद्युक्तम्, तद्युक्तः प्रथमयज्ञशब्दः क्रतोर्वाचकः स्यात्सङ्ख्येत्थं. प्रकरणात् प्रकरणपठितादेव वा वाक्यादित्यर्थकरणेन सूत्रे सूचिता पूर्वपक्षुपपादनयुक्तिं दर्शयति—**एष वा वेति ॥**

ननु—प्रथमो य एतेनेति वाक्येन सर्वविकृतित्वाभिष्टोमोत्तरत्वस्यैवाङ्गत्वेन विधानस्य स्थापनादविधीयमानं प्राथम्यं कथं तत्प्रस्थयन्त्यासिद्धयं प्रवृत्तिनिमित्तं भविष्यति; विहितत्वेऽपि वा ज्योतिष्टोमत्वावच्छिन्ने तदसम्भवं एव; अग्निष्टोमस्यैव प्राथम्यमङ्गत्वात्—**इत्याशङ्क्य परिहरति—यद्यपि चेति ॥** इतरविकृतित्वाभिष्टोमोत्तरत्वविधानेन यदर्थं सिद्धमग्निष्टोमसस्ये ज्योतिष्टोमे प्राथम्यम् तदेवाग्निष्टोमवैश्वदेवादिनामपदयोरग्निदेवत्वत्वविश्वदेवत्वत्वे इवैकदेशेनापि ज्योतिष्टोममात्रनात्रि प्रथमयज्ञपदे प्रवृत्तिनिमित्तं भविष्यतीति न किञ्चिद्वाचकमित्यर्थं ॥

अत्र न्यायसुधाकृता अग्निष्टोमसंस्थस्यैव प्रकरणमिच्छता “प्रकरणात् तदङ्गत्वमात्रप्राप्ते. प्रथमयज्ञपदेनापि प्रकरणे तस्यैवाभिधानोपपत्तेर्यद्यपि न पूर्वपक्षे ज्योतिष्टोमत्वावच्छेदेन निषेध प्राप्नोति,—तथापि प्रथमयज्ञश्रुतिः प्रकरणेन सङ्कोचायोगाद्वाक्येन सर्वज्योतिष्टोमे सम्भवेत्येव”ति समाधानग्रन्थेन पूर्वपक्षेऽपि वाक्यप्रकरणविरोध उक्तः, तत्रिरासाय सर्वथा पूर्वपक्षे वाक्याविरोधमेव दर्शयति—**अतो वाक्यादिति ॥** सर्वदनाधिकरणदर्शितरीत्या सर्वसंस्थापुगतज्योति-

प्रतिषेधः, पर्युदासो वा ज्योतिष्टोममिच्छे प्रवृणुतीति; अन्यथा विकल्पप्राप्तेः । यत्त्व “मिष्टोमे प्रवृणुती”ति वचनं तत्पर्युदस्तप्रतिप्रसवार्थम् । तदपि च “कामं तु योऽनूचानः श्रोत्रियः स्यात् तस्य प्रवृणुत्यादि”त्यनेनोपसंहरियते । तेनानूचानस्य श्रोत्रियस्यामिष्टोमसंस्थाकज्योतिष्टोमे नित्यं करणम्, अन्यज्योतिष्टोमे तु नित्यमकरणम् । विकृतिषु नित्यं करणमिति प्राप्ते—

प्रत्येकशक्त्यैवार्थबोधोपपत्तौ अतिरिक्तशक्तिकल्पनायां

ष्टोमरूपेणैव फलसंबन्धात्प्रकरणं ज्योतिष्टोममात्रस्य, न त्वमिष्टोमसंस्थत्वं प्रकरणीतावच्छेदकम्, प्रमाणाभावात्, अतएव गुणकामाधिकरणन्यायेन सस्याजन्यफलव्यतिरिक्तमाश्रयभूतज्योतिष्टोमात् स्वर्गफलमुत्पद्यते एव । अतः प्रथमयज्ञरूपवाक्येन ज्योतिष्टोममात्रवाचकेन प्रकरणस्याविरोधे बाधाभावाद्बुभुक्षाम्यामपि ज्योतिष्टोमत्वावच्छेदेनैव ज्योतिष्टोमे प्रतिषेधोऽस्तत्वेन विधीयत इत्यर्थः ॥

प्रकाशकारस्तु—“इह सर्वसंस्थानुगज्योतिष्टोमरूपस्य प्रकरणं साधयन्तः सस्यासु तदूपे विद्यमानेऽपि सस्यासु न सन्तर्दनस्य निवेशः प्रकरणानुग्रहभावादिति वदन्तश्च परस्परग्रन्थविरोधान्न मुच्ये^१ भित्त्यालोचनीयम् । अतएव पूज्यपदः संस्थासु सन्तर्दननिवेशेऽपि प्रकरणानुग्रहः तत्र दक्षित इत्यलं विस्तरेण ॥

अत्र चानवगतज्योतिष्टोमाङ्गभावस्य प्रवर्ग्यस्योत्पत्तिमात्रसमये एव निषेधकरणे विधिनियेधयोर्हमयोरपि वैयर्थ्यापत्तेः पुरस्तात्कालविध्यनुपपत्तेः स्वाभ्यभिचरितन्यायेन प्रकरणाद्वाऽवगतमाङ्गभावस्यैव प्रवर्ग्यस्य कर्तव्यताप्राप्तौ निषेधेनाकर्तव्यतोपदेशो निषेध्यद्वारा ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन प्राप्त इत्यनुवादकमपि पूर्वपक्षे प्रथमयज्ञपदं यदि प्रकरणेन विरुद्धम् तदा प्रकरणं वाक्यरूपानुवादाविरोधे बाध्येतैव, अतस्तदविरोधसाधनाय प्रथमयज्ञपदस्य ज्योतिष्टोमनामत्वप्रसाधनेनानुवादरूपाद्वाक्यात्प्रकरणाच्चैत्युक्तम् । यद्यपि सिद्धान्ते प्रथमप्रयोगमत्राभिधाने नास्ति ज्योतिष्टोमप्रकरणेन विरोधः तस्यैव प्रथमप्रयोगसहणात्; तथापि ज्योतिष्टोमत्वावच्छेदेन प्रकरणागतसर्वप्रयोगाङ्गत्वबाधप्रयोजकविरोधोऽस्त्येवेति न बाधकम् । पर्युदासपक्षे तु यद्यपि न्यायेन प्रकरणेन वाऽनाश्रयधीतस्य प्रकरणाधीतस्य वा प्रवर्ग्यस्य ज्योतिष्टोमाङ्गत्वं प्राप्तम् पर्युदासवाक्येनान्याङ्गताबोधनाद्वाभ्यते इति प्रकरणवाक्यविरोधः पूर्वपक्षेऽस्ति; तथापि पूर्वपक्षे पर्युदास्यनामस्वरूपनिर्णयमात्रे एव प्रकरणवाक्ययोरविरोधमभिप्रेक्ष्य “तस्माद्वाक्यात्प्रकरणाच्चायं क्रतोरङ्गमिति प्राचीनोक्तिव्यागेन प्रतिषेधपर्युदाससाधारणवाक्यप्रकरणविरोधसूचनार्थं ज्योतिष्टोमत्वावच्छेदेनैवेत्युक्तम् ॥

विकल्पप्राप्तेरिति ॥ यद्यपि पर्युदासेऽपि पर्युदासमाने

प्रमाणाभावात् प्रथमशब्दस्य चाप्रवृत्तप्रवर्तनविषयवाचित्वादाद्यप्रयोगपरत्वावाचतेर्येज्ञशब्दस्य च लक्षणया प्रयोगपरत्वं प्रकरणाज्योतिष्टोमरूपयज्ञपरत्वमेव वाऽङ्गीकृत्य प्रथमयज्ञपदेन ज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगोऽभिधीयते । स चा-मिष्टोमसंस्थाकस्य ज्योतिष्टोमस्य पाञ्चमिकन्यायेन, “प्रथमं यजमानोऽतिरात्रेण यजेते”ति वचनादतिरात्रसंस्थाकस्य च । अत उभयत्राप्यनेन वचनेन प्रवर्ग्यस्य प्रतिषेधः पर्युदासो वा, न तु विकृत्यन्तरे; तत्रोपदेशातिदेशाभ्यां तदप्राप्तेः ।

तत्रापिः शास्त्रियैवेति तत्पर्युदासे विकल्पापत्तिः संभाव्यते; तथापि प्राप्ताया प्रवर्ग्यकर्तव्यतायाः अकर्तव्यताया विरोधे सत्यकर्तव्यता सर्वथा बाधासंभवात् भवति प्रतिषेधे विकल्पः, इहतु तत्कर्तव्यतायास्तद्विन्नकर्तव्यताया पर्युदासवाक्यबोधितया सह विरोधाभावे बाधस्यैवप्रसक्तैर्न विकल्पः । पुरस्तात्कालविधिः प्रकरणपठितोऽपि तत्र विकल्पेनापि प्रवर्ग्याभावादिनिवृत्तमानो यत्र प्रवर्ग्यो विकृतौ तत्रेत्येवमुक्त्येतेति न काऽप्यनुपपत्तिः ॥

“एव वा वे”त्यर्थवादे ज्योतिष्टोमपदसामानाधिकरण्यात्प्रथमयज्ञपदस्य नातिरिक्तशक्तिकल्पनम्, गौरवापत्तेः, अतः प्रथमश्रवसौ यज्ञश्चेति कर्मधारयान्तर्गतप्रथमशब्देन “वषट्पुं, प्रथमशक्त” इत्यत्राप्युत्पत्तप्रवर्तनमात्रेणैव प्रथमशब्दस्य प्रयोगात्तदभावे ज्योतिष्टोमिकद्वितीयादिप्रयोगेषु तस्याप्रयोगात् अन्यव्यतिरेकाभ्यामप्रवृत्तप्रवर्तनस्यैवाभिधानात्तद्विषयत्वस्याद्यप्रयोग एव संभवात् तत्रैव निषेध इति सिद्धान्तमुपपादयति—प्रत्येकशक्त्यैवेति ॥ तथाच प्रथमप्रयोगविषयत्वेन लक्षणया क्वचित्प्रथमपदस्य ज्योतिष्टोमपदसामानाधिकरण्याङ्गीकारेऽपि इह लक्षणया प्रमाणाभावात् यज्ञपदस्यैव जघन्यत्वेन प्रयोगे लक्षणा युक्त्यभिप्रेत्याह—यज्ञशब्दस्य चेति ॥ अथवा—नैव लक्षणा, प्रकरणेन ज्योतिष्टोमपरत्वे सति प्रथमपदसामानाधिकरण्यवलादार्धदेव प्रयोगपरत्वं भविष्यतीत्यभिप्रेत्याह—प्रकरणादिति ॥ स चेति ॥ यद्यपि पाञ्चमिकन्यायवचनाभ्यां ज्योतिष्टोमान्यसंस्थाकप्रयोगवारणेऽपि अन्ययागीयप्रथमप्रयोगवारणं न संभवति, तथापि निषेधस्य प्राप्त्यपेक्षत्वात्तत्सामर्थ्येन सोमयागातिरिक्तयागीयप्रथमप्रयोगनिवारणात्प्रवर्ग्यप्राप्तिमत्सोमयागमात्रार्थतासिद्धौ तद्विकृतिप्राप्तिकाले वैषम्याद्भिरुक्तव्यन्यायेन निवृत्तेः परिशेषादेव ज्योतिष्टोमीयाद्यप्रयोगलाभो नाबुलभ इति भावः । एतच्च परिशेषाज्योतिष्टोमयागामित्वं तद्विकारेषु कर्थाच्चिप्रथमयज्ञत्वाङ्गीकारेणातिदेशतः प्राप्त निषेधस्याङ्गीकृत्युक्तम् ॥ अस्तु तस्तु—तद्विकृतिषु प्रथमयज्ञोपसमहाभावादेव नातिदेशोपदेशाविति निषेधस्याप्रवृत्ति साधयति—नतु विकृत्यन्तरे इति ॥ अतिरात्रसंस्थातिरिक्तसंस्थासाधारण्यत्वात् विकृतिमात्रभूते सोमयागान्तरे इत्यर्थः । तदप्राप्तेरिति ॥

न च—ज्योतिष्टोमे द्वितीयादिप्रयोगापेक्षया प्राथम्यस्य विवक्षितत्वादिकृतावपि तद्वितीयादिप्रयोगापेक्षया प्राथम्यस्य सत्त्वात् कथं न तत्रासिरिति—वाच्यम्; प्राथम्यस्य निरूपकापेक्षायां द्वितीयादिप्रयोगस्य निरूपकत्वाकल्पनात् । “एव वाच्यं प्रथमो यज्ञो यज्ञानां”मिति वचनेन ज्योतिष्टोमविकृतिमात्रस्यैव तदवधारणात् । अत एव प्रथमप्रयोगविषयोऽपि ज्योतिष्टोम एव बोध्यः ।

तथाच प्रथमयज्ञशब्दो वाक्यशेषाद्द्वैदिकप्रयोगाच्च नि-

प्रथमयज्ञपदप्रवृत्तिनिमित्ताभावादिति शेषः । सोमान्तरनिरूपितेति ॥ नच—“द्वितीये वा तृतीये वा प्रवृत्त्यादि”ति भाष्यलिखितोत्तरवाक्ये द्वितीयादिशब्दानां प्रयोगवाचित्वस्य निःसदिग्धत्वात्तदपेक्षयैव पूर्ववाक्ये प्राथम्यप्रतीतेः कथं सोमान्तरनिरूपितत्वं तस्येति—वाच्यम्; द्वितीये तृतीये वा प्रत्येक प्रवर्गविधाने वाक्यभेदापत्तेरनास्थाद्योतकवाच्यद्वयतात्पर्यप्राहककलात् पूर्ववाक्यनिर्दिष्टप्राथम्यापेक्षया उत्तरपरत्वस्यैव द्वितीयादिपदयोर्लक्षणया स्वीकारात्प्रथमवाक्ये निर्णयितज्योतिष्टोमरूपप्रथमयज्ञापेक्षया तदुत्तरभूताना सर्वेषा सोमयागान्तराणामप्युपादानेन तदुपपत्तेः । अन्यथा “यावद्वचनम्” इति न्यायाद्वितीयतृतीययोरेव तदीयप्रयोगे तदापत्तावितरविकृतिभूतसोमयागान्तरेषु प्रवर्गानापत्तेः ॥

वस्तुतस्तु—प्रथमप्रयोगे निषेधे सत्यर्थप्राप्त्याऽनुवादकत्वमेव तयोरिति नैतद्भेदेन पूर्वप्रवृत्ताश्लिष्यनिर्णयः कर्तव्यः, किन्तु न्यायेन यथैव पूर्वशास्त्रं निर्णायितम् तद्विषये यादृश्यर्थप्राप्तिः तामादायैवानुवादकत्वमिति न बाधकम् । अतो विकृतिभूतेसोमान्तरनिरूपकत्वकल्पनं युक्तमेवेति भावः । विपक्षे बाधकमाह—अन्यथेति ॥ प्रथमप्रयोगे एवेति ॥ तथाच यत्किञ्चिन्निरूपितप्राथम्यग्रहणेऽग्निष्टोमसत्त्वाकप्रथमप्रयोग इव तद्विकृतिभूतसोमयागान्तरेष्वतिदेशेन प्रवर्ग्यतन्निषेधयोः प्राप्तत्वादिकल्पे प्राप्तेऽपि स्वमते सोमयागान्तरनिरूपितप्राथम्यस्य तत्राभावादुपदेशातिदेशयोरप्रवृत्तौ निषेधाभावात्प्रत्यमेव तदतिदेशाकारणमित्यनुष्ठानभेदो विकृतिभूतसोमयागान्तरे एवकारसूचितः । पूर्वपक्षे एव विकल्पापत्तिभ्या इषितमपि प्रतिषेधत्वं परमतखण्डनाय दूषयन् पर्युदासपक्षेऽनुष्ठानभेदं दर्शयितुं पुनः प्रतिषेधत्वं नास्तीति स्मारयति—वस्तुतस्त्विति ॥

अतिरात्रप्रथमाहारेऽपीति ॥ यथैवाग्निष्टोमसंस्थाः काद्यप्रयोगे सामान्यविधिना प्राप्तस्यानेन निषेधाद्विकल्पः । एवमतिरात्रप्रथमाहारे पर्णतान्यायेन प्रकरणेनच सामान्यविधेरग्निष्टोममात्रविषयस्य प्रवृत्तावप्यतिरात्रस्याग्निष्टोमविकृतित्वात् तदतिदेशेन प्राप्तस्य प्रवर्गस्य निषेधाद्विकल्पापत्ति

रूढलक्षणया सोमान्तरनिरूपितप्राथम्यवत्प्रयोगविषयज्योतिष्टोममेवाभिधत्ते, अन्यथा स्व—स्व—द्वितीयादिप्रयोगनिरूपितप्राथम्यवत्प्रयोगविषययज्ञमात्राभिधाने “आहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञा गृहपतिसप्तदशः सत्रमासीरग्नि”त्यादौ सत्रे यज्ञमात्रोत्तराकलात्ऽऽपत्तेः । अत उक्तद्विविधज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगे एव प्रवर्ग्यप्रतिषेधः ।

वस्तुतस्तु—नायं प्रतिषेधस्तथात्वे “न तौ पशौ करोती”तिवदतिरात्रप्रथमाहारेऽपि विकल्पापत्तेः । न च—

स्यात्, नतु नित्यं प्रवर्ग्यकरणम्, अग्निष्टोमसंस्थाकाद्यप्रयोगस्य दृष्टान्तत्वमपिना सूचितम् ॥ यदपिच प्रतिषेधत्वपक्षेऽपि विकल्पापत्ति परिरुद्धं प्रकाशकृतोपापादितम्—“विधिनिषेधकयो” सर्वत्र कर्मवाचकपदे सप्तमी श्रूयमाणा क्वचिदधिकरणत्वकारकपरा क्वचिच्छ्रययोर्देश्यत्वपरैति व्यवस्थाया तावदिदं नियामकम्—तत्र विधिषु यत्र विधेयस्याङ्गत्व प्रमाणान्तरप्रमितमधिकरणत्वस्य चास्ति प्रयोजनम् यथा—“मन्द्रं प्रातःसवने” इत्येवमादिषु मन्द्रस्वरस्य प्रकरणप्रमितं ज्योतिष्टोमाङ्गत्वं सवनान्तरव्याज्जित्वाधिकरणत्वप्रयोजनम्, तत्र सवने इत्यस्याधिकरणत्वपरत्वम् । यत्रतु अङ्गत्वं विधेयस्य नान्यत्. प्रमितम्, प्रयोजनं च नाधिकरणत्वस्य यथा—“तत्र जयान्जुहुयात्” “तप्ते पयसि” “तावत्या दीक्षणीयायाम्” इत्यादिषु तत्रोद्देश्यत्वपरत्वमेव लक्षणया भवति । वैधक्यानिषेधेषु विधीयमानकर्मवाचकपदोत्तरगतस्यास्तु यत्राङ्गत्वमन्यतोऽवगतम् प्रयोजनं चाधिकरणत्वस्य तस्य मध्ये प्रत्यभिज्ञानमपीत्येवं त्रितयमस्ति तत्रैवाधिकरणत्वपरत्वम्—यथात्रैव कृत्वव्यभिचार्युपसङ्गारप्रकरणेन वा प्रवर्ग्यस्य कृत्वङ्गत्वात्तद्विहितस्य प्रथमप्रयोगरूपाधिकरणनिषेधस्य ज्योतिष्टोमाङ्गत्वम्, अधिकरणताप्रतिपादनस्य चास्ति प्रयोजनम् अधिकरणत्वे ह्युक्ते तस्यैव निषेधात् क्रियानिषेधाभावेन विकल्पानापत्तावतिरात्रेऽपि तदतिदेशाभित्याकरणसिद्धिरूपम् “पुरस्तादुपसदा प्रवर्ग्येण चरन्ति” इति प्रत्यक्षतो विशेषतः क्रतुमध्ये विधानात्प्रत्यभिज्ञायमानं क्रतोर्धिकरणत्वमेवेति पूर्वोक्तहेतुत्रयसत्त्वात् अधिकरणत्वे निर्णयिते तस्यैव कारकस्य निषेधात्क्रियानिषेधाभावेन विधिनिषेधयोरेकविषयत्वाभावात् न विकल्पः । एवं दीक्षितकर्तृकहोमदाननिषेधे सकान्त्यधिकरणकपिण्डदाननिषेधेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ “न तौ पशौ” इत्यादौ तु पशुयागगताधिकरणत्वपुनः प्रत्यभिज्ञानाभावेन हेतुत्रयाभावात्त्राधिकरणत्वपरत्वमिति क्रियानिषेध एवेति विकल्प एव । “न होताम्” इत्यत्रापि द्वितीयाश्रुति एव हेतुः साध्यत्वात् वरणैकपरो निषेधः श्रुतिवलादेव जात इति सर्वमनवयमिति ॥

तदिदमुपपादनं स्पष्टदूषणमेवेति मत्वा अवहेलनस्यैव शङ्काहोपेणानुवदति—नचेति ॥ स्पष्टदूषणता चास्योपपाद्यते—तत्र

क्रियायाः स्वरूपेणोद्देश्यसंबन्धित्वेन वा निषेध एव विकल्पो
योक्तव्यत्वे, यत्र तु कारकनिषेधो यथा “रात्रौ श्राद्धं न
हृवीत”त्यादौ, तत्र निषेधस्य कारकमात्रविषयत्वेन क्रियावि-

तावद्विधुषु यत्राज्ञत्वं विधेयस्यान्यतोऽवगतमनवगतंच तत्र
वर्तव्यत्वोत्सर्गतः शक्यता प्रतीयमानाधिकरणत्वत्यागे किं प्रमा-
णम् ? अतएव कर्माङ्गभूतविध्यादिवाचकपदोत्तरसप्तम्या निषि-
त्परतानङ्गीकारेणाधिकरणत्वपरत्वात्विध्यादीनामङ्गत्वप्रतीते
गुणभूतकालानुरोधेनैव कर्माङ्गतिनास्तीत्युक्तं निबन्धकारैः ।
नच—यत्राज्ञत्वं प्रमितं तत्रोद्देश्यतावोधे प्रयोजनाभावादधि-
करणत्वस्य चापेक्षितत्वादधिकरणत्वपरत्वमस्तु, यत्र तु न त-
त्र तद्बोधार्थं निरर्थकाधिकरणत्वपरत्वापेक्षोद्देश्यत्वपरत्व-
मेवेति—युक्तम्; मन्त्रस्वरस्य महाप्रकरणेन प्राप्तस्य ज्योति-
श्रेमाङ्गत्वस्य बाधायैव सोमयागाभ्यासविशेषरूपसवनाङ्गत्व-
शोधने बाधकाभावेनार्थादेव तत्कालस्याधिकरणताप्राप्त्या स-
नान्तरकालव्यावृत्तिस्दिरेधिकरणत्वस्य निष्प्रयोजनत्वात् ।
तद्विषयभावेऽपि वाक्यबलादापतदङ्गत्वं वारयितुं शक्यम्;
इतरथा वृष्ट्यस्यापि प्रकरणावगतदर्शपूर्णमासाङ्गभावस्या-
पेक्षामावात्सल्यावाक्यस्य कालविधायकतया सार्थक्ये सति
वाक्यादपि पूर्णमास्यङ्गत्वानापत्तेः, सवनाङ्गत्वपक्षेऽपि तद-
भूतस्त्रीत्रशब्दादिषु मन्त्रस्वरव्यावृत्तिरूपप्रयोजनस्यापि त्वदु-
क्तरीत्यैव लाभसमावाहः । इतरथा सवनाङ्गभूतानामपि तेषां
सवनाधेयतासंभवादधिकरणत्वपक्षे तेषु स्वरप्राप्त्यापत्तेः ।
अत एवेदमेव सवनाङ्गत्वपक्षे प्रयोजनम् स्वरचर्चायां कौस्तुभे
उक्तम् निराकृतं चाधिकरणत्वपरत्वम् । सर्वत्रैव कर्माधिकरण-
तायाः कालद्वारैव भवद्विः स्वीकारात् तस्य चाधिकरणत्वेन
विधानेऽङ्गत्वापत्तेः गुणभूतकालानुरोधेन प्रधानभूतस्वरवृत्ते-
रन्याय्यत्वेनैकतरप्रातः-सवनि कप्रहाभ्यासाङ्गतायैव ज्योतिश्रेमा-
ङ्गत्वापत्तेः प्रातः सवने सकृदेव मन्त्रस्वरानुष्ठानापत्तेश्च । एवं
सत्यपि प्रातः सवने इत्यत्राधिकरणत्वपरत्वसमर्थनाशकस्या
प्रतीयमानाधिकरणत्वत्यागे प्रमाणाभाव इत्येव वाच्यम् ।
तर्हि तत्सममेव भवदभिमतोद्देश्यत्वस्थलेषु महाप्रकरणाद्दी-
क्षणीयात्वस्वावगतज्योतिश्रेमाङ्गत्वादितरव्यावृत्तिरूपप्रयोज-
नस्यापि लाभदीक्षणीयायामिति सप्तम्या अपि तत्परत्वा-
पत्तिः । तथा तस्ते पयसीत्यत्रापि प्रकरणाद्ध्यानयनस्या-
मिक्षाजनकत्वसामर्थ्यात् दृष्टद्वाराङ्गत्वस्य लाभादधिकरणत्व-
परत्वापत्तिः । अस्ति चात्र प्रयोजनमामिक्षामात्रप्रयोजकत्व-
व्यावृत्त्या भाजिनस्यापि प्रयोजकत्वसिद्धिः । तथाऽतत्तयो-
धिकरणत्वव्यावृत्तिरपि; इतरथा तव मते तापसोद्देश्यविशेष-
त्वेनाविबक्षितत्वापत्तेरतस्ते एव पयसि दधानयनप्राप्तौ तापा-
पेक्षायामपि पश्चात्तापस्यैवोपपत्तौ तत्तयोधिकरणत्वासिद्धेः ॥
एवं जयादिष्वपि; तत्रेति सप्तम्या अधिकरणत्वपरत्वापत्तौ
प्रबोधनानपेक्षायामुपस्थितत्वात् कर्मवाचकपदकल्पनया तद-

पयत्वाभावात् क्रियानिषेधविधिविकल्पपादकत्वानुपपत्तिः;
प्रकृते च प्रथमयज्ञशब्दस्य नोद्देश्यत्वपरत्वम्, अपि तु
मन्त्रं प्रातःसवनं इतिवदधिकरणकारकत्वम् । अतश्च न

ङ्गत्वमपि संबन्धमेवेति न श्रौतार्थत्यागो युक्तः । नहि का-
लान्वयात्प्रागेव प्रयोजनवत्त्वेन भाव्यमिति नियमोऽस्ति;
मानाभावात् । प्रवच्ये एवोपसत्पूर्वकालान्वयोत्तरमव्यभिचरि-
तक्रतुसंबन्धेन ज्योतिश्रेमाङ्गत्वस्य कल्प्यत्वात्, आग्नेयादि-
प्रयोगेष्वपि तथा दर्शनाच्च । जयादिहोमाना सर्वैरपि तत्त-
त्कर्मबहिर्भूतत्वेनैवाङ्गत्वस्वीकाराद्यदाकदाचिदपि तत्करणे त-
दविधाताद्विनियतकालनिवृत्त्यर्थत्वेन तत्तत्कर्मकालाधिकरणत्व-
विधेः प्रयोजनवत्त्वलाभाच्च । किंचावगताङ्गभावस्थले दीर्घ-
सोमे इत्यादावपि सप्तम्या अधिकरणत्वपरत्वापत्तौ तदधि-
करणस्थतत्रत्यसप्तम्या प्राधान्यपरत्वं स्वपरोक्तं सर्वमेव दत्त-
जलाञ्जलमापयेत् । वैधक्रियानिषेधेष्वन्येन विधिसमानन्या-
येन भवदुपपादितेन सर्वत्रैवाधिकरणत्वपरत्वस्यैवापत्तावधि-
करणताप्रत्यभिज्ञानस्य नियामकत्वकल्पनमपि निष्प्रमाणमेव ।
इतरथा खमनोरथमात्रेण तत्कल्पने विधिष्वपि तस्य निया-
मकत्वापत्तिः । प्रवच्योधिकरणनिष्ठत्वेन विकल्पापत्तिरि-
रस्यतो “न तौ पशावि”त्यत्र विकल्पसाधनायाधिकरणत्वप्रसिद्धि-
शानस्य निष्प्रमाणस्य नियामकत्वकल्पनस्य व्यर्थत्वम्, प्रयु-
तास्य नियामकत्वाकल्पने नान्याजेष्वित्यत्रापि कारकनिषेधे-
नैव विकल्पानापत्तौ लक्षणापादकं पुरुषादाश्रयणं नापद्यत
एवेति गुण एव लभ्यते । अपिच—निषेधेन प्रथमप्रयोग-
कालाधिकरणतानिषेधेऽपि उत्पत्तिवाक्यावगताङ्गत्वस्य निषे-
धामावाद्ज्ञाकरणप्रयुक्तप्रायश्चित्तापत्तिभियां यदाकदाचिदपि
प्रथमप्रयोगकालातिरिक्ते तदनुष्ठानापत्तिरनिवार्यव । तथा
निश्चित्ताधिकरणत्वपदघटितैकादश्या नभुञ्जीतेत्यादिवाक्येष्वपि
एकादश्याधिकरणनिषेधस्यैवापत्तौ क्रियानिषेधस्य प्रायशो लो-
पापत्तिः । न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्रापि कलञ्जकर्मत्वादीनामेव
निषेधापत्तेः सकलशान्त्यस्यैवान्यापत्तिः । नच—यत्र वि-
कल्पप्रसक्तिस्तत्र नवः क्रियान्वयो नाङ्गीक्रियते, यथा—प्र-
कृते, कलञ्जादिनिषेधेषु तदप्रसक्तेः किमिति तत्त्यागेनान्यथा-
श्रयणमिति—युक्तम्, तथात्वे “न तौ पशावि”त्यत्रापि तदा-
पत्तेः । किञ्च कारकनिषेधाङ्गीकारे क्रियानिषेधोऽस्ति वा ?
नवा ? आद्ये विकल्पानिवारणात् व्यर्थः कारकनिषेधस्वीकार-
हेतुः । द्वितीये प्रतिषेधलक्षणानाक्रान्तत्वात् प्रतिषेधत्वस्यै-
वासांभव इति मयूरतुल्यापत्तिः । अपिच “न कलञ्जं भक्ष-
येत्” इति निषेधेषु कलञ्जकर्मकमक्षणानुकूलभावना रामप्रा-
प्त्यामुद्देश्यं नन्वा निवर्तनानिधानं स्वीक्रियते । तद्वद्वेवात्रापि
प्रथमप्रयोगाधिकरणकप्रवर्गानुकूलकृतं शान्तप्राप्त्यामुद्देश्यं न-
वार्थविधानेऽप्यरिहाय एव क्रियानिषेधः, प्रवच्यकृतनिरूपितं प्र-
थमप्रयोगाधिकरणत्वमुद्देश्यं नवार्थविधाने आह्वयातोपात्तकृतेः

विकल्पापादकत्वापत्तिरिति केषाञ्चित्तुं युक्तमिति—वाच्यम्; कारकस्यापि प्रथमप्रयोगाधिकरणत्वस्य विधितः प्राप्तौ न्यायतौल्येन प्रथमप्रयोगाधिकरणत्वस्यैव विकल्पापात्तेरावश्यकत्वात् । अत एवाक्षेपेण यत्किञ्चित्कालप्राप्तौ

प्रथमप्रयोगपदाथेऽन्वयापत्त्या वैपरीत्यापत्तिः । अथ प्रथमप्रयोगाधिकरणत्वस्य नवर्थेऽन्वयाङ्गीकारे कारकाणां क्रियान्वयनियमभङ्गापत्तिः, प्रथमप्रयोगाधिकरणत्वाभाववत्प्रवर्ग्यानुकूलकृतिविधानापत्तौ प्रवर्ग्यानुष्ठानापत्तिः । अनेनैव न्यायेन “नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्” इत्यादिष्वपि तथैव वाक्यार्थापत्तौ सकल्पलक्षणाङ्गीकारसिद्धान्तवैयर्थ्यापत्तिश्च । अतस्तवापि लक्षणया नञ्प्रथमयज्ञपदाभ्यां प्रथमयज्ञाधिकरणत्वाभावः प्रतिपादनीय इति को विशेषः पर्युदासादिति प्रतिषेधत्वनिर्वाहाय न कारकनिषेधाश्रयणम्; कारकनिषेधव्यवहारस्य फलितवृत्त्यायुपपत्तेः प्रथमबोधे प्रधानान्वयस्यागे मानाभावात् ॥

वस्तुतस्तु—कर्मवाचकपदोत्तरसप्तमया पतनप्रतिबन्धकत्वरूपमुह्याधिकरणत्वस्य कर्मण्यसम्भवात्कालद्वारा लक्षणिकतत्त्वाकारे तदपेक्षया प्राधान्यालभरूपप्रयोजनलभात् लक्षणयोद्देश्यत्वरत्नमेव मीमांसकसमतम् । क्वचिदेतत् ज्ञापकसत्त्वे निमित्तत्वपरत्वम् । तस्मात् प्रथमप्रयोगोद्देशेन क्रियाया एव निषेधाद्विकल्पापत्तिरुद्भूतयेतत्सर्वमेतदृषणोपसंहारे न किञ्चिदेतदित्यनेन पूज्यपादैः सूचितम् ॥ एवं निर्युक्तिके कारकनिषेधेऽसत्यङ्गीकृत्यापि तस्यैव निषेधं विकल्पापात्तेरपरिहार्थत्वेन वृत्त्यति—**कारकस्यापीति** ॥ ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन सर्वस्मिन्नपि प्रयोगे प्रवर्ग्यस्य विधानात् तत्प्रयोगविधिना च साङ्गे तस्मिन्कालविधाने सति प्रथमप्रयोगाधिकरणत्वस्य कालद्वारापि विधितः प्राप्तेरित्यर्थः ॥ **ननु**—“रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत” इत्यत्र विहितश्राद्धक्रियाया निषेधे सावत्सरिकादिषु मृतदिनाधिकरणत्वेन प्राप्ताराध्यधिकरणत्वस्य वा निषेधे सति निषेध्यप्राप्तेः शास्त्रीयत्वाद्भिरुक्त्यो दुष्परिहर एव इत्यत आह—**अतएवेति** ॥

अयं भावः—**यद्यपि** पार्वणौकेदिष्टानन्दीश्राद्धादिविहितकालानामपराह्णादिशास्त्रेपरराह्णादिकालपरिच्छेदविधानात् राध्यधिकरणत्वस्य तद्विशिष्टश्राद्धक्रियाया वा न रागतं प्राप्तिरिति तन्निषेधकत्वमस्य दुष्प्रपादम्; तथापि “अहरहः श्राद्ध कुर्वीत” इति नित्यश्राद्धादौ वीसावशात् सवनदिनस्य निमित्तत्वमवगतम्; तत्राक्षेपेणानियतकालस्येच्छया प्राप्तौ यथाऽपराह्णादिकाद्यैः कालविशेषाधिकरणत्वबोधनद्वारा तन्निवृत्तिरर्थात् क्रियते एवं स्मृत्यन्तरेणैकिकारात्रिकालस्य प्राप्तस्य निषेधः क्रियते । एकप्रणीतस्मृत्यन्तरेण भिन्नप्रणीतस्मृत्यन्तरे वैयर्थ्यापादनस्यायुक्तत्वेनास्य निषेधस्यापराह्णादिशास्त्रसंबन्धोत्तरमेव प्रवृत्तेर्नियन्तुमशक्यत्वात् । नद्येतावता राध्यधिकरण-

राध्युपादानस्यैच्छिककथनेन रागप्राप्त्या वैधत्वाभावात् तन्निषेधस्य विकल्पापादकत्वम्, प्रकृते तु प्रथमप्रयोगाधिकरणत्वं नैच्छिकं प्रतिप्रधानं गुणान्वयस्य वैधत्वात् । अतस्तन्निषेधोऽपि विकल्पापादक एव ।

त्वस्य वैधी प्राप्तिः, तत्तत्सवनदिननिमित्ततायाः शास्त्रतो बोधेऽपि तदधिकरणत्वस्यार्थतः प्राप्तस्य वैध्याभावात् ॥ एवं सकान्त्यादिप्रयुक्तिपण्डदाननिषेधेष्वपि सकान्त्यादेर्निमित्तत्वेनोपादानार्थप्राप्ततदधिकरणत्वनिषेधेऽपि न वैधी प्राप्तिरिति न विकल्पापादकत्वम्, इहतु प्रथमप्रयोगाधिकरणत्वस्य विधितः प्राप्तेर्वैषम्यम् ॥

एतेन—विधिषु सकान्तिकालाधिकरणविधानाभावे तद्दिनादन्यत्रापि तत्प्रयुक्तश्राद्धाद्यापत्तेस्तद्दिनाधिकरणत्वविधिरावश्यक इति—**अपास्तम्**; बाधकभावे निमित्तोत्पत्त्यन्तरमेव नैमित्तिकानुष्ठानप्राप्तैरर्थसिद्ध्याधिकरणत्वबलेनैव दिनान्तरव्यावृत्तिसिद्धौ तत्र विधिव्यापाराभावात् । अस्तुवासकान्त्यादीनां कालत्वेनाधिकरणत्वविधानम्; तथापि तदुपलक्षितसंपूर्णदिनमध्ये रात्रौ प्राप्तिस्त्वैच्छिक्येवेति न वैधत्वम् ॥ **वस्तुतस्तु**—प्राग्बोधे श्राद्धे मध्ये विघ्नेन सूर्यास्ते सति न्यायप्राप्ते गौणतयोरकालेऽनियते प्राप्ते सति रात्र्यधिकरणत्व प्रसक्तम् । तदुपजीव्यैवाऽयं निषेध इति न वैध्यापत्त्युपजीव्यत्वम् । अतएव एतद्विषयतथैव “नच नक्तं श्राद्धं कुर्वीत” **“प्राग्बोधेचाभोजनमासमापनात्”** इत्यापस्तम्बसूत्रमुच्यत्वावृत्तिकारादिभिर्न्यायव्यातम् ॥ ततश्चोपकान्तं श्राद्धं तादृशमपरेहनि कार्यम्, श्राद्धसमाप्तिपर्यन्तं च कर्तुरभोजनमिति शास्त्रार्थः सिद्धो भवतीति सिद्धं राध्यधिकरणत्वं न वैधमिति ॥ **वस्तुतस्तु**—पौरुषेयनिषेधेषु प्राप्तिपूर्वकत्वेन विकल्पतापर्यं वाशब्दप्रयोगस्यैवोपपत्तेः सर्वत्र पर्युदास एव युक्तः । अतएव व्याकरणादिस्मृतिभिर्निषेधकरणे नैव विकल्पः, किंतु विभाषादिग्रहणे एव । वेदेतु तादृशपर्युद्योगस्यासम्भवात् पर्युदासज्ञापकभावे निषेधाश्रयणे तदापत्तिरिति वैषम्यनिमित्ता न कापि क्षतिः । प्रकृते वैषम्यमाह—**प्रकृते त्विति । प्रतिप्रधानमिति** ॥ साहप्रयोगविधिना प्रधानोद्देशेनाङ्गतया विहितस्य प्रवर्ग्यस्य द्वितीयादिप्रयोगेष्विव प्रथमप्रयोगेऽपि प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायेनानुष्ठानप्राप्तौ प्रथमप्रयोगाधिकरणत्वस्य विधित एव प्रवर्ग्यं प्राप्तिरित्यर्थः । अनेनैव न्यायेन यावज्जीवादिवाक्येन दीक्षितकर्तृत्वस्यापि वैधत्वात् विकल्पापत्तिभियां पर्युदासत्वं “दीक्षितो न जुहोती”त्यादिषु स्थापयिष्यते दशमे ॥ **“सङ्ख्यायुक्तं क्रतोः प्रकरणात्”** इत्येतत्सूत्राभ्यादियुक्तेन प्रथमप्रयोगस्योद्देश्यत्वेन विरोधसद्भावेऽपि तमनिर्दिश्यैव शास्त्रदीपिकाव्याख्यातृत्वेन मुख्यतया अपेक्षितं तदुक्तविरोधमेव न सहते

वस्तुतस्तु—प्रथमप्रयोगस्य उद्देश्यत्वेन शास्त्रदीपिका-
यासुचमिति न किञ्चिदेतत् । अतो “नान्वाजेष्वि”तिवत्-
पुंदास एवायमनारभ्यवाद्वाक्यशेषः—उक्तविधप्रथमप्रयो-
गमिन्ने प्रवृज्यादिति । ततश्च प्रापकप्रमाणाभावात् प्रथम-
प्रयोगे अकरणप्रसक्तावमिष्टोमे प्रवृणक्तीति वचनं वस्तुतो-

भवदुपपादनमित्यभिप्रेत्याह—शास्त्रदीपिकायामिति ॥
शास्त्रदीपिकायाम्—“प्रथमप्रयोगाङ्गम्” इत्यसकृल्लेखनादु-
द्देश्यत्वमुक्तमित्यर्थः । पयुंदासपक्षेऽप्यस्य “न अमिष्टोमे प्रवृ-
णक्ती”त्यस्य वाक्यस्य शेषत्वं प्रथमयज्ञभिन्नेऽमिष्टोमे प्रवृण-
क्तीति; तथा सत्यस्य द्वितीयादिप्रयोगोविषयत्वस्यैव प्राप्ते-
तत्रच सामान्यविधिनैव सिद्धेऽमिष्टोमवाक्यवैयर्थ्यापत्तेः ।
नच विकल्पमिष्टोमेपूक्तर्षः; तत्राप्यतिदेशेनैव सामान्यविध्यर्थं
प्राप्तेस्तस्य तुल्यत्वादविशेषितसर्वसोमप्राथम्यस्य च तत्राप्राप्ते
पयुंदासरूपवाक्याशेषानन्वयापत्तेः । अतः सामान्यविधि-
वाक्यशेष एवायं सन्निधानादित्यभिप्रेत्याह—अनारभ्यवा-
द्वाक्यशेष इति । उक्तविधेति । अमिष्टोमातिरात्र-
संस्थाकद्विविधप्रथमप्रयोगमिन्ने इत्यर्थः ।

ननु पयुंदाससहितेन सामान्यविधिना न तावदतिरात्रा-
तिरिक्तमिष्टोपि तद्विधानम्; अविशेषितसर्वसोमप्राथम्यस्य
तत्राप्राप्तौ प्रथमयज्ञभिन्न इति वक्तुमशक्यं, अतिरात्रातिरिक्ता-
मिष्टोमरूपविकृतावमिष्टोमातिदेशेनैव तत्प्राप्तिसिद्धे सामान्य-
वाक्यानर्थक्याच्च । नचातिरात्रे तत्प्रथमप्रयोगेऽविशेषितसर्व-
सोमप्राथम्यसमवेने प्रथमयज्ञत्वोपपत्तेस्तद्विन्नतदीयद्वितीया-
दिप्रयोगेषु विधानम्, प्रकरणपाठपक्षे तत एव तत्र विधाना-
योगात्, अनारभ्याधीतपक्षे उत्पन्नमात्रप्रवर्ग्यपयुंदासे पयुं-
दसनीयपयुंदासयोः कृत्वङ्गत्वानापत्तेः, अतिरात्रेच प्रकृत्यङ्गभू-
तप्रवर्ग्यसर्वन्युपसत्पूर्वकालः स्वस्यतिदेशायोगेन स्थानानियम-
प्रसङ्गादुपसदन्वितप्रवर्ग्योपपत्तिशेषत्वेन पयुंदासस्योपसत्प्रती-
क्षित्वात् तासां च प्राप्तिकालवैषम्येन प्रकृतावेव निवेशोपप-
त्त्याऽतिरात्रे तद्विधानासम्भवात् । एवच प्रथमयज्ञभिन्ने प्रकृता-
वेवानारभ्याधीतविधिना प्रवर्ग्यविधानालभेऽमिष्टोमवाक्यमने-
नैव वा प्रकृतौ तद्विधाने सामान्यवाक्यं किमर्थमित्याशङ्का
निरसितुममिष्टोमवाक्यस्यैव सार्थक्यं दर्शयति—ततश्चेति ॥

अत्र वार्तिकस्वरत्येन पयुंदासत्वमङ्गीकृत्यैव न्यायसुधाकृतो
क्तम्—पयुंदासेन प्रथमप्रयोगमिन्ने प्रवर्ग्यविधानात् अमिष्टो-
मवाक्येनच पुनः प्रथमप्रयोगे तद्विधाने तत्र प्रवर्ग्यस्य नित्य-
मनुष्ठानम् पयुंदासामिष्टोमवाक्यद्वयसाध्यम्, तत्तु सामान्य-
वाक्येनाप्यमिष्टोमाङ्गत्वेनेव प्रवर्ग्यविधानादुपपन्नमिति पयुंदा-
सामिष्टोमवाक्यद्वयमनर्थकमेव, अनयोरुभयोरप्येकामिष्टोमवि-
षयं विना प्रयोजनान्तराभावात् । अतो वाक्यानर्थक्यपरिहारा-
यास्यामिष्टोमविधेः प्रतिप्रसवार्थत्वमवश्यमङ्गीकार्यमेव । तच्चा-
कर्तव्यत्वोक्त्यर्थनिषेधविषयीकृतस्य कर्तव्यतोक्तिरूपं प्रतिप्र-

ऽत्यन्ताप्राप्तमापकमपि प्रतिप्रसवफलकं सर्वमिष्टोमसंस्था-
कत्वे निमित्ते प्रथमप्रयोगेऽपि नित्यं प्रवर्ग्यविधानार्थम्, न
तु विकल्पेन; विकल्पे प्रमाणाभावात् ।

अस्य च नान्यविषयता सामान्यविधित एव सर्वत्र प्रा-
प्तत्वादिति प्रथमप्रयोगविषयतैव । अनेन च काममित्यनु-

सवत्वमकर्मव्यत्वबोधकाभावेऽनुपपद्यमानम् अन्यत्र पयुंदा-
सेऽविद्यमानमपीह तस्मिन्नकर्तव्यताबोधकतामाक्षिपतीति पयुं-
दासेनाकर्तव्यताया प्राप्तस्य पुनर्विधानात्कर्तव्यताबोधे निषिद्ध-
विहितत्वादमिष्टोमप्रथमप्रयोगे विकल्प इति, तन्निरस्यति—
विकल्पे प्रमाणाभावादिति ॥ अयमर्थः—न तावत्प्रति-
प्रसवलक्षणानुरोधेनेह पयुंदासस्याकर्तव्यतापरत्वम्, भवदुक्ता-
लक्षणस्यैवास्यादिदुष्टत्वेनायुक्तत्वात् । नष्टोत्पन्नमुत्तरा-
धिकरणे पेषणप्रतिप्रसवविधौ सम्भवति । चरावतिदेशेन प्रा-
प्तस्य प्रयोजनाभावेन निवृत्तस्य पेषणस्य पुनर्विधाने निषेध-
विषयत्वेनाकर्तव्यताया अप्राप्तेः । अतो निवर्तनाविषयत्वरू-
पाकर्तव्यताया असम्भवात् विहितस्य कथंचित्प्रसक्ताननुष्ठानस्य
पुनर्विधिः प्रतिप्रसव इत्येव लक्षणं वक्तव्यमितिहापि पयुंदा-
सेनानुष्ठानाभावे प्रसक्ते युक्त एव प्रतिप्रसवः ॥

वस्तुतस्तु—प्रकाशकारोक्तं विहितत्वपटितं प्रतिप्रसव-
लक्षणमादाय नास्य प्रतिप्रसवविधित्वं युक्तम् । पयुंदासान्वि-
तसामान्यविधिना प्रथमप्रयोगमिन्ने एव विधानादमिष्टोमप्रथ-
मप्रयोगे विधानाभावे सति विहितस्य कथंचित्प्रसक्ताननुष्ठानस्य
पुनर्विध्यभावात् । अतोऽपूर्वविधेरेव प्रसक्तप्राप्तिकस्य कार-
णान्तरेण निवृत्तिप्रसक्तौ विधिः प्रतिप्रसवविधिरित्युत्तराधि-
करणपूज्यपाददृष्टितलक्षणलक्षितप्रतिप्रसवफलक इति प्रा-
गुक्तमेव युक्तम् । अस्तित्चेह विहितत्वाभावेऽपि प्रसक्तप्राप्ति-
कत्वम्, पयुंदासामन्यभावे सामान्यविधितत्त्वप्रसक्तं ।
नापि पयुंदासोऽमिष्टोमप्रथमप्रयोगे प्रतिप्रसवफलीभूतविकल्पं
विना स्वप्रयोजनमलभमानः स्वस्यकर्तव्यताबोधमाक्षिपतीति
तद्वलाद्विकल्पः इतरैराश्रयापत्तेः, अतिरात्रप्रथमप्रयोगे त-
दूर्जनेन तत्सार्थक्योपपत्तेश्च ॥

यथाच निषिद्धप्रतिप्रसवत्वेऽपि न विकल्पोपपत्तिः तथा
स्फुटीकरिष्यते । एतेन—पयुंदासवैयर्थ्यापत्त्याऽमिष्टोमप्रथ-
मप्रयोगे विकल्पः स्यादेवेति निवर्तनानिरूपणवासरं भाट्ट-
लङ्कारकारोक्तम्—अपास्तम् । अतो न विकल्प इति भावः ॥
यत्रैवाप्राप्तिः तद्विषय एव विधानफललाभाद्विधिसामर्थ्यसह-
कृतप्रकरणादमिष्टोमप्रथमप्रयोगविषयत्वसिद्धिरित्याह—अस्य
चेति । अतएवान्यत् एवामिष्टोमीयप्रथमप्रयोगाङ्गत्वलाभाद्-
मिष्टोमपदं व्यर्थं सन्निमित्तपरमेव; तेनातिरात्रप्रथमाहारे पयुं-
दासवशादप्राप्त्यैव नित्यानुष्ठानेऽपि अमिष्टोमातिदेशात् त-
त्प्राप्तौ नित्यानुष्ठानापत्तिः अथवा पयुंदासस्य निरवकाशात्वात्
विकल्पापत्तिर्निरस्ता; अमिष्टोमसंस्थाकत्वरूपनिमित्ताभावेना-

चानवाक्योपसंहारः । तेनाभिष्टोमसंस्थाकप्रथमप्रयोगे अनुचानस्य नित्यकरणम् । तथा श्रोत्रियस्यापि । अनुचानो वेदाध्यापकः । तेन क्षत्रियवैश्ययोर्निवृत्तिः । श्रोत्रियः प्रकरणं वेद—तदर्थं—ः । कामं पदेन प्रकरोमिधानात् ।

तिदेशाप्रवृत्तेरित्येतत्सूचनायैव पूज्यापदैरभिष्टोमसंस्थाकत्वे निमित्ते इति प्रागुक्तम् ॥

एवं च पर्युदासस्याकर्तव्यतापरत्वमज्ञीकृत्वाभिष्टोमवाक्यस्य विकल्पफलकप्रतिप्रसवविधित्वमिच्छतो न्यायसुधाकारस्याभिष्टोमपदस्य निमित्तपरत्वाङ्गीकारेणातिरात्रप्रथमाहारे सामान्यवाक्यशेषभूतस्य पर्युदासस्यातिरात्रे अतिदेशाप्रार्थनित्यमकरणत्वाद्दिकल्पाथस्य प्रतिप्रसवस्यानतिदेशादित्युक्तिर्दृष्टव्या । तेनातिरात्रप्रथमप्रयोगे निमित्ताभावात् अभिष्टोमातिदेशाप्रवृत्तेः प्राप्त्यभावादकर्तव्यतारूपपर्युदासस्य चातिदेशात् विशेषतस्तद्विषये प्रतिप्रसवभावात् नित्यमकरणम्, नतु विहितनिषिद्धत्वाद्विकल्पः । नह्यत्राकर्तव्यत्वं कर्तव्यतापेक्षम्, येनेहाकर्तव्यत्वस्य कर्तव्यतापूर्वकत्वात्कथंचित्कर्तव्यताप्राप्तौ विकल्पापत्तिः स्यात्, किंतु प्राप्त्यभावादेव यदकर्तव्यत्वं फलीभूतम् तदेवाभिष्टोमविधानार्थक्यमिध्या नन्तात्पर्यविषयीभूतं कल्प्यत इत्यकर्तव्यत्वस्य शास्त्रार्थत्वे सिद्धे अनन्तरं प्रतिप्रसवेन प्राप्तिरिति विकल्पः, इदञ्च तदभावात्त्रेति तात्पर्यम्, नन्वाभिष्टोमवाक्यानर्थक्यरूपतात्पर्यप्राहकबलेन पर्युदासे अकर्तव्यतापरत्वमभिष्टोमप्रकृतौ तदतिदेशात् तसंस्थाकविकृतावेव भवतीत्यन्यत्र तात्पर्यप्राहकाभावे नाकर्तव्यतापरत्वं ननस्तत्रैत्यभिप्रायः ॥ एतेन—तात्पर्यप्राहकस्यानतिदेशेऽपि तेनाकर्तव्यत्वे गृहीततात्पर्यकतया निर्णयार्थमेव पर्युदासस्यातिदेशादिकस्य च प्रकृतावकर्तव्यतोक्त्यर्थत्वं विकृतौ नेति परस्परविरुद्धानेकार्थत्वायोगात् विकृतावप्यकर्तव्यतोक्त्यर्थत्वावतिरात्रेऽपि विकल्पप्रसङ्गः पर्युदासपक्षे दुर्निवार इति प्रकाशकारोक्तं न्यायसुधाकृद्दूषणम्—अपास्तम्; न्यायसुधाकृता पूर्वोक्तरीत्या पर्युदासफलीभूताकर्तव्यतातिदेशस्याङ्गीकरणात् तत्र नित्याकरणप्राप्तेः तन्निवर्तकातिदेशस्य प्रतिप्रसवान्तरस्य चाभावे विकल्पानङ्गीकारात् अनभ्युपगमदूषणस्य व्यर्थत्वात् । अतो न्यायसुधाकृतसंमतं निमित्तत्वमेव युक्तम् । नहि भवन्मते इवाभिष्टोमे इति सप्तम्या अधिकरणत्वपरत्वमावश्यकम्, येन निमित्तावपरत्वं न कल्प्येत । अधिकरणनिमित्तत्वोद्देश्यत्वयोरभिधाने प्रयोजनाभावात् अतिरात्रप्रथमाहारैः नित्याकरणप्रयोजनलाभाय निमित्तत्वपरत्वस्यैव न्याय्यत्वात्, भवन्मतेतु निषेधेन प्रथमप्रयोगाधिकरणत्वस्यैव निषेधात् निषेधप्रतिप्रसवयोः एकविषयत्वायामिष्टोमाधिकरणत्वस्यैव प्रतिप्रसवरूपेण विधानावश्यकत्वमिति तदसुरोधेन तत्परत्वमावश्यकम् । नचैतावताऽपि भवन्मतेऽस्य प्रतिप्रसवविधित्वं युज्यते; विहितस्य कथंचित्प्रसक्ताननुष्ठानस्य पुनर्विधिः प्रति-

तस्येत्येकपदेनोभयो कर्त्रोर्विधानाच्च न विधेयानेकत्वम् । तदन्येचामभिष्टोमप्रथमाहारेऽपि नित्यमकरणम् ।

यतु वार्तिके अनुचानादेविकल्पयोऽन्येषां नित्यमकरण-

प्रसवः इति भवदुक्ततल्लक्षणासम्भवात् । नहि प्रथमप्रयोगाधिकरणत्वस्यानुष्ठानं तदभावेऽपि सम्भवति । किंच विहितस्येति विशेषणान्तं प्रथमप्रयोगाधिकरणत्वं विहितं वा ? नवा ? आद्ये वैधत्वेन तन्निषेधेऽपि पूज्यापदादशितरीत्या विकल्पपत्तिर्दुर्दरैव । द्वितीये तद्विषयकप्रतिप्रसवानुपपत्तिः । यतु भाट्टदिनकरे—षोडशग्रहणविधिनियेधयोस्तेऽयतावच्छेदकैक्याद्विकल्पप्रापकत्वेऽपीह भिन्नोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन तदभावात्निषेधपक्षेऽपि न विकल्पप्रसक्तिः, अतो निषेधोत्तरप्रवृत्तेः नैकोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नोद्देश्येन “अभिष्टोमे प्रवृत्तौ”ति विधिना विधानाद्विकल्पः सिद्धान्ते युक्त इत्युक्तम्, तन्मन्मन्मन्; विध्युपजीविनिषेधस्थले निषेधोद्देश्यतावच्छेदकत्वावच्छिन्नोद्देश्यकत्वस्यैव विधिगतस्य विकल्पप्रयोजकत्वेनैकोद्देश्यतावच्छेदकनियमस्याप्रयोजकत्वात् । इतरथा प्राप्त्यभावादेव तन्निषेधानुपपत्तेः । अतएव “न तौ पशा”वित्यस्य निषेधस्यातिदेशात् प्रागप्रवृत्तेस्तस्याप्रतिप्राकातिदेशोत्तरमेव प्रवृत्ते शास्त्रप्राप्तस्यात्यन्तं बाधायोगाद्विकल्प इत्युक्तम् नतुद्देश्यतावच्छेदकैक्यादिति नीमासकैः । भवन्मतेऽपि प्रथमप्रयोगत्वस्यातिरात्रप्रथमप्रयोगसाधारणतोद्देश्यतावच्छेदकत्वाद्भिष्टोमवाक्ये अभिष्टोमत्वस्य तत्त्वेनैक्याभावादिरात्रविधिनिषेधवैलक्षण्याद्विकल्पानापत्तेःश्वेत्युक्तु प्रासङ्गिकम् । अतोऽतिरात्रप्रथमाहारेऽपि प्रवर्ग्यानतिदेशात् सर्वथा न्यायसुधाकारमते न विकल्पापत्तिः, स्वमतेतु सुत्रामिति सिद्धम् ॥

एवं स्थिते “न प्रथमयज्ञे” इत्यस्य निषेधत्वपरत्वे न्यायसुधाकृता अतिरात्रप्रथमाहारेऽन्यतिदेशाप्रसवग्रथप्रतिषेधाद्विकल्पापत्तिः प्रकृतावपि विहितप्रतिषिद्धत्वात् विकल्पसिद्धेः विकल्पप्रतिप्रसवविधानपराभिष्टोमवाक्यानर्थक्यं चेति दूषणद्वयं दत्तम्, तत्परिहर्तुमभिष्टोमवाक्यार्थवर्णनं बालप्रकाशेऽन्यथाकृतम् ॥ तथाहि—सामान्यवाक्यनिषेधाभ्यामभिष्टोमप्रथमप्रयोगे विकल्पस्तावत्प्रसिद्धः । अतिरात्रप्रथमप्रयोगे त्वतिदेशप्राप्तस्य तस्य निषेधात्सः । तत्रामिष्टोमवाक्यं यत्प्रवृत्तं तदभिष्टोम एवेति परिसङ्ख्यापरं सदतिरात्रे प्रवर्ग्यानुष्ठानं नास्तीति फलतो विकल्पपरिसङ्ख्याार्थम् । तेनातिरात्रप्रथमप्रयोगे नित्यमेव तदननुष्ठानं सिद्धयतीति न विकल्पापत्तिः, अभिष्टोमप्रथमप्रयोगे तु विकल्पपरिसङ्ख्याभावाद्दुक्त एव सः । नचैवं तर्हि अतिरात्रप्रथमप्रयोगवत्तद्वितीयादिप्रयोगसाधारण्येन विकल्पान्तरेऽपि वैकल्पिकप्रवर्ग्यानुष्ठानपरिसङ्ख्यापत्तिः, यत्रैव पक्षे निवृत्तिः प्राप्ता तत्रातिदेशप्राप्त-विकल्पवशात्तदनुष्ठानेन तस्या अप्राप्तौ तत्पूरणकरणे लघ-

मित्युक्तम्, तस्मैविमान्त्रम् । अत एव पार्थसारथिना अनु-

वादन्यत्र तदप्रवृत्ते । अतिरात्रप्रथमप्रयोगे निवृत्तिर्हि निषेधेनैव जाता । सैव प्रवर्ग्यानुष्ठानपक्षेऽप्राप्ता प्रवर्ग्यानुष्ठाननिरसनद्वारा बोध्यते, नत्वपूर्वा, तद्वितीयादिप्रयोगेषु त्वपूर्वैव सा विधेयेति गौरवमिति लाघवावुरोधादतिरात्रप्रथमप्रयोग एव तन्निवृत्तिर्नान्यत्रेति न बाधकमिति ॥

तदप्येतेन निरस्तम् ; पूर्वोक्तीत्या पयुंदासे सति क्वचिदप्यष्टदोषदुष्टविकल्पानाश्रयणेन सकलवाक्यसामञ्जस्योपपत्तौ विकल्पापादकनिषेधपरिसङ्ख्योभयपरत्वकल्पनस्य निरर्थकत्वात्, प्रतिप्रसवत्वपक्षेऽप्यभिष्टोमपदस्य निमित्तपरत्वाङ्गीकारेण न्यायसुधाकृदुक्तदूषणद्वयपरिहारसमवे परिसङ्ख्यापरत्वकल्पनस्य गौरवप्रस्तात्वाच्च । **तथापि** “अश्याभिधानांमादत्ते” इत्यत्रेव यावदतिदेशेनातिरात्रप्रथमप्रयोगे प्रवर्ग्यंतनिषेधप्राप्त्या विकल्पः प्राप्नुयात् ततः पूर्वप्रवृत्तेनाभिष्टोमसंबन्धे प्रवर्ग्यस्य बुद्धेऽर्थादिदेशप्रतिबन्धः फलमिति फलतः परिसङ्ख्यात्वात् न त्रैदोष्यमत्रेति तन्नये उक्तम्, **तथापि स्यादेवम्** यदि प्रवर्ग्योपपत्तिसमय एव प्राज्ञव्यावर्तनीययो शेषिणोः समुच्चयेनैकस्मिन्काले प्रवर्ग्यः प्राप्नुयात्, नत्वेतदस्ति, अभिष्टोमाङ्गत्वबोधानन्तरमेवातिदेशस्य प्रवृत्तेः समुच्चयासम्भवात् । अभिष्टोमाङ्गत्वबोधानन्तरं चातिरात्रप्रथमप्रयोगप्राप्तिकाले अभिष्टोमशेषिणः समुच्चयस्य सिद्धत्वादेवासम्भवः । अत एवैकप्रमाणप्रापित्वे एव फलतः परिसङ्ख्याङ्गीकारो मीमासकानाम् ॥ **किंच** अतिदेशप्रतिबन्धोऽपि प्रवर्ग्येऽतिरात्रप्रथमप्रयोगस्य नैराकाङ्क्षापादनद्वारा स्यात्, नत्वेतदस्ति, अभिष्टोमाङ्गत्वबोधनेन तदीयप्रयोगविधिनैराकाङ्क्षासम्भवेन तदप्रतिबन्धानुपपत्तेः । **अत्रएव** “तं द्विरात्रेण”त्यादिवाक्यानामप्राप्तविकल्पान्तरपरिसङ्ख्यापरत्वं खण्डितं विधिरसायनादिषु ॥ किंच प्राप्तपरिसङ्ख्याया यत्र पक्षे निवृत्तिः प्राप्ता तत्रैवानेन निवृत्तिबोधने लाघवेऽप्यतिदेशप्रतिबन्धद्वाराऽत्र निवृत्तेः फलत्वकल्पने यत्र निवृत्तिसिद्धिप्रयत्नातिदेशस्यैव प्रतिबन्धे मानाभावः । प्रवर्ग्यपुनर्विधिना अन्यत्र तदतिदेशस्यैव प्रतिबन्धकरणादर्थाप्राप्त्यभावादेव निषेधाप्रवृत्तेः परिसङ्ख्याविधेरितिदिष्टनिषेधशास्त्रालोचनापेक्षित्वाभावात् यत्रैतदतिदेशः तन्मान्त्रस्यैव प्रतिबन्धापत्त्या विकल्पान्तरपरिसङ्ख्याया अयापत्तेः । नद्यात्रातिदेशद्वयमस्ति, यैकैकातिदेशेन प्राप्तस्य निषेधेन विकल्पसिद्धौ पक्षे प्रापकस्यातिदेशान्तरस्य प्रतिबन्धः फलमुच्येत । अतो निवृत्तिप्राप्तिसिद्धयर्थमतिदेशस्यावश्यकत्वे तदप्रतिबन्धायोगात् निवृत्तिमान्त्रविषया अतिदेशप्रतिबन्धसिद्धिः । अस्तुवा भवदभिमतम् ; तथात्वे “नोक्थे प्रवृज्यादि”ति निषेधेनोक्थेऽपि तन्निवृत्तेः सत्त्वात् परिसङ्ख्याविषयावापत्तौ विकल्पानापत्तिः ॥

अपिच—अभिष्टोमवाक्यस्य सामान्यशास्त्रोपजीविनिषे-

चानादेर्नित्यमेव प्रयोग इत्युक्तम् । यदि तु तदेव समर्थ-

धशास्त्रसिद्धविकल्पप्रवृत्त्यनन्तरमेव प्रवृत्तौ किं प्रमाणम् ? येन पक्षप्राप्तस्य प्रवर्ग्यस्याभिष्टोमसंबन्धबोधनेन पक्षप्राप्तविषयिष्येव परिसङ्ख्या स्यात्, किंतु कथञ्चित्परिसङ्ख्यापरत्वस्यैव स्वीकारे सति सामान्यवाक्यप्रवृत्त्यनन्तरमेव निषेधप्रवृत्तेः पूर्वं एतद्व्याक्यप्रवृत्त्यङ्गीकारेण तस्य वैयर्थ्यपरिहारार्थं सर्वविकल्पतिदेशप्रतिबन्धकस्य कल्पनात् पश्चान्निषेधप्रवृत्तावभिष्टोमप्रथमप्रयोगविषये निषेधे सति तत्रैव विकल्प, अन्यविकृतौ तु सर्वत्रैवानुष्ठानवदतिरात्रप्रथमप्रयोगे तदनुष्ठानं सिद्ध्यत्येवेति प्रकारेणापि परिसङ्ख्यापरत्वापत्तिः । **युक्तञ्चैतत्**—अन्यशाखाया सामान्यविधनन्तरनिषेधाप्राप्तानवत् तैत्तिरीयशाखाया निषेधभावात् प्रत्युत “पुरस्तादुपसदा प्रवर्ग्यं प्रवणको”मिति विधानानन्तरमेवाभिष्टोमवाक्यस्य पठितत्वाद्वास्य वैयर्थ्यपरिहारजिज्ञासाया शास्त्रान्तरीयत्वेन विलम्बोपस्थितिकनिषेधसापेक्षविकल्पपरिसङ्ख्यापरत्वकल्पनापेक्षया पूर्ववाक्योपस्थितप्रवर्ग्यपरिसङ्ख्यापरत्वकल्पनस्यैवोचितत्वात्, अतिदेशविलम्बितोपस्थितिकत्वस्योभयोरपि समत्वात् । अस्तु वा सकलप्रन्योपपादितस्य निषेधानन्तरमेव प्रवृत्तिः । **तथापि** प्रतिषेधपक्षेऽभिष्टोमे विकल्पप्राप्तानुत्तरेऽहनि द्विरात्रस्य गृह्यते इत्यत्रेव प्रकरणपाठले प्रकृते एव विधेयगामिनि च सम्भवति सति पक्षप्राप्तप्रवर्ग्ययोगव्यावृत्तिरूपनियमविधानमेव युक्तमङ्गीकर्तुम् न तुक्त्विधप्रकारद्वयेन परिसङ्ख्यापरत्व तदफलकम्, प्रत्युत निषेधस्य प्रकृतावविशेषकारित्वादतिरात्रप्रथमप्रयोगपरत्वमेवेति तत्रैवातिदेशप्राप्तस्य निषेधाद्विकल्पः स्यादित्यभिष्टोमे एव न विकल्पः प्राप्नुयात् । अतश्च परिसङ्ख्यानियमविषयपेक्षयापि प्रतिप्रसवस्य लघुत्वात्तत्रैवाभिष्टोमविधेः सार्थक्यसुपपादनीयम् । तथापि सामान्यविशेषभावेनाभिष्टोमविधिना विशेषरूपेणाभिष्टोमप्रथमप्रयोगे सामान्यनिषेधस्य बाधे सति निषेधस्यातिरात्रप्रथमप्रयोगपरत्वमेवेति तत्रैव पुनरपि विकल्पापत्तिरपि विकल्पस्याभिष्टोम इति सर्वथा नाभिष्टोमवाक्यस्य क्वचिदपि वाक्यार्थवर्णनेन प्रकृतौ विवक्षिततलाम् । अथापि प्रकृतौ विवक्षिततलाभावादेऽपि लघुभूतप्रतिप्रसवविधित्वस्वीकारेणार्थवत्त्वोपपादने अतिरात्रप्रथमप्रयोगे विकल्पापत्तिरिति न्यायसुधाकृदुक्तदूषणतात्पर्यं दुष्परिहरमेवेति दिक् ॥ **तस्मात्** अभिष्टोमवाक्यस्य विधित्वे सत्याभिष्टोमसत्याकत्वस्य निमित्तत्वमाश्रित्यैवातिरात्रप्रथमप्रयोगे तदतिदेशनिवारणं पयुंदासपक्षे कर्तव्यमिति विकल्पाप्राप्तेरेव न नियमविधित्वायापादनप्रसङ्गः । **न चैवम्**—भवन्मतेऽभिष्टोमसत्याकत्वनिमित्ताभावेनातिरात्रप्रथमप्रयोग इव न द्वितीयादिप्रयोगसाधारणाभिष्टोमसत्यान्वविकृतिष्वपि नित्यं तदनुष्ठानापत्तिरिति—**वाच्यम्** ; पयुंदासाश्रित्तसामान्यविधिना विहितस्य प्रवर्ग्यस्यैव पणताम्यानेन प्रकरणेन वाभिष्टोमाङ्गत्वात् तदतिदे-

ज्ञेयैव तत्र तत्प्राप्त्युपपत्ते । अतिरात्रप्रथमप्रयोगे तु प्रथमप्रयोगमिषे एव तद्ब्रह्मबोधनात्—नातिदेश । अग्निष्टोमप्रथमप्रयोगेऽप्राप्तप्रवर्ग्यविधानात् तदतिदेशेन तत्प्राप्तिस्तु निमित्ताभावादेव न भवतीति सिद्धमग्निष्टोमसंस्थाकत्व निमित्तं केवले अतिरात्रप्रथमप्रयोगेऽग्निष्टोमातिदेशव्यावृत्त्यर्थम्—इति ॥ तदेतत्सर्वमभिसन्ध्याय अग्निष्टोमसंस्थाकत्वे निमित्ते इत्युक्तं पूज्यपादे ॥ प्रस्तुतमसुसामि ॥ अत एव पार्थसारथिनेति । एतच्च पार्थसारथ्युक्तं गुणवत्तत्वेन स्वोक्तं सम्मत्यर्थं न, प्रयोजनाभावात्, अपितु पार्थसारथ्युक्तं मदीयप्रकारेणैव निर्वहति, नतु विकल्पाङ्गीकारेणेति सूचनाय । तथाहि—प्रकाशकृता तावद्नूचानस्य प्रथमप्रयोगे नित्यं करणमिति मूलोक्तौ वैकल्पिकमनुष्ठानमनूचानस्येति वार्तिकविरोधमाशङ्क्य परिहृतम् । नद्यत्र “रथन्तरं वा पृष्ठं भवति बृहद्वा पृष्ठं भवती”तिवद्वाक्यार्थ एव विकल्प, येन तदुपसहारे श्रोत्रियविषय एव विकल्प स्यात् । न्यायतस्तु निषेधेन सहाग्निष्टोमवाक्यस्यात्यन्तसमानविषयत्वाद्विकल्पः प्राप्त आसीत्, अनूचानविधिना तु तस्योपसहारादत्यन्तसमानविषयत्वघटनात् कुतो विकल्प ? तदा ह्यग्निष्टोमवाक्यं श्रोत्रियमात्रविषयं कृतमिति विशेषविषयं सम्पन्नम्, निषेधस्तु श्रोत्रियाऽश्रोत्रियसाधारणत्वात्सामान्यशास्त्ररूप सिद्ध इति स विधिना बाधित एवेति मिश्राणामाशय इति । अनेन च “सर्वेषाऽस्मिन्निषिद्धप्रतिप्रसवविधौ विकल्पो नास्तीत्युक्तं भवती”त्युक्तम्, तदेतच्छास्त्रदीपिकापूर्वग्रन्थविरुद्धम्, “तेनाग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे विकल्पः । स च व्यवस्थितो वचनान्तरवशादिति पूर्वग्रन्थे विकल्पमङ्गीकृत्यैव तस्य व्यवस्थादर्शनात् “यदग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे प्रवृत्तं किं सोऽनूचान” इति उपसहारप्रतीतेरनूचानवाक्योपसहताग्निष्टोमवाक्यस्य प्रतिप्रसवार्थत्वोक्त्या निषिद्धप्रतिप्रसवत्वेन सपथमानो विकल्पोऽनूचानविषय एवेति प्रतीते । खयमपि च न्यायसुधाकृतमन्तखण्डनानन्तरं “तस्मादतिरात्रप्रथमप्रयोगे नित्याप्रयोगम् अग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे च विकल्पप्रतिप्रसवार्थवत्त्वं च वयमेवं मिश्रवार्तिकसमत समर्थयाम् ।” इति ग्रन्थे विकल्पप्रतिप्रसवार्थत्वेऽग्निष्टोमवाक्यस्य मिश्रसमतत्वस्यावश्यकत्वेन दर्शितत्वाच्च, अतो विकल्पाङ्गीकारेणानूचानस्य नित्यं करणं न सिध्यति ॥ अतएव वार्तिककृता विकल्पस्यैवोपसहारे दर्शित ॥

नच—शास्त्रदीपिकायाम् न्यायप्रसक्तविकल्प एव वास्तवतया उक्तोऽपि तस्यानुष्ठानतदभावोभयाशसहितस्य नाम्ने व्यवस्थोच्यते, किंतुभयात्मकस्य मध्ये योऽनुष्ठानात् सोऽनूचानस्य यस्त्वननुष्ठानाशः स तद्यतिरिक्तस्येतेवं सोच्येत, तथाचानूचानादेरनुष्ठानाशविधिना निषेधस्य बाधादेव युक्तम्—अनूचानस्य नित्यमग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे प्रवर्ग्यकरणमिति वचनम्—इति वाच्यम्; तथात्वे श्रोत्रियन्यायेनाग्निष्टोमातिरात्रप्रथमप्रयोगसाधारण्येन निषेधस्य सामान्यरूपत्वाद्भिष्टोम-

प्रथमप्रयोगविषयकविशेषविधिना बाधादेव सर्वथा विकल्पाप्रसक्तः । नहि निषेधस्य प्राप्त्युपजीव्यत्वेन सामान्यतोऽपि प्राप्तस्य निषेधे विकल्पवद्विधे निषेधोत्तरप्रवृत्तविधेनिषेधोपजीव्यत्वमस्ति, येन सामान्यतः प्राप्तस्यापि निषेधस्य बाधार्थं प्रवृत्तेन विधिना सह विकल्पः स्यात् । तथात्वे श्रोत्रियोपसहारेऽपि विकल्पपत्ते । अतः प्रतिप्रसवस्थले निषेधावगताप्राप्तसाहाय्यमेव विवक्षितम् । आर्थिकी तु निषेधनिवृत्तिः । अतएव “न दीक्षितस्यान्नमश्रीयात्” इति निषेधोत्तरप्रवृत्तवपाहोमोत्तरदीक्षितान्नभोजनविधौ न विकल्प इति सर्वसमतम् ॥

यद्यपि अग्निष्टोमवाक्यस्यापि बहुप्रयोगान्तरकृत्वन्तरगामित्वेन सुतरा सामान्यरूपत्वमिति वार्तिके तद्यथाह्यने न्यायसुधायाम् च द्वितीयादिप्रयोगेषु कृत्वन्तरेषु चान्यत् प्रायाखोचनया ज्यौतिष्टौमिकाद्यप्रयोगाख्यविशेषविषयत्वावगमेऽपि खारसिकसामान्यविशेषविषयत्वालोचनया बाध्यबाधकभावप्रसिद्धनिषेधस्याग्निष्टोमातिरात्रप्रयोगयोः द्वयोरेव सामान्यरूपत्वात् विधेस्तु बहुषु द्वितीयादिषु कृत्वन्तरेषु च सामान्यरूपत्वात् विधेर्बाधकता न युक्त्येवंविधे सामान्यशास्त्रत्वं युक्तम्, तस्मिन् नैतद्बहुतुपयोगि, आपाततः खारसिकप्रतीतिसिद्धस्य सामान्यशास्त्रत्वस्य तदुक्तस्य स्वीकारे श्रोत्रियोपसहारात् प्राक् खरसतोऽस्य सामान्यशास्त्रस्य श्रोत्रियविषयेऽपि निषेधबाधकत्वायोगात् ॥

वस्तुतस्तु—यदि खारसिकप्रतीतिसिद्धसामान्यशास्त्रत्वाङ्गीकारेण न निषेधबाधकत्वमिति शास्त्रार्थनिर्णय, तर्हि तादृशसामान्यशास्त्रमादाय निषेधाकान्ते अग्निष्टोमप्रथमप्रयोगविशेषे तस्याप्रवृत्तेः बाधात् द्वितीयादिप्रयोगकृत्वन्तरविषयेवाग्निष्टोमवाक्यमित्येतावतैव निषेधबाध्यत्वमेव स्यात् । तत्र वैचर्यं सत्यपि प्रमाणायातमनुवाच्यत्वमेवाप्येतेति विधित्वमेवासिद्धम् । अतो यदि खारसिकप्रतीतिका एव अनधिगतार्थगन्तुत्वरूपप्रसाम्पान्पनिर्वाहया अन्यतानुपस्थाऽग्निष्टोमपदं तदीयप्रथमप्रयोगविशेषपर लक्षणयुच्यत इति न सामान्यरूपत्वम्, अपितु विशेषशास्त्रत्वेन न निषेधबाध्यत्वम्, तर्हि निषेधबाधकत्वं दुर्बारेवेति क्व विकल्पप्रसक्तिः ? अस्तु वार्तिककारादिसमतमेव तादृशं सामान्यविशेषत्वम्, तावता श्रोत्रियकर्तृकप्रयोगे नित्यं प्रवर्ग्यानुष्ठानं साधयतोऽग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे विकल्पोपपादनं दुर्हमेव । अत एव तैत्तिरीयारण्यकपठितप्रवर्ग्यकाण्डभाष्ये अधिकरणमालायाम्—अनूचानवाक्योपसहारेणानूचानानूचानाधिकारिभेदेनैव विकल्पान्प्रयोगेन निषेधाग्निष्टोमवाक्ययोः व्यवस्था श्रोत्रियाख्यगुरुभिरुक्ता । वार्तिककृतापि—पूर्वोक्तप्रकारेण सामान्यविशेषशास्त्रत्वमङ्गीकृत्यैव साधितस्य विकल्पस्यानूचानप्रयोगेऽपि तत्प्रसक्तिरुक्ता ॥

मम तु प्रतिभाति—वार्तिककृतापि तदग्निष्टोमवा-

क्यस्य सामान्यपरत्वमिति निषेधस्य बाधाभावामिषिद्धत्वे सति विहितत्वात् विकल्प इत्येतत् सर्वथाऽयुक्तमेव । निषेधप्रतिप्रसवार्थत्वेनाग्निष्टोमवाक्यस्यैवानुचानवाक्योपसंहारात्प्राक् प्रवृत्तौ मानाभावात्, प्रस्तुत अनुचानवाक्ये निषेधसुल्लङ्घ्यापीत्यर्थककामपदोपादानात् तस्यैव पूर्वप्रवृत्त्या प्रतिप्रसवार्थत्वं युक्तम् । ततश्चानुचानवाक्यस्य स्वारसिकप्रतीतावेव विशेषपरत्वनिश्चयात् तेन विशेषरूपेणानुचानानुचानसाधारणप्रवृत्तस्य सामान्यरूपस्य निषेधस्य बाधादेव क विकल्पप्रसक्तिरित्यग्निष्टोमातिरात्रप्रथमप्रयोगयोरनुचानस्य प्रतिप्रसवामिसंकरणमननुचानादेस्तु तयो सर्वथा विकल्पेनेति सिध्यति । एवं सत्यपि पश्चादग्निष्टोमवाक्येनाप्यनुचानवाक्यस्योपसंहारकल्पने तु निषेधबाधेनाग्निष्टोम एवानुचानस्य प्रतिप्रसवकरणात् सुतरा निषेधस्यातिरात्रप्रथमप्रयोगविषयत्वादपि सामान्यरूपस्य बाध एवेति नैतावताऽप्यग्निष्टोमे विकल्प सिध्यति ॥

परमार्थतस्तु—अनुचानाग्निष्टोमवाक्ययोरैकतरस्यापि निषेधोत्तरप्रवृत्तिमादाय प्रतिप्रसवविधित्वाद्गीकारेऽपि उभयोरपि स्पष्टवाच्यैव परस्परमुपसंहार, अस्पष्टस्यैव स्पष्टेनोपसंहारात्, **तदुक्तं वार्तिके**—“सामान्यविधिरस्पष्ट सहियेत विशेषतः । स्पष्टस्य तु विधेर्नान्यैरुपसंहार इध्यते ॥” इति, अन्यथा “न ब्राह्मणो हन्तव्य” इत्यस्यापि “नात्रेयीं हन्या”दित्यनेनोपसंहारात्ते । यत्रापि स्पष्टस्यापि पुरोडाशसामान्यवाक्यस्याग्नेयवाक्येनोपसंहार इध्यते, सोऽपि यत्र विशेषवाक्यस्यानन्यथासिद्धसक्रीतनमासि तत्रैव । अत एव दशमे—“**अभावादतिरात्रेषु गृह्यते**” इत्यधिकरणे “उत्तरेऽहि द्विरात्रस्य गृह्यते” इत्यनारभ्याधीतवाक्यस्य सामान्यतो द्विरात्राणामुत्तरेऽहनि षोडशग्रहणविधायकस्यातिरसा द्विरात्रप्रकरणे पठितेन “वैखानस पूर्वंऽहनि साम भवतीति षोडशुत्तरे” इति विशेषसक्रीतेन षोडशुत्तरे इत्यनेन नोपसंहारोऽङ्गीकृत, अस्य वैखानसवाक्यशेषत्वेनाद्युपपत्तौ द्विरात्रसामान्योत्तराह पुरस्कारेण विहितषोडशग्रहणनियमस्य सङ्कोचनोपात् । एवं “यत्किञ्चित्प्राचीनममीमीयादि”त्यस्याप्युपश्लेषसखिल्यनेन नोपसंहार; आतिप्यादीक्षणीयास्वरविध्यर्थत्वात्त्वेनाप्युपपत्तौ तत्सकोचकत्वायोगात् । तथा चेहापि तैत्तिरीयाशाखायामग्निष्टोमं प्रवृणक्तीत्यनन्तरमेव “नोक्थ्ये प्रवृञ्ज्यादि”ति निषेधान्नादग्निष्टोमवाक्यस्य तच्छेषत्वेनोपपत्तौ नानुचानवाक्यसङ्कोचकत्वं युक्तम् । अतएवास्या शाखायाम्—“पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्यं प्रवृणक्ति—” इति वाक्येन पूर्वं प्रवर्ग्यविधानात् निषेधान्नाग्नेयेन नित्यमेव प्रवर्ग्यान्नाम ॥

अस्तु वा अग्निष्टोमवाक्यस्यापि विधित्वम्, तथापि पुरस्ताद्वाक्यार्थवादे कालस्तुतेरेव करणात्तस्य कालविधायकत्वमेव । अग्निष्टोमवाक्यानन्तरपठितार्थवादेऽग्निष्टोमसबन्धेन प्रवर्ग्यस्तुतेरेव प्रतीत्याऽग्निष्टोमोद्देशेन प्रवर्ग्योत्पत्तिविधिरेवेति न शाखान्तर्रीयवाक्यालोचनयाऽस्य वैयर्थ्यापादनं युक्तम्,

इतरथाऽनारभ्याधीतवाक्येनैव तदनुष्ठाननिषेधयो प्राप्तौ कौपीतिकब्राह्मणप्रकरणे उभयपादैश्चैथस्यापरिहार्यत्वात्ते । अतोऽनारभ्याधीतस्य प्रवर्ग्यस्योपसंहारा द्विरुक्तत्वन्ययेन यावज्ज्योतिष्टोमाङ्गत्वं कल्प्यम् ततः पूर्वमेव तस्यामेव शाखायाम्—“साहस्रे प्रवृञ्ज्याद्वाजस्यै प्रवृञ्ज्या”दित्यादिप्रत्यक्षविनियोगविधिदर्शनात्तत्रैव विनियोगापत्तं पुरस्ताद्वाक्यस्यापि तदीयोपसत्पूर्वकालताविधायकत्वेनोपपन्नत्वात्कथमप्यप्राप्तं ज्योतिष्टोमाङ्गत्वं प्रकरणपाठेनैव साधनीयम् नान्यथा सिध्यतीति प्रकरणपाठवैयर्थ्यं परिहरणीयम् ॥

अत एवाधिकरणारम्भे—पूज्यादे प्रकरणपाठेनैव ज्योतिष्टोमाङ्गत्वं साधितम् । एवमिहाप्यग्निष्टोमवाक्याभावेऽग्रे “विश्वजिति सर्वप्रष्टे प्रवृञ्ज्यादि”ति विधिदर्शनात्तत्रैव पुरस्ताद्वाक्येन विहितस्य विनियोगप्राप्तौ ज्योतिष्टोमाङ्गत्वाप्राप्तेस्तत्प्राप्त्यर्थत्वेनाग्निष्टोमवाक्यमावश्यकमेवेति तद्वैयर्थ्यं शक्यत एव परिहर्तुम् । अत एव वेदान्तपरिभाषायाम्—प्रदेशान्तरस्थस्य प्रवर्ग्यस्यानेनैव वाक्येन कृत्वङ्गत्वमुक्तम् । सति च प्रकरणपाठे अग्निष्टोमवाक्ये च ताभ्या प्रतिप्रसवन्धे बुद्धे तत्रैव कालविधानार्थमुपसत्सबन्धबोधक वचनम्, तेन विश्वजित्सदृशसत्तराजस्यूदावतिदेशाधीनप्राप्तिकस्य कस्यचित्प्रतीक्षणीयस्याभावात्प्रकृतिसमकालमेव विश्वजिदादिविकृतिपु विनियोगः क्रियते । तत्र यद्यपि अतिदेशेनोपि तत्र प्रवर्ग्यप्राप्तिं समवति, तथापि नात्र “तमुक्थ्येने”त्यादिवाक्येणैव गृहमेधीयाज्यभागन्यायेनाज्ञान्तरपरिसङ्ख्या समवति, प्रकृतप्रवर्ग्यविधेरपि वैकृतप्रवर्ग्यविधिकाल एव निष्पद्यमानत्वेन तस्य प्रकृतौ कृतोपकारकत्वाभावात् । नापि तेष्विवातिदेशप्रतिबन्धद्वाराऽप्राप्तशेषपरिसङ्ख्या, विश्वजिदादिपु प्रवर्ग्यविधानेन विकृत्यन्तरप्रयोगविधीना नेराकाङ्क्षापादानसमवात् । अतस्तद्दत्त गुणकामप्राप्त्यादिरूपप्रयोजनालाभेऽगत्या प्राप्तपरिसङ्ख्या त्रिदोषामग्न्यङ्गीकृत्य शेषपरिसङ्ख्याव । आवश्यकत्वाय परिहारो वैयर्थ्यापादनवादिनोऽपि । अतश्च यत्रैव प्रत्यक्षवचनेन प्रवर्ग्यविनियोग कृत तत्रैव प्रवर्ग्योत्तुगाने सिद्धे अतिरात्रे विकृत्यन्तरसाधारण्येनैव तत्परिसङ्ख्यालाभेन तत्प्राप्तेरभावेन “प्रथमयज्ञे” इति निषेध- केवलमग्निष्टोमविषय एवेति तत्रैव विकल्प इति वस्तुतार्थं सम्पद्यते । एवं च तैत्तिरीये “नोक्थ्ये प्रवृञ्ज्यादि”दिति निषेधोऽपि परिसङ्ख्याविध्यनुवादत्वेन तदर्थत्वादतया सार्थको द्रष्टव्य । यदि तु “तं द्विरात्रेण” त्यादिवाक्येणैव विधिरसायनोपादितदिशा विश्वजिदादिपु प्रवर्ग्यविधानसमये तत्समसमयविधानस्य प्राकृतप्रवर्ग्यस्य विकृत्यन्तरे चोदकतः प्राप्त्यभावात् न प्राप्तपरिसङ्ख्यात्वमित्यालोच्यते, तदा प्रयोजनान्तरानुपलब्धे “नोक्थ्ये प्रवृञ्ज्यादि”ति निषेधार्थत्वादत्वमेव तद्वाक्यानामस्तु । सर्वथा नाग्निष्टोमवाक्यस्य वैयर्थ्यापत्त्या निषेधप्रतिप्रसवार्थत्वम् ॥

यत्तु—सर्वप्राचीनविषयवादेन भाट्टदिनकरे अनुचानवा-

नीयमित्याहस्तदा कामं पदेन विकल्पामिधानाद्भिष्टोम-
वाक्यस्य च तेनोपसंहारादनूचानादेर्विकल्प इत्येव समर्थ-
नीयम् । सर्वथा अतिरात्रप्रथमाहारे प्रतिप्रसवाभावाञ्जि-
त्यमेवाप्रयोगः, विकृतौ तु प्रथमप्रयोगे नित्यं करणमिति
स्थितम् ॥ ३ ॥ १३६ ॥ इति द्वादशं प्रवर्ग्याधिकरणम् ॥

क्यस्य प्रथमप्रयोगे निषेधामिष्टोमवाक्याभ्यां विकल्पेन प्राप्तस्य
प्रवर्गस्य नियमकरणे लाघवादनूचानस्य प्रवृत्त्यादेवेत्येवं नि-
यमविधित्वमेव युक्तम्, उपसंहारे अनूचानपारिसङ्ख्याविधि-
त्वापत्त्या तदपेक्षया तस्य युक्तत्वादित्युक्तम्, तत्र, उपसंहारे
सत्यर्थोदेवाननूचाननिवृत्तिसिद्धेः फलतः परिसङ्ख्यात्वेन दो-
षाभावादेकवाक्यताभङ्गेन नियमविधित्वकल्पनस्य वाक्यभे-
दापादकस्यायुक्तत्वात् । पूर्वोक्तरीत्या सामान्यशास्त्ररूपस्य नि-
षेधस्यानूचानवाक्येन विशेषशास्त्रेण बाधे सति विकल्पस्यै-
वाप्राप्तौ पाक्षिकायोगासम्भवात् । अमिष्टोमवाक्यैकवाक्यता-
भावे निषेधोत्तरमेवानूचानवाक्यप्रवृत्तावपि प्रतिप्रसवकरणे
लाघवसम्भवात् विकल्पोत्तरनियमप्रवृत्तौ नियामकाभावादति-
रात्रप्रथमप्रयोगसाधारण्येनापि प्रतिप्रसवापत्तवानूचानस्य तत्प्र-
थमप्रयोगेऽयमिष्टोमप्रथमप्रयोग इव नित्यप्रवर्ग्यानुष्ठानस्य
निवारयितुमशक्यत्वाच्च । अमिष्टोमवाक्योपसंहारपक्षे तु तत्रै-
वानूचानस्य प्रतिप्रसवकरणान्नार्थं दोष इत्यलं विस्तारेण ॥

सर्वथा अमिष्टोमवाक्यस्य मनुक्तरीत्या वैयर्थ्याभावात्पर-
स्परुपसंहारे प्रमाणाभावेनानूचानवाक्यस्य प्रतिप्रसवत्वाद्-
मिष्टोमवाक्यस्यान्यथासिद्धत्वात्अभ्यप्रथमप्रयोगे विकल्प इति
वार्तिककारशास्त्रदीपिकाकारासमतमेव युक्तमनुष्ठानम्, पू-
ज्यपादानाममिष्टोमवाक्यस्य विधित्वाद्गीकारेणानूचानवाक्यो-
पसंहारोपपादनं तु वार्तिकादिरीत्योपसंहारस्वीकारे न तदुक्त-
विकल्पसिद्धिरिति तत्खण्डनमात्रतात्पर्यकमेव, नामिष्टोमवा-
क्यस्यैवाप्राप्तविधित्वाग्रहे तात्पर्यम्, तदुक्तरीत्यानूचानवाक्य-
स्याप्यप्राप्तविधित्वापत्तेरिति दिक् ॥ प्रस्तुतमनुसरामि । अत
प्रतिषेधत्वपक्षे सुतरा च पयुंदासपक्षे विकल्पापत्तेरेवानूचा-
नस्य नित्यं प्रयोग इति भावः ॥

कामं पदेनेति । व्याख्यातश्च “कामं कामयेताम् तस्मै
दद्याताम्” इत्यापस्तम्बवाक्य व्याचक्षणां धूर्तस्वाम्यादिभिः
कामशब्द विकल्पपरतया, तद्विद्विहापीति भावः । यत्तु भा-
ट्टालङ्कारकृता—प्राप्तप्रवर्ग्यानुवादेनानूचानसम्बन्धस्य वि-
कल्पस्य च विधाने वाक्यभेदापत्तिः, अनूचानकर्तृकप्रवर्ग्यानु-
वादेन विकल्पविधाने विकल्पापत्तिरिति विहितप्रतिषिद्धतया
प्राप्तविकल्पानुवादकं कामपदम्—इत्युक्तम्, तत्कामशब्दस्य
स्वयमेवाव्यानुवादिभिधानात् तदर्थस्य स्वसमभिध्याहृतानूचान-
पदार्थेऽप्यन्वयस्य व्युत्पन्नत्वेन विकल्पितानूचानसम्बन्धवि-
धाने तदनापत्तेर्यादनूचानस्य प्रवर्ग्यविकल्पसिद्धेर्युक्तमित्यु-
पेक्ष्यम् ॥ प्रतिप्रसवाभावादिति । प्रतिप्रसवफलकप्राप-

(१३ अधिकरणम् ।)

पौष्णम् ॥ दशपूर्णमासप्रकरणे—“पूवा प्रपिष्टभागोऽ-
दन्तको हि सः” इति श्रुतम् । तत्र किं दशपूर्णमासयोरेवा-
ङ्गत्वेन कर्मान्तरविधिरुत पूषदेवत्वयोगे पेषणमात्रविधिरिति
चिन्तायाम्—

कविभ्यभावादित्यर्थः । तथाच प्रतिप्रसवाभावे पयुंदासस्यैव
प्राप्ते नित्यमकरणं सिद्धम् । अनारभ्यविधिप्राप्त्यभावेऽपि
अमिष्टोमे प्रतिप्रसूतत्वातिदेशेन प्राप्तिस्तु अमिष्टोमसंस्थाक-
त्वरूपनिमित्ताभावादेव न सम्भवतीति सर्वथापदेन सूचि-
तम् । तेन अनूचानाननूचानादेः सर्वथापि नित्यमेवाप्र-
योग इत्यर्थः । एवंचामिष्टोमवदतिदेशादतिरात्रेऽयनूचानस्य
नित्यं करणमन्येषामकरणमिति व्यवस्थाशास्त्रापरिसंहारार्थं अनु-
चानवाक्यं हि अमिष्टोमवाक्यस्योपसंहारे कुर्वत व्यवस्थापक-
मिष्टमित्युपसंहार्यसमानविषयत्वाद्मिष्टोम एव प्रवर्तते । उप-
संहार्यं चामिष्टोमवाक्यायामतिरात्रसंस्थायानातिदिश्यते इत्य-
नूचानवाक्यस्यानतिदेशात्, निषेधस्य तु प्राथम्यसत्त्वेनाति-
देशात् नित्याप्रयोग सर्वेषामेवेति यत्प्रकाशकाराणां दुष्ट-
कल्पनं तदपि नापद्यत इति ॥

विकृतौ त्विति ॥ अतिरात्रप्रयोगातिरिक्तसर्वस्यसर्व-
प्रयोगावस्थसर्वसोमयागविकृताविति तुशब्दार्थः । तासु च
प्रथमप्रयोगत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्तेराधितातिदेशात् तत्प्रा-
प्तेनित्यकरणमित्यर्थः । एतच्च विकृतिसामान्ये नित्य प्रवर्ग्या-
नुष्ठानकथनं न्यायसिद्धत्वाभिप्रायमात्रेण, पूर्वोक्तरीत्या विकृ-
तिविशेषपुनर्विधिवलात् विकल्पन्तरपरिसङ्ख्याया अपि दर्शित-
त्वाद्न मत्भेदेनानुष्ठाने कियानपि भेद स्थितमिति पदेन
सूचितः । तथाचामिष्टोमप्रयोगे विकल्पपरहितमेवमनुष्ठानं पयुं-
दासपक्षे स्थितम् । अन्यमते न तथा, कातीयाना द्वितीयादि-
प्रयोगे तु “न सर्वस्मा इव प्रवृत्त्यादि”ति सर्वाधिकारनिषेधे-
नावकाश्यस्य “प्रवृत्त्यादि”ति विधिना प्रवर्ग्यविधानम् । तेन
ज्ञाताप्रियानूचानत्रये सङ्केतितस्यावकाश्यस्य नित्यं तत्करणम्,
अनवकाश्यस्य तु तत्रापि निषेधः, तथानवकाश्यस्याप्यनूचा-
नापरपर्यायावकाश्यादे विहितप्रतिषिद्धत्वात् वार्तिकमते इव
प्रथमप्रयोगे विकल्प इति भेद इत्यर्थः ॥

॥ इति द्वादशं प्रवर्ग्याधिकरणम् ॥

अत्र भाष्यकारादिभिर्दार्ढ्यसोमपदाहीनपदयोः प्रकृतौ अ-
निवेशमानत्वात् प्रकरणबाधेनोत्कर्षस्य पूर्वं साधितत्वात्तैवेव
न्यायेन पूषपदस्य प्रकरणानिवेशित्वाद्दुःकर्षस्यैव सिद्धेनात्र पूर्वं
पूर्वपक्षसिद्धान्तरचनं कर्तव्यमित्युत्तरविचक्षार्थं सूत्रकृता स्मा-
र्यत इत्युक्तम्,

तत्र वक्ष्यमाणयुक्तिर्भिविकृतातुल्यार्थेऽपि वाक्यार्थानुप-
पत्तेर्न तत्र प्रकरणबाधेन निवेशः, किंतु तदविरोधेन कथं-

न तावद्गागद्वाद्लक्षितयागोद्देशेन पेषणविधिः; एकप्र-
सरताभङ्गापत्ते, पूषपदेन विशेषेण वाक्यभेदाच्च, कप्रत्य-
यार्थद्रव्योपसर्जनपेषणस्य यागान्वयानुपपत्तेश्च । अत एव
न पूषपदमेव शक्यार्थस्य लक्षितपूषदेवत्ययागस्य बोद्देश्य-
तापरम्, पूर्णोऽध्यभिचरितक्रतुसंबन्धाभावेन क्रतुपस्थितौ
प्रमाणाभावाच्च । अतो गुणद्रव्यदेवताविशिष्टकर्मान्तरवि-
धिरेवायमिति प्राप्ते—

प्रपिष्टभागपदेन तावद्गागो भजनार्थं सेव्यं अस्येति व्यु-
त्पत्त्या सेवनासंभवेऽपि संबन्धमात्रं देवत्वादिदिव्यवहारप्र-
माणकं प्रपिष्टपूर्णोः प्रतीयते । तच्च यागं विनाऽनुपपन्न-
मिति यागमनुमापयतीत्येतावतु उभयोरविवादम् । तत्र
च विशेषणमात्रसंभवे विशिष्टविध्यादिकल्पनस्यान्याव्यत्वात्
प्रमाणाभावेन नापूर्वयागान्तरानुमितिरित्यपि प्रथमतोऽव-
गतमेव ।

अतश्चानुमीयमानयागे अनुमापकपूषसंबन्धेन प्रसिद्ध-
पूषदेवत्ययागत्वोपस्थितिरपि सुलभेव । अतश्च यागविशे-
यानुमितेरेव तात्पर्यग्राहकत्वात् पूषपदं विजातीयपूर्वसा-
वनीभूतपूषदेवतापरम् । तदुद्देशेनेव च स्वज्ञान्यागप्रदेय-
चरुप्रकृतिकत्वसंबन्धेन प्रपिष्टद्रव्यकत्वं प्रपिष्टभागसमा-

चित्पूषपदस्य गौणीमनाश्रित्यापि प्रकरणे निवेशो युक्त
इत्यधिकशङ्कया क्लेशेन परिहायैया शक्यत एवाधिकरणारम्भ-
कतुमित्यभिप्रायेण पूर्वपक्षमारचयति—न तावदिति ॥

यत्तु भाट्टदिनकरे—चतुर्थोद्विंशत्यागभावेन देवतात्वानुप-
स्थितेन तद्देवत्यकर्मान्तरविधित्वम्, पेषणमात्रविधौ तु देवता-
त्वेनैव प्राप्तस्य पूर्णोऽनुवादात् देवतात्वेनोपस्थितिरिति वैष-
म्यमुपपादितम्, तद्युक्तम्; अध्वरकल्पनायाम्—“सरस्व-
त्याज्यभागः स्यादिति विहितस्यापि यागस्य कर्मान्तरत्वेन
विधानापत्ते, एवं सारस्वतौ भवत इत्यत्रापि तदनापत्तेश्च ।
यदि तु कथंचिदर्थवादे देवतात्वेन क्वचित्संकीर्तनात् भाग-
शब्दोपादानात् देवतात्वप्राप्तिरुच्येत, तदेहापि अदन्तकत्व-
वाक्यशेषेण तदुपस्थिते भागपदोपादानाच्च तुल्यमेव ।
चरुप्रकृतिकत्वसंबन्धेनिति । उत्तराधिकरणसिद्धान्ता-
लोचनेन सवन्धे चरुपदोपादानं कृतम् । संभवति चेति ।
अभ्युदितेष्टिकाक्ये इति शेषः । यद्यपि चेति ।

यथैव “लोहितोष्णीषा ऋत्विजश्चरन्ति—” इति वाक्ये
लोहितोष्णीषपदोपादानात्प्रतिज्ञाभावेतिदेशप्रवृत्ते पूर्वप्रवृत्त्य-
श्रीकारेण विधिविशेषणीभूतलोहितोष्णीषत्वविधानफलक त-
द्विदित्यर्थः । अतिप्रसङ्गापत्तेरिति ॥ प्राथम्यवाक्येऽपि
समस्तपदेन प्राथम्यं लक्षयित्वा समाख्याप्राप्तमध्यानुवादेन
तद्विधानापत्त्या कर्मान्तरत्वानापत्तेरित्यर्थः ॥ ननु अत्र यथा-
तिदेशप्राप्ते पूर्व प्रपिष्टद्रव्यप्रकृतित्वविधिं पेषणमात्रफलक
स्वीक्रियेत, तथा तत्रापि प्राथम्यविशिष्टमक्षणस्य वषट्पूर्वे-

सार्थो विधीयते । संभवति च द्रव्योद्देशेन देवताविधिवदे-
वतोद्देशेनापि निरुक्तसंबन्धेन द्रव्यविधिविशेषणमात्रविधि-
फलकः । यद्यपि च प्रकृतिद्रव्यस्थाप्यतिदेशेन संभवत्प्रा-
प्तिकता, तथापि ततः पूर्वं विधानाङ्गीकाराच्चैकप्रसरताभ-
ङ्गाथापत्तिः । पेषणमात्रविशिष्ट फलमिति गुणादिप्रमाणा-
भावाच्च कर्मान्तरता । एतेन पूषपदेन तद्देवत्यकर्मलक्षणया
तदुद्देशेन प्रपिष्टभागपदलक्षितपेषणविधिरिति प्रकाशोऽपि
निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेन लक्षणापेक्षया कर्मान्तरविधि-
रेव न्यायव्या“द्वपदकर्तुं प्रथमभक्ष” इत्यादावतिप्रसङ्गाप-
त्तेश्चोपेक्षितः । तत्रास्मादुक्तप्रकारस्तु भक्षस्य प्रत्यक्षविधिनैव
प्राप्तत्वेन ततः पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारानुपपत्तेरसंभवी । तदेत-
त्सर्वं सिद्धमेवोत्तरविषयस्य स्मर्यत इति प्राञ्चः ॥ ३ ॥
॥ ४७ ॥ इति त्रयोदशं पौष्णपेषणस्य विकृत्यर्थता-
धिकरणम् ॥

(१४ अधिकरणम्)

तत्सर्वार्थम् ॥ तत् पेषणं पूषदेवत्ये चरो पशौ पुरोडाशो
च स्यादुत्तरावेवेति चिन्तायाम्—अविशेषाद्दन्तकत्वहे-
तुवशाच्च सर्वत्रेति प्राप्ते—

शेन नैमित्तिकभक्षप्राप्ते पूर्व विधिं प्राथम्यमात्रफलक इति
न कर्मान्तरत्वं स्यात् इत्याशङ्क्या परिहर्तुं वैलक्षण्यं दर्शयति—
तत्रास्मादिति ॥ तत्र प्राथम्यवाक्ये । अस्मदुक्तप्रकारः
अत्र य उक्तोऽस्माभि प्रकारः स इत्यर्थः । तथाच वष-
ट्पूर्वं सर्वनैमित्तिकस्य भक्षस्य तत्प्रत्यक्षविधिनैव विहित-
त्वात् न ततः पूर्वं प्राथम्यवाक्यप्रवृत्त्या विशिष्टविधिर्युक्त
इत्यर्थः । एवमधिकरणविचारे संभवति सति प्राचीनानुपह-
सितुमिव प्राचासुक्तमनुवदति—तदेतत्सर्वमिति ॥ तदेत-
दिति पदाभ्यां प्राञ्च इत्यनेन चोपहासः सूचितः ॥

॥ इति त्रयोदशं पौष्णपेषणस्य विकृत्य-
र्थताधिकरणम् ॥

अद्याप्येकदेवत्ये एव पेषणमिति सिद्धान्ताभावात् द्विदेवत्या
अपि च पुरोडाशपशवो भवन्त्येवात्रोदाहरणम् । तथा चैक-
पूषदेवत्यपुरोडाशपशुयागयोरप्रसिद्धत्वेऽपि “सोमापौष्णं त्रे-
तमालभेत” “सोमापौष्णं एकादशकपालम्” “ऐन्द्रापौष्णश्चरुः”
इति वाक्यविहिते पशौ चरौ पुरोडाशे च पेषणं भवति वा न
वेति विचारः संभवत्येवैत्यभिप्रायेण अथवा—“पौष्णं चरु-
मनुनिर्वपेत्” “पौष्णं इयाममालभेतामकाम” इति वाक्यवि-
हितावेकपूषदेवत्यौ चरुपशू तथा “पशुमालभ्य पुरोडाशं नि-
र्वपती”त्यनेन केवलपूषदेवत्यपशुयागाङ्गत्वेन विहितस्य पुरो-
डाशस्य प्रधानयागीयपूषदेवताकत्वादेकपूषदेवत्यं पुरोडाशो-
ऽपि संभवतीत्यभिप्रेत्य विचारमारभते—तत्पेषणमिति ।

पुरोडाशो तावत्पाकार्पूर्वं पेषणस्य प्राप्तत्वादेव विधानं व्यर्थम्, तदुत्तरं न पुरोडाशापदवाच्याकृतिविनाशापत्तिः । एवं पशुहृदयादावपि; तेषामन्याकारविशेषविशिष्टमांसवाचित्वात् । न चोभयत्रावदानोत्तरकालं पेषणमिधिः; अत्यन्ताप्राप्तपेषणविधौ गौरवापत्तेः, चरावतिदेशेन प्रसक्तस्य प्रयोजनाभावेन निवर्तमानस्य प्रतिप्रसवमात्रकरणे तु छा-
वधम् ।

प्रकृतौ हि प्रदेयपुरोडाशासिद्धेरन्यथोपादायितुमशक्यत्वाद्भ्रंशप्राप्तमपि पेषणं अध्वर्युकर्तृकत्वादिप्रयोजनसिद्ध्यर्थं सधर्मकं विहितम् । तच्चरौ प्रदेयसिद्धेस्त्वन्नतिरेकेण जायमानतया चरुत्वावच्छिन्नं प्रति पेषणस्याकारणत्वाच्चिवर्तमानं प्रतिप्रसूयते । अत एव प्रसक्तप्राप्तिकस्य कारणान्तरेण नि-

गौरवापत्तेरिति । पश्चमे अवदानादिप्रदानान्तेनानुसमयासाधनाय तावत् एकपदार्थत्वोक्तं तावन्मध्ये अवदानोत्तरं पेषणाद्युद्यमे व्यवधानादेकपदार्थताभङ्गापत्तेरप्येतदुपलक्षणं द्रष्टव्यम् । लाघवमेवोपादायति—**प्रकृतौ हीति ॥ ननु** पिष्टकचरावपि चरुशब्दप्रयोगात् तस्यैव पूरदेवत्ययागे ग्रहणेऽपेक्षितं पेषणं न निवर्तमानमिति तत्सिद्ध्यर्थमप्राप्तपेषणविधानमेव स्यादित्याशङ्का निराकर्तुं पिष्टं विनाद्योदनेऽपि चरुशब्दप्रयोगात् तस्यैव ग्रहणसिद्धे पेषणस्य प्रयोजनाभावेन निवर्तमानताऽस्त्येवेति चरुत्वावच्छिन्नं प्रति पेषणस्य कारणत्वाभावेन दर्शयति—**तद्व्यतिरेकेणेति ॥** न्यायसुधाकारादिभिः पूर्वाधिकरणे कृतं प्रतिप्रसवलक्षणमयुक्तमिति सूचयितुं स्वयं प्रतिप्रसवस्वरूपं दर्शयति—**प्रसक्तप्राप्तिकस्येति ।** तल्लक्षणोपादानं तदूषणं च प्रागेवोक्तम् ॥ **व्यापाराभावादिति ॥** पुनः करणमात्रे व्यापाराल्लघवमित्यर्थः ॥

अत्रेदं मतद्वयम्—तत्र न्यायसुधाकारस्तावत्—अवज्ञावितानवज्ञावितानुवृत्तान्योन्यासलक्ष्यलक्षणविशदपाकनिमित्तमोदनत्वं वैशद्यापेक्षम्, चरुत्वं तु वैशद्यानपेक्षमेवोदने पिष्टसाध्ये चरावतुत्तमनवज्ञावितान्तत्त्वमपक्त्वमात्रनिमित्तमिति चरौ न वैशद्यापेक्षामोदनत्वम् । कथं तर्हि चरोरनोदनत्वे “**ओदने वा प्रयुक्तत्वात्—**” इति दशमाधिकरणसिद्धान्तसूत्रे चरुशब्दस्योदनवाचित्वोक्तिरिति चेत्, न, अदितिमोदनेनेति वाक्यशेषे ओदनपदस्य वैशद्याह्यचरुविशेषविधिसूचनार्थत्वेन स्थालीमात्रवाचित्वपूर्वपक्षनिवृत्तित्वात्पर्येऽपि **अथवा—**चरुशब्दस्यानवज्ञावितान्तत्त्वमपक्त्वमात्रवाचित्वे सुपशाकादेरपि चरुत्वापत्तेः तन्निवृत्त्यै ओदनशब्दस्य सूपादिव्यतिरिक्तत्वोपलक्षणार्थत्वेऽपि चरुशब्दस्य ओदनवाचित्वोक्त्यर्थत्वे मानाभावात्, अवज्ञावितोदने चरुशब्दाप्रयोगाच्च । अतः वैशद्याभाववत्येवोदनचरुत्वोपपत्तिः । तथा वैशद्याभाववत्येव तण्डुलचरावपि चरुत्वसिद्धिः । क्वचित् पिष्टकौदन इति पिष्टके ओदनशब्दप्रयोगो गौण एवेति । पार्थसारथिस्तु दशमे

वृत्तिप्रसक्तौ विधिः प्रतिप्रसवः । तत्र चोत्पत्तिविनियोगाङ्गसम्बन्धादौ यथासंभवं विधेर्व्यापाराभावाल्लघवम् ।

अत एव पेषणस्य प्रदेयसिद्धिरूपप्राकृतप्रयोजनलोपेनाश्रद्धप्रयोजनान्तरकल्पनेऽपि न प्रतिप्रसवत्वविधातः । धर्माणां तु पेषणस्य कर्मान्तरत्वाभावेन प्रधानं नीयमानं हि तत्राङ्गान्यपकर्षति इति न्यायेन प्राकृतपेषणाङ्गतया प्राप्तानामत्रैवाश्रद्धरूपकार्यान्तरकल्पनं न दोषाय । इत्यते चायमर्थोऽग्निस्संस्कारकमन्थनादेः पशुप्रकरणाज्ञातस्य वचनाच्चातुर्मोत्याङ्गत्वेन विनियोगे तद्वर्माणं कार्यान्तरप्रयुक्तत्वकल्पनादौ ।

वस्तुतस्तु अत्र पेषणस्य न कार्यान्तरकल्पनाऽपि; प्रदेयसिद्ध्यर्थत्वादेव । यद्यपि हि चरुत्वावच्छिन्नं प्रति पेषण-

त्रिवृच्चर्वशवालाधिकरणे अर्थवादादनवज्ञावितान्तत्त्वमपक्वोदने चरुशब्दस्य याज्ञिकानां प्रयोगाच्चौदनवाचित्वमेव चरुशब्दस्य सिद्धमेव । अतएव—वैशद्यस्य पिष्टकचरावपि संभवाद्योदनरूप एव वैशद्यवति तस्मिन् चरुशब्दप्रयोग इत्याह । उभयथापि पिष्टकचरौ चरुशब्दप्रयोगस्य मुख्यतयैवाङ्गीकारात् ओदनवाचित्वातदवाचितयोः स्वीकारेऽनुष्ठानभेदाभावात्तत्राग्रहमप्रदर्शयैव पिष्टकचरौ चरुशब्दमात्रप्रवृत्तिप्रदर्शनेन प्रदेयसिद्ध्यर्थत्वं पेषणस्योपादायति—**वस्तुतस्त्विति ॥** पिष्टकचरुग्रहणेऽपि पौषणं चरुमिति वाक्यार्थोविरोधात् पेषणविधेर्दृष्टार्थतालामाय सामान्यपरस्यापि चरुशब्दस्य विशेषावधारणोपपत्तेः पेषणं प्रदेयपिष्टकचरुसिद्ध्यर्थमेवेति नाश्रद्धरूपकार्यान्तरकल्पनेत्यर्थः ।

अत्रेदमवधेयम्—यदि अत्र पेषणविधिबलात् सामान्यवाचिनः चरुशब्दस्य पिष्टकचरुविशेषपरत्वम्, तदा नैवास्य पेषणविधित्वं क्लेशेन स्वीकर्तुमुचितम्, अस्य “निवीतं मनुष्याणामि”त्यस्योपवीतवाक्यशेषत्वेनेव तैत्तिरीयशाखाया प्राशिनहरणविधिव्याक्यशेषत्वेनापि “अदितिमोदने”तिवदिह नियामकत्वोपपत्तेः । नहि सन्निहितपठितमेव ज्ञापकमिति नियमः; प्रमाणाभावेन यथातथाभूतस्य प्रदेशान्तरे स्थित्वाऽपि ज्ञापकत्वोपपत्तेः । अतएव आतिथ्यवाक्यशेषभूतस्यापि ज्ञापकत्वोपपत्तिः । “नद्यत्राऽनूयाजान्यजन्वती”त्यर्थादेव प्रदेशान्तरस्थस्य “अष्टावुपभृति गृह्णाती”ति वाक्यगताऽष्टपदस्य चतुष्कद्रम्यलक्षणाज्ञापकत्वमिष्यत एव । एवंच पिष्टकचरौ चरुशब्दप्रयोगपुरोधेनैव तद्व्यवपेषणस्य प्रदेयसिद्धिराऽतिदेशादेव प्राप्तेः निरर्थकमेव तस्य विधिव्याप्रायणम् । नद्योक्तवाक्यत्वसमवे वाक्यभेदमङ्गीकृत्य द्विदेवत्ये पेषणवारणाय विधित्वं युक्तम्; ज्ञापकत्वस्यैकवाक्यताभङ्गेन युक्तत्वेन द्विदेवत्ये तद्वारा प्रयोजनाभावात् ॥

यद्युक्तं पार्थसारथिना—पिष्टकचरावपि विशदपाकसंभवात् चरुशब्दस्योदनवाचित्वमिति, तत् न; पिष्टस्य जल-

पूरिताया स्थाल्यां प्रक्षेपणे पाके सति वैशद्यस्यासम्भवात् । नहि पिष्टे जलेन पिण्डीभूते अन्योन्यभावस्य प्रतियोग्यनुयोग्युपलंभो जायते, येन अन्योन्यासलभ्यत्वरूपं वैशद्यं प्रापुयात् । अतएव ओदने तण्डुलानामेवाभ्योन्यतया पृथग्वस्यान्नात् तदसंलभत्वं स्पष्टमेवोपलभ्यते । अनवस्त्राविते तण्डुलचरौ वैशद्यव्याट्टयर्थमेव प्रचुरजलदानस्य तथाभूते ओदने च तावत्पर्याप्तमात्रजलदानस्य च शिष्टसप्रदाये दर्शनात् परस्परसलभत्वे सति अनवस्त्रावितान्तरूपमपक्त्वमात्रेणैव चरुव्यवहार इति वैशद्यस्यानपेक्षणात् वैशद्यप्रयुक्तभोदनत्वमिति तत्रैव याज्ञिकप्रयोगः स्यात् । तत्रत्यभाष्यवार्तिकन्यायसुधाग्रन्थेषूपलम्भाद्नवस्त्रावितान्तरूपमपक्वोदने याज्ञिकानां प्रयोगोपादनमपि तदीयं न युक्तम् ॥

यसु—अत्र प्रकाशकारैरुक्तं पिष्टके हि ओदनत्वे यद्यौ लौकिकप्रयोगप्रसक्ता स्थालीवाचिताऽर्थवादिकोदानवाचितया बाध्यते, तथा तथैव पिष्टकचरु साध्यते इति प्रयोगमूलान्दोदनपिष्टकवाचिताऽपि बाध्यते । मिश्रमते चोदनसामान्ये शक्तिग्रहे तदविरोधात् तद्विशेषानवस्त्रावितान्तरूपमपक्ववाचिता याज्ञिकप्रयोगायुक्ता, सामान्यग्रहणे हि अपेक्षितविशेषसमर्पकमनुकूलमेव नतु विरुद्धं इत्युक्तम् “काधिकरणे । तव तु लौकिकप्रयोगादिव याज्ञिकप्रयोगाद्दार्थ्यवादप्रादुर्भवात् तद्विरुद्धान्नोदनपिष्टकवाचिताऽयुक्ता—” इति, तदेतद्वाशमिकाधिकरणशास्त्रदीपिकाया विरुद्धम् । तत्र हि अनवस्त्रावितान्तरूपमपक्वोदन एवयाज्ञिकप्रयोगस्योक्ते तत्रैवाऽर्थवादात् पूर्वं चरुशब्दध्वनानन्तरं शक्तिग्रहादर्थवादस्य तदुपोद्भूततया स्थालीमात्रवाचकतानिरास एव तात्पर्यप्रतीतिर्निर्णीतोपक्रमश्चरुशब्दानुरोधेन सामान्यवचनस्य विशेषपरत्वकल्पनयाऽप्यर्थवादाविरोधेन चरुशब्दशक्तिग्राहकत्वे मानाभावेनार्थवादवशात् सामान्यत ओदनवाचिनो विशेषापेक्षया याज्ञिकप्रयोगग्रहणमित्यर्थकल्पनस्याऽसङ्गतत्वात् । **अतएव** तदधिकरणेऽर्थवादसमानकक्षयतथैव याज्ञिकप्रयोग ओदनपर्यन्तत्वेनोक्तो मिथै, यस्य तु न्यायसुधाकृतो मते ओदनपर्यन्ते चरुशब्दस्य शक्तिस्तस्यापि मते न त्रिवृत्वंश्ववालाधिकरणे चरुशब्दस्य स्थालीवाचितानिरासेनार्थवादस्योदनरूपार्थशक्तिग्राहकतयोपन्यास, चरुशब्दार्थनिर्णयस्य याज्ञिकप्रतिस्थैव सिद्धे. प्रयोजनाभावात् ॥

अतएव दशमे शास्त्रदीपिकायां—विश्वस्ततरयाज्ञिकप्रयोगस्य साधारणस्थालीप्रयोगापेक्षया प्राबल्येनापि स्थालीवाचित्वं खण्डितम् ॥ **नच**—ओदनपर्यन्तवाचित्वाभावेऽर्थवादविरोधात् स्थालीवाचित्वे लघवात् याज्ञिकप्रयोगस्याऽपि बाधापत्तिरिति—**युक्तम्**; अविरोधात् । यथैव हि तव मते सामान्यापेक्षित्वेनाविरोध. तथैव ओदनसादृश्यविवक्षया प्राप्तावैशद्यसूपशाकादिव्याट्टयर्थत्वेनाविरोध सम्भवत्येव । इतरथा प्रयोगविशेषात् लोकप्रसिद्धस्थाल्या

याज्ञिकप्रसिद्धस्य च मध्ये कतरस्य ग्रहणमिति सन्देहनिराकरणार्थत्वंस्यैवापरस्या “सन्दिग्धेषु वाक्यशेषोपादि” खनेनैव मतार्थत्वापत्तेः । तथाच निर्णीतार्थस्यैव चरुशब्दस्याऽर्थवादेन निर्णयान्न सन्दिग्धन्यायविषयतेति त्रिवृत्वंश्ववालाधिकरणशास्त्रदीपिकोक्तं विरुध्यते । अतो लौकिकप्रसिद्धाभावेन याज्ञिकप्रतिस्थैव निर्णयार्थकत्वे वक्तव्ये अर्थवादस्य शक्तिग्रहेऽनुपयोगाद्वैशद्यार्थ्यमेव तदुपासनम् ॥ **किंच** अस्मिन् मते ऊष्मपक्व ओदने इव पिष्टसाध्यैऽपि तस्मिन् चरुशब्दार्थत्वाङ्गीकारात् द्वयोर्यथैव स्थालीवचनत्वाभावेन याज्ञिकप्रसिद्धा ग्रहणापत्तिनिवारणफलकौदनरूपचरुतात्पर्यत्वकल्पनयाऽनुपपद्यत एव तदविरोधः ॥

वस्तुतस्तु—स्थाल्या चरुशब्दस्य निर्णयार्थकत्वे सति उपक्रमगतनिर्णयानुरोधेनोपसहारगतौदनपद एव ओदनसाधनत्वलक्षणयापि स्तुतेरुपपत्तेर्नार्थवादवशेन तद्वाचित्वबाध. शक्यते कर्तुमिति स्थालीवचनत्वनिवृत्तिर्दुर्लभे ॥ **किंच** चरुशब्दस्य स्थालीवचनत्वभावेनानवस्त्रावितौदनविशेषवाचित्वमर्थवादप्रतीते प्राक् निर्णीतं वा नवा, **आद्ये** तेनैवाऽर्थवादतसामान्यशब्दार्थनिर्णयकत्वात् अर्थवादेन चरुशब्दनिर्णय इत्येतत्परता तदधिकरणे दुरुपपाद्भवं । **द्वितीये** निश्चितेन विशेषेण सामान्याकाङ्क्षानिवृत्तापि अनिश्चितेन तेन तदयोगात् विशेषसमर्पकत्वेनाविरोधोपादानं याज्ञिकप्रसिद्धेरयुक्तम्, वाचकतातात्पर्यमार्हित्वं विना केवलं याज्ञिकप्रसिद्धिमात्रत्वेन नियामकत्वानुपपत्ते । अतो यथैव म्लेच्छप्रसिद्धिः आर्थप्रसिद्ध्या बाध्यते, एवं साधारणार्थप्रसिद्धिरपि न्यायतौल्यात् कर्मांशुग्राहवत्त्वेन विश्वस्ततरार्थप्रसिद्ध्या बाध्यते । एवं साधारणार्थप्रसिद्धेऽपीत्येवं स्थालीवाचित्वनिराकरणेनानवस्त्रावितान्तरूपमपक्वमात्रवाचित्व एवोपक्रमे निर्णीते तदनुसारेणोपसहारगतौदनपदे सादृश्यलक्षणाया उचितत्वात् वैशद्ययुक्ततण्डुलप्रकृतिकत्वमेवार्थवादस्य न्याय्यम्, नतु एतावतापि वैशद्ययुक्ततण्डुलप्रकृतिकत्वासां शक्तिग्राहकत्वम्, तथात्वे मौद्ग्यवमयादिचरु चरुचब्दानामनन्ताना गौणत्वापत्तेः, ब्रीहिप्रकृतिकतण्डुलैवेव लोकशास्त्रप्रसिद्ध्या तण्डुलत्वाङ्गीकारात् । **अतएव** वार्तिककृतानवस्त्रावितान्तरूपमपक्वमात्रमेव तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तम् । **एतेन**—सूपशाकादिव्याट्टत्वे तण्डुलप्रकृतिकत्वविशेषोपादानं सर्वत्रन्वलिखितमपि—**परास्तम्**; अतिव्याप्तिरिद्विहारेऽपि मौद्ग्यदिष्टव्याट्ट्यापत्ते, लोके फलत्वेन प्रसिद्धेषु तण्डुलप्रकृतिकेषु वतुलत्वेन दृष्टव्यतिव्याद्यापत्तेश्च । अतः सूषशाकादिव्यातिरिक्तत्वेऽपि लक्षणत्वाङ्गीकारेण तद्वाद्भूते वक्तव्यतया तदुपलक्षणसूचकत्वमस्तु नानार्थवादस्येति युक्तम् । न्यायसुधाग्रन्थेऽप्यनवस्त्रावितान्तरूपमपक्वद्वयसार्थक्यप्रदर्शनावसरे तण्डुलप्रकृतिकपदानुपादानात्सूपशाकादिव्यातिरिक्तत्वेऽपि लक्षणार्थत्वंस्यैवार्थवाद उपपादितत्वेन मनुकार्थतात्पर्यकत्वप्रतीते । तस्मान्नार्थवादस्य शक्ति-

स्वाकारणत्वम्, तथापि पिष्टकचरावपि चरुशब्दप्रयोगात्
पेषणविधिबलेन च “पौष्णं चरुमि”त्यत्र सामान्यवाचिनोऽपि
चरुशब्दस्य पिष्टकचरुविशेषपरत्वमिच्छयात् तस्य प्रदेशस्य
पेषणमन्तरेणासिद्धेर्न पेषणस्य कार्यान्तरकल्पनाऽपि । अत
एव चरुत्वं नामानवस्थाविधानान्तररूपमपकतण्डुलप्रकृतिकत्वम् ।
अत्र भक्तव्यावृत्त्यै अनवस्थावितेति । मण्डकव्यावृत्त्यै
अन्तरिति । स्पष्टाकादिव्यावृत्त्यै तण्डुलेति । अत एव
पिष्टकचरावपि तत्संभवात् पेषणस्य विधातृत्वमिति तत्रैव
पेषणम् ॥ ३ ॥ ४८ ॥ इति चतुर्दशं पौष्णपेषणस्य
चरावेव निवेशाधिकरणम् ॥

(१५ अधिकरणम् ।)

एकस्मिन् ॥ यत्रान्यसहित. पूषा देवता; यथा राज-
सूये ऐन्द्रपौष्णश्चरुति, तत्रापि पेषणमुत यत्र केवल एव

प्राहकत्वमित्येव न्यायसुधोक्तं साधु । परंतु उभयमतेऽपि
प्रायणीये अन्यत्र सास्त्रतादिरूपिष्टकचरुव्यावृत्तिं दुर्घटैव ।
अतः सर्वग्रन्थाविरोधेनैवं परिहर्तव्यम् । पिष्टकचरौ चरुशब्दो
गौण एव न मुख्य । अतएव श्रौतस्मार्तकर्मणोश्चरुकर्तव्य-
तायां पिष्टस्यैव तत्करणं विशिष्टानामिति गौणमुख्यन्यायादेव
सर्वत्र तस्मात्प्रहणम् । पौष्णं चरौ पेषणं विनैव प्रदेशसिद्धे
प्रतिप्रसवरूपेण पेषणविधानादेव गौणार्थस्य ग्रहणात् पिष्टक-
चरु संघटत इति सर्वं समञ्जसमित्यल श्रमेण । यस्मात्पि-
ष्टकचरावपि चरुशब्दप्रयोग अत एव वैशद्यानपेक्षं चरुत्व-
प्रवृत्तिनिमित्तमिदमित्याह—अत एव चरुत्वं नामेति ॥
स्पष्टमन्यत् ॥

॥ इति चतुर्दशं पौष्णपेषणस्य चरावेव
निवेशाधिकरणम् ॥

अत्र न्यायसुधाकृता “आनर्थक्यपरिहाराय अपूर्वप्रयुक्त
एव पेषणे द्वारापेक्षाया बहुव्रीहिणा प्रधानभूतः पूषेव द्वारम् ।
स च भागविशिष्टः । भागश्च भज्यते सेव्यते इति व्युत्पत्त्या
सेव्यम् । देवतायाश्च भोक्तृत्वाभावेन तदसंभवात्पक्षेणया स्व-
त्वपरत्वे मिश्रीदेशेनापि त्यक्तं राम स्यादिति न्यायेन लोक-
वदर्थं एषस्वाम्यसमवे तस्यापि यथेष्टविनियोज्यत्वरूपस्य भो-
क्तृत्ववदेवासंभवात् जीवत्पितृकस्यैव पितृधने अन्त्यं प्रति य-
थेष्टविनियोज्यत्वप्रतिबन्धास्यं स्वाम्यम् “देवत्वं ब्राह्मणस्यं च
लोभेनोपहिंसति य ।” इतिस्थ्युक्तं भागशब्दोक्तं द्वारमि-
त्यपूर्वप्रयुक्तत्वेऽपि द्विदेवत्ये पेषणमिति पूर्वपक्षोपपत्तिः”
त्युक्तम्, तदिदं नवमे देवताविग्रहनिरासे सति भोक्तृत्वय-
थेष्टविनियोज्यत्वयोरभावस्यैवान्य प्रति विनियोगप्रतिबन्धस्या-
ऽप्यभावेनायुक्तमित्येवं निराकृत्य प्रकाशकृताऽन्यथोपपादि-
तम् । अपूर्वप्रयुक्तत्वेऽपि यद्यपि बहुव्रीहिणा प्रधानभूतः पू-

देवता तत्रैवेति चिन्तायाम्—“अदन्तो को हि स” इति अर्थ-
वादानुसारात् पेषणस्य रूपस्वरूपप्रयुक्तत्वावगतैस्तत्स्वरूपस्य
चान्यसाहित्येऽपि सस्वाद्युक्तमेव पेषणम् । अत एव “सोमा-
पौष्णं चरुं निर्वपेन्नमपिष्ट पशुकात्र” इति नेमपदवाच्यार्द्धपि-
ष्टत्वापुवादोऽपि सङ्गच्छते ।

यदि तु नवमाद्यान्यायेन रूपस्वरूपे आनर्थक्यादपूर्वसा-
धनत्वलक्षणाया आवश्यकत्वमाशङ्क्येत, तदाऽस्तु पूर्वोक्त-
विधया पूषप्रपिष्टसंबन्धज्ञानजन्यन्यायागानुमितेरेव तात्पर्यप्रा-
प्तिकायाः सत्त्वात् साऽपि पूषपदे । परं स्वर्धवादाद्यनुरो-
धात् पूषाधिष्ठानकदेवतात्वप्रयोज्यापूर्वायत्वलक्षणाया एवा-
ङ्गीकारात् द्विदेवत्येऽपि पेषणधर्मः संभवति । यथाचैव सति
पाकसंपत्तिस्था यतितव्य अन्तरायकरणेन वा क्रामिकनि-
क्षेपेण वा पात्रभेदेन वेति प्राप्ते—

पैव द्वारं शाब्दम्, तथापि साक्षात्पूष्ण पेषणानर्हत्वादानर्थ-
क्यादेव विपरीतविशेषणविशेष्यत्वेन भागशब्देन यागसाधनं
लक्षितं हविरेव द्वारम्, न देवता; तद्वारत्वेऽपि हविर्द्वारस्या-
वश्यकत्वात् । पूषा तु हविरेपलक्षणम्, तत्राग्नेयेन्द्रपीतादि-
वत्पूष्णो नैरेपेक्ष्यबोधकतद्धितसमासाभावान्नान्ययोगव्यावृत्त्या
विशेषणत्वम्, कित्त्वयोगव्यावृत्तिमात्रेणेति तदिदं द्विदेवत्येऽ-
यस्येवेति ॥ तदेतन्निरासायाह—सापि पूषपदे इति ॥

येन वाक्येन यदुद्देश्यसंबन्धेन यस्य विधानं तस्य शब्द-
शक्त्युपस्थिततदुद्देश्यसंबन्धे आनर्थक्यप्रसक्तौ तद्वाचकपदे
एवापूर्वसाधनत्वलक्षणया तेन रूपेणोद्देश्ये विधेये विहिते त-
देवापूर्वं प्रति द्वारमिति “व्रीहीनहन्ति,” इत्यादिसंस्कारवा-
क्येषु क्लृप्तं न्याय्यं च, प्रकरणादेवावघातादीनामपूर्वसंबन्धा-
वगमे सति अवघातादिव्याक्यगतव्रीह्यादिपदद्वारविशेषस्यैव स-
मर्पणात् । तदिह पूषस्यन्वेषेनैव भागशब्देन यागलक्षणात्तेनो-
पस्थापितमप्यपूर्वं न साक्षादुद्देश्यम्, तद्वाचकपदाभावात् ।
तथाच भागशब्देन यागसाधनहविषो द्वारात्वम् । तदभावे
तस्यैवोद्देश्यत्व शब्दं भवेत् । नच तत्संभवति, एकप्रसरता-
भङ्गापत्तेः, पूष्णोऽयोगव्यावृत्तिमात्रेणापि विशेषणस्यै विशिष्टो-
द्देश्यापत्तेरेव हेतोरायाधिकरणे परम्परासंबन्धेन पूषेदेवतोद्दे-
शेनैव विधानस्य बालप्रकाशे भवद्भिरन्यैश्च स्थापितत्वेन तदु-
पजीवनैनेवाग्निमविचारकरणादत्र हविष उद्देश्यत्वावुपपत्तेः ।
एवंचोद्देश्यसमर्पके पूषपदे एवापूर्वसाधनत्वलक्षणया देवता-
द्वारेणैवापूर्वार्थत्वेनानर्थक्यपरिहार इति न पूर्वपक्षसिद्धिः ।
यद्यपि देवताभिग्रहनिरासाप्रान्या प्रति यथेष्टविनियोज्यत्वप्र-
तिबन्धस्याप्यभावेन तथाभूतस्वत्वविशिष्टस्य पूष्णो द्वारात्वमिति
न्यायसुधाकृद्गुणम्, तदपि शब्ददेवतात्ववादिनापि देवतावि-
ग्रहानङ्गीकारेऽपि देवसादिव्यवहारतदङ्गीकारजनकसम्बन्ध-
विशेषस्याङ्गीकार्यत्वात् य एव तदुपपादक. संबन्धविशेष-
कल्पनीय. तद्विशिष्टस्यैव पूष्णो द्वारात्वमित्येवं तदाशयाहुः

आनर्थक्यपरिहारायापूर्वसाधनत्वलक्षणया आवश्यक्त्वाद्द्विषणद्वारकत्वकल्पनस्य च पूष्णो देवतात्वोपस्थितिमन्तरेणानुपपत्तेः तदुपस्थितौ च तद्वद्वारकत्वमात्रकल्पनयैवानर्थक्यपरिहाराद् द्विदेवत्ये च चतुर्धाकरणधिकरणन्यायेन केवलस्य पूष्णो देवतात्वाभावाद्यत्र केवल एव पूषा तत्रैव पेषणम् ।

न च—अपूर्वसाधनीभूतदेवतात्वस्यैव प्रकारतया पूषपदेन लक्षणेऽपि तस्य पूषोपरि भाने स्वरूपसंबन्धस्यैव संसर्गविधया विवक्षणेन पर्याप्तेरविवक्षणात्तस्य च द्विदेवत्येऽप्येकस्मिन् पूष्णि सत्त्वेन तस्याप्युद्देश्यरूपत्वोपपत्तेः कथं न पेषणादीति—वाच्यम् ; व्यासज्यवृत्तिधर्मपर्याप्तप्रकारतायां

पेक्ष्यम् । अतएवान्यं प्रति यथेष्टविनियोज्यत्वप्रतिबन्धाव्यस्वाम्यस्यापूर्वं प्रत्युपयोगाभावात् न द्वारत्वं समवतीति न्यायसुधाकृदुक्तेरेव पूषपदे एवापूर्वसाधनत्वलक्षणामङ्गीकृत्यैवान्यथा पूर्वपक्षं साधयति—परं त्विति— ॥ स्पष्टमन्यत् ॥

अत्र च प्रयोजनं पूर्वपक्षे द्विदेवत्येऽपि पेषणमर्धस्येति पूर्वपक्षोपपादनवेलायामेव भाष्यानुसारेणोक्तम् । सिद्धान्ते तु प्रापकप्रमाणाभावात्तत्रैव तदिति स्पष्टमेव । तत्र वार्तिककृता पूर्वपक्षे कास्यभोजिन्यायेनामुद्यानुग्रहस्याप्युक्तत्वात् इह तु इन्द्रसमक्षतयोपात्तपूषानुरोधात्सुतरा सर्वस्यापि पेषणं शक्यत एव कर्तुमित्यपि प्रयोजनान्तरं सूचितमित्यपि यत्पूज्यपादैरुक्तम्, तस्यायमेवाशयः—यत् पूषानुरोधेन सर्वस्यापि पेषणे कृते चरुशब्दस्य पिष्टकचरावपि प्रयोगेन्द्रदेवताद्रव्याविरोधोपपत्तेः कास्यभोजिन्यायेन सर्वस्य पेषणम् । यदि च चरुशब्दोऽनवसावितौदने एव रूढ स्यात्, तदापि पूषानुरोधेन पेषणकरणे इन्द्रस्योदनरूपस्वरूपद्रव्यनाशापत्तेः तत्र कस्यानुग्रह इति सदेहे मुख्यत्वेनसजातविरोधित्वेनाध्वरकल्पाया मुख्यभूताभावैष्णवधर्मानुग्रहस्यैव, इन्द्रधर्मोदनानुग्रह-

एकमात्रवृत्तिसंबन्धस्य संसर्गत्वानुपपत्तेः । अन्यथा एको द्वित्वसमवायवानितिवदेको द्वित्ववानेको द्वौ इत्यादिशाब्दबोधोपात्तेः । अतो व्यासज्यवृत्तिदेवतात्वस्य पर्याप्तिसंबन्धेनैव प्रकारत्वात् तस्य च पूष्णि केवले बाधात् पूषमात्रवृत्तिदेवतात्वस्यैव प्रकारत्वेन तत्रैव पेषणादि । अदन्तकत्वं त्वर्थवाद्भाप्रत्वान्न विरुध्यते । नेमपिष्टत्वस्यापि च तत्रैव विधेयत्वाङ्गीकाराद्विशिष्टभावनाविधानेन चावाक्यभेदाद्गमकत्वम् ॥ ३ ॥ ४९ ॥ इति पञ्चदशं पौष्णपेषणस्यैकदैवत्यत्वाधिकरणम् ॥

॥ इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां तृतीयाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

कर्तव्यतापत्या न सर्वपेषणं प्राप्नोति, अतः पिष्टकचरुग्रहणे एवाविरोधात् ? कास्यभोजिन्यायोपपादने पूर्वपक्ष इव सिद्धान्तेऽपि सर्वपेषणं समवत्येवेति न कश्चन पूर्वोत्तरपक्षयोः प्रयोजनभेदं सिध्यति । अतस्तपडुलचरुग्रहणपक्षे विरोधप्रसक्त्याव्यर्थपेषणेन तत्परिहारसमवाच्च तदनुरोधेन्द्रदेवताद्रव्यविधात कर्तव्य इत्यर्थमेव पेषणं पूर्वपक्षे प्रयोजनं भिन्नं सिध्यति । यत्र ह्यमुख्यस्य सर्वथा बाधस्तत्र मुख्यस्यैवानुग्रहः ॥ अध्वरकल्पागताज्यद्रव्यगतमन्यतनसरसतीयागीयहविरभिमर्शनस्य सकृद्विरभिमर्शनस्यैव शास्त्रार्थत्वेन वृधन्वतीमन्त्रेणापि सिद्धे तद्वाधाभावात् इह तु मुख्येन्द्रानुग्रहे सर्वथा पूषाङ्गपेषणस्य बाधप्रसङ्गादर्धपेषणं युक्तमित्येव प्रयोजनं कास्यभोजिन्यायोपपादनेनाश्रयणीयमिति तदेवात्र प्रयोजनं वक्तुमिति ॥

॥ इति पञ्चदशं पौष्णपेषणस्यैकदैवत्यत्वाधिकरणम् ॥

इति श्रीमत्पूर्वोत्तरमीमांसापारावारीणधुरीण कविमण्डन-खण्डदेवशिष्य-शंभुभट्टविरचितायां भाट्टदीपिकाव्याख्यायां प्रभावल्यां तृतीयाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अत्र निवीतान्तं समाप्तम् ॥

अध्यायः	पादः	अधिकरणसंख्या	आदितोऽधिकरणसंख्या
३	३	१५	५०

